

॥ ॐ अहं नमः ॥ ऐं नमः ॥

કલિકાલ સર્વજ્ઞ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી વિરચિત
સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણ) આશ્રિત તથા
વિદ્વદ્વર્ય મહોપાધ્યાય શ્રી હેમહંસગણિવર્ય સંગૃહીત

ન્યાય - સંગ્રહ

સ્વોપજ્ઞ ન્યાયાર્થ મંજૂષા બૃહદ્વૃત્તિ - સહિત

(ન્યાયાર્થમંજૂષા બૃહદ્વૃત્તિ - મૂળ તથા ન્યાયાર્થમંજૂષા અને સ્વોપજ્ઞન્યાસનો ગુજરાતી -
ભાવાનુવાદ 'પરામર્શ' વિવેચનાદિ સહિત)

આચાર્યશ્રી ઝંકારચૂરિ જ્ઞાનમંદિર ગ્રંથાવલિ - ૧૫

ભાવાનુવાદ - વિવેચનકર્તા :-

પૂજ્યપાદ પંચાસપ્રવર ગુરુદેવશ્રી ચન્દ્રશેખરદિવ્ય મ. સાહેબના

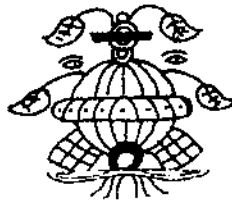
શિષ્ય

મુનિ રત્નવલ્લભવિજય

પ્રકાશક તથા પ્રાપ્તિસ્થાન

આચાર્યશ્રી ઝંકારસૂરિ આરાધના ભવન
આરાધના ભવન માર્ગ, સુભાષ ચોક,
ગોપીપુરા, સુરત - ૩૯૫૦૦૧

- પ્રથમ પ્રકાશન - વિ. સં. ૨૦૫૭. વી. સં. ૨૫૨૭ / ઈ. સ. ૨૦૦૧.
- પ્રતિ - ૫૦૦
- મૂલ્ય - રૂ. ૩૦૦/-
- સર્વાધિકાર સુરક્ષિત
- ટાઈપ - સેટીંગ -
અરિહંત ગ્રાફિક્સ
જિતુભાઈ પી. શાહ
૬૮૭/૧, છીપા પોળ, કાળુપુર, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૧
- મુદ્રક :
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
જુની નોવેલ્ટી સિનેમાના ખાંચામાં,
ધીકાંટા, અમદાવાદ.
ફોન નં. : ૫૫૦૮૬૩૧, ૫૫૦૮૦૮૩

આશીર્વચન

પૂજ્યપાદ હેમહંસગણિ મહારાજનો ગ્રંથ ન્યાયાર્થમંજૂષા...

તેની ઉપર લખાયેલ આ વિવેચન તથા ગુજરાતી અનુવાદ...

એનો રચયિતા છે મારો શિષ્ય રત્નવલ્લભવિજય...

મારી કલ્પના બહાર - આશ્ચર્યજનક રીતે તેની મેઘાશક્તિનો સાનુકૂળ વિસ્ફોટ થયો છે. તેણે ૧૩ વર્ષ પૂર્વે દીક્ષા લીધી. બહુ ટૂંકા ગાળામાં સાંગોપાંગ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનનો ઠોસ અભ્યાસ કર્યો. ન્યાયદર્શનનું અવગાહન પણ ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી, દિનકરી - ટીકા સહિત અનેક ગ્રંથોનું કર્યું.

એ પછી મેં તેને ન્યાયાર્થમંજૂષા ગ્રંથ ઉપર વિવેચન તથા ગુજરાતી અનુવાદ લખવાનું જણાવ્યું. જેથી અનેક વિદ્યાર્થીઓને તેનો અભ્યાસ સુલભ બને.

ગુર્વજ્ઞાને સદા માટે શિરસા વન્ધ કરતાં તેણે તુરત તે દિશામાં ડગ માંડ્યો. ભારેથી ભારે પરિશ્રમ કરીને ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. પંડિત મૂર્ધન્ય શ્રી છબીલદાસભાઈ, શ્રી માણેકભાઈ વગેરે આ વિવેચન જોઈને એટલાં માટે અત્યંત પ્રસન્ન થયા કે જે કેટલીક પંક્તિઓ અત્યંત ગૂઢ હતી તેને પણ અહીં ખૂબ સરસ રીતે ખોલી નાંખવામાં આવી હતી. વ્યાકરણના વિષયના અન્ય સિદ્ધહસ્ત - મહાત્માઓએ પણ બે મોંએ પ્રશંસા કરી...

વર્તમાન કાળમાં આ રીતનો અતાગ પરિશ્રમ બહુ થોડાં શ્રમણ - શ્રમણીઓ કરે છે. ગમે તે કારણસર સ્વાધ્યાયનો રસ ખૂબ ઘટી ગયો છે. એવી શંકા જાગે છે કે આ રીતે સિદ્ધહેમ - ગ્રંથ અને નવ્ય - ન્યાયની શૈલીના ગ્રંથોનું અધ્યયન ઘટી જશે તો મહોપાધ્યાયજી વગેરેના જિનાગમોના દોહન રૂપ પદાર્થોને ખોલી નાંખતાં ગ્રંથોનું વાંચન કોણ કરી શકશે ?

પેલું વચન સાર્થક થતું લાગે છે, “ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાનમારગ રહ્યો દૂર રે...”

રત્નવલ્લભવિજયે જે અતિ પરિશ્રમ કરીને જ્ઞાનોપાસના કરી છે તે બદલ મને અતિશય આનંદ થયો છે.

હું ઈચ્છું છું કે તે શ્રુતભક્તિમાં લીન રહે; અન્ય મુનિઓને અલ્પ ક્ષયોપશમના કારણે દુર્ગમ લાગે તેવા ગ્રંથો ઉપર વિવેચનો તૈયાર કરે; જેથી ઘણા સાધુ - સાધ્વીઓ તેનું મનન કરીને આત્મહિત સાધે.

તેને મારા અંતરના આશિષ પાઠવું છું કે આ શ્રુતભક્તિથી તેના જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો જ દ્વાસ ન થતાં ગુરુકૃપા - જનિત મોહનીય કર્મનો પણ દ્વાસ થાય - ઘનઘાતી કર્મોનો ક્ષય થાય.... મુક્તિના પરમસુખનો સ્વામી થાય....

બોમ્બે ૨૫/૧૨/૫૭ આ. લખ

ગોપાલ - મુદ્રત

પિ. મં. ૨૦૫૭ વૈ. વ. પંચમ

૧૨.૪.૨૦૦૧

તિ.
૨૭/૩/૮૫ મેરો
પં. અનુ. શોખરિણ

સુદૃતના સહભાગી

આ ગ્રન્થના પ્રકાશનમાં નિમ્નોક્ત સંઘોએ જ્ઞાનખાતામાંથી રકમ આપીને તથા નિમ્નોક્ત વ્યક્તિઓએ આર્થિક સહયોગ આપીને ઔદાર્યભર્યો અનુમોદનીય લાભ લીધો છે.

- (૧) શ્રી શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, નાનપુરા, સુરત.
- (૨) શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન સંઘ તથા શેઠશ્રી કુલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ, સુરત.
- (૩) શ્રી જૈન દહેરાસરની પેઢી, રાયચંદ રોડ, નવસારી.
- (૪) રીવેરા ટાવર જૈન સંઘ, સુરત.
- (૫) હિમગિરિ જૈન ટ્રસ્ટ, અમીયાપુર, જિ. ગાંધીનગર.

વ્યક્તિગત લાભ લેનાર

- (૧) સ્વ. જયકોરબેન કાંતિલાલ શાહ, હ. રમીલાબેન, સુરત.
- (૨) બાબુલાલ અમૃતલાલ શાહ, વાવ (સતલાસણા) હ. કીરીટભાઈ બી. શાહ, ઈડર
- (૩) મુનિ રત્નવલ્લભવિજય મ. સાહેબની સંસારી બહેનો, સુરત.

સંક્ષિપ્ત અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
(૧) આશીર્વાચન, પ્રસ્તાવનાદિ...	૧ થી ૪૫	દ્વિતીય વક્ષસ્કાર - ન્યા. સૂ. ૧ થી ૬૫...	૨૮૦
(૨) ન્યાયસંગ્રહ મૂળ...	૧	તૃતીય વક્ષસ્કાર - ન્યા. સૂ. ૧ થી ૧૮...	૪૮૩
(૩) ન્યાય સંગ્રહ ઉપર 'ન્યાયાર્થ મંજૂષા'		ચતુર્થ વક્ષસ્કાર - ન્યા. સૂ. ૧...	૫૨૯
ટીકા - મૂળ...	૫	(૫) ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસ ગણિવર	
(૪) 'ન્યાયાર્થ મંજૂષા' અને સ્વોપજ્ઞ		કૃત પ્રશસ્તિ...	૫૯૩
ન્યાસનું ગુજરાતી ભાષાંતર		(૬) ગુર્વાવલી ।	૫૯૭
તથા પરામર્શ વિવેચન - ભૂમિકા...	૧૧૩	(૭) પરિશિષ્ટ - ૧. કોષ્ટક...	૬૦૦
પ્રથમ વક્ષસ્કાર - ન્યા. સૂ. ૧ થી ૫૭...	૧૨૦	(૮) પરિશિષ્ટ - ૨.	૬૪૦

પ્રાકૃત્યન

ગ્રન્થ મહાગ્રન્થ પુસ્તક કે પુસ્તિકાઓ અંગે પ્રસ્તાવના - પ્રાકૃત્યન લખવાની પરંપરા ચાલી આવે છે અને તે અતિ આવશ્યક છે. કારણકે દરેક પુસ્તક કે ગ્રન્થ વગેરેની આંતરિકતા - વિષય - મર્મ બતાવવામાં તે નાની મોટી પ્રસ્તાવના - પ્રાકૃત્યન આરિસા રૂપ છે. એટલે દરેક પુસ્તક કે ગ્રન્થમાં નાની કે મોટી પ્રસ્તાવના અવશ્ય હોય છે.

સંસ્કૃત - પ્રાકૃત - માગધી ભાષાના વિષયનાં, ન્યાય - વ્યાકરણ - સાહિત્યના વિષયનાં, ઐતિહાસિક - ભૌગોલિક - વૈજ્ઞાનિક - નૈબન્ધિક - નૈતિક - ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક - એમ કોઈ પણ પ્રકારના ગ્રન્થને વાંચવાનો આરંભ કરતાં પહેલાં પ્રસ્તાવના - પ્રાકૃત્યનમાં નજર ફેરવી લેવાથી પુસ્તકનો સાર - ઉપનિષદ્ પ્રાપ્ત થતાં તે પુસ્તક તરફ વાંચવાની - વિચારવાની આંતરિક શ્રદ્ધા પ્રગટે છે.

આ 'ન્યાય સંગ્રહ' પુસ્તક વ્યાકરણ વિષયક છે. વ્યાકરણ શિષ્ટભાષાની શુદ્ધ ભૂમિકા તૈયાર કરી આપે છે. તેથી વ્યાકરણથી સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ થતી ભાષા - તેમાં લાલિત્ય અને વિશિષ્ટતા આપવામાં આ 'ન્યાય સંગ્રહ' નામનો ગ્રન્થ અતિ ઉપયોગી બને છે. આ ગ્રન્થનું નામ 'ન્યાય સંગ્રહ' હોવા છતાં તે વ્યાકરણ વિષયને સ્પર્શતો અને તે વિષયમાં અતિ - સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત કરાવનાર ગ્રન્થ છે.

'ન્યાયસંગ્રહ' મૂળ ગ્રન્થના કર્તા - એટલે તેમાં આવતાં સૂત્રો પૂર્વના મહર્ષિઓએ ઉચ્ચારેલાં છે, ચિરંતન છે, પણ તે બધાં વિવિધ સૂત્રનો સંગ્રહ - પ. પૂ. હેમહંસગણિવર મહારાજશ્રીએ કરેલ છે. તેમાંનાં પહેલાં વિભાગના ૫૭ સૂત્રો - કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરે સ્વરચિત સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનની તત્ત્વ પ્રકાશિકા (બૃહદ્વત્તિ - અદ્વાર હજારી) માં પ્રાન્તે સંગૃહીત કરેલાં છે, તે છે. બીજા વિભાગમાં ૬૫ સૂત્રો પૂ. હેમહંસગણિવરનાં પોતાનાં સંગૃહીત છે. ત્રીજા વિભાગનાં ન્યાયસૂત્રો પણ પોતે જ સમુચ્ચિત કરેલાં છે, પણ બીજા વિભાગના ૬૫ ન્યાયસૂત્રો કરતાં જુદાં જ = વિલક્ષણ પ્રકારનાં હોઈ અલગ વિભાગ તરીકે લીધાં છે. અને છેલ્લે ચોથા વિભાગમાં તે જ વિષયનું ૧ સૂત્ર છે પણ તેમાં ધણા વિષયોનો સમાવેશ કરેલો હોઈ તથા બહુ જ લંબાણવાળું હોઈ તેને જુદા વિભાગ તરીકે મૂકવામાં આવેલ છે. આમ ૪ વિભાગમાં - પહેલાંમાં ૫૭, બીજામાં ૬૫, ત્રીજામાં ૧૮ અને ચોથામાં ૧ એમ કુલ ૧૪૧ સૂત્ર રૂપ 'ન્યાય સંગ્રહ' છે.

ઉપરોક્ત ન્યાયસંગ્રહની બહુ જ વિશિષ્ટ રીતે સમજણ આપતી ન્યાયાર્થમંજૂષા નામની ટીકા (બૃહદ્વત્તિ) અને તેના ઉપર વિસ્તૃત વિવેચનવાળો ન્યાસ આ બંને સ્વોપજ છે એટલે શ્રી હેમહંસગણિએ પોતે જ રચના કરેલી છે. શ્રી હેમહંસગણિશ્રીએ એટલી સુંદર અને સ્પષ્ટતાપૂર્વકની રચના કરી છે કે કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિશ્ચ રચિત સિદ્ધહેમચન્દ્ર વ્યાકરણના અભ્યાસુઓ અને પરિશીલન કરનાર વિદ્વાનોને માટે અત્યંત સડક - માર્ગદર્શનરૂપ છે.

આવા વિશિષ્ટ ગ્રન્થનું વિદ્વાન અને ચિંતક મુનિ મહારાજશ્રી પ. પૂ. રત્નવલ્લભ વિજયજી મહારાજશ્રી - દિનપ્રતિદિન જેઓ આ વિષમ કાળમાં ધર્મથી વિમુખ થતાં જતાં યુવક અને યુવતીઓને - ધર્મ સન્મુખ લાવવામાં પરમોત્કૃષ્ટ પ્રવચનોની પ્રભાવના શ્રેણિ વિસ્તારનારા પરમપૂજ્ય પંન્યાસશ્રી ચન્દ્રશેખરવિજય મ. સાહેબના શિષ્ય છે, જેઓશ્રીની નિશ્રામાં મને પણ ૧૨ વર્ષ પહેલાં તપોવન સંસ્કાર ધામમાં તેઓશ્રીના શિષ્ય - પ્રશિષ્યોને અધ્યાપન કરાવવાના નિમિત્તે છ માસ રહેવાનું થતાં તેઓશ્રીની

પ્રવચન - પ્રભાવક આગમ શાસ્ત્રની વાચના રૂપ વ્યાખ્યાન - શ્રેણી સાંભળવાનો લાભ મળ્યો હતો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓશ્રીના શિષ્ય પ. પૂ. રત્નવલ્લભ વિજયજી મ. સાહેબે આ ન્યાયસંગ્રહ અતિ અતિ ઊંડાણ ભર્યું ગહન ચિંતન મનન નિદિધ્યાસન કરવા પૂર્વક ગુર્જરભાષામાં અનુવાદ - એટલું જ નહીં - ખૂબ ખૂબ વિવેચનપૂર્વક અને સરલ સમજણ આપવાપૂર્વક અને બીજા બીજાઓની માન્યતાઓની ચર્ચા વિચારણાપૂર્વક આ ગહન ગ્રન્થને સરળ અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરી પ્રગટ કરી રહ્યા છે તે ખૂબ ખૂબ અનુમોદનીય અને અભિનંદનીય રૂપ છે.

ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ હેમહંસગણિ કૃત આ ન્યાયાર્થમંજૂષા નામની બૃહદ્વૃત્તિ 'ન્યાયસંગ્રહ' નામના મહાગ્રન્થ ઉપર રચાયેલી છે અને તે - સંગૃહીત ન્યાયો અને તેના ઉપરની આ ટીકા વ્યાકરણના વિષયને અતિ સ્પષ્ટ અને સમજવામાં અતિ સુલભ કરી આપે છે.

વ્યાકરણ શિષ્ટ અને સંસ્કારી ભાષાના પાયા રૂપ છે. વ્યાકરણ વિનાનું બોલવું પણ બઠરના બોલવા રૂપ છે. કહ્યું છે કે -

વ્યાકરણાત્પદસિદ્ધિઃ પદસિદ્ધેર્થર્થનિર્ણયો ભવતિ ।

અર્થાત્તત્ત્વજ્ઞાનં, તત્ત્વજ્ઞાનાત્ પરમશ્રેયઃ ॥

વ્યાકરણથી પદની સિદ્ધિ થાય છે. પદની સિદ્ધિ થવાથી અર્થનો નિર્ણય થાય છે. અર્થના નિર્ણયથી તત્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે અને તત્ત્વ - નિર્ણય એ જ મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત થાય છે.

ઉપરોક્ત દૃષ્ટિથી વ્યાકરણના અધ્યયનની મહત્તા છે. અધ્યયન કરનાર ભાગ્યશાળીઓ આ ધ્યેયને સામે રાખી અધ્યયન કરે તો આ માનવજીવન રૂપે પ્રાપ્ત થયેલ ભવ અને તેમાં કરાતો વ્યાકરણાદિનો અભ્યાસ બેલામાં બેલો મોક્ષને પમાડનારો થાય છે.

આ વ્યાકરણ મહાગ્રન્થનું અધ્યયન સરળ, સુલભ અને સ્પષ્ટતાયુક્ત બનાવવા 'ન્યાય સંગ્રહ', તેના ઉપર પૂ. હેમહંસગણિએ રચેલી 'ન્યાયાર્થ મંજૂષા' ટીકા અને તેના કેટલાંક વિષમ સ્થાનો માટે તેઓએ પોતે જ રચેલો ન્યાસ અતિ ઉપયોગી અને આનંદદાયક હોઈ વ્યાકરણનો વિષય અનાયાસ - પ્રાપ્ત બની જાય છે.

પ. પૂ. હેમહંસગણિ - વિરચિત આ વૃત્તિ તથા ન્યાસ કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજી વિરચિત શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનને આશ્રિત છે. કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે - વ્યાકરણને સાંગોપાંગ બનાવવાના હેતુથી પાંચ અંગરૂપે બનાવેલ છે - (૧) શબ્દાનુશાસન (૨) લિંગાનુશાસન (૩) છન્દોનુશાસન (૪) કાવ્યાનુશાસન (૫) વાદાનુશાસન

કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંતની વ્યાકરણની રચનાની ઉપસ્થિતિ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિવાળી છે અને તે જણાવવું અહીં ઉચિત લાગે છે. મહારાજા સિદ્ધરાજ માલવ પ્રદેશ - યશોવર્મરાજવીને જીતીને આવ્યા ત્યારે તેઓ ત્યાંથી અનેક મૂલ્યવાન વસ્તુઓ લાવ્યા... તેમાં અતિમૂલ્યવાન જ્ઞાનભંડાર લાવેલાં... તેમાં - અનેક બાબતો સાથે રાજા ભોજનો એક સંવાદ જોવામાં આવ્યો. તે સંવાદ અંગે પ્રાસંગિક રીતે વિગત આપવી અસ્થાને નહીં ગણાય - ઉચિત ગણાશે.

રાજ્યના મહાનગર - ઉજ્જૈનમાં આવાસ મેળવવા માટે એક સરસ્વતી - કુટુંબ આવેલ પણ તે નગરમાં વિદ્યાપ્રાપ્તિવાળાઓને જ સ્થાન અપાતું. તે કુટુંબ જ્યાં જ્યાં ગયું ત્યાં ત્યાં એ નગરની સુથાર, ઘાંચી, મોચી, કુંભાર, લુહાર વિ. ના ઘરની કન્યાઓ પણ ધારાપ્રવાહ રીતે પોતાના શિલ્પ અંગે સંસ્કૃતમાં જ જવાબ આપતી હતી - એ કુટુંબને નગરમાં ક્યાં ય રહેવા ન મળતાં દરવાજા બહાર કોટની રાંગે વાસ

મેળવ્યો... તેમાં રાત્રિના પ્રારંભમાં બધાં સૂતા છે. દાસી જાગતી રહી છે. ભોજરાજા નગરચર્યા જોવા માટે ભિક્ષુકના વેષે નીકળ્યા છે -

દાસીને બહાર બેઠેલી જોઈને સહસા બોલે છે - રાજા :- મોજનં દેહિ । દાસી :- સૂતકમત્ર વર્તતે । રાજા :- કિંનિમિત્તકં સૂતકં - જન્મનિમિત્તકં મરણનિમિત્તકં વા । દાસી :- જન્મનિમિત્તકં સૂતકમત્રવર્તતે । રાજા :- કો જાતઃ । પુત્રો વા પુત્રી વા । દાસી :- પુત્રો જાતઃ । રાજા :- કદા સૂતકં પૂર્ણં ભવિષ્યતિ । દાસી :- યદા પુત્રો મરિષ્યતિ તદા સૂતકં પૂર્ણં ભવિષ્યતિ । રાજા :- કિંનામકઃ પુત્રો જાતઃ । યેન ત્વં “યદા પુત્રો મરિષ્યતિ તદા સૂતકં પૂર્ણં ભવિષ્યતિ” ઇતિ વદસિ । દાસી :- દારિદ્ર્યનામકઃ પુત્રો જાતસ્તેન ‘યદા પુત્રો મરિષ્યતિ તદા સૂતકં પૂર્ણં ભવિષ્યતિ ।’

જ્ઞાનભંડારની પ્રતોમાં આ સંવાદ જોવાથી તેમજ તેમના ભંડારમાં સરસ્વતી કંઠાભરણ નામનું વ્યાકરણ પણ જોતાં સિદ્ધરાજને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું અને તેના મનમાં ભાવો ઉત્પન્ન થયા કે -

‘સંપત્તિ - સત્તા - મહેલ - મહેલાતો બધું જશે પણ વિદ્યાનો વારસો સદાને માટે ટકી રહેનારો બનશે. તેથી જ તેને થયું કે ગુજરાતમાં ભાષાના એક વ્યાકરણની કોઈ એવી નવીન રચના થવી જોઈએ કે જેથી બીજાના વ્યાકરણનો આધાર લેવો ન પડે અને ગુજરાતના વ્યાકરણનું યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ પ્રભુત્વ રહે’ અને આ સંબંધમાં વિચારતાં વિચારતાં તેમને લાગ્યું કે આ કામ તો કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન જ કરી શકશે. તેવી તેમની ઉચ્ચ કક્ષાની શ્રદ્ધા પેદા થતાં તેઓએ શ્રી કલિકાલ સર્વજ્ઞ પાસે આવી વિનંતિ કરી કે -

યશો મમ તવ રૂપાતિઃ પુણ્યં ચ મુનિનાયક ! ।

વિશ્વલોકોપકારાય કુરુ વ્યાકરણં નવમ્ ॥

હે મુનિગણનાયક ! વિશ્વભરના લોકોના ઉપકાર માટે આપ નૂતન વ્યાકરણ રચો કે જેથી ખરેખર મને યશ મળે અને આપને પ્રસિદ્ધિ સાથે મહાપુણ્ય મળે. અને તેમાં મારો અતિ આદર અને આનંદપૂર્વકનો સહકાર રહેશે...

તે કાળે ૧૮ વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ હતાં. ભગવાન કલિકાલ સર્વજ્ઞશ્રીએ બધાં વ્યાકરણ મંગાવ્યા... બધાં ય તપાસી તેમાં રહેલી ક્ષતિઓનું માર્જન કરવા પૂર્વક - સિદ્ધરાજ અને શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીના અંતર્ગત નામ તેમજ સુવર્ણની જેમ સર્વ રીતે સિદ્ધ પામે તેવું શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન માત્ર એક જ વર્ષમાં સાંગોપાંગ બનાવ્યું. શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન - એટલે મૂળસૂત્રો. તેના ઉપર તત્ત્વપ્રકાશિકા - બૃહદ્વૃત્તિ ૧૮ હજાર શ્લોક પ્રમાણ અને લઘુવૃત્તિ - ૬ હજાર શ્લોક પ્રમાણ અને રહસ્યવૃત્તિ - ૨૪૦૦ શ્લોક અને તેમાં સંપૂર્ણ સમજ આપતો ચોર્યાસી (૮૪) હજાર શ્લોક પ્રમાણ શબ્દમહાર્ણવ બૃહન્ન્યાસની રચના... આ બધી રચના પોતે જ કરી... આમ સિદ્ધસારસ્વત મહાવ્યાકરણમાં પ્રવેશ કરી શકાય અને અંદર રહેલાં ગૂઢ રહસ્યો ખુણે - ખુણેથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તે માટે ઉપાધ્યાયશ્રી હેમહંસગણિશ્રીએ - ન્યાય ઉચિત વિધિ બતાવનાર, માર્ગ કાઢી આપનાર એવા ન્યાયોના સંગ્રહની વિધિવિધ સમજણ આપતી ટીકા - એટલેકે ન્યાયના પદાર્થોની સમજણરૂપ રત્નોની પેટી રૂપ ‘ન્યાયાર્થમંજૂષા’ ટીકાની રચના કરી અને તેમાંના કેટલાંક મુમુક્ષુ જીવોને સરળતાથી સમજી શકાય તે માટે સ્વોપજ ન્યાસની પણ પોતે જ રચના કરી છે... પણ આ બધી રચનાને હાલની ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાથી વર્તમાન મુમુક્ષુ અને જ્ઞાન પિપાસુ જીવોને સરળતાથી સ્પષ્ટ બોધ થાય તે માટે પરમપૂજ્ય પંન્યાસશ્રી ચન્દ્રશેખર વિજયજી મ. સાહેબના શિષ્ય વ્યાકરણ શાસ્ત્રના વિશિષ્ટ અભ્યાસથી મેળવેલ વિદ્વાતા સંપન્ન પૂ. મુનિશ્રી રત્નવલ્લભવિજયજીએ પૂર્વોક્ત ન્યા. મં. ટીકા

અને ન્યાસની ગુજરાતી ભાષામાં રચના કરી અને તેનું સંપૂર્ણ દોહન કરી ચર્ચા - વિચારણાપૂર્વક, વિસ્તૃત 'પરામર્શ' વિવેચનની ગૂંથણી કરી છે. જેઓશ્રી અભ્યાસમાં એટલાં બધાં તમન્ન રહેતાં કે અધ્યયન માટે ઉનાળાના બળબળતા બપોરે ૧૧ થી ૨ ના ખરા તાપમાં પધારે અને બધી બાબતોની ચર્ચા - વિચારણા સાથે ખાંચ - ખૂંચપૂર્વક અભ્યાસ કરવા સાથે આ કાર્યમાં વ્યસ્ત રહેતાં. આ મહાવ્યાકરણ ઉપર જેઓશ્રીએ આટલી ઉગ્ર મહેનત કરી છે, તો વ્યાકરણના અભ્યાસુઓએ આ ન્યાયસંગ્રહ ગુજરાતી - ભાષાંતરનો અને વિવેચનનો અભ્યાસ કરીને તેનો સારામાં સારો લાભ ઉઠાવવો ઘટે છે. કારણકે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રચના કરનારાઓએ આપણા ઉપર મહાન ઉપકાર કરવા પૂર્વક - માખણ રૂપે તૈયાર કરી આપેલ છે.

પૂર્વ મહર્ષિઓના આવા ગ્રંથોનો સરળ ભાષામાં ભાવાનુવાદ કરી પ્રકાશમાં લાવવા તનતોડ મહેનત કરી પૂર્વચાર્યોની કૃતિઓને ન્યાય અપાવનાર આવા મહાત્માઓને જેટલાં ધન્યવાદ આપીએ એટલાં ઓછા જ છે.

આથી મુનિશ્રીએ ઉઠાવેલી આ જહેમત - એને સફળ બનાવવા આનો ખૂબ ખૂબ ફેલાવો કરવા માટે દરેક રીતે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. વ્યાકરણનું અધ્યયન કરાવતી સંસ્થાઓ તથા વિદ્યાપીઠોમાં આ ગ્રંથનું અધ્યયન દાખલ થાય તો ખૂબ જ ઉપયોગી નિવડશે. વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરનાર પૂજ્ય સાધુ - સાધ્વીજી ભગવંતો અવશ્ય આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરે... અને પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતો આદિ વિદ્વાન શ્રમણ ભગવંતો આ ગ્રંથને અધ્યયન - અધ્યાપનમાં લેવડાવવા માટે ખાસ પ્રેરણા આપવા પૂર્વક જરૂર પ્રસાર કરવા પ્રયાસ કરે એવી નમ્ર વિનંતિ છે... શ્રી જૈન સંઘના આગેવાન શ્રાવકવર્ગે આવા મહાગ્રંથોનું અધ્યયન - અધ્યાપન વધે તે માટે અપૂર્વ યોજના અને અર્થનો સદુપયોગ કરવાનું મહાપુણ્ય ખાસ પ્રાપ્ત કરવા જેવું છે. મોટી મોટી યોજનાઓ પૂર્વકની પરીક્ષાઓ, તેને લગતાં મોટા ઈનામો અને મહાન્ વિદ્યાશાળાઓ - પાઠશાળાઓ વગેરે ઉભાં કરવા જોઈએ, કે જે સ્થાનોમાં રોજે રોજ આવા મહાગ્રંથોમાં અધ્યયન - અધ્યાપન પૂર્ણ જીવંત અને જાગૃત જોઈ આંતરિક આનંદ અનુભવીએ...

ટૂંકમાં આવા અત્યુત્તમ ગ્રંથનું વધુને વધુ પઠન - પાઠન થતું રહે, એમ શાસનની દરેક વ્યક્તિ પોતાની ફરજ સમજીને કાર્યને સર્વ શક્ય પ્રયત્ન વડે વેગવંત બનાવે એવી આશા નમ્રતાપૂર્વક વ્યક્ત કરું છું...

આ ગ્રંથમાં પ. પૂ. રત્નવલ્લભ વિજયજી મ. સાહેબે 'લેખકના અંતરની વાત' મથાળા નીચે પોતાની જે વાત જણાવેલી છે તે વિશેષજ્ઞોએ ખાસ વાંચવા તથા વિચારીને શક્ય અમલ કરવા જેવી છે.

પ્રાન્તે આ લખાણમાં જિનાજા વિરુદ્ધ કંઈપણ લખાયું હોય તો તે માટે મિચ્છામિ દુક્કડં કરવાપૂર્વક વિરમું છું.

લેખક - છબીલદાસ કેશરીચંદ સંઘવી

અધ્યાપક - પં. અભયસાગરજી મ. જ્ઞાનપીઠ

૩૦૫ શત્રુંજય એપા., કાજીનું મેદાન,

ગોપીપુરા, સુરત.

વિ. સં. ૨૦૫૭

ચૈત્ર સુદ ૧૩

ચરમતીર્થપતિ ભગવાન્ મહાવીર સ્વામી

જન્મ કલ્યાણક શુભદિન

તા. ૬/૪/૨૦૦૧ શુક્રવાર

પ્રસ્તુત ગ્રંથનો ઉદ્ભવ

સમસ્ત સાંગોપાંગ વ્યાકરણની એકલપંડે અતિ અલ્પ સમયગાળામાં રચના કરનાર કલિકાળ સર્વજ્ઞ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબની નવમી જન્મ - શતાબ્દી વર્ષ વિ. સં. ૨૦૪૫ કાર્તિક સુદ પૂનમના પૂર્ણ થતું હતું. આ નિમિત્તે - નવમી જન્મ શતાબ્દી વર્ષની ઉજવણી રૂપે પંડિતવર્યશ્રી છબીલદાસભાઈ કેશરીચંદ સંઘવી આદિ અનેક વિદ્વદ્વર્યો તરફથી મારા પૂજ્યપાદ પં. પ્ર. ગુરુદેવશ્રી ચન્દ્રશેખરવિજય મ. સાહેબ સમક્ષ - અનેક મુનિ ભગવંતો સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનના અધ્યયનમાં પ્રવેશ કરે - એવી ઈચ્છા પ્રદર્શિત થઈ. તેમણે એવી પણ ચિંતા વ્યક્ત કરી કે જો આ વ્યાકરણનું અધ્યયન સાધુ / સાધ્વી ભગવંતો નહીં કરે તો તેની અધ્યયન - અધ્યાપન પરંપરા નાશ પામશે. અને આથી આ વિષયમાં આખું ય આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી વિરચિત સાહિત્ય ધીમે ધીમે લુપ્ત થશે, નાશ પામશે. આ વિનંતિને ધ્યાનમાં લઈને મારા પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીએ કેટલાંક મહાત્માઓને આ વિષયનો અભ્યાસ કરવા પ્રેરિત / ઉત્સાહિત કરીને એના અધ્યયનમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. આમ નવમી જન્મ શતાબ્દીની પૂર્ણાહુતિ નિમિત્તે - ફક્ત અમારા જ ગ્રુપમાં નહીં, પણ - અન્યત્ર પણ આ સિદ્ધહેમ - વ્યાકરણના અધ્યયનનો કંઈક રસ જગાડાયો. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીની કૃપા અને તેવી ઈચ્છા હોવાથી આ વિષયમાં કંઈક ઊંડા ઉતરવાનું થયું. પ. પૂ. વિદ્વાન મુનિરાજશ્રી તત્ત્વદર્શન વિજય મ. સાહેબ પાસે વ્યાકરણની લઘુવૃત્તિ કર્યા બાદ બૃહદ્વૃત્તિ અને અન્ય ધાતુપારાયણ વગેરે સહાયક - ઉપયોગી ગ્રંથોનું અવગાહન થયું. ત્યારબાદ દોઢેક વર્ષ પ. પૂ. વિદ્વાન મુનિરાજશ્રી મુક્તિવલ્લભવિજય મ. સાહેબની શુભ નિશ્રામાં પ. પૂ. વિદ્વાન મુનિરાજશ્રી ઉદયવલ્લભવિજય મ. સા. પાસે ન્યાયનો અભ્યાસ થયો. ત્યાર પછી પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીએ વિ. સં. ૨૦૫૨ માં મને પ્રસ્તુત સટીક 'ન્યાયસંગ્રહ' ગ્રંથનું ભાષાંતર તૈયાર કરવાની પ્રેરણા કરી. આ પ્રેરણા ઝીલી લઈને આ કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. જો કે પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીએ સ્વયં તેમના અધ્યયન કાળ દરમ્યાન (અંદાજે ૪૫ વર્ષ પૂર્વે) આ ગ્રંથ ઉપર ગુજરાતી - વિવરણ લખેલું. પણ તે થોડાં વર્ષ પૂર્વે જ - તપાસ કરવા છતાં લાપતા થઈ જવાથી - અલભ્ય બની ગયું છે. આ વિષયમાં બીજો એક પણ ગુર્જરાનુવાદ - ગ્રંથ હજી સુધી પ્રકાશિત થયેલ ન હતો. આથી પ્રસ્તુત ગ્રંથ તૈયાર કરવાની આવશ્યકતા હોવાથી મને પૂર્વોક્ત પ્રેરણા મળી.

પ્રારંભિક કાળમાં તો આ ગ્રંથની મુખ્યત્વે 'ન્યાયાર્થમંજૂષા' ટીકાનું જ ભાષાંતર કરીને તેની કેટલીક ઝેરોશ નક્લો કરાવીને સારા જ્ઞાનભંડારોમાં મૂકાવી દેવી - એટલી જ વિચારણા થયેલી. પણ પછી 'ન્યાયાર્થમંજૂષા' અને સ્વોપજ - ન્યાસના લખાણને તપાસી આપનાર પં. શ્રી જગદીશભાઈ આદિ - કેટલાંક વિદ્વાનોની આ લખાણને ગ્રંથાકારે પ્રકાશિત કરવાની ભલામણ થતાં અને પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીને પણ ઉચિત જણાતા તેઓએ આ અનુવાદ - લખાણને છપાવવાની અનુમતિ આપી. પરિણામે આ ગ્રંથ આજે અનેક પરિષ્કારો સાથે પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. ગ્રંથાકારે પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી થતાં શરૂઆતના લખાણને વધુ સરળ, પદ્ધતિસરનું કરવાની, જરૂરી સુધારા - વધારા કરવાની અને મુદ્રણાર્હ - પ્રતિ (પ્રેસ કોપી) તૈયાર કરવા માટે શુદ્ધ લેખન કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. વિ. સં. ૨૦૫૪ વિસનગરનું સમસ્ત ચોમાસુ પ્રાયઃ આ કાર્ય માટે ફાળવ્યું. ત્યારબાદ સમસ્ત મેટર કંપોઝ કરાવવા માટે આખું અને તે દરમ્યાન સુરતમાં ખાસ રહીને લગભગ ૪૫ વર્ષથી મુખ્યત્વે આ વિષયમાં અધ્યાપન કાર્ય કરી રહેલ

નિષ્ણાત અને દીર્ઘ અનુભવી - બૃહદ્વૃત્તિનું મને અધ્યયન કરાવનાર વિદ્યાગુરુ પંડિતવર્ય શ્રી છબીલદાસભાઈ કેશરીચંદ સંઘવી પાસે મારા દ્વારા લખાયેલ 'પરામર્શ' લખાણનું સંશોધન - કાર્ય મૌખિક વાચન દ્વારા કરાવ્યું, તેઓશ્રી આ કાર્યથી સંતુષ્ટ થયા. તેઓની આ વિષયની નિપુણતાના કારણે સંશોધન - કાર્ય શીઘ્ર અને સુંદર થયું. તથા ૧૪૧ માં ન્યાયસૂત્રની ખૂબ જ મોટી ટીકાનું બાકી રહેલ ભાષાંતર કર્યું. ત્યારબાદ સમસ્ત ગ્રંથના તમામ મેટરનું પ્રૂફ રીડીંગ - કાર્ય શરૂ થયું. ક્લિષ્ટ વિષય હોવાથી અને તેવા સંયોગો ન હોવાથી સ્વયં લગભગ ચાર / પાંચ વાર પ્રૂફ તપાસવાનું કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. આ પ્રમાણે લખવાથી માંડીને અનેક તબક્કામાં પસાર થયા બાદ લગભગ ચારેક વર્ષે આ કાર્ય જ્યારે સંપન્ન થઈ રહ્યું છે, ત્યારે ઘણી હાથ અને હર્ષ અનુભવાય છે. મારા પૂજ્યપાદ પં. પ્ર. ગુરુદેવ શ્રી ચન્દ્રશેખરવિજય મ. સાહેબની પ્રેરણા અને કૃપા દૃષ્ટિથી જ આ કાર્યમાં આટલો સમય અને શ્રમનો ભોગ આપવા તત્પર બન્યો છું. તેઓશ્રી પણ આ કાર્યથી ખૂબ સંતુષ્ટ થયા છે. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીની વારંવાર પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી અને સહવર્તિ સર્વ મહાત્માઓની વારંવાર ઉપબૃહણા / શુભેચ્છાથી આ ભગીરથ કાર્ય સંપન્ન થયું છે.

જ્યારે આ ગ્રંથનું ઘણું ખરું લખાણ થઈ ચૂકેલું ત્યારે નેમિસૂરિ સમુદાયના વિદ્વાન મુનિરાજશ્રી નંદિધોષવિજય મ. સાહેબ કૃત આ જ ગ્રંથનું સુદીર્ઘ વિવેચન સહિત હિન્દી ભાષાંતર પ્રકાશિત થયું. તેના દીર્ઘ વિવેચનમાં અન્ય વ્યાકરણ પરંપરાઓ સાથે પ્રસ્તુત ન્યાયોની તુલના પણ કરી છે. જ્યારે આ ગ્રંથમાં સળંગ વિવેચન નથી. પણ આગળ 'લેખકના અંતરની વાત' માં જણાવ્યા અનુસાર કેટલાંક વિષયો ઉપર છણાવટ કરી છે. ટૂંકમાં આ ગ્રંથનું ગુર્જર - ભાષાંતર તો સૌ પ્રથમવાર જ પ્રકાશમાં આવી રહ્યું છે.

(૧) ન્યાયાર્થમંજૂષા (બૃહદ્વૃત્તિ) - ભાષાંતર, (૨) સ્વોપજન્યાસ - ભાષાંતર અને (૩) 'પરામર્શ' - વિવેચન એમ મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગમાં પ્રકાશિત થઈ રહેલાં આ ગ્રંથમાં મંદમતિ એવા મારા વડે કોઈક ક્ષતિ થવી અસંભવિત નથી જ. આથી મારા છન્નસ્થપણાથી - મતિદોષ, દૃષ્ટિદોષ કે મુદ્રણદોષથી કંઈ પણ ક્ષતિ રહી ગઈ હોય તો વિદ્વજ્જનો તેની જાણ કરે. જેથી ભવિષ્યમાં તેનો યોગ્ય અવસરે પરિષ્કાર થઈ શકે. પ્રાન્તે ગ્રંથકારના આશય વિરુદ્ધ કંઈપણ લખાયું હોય તો તેનું હાર્દિક મિચ્છામિ દુક્કડં દઉં છું.

ગુરુપાદપંકજરજ
મુનિ રત્નવલ્લભવિજય

લેખકના અંતરની વાત...

કાળનો પ્રવાહ અવિરત વહી રહ્યો છે. ખૂબ ઝડપથી માનવની જીવનશૈલીના કિનારાને કાળપ્રવાહનું ઘોડાપૂર મોડ આપી રહ્યું છે. માનવ - જીવનના કિનારાનો તીવ્રતાથી બદલાતો મોડ એ કાળની પરિવર્તક - શક્તિનો પરિચય આપે છે.

વર્તમાનમાં વિજ્ઞાનવાદ - નાસ્તિકવાદ - જડવાદ - જમાનાવાદ - ભોગવાદ આદિ અનેક વાદોના વાદળોના પ્રચુર પ્રસાર અને પ્રભાવથી આર્ય પ્રજાના માનસ પટ ઉપર રાષ્ટ્રભાવના, સંસ્કૃતિ અને ધર્મ - એ ઉત્તરોત્તર મહાનુ તત્વો રૂપી સૂર્યની તેજસ્વિતા હતપ્રભ થયેલી જણાય છે. વિજ્ઞાનવાદે સમ્યગ્ દર્શન ઉપર હુમલો કર્યો છે. મેકોલે - પદ્ધતિના આધુનિક શિક્ષણે સમ્યગ્ જ્ઞાન ઉપર કુઠારાઘાત કર્યો છે તો સમ્યગ્ ચારિત્ર ઉપર શોષ અને સુખશીલતાપોષક વૈજ્ઞાનિક સાધનોએ ઘેરી અસર પાડી છે. અશાંત - ઉદ્વિગ્ન - ભયાન્વિત બનાવતી શસ્ત્રોની દોટ અમર્યાદ બની છે, ત્યારે શાંત - ઉપશાંત - પ્રશાંત બનાવતી શાસ્ત્રાધ્યયનની માત્રામાં ઘટાડો વર્તાઈ રહ્યો છે.

આવા ભીષણ - કાળમાં પણ મડદાંનેય પ્રાણ પૂરે, વિકૃતિના ધનધોર મેઘાડાંબર વચ્ચે ય પ્રકૃતિની પ્રભા રેલાવે એવી, ઝીંકાઈ રહેલ જંઝાવાતમાં ય ઘટાદાર વટવૃક્ષની ઓથ આપી વિશ્વાસનો શ્વાસ લેવા પ્રેરે એવી અને ધોર અંધકારને ય ઉલેચે એવાં આશાકિરણરૂપ વાત એ છે કે, આજે ય અનેક આત્માઓ ભર યુવાવયમાં જ અમાન - સમાન સંપત્તિ અને ભૌતિક સુખોને છોડીને જિનશાસનના પ્રધાન અંગભૂત સર્વવિરતિ - સંયમમાર્ગનો અંગીકાર કરે છે. અને તેની કઠોર - સાધના અનેક આત્માઓ હર્ષવિકસિત વદને કરી રહ્યા છે. આ ચારિત્રપાલનનું એક પ્રાણપૂરક તત્ત્વ સ્વાધ્યાય છે. અને તે સ્વાધ્યાય મૂળ સ્વરૂપે શાસ્ત્રાધ્યયન વિના અસંભવિત પ્રાયઃ છે. મૂળ સ્વરૂપે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન તેના સાધન ગ્રંથો જેવા કે - વ્યાકરણ, ન્યાય, પ્રકરણ, કાવ્ય આદિના અધ્યયન વિના સફળ અને સરસ બનતું નથી.

આમ જ્યારે અનેક તેજસ્વી મુમુક્ષુઓ યુવાવયમાં પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી રહ્યા છે ત્યારે તેઓને અને શ્રાવક વર્ગમાં પણ યોગ્ય જિજ્ઞાસુઓને શાસ્ત્રાધ્યયનમાં પ્રધાન કારણભૂત એવું વ્યાકરણનું અધ્યયન અને તે વ્યાકરણના અધ્યયનમાં અતિ ઉપયોગી એવા આ ન્યાયસંગ્રહના અનુવાદ - ગ્રંથનું પ્રકાશન ખૂબ જ હિતકર બનશે એમ માનુ છું. અને જ્યારે આપણા કોઈક વિશિષ્ટ પુણ્યોદયે આપણી પાસે કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંત શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીએ સ્વયં બાળજીવો ઉપર કૃપાન્વિત ઘર્ષેને રચેલું - અતિ ક્લિષ્ટ અને ગુરુપ્રક્રિયાવાળા પાણિનિ - વ્યાકરણના વિકલ્પરૂપે બની શકે એવું - અક્લિષ્ટ અષ્ટાધ્યયમય વિષયવાર સૂત્રકૃતિયુક્ત અને અપેક્ષાએ ઘણી સરળ પ્રક્રિયાન્વિત સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન / વ્યાકરણ શાસ્ત્ર - અખંડ સ્વોપજ લઘુ - મધ્યમ - બૃહદ્ - વૃત્તિ સાથે વિદ્યમાન છે, ત્યારે ગિર્વાણ - ગિરા - સંસ્કૃત શીખવા અન્ય વ્યાકરણનો આશ્રય કરવો તે પોતાની પાસે જ મહા નિધાન હોવા છતાં ધન માટે અન્યત્ર ફાંફા મારવા તુલ્ય છે.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીએ આ વ્યાકરણની રચના કર્યા બાદ સિદ્ધરાજ જયસિંહે આ ગ્રંથને ગજ - અંબાડી પર આરૂઢ કરીને પોતાના મહેલ પર વાજતે - ગાજતે આડંબરપૂર્વક વરઘોડા સહિત લાવી ભક્તિ - સત્કાર કરેલો. એની અનેક પ્રતિઓ કરાવી દેશ - વિદેશમાં પ્રચાર માટે

મોકલેલી. તે સમયે જૈન - જૈનેતરમાં ખૂબ જ આદરણીય બનેલ આ વ્યાકરણનું ખૂબ વ્યાપક રૂપે અધ્યયન થતું હતું. પણ ત્યારબાદ કુમારપાળ મહારાજના સ્વર્ગગમન બાદ જૈન ધર્મના દ્વેષી એવા રાજા અજયપાળે પોતાના શાસન કાળમાં જૈન ધર્મ વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવાથી સિદ્ધહેમ વ્યાકરણના જૈનેતર અધ્યેતાઓમાં ઘટાડો થતાં ખૂબ અલ્પ સંખ્યાક જ રહ્યા. હા, જૈન સાધુઓમાં આનું પુષ્કળ અધ્યયન થતું. પણ ૫૦ - ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે આ વ્યાકરણના અધ્યાપકો બહુ જૂજ હતા. અને જૈન સાધુઓની સંખ્યા પણ અતિ અલ્પ હોવાથી અથવા તો પાણિનીય વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવાનું પ્રચલિત હોવાથી અધ્યેતાઓ પણ સ્વલ્પ હતાં. છતાં વર્તમાનમાં કેટલાંક વર્ષોથી અનેક સમુદાયમાં શ્રમણ સંસ્થામાં અને ગૃહસ્થવર્ગમાં પણ મુમુક્ષુઓ તથા પંડિત બનવાના અભિલાષુકોમાં આ વ્યાકરણના અધ્યયનમાં - સારી રૂચિ વર્તી રહી છે. ત્યારે આ ગ્રંથનું પ્રકાશન સૌને વ્યાકરણના અધ્યયનમાં ઉપયોગી બનશે.

ગ્રંથકાર પરિચય

જેમ આકૃતિઃ ગુણાન્ કથયતિ । એ કહેવત પ્રમાણે - માણસની આકૃતિ ઉપરથી તેના ગુણો કળી શકાય છે, તેમ એવું પણ કહી શકાય કે, કૃતિઃ પ્રતિભાં કથયતિ । અર્થાત્ કોઈ પણ ગદ્ય - પદ્યાત્મક કૃતિ / રચના એ તેના કર્તાની પ્રતિભાનો પ્રતિભાસ કરાવે છે. ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિવર કેવા પ્રતિભાસંપન્ન હતાં એ તેઓની કૃતિઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. સમગ્ર વ્યાકરણ - વાક્યમયના સમુદ્રનું વિલોડન કરીને ખુણે - ખુણેથી ન્યાયરત્નોનો સંચય કરીને તેની ઉપર સંક્ષિપ્ત, સરળ સારાંશ - સભર અને સંવાદી ન્યાયાર્થમંજૂષા બૃ. વૃ. અને સ્વોપજ્ઞ બૃહન્ન્યાસ રચવાનું કાર્ય કેટલું કઠણ છે એ તો ઊંડાણથી આ ગ્રંથના અભ્યાસુઓને પ્રતીત થયા વિના નહીં રહે. આથી જ મહોપાધ્યાય શ્રી વિનય વિજય મ. સાહેબ પણ સિદ્ધ - હેમવ્યાકરણને આધારે સ્વરચિત હેમલઘુ પ્રક્રિયાની બૃહદ્વૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં મહો. શ્રી હેમહંસગણિવરની સ્તુતિ કરવાનું ટાળી શક્યા નથી. તેમણે કહ્યું છે. -

હેમવ્યાકરણાર્ણવં નિજધિયા નાવાહવગાહ્યાભિતો

મઙ્ગુષા સમપૂરિ ભૂરિ ઘૃણિભિર્યૈર્યાયરત્નૈરિહ ।

જ્યોતિસ્તત્ત્વવિવર્તવાર્તિકકૃતઃ શ્રી હેમહંસાહ્વાય :

જીયાસુઃ સુમનો મનોરમગિરસ્તે વાચકાધીશ્વરાઃ ॥ ૫ ॥

શ્રી હેમ - વ્યાકરણ રૂપી સમુદ્રનું ચારેય બાજુથી પોતાની બુદ્ધિ રૂપી નૌકા વડે અવગાહન કરીને જેઓએ ન્યાયાર્થમંજૂષા બૃ. વૃ. રૂપી પેટી અત્યંત તેજસ્વી રત્નો વડે છલોછલ ભરેલી છે, તે જ્યોતિષ - વિષયક તત્ત્વને / રહસ્યને વિશદ (સ્પષ્ટ) કરનાર એવા વાર્તિકના રચયિતા, પુષ્પ જેવી મનોહર વાણી યુક્ત ઉપાધ્યાયોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રી હેમહંસ ગણિવર જય પામો...

ન્યાયસંગ્રહ ઉપરાંત તેમણે બીજા બે ભવ્ય ગ્રંથોની રચના કરી છે. (૧) 'આરંભસિદ્ધિ' ઉપર વિશદ વાર્તિકની રચના અને (૨) ષડાવશ્યક બાલાવબોધ. તેમાં 'આરંભસિદ્ધિ' ઉપર તેમણે ઘણી આકર્ષક, બોધક અને સરળ ટીકા બનાવી છે. એમણે આ ટીકામાં, ૮૪ જેટલાં જુદાં જુદાં ગ્રંથો / ગ્રંથકારોના અભિપ્રાયો ટાંકીને જે જ્ઞાનાર્ણવ વલાવ્યો છે, તેથી જ્યોતિષ - વિષયક તેમની વિશિષ્ટ વિશારદતાની પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી. જ્યોતિષ જેવા આપવાદિક ભણવાના ગ્રંથની ટીકા રચ્યા બાદ આ ટીકા રચવા પાછળનો પોતાનો ખાસ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરીને સાવધ કાર્યાન્વિત ગૃહસ્થો આગળ આનો ઉપયોગ કરવાના દોષો વર્ણવીને તેમ નહીં કરવા તથા અનર્થ ન થાય તે માટે ગંભીર,

પાપભીરુ વગેરે યોગ્ય આત્માઓને જ આ ગ્રંથ ભણાવવો - ઈત્યાદિ સૂચનો કર્યા છે. આથી તેઓની આત્મજાગૃતિ, પાપભીરુતા અને શાસ્ત્રચુસ્તતા જેવા અદ્ભુત ગુણો પણ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. આ ગ્રંથની રચના તેમણે વિ. સં. ૧૫૧૪ માં કરી હતી*. તથા (૨) ષડાવશ્યક બાલાવબોધની તેમણે વિ. સં. ૧૫૧૦ માં રચના કરી હતી. આ ગ્રંથના અંતિમ પદો ઉપરથી જણાય છે કે, આ ગ્રંથની રચના તેમણે શ્રાવકોની વિનંતિથી કરી હતી.

તે કાળે તેમની 'વાદિ - ધન્વંતરી' તરીકેની ખ્યાતિ હતી. તેમની પ્રૌઢ મેધા અને પ્રતિભાની સાક્ષી માટે તેમનાં સમકાલીન એવા પંડિતવર્ધ પ્રતિષ્ઠાસોમે રચેલ સોમસૌભાગ્ય - કાવ્યનો આ શ્લોક જ પર્યાપ્ત છે.

તાવદ્ ગર્વમર્થર્થમાત્મહૃદયે પ્રોન્માદિનો વાદિનો
 ડનત્વં સંસ્કૃતજત્વગોચરમિલાપીઠે પ્રચક્રુઃ સમે ।
 યાવચ્છ્રીયુતહેમહંસ ઋધીઃ શ્રી વાચકેષ્વગ્રણી -
 સ્તદ્દર્પજ્વરવૈદ્યરાજસદૃશો નાગાદ્ દુષ્કોરધ્વનિ ॥

સમસ્ત પૃથ્વીતળે અત્યંત ઉન્મત્ત એવા વાદીઓએ ત્યાં સુધી જ પોતાના હૃદયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં જલ્પ (વિજયની આકાંક્ષાથી કરાતો વાદ) વિષયક ઘણો મોટો ગર્વ કર્યો કે જ્યાં સુધી તેઓના અહંકારના જવરને માટે વૈદ્યરાજ સમાન વિશાળ મેધાવી વાચકોમાં અગ્રેસર શ્રી હેમહંસગણિવર તેઓની દૃષ્ટિ - પથ ઉપર ન આવ્યા. અર્થાત્ તેઓની દૃષ્ટિ પથ ઉપર શ્રી હેમહંસગણિવર આવતાં જ તેમનો ગર્વ ઓગળી જતો હતો. એવા મેધાવી અને પ્રતિભા સંપન્ન હતા શ્રી હેમહંસગણિવર....

તેઓનું બીજું નામ પં. હંસદેવ એવું પણ મળે છે. આ. શ્રી સોમસુંદર સૂરિજીએ તેમને ઉપાધ્યાય પદ પ્રદાન કરેલું.

આ 'ન્યાયસંગ્રહ' ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં બતાવેલ ગુરુ પરંપરા અનુસાર - 'તપાચાર્ય'નું બિરૂદ પામનાર આચાર્યશ્રી જગચંદ્રસૂરિજીના શિષ્ય આચાર્ય શ્રી દેવસુંદરસૂરિજીની પાટે આચાર્ય શ્રી સોમસુંદરસૂરિજી થયા. તે કાળે તેમનો પોતાનો શિષ્ય - પરિવાર ૧૮૦૦ જેટલો હોય - સૌથી મોટો હતો. તેઓની પાટે - જેઓએ સંતિકરં - સ્તોત્રની રચના કરવા દ્વારા મારિનો ઉપદ્રવ શાંત કરેલો - તે આચાર્યશ્રી મુનિસુંદર સૂરિજી તથા આચાર્યશ્રી જયચંદ્રસૂરિજી આદિ આવ્યા. આ. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી શ્રી હેમહંસગણિજીના દીક્ષાદાતા ગુરુ હતા. અને આ. શ્રી જયચંદ્રસૂરિજી તેમના ઉપકારી વિદ્યાગુરુ હતા. ઉપરાંત મહોપાધ્યાયશ્રી ચારિત્રરત્નગણિજી પણ તેમના વિદ્યાગુરુ હતા, એ વાત પ્રશસ્તિથી અને ન્યાયસંગ્રહની બૃ. વૃ. ના અંતે કહેલ મહોપાધ્યાયશ્રીચારિત્રરત્નગણિપ્રસાદપ્રાપ્તવિદ્યાલવેન ... એવા વિધાનથી જણાય છે. તપાગચ્છાધિપતિ તરીકે આચાર્યશ્રી રત્નશેખરસૂરિજીનું નામ ન્યા. મં. બૃ. વૃ. અને ન્યાસના અંતે ગ્રહણ કરેલું છે. જો કે પૂર્વવર્ષોમાં રચાયેલ ષડાવશ્યક બાલાવબોધના અંતે તેમણે આચાર્ય શ્રી સોમસુંદરસૂરિજી, આચાર્ય શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી અને આચાર્ય શ્રી જયચંદ્રસૂરિજી એ ત્રણના નામોનો જ ઉલ્લેખ કરેલો છે, પણ આચાર્ય શ્રી રત્નશેખરસૂરિજીના નામનો નિર્દેશ કરેલો નથી. કદાચ તેઓ પાછળથી ગચ્છાધિપતિ બન્યા હશે. અને ન્યાયસંગ્રહની રચના વખતે કદાચ પૂર્વોક્ત ત્રણ મહાપુરુષો વિદ્યમાન

* જો કે 'ન્યાયસંગ્રહ'ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં ષડાવશ્યક બાલા. ની રચના વિ. સં. ૧૫૧૦ માં કહી છે, તો પણ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પૃ. ૫૧૫ ઉપર અને 'જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ' ભાગ - ૩ પૃ. ૪૬૧ ઉપર આ ગ્રંથની રચના વિ. સં. ૧૫૦૧ માં જણાવી છે.

નહીં હોય. આમ પૂર્વોક્ત પાંચે ય મહાપુરુષોનો વિદ્યાપ્રાપ્તિ અને ચારિત્ર ઘડતરની બાબતમાં મોટો ઉપકાર શ્રી હેમહંસગણિજી ઉપર હતો, એમ જણાય છે.

સવાલ એ છે કે, આ. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી, આ. શ્રી જયચંદ્રસૂરિજી અને મહો. શ્રી ચારિત્રરત્નગણિજી - આ ત્રણમાંથી તેમના ગુરુ કોણ હતા ? આનો જવાબ - ષડાવશ્યક બાલાવબોધ પ્રમાણે મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ આ. શ્રી જયચંદ્રસૂરિજીના શિષ્ય તરીકે કહે છે અને 'આરંભસિદ્ધિ' અને 'ન્યાયસંગ્રહ' ગ્રન્થના આધારે શ્રી હેમહંસગણિજીને મહો. શ્રી ચારિત્રરત્ન ગણિજીના શિષ્ય તરીકે જણાવે* છે.

પૂર્વે કહેલ ગ્રંથો ઉપરાંત તેમણે વિ. સં. ૧૫૧૨ જે. સુ. ૫ ના રોજ ખેરાલુમાં રત્નશેખર - કથા લખી હતી. એ જ વર્ષમાં ભા. વ. ૫ ના રોજ ડાભલામાં તેમણે પં. શ્રી તીર્થરાજ ગણિ માટે 'શ્રી પ્રબંધ' લખ્યો હતો. આ ઉપરથી આવા બીજા પણ ગ્રંથો તેમણે રચ્યા હશે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

મુનિરાજ શ્રી નંદિઘોષવિજયકૃત ન્યાય - સંગ્રહના હિન્દી - ભાષાંતરની પ્રસ્તાવના અનુસાર થોડા જ સમય પૂર્વે શ્રી હેમહંસગણિકૃત શ્રી યુગાદિદેવનું એક સંસ્કૃત સ્તવન પ્રાપ્ત થયું છે. આ સ્તવનની વિશેષતા એ છે કે તેના કુલ ૧૩ શ્લોકોમાંથી પહેલો - છેલ્લો શ્લોક છોડીને વચ્ચેના અગીયાર શ્લોકોમાં કોઈપણ શબ્દમાં અ કાર સિવાયના વર્ણનો ઉપયોગ કરેલો નથી. તમામ શબ્દો અ વર્ણવાળા જ છે. આ સ્તવનની પ્રતિલિપિ શ્રી સુંદરદેવ ગણિવરે કરેલી છે.

કમનસીબે આવા પ્રતિભાસંપન્ન પ્રસ્તુત 'ન્યાયસંગ્રહ'ના કર્તા શ્રી હેમહંસગણિવરના સંબંધમાં તેમના જન્મ, દીક્ષા, ઉપાધ્યાયપદપ્રદાન, કાળધર્મ આદિના સમય અને સ્થળ આદિ વિષયક વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી.

સંક્ષિપ્ત ગ્રંથ - પરિચય

ચાર વિભાગમાં ૧૪૧ ન્યાયોનો જેમાં સંગ્રહ કરેલો છે, તે મૂળ ગ્રંથનું નામ 'ન્યાયસંગ્રહ' છે. અને તે 'ન્યાયસંગ્રહ' ગ્રંથ ગત ૧૪૧ ન્યાયોનું વિશ્લેષણ કરતી બૃહદ્વૃત્તિ / ટીકાનું નામ 'ન્યાયાર્થમંજૂષા' છે. વળી આ 'ન્યાયાર્થમંજૂષા' ગ્રંથના સંદિગ્ધ અને કઠણ પદાર્થોને સ્પષ્ટ કરનાર ન્યાસની રચના કરી છે - જેનો 'સ્વોપજન્યાસ' તરીકે વ્યવહાર કરેલો છે. આ ત્રણેય ગ્રંથોનું સંકલન અને રચના વાચકવર્ચશ્રી હેમહંસગણિવરે કરેલી છે. જો કે 'ન્યાયસંગ્રહ' ગત પ્રથમ વિભાગીય ૫૭ ન્યાયોનો સંગ્રહ કલિકાલ સર્વજ્ઞ આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીએ સ્વયં નિર્મિત 'તત્ત્વપ્રકાશિકા' બૃહદ્વૃત્તિના પ્રાન્તે કરેલો છે. એ જ ક્રમથી તે ન્યાયો અહીં ઉદ્ધૃત છે. બીજા વિભાગમાં ૬૫ ન્યાયો છે, તે ૫૭ ન્યાયના સજ્જતીય - સમકક્ષ છે. કેમકે તે ન્યાયો વ્યાપક છે અને જ્ઞાપકાદિ સહિત છે. જ્યારે તૃતીય વિભાગના ૧૮ અને ચતુર્થ વિભાગનો ૧ ન્યાય એ ૧૮ ન્યાયો અવ્યાપક અને જ્ઞાપકાદિ રહિત હોવાથી ક્યારેક ન્યાય સદૃશ - ઉક્તિ વિશેષ રૂપ હોવા સંભવે છે. આમાં અંતિમ ૧ ન્યાયના વિષયમાં ઘણું વક્તવ્ય / કહેવાનું હોવાથી તેને જુદાં વિભાગમાં કહેલો છે. આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત રીતે ચાર વિભાગનાં ન્યાયો ક્રમશઃ મળીને ૫૭ + ૬૫ + ૧૮ + ૧ = કુલ ૧૪૧ ન્યાયોનું આ ગ્રંથમાં શાસ્ત્રકાર ભગવંતે નિરૂપણ કરેલું છે.

આ તમામ ન્યાયોની ન્યાયાર્થમંજૂષા બૃહદ્વૃત્તિની રચના - કલિકાલ સર્વજ્ઞ આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબ વિરચિત સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન / વ્યાકરણ શાસ્ત્રને આધારે કરેલી છે.

અર્થાત્ ‘ન્યાયાર્થમંજૂષા’ બૃ. વૃ. માં ગ્રંથકારે પૂર્વોક્ત વ્યાકરણથી સિદ્ધ કરેલાં રૂપોને જ ઉદાહરણ રૂપે દર્શાવેલાં છે અને તેના સૂત્રોને જાપક રૂપે જણાવેલાં છે. તથા આ જ વ્યાકરણના સૂત્રનો સાધનિકા કરવામાં ઉપયોગ કરેલો છે. આથી આ ‘ન્યાયસંગ્રહ’ ગ્રંથને ભણવાને માટે અધિકારી તે જ છે કે જેમણે સિદ્ધહેમ - વ્યાકરણની કમ સે કમ લઘુવૃત્તિ કરીને સૂત્ર પરિચય મેળવ્યો હોય. આ વાતને પોતાના પ્રશસ્તિ - કાવ્યમાં જણાવતાં સ્વયં ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિજીએ કહ્યું છે કે,

પરમુદ્ઘાટનેઽમુખ્યાઃ શેમુખ્યા કુઞ્જિકાવ્યતે ।

તેષામેવ સ્ફુરેદ્દેષાં ન્યક્ષં શ્રીહૈમલક્ષણમ્ ॥ ૪ ॥

આ ‘ન્યાયાર્થ - મંજૂષા’ નામની પેટીને ખોલવા માટે બુદ્ધિ એ ચાવીનું કામ કરે છે. અને તે બુદ્ધિ પણ તેઓને જ સ્ફુરે છે, જેઓને શ્રી સિદ્ધહેમવ્યાકરણ સંપૂર્ણ ઉપસ્થિત હોય.

આમ જો કે સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન ભણનારને જ આ ગ્રંથ ઉપયોગી હોયને મર્યાદિત - વિષયવાળો છે, તો પણ જેઓ સિ. હે. વ્યાકરણ ભણે છે, તેઓને, તેના સૂત્રાદિના અસંદિગ્ધપણે અર્થો, રહસ્યો, પ્રક્રિયા વગેરે સમજવાં, આ ગ્રંથ અતિ આવશ્યક હોવાથી આનું આગવું મહત્ત્વ છે. માટે વ્યાકરણ ભણનારે બૃહદ્વૃત્તિનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. તો જ વ્યાકરણનો યથાર્થ - સફળ બોધ થાય. પણ જો કોઈપણ કારણસર તેવી અનુકૂળતા ન જ હોય તો કમસે કમ આ ‘ન્યાયસંગ્રહ’ ગ્રંથનો અભ્યાસ તો કરવો જ જોઈએ. કારણકે આ ગ્રંથમાં પ્રાયઃ બૃહદ્વૃત્તિના (અને ક્યાંક ન્યાસના) જ પદાર્થો ‘ન્યાયાર્થ મંજૂષા’ વૃત્તિમાં ગૂંથેલાં છે. વસ્તુતઃ તો બૃહદ્વૃત્તિનો અભ્યાસ - આ ન્યાયસંગ્રહનું અધ્યયન કરવાપૂર્વક કરાય તો તે સરળ બની જાય છે.

‘ન્યાય’ શબ્દનો અર્થ

આ ‘ન્યાયસંગ્રહ’ માં સંગૃહીત ન્યાયો શું છે ? ‘ન્યાય’ એટલે અહીં અર્થ સંબંધી નીતિ, રાજનીતિ, તર્કશાસ્ત્રમાં કહેલ અનુમાનાદિ પ્રમાણ અથવા ‘કહેવતો’ એવો અર્થ નથી લેવાનો, પણ પ્રસ્તુતમાં ‘ન્યાય’ એટલે ‘જેનાથી સંદિગ્ધ અર્થનો નિર્ણય થાય’ એવી વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ યુક્તિઓ. શ્રી હેમહંસગણિજીએ ન્યા. મં. ટીકામાં ‘ન્યાય’ શબ્દની અન્વય વ્યુત્પત્તિ કરતાં કહ્યું છે કે, નીચતે સંદિગ્ધોઽર્થો નિર્ણયમેભિરિતિ ‘ન્યાયાવાયાધ્યાયોદ્યાવસંહારાધારદારજાસ્મ (૫-૩-૧૩૪) સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય આવતાં નિષાતન થયે, નિ + ઇ + ઘઙ્ = ન્યાયઃ । શબ્દ બને છે. લોકાત્ (૧-૧-૩) સૂત્રના શબ્દમહાર્ણવ - ન્યાસમાં આવી જ વ્યુત્પત્તિ કરી છે. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં ‘ન્યાય’ શબ્દથી સૂત્રાર્થનિર્ણય, રૂપસિદ્ધિ વગેરેમાં ઉપયોગી વ્યાકરણના ન્યાયો / યુક્તિઓ વિવક્ષિત છે. આ ન્યાયો ચિરંતન - ચિરકાલીન હોયને જુદાં જુદાં વ્યાકરણોમાં સાધારણ રૂપે હોય છે. આ જ - પ્રસ્તુત ન્યાયો અન્ય વ્યાકરણોમાં પણ આવા જ સ્વરૂપમાં અથવા થોડાં ફેરફાર સાથે હોય છે. આ ન્યાયોનો કોઈ કોઈ વૈયાકરણોએ ઉપયોગ કરેલો હોય કે ન પણ કરેલો હોય, એ જુદી વાત થઈ. આવા ન્યાયોનો ઉપયોગ કરીને જ જ્યારે તે તે વૈયાકરણોએ સૂત્રરચના કરી છે, અને પ્રક્રિયા - સાધનિકાની વ્યવસ્થા સિદ્ધ કરી છે, ત્યારે આ ન્યાયોના અવબોધ વિના યથાર્થ સૂત્રાર્થ અને રૂપસિદ્ધિ / સાધનિકાનું જ્ઞાન થઈ શકતું ન હોવાથી આ ન્યાયોનું જ્ઞાન કરવું અનિવાર્ય છે. જ્યારે ન્યાયો લગાડવાથી સૂત્રનો અનિષ્ટાર્થ થવાની સંભાવના હોય, અથવા તો અનિષ્ટ રૂપોની સિદ્ધિ થઈ જતી હોય, તો તે વખતે તે તે ન્યાય અનિત્ય બની જાય છે.

અર્થાત્ તે ન્યાયોની પ્રવૃત્તિ કરાતી નથી. કારણકે સૂત્રના ઈષ્ટાર્થની અને ઈષ્ટરૂપની સિદ્ધિ માટે જ ન્યાયો હોય છે. આથી આ તમામ ન્યાયોની પ્રવૃત્તિનું નિયંત્રણ કરનારો એક ન્યાય આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ બૃ. વૃ. ને અંતે દર્શાવ્યો છે, એ છે - નાનિષ્ઠાર્થા જ્ઞાત્રપ્રવૃત્તિઃ ॥ (૧ / ૫૭) ત્રીજા વક્ષસ્કારનો અંતિમ ન્યાય ન્યાયાઃ સ્થવિર્યદિપ્રાયાઃ (૩/૧૮) પણ અનિષ્ટ પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે અન્ય ન્યાયોની પ્રવૃત્તિને અટકાવવાનું કાર્ય કરે છે.

પ્રસ્તુત ન્યાયસંગ્રહ - ન્યાયાર્થમંજૂષા બૃહદ્વૃત્તિ ઉપરાંત સિદ્ધહેમ વ્યાકરણના આધારે અન્ય પણ પ્રક્રિયા - ગ્રંથો રચાયા છે, જેના નામ આ પ્રમાણે છે.

૧. કિયારત્ન સમુચ્ચય - આ. શ્રી ગુણરત્નસૂરિ (સં. ૧૪૬૬)
 ૨. સ્યાદિશબ્દ સમુચ્ચય - આ. શ્રી અમરચંદ્રસૂરિ (સં. ૧૨૨૬ ની પૂર્વે)
 ૩. ધાતુપાઠ (સ્વરવણા) - શ્રી પુણ્યસુંદર ગણિ.
 ૪. કવિ કલ્પદ્રુમ - શ્રી હર્ષવિજયગણિ
 ૫. હૈમવિભ્રમસટીક - આ. શ્રી ગુણચંદ્રસૂરિ (૧૩ મી સદી)
 ૬. હૈમવિભ્રવૃત્તિ - આ. શ્રી જિનપ્રભુસૂરિ (૧૪ મી સદી)
 ૭. લિંગાનાનુશાસન અવચૂરિ - આ. શ્રી જયાનંદસૂરિ
 ૮. હૈમલઘુન્યાસ પ્રશસ્તિ અવચૂરિ - શ્રી ઉદયચંદ્ર
 ૯. ધાતુપારાયણ - ક. કા. સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી.
- સિ. હે. વ્યાકરણ ઉપર કેટલાંક કૌમુદી - પ્રકારના પ્રક્રિયા ગ્રંથો રચાયા છે. તે આ પ્રમાણે

છે -

૧. સિદ્ધ સારસ્વત - આ. શ્રી દેવાનંદસૂરિ.
૨. ચંદ્રપ્રભા (હૈમકૌમુદી) - શ્રી મેઘવિજય ઉપાધ્યાય (સં. ૧૭૫૮) ૭૦૦૦ શ્લોક
૩. હૈમશબ્દચંદ્રિકા - શ્રી મેઘવિજય ઉપાધ્યાય
૪. હૈમલઘુપ્રક્રિયા - મહો. શ્રી વિનયવિજય ગણિ. (સં. ૧૭૧૦)
૫. હૈમપ્રકાશ (પ્રક્રિયા - બૃહન્ન્યાસ) - (૩૪,૦૦૦ શ્લોક)

પૂર્વોક્ત પ્રક્રિયા - ગ્રંથોમાં પ્રસ્તુત ન્યાયસંગ્રહ - ન્યાયાર્થ મંજૂષા - ગ્રંથનું આગવું સ્થાન છે.

સિદ્ધહેમ - પરંપરામાં પહેલાં ૫૭ ન્યાયો ઉપર પૂર્વે એક નાનકડી ટીકા પ્રાચીન ગ્રંથકારે રચેલી છે. પણ તેમાં ન્યાયોની અનિત્યતા ક્યાંય દર્શાવી નથી. ઈષ્ટ રૂપની સિદ્ધિ માટે જ ન્યાયો હોયને અનિષ્ટ રૂપ થવાનો પ્રસંગ હોય ત્યાં સ્યાદ્વાદના આશ્રયથી ઘણા ખરં ન્યાયો અનિત્ય બની જાય છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ગ્રંથકારશ્રીએ વધુમાં વધુ ન્યાયોની અનિત્યતા દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરેલો છે.

આ ન્યાયોનો અન્ય પાણિનીય આદિ પરંપરામાં 'પરિભાષા' શબ્દવડે પણ વ્યવહાર કરાય છે. પાણિનીય આદિ પરંપરામાં આ ગ્રંથની તુલના કરી શકાય એવા પરિભાષેન્દુશેખર, પરિભાષાવૃત્તિ, પરિભાષાબૃહદ્વૃત્તિ, પરિભાષાભાસ્કાર વગેરે અનેક ગ્રંથો છે. પ્રો. કે. વી. અભ્યંકરજી વડે સંપાદિત 'પરિભાષા સંગ્રહ' નામના ગ્રંથમાં તેમણે વ્યાકરણની પરિભાષાની ૧૮ કૃતિઓનો સંગ્રહ કરેલો છે. આ અંગે વિસ્તૃત જાણકારી અન્ય ગ્રંથોથી મેળવી લેવી.

ન્યાયોના જુદાં જુદાં હેતુઓ / પ્રયોજનો

આ તમામ ન્યાયોના પ્રયોજન / હેતુઓ કોઈ એક જ પ્રકારના નથી. અર્થાત્ ન્યાયો જુદાં જુદાં અનેક પ્રકારના કાર્યો કરે છે. તેના કેટલાંક પ્રકારો આ પ્રમાણે છે.

૧. કેટલાંક ન્યાયો સૂત્રના અર્થનો નિર્ણય કરવા માટે હોય છે. અર્થાત્ સૂત્રોક્ત શબ્દથી શાનું ગ્રહણ કરવું, ઈત્યાદિ નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. દા. ત. સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય, અશબ્દસંજ્ઞા (૧/૧) આ ન્યાયથી શબ્દના ગ્રહણવડે તત્સ્વરૂપ જ શબ્દનું ગ્રહણ કરવું, પણ તેના અર્થ કે પર્યાય શબ્દના ગ્રહણનો નિષેધ સૂચવાય છે, પણ સંજ્ઞાશબ્દ હોય તો તમામ સંજ્ઞી શબ્દો જ લેવા, અન્ય નહીં. આ જ પ્રમાણે સ્વરસ્ય હ્રસ્વદીર્ઘપ્લુતાઃ (૧/૪), યથાસંખ્યમનુદેશઃ સમાનામ્ (૧/૧૦), લક્ષણપ્રતિપદોક્તયોઃ (૧/૧૫), ગૌણમુખ્યયોઃ (૧/૨૨), પ્રત્યયાપ્રત્યયયોઃ પ્રત્યયસ્યૈવ (૨/૨) વગેરે ૪ ન્યાયો, ઈત્યાદિ પણ સૂત્રાર્થ - નિર્ણયમાં ઉપયોગી બને છે.

૨. કેટલાંક ન્યાયો અપ્રાપ્ત સ્થાનીની કે કાર્યોની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે હોય છે. જેમકે, આદ્યન્ત-વદેકસ્મિન્ (૧/૫), (આ ન્યાયની ટીકામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે - અપ્રાપ્તપ્રાપ્નાર્થોડયં ન્યાયઃ ।) પ્રકૃતિવદનુકરણમ્ (૧/૬), એકદેશવિકૃતં (૧/૭) વગેરે ત્રણ ન્યાયો, વિવક્ષાતઃ કારકાણિ (૧/૧૨), અર્થવશાદ્ વિભક્તિઃ (૧/૧૩), પ્રકૃતિગ્રહણે યદ્વતુબન્તસ્યાપિ ગ્રહણમ્ (૧/૧૭), પ્રકૃતિગ્રહણે સ્વાર્થિકપ્રત્યયાન્તાનામપિ ગ્રહણમ્ (૨/૧) ઈત્યાદિઃ (આમાં સુસર્વાર્થિકશબ્દેભ્યો જનપદસ્ય (૧/૨) વગેરે ન્યાયો - પ્રાપ્ત કાર્યો અન્ય ન્યાયથી નિષિદ્ધ હોયને - પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે છે, તે પણ આમાં અંતર્ગત જાણવા.)

૩. કેટલાંક ન્યાયો પ્રાપ્ત થતાં સ્થાની કે કાર્યોનો નિષેધ કરે છે. જેમ કે, અર્થવદગ્રહણે નાનર્થકસ્ય (૧/૧૪), તિવા શવાનુબન્ધનં (૧/૧૮), ધાતોઃ સ્વરૂપગ્રહણં (૧/૨૬), સન્નિયોગશિષ્ટાનામેકાપાયે (૧/૩૦), હ્રસ્વદીર્ઘપદિષ્ટં કાર્યં ન પ્લુતસ્ય (૨/૧૬) ઈત્યાદિ.

૪. કેટલાંક ન્યાયો સીધાં જ રૂપસિદ્ધિ / સાધનિકામાં ઉપયોગી થાય છે. જેમકે, સન્નિપાતલક્ષણો વિધિરનિમિત્તં તદ્વિધાતસ્ય (૧/૧૮), અસિદ્ધં બહિરજ્ઞમન્તરજ્ઞે (૧/૨૦), ન સ્વરાનન્તર્યં (૧/૨૧), નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકસ્યાપ્યભાવઃ (૧/૨૮), નાનિષ્ઠર્થાં શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિઃ (૧/૪૭), સ્વાજ્ઞમવ્યવધાયિ (૨/૧૧), કતેડન્યસ્મિન્ ધાતુપ્રત્યયકાર્યે પશ્ચાદ્દિઃ (૧/૨૫), પૂર્વ પૂર્વોત્તરપદયોઃ કાર્યં કાર્યં પશ્ચાત્સન્ધિકાર્યમ્ (૨/૨૬), ઈત્યાદિ.

૫. કેટલાંક ન્યાયો બે વિધિઓ વચ્ચે બાધ્યબાધકભાવની વ્યવસ્થા માટે છે. જેમકે, પૂર્વેડપવાદા અનન્તરાન્ વિધીન્ બાધન્તે નોત્તરાત્ (૧/૩૬) વગેરે ૫ ન્યાયો, સકૃદગતે સ્પર્ધે (૧/૨૩), દ્વિત્વે સતિ પૂર્વસ્ય વિકારેષુ બાધકો ન બાધકઃ (૧/૨૪), ઈત્યાદિ.

૬. કેટલાંક ન્યાયો બળાબળને જણાવનારા છે. અર્થાત્ અન્યત્ર સાવકાશ એવા તુલ્યબળવાળા બે વિધિઓ / કાર્યો એક સાથે થવાની પ્રાપ્તિ હોય તો કયો વિધિ વધુ બળવાન છે ? અર્થાત્ કયો વિધિ પહેલાં થાય ? એ જણાવે છે. જેમ કે, બલવન્નિત્યમનિત્યાત્ (૧/૪૧), અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૨) વગેરે છેલ્લાં ન્યાયને છોડીને પ્રથમ વક્ષસ્કારના અંત સુધી. તથા શ્રુતાનુમિતયોઃ શ્રૌતો વિધિર્બલીયાન્ (૧/૨૧) ઈત્યાદિ.

આ છ વિભાગો ફક્ત ન્યાયોના પ્રયોજનોની વિભિન્નતા સમજવા માટે જ કહેલાં છે. બીજા પાંચ પ્રયોજનો - જેમકે, સિદ્ધે સતિ આરમ્ભો નિયમાર્થઃ (૧/૨૫) વગેરે સૂત્રના નિરર્થકપણાની શંકાને દૂર કરવા માટે છે અને યથાસંખ્યમનુદેશઃ સમાનામ્ (૧/૧૦) ન્યાય પદોના સ્વૈચ્છિક સંબંધનો નિષેધ કરીને

યથાસંખ્ય - સંખ્યાના ક્રમથી સંબંધ કરવાનો નિયમ કરે છે, ઈત્યાદિ પ્રયોજન છે. તો પણ તેને યથાયોગ્ય પ્રથમાદિ પ્રકારમાં સમજી લેવું. કેટલાંકના બે પ્રયોજનો પણ સંભવે છે. અસિદ્ધં બહિરજ્ઞ૦ (૧/૨૦) ન્યાય રૂપસિદ્ધિમાં ઉપયોગી છે અને બહિરંગ કાર્યની નિર્બળતા પણ જણાવે છે. ન સ્વરાનન્તર્યે (૧/૨૧) ન્યાય પ્રાપ્ત કાર્યનો નિષેધ તો કરે જ છે. અને રૂપસિદ્ધિમાં પણ ઉપયોગી બને છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર વિચારી લેવું. આમ ન્યાયો મુખ્યત્વે સૂત્રાર્થની વ્યવસ્થામાં અથવા તો રૂપસાધનિકામાં / પ્રક્રિયામાં ઉપયોગી બને છે. વસ્તુતઃ સૂત્રાર્થની વ્યવસ્થા થવાથી સ્થાની વગેરેના ગ્રહણનો નિશ્ચય થાય છે. અને પછી તે સ્થળે સૂત્રોક્ત કાર્ય થાય છે અને પછી રૂપસિદ્ધિ થાય છે. આ રીતે સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ સર્વ ન્યાયોનું પ્રયોજન શબ્દસિદ્ધિ - રૂપસિદ્ધિ જ છે. કારણ કે ન્યાયો પણ વ્યાકરણને અનુકૂળ - સહકારી હોવાથી વ્યાકરણશાસ્ત્રનું જે પ્રયોજન છે - સાધુ એવા શબ્દોની કે રૂપોની સિદ્ધિ, સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ એ જ પ્રયોજન ન્યાયોનું પણ કહેવું અસંગત નથી. આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં અનેક પ્રયોજનવાળા હોયને આ ન્યાયોની વ્યાકરણમાં અનિવાર્ય આવશ્યકતા પ્રતીત થાય છે.

આ ન્યાયોમાં જ પરસ્પર ઘણી વખત બાધ્ય - બાધકભાવ = સામાન્ય - વિશેષભાવ હોય છે. જેમકે, ગ્રહણવતા નામ્નાં (૨/૧૮) ન્યાયનો અપવાદ - બાધક સુસર્વાર્થદિક્શબ્દેભ્યો જનપદસ્યં (૧/૨) વગેરે બે ન્યાયો છે. આ પ્રમાણે તિવા શવાનુબન્ધેન (૧/૧૮), ન સ્વરાનન્તર્યે (૧/૨૧), ક્વચિદુભયગતિઃ (૧/૨૪), નાન્વાચીયમાનનિવૃત્તૌ પ્રધાનસ્ય (૧/૩૧) પ્રધાનસ્ય તુ સાપેક્ષત્વેડપિ સમાસઃ (૨/૨૮) વગેરે ૨ ન્યાયો, ઈત્યાદિ અનંતર પૂર્વવર્તિ ન્યાયોના બાધક છે. તથા અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૨) એ સામાન્ય / ઉત્સર્ગ ન્યાયથી અંતરંગવિધિ બળવાન છે. પણ તેનો બાધ કરીને કેટલાંક ન્યાયો બહિરંગ કાર્યની પણ બળવતા જણાવે છે. દા. ત. વાર્ણાત્પ્રાકૃતમ્ (૧/૪૪), સુબન્તરજ્ઞેભ્યઃ (૧/૪૭) અને અન્તરજ્ઞાચ્છાનવકાશમ્ (૧/૫૪) આ ન્યાયોથી ક્વચિત્ બહિરંગ કાર્ય પણ બળવાન બને છે અર્થાત્ પહેલાં કરાય છે.

અનવકાશ વિધિ સર્વથી બળવાન હોવાથી નિરવકાશં સાવકાશાત્ (૨/૪૩) અને અન્તરજ્ઞાચ્છાનવકાશમ્ (૧/૫૪) ન્યાયનો કોઈ અપવાદ નથી. આજ રીતે અનિત્યતા જણાવનારા સમાસાન્તાગમસંજ્ઞાશાપક૦ (૧/૩૫) વગેરે ન્યાયો વાસ્તવમાં અનિત્ય બનતાં નથી, છતાં, અમુક અપેક્ષાએ અનિત્ય બની શકે છે - ઈત્યાદિ વિચારણા સારી રીતે કરવામાં આવશે.

તથા દ્વિર્બંધ સુબંધં ભવતિ (૧/૩૬) વગેરે ૧૧ ન્યાયો એ સર્વે વાક્યં સાવધારણમ્ (૨/૫૮) ન્યાયની અનિત્યતા જણાવનારા છે. અર્થાત્ તેનો બાધ કરનારા છે. આવી બાધ્યબાધકભાવ વગેરે ન્યાયોના પરસ્પર સંબંધને જણાવનારી ઘણી બધી હકીકતો ગ્રંથકારે આપેલી છે. અને જે ન આપેલી હોય તેનો પણ સ્વયં ઉદાહરણ કરવા યોગ્ય છે.

ન્યાયોની મૌલિકતા

‘ન્યાયસંગ્રહ’માં સંગૃહીત તમામ ન્યાયો સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં નિર્દિષ્ટ છે અને તેનો યથાયોગ્ય એક કે અનેક સ્થળે ઉપયોગ કરેલો છે. આ ન્યાયોમાંથી ૫૭ ન્યાયો તો સ્વયં આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ ‘તત્ત્વપ્રકાશિકા’ બૃ. વૃ. ના પ્રાન્તે દર્શાવેલાં છે. અને બાકીના ૮૪ ન્યાયો જે પ. પૂ. હેમચંદ્રસૂરિજીએ રચેલી તત્ત્વ પ્રકાશિકા બૃહદ્વૃત્તિ, શબ્દમહાર્ણવ બૃહદ્ન્યાસ અને ધાતુપારાયણમાં મોટા ભાગના ન્યાયો મળી આવે છે. કેટલાંક ન્યાયો ન્યાસસાર સમુદ્ધાર નામના લઘુન્યાસમાં દૃષ્ટિ ગોચર થતાં હોયને તેમાંથી

ઉદ્ભૂત કરેલાં જણાય છે. આ લઘુન્યાસ પણ પ્રાયઃ બૃહન્ન્યાસમાંથી જ ઉદ્ભૂત હોયને પ્રમાણભૂત છે. આમાં બીજા વક્ષસ્કારના ૬૫ ન્યાયોની પણ પ્રથમ ૫૭ ન્યાયો જેટલી જ મહત્તા / ઉપયોગિતા સ્વીકારવી જોઈએ. હા, છેલ્લાં ૧૮ ન્યાયો પ્રાયઃ જ્ઞાપકાદિ રહિત તથા અવ્યાપક હોયને તેનું પૂર્વ ન્યાયો જેટલું મહત્ત્વ નથી, એ વાતનો તો સ્વયં ગ્રંથકારે પણ સ્વીકાર કરેલો છે. આ પ્રમાણે આ તમામ ન્યાયો સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં ઉપયુક્ત હોયને તે ન્યાયો કલ્પિત કે પ્રક્ષિપ્ત હોવાની કલ્પના કરવી ન જોઈએ.

બીજું કે, ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદન્તવિધિઃ (૨/૧૮) ન્યાયની 'ન્યાયાર્થમંજૂષા' ટીકામાં નિર્દિષ્ટ ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદાદિવિધિઃ (૨/૧૮) ન્યાયની ટીકાને અંતે ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિજી એ કહ્યું છે કે, "પરં એતસ્ય ન્યાયસ્યેદ્વક સૂત્રપાઠઃ સાક્ષાત્ ક્લાપિ ન દૃષ્ટઃ ।" આ ન્યાયનો આવો સૂત્રપાઠ સાક્ષાત્ ક્યાંય પણ જોવામાં આવ્યો નથી. માટે અમે આનો જુદો નિર્દેશ કરેલો નથી. આ વિધાન એવું સૂચન કરે છે કે, શેષ ન્યાયોનો સૂત્રપાઠ તેઓને દૃષ્ટિગોચર થયો હશે. અન્યથા તે તે ઠેકાણે પણ આવો ખુલાસો કરત. તે વખતે કેટલું અધિક સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હશે એ તો જ્ઞાની જાણે, કિંતુ, વર્તમાનમાં વ્યાકરણ અંગેનું જે સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં પણ કેટલાંક અપવાદ છોડીને પૂર્વોક્ત તમામ ન્યાય મળી આવે છે. ક્યો ન્યાય ક્યાં નિર્દિષ્ટ છે, એના કેટલાંક સંદર્ભો અમે પરામર્શ - વિવેચનમાં - ન્યાયો મૌલિક હોવાની (મૂલ - ગ્રંથાધારિત હોવાની) અધ્યેતાઓને પ્રતીતિ થાય એ માટે - પ્રસંગતઃ આપેલાં છે. પ્રાપ્ત સર્વ ન્યાયોના સ્થાનો / આધારો શોધીને તેનું સૂચિ - પત્ર તૈયાર કરવું એ ભાવિમાં કોઈ સંશોધકનો વિષય જરૂર બની શકે...

ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિવર્યે ખરેખર સિદ્ધહેમ વ્યાકરણના સાહિત્યનો ખૂબ ઉડાણથી અભ્યાસ કરીને આ ટીકા ખૂબ જ ધારાવાહી શૈલીમાં રચી છે અને તે નિષ્ઠક અને સચોટ છે. તેઓએ પ્રશસ્તિ કાવ્યમાં કરેલું "સિદ્ધહેમ વ્યાકરણનું મહાસાગરની જેમ વિલોડણ કરીને આ ન્યાયાર્થમંજૂષા સંપૂર્ણ ભરાય એટલાં સાચા ન્યાયરત્નો એકઠાં કર્યા છે." એ વિધાન સાર્થક છે.

આ 'ન્યાયસંગ્રહ' ની 'ન્યાયાર્થમંજૂષા' ટીકા ખૂબ જ પદ્ધતિસરની છે. તેમાં સૌ પ્રથમ (૧) અધ્યાહત (શેષ) પદના નિર્દેશપૂર્વક ન્યાયાર્થ કહેલો છે. પછી (૨) પ્રયોજન (૩) ઉદાહરણ (૪) જ્ઞાપક (૫) અનિત્યતાનું ઉદાહરણ અને (૬) અનિત્યતાનું જ્ઞાપક. અને (૭) અંતે કંઈક વિશેષતા હોય તે જણાવી છે. અર્થાત્ અન્ય સૂત્રાદિ સાથે સંબંધ આદિ હકીકત છેલ્લે આપેલી છે. કેટલાંક અપવાદ છોડીને આ જ ક્રમ સર્વત્ર છે.

ગ્રંથકારની વિશેષતા એ છે કે તેમણે ન્યાયનું જ્ઞાપક અને અનિત્યતા જણાવવા માટે મોટે ભાગે દરેક ન્યાયમાં જુદાં જુદાં પર્યાય શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો છે. આ શબ્દોની એક સૂચિ પાછળ પરિશિષ્ટ - ૩ તરીકે આપવામાં આવી છે, જેથી તેઓની વિદ્યતા અને ગ્રંથરચનાની કુશળતાની ઝાંખી થાય છે.

પ્રકાશિત થતાં પ્રસ્તુત ગ્રંથ વિષે કંઈક...

આ ગુર્જર - ભાષાંતર રૂપે પ્રગટ થતાં 'ન્યાય - સંગ્રહ' ગ્રંથમાં સૌથી પહેલાં સળંગ મૂળ સ્ટીક 'ન્યાયસંગ્રહ' ગ્રંથ આપેલો છે. ત્યારબાદ તેનું ભાષાંતર આપેલું છે. અર્થાત્ મૂળ ગ્રંથ અને ભાષાંતર લગભગ આપેલાં નથી. આનું કારણ એ છે કે પહેલાં મૂળ ગ્રંથનો જ અભ્યાસ ભણનારે કરવો જોઈએ. અને પછી ભાષાંતરનો આશ્રય કરવો જોઈએ. મૂળ અને ભાષાંતર જુદા વિભાગમાં આપવાથી

આ રીતે સહેલાઈથી ભણી શકાશે. પ્રસ્તુતમાં જે મૂળગ્રંથ છાપેલો છે તેને પૂર્વની આવૃત્તિ કરતાં વધુ વિશદ કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. પૂર્વની આવૃત્તિમાં સળંગ ટીકા છપાઈ છે. જ્યારે આમાં વિષય પ્રમાણે ફકરા પાડીને મુદ્રણ કરેલું છે. અને જ્ઞાપક આદિ સૂચક શબ્દોને બોલ ટાઈપમાં લઈને વિષયોનો પણ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલો છે, જેથી ભણનારને વધુ સુગમતા રહે.

આ સવિવેચન ગુર્જર - અનુવાદ ગ્રંથ મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલ છે.

(૧) ન્યાયસંગ્રહની 'ન્યાયાર્થમંજૂષા' નામની બૃહદ્વૃત્તિનું ન્યાયાર્થ, પ્રયોજન, ઉદાહરણ આદિ વિભાગશઃ ભાષાન્તર.

(૨) 'સ્વોપજન્યાસ'નું ગુર્જર - ભાષાન્તર, જેમાં પૂર્વોક્ત બૃહદ્વૃત્તિના કઠણ અને સંદિગ્ધ વિધાનોને સ્પષ્ટ / વિશદ કરીને અને પોતાનો આશય પ્રગટ કરીને ગ્રંથકારશ્રીએ શંકા - નિવારણ કરેલું છે. આ ન્યાસ ન્યાયાર્થમંજૂષા ટીકાના ક્યા વિષય ઉપર છે તે સૂચવવા ટીકાના તે તે શબ્દો ઉપર ૧, ૨, ૩ વગેરે ચિહ્નો / નિશાનીઓ મૂકેલી છે.

(૩) 'પરામર્શ' વિવેચન - આ ભાષાન્તર નથી પણ વિવેચન રૂપે છે, અથવા ટીપ્પણ રૂપે છે. આમાં ન્યાયાર્થમંજૂષા કે સ્વોપજન્યાસના કેટલાંક વિધાનો ઉપર મુખ્યત્વે બૃહદ્વૃત્તિ, બૃહન્ન્યાસ, લઘુન્યાસ અને ધાતુપારાયણના આધારે ક્યાંક સંક્ષિપ્ત તો ક્યાંક વિસ્તારથી છણાવટ કરી છે. આ પરામર્શ ક્યા સંદર્ભમાં છે, તે જણાવવા ન્યા. મં. ટીકા અને સ્વો. ન્યા. ના લખાણના શબ્દો પછી A, B, C તથા ★, \$, વગેરે નિશાનીઓ કરેલી છે. આમાં ક્યારેક ન્યાયોની મૌલિકતા જણાવવાનો પ્રયાસ કરેલો છે, તો ક્યારેક ન્યાયોના ઉદાહરણ, જ્ઞાપક, અનિત્યતાના ઉદાહરણ વગેરે કઈ અપેક્ષાએ સંગત ધાય છે, ઈત્યાદિ બાબતોનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ રીતે 'પરામર્શ'માં પ્રકૃત ગ્રંથકારશ્રી હેમચંદ્રસગણિવર્યના વિધાનોની સ્યાદ્વાદના આશ્રયથી સંગતતા જણાવવાનો મુખ્ય સુર રહ્યો છે. આ વિવેચનમાં જે 'તત્ત્વપ્રકાશિકા' બૃહદ્વૃત્તિ આદિ ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે, તે ગ્રંથોના સંદર્ભો / મૂળપાઠો પણ ઘણે ઠેકાણે ટાંકેલાં છે. કેટલાંક ઠેકાણે અભ્યાસુ વર્ગને ખૂબ ઉપયોગી નિવડશે એવા આશયથી ન્યાયવૃત્તિના કે સ્વોપજન્યાસના એક અંશરૂપ પદાર્થની પણ છણાવટ કરી છે. કેટલાંક વિષયો આ પ્રમાણે છે - જ્ઞાપક કોને કહેવાય ? 'લક્ષણા' શું છે ? 'સામર્થ્ય' શું છે ? કેટલાં પ્રકારે છે ? ગણમસત્પરો (૨-૧-૬૦) સૂત્રથી વિધિને અસત્ માનવી કે શાસ્ત્રને ? વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા વર્ણસંબંધી જ છે. કે શબ્દ સંબંધી પણ છે ? ઈત્યાદિ. આ 'પરામર્શ' વિવેચનના વિષયોની 'સૂચિ' અનુક્રમણિકામાં તે તે ન્યાયસૂત્રની સાથે જ આપેલી છે, તે જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાંથી જોઈ લેવી.

ટૂંકમાં 'પરામર્શ' વિવેચનમાં 'સિદ્ધસ્ય ગતિશ્ચિન્તનીયા' ન્યાયને અનુસરીને સ્યાદ્વાદનો ઉચિત આશ્રય કરવા પૂર્વક વધુમાં વધુ ગ્રંથકારના વચનોની પુષ્ટિ કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે.

આ ઉપરાંત ન્યાયોના ઉદાહરણ, જ્ઞાપક આદિ મુખ્ય વિષયનું સરળતાથી સ્મરણ / ઉપસ્થિતિ રહે તે માટે પ્રત્યેક ન્યાયના ઉદાહરણ, જ્ઞાપક, આદિ સંક્ષિપ્ત હકીકત જણાવતું કોષ્ટક પાછળ પરિશિષ્ટ - ૧ રૂપે આપેલું છે, તેનો પણ ખાસ ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે.

અધ્યેતાઓને કંઈક માર્ગદર્શન

આ ગ્રંથનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી શકાય, માણી શકાય એ માટે કેટલીક બાબતો અહીં રજૂ કરું છું.

(૧) સામાન્યતઃ સિદ્ધહેમ - વ્યાકરણની લઘુવૃત્તિનો અભ્યાસ થઈ ગયા બાદ આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવો ઉચિત છે. કેમકે લઘુવૃત્તિથી સૂત્રનો પરિચય થઈ ગયા બાદ - તે તે સૂત્રોના વિશેષ અર્થ, પ્રયોજનાદિનો બોધ તથા રૂપોની સાધનિકાની પ્રક્રિયા - આ ન્યાયોનો અભ્યાસ કરવા દ્વારા - સરળતાથી સમજી શકાશે.

(૨) પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પણ પહેલાં મૂળ ગ્રંથ આપેલો છે. અભ્યાસુએ પહેલાં મૂળ ગ્રંથ જ વાંચવો જોઈએ. એમાં સરળતા રહે એ માટે જ મૂળ ગ્રંથ શરૂઆતમાં અખંડ રૂપે અલગ આપેલો છે.

(૩) ત્યારબાદ ત્રણ વિભાગ ગુર્જરભાષામાં છે. આ ત્રણેય વિભાગોમાં સૌથી વધુ મુખ્યતા અને મહત્ત્વ ન્યાયાર્થમંજૂષાના ભાષાંતરનું છે. માટે પહેલાં એનો જ સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ત્યારબાદ વિશેષ બોધ માટે અને સંદેહાસ્પદ સ્થળોને સ્પષ્ટ કરવા માટે ‘સ્વોપજ્ઞ - ન્યાસ’ ના ભાષાંતરનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આનાથી ન્યાયાર્થમંજૂષાનો વિશદ બોધ થશે.

(૪) પૂર્વોક્ત બન્ને વિભાગનો બરોબર અભ્યાસ થયા બાદ જ ‘પરામર્શ’ વિવેચનનો અભ્યાસ કરવો ઉચિત છે. જેમને પૂર્વના બે વિભાગો બરોબર સમજાઈ ગયો છે અને પછી પણ ઉંડાણમાં ઉતરવા માંગતા હોય અથવા ન્યાયોના કે બૃહદ્વૃત્તિ આદિના કેટલાંક પદાર્થોનો વિશેષ બોધ કરવાની જિજ્ઞાસા હોય તેમણે અવશ્ય ‘પરામર્શ’ વિવેચન વાંચવું. ક્રમશઃ આ વિવરણ વાંચવાથી અવશ્ય વિશેષ બોધ થશે.

(૫) જ્ઞાપક શું છે ? એનાથી ન્યાયોનું જ્ઞાપન કેવી રીતે થાય છે ? એ હકીકત પહેલાં જાણવી આવશ્યક છે. આ માટે પ્રથમ ન્યાયનું ‘પરામર્શ’ વિવેચન ખાસ ધ્યાનથી વાંચી લેવું.

(૬) કેટલાંક ન્યાયોના ઉદાહરણો અથવા અનિત્યતાના ઉદાહરણો એકદમ સચોટ નથી. તો પણ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ તે ઘટી શકે છે. આની સ્પષ્ટતા સ્વયં ગ્રંથકારે કરી છે. આથી તે અંગે શંકા કરવી ન જોઈએ. આ હકીકતને વિસ્તારથી જાણવા ‘કંઈક... ધ્યાનમાં રાખવા જેવું’ પૃ. ૧૩૦ મથાળા હેઠળનું લખાણ સારી રીતે વાંચી લેવું જોઈએ.

(૭) ન્યાયોના ઉદાહરણાદિના સ્મરણથી તે ન્યાયની ઉપયોગિતા વગેરેનું પણ સ્મરણ થઈ આવે છે. આથી આ તમામ ન્યાયોના ઉદાહરણ, જ્ઞાપક, અનિત્યતાના ઉદાહરણ / જ્ઞાપક, વિશેષતા વગેરેની સંક્ષિપ્ત માહિતી માટે કોષ્ટક / ચંત્ર રૂપે પરિશિષ્ટ - ૧ આપેલું છે. ગ્રંથના પદાર્થોના સરળ - સ્મરણ માટે આનો ખાસ ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે.

શું વ્યાકરણ વ્યાધિકરણ છે ?

“વ્યાકરણ એ વ્યાધિકરણ છે. વ્યાકરણ એક નીરસ, ક્લિષ્ટ અને સુદીર્ઘ વિષય હોયને ઘણી વખત આનું અધ્યયન કંટાળાજનક (વ્યાધિકરણ) બનતું હોવાથી અને પ્રવેશિકા - મધ્યમા વગેરે બુકો (સંસ્કૃત પાઠ્ય પુસ્તકો) થી જ સંસ્કૃતભાષાનો જરૂરી બોધ થઈ જવાથી આ વિષયનું અધ્યયન ન કરવું જોઈએ.” - એવો પણ અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે. જો ખરેખર કંટાળાજનક બનીને નિરુત્સાહતા પૈદા થતી હોય તો તે અપેક્ષાએ વાત સાચી છે. પણ જો પૂર્વોક્ત વાત આગળ કરીને આના અધ્યયનની ઉપેક્ષા થશે તો કલિકાલ સર્વજ્ઞ આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબ આદિ મહાપુરુષો વડે અથાક પરિશ્રમ કરીને રચેલું વ્યાકરણ અંગેનું સાહિત્ય / શ્રુત નાશ નહીં પામે ? ધીમે ધીમે વ્યાકરણની આવશ્યકતા ઘટતી જવાથી તે સાહિત્ય લુપ્ત નહીં બને ? આ સાહિત્યની રક્ષા તો એનું અધ્યયન

કરનારાઓ અને તે દ્વારા બનતાં તજ્જ મહાત્માઓથી જ થવાની છે. માટે સારા ક્ષયોપશમવાળા, ધૈર્યવાળા અને આ વિષયની રૂચિવાળા આત્માએ ગુર્વાજ્ઞાપૂર્વક આ વિષયનું અધ્યયન કરવું ખૂબ ઉચિત લાગે છે.

વ્યાકરણની આવશ્યકતા

કોઈ બ્રાહ્મણે પોતાના આગસુ પુત્રને સલાહ આપતાં કહ્યું છે કે,

यद्यपि बहु नाधीषे तदपि पठ पुत्र ! व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो मा भूत्, सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥ ૧ ॥

વત્સ ! જો કે તું ઘણું ભણવાનો નથી. તો પણ વ્યાકરણ તો ભણજે જ. જેથી 'સ્વજન'નું 'શ્વજન' (કૂતરો), 'સકલ'નું 'શકલ' (ટુકડો) અને સકૃત્ (એકવાર) નું 'શકૃત્' (વિષ્ણુ) ન થઈ જાય !! (અર્થાત્ સ ને બદલે શ લખાઈ જવાથી પૂર્વોક્ત અનર્થ ન સર્જાય તે માટે કમસે કમ વ્યાકરણ તો ભણજે જ.)

વ્યાકરણશાસ્ત્રથી સાધુ શબ્દોની સિદ્ધિ અને બોધ થાય છે. અને તેથી સાધુ (શિષ્ટ) અને અસાધુ (અશિષ્ટ - અપશબ્દો) નો વિવેક પૈદા થાય છે. વળી તે શબ્દોના અર્થનું જ્ઞાન પણ વ્યાકરણથી જ થાય છે. કારણ કે અર્થ વિશેષમાં જ તે તે પ્રકૃતિથી તે તે પ્રત્યય લાગતાં હોય છે. જેમ કે, ત્રી ધાતુથી 'કર્તા' અર્થમાં તૃચ્ પ્રત્યય લાગતો હોવાથી બનેલાં નેતા । રૂપનું 'લઈ જનાર - દોરનાર' એવો અર્થ જણાઈ જાય છે. વસ્તુતઃ શિષ્ટ - લોકમાં જે શબ્દો સાધુ / શિષ્ટ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેનું જ અન્વાખ્યાન / અનુવાદ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં કરાય છે. આથી લોકથી પણ શબ્દોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. તેમાં કેટલાંક (૧) સાધુ શબ્દો છે, કેટલાંક (૨) અપશબ્દો છે, તો કેટલાંક (૩) મિશ્ર, એમ ત્રણ પ્રકારના શબ્દો છે. તેમાં પ્રત્યેક સાધુ - શબ્દોના ઘણા અપભ્રંશ હોય છે. જેમ કે, ગો શબ્દના ગાવી, ગોળી, ગોતા, ગોપોતલિકા વગેરે. તેમાં 'ગૌઃ' એવા પ્રયોગનો વ્યાકરણશાસ્ત્રથી ઉપદેશ આપવાથી, 'ગાવી' વગેરે અપશબ્દો છે', એમ જણાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સાધુ / અસાધુ બન્ને પ્રકારના શબ્દોનો બોધ વ્યાકરણશાસ્ત્રથી થાય છે. તેમાં પણ ગૌઃ, અશ્વઃ, પુરુષઃ એમ પ્રત્યેક શબ્દોનો નિર્દેશ કરાય તો શબ્દો અનંત હોવાથી તે શબ્દ - પારાયણનો પાર જ ન આવે. આથી સાધુ - શબ્દોનો ઉપદેશ / પ્રરૂપણા કરવામાં તે તે શબ્દોના સામાન્ય - વિશેષ લક્ષણો જ કહેવા જોઈએ. કારણ કે આ જ સરળ અને સંક્ષિપ્ત ઉપાય છે. આ જ ઉપાય વ્યાકરણમાં અપનાવેલો છે. માટે શબ્દનું જ્ઞાન વ્યાકરણથી જ કરવું સરળ છે, લોકથી નહીં.

વ્યાકરણના અભ્યાસથી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનો ખ્યાલ આવે છે અને તેથી વ્યાકરણવિદ્ એવા શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ કરેલાં પ્રયોગનો યથાર્થ અર્થ કરવામાં સમર્થ બનાય છે. જો કે સંસ્કૃત વાઙ્મયનો યથાર્થ અર્થ કરવામાં અન્ય પણ - ન્યાય, કાવ્ય, કોષ, પ્રકરણાદિનો બોધ ઉપયોગી છે, તો પણ કોઈપણ સંસ્કૃત વાઙ્મયના - સમ્યગ્ અર્થનો પ્રકાશ થવામાં વ્યાકરણનો બોધ એ પ્રધાન સાધન છે. 'અભિધાન ચિંતામણિ' કોષના પ્રથમ શ્લોકગત સિદ્ધસાદ્ગુણશબ્દાનુશાસનઃ એવા વિશેષણ પદનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરતાં તેની સ્વોપજ - વૃત્તિમાં સ્વયં ક. સ. આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ કહેલું છે કે, શબ્દાનુશાસનસ્ય ચ કીર્તન - તદ્ધીનઃ સર્વવિદ્યાનાં પ્રકર્ષેતિ પ્રદર્શનાર્થમિતિ । 'સિદ્ધ (પૂર્ણ) થઈ ચૂકેલ શબ્દાનુશાસનવાળો હું કોષની રચના કરુ છું' એ પ્રમાણે જે 'શબ્દાનુશાસન'નું કથન કરેલું છે, 'તે શબ્દાનુશાસનના / વ્યાકરણશાસ્ત્રના બોધથી સર્વ વિદ્યાનો પ્રકર્ષ કરીને બોધ થાય છે.' એવું જાપન કરવાં માટે છે. આ

પ્રમાણે સકળ શાસ્ત્રોને વિષે વ્યાકરણના બોધ વિના તેવી ગતિ / બોધ વિશેષ થતો નથી. આ વાતની પુષ્ટિ કરતાં પૂર્વોક્ત વૃત્તિમાં જ કહેલું છે કે,

વક્તૃત્વં ચ કવિત્વં ચ વિદ્વત્તાયાઃ ફલં વિદુઃ ।

શબ્દજ્ઞાનાદૃતે તન્ન દ્વયમપ્યુપપદ્યતે ॥ ૧ ॥

વક્તૃત્વ શક્તિ અને કવિત્વ શક્તિ પ્રાપ્ત થવી એ વિદ્વત્તાનું ફળ કહેલું છે. પણ શબ્દના (વ્યાકરણના) જ્ઞાન વિના તે બન્નેય ઘટતાં નથી / પ્રાપ્ત થતાં નથી.

અન્યત્ર પણ કોઈ વિદ્વાને કહ્યું છે કે,

અર્થપ્રવૃત્તિ - તત્ત્વાનાં, શબ્દા એવ નિબન્ધનમ્ ।

તત્ત્વાવબોધઃ શબ્દાનાં, નાસ્તિ વ્યાકરણં વિના ॥ ૧ ॥

અર્થ / પદાર્થ વિષયક પ્રવૃત્તિના તત્વો / રહસ્યો જાણવા માટે શબ્દો જ કારણભૂત છે. અને શબ્દોનો વાસ્તવિક બોધ વ્યાકરણ વિના થતો નથી.

વ્યાકરણનો મોક્ષ સાથે શું સંબંધ છે ? શું વ્યાકરણના બોધ વિના મોક્ષ ન થાય ? વ્યાકરણના અધ્યયન કાળ દરમ્યાન આ પ્રશ્ન પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીને પૂછાઈ ગયો. તેઓશ્રીએ કહ્યું કે, મોક્ષ સાથે સંબંધ ન ધરાવે એવી રચના શું આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબ કરે ખરા ? વ્યાકરણના બોધથી કમશઃ જ્ઞાનનો સૂક્ષ્મ બોધ થાય છે, જે મોક્ષનો હેતુ બને છે. અન્યત્ર કહ્યું છે કે,

વ્યાકરણાત્ પદસિદ્ધિઃ પદસિદ્ધેરર્થનિર્ણયો ભવતિ ।

અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનં, તત્ત્વજ્ઞાનાત્ પરં શ્રેયઃ ॥ ૧ ॥

વ્યાકરણના જ્ઞાનથી પદની સિદ્ધિનું જ્ઞાન થાય છે, પદસિદ્ધિના જ્ઞાનથી અર્થનો - પદાર્થનો નિર્ણય થાય છે. અર્થના નિર્ણયથી (હેય - ઉપાદેય આદિગત ઉહાપોહ કરવા દ્વારા) તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનથી પરમ કલ્યાણ - મોક્ષ થાય છે.

'સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્' (૧-૧-૨) સૂત્રનો વાદાત્ સિદ્ધિઃ સ્યાત્ । એવો જે દ્વિતીય અર્થ થાય છે, તે પણ પૂર્વોક્ત હકીકત જ સૂચવે છે.

'પ્રશ્ન - વ્યાકરણ' નામના ૧૦માં અંગમાં સત્ય બોલવા - રૂપ બીજા સંવર દ્વારનું સ્વરૂપ જણાવતાં કહ્યું છે કે,

અહ કેરિસયં પુણાઙ્ગ સચ્ચં ભાસિઅવ્ચં ? જં તં દવ્વેહિં પજ્જવેહિં ય ગુણેહિં કમ્પેહિં બહુવિહેહિં સિષ્પેહિં આગમેહિ ય નામક્કચાય - નિવાય - ઉવસગ્ગ - તદ્ધિઅ - સમાસ - સંધિ - પદ - હેતુ - જોગિય - ણ્ણાઙ્ગ - કિરિયાવિહાણ - ધાતુ - સર - વિભત્તિ - વણ્ણ - જુત્તં તિકલ્લં દસવિહં સચ્ચં..... વત્તવ્વં । (સૂત્ર - ૨૪.)

હે ભગવંત ! કેવું સત્ય બોલવું જોઈએ ? (ભગવંત -) જે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, બહુવિધ શિલ્પ તથા આગમથી યુક્ત હોય તથા નામ (વ્યુત્પન્ન કે અવ્યુત્પન્ન), આખ્યાત (ક્રિયાપદ), નિપાત (ચ, વા વગેરે), ઉપસર્ગ (પ્ર, પત્ત, સમ્ વગેરે), તદ્ધિત (અણ, ઇકણ વગેરે પ્રત્યય), સમાસ, સંધિ, પદ (સ્ત્યાધન્ત શબ્દરૂપ), હેતુ, યોગિક, ઉણાદિ, ક્રિયાવિધાન (પાચકઃ । આદિ કૃત્ પ્રત્યય વિધિ), ધાતુ (શૂ વગેરે), સ્વર (અ કારાદિ), વિભક્તિ (પ્રથમા આદિ ૭) અને વર્ણ (ક આદિ) થી યુક્ત હોય તેવું ત્રિકાળ - વિષયક દસવિધ સત્ય... બોલવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે મોક્ષના હેતુભૂત સંવર તત્ત્વનું બીજું દ્વાર 'સત્ય - વચન' ની શુદ્ધિ પૂર્વોક્ત રીતે

વ્યાકરણના જ્ઞાનથી જ થવી શક્ય છે.

દેવાધિદેવ તીર્થંકર પરમાત્માની વાણીના ૩૫ ગુણો પૈકી કેટલાંક ગુણો આ પ્રમાણે છે. (૧) સંસ્કાર - વાળી વાણી હોય. (૨) ઉચ્ચ - સ્વરયુક્ત હોય. (૩) મહાન અર્થવાળી (૪) પૂર્વાપર વાક્યોના વિરોધ રહિત (૫) શિષ્ટ એટલે અભિમત સિદ્ધાંત સૂચક અને વક્તાની શિષ્ટતા સૂચક. (૬) પદો અને વાક્યોની પરસ્પર અપેક્ષાઓ /આકાંક્ષાઓથી યુક્ત (૭) વિવક્ષિત વસ્તુના સ્વરૂપને અનુકૂળ (૮) અસંબદ્ધ - અધિકાર અને અતિ વિસ્તારથી હીન. (૯) બીજાઓના મર્મનો વેધ નહીં કરનારી (૧૦) ઉદાર એટલે કે વક્તવ્ય - અર્થથી પૂર્ણ (૧૧) કારક - કાલ - વચન - લિંગ આદિના વિપર્યય / ઉલટાપણા રૂપ દોષથી રહિત. (૧૨) વર્ણ, પદ અને વાક્યો પૃથક્ - છૂટા છૂટ હોય એવી. (૧૩) વિવક્ષિત અર્થની સમ્યક્ સિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી નિરન્તર અર્થપૂર્ણ વચનો વાળી. આ ગુણોનો વિચાર કરાય તો સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે આમાં વ્યાકરણની વિશારદતા રૂપ ગુણ વિના પૂર્વોક્ત વાણીના ગુણો વિકસિત થવા સંભવિત નથી. આમ ભગવાની વાણીના ગુણોમાં પણ પૂર્વોક્ત ગુણો કેટલાંક વ્યાકરણની વિશારદતાત્મક છે, તો કેટલાંક વ્યાકરણ વિશારદતાથી સાધ્ય ગુણો છે. બેશક, તીર્થંકર ભગવાનના પૂર્વોક્ત ગુણો અતિશયના કારણે લોકોત્તર છે એ જુદી વાત છે.

આમ મુક્તિપથના પથિકોએ શાસ્ત્રાધ્યયન માટે અને સત્યવચન - રૂપ બીજા સંવર દ્વારની - શુદ્ધિ માટે - પણ વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. નવા શાસ્ત્રનું પ્રણયન / રચન, પૂર્વગ્રંથિત શાસ્ત્રનો યથાર્થ બોધ અને હાઈને પામવા દ્વારા તેનો રસાસ્વાદ માણવો, સુંદર સુઘટિત પ્રયોગો - કૃતિઓની સુચારુતાને માણવી, અપ્રગટ ગ્રંથોનું સંશોધન કરીને પ્રકાશિત કરવા અને પ્રકાશિત ગ્રંથોમાં પણ મુદ્રણ દોષાદિ અશુદ્ધિ હોય તો તેને શુદ્ધ કરીને વાંચવાની ક્ષમતા અને પૂર્વ ગ્રંથિત કઠણ ગ્રંથોના હાઈને પકડીને સરળ શૈલીમાં તેનો અનુવાદ કરવાની ક્ષમતા - ઈત્યાદિ ગુણો પણ વ્યાકરણના સમ્યગ્ અવબોધથી પ્રાપ્ત થાય છે.

મૂળ વ્યાકરણ અને પ્રથમા - વગેરે પાઠ્ય પુસ્તકો વચ્ચે તફાવત

વર્તમાનકાળમાં પ્રાયઃ બે બુકો - શિવલાલભાઈની કે ભાંડારકરની ભણાવીને જ સંસ્કૃત ભાષાકીય જ્ઞાનથી સંતુષ્ટ કરાય છે. બેશક, તેવો ક્ષયોપશમ અને રૂચિવિશેષ ન હોય તેઓ પૂર્વોક્ત બુકોનો પણ નક્કર અભ્યાસ કરીને શાસ્ત્રાધ્યયન જરૂર કરી શકે છે. પણ અપવાદ વિષયમાં બુકથી સરતું નથી. અપવાદ સૂત્રો વ્યાકરણથી ખ્યાલમાં આવે છે. વ્યાકરણ એક દરિયો છે, તો બુકો તેમાં મળનારી નદી છે. વ્યાકરણ એક મોટું જહાજ છે, તો બુકો એ નૌકા સમાન છે. બંનેયથી શાસ્ત્રાધ્યયન સમુદ્ર કદાચ પાર થઈ શકશે. પણ તોય બેયમાં સુદૃઢતા, સલામતિ, સચોટતા વગેરે અપેક્ષાએ તફાવત રહેવાનો જ. બુક કરતાં વ્યાકરણના અભ્યાસની અને રૂપસિદ્ધિની પ્રક્રિયા લગભગ ભિન્ન છે. વ્યાકરણ કરનારને સૂત્રાર્થ નિર્ણય અને સાધનિકા માટે પ્રસ્તુત ન્યાયસંગ્રહ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો અતિ આવશ્યક બને છે.

વર્તમાનમાં વ્યાકરણોના અભ્યાસ ક્યારેક સફળ શા માટે બનતો નથી ? સૌ પ્રથમ તો વ્યાકરણ ભણનારા ખૂબ અલ્પ છે. અને તેમાં પાર ઉતરનાર એથી ય અલ્પ છે. આ વિષય ગોખવાનો, ખૂબ દીર્ઘ અને કઠણ છે. એટલે કેટલાંક તેમાં ધૈર્ય ખોઈ બેસે છે. વળી આમાં વૈરાગ્યજનક પદાર્થો આવતાં નથી. માટે શ્રમણ સંસ્થા આમાં ખાસ ઝૂકાવતી નથી. કેટલાંક ખાસ પરિચય મેળવવા જ અભ્યાસ કરે છે. તેઓ લઘુવૃત્તિનો - અભ્યાસ માંડ કરે છે. વસ્તુતઃ વ્યાકરણનો બોધ ત્યારે સુદૃઢ, આત્મવિશ્વાસ સંપન્ન

અને સફળ બને કે જો વ્યાકરણ સૂત્રો ઉપરની 'તત્ત્વપ્રકાશિકા' બૃહદ્વૃત્તિનું વ્યવસ્થિત અધ્યયન થાય. કારણકે તેમાં જ સૂત્રોનું રહસ્યોદ્ઘાટન કરેલું છે અને આપવાદિક - વિશિષ્ટ પ્રયોગોની સિદ્ધિની તુલનાત્મક સુંદર છણાવટ કરેલી છે. આ ગ્રંથ કરતાં પહેલાં પ્રસ્તુત 'ન્યાય સંગ્રહ' ગ્રંથનો અભ્યાસ કરી લેવો જોઈએ. જૈન પરંપરામાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર તરીકે આપણે જો કોઈને આગળ કરી શકીએ તો તે આ તત્ત્વપ્રકાશિકા - બૃહદ્વૃત્તિ જ છે, લઘુવૃત્તિ નહીં. લઘુવૃત્તિ તો સૂત્રની પરિચાયિકા માત્ર છે. ગણપાઠ અને પૂર્વોક્ત વિશેષતાઓ માટે ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિનો જ આશ્રય કરવો અનિવાર્ય છે. તેના અભ્યાસ વિના વ્યાકરણ કરી લીધાનો અનુભવ કરવો તેનું ફળ તો આત્મસંતોષ માત્ર છે. છેવટે, શબ્દાનુશાસન ભણવાને ઈચ્છુક આત્માઓ કમસે કમ લઘુવૃત્તિની સાથે આ 'ન્યાયસંગ્રહ' ગ્રંથનો અભ્યાસ કરશે તો પણ તેમને વ્યાકરણ અંગે સારો બોધ થશે. અને પછી બૃહદ્વૃત્તિ કરશે તો 'સોનામાં સુગંધ ભળે' ન્યાયે કંઈક સફળ - અધ્યયનની અનુભૂતિ જરૂર થશે.

કેટલીક વખત સાનુકૂળ વાતાવરણ, પંડિતજી વગેરે દીર્ઘકાલિક નિમિત્ત અને પૂરતાં ભાષાંતર આદિ સાધનોનો અભાવ હોવાથી પણ આ વિષયનું અધ્યયન પડતું મૂકાય છે. આવા સંજોગોમાં પ્રસ્તુત સવિવેચન ગુર્જરાનુવાદ ગ્રંથ વ્યાકરણના અભ્યાસુઓ માટે અતિ ઉપયોગી બની રહેશે, એમ માનું છું.

વ્યાકરણમાં સૂત્રની પ્રધાનતા

વ્યાકરણશાસ્ત્ર એ સૂત્રાત્મક છે. સૂત્રમાં જ ઘણા બધાં અર્થો અને રહસ્યો ગૂંથી દીધાં હોય છે, જે નાની - મોટી ટીકાઓ દ્વારા સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ રૂપે પ્રગટ કરાય છે. અર્થાત્ સૂત્રો ઉપરથી પ્રાયઃ સમગ્ર અર્થ લાવી શકાય છે. આથી સૂત્રાભ્યાસ ઉપર વધુ ભાર આપવો જોઈએ.

પ્રત્યેક સૂત્રમાં મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતનું વિધાન કરેલું હોય છે. (૧) સ્થાની - એટલે જેમાં કાર્ય થાય, તેને 'કાર્યી' પણ કહેવાય. (૨) નિમિત્ત - એટલે જે હોતે છતે કાર્ય થાય અને જે ન હોય તો કાર્ય ન થાય - તે સંયોગો - શરતો - હેતુઓને નિમિત્ત કહેવાય. (૩) કાર્ય - તમામ નિમિત્તોની હાજરી હોય ત્યારે અમુક વર્ણાદિમાં જે ફેરફાર / વિકાર થાય - પછી તે આદેશ, આગમ કે લોપ આદિ રૂપે હોય, તેને કાર્ય કહેવાય. ઇવળદિસ્થે સ્વરે ચક્ષુસ્ (૧-૨-૨૧) સૂત્રમાં ત્રણેયનો નિર્દેશ છે. 'ઇ વર્ણ આદિ' એ સ્થાની છે. 'અસ્વ - સ્વર' એ નિમિત્ત છે. અને ય, વ, ર, લ આદેશ એ કાર્ય છે.

જે સૂત્રોમાં આ ત્રણેય વસ્તુ સાક્ષાત્ આપેલ ન હોય ત્યાં પૂર્વસૂત્રથી ખૂટતી વસ્તુ - ક્યારેક સ્થાની, ક્યારેક નિમિત્ત તો ક્વચિત્ કાર્ય - એનું અનુવર્તન કરવાનું હોય છે. વ્યાકરણ - સૂત્રોની રચના ઓછામાં ઓછી માત્રાથી - અક્ષરોથી કરવી, એમાં ગ્રંથકારનું ગૌરવ મનાતું હોવાથી - આ સૂત્રો પ્રાયઃ અનુવૃત્ત (પૂર્વ સૂત્રોક્ત સંબંધી) પદોના સંબંધવાળા = અધ્યાહારવાળા હોય છે. આવા અનુવૃત્ત પદોને સૂત્રો સાથે જોડી દેવાથી સૂત્રો દ્વારા જ અભિપ્રેત અર્થ જણાઈ આવે છે. દા. ત. તૃતીયસ્ય પચ્ચમે (૧-૨-૧) સૂત્રમાં સ્થાની તરીકે તૃતીયસ્ય અને પચ્ચમે એ પ્રમાણે નિમિત્ત આપેલું છે. આટલાં સૂત્રથી સૂત્રાર્થ જણવો અશક્ય છે. આથી અહીં પદાન્તે, વા અને અનુનાસિકઃ આ ત્રણ પદો પૂર્વસૂત્રથી અનુવર્તે છે, તેનો સંબંધ કરવાથી આ સમસ્ત સૂત્ર આ પ્રમાણે થાય - પદાન્તે તૃતીયસ્ય પચ્ચમે અનુનાસિકો વા (સ્વાત્) । આ પ્રમાણે સૂત્રની કલ્પના કરવાથી 'પદાન્તે રહેલ વર્ગના ત્રીજા વ્યંજનનો પાંચમો વ્યંજન પર આવતાં - 'આસન્ન' પરિભાષાથી - તેના જ વર્ગનો વિકલ્પે અનુનાસિક થાય છે' એમ સંપૂર્ણ અર્થ જણાઈ જશે. પછી વ્યાખ્યાતો વિશેષાર્થપ્રતિપત્તિ : । ન્યાયથી વિશેષાર્થની પ્રતીતિ માટે ટીકાનો આશ્રય

કરાય તો તેમાં વાંધો નથી.

સૂત્રાર્થને અનુરૂપ સૂત્રોના ઉદાહરણની અને પ્રત્યુદાહરણની પણ કલ્પના / વિચારણા કરી શકાય. કેમકે સૂત્રગત પદોની સાર્થકતા જણાવવા જ નાની / મોટી ટીકામાં યથાયોગ્ય તૃતીયસ્ય इति किम् ? પદાન્ત इत्येव ? પञ्चમ इति किम् ? ઈત્યાદિ પ્રશ્નો કરીને તેના પ્રત્યુદાહરણો આપેલાં છે. છેવટે ચોક્કસ ઉદા. - પ્રત્યુદા. નક્કી કરવા ટીકાનો આશ્રય લેવામાં કોઈ દોષ નથી. પણ સુદીર્ઘ ટીકા ગોખવા છતાં ય કાળાન્તરે સૂત્રો જ યાદ રહે છે, ટીકા વિસ્મૃત થઈ જાય છે. આથી જ સૂત્રો ઉપરથી - દિગ્દર્શન માત્ર રૂપે ઉપદર્શિત પદ્ધતિથી - સૂત્રાર્થનો નિર્ણય કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી ફક્ત સૂત્રો જ અને બહુ બહુ તો ઉદાહરણ / પ્રત્યુદાહરણો જ યાદ રાખવાની આવશ્યકતા રહે. આ રીતે વ્યાકરણ અધ્યયન સરળ બનવાથી રસપ્રદ બનશે.

વ્યાકરણ વિષયમાં ભલે વૈરાગ્ય ન હોય પણ પૂર્વે કહ્યું તેમ અનેક વૈરાગ્ય - પોષક ગ્રંથોનો તાગ પામવાની હથોટી વ્યાકરણથી આવે છે એ વિચાર જરૂર ઉત્સાહ વર્ધક બનશે. વળી આ વિષયમાં પણ મેઘાવી અને સ્વાધ્યાય રસિકોને પ્રક્રિયાની / રૂપસિદ્ધિની વિચારણા જરૂર રૂચિકર બને છે. છેલ્લાં કેટલાંય દાયકાઓમાં ફક્ત બે - ત્રણ જ મહાત્માઓએ આ વ્યાકરણની આખી ય તત્ત્વપ્રકાશિકા બૃહદ્વૃત્તિ કંઠસ્થ કરેલી એવું જાણવા મળે છે. આવા સંજોગોમાં મધ્યમ ક્ષયોપશમવાળા છતાં તેજસ્વી વિચારશક્તિવાળા આત્માઓ માટે ખૂબ ઉપયોગી હોવાથી બહુવિધ પ્રતિભાશાળી પંડિતવર્ધ શ્રી પ્રભુદાસભાઈ બેચરદાસભાઈ પારેખ પૂર્વોક્ત સૂત્ર - પ્રધાન અધ્યયન - પદ્ધતિના વિકાસક અને હિમાયતી હતા. આનો બોધ મારા વિદ્યાગુરુ અને પોતાના બહોળા અનુભવથી કંઈક ભાવિત કરનાર વયોવૃદ્ધ પંડિતવર્ધ શ્રી છબીલદાસભાઈ કેશરીચંદ સંઘવી પાસેથી થયો. આથી અન્ય - અભ્યાસુઓની જાણ માટે અહીં પ્રસ્તુત કર્યો તે અસ્થાને નહીં ગણાય એમ માનુ છું.

ઉપસંહાર

અહીં જે કાંઈ પણ પ્રાસ્તાવિક લખાણ કર્યું છે, તે ક્યાં તો અનુભવી વિદ્યાગુરુ પંડિતજી અથવા તો પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રી પાસેથી મેળવીને અને મારા અનુભવના આધારે મેં લખેલું છે. આ ગ્રંથને તૈયાર કરવા દ્વારા જો કે ગુર્વાજ્ઞાપાલન અને તે દ્વારા કર્મનિર્જરા રૂપ સ્વાર્થ તો કિંચિત્ સાધ્યો જ છે. એટલે બીજી કોઈ અપેક્ષા - વિશેષ રાખવાની આવશ્યકતા જ નથી. છતાં ય આ કાર્ય પાછળ સ્વાર્થની સાથે પરાર્થની પણ ભાવના જોડાયેલી છે. અને આથી જ મને લાગે છે કે વર્ષો સુધી અનેક આત્માઓ આ સવિવેચન ગુર્જરાનુવાદ ગ્રંથના સહાયથી પ્રસ્તુત ગ્રંથના અધ્યયન / અધ્યાપનની પરંપરા ચાલુ રાખવા દ્વારા મારા આ પરિશ્રમને સાર્થક કરશે અને એ દ્વારા પૂર્વ મહાપુરુષોએ આ વિષયના અધ્યયન - અધ્યાપનના જે દીપકને જળહળતો રાખવા તેલ અને દીવેટનું કામ કરેલું છે, તે દીપકને જલતો રાખવા ૧ ટીપું તેલ મારા પરિશ્રમનું પણ જાય તો હું ખૂબ ધન્યતા અનુભવીશ.

પ્રાન્તે, એક પણ આત્મા આ સમસ્ત ગ્રંથનું ઉડાણથી અધ્યયન કરવા દ્વારા આ વિષયમાં નિપુણતા મેળવશે તો પણ હું મારા આ પરિશ્રમને સાર્થક સમજીશ. અને બૃહદ્વૃત્તિ અને બૃહન્ન્યાસમાં (જે થોડો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે, તેમાં) પડેલાં અનેક પદાર્થરત્નો અને રહસ્યોને એકત્રિત કરી, સુંદર સંકલન કરીને તેને પ્રકાશિત કરવા પ્રેરાશે અથવા તો બૃહદ્વૃત્તિ અને ન્યાસમાં સ્થાને - સ્થાને, સૂત્રે - સૂત્રે ઉપયોગમાં લેવાયેલાં, ચચયિલાં અથવા નિર્દેશ કરેલાં ન્યાયોનો સંગ્રહ કરી પ્રકાશિત થાય, એવું

કોઈ પણ કાર્ય થાય તે આવકાર્ય - ઈચ્છનીય છે.

આ વિશાળ ગ્રંથમાં છન્દસ્થપણાથી, મતિમંદતાથી, મુદ્રણદોષ અને દષ્ટિદોષ આદિ કારણે કોઈપણ દોષ રહેવાનો સંભવ છે જ. આથી આ ગ્રંથમાં ક્યાંય પણ મારી અર્થઘટન અને પદાર્થ નિરૂપણમાં ક્ષતિ થઈ હોય, પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબ તથા પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર વાચકવર્ય શ્રી હેમહંસગણિવરના આશયથી વિરુદ્ધ ક્યાંય પણ કંઈ પણ પ્રરૂપણ થઈ હોય તો આ વિષયમાં નિપુણમતિ - વિદ્વાનોને તે અંગે નિર્દેશન કરવાની વિનંતિપૂર્વક હાર્દિક મિચ્છામિ દુક્કડં દઉં છું.

અથ વિજ્ઞપ્તિ - લેશ : ।

एवं मया विरचितं गिरि गुर्जरायाम्
अर्हत्कृपाबलजुषा गुरुसुप्रसादात् ।
भाषान्तरं रसमिव भ्रमराः श्रयन्तु
तेनैव मच्छ्रमधनं सफलं प्रयातु ॥ १ ॥
(वसन्ततिलका)

यद्यप्यहं श्रुतवतां परिहासधाम
नासीन्मतिर्मम तथापि बलानुसारम् ।
स्वाभ्याસहेतुरपि योग्यपरार्थपुष्ट्यै
गुर्वाज्ञया कृतिरियं रचिताऽऽप्ततुष्ट्यै ॥ २ ॥
(वसन्ततिलका)

यच्चाऽसमञ्जસમિહાસ્તિ મમાત્પમત્યાઃ
ન્યસ્તં ચ યત્ પ્રકૃતગ્રન્થકૃદાશયાત્ સ્યાત્ ।
ભિન્નં વચસ્તદનુગૃહ્ય બુધાઃ ક્ષમન્તુ
યસ્માદ્ ગુણાનુસરણં સુહિતં સદાસ્તુ ॥ ૩ ॥
(વસન્તતિલકા)

उक्तं च -
गच्छतः स्वखलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥
(अनुष्टुप्)

श्रीहेमेति वचो ययोरभिधयोरासीत् समानं परं
चन्द्रो हंस इमौ ययोरभिधयोश्चासीद् विशिष्टौ परौ ।
याभ्यां निर्मितवाङ्मयाऽऽश्रयणतो वाग्वृत्तिरागाच्च तौ
श्रीपूज्यौ प्रणमामि पावनकृतेऽमेधो हि मेधाविनौ ॥ ५ ॥
(शार्दूलविक्रीडितम्)

ન્યાયસંગ્રહશાસ્ત્રસ્ય મञ्जूषાભિધવૃત્તિતઃ ।
સ્વોપજન્યાસગાદસ્માદ્ હિ ગુર્જનાનુવાદતઃ ॥ ૬ ॥
વ્યાકરણસ્ય સાહિત્યમાશ્રિત્ય વિહિતાદતઃ : ।

યથાર્થાઁચ્ચ - પરમર્શાત્ સ્વપરાર્થં વિવેચનાત્ ॥ ૭ ॥
 યન્મયોપાર્જિતં પુણ્યં તેન સ્યુઃ સુખિનો જનાઃ ।
 આસાદિતા ચ યા શુદ્ધિઃ સ્યાન્મે પરમપદાપ્તયે ॥ ૮ ॥
 (અનુષ્ટુપ્પ્રયં)

વિ. સં. ૨૦૫૬, વૈશાખ સુદ - ૧
 તપોવન, નવસારી.

ગુરુપાદપંકજરજ
 - મુનિ રત્નવલ્લભવિજય

સાંકેતિક શબ્દોની સમજ

અ - અદ્યતની.	ન્યા. સં. - ન્યાય સંગ્રહ.
અ. - અધિકાર.	ન્યા. મં. - ન્યાયાર્થ મંજૂષા
અનિ. તા. - અનિત્યતા.	ન્યા. સા. સમુ. - ન્યાસસાર સમુદ્ધાર.
આ. પ. - આત્મનેપદ.	પ. - પરોક્ષા.
એ. વ. - એક વચન.	પં. - પંચમી.
ઉદા. - ઉદાહરણ	પર. - પરલિંગ.
ઉપ. - ઉપસર્ગ.	પરસ્મૈ. - પરસ્મૈપદ.
ક. સ. - કલિકાલ સર્વજ્ઞ.	પરા. - પરામર્શ.
કા. શા. - કાવ્યાનુશાસન.	પું. - પુંલિંગ.
ગ. - ગણ.	પ્ર. - પ્રથમા.
ચ. - ચતુર્થી.	બ. વ. - બહુવચન.
ત. પ્ર. - તત્ત્વ પ્રકાશિકા.	બૃ. ન્યા. - બૃહન્યાસ
તૃ. - તૃતીયા.	બૃ. વૃ. - બૃહદ્વૃત્તિ.
દ્વ. એ. - દ્વન્દ્વ એકત્વ.	ભા. - ભાગ.
દ્વિ. - દ્વિતીયા.	લ. ન્યા. - લઘુ ન્યાસ.
દ્વિ. વ. - દ્વિવચન.	વક્ષ. - વક્ષસ્કાર.
ધા. પા. - ધાતુ પારાયણ.	વા. પદી. - વાક્યપદીયમ્.
ધા. પાઠ. - ધાતુપાઠ.	શ. મ. - શબ્દ મહાર્ણવ.
નપું. - નપુંસક.	ષ. - ષષ્ઠી.
	સ્વો. ન્યા. - સ્વોપણ ન્યાસ.

विस्तृत अनुक्रमशिका

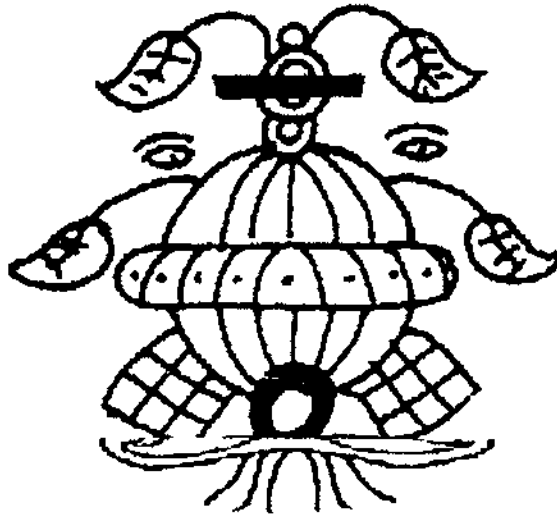
विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
(१) आशीर्वचन...	३	(६) विस्तृत अनुक्रमशिका... मूल ग्रन्थनी	२८
(२) प्राङ्मथन...	५	(७) गुजराती ग्रन्थनी अनुक्रमशिका...	३२
(३) प्रस्तुत ग्रन्थनी उद्भव...	८	(८) उपकार स्वीकार...	४३
(४) लेखकना अंतरेनी वात...	११	(९) 'परामर्श'भां सहायक ग्रन्थनी सूचि...	४४
(५) सांकेतिक शब्दोनी समज...	२८	(१०) समर्पण...	४५

न्यायसंग्रह - न्यायार्थमंजूषा भूतद्वृत्तिना मूल / संस्कृत ग्रन्थनी अनुक्रमशिका

न्या. सूत्र विषय (पक्षस्कार - १)	पृष्ठ	विषय (पक्षस्कार - १)	पृष्ठ
न्यायसङ्ग्रह-मूलम्...	१	(२६) धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये ०...	२७
न्यायार्थमंजूषा-बृहद्वृत्तिः...	५	(२७) नञुक्तं तत्सदृशे ।...	२८
(१) स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ।...	६	(२८) उक्तार्थानामप्रयोगः ।...	२८
(२) सुसवाद्धिद्विकशब्देभ्यो ०...	७	(२९) निमित्ताभावे नैमित्तिकस्या ०...	२९
(३) ऋतोर्वृद्धिमद्विधावयवेभ्यः ।...	८	(३०) सन्नियोगशिष्टानामेकापायेऽ ०...	३०
(४) स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः ०...	९	(३१) नान्वाचीयमाननिवृत्तौ ०...	३१
(५) आद्यन्तर्वदेकस्मिन् ।...	१०	(३२) निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्ध ०...	३१
(६) प्रकृतिवदनुकरणम् ।...	११	(३३) एकानुबन्धग्रहणे न द्वयन्तु ०...	३२
(७) एकदेशविकृतमन्यवत् ।...	११	(३४) नानुबन्धकृतान्यसारूप्यानेक ०...	३२
(८) भूतपूर्वकस्तदुद्गपचारः ।...	१२	(३५) समासान्तागमसंज्ञाज्ञापक ०...	३४
(९) भाविनि भूतवदुपचारः ।...	१३	(३६) पूर्वोऽपवादा अनन्तरान् ०...	३७
(१०) यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।...	१३	(३७) मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् ०...	३७
(११) विवक्षातः कारकाणिः ।...	१४	(३८) यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः ०...	३८
(१२) अपेक्षातोऽधिकारः ।...	१५	(३९) यस्य तु विधेर्निमित्तमस्ति ०...	३८
(१३) अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः ।...	१६	(४०) येन नाप्राप्ते यो विधिसरभ्यते ०...	३८
(१४) अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्य ।...	१७	(४१) बलवन्नित्यमनित्यात् ।...	३९
(१५) लक्षणाप्रतिपदोक्तयोः ०...	१७	(४२) अन्तरङ्गं बहिरङ्गात् ।...	४१
(१६) नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ०...	१८	(४३) निरवकाशं सावकाशात् ।...	४१
(१७) प्रकृतिग्रहणे यङ्लुबन्तस्यापि ०...	१८	(४४) वाणात्प्राकृतम् ।...	४१
(१८) तिवा शवानुबन्धेन निर्दिष्टं ०...	२०	(४५) य्वद् य्वदाश्रयं च ।...	४२
(१९) संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं ०...	२१	(४६) उपपदविभक्तेः कारक ०...	४२
(२०) असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।...	२२	(४७) लुबन्तरङ्गेभ्यः ।...	४३
(२१) न स्वराणन्तर्ये ।...	२३	(४८) सर्वेभ्यो लोपः ।...	४३
(२२) गौणमुख्ययोः मुख्ये ०...	२४	(४९) लोपात्स्वरादेशः ।...	४४
(२३) कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे ।...	२५	(५०) आदेशादागमः ।...	४५
(२४) क्वचिदुभयगतिः ।...	२६	(५१) आगमात् सर्वादेशः ।...	४५
(२५) सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ।...	२६	(५२) परान्नित्यम् ।...	४६

विषय (वक्षस्तार - १)	पृष्ठ	विषय (वक्षस्तार - २)	पृष्ठ
(५३) नित्यादन्तरङ्गम् ।...	४६	(३१) गतिकारकडस्युक्तानां ०...	७४
(५४) अन्तरङ्गाच्चानवकाशम् ।...	४७	(३२) समासतद्धितानां वृत्तिर्विकल्पेन ०...	७६
(५५) उत्सर्गादपवादः ।...	४७	(३३) एकशब्दस्याऽसंख्यात्वं ०...	७७
(५६) अपवादात् क्वचिदुत्सर्गोऽपि ।...	४७	(३४) आ दशभ्यः संख्या ०...	७८
(५७) नानिष्टार्थां शास्त्रप्रवृत्तिः ।...	४७	(३५) णौ यत्कृतं कार्यं तत्सर्वं ०...	७८
(वक्षस्तार - २)		(३६) द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति ।...	७९
(१) प्रकृतिग्रहणे स्वार्थिकप्रत्यया ०...	४९	(३७) आत्मनेपदमनित्यम् ।...	८०
(२) प्रत्ययाऽप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव ।...	५०	(३८) क्किपि व्यञ्जनकार्यमनित्यम् ।...	८१
(३) अदाद्यनदाद्योरनदादेरेव ।...	५०	(३९) स्थानिवद्भावापुंवद्भावैक ०...	८२
(४) प्राकरणिक्काऽप्राकरणिकयोः ०...	५१	(४०) अनित्यो णिच्चुरादीनाम् ।...	८३
(५) निरनुबन्धग्रहणे सामान्येन ।...	५२	(४१) णिलोपोऽप्यनित्यः ।...	८४
(६) साहचर्यात् सदृशस्यैव ।...	५२	(४२) णिच्संयोग एव चुरादीनां ०...	८४
(७) वर्णग्रहणे जातिग्रहणम् ।...	५२	(४३) धातवोऽनेकार्थाः ।...	८५
(८) वर्णैकदेशोऽपि वर्णग्रहणेन ०...	५४	(४४) गत्यर्था ज्ञानार्थाः ।...	८६
(९) तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन ०...	५४	(४५) नाम्नां व्युत्पत्तिरव्यवस्थिता ।...	८६
(१०) आगमा यद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणे ०...	५५	(४६) उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानि ।...	८७
(११) स्वाङ्गमव्यवधायि ।...	५६	(४७) शुद्धधातूनामकृत्रिमं रूपम् ।...	८८
(१२) उपसर्गो न व्यवधायी ।...	५७	(४८) क्किबन्ता धातुत्वं नोज्झन्ति ०...	८८
(१३) येन नाऽव्यवधानेन तेन ०...	५७	(४९) उभयस्थाननिष्पन्नोऽन्यतर ०...	८९
(१४) ऋकारापदिष्टं कार्यं ०...	५८	(५०) अवयवे कृतं लिङ्गं ०...	९०
(१५) सकारापदिष्टं कार्यं ०...	५८	(५१) येन धातुना युक्ताः प्रादय ०...	९०
(१६) ह्रस्वदीर्घाऽपदिष्टं कार्यं न ०...	५८	(५२) यत्रोपसर्गत्वं न संभवति तत्र ०...	९१
(१७) संज्ञोत्तरपदाधिकारे प्रत्यय ०...	६०	(५३) शीलादिप्रत्ययेषु नासरूपोत्सर्ग ०...	९१
(१८) ग्रहणवता नाम्ना न तदन्त ०...	६१	(५४) त्यादिष्वन्योऽन्यं नासरूपोत्सर्ग ०...	९३
(१९) अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता ०...	६३	(५५) स्त्रीखलना अलो बाधकाः ०...	९३
(२०) गा - मा - दा - ग्रहणेष्व ०...	६४	(५६) यावत्संभवस्तावद्विधिः ।...	९४
(२१) श्रुतानुमितयोः श्रौतो ०...	६६	(५७) संभवे व्यभिचारे च विशेषण ०...	९५
(२२) अन्तरङ्गानपि विधीन् ०...	६७	(५८) सर्वं वाक्यं सावधारणम् ।...	९५
(२३) सकृद् गते स्पष्टं यद् ०...	६७	(५९) परार्थे प्रयुज्यमानः शब्दो ०...	९६
(२४) द्वित्वे सति पूर्वस्य ०...	६८	(६०) द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः ।...	९६
(२५) कृतेऽन्यस्मिन् धातुप्रत्ययकार्ये ०...	६८	(६१) चकारो यस्मत्परस्तत्सजातीय ०...	९७
(२६) पूर्वं पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं ०...	६९	(६२) चानुकृष्टं नानुवर्तते ।...	९८
(२७) संज्ञा न संज्ञान्तरबाधिका ।...	७१	(६३) चानुकृष्टेन न यथासंख्यम् ।...	९८
(२८) सापेक्षमसमर्थम् ।...	७३	(६४) व्याख्यातो विशेषार्थप्रतिपत्तिः ।...	९९
(२९) प्रधानस्य तु सापेक्षत्वे ०...	७३	(६५) यत्रान्यक्रियापदं न श्रूयते ०...	९९
(३०) तद्धितयो भावप्रत्ययः ०...	७४		

विषय (पक्षस्तोत्र - ३)	पृष्ठ	विषय (पक्षस्तोत्र - ३)	पृष्ठ
(पक्षस्तोत्र - ३)		(११) अनन्तरस्यैव विधिर्निषेधो वा ।...	१०६
(१) यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः ०...	१०१	(१२) पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ।...	१०६
(२) यस्य येनाभिसम्बन्धो ०...	१०१	(१३) न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या ।...	१०७
(३) येन विना यन्न भवति ०...	१०२	(१४) क्लिबर्थं प्रकृतिरेवाह ।...	१०७
(४) नामग्रहणे प्रायेणोपसर्गस्य ०...	१०२	(१५) द्वन्द्वात्परः प्रत्येकमभिसंबध्यते ।...	१०८
(५) सामान्यातिदेशे विशेषस्य ०...	१०२	(१६) विचित्राः शब्दशक्तयः ।...	१०८
(६) सर्वत्रापि विशेषेण सामान्यं ०...	१०२	(१७) किं हि वचनान्न भवति ।...	१०८
(७) डित्वेन कित्त्वं बाध्यते ।...	१०४	(१८) न्यायाः स्थविरयष्टिप्रायाः ।...	११०
(८) परादन्तरङ्गं बलीयः ।...	१०४		
(९) प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणं ०...	१०४	(पक्षस्तोत्र - ४)	
(१०) विधिनियमयोर्विधिरेव ०...	१०५	(१) शिष्टनामनिष्पत्तिप्रयोगधातूनां	
		सौत्रत्वाल्लक्ष्यानुरोधाद्वा सिद्धिः ।...	१११

‘ન્યાયાર્થમંજૂષા’ અને ‘સ્વોપજ્ઞન્યાસ’ના ગુજરાતી અનુવાદ અને ‘પરામર્શ’ના વિષયોની સૂચિ

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
* ન્યાય સંગ્રહ - ભૂમિકા... મંગલાદિ...	૧૧૩	* જ્ઞાપકની વ્યાખ્યા...	૧૨૮
ન્યા. મં. સૂત્રની આદિમાં મંગલ - પંચ		* કર્ક... ધ્યાનમાં રાખવા જેવું...	૧૩૦
પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર...	૧૧૪	(વ્યાવહારિક અને તાત્વિક ઉદાહરણ -	
* હેમવ્યાકરણ શ્રુતજ્ઞાન શા માટે ?...	૧૧૫	જ્ઞાપકાદિની ગ્રંથકાર દ્વારા સ્પષ્ટતા...)	
* આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી ઉક્ત		૧/૨. સુસવાદ્દિક્શબ્દેભ્યો	
વાક્યનો અર્થ... ‘ન્યાય’ શબ્દની		જનપદસ્ય... ‘દિક્શબ્દ’ નો અર્થ...	૧૩૫
વ્યુત્પત્તિ / પ્રયોજન...	૧૧૫	સ્વો. ન્યા. સુમગધ વગેરેની	
* સ્વો. ન્યા. ... ત્રૈલોક્ય તથા તાપિને		વિવિધ રીતે સિદ્ધિ...	૧૩૬
નો અર્થ. આદિ - અંત્ય મંગલ...	૧૧૬	* પૂર્વમગધેષુ વગેરેમાં પૂર્વ શબ્દના ‘૩’ અર્થ...	૧૩૬
‘ન્યાય’ શબ્દના ચાર અર્થ. ‘શુભપદ -		* ગ્રહણવતાં ૨/૧૮ ન્યાયનો પ્રસંગ	
ફલદા’નો અર્થ ...	૧૧૬	જ ન હોવાથી અપવાદ કેવી રીતે ?...	૧૩૭
* સર્વે ન્યાયો પ્રાયઃ		* ગ્રંથકારે ત. પ્ર. બૃ. વૃ. પ્રમાણે	
અનિત્ય હોવાનું કારણ...	૧૧૭	મદ્રાદ્ સૂત્રને જ જ્ઞાપક કેમ ન કહ્યું ?	
* ‘ન્યાયાર્થમંજૂષા’નો અર્થ...	૧૧૭	સ્પષ્ટીકરણ...	૧૩૮
* મૂથીકટાહન્યાય, કાકાશિ ગોલકન્યાય,		* આ ન્યાય પુનઃ પ્રસવ કરે છે... તેનું	
ડમરુકમણિન્યાય, ઘંટાલાલાન્યાય...	૧૧૭	સ્પષ્ટીકરણ...	૧૩૮
* પરામર્શ - મંગલાદિ...	૧૧૮	૧/૩. ઋતોર્વૃદ્ધિમદ્વિધૌં ન્યા. મં...	૧૪૦
ગુરુપર્વકમનો અર્થ, ન્યાયોના ચાર વિભાગ...	૧૧૮	સ્વો. ન્યા. બે ઉદાહરણ આપવાનું કારણ...	૧૪૧
(વકારકાર - ૧, ન્યાય - ૫૭)		* વર્ષાકાલેભ્યઃ (૬-૩-૮૦) સૂત્રથી	
સૂત્ર ૧/૧. સ્વં રૂપં શબ્દસ્યાશબ્દ-		ઇકળ્ થવામાં ગ્રહણવતાં નામ્નાં ન્યાય	
સંજ્ઞા... ન્યા. મં.....	૧૨૦	બાધ ન કરે...	૧૪૨
સ્વો. ન્યા. સર્વ ન્યાયોમાં અધ્યાદત		૧/૪. સ્વસ્ય હ્રસ્વદીર્ઘપ્લુતાઃ ।...	૧૪૩
પદ... અશબ્દસંજ્ઞા ની વ્યુત્પત્તિ		* પ્લુત અંશમાં ઉદા. / જ્ઞાપક નથી	
અને પ્રાચીન ટીકાનો અભિપ્રાય....	૧૨૩	છતાં ન્યાયમાં પ્લુત શા માટે મૂક્યો ?...	૧૪૪
* દા ૩૫ જ ગ્રહણ - જ્ઞા ૩૫ના		સ્વો. ન્યા. વ્યંજનના હ્રસ્વાદિની	
સાહચર્યથી થતું હોય તો અનિ. તા. નું		પ્રાપ્તિ શી રીતે થતે ?...	૧૪૪
ઉદા. કેવી રીતે ?...	૧૨૩	* પ્લુતાંશના ઉદા. અંગે સ્પષ્ટતા...	૧૪૫
પરામર્શ - ન્યાયનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન...	૧૨૪	૧/૫. આદ્યન્તવદેકસ્મિન્ । ન્યા. મં...	૧૪૬
* ધૂમ દ્વારા અગ્નિનું અનુમાન થાય, તેમ		સ્વો. ન્યા. પ્રાચીન વ્યાખ્યા સાથે તુલના...	૧૪૮
‘જ્ઞાપક’ દ્વારા ન્યાયનું અનુમાન... તથા		* ઈયે । ૩૫ ૩૫ પરમતે છતાં સ્વમતે	
અન્વય - વ્યતિરેક વ્યાપ્તિની સમજ...	૧૨૫	કેવી રીતે સંમત ?...	૧૪૮
		* વિશેષણમન્તઃ પરિભાષાથી સર્વાદિઃ	
		ની ‘સર્વાદિ - અંત સંબંધી’ એવી	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ન્યાસકારની વ્યાખ્યા...	૧૪૯	* કર્મ કર્તારિ પ્રયોગ વિષે...	૧૭૬
પરામર્શ - વિશેષણમતઃ પરિભાષા		* ન્યાયની અનિત્યતા શી રીતે ઘટે ?...	૧૭૬
શબ્દ - સંબંધી છે કે નહીં ?...	૧૫૦	૧/૧૨. અપેક્ષાતોડધિકાર ન્યા. મં...	૧૭૬
૧/૬. પ્રકૃતિવદનુકરણમ્... ન્યા. મં...	૧૫૬	* વિશેષાતિદિષ્ટો ન્યાયઃ પ્રકૃતાધિકારં	
પરામર્શ - ન્યાયનું પ્રયોજન અને		ન બાધતે...	૧૭૭
અનુકાર્ય - અનુકરણનું વિશદ સ્વરૂપ.		* મળ્ડુકપ્લુતિન્યાય ૧...	૧૭૮
તથા અનુકાર્ય અને અનુકરણ વચ્ચે		સ્વો. ન્યા. બે જાપકો વચ્ચે તફાવત...	૧૭૮
ભેદાભેદની વિવક્ષાથી શબ્દાનુકરણ અને		* વિશેષાતિદિષ્ટો અને મળ્ડુકપ્લુતિ	
શબ્દાર્થાનુકરણ રૂપ બે શબ્દ - પ્રયોગ...	૧૫૭	વચ્ચે ભેદ...	૧૭૮
૧/૭. એકદેશવિકૃતમનન્યવત્ ।	૧૫૮	પરામર્શ - અસત્ એવા અધિકાર અંગે	
ન્યા. મં... પ્રણિહત । વગેરેમાં પ્રતિ		બૃહન્ન્યાસ...	૧૭૮
અને હન્ નો યોગ થતાં જ ન નો જ		૧/૧૩. અર્થવશાદ્વિભક્તિપરિણામઃ ૧...	૧૭૮
કેમ ન થાય ?...	૧૬૦	સ્વો. ન્યા. બે જાપકો આપવાનો હેતુ...	૧૮૦
સ્વો. ન્યા. 'વૈસદશ્ય'નો 'વિકારાપન્ન'		૧/૧૪. અર્થવદ્ગ્રહણે નાનર્થકસ્ય ૧...	૧૮૧
અર્થ કેમ ન કર્યો ?...	૧૬૧	સ્વો. ન્યા. સંખ્યાહતેષ્ઠ ૦ (૬-૪-૧૩૦)	
પરામર્શ - જત્વ-ષત્ત્વ શાસ્ત્ર અસત્		સૂત્રાર્થ...	૧૮૨
માનવું સારું કે જત્વ-ષત્ત્વ વિધિ ?...	૧૬૨	પરામર્શ - ન્યાયની અનિત્યતાનું જાપક શી	
* સઘી શબ્દની જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિઓ		રીતે ઘટે, વ્યુત્પત્તિપક્ષે કે અવ્યુ. પક્ષે ?...	૧૮૩
તથા નામગ્રહણે અને એકદેશવિકૃત		૧/૧૫. લક્ષણપ્રતિપદોક્તયોઃ	
ન્યાય વચ્ચે સંબંધ...	૧૬૪	પ્રતિપદોક્તસ્ય ૦... ૧ ન્યા. મં...	૧૮૪
૧/૮. ભૂતપૂર્વકસ્તદ્વદુપચારઃ...	૧૬૬	૧/૧૬. નામગ્રહણે લિઙ્ગવિશિષ્ટસ્યાપિ ૦...	૧૮૭
સ્વો. ન્યા. ભૂતપૂર્વક ની વ્યુત્પત્તિ...	૧૬૮	સ્વો. ન્યા. ત્યદામ્ (૨-૧-૩૩) માં	
* વધિઃ રૂપમાં ઇકિશ્ચિત્ થી ઇ શી		બહુવચન શી રીતે થાય ?... પુર્લિંગ	
રીતે થાય ?...	૧૬૮	- નપું. લિંગની વિશિષ્ટતા હોય તો શું	
૧/૯. ભાવિનિ ભૂતવદુપચારઃ ૧...	૧૬૯	થાય ?... અયસ્કુશા માં હો કેમ ન થયો ?	૧૮૮
સ્વો. ન્યા. ભાવિનિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ...	૧૭૦	* વિષૂચી । રૂપની સાધનિકા...	૧૮૮
એકપદે ને બદલે 'પદે' જ જાપક...	૧૭૦	પરામર્શ - આપ્ પ્રત્યય થવા રૂપ કાર્યમાં	
૧/૧૦. યથાસંખ્યમનુદેશઃ સમાનામ્ ૧...	૧૭૧	કારણનો ઉપચાર શી રીતે થાય...	૧૮૮
સ્વો. ન્યા. ધુજિપત્યાદિભ્યઃ ૦ (૫-૩-૧૨૮)		૧/૧૭. પ્રકૃતિગ્રહણે યદ્વલુબન્તસ્યાપિ ૦...	૧૮૮
અને પૂર્વાવધારેભ્યઃ ૦ (૭-૨-૧૧૫) નો		૧/૧૮. તિવા શવાનુબન્ધેન નિર્દિષ્ટ ૦...	૧૮૨
અર્થ...	૧૭૩	સ્વો. ન્યા. તિવા માં તિવ્ કે સ્તિવ્ ?...	૧૮૪
૧/૧૧. વિવક્ષાતઃ કારકાણિ ૧...	૧૭૩	* તેર્ગ્રહાદિભ્યઃ । એ નિયમસૂત્રને	
ન્યા. મં... મિક્ષા વગેરે વસ્તુતઃ કારક		અનુજ્ઞાસૂત્ર શી રીતે કહેવાય ?...	૧૮૫
છે કે નહીં ?...	૧૭૪	* નૃત્ વગેરેને એદિત્ શા માટે કર્યા ?	
* સ્મૃત્યર્થદયેશઃ સૂત્રથી થતો નિયમ...	૧૭૫	નરીનૃતઃ । વગેરેમાં ઇદ્ નો નિષેધ	
પરામર્શ - કારક કોને કહેવાય.....	૧૭૫	થવામાં એદિત્ કરણ હેતુ કે ન્યાયની	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અનિત્યતા હેતુ...	૧૯૫	સ્થા. ભા. ની સંભાવનાના	
૧/૧૯. સન્નિપાતલક્ષણો વિધિરનિમિત્તં...	૧૯૮	વિધાનની યથાર્થતા...	૨૨૦
સ્વો. ન્યા. 'ચિદ્ર' શબ્દનો અર્થ...	૧૯૯	૧/૨૭. નજુક્તં તત્સદૃશો । ન્યા. મં....	૨૨૩
* એસ્ કરવામાં દેવૈઃ । ની શી રીતે સિદ્ધિ ?...	૨૦૦	૧/૨૮. ઉક્તાર્થનામપ્રયોગઃ । ન્યા. મં...	૨૨૫
૧/૨૦. અસિદ્ધં બહિરદ્ગમન્તરદ્ગે ।...	૨૦૦	અક્ષણ કાળઃ । વગેરેમાં ઉક્તાર્થનો	
ન્યા. મં. અંતરંગ-બહિરંગની વ્યાખ્યા...	૨૦૦	પણ પ્રયોગ શાથી ?...	૨૨૫
પરામર્શ - અસિદ્ધં બહિરદ્ગં અને અન્તરદ્ગં		સ્વો. ન્યા. ઉપલક્ષણથી 'ઉક્તાર્થ' એવી	
બહિરદ્ગાત્ (૧/૪૨) વચ્ચે તફાવત...	૨૦૨	તૃતીયાદિ પણ ન થાય...	૨૨૬
૧/૨૧. ન સ્વરાનન્તર્યે । ન્યા. મં...	૨૦૪	૧/૨૯. નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકસ્યાપિ ૦...	૨૨૭
સ્વો. ન્યા. ક્યેષ ઉદા. શી રીતે ઘટે ?...	૨૦૫	સ્વો. ન્યા. લુચ્ નું લુકિ રૂપ શી રીતે	
૧/૨૨. ગૌણમુખ્યયોઃ મુખ્યે કાર્યસંપ્રત્યય...	૨૦૬	થાય ?...	૨૨૮
ન્યા. મં... ચરણસ્યં (૩૦-૧-૧૩૮)		પરામર્શ - આ ન્યાયની અનિત્યતા અંગે	
સૂત્રનો અર્થ વગેરે...	૨૦૭	લ. ન્યા. આધારિત સ્પષ્ટતા...	૨૩૦
* પ્રધાનાનુયાયિનો વ્યવહારઃ । ન્યાય...	૨૦૮	૧/૩૦. સન્નિયોગશિષ્ટાનામેકાપાયેડન્ય-	
* પ્રધાનાનુયાયિ અપ્રધાનમ્ । ન્યાય...	૨૦૯	તસ્યાપ્યપાયઃ ।...	૨૩૧
સ્વો. ન્યા. કર્મત્વાદિના ને બદલે		૧/૩૧. નાન્વાચીયમાનનિવૃત્તૌ પ્રધાનસ્ય...	૨૩૨
કર્ણાદિત્વેન એમ શાથી કહ્યું... પ્રતિષ્ઠિતઃ ।		સ્વો. ન્યા. ઉદા. દ્વારા 'અન્વાયય'નો	
રૂપની સિદ્ધિ...	૨૦૯	અર્થ...	૨૩૩
* ઉત્પલ અને નીલ પરસ્પર વ્યવચ્છેદક		પરામર્શ - શું પ્રસ્તુત ન્યાય જરૂરી છે ?...	૨૩૩
કેવી રીતે...	૨૧૧	૧/૩૨. નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધકસ્ય...	૨૩૪
પરામર્શ - વસૂઃ રૂપની સિદ્ધિ અંગે		૧/૩૩. એકાનુબન્ધગ્રહણે ન દ્વયનુબન્ધકસ્ય...	૨૩૫
વિચારણા...	૨૧૧	પરામર્શ - લીઘશિચ્ચં (૪-૩-૧૦૮)	
૧/૨૩. કૃત્રિમાકૃત્રિમયોઃ કૃત્રિમે ।...	૨૧૨	સૂત્રની ટીકા - આધારિત આ ન્યાય છે...	૨૩૬
ન્યા. મં. કૃત્રિમ - અકૃત્રિમની વ્યાખ્યા,-		૧/૩૪. નાનુબન્ધકૃતાનિ અસારૂપ્યં...	૨૩૭
અકૃત્રિમ 'સ્વાંગ'ની વ્યાખ્યા...	૨૧૨	સ્વો. ન્યા. ભેદ - નિર્દેશ કરવામાં પણ	
સ્વો. ન્યા. 'પરિભાષા' કોને કહેવાય ?...	૨૧૩	પણ એવા સમસ્ત પ્રત્યયનો જ ઈચ્ થશે,	
૧/૨૪. ક્વચિદુભયગતિઃ । ન્યા. મં...	૨૧૪	તો અભેદ - નિર્દેશ શા માટે કર્યો...	૨૪૦
વ્યાકરણમાં 'પ્રાણિ' શબ્દનો અર્થ...	૨૧૪	૧/૩૫. સમાસાન્તાગમસંજ્ઞાજ્ઞાપકગણ-	
૧/૨૫. સિદ્ધે સતિ આરમ્ભો નિયમાર્થઃ ।...	૨૧૬	નજનિર્દિષ્ટાનિ અનિત્યાનિ...	૨૪૨
૧/૨૬. ધાતોઃ સ્વરૂપગ્રહણે તત્પ્રત્યયે ૦...	૨૧૭	ન્યા. મં. વૃત્ત્યન્તોડસષે । સૂત્રનો અર્થ...	૨૪૫
ન્યા. મં. રજ્જુસૂદ્ધ્યામ્ । માં કિત્		સ્વો. ન્યા. આગમની અનિત્યતાના	
ક્ષિપ્ નો આચાર્ય ભગવંતે સ્થા. ભા.		૩-૩ ઉદા. શા માટે...	૨૪૭
કરેલો નથી...	૨૧૮	* ઋગ્ ની જેમ ઋગ્ વગેરે શબ્દો	
સ્વો. ન્યા. અદર્શનરૂપ ક્ષિપ્ નો લુક્ રૂપ		હોવાથી 'ઋગયનમિત્યાદૌ' કેમ ન કહ્યું...	૨૪૭
આદેશ કોના મતે અને શી રીતે ?...	૨૧૯	* 'ગણનિર્દિષ્ટ' અને ગણપાઠરૂપ	
પરામર્શ - રજ્જુસૂદ્ધ્યામ્ । માં ક્ષિપ્ ના		જ્ઞાપક - નિર્દિષ્ટ વચ્ચે શું ભેદ છે...	૨૪૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
* સ્માત્ ને સાદિ કહેવાથી શી રીતે		૧/૪૨. અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્...	૨૬૧
પત્વના નિષેધનું જ્ઞાપન થાય ?...	૨૪૭	૧/૪૩. નિસ્વકાશં સાવકાશાત્...	૨૬૨
પરામર્શ - જ્ઞાપક - નિર્દિષ્ટ કાર્ય અનિત્ય		૧/૪૪. વાળાંત્રાકૃતમ્...	૨૬૩
છે - ન્યાયાંશ જેવો બીજો ન્યાય...	૨૪૮	૧/૪૫. ચ્વદ્ ચ્વદાશ્રયં ચ...	૨૬૪
* અનિત્યતા - સાધક ન્યાયની પણ		૧/૪૬. ઉપપદવિભક્તેઃ કારકવિભક્તિઃ...	૨૬૫
ઉપચારથી અનિત્યતા ઘટે...	૨૪૮	સ્વો. ન્યા. દેવાન્ નમસ્યતિ । ૩૫માં	
૧/૩૬. પૂર્વેડપવાદા અનન્તરાન્		ચતુર્થાની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે ઘટે...	૨૬૬
વિધીન્ બોધન્તે નોત્તરાન્ ...	૨૪૯	* યસ્મે કોપઃ । પ્રયોગમાં પ્રતિ શબ્દ	
ન્યા. મં. બાધ્યબાધક વિધાનમાં		નિરર્થક શાથી...	૨૬૬
સમર્થપક્ષ શું છે ?...	૨૪૯	પરામર્શ - નમસ્યતિ દેવાન્ । પ્રયોગની	
પરામર્શ - આ ન્યાયના જ્ઞાપકની		વિવિધ રીતે સિદ્ધિ...	૨૬૬
ત. પ્ર. બૃ. વૃ. મૂલક યથાર્થતા...	૨૫૦	૧/૪૭. લુબન્તરદ્વેષ્યઃ...	૨૬૭
૧/૩૭. મધ્યેડપવાદાઃ પૂર્વાન્ વિધીન્ ૦...	૨૫૧	૧/૪૮. સર્વેભ્યો લોપઃ...	૨૬૮
પરામર્શ - આ ન્યાયનું બીજા...	૨૫૨	ન્યા. મં. અબુદ્ધ માં લુપ્ત સિચ્ લોપનો	
૧/૩૮. યં વિધિ પ્રત્યુપદેશોડનર્થકઃ ૦...	૨૫૨	સ્થા. ભા. કેમ ન થાય...	૨૭૦
સ્વો. ન્યા. બીજીવારનો સ્મદ્ એ દ્વિત્વ		* અવાતામ્ માં સિચ્ લોપનો સ્થા. ભાવ.	
સંબંધી ન હોવાથી તેનો લુક્ શી રીતે		થાય અને ન પણ થાય.	૨૭૦
થાય ?...	૨૫૩	સ્વો. ન્યા. લુપ્ અને લુક્ વચ્ચે વિશેષતા...	
* આ ન્યાયથી પર્જન્યવદ્ ૩/૧૨ ન્યાય		'ગોબલીવર્દન્યાય'...	૨૭૧
નિરર્થક કેમ ન બને...	૨૫૩	પરામર્શ - વર્ણવિધિ અને અવર્ણવિધિની	
૧/૩૯. યસ્ય તુ વિધેર્નિમિત્તમસ્તિ ૦...	૨૫૪	વાસ્તવિક વ્યાખ્યા...	૨૭૧
સ્વો. ન્યા. સપ્રયોજન વિધિ સ્વયંસિદ્ધ		૧/૪૯. લોપાત્ સ્વાદેશઃ...	૨૭૨
હોવાથી ન્યાયની શી જરૂર...	૨૫૪	પરા. શ્રાયમ્ । ની અન્ય રીતે સિદ્ધિ...	૨૭૩
૧/૪૦. યેન નાપ્રાપ્તે યો વિધિરાશ્યતે		૧/૫૦. આદેશાદાગમઃ....	૨૭૪
સ તસ્યૈવ બાધકઃ...	૨૫૫	ન્યા. મં. દ્વયોઃ કુલયોઃ માં પર અને	
સ્વો. ન્યા. સ્વનહુત્ માં બહુવચનમાં		અંતરંગ હોવાથી પહેલાં ન આગમ	
વાક્ય શાથી કરવું...	૨૫૭	થવાનું બૃ. વૃ. માં કહેલ હોવાથી	
૧/૪૧. બલવન્નિત્યમનિત્યાત્...		અનિ. તાનું ઉદા. શી રીતે...	૨૭૪
ન્યા. મં. નિત્ય - અનિત્યની વ્યાખ્યા...	૨૫૭	૧/૫૧. આગમાત્ સર્વાદેશઃ...	૨૭૫
સ્વો. ન્યા. અકાર્ષ્ટ માં સિચ્ - લોપ		- અનિ એ પ્રમાણે વર્જન નામ્ પ્રત્યયના	
થયે વૃદ્ધિ - પ્રાપ્તિ શી રીતે ?...	૨૫૮	વિષયમાં કેમ ન હોઈ શકે ?...	૨૭૫
* અંતસ્પરાદિ લોપની બલવત્તા પરત્વ		સ્વો. ન્યા. પર હોવાથી આગમ કરતાં	
હોવાથી કેમ ન કહી ?...	૨૬૦	પહેલાં તિસુ આદેશ થઈ જશે,	
* કલિ, હલિ નું વર્જન નામની વૃદ્ધિના		ન્યાયની શી જરૂર...	૨૭૬
જ્ઞાપન માટે કહેલું છે, તેથી ન્યાયનું		- સ્વાંગ હોવા છતાં ન આગમ	
જ્ઞાપન શી રીતે થાય...	૨૬૦	વ્યવધાન શી રીતે કરે ?...	૨૭૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧/૫૨. પરાનિત્યમ્...	૨૭૭	માં આખ્યાત અને કૃત પ્રકરણને અભિન્ન	
સ્વો. ન્યા. મા ભવાનટનં... માં માહ		કલાં છે, છતાં શાથી ભિન્ન કહીને	
ના પ્રયોગનું અને ભવાન્ પદને વચ્ચે		ન્યાયની અનિત્યતા બતાવી ?...	૩૦૦
મુકવાનું પ્રયોજન...	૨૭૮	૨/૫. નિરુબન્ધગ્રહણે સામાન્યેન...	૩૦૨
પરામર્શ - પરાનિત્યમ્ ન્યાયથી જ		પરામર્શ - ન્યાય - ૧/૩૨ અને પ્રસ્તુત	
યુષ્મા, અસ્યા । વગેરેની બૃ. વૃ.		ન્યાય વચ્ચે વિરોધાભાસ શી રીતે ટળે...	૩૦૨
આધારિત સિદ્ધિ થાય છે....	૨૭૮	૨/૬. સાહચર્યાત્ સદૃશસ્યૈવ...	૩૦૩
૧/૫૩. નિત્યાદન્તરઙ્ગમ્...	૨૮૨	અભિચારી - અવ્યભિચારીની વ્યાખ્યા...	૩૦૩
૧/૫૪. અન્તરઙ્ગાચ્છાનવકાશમ્...	૨૮૩	સ્વો. ન્યા. પાચયાઙ્કુષા । માં આમન્ત	
૧/૫૫. ઉત્સર્ગાદિપવાદઃ...	૨૮૪	અવયવથી વિભક્તિની ઉત્પત્તિનું શું	
સ્વો. ન્યા. નિપાતનનું પ્રયોજન/ફળ...	૨૮૫	ફળ... તથા વેત્તેઃ કિત્ (૩-૪-૫૧)	
૧/૫૬. અપવાદાત્ ક્વચિદુત્સર્ગોઽપિ...	૨૮૫	સૂત્ર કરવાથી શી રીતે આમ ના	
૧/૫૭. નાનિષ્ઠાર્થા શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિઃ...	૨૮૬	પરોક્ષાવદ્ભાવના નિષેધનું જાપન થાય...	૩૦૪
કર્તૃસ્થામૂર્ત્તાં (૩-૩-૪૦) સૂત્રનો		* અનવર્ણા નામી સૂત્રમાં વચનભેદ શા	
અર્થ વગેરે...	૨૮૬	માટે કર્યો...	૩૦૭
સ્વો. ન્યા. અનિષ્ઠાર્થા માં સમાસ કેવી		પરામર્શ - વત્તસ્યામ્ (૧-૧-૩૪) માં	
રીતે... તથા 'નિત્યસમાસ'નું સ્વરૂપ...	૨૮૮	આમ્ વડે પરોક્ષા આમ્ નું ગ્રહણ અને	
વક્ષસ્કાર - ૨ (ન્યાય - ૬૫)		પછી બ. વ. આમ્ નું અગ્રહણ થાય	
૨/૧. પ્રકૃતિગ્રહણે સ્વાર્થિકપ્રત્યયા-		તે માટે અન્ય યુક્તિ...	૩૦૮
ન્તાનામપિ ગ્રહણમ્...	૨૯૦	* વેત્તેશ્વિત્ ને બદલે વેત્તેઃ કિત્ કરવું	
સ્વો. ન્યા. 'સ્વાર્થિક' શબ્દનો અર્થ.		તે જાપક છે, એ વાત ત. પ્ર. બૃ. વૃ.	
બે પ્રકારના સ્વાર્થિક પ્રત્યયો... ચિકિત્સતિ ।		ના આધારે...	૩૦૮
વગેરેમાં સંશયાદિને ઉપાધિ કેમ ન કહેવાય...	૨૯૨	૨/૭. વર્ણગ્રહણે જાતિગ્રહણમ્...	૩૦૮
* અપણાવોદ્ । ઉદા. ને બદલે પણાયતિ ।		ન્યા. મં. 'વર્ણગ્રહણ' એ ઉપલક્ષણ	
એવું સરળ ઉદા. કેમ ન આપ્યું ?...	૨૯૩	હોવાથી વિશિષ્ટ વર્ણસમુદાયના	
પરામર્શ - આ ન્યાયના જાપક		ગ્રહણમાં પણ ક્વચિત્ જાતિનું ગ્રહણ...	૩૧૦
અને ઉદા. ની યથાર્થતા કેવી રીતે ?...	૨૯૪	સ્વો. ન્યા. અમુક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ... તથા	
* ઘોતક એટલે શું...	૨૯૫	જિ નું ગ્રહણ એ વર્ણનું ગ્રહણ કેમ	
૨/૨. પ્રત્યયાપ્રત્યયોઃ પ્રત્યયસ્યૈવ...	૨૯૬	નહી અને વિશિ. વર્ણસમુદાયનું ગ્રહણ	
સ્વો. ન્યા. તદ્, તમ ની જેમ તન માં		શા માટે કહેવાય...	૩૧૨
અવ્ કેમ ન આવે ?...	૨૯૭	પરામર્શ - ઇદ્ એ વિશિ. વર્ણ સમુદાય	
* તરી શબ્દ અવ્યુત્પન્ન શા માટે...	૨૯૭	છે, એ ત. પ્ર. બૃ. વૃ. ના આધારે...	૩૧૩
૨/૩. અદાદ્યનદાદ્યોરનદાદેરેવ...	૨૯૭	૨/૮. વર્ણકદેશોઽપિ વર્ણગ્રહણેન ં...	૩૧૩
૨/૪. પ્રાકરણિકાપ્રાકરણિકયોઃ...	૨૯૮	સ્વો. ન્યા. કૃતઃ । વગેરેમાં ઋ વડે ર	
સ્વો. ન્યા. સંખ્યાસંખદ્રાદ્ (૬-૧-૬૬)		નું ગ્રહણ થાય તો પણ ચતુર્થ સ્વર -	
		ભાગ વડે વ્યવધાન કેમ ન થાય...	૩૧૪

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૨/૮. તન્મધ્યપતિતસ્તદ્ગ્રહणेन गृह्यते...	૩૧૫	એવી શંકા/સમાધાન...	૩૩૬
૨/૧૦. आगमा यदगुमीभूतास्तदग्रहणेन ०...	૩૧૬	પરામર્શ - લઘુન્યાસ - આધારિત	
आगमोऽनुपघाती । न्याय...	૩૧૮	ન્યાય... તથા પૂર્વસૂત્ર સાથે પ્લુતાદ્વા	
स्वो. न्या. लक्षणां लक्ष...	૩૧૮	ભેગું કરાય તો શું થાય...	૩૩૬
* આદિ શબ્દ અને અન્ત શબ્દ વડે		૨/૧૭. संज्ञोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे ०...	૩૩૮
आगमोऽनु विधान કરવાનું કળ...	૩૨૦	સ્વો. ન્યા. તદન્તં પદમ્ નો 'સ્ત્યાધન્ત	
* 'અદ્યપિ' એ ન્યાયની અનિત્યતાનું		એ વિભક્તિ કહેવાય' એવા અર્થ	
જાપક શી રીતે બને ?...	૩૨૧	કરવામાં શું દોષ...	૩૩૮
પરામર્શ - લક્ષણાનું લક્ષણ -		* નેનુસિદ્ધસ્થે માં ઇન્ ધી ઇન્ -	
ન્યાયદર્શનના મતે...	૩૨૧	અંતનું ગ્રહણ એ અનિત્યતાનું ઉદા.	
* 'રૂઢિ' એ લક્ષણાનું કારણ ન		શી રીતે બને ?...	૩૪૦
બની શકે...	૩૨૨	પરામર્શ - વિશેષણમન્ત: નો અર્થ અને	
૨/૧૧. स्वाङ्गमव्यवधावि...	૩૨૪	આ ન્યાય તેનો અપવાદ...	૩૪૦
સ્વો. ન્યા. સજ્જસ્કાર । માં ણ્વ પછી		* વિશેષણમન્ત: અંગે અધિક સ્પષ્ટતા...	૩૪૧
તરત દ્વિત્વ શાથી થાય...	૩૨૬	* ન્યાયની અનિત્યતા અંગે સ્પષ્ટતા...	૩૪૨
* 'દ્વિત્વેડપિ' એ ન્યાયની અનિત્યતાનું		૨/૧૮. ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधः...	૩૪૩
જાપક શી રીતે બને...	૩૨૬	* ઉપપદવિધિષુ ન તદન્તવિધિ: ન્યાય...	૩૪૫
૨/૧૨. उपसर्गो न व्यवधायी...	૩૨૭	* ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદાદિવિધિ:...	૩૪૫
સ્વો. ન્યા. પરાશ્રમામાં વ્યવહિત અને		સ્વો. ન્યા. અવયવ - પ્રાધાન્યની	
વિપર્યસ્ત કૃ વગેરે ધાતુનો અનુપ્રયોગ		વિવક્ષા એટલે શું...	૩૪૭
ન થાય તેનું ઉદા...	૩૨૮	* ન્યુઙ્કુ શબ્દના અવ્યુત્પત્તિ પક્ષે જ	
પરામર્શ - ત. પ્ર. બૃ. વૃ. અને લ.		ગ્રહણવતા તદાદિવિધિ એ ન્યાયની	
ન્યા. માં આ ન્યાયનો નિર્દેશ અને ઉપ.		સત્તા નિ:સંદેહ બને...	૩૪૮
વ્યવધાન ન કરે તેનો હેતુ...	૩૨૮	૨/૧૯. अग्निनसम्पन्ग्रहणानि अर्थवता ०...	૩૪૮
૨/૧૩. येन नाव्यवधानेन तेन व्यवहितेऽपि...	૩૨૮	૨/૨૦. गा-मा-दा-ग्रहणेष्वविशेषः...	૩૫૨
પરામર્શ - પચ્છમ્યા નિર્દિષ્ટે પરસ્ય અને		સ્વો. ન્યા. ગા - અંશમાં અનિત્યતાનું	
સપ્તમ્યા પૂર્વસ્ય એ બે પરિભાષા		ઉદા. શી રીતે ઘટે...	૩૫૫
અનંતરવિધિ જણાવે છે...	૩૩૧	* દા - રૂપના ગ્રહણનો આગ્રહ રાખવો,	
૨/૧૪. ऋक्कारपदिष्टं कार्यं लृकारस्यापि...	૩૩૨	દા સંજ્ઞાનો નહીં - એનું તાત્પર્ય...	૩૫૫
પરામર્શ - દૂરાદામન્ત્રસ્યં (૭-૪-૮૮)		પરામર્શ - ગા - અંશમાં અનિત્યતાનાં ઉદા. અંગે...	૩૫૬
માં આ ન્યાય અંગે વિધાન...	૩૩૩	* ૩ અંશના જાપકો અંગે...	૩૫૬
૨/૧૫. सकारापदिष्टं कार्यं तदाशेषस्य ०...	૩૩૩	૨/૨૧. श्रुतानुमितयोः श्रौतो विधिर्बलीयान्...	૩૫૭
સ્વો. ન્યા. 'સાહિત્ય'માં આ ન્યાયની		* નિર્દિશ્યમાનસ્યૈવાદેશા: સ્યુ: । ન્યાય...	૩૫૮
અનિત્યતા પણ દેખાય છે...	૩૩૫	* સ્વો. ન્યા. મનોરૌ ચ વા નાં ન્યાસ	
૨/૧૬. ह्रस्वदीर्घापदिष्टं कार्यं न प्लुतस्य...	૩૩૫	સાથે મતાંતર હોવાનું સમાધાન...	૩૫૮
સ્વો. ન્યા. આ ન્યાયની અનિત્યતા છે		* નિર્દિશ્યમાનસ્યં એ આ ન્યાયના	

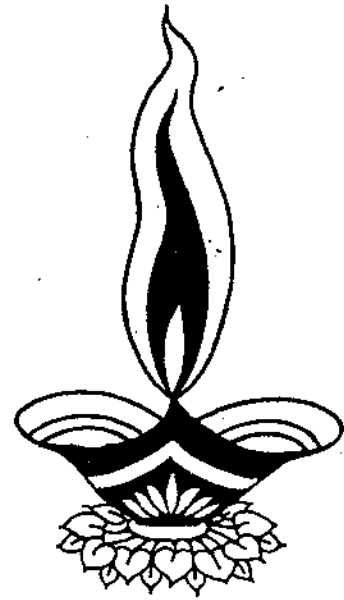
વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અંશભૂત શી રીતે...	૩૬૦	'પ્રધાન' પદનો અર્થ... સાક્ષાત્ / પરંપર	
૨/૨૨. અન્તરજ્ઞાનપિ વિધીન્...	૩૬૦	વિશેષણ... સમાનાધિકરણ / વ્યધિકરણ	
પરામર્શ - ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં આ		વિશેષણ...	૩૮૩
ન્યાયનો નિર્દેશ, તેનું ફળ અને		૨/૩૦. તદ્વિતીયો ભાવ પ્રત્યયઃ ૦...	૩૮૮
અવર્ણવિધૌ ના અર્થની સ્પષ્ટતા...	૩૬૧	સ્વો. ન્યા. પહેલાં ભાવ પ્રત્યય થાય,	
૨/૨૩. સકૃદ્ ગતે સ્પર્ધે ચ્દ		પછી સમાસ કરવામાં શું વાંધો...	૩૮૯
બાધિતં ૦... 'સ્પર્ધ' શબ્દનો અર્થ...	૩૬૨	પરામર્શ - ધર્મ પ્રધાન તથા ધર્મી પ્રધાન	
૨/૨૪. દ્વિત્વે સતિ પૂર્વસ્ય વિકારેષુ ૦...	૩૬૪	પ્રયોગો... ભાવે ત્વત્ - સૂત્રગત 'ભાવ'	
૨/૨૫. કૃતેડન્યસ્મિન્ ધાતુપ્રત્યયકાર્યે ૦...	૩૬૫	શબ્દનો અર્થ... ત્વ, તલ્ આદિ વડે	
સ્વો. ન્યા. અચીકરત્ આ ન્યાયનું		ક્યારે, કેવો 'ભાવ' અભિહિત થાય...	૩૯૧
ઉદા. શી રીતે થટે...	૩૬૭	૨/૩૧. ગતિકારકડ્-સ્યુક્તાનાં	
* અભ્યષુણોદ માં ષ કરીને પછી		વિભક્ત્યન્તાનામેવ કૃદનૈઃ સહ ૦...	૩૯૯
અટ્ આગમ કરાય તો...	૩૬૮	સ્વો. ન્યા. સ્પ્ ની જેમ અંતરંગ	
પરામર્શ - આ ન્યાયનો		હોવાથી વિ સ્કિર માં ષ ત્વ પહેલાં	
ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં ઉલ્લેખ...	૩૬૯	કેમ ન થાય...	૪૦૨
૨/૨૬. પૂર્વ પૂર્વોત્તરપદયોઃ કાર્ય ૦...	૩૬૯	* સમાસની પહેલાં સ્કિર ની આગળ	
પરામર્શ - આ ન્યાય માટે લઘુન્યાસનો		આપ્ ને બદલે ડી નો પ્રસંગ કેમ	
આધાર...	૩૭૩	કહેવાય...	૪૦૩
૨/૨૭. સંજ્ઞા ન સંજ્ઞાન્તરબાધિકા...	૩૭૩	પરામર્શ - વિભ. ઉત્પત્તિની પહેલાં	
* પ્રતિકાર્ય સંજ્ઞા ભિદ્યન્તે । ન્યાય...	૩૭૪	આપ્ થવા અંગે અન્ય યુક્તિ...	૪૦૩
સ્વો. ન્યા. પ્રતિકાર્યં ૦ ન્યાયની સરળ		૨/૩૨. સમાસનદ્વિતાનાં વૃત્તિર્વિકલ્પેન ૦...	
વ્યાખ્યા...	૩૭૬	'વૃત્તિ' શબ્દનો અર્થ...	૪૦૪
૨/૨૮. સાપેક્ષમસમર્થમ્...	૩૭૭	સ્વો. ન્યા. ચોથી કૃત્ વૃત્તિ અલગ કેમ	
સ્વો. ન્યા. સમાસની જેમ નામધાતુ,		નહીં...	૪૦૭
કૃદ્વૃત્તિ પણ સાપેક્ષ હોય તો ન થાય...	૩૭૮	* 'વૃત્તિ' શબ્દાર્થની અધિક સ્પષ્ટતા...	૪૦૭
પરામર્શ - સમર્થઃ પદવિધિઃ ના પ્રપંચભૂત		૨/૩૩. એકશબ્દસ્યાસંખ્યાત્વં ક્વચિત્...	૪૦૮
શી રીતે ?...	૩૭૯	૨/૩૪. આ દશમ્યઃ સંખ્યા સંખ્યેયે ૦...	૪૦૯
* દેવદત્તસ્ય દાસધાર્યા । વગેરેમાં સાપેક્ષ		સ્વો. ન્યા. આ દશમ્યઃ અને આસન્ના	
છતાં નિત્ય - સંબંધવાળા પદો હોવાથી		દશ યેષાં... એમ બહુવચન શી રીતે થટે...	૪૧૦
સમાસ થાય... સાપેક્ષ હોવામાં પણ		પરામર્શ - લઘુન્યાસ આધારિત ન્યાય...	૪૧૨
ગમકત્વ હોય તો સમાસાદિ થાય તેની		૨/૩૫. ણૌ યત્કૃતં કાર્યં તત્સર્વં સ્થાનિવદ્	
સમજ...	૩૭૯	ભવતિ... ન્યા. મં. સૂત્રમાં	૪૧૩
૨/૨૯. પ્રધાનસ્ય તુ સાપેક્ષત્વેડપિ ૦...	૩૮૧	નિમિત્ત સપ્તમી કરવાનું કારણ...	૪૧૩
સ્વો. ન્યા. કિં હિ વચનાન ભવતિ		* આગળના ૧૧ ન્યાયો સર્વં (૨/૫૮) ના	
નો વિસ્તાર આ ન્યાય શી રીતે...	૩૮૩	અપવાદ...	૪૧૫
પરામર્શ - 'સમાનાધિકરણ' પદ અને		સ્વો. ન્યા. વર્ણ-વર્ણસિમુદાય વચ્ચે ભેદ...	૪૧૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પરામર્શ - આ ન્યાયથી શું કાયદો ? અન્ય રીતે પણ ઈષ્ટ કાર્યસિદ્ધિ ન થાય...	૪૧૬	પરામર્શ - લ. ન્યા. આશ્રિત ન્યાય...	૪૪૨
* આ ન્યાય સ્થાનોવં (૭-૪-૧૦૯)		૨/૪૩. ધાતવોડનેકાર્થા: ...	૪૪૩
પરિભાષાના વિસ્તાર રૂપે બની શકે કે નહીં...	૪૧૭	૨/૪૪. ગત્યર્થા જ્ઞાનાર્થા: ...	૪૪૫
૨/૩૬. દ્વિર્બદ્ધં સુબદ્ધં ભવતિ...	૪૨૦	પરામર્શ - પૂર્વન્યાય સાથે આ ન્યાયનો સંબંધ...	૪૪૬
સ્વો. ન્યા. નિષેદ્ધમ્ । માં કયો તુમ પ્રત્યય લાગે...	૪૨૧	૨/૪૫. નામ્નાં વ્યુત્પત્તિવ્યવસ્થિતા...	૪૪૬
* દંદશીતિ । રૂપ સ્વમતે શી રીતે...	૪૨૧	૨/૪૬. ઝળાદયોડવ્યુત્પન્નાનિ નામાનિ...	૪૪૭
૨/૩૭. આત્મનેપદમનિત્યમ્...	૪૨૨	* ઉપલક્ષણથી અન્ય નામોના પણ અવ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય...	૪૪૮
સ્વો. ન્યા. ક્તોભત્ । ની સિદ્ધિ....	૪૨૩	૨/૪૭. શુન્દધાતૂનામકૃત્રિમં રૂપમ્...	૪૫૦
૨/૩૮. ક્ષિપિ વ્યજ્ઞનકાર્યમનિત્યમ્...	૪૨૩	પરામર્શ - પ્રસ્તુત ન્યાય સાધક કે અનુવાદક...	૪૫૧
* ઉપલક્ષણથી વિચ્ પર છતાં પણ વ્યં. કાર્ય અનિત્ય...	૪૨૪	૨/૪૮. ક્ષિબન્તા ધાતુત્વં નોજ્ઞન્તિ ૦...	૪૫૧
* ન્યાયમાં 'ન સ્યાત્' ને બદલે અનિત્યમ્ શા માટે મુક્કું.	૪૨૪	ન્યા. મં. ઉપલક્ષણથી વિચ્ અંતવાળા લેવા...	૪૫૧
પરામર્શ - સ્વમતે ક્ષિપ્ પર છતાં વ્યં. કાર્ય થાય કે નહીં...	૪૨૫	* નિયો । વગેરેમાં પરસૂત્ર હોવા છતાં ગુણ કેમ ન થાય...	૪૫૨
૨/૩૯. સ્થાનિવદ્ધાવપુંવદ્ધાવૈકશેષ ૦...	૪૨૮	સ્વો. ન્યા. ઉપચાર એટલે લક્ષણ - પ્રસ્તુતમાં શબ્દત્વ ની...	૪૫૩
* અસંજત । માં અન્ નો લોપ એ સ્વરાદેશ ગણાય કે નહીં...	૪૨૮	પરામર્શ - ક્ષિબન્તા: પદથી અર્થપિત્તિથી કૃત્ ક્ષિપ્ જ લેવાય, આખ્યાતીય ક્ષિપ્ નહીં...	૪૫૩
સ્વો. ન્યા. તદત્તદાત્મકં તત્ત્વં... નો અર્થ...	૪૩૧	૨/૪૯. ઉભયસ્થાનનિષ્પન્નોડન્યતર ૦...	૪૫૪
પરામર્શ - તદત્તદાત્મકં તત્ત્વં... અંગે અન્ય વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય...	૪૩૧	પરામર્શ - આ ન્યાયના જ્ઞાપક અંગે વિચારણા...	૪૫૬
* દન્ત્ - એકત્વની અનિત્યતાનું શબ્દદુન્નુભિવીળા: । ઉદા. અને જ્ઞાપક અંગે વિચારણા...	૪૩૨	૨/૫૦. અવયવે કૃતં લિઙ્ગં સમુદાયમપિ વિશિનષ્ટિ ચેત્ તં સમુદાયં...	૪૫૮
૨/૪૦. અનિત્યો ણિચ્ચુરાદીનામ્...	૪૩૩	૨/૫૧. યેન ધાતુના યુક્તા: પ્રાદયસ્તં ૦...	૪૬૦
પરામર્શ - આ ન્યાયની અનિત્યતા કેવી રીતે ઘટે ? ધા. પારા. આપારિત અનિત્યતા...	૪૩૫	સ્વો. ન્યા. બે પ્રકારના પ્રાદિ...	૪૬૧
* ઙ એ વિશેષ વિધિ અને અઙ્ એ સામાન્ય વિધિ કેવી રીતે ?...	૪૩૭	૨/૫૨. યત્રોપસર્ગત્વં ન સંભવતિ તત્રોપસર્ગશબ્દેન પ્રાદયો લક્ષ્યન્તે...	૪૬૧
૨/૪૧. ણિલોપોડવ્યનિત્ય: ...	૪૩૮	સ્વો. ન્યા. પ્વાનિકા શબ્દનો અર્થ...	૪૬૨
૨/૪૨. ણિચ્સંયોગ એવ ચુરાદીનામ ૦...	૪૪૦	પરામર્શ - 'આ ન્યાય પૂર્વન્યાયનો અપવાદ છે' એ અંગે વિચારણા...	૪૬૨
સ્વો. ન્યા. 'ઇ ચ ગણ:' સૂત્ર માત્રાના લાઘવ માટે કેમ ન કર્યું હોય...	૪૪૧	૨/૫૩. શીલાદિપ્રત્યયેષુ નાસરૂપોત્સર્ગ ૦...	૪૬૪
		* ન્યા. મં. પ્રસ્તુત ન્યાયનો બીજો અર્થ...	૪૬૬
		* કામકોધી મનુષ્યાણાં... માં 'શીલાદિ વિશિષ્ટ કર્તા' અર્થમાં જ તુચ્ જ છે,	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
એમ શી રીતે કહેવાય...	૪૬૭	૨/૬૩. ચાનુકૃષ્ટેન ન યથાસંખ્યમ્...	૪૮૬
૨/૫૪. ત્યાદિષ્વન્યોડન્યં નાસરૂપોત્સર્ગં ૦...	૪૬૮	ન્યા. મં. કૃત્ય પ્રત્યયો ધણા હોવાથી	
૨/૫૫. સ્ત્રીઃખલના અલો બાધકાઃ ૦...	૪૬૯	'કૃત્યાશ્વ' એમ બહુવચન કેમ ન હોય...	૪૮૭
સ્વો. ન્યા. આ ન્યાયને અનિત્ય		પરામર્શ - આ ન્યાયનો લ. ન્યા. માં	
માનવાની શી જરૂર...	૪૭૧	સહેજ જુદી રીતે નિર્દેશ અને આના અન્ય	
૨/૫૬. યાવત્સંભવસ્તાવદ્વિધિઃ...	૪૭૧	જ્ઞાપકનો સંભવ...	૪૮૭
પ્રણયવોચત । માં ભૂતપૂર્વક - ન્યાયની		૨/૬૪. વ્યાખ્યાતો વિશેષાર્થપ્રતિપત્તિઃ...	૪૮૮
બે વાર પ્રવૃત્તિ કરવાની શી જરૂર...	૪૭૨	૨/૬૫. યત્રાન્યત્રિક્રિયાપદં ન શ્રૂયતે	
સ્વો. ન્યા. સૂત્રમાં યાવત્, તાવત્ ક્રિયા		તત્રાસ્તિર્ભવન્તીપરઃ પ્રયુજ્યતે....	૪૮૦
વિશેષણ...	૪૭૩	પરામર્શ - ન્યાયના ઉદાહરણ અને	
* ચેતુમિચ્છમિ નો અર્થ વગેરે...	૪૭૩	અનિત્યતા અંગે વિચારણા...	૪૮૧
૨/૫૭. સંભવે વ્યભિચારે ચ વિશેષણ ૦...	૪૭૪	(વક્તૃસ્કાર - ૩)	
સ્વો. ન્યા. તર્કાદિશાસ્ત્રમાં અસંભવ		૩/૧. યદુપાધેર્વિભાષા તદુપાધેઃ ૦...	૪૮૩
છતાં વિશેષણનો પ્રયોગ...	૪૭૫	સ્વો. ન્યા. 'પારિશેષ્ય' ન્યાયની પ્રવૃત્તિ	
પરામર્શ - બે પ્રકારના વિશેષણ અને		કરવામાં તો આદિતો નવા ભાવાસ્મ્	
તેમાંથી દે બ્રહ્મણી માં કયું ઘટે...	૪૭૫	એમ એકસૂત્ર કરવામાં પણ દોષ નથી...	૪૮૫
* દે બ્રહ્મણી.... નો સંપૂર્ણ અર્થ અને		૩/૨. યસ્ય યેનાભિસમ્બન્ધો દૂરસ્થસ્યાપિ ૦...	૪૮૫
દે વગેરે સંખ્યાની સાર્થકતા...	૪૭૬	૩/૩. યેન વિના યન્ન ભવતિ તત્	
૨/૫૮. સર્વં વાક્યં સાવધારણમ્...	૪૭૭	તસ્યાનિમિત્તસ્યાપિ નિમિત્તમ્...	૪૮૬
ઉપલક્ષણથી 'પદ' પણ સાવધારણ...	૪૭૮	૩/૪. નામગ્રહણે પ્રાયેણોપસર્ગસ્ય ન ૦...	૪૮૭
સ્વો. ન્યા. લઘુવૃત્તિમાં સર્વત્ર સ્યાત્		પરામર્શ - ઉપસૃગ્ એવા પ્રયોગના નિષેધ	
પદ શેષ શા માટે...	૪૭૯	માટે ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં અન્ય યુક્તિ...	૪૮૭
પરામર્શ - દ્વિર્બદ્ધં (૨/૩૬) ન્યાયનો		૩/૫. સામાન્યાતિદેશે વિશેષસ્ય નાતિદેશઃ...	૪૮૮
અપવાદ હોવો તે ઉપલક્ષણ છે...	૪૭૯	પરામર્શ - ત. પ્ર. બૃ. વૃ. તથા	
૨/૫૯. પરાથે પ્રયુજ્યમાનઃ શબ્દો ૦...	૪૮૦	લ. ન્યા. આશ્રિત ન્યાય...	૪૮૮
૨/૬૦. દ્વૌ નજૌ પ્રકૃતમર્થં ગમયતઃ...	૪૮૧	૩/૬. સર્વત્રાપિ વિશેષેણ સામાન્યં	
પરામર્શ - શબ્દશક્તિના સ્વભાવને		બાધ્યતે ન તુ સામાન્યેન વિશેષઃ...	૪૮૯
જણાવનારો ન્યાય...	૪૮૨	૩/૭. કિત્ત્વેન કિત્ત્વં બાધ્યતે...	૫૦૨
૨/૬૧. ચકારો યસ્માત્પરસ્તત્સજાતીયમેવ		* ઉપલક્ષણથી ધાતુ વગેરેનો પૂર્વાવસ્થાનો	
સમુચ્ચિનોતિ... ન્યા. મં. પ્રસ્તુતમાં અર્થ		અનુબંધ, ઉત્તરાવસ્થાના અનુબંધવડે	
અને વાક્ય વચ્ચે તફાવત...	૪૮૨	બાધિત થાય છે...	૫૦૩
સ્વો. ન્યા. તસ્ય વ્યાખ્યાને ચ		૩/૮. પરાદન્તરજ્ઞં બલીયઃ...	૫૦૪
ગન્થાત્ । સૂત્રનો અર્થ...	૪૮૪	૩/૯. પ્રત્યયલોપેડપિ પ્રત્યયલક્ષણં ૦...	૫૦૫
૨/૬૨. ચાનુકૃષ્ટં નાનુવર્તતે ।...	૪૮૪	સ્વો. ન્યા. લુપ્તચ્ચલેનત્ અને આ	
સ્વો. ન્યા. સજ્ઞા વિજ્ઞાતીય બેયનું		ન્યાયના વિષયો ભિન્ન છે. માટે	
અનુકર્ષણ શી રીતે...	૪૮૫		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિરોધાભાસ નથી...	૫૦૭	૩/૧૬. વિચિત્રાઃ શબ્દશક્તયઃ...	૫૧૯
* યૌધેય શબ્દનો ભર્ગાદિ માં પાઠ		ન્યા. મં. લિંગ અને સંખ્યાનું વિચિત્રપણું...	૫૧૯
કરવા પાછળનો આશય...	૫૦૭	સ્વો. ન્યા. - અર્થનું વૈચિત્ર્ય...	૫૨૦
પરામર્શ - સ્વો. ન્યા. - ૧ ની સ્પષ્ટતા...	૫૦૭	સ્ત્રીપુંસત્વ ની સિદ્ધિ...	૫૨૧
* યૌધેયો શબ્દથી અજ્ઞ નો લોપ		* 'આદિ' શબ્દથી અન્ય વૈચિત્ર્યના	
થાય તો પણ યુધેયઃ । રૂપ ન થાય...	૫૦૮	ઉદાહરણો...	૫૨૧
૩/૧૦. વિધિનિયમયોર્વિધિરેવ જ્યાયાન્...	૫૦૮	૩/૧૭. કિં હિ વચનાન ભવતિ...	૫૨૧
પરામર્શ - ક્ષિપૌત્ પ્રેરણે ધાતુ લેવાથી		ન્યા. મં. 'વચન' શબ્દનો અર્થ...	૫૨૧
શી રીતે પ્રત્યખ્યતેઃ ક્ષિપઃ૦ સૂત્ર 'વિધિ'		* અભિધાનલક્ષણાઃ કૃત્તદ્વિતસમાસાઃ સ્યુઃ...	૫૨૨
અર્થવાળું બને...	૫૦૮	* આ ન્યાયનો બીજો અર્થ...	૫૨૨
૩/૧૧. અનન્તસ્યૈવ વિધિર્નિષેધો વા...	૫૦૮	* બીજા કેટલાંક ન્યાયો - અહીં શાથી	
પરામર્શ - આ ન્યાયનું પ્રયોજન...	૫૧૦	સંગૃહીત નથી...	૫૨૩
૩/૧૨. પર્જન્યવલ્લક્ષણપ્રવૃત્તિઃ...	૫૧૦	સ્વો. ન્યા. વિચિત્રાઃ સૂત્રાણાં કૃતિઃ તથા	
પરામર્શ - નિરર્થક - નિષ્ફળ એવી પણ		માત્રાલાઘવમપિ૦ ન્યાય. ૧. અલ્પાક્ષર	
સૂત્રની પ્રવૃત્તિ શા માટે કરવી જોઈએ...	૫૧૨	લાઘવ અને ૨. પ્રક્રિયા લાઘવ...	૫૨૪
૩/૧૩. ન કેવલા પ્રકૃતિઃ પ્રયોક્તવ્યા...	૫૧૩	* તે વૈ વિધયઃ૦ ન્યાય - લક્ષણ	
ન્યા. મં. પ્રથમ વ્યાખ્યામાં દોષ		અને પ્રપંચ શા માટે...	૫૨૪
આવતાં ન્યાયની બીજી વ્યાખ્યા...	૫૧૪	* પારિશેષ્ય ન્યાય અને ઉદા...	૫૨૫
સ્વો. ન્યા. કટ નું ભિષ્મત્વ વિશેષણ		પરામર્શ - આ ન્યાયનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન...	૫૨૫
શા માટે કહ્યું...	૫૧૪	* ચાર પ્રકારનું બાહુલક...	૫૨૫
પરામર્શ - દ્રવ્યાત્મક અને ભાવાત્મક		૩/૧૮. ન્યાયાઃ સ્થવિત્યદિપ્રાયાઃ...	૫૨૬
કર્મમાં કોણ વિશેષણ બને...	૫૧૫	પરામર્શ - સ્પાદવાદથી પ્રસ્તુત ન્યાયની	
૩/૧૪. ક્વિબર્થ પ્રકૃતિરેવાહ...	૫૧૫	સિદ્ધિ ધવાથી આ ન્યાયના સ્વીકારથી	
ન્યા. મં. યુષ્મદ્ આદિ અને યુષ્મ		સ્પાદવાદનો સ્વીકાર...	૫૨૭
આદિ વચ્ચે શબ્દ અને અર્થથી ભેદ			
હોવાથી અભેદ શી રીતે કહેવાય...	૫૧૬	(વક્તર - ૪ એકમાત્ર ન્યાય)	
સ્વો. ન્યા. આ ન્યાય દ્વારા યુષ્મદ્ - યુષ્મ		૪/૧. શિષ્ટનામનિષ્પત્તિપ્રયોગધાતૂનાં	
વચ્ચે અભેદ - વિવક્ષા કરવાનું પ્રયોજન...	૫૧૭	સૌત્રત્વાલ્લક્ષ્યાનુરોધાદ્ વા સિદ્ધિઃ...	૫૨૯
પરામર્શ - યુષ્મ્ અસ્મ ની સિદ્ધિ માટે		સૌત્રત્વ અને લક્ષ્યાનુરોધનો અર્થ...	૫૨૯
કેવું વાક્ય થાય એની સ્પષ્ટતા...	૫૧૭	૧. નામોની સિદ્ધિ...	૫૩૦
* પ્રસ્તુત ન્યાયના કાર્યની પુષ્ટિ કરતી		૨. નિષ્પત્તિ અને ૩. પ્રયોગોની સિદ્ધિ...	૫૩૦
યુક્તિ...	૫૧૮	૪. ધાતુઓની સિદ્ધિ...	૫૩૦
૩/૧૫. દ્વન્દ્વાત્ પર પ્રત્યેકમભિસમ્બધ્યતે...	૫૧૮	* અનુબંધ ફળ. તથા વર્ણક્રમને ઉલ્લંઘી	
પરામર્શ - ન્યાયનું પ્રયોજન તથા		સ્તમ્ભૂ વગેરે સૌથી પહેલાં કેમ કહ્યાં...	૫૩૧
ઉપલક્ષણથી દ્વન્દ્વાત્ પૂર્વઃ એવો પણ		* પ્રથમ - વિભાગ - વર્ણક્રમથી ૮૦	
અર્થ થાય...	૫૧૯	સૌત્ર ધાતુઓનું વિવરણ...	૫૩૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
* પરામર્શ - ઝળાદિ પ્રત્યયાંત શબ્દો અવ્યુત્પન્ન હોવા છતાં તેની વ્યુત્પત્તિ શા માટે...	૫૩૫	સંસંગૃહીતા: માં સમ્ નું દ્વિત્વ શાથી ? ઉદા...	૫૮૧
* કુલ ૩૪૧ ધાતુઓના વિવરણની વિગત...	૫૪૬	* સિદ્ધ: ૫૬ - અંતિમ મંગલ...	૫૮૧
ન્યા. મં. લૌકિક ધાતુઓ - ૭...	૫૪૭	* ગ્રંથકારશ્રી હેમહંસગણિવર - કૃત પ્રશસ્તિ - કાવ્ય સાર્થ...	૫૮૩
* વાક્યકરણીય ધાતુઓ - ૭...	૫૪૮	* ગુર્વાચલી ૧...	૫૮૭
* ધાતુપારાયણોક્ત સૌત્રાદિથી ભિન્ન ધાતુઓ - ૭...	૫૪૮	* પરિશિષ્ટ - ૧. ૧૪૧ ન્યાયોનો સરળતાથી બોધ થાય તે માટે તેના ઉદાહરણ, જાપકાદિની માહિતીનું સંક્ષિપ્ત કોષ્ટક...	૬૦૦
* ઔજિજત્ ! માં અતઃ સૂત્રથી ઓજ ધાતુના અ ના લુક્નો સ્થા. ભ. થવાથી જ અંશનું દ્વિત્વ થાય, જિ નું શી રીતે...	૫૪૮	* પરિશિષ્ટ - ૨. ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસ-ગણિવરે ન્યાયાર્થમંજૂષા બૃ. વૃ. માં 'જાપક' અને 'અનિત્યતા' માટે કરેલાં જુદાં જુદાં પ્રયોગોની સંક્ષિપ્ત સૂચિ...	૬૪૦
* કૃશાદિ - પંચક...	૫૫૧		
* પરપઠિત ધાતુઓ... ૨૩૨...	૫૫૧		
પહેલાં ૩૦ અદન્ત...	૫૫૧		
* છદ્ ધાતુનો ઘટાદિ માં પાઠ હોવા છતાં અદન્ત ધાતુઓમાં પાઠ શા માટે...	૫૫૩		
પરામર્શ - ઘટાદિ માં પાઠ છતાં અદન્ત ધાતુમાં પાઠ કરવાના અન્ય ફળો...	૫૫૫		
ન્યા. મં. પરપઠિત અ કારાંત સિવાયના ધાતુઓ...	૫૫૭		
સ્વો. ન્યા. પરસ્મૈ. જિશ્વિઙ્ઞા અને આત્મનેપદ જિશ્વિઙ્ઞાઙ્ એ બે ધાતુને બદલે એક જ ઉભયપદી કેમ ન કહ્યો...	૫૭૦		
પરામર્શ - વધ હિંસાયામ્ ધાતુ અંગે સ્પષ્ટીકરણ...	૫૭૫		
* (૧) ફક્ત ણિચ્ લાવવા ચુરાદિ માં પઠિત, (૨) અર્થાત્તર જણાવવા (૩) પરસ્મૈપદાદિ પદ બદલવા અથવા (૪) ઇદ્ આગમ કરવા માટે અન્ય વડે અલગ રીતે પરપઠિત ધાતુઓ પ્રાયઃ છોડી દીધાં છે... છોડી દેવાના કારણો...	૫૮૮		
સ્વો. ન્યા. માં પૂર્વોક્ત છોડી દીધેલાં ધાતુઓના ઉદાહરણો...	૫૮૮		
* આગમિક ધાતુઓ - ૫...	૫૯૦		
* ન્યાયસંગ્રહના પ્રાંતે શ્લોકમાં			

ઉપકાર - સ્વીકાર

આ ગ્રંથની રચના, સંશોધન અને પ્રકાશન આદિ કાર્યમાં અનેક મહાત્માઓએ તથા ગૃહસ્થ મહાશયોએ માર્ગદર્શન આપી, સહાયક બનીને મને ઉપકૃત કર્યો છે. તેઓના ઉપકારનું / ઋણનું સ્મરણ અત્ર અનિવાર્ય બની ગયું છે. નિમ્નોક્ત તે સૌનું સંસ્મરણ કરીને હાર્દિક કૃતજ્ઞભાવ વ્યક્ત કરું છું.

* સૌ પ્રથમ તો સિદ્ધહેમ - વ્યાકરણના રચયિતા કલિકાલ સર્વજ્ઞ આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને તેઓએ રચેલ વ્યાકરણને આશ્રિત ન્યાયોનો સંગ્રહ કરી તેની વિશદ ટીકા રચનાર મહોપાધ્યાયશ્રી હેમહંસગણિવર્ધનો અદ્વિતીય ઉપકાર છે, જેઓ એ પૂર્વોક્ત બે ગ્રંથોની રચના કરીને વ્યાકરણના અધ્યેતાઓ ઉપર નિઃસીમ કૃપા કરી છે. જો આ વિષયમાં ગ્રંથ જ રચાયો ન હોત તો તેનું પ્રસ્તુત ભાષાંતર કે વિવેચન પણ શે થાત ? ...

* મારા અનંતોપકારી ભવોદધિતારક પંન્યાસપ્રવર ગુરુદેવશ્રી ચંદ્રશેખરવિજય મ. સાહેબ, જેમણે આ વિષયનું અધ્યયન કરાવ્યું, જેમની પ્રેરણાથી આ ગ્રંથનો પ્રારંભ થયો અને જેઓના પ્રોત્સાહન અને અવિરત કૃપાદષ્ટિથી આ ગ્રંથની પૂર્ણાહુતિ થઈ તે ગુરુદેવશ્રીનો ઉપકાર જણાવવા શબ્દો વામણા પડે છે...

* આ ગ્રંથના પ્રકાશન - કાર્યમાં વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજશ્રી મેઘદર્શન વિજય મ. સાહેબનું અમૂલ્ય માર્ગદર્શન અને અનેકવિધ સહાયતા પ્રાપ્ત થઈ છે, જે અવિસ્મરણીય છે. ઉપરાંત મુનિરાજશ્રી જિતરક્ષિતવિજય મ. સાહેબે ગ્રંથના પ્રકાશનમાં સતત સહાયતા કરી માર્ગદર્શન આપેલ છે.

* વિહારાદિમાં મળવાનું થતા આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં રસ લઈને જેમણે મને ઉપયોગી માર્ગદર્શન આપ્યું અને પ્રોત્સાહિત કર્યો તે પ. પૂ. પં. શ્રી અજિતશેખર વિજય ગણિવરનો તથા પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી કલ્યાણબોધિ વિજય મ. સાહેબનો પણ હું ઋણી છું.

પ્રથમ વાર જ આવા ગ્રંથના પ્રકાશનનો પ્રસંગ હોય પૂર્વોક્ત મહાત્માઓનો ઉપકાર આશીર્વાદ રૂપ બનેલો છે. અન્ય કેટલાંય નામી - અનામી મહાત્માઓએ આ કાર્યમાં રસ લઈ મને ઉપકૃત કર્યો છે, તે સૌનું અત્ર કૃતજ્ઞભાવે સ્મરણ કરું છું...

પ્રસ્તુત ગ્રંથના લખાણનું સંશોધન કરી આપનાર

(૧) પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતમાં પણ અધ્યાપન કાર્ય ચાલુ રાખીને જેમણે મને 'તત્ત્વપ્રકાશિકા' બૃહદ્વૃત્તિનું અધ્યયન કરાવ્યું અને જેમણે પ્રસ્તુત ગ્રંથગત ખૂબ કઠણ કહી શકાય એવા 'પરામર્શ' વિવેચનનું સંશોધન ખૂબ સરળતાથી કરી આપ્યું એ વ્યાકરણવિશારદ વિદ્યાગુરુ સુશ્રાવક પંડિતવર્યશ્રી છબીલદાસભાઈ કેશરીચંદ સંઘવીનો ઉપકાર સદૈવ સ્મરણમાં રહેશે.

(૨) અનેક સાધુ - સાધ્વી ભગવંતોને અવિરત અધ્યાપન કાર્ય કરી રહેલ પંડિતજીશ્રી જગદીશભાઈ છોટાલાલ શાહ, જેમણે આ ગ્રંથની 'ન્યાયાર્થમંજૂષા' અને 'સ્વોપજન્યાસ'ના ગુર્જરાનુવાદનું લખાણ તપાસી આપી તેને ગ્રંથાકારે પ્રકાશિત કરવાની ભલામણ કરી...

(૩) જેમણે આ ગ્રંથના પ્રાંતે રહેલ પ્રશસ્તિ - કાવ્યના ગુર્જરાનુવાદનું લખાણ સંશોધિત કરી આપ્યું અને ગુર્વાવલી ના શ્લોકો અંગે પણ માર્ગદર્શન આપી તપાસી આપ્યા અને આ કાર્યમાં પ્રોત્સાહિત કર્યો તે પૂ. પં. શ્રી રશ્મિરત્નવિજય ગણિવરનો ઉપકાર ભૂલાશે નહીં.

(૪) પ્રથમ ન્યાયસૂત્રના ‘પરામર્શ’ અંતર્ગત જ્ઞાપકાદિની સમજ આપતો પ્રસ્તુત ગ્રંથનો મહત્વનો લેખ તથા ‘લેખકના અંતરની વાત...’ લખાણને તપાસી આપનાર પૂ. પં. શ્રી યશોરત્નવિજય મ. સાહેબનો હું ખૂબ જ ઋણી છું...

(૫) તદ્વિતીયો ભાવપ્રત્યયઃ સાપેક્ષાદપિ (૨/૩૦) ન્યાયસૂત્રના પરામર્શ - વિવેચન - અંતર્ગત ‘ભાવ’ શબ્દાર્થને સ્પષ્ટ કરતાં વિસ્તૃત લેખને તપાસી આપનાર તથા આ કાર્ય માટે ઉપબૃહિત કરનાર પંડિતજી શ્રી માણેકભાઈ હરગોવનભાઈ સોનેથાનો પણ ખૂબ આભાર માનું છું.

આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત ગ્રંથના નિર્માણ સંબંધી પાંચ વર્ષની સુદીર્ઘ એવી લેખન - સંશોધન - પ્રકાશન - યાત્રા દરમિયાન સહવર્તિ અનેક મહાત્માઓએ આ કાર્યમાં મને ઉપબૃહિત / પ્રોત્સાહિત કર્યો છે, શુભેચ્છાઓ પાઠવી છે અને અવસરોચિત સહાયતા કરી છે. કેટલાંના નામ લઉં ? એ સવાલ છે. તે સૌના ઉપકારોનું નમ્રભાવે સ્મરણ કરી હાર્દિક કૃતજ્ઞતા અભિવ્યક્ત કરું છું...

પ્રાંતે આ સુદીર્ઘ અને કઠણ વિષયના લખાણને ખૂબ જહેમત ઉઠાવી કંપોઝ કરાવીને છપાવવાનું કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે કરી આપનાર અરિહંત ઓફસેટવાળા સુશ્રાવક જિતુભાઈ પી. શાહ પણ ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આ ગ્રંથના કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે નામી - અનામી અનેક પુણ્યાત્માઓ સહર્ષ સહાયભૂત થયા છે. તે સૌનો ખૂબ ખૂબ આભાર માની વિરમું છું.

ગુરુપાદપંકજરજ

- મુનિ રત્નવલ્લભવિજય

‘પરામર્શ’ વિવેચનમાં સહાયક ગ્રંથોની સૂચિ

- (૧) કાવ્યાનુશાસન (‘અલંકાર ચૂડામણિ’ અને વિવેક ટીકા...)
- (૨) તત્ત્વપ્રકાશિકા બૃહદ્વૃત્તિ
- (૩) ધાતુપારાયણ
- (૪) ન્યાય ભૂમિકા (આચાર્ય શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી કૃત)
- (૫) ન્યાયાર્થ સિંધુ તથા તરંગ ટીકા (આચાર્ય શ્રી લાવણ્યસૂરીશ્વરજી કૃત)
- (૬) ન્યાસસાર સમુદ્ધાર - લઘુન્યાસ.
- (૭) પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક. (આચાર્યશ્રી વાદિદેવસૂરિવિરચિત)
- (૮) શબ્દમહાર્ણવ બૃહન્ન્યાસ.

ગુરુકૃપા હિ કેવલં શિષ્યં પરં મંગલમ્...

જો

પાલી વિના માછલીની

તરવાની કોઈ મજાલ નથી

અને ગગન વિના પંખીની ઊડવાની

કોઈ તાકાત નથી, તો અવિરત ગુરુકૃપા
વિના મંદમતિ એવા માની પલા આ ગ્રંથ

રચવાની કોઈ વિચારાત નથી...

જેઓની પ્રેરણાથી આ ગ્રંથ - લેખનનો આરંભ થયો

અને જેઓની અવિરત કૃપાદષ્ટિથી હું આ ગ્રંથની

પૂર્ણાકૃતિ સુધી પહોંચી શક્યો, તેવા હજારો

ગુમરાહ યુવાનોના રાહબર, જિજ્ઞાસુઓની દાઝ

જેઓના રોમ રોમમાં છે, એવા

મારા ભવોદયિતારૂઢ પૂજ્યપાદ પંથ્યાસપ્રવર

ગુરુમાતા શ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજી મ. સાહેબના

કર કમલમાં

આ ગ્રંથનો સાદર સમર્પિત...

- રત્નવલ્લભવિજય

સ્યાદ્વાદ - શુચિ બોધજી...

સ્યાદ્વાદ - અનેકાંતવાદના સિદ્ધાંતથી પવિત્ર થયેલ બોધવાળા એવા જૈનાગમોના વક્તાઓ અને શ્રોતાઓ આજે પણ વિદ્યમાન હોવાથી હે આસન્નોપકારી શાસનપતિ પ્રભુ મહાવીરદેવ ! કલિકાળમાં પણ તારું શાસન વિરોધ - વિસંવાદના વંટોળથી અભડાયા વિના વર્તી રહ્યું છે*... આ પૂજ્ય ક્ષમાવિજયગણિકૃત સ્તવનની પંક્તિના અર્થમાં સ્યાદ્વાદનું માહાત્મ્ય જણાયા વિના રહેતું નથી.

કોઈ પણ વિષયનો કોઈ પણ ગ્રન્થ જ્યાં સુધી સ્યાદ્વાદ એટલે કે અપેક્ષાવાદની મુદ્રાથી અંકિત બનતો નથી અથવા સ્યાદ્વાદ રૂપ સુવર્ણોષધિ રસથી અનુવિદ્ય - આરપાર રીતે મિશ્રિત કરાતો નથી, ત્યાં સુધી એ ગ્રન્થ પ્રમાણભૂત એટલે કે સર્વથા શુદ્ધ - પરિપૂર્ણ અર્થવાળો બનતો નથી. આથી સાક્ષાત્ કે પરોક્ષ એવા પણ સ્યાત્ પદથી જણાવાયેલ અપેક્ષાવાદથી સંસ્કારિત બનેલો જ કોઈ પણ વિષયનો ગ્રન્થ પ્રમાણભૂત બને છે. સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતથી જેઓ ઓળઘોળ બનેલાં છે એવા કલિકાલ સર્વજ્ઞ આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીચરજી મહારાજાએ પણ શબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણ) ની વાનગીમાં સ્યાદ્વાદના લૂણનો ભેળ કરીને તેને પરિપૂર્ણ અને સર્વજનોને - સર્વદર્શનોને ગ્રાહ્ય બનાવેલ છે.

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસનના પ્રથમ ૩ સૂત્રો સમસ્ત ગ્રન્થમાં અંત સુધી અનુવર્તે છે - સંબંધ પામે છે. તે સૂત્રો છે - (૧) અર્હમ્ (૧-૧-૧) આ મંગળ રૂપ સૂત્ર હોવાથી ગ્રન્થના અંત સુધી અનુવર્તન પામે છે. (૨) સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ (૧-૧-૩) આ સૂત્ર પણ સમસ્ત ગ્રન્થમાં એકમેક બનીને સંબંધ થાય છે. (૩) લોકાત્ (૧-૨-૩) આ સૂત્રથી - આ ગ્રન્થમાં સાક્ષાત્ નહીં કહેલી સંજ્ઞાઓ તથા ન્યાયો વગેરે લોક પ્રસિદ્ધ હકીકતોને લોકથી એટલે કે તેના જાણકાર એવા વૈયાકરણો તથા નૈયાયિકો પાસેથી જાણી લેવી - એવી વ્યવસ્થા થાય છે. શિષ્ટ પુરુષોને ઈષ્ટ એવા જે શબ્દોની સિદ્ધિ કરવી અહીં રહી ગઈ હોય તેની જાણકારી તેના જ્ઞાતા એવા લોક પાસેથી મેળવી લેવી. આમ તે રહી ગયેલાં શબ્દોમાં પણ ગ્રન્થકાર કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંતે પોતાની અનુમતિ દર્શાવીને ગ્રન્થને પરિપૂર્ણતા અર્પી છે. જ્યારે શબ્દ - પ્રયોગો અનંત હોય અને તેને જરાય ઓછાશ / ન્યૂનતા વિના સંગ્રહ કરવો અશક્ય છે ત્યારે અસંગૃહીત (અસાધિત) સર્વ શિષ્ટ સંમત શબ્દોનો સંગ્રહ કરનારું આ સૂત્ર પ્રસ્તુત ગ્રન્થને પરિપૂર્ણતા બક્ષવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે.

આમ પૂર્વોક્ત ત્રણેય સૂત્રનું આગવું મહત્ત્વ છે.

મૂળ વાત આપણી એ છે કે સ્યાદ્વાદના મુદ્રાલેખ વિના કોઈ પણ વિષયના કોઈ પણ ગ્રન્થનું નિરૂપણ અપૂર્ણ હોવાથી પ્રમાણભૂત ઠરતું નથી અને આથી સાક્ષાત્ કે આડકતરી રીતે પણ સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર સૌએ કરવો અનિવાર્ય છે. ‘ઉપદેશ - રહસ્ય’ નામના ગ્રન્થમાં ૧૦૧ માં શ્લોકમાં મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે કહ્યું છે કે, સૂત્રકૃત અંગ (સૂયગડાંગ) ના અનાચાર - શ્વેત નામના અધ્યયનમાં સ્યાદ્વાદ (વિભજ્યવાદ) ને સમ્યગ્દર્શનના પ્રાણ રૂપે જણાવીને તેને યથાર્થ રીતે મહત્ત્વ આપેલું છે. “વસ્તુ નિત્ય છે” અથવા “વસ્તુ અનિત્ય છે” એવા બે સ્થાનોને જો ‘સ્યાત્’ શબ્દ એટલે કે ‘અમુક અપેક્ષાએ’ એવા પદથી અંકિત કરવામાં ન આવે તો પોતાનાથી અન્ય ધર્મનો સ્વીકાર ન થવાથી - એકાંતવાદ થવાથી દર્શનાચારમાં અનાચાર - દોષ કહેલો છે. માટે સ્યાદ્વાદ એ સમ્યગ્દર્શનનો પ્રાણ હોય તેનો સર્વત્ર ભેળ

* જૈનાગમ વક્તાને શ્રોતા સ્યાદ્વાદ શુચિ બોધજી; કલિકાલે પણ પ્રભુ તુજ શાસન, વર્તે છે અવિરોધજી (દ)

કરવાથી જ શુદ્ધ પ્રતિપાદન થઈ શકે છે. આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજીએ પણ સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ (૧-૧-૨). એવા સૂત્રની રચના કરી શબ્દની સિદ્ધિમાં સ્યાદ્વાદની અત્યંત આવશ્યકતા જાહેર કરી છે. સ્યાદ્વાદ - અપેક્ષાવાદ એટલે નિત્યત્વ - અનિત્યત્વ, સત્પણું - અસત્પણું, સામાન્ય - વિશેષ, અભિલાખ્યત્વ - અનભિલાખ્યત્વ આદિ અનેક (વિરોધી જણાતાં પણ) ધર્મોના એક જ વસ્તુમાં મિશ્રણનો સ્વીકાર કરવો. આનાથી જ શબ્દોની સિદ્ધિ અને જ્ઞાન થાય છે. જો અપેક્ષાવાદનો સ્વીકાર ન કરીએ તો એક જ વસ્તુના (વર્ણ / અક્ષર આદિના) (૧) હ્રસ્વ - દીર્ઘ રૂપ કાર્યો (૨) અનેક કારકનું એક જ ઠેકાણે મળવું - હોવું, (૩) સમાનાધિકરણપણું અને (૪) વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ વગેરે ઘટી શકતાં નથી.

દા. ત. (૧) જે (દીર્ઘ) વર્ણનું / સ્વરનું હ્રસ્વ - કાર્ય કરાય છે, તે જ વર્ણને ક્યારેક દીર્ઘ પણ કરાય છે. જો તે અક્ષર / વર્ણ એકાંતે નિત્ય જ હોય તો દીર્ઘત્વ આદિ પૂર્વ ધર્મને દૂર કરીને હ્રસ્વત્વાદિનું વિધાન કરવું સંભવિત નથી. તેમ જ જો તે વર્ણાદિ એકાંતે અનિત્ય હોય તો પણ જન્મ (ઉત્પત્તિ) થતાંની સાથે જ બીજી કાણે વિનાશ પામી જવાથી કોના સંબંધી હ્રસ્વવિધિ કરાય ? આથી આવા દોષો આવવાથી સ્યાદ્વાદ / અપેક્ષાવાદ લગાડીને તેને ટાળવા જોઈએ. તે આ રીતે - 'ઈ' કાર વગેરે વર્ણ એ વર્ણત્વ રૂપ સામાન્ય / સાધારણ ધર્મની અપેક્ષાએ નિત્ય છે. કેમ કે પહેલાં દીર્ઘ હતો ત્યારે પણ વર્ણ હતો અને હ્રસ્વ વિધિ થયા પછી પણ વર્ણ તરીકે તો કાયમ / નિત્ય જ રહે છે. આમ વર્ણ રૂપ સામાન્ય ધર્મની અપેક્ષાએ ('ઈ' વગેરે) અક્ષર નિત્ય છે. પણ હ્રસ્વત્વ - દીર્ઘત્વ આદિ વિશેષ ધર્મની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. કેમકે પહેલાં દીર્ઘ એવો વર્ણ પાછળથી વિધાનના બળથી હ્રસ્વ રૂપે બની જાય છે. જેમ કે, નિત્યદિદ્ દ્વિસ્વગ્ન્નાર્થસ્ય હ્રસ્વ : (૧-૪-૪૩) સૂત્રથી દીર્ઘ સ્વરવાળા નદી શબ્દનું સંબોધન અર્થમાં 'હે નદિ ! એવું હ્રસ્વાદેશવાળું રૂપ બની જાય છે. હા, આમાં દીર્ઘ હોય કે હ્રસ્વ, પણ વર્ણત્વ રૂપ ધર્મ સ્થિર - નિત્ય રૂપે જ હોય છે.

આ રીતે પૂર્વોક્ત અન્ય મુદ્દાઓની બાબતમાં પણ અપેક્ષાવાદનું શરણ લેવાથી જ તે બધાં વિધાનો સુસંગત થશે અને આથી મને કે કમને દરેકે સ્યાદ્વાદનો આશ્રય કરવો અનિવાર્ય છે એમ સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા શાસ્ત્રકારોનો અભિપ્રાય છે.

પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને પોતાના Law of Relation ના સિદ્ધાંતમાં સાપેક્ષવાદનું 'સમર્થન' કરેલું છે. તથા પ્રો. એડિંગ્ટને સાપેક્ષવાદને સમજાવવા દિશાનું દષ્ટાંત આપેલું છે. ["The more familiar example of a relative quantity is 'direction' of an object" - The Nature of Physical World. P - 26. ('વિજ્ઞાન અને ધર્મ' ના આધારે)] અમદાવાદની અપેક્ષાએ સૂરત દક્ષિણ દિશામાં છે. એ જ સૂરત મુંબઈની અપેક્ષાએ ઉત્તર દિશામાં છે. તથા એક જ વ્યક્તિ ભત્રીજાની અપેક્ષાએ કાકા છે ભાણીની અપેક્ષાએ મામા છે, પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા અને પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે. આમ વ્યવહારમાં પણ સ્યાદ્વાદ - અપેક્ષાવાદ અનુભવાય છે. જો કે કેટલાંક આને અધૂરો જાણવાથી - "એક જ વ્યક્તિ કાકા પણ અને મામા પણ - પુત્ર અને પિતા પણ - અથવા દક્ષિણમાં અને ઉત્તરમાં પણ" એમ જાણી આને ખીચડાવાદ કહે છે. પણ હકીકત એવી નથી. સ્યાદ્વાદ કોઈ પણ વસ્તુને કોઈ પણ અપેક્ષાએ કંઈ પણ બનાવતો નથી. પણ અમુક અપેક્ષાએ જ એક વ્યક્તિને કાકા કે મામા કહે છે, બધી અપેક્ષાએ નહીં. ભત્રીજાની અપેક્ષાએ જ તે કાકા છે, ભાણીની અપેક્ષાએ કાકા નથી જ. આમ તે તે અપેક્ષાએ તો એકાંતે / નિશ્ચિત રૂપે કહેવાથી ગૂંચવાડાનો સવાલ જ પેદા થતો નથી અને બીજી વિરોધી જણાતી વાત પણ બીજી અપેક્ષાએ સાચી હોવાથી વિરોધ પણ ટળી જાય છે. આમ સ્યાદ્વાદથી સર્વ અપેક્ષાઓ - નયો - એંગલોનો સ્વીકાર થવાથી વસ્તુના સાચા - યથાર્થ બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સમાધાનકારી અપેક્ષા -

અભિપ્રાયને મુખ્ય કારવાથી સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે સ્યાદ્વાદના સ્વીકારથી જ સિદ્ધહેમ - વ્યાકરણ પણ સર્વ દર્શનકારોને સાધારણ રૂપે બને છે, આ વાતને પ્રગટ કરતાં સ્વયં કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંત જણાવે છે કે, “આ વ્યાકરણ શાસ્ત્ર એ સર્વ પર્ષદાઓ એટલે કે દર્શનકારોને વિષે સાધારણ રૂપે હોવાથી આ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં સર્વ દર્શનોના / નયોના (અભિપ્રાય વિશેષના) સમુદાય રૂપ સ્યાદ્વાદ / અપેક્ષાવાદનો આશ્રય અત્યંત રમણીય - આહ્વાદક - નિર્દોષ છે.”

અહીં પૂર્વોક્ત હકીકતને દઢ કરવા સ્વરચિત અન્યયોગવ્યવચ્છેદ - દ્વાત્રિંશિકાના અનેકાંતવાદની સ્તુતિ કરતાં શ્લો. ૩૦ને રજૂ કરતાં કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંત કહે છે,

અન્યોડન્યપક્ષપ્રતિપક્ષભાવાદ્ યથા પરા મત્સરિણઃ પ્રવાદાઃ ।

નયાનરોષાનવિશેષમિચ્છન્ ન પક્ષપાતી સમયસ્તથા તે ॥

પરસ્પર પક્ષ એટલે કે, “આત્મા નિત્ય છે” અને પ્રતિપક્ષ એટલે કે “આત્મા અનિત્ય છે” આવાં એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી ધર્મોને કહેવા જતાં હે પ્રભો ! તારા શાસનને નહીં જાણવાથી બીજા દર્શનવાળા અતિશય અસહિષ્ણુ બનીને જે રીતે ધૂંધવાયેલાં થાય છે, તે રીતે તારા કહેલાં શાસનમાં / શાસ્ત્રમાં જોવા મળતું નથી. કેમકે, નૈગમ આદિ સર્વ નયોને સામાન્યથી સ્વીકારતું હોવાથી ક્યાંય પણ પક્ષપાતી નથી. રાગ તો શોધ્યો જડતો ન હોવાથી રાગથી વસ્તુનો સ્વીકાર કરવા રૂપ પક્ષપાત પણ અહીં હોતો નથી. (અર્થાત્ સ્યાદ્વાદનો / અપેક્ષાવાદનો સ્વીકાર કરવા દ્વારા એક અપેક્ષાએ “આત્મા નિત્ય છે” તો બીજી અપેક્ષાએ “આત્મા અનિત્ય છે” એવું માનવાથી વિરોધ કે પક્ષપાતનો છાંટો ય હોતો નથી.) અને આમ દરેક નયો સંબંધી સમભાવે જોવાથી રાગમય પક્ષનો અભાવ હોવાથી તારા મતે વિરોધી માન્યતા પ્રત્યે ધૂંવાંપૂંવાં થવાનો સવાલ જ આવતો નથી.

અન્ય આચાર્યના પણ વચનો ટાંકીને પોતાની વાતને મજબૂત કરતાં કહે છે,

નયાસ્તવ સ્યાત્પદલાઞ્જના ઇમે રસોપવિદ્ધા ઇવ લોહઘાતવઃ ।

ભવન્ત્યધિપ્રેતફલા યતસ્તતો ભવન્તમાર્યાઃ પ્રણતા હિતૈષિણઃ ॥

(શ્રી સમન્ત ભદ્રાચાર્ય કૃત - બૃહત્સ્વયંભૂ સ્તોત્રાવલીમાં શ્રી વિમલનાથ - સ્તોત્ર. શ્લો. ૬૫)

જેનાથી જીવ - અજીવ આદિ પદાર્થો એક અંશથી (અપેક્ષાથી) જણાય તે નયો એટલે ‘જ’ કાર રહિત અભિપ્રાય વિશેષ. (અમુક વસ્તુ કોઈ પણ રીતે ‘આમ જ છે’ એમ ‘જ’ કાર પૂર્વક કહેવાય તો તે દુર્નય કહેવાય.) શ્લોકાર્થ :- ‘સ્યાત્’ પદ રૂપ લાંછન (ચિહ્ન) વાળા હોવાથી (એટલે કે અમુક અપેક્ષાએ - કોઈક રીતે એવા અર્થથી યુક્ત હોવાથી) હે પરમાત્મન્ ! આપે કહેલાં નયો એ સુવર્ણોપધિ રસથી મિશ્રિત કરેલ લોહ ધાતુની જેમ ઈષ્ટ ફળને આપનારા થાય છે. એટલે કે તે નયો પોતાને ઈષ્ટ અર્થનો બોધ કરાવે છે. આ કારણથી હિતની ઝંખનાવાળા હોયને આર્ય જનો (મોક્ષમાર્ગની સમીપ અને પાપોથી દૂર જાય તે આર્ય પુરુષો) આપને જ નમવાને ઉત્સુક બનેલાં છે.

(સિદ્ધહેમ - વ્યાકરણ.... સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ (૧-૧-૨) સૂત્ર... તત્ત્વપ્રકાશિકા બૃહદ્વૃત્તિ....)

આમ પ્રસ્તુત ન્યાયસંગ્રહ - ન્યાયાર્થમંજૂષા ગ્રંથમાં પણ સ્યાદ્વાદનું શરણ લઈને ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિવરે (ઈષ્ટ રૂપની સિદ્ધિમાં અનુકૂળ એવા) ન્યાયોનું ક્યારેક નિત્યપણું તો ક્યારેક અન્ય રીતે અનિત્યપણું કહેલું છે, તેને યથાર્થ રૂપે જાણીને વાચકો / અભ્યાસકો આ ગ્રંથનું અધ્યયન સહર્ષ અને સાહજિકતાથી શરૂ કરે...

ॐ

श्रीहेमहंसगणिसंगृहीतः
श्रीसिद्धहेमचन्द्रव्याकरणस्थ -

❖ न्यायसंग्रहः ❖

ॐरूपाय नमः श्रीमद्हेमव्याकरणाय च ।

श्रीसोमसुन्दरगुरुत्तंसाय च नमोनमः ॥ १ ॥

अथ ये तु शास्त्रे सूचिता लोकप्रसिद्धाश्च न्यायास्तदर्थं यत्रः क्रियते ।

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १ ॥ सुसर्वाद्धदिवशब्देभ्यो जनपदस्य
॥ २ ॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवेभ्यः ॥ ३ ॥ स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः ॥ ४ ॥
आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ ५ ॥ प्रकृतिवदनुकरणम् ॥ ६ ॥ एकदेशविकृतमनन्यवत्
॥ ७ ॥ भूतपूर्वकस्तद्वदुपचारः ॥ ८ ॥ भाविनि भूतवदुपचारः ॥ ९ ॥
यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥ विवक्षातः कारकाणि ॥ ११ ॥
अपेक्षातोऽधिकारः ॥ १२ ॥ अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः ॥ १३ ॥ अर्थवद्ग्रहणे
नानर्थकस्य ॥ १४ ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ १५ ॥
नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ॥ १६ ॥ प्रकृतिग्रहणे यङ्लुबन्तस्यापि ॥ १७ ॥
तिवा शवाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च । एकस्वरनिमित्तं च पञ्चैतानि न
यङ्लुपि ॥ १८ ॥ सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य ॥ १९ ॥ असिद्धं
बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ २० ॥ न स्वरानन्तर्ये ॥ २१ ॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः
॥ २२ ॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे ॥ २३ ॥ क्वचिदुभयगतिः ॥ २४ ॥ सिद्धे
सत्यारम्भो नियमार्थः ॥ २५ ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् ॥
२६ ॥ नञुक्तं तत्सदृशे ॥ २७ ॥ उक्तार्थानामप्रयोगः ॥ २८ ॥ निमित्ताभावे
नैमित्तिकस्याप्यभावः ॥ २९ ॥ सन्नियोगशिष्टानामेकापायेऽन्यतरस्याप्यपायः
॥ ३० ॥ नान्वाचीयमाननिवृत्तौ प्रधानस्य ॥ ३१ ॥ निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्ध-
कस्य ॥ ३२ ॥ एकानुबन्धग्रहणे न द्वयनुबन्धकस्य ॥ ३३ ॥ नानुबन्धकृतान्यसा-
रूप्यानेकस्वरत्वानेकवर्णत्वानि ॥ ३४ ॥ समासान्तागमसंज्ञाज्ञापकगणनञ्निर्दिष्टा-
न्यनित्यानि ॥ ३५ ॥ पूर्वेऽपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ३६ ॥

मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ३७ ॥ यं विधिं
प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते ॥ ३८ ॥ यस्य तु विधेर्निमित्तमस्ति नासौ
विधिर्बाध्यते ॥ ३९ ॥ येन नाप्राप्ते यो विधिर्गर्भ्यते स तस्यैव बाधकः
॥ ४० ॥ बलवन्नित्यमनित्यात् ॥ ४१ ॥ अन्तरङ्गं बहिरङ्गात् ॥ ४२ ॥ निरवकाशं
सावकाशात् ॥ ४३ ॥ वाणात्प्राकृतम् ॥ ४४ ॥ खृद् खृदाश्रयं च ॥ ४५ ॥
उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिः ॥ ४६ ॥ लुबन्तरङ्गेभ्यः ॥ ४७ ॥ सर्वेभ्यो
लोपः ॥ ४८ ॥ लोपात्स्वरादेशः ॥ ४९ ॥ आदेशादागमः ॥ ५० ॥ आगमात्सर्वा-
देशः ॥ ५१ ॥ परान्नित्यम् ॥ ५२ ॥ नित्यादन्तरङ्गम् ॥ ५३ ॥ अन्तरङ्गाच्चानव-
काशम् ॥ ५४ ॥ उत्सर्गादपवादः ॥ ५५ ॥ अपवादात् क्वचिदुत्सर्गोऽपि ॥ ५६ ॥
नानिष्ठार्था शास्त्रप्रवृत्तिः ॥ ५७ ॥

एते न्यायाः प्रभुश्रीहेमचन्द्राचार्यैः स्वोपज्ञसंस्कृतशब्दानुशासनबृहद्-
वृत्तिप्रान्ते समुच्चितास्तैरसमुच्चितास्त्वेते ---

प्रकृतिग्रहणे स्वार्थिकप्रत्ययान्तानामपि ग्रहणम् ॥ १ ॥ प्रत्ययाप्रत्यययोः
प्रत्ययस्यैव ॥ २ ॥ अदाद्यनदाद्योरनदादेरेव ॥ ३ ॥ प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः
प्राकरणिकस्यैव ॥ ४ ॥ निरनुबन्धग्रहणे सामान्येन ॥ ५ ॥ साहचर्यात्
सदृशस्यैव ॥ ६ ॥ वर्णग्रहणे जातिग्रहणम् ॥ ७ ॥ वर्णैकदेशोऽपि वर्णग्रहणेन
गृह्यते ॥ ८ ॥ तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ ९ ॥ आगमा यद्गुणीभूता-
स्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ १० ॥ स्वाङ्गमव्यवधायि ॥ ११ ॥ उपसर्गो न व्यवधायी
॥ १२ ॥ येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि स्यात् ॥ १३ ॥ ऋकारापदिष्टं कार्यं
लृकारस्यापि ॥ १४ ॥ सकारापदिष्टं कार्यं तदादेशस्य शकारस्यापि ॥ १५ ॥
ह्रस्वदीर्घापदिष्टं कार्यं न प्लुतस्य ॥ १६ ॥ संज्ञोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे
प्रत्ययमात्रस्यैव ग्रहणं न तदन्तस्य ॥ १७ ॥ ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः
॥ १८ ॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ १९ ॥
गामादाग्रहणेष्वविशेषः ॥ २० ॥ श्रुतानुमितयोः श्रौतो विधिर्बलीयान्
॥ २१ ॥ अन्तरङ्गानपि विधीन् यबादेशो बाधते ॥ २२ ॥ सकृद्गते स्पन्दे
यद् बाधितं तद् बाधितमेव ॥ २३ ॥ द्वित्वे सति पूर्वस्य विकारेषु बाधको न
बाधकः ॥ २४ ॥ कृतेऽन्यस्मिन् धातुप्रत्ययकार्ये पश्चाद् वृद्धिस्तद्बाध्योऽट् च
॥ २५ ॥ पूर्व पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं कार्यं पश्चात्सन्धिकार्यम् ॥ २६ ॥ संज्ञा न

मंजान्तरबाधिका ॥ २७ ॥ सापेक्षमसमर्थम् ॥ २८ ॥ प्रधानस्य तु सापेक्षत्वेऽपि समासः ॥ २९ ॥ तद्धितीयो भावप्रत्ययः सापेक्षादपि ॥ ३० ॥ गतिकारक-
 डस्युक्तानां विभक्त्यन्तानामेव कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासः ॥ ३१ ॥
 समासतद्धितानां वृत्तिर्विकल्पेन वृत्तिविषये च नित्यैवापवादवृत्तिः ॥ ३२ ॥
 आदशभ्यः सङ्ख्या सङ्ख्येये वर्तते न सङ्ख्याने ॥ ३३ ॥ एकशब्दस्यासङ्ख्यात्वं
 क्वचित् ॥ ३४ ॥ णौ यत्कृतं कार्यं तत्सर्वं स्थानिवद्भवति ॥ ३५ ॥ द्विर्बद्धं
 सुबद्धं भवति ॥ ३६ ॥ आत्मनेपदनित्यम् ॥ ३७ ॥ क्वपि व्यञ्जनकार्यम-
 नित्यम् ॥ ३८ ॥ स्थानिवद्धावपुंवद्धावैकशेषद्वन्द्वैकत्वदीर्घत्वान्यनित्यानि ॥ ३९ ॥
 अनित्यो णिच्चुरादीनाम् ॥ ४० ॥ णिलोपोऽप्यनित्यः ॥ ४१ ॥ णिच्सन्नियोग
 एव चुरादीनामदन्तता ॥ ४२ ॥ धातवोऽनेकार्थाः ॥ ४३ ॥ गत्यर्था ज्ञानार्थाः
 ॥ ४४ ॥ नाम्नां व्युत्पत्तिरव्यवस्थिता ॥ ४५ ॥ उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानि
 ॥ ४६ ॥ शुद्धधातूनामकृत्रिमं रूपम् ॥ ४७ ॥ क्विबन्ता धातुत्वं नोज्झन्ति
 शब्दत्वं च प्रतिपद्यन्ते ॥ ४८ ॥ उभयस्थाननिष्पन्नोऽन्यतरव्यपदेशभाक् ॥ ४९ ॥
 अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायमपि विशिनष्टि चेत्तं समुदायं सोऽवयवो न व्यभि-
 चरति ॥ ५० ॥ येन धातुना युक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवोपसर्गसंज्ञाः ॥ ५१ ॥
 यत्रोपसर्गत्वं न सम्भवति तत्रोपसर्गशब्देन प्रादयो लक्ष्यन्ते न तु सम्भवत्युप-
 सर्गत्वे ॥ ५२ ॥ शीलादिप्रत्ययेषु नासरूपोत्सर्गविधिः ॥ ५३ ॥ त्यादिष्वन्योऽन्यं
 नासरूपोत्सर्गविधिः ॥ ५४ ॥ स्त्रीखलना अलो बाधकाः स्त्रियाः खलनौ
 ॥ ५५ ॥ यावत् सम्भवस्तावद्विधिः ॥ ५६ ॥ सम्भवे व्यभिचारे च विशेषण-
 मर्थवत् ॥ ५७ ॥ सर्वं वाक्यं सावधारणम् ॥ ५८ ॥ परार्थे प्रयुज्यमानः शब्दो
 वतमन्तरेणापि वदर्थं गमयति ॥ ५९ ॥ द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥ ६० ॥
 चकारो यस्मात्परस्तत्सजातीयमेव समुच्चिनोति ॥ ६१ ॥ चानुकृष्टं नानुवर्तते
 ॥ ६२ ॥ चानुकृष्टेन न यथासङ्ख्यम् ॥ ६३ ॥ व्याख्यातो विशेषार्थप्रतिपत्तिः
 ॥ ६४ ॥ यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रयुज्यते ॥ ६५ ॥

इत्येते पञ्चषष्टिः, पूर्वैः सह द्वाविंशं शतं न्याया व्यापका ज्ञापकादि-
 युताश्च ।

अतः परं तु ये वक्ष्यन्ते ते केचिदव्यापकाः प्रायः सर्वे ज्ञापकादि-
 रहिताश्च; ते चामी --

यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः ॥ १ ॥ यस्य येनाभिसम्बन्धो दूर-
स्थस्यापि तेन सः ॥ २ ॥ येन विना यत्र भवति तत्तस्यानिमित्तस्यापि
निमित्तम् ॥ ३ ॥ नामग्रहणे प्रायेणोपसर्गस्य न ग्रहणम् ॥ ४ ॥ सामान्या-
तिदेशे विशेषस्य नातिदेशः ॥ ५ ॥ सर्वत्रापि विशेषेण सामान्यं बाध्यते न तु
सामान्येन विशेषः ॥ ६ ॥ डित्त्वेन कित्त्वं बाध्यते ॥ ७ ॥ परादन्तरङ्गं बलीयः
॥ ८ ॥ प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणं कार्यं विज्ञायते ॥ ९ ॥ विधिनियमयो-
र्विधिरेव ज्यायान् ॥ १० ॥ अनन्तरस्यैव विधिर्निषेधो वा ॥ ११ ॥ पर्जन्यव-
ल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२ ॥ न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या ॥ १३ ॥ क्विबर्थं
प्रकृतिरेवाह ॥ १४ ॥ द्वन्द्वात्परः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ १५ ॥ विचित्राः
शब्दशक्तयः ॥ १६ ॥ किं हि वचनान्न भवति ॥ १७ ॥ न्यायाः स्थविरयष्टि-
प्रायाः ॥ १८ ॥

एतेऽष्टादश न्यायाः, पूर्वैः सर्वैः सह चत्वारिंशं शतं स्तोकस्तोकवक्तव्याः
॥ एकस्त्वयं बहु वक्तव्यः । शिष्टनामनिष्पत्तिप्रयोगधातूनां सौत्रत्वान्नक्ष्यानु-
रोधाद्वा सिद्धिः ॥

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रव्याकरणस्थन्यायसंग्रहः ।

श्रीसूरीश्वरसोमसुन्दरगुरोर्निश्शेषशिष्याग्रणी-

गच्छेन्द्रः प्रभुरत्रशेखरगुरुर्देदीप्यते साम्प्रतम् ॥

तच्छिष्याश्रवहेमहंसगणिना श्रीसिद्धहेमाभिधे

न्याया व्याकरणे विलोक्य सकलाः संसंगृहीता इमे ॥ १ ॥

प्रत्यक्षरं गणनया ग्रन्थेऽस्मिन्न्यायसंग्रहे ।

श्लोकानामष्टषष्टिः स्यादधिका च दशाक्षरी ॥ २ ॥

ग्रन्थाग्रम् श्लो ० ६८ अक्षर - १० ॥

ॐ

श्रीहेमहंसगणिविरचिता
न्यायसंग्रहनाम्नो न्यायसूत्रस्य

स्वोपज्ञन्यायार्थमञ्जूषानाम्नी बृहद्वृत्तिः ।

त्रैलोक्याह्लादहेतुश्रीसोमसुन्दरस्मूर्तये ।

नमः श्रीसिद्धचक्राय जगज्ज्येष्ठाय तायिने ॥ १॥

न्यायाध्वन्यध्वगानां दिशि दिशि सुयशोऽद्यापि रामादिराजां

न्यायोपात्तानि वित्तान्यसमसुखकराण्यत्र चामुत्र चापि ॥

न्याय्यत्वादेव जय्यं न खलु खलगिरां शासनं जैनचन्द्रं

तन्नित्यं न्यायवृत्तिं शुभपदफलदामाद्रियध्वं बुधेन्द्राः ॥२॥

इह तावत्सुगृहीतनामधेयप्रभुश्रीहेमचन्द्राचार्यैः स्वोपज्ञसंस्कृतशब्दानुशासनबृहद्वृत्तिप्रान्ते सप्तपञ्चाशन्न्यायाः समुच्चीयन्ते स्म । तेषां चानित्यत्वमुपेक्ष्य व्याख्योदाहरणज्ञापकानामेव प्रज्ञापनी कनीयसी टीका कैश्चित्प्राचीनानूचानैश्चक्रे ।

साम्प्रतं तु पूर्वं समुच्चितानां सप्तपञ्चाशतः स्वसमुच्चितानां च चतुरशीतेन्यायानां सूत्रोद्देशपूर्वं व्याख्याप्रयोजनोदाहरणज्ञापकानि यथायोगमनित्यतां तज्ज्ञापकं च प्रत्याययितुमियं न्यायसंग्रहनाम्नो न्यायसूत्रस्य न्यायार्थमञ्जूषानाम्नी बृहद्वृत्तिर्वितन्यते ।

तत्र सूत्रादौ मङ्गलार्थं नमस्कारः ।

ॐरूपाय नमः श्रीमद्हैमव्याकरणाय च ।

श्रीसोमसुन्दरगुरुत्तंसाय च नमोनमः ॥ १ ॥

अत्र ओमित्यस्य रूपमर्हदशरीराचार्योपाध्यायमुनीनामाद्यवर्णोर्निष्पन्नं नमस्कार्यत्वेनेष्टं, तेन च परिमेष्टिपञ्चकनमस्कारः सिद्धः । इह चादौ सर्वगुरुर्मगणः, पृथ्वीतत्त्वं श्रीहेतोर्न्यस्तम् । यदाहुः - मो भूमिः श्रियमातनोतीति । ओमित्यस्य नम इति पदयोजने ॐ नमः इति च पठितसिद्धमन्त्रः सर्वथाऽभ्युदयहेतवे न्यस्तः । श्रीमद्हैमव्याकरणस्य च सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतत्वेन श्रुतज्ञानत्वान्नमस्कारो, विशेषतश्च प्रस्तुतग्रन्थेऽस्यैवाधिकृतत्वात् । स्वगुरुनमस्कारे च विशेषभक्तिहेतुकसम्भ्रमद्योतनार्थं "असकृत्सम्भ्रमे" ॥७१४॥७२॥ इत्यनेन नमःशब्दस्यासकृद्भावः । शिष्टं स्पष्टम् ॥१॥

अथ श्रीहेमचन्द्राचार्यैरेव न्यायसूत्रस्यादौ यदुक्तमादिवाक्यं तदत्रोच्यते ।

अथ ये तु शास्त्रे सूचिता लोकप्रसिद्धाश्च न्यायास्तदर्थं यत्रः क्रियते इति ।

अत्र शास्त्रस्याभिधेयं तावत् साक्षादेवोक्तम् । सम्बन्धप्रयोजने त्वेवं गम्ये स्तः । तथाहि । अथेति । कोऽर्थः हैमसंस्कृतव्याकरणवृत्तेरनन्तरम् । अनेन तथा सह न्यायानामानन्तर्यसम्बन्धो गम्यते । तथा ये तु इति तुशब्दो व्याकरणसूत्राणां नव्यकृतत्वं न्यायसूत्राणां तु व्याकरणान्तरादिशास्त्रेष्वपि तथैव पठितत्वाच्चिरंतनत्वमिति विशेषं द्योतयन्नेते न्याया गुरुपरम्परयैव ग्रन्थकारं यावदागता इति गुरुपर्वक्रमलक्षणमपि सम्बन्धं द्योतयति । शास्त्रे इति । साङ्गशब्दानुशासनादौ । लोकप्रसिद्धाश्च इति । लोको वैयाकरणसमयज्ञः प्रामाणिकादिश्च । न्याया इति । न्यायशब्दः किल दृष्टान्तेऽपि रूढः । यथा सूचीकटाहन्यायः, काकाक्षिगोलकन्यायो, डमरुकमणिन्यायो, घण्टालालान्याय इत्यादि । इह तु नीयते सन्दिग्धोऽर्थो निर्णयमेभिरिति “न्यायावायाध्यायोद्यावसंहागवहाराधारदारजारम्” ॥५।३।१३४॥ इत्यनेन घञि निपातनान्यायाः स्वेष्टसंसाधनानुगुणा युक्तय उच्यन्ते । अनया च सान्त्वर्थव्युत्पत्त्या सन्दिग्धार्थनिर्णयरूपं सर्वन्यायसाधारणं प्रयोजनमावेदितं द्रष्टव्यम् ॥

अथ प्रतिज्ञातं प्रस्तूयते ।

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १ ॥

व्याकरणसूत्रे सर्वत्र शब्दस्य स्वं रूपं ग्राह्यम् । अशब्दसंज्ञा । यदि तेन शब्देन, संज्ञेत्यत्र “उपसर्गादातः” ॥५।३।११०॥ इत्यनेन भावे अङ्प्रत्ययसद्भावात् संज्ञानं कोऽर्थः संज्ञाकरणं न स्यात् । यदि तु तेन शब्देन किञ्चिद्विषया संज्ञा कृता स्यात्तदा रूपमनादृत्य यावतां सा संज्ञा कृताऽस्ति तावन्तो ग्राह्या इत्यर्थः । गौणमुख्ययोः० इत्यादिन्यायानामपवादोऽयं न्यायस्तथैव चाग्रे भावयिष्यते । यथा “समः ख्यः” ॥५।१।७७॥ इत्यत्र ख्यांक्धातुश्चक्षादेशश्चेति द्विधाऽपि ख्या इति रूपमेव गृह्यते, ख्या इति संज्ञाया अभावात् । तेन गाः संख्याति, सञ्छष्टे वेत्युभयथाऽपि गोसंख्य इत्यादौ डः सिद्धः । अन्यथा तु गौणमुख्ययोः० इति न्यायेन स्वाभाविकधातोः ख्यांक् इत्यस्मादेव डः प्राप्नोति न तु धात्वादेशत्वेन धातुत्वभाजश्चक्षादेशात् ख्यः । यद्वा कृत्रिमाकृत्रिमयोः० इति न्यायेन कृत्रिमाच्चक्षादेशादेव ख्यो डः प्राप्नोति, न त्वकृत्रिमात् ख्यांक्धातोरिति । “उपसर्गादः किः” ॥५।३।८७॥ इत्यादौ तु “अवौ दाधौ दा” ॥३।३।५॥ इति दासंज्ञा धातवो गृह्यन्ते, दा इति संज्ञासद्भावात् । तेन आदिरित्यत्र दारूपसद्भाव इव आधिरित्यादौ दारूपाभावेऽपि किः सिद्धः ।

स्वं रूपं शब्दस्य इत्यंशस्य ज्ञापकं “नदीभिर्नाम्नि” ॥३॥१॥२७॥ इत्यत्र बहु-
वचनम् । एकवचने हि स्वं रूपं शब्दस्य इति वचनात् स्वरूपस्यैव केवलस्य नदीरूपस्य
ग्रहणं मा प्रसाङ्क्षीदित्यतोऽत्र नदीविशेषाणामपि ग्रहणाय बहुवचनं न्यस्तम् । ततश्च
“सङ्ख्या समाहारे” ॥३॥१॥२८॥ इत्युत्तरसूत्रेण यथा पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनद-
मित्यत्र नदीशब्देन सहाव्ययीभावसमासः स्यात्तथा द्वयोर्यमुनयोः समाहारो द्वियमुनम्, एवं
त्रिगङ्गं, सप्तगोदावरमित्यत्र नदी विशेषवाचिभिरपि सहाव्ययीभावः समासः सिद्धः । तथाच
“संख्याया नदीगोदावरीभ्याम्” ॥७॥३॥११॥ इत्यत्समासान्तः; “क्लीबे” ॥२॥४॥९७॥
इति ह्रस्वो, विभक्तेः “अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः” ॥३॥२॥२॥ इत्यनेनाम्भावश्च यथा-
योगं सिद्धाः ।

अशब्दसंज्ञा इत्यंशस्य तु ज्ञापकं “स्वरादुपसर्गादस्ति कित्यधः” ॥४॥४॥१॥
इत्यत्र धावर्जनम् । यदि हि स्वं रूपं शब्दस्येति वचनाद् इत्यनेन दारूपमेव गृह्यमाणं
स्यात्तदाऽत्र धाप्रसङ्ग एव नास्तीति किमर्थं धा वर्ज्येत । परं अशब्दसंज्ञेति
वचनाद्धाप्रसङ्गोऽस्तीत्यतो धावर्जनं सफलम् ।

अस्य चाष्टौऽशोऽनित्यस्तेन “उत्स्वराद्युजेरयज्ञतत्पात्रे” ॥३॥३॥२६॥ इत्यत्र,
“युजादेर्नवा” ॥३॥४॥१८॥ इत्यनेन विकल्पितणिचश्चौरादिकयुजेर्णिचोऽभावपक्षे युजिरूप-
सम्भवेऽपि न ग्रहणम् । अनित्यताया ज्ञापकं तु “पूङ्क्लिशिभ्यो नवा” ॥४॥४॥४५॥
इत्यत्र बहुवचनम् । तद्धि क्लिशयतिक्लिशनात्योग्रहणार्थं न्यस्तम् । एतद्व्यायांशनित्यत्वे च
तयोरुभयोरपि क्लिशिरूपसद्भावाद् बहुवचनं विनापि ग्रहणं सिध्यतीति कुतस्तदर्थं बहु-
वचनं प्रयुज्येतेति ।

द्वितीयांशोऽप्यनित्यस्तेन “प्राज्ज्ञश्च” ॥५॥१॥७९॥ इत्यत्र, “दश्चाङः”
॥५॥१॥७८॥ इति पूर्वसूत्राद् इत्यनुवृत्त्या दासंज्ञावददासंज्ञयोरपि दावदैवोर्ग्रहः सिद्धः ।
अनित्यताज्ञापकं तु “प्राज्ज्ञश्च” ॥५॥१॥७९॥ इत्यस्य वृत्तौ द इतिदारूपमेवेह ग्राह्य-
मित्युक्तिः ॥ १ ॥

सुसर्वाद्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य ॥ २ ॥

ये शब्दा दिशि वाचकत्वेन रूढाः सन्ति तेऽर्थान्तरवृत्तयोऽपि सन्तो दिग्वाचिसादृ-
श्याद्विक्शब्दा इत्युच्यन्ते, न तु दिशि वर्तमाना एव । एतदर्थसंग्रहार्थमेव हि प्रकृतन्यायसूत्रे
शब्दशब्दप्रयोगो, यथा “प्रभृत्यन्यार्थदिक्शब्दबहिरारादितरैः” ॥२॥२॥७५॥ इत्यत्र । अन्यथा
तु दिगिति केवलमेवोच्येत, यथा “दिशो रूढ्यान्तराले” ॥३॥१॥२५॥ इत्यत्र । ततश्चाय-
मर्थः । जनपदवाचिनो यो विधिरुक्तः स सुसर्वाद्धदिक् शब्दपूर्वस्य जनपदान्तस्यापि

स्यात् । “ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिरिति” न्यायस्यापवादोऽयं न्यायः । एवमुत्तरो-
ऽपि । यथा मगधेषु भवो मागधक इत्यादौ केवलाज्जनपदवाचिशब्दादिव, सुमगधेषु
सर्वमगधेष्वर्द्धमगधेषु पूर्वमगधेषु च भवः सुमागधकः, सर्वमागधकः, अर्द्धमागधकः,
पूर्वमागधक इत्यादौ सुसर्वाद्धादिक्शब्दपूर्वाज्जनपदान्तादपि “बहुविषयेभ्यः” ॥६।३।४५॥
इत्यकञ् सिद्धः । सुमागधकादिषु च त्रिषु “सुसर्वाद्धाद्राष्टस्य” ॥७।४।१५॥ इत्यनेन;
पूर्वमागधक इत्यत्र तु “अमद्रस्य दिशः” ॥७।४।१६॥ इत्यनेनोत्तरपदवृद्धिः । सुसर्वादिभ्य
इत्येव । ऋद्धमगधेषु भवः आर्द्धमगधः; अत्र “भवे” ॥६।३।१२३॥ इत्यणोव, न तु
‘बहुविषयेभ्यः’ ॥६।३।४५॥ इत्यकञ्; ग्रहणवता० इति न्यायेन तदन्तविधेर्निषेधात् ।

ख्यापकं त्वस्य, “सुसर्वाद्धाद्राष्टस्य” ॥७।४।१५॥ “अमद्रस्य दिशः”
॥७।४।१६॥ इति सूत्राभ्यामुत्तरपदवृद्धिविधानमेव । तथाहि । आभ्यां सूत्राभ्यामुत्तरपद-
वृद्धिस्तावद् “बहुविषयेभ्यः” ॥६।३।४५॥ इत्यादिसूत्रैर्विहिते ङित्प्रत्यये पर उक्ता । स च
ङित्प्रत्ययो यदि सुमगधादिशब्देभ्यो राष्ट्रान्तत्वेन ग्रहणवता० इति न्यायेन निषेधान्ना-
यात्येव तदैते वृद्धिसूत्रे निर्विषयत्वात् क्रियेते एव न; एते च तावत् कृते, तज्ज्ञायते सु-
सर्वादिपूर्वस्य राष्ट्रवाचिनो विधौ कर्त्तव्ये एतन्न्यायेन ग्रहणवता० इति न्यायस्य बाधभवना-
न्निर्विघ्नं ङित्प्रत्यय आयास्यतीत्याशयेनैव कृते इति ।

अस्थिरता त्वस्य नास्ति; उत्तरन्यायद्वयस्यापि च ॥ २ ॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवेभ्यः ॥ ३ ॥

यस्मिन् परे वृद्धिप्राप्तिः स ङित्प्रत्ययो वृद्धिमानिह गृह्यते । ऋतुवाचकाद् ङि-
त्प्रत्ययस्य विधौ कर्त्तव्ये तदवयवपूर्वाद्वृत्तान्तादपि स विधिः स्यात् । तेन यथा वर्षासु भवं
वार्षिकमित्यत्र केवलाद्वर्षाशब्दाद् “वर्षाकालेभ्यः” ॥६।३।८०॥ इतीकण् स्यात्तथा पूर्वः
प्रथमोऽवयवो वर्षाणां पूर्ववर्षाः “पूर्वापरधरोत्तरमभिन्नेनांशिना” ॥३।१।५२॥ इत्यंशि-
तत्पुरुषः । यद्वा । पूर्वावयवयोगात्पूर्वाः प्रथमा इत्यर्थः; ततः पूर्वाश्च ता वर्षाश्च पूर्ववर्षाः,
“पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम्” ॥३।१।१०३॥ इति कर्मधारयः; ततस्तासु
भवं पूर्ववार्षिकम्; अत्र वर्षान्तादपि “वर्षाकालेभ्यः” ॥६।३।८०॥ इति वर्षालक्षण इकण्
सिद्धः; “अंशादृतोः” ॥७।४।१४॥ इत्यनेनात्रोत्तरपदवृद्धिः । एवं शिशिरे भवं शैशिर-
मित्यादौ केवलऋतुशब्दादिव पूर्वशिशिरे भवं पूर्वशैशिरमित्यादावृतुशब्दान्तादपि “भर्तु-
सन्ध्यादेरण्” ॥६।३।८९॥ इति ऋतुलक्षणोऽण् सिद्धः; वृद्धिस्तु प्राग्वत् । वृद्धिमद्विधाविति
किम् । “प्रावृष एण्यः” ॥६।३।९२॥ इत्येण्यस्य विधौ, पूर्वप्रावृषि भवः पूर्वप्रावृषेण्य
इति मा भूत् । अवयवेभ्य इति किम् । पूर्वा ऋत्वन्तरैर्व्यवहिताश्च ता वर्षाश्च प्राग्वत्कर्म-

धारये पूर्ववर्षास्तासु भवं पौर्ववर्षिकम्; एवं पौर्वशिशिरिकम्; उभयत्रापि “वर्षाकालेभ्यः” ॥६।३।८०॥ इत्यनेन काललक्षण एवेकण् । इह च पूर्वशब्दो न ऋतोरेकदेशं ब्रूते, किं तर्हि ? व्यवहितत्वमित्यतो “अंशादृतोः” ॥७।४।१४॥ इत्यनेनोत्तरपदवृद्ध्यप्राप्तेः; “वृद्धिः स्वरेष्वादेर्जिति तद्धिते” ॥७।४।१॥ इत्यनेनाद्यस्वरस्यैववृद्धिः ।

स्थापकं त्वस्य “अंशादृतोः” ॥७।४।१४॥ इत्यनेनांशवाचिनः परस्य ऋतुवाच्य-
त्तरपदस्य वृद्धिविधानमेव । तथाहि । “अंशादृतोः” ॥७।४।१४॥ इत्यत्रोत्तरपदवृद्धिस्तावद्
“वर्षाकालेभ्यः” ॥६।३।८०॥ “भर्तुसन्ध्यादेरण्” ॥६।३।८१॥ इत्यादिसूत्रैर्विहिते जि-
त्प्रत्यये पर उक्ता । स च जिप्रत्ययो यदि पूर्ववर्षादिशब्देभ्य ऋत्वन्तत्वेन ग्रहणवता० इति
न्यायेन निषेधान्नायात्येव, तदा “अंशादृतोः” ॥७।४।१४॥ इति सूत्रं निर्विषयत्वात् क्रियत
एव न; एतच्च तावत् कृतम्; तज्जायतेऽवयवपूर्वादृतवन्ताद् जिप्रत्ययविधौ कर्तव्य एत-
न्यायेन ग्रहणवता० इति न्यायस्य बाधभवनात्रिविधं जिप्रत्यय आयास्यतीत्याशयेनैव
कृतमिति ॥ ३ ॥

स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः ॥ ४ ॥

ह्रस्वाद्यादेशाः स्वरस्यैव स्युर्न तु व्यञ्जनस्येत्यर्थः । स्थानिविशेषानुक्त्या स्वरवद्व्य-
ञ्जनस्यापि ह्रस्वाद्यादेशप्रसङ्गे प्रतिषेधार्थोऽयं न्यायः । तत्र ह्रस्वो यथा । सह श्रिया सश्रि
कुलम्; अत्र ईतः “क्लीबे” ॥२।४।१७॥ इति ह्रस्वः । व्यञ्जनस्य तु न स्यात्, यथा
तत् । अत्र तकारस्य, ‘लृवर्णतवर्गलसा दन्त्याः’ इत्यासन्नत्वात् लृह्रस्वः प्राप्नोति । दीर्घो
यथा । प्रत्यञ्जन्तीति क्वपि तान्, प्रतीचः । अत्र “अच् प्राग् दीर्घश्च” ॥२।१।१०४॥
इत्यनेनाचश्चत्वे प्राक्स्थितस्य इतो दीर्घः । व्यञ्जनस्य तु न स्यात् । यथा दृषदमञ्जन्तीति
क्वपि तान्, दृषच्चः । अत्र “अच् प्राग्-” ॥२।१।१०४॥ इत्यचश्चत्वे प्राक् स्थितदस्य
प्राग्वदासन्नलृदीर्घप्राप्तिः । प्लुतो यथा । हे चैत्र३ एहि; अत्राऽकारस्य “दूरादामन्त्र्यस्य
गुरुर्वैकोऽनन्त्योऽपि लनृत्” ॥७।४।१९॥ इत्यनेन प्लुतत्वम्; ततश्च “प्लुतोऽनितौ”
॥१।२।३२॥ इत्यसन्धिः ।

बोधकं त्वस्य, ह्रस्वदीर्घाशयोस्तद्विध्योः प्रायः स्थान्यनुपादानम् । तथाहि । ह्रस्व-
दीर्घविधी तावत्सर्वत्र स्वरस्यैव क्रियेते । स्वरश्च स्थानी बहुषु स्थानेषु यत्रोपात्त-
स्तदेतन्न्यायाशयेनैव । प्लुतांशे तु नास्ति ज्ञापकम् । प्लुतविधौ, “सम्पत्सूयाकोपकुत्सने-
ष्वाद्यामन्त्र्यमादौ स्वरेष्वनन्त्यश्च प्लुतः” ॥७।४।८९॥ इत्येवं स्वरस्य स्थानिनः साक्षादुक्तेः ।

ननु कुतस्तर्हि न्याये प्लुतः पठे । उच्यते । ह्रस्वादीनां सहचारित्वमात्रात्सं-
भाव्यते; इहोदाहृतोऽपि स्थानाशून्यत्वार्थमेव । यद्वा । यैर्वैयाकरणैरेतन्न्यायसापेक्षैः सद्भिः

प्लुतविधौ स्वरः स्थानी नोपात्तो भावी तन्मते तदेव स्थान्यनुपादानं प्लुतांशेऽपि बोधकं भावि । नानाव्याकरणसाधारणानि किल चिरन्तनत्वान्न्यायसूत्राणि ॥ ४ ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ ५ ॥

यत्रैक एव वर्णो नाम वाऽस्ति, कार्यं तु तदादिकस्य तदन्तस्य वोक्तं; तत्र तदेवैक-
मादित्वेनान्तत्वेन च प्रकल्प्य तत्कार्यं कार्यम् । अप्राप्तप्रापणार्थोऽयं न्यायः । एवमुत्तरो-
ऽपि । तत्रादित्वेन वर्णस्य कल्पना यथा । ईहांचक्रे इत्यादौ धातोर्गुरुनाम्यादित्वेन
परोक्षया यथा “गुरुनाम्यादेरनृच्छूर्णोः” ॥३॥४॥४८॥ इत्याम् स्यात्, तथा ईङ् च गतौ,
अयाञ्चक्रे इत्यादौ नामिमात्रस्यापि धातोर्नाम्यादित्वकल्पनात्परोक्षया “गुरुनाम्यादेः-”
॥३॥४॥४८॥ इत्याम् सिद्धः । नाम्नो यथा । “इन्द्रे” ॥१॥२॥३०॥ इत्यस्य “सप्तम्या
आदिः” ॥७॥४॥११४॥ इति परिभाषया इन्द्रादौ शब्दे पर इति न्यासकारव्याख्यासद्धा-
वादिन्द्रयज्ञशब्दे परे गवेन्द्रयज्ञ इत्यादावेवाव आदेशः प्राप्नोति; परं गवेन्द्र इत्यत्रापी-
न्द्रस्येन्द्रादित्वकल्पनादव आदेशः सिद्धः ।

गमकं त्वत्र “यस्वरे पादः पदणिक्यधुटि” ॥२॥१॥१०२॥ इत्यत्र णिवर्जनम् ।
तद्धि णेः स्वरादित्वात्कृतम्; यदि च स्वरमात्रस्यापि णेरेतन्न्यायात् स्वरादित्वं न स्यात्तदा
प्रसङ्गाभावादेव णिवर्जनं नाकरिष्यत । अत्रांशे चास्य अनित्यत्वाद् ईयतेरेव गुरुना-
म्यादित्वकल्पनाया अभावे, आमादेशाभावात् ईये, ईयाते, ईयिरे इत्याद्यपि स्यात् ।

अन्तत्वेन वर्णस्य कल्पना यथा । जेता इत्यादौ धातोर्नाम्यन्तत्वेन यथा
“नामिनो गुणोऽक्किडति” ॥४॥३॥१॥ इति गुणः स्यात्, तथा एता इत्यादौ नामिमात्रस्यापि
धातोर्नाम्यन्तत्वकल्पनात् “नामिनो गुणोऽक्किडति” ॥४॥३॥१॥ इति गुणः सिद्धः । नाम्नो
यथा । “सर्वादेः स्मैस्मातौ” ॥१॥४॥७॥ इत्यत्र सर्वादेरित्यस्य स्याद्यधिकाराक्षिप्तनाम-
विशेषणत्वात्, ततश्च “विशेषणमन्तः” ॥७॥४॥११३॥ इति परिभाषया सर्वाद्यन्तस्य नाम्न
इति न्यासकारव्याख्यासद्धावात् परमसर्वस्मै इत्यादावेव स्मायादयः प्राप्नुवन्ति; परं सर्वस्मै
इत्यादावपि सर्वशब्दस्य सर्वाद्यन्तत्वकल्पनात् स्मायादयः सिद्धाः ।

अत्र गमकं तु, यन्ति इत्यादावियुक्ताधनार्थं “ह्विणोरप्विति व्यौ” ॥४॥३॥१५॥
इति यत्वविधानम् । तथाहि । “धातोर्विणोर्वर्णस्येयुक् स्वरे प्रत्यये” ॥२॥१॥५०॥ इत्यत्र
तावदिवर्णान्तस्य इय् ऊचे । यदि चेण इकारमात्ररूपस्यैतन्न्यायादिवर्णान्तत्वं न स्यात्तदा
इय्प्राप्तेरेवाभावात्किमिति तद्वाधनार्थं “ह्विणोरप्विति”-॥४॥३॥१५॥ इति यत्वं कुर्याद; यत्तु

कृतं तदेतन्न्यायेन इण इवर्णान्तत्वभवनसम्भावनादेव ।

अनित्यता त्वत्रांशेऽस्माकं न पोस्फुरीति ॥ ५ ॥

प्रकृतिवदनुकरणम् ॥ ६ ॥

अनुकार्यं धात्वादिकं प्रकृतिः । अनुकरणेऽपि प्रकृतिवत्कार्यं कार्यम् । यथा “परिव्यवात् क्रियः” ॥३।३।२७॥ इत्यत्र धात्वनुकरणस्य क्री इत्यस्य धातुवद्भावाद्धातुकार्यं “संयोगात्” ॥२।१।५२॥ इतीयादेशः सिद्धः । वत्करणाच्च सर्वथा धातुत्वाभावान्न त्यादयः, किन्तु स्यादयः ।

प्रमापकं त्वस्य, क्रिय इति सूत्रनिर्देश एव । एतन्न्यायाभावे तदनुपपत्तेः ।

अस्य अस्थेष्ठत्वाच्च “तदः सेः स्वरे पादार्था” ॥१।३।४५॥ इति सूत्रे तद इत्यस्य स्थाने तस्मादिति न निर्दिष्टम् ॥ ६ ॥

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ७ ॥

एकस्मिन् प्रदेशे वैसदृश्येन शब्दस्यान्यत्वं न गण्यते, किन्तु तथाविधस्यापि यथोक्तं कार्यं क्रियत इत्याशयः । साक्षाल्लक्ष्यमाणस्यापि वैसदृशस्यापह्नवार्थोऽयं न्यायः । एवमुत्तरावपि । यथा अतीसारोऽस्यास्तीत्यतीसारकी इत्यत्रवदतिसारोऽस्यास्तीत्यतिसारकी इत्यत्रापि “वातातीसारपिशाचात्कश्चान्तः” ॥७।२।६१॥ इत्यनेन मत्वर्थीय इन् कागमश्च सिद्धः । तथा जरशब्दाद्वायां जरसा इत्यादिवदतिजरसा कुलेनेत्यादौ “क्लीबे” ॥२।४।९७॥ इति ह्रस्वे कृते जरस्यापि सतो “जराया जरस्वा” ॥२।१।३॥ इति जरसादेशः सिद्धः । एकदेश० इत्यस्य चोपलक्षणत्वात् क्वचिदनेकदेशविकृतमप्यनन्यवत् । यथा “यमिरमि-नमिगमिहनिमनिवनतितनादेर्धुटि किडति” ॥४।२।५५॥ इति नलोपे प्रणिहत इत्यादावेकदेशविकृतस्येव, प्रणिघ्नन्ति इत्यादौ हनेः “गमहनजनखनघसः स्वरेऽनडिक्किडति लुक्” ॥४।२।४४॥ इत्यल्लोपे “हनो ह्यो घ्नः” ॥२।१।११२॥ इत्यनेन ह्यो घ्नकरणात् हो घे च कृतेऽनेकदेशविकृतस्याप्यनन्यवद्भावात्तस्मिन् परे “नेङ्मादापतपदनदगदवपीवहीशमू-चिग्यातिवातिद्रातिप्सातिस्यतिहन्तिदेग्धौ” ॥२।३।७९॥ इति नेर्नो णः सिद्धः ।

न च वाच्यम् । प्रन्योर्हनेश्च योगे जातमात्र एव नेर्णः करिष्यते; तथा च कथमेतन्न्यायावकाश इति । “णषमसत्परे-” ॥२।१।६०॥ इति वचनात् त्याद्युत्पत्त्यादिपरकार्ये कर्तव्ये णत्वशास्त्रस्यासत्त्वेनाप्रवृत्तेः । एवमग्रेऽपि यथायोगमाशङ्कापरिहारौ वाच्यौ ।

अनुमापकं त्वस्य “सख्युरितोऽशावैत्” ॥१।४।८३॥ इत्यत्र इत इति । तद्धि सखीशब्दस्य ऐत्त्वनिषेधार्थम् । एतन्न्यायाभावे च सखीशब्दस्य ऐत्त्वप्राप्तिरेव नास्ति; सूत्रे

सखिशब्दस्यैव साक्षादुक्तेरिति कुतः सखीनिषेधार्थमित् इति ब्रूयात्; केवलमेतन्न्यायबलात् सखीशब्दस्यापि प्राप्नोतीत्यतस्तन्निषेधार्थमित् इत्युचे ।

अस्य च अस्थैर्यात् सूरशब्दस्य मर्त्तादित्वे सत्यप्येकदेशविकृतस्य शूरशब्दस्य मर्त्तादित्वं नास्ति; ततश्च यथा सूरस्य “मर्त्तादिभ्यो यः” ॥७।२।१५९॥ इति स्वार्थिके यप्रत्यये सूर्य इति स्यात्, तथा शूरस्य शूर्य इति न स्यात्, मर्त्तादिस्त्वाभावेन यप्रत्ययाभवनात् । अस्थैर्यख्यापकं तु “संख्याऽहर्दिवाविभानिशाप्रभाभाश्चित्रकर्त्राद्यन्तानन्तकारबाह्वरुर्धनुर्नान्दीलिपिलिविबलिभक्तिक्षेत्रजङ्गाक्षपाक्षणादारजनिदोषादिनदिवसाद्” ॥५।१।१०२॥ इति सूत्रे लिपिलिव्योग्रहणम् । एतन्न्यायस्थैर्ये ह्यन्यतरग्रहणेनापि सिध्येत् ॥ ७ ॥

भूतपूर्वकस्तद्वदुपचारः ॥ ८ ॥

यः प्राक् तथा भूत्वा सम्प्रत्यन्यथाभूतः स उपचारेण प्राच्यावस्थावानिव व्यवहार्यः । यथा ह्यस्तन्या दिवि परे, प्रणयहन् इत्यादौ, साक्षाद् हनाविवाद्यतन्यादौ परे प्रणयवधीद् इत्यादौ हनादेशस्य वधेर्भूतपूर्वहन् रूपत्वोपचारात्तस्मिन्नपि परे “नेङ्मादा-” ॥२।३।७९॥ इति नेर्नो णः सिद्धः ।

निवेदकं चास्य, “नेङ्मादा-” ॥२।३।७९॥ इति सूत्रे वधेरपाठः । तथाहि । प्रणिहन्ति इत्यादाविव प्रणयवधीदित्यादावपि तावन्नेर्णत्वमिष्टम्; तथा च हन्तिवद्वधिरपि सूत्रे पठितो विलोक्येत; यत्तु न पेठे, तदेतन्न्यायेन वधेर्भूतपूर्वहन् रूपत्वोपचारात्तस्मिन्नपि परेऽनेन नेर्णत्वं सेत्स्यतीत्याशयेनैव ॥

अस्य च क्वचिद् औदासीन्याद् विज्ञपय्य इत्यादौ “मारणतोषणनिशाने जश्” ॥४।३।३०॥ इत्यनेन कृतह्रस्वस्य जपेर्भूतपूर्वज्ञापिरूपत्वानुपचरणात् “लघोर्यपि” ॥४।३।८६॥ इत्यनेन लघूपान्त्यधातुलक्षणो णेर्य सिद्धः । औदासीन्यज्ञापकं तु, “सङ्ख्यानां ष्णाम्” ॥१।४।३३॥ इत्यत्र ष्णामिति बहुवचनम् । तद्धि अष्टानामित्यत्र परत्वाद् “वाऽष्टन आः स्यादौ” ॥१।४।५२॥ इत्यात्वे प्रथमं कृते नान्तत्वाभावाद् भूतपूर्वनान्तादपि सङ्ख्यावाचिशब्दादामो नाम्भावार्थं न्यस्तम् । यदि चायं न्यायोऽनुदासीनः स्यात्तदा बहुवचनं विनाऽप्येतन्न्यायादेवाष्टानामित्यत्र भूतपूर्वनान्तेऽपि नामादेशः स्यादिति किमर्थं बहुवचनं न्यस्येतेति ।

“स्थानीवावर्णविधौ” ॥७।४।१०९॥ “स्वरस्य परे प्राग्विधौ” ॥७।४।११०॥ इति परिभाषे एतन्न्यायस्यैव प्रपञ्चः । तथाहि । एताभ्यामवर्णविध्यादिविशेषसापेक्षं स्थानिवद्भावः साध्यते । एतन्न्यायेन तु सामान्यतः सर्वत्रैवेति ॥ ८ ॥

भाविनि भूतवदुपचारः ॥ ९ ॥

भाविनीमवस्थां भूतवदुपचर्य भाव्यवस्थासम्बन्धि कार्यं कार्यमित्यर्थः । तेन यथा नृणामित्यादौ निष्पन्ने पदत्वे “रषृवर्णात्रो ण एकपदेऽनन्त्यस्यालचटतवर्गशसान्ते” ॥२।३-१६३॥ इत्यनेन णत्वं क्रियते; तथा खणं, तक्षणमित्यादौ यद्यपि पदत्वं स्याद्युत्पत्त्यनन्तरं भावि तथापि भाविनः पदत्वस्य भूतवदुपचारान्नामावस्थायामपि खणादिशब्दानां “रषृवर्णात्-” ॥२।३।६३॥ इत्यनेन कृतणत्वानामेव न्यासः सिद्धः ।

निवेदकं त्वस्य “रषृवर्णात्-” ॥२।३।६३॥ इत्यनेन पद एव णत्वधानम् । तथाहि । णत्वं तावन्नृणामित्यादिपदेष्विव खणादिनामस्वपि दृश्यते । “रषृवर्णात्-” ॥२।३।६३॥ इति सूत्रे च पदे एव विहितम्, ततो ज्ञायते नाम्नां णत्वे कर्तव्ये एष न्यायोऽस्तीति धिया सूत्रे पदे इत्युक्तम् ।

अस्य अनैकान्तिकत्वाच्च अपाठीदित्यादौ कृतेऽन्यस्मिन् धातुप्रत्ययकार्ये (पश्चाद्) वृद्धिस्तद्वाध्योऽट् च इति न्यायेनाटः सर्वकार्येभ्यः पश्चाद्भावित्वात्, पठेः स्वरादित्वे भाविन्यपि भूतवदनुपचरणाद्, “व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्यातः” ॥४।३।४७॥ इति वृद्धिः सिद्धा ॥९॥

यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

सङ्ख्यया एकद्वयायादिवचननिर्देशेन चेति प्रकारद्वयेन मिथः समानां तुल्यानां पूर्वेषामुत्तरेषां च पदानां यथासंख्यं सङ्ख्ययाऽनतिक्रमेणैवानु अनुकूलं देशनं कथनं कार्यम् । आद्यमाद्येन, द्वितीयं द्वितीयेनेत्यादिरीत्यैव योजना कार्या, न त्वन्यथेत्यर्थः । योजनाया यादृच्छिकत्वे प्रसक्ते नियमनार्थोऽयं न्यायः । यथा “डेङ्स्योर्यातौ” ॥१।४।६॥ इत्यादौ स्थानिनोरादेशयोश्च द्विद्विसङ्ख्यत्वेन द्विवचननिर्दिष्टत्वेन च समत्वाद्यथासङ्ख्यं योजना सिद्धा । एतन्न्यायाभावे तु ‘डेङ्सिभ्यां सह यातोः प्रत्येकं योजनेत्याद्यप्याशङ्क्येत; निषेधकाभावात् । समानामिति किम् । “नमस्पुरसो गतेः कखपफिरःसः” ॥२।३।१॥ अत्र नमस्पुरसोः कखाद्यैः सह समानवचननिर्देशेऽपि यथासङ्ख्यं नास्ति; सङ्ख्यया तुल्यत्वाभावात् । तथा “तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ” ॥१।३।१४॥ इत्यत्र मुम्योरनुस्वारानुनासिकाम्यां सह समसङ्ख्यत्वेऽपि यथासङ्ख्यं नास्ति; वचननिर्देशेन तुल्यत्वाभावात् ।

संवादकं त्वस्य ‘चछटठतथे’ इति लघुना सूत्रेण सिद्धावपि “चटते सद्वितीये” ॥१।३।७॥ इति गुरुसूत्रकरणम् । तद्धि शषसानां चटतानां चैतन्न्यायाद्यथासङ्ख्यं योजना कार्येति ज्ञप्यर्थम् । चछेत्यादिसूत्रनिर्देशे तु यथासङ्ख्यं योजना न स्यात् ।

व्यभिचारी चायम् । “भुजिपत्यादिभ्यः कर्मापादाने” ॥५।३।१२८॥ इत्यत्र वचनवैषम्येऽपि यथासङ्ख्यसद्भावात् । “पूर्वावराधरेभ्योऽसस्तातौ पुर्वधश्चैषाम्” ॥७।२।११५॥ इत्यत्र च पूर्वावराधरशब्दानां “दिक्शब्दाद्विदेशकालेषु प्रथमापञ्चमीसप्तम्याः” ॥७।२।११३॥ इति सूत्रादनुवर्त्तमानैर्दिदेशकालैः सह सङ्ख्याया वचननिर्देशस्य च तुल्यत्वेऽपि यथासङ्ख्याभावात् ॥ १० ॥

विवक्षातः कारकाणि ॥ ११ ॥

भवन्ति न भवन्त्यन्यथा भवन्ति चेति शेषः । मिथोऽसाधारणलक्षणत्वात्कारकाणां नैयत्ये एव प्राप्ते तन्निषेधार्थोऽयं न्यायः । तत्र भवन्नं यथा । भिक्षा वासयतीत्यादौ भिक्षादेर्निर्व्यापारत्वेन हेतुमात्रत्वात्तत्त्वतोऽकारकत्वेऽपि स्वतन्त्रतया वासनादिव्यापारविवक्षया कर्तृकारकत्वं सिद्धम् । न च तत्त्वतोऽकारकत्वं नास्तीति वाच्यम्, यतो यदि भिक्षादेः कारकत्वमभविष्यत्तदा भिक्षयोषित इत्यादौ “कारकं कृता” ॥३।१।६८॥ इत्यनेन समासोऽभविष्यत्, यत्तु न स्यात्तद्विक्षादेरकारकत्वादेव; यच्चैवं भिक्षादेस्तत्त्वतोऽकारकत्वे सत्यपि भिक्षा वासयतीत्यादौ कर्तृकारकत्वं प्रयुक्तं दृश्यते, तद्विवक्षामात्रसिद्धमेव । अभवन्नं यथा । माषाणामशनीयादित्यादौ माषादीनां कर्मत्वे सत्यपि तद्विवक्षणात्सम्बन्धमात्रे षष्ठी सिद्धा । अन्यथा भवन्नं यथा । ओदनः स्वयं पच्यते, असिञ्चन-सीत्यादावोदनास्योः कर्मकरणयोरपि स्वातन्त्र्यविवक्षया कर्तृत्वं सिद्धम् ।

अनुवादकं चास्य, “स्मृत्यर्थदयेशः” ॥२।२।११॥ इत्यत्र कर्मणोऽकर्मत्वविकल्पस्य नियमार्थत्वम् । तथाहि । सर्वधातूनां कर्तृकर्मादिकारकाणि यदि कर्तृकर्मादिरूपतया विवक्ष्यन्ते तदा कर्तृकर्मादिरूपाणि स्युर्नो चेन्न, इति तावदनेन न्यायेन व्यवस्थाप्यते । एवं च स्मृत्यर्थदयेशामपि कर्मणः कर्मत्वं विवक्षावशात् स्याच्च न स्याच्चेत्यप्यागतम्; स्मृत्यर्थादीनामपि सर्वधातुग्रहणेन ग्रहणात् । ततश्चानया रीत्या स्मृत्यर्थादीनां कर्मणोऽकर्मत्वविकल्पे एतन्न्यायेन सिद्धे सति यदि “स्मृत्यर्थदयेशः” ॥२।२।११॥ इति सूत्रमारब्धम्, तदा सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति न्यायात्रियमार्थे विश्रान्तम् । यदि त्वेतन्न्यायेन वैकल्पिकमकर्मत्वं सिद्धं नाभविष्यत्तदा “स्मृत्यर्थ-” ॥२।२।११॥ इति सूत्रं, सिद्धे सत्यारम्भ इति न्यायाप्रवृत्तेर्नियमार्थं नाभविष्यदेव किन्तु विध्यर्थमेवाभविष्यत् । तदेवं “स्मृत्यर्थ-” ॥२।२।११॥ इति सूत्रस्य यन्नियमार्थत्वं तदिदं न्यायं विनाऽनुपपद्यमानं सदिदं न्यायं ज्ञापयतीति । “स्मृत्यर्थ-” ॥२।२।११॥ इति सूत्रोक्तो नियमश्चैवम् । “स्मृत्यर्थ-” ॥२।२।११॥ इति सूत्रोक्तधातूनां कर्मैव पक्षे अकर्मत्वविधानाच्छेषरूपेण विवक्ष्यते न तु

कारकान्तरमिति । तेन मात्रा स्मृतं, मनसा स्मृतमित्यादौ कर्तृकरणयोः शेषविवक्षाया अभ-
वनात् षष्ठी न स्यात् ।

सव्यभिचारश्चायम् । तेन सम्बन्धस्याकारकत्वमेव । ततश्च बहूनामिदं वस्त्रमि-
त्यत्र बहुशब्दात् “बह्वल्पार्थात्कारकादिष्टानिष्टे पशस्” ॥७।२।१५०॥ इति पशस् न स्यात्
॥ ११ ॥

अपेक्षातोऽधिकारः ॥ १२ ॥

अपेक्षा इष्टता, तत एवाधिकारः प्रवृत्तिमात्रिवृत्तिमांश्च ज्ञेयो, न तु तत्र किञ्चि-
ज्ज्ञापकमपेक्ष्यमिति भावः । न्यायानामिवाधिकारप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि केनचिज्ज्ञापकेनावश्य-
भाव्यमित्याशङ्कामुच्छेत्तुमयं न्यायः । यथा “णषमसत्परे स्यादिविधौ च” ॥२।१।६०॥
इत्यतः सूत्रादसत्पर इत्यधिकारो “रात्सः” ॥२।१।९०॥ इति यावदनुवर्तते नोर्द्धम्; स्यादि-
विधौ च इत्यधिकारस्तु, “नोर्म्यादिभ्यः” ॥२।१।९१॥ इति यावत्; इत्येषोऽर्थो ज्ञापकं
विनाऽपि सिद्धः ।

निश्चायकं चास्य “समानानां तेन दीर्घः” ॥१।२।१॥ इत्यत्र समानानामिति
निर्देशः । तथाहि । अत्र तावदामो नाम् “ह्रस्वापश्च” ॥१।४।३२॥ इत्यनेन कृतः स च तेन
तदा स्यात् यदि “आमो नाम्वा” ॥१।४।३१॥ इति पूर्वसूत्रादाम इति नामिति च पदे
तत्रानुवर्तते । तदनुवृत्तिश्चैतन्न्यायादेव सिध्यति न त्वन्यथा; ज्ञापकान्तराभावात् । तथा
“ऐदौत्सन्ध्यक्षरैः” ॥१।२।१२॥ इत्यत्र ऐत्वमस्य निश्चायकम् । इदं ह्यनुपसर्गाकारस्य ऐत्वं
“ऋत्यारुपसर्गस्य” ॥१।२।१॥ इत्यतोऽनुवर्तमानस्योपसर्गाधिकारस्य निवृत्तावेव सिध्यति;
तन्निवृत्तिश्चैतन्न्यायाधीनैव, ज्ञापकान्तराभावादिति ।

न चायमैकान्तिको यतो यद्यपेक्षावशादेवाधिकारप्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम्,
तदा “प्रत्यये च” ॥१।३।२॥ इत्यत्र चकार उत्तरत्र विकल्पानुवृत्त्यर्थः, “शषशे शषसं वा”
॥१।३।६॥ इत्यत्र च नवाधिकारे वा ग्रहणमुत्तरत्र विकल्पनिवृत्त्यर्थं कुतः क्रियेते, यत्तु कृते
तदस्यानैकान्तिकत्वादेव ।

विशेषातिदिष्टो विधिः प्रकृताधिकारं न बाधते इत्यपि न्यायोऽस्ति ।
यथा “धातोर्विवर्ण-” ॥२।१।५०॥ इत्यतोऽनुवर्तमानो धातोरित्यधिकारो “भूश्नोः”
॥२।१।५३॥ इत्यादिसूत्रत्रये विशेषातिदेशसद्भावादनक्तोऽप्येतन्न्यायबलेनात्रुटितत्वाद् “यो-
ऽनेकस्वरस्य” ॥२।१।५६॥ इत्यत्र पुनः प्रादुर्भूत इति । परमिदं प्रकृतन्यायेनापि सिध्यति
इत्यतः सोऽत्रैवान्तर्भूतः ।

मण्डूकप्लुतिन्यायोऽप्यस्यैव प्रपञ्चः । तथाहि । यथा मण्डूकः प्लवमानोऽन्तरा कियती-चिद् भुवं मुक्त्वाऽग्रे पतति, तथा यत्र पूर्वसूत्रस्थोऽधिकारोऽन्तरा कतिचित्सूत्राणि मुक्त्वाऽग्रे याति तत्र तावन्मण्डूकप्लुतिन्यायो, यथा “अज्वर्गात् स्वरे वोऽसन्” ॥१२।४०॥ इति सूत्रस्थोऽसन्नित्यधिकारो, “अइउवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीदादेः” ॥१२।४१॥ इति सूत्रमन्तराले मुक्त्वा “तृतीयस्य पञ्चमे” ॥१३।१॥ “प्रत्यये च” ॥१३।२॥ इति सूत्रयोर्गतः, तेन हि ककुम्भण्डलम्, अम्मय इत्यादौ समासान्तर्वर्त्तिविभक्त्या “नाम सिदयव्यञ्जने” ॥११।२१॥ इत्यनेन च क्रमात्पदसंज्ञाभवनात्पदान्तस्थस्यापि मस्यासत्त्वात् “तौ मुम-” ॥१३।१४॥ इत्यनुस्वारानुनासिकौ नामूताम् । अत्रापि चाधिकारप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपेक्षात एव सिद्धिरस्ति, न तु किञ्चिज्ज्ञापकमपेक्षितमिति ॥ १२ ॥

अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः ॥ १३ ॥

परिणामः परावर्त्तः; कार्य इति शेषः । प्रागन्यविभक्त्यन्तस्य पदस्य पुस्तोऽनुवर्त्तनेऽन्यविभक्त्यन्तीभवनं विरुध्यते; न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति इत्यतस्तदनुपपत्तिनिराकरणार्थोऽयं न्यायः । यथा “अत आः स्यादौ जसूभ्याम्ये” ॥१४।१॥ इत्यतोऽनुवर्त्तमानस्य षष्ठ्यन्तस्याप्यत इति पदस्य “भिस ऐस्” ॥१४।२॥ इत्यत्र पञ्चम्यन्ततया परिणामः ।

निर्णायकं त्वरस्य “अद् व्यञ्जने” ॥२।१।३५॥ इत्यत्र स्थानिनोऽनुपादानम् । तथाहि । अत्र तावदिदम् - शब्दः स्थानी इष्टो, यदि च पूर्वसूत्रस्थः षष्ठ्यन्त एव स तत्रानुवर्त्त्यते, तदा “षष्ठ्यान्त्यस्य” ॥७।४।१०६॥ इति परिभाषया मस्यैवादादेशः प्राप्नोति, संपूर्णस्य च इदमोऽदादेशः अस्येत्यादिप्रयोगेषु दृश्यते, अतो “अद् व्यञ्जने” ॥२।१।३५॥ इति सूत्रे प्रथमान्त इदं शब्दः स्थान्युक्तो विलोक्यत एव; एवं सत्यपि यदत्र स्थानी सर्वथा नोपात्तस्तदेतन्न्यायबलात् षष्ठ्याः प्रथमात्वपरिणामसम्भावनयैव । तथा “अनक्” ॥२।१।३६॥ इति सूत्रे विशेषणस्य प्रथमान्तत्वमेतन्न्यायनिर्णायकं, तद्धि विशेष्यस्येदमः प्रथमान्ततां सूचयति; सा चैतन्न्यायादेव सिध्यति नान्यथा ।

अस्य च चलत्वात् “तृतीयस्य पञ्चमे” ॥१३।१॥ इत्यतोऽनुवर्त्तमानस्य तृतीयस्येति पदस्य पञ्चम्यन्ततया परिणमनायां सिद्धावपि “ततो हश्चतुर्थः” ॥१३।३॥ इत्यत्र तत इत्युक्तम् ॥ १३ ॥

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ १४ ॥

सम्भवति, ग्रहणं, कार्यमिति त्रयः शब्दा अत्राध्याहार्याः । अर्थवतः प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा ग्रहणे सम्भवति सत्यनर्थकस्य ग्रहणं न कार्यम् । शब्दसारूप्यादुभयोर्ग्रहणे प्रसक्ते सत्ययं न्यायः । एवमग्रेतनेऽपि वाच्यम् । तत्र प्रत्ययस्य यथा । “तीयं डित्कार्ये वा” ॥१४।१४॥ इत्यत्र “द्वेस्तीयः” ॥७।१।१६५॥ इत्यादिविहितसार्थकतीयस्य सम्भवाज्जातीयसम्बन्धी तीयो न गृह्यते । तत्र हि जातीय एव प्रकारार्थवाचित्वात् सार्थको न तु तीयः । तेन षट्जातीयायेत्यादौ “तीयं डित्कार्ये वा” ॥१४।१४॥ इत्यनेन स्मायादयो न स्युः । प्रकृतेर्यथा । प्लीहानौ, प्लीहान इत्यादौ हनो निरर्थकत्वात् “इन्हन्पूषार्थम्णः शिष्योः” ॥१४।८७॥ इति सूत्रोक्तनियमाभवेनेन “नि दीर्घः” ॥१४।८५॥ इति दीर्घः ।

ज्ञापितकरं चास्य, तृस्वसृनप्तृनेष्ट्वष्टक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रो घुट्यार् ॥१४।३८॥ इति सूत्रे तृशब्दान्तानामपि नष्पादीनां पृथगुपादानम् । तद्धि नष्पादीनामौणादिकतृप्रत्ययान्तानामपि उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानीति न्यायादव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दत्वेन तृशब्दस्यानर्थकत्वान्तथा चैतन्न्यायेन निषेधभवनात् तृशब्देन संग्रहो न सेत्स्यतीत्याशङ्क्या कृतम् । यदि चायं न्यायो नाभविष्यत्तदा नष्पादीनां तृशब्दस्यानर्थकत्वेऽपि तृशब्देनैव संग्रहसम्भवात्पृथगुपादानं नाकरिष्यदेव ।

चञ्चलशायम् । “अनिस्मन्ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति” न्यायेनापोद्यमानत्वात् चञ्चलन्तारव्यापकं तु “सङ्ख्याडतेश्चाशक्तिष्टेः कः” ॥६।४।१३०॥ इत्यत्र इत्यन्तानां “इत्यतु सङ्ख्यावत्” ॥१४।३९॥ इत्यनेन सङ्ख्यावत्करणात् सङ्ख्याशब्देन ग्रहणे सिद्धेऽपि पृथग् ग्रहणम् । तद्धि त्यन्तानां वर्जने इत्यन्तानामपि वर्जनं प्रसङ्गक्ष्यतीत्याशङ्क्या कृतम्; यदि चायमचञ्चलः स्यात्तदा त्यन्तवर्जने इत्यन्तवर्जनप्रसङ्गस्य शङ्काऽपि नास्ति, इतौ तेनर्थकत्वादिति किमर्थं तच्छङ्क्या पृथग् इति गृहीयात्; यत्तु गृहीतस्तदेतन्न्यायस्य चञ्चलत्वेन विश्वासाभावात्त्यन्तवर्जने इत्यन्तवर्जनप्रसङ्गशङ्क्यैव ॥ १४ ॥

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ १५ ॥

सम्भवतीति शेषः । एवमग्रेऽपि यथायोगं वाच्यम् । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गम्, तदाश्रित्योक्तो विधिरप्युपचाराल्लक्षणम्; पदं पदं प्रति उक्तः प्रतिपदोक्तः; तयोर्द्वन्द्वः । ततश्च यत्सामान्येन लिङ्गमात्रं निर्दिश्य विहितं तल्लक्षणं तच्च लक्षणेन चरतीति वाक्ये “चरति” ॥६।४।११॥ इत्यनेनेकणि लाक्षणिकमित्यप्युच्यते । यत्तु नामग्राहं विहितं तत्

प्रतिपदोक्तम् । तत्रोभयोर्ग्रहणे सम्भवति सति प्रतिपदोक्तं ग्राह्यं, न तु लाक्षणिकम् । यथा “नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुत्परे” ॥१।३।८॥ इत्यत्र लाक्षणिकनकारस्या-
ग्रहणात् त्वन्तत्र इत्यादौ नस्य सो न स्यात् । अयं हि नः “तौ मु” ॥१।३।१४॥ इत्यनेनानु-
नासिक इति सामान्येनैव विहितः । परं वल्ल्यादिछत्रदेशे ककुदं दृष्ट्वा गवाऽत्र भाव्यमिति-
वक्तकारं पुरो दृष्ट्वा तकारस्वानुनासिकेन नकारेणात्र भाव्यमित्यनया युक्त्या लक्षणाच्चिह्न-
दागत इत्यतो लाक्षणिकः । प्रतिपदोक्तस्य तु नस्य सः स्याद् । यथा भवांस्तत्र । अयं हि
नो नोऽन्त इति नकारमेवोक्त्वा विहितत्वात्प्रतिपदोक्तः ।

रव्यातिकरं त्वस्य, “एकार्थं चानेकं च” ॥३।१।२२॥ इत्यनेनैव सिद्धेऽपि बहु-
व्रीहौ, “आसन्नादूराधिकाध्यर्द्धाद्धीदिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे” ॥३।१।२०॥ इत्यादि प्रतिपदोक्तं
बहुव्रीहिविधानम् । तद्धि “प्रमाणीसङ्ख्याडुः” ॥७।३।१२८॥ इति ङसमासान्तविधावेत-
द्बहुव्रीहिग्रहणार्थम् । तेनासन्ना दश येषां ते आसन्नदशाः इत्यादावेव ङः स्यात्; “एकार्थं
चानेकं च” ॥३।१।२२॥ इत्येतत्सूत्रनिष्पन्ने तु बहुव्रीहौ ङो न स्यात् । यथा प्रिया दश येषां
ते प्रियदशानः इत्यादि ।

अस्य चाविधारयत्वात् “ह्रस्वस्य गुणः” ॥१।४।४१॥ इत्यत्र प्रतिपदोक्त-
वल्लाक्षणिकोऽपि ह्रस्वो ग्राह्यः । यथा हे कर्तः, हे निष्कौशाम्बे; अत्र हि कर्तृशब्दस्य तृः
“णकतृचौ” ॥५।१।४८॥ इत्यनेन तृरुपस्यैवास्य विधानात्प्रतिपदोक्तः; निर्गतः कौशाम्ब्याः
“गोश्चान्ते-” ॥२।४।९६॥ इति ह्रस्वे निष्कौशाम्बिरित्यत्र इकारस्तु, “गोश्चान्ते-”
॥२।४।९६॥ इत्यनेन ह्रस्व इति सामान्योक्तेऽपि कौशाम्बीशब्दे ईकारं स्थानिनं दृष्ट्वा तस्य
स्वकीय इकारः कृत इत्यनया रीत्या लक्षणाच्चिह्नदेवागत इति कृत्वा लाक्षणिक एव ।

अस्य च न्यायस्य क्वचित् क्वचिल्लक्षणेन व्याकरणेन निष्पन्नं लाक्षणिकमव्युत्पन्नं तु
प्रतिपदोक्तमित्यप्यर्थ उदाहृतो दृश्यते । यथा हनो ह्य० दिवि, अहन् इत्यस्य लाक्षणिकत्वात्
“अहः” ॥२।१।७४॥ इति नस्य रुर्न स्यात् कित्त्वव्युत्पन्नस्य दिनार्थस्यैवाहनृशब्दस्येति ।
सोऽपि पूर्वोक्तया व्याख्ययैव संगृहीतो द्रष्टव्यः । तथाहि । सामान्येन ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियाति-
पत्तिषु तावदडागम उक्तः । इह तु ह्यस्तनीचिह्नं दृष्ट्वा अद् कृतः; तथा सामान्येन व्यञ्जना-
न्ताद्धातोर्देर्लुगूचे; इह तु हन्धातुं व्यञ्जनान्तं दृष्ट्वा देर्लुक् चक्रे इति लक्षणाच्चिह्नदेवागतत्वं
त्याद्यन्ताहृशब्दस्य । दिनार्थस्त्वयमुणादौ “श्चन्मातरिश्चन्-” (उणादि-१०२) इति सूत्रे
ईदृगेव नामग्राहमुक्त इति कृत्वा प्रतिपदोक्त इति । एतदनुसारेणान्यत्रापि यथायोगं
लाक्षणिकप्रतिपदोक्तता भावयित्वा दर्शनीया ॥ १५ ॥

नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ १६ ॥

नाममात्रनिर्देशे स्त्रीत्वादिलिङ्गविशिष्टमपि नाम ग्राह्यम् । शब्दभेदादर्थभेदाच्चाप्राप्त-
स्य ग्रहणस्य प्रापणार्थोऽयं न्यायः । एवमुत्तरन्यायेऽपि वाच्यम् । यथा “त्यदामेनदेतदो
द्वितीयाटौस्यवृत्त्यन्ते” ॥२११३३॥ इत्यत्र त्यदामिति नाममात्रनिर्देशेन त्यदाद्यधिकारे सर्वत्र
स्त्रीत्वादिविशिष्टानामपि त्यदादीनां ग्रहणात् सा स्या इत्यादौ “तः सौ सः” ॥२११४२॥
इति से कर्त्तव्ये त्यदादेः सेश्च आपा व्यवधानं न स्यात्; आपः स्त्रीलिङ्गवैशिष्ट्यजन्यत्वेन
कार्ये कारणोपचारातीत्या स्त्रीलिङ्गवैशिष्ट्यमात्ररूपत्वविवक्षणात् । तथा च आप एत-
न्यायात्यदादिनामग्रहणेनापि ग्रहणस्य सिद्धेः । नामग्रहणे इति किम् । यत्र सलिङ्गनिर्देश-
स्तत्र तल्लिङ्गविशिष्टस्यैव ग्रहणं यथा स्यात् । तेन “अतः कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णीपात्रेऽ-
नव्ययस्य” ॥२१३५॥ इत्यत्र कुशानिर्देशादथस्कुशावदयःकुश इत्यत्र रः सो न स्यात् ।

स्फातिकरं चास्य “राजन्सखेः” ॥७१३१०६॥ इत्यत्र राजन्निति नान्तनिर्देशः ।
स हि स्त्रीलिङ्गे अनकारान्ते राजन्शब्दे अट्समासान्तनिषेधार्थः, यथा महती च सा राज्ञी
च महाराज्ञी । यदि चायं न्यायो न स्यात्तदा राजसखेरित्युच्यमाने महाराज्ञीत्यत्र प्राप्तिरेव
नास्ति, राज्ञीत्यस्य भिन्नशब्दत्वादिति कुतस्तन्निषेधार्थं नान्तनिर्देशः क्रियेत; यत्तु कृतस्त-
द्राजसखेरित्युच्यमाने राजेति नाममात्रनिर्देशस्यैव भवनात्, तथासति चैतन्यायेन
राज्ञीशब्देऽप्यट्समासान्तप्रसङ्गभवनं सम्भाव्य तन्निषेधनार्थमेव ।

अस्य च चपलत्वात् “सर्वादि विष्वग्देवाड्ङिः क्वञ्चौ” ॥३१२१२२॥ इति
ङिर्विषूचीशब्दान्न स्यात् । तथासति विषूचद्रयङ् इत्यनिष्टरूपापत्तेः ॥ १६ ॥

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुबन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ १७ ॥

यस्माच्छब्दाद्यः प्रत्ययो विधीयते सा तस्य प्रकृतिः, स चात्र सामर्थ्याद्धातुरूपाव,
यङ्लुबन्तत्वस्यान्यत्रासम्भवात् । एवमुत्तरन्यायेऽपि वाच्यम् । यस्य धातोः केवलस्य
यत्कार्यमुक्तं तत्तस्य यङ्लुबन्तस्यापि स्यात् । तेन प्रणिदत्ते इत्यत्र केवल इव यङ्लुबन्ते-
ऽपि दागि परे, ‘नेङ्मादा-’ ॥२१३७९॥ इति नेर्नो णः सिद्धः; यथा प्रणिदादेति ।

सत्ताकरं चास्य “एकस्वरादनुस्वारेतः” ॥४१४५६॥ इति * वृहत्सूत्ररचनम् ।
तथाहि । अनुस्वारेतस्तावत् कृगादिधातवस्ते च सर्वेऽप्येकस्वरा एव सन्ति; नन्वेकस्वराः
कश्चिदप्यनुस्वारेदस्तीत्यतः “एकस्वराद्” - ॥४१४५६॥ इत्यस्य व्यवच्छेद्याभावात्कर्त्त-
व्यादाविङ्निषेधार्थमनुस्वारेत इत्येतावताऽपि सूत्रेण सरति ।

* वृह - धातुरपि बृह - समानार्थो वृद्धौ वर्तते इति वकारनिर्देशोऽत्र न विरुद्धयते ।

अथेत्यं ब्रूषे; अस्ति हनादेशो वधधातुरदन्तत्वादनेकस्वरः स्थानिवद्भावादानुस्वारे-
च्च, तत्प्रयोगेषु चावधीदित्यादिष्वङ्निषेधो न दृश्यते; अनुस्वारेत इत्येतावदेव च सूत्रं यदि
क्रियते तदा अवधीदित्यादिष्वङ्निषेधः प्रसज्यते इति चेत्तर्हि तस्येङ्निषेधनिवृत्त्यर्थं 'अ-
वधानुस्वारेत' इति सूत्रमस्तु; "एकस्वरादनुस्वारेतः" ॥४१४।५६॥ इत्येतावत्तु किमर्थम् ।
एवं सूत्रकृतिर्हि तदैव सार्थिका स्याद्यदि न केवलमेको वधधातुः किन्त्वन्येऽपि बहवो
धातवोऽनेकस्वरानुस्वारेतः स्युर्न त्वन्यथा । तादृशाश्च बहवो धातवस्तदैव सम्भवेयुर्यदि
कृगादीन् यङ्लुबन्तीकृत्यैष न्यायः स्फोर्यते । तद्यथा कृधातुर्यङ्लुबन्तत्वे चर्क इत्यादि-
रूपत्वादनेकस्वर एतन्न्यायस्फोरणादनुस्वारेच्चेति; ततश्च चर्करितेत्यादाववधीदित्यादावपि
चेङ्निषेधनिवृत्त्यर्थत्वाद् "एकस्वारादनुस्वारेतः" ॥४१४।५६॥ इति सूत्रकृतिः सार्थिका
स्यात् । तदेवमिमं न्यायं विनाऽनुपपद्यमानमनेकस्वरानुस्वारेद्भावाद्बाहुल्यं विनाऽनुपपद्यमानं
"एकस्वरादनुस्वारेतः" ॥४१४।५६॥ इति बृहत्सूत्रकरणमिमं न्यायं ज्ञापयति ।

चटुलश्चायमग्रेतनेनापोद्यमानत्वात् ॥ १७ ॥

तिवा शवाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च ।

एकस्वरनिमित्तं च पञ्चैतानि न यङ्लुपि ॥ १८ ॥

निर्दिष्टमिति तिवेत्यादि चतुर्षु योज्यम् । ततश्च तिवादिनिर्दिष्टमेकस्वरशब्दमुच्चार्य
विहितं च कार्यं विवक्षितधातोर्यदि यङ्लुप् स्यात्तदा न स्यात् । पूर्वेणातिप्रसङ्गे प्राप्ते तन्नि-
षेधपरोऽयं न्यायः । तत्र तिवा निर्दिष्टं द्विधा । अलुप्तेन, लुप्तेन च । तत्रालुप्तेन
यथा । "न कवतेर्यङ्" ॥४११।४७॥ इति कस्य चत्वनिषेधः । अयं कोकूयते इत्यादौ
स्याच्चोक्तवीतीत्यादौ तु न । लुप्तेन यथा । "डे पिबः पीप्य" ॥४११।३३॥ इति पीप्या-
देशः । अयं पिबतेः केवलस्य स्याद्यथा पिबन्तं प्रायुक्त अपीप्यत्; यङ्लुबन्तस्य तु न
स्याद्यथा पापतं प्रायुक्त अपापयत् ।

शवा निर्दिष्टं यथा । "निसस्तपेऽनासेवायाम्" ॥२।३।३५॥ इति निसः सस्य
षत्वम् । इदं निष्ठपतीत्यादौ स्यान्निस्तातपीति इत्यादौ तु न ।

अनुबन्धेन निर्दिष्टं यथा । "गापास्थासादामाहाकः" ॥४।३।९६॥ इति एत्वम् ।
इदं हेयादित्यादौ स्याज्जहायादित्यादौ तु न ।

गणेन निर्दिष्टं त्रिधा । सङ्ख्यया, आदिशब्देन, बहुवचनेन च । तत्र
संख्यया यथा । "रुत्पञ्चकाच्छिदयः" ॥४।४।८८॥ इतीद् । अयं स्वपितीत्यादौ स्यात्-
सोषोप्तीत्यादौ तु न । आदिशब्देन यथा । "लृदिद्द्युतादिपुष्यादेः परस्मै ॥३।४।६४॥

इत्यङ् । अयमद्युतदित्यादौ स्यात्, अदेद्योतीदित्यादौ तु न । बहुवचनेन यथा । “तेर्ग्रहा-
दिभ्यः” ॥४१४।३३॥ इत्यनेन ग्रहादिभ्यः परस्याशितस्तिप्रत्ययस्यादौ “स्ताद्यशितः-”
॥४१४।३२॥ इत्यनेन प्राप्तस्य इटोऽनुज्ञाविधिः । स भणितिः इत्यादौ स्यात्, बम्भाण्टि-
रित्यादौ तु न ।

एकस्वरनिमित्तं यथा । “एकस्वरादनुस्वारेतः” ॥४१४।५६॥ इतीङ्निषेधः ।
अयं शक्त इत्यादौ स्यात्, शाशकित इत्यादौ तु न । नन्वु शाशकित इत्यादावेकस्वर-
त्वाभावादेव “एकस्वरादनुस्वारेतः” ॥४१४।५६॥ इति सूत्रं न प्रवत्स्यति किं न्यायेन ।
सत्यम् । परं शकिधातुर्यद्येकस्वरस्तदा प्रकृतिग्रहणे यङ्लुबन्तस्यापि० इति न्यायात्
शाशकिरप्येकस्वर उच्यते । तथा चात्रापि “एकस्वरादनुस्वारेतः” ॥४१४।५६॥ इतीङ्निषेधः
प्राप्नोति, परमेतन्न्यायेन निषेधान्न स्यात् ।

व्यक्तिकरं त्वस्य तत्तत्सूत्रेषु तिवादिनिर्देशा एव । तथाहि । तिवादिनिर्देशा-
स्तावत्तत्तत्सूत्रेषु कृतास्तेषां च विशेषः प्रायोऽन्यः कोपि न, एतावांस्तु दृश्यते; यदुत
यङ्लुबन्तप्रयोगेषु तत्तत्सूत्रोक्तकार्याणि न सन्तीति । ततोऽर्थापत्त्या ज्ञायते, एतदर्थमेवैते
कृता इति ।

तरलत्वं त्वस्याद्ये पञ्चमे चांशे न दृश्यते; शेषेषु तु दृश्यते । तत्र द्वितीये
यथा । अपात् इत्यादाविव, अपापात् इत्यादावपि “पिबैतिदाभूस्थः सिचो लुप्पस्मै न
चेट्” ॥४१३।६६॥ इत्यनेन शव्निर्दिष्टोऽपि सिचो लुबिङ्निषेधश्चाभूताम् । तृतीये यथा ।
नृत्त इत्यादाविव नरीनृत्त इत्यादावपि “डीयश्च्यैदितः क्तयोः” ॥४१४।६१॥ इत्यनेनानुबन्ध-
निर्दिष्टोऽपीङ्निषेधोऽजनि । तुर्ये यथा । स्पृष्टा इत्यादाविव, स्पृशेर्यङ्लुपि रागमे तिबि
पस्प्रष्टि इत्यादावपि “स्पृशादिसृपो वा” ॥४१४।११२॥ इत्यनेन गणनिर्दिष्टोऽप्यदागम
आगात् ॥ १८ ॥

सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य ॥ १९ ॥

सन्निपातति सङ्गच्छते कार्यमस्मिन्निति सन्निपातो निमित्तम्; तल्लक्षणं चिह्नं यस्य स
सन्निपातलक्षणः । कोऽर्थः । निमित्तरूपमव्यभिचारि चिह्नं दृष्ट्वा निर्णीतप्रवृत्तिकः;
स्वनिमित्तादुद्भूत इति यावत् । स विधिस्तस्य प्रस्तावात् स्वनिमित्तस्य विधाते निमित्तं न
स्यात् । लोके पितृघातकपुत्रादौ कार्यादपि कारणविधातस्य दर्शनाद् व्याकरणे तथात्व-
निषेधार्थोऽयं न्यायः । यथा पपाच इत्यत्र णवा जातमनेकस्वरत्वं “धातोर्नेकस्वरादाम्
परोक्षायाः कृभ्वस्तिचानु तदन्तम्” ॥३१४।४६॥ इत्यामादेशनिष्पादनेन णवो विधाताय

न स्यात् ।

उद्गावकं त्वस्य “धातोर्नेकस्वरात्” ॥३।४।४६॥ इत्यत्र सामान्येनानेकस्वराद्-
इत्युक्तिः । तथाहि । धातोर्नेकस्वरत्वं तावद् द्विधा; परोक्षाहेतुकमन्यच्च । आद्यं पचादीनां;
द्वितीयं चकासादीनाम् । तत्र द्वितीये “धातोर्नेकस्वरात्-” ॥३।४।४६॥ इत्यामादेशो
दृश्यते; यथा चकासामास । आद्ये तु न; यथा पपाच । एवं सत्यपि सूत्रेऽनेकस्वरादिति
सामान्येनैव यदुक्तं तदेतन्न्यायाशयैव ।

कचिद् अश्रयति चायम्; तेनातिजरसैरित्यत्रातिजरशब्दस्यादन्तत्वेन निष्पन्नोऽपि
भिस ऐस् जरसादेशहेतूभवेनेन स्वहेतोरदन्तत्वस्य विधाताय जातः । अश्रयत्तानिवेदकं तु
“भिस ऐस्” ॥१।४।२॥ इत्यत्र एस्करणेऽपि देवैरित्यादिप्रयोगसिद्धावपि ऐसः करणम् ।
तथाहि । ऐस्तावदतिजरसैरित्यस्य सिद्धार्थं कृतः । यदि चायमभ्रंशशील एव स्यात्तदा
“गोश्रान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयोबहुव्रीहौ” ॥२।४।९६॥ इति कृतह्रस्वजराशब्दस्य ऐसि
जरसादेश एव न प्राप्नोति; ऐसः स्वनिमित्तस्यातिजरशब्दाकारान्तत्वस्य विधातकत्वा-
सम्भवात् । तथा च न कथमप्यतिजरसैरिति सिध्येत् । तथापि यदैस्कृतस्तदेतन्न्यायस्य
भ्रंशशीलत्वादसि परे निर्विघ्नजरसादेशभवनसंभावनयैव ॥ ११ ॥

आसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ २० ॥

प्रकृतेराश्रितं यत् स्याद् यद्वा पूर्वं व्यवस्थितम् ।

यस्य वाऽल्पनिमित्तानि अन्तरङ्गं तदुच्यते ॥१॥

प्रत्ययस्याश्रितं यत् स्याद्बहिर्वा यद् व्यवस्थितम् ।

बहूनि वा निमित्तानि यस्य तद्बहिरङ्गम् ॥२॥

बहिरङ्गं कार्यमन्तरङ्गे विधौ कर्तव्येऽसिद्धमसदिव स्यात् । बहिरङ्गस्य दौर्बल्य-
ख्यापनार्थोऽयं न्यायः । यथा गिर्योरित्यादौ प्रत्ययाश्रितत्वाद्विधौ व्यवस्थितत्वाद्वा बहिरङ्गस्य
यत्वस्य प्रकृत्याश्रितत्वात्पूर्वव्यवस्थितत्वाद्वाऽन्तरङ्गे “भ्वादेर्नामिनो दीर्घो वोर्व्यञ्जने” ॥२।-
१।६३॥ इति दीर्घविधौ कर्तव्येऽसिद्धत्वाद्दीर्घो नाभूत् । तथा तच्चारु इत्यादौ चवर्गयोगजं
चत्वमुभयपदाश्रितत्वाद्वहिरङ्गमेकपदाश्रितत्वादन्तरङ्गे “चजः कगम्” ॥२।१।८६॥ इति कत्वे
कर्तव्येऽसिद्धमित्यतः कत्वं न ।

आविर्भावकं चास्य “न सन्धिङ्गीयक्कि द्विदीर्घासद्विधावस्कलुकि” ॥७।४।१११॥
इति सूत्रे सन्धिविधित्वेन द्वित्वविधौ स्थानिवद्भावनिषेधे सिद्धेऽपि द्विग्रहणम् । तद्धि
दद्धयत्र इत्यादौ यत्वादेरेतन्न्यायप्राप्तासिद्धत्वद्वारेणापि जायमानस्य स्थानिवद्भावस्य
निषेधार्थम् । तथाहि । दद्धयत्रेत्यादौ धस्य “अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने” ॥१।३।३२॥ इति

द्वित्वे क्रियमाणे "स्वरस्य परे प्राग्विधौ" ॥७।४।११०॥ इत्यनेन यत्वादेः स्थानिवद्भावो विधीभवन् सन् "न सन्धि-" ॥७।४।१११॥ इति सूत्रे सन्धिग्रहणेन निषिद्धः, द्वित्वस्य सन्धिविधित्वात् । द्वितीयतृतीयपादयोर्विधी हि क्रमात्स्वरव्यञ्जनसन्धी उच्येते । एवं स्थिते पुनः सूरिणाऽऽशङ्कि; धस्य द्वित्वमद्यापि दुर्घटम्; यतः "स्वरस्य परे प्राग्विधौ" ॥७।४।११०॥ इत्यनेन यत्वादेर्यः स्थानिवद्भावः प्राप्तः स एव "न सन्धि-" ॥७।४।१११॥ इत्यपवादसूत्रेण निषेद्धं शक्यते । परं असिद्धं बहिरङ्गमिति न्यायेन यत्वादेशसिद्धत्वद्वारेण यः स्थानिवद्भावः प्राप्नोति स दुर्निवार इत्यतोऽस्य न्यायस्य बाधनार्थं "न सन्धि-" ॥७।४।१११॥ इति सूत्रे सन्धितः पृथग् द्विग्रहणं कृतं विलोक्यते । द्वित्वविधावेतन्यायप्राप्तासिद्धत्वद्वारेणापि यत्वादेः स्थानिवद्भावो माभूदित्येवमर्थम्; इति भत्वा सूरिणा "न सन्धि - ॥७।४।१११॥ इति सूत्रे सन्धितः पृथग्द्विग्रहणं कृतम् । एवं च बाधकस्य द्विग्रहणस्य बाध्याविनाभावित्वाद्वाध्यरूपैतन्यायाविर्भावकत्वं सुघटमेव ।

परिप्लवश्चायमुत्तरेण प्लाव्यमानत्वात् ॥ २० ॥

न स्वरानन्तर्ये ॥ २१ ॥

स्वरयोरानन्तर्ये सति यदन्तरङ्गं कार्यं क्रियते तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गमसिद्धं न स्यात् । पूर्वेण प्राप्तस्यातिप्रसङ्गस्य निषेधार्थोऽयं न्यायः । यथा इयेष; बभूवुषा । अत्र बहिरव्यवस्थितत्वाद्वहिरङ्गोऽपि इषधातोर्गुणः क्सोरुषादेशश्च पूर्वव्यवस्थितत्वादन्तरङ्गे यथाक्रमं "पूर्वस्यास्वे स्वरे खोरियुव्" ॥४।१।३७॥ इतीयादेशे "धातोर्खिर्ण-" ॥२।१।५०॥ इत्युवादेशे च कर्तव्ये असिद्धो नाभूत्, स्वरयोरानन्तर्यसद्भावात् । तथाचेयुवादेशौ सिद्धौ ।

सम्भावकं चास्य "वृत्त्यन्तोऽसषे" ॥१।१।२५॥ इति निर्देशः । अत्र हि वृत्त्यन्तशब्दाग्रस्थस्य से रोः "अतोऽतिरोरुः" ॥१।३।२०॥ इत्यनेन कृतस्य उत्त्वस्य पदान्तरस्थाकारसापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य "अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल्" ॥१।२।६॥ इत्यनेन प्राक्स्थिताकारेण सह ओत्वे एकपदापेक्षत्वेनान्तरङ्गे कर्तव्ये पूर्वन्यायेन यद्यसिद्धत्वं स्यात्तदा ओत्वस्याभवने "वृत्त्यन्तोऽसषे" ॥१।१।२५॥ इति निर्देशः सम्भवत्येव न । यत्त्वेवं निर्दिष्टं तज्जायते, एतन्न्यायेन प्राग्न्यायबाधभवनादुत्वस्यासिद्धत्वं न जायत इति ।

परिप्लवता त्वस्य न सम्भाव्यते । प्राक्तनन्यायश्च "स्थानीव-" ॥७।४।१०९॥ इति "स्वरस्य" ॥७।४।११०॥ इति परिभाषयोः सजातीयोऽयं तु "न सन्धि-" ॥७।४।१११॥ इति परिभाषायाः ॥ २१ ॥

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ॥ २२ ॥

मुख्यस्य बलिष्ठताख्यापनार्थोऽयं न्यायः । यथा “चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे” ॥३।१।१३८॥ इति सूत्रे स्थेणोर्मुख्यकर्तृश्रणस्येति व्याख्यातम् । तथाहि । “चरणस्य-” ॥३।१।१३८॥ इति सूत्रस्यार्थादि तावदेवम् । तत्तद्वेदशाखाऽध्ययनहेतुकतत्तद्व्यपदेशभाजो द्विजन्मानश्रणाः कठादयः । प्रमाणान्तरप्रतिपन्नस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनमनुवादः । ततश्चाद्यतन्यां परभूतायां यौ स्थेणौ धातू तयोः कर्तृत्वेन सम्बन्धिनो ये चरणास्तेषां सजातीयैरेव पदैरारब्धो यो द्वन्द्वः सोऽनुवादविषये समाहारः स्यात् । यथा प्रत्यष्ठात्कठकालापम्, उदगात्कठकौथुमम् । एषां प्रतिष्ठेदयावनुवदन् कश्चिदिदमाह । अत्र कठाश्च कालापाश्चेति समासे “चरणस्य-” ॥३।१।१३८॥ इति सूत्रेण समाहारोऽभूत्; करणादित्वेन सम्बन्धित्वे तु समाहारो न स्यात् । यथा प्रत्यष्ठात् कठकालापाम्यां कश्चिदित्यादि । एवं च स्थेणोः करणादित्वेनापि सम्बन्धिता चरणानां संभवति; सम्बन्धहेतूनां कारकाणां षट्सङ्ख्यत्वात् । तथापि “चरणस्य स्थेणः-” ॥३।१।१३८॥ इति सूत्रवृत्तौ यत् स्थेणोः कर्तृत्वेन सम्बन्धिनो ये चरणा इति व्याख्यातं तत्कर्तुरेव स्वातन्त्र्यात् सर्वकारकेषु मुख्यत्वेनैतन्या-यात्कर्तुरेव व्याख्याऽत्र प्राप्नोतीति बुद्ध्यैव ।

अपि च । कर्तृत्वेन सम्बन्धे सत्यपि कर्त्ता गौणो मुख्यश्च सम्भवति; तत्र यदि मुख्यत्वभाजा कर्त्ता सह सम्बन्धः स्यात्तदैव समाहारः स्यात्, गौणत्वभाजा तु कर्त्ता सह सम्बन्धे सत्यपि न स्याद् गौणमुख्ययोः० इति न्यायात् । तेन यदा भावे प्रयोगस्तदा समाहारो न स्यात् । यथा प्रत्यष्ठायि कठकालापाभ्याम् । अत्र हि चरणस्य कर्तृत्वेन सम्बन्धे सत्यपि भावस्यैव प्राधान्यं न तु कर्तुरिति ।

अस्य चाविष्करणं “चरणस्य स्थेणः-” ॥३।१।१३८॥ इति सामान्येनैवोक्तिः । तथाहि । अत्र तावत् स्थेणोर्मुख्यकर्तृश्रणस्येतीष्टम्; तथा च तथैवोच्येत; यत्तु तथा नोक्तं, तत्सामान्योक्तेऽप्येतन्यायादेव चरणानां कर्तृत्वं कर्तृत्वेऽपि मुख्यत्वं च लप्स्यते इत्याशयैव ।

अस्य चानिच्छत्वाद् “धातोर्विणोर्वर्णस्य” - ॥२।१।५०॥ इत्यनेन शिश्रियुः, लुलुवुरित्यादौ मुख्यधातूनामिव नियौ, लुवौ इत्यादौ क्लिबन्तत्वेन गौणानामपि धातूनामियुवौ सिद्धौ । अनिच्छताबोधकं तु “स्यादौ वः” ॥२।१।५७॥ इति सूत्रम् । तथाहि । वसु इच्छतः क्यनि वसूयतः, ततः क्लिपि “अतः” ॥४।३।८२॥ इत्यलुकि “व्योः प्व-व्यञ्जने लुक्” ॥४।४।१२१॥ * इति यलुकि वस्वौ, एवं वस्व इत्यादौ वत्वसिद्ध्यर्थं तावत् “स्यादौ वः” ॥२।१।५७॥ इति सूत्रं कृतम् । तच्च वत्वं “इवणादिरस्वे स्वरे-” ॥१।२।२१॥

इत्यनेनापि सिध्येत्परं *वाणात्प्राकृतमिति* न्यायात्परत्वाच्च “इवर्णादेः-” ॥१२॥२१॥ इति वत्वं बाधित्वा “धातोर्विर्ण-” ॥२१॥५०॥ इत्युवेव प्रवर्तते; तद्बाधनार्थं “स्यादौ वः” ॥२१॥५७॥ इति सूत्रं कृतम् । यदि चायं न्याय इन्द्रः स्यात्तदा वस्वौ इत्यादिषु गौणधातु-त्वादेव “धातोर्विर्ण-” ॥२१॥५०॥ इत्युवादेशो न प्राप्नोतीति कुतस्तद्बाधनार्थं “स्यादौ वः” ॥२१॥५७॥ इति सूत्रं कुर्यात् । यत्तु कृतं तज्ज्ञापयति एतन्न्यायस्यानिद्धत्वाद् गौण-धातोर्न्युवादेशः प्राप्नोत्येवेति ।

प्रधानानुयायिनो व्यवहारा इत्यपि न्यायोऽस्ति । यथा मुनीनित्यादौ इकारस्य शसोऽकारस्य चेत्युभयोः स्थानित्वेऽपि षष्ठ्या निर्दिष्टत्वेन मुख्यस्थानिन इकारस्यैवासन्न ईदीर्घः स्यान्नत्वकारस्यासन्न आः । शसोऽता सह इति सहार्थनिर्देशेन शसोऽकारस्य गौण-त्वादिति । परमिदं प्रकृतन्यायेनापि सिध्यतीति सोऽत्रैवान्तर्भूतः । किंच -

प्रधानानुयायि अप्रधानमित्यपि न्यायोऽस्ति । यथा नीलोत्पलमित्यत्रोभयो-रपि पदयोर्व्यभिचारित्वेन मिथोऽन्यव्यवच्छेदनिष्ठत्वादविशेषेण विशेषणविशेष्यभावसम्भवा-द्यदोत्पलस्य विशेषणत्वं नीलस्य तु विशेष्यत्वं विवक्ष्यते, तदा “विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च” ॥३१॥१६॥ इति सूत्रेण कर्मधारयसमासे उत्पलनीलमित्यपि प्राप्नोति, परं न स्यात् । किन्तु “द्रव्याश्रया गुणा” इति नीत्या गुणशब्दत्वादप्रधानं नीलशब्द एतन्न्यायेन पश्चादेव तिष्ठति । “गुणाश्रयो द्रव्यमि” ति नीत्या द्रव्यशब्दत्वात्प्रधानं तूत्पलशब्दः पुरो-भूयावतिष्ठते इति । परमेषोऽपि न्यायो मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति वदता प्रकृतन्यायेन स्व-कुक्षावेव निक्षिप्तः; पुरोभूयावस्थानस्यापि कार्यविशेषमात्ररूपत्वात् ॥ २२ ॥

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे ॥ २३ ॥

कार्यसम्प्रत्यय इति सम्बन्धः । कृत्रिमं परिभाषानिष्पन्नं; तच्च गौणमौपाधिक-त्वात् । ततोऽन्यदकृत्रिमं लोकप्रसिद्धं; तच्च मुख्यमनौपाधिकत्वात् । तयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्यं कार्यम् । पूर्वोणाकृत्रिमस्य ग्रहणे प्राप्ते तदपवादोऽयं न्यायः । यथा “असहनञ्विद्य-मानपूर्वपदात् स्वाङ्गादक्रोडादिभ्यः” ॥२४॥३८॥ इत्यत्र -

अविकारोऽद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते ।

च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु ॥ १ ॥

इति लक्षितमेव स्वाङ्गं गृह्यते न तु स्वमङ्गमवयव इति यौगिकमकृत्रिमम् । तेन दीर्घमुखा शालेत्यत्र मुखस्य शालाऽपेक्षया लोकप्रसिद्धस्वाङ्गत्वे सत्यप्यप्राणिस्थत्वेन

* पूर्वस्मिन् पुस्तकेऽत्र “योऽशिति” ॥४॥३८०॥ इति सूत्रपाठो मुद्रितोऽस्ति । तस्यासङ्गतत्वाद्द्वयपरिवर्तितस्तत्पाठः । यथा च सोऽसङ्गतदेतत्सूत्रपरामर्शविवेचनादवसेयम् ।

पारिभाषिकस्वाङ्गत्वाभावात्तु डीः ।

प्रकाशकं चारय, “आङो यमहनः स्वेऽङ्गे च” ॥३।३।८६॥ इत्यत्र स्वाङ्ग-
शब्दयोर्व्यस्ताभिधानम् । इदं ह्यायच्छति पादौ मैत्रस्येत्यादावविकारोऽद्रवमित्यादिस्वाङ्ग-
लक्षणे सत्यपि पदयोः स्वकीयावयवत्वाभावादात्मनेपदं मा भूदित्येवमर्थम् । स्वाङ्ग इति
समस्ताभिधाने त्वत्रापि स्वाङ्गलक्षणसद्भावादेतन्न्यायबलादात्मनेपदमभविष्यदेव । अतः
एतन्न्यायाशङ्कया व्यस्ताङ्गाभिधानं कृतम् ।

अस्य असार्वात्रिकता तूत्तरन्याये दर्शयिष्यते ॥ २३ ॥

क्वचिदुभयगतिः ॥ २४ ॥

उभयस्य गतिर्विज्ञानं ग्रहणमिति यावत्ततश्च क्वचित्कृत्रिममकृत्रिमं च ग्राह्यमित्य-
र्थः । पूर्वापवादोऽयं न्यायस्तेन “नाडीतन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे” ॥७।३।१८०॥ इत्यनेन बहुनाडिः
कायो, बहुतन्त्री ग्रीवेत्यत्र कृत्रिमस्वाङ्गवृत्त्योर्नाडीतन्त्रीशब्दयोर्यथा कच् निषिध्यते तथा
अकृत्रिमस्वाङ्गवृत्त्योरपि । यथा बहुनाडिः स्तम्बो । बहुतन्त्री वीणा । अत्र हि नाडीतन्त्र्योर-
प्राणिस्थत्वात्तत्र कृत्रिमस्वाङ्गत्वम् । ननु स्तम्बस्यैकेन्द्रियप्राणित्वान्नाड्याः कथमप्राणिस्थ-
त्वम् । उच्यते । “प्राण्यौषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च” ॥६।२।३१॥ इति सूत्रे प्राणिग्रहणेनैव
चेतनावत्त्वेन वृक्षौषधिग्रहणे सिद्धेऽपि पृथक् तद्ग्रहणेनेदं ज्ञापितम्, यदुतेह व्याकरणे
प्राणिग्रहणेन त्रसा एव गृह्यन्ते न तु स्थावरा इति ।

विकारसकं त्वस्य तथाप्रयोगदर्शनमेव । तथाहि । कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति न्याये
सत्यपि यदुभयथा क्वचित्प्रयोगा दृश्यन्ते तज्ज्ञायते क्वचिदुभय० इत्यपि न्यायोऽस्तीति ।
अग्रेऽपि यत्र क्व अपि तथाप्रयोगदर्शनस्य ज्ञापकत्वं वक्ष्यते तत्रैवमेव भावना कार्या ।

कादाचित्कश्चायं न्यायः, प्राक्तनश्च; कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्येऽकृत्रिमस्यैव केवल-
स्य क्वापि क्वापि ग्रहणदर्शनात् । तथाहि “शिरोऽधसः पदे समासैक्ये” ॥२।३।४॥ इत्यत्र
पारिभाषिकं विभक्त्यन्तं पदं व्युदस्याकृत्रिमं पदं पदशब्दरूपमेव गृहीतम् । यथा शिरस्प-
दम्, अधस्पदम्; अत्र “शिरोऽधसः-” ॥२।३।४॥ इत्यनेन स्य सः ॥ २४ ॥

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ॥ २५ ॥

नैरर्थक्याशङ्कानिरासार्थोऽयं न्यायः । यथा दण्डीत्यादौ “नि दीर्घः” ॥१।४।८५॥
इति दीर्घे सिद्धेऽपि “इन्हनपूषा” - ॥१।४।८७॥ इति सूत्रारम्भो यः स नियमार्थ एव
जातः । नियमश्चायम्, इनादीनां शिस्योरेव दीर्घो नान्यघुटीति; तेन दण्डिनावित्यादौ
“नि दीर्घः” ॥१।४।८५॥ इत्यनेनापि दीर्घो न ।

प्रभासकं त्वस्य पुनः सूत्रारम्भ एव । तथाहि । यद्ययं न्यायो नाभविष्यत्तदा “इहन्” ॥१४।८७॥ इत्येतद्विधिसूत्रमेवाभविष्यत्तथा च नारब्धव्यम्; एतत्साध्यस्य “नि दीर्घः” ॥१४।८५॥ इत्यनेनैव सिद्धेः । तथापि यदारब्धं तदेतन्न्यायान्नियमसूत्रमिदं भावीति बुद्ध्यैव ।

अस्य चानिश्चयत्वात् पूजार्ह इत्यादौ “लिहादिभ्यः” ॥५।१।५०॥ इत्येवाचि सिद्धेऽपि, “अहोऽच्” ॥५।१।९१॥ इत्यादि षट्सूत्रारम्भो लिहादिप्रपञ्चार्थ एव न तु नियमार्थः ॥ २५ ॥

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् ॥ २६ ॥

यत्कार्यं धातोः स्वरूपमुच्चार्य प्रत्यये परे सत्युक्तं, तत्तत्प्रत्यये इति कोऽर्थः। सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात्तस्य धातोरेव सम्बन्धिनि विवक्षितप्रत्यये पुरःस्थे सति स्यात्तु नाम्नोऽपि सम्बन्धिनि । यस्य धातोः प्रत्यये परे सति यत्कार्यमुक्तं तत्तस्य क्तिबन्तत्वजनामत्वावस्थायामपि तत्सम्बन्धिनि प्रत्यये परे सति प्राप्नोति तदानीमपि तस्य क्तिबन्ता धातुत्वं नोज्झन्तीति न्यायेन धातुत्वस्यापि सद्भावादित्यतो यदा क्तिबन्तादुक्त-धातोरुक्तप्रत्ययः समानीयते, तदानीं तस्य धातोस्तत्प्रत्ययनिमित्तकार्यनिषेधार्थोऽयं न्यायः ।

यथा दुष्यन्तं प्रयुङ्क्ते दूषयति इत्यत्रवद्दोषणं दुद्, क्तिप्, तां करोति “णिज् बहुलं-” ॥३।४।४२॥ इति णिजि दुषयति; अत्र “ऊद् दुषो णौ” ॥४।२।४०॥ इत्यनेन उत ऊर्न; यतोऽत्र क्तिबन्तस्य दुषः क्तिबन्ता धातुत्वमिति न्यायेन धातुत्वनामत्वोभयसद्भावात् तदग्रे विहितो णिज् यथा धातुसम्बन्ध्युच्यते तथा नामसम्बन्ध्यपि । किञ्च स्वष्टा द्रष्टेत्यत्र-वद्गज्जुसृङ्भ्यां दृग्भ्यामित्यत्र “अः सृजिदृशोऽक्ति” ॥४।४।१११॥ इत्यकारो न; भ्यामो-ऽक्तिङ्हुडादिप्रत्ययस्य प्राग्वद्धातोरेव नाम्नोऽपि सम्बन्धित्वसद्भावात् । यद्यपि चात्र क्तिवपः कित्प्रत्ययस्य स्थानिवद्भावकरणे अकारप्राप्तेरेवाभावात्त्रास्त्येतन्न्यायापेक्षा । तथापि स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वादिना केनापि हेतुना आचार्यैरत्रैतन्न्यायप्रवृत्तिर्दीर्घितेत्यतोऽत्रापि तथैवोच्ये ।

प्रतिभासकं त्वस्य विशेषणानुक्तिरेव । तथाहि । दूषयति, स्वष्टा इत्यादौ धातु-सम्बन्धिनि प्रत्यये धातोरुत ऊत्वमकारागमश्च दृश्यते; दुषयति, रज्जुसृङ्भ्यामित्यादौ नाम-सम्बन्धिनि तु न दृश्यते, तथापि यत् “ऊद् दुषो णौ” ॥४।२।४०॥ “अः सृजि-” ॥४।४।१११॥ इति सूत्रयोः प्रत्ययस्य विशेषणं किमपि नोक्तं, तदेतन्न्यायाशयैव । एतदनु-सारेणाग्रेऽपि विशेषणानुक्तिस्तस्या ज्ञापकता च भाव्ये ।

अनिश्चितता त्वस्य न निश्चीयते ॥ २६ ॥

नञुक्तं तत्सदृशे ॥ २७ ॥

नञा उक्तं पदं नञुक्तपदसदृशे विशेष्यभूते पदे विश्राम्यति । कोऽर्थः । यत्पदं नञा योगान्निषिध्यते तत्सदृशमेवापरं पदं ग्राह्यं नत्वसदृशम् । यथा “व्यक्ये” ॥१२॥२५॥ इत्यत्र क्यप्रत्ययेन नञुक्तपदेन क्यसदृशस्य यकारादेरपि प्रत्ययत्वनियमनाद् गां नावं वेच्छति क्यनि गव्यति, नाव्यतीत्यादौ अवावौ स्यातां; परं गोयानं, नौयानमित्यादौ न स्याताम् ।

विभासकं प्राग्वत् ।

अस्य चानिर्णयत्वात्पर्युदासे प्रवृत्तिरस्ति न प्रसज्ये । उक्तं च । ‘पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत्’ इति । ततश्च “अनतो लुप्” ॥१४॥५९॥ इत्यत्र प्रसज्यनञ्सद्भावादकारस्य नञुक्तत्वेऽप्यकारसदृशस्य स्वरस्यैव केवलस्य ग्रहणं न स्यात्, किन्त्वकारवर्जसर्वस्वराणां सर्वव्यञ्जनानां च ग्रहणं स्यात्तेन पय इत्यादौ व्यञ्जनान्तादपि स्यमोर्लुप् सिद्धा । एवं च निषेधमात्रपर्यवसायिनः प्रसज्यनञः प्रतिकूलोऽयं न्यायः ॥२७॥

उक्तार्थानामप्रयोगः ॥ २८ ॥

उक्तः प्रत्यायितोऽन्यैः प्रत्ययाद्यैरर्थोऽभिधेयं येषां तेषां द्वितीयादिविभक्त्यादीनां प्रयोगो न कार्यः । यथा क्रियते कटोऽनेनेत्यादौ कर्मादिषूत्यत्रैरात्मनेपदाद्यैः कर्मादिशक्तयः प्रत्यायिता इति तत्प्रत्यायनाय कटादेर्द्वितीयादि न स्यात्ततः परिशिष्टेऽर्थमात्रे प्रथमा । अक्षणा काणः, पदा खञ्ज इत्यादौकाणत्वखञ्जत्वयोरक्षिपद्भ्यामन्यत्रासम्भवात् काणखञ्जशब्दाभ्यामुक्तार्थयोरप्यक्षिपादशब्दयोरलोककृद्वा प्रयोगोऽस्ति लोककृदेः कथमप्यनिवार्यत्वात्; क्रियते कटोऽनेनेत्यादौ तु तथा निषेधार्थोऽयं न्यायः ।

उद्भासकं त्वस्य “रष्वर्णात्-” ॥२॥३॥६३॥ इति सूत्रे एकशब्दस्य नियमार्थत्वम् । तथाहि । इह तावदेकशब्दस्य नियमार्थत्वमिष्टम् । तच्च विध्यर्थे बाधकमुद्भाव्यैव कर्तुं शक्यं, नत्वमुद्भाव्य; विधिनियमयोः सम्भवतोर्विधिरेव ज्यायान् इति न्यायात् । तद्बाधकं चैवमेवोद्भवति । तथाहि । यद्यत्रैकशब्दस्यैकत्वमात्ररूपो विध्यर्थः स्यात्तदा “ह्रस्वोऽपदे वा” ॥१॥२॥२२॥ इत्यत्रवदत्राप्येकवचनेनैव एकत्वं प्रत्यायितमित्युक्तार्थत्वेन एतन्न्यायात्तस्य प्रयोगो न युक्त इत्यतो नात्र विध्यर्थः सम्भवतीति । एवं चैतन्न्यायोत्थविध्यार्थासम्भवबलेनैवोद्भाव्यमाना एकशब्दस्य नियमार्थता एतन्न्यायज्ञापिका स्यादेव । “रष्वर्णात्-” ॥२॥३॥६३॥ इति सूत्रे एकशब्दज्ञापितो नियमश्चायम्; एकमेव यन्नित्यं पदं तत्रैव णत्वं स्याद्, यथा नृणामित्यादौ । यत्तु एकमनेकं च, तत्र न स्याद्यथा

नृनाथ इत्यादौ ।

अस्या अर्निर्णीतेश्च “शिरोऽधसः पदे समासैक्ये” ॥२।३।४॥ इति सूत्रे ऐक्य-
शब्दप्रयोगस्तथाहि । अत्र तावत्समासे इत्येकवचनेनाप्युक्तमेवैक्यम्; यथा “वौष्ठौतौ
समासे” ॥१।२।१७॥ इत्यत्र । तथाऽप्यैक्यशब्दप्रयोगो यः स एतन्न्यायानिर्णीतित्वादेव ।
अत एवानेनैक्यशब्दप्रयोगेण तत्र विचित्रा सूत्राणां कृतिरिति न्यायः सूचितोऽस्तीत्युक्तम् ।
यत एतदेवात्र वैचित्र्यं, यदुक्तार्थानामपि प्रयोगः ॥ २८ ॥

निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ॥ २९ ॥

निमित्तेन चरतीति वाक्ये “चरति” ॥६।४।११॥ इत्यनेनेकणि नैमित्तिकम् ।
निमित्तस्य निवृत्तौ नैमित्तिकं, तज्जातं कार्यमपि निवर्तते । लोके कुम्भकारविनाशेऽपि
घटस्य दर्शनात्कारणनिवृत्तौ कार्यनिवृत्तेरभावेऽपि व्याकरणे तद्भावख्यापनार्थोऽयं न्यायः ।
यथा बिम्बशब्दाद्वल्लिविशेषनामत्वविवक्षायां स्त्रीत्वे गौरादित्वाद् ङ्याम्, “अस्य ङ्यां
लुक्” ॥२।४।८६॥ इति बिम्बाकारलुकि च; बिम्बी । तदनु बिम्ब्याः फलं बिम्बम्; अत्र
हेमादित्वादजि, “फले” ॥६।२।५८॥ इति तल्लुपि, “ङ्यादेर्गौणस्याङ्कि पस्तद्धितलुक्-
गोणीसूच्योः” ॥२।४।१५॥ इति निवृत्तौ “अस्य ङ्यां लुक्” ॥२।४।८६॥ इति डीजाताया
अल्लुकोऽपि निवृत्त्या अकारः प्रत्यावृत्तः ।

उद्दीपकं त्वस्य बिम्बमित्यादिसिद्धार्थ “न सन्धि-” ॥७।४।१११॥ इति सूत्रे
डीलुकोऽल्लुकि कार्ये स्थानिवद्भावनिषेधोक्तिस्तथाहि । “न सन्धि-” ॥७।४।१११॥ इति
सूत्रवृत्तौ तावद् डीविधौ कर्तव्ये स्वरस्यादेशः स्थानिवन्न भवति, इत्यंशस्योदाहरणं बिम्ब-
मिति दर्शितम् । कथं ? बिम्ब्याः फलं; हेमादित्वादजि, “फले” ॥६।२।५८॥ इति तल्लुपि,
“ङ्यादेर्गौणस्य-” ॥२।४।१५॥ इति डीलुक् । अयं डीरूपस्य स्वरस्यादेशः परनिमित्त-
कः । यदि चास्य डीलुग्रूपस्य स्वरदेशस्य स्थानिवद्भावकरणेन डीः सद्भूतः क्रियते, तदा
ङ्यां परभूतायाम् “अस्य ङ्यां लुक्” ॥२।४।८६॥ इत्यनेन बिम्बाकारस्य लुक् प्रसज्यते;
तथा च बिम्बमिति रूपं न सिध्येत् । अतो अल्लुग्रूपे डीविधौ कर्तव्ये डीलुग्रूपस्य स्वरा-
देशस्य स्थानिवद्भावो न क्रियते इति । यदि चायं न्यायो न स्यात्तदा सर्वमिदं व्यर्थमेव
स्यात्तथाहि । “अस्य ङ्याम्”- ॥२।४।८६॥ इत्यनेनाल्लुको वारणार्थं तावद् डी-लुक्
स्थानिवद्भावनिषेधः क्रियते । स चाकार एव प्रथमं नास्ति तस्य प्रागपि डीसद्भावसमये
लुप्तत्वात् । ततः कस्य लुक् निषेद्धमेतावान् यत्नः क्रियते इति परमेतन्न्यायसद्भावाद् ङ्या
लुक्करणे तद्धेतुकस्य अल्लुकोऽप्यभावभवनेन योऽकारः प्रत्यावृत्तोऽस्ति तस्य प्रथमवारमिव
द्वितीयवारमपि “अस्य ङ्याम्”- ॥२।४।८६॥ इति लुग्माभूदित्याशङ्क्या डीलुक् स्थानि-

वद्भावाः प्रतिषिद्ध इति सर्वं सार्थकम् । तदेवमिमं न्यायं विनाऽनुपपद्यमानामकारप्रत्यावृत्तिं विनाऽनुपपद्यमाना स्थानिवद्भावनिषेधोक्तिरेतन्न्यायज्ञापिका ।

अनियतश्चायम् । तेन मुनीनामित्यादौ “दीर्घो नाम्यतिसूचतसूत्रः” ॥१४१४७॥ इति दीर्घे कृते ह्रस्वस्य नाशेऽपि ह्रस्वजो नाम् न नष्टः । अनियतताज्ञप्तिश्चास्य “हार्दह्रस्वस्यानु नवा” ॥१३१३१॥ इति सूत्रे अनुग्रहणात् । तथाहि । अन्वित्यस्याभावे किल प्रोर्णुनावेत्यत्र प्रथममन्तरङ्गत्वादूर्नुधातोर्नस्य द्वैरूप्ये कृते पश्चात्परोक्षाहेतुकत्वेन बहिरङ्गं द्विर्वचनं स्यात्तथाच प्रोर्णुन्नावेत्यनिष्टं रूपं स्यादित्यतोऽनुग्रहणं कृतम् । यदि चायं न्यायो नियत एव स्यात्तदा रेफानन्तर्यजं नस्य द्वैरूप्यं कृतमपि द्विर्वचनकरणे रेफस्य णुव्यवधान-भवेनेन एतन्न्यायान्निवर्तत एवेति कुतोऽनिष्टरूपापत्तिभिर्याऽनुग्रहणं कुर्यात् ॥ २९ ॥

सन्नियोगशिष्टानामेकापायेऽन्यतरस्याप्यपायः ॥ ३० ॥

सम् समीचीनं नि नितरां योजनं सन्नियोगः सहोक्तिरित्यर्थः । शिष्टान्युक्तानि । अपायोऽभावः । यत्र सन्नियोगेन द्वे कार्ये उक्ते स्यातां तत्रैकस्य कार्यस्याभावेऽपरमपि कार्यं न भवति । लोके युग्मजभ्रात्रादीनामेकस्याभावे इतरस्य भावोऽपि दृश्यते, लक्षणे तु तथा निषेधार्थोऽयं न्यायः । अभवन्नं च द्विधा । भूत्वा निवर्तनं, मूलतोऽप्यभवनं च । तत्राद्यं यथा । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः; अत्र “देवता” ॥६१२१०१॥ इत्यणि, “द्विगोरनपत्ये यस्वरादेर्लुबद्धिः” ॥६१२४॥ इति तल्लुपि “ङादेर्गौणस्य-” ॥२१४१५॥ इति ङीनिवृत्तौ “वरुणेन्द्ररुद्रभवशर्वमृडादान् चान्तः” ॥२१४१६२॥ इत्यनेन ङीसन्नियोगशिष्ट आनपि निवृत्तः । द्वितीयं यथा । एतान् गाः पश्येत्यत्र गोरोतः शसोऽता सह “आ अमृशसोऽता” ॥१४१७५॥ इत्यात्वे कृते शसोऽकारस्याभावात्, “शसोऽता सश्चनः पुंसि” ॥१४१४९॥ इति दीर्घस्याभवनात्तेनैव सूत्रेण दीर्घसन्नियोगे उक्तं नत्वमपि नाभूत् ।

उद्द्योतकं त्वस्य आन्निवर्तनाय नत्वनिषेधाय च यत्नाकरणम् । तथाहि । पञ्चेन्द्र इत्यत्र तावद् ड्य इव आनोऽपि निवृत्तिर्दृश्यते । न च आनो निवृत्तिः क्वापि सूत्रे विहिता, ततो ज्ञायते ङीनिवृत्तावेतन्न्यायबलात्साऽपि जातेति । तथा एतान् गा इत्यत्र गोशब्दस्य “शसोऽता सश्च ॥१४१४९॥ इत्यनेन दीर्घो यत्राभूत्तत्र हेतुर्दृश्यते । “आ अमृशसोऽता” ॥१४१७५॥ इत्यात्वे कृते सति शसोऽकारो नास्ति येन सह दीर्घः क्रियते इत्येवं रूपः । नत्वाऽभवनस्य तु हेतुः कोऽपि न दृश्यते प्रत्युत तद्भवनस्यैव हेतुर्दृश्यते पुल्लिङ्गत्वस्य सद्भावात् । तत एकान्तप्राप्तमपि नत्वं निषेद्धुं यद्यत्नो न कृतस्तज्ज्ञायते दीर्घस्याभवने एतन्न्यायबलान्नत्वमपि न भावीत्याशयैव । अनेन च न्यायेन यदृच्छयाऽन्य-

तरस्याभावे इतरदपि निवर्तत इति प्रसक्ते सति गौणस्य निवृत्तौ मुख्यस्य निवृत्तिरिति पक्षस्योत्तरेण निषेत्त्यमानत्वादस्य अनैयत्यम् ॥ ३० ॥

नान्वाचीयमाननिवृत्तौ प्रधानस्य ॥ ३१ ॥

अनु पश्चादप्राधान्येनेत्यर्थः । आचीयमानस्य मील्यमानस्य कार्यस्याभावे प्राधान्येन विहितस्य कार्यस्याभावो न स्यात् । किन्तु मुख्यस्याभावे गौणस्याप्यभाव इत्येव स्यात् । पूर्वेण यदृच्छयां प्राप्तायां नियमार्थोऽयं न्यायः । यथा बुद्धीः, धेनूः; अत्र पुंस्त्वाभावात् "शसोऽता" ॥१४१४९॥ इत्यनेन शसः सस्य नत्वाभावेऽपि प्रधानतयोक्तो दीर्घः स्यादेव ।

उद्घोषकं त्वस्य "शसोऽता सश्च-" ॥१४१४९॥ इति सूत्रे नत्वविधेः सश्च न इत्यन्वाचयार्थेन चेन निर्देशः । यतो गौणत्वेन समुच्चयस्तावदन्वाचय उच्यते । गौणत्वस्य चैतावानेव विशेषो यद्वौणस्य निवृत्तौ मुख्यं न निवर्तत इति ।

अनियमस्त्वस्य न प्रतिभासते ॥ ३१ ॥

निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥ ३२ ॥

कार्यं स्यादितिहोत्तरत्र च शेषः । निरनुबन्धं कञ्चन शब्दं सूत्रे उच्चार्य यत्कार्यं विहितं तत्कार्यं तस्य शब्दस्य निरनुबन्धस्य ग्रहणे सम्भवति सति सानुबन्धकस्य न स्यात् । अविशेषोक्त्योभयोर्ग्रहणे प्राप्ते तदपवादोऽयं न्यायः । यथा "येऽवर्णे" ॥३२११००॥ इत्यत्र "तस्मै हिते" ॥७११३५॥ इत्यादिविहिते निरनुबन्ध एव यप्रत्यये नासिकाया नसादेशः स्याद्यथा नासिकायै हितं नस्यं घृतम् । सानुबन्धे तु यप्रत्यये ज्यादिरूपे न स्यात्, यथा नासिकाऽत्रास्ति "सुपन्थ्यादेर्ज्यः" ॥६२१८४॥ इति ज्ये नासिक्यं नगरम् ।

घोषकं त्वस्य "न यि तद्धिते" ॥२११६५॥ इत्यत्र ये इत्यकरणम् । तथाहि । य् इति व्यञ्जनमात्रोपादाने तावत्तादृशस्य कस्यापि प्रत्ययस्यासम्भवादेतन्न्यायाप्रवृत्तेर्निरनुबन्धसानुबन्धयोर्ग्रहणं कर्तुं शक्यते । अकारसहितयोपादाने तु तादृशस्य निरनुबन्धयप्रत्ययस्य सम्भवात्सानुबन्धस्य यादेः प्रत्ययस्य ग्रहणमेतन्न्यायात्कर्तुं न शक्यते । अत एतन्न्यायारेकया सानुबन्धस्यापि यस्य ग्रहणार्थं ये इति न कृतम् ।

नन्नु सानुबन्धे यप्रत्यये "न यि तद्धिते" ॥२११६५॥ इत्यस्य प्रवृत्तिरेव क्वास्ति । यदर्थं तत्र ये इत्यनिर्दिश्य यीति निर्दिष्टम् । उच्यते । धुरं वहतीति "धुरो यैयण्" ॥७११३॥ इति यप्रत्यये धुर्यं इत्यत्र "भ्वादेर्नामिन-" ॥२११६३॥ इति प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निषेधस्तावत् "न यि तद्धिते" ॥२११६५॥ इत्यनेन क्रियते । केचिच्च धुर्यशब्दस्थं

यप्रत्ययं टितमिच्छन्ति तन्मतेऽपि धुर्य इत्यत्र दीर्घत्वनिषेधो "न यि तद्धिते" ॥२॥१॥६५॥
इत्यनेनैव स्यादित्यतः सानुबन्धेऽपि यप्रत्यये "न यि तद्धिते" ॥२॥१॥६५॥ इत्यस्य प्रवृत्तिः
स्फुटैव; टित्वस्य किं फलमिति चेत् । उच्यते । स्त्रीत्वविवक्षायां धुर्यशब्दस्थयप्रत्ययस्य
टित्वात् इत्यां "न यि-" ॥२॥१॥६५॥ इति दीर्घनिषेधे ततो "व्यञ्जनात्तद्धितस्य"
॥२॥१॥८८॥ इति यलोपे धुरी इतिप्रयोगस्तन्मते फलं, तदपि च मतं सूरेः सम्मतमेव ।

अदृढश्चायम् । निरनुबन्धग्रहणे सामान्येन ग्रहणम् इत्यपिन्यायसद्भावात् ॥३२॥

एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य ॥ ३३ ॥

सूत्रोक्तस्यैकानुबन्धस्य शब्दस्य ग्रहणे सम्भवति सति तत्सूत्रकार्यं द्व्यनुबन्धकस्यो-
पलक्षणत्वात् त्र्याद्यनुबन्धकस्य च न स्यात् । सूत्रोक्त एकानुबन्धे शब्दे योऽनुबन्धोऽस्ति
तस्यानुबन्धस्य द्वाद्यनुबन्धकेऽपि सद्भावात् द्वाद्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणे प्राप्ते प्रतिषेधार्थोऽयं
न्यायः । यथा "व्यक्ये" ॥१॥२॥२५॥ इत्यत्र एकानुबन्धस्य व्यस्य वर्जनाद् द्व्यनुबन्धके
व्यनि व्यङि चावावौ स्यातामेव । यथा गव्यति, गव्यते, नाव्यति, नाव्यते ।

प्रपञ्चकं चास्य "दीर्घश्चिच्चयङ्यक्क्येषु च" ॥४॥३॥१०८॥ इत्यत्र क्येष्विति
बहुवचनम् । इदं हि क्यक्यन्क्यङ्क्यङ्क्यङामविशेषेण ग्रहणार्थं न्यस्तम् । यदि चायं न्यायो
न स्यात्तदा जातिविवक्षायामेकवचनेनापि सर्वेषां ग्रहणं सिद्ध्यतीति किमर्थं बहुवचनयत्नः
क्रियेत । यत्तु कृतस्तदेतन्न्यायाशङ्कयैव ।

अस्य चाविस्रम्भात् "आपो डितां यै यास् यास् याम्" ॥१॥४॥१७॥ इत्यत्र
आप इव डापोऽपि ग्रहः; तेन मालायै इत्यत्रवत् सीमन्शब्दात् "ताभ्यां वाऽऽप् डित्"
॥२॥४॥१५॥ इति डापि सीमायै इत्यत्रापि "आपो डिताम्" ॥१॥४॥१७॥ इत्यनेन यैः सिद्धः
॥ ३३ ॥

नानुबन्धकृतान्यसारूप्यानेकस्वरत्वानेकवर्णत्वानि ॥ ३४ ॥

असारूप्यं मिथोविसदृशरूपत्वं, तदनेकस्वरत्वमनेकवर्णत्वं चानुबन्धवशान्न स्युः ।
लक्षणे क्वचिदपि निषिद्धत्वाभावात्प्राप्तानामसारूप्यादीनां प्रतिषेधार्थोऽयं न्यायः ।

१. तत्रासारूप्यं यथा । अणो डेनासरूपत्वं नास्तीत्यतो गोद इत्यत्र "आतो
डोऽह्वावामः" ॥५॥१॥७६॥ इति डविषये "कर्मणोऽण्" ॥५॥१॥७२॥ इत्यण् "असरूपोऽ-
पवादे वोत्सर्गः प्राक् क्तेः" ॥५॥१॥१६॥ इत्यनेनाननुमतत्वान्न स्यात् । अणि हि गोदाय
इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । अयं भावः । अपवादप्रत्ययेनोत्सर्गप्रत्ययस्यैकान्तेन बाधे प्राप्ते तावत्
"असरूपोऽपवादे-" ॥५॥१॥१६॥ इति सूत्रं कृतम् । अस्यार्थः । "आ तुमोऽत्यादिः कृत"

॥५।१।१॥ इत्यतः प्रारब्धे कृतप्रत्ययाधिकारे क्तेः प्राग् ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते तेष्वपवादप्रत्ययस्य विषये उत्सर्गप्रत्यय एकान्ततो बाध्यते न, किन्तु विकल्पेन स्यादेव; यदि सोऽपवादप्रत्ययेन सहासदृशरूपः स्यादिति । यदि पुनरुत्सर्गप्रत्ययोऽपवादप्रत्ययेन सह सदृशरूपः स्यात्तदा सोऽपवादप्रत्ययेन बाध्यत एवेति च सामर्थ्याल्लभ्यते । इह चाण् उत्सर्गो ङश्चापवादस्ततो ङविषये अणप्यभविष्यद् यदि अनुबन्धकृतमसदृशरूपत्वमण्डयोरभविष्यत्, तत्तु नास्तीत्यतो ङेनाण् बाधित एवेति ।

विस्तरकं त्वत्र “कृवृषिमृजिशंसिगुहिदुहिजपो वा” ॥५।१।४२॥ इत्यनेन क्यपो विकल्पनम् । तद्धि पक्षे “ऋवर्णव्यञ्जनाद् घ्यण्” ॥५।१।१७॥ इत्यौत्सर्गिकघ्यणर्थम् । स च घ्यण् एतन्न्यायाभावेऽनुबन्धेन क्यपोऽसरूपत्वात् “असरूपोऽपवादे-” ॥५।१।१६॥ इत्यनेन सिद्ध एवेति कुतः पक्षे घ्यणर्थं क्यपविकल्पनं कुर्यात्; यत्तु कृतं तदेतन्न्यायाद् घ्यण्क्यपोरसंरूप्यं नास्तीत्यतोऽपवादेन क्यपा घ्यण् बाधिष्यते तथा च घ्यण् नायास्यति; ततश्च विकल्पोक्तिः क्रियते यथा पक्षे घ्यणप्यायातीति बुद्ध्यैव ॥

२. अनेकस्वरत्वं यथा । डुपचीष् इतिधातुपाठे पठितस्यापि पच्धातोरनुबन्धवशादनेकस्वरत्वाभावात्पपाचेत्यत्र परोक्षाया “धातोरनेकस्वरात्-” ॥३।४।४६॥ इत्याम् न ।

स्मारकं त्वत्र “निन्दहिंसक्लिशखादविनाशिव्याभाषासूयानेकस्वरात्” ॥५।२।६८॥ इति सूत्रे निन्दादिग्रहणम् । यदि हानुबन्धेनानेकस्वरत्वं स्यात्तदा निन्दादयः सर्वेऽप्यनेकस्वरा एव; णिदु कुत्सायां, हिंसु हिंसायामित्यादिरीत्या धातुपाठे पाठात् । ततश्चानेकस्वरग्रहणेनैव गृहीतत्वात् ते पृथगच्येरन् । यत्तूक्तास्तज्जायते अनुबन्धवशेनानेकस्वरत्वाभवनान्निन्दादय एकस्वरा एवेति ॥

३. अनेकवर्णत्वं यथा । अनुबन्धवशादनेकवर्णत्वाभावात् “वन्याङ्पञ्चमस्य” ॥४।२।६५॥ इत्याङादेशस्य ङित्त्वेन वर्णद्वयभवनेऽप्यनेकवर्णत्वाभावाद् घुणि भ्रमणे, वन भक्तावित्याभ्यां “मन्वन्क्क निप्विक्क चित्” ॥५।१।१४७॥ इत्यनेन वनि घ्वावा, वावा इत्यत्र “षष्ठ्याऽन्त्यस्य” ॥७।४।१०६॥ इति परिभाषया पञ्चममात्रस्यैव आङादेशो न तु “अनेकवर्णः सर्वस्य” ॥७।४।१०७॥ इति परिभाषया पञ्चमान्तस्य सर्वस्य धातोः । यदि त्वाङोऽनेकवर्णत्वमभविष्यत्तदा “अनेकवर्णः सर्वस्य” ॥७।४।१०७॥ इति वचनादखण्डस्य धातोरयमादेशोऽभविष्यत् ।

ज्ञापकं त्वत्र करीषस्येव गन्धोऽस्य “वोपमानात्” ॥७।३।१४७॥ इति इसमासान्ते, करीषगन्धिः कश्चित्तस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री “ङसोऽपत्ये” ॥६।१।२८॥ इत्यणि, “वृद्धिः स्वरेष्वदे-” ॥७।४।१॥ इति वृद्धौ, “अवर्णेवर्णस्य” ॥७।४।६८॥ इति इलोपे,

“अनार्षे वृद्धेऽणिजो बहुस्वरगुरूपान्त्यस्यान्तस्य ष्यः” ॥२॥४॥७८॥ इत्यनेनाणः ष्यादेशे,
 “आत्” ॥२॥४॥१८॥ इति आपि, कारीषगन्ध्या; तस्याः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्र इत्यादौ
 ष्याया ईचादेशविधायके “ष्या पुत्रपत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे” ॥२॥४॥८३॥ इति सूत्रे
 ष्यायाः स्थानित्वाद् “भिस ऐस्” ॥१॥४॥२॥ इत्यादिवत् ष्याया ईचिति भेदनिर्देशे युक्तेऽपि
 ष्या इत्यस्य सम्पूर्णस्य ईचरूप आदेशः स्यादित्येवमीचः सर्वादेशत्वार्थं ष्यैव ईच्
 स्यादित्यभेदनिर्देशस्तथाहि । यद्यनुबन्धेनानेकवर्णत्वं स्यात्तदा ईचोऽनेकवर्णत्वात् ष्याया
 ईच् इति भेदनिर्देशोऽपि “अनेकवर्णः सर्वस्य” ॥७॥४॥१०७॥ इति परिभाषया ईचः
 सर्वादेशत्वं सिद्धयत्येवेति कुतस्तदर्थमभेदनिर्देशं कुर्यात् । यत्तु कृतस्तदनुबन्धवशादने-
 कवर्णत्वं न स्यादित्यत एव ।

आद्यांशे चायं स्याद्वादी, तेन पिताकृत्वा गत इत्यत्र पितृशब्दात् “ऋदुशनस्-
 पुरुदंशोऽनेहसश्च सेडाः” ॥१॥४॥८४॥ इत्यनेन यः सेडाः कृतः, यश्च द्वितीयाकृत्य क्षेत्रं गत
 इत्यत्र तीयान्तात् “तीयशम्बबीजात्कृगा कृषौ डाच्” ॥७॥२॥१३५॥ इत्यनेन डाच्प्रत्यय
 आनीतस्तयोर्डाडाचोरनुबन्धापेक्षयाऽसरूपत्वं जातमेव । तत एव पिताकृत्वेत्यादौ डा इत्येत-
 दन्तस्य “ऊर्याद्यनुकरणच्चिडाचश्च गतिः” ॥३॥१॥२॥ इति प्राप्ताया गतिसंज्ञाया अभवनाद्
 “गतिक्क न्यस्तत्पुरुषः” ॥३॥१॥४२॥ इति समासाभवनेन पूर्वोत्तरपदव्यवस्थाया अभावात्
 “अनजः क्त्वो यप्” ॥३॥२॥१५४॥ इति क्त्वो यबादेशो नामूत् । द्वितीयाकृत्येत्यादौ तु
 डाजन्तस्य “ऊर्यादि-” ॥३॥१॥२॥ इति गतिसंज्ञाभवनात् “गतिक्कन्य-” ॥३॥१॥४२॥ इति
 समासे जाते, पूर्वोत्तरपदव्यवस्थाभवनाद् “अनजः क्त्वः-” ॥३॥२॥१५४॥ इति क्त्वो
 यबादेशोऽभूदेव । शेषांशयोस्तु स्याद्वादित्वा नाविरस्ति ॥ ३४ ॥

समासान्तागमसंज्ञाज्ञापकगणनञ्निर्दिष्टान्यनित्यानि ॥ ३५ ॥

यथाप्रयोगदर्शनं क्वचिदिति शेषः । १. समासान्तः, २. आगमः, ३. संज्ञानिर्दिष्टं,
 ४. ज्ञापकनिर्दिष्टं, ५. गणनिर्दिष्टं, ६. नञ्निर्दिष्टं च कार्यमित्येतानि षड् यथाप्रयोगदर्शन-
 मनित्यान्यनित्यानि । व्याकरणसूत्रैर्विहितान्यपि क्वचिन्न स्युरपि क्वचिच्च यथा व्याकरण-
 सूत्रैर्विहितानि तथैव न स्युः; किन्त्वन्यथापि स्युरित्यर्थः । सर्वं वाक्यं सावधारणम् इति
 न्यायात्समासान्तादीनां नित्यत्व एव प्राप्ते तन्निषेधार्थोऽयं न्यायः ।

१. तत्र समासान्तो यथा । बह्व्य आपो यस्मिन् तद् बह्वपं सरः; अत्र
 “ऋक्पूःपथ्यपोऽत्” ॥७॥३॥७६॥ इत्यत् समासान्तः । अनित्यत्वाच्च बह्व्य आपो येषु
 सरस्सु तानि बह्वाम्पि, बह्वम्पि, इत्यादौ “ऋक्पूः-” ॥ ७॥३॥७६ ॥ इत्यत् समासान्तः
 प्राप्तोऽपि न स्यात् ।

समासान्तानित्यत्वरस्य सूचकं तु “ऋक्पूःपथ्यपोऽत्” ॥७।६।७६॥ इति निर्देश एव । अत्समासान्ते जाते हि पथ्यपाददिति निर्दिश्येत ॥ १ ॥

२. आगमो यथा । पट्टा, पटिता; अत्र पटेः सेट्त्वात् नित्यं प्राप्तोऽपि वेट् । पक्ता, पचिता; आस्कन्तव्यम्, आस्कन्दितव्यमित्यत्र पचिस्कन्दोऽनुस्वारेत्वादनित्यत्वेऽपि वेट् । तथा धावेरुदित्त्वाद्देत्त्वेऽपि गतौ क्योर्नित्यमित्; धावितः, धावितवान् । शुद्धौ तु नेट्; धौतः, धौतवान् । तथा जभेस्तिवि जम्भतीत्यत्र “जभः स्वरे” ॥४।४।१००॥ इति नागमः । जङ्गभीतीत्यत्र तु न, अनित्यत्वात् । तथा कमेर्णिङि आनशि मागमे, कामयमानः । मागमस्यानित्यत्वादभवने कामयान इत्यपि ।

आगमानित्यत्वरस्य सूचाचणं त्विङ्नागममागमविकल्पनादियत्नाकरणम् । तथाहि । पट्टा पटितेत्यादिप्रयोगेष्विङागमादीनां विकल्पादि दृश्यते । यच्चैतेषामर्थे विकल्पादिसूत्रं किमपि न कृतं तदेतन्न्यायाशयैव । एतदनुसारेणाग्रेऽपि यत्नाकरणं तस्य ज्ञापकत्वं च भाव्ये ॥ २ ॥

३. संज्ञानिर्दिष्टं यथा । चकासामासेत्यादौ परोक्षेति संज्ञानिर्दिष्टो “धातोर्नेकस्वरात्” ॥३।४।४६॥ इत्याम् । अनित्यत्वाच्च ददरिद्रौ इत्यत्र परोक्षेति संज्ञानिर्दिष्टत्वात् “धातोर्नेकस्वरात्-” ॥३।४।४६॥ इत्याम् प्राप्तोऽपि न स्यात् ।

एतत्सूचाचक्षु तु “आतो णव औः” ॥४।२।१२०॥ इत्यत्र ओकारेणैव पपावित्यादिप्रयोगसिद्धावपि औविधानम् । तद्धि ददरिद्रावित्यस्य सिद्धयर्थं कृतम् । अन्यथा “अशित्यस्सन्णकचणकानटि” ॥४।३।७७॥ इत्याकारलोपे ददरिद्रो इति प्राप्तेः । यदि च दरिद्रातेर्णव आम् एकान्तिकः स्यात्तदा दरिद्राञ्चकारेत्येव भवनादौत्वस्यानवकाशत्वादौत्वं नाकरिष्यदेव । यन्तु कृतं तदामादेशस्य संज्ञानिर्दिष्टविधित्वेनानित्यत्वाद्यदा औत्वस्यावकाशः सम्भवी तदा औत्वविधाने ददरिद्रो इति मा भूत् ‘किन्तु’ ददरिद्रौ इत्येव भवतादित्येवमर्थमेव । तदेवमिमं न्यायांशं विनाऽनुपपद्यमानमौत्वस्यावकाशसम्भवमन्तरेणानुपपद्यमानमौत्वविधानमिमं न्यायांशं सूचयति ॥ ३ ॥

४. ज्ञापकं सौत्रनिर्देशगणपाठादि । तच्चिर्दिष्टं यथा । “दशैकादशादिकश्च” ॥६।४।३६॥ इति सौत्रनिर्देशेन दशैकादशेति शब्दस्यादन्तत्वसिद्ध्या दशैकादशान् गृह्णातीति स्यात् । सौत्रनिर्देशसिद्धस्यादन्तत्वस्य एतन्न्यायेनानित्यत्वाच्च दशैकादश गृह्णातीत्यप्यबाधितमेव ।

सूचाचतुरं त्वरस्य “पूर्वपदस्थान्नाम्यगः ॥२।३।६४॥ इत्यत्राग इति । तथाहि । ऋगयनमित्यत्र णत्वनिषेधार्थं तावदग इत्युक्तम् । णत्वनिषेधश्च “शिक्षादेश्चाण्”

॥६॥३॥१४८॥ इति सूत्रोक्ते शिक्षादिगणे ऋगयनमिति नान्तपाठरूपाज्ज्ञापकादपि सिद्धय-
ति । परं ज्ञापकनिर्दिष्टस्य षत्वनिषेधस्य एतन्न्यायादनित्यत्वं स्यात्तच्च नेष्टमित्यतस्तस्य
नित्यत्वार्थमग इत्युक्तम् । अस्यांशस्योदाहरणं सौत्रनिर्देशरूपज्ञापकनिर्दिष्टापेक्षया दर्शितम् ।
ज्ञापकं तु गणपाठरूपज्ञापकनिर्दिष्टापेक्षया दर्शितम् ॥ ४ ॥

५. गणनिर्दिष्टं यथा । कुटिता, कुटितुं इत्यादौ “कुटादेडिद्वदञ्जित्”
॥४॥३॥१७॥ इति कुटादिगणनिर्दिष्टं डित्वं प्रत्ययस्य जातमित्यतो धातोर्न गुणः ।
तस्यैवानित्यत्वं यथा । व्यचत् व्याजीकरणे, अस्य थवि, विव्यचिथ; अत्र द्वित्वे सति
पूर्वस्य “ज्याव्येव्यधिव्यचिव्यथेरिः” ॥४॥१॥७१॥ इति इत्वे, “कुटादेडिद्वदञ्जित्”
॥४॥३॥१७॥ इति गणनिर्दिष्टत्वेन डित्वस्यानित्यत्वात्थवो डित्त्वाभवनेन धातोर्यस्य
“व्यचोऽनसि” ॥४॥१॥८२॥ इति खृन्न । ततश्च विविचिथेति न स्यात् ।

समर्थकं त्वत्र खृन्निषेधार्थं यत्नाकरणम् ॥ ५ ॥

६. नञ्निर्दिष्टं यथा । ऋङ् उ आस्ते, ऋङ्ङ् वास्ते, किम् उ आवपनं
किम्वावपनं; अत्र वस्य “अज्वर्गात्त्वरे वोऽसन्” ॥१॥२॥४०॥ इत्यसत्त्वात्त्वरे परे डस्य
“ह्रस्वान् डणनो द्वे” ॥१॥३॥२७॥ इति द्वे रूपे जाते, मस्य तु पुरो व्यञ्जनाभावात् “तौ
मुम-” ॥१॥३॥१४॥ इत्यनेनानुस्वारानुनासिकौ नाभूताम् । असद्भावस्य नञ्निर्दिष्टत्वेना-
नित्यत्वात्तु तद् उ अस्य मतं, तद्व्यस्य मतमित्यादौ “ततोऽस्याः” ॥१॥३॥३४॥ इति वस्य
द्वित्वम् ।

उन्मीलकं त्वत्र “व्याप्तौ स्सात्” ॥७॥२॥१३०॥ इति द्वितीयः सः । अयं ह्यग्नि-
सादित्यादौ षत्वनिषेधज्ञापनार्थः । एतन्न्यायांशाभावे चाऽत्र षत्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति; सस्य
“वृत्त्यन्तोऽसषे” ॥१॥१॥२५॥ इति सूत्रेण पदादित्वात् । तथाहि । “वृत्त्यन्तोऽसषे”
॥१॥१॥२५॥ इत्यस्य तावदमयर्थः । वृत्त्यन्तः पदसंज्ञो न स्यात् । असषे । सस्य षत्वे
कर्त्तव्ये तु पदसंज्ञो न स्यादिति न; किन्त्वप्राप्ताऽपि पदसंज्ञा तस्य स्यादेवेति प्रत्युत
विधिः । ततः स्सातः प्रत्ययत्वादप्राप्तमपि पदत्वमसषे इत्यंशेन विहितम् । ततश्च सस्य
पदादित्वात् षत्वप्राप्तिरेव नास्ति “नाभ्यन्तस्था-” ॥२॥३॥१५॥ इति सूत्रेण पदमध्यस्थस्यैव
सस्य षत्वविधानादिति कुतस्तन्निषेधज्ञापनाय द्विसकारपाठं कुर्यात् । केवलमसषे इति नञ्-
निर्दिष्टः पदत्वविधिरनित्यस्तेन कदाचित् स्सातः पदत्वाभवने सः पदादिर्न स्यादपि । ततश्च
यदा पदादिर्न स्यात्तदा सस्य पदमध्यस्थत्वसम्भवात् षत्वस्य प्राप्तौ तन्निषेधज्ञापनार्थं
द्विसकारपाठः कृतस्तदेवमिमं न्यायांशं विनाऽनुपपद्यमानां षत्वप्राप्तिं विनाऽनुपपद्यमानः
षत्वनिषेधज्ञापनार्थो द्विसकारपाठ इमं न्यायांशमुन्मीलयति ॥ ६ ॥

अदृढश्चायं न्यायस्तेन केचिदेव समासान्तादया अनित्यत्वाद्यथाप्रयोगदर्शनं क्वचिद्

भवन्ति क्वचिन्न भवन्ति च । अन्ये तु समासान्तादयः षडपि स्वविषयं प्राप्य स्युरेवेति नित्या एव । तेषां षण्णामप्युदाहरणानि यथा; “इच् युद्धे” ॥७।३।७४॥ इति इच् समासान्तः; केशाकेशि इत्यादौ स्यादेव । १ । “स्वराच्छ्रै” ॥१।४।६५॥ इति नागमः; कुण्डानि इत्यादौ स्यादेव । २ । स्वरसंज्ञानिर्दिष्टम्, ‘इवर्णादेस्वे स्वरे-’ ॥१।२।२१॥ इति यत्वं, दध्यत्रेत्यादौ स्यादेव । ३ । “सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिके” ॥५।४।३०॥ इति सौत्रनिर्देशरूपज्ञापकनिर्दिष्टा उत्तरपदवृद्धिरुर्ध्वमौहूर्तिकशब्दे स्यादेव । ४ । “अजादेः” ॥२।४।१६॥ इति सूत्रे अजादिगणनिर्दिष्ट आप्, अजा इत्यादौ स्यादेव । ५ । “अनवर्णा नामी” ॥१।१।६॥ इति सूत्रे नामिसंज्ञायामवर्णवर्जनं नञिर्दिष्टमपि नियतमेवेति । ६ । ॥ ३५ ॥

पूर्वेऽपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ३६ ॥

पूर्वमुक्तानि बाधकसूत्राणि वक्ष्यमाणबाध्यमध्येऽनन्तरान् विधीन् प्रतिषेधन्ति न तु व्यवहितान् । व्यवहितानामपि प्रतिषेधकत्वे प्राप्तेऽयं न्यायः । यथा “श्लिषः” ॥३।४।५६॥ इति सक् अनन्तरं पुष्याद्यङ् बाधते, न तु व्यवहितं भावकर्म्मजिचम् । तेन आश्लिषकन्यां चैत्रः; अत्राङ् न स्यात् । आश्लेषि कन्या चैत्रेणेत्यत्र तु जिच् स्यादेव ।

उल्लासकं त्वस्य सक् अङ्जिच् सूत्राणामेवमुपन्यासक्रम एव । तथाहि । अङ्जिचोऽपवादस्तावत्सक् तत्राप्यङ् बाधितुमिष्टो न तु जिच् । तथा चाङ्सूत्रादनु सक्सूत्रं चेत् क्रियते तदा बाध्योक्तेरनु बाधकोक्तिरिति न्यायानपेतः समर्थपक्ष आदृतः स्यात् । अनिष्टो जिच्बाधोऽपि च मध्येऽपवादाः पूर्वान्० इति न्यायबलादुल्लिखति । एवं सत्यपि यद् बाधकोक्तेरनु बाध्योक्तिरिति असमर्थपक्ष आदृतस्तदेतन्न्यायादेवेष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्याशयैव ।

अयं चाप्रतिष्ठस्तेन “संयोगात् ॥२।१।५२॥ इतीयादेशः शिश्रियुरित्यादौ, “योऽनेकस्वरस्य” ॥२।१।५६॥ इत्यनन्तरसूत्रविहितं यत्वं यथा बाधते; तथा यवक्रियावित्यादौ “क्लिब्वृत्तेरसुधियस्तौ” ॥२।१।५८॥ इति व्यवहितेनापि सूत्रेण विहितं यत्वं बाधते ॥ ३६ ॥

मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ३७ ॥

वर्तमाना इति शेषः । उक्तवक्ष्यमाणबाध्यमध्ये वर्तमानानि बाधकसूत्राणि प्राग्विधीन् बाधन्ते न तूत्तरान् । उत्तरेषामपि प्रतिषेधकत्वे प्राप्तेऽयं न्यायः । यथा । “ब्रह्मभूणवृत्रात् क्लिप्” ॥५।१।१६१॥ इत्यनेन भूतकाले विहितः क्लिप् ब्रह्महा इत्यादौ प्रागुक्तान् “कर्मणोऽण्” ॥५।१।७२॥ इत्यणं, “ब्रह्मादिभ्यः” ॥५।१।८५॥ इति टकं, “हनो णिन्” ॥५।१।१६०॥ इति णिनं च बाधते; न तु वक्ष्यमाणं “क्तवतू” ॥५।१।१७४॥ इति क्तव-

तुम् । तेन भूतेऽर्थे वाच्ये ब्रह्मघातः, ब्रह्मघ्नः, ब्रह्मघातीति क्रमादण्टकृष्णिरूपाणि न स्युः । ब्रह्म हतवानिति क्तवतुरूपं तु स्यादेव ।

अस्य च स्थापकमीदृक्प्रयोगा एव ।

नश्वरता त्वस्य न स्मर्यते । एवमुत्तरन्यायत्रयस्यापि वाच्यम् ॥ ३७ ॥

यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते ॥ ३८ ॥

उपदेशः कथनं प्रवर्तनमित्यर्थः । यस्य सूत्रस्य यत्र प्रवर्तने किञ्चित्फलं नास्ति तत्सूत्रं तत्र बाध्यते इति कोऽर्थः न प्रवर्त्यते । लोके निष्फला अपि मेघवृष्ट्यादयो भवन्तो दृश्यन्ते, लक्षणे तु तथा निषेधार्थोऽयं न्यायः । यथा “तनित्यजियजिम्यो डद्” (उणादि-८९५) इत्यौणादिके डदप्रत्यये; तद्, त्यद्, यद् इति शब्दाः सिद्धाः सन्ति । अत्र दस्य पुनः “धुटस्तृतीयः” ॥२॥१॥७६॥ इति द्विविधिः प्राप्नोति परं निष्फल इत्यतो न क्रियते । तथा संचस्कारेत्यादौ स्कृ स्कृ इति द्वित्वे, “अघोषे शिटः” ॥४॥१॥४५॥ इत्याद्यस्सटो लुकि, तस्थाने पुनः पुनः स्सट् तल्लुक् च प्राप्नुतः, परं तौ न क्रियेते, व्यर्थत्वात् ।

अस्योन्मेषकं त्वीदृगरूपसिद्धिरेव । निष्फले हि कृतस्य करणे रूपाणि कदापि न सिध्येयुः, क्रियाऽनुपरमप्रसङ्गात् । एवं च यत्र क्वापि क्रियाऽनुपरमः प्रसज्यते तत्रैतन्न्यायप्रवृत्तिरिति लक्ष्यते ॥ ३८ ॥

यस्य तु विधेर्निमित्तमस्ति नासौ विधिर्बाध्यते ॥ ३९ ॥

निमित्तं प्रयोजनं फलमिति यावत् । यथा तच्चारु इत्यादौ दस्य तृतीयविधिः क्रियत एव न तु बाध्यते, निमित्तसद्भावात् । तथाहि । “धुटस्तृतीयः” ॥२॥१॥७६॥ इत्यसदधिकारविहितस्य दत्वस्य तावत् “चजः कगम्” ॥२॥१॥८६॥ इति परकार्ये कर्तव्येऽसत्त्वात्तत्स्थाने “तवर्गस्य श्रवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवगौ” ॥१॥३॥६०॥ इति कृतं जत्वमप्यसदभूत् । ततस्तत्स्थाने “अघोषे प्रथमोऽशिटः” ॥१॥३॥५०॥ इति कृतं चत्वमप्यसदभूत् । तथा च गत्वकत्वे नाभूताम् ।

अस्योज्जीवकं त्वीदृगरूपसिद्धिरेव । तथाहि । यदि तावदयं न्यायो न स्यात्तदा दस्य दत्वाकरणे तदसत्त्वाभवेन गत्वकत्वकरणस्य निवारयितुमशक्यत्वात् तच्चारु इत्यादिरूपं स्यान्नतु तच्चारु इत्यादि ॥ ३९ ॥

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यैव बाधकः ॥ ४० ॥

नाप्राप्ते इत्यत्र भावे क्तस्ततो येनेति कर्तुस्तृतीया । येन विधिना नाऽप्राप्तं किन्तु

प्राप्तमेव तस्मिन् सति यस्यैकान्तेन प्राप्तौ सत्यामित्यर्थः, यो बाधकविधिराश्रयते स तस्यैवैकान्तेन प्राप्तिमतो बाध्यविधेर्बाधकः स्यात् । यस्तु क्वचित् प्राप्नोति क्वचिच्च न, तस्य प्राप्यप्राप्तिमतो बाध्यविधेर्बाधको न स्यादित्यर्थः । प्राप्यप्राप्तिमतोऽपि विधेर्बाधकत्वे प्राप्तेऽयं न्यायः । यथा विद्वत्कुलं, विद्वान्, हे विद्वन् इत्यादौ तावत् सर्वत्र सस्य “सो रुः” ॥२।१।७२॥ इति रुत्वं प्राप्नोत्येव । स्वनडुत्कुलम्, अनड्वान्, हे अनड्वन् इत्यादौ च सर्वत्र हस्य “हो धुट्पदान्ते” ॥२।१।८२॥ इति ढत्वं प्राप्नोत्येव । “पदस्य” ॥२।१।७९॥ इति संयोगान्तलोपस्तु विद्वान्, हे विद्वन्, अनड्वान्, हे अनड्वन् इत्यादौ प्राप्नोति, नागमस्यागमनेन संयोगभवनात् । विद्वत्कुलं, स्वनडुत्कुलमित्यादौ तु न प्राप्नोति । घुटोऽभावात् नागमानागमनेन संयोगाभवनात् । एवं सति च रुत्वढत्वयोः, संयोगान्तलोपस्य च बाधनार्थं “स्वस्र्ध्वंस्र्क्वस्सनडुहो दः” ॥२।१।६८॥ इति दत्वसूत्रं प्रारब्धम् । परं तद्वत्त्वसूत्रमेकान्तप्राप्तिमती रुत्वढत्वे एव बाधितुं शक्नोत्येतन्न्यायात्, न तु प्राप्यप्राप्तिमन्तं संयोगान्तलोपम् । तेन विद्वत्कुलम्, स्वनडुत्कुलमित्यादौ क्रमात् रुत्वं ढत्वं च बाधित्वा दत्वमेव जातम् । विद्वान्, हे विद्वन्, अनड्वान्, हे अनड्वन् इत्यादौ तु दत्वसूत्रेण संयोगान्तलोपो बाधितुं न शेके; तेन संयोगान्तलोप एवाभूत् ।

व्यञ्जकं त्वस्य क्रसः सिति विशेषणम् । तथाहि । “स्वस्र्ध्वंस्र्क्वस्-” ॥२।१।६८॥ इत्यनेन क्रसः सो दविधिस्तावद्यथा सो रुत्वं बाधते तथा संयोगान्तलोपमपि यदि बाधत एव तदा क्रसः सन्तत्वं न क्वऽपि व्यभिचरतीति किमर्थं सिति विशेषणं क्रियते । यत्तु कृतं तज्जायते दविधिरेतन्न्यायात् संयोगान्तलोपं प्राप्ताप्राप्तत्वान्न बाधत इति । ततो यत्र संयोगान्तलोपः स्यात्तत्र क्रसोः सन्तत्वं व्यभिचरतीत्यतः सिति विशेषणं सार्थकम् । तेन च विद्वान्, हे विद्वन् इत्यादौ नकारस्य प्राप्नुवतो दविधेरभवनं सिद्धम्, यदि तु क्रसः सिति विशेषणं कृतं नाभविष्यत्तदा विद्वान्, हे विद्वन्, इत्यादावपि क्रस्वन्तत्वसद्भावादत्रापि नकारस्य दत्वं प्रासंक्ष्यदेव ।

अतः परमेतद्वक्षस्कारोपान्त्यन्यायावधि सर्वे बलाबलोक्तिन्याया वक्ष्यन्ते ॥ ४० ॥

बलवन्नित्यमनित्यात् ॥ ४१ ॥

यद्यस्मिन् कृते अकृतेऽपि च प्राप्नोति तत्तदपेक्षया नित्यम् । यत्तु अकृते प्राप्नोति न तु कृते तदनित्यम् । तयोर्युगपत्प्राप्तौ नित्यं कार्यमनित्याद्वलवदिति कोऽर्थः प्रथमं प्रवर्तते । यथा अकार्षेत्यादौ, “धुड्हुस्वाल्गुनिटस्तथोः” ॥४।३।७०॥ इति सिज्लुकः प्रथमं नित्यत्वात् “सिचि परस्मै समानस्याडिति” ॥४।३।४४॥ इति वृद्धिः स्यात्, पश्चाच्च ह्रस्वाभावान्न सिज्लुकः ।

अभिव्यञ्जकं त्वस्य कलिहलिशब्दयोर्णौ प्रथमत एव “त्रन्त्यस्वरादेः” ॥७॥४१-४३॥ इत्यनेन इकाररूपस्यान्त्यस्वरस्य लुग्भवतु; अन्त्यस्वरादिलुचो नित्यत्वादेतन्यायेन बलवत्त्वात् । परं पटुलघुशुचिरुच्यादिशब्दानां णावनित्यामप्यन्त्यस्वरस्य वृद्धि कृत्वैव नित्याऽप्यन्त्यस्वरादिलुक्कार्या न त्वन्यथेत्यस्यार्थस्य व्यवस्थापनाय “नामिनोऽकलिहलेः” ॥४॥३॥५१॥ इत्यत्र कलिहलिवर्जनोपायकरणम् । तद्धि कलिहल्योरिव पटुलघ्वादिशब्देष्वपि नित्यत्वादेतन्यायेन बलवत्त्वाण्णावनत्यस्वरादिलुगेव या प्रथमं प्राप्नोति सैव प्रथममेव मा प्रवर्ततामित्येतदर्थम् ।

अयंभावः । कलिहल्योः कलिं हलिं वा आख्यदिति डपरे णौ “असमानलोपे सन्वल्लघुनिडे” ॥४॥१॥६३॥ “लघोर्दीर्घोऽस्वरादेः” ॥४॥१॥६४॥ इत्याभ्यां प्राप्तौ सन्वद्धावदीर्घो न दृश्यते । यथा अचलकत्, अजहलदिति । तच्च सुसम्भवमेव । नित्यत्वादेतन्यायेन बलवत्त्वात्प्रथममेवान्त्यस्वरस्य इकारस्य लुकि समानलोपित्वभवनात् । यत्तु पटुलघ्वादिशब्दानां पटुं लघुं शुचिं रुचिं वा आख्यदिति डपरे णौ “असमानलोपे-” ॥४॥१॥६३॥ इत्यादिसूत्रैः सन्वद्धावादि दृश्यते, यथा अपीपटत्, अलीलघत्, अशूशुचत्, अरूरुचदित्यादि । तद् दुःसम्भवं दृश्यते । तत्रापि “त्रन्त्यस्वरादेः” ॥७॥४॥४३॥ इत्यस्य नित्यत्वादेतन्यायेन बलवत्त्वादन्त्यस्वरस्य उकारेकाररूपस्य लुकि समानलोपित्वापातात् । ततोऽपीपटदित्यादौ समानलोपित्वानापातार्थं कश्चिदुपायः कृतो विलोक्यते इति विचिन्त्य सूरिभिः “नामिनोऽकलि-” ॥४॥३॥५१॥ इति वृद्धिसूत्रे कलिहलिवर्जनं कृतम् । तेन चैवं व्यवस्थापितम् । कलिहलिवर्जानां सर्वेषां पटुलघ्वादिनाम्यन्तशब्दानां णौ नित्यामप्यन्त्यस्वरादिलुचं बाधित्वा प्रथमं वृद्धिरेव क्रियते पश्चात्तु अन्त्यस्वरादिलुक् । कलिहल्योस्तु प्रथमतोऽप्येतन्यायबलप्राप्तोऽन्त्यस्वरादिलुगेव भवतु न कश्चिन्निषेद्धेति । तथा च पट्वादीनां प्रथमतो वृद्धिमेव कृत्वा तदनु औकारैकाररूपान्त्यस्वरलुक्करणेन समानलोपित्वाभवेनात्सन्वद्धावादिसिद्ध्या अपीपटदित्यादि सुखेन सिद्धम् । तदेवं पट्वादीनां प्रथमतो वृद्धिरेव सम्पादनार्थं यत्कलिहलिवर्जनोपायः सूरिभिः कृतस्तदेवंकरणाभावे नित्यत्वादेतन्यायेन बलवत्त्वादन्त्यस्वरादिलुक् एव सर्वत्र प्रथमत एव प्रवृत्तिं भवन्तीमाशङ्क्य तन्निवारणार्थमेव । यदि त्वेष न्यायो नाभविष्यत्तदाऽन्त्यस्वरादिलुचो बलवत्त्वाशङ्काया अप्यभावाद् नानिष्ठार्था० इति न्यायेन यथाशिष्टप्रयोगं सर्वाण्यपि रूपाण्युपायं विनाऽप्यसाधयिष्यन्त । कथम् । अचकलदित्यादीनि कलिहल्योः प्रथमत एवान्त्यस्वरादिलुक्करणेनासाधयिष्यन्त; अपीपटदित्यादीनि तु पट्वादीनां प्रथमतो वृद्धि कृत्वा पश्चादन्त्यस्वरादिलुक्करणेनेति । ततश्च यदेतन्यायाशङ्कितैः सूरिभिः पट्वादिषु प्रथमं वृद्धेर्व्यवस्थापनार्थं कलिहलिवर्जनयत्नः कृतः स एतन्यायज्ञापक इति व्यक्तमेव ।

यायावरश्चायम् । नित्यादन्तरङ्गमित्याद्यैर्बाध्यमानत्वात् ॥ ४१ ॥

अन्तरङ्गं बहिरङ्गात् ॥ ४२ ॥

बलवदिति अत्रोत्तरत्र च सम्बन्धः । व्याख्या तु प्राग्वत् । यथा त इन्द्रं वृक्ष इन्द्र-
मित्यत्र क्रमेण जस इत्ये डौ च कृते "सामानानां तेन-" ॥१।१।१॥ इति इन्द्रेकारेण सह
जसो डेश्चेकारस्य प्राप्तात्यद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गाद्दीर्घात्प्रथमम् "अवर्णस्येवर्णादिना-"
॥१।२।६॥ इत्येत्वमेव स्यात् । एकपदापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् ।

रफुटीकारकं त्वस्य "वृत्त्यन्तोऽसषे" ॥१।१।२५॥ इति निर्देशस्तथाहि । अत्र
तावद् वृत्त्यन्तशब्दपुरःस्थस्य रोः उत्वे कृते सति उभयं प्राप्नोति; पूर्वेण सह ओत्वं पुरःस्थेन
असषे इत्यस्य अकारेण सह वत्वं च । तत्र पदद्वयाश्रितत्वाद्वहिरङ्गं वत्वं बाधित्वा एकपदा-
पेक्षत्वादन्तरङ्गमोत्वं यन्निर्दिष्टं तदेतन्न्यायबलाशयैव ।

निर्बलश्चायम् । वाणार्त्प्राकृतं, लुबन्तरङ्गेभ्यः, अन्तरङ्गाच्चानवकाशम्
इत्याद्यैर्निरुध्यमानत्वात् ॥ ४२ ॥

निरवकाशं सावकाशात् ॥ ४३ ॥

निरसहशब्दावत्राल्पबह्वर्थौ; निर्धनः सधन इत्यादिवत् । ततश्चाल्पविषयं कार्यं बहु-
विषयात्कार्याद्वलवदिति कोऽर्थः तद्बाधित्वा स्वयं प्रवर्तते । यथा "एद्वहुस्भोसि" ॥१।४।४॥
इत्यस्य भिसि भ्यसि च विषयः । "भिस ऐस्" ॥१।४।२॥ इत्यस्य तु भिस्येव । ततो वृक्षैः
इत्यादौ परमपि "एद्वहुस्भोसि" ॥१।४।४॥ इति बाधित्वा निरवकाशत्वाद् "भिस ऐस्"
॥१।४।२॥ इत्येव प्रवर्तते । "एद्वहुस्भ्-" ॥१।४।४॥ इत्यस्य एभिः, एभ्य इत्यादौ
सावकाशत्वात् ।

रफुटीकारकं त्वस्य "भिस ऐस्" ॥१।४।२॥ इति सूत्रमेव । तथाहि एत-
न्न्यायाभावेन यदि वृक्षैः इत्यादावपि "एद्वहुस्भ्-" ॥१।४।४॥ इत्येत्वमेव स्यात्तदा "भिस
ऐस्" ॥१।४।२॥ इति सूत्रं कुर्यादेव न । तस्य प्रवृत्त्यवकाशाभावात् । यत्तु कृतं तदेत-
न्न्यायेन "भिस ऐस्" ॥१।४।२॥ इत्यस्य बलवत्त्वं, तत एव वृक्षैरित्यादावस्य सूत्रस्य
प्रवृत्तिं च सम्भाव्यैव; अन्यथा तत्करणेतरर्थक्यात् ।

अबलता त्वस्य नास्ति ॥ ४३ ॥

वाणार्त्प्राकृतम् ॥ ४४ ॥

प्रकृतिरत्र धातुरूपा ग्राह्या न नामरूपा; तत्कार्याणां वाणेष्वेवान्तर्भावात् । वर्ण-

सम्बन्धिनः, कोऽर्थः, वर्णमुच्चार्य विहितात् कार्यात्प्रकृतिमुच्चार्य यत्कार्यमुक्तं तद्वलवत् ।
 अन्तरङ्गं बहिरङ्गाद् इत्यस्यापवादोऽयम् । यथा ऊवतुः, ऊवुः इत्यत्र वैङ् तन्तुसन्ताने इत्यस्य
 “यजादिवचेः किति” ॥४।१।७९॥ इति खृति द्वित्वे च उकारद्वयावस्थाने सति वैङ् धातु-
 सम्बन्धुकारद्वयाश्रिततया प्रकृत्याश्रितत्वात् पूर्वव्यवस्थित्वाच्चान्तरङ्गं “समानानां तेन”
 ॥१।२।१॥ इति दीर्घत्वं प्रथमं प्राप्नोति । पश्चात्प्रत्ययाकारनिमित्तकतया प्रत्ययाश्रितत्वात्
 द्वितीयोकारसम्बद्धतया बहिर्व्यवस्थितत्वाच्च बहिरङ्गो “धातोरिवर्ण-” ॥२।१।५०॥ इत्युव्
 न प्राप्नोति, अन्तरङ्गं बहिरङ्गादिति न्यायात् । तथाकरणे च उवतुः, उवुः इत्यनिष्टं रूपं
 प्रसज्यते । परं अन्तरङ्गं बहिरङ्गादिति न्यायं बाधित्वा एतन्न्यायाद्बहिरङ्गोऽपि “धातोरिव-
 र्ण-” ॥२।१।५०॥ इत्युव् प्रथमं स्यात्; धातुरूपप्रकृतेर्नाम गृहीत्वा विहितत्वेन प्राकृत-
 त्वात् । पश्चाच्चान्तरङ्गमपि “समानानां तेन” ॥१।२।१॥ इति दीर्घत्वम्; समानरूपं
 वर्णमुच्चार्य विहितत्वेन वार्णत्वात् ।

व्यञ्जकं त्वस्य अन्तरङ्गं बहिरङ्गादिति न्यायप्रसक्तानामुवतुः, उवुः इति रूपाणां
 निषेधनार्थं यत्नाकरणम् ।

दुर्बल शायम् । उत्तरन्यायस्यैतदपवादत्वात् ॥ ४४ ॥

खृद् खृदाश्रयं च ॥ ४५ ॥

खृद् खृदाश्रितं च कार्यं वार्णमपि प्राकृताद्वलवत् । यथा उपश्वेः क्त्वि उपशूयेत्यत्र
 क्तवो यपि, “ह्रस्वस्य तः पित्कृति” ॥४।४।११३॥ इति तागमं ह्रस्वान्तप्रकृत्याश्रितत्वात्
 प्राकृतमपि बाधित्वा सस्वारान्तस्थारूपवर्णाश्रितत्वाद्गार्णमपि “यजादिवचेः-” ॥४।१।७९॥
 इति खृदभूत् । तदन्वपि च प्राकृतमपि तागमं बाधित्वा खृतो “दीर्घमवोऽन्त्यम्”
 ॥४।१।१०३॥ इति दीर्घ एवाभूत्; खृदाश्रितकार्यरूपत्वात्तस्य ।

प्रकटीकारकं त्वस्येद्वक्प्रयोगा एव ।

अबलिष्ठता त्वस्य न स्पष्टतामेति ॥ ४५ ॥

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिः ॥ ४६ ॥

बलवतीति योगः । यथा नमस्यति देवानित्यत्र “शक्तार्थवषड्भनमःस्वस्तिस्वाहा-
 स्वधाभिः” ॥२।२।६८॥ इति नमोयोगलक्षणां चतुर्थीं बाधित्वा कर्मणि
 कारकविभक्तिर्द्वितीया स्यात् ।

ज्ञापितं त्वस्य प्राग्वत् ।

अनोजरुवी चायम् । “ऋद्द्रुहेर्ष्यासूयायैर्यं प्रति कोपः” ॥२।२।२७॥ इति सूत्रे

यस्मै कोप इत्यनिर्दिश्य यं प्रति कोप इति निर्देशात् । तथाहि । अत्र तावत् कुप्यतिना योगादनेनैव सूत्रेण यदः सम्प्रदानसंज्ञासंभवाच्चतुर्थी प्राप्नोति; प्रतिना योगात् “भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः” ॥२॥२॥३७॥ इत्यनेन द्वितीया च । यदि चायं न्याय ओजस्वी स्यात्तदोप-
पदविभक्तिं द्वितीयां बाधित्वा कारकविभक्तेश्चतुर्थ्या भवने यस्मै प्रति कोप इति निर्दिश्येत ।
चतुर्थ्यागमनादनु प्रतिशब्दस्य व्यर्थकीभूतत्वाद् निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति
न्यायेन तत्प्रयोगस्यापि निवृत्तौ यस्मै कोप इति वा निर्दिश्येत । परमेतस्यानोजस्वित्वा-
च्चतुर्थी बाधित्वा द्वितीयैवात्राजनीत्यतो यं प्रतीति निर्दिष्टम् ॥ ४६ ॥

लुबन्तरङ्गेभ्यः ॥ ४७ ॥

अन्तरङ्गेभ्योऽपीत्यपित्राध्याहार्यः । बहिरङ्गाऽपि लुप् अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधित्वा
बलवत्त्वात्प्राक् प्रवर्तते । यथा गर्गस्यापत्यानि वृद्धानि “गर्गादेर्यञ्” ॥६॥१॥४२॥ इति
यञि, गर्गाः; अत्र प्रकृत्याश्रितत्वादन्तरङ्गामपि “वृद्धिः स्वरेष्वादेः-” ॥७॥४॥१॥ इति वृद्धि
बाधित्वा प्रत्ययाश्रितत्वाद्वहिरङ्गाऽपि “बहुष्वस्त्रियाम्” ॥६॥१॥२४॥ इति यजो लुबेव
प्रथमं स्यात् । पश्चात्तु न वृद्धिर्जिगत्प्रत्ययस्य लुब्धवनात् ।

ख्यातिदं त्वस्य “त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ॥२॥१॥११॥ इत्यत्र स्याद्यधि-
कारेणैव सर्वप्रयोगेषु सिद्धयत्सु त्वदीयः, मत्पुत्र इत्याद्यर्थं प्रत्ययोत्तरपदग्रहणम् ।
तथाहि । त्वदीयः, मत्पुत्र इत्यादौ तावद्युष्मद् अस् ईय स; अस्मद् अस् पुत्र स इति स्थिते
ऐकार्थ्यविवक्षायामन्तर्वर्तिन्या विभक्तैर्लुप् प्राप्नोति; सा चातीव बहिरङ्गा, बहिरङ्गैकार्थ्या-
पेक्षत्वात् । कथम् । ऐकार्थ्यस्य तावत् प्रकृतिप्रत्ययौ पदद्वयं वाऽपेक्षमाणत्वेन स्फुटमेव
बहिरङ्गत्वम् । ततो बहिरङ्गमैकार्थ्यमपेक्षमाणायाः समासान्तर्वर्तिविभक्तिलुपोऽतीवबहिरङ्गत्वं
युक्तमेव । त्वमादेशौ तु विभक्तिमात्राश्रितत्वादन्तरङ्गाविति स्याद्विद्वारेणैव तौ सिध्यत-
स्तथापि यत्प्रत्ययोत्तरपदग्रहणं कृतं तज्ज्ञापयत्यन्तरङ्गेभ्योऽपि कार्येभ्यो लुब्बलवतीति; तेन
स्यादेः प्रथममेव लुब्धवनात्तद्वारेण त्वमादेशौ न सिध्यत इत्यतः प्रत्ययोत्तरपदग्रहणं
सफलम् ।

अरथामला त्वस्य नावलोक्यते ॥ ४७ ॥

सर्वेभ्यो लोपः ॥ ४८ ॥

लोपशब्दस्य लुप्लुकोर्वाचकत्वेऽपि लुपः पूर्वन्याय उक्तत्वान्नलोपशब्देनात्रादर्शन-
मात्ररूपा लुप् ग्राह्या; गोबलीवर्दन्यायात् । तथाच क्विबादीनाम् “अप्रयोगीत्”
॥१॥१॥३७॥ इत्यनेन एत्यपगच्छतीति इत् इति सान्वर्थसंज्ञाकरणाद्यददर्शनं तदपि “न

वृद्धिश्चावितिकङ् लोपे” ॥४।३।११॥ इति सूत्रे लोपशब्देन यथा संगृहीतमस्ति तथाऽस्मि-
न्यायेऽपि संगृहीतं द्रष्टव्यम् । ततश्चायमर्थः । लुग्विधिः सर्वविधीन् बाधित्वा बलवत्त्वात्
प्राक् प्रवर्त्तते । यथा अबुद्धेत्यत्र “धुङ्हुस्वाद्-” ॥४।३।७०॥ इत्यनेन सिचः सर्वेभ्यः
प्रथमं लोपाद् “गडदबादे-श्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्त्वोश्च प्रत्यये” ॥२।१।७७॥
इत्यनेनादेश्चतुर्थत्वं न ।

न च लुप्तस्यापि सिचः स्थानिवद्भावेन आदेश्चतुर्थत्वं करिष्यते इति वाच्यम् ।
चतुर्थत्वविधेः सकारादिप्रत्याश्रितत्वाद्गुणविधित्वेन तस्मिन् कर्तव्ये स्थानिवद्भावाप्राप्तेः ।
तथा शं सुखं तत्र तिष्ठतीति क्विपि शंस्थाः कश्चित् । अत्र स्थाधातोरकारस्य “ईव्यञ्जनेऽ-
यपि” ॥४।३।९७॥ इति ईर्नः, क्विपोऽदर्शनस्य सर्वकार्येभ्यः प्रथमं भवनात् । ईत्वसूत्रे च
व्यञ्जनशब्दस्य साक्षाद् व्यञ्जनप्रतिपत्तये ग्रहणात् ।

रफातिदं त्वस्य “सस्तः सि” ॥४।३।९२॥ इत्यत्र विषयसप्तमीव्याख्यानम् ।
तथाहि । यदि तावत्सीत्यत्र निमित्तसप्तमी व्याख्यायते तदा वसेरेद्यतनीतामि अवात्तामि-
त्यादौ सिञ्जुत्पादानन्तरमेतन्न्यायाल्लोपविधेर्बलीयस्त्वेन पूर्वमेव “धुङ्हुस्वाद्-” ॥४।३।७०॥
इत्यनेन सिञ्जलोपात् “सस्तः सि” ॥४।३।९२॥ इति सस्तो न सिध्यति । नाप्यत्र सिञ्जलोप-
स्य स्थानिवद्भावं कृत्वा सस्तः कर्तुं शक्यते । “सस्तः सि” ॥४।३।९२॥ इत्यनेन चिकी-
र्ष्यमाणस्य तविधेर्निमित्तभूतसकाररूपवर्णाश्रितत्वाद्गुणविधित्वेन स्थानिवद्भावाप्राप्तेरि-
त्याशङ्क्य सूरिभिः सीत्यत्र विषयव्याख्यानं कृतम् । ततश्च वसेरेद्यतनीतामि अवात्तामित्यादौ
सिञ्जवषय एव “सस्तः सि” ॥४।३।९२॥ इति सस्य तत्वे, ततः सिचि, तस्य लुकि,
स्थानिवद्भावे च “व्यञ्जनानामनिटि” ॥४।३।४५॥ इति वृद्धिः सिद्धा । न चात्रापि
प्राग्वत् स्थानिवद्भावो न प्राप्स्यतीति वाच्यम् । सिचो विशिष्टवर्णसमुदायरूपत्वाद्गुण-
रूपत्वाभावेन तदाश्रिताया वृद्धेर्वर्णविधित्वाभावात् स्थानिवद्भावस्य सुतरां प्राप्तेरिति । इह
च न्याये लोपशब्देन यदि लुबपि व्याख्यायते तदा पूर्वन्यायं विनाऽपि सरति । परं
पूर्वाचार्यैरसौ पृथगुक्त इत्यतोऽत्रापि तथैवोचे ।

कृशश्चायम्; उत्तरेण जीयमानत्वात् ॥ ४८ ॥

लोपात्स्वरादेशः ॥ ४९ ॥

बलवानिति योज्यम् । एवमग्रेतनन्यायसप्तकेऽपि । लोपशब्दश्चात्रापि लुग्विधि,
पूर्वापवादत्वादस्य । यथा श्रीदेवताऽस्य “देवता” ॥६।२।१०१॥ इत्यणि, श्रायं हविरित्यत्र
परमपि “अवर्णेवर्णस्य” ॥७।४।६८॥ इति ईकारलुक् बाधित्वा स्वरादेशो वृद्धिरभूत् ।

अस्य व्यक्तिदं तु वृद्धिसूत्रस्य, “अवर्णेवर्णस्य” ॥७।४।६८॥ इति सूत्रात्प्रा-

ग्विधानम् । तथाहि । यद्ययं न्यायो न स्यात्तदा श्रायमित्यादिसिद्धयर्थं, “अवर्णेवर्णस्य” ॥७१४६८॥ इत्यस्याग्रे “वृद्धिः स्वरेष्वादेः-” ॥७१४१॥ इति वृद्धिसूत्रं कुर्यात्तथा च परत्वादेव प्रथमं वृद्धिः सिध्येद् । यत्तु तथा न कृतं तदेतन्न्यायाशयैव ।

अस्य च काश्यं, नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिरिति न्याये वक्ष्यते ॥ ४९ ॥

आदेशादागमः ॥ ५० ॥

यथा अर्पयतीत्यत्र ऋधातोणौ वृद्धिमादेशरूपां बाधित्वा प्रथमं प्वागमस्ततः “पुस्यौ” ॥४१३१३॥ इति गुणरूप आदेशः सिद्धः ।

अस्य पादुष्करणं चैतदर्थं यत्नाकरणम् ।

अस्य च क्षामत्वाद् द्वयोः कुलयोरित्यत्र द्विशब्दात् “अनाम्स्वरे नोऽन्तः” ॥११४६४॥ इत्यनेन न नागमः, किन्तु “आद्वेः” ॥२११४१॥ इत्यत् । ननु अत्र परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च नागमं बाधित्वा “आद्वेः” ॥२११४१॥ इत्यत् इत्युक्तमस्ति “अनाम्स्वरे”-॥११४६४॥ इत्यस्य न्यासे; तत्कथमेतन्न्यायानित्यतोदाहरणमिदं सङ्गच्छते । सत्यम्, परं यद्येष न्यायो बलिष्ठः स्यात्तदा परत्वेऽन्तरङ्गत्वे च सत्यपि “आद्वेः” २११४१॥ इत्यत्वं बाधित्वा नागम एव स्यात्; एतन्न्यायस्य विशेषविधिरूपत्वात् । यत्तु नाभूत्तदस्याबलिष्ठत्वादेव ॥ ५० ॥

आगमात्सर्वादेशः ॥ ५१ ॥

पूर्वापवादोऽयम् । यथा प्रियतिसृणः कुलात्; अत्र सर्वादेशे तिसरि कृते सति नागमः सिद्धः ।

आविष्करणं चास्य “ऋतो र स्वरेऽनि” ॥२११२॥ इत्यत्र तिस्रादिऋतो रत्व-विधावनीतिशब्देन नकारविषयवर्जनोक्तिस्तथाहि । यद्ययं न्यायो न स्यात्तदा स्वरादौ स्यादौ परे प्रागन्यायेन पूर्वं नागमस्यैव भवनान्नागमव्यवधाने च तिस्राद्यादेशाभवनात्कस्य ऋतो रत्वविधौ नकारविषयो वर्ज्येत । तथापि यदेवं कृतं तदेतन्न्यायात्तिस्रादेः प्रथमं भवनं तदनु नागमविषयभवनं च संभाव्यैव । ननु नागमं विनाऽपि प्रियतिसृणामित्यादावामो नाम्-विषये तिस्रादे रत्वं निषेद्धमनीति नकारविषयवर्जनं कृतं भावि । मैवम् । यतस्तन्मात्रा-र्थत्वे, अनामीत्येवासन्दिगधार्थमुच्येत । यत्त्वनीति साधारणशब्देन नकारविषयवर्जनं कृतं तन्नागमापेक्षयैव ।

अस्थेमा त्वस्य न दृश्यते, उत्तरस्य च ॥ ५१ ॥

परान्नित्यम् ॥ ५२ ॥

“स्पद्धे” ॥७।४।११९॥ इति परिभाषापवादोऽयम् । यथा युष्मानस्मान् वा आच-
क्षाणेन युष्मा, अस्या; अत्र युष्मदस्मद्भ्यां णिजि “त्रन्त्यस्वरादेः” ॥७।४।४३॥ इत्यलुकि,
क्लिपि, “अप्रयोगीत्” ॥१।१।३७॥ इति तल्लुकि, “णोरनिटि” ॥४।३।८३॥ इति णिजलुकि,
टाप्रत्यये, पराभ्यामपि त्वमादेशाभ्यां प्रागेव नित्यत्वाद् “टाङ्गोसि यः” ॥२।१।७॥ इति
मस्य यत्वं सिद्धम् । यत्वं हि प्रथमं युष्म् अस्म् इत्येतयोर्मस्य प्राप्नोति; त्वमादेशभवना-
नन्तरं तु त्वमयोरकारस्य यत्वं प्राप्नोतीत्यतो यत्वस्य नित्यत्वम् ।

अस्य न्यायस्य ज्ञप्तिस्तु मा भवानटन्तं प्रायुक्त (प्रयुक्त) इति मा भवानटिटद्
इत्यादौ नित्यमपि द्विर्वचनं बाधित्वा अनित्योऽपि प्रागेव “उपान्त्यस्यासमानलोपिशास्वृदितो
डे” ॥४।२।३५॥ इति ह्रस्वः स्यादित्यस्यार्थस्य ज्ञप्त्यै ओणेर्ऋदित्करणत् । तथाहि । मा
भवानोणिणदित्यादौ ऋदित्त्वादुपान्त्यह्रस्वनिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं तावदोणेर्ऋदित्त्वं
कृतम् । यदि च नित्यत्वात्पूर्वमेव “स्वरादेर्द्वितीयः” ॥४।१।४॥ इति द्वितीयांशस्य द्वित्वं
स्यात्तदा ओकारस्यानुपान्त्यत्वादेव ह्रस्वत्वस्याप्राप्तिरिति किं तन्निवृत्त्यर्थेन ऋदित्करणेन ।
यत्तु ऋदित्त्वं कृतं तज्ज्ञापयति पूर्वं द्वित्वं न स्यात्, किन्तु सर्वत्र ह्रस्व एव पूर्वं स्यादिति ।
तथाच मा भवानटिटदित्यादि सिद्धम् । ततश्च यद्ययं न्यायो नाभविष्यत्तदेत्थं ह्रस्व-
प्राथम्यज्ञप्त्यै ओणेर्ऋदित्करणयत्नं सूरिर्नाकरिष्यत्; परत्वादेव ह्रस्वप्राथम्यसिद्धेः । केवल-
मेतन्न्यायेन परादपि नित्यस्य बलवत्त्वान्नित्यं द्वित्वमेव प्रथमं भविष्यति न त्वनित्य
उपान्त्यह्रस्वः । तथाच मा भवानटिटदित्यादिप्रयोगा न सेत्स्यन्तीत्याशङ्क्य तेषां सिद्धयर्थं
ह्रस्वप्राथम्यज्ञप्त्यै ओणेर्ऋदित्त्वयत्नः कृतः ॥ ५२ ॥

नित्यादन्तरङ्गम् ॥ ५३ ॥

अनित्यमपीति शेषः । यथा प्रेजुः प्रोपुरित्यत्र यज्वपो ख्वद् ख्वदाश्रयं च इति
न्यायात्प्रथमं ख्वृति, द्वित्वे, पदद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गान्नित्यादप्येत्वादोत्वाच्च प्रथममेवानित्योऽ-
प्येकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वादीर्घ एव स्यात् ।

अस्य ख्यातिवृत्तु “आशीः-” ॥३।३।१३॥ इति सूत्रनिर्देशस्तथाहि । अत्र
तावत् सेलोपे आशिस् इति स्थिते सो रुत्वे विसर्गः प्राप्नोति; “पदान्ते” ॥२।१।६४॥ इति
दीर्घश्च । तत्र एतन्न्यायान्नित्यमपि विसर्गं बाधित्वा पूर्वव्यवस्थितत्वेनान्तरङ्गत्वात् प्रथमं
दीर्घस्ततो विसर्गः । एतन्न्यायाभावे तु पूर्वन्यायेन प्रथमं विसर्गं पश्चाद्रेफाभावाद् दीर्घा-
भवने, “आशीः-” ॥३।३।१३॥ यं इति निर्देशासम्भव एव ।

न चायं ऊर्जस्वलः, अग्रेतनेन ग्रस्यमानत्वात् ॥ ५३ ॥

अन्तरङ्गाच्चानवकाशम् ॥ ५४॥

बहिरङ्गमपीति शेषः । यथा त्वम्, अहम्, अत्र प्रकृतिमात्रादेशत्वेनान्तरङ्गाभ्यामपि त्वमादेशाभ्यां प्रागेव प्रकृतिप्रत्ययादेशत्वाद्बहिरङ्गावपि त्वमहमादेशौ निरवकाशत्वात् स्याताम् ।

अस्य स्फातिकृत्तु “त्वमहं सिना प्राक् चाकः” ॥२॥१॥२॥ इति सूत्र-
करणम् । तथाहि । त्वं अहमित्यत्रापि यद्यन्तरङ्गत्वात्त्वमादेशावेव स्यातां तदा “त्वमहं
सिना-” ॥२॥१॥२॥ इति सूत्रं प्रवृत्त्यवकाशाभावात् कुर्यादेव न । यत्तु कृतं तदेतन्न्यायात्
सौ परे त्वमादेशौ बाधित्वा त्वमहमादेशावेव भविष्यत इत्याशयैव ।

यादृच्छिकता त्वस्य नास्ति ॥ ५४ ॥

उत्सर्गादपवादः ॥ ५५॥

यथा आपचन्त्यस्मिन्निति आपाकः; अत्रौत्सर्गिकस्य “पुंनाम्नि घः” ॥५॥३॥१३०॥
इति घस्यापवादो “व्यञ्जनाद् घञ्” ॥५॥३॥१३२॥ इति घजेव बलवत्त्वात् स्यात् ।

प्रादुष्कारकं चास्य गोचरादीना “गोचरसंचरवह्व्रजव्यजखलापणनिगमबक-
भगकषाकषनिकषम्” ॥५॥३॥१३१॥ इति सूत्रेण निपातनम् । तद्धि निपातनाभावे एत-
न्न्यायादौत्सर्गिकं घं बधित्वा अपवादत्वाद् घजेव मा प्रसाङ्क्षीदित्यतः कृतम् ।

अपराक्रमश्चायम् । उत्तरेणैतदेकान्तस्य त्रास्यमानत्वात् ॥ ५५ ॥

अपवादात् क्वचिदुत्सर्गोऽपि ॥ ५६ ॥

यथा मख गतौ, मखन्ति स्वर्गं गच्छन्त्यनेनेति मखः । मठ निवासे, मठन्ति
निवसन्ति छात्रादयोऽत्रेति मठः; इत्यादौ “व्यञ्जनाद् घञ्” ॥५॥३॥१३२॥ इति घजमपवाद-
मपि बाधित्वा बलवत्त्वादौत्सर्गिकः “पुंनाम्नि-” ॥५॥३॥१३०॥ इति घः स्यात् ।

अस्याविष्कारकं तु मखमठादिसिद्धयै यत्रान्तराकरणम् ।

अनित्यता त्वस्य न संभवति ॥ ५६ ॥

नानिष्ठार्थां शास्त्रप्रवृत्तिः ॥ ५७ ॥

शास्त्रस्येति कोऽर्थः, सूत्रस्य न्यायस्य वाऽनभिप्रेतार्थसिद्धयै प्रवृत्तिर्न कार्या ।
शिष्टप्रयोगसिद्ध्यर्थमेव तत्सद्भावात् । अनिष्ठप्रयोगसिद्धिप्रतिबन्धार्थोऽयं न्यायः ।

तत्र सूत्रस्य यथा । नयतेर्गित्वात्फलवत्कर्तृविवक्षयाऽऽत्मनेपदे सिद्धेऽपि

“कर्तृस्थामूर्त्ताप्यात् ॥३।३।४०॥ इति सूत्रं यत्कृतं तत्तावन्नियमार्थम् । नियमश्चायम् । कर्तृस्थामूर्त्ताप्यादेव नयतेरात्मनेपदं स्यात् । यथा श्रमं विनयते; शमयतीत्यर्थः । कर्तृस्थामूर्त्ताप्यत्वाभावे तु फलवत्कर्त्तर्यपि न स्यात् । यथा चैत्रस्य मन्युं विनयति, गडुं विनयति, बुद्ध्या विनयतीति । अयं च नियमः “कर्तृस्था-” ॥३।३।४०॥ इति सूत्रे अर्थविशेषानुक्तावपि शमयतिक्रियार्थस्यैव नयतेर्ज्ञेयो न त्वन्यार्थस्य; इत्थमेव शिष्टानामिष्टत्वात् । ततश्चैवं व्यवस्थितम् । शमयतिक्रियार्थान्नयतेर्यद्यात्मनेपदं स्यात्तदा कर्तृस्थामूर्त्ताप्यत्वसद्भावेन एव स्यान्न तु तदभावे फलवत्कर्तृविवक्षयाऽपीति । तेन शमयतिक्रियातोऽन्यार्थे वर्तमानान्नयतेः सर्वत्र फलवत्कर्तृविवक्षाऽविवक्षाभ्यामात्मनेपदपरस्मैपदे सिद्धे । यथा अजां ग्रामं नयते नयति वा ॥ श्री आदिनाथ इत्यादिष्वपि यो यत्वाद्यभावः सोऽपि यदि शिष्टसंमतस्तदाऽनेन न्यायेन सिद्धो ज्ञेयः ॥

न्यायस्य यथा ॥ लोपात्स्वरादेश इति न्यायश्चिकीर्ष्यते इत्यादौ चिकीर्ष इति स्थिते “क्यः शिति” ॥३।४।७०॥ इति क्ये परे सनो “दीर्घश्चिच्च-” ॥४।३।१०८॥ इति दीर्घरूपाय स्वरादेशाय नोत्सहते; दीर्घस्य शिष्टानामनिष्टत्वात्; ततश्च सनो “अतः” ॥४।३।८२॥ इत्यल्लोप एव स्यात् ।

प्रबोधकं त्वस्य तत्र तत्र तत्तद्विशेषणानुक्तिरेव । तथाहि । “कर्तृस्था-” ॥३।३।४०॥ इति सूत्रे शमयत्यर्थस्य नयतेरिति विशेषणं; लोपात् स्वरादेश इति न्याये च “दीर्घश्चिच्च-” ॥४।३।१०८॥ इति दीर्घवर्जः स्वरादेश इति विशेषणं यत्रोक्तं, तदेतन्न्यायाशयैवेति ।

अस्य च अनात्यन्तिकत्वात् “इदमदसोऽक्येव” ॥१।४।३॥ इत्यत्रानिष्टनियमापोहार्थमेवकारप्रयोगस्तथाहि । “इदमदस-” ॥१।४।३॥ इत्यस्य नियमसूत्रमात्रत्वं तावदेवकारं विनाऽपि सिद्धम् । कथम् । इमकैः, अमुकैरित्यत्र “भिस ऐस्” ॥१।४।२॥ इत्यनेनैव ऐसि सिद्धे यदेतत्सूत्रं कृतं तन्नियमार्थमेव; सिद्धे सत्यारम्भ इति न्यायादिति । परमत्र नियमप्रकारौ द्वौ संभवतः। इदमदस एवाकि भिस ऐस् नत्वन्यशब्देभ्य इत्येकः । इदमदसोऽक्येव सति भिस ऐस् न त्वकोऽभावे इति द्वितीयः । तत्राद्योऽनिष्टस्तकैर्विश्वकैरित्यादावपि भिस ऐस् दर्शनात् । द्वितीयस्त्विष्टः । एभिरमीभिरित्यत्र भिस ऐसोऽदर्शनात् । ततोऽस्यैव व्यवस्थापनार्थमक्येवेत्येवकारः प्रयुक्तः । यदि चायं न्याय आत्यन्तिकः स्यात्तदा अनेनैव न्यायेनानिष्टनियमापोहो भावी; तद्वदने च पारिशेष्याद् इष्टनियम एव भविष्यतीति कुतस्तदर्थमेवः प्रयुज्यते ॥ ५७ ॥

इति प्राक्तनी न्यायवृत्तिं क्वचित् क्वचिदुपजीव्य कृता
प्रभुश्रीहेमचन्द्राचार्यसमुच्चितसप्तपञ्चाशन्मितन्यायबृहद्वृत्तिः ॥

श्रीसूरीश्वरसोमसुन्दरगुरोर्निःशेषशिष्याग्रणी-

गच्छेन्द्रः प्रभुरत्नशेखरगुरुर्देदीप्यते सांप्रतम् ।

तच्छिष्याश्रवहेमहंसगणिना न्यायार्थमञ्जूषिका-

वक्षस्कारक आद्य एष रचितः संपूर्णताभाजनम् ॥ १ ॥

ग्रन्थमानम् १००१ अक्षराणि २५॥

अथ द्वितीयो वक्षस्कारः ।

अथ स्वसमुच्चितन्याया विव्रियन्ते ।

प्रकृतिग्रहणे स्वार्थिकप्रत्ययान्तानामपि ग्रहणम् ॥ १ ॥

अत्र प्रकृतिर्धातुरूपा नामरूपा च संभवति । स्वार्थिकप्रत्ययान्तानामिति; प्रकृती-
नामिति शेषः । प्रकृतिनां केवलत्वे, स्वार्थिकप्रत्ययान्तत्वे च, बहुः शब्दभेदः स्यात्ततः
शब्दभेदादन्यस्य कथनेऽन्यग्रहणं न प्राप्नोतीत्यतोऽयं न्यायः ।

तत्र धातुरूपा प्रकृतिर्यथा “विनिमेयद्यूतपणं पणिव्यवहोः” ॥२॥२॥१६॥
इत्यत्र पणीत्युक्तेः पणेः केवलस्यैव ग्रहणं यद्यपि प्राप्नोति तथापि स्वार्थिकायप्रत्ययान्त-
स्यापि स्यात् । तेन शतस्य शतं वा अपणिष्टेत्यादाविव, शतस्य शतं वा अपणायीदित्या-
दावपि “विनिमेयद्यूत-” ॥२॥२॥१६॥ इत्यनेन व्याप्यस्य वा कर्मत्वं सिद्धम् । नामरूपा
यथा । ग्रामात्परस्मिन् देशे वसतीत्यादौ केवलपरशब्दयोग इव ग्रामात्परस्ताद्वसतीत्यादौ
“परावरात् स्तात्” ॥७॥२॥१६॥ इति सूत्रविहितस्वार्थिकस्तात्प्रत्ययान्तपरशब्दयोगेऽपि
ग्रामशब्दात् “प्रभृत्यन्यार्थ-” ॥२॥२॥७५॥ इति दिक्शब्दयोगलक्षणा पञ्चमी सिद्धा ।

अस्य ज्ञापकं तु नियमार्थं सर्वादिगणे उतरडतमप्रत्ययोपादानम् । तथाहि ।
उतरडतमोपादाने तावदयं भावः । उतरडतमौ प्रत्ययौ । प्रत्ययानां च केवलानां सर्वादित्वा-
संभवात् प्रत्ययः प्रकृतिमाक्षिपतीति कृत्वा येभ्यो यत्तत्किमन्यैकशब्देभ्यः स्वार्थिकौ उतर-
डतमौ संभवतस्ते यदादिशब्दा उतरडतमान्ता इह उतरडतमशब्देन गृह्यन्ते । तेन यतरस्मै
यतमस्मादित्यादिषु स्मायादयः सिद्धाः । इदं च उतरडतमोपादानं नियमार्थमित्युक्तं
सूरिणा । नियमश्चैवम् । यदि सर्वादीनां स्वार्थिकप्रत्ययान्तानां प्रकृतिसर्वादित्वद्वारेण
सर्वादित्वं स्यात्तदा उतरडतमान्तानामेव स्यान्नत्वन्यस्वार्थिकप्रत्ययान्तानाम् । तेन प्रकृष्टार्थे
स्वार्थिकतमपि, सर्वतमाय सर्वतमात्; अत्र सर्वादित्वाभावात् स्मैस्मातौ नेति । इत्थं

चान्यस्वार्थिकप्रत्ययान्तानां सर्वादित्वापोहार्थं डतरडतमग्रहणयत्नस्तदा क्रियते यद्यविशेषेण सर्वस्वार्थिकप्रत्ययान्तानां सर्वादित्वप्राप्तिः कथमपि स्यात् । तत्प्राप्तिश्चैतेषामेतन्न्यायादेवस्ति; प्रकारान्तराभावात् । तदेवमेतन्न्यायबलात्सर्वस्वार्थिकप्रत्ययान्तानां सर्वादिशब्दानां प्रकृति-सर्वादित्वद्वारेण सर्वादित्वे प्राप्नुवति सति डतरडतमेतस्वार्थिकप्रत्ययान्तानां सर्वादित्वं निषेद्धुं यद् डतरडतमोपादानं सर्वादिगणे कृतं तदेतन्न्यायाविनाभावित्वादेतन्न्यायज्ञापक-मिति व्यक्तमेव ।

अनित्यश्चायम् । तेन पणायतीत्यादौ पणिधातोरित्त्वेऽपि नात्मनेपदम् । अनित्यताज्ञापकं तु कामयते इत्यादावात्मनेपादार्थं कमेर्णिङो डित्करणम् । अस्थै-कान्तिकत्वे हि कमेर्डित्त्वेनैवात्रात्मनेपदं सिद्धमिति कुतस्तदर्थं णिङो डित्त्वं कुर्यात् ॥ १ ॥

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ॥ २ ॥

ग्रहणमिति अत्रोत्तरत्र च संबन्धः । यत्र विवक्षितशब्दः प्रत्ययरूपोऽप्रत्ययरूपश्च संभवेत्तत्रासौ प्रत्ययरूप एव ग्राह्यो न त्वप्रत्ययरूपः । उभयोर्ग्रहणे प्राप्ते व्यवस्थार्थोऽयं न्यायः । एवमुत्तरन्यायत्रयेऽपि वाच्यम् । यथा “कालात्तनतरतमकाले” ॥३।२।२४॥ इत्यस्मिन् सप्तम्यलुब्धिविधायिसूत्रे तरतमौ प्रत्ययौ ग्राह्यौ, न तु तरति ताम्यतीत्यचि व्युत्पन्ने नाम्नी ।

अस्य ख्यापकं तु सूत्रे अविशिष्टोक्तिस्तथाहि । तरतमौ तावद्ग्र प्रत्ययावभीष्टौ, न तु नाम्नी । पूर्वाह्नेतरां, पूर्वाह्नेतमामित्यादिप्राच्यप्रयोगेषु प्रत्यययोरेव तयोर्दर्शनात्; तथापि यत्सूत्रे निर्विशेषमूचे, तदेतन्न्यायाशयैव ।

अस्य अस्थैर्याच्च “स्त्रीदूतः” ॥१।४।२९॥ इत्यादौ “नारी-” ॥२।४।७६॥ इत्यादिङीप्रत्ययान्तवत्तरीत्याद्या अव्युत्पन्नत्वेन प्रत्ययरहिता अपि ईदन्ता ग्राह्याः । अस्थैर्य-ख्यापकं तु “धातोर्विर्ण-” ॥२।१।५०॥ इति सूत्रे साक्षात् प्रत्ययग्रहणम् ॥ २ ॥

अदाद्यनदाद्योरनदादेरेव ॥ ३ ॥

धातोरिति शेषः । यत्र विवक्षितधातुरदादिगणसत्कोऽन्यश्च संभवेत्तत्रान्यो ग्राह्यो न त्वदादिसत्कः । यथा “उपान्वध्याङ्वसः” ॥२।२।२१॥ इत्यत्र वस्तेर्व्युदासेन वसतिरेवा-ग्राहि ।

स्थापकं त्वस्य “शासह्नः शाध्येधिजहि” ॥४।२।८४॥ इत्यत्रास्तेरादादिकस्य ग्रहणसिद्ध्यर्थं शासह्नसाहचर्यबलग्रहणम् । तद्धि एतन्न्यायादसत्यस्यत्योर्ग्रहणं मा

प्रसाङ्क्षीदित्यतः कृतम् । अस्य चाधुवत्वात् “ऋहीघ्राध्रात्रोन्दनुदविन्तेर्वा” ॥४॥२॥७६॥
इत्यत्र भौवादिकस्येव आदादिकस्यापि ऋधातोर्ग्रहः ॥ ३ ॥

प्राकरणिकाप्राकणिकयोः प्राकरणिकस्यैव ॥ ४ ॥

प्रकरणेनार्थात् स्वाधिकारेण चरतीति वाक्ये “चरति” ॥६॥४॥११॥ इत्यनेनेकणि
प्राकरणिकं स्वाधिकारोक्तं प्रत्ययादि; अन्याधिकारोक्तं तु विवक्षितसूत्रापेक्षया अप्राकर-
णिकम् । तत्रोभयोर्ग्रहणे संभवति सति स्वाधिकारेणोक्तमेव प्रत्ययादि ग्राह्यं न त्वन्याधि-
कारोक्तम् । यथा “इज इतः” ॥२॥४॥७१॥ इति डीसूत्रे “यजो डायन् च वा”
॥२॥४॥६७॥ इत्यतः प्रारब्धात्तद्धिताधिकारात्तद्धितीय एवेज् ग्राह्यो न तु “प्रश्नाख्याने
वेज्” ॥५॥३॥१११॥ इति कृत्सूत्रोक्तः । तेन सुतङ्गमेन निर्वृत्ता “सुतङ्गमादेरिज्”
॥६॥२॥८५॥ इतीजि सौतङ्गमी; अत्र डीः स्यात् । प्रश्नाख्यानयोस्तु न स्यात् । तत्र प्रश्ने
यथा । हे चैत्र कां त्वं कारिमकार्षीः । आख्याने यथा । पृष्ठः प्रत्याह; सर्वा कारि-
मकार्षम् । अत्र कारिशब्दादिजन्ताद् डीप्राप्तिरस्ति परमप्राकरणिकत्वेन कृदिज्प्रत्ययस्य
“इज इतः” ॥२॥४॥७१॥ इति सूत्रेऽग्रहणान्नात्र डीः ।

अस्य च रोपकं “द्रेरजणोऽप्राच्यभगादेः” ॥६॥१॥१२३॥ इति सूत्रे शकादिभ्यो
द्रेर्लुप् ॥६॥१॥१२०॥ इति सूत्राद् द्रावनुवर्तमानेऽपि पुनर्द्विग्रहणम् । तद्धि एतन्न्यायात्प्राकर-
णिकस्यैव द्रेरजणोऽनेन लुब् भाविनी, नाप्राकरणिकस्येत्याशङ्क्य द्विविधस्यापि द्रेरजणोऽ-
नेन लुब् भवतादित्येवमर्थं कृतम् । अयं भावः । “द्रेरजण-” ॥६॥१॥१२३॥ इति सूत्र-
मपत्याधिकारेऽस्ति । एका च द्विसंज्ञा तत्रास्ति, साऽस्य सूत्रस्यापत्याधिकारस्थस्य प्राकर-
णिकी; अन्या च द्विसंज्ञा शस्त्रजीविसङ्घाधिकारेऽस्ति । साऽस्याप्राकरणिकी । अधिकारद्वय-
स्यापि च द्विसंज्ञका अजण्प्रत्यया अस्मिन् सूत्रेऽधिकृतास्तेन मद्रस्यापत्यं स्त्री “पुरुमगध-
कलिङ्गशूम्पसद्विस्वरादण्” ॥६॥१॥११६॥ इत्यनेन द्विसंज्ञेऽणि “द्रेरजण-” ॥६॥१॥१२३॥
इति तल्लुपि, प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणं कार्यं विज्ञायते इति न्यायाच्च लुप्तेऽप्यणि
“अणजेय-” ॥२॥४॥२०॥ इति ड्यां, मत्री । अत्र यथा “द्रेरजण-” ॥६॥१॥१२३॥ इत्य-
नेनापत्यार्थस्य द्विसंज्ञस्याणो लुप् स्यात्तथा पर्शूरित्यत्र शस्त्रजीविसंघार्थस्यापि । तथाहि ।
पर्शुर्नाम काचित्, तस्या अपत्यानि बहवो माणवकाः “पुरुमगध-” ॥६॥१॥११६॥
इत्यणि, “शकादिभ्यो द्रेः” ॥६॥१॥१२०॥ इति तल्लुपि च पर्शवः । ते शस्त्रजीविसङ्घः
स्त्रीत्वविशिष्टो विवक्षितः “पश्वादेरण्” ॥७॥३॥६६॥ इत्यनेन द्विसंज्ञोऽण् तस्यापि
“द्रेरजण-” ॥६॥१॥१२३॥ इत्यनेन लुप् । ततश्च “उतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्य ऊङ्”
॥२॥४॥७३॥ इत्यूङि, पर्शूरिति ।

अस्य च चारथारनुत्वात् जष्धातोर्द्यतनीदिप्रत्यये अजरत् इत्यादावाख्यात-
संबन्धिनि "ऋदिच्छ्व-" ॥३॥४॥६५॥ इत्यङ्प्रत्यये परे 'ऋवर्णदृशोऽङि' ॥४॥३॥७॥
इत्यनेन यथा गुणः स्यात्तथा जरणं जरा इत्यादौ "षितोऽङ्" ॥५॥३॥१०७॥ इत्यनेन
विहिते कृतसंबन्धिन्यप्यङि परे गुणः सिद्धः ॥ ४ ॥

निरनुबन्धग्रहणे सामान्येन ॥ ५ ॥

सामान्येनेति निरनुबन्धसानुबन्धयोरित्यर्थः । वैसदृशात्सानुबन्धस्य ग्रहणे अप्राप्येऽयं
न्यायः । यथा स्वः; कः; अत्र "रः पदान्ते विसर्गस्तयोः" ॥१॥३॥५३॥ इति रस्य रोश्च
विसर्गः सिद्धः ।

आरोपकं त्वस्य "अरोः सुपि रः" ॥१॥३॥५७॥ इत्यत्र रुवर्जनम् । तद्धि
तत्र "रः पदान्ते-" ॥१॥३॥५३॥ इत्यधिकारादेतन्न्यायेनोभयोरपि स्योर्ग्रहणे प्रसक्ते सति
कृतम् ।

अस्थेयांश्चायम् । निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धकस्य इत्यपि न्यायसद्भावात्
॥ ५ ॥

साहचर्यात्सदृशस्यैव ॥ ६ ॥

अव्यभिचारिणा व्यभिचारी यन्त्रियम्यते तत्साहचर्यम्; तस्माच्च सदृश एव ग्राह्यो
न त्वसदृशः । इष्टग्रहणसिद्ध्यर्थोऽयं न्यायः । यथा "क्त्वातुमम्" ॥१॥१॥३५॥ अत्र क्त्वा-
तुमोः कृतोः साहचर्यात् कृदम् ग्राह्यो न तु द्वितीयैकवचनम् ।

बोधकं त्वस्याविशिष्टोक्तिरेव ।

अस्थेष्टत्वाच्चारय "वत्तस्याम्" ॥१॥१॥३४॥ इत्यत्र न केवलं वत्तसिसाह-
चर्यात्तद्धितस्यैव आमोऽव्ययत्वं स्यात् किन्तु परोक्षास्थानजस्यापि; तेन इदमनयोरतिशयेन
किमिति कितराम्; अत्र किंशब्दात् "द्वयोर्विभज्ये च तरप्" ॥७॥३॥६॥ इत्यनेन तरपि,
"किन्त्याद्येऽव्ययादसत्त्वे तयोरन्तस्याम्" ॥७॥३॥८॥ इत्यनेन तरपोऽन्तस्य आमादेशो च यथा
तस्य आमोऽग्रे "अव्ययस्य" ॥३॥२॥७॥ इति सेर्लुप् स्यात्तथा पाचयांचक्रुषा इत्यत्र परोक्षा-
स्थानजस्याप्यामोऽग्रे "अव्ययस्य" ॥३॥२॥७॥ इत्यनेन टाया लुप् सिद्धः ॥ ६ ॥

वर्णग्रहणे जातिग्रहणम् ॥ ७ ॥

एकवर्णग्रहणे तज्जातीयोऽनेकोऽपि ग्राह्य इत्यर्थः । अमुकवर्णस्येत्येकवचननिर्देश
एकस्यैव ग्रहणं प्राप्नोति न द्वयोरित्यतोऽयं न्यायः । यथा रंम्यते इत्यादौ रमेरकारपुस्त्यैका-

नुनासिकान्तत्वे सति यथा “मुस्तोऽनुनासिकस्य” ॥४१॥५१॥ इति म्वागमः स्यात्तथा हम्पतेर्यङि जंहम्यते इत्यादावप्यनुनासिकजातिग्रहणाद् हम्पतेरकारपुरःस्थानुनासिकद्वयान्त-
त्वेऽपि सति “मुस्तः-” ॥४१॥५१॥ इति म्वागमः सिद्धः ।

देशकं त्वस्य जंहम्यते इत्यादीनां सिद्ध्यर्थं यत्नान्तरानुपदेशनम् ।

अस्या अरथैर्याच्च क्वचिद्वर्णग्रहणे जातिग्रहणं स्याच्च न स्याच्च । यथा सुपूर्वस्य घिणुङ्ग्रहणे इत्यस्य उदित्वान्नागमे तस्य “तवर्गस्य श्रवर्ग-” ॥१३॥६०॥ इति णत्वे घिण्णरूपाद्धातोः “मन्वन्-” ॥५१॥१४७॥ इति वनि, “वन्याङ्पञ्चमस्य” ॥४१॥६५॥ इत्यत्र पञ्चमजातिग्रहणाण्णद्वयस्याप्याङादेशे आङो डित्वेन गुणाभावाद्यत्वे सुध्यावा इति स्यात् । जातिग्रहणाभवने त्वन्त्यस्यैव णस्य आत्वे तथाच णकारयोग-
रूपनिमित्तानिवृत्त्या निमित्ताभाव० इति न्यायादाद्यणस्य णत्वनिवृत्तौ सुधिनावा इत्यपि स्यात् । अरथैर्यप्रतिष्ठापकं त्वस्य काष्ठतङ्क्षि कुलानीत्यादौ नागमार्थं “धुटां प्राक्” ॥१४॥६६॥ इति बहुवचनम् । तथाहि । बहुवचनं किलानेकधुट् रूपधुट्जातिग्रहणसिद्ध्यर्थं न्यस्तम् । एतन्न्यायस्थैर्ये च धुट् इत्येकवचनेनापि बहवोऽपि धुटो लभ्येरन्निति किमर्थं बहुवचनं प्रयुज्येत ॥

इह च न्याये वर्णग्रहणे इत्युपलक्षणम् । तेन विशिष्टवर्णसमुदायग्रहणेऽपि क्वचिज्जात्याश्रयणं सिद्धम् । यथा चोरयन्तं प्रायुक्तं अचूचुरत् इत्यत्र णिजातिरेवाश्रिता । तथाहि । चुरण् इत्यस्मात् “चुरादिभ्यः-” ॥३॥४१७॥ इति णिचि गुणे चोरि इति जातं; तस्माच्च चोरयन्तं प्रायुक्तेति णिग् । अद्यतनीदि; “णिश्रि-” ॥३॥४१८॥ इति डः । अत्र णिद्वयमस्ति परं यो णिर्धातोरे स ङ्परो न, यस्तु ङपरः स धातोरेनन्तरो न । तेन चो इत्यस्य “उपान्त्यस्यासमान-” ॥४१॥३५॥ इति ह्रस्वो न प्राप्नोति, ङपरे णौ तस्य विधानात् । यदि च “णेरनिटि” ॥४१॥३८३॥ इत्यनेन एको णिर्लुप्यते, तदा ङपरणिः पुरःस्थः स्यात्परं धातोः समानलोपित्वमापद्यते, तेनाप्युपान्त्यह्रस्वो न प्राप्नोति । परं “उपान्त्यस्यासमान-” ॥४१॥३५॥ इत्यादिसूत्रेषु णाविति णिजातिराश्रीयते; तेनात्र णिद्वयेनापि एक एव णिर्ङपरो गण्यते । यदि च द्वावपि णी निमित्ततयैव संगृहीतौ, तदा णिलोपेन समानलोपित्वमपि न स्यात् । णेरन्यस्य समानस्य लोपे हि समानलोपितत्वं स्याद्यथा कलिमाख्यत् अचकलत् इत्यत्र कलिशब्दसंबन्धिन इकारस्य “त्रन्त्यस्वरादेः” ॥७॥४१४३॥ इत्यनेन लोपे समानलोपित्वं जातं, ततोऽत्र प्रस्तुते समानलोपित्वाभावाच्चो इत्यस्य ह्रस्वे तदनु चु इति द्वित्वे पूर्वस्य “लघोर्दीघोऽस्वरादेः” ॥४१॥६४॥ इति दीर्घे च अचूचुरदिति सिद्धम् ॥ ७ ॥

वर्णैकदेशोऽपि वर्णग्रहणेन गृह्यते ॥ ८ ॥

ऋकारमध्येऽर्द्धमात्रो रेफोऽग्रे पश्चाच्च तुरीयः स्वरभागोऽस्ति । एवं लृकारेऽर्द्धमात्रो ल इत्याद्यपि वाच्यमिति वृद्धाः प्राहुः । ततश्च यथा गोविक्रये क्रियमाणे मांसविक्रयनियमो न भज्यते; गवि मांसबुद्धेरभावात्; तथा ऋलृग्रहणे तन्मध्यस्थरलयोर्ग्रहणं न प्राप्नोति ताभ्यां रलबुद्धेस्तुत्पादनादित्यतोऽयं न्यायः । यथा प्रलीयमानमित्यादिवत् प्रकल्प्यमानमित्यादावपि लृकारव्यवधाने तदेकदेशभूतलकारेणापि व्यवधानादलचटेति निषेधेन “स्वरात्” ॥२१३१८५॥ इति प्राप्तं णत्वं नाभूत् ।

व्यञ्जकं त्वस्य प्रकल्प्यमानमित्यादौ णत्वं निषेद्धं यत्नान्तराकरणम् ।

अस्य अधौव्याच्च कृतः, कृतवानित्यादौ “रदादमूर्च्छमदः क्तयोर्दस्य च” ॥४१२१६९॥ इति प्राप्तं क्तयोस्तो नत्वं नाभूत् । रग्रहणेन ऋमध्यस्थरेफस्याग्रहणात् । अधौव्यव्यावर्णकं तु “रष्वर्णात्-” ॥२१३१६३॥ इत्यत्र रेफऋवर्णयोर्ग्रहणम् । अस्य ध्रौव्ये हि ऋवर्णमध्येऽपि रेफ एवास्तीति रेफग्रहणेनापि सरति । अत एव पाणिनिना णत्वसूत्रे रषाभ्यामित्येवोक्तं, ऋवर्णादपि तन्मध्यस्थरेफाश्रयं णत्वं भविष्यतीत्याशयेन ॥ ८ ॥

तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ ९ ॥

श्नादिप्रत्यये एकस्मिन्ननेकस्मिन्वाऽन्तःपतितेऽपि सति धात्वादेर्यथोक्तं कार्यं स्यादेव । प्रत्ययेऽन्तः पतिते सति धातोः खण्डितत्वबुद्धेरुत्पादात् खण्डीभूतस्य च तस्य कपालरूपतापन्नकलशस्य जलाहरणादिकार्यं इव धातुकार्येऽप्राप्तेऽयं न्यायः । तत्रैकरिम्नन् यथा । अरुणत्; अत्र श्नेऽन्तःपतितेऽपि रुधेः प्रागट् सिद्धः । अनेकरिम्नन् यथा । अतृणेट्; अत्र श्ने ईति चान्तःपतितेऽपि तृहेः प्रागट् । न चाडेव प्रथममानेष्यते तथाच कैतन्यायावकाश इति वाच्यम् । कृतेऽन्यस्मिन् धातुप्रत्ययकार्ये पश्चाद् वृद्धिस्तद्वाध्योऽट् च इति न्यायसद्भावेनाटः प्रथममनागमनात् ।

अभिव्यञ्जकं त्वस्य “त्वमहं सिना-” ॥२१११२॥ इत्यत्र प्राक् चाक इति । तथाहि । युष्मदस्मदोरकि सौ तावत् त्वकमहकमिति रूपे इष्टे । यदि च “त्यादिसर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात्पूवाऽक्” ॥७१३१२९॥ इत्यनेनाक् प्रथममानीयते तदैतन्त्यायात्साकोरपि युष्मदस्मदोर्युष्मकदस्मकद्रूपयोस्त्वमहमादेशः स्यात्तथा चाकः श्रवणं न स्यादित्यत एतन्त्यायाशङ्क्याऽकः श्रवणार्थं प्राक् चाक इत्युक्तम् ।

अस्य अनैकान्तिकता तु नालोक्यते ॥ ९ ॥

आगमा यद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ १० ॥

आगमा ये आदिशब्देनान्तशब्देन वा निर्दिष्टाः । यथा “अङ् धातोरादिर्हस्तन्यां चामाङा” ॥४१४।२९॥ इति “अनाम्स्वरे नोऽन्तः” ॥११४।६४॥ इत्यादि । ते आगमा इति बहुवचनस्यातन्त्रत्वादेको द्वयादयोऽपि वा यद्गुणीभूता इति । गुणशब्दस्य लक्षणयाऽवयव-
वाचित्वाद् यस्यावयवीभूताः स्युस्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति कोऽर्थस्तस्य केवलस्य यत्कार्य-
मूचे तत्तस्य सागमस्यापि स्यात् । आदिशब्देनान्तशब्देन च निर्देशस्य फलदर्शनार्थोऽयं
न्यायः । तत्रैको यथा । प्रण्यपतत् । अत्राट्सहितेऽपि पतौ “नेङ्मादा-” ॥२।३।७९॥
इति नेर्नो णः सिद्धः । द्वौ यथा । प्रनिपूर्वस्य पतेर्यङ्लुपि दिवि “व्यञ्जनादेः सश्च दः”
॥४।३।७८॥ इति तल्लुकि प्रण्यपनीपत् इत्यादावट आदिशब्दनिर्दिष्टत्वेन, न्यश्चान्तशब्द-
निर्दिष्टत्वेनागमत्वात्तद्युतस्यापि पतेः पतिग्रहणेन ग्रहणात्तस्मिन् परे “नेङ्मादा-”
॥२।३।७९॥ इति नेर्नो णः ।

नन्वत्रागमयुतस्य पतेर्ग्रहणं सिध्यतु, पकारयुतस्य तु कथं ग्रहणं, पकारस्य
द्विरुक्तिजस्यानागमत्वात् । उच्यते । तस्याव्यवधायित्वमग्रेतनन्याये वक्ष्यते । एवमग्रेतनो-
दाहरणेऽप्याशङ्क्यं समाधेयं च । त्रयो यथा । प्रनिपूर्वस्य यमेर्यङ्लुपि अद्यतनीदिप्रत्यये,
प्रण्ययंयंसीदित्यादावडागमप्रागमसागमयुतेऽपि यमो (मि) परे, “अकखाद्यषान्ते पाठे
वा” ॥२।३।८०॥ इत्यनेन नेर्नो णः ।

अस्य गमकं तु, सेटः क्सोरुषादेशाय “क्सुष्मतौ च” ॥२।१।१०५॥ इत्येत-
द्व्यतिरिक्त्यत्वाकरणम् । तथाहि । “क्सुष्मतौ च” ॥२।१।१०५॥ इत्यनेन तावदनिटः
क्सोरुषादेशो बभूवुषीत्यादि सिध्यतु; परं पेचुषीत्यादौ “घसेकस्वरातः क्सोः”
॥४।४।८२॥ इत्यनेनेङ्भवनेन क्सोः सेट्त्वादितश्चादृश्यमानत्वात्तल्लोपाय, सेटः क्सोरुषा-
देशाय वा सूत्रं कार्यम् । यत्तु किमपि न कृतं तदेतन्न्यायात्सेटोऽपि क्सोरुषादेशः
‘क्सुष्मतौ च’ ॥२।१।१०५॥ इत्यनेनैव सेत्स्यतीत्याशयैव ।

अस्य च व्यभिचारित्वाद् “वेः स्कन्दोऽक्तयोः ॥२।३।५१॥ इति षत्वसूत्रे
स्कन्दग्रहणेनाट्सहितस्य स्कन्दोऽग्रहणाद् व्यस्कन्ददित्यादो षत्वं नाभूत् । व्यभिचारित्व-
प्रतिष्ठापकं तु “उपसर्गात्सुगुसुवसोस्तुस्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे” ॥२।३।३९॥ इति सूत्रे अट्य-
पीति । तथाहि । अभ्यषुणोदित्यादावङ्गव्यवधानेऽपि षत्वार्थं तावदट्यपीत्युक्तम् । यदि
चायमव्यभिचारी स्यात्तदा सुग्रहणेनाट्सहितस्यापि सुगो ग्रहणसिद्धेरटा व्यवधानाभवना-
दट्यपीति न वक्तव्यं स्यात् । यत्तूक्तं तदस्य व्यभिचारित्वात्सुग्रहणेनाट्सहितस्यापि सुगो
ग्रहणासिद्ध्याऽटो व्यवधायित्वसंभावनयैव ।

आगमोऽनुपधाती इत्यपि न्यायोऽस्ति । यथा भवानित्यत्र नागमे कृते अतु-
रन्तुरूपो जातस्तथापि नागमस्यानुपधातित्वात् “अभ्वादेस्त्वसः सौ” ॥११४१९०॥ इत्यनेना-
त्वन्तलक्षणो दीर्घः स्यादेवेति । परं सोऽप्यत्रैवान्तर्भावनाहः; समानफलत्वात् । तथाहि ।
अनुपधातीत्यस्य तावदयमेवार्थो यत्स्वव्यवधानहेतुकं यथाप्राप्तकार्याणामुपधातमागमो न
करोतीति । यदि चागमानामवयवत्वेनावयविग्रहणेन ग्रहणं सिद्धं तदाऽव्यवधायित्वादनूप-
धातित्वं स्फुटमेव ॥ १० ॥

स्वाङ्गमव्यवधायि ॥ ११ ॥

स्वमङ्गं द्विरुक्तादिकं धात्वादेर्निजाङ्गिनः कार्ये कर्तव्ये व्याघातं न कुर्यात् । स्वाङ्ग-
त्वस्य होतावदेव फलमिति ज्ञप्यर्थोऽयं न्यायः । यथा संचस्कारेत्यत्र सम् कृ इति स्थितेऽ-
न्तरङ्गत्वात्प्रथमं स्सटि, ततश्च तदवसरप्राप्ते “स्सटि समः” ॥११३११२॥ “लुक”
॥११३११३॥ इति सूत्रे बाधित्वा परत्वात्रित्यत्वाद्धातुमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च णवि
तदाश्रिते द्वित्वादौ च कृते संचस्कृ इति स्थिते एतन्न्यायबलाद् धात्वङ्गेन द्वित्वजचकारेण
समो व्यवधानाभवनाद् निमित्ताभावे० इति न्यायप्राप्ता स्सटो निवृत्तिर्नाजनि । यतः
समकृगोरानन्तर्यमेव स्सटो निमित्तम्; ततश्च द्वित्वेन व्यवधाने स्वीक्रियमाणे
सत्यानन्तर्याभावात् स्सटो निवृत्तिः प्राप्नोत्येव ।

प्रमापकं त्वस्य “नेङ्मादा-” ॥२१३१७९॥ इति सूत्रस्य “द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः
परेस्तु वा” ॥२१३१८१॥ इति सूत्रानन्तरोपन्यासं; तत्र द्वित्वेऽपीत्यनुवर्तनं चाकृत्वा
“नेङ्मादा-” ॥२१३१७९॥ इति सूत्रे इमादिधातूनां सामान्यनिर्देशः । तथाहि । नेर्णत्वं
तावत् प्रणिपतति इत्यादिवत् प्रणिपपातेत्यादावपीष्टम् । तच्च तदैव सिद्ध्यति यदि
“नेङ्मादा-” ॥२१३१७९॥ इति सूत्रं “द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः” ॥२१३१८१॥ इति सूत्रानन्तरं
क्रियते, तत्र च द्वित्वेऽपीत्यनुवर्त्यते । एवं हि द्वित्वेऽप्यद्वित्वेऽपि च इमादिधातुषु परेषु
निर्विवादं नेर्णः सिद्ध्यति । यत्तु तथा न कृतं किन्तु सामान्येन इमादिधातव एव
पठितास्तज्ज्ञायते प्रणिपततीत्यादिवत्प्रणिपपातेत्यादावपि “नेङ्मादा-” ॥२१३१७९॥ इत्य-
नेनैव णत्वं सेत्स्यति; द्वित्वजस्य पस्य धातोः स्वाङ्गत्वात् स्वाङ्गमव्यवधायि इति च
न्यायसद्भावादित्याशयैव ।

स्वाङ्गमिति किम् । पराङ्गस्य तु व्यवधायित्वमेव यथा स्यात् । तेन संचस्कारेत्यत्रैव
धात्वङ्गेन द्वित्वेन समस्सटोर्व्यवधानं स्यादेव । तेन च “स्सटि समः” ॥११३११२॥ “लुक”
॥११३११३॥ इति सूत्राभ्यां समो मस्य सकारलुकौ न ।

अस्य च व्यभिचारित्वाद् “वेः स्कन्दोऽक्तयोः” ॥२१३१५१॥ इति षत्वसूत्रे

द्वित्वसहितस्य स्कन्दोऽग्रहणाद्विचिस्कन्तसतीत्यादौ न षत्वम् । सव्यभिचारत्वप्रतिष्ठा-
पकं तु प्रतितष्ठावित्यादौ द्वित्वव्यवधानेऽपि षत्वार्थं “स्थासेनिसेधसिचसञ्जां द्वित्वेऽपि”
॥२१३४०॥ इति सूत्रे द्वित्वेऽपीत्युक्तिः । सा हि द्वित्वे कृते सति तस्य स्वाङ्गत्वेऽप्येतन्त्याय-
स्य सव्यभिचारत्वाद्द्वयवधायित्वं भविष्यतीत्याशङ्क्या कृता ।

पूर्वन्यायश्चास्यैव प्रपञ्चः; आगमानामप्यवयवतया स्वाङ्गत्वाव्यभिचारात् ॥ ११ ॥

उपसर्गो न व्यवधायी ॥ १२ ॥

उपसर्गस्य धातोः प्राक् प्रयोग इत्येतावदेव “धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यति-
क्रमार्थातिवर्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक् च” ॥३१११॥ इति सूत्रेण नियमितं न पुनस्तद्व्यव-
त्वमित्यतो विभक्त्यन्तत्वेन पृथक् पदत्वाच्चोपसर्गस्य व्यवधायित्वे प्राप्तेऽयं न्यायः । यथा
'उक्षां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' । अत्र “गुरुनाम्यादेः-” ॥३१४१४८॥ इत्यामादेशे कृते आम-
न्तस्य कृगश्च प्रेण न व्यवधानम् । अयं भावः । कृभ्वस्ति चानु तदन्तमित्यत्रानुशब्दस्य
तावदयमर्थः । व्यवहितो विपर्यस्तो वा कृभ्वस्तीनां प्रयोगो न कार्यः, किन्त्वनन्तर एवाग्रे
एव च कार्यं इति । यदि चात्र प्रेण व्यवधानं स्यात्तदाऽयं प्रयोगोऽसाधुरेव स्यात् । परमेत-
न्यायबलेन प्रेण व्यवधानाभवनात् साधुरेवेति ।

अनुमापकं त्वस्य कर्मणः पराद्वायतेष्टृक् विधायके “गायोऽनुपसर्गाट्टृक्”
॥५११७४॥ इति सूत्रे उपसर्गवर्जनम् । तद्धि साम गायतीति टकि सामगी स्त्री इत्यादा-
विव, साम संगायतीति सामसंगायात्यत्र सोपसर्गाद्वायतेष्टृक् मा भूत्किन्तु “कर्मणोऽण्”
॥५११७२॥ इत्यणोव भवतादित्येवार्थं कृतम् । यदि चायं न्यायो न स्यात्तदा “गायष्टृक्”
इत्यपि सूत्रे कृते साम संगायति इत्यत्र टक्प्राप्तिरेव नास्ति; समा व्यवधानेन गायः कर्मणः
परत्वाभावादित्युपसर्गवर्जनं व्यर्थमेव स्यात् । तथापि यदुपसर्गवर्जनं कृतं, तदेतन्त्यायात्
कर्मगायत्योरुपसर्गेण व्यवधानं न भविष्यति । तथा च सामगीत्यत्रवत्, साम
संगायात्यत्रापि टक्प्राप्त्या सामसंगीत्यनिष्टं रूपमापत्स्यते इत्याशङ्क्यैव ।

अयं च नैकान्तिकस्तेन समागच्छतीत्यत्र आडा व्यवधानात् “समो गमृच्छि-
प्रच्छिश्रुवित्स्वरत्यर्त्तिदृशः” ॥३१३८४॥ इत्यात्मनेपदं न ॥ १२ ॥

येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि स्यात् ॥ १३ ॥

यत्र येन वर्णादिनाऽवश्यं व्यवधानं स्यात् न त्वव्यवधानं, तत्र तद्व्यवधानेऽपि
तत्कार्यं स्यादेव । अप्राप्ते प्रापणार्थोऽयं न्यायः । एवमुत्तरयोरपि वाच्यम् । यथा चार्वा
गुर्वीत्यादौ स्वरौकारयोरैकव्यञ्जनान्तरित्वेऽपि “स्वरादुतो गुणादखरोः” ॥२१४१३५॥ इति

डीः सिद्धः । स्वरात्परस्याव्यवहितस्य उतो गुणवाचिशब्देष्वसंभवात् ।

निवेदकं त्वस्य "स्वरादुत-" ॥२।४।३५॥ इति सूत्रे स्वरादुत इत्युक्तिरेव । तथाहि । स्वरात्परो य उकारस्तदन्तादुणवाचिनाम्नः खरुवर्जितात् स्त्रियां डीर्वा स्यादिति होतत्सूत्रार्थः । यदि चायं न्यायो न स्यात्तदा स्वरात्परस्याव्यवहितस्य उकारस्य गुणवाचिशब्देषु कुत्राप्यसंभवादत्र स्वरादुत इत्युक्तिर्वैयर्थ्यादसङ्गतैव स्यात् । तथापि यत्सा कृता तत्स्वरोकारयोरेवश्यंभाविन एकव्यञ्जनव्यवधानस्यैतन्न्यायबलादगणने स्वरात्पर उकार इत्युक्तिर्नासङ्गता भाविनीत्याशयैवेति । तथा खरुवर्जनमप्यस्य ज्ञापकम् । तथाहि । स्वरात्परो य उकारस्तदन्तानाम्नो डीः स्यादित्युक्ते खरुशब्दाद् डीप्रसङ्ग एव नास्ति; स्वरोकारयोर्व्यञ्जनेन व्यवधानात् । तथापि यत् खरुवर्जनं कृतं, तज्ज्ञापयति स्वरोकारयोरेकव्यञ्जनव्यवधानमवश्यं स्यादेवेति कृत्वा एतन्न्यायबलादेकव्यञ्जनव्यवधानं सदपि न गण्यते इति । तथाच खरुशब्देऽप्येकेनैव व्यञ्जनेन व्यवधानसद्भावात् "स्वरादुत-" ॥२।४।३५॥ इत्यप्युक्ते डीप्रसङ्गः स्यादिति हेतोः खरुवर्जनम् ।

येन नाव्यवधानमिति किम् । ज्युङ् गतौ इत्यस्माणिगि सनि च जुज्यावयिषति; अत्र निमित्तभूताया अवर्णान्ताया अन्तस्थाया जेन व्यवधानाद् द्वित्वे सति पूर्वस्य उकारस्य "ओर्जान्तस्थापवर्गेऽवर्णे" ॥४।१।६०॥ इति इर्न, यतो यत्राव्यवधानं न संभवत्येव तत्रैव व्यवहितमाद्रियते नान्यत्र । "ओर्जान्तस्था-" ॥४।१।६०॥ इत्यत्र तु यियविषतीत्यादावव्यवहितोऽप्यन्तस्था संभवति; ततो जुज्यावयिषतीत्यत्र व्यवहितान्तस्थाया न ग्रहणम् ।

अस्या अनात्यन्तिकता तु नाभाति ॥ १३ ॥

ऋकारापदिष्टं कार्यं लृकारस्यापि ॥ १४ ॥

यथा कृषौडः सनि "वृद्धयः स्यसनोः" ॥३।३।४५॥ इति परस्मैपदे चिक्लृप्सति; अत्र निर्निमित्तत्वात्प्रथमं "ऋरलृलं कृपोऽकृषीटादिषु" ॥२।३।९९॥ इति ऋत लृत्वे पश्चाद् द्वित्वे "ऋतोऽत्" ॥४।१।३८॥ इत्यनेन लृतोऽप्यत् सिद्धः ।

संवादकं त्वस्य "दूरादामन्यस्य-" ॥७।४।९९॥ इति सूत्रे ऋवर्जस्वरस्य प्लुतत्वमुक्त्वाऽपि पुनर्लग्नहणम् । तद्धि ऋनिषेधे एतन्न्यायाद् लृनिषेधोऽपि मा प्रसाङ्क्षीदित्यतः कृतम् ।

चलश्चायम् । "ऋलृति ह्रस्वो वा" ॥१।२।२॥ इत्यत्र ऋलृतोरुभयोरुक्तेः । यद्यपि च "दूरादामन्यस्य-" ॥७।४।९९॥ इत्यस्य वृत्तौ ऋवर्णग्रहणे लृवर्णस्यापीति रीत्याऽयं न्यायः पठितोऽस्ति; तथापि लृकारस्य प्रायः क्वचित्प्रयोगायोगाद् ऋकारापदिष्टं लृकारस्यापि इत्येवात्रोचानम् । "ऋरलृलम्-" ॥२।३।९९॥ इत्यस्य न्यासे एवमपि पाठ-

दर्शनाच्च ॥ १४ ॥

सकारापदिष्टं कार्यं तदादेशस्य शकारस्यापि ॥ १५ ॥

तदादेशस्येत्यनेन भूतपूर्वकस्तद्वदुपचार इति न्यायस्यैव प्रपञ्चोऽयमिति ज्ञेयम् । यतो यः किल सकारादेशः शकारः स भूतपूर्वकरीत्या सकार एव गण्यते इत्येवास्य तात्पर्यम् । उदाहरणं यथा । षस्व गतौ । अस्य “षः सोऽष्ट्यैष्ठिवध्वष्कः” ॥२।३।९८॥ इति षस्य से “सस्य शषौ” ॥१।३।६१॥ इति स्वः सस्य शे यङ्लुपि दिवि “व्यञ्जनाद्देः-” ॥४।३।७८॥ इति तल्लुक्येतन्न्यायात् “संयोगस्यादौ स्कोर्लुक्” ॥२।१।८८॥ इति सकारादेशस्य शस्य लुकि, चस्य कत्वे च असासक् इति सिद्धम् । तदादेशस्येति किम् । भवान् शेते; अत्र शस्य “ङनः सः-” ॥१।३।१८॥ इति न त्सः ।

ज्ञापकं त्वस्य “ङनः सः त्सोऽश्चः” ॥१।३।१८॥ इत्यत्र श्रवर्जनम् । तद्धि भवान् श्रोततीत्यादौ शस्य त्सत्वाभावार्थम् । एतन्न्यायाभावे च शस्य त्सत्वप्राप्तिरेव नास्ति “ङनः सः-” ॥१।३।१८॥ इति भणनात् । एवं सत्यपि यत् श्रवर्जनं कृतं तदेतन्न्यायं ज्ञापयति । ङनु श्रवर्जनेन सकारापदिष्टं शकारस्यापीत्येतावन्मात्रस्यैव ज्ञप्तिः कृता; श्रमध्येऽविशिष्टस्यैव शकारस्य दर्शनात् । तेन तदादेशस्येत्यंशस्यान्यत्किमपि ज्ञापकं वाच्यम् । नैवम् । अस्यैव ज्ञापकस्याखण्डस्यापि न्यायस्य ज्ञापने सामर्थ्यसद्भावात् । कथमिति चेत् । उच्यते । अश्च इत्यनेन तावत् श्च्युत्यादीनां श्रो वर्ज्यते; न त्वन्यः कश्चिदसंभवात् । तस्मिंश्च शे शः सकारादेश एवास्ति; “सस्य शषौ” ॥१।३।६१॥ इत्यनेन तस्य कृतत्वात् । ततश्च सकारादेशस्यैव श्रस्थशकारस्य सकारकार्यं ज्ञापयता श्रवर्जनेनाखण्डोऽप्ययं न्यायो ज्ञापित एव ।

चञ्चलता त्वस्य न नश्चेतसि चञ्चूर्यते ॥ १५ ॥

ह्रस्वदीर्घापदिष्टं कार्यं न प्लुतस्य ॥ १६ ॥

ह्रस्वदीर्घस्थाननिष्पन्ने प्लुते भूतपूर्वकस्तद्वदिति न्यायेन ह्रस्वदीर्घनामोच्चारोक्त-कार्याणां प्राप्तौ तन्निषेधार्थोऽयं न्यायः । तत्र ह्रस्वापदिष्टं यथा । हे राज३निह । अत्र परत्वात्रित्यत्वाच्चरादामन्यस्य-” ॥७।४।९९॥ इत्यनेन पूर्वं प्लुते कृते तस्मात्परस्य नस्य “ह्रस्वान् ङणन-” ॥१।३।२७॥ इति न द्वित्वम् ।

अत्रांशे ज्ञापिकरं त्वस्य “ह्रस्वान् ङणन-” ॥१।३।२७॥ इति सूत्रे ह्रस्वादिति सामान्योक्तिरेव । तथाहि । अप्लुतरूपात् ह्रस्वात्तावत् ङणनां द्वित्वमिष्टम्; प्लुतरूपात् नष्टम् । तथापि सूत्रे ह्रस्वादिति सामान्येनैव यदूचे तदेतन्न्यायाशयैव ।

दीर्घापदिष्टं यथा । “अदीर्घाद्विराम-” ॥१।३।३२॥ इति सूत्रे दीर्घवर्जनेऽपि, दीर्घस्थाननिष्पन्नप्लुतस्यैतन्न्यायबलेन वर्जनं न जातम् । तथाच हे गो३ त्वात्, हे गो३ त्रात् इत्यत्र दीर्घस्थाननिष्पन्नप्लुतादपि परस्य तकारस्य “अदीर्घाद्विराम-” ॥१।३।३२॥ इत्यनेन वा द्वित्वं सिद्धम् ।

ख्यातिकरं चास्य “अनाङ्माडो दीर्घाद्वा छः” ॥१।३।२८॥ इत्यनेनैव सिद्धे-
ऽपि दीर्घस्थाननिष्पन्नात् प्लुतात्परस्य छस्य द्वित्वविकल्पार्थं “प्लुताद्वा” ॥१।३।२९॥ इति सूत्रकरणम् । तथाहि । आगच्छ भो इन्द्रभूते ३ छत्रमानय, आगच्छ भो इन्द्रभूते ३ छत्रमानयेत्यत्र छस्य द्वित्वविकल्पस्तावत् “अनाङ्माडो” - ॥१।३।२८॥ इत्यनेनापि यद्यसेत्स्यत् तदैतदर्थं “प्लुताद्वा” ॥१।३।२९॥ इति सूत्रं आकरिष्यत् । परमेतन्न्यायात् “अनाङ्माडो दीर्घात्-” ॥१।३।२८॥ इति दीर्घापदिष्टं कार्यं प्लुतस्य न भावीत्याशङ्क्यैव पृथक् “प्लुताद्वा” ॥१।३।२९॥ इति सूत्रं कृतम् ।

अनित्यता त्वस्य नेक्ष्यते ॥ १६ ॥

संज्ञोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रस्यैव ग्रहणं न तदन्तस्य ॥ १७ ॥

संज्ञेति संज्ञासूत्राणि । प्रत्ययः किल प्रकृतिमाक्षिपति, प्रकृतिं विना प्रत्ययानुत्पत्ते-
रित्यतः प्रत्ययमात्रग्रहणेनापि तदन्तग्रहणे प्राप्ते तन्निषेधार्थोऽयं न्यायः । तत्र संज्ञाधिकारे यथा; “स्त्यादिर्विभक्तिः” ॥१।१।१९॥ इत्यत्र स्त्याद्यन्तं विभक्तिरित्यर्थो न, किन्तु स्त्यादिरेव प्रत्ययो विभक्तिसंज्ञ इत्येवार्थः ।

स्फातिकरं त्वस्य संज्ञासूत्राधिकारस्थिते “तदन्तं पदम्” ॥१।१।२०॥ इति सूत्रे अन्तशब्दस्तथाहि । यदि तावदयं न्यायांशो न स्यात्तदा सा पदमित्युक्तेऽपि प्रत्ययः प्रकृति-
माक्षिपतीति तदन्तविधिर्लभ्यत एवेति किमर्थमन्तशब्दः प्रयुज्येत । परमेतन्न्यायांशसद्भावात् “तदन्तं पदम्” ॥१।१।२०॥ इत्यस्मिन् संज्ञासूत्रे तदन्तविधिर्न लप्स्यते इत्याशङ्क्यात्रान्तशब्दः प्रयुक्तः ।

चपलता त्वत्रांशे न प्रतिभाति ॥

उत्तरपदाधिकारे यथा । “न नाम्येकस्वरात्खित्युत्तरपदेऽमः” ॥३।२।१९॥ इति सूत्रादनुवर्तमानोत्तरपदाधिकारस्थे “कालात्तनतर-” ॥३।२।२४॥ इति सूत्रे तनाद्याः प्रत्ययाः केवला एव ग्राह्याः, न तु तदन्तनामानि । संज्ञोत्तरपदाधिकार इति किम् । अन्यत्र तु प्रत्ययान्तस्यैव ग्रहः । यथा “नेमाद्धप्रथमचरमतयायाल्पकतिपयस्य वा” ॥१।४।१०॥ इत्यत्र तयायप्रत्ययान्तानामेव ग्रहणमस्ति ।

व्यक्तिकरं त्वस्योत्तरपदाधिकारस्थे “नवा खित्कृदन्ते रात्रेः” ॥३।२।११७॥ इति सूत्रे अन्तशब्दस्तथाहि । यदि तावदयं न्यायांशो न स्यात्तदाऽत्रापि खित्कृतीत्येवोक्तेऽपि प्रत्ययः प्रकृतिमाक्षिपतीति तदन्तविधिर्लभ्यत एवेति किमर्थमन्तशब्दः प्रयुज्यते । परमेत-
न्यायांशसद्भावाद् तदन्तविधिर्न लप्स्यते इत्याशङ्क्यात्राप्यन्तशब्दः प्रयुक्तः ।

चटुलत्वाच्चात्र “नेन्सिद्धस्थे” ॥३।२।११॥ इत्यत्रोत्तरपदाधिकारेऽपीनन्तस्य ग्रहस्तेन स्थण्डिलशायीत्यत्र इनन्ते शायिनि परे “तत्पुरुषे कृति” ॥३।२।१२०॥ इत्यनेन प्राप्तायाः सप्तम्यलुपो निषेधोऽभूत् ॥ १७ ॥

ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः ॥ १८ ॥

निर्देशे सतीति शेषः । साक्षान्नामग्रहणेन यस्य यत्कार्यमूचे तत्कार्यं तस्य नाम्नः समासादिना समुदायान्तभूतस्य सतो न स्यात् । यथा सूत्रप्रधानो नडः सूत्रनडस्तस्यापत्यम् “अत इज्” ॥६।१।३१॥ इतीजि, अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धौ, सौत्रनाडिः; अत्र सूत्र-
नडशब्दात् “नडादिभ्य आयनण्” ॥६।१।५३॥ इत्यायनण् नाभूत् ।

ननु काऽत्र न्यायापेक्षा, सूत्रनड इत्यस्य नडादिभ्योऽन्यत्वेनायनणः प्राप्तेरेवा-
भावात् । उच्यते । गवेन्द्र इत्यत्रवद् गवेन्द्रयज्ञ इत्यत्रेन्द्रयज्ञशब्देऽपि परे इन्द्ररूपावयव-
प्राधान्यविवक्षया “इन्द्रे” ॥१।२।३०॥ इत्यनेनाव आदेशो यथा स्यात्तथाऽत्र नडरूपावयव-
प्राधान्यविवक्षायां सूत्रनडशब्दादप्यायनण् प्राप्नोति; परमेतन्न्यायेन निषिद्धत्वादेव न स्यात् ।
इत्थं चावयवप्राधान्यविवक्षा यदि क्रियते तदैवास्य न्यायस्यावकाशः स्यात् । अन्यथा
तु नामग्राहमुक्तं कार्यं तदन्तस्य क्वापि प्राप्नोत्येव नेति निरवकाशत्वमेवास्य न्यायस्य
प्रसज्येत । ततश्च नामग्राहमुक्तस्य कार्यस्यावयवप्राधान्यविवक्षया तन्नामान्तस्यापि प्राप्तौ
तन्निषेधार्थोऽयं न्यायः ।

उपपादकं चास्य “मालेषीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितूलचिते” ॥२।४।१०२॥ इत्य-
त्रान्तेऽपीति । तथाहि । इदं तावन्मालभारीतिवदुत्पलमालभारीत्यादावपि ह्रस्वसिध्यर्थं
कृतम् । यदि चावयवप्राधान्यविवक्षया मालावदुत्पलमालेत्यादेरपि ह्रस्वः प्राप्नुवन् स्यात्तदा
किमर्थमन्तेऽपीति कुर्यात् । परं मालेत्यस्य नामग्राहं विहितो ह्रस्व एतन्न्यायादुत्पलमाला
इत्यादेर्न प्राप्नोतीत्यतोऽन्तेऽपीति करणं सफलम् ।

अस्य च तरलत्वात्, द्व्याश्रये ‘प्रियासृजोऽसावपृणदद्विडस्त्रा’ (सर्ग २ श्लो०
६७) इत्यत्र प्रियासृजो द्विडस्त्रा इति स्थानद्वये समासान्तगस्याप्यसृजो “दन्तपादनासिका-
हृदयासृग्यूषोदकदोर्यकच्छकृतो दत्पत्रसहृदसन्यूषन्नुदन्दोषन्दोषन्दोर्यकञ्छकन्वा”
॥२।१।१०१॥ इति वा असनादेशः । तरलत्वनिवेदकस्तु “केवलसखिपतेरौः”

॥१४।२६॥ इत्यत्र केवलशब्दः । स हि प्रियसखौ नरपतावित्यादौ डे रौत्वाभावार्थः । यदि चायं न्यायोऽतरलः स्यात्तदा सखिपतेरौरित्यपि सूत्रे कृते प्रियसखौ नरपतावित्यादौ औत्वनिषेधः सिध्यत्येवेति किमर्थं केवलशब्दः प्रयुज्येत; यत्तु प्रयुक्तस्तदेतन्न्यायस्य तरलत्वादेवेति ।

उपपदविधिषु न तदन्तविधिः इत्यपि न्यायोऽस्ति । अस्यार्थः । यत्रामुकोप-
पदाद्धतोरमुकः प्रत्ययः स्यादिति विधीयते तत्र तदुपपदं यदि समासादिनाऽन्तभूतं
स्यात्तदा स विधिर्न स्यात् । यथा योगक्षेमौ करोतीतिशीला योगक्षेमकरी; अत्र क्षेमशब्दस्य
समासान्तगत्वात् “क्षेमप्रियमद्रभद्रात् खाण्” ॥५।१।१०५॥ इत्यनेन क्षेमोपपदकृगो
विहितौ खाणौ न । किन्तु ‘हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदात्’
॥५।१।१०३॥ इति ट एव । खाणोर्भवने तु योगक्षेमंकरा, योगक्षेमकारीति च स्यात् ।

ज्ञापकं त्वस्य “नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढ्यतदन्ताच्चव्यर्थेऽच्चेर्भुवः खिष्णु-
खकजौ” ॥५।१।१२८॥ इति सूत्रे तदन्तग्रहणम् । तथाहि । इदं तावदनग्नो नग्नो भवतीति
नग्नंभविष्णुर्नग्नभावुक इत्यादाविव, अननग्नो अनग्नो भवत्यनग्नंभविष्णुरनग्नंभावुक
इत्यादावपि खिष्णुखुकञ्प्रत्ययार्थम् । यदि च उपपदविधिषु न तदन्तविधिरिति न्यायो न
स्यात्तदा अनग्नंभविष्णुरित्यादावपि नग्नशब्दादिरूपावयवप्राधान्यविवक्षया खिष्णुखुकजौ
सिध्यत एवेति कुतस्तदर्थं तदन्तग्रहणं क्रियते । यत्तु कृतं तदेतन्न्यायशङ्क्येवेति । परं
ग्रहणवता नाम्नेति न्यायेनायमपि न्यायः स्वकुक्षावेव निक्षिप्तः । उपपदविधिष्वप्युपपदानां
नामान्येव गृहीत्वा कार्याणामुक्तत्वात् ॥

तथा **ग्रहणवता नाम्ना न तदादिविधिः** इत्यपि न्यायः सोदाहरणज्ञापको-
ऽर्थतो व्याकरणे दृश्यते । तथाहि । न्यङ्कुशब्दस्यौणादिकस्याव्युत्पत्तिपक्षे, न्यङ्कोर्मृगविशेष-
स्येदं नैयङ्कवं, न्याङ्कवमित्यत्र यथा ‘न्यङ्कोर्वा’ ॥७।४।८॥ इत्यनेन न्यङ्कुशब्दस्य वकारा-
त्प्रागौकारो विकल्पेन स्यात्तथा न्यङ्कुचर्मण इदं न्याङ्कुचर्मणमित्यत्रावयवप्राधान्यविवक्षया
प्राप्तोऽपि “न्यङ्कोर्वा” ॥७।४।८॥ इत्येकारविकल्पो न स्यात्; एतन्न्यायेन निषेधात् ।

ज्ञापकं चास्य “द्वारादेः” ॥७।४।६॥ इत्यत्र द्वारादीनां तदादिविधेरवयवप्राधान्य-
विवक्षया प्राप्तस्याप्येतन्न्यायेन निषिद्धत्वात्तत्प्रतिप्रसवकरणार्थं “न्यग्रोधस्य केवलस्य”
॥७।४।७॥ इति सूत्रकरणम् । तथाहि । द्वारे नियुक्त इति वाक्ये “तत्र नियुक्ते” ॥६।४।७४॥
इत्यनेनेकणि दौवारिक इत्यत्र “द्वारादेः” ॥७।४।६॥ इत्यनेन केवलस्य द्वारशब्दस्य वकारा-
त्प्रागौकारो यथा स्यात्तथा द्वारपालस्यापत्यं दौवारपालिरित्यत्र द्वारशब्दादिकस्य द्वारपालेति
रूपसमुदायस्यापि वकारात्प्रागौकार इष्टः; स चावयवप्राधान्यविवक्षया सिध्यन्नेवाभूत्, परं
ग्रहणवता नाम्ना न तदादिविधिरिति न्यायेन निषिद्धस्ततो द्वारादीनां तदादिविधिरपि स्यात्;

न्यग्रोधस्य तु तदादिविधिर्न स्यात् किन्तु केवलस्यैव स्यादित्यनया रीत्या द्वारादीनां तदादिविधिभवनज्ञापनार्थं "न्यग्रोधस्य केवलस्य" ॥७।४।७॥ इति सूत्रं कृतम् ।

अस्यार्थादि चैवम् । जिगति तद्धिते परे न्यग्रोधशब्दस्य केवलस्य यो यकारस्तस्मात्प्रागैकारः स्यात् । यथा न्यग्रोधस्य विकारो नैयग्रोधो दण्डः । केवलस्येति किम् । न्यग्रोधमूले भवा न्याग्रोधमूलाः शालय इति । तदयं भावः । द्वारादीनां तदादिविधिस्तावत्सूरिष्ठः; न्यग्रोधस्य तु नेष्टः । यदि च ग्रहणवता नाम्ना न तदादिविधिः इत्ययं न्यायो न स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दं द्वारादिमध्ये एव पठित्वा एवमुच्यते; यदुत द्वारादीनामवयवप्राधान्यविवक्षा क्रियते, तेन तदादिविधिरपि स्यात् । न्यग्रोधस्य तु नानिष्टार्थेति न्यायादवयवप्राधान्यविवक्षाया अकरणेन केवलस्यैव स्यान्नतु न्यग्रोधादिसमुदायस्येति । एवं च यथेष्टमेव सर्वे प्रयोगाः सिध्येयुः । तथापि यत्सूरिणेत्यं न कृतं, तत्रायमेवाभिसन्धिर्यदुत विवक्षास्तदैव सफलीस्युर्यदि तासां बाधकः कश्चिन्न्यायो न स्यात्; इह तु, 'ग्रहणवता नाम्ना न तदादिविधि' इति न्यायोऽस्ति; तेन च न्यग्रोधस्य केवलस्यैव य ऐकारविविधिरिष्टमाणाऽस्ति स एव सिद्ध्यति; द्वारादीनां तु यस्तदादिविधिरिष्टोऽस्ति स प्रत्युत बाध्यते । तेन द्वारादीनां तदादिविधिभवनं कथमपि ज्ञापितं विलोक्यते इति विचिन्त्य तज्ज्ञापनार्थं "न्यग्रोधस्य केवलस्य" ॥७।४।७॥ इति सूत्रं कृतम् । तेन च एवं ज्ञापितं, यदुत न्यग्रोधस्य केवलस्यैव स्यात्, द्वारादीनां तु तदादिविधिरपि स्यादिति । तदेवं द्वारादीनां तदादिविधिज्ञापनाय यत् "न्यग्रोधस्य केवलस्य" ॥७।४।७॥ इति सूत्रं कृतं तदेतन्न्यायशङ्कयैवेति । परमेतस्य न्यायस्येदृक् सूत्रपाठः साक्षात् कापि न दृष्ट इत्यतोऽसौ पृथग् न दर्शितः ॥ १८ ॥

अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ १९ ॥

अन् - इन् - अस् - मन् - इत्येषां ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च स्वेनेति शेषः । तदन्तविधिमनन्तादिविधिं प्रवर्त्तयन्ति । अनाद्यन्तानां कार्ये कर्तव्ये सार्थकवदनर्थका अप्यनादयो ग्राह्या इत्यर्थः । अर्थद्विग्रहणे ० इत्यस्यापवादोऽयं न्यायः ।

तत्रान् सार्थको यथा । राजिधातोः "उक्षितक्षि-" (उणा-१००) इत्यौणादिके अनि, राजा । स्त्री चेद्राज्ञी, "स्त्रियां नृतोऽस्वस्त्रादेर्ङीः" ॥२।४।१॥ इति ङीः । अन्नर्थको यथा । अश्नोतेः "षण्यशौभ्याम्-" (उणा-१०३) इत्यौणादिके तनि अष्टन्; ततो बहुव्रीहौ प्रियाष्टणः पश्य । उभयत्रापि "अनोऽस्य" ॥२।१।१०८॥ इत्यनो अल्लोपः सिद्धः । इन् सार्थको यथा । दण्डोऽस्यास्ति "अतोऽनेकस्वरात्" ॥७।२।६॥ इतीनि, दण्डी । अनर्थको यथा । स्वगस्यास्ति "अस्तपोमायामेधास्त्रजो विन्" ॥७।२।४७॥ इति विनि,

स्त्रग्वी । उभयत्रापि “इन्हन्पूष-” ॥१४।८७॥ इति दीर्घः । अस् सार्थको यथा । आप्नोते: “आपोऽपाप्ता-” (उणा-९६४) इत्यौणादिके असि, धातोरप्सरादेशे च, अप्सराः । अनर्थको यथा । खरस्येव नासिकाऽस्य “खरखुरात्रासिकाया नस्” ॥७।३।१६०॥ इति नासिकाया नसादेशे, खरणाः । उभयत्रापि “अभ्वादे:-” ॥१४।९०॥ इति दीर्घः । मन् सार्थको यथा । स्यते: “स्यतेरीच्च वा” (उणा - ९१५) इत्यौणादिके मनि, स्येतेरात् ईत्वे च; सीमा । अनर्थको यथा । महतो भावः “पृथ्वादेरिमन्वा” ॥७।१।५८॥ इति इमनि, महिमा; तमतिक्रान्ता अतिमहिमा स्त्री । उभयत्रापि “मनः” ॥२।४।१४॥ इति ङीनिषेधः । उपलक्षणादतुरपि सार्थकवदनर्थकोऽपि ग्राह्यः । तत्र सार्थको यथा । किं प्रमाणमस्य “इदं किमोऽतुरियूकिय् चास्य” ॥७।१।१४८॥ इत्यतुप्रत्यये किमः कियादेशे च कियान् । अनर्थको यथा । गावोऽस्य सन्ति “तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः” ॥७।२।१॥ इति मतौ, गोमान् । उभयत्रापि “अभ्वादे:-” ॥१४।९०॥ इति दीर्घः ।

उद्भावकं त्वस्य न्यायस्यासूलक्षणेश्चे “अभ्वादेरत्वस-” ॥१४।९०॥ इत्यत्राभ्वादेरिति । तथाहि । पिण्डं ग्रसते इति क्विपि पिण्डग्र इत्यादौ, दीर्घनिषेधार्थं तावदभ्वादेरित्युक्तम्, तत्र च प्राप्तिरेव नास्ति; ग्रसतेरसोऽनर्थकत्वाद् अर्थवद्ग्रहणे ० इति च न्यायात् । परमेतन्न्यायादनर्थकस्याप्यसौ दीर्घप्राप्तिं संभाव्याभ्वादेरित्युक्तम् । न च पिण्डग्र इत्यादि विनाऽपि; स्त्रियमसति स्यति वेति क्विपि, स्यः इत्यादौ अस्धातोर्दीर्घत्वनिषेधार्थं “अभ्वादे:-” ॥१४।९०॥ इत्युक्तं भावीति वाच्यम् । यत एतन्मात्रनिषेधार्थत्वे अनसोऽत्वस इति सूत्रं कृत्वा अस्धातुवर्जस्यासन्तस्येति व्याख्यायेत । यत्तु तथा अकृत्वा “अभ्वादे:-” - ॥१४।९०॥ इति व्यापकं वचः प्रोचे, तत्पिण्डग्र इत्याद्यपेक्षयैवेति ।

अस्य च न्यायस्य इनंशे शैथिल्यात् सुपथी स्त्रीत्यत्र पथिन्शब्दस्यौणादिकत्वाद् अव्युत्पत्तिपक्षे इनोऽनर्थकत्वात् “इनः कच्” ॥७।३।१७०॥ इति कच् नाभूत् । एवं शेषां शेष्वपि ज्ञापकं शैथिल्यं चोद्भाव्यम् ॥ १९ ॥

गा - मा - दा - ग्रहणेष्वविशेषः ॥ २० ॥

यत्र गा - मा - दा इति सूत्रे निर्दिष्टं स्यात्तत्र गाङ्गतौ; गैं शब्दे इत्येतौ; माङ्क माने, माङ्क् मानशब्दयोः, मेंङ् प्रतिदाने इत्येते; दारूपाश्चाविशेषेण ग्राह्याः । लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः ० इत्यादिन्यायानां यथायोगमपवादोऽयं न्यायः । तथैव चाग्रे दर्शयिष्यते ।

तत्र वा - ग्रहणे यथा गातेर्गायतेर्वा यङ्लुपि आशीःक्याति, जागेयाद् ग्रामं गीतं वा; अत्रोभयोरपि “गापास्थासादामाहाकः” ॥४।३।९६॥ इति एः सिद्धः । अन्यथा

गायतेर्गारूपस्य लाक्षणिकत्वाद् लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति न्यायेन प्रतिपदोक्तगारूपस्य गातेरेव ग्रहणं प्राप्नोति न तु गायतेः । यद्वा । कृत्रिमाकृत्रिमयोः ० इति न्यायात् कृत्रिम-गारूपस्य गायतेरेव ग्रहणं प्राप्नोति, न तु गातेरिति । संभावकं त्वत्र “गायोऽनुपसर्गा-ट्क्” ॥५॥१॥७४॥ इत्यत्र गार्ति निषेद्धं गाय इति निर्देशः ।

अत्रांशे क्वचित् स्थगनीयश्चायम् । “गस्थकः” ॥५॥१॥६६॥ इत्यत्र ग इति सामान्यनिर्देशेऽपि गाडंव्युदस्य गायतेरेव ग्रहणात् ॥१॥

मा - ग्रहणे यथा । मात्योर्मयतेश्च कयोर्मितः, मितवान् । अत्र “दोसोमास्थ इः” ॥४॥४॥११॥ इति इः । संभावकं त्वत्र “ईर्व्यञ्जनेऽयपि” ॥४॥३॥९७॥ इत्यस्य वृत्तौ मा इति मां - मांङ् - मेडां ग्रहणमित्युक्तिः । एतन्न्यायांशाभावे हि मा इतिकथने अदाद्यनदाद्योरिति न्यायात् कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति न्यायाद्वा मेंड एव ग्रहणं प्राप्नोति न तु मात्योः । यद्वा लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति न्यायात् मात्योरेव ग्रहणं प्राप्नोति न तु मेडः । तथा च मां-मांङ्-मेडां ग्रहणमित्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् ।

अत्राप्यंशेऽस्य परिप्लवत्वात् “मिमीमादामित्स्वरस्य” ॥४॥१॥२०॥ इत्यत्र सामान्येन ग्रहणार्थं बहुवचनयत्नः कृतः । यदि ह्येष न्यायांशोऽपरिप्लवः स्यात्तदाऽनेनैव सामान्यग्रहणसिद्धेः किमर्थं बहुवचनयत्नः क्रियेतेति ॥२॥

दा - ग्रहणे यथा । “प्राज्ञश्च” ॥५॥१॥७९॥ इत्यत्र ज्ञारूपसाहचर्याद्वारूपमेव प्रत्यत्राग्रहः कार्यो न तु दासंज्ञां प्रति इत्येतावदेव संसाध्य तदन्वेतन्न्यायबलादविशेषेण षड्भ्योऽपि दारूपेभ्यो डः कृतः । यथा डुदाङ्क्, दाम् वा; धनप्रदः । दौ; वृक्षप्रदः । देङ्; पुत्रप्रदः । दांक्; केदारप्रदः । दैव्; भाजनप्रद इति । एतन्न्यायांशाभावे तु अदाद्यनदाद्यो-रिति न्यायाद्दाङ्क्दांक् वर्जानां चतुर्णामेव ग्रहणं प्राप्नोति । यद्वा । लक्षणप्रतिपदोक्तयो-रिति न्यायाद् दौदैङ्दैव्वर्जानां त्रयाणामेव । यद्वा । कृत्रिमाकृत्रिमयोः ० इति न्यायाद्दाङ्क्-दाम्दांक्वर्जानां त्रयाणामेवेति ।

सद्भावकरं त्वत्रांशे “दाट्धेसिशदसदो रुः” ॥५॥२॥३६॥ इत्यत्र धयतेः पृथ-गुक्त्या दासंज्ञां प्रत्याग्रहोऽत्र न कार्य इत्येव वक्तुं शक्येऽपि षडपि दारूपा इह ग्राह्या इत्य-प्युक्तिः । तथाहि । धयतेः पृथगुक्त्या तावदासंज्ञां प्रत्याग्रहस्य निरासोऽत्र सिध्यति, दारूप-षट्कग्रहस्तु कथं सिध्यति; अदाद्यनदाद्योः ० इत्यादिन्यायैर्बहुविघ्नत्वात् । तथापि यद्दारूपाः षडपीह ग्राह्या इत्युक्तं तत्प्रस्तुतन्यायं अदाद्यनदाद्योः ० इत्यादिन्यायानामपवादं स्मृत्यैवेति ।

अत्रांशे पारिप्लवता त्वस्य न दृश्यते ॥३॥

स्वं रूपं शब्दस्य इत्यस्य न्यायांशस्य प्रपञ्चोऽयं न्यायः । इतोऽग्रे बलाबलो-

क्तिन्याया दश ॥ २० ॥

श्रुतानुमितयोः श्रौतो विधिर्बलीयान् ॥ २१ ॥

श्रुतः सूत्रे साक्षाच्छब्देनोक्तः; अनुमितः परिभाषया, पूर्वानुवृत्ताधिकारादिना वा आरोपितः । श्रुतानुमितयोरिति संबन्धे षष्ठी । विध्योरिति चात्र शेषः । तत्र तु निर्द्धारणे षष्ठी । श्रुतस्यायं “तस्येदम्” ॥६।३।१६०॥ इत्यणि, श्रौतः । ततश्चैवमर्थः । श्रुतानुमितयोः सम्बन्धिनोर्द्वयोर्विध्योः संभवतोर्मध्ये श्रुतस्य विधिर्बलीयानिति स एव क्रियते । यथा “ऋतां किङ्तीर्” ॥४।४।११६॥ तीर्णम् । अत्र श्रुतस्य ऋत एव इर्, न तु “अनेकवर्णः सर्वस्य” ॥७।४।१०७॥ इति परिभाषया ऋदन्तधातोः सर्वस्य । यत ऋदन्तत्वमतामित्यस्य धातुविशेषणत्वेन “विशेषणमन्तः” ॥७।४।११३॥ इति परिभाषया आरोपितत्वादनुमितमित्युच्यते । ततोऽनुमितस्य ऋदन्तत्वस्य विधिर्निर्बलत्वान्न क्रियते । ऋदन्तस्य विधिः क इति चेत् । उच्यते । इरोऽनेकवर्णत्वात् “अनेकवर्णः-” ॥७।४।१०७॥ इति परिभाषया यदखण्डस्य ऋदन्तधातोर्नि प्राप्नोति स ऋदन्तत्वस्य विधिरिति ।

सत्तात्पर्यं चास्य सूत्रे ऋमतामत इत्यकृत्वा ऋतामित्येव निर्देशस्तथाहि । ऋतामित्यस्य तावद् ऋदन्तानामिति व्याख्या । इर् चादेशोऽनेकवर्णः । ततश्च “अनेकवर्णः-” ॥७।४।१०७॥ इति परिभाषया सर्वस्य ऋदन्तधातोर्नि प्राप्नोति । इष्यते तु ऋमात्रस्यैव । तथाच “अनेकवर्णः - ॥७।४।१०७॥ इति परिभाषया अवकाशनिरासाय ऋतामत इर् इति निर्देष्टुं युक्तम् । यत्तु ऋतामित्येव निर्दिष्टं तदेतन्न्यायात् श्रुतस्य ऋत एवर् भावी, न त्वननुमितस्य ऋदन्तस्येत्याशयैव ।

अस्य च असार्वादिक् त्वात् “मनोरौ च वा” ॥२।४।६१॥ इत्यत्र वाशब्दो ङीप्रत्यये पूर्वाधिकारानुवृत्तत्वादनुमिते सम्बध्यते, न तु श्रुते औकारे । तेन मनोभार्या, धवयोगे “मनोरौ च वा” ॥२।४।६१॥ इति वा ङ्यां, ङीयोगे मनावी, मनायी, मनुरिति त्रैरूप्यं सिद्धम् । औ चेत्यस्य वाशब्दसम्बन्धने तु ङीप्रत्ययस्य नित्यमेव भवनात्; मनावी, मनायी, मन्वी इति त्रैरूप्यं स्यात् ।

निर्दिश्यमानस्यैवादेशाः स्युः इत्यपि न्यायोऽस्ति । यथा “यस्वरे पादः-” ॥२।१।१०२॥ इत्यत्र पाद इत्यस्य तावद् पादन्तस्येति व्याख्या । पादन्तस्येत्येतच्चाधिकृतस्य नाम्न इत्यस्य विशेषणम् । ततश्च पद् इत्यादेशस्यानेकवर्णत्वात् “षष्ठ्यान्त्यस्य” ॥७।४।१०६॥ इति परिभाषां बाधित्वा “अनेकवर्णः सर्वस्य” ॥७।४।१०७॥ इति परिभाषया पादन्तस्य नाम्नः सर्वस्य पद्धावः प्राप्नोति । परं पाद इत्येतावत् एव स्यात्, तस्यैव सूत्रे निर्देशात् । यथा द्वौ पादावस्य द्विपात्; “पात् पादस्याहस्त्यादेः” ॥७।३।१४८॥ इत्यनेन

पादस्य पाद्भावेः । ततश्चायां तेन द्विपदा; अत्र “यस्वरे पादः-” ॥२।१।१०२॥ इत्यनेन पाद् इत्येतावत् एव पद्भावे इति । परं सोऽप्येतन्न्यायस्यांशभूत एव न तु पृथग्भूतः; तत्साध्य-
स्याप्यनेन सिद्धेः । कथमिति चेत् । उच्यते । “यस्वरे पादः-” ॥२।१।१०२॥ इत्यत्र
तावत् पूर्वाधिकारानुवृत्तं नाम्न इति पदं विशेष्यमस्ति, तस्य च पाद इति विशेषणम्; ततश्च
“विशेषणमन्तः” ॥७।४।११३॥ इति परिभाषया पादन्तस्येत्यर्थो लब्धः । परमिदं पादन्तत्वं
परिभाषयाऽऽरोपितत्वादानुमितमित्युच्यते । ततश्च पादन्तस्य यो विधिः, पद् इत्यादेशस्या-
नेकवर्णत्वात् “अनेकवर्णः-” ॥७।४।१०७॥ इति परिभाषयाऽखण्डस्य पादन्तस्य पद्
इत्यादेशप्राप्तिरूपः, स निर्बलत्वान्न क्रियते; किन्तु सूत्रे श्रुतस्य पाद् इत्येतावत् एव यः पद्
इत्यादेशविधिः स एव बलीयस्त्वात् क्रियते इति ॥ २१ ॥

अन्तरङ्गानपि विधीन् यबादेशो बाधते ॥ २२ ॥

प्रत्ययाश्रितत्वात् पदद्वयापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गोऽपीति शेषः । यथा प्रशम्य इत्यत्र
“अहन्पञ्चमस्य क्विक्विडति” ॥४।१।१०७॥ इति दीर्घत्वं प्रकृत्याश्रितत्वादेकपदापेक्षत्वा-
च्चान्तरङ्गमपि बाधित्वा पूर्वं यप्; पश्चात्तु धुडादिप्रत्ययाभावान्न दीर्घत्वम् ।

ख्यातिदं त्वस्य प्रजगध्येतिसिद्धौ “यपि चादो जग्ध्” ॥४।४।१६॥ इत्यत्र यपि
चेति वचस्तथाहि । यदि क्त्वि परे जग्धादेशः पश्चाच्च यप् क्रियते तदाऽपि प्रजगध्येति
सिध्यत्येव; तथापि यद् यपि चेत्यूचे तदेतन्न्यायाद्यपः सर्वकार्येभ्यः पूर्वं भवनादेव ।
आहुश्च —

तादौ किति जग्धि सिद्धे यपि चेति यदुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गानां यपा भवति बाधनम् ॥१॥

कादाचित्कता त्वस्य न चित्ते चञ्चुरीति ॥ २२ ॥

सकृद् गते स्पर्द्धे यद्वाधितं तद्वाधितमेव ॥ २३ ॥

गते इति धातूनामनेकार्थत्वाद् जाते; गत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायाद् ज्ञाते इति
वा । द्वयोर्विध्योरन्यत्र सावकाशयोस्तुल्यबलयोरेकत्रोपनिपातः स्पर्द्धः । द्वयोः सूत्रयोः
स्पर्द्धे सति यत्सूत्रं केनापि हेतुना प्रथमं बाधितं तत्सूत्रं बाधितमेवेति कोऽर्थः बाधकसूत्र-
प्रवृत्त्यनन्तरमपि न प्रवर्तते । यथा द्वयोः कुलयोः; अत्र द्वि ओस् इति स्थिते आदेशादागम
इति न्यायात्प्रथमं “अनाम्स्वरे-” ॥१।४।६४॥ इति नोऽन्तः प्राप्तः; स च परत्वादन्तरङ्गत्वा-
च्च “आ द्वेः” ॥२।१।४१॥ इत्यत्वेन बाधितस्ततस्तस्मिन् कृते, “एद्वहुस्-” ॥१।४।४॥
इत्येत्वे च कृते, पुनः प्राप्तोऽपि नोऽन्तो न स्यात् ।

स्फातिदं चास्य “उदच उदीच्” ॥२।१।१०३॥ इत्यत्र णिवर्जनम् । तद्धि उदञ्च-
माचष्टे इति णौ, उदयतीति रूपसिद्धयर्थम् । तच्च उदीचादेशकरणादनु यदि “त्रन्त्यस्वरा-
देः” ॥७।४।४३॥ इत्यन्त्यस्वरादिलुक् प्रवर्त्यते तदाऽपि सिध्यत्येव । परं विशेषविहितत्वे-
नान्त्यस्वरादिलोपात्प्रागेवोदीचादेशे पश्चाच्चैतन्त्यायादन्त्यस्वरादिलुकोऽप्रवृत्तेः उदीचयती-
त्येव स्यात्तु उदयतीति । ततो णिवर्जनं कृतम् । तथाच उदीचादेशं विनाऽन्त्यस्वरादि-
लुक् एव उदयतीति सिद्धम् ।

अस्य चानिश्चितत्वात् प्रयतिसृणः कुलस्येत्यत्र आगमात्सर्वादेश इति न्यायेन
प्रथमं बाधितोऽपि नागमस्तिस्त्रादेशानन्तरं कृतः ॥ २३ ॥

द्वित्वे सति पूर्वस्य विकारेषु बाधको न बाधकः ॥ २४ ॥

द्वित्वे सति यः पूर्वोऽवयवस्तस्य विकारेषु कर्तव्येषु यो बाधको विधिः स स्व-
बाध्यविधिं बाधितुं न प्रभवति । स्पष्टं परं, बलवन्नित्यमनित्याद् इत्याद्यपवादोऽयम् ।
यथा अचीकरत्; अत्र “लघोर्दीर्घ-” ॥४।१।६४॥ इति दीर्घविधिः परत्वे नित्यत्वे च
सत्यपि सन्बद्धावं बाधित्वा पूर्व न प्रवर्तते । प्रवृत्तौ त्वचाकरदिति स्यात् ।

प्रकाशकं चास्य “आगुणावन्यादेः” ॥४।१।४८॥ इत्यत्र न्यादिवर्जनम् ।
तथाहि । वनीवच्यते, नरिनर्त्ति इत्यादावात्वाभावार्थं तावन्यादिवर्जनं कृतं, आत्वाभाव-
श्चान्यथाऽपि सेत्स्यत्येव; न्यागमादेरात्वापवादत्वात् । परमेतन्त्यायान्यागमादय आत्वं
बाधितुं नालं भविष्यन्ति । तथाच न्यागमादीनामात्वस्य च भवने वानीवच्यते, नारिनर्त्ती-
त्याद्यनिष्टरूपाणि भविष्यन्तीत्याशङ्क्यैव न्यादिवर्जनं चक्रे ।

अनिश्चयता त्वस्य न प्रतिभासते ॥ २४ ॥

कृतेऽन्यस्मिन् धातुप्रत्ययकार्ये पश्चाद् वृद्धिस्तद्वाध्योऽट् च ॥ २५ ॥

वृद्धिरिति सामान्योक्तेऽप्यत्राडागमबाधिका “स्वरादेस्तासु” ॥४।४।३१॥ इति
विहितैव ग्राह्या । अन्यथाऽटस्तया बाध्यस्तद्वाध्य इति विशेषणानुपपत्तेः । बलवन्नित्यम-
नित्यात्, अन्तरङ्गं बहिरङ्गाद् इत्याद्यपवादोऽयं न्यायः ।

तत्र वृद्धिर्यथा । ऋक् गतौ; ह्य० अनु; ऐयरुः । अधिपूर्वं इङ्क् अध्ययने;
ह्य० अन्त; अध्यैयत । अत्र “धातोर्विवर्ण-” ॥२।१।५०॥ इति इयादेशे कृते, अकृतेऽपि
च प्राप्नोतीति कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्याऽपि वृद्धिरियादेशं कृत्वैव क्रियते । पूर्वं वृद्धौ हि
आयरुर्ध्यायतेति स्यात् ।

अत्रांशे प्रत्यायकं त्वस्य; इणक् गतौ, अधिपूर्वं इङ्क् स्मरणे, असक् भुवि,

इत्येषां ह्य० अनि परे क्रमेण आयन्, अध्यायन्, आसन् इत्यादिरूपेषु यत्वाल्लुग्भ्यां पूर्वमेव, परत्वात् “स्वरादेस्तासु” ॥४१४।३१॥ इति वृद्धौ सिध्यत्स्वप्येतद्रूपसिद्धयर्थं “एत्यस्तेर्वृद्धिः” ॥४१४।३०॥ इति वृद्धिसूत्रकरणम् । तद्धि एतन्न्यायांशाभावे “स्वरादेस्तासु” ॥४१४।३१॥ इत्यनेनैव वृद्धिसिद्धेर्व्यर्थमेव स्यात् । एतन्न्यायांशसद्भावे तु इण्कडंकोः क्रमेण “ह्णिणोरप्विति-” ॥४।३।१५॥ इति “इको वा” ॥४।३।१६॥ इत्याभ्यां यत्वस्य, अस्तेः “श्नास्त्योर्लुक्” ॥४।२।१०॥ इत्यल्लुक एव च प्राप्तेस्तत्करणादनु च स्वरादित्वाभावात् “स्वरादेस्तासु” ॥४१४।३१॥ इति वृद्धयभवने आयन्नित्यादि न सिध्येदित्यतो यत्वाल्लुकोर्बाधनार्थं पुनः “एत्यस्तेः - ॥४१४।३०॥ इति वृद्धिसूत्रविधानं सार्थकम् ।

अत्रांशे अनियतश्चायम् । तेन सम्पूर्वं ऋं प्रापणे, ऋंक् गतौ वा, अस्मादद्यतन्यां “समो गमृच्छि-” ॥३।३।८४॥ इत्यात्मनेपदे, समाष्टेत्यादौ “धुइह्रस्वात्”- ॥४।३।७०॥ इति प्राप्तात् सिजलोपात्प्रागेव नित्यत्वाद् वृद्धिः । पश्चात्तु धुइह्रस्वाभावान्न सिजलोपः ।

अङ् यथा । अचीकरदित्यादौ प्रागुक्तहेतुना नित्योऽप्यल्पनिमित्तत्वादन्तरङ्गोऽपि चाडागमो “लघोर्दीर्घ-” ॥४।१।६४॥ इति दीर्घं कृत्वैव क्रियते; पूर्वमटि हि स्वरादित्वादीर्घो न स्यात् । अस्मिन्नंशे त्वस्य प्रत्यायकं “अङ्धातोः-” ॥४।४।२९॥ इति सूत्रे अन्वितिपदानुपन्यासस्तथाहि । यदि नित्यत्वादिहेतुना प्रथममट् करिष्यते, तदा धातोः स्वरादित्वभवनेन “लघोर्दीर्घ-” ॥४।१।६४॥ इत्यस्याप्रवृत्त्या अचीकरदित्यादि न सेत्स्यतीत्यतः सर्वकार्येभ्यः पश्चादङ्भवनार्थं “अङ्धातोः-” ॥४।४।२९॥ इति सूत्रे अन्विति पदं न्यस्यते तदा वरमितिजानताऽप्याचार्येण यत्तत्रान्विति पदं नोपन्यस्तं, तदन्विति पदोपन्यासं विनाऽप्यनेन न्यायांशेन सर्वकार्येभ्यः पश्चादेवाङ् भविष्यतीत्याशयैव ।

अत्राप्यंशे ऽनियतोऽयम् । “उपसर्गात्सुगसुव-” ॥२।३।३९॥ इति सूत्रे अट्प्रीत्युक्तेस्तथाहि । अभ्यषुणोदित्यादावङ् व्यवधानेऽपि षत्वार्थं तावदट्प्रीत्युक्तम् । यदि चायं न्यायांशो नियतः स्यात्तदा षत्वस्य प्रथममेव भवनात्पश्चादङ्भवने तद्व्यवधानेन न किञ्चिद्विनश्यतीत्यतोऽट्प्रीति न वक्तव्यं स्यात् । यत्तूक्तं तदस्य न्यायांशस्यानियतत्वादेव ॥ २५ ॥

पूर्वं पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं कार्यं पश्चात्सन्धिकार्यम् ॥ २६ ॥

अन्तरङ्गं बहिरङ्गाद् इत्याद्यपवादोऽयम् । तत्र पूर्वपदकार्यं यथा । अग्निश्चेन्द्रश्च अग्नेन्द्रौ; अत्र पूर्वपदस्याग्नेरितो “वेदसहश्रुतावायुदेवतानाम्” ॥३।२।४१॥ इत्यात्ममेव द्वन्द्वसमासापेक्षत्वाद्वहिरङ्गमपि प्रथमं क्रियते, न तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गमपि “समा-

नानां तेन-" ॥१२।१॥ इति दीर्घत्वरूपसन्धिकार्यम् । यदि त्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमं तत् क्रियते तदा पूर्वोत्तरपदावयवजस्य इकारस्य उभयस्थाननिष्पन्नोऽन्यतरव्यपदेशभाग् इति न्यायाद्यदि अग्नी इत्येवंरूपपूर्वपदान्तत्वं व्यपदिश्यते, तदा तस्य "वेदसहश्रुता-" ॥३।२।४१॥ इत्यात्वे, अग्नान्द्राविति । यदि तूत्तरपदादित्वं व्यपदिश्यते, तदा अग्न् इत्येवंरूपपूर्वपदान्तस्य नस्य आत्वे अगेन्द्रावित्युभयथाऽप्यनिष्टे रूपे स्याताम् । ततश्च आत्वरूपं पूर्वपदकार्यं कृत्वैव यथाप्राप्तं सन्धिकार्यं क्रियते । किंचात्र प्राप्तम्; "अवर्णस्येवर्णादिना-" ॥१।२।६॥ इत्येत्त्वमिति ।

अस्य उपपादकं तु "खः पदान्तात्प्रागैदौत्" ॥७।४।५॥ इति सूत्रे वृद्धिप्राप्तौ सत्यामित्यधिकारानुवर्त्तनम् । तथाहि । अस्य सूत्रस्य तावदयमर्थः । किञ्चित् तद्धितप्रत्यये परे इवर्णोवर्णयोर्वृद्धिप्राप्तौ सत्यां तयोरेव स्थाने यौ यकारवकारौ ताभ्यां प्राग् यथासंख्यमैदौतो स्याताम् । यथा व्याकरणं वेत्त्यधीते वा "तद्वेत्त्यधीते" ॥६।२।११७॥ इत्यनेनाणि, वैयाकरणः; स्वश्वस्यायं "तस्येदम्" ॥६।३।१६०॥ इत्यणि, सौवश्व इति । यदि चायं न्यायांशो न स्यात्तदा व्याकरणस्वश्वशब्दयोर्निष्पादनकाल एव यत्ववत्वभवनादिवर्णोवर्णयोः कथं वृद्धिप्राप्तिः स्यात्तदभावे च कथमेतत्सूत्रेण ऐदौतौ स्याताम् । परमनेन न्यायांशेन वि आकरण अण्; सु अश्च अण् इति स्थिते वि सु शब्दयोरणि, वृद्धिरूपं पूर्वपदकार्यमेव प्रथमं प्राप्स्यति न तु यत्ववत्वरूपं सन्धिकार्यमिति संभाव्य वृद्धिप्राप्तौ सत्यामित्यधिकारः सूरिणाऽनुवर्त्तयांचक्रे । तत्प्राप्तौ च सत्यां "खः पदान्तात्-" ॥७।४।५॥ इति सूत्रकरणसामर्थ्याद् वृद्धिं बाधित्वा यत्ववत्त्वे एव स्यातां, तत ऐदौतौ चेति ।

अनैयत्यं त्वत्रांशे न दृश्यते ॥१॥

उत्तरपदकार्यं यथा । परमश्लासावयं च परमायम्; अत्रोत्तरपदस्येदमो "अयमियं पुंस्त्रियोः सौ" ॥२।१।३८॥ इत्ययमादेश एव स्यादिपुंस्त्रिङ्गापेक्षत्वाद्बहिरङ्गोऽपि प्रथमं क्रियते, न तु तदनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् "अवर्णस्येवर्णादिना-" ॥१।२।६॥ इत्येत्त्वरूपं सन्धिकार्यम् । यदि त्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं तत्क्रियते तदा उभयस्थाननिष्पन्न इति न्यायादेकारस्येदमशब्दसम्बन्धितायां एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् एदम् इत्यस्यायमोदशे परमयमिति स्यात् । एतः पूर्वपदसंबन्धितायां तु एतः स्थितौ दम् इत्यस्यैवाऽवयवे समुदायोपचारेण इदमरूपत्वव्यपदेशादयमादेशो परमेऽयमिति । द्वेधाऽपि चानिष्ठापत्तिः । ततश्चायमादेशरूपमुत्तरपदकार्यं कृत्वैव यथाप्राप्तं सन्धिकार्यं क्रियते । किंचात्र प्राप्तम्; "समानानां तेन-" ॥१।२।१॥ इति दीर्घत्वमिति ।

अत्रांशे उपपादकं त्वग्नेन्द्रौ देवते अस्येति "देवता" ॥६।२।१०१॥ इत्यणि, आग्नेन्द्रं सूक्तमित्यत्र प्रथमं पूर्वपदकार्यं कार्यमित्यस्यार्थस्यानेन न्यायेन स्थापितत्वात्

“वेदसहश्रुता-” ॥३।२।४१॥ इत्यनेनाग्नेरिति आत्वकरणादनु अणि परे “देवतानामात्वादौ” ॥७।४।२८१॥ इत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायामिन्द्रशब्दरूपस्योत्तरपदस्य “आतो नेन्द्रवरुणस्य” ॥७।४।२९॥ इत्यनेन वृद्धिनिषेधः; एतन्न्यायाभावे हि स व्यर्थ एव स्यात् । तथाहि । इन्द्रशब्दस्य तावद् द्वौ स्वरो; तत्राद्यः सन्धिना द्वियते; एतन्न्यायाभावेऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमं “अवर्णस्येवर्णादिना-” ॥१।२।६॥ इत्येत्त्वभवनात् । अपरश्चाणि परे परत्वात् “अवर्णेवर्णस्य” ॥७।४।६८॥ इति लुका द्वियते । तत इन्द्रशब्दस्य स्वराभावाद् वृद्धिप्राप्तेरेवाभावाद् व्यर्थस्तन्निषेधः स्यात् । एवं सति यत् स कृतस्तज्ज्ञापयति पूर्वमुत्तरपदकार्यं कृते पश्चात्सन्धिकार्यं कार्यम् । तथाच इन्द्रस्याद्यस्वरसद्भावात्सार्थको वृद्धिनिषेध इति ।

अत्रांशे चास्य अनैयत्यात् परम इर्यस्य तस्य परमेः । अत्र इकारस्य “डित्यदिति” ॥१।४।२३॥ इत्येत्वरूपमुत्तरपदकार्यं प्रथमं न । तथा कृते हि परमैरित्यनिष्टं स्यात् ॥ २६ ॥

संज्ञा न संज्ञान्तरबाधिका ॥ २७ ॥

यथा प्रस्थ इत्यत्र प्रस्य गत्युपसर्गसंज्ञयोः सद्भावाद् “गतिक्क न्य :-” ॥३।१।४२॥ इति तत्पुरुषः, “उपसर्गादातो डोऽश्यः” ॥५।१।४६॥ इति डश्च युगपदभूताम् ।

प्रभासकं त्वस्य प्रादीनां “धातोः पूजार्थ-” ॥३।१।१॥ इत्युपसर्गसंज्ञाकरणम् । यदि हि “ऊर्याद्यनुकरण-” ॥३।१।२॥ इत्यनन्तरसूत्रक्रियमाणया गतिसंज्ञयोपसर्गसंज्ञा बाध्यमानास्यात्तदा निष्फलत्वादुपसर्गसंज्ञा कुर्यादेव न । यत्तु सा कृता तदेतन्न्यायात्तदबाधसंभावनयैव ।

अनिर्णयशायम् । “स्पृहेव्याप्यं वा” ॥२।२।२६॥ इत्यत्र वा-ग्रहणात् तथाहि । यदि तावदयमैकान्तिकः स्यात्तदा कर्मसंप्रदानसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाभावादुभयोरपि तयोः प्रवृत्तेर्विकल्पाकरणेऽपि विभक्तिद्वयेन चैत्रं चैत्राय वा स्पृहयतीति द्वैरूप्यं सिध्यत्येवेति किमर्थं विकल्पः क्रियते । तथापि यद्विकल्पः कृतस्तदेतन्न्यायस्यानिर्णयत्वेन संप्रदानसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधसंभावनयैव ॥

प्रतिकार्यं संज्ञा भिद्यन्ते इत्यपि न्यायोऽस्ति । अस्य चेत्थमवतारः । “करणं च” ॥२।२।१९॥ इति सूत्रेण दिवः करणस्य युगपत्कर्मकरणसंज्ञयोर्विधानादक्षानक्षैर्वा दिव्यतीति द्वैरूप्यं सिद्धम् । तथा अक्षैर्देवयते मैत्रश्चैत्रेणेत्यत्राक्षशब्दस्य करणत्वात् तृतीया भवति; कर्मत्वाच्च “गतिबोधाहारार्थशब्दकर्मनित्याकर्मणामनीखाद्यदिहाशब्दायक्रन्दाम्” ॥१।२।५॥ इति सूत्रेण प्राप्तं नित्याकर्मकलक्षणमणिकर्तुः कर्मत्वं न स्यात् । तथा अक्षशब्दस्य कर्मत्वादेव देवयतेः “अणिगि प्राणिकर्तृकानाप्याणिगः” ॥३।३।१०७॥ इत्यनेन

प्राप्तमकर्मकलक्षणं परस्मैपदं न स्यात् ॥

अत्राह परः । नन्वक्षैर्देवयते मैत्रश्चैत्रेणेत्यादौ संज्ञाद्वययोगपदं चरितार्थम्; ततोऽक्षानक्षैर्वा दीव्यतीत्यादौ सत्यपि संज्ञाद्वये स्पष्टं परत्वात् करणत्वहेतुका तृतीयैव भवितुमर्हति न तु द्वितीया । **अत्रोत्तरम् ।** सत्यमेतत् । परं **प्रतिकार्यं संज्ञा भिद्यन्ते** इति न्यायो यदा प्रयुज्यते तदा द्वितीयाऽपि स्यादेव । तथाहि । अस्य न्यायस्यार्थस्तावदयम् । कार्यं प्रति संज्ञाऽभिधायकानि सूत्राणि भिद्यन्ते । अयं भावः । यद्यपि "करणं च" ॥२।२।१९॥ इति सूत्रे युगपत्संज्ञाद्वयमस्ति, परमक्षानक्षैर्वा दीव्यतीति प्रयोगद्वयं यद् दृश्यते तत्सिद्ध्यर्थं **प्रतिकार्यं संज्ञा भिद्यन्ते** इति न्यायेन "करणं च" ॥२।२।१९॥ इति सूत्रमावृत्त्या द्विधा व्याख्यायते । यथा दिवः करणं कर्म स्यादिति । तथा दिवः करणं करणं स्यादिति । इयानेव चार्थश्चकारेण सूच्यते; अव्ययानामनेकार्थत्वात् । तत्राद्यव्याख्यान इदं सूत्रं कर्मसंज्ञाया एव विधायकं न तु करणसंज्ञाया इति कल्प्यते । एवं च सिद्धं निर्बाधमक्षान् दीव्यतीति । यतः स्पष्टं सति परत्वं चिन्त्यते; आद्यव्याख्यापक्षे च करणसंज्ञाया विधानस्यैवाभावेन तृतीयाप्राप्तेरप्यभावात्केन सह स्पष्टं इति । द्वितीयव्याख्या त्वक्षैर्दीव्यतीति प्रयोगस्य तवाप्यभिमतत्वेन निर्विगानैव । एतच्चैवं व्याख्याद्वयमक्षानक्षैर्वा दीव्यतीति प्रयोगद्वयसिद्ध्यर्थमेव कृतम् ।

ननु क्रियतां व्याख्याद्वयम्; आरोप्यतां च तद्बलादेकस्यापि सूत्रस्य सूत्रद्वयरूपत्वं; परं तस्मिन्नेव सूत्रद्वये विहितयोः कर्मकरणसंज्ञयोः स्पष्टः स कथं निवर्तते; तदनिवृत्तौ च पूर्वेण "करणं च" ॥२।२।१९॥ इति सूत्रेण विहितायाः कर्मसंज्ञायाः, परेण "करणं च" ॥२।२।१९॥ इति सूत्रेण विहितया करणसंज्ञया यो बाधः प्राप्नोति स केन वार्यते । उच्यते । यदा "करणं च" ॥२।२।१९॥ इत्यस्य सूत्रद्वयरूपत्वमारोपितं नासीत्तदा स्पष्टं आसीद्यदा तु तस्य सूत्रद्वयरूपत्वमारोपितं तदाऽनयोः संज्ञयोः स्वस्वसूत्रनिष्ठत्वात् स्पष्टो निवर्तते । एकस्यापि गृहस्यान्तरा भित्तिप्रक्षेपादिना गृहद्वयरूपकरणे तन्निवासिसप्तयोरिव । अन्यथा हि सूत्रद्वयरूपत्वमारोपयत्तस्य व्यर्थतैवापद्येत । एवं च निवृत्ते स्पष्टं कः कस्य बाधां कुर्यादिति ।

तदत्रेदं तत्त्वम् । "करणं च" ॥२।२।१९॥ इति सूत्रेण संज्ञाद्वयविधानमक्षैर्देवयते मैत्रश्चैत्रेणेत्यादौ चरितार्थम् । तेनाक्षानक्षैर्वा दीव्यतीत्यादावुक्तयुक्त्या तृतीयैव प्राप्नोति; प्रयोगश्च द्वितीयाया अपि दृश्यते; अतस्तत्समर्थनार्थं **प्रतिकार्यं संज्ञा भिद्यन्ते** इति न्यायबलं गृहीत्वैकस्यापि "करणं च" ॥२।२।१९॥ इति सूत्रस्य भिन्नभिन्नव्याख्याभ्यां सूत्रद्वयरूपत्वमारोप्य तत्प्रथमसूत्रेण द्वितीयाऽप्यत्रानीयत इति । परमनेनापि **प्रतिकार्यं संज्ञा**

भिन्नान्ते इति न्यायेन पूर्वोक्तयुक्त्या “करणं च” ॥२॥२॥१९॥ इति सूत्रस्य भिन्नभिन्न-
व्याख्याभ्यां सूत्रद्वयरूपत्वारोपणसामर्थ्यादुभयोरपि संज्ञयोः स्पष्टस्याभावोद्भावेन कर्म-
संज्ञायाः करणसंज्ञयाऽबाधनं व्यवस्थापयता संज्ञा न संज्ञान्तरबाधिका इति न्यायस्यैवार्थो
भङ्ग्यन्तरेण समर्थित इति नासौ पृथग् दर्शितः ॥ २७ ॥

सापेक्षमसमर्थम् ॥ २८ ॥

पदान्तरसापेक्षं पदं समासादिपदविधीन् प्राप्तुं नालम् । यथा ऋद्धस्य राज्ञः
पुरुषः । अत्र राजशब्दस्य ऋद्धविशेषणसापेक्षत्वात्पुरुषशब्देन सह न समासः ।

अस्य प्रतिभासकं त्वीदृशेषु समासादि निषेद्धं यत्नाकरणम् । “समर्थः पद-
विधिः” ॥७॥४॥१२२॥ इति परिभाषायाः प्रपञ्चोऽयम् ।

अस्य विसंवादित्वाच्च देवदत्तस्य दासभार्येत्यादौ दासशब्दस्य देवदत्तस्येतिपद-
सापेक्षत्वेऽपि समासः । देवदत्तस्य यो दासस्तस्य भार्येति ह्यत्रार्थः । न चाग्रेतनन्यायेन
देवदत्तपदसापेक्षस्यापि दासशब्दस्यात्र समास इति शङ्क्यम् । दासशब्दस्य क्रियया सह
सामानाधिकरण्यप्रयोगाभावेनाप्रधानत्वात्तत्र च प्रधानस्यैव सापेक्षत्वे समासाभ्यनुज्ञानात्
॥ २८ ॥

प्रधानस्य तु सापेक्षत्वेऽपि समासः ॥ २९ ॥

यस्य क्रियया सह सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्तत्प्रधानम् । यथा राजपुरुषोऽस्ति
दर्शनीयः इत्यादौ समासात् प्रागवस्थायां पुरुषशब्दस्य स्वविशेषणदर्शनीयशब्दसापेक्षत्वेऽपि
राजशब्देन सह तत्पुरुषः । य एव हि पुरुषत्वस्याधिकरणं स एवास्तीतिक्रियाया अपीति
क्रियया सह सामानाधिकरण्यप्रयोगेण पुरुषशब्दस्य प्रधानत्वात् ।

विभासकं त्वस्य पुरुषो व्याघ्रः शूर इत्यादौ पुरुषव्याघ्रशब्दयोः समासाभावार्थ
“उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ” ॥३॥१॥१०२॥ इति सूत्रे साम्यानुक्तिग्रहणम् । तथाहि ।
व्याघ्र इव व्याघ्रः । तदनु पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च पुरुषव्याघ्र इत्यादौ “उपमेयं व्याघ्राद्यैः
साम्यानुक्तौ” ॥३॥१॥१०२॥ इत्यनेन पुरुषव्याघ्रशब्दयोः कर्मधारयसमास इष्यते । यदा
त्वत्रैव व्याघ्रत्वोपचारकारणं शूरत्वमुपन्यस्यते । कथम् । शूरः पुरुषः; अत एव शूरत्वेन
व्याघ्र इव व्याघ्र इति । तदा पुरुषो व्याघ्रः शूर इत्यत्र पुरुषव्याघ्रशब्दयोः कर्मधारयसमासो
नेष्यते, ततस्तन्निवारणार्थं सूरिणा समाससूत्रे साम्यानुक्तिग्रहणं कृतम् । व्याख्यातं चैवम् ।
यदि साम्यहेतुः पदं नोपन्यस्यते तदा कर्मधारयसमासः स्यात्; इह तु साम्यहेतुः शूरपदं
प्रयुक्तमित्यतो न समास इति । यदि च पुरुषशब्दस्य स्वविशेषणशूरशब्दसापेक्षतयाऽ-

समर्थत्वात्पूर्वन्यायेनैवात्र समासाभावः सिध्यन् स्यात्तदा किमिति तदर्थं साम्यानुक्तिग्रहणं क्रियते । यत्तु कृतं तत्पूर्वन्यायबाधकस्यैतन्न्यायस्य सद्भावादेतन्न्यायेन शूरशब्दसापेक्षस्यापि पुरुषशब्दस्य प्रधानत्वाद्भ्याघ्रशब्देन सह समासोऽनिष्टोऽपि भविष्यत्येवेत्याशङ्क्यैव ।

अस्य विसंवादिता तु न वेद्यते । पूर्वन्यायस्यापवादश्चायमुत्तरश्च । अपि च । किं हि वचनात्र भवतीति न्यायस्य प्रपञ्चोऽयमुत्तरश्च ॥ २९ ॥

तद्धितीयो भावप्रत्ययः सापेक्षादपि ॥ ३० ॥

यथा काकस्य कृष्णस्य भावः काकस्य काष्ण्यमित्यादौ कृष्णशब्दात्काकशब्द-सापेक्षादपि “पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कर्मणि च” ॥७।१।६०॥ इति ट्यण् सिद्धः ।

समर्थकं त्वस्य “पुरुषहृदयादसमासे” ॥७।१।७०॥ इति सूत्रे असमासे इति । अस्य सूत्रस्यार्थादि तावदेवम् । असमासविषयात्पुरुषशब्दाद् भावे कर्मणि वा वाच्येऽण् त्वतलौ च स्युः । यथा पुरुषस्य भावः कर्म वा पौरुषम्, पुरुषत्वं, पुरुषता । असमास इति किम् । परमस्य पुरुषस्य भावः परमपुरुषत्वमित्यादौ “भावे त्वतल” ॥७।१।५५॥ इति त्व एव स्यात्परमपौरुषमित्यण् तु न स्यादित्येतदर्थमसमासे इत्युक्तम् । यदि चायं न्यायो न स्यात्तदा समासविषयस्य पुरुषशब्दस्य परमशब्दसापेक्षत्वेनासमर्थत्वादेवात्राण् न भविष्यति सापेक्षमसमर्थमिति न्यायादिति किमित्यण्भावार्यमसमासे इति कुर्यात् । यत्तु कृतं तत् सापेक्षम्० इति न्यायबाधकैतन्न्यायसद्भावादेव ।

अग्राह्यता पुनरस्य न दृश्यते ॥ ३० ॥

गतिकारकङ्स्युक्तानां विभक्त्यन्तानामेव कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासः ॥ ३१ ॥

यद्यपि “नाम नामैकार्थ्ये समासो बहुलम्” ॥३।१।१८॥ इत्यनेन नाम्नो नाम्ना सह समास उक्तस्तथाऽप्यैकार्थ्ये इत्यनेन समासान्तर्वर्तिविभक्तिलुपकरणादेवं ज्ञापितं यदुत विभक्त्यन्तानामेव समास इति । ततश्चोभयोरपि पदयोर्विभक्त्यन्तत्वे प्राप्ते कृदन्तस्योत्तर-पदस्याविभक्त्यन्तत्वनियमार्थोऽयं न्यायः ।

तत्र गतेर्यथा । विकिरति पक्षाविति विष्किरी इत्यादौ पक्ष्यर्थमात्रापेक्षत्वे-नान्तरङ्गत्वात्प्रथममेव “वौ विष्किरो वा” ॥४।४।९६॥ इति स्सटि विसृस्किर इति स्थिते “ऊर्याद्यनुकरण” ॥३।१।२॥ इति कृतगतिसंज्ञस्य वेः “नाम्युपान्त्यप्रीकृगृज्ञः कः” ॥५।१।५४॥ इति कप्रत्ययान्तेन स्किरेत्यनेन सह “गतिक्रन्यः-” ॥३।१।४२॥ इति तत्पुरुष-स्ततो “असोडसिवूसहस्सटाम्” ॥२।३।४८॥ इत्यनेन स्सटः सस्य षत्वे च विष्किरः पक्षी,

ततः स्त्रीत्वविवक्षायामदन्तत्वात् "जातेरयान्तनित्यस्त्रीशूद्रात्" ॥२१४।५४॥ इति डीः सिद्धः । यदि त्वेतन्यायानपेक्षणाद्विभक्त्यन्तेन स्किरेत्यनेन समास इष्यते तदा कर्मादि-शक्तिसंख्याद्यपेक्षत्वेन बहिरङ्गाया विभक्तेरुत्पत्तेः प्रागेव स्त्रीत्वमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गस्य आपः प्राप्तावदन्तत्वाभावात् डीर्न स्यात् ॥१॥

कारकस्य यथा । चर्मणा क्रीयते स्म चर्मक्रीती इत्यादौ चर्मन् टा क्रीत इति स्थिते चर्मेत्यस्य करणकारकस्य क्रीतेत्यनेन सह "कारकं कृता" ॥३।१।६८॥ इति तत्पुरुषः । ततः स्त्रीत्वविवक्षायां "क्रीतात्करणादेः" ॥२।४।४४॥ इत्यनेन क्रीतशब्दाद-दन्ताद् डीः सिद्धः । यदि तु विभक्त्यन्तेन क्रीत इत्यनेन समास इष्यते तदा प्राग्वदन्तरङ्गत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवापः प्राप्तावदन्तत्वाभावात् डीर्न स्यात् । पूर्वपदस्य तु विभक्त्यन्तत्वनियमाच्चर्मक्रीतीत्यत्र पदत्वान्नस्य लोपः ॥२॥

कृत्प्रत्ययविधायिसूत्रे डसिनेत्येकदेशस्य समुदायोपलक्षणत्वेन संपूर्णपञ्चमीलाभात् "विशेषणमन्तः" ॥७।४।११३॥ इति परिभाषयाऽन्तशब्दलाभाच्च पञ्चम्यन्तेन पदेनोक्तं डस्युक्तम् । तत्र डसिनैवोक्तस्य यथा । कच्छं पिबतीति कच्छपी इत्यादौ कच्छ अम् प इति स्थिते, "नाम्नो गमः खड्गौ च विहायसस्तु विहः" ॥५।१।१३१॥ इत्यतोऽधिकृतान्नाम्नः परस्य स्थादिधातोर्विहितो यः "स्थापास्त्रात्रः कः" ॥५।१।१४२॥ इति कप्रत्ययस्तदन्तेन पेत्यनेन सह कच्छशब्दस्य "डस्युक्तं कृता" ॥३।१।४९॥ इति तत्पुरुषः । कच्छशब्दस्य नाम्न इति डसिनोक्तत्वात् । ततः स्त्रीत्वविवक्षायां "जातेरयान्त-" ॥२।४।५४॥ इत्यनेन कच्छपशब्दाददन्ताद् डीः । यदि तु विभक्त्यन्तेन पेत्यनेन समासः स्यात्तदा प्राग्वदापः प्राप्तावदन्तत्वाभावाद् डीर्न स्यात् । पञ्चमीभ्यसोक्तमप्युक्तयुक्त्या डस्युक्तमेव । तस्य यथा । विषं धरतीति विषधरी इत्यादौ विष अम् धर इति स्थिते विषशब्दस्य "आयुधादिभ्यो धृगोऽदण्डादेः" ॥५।१।९४॥ इति सूत्रे आयुधादिभ्य इति भ्यसोक्तस्यापि डस्युक्तत्वादच्-प्रत्ययान्तेन धरेत्यनेन सह "डस्युक्तं कृता" ॥३।१।४९॥ इति तत्पुरुषः । ततः स्त्रीत्व-विवक्षायां "जातेरयान्त-" ॥२।४।५४॥ इति डीः । यदि तु विभक्त्यन्तेन धरेत्यनेन समासः स्यात्तदा प्राग्वददन्तत्वाभावाद् डीर्न स्यात् ॥ ३ ॥

कीर्त्तकं चास्य कारकांशे "क्रितात्करणादेः" ॥२।४।४४॥ इत्यनेनादन्तात् क्रीताद् डीविधिस्तथाहि । अत्र तावत्करणादेः क्रीतादित्युक्तम्; करणस्याऽद्यवयवत्वं च समासं विना न स्यात् । एतन्न्यायाभावे च यदि विभक्त्यन्तेन क्रीतेत्यनेन समासः क्रियते, तदा क्रीतस्यादन्तत्वं न संभवति; अन्तरङ्गत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवापः प्राप्तेः । एवं च सति यददन्तादित्युक्तं तज्ज्ञापयति, कारकाणां कृदन्तैरविभक्त्यन्तैरेव समास इति ।

गतिडस्युक्तांशयोस्त्वस्य कीर्त्तकं विष्करी, कच्छपीत्यादौ डीप्रतिबन्धकाब्-

निषेधयत्नाकरणम् । तथाहि । विष्करीत्यादौ तावद् डीः सूरिष्ठः, स च तदैव स्याद्यदि आपा शब्दस्याऽदन्तत्वं न व्याहन्यते । यदि चोत्तरपदस्य विभक्त्यन्तत्वमिष्यते तदा विभक्तिं बाधित्वा आपो भवनाददन्तत्वं व्याहन्यत एव । एवं सत्यपि यदापं निषेद्धं यत्नो न कृतस्त-
देतन्न्यायेनोत्तरपदस्याविभक्त्यन्तत्वनियमं, तत एव विभक्त्यानयनावसरप्रसक्तस्यापो निषेध-
सिद्धिः, तत एव विष्किरकच्छपादिशब्दानामदन्तत्वव्याघाताभवनसिद्धिः च संभाव्यैवेति ।

अदृढता त्वस्य न संभवति ॥ ३१ ॥

समासतद्धितानां वृत्तिर्विकल्पेन वृत्तिविषये च नित्यैवापवादवृत्तिः ॥ ३२ ॥

परार्थाभिधानं वृत्तिः । अयमर्थः । वृत्तिस्तावत् त्रेधा । समासवृत्तिस्तद्धितान्त-
वृत्तिर्नामधातुवृत्तिश्च । यथा राजपुरुषः; औपगवः; पुत्रकाम्यतीत्यादि । तत्र समासवृत्तौ
समस्यमानपदानि, शेषवृत्त्योस्तु प्रकृतिप्रत्ययौ संभूय समुदायार्थं सह ब्रुवन्तीतिरीत्या पर-
स्यान्यस्य कोऽर्थः स्वार्थातिरिक्तस्य समुदायार्थस्य यदभिधानं सा वृत्तिः । तत्र वाक्येनाभि-
धाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा येन नाप्राप्तेऽ इति न्यायाद्वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति
विकल्पेन तस्यानुज्ञाऽनेन न्यायेनोच्यते । तथा वृत्तिपक्ष उत्सर्गापवादरूपयोर्वृत्त्योः संभवे
उत्सर्गस्य नित्यमेव बाधश्चानेन न्यायेनोच्यते ।

तत्र समासवृत्तिर्यथा । कायस्य पूर्वोऽंशः पूर्वकायः; अत्र “पूर्वापराधरो-”
॥३।१।५२॥ इत्यनेनांशितत्पुरुषो वाक्यं च; न तु “षष्ठ्ययत्नाच्छेषे” ॥३।१।७६॥ इत्यौत्स-
र्गिकः कायपूर्व इति षष्ठीसमासः ।

अत्र चाद्योऽंशे समासानां वृत्तिर्विकल्पेनेति रूपे उद्भावंकं “नित्यं प्रतिनाऽल्पे”
॥३।१।३७॥ इत्यत्र नित्यमिति वचः । तद्धि अनेन न्यायेन प्राप्तस्य विकल्पस्य निषेधार्थम् ।
तेन शाकस्याल्पत्वं शाकप्रति; अत्र समास एव स्यात्तु वाक्यम् । अत एव प्रतिर्वाक्य
उक्तो न । द्वितीयांशे तु वृत्तिविषये नित्यैवापवादवृत्तिरिति रूपे “पारेमध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या
वा” ॥३।१।३०॥ इत्यत्र वाग्रहणमुद्भावंकम् । तद्धि पक्ष औत्सर्गिकषष्ठीसमासानुज्ञार्थम् ।
तेन च पारेगङ्गमिति, “पारेमध्येऽग्रेऽन्तः-” ॥३।१।३०॥ इत्यनेनाव्ययीभावो, गङ्गापारमित्यत्र
त्वेतन्न्यायांशनिषिद्धोऽपि वाग्रहणबलादौत्सर्गिकः “षष्ठ्ययत्नात्-” ॥३।१।७६॥ इति
षष्ठीतत्पुरुषो, गङ्गायाः पारमित्येतत्त्वाद्यन्यायांशबलाद्वाक्यमिति त्रैरूप्यं सिद्धम् । यदि चायं
न्यायांशो न स्यात्तदा क्रमेणोत्सर्गापवादयोः प्रवृत्तेः पक्ष औत्सर्गिकः षष्ठीसमासोऽपि सिद्ध
एवेति किमिति तदनुज्ञार्थं वाग्रहणं कुर्यात् । यत्तु कृतं तदेतस्य न्यायांशस्य शङ्कयैव ॥१॥

तद्धितवृत्तिर्यथा । गर्गस्यापत्यं वृद्धं गार्ग्यः; अत्र “गर्गदेः-” ॥६।१।४२॥
इति यञ्, वाक्यं च । नत्वौत्सर्गिको गार्गिरिति “अत इञ्” ॥६।१।३१॥ इति इञ् ।

अत्र चाद्यांशे तद्धितानां वृत्तिर्विकल्पेनेति रूपे उद्द्योतकं “नित्यं जजिनोऽण्” ॥७।३।५८॥ इत्यत्र नित्यग्रहणम् । तद्धचनेन प्राप्तस्य विकल्पस्य निषेधार्थम् । तेन व्यतिहारेण व्यवक्रोशनं स्त्रीलिङ्गविवक्षायां “व्यतिहारेऽनीहादिभ्यो जः” ॥५।३।११६॥ इति जे तदनु स्वार्थे “नित्यं जजिनोऽण्” ॥७।३।५८॥ इत्यणि ड्यां च व्यावक्रोशी । अत्र केवल-जान्तो व्यक्रोशेति प्रयोगो न स्यात् किन्त्वण्सहित एव कोऽर्थः यथा प्रज्ञ एव “प्रज्ञादिभ्योऽण्” ॥७।२।१६५॥ इत्यणि, प्राज्ञ इत्यादौ स्वार्थिकाणादीनां वाक्यमप्यस्ति । तथाऽत्र व्यवक्रोशेति प्रयोगाभवनाद्वच्यवक्रोशैव व्याक्रोशी इति वाक्यं न स्यात् । द्वितीयांशे तु वृत्तिविषये नित्यैवापवादवृत्तिरिति रूपे “वोदश्चितः” ॥६।२।१४४॥ इत्यत्र वाग्रहणमस्य उद्द्योतकम् । तद्धि-पक्ष औत्सर्गिकाणर्थम् । तेन च औदश्चित्कमित्यत्र “वोदश्चितः” ॥६।२।१४४॥ इतीकण् । औदश्चितमिति चैतन्यायांशनिषिद्धोऽपि वाग्रहणबलादौत्सर्गिकः “संस्कृते भक्ष्ये” ॥६।२।१८०॥ इत्यण् । उदश्चिति संस्कृतमित्येतत्त्वाद्यन्यायांशबलाद्वाक्यमिति त्रैरूप्यं सिद्धम् । यदि चायं न्यायांशो न स्यात्तदा क्रमेणोत्सर्गापवादयोः प्रवृत्तेः पक्ष औत्सर्गिकोऽणपि सिद्ध एवेति किमिति तदनुज्ञार्थं वाग्रहणं कुर्यात् । यत्तु कृतं तदेत-न्यायांशशङ्क्यैव ॥२॥

समासतद्धितवृत्तिव्यवस्थाऽनुवादमात्रपरश्चायं न्यायो न त्वनेन नव्यं किञ्चिद्वच्य-स्थाप्यते । एतत्साध्यस्य तत्तत्सूत्रैरेव सिद्धेस्तथाहि । “नित्यं प्रतिना-” ॥३।१।३७॥ इत्यत्र नित्यग्रहणेन तावदीदृग्वर्जसर्वसमासेषु वाक्यमपि स्यादिति सूचितम् । “पारेमध्ये-” ॥३।१।३०॥ इति सूत्रस्थवाग्रहणेन चेदंशि वर्जयित्वाऽन्यत्र क्वाप्यपवादसमासविषय उत्सर्ग-समासो न स्यात्; ईदृक्षस्थानेषु त्वपवादसमासवदुत्सर्गसमासोऽपि स्यादेवेत्यसूचि । तथा “वाऽऽद्यात्” ॥६।१।११॥ इति सूत्रात्प्रवृत्तेन वाऽधिकारेण तद्धितवृत्तौ सर्वत्र वाक्यं स्यादेवेति ज्ञापितम् । “वोदश्चितः” ॥६।२।१४४॥ इति वाग्रहणेन चेदंशि वर्जयित्वाऽन्यत्र क्वाप्यपवादतद्धितप्रत्ययविषय औत्सर्गिकस्तद्धितप्रत्ययो न स्यात्; ईदृक्षस्थानेषु त्वपवाद-तद्धितप्रत्ययवत् उत्सर्गतद्धितप्रत्ययोऽपि स्यादेवेत्यज्ञापीति । अत एवादाढर्चमस्य नास्ति । व्याकरणसूत्रसाधितकार्याणामदाढर्चासंभवात् ॥ ३२ ॥

एकशब्दस्यासङ्ख्यात्वं क्वचित् ॥ ३३ ॥

एकशब्दस्य प्रसिद्धिस्तावत्संख्यात्वस्यैवास्तीत्यतस्तत्प्रतिरोधार्थोऽयं न्यायः । यथै-कमह इत्यत्रैकशब्दस्य सदपि सङ्ख्यात्वं न गण्यते । ततश्च “अहः” ॥७।३।११६॥ इत्यद-समासान्ते, “नोऽपदस्य तद्धिते” ॥७।४।६१॥ इत्यन्यस्वरादिलोपे, “अहनिर्यूहकलहाः” (लिङ्गानु० पुं० १५।३) इति पुंस्त्वे प्राप्तेऽपि “- अहः सुदिनैकतः” (लिङ्गानु० न० ८।२)

इति विशेषविधिना क्लीबलिङ्गत्वे एकाहमिति सिद्धम् । यदि त्वेकशब्दस्य संख्यात्वं गण्यते, तदा “सर्वाशसंख्याऽव्ययात्” ॥७।३।११८॥ इत्यनेनाटि, अनेनैव चाह्लादेशे, “अर्द्धसुदर्शनदेवनमह्ला-” (लिङ्गानु० पुं० ११।१) इति पुंस्त्वे च, एकाह इत्यनिष्टं रूपं प्रसज्येत ।

प्रवर्तकं चास्य “संख्यातैकपुण्यवर्षादीर्घाच्च रात्रेस्त्” ॥७।३।११९॥ इत्यत्र चकारेण “सर्वाशसंख्याऽव्ययात्” ॥७।३।११८॥ इति सूत्रात् संख्यानुवृत्तावप्येकशब्दग्रहणम् । कचिदिति वचनाच्च बहुषु स्थानेष्वेकशब्दस्य संख्यात्वं गण्यत एव । तेन एकधेत्यत्र “सङ्ख्याया धा” ॥७।२।१०४॥ इति धाः सिद्धः ।

अनित्यता त्वस्य नास्ति ॥ ३३ ॥

आदशभ्यः सङ्ख्या सङ्ख्येये वर्तते न सङ्ख्याने ॥ ३४ ॥

अष्टादशसङ्ख्याऽवधि तावद्दशान्शब्दप्रयोगः स्यात्तत आदशभ्य इति कोऽर्थो दशान्शब्दस्य प्रयोगावधि अष्टादशसङ्ख्याऽवधीति यावत् । ततश्चाष्टादशसङ्ख्यावधि सङ्ख्या सङ्ख्येयेन सह सामानाधिकरण्येन प्रयोज्येत्यर्थः । यथैको द्वौ त्रयो वा यावदष्टादश घटाः, न तु घटानामिति । आदशभ्य इति किम् । एकोनविंशत्यादिसङ्ख्या तु सङ्ख्येये, सङ्ख्याने च वर्तते । यथैकोनविंशतिर्घटा, घटानां वा यावन्नवनवतिः; शतं सहस्रं लक्षं कोटिर्वा घटा, घटानां वेत्यादि ।

उद्घोषकं त्वस्य “सुज्वाऽर्थे सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्याया बहुव्रीहिः” ॥३।१।११॥ इत्यत्र सङ्ख्येये वर्तमानया सङ्ख्याया सङ्ख्येयवर्तिनीति व्यक्तिः कथं ज्ञायेत । तदज्ञाने च कथं सङ्ख्यानवर्तिसङ्ख्यापरिहारेण सङ्ख्येयवर्तिसङ्ख्याया सह समासः क्रियेतेति । एतच्च उद्घोषकमादशभ्य इति पदं व्युदस्य शेषवाक्यापेक्षया योज्यम् । सङ्ख्येये वर्तमानाऽपि काऽपि सङ्ख्याऽस्तीत्येतावत् एवार्थस्यानेनोद्घोष्यमाणत्वात् ।

अस्य चाप्रतिष्ठत्वात् “आसन्नादुर-” ॥३।१।२०॥ इत्यनेन बहुव्रीहौ “प्रमाणी-सङ्ख्याङ्गः” ॥७।३।१२८॥ इति डे च आसन्नदशा इति कोऽर्थः नवैकादश वा; अत्र आसन्ना दशेति कोऽर्थः दश सङ्ख्या येषामिति वाक्यं सिद्धम् ॥ ३४ ॥

णौ यत्कृतं कार्यं तत्सर्वं स्थानिवद्भवति ॥ ३५ ॥

णाविति निमित्तसप्तमी । यथा स्फुरत् णौ सनि, पुष्कारयिषति; अत्र “चिस्फुरो-र्नवा” ॥४।२।१२॥ इति आत्वस्य णौ निमित्ते सति कृतस्य स्थानिवद्भावात् स्फु इति द्वित्वं

सिद्धम् । णावित्यत्र निमित्तसप्तमी किम् । श्वेः सन्परे णौ विषयभूते सत्यन्तरङ्गत्वात्
 "श्वेर्वा" ॥४।१।८९॥ इत्यनेन प्रथमं ख्यति तदनु वृद्धावावादेशे च णौ निमित्ते सति कृत-
 योर्वृद्धावावादेशयोः स्थानिवद्धावात् शु इति द्वित्वे, शुशावयिषति । अत्र वृद्धावावादेशयोः
 स्थानिवद्धाववद् ख्यतोऽपि स्थानिवद्धावो मा भूत्; तस्य "श्वेर्वा" ॥४।१।८९॥ इत्यनेन
 सन्परे णौ विषये कृतत्वात् । यदि तु णाविति सामान्येन सप्तमी व्याख्यायते तदाऽत्र
 ख्यतोऽपि स्थानिवद्धवने श्वि इति द्वित्वे शिशावयिषतीत्यनिष्टं रूपं स्यात् ।

प्रपञ्चकं चास्य युक् मिश्रणे, पूरश् पवने; आभ्यां सनि यियिविषति, पिपविषति
 इत्यादौ पूर्वस्य उत इत्वार्थं 'ओः पयेऽवर्णे' इत्येतावतैव सूत्रेण सरत्यपि; जुं गतौ सौत्रो
 धातुः, यौतिपुनाती तु प्रागुक्तावेव; एभ्यो णौ सनि जिजावयिषति, यियावयिषति,
 पिपावयिषतीत्यादौ ण्यन्तानामपि जवत्यादीनामुत इत्वार्थं "ओर्जान्तस्थापवर्गेऽवर्णे"
 ॥४।१।६०॥ इति बृहत्सूत्रसूत्रणम् । तथाहि । यदि तावदयं न्यायो न स्यात्तदा जिजावयिति-
 इत्यादिष्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमं वृद्धावावादेशौ कृत्वा पश्चाद् द्वित्वे कृते "सन्यस्य" ॥४।१।५९॥
 इत्यनेनैव इत्वं सिध्यतीत्यतः किमर्थं "ओर्जान्तस्था-" ॥४।१।६०॥ इति बृहत्सूत्रं क्रियेत ।
 परमेतन्न्यायेन वृद्धावादेः सर्वस्य स्थानिवद्धवनात् "सन्यस्य" ॥४।१।५९॥ इत्यनेन इत्वा-
 सिद्धेरुत इत्वार्थं "ओर्जान्तस्था-" ॥४।१।६०॥ इत्यादिबृहत्सूत्रमेतन्न्यायाशङ्क्या सूत्रितम् ।

अनैष्ठिकश्चायम् । तेन यस्य णिनिमित्तकृतकार्यस्य स्थानिवद्धावश्चिकीर्ष्यते
 तदाऽऽधारभूतो वर्णो वर्णसमुदायो वा अवर्णवान् यदि स्यात्तदैवायं न्यायः स्फुरेन्नान्यथा ।
 तेन कतणश्चुरादित्वात् णिचि "कतः कीर्त्तिः" ॥४।४।१२२॥ इति कीर्त्तादेशे, अचिकीर्त्तत्;
 अत्र की इत्येव द्वित्वं न तु क इति; कीर्त्त इतिवर्णसमुदायस्य ईकारवत्त्वादवर्णवत्त्वाभावेन
 स्थानिवद्धावाभवनात् । ननु कथमत्रैतन्न्यायप्राप्तिर्णाविति निमित्तसप्तमी, व्याख्यानात्;
 कीर्त्तादेशस्य चानिमित्तमेव विधानात् । सत्यम् । परं येन विना यत्र स्यात्तत्तस्यानिमित्त-
 स्यापि निमित्तमिति न्यायात् णिच्सन्नियोगान्यथाऽनुपपन्नस्य कीर्त्तादेशस्य णिज्निमित्त-
 मेवेति वक्ष्यते । "स्थानीवावर्णविधौ" ॥७।४।१०९॥ इति परिभाषायाः प्रपञ्चोऽयं न्यायः ।

इतोऽग्रे उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानि इति न्यायं यावदेकादश
 न्यायाः सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायस्यानित्यत्वप्रपञ्चभूताः ॥ ३५ ॥

द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति ॥ ३६ ॥

यदर्थं व्याकरणधातुपाठादौ प्रयत्नद्वयं कृतं तद् द्विर्बद्धं कार्यं सुबद्धमिति कोऽर्थः
 अव्यभिचारी स्यात् । यथा असूच् क्षेपणे; अद्य० दि, आस्थत्; अत्राडो न व्यभिचारः;
 अस्यते: "शास्त्यसूवक्तिख्यातेरङ्" ॥३।४।६०॥ इति सूत्रे, पुष्यादौ च पाठात् । अन्येषां तु

पुष्यादिपठितधातूनां क्वचित्तद्वयभिचारोऽपि । यथा भगवन् ! मा कोपीरिति बालरामायणे । अत्र पुष्यादित्वेऽप्यङ् ।

अस्य चोपदर्शकं दंशेयङ्लुपि दंशशीतीत्यत्र नस्य लोपः केनापि सूत्रेणाविहितोऽपि स्यादेवेति ज्ञापनार्थं “गलुपसदचरजपजभदशदहो गह्ये” ॥३१४१२॥ इत्यत्र दशेति निर्देशे कृतेऽपि पुनस्तदर्थमेव “जपजभदहदशभञ्जपशः” ॥४११५२॥ इत्यत्रापि दशेति निर्देशः । तथाहि । इह तावत्सूरिणैवमचिन्ति; ज्ञापकेन सकृज्ज्ञापितो यो विधिः स दशैकादशशब्दस्यादन्तत्ववज्जातु अनित्यतामपि भजेत्; समासान्तागम० इति न्यायात् । यस्तु द्विर्जाप्यते तस्य द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायादनित्यताभीर्न स्यादित्यतो द्विरिमं ज्ञापयामीति । यदि चायं न्यायो न स्यात्तदा द्विर्जापितस्यापि विधेनित्यतामापतन्ती को निषेद्धं क्षमेत । यदि परमेतन्न्यायबलेनैव द्विर्जापितविधेर्दाढ्यं बभूव । एतेन सूरिमते दंशशीतीत्यत्र नस्य लोपः स्यादेव ।

एतन्न्यायस्य अनित्यताश्रयणे तु द्विर्बद्धस्यापि नलोपस्याबद्धत्वात्; केषांचिन्मते नकारलोपाभवने दंशशीतीत्यपि स्यात्तदपि च मतं सूरैः सम्मतमेव; “जपजभ-” ॥४११५२॥ इत्यस्य वृत्तौ साक्षादुक्तत्वात् ॥ ३६ ॥

आत्मनेपदमनित्यम् ॥ ३७ ॥

आत्मनेपदं यथाशिष्टप्रयोगं क्वचित् प्राप्तमपि न स्यात्, क्वचिच्चाप्राप्तमपि स्यादित्यनित्यशब्दार्थः । तत्र प्राप्तमपि न स्यात् यथा । डुलभिष् प्राप्तौ; सम्यक् प्रणम्य न लभन्ति कदाचनापि । क्लीबृङ्अधाष्ट्ये; कुरुद्द्योतं क्लीबदिनपतिसुधागौ तमसि मे । क्लिंशिच् उपतापे; परार्थे क्लिश्यतः सतः । षेवृङ् सेवने; स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्ति किं मानिनः । भाषि व्यक्तायां वाचि; मिथ्या न भाषामि विशालनेत्रे । तथा तर्जिण् संतर्जने; तर्जयति । भर्त्सिण् संतर्जने; भर्त्सयति । शमिण् आलोचने; निशामयति । भलिण् आभण्डने; भालयति । कुत्सिण् अवक्षेपे; कुत्सयति । वञ्चिण् प्रलम्भने; वञ्चयति । विदिण् चेतनाख्याननिवासेषु; वेदयतीत्यादि । एषु धातूनामिडित्त्वेऽप्यात्मनेपदं नाभूत् । अप्राप्तमपि स्याद्यथा । षस्ज् गतौ; प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु । सज्जमानमकार्येषु । अत्रेडित्त्वाभावेऽप्यात्मनेपदम् ।

भ्राजकं चास्य एजृङ्, भ्रेजृङ्, भ्राजि दीप्ताविति भ्राजेरात्मनेपदिषु पाठेऽपि; राजृग्, टुभ्राजि दीप्तावित्यत्र पुनः पाठः । तथाहि । भ्राजेरात्मनेपदिषु द्विः पाठस्तावद् द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायेनास्यात्मनेपदाव्यभिचारज्ञप्त्यर्थः । तज्ज्ञप्त्यर्थं चेयान् यत्नस्तदा क्रियते

यदि कथंचिदात्मनेपदस्य व्यभिचरणं शङ्कितं स्यात् । यदि चायं न्यायो न स्यात्तदा कुत-
स्तद्व्यभिचरणशङ्कोत्पद्येत । यदि परमेतन्न्यायेन तद्व्यभिचरणशङ्कोत्पादाद् भ्राजेरात्मनेपदा-
व्यभिचारज्ञाप्यर्थं द्विः पाठः कृतः सार्थक इति ।

अस्य अधुवत्वाच्च “इडितः कर्त्तरि” ॥३।३।२२॥ इति विहितमेवात्मनेपदं
यथाप्रयोगदर्शनमनित्यं; न तु “क्रियाव्यतिहारेऽगतिहिंसाशब्दार्थहसोहवहश्चानन्योऽन्यार्थे”
॥३।३।२३॥ इत्यादिसूत्रैर्विहितम् ॥ ३७ ॥

क्रिपि व्यञ्जनकार्यमनित्यम् ॥ ३८ ॥

प्राप्तमपि न भवतीत्यनित्यशब्दार्थः । तत्रारव्यातक्रिपि यथा । राजेवाचरति
“कर्तुः क्रिप् गल्भक्लीबहोडात्तु डित्” ॥३।४।२५॥ इति क्रिपि, राजानतीत्यादौ
क्रिप्सत्कवकारव्यञ्जनद्वारप्राप्तस्य “नाम सिदयव्यञ्जने” ॥१।१।२१॥ इति पदत्वस्याभवनात्
“नाम्नो नोऽनहः” ॥२।१।११॥ इति नस्य लुग् नाभूत् । कृत्क्रिपि यथा । गीर्यते इति
“कृत्संपदादिभ्यः क्रिप्” ॥५।३।११४॥ इति क्रिपि; गिरौ, गिरः । अत्र प्राग्वत्प्राप्तपदत्वा-
भवनात् “पदान्ते” ॥२।१।६४॥ इति दीर्घो न ।

सूचकं चास्य मित्रं शास्तीति मित्रशीरित्यादौ क्रिपो व्यञ्जनादित्वात् “इसासः
शासोऽङ्गव्यञ्जने” ॥४।४।११८॥ इत्यनेनैव इसि सिध्यत्यपि, “कौ” ॥४।४।११९॥ इति
सूत्रकरणम् । तद्धि क्रिप्येतन्न्यायाद् व्यञ्जनद्वारेक्तकार्यं न भविष्यतीत्याशङ्क्यैव ।

क्रिपश्चोपलक्षणत्वाद् विच्यपि व्यञ्जनकार्यमनित्यम् । यथा मुख्यमाचष्टे
णिजि, “मन्वन्-” ॥५।१।१४७॥ इति विचि मुख्य । (मुख्य् ।) तं मुख्यम्; अत्र विचि
परे “ज्योः प्वयव्यञ्जने लुक्” ॥४।४।१२१॥ इति यलुग् नाभूत् । न च णिलुचः
स्थानिवद्भावाद्यलुक्प्राप्तिरेव नास्तीति वाच्यम्; यविधौ “न सन्धि-” ॥७।४।१११॥
इत्यनेन स्थानिवद्भावनिषेधात् ।

अनित्यता त्वस्य दर्शयितुं न शक्यते; यतो यदि क्रिपि व्यञ्जनकार्यं किमपि
जायमानं दृष्टं स्यात्तदा तदपेक्षया व्यञ्जनकार्यानित्यताया अनित्यतोच्यते; इह तु क्रिपि
व्यञ्जनकार्यं किमपि भवन्न दृश्यते ततः किमपेक्ष्यानित्यत्वस्यानित्यतोद्भाव्यताम् । ननु
यद्येवं तर्हि क्रिपि व्यञ्जनकार्यं न स्यादित्येव न्यायः पठ्यताम् । मैवम् । यतश्चिरस्तनानि
न्यायसूत्राणि न केनापि परावर्त्तयितुं शक्यन्ते । अपि च । केचित् क्रिपि किञ्चिद्व्यञ्जन-
कार्यं नित्यमपीच्छन्ति । तथाच जयकुमारः । पां पाने इत्यस्य क्रिपि, “अप्रयोगीत्”
॥१।१।३७॥ इति तल्लुकि, लुप्तेऽपि व्यञ्जनादौ प्रत्यये “ईर्व्यञ्जनेऽपि” ॥४।३।१७॥ इति

ईत्वमिच्छन् पीरित्याह । तदपेक्षया न्यायेऽनित्यमित्युक्तं भावि । नानाव्याकरणसाधारणानि हि न्यायसूत्राणि ॥ ३८ ॥

स्थानिवद्भावपुंवद्भावैकशेषद्वन्द्वैकत्वदीर्घत्वान्यनित्यानि ॥ ३९ ॥

द्वन्द्वैकत्वं समाहारद्वन्द्वः । दीर्घत्वं च, सामान्योक्तेऽपि “भ्वादेर्नामिन-” ॥२॥१॥-६३॥ इतिसूत्रविहितमत्र विवक्षितम् । ततः स्थानिवद्भावादीनि पञ्चाऽनित्यानीति यथाप्राप्ति सर्वत्र भवन्त्यपि, यथाप्रयोगदर्शनं क्वचित्र भवन्तीत्यर्थः । स्थानिवद्भावादीनां च भवनोदाहरणानि सुलभान्येवेति नेहोच्यन्ते । अभवनोदाहरणानि त्वेवम् ।

१. तत्र स्थानिवद्भावे यथा । स्वादुशब्दात् स्वाद्वकार्षीदिति णिजि, असि-स्वदित्यत्र उकारस्य वृद्धौ ततोऽन्त्यस्वरादिलुकि तस्य स्थानिवद्भावभवेन आकारस्योपान्त्यत्वात् “उपान्त्यस्यासमान-” ॥४॥२॥३५॥ इति ह्रस्वः सिद्धः ।

स्थानिवद्भावानित्यत्वे उञ्जीलकं तु, मालामाख्यत् अममालदित्यादावन्त्यस्वरादिलुकः स्थानिवद्भवन आकारस्योपान्त्यत्वाभावादेव ह्रस्वनिषेधे सिध्यत्यपि “उपान्त्यस्यासमान-” ॥४॥२॥३५॥ इत्यत्रासमानलोपिग्रहणम् । तद्धि स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वादभवनसंभावनयैव कृतम् । ननु असमानलोपिग्रहणस्यन्यदपि कारणमस्ति । तथाहि । राजानमाख्यदरराजदित्यादौ “त्रन्त्यस्वरादेः” ॥७॥४॥४३॥ इत्यनेन कृतस्य अनलोपस्य स्वरव्यञ्जनसमुदायादेशत्वेन स्वरादेशत्वाभावात् “स्वरस्य परे-” ॥७॥४॥११०॥ इति स्थानिवद्भावो न प्राप्नोति । इहापि चोपान्त्यह्रस्वनिषेधः कृतो विलोक्यत इत्यतस्तदर्थमसमानलोपिग्रहणं कृतमिति । सत्यम् । परमरराजदित्यादावन्लोपरूपो यः स्वरव्यञ्जनसमुदायादेशस्तत्र स्वररूपाऽवयवस्यैव प्राधान्यविवक्षायां तस्य स्वरादेशत्वमपि संभवेत्तथाच स्थानिवद्भावप्राप्त्या तत्राप्युपान्त्यत्वाभावादेव ह्रस्वनिषेधोऽसमानलोपिग्रहणं विनाऽपि सिध्यत्येव । तथापि यत्तत्कृतं तत्स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वादभवनशङ्कयैवेति प्रतिपत्तव्यम् ॥ १ ॥

२. पुंवद्भावे यथा । दक्षिणस्यां भवो “दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्” ॥६॥३॥१३॥ इति त्यणि, दाक्षिणात्यः; अत्र “सर्वादयोऽस्यादौ” ॥३॥२॥६१॥ इति प्राप्तोऽपि पुंवद्भावो नाभूत् । पुंवद्भावभवने हि स्त्रीत्वनिवृत्त्या निमित्ताभावे० इति न्यायात् स्त्रीत्वहेतुकस्यापोऽपि निवृत्त्या दाक्षिणत्य इति स्यात् ।

पुंवद्भावानित्यत्वे प्रत्यायकं तु “कौण्डिन्यागस्त्ययोः कुण्डिनागस्ती च” ॥६॥१॥१२७॥ इत्यत्र कौण्डिन्येति निर्देशः । अयं हि कौण्डिन्यशब्दः पुंवद्भावावस्यानित्यत्वं

विना कथमपि न सिद्ध्यति । तथाहि । कुडुङ् दाहे, इत्यस्मात् “अजातेः शीले” ॥५॥१॥५४॥ इति णिनि, स्त्रीत्वे ङ्यां, कुण्डिनी । ततः कुण्डिनीशब्दाद् वृद्धापत्यार्थे “गर्गादिः-” ॥६॥१॥४२॥ इति यञि; “जातिश्च णितद्धितयस्वरे” ॥३॥२॥५१॥ इति प्राप्तः पुंवद्भावो यदि स्यात्तदा स्त्रीत्वनिवृत्त्या तद्धेतुकस्य कुण्डिनीशब्दस्थङीप्रत्ययस्यापि निवृत्तौ, “नोऽपदस्य” ॥७॥४॥६१॥ इति इन्लोपे कौण्डिचेति प्राप्नोति । तथापि यत्कौण्डिन्येति निर्दिष्टं तदेतन्न्यायेन पुंवद्भास्यानित्यत्वादभवने, “अवर्णवर्णस्य” ॥७॥४॥६८॥ इति ईल्लुक् रूपस्य स्वरादेशस्य स्थानिवद्भावेन “नोऽपदस्य-” ॥७॥४॥६१॥ इति प्राप्तस्य इन्लोपस्याभवनात् कौण्डिन्येतिरूपसिद्धिसंभावनयैव ॥ २ ॥

३. एकशेषे यथा । तदतदात्मकं तत्त्वमातिष्ठन्ते जैनाः; अत्र “त्यदादिः” ॥३॥१॥२०॥ इति प्राप्तस्तच्छब्दैकशेषो न ।

एकशेषानित्यत्वे विशेषकं त्वीदृक्प्रयोगा एव ॥ ३ ॥

४. द्वन्द्वैकत्वे यथा । शङ्खदुन्दुभिबीणाः । अत्र “प्राणितूर्याङ्गाणाम्” ॥३॥१॥३७॥ इति प्राप्तोऽपि समाहारद्वन्द्वो न ।

द्वन्द्वैकत्वानित्यत्वे प्राणकं तु “प्राणितूर्याङ्गाणाम्” ॥३॥१॥३७॥ इति बहुवचनमेव । तथाहि । आचार्यस्य तावत्सर्वत्रैकवचनप्रयोगस्यैव शैली, यत्र तु बहुवचनं प्रयुङ्क्ते तत्र कस्य चिद्विशेषस्य ज्ञप्त्यर्थमेव । इह च यदि तत्प्रयुक्तं तज्ज्ञायते किञ्चिदत्र प्रयोजनमस्तीति । तच्चात्र द्वन्द्वैकत्वानित्यताज्ञप्तिरेव; अन्यप्रयोजनाभावात् । यदि च द्वन्द्वैकत्वमनित्यमित्येष न्यायांशो नाभविष्यत्तदा कस्यार्थस्य ज्ञप्त्यर्थमत्र बहुवचनं प्रायोक्ष्यत ॥ ४ ॥

५. दीर्घत्वे यथा । कुर्दि ऋीडायाम् । कुर्दते, “गम्यादिभ्यः कर्त्तरि” ॥५॥३॥२६॥ इत्यने, कुर्दनः । गुर्व्णं उद्यमे । “णिन् चावश्यकाधमण्ये” ॥५॥४॥३६॥ इति णिनि, ङ्यां, गुर्विणी इत्यादौ “भ्वादेर्नामिनः-” ॥२॥१॥६३॥ इति दीर्घो नाभूत् ।

दीर्घत्वानित्यत्वे उद्दीपकं तु, “भ्वादेर्नामिनः” ॥२॥१॥६३॥ इत्यनेनैव दीर्घे सिध्यत्यपि स्फूर्ज, ऊर्णु इत्यादीनां कृतदीर्घाणामेव धातुषु पठनं; न तु हुर्छामुर्छादीनामिवाकृतदीर्घाणाम् । सदीर्घपठनं हि स्फूर्जादीनां दीर्घत्वाव्यभिचारज्ञापनद्वारेणान्येषां क्वचित्तद्व्यभिचारज्ञापनार्थम् । यदि च दीर्घत्वमनित्यमिति न्यायांशो नाभविष्यत्तदा कस्यार्थस्य ज्ञप्त्यर्थं स्फूर्जादीनां सदीर्घपठनमाचार्यः कुर्यात् ॥ ५ ॥

अनित्यता त्वनित्यताया न संभवतीति न दर्शयते ॥ ३९ ॥

अनित्यो णिच्चुरादीनाम् ॥ ४० ॥

सर्वत्र भवन्नपि यथा प्रयोगदर्शनं क्वचिन्न स्यादपीत्यर्थः । यथा चुरण्; चोरति ।

चितुण्; चिन्तति । छदण्; छदनम् । तुलण्; “भिदादयः” ॥५।३।१०८॥ इत्यडि, तुला इत्यादि ।

घोषकं त्वस्य चुरादिघुष ऋदित्त्वम् । तद्धि “ऋदिष्ट्वस्तम्भूचूम्लुचूगुचूग्लुचू-
ग्लुञ्चूजो वा” ॥३।४।६५॥ इत्यडि, अघुषदित्यादिरूपसिद्धयर्थं कृतम् । णिच एकान्तिकत्वे
तु विशेषविधित्वात् “णिश्चिद्रुस्तुकमः कर्त्तरि डः” ॥३।४।५८॥ इति डस्यैव प्राप्तेरजुघुषदि-
त्याद्येव भवनेनाडोऽवकाशस्यैवाभावात्किमर्थमदित्त्वं कुर्यात् ।

अस्य चाधोव्याद् युजादिवर्जानामेव चुरादीनां यथाशिष्टप्रयोगमनियतो णिच;
युजादीनां तु “युजादेर्नवा” ॥३।४।१८॥ इति नियत एव णिज्विकल्पः ॥ ४० ॥

णिलोपोऽप्यनित्यः ॥ ४१ ॥

यथाप्राप्ति सर्वत्र भवन्नपि क्वचिन्न भवतीत्यर्थः । यथा मधवो युधि सुप्रकम्पयाः ।
अत्र सुप्रपूर्वात् ण्यन्तात्कम्पेः खलि, णेलुंचोऽनित्यत्वादभवने गुणोऽयादेशः सिद्धः ।

निवेदकं चास्य “णिवेत्त्यासश्रन्थघट्टवन्देनः” ॥५।३।१११॥ इत्यनापवादस्य
“भीषिभूषिचिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चिस्पृहितोलिदोलिभ्यः” ॥५।३।१०९॥ इति सूत्रस्य
“जागुरश्च” ॥५।३।१०४॥ इति सूत्रात्प्राख्ये अप्रत्ययाधिकारे करणे सति, अप्रत्ययेनापि
चिन्तापूजादिशब्दानां णेलुकि सिद्धावपि; “षितोऽङ्” ॥५।३।१०७॥ इति सूत्रात्प्राख्ये
अङ्प्रत्ययाधिकारे “भीषिभूषि-” ॥५।३।१०९॥ इति सूत्रकरणेनाङ्प्रत्ययविधानम् ।
तथाहि । अप्रत्ययस्याङ्श्च भेदस्तावद् डित्त्वेनैव; डित्त्वस्य च साध्यं गुणाभाव एव । यदि
च णिलुगैकान्तिकः स्यात्तदा णेलुकि नाम्यभावाद् गुणप्राप्तिरेव नास्तीति किमर्थमप्रत्यय-
त्यागेनाङ्प्रत्ययमानेतुमडोऽधिकारे “भीषिभूषि-” ॥५।३।१०९॥ इति सूत्रं क्रियते । एत-
च्च सूत्रमडोऽधिकारे कृतं ततो ज्ञायते, एतन्न्यायात् णिलोपोऽनित्य इति । तथा सति च
णेलुगभावे यदि अप्रत्यय आनीयते तदा णेर्गुणे चिन्तया, पूजया इति स्यात् । चिन्तिया,
पूज्या इति तु इष्टम्, अतोऽडोऽधिकारे सूत्रं कृतम् । तथा च गुणाभावे क्रमेण “संयोगात्”
॥२।१।५२॥ इतीयि, “योऽनेक-” ॥२।१।५६॥ इति यत्त्वे च; चिन्तिया, पूज्येति सिद्धम् ।

अनित्यता त्वनित्यताया न स्यादित्युक्तमेव ॥ ४१ ॥

णिच्संनियोगे एव चुरादीनामदन्तता ॥ ४२ ॥

चुरादीनामिति सामान्योक्तेऽप्यङ्गादीनां ब्लेष्कान्तानामिति (कुहान्तानामिति) ज्ञेयं
नान्येषां; तेषामदन्तत्वस्यैवासंभवात् । प्राग् णिचः सर्वत्र यथादर्शनमनित्यत्वोक्तेर्णिजभाव-
पक्षे अङ्गादीनामदन्ततानिषेधार्थोऽयं न्यायः । यथा जगणतुरित्यादौ णिजभावपक्षे गणे-

रनदन्तत्वेनानेकस्वरत्वाभावादामादेशो नाभूत् ।

प्रगुणकं चास्य 'ई वा गण' इत्यपि कृते अजीगणदजगणदिति रूपद्वयसिद्धा-
वपि "ई च गणः" ॥४१॥६७॥ इति सूत्ररचनम् । तथाहि । गणेस्तावणिगि च
प्रत्येकमजीगणदजगणदिति द्वैरूप्यं सूरेशिष्टम् । यदि च गणेः सर्वथाऽप्यदन्तत्वं स्यादेव तदा
तत्सर्वमिष्टं ई वा गण इति सूत्रेणापि सिध्यति । कथम् । प्रथमे पक्षे ई वा गण इति ईत्वं
स्याद्, द्वितीये तु यथाप्राप्तम् । तच्च किम् । समानलोपित्वात्सन्वद्धावाद्यभाव इति ।
तथापि यत् "ई च गणः" ॥४१॥६७॥ इति सूत्रं कृत्वा चकारेणाकारानुकर्षणं कृतं, तत्
णिचोऽनित्यत्वादभवनपक्षे यदैतन्न्यायाद्गणेनदन्तत्वं भविष्यति तदा णिगि परे ई वा गण
इति ईत्वे विकल्पितेऽप्यजीगणदित्येकमेव रूपं प्राप्स्यति तथाच मा भूत्किन्त्वजगणदित्यपि
रूपं भवतादित्येवमर्थम् । **अयं भावः** । अनदन्तस्य गणेर्णिगि परे विशेषविहितत्वा-
त्प्रथममपि ई वा गण इति ईत्वं स्यात्पक्षेऽपि च यथाप्राप्तस्य करणे समानलोपित्वाभावात्
सन्वद्धावादिसद्भ्या ईत्वमेव स्यादित्युभयथाऽपि अजीगणदित्येव स्यात्तु कथमप्यजगणद्
इति । यदि तु ईच्चेति कृत्वा चकारेणाकारोऽनुकृष्टस्तदा द्वितीयपक्षे प्राप्तमपि सन्वद्धावं
बाधित्वा अकारस्यैव भवनादजगणदित्यपि सिद्धम् । तदेवमनित्यत्वात् णिचोऽभवनपक्ष
एतन्न्यायाज्जायमानानदन्तत्वस्य णिगन्तस्य गणेर्विघटमानमजगणदिति रूपं संघटयितुं
क्रियमाणं चकारेणाकारानुकर्षणमेतन्न्यायाशङ्कत एवोद्भूतत्वादेतं न्यायं प्रगुणयतीति
व्यक्तमेव ।

असंपाती चायम् । पतण् गतौ वा इत्यत्र वाशब्दो णिजदन्तत्वयोर्विकल्पार्थ इति
धातुपारायणोऽक्तेस्तथाहि । यदि तावदयं संपाती स्यात्तदा वाशब्दो णिज्विकल्पार्थ इत्यु-
क्तेऽपि सरति । णिचोऽभावेऽदन्तत्वाभाव एतन्न्यायात् स्वयं सेत्स्यतीति कृत्वा । तथापि
यददन्तत्वस्यापि विकल्पनार्थं वाशब्द इत्युक्तं, तदस्य न्यायस्यासंपातित्वादेव ॥ ४२ ॥

धातवोऽनेकार्थाः ॥ ४३ ॥

तेन धातुपाठेऽनुक्तोऽप्यर्थो लक्ष्यानुसारात्तेषां प्रयोज्य इत्यर्थः । यथा विधत्
विधाने । अयं व्यधार्थेऽपि । यथा वेधः; शब्दवेधी । एधि वृद्धौ । अयं दीप्त्यर्थेऽपि । यथा
पुश्चक्रं तवैधते । प्राप्त्यर्थेऽपि । यथा औपवस्त्रफलमेधते । शुच शोके । अयं पावित्र्येऽपि ।
यथा शुचिः । हृग् हरणे । अयं करणार्थेऽपि । यथा इतरचिकीर्षितायां क्रियायामितरेण
हरणं करणं क्रियाव्यतिहार इति, "क्रियाव्यतिहारेऽगति"- ॥३॥३॥२३॥ इति सूत्रबृहद्वृत्तौ ।
मननं मतम् । मतशब्दः सम्येऽपि । यथा मतीकृता क्षेत्रभूः; समीकृतेत्यर्थ इत्यादि ।

समर्थकं त्वस्य "तक्षः स्वार्थे वा" ॥३॥४॥७७॥ इत्यत्र स्वार्थे इति विशेषणम् ।

तेन ह्यर्थान्तरे श्रुत्वा । यथा संतक्षति वाग्भिः शिष्यम्; निर्भर्त्सयतीत्यर्थः । यदि चायं न्यायो न स्यात्तदा तक्षोऽर्थान्तरवृत्त्यभावादेव स्वार्थ इत्युक्तिर्व्यर्थैव स्यादिति ।

अयं च क्वचिदप्रमाणम् । तेन धात्वर्थं बाधते कश्चिदुपसर्गो यथा प्रतिष्ठे, प्रवसति, प्रस्मरतीत्यादीत्युक्तिरविरुद्धा । एषां हि धातुपाठे योऽर्थः पठितोऽस्ति स एवार्थो यदि स्थादिधातूनां स्यात्तदैवोच्यमाना संगच्छते । यदि त्वेतन्न्यायाद्धातूनामनेकार्थत्वं स्यादेव तदा स्थादिधातूनां स्थित्याद्यर्थत्वस्येव गत्याद्यर्थत्वस्यापि संभवादाचष्टे, आलोकते इत्यादाविव, प्रतिष्ठते इत्यादावप्युपसर्गस्य धात्वर्थं प्रत्यनुवर्तकत्वमेवोच्यमानं यौक्तिकं स्यान्नतु बाधकत्वमिति ।

अप्रामाण्यप्रमाणकं चास्य प्रवापयाति, प्रवाययतीत्यनयोर्वातिवेतिभ्यां णौ सिद्धावपि “वियः प्रजने” ॥४१२१३॥ इति सूत्रकरणम् । तथाहि । पुरो वातो गाः प्रवाप-
यतीति तावद्वाक् गतिगन्धनयोरित्यस्य धातोर्णिगि सिध्यति । प्रवाययतीत्यपि च वीक्
प्रजनकान्त्यसनखादनेषु चेत्यस्य धातोर्णिगि; तथापि यद् “वियः प्रजने” ॥४१२१३॥ इति
सूत्रं कृत्वा वियो विकल्पेन आत्वकरणं, तत्त्वत्वेतन्न्यायस्याप्रामाण्याद्वाक्धातोः प्रजने
वृत्त्यभावादेव ॥ ४३ ॥

गत्यर्था ज्ञानार्थाः ॥ ४४ ॥

धातव इति योगः । यथा गमयति शब्दोऽर्थं ज्ञापयतीत्यर्थः ।

प्रणायकं त्वस्य “णावज्ञाने गमुः” ॥४१४१२४॥ इत्यत्रेणोऽज्ञान इति विशेष-
णम् । तेन हि प्रत्याययत्यर्थानित्यादाविणो ज्ञानार्थत्वान्न गम्वादेशः । यदि चायं न्यायो न
स्यात्तदेणो गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वासंभवादेवाज्ञान इत्युक्तिर्व्यर्थैव स्यादिति ।

अस्थेयांश्चायम् । “गतिबोधाहारार्थ” ॥२१२१५॥ इत्यत्र बोधग्रहणात् । यदि
ह्ययं स्थेयान् स्यात्तदा केवलगतिशब्देनापि सरति; गतिशब्दस्यैतन्न्यायेन बोधस्यापि वाच-
कत्वात् ॥ ४४ ॥

नाम्नां व्युत्पत्तिरव्यवस्थिता ॥ ४५ ॥

तेन नामान्यनेकधाऽपि व्युत्पाद्यन्त इत्यर्थः । यथा अश्वस्याम्बा वडवा; असृगालेढि
सृगालः; मह्यां रौति मयूर इत्यादि पृषोदरादित्वात्सिद्धम् । पुनर्वड आग्रहणे; इतिसौत्रा-
द्धातोः “वडिवटि-” (उणा० ५१५), इत्यवे, वडवा । सृधातोः “सर्त्तर्गोऽन्तश्च” (उणा०
४७८) इति कित्याले, गागमे च; सृगालः । मीनातेः “मीमसि-” (उणा० ४२७) इत्यूरे,
मयूर इत्याद्युणादावपि साधितम् । तथा सूर्यशब्दः कृति “कृष्यभिद्योध्यसिध्यतिष्यपुष्य-

युग्याज्यसूर्यं नाम्नि" ॥५।१।३९॥ इत्यनेन सूधातोः क्यपि संज्ञायां निपातितः; पुनस्तद्धिते मूरशब्दस्य मर्तादिगणपाठात् "मर्त्तादिभ्यो यः" ॥७।२।१५९॥ इति स्वार्थिकयप्रत्ययेनापि साधितः ।

व्युत्पादकं त्वस्य शब्दानामसकृद्व्युपादनमेव ।

अप्रौढत्वाच्चास्य रूढनाम्नामेव व्युत्पत्तिरव्यवस्थिता, न तु यौगिकानां नील-
कण्ठादीनाम् ॥ ४५ ॥

उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानि ॥ ४६ ॥

अवयवावयविनोरभेदोपचारात् उणादय इत्युणादिप्रत्ययान्तानि कारुवायुपाख्यादि-
नामानि "कृवापाजि" ॥ (उणा० १) इत्यादिना पञ्चोत्तरसूत्रसहस्रेण "उणादयः"
॥५।२।९३॥ इति सूत्रसूचितेन यद् व्युत्पादितानि, तत्प्रकृतिप्रत्ययविभागेन वर्णानुपूर्वी-
निर्ज्ञानार्थमेव न तु कर्त्तव्यादिक्रियाशब्दवदन्वर्थदर्शनार्थम् । तेन तत्त्वतस्तान्यव्युत्पन्नानि;
तेषां रूढिशब्दत्वेन व्युत्पत्तेरकिञ्चित्करत्वात् । यथा वीक् धातोः "पटिवीभ्याम्-" (उणा०
५७९) इति डिसे, विसम् । अत्रैवं व्युत्पादितस्याप्यस्य नाम्नस्तत्त्वतोऽव्युत्पन्नत्वेन सस्य
कृतत्वाभावात् षः ।

गमकं चास्य "अतः कृकमि-" ॥२।३।५॥ इति सूत्रे कमिग्रहणात्कमेरौणादि-
केन "मावावद्यमि-" (उणा० ५६४) इति सेन निष्पन्ने कंसे लब्धेऽपि पृथक्कंसग्रहणम् ।
तथाहि । "अतः कृकमि-" ॥२।३।५॥ इति सूत्रे तावत् कृकमी, केवलाभ्यां समासासं-
भवात् प्रत्ययान्तौ ग्राह्यावित्युक्तम् । यथा अयस्कारः, अयस्काम इत्यादि । यदि चायं
न्यायो न स्यात्तदा कंस इत्यत्र कमेरेव सप्रत्ययान्तस्य सद्भावात्पयस्काम इतिवत्पयस्कंस
इत्यपि कमिग्रहणेनैव सिध्यतीति किमर्थं पृथक् कंसग्रहणं क्रियेत । यत्तु कृतं
तदेतन्त्यायादव्युत्पन्न एवायं कंसशब्दो न तु कमिना व्युत्पन्न इति बुद्ध्यैव । तदेवमेतन्त्या-
योत्थया कंसशब्दाऽव्युत्पन्नत्वबुद्ध्या कृतं पृथक् कंसग्रहणमेतन्त्यायं गमयति ।

अस्य च कादाचित्कत्वात् क्वचिदेषां व्युत्पत्तिपक्षोऽप्याश्रीयते । तेन वपे-
रौणादिके "रुद्यर्त्ति-" (उणा० ९९७) इत्युसि, वपुषेत्यादौ सस्य कृतत्वात् षः ।

अस्य कादाचित्कत्वस्थापकं तु "तृस्वसृ-" ॥१।४।३८॥ इति सूत्रे तृग्रहणे-
नैव सिद्धे पुनर्नप्त्रादीनामौणादिकानां पृथक्पठनस्य नियमार्थत्वम् । तथाहि नियमार्थत्वं
तावत्तदा स्याद्यदि तृग्रहणेनैव नप्त्रादीनामप्यार् सिद्धः स्यान्नत्वन्यथा । तृग्रहणेन च नप्त्रा-
दीनामार् तदा सिध्यति यदि व्युत्पत्तिपक्ष आश्रीयते न त्वन्यथेति । नप्त्रादिग्रहणसूचितो
नियमश्चायम् । औणादिकतृप्रत्ययान्तानां नप्त्रादीनामेव आर् स्यान्नत्वन्येषां, तेनात्र आर्

न; पितरौ, मातरौ ।

इह च उणादय इत्युपलक्षणम् । तेन क्वचिदन्यस्यापि नाम्नोऽव्युत्पत्तिपक्ष आश्रीयते । यथा "संख्याडतेश्चाशत्तिष्ठेः कः" ॥६॥४॥१३०॥ इत्यत्र त्यन्तवर्जनेन षड् दशतो मानमस्येति वाक्यं कृत्वा "विंशत्यादयः" ॥६॥४॥१७३॥ इति तद्धितोऽपि तिप्रत्ययमा-नीय निपातनेन व्युत्पादितस्य षष्ठिशब्दस्य वर्जने सिद्धेऽपि षष्ठिशब्दस्याव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन त्यन्तत्वस्याविवक्षणात् पृथक् षष्ठ्यन्तवर्जनं चक्रे । यदि त्वत्र व्युत्पत्तिपक्ष आश्रितः स्यात्तदा षष्ठ्यन्तोऽपि षष्ठिशब्दस्तिप्रत्ययेन निष्पादितत्वात्त्यन्त एवेत्यतस्त्यन्तवर्जनेन षष्ठिवर्जनं सिद्धमेवेति किमर्थं पृथक् षष्ठ्यन्तवर्जनमाचार्यः कुर्यात् ॥ ४६ ॥

शुद्धधातूनामकृत्रिमं रूपम् ॥ ४७ ॥

शुद्धा इति कोऽर्थः ये यादृशा धातुपाठे पाठितास्तेषामकृत्रिमरूपमिति कोऽर्थः ते धातवः कृता इति नोच्यन्ते । वृक्षेष्चित्यादौ सुपः "सप्तम्यधिकरणे" ॥२॥२॥१५॥ इति सूत्रमुच्चार्य स्थापितत्वेन कृतत्वभवनाद्यथा तदीयसस्य षत्वं स्यात्तथा धातोरपि धातुपाठ-सूत्रमुच्चार्य स्थापनेन तदीयसस्य कृतत्वप्रसङ्गात्त्वत्प्रसक्तिरित्यतस्तस्य कृतत्वनिषेधार्थोऽयं न्यायः । यथा मुसच् - औणादिके कित्यले, मुसलम्; अत्र सस्य कृतत्वाभावात् "नाम्य-न्तस्थाकवर्गात्यदान्तः कृतस्य सः शिङ्गान्तरेऽपि" ॥२॥३॥१५॥ इत्यनेन षत्वं नाभूत् ।

एतज्जासिकुशलं तु मुसलादौ षत्वं निषेद्धं यत्नान्तराकरणम् ।

शुद्धेति किम् । षन भक्तावित्यस्य "षः सोऽष्टचै-" ॥२॥३॥१८॥ इति से कृते सन् इति रूपस्य कृत्रिमत्वात् णौ डे, असीषणदित्यादौ "नाम्यन्तस्था-" ॥२॥३॥१५॥ इत्यनेन षत्वं यथा स्यात् ।

अबलिष्ठता त्वस्य न स्पष्टमीक्ष्यते । ॥ ४७ ॥

क्विबन्ता धातुत्वं नोज्झन्ति शब्दत्वं च प्रतिपद्यन्ते ॥ ४८ ॥

क्विविति उपलक्षणत्वाद्विचिन्ता अपि । धातुत्वमिति सामान्योक्तेऽपि नामार्थसं-वलितधात्वर्थाभिधायित्वाद्गौणधातुत्वम् । तत एव शब्दत्वं च उपचाराद् वृक्षादिवन्नामत्वं च प्रतिपद्यन्ते इति; धातुत्वनामत्वयोः कार्यं लभन्ते इत्यर्थः । अन्योऽन्यविरुद्धकार्यप्रापणार्थो-ऽयं न्यायः । यथा नियौ, लुवौ इत्यादौ धातुत्वात् "धातोरिवर्ण-" ॥२॥१॥५०॥ इति इयुवौ, शब्दत्वात् स्यादयश्च ।

ननु नयनं, लवनमित्यादिवन्नियौ लुवौ इत्यादावपि परत्वाद् गुण एव प्राप्नोति तत्किमियुवौ । उच्यते । कृपः कित्वात्तस्य च स्थानिवद्भावात् गुणः । "नामिनो

गुणः-'' ॥४।३।१॥ इत्यस्य वृत्तौ तु क्बिबन्तानां धातुत्वस्य गौणत्वान्न गुण इत्युक्तम्; परं तदभिप्रायः- सम्यग्नावगम्यते । यतो विचिन्तानां धातुत्वस्य गौणत्वेऽपि गुणो दृश्यते । यथा हिनोतीति विचि; हेः, हयौ, हय इत्यादौ धातुत्वाद् गुणः शब्दत्वात्स्यादयश्चेति ।

संवादकं चास्य "धातोर्विर्ण-" ॥२।१।५०॥ इत्युव्बाधकं "स्यादौ वः" ॥२।१।५७॥ इति वत्वकरणम् । तथाहि । वत्वं तावद्धातोः स्यादावनन्तरे सत्युक्तम् । स्यादिश्च धातोस्तन्तरस्तदा स्याद्यदि धातुः क्बिबन्तः स्यात्तस्य च यदि नामत्वं स्यान्न त्वन्यथा । क्बिबन्तानां धातुत्वनामत्वोभयं चैतन्न्यायादेव सिध्यति न त्वन्यथेति । तथाच वस्विच्छतीति क्यनि क्बिपि तल्लुकि; वसूः, वस्वौ, वस्व इत्यादौ धातोः स्यादौ परे वत्वं सिद्धम् ।

अस्य च क्षामत्वाद् आख्यातक्बिबन्ता ये ते धातव एव, न तु नामानि; तेन राजनतीत्यत्र त्यादिरेव स्यान्न तु स्यादिः ॥ ४८ ॥ *

उभयस्थाननिष्पन्नोऽन्यतरव्यपदेशभाक् ॥ ४९ ॥

उभयोः स्थानिनोः स्थाने निष्पन्न आदेशो यथेच्छमन्यतरजोऽपि व्यवह्रियते पुत्र इव मातापित्रोः । उभयोः कार्ययोर्योगपद्येन प्रसङ्गे, क्रमेण प्रापणार्थोऽयं न्यायः । यथा आङ्, ईषि गत्यादौ, आ ईष्यः एष्यः; ततः प्रेण योगे आङ्ईतोः स्थानजस्य एतो यदा आङ्देशत्वं तदा "ओमाङि" ॥१।२।१८॥ इत्यल्लोपे प्रेष्य इति स्यात् । यदा तु धात्वादेशत्वं तदा "उपसर्गस्यानिणोधेदोति" ॥१।२।१९॥ इत्यनेन प्रस्याल्लोपः प्राप्नोति । परं तं बाधित्वा विशेषविहितत्वात् "प्रस्यैषैष्योढोढचूहे स्वरेण" ॥१।२।१४॥ इत्यैत्वे प्रैष्य इति स्यात् ।

संवादी चास्य "गडदबादेः-" ॥२।१।७७॥ इति सूत्रे प्रत्ययाप्रत्यययोरिति न्यायात्प्रत्ययत्वे लब्धेऽपि साक्षात्प्रत्ययशब्दोपन्यासस्तथाहि । धाधातोर्वसि द्वित्वे पूर्वस्य ह्रस्वे "द्वितीयतुर्ययोः पूर्वो" ॥४।१।४२॥ इति दत्वे "श्नश्चातः" ॥४।२।९६॥ इति धातो-गल्लुकि "अदीर्घात्-" ॥१।३।३२॥ इति धस्य द्वित्वं यदा क्रियते तदा दध्व इत्यत्र ध्वस्य प्रकृतिप्रत्ययस्थानजस्य यद्येतन्न्यायबलात्प्रत्ययत्वमापाद्यते तदा कृतद्वित्वधकारसंबन्धिना प्रथमधकारेणान्तर्वर्त्तमानेन धातोश्चतुर्थान्तत्वसद्भावादादिचतुर्थत्वं प्राप्नोति । तत्करणे च धध्व इति रूपं स्यात्तन् मा भूत्किंतु प्रत्ययग्रहणबलान्न्यायानपेक्षो यः प्रत्ययस्तत्रैव पर आदिचतुर्थत्वं स्तादिति ज्ञापनार्थो हि "गडदबादेः-" ॥२।१।७७॥ इति सूत्रे साक्षात्प्रत्यय-शब्दोपन्यासः । यदि चायं न्यायो न स्यात्तदा ध्वस्य कथमपि प्रत्ययत्वानापत्त्या तस्मिन्

* अत्र "कृते निमित्ताभावे इति न्यायात्तस्य ठत्वं कथं व्यावर्त्तत" इति पाठः कृतश्चिदधिकः प्रक्षिप्तः । यद्वा कश्चित्पाठो लुप्तः प्रतीयते ।

परे दध्व इत्यादिचतुर्थस्य प्रसङ्गोऽपि नास्तीत्यतः किमर्थं प्रत्ययग्रहणेन न्यायानपेक्ष एव प्रत्ययोऽत्र ग्राह्य इति ज्ञप्तिः क्रियेत । केवलमेतन्न्यायादेव ध्वस्य प्रत्ययत्वभवनेनात्रादि-चतुर्थत्वं प्रसज्ज्ञात्वा तन्निषेधार्थं प्रत्ययग्रहणेन प्रस्तुतज्ञप्तिविधानं सफलम् ।

अस्य चानोजरिचत्वाद् राजानमाख्यदरराजदित्यात्रान्त्यस्वरादिलोपस्य अन्रूप-स्वरव्यञ्जनोभयस्थानजत्वेऽपि स्वरादेशतैव व्यपदेश्या न तु व्यञ्जनादेशता । तद्व्यपदेशे ह्यसमानलोपित्वादुपान्त्यह्रस्वस्य, सन्वद्धावादेशे सिद्धावरीरजदिति स्यात् ॥ ४९ ॥

अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायमपि विशिनष्टि चेत्तं समुदायं
सोऽवयवो न व्यभिचरति ॥ ५० ॥

अप्राप्तप्रापणार्थोऽयं न्यायः । यथा कुस्मिण् कुस्मयने; अस्मात् “चुरादिभ्यः-” ॥३।४। १७॥ इति णिचि, कुस्मयते । चित्रशब्द आश्चर्यार्थे ङित्; ततश्चित्रं करोतीति वाक्ये “नमोवरिवश्चित्रङोऽर्चासेवाऽऽश्चर्ये” ॥३।४।३७॥ इति क्यनि, चित्रीयते । महीङ्पूजायाम्, कण्डवादिः; अस्माद् “धातोः कण्डवादेर्यक्” ॥३।४।८॥ इति यकि, महीयते इत्यादौ; कुस्मिण्चित्रङ्महीङामिङित्त्वेन णिच्क्यन्यगन्तसमुदायस्यापीङित्त्वादात्मनेपदम्; कुस्म्यादीनां णिचाद्यन्तसमुदायेन सममव्यभिचारित्वात् । चेत्तं समुदायमित्यादि किम् । कुस्मयति, चित्रीययति, महीययतीत्यादौ कुस्म्यादीनामेव णिच्क्यन्यकामागमनादनु प्रयोक्तृ-व्यापारार्थसंजातणिगन्तीकृतानां समुदायादिङित्त्वहेतुकमात्मनेपदं मा भूत् । णिगः प्रयोक्तृ-व्यापारे सत्येवोत्पत्तेः; कुस्म्यादीनां णिगन्तसमुदायव्यभिचारित्वात् ।

रम्भेरकं त्वस्य कुस्म्यादीनामिङित्करणमेव । एतन्न्यायाभावे ह्यात्मनेपदाभवनेन निष्फलत्वादितिङित्त्वं कुर्यादेव न ।

अस्थिरता त्वस्य नेक्ष्यते ॥ ५० ॥

येन धातुना युक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवोपसर्गसंज्ञाः ॥ ५१ ॥

तदन्यधात्वादियोग उपसर्गकार्यं न स्यादित्यर्थः । यथा प्रगता ऋच्छका यस्मात् स प्रच्छको देश इत्यादौ प्रस्य गमिना सह सम्बन्धादूमिमेव प्रत्युपसर्गत्वं न तु ऋच्छि प्रति । तेन प्रावर्णस्य “ऋत्यारुपसर्गस्य” ॥१।२।९॥ इत्यार्यं । अयं आवः । ऋच्छकशब्दे तावत् प्रकृतिप्रत्ययौ स्तः; तत्र प्रगता ऋच्छका इति वाक्ये गतार्थमन्तर्भाव्य प्रवर्त्तमानेन प्रेण णकप्रत्ययस्यैवार्थः कर्त्ता विशेष्यते न तु ऋच्छिप्रकृतेरर्थः किमपि । ये ऋच्छन्ति कर्तृ-रूपास्ते प्रगता इत्येवोच्यमानत्वात् । तदेवं प्रस्य ऋच्छिना सह संबन्धाभावादृच्छि प्रति प्रस्यानुपसर्गत्वमेव ।

स्थापकं त्वस्य “ऋत्या-” ॥१२।१॥ इति सूत्रे उपसर्गस्येत्युक्तिरेव । तथाहि । यदि तावदयं न्यायो न स्यात्तदा प्राञ्छतीत्यादिवत्प्राञ्छको देश इत्यादावप्यारु प्राप्नोति । यदि च तथेष्टं स्यात्तदा लाघवार्थं प्रादेरित्येव निर्दिश्येत । येनोपसर्गसंज्ञस्यानुपसर्गसंज्ञस्य च चादिगणप्रान्तस्थितप्रादिगणस्य संबन्धिनो वर्णस्याविशेषेण ऋदादिधातावार् सिध्यते । एवं सत्यपि यदुपसर्गस्येति गुरुनिर्देशः स एतन्न्यायात्प्राञ्छको देश इत्यादावार्निषेधार्थमेवेति ।

न चायं दुरुत्तरः, उत्तरेण कृतोत्तरत्वात् ॥ ५१ ॥

यत्रोपसर्गत्वं न संभवति तत्रोपसर्गशब्देन प्रादयो लक्ष्यन्ते
न तु संभवत्युपसर्गत्वे ॥ ५२ ॥

पूर्वापवादोऽयं न्यायः । यथा प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथ इत्यादौ प्रस्थानुपसर्गत्वेऽपि “उपसर्गादध्वनः” ॥७।३।७९॥ इत्यत् समासान्तः । न ह्यत्राध्वशब्दसंबन्धस्य प्रस्य कथ-
मप्युपसर्गत्वं संभवति; उपसृत्य धातुमर्थविशेषं सृजतीत्युपसर्ग इत्यन्वर्थाश्रयणात् । प्राध्व इत्यत्र धातुसंबन्धपरिहारेण नामसंबन्धस्यैव दृश्यमानत्वात् ।

ध्वानिका चास्याध्वनः प्रागुपसर्गासंभवेऽप्युपसर्गादित्युक्तिः । सा ह्येतन्न्याय-
ज्ञप्त्यर्थमेव कृता; अन्यथा ह्यत्र लाघवार्थं यदि प्रादेरित्येवोच्येत तदाऽपि न किञ्चिन्न्यूनं
स्यादिति । न चायं अनित्यो निरीक्ष्यते ॥ ५२ ॥

शीलादिप्रत्ययेषु नासरूपोत्सर्गविधिः ॥ ५३ ॥

आदेर्धर्मसाध्वर्थयोर्ग्रहः । शीलादिप्रत्ययेऽपवादे विषयभूते सत्यपवादेनासमानरूपो
“असरूपोऽपवादे-” ॥५।१।१६॥ इति सूत्रप्राप्तोऽप्यौत्सर्गिकः शीलाद्यर्थप्रत्ययो न स्या-
दित्यर्थः । प्राप्तप्रतिषेधार्थोऽयं न्यायः । एवमुत्तरोऽपि । यथा अलङ्कारिणुः कन्यामित्यादौ
“भ्राज्यलङ्कृग्निराकृग्भूसहिरुचिवृतिवृद्धिचरिप्रजनापत्रप इष्णुः” ॥५।२।२८॥ इति इष्णुरेव
स्यात्र तु “तुन् शीलधर्मसाधुषु” ॥५।२।२७॥ इत्यनेन तृन् । तेन शीलाद्यर्थे अलङ्कार्ता
कन्यामित्यादिप्रयोगो न साधुः ।

उपपादकं त्वस्य पद्यतेरिदित्वात् “इडितो व्यञ्जनाद्यन्तात्” ॥५।२।४४॥ इत्यने-
नैवाने सिद्धेऽपि “भूषाक्रोधाथर्जुसृगृधिज्वलशुचश्चानः” ॥५।२।४२॥ इत्यनप्रत्ययसूत्रे चेन
पदोऽनुकर्षणम् । तथाहि । यद्ययं न्यायो न स्यात्तदा पदेरिदित्वात् “इडित-” ॥५।२।४४॥
इत्यनेनैवानस्य सिद्धत्वात् “भूषाक्रोधाथर्जु”-॥५।२।४२॥ इत्यनप्रत्ययसूत्रे चेन पद् किमर्थ-
मनुकृष्यते । न च वाच्यम्, “लषपतपदः” ॥५।२।४१॥ इत्युक्ता बाधितत्वात्पदेरनो न
प्राप्नोतीत्यतोऽनार्थं चेन पदनुकृष्यते इति । “असरूपोऽपवादे-” ॥५।१।१६॥ इत्यनेनो-

त्सर्गस्यानस्यानुज्ञातत्वेन बाधस्यासंभवात् । यदि परमेतन्यायेन शीलादिप्रत्ययेष्वसंरूप-
विधिर्निषिद्धस्तथाचोकणा अनो बाधिष्यत इत्याशङ्क्यान्तार्थं चेन पदोऽनुकर्षणं सफलम् ।

अदीपश्चायम् । तेन शीलाद्यर्थे "शकमगमहनवृषभूस्थ उक्कण्" ॥५॥२॥४०॥
इत्युक्कण्प्रत्यये आगामुक इत्यादिवत् "तृन् शील-" ॥५॥२॥२७॥ इत्यनेन तृनि आगन्ता
इत्याद्यपि स्यात् ।

अदीपतोदीपकं त्वस्य दीप इत्यत्र "स्यजसहिंसदीपकम्पकमनमो रः" ॥५॥२॥-
७९॥ इति रेणैवाननिषेधे सिद्धेऽपि "न णिङ्यसूददीपदीक्षः" ॥५॥२॥४५॥ इत्यननिषेधसूत्रे
दीपिग्रहणम् । तथाहि । दीप इत्यत्र "इडितो व्यञ्जन"-॥५॥२॥४४॥ इति प्राप्तोऽप्यनः
"स्यजसहिंस" - ॥५॥२॥७९॥ इति रेणैव बाधितत्वात् भावी, ततो "न णिङ्य-"
॥५॥२॥४५॥ इत्यननिषेधसूत्रे किमर्थं दीपिग्रहणं क्रियते । न च वाच्यम्, "असरूपो-
ऽपवादे"-॥५॥१॥१६॥ इत्यनुज्ञानादौत्सर्गिकोऽनोऽपि स्यादिति; एतन्यायेन तदनुज्ञाया
निषेधात् । यदि परमेतन्यायस्यादीपत्वाच्छीलादिप्रत्ययेष्वपि क्वचिदसरूपविधेरनुज्ञासद्भावाद्
रप्रत्ययपक्षे अनप्रत्ययोऽपि भविष्यतीत्याशङ्क्य "न णिङ्य-" ॥५॥२॥४५॥ इत्यत्र
दीपिग्रहणं सफलम् ।

अथ शीलादिप्रत्ययेष्विति न्यायस्यान्योऽर्थः कथ्यते । शीलादि-
प्रत्ययेषु विषयभूतेष्वर्थसामान्यविहितः कृत्प्रत्ययोऽसरूपोत्सर्गविधिना प्राप्तोऽपि न स्यात् ।
तेन शीलाद्यर्थेऽलङ्कारिणुरत्यादौ "भ्राज्यलङ्कृग्-" ॥५॥२॥२८॥ इति विहितस्य इष्णु-
प्रत्ययस्य विषयेऽर्थसामान्यविहितत्वात् प्राप्तोऽपि "णकतृचौ" ॥५॥१॥४८॥ इति णको न
स्यात् । तेन शीलाद्यर्थविवक्षायां अलङ्कारक इत्यादिप्रयोगो न साधुः ।

संवादकं चात्र परिवादक इत्यस्यार्थसामान्यविहितेन "णकतृचौ" ॥५॥१॥४८॥
इति णकेन सिद्धावपि "वादेश्च णकः" ॥५॥२॥६७॥ इति शीलाद्यर्थणकविधानम् । यदि
हि शीलाद्यर्थेषु तृत्रादिप्रत्ययविषयेऽर्थसामान्यविहितत्वात् "णकतृचौ" ॥५॥१॥४८॥ इति
णकोऽपि "असरूपोपवादे-" ॥५॥१॥१६॥ इत्यनेन भवन् स्यात्तदा किमिति णकार्थं
"वादेश्च णकः" ॥५॥२॥६७॥ इति सूत्रं क्रियेत । यत्तु कृतं तच्छीलाद्यर्थेषु "णकतृचौ"
॥५॥१॥४८॥ इति णकस्यार्थसामान्ये विधानात् प्राप्नुवतोऽप्येतन्यायादनागमनसंभावनयैव ।

अस्य च स्वरुचित्वात् क्वचिच्छीलाद्यर्थेऽर्थसामान्यविहितोऽसरूपोत्सर्ग-
कृत्प्रत्ययः स्यादपि । यथा कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव; अत्र "निन्दहिंस-
क्लिशखाद-" ॥५॥२॥६८॥ इति प्राप्तशीलाद्यर्थणकविषयेऽर्थसामान्यविहितस्तृच् । न चायं
तृत्रिति वाच्यम् । तृनः कर्मणि "तृनुदन्ताव्ययक्र स्वानातृशृशृडि णकचखलर्थस्य"

॥२।२।१०॥ इति षष्ठीनिषेधात् । नास्त्यत्र शीलाद्यर्थ इत्यपि न वाच्यम् । तं विना मनुष्यखादनशीलवृकोपमाया अनुपपत्तेः ॥ ५३ ॥

त्यादिष्वन्योऽन्यं नासरूपोत्सर्गविधिः ॥ ५४ ॥

यत्रोत्सर्गरूपायास्त्यादिविभक्तेर्विषयेऽपवादरूपा त्यादिविभक्तिरागच्छन्ती स्यात्तत्र तद्विषय औत्सर्गिकी त्यादिविभक्तिः “असरूपोऽपवादे-” ॥५।१।१६॥ इत्यनेन प्राप्ताऽप्येत-
न्यायेन निषिध्यते । यथा स्मरसि चैत्र कश्मीरेषु वत्स्याम इत्यादौ “अयदि स्मृत्यर्थे भवि-
ष्यन्ती” ॥५।२।१॥ इति भविष्यन्ती । तद्विषये “अनद्यतने ह्यस्तनी” ॥५।२।७॥ इति
ह्यस्तनी तु प्राप्ताऽपि न स्यात् । अन्योऽन्यम् इति वचनाच्च त्यादिविभक्तीनामेवान्योन्यमस-
रूपोत्सर्गविधिर्निषिध्यते । प्रत्ययेन तु समं त्यादिविभक्तीनां सोऽस्त्येव । तेन उपशुश्रावे-
त्यादौ “श्रुसदवस्थ्यः परोक्षा वा” ॥५।२।१॥ इति परोक्षावत्तद्विषय उत्सर्गभूताः क्तादयोऽपि
स्युरेव । यथा उपश्रुतः; उपश्रुतवानित्यादि ।

आसादकं चास्य “श्रुसद-” ॥५।२।१॥ इत्यत्र वाग्रहणम् । तद्धि पक्षे यथास्व-
कालमद्यतनीह्यस्तन्यर्थम् । ते चैतन्यायाभावेऽसरूपत्वात्सिद्ध एवेत्यतः किमिति तदर्थं
वाग्रहणं क्रियेत । यदि परमेतन्यायसद्धावात् “श्रुसद-” ॥५।२।१॥ इति परोक्षया औत्स-
र्गिक्यावद्यतनीह्यस्तन्यौ बाधिष्येते इत्याशङ्क्य पक्षे यथास्वकालं ते अपि स्तामितिबुद्ध्या
“श्रुसद” ॥५।२।१॥ इति सूत्रे वाग्रहणं सफलम् ।

अनित्यस्तु नायम् । “असरूपोऽपवादे वोत्सर्गः प्राक्तेः” ॥५।१।१६॥ इति
सूत्र-स्यापवादाविमौ ॥ ५४ ॥

स्त्रीखलना अलो बाधकाः स्त्रियाः खलनौ ॥ ५५ ॥

स्त्रीति, स्त्र्युक्तप्रत्ययाः कत्यादयाः । अन इति चानट् प्रत्ययः । “असरूपोऽपवादे”
॥५।१।१६॥ इत्यनेन प्राक्तेरिति वचनात् “स्त्रियां क्तिः” ॥५।३।११॥ इत्यतः प्राग् ये
कृतप्रत्ययास्तेषु पाक्षिकोऽसरूपविधिर्व्यवस्थापितस्तदग्रेतनप्रत्ययानां तु स्पष्टं सति व्यव-
स्थार्थोऽयं न्यायः । यथा चयनं चित्तिरित्यादौ “स्त्रियां क्तिः” ॥५।३।११॥ “युवर्णवृद्वश-
रणगमद्ग्रहः” ॥५।३।२८॥ इत्याभ्यां क्रमात् स्त्र्यलोः प्राप्तौ परत्वात् स्त्र्येव । दुःखेन चीयते
दुश्चयमित्यादौ “दुःस्वीषतः कृच्छ्रकृच्छ्रार्थात्खल्” ॥५।३।१३९॥ “युवर्ण-” ॥५।३।२८॥
इत्याभ्यां क्रमात् खललोः प्राप्तौ परत्वात् खलेव । पलाशानि शात्यन्तेऽनेनेति पलाशशातनो
दण्ड इत्यादौ “करणाधारे” ॥५।३।१२९॥ “युवर्ण-” ॥५।३।२८॥ इत्याभ्यां क्रमादनडलोः
प्राप्तौ परत्वादनडेव । तथा दुःखेन भिद्यते इति दुर्भेदा भूरित्यादौ “स्त्रियां क्तिः” ॥५।३।-

८१॥ “दुःस्वीषतः-” ॥५।३।१३९॥ इत्याभ्यां क्रमात् स्त्रीखलोः प्राप्तौ परत्वात् खलेव । सक्तवो धीयन्तेऽस्यामिति सक्तुधानी इत्यादौ “स्त्रियां क्तिः” ॥५।३।१९१॥ “करणाधारे” ॥५।३।१२९॥ इत्याभ्यां क्रमात् स्त्र्यनटोः प्राप्तौ परत्वादनडेव । “स्पर्द्धे” ॥७।४।११९॥ इति परिभाषायाः प्रपञ्चोऽयम् ।

स्थापकं चास्यैषां व्यवस्थायै यत्नान्तराकरणम् ।

जय्यश्चायम् । तेन जय इत्यादौ “स्त्रियां क्तिः” ॥५।३।१९१॥ “युवर्ण-” ॥५।३।२८॥ इत्याभ्यां क्रमात् स्त्र्यलोः प्राप्तावलेव । शिरसोऽर्दनं शिरोऽर्त्तिरित्यादौ च अर्दतेः “स्त्रियां क्तिः” ॥५।३।१९१॥ “अनट्” ॥५।३।१२४॥ इत्याभ्यां क्रमात् स्त्र्यनटोः प्राप्तौ स्त्र्येव ॥ ५५ ॥

यावत् संभवस्तावद्विधिः ॥ ५६ ॥

यथाप्राप्तस्य सूत्रस्य न्यायस्य वा यावतो वारान् प्रवृत्तेः संभव इति कोऽर्थं अव्याहता प्राप्तिः स्यात्तावतो वारांस्तस्य प्रवृत्तिः कार्यैव । न त्वेकवारमस्य प्रवृत्तिः कृतेति बुद्ध्याऽधिकवारं संभवे सत्यपि तत्प्रवृत्तिर्न क्रियत इति । यदा च संभवो व्याहतस्तदनु तत्प्रवृत्तिर्न कार्यैवेत्यस्यार्थस्य ख्यापनार्थोऽयं न्यायः ।

तत्र सूत्रस्य यथा । त्वक् इत्यादौ प्रथमं विरामे परे “अदीर्घात्-” ॥१।३।३२॥ इत्यनेन कस्य द्वे रूपे क्रियेत । यथा त्वक्क् । पुनस्तेनैव एकव्यञ्जने परे सूत्रप्रवृत्तेः संभवस्य सद्भावादाद्यकस्य द्वे रूपे क्रियेते । यथा त्वक्क्क् । ततः परं तु मध्यमकस्य “धुटो धुटि स्वे वा” ॥१।३।४८॥ इति लुकि पुनराद्यकस्य “अदीर्घात्-” ॥१।३।३२॥ इति द्वे रूपे प्राप्नुतः परं न क्रियेते । तथाकरणे क्रियाऽनुपरमप्रसङ्गाद् यं विधिं प्रति० इति न्यायेन व्यर्थविधिनिषेधेन प्रवृत्तेः संभवस्य व्याहतत्वात् । तथा चेतुमिच्छति चिकीर्षतीत्यत्र परत्वात् प्रथमं चेः “स्वरहन्गमोः सनि धुटि” ॥४।१।१०४॥ इति दीर्घे ततः क्यादेशे कृते पुनः केदीर्घः ॥ न्यायस्य यथा । ब्रूगः कृतवचादेशस्य प्रणयवोचतेत्यादौ भूतपूर्वकन्यायस्य प्रथमवारं प्रवर्त्तनेन वोचस्य वचत्वोपचाराद्वितीयवारं प्रवर्त्तनेन च वचस्यापि ब्रूत्वोपचारात् तस्मिन् परे “अकखादि-” ॥२।३।८०॥ इत्यनेन नेर्णो णः । नन्वत्र भूतपूर्वन्यायस्य द्वे अपि प्रवृत्ती किमर्थं क्रियेते; वोच एव हि परे नेर्णः करिष्यते । नैवम् । वोचस्य धातुष्वपठितत्वात् । “अकखादि-” ॥२।३।८०॥ इत्यत्र च पाठविषयस्यैव धातोर्ग्रहणात् ।

झाप्तिक्त्वस्य “य्वृत्सकृत्” ॥४।१।१०२॥ इति सूत्रम् । तद्धि व्येगं संवरणे इत्यस्य “आतृसन्ध्यक्षरस्य” ॥४।२।१॥ इति कृतात्वस्य क्ये संवीयते इत्यादावेकवारं “यजादिवचेः किति” ॥४।१।७९॥ इत्यनेन या इत्यस्य य्वृति वि इति जाते पुनस्तस्य

एकदेशविकृतन्यायेन यजादित्वस्यैव सद्भावाद् “यजादि-” ॥४१॥७९॥ इत्यनेन प्राप्त्यु-
न्निषेधाय कृतम् । यदि चायं न्यायो न स्यात्तदैकवारं खृत्सूत्रं प्रवृत्तमिति कृत्वा द्वितीयवारं
प्रवृत्तिसंभवेऽव्याहृतेऽपि प्रागेव चरितार्थीभूतत्वात् स्वयमेव न प्रवृत्त्यतीत्यतः किमर्थं
“खृत् सकृत्” ॥४१॥१०२॥ इति सूत्रं क्रियेत; यत्तु कृतं तदेतन्न्यायारेक्यैवेति ।

अनावृहितां पुनस्त्य न क्वाप्यवगृहीमः ॥ ५६ ॥

संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत् ॥ ५७ ॥

यत्र विशेष्ये विवक्षितविशेषणस्य न संभवो नापि संभवासंभवरूपो व्यभिचारस्तत्र
तद्विशेषणोपन्यासो व्यर्थत्वात् कार्य इत्यर्थः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते
इति न्यायस्य प्रपञ्चोऽयं न्यायः । अनेनापि व्यर्थविशेषणोपन्यासविधेरेव निषिध्यमानत्वात् ।
यथा “तौ मुम-” ॥११३॥१४॥ इत्यत्र ‘पदान्त’ इति विशेषणं म्वागमस्य न योज्यते;
असंभवात् । मस्य तु योज्यते । त्वन्तरसीत्यादौ संभवेन, रंम्यत इत्यादावसंभवेन च पदा-
न्तस्थत्वस्य व्यभिचारत्वात् ।

संभावकं चास्य तत्रैव सूत्रे स्वौ इति । तथाहि । स्वाविति विशेषणं तावद्
द्विवचनेनानुस्वारस्यानुनासिकस्य च संबन्धितम् । तत्र चानुस्वारः कस्यापि स्वो न स्यादि-
त्यन्तस्तस्यैतद्विशेषणमसंभवि । अनुनासिकस्तु स्वोऽप्यस्वोऽपि च स्यादित्यतः संभवित्वाद्
व्यभिचारित्वाच्चैतन्न्यायेन तस्यैवैतद्विशेषणं सार्थकम् । एवं च सति स्वाविति विशेषण-
मनुनासिकस्यैव निर्देष्टुं युक्तम् । तथापि यद् द्विवचनेनोभयोरपि निर्दिष्टं तदुभयोः सम्बन्धने-
ऽप्येतन्न्यायात् स्वयमेवानुनासिकस्यैव संभन्त्यते इत्याशयैव ।

अस्य च व्यभिचारित्वाद् द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यादौ द्विवचनप्रयोगान्यथाऽनु-
पपत्त्या ब्रह्मणोर्द्वित्वव्यभिचाराभावेऽपि द्वे इति विशेषणम् ॥ ५७ ॥

सर्वं वाक्यं सावधारणम् ॥ ५८ ॥

एवस्याप्रयोगेऽपि सर्ववाक्येष्वेवोऽवधारणार्थो लभ्यते इत्यर्थः । “सिद्धिः स्याद्वा-
दात्” ॥११॥१२॥ इत्युक्त्या सर्वत्र स्याद्वादाश्रयणे प्रसक्तेऽपि क्वचिदेव स्याद्वादः श्रयितव्यो
न तु सर्वत्रेति ख्यापनार्थोऽयं न्यायः । यथा “समानानां तेन-” ॥११॥१२॥ इत्यत्र दीर्घः
स्यादेवैति वाक्यस्यावधारणाद् दण्डाग्रमित्यत्र दीर्घोऽभूदेव ।

ज्ञापकं तु “ऋलृति ह्रस्वो वा” ॥११॥१२॥ इत्यादौ विकल्पोक्तिस्तथाहि । एत-
न्न्यायाभावे तावत् ह्रस्वः स्यादित्येतावत्युक्ते ह्रस्वः स्याच्च न स्याच्च । “विधिनिमन्त्रणा-
मन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थने” ॥५॥४१॥२८॥ इति सूत्रेण कामचारेऽपि सप्तम्या विहितत्वात् ।

तथा च विकल्पोक्तिं विनाऽपि स्वयं द्वैरूप्यसिद्धेः किमर्थं विकल्पं कुर्यात् । परं ह्रस्वः स्यादित्यप्युक्त एतन्न्यायाद् ह्रस्वो नित्यमेव भविष्यतीत्याशङ्क्य विकल्पार्थं वेति वचनं सफलम् ।

उपलक्षणत्वात् क्वचित् पदमपि सावधारणम् । यथा “लुगस्यादेत्यपदे” ॥२।१।११३॥ इत्यत्रापदे एवेत्यपदादिस्थ एवादेति परे इत्यवधारणादण्डाग्रमित्यत्र “वृत्त्यन्तोऽस्ये ” ॥१।१।२५॥ इति वृत्त्यन्तस्य पदत्वनिषेधेनाग्रशब्दस्य पदत्वाभावात्तस्याकारे परे प्राप्तोऽप्यल्लुग्न स्यात् । यतोऽग्रशब्दस्य यद्यपि वृत्त्यवस्थायां वृत्त्यन्तत्वाद् “वृत्त्यन्तोऽस्ये” ॥१।१।२५॥ इत्यनेन पदत्वनिषेधात्पदत्वं नास्ति; परं यदा वृत्तेः पूर्वं पदत्वमासीत्तदाऽयमकारः पदादिस्थोऽप्यासीदित्यतोऽपदादिस्थ एवेत्यवधारणं भग्नमिति । यस्त्वेकान्तेनापदादिस्थ एवाकारस्तस्मिन् परे “लुगस्य-” ॥२।१।११३॥ इत्यल्लुक् स्यादेव । यथा पचन्ति । अत्र शवोऽकारस्याऽन्तिस्थेऽकारे परे लुक् ।

आपादिका चास्यापद इत्यनवधारणोक्तिः । सा ह्येतन्न्यायात्स्वयमवधारणं लप्स्यते इत्याशयैव कृता ।

अस्य असामर्थ्यसमर्थकं तु द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायस्तथाहि । यदि तावत् सर्वं वाक्यं सावधारणमेव स्यात्तदा सकृद्वद्धमपि सुबद्धमेवेति किमर्थं द्विर्बध्येत । यत्तु केचिद्विधयो द्विर्बद्धास्तत् तत्तद्वाक्यानामनवधारणत्वादेव ॥ ५८ ॥

परार्थे प्रयुज्यमानः शब्दो वतमन्तरेणापि वदर्थं गमयति ॥ ५९ ॥

वदर्थं सादृश्यरूपम् । अन्यथाऽन्यस्यान्यरूपत्वे प्ररूप्यमाणे विरोधः स्यादित्यतोऽयं न्यायः । यथा “वाऽन्यतः पुमांष्टादौ स्वरे” ॥१।४।६२॥ इत्यत्र पुमानित्यस्य पुंवदित्यर्थः सिद्धः । अत्र हि परार्थो नपुंसकस्तत्र प्रयुक्तः पुंशब्दस्ततो नपुंसकोऽपि सन् पुंस्त्वकार्याणि लभत इति भावः । यथा मृदवे कुलायेत्यादौ मृदुशब्दस्य पुंवद्भवनात्तपुंसकत्वलक्षणो “अनाम्स्वरे-” ॥१।४।६४॥ इति नागमो नागात् ।

अस्य ज्ञापकं तु “वाऽन्यतः-” ॥१।४।६२॥ इति सूत्रे पुमानिति निर्देश एव । एतन्न्यायाभावे हि पुंवदिति निर्दिश्येत ।

अस्य उपरतेस्तु “परतः स्त्री पुंस्त्वत् स्त्र्येकार्थेऽनूङ्” ॥३।२।४९॥ इति सूत्रे पुंवद् इति निर्देशः । एतन्न्यायाश्रयणे हि पुमानित्युक्तेऽपि सरति ॥ ५९ ॥

द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥ ६० ॥

नजावित्यर्थप्रधानो निर्देशस्तेन द्वौ निषेधौ निषेधद्वयस्य प्रयोगात् पूर्वं यः स प्रकृ-

तोऽर्थो विधिरूपस्तं ब्रूतः । यथा “न नाम्येकस्वरात्” ॥३।२।१॥ इति सूत्रस्थो विभक्तैर्लुपो निषेधार्थो नञ्शब्दः पुरः पुरोऽनुवर्तमानो यावत् “नेन्सिद्धस्थे” ॥३।२।२९॥ इति सूत्रस्थ-
द्वितीयनञा मिलितस्तावता विभक्तिलुपो विधिमेवाह स्म ।

उच्चायनं चास्य “न नाम्येक-” ॥३।२।१॥ इत्यतो विभक्तिलुब्धिषेधार्थे नञ्य-
नुवर्तमानेऽपि विभक्तिलुब्धिषेधार्थं “नेन्सिद्ध-” ॥३।२।२९॥ इत्यत्र पुनर्नञ्ग्रहणात् । यदि
हि द्वितीयेन नञा पूर्वनञ्सम्बन्धी निषेधरूप एवार्थो दृढीक्रियमाणः स्यात्तदा विभक्ति-
लुब्धिषेधार्थे नञ्यनुवर्तमाने सति तल्लुब्धिषेधार्थी आचार्यः कथं पुनर्द्वितीयनञं गृहीयात् ।
यत्तु गृहीतस्तदेतन्त्यायाद् द्वितीयनञा विध्यर्थभवनसंभावनादेवेति ।

‘नमोनमस्ते सततं नमोनम’ इत्यादौ नमःशब्दादीनामसकृत्प्रयोगे स्वार्थदृढनमेव
दृश्यते । ततो नजोऽपि तथैव प्रसक्ते सति तन्निषेधार्थोऽयं न्यायः । इह च द्वाविति सम-
सङ्ख्योपलक्षणम्; तेन चतुःषडादयोऽपि नजो विधिगमका एव । एकत्र्यादिविषमसंख्यास्तु
निषेधगमका एवेतयूह्यम् ।

अस्य च दभ्रत्वात् संभ्रमादौ नजोऽसकृत्प्रयोगेऽपि निषेधार्थतैव । यथा कश्चिद्
भुञ्जानोऽमुकं परिवेषयामीत्युक्तस्तदनिच्छुः सहसा प्रत्याह, न नेति ॥ ६० ॥

चकारो यस्मात्परस्तत्सजातीयमेव समुच्चिनोति ॥ ६१ ॥

चस्याविशेषेण समुच्चयमात्रार्थत्वाद्विजातीयस्यापि समुच्चये प्रसक्तेऽयं न्यायः ।
तत्रोपसर्गादुपसर्गं यथा । “प्रतेश्च वधे” ॥४।४।९४॥ १। प्रकृतेः प्रकृतिं यथा । “एतदश्च
व्यञ्जनेऽनग्नज्जमासे” ॥१।३।४६॥ २। प्रत्ययात् प्रत्ययं यथा । “अडौ च” ॥१।४।३९॥
३। आदेशादादेशं यथा । “आ च हौ” ॥४।२।१०१॥ ४। आगमादागमं यथा । “अश्च
लौल्ये” ॥४।३।११५॥ ५। अर्थादर्थं यथा । “अतिरतिक्रमे च” ॥३।१।४५॥ ६। वाक्या-
र्थाद्वाक्यार्थं यथा । “तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात्” ॥६।३।१४२॥ ७। इत्यादि । एषु
क्रमेणोपादिति १ तद इति २ घटीति ३ इरिति ४ स्सोन्त इति ५ पूजयामिति ६ तत्र भवे
७ इत्येषां समुच्चयः । ननु अर्थवाक्यार्थयोः को भेदः । उच्यते । एकपदरूपोऽर्थः ।
पदद्वयादिमयस्तु वाक्यार्थः ।

अस्य च विमुदकं पूर्वोक्तेष्वेव “प्रतेश्च वधे” ॥४।४।९४॥ इत्यादिसूत्रेषु विजा-
तीयसमुच्चयव्यवच्छिन्न्यै यत्नाकरणम् । तथाहि । चस्य तावदेषु समुच्चयमात्रमर्थः । समु-
च्चये च “किरो लवने” ॥४।४।९३॥ इत्यादि पूर्वसूत्रस्थं द्विधा । सजातीयं विजातीयं
च । तत्र सजातीयमेवोपसर्गादि समुच्चेतुमिष्टं न तु विजातीयं लवनादि । ततो विजातीय-
समुच्चयव्यवच्छिन्न्यै कश्चिद्यत्नः कृतो विलोक्येत । यत्तु न कृतस्तदेतन्त्यायाशयैव ।

अनित्यतां त्वस्य न पश्यामः । समुच्चिनोतीतिवचनाच्च समुच्चयार्थ एव चकार एवं नियम्यते । अनुकर्षणार्थस्तु चो विजातीयमप्यनुकर्षति । तथैव चाग्रेतन्त्याय उदाहरिष्यते ॥ ६१ ॥

चानुकृष्टं नानुवर्तते ॥ ६२ ॥

चकारेणानुकृष्टं पदं वाक्यं वाऽग्रेतनसूत्रेषु न याति । अपेक्षातोऽधिकार इति न्यायाच्चानुकृष्टस्याप्यनुवृत्तौ प्रसक्तायां तन्निषेधार्थोऽयं न्यायः । तत्र पदं यथा । “गड-दबादेः” ॥२।१।७७॥ इति सूत्रे स्वध्वोश्चेति चेनानुकृष्टं पदान्त इति पदं “धागस्तथोश्च” ॥२।१।७८॥ इत्युत्तरसूत्रे न याति । वाक्यं यथा । “सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः” ॥२।३।४४॥ इति सूत्रात्परोक्षायां त्वादेः इत्येतावद्वाक्यं स्वञ्ज्धात्वपेक्षया विजातीयमपि सत् “स्वञ्जश्च” ॥२।३।४५॥ इति सूत्रे चेनानुकृष्टमित्यतः “परिनिवेः सेवः” ॥२।३।४६॥ इत्युत्तरसूत्रे न याति । तेन स्वञ्जेः परोक्षायां द्वित्वे कृत आदेरेव सस्य षः स्यात्तु द्वितीयस्य । यथा परिष्वजे । सेवेस्तु परोक्षायामुभयोरपि सयोः षः स्यात् । यथा परिष्वेवे । चानुकृष्टमित्येव । चेन समुच्चितं तु यथेच्छमनुवर्तत एव । यथा “मो नो म्वोश्च” ॥२।१।६७॥ इत्यत्र पदान्त इत्यस्य म्वोश्चेति * समुच्चयार्थश्चकारः । ततश्च चेन समुच्चितं पदान्त इत्येतत्पदं “स्वस्र्ध्वंसकृ स्-” ॥२।१।६८॥ इत्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवर्तते ।

अस्य न्यायस्य ज्ञापकं तु “स्वञ्जश्च” ॥२।३।४६॥ इति सूत्रवृत्तौ, चकारः परोक्षायां त्वादेः इत्यस्यानुकर्षणार्थस्ततश्च तस्य पुरोऽनुवृत्तिः सिद्धेत्यक्षराणि ।

अस्य च अन्नादरणात् “मारणतोषण-” ॥४।२।३०॥ इत्यत्र ‘चो णिचि च इत्यस्यानुकर्षणार्थ’ इत्युक्तेऽपि तस्य पुरोऽनुवृत्तिः सिद्धा ॥ ६२ ॥

चानुकृष्टेन न यथासङ्गचम् ॥ ६३ ॥

चानुकृष्टेनाम यथासङ्गचेऽनुपयोगीत्यर्थः । यथासङ्गचमनुदेशः समानामिति न्याय-स्यापवादोऽयं न्यायः । यथा “वौ व्यञ्जनादेः सन् चाय्वः” ॥४।३।२५॥ अस्यार्थः । वौ उकारे इकारे वा उपान्त्ये सति व्यञ्जनादेर्धातोः परौ सेटौ क्त्वासनौ प्रत्येकं किद्वद्वा स्याताम् । यथा मुदित्वा, मोदित्वा मुमुदिषते, मुमोदिषते । लिखित्वा, लेखित्वा । लिलिखिषति, लिलेखिषति । तदेवमत्र क्त्वासनोर्वावित्यनेन सह सङ्गचाया वचननिर्देशस्य च साम्येऽपि यथासङ्गचं नास्ति; क्त्वश्चानुकृष्टत्वात् । अय्व इति तु न व्याख्यातमत्र; तद्विनाऽपि प्रस्तुत-न्यायोदाहरणसिद्धेः ।

* अत्र पूर्वपुस्तकमुद्रितो ‘म्वोश्च’ एतावन्मात्रः : पाठः : सम्यग् न प्रतीयते ।

ख्यापकं त्वस्य यथासंख्यमनुदेश इति न्याये सत्यपि, “वौ व्यञ्जनादेः-” ॥४१३।२५॥ इत्यादावनिष्ठस्यापि यथासंख्यस्य निषेधार्थं यत्नाकरणम् ।

अस्य च क्वचिदशक्तित्वात् “शक्ताहं कृत्याश्च” ॥५।४।३५॥ इत्यत्र चानुकृष्ट-
सप्तम्या सह शक्ताहयोर्यथासङ्ख्यभङ्गाय बहुवचनम् । अस्य हि सर्वत्र शक्तिमत्त्वे सति
कृत्यश्रेत्युक्तेऽपि कृत्यसप्तमीम्यां शक्ताहयोर्यथासङ्ख्यं न प्राप्नोत्येव । परं नायं सर्वत्र शक्ति-
मांस्ततो यथासङ्ख्यभङ्गार्थं बहुवचनं न्यस्तम् । न च कृत्यानां बहुत्वादेवेदं बहुवचनमिति
वाच्यम् । “प्रैषानुज्ञावसरे कृत्यपञ्चम्यौ” ॥५।४।२९॥ इति सूत्रे कृत्येभ्य एकवचनस्या-
प्यनुमीयमानत्वात् ॥ ६३ ॥

व्याख्यातो विशेषार्थप्रतिपत्तिः ॥ ६४ ॥

व्याख्यायाः सूत्रतोऽभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थोऽयं न्यायः । यथा करीषगन्धेरपत्यं वृद्धं स्त्री
“डसोऽपत्ये” ॥६।१।२८॥ इत्यणि, “अनार्षे वृद्धे-” ॥२।४।७८॥ इत्यनेनाणः ष्यादेशो;
“अणजेयेकण्णञ्स्त्रजटिताम्” ॥२।४।२०॥ इत्यनेनाणन्तलक्षणो ङीः प्राप्नोति; परं न
स्यात् । तत्राणः स्वरूपस्थस्य ग्रहणात्, इह चाणः ष्यरूपीभवनात् । एतच्च “अणजेयेक-
ण्-” ॥२।४।२०॥ इत्यत्र व्याख्यानत एव लभ्यते; ज्ञापकान्ताराभावात् । ततश्च डञ्भवने-
ऽदन्तत्वात् “आत्” ॥२।४।१८॥ इत्यापि; कारीषगन्ध्या इत्येव स्यात् ।

अनुमा चास्य “नेमाद्ध-” ॥१।४।१०॥ इति सूत्रे तयाययोः प्रत्यययोर्नेमादि-
नामपङ्क्तौ निःशङ्कं पठनात् । तद्धचतन्यायात्तयायेति तयायशब्दौ न, किन्तु तयायप्रत्यया-
न्तनामानि लप्स्यन्ते; शेषाणि तु स्वतन्त्रनामानीत्यशयैव ।

अख्यातिमांश्चायम् । व्याख्यातोऽर्थनैयत्यसिद्धावपि “शरदः श्राद्धे कर्मणि”
॥६।३।८१॥ इत्यत्र कर्मणीति विशेषणोक्तेः । एतन्न्यायस्य ख्यातिमत्त्वे हि “सृजः श्राद्धे
जिव्या त्पने तथा” ॥३।४।८४॥ इत्यत्र यथा श्राद्धः श्रद्धावानिति लभ्यते । “श्राद्धमद्य
भुक्त मिकेनौ” ॥७।१।१६९॥ इत्यत्र तु श्राद्धं पितृदैवत्यं कर्मेति । तथा “शरदः श्राद्धे
कर्मणि” ॥६।३।८१॥ इत्यत्रापि श्राद्धशब्देन पितृदैवत्यं कर्म व्याख्यानतो लप्स्यत एवेति
किमर्थं कर्मणीति विशेषणं प्रयुज्येत ॥ ६४ ॥

यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रयुज्यते ॥ ६५ ॥

यत्रेति वाक्याङ्गभूतपदसमुदाये इति विशेष्यमध्याहार्यम् । अस्तिना च भवति-
र्विद्यतिरित्यादयोऽपि लक्ष्याः; एकार्थत्वात् । भवन्ती वर्तमाना । उपलक्षणत्वात्प्रकरणादि-
वशात्सप्तम्यादिपरोऽपि प्रयुज्यते इति । आख्यातपदरहितत्वेन वाक्यत्वरहितस्य पद-

समुदायस्य वाक्यीकरणार्थमस्तीत्याद्याख्यातपदमवश्यप्रयोक्तव्यम्; आख्यातपदस्यैव वाक्यसंज्ञोक्तेस्तद्विना वाक्यत्वस्याभवनादित्यर्थः । कश्चित्क्रियापदं साक्षाददृष्ट्वा वक्ष्यमाणोदाहरणेषु वाक्यत्वाभावमाशङ्क्यते इत्यतस्तदाशङ्कानिरासार्थोऽयं न्यायः ।

तत्र भवन्ती यथा । जम्बूद्वीपस्तत्र सप्त वर्षाणि । अत्रास्ति, सन्तीति । सप्तमी यथा । “शिर्षुद्” ॥१११२८॥ “औदन्ताः स्वराः” ॥१११४॥ अत्र स्यात्, स्युरिति । पञ्चम्याशिषौ यथा । देवो मुदे वो वृषभः परे च । अत्रास्तु, सन्त्विति; भूयाद् भूयासुरिति वा । ह्यस्तन्यद्यतनीपरोक्षा यथा । अवन्त्यां विक्रमनृपस्तस्य द्वापञ्चाशद्वीराः । अत्र आसीदासात्रिति; अभूदभूवन्निति; बभूव बभूवुरिति वा । श्वस्तनी यथा । अतः परं श्वो भोजनम् । अत्र भवितेति । भविष्यन्ती यथा । अद्य नश्चतुर्षु गव्यूतेषु भोजनम् । भाविन्यां तु पद्मनाभः सूरदेव ★ इत्यादि । अत्र भविष्यति, भविष्यन्तीति । क्रियातिपत्तिप्रयोगस्तु प्रायः साक्षादेवेक्ष्यते ।

प्रदर्शकं त्वस्य “तदस्य पण्यम्” ॥६१४५४॥ इत्यादिसूत्रनिर्देशः । अत्र ह्यस्तीतिक्रियापदमस्त्येव । अन्यथा अर्थसङ्गत्यभवनात् । एवं सत्यपि यदस्तीति साक्षान्नोक्तं तदेतन्न्यायाशयैव । अनित्यत्वात्चास्य क्वचिदन्यक्रियाऽध्याहारोऽपि । यथा अहम् । अत्र प्रणिदध्मे इति ॥ ६५ ॥

इति स्वसमुच्चितानां पञ्चषष्टिमितन्यायानां बृहद्वृत्तिः ।

श्रीसूरीश्वरसोमसुन्दरगुरोर्निःशेषशिष्याग्रणीः

गच्छेन्द्रः प्रभुरत्तलशेखरगुरुर्देदीप्यते साम्प्रतम् ।

तच्छिष्याश्रवहेमहंसगणिना न्यायार्थमञ्जूषिका-

वक्षस्कारक एष लोचनमितः सम्पूर्णतां लम्बितः ॥२॥

* अत्राग्रिमस्य क्रमप्राप्तस्य भविष्यन्तीतिपदस्य योगसङ्गत्यर्थं बहुवचनमेधितव्यमिति चिन्त्यम् ।

अथ स्वसमुच्चितेष्वपि ये केचिन्यायाः केचिन्यायप्रकारा वचनविशेषाश्च

प्रायस्तादृग्व्यापकत्वज्ञापकादिरहिताः सन्ति ते विव्रियन्ते-

यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इट इति शेषः । उपाधिर्व्यवच्छेदकं विशेषणमिति यावत् । यद्विशेषणविशिष्टस्य धातोः प्रत्ययस्य वा इटो विभाषा विकल्पस्तद्विशेषणविशिष्टस्यैव तस्य “वेटोऽपतः” ॥४१४।६२॥ इतीडनिषेधः कार्यो न तु तद्विशेषणाभावे । इष्टनियमार्थोऽयं न्यायः । यथा “गमहनविद्लृविशदृशो वा” ॥४१४।८३॥ इत्यनेन विद्लृंती लाभे इत्यस्यैव वेदत्वाद्विदक् ज्ञाने इत्यस्य क्तयोः परयोः “वेटोऽपतः” ॥४१४।६२॥ इतीडनिषेधो न, किन्तु नित्यमेवेद् । यथा विदितः, विदितवान् । ननु “गमहन-” ॥४१४।८३॥ इत्यत्र विद्लृं इति सानुबन्धोपादानेन विन्दतेरेव वेदत्वाद्वेत्तेः क्तयोरिडनिषेधो न भावीति किमत्र न्यायेन । सत्यम् । परं नानुबन्धकृतान्यसारूप्यं इतिन्यायेनानुबन्धवशाद्वैरूप्यं न स्यात् । तथा हृषितः, हृषितवान्; तुष्ट इत्यर्थः; अत्र “वेटोऽपतः” ॥४१४।६२॥ इतीडनिषेधो न; केशलोमविस्मयाद्यर्थस्यैव हृषेर्वेदत्वात् ।

अस्य चानुवादकं “आदितः” ॥४१४।७१॥ “नवा भावारम्भे” ॥४१४।७२॥ इत्यनयोः पृथक् सूत्रकरणम् । तथाहि । “आदितो नवा भावारम्भे” इत्येकयोगकरणेऽपि तावदादितां धातूनां भावारम्भार्थक्तयोः परयोर्वेदत्वेन पारिशेष्यात्कर्तृकर्मादिविहितयोः क्तयोः “वेटोऽपतः” ॥४१४।६२॥ इतीडनिषेधः सिध्यति । परं भावारम्भे एव वेदत्वादेतन्त्यायबलेन भावारम्भविहितयोरेव क्तयोरिडनिषेधः प्राप्नोति; न तु कर्तृकर्मादिविहितयोः । तथाच साक्षाद्विरोधः । कथम् । आदितो नवा भावारम्भे इत्यनेन आदितां भावारम्भार्थ क्तयोरिड विकल्प्यते । “वेटोऽपतः” ॥४१४।६२॥ इत्यनेन च भावारम्भार्थक्तयोरेव स निषिध्यत इति । पृथग्योगकरणे तु कर्तृकर्मादिविहितयोः क्तयोरिडनिषेधः “आदितः” ॥४१४।७१॥ इत्यनेन सिद्धो, भावारम्भविहितयोस्तूत्तरेण तद्विकल्प इति व्यवस्थितत्वात् “वेटोऽपतः” ॥४१४।६२॥ इत्यस्य क्वचिदप्यादिद्धातुष्ववकाशाभावादेवाप्रवृत्त्या विरोधः परिहृत एव स्यात् ।

तदेवमेतन्त्यायोद्भूतविरोधनिरोधार्था पृथग्योगकृतिरिमं न्यायं ज्ञापयति ॥ १ ॥

यस्य येनाभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः ॥ २ ॥

यथा अश्वेन चैत्रः संचरते इत्यादौ चैत्र इत्यनेन व्यवधानेऽपि तृतीयान्तेन योगसद्भावात्संचरते इत्यत्र “समस्तृतीयया” ॥३।३।३२॥ इत्यात्मनेपदं सिद्धम् । योगः किला-न्तरयोरेव प्रसिद्ध इत्यतोऽयं न्यायः ॥ २ ॥

येन विना यन्न भवति तत्तस्यानिमित्तस्यापि निमित्तम् ॥ ३ ॥

यद्येन सहचरितमेव दृश्यते न त्वेकाकि, तत्तस्य निर्निमित्ततया प्रसिद्धस्यापि निमित्तमित्युच्यते । ततश्च क्वचित्तदभावे निमित्ताभावे० इति न्यायान्नैमित्तिकमपि निवर्तत इति तात्पर्यम् । यथा कतणः कीर्त्तदेशो णिचा सहचरित एव दृश्यते इत्यतो णिच् कीर्त्तदेशस्य निर्निमित्तं विहितस्यापि निमित्तमित्युच्यते । तथाच कृततीत्यत्र अनित्यो णिच्चुरादीनामिति न्यायेन णिचोऽनित्यत्वात्तदभावे कीर्त्तदेशोऽपि न्यवर्तत ॥ ३ ॥

नामग्रहणे प्रायेणोपसर्गस्य न ग्रहणम् ॥ ४ ॥

उपसर्गस्यापि नामत्वाद् ग्रहणे प्राप्ते निषेधार्थोऽयं न्यायः । यथा उपस्पृशतीत्यत्र स्पृशोरुपरूपात्रात्मनः परत्वेऽपि “स्पृशोऽनुदकात्” ॥५॥१॥१४९॥ इत्यनेन क्तिप् न स्यात् । तेन उपस्पृगिति प्रयोगो न साधुः । प्रायेण इति वचनान्नामग्रहणे क्ताप्युपसर्गस्यापि ग्रहणाद् अर्द्धभागित्यादिवत् प्रभागित्यादावपि “भजो विण्” ॥५॥१॥१४६॥ इति विण् सिद्धः ॥ ४ ॥

सामान्यातिदेशे विशेषस्य नातिदेशः ॥ ५ ॥

अन्यत्र प्रसिद्धस्यार्थस्यान्यत्र कथनमतिदेशः । विशेषाः किल सामान्येऽन्तर्भवन्तीति युक्त्या सामान्येऽतिदिष्टे विशेषस्याप्यतिदेशः प्राप्नोतीत्यतोऽयं न्यायः । यथा “भूतवच्चाशंस्ये वा” ॥५॥४॥१२॥ इति सूत्रे भूतवदित्यनेन भूतमात्रस्यैवातिदेशोऽनद्यतनपरोक्षत्वविशिष्टभूतकालस्यातिदेशाभवनाद् उपाध्यायश्चेदागमत् एते तर्कमध्यगीष्महीत्यादौ स्थानद्वयेऽपि भूतमात्रलक्षणाऽद्यतन्येव “भूतवच्च-” ॥५॥४॥१२॥ इति सूत्रेण स्यात् न त्वनद्यतनपरोक्षत्वविशिष्टभूतविहिते ह्यस्तनीपरोक्षे ॥ ५ ॥

सर्वत्रापि विशेषेण सामान्यं बाध्यते न तु सामान्येन विशेषः ॥ ६ ॥

तार्किकाणां सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकव्यवहारो नास्ति, परं व्याकरणेऽस्तीति ज्ञापनार्थोऽयं न्यायः । सर्वत्रापीति कोऽर्थः । प्राप्तावस्थायां, प्राप्स्यदवस्थायां च । तत्र प्राप्तावस्थायां यथा । कोऽर्थ इत्यादौ सेः “सो रुः” ॥२॥१॥७२॥ इति रुभवनादनु प्राप्तं “रोर्यः” ॥१॥३॥२६॥ इति सामान्यस्वरनिमित्तकं सूत्रं बाधित्वा “अतोऽति-” ॥१॥३॥२०॥ इत्येतद् विशेषस्वरनिमित्तकसूत्रं प्रावर्त्तिष्ठ ।

प्राप्स्यदवस्थायां यथा । सोऽहं तथापि तव... इत्यादि । अत्र “रोर्यः” ॥१॥३॥२६॥ इति “तदः सेः-” ॥१॥३॥४५॥ इति “अतोऽति-” ॥१॥३॥२०॥ इति सूत्राणां

प्राप्तिर्विचार्यते । तथाहि । “रोर्यः” ॥१३।२६॥ इति तावत्सामान्यसूत्रम्, सर्वरुविषयत्वात् । “तदः सेः-” ॥१३।४५॥ इत्येतत्तु तदपेक्षया विशेषसूत्रम्, सिमात्रविषयत्वात् । “अतोऽति-” ॥१३।२०॥ इत्येतत्तुभयोरपि तयोः स्वरसामान्यनिमित्तकयोरपेक्षया विशेषसूत्रम्, अकारमात्रनिमित्तकत्वात् । इह च “तदः सेः” ॥१३।४५॥ इत्यस्य प्राप्तौ सत्यां “सो रुः” ॥२।१।७२॥ इति सूत्रेणान्तरिता द्वयोः सूत्रयोः प्राप्तिरस्ति । इयं च प्राप्स्यत्तेत्युच्यते; सूत्रान्तरप्रवृत्त्याऽन्तरित्वात् । कथम् । यदि “तदः सेः-” ॥१३।४५॥ इति सेर्लुक्मकृत्वा परत्वात् “सोरुः” ॥२।१।७२॥ इति रुः करिष्यते; तदा तदनु “रोर्यः” ॥१३।२६॥ इति “अतोऽति” ॥१३।२०॥ इति च सूत्रे प्राप्स्येते इति । ततश्च “रोर्यः” ॥१३।२६॥ इत्यस्य सामान्यसूत्रस्य प्राप्स्यत्त्वे सति “तदः सेः-” ॥१३।४५॥ इति विशेषसूत्रेण “सो रुः” ॥२।१।७२॥ इत्यस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यते । तन्निरोधे च परंपरया “रोर्यः” ॥१३।२६॥ इत्येतदेव बाधनम् । “सो रुः” ॥२।१।७२॥ इत्येतत्प्रवर्तनानन्तरमेव तस्य प्रवृत्तिसंभवात् । “अतोऽति-” ॥१३।२०॥ इति विशेषसूत्रस्य प्राप्स्यत्त्वे सति तु “सो रुः” ॥२।१।७२॥ इत्यस्य प्रवृत्तिर्न निरुध्यते । तदनिरोधेन च परंपरया “अतोऽति-” ॥१३।२०॥ इत्यनेन “तदः सेः-” ॥१३।४५॥ इत्येतदेव बाध्यते; एतन्न्यायात् । तदेवं “अतोऽति-” ॥१३।२०॥ इत्येव बलिष्ठत्वात् “सो रुः” ॥२।१।७२॥ इत्यस्य पुस्करणपूर्वं प्रवृत्तिमितिकृत्वा सोऽहमिति सिद्धम् ।

इह चोदाहरणेऽस्माभिर्यदेष न्यायोऽवतारितस्तत् “तदः सेः-” ॥१३।४५॥ इत्यस्य न्यासे न्यासकारेणात्रास्यावतारणादेव । अन्यथा त्वेतन्न्यायावतारणं विनाऽपि पादार्थेति-पदेनात्र सेर्लुगभावः सिध्यत्येव । तथाहि । “तदः सेः-” ॥१३।४५॥ इत्यनेन तावत्सेर्लुक् तदा क्रियते, यदि सा लुक् पादपूरणार्था स्यात् । इह तु सेर्लुकि साहं तथापीति; अलुकि तु सोऽहं तथापीत्युभयथाऽपि पादः पूर्यत एवेत्यतः सेर्लुकः प्राप्तेरप्यभावात्किमिति सिलुग्नवारणार्थमत्रैष न्यायोऽवतार्यते इति ॥

तक्रकौण्डिन्यन्यायश्चास्यैव प्रपञ्चस्तथाहि । तक्रं देयमस्मै स तक्रदेयः, स चासौ कौण्डिन्यश्च तक्रकौण्डियः । मयूरव्यंसकादित्वाद्देयशब्दलोपः । स एव न्यायो दृष्टान्तः । कोऽर्थः, यथा द्विजेभ्यो दधि देयमित्युक्त्वा कौण्डिन्याय तक्रं देयमित्युक्ते कौण्डिन्यस्य दधिदाननिषेधोऽनुक्तोऽपि प्रतीयते; तथा यत्र विशेषलक्षणेन विधिना पूर्वोक्तस्य सामान्यलक्षणस्य विधेर्बाधोऽनुक्तोऽपि प्रतीयते तत्रायं न्यायः । यथा “व्यञ्जनादेरेकस्वराद् भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् वा” ॥३।४।१॥ इति सामान्येन भृशाभीक्ष्ण्ये यङ्-विधाय पुनः “गत्यर्थात् कुटिले” ॥३।४।११॥ इति विशेषविधिरुक्तस्तेन गत्यर्थेभ्यो भृशाभीक्ष्ण्ये यङ्निषेधोऽनुक्तोऽपि गम्यते । तदेवमत्रापि विशेषेण सामान्यबाध इत्येतावदेव जातम्; न त्वपरं

किञ्चिदिति ॥ ६ ॥

डित्त्वेन कित्त्वं बाध्यते ॥ ७ ॥

बलाबलोक्तिन्यायोऽयम् । एवमुत्तरोऽपि । यथा णूत् स्तवने, कुटादिः । नुवितः; प्रणुवितः अत्र “उवर्णात्” ॥४॥४॥५८॥ इत्यनेन कित्प्रत्ययस्यादौ विहित इङ्निषेधो नाभूत् । कुटादित्वहेतुकेन कस्य डित्त्वेन तत्कित्त्वस्य बाधनात् । डित्त्वेनेति किम् । प्रकृत्य; अत्र यपः पित्त्वेन क्त्वाकित्त्वस्याबाधनादुणाभावः । कित्त्वमिति किम् । ध्रुत् गतिस्थैर्ययोः, कुटादिः । कित्त्व, प्रधृत्य । अत्र कुटादित्वहेतुकेन यपो डित्त्वेन पित्त्वस्याबाधनात्तागमः ।

अस्य न्यायस्यानित्यत्वाच्च नूतः, प्रणूतवानित्यपि स्यात् ।

इह च डित्त्वेन कित्त्वम् इत्युपलक्षणम् । तेनान्यत्रापि धात्वादीनां पूर्वावस्थानुबन्ध उत्तरावस्थानुबन्धेन बाध्यते । तत्र धातोर्यथा । चक्ष्यादेशस्य ख्यागो गित्त्वेन प्राक्तनेदित्वस्य बाधनात् धात्वादेशो धातुवदिति स्थानिवद्भावेन प्रसक्तस्यापि नित्यात्मनेपदित्वस्य निवृत्त्या उभयपदित्वं सिद्धम् । यथा आचख्यौ; आचख्ये । प्रत्ययस्य यथा । युतात् । अत्र तातङो डित्वेन तुवो वित्त्वस्य बाधनात् “उत और्विति व्यञ्जनेऽद्वेः” ॥४॥३॥५९॥ इति और्नेत्यादि । क्वचिच्च न बाध्यतेऽपि । यथा प्रकृत्य । अत्र यपः पित्त्वेन क्त्वाकित्त्वस्याबाधनादुणाभावः ॥ ७ ॥

परादन्तरङ्गं बलीयः ॥ ८ ॥

यथा स्योमा इत्यत्र सीव्यते: “मन्वन्-” ॥५॥१॥१४७॥ इति मनि, “खोः ख्य” ॥४॥४॥१२१॥ इतिवलोपमपवादत्वात् “लघोरुपान्त्यस्य” ॥४॥३॥४॥ इति गुणं च; नित्यत्वाद्वाधित्वा, ऊटि कृते, तदनु च परत्वादुपान्त्यगुणे प्राप्तेऽप्यन्तरङ्गत्वात्प्रथमं यत्वं सिद्धं; पश्चात्तु ऊटो गुणः । यद्यपि च परान्त्रित्यं, नित्यादन्तरङ्गम् इति न्यायाभ्यामस्य न्यायस्यार्थो लब्ध एव । तथाहि । परादपि नित्यं तावद्वलवत्; तस्मादपि च यद्यन्तरङ्गं बलवत्तदा पराद् अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे किं वाच्यमिति । तथापि तयोर्न्याययोः, परादन्तरङ्गमि इत्यस्य च न्यायस्य भिन्नभिन्नोदाहरणेष्ववतारात् परादन्तरङ्गम् इत्येषोऽपि न्यायो दर्शितः ॥ ८ ॥

प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणं कार्यं विज्ञायते ॥ ९ ॥

लोपशब्दस्य लुग्लुपोर्वाचकत्वेऽपि लुकि स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वाल्लुप्येत-न्यायाधिकारः । प्रत्ययस्य लुपि सत्यां “लुप्यव्युल्लेनत्” ॥७॥४॥११२॥ इति सूत्रेण व्युल्लेनत्वादेशवर्जानां तन्निमित्तकसर्वकार्याणां निषेधे कृतेऽपि लुप्तप्रत्ययान्तनिर्दिष्टकार्याणाम-

नुमत्यर्थोऽयं न्यायः । यथा मासेन पूर्वायेत्यत्र वन्मासपूर्वायेत्यत्र “ऐकार्थ्ये” ॥३।२।८॥ इत्यनेन समासान्तर्वर्त्तितृतीयाया लुप्यपि तृतीयान्तलक्षणः “तृतीयान्तात्पूर्वावरयोगे” ॥१।४।१३॥ इत्यनेन पूर्वशब्दस्य सर्वादित्वनिषेधः सिद्धः । तथा पापचीति । अत्र लुबन्तरङ्गेभ्य इति न्यायात् प्रथममेव यङो लुप्यप्येतन्न्यायेन यङङन्तलक्षणं “सन्त्यङ् श्च” ॥४।१।३॥ इति द्वित्वं सिद्धम् ।

बोधकं चास्य “सिज्जिदोऽभुवः” ॥४।२।१२॥ इत्यत्र भूवर्जनम् । तथाहि । अभूवन्नित्यत्रानः पुसादेशनिषेधार्थं हि तत्कृतम् । तस्य च प्राप्तिरेव नास्ति । भुवोऽत्र सिज्- लुबन्तत्वात् सूत्रे च सिजिति सिजन्तस्य ग्रहणात् । तथापि यद्धूर्वजितस्तज्ज्ञायते लुप्तसिज- न्तस्यापि सिजन्तकार्यमेतन्न्यायात्प्राप्नोतीति ।

क्वचिद् अप्रणिधेयश्चायम् । यौधेयशब्दस्य “द्रेरजणोऽप्राच्यभर्गादेः” ॥६।१।- १२३॥ इत्यज्लोपविधायकसूत्रस्थभर्गादिगणे पाठात् । तथाहि । युधा नाम काचित्; तस्या अपत्यानि “द्विस्वरादनद्याः” ॥६।१।७१॥ इत्येयणि; यौधेयाः । ते शस्त्रजीविसङ्घाः स्त्रीत्व- विशिष्टा विवक्षिता इति “यौधेयादेः-” ॥७।३।६५॥ इत्यजि, “अणजेय-” ॥२।४।२०॥ इति ड्यां, यौधेय्य इति निष्पन्नम् । अस्मिन्नवसरे च “द्रेरजणोऽप्राच्य-” ॥६।१।१२३॥ इत्यनेनाजो लुप् प्राप्नोति । अजो लुक्करणे च निमित्ताभावे० इति न्यायादज्जिमित्त्वाया वृद्धेर्निवृत्त्या युधेय्य इति रूपं स्यात् । लोपाभावात्तु यौधेय्य इत्येव स्थितम् । तदनु यौधेयीनां सङ्घो यौधेयमित्यत्राजन्तलक्षणः “सङ्घोषाङ्कलक्षणेऽज्यजिजः” ॥६।३।१७२॥ इत्यनेनाण् यथा स्यादित्येवमर्थं तावद्भर्गादिगणपाठेन यौधेयशब्दात् शस्त्रजीविसङ्घार्थागत- स्याजो लुप् प्रतिषिध्यते । यदि चायं सर्वत्र प्रणिधेयः स्यात्तदा लुब्भूतेऽप्यजि तदन्तलक्षणः “सङ्घोषाङ्क-” ॥६।३।१७२॥ इत्यण् भविष्यत्येवेति किमर्थं यौधेयशब्दस्य भर्गादिपाठः क्रियेत । यत्त्वसौ कृतस्तदजो लुब्भवन एतन्न्यायस्य क्वचित् क्वचिदप्रणिधेयत्वात्तदन्त- लक्षणः “सङ्घोषाङ्क-” ॥६।३।१७२॥ इत्यण् न भविष्यतीत्याशङ्क्यैव ॥ ९ ॥

विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायान् ॥ १० ॥

यत्र सूत्रे विधिनियमरूपौ द्वौ व्याख्याप्रकारौ सम्भवतस्तत्र नियममपास्य विधिरेव व्याख्येयस्तस्यैवाप्राप्तप्रापकत्वेन प्रधानत्वात् । शास्त्रान्तरे व्याख्या क्वापि नियमिता नास्ति; तस्या यथाकामीनत्वात् । व्याकरणे तु तस्या अपि नियमनार्थोऽयं न्यायः । यथा “प्रत्य- भ्यतेः क्षिपः” ॥३।३।१०२॥ इत्यत्र क्षिपीत् प्रेरणे इत्ययं क्षिपिरुभयपदी तौदादिको व्याख्येयस्तस्यैव परस्मैपदविध्यर्हत्वात् । न तु क्षिपंच प्रेरणे इत्ययं केवलपरस्मैपदी दैवादि- कस्तस्य सिद्धपरस्मैपदत्वेन सूत्रस्य नियमार्थताप्रसंगात् ।

नियमश्चैवं प्रसज्यते । प्रत्यभ्यतिपूर्वादेव क्षिपेः परस्मैपदं न त्वन्योपसर्गपूर्वा-
नुपसर्गाद्वेति । तदेवं प्रसज्यमानाया नियमार्थतायास्त्यागेन विधिरेवात्र ग्राह्यः ॥ १० ॥

अनन्तरस्यैव विधिर्निषेधो वा ॥ ११ ॥

तत्र निषेधो यथा । “नामन्त्रे” ॥२।१।१२॥ इत्यनेन “नाम्नो नोऽनहः”
॥२।१।११॥ इत्यनन्तरसूत्रविहितस्य नकारलुको निषेधः क्रियते । न तु परंपरैः “रात्सः”
॥२।१।१०॥ इत्यादिपूर्वसूत्रैर्विहितानां सकारलुगादीनाम् । विधिर्यथा । “क्लीबे” ॥२।१।१३॥
इत्यनेनानन्तरसूत्रविहितस्य नकारलुको निषेधस्य विकल्पनेन विधिः क्रियते । इत्यादि ।

यद्यपि च शब्दशक्तिरेवैषा यद्विधिर्निषेधो वाऽनन्तरस्यैव स्यादिति; परं शब्दशक्ते-
रेवानुवाद्यं न्यायो, विचित्राः शब्दशक्तय इत्यादिन्यायवत् ॥ ११ ॥

पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२ ॥

यथा पर्जन्य ऊनं पूर्णं वाऽनपेक्षमाणः सर्वत्र वर्षति तथा स्वविषयं प्राप्य लक्षणेन
सर्वत्र फलाभावेऽपि प्रवर्तितव्यमेव । अप्रवृत्तौ हि तस्यानर्थक्यं स्यादिति । यथा गोपायति,
पापच्यते, चिकीर्षति, पुत्रीयतीत्यादिष्वायादीनामदन्तत्वेन तदन्तधातूनामप्यदन्तत्वात् शवो-
ऽनाकाङ्क्षायामपि “कर्त्तर्यनद्भ्यः शव्” ॥३।४।७१॥ इति शव् सिद्धः । तथा दधि अत्र
इत्यत्र “ह्रस्वोऽपदे वा” ॥१।२।२२॥ इति ह्रस्वस्यापि सतः पुनर्ह्रस्वः सिद्धः ।

ननु कथमत्र फलाभावो यतो ह्रस्वविधानसामर्थ्यादत्र यत्वादि कार्यं न स्यादिति
यत्वादिकार्यान्तराभवनं ह्रस्वकरणस्य फलमस्त्येव । सत्यम् । परं कालान्तरभावीदं, न
तु तादात्विकं रूपान्यथात्वादिरूपम्; अत एव पर्जन्यवदित्युपमानं साकूतम् । पर्जन्यस्यापि
हि पूर्णं वर्षतस्तात्कालिकमेव फलं नास्ति । कालान्तरे त्वौषधीनिष्पत्तिरसाधिक्यादिकं
फलमस्त्येव ।

अव्यापकश्चायम् । “समानानां तेन-” ॥१।२।१॥ इत्यत्राग्रेतनसूत्रसमान-
व्याप्तिसिद्ध्यर्थं बहुवचनप्रयोगात् । तथाहि । क्लृ ऋषभः, होतृ लृकार इत्यादौ तावद्
लृऋतोः, “ऋलृति ह्रस्वो वा” ॥१।२।२॥ इति ह्रस्वं बाधित्वा परत्वाद् “ऋस्तयोः”
॥१।२।५॥ इति ऋरेव प्राप्नोति । सूत्रेश्चात्र ह्रस्वोऽपीष्टस्ततो यावन्तः केऽपि समानास्तेषां
सर्वेषामपि ऋलृति ह्रस्वः स्यादेवेति व्याप्तिसिद्ध्यर्थं “समानानां-” ॥१।२।१॥ इत्यत्र
बहुवचनं प्रयुक्तम् । यदि चायं न्यायो व्यापकः स्यात्तदा ऋत्ववत् ह्रस्वोऽपि भविष्यत्येवेति
किमिति तदर्थं बहुवचनं प्रयुज्येत । यत्तु प्रयुक्तं तदेतन्न्यायस्याव्यापकत्वाद् ह्रस्वस्याबल-
त्वेन बाधं परत्वात्सबलत्वेन ऋत्वस्यैव प्रवृत्तिं च संभाव्येवेति ॥ १२ ॥

न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या ॥ १३ ॥

प्रकृतिर्धातुरूपाऽपि संभवेत्परं धातोः प्रत्ययान्तत्वे विवादाभावेन केवलत्व-
शङ्काया अभावान्नाम्नस्तु वक्ष्यमाणरीत्या प्रत्ययोत्पादस्य विवादापन्नत्वेन केवलत्वशङ्का-
सद्भावानामरूपैव प्रकृतिरिहाधिक्रियते । यथा कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमित्यत्र
यद्यपि कटरूपस्य द्रव्यस्यैव क्रियायां साक्षादुपयोगात्कटस्यैव कर्मत्वं युज्यते न तु भीष्मा-
दीनां किमपि; तथाप्येतन्न्यायकृतनियमेन भीष्मादीनामविभक्तिकानामप्रयोगार्हत्वादेक-
विभक्तिमन्तरेण च सामानाधिकरण्यविशेषणत्वायोगाद् यथेश्वरसुहृदां स्वयं निर्धनत्वेऽपि
तदेकयोगक्षेमतत्वात्तद्धनेनैव फलभाक्त्वं स्यादेवमेषामकर्मणामपि कटकर्मत्वेनैव द्वितीया
सिद्धा ।

ननु भीष्मादीनामविभक्तिकानामप्रयोगार्हत्वादित्यनयोक्तव्या केवलत्वव्यवच्छेद-
मात्रसाधिनी सामान्यविभक्तिः प्रथमैवानेतुं शक्यते, न तु कर्मशक्त्यादिप्रकाशिन्यो द्विती-
याद्या विशेषविभक्तय इति चेत्, तदाऽस्य न्यायस्य व्याख्यानतरमुच्यते । तथाहि । केवला
इति कोऽर्थः । क्रियारहिता प्रकृतिर्न प्रयोज्या किन्तु प्रयुज्यमानया गम्यमानया वा क्रियया
सहितैव प्रयोज्या । ततोऽत्र यथा कटस्य करोतिना सम्बन्धस्तथा भीष्मादीनामपि । यथैव
ह्ययं कटं करोति तथा तद्वतान् भीष्मादिगुणानपि । तत्र यद्यत् करोतिना व्याप्तुमिष्टं तत्सर्वं
द्रव्यं गुणश्च कर्मेति सर्वेषां पृथक्कर्मत्वे सर्वेभ्यो द्वितीया । पश्चात्तु एकवाक्यतया विशेषण-
विशेष्यभाव इति ।

विशेषणानां विशेष्यसमानविभक्त्युपपादनार्थोऽयं न्यायः ॥ १३ ॥

क्विवर्थं प्रकृतिरेवाह ॥ १४ ॥

यथा त्वां मां चाचक्षणे इति णिजि, क्विपि, तल्लुकि च युष्म अस्म इति भान्ताद्
डौ "टाङ्गोसि" ॥२॥१७॥ इत्यनेन मस्य प्राप्तं यत्त्वं बाधित्वा परत्वात् त्वमादेशो पश्चाच्च
त्वमयोरकारस्य प्राप्नुवतोऽपि यत्वस्य सकृद्रते स्पष्टं इतिन्यायादभवने, युष्मदस्मदोश्चात्र
णिज्क्विवन्तत्वेन सर्वादित्वाभावात् स्मिन्नादेशाभावे त्वे मे इति स्यात् इत्येष प्रकृतन्याया-
नपेक्षः पक्षः ।

यदा तु क्विवर्थं प्रकृतिरेवाह इति न्यायः प्रयुज्यते तदा स्मिन्नादेशोऽपि स्यात् ।
तथाहि । अस्यार्थस्तावदयम् । क्विवन्तयोर्युष्मदस्मदोर्योऽर्थस्तमर्थं क्विवरहिता युष्मदस्मद्रूपा
प्रकृतिरेवाह न हि प्रकृतिं विना क्विब् भवतीति । एतेनायं भावः । यथा अगुडित इव गुडि-
तोऽपि गजो गज एवोच्यते । न हि गजं विना गुडना भवति । तथा केवलाविव
णिज्क्विवन्तावपि युष्मदस्मच्छब्दौ तावेवोच्येते, न त्वपरं किञ्चित् । एवं च केवलयोस्तयोः

सर्वादित्वमस्तीति कृत्वा णिज्क्कि बन्तयोरपि सर्वादित्वं विवक्ष्यते ।

न चात्र शब्दभेदस्यार्थभेदस्य च साक्षादेव लक्ष्यमाणत्वादयुक्तैवेयं विवक्षेति वाच्यम्; “सिद्धिः स्याद्वादात्” ॥११॥२॥ इति सूत्रेणाभिन्नानामपि भेदविवक्षाया भिन्ना-
नामप्यभेदविवक्षायाश्चाभ्यनुज्ञानात् । कथमन्यथा पीयमानं मधु मदयतीत्यत्रैकस्यैव मधुनः
कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्याद्युपपद्यते । ततो यथा मधुनोऽभेदेऽपि भेदविवक्षा, तथाऽत्र भेदेऽ-
प्यभेदविवक्षा । ततश्च णिज्क्किबन्तयोर्युष्मदस्मदोः केवलाभ्यां ताभ्यां सहाभेदविवक्षया
सर्वादित्वाद् डे : स्मिन्नादेशे त्वस्मिन् मस्मिन्नित्यपि स्यात् ।

एवं च णिज्क्किबन्तयोर्युष्मदस्मदोः शब्दभेदादर्थभेदाच्चाप्राप्तस्य सर्वादित्वस्य
प्रापणार्थोऽयं न्यायः ॥ १४ ॥

द्वन्द्वात्परः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ १५ ॥

शब्द इति शेषः । यथा “एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः” ॥११॥५॥ इत्यादौ
मात्राशब्द एकद्वित्रितीतिद्वन्द्वात्परः सन्नेकाद्यैः सह प्रत्येकं सम्बध्यते । अन्यथेष्टार्थप्रतीतिर्न
स्यादित्यतोऽयं न्यायः ॥ १५ ॥

विचित्राः शब्दशक्तयः ॥ १६ ॥

तेनैव लिङ्गसङ्ख्यादौ वैचित्र्यं दृश्यते इति ज्ञाप्यर्थोऽयं न्यायः । तत्र लिङ्ग-
वैचित्र्यं यथा । प्रशस्तं पचतीति “त्यादेश्च प्रशस्ते रूपम्” ॥७१॥१०॥ इति स्वार्थिके
रूपपि पचतिरूपमित्यादौ “पदं वाक्यमव्ययं चेत्यसङ्ख्यं च” (लिङ्गा-पर०४।२) इति
लिङ्गानुशासनपाठादलिङ्गस्यापि त्याद्यन्तपदस्य क्लीबलिङ्गत्वं सिद्धम् । तथा कुत्सिता स्वा
ज्ञातिः; स्वार्थिके कप्रत्यये “स्वज्ञाऽजभस्त्राऽधातुत्यकात्” ॥२१॥१०८॥ इत्याप इत्वे,
स्विक्का । अत्र ज्ञातौ “कामलकुह्वालावयवस्वाः” (लिङ्गा-पु० १४।१) इति पाठात् पुल्लि-
ङ्गस्यापि स्वशब्दस्य कुत्सितार्थविवक्षणाद्वाक्यावस्थायां कप्रत्ययान्तत्वे च स्त्रीलिङ्गत्वम् ।
तथा ह्रस्वा कुटी “कुटीशुण्डाद्रः” ॥७१॥४७॥ इति स्वार्थिके रे; कुटीरः; कुटीरम् । अत्र
कुटीशब्दस्य “लालसोरभसोवर्त्तिवितस्तिकुटयस्त्रुटिः” (लिङ्गा-पुंस्त्री०१।२) इति वचनात्
पुंस्त्रीलिङ्गस्यापि पुंक्लीबलिङ्गत्वम् । तथा ह्रस्वं वनं वनिका; अत्र नान्तत्वात् “नलस्तुतत्त-
संयुक्त-” (लिङ्गा-न० १।१) इति पाठात् क्लीबलिङ्गस्यापि वनशब्दस्य स्वार्थे कपि,
स्त्रीलिङ्गता ।

तथा केऽपि शब्दाः पदान्तरस्य सापेक्षाः केऽप्यनपेक्षाश्च तत्तल्लिङ्गान्याहुः । तत्र
सापेक्षो यथा । इयं गौः; अयं गौः; अत्र गवार्थस्योभयलिङ्गत्वादियमयमितिपदापेक्षेण

गोपदेन स्त्रीपुंसत्वमुच्यते । तस्य स्त्रीपुंसत्वानुक्तावियमयमिति विशेषणयोः स्त्रीपुंसत्वानुपपत्तेः । अनपेक्षास्तु त्रिभिः प्रकारैस्तत्तल्लिङ्गान्याहुः; नाममात्रेणाऽऽदेशेन प्रत्ययेन च । तत्र नाममात्रेण । यथा माता, पिता ; अत्र नाममात्रमेव स्त्रीपुंसत्वोक्तौ क्षमम् । आदेशेन यथा । तिस्रः; अत्र स्त्रीत्वं विनाऽनुपपद्यमानेन तिस्रादेशेन स्त्रीत्वं प्रतीयते । एवं क्रोष्टा; अत्र पुंस्त्वजेन कुशस्तुनस्तृजादेशेन पुंस्त्वम् । प्रत्ययेन यथा । राज्ञी; अत्र स्त्रीत्वोद्भवेन ङीप्रत्ययेन स्त्रीत्वम् । गोचरः; अत्र पुंनामत्वोद्भवेन “गोचरसञ्चर-” ॥५॥११३१॥ इति घेन पुंस्त्वम् ।

सङ्ख्यावैचित्र्यं यथा । “अंअः क) (पशषसाः शिद्” ॥१॥११६॥ अत्र संज्ञिबहुत्वेऽपि संज्ञाया एकवचनम् । दाराः; अत्रार्थैकत्वेऽपि बहुवचनमित्यादि ॥ १६ ॥

किं हि वचनान्न भवति ॥ १७ ॥

वचनमिष्टार्थप्रत्यायनं, तद्वलार्त्तिकं न स्यात्; काक्का सर्वं स्यादित्यर्थः । इष्टार्थप्रत्यये सति शिष्टप्रयोगानुसारेण केचिद्विधयोऽप्राप्ता अपि प्रवर्त्यन्ते, प्राप्ता अपि च केचिन्न प्रवर्त्यन्ते । इष्टार्थप्रत्ययाभावे तु प्राप्ता अपि केचिद्विधयो न प्रवर्त्यन्ते इति यावत् । “समर्थः पदविधिः” ॥७॥११२२॥ इत्यस्यापवादोऽयं न्यायः । तत्राप्राप्तप्रवर्त्तनं यथा । सूर्यमपि न पश्यन्त्यसूर्यम्पश्या राजदाराः; “असूर्योग्राद् दृशः” ॥५॥११२६॥ इति खश् । वत्सेभ्यो न हितो अवत्सीयो गोधुक; “तस्मै हिते” ॥७॥११३५॥ इतीयः । अत्र नजः क्रमाद् दृशिना हितेन च सम्बन्धोऽस्ति; न सूर्येण वत्सैश्चैति समस्यमानपदानां मिथः सम्बन्धाभावादसामर्थ्येऽपि इष्टार्थगमकत्वात् समासः सिद्धः । प्राप्ताप्रवर्त्तनं यथा । “नहाहोर्धतौ” ॥१॥१८५॥ अत्र धात्वग्रे इकिश्चित्तो न । इष्टार्थप्रत्ययाभावे प्राप्ताप्रवर्त्तनं यथा । सङ्घस्य भद्रं भूयादित्यत्र सङ्घभद्रमिति षष्ठीसमासो न । न हि सङ्घभद्रं भूयादित्युक्ते सङ्घस्य भद्रं भूयादिति प्रतीयते, अपि तु सङ्घभद्रं नाम सङ्घसम्बन्धितया प्रसिद्धं किञ्चिद्भद्रं कस्यचिद्भूयादिति ॥

अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः स्युः इत्यपि न्यायोऽस्ति । अस्यार्थः । अभिधानमिष्टार्थप्रत्यायनं तदेव लक्षणं चिह्नं येषां कृदादीनां, कोऽर्थः इष्टार्थप्रत्ययसम्भवे कृदादयः स्युस्तदभावे तु नेति । एवं च प्रस्तुतन्यायानुयाय्येवायमपि न्यायः ॥

अथ किं हि वचनाद् इति न्यायस्यान्योऽर्थः कथ्यते । वचनादिति कोऽर्थः । सूत्रोक्तविधानबलार्त्तिकं न स्यात्; काक्का अप्राप्ता अपि विधयः प्रवर्त्यन्ते इत्यर्थः । यथा श्रेष्ठः, श्रेयान्; अत्र इष्टेयस्वोः परयोः श्रादेशविधानबलेनागुणाङ्गादपि प्रशस्यशब्दाद्

“गुणाङ्गाद्वेष्टेयसू” ॥७।३।९॥ इत्यनेन इष्टेयसुप्रत्ययौ सिद्धौ । अयं भावः । यस्य किल गुणोऽङ्गं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्स शब्दो गुणाङ्ग उच्यते । यथा पटुत्वगुणयोगात्पटुरित्यतः पटुशब्दो गुणाङ्गः । एवं मृदुगुरुलध्वादिः । प्रशस्यशब्दस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तं प्रशंसनक्रियैवेत्यतः कर्त्रादिशब्दवत् क्रियाशब्दोऽयं न तु गुणाङ्गः । ततश्च प्रशस्यशब्दाद्वेष्टेयसुप्रत्ययौ न प्राप्नुतः । तथापि इष्टेयस्वोः प्रत्यययोः परयोः प्रशस्यशब्दस्य “प्रशस्यस्य श्रः” ॥७।४।३४॥ इति सूत्रेण श्रादेशो यद्विहितोऽस्ति सूरिणा तद्विधानबलेनागुणाङ्गादपि प्रशस्यशब्दात् “गुणाङ्गाद् वेष्टेयसू” ॥७।३।९॥ इति सूत्रेण इष्टेयसुप्रत्ययौ सिद्धौ । अस्यां व्याख्यायां चाप्राप्तप्रापणार्थोऽयं न्यायः ।

अपि च ॥ विचित्रा सूत्राणां कृतिः ॥१॥ मात्रालाघवमप्युत्सवाय मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥२॥ ते वै विधयः सुसङ्गृहीता भवन्ति येषां लक्षणं प्रपञ्चश्च ॥३॥ इत्यादयोऽपि न्यायप्रकारा वाग्विशेषाः सन्ति; परमेते व्याकरणसूत्ररचनायामेवोपयुज्यन्ते । पारिशिष्यादयोऽपि न्यायाः सूत्रार्थव्यवस्थापनायामेवोपयोगिनो न तु केऽपि प्रस्तुतायां प्रयोगरचनायां कचिदितीहोपेक्षिताः । शास्त्रान्तरेषु च यथोद्देशं निर्देश इत्यादयो बहवोऽपि न्यायाः सन्ति; परमत्र व्याकरणे कापि ते साक्षादुदाहृता न दृश्यन्ते इति नोक्ताः ॥ १७ ॥

न्यायाः स्थविरयष्टिप्रायाः ॥ १८ ॥

यथा स्थविरो गमनादिकार्योत्पादे तत्साधनाय यष्टिमवलम्बते तदभावे तु न; तथा न्याया अपि शिष्टप्रयोगान्यथानुपपत्तावेवाश्रीयन्ते न त्वन्यथा । एकस्मिन्नपि प्रयोगादौ स एव न्याय आश्रितोऽनाश्रितश्च यद् दृश्यते तद्विरुद्धमित्याशङ्कं भङ्क्तुमयं न्यायः । यथा रायमतिक्रान्तानां कुलानामतिरीणाम्; अत्र “क्लीबे” ॥२।४।९७॥ इति ह्रस्वे सति तज्जे नामादेशे परे एकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायात्प्राप्तमपि “आ रायो व्यञ्जने” ॥२।१।५॥ इत्यात्वं, सन्निपातलक्षणो विधिः इति न्यायेन निषेधान्न स्यात् । तत्करणे ह्रस्वविघातसम्भवात् । “दीर्घो नाम्यतिसृ-” ॥१।४।४७॥ इति दीर्घावसरे तु सन्निपातलक्षण - न्यायानाश्रयणान्निर्विघ्नं दीर्घः सिद्धः । तथा “वत्तस्याम्” ॥१।१।३४॥ इत्यत्र वत्तस्योस्तद्धितयोः साहचर्याद् आमोऽपि तद्धितस्यैव ग्रहणं प्राप्तम् । परं साहचर्यन्यायानाश्रयणात्परोक्षास्थानजोऽप्याम् गृह्यते । न च तद्वदेव षष्ठीबहुवचनस्याप्यामो ग्रहः; तदा तदाश्रयणात् ।

ज्ञापकं चास्य तत्तत्प्रयोगादिषु तत्तन्न्यायाश्रयणानाश्रयणफलदर्शनम् ॥ १८ ॥

इति स्वसमुच्चितानामेव पूर्वैभ्यो विलक्षणानामष्टादशानां

न्यायानां बृहद्वृत्तिः ॥

श्रीसूरेश्वरसोमसुन्दरगुरोर्निःशेषशिष्याग्रणी-

गच्छेन्द्रः प्रभुरत्रशेखरगुरुर्देदीप्यते साम्प्रतम् ।

तच्छिष्याश्रवहेमहंसगणिना न्यायार्थमञ्जूषिका-

वक्षस्कारक एष विष्टपमितः संपूर्णतां लम्बितः ॥ ३ ॥

अथ पूर्वदर्शिताष्टादशकसजातीय एवैको न्यायो बहुवक्तव्यत्वात् पृथक् प्रतन्यते -

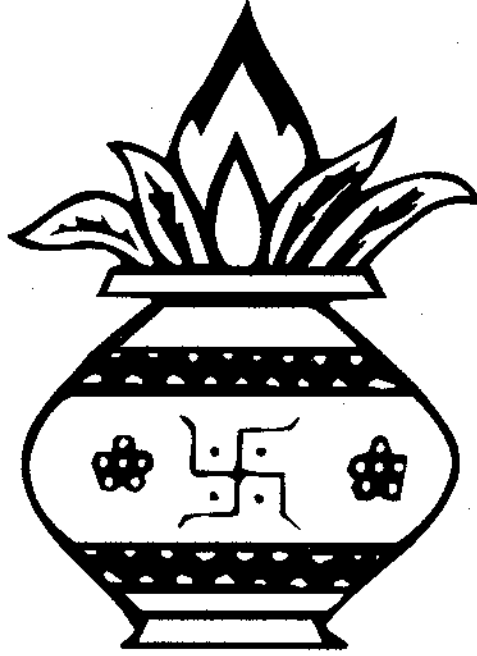
१४१. शिष्टनामनिष्पत्तिप्रयोगधातूनां सौत्रत्वाल्लक्ष्यानुरोधाद्वा सिद्धिः ॥१॥

शिष्टां शेषा ये व्याकरणेन नान्वाख्याताः; ईदृशा ये नामानि, निष्पत्तयः, प्रयोगाः, घातवश्च तेषाम् । सौत्रत्वादिति । सूत्रं व्याकरणादि तत्र निर्दिष्टाः सौत्राः । लक्ष्या-
नुरोधाद् देति । लक्ष्याणि पूर्वमहाकविप्रयोगाः । सिद्धिशब्दो मङ्गलार्थः ।

तत्र नाङ्गां यथा । चतुर्थी, षष्ठीत्यादि; अत्र हि चतुर्णां षण्णां पूरणीति वाक्ये
“चतुरः” ॥७।१।१६३॥ “षट्कतिकतिपयात्थट्” ॥७।१।१६२॥ इति सूत्राभ्यां थट्प्रत्यये
“नाम सित्-” ॥१।१।२१॥ इति पदत्वे, चतुस्थी, षट्ठीति प्राप्नोति । “चतुर्थी”
॥२।२।५३॥ “अज्ञाने ज्ञः षष्ठी” ॥२।२।८०॥ इति सौत्रनिर्देशात् न जातम् । लक्ष्या-
नुरोधाच्च ॥ भिस्सटा, कच्छटिका, ग्रामटिका इत्यादौ लक्ष्यानुरोधाद्वागमः । कान्दविकः,
काम्बविको, वैणविक इत्यादौ च “ऋवर्णोवर्णदोसिसुसशश्वदकस्मात् इकस्येतो लुक्”
॥७।४।७१॥ इति प्राप्त इकण इलुग्न । निष्पत्तीनां यथा । “अंअः अनुस्वारविसर्गौ”
॥१।१।१॥ “आपो ङितां यैयास्यास्याम्” ॥१।४।१७॥ इत्यत्र क्रमात् औजसोर्लुक् सौत्र-
त्वात् सिद्धः । लक्ष्यानुरोधात् आसां सिद्धिर्न दृश्यते; असम्भवात् । एवमग्रेऽपि सौत्रत्व-
लक्ष्यानुरोधयोरन्यतरस्यैवोक्तौ हेतुरुह्यः । प्रयोगाणां यथा । रणादिधातूनां शब्दार्थत्वा-
विशेषेऽपि रणितं नूपुरादौ; मणितं रतकूजिते; कणितमार्त्ते; क्कणितं वीणादौ; कूजितं
विहगादौ; वृंहितं गजे; हेषितं हये; वासितं पशुषु; गर्जितं मेघादौ; गुञ्जितं सिंहादावित्या-
दिकं लक्ष्यानुरोधात्सिद्धम् । धातूनां यथा सौत्रादीनाम् । तत्र कण्डवाद्यास्तावत् सौत्राः
प्रतीता एव । तेषामर्थोदाहरणादि “धातोः कण्डवादेर्यक्” ॥३।४।८॥ इत्यस्य बृहद्वृत्ति-
बृहन्न्यासतोऽवसेयम् ॥ शेषाणां तु सौत्रादिधातूनां कविकल्पद्रुमोणादिगणवृत्तिनिघण्टुवृत्ति-
धातुपारायणादिग्रन्थेषु सूत्रतोऽर्थतश्च दृष्टानां पृथग् २ वर्णक्रमेणेहोच्यमानानां कचटतपादि-
वर्णानुबन्धाददादिप्रभृतिस्तत्तद्गणकार्यम्, तदभावे तु शक् इङित्त्वादीगित्त्वाच्चात्मनेपद्युमय-
पदित्वं, तदभावे तु “शेषात्परस्मै” ३।३।१००॥ इति परस्मैपदित्वं चेत्यूह्यम् ॥

(अध्याताओने सूचना :- अर्हीथी आगण न्यायार्थमञ्जूषा टीकाभां अनुबंघनुं इण तथा

સૌત્ર, લૌકિક અને વાક્યકરણીય ધાતુઓનું વિવરણ તેમજ સૌત્રાદિ ધાતુઓથી તિન્ન ધા. પા. માં પઠિત અ કારાંત ધાતુઓનું અને ક્રુશુ વગેરે પાંચ 'અનુક્તાર્થ' ધાતુઓનું વિવરણ આપેલું છે. ત્યારબાદ અન્ય વૈયા. વડે અધિક અથવા અન્ય રીતે પઠિત એવા ૨૩૨ ધાતુઓનું વિવેચન કરેલું છે. પ્રાન્તે થોડાંક આગમિક ધાતુઓ અને પૂર્વોક્ત સૌત્રાદિધાતુઓનો સંગ્રહ કરનારા શ્લોકો આપેલાં છે. પૂર્વોક્ત વિષયને જણાવનારો મૂળ ગ્રંથ અમે અહીં સ્થળ - સંકોચાદિ કારણે આપેલો નથી, તેથી તે અન્યત્રથી જાણી લેવું. પૂર્વોક્ત વિષયનું ગુજરાતી ભાષાંતર તો સંપૂર્ણ રૂપે ક્રમસર આગળ આપેલું જ છે.)

॥ ॐ अर्हं नमः ॥ ऐं नमः ॥

कलिकालसर्वज्ञ - भगवत्च्छ्रीहेमचन्द्रसूरीश्वर - विरचित -

श्री सिद्धहेम - शब्दानुशासनाश्रित - न्यायसूत्राणां

वाचकवर्य - श्रीहेमहंसगणि - विहिताया न्यायार्थमञ्जूषाख्य -

बृहद्भूतेः स्वोपज्ञन्यासस्य च

पूज्यपादपंन्यासप्रवरगुरुदेव - श्रीचन्द्रशेखरविजय - गणिवर -

शिष्यमुनि - रत्नवल्लभविजय - विहितः

परामर्शाख्य - विवेचनादिसहितः

गुर्जरभाषायां

भावानुवादः ।

न्यायार्थ मञ्जूषा

न्यायार्थमञ्जूषा - बृहद्भूति

(न्यायसंग्रहनी ભૂમિકા)

* 'त्रैलोक्याह्लादहेतु - श्रीसोमसुन्दर - मूर्त्तये' ।

નમઃ શ્રીસિદ્ધચક્રાય જગજ્જ્યેષ્ઠાય તાયિને ॥ ૧ ॥

અર્થ :- (૧) ત્રણ લોકના આહ્લાદના હેતુભૂત, શ્રીયુક્ત (શોભાવાળી), ચંદ્ર જેવી સુંદર મૂર્તિવાળા = આકૃતિવાળા તથા (૨) જગતમાં શ્રેષ્ઠ અને (૩) રક્ષણ કરનારા એવા શ્રી સિદ્ધચક્ર ભગવાનને નમસ્કાર થાઓ. (૧)

ન્યાયાધ્વન્યધ્વગાનાં^૩ દિશિ દિશિ સુયશોઽદ્યાપિ રામાદિરાજાં

ન્યાયોપાતાનિ વિતાન્યસમસુખકરાણ્યત્ર ચામુત્ર ચાપિ ।

ન્યાય્યત્વાદેવ જય્યં ન ચ્છલુ ચ્છલગિરાં શાસનં જૈનચન્દ્રં

તત્રિત્યં ન્યાયવૃત્તિં શુભપદફલદામાદ્રિયધ્વં બુધેન્દ્રા : ॥ ૨ ॥

અર્થ :- (૧) ન્યાય - માર્ગના મુસાફર રામ વગેરે રાજાઓનો સુયશ આજે પણ દરેક દિશાઓમાં વિદ્યમાન છે. (૨) ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલું ધન આલોકમાં અને પરલોકમાં પણ નિરુપમ સુખને કરનારુ થાય છે. તથા (૩) ન્યાયયુક્ત હોવાથી જ શ્રીજિનેશ્વર ભગવાનનું શાસન દુર્જનોની વાણીથી જીતી શકાય તેવું નથી. (૪) આવો ન્યાયનો મહિમા હોવાથી જ

* અક્ષરો ઉપર ૧, ૨, ૩ વગેરે સંખ્યા સ્વોપજ્ઞન્યાસ સાધેનો સંદર્ભ જણાવવા મૂકેલ છે. આના સંબંધી સ્વોપજ્ઞન્યાસ માટે જુઓ પૃ. ૧૧૬...

હે પંડિતવર્યો ! મોક્ષરૂપી શુભપદ (સ્થાન) રૂપ ફળને આપનારી ન્યાયવૃત્તિનો (ન્યાયયુક્ત આચરણનો) તમે આદર કરો. (૨)

જગતમાં^૫ સુગૃહીતનામધેય અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ નામવાળા (કલિકાલસર્વજ્ઞ) આચાર્ય ભગવંત શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીએ સ્વયં રચેલા (સ્વોપજ) સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન (સંસ્કૃતવ્યાકરણ) ની બૃહદ્વૃત્તિના પ્રાન્તે (સમર્થ: પદવિધિ: (૭-૪-૧૨૨) સૂત્રની બૃ.વૃ.ના છેડે) સત્તાવન (૫૭) ન્યાયોનો સંગ્રહ કરેલો છે. તે ન્યાયો ક્યાં ક્યાં અનિત્ય બને છે અર્થાત્ લાગતા નથી - એ વાતની ઉપેક્ષા^૬ કરીને કોઈ પ્રાચીન શાસ્ત્રકારે તે ન્યાયોની વ્યાખ્યા, ઉદાહરણ અને જાપકોને જ જણાવનારી નાનકડી ટીકા બનાવી છે.

જ્યારે હમણાં અમે પૂર્વે આ. ભ. શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજીવડે સંગ્રહ કરેલાં સત્તાવન (૫૭) ન્યાયોસૂત્રોની અને સ્વયં સંગ્રહીત બીજા ચોરાશી (૮૪) ન્યાયસૂત્રોની - સૂત્રના નક્કી કરેલાં ક્રમ (ઉદ્દેશ) પ્રમાણે (૧) વ્યાખ્યા = ન્યાયસૂત્રાર્થ, (૨) પ્રયોજન, (૩) ઉદાહરણ અને (૪) જાપકોને અને યોગ્યતા પ્રમાણે તેની (૫) અનિત્યતા અને (૬) અનિત્યતાના જાપકોને જણાવવા માટે, આ 'ન્યાયસંગ્રહ' નામના ન્યાયસૂત્રગ્રંથની 'ન્યાયાર્થમંજૂષા' નામની^૭ બૃહદ્વૃત્તિની રચના કરીએ છીએ.

મૂળમાં = ન્યાયસંગ્રહગ્રંથમાં કર્તા શ્રીહેમહંસગણિજી ન્યાયસૂત્રોની શરૂઆતમાં મંગલ કરવા માટે આ પ્રમાણે નમસ્કાર કરે છે.

ન્યા. સં. ઔરૂપાય નમઃ શ્રીમદ્દૃઢૈમવ્યાકરણાય ચ ।

શ્રીસોમસુન્દરગુરુત્તંસાય ચ નમોનમઃ ॥ ૧ ॥

ઔ એવા રૂપને (આકૃતિને) અને શ્રીમદ્દૃઢૈમવ્યાકરણને નમસ્કાર થાઓ. તથા ગુરુઓમાં મુગટ સમાન (શ્રેષ્ઠ) એવા શ્રીસોમસુંદરસૂરિ ગુરુને પણ વારંવાર નમસ્કાર થાઓ. (૧)

ન્યા. મં. બૃ. વૃ. :- અહીં ઓમ્ એવું જે રૂપ છે તે શ્રી અર્હદ્ (અરિહંત), અશરીર (સિદ્ધ) આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, અને મુનિ એ પાંચ શબ્દોના આદ્ય / પ્રથમ વર્ણ (અ - અ - આ - ઊ - મ્) થી નિષ્પન્ન થયેલું છે. તે ઓમ્ રૂપને નમસ્કાર કરવો ઈચ્છ છે. અને આ ઓમ્ રૂપને નમસ્કાર કરવાથી પંચ પરમેષ્ઠી ભગવંતોને નમસ્કાર સિદ્ધ થાય છે. (કારણ કે તે ઓમ્ રૂપ પંચપરમેષ્ઠી વાયક શબ્દોના આદ્ય વર્ણથી બનેલું છે.)

આ શ્લોકની આદિમાં (ઔરૂપા - એમ) સર્વ ગુરુઅક્ષરવાળો મ ગણ છે. અને તે પૃથ્વી - તત્ત્વ છે. લક્ષ્મીના હેતુથી એટલેકે અભ્યુદયને માટે આ મગણ રૂપ પૃથ્વી - તત્ત્વ મૂકેલું છે. પૂર્વપુરુષોએ કહ્યું છે કે, મગણ એ પૃથ્વી તત્ત્વ છે અને લક્ષ્મીનો વિસ્તાર કરે છે. ઓમ્ શબ્દને નમઃ એ પ્રમાણે પદ સાથે જોડવાથી ઔ નમઃ । એવો પઠિતસિદ્ધ મંત્ર બને છે. (કેટલાક મંત્રો કોઈપણ જાતની વિધિ વગર તેના જાપથી જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. માટે તે પઠિત - સિદ્ધ મંત્ર કહેવાય છે.) આ મંત્ર સર્વ રીતે અભ્યુદયને માટે મૂકેલો છે. શ્રીમદ્દૃઢૈમવ્યાકરણ એ

સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજી વડે પરિગૃહીત = સંગૃહીત (સ્વીકૃત) હોવાથી તે શ્રુતજ્ઞાન^૪ જ છે. આથી 'અને વિશેષ કરીને આ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આજ વ્યાકરણ અધિકૃત અર્થાત્ મુખ્ય વિષયભૂત હોવાથી તેને નમસ્કાર કરેલો છે. સ્વગુરુને નમસ્કાર કરવામાં વિશેષ ભક્તિજન્ય સંભ્રમને પ્રગટ કરવા માટે એટલે કે ઉત્સુકતા = સત્કાર બતાવવા માટે અસકૃત્સંભ્રમે (૭-૪-૭૨) સૂત્રથી નમ્ શબ્દનો અસકૃદ્ભાવ = એટલે કે બે વાર ઉચ્ચાર કરેલો છે. બાકીનો શ્લોકાર્થ સુખેથી સમજાય તેવો - સ્પષ્ટ છે.

ન્યા.સં. અથ યે તુ શાસ્ત્રે સૂચિતા લોકપ્રસિદ્ધાશ્ચ ન્યાયાસ્તદર્થ યત્નઃ ક્રિયતે ઇતિ ।

હવે જે શબ્દાનુશાસન આદિ શાસ્ત્રમાં સૂચવેલાં અને વૈયાકરણાદિ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન્યાયો છે, તેને (જણાવવા) માટે પ્રયત્ન કરાય છે. (મૂળગ્રંથ)

ન્યા.મં. ટીકા :- આ વાક્યમાં શાસ્ત્રનો ન્યાયોરૂપી જે વિષય (અભિધેય) છે તે તો સાક્ષાત્ જ કલ્પો છે. જ્યારે સંબંધ અને પ્રયોજન આ પ્રમાણે જાણવો. સંબંધ આ પ્રમાણે છે - પૂર્વોક્ત વાક્યમાં મૂકેલાં અથ શબ્દનો અર્થ આનંતર્ય = એટલે કે અંતરરહિતપણું છે. એટલે કે હેમસંસ્કૃત વ્યાકરણની અનંતર - એવો અર્થ થાય છે. આથી શ્રી હેમસંસ્કૃત - વ્યાકરણની બૃહદ્વૃત્તિ સાથે ન્યાયસૂત્રનો આનંતર્યરૂપ સંબંધ જણાય છે.

તથા યે તુ પદમાં જે તુ શબ્દ છે, તે જણાવે છે કે “વ્યાકરણના સૂત્રો નવા કરેલાં છે. જ્યારે (પ્રસ્તુત) ન્યાયસૂત્રોનો તો બીજા પાણિનિ વગેરેએ રચેલાં વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પણ તેવો જ પાઠ જોવા મળતો હોવાથી ચિરંતન એટલે કે અતિ પ્રાચીન છે.” આવી વિશેષ હકીકતને જણાવતો એવો તુ શબ્દ આ ન્યાયસૂત્રો, ગુરુપરંપરાથી જ ગ્રંથકાર સુધી આવેલાં છે - એ પ્રમાણે ગુરુપર્વક્રમરૂપ A. સંબંધને પણ જણાવે છે. ●

વાક્યમાં જે ‘શાસ્ત્રે’ એવું પદ છે, તેનો અર્થ - સાંગ (લિંગાનુશાસન વગેરે પાંચ અંગ સહિત *) શબ્દાનુશાસન વગેરે શાસ્ત્રોમાં - એવો થાય છે. હવે લોકપ્રસિદ્ધાશ્ચ એ અવયવનો ભાવાર્થ કહે છે. લોક એટલે વ્યાકરણશાસ્ત્રના જાણકાર અને પ્રામાણિક (નૈયાયિક) વગેરે લોક સમજવો. તેવા લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન્યાયો અહિ પ્રસ્તુત છે.

હવે ન્યાયાઃ શબ્દનો અર્થ જણાવે છે. ન્યાય શબ્દ દષ્ટાંત અર્થમાં પણ રૂઢ છે. જેમ કે (૧) સૂચિકટાહન્યાય (દષ્ટાંત), (૨) કાકાક્ષિગોલકન્યાય, (૩) ડમરુકમણિન્યાય, (૪) ઘણ્ટાલાલાન્યાય વગેરે. હવે ન્યાય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોઈએ. પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં તો નીચે સન્દિગ્ધોઽર્થો નિર્ણયમેધિરિતિ - (જેના વડે સંદિગ્ધ અર્થનો નિર્ણય થાય તે)

● શબ્દો વચ્ચે A, B, S, વગેરે સંકેતો દ્વારા પરામર્શ - વિવેચનનો સંદર્ભ સૂચવેલો છે. આના સંબંધી ‘પરામર્શ’ માટે જુઓ પૃ. ૧૧૮.

* ૧. સૂત્ર પાઠ, ૨. ધાતુપારાયણ, ૩. ગણપાઠ, ૪. ઉણાદિગણ અને ૫. લિંગાનુશાસન આ પાંચ વ્યાકરણના અંગો છે. કેટલાંક ધાતુપાઠનો અથવા બૃહદ્વૃત્તિનો પણ પંચાંગીમાં સંગ્રહ કરે છે. વસ્તુતઃ પંચાંગી એ ઉપલક્ષણ છે. તેથી વૃત્તિ, બૃહન્ન્યાસ વગેરે પણ વ્યાકરણના અંગ તરીકે જાણવા.

ન્યાયાવાયાધ્યાયોદ્યાવસંહારાવહારાધારદારજારમ્ (૫-૩-૧૩૪) સૂત્રથી ઘજ્ પ્રત્યય લાગતાં નિપાતન કરવાથી સિદ્ધ થતાં ન્યાય શબ્દનો અર્થ છે - પોતાને ઈષ્ટકાર્યની (રૂપોની) સિદ્ધિ કરવામાં અનુગુણ = અનુકૂળ એવી યુક્તિઓ. આ સાન્વર્થ (પ્રકૃતિ - પ્રત્યયાર્થને અનુસરતી) એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી સંદિગ્ધ અર્થનો નિર્ણય કરવા રૂપ જે સર્વ - ન્યાયોનું B. સાધારણ પ્રયોજન છે, તે જણાવેલું છે, એમ સમજવું.

इति न्यायार्थमञ्जूषायां न्यायसंग्रह - भूमिका. ।

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

(ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિવર - વિરચિત ન્યાયાર્થમંજૂષા - ટીકા ઉપર બૃહન્ન્યાસ)

૧. ત્રૈલાક્યા ૦ અહીં આદિમાં સર્વગુરુ - અક્ષરવાળો 'મ' ગણ એ પૃથ્વીતત્ત્વ છે અને તે લક્ષ્મી માટે અર્થાત્ અભ્યુદય માટે મુકેલો છે. આ શ્લોકમાં "ત્રૈલોક્ય" શબ્દ હ્રીંકાર - વાયક છે. અને હ્રીંકાર એ શ્રીસિદ્ધયક યંત્રના પાંચ બીજોમાં મધ્યવર્તી બીજ છે. તેથી 'તુલામધ્યન્યાયથી' એટલે કે જેમ તુલા (ત્રાજવું) ના મધ્યભાગનું ગ્રહણ કરવામાં આદિભાગનું અને અંત ભાગનું ગ્રહણ આપમેળે (સ્વયં) થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે અહિ મધ્યવર્તી હ્રીંકાર બીજનું ગ્રહણ કરવાથી બાકીના પણ આગળ - પાછળના બીજોનું ઉપાદાન સ્વયં થઈ ગયેલું જણવું. અથવા "ત્રૈલોક્ય" એ હ્રીંકારવાચી હોવાથી તેની સાથે આગળ રહેલા નમઃ પદને જોડતાં હ્રીં નમઃ । એવો પઠિતસિદ્ધ મંત્ર થાય છે. તે શ્રીસિદ્ધયકના અંગ રૂપે હોયને શાસ્ત્રસંબંધી શિષ્ય - પ્રશિષ્યની પરંપરાના વિસ્તાર માટે અને પાલન માટે અહિ પઠિત છે. આજ અર્થ 'તાયિને' પદ વડે સૂચવાય છે. કારણ કે તાપ્ ધાતુનો અર્થ વિસ્તારવું અને પાલન કરવું છે. (તાપ્ઙ્ સન્તાનપાલનયોઃ । ધાતુપાઠ. ૮૦૬)

૨. શ્રી સોમસુન્દર પદનો અર્થ બે રીતે થાય (૧) એક તો શ્રીસિદ્ધયકજીને સોમ = ચંદ્રની ઉપમા આપી છે અને તે એટલાં માટે કે શ્રીસિદ્ધયકયંત્રની સ્થાપના = આકૃતિ પણ ચંદ્ર જેવા વૃત્ત (ગોળ) આકારવાળી છે. અને (૨) બીજું કે સોમસુંદર એ સ્વગુરુનું નામ છે. આ રીતે અહી ટીકાકાર ૧. મંગલ, ૨. અભિધેય, ૩. પ્રયોજન, ૪. સંબંધને સંક્ષેપથી દર્શાવે છે. તે આ રીતે - આદ્યન્તગ્રહણે મધ્યસ્યાપિ ગ્રહણમ્ । "આદિભાગ અને અંતભાગના ગ્રહણથી મધ્યભાગનું પણ ગ્રહણ થાય," એ ન્યાયના બળથી સકળ શાસ્ત્રને મંગલરૂપે જણાવવા માટે આદિમાં અને અંતમાં અવશ્ય મંગલ કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ તુલા વગેરેના દંડને પહેલાં અને અંતિમ છેડાથી ગ્રહણ કરતાં મધ્યનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. તેમ અહિ પણ આદિમાં અને અંતમાં પૂર્વોક્ત મંગલ કરવાથી મધ્યમાં મંગલ આવી જ જાય છે. વૃત્તિકાર શ્રીહેમહંસગણિજીએ ન્યાયવૃત્તિની આદિમાં સિદ્ધયક અને સ્વગુરુના નામનો ઉલ્લેખ કરવા પૂર્વક પ્રણિધાન = એકાગ્રબુદ્ધિથી તેઓનું સ્મરણ = તાત્વિક નમસ્કાર કરેલો છે, તે આદિ મંગલ છે. અને અંતમાં જે સિદ્ધ એવો શબ્દ મુકેલો છે, તે જ અંતિમ મંગલ છે.

વળી જુદી જુદી રીતે ન્યાયોની પ્રશંસા કરતાં - જણાવતાં ગ્રંથકારશ્રી - તે ન્યાયો જ અહીં અભિધેય છે, એવું સૂચવે છે.

૩. આ શ્લોકમાં ચારે પાદમાં વપરાયેલો ન્યાય શબ્દ તેના જુદા જુદા અર્થોને સૂચવે છે. (૧) શ્લોકના ૧લાં પદમાં ન્યાયશબ્દ રાજનીતિવાચક છે. (૨) બીજા પાદમાં વ્યાપારાદિમાં રખાતી નીતિ અર્થ

છે. (૩) ત્રીજા પાદમાં ન્યાયશબ્દ તાર્કિકો (નૈયાયિકો) ને માન્ય અનુમાનાદિ પ્રમાણનો વાચક છે અને (૪) ચોથા પાદમાં ન્યાયશબ્દ વ્યાકરણમાં આવતાં ન્યાયવાચી છે અથવા સર્વ પ્રકારના ન્યાયોને જણાવે છે. બીજું કે છેલ્લી પંક્તિનો અર્થ જો પ્રસ્તુત વ્યાકરણ સંબધી ન્યાય પસંદ કરીએ તો આ રીતે થાય. હે પંડિતવર્યો ! ન્યાયમંજૂષા નામની શુભ = નિર્દોષ સાધુ = શિષ્ટસંમતપદની પ્રાપ્તિરૂપ ફળને આપનારી ન્યાયવૃત્તિ (ટીકા) નો તમે આદર કરો.

૪. શુભપદફલદાં० એટલે શુભ - નિરવધ - નિર્દોષ જે પદો = પ્રયોગો, તે રૂપ ફળને આપનારી... ન્યાયવૃત્તિનો તમે આદર કરો. આ વિધાનથી - ન્યાયવૃત્તિનું અધ્યયન કરીને ન્યાયોનો યથાર્થ / યોગ્ય પ્રયોગ કરનાર વ્યક્તિ શુભપદોની સિદ્ધિ કરવાને સમર્થ બને છે - એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનું ૩. પ્રયોજન / હેતુ દર્શાવ્યો છે. વળી બીજી પણ ન્યાયવૃત્તિ (ન્યાયયુક્ત આચરણ - ન્યાયસંપન્ન જીવન) નો આદર / સ્વીકાર કરવાથી તે પ્રતિષ્ઠારૂપી જે શુભ પદ / અવસ્થા - તે રૂપી ફળને આપનારી થાય છે, એ પ્રમાણે પણ કહેવાનો થોડો આશય છે.

૫. અહીં ઇહ તાવત્ વગેરે પદોથી પ્રસ્તુત શાસ્ત્રનો ૪. સંબંધ કહે છે.

૬. અનિત્યતામુપેક્ષ્ય ૦ અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે, તમામ ન્યાયો સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ (૧-૧-૨) એમ કહેવાથી શિષ્ટ પ્રયોગાનુસારે ક્યાંક પ્રવર્તે છે - લાગે છે, તો ક્યાંક પ્રવર્તતાં - લાગતાં નથી. આમ ન્યાયો પ્રાયઃ અનિત્ય જ છે. અને તે અનિત્યતા પ્રાચીન વૃત્તિકારે ક્યાંય પણ પ્રગટ કરી નથી. (પણ પ્રસ્તુત ન્યાયવૃત્તિમાં તે પ્રાપ્તિ અનુસાર પ્રગટ કરાશે.)

૭. ન્યાયાર્થમજ્જૂષાનામ્ની આ નામની બૃહદ્વૃત્તિ રચીએ છીએ, એમ કહું. એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ન્યાયોના જે અર્થો = અભિધેય વસ્તુ, તે જ (તે રૂપી) અર્થ = ધન, તે ન્યાયાર્થ કહેવાય. તેની મજ્જૂષા = પેટી જેવી પેટી. ન્યાયોના અર્થ રૂપ ધનની પેટી જેવી પેટી, તે ન્યાયાર્થમજ્જૂષાનો સંમુદિત અર્થ છે. આ નામમાં "વિદ્વન્માનસહસ્ર" વગેરે પ્રયોગોની જેમ "પરંપરિત - રૂપક" નામનો કાવ્યાલંકાર છે, એ પ્રમાણે કાવ્ય પ્રકાશ - ગ્રંથનો મત છે.

૮. સમ્યગ્દ્રષ્ટિ વડે પરિગૃહીત હોવાથી આ શ્રુતજ્ઞાન છે, એમ કહ્યું. કહેલું છે કે,

व्याकरणच्छन्दोऽलङ्कृति - नाटककाव्यतर्कगणितादि ।

सम्यग्दृष्टिपरिग्रहपूतं जयति श्रुतज्ञानम् ॥ १ ॥

સમ્યગદષ્ટિના પરિબ્રહ્મ = સ્વીકાર વડે પરિશુદ્ધ કરેલું હોવાથી વ્યાકરણ, છન્દ, અલંકાર, નાટક, કાવ્ય, તર્ક, ગણિતશાસ્ત્ર વગેરે શ્રુતજ્ઞાન જય પામે છે. (પ્રસ્તુત વ્યાકરણ પણ સમ્યગદષ્ટિ આચાર્ય ભ. શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજીવડે પરિગૃહીત = સ્વીકૃત હોયને પરિશુદ્ધ કરેલું છે. આથી શ્રુતજ્ઞાન જ છે.)

૯. 'ન્યાય' શબ્દ 'દૃષ્ટાંત' અર્થમાં પણ છે. તે આ રીતે - (૧) સૂચીકટાહ ન્યાય - (સોંઈ - કડાઈનું દૃષ્ટાંત) :- જેમ લોહકારે (લુહારે) પહેલાં આવેલાં માણસ માટે કડાઈ બનાવવાની શરૂઆત કરી હોય ત્યાં પાછળથી કોઈ માણસ આવીને સોંઈ (સૂચી) ઘડી આપવા માટે કહે તો પણ તે લુહાર કડાઈની અપેક્ષાએ ખૂબ નાનું કામ હોવાથી પહેલાં સોંઈ બનાવી આપે છે અને પછી કડાઈ બનાવી આપે છે. કેમ કે તે ઘણું મોટું કામ છે. તેવી જ રીતે વ્યાકરણાદિશાસ્ત્રમાં જે ઠેકાણે થોડું કહેવાનું હોવાથી પાછળ કહેવાના વિષયની પ્રથમ જ પ્રરૂપણા કરવામાં આવે અને પૂર્વે બતાવેલ વિષયનું નિરૂપણ

પાછળથી કરવામાં આવ્યું હોય, ત્યાં આ ન્યાય લાગે છે. આને 'સૂચિકટાહન્યાય' કહેવામાં આવે છે. દા. ત. સમાસાન્તાધિકારમાં સમાસાન્તઃ (૭-૩-૧૬૯) સૂત્રથી "હવે સમાસાંત પ્રત્યયો કહેવાશે" એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરીને પછી વિધિપૂર્વક નિષેધ કહેવો જોઈએ - વિધિપૂર્વકો નિષેધઃ । એ ન્યાયથી પહેલાં સમાસાંતનું વિધાન કરવું જોઈએ. તેમ છતાં ખૂબ જ અલ્પ વિષય હોવાથી ન કિમઃ ક્ષેપે (૭-૩-૭૦) વગેરે ચાર સૂત્રો વડે પહેલાં સમાસાંત - નિષેધ કહ્યો અને પછી સમાસાંત વિધાયક સૂત્રો કહ્યાં છે. તે આ ન્યાયના આધારે જ કહ્યા છે.

(૨) કાકાક્ષિગોલક ન્યાય :- જેમ કાગડાની એક જ આંખમાં રહેલો ગોલક પ્રયત્નાનુસારે બન્નેય ચક્ષુના છિદ્રોમાં જાય છે, એવી લોકોક્તિ છે. અથવા (૩) ડમરુકમણિન્યાય :- જેમ ડમરુ નામનું વાદ્ય જે મદારી વગેરે પાસે હોય છે, તે વગાડવામાં આવે ત્યારે તેની દોરી સાથે બાંધેલો મણિ બન્નેય બાજુ અથડાવા દ્વારા તે ડમરુકાર (ડમરુ ડમરુ અવાજ) ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા (૪) ઘંટાલાલાન્યાય :- જેમ ઘંટ વગાડવામાં આવે ત્યારે ઘંટની મધ્યમાં રહેલ લાલા = ગોળો બન્ને બાજુ અથડાઈને ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી જ રીતે ગ્રંથમાં જ્યાં વચ્ચે રહેલું એક જ પદ પૂર્વમાં રહેલ વાક્ય સાથે પણ સંબંધ કરે અને આગળ રહેલ વાક્ય સાથે પણ સંબંધ થઈને અર્થને જણાવે છે, ત્યારે આ ત્રણમાંથી કોઈ એક ન્યાય લાગે છે.

આ છેલ્લાં ત્રણેય ન્યાયોનો = દૃષ્ટાંતોનો ભાવ એક જ હોવાથી તેનું એક જ ઉદાહરણ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે. તત્રાદાય મિથસ્તેન પ્રહત્યેતિ સ્વરૂપેણ યુદ્ધેડવ્યયીભાવઃ (૩-૧-૨૬) સૂત્રમાં 'મિથઃ' પદ પહેલાં તત્રાદાય એવા પૂર્વ વાક્ય સાથે સંબંધ કરે છે અને પછી તેન પ્રહત્ય એવા આગળના વાક્ય સાથે પણ સંબંધ કરે છે. તે આ પ્રમાણે - તત્ર મિથ આદાય (તેને વિષે પરસ્પર ગ્રહણ કરીને) અને તેન મિથઃ પ્રહત્ય (તેના વડે પરસ્પર પ્રહાર કરીને) એવા સ્વરૂપે કરેલાં યુદ્ધ અર્થમાં અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. જેમ કે, કેશેષુ ચ કેશેષુ મિથ આદાય કૃતં યુદ્ધં કેશાકેશિ યુદ્ધમ્ । ઢણ્ડેષુ ચ ઢણ્ડેષુ મિથઃ પ્રહત્ય કૃતં યુદ્ધં, ઢણ્ડાદણ્ડિ યુદ્ધમ્ । इत्यादि એમ આદિ શબ્દથી 'તુલા - મધ્યન્યાય' વગેરે જાણવા. તેનું ઉદાહરણ "ત્રૈલોક્ય" શ્લોકની વ્યાખ્યાના અવસરે અહિ જ - સ્વો.ન્યા. માં જ - પૂર્વે નિર્દિષ્ટ છે.

इति स्वोपज्ञन्यासे न्यायसंग्रह - भूमिका ।

परमपूज्यपंन्यासप्रवरगुरुदेव-श्रीचन्द्रशेखरविजय-गणिवरशिष्य-

मुनि-रत्नवल्लभविजय विहितं

न्यायसंग्रह - बृहदवृत्तिबृहन्न्यासोपरि

परामर्श -

नाम विवेचनम् ।

नत्वा वीरं गुरोः पादौ विशेषद्योतनाय च ।

परामर्शाभिधा वृत्तिः परामृश्य वितन्यते ॥ १ ॥

પરામર્શ

A. ગુરુપર્વક્રમ :- અહિ પર્વ એટલે ગાંઠ. જેમ શેલડીના સાંઠામાં વચ્ચે વચ્ચે જે ગાંઠ હોય છે, તેના કારણે પૂર્વ પૂર્વ ભાગનો ઉત્તર-ઉત્તર ભાગ સાથે - યાવત્ અંતિમ ભાગ સાથે સંબંધ ટકી રહે છે. તેમ જ્ઞાન બાબતમાં પણ પરંપરા આગળ આગળ ચાલવામાં અર્થાત્ અવિચ્છિન્ન રહેવામાં ગુરુ એ પર્વને સ્થાને છે. આથી સેંકડો વર્ષો સુધી પણ ગુરુરૂપી માધ્યમથી જ્ઞાનનો સંબંધ રહે છે. માટે જ્યાં ગુરુની પરંપરાએ વિવક્ષિત શાસ્ત્રજ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ હોય ત્યાં ગુરુપર્વક્રમરૂપી સંબંધ જાણવો. ગુરુરૂપી જે પર્વ, તેના ક્રમ (=પરંપરા) રૂપ સંબંધ તે ગુરુપર્વક્રમ. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ન્યાયસૂત્રોની પ્રાપ્તિમાં આજ સંબંધ વિવક્ષિત છે.

B. પ્રસ્તુત ન્યાયસૂત્રો :- ચાર વિભાગ(વક્ષસ્કાર)માં વહેંચાયેલાં છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) પ્રથમ વિભાગમાં - ૫૭ ન્યાયસૂત્રો છે. જેનો આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં સાતમાં અધ્યાયના ચોથા-પાદની બૃહદ્વૃત્તિના અંતે નિર્દેશ કરેલો છે. (૨) દ્વિતીય વિભાગમાં - ૬૫ ન્યાયસૂત્રો છે. આનો સંગ્રહ વૃત્તિકાર શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ કરેલો છે. (૩) ત્રીજા વિભાગમાં - ૧૮ ન્યાયસૂત્રો છે. આનો સંગ્રહ પણ વૃત્તિકારે જ કરેલો છે. પણ આ ન્યાયો પૂર્વના બન્નેય વિભાગો જેટલાં વ્યાપક નથી. અર્થાત્ કોઈ કોઈ ઠેકાણે જ ઉપયુક્ત થાય છે. અને તે પ્રાયઃ જ્ઞાપકાદિથી રહિત છે. (૪) ચોથા વિભાગમાં - એક જ ન્યાયસૂત્ર છે, કે જેના વિષયમાં ઘણું કહી શકાય તેમ છે. તેની બૃહદ્વૃત્તિનો વિસ્તારથી અનુવાદ છેલ્લે આપેલો છે. આ પ્રમાણે આ ચાર વિભાગોના ભેગા મળીને કુલ - (૫૭ + ૬૫ + ૧૮ + ૧ =) ૧૪૧ ન્યાયસૂત્રો થાય છે.

इति परामर्शो न्यायसङ्ग्रह - भूमिका ।

ન્યા. મં. :- હવે ન્યાય સંગ્રહ ગ્રંથના ન્યાયસૂત્રો ઉપર ન્યાયાર્થમંજૂષા નામની જે બૃહદ્વૃત્તિ કહેવાને પ્રતિજ્ઞાત છે, સ્વીકૃત છે, તે પ્રસ્તુત કરાય છે.

સ્વં રૂપં શબ્દસ્યાશબ્દસંજ્ઞા ॥ ૧/૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં સર્વત્ર^૧ શબ્દના પોતાનું - સ્વકીય રૂપ જ ગ્રહણ^૨ કરવું. પણ જો તે^૩ શબ્દથી કોઈ સંજ્ઞા કરેલી ન હોય તો.

અહિં સંજ્ઞા શબ્દમાં સમ્ + જ્ઞા ધાતુથી ઉપસર્ગાદાત : (૫-૩-૧૧૦) સૂત્રથી ભાવમાં (ભાવો ધાત્વર્થઃ એવા વચનથી ધાતુના સ્વાર્થમાં) અઙ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. આમ સંજ્ઞાનમિતિ સંજ્ઞા । એવી 'ભાવ' અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ કરવાથી આવા સંજ્ઞાકરણ (= સંજ્ઞાનું કરવું) રૂપ અર્થનો લાભ થાય છે. પછી શબ્દેન સંજ્ઞા^૪ इति શબ્દસંજ્ઞા । ન શબ્દસંજ્ઞા - અશબ્દસંજ્ઞા । એમ સમાસ થયો છે. અર્થાત્ તે શબ્દવડે કોઈ સંજ્ઞા કરેલી ન હોય = સંજ્ઞાનો અભાવ હોય તો. અને જો તે શબ્દવડે કોઈ સંજ્ઞા કરેલી હોય તો તે શબ્દના સ્વરૂપનું ગ્રહણ ન કરવું, પણ સ્વરૂપનો ત્યાગ^૫ કરીને જેટલાં શબ્દોની સંજ્ઞા કરી હોય તે તમામ શબ્દોનું ગ્રહણ કરવું, એમ ભાવાર્થ છે.

(આ રીતે આ ન્યાયના બે અંશો થાય. (૧) સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય એટલે કે સર્વત્ર શબ્દના ગ્રહણવડે શબ્દનું પોતાનું / સ્વકીય રૂપ લેવું, પોતાના સ્વરૂપ તમામ શબ્દો લેવા. (૨) અશબ્દસંજ્ઞા - આ દ્વિતીયાંશવડે પ્રથમાંશ જ નિયંત્રિત = નિયમિત કરાયો છે. એટલેકે પ્રથમાંશથી શબ્દનું રૂપ લેવું એમ સામાન્યથી વિધાન કરેલું છે. પણ જે ઠેકાણે વિવક્ષિત શબ્દથી કોઈ સંજ્ઞા થતી હોય તે ઠેકાણે શબ્દથી શબ્દના સ્વરૂપનું ગ્રહણ ઈષ્ટ નથી. આથી કહ્યું કે, જો તે શબ્દવડે કોઈની સંજ્ઞા અર્થાત્ પારિભાષિક નામ થતું હોય તો તે શબ્દવડે પોતાના સ્વરૂપવાળા શબ્દો ન લેવા, પરંતુ તે સંજ્ઞા જેટલાં શબ્દોની કરેલી હોય તે તમામ શબ્દો લેવા.)

પ્રયોજન :- ગૌણમુખ્યયો : મુખ્યે કાર્યસંપ્રત્યય : (૧/૨૨) વગેરે ન્યાયોનો અપવાદ^૬ આ ન્યાય છે. અર્થાત્ તે ન્યાયોના આવતાં અતિપ્રસંગ - અતિવ્યાતિને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય A છે. જે પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ન્યાયોનો અપવાદ આ ન્યાય થાય છે તે આગળ જણાવાશે.

ઉદાહરણ :- (૧) સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય - અંશનું - સમઃ રૂપઃ : (૫-૧-૭૭). સૂત્રમાં રૂપા શબ્દથી જે મૂળભૂત રૂપાંક્ ધાતુ રૂપ છે અને ચક્ષુ ધાતુનો ચક્ષો વાચિ ક્ષાણ્ રૂપાં (૪-૪-૪) સૂત્રથી જે રૂપા આદેશ થાય છે, તે પ્રમાણે બન્નેય રીતે 'રૂપા' એવું શબ્દનું સ્વરૂપ જ લેવાય, પણ સંજ્ઞા નહિ. કારણ કે 'રૂપા' એવી કોઈ સંજ્ઞા નથી. આમ થવાથી ગાઃ સંખ્યાતિ, સંચષ્ટે વા । એમ બન્ને રીતે વિગ્રહ કરીને બન્નેય 'રૂપા' ધાતુથી સમઃ રૂપઃ (૫-૧-૭૭) સૂત્રથી ડ પ્રત્યય લાગીને ગોસંખ્યઃ । રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જો શબ્દના સ્વરૂપનું ગ્રહણ કરવાનું ન હોય તો ગૌણમુખ્યયોઃ (૧/૨૨) ન્યાયથી

સ્વાભાવિક હોવાના કારણે મુખ્ય એવા ઘ્યાંક્ ગ.ર. રૂપ ઘ્યા ધાતુથી જ ડ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થાય. પણ ચક્ષ્ ધાત્વાદેશરૂપ હોયને ધાતુરૂપ બનેલો હોવાથી ગૌણ એવા ચક્ષ્ ધાતુના આદેશરૂપ ઘ્યા ધાતુથી ડ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ ન થાય. અથવા - જો આ ન્યાયથી શબ્દથી સ્વરૂપ શબ્દો લેવાના ન હોય તો કૃત્રિમાકૃત્રિમયોઃ કૃત્રિમે (૧/૨૩) ન્યાયથી ધાત્વાદેશરૂપ ઘ્યા એ ધાત્વાદેશરૂપ હોવાથી કૃત્રિમ છે. આથી આવા કૃત્રિમ ચક્ષ્ - આદેશરૂપ ઘ્યા ધાતુથી જ ડ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ છે. પણ અકૃત્રિમ = સ્વાભાવિક એવા ઘ્યાંક્ ધાતુથી ડ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ નથી.

(૨) અશબ્દસંજ્ઞા - અંશનું ઉદા. ઉપસર્ગાદ દઃ કિઃ (૫-૩-૮૭) વગેરે સૂત્રોમાં દા શબ્દથી દા સંજ્ઞક ધાતુઓ જ લેવાય. કેમ કે, અવૌ દાધૌ દા (૩-૩-૫) સૂત્રથી 'દા' એવી સંજ્ઞા કરેલી છે. (અર્થાત્ ત્યારે દા સ્વરૂપનું ગ્રહણ ન થાય. કારણ કે દા એવી સંજ્ઞા હોય ત્યારે દા એવા રૂપનું ગ્રહણ કરવાનું આ દ્વિતીય - અંશથી નિષિદ્ધ છે.) આમ જ્યારે દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓનું ગ્રહણ થાય છે, તેથી દા ધાતુની જેમ ધા ધાતુનું પણ ગ્રહણ થશે. એટલે કે જેમ આ + દા ધાતુથી પૂર્વોક્ત સૂત્રથી કિ પ્રત્યય લાગીને આદિ એવું રૂપ થાય છે, તેમ આધિ વગેરે રૂપોમાં આ + ધા ધાતુથી પણ દા રૂપનો અભાવ હોવા છતાંય તે દા સંજ્ઞક હોવાથી પૂર્વોક્ત સૂત્રથી કિ પ્રત્યય સિદ્ધ થયો.

જાપક :- (૧) સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય એ પ્રથમાંશનું જાપક છે, નદીર્થિર્નામ્નિ (૩-૧-૨૭) સૂત્રમાં નદીર્થિઃ : । એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ. અહીં જો એકવચનનો જ પ્રયોગ કરવામાં આવે તો સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય - ન્યાયાંશથી કેવળ સ્વરૂપનું જ અર્થાત્ નદી એવા રૂપનું જ ગ્રહણ થવાની આપત્તિ (પ્રસંગ) આવે. આવો પ્રસંગ ન આવે અને નદી વિશેષનું પણ ગ્રહણ થઈ શકે તે માટે બહુવચન કરેલું છે. આ નદીર્થિઃ એવા બહુવચનપદની અનુવૃત્તિ (સંબંધ) ઉત્તર (આગળના) સૂત્રમાં પણ જાય છે. આથી સંખ્યા સમાહારે (૩-૧-૨૮) એ ઉત્તરવર્તિ સૂત્રથી પજ્ઞાનાં નદીનાં સમાહારઃ પજ્ઞનદમ્ । એમ અહીં કેવળ નદી શબ્દ સાથે જેમ અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે, તેમ દ્વયો યમુનયોઃ સમાહારઃ દ્વિયમુનમ્ । તેમજ ત્રિગજ્ઞમ્, સત્તગોદાવરમ્ । વગેરે પ્રયોગોમાં નદી - વિશેષવાચક યમુના, ગજ્ઞા, ગોદાવરી વગેરે શબ્દો સાથે પણ અવ્યયીભાવ - સમાસની સિદ્ધિ થઈ શકી. અને આ સમાસ થવાથી જ યથાયોગ્ય સંખ્યાયા નદીગોદાવરીભ્યામ્ (૭-૩-૮૧) સૂત્રથી અત્ સમાસાંત તથા ક્લીબે (૨-૪-૮૭) સૂત્રથી સ્વરનો હ્રસ્વાદેશ અને અમવ્યયીભાવસ્યાતોડપજ્ઞમ્યાઃ (૩-૨-૨૨) સૂત્રથી સ્પાદિવિભક્તિનો અમ્ આદેશ પણ સિદ્ધ થયો.

આ પ્રમાણે આ ન્યાય ન હોય તો નદીર્થિર્નામ્નિ (૨-૧-૨૭) સૂત્રમાં નદીર્થિઃ । એવા બહુવચન પ્રયોગને ઠેકાણે આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીની એકવચન પ્રયોગ કરવાની જ શૈલી હોવાથી અને લાઘવ થવાથી એકવચનનો પ્રયોગ જ કરવો જોઈતો હતો. તેમ છતાંય જે બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે, તે આ ન્યાય હોવાથી જ - નદી શબ્દવડે નદી એવા રૂપનું જ ગ્રહણ થશે, પણ યમુના વગેરે નદી વિશેષવાચક શબ્દનું ગ્રહણ નહિ થાય - એવી ઉઠેલી શંકાથી નદી વિશેષવાચક શબ્દોના પણ ગ્રહણ માટે કરેલો બહુવચન - પ્રયોગ સાર્થક થતો

હોયને તે આ ન્યાયાંશને જણાવે છે.

(૨) 'અશબ્દસંજ્ઞા' ન્યાયાંશનું જાપક છે, સ્વરાદુપસર્ગાદિસ્તિ કિત્યધઃ (૪-૪-૯) સૂત્રમાં 'અધઃ' એમ ધા ધાતુનું વર્જન. અર્થાત્ ધા ધાતુનું વર્જન એ આ ન્યાયાંશના અસ્તિત્વનું અને તેની પ્રવૃત્તિનું જાપન કરે છે. જો અહીં સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય એ ન્યાયાંશને લઈને દઃ એવા સૂત્રગત વિધાનથી દા રૂપનું જ ગ્રહણ થતું હોય તો અહીં ધા ધાતુના ગ્રહણનો પ્રસંગ જ નથી, તો તેનો અધઃ એ પ્રમાણે નિષેધ કરવાની પણ શી જરૂર રહે ? પણ હકીકતમાં અહીં 'અશબ્દસંજ્ઞા' એવા વચનથી (ન્યાયાંશથી) દા એવી સંજ્ઞા હોય ત્યાં દા એવી સંજ્ઞાનું ગ્રહણ થવાથી ધા ધાતુની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ છે જ. કારણકે ધા રૂપની પણ દા સંજ્ઞા કરેલી છે. આથી અધઃ એમ ધા નું વર્જન સફળ છે.

અનિત્યતા :- (૧) આ ન્યાયનો પ્રથમાંશ સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય એ અનિત્ય છે. એટલેકે તે ન્યાયાંશની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આથી ઉત્સ્વરાદ્યુજેયજ્ઞત્તત્વાત્રે (૩-૩-૩૬) સૂત્રમાં યુજાદેર્નવા (૩-૪-૧૮) સૂત્રથી જે ચુરાદિ ગણ (*૧૦માં ગણ) ના યુજ્ ધાતુથી ણિચ્ પ્રત્યયના અભાવ પક્ષે અર્થાત્ ણિચ્ પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે યુજ્ એવા રૂપવાળો હોવા છતાંય તેનું ગ્રહણ કરેલું નથી. આથી પૂર્વોક્ત સૂત્રથી ણિચ્ પ્રત્યયના અભાવમાં યુજ્ ધાતુથી આત્મનેપદ થતું નથી.

આ ન્યાયાંશની અનિત્યતાનું જાપક છે, પૂઙ્ ક્લિશિખ્યો નવા (૪-૪-૪૫) સૂત્રમાં કરેલું બહુવચન. કેમકે તે બહુવચન ક્લિશ્ ગ.૪. અને ક્લિશ્ ગ.૯.ના ગ્રહણ માટે કરેલું છે. હવે જો આ પ્રથમ ન્યાયાંશ નિત્ય હોય તો બન્નેય ધાતુઓનું ક્લિશ્ - એવું રૂપ સમાન હોવાથી બહુવચન વિના પણ તેઓનું ગ્રહણ થઈ શકે છે. આથી બહુવચનના પ્રયોગની જરૂર જ નથી. છતાંય જે બહુવચન કરેલું છે, તે આ ન્યાયના પ્રથમાંશની અનિત્યતાનું જાપન કરે છે. અર્થાત્ આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થવામાં એકવચન - પ્રયોગથી જ ક્લિશ્ રૂપવાળા તમામ ધાતુઓનું ગ્રહણ સિદ્ધ થઈ જતું હોવા છતાં પણ જે બહુવચન કરેલું છે, તે આ ન્યાયની અનિત્યતા - અપ્રવૃત્તિવડે જ સંગત થતું હોયને આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે.

(૨) અશબ્દસંજ્ઞા - આ ન્યાયનો દ્વિતાયાંશ પણ અનિત્ય છે. તેથી જ પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) સૂત્રમાં પૂર્વના દક્ષાઢઃ (૫-૧-૭૮) સૂત્રથી આવતી 'દઃ' એ પ્રમાણે અનુવૃત્તિથી માત્ર દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુનું જ નહિ પણ દા રૂપવાળા એવા દાંવ્ક્ (ગ.૨.) અને દૈવ્ (દૈ ગ.૧.) એ બે ધાતુઓનું પણ ગ્રહણ સિદ્ધ થયું.

દ્વિતાયાંશની અનિત્યતાનું જાપક - પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) સૂત્રમાં - 'દઃ' એ પ્રમાણે અનુવર્તતાં પદથી દા રૂપનું જ^૦ અહિ ગ્રહણ કરવું - એવું (ટીકાગત) કથન જ આ ન્યાયના દ્વિતાયાંશની અનિત્યતાનું જાપક છે. અર્થાત્ આ દ્વિતાયાંશની અનિત્યતા વિના દા - એવી

* સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં જો કે ક - અનુબંધવાળા અદાદિ - બીજા ગણમાં જ હ્રાદિ ગણનો અંતર્ભાવ કરેલો હોવાથી ચુરાદિ એ નવમો ગણ થાય છે. તો પણ હાલમાં સંસ્કૃત પાઠ્ય પુસ્તકોમાં તેને જુદો કહેવાથી વ્યવહારમાં જુદાં ગણ તરીકે જ હ્રાદિ ધાતુની ગણના થાય છે. આ અપેક્ષાએ અમે ચુરાદિ ને ૧૦ મો ગણ કહેલો છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સમજી લેવું.

સંજ્ઞા હોવા છતાં સર્વ દા રૂપવાળા ધાતુઓના ગ્રહણનું વિધાન અઘટમાન - અસંગત બનતું હોયને તે વિધાન આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જ્ઞાપન કરે છે. (૧/૧) ●

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. આ ન્યાયોને વિષે વ્યાકરણ જ અધિકૃત છે = વિષયભૂત છે. માટે 'વ્યાકરણસૂત્રે સર્વત્ર' આ બે પદો સર્વ ન્યાયોની ટીકામાં અનુક્ત હોય તો પણ પ્રત્યેક ન્યાયવૃત્તિમાં ગ્રહણ કરવા.

૨. ટીકામાં ગ્રાહ્ય પદ ઉમેરેલું છે. સૂત્રો પ્રાય : અધ્યાહાર સહિત જ હોય છે. આથી આ ન્યાયસૂત્રમાં ગ્રાહ્ય પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે આગળના ન્યાયોમાં પણ યથાયોગ્ય અધ્યાહાર - પદનું ગ્રહણ કરવું.

૩. યદિ તેન - એ પ્રમાણે ટીકામાં કહેલું છે. તેથી એવું સૂચન કરેલું છે કે, 'અશબ્દસંજ્ઞા' એવા ન્યાયાંશમાં પણ તદઃ સેઃ સ્વરે પાદાર્થ (૧-૩-૪૫) એ વ્યાકરણસૂત્રની જેમ 'યદિ' પદ શેષ છે. (આથી સમગ્ર ન્યાયસૂત્ર આવું થશે - વ્યાકરણસૂત્રે સર્વત્ર સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય ગ્રાહ્યં, યદિ અશબ્દસંજ્ઞા । આ રીતે અન્યત્ર પણ વિચારવું.)

૪. શબ્દેન સંજ્ઞા - એ પ્રમાણે અહિં 'ભાવ' અર્થમાં સંજ્ઞા શબ્દ નિષ્પાદિત છે. (સંજ્ઞાનં ઇતિ સંજ્ઞા.) જ્યારે પ્રાચીન ટીકામાં અશબ્દસંજ્ઞા એવા પદની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી છે કે, જો તે શબ્દ સંજ્ઞારૂપ હોય તો શબ્દના રૂપનું ગ્રહણ ન થાય. સંજ્ઞા શબ્દની સંજ્ઞાયતેડનેનેતિ સમ્ + જ્ઞા + અઙ્ = સંજ્ઞા । એ પ્રમાણે કરણ અર્થમાં નિષ્પત્તિ કરેલી હોવાથી શબ્દ પદ અને સંજ્ઞા પદ એ બે વચ્ચે વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ થાય છે. અર્થાત્ શબ્દ પદ વિશેષ્ય બનશે અને સંજ્ઞા પદ વિશેષણ બનશે. આથી 'સંજ્ઞારૂપ શબ્દ' એવો અર્થ થવાથી કર્મધારય સમાસનો સંભવ છે. આમ સંજ્ઞા ચાસૌ શબ્દશ્ચેતિ સંજ્ઞાશબ્દઃ । એવા સમાસનો સંભવ હોયને સંજ્ઞા પદ એ વિશેષણરૂપ છે. આથી તેનો નીલોત્પલમ્ - સમાસમાં જેમ વિશેષણભૂત નીલ પદનો પૂર્વમાં નિષાત થાય છે - તેની જેમ - પૂર્વનિષાત થવાનો પ્રસંગ આવે. અને આમ થાય તો સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય અસંજ્ઞાશબ્દઃ । એવો ઉલટો સૂત્રપાઠ પ્રાપ્ત થાય. આથી અશબ્દસંજ્ઞા એવા યથાસ્થિત સૂત્રપાઠનું સમર્થન કરવા માટે સંજ્ઞાનમિત્તિ સંજ્ઞા એ પ્રમાણે સંજ્ઞા શબ્દની ભાવ અર્થમાં જ વ્યુત્પત્તિનું ઉદ્ભાવન કરીને તે સંજ્ઞા શબ્દ સાથે શબ્દ એવા નામનો શબ્દેન સંજ્ઞા શબ્દસંજ્ઞા એમ 'તૃતીયાતત્પુરુષ' સમાસરૂપે જ વ્યાખ્યા કરેલી છે.

૫. રૂપમનાદૃત્ય - અર્થાત્ તે રૂપ (તત્સ્વરૂપ) હોય કે ન હોય, તેનો કોઈ આગ્રહ નથી, પણ સંજ્ઞા કરી હોય તો જે જે શબ્દની સંજ્ઞા કરી હોય તે જ શબ્દો લેવા, એમ કહેવાનો ભાવ છે.

૬. ગૌણમુખ્યયોરિત્યાદિ ન્યાયાનામપવાદોડયં ન્યાયઃ । આ વાક્યથી પ્રકૃતન્યાયનું પ્રયોજન (ફળ, સાધ્ય) બતાવ્યું છે. અર્થાત્ ગૌણમુખ્યયોઃ વગેરે ન્યાયોનો બાધ કરવા માટે આ ન્યાય છે. આ પ્રમાણે આગળના ન્યાયોમાં પણ આવા વાક્યો દ્વારા 'પ્રયોજન' કહેલું જાણવું.

૭. શંકા :- પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં ચ થી અનુકૃષ્ટ 'દા' શબ્દથી જે દા એવા રૂપનું ગ્રહણ થાય છે, તેમાં 'દા એવા રૂપના સાહચર્યને' હેતુ કહેલો છે. તે આ રીતે - જ્ઞા એવા રૂપના સાહચર્યથી દા એવું રૂપ જ અહિં લેવું, પણ દા સંજ્ઞા ન લેવી. આથી આ ન્યાયની અનિત્યતા માનવાની

● (૧/૧) એટલે પ્રથમ વક્ષસ્કારનો = વિભાગનો પ્રથમ ન્યાય. આગળ પણ આ પ્રમાણે સંકેત સમજી લેવો.

જરૂર નથી. આ ન્યાય અનિત્ય હોય તો પણ જ્ઞા રૂપના સાહચર્યથી દા એવા રૂપનું જ ગ્રહણ સંભવે છે. માટે આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી દા સંજ્ઞાને બદલે દા રૂપનું ગ્રહણ કર્યું, એમ કહેવું ઉચિત નથી.

સમાધાન :- એવું નથી, જો અશબ્દસંજ્ઞા એવો અંશ અનિત્ય ન હોત, નિત્ય જ હોત તો સાહચર્યથી શું સરે? અર્થાત્ કંઈ ન સરે. માટે જ ગાપસ્થાસાદામાહાક: (૪-૩-૯૬) સૂત્રમાં ગા, પા, વગેરે રૂપોનું સાહચર્ય હોવા છતાં ય 'દા' એમ સંજ્ઞાનું જ ગ્રહણ કરાય છે, દા એવા રૂપનું નહીં. પરંતુ અહીં પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) સૂત્રમાં 'અશબ્દસંજ્ઞા' એ ન્યાયાંશ અનિત્ય હોવાથી તેની દુર્બળતાને વિચારીને સૂરિજીએ જ્ઞા રૂપના સાહચર્યથી દા રૂપના ગ્રહણ રૂપ સ્વ - ઈષ્ટ કાર્યને પરાણે (બળાત્કારે) સ્થાપિત (સિદ્ધ) કરેલું જણાય છે. આથી જેમ, પર્વતોડયં વહ્નિમાન્ ધૂમાન્ - આ પર્વત વહ્નિવાળો = અગ્નિવાળો છે. કારણ કે તે ધૂમવાળો B છે. એવા અનુમાન - પ્રયોગમાં વહ્નિ વિના ધૂમ રહી શકતો ન હોવાથી (વહ્નિને અવિનાભાવી = વ્યાપ્ય હોવાથી) ધૂમનું દર્શન જેમ પર્વત પાછળ રહેલાં વહ્નિને જણાવે છે, તેમ આ ન્યાયની અનિત્યતા વિના 'પ્રાજ્ઞશ્ચ' (૫-૧-૭૯) સૂત્રની ટીકામાં દા રૂપના ગ્રહણની ઉક્તિ સંભવિત ન હોવાથી તે દા રૂપના ગ્રહણની ઉક્તિ આ ન્યાયાંશની અનિત્યતાને જણાવે છે.

(કહેવાનો આશય એ છે કે, જો આ 'અશબ્દસંજ્ઞા' ન્યાયાંશની બળવત્તા હોત તો સાહચર્ય પણ કશું કરી શકે નહિ. આથી પહેલાં આ ન્યાયની અનિત્યતા માનવી જોઈએ. આમ આ ન્યાયને અનિત્ય માનવા દ્વારા તેની નિર્બળતા થવાથી જ સાહચર્યનાં બળનું ઉદ્ભાવન કરવા દ્વારા આચાર્ય ભગવંત પોતાને ઈષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ કરી શક્યા. આમ જ્ઞા રૂપના સાહચર્યથી દા એવા રૂપનાં ગ્રહણનું વિધાન પણ આ ન્યાયને અનિત્ય સ્વીકારવા દ્વારા જ સાર્થક થઈ શકતું હોયને તે આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાવે છે, એમ સ્વોપજન ન્યાસકારનો આશય છે.) (૧/૧)

પરામર્શ

A. કેટલાંક વિદ્વાનો આ ન્યાયનું અને તેને પ્રથમરૂપે મુકવાનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે બતાવે છે. શબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણશાસ્ત્ર) માં શબ્દોવડે જ તમામ વ્યવહાર થવાથી અર્થાત્ શબ્દોનો જ પ્રધાનતયા વ્યવહાર થવાથી, આવા અર્થનો નિર્ણય કરાવતાં ન્યાયનું જ પહેલાં નિરૂપણ કરવું ઉચિત હોયને સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય ૦ ન્યાય પહેલાં કહેવાય છે. આ ન્યાયનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે. સામાન્યતઃ શબ્દોવડે અર્થનો જ બોધ કરાવાય છે. એટલેકે તે તે અર્થનો બોધ (પ્રતીતિ) કરાવવા માટે જ તે તે અર્થવાચક શબ્દોનો પ્રયોગ કરાય છે. આવી સ્થિતિમાં "શબ્દ અંગેના વ્યાકરણશાસ્ત્રવડે કહેલાં કાર્યોનો (શબ્દોવડે શબ્દાર્થ લેવામાં) શબ્દના અર્થને વિષે બાધ થવાથી વ્યાકરણ - શાસ્ત્રમાં શબ્દના ગ્રહણથી તે તે શબ્દનો જ - તે શબ્દના સ્વરૂપનો જ બોધ થાય છે," એ પ્રમાણે આ પ્રથમ ન્યાયવડે નિશ્ચય કરાય છે.

કહેવાનો ભાવ એ છે કે, શબ્દાનુશાસનમાં શબ્દો અંગે (શબ્દ નિર્દેશપૂર્વક) કહેલાં કાર્યો શબ્દમાં જ થવા ઘટે છે, તે શબ્દના અર્થમાં નહિ. દા. ત. શુનઃ । એવા રૂપમાં શ્વ્ શબ્દના સ્વરૂપમાં વ્યાકરણ - સૂત્રથી વ કારનો દ્વિતીયા બહુવચન વગેરે સ્વરાદિ સ્પાદિવિભક્તિ - પ્રત્યય પર છતાં ડ આદેશ થાય છે. આ કાર્ય શબ્દમાં જ થાય છે. આથી શ્વ્ + અસ્ = શુનઃ । રૂપ થાય છે. પણ વ આદેશરૂપ કાર્ય અર્થમાં ન જ સંભવે. કારણ કે શ્વ્ શબ્દનો અર્થ જે કૂતરો, તેમાં વ કાર જ ક્યાં છે

કે જેનો ડ આદેશ કરાય ? માટે શબ્દના અર્થમાં કાર્યનો બાધ હોવાથી વ્યા.શા.માં સર્વત્ર શબ્દવડે શબ્દના સ્વરૂપનું જ ગ્રહણ કરવું. આ રીતે તે તે શબ્દના ગ્રહણવડે તે તે શબ્દના અર્થનું, પર્યાયવાચક - શબ્દોનું, તદ્વિશેષવાચક શબ્દોનું અને તે શબ્દનાં સ્વરૂપનું પણ ગ્રહણ યથાયોગ્ય પ્રાપ્ત હોતે છતે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં શબ્દના ગ્રહણવડે તે શબ્દના વર્ણાદિ - આત્મકસ્વરૂપનું જ ગ્રહણ કરવું, પરંતુ તે શબ્દના અર્થ વગેરેનું ગ્રહણ ન કરવું - એ પ્રમાણે નિયમ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

B. આ પ્રમાણે ધૂમના દર્શનથી વહ્નિ = અગ્નિનું જ્ઞાન = અનુમાન થાય છે, એમ કહેવા દ્વારા સ્વો. ન્યા. માં એ સૂચવેલું છે કે, જેમ ધૂમ = ધૂમાડો અને અગ્નિ વચ્ચે “જ્યાં જ્યાં ધૂમ, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ” એ પ્રમાણે અન્વય વ્યાપ્તિ (નિયમ) હોય છે અને “જ્યાં જ્યાં અગ્નિ નહીં ત્યાં ત્યાં ધૂમ પણ નહીં” એમ વ્યતિરેક = ઉલટી વ્યાપ્તિ (નિયમ) પણ હોય છે, તેમ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પણ તે તે જ્ઞાપક અને તે તે ન્યાય વચ્ચે પણ આવી બન્નેય પ્રકારની વ્યાપ્તિ હોય છે. આથી જ્ઞાપક દ્વારા તે તે ન્યાયોનું જ્ઞાન (અનુમાન) થાય છે.

કહેવાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. ન્યાયદર્શનનો નિયમ છે કે, ‘જ્યાં જ્યાં હેતુ હોય ત્યાં ત્યાં સાધ્ય’ હોય. હેતુ એટલે નિશ્ચિતપણે સાધ્યને છોડી ન રહેલ હોયને સાધ્યનું જ્ઞાન = અનુમાન કરાવનાર વસ્તુ. પ્રસ્તુત ઉદા.માં ‘ધૂમ’ એ હેતુ છે. અને સાધ્ય = એટલે ‘હેતુ હોય ત્યાં જે અવશ્ય હોય જ’ અને આથી હેતુ વડે જેનું જ્ઞાન = અનુમાન થાય તે વિષયને સાધ્ય કહેવાય. પ્રસ્તુત ઉદા.માં ‘અગ્નિ’ એ સાધ્ય છે. તથા જેમાં સાધ્યની સિદ્ધિ અર્થાત્ નિશ્ચય / જ્ઞાન કરવાનું હોય તેને પણ કહેવાય. અહીં પર્વત એ પણ છે. કેમકે તેમાં અગ્નિનો નિશ્ચય કરવાનો છે. હવે જ્યાં જ્યાં ધૂમ = ધૂમાડો (હેતુ) ત્યાં ત્યાં અગ્નિ (સાધ્ય), એવી વ્યાપ્તિ (નિયમ) છે. એનું કારણ એ છે કે ધૂમ એ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે અગ્નિ વિના ધૂમનું હોવું, રહેવું સંભવિત નથી. અગ્નિના કારણે - અગ્નિના બળથી જ ધૂમનું અસ્તિત્વ સંભવે છે - ઘટે છે. માટે પર્વત વગેરે ઉપર જો કે અગ્નિ પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી, તો પણ જો ધૂમાડો પર્વત પાછળથી નીકળતો દેખાય છે, તો ચોક્કસ પર્વત પાછળ અગ્નિ રહેલો છે, એમ અનુમાન કરી શકાય છે. કારણકે પ્રત્યક્ષમાં જે ધૂમાડો દેખાય છે, તે અગ્નિ વિના અઘટમાન / અસંગત બની જતો હોયને અગ્નિનું અનુમાન કરાવે છે. આમ ધૂમાડો એ અગ્નિનું જ્ઞાન કરાવનાર (જ્ઞાપક) હેતુ છે. * અને અગ્નિ એ પૂર્વોક્ત રીતે (ધૂમથી) થતાં જ્ઞાનમાં જણાતો હોવાથી સાધ્ય છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે, હેતુ બે પ્રકારના છે. (૧) કારક હેતુ અને (૨) જ્ઞાપક હેતુ. કોઈપણ કાર્યની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરાય છે ત્યારે કારક હેતુ કામ લાગે છે. અને જ્યારે અપ્રત્યક્ષ વસ્તુની જ્ઞાપ્તિની = જ્ઞાન કરાવવાની બાબત હોય ત્યારે જ્ઞાપક હેતુ ઉપયોગી બને છે. ટુંકમાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરે તે કારક હેતુ કહેવાય. જેમકે ઘડા પ્રત્યે માટી, કુંભાર વગેરે. અને ઉત્પન્ન - અપ્રત્યક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવે; એવી વસ્તુના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે તે જ્ઞાપક - હેતુ કહેવાય. જેમકે પર્વતાદિ પાછળ રહેલ અપ્રત્યક્ષ અગ્નિનું જ્ઞાન કરાવનાર પર્વતમાંથી નીકળતો ધૂમાડો એ જ્ઞાપક હેતુ છે. કેમકે એવા ધૂમાડાનું દર્શન થવાથી જોનાર માણસને પર્વત પાછળ રહેલ અપ્રત્યક્ષ અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે.

આ વાતને જરા વિસ્તારથી જોઈએ.

“જ્યાં અન્ય તમામ કારણો સાથે અમુક કારણ હોય ત્યાં અવશ્ય કાર્ય થાય” એવો નિયમ

* આ પ્રાચીન નૈયાયિકોના અભિપ્રાયથી જણાવેલું છે. નવીન નૈયાયિકોના મતે તો ધૂમથી - હેતુથી નહીં, પણ ધૂમનાં - હેતુનાં જ્ઞાનથી અનુમાન (જ્ઞાન) થાય છે. પણ તે વાત અહીં બિન ઉપયોગી હોવાથી જણાવી નથી.

છે. બીજા બધાંય કારણો હોવા છતાંય અમુક એકાદ કારણ ન હોવા પર પણ જો કાર્ય થઈ જતું હોય તો તે એકાદ વસ્તુ કારણ જ ન કહેવાય. કારણ તો તે જ કહેવાય કે જેના વિના કાર્ય ન જ થાય - જેના વિના કાર્ય વિલંબાય - તે ખરું કારણ કહેવાય. ગર્દભ ન હોય તો પણ ઘડો બની જાય છે - એટલે ઘડા પ્રત્યે ગર્દભને કારણ ન કહેવાય. પણ કુંભાર કે માટી ન હોય તો ક્યારેય ઘડો બનતો નથી, માટે ઘડારૂપી કાર્ય પ્રત્યે કુંભાર કે માટી ખરા કારણ કહેવાય. તે જ પ્રમાણે લાકડા વગેરે બળતણ - ઈંધણમાં અગ્નિ હોય તો જ ધૂમાડો થાય છે - અને અગ્નિ ન હોય તો કદાપિ ધૂમાડો થતો નથી, માટે અગ્નિ એ ધૂમનું કારણ ગણાય.

આ ઉપરોક્ત હકીકતથી એમ નક્કી થાય છે કે, જ્યારે વસ્તુની ઉત્પત્તિનો અથવા તો કાર્યકારણભાવનો વિચાર કરાય ત્યારે “જ્યાં જ્યાં (અન્ય તમામ કારણો સહિત) અમુક કારણ હોય ત્યાં ત્યાં કાર્ય હોય” અને “જ્યાં જ્યાં તેવા કારણનો અભાવ ત્યાં ત્યાં કાર્યનો અભાવ હોય” એ પ્રમાણે નિયમ બને છે. અગ્નિ એ ધૂમાડાનું કારણ છે. ધૂમાડો એ અગ્નિનું કાર્ય છે. માટે અહીં આ પ્રમાણે નિયમ થાય કે જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય અને જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ન હોય - અગ્નિનો અભાવ હોય, ત્યાં ત્યાં ધૂમ ન હોય - ધૂમનો અભાવ હોય.

પણ જ્યારે વસ્તુની ઉત્પત્તિનો વિષય ન હોય પણ (અપ્રત્યક્ષ) વસ્તુની જ્ઞાપ્તિનો = જ્ઞાન કરવાનો અથવા કરાવવાનો વિષય હોય ત્યારે પૂર્વોક્ત નિયમ સાક્ષાત્ ઉપયોગી થતો નથી, પણ હેતુ અને સાધ્ય વચ્ચે વ્યાપ્ત - વ્યાપક ભાવ અર્થાત્ વ્યાપ્તિરૂપી નિયમ જ આવશ્યક બની જાય છે. પૂર્વે કાર્ય - કારણભાવરૂપ સંબંધનો વિચાર કરતાં હતાં ત્યારે હેતુ (કારણ) તરીકે અગ્નિ આવતો હતો. અને કાર્ય = સાધ્ય તરીકે ધૂમ આવતો હતો. પણ હવે જ્યારે જ્ઞાપ્તિ (= અનુમાન જ્ઞાન *) કરવાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે હેતુ (વ્યાપ્ત) તરીકે ધૂમાડો - ધૂમ આવશે અગ્નિ નહીં અને સાધ્ય (વ્યાપક) તરીકે અગ્નિ આવશે, ધૂમ નહીં. આ પ્રમાણે ધૂમરૂપી કાર્ય કરનાર હોવાથી અગ્નિને કારકહેતુ કહેવાય છે. અને અગ્નિનું જ્ઞાન કરાવનાર હોવાથી ધૂમને જ્ઞાપકહેતુ કહેવાય છે.

“કારણ વિના કાર્ય ન થાય” આવો જગતનો નિયમ હોવાથી જ, ધૂમ વગેરે કાર્યના દર્શનથી અગ્નિ વગેરે કારણનું અનુમાન કરવા માણસ પ્રેરાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં ધૂમાદિ કાર્યો જો અગ્નિ વગેરે કારણો વિના પણ સંભવતા હોય તો ‘કારણ વિના કાર્ય ન થાય’ એ જગતનો સર્વસંમત નિયમ ખોટો પડી જાય. વળી અગ્નિ અને ધૂમ વચ્ચે કાર્ય - કારણભાવ પણ નિશ્ચિત છે. માટે આવા નિયમના બળથી કાર્ય - ધૂમાદિના દર્શનથી કારણ અગ્નિ વગેરેનું અનુમાન - જ્ઞાન થઈ શકે છે. જો પર્વત પાછળ અગ્નિરૂપ કારણ હોય તો જ - અગ્નિ વિના પેદા નહીં થઈ શકતો દેખાતો એવો - ધૂમ હોવો ઘટે છે - તે વિના ઘટતો નથી. આ પ્રમાણે અગ્નિ વિના અઘટમાન - અસંગત બની જતો પ્રત્યક્ષ દેખાતો એવો ધૂમાડો એ અપ્રત્યક્ષ એવા પણ અગ્નિનું જ્ઞાન કરાવી આપે છે. માટે ધૂમને જ્ઞાપક હેતુ કહેવાય છે. અહીં ધ્યાનમાં રાખવું કે અગ્નિ - વગેરે સાધ્યનું જ્ઞાન ધૂમ વગેરે હેતુથી થાય છે. પણ ધૂમાદિ હેતુનું જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષાદિ કોઈ પ્રમાણથી પહેલેથી નિશ્ચિતપણે થયેલું જ હોય છે. આથી અહીં આવો નિયમ થશે - જ્યાં જ્યાં ધૂમાદિ હેતુ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ વગેરે સાધ્ય હોય. આને અન્વય (હકારાત્મક) વ્યાપ્તિ કહેવાય છે. અને બીજો નિયમ - જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ન હોય, ત્યાં ત્યાં ધૂમ પણ ન જ હોય.

* અનુમાનથી થતાં જ્ઞાનને નૈયાયિકો ‘અનુમિતિ’ કહે છે. પણ વ્યવહારમાં અનુમિતિને જ ‘અનુમાન’ એમ પણ કહેવાતું હોય છે, માટે અહીં પણ સરળતા માટે અનુમિતિને બદલે ‘અનુમાન’ એમ કહેલું છે.

આને વ્યતિરેક (ઉલટી - નકારાત્મક - નિષેધાત્મક) વ્યાપ્તિ કહેવાય છે.

આવી બન્નેય વ્યાપ્તિવાળો જે હેતુ હોય તે સબળ અને સાચો હેતુ હોય. સાચા હેતુથી જ સાચુ અનુમાન થઈ શકે. તો પણ આવી બન્નેય વ્યાપ્તિ (નિયમ) માંથી કોઈપણ એક વ્યાપ્તિનું - નિયમનું જ્ઞાન હોય તો પણ અનુમાન થઈ શકે. દા. ત. પર્વતાદિ ઉપર ધૂમ દેખાવાથી “જ્યાંર ધૂમ ત્યાંર અગ્નિ” એવા અન્વય નિયમ (વ્યાપ્તિ) નું સ્મરણ થતાં અથવા “જ્યાંર અગ્નિ ન હોય ત્યાંર ધૂમ ન હોય” એવા વ્યતિરેક - ઉલટાં નિયમ (વ્યાપ્તિ) નું સ્મરણ થવાથી ‘પર્વત અગ્નિવાળો છે’ એવો નિશ્ચય (આનુમાનિક જ્ઞાન) થાય છે. (આવા અનુમાનના ૧. સાધ્યનિર્દેશ, ૨. હેતુ વાક્ય, ૩. દેષાંતવાક્ય, ૪. ઉપનય અને ૫. નિગમન એમ પાંચ અવયવવાળા વાક્યો ન્યાય દર્શનવાળાઓ માને છે. જૈનમતે સર્વ ઠેકાણે અનુમાન કરવામાં તે આવશ્યક નથી. વિસ્તાર ભયથી આપેલાં નથી.) આ જ્ઞાન પ્રમાણભૂત હોય છે. આ વાત જૈનોને પણ માન્ય છે. ‘પ્રમાણનયતત્વાલોક’ નામના જૈન ન્યાયવિષયક ગ્રંથમાં તેના રચયિતા આચાર્યદિવશ્રી *વાદિદેવસૂરિજીએ* આવા મતલબનું જ સૂત્ર કરેલું છે - નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્ત્યેકલક્ષણો હેતુઃ ॥ સૂ. ૩ - ૧૧ ॥ હેતુપ્રયોગસ્તથોપપત્યન્યથોપપત્તિભ્યાં દ્વિપ્રકારઃ ॥ ૩ - ૨૧ ॥ સત્યેવ સાધ્યે હેતોરુપપત્તિસ્તિથોપપત્તિઃ, અસતિ સાધ્યે હેતોરનુપપત્તિરેવાન્યથોપપત્તિઃ ॥ ૩ - ૩૦ ॥ યથા કૃશાનુમાનયં પાકપ્રદેશઃ સત્યેવ કૃશાનુમત્ત્વે ધૂમવત્ત્વસ્યોપપત્તિઃ, અસત્યનુપપત્તેર્વા ॥ ૩ - ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ :- જૈનમતે (જ્ઞાપક) હેતુનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. અન્યથા એટલે સાધ્ય વિના જેની અનુપપત્તિ જ - અઘટમાનતા - અસિદ્ધિ જ હોય તે હેતુ કહેવાય. અર્થાત્ સાધ્ય વિના જે હેતુ અલ્પસ્થાનમાં પણ નિશ્ચિતપણે ન રહ્યો હોય તે સાચો હેતુ કહેવાય. બીજી રીતે કહીએ તો - જેનું સાધ્ય સાથે જ રહેવું હોવાને લીધે સાધ્ય વિના ન રહેવું નિશ્ચિત હોય તે સાચો હેતુ કહેવાય. ધૂમ એ અગ્નિરૂપ સાધ્યની સાથે જ રહેતો હોવાથી સાધ્ય - અગ્નિ વિના ક્યાંય પણ ધૂમનું ન રહેવું નિશ્ચિત હોવાથી પર્વતો વહ્નિમાન, ધૂમાત્ । એવા અનુમાનમાં ધૂમ રૂપી હેતુ સાચો હેતુ છે. એનાથી થતું પર્વત પાછળ રહેલાં અપ્રત્યક્ષ અગ્નિનું જ્ઞાન પણ સાચુ જ હોય છે. (૩ - ૧૧)

હેતુનો પ્રયોગ (૧) તથોપપત્તિ અને (૨) અન્યથોપપત્તિ - એવા ભેદથી બે પ્રકારે થાય છે. (૩ - ૨૮)

તેમાં સાધ્ય હોતે છતે જ હેતુની ઉપપત્તિ - સંગતિ - ઘટમાનતા હોવી તે તથોપપત્તિ. જેમકે રસોડું (પાક સ્થાન) - પર્વતાદિમાં જેનું જ્ઞાન કરવાનું છે, તે અગ્નિ વગેરે સાધ્ય હોય તો જ ધૂમાદિ હેતુની ઉપપત્તિ - સંગતિ થાય છે, ધૂમાદિ હેતુ પર્વતાદિ ઉપર હોવો ઘટે છે. આમ ધૂમાદિ હેતુનું પર્વતાદિ ઉપર જે દર્શન થાય છે તે પર્વતાદિ ઉપર અગ્નિ હોય તો જ ઘટે છે. આથી ત્યાં અગ્નિ હોવો જ જોઈએ એમ અનુમાન - જ્ઞાન થશે. ટુંકમાં અગ્નિના હોવાથી જ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં ધૂમનું હોવું ઘટે છે, એમ કહેવાથી - ધૂમ છે માટે અગ્નિ હોવો જ જોઈએ - એમ તથોપપત્તિનો અર્થ થાય. અને આ રીતે “જ્યાં જ્યાં ધૂમ (હેતુ) હોય, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ (સાધ્ય) હોય” એવી પૂર્વોક્ત નૈયાયિકાદિવડે કહેલ અન્વય વ્યાપ્તિનો અર્થ જ આવી જાય છે. આથી તથોપપત્તિ એટલે અન્વય વ્યાપ્તિ.

તથા અન્યથા = એટલે સાધ્ય ન હોય તો હેતુની અનુપપત્તિ - અસંગતિ - અઘટમાનતા હોવી તે અન્યથા અનુપપત્તિ. જેમકે, અગ્નિ ન હોય તો ધૂમવત્ત્વ (= ધૂમવાળાપણું = ધૂમ) ની અનુપપત્તિ = અસિદ્ધિ જ થઈ જાય. અહીં અગ્નિ વગેરે સાધ્ય ન હોય તો ધૂમ વગેરે હેતુનું હોવું ન ઘટે અર્થાત્

ધૂમાદિ ન જ હોય, એમ કહેવા દ્વારા પૂર્વે કહેલ - “જ્યાં અગ્નિ વગેરે સાધ્યનો અભાવ, ત્યાં ત્યાં ધૂમ વગેરે હેતુનો અભાવ જ હોય,” એવી પૂર્વોક્ત વ્યતિરેક = નિષેધાત્મક વ્યાપ્તિનો જ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી જે જૈનમતે અન્યથાનુપપત્તિ છે, એને જ બીજાઓ વ્યતિરેક - વ્યાપ્તિ કહે છે. (સૂ. ૩ - ૩૦/૩૧)

અનયોરન્યતરપ્રયોગેણૈવ સાધ્યપ્રતિપત્તૌ દ્વિતીયપ્રયોગસ્યૈકત્રાનુપયોગઃ ॥ ૩ - ૩૨ ॥ પૂર્વોક્ત તથોપપત્તિ (અન્વય વ્યાપ્તિ) રૂપ અને અન્યથાનુપપત્તિ (નિષેધાત્મક - વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ) રૂપ બે હેતુપ્રયોગમાંથી કોઈપણ એક પ્રકારના હેતુપ્રયોગથી જ સાધ્યની પ્રતિપત્તિ = નિશ્ચય = અનુમાનજ્ઞાન થઈ જતું હોવાથી બીજો (અર્થાત્ બન્ને ય) હેતુપ્રયોગ કરવાની જરૂર નથી. કોઈ પણ એક જ હેતુપ્રયોગથી સાધ્યની સિદ્ધિ અર્થાત્ નિશ્ચય થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જૈનમતે અન્વય - વ્યતિરેક સ્વરૂપ (તથોપપત્તિ - અન્યથાનુપપત્તિરૂપ) બે હેતુપ્રયોગમાંથી કોઈ એક જ હેતુપ્રયોગથી (વ્યાપ્તિ સ્મરણથી) સાધ્યનું અનુમાન - જ્ઞાન (અનુમિતિ) થઈ શકે છે.

હવે - ઉપયોગી હોવાથી પ્રાસંગિક કારકહેતુ અને જ્ઞાપકહેતુની વિચારણા કરીને - મૂળ વાત પર આવીએ. પ્રસ્તુતમાં અગ્નિ વગેરે રૂપ કારક - હેતુની ખાસ ઉપયોગિતા નથી, પણ ધૂમાદિરૂપ જ્ઞાપક - હેતુ આવશ્યક - ઉપયોગી છે. જેમ ધૂમાદિ હેતુ એ વહ્નિ વગેરે સાધ્યને અવિનાભાવી = વ્યાપ્ત હોવાથી અર્થાત્ સાધ્યને છોડીને નહીં રહેવાથી ધૂમાદિના દર્શનથી ધૂમાદિને વ્યાપક અગ્નિનું અનુમાન - જ્ઞાન થાય છે, તેમ આ ગ્રંથમાં આપેલાં જ્ઞાપકો પણ તે તે ન્યાયસૂત્રને અવિનાભાવી - વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ તે તે જ્ઞાપકોની ન્યાય હોતે છતે જ ઉપપત્તિ થતી હોવાથી - ન્યાય ન હોય તો તે તે જ્ઞાપકોની ઉપપત્તિ - સંગતતાનો અસંભવ હોવાથી, તે તે જ્ઞાપકો તે તે ન્યાયને જણાવે છે.

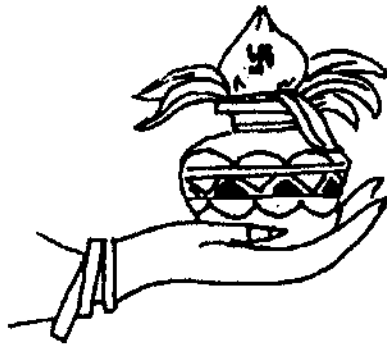
પ્રસ્તુતમાં સૂત્રનિર્દિષ્ટ જ્ઞાપક એ (જ્ઞાપક) હેતુના સ્થાને છે, અને ન્યાય એ સાધ્યના સ્થાને છે. એટલે કે તે તે જ્ઞાપકો અને તે તે ન્યાયો વચ્ચે વ્યાપ્તિ = અવિનાભાવ હોય છે. એટલેકે જેમ ધૂમ વડે વહ્નિનું જ્ઞાન થાય છે તેમ તે તે જ્ઞાપક વડે તે તે ન્યાયનું જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ જે ન્યાયનું જે જ્ઞાપક હોય, તે ન્યાય વિના તે તે ન્યાયનાં જ્ઞાપકનો અસંભવ - અઘટમાનપણું હોયને તે તે જ્ઞાપક તે તે ન્યાયને જણાવે છે, સિદ્ધ કરી આપે છે. જેમકે, પ્રસ્તુતમાં નદીભિઃ । એ પ્રમાણે બહુવચન પ્રસ્તુત ન્યાય વિના ઘટતું નથી. કારણકે સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય એવા ન્યાયાંશના બળથી જ, ખાસ પ્રયોજન વિના એકવચન વડે નિર્દેશ કરવાની શૈલીવાળા આચાર્ય ભગવંતે જે બહુવચન - નિર્દેશ કરેલો છે, તે ઘટે છે. જો આ ન્યાય ન હોત તો ‘નદા’ એમ એકવચનનો નિર્દેશ કરવા વડે પણ નદીવિશેષવાચક ગજ્ઞા વગેરેનો ગ્રહ થઈ શકત. આથી તે માટે બહુવચન - પ્રયોગ કરવો વ્યર્થ જ ગણાય. પણ આ ન્યાયે તો શબ્દના ગ્રહણવડે તેના - શબ્દના પોતાના રૂપના (સ્વરૂપના) જ ગ્રહણની વાત કરી. એટલે નદી - વિશેષવાચક નામોનું ટીકામાં કહ્યા પ્રમાણે ગ્રહણ કરવા માટે કરેલું બહુવચન સાર્થક છે. આમ ‘નદીભિઃ’ એમ બહુવચન - નિર્દેશરૂપ જ્ઞાપક સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય એ પ્રસ્તુત ન્યાયાંશના બળથી જ કરેલું છે, પ્રસ્તુત ન્યાયાંશ વિના તે બહુવચન નિર્દેશરૂપ જ્ઞાપક અસંગત - અઘટમાન બની જતું હોયને તે આ ન્યાયના અસ્તિત્વને અને તેની પ્રવૃત્તિને જણાવે છે.

એ જ પ્રમાણે પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૮) સૂત્રની ટીકામાં ‘જ્ઞા’ એવા રૂપના સાહચર્યના બળથી દા રૂપના ગ્રહણનું જે વિધાન કરેલું છે, તે આ અશબ્દસંજ્ઞા એવા ન્યાયના દ્વિતીયાંશની અનિત્યતાનો સ્વીકાર કરીને જ સંગત થાય છે. કારણકે આ ન્યાયાંશ નિત્ય હોત તો તેની પ્રવૃત્તિ થવાથી દા સંજ્ઞાનું જ ગ્રહણ

થાત. ત્યારે સાહચર્યથી પણ કાંઈ ન વળે. એટલે સાહચર્યના બળથી દા રૂપના ગ્રહણની વાત તો પછી, પહેલાં આ ન્યાય અનિત્ય બનેલો સ્વીકારવો જોઈએ. આ ન્યાયથી વિઘ્નવાળું બનેલું સાહચર્યનું બળ પણ શું કરી શકે ? આમ ન્યાયવૃત્તિકાર શ્રી હેમહંસગણિજીના અભિપ્રાયે આ ન્યાયની અનિત્યતા વિના (જ્ઞા સાહચર્યના બળથી) પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) સૂત્રમાં દા રૂપના ગ્રહણની ઉક્તિ સાર્થક = ઘટમાન થતી ન હોયને, તે દા રૂપ ગ્રહણની ઉક્તિ આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે. અહિં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે, આ જે દા રૂપગ્રહણની ઉક્તિરૂપ જ્ઞાપક છે, તે ન્યાયની અનિત્યતા (રૂપ સાધ્ય) નું જ્ઞાપક છે. એટલે અહિં જ્ઞાપક એ ન્યાયની અનિત્યતાને અવિનાભાવી છે. અર્થાત્ જ્ઞાપક અને ન્યાયની અનિત્યતા વચ્ચે અવિનાભાવ = વ્યાપ્તિ છે. આથી જ્યાં જ્યાં જ્ઞાપક ત્યાં ત્યાં ન્યાયની અનિત્યતા હોય. જો ન્યાયની અનિત્યતા ન હોય તો જ્ઞાપક પણ સંભવે નહિ, ઘટે નહીં. આથી બન્ને વચ્ચે આવી વ્યાપ્તિ રૂપ સંબંધનું સ્મરણ થવાથી જ્ઞાપક (હેતુ) એ ન્યાયની અનિત્યતા (રૂપ સાધ્ય) નું જ્ઞાન = અનુમાન = સિદ્ધિ (નિશ્ચય) કરાવી આપશે.

ટૂંકમાં તે તે ન્યાય વિના કે ન્યાયની અનિત્યતા વિના તે તે જ્ઞાપક એ વ્યર્થ - અસંગત બની જતું હોયને, અર્થાત્ તે તે ન્યાયના અસ્તિત્વથી/પ્રવૃત્તિથી જ - અથવા તે તે ન્યાયની અનિત્યતાના સ્વીકારથી જ સૂત્રનિર્દિષ્ટ તે તે જ્ઞાપક સાર્થક/સંગત બનતું હોયને તે તે જ્ઞાપક, તે તે ન્યાયનું કે ન્યાયની અનિત્યતાનું જ્ઞાપન કરે છે. આથી જ્ઞાપક એટલે - સૂત્રનિર્દિષ્ટ જે વચનો / વિધાનો તે તે ન્યાય કે ન્યાયની અનિત્યતા વિના વ્યર્થ - અસંગત બની જતાં હોય, સૂત્રનિર્દિષ્ટ તે વચનો / વિધાનો તે તે ન્યાયના કે ન્યાયની અનિત્યતાના વાસ્તવિક 'જ્ઞાપક' કહેવાય. આ પ્રમાણે સર્વત્ર જ્ઞાપક અને તે જ્ઞાપકથી જ્ઞાપ્ય (ન્યાય કે ન્યાયની અનિત્યતારૂપ સાધ્ય)ની બાબતમાં વિચારણા કરી લેવી.

(આમ જોઈએ તો પૂર્વે કહેલું સ્વં રૂપ શબ્દસ્ય ૦ ન્યાયના દ્વિતીયાંશ 'અશબ્દસંજ્ઞા' ની અનિત્યતાનું જ્ઞાપક "જ્ઞા સાહચર્યથી દા રૂપના ગ્રહણની ઉક્તિ" એ તાત્ત્વિક = સચોટ જ્ઞાપક ન કહેવાય. પણ તે વ્યાવહારિક જ્ઞાપક તો સ્વોપજ્ઞન્યાસમાં કહેલી યુક્તિથી બની જ શકે છે. અને વ્યાવહારિક ઉદાહરણો, જ્ઞાપકો પણ દર્શાવવાની ઈચ્છા વૃત્તિકાર શ્રી હેમહંસગણિજીની છે - એવું 'કંઈક... ધ્યાનમાં રાખવા જેવું' મથાળા હેઠળના (પૃ.૧૩૦.) લખાણમાં અમે સવિસ્તર જણાવવાના છીએ. તે ત્યાંથી જ જાણી લેવું.)

કંઈક...ધ્યાનમાં રાખવા જેવું...

પરામર્શ :- આગળનાં ન્યાયસૂત્રોનું અધ્યયન શરૂ કરતાં પહેલાં એક મહત્વની બાબત કે જેની ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિકૃત સ્વોપજન્યાસ ગ્રંથના આધારે જાણ થાય છે, તે ઉપર દૃષ્ટિપાત કરી લેવો જરૂરી લાગે છે.

સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય અશબ્દસંજ્ઞા (૧/૧) ન્યાયના પુસ્તકમાં છપાયેલ સ્વોપજ - ન્યાસમાં વૃત્તિકારશ્રી હેમહંસગણિકૃતે તે ન્યાયસૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિગત 'નાસ્તિ' એવા પદનો ઉલ્લેખ કરીને તેના ઉપર સ્વોપજ - ન્યાસ રચેલો દેખાય છે. પણ વિચારણીય બાબત એ છે કે, 'નાસ્તિ' એવું કોઈ પદ સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય ૦ (૧/૧) ન્યાયની ટીકામાં ન્યાસનિર્દિષ્ટ ક્રમે જણાતું નથી. અર્થાત્ સ્વોપજન્યાસમાં 'નાસ્તિ' પદ છેલ્લે - 'દારૂપમેવ' એવા ટીકાગત પદનો ન્યાસ પૂરો થયા બાદ ઉલ્લિખિત છે. અને ન્યાયની ટીકામાં (ન્યાયાર્થમંજૂષા બૃ.વૃ.માં) 'દારૂપમેવ' એવા પદ પછી 'નાસ્તિ' એવું પદ દેખાતું નથી.

વળી, 'નાસ્તિ' એવા ટીકાગત પદનો ઉલ્લેખ કરીને જે ન્યાસ કહેલો છે, તેમાં પૂર્વપક્ષે = શંકા ઉઠાવનારે આ ન્યાયના દ્વિતીયાંશની અનિત્યતા છે (નથી એમ નહિ) એવો પ્રશ્ન ઉઠાવેલો છે. (નનુ દ્વિતીયાંશસ્યાપ્યસ્ત્યનિત્યતા । વગેરે પ્રારંભિકપદોથી ન્યાયના દ્વિતીયાંશની અનિત્યતા હોવાની જ શંકા કરી છે.) તે જોતાં અને તે પ્રશ્નના સમાધાનમાં ન્યાસકારે 'દ્વિતીયાંશની અનિત્યતા નથી' એવો સૂર પૈદા કરતો જવાબ આપેલો છે, તે જોતાં એમ જણાય છે કે આ ન્યાયનો દ્વિતીયાંશ - અશબ્દસંજ્ઞા ની અનિત્યતા અને જ્ઞાપક - ગ્રંથકારને મતે તાત્ત્વિક નહિ હોય. આથી તે ન્યાસગ્રંથના અંતે - આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જ્ઞાપક માનીએ તો પણ તે તાત્ત્વિક - વાસ્તવિક તો ન જ ગણાય, પણ વ્યાવહારિક જ્ઞાપક કહી શકાય - ઈત્યાદિ રીતે ન્યાયના દ્વિતીયાંશની અનિત્યતા અને અનિત્યતાના જ્ઞાપકની અતાત્વિકતા જણાવવા સાથે સાર્થકતા પણ જણાવી છે.

આમ ન્યાસગત 'નાસ્તિ' એવું પદ ટીકામાં જોવા મળતું નથી. બલકે, અનિત્યતા નથી એવું જણાવતાં 'નાસ્તિ' પદ કરતાં ઉલટું ન્યાયના દ્વિતીયાંશની અનિત્યતા અને અનિત્યતાજ્ઞાપકને જણાવતો ગ્રંથ (વચનો) ટીકામાં જોવા મળે છે. આથી (સ્વોપજ ન્યાસગત 'નાસ્તિ' પદથી) એવું પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે, સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય ૦ (૧/૧) ન્યાયની ટીકામાં છેલ્લે ન્યાયની અનિત્યતા અને તેનું જ્ઞાપક બતાવ્યા પછી તે ન્યાયની અનિત્યતા વસ્તુતઃ 'તાત્ત્વિકં નાસ્તિ' એવા મતલબનું કોઈ પદ હોવું જોઈએ. અને તેના સંદર્ભમાં 'નાસ્તિ' એવા પદના ન્યાસની રચના કરી હોય. તત્ત્વ તો જ્ઞાની જાણે.

પણ આ 'નાસ્તિ' એવા પદનો ઉલ્લેખ કરીને રચેલાં ન્યાસમાં કહેલી હકીકતો આ ગ્રંથને અને ગ્રંથકારને ન્યાય આપવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી જણાય છે. આથી વાયકવર્ગની સંભવિત ઘણી શંકાઓનું નિરાકરણ પણ થઈ શકશે. ન્યાયસૂત્રોના ઉદાહરણો - જ્ઞાપકો, અનિત્યતાના જ્ઞાપકો અને ઉદાહરણો ક્યાંક ક્યાંક અતાત્વિક - અવાસ્તવિક હોવાની શંકા પાઠકના મનમાં ઉઠે છે અને તેનો સ્વીકાર ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિકૃતે આ ન્યાસગ્રંથમાં કરેલો છે. આમ છતાં - એટલે કે તે ઉદાહરણ - જ્ઞાપકાદિ ક્વચિત્ અતાત્વિક હોવા છતાંય તેને દર્શાવવાનો જે પ્રયાસ કરેલો છે, તે કયા ઐગલ (નય - અપેક્ષા) થી કરેલો છે તે જણાવેલું છે. આથી તે ન્યાસગ્રંથનો અર્થ અને તેનું વિવેચન અહીં કરાય છે.

ન્યાસગત મૂળગ્રંથ આ પ્રમાણે છે :- *વાસ્તીતિ । નનુ દ્વિતીયાંશસ્યાપ્યસ્ત્યનિત્યતા । પ્રાજ્ઞશ્ચ ॥૫।૧।૭૧॥* *इत्यत्र दारूपाणां "दश्चाङः" ॥५।१।७८॥* *इत्यत्र दाग एव च*

ગ્રહણાત્ । મૈવમ્ । યતઃ “દશાઙ્કઃ” ॥૫।૧।૭૮॥ ઇત્યત્ર “સમઃ છ્વઃ” ॥૫।૧।૭૭॥ ઇતિ પૂર્વસૂત્રાનુ-
વૃત્તચ્ચારૂપસ્ય, પ્રાજ્ઞશ્ચ ॥૫।૧।૭૯॥ ઇત્યત્ર ચ જ્ઞારૂપસ્ય સાહચર્યાત્ દારૂપમેવ તાવદ્ ગ્રાહ્યમ્; ન
તુ વા સંજ્ઞા । દશાઙ્કઃ ॥૫।૧।૭૮॥ ઇત્યત્ર તુ દારૂપાણામપિ મધ્યે દાગેવ ગ્રાહ્યો ન ત્વન્યે; દાગ એવ
આઙ્ક યોગાત્ । ઇતિ હેતૂ પ્રદર્શિતૌ સ્તઃ । યચ્ચૈતૌ દર્શિતૌ તદેતન્ન્યાયાંશશઙ્કનૈયૈવેતિ, પ્રત્યુતાસ્ય
ન્યાયાંશસ્ય જ્ઞાપકમિદં સ્યાન્ ત્વનિત્યતાસાધકમ્ ।

આ સ્વોપજ - ન્યાસનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે -

સ્વોપજ ન્યાસ પૂર્વપક્ષ - શંકા :- આ ન્યાયના દ્વિતીયાંશની પણ અનિત્યતા છે. એટલે કે
દ્વિતીયાંશ પણ અનિત્ય છે. પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૮) સૂત્રમાં વા સંજ્ઞાને બદલે વા રૂપનું ગ્રહણ કરવાથી અને
દશાઙ્કઃ (૫-૧-૭૮) સૂત્રમાં વાગ્ (- વા ગ. ૨. ઉભયપદી) વાતુનું જ ગ્રહણ કરવાથી આ ન્યાયનો
દ્વિતીયાંશ ‘અશબ્દસંજ્ઞા’ અનિત્ય છે.

ઉત્તરપક્ષ - સમાધાન :- એવું નથી, દશાઙ્કઃ (૫-૧-૭૮) સૂત્રમાં સમઃ છ્વઃ (૫-૧-૭૭) એ
પૂર્વસૂત્રથી અનુવર્તતાં છ્વા રૂપના સાહચર્યથી અને પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૮) સૂત્રમાં જ્ઞા રૂપના સાહચર્યથી
વા રૂપનું જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, પણ વા સંજ્ઞાનું નહીં. અને દશાઙ્કઃ (૫-૧-૭૮) સૂત્રમાં વા રૂપનું
ગ્રહણ થવા છતાંય વાગ્ (ડુદાંગક વાને) વાતુ જ ગ્રહણ કરવો, પણ તમામ વા રૂપવાળા વાતુઓનું ગ્રહણ
ન કરવું. કારણ કે આ વાગ્ વાતુનો જ આઙ્ક ઉપસર્ગ સાથે યોગ થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૮) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં વા સંજ્ઞાને બદલે વા રૂપવાળા વાતુઓના
ગ્રહણના અને વા રૂપવાળામાં પણ વાગ્ વાતુનું જ ગ્રહણ કરવાના ક્રમશઃ પૂર્વોક્ત બે હેતુઓ પ્રદર્શિત
કરેલાં છે. આ જે બે હેતુઓ દર્શાવ્યા છે, તે આ ‘અશબ્દસંજ્ઞા’ ન્યાયાંશની શંકા હોવાના કારણે જ
દર્શાવ્યા છે. (અર્થાત્, આ ન્યાયાંશથી વા સંજ્ઞાના ગ્રહણની જ પ્રાપ્તિ હોયને તેનું અગ્રહણ કરવા માટે
બે હેતુઓ આપવા પડેલાં છે.) આમ આ પ્રદર્શિત બે હેતુઓથી આ ન્યાયની અનિત્યતા સધાતી નથી,
બલે, આ ‘અશબ્દસંજ્ઞા’ રૂપ દ્વિતીયાંશની નિત્યતાનું સાધક = જ્ઞાપક આ ટીકાગત હેતુકથન બની
શક્ય છે.

ન્યાસગત મૂળગ્રંથ :- નનુ દર્શિતહેતુભ્યામપિ દશાઙ્કઃ ॥૫।૧।૭૮॥ પ્રાજ્ઞશ્ચ ॥૫।૧।૭૯॥ ઇતિ
સૂત્રોર્દાસંજ્ઞાગ્રહણં ચેદ્ધનમ્, તદા દ્વિતીયાંશસ્યાનિત્યતા જાતૈવ । સત્યમ્ । પરમેતાવન્વિશેષોઽસ્તિ,
યદુત દશાઙ્કઃ ॥૫।૧।૭૮॥ ઇત્યાદિસૂત્રસ્થં વાગાદિગ્રહણમસ્યાંશસ્યાનિત્યતાયાસ્તાત્ત્વિકં સાધનં વક્તું ન
શક્યતે । વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમત એવ સાધનસ્ય તાત્ત્વિકસાધનત્વસમ્ભવાત્ । ન ચાસ્ય વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ-
સ્તિ । તથાહિ । “સાધ્યાભાવે સાધનસ્યાપ્યવશ્યમભાવઃ” ઇતિ તાવદ્વ્યતિરેકવ્યાપ્તિલક્ષણમ્ । તત્તત્ત-
ન્યાયાંશાનિત્યત્વાભાવે વાગાદિગ્રહણં ન સિદ્ધ્યત્વેવેતીહ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિરુચ્યતે, ન ચૈષાઽત્રાસ્તિ । એત-
ન્ન્યાયાંશાનિત્યત્વાભાવેઽપિ “વ્યાખ્યાતો વિશેષાર્થપ્રતિપત્તિ” ઇતિ ન્યાયાદેવ તત્ર તત્ર યથોક્તવાગાદિ-
ગ્રહણસિદ્ધેઃ ।

શંકા:- આ દર્શાવેલ બે હેતુથી પણ દશાઙ્કઃ (૫-૧-૭૮) અને પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) એ બે
સૂત્રમાં વા સંજ્ઞાનું ગ્રહણ જો ભગ્ન = નિષિદ્ધ થયું છે, તો એ રીતે પણ ન્યાયના દ્વિતીયાંશની અનિત્યતા
થઈ જ કહેવાય ને ?

સમાધાન:- સાચી વાત છે, પણ એટલો ફરક પડે છે કે, દશાઙ્કઃ (૫-૧-૭૮) વગેરે સૂત્રમાં

દાગ વગેરે ધાતુનું ઋણ (તેને જજ્ઞાવતું વચન) એ આ ન્યાયાંશની અનિત્યતાનું તાત્ત્વિક = વાસ્તવિક સાધન = જ્ઞાપક - હેતુ કહેવાને શક્ય નથી. (ફક્ત સ્થૂલથી વ્યવહારિક જ જ્ઞાપક કહી શકાય છે, કારણકે અન્વય વ્યાપ્તિ સાથે વ્યતિરેક - વ્યાપ્તિ જે હેતુ (સાધન)માં ઘટી શકતી હોય તે હેતુ જ તાત્ત્વિક સાધન (હેતુ) કહેવાય. પણ આ જે દશાઢઃ (૭-૧-૭૮) અને પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) સૂત્રમાં દા રૂપ ઋણનું વચન છે, તેમાં આવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ (નિષેધાત્મક વ્યાપ્તિ) નથી.

તે આ પ્રમાણે - જે હેતુ (જ્ઞાપકહેતુ = સાધન = લિંગ)માં અન્વય વ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ હોય તે જ હેતુ (અહીં જ્ઞાપકરૂપ) સાચો = દઢ કહેવાય, નિર્દોષ કહેવાય. તેનાથી થતું જ્ઞાન પણ સાચું હોય. દા.ત. ધૂમથી અગ્નિનું સાચું અનુમાન થઈ શકે છે. કારણ કે ધૂમ એ સાચો હેતુ છે. “જ્યાં જ્યાં હેતુ (ધૂમ વગેરે) ત્યાં ત્યાં અવશ્ય સાધ્ય (અગ્નિ વગેરે)” - આ અન્વય (હકારાત્મક - Positive) વ્યાપ્તિ (નિયમ) કહેવાય. અને “જ્યાં જ્યાં સાધ્યનો (અગ્નિનો) અભાવ ત્યાં ત્યાં અવશ્ય સાધનનો = હેતુનો (ધૂમાદિનો) અભાવ હોવો” તે વ્યતિરેક (નિષેધાત્મક - ઉલટી - Negative) વ્યાપ્તિનું લક્ષણ કહેવાય છે. “સાધ્યાભાવે (સતિ) સાધનસ્યાપ્યવશ્યમભાવઃ” इति तावद् व्यतिरेकव्याप्ति-लक्षणम् । એવું વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનું લક્ષણ છે. આવી બન્નેય પ્રકારની વ્યાપ્તિ (નિયમ) ધૂમહેતુમાં હોવાથી ધૂમ એ સાચો હેતુ છે - તે ધૂમથી અગ્નિનું જ્ઞાન સાચું જ થશે.

પ્રસ્તુતમાં “જ્યાં જ્યાં દા રૂપનું ઋણ (જ્ઞાપકહેતુ) ત્યાં ત્યાં આ ન્યાયાંશ - અશબ્દસંજ્ઞાની અનિત્યતા (સાધ્ય)” રૂપ અન્વય - વ્યાપ્તિ ઘટે છે. પણ વ્યતિરેક - વ્યાપ્તિ ઘટતી નથી. તે આ રીતે - “આ ન્યાયાંશ - અશબ્દસંજ્ઞાની અનિત્યતા (સાધ્ય) નો અભાવ જ્યાં જ્યાં હોય, (અર્થાત્ આ ન્યાયની અપ્રવૃત્તિ હોય) ત્યાં ત્યાં દા રૂપવાળા ધાતુઓનું ઋણ (જ્ઞાપકહેતુ) ન જ થાય,” એવી પ્રસ્તુતમાં વ્યતિરેક - વ્યાપ્તિ ગણાશે. પણ તે ઘટતી નથી. કારણ કે આ ન્યાયાંશ - ‘અશબ્દસંજ્ઞા’ની અનિત્યતા ન હોય (સાધ્યનો અભાવ હોય) તો પણ “વ્યાખ્યાથી વિશેષ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે” (વ્યાખ્યાતો વિરોધાર્થપ્રતિપત્તિઃ ૧) ન્યાયથી જ તે તે પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દાગ વગેરે દા રૂપવાળા ધાતુઓના ઋણની (હેતુની) સિદ્ધિ થઈ જશે. એટલે પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં દા રૂપના ઋણના વિધાન રૂપ જ્ઞાપકહેતુમાં પૂર્વોક્ત રીતે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ (સાધ્યનો અભાવ ત્યાં હેતુનો અભાવ) ઘટતી નથી. આથી દા રૂપના ઋણના વિધાનને આ ન્યાયના દ્વિતીયાંશ - અશબ્દ-સંજ્ઞાનો વાસ્તવિક હેતુ (જ્ઞાપક) કહી શકાય નહિ.

यदि परमन्वयमात्रमत्रास्ति, यथा दश्याडः ॥५॥१॥७८॥ इत्यादौ दागादिग्रहणदर्शनादेष्ट न्यायां-
शोऽनित्य इति । न चान्वयमात्रं साध्यसाधकं भवितुमर्हति । चक्रीवत्यासन्ने सति पटनिष्पत्तिं दृष्ट्वा
तस्यापि पटनिष्पत्ति - हेतुकत्वकल्पनप्रसङ्गादित्यतो नेदं दश्याडः ॥५॥१॥७८॥ इत्यादिसूत्रस्थं दागादि-
ग्रहणमेतन्न्यायद्वितीयांशस्यानित्यतायास्तात्त्विकं साधनमिति (ज्ञापकमिति) वक्तुं पार्यते ।

વ્યાવહારિકં તુ સાધનં સ્યાદિતીહ દર્શિતમ્ । અત એવ ચાનુબન્ધનિર્દિષ્ટં ન યદ્દલુપીત્યસ્ય,
उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रस्यैव ग्रहणं न तदन्तस्य, इत्यस्य गामादाग्रहणेष्वित्येतत्प्रथमां-
शस्य चाभित्यतायामेवंविधं अभित्यतोदाहरणमादरिष्यते; स्थानाशून्यात्वार्थं ऊद्भावयिष्यते च तत्र
तत्र तत्तथैव ।

હા, અહિ અન્વયમાત્રરૂપ (હકારાત્મક) વ્યાપ્તિ છે. જેમ કે, દશાઢઃ (૫-૧-૭૮) વગેરે

સૂત્રમાં ઢાળ વગેરે ઢા રૂપવાળા ધાતુનું ઢહણ દેખાવાથી ત્યાં આ ન્યાયાંશ 'અશબ્દસંજ્ઞા' અનિત્ય બનેલો છે. (કારણ કે નિત્ય હોત તો ઢા સંજ્ઞાનું જ ઢહણ થાત.) પણ ફક્ત અન્વયરૂપ વ્યાપ્તિ હોવાથી તે તે હેતુઓ (જ્ઞાપકો) સાધ્યની (ન્યાય - અનિત્યતાદિની) સિદ્ધિ કરી શકતાં નથી. એટલે કે તે તે જ્ઞાપકો (ઢા રૂપઢહણનું વિધાન વગેરે) સાધ્યની (વિવક્ષિત ન્યાયાંશ 'અશબ્દસંજ્ઞા'ની અનિત્યતાદિની) સિદ્ધિ = અનુમાન કરાવી શકતાં નથી. કારણ કે અન્વયમાત્રથી સાધન = જ્ઞાપકહેતુથી પૂર્વોક્ત સાધ્યની સિદ્ધિ માનીએ, તો ચકીવત્ = ગદ્મ પાસે ઉભો હોય ત્યારે કાપડનો તાકો (પટ) તૈયાર થયેલો જોઈને તે ગદ્મને પણ કાપડનો તાકો તૈયાર થવામાં (પટરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં) કારણ માનવાનો પ્રસંગ આવે. હકીકતમાં તો વણકરની શાળ પાસે ગદ્મ ઉભો ન હોય તો પણ પટની ઉત્પત્તિ થાય જ છે. ગદ્મ ન હોય (તેનો અભાવ હોય) તો પટની ઉત્પત્તિનો અભાવ થાય એવો વ્યતિરેક - નિયમ (વ્યાપ્તિ) નથી. માટે પટની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે કોઈ ગદ્મને તેની હાજરી (અન્વય) માત્રથી કારણ ન કહેવાય.

આ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ જે પ્રાજ્ઞશ્ચ (પ-૧-૭૮) સૂત્રની ટીકામાં ઢા રૂપના ઢહણના વિધાનરૂપ જ્ઞાપક (હેતુ) છે - તેમાં પૂર્વોક્ત રીતે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ (નિયમ) ઘટતી ન હોવાથી તે વિધાનને આ ન્યાયના દ્વિતીયાંશ "અશબ્દસંજ્ઞાની" અનિત્યતાનું તાત્ત્વિક = વાસ્તવિક જ્ઞાપક કહેવાને શક્ય નથી.

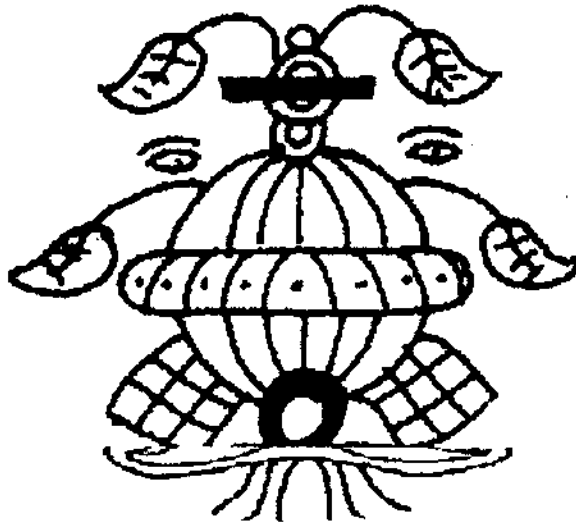
(પ્રશ્ન :- તો પછી તેવા અન્વયમાત્રરૂપ હેતુઓ = જ્ઞાપકો અતાત્ત્વિક હોયને પૂર્વોક્ત સાધ્યની સિદ્ધિ કરાવી શકતા ન હોય તો ગ્રંથકારે ટીકામાં શા માટે દર્શાવ્યા છે ? જવાબ :-)

હા, 'ઢા રૂપઢહણનું વિધાન - વગેરે (અન્વયમાત્રરૂપ) જ્ઞાપકો તાત્ત્વિક ન હોવા છતાં વ્યાવહારિક સાધન = જ્ઞાપકહેતુ જરૂર બની શકે છે. આથી જ અહિ ન્યાયમંજૂષા - ટીકામાં પૂર્વોક્ત ઢાળ વગેરે ઢા રૂપના ઢહણના વિધાનને 'અશબ્દસંજ્ઞા' ન્યાયાંશની અનિત્યતાના જ્ઞાપક (હેતુ) તરીકે દર્શાવ્યું છે. અર્થાત્ વ્યાવહારિક = સ્થૂલથી 'અશબ્દસંજ્ઞા' ન્યાયાંશની અપ્રવૃત્તિરૂપ અનિત્યતાનું જ્ઞાપક બની શકવાથી તે દર્શાવેલું છે. અને આવું વ્યાવહારિક જ્ઞાપકત્વ ઘટી શકવાથી જ (૧) અનુબન્ધનિર્દિષ્ટં ન યદ્દલુપિ (અનુબંધનિર્દિષ્ટકાર્ય યદ્દલુપ્તમાં ન થાય) એ (૧/૧૮) ન્યાયાંશની (૨) ઉત્તરપદાધિકારે પ્રત્યયગ્રહણે પ્રત્યયમાત્રસ્યૈવ ગ્રહણં ન તદન્તસ્ય (૨/૧૭) ન્યાયાંશની અને (૩) ગા-મા-દાગ્રહણેષ્વવિશેષઃ (૨/૨૦) એ ન્યાયના પ્રથમાંશ (- ગાગ્રહણેઽવિશેષઃ) ની અનિત્યતા અતાત્ત્વિક હોવા છતાંય વ્યાવહારિક ઉદાહરણ - જ્ઞાપકાદિ હોવાથી) તે ઉદાહરણ - જ્ઞાપકાદિ આગળ કહેવાશે. અને તે તે ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ - જ્ઞાપક વગેરેનું સ્થાન શૂન્ય (ખાલી) ન રહે તે માટે તે તે ઠેકાણે તે તે પ્રકારે (વ્યવહારમાત્રથી પણ) ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદાહરણ અને જ્ઞાપકનું ઉદ્ભવન કરાશે.

સારાંશ :- ન્યાયાર્થમંજૂષા વૃત્તિના ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિજીવડે સ્વોપજન્યાસમાં પ્રગટ કરાયેલ આ સમાધાનગ્રંથ, એ તે તે સ્થળે તે તે સૂત્રની ટીકામાં ઉઠનારી તે તે ન્યાયસૂત્રની અનિત્યતાના ઉદાહરણ અને જ્ઞાપકના અતાત્ત્વિકપણાની શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે અતિમહત્વનો છે. જ્યારે પણ ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદાહરણ અને જ્ઞાપક સંબંધી અતાત્ત્વિકપણાની શંકા પડે - ત્યારે સ્વયં ગ્રંથકારે અત્ર કહેલ સમાધાન વિચારવું. સ્વયં ગ્રંથકારે = વૃત્તિકારે જ જ્યારે પોતે ન્યાયવૃત્તિમાં આપેલાં તે તે ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદાહરણ અને જ્ઞાપક કોઈક ઠેકાણે તાત્ત્વિક નથી, પણ વ્યવહારમાત્રથી = બાહ્ય રીતે તે તે ન્યાયની કોઈને કોઈ અન્ય કારણસર અપ્રવૃત્તિમાત્રરૂપ જ છે, એમ કહેલું છે. અને જો તે અન્ય કારણોનો અભાવ હોત તો ન્યાયની પ્રવૃત્તિ પણ થાત. આથી, કોઈક ઠેકાણે કોઈપણ કારણસર ન્યાયની અપ્રવૃત્તિમાત્રને જ અમે અનિત્યતાના ઉદાહરણાદિ તરીકે જણાવેલાં છે, એ પ્રમાણે સ્વીકાર કરી

દીધો છે. તેથી અતાત્ત્વિક એવા પણ અનિત્યતાના ઉદાહરણ વગેરે આપવા તે ગ્રંથકારના દોષરૂપે જોવા ન જોઈએ. કારણ કે તેઓ સ્વયં તે તે અનિત્યતાના ઉદાહરણાદિની અવાસ્તવિકતા જાણ્યા પછી પણ જે તેઓએ તે અનિત્યતાના ઉદાહરણાદિ દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરેલો છે - તેમાં ગ્રંથકારની વિવક્ષા જ કામ કરે છે. અર્થાત્ત્વ વ્યવહારથી પણ જો કોઈ અનિત્યતાનું ઉદાહરણ કે જાપક મળતું હોય તો તે બતાવવાની ગ્રંથકારની ઈચ્છા હોયને તેઓએ તે બતાવ્યા છે. આમાં શિષ્ય (ભણનાર) ની બુદ્ધિની વિશદતા - વિકાસ માટે પણ આવા વ્યવહાર - દૃષ્ટિથી ઉદાહરણાદિ આપવાનો આશય હોઈ શકે છે.

એટલે આવા અનિત્યતાના ઉદાહરણો - તાત્ત્વિક નથી, અતાત્ત્વિક છે વગેરે શંકાઓ કરવી ઉચિત નથી. સ્વયં ગ્રંથકાર શ્રીહેમહંસગણિજીએ સ્પષ્ટ જણાવી જ દીધું છે કે, કેટલાંક અનિત્યતાના ઉદાહરણાદિ એકદમ - તાત્ત્વિક નથી. પરંતુ તે તે અનિત્યતાના ઉદાહરણાદિને - વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી = સ્થૂલદૃષ્ટિથી તે તે સ્થળે અન્ય કોઈપણ કારણસર ન્યાયની પ્રવૃત્તિનું ફળ ન દેખાતાં, ન્યાયની અનિત્યતાદિરૂપે દર્શાવ્યા છે. તે તે ન્યાયોની અનિત્યતાના ઉદાહરણાદિનું સ્થાન ખાલી ન રહે તે માટે - વ્યવહાર - દૃષ્ટિથી જ ઘટી શકે એવા પણ ન્યાયની અનિત્યતાદિના ઉદાહરણાદિ આપેલાં છે. સ્યાદ્વાદ (જૈન) - દર્શન તો નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્ને ય નય (અપેક્ષા) નો સ્વીકાર કરે છે. આથી સ્યાદ્વાદ - સિદ્ધાંતથી પરિભાવિત થયેલી મતિવાળા વિદ્વજ્જનોએ ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિજીએ કરેલી ઉપર્યુક્ત સ્પષ્ટતાને = સમાધાનને બરોબર સમજીને તેવા વ્યાવહારિક ઉદાહરણાદિ અંગે ન્યાયાર્થમંજૂષા - ગ્રંથકારશ્રીનો આશય જાણીને શંકા - કુશંકા કરવી નહિ. બલ્કે, આ પૂર્વોક્ત સમાધાન કરવાના પ્રયાસમાં પણ વૃત્તિકારશ્રીની સરળતા અને વાયકોના મનમાં ઉઠનારા પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં લેવાની સૂક્ષ્મમેધાના જ દર્શન કરવા યોગ્ય છે. અસ્તુ.

સુસવાર્દ્ધદિક્શબ્દેભ્યો જનપદસ્ય ॥ ૧ / ૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજુષા

ન્યાયાર્થ :- ન્યાયાર્થ કરતાં પહેલાં ન્યાયાન્તર્ગત દિક્શબ્દ એવા પદનો અર્થ સમજવો જોઈએ. જે શબ્દો દિશા (અર્થ) ના વાચક (બોધ કરાવનાર = અભિધાન કરનાર) રૂપે રૂઢ થયેલાં છે, જેમ કે પૂર્વ, અપર વગેરે - તે શબ્દો બીજા (દિશ વગેરે) અર્થવાળા હોય ત્યારે પણ દિગ્વાચકશબ્દ સરખા હોવાથી 'દિક્શબ્દ' કહેવાય છે. જેમ કે, પ્રભૃત્યન્યાર્થદિક્શબ્દબહિરાદિતરૈઃ (૨-૨-૭૫) સૂત્રમાં દિક્શબ્દ થી દેશ, કાળ, રૂપ અન્ય અર્થમાં વર્તતાં એવા પણ દિશાવાચક શબ્દો લેવાનું કહેલું છે. જો માત્ર દિશા - અર્થ જ લેવાનો હોત તો સૂત્રમાં 'દિગ્' એટલું જ પદ મુક્ત. જેમ કે વિશો રૂઢચાન્તરણે (૩-૧-૨૫) સૂત્રમાં દિશા અર્થ જ લેવાનો હોવાથી કેવળ દિક્ પદનું ગ્રહણ કરેલું છે. ('શબ્દ' પદનું ગ્રહણ કરેલું નથી.)

હવે આ ન્યાયનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય. જનપદ (દેશ) વાચક શબ્દોથી જે વિધિ કહેલો છે, તે વિધિ, સુ, સર્વ, અર્ધ અને દિક્શબ્દ જેની પૂર્વમાં હોય તેવા પણ જનપદ (રાષ્ટ્ર) વાચક શબ્દથી થાય છે.

પ્રયોજન :- ગ્રહણવત્તા નામ્ના ન તદન્તવિધિ : (૨/૧૮) ન્યાયથી 'તદન્તવિધિનો' નિષેધ કરેલો હોયને આ પ્રસ્તુત ન્યાયથી તેની પ્રાપ્તિ કરેલી છે. આથી તે ન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે. ઉત્તરન્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે પ્રયોજન સમજી લેવું.

ઉદાહરણ :- જેમ મગધેષુ ભવઃ, માગધકઃ । વગેરે રૂપોમાં કેવળ જનપદવાચી મગધ શબ્દથી જેમ અકજ્ પ્રત્યય થાય છે, તેમ સુ વગેરે શબ્દપૂર્વક એવા રાષ્ટ્ર (જનપદ) વાચી સુમગધ વગેરે શબ્દથી પણ અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. આ પ્રમાણે સુમગધેષુ^૧, સર્વમગધેષુ, અર્ધમગધેષુ, પૂર્વમગધેષુ^૨ ચ ભવેતિ, - સુમાગધકઃ, સર્વમાગ-ધકઃ, અર્ધમાગધકઃ, પૂર્વ-માગધકઃ । ઈત્યાદિરૂપોમાં સુ, સર્વ, અર્ધ અને પૂર્વ વગેરે દિક્શબ્દપૂર્વક રાષ્ટ્રવાચક - અંતવાળા સુમગધ વગેરે શબ્દથી પણ બહુવિષયેભ્યઃ (૬-૩-૪૫) સૂત્રથી અકજ્ - પ્રત્યયની^૩ સિદ્ધિ થઈ શકી. આ ૪ ઉદાહરણમાં સુમાગધકઃ । વગેરે ત્રણ ઉદાહરણોમાં સુસર્વાર્દ્ધદ રાષ્ટ્રસ્ય (૭-૪-૧૫) સૂત્રથી અને પૂર્વમાગધક વગેરે રૂપોમાં અમદ્રસ્ય દિશઃ (૭-૪-૧૬) સૂત્રથી ઉત્તરપદમાં રહેલ આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થઈ છે.

પ્રશ્ન :- સુ, સર્વ આદિ શબ્દથી પર જ રહેલાં જનપદવાચી શબ્દથી અકજ્ શા માટે કહો છો ?

જવાબ :- અન્ય શબ્દપૂર્વક રાષ્ટ્રવાચક - અંતવાળા નામથી તદન્તવિધિ ન થાય. જેમકે, ઋદ્ધમગધેષુ ભવઃ, આર્દ્ધમગધઃ । અહીં ભવે (૬-૩-૧૧૨) સૂત્રથી ઔત્સર્ગિક અણ પ્રત્યય જ થયો. પણ જનપદવિધિ અર્થાત્ બહુવિષયેભ્યઃ (૬-૩-૪૫) સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય ન થયો.

કેમ કે, ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ (૨/૧૮) ન્યાયથી તદન્તવિધિનો નિષેધ કરેલો છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ખ્યાપક = જ્ઞાપક છે, સુસર્વાર્ધાદ રાષ્ટ્રસ્ય (૭-૪-૧૫) અને અમદસ્ય દિશઃ (૭-૪-૧૬) એ બે સૂત્રોથી કરેલું ઉત્તરપદવૃદ્ધિનું વિધાન^૪ જ. તે આ પ્રમાણે - આ બે સૂત્રોથી જે ઉત્તરપદવૃદ્ધિ કહેલી છે, તે બહુવિષયેભ્યઃ (૬-૩-૪૫) વગેરે સૂત્રથી વિધાન કરેલાં અકજ્ વગેરે જિત્, ણિત્ પ્રત્યય પર છતાં કહેલી છે. અને જો સુમગધ વગેરે શબ્દો રાષ્ટ્રવાચક - શબ્દાંત નામ હોવાથી અને ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદન્તવિધિઃ (૨/૧૮) (નામ ગ્રહણ પૂર્વક જે વિધિ કહેલો હોય તે વિધિ તે જ નામથી થાય પણ તે નામ કોઈના અંતે હોય તો ન થાય) એ ન્યાયથી તદન્તવિધિનો નિષેધ કરેલો હોવાથી સુમગધ વગેરે શબ્દોથી તે જિત્, ણિત્ પ્રત્યયો કરાશે જ નહીં. તેથી આ બે વૃદ્ધિ કરનારા સૂત્રોનો કોઈ વિષય જ ન હોવાથી અર્થાત્ તે સૂત્રો નિરર્થક હોવાથી કરવા જ ન જોઈએ. પણ તે બે સૂત્રો કરેલાં તો છે જ. તેથી જણાય છે કે - સુ સર્વ વગેરે શબ્દપૂર્વક રાષ્ટ્રવાચક શબ્દોનો વિધિ કરવાનો હોય ત્યારે પ્રસ્તુત ન્યાયવડે ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ એ પૂર્વોક્ત ન્યાયનો બાધ થઈ જાય^૫ છે. આથી સુ વગેરે પૂર્વક જનપદવાચી નામથી પણ નિર્વિઘ્નપણે જિત્, ણિત્ પ્રત્યય થઈ જશે - એવા આશયથી જ તે કરેલાં છે.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ન્યાય વિના પૂર્વોક્ત બે સૂત્રોમાં કરેલું ઉત્તરપદવૃદ્ધિનું વિધાન નિરર્થક બની જતું હોવાથી - એટલે કે આ ન્યાયના બળથી જ તે વિધાન સાર્થક - સંગત થતું હોયને તે ઉત્તરપદવિધાયક સૂત્રો આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાયની અસ્થિરતા = અનિત્યતા નથી. આગળના બે ન્યાયોની બાબતમાં પણ આ પ્રમાણે સમજી લેવું. (૧/૨)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. સુમગધ વગેરે શબ્દોમાં આ પ્રમાણે સમાસ થાય છે. શોધના મગધા ઇતિ, સુમગધાઃ । અહીં સુઃ પૂજાયામ્ (૩-૧-૪૪) સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તથા સર્વે ચ તે મગધાશ્ચ, સર્વમગધાઃ । અહીં પૂર્વકાલૈકસર્વજરત્પુરાણનવકેવલમ્ (૩-૧-૭૮) સૂત્રથી કર્મધારય સમાસ થાય છે. તથા - અર્ધ મગધાનામ્, અર્ધમગધાઃ । અહીં સમેંડશેડર્ધ નવા (૩-૧-૫૪) સૂત્રથી અંશિ - તત્પુરુષ સમાસ થાય છે.

૨. પૂર્વમગધેષુ ભવઃ । અહીં પહેલાં પૂર્વાશો મગધાનામ્, પૂર્વમગધાઃ । એ પ્રમાણે અંશિતત્પુરુષ સમાસ થઈને પૂર્વમગધ શબ્દ બને છે. પૂર્વ શબ્દ જુદી જુદી અપેક્ષાએ જુદા જુદા અર્થવાળો થાય છે. (૧) જે તે દિશામાં મગધ દેશનો પ્રથમ (પૂર્વ) અંશ = અવયવ = પ્રદેશ = વિભાગ તે 'પૂર્વમગધ' કહેવાય. પૂર્વાપર ૦ (૩-૧-૫૨) સૂત્રથી અંશિતત્પુરુષ સમાસ થાય છે. પછી તેષુ - પૂર્વમગધેષુ ભવઃ, પૂર્વ-માગધકઃ । થાય. આમ અહીં 'પૂર્વ' શબ્દ અવયવવાચી છે. (મગધદેશના પ્રથમ અવયવ = ભાગમાં થનારો - એમ અર્થ થાય.)

(૨) બીજો અર્થ આવો પણ થાય. જો અહીં પૂર્વ દિશામાં રહેલ હોવાના કારણે (મગધદેશનો) અવયવ પણ પૂર્વ કહેવાય અને તે પૂર્વ એવા અવયવના યોગથી અવયવી એવો મગધદેશ પણ 'પૂર્વ'

કહેવાય. અને તેથી તેષુ પૂર્વેષુ મગધેષુ ભવઃ । એ પ્રમાણે અખંડપણે જ દિગધિકં સંજ્ઞાતદ્વિતોત્તરપદે (૩-૧-૮૮) સૂત્રથી તદ્વિતપ્રત્યયના વિનયમાં કર્મધારય સમાસ કરાય, ત્યારે પૂર્વ શબ્દ મુખ્યવૃત્ત્યા (પ્રધાનપણે, વાસ્તવમાં) દિશાવાચક હોવા છતાં પણ 'તાત્પર્યાત્ તદ્વ્યપદેશઃ ।' ન્યાયથી અવયવવાચક અને અવયવિવાચક પણ છે. તે આ રીતે - તાત્પર્ય = તત્સ્થપણું. તત્ = આધાર, તેમાં રહેવાથી આધેય = રહેનાર (તત્સ્થ) વસ્તુ પણ ઉપચારથી તત્ તે રૂપે એટલે કે આધારરૂપે બની જાય. અર્થાત્ આધારવાચક શબ્દ પણ ઉપચારથી (ગૌણ રીતે) આધેયવાચક બને. (જેમ કે મજ્ઞાઃ ક્રોશન્તિ । (માંચા અવાજ કરે છે.) પ્રયોગમાં વસ્તુતઃ માંચા ઉપર બેઠેલાં પુરુષો અવાજ કરે છે, છતાંય મંચસ્થ પુરુષોનો સ્થાનની અધેશ્વાએ આધારભૂત મજ્ઞ માં ઉપચાર - આરોપ કરવાથી, રહેનાર એવા મંચસ્થ પુરુષોને ઠેકાણે રાખનાર એવા મજ્ઞાઃ એવો પ્રયોગ કરેલો છે. અહીં મજ્ઞાઃ પદનો અર્થ ઉપચારથી માંચા ઉપર રહેલાં પુરુષો જ કરાય છે. આથી તે પદ આધેયને જણાવે છે.) પ્રસ્તુતમાં પણ મગધદેશનો પૂર્વ - અવયવ એ પૂર્વદિશામાં રહેલો હોવાથી પૂર્વદિશા એ આધાર છે અને પૂર્વ - અવયવ આધેય છે. આથી પૂર્વદિશામાં રહેવાથી તત્સ્થ = પૂર્વદિશાસ્થ એવો (મગધદેશનો) અવયવ પણ ઉપચારથી પૂર્વશબ્દનો વાચ્ય (અર્થ) બને. અને પછી મગધદેશનો પૂર્વ - અવયવ અને મગધદેશરૂપ અવયવી વચ્ચે અભેદરૂપે ઉપચાર કરવાથી, અર્થાત્ ઉપચારથી (અવયવ - અવયવીને) અભેદરૂપે માનવાથી પૂર્વ શબ્દ એ મગધદેશવાચક પણ થાય. આથી જ તો પૂર્વોક્ત રીતે પૂર્વેષુ મગધેષુ ભવઃ । એમ અખંડરૂપે વિગ્રહ કરીને કર્મધારય સમાસ કરેલો છે.

(૩) વળી જ્યારે પૂર્વસ્થાં મગધાઃ, પૂર્વમગધાઃ । એમ સમાસ કરાય ત્યારે સર્વાદયોડસ્યાદો (૩-૨-૬૧) સૂત્રથી પૂર્વા શબ્દનો પુંવદ્ભાવ થાય છે. પછી તેષુ પૂર્વમગધેષુ ભવઃ, પૂર્વમાગધકઃ । એ પ્રમાણે રૂપ સિદ્ધ કરાય છે. (અહીં 'પૂર્વદિશામાં જે મગધદેશ, તેમાં થનાર' એમ અર્થ થાય છે. આથી) ત્યારે પૂર્વ શબ્દ ફક્ત દિશાવાચક પણ થાય છે. (અર્થાત્ ત્યાં પોતાના મૂળ અર્થમાં છે. ઉપચારાદિથી અવયવાદિવાચક નથી.) આમ પૂર્વોક્ત ત્રણેય પ્રકારમાં પહેલાં પ્રકારમાં પૂર્વ શબ્દ અવયવવાચક, બીજા પ્રકારમાં મુખ્યત્વે દિશાવાચક હોવા સાથે ઉપચારથી દેશના અવયવવાચક અને અવયવીવાચક અને ત્રીજા પ્રકારમાં કેવળ દિશાવાચક રૂપે થાય છે.

આ તનામ પ્રકારોમાં પૂર્વ શબ્દ એ ટીકામાં કહેલી યુક્તિથી 'દિક્શબ્દ' કહેવાય છે.

૩. શંકા :- બહુવિષયેભ્યઃ (૬-૩-૪૫) સૂત્રથી અકચ્ થાય, એમ કહ્યું. પણ તે ન્યાયનો વિષય જ ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ ન્યાય બનતો નથી. તે આ રીતે - ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદન્તવિધિઃ (૨/૧૮) એ આગળ કહેવાતો ન્યાય જણાવે છે કે, સૂત્રમાં જે જે શબ્દોનું નામ લઈને - એટલે કે નામના નિર્દેશપૂર્વક - શ્રદ્ધા કહેલું હોય તે શબ્દો કોઈ સમાસાદિનો અંતભાગ બનેલો હોય અર્થાત્ સમાસ થયો હોય તો તેનાથી તે સૂત્ર ન લાગે, પણ કેવળ શુદ્ધ એવા તે શબ્દથી જ તે સૂત્રોક્તવિધિ થાય. આ ન્યાયનો અપવાદ પ્રસ્તુત ન્યાય છે. અને અપવાદ = બાધક તો ત્યારે કહેવાય કે ઉત્સર્ગ - ન્યાયસૂત્ર લાગવાનો પ્રસંગ હોય. જો બાધ્ય / ઉત્સર્ગની પ્રાપ્તિ / સંગતિ જ થતી ન હોય તો તેનો બાધ / અપવાદ શી રીતે થઈ શકે ? અને ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ એ બાધ્ય / ઉત્સર્ગ ન્યાયની પ્રવૃત્તિનો પ્રસંગ ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે દન્તાપદનાસિકા ૦ (૨-૧-૧૦૧) સૂત્રની જેમ નામની ગણતરી કરેલી હોય અર્થાત્ ગણતરીપૂર્વક નામોનો નિર્દેશ કરેલો હોય. જ્યારે આ બહુવિષયેભ્યઃ (૬-૩-૪૫) સૂત્રમાં તો 'બહુત્વ - વિષયભૂત એટલે કે બહુવચનમાં વપરાતાં રાષ્ટ્રવાચી શબ્દોથી અકચ્ પ્રત્યય થાય' એ પ્રમાણે સામાન્યથી જ કહેલું છે અર્થાત્

નામોનો ઉલ્લેખ કરવાપૂર્વક નિર્દેશ કરેલો નથી. તેથી સુમાગધકઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ એ ન્યાયની પ્રવૃત્તિનો પ્રસંગ = અવકાશ જ ક્યાં છે ? અર્થાત્ પ્રસંગ જ નથી. આથી તે ન્યાયના અપવાદરૂપે આ પ્રસ્તુત સુસર્વાર્થ ૦ (૧/૨) ન્યાય શી રીતે સંભવે ?

સમાધાન:- 'બહુવચન પ્રયોગના વિષયભૂત રાષ્ટ્રવાચક નામોથી' એ પ્રમાણે કહેવાથી જે શબ્દોથી બહુવચન જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અક્ષ, વક્ષ, વૃજિ, મદ્ર, મગધ, પચ્છાલ વગેરે નિયત = ગણતરી - બંધ જ રાષ્ટ્રવાચક શબ્દોનો લાભ થાય છે. તેથી અહીં નામોની ગણતરી ન કરેલી હોવા છતાં પ્રાયઃ કરેલી જ ગણાય. આથી સ્પષ્ટપણે સુમાગધકઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ (૨/૧૮) ન્યાયની પ્રવૃત્તિનો પ્રસંગ છે. આથી તેના અપવાદરૂપે પ્રસ્તુત સુસર્વાર્થ ૦ (૧/૨) ન્યાયનું કથન સંગત જ છે.

આ જ પ્રમાણે ઋતોર્વૃદ્ધિમદ્વિધૌ ૦ (૧/૩) ન્યાય ટીકામાં કહેલ ઋતુસંધ્યાદેરણ (૬-૩-૮૮) સૂત્રમાં પણ ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ (૨/૧૮) ન્યાયનો પ્રસંગ વિચારવા યોગ્ય છે. તે આ રીતે - ઉક્ત સૂત્રમાં 'ઋતુ' એમ સામાન્યથી કહેલું હોવા છતાંય, વર્ષા અને પ્રાવૃષ્ઠ ઋતુવાચકશબ્દોથી ક્રમશઃ ઇકણ અને ણ્ય પ્રત્યયનું જુદું વિધાન કરેલું હોવાથી, શેષ ઋતુવાચક શબ્દોનો ત્યાં લાભ થાય છે. આથી ત્યાં નામોની ચોક્કસ ગણતરી કરેલી ન હોવા છતાંય પ્રાયઃ કરેલી જ ગણાય.

૪. ઉત્તરપદવૃદ્ધિવિધાનમેવ ૦ શંકા :- તમે પૂર્વોક્ત બે સૂત્રોથી ઉત્તરપદની વૃદ્ધિના વિધાનને જ પ્રસ્તુત ન્યાયનું જ્ઞાપક કહેલું છે. પરંતુ મદ્રાદજ્ (૬-૩-૨૪) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં તો પૂર્વ વગેરે દિક્શબ્દપૂર્વક એવા મદ્ર શબ્દથી સૂત્રોક્ત અજ્ઞ પ્રત્યયના વિધાનને અકજ્ અને ક પ્રત્યયના અપવાદરૂપે કહેલું છે, તેને સુસર્વાર્દ્ધદિક્શબ્દેભ્યો જનપદસ્ય । એ પ્રસ્તુત ન્યાયનું જ્ઞાપક કહેલું છે. તે આ પ્રમાણે - પૂર્વમદ્રેષુ ભવઃ પૌર્વમદ્રઃ । સ્ત્રીલિંગ વિવક્ષામાં અણજેયેકણ્નજ્ઞસ્ત્વટિતામ્ (૨-૪-૨૦) સૂત્રથી ક્વી પ્રત્યય થયે, પૌર્વમદ્રો । રૂપ થાય. અહિં પહેલાં બહુવિષયેભ્યઃ (૬-૩-૪૫) સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી. (કારણ કે મદ્ર શબ્દ રાષ્ટ્રવાચક છે.) પછી પ્રતિપદોક્ત હોવાથી અર્થાત્ નામ-લઠને વિશેષરૂપે કહેલું હોવાથી વૃજિમદ્રાદેશાત્કઃ (૬-૩-૩૮) સૂત્રથી ક પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ દિક્ શબ્દપૂર્વકરૂપે મદ્ર શબ્દથી વિશેષ વિધાન કરેલું હોવાથી અકજ્ અને ક પ્રત્યયનો બાધ કરીને મદ્રાદજ્ (૬-૩-૨૪) સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય જ થાય છે.

અહિં કોઈ એવી શંકા કરે છે કે, આ સૂત્રના વિષયમાં એટલે કે દિક્શબ્દપૂર્વક મદ્ર શબ્દથી અકજ્, ક પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ જ નથી. કારણ કે પૂર્વોક્ત બે સૂત્રોથી અકજ્ અને ક પ્રત્યયનું વિધાન કેવળ મદ્ર શબ્દથી જ કરેલું છે, પણ દિક્શબ્દપૂર્વક મદ્ર શબ્દથી કરેલું નથી. આના સમાધાનમાં જણાવેલું છે કે - આ મદ્રાદજ્ (૬-૩-૨૪) સૂત્રથી દિક્શબ્દપૂર્વક મદ્ર - શબ્દથી અજ્ પ્રત્યયનું વિધાન એ અકજ્ અને ક પ્રત્યયનો અપવાદ છે, એવું વચન જ જ્ઞાપન કરે છે કે - સુસર્વાર્દ્ધદિક્શબ્દેભ્યો જનપદસ્ય (૧/૨) એ પ્રસ્તુત ન્યાય પ્રવર્તે છે. આથી રાષ્ટ્રવાચક - શબ્દથી થતો વિધિ એ કેવળ રાષ્ટ્રવાચકશબ્દની જેમ સુ, સર્વ વગેરે શબ્દપૂર્વક રાષ્ટ્રવાચક નામથી પણ થાય છે. આથી કેવળ રાષ્ટ્રવાચકશબ્દથી જ વિહિત હોવા છતાંય સુ, સર્વ, વગેરે પૂર્વક રાષ્ટ્રવાચક શબ્દથી પણ અકજ્, ક પ્રત્યય થશે. જેમ કે, સુપાચ્છલકઃ, પૂર્વપાચ્છલકઃ । વગેરેમાં અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. સુવૃજિકઃ, સુમદ્રકઃ । વગેરે રૂપોમાં ક પ્રત્યય થાય છે. આમ મદ્ર શબ્દ પણ અહીં રાષ્ટ્રવાચક હોવાથી તેમાં પણ પૌર્વમદ્રઃ । વગેરેમાં દિક્શબ્દ - પૂર્વક મદ્ર શબ્દથી સુસર્વાર્થ ૦ (૧/૨) એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી અકજ્, ક, પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોયને તે બે પ્રત્યય વિધિનો બાધ કરીને મદ્રાદજ્ (૬-૩-૨૪) સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય થવો અસંગત નથી. આથી આ

ન્યાયવડે જ દિક્શબ્દપૂર્વક એવા મદ્ર શબ્દથી અજ્ઞ પ્રત્યયવિધિ એ અકજ્ઞ, ક પ્રત્યયવિધિનો અપવાદ-વિધિ છે - એવું વચન સંગત થતું હોયને તેને આ ન્યાયનું જ્ઞાપક કહેલું છે.

આ ઉપર કહેલી સમગ્ર વાત કહીને હે ગ્રંથકાર હેમહંસગણિવર્ય ! અમારે આપને એટલું જ પૂછવું છે કે, આપે પણ બૃહદ્વૃત્તિ પ્રમાણે - મદ્રાદજ્ઞ (૬-૩-૨૪) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલ વચન પ્રમાણે જ આ ન્યાયનું જ્ઞાપક શા માટે ન કહ્યું ? પ્રાચીનવૃત્તિ (ટીકા) માં આ પ્રમાણે જ જ્ઞાપક બતાવેલું છે.

સમાધાન :- મદ્રાદજ્ઞ (૬-૩-૨૪) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલ પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ અપવાદ કથન એ જ્ઞાપક બની શકે છે - જરૂર, પણ 'દિક્શબ્દેભ્યો જનપદસ્ય' એટલાં જ અંશનું જ્ઞાપક બની શકે છે. શેષ 'સુસર્વાર્દિભ્યો જનપદસ્ય' અંશનું જ્ઞાપક બની શકતું નથી. અમારાવડે કહેવાયેલ સુસર્વાર્દિદ્રાષ્ટ્ય (૭-૪-૧૫) અને અમદ્રસ્ય દિશઃ (૭-૧-૧૬) સૂત્રોવડે ઉત્તરપદવૃદ્ધિના વિધાનરૂપ જ્ઞાપક તો અખંડ = સમગ્ર ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે. માટે તે જ અધિક દંઢ જ્ઞાપક કહેવાય. આથી અમે આ જ્ઞાપક જ દર્શાવ્યું છે. એમ સમાધાન જાણવું.

૫. બાધભવનાદિતિ - ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ (૨/૧૮) ન્યાયનો બાધ થઈ જાય છે, એમ કહ્યું. કહેવાનો આશય એ છે કે રાષ્ટ્રવાચી શબ્દોથી જે અકજ્ઞ પ્રત્યય વગેરે વિધિ કહેલો છે, તે વિધિ અવયવના પ્રાધાન્યની વિવક્ષા કરવામાં આવે તો રાષ્ટ્રવાચકાન્ત (પૂર્વમગ્ધ વગેરે) નામોથી પણ થવાની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ, ગ્રહણવતા નામ્ના... એ ન્યાયથી તેનો નિષેધ કરેલો હોયને (તેનો બાધ કરવા દ્વારા) રાષ્ટ્રવાચકાન્ત નામથી તે અકજ્ઞ વગેરે વિધિનો આ ન્યાયથી પુનઃપ્રસવ (પુનઃ પ્રાપ્તિ) કરાય છે.

શંકા :- પૂર્વમાગધક : । અહિ જ્યારે તદ્વિત પ્રત્યયના વિષયમાં પૂર્વેષુ મગધેષુ ભવઃ ઇતિ પૂર્વ-માગધકઃ । એમ કર્મધારય સમાસ કરાય, ત્યારે વાક્યાવસ્થામાં અસમસ્ત (= સમાસ નહિ પામેલાં) મગ્ધ શબ્દથી જ તદ્વિત પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ દેખાય છે. આથી ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદન્તવિધિઃ (૨/૧૮) ન્યાયનો પ્રસંગ જ નથી. અર્થાત્ સમાસ થયા પહેલાં જ મગ્ધ શબ્દથી તદ્વિતપ્રત્યય અકજ્ઞ ની ઉત્પત્તિ = પ્રાપ્તિ થઈ જવાથી તદન્ત-વિધિ ગણાશે નહિ. આથી તદન્તવિધિનો નિષેધ કરનાર ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ (૨/૧૮) ન્યાયની પ્રવૃત્તિનો અવકાશ જ રહેશે નહિ. આમ ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ (૨/૧૮) ન્યાયના પ્રસંગનો અભાવ હોવાથી - તેનો બાધક = અપવાદરૂપ સુસર્વાર્દિદ્રાષ્ટ્ય (૧/૨) એ પ્રસ્તુત ન્યાયની પણ પ્રવૃત્તિ થશે નહિ. આથી ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ (૨/૧૮) ન્યાયથી બાધિત અકજ્ઞ પ્રત્યય વિધિનો પ્રતિપ્રસવ = પુનઃપ્રાપ્તિ કરવા માટે આ ન્યાય છે, એમ શી રીતે કહેવાય ?

સમાધાન :- જુઓ, તદ્વિતપ્રત્યય ભાવિમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોયને પૂર્વમાગધકઃ । વગેરે પ્રયોગમાં કર્મધારય સમાસ કહેલો છે. આથી અવશ્ય - નિશ્ચતપણે 'પૂર્વમગ્ધ' એ પ્રમાણે સમુદાય (= સમાસ) થયા પછી જ તદ્વિત - પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ થશે. આથી અહિ તદન્તવિધિની પ્રાપ્તિ હોયને ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદન્તવિધિઃ (૨/૧૮) ન્યાયથી તદન્તવિધિનો નિષેધ પણ સંગત જ થશે. આમ કર્મધારય પક્ષે પણ ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ (૨/૧૮) ન્યાયનો અહિ પ્રસંગ હોવાથી તેનો બાધ કરીને પૂર્વોક્ત રીતે પૂર્વમાગધકઃ । વગેરે રૂપોમાં આ ન્યાય અકજ્ઞ પ્રત્યય વિધિનો પુનઃપ્રસંગ (પ્રાપ્તિ) કરનાર છે, એ વાત સ્પષ્ટ જ છે. (૧/૨)

ઋતોર્વૃદ્ધિમદ્વિધાવવયવેભ્યઃ ॥ ૧/૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જે પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિ થતી હોય તે જિત્, ણિત્ પ્રત્યયો અહીં વૃદ્ધિમાન્ તરીકે ગ્રહણ કરાય છે. ઋતુવાચક શબ્દથી આવા વૃદ્ધિમાન્ જિત્ - ણિત્ પ્રત્યયસંબધી (વૃદ્ધિરૂપી) વિધિ કરવાનો હોય, ત્યારે તે ઋતુઓના અવયવવાચક (પૂર્વ - અપર) વગેરે શબ્દ પૂર્વમાં હોય તેવા ઋતુ - અંતવાળા શબ્દથી પણ (કેવળ ઋતુવાચક શબ્દની જેમ) તે વિધિ કરવો.

પ્રયોજન :- પૂર્વ ન્યાયમાં કહ્યા મુજબ અહિં પ્રયોજન યાદ રાખવું કે ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદન્તવિધિઃ (૨/૧૮) ન્યાયથી તદન્તવિધિનો નિષેધ કરેલો હોવાથી પૂર્વાદિશબ્દપૂર્વક ઋતુવાચક શબ્દોથી વૃદ્ધિમત્પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ નથી. આથી તેનો બાધ કરીને તેનો અપવાદ એવો આ ન્યાય તેની (તદન્તવિધિની) પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

ઉદાહરણ :- વર્ષાસુ ભવં, વાર્ષિકમ્ । અહીં કેવળ વર્ષા શબ્દથી જેમ વર્ષાકાલેભ્યઃ (૬-૩-૮૦) સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય લાગે, તેમ પૂર્વવર્ષાસુ ભવં, પૂર્વવાર્ષિકમ્ । એમ વર્ષાન્ત શબ્દથી પણ વર્ષાકાલેભ્યઃ (૬-૩-૮૦) સૂત્રથી ઇકળ્ લાગે છે. પછી અશાંદતોઃ (૭-૪-૧૪) સૂત્રથી ઉત્તરપદના આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થઈ છે. અહિં કહેલ પૂર્વવર્ષા- શબ્દમાં પૂર્વ : પ્રથમોડવયવો વર્ષાણાં इति, પૂર્વવર્ષા । પૂર્વાપરાધરોત્તરમભિન્નેનાંશિના (૩-૧-૫૨) સૂત્રથી અંશિતત્પુરુષ સમાસ થાય છે. અથવા પૂર્વાવયવના યોગ (સંબંધ) થી પૂર્વ એટલે પ્રથમ કહેવાય. પછી પૂર્વાશ્ચ તાઃ વર્ષાશ્ચપૂર્વવર્ષાઃ । અહીં પૂર્વાપરપ્રથમચરમજઘન્યસમાનમધ્યમધ્યમવીરમ્ (૩-૧-૧૦૩) સૂત્રથી કર્મધારય સમાસ થાય છે, એમ સમજવું. (બન્નેયમાં 'વર્ષાઋતુના પૂર્વાવયવભૂત કાળમાં થનાર' એમ અર્થ થાય.)

એ જ રીતે શિશિરે ભવં, શૈશિરમ્ । વગેરેમાં કેવળઋતુવાચક શિશિર શબ્દની જેમ પૂર્વશિશિરે ભવં, પૂર્વશૈશિરમ્ । વગેરેમાં ઋતુવાચક શબ્દાન્ત પૂર્વશિશિર શબ્દથી પણ ભર્તૃસન્ધ્યાદેરણ (૬-૩-૮૮) સૂત્રથી અળ્ લાગે છે. ઉ.પ.ની વૃદ્ધિ પૂર્વવત્ સમજવી.

પ્રશ્ન :- વૃદ્ધિમદ્વિધિ કરવામાં જ ઋતુવાચક શબ્દોથી તદન્તવિધિ થાય, એમ શાથી કહ્યું ?

જવાબ:- જો વૃદ્ધિમત્પ્રત્યય ન હોય તો આ તદન્ત વિધિ ઈષ્ટ નથી. માટે 'વૃદ્ધિમદ્વિધિમાં' એમ કહ્યું. જેમ કે, પ્રાવૃષ્ણ્ણ્યઃ (૬-૩-૮૨) સૂત્રથી ણ્ય પ્રત્યય (જિત્ ણિત્ ન હોવાથી) વૃદ્ધિમાન્ નથી, આથી તેનો વિધિ કરવાનો હોય ત્યારે તદન્ત વિધિ ન થવાથી પૂર્વપ્રાવૃષિ ભવઃ, પૂર્વપ્રાવૃષેણ્યઃ । એમ ણ્ય પ્રત્યય થાય નહિ.

પ્રશ્ન :- અવયવ - વાચક શબ્દપૂર્વકજ ઋતુવાચકશબ્દથી તદન્ત - વિધિ થાય, એમ

શા માટે કહ્યું ?

• જવાબ :- ઋતુના અવયવવાચક શબ્દો પૂર્વમાં હોય તો જ ઋત્વન્ત શબ્દથી પૂર્વોક્ત વિધિ થાય. બીજા શબ્દથી પર આવેલ ઋતુવાચક શબ્દથી પૂર્વોક્ત (વૃદ્ધિમત્રપ્રત્યયસંબંધી વૃદ્ધિરૂપી) વિધિ ન થાય. જેમ કે, પૂર્વા ઋત્વન્તૈર્વ્યવહિતાશ્ચ તા વર્ષાશ્ચ ઇતિ - પૂર્વવત્ કર્મધારય સમાસ થયે, પૂર્વવર્ષાઃ । થાય. તાસુ ભવં - પૌર્વવાર્ષિકમ્ । તેમજ પૌર્વશિશિરિકમ્ । બન્નેય ટેકાણે વર્ષાકાલેભ્યઃ (૬-૩-૮૦) સૂત્રથી કાલરૂપ લક્ષણથી (કાલવાચકની અપેક્ષાએ) થતો ઇકળ્ જ થાય^૧. અહીં પૂર્વ શબ્દ વર્ષા વગેરે ઋતુના એક ભાગરૂપ અવયવવર્ધને જણાવતો નથી, પણ ચાલુ એટલે કે વર્તમાન એવી વર્ષાઋતુ સાથે બીજી વર્ષાઋતુના વ્યવધાનરૂપ અર્થને જણાવે છે. અર્થાત્ અહિં પૂર્વશબ્દ ઉનાળા અને શિયાળાના વ્યવધાનવાળી આગલી વર્ષા વગેરે ઋતુને જણાવે છે. પણ પ્રસ્તુત વર્ષાઋતુના પૂર્વાવયવને જણાવતો નથી. એટલે એક જ ઋતુના બે ભાગમાંથી પૂર્વ ભાગનો બોધ કરાવાતો નથી, પણ પૂર્વની વ્યવહિત ઋતુને જ જણાવે છે. આથી પૂર્વશબ્દ અવયવ - (અંશ) વાચક ન હોવાથી અંશાદૂતોઃ (૭-૪-૧૪) સૂત્રથી ઉત્તરપદની વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ નથી. માટે વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેર્જિતિ તદ્ધિતે (૭-૪-૧) એ ઔત્સર્ગિક સૂત્રથી આદિસ્વરની જ વૃદ્ધિ થાય છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું સ્થાપક = જાપક છે, અંશાદૂતોઃ (૭-૪-૧૪) સૂત્રથી અંશવાચક શબ્દથી પર ઋતુવાચકોત્તરપદના આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિનું વિધાન જ. તે આ પ્રમાણે - અંશાદૂતોઃ (૭-૪-૧૪) સૂત્રમાં ઉત્તરપદવૃદ્ધિ વર્ષાકાલેભ્યઃ (૬-૩-૮૦) અને ભર્તુસન્ધ્યાદેરળ્ (૬-૩-૮૮) વગેરે સૂત્રથી વિધાન કરેલાં જિત્ - ણિત્ પ્રત્યય પર છતાં કહેલી છે. અને તે જિત્ - ણિત્ - પ્રત્યયો, જો પૂર્વવર્ષા વગેરે ઋતુ - અંતવાળા શબ્દોથી ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદન્તવિધિઃ (૨/૧૮) ન્યાયથી તદન્તવિધિનો નિષેધ કરેલો હોવાથી આવતો જ ન હોય, તો અંશાદૂતોઃ (૭-૪-૧૪) સૂત્ર નિર્વિધય જ બની જાય છે. આથી તે સૂત્ર કરવું જ ન જોઈએ. છતાં તે કરેલું તો છે જ. તેથી જણાય છે કે, અવયવવાચક શબ્દપૂર્વક ઋત્વન્તશબ્દ-થી જિત્, ણિત્ પ્રત્યયનો વિધિ કરવાનો હોય ત્યારે પ્રસ્તુત ન્યાયથી ગ્રહણવતા નામ્ના... ન્યાયનો બાધ થઈ જાય છે. (આથી ત્યારે તદન્ત - વિધિનો નિષેધ નહિ થાય.) માટે પૂર્વવર્ષા વગેરે ઋતુવાચકાન્ત શબ્દોથી જિત્, ણિત્ પ્રત્યય આવશે જ, એવા આશયથી જ અંશાદૂતોઃ (૭-૪-૧૪) સૂત્રથી ઉત્તરપદવૃદ્ધિનું વિધાન કરેલું છે. આમ આ ન્યાયથી જ અંશાદૂતોઃ (૭-૪-૧૪) સૂત્રની સાર્થકતા હોવાથી તે સૂત્રરચના આ ન્યાયનું જાપન કરે છે. (આ ન્યાયની અનિત્યતા નથી તે પૂર્વ ન્યાયવૃત્તિમાં જણાવેલું જ છે.) (૧/૩)

સ્વોપણ ન્યાસ

૧. પૂર્વવાર્ષિકમ્ । અહીં વર્ષાકાલેભ્યઃ (૬-૩-૮૦) સૂત્રમાં વર્ષા શબ્દ કહેવાથી ઇકળ્ પ્રત્યયરૂપ વૃદ્ધિમદ્વિધિ-એ વર્ષા રૂપ ઋતુવિશેષવાચક શબ્દથી કહેલો છે. અને પૂર્વશૌશિરમ્ રૂપમાં

મર્તુસન્ધ્યાદેરણ (૬-૩-૮૮) સૂત્રમાં મ - ઋતુ - એમ સામાન્યથી જ ઋતુ વાયક શબ્દ કહેલ હોવાથી આ ઋતુસામાન્યવાયકશબ્દથી અણ - પ્રત્યયરૂપ વૃદ્ધિમદ્ (વૃદ્ધિ કરનારો) વિધિ કહેલો છે. આમ ઋતો-વૃદ્ધિમદ્ધિધાવકયવેચ્યઃ । એ પ્રસ્તુત ન્યાયસૂત્રમાં ઋતોઃ એમ કહેલું હોવાથી ઋતુ વિશેષવાયક - ઋતુ શબ્દથી અને ઋતુ સામાન્યવાયક ઋતુ શબ્દથી જે વૃદ્ધિમદ્વિધિ કહેલો હોય તે બન્નેયનો સંગ્રહ કરાય છે. ઋતુ શબ્દનો આવો અર્થ જણાવવા માટે જ અહીં - ટીકામાં પૂર્વોક્ત બે ઉદાહરણો બતાવેલાં છે, એમ જણવું.

૨. પ્રશ્ન :- પૂર્વપ્રાવૃષ્ઠિ ભવઃ, પૂર્વપ્રાવૃષ્ઠેણ્યઃ । એમ એણ્ય પ્રત્યય ન લાગે, એમ કહ્યું. તો અહીં શું વિધિ થાય ?

જવાબ :- ભવે (૬-૩-૧૨૩) સૂત્રથી ઔત્સર્ગિક અણ પ્રત્યય થયે, પૂર્વપ્રાવૃષ્ઠઃ । એવું જ રૂપ થાય. કારણ કે અણ પ્રત્યય વૃદ્ધિમાન્ છે. અર્થાત્, અણ પ્રત્યય પણ વૃદ્ધિ કરનારો હોવાથી અંશાદૂતોઃ (૭-૪-૧૪) સૂત્રથી ઉત્તરપદમાં આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થશે, પણ પૂર્વપદમાં વૃદ્ધિ નહીં થાય.

૩. કાલતલક્ષણ એવેકળ્ ૦ શંકા :- પૂર્વસૂત્રમાં અવયવવાચી નામ ન હોય તો પૂર્વવર્ણસુ ભવઃ પૌર્વવર્ણિકમ્, પૌર્વશિશિરિકમ્ । અહીં કાલરૂપ લક્ષણથી થતો ઇકળ્ પ્રત્યય જ થાય, એમ કહ્યું; પણ આ ન્યાય જેમ ન લાગે તેમ વર્ણકાલેભ્યઃ (૬-૩-૮૦) સૂત્રથી કાલનિમિત્તક ઇકળ્ પ્રત્યય પણ ન થવો જોઈએ. કારણ કે ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ (૨/૧૮) ન્યાયથી તદન્તવિધિનો નિષેધ કરેલો છે.

સમાધાન :- ના, એવું નથી. ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ એ ન્યાય ત્યાં જ લાગે (પ્રવર્તે) છે કે જે સૂત્રમાં દન્તપાદનાસિકા ૦ (૨-૧-૧૦૧) સૂત્રની જેમ નામો પરિગણિત = અમુક નિયત ગણેલાં હોય, અથવા સામર્થ્યથી = અર્થાપત્તિથી અમુક ચોક્કસ નામોનો જ લાભ થતો હોયને નિયતપ્રાયઃ હોય. જ્યારે અહિં વર્ણકાલેભ્યઃ (૬-૩-૮૦) સ્થળે તેવું નથી. એટલે કે કાલેભ્યઃ એમ 'બહુવચન' એ જે કોઈ રીતે કાલવાયક શબ્દો હોય, તેનાથી પણ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ માટે કરેલું છે. તેથી માસે ભવં માસિકમ્ । તેમજ સાંવત્સરિકમ્ । વગેરેમાં સાક્ષાત્ કાળ અર્થવાળા શબ્દોથી જેમ ઇકળ્ પ્રત્યય થાય, તેમ ઉપચારથી જે શબ્દો કાળ અર્થમાં છે, તેનાથી પણ ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

તે આ રીતે - નિશા (રાત્રિ) સહચરિત અધ્યયન હોય તે પણ ઉપચારથી નિશા કહેવાય. તથા પ્રદોષ માં (રાત્રિના ૧લાં પહોરમાં) સહચરિત અધ્યયન એ ઉપચારથી પ્રદોષ કહેવાય. આમ અહીં નિશા અને પ્રદોષ શબ્દો વસ્તુતઃ કાળવાયક હોવા છતાં ય ઉપચારથી અધ્યયનવાયક છે. પછી તથોઃ નિશાપ્રદોષયોઃ અધ્યયનયોઃ જયી, નૈશિકઃ, પ્રાદોષિકઃ । (નિશા અને પ્રદોષ કાળે થનારા અધ્યયનમાં જય પામનારો - સફળ અધ્યયન કરનાર)

તથા કદંબપુષ્પ થી સહચરિત કાળ ઉપચારથી કદંબપુષ્પ કહેવાય. અને વ્રીહિ (ડાંગર) પલાલ સહચરિત કાળ પણ વ્રીહિપલાલ કહેવાય. અહિં કદંબપુષ્પ અને વ્રીહિપલાલ શબ્દો કાળવાચી ન હોવા છતાંય ઉપચારથી કાળવાચી છે. અને તેથી તથોઃ કદમ્બપુષ્પવ્રીહિપલાલયોઃ કાલયોઃ દેયં ઋણમ્ - કાદમ્બપુષ્પિકમ્, વ્રૈહિપલાલિકમ્ । (કદંબપુષ્પ અને વ્રીહિપલાલ જે કાળમાં હોય તે કાળમાં આપવાનું ઋણ તે આવું કહેવાય)

આમ આવા બધાં પ્રકારના નામોની પરિગણના = નિયતગણના કરવાને શક્ય નથી જ. આથી જે શબ્દો આવા પ્રકારે કાળવાચી બનતાં હોય તેઓની પણ ચોક્કસ ગણતરી થઈ શકેતી જ નથી. આથી ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ ન્યાય અહિં પ્રવર્તતો જ નથી. કારણ કે તે ન્યાયથી નિયત ગણતરીવાળા જ

નામોના તદન્તવિધિનો નિષેધ કરેલો છે. અને અહિં એ પ્રમાણે નથી. માટે તદન્તવિધિનો નિષેધ ન થવાથી, 'ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ ન થવાથી પૌર્વવર્ષિકમ્ । વગેરેમાં વર્ષાકાલેભ્યઃ (૬-૩-૮૦) સૂત્રથી કાલનિમિત્તક ઇક્ષ્ણ પ્રત્યય થશે જ.

૪. આ ન્યાયથી ગ્રહણવતા ૦ ન્યાયનો બાધ થાય, એમ કહ્યું. કહેવાનો આશય એ છે, કે ઋતુવાચક શબ્દોથી જે અણ વગેરે વિધિ કહેલો છે, તેની અવયવના પ્રાધાન્યની વિવક્ષા કરવામાં ઋતુ - અંતવાળા શબ્દોથી પણ પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદન્તવિધિઃ (૨/૧૮) ન્યાયથી તદન્તવિધિનો જે નિષેધ કરેલો છે, તેનો બાધ કરવા દ્વારા તદન્તવિધિનો પુનઃ પ્રસવ - પુનઃપ્રાપ્તિ આ ન્યાયવડે કરાય છે. (૧/૩).

સ્વસ્વ દ્વિસ્વદીર્ઘપ્લુતાઃ ॥ ૧/૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- દ્વિસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતરૂપ આદેશો સ્વરના જ થાય, પણ વ્યંજનનાં થાય નહીં.

પ્રયોજન :- સૂત્રમાં સ્થાની (એટલે કે જેનો આદેશ કરવાનો છે તે સ્થાની = આદેશી) વિશેષનું સાક્ષાત્ કથન ન હોવાથી સ્વરની જેમ વ્યંજનનો પણ દ્વિસ્વ વગેરે આદેશ થવાનો પ્રસંગ આવે. માટે દ્વિસ્વાદિ આદેશોના સ્થાની = આદેશી તરીકે વ્યંજનાદિનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

આ પ્રમાણે આ ન્યાયના ૩ અંશો કલ્પી શકાય છે. ૧. દ્વિસ્વ. ૨. દીર્ઘ અને ૩. પ્લુત. તેના ક્રમશઃ ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે.

૧. દ્વિસ્વાદેશનું ઉદા. સહ શ્રિયા ઇતિ - સશ્રિ કુલમ્ । અહીં સમાસ થયા બાદ શ્રી ના ઈ કારનો ક્લીબે (૨-૪-૮૭) સૂત્રથી દ્વિસ્વાદેશ થયો છે. પણ વ્યંજનનો દ્વિસ્વાદેશ ન થાય - જેમ કે, તત્ । અહીં તદ્ શબ્દના અંત્ય ત કારનો લૂવર્ણ - તવર્ગ - લ - સ એ દંત્ય હોવાથી ઉચ્ચારસ્થાનની અપેક્ષાએ આસન્ન લૂ કાર રૂપ દ્વિસ્વ થવો જોઈએ. પણ આ ન્યાયના બળથી તે થાય નહીં.

૨. દીર્ઘાદેશસંબંધી ઉદા. પ્રત્યજ્ઞતીતિ ક્ષિપ્ પ્રત્યજ્ઞ, તાન્ પ્રતીચઃ । અહીં (પ્રતિ + અજ્ઞ + ક્ષિપ્ + શસ્ એવી સ્થિતિમાં) અચ્વ પ્રાગ્ દીર્ઘશ્ચ (૨-૧-૧૦૪) સૂત્રથી અચ્ નો ચ્ આદેશ થયા બાદ પૂર્વમાં રહેલ ઇ કાર રૂપ સ્વરનો દીર્ઘ - આદેશ થાય છે. પણ વ્યંજનનો દીર્ઘાદેશ ન થાય. જેમ કે, દૃષદમજ્ઞતીતિ ક્ષિપ્ - તાન્ દૃષચ્ચઃ । અહીં (દૃષદ્ + અજ્ઞ + ક્ષિપ્ + શસ્ એવી સ્થિતિમાં) અચ્વ પ્રાગ્ દીર્ઘશ્ચ (૨-૧-૧૦૪) સૂત્રથી અચ્ નો ચ્ આદેશ થયા બાદ પૂર્વમાં રહેલ દ કારનો પૂર્વે કહ્યું તેમ ઉચ્ચારસ્થાનની અપેક્ષાએ આસન્ન લૂ કાર એવો દીર્ઘાદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે, પણ આ ન્યાયથી તે ન થાય.

પ્લુતાદેશનું ઉદા. :- હે ચૈત્રઃ એહિ । અહીં દૂરાદામન્ત્રસ્ય ગુરુર્વૈકોઽનન્ત્યોઽપિ લનૃત્

(૭-૪-૮૮) સૂત્રથી અ કારનો પ્લુત આદેશ થયો છે. પછી પ્લુતોઽનિતૌ (૧-૨-૩૨) સૂત્રથી સંધિનો અભાવ થયો છે.

જ્ઞાપક :- હ્રસ્વ - દીર્ઘાંશમાં આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે - ઘણા બધાં સ્થાનોમાં (સૂત્રોમાં) હ્રસ્વ - દીર્ઘાદિવિધિના સ્થાનીનું અનુપાદન - અનિર્દેશ જ. તે આ પ્રમાણે - હ્રસ્વ - દીર્ઘ આદેશરૂપી વિધિ સર્વત્ર સ્વરનો જ કરાય છે. આમ સ્વર એ સ્થાની છે. તે સ્થાનીનું ઘણાં^૨ બધાં સ્થળે સૂત્રમાં ઉપાદાન કરેલું નથી. હવે જો આ પ્રસ્તુત ન્યાય ન હોય તો વ્યંજનનું પણ સ્થાની તરીકે ગ્રહણ થઈ જાય, જે ઈષ્ટ નથી. પણ આ ન્યાય હોવાથી સ્થાની તરીકે સ્વરનું જ ગ્રહણ થશે, એવા આશયથી જ તે તે સૂત્રમાં સ્થાની તરીકે સ્વરનું ગ્રહણ કરેલું નથી. આમ આ ન્યાયના સામર્થ્યથી (અસ્તિત્વથી) જ તે તે સૂત્રમાં હ્રસ્વાદિ આદેશવિધિના સ્થાનીનું અગ્રહણ સંગત થતું હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

(૩) પ્લુતાંશમાં જ્ઞાપક મળતું નથી, કારણ કે પ્લુતવિધિમાં સમ્મત્યસૂયાકોપકુત્સનેષ્વાદ્યા-મન્ત્ર્યમાદૌ સ્વરેષ્વન્ત્યશ્ચ પ્લુતઃ (૭-૪-૮૮) સૂત્રમાં સ્થાનીનું સાક્ષાત્ કથન છે.

પ્રશ્ન :- જો પ્લુતાંશમાં આ ન્યાયનું જ્ઞાપક મળતું ન હોય તો આ ન્યાયમાં પ્લુત શબ્દનો નિવેશ (ઉપન્યાસ) શા માટે કર્યો છે. ?

ઉત્તર :- હ્રસ્વ વગેરેના સહચારના લીધે જ અહીં સૂત્રમાં પ્લુતનું ગ્રહણ કરેલું છે.

(પ્રશ્ન :- જો સૂત્રમાં સ્થાનીનું સાક્ષાત્ કથન કરવાથી કોઈપણ સૂત્ર આ ન્યાયાંશનું જ્ઞાપક બનતું નથી, માટે તમે આપ્યું નથી. તેમ પૂર્વે તમે જે ટીકામાં પ્લુતાંશનું ઉદાહરણ આપેલું છે - તેમાં પણ સૂત્રમાં સાક્ષાત્ સ્થાનીનું ગ્રહણ કરેલું હોયને ઉદાહરણ પણ વાસ્તવિક નથી. તો ઉદાહરણ પણ શા માટે આપ્યું છે ? એવા પ્રશ્નના સમાધાનમાં કહે છે કે -) અમે જે પ્લુતાંશનું ઉદાહરણ આપેલું છે, તે પણ પ્લુતના ઉદાહરણનું સ્થાન શૂન્ય^૩ (ખાલી) ન રહી જાય એટલાં પૂરતું જ છે. (બાકી વાસ્તવિક ઉદાહરણ નથી.) અથવા તો જે બીજા વैयाકરણોએ આ ન્યાયને સાપેક્ષ રહીને પ્લુતવિધિ કરવામાં સૂત્રમાં સ્થાની તરીકે સ્વરનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન કરેલું નથી, તેઓના મતે તો તે સ્થાનીનું અનુપાદાન જ પ્લુતાંશમાં પણ જ્ઞાપક^૪ બની જશે. (વળી તે વ્યાકરણમાં સ્થાનીના ઉપાદાન વિનાનો તે સૂત્રોક્તવિધિ, ઉદાહરણ રૂપે પણ સાર્થક, વાસ્તવિક જ ગણાશે.)

(પ્રશ્ન :- બીજા વैयाકરણોને આ ન્યાયો ઉપયોગમાં શી રીતે આવી શકે ?)

ઉત્તર :- આ ન્યાય સૂત્રો ચિરંતન - અતિ પ્રાચીન છે. માટે જુદા જુદા વ્યાકરણોને સાધારણ રૂપે જ છે. એટલે આ ન્યાયમાં કહેલ પ્લુતાંશ પણ અન્ય વैयाકરણોની અપેક્ષાએ સાર્થક બની શકે છે. (૧/૪)

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧. શંકા :- હ્રસ્વાદિ આદેશ સ્વરના જ થાય પણ વ્યંજનના ન થાય, એમ આ ન્યાયનો અર્થ

છે. પણ વ્યંજનની અર્ધમાત્રા જ હોવાથી તેનો એકમાત્રાવાળો હ્રસ્વાદિ આદેશ થવાનો પ્રસંગ જ નથી. વ્યંજન અર્ધમાત્રાવાળો હોય તો તેનો આદેશ એક માત્રાવાળો કેમ હોઈ શકે ? આથી આ ન્યાયની જ શી જરૂર છે ?

સમાધાન :- એવું નથી, બે અર્ધમાત્રાવાળા વ્યંજનના સમુદાયની એકમાત્રા થવી સંભવે છે, અને તેથી 'પ્રતક્ષ્ય' રૂપમાં 'ક્ષ' (ક્ + ષ) ની જો હ્રસ્વ સંજ્ઞા કરાય તો હ્રસ્વસ્ય તઃ પિતૃકૃતિ (૪-૪-૧૧૩) સૂત્રથી ત આગમ થવાનો પ્રસંગ આવે. આ રીતે વ્યંજનના પણ હ્રસ્વાદિ આદેશની સંભાવના હોયને વ્યંજનના હ્રસ્વાદેશના પ્રસંગનું વારણ કરવા માટે આ ન્યાયનું સાફલ્ય = સાર્થકતા સંભવે છે.

વળી, 'સ્વસ્ય' એ પ્રમાણે ન્યાય - સૂત્રમાં એકવચન કહેવાથી 'તિત્તઽચ્છત્રમ્' વગેરેમાં અ કાર અને ડ કાર (અડ) રૂપ સ્વર - સમુદાયની બે માત્રા થવા છતાં પણ તેની દીર્ઘ સંજ્ઞા ન થવાથી અનાહ્ માઝો દીર્ઘાદિ વા છઃ (૧-૩-૨૮) સૂત્રથી છ કારનું વિકલ્પે દ્વિત્વ ન થાય. પણ સ્વરાત્ (૧-૩-૨૮) સૂત્રથી નિત્ય જ દ્વિત્વ થાય. (વસ્તુતઃ બે સ્વરની દીર્ઘસંજ્ઞાનો નિષેધ એ આ ન્યાયનું મુખ્ય પ્રયોજન નથી. કારણ કે પ્રતક્ષ્ય વગેરેમાં ક્ષ વગેરે વ્યંજન સમુદાયની હ્રસ્વસંજ્ઞાનો નિષેધ બૃહદ્વૃત્તિમાં અન્ય રીતે કરેલો જ છે. માટે ટીકામાં કહ્યા મુજબ સૂત્રમાં અનિર્દિષ્ટ સ્થાનીનું જ્ઞાપન કરવું અને તે દ્વારા વ્યંજનનો સ્થાની તરીકે નિષેધ કરવો એ આ ન્યાયનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. અને તે પૂર્વે કહ્યા મુજબ વ્યંજન સમુદાયની ૧ માત્રા થતી હોયને તેવા વ્યંજન સમુદાયના પણ હ્રસ્વાદેશનો પ્રસંગ હોયને તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.)

૨. ઘણા સ્થાનોમાં સ્થાની એવા સ્વરનું ગ્રહણ કરેલું નથી, એમ કહ્યું. જો કે સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ (૧-૨-૧) અને ઋલૃતિ હ્રસ્વો વા (૧-૨-૨) વગેરે સૂત્રોમાં હ્રસ્વાદેશ અને દીર્ઘાદિશ વિધિના સ્થાનીનું ગ્રહણ કરેલું છે. પરંતુ આ ન્યાયની ટીકામાં જે બે હ્રસ્વાદેશ અને દીર્ઘાદિશ વિધિ કહેલાં છે, તે બેના સ્થાની ઉક્ત સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલાં નથી. આ સિવાય પણ ચિત્ત્યનવ્યયારુષોર્મોનો હ્રસ્વશ્ચ (૩-૨-૧૧૧) સૂત્ર અને ઇચ્ચસ્વરે દીર્ઘ આચ્ચ (૩-૨-૭૨) વગેરે સૂત્રમાં જ્યાં હ્રસ્વ - દીર્ઘાદિશ-વિધિનો સ્થાની સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ નથી, તે જ સ્થાનો અહિં ટીકાગત 'બહુ' શબ્દ વડે વિવક્ષિત છે.

૩. સ્થાન શૂન્ય ન રહે તે માટે પ્લુતનું ઉદાહરણ આપેલું છે, એમ કહ્યું. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, ઉદાહરણ ખરેખર તે કહેવાય કે જે ઉદાહરણમાં વિવક્ષિત ન્યાયનું ફળ દર્શાવેલું શક્ય હોય. હે ચૈત્રઃ एहि । ઉદાહરણોમાં તો જે સ્વરનો પ્લુતાદેશ થયો છે, તે દૂરદામન્યસ્ય ં (૭-૪-૮૮) સૂત્રથી જ સિદ્ધ થાય છે. તેની સિદ્ધિમાં આ ન્યાયની કોઈ અપેક્ષા નથી. (કારણ કે તે સૂત્રમાં સાક્ષાત્ સ્વરરૂપ સ્થાની નિર્દિષ્ટ છે.) અને વ્યંજનનો પ્લુતાદેશ થવાનો કોઈપણ રીતે પ્રસંગ હોત તો તેનું નિવારણ કરવા દ્વારા આ ન્યાયનું ફળ પ્રકટ કરવું શક્ય બને, પણ તેવું બનતું નથી. કારણ કે પ્લુતવિધિમાં સ્વરને જ સ્થાનિરૂપે કહેલો છે. આથી હે ચૈત્રઃ एहि । એમ જે ઉદાહરણ બતાવેલું છે, તે કેવળ સ્થાનની પૂર્તિ માટે જ છે. પણ તાત્ત્વિક ઉદાહરણ નથી એમ સમજવું.

૪. અન્ય મતે સૂત્રમાં સ્થાની તરીકે પ્લુતનું અગ્રહણ 'જ્ઞાપક' કહેવાશે, એમ કહ્યું, તે ઉપલક્ષ્ય છે. તેથી જેમ સૂરિજીના મતે = સ્વમતે હ્રસ્વ અને દીર્ઘ અંશનું ઉદાહરણ અન્વય - વ્યતિરેક સહિત દર્શાવ્યું, તે પ્રમાણે, તેઓના મતે પ્લુત - અંશનું 'ઉદાહરણ' પણ કંઈક અન્વય - વ્યતિરેક સહિત બંનશે, એમ જાણવું. (૧/૪)

આદ્યન્તવદેકસ્મિન્ ॥ ૧/૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વ્યાકરણસૂત્રમાં જ્યાં એક જ વર્ણનું અથવા નામનું ગ્રહણ કરેલું હોય અને સૂત્રોક્ત - વિધિ તો તદાદિ સંબંધી (વર્ણાદિ વગેરે સમુદાયસંબંધી) અથવા તદન્ત સંબંધી (વર્ણાદિ - અંત વગેરે સમુદાયસંબંધી) કહેલો હોય, તે ઠેકાણે તે જ એક વર્ણાદિની તદાદિરૂપે અથવા તદન્તરૂપે કલ્પના કરવી. અર્થાત્ કેવળવર્ણની - વર્ણાદિ અથવા વર્ણાન્ત સમુદાયરૂપે અને કેવળનામની - નામાદિ અથવા નામાન્ત સમુદાયરૂપે કલ્પના કરવી.

પ્રયોજન :- અપ્રાપ્ત કાર્યની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે. આ જ પ્રમાણે આગળના ન્યાયોનું પણ (અપ્રાપ્ત કાર્યની પ્રાપ્તિરૂપ) પ્રયોજન જાણવું.

(આ પ્રમાણે આ ન્યાયનાં મુખ્ય બે વિભાગ થશે. (૧) એક તો આદિરૂપે કલ્પના અને (૨) બીજો અંતરૂપે કલ્પના. તે પ્રત્યેકને વર્ણસંબંધી અને નામસંબંધી ગણતાં ચાર પેટાભેદ થશે. આથી ઉદાહરણનો ક્રમ - આ પ્રમાણે થશે. (૧) કેવળ (એકમાત્ર) વર્ણની વર્ણાદિરૂપે (૨) કેવળ (એકમાત્ર) નામની નામાદિરૂપે કલ્પના (૩) કેવળ વર્ણની વર્ણાન્ત સમુદાયરૂપે અને (૪) કેવળ નામની નામાન્ત સમુદાયરૂપે કલ્પના.)

ઉદાહરણ :- (૧) વર્ણની વર્ણાદિરૂપે કલ્પના - ઇહાચ્છકે । વગેરે રૂપોમાં ઈહ ધાતુ ગુરુ એવા નામિસ્વરાદિ હોવાથી પરોક્ષાનો ગુરુનામ્યાદેરનુચ્છૂર્ણોઃ (૩-૪-૪૮) સૂત્રથી આમ્ આદેશ થાય છે. તે જ રીતે ઈંઈચ્ ગતૌ - એ ઈ ગ.૪. ધાતુના અચાચ્છકે । વગેરે રૂપોમાં નામીસ્વર-માત્રરૂપ ધાતુ હોવા છતાંય તેની નામી - આદિરૂપે આ ન્યાયવડે કલ્પના કરવાથી પરોક્ષાનો ગુરુનામ્યાદેઃ ૦ (૩-૪-૪૮) સૂત્રથી આમ્ આદેશ સિદ્ધ થયો.

(૨) કેવળ નામની નામાદિરૂપે કલ્પના :- ઇન્દ્રે (૧-૨-૩૦) સૂત્રની સપ્તમ્યા આદિઃ (૭-૪-૧૧૪) પરિભાષા સૂત્રથી 'ઇન્દ્રાદિ' શબ્દ પર છતાં કાર્ય થાય - એવી ન્યાસકારની વ્યાખ્યા છે. (અર્થાત્ સપ્તમી - વિભક્ત્યંત એવા વિશેષ્યનું જે વિશેષણ સૂત્રમાં દર્શાવ્યું હોય, તે વિશેષણ તેનો = વિશેષ્યરૂપ સમુદાયનો આદિ અવયવ થાય છે, એવી વ્યવસ્થા સપ્તમ્યા આદિઃ (૭-૪-૧૧૪) સૂત્રોક્ત પરિભાષાથી કરેલી છે. માટે 'ઇન્દ્રે' એમ કહેવાથી ઇન્દ્રાદિ શબ્દ પર છતાં - એમ ન્યાસકારે વ્યાખ્યા કરેલી છે.) પ્રસ્તુતમાં ઇન્દ્રયજ્ઞ રૂપ ઇન્દ્રાદિ શબ્દ પર છતાં ગવેન્દ્રયજ્ઞઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં ગો શબ્દના ઓ નો અવ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ (ગો + ઇન્દ્રઃ) ગવેન્દ્રઃ । એવા પ્રયોગમાં પણ ઇન્દ્ર શબ્દની 'ઇન્દ્રાદિ' રૂપે કલ્પના કરવાથી ઓ ના અવ આદેશની સિદ્ધિ થઈ.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયાંશનું ગમક = જ્ઞાપક છે - યસ્કરે પાદઃ પદણિક્યઘુટિ (૨-૧-૧૦૨) સૂત્રમાં ણિ નું વર્જન. આ ણિ નું વર્જન ણિ (ઙ) પ્રત્યયને સ્વરાદિ માનીને કરેલું છે. કારણ

કે અહિ પછ સપ્તમી - અંત એવા અણિ ની વ્યાખ્યા - ણિ (इ स्वर) આદિ પ્રત્યય પર છતાં પાદ નો પદ્ ન થાય - એમ જ કરવી જોઈએ. અને જો સ્વરમાત્ર એવા પછ ણિ નું આ ન્યાયથી (કલ્પનિક = ઉપચારથી) સ્વરાદિત્વ ન થાય તો ણિ પ્રત્યય એ સ્વરાદિ ન હોવાથી ણિ પર છતાં પાદ નો પદ્ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિનો જ અભાવ છે. આથી ણિ નું વર્જન ન કરત. (પછ જે યસ્વરે ૦ (૨-૧-૧૦૨) સૂત્રમાં ણિ નું વર્જન કરેલું છે, તે આ ન્યાયથી જ ણિ પ્રત્યય કેવળ સ્વર રૂપ હોવા છતાં તેની સ્વરાદિ રૂપે કલ્પના કરવાથી ણિ પ્રત્યય પર છતાં પાદ નો પદ્ થવાની પ્રાપ્તિ હોયને અણિક્વચુટિ - એમ ણિ નિમિત્તક પાદ ના પદ્ આદેશનો નિષેધ કરેલો સાર્થક - સંગત થતો હોયને, તે નિષેધનું વિધાન આ ન્યાયાંશને જણાવે છે.)

અનિત્યતા :- આ અંશમાં આ ન્યાય અનિત્ય છે. આથી પૂર્વોક્ત ઈ - ધાતુની ગુરુ નામિ - આદિરૂપે કલ્પના નહિ કરવાથી પરોક્ષા - વિભક્તિનો આમ્ આદેશ નહિ થવાથી, ઈંયે, ઈંયાતે, ઈંચિરે । વગેરે રૂપો^૨ પણ થાય છે.

(૩) કેવળવર્ણની વર્ણાન્તરૂપે કલ્પના :- જેતા । વગેરેમાં જિ ધાતુ નામિસ્વરાંત હોવાથી નામિનો ગુણોઽકિઙ્ઠિતિ (૪-૩-૧) સૂત્રથી ગુણ થાય છે, તેમ જ ધાતુના ઇત્તા । વગેરે રૂપોમાં (જિ ક્રરૂપ) નામીસ્વર - માત્ર એવા ધાતુની નામ્યન્તરૂપે કલ્પના કરવાથી નામિનો ગુણઃ ૦ (૪-૩-૧) સૂત્રથી ગુણ સિદ્ધ થયો.

(૪) કેવળ નામની નામાન્તરૂપે કલ્પના :- સર્વદિઃ સ્મૈસ્માતૌ (૧-૪-૭) સૂત્રમાં સ્પષ્ટિ - અધિકાર ચાલુ હોવાથી સ્પષ્ટિ પ્રત્યયોવડે નામનો આક્ષેપ થાય છે. આથી સર્વદિઃ એવું પદ નામઃ એવા વિશેષ્યપદનું વિશેષણ બને છે. (સ્પષ્ટિ = સિ વગેરે પ્રત્યયો નામથી જ લાગતાં હોવાથી તેનાથી નામનો આક્ષેપ થાય છે, એટલે કે સામર્થ્યથી નામનું ગ્રહણ થાય છે.) પછી વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાથી 'વિશેષણ એ વિશેષ્યનો અંતભાગ બને છે' એવી વ્યવસ્થા કરેલી છે. આથી 'સર્વદિઃ' એમ કહેવાથી 'સર્વદિ - અંતવાળા નામથી' એવી ન્યાસકારે વ્યાખ્યા કરેલી હોવાથી પરમસર્વસ્મૈ । વગેરે રૂપોમાં જ હે વગેરે પ્રત્યયના સ્મૈ વગેરે આદેશની પ્રાપ્તિ થાય છે. A પરંતુ સર્વસ્મૈ વગેરે રૂપોમાં કેવળ સર્વશબ્દસંબંધી હે વગેરે પ્રત્યયોના સ્મૈ વગેરે થવાની પ્રાપ્તિ નથી. કેમ કે તે સર્વદિ - અંતવાળા શબ્દો નથી. પરંતુ આ ન્યાયથી સર્વસ્મૈ । વગેરે રૂપોમાં કેવળ સર્વ વગેરે શબ્દની સર્વદિ - અંતવાળા તરીકે કલ્પના કરવાથી હે વગેરેના સ્મૈ વગેરે આદેશો સિદ્ધ થયા.

જાપક :- કેવળ વર્ણાદિની વર્ણાદિ - અંતરૂપે કલ્પના - રૂપ ન્યાયાંશનું ગમક - જાપક છે, યન્તિ । વગેરે રૂપોમાં (ઇ + અન્તિ - સ્થિતિમાં) ઇ ના ઇય્ આદેશનો બાધ કરવા માટે ણિગોરપ્તિતિ વ્યૌ (૪-૩-૧૫) સૂત્રથી ઇ ના ય આદેશનું વિધાન. તે આ પ્રમાણે - ઋતોરિઘર્ણોવર્ણસ્યેયુવ્ સ્વરે પ્રત્યયે (૨-૧-૫૦) વગેરે સૂત્રથી ઇ વર્ણનો ઇય્ આદેશ કહેલો છે. અહીં પણ વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાથી ઇવર્ણોવર્ણસ્ય - અંશની વ્યાખ્યા - ઇ વર્ણાન્તિ શબ્દના અંત્ય ઇ વર્ણનો ઇય્ થાય - એમ જ કરવી જોઈએ. (પછી વડે નિર્દેશ હોવાથી

षष्ठ्यान्त्यस्य (૭-૪-૧૦૬) પરિભાષાથી અંત્ય એવા ૩ વર્ણનો જ ઇય્ થશે, ૩ વર્ણાન્તિ શબ્દનો નહિ થાય, એમ સમજવું હવે જો ૩ કાર માત્રરૂપ ઇણ્ (૩) ગ.ર. ધાતુનો આ ન્યાયથી ૩ વર્ણાન્તિરૂપે કલ્પના (વ્યપદેશ - વ્યવહાર) થતી ન હોય તો તેના ઇય્ આદેશની પ્રાપ્તિ જ નથી. આથી ઇય્ આદેશનો બાધ કરવા માટે દ્વિગોરણ્વિતિ વ્યૌ (૪-૩-૧૫) સૂત્રથી ય આદેશનું વિધાન જ શા માટે કરવું જોઈએ ? છતાં જે પૂર્વોક્ત યત્વ - વિધાન કરેલું છે, તે આ ન્યાયથી કેવળ ૩ કારવર્ણરૂપ ઇણ્ ધાતુનું ૩ વર્ણાન્તિપણું થવું સંભવિત હોવાથી જ કરેલું છે. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ન્યાયાંશના બળથી જ ઇણ્ ધાતુના ય આદેશનું વિધાન સાર્થક = સફળ થતું હોયને તે યત્વવિધાન (ય - આદેશનું વિધાન) આ ન્યાયાંશની પ્રતીતિ કરાવે છે. (૧/૫)

સ્વોપજન્યાસ

૧. સ્વોપજન્યાસમાં શ્રી હેમહંતગણિજીએ આ ન્યાયની પ્રાચીન વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે જણાવી છે - એક જ શબ્દરૂપ હોતે છતે, તે શબ્દ આદિવાળો કે અંતવાળો હોય તેમ કાર્ય કરવું. આનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે જણાય છે - પ્રાચીન વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'આદ્યન્તવદ્' એવું પદ મતુ - પ્રત્યયાંત છે. અને 'મન્તવ્યમ્' એવું ક્રિયાપદ અધ્યાહાર છે. આથી, જ્યાં એક જ શબ્દરૂપ હોય ત્યાં તે શબ્દરૂપને આદિ સહિત કે અંતસહિત માનવું, એમ અર્થ થાય. અર્થાત્, જ્યાં શબ્દરૂપ એક જ હોય અને કાર્ય તો તદાદિનું કે તદન્તનું કહેલું હોય ત્યાં તે શબ્દરૂપનો આદિ કે અંત ન હોય તો પણ તેની સદ્વદ્ = વિદ્યમાનરૂપે વિવક્ષા કરાય છે.

અનાતો નશ્વાન્તઃ ઋદાદ્યશૌસંયોગસ્ય (૪-૧-૬૮) સૂત્રના ન્યાસમાં પણ આ વ્યાખ્યા અનુસારે ઉદાહરણ જણાય છે. તે આ પ્રમાણે - ઋ ધાતુથી અસત્ - અવિદ્યમાન પણ 'અંત' શબ્દની જ્યારે સત્ = વિદ્યમાન તરીકે વિવક્ષા કરાય, ત્યારે આ ઋ ધાતુ 'ઋદાદિ' કહેવાય. અને આ જ ધાતુનો આદિભૂત કોઈ વર્ણ ન હોવા છતાંય સત્, = વિદ્યમાનરૂપે વિવક્ષા કરાય ત્યારે આજ ઋ ધાતુ 'ઋદન્ત' કહેવાય. અને આ પ્રમાણે આદ્યન્તવદ્ એવું પદ - આ વ્યાખ્યામાં - મતુ પ્રત્યયાંત થાય છે. અને મન્તવ્યમ્ - એવું ક્રિયાપદ શેષ છે.

અમારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો 'આદ્યન્તવદ્' એવું પદ સ્યાદેરિવે (૭-૧-૫૨) સૂત્રથી વિહિત (સાદૃશ્યાર્થક) વત્ પ્રત્યયાંત છે. અને કાર્ય કાર્યમ્ એ પ્રમાણે વાક્ય (પદસમુદાય) અધ્યાહાર છે. તેથી આ બે વ્યાખ્યામાં જે વ્યાખ્યા સુસંગત લાગે તે તજ્જોએ સ્વીકારવી. અર્થાત્, બન્નેય વ્યાખ્યા સંગત છે - પણ જેને જે વ્યાખ્યા વધુ સંગત લાગે તેણે તે વ્યાખ્યા અપનાવવી. (કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રંથકારશ્રીએ સ્વયં બીજી વ્યાખ્યા કરી હોવાથી તેમને તે વધુ આદરણીય લાગી છે.)

૨. જો કે આ રીતે ૧. એવું રૂપ ગુરુનામ્યાદેઃ ૦ (૩-૪-૪૮) સૂત્રના ન્યાસમાં પરમતે રહેલું છે. તો પણ તે ઉદાહરણ સ્વમતે - આચાર્ય ભગવંતને પૂર્ણરૂપે સંમત છે, એવી બુદ્ધિથી જ આ ન્યાયવૃત્તિમાં જાણે કે સૂરિજીના મતે હોય એમ જ કહેલું છે. અન્ય ઠેકાણે પણ ક્યાંક ક્યાંક આવું દેખાય છે. જેમ કે, કુપ્ ધાતુને કેટલાંક પુષ્પાદિ - ગણમાં ઈચ્છતાં નથી. આથી અદ્યતનીમાં પુષ્પાદિ - ગણ સંબંધી અહ્ ન થવાથી અકોપીદ્ ૧. એવું રૂપ થાય, એમ તેઓએ કહેલું છે. આ હકીકત ધાતુપાંચાણમાં પરમતે

કરેલી હોવા છતાં શાસ્ત્રસૂચકિ-ચ્યાતેરદ્ (૩-૪-૬૦) સૂત્રમાં અને પુષ્પાદિ ગણમાં - એમ બે વાર પાઠ કરવાથી. એ પ્રમાણે જ્ઞાપન કરાય છે કે, અસ્ ધાતુથી પુષ્પાદિગણનો અઙ્ વ્યભિચરિત નથી, અર્થાત્, અવશ્ય થાય છે. જ્યારે બીજા ધાતુઓથી તો ક્યારેક અઙ્ પ્રત્યય વ્યભિચરિત (અનિયત) પણ થાય છે. તેથી બાલરામાયણમાં કહેલ મા કોપીઃ । એવો પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. આમ અન્યત્ર પરમતને પણ સૂરિજીના સ્વ મતની જેમ (સ્વયં) ગ્રંથકાર આચાર્ય ભગવંત વડે કહેલું દેખાવાથી અહિં ફેરવે । વગેરે રૂપોની બાબતમાં અમે સ્વમતે હોય તેમ જણાવ્યું છે, તેને દુષણ ન ગણવું જોઈએ.

અહિં પ્રશ્ન થાય કે 'ફેર' વગેરે રૂપોમાં આચાર્ય ભગવંતની સંમતિ છે, એ શાથી જાણ્યું ? તો તેનું સમાધાન એ છે કે 'ફેર' વગેરેમાં અસંમતિ હોત તો "ફેર વગેરે અપ્રયોગો જ છે" એમ જ કહેત. જેમ માધ કાવ્યમાં 'વ્યથાં દ્વયેષામપિ મેદિનીમૃતામ્' પ્રયોગ છે. અહિં 'દ્વયેષામ્' પ્રયોગમાં જે આમ્ નો સામ્ આદેશ કરેલો છે તે અપપાઠ જ છે' દ્વયાનામ્ એ જ સત્પાઠ (સાધુપ્રયોગ) છે, એમ અવર્ણસ્યામ્: સામ્ (૧-૪-૧૫) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે.

૩. સર્વદિઃ સ્મૈસ્માતૌ (૧-૪-૭) સૂત્રમાં સર્વદિઃ એ પદ સ્યાદિ અધિકારથી આશ્રિત 'નામ્નઃ' એવા પદનું વિશેષણ બને છે. અહિં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, અત્ આઃ સ્યાદૌ જસ્યામ્યે (૧-૪-૧) સૂત્રથી શરૂ થયેલ સ્યાદિ - પ્રત્યય રૂપ નિમિત્તનો અધિકાર ચોથાપદમાં સર્વત્ર અનુવર્તે છે. અને તે સ્યાદિ - અધિકારવડે નામના અધિકારનો પણ આશ્રેય કરાય છે, કારણ કે નામથી જ સ્યાદિપ્રત્યયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને આથી સર્વદિઃ સ્મૈ સ્માતૌ (૧-૪-૭) સૂત્રમાં 'સર્વદિઃ' અને 'નામ્નઃ' એ પ્રમાણે બે પદો ષષ્ઠી - વિભક્ત્યંત છે - એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય. અને તે બે પદો વ્યધિકરણ (ભિન્નાર્થ - બોધક) રૂપે હોવા ઘટતાં નથી. કારણ કે વ્યધિકરણ હોવામાં - સર્વાદિ સંબંધી નામના, અથવા નામસંબંધી સર્વાદિના - એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય. પણ તેવા અર્થની કોઈને પણ પ્રતીતિ થતી નથી. અર્થાત્ તેવો અર્થ ક્લિષ્ટ કલ્પનાવડે જ કહી શકાય છે. આથી તે બે પદોનું સામાનાધિકરણ્ય (એકાર્થભિધાયકત્વ) જ ઈચ્છવા યોગ્ય છે. અને સમાનાધિકરણતા થાય તો તે બે પદો વચ્ચે વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ થવો જ જોઈએ. અને વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ થાય ત્યારે વિશેષણભૂત જે પદ હોય, તે વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાથી અવશ્ય પોતાના વિશેષ્યભૂત પદના અંતભાગરૂપે કહેવું જોઈએ. તેમાં પણ "નામન્ત એવા સર્વાદિ સંબંધી" એવા પક્ષની (વિશેષણ - વિશેષ્યભાવની) વ્યાખ્યા કરવી શક્ય નથી. કારણ કે તેમ કરવામાં સર્વશાસ્ત્રાય વગેરે પ્રયોગોમાં જ સ્મૈ વગેરે આદેશો થવાનો પ્રસંગ આવે (અર્થાત્ અલક્ષ્યમાં કાર્ય થવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે.) અને પરમસર્વસ્મૈ, સર્વસ્મૈ । વગેરેમાં (નામન્ત સર્વાદિ ન હોવાથી) કે વગેરેના સ્મૈ વગેરે આદેશનો અભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે. (અર્થાત્, લક્ષ્ય સ્થળે સ્મૈ આદેશ ન થવાથી અવ્યાપ્તિ દોષ આવે.) આથી (સર્વદિઃ નામ્નઃ એવી પદ યોજના વડે) સર્વાદિ - અંતવાળા નામથી (સર્વાદિન્તસ્ય નામ્નઃ) એવા પક્ષની જ વ્યાખ્યા કરવી વધારે સારી છે, પ્રશસ્ય છે. કારણ કે આ પક્ષનો આશ્રય કરવાથી પરમસર્વસ્મૈ વગેરે રૂપો પ્રસ્તુત આદ્યન્તવદ્ ૦ ન્યાયની અપેક્ષા વિના સિદ્ધ થઈ જશે. અને સર્વસ્મૈ વગેરે રૂપોની આદ્યન્તવદેકસ્મિન્ એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી સિદ્ધિ થઈ જશે - આવા આશયથી ન્યા. મં. ટીકામાં વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા વગેરેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. (આ પ્રમાણે અહીં ન્યાસકારનો મત જણાવેલો છે, તેની ઉપપત્તિ - સંગતિ કરેલી છે.) (૧/૫)

પરામર્શ

A પૂર્વે કહેલાં સ્વોપજન્યાસ સંબંધી ગ્રંથથી એટલું નક્કી થાય છે કે, વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) એ પરિભાષા વર્ણસંબંધી છે, તેમ શબ્દસંબંધી પણ છે. અર્થાત્ જ્યારે તે શબ્દનો નામનો (સર્વદિઃ વગેરેની જેમ) સૂત્રમાં ઉલ્લેખ કરેલો હોય, ત્યારે પણ વિશેષણમન્તઃ એ પરિભાષાની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને ‘સર્વાદિ - અંત નામસંબંધી’ એવી વ્યાખ્યા થાય છે, જે ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણેશજીને સંમત પણ છે. કારણ કે ન્યાસકારનો તેવો અભિપ્રાય વિદ્યમાન છે.

પણ વર્તમાનમાં કેટલાંક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય આ અંગે જુદો પડે છે, અને તે માટે કેટલાંક મુદ્દા પણ તેઓએ આપેલાં છે. તેઓનું કહેવું એ છે કે, વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા એ વર્ણસંબંધી જ છે, પણ શબ્દ (નામ) સંબંધી નથી. આથી સર્વદિઃ સ્મૈસ્માતૌ (૧-૪-૭) સૂત્રમાં ‘સર્વદિઃ’ એ પ્રમાણે ષષ્ઠ્યન્ત શબ્દની વ્યાખ્યા ‘સર્વ વગેરે શબ્દસંબંધી’ એમ જ થશે - પણ ‘સર્વાદ્યન્ત સંબંધી’ એવી થશે નહિ - કારણ સર્વાદિ એ શબ્દ છે.

અહિ ન્યાસકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે કોઈ એમ પણ કહે કે પરમસર્વસ્મૈ અને સર્વસ્મૈ બન્નેય રૂપોમાં સ્મૈ વગેરે આદેશોની સિદ્ધિ થાય છે, તેમાં વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં ‘સર્વાદિઅન્તવાળા નામસંબંધી’ એવી વ્યાખ્યા થવાથી પરમસર્વ શબ્દના પરમસર્વસ્મૈ । વગેરે રૂપો મુખ્ય ગણાશે - કારણ કે તેની પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણે સિદ્ધિ થઈ જાય છે. જ્યારે સર્વસ્મૈ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિમાં કેવળ - ફક્ત સર્વાદિ શબ્દોની આદ્યન્તવદેકસ્મિન્ એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી સર્વાદિ - અન્તરૂપે કલ્પના કરાય છે. આમ સર્વસ્મૈ । રૂપની સિદ્ધિ, ન્યાય - આધારિત હોયને તે ઉદાહરણ ગૌણ ગણાય. આ રીતે ઉક્ત પરિભાષા શબ્દસંબંધી પણ છે.

આના સંદર્ભમાં તેઓનું કહેવું છે કે, બીજી રીતે જોઈએ તો પરમસર્વસ્મૈ । રૂપ પણ વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાથી નિષ્પન્ન થયેલું હોયને ગૌણ ગણાશે, જ્યારે પરિભાષા વિના સિદ્ધ થતું સર્વસ્મૈ । રૂપ મુખ્ય ગણાય - એમ પણ કહી શકાય છે. વળી, બૃહદ્વૃત્તિમાં ગ્રંથકારશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ મુખ્યરૂપે સર્વસ્મૈ । વગેરે રૂપો જ કહેલાં છે, અને ગૌણરૂપે જ પરમસર્વસ્મૈ । વગેરે રૂપો કહેલાં છે. આ રીતે અહીં વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા શબ્દસંબંધી ન માનવામાં તદન્તના ગ્રહણની વ્યાખ્યા થશે નહિ. આથી સર્વસ્મૈ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિમાં આદ્યન્તવદ્ - એ ન્યાયની જરૂર નહિ રહે. અને તત્સંબંધી પ્રયોગ હોવાથી (અન્યસંબંધી પ્રયોગ ન હોવાથી) પરમસર્વસ્મૈ । વગેરે રૂપમાં પણ સ્મૈ વગેરે આદેશની સિદ્ધિ થઈ શકશે.

વળી વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલું છે કે “આ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં (સૂત્રોમાં) ધાતુ વગેરે સમુદાય (અવયવ અને સમુદાય વચ્ચે) અભેદોપચાર કરવાવડે અવયવ રૂપ - વિશેષણવાળો ગ્રહણ કરાશે. અને તે ઠકાણે (સૂત્રમાં) તે વિશેષણરૂપ અવયવ એ તેના ધાતુ વગેરે સમુદાયના અંતભાગ તરીકે આ પરિભાષાથી નિયત કરાય છે” એમ કહેલું છે. અને ધાતુ વગેરે - સમુદાયનો અવયવ વર્ણરૂપ જ માની શકાતો હોયને વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) વગેરે વિધિ વર્ણસંબંધી જ છે. તે સૂત્રમાં ઉદાહરણ પણ વર્ણસંબંધી જ છે - જેમ કે, અતઃ સ્યમોડમ્ (૧-૪-૫૭) અહિ સૂત્રમાં અતઃ એમ કહેવાથી અ કારાંત નામ લેવું જોઈએ. આથી કુણ્ડં તિષ્ઠતિ, પશ્ય વા રૂપમાં

કુળ્લ શબ્દ અ કારાંત હોયને સૂત્ર લાગશે. પણ તદ્દા ૩૫માં અ કાર છે, પણ તે શબ્દરૂપ સમુદાયનો અંતભાગ નથી. માટે ત્યાં આ સૂત્ર નહિ લાગે. તથા યુવર્ણવૃદ્ધવશરણગમદગ્રહઃ (૫-૩-૨૮) સૂત્રમાં પણ યુ એમ કહેવાથી ૩ વર્ણાન્ત (જિ વગેરે) અને ૩ વર્ણાન્ત (સ્તુ વગેરે) ધાતુની વ્યાખ્યા કરી છે. અને ૩૫ ધાતુનું અયઃ । ૩૫ વ્યપદેશિવદ્ભાવાદ્ ભવતિ એમ કહેલું છે. આમ પરિભાષાનું ઉદાહરણ વર્ણસંબંધી જ છે.

એટલું જ નહિ, પણ સપ્તમ્યા આદિઃ (૭-૪-૧૧૪) પરિભાષાથી સપ્તમી વિભક્ત્યંત વિશેષ્યનું સૂત્રનિર્દેષ વિશેષણ હોય, તે પણ તેનાં વિશેષ્યરૂપ સમુદાયનો આદિ અવયવ થાય. જેમ કે, ઇન્ડીસ્વરે લુક્ (૧-૪-૭૯) સૂત્રમાં સ્વરે ની વ્યાખ્યા 'સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં' એમ કરાય છે. આથી જ અસ્ વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં પથિન્ + અસ્ = પથઃ । વગેરે રૂપ થાય છે. બીજા પણ ઉદાહરણો - દ્વચુક્તોપાન્ત્યસ્ય શિતિ સ્વરે (૪-૩-૧૪) સૂત્રમાં સ્વરે એ પ્રમાણે નિર્દેશથી સ્વરાદિનું અને ઉત્ત ઔર્વિતિ વ્યજ્જનેડદ્વેઃ (૪-૩-૫૯) સૂત્રમાં વ્યજ્જને નિર્દેશથી વ્યંજનાદિનું ગ્રહણ વગેરે ઉક્ત પરિભાષાના ઉદાહરણો વર્ણસંબંધી જ છે. આથી જ ઇન્દ્રે (૧-૨-૩૦) સૂત્રની વ્યાખ્યા પણ ઇન્દ્રાદિ શબ્દ પર છતાં એમ નથી કરી પણ 'ઇન્દ્રે' ની વ્યાખ્યા 'ઇન્દ્ર શબ્દસ્થ સ્વર પર છતાં' એમ જ કરેલી છે. અને આથી ગવેન્દ્રઃ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ પ્રસ્તુત ન્યાય વિના જ થશે. અને ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં તેની (ઇન્દ્રે સૂત્રની) વ્યાખ્યા ઇન્દ્રસ્થ સ્વરે પરે એ પ્રમાણે કરી છે. પણ ઇન્દ્રાદિ શબ્દસ્થ ફકારે પરે એવી વ્યાખ્યા કરી નથી. (જો કે લઘુન્યાસકારે અહિં પણ ગવેન્દ્રયજ્ઞઃ । રૂપની સિદ્ધિ માટે 'ઇન્દ્રાદિ' શબ્દ પર છતાં એવી વ્યાખ્યા કરવા કહેલું છે, અને ગવેન્દ્ર રૂપની સિદ્ધિ વ્યપદેશિવદ્ભાવથી થાય છે, એમ કહેલું છે.)

આ ઉપરોક્ત તમામ બાબત કેટલાંક વિદ્વાનોના અભિપ્રાયે છે. ઉપર્યુક્ત હકીકતો જણાવવા દ્વારા તેઓના મતે વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) એ પરિભાષા સૂત્ર, વર્ણ સંબંધી જ છે, પણ શબ્દસંબંધી નથી. અર્થાત્ સૂત્રમાં વર્ણના ગ્રહણથી તદન્ત - સમુદાયનું ગ્રહણ થશે, પણ શબ્દના (નામના) ગ્રહણથી તદન્તનું ગ્રહણ નહીં થાય.

પરંતુ, આ રીતે એકાંતે - નિશ્ચયાત્મક રીતે કહેવું શક્ય નથી. કારણ કે વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં ભલે ઉક્ત પરિભાષાના વર્ણસંબંધી જ ઉદાહરણો હોય પણ અન્યત્ર 'તત્ત્વ પ્રકાશિકા' બૃહદ્વૃત્તિમાં જ શબ્દ સંબંધી ઉદાહરણો પણ મળે છે. તે આ રીતે - સ્વરાદયોડવ્યયમ્ (૧-૧-૩૦) સૂત્રની બૃ. વૃ. માં કહ્યું છે કે, (પરમશ્ચાસૌ ઉચ્ચૈશ્ચ ઇતિ) પરમોચ્ચૈઃ, પરમનીચૈઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં થયેલ સમાસ એ ઉત્તરપદાર્થ (ઉચ્ચૈસ્ - અર્થ) ની પ્રધાનતાવાળો હોવાથી અવ્યય - સંબંધી જ થાય, આથી (કેવળ ઉચ્ચૈસ્ શબ્દની જેમ) અહીં અવ્યય - સંજ્ઞા થાય જ છે. અહીં શ.મ. બૃહદ્વૃત્તિમાં જણાવેલું છે કે, જ્યાં અનુપસર્જન (અગૌણ) અર્થાત્ મુખ્યરૂપે સ્વરાદિ - અંતવાળો પ્રયોગ હોય ત્યાં (કેવળ) અવયવ અને સમુદાય, બન્ને ય અવ્યયસંજ્ઞક થાય છે, કારણકે અહીં સમાસ ઉત્તરપદાર્થની પ્રધાનતાવાળો છે. પુનઃ ન્યાસમાં આ પ્રમાણે શંકા ઉઠાવી છે -

શંકા :- સ્વરાદયોડવ્યયમ્ - સૂત્રમાં વિશેષથી કાંઈ કહેલું નથી અને લિંગાદિ - વિશેષનું અનુપાદાન - અગ્રહણ હોય તો 'સ્વરાદિ' શબ્દો અવ્યયસંજ્ઞાવાળા થાય છે' એવું શાથી જણાય ? અર્થાત્ 'અમુક લિંગાદિવાળા સ્વર્ શબ્દ' એમ વિશેષથી કહેવું થટે છે.

બૃહદ્વૃત્તિગત સમાધાન :- અન્વર્થસંજ્ઞા ચેયમ્..... જે કારણથી આ 'અવ્યય' એ પ્રમાણે અન્વર્થ સંજ્ઞા છે, તેથી લિંગ, કારક અને વિભક્તિનું જુદાપણું હોય તો પણ 'અવ્યય' એ જુદાં જુદાં રૂપે થતો

નથી, એવો અર્થ ફલિત થાય છે. કહ્યું છે કે, જે ત્રણેય લિંગમાં, સર્વ વિભક્તિઓમાં અને સર્વ વચનમાં સદૃશ હોય અર્થાત્ વ્યય = ફેરફાર ન પામે તે અવ્યય કહેવાય. (શ.મ. બૃ. ન્યાસમાં પણ કહ્યું છે - ન વ્યેતિ નાનાત્વં ન ગચ્છતિ, સત્ત્વધર્માન્ ગૃહ્ણતીત્યન્વર્થ - સિદ્ધિઃ । જે વ્યય = ફેરફાર = જુદાપણાને ન પામે, (લિંગ - સંખ્યાદિ) સત્ત્વધર્મોનું ગ્રહણ / સ્વીકાર ન કરે, તે અવ્યય કહેવાય. આ રીતે અવ્યયના અન્વર્થની સિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રમાં લિંગાદિ વિશેષને જણાવેલું ન હોવા છતાં, આવી અન્વર્થ સંજ્ઞા કરવાથી 'સ્વરાદિ શબ્દની અવ્યય સંજ્ઞા થાય છે' એ પ્રમાણે જણાઈ જ જશે.

ફરી શ.મ. બૃ.ન્યા. માં શંકા કરી છે કે, ભલે સ્વરાદયોડવ્યયમ્ - એમ વિશેષનું અગ્રહણ હોવા છતાંય પૂર્વોક્ત રીતે અન્વર્થસંજ્ઞા કરવાથી 'અમુક સ્વરાદિ અવ્યયસંજ્ઞાવાળા થાય છે' એમ જણાઈ જાય, તો પણ સંજ્ઞાવિધિ (પ્રકરણ) માં (તદન્તં પદં (૧-૧-૨૦) સૂત્રમાં 'અન્ત'ના ગ્રહણથી) તદન્તવિધિનો પ્રતિષેધ કરેલો હોવાથી, અને નામગ્રહણે ન તદન્તવિધિઃ (ગ્રહણવતા નામ્ના ૦ ૨/૧૮) ન્યાયથી પણ તદન્ત - વિધિનો નિષેધ કરેલો હોવાથી પરમશ્ચાસૌ ઋચ્ચૈશ્ચ, પરમોચ્ચૈઃ । વગેરે તદન્ત પ્રયોગોમાં શી રીતે અવ્યય સંજ્ઞા થાય ? અર્થાત્ ઉક્ત કારણોથી ન થવી જોઈએ.

બૃહદ્વૃત્તિગત સમાધાન :- અન્વર્થાશ્રયણે ચ 'સ્વરાદિ અવ્યયં - અવ્યયં ભવતીતિ' સ્વરાદે-વિશેષણત્વેન તદન્તવિજ્ઞાનાત્ પરમોચ્ચૈઃ પરમનીચૈરિત્યાદાવપ્યવ્યયસંજ્ઞા ભવતિ ।

અર્થ :- પૂર્વોક્ત રીતે અન્વર્થ - સંજ્ઞાનો આશ્રય કરવાથી 'સ્વરાદિ અવ્યય એ અવ્યયસંજ્ઞાવાળો થાય છે', એ પ્રમાણે અવ્યય એ વિશેષ્ય હોયને, સ્વરાદિ - એ તેનું વિશેષણ છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, પૂર્વોક્ત રીતે અન્વર્થસંજ્ઞા કરવાથી જે બીજું 'અવ્યય' એવા પદનું સ્મરણ થાય છે, તેથી 'સ્વરાદિ અવ્યયં અવ્યયં ભવતિ - (સ્વરાદિ એવા જે ત્રણેય લિંગાદિમાં વ્યય = ભિન્નરૂપતાને ન પામે તેવા શબ્દોની અવ્યયસંજ્ઞા થાય છે.) એમ અર્થ થાય છે. આમાં દ્વિતીય પદ 'અવ્યયં' એ વિશેષ્યરૂપે જણાય છે, અને 'સ્વરાદિ' એ તેના વિશેષણરૂપે જણાય છે. આથી વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) ન્યાય (પરિભાષા) થી તદન્તનું - સ્વરાદિઅંતવાળા શબ્દનું જ્ઞાન (પ્રાપ્તિ) થવાથી પરમોચ્ચૈઃ, પરમનીચૈઃ । વગેરેમાં પણ અવ્યયસંજ્ઞા થાય છે. અહીં શ. મ. બૃ. ન્યા. માં સ્પષ્ટરૂપે જણાવ્યું છે કે, વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાથી તદન્તવિધિનો લાભ (જ્ઞાન) થવાથી - કેવળ ઉચ્ચૈઃ શબ્દની વ્યપદેશિવદ્ભાવથી (અર્થાત્ આદ્યન્તવદેકસ્મિન્ ન્યાયથી) અવ્યય સંજ્ઞા થવાથી, પરમોચ્ચૈઃ । વગેરે તદન્તપ્રયોગોમાં પણ અવ્યયસંજ્ઞા થાય છે.

આમ ઉપર્યુક્ત ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિ ગત વિધાનથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા એ કેવળ વર્ણસંબંધી જ નથી, કિંતુ શબ્દ સંબંધી પણ છે. અને કેવળ શબ્દથી તો તે તે સૂત્રોક્ત તે તે વિધિઓ (જેમકે, પ્રસ્તુતમાં અવ્યય સંજ્ઞાકરણ-વિધિ) વ્યપદેશિવદ્ભાવાત્ એટલે કે પ્રસ્તુત - આદ્યન્તવદેકસ્મિન્ (૧/૫) ન્યાયથી જ થઈ જશે, એમ કહેલું હોવાથી શબ્દ (નામ) સંબંધી પણ આદ્યન્તવદેકસ્મિન્ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, તે ન્યાય સાર્થક છે. અને તે ન્યાયના ઉદાહરણો - પરમસર્વસ્મૈ । ની જેમ સર્વસ્મૈ । વગેરેમાં પણ સર્વાદેઃ સ્મૈસ્માતૌ (૧-૪-૭) સૂત્રથી સ્મૈ વગેરે આદેશોની સિદ્ધિ થવી, વગેરે પણ સાર્થક જ છે. માટે વિશેષણમન્તઃ પરિભાષા એ વર્ણસંબંધી જ છે, પણ શબ્દ સંબંધી નથી, એ વાત ઘટી શકતી નથી.

બીજું કે શબ્દમહાર્ણવ બૃહદ્ન્યાસમાં (અને ન્યાસસાર - સમુદ્ધાર - લઘુન્યાસમાં પણ) ઠેર ઠેર શબ્દ - સંબંધમાં પણ વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાનો ઉપયોગ કરીને તદન્તવિધિની સિદ્ધિ

કરેલી છે. તે આ પ્રમાણે -

સર્વદે: સ્મૈસ્માતૌ (૧-૪-૭) સૂત્રના શ. મ. બૃ. ન્યા. માં તથા ન્યા. સ. લ. ન્યા. માં પરમ-સર્વસ્મૈ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ મુખ્યરૂપે કહેલી છે અને વ્યપદેશિવદ્ભાવ (અર્થાત્ પ્રસ્તુત) ન્યાયથી સર્વસ્મૈ । વગેરેની સિદ્ધિ કહેલી છે. કારણ કે વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાને વર્ણસંબંધી જ નહિ, શબ્દસંબંધી પણ માનેલી છે. શ. મ. બૃ. ન્યા. ના શબ્દો આ પ્રમાણે છે - સ્યાદ્યાક્ષિપ્તસ્ય નામ્ન: સર્વાદિભિર્વિશેષણાદ્ ૧. વિશેષણેન ચ તદન્તવિધેર્ભાવાત્ ૨. "ન સર્વાદિ:" ॥૧૪૧૨॥ ઇતિ દ્વન્દ્વે નિષેધાદ્ ૩. નામગ્રહણે ન તદન્તવિધિ: ઇત્યનુપસ્થાનાત્ તદન્તં (સર્વાદ્યન્તં) પરમસર્વસ્મૈ ઇત્યાદ્યુ-દાહતમ્ ।

આમાં પરમસર્વસ્મૈ । વગેરેની રૂપોની સિદ્ધિ માટે ૩ હેતુઓ આપેલાં છે. (૧) સર્વદે: સૂત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થશે - સૂત્રગત સર્વદે: એવું પદ સ્યાદિ - અધિકારવડે આક્ષિપ્ત = સામર્થ્યપ્રાપ્ત 'નામ્ન:' એવા વિશેષ્યપદનું વિશેષણ બનશે. અને વિશેષણવડે વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાથી તદન્તવિધિનો લાભ થવાથી 'સર્વાદ્યન્તસ્ય નામ્ન:' એ પ્રમાણે વ્યાખ્યા થવાથી પરમસર્વસ્મૈ । વગેરે ઉદાહરણ આપેલાં છે. (૨) તદન્તવિધિનો પૂર્વોક્ત રીતે લાભ થવા છતાં સમાસ વિના તદન્તવિધિ થાય નહિ, અને સમાસમાં પણ દ્વન્દ્વ સમાસ હોય તો 'ન સર્વાદિ:' (૧-૪-૧૨) સૂત્રથી સર્વાદિત્વનો નિષેધ કરેલો હોવાથી સર્વાદિસંબંધી તદન્તવિધિ થશે નહિ. પણ પ્રસ્તુતમાં તો પરમશ્ચાસૌ સર્વશ્ચતિ પરમસર્વસ્તસ્મૈ - એમ કર્મધારય સમાસ હોવાથી તેમાં સર્વાદિત્વનો નિષેધ કરેલો નથી. આ કારણથી પરમસર્વસ્મૈ । વગેરે રૂપો ઉદાહરણ રૂપે કહેલાં છે. અને (૩) વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાથી તદન્તવિધિનો લાભ થઈ જવા છતાંય જો 'ગ્રહણવતા નામ્ના (નામગ્રહણે) ન તદન્તવિધિ:' એ ન્યાય જો ઉપસ્થિત થાય તો પૂર્વોક્ત પરિભાષાનો બાધ કરીને 'સર્વદે:' એમ પ્રતિનિયત (અમુક ગણતરીબંધ) જ શબ્દોનો પ્રાય: નામગ્રહણપૂર્વક જ નિર્દેશ કરેલો હોવાથી પૂર્વોક્ત 'વિશેષણમન્ત:' (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાથી પ્રાપ્ત પણ તદન્તવિધિ બાધિત થઈ જાય. અને તેમ થતાં પરમસર્વસ્મૈ । વગેરેની સિદ્ધિ અટકી જાય. માટે ત્રીજો હેતુ આપ્યો કે ગ્રહણવતાનામ્ના ૦ એ પૂર્વોક્ત ન્યાય અહિં અનુપસ્થિત થવાથી અર્થાત્ અનિત્ય બનવાથી નિરાબાધપણે પરિભાષાપ્રાપ્ત તદન્તવિધિ થશે - આથી પરમસર્વસ્મૈ । વગેરે ઉદાહરણો આપેલાં છે.

આમ ન્યાસકારના અભિપ્રાયથી તો સ્પષ્ટપણે જ જણાય છે કે, વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા શબ્દસંબંધી પણ છે, કેવળ વર્ણસંબંધી નહિ. અને ન્યાસસાર સમુદ્ધારમાં (લઘુન્યાસમાં) તો આગળ જતાં એવું સ્પષ્ટીકરણ પણ કરેલું છે કે, કેવલસ્ય વ્યપદેશિવદ્ભાવાત્ તદન્તત્વં દૃશ્યમ્ । કેવળ સર્વ શબ્દનો વ્યપદેશિવદ્ભાવથી અર્થાત્ કેવળ સર્વાદિ - શબ્દને પણ 'સર્વાદિ - અન્ત' રૂપે કલ્પવાથી (ઉપચાર કરવાથી) તેનું તદન્તપણું = સર્વાદિ - અન્તવાળાપણું જાણવું. અર્થાત્ કેવળ સર્વાદિને પણ સર્વાદિ - અન્તવાળા સમજવા. આથી કેવળ સર્વ શબ્દસંબંધી પણ હે વગેરેના સ્મૈ વગેરે આદેશ થશે. આમ આ ન્યાયના આધારે સર્વસ્મૈ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ ન્યાસમાં કહી છે. અને આ ન્યાસગ્રંથના આધારે જ ન્યાયસૂત્રના ટીકાકાર શ્રી હેમહંસગણિજીએ પણ વિશેષણમન્ત: - પરિભાષાની શબ્દસંબંધમાં પ્રવૃત્તિના ઉદાહરણ વગેરે આપેલાં છે અને આવી ન્યાસકારની વ્યાખ્યા છે, એમ જણાવેલું છે.

તથા દધ્યસ્થિસવ્થ્યક્ષ્ણોડન્તસ્યાન્ (૧-૪-૬૩) સૂત્રના શ. મ. બૃહન્ન્યાસમાં પણ દધ્ના, અસ્યા । વગેરે રૂપોની જેમ પરમદધ્ના, પરમાસ્યા । વગેરે રૂપોની પૂર્વોક્તસૂત્રથી સિદ્ધિ કરવામાં તદન્તવિધિના ગ્રહણની વાત કહી છે. તે આ પ્રમાણે - અત્ર નપુંસકાર્થવિશિષ્ટૈર્દધ્યાદિભિ: સ્યાદ્યાક્ષિપ્તં

નામ વિશેષ્યતે, તેન દધ્યાદ્યન્તસ્યાપિ નામ્નોડન્ ભવતીત્યુદાહરતિ (બૃહદ્વત્તૌ) - 'પરમદધ્ના' इत्यादि ।
અર્થ :- અહીં નપુંસક રૂપ અર્થથી વિશિષ્ટ એવા દધિ વગેરે સૂત્રોક્ત શબ્દોથી સ્યાદિ - પ્રત્યયો વડે
આક્ષિપ્ત = સામર્થ્ય - પ્રાપ્ત 'નામ' એવું પદ વિશેષિત કરાય છે. અર્થાત્ 'નામ' વિશેષ્ય છે, દધિ વગેરે
વિશેષણ છે. આથી 'દધિ - આદિ અંતવાળા નામના' પણ અંતભાગનો અન્ આદેશ થાય છે, માટે
પરમદધ્ના । વગેરે તદન્તવિધિવાળા ઉદાહરણ આપેલાં છે.

વળી, પ્રિયં દધિ યસ્ય, તેન - પ્રિયદધિ + યા, પ્રિયદધન્ + યા, પ્રિયદધ્ના । એ પ્રમાણે પ્રિયાસ્થના
શુના । વગેરે અન્ય સંબંધી અર્થાત્ બહુવ્રીહિ - આદિ સમાસવાળા રૂપોમાં પણ દધિ વગેરે શબ્દોના
અંત્ય સ્વરનો અન્ - આદેશ ઈષ્ટ છે. તે માટે બૃ. ન્યાસમાં કહ્યું છે કે, પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં અનુવર્તનું
નપુંસકસ્ય એવા પદથી પ્રકૃત 'નામ' પદ વિશેષિત કરાતું નથી, પણ શ્રુત હોવાથી (શ્રુતાનુમિતયોઃ શ્રીતો
વિધિર્બલીયાન્ (૨/૨૧) ન્યાયથી) દધિ વગેરે શબ્દો જ વિશેષિત કરાય છે. એટલેકે 'નપુંસકસ્ય' એ દધિ
વગેરેનું વિશેષણ બને છે. તદન્ત દધિ વગેરે શબ્દો અન્ય લિંગમાં, વર્તમાન હોય તો પણ તેઓનું
નપુંસકપણું (નપુંસકકાર્યની પ્રાપ્તિ) થાય છે. આથી આવા સૂત્રાર્થનો લાભ (જ્ઞાન) થાય છે કે,
નપુંસકલિંગમાં વર્તમાન જે દધિ વગેરે શબ્દો, તદન્ત નામ (પ્રિયદધિ વગેરે) અનપુંસક - અર્થમાં હોય
તો પણ તેનું ગ્રહણ થતે છે. અર્થાત્ તેમાં પણ સૂત્રોક્ત કાર્ય થાય છે. માટે પ્રિયાસ્થના શુના । વગેરે
ઉદા. આપેલાં છે. આમ અહીં તદન્તવિધિની પ્રાપ્તિ, વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ બનાવવા દ્વારા કરી છે,
અને તે વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) સૂત્રથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અહીં તે પરિભાષા શબ્દસંબંધમાં
પણ પ્રવૃત્ત થઈ છે. વળી બૃ. ન્યા. માં આગળ જતાં શંકા ઉઠાવી છે કે, જો આવું હોય અર્થાત્ તદન્તનું
ગ્રહણ થતું હોય તો કેવળ દધિ વગેરે સંબંધી ઉક્ત વિધિની સિદ્ધિ (પ્રાપ્તિ) નહીં થાય ? (યદિ તર્હિ
તદન્તસ્ય ગ્રહણં કેવલાનાં ન સિદ્ધયતિ ?) તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેલું છે કે, કેવળ દધિ થી પણ ઉક્ત
વિધિ ન થવા રૂપ દોષ નથી. વ્યપદેશિવદ્ - ભાવથી (અર્થાત્ આદ્યન્તવદેકસ્મિન્ ન્યાયથી) કેવળ દધિ
વગેરેથી પણ પૂર્વસૂત્રોક્તવિધિ થઈ જશે. (વ્યપદેશિવદ્ભાવાત્ કેવલાનામપિ ભવિષ્યતિ । શ. મ. બૃ.
ન્યા. સૂત્ર - (૧-૪-૬૩) પૃ. ૨૬૮)

આ પ્રમાણે બીજા પણ આવા નામ સંબંધમાં વિશેષણમન્તઃ પરિભાષાની પ્રવૃત્તિથી તદન્તવિધિની
સિદ્ધિ જણાવતાં ઉદાહરણોના પાઠો સ્વયં શોધી લેવા.

બીજી અહીં નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે પાણિનીય વ્યાકરણ - પરંપરા અનુસારે જે અહીં
'વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા વર્ણવિધિ સંબંધી જ છે, શબ્દસંબંધી નહીં, એવી શંકા સેવાય
છે, તેનું પણ નિરાકરણ કરેલું જણાય છે. પાણિનીય - પરંપરામાં - વ્યપદેશિવદ્ભાવોડપ્રાતિપદિકેન
(અનામ્ના) એવો ન્યાય હોવાથી નામ - વિધિમાં કેવળ નામની આદિરૂપે કે અંતરૂપે કલ્પના કરાતી
નથી. આથી ત્યાં કેવળ નામથી સૂત્રોક્ત વિધિ કરવામાં વિશેષણમન્તઃ પરિભાષા ન લગાડાય એ જ ઉચિત
છે. કેમકે વિશેષણમન્તઃ લગાડવાથી તદન્તવિધિ થઈ જશે પણ પૂર્વોક્ત ન્યાય વિના કેવળ નામસંબંધી
(સર્વાદિ વગેરે સંબંધી) સૂત્રોક્તવિધિ (કે ના સ્મૈ આદેશ વગેરે) શી રીતે થાય ? માટે ત્યાં વિશેષણમન્તઃ
ન લાગે. પણ સિદ્ધહેમ - વ્યાકરણની પરંપરામાં તો નામ સંબંધમાં પણ વ્યપદેશિવદ્ભાવ - ન્યાય પ્રવર્તે
છે. આ અંગે દધ્યસ્થિ ૦ (૧-૪-૬૩) સૂત્રના જ શ. મ. બૃ. ન્યા. માં કહ્યું છે - વ્યપદેશિવદ્ભાવોડનામ્ના
इति च न्यायः, प्रत्ययविधिविषय एवेति नोपपत्तिश्चेति ।

અર્થ :- વ્યપદેશિવદ્ભાવોડનામ્ના એવો ન્યાય છે, તે પ્રત્યયવિધિવિષયવાળો જ છે, આથી અહીં

ઉપસ્થિત થતો નથી. અર્થાત્ આ ન્યાયથી વ્યપદેશિવદ્ભાવનો જે નિષેધ સૂચિત છે, તે સ્વમતે પ્રત્યય વિધિ - વિષયક જ છે. અહીં જે કહ્યું કે, વ્યપદેશિવદ્ભાવોડનામ્ના - એ ન્યાય (સ્વ - મતે) પ્રત્યયવિધિ વિષયક જ છે, તે પણ સંજ્ઞા - પ્રકરણ (વિધિ) અને ઉત્તરપદાધિકારવિધિ પુરતું જ સ્વીકારવું જોઈએ. કારણકે એ સિવાય તો પ્રત્યયના ગ્રહણમાં પણ પ્રત્યયાંતનું ગ્રહણ સંભવે જ છે. અન્યથા આગળ કહેવાતી (વક્ષ્યમાણ) રીતે પ્રત્યય: પ્રકૃત્યાદે: (૭-૪-૧૧૫) પરિભાષાથી (તથા વિશેષણમન્ત: પરિભાષાથી) પ્રત્યયના ગ્રહણમાં પ્રત્યયાંત એવા પ્રકૃતિ - પ્રત્યય સમુદાયના ગ્રહણનું જે વ્યવસ્થાપન કરાયું છે, તેની સાથે વિરોધ આવે. અર્થાત્ તે પરિભાષા નિરર્થક બની જવાની આપત્તિ આવે. માટે સંજોત્તરપદાધિકારો (૨/૧૭) ન્યાયસૂચિત પૂર્વોક્ત બે વિધિઓમાં પ્રત્યયના ગ્રહણમાં પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ કરવું, તદન્તનું નહીં. અન્યત્ર સર્વત્ર તદન્તનું ગ્રહણ કરવું, એમ વિવેક જાણવો. આ પ્રમાણે પાણિનીય પરંપરામાં કહેલ પૂર્વોક્ત ન્યાયનો સ્વમતે નામસંબંધી વિધિ કરવામાં સ્વીકાર કરેલો નથી. આ રીતે પણ વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા એ વર્ણસંબંધી હોવા સાથે, શબ્દ - સંબંધી પણ છે, એ વાત નક્કી થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે જો ઉક્ત - પરિભાષા સર્વત્ર પ્રવર્તતી હોય તો સર્વદિ: સ્મૈસ્માતૌ (૧-૪-૭) વગેરે સૂત્રોમાં પ્રથમથી જ તે પરિભાષા - સૂત્રનું પ્રવર્તન કરીને પરમસર્વસ્મૈ । વગેરે તદન્તવિધિવાળા ઉદાહરણો કેમ ન આપ્યા ? સર્વસ્મૈ । વગેરે વ્યપદેશિવદ્ભાવથી (આદ્યન્તવદ્ (૧/૫) ન્યાયથી) સિદ્ધ થતાં ઉદાહરણો શા માટે પહેલાં આપ્યા ? એનો જવાબ અમને એવો પ્રતીત થાય છે કે, વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાસૂત્રનું પ્રવર્તન થવા છતાંય ઉપસ્થિતિ તો પ્રથમત: સર્વસ્મૈ । રૂપની જ થાય છે. અને વ્યવહારમાં પણ તેનો જ પ્રથમ પ્રયોગ થતો હોય, તેની (સર્વસ્મૈ ની) સિદ્ધિપૂર્વક જ સમાપ્ત દ્વારા પરમસર્વસ્મૈ । ની સિદ્ધિ થાય છે - વ્યવહાર પણ આવો જ છે અને બાળબુદ્ધિ અભ્યાસુઓને આ ક્રમથી જ બોધ થવો સરલ બને. માટે જ વિશેષ બોધના અભિલાષુકોના બોધ માટે વિશેષણમન્ત: પરિભાષાની પ્રવૃત્તિ પ્રાય: બૃહન્ન્યાસમાં પ્રદર્શિત કરી હોય. આમ પ્રથમ - ઉપસ્થિતિ કે વ્યવહારના અનુસરણાદિ કોઈપણ હેતુથી સૂચિત એ પહેલાં સર્વસ્મૈ । ઉદાહરણ આપ્યા અને પછી વિશેષણમન્ત: પરિભાષાથી નિષ્પન્ન (સિદ્ધ) થતાં પરમસર્વસ્મૈ । વગેરે ઉદા. આપેલાં સંભવે છે. આમાં તો સિદ્ધસ્ય ગતિશ્ચિન્તનીયા । ઉક્તિ લગાડવી. વિશેષ સમાધાન અન્ય વિદ્વાન્ વૈયાકરણ - લોકથી જાણવું. પણ આવા ક્રમે ઉદાહરણ આપવાથી વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા નામસંબંધી નથી, એમ ન કહી શકાય એ જ કહેવાનો આશય છે.

તદન્ત પદં (૧-૧-૨૦) સૂત્રના શ. મ. બૃહન્ન્યાસમાં એવી શંકા ઉઠાવી છે કે, સૂત્રમાં અન્ત નું ગ્રહણ શા માટે કર્યું છે ? 'સા પદમ્' । એટલું કહેવાથી પણ તદન્તની જ = વિભક્ત્યન્તની જ પદ - સંજ્ઞા થશે, કારણ કે પ્રત્યય: પ્રકૃત્યાદે: (૭-૪-૧૧૫) પરિભાષાથી પ્રત્યયના ગ્રહણથી તદન્ત પ્રકૃતિ - પ્રત્યય સમુદાયનું જ ગ્રહણ થશે ? અર્થાત્ ઉક્ત પરિભાષાથી તદન્તવિધિનો લાભ થઈ જશે, એમ કહેવું છે. અને પછી સમાધાન કરેલું છે કે, "વિભક્ત્યન્તની - પદસંજ્ઞા કરવા માટે સૂત્રમાં 'અન્ત' નું ગ્રહણ - 'સંજ્ઞાવિધિમાં પ્રત્યયનું ગ્રહણ થયે તદન્તનાં ગ્રહણનો પ્રતિષેધ કરવા માટે છે.' અર્થાત્ અહીં તદન્તવિધિ થતી નથી, એમ જણાવવા માટે "અન્ત" નું ગ્રહણ કરેલું છે અને આ રીતે પણ પ્રત્યયના ગ્રહણમાં પ્રત્યયાંતનું ગ્રહણ થવાની પ્રાપ્તિ હોવાથી જ ઉક્ત શંકા યથાર્થ ગણાય, એટલે પ્રત્યયની બાબતમાં તો વિશેષણમન્ત: (અથવા તેના જ વિસ્તારભૂત પ્રત્યય: પ્રકૃત્યાદે:) પરિભાષાની પ્રવૃત્તિ છે - એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

આ પ્રમાણે ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિની પૂર્વોક્ત હકીકતોથી વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા એ વર્ણસંબંધી જ છે - એમ કહી શકાતું નથી, કારણ કે પૂર્વોક્ત રીતે પ્રત્યય રૂપ વર્ણસમુદાય સંબંધી પણ છે. આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત બૃહદ્વૃત્તિ - ગત પરમોન્નૈ: । રૂપ સંબંધી વિધાનથી અને પરમસર્વસ્મૈ । વગેરે રૂપ સંબંધી શ. મ. બૃહન્ન્યાસાદિ - સ્થિત વિધાનોથી વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અતિ ઉપયોગી એવી વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા એ વર્ણસંબંધી રૂપે અને શબ્દસંબંધી રૂપે પણ પૂર્વોક્ત રીતે સ્વીકૃત છે, એટલો જ આ સમસ્ત વિવેચનનો સારસાર છે.

(અહિ એટલું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનું કે, પૂર્વે જે સંસ્કૃત પાઠ આપેલો છે, તે છપાયેલાં પુસ્તકગત બૃહન્ન્યાસનો પાઠ છે. સર્વદિ: સ્મૈસ્માતૌ (૧-૪-૭) સૂત્રમાં તે બૃહન્ન્યાસ પ્રાય: આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી વિરચિત મૂળ પાઠ જ જણાય છે. આ. ભ. શ્રી લાવણ્યસૂરિજીકૃત ન્યાસાનુસંધાનરૂપે નથી. વળી ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં તે પાઠ કરતાં થોડોક તફાવત છે. તે આ પ્રમાણે - ન સર્વાદિ: (૧-૪-૧૨) इति द्वन्द्वे निषेधात् - પછી વા શબ્દ છે. જો કે તે વધારાનો જણાય છે. કારણ કે આ સમગ્ર ગ્રંથ 'પરમસર્વસ્મૈ' રૂપની સિદ્ધિને અનુકૂળ છે. અને તે માટે 'વા' શબ્દની જરૂર નથી. તથા નામગ્રહણે એવા પદને ઠકાણે ગ્રહણવતા નામ્ના એવા પદનો ઉપન્યાસ કરીને તે ન્યાય બતાવેલો છે. અને છેલ્લે કેવલસ્ય વ્યપદેશિવદ્વાવાત્ એ પૂર્વે જણાવેલ પંક્તિનો અધિક પાઠ છે. ટૂંકમાં બન્નેય ન્યાસના પાઠમાં બહુધા સામ્ય છે.) (૧/૫)

પ્રકૃતિવદનુકરણમ્ ॥ ૧ / ૬ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જેનું અનુકરણ કરાય તે ધાતુ વગેરે પ્રકૃતિને અનુકાર્ય કહેવાય. જ્યારે ધાતુ વગેરે પ્રકૃતિનું અનુકરણ કરવામાં આવે ત્યારે પણ પ્રકૃતિની જેમ જ અનુકરણમાં પણ કાર્ય કરવું.

(પ્રયોજન :- અહીં કહેલું નથી. છતાંય આ ન્યાયના 'પરામર્શ' વિવેચનથી તે જાણી લેવું. A)

ઉદાહરણ :- પરિવ્યવાત્ ક્રિય: (૩-૩-૨૭) આ સૂત્રમાં ક્રી ધાતુના ક્રી એવા અનુકરણનો ધાતુવદ્ભાવ (ધાતુરૂપે) થવાથી ધાતુમાં સંયોગાત્ (૨-૧-૫૨) સૂત્રથી ૩ વર્ણના ૩ય આદેશરૂપ જે કાર્ય થાય છે, તેની પ્રાપ્તિ થઈ. સૂત્રમાં પ્રકૃતિવદ્ એમ (સાદૃશ્યાર્થક) વત્ પ્રત્યય' કરેલો હોવાથી સર્વથા ધાતુવદ્ભાવ થતો નથી. આથી ક્રી ધાતુથી ત્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો ન લાગે પણ સ્યાદિ પ્રત્યયો જ લાગે છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું પ્રમાપક = જ્ઞાપક છે, પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં ક્રી ધાતુનો (ક્રિય: ને બદલે) ક્રિય: । એવો પંચમી વિભક્ત્યંત નિર્દેશ / પ્રયોગ જ. કેમ કે આ ન્યાય ન હોય તો ક્રિય: । રૂપની સિદ્ધિ ન થાય. માટે ક્રિય: એવો પ્રયોગ આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

આ ન્યાય અસ્થેય છે. અર્થાત્ ક્વચિત્ અનિત્ય બને છે. આથી તદ: સે: સ્વરે પાદાર્થ (૧-૩-૪૫) સૂત્રમાં શબ્દનું પ્રકૃતિવદ્ અનુકરણ કરેલું ન હોવાથી જ તદ્ ને બદલે તસ્માત્ એવો નિર્દેશ કરેલો નથી. (૧/૬)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. વત્ - પ્રત્યય કરવાથી ધાતુનું અનુકરણ સર્વથા ધાતુરૂપે ન થાય. આથી એવા અનુકરણ શબ્દથી ત્યાદિ - વિભક્તિ પ્રત્યયો ન થાય, એમ કહ્યું. કહેવાનો ભાવ એ છે કે કૃત્ - પ્રકરણોક્ત સૂત્રોવડે ત્યાદિ - પ્રત્યયો ધાતુથી વિહિત છે. કારણ કે ધાતોઃ કણ્ઠવાદેર્યક્ (૩-૪-૮) સૂત્રથી 'ધાતોઃ' એ પ્રમાણે અધિકાર, કૃત્સૂત્રોમાં પણ અનુવર્તે છે. આમ ક્રી રૂપ અનુકરણ જો સર્વથા પ્રકૃતિરૂપે થાય તો ત્યાદિપ્રત્યયોની પ્રાપ્તિ છે. પણ અનુકરણ શબ્દ એ સર્વથા પ્રકૃતિવત્ ન થવાથી ત્યાદિપ્રત્યયો થતાં નથી. (૧/૬)

પરામર્શ

A અહિ ન્યા. મં. ટીકામાં આ ન્યાયનું પ્રયોજન કહેલ નથી. આથી તે વિષયમાં અને અન્ય વિષયમાં વિચારણા કરાય છે. અનુકાર્ય શબ્દ અને અનુકરણ શબ્દ એ બે પરસ્પર સાપેક્ષ = એકબીજાની આકાંક્ષાવાળા (અપેક્ષા રાખનાર) શબ્દો છે. અનુકરણ = એટલે કોઈપણ ઉચ્ચરિત શબ્દને જણાવવા માટે કરાતો શબ્દ પ્રયોગ - અનુકરણ કહેવાય. અને અનુકાર્ય = એટલે જેનું અનુકરણ કરાય તે, અર્થાત્ અનુકરણ શબ્દવડે જણાવવા યોગ્ય = અભિધાન કરવા યોગ્ય - ધાતુ વગેરે 'શબ્દરૂપ અર્થને' અનુકાર્ય કહેવાય. અથવા જેનાવડે અનુકરણ કરાય - (ધાત્વાદિ શબ્દરૂપ અર્થ જણાવાય) તે શબ્દ - પ્રયોગને અનુકરણ કહેવાય. જેમ કે, રામો લક્ષ્મણશ્ચ ગચ્છતઃ । એવા ઉચ્ચારેલ વાક્યનું કોઈવડે ઉચ્ચારણ કરાયા બાદ, 'ચ' શબ્દનો અર્થ નહીં જાણનાર કોઈ વ્યક્તિએ બીજી વ્યક્તિને પૂછ્યું કે, અમુક માણસે લક્ષ્મણ શબ્દ પછી ઉચ્ચારેલ 'ચ' શબ્દ કયા અર્થમાં વર્તે છે ? ત્યારે બીજી વ્યક્તિ કહેશે - ચઃ સમુચ્ચયે વર્તે । 'ચ' શબ્દ સમુચ્ચય અર્થમાં છે. પૂર્વવાક્યમાં જો કે 'ચ' શબ્દનો અર્થ સમુચ્ચય (અને) છે. અને આથી 'રામ અને લક્ષ્મણ જાય છે', એમ અર્થ છે, તો પણ વાક્યોચ્ચારણ બાદ 'ચ' શબ્દ કયા અર્થમાં છે ? એવા પ્રશ્ન ના જવાબમાં ચઃ સમુચ્ચયે । એવા વાક્ય પ્રયોગમાં 'ચ' નો અર્થ 'ચ શબ્દ' છે, નહિ કે 'સમુચ્ચય' । આથી 'ચ શબ્દ સમુચ્ચય અર્થમાં છે', એમ અર્થ થશે.

આ ઉદાહરણમાં પ્રથમ - વાક્યગત (લક્ષ્મણશ્ચ એમ) 'ચ' શબ્દ એ અનુકાર્ય છે અને તેનો અર્થ 'સમુચ્ચય' છે. તથા ચઃ સમુચ્ચયે । એમ બીજા વાક્યમાં 'ચ' શબ્દ એ અનુકરણ શબ્દ છે. એનો 'ચ - શબ્દ' એવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે બન્નેય 'ચ' શબ્દ વચ્ચે અર્થનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાય છે. અને આથી જ 'ચ' શબ્દની 'ચાદયોડસત્ત્વે' (૧-૧-૩૧) સૂત્રથી અસત્ત્વ = અદ્રવ્ય અર્થમાં અવ્યય સંજ્ઞા કરેલી હોવાથી અને સમુચ્ચયરૂપ - અસત્ત્વ અર્થમાં પ્રયોગ કરેલો હોવાથી, પ્રથમ વાક્યમાં અવ્યયસંજ્ઞા થતી હોયને લક્ષ્મણશ્ચ એમ 'ચ' શબ્દથી આવેલી વિભક્તિ પ્રત્યયનો ऐकार्थ્ય (૩-૨-૮) સૂત્રથી લોપ થયો. પણ ચઃ સમુચ્ચયે । માં 'ચ' નો પ્રયોગ 'ચ શબ્દરૂપ' સત્ત્વ અર્થમાં હોવાથી અવ્યયરૂપે ન હોવાથી, વિભક્તિનો લોપ પણ થશે નહિ. 'ચાદયોડસત્ત્વે' (૧-૧-૩૧) સૂત્રની ત.પ્ર.બૃ.વૃ.માં પણ પ્રત્યુદાહરણ આપતાં કહેલું છે કે, અસત્ત્વ ઇતિ કિમ્-? અસત્ત્વ અર્થમાં જ 'ચાદિ' શબ્દો અવ્યય થાય એવું શા માટે ? તેના જવાબમાં કહેલું છે કે, જ્યારે અનુકાર્ય વગેરે રૂપ સત્ત્વ (દ્રવ્ય) અર્થમાં વર્તમાન હોય ત્યારે 'ચાદિ' શબ્દોની અવ્યય સંજ્ઞા ન થાય, જેમ કે ચઃ સમુચ્ચયે, ઇવ ઉપમાપામ્ । વગેરે. અહિ 'ચ' શબ્દ એ 'ચ શબ્દ'રૂપ (અનુકાર્ય)

અર્થમાં છે. આથી 'ચ શબ્દ સમુચ્ચય અર્થમાં છે' એમ અર્થ થાય. આમ અનુકાર્ય = ચ - શબ્દ રૂપ અર્થ દ્રવ્યાત્મક હોયને તેવા અર્થમાં વર્તમાન ચ ની અવ્યય સંજ્ઞા ન થવાથી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થયો નથી.

આ જ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ વિચારી શકાય. ક્ત્રી એ ક્રીણાતીતિ ક્રીઃ । એમ જ્યારે ક્રિ પ્ પ્રત્યયાંત હોય ત્યારે ક્રી ધાતુથી અસ્ વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યય આવતાં સંયોગાત્ (૨-૧-૫૨) સૂત્રથી ક્રી ના ઈ નો ઇય્ આદેશ થયે, (ક્ત્રી + અસ્, ક્રિય્ + અસ્-) ક્રિયઃ । રૂપ થાય છે. અહિ આ ક્રી શબ્દ પ્રકૃતિરૂપ = અનુકાર્યરૂપ છે. અને તેનો અર્થ 'ખરીદનાર' છે. એટલેકે ખરીદ - ક્રિયાનિમિત્તક જ ક્રી - શબ્દ છે. પણ તે ક્રી ધાતુરૂપ પ્રકૃતિનું જ્યારે અનુકરણ કરાશે ત્યારે અનુકરણરૂપ ક્રી નો અર્થ અનુકાર્ય = 'ક્ત્રી શબ્દ' એવો થશે, પણ 'ખરીદનાર' એવો થશે નહિ. આમ અનુકાર્ય - અનુકરણ વચ્ચે અર્થ ભેદ સ્પષ્ટ છે. છતાંય આ ન્યાયથી અનુકરણ રૂપ ક્રી શબ્દ એ અનુકાર્ય ક્રી ધાતુ જેવો થવાથી અર્થાત્ પ્રકૃતિવદ્ભાવ થવાથી ક્રી ધાતુને લગતી પ્રક્રિયા તેને લાગુ પડે છે. આથી અનુકરણ ક્રી શબ્દ ના ઈ કારનો પણ સંયોગાત્ (૨-૧-૫૨) સૂત્રથી ઇય્ આદેશ થાય છે. આથી ક્રિયઃ । પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. તેનો અર્થ 'ક્ત્રી ધાતુથી' એમ થશે. ટૂંકમાં પ્રકૃતિનું = 'અનુકાર્યશબ્દ'નું કાર્ય 'અનુકરણશબ્દ'થી અર્થ ભેદ હોવાને કારણે અપ્રાપ્ત હોયને તેની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.

પરિવ્યવાત્ ક્રિયઃ (૩-૩-૨૭) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલું છે કે, ક્રી એ પ્રમાણે ધાતુનું અનુકરણ એ પોતાના 'અનુકાર્ય = ક્રી ધાતુ (શબ્દ)' રૂપ અર્થથી સાર્થક (અર્થવાનું) છે. આથી અધાતુવિભક્તિવાક્યમર્થવન્નામ (૧-૧-૨૭) સૂત્રથી ક્રી રૂપ અનુકરણ શબ્દની નામ - સંજ્ઞા થઈ. માટે નામ્ઃ પ્રથમા ૦ (૨-૨-૩૧) વગેરે સૂત્રોથી સ્યાદિપ્રત્યયો પણ લાગ્યા. એટલું જ નહિ, પણ પ્રકૃતિવદનુકરણમ્ । એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી ધાતુનું જે કાર્ય - ક્રી + અસ્ પ્રત્યય પર છતાં સંયોગાત્ (૨-૧-૫૨) સૂત્રથી ઈ કારનો ઇય્ આદેશરૂપ છે - તે ક્રી રૂપ અનુકરણથી પણ થયું. આથી ક્રિયઃ । એવું અનુકરણશબ્દનું રૂપ સિદ્ધ થયું. આ પરિવ્યવાત્ ક્રિયઃ (૩-૩-૨૭) સૂત્રમાં ક્રિયઃ । એ પ્રમાણે નિર્દેશરૂપ જે જ્ઞાપક છે, (કે જેમાં અનુકરણ રૂપ ક્રી શબ્દના રૂપમાં પણ ઇય્ આદેશનો નિર્દેશ કરેલો છે,) તેનાથી જ્ઞાપન કરેલું છે કે, 'પ્રકૃતિની જેમ અનુકરણમાં પણ કાર્ય કરવું.'

પ્રકૃતિવદનુકરણમ્ (૧/૬) એ પ્રસ્તુત ન્યાયના સ્વોપજન્યાસમાં ન્યાયાર્થમંજૂષા - ટીકાગત શબ્દાર્થાનુ-કરણમ્ પદનો ઉપન્યાસ કરીને તેના ઉપર ન્યાસ રચેલો છે. (જો કે ટીકામાં તે પદ ક્યાંય પણ દેખાતું ન હોવાથી તેનો ટીકા - ગ્રંથ લુપ્ત થઈ ગયો હોવાની સંભાવના છે.) તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. અનુકરણનો બે રીતે પ્રયોગ થાય છે. (૧) શબ્દાર્થાનુકરણ અને (૨) શબ્દાનુકરણ આ બન્નેય પ્રયોગ સ્યાદ્વાદના બળથી થતી કથંચિત્ ભેદાભેદની વિવક્ષાને આધીન છે. તેમાં જ્યારે 'અનુકાર્ય = પ્રકૃતિ (શબ્દ) રૂપ' અર્થ અને અનુકરણ = (પ્રકૃતિભૂત એવા) શબ્દરૂપ અર્થનું અભિધાન કરનાર શબ્દ - એ બે વચ્ચે ભેદની વિવક્ષા કરાય ત્યારે શબ્દઃ પ્રસ્તાવદનુકાર્યરૂપ એવાર્થો યસ્ય તત્ શબ્દાર્થમ્ । (અનુકાર્યરૂપ શબ્દ જ જેનો અર્થ હોય તે 'શબ્દાર્થમ્' કહેવાય) પછી શબ્દાર્થ ચ તદનુકરણં ચેતિ - શબ્દાર્થાનુકરણમ્ । અનુકાર્ય - શબ્દરૂપ અર્થવાળું જે અનુકરણ - તે 'શબ્દાર્થાનુકરણ' કહેવાય.

પણ જ્યારે 'અનુકાર્ય=(પ્રકૃતિભૂત) શબ્દરૂપ' અર્થ અને (તેવા શબ્દરૂપ - અર્થનું અભિધાન કરનાર) અનુકરણ - શબ્દ એ બે વચ્ચે અભેદની વિવક્ષા કરાય ત્યારે અનુકાર્ય (પ્રકૃતિશબ્દ)રૂપ અર્થનો (સ્વવાચક એવા) અનુકરણશબ્દમાં જ વિલય = અંતર્ભાવ થઈ જવાથી શબ્દ એવ અનુકરણમ્, શબ્દાનુ-

કરણમ્ । અર્થાત્ અનુકાર્ય = જે પ્રકૃતિશબ્દ રૂપ અર્થ, તેની સાથે અભિન્ન એવો શબ્દાત્મક અનુકરણ (શબ્દ) = તે 'શબ્દાનુકરણ' કહેવાય. (જેમ ઘટ પદાર્થ = જે ઘડો અને ઘટ । એવા પદના અભેદની સ્યાદ્વાદબળથી વિવક્ષા કરાય ત્યારે ઘટપદાર્થનો ઘટ પદમાં અંતર્ભાવ થઈ જાય, તેમ અહિં પણ જાણવું. અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવું કે, ઘટપદાર્થ = ઘડાનો, ઘટ: એવા ઘટપદની સાથે એમને એમ - કોઈપણ અપેક્ષા વિના-અભેદભાવ થઈ શકતો નથી. કિંતુ, જ્યારે (અર્થ) ઘટ: । એ પ્રમાણે ઘટપદનો ઉચ્ચાર કરાય છે, ત્યારે ઘટ (ઘડા) રૂપ પદાર્થનો જ ખ્યાલ આવે છે, સ્મરણ થાય છે. પણ પટાદિ પદાર્થનો ખ્યાલ આવતો નથી. આમ ઘટપદ અને ઘટ પદાર્થ (ઘડા) વચ્ચે આવો 'વાચ્ય - વાચકભાવરૂપ' સંબંધ હોવાથી અર્થાત્ બન્નેય વચ્ચે આવા પ્રકારે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય હોવાથી = સંબંધ હોવાથી જ તે બે વચ્ચે અભેદનો ઉપચાર = વિવક્ષા થાય છે. આવો સંબંધ પ્રસ્તુતમાં અનુકાર્ય - અનુકરણ વચ્ચે ઘટતો હોવાથી અભેદની વિવક્ષા સ્યાદ્વાદના આશ્રયથી થઈ શકે છે. આવી અભેદ વિવક્ષા કરવાથી શબ્દાનુકરણ એવા પ્રયોગમાં અર્થ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, એમ ભાવ છે. આ રીતે બન્નેય પ્રયોગ અનુકરણ શબ્દ માટે થઈ શકે છે. ફક્ત, પ્રથમ પ્રયોગ અનુકાર્ય અને અનુકરણ વચ્ચે ભેદપક્ષનો આશ્રય કરીને કરેલો છે, જ્યારે બીજો પ્રયોગમાં અભેદ - પક્ષનો આશ્રય કરેલો છે.

અહીં એટલું સમજવું કે, જ્યારે અનુકાર્ય અને અનુકરણ વચ્ચે ભેદની વિવક્ષા હોય, ત્યારે જ આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ અનુકાર્ય અને અનુકરણ વચ્ચે અભેદની વિવક્ષા કરાય તો અનુકાર્યનું કાર્ય અનુકરણ શબ્દથી થઈ જ જશે, પણ ભેદની વિવક્ષામાં આ બન્નેય વચ્ચે ભેદ હોવાથી અનુકાર્ય (પ્રકૃતિભૂતશબ્દ) થી થતું કાર્ય એ (પ્રકૃતિભૂત શબ્દના વાચક = અભિધાયક એવા) અનુકરણ શબ્દથી - અર્થભેદના કારણે - અપ્રાપ્ત હોયને, તેની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ સાર્થક બનશે. (૧/૬)

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ १/७ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- શબ્દના કોઈ એક જે દેશમાં = ભાગમાં બે શબ્દો વચ્ચે વિસદેશપણું^૧ અર્થાત્ જુદાપણું હોય તો પણ તે બે શબ્દો જુદા ગણાતા નથી, કિન્તુ, તે બે શબ્દોને એક (સમાન) જ ગણીને યથોક્ત કાર્ય - એક ભાગમાં વિકૃત થયેલા શબ્દોથી પણ કરવું, એમ કહેવાનો આશય છે.

પ્રયોજન :- સાક્ષાત્ દેખાતી વિલક્ષણતાનો પણ અપલાપ કરવા, નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે. આજ પ્રમાણે ન્યાયનું પ્રયોજન આગળના બે ન્યાયોમાં પણ જાણવું.

ઉદાહરણ :- અતીસારોડસ્યાસ્તિ ઇતિ, અતીસારકી । રૂપની જેમ અતિસારોડસ્યાસ્તિ - અતિસારકી । એ પ્રમાણે એકદેશમાં વિકૃત થયેલા અતિસાર શબ્દથી પણ વાતાતીસારપિશાચાત્કશ્ચાન્તઃ (૭-૨-૬૧) સૂત્રથી મત્વર્થાયિય ઇન્ પ્રત્યય અને ક આગમ સિદ્ધ થયો. તથા જરા શબ્દથી યા - પ્રત્યય (તૃ.એ.વ.) પર છતાં^૨ જરસા રૂપ થાય છે. તેની જેમ (જરાં અતિકાન્તઃ અતિજરાઃ, તેન) અતિજરસા કુલેન^૩ । વગેરે રૂપોમાં ક્લીબે (૨-૪-૮૭) સૂત્રથી હ્રસ્વાદેશ કરીને જરા શબ્દ બને

છે. અને એવા એક દેશમાં વિકાર પામેલાં અતિજર શબ્દનો પણ જરાયા જરસ્ વા (૨-૧-૩) થી જરસ્ આદેશ સિદ્ધ થયો.

અકદેશ એ ઉપલક્ષણ છે. આથી ક્વચિત્ અનેક દેશમાં વિકૃત થયેલો શબ્દ પણ અનન્યવત્ થાય છે. અર્થાત્ જુદો ગણાતો નથી. જેમ કે, યમિરમિનમિગમિહનિમનિવનતિતનાદેર્ધુટિ કિઙ્કિતિ (૪-૨-૫૫) સૂત્રથી હન્ ધાતુથી ન લોપ થવાથી (પ્રનિ + હન્ + ત) પ્રણિહત । વગેરે રૂપોમાં એકદેશમાં વિકૃત શબ્દની જેમ પ્રણિઘ્નન્તિ । વગેરે રૂપોમાં પણ (પ્રનિ + હન્ + અન્તિ સ્થિતિમાં) હન્ નો ગમહનજનચનઘસઃ સ્વરેડનઙિઃ કિઙ્કિતિ લુક્ (૪-૨-૪૪) સૂત્રથી હન્ ના અ નો લોપ થયે હનો હો ઘ્નઃ (૨-૧-૧૧૨) સૂત્રથી હ્ નો ઘ્ન આદેશ કરવાથી અનેકદેશમાં વિકૃત હન્ ધાતુનો પણ અનન્યવદ્ભાવ થવાથી સિદ્ધ થતું ઘ્નન્તિ । એવું હન્ ધાતુનું રૂપ પર છતાં નેર્ઙ્માદાપત્ (૨-૩-૭૮) સૂત્રથી પ્રનિ ઉપસર્ગમાં રહેલ નિ ઉપસર્ગના ન નો ણ આદેશ સિદ્ધ થયો.

પ્રશ્ન :- પ્રનિ ઉપસર્ગનો હન્ ધાતુ સાથે યોગ = સંબંધ થાય ત્યારે જ નિ ના ન નો ણ થઈ જશે. આથી અનેક દેશમાં વિકૃત થયા પહેલાં જ હન્ ધાતુ પર છતાં ણત્વ થઈ જવાથી આ ન્યાયનો અવકાશ જ ક્યાં છે ?

ઉત્તર :- ના, ણષમસત્પરે સ્યાદિવિધૌ ચ (૨-૧-૬૦) વચનથી ત્યાદિ (તિ વગેરે) પ્રત્યયોની ઉત્પત્તિ વગેરે પર કાર્યો કરવાના હોય ત્યારે ણત્વ શાસ્ત્ર A અસત્ થાય છે. આથી ણત્વ ની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી. (બીજા તમામ પર કાર્યો થયા બાદ જ ણત્વ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અથવા ણત્વ થયું હોય તો પણ તે નિવૃત્ત થાય છે.) આ રીતે આગળ પણ યથાયોગ્ય શંકા અને તેનું સમાધાન સમજી લેવું.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું અનુમાપક = જ્ઞાપક છે, સચ્ચુરિતોઙ્ગાવૈત્ (૧-૪-૮૩) સૂત્રમાં ઇતઃ પદનું ગ્રહણ. આ ઇતઃ નું ગ્રહણ સચ્ચી B શબ્દના અંત્ય સ્વરનાં એ કાર આદેશનો નિષેધ કરવા માટે છે. હવે જો આ ન્યાય ન હોય તો સચ્ચી (દીર્ઘ ઈ કારન્ત) શબ્દના એ ત્વની પ્રાપ્તિ જ નથી. કેમ કે સૂત્રમાં હ્રસ્વ ઇ કારાંત સચ્ચી શબ્દનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ કરેલો છે. જ્યારે સચ્ચી શબ્દ તો દીર્ઘ ઈ કારાંત છે. આથી સૂત્રમાં સચ્ચી શબ્દના ઇ કારના એ આદેશનો નિષેધ કરવા માટે ‘ઇતઃ’ એવું કહેવાની જરૂર જ શી છે. (છતાંય જે ઇતઃ કહ્યું છે, તેથી આ ન્યાયનું અનુમાન થાય છે.) એટલે કે ફક્ત આ ન્યાયના બળથી જ એક ભાગમાં વિકૃત બનેલાં પણ સચ્ચી શબ્દના ઈ કારના એ આદેશની પ્રાપ્તિ છે. આથી તેનો નિષેધ કરવા માટે ઇતઃ એમ કહેવું આવશ્યક છે. આમ આ ન્યાયથી જ પૂર્વોક્તસૂત્રમાં સચ્ચી શબ્દના ઈ કારના એ આદેશનું વર્જન કરવા માટે ‘ઇતઃ’ એ પ્રમાણે નિર્દેશ ઘટમાન - સંગત થતો હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિત્ય છે. આથી સૂર શબ્દનો મર્તાદિ ગણમાં પાઠ હોવા છતાં ય એકદેશમાં વિકાર પામેલાં (વિસદેશ) એવા શૂર શબ્દની મર્તાદિ ગણમાં ગણના કરેલી

નથી. આથી સૂર શબ્દથી જેમ મર્તાદિષ્વો યઃ (૭-૨-૧૫૮) સૂત્રથી સ્વાર્થિક ય પ્રત્યય લાગતાં સૂર્ય એવું રૂપ થાય, તેમ શૂર નું સૂર્ય એવું રૂપ થતું નથી. કેમ કે શૂર શબ્દની મર્તાદિ ગણમાં ગણના ન થવાથી તેનાથી ય પ્રત્યય લાગતો નથી. (૧/૭)

આ ન્યાયની અનિત્યતાનું શાપક છે, સંખ્યાહર્દિવા... દિનદિવસાદ્ઃ (૫-૧-૧૦૨) સૂત્રમાં લિપિ અને લિવિ એ બેય શબ્દોનું ગ્રહણ કરવું. અહીં જપાદીનાં પો વઃ (૩-૨-૧૦૫) સૂત્રથી લિપિ શબ્દના પ નો વ થયો છે. આ બેય શબ્દો એકદેશમાં જ વિકૃત (જુદા) છે, માટે આ ન્યાય જો નિત્ય હોત તો બેમાંથી કોઈ એકનું ગ્રહણ કરવાથી જ બીજાના ગ્રહણની સિદ્ધિ સંભવે છે. છતાં ય જે લિપિ અને લિવિ બે ય નું જુદું ગ્રહણ કરેલું છે, તે આ ન્યાયના અનાશ્રયથી જ સંગત = ઘટમાન થતું હોયને આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે. (૧/૭)

સ્વોપદા ન્યાસ

૧. શંકા :- વિકૃતશબ્દની વિકારાપન્ન એવી વ્યાખ્યા જૂની ન્યાયસૂત્રોની વૃત્તિમાં છે. તે જ વ્યાખ્યા તમારે કરવી યોગ્ય છે. તો વિકૃતશબ્દનો વિકારાપન્ન અર્થ કરવાને બદલે વૈસદૃશ્ય = જુદાપણું રૂપ અર્થ સાથી કદો ?

સમાધાન :- 'વિકૃતમ્' પદની 'વિકારાપન્ન' એ પ્રમાણે જો વ્યાખ્યા કરાય તો ભૂતપૂર્વકસ્તદ્વચાર (૧/૮) ન્યાયથી પ્રકૃત ન્યાયનો વિષય સર્વથા અપહત થવાથી એટલે કે પોતાનામાં અંતર્ભાવિત કરી દેવાથી આ ન્યાય નિર્વિષય બની જાય. તે આ રીતે - વિકારાપન્ન તેને કહેવાય કે જે પહેલાં અન્યરૂપે હોય અને પછી અન્યરૂપે થાય. એટલે કે પહેલાં પોતાના સ્વરૂપે હોય અને પછી વ્યાકરણ સૂત્રવડે આ ન્યાયના ઉદાહરણને યોગ્યરૂપે બનેલ હોય, તે વિકારાપન્ન કહેવાય. હવે જો 'વિકૃતમ્' એવા પદ વડે આવી વ્યાખ્યા કરાય તો અતિજરસા કુલેન । વગેરેમાં ભૂતપૂર્વકઃ ૦ (૧/૮) ન્યાયવડે પણ સરે છે. (એટલે કે ભૂતપૂર્વક ન્યાયની પ્રવૃત્તિથી જરૂર શબ્દનો જરૂર રૂપે ઉપચાર = વ્યવહાર કરવાથી જરૂર શબ્દનું કાર્ય જરૂર શબ્દથી પણ પ્રાપ્ત થઈ જશે.) આમ આ ન્યાયનું કાર્ય ભૂતપૂર્વકઃ ૦ ન્યાયવડે જ થઈ જવાથી આ ન્યાય નિર્વિષય = નિરર્થક બની જાય.

હવે 'વિકૃત' પદ વડે વૈસદૃશ્ય / ભિન્નત્વ / અસમાનતા - એવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો અતિસારકો એવું ઉદાહરણ ભૂતપૂર્વકઃ ૦ (૧/૮) ન્યાયની અપેક્ષાએ અસાધારણ જ છે. કારણ કે ત્યારે આ ન્યાયનો વિષય ભૂતપૂર્વકઃ ૦ ન્યાય વડે ગ્રસ્ત બનતો નથી.

પ્રશ્ન :- વિકૃત શબ્દનો વૈસદૃશ્ય અર્થ કરવામાં કેવી રીતે આ ન્યાયનો વિષય ભૂતપૂર્વક ન્યાયવડે ગ્રસ્ત બનતો નથી ?

સમાધાન :- સાલ્વાદ્ ગોયવાગ્વપતૌ (૬-૩-૫૪) સૂત્રમાં કહેલું છે કે, એકદેશમાં વિકૃત શબ્દનું અનન્યપણું = સમાનપણું હોવાથી (સાલ્વ શબ્દની જેમ) સલ્વ શબ્દનું પણ ગ્રહણ કરવું. અહિં સલ્વ શબ્દ એ પહેલાં સાલ્વ રૂપ થઈને પછી સલ્વ રૂપે થયેલો નથી. કિંતુ પ્રથમથી બન્નેય શબ્દો જુદાં નિષ્પન્ન થયેલાં છે. સતોર્ણિદ્ વા (ઉગાદિ ૦ ૫૧૦) સૂત્રથી સલ્ પાતુથી વિકલ્પે ણિત્ એવો વ-પ્રત્યય આવતાં વિકલ્પે વૃદ્ધિ થતાં સાલ્વ અને સલ્વ બન્નેય રૂપોની એક સાથે નિષ્પત્તિ થાય છે. અને તે જ

પ્રમાણે, વાતાતીસાર ૦ (૭-૨-૬૧) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં એકદેશવિકૃતં ૦ એ પ્રકૃત ન્યાયથી અતિસાર શબ્દનું પણ ગ્રહણ કરવું એમ કહેલું છે. અહિ ભૂતપૂર્વક - ન્યાયનો પ્રવેશ જ નથી. કેમ કે અતીસાર રૂપ બનીને પછી વ્યાકરણસૂત્રથી આ ન્યાયના ઉદાહરણને યોગ્ય અતિસાર રૂપ બનેલું નથી. કિંતુ ષ્યુપર્ણસ્ય બહુલમ્ (૩-૨-૮૬) સૂત્રથી વિકલ્પે દીર્ઘ થવાથી આ બે રૂપોનું વૈસદૃશ્ય માત્ર છે.

(૨) ટાયામ્ - એવું ટીકાગત ટા પ્રત્યયનું રૂપ છે. કેટલાંક કૃત્વા પ્રત્યય અને ટા પ્રત્યયને સ્ત્રીલિંગ માને છે. તેઓના મતે અહિ સમમી એકવચનમાં યામ્ પ્રત્યય થશે. અન્યથા (પુલ્લિંગ મનાય તો) લુગાતોડનાયઃ (૨-૧-૧૦૭) સૂત્રથી ટા પ્રત્યયના આ કારનો લોપ થયે ટા + ડિ = ટિ । એ પ્રમાણે રૂપ થાય.

(૩) અતિજરસા કુલેન । આ રૂપ ભૂતપૂર્વકસ્તદ્વદુપચારઃ (૧/૮) ન્યાયથી પણ સિદ્ધ થઈ જાત. પરંતુ આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ અહિ આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ બતાવી છે, માટે અમે પણ એ પ્રમાણે જ કહ્યું.

(૪) ટીકામાં ત્યાદિ ની ઉત્પત્તિ આદિને પર કાર્ય કહ્યું. ત્યાદિ પ્રત્યયોનું કૃત્પ્રકરણગત સૂત્રો વડે વિધાન કરેલું હોવાથી ત્યાદિ પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ વગેરે વિધિઓ - પર કાર્યો છે.

(૫) લિપિ શબ્દની સિદ્ધિ લિમ્પ-ગ. ૬. ધાતુથી ઉજ્જાદિગણનો નામ્યુપાન્ત્ય ૦ (ઉજાદિ - ૬૦૧) સૂત્રથી કિત્ ઇ પ્રત્યય પર છતાં - લિમ્પ + ઇ (કિ) લિપિઃ । એમ થાય છે. આ જ રૂપમાં જપાદિ - ગણપાઠથી પ નો વ કાર આદેશ થયે લિવિઃ । રૂપની સિદ્ધિ થાય છે. (૧/૭)

પરામર્શ

A. ન્યાયાર્થમંજૂષા ટીકામાં ગત્વ શાસ્ત્ર અસત્ થવાથી તેની અપ્રવૃત્તિ થાય છે, એમ કહ્યું. કહેવાનો આશય એ છે કે, ગણમસત્ત્વે સ્યાદિવિધૌ ચ (૨-૧-૬૦) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં બે રીતે વ્યાખ્યા કરી છે. પહેલાં “ગત્વ અને ષત્વ (કાર્ય) અસત્ - અસિદ્ધ જાણવું” એમ કહ્યું, અને પછી ‘વા’ કહીને ગત્વ - ષત્વ - શાસ્ત્રને જ (પર કાર્ય કરવામાં) અસત્ કહ્યું.

(ગ - ષશાસ્ત્રં વા પેરે સ્યાદિવિધૌ ચ શાસ્ત્રે પ્રવર્તમાનેડસદ્ દ્રષ્યમ્ ।) આમાં બે વિકલ્પો છે. (૧) પરવિધિ કે સ્યાદિવિધિ કરવામાં ગત્વ - ષત્વ રૂપ કાર્ય અસત્ થાય અને (૨) પરશાસ્ત્ર કે સ્યાદિવિધિરૂપ શાસ્ત્ર પ્રવર્તમાન હોય ત્યારે ગત્વ - ષત્વ શાસ્ત્ર (ગત્વાદિ વિધાયક સૂત્રો) અસત્ થાય છે. આ બન્નેય પક્ષ ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલાં છે. છતાં બીજો પક્ષ - ગત્વ - ષત્વ - શાસ્ત્ર અસત્ થાય, એ જ સ્વીકારવો યોગ્ય છે’ એમ તે સૂત્રના જ શ. મ. બૃહન્ન્યાસમાં ખુલાસો કરેલો છે. અને આ ખુલાસા ઉપરથી જણાય છે કે બૃહદ્વૃત્તિમાં પહેલાં ગત્વ - ષત્વ - કાર્યરૂપ પક્ષનો નિર્દેશ કરીને પછી ગણશાસ્ત્રં વા - એમ પૂર્વોક્ત રીતે વિકલ્પ કરીને ગત્વ - ષત્વ શાસ્ત્ર પક્ષનો આદર કરેલો છે, તેથી ગ્રંથકાર આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીને પણ પ્રથમ વિકલ્પમાં કંઈક અસ્વરસ છે, અને બીજો પક્ષ તેમને વધુ આદરણીય લાગ્યો છે, એમ જણાય છે. આની સ્પષ્ટતા માટે અને આ સૂત્રનો અર્થ વિશદપણે અભ્યાસુઓના ખ્યાલમાં આવે તે માટે તે શ. મ. બૃહન્ન્યાસની સ્પષ્ટતા અહીં પ્રસ્તુત કરાય છે. તે આ પ્રમાણે -

ગ - ષ શાસ્ત્રં વા - અયમભિપ્રાયઃ । શાસ્ત્રસ્યૈવાસિદ્ધત્વં યુક્તમ્..... ન્યાસાર્થ :- આ

બૃહદ્વૃત્તિસ્થ પંક્તિનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે - જાત્વાદિ શાસ્ત્રનું જ અસિદ્ધત્વ - અસત્પણું કહેવું યોગ્ય છે. જો કાર્ય અસિદ્ધ હોવાનો આશ્રય કરાય તો, જેમ દેવદત્તનો હત્યારો પોતે હજારો જવા છતાં પણ ફરી દેવદત્તનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી - પુનઃ દેવદત્ત ઉત્પન્ન થઈને આવી જતો નથી. તેમ કાર્ય અસિદ્ધ થઈ જવા છતાં પણ પ્રકૃતિની = મૂળ અવસ્થાની ફરી પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી પૂર્ણ: । (પૂર્ણ + અસ) એવા રૂપમાં ગણમસત્વરે ૦ (૨-૧-૬૦) એ પ્રસ્તુત સૂત્રથી જાત્વ - કાર્યનું અસિદ્ધપણું થયે છતે પણ, પ્રત્યાપત્તિનો એટલે કે મૂળ અવસ્થાની પુનઃપ્રાપ્તિનો અભાવ થવાથી અન્ - પ્રત્યયાંત પ્રકૃતિ થશે નહીં. આથી નામના અન્ એવા અવયવમાં થતું અનોડસ્ય (૨-૧-૧૦૮) સૂત્રથી અન્ ના અ નાં લોપ રૂપી કાર્ય નહીં થવાની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ જાત્વ - કાર્ય અસિદ્ધ માનવા છતાં પણ એકવાર પૂર્ણ - એમ જાત્વ કાર્ય થઈ જવાથી તેનું અન્ - અંતવાળાપણું પાછું આવશે નહીં અર્થાત્ તે અન્ - અંતવાળો કહેવાશે નહીં. - પૂર્વે કહેલાં દષ્ટાંતની જેમ. (અર્થાત્ પહેલાં જાત્વ થવાથી પૂર્ણ શબ્દનું અન્ - અંત પણું હજારો ગયું. હવે જાત્વ - કાર્ય (હત્યારો) અસત્ થવા છતાં પણ (હજારો ગયેલ હોવાથી) પૂર્ણ એ અન્ - અંતવાળી પ્રકૃતિરૂપે બનતો નથી.)

જ્યારે જાત્વ - શાસ્ત્રનું અસિદ્ધપણું (અસિદ્ધિ) થાય, ત્યારે તો અન્ ના અ કારના લોપરૂપી શાસ્ત્ર જ પ્રવર્તે છે, પણ જાત્વ શાસ્ત્ર પ્રવર્તતું નથી. અર્થાત્ જાત્વ શાસ્ત્ર નથી એમ માનીને કાર્ય કરવાથી પહેલાં અન્ ના અ નો લોપ જ થશે. આથી જાત્વ શાસ્ત્રને જ અસિદ્ધ માનવાથી પૂર્ણ: । વગેરેમાં પહેલાં અનોડસ્ય (૨-૧-૧૦૮) થી અન્ ના અ નો લોપ જ થશે. માટે પૂર્વોક્ત આપત્તિ (જાત્વ થયે અન્ - અંતવાળી પ્રકૃતિ ન થવાથી અન્ ના અ નો લોપ નહીં થવાના પ્રસંગરૂપ) રહેશે નહીં.

(કહેવાનો આશય એ છે કે જો શાસ્ત્રનું અસિદ્ધપણું - અસત્પણું ન સ્વીકારાય તો જાત્વ - શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થયે, તદ્દીન જાત્વ કાર્યની પણ પ્રવૃત્તિ થશે. પછી જાત્વ થતાં પુષ્પ માં અન્ - અંતવાળાપણું થઈ જવાથી, અન્ - અંતવાળા તરીકે પુનઃ પ્રાપ્તિ થવી ઘટતી ન હોવાથી અન્ - અંતવાળો હોવાને લીધે થતો અ કારનો લોપ થશે નહીં. જ્યારે શાસ્ત્રનું અસત્પણું કહેવામાં તો જાત્વ - જાત્વ શાસ્ત્રની જ પ્રવૃત્તિ થતી નથી, આથી તદ્દીન - તે શાસ્ત્રથી (સૂત્રોથી) વિહિત - જાત્વાદિ કાર્ય પણ થશે નહીં. માટે પ્રથમથી જ પુષ્પ માં જાત્વ ન થવાથી અન્ - અંતવાળી પ્રકૃતિ રહેવાથી અનોડસ્ય (૨-૧-૧૦૮) થી અન્ પ્રત્યયનો લોપ થવામાં કોઈ બાધ નહીં આવે.)

બીજું પૂર્વમાં હોવું (પૂર્વત્વ) કે પરમાં હોવું (પરત્વ) એ બે શાસ્ત્રો વચ્ચે જ મુખ્યપણે હોય છે. જ્યારે બે કાર્યો વચ્ચે પૂર્વપણું કે પરપણું એ ગૌણ છે. કારણકે પૂર્વશાસ્ત્ર વડે વિહિત હોવાથી જ 'અમુક પૂર્વ કાર્ય છે', અને પરશાસ્ત્ર વડે કહેલું હોવાથી જ 'અમુક પર કાર્ય છે' એવો વ્યવહાર થાય છે. આમ કાર્યનું પૂર્વપણું કે પરપણું (પૂર્વ - અપર - શાસ્ત્રને આધીન હોવાથી) મુખ્ય નથી.

વળી, લક્ષ્ય એટલે કે શિષ્ટપ્રયોગોને વિષે કાર્યોની (વિધિઓની) વ્યવસ્થા થતી હોવાથી અને લક્ષ્યનો = શિષ્ટપ્રયોગોનો ક્રમસર સન્નિવેશ = શાસ્ત્રરૂપે રચના થઈ શકતી ન હોવાથી, તે લક્ષ્યગત કાર્યનો સન્નિવેશ એટલે કે નિવેશ - ઉપન્યાસ પણ ક્રમસર થઈ શકતો નથી. (લક્ષ્ય = સાધ્યભૂત - પ્રયોગનો ક્રમસર સન્નિવેશ = શાસ્ત્રરૂપે રચના ન થવાથી, તેને (શાસ્ત્ર રચનાને) આધીન કાર્યનું પૂર્વપણું - પરપણું હોય છે.) વળી, મુખ્યનું ગ્રહણ સંભવતું હોતે છતે ગૌણનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી. આથી મુખ્ય એવા શાસ્ત્રનું જ અસિદ્ધપણું કહેવું ઉચિત છે.

શંકા :- જાત્વ - જાત્વ શાસ્ત્ર અને તેનાથી વિહિત કાર્ય સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. તેથી આ ગણમસત્

પરે ૦ ઈત્યાદિ વચન વડે સિદ્ધ થયેલ તે શાસ્ત્ર અને કાર્યની અવિધમાનતાનું = અસત્પણાનું આપાદન - આરોપ શી રીતે થઈ શકે ? એક વચનથી તો શું, સો વચનોથી પણ સત્વસ્તુમાં અસત્પણાનું આપાદન કરવું શક્ય નથી. આ વાતનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જો આ વાતનો સ્વીકાર નહીં કરશો તો કોઈપણ વ્યક્તિ દુઃખવડે વિરસ - ખેદયુક્ત દશાનો અનુભવ નહીં કરે, એમ માનવું પડશે. કારણ કે દુઃખને લઈને ખેદયુક્ત દશા આવતાં જ 'તે અસત્ છે' એવા વચનથી તેવી દશાનું નિરાકરણ - અભાવ કરી દેવાશે. (પણ હકીકતમાં તો તેવું થઈ શકતું નથી.) માટે, સતઃ સત્ત્વાત્ એટલે કે સત્ વસ્તુમાં સત્પણું જ હોવાથી તેનું અસત્પણું હોવું ઘટતું નથી. આથી તમે જે સત્ = સિદ્ધ એવા જ્ઞ - જ્ઞત્વ રૂપ શાસ્ત્રનું કે કાર્યનું અસત્પણું કહ્યું તે અસંબદ્ધ - અયોગ્ય વચન જણાય છે.

સમાધાન :- તમારી વાત બરોબર નથી. કારણકે અમે જ્ઞત્વ - જ્ઞત્વ શાસ્ત્ર કે કાર્યને સર્વથા અસત્ નથી કહેતાં. પરંતુ પરાર્થે પ્રયુજ્યમાનઃ શબ્દો વર્તિમન્તરેણાપિ અતિદેશં ગમયતિ । એટલે કે - બીજા અર્થને જણાવવા પ્રયોગ કરાતો શબ્દ, (સાદૃશ્યાર્થક) 'વત્' પ્રત્યય વિના પણ (સદૃશ ધર્મના) અતિદેશ = ભલામણને જણાવે છે, અર્થાત્ સાદૃશ્ય - અર્થને જણાવે છે, આ ન્યાય અહીં લાગુ પડે છે. જેમકે, જે હકીકતમાં બ્રહ્મદત્ત ન હોય તેને વિષે - બ્રહ્મદત્તોડયમ્ આ બ્રહ્મદત્ત છે, અર્થાત્ બ્રહ્મદત્ત જેવો છે, એવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'વત્' પ્રત્યય ન હોવા છતાં વત્ પ્રત્યયનો અર્થ સાદૃશ્ય જણાય છે. તેમ અહીં પણ 'અસત્ થાય' (અસત્ ભવતિ) એમ કહેવાથી "અસત્ ની જેમ સત્ = વિધમાન એવા પણ કાર્યને (જ્ઞત્વાદિશાસ્ત્ર) કરતું નથી" એમ અર્થ થાય છે. (અસદિવ સત્ કાર્યં ન કરોતીત્યર્થઃ ૧) જેમ કોઈ અસત્ - અવિધમાન વસ્તુ કોઈ કાર્ય કરતું નથી, તેમ જો કોઈ સદ્ - વસ્તુ (પ્રસ્તુતમાં શાસ્ત્રાદિ) પણ પોતાનું કાર્ય ન કરે તો અસદ્ વસ્તુના સાધર્મ્યથી = (કાર્યના અકર્તૃત્વરૂપી) સમાન ધર્મ (વાળાપણા) થી અસત્ કહેવાય છે. (આ પ્રમાણે આ જ્ઞત્વ - જ્ઞત્વ શાસ્ત્રને કે કાર્યને જે અસત્ કે અસિદ્ધ કહ્યું છે, તે પોતાનું કાર્ય નહીં કરવાથી અસત્ જેવું હોવાને લીધે - ઉપચારથી જ અસત્ કહેલું છે. પણ વાસ્તવિક અસત્પણું નથી કહ્યું. એટલે સત્વસ્તુનું અસત્પણું વાસ્તવિક રીતે જ ઘટતું નથી, પણ ઉપચારથી કોઈ અપેક્ષાએ - અસત્ વસ્તુના સદૃશ ધર્મને લઈને કહેવામાં કોઈ દોષ નથી.)

આ પ્રમાણે જે આ જ્ઞત્વ - જ્ઞત્વ શાસ્ત્ર અસત્ થવાનું વચન છે, તે જ્ઞત્વ - જ્ઞત્વ રૂપ આદેશોના નિમિત્તે થતાં કાર્યોના પ્રતિષેધ માટે અને સ્થાની (એવા ન કાર, સંકાર) ના નિમિત્તે થતાં કાર્યોની પ્રાપ્તિ માટે છે. (સૂ. જાષમસત્પરે ૦ (૨-૧-૧૦૮) નો શબ્દમહાર્ણવ બૃહ-ન્યાસ.)

આ પ્રમાણે જેમ અહીં જ્ઞત્વ - જ્ઞત્વ ને લગતા સૂત્રમાં કાર્ય અને શાસ્ત્ર અસત્ હોવાનો વિચાર કર્યો તેમ પરકાર્યમાં સત્ સઃ (૨-૧-૮૦) સુધીના અને પૂર્વની સ્યાદિવિધિમાં નોમ્યાદિધ્યઃ (૨-૧-૮૮) સુધીના સૂત્રો (શાસ્ત્ર) અને તેનાથી વિહિત કાર્યો અસત્ થાય છે. આમા પૂર્વોક્ત રીતે શાસ્ત્ર અસત્ થવું મુખ્ય છે અને સૂત્રવિહિત કાર્ય (વિધિ) અસત્ થવું તે ગૌણ છે.

B. સખ્યુરિતોડશાવૈત્ (૧-૪-૮૩) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં આ ન્યાયનો નિર્દેશ કરતાં કહ્યું છે કે, સૂત્રમાં જે ઇતઃ એમ ૬ કારનું ગ્રહણ કરેલું છે, તે નામગ્રહણે લિઙ્ગવિશિષ્ટસ્યાપિ ૦ (૧/૧૬) અને એકદેશવિકૃતમનન્યવત્ એ પ્રસ્તુત ન્યાયનું જાપન કરે છે. [ઇદમેવ ઇદ્ગ્રહણં જ્ઞાપયતિ - "નામગ્રહણે લિઙ્ગવિશિષ્ટસ્યાપિ ગ્રહણમ્", "એકદેશવિકૃતમનન્યવત્" ઇતિ ચ ।] તે આ રીતે - "ઇતઃ" એવો નિર્દેશ ઉક્ત ન્યાયો હોવાથી જ ઘટે છે, સંગત થાય છે. આ ન્યાય વિના દીર્ઘ ઈ કારાંત સખી શબ્દના ગ્રહણની શક્યતા જ નથી. કારણકે, "સખ્યુઃ" એમ સૂત્રમાં કહેલું છે, તે રૂપ સખિ શબ્દનું જ થાય છે. આથી

ઇતઃ એ પ્રમાણે કહેવું નિરર્થક બની જાય છે. છતાંય "ઇતઃ" કહેલું છે, તે આ બે ન્યાયોથી દીર્ઘ ઈ કારાંત સખી નું પણ ગ્રહણ પ્રાપ્ત હોવાથી તેના નિષેધ માટે "ઇતઃ" એવું વચન સાર્થક હોયને તે આ બે ન્યાયના અસ્તિત્વને જણાવે છે.

અહીં પ્રસ્તુતમાં "ઇતઃ" એવા વચનથી નિષેધ કરાતો સખી શબ્દ બે પ્રકારે હોવો સંભવે છે. સખ્યુતિઃ (૧-૪-૮૩) સૂત્રની ટીકામાં પ્રત્યુદાહરણ આપતાં કહ્યું છે કે, ઇત ઇતિ કિમ્ ? इमे सख्यौ । तथा सखीयतीति क्यन् , क्विप् थये - सख्यौ , सख्यः । આમ બે પ્રકારના સખી શબ્દનો નિષેધ થાય છે, તેમાં (૧) પ્રથમ इमे सख्यौ । એવા ઉદા. માં જે સખી શબ્દનો નિષેધ થાય છે, તે સખિ એવા પુલ્લિંગ શબ્દ ઉપરથી બનેલો છે. તેમાં નારીસખીપદ્મશ્રૂ (૨-૪-૭૬) સૂત્રથી ડી પ્રત્યયાંત તરીકે નિપાતન કરેલો સખી શબ્દ છે. આમાં इतोऽक्यत्थार्थात् (૨-૪-૩૨) સૂત્રથી વિકલ્પે ડી પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોતે છતે, અથવા "ધવયોગ"માં ડી પ્રત્યયની અપ્રાપ્તિ હોયને નિપાતનથી (ધવયોગમાં પણ) નિત્ય ડી પ્રત્યય થાય છે. અહીં સખિ શબ્દ ઉપરથી સખી શબ્દ બનેલો હોવાથી અહીં લિંગમાત્ર રૂપ અર્થનો જ ભેદ છે. આથી નામગ્રહણે लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । એ ન્યાયથી "સખ્યુઃ" એમ પુલ્લિંગ સખિ શબ્દના ગ્રહણથી - પૂર્વોક્ત રીતે સિદ્ધ થતાં - સ્ત્રીલિંગ સખી શબ્દનું પણ ગ્રહણ થાય છે.

તથા (૨) सख्यौ, सख्यः । એવા પૂર્વોક્ત બીજા ઉદાહરણમાં જે સખી શબ્દ છે, તે આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે - सखायमिच्छतीति, सखि + क्यन् + शब् + ति, सखीयतीति क्विप् , सखीः । અહીં સખિ શબ્દ અને સખી શબ્દ વચ્ચે લિંગમાત્ર રૂપ અર્થનો ભેદ નથી. પણ અન્ય અર્થથી પણ ધણું અંતર છે. અહીં સખી શબ્દમાં "ઈચ્છા" અર્થમાં ક્યન્ થયો છે. આથી તે સખી શબ્દ ત્રણેય લિંગમાં વપરાય છે. આથી નામગ્રહણે (૧/૧૬) ન્યાયનો અહીં પ્રવેશ / વિષય જ ન હોવાથી અપ્રવૃત્તિ જ છે. તે ન્યાયની પ્રવૃત્તિ પૂર્વ ઉદા. માં થઈ જવાથી તે સાર્થક / ચરિતાર્થ છે. જ્યારે આ બીજા ક્યન્, ક્વિપ્ પ્રત્યયવાળા સખી શબ્દમાં एकदेशविकृतमनन्यवत् (૧/૭) એ પ્રસ્તુત ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થવાથી સખિ શબ્દના ગ્રહણથી તેના ઉપરથી પૂર્વોક્ત રીતે બનેલ સખી શબ્દનું પણ ગ્રહણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. અને આથી તે સખી ના નિષેધ માટે "ઇતઃ" એવું પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં ગ્રહણ, આ ન્યાયથી જ સાર્થક - સિદ્ધ થતું હોયતે તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અહીં પૂર્વે જે નારીસખી (૨-૪-૭૬) સૂત્રથી શબ્દ બને છે, તે પણ બે પ્રકારે છે. (૧) એક તો પૂર્વે કહ્યો તે - સખિ શબ્દથી બનેલ - સખી શબ્દ અને (૨) બીજો સખ શબ્દ ઉપરથી સહ ચં યસ્યા યસા વેતિ - સખી । એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિથી સિદ્ધિ થતો સખી અને સહ ચેન વર્તતે યા સાપિ સખી । આ બન્નેય સખી શબ્દો સખિ શબ્દથી બનતાં ન હોવાથી અને સખ્યુઃ એ પ્રમાણે સખિ શબ્દનો નિર્દેશ હોવાથી પૂર્વોક્ત ન્યાયથી પણ તેના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી "ઇતઃ" એવા નિર્દેશથી તેનો નિષેધ પણ થતો નથી. (પ્રાપ્તિ જ ન હાય તો નિષેધ કેવો ?) કહેવાનો ભાવ એ છે કે, સખ શબ્દથી બનેલ સખી શબ્દ એકદેશમાં વિકૃત છે, પણ સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ સખિ શબ્દની અપેક્ષાએ એકદેશમાં વિકૃત નથી. માટે અહીં આવા સખી શબ્દનું ગ્રહણ અપ્રાપ્ત જ છે.

આ જ પ્રમાણે ચિતિચીતીય ઝ્ (૧-૪-૩૬) સૂત્રનાં શ. મ. બૃ. ન્યા. માં વિચારણા કરેલી છે કે, ચી શબ્દ બે પ્રકારે છે. (૧) કેટલાંક શબ્દો ચિ અને તિ શબ્દનો ઈ કાર આદેશ કરાયે છતે ચી - તી વાળા બને છે. અને (૨) કેટલાંક ચ - ત શબ્દનો ઈ કાર આદેશ કરવાથી ચી - તી વાળા બને છે. તેમાં પહેલાં પ્રકારના શબ્દોનું एकदेशविकृतमनन्यवत् (૧/૭) એ ન્યાયથી ચિ - તિ શબ્દના

ઋહણથી જ ઋહણ થઈ જવાથી સૂત્રમાં જુદું જી - તી શબ્દનું ઋહણ સાર્થક બનતું નથી. (અહીં એકદેશવિકૃતમ્ ન્યાયની પ્રાચીન વ્યાખ્યા - "એકદેશમાં વિકારાપન્ન અન્યવત્ થાય" એ પ્રમાણે સ્વીકારવાથી જ એકદેશ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ ઘટે છે. કારણકે મૂળથી સચિ અને સચી જુદાં સિદ્ધ કરેલાં નથી. આની સ્પષ્ટતા માટે જુઓ - આ ન્યાયનો સ્વોપજ - ન્યાસ.) તો પણ બીજા પ્રકારના સચ શબ્દથી જે સચી વગેરે શબ્દ બને છે, જેમકે, સહ ચેન વર્તે સ - સચઃ । સચં ઇચ્છતીતિ ક્યન્, સચીયતીતિ - ક્વિપ્ પ્રત્યય થયે - સચીઃ । એ પ્રમાણે પતીઃ । આ શબ્દોના જી - તી - શબ્દનું ચિ - તિ નો ઋહણથી એકદેશવિકૃતમ્ ન્યાય વડે પણ ઋહણ સંભવતું નથી. માટે તેના ઋહણ માટે સૂત્રમાં જી - તી નું ઋહણ સાર્થક બને છે, અને તેવા શબ્દના તે ચિ - તિ - જી - તી શબ્દ સંબંધી ય થી પર ડસિ - ડસ્ નો ડ્ આદેશ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રાસંગિક વાત કહીને એટલું જ કહેવું છે કે, સચી શબ્દ અનેક રીતે બને છે. અને તેમાં પણ સચિ ઉપરથી બે રીતે સચી શબ્દ બને છે - (૧) ડી પ્રત્યય થયે અને ૨. બીજો ક્યન્, ક્વિપ્ પ્રત્યય થવાથી બને છે. આ બે જ શબ્દોનું સચ્ચુરિતોડશાવૈત્ (૧-૪-૮૩) સૂત્રમાં સચ્ચુઃ એવા પદથી ક્રમશઃ નામગ્રહણે ૦ (૧/૧૬) અને એકદેશવિકૃતમ્ (૧/૭) એ પ્રસ્તુત ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થવાથી ઋહણ પ્રાપ્ત હોયને ઇતઃ એમ કહેવાથી તેનો નિષેધ થાય છે. અન્ય સચી શબ્દોનું ઋહણ અપ્રાપ્ત હોયને તેનો નિષેધ પણ થતો નથી.

નામગ્રહણે ૦ (૧/૧૬) ન્યાયને એકદેશવિકૃતમ્ ૦ (૧/૭) ન્યાયના જ વિસ્તારભૂત માની શકાય છે. કારણકે સામાન્યથી એકદેશમાં વિકૃત = ફેરફારવાળા શબ્દ અભિન્ન - અનન્ય હોવાનું એકદેશવિકૃતમ્ ૦ ન્યાય જણાવે છે. જ્યારે નામગ્રહણે લિઙ્ગવિશિષ્ટસ્યાપિ ૦ (૧/૧૬) ન્યાય એ જ્યાં ફક્ત લિંગભેદના કારણે જ એકદેશમાં વિકૃત = ફેરફારવાળો હોય, ત્યાં જ અનન્ય = અભિન્ન સમજવો, (આથી એકના ઋહણમાં બીજાનું પણ ઋહણ થઈ જાય) એમ વિશેષથી જ એકદેશમાં વિકૃત શબ્દને અનન્યરૂપે સમજીને કાર્ય કરવા જણાવે છે, એમ સમજવું. આ તમામ હકીકતનું નિરૂપણ, તે તે સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિ - બૃહન્યાસના આધારે સ્વ - પરના વિશેષ બોધ માટે જ કરેલું છે, એમ જાણવું.

જો કે સૂત્રનિર્દિષ્ટ 'સચ્ચુઃ' એવું રૂપ સચિ શબ્દથી ક્યન્, ક્વિપ્ પ્રત્યય થયે બનેલ સચી શબ્દનું પણ થાય છે. આથી 'સચ્ચુઃ' પદથી સામાન્યથી ઋહણ થયે, પૂર્વોક્ત ક્યન્, ક્વિપ્ - અંતવાળા સચી શબ્દનું ઋહણ સિદ્ધ થઈ જાય તો પૂર્વોક્ત રીતે એકદેશવિકૃતમન્યવત્ (૧/૭) એ પ્રસ્તુત ન્યાયને નિરપેક્ષપણે તેનું ઋહણ થઈ જવાથી અહીં એકદેશવિકૃતમ્ ૦ (૧/૭) ન્યાયની આવશ્યકતા ન રહે. આથી ત્યારે પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં - 'ઇતઃ' નિર્દેશ આ ન્યાયનું જ્ઞાપક ન બને. આ બાબત વિદ્વાનોવડે વિચારણીય છે. (૧/૭)

¹ભૂતપૂર્વકસ્તદુદ્વપચાર : ॥ ૧/૮ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જે શબ્દ પહેલાં જેવો હોય, તેનાથી વર્તમાનમાં (આદેશ વગેરે થવાથી) અન્યથા = જુદા પ્રકારનો હોય, તે શબ્દ સાથે ઉપચારથી (આરોપ કરવા દ્વારા) 'પૂર્વની

અવસ્થાવાળો છે' એમ માનીને વ્યવહાર કરવો, અર્થાત્ કાર્ય કરવું.

પ્રયોજન :- પૂર્વ ન્યાયની જેમ અહિં પણ પૂર્વ અને અપર રૂપોની સાક્ષાત્ વિલક્ષણતા (જુદાપણું) હોયને તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- હન્ ધાતુથી હ્યસ્તની દિવ્ પ્રત્યય પર છતાં, પ્રણ્યહન્ । વગેરેમાં પ્રતિ થી સાક્ષાત્ હન્ પરમાં હોય ત્યારે જેમ નિ ના ન નો ન કાર થાય છે, તેમ પ્રણ્યવધીત્ । વગેરેમાં પણ હન્ ધાતુના આદેશ રૂપ વધ નો ભૂતકાલીન હન્ રૂપે ઉપચાર કરવાથી અર્થાત્ વધ ને પણ ઉપચારથી હન્ માનવાથી તે વધ - આદેશ પર છતાં પણ નેહ્ માંદા ૦ (૨-૩-૭૯) સૂત્રમાં નિ ના ન નો ન આદેશ સિદ્ધ થયો.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું નિવેદક = જ્ઞાપક છે - નેહ્માંદા ૦ (૨-૩-૭૯) સૂત્રમાં વધ નો અપાઠ, અર્થાત્ પાઠ નહિ કરવો તે જ જ્ઞાપક છે. તે આ પ્રમાણે - પ્રણિહન્તિ । વગેરેની જેમ પ્રણ્યવધીત્ । વગેરે રૂપોમાં પણ પ્રતિ ઉપસર્ગના ન નો ન આદેશ કરવો ઈષ્ટ છે. આથી હન્ ધાતુની જેમ વધ નો પણ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં પાઠ કરેલો દેખાવો જોઈએ. છતાં વધ નો પાઠ કરેલો નથી. (કહેવાનો ભાવ એ છે કે નિશ્ચયનયથી તો હન્ એ ભૂતકાળની અવસ્થા છે અને વધ એ વર્તમાન અવસ્થા છે. આથી વધ એ હન્ નથી. તેમ છતાં, જે વર્તમાનમાં વધ છે, તે જ ભૂતકાળમાં હન્ હતો. એટલે વધ એ ભૂતપૂર્વ હન્ પણ છે. આથી વર્તમાન વધ ને આ ન્યાયથી (ઉપચાર નયથી) હન્ માનીને ણત્વ કાર્ય કરેલું છે. આથી વધ પર છતાં પૂર્વોક્ત ણત્વ રૂપી ઈષ્ટકાર્યની સિદ્ધિ થાય છે.) તે આ ન્યાયથી વધ માં હન્ ધાતુના રૂપનો ઉપચાર કરવાથી અર્થાત્ વધ પર છતાં પણ ઉપચારથી હન્ જ પરમાં છે, એમ માનવાથી આ સૂત્રથી નિ ના ન નો ન આદેશ સિદ્ધ થઈ જશે, એવા આશયથી જ સૂત્રમાં વધ નો પાઠ કરેલો નથી. આમ વધ ધાતુનો નેહ્માંદા ૦ (૨-૩-૭૯) સૂત્રમાં અપાઠ આ ન્યાયથી સંગત થતો હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય ક્વચિત્ ઉદાસીન અર્થાત્ અનિત્ય બને છે. આથી વિજ્ઞપિ + ય (યપ્) = વિજ્ઞપય્ય । વગેરે રૂપોમાં મારણતોષણનિશાને જ્ઞશ્ચ (૪-૨-૩૦) સૂત્રથી વિ + જ્ઞપિ ધાતુનો જ્ઞપિ એમ હ્રસ્વ આદેશ કરીને જ્ઞપિ ધાતુમાં જ્ઞપિ ધાતુરૂપે ઉપચાર નહીં કરવાથી લઘોર્યપિ (૪-૩-૮૬) સૂત્રથી ઉપાંત્યમાં લઘુસ્વરવાળા ધાતુથી પર થતો ણિ નો અય્ આદેશ વિજ્ઞપય્ય । રૂપમાં સિદ્ધ થઈ શક્યો. (અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ્ઞપિ ને જો ભૂતવદ્ જ્ઞપિ રૂપે માન્યો હોત તો, ઉપાંત્યમાં લઘુસ્વર ન હોવાથી, વિજ્ઞપય્ય । રૂપમાં ણિ નો અય્ ન થાત.)

આ ન્યાયના ઔદાસીન્યનું = અનિત્યતાનું જ્ઞાપક છે - સંખ્યાનાં ણામ્ (૧-૪-૩૩) સૂત્રમાં ણામ્ એ પ્રમાણે બહુવચન. A આ બહુવચન અષ્ટનામ્ રૂપમાં પણ આમ્ નો નામ્ આદેશ કરવા માટે છે. આ રૂપમાં અષ્ટન્ + આમ્ સ્થિતિમાં પર સૂત્ર હોવાથી પહેલાં વાષ્ટન આઃ સ્યાદૌ (૧-૪-૩૩) સૂત્રથી અષ્ટન્ શબ્દના ન નો આ આદેશ કરાયો છે. આમ થવાથી અષ્ટ । એવું રૂપ થાય છે. એટલે અષ્ટન્ શબ્દ નાન્ત રહેતો નથી. આથી ભૂતપૂર્વ ન કારાન્ત

એવા સંખ્યાવાચક અષ્ટા શબ્દથી પણ આમ પ્રત્યયનો નામ આદેશ કરવા ઉક્ત સૂત્રમાં ણામ્ એમ બહુવચન મુકેલું છે. હવે જો આ ન્યાય અનિત્ય ન હોત અર્થાત્ નિત્ય હોત તો, બહુવચન વિના પણ, આ ન્યાયથી જ અજ્ઞાનામ્ । રૂપની સિદ્ધિ કરવામાં આ અંતવાળો અષ્ટા શબ્દ પણ ભૂતપૂર્વ - ન કારાંત છે. આથી અષ્ટા શબ્દને આ ન્યાયવડે ઉપચારથી ન કારાન્ત પણ માની શકાતો હોવાથી આમ નો નામ આદેશ થઈ જ જશે. આથી શા માટે બહુવચન - પ્રયોગ કરાય ? અર્થાત્ બહુવચન કરવાની જરૂર જ ન રહે. છતાં ણામ્ એમ અજ્ઞાનામ્ રૂપની સિદ્ધિ માટે બહુવચન કરેલું છે, તે આ ન્યાય અનિત્ય હોયને જ સાર્થક = સંગત થતું હોયને આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે.

સ્થાનીવાવર્ણવિઘ્નૌ (૭-૪-૧૦૮) અને સ્વરસ્ય પેરે પ્રાગ્વિઘ્નૌ (૭-૪-૧૧૦) એ બે પરિભાષાસૂત્રો આ ન્યાયના જ વિસ્તારરૂપ છે. તે આ રીતે - આ બે સૂત્રો વડે અવર્ણ - વિધિ વગેરે (વર્ણવિધિથી ભિન્ન) વિશેષ કાર્યને સાપેક્ષ રીતે સ્થાનિવદ્ભાવની સિદ્ધિ કરાય છે. અને આ ન્યાયવડે સામાન્યથી સર્વ ઠેકાણે સ્થાનિવદ્ભાવ (ભૂતવદુપચાર) સધાય છે. (કહેવાનો ભાવ એ છે કે વર્ણવિધિ હોય, કે અવર્ણવિધિ હોય, સર્વત્ર - સામાન્યથી સ્થાનિવદ્ભાવ (ભૂતવદુપચાર) નો સાધક આ ન્યાય છે. જ્યારે વિશેષથી વર્ણ - વિધિ સિવાયની વિધિઓમાં સ્થાનિવદ્ભાવ સ્થાનીવ ૦ (૭-૪-૧૦) સૂત્રથી અને વર્ણવિધિમાં પણ સ્વરાદેશ રૂપ વર્ણવિધિના સ્થાનિવદ્ભાવની અનુમતિ સ્વરસ્ય પેરે ૦ (૭-૪-૧૧૦) પરિભાષા સૂત્રથી સધાય છે. એટલે વિશેષથી વિધાન કરનાર હોવાથી આ ન્યાયના વિસ્તારભૂત છે. કેમ કે વિશેષથી વિધાન કરવું તે જ 'વિસ્તાર'પદનો અર્થ છે.) (૧/૮)

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧. પૂર્વ ભૂતો, ભૂતપૂર્વઃ । એમ નામ નામૈકાર્થે સમાસો બહુલમ્ (૩-૧-૧૮) સૂત્રથી સમાસ થાય છે. પછી ભૂતપૂર્વ એવંતિ સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય લાગીને ભૂતપૂર્વકઃ રૂપ બને છે. તથા તદ્વદુપચારોડસ્ય ઇતિ ભૂતવદુપચારઃ । એમ બહુવ્રીહિસમાસ છે. અર્થાત્ ભૂતપૂર્વ અમુક શબ્દ એ ભૂતવદ્ ઉપચારવાળો થાય છે, એમ શબ્દાર્થ થાય.

૨. મૂળમાં વધિઃ એવા નિર્દેશ સંબંધી શંકા ઉઠાવીને સમાધાન આપે છે.

શંકા :- વધિઃ વગેરે પ્રયોગોમાં ઇકિશિત્વ સ્વરૂપાર્થે (૫-૩-૧૩૮) સૂત્રથી ઇ પ્રત્યય કેમ થાય ? અર્થાત્ ન થવો જોઈએ. કારણ કે તે ઇ પ્રત્યય ધાતુથી કહેલો છે. અને અહિં તો હન્ રૂપ ધાતુ નથી, ધાતુનો આદેશ પણ નથી, કિંતુ ધાતુના આદેશનું અનુકરણ છે.

સમાધાન :- ધાતુના આદેશના અનુકરણરૂપ હોવાથી જ વધ એ પ્રકૃતિવદનુકરણમ્ (૧/૬) એવા ન્યાયથી ધાત્વાદેશરૂપે સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ એ ધાત્વાદેશનું અનુકરણ હોવાથી જ ઉક્ત ન્યાયથી તે ધાત્વાદેશરૂપે થશે. અને વધ ની ધાત્વાદેશરૂપે સિદ્ધિ થયે - તદાદેશસ્તદ્વદ્ । એવું વચન હોવાથી તેના ધાતુત્વની પણ સિદ્ધિ થશે. અને આ રીતે વધ રૂપ ધાત્વાદેશનું અનુકરણ એ ધાતુરૂપે પણ હોવાથી પૂર્વોક્તસૂત્રથી ઇ પ્રત્યય થશે. ટુંકમાં, ઇકિશિત્વ સ્વરૂપાર્થે (૫-૩-૧૩૮) સૂત્રથી ઇ વગેરે પ્રત્યયો -

ધાતુના સ્વરૂપને અને અર્થને જણાવવા માટે જેમ ધાતુથી થાય, તેમ પૂર્વોક્ત યુક્તિથી ધાત્વાદેશથી અને ધાત્વાદેશનો અનુકરણથી પણ થઈ શકશે. (૧/૮)

પરામર્શ

પરામર્શ :- A સંખ્યાનાં ણામ્ (૧-૪-૩૩) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે. બ્રહ્વચનં વ્યાપ્યર્થમ્ । તેન ભૂતપૂર્વનાન્તાયા અપિ - (અષ્ટારૂપસંખ્યાયા આમો નામ્ ભવતિ) અષ્ટાનાં, પરમાષ્ટાનામ્ ।

તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. બહુવચન વ્યાપ્તિ માટે છે. અર્થાત્ વ્યાપક અર્થનો બોધ કરાવવા માટે છે. આથી ભૂતપૂર્વ ન કારાંત એવા પણ (અષ્ટ્ શબ્દના આદેશભૂત) અષ્ટ રૂપ સંખ્યાવાચક શબ્દસંબંધી પણ આમ્ પ્રત્યયનો નામ્ આદેશ થાય છે. તેથી અષ્ટાનામ્ વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે જો આ ન્યાય અનિત્ય ન હોત અર્થાત્ નિત્ય જ હોત તો આ ન્યાયથી અષ્ટ રૂપ આદેશનો અષ્ટ્ એમ ભૂતવદુપચાર કરીને પણ અષ્ટ સંબંધી આમ્ નો નામ્ આદેશ થઈ શકત. એ રીતે પણ પૂર્વોક્ત રૂપોની સિદ્ધિ થઈ શકત. પણ જે તેની સિદ્ધિ માટે બહુવચનનો પ્રયાસ કરેલો છે, તે આ ન્યાયને અનિત્ય માનવાથી જ સંગત થતો હોયને આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે. (૧/૮)

ભાવિનિ^૧ ભૂતવદુપચાર : ॥ ૧/૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી અવસ્થાનો ભૂતવદ્ ઉપચાર કરીને અર્થાત્ તે થનારી અવસ્થા થઈ ચૂકી છે, એમ માનીને ભવિષ્યની અવસ્થા સંબંધી કાર્ય કરવું.

પ્રયોજન :- પૂર્વ ન્યાયની જેમ અહિ પણ ભૂત - ભાવી અવસ્થાવાળા રૂપો વચ્ચે વૈસદ્વય = ભિન્નરૂપતા સાક્ષાત્ જણાય છે. તેમ છતાંય તે વિસદ્વયપણાને (જુદાંપણાને) માનવાનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- નૃણામ્ । વગેરેમાં સ્યાદિવિભક્ત્યંત હોવાથી પદત્વની સિદ્ધિ થયે છે, રષ્વર્ણાદ્ નો ણ એકપદેડનન્ત્યસ્યાલચટતર્ગશિસાન્તો (૨-૩-૬૩) સૂત્રથી ણત્વ કરાય છે, તેમ ર્વણં, તક્ષણમ્ । વગેરે શબ્દોમાં જો કે સ્યાદિ વિભક્તિની ઉત્પત્તિ થયા બાદ જ પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થવાની છે, તો પણ ભવિષ્યમાં (સ્યાદિ - ઉત્પત્તિ વખતે) થનારી પદસંજ્ઞાનો આ ન્યાયથી ભૂતવદુપચાર કરવાથી અર્થાત્ ઉપચારથી પદ સંજ્ઞા થઈ ગઈ છે, એમ માનવાથી, નામ માત્રની અવસ્થામાં પણ ર્વણ વગેરે શબ્દો રષ્વર્ણાત્ ૦ (૨-૩-૬૩) સૂત્રથી ણ આદેશ કરવા પૂર્વક જ મુકાય છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું નિવેદક = જાપક છે - રષ્વર્ણાત્ ૦ (૨-૩-૬૩) સૂત્રમાં 'પદમાં' જ ણત્વ નું વિધાન કરવું. તે આ પ્રમાણે - ન નો ણ આદેશ જેમ નૃણામ્ વગેરે

(વિભક્ત્યંત હોવાથી) પદરૂપ બનેલાં રૂપોમાં થયેલો દેખાય છે, તેમ રવળ વગેરે નામોમાં પણ થયેલો દેખાય છે. અને સ્વર્ણાત્... (૨-૩-૬૩) સૂત્રમાં તો પદમાં જ ન નો જ થાય એમ કહેલું છે. (નામમાં ઈષ્ટ હોવા છતાંય) 'નામમાં' ન નો જ થાય એમ કહેલું નથી. તેથી જણાય છે કે નામના ન નો જ આદેશ કરવાનો હોય ત્યારે આ ન્યાય લાગશે એવી બુદ્ધિથી જ સૂત્રમાં 'પદે' એમ કહેલું છે.^૨ અર્થાત્ રં + અનટ્ = રવળ વગેરે નામોમાં ન નો જ કરવાનો હોય ત્યારે આ ન્યાયથી રવળ નામોમાં ભવિષ્યમાં વિભક્તિ લાગીને થનારી પદસંજ્ઞાનો ભૂતવદ્ ઉપચાર = વ્યવહાર કરીને - પદ માનીને ન નો જ થઈ જવાથી રવળ વગેરે નામોમાં પણ જત્વ થઈ જશે, એવા આશયથી જ સૂત્રમાં પદે એમ કહેલું છે. (નહિતર શબ્દે એમ કહેલું હોત.) આમ ઉક્ત સૂત્રમાં પદે એવું વિધાન આ ન્યાયના બળથી જ સાર્થક થતું હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનૈકાન્તિક = અનિત્ય છે. આથી અપાઠીત્ । વગેરે રૂપોમાં કૃતેડન્યસ્મિન્ ધાતુ - પ્રત્યયકાર્યે પશ્ચાદ્ વૃદ્ધિસ્તદ્વાધ્યોડ્ ચ (૨/૨૫) (ધાતુ અને પ્રત્યય સંબંધી બીજા તમામ કાર્યો કરીને પછી જ છેલ્લે વૃદ્ધિ અથવા અડ્ આગમ - જે થતું હોય તે કરવું.) એ ન્યાયથી અડ્ આગમ સર્વ કાર્યો કર્યા બાદ જ પદ્ ધાતુની પૂર્વમાં આવે. હવે જો આ ન્યાયથી ભવિષ્યમાં આવનાર અડ્ આગમનો પહેલાં જ ઉપચારથી આવી ગયેલો માની લીધો હોત તો વ્યજ્ઞનાદેર્વોપાન્ત્યસ્યાતઃ (૪-૩-૩૭) સૂત્રથી થતી વ્યંજનાદિ ધાતુનાં ઉપાન્ત્યસ્વરની વૃદ્ધિ ન થાત. કારણ કે ભૂતવદ્ ઉપચાર કરવાથી પહેલાં જ અડ્ આવી ગયેલો માનવાથી ધાતુનું વ્યંજનાદિપણું નષ્ટ થઈ જાય. પણ અપાઠીત્ માં પદ્ ધાતુની આદિમાં ભવિષ્યમાં આવનાર અડ્ આગમ થયેલો ન માનવાથી અર્થાત્ ભવિષ્યના પદ્ ધાતુના સ્વરાદિત્વનું ભૂતવદ્ ઉપચારણ ન કરવાથી તેને વ્યંજનાદિ જ માન્યો. તેથી પૂર્વે કહેલ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ પણ સિદ્ધ થઈ. આમ આ ન્યાય અહિ અનિત્ય બનેલો સમજવો. (૧/૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. ભવિષ્યતીતિ ભુવો વા (૩. ૧૨૨) સૂત્રથી ભૂ ધાતુથી ઉજ્ઞાદિગણનો ણિન્ પ્રત્યય ૫૨ છતાં ભૂ + ણિન્ = ભાવી । રૂપની સિદ્ધિ થાય છે. અને તે ણિન્ પ્રત્યયનો વત્સ્યીતિ ગમ્યાદિઃ (૫-૩-૧) સૂત્રથી ભવિષ્યકાળરૂપ અર્થ નિયમિત કરેલો છે. (આથી ભાવી એટલે = ભવિષ્યમાં થનાર.)

૨. ઉક્ત સૂત્રમાં પદે એમ કહેલું છે, તે જાપક છે, એમ કહ્યું. અહિ પ્રાચીન ન્યાયસૂત્રની ટીકામાં એકપદે ઇતિ જાપકમ્ એ પ્રમાણે એકપદે એમ જે કહેલું છે, તે સ્વર્ણાત્ (૨-૩-૬૩) સૂત્રમાં એકપદે એ પ્રમાણે સમાસશબ્દને જોઈને જ કહેલું સંભવે છે. બાકી એકપદે એવાં સમાસિતપદને જાપક કહેવું જરૂરી નથી. કારણકે ટીકામાં કહ્યા પ્રમાણે પદે એટલું જ સમાસપદક પદ જાપકરૂપે જણાય A. છે. કિંતુ એક શબ્દનું પણ જાપકપણું જણાતું નથી. (૧/૮)

પરામર્શ

A. કહેવાનો આશય એ છે કે સૂત્રમાં પદે શબ્દનું જ ગ્રહણ આ ન્યાયનું જાપક બની શકે છે. એક શબ્દની જાપકરૂપે જરૂર નથી. જો આ ન્યાયથી રચણ વગેરે શબ્દોથી ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનાર સ્યાદિપ્રત્યયો દ્વારા થતાં પદત્વનો ભૂતવદ્ ઉપચાર ન કરાય તો પદે એમ કહેવામાં સ્યાદિવિભક્તિ રહિત રચણ વગેરે શબ્દોની સિદ્ધિ સંભવતી જ નથી. કારણકે પદે એમ કહેવાથી પદ ન હોય તેવા શબ્દમાં ન નો જ થવાનો સંભવ નથી. અને તેથી પદે એમ ન કહેત. છતાંય પદે એમ જ કહેલું છે. વળી રચણ, તક્ષણ વગેરે શબ્દોમાં પદત્વના અભાવમાં પણ ન નું જત્વ થયેલું દેખાય છે અને તે સાધુપ્રયોગ જ મનાય છે. તેથી માનવું જોઈએ કે, આ ન્યાયથી પદે એમ કહેવામાં પણ રચણ વગેરે શબ્દોમાં ભવિષ્યમાં સ્યાદિ ઉત્પત્તિ દ્વારા જે પદત્વની પ્રાપ્તિ થવાની છે તેનો ભૂતવત્ (થઈ ગયેલાં રૂપે) ઉપચાર કરવાથી ન ના જત્વ ની સિદ્ધિ થઈ જશે. એવા આશયથી પદે એમ કહેલું હોયને તે આ ન્યાયનું જાપન કરે છે.

અહિં 'એકપદે એમાં એક શબ્દ મૂકવાનું પ્રયોજન (ફળ, કાર્ય) પદ થયા પછી સામાસિક પદોમાં (ભિન્નપદોમાં) જત્વ નો નિષેધ કરવા રૂપ છે. એટલે સૂત્રમાં એક એવું પદ સપ્રયોજન = સાર્થક હોવા છતાંય પ્રસ્તુત ન્યાયનું જાપન કરવામાં એક પદ કંઈ પણ ઉપયોગી બનતું નથી. આથી એક પદના જાપકત્વનો નિષેધ કરીને પ્રાચીન ટીકાના અભિપ્રાયને જ શ્રી હેમહંસગણિજીએ વધુ સૂક્ષ્મરૂપે રજૂ કરેલો જણાવો. (૧/૯)

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १/१० ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સમાન = સરખાનો યથાસંખ્ય = સંખ્યા પ્રમાણે અનુદેશ = કથન કરવું. અહીં સમાન બે રીતે લેવાના છે. (૧) સંખ્યાથી અને (૨) એક, દ્વિ વગેરે વચનથી. આથી આવો ન્યાયાર્થ ફલિત થાય - વ્યાકરણના સૂત્રમાં જ્યાં સંખ્યા વડે અને એક દ્વિ વગેરે વચનવડે એમ બન્નેય પ્રકારે પૂર્વમાં રહેલાં અને ઉત્તરમાં રહેલાં પદો સરખાસમાન હોય (અર્થાત્ જે સૂત્રમાં સમાન - સંખ્યાવાળા અને સમાનવચનવાળા પદો હોય) તે ઠેકાણે સંખ્યાનો અતિક્રમ કર્યા વિના - અર્થાત્ સંખ્યાનુસાર અનુકૂળ કથન = સંબંધ કરવો.

ટૂંકમાં બે જુદાં જુદાં પદોની અંદર રહેલાં શબ્દોની સંખ્યા સરખી હોય અને એક, દ્વિ વગેરે વચનો પણ સરખા હોય તો પ્રથમ શબ્દની સાથે પ્રથમ શબ્દનો જ સંબંધ કરવો. દ્વિતીય શબ્દની સાથે દ્વિતીયશબ્દનો સંબંધ કરવો. એમ સંખ્યા પ્રમાણે જ સંબંધ (કથન) કરવો.

પ્રયોજન :- સમાન વચન અને સમાન સંખ્યાવાળા પદોની (પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરે રૂપ શબ્દની) યોજના (= પરસ્પર સંબંધ) એ યાદચ્છિક એટલે કે ઈચ્છાનુસારે અનિયમિત થઈ જવાનો પ્રસંગ હોયને તે યોજનાનું નિયમન કરવા માટે આ ન્યાય છે. અર્થાત્ સ્વૈચ્છિક

યોજનાનું નિયમન કરવું એ આ ન્યાયનું પ્રયોજન છે.

ઉદાહરણ :- ડેહસ્યોર્ગાતૌ (૧-૪-૬) સૂત્રમાં ડેહસ્યોઃ એ સ્થાની બોધક પદમાં સ્થાની અને યાતૌ પદમાં આદેશો બે બે સંખ્યાવાળા રૂપે હોયને સમાન હોવાથી અને બન્નેય પદો દ્વિવચનથી નિર્દિષ્ટ હોવા રૂપે સમાન (વચનવાળા) હોવાથી યથાસંખ્ય = સંખ્યા પ્રમાણે જ યોજના (સંબંધ) સિદ્ધ થઈ. અર્થાત્ ડે (ચતુર્થી - એ.વ.) પ્રત્યયનો ય આદેશ થાય અને ડસિ (પંચમી - એ. વ.) પ્રત્યયનો આત્ આદેશ થાય છે. જો આ ન્યાય ન હોય તો ડે, ડસિ સાથે પ્રત્યેક ય, આત્ આદેશની યોજના (સંબંધ) થાત. આથી બેય સ્થાનીના બેય આદેશ થાય આવી પણ કોઈને શંકા થઈ શકે છે. કારણ કે નિષેધ કરનાર અન્ય કોઈ ન્યાય નથી. આમ ઉક્ત શંકા આ ન્યાય હોવાથી ટકી શકતી નથી.

પ્રશ્ન :- વચન અને સંખ્યા સમાન હોય તો જ ક્રમ પ્રમાણે યોજના શા માટે ? વચન અને સંખ્યા સમાન ન હોય તો ક્રમસર સંબંધ ન થાય ?

ઉત્તર :- ના, નમસ્પુરસો ગતેઃ કલ્પપ્તિ રઃ સઃ (૨-૩-૧) સૂત્રમાં નમસ્ - પુરસ્ નો કલ્પપ્ત ની સાથે સમાન વચન વડે નિર્દેશ હોવા છતાં પણ સંખ્યાથી તુલ્ય નથી. કેમકે આદેશી = સ્થાની નમસ્, પુરસ્ એમ બે છે. જ્યારે નિમિત્તો ક - ખ - પ - ફ એમ ચાર છે. માટે ક્રમસર સંબંધ ન થાય, પણ ઈચ્છા પ્રમાણે જ યોજના થાય. (અર્થાત્ પ્રત્યેક સ્થાનીનો પ્રત્યેક નિમિત્તની સાથે યથાયોગ્ય સંબંધ થાય.)

તથા તૌ મુમો વ્યજ્જને સ્વૌ (૧-૩-૧૪) અહિ મુ આગમ અને મકાર એ બેની - પૂર્વથી અનુવર્તતાં એવા અનુસ્વાર અને અનુનાસિક સાથે સંખ્યા વડે - સમાનતા છે, કિન્તુ, વચનથી સમાનતા નથી. મુમઃ એમ (૫ઠી) એકવચન છે, જ્યારે અનુસ્વારાનુનાસિકૌ એમ દ્વિ - વચન છે. આથી પણ તેઓની ક્રમ પ્રમાણે યોજના ન થાય.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું સંવાદક = જ્ઞાપક છે, ચ્છ - ટ્ઠ - તથે એવા લઘુસૂત્રથી જ ચાલી જવા છતાં ચટ્ટે સદ્વિતીયે (૧-૨-૭) એમ ગુરુસૂત્ર કરવું. આવું ગુરુસૂત્ર 'પૂર્વસૂત્રથી અનુવર્તતાં શ ષ સ રૂપ આદેશનો આ ન્યાયથી ચ ટ ત (નિમિત્ત)ની સાથે સંખ્યા પ્રમાણે સંબંધ (યોજના) કરવો' એમ જ્ઞાપન કરવા માટે કરેલું છે. જો ચ્છટ્ઠતથે એવું સૂત્ર કરાય તો પૂર્વોક્ત યથાસંખ્ય સંબંધ = યોજના ન થઈ શકત. કારણ કે સ્થાની શ ષ સ એમ ત્રણ જ છે. જ્યારે નિમિત્ત છ (૬) બની જાય છે. હવે ચટ્ટે સદ્વિતીયે એવું ગુરુસૂત્ર કરવાથી આ ન્યાયથી સ્થાની શ ષ સ અને નિમિત્ત ચ ટ ત એમ ૩-૩ હોવાથી યથાસંખ્ય સંબંધ થઈ શકશે. આમ ચટ્ટે સદ્વિતીયે એવું ગુરુસૂત્ર કરવું તે આ ન્યાયના આશ્રયથી જ સંગત થતું હોવાથી તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય વ્યભિચારી અર્થાત્ અનિત્ય છે. આથી જ ભુજિપત્યાદિભ્યઃ કર્માપાદાને (૫-૩-૧૨૮) સૂત્રમાં 'વચનની સમાનતા ન હોવા છતાં ય સંખ્યા પ્રમાણે જ યોજના કરી છે. બીજી રીતે અનિત્યતા કહીએ તો અર્થાત્ સમાન વચન - સંખ્યા છતાં

યથાસંખ્ય યોજના ન કરવાનું ઉદા. કહીએ તો પૂર્વાવરાધેર્યોડસસ્તાતૌ પુરવધશ્ચૈષામ્^૨ (૭-૨-૧૧૫) અહીં પૂર્વ અથવા અધર શબ્દોનો દિક્શબ્દાદિન્દેશકાલેષુ પ્રથમાપશ્ચમીસત્ત્વ્યાઃ (૭-૩-૧૧૩) એ પૂર્વસૂત્રથી અનુવર્તતાં દિગ્, દેશ, કાલ એવા અર્થ સાથે ૩-૩ એમ સંખ્યાથી અને બહુવચન રૂપ વચનથી તુલ્યતા = સમાનતા હોવા છતાં યથાસંખ્ય યોજના કરી નથી. પણ પ્રત્યેક પૂર્વાદિશબ્દની દિગાદિ પ્રત્યેક અર્થની સાથે યોજના કરી છે. (બીજી વાત એ ધ્યાનમાં લેવી કે અહિં પ્રથમાપશ્ચમીસત્ત્વ્યાઃ એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં પંચમી વિભક્ત્યંત નિર્દેશ છે, તેની પણ ત્રણ જ સંખ્યા છે. પરંતુ ત્યાં એકવચન વડે નિર્દેશ છે. બહુવચન વડે નિર્દેશ નથી. આથી ત્યાં પૂર્વાવરાધેર્યઃ સાથે યથાસંખ્યની પ્રાપ્તિ નથી. (૧/૧૦)

સ્વોપણ ન્યાસ

૧. ભુજિપત્યાદિભ્યઃ કર્માપાદાને (૫-૩-૧૨૮) સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ભુજ્ (ભુજોપ્ કૌટિલ્યાધ્યવહારયોઃ ૧) વગેરે ધાતુઓથી કર્મનું અભિધાન કરવામાં (કર્મ અર્થમાં) અનદ્ પ્રત્યય થાય છે. જેમકે - ભુજ્યતે इति भोजनम् । એ પ્રમાણે - અશનમ્ । પત્ (પત્તું ગતૌ ૧) વગેરે ધાતુઓથી અપાદાનકારકનું અભિધાન કરવામાં અનદ્ પ્રત્યય થાય છે. જેમકે, પ્રપતતિ अस्मादिति, પ્રપતનઃ । એ પ્રમાણે નિર્જ્ઞાનમ્ । વગેરે.

૨. પૂર્વાવરાધેર્યોડસસ્તાતૌ પુરવધશ્ચૈષામ્ (૭-૨-૧૧૫) સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. દિગ્ (દિશા), દેશ અને કાળ અર્થમાં વર્તતાં પ્રત્યેક પૂર્વ, અપર અને અધર શબ્દથી અસ્ અને અસ્તાત્ એ બે પ્રત્યયો થાય છે. અને ત્યારે આ ત્રણેય શબ્દોના ક્રમશઃ પુર, અવ્ અને અધ્ આદેશો થાય છે. જેમકે, પૂર્વા દિગ્, દેશઃ કાલો વા વર્યઃ :- પુરો વર્યમ્ । પુરસ્તાદ્વર્યમ્ । અવરા દિગ્ દેશઃ કાલો વા વર્યઃ इति - અવો દર્યમ્, અવસ્તાદ્વર્યમ્ । અધરા દિગ્ દેશઃ કાલો વા વર્યઃ इति - અધો વર્યમ્, અધસ્તાદ્વર્યમ્ । (અહિં ક્રિયાવ્યયવિશેષણે ૦ એવા લિંગાનુશાસનના પાઠથી વર્યમ્ વગેરે પુરઃ વગેરે અવ્યયના વિશેષણ હોવાથી તેનું નપુંસકલિંગ થાય છે - એમ જણવું.) (૧/૧૦)

વિવક્ષાતઃ કારકાણિઃ ॥ ૧/૧૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- આ ન્યાયમાં ભવન્તિ, ન ભવન્તિ, અન્યથા ભવન્તિ ચ એટલાં પદો ઉમેરવા. આથી આ પ્રમાણે અર્થ થાય. વિવક્ષા એટલે કે પ્રયોગ કરનારની ઈચ્છા અનુસારે (૧) અપ્રાપ્ત હોવા છતાં પ્રથમા વગેરે કારક રૂપે થાય છે. (૨) ક્યારેક પ્રથમાદિરૂપે થવાની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં વિવક્ષાના વશથી તે પ્રમાણે ન પણ થાય, (૩) તો ક્યારેક બીજા કારકરૂપે જ થાય છે.

પ્રયોજન :- બધા જ કારકો પરસ્પર અસાધારણ લક્ષણ (સ્વરૂપ) વાળા છે. આથી તે નિયતપણે એટલે કે નિશ્ચત રૂપે જ થવા જોઈએ. તેમ છતાં વિવક્ષા પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત ત્રણ રીતે

કારકોની નિયતતાનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- (૧) **ભવનમ્** - અપ્રાપ્તિ હોયને પ્રથમાદિકારકરૂપે થવાનું ઉદા. આ પ્રમાણે છે. ભિક્ષા વસાયતિ । વગેરે પ્રયોગોમાં ભિક્ષા વગેરેનો કોઈપણ વ્યાપાર (ક્રિયા) ન હોવાથી તે હેતુમાત્ર - નિમિત્તમાત્ર હોયને તત્ત્વથી અકારક જ છે, કારક નથી.

તેમ છતાં ભિક્ષા માં સ્વતંત્રરૂપે વાસન (વસાવવા) વગેરે વ્યાપારની વિવક્ષા કરવાથી = તેમાં સ્વતંત્રરૂપે વાસન ક્રિયાના કર્તા તરીકે વિવક્ષા કરવાથી કર્તારૂપકારત્વની સિદ્ધિ થઈ. (માટે કર્તા કારકમાં પ્રથમા - વિભક્તિ સિદ્ધ થઈ.)

પ્રશ્ન :- વસ્તુતઃ / તાત્ત્વિક રીતે તો ભિક્ષાદિમાં અકારકત્વ નથી જ ને ? અર્થાત્ ભિક્ષાદિને પણ કારક કહી શકાય ને ?

ઉત્તર :- ના, વસ્તુતઃ ભિક્ષાદિ (વાસન ક્રિયાની અપેક્ષાએ) અકારક જ છે, કારક નથી જ. જો ભિક્ષાદિ કારક હોય તો ભિક્ષયા ઉષિતઃ । વગેરેમાં કારકં કૃતા (૩-૧-૬૮) સૂત્રથી ભિક્ષા સાથે ઉષિતઃ । પદનો તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસ થવો જોઈએ. પણ તે થતો નથી. કારણ તે ભિક્ષાદિ કારક માનેલાં નથી. આમ ભિક્ષાદિ કારક નથી, તેમ છતાં, જે ભિક્ષા વાસયતિ । વગેરેમાં તેનો કર્તારૂપકારક તરીકે પ્રયોગ કરેલો દખાય છે, તે વિવિક્ષાથી જ સિદ્ધ થાય છે. (વાસન - ક્રિયાની અપેક્ષા એ ભિક્ષા એ કારક નથી, પણ હોવું, વર્તવું, સુકાવું વગેરે ક્રિયાની અપેક્ષાએ તે કારક બની શકે છે, એમ સમજવું. જેમ કે, ભિક્ષા વર્તેતે ।)

(૨) **અભવનમ્** - હવે કારક હોવા છતાં વિવક્ષાવશથી કારક ન બનવાનું ઉદા. જોઈએ; માષાણાં અશ્નીયાત્ । વગેરેમાં માષ વગેરે કર્મ - કારક હોવા છતાં પણ તેની વિવક્ષા ન કરવાથી સંબંધમાત્રમાં ખણી જ થઈ. (અહીં સંબંધની કારકસંજ્ઞા થતી નથી. આથી કારકની અવિવક્ષાનું ઉદાહરણ ઘટે છે, એમ સમજવું.)

(૩) **અન્યથા ભવનમ્** - ક્યારેક વિવક્ષાને લીધે એક કારકનો બીજા કારક રૂપે પ્રયોગ થાય છે. જેમ કે, ઓદનઃ સ્વયં પચ્યતે । (મૂળ વાક્ય ઓદનં પચતિ ચૈત્રઃ) તથા અસિશ્ચિનત્તિ । (મૂળ વાક્ય અસિના છિનત્તિ) વગેરેમાં અનુક્રમે ઓદન રૂપ કર્મની અને અસિ રૂપ કરણની સ્વતંત્રરૂપે વિવક્ષા કરવાથી તે બેયની કર્તા કારકરૂપે સિદ્ધિ થઈ. B માટે ઓદન વગેરેને પ્રથમા - વિભક્તિ થઈ છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું અનુવાદક = જ્ઞાપક - સ્મૃત્યર્થદયેશઃ (૨-૨-૧૧) સૂત્રમાં કર્મની વિકલ્પે કર્મ સંજ્ઞાનું જે વિધાન એ નિયમ કરવા માટે હોવું, તે છે. તે આ રીતે - આ ન્યાયથી સર્વધાતુઓના કર્તા - કર્મ વગેરે (છ) કારકો જો કર્તા - કર્માદિ રૂપે વિવક્ષા કરાય ત્યારે તે કર્તા - કર્માદિરૂપે થાય અને જો તેવી વિવક્ષા ન કરાય ત્યારે તે કર્તા કર્માદિરૂપે ન થાય, એમ વ્યવસ્થા કરાય છે. આ રીતે સ્મૃત્યર્થ, દય્ અને ઈશ્ આ ધાતુઓનું પણ કર્મ વિવક્ષા પ્રમાણે કર્મ થાય અને ન પણ થાય એમ ફલિત થયું. કેમ કે સર્વધાતુના ગ્રહણથી 'સ્મૃત્યર્થ' વગેરે ધાતુઓનું પણ ગ્રહણ થઈ જ જાય. આ રીતે સ્મૃત્યર્થાદિ ધાતુઓના કર્મ - કારકની વિકલ્પે

અકર્મકારક સંજ્ઞા આ ન્યાયથી જ સિદ્ધ હોયને જે સ્મૃત્યર્થદયેશ: (૨-૨-૧૧) સૂત્ર કરેલું છે, તે સિદ્ધે સત્તિ આરમ્ભો નિયમાર્થ: (૧/૨૫) ન્યાયથી નિયમ કરવામાં જ વિશ્રામ પામે (ફલિત થાય) છે. હવે જો આ ન્યાયથી વિકલ્પે કર્મકારકની સિદ્ધિ થઈ ન હોય તો સ્મૃત્યર્થ ૦ (૨-૨-૧૧) સૂત્રમાં સિદ્ધે સત્તિ આરમ્ભો નિયમાર્થ: ૧ એ ન્યાય લાગી ન શકે. આથી આ સૂત્ર એ નિયમ - સૂત્ર પણ ન બનત, પણ વિધિસૂત્ર જ બનત. નિયમસૂત્ર ત્યારે જ બને જો આ ન્યાયનો અંગીકાર કરવામાં આવે. આ પ્રમાણે આ ન્યાય વિના 'સ્મૃત્યર્થ ૦ (૨-૨-૧૧) સૂત્ર નિયમ કરવા માટે છે' એમ જે ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં કહેલું છે, એ વચનની ઉપપત્તિ (સંગતિ) થતી ન હોવાથી અર્થાત્ આ ન્યાય વિના તે વચન વ્યર્થ બની જતું હોયને તે (ઉક્ત સૂત્રના નિયમાર્થપ્રજ્ઞાનું વચન) આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

પ્રશ્ન :- સ્મૃત્યર્થ ૦ (૨-૨-૧૧) સૂત્રમાં નિયમ શું કરેલો છે ?

ઉત્તર :- સ્મૃત્યર્થ ૦ (૨-૨-૧૧) સૂત્રમાં નિયમ કરેલો છે કે, 'આ સૂત્રમાં કહેલ 'સ્મૃતિ' અર્થવાળા વગેરે ધાતુઓનું કર્મ વિકલ્પે અકર્મ થાય, એમ વિધાન કરવાથી આ ધાતુઓના કર્મની જ શેષ રૂપે વિવક્ષા થઈ શકે છે, પણ તેના કરણ વગેરે કારકની શેષરૂપે વિવક્ષા થઈ શકતી નથી.' આથી માત્રા સ્મૃતમ્, મનસા સ્મૃતમ્ । વગેરે પ્રયોગોમાં અનુક્રમે કર્તા અને કરણની શેષરૂપે વિવક્ષા ન થવાથી શેષે (૨-૨-૮૧) સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિ ન લાગે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય સવ્યભિચાર = અનિત્ય છે. એટલે કે ક્વચિત્ નથી પણ લાગતો. તેથી સંબંધની કદાપિ કારકરૂપે વિવક્ષા થતી જ નથી. C. (અને આથી જ બહુનામિદં વક્ત્રમ્ । અહીં ષષ્ઠી એ કદાપિ કારક ન બનવાથી બહુ શબ્દથી બહુત્પાર્થાત્કારકાદિજાનિષ્ઠે પ્ણસ્ (૭-૨-૧૫૦) સૂત્રથી પ્ણસ્ પ્રત્યય લાગતો નથી. (એટલે અહિં બહુશઃ એવો પ્રયોગ ન થાય) (૧/૧૧)

પરામર્શ

A. :- કહેવાનો આશય એ છે કે, બહુવૃત્તિમાં કારકની કરોતીતિ કારકમ્ । એવી અન્વર્થ (અર્થ સંગત) સંજ્ઞા કરેલી હોવાથી ભિક્ષા એ વાસ્તવિક કારક કહી શકાય નહિ. અર્થાત્ જે ક્રિયાને કરે તે કારક કહેવાય. જે સાધ્યભૂત પાકાદિ ક્રિયાના નિર્વર્તક હોય, સાધક હોય, કરનાર હોય, તેની જ કારક સંજ્ઞા થાય છે. પણ નિમિત્ત માત્ર એવા હેતુ, સંબંધ વગેરે અનાશ્રિત વ્યાપારરૂપે હોયને અર્થાત્ વ્યાપાર રહિત હોયને સાધ્ય ભૂત પાકાદિ ક્રિયાના અનિર્વર્તક - અસાધક છે, અર્થાત્ કરનારા નથી. આથી હેતુ વગેરેની કારકસંજ્ઞા થતી નથી. આમ પાકાદિ ક્રિયાની નિષ્પત્તિમાં જરૂરી જે - રસોઈઓ, ચોખા, તપેલી વગેરે સક્રિય ભાગ લે છે, પછી તે કર્તારૂપે, કર્મરૂપે કે કરણાદિ રૂપે હોય, તે કારક કહેવાય. પણ જે ક્રિયાની સિદ્ધિમાં ઉદાસીનરૂપે હોય અર્થાત્ નિમિત્તમાત્ર હોયને નિષ્ક્રિય, અસાધક હોય તે કારક ન કહેવાય. જેમકે ભિક્ષા એ વિદ્યાર્થીઓને વાસ કરવા રૂપ ક્રિયાની સિદ્ધિમાં ક્રિયાન્વિત બનતી નથી, વાસ ક્રિયાને સાધનારી બનતી નથી. આથી નિમિત્તમાત્ર હોયને કારક નથી.

B. ઓદન: સ્વયમેવ પચ્યતે એનું મૂળ વાક્ય છે - ચૈત્ર ઓદનં પચતિ । પછી ચૈત્ર: કિં ઓદિનં પચતિ ? અર્થાત્ ચૈત્ર ઓદનં ન પચતિ અપિ તુ ઓદન: સ્વયમેવ પચ્યતે । ચોખા એની મેળે જ રંધાઈ જાય છે, આમ કર્મ - કર્તરિ પ્રયોગ છે. આજ પ્રમાણે અસિશ્ચિનન્તિ માં પણ સમજવું. એટલે કે ચૈત્ર: કિં અસિના છિનન્તિ, અસિ: સ્વયમેવ છિનન્તિ । અહીં કરણ કર્તરિ પ્રયોગ છે. અર્થાત્ રંધાવાની ક્રિયા અને છંદન ક્રિયા એટલી સહેલાઈથી થઈ ગઈ કે વક્તાએ ચૈત્ર રૂપકર્તાની વિવક્ષા જ ન કરી. અને ઓદન રૂપ કર્મને અને અસિ = તલવારરૂપ છંદનક્રિયાના કરણને જ કર્તા કહી દીધો. આવા પ્રયોગ વ્યવહારમાં પણ અનુભવાય જ છે. જેમ કે, રોટલી સીઝી ગઈ, ભીત પડી ગઈ, પૂજા થઈ ગઈ, વગેરે... આ બધાં પ્રયોગો સૌકર્યની વિવક્ષા હોય અર્થાત્ ક્રિયાસિદ્ધિ સહેલાઈથી થઈ જવાની વિવક્ષા હોય ત્યારે થાય છે.

C કહેવાનો આશય એ છે કે આમ જોઈએ તો આ ન્યાયવડે - વિવક્ષા પ્રમાણે એટલે કે વક્તાની કહેવાની ઈચ્છા પ્રમાણે કારકોનું થવું, ન થવું કે અન્યથા થવું - થાય છે. આમ સ્વભાવથી જ આ ન્યાય અનિત્યતા સાધે છે. આથી આ ન્યાયની અનિત્યતા કહેવી શક્ય નથી. આમ છતાં ય આ ન્યાયનો જે 'વિવક્ષા વડે કારકત્વની અપ્રાપ્તિમાં કારકત્વ થવું' રૂપ અર્થ છે - તે અર્થ પ્રમાણે ક્વચિત્ સંબંધની પણ કારકરૂપે વિવક્ષાની પ્રાપ્તિ છે. અર્થાત્ મિશ્રા વાસયતિ । માં જેમ અકારક એવા મિશ્રા રૂપ નિમિત્તની (હેતુમાત્રની) કર્તાકારક રૂપે વિવક્ષા કરી છે, તેમ અકારક એવા 'સંબંધ'ની પણ ક્યારેક કારકરૂપે વિવક્ષા થતી હોત તો આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ કરવી પડત. પણ તેવું ક્યારેય બનતું નથી. છ એ કારકોની અન્ય કારક રૂપે કે અકારક એવા સંબંધરૂપે વિવક્ષા થઈ શકે છે, પણ, સંબંધ રૂપ અકારક ક્યારેય કોઈ પણ કારકરૂપે બનતું નથી. અર્થાત્ અહિં વિવક્ષાના વશથી પણ કામ થતું નથી. એટલે આ ન્યાયની - સંબંધની કારકરૂપે વિવક્ષા થવામાં - અપ્રવૃત્તિ જ ગણાય. કેમકે સંબંધ હંમેશા અકારક રૂપે જ રહે છે. આથી અકારકનું કારકરૂપે થવું - એ પ્રથમ અર્થની અપેક્ષાએ સંબંધની કારકરૂપે વિવક્ષા થઈ ન શકવાથી આ ન્યાયની અનિત્યતા દર્શાવવા પ્રયત્ન કરેલો છે. તે કથંચિત્ સંગત જાણવો. વધુ સ્પષ્ટતા આગળ અનિત્યો ણિચ્ચુરાદીનામ્ (૧/૪૦) ન્યાયના પરામર્શ - વિવરણથી થશે. (૧/૧૧)

અપેક્ષાતોડધિકાર: ॥ ૧/૧૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અપેક્ષા એટલે ઈષ્ટપણું (જરૂરિયાત). અપેક્ષા પ્રમાણે જ કોઈ પણ અધિકારની પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી અધિકાર ચાલુ રાખવો અપેક્ષિત - ઈષ્ટ હોય ત્યાં સુધી તે ચાલુ રહે, પછી અટકી જાય. તેની પ્રવૃત્તિમાં કે નિવૃત્તિમાં બીજા કોઈ જ્ઞાપકની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

પ્રયોજન :- ન્યાયોની જેમ અધિકારની પ્રવૃત્તિ - નિવૃત્તિનું પણ કોઈ જ્ઞાપક હોવું

જોઈએ, એવી શંકાનો ઉચ્છેદ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- ણષમસત્પરે સ્યાદિવિધૌ ચ (૨-૧-૬૦) આ સૂત્રથી માંડીને 'અસત્પરે' એવા અધિકારની અનુવૃત્તિ રત્સઃ (૨-૧-૮૦) સૂત્ર સુધી ચાલે છે. અને 'સ્યાદિવિધૌ ચ' એવા અધિકારની અનુવૃત્તિ (સંબંધ) નોમ્યાદિભ્યઃ (૨-૧-૮૮) સૂત્ર સુધી જાય છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું નિશ્ચાયક = જાપક છે, સમાનાનાં તેન દોષઃ (૧-૨-૧) સૂત્રમાં સમાનાનામ્ એવો નિર્દેશ. અહીં સમાન શબ્દથી આમ્ (ષ. બ. વ.) પ્રત્યય પર આવેલો છે. આ આમ્ પ્રત્યયનો નામ્ આદેશ હ્રસ્વાપચ્ચ (૧-૪-૩૨) સૂત્રથી થયેલો છે. આ આમ્ પ્રત્યયનો નામ્ આદેશ હ્રસ્વાપચ્ચ સૂત્રથી ત્યારે જ થઈ શકે જો આમો નામ્ વા (૧-૪-૩૧) એ પૂર્વસૂત્રથી 'આમઃ' અને 'નામ્' એ બે પદોની અનુવૃત્તિ હ્રસ્વાપચ્ચ (૧-૪-૩૨) સૂત્રમાં આવે. આ અનુવૃત્તિનું આવવું આ (પ્રકૃત) ન્યાયથી જ સિદ્ધ થાય છે, બીજી રીતે નહીં, કેમ કે આનું બીજું કોઈ જાપક નથી.

તથા દેદૌત્સચ્ચક્ષરૈઃ (૧-૨-૧૨) સૂત્રમાં સન્ધ્યક્ષરૈઃ । એમ એત્વ નિર્દેશ છે, તે આ ન્યાયનું નિશ્ચાયક (જાપક) છે. કેમકે સન્ધ્યક્ષર + એસ્ = સન્ધ્યક્ષરૈઃ । માં જે એત્વ થયું છે તે ઉપસર્ગ સિવાયના અ વર્ણનો એસ્ પ્રત્યય સાથે મળીને થયેલું છે. અને ઋત્યારુપસર્ગસ્ય (૧-૨-૮) સૂત્રથી અનુવર્તમાન ઉપસર્ગના અધિકારની નિવૃત્તિ થયે જ એની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. કારણ કે ઉપસર્ગસ્ય એવી અનુવૃત્તિ હોય તો સન્ધ્યક્ષર શબ્દનો અ કાર એ ઉપસર્ગનો નથી. એટલે આ સૂત્ર અહિં લાગત જ નહિ. આથી સન્ધ્યક્ષરૈઃ । રૂપની સિદ્ધિ થાય નહિ. પણ હવે તો ઉપસર્ગસ્ય અનુવૃત્તિ ઈષ્ટ ન હોવાથી અટકી ગયેલી માનવાથી તેની સિદ્ધિ થઈ જશે. તે ઉપસર્ગના અધિકારની નિવૃત્તિ આ ન્યાયથી જ થાય છે, કેમ કે તેનું બીજું કોઈ જાપક નથી. આમ સન્ધ્યક્ષરૈઃ । રૂપની સિદ્ધિ આ ન્યાયના બળથી જ થવાથી તે આ ન્યાયનું જાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય એકાન્તિક અર્થાત્ નિત્ય નથી. તેથી અપેક્ષા - ઈષ્ટતા પ્રમાણે જ અધિકારની પ્રવૃત્તિ - નિવૃત્તિ થઈ જતી હોય તો પ્રત્યયે ચ (૧-૩-૨) સૂત્રમાં ચ નું ઉત્તર સૂત્રમાં વિકલ્પની અનુવૃત્તિ કરવા માટે જે ગ્રહણ કરેલું છે, તે અને શષસે શેષસં વા (૧-૩-૬) સૂત્ર કે જેમાં નવા એવો અધિકાર ચાલુ છે, તેમાં પણ વા નું ગ્રહણ વિકલ્પાધિકારની નિવૃત્તિ માટે કરેલું છે, તે બેયનું શા માટે ગ્રહણ કરાય ? અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ ઈષ્ટતા = અપેક્ષા પ્રમાણે અધિકારની પ્રવૃત્તિ - નિવૃત્તિ થઈ જવાથી તેના જાપન માટે ચ અને વા નું ગ્રહણ કરવું ન જોઈએ. છતાં જે જાપક એવા ચ અને વા નું ગ્રહણ કરેલું છે, તેનું કારણ આ ન્યાયનું અનૈકાંતિકપણું = અનિત્યપણું જ છે. આમ આ ન્યાય નિત્ય હોવામાં ચ અને વા નું ગ્રહણ અસંગત = નિરર્થક બની જતું હોયને તે આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે.

વિશેષાતિદિષ્ટો વિધિઃ પ્રકૃતાધિકારં ન બાધતે । આવો પણ ન્યાય છે. મૂળ વિધિના અધિકારમાં જે વિશેષરૂપે અન્યવિધિ કહેલો હોય, તે અન્ય વિધિ પ્રકૃત = મૂળ

અધિકારનો બાધ કરતો નથી અર્થાત્ વિશેષવિધિ કહેવાઈ જતાં પુનઃ મૂળ અધિકાર ચાલુ જ રહે છે. જેમ કે ધાતોરિવર્ણ ૦ (૨-૧-૫૦) સૂત્રથી અનુવર્તમાન ધાતોઃ (ધાતુસંબંધી) એવો અધિકાર ભૂશ્નોઃ (૨-૧-૫૩) વગેરે ત્રણ સૂત્રોમાં (નામ સંબંધી) વિશેષ વિધાન હોવાથી ધાતોઃ એવી વ્યાખ્યા ન કરી. એ ત્રણ સૂત્રના કથનબાદ આ ન્યાયના બળથી ધાતોઃ એવો પ્રકૃતાધિકાર અત્રુટિત હોવાથી અર્થાત્ બાધિત થયેલા ન હોવાથી ચોડનેકસ્વરસ્ય (૨-૧-૫૬) સૂત્રમાં ફરી તે અધિકારનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. છતાં, આ ન્યાયથી જે અર્થની સિદ્ધિ થઈ, તે અપેક્ષાતોડધિકાર : ૧. એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી પણ થઈ જ જાય છે. અર્થાત્ આ ન્યાયથી પણ ભૂશ્નોઃ (૨-૧-૫૩) વગેરે ત્રણ સૂત્રમાં અપેક્ષા ન હોવાથી ધાતોઃ એવો અધિકાર નિવૃત્ત થઈ જશે. અને ત્રણ સૂત્રથી આગળના સૂત્રોમાં અપેક્ષા હોવાથી તે અધિકારની પ્રવૃત્તિ થઈ જશે. આથી તે ન્યાયનો જુદો ઉલ્લેખ ન કરતાં પ્રસ્તુત ન્યાયમાં જ તેનો અંતર્ભાવ સમાવેશ થઈ જાય છે.

(૪) મણ્ડકપ્લુતિ - આ ન્યાય પણ આ ન્યાયનો જ વિસ્તાર છે. તે આ પ્રમાણે - જેમ કૂદકા મારતો મંડૂક = ઢેડકો કેટલીક ભૂમિને છોડી આગળ પડે છે. (સર્પાદિની જેમ જમીનને અડોઅડ જતો નથી.) તેવી જ રીતે જે ઠેકાણે પૂર્વસૂત્રમાં રહેલો જે અધિકાર વચ્ચે રહેલાં કેટલાંક સૂત્રોને છોડીને આગળ જાય છે, ત્યાં આ મંડૂકપ્લુતિ ન્યાય સમજવો. જેમ કે અઙ્વગાત્ સ્વરે ચોડસન્ (૧-૨-૪૦) સૂત્રમાં રહેલ 'અસત્' એવો અધિકાર^૨ અઙ્વર્ણસ્યાન્તેડ-નુનાસિકોડનીદાદેઃ (૧-૨-૪૧) સૂત્રને વચ્ચે છોડીને તૃતીયસ્ય પદ્ધમે (૧-૩-૧) અને પ્રત્યયે ચ (૧-૩-૨) સૂત્રમાં ગયો અને આ અસદધિકાર જવાના કારણે જ કકુબ્ + મણ્ડલમ્ = કકુમ્મણ્ડલમ્ । તથા અપ્ + મયદ્, અબ્ + મયદ્ = અમ્મયઃ^૩ । વગેરેમાં કકુપાં મણ્ડલં એ પ્રમાણે (સમાસ થવાથી લુપ્ થયેલી) અંતવર્તિની વિભક્તિ હોવાથી 'કકુપ્' શબ્દની પદ સંજ્ઞા થાય છે. અને નામ સિદ્ધ્યવ્યજ્ઞને (૧-૨-૨૧) સૂત્રથી વ્યંજનાદિ મયદ્ પ્રત્યય પર છતાં અપ્ શબ્દની પદ સંજ્ઞા થાય છે અને આથી પ ના આદેશભૂત મ કાર પદાંતે આવી જાય છે. પણ તે મ કાર અસત્ થવાથી તેના તૌ મુમો ૦ (૧-૩-૧૪) સૂત્રથી અનુસ્વાર - અનુનાસિક આદેશો ન થાય.

અહીં પણ 'અસત્' અધિકારની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અપેક્ષાના હિસાબે જ થાય છે. આથી અધિકારની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં કોઈપણ જ્ઞાપકની અપેક્ષા રહેતી નથી. આમ 'મંડૂકપ્લુતિ' ન્યાય પણ આ ન્યાયનો જ વિસ્તાર હોવાથી જુદો ઉલ્લેખ કરેલો નથી એમ સમજવું. (૧/૧૨)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. આ ન્યાયના બે જાપક છે. તેમાં પ્રથમ જે જાપક છે તે અધિકારની અપેક્ષા મુજબ પ્રવૃત્તિનું છે અને બીજું જાપક એ અધિકારની ઈષ્ટતા પ્રમાણે નિવૃત્તિ સંબંધી છે - એમ જાણવું.

૨. શંકા :- અસત્ થાય એને અધિકાર કેમ કહેવાય ? અર્થાત્ ન કહેવાય. કારણ કે 'અસત્

થાય' એવા અર્થની બે કે ત્રણ સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ થતી નથી.

સંમાધાન :- જો કે આ અસત્ (અસત્, થાય) એ પ્રમાણે અધિકાર પહેલાં ન હતો. પણ આગળના બે સૂત્રોમાં જો આ અસત્ - અધિકાર આવ્યો, તેથી તે અધિકાર થઈ જ ગયો કહેવાય. A

૩. આપઃ પ્રકૃતા અસ્મિન્નિતિ - વાક્ય કરીને - તયોઃ સમૂહવચ્ચં બહુષુ (૭-૩-૩) સૂત્રથી મયદ્ પ્રત્યય થાય છે.

૪. પ્રશ્ન :- વિશેષાતિદિષ્ટન્યાય અને મણ્ડકપ્લુતિન્યાય વચ્ચે શું તફાવત છે. ?

જવાબ :- વિશેષાતિદિષ્ટ - ન્યાયથી અધિકારની અંતરાલસૂત્રોમાં વિદ્યમાનતા હોવા છતાં ય ન્યગ્ભૂતરૂપે - અર્થાત્, ગૌણ = નિષ્ક્રિય = સુષુપ્ત બની જવાથી અદૃશ્ય તરીકે - વિવક્ષા કરાય છે. જ્યારે મંડૂકપ્લુતિ ન્યાયમાં તો અધિકારની અંતરાલ સૂત્રમાં સર્વથા અસત્ - અવિદ્યમાન રૂપે જ વિવક્ષા કરાય છે. અને આ પ્રમાણે જ વૃત્તિમાં વ્યાખ્યા કરી છે. (૧/૧૨)

પરામર્શ

A કહેવાનો આશય એ છે કે અઙ્ઙવર્ણસ્ય૦ (૧-૨-૪૧) સૂત્રમાં ઈષ્ટ ન હોવાથી અસત્ત્વ - અધિકાર આશ્રિત નથી. પણ અગ્નિમસૂત્ર - તૃતીયસ્ય પચ્ચમે (૧-૩-૧) અને પ્રત્યયે ચ (૧-૩-૨) માં ઈષ્ટ હોવાથી અસત્ત્વાધિકાર આશ્રિત હોયને અસત્ત્વ એ અધિકાર બની જ જાય. આ પ્રમાણે તૃતીયસ્ય ૦ (૧-૩-૧) સૂત્રના બૃહન્ન્યાસ, લઘુન્યાસમાં અસત્ત્વ અધિકાર હોવાનું જણાવેલું છે. તે આ પ્રમાણે - કં સ્કુમ્ભન્તિ "કકુમ્ ત્રિષ્ઠમ્" ૦ - (ઝણા૦ - ૧૩૨.) इति निपातनात् क्विपि ककुभः, "मडु भूषायाम्" अतः "मृदिकन्दि ०" (ઝણા ૦ ૪૬૫) इत्यले मण्डलम् । ककुभां मण्डलमिति विग्रहः, भस्म बत्वेऽनेन च बस्य मत्वे ककुम्मण्डलम्, असत्त्वानुवृत्तेरस्य मकारस्य "तौ मुमः ०" (૧-૩-૧૪) इत्यनुस्वारो न भवति । (શબ્દ મહાર્ણવ - બૃ. ન્યાસ સૂ. (૧-૩-૧).) સારાંશ - કકુમ્ + મણ્ડલમ્, મ નો ધ્રુવસ્તૃતીયઃ (૨-૧-૭૬) થી બ, તેનો તૃતીયસ્ય પચ્ચમે સૂત્રથી મ, તે અસત્ થવાથી અનુસ્વાર ન થાય. આ અસત્ત્વ - અધિકારની સ્પષ્ટતા બૃહન્ન્યાસના વિધાનથી જ થાય છે. (૧/૧૨)

અર્થવશાદ્વિભક્તિપરિણામ : ॥ ૧/૧૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- પરિણામ = એટલે પરિવર્તન, ફેરફાર. ન્યાયસૂત્રમાં અર્થના વશથી - સામર્થ્યથી પ્રથમાદિ વિભક્તિનું પરિવર્તન કરવું, અર્થાત્ તેને દ્વિતીયાદિ રૂપે પરિણમાવવું.

પ્રયોજન :- પૂર્વના અન્યવિભક્ત્યંત પદનું આગળના સૂત્રમાં અનુવર્તન થવામાં તેનું ભિન્ન વિભક્ત્યંતરૂપે થવું વસ્તુતઃ વિરુદ્ધ છે. કેમકે પેટે ચાલતી ઘો એ કાંઈ પેટે ચાલવા માત્રથી સર્પ બની જતી નથી. એમ અહીં પણ એક વિભક્ત્યંતપદની ઉત્તરસૂત્રમાં અનુવૃત્તિ થવા માત્રથી તે પદ ભિન્નવિભક્ત્યંતરૂપે પરિણામ પામી જતું નથી. આથી આવા ફેરફારની અપ્રાપ્તિનું નિરાકરણ કરવા માટે આ ન્યાય છે. અર્થાત્ ક્યારેક અર્થની સંગતી માટે પૂર્વસૂત્રથી

અનુવૃત્તપદનો અન્ય વિભક્ત્યંત રૂપે ફેરફાર પણ કરવો પડે. આવા ઈષ્ટ ફેરફારની પ્રાપ્તિ - અનુમતિ આપવી એ આ ન્યાયનું પ્રયોજન જાણવું.

ઉદાહરણ :- જેમ કે અત્ આઃ સ્યાદૌ જસ્યામ્યે (૧-૪-૧) સૂત્રથી અનુવર્તમાન ષષ્ઠ્યન્ત એવા પણે અત્ઃ પદનો મિસ એસ્ (૧-૪-૨) સૂત્રમાં પંચમ્યન્તરૂપે પરિણામ = ફેરફાર કરેલો છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું નિર્ણાયક = જ્ઞાપક છે, અદ્ વ્યજ્ઞને (૨-૧-૩૫) સૂત્રમાં સ્થાનીનું અનુપાદાન. તે આ પ્રમાણે - આ સૂત્રમાં ઇદમ્ શબ્દ સ્થાની (= જેમાં ફેરફાર થાય તે કાર્ય) રૂપે ઈષ્ટ છે. પૂર્વસૂત્ર ઇદમઃ (૨-૧-૩૪) માં ઇદમ્ શબ્દનો ષષ્ઠ્યન્ત રૂપે નિર્દેશ છે. હવે જો આ સૂત્રમાં પણ તે ષષ્ઠ્યન્તરૂપે જ અનુવર્તે તો ષષ્ઠ્યાન્તસ્ય (૭-૪-૧૦૬) પરિભાષાથી (ષષ્ઠી વડે નિર્દિષ્ટ જે કાર્ય હોય તે ષષ્ઠ્યન્ત નામના અંત્યઅવયવનું જ થાય, સમસ્તનું નહીં, એવી વ્યવસ્થા કરેલી હોવાથી) ઇદમ્ શબ્દના અંત્ય મ કારનો જ અદ્ આદેશ પ્રાપ્ત થાય અને અસ્ય વગેરે પ્રયોગોમાં તો સંપૂર્ણ ઇદમ્ શબ્દનો અદ્ આદેશ થયેલો દેખાય છે. આથી અદ્ વ્યજ્ઞને (૨-૧-૩૫) સૂત્રમાં પ્રથમાંત ઇદમ્ શબ્દ સ્થાની રૂપે કહેલો છે, એમ માનવું જ જોઈએ. જેથી ઇદમ્ અદ્ - એમ અભેદનિર્દેશ પ્રાપ્ત થવાથી સંપૂર્ણ ઇદમ્ નો અદ્ આદેશ થઈ જશે. આમ છતાં જે આ સૂત્રમાં સ્થાનીનું સર્વથા ગ્રહણ કરેલું નથી, તે આ ન્યાયના બળથી પૂર્વસૂત્રમાં રહેલાં (ઇદમઃ એ પ્રમાણે) ષષ્ઠ્યન્તપદનો (ઇદં એ પ્રમાણે) પ્રથમાંત રૂપે ફેરફાર થવાની સંભાવના હોવાથી જ સૂત્રમાં ઇદમ્ પદના ગ્રહણનો અભાવ જણાય છે. આમ અદ્ વ્યજ્ઞને (૨-૧-૩૫) સૂત્રમાં સ્થાની ઇદમ્ શબ્દનું અગ્રહણ - આ ન્યાયથી જ ઘટમાન થતું હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

વળી આ ન્યાયનું બીજું જ્ઞાપક છે, અનક્ (૨-૧-૩૬) સૂત્રમાં 'અનક્' એમ ઇદં પદના વિશેષણનો પ્રથમાંત રૂપે નિર્દેશ. આ વિશેષણનું પ્રથમાંતપણું વિશેષ્ય એવા ઇદમ્ ના પણ પ્રથમાંતપણાને સૂચવે છે. કારણકે વિશેષ્ય - વિશેષણ હંમેશા સમાન વિભક્તિમાં હોય. અને તે ઇદમ્ વિશેષ્યનું પ્રથમાંતપણું આ ન્યાયથી જ પૂર્વોક્ત રીતે વિભક્તિનો ફેરફાર થવાની જ સિદ્ધિ થાય છે. આમ અનક્ એ પ્રમાણે વિશેષણનું પ્રથમાંતપણું પણ આ ન્યાયથી જ ઘટતું હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે'.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિત્ય છે. આથી જ તૃતીયસ્ય પચ્ચમે (૧-૩-૧) સૂત્રથી અનુવર્તમાન તૃતીયસ્ય એવા પદનું આ ન્યાયથી પંચમ્યન્તરૂપે પરિણમન થવા દ્વારા સિદ્ધિ થઈ જતી હોવા છતાં ય તતો હજ્જતુર્થઃ (૧-૩-૩) સૂત્રમાં અનુવર્તતાં તૃતીયાંતપદનું પંચમ્યન્તરૂપે પરિણમન કરવા માટે 'તતઃ' પદનું ગ્રહણ કરેલું છે. (૧/૧૩)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. આ ન્યાયમાં એક જ્ઞાપકથી પણ કાર્ય સરી જાય છે, ચાલી જાય છે, પરંતુ અત્યંત આસન્ન

સૂત્રમાં રહેલું હોવાથી બીજું પણ (અનક્ (૨-૧-૩૬) સૂત્રનિર્દેશરૂપ) જાપક પ્રસંગવશાત્ બતાવેલું છે, એમ જાણવું. (૧/૧૩)

અર્થવદ્ગ્રહણે નાનર્થકસ્ય ॥ ૧/૧૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સમ્ભવતિ, ગ્રહણ, કાર્યમ્ - આ ત્રણ પદો આ ન્યાયમાં અધ્યાહાર્ય = શેષ છે. અર્થવાળા (૧) પ્રત્યય અથવા (૨) પ્રકૃતિનું ગ્રહણ સંભવતું હોય ત્યારે અનર્થક પ્રત્યય કે પ્રકૃતિનું ગ્રહણ ન કરવું.

પ્રયોજન :- અર્થવાળા અને અર્થરહિત પ્રત્યય કે પ્રકૃતિનું સમાન રૂપ હોવાથી બન્નેયના ગ્રહણનો પ્રસંગ હોયને તેને - અર્થાત્ અનર્થકના ગ્રહણના પ્રસંગને - દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે. આગળના ન્યાયમાં પણ આવું પ્રયોજન સમજી લેવું.

ઉદાહરણ :- (૧) પ્રત્યય સંબંધી ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. ત્રીયં ઢિત્કાર્યે વા (૧-૪-૧૪) સૂત્રમાં દ્વેસ્ત્રીયઃ (૭-૧-૧૬૫) સૂત્રથી વિધાન કરેલાં સાર્થક (અર્થવાળા) એવા ત્રીય પ્રત્યયનો સંભવ હોવાથી પ્રકારે જાતીયર્ (૭-૨-૭૫) સૂત્રથી વિહિત જાતીયર્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ ન થાય. કેમ કે આમાં જાતીયર્ આખો પ્રત્યય જ પ્રકાર અર્થવાળો છે. તેનો એક અંશ ત્રીય એ અર્થવાળો નથી. આથી પદુઃ પ્રકારો यस્ય સ પદુજાતીયઃ, તસ્મૈ પદુજાતીયાય । વગેરેમાં ત્રીયં ઢિત્કાર્યે વા (૧-૪-૧૪) સૂત્રથી સ્મૈ વગેરે આદેશો ન થાય.

(૨) પ્રકૃતિ સંબંધી ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. પ્લીહન્ શબ્દના પ્લીહાનૌ, પ્લીહાનઃ । વગેરે રૂપોમાં જે હન્ અંશ છે તે હન્ ધાતુની અપેક્ષાએ અનર્થક છે. (અર્થાત્ હન્ ધાતુનો 'હણવું' એ પ્રમાણે સ્વતંત્ર અર્થ છે, તેમ પ્લીહન્ શબ્દના કેવળ હન્ રૂપ અવયવનો સ્વતંત્ર કોઈ અર્થ નથી.) આથી ઇન્હન્પૂષાર્યમ્ણઃ શિસ્યોઃ (૧-૪-૮૭) સૂત્રમાં કહેલ નિયમ લાગુ થતો નથી. (એટલે શિ અને સિ પ્રત્યય પર છતાં જ ન કારની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય, એમ ન રહ્યું.) આથી રાજન્ શબ્દની જેમ નિ દીર્ઘઃ (૧-૪-૮૫) સૂત્રથી શેષ ધુટ્ પ્રત્યય પર છતાં જે ન કાર, તે પર છતાં પૂર્વના સ્વરનો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. (નહીંતર જો હન્ અનર્થકનું ગ્રહણ થાય તો પૂર્વોક્તસૂત્રથી નિયમ થવાથી માત્ર પ્રથમા એ.વ.માં જ દીર્ઘ આદેશ થાત, પ્લીહાનૌ વગેરેમાં દીર્ઘ ન થાત.)

જાપક :- આ ન્યાયનું જાપિકર = જાપક છે, તૃસ્વસૂનસૂનેષ્ટ્વષ્ટ્વત્તૃહોતૃપોતૃપ્રશાસ્ત્રો ઘુટ્થાર (૧-૪-૩૮) સૂત્રમાં તૃ ના ગ્રહણથી જ સિદ્ધ હોવા છતાં તૃ - પ્રત્યયાંત એવા પણ નપ્તુ વગેરે શબ્દોનું જુદું ઉપાદાન. આ જુદું ઉપાદાન એટલા માટે કર્યું છે કે નમ્ વગેરે શબ્દો ઉણાદિ ગણના તૃ - પ્રત્યયાંત છે. આથી ણાદયોડવ્યુત્પન્નાનિ નામાનિ (૨/૪૬) ન્યાયથી નમ્ વગેરે અવ્યુત્પન્ન સંજ્ઞાવાચક (નામવાચક) શબ્દો હોવાથી તેમાં રહેલ તૃ - શબ્દ (પ્રત્યય) અનર્થક

- અર્થ રહિત છે. (અવ્યુત્પત્તિપક્ષમાં ઉજ્ઞાદિ ગણ સિદ્ધ શબ્દોમાં પ્રકૃતિ - પ્રત્યયનો નિર્દેશ વર્ણનો ક્રમ (આનુપૂર્વી) જણાવવા પૂરતો જ હોયને પ્રકૃતિ - પ્રત્યયનો કોઈ (શબ્દાર્થને અનુસરતો) અર્થ હોતો નથી.) આથી આ ન્યાયથી અનર્થક ત્ શબ્દાંત 'નામોનું ગ્રહણ ન થઈ શકે, માટે 'ત્ શબ્દથી નમ્ વગેરેનો સંગ્રહ સિદ્ધ નહીં થાય' એવી શંકાથી નમ્ વગેરેનું જુદું ઉપાદાન કરેલું છે. જો આ ન્યાય ન હોત તો નમ્ વગેરેનો ત્ શબ્દ અનર્થક હોવા છતાંય ત્ શબ્દથી જ તેનું ગ્રહણ થઈ જવાથી જુદું ગ્રહણ ન કરત. આમ આ ન્યાય વડે જ ઉઠેલી - ત્ શબ્દ વડે નમ્ વગેરે ત્ - પ્રત્યયાંત શબ્દોના અગ્રહણની - શંકાથી નમ્ વગેરે ત્ - પ્રત્યયાંત શબ્દોનું જુદું ગ્રહણ સાર્થક - સંગત થતું હોયને, તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય ચંચલ અર્થાત્ અનિત્ય છે. કેમ કે, અનિત્યસ્મન્નગ્રહણાનિ અર્થવતા-નર્થકેન ચ તદન્તવિધિં પ્રયોજયન્તિ (૨/૧૮) એ ન્યાય વડે આનો અપવાદ = બાધ થાય છે. (કેમકે તે ન્યાય અર્થવાનુ પ્રત્યયના ગ્રહણનો સંભવ હોવામાં અનર્થક પ્રત્યયના પણ ગ્રહણની અનુજ્ઞા = રજા આપે છે.)

આ ન્યાયની ચંચલતાનું ખ્યાપક = જ્ઞાપક છે, સંખ્યાડતેશ્વાશત્તિષ્ઠેઃ કઃ (૬-૪-૧૩૦) સૂત્રમાં' ડતિ - પ્રત્યયાંત શબ્દોનો, ડત્યતુ સંખ્યાવત્ (૧-૧-૩૮) સૂત્રથી ડતિ - અંતને સંખ્યાવત્ કરવાથી, સંખ્યાનું ગ્રહણ થવાથી જ તેનું - ડતિ પ્રત્યયાંતશબ્દનું ગ્રહણ સિદ્ધ હોવા છતાંય, ડતેશ્વ એમ પૃથક્ ઉપાદાન કરવું. A આ ડતિ શબ્દનું પૃથક્ ઉપાદાન સૂત્રમાં અશત્તિષ્ઠેઃ એમ તિ અંતવાળા શબ્દનું વર્જન કરવાથી ડતિ અંતવાળાનું પણ વર્જન થવાનો પ્રસંગ આવશે, એવી શંકાથી કરેલું છે. જો આ ન્યાય ચંચલ ન હોય તો તિ અંતવાળા શબ્દનું વર્જન કરવામાં ડતિ અંતવાળા શબ્દના વર્જનનો પ્રસંગ જ નથી, કારણ કે ડતિ માં રહેલો 'તિ' અનર્થક છે. આથી પૂર્વોક્ત શંકા કરવી જ અસ્થાને છે. આથી શા માટે તેવી શંકાથી ડતિ નું પૃથક્ ગ્રહણ કરવું જોઈએ ? અર્થાત્ તે ડતિ નું જુદું ગ્રહણ વ્યર્થ છે. છતાં ય જે પૃથક્ ગ્રહણ કરેલું છે, તે આ ન્યાય ચંચલ હોયને વિશ્વસનીય નથી. આમ આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી જ ઉઠેલી - તિ - અંતનું વર્જન કરવામાં ડતિ - અંતનું વર્જન થવાની શંકાથી, ડતિ - અંત શબ્દનું ગ્રહણ કરવા માટે ડતિ નું જુદું ગ્રહણ સાર્થક થતું હોયને, તે આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે. (૧/૧૪)

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧. સંખ્યાડતેશ્વાશત્તિષ્ઠેઃ કઃ (૬-૪-૧૩૦) સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - શત્ અંતવાળા અને ણિ - અંતવાળા શબ્દો સિવાયના સંખ્યાવાચક શબ્દોથી, ડતિ - પ્રત્યયાંત શબ્દથી અને ચ કારથી (પૂર્વસૂત્રથી સમુચ્ચિત) ત્રિંશત્ અને વિંશતિ શબ્દથી 'ક્રીત' (તેનાથી ખરીદેલ) વગેરે અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. ઉદાહરણ - દ્વાખ્યાં, કતિભિઃ ત્રિંશતા, વિંશત્યા વા ક્રીતં - દ્વિકં, કતિકં, ત્રિંશત્કં, વિંશતિકમ્ । અશત્તિષ્ઠેઃ એ પ્રમાણે શત્ - અંતવાળા અને તિ - અંતવાળા શબ્દોનો પ્રતિષેધ થવાની પ્રાપ્તિ હોયને પુનઃપ્રસવ (પ્રાપ્તિ) માટે સૂત્રમાં ડતિ અને ચ થી ત્રિંશત્ અને વિંશતિ શબ્દોનું ગ્રહણ કરેલું

છે. અશત્તિષ્ઠેઃ એ પ્રમાણે વર્જન શા માટે ? તો તે વર્જન કરવાથી અહિ ક પ્રત્યય ન થાય, જેમકે, શત્ત્વત્વાર્શિતા ક્રીતં ચત્વાર્શિત્કમ્, તિ - સાત્તિકમ્, ણિ - ષાષ્ટિકમ્ । આ પ્રયોગોમાં (ઔત્સર્ગિક) ઇકળ પ્રત્યય જ થાય. વળી ચત્વાર્શિત્કમ્ માં ઋવર્ણદોસિસુસશ્વદક-સ્માત્ ઇકત્યેતો લુક્ (૭-૩-૩૭) સૂત્રથી ઇકળ પ્રત્યયના ઇ નો લોપ થાય છે. (૧/૧૪)

પરામર્શ

A. સંખ્યાહતેશ્વાશત્તિષ્ઠેઃ કઃ (૬-૪-૧૩૦) સૂત્રમાં હતિ ના ગ્રહણને આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જ્ઞાપક કહેલું છે. આ અંગે શ્રી હેમહંસગણિજીએ તે સૂત્રમાં લઘુન્યાસનો આધાર લીધો હોય તેમ લાગે છે. પણ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ થતાં તે લઘુન્યાસની પંક્તિથી સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ જણાય છે. તેનો ભાવ આ પ્રમાણે જણાય છે.

ત્યાં કોઈએ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે, સૂત્રમાં હતિ પ્રત્યયાંતનું ગ્રહણ હવ્યતુ સંખ્યાવત્ (૧-૧-૩૮) સૂત્રથી સંખ્યાકાર્યની પ્રાપ્તિ કરેલી હોયને, સંખ્યા શબ્દ દ્વારા જ સિદ્ધ છે, તો તેનું (હતિ નું) જુદું ગ્રહણ શા માટે ? તિ - અંત હોવાથી હતિ પ્રત્યયાંતનું ગ્રહણ, અશત્તિષ્ઠેઃ - એમ તિ - અંતનું વર્જન કરવાથી સિદ્ધ નહિ થાય, માટે હતિ નું સૂત્રમાં જુદું ગ્રહણ કર્યું - એમ ન કહેવું. કારણકે અર્થવદ્ગ્રહણે - ન્યાયથી સાર્થક તિ નું ગ્રહણ હોયને હતિ માં રહેલ અનર્થક તિ નો નિષેધ થશે જ નહિ. માટે પુનઃપ્રાપ્તિ માટે સૂત્રમાં હતિ નું ગ્રહણ આવશ્યક નથી. સૂત્રોક્ત સંખ્યા શબ્દ દ્વારા જ હતિ - અંતવાળાનું ગ્રહણ થઈ જશે.

આવા પ્રશ્નના જવાબમાં ત્યાં કહેલું છે કે, ‘અહિ અવ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરેલો છે. અને અવ્યુત્પત્તિ પક્ષના આશ્રયમાં આ ન્યાયની અપ્રવૃત્તિ જ છે.’ કેમકે અવ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનો કોઈ ચોક્કસ અર્થ હોતો નથી. ત્યાં રૂઢિ - અર્થ જ બળવાન હોય છે. પ્રકૃતિ - પ્રત્યયનું કથન તો તે શબ્દની આનુપૂર્વી = વર્ણક્રમ જણાવવા પુરતું જ હોય છે. આમ તિ - અંતવાળા શબ્દોના વર્જન દ્વારા અનર્થક એવા હતિ - પ્રત્યયાંત શબ્દોનો પણ તિ - અંત દ્વારા જ નિષેધ થઈ જશે. આથી સૂત્રમાં હતેશ્વ એમ હતિ નું ગ્રહણ પુનઃપ્રાપ્તિ માટે હોયને સાર્થક છે. (આથી તે હતિ ગ્રહણ આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જ્ઞાપન કરી શકતું નથી.)

કહેવાનો ભાવ એ છે કે અર્થવાન્ = સાર્થક શબ્દના ગ્રહણમાં અનર્થકનું ગ્રહણ થાય તો આ અર્થવદ્-ગ્રહણે નાનર્થકસ્ય ન્યાય અનિત્ય ગણાય. પણ અહિ તો ‘અશત્તિષ્ઠેઃ’ માં અવ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરવાથી તિ અનર્થક જ છે. અને અનર્થકના ગ્રહણમાં અનર્થકનું ગ્રહણ થતું હોય તો તેથી કાંઈ આ ન્યાય અનિત્ય ન કહેવાય. આમ અવ્યુત્પત્તિપક્ષનાં આશ્રયથી આ ન્યાયની અહિ અપ્રવૃત્તિ જ છે.

ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં અને ન્યા. મં. ટીકામાં પણ જે આ ન્યાયની અનિત્યતાના જ્ઞાપક તરીકે પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં હતિ ગ્રહણને કહેલું છે - તે તાત્ત્વિક જણાતું નથી.

હા, કેટલાંક વિદ્વાનોના કહેવા પ્રમાણે જો ઉણાદિ - ગણથી સિદ્ધ શબ્દો જ અવ્યુત્પન્ન મનાય, અને ઉણાદિભિન્ન વ્યાકરણ - સૂત્રોથી સિદ્ધ થયેલાં શબ્દો, પછી તે નિપાતન કરેલાં હોય તો પણ વ્યુત્પન્ન મનાય તો અહિ સંખ્યાહતેશ્વ ૦ (૬-૪-૧૩૦) સૂત્રમાં તિ નું વર્જન એ સાર્થક તિ - અંતનું વર્જન ગણાશે. અને તેથી ટીકામાં કહ્યા પ્રમાણે આ સાર્થક તિ - અંતના વર્જનથી આ ન્યાયથી અનર્થક

હતિ - અંતનું વર્જન થતું નથી. આથી સંખ્યાના ગ્રહણ દ્વારા જ સિદ્ધ થઈ જતું હતિ - અંતનું ગ્રહણ કરવા માટે હતિ નું ગ્રહણ કરવું વ્યર્થ હોયને, કેવળ આ ન્યાયને અનિત્ય માનવાથી જ હતિ નું ગ્રહણ સંગત થવાથી, હતિ ગ્રહણ એ આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જાપક બની શકશે.

પરંતુ ત્યારે પ્રશ્ન એ થશે કે ષષ્ટિ શબ્દના વર્જન માટે સૂત્રમાં ણિ નું જુદું વર્જન કરેલું છે, તે વ્યર્થ બની જશે. કારણકે ષષ્ટિ શબ્દ પણ વિંશત્યાદયઃ (૬-૪-૧૭૩) સૂત્રથી તિ પ્રત્યયાંત તરીકે નિપાતન કરેલો હોયને, તિ - અંત જ છે. આથી વ્યુત્પત્તિપક્ષના આશ્રયમાં ષષ્ટિ શબ્દના વર્જન માટે ણિઃ એવો નિર્દેશ વ્યર્થ બની જાય છે.

સિવાય કે, ષ્ + તિ = ષષ્ટિ માં જે ષ કારનાં યોગમાં તવર્ગસ્ય ૦ (૧-૩-૬૦) સૂત્રથી ત નો ટ આદેશ થયો છે, તે ટ કાર ને એકદેશવિકૃતમન્યવત્ (૧/૭) અથવા ભૂતપૂર્વકસ્તદ્વદુપચારઃ (૧/૮) ન્યાયને અનિત્ય માનવાથી ત કાર રૂપે માનવામાં ન આવે. અર્થાત્ શ્રી હેમદંતગણિજ્ઞના મત પ્રમાણે ભૂતપૂર્વકઃ ૦ (૧/૮) ન્યાયથી ટ નો ત માનવામાં આવે તો ષષ્ટિ શબ્દ પણ તિ - અંત જ ગણાશે. અને આથી તિ - અંતના વર્જનથી ણિ - અંત ષષ્ટિ નું વર્જન થઈ જાય. પણ ભૂતપૂર્વકઃ ૦ (૧/૮) ન્યાયને અનિત્ય માનવાથી ટ ને ત નહિ મનાય. આથી તિ - અંતના વર્જનથી ણિ - અંત ષષ્ટિ નું વર્જન થશે નહિ. આથી, ષષ્ટિ ના વર્જન માટે ણિઃ એવો નિર્દેશ પણ સાર્થક બની જશે.

આ પ્રમાણે તિ - અંત શબ્દના વ્યુત્પત્તિપક્ષના આશ્રયવડે જ સંખ્યાહતેષ્ઠા ૦ (૬-૪-૧૩૦) સૂત્રમાં હતિ નું ગ્રહણ આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જાપક બની શકે છે, અન્યથા નહિ - એમ આ સમસ્ત વસ્તુનો સાર છે.

માટે પ્રસ્તુત ન્યાયની અનિત્યતાનો ખ્યાલ આપવા વ્યુત્પત્તિ પક્ષનો આશ્રય લેવો આવશ્યક છે, એમ સમજવું. (૧/૧૪)

લક્ષણપ્રતિપદોક્તયોઃ પ્રતિપદોક્તસ્યૈવ ગ્રહણમ્ ॥ ૧/૧૫ ॥

ન્યાયાર્થ - મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- લક્ષણ અને પ્રતિપદોક્ત એ બે વિધિનો સંભવ હોય ત્યારે પ્રતિપદોક્ત-વિધિનું ગ્રહણ કરવું.

વિશેષાર્થ આ પ્રમાણે છે. આ ન્યાયમાં સંભવતોઃ પદ શેષ છે. આગળના ન્યાયોમાં પણ તેને યથાયોગ્ય શેષ સમજવું. લક્ષ્યતેડનેનેતિ (જેના વડે વસ્તુ ઓળખાય - જણાય તે - એમ કરણમાં અનદ્ પ્રત્યય થયે) લક્ષણ = એટલે લિંગ. આ લક્ષણનો આશ્રય કરીને કહેલો વિધિ પણ ઉપચારથી લક્ષણ કહેવાય. તથા પદં પદં પ્રતિ ઉક્ત ઇતિ પ્રતિપદોક્તઃ । પછી બે યનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરેલો છે. દરેક પદના ઉલ્લેખપૂર્વક કરેલું વિધાન ‘પ્રતિપદોક્ત’ કહેવાય.

આમ જે સામાન્યથી લિંગમાત્રનો નિર્દેશ કરીને વિધાન કહેલું હોય તે ‘લક્ષણ’ કહેવાય. અને તે લક્ષણેન ચરતીતિ ચરતિ (૬-૪-૧૧) સૂત્રથી ઇકળ્ થયે લાક્ષણિક વિધિ કહેવાય. અને નામનો ઉલ્લેખ કરવાપૂર્વક જેનું વિધાન કરેલું હોય તે ‘પ્રતિપદોક્ત’ કહેવાય. જ્યાં આ

બેય પ્રકારના વિધિની પ્રાપ્તિ / સંભાવના હોય ત્યાં પ્રતિપદોક્ત વિધિ જ કરવો, પણ-લાક્ષણિક વિધિ કરવો નહિ, એમ ન્યાયાર્થ છે.

પ્રયોજન :- પૂર્વન્યાયવૃત્તિમાં કહ્યાં પ્રમાણે - સમાનરૂપ હોવાના કારણે લક્ષણોક્ત (લાક્ષણિક) અને પ્રતિપદોક્ત બેયના ગ્રહણનો પ્રસંગ હોયને, આ ન્યાયવડે અનિષ્ટ એવા લક્ષણોક્ત વિધિના ગ્રહણનો નિષેધ કરાય છે, એમ પ્રયોજન જાણવું.

ઉદાહરણ :- નોડપ્રશ્નોડનુસ્વાગનુનાસિકૌ ચ પૂર્વસ્યાધુત્પરે (૧-૩-૮) સૂત્રમાં લાક્ષણિક ન કારનું ગ્રહણ ન થવાથી ત્વમ્ + તત્ર = ત્વન્તત્ર । વગેરેમાં ન નો સ થાય નહિ. કેમકે આ જે ન કાર છે, તે તૌ મુમો વ્યજ્જને સ્વૌ (૧-૩-૧૪) સૂત્રથી મ કારના અનુનાસિક આદેશરૂપે સામાન્યથી જ કહેલો છે. એટલે કે જેમ વેલડીઓ વગેરે ઝાડીઓથી ઢંકાયેલ ભાગમાં કકુદ = ખાંધરૂપ ચિહ્નને જોઈને “અહિ ગાય હોવી જોઈએ” એ પ્રમાણે કોઈ માણસ ગાયની કલ્પના કરે, તેમ ત્વન્તત્ર વગેરે રૂપોમાં ત્વમ્ + તત્ર સ્થિતિમાં ત કારને આગળ જોઈને પૂર્વના મ કારનો સ્વાનુનાસિક ન કાર અહિ થવો જોઈએ, એવું અનુમાન કરાય છે. આ યુક્તિથી આ ત કારરૂપ લક્ષણથી - ચિહ્નથી આવેલો હોયને ન એ લાક્ષણિક છે.

હા, જે ન કાર પ્રતિપદોક્ત હોય, અર્થાત્ લાક્ષણિક (લક્ષણથી આવેલો) ન હોય, તે ન કારનો તો સ કાર આદેશ નોડપ્રશ્નો ૦ (૧-૩-૮) સૂત્રથી થાય જ. જેમકે, ભવાન્ + તત્ર = ભવાન્તત્ર । અહીં જે ન કાર છે, તે ભવત્ શબ્દથી (ભવત્ + ન્ + સિ એમ) પ્રથમા એ.વ. સિ પ્રત્યય પર છતાં ન - આગમ રૂપે આવેલો છે. એટલે ન કાર રૂપે કહીને જ વિધાન કરેલો છે. આથી પ્રતિપદોક્ત છે. (અહીં જો કે ભવાન્ - રૂપમાં પણ જે ન છે, તે ઋદુદિતઃ (૧-૪-૭૦) સૂત્રથી આવેલો હોયને ભવત્ શબ્દના ડ અનુબંધરૂપી લક્ષણથી જ આવેલો છે. તો પણ તે મૂળથી ન કાર રૂપે જ છે, અન્ય વર્ણના ફેરફાર / વિકાર રૂપ નથી, માટે તે અપેક્ષાએ ન ને પ્રતિપદોક્ત સમજવો.)

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ખ્યાતિકર = જ્ઞાપક છે, એકાર્થ ચાનેકં ચ (૩-૧-૨૨) સૂત્રથી જ બહુગ્રીહિ સમાસ સિદ્ધ થઈ જવા છતાં આસન્નાદૂરાધિકાધ્યર્ધાદિપૂર્ણં દ્વિતીયાદ્યન્યાર્થે (૩-૧-૨૦) વગેરે પ્રતિપદોક્ત (નામગ્રહણપૂર્વક) બહુગ્રીહિ - સમાસનું વિધાન. આ પ્રતિપદોક્ત સમાસનું વિધાન પ્રમાણીસંખ્યાઙ્કુઃ (૭-૩-૧૨૮) સૂત્રથી ઢ સમાસાંત રૂપ વિધિ કરવામાં આ ન્યાયથી પ્રતિપદોક્ત સમાસસૂત્રોક્ત બહુગ્રીહિના જ - ગ્રહણ માટે છે. તેથી આસન્ના દશ યેષાં તે, આસન્નદશાઃ । વગેરેમાં જ ઢ સમાસાંત પ્રત્યય લાગે છે. પણ એકાર્થ ચાનેકં ચ (૩-૧-૨૨) સૂત્રથી થતાં બહુગ્રીહિમાં ઢ સમાસાંત - પ્રત્યય લાગતો નથી. જેમકે, પ્રિયા દશ યેષાં તે, પ્રિયદશાનઃ । આમ આ ન્યાયથી જ ઢ પ્રત્યય કરવા માટે આસન્નાદૂરં (૩-૧-૨૦) એવા પ્રતિપદોક્ત - વિશેષ - સૂત્રની જુદી રચના સાર્થક થતી હોયને, તે આ ન્યાયનો નિર્દેશ કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અવિશ્વાસ્ય અર્થાત્ અનિત્ય છે. આથી હ્રસ્વસ્ય ગુણઃ

(૧-૪-૪૧) સૂત્રમાં પ્રતિપદોક્તની જેમ લાક્ષણિક પણ હ્રસ્વસ્વરનું ગ્રહણ કરેલું છે. જેમ કે, હે કર્તઃ, હે નિષ્કોશામ્બે । અહીં કર્તૃ શબ્દના તૃ પ્રત્યયનું ણકર્તૃચૌ (૫-૧-૪૮) સૂત્રથી તૃ સ્વરૂપે જ વિધાન કરેલું હોવાથી તે પ્રતિપદોક્ત છે. તેનું ગ્રહણ તો આ ન્યાયથી સંભવે જ છે. જ્યારે નિર્ગતઃ કોશામ્બ્યા ઇતિ અહીં ગોશ્વાન્તે હ્રસ્વોઽનંશિસમાસેયોબહુવ્રીહૌ (૨-૪-૮૬) સૂત્રથી નિષ્કોશામ્બી । નો અંત્યસ્વર હ્રસ્વ થયે, નિષ્કોશામ્બિઃ । એવું રૂપ થાય. અહીં ગોશ્વાન્તે ૦ (૨-૪-૮૬) સૂત્રથી હ્રસ્વાદેશનું સામાન્યથી વિધાન કરેલું હોવા છતાં ય આ ન્યાયથી કોશામ્બી - શબ્દમાં દીર્ઘ ઈ કારને સ્થાનીરૂપે જોઈને પછી તેનો પૂર્વોક્ત સૂત્રથી નિષ્કોશામ્બિઃ । એમ હ્રસ્વ ઇ કાર કરેલો છે. સાથે આ ઇ કાર લક્ષણ - ચિહ્નથી આવેલો હોયને લાક્ષણિક જ છે. અને તેવા લાક્ષણિક હ્રસ્વ ઇ નો પણ હ્રસ્વસ્ય ગુણઃ (૧-૪-૪૧) સૂત્રથી પૂર્વોક્ત રીતે ગુણ થવાથી આ ન્યાયની અનિત્યતા સ્પષ્ટ છે.

પ્રસ્તુત ન્યાયનો બીજો અર્થ :- આ ન્યાયનો ક્યાંક ક્યાંક બીજો અર્થ પણ આ રીતે કરેલો દેખાય છે. જે શબ્દ વ્યાકરણ સૂત્રથી નિષ્પન્ન અર્થાત્ સિદ્ધ થયેલો હોય તે લાક્ષણિક શબ્દ કહેવાય અને જે શબ્દ અવ્યુત્પન્ન હોય તે પ્રતિપદોક્ત કહેવાય. (અર્થાત્ ઉણાદિ - સૂત્રોથી સિદ્ધ શબ્દો પ્રાયઃ અવ્યુત્પન્ન જ છે. એટલે કે તે શબ્દોની પ્રકૃતિ - પ્રત્યયનો કોઈ નિયત અર્થ હોતો નથી. પ્રકૃતિ - પ્રત્યયનો વિભાગ - ફક્ત આનુપૂર્વી - વર્ણક્રમને દર્શાવવા જ કરાતો હોય છે. આથી તે શબ્દો વ્યુત્પન્ન ન હોવાથી પ્રતિપદોક્ત છે.)

ઉદાહરણ :- હન્ ધાતુનું હસ્તની દિવ્ પ્રત્યય પર છતાં અહન્ । રૂપ થાય છે. આ લાક્ષણિક અહન્ શબ્દ હોવાથી અહ્ઃ (૨-૧-૭૪) સૂત્રથી તેના ન કારનો રુ (ર) આદેશ ન થાય. કિંતુ અવ્યુત્પન્ન એવા દિવસ અર્થવાળા અહન્ શબ્દના જ ન નો રુ આદેશ થાય. જેમ કે, અહોભ્યામ્, અહરેતિ । આ અર્થનો પણ પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યા કરવાથી જ સંગ્રહ થઈ જાય છે. તે આ રીતે - સામાન્યથી હસ્તની, અઘતની અને ક્રિયાતિપત્તિ પ્રત્યયો પર છતાં સ્વરાદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી અટ્ - આગમ કહેલો છે. તેમજ સામાન્યથી વ્યંજનાન્તધાતુથી વ્યંજનાદેઃ સશ્ચ દઃ (૪-૩-૭૮) સૂત્રથી હ્યા દિવ્ પ્રત્યયનો લુક્ કહેલો છે. અહીં પણ હન્ ધાતુને વ્યંજનાંત જોઈને દિવ્ નો લુક્ કરેલો છે. આમ આ ત્યાઘન્ત અહન્ શબ્દ લક્ષણથી - ચિહ્નથી જ આવેલો (લાક્ષણિક) છે. જ્યારે દિવસ - અર્થવાળો અહન્ શબ્દ તો ઉણાદિ - ગણમાં શ્વન્માતસ્થિન્ ૦ (૩ ૦ ૧૦૨) સૂત્રમાં આ પ્રમાણે જ નામ - ગ્રહણપૂર્વક (લક્ષણ વિના) કહેલો હોવાથી પ્રતિપદોક્ત છે. આ રીતે પ્રસ્તુત ન્યાયના બન્ને અર્થ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સૂત્રોક્ત વિધિઓનું (કાર્યોનું) પ્રતિપદોક્તપણું અને લાક્ષણિકપણું વિચારી લેવું. (૧/૧૫)

યથાર્થજાતય : સર્વા : શબ્દાકૃતિનિબન્ધના : ।

તથૈવ લોકે વિદ્યાનામેષા વિદ્યા પરાયણમ્ ॥ ૧૫ ॥

જેમ (ઘટ, પટ વગેરે) બધી જાતિઓ (પોતાના અર્થના બોધ માટે) શબ્દ જાતિ ઉપર આધાર રાખે છે, તેમ જગતમાં આ (વ્યાકરણ રૂપી) વિદ્યા બધી વિદ્યાઓનો આશ્રય છે. (વાક્ય પદીયમ્-ખંડ-૧)

નામગ્રહણે લિંગવિશિષ્ટસ્યાપિ ગ્રહણમ્ ॥ ૧/૧૬ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સર્વત્ર નામમાત્રનો (ફક્ત નામનો) નિર્દેશ કરેલો હોય ત્યારે સ્ત્રીલિંગાદિ લિંગથી વિશિષ્ટ એવા નામનું પણ ગ્રહણ કરવું.

પ્રયોજન :- પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગાદિ શબ્દો વચ્ચે શબ્દથી અને અર્થથી ભેદ / તફાવત હોવાથી લિંગવિશિષ્ટનું ગ્રહણ અપ્રાપ્ત હોયને તેની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તરન્યાયનું પણ પ્રયોજન સમજવું.

ઉદાહરણ :- ત્યદામેનદેતદો દ્વિતીયાદૌસ્વવૃત્યન્તે (૨-૧-૩૩) સૂત્રમાં ત્યદામ્^૧ એ પ્રમાણે નામમાત્રનો નિર્દેશ કરવાથી ત્યદાદિ - અધિકારમાં સર્વત્ર પુંલિંગાદિની જેમ સ્ત્રીત્વાદિ (સ્ત્રીલિંગાદિ) - વિશિષ્ટ એવા પણ ત્યદાદિ શબ્દોનું આ ન્યાયથી ગ્રહણ થવાથી, સા, સ્યા । વગેરે^૨ રૂપોમાં તઃ સૌ સઃ (૨-૧-૪૧) સૂત્રથી સિ પર છતાં ત નો સ આદેશ કરવામાં ત્યદાદિ શબ્દો અને સિ પ્રત્યય વચ્ચે (તદ્ + આપ્ + સિ એમ) આપ્ પ્રત્યય વડે વ્યવધાન ન થાય. કેમકે આપ્ પ્રત્યય એ સ્ત્રીલિંગ વિશિષ્ટ ત્યદાદિ શબ્દનું કાર્ય હોયને, કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરવાથી (કાર્ય ભૂત) આપ્ પ્રત્યયની (કારણભૂત) સ્ત્રીલિંગ - વૈશિષ્ટ્યમાત્રરૂપે વિવક્ષા A. કરેલી છે. આથી આવી વિવક્ષા કરવાથી આ ન્યાયથી ત્યદાદિ નામોના ગ્રહણથી આપ્ પ્રત્યયના પણ ગ્રહણની સિદ્ધિ થઈ જાય^૩ છે.

પ્રશ્ન :- જ્યાં માત્ર નામનું ગ્રહણ કરેલું હોય ત્યાં જ આ ન્યાય લાગે, એવું શા માટે ? અર્થાત્ સૂત્રમાં નામગ્રહણે એમ શા માટે કહ્યું ? શું લિંગવિશેષનું ગ્રહણ કરેલું હોય ત્યારે આ ન્યાય ન લાગે ?

ઉત્તર :- નામગ્રહણે - એમ કહેવાથી જે સૂત્રમાં કેવળ નામનું ગ્રહણ ન હોય, પણ લિંગ - સહિત નામનો નિર્દેશ કરેલો હોય, તે ઠેકાણે સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ તે લિંગથી વિશિષ્ટ એવા જ નામનું ગ્રહણ થાય, અન્ય લિંગ - વિશિષ્ટ નામનું ગ્રહણ ન થાય. આથી જ અતઃ કૃકમિકંસ-કુમ્ભકુશાકર્ણીપાત્રેઽનવ્યયસ્ય (૨-૩-૫) સૂત્રમાં કુશા એ પ્રમાણે સ્ત્રીલિંગમાં થતાં આપ્ પ્રત્યયથી વિશિષ્ટ નિર્દેશ કરવાથી, જેમ, અયસઃ કુશા = અયસ્કુશા^૪ । માં ર નો સ થાય, તેમ અયસઃ કુશઃ, અયઃકુશઃ । એમ પુંલિંગ કુશ શબ્દ પર છતાં ર નો સ આદેશ ન થાય.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું સ્ફાતિકર = જ્ઞાપક છે, રાજન્સખેઃ (૭-૩-૧૦૬) સૂત્રમાં રાજન્ એ પ્રમાણે ન કારાંત નિર્દેશ. આ ન કારાંત - નિર્દેશ એ 'ન કારાંત રાજન્ શબ્દ હોય ત્યારે જ ઉક્તવિધિ થાય' એમ જણાવવા માટે છે. એટલેકે સ્ત્રીલિંગમાં ન કારાંત સિવાયનો રાજન્ શબ્દ હોય ત્યારે અદ્ સમાસાંતનો નિષેધ કરવા માટે છે. જેમ કે મહતી ચ સા રાજી ચ - મહારાજી । અહિ અદ્ સમાસાંત ન થાય^૫. હવે જો આ ન્યાય ન હોય તો રાજસખેઃ એમ જ

કહેવાય. તો પણ રજન્ શબ્દથી રાજી શબ્દ જુદો હોવાથી મહારાજી । શબ્દમાં અદ્ સમાસાંતની પ્રાપ્તિ જ નથી. માટે મહારાજી માં અદ્ સમાસાંતનો નિષેધ કરવામાં માટે ન કારાંત નિર્દેશ કરવાની જરૂર જ શી છે ? છતાંય જે સૂત્રમાં ન કારાંત નિર્દેશ કરેલો છે, તે રાજસખે: એ પ્રમાણે સૂત્ર કરવામાં રાજ એમ નામ માત્રનો જ નિર્દેશ કરેલો થવાથી આ ન્યાયથી રાજી શબ્દમાં પણ અદ્ સમાસાંત થવાનો પ્રસંગ આવે, એમ વિચારીને, તેનો નિષેધ કરવા માટે જ ન કારાંત નિર્દેશ કહેલો છે. આમ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં 'રાજન્' એમ ન કારાંત નિર્દેશ આ ન્યાયાથી જ ઘટમાન થતો હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય ચપળ = અનિત્ય છે. આથી સર્વાદિવિષ્વગ્દેવાહુદ્રિઃ ક્વચ્છૌ (૩-૨-૧૨૨) સૂત્રથી વિષ્વગ્ - પુલ્લિંગ શબ્દથી હદ્રિ આગમ આવે છે, તેમ વિષૂચી । સ્ત્રીલિંગ શબ્દથી આવતો નથી. કેમકે જો વિષૂચી સ્ત્રીલિંગ શબ્દથી હદ્રિ આગમ આવે તો વિષૂચી અજ્ઞતીતિ - ક્ષિપ્ પ્રત્યય થયે, વિષુચદ્રચઙ્ઃ । એવું અનિષ્ટરૂપ થવાની આપત્તિ આવે. આમ અહિ આ ન્યાય અનિત્ય બનેલો જાણવો. (૧/૧૬)

સ્વોપજન્યાસ

૧. શંકા :- ત્યદામેનદં (૨-૧-૩૩) સૂત્રમાં બહુવચન - પ્રયોગ શી રીતે થાય ? ત્યદ્ શબ્દ તો એક જ હોવાથી એકવચન - પ્રયોગ જ થવો જોઈએ ને ?

સમાધાન:- જે શબ્દોની આદિમાં 'ત્યદ્' શબ્દ છે, તે તમામ શબ્દો આ દ્વેષ (૨-૧-૪૧) સૂત્રથી અ કારાદેશ વગેરે રૂપ એક (સમાન) કાર્યના અધિકારી (ભાજન / આશ્રય) હોયને, તેઓ ત્યદ્ કહેવાય. અને પછી ત્યચ્ચ ત્યદશ્ચ્ચ ઇતિ, ત્યદ્ઃ । એ પ્રમાણે ત્યદાદિઃ (૩-૧-૧૨૦) સૂત્રથી એકશેષ અને બહુવચન પણ થાય. આ રીતે ત્યદ્ સિવાયના પણ તદ્ વગેરે શબ્દોનો પૂર્વોક્ત રીતે ઉપચારથી ત્યદ્ રૂપે જ કહી શકવાથી ત્યદ્ શબ્દો ઘણાં હોયને બહુવચન પ્રયોગ કરવો ઘટે છે, એમ ભાવ છે.

૨. સા, સ્યા । એ સ્ત્રીલિંગ ઉદાહરણ છે. પુલ્લિંગ ઉદાહરણ સઃ । વગેરે સ્પષ્ટ જ છે. અહિ તદ્ + સિ સ્થિતિમાં આ દ્વેષ (૨-૧-૪૧) સૂત્રથી અંત્યવર્ણનો અ કારાદેશ થયો છે. તથા નપુંસકલિંગ વૈશિષ્ટ્ય હોવામાં તો તદ્ વગેરે રૂપોમાં સર્વથો લોપઃ (૧/૪૮) ન્યાયથી પહેલાં જ સિ પ્રત્યયનો લોપ થઈ જવાથી, આ દ્વેષ (૨-૧-૪૧) વગેરે સૂત્રની પ્રવૃત્તિનો અસંભવ હોવાથી, તે કુલે । વગેરે ઉદાહરણ જાણવા.

૩. આ ન્યાયથી આપ્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ સિદ્ધ થાય, એમ કહ્યું. ક્યારેક હી પ્રત્યયનું પણ નામગ્રહણે - એ ન્યાયથી ગ્રહણ સંભવે છે. જેમકે, પયસ્કુમ્મઃ । રૂપની જેમ પયસ્કુમ્મી । રૂપમાં પણ અતઃ ક્રકમિં (૨-૩-૫) સૂત્રથી ર નો સ આદેશ થાય છે.

૪. અયસ્કુશા । અહિ અયસ્ ના વિકારની અવિવક્ષા હોવાથી ખાજગોળ ૦ (૨-૪-૩૦) સૂત્રથી કુશ શબ્દની હી પ્રત્યય ન થાય. માટે અયઃ પ્રધાનં યસ્યાઃ, સા અયઃપ્રધાના । સા ચાસૌ કુશા ચેતિ કર્મધારય સમાસ થયે, મયૂરવ્યંસકાદિ ગણપાઠથી પ્રધાન શબ્દનો લોપ થયો છે.

૫. મહારાજી । કર્મધારય સમાસની 'તત્પુરુષ' સંજ્ઞા પણ છે. આથી અહીં 'અદ્' સમાસાંતની પ્રાપ્તિ છે.

૬. વિષૂચી । શબ્દમાં વિ પૂર્વક શૂત્ । પ્રેરણે એ સૂ ધાતુનું વિષુવતીતિ ક્વિપ્ થયે, વિષૂઃ । પછી વિષ્વગચ્છતીતિ ક્વિપ્ પ્રત્યય થયે, વિષ્વઙ્ (વિષ્વક્ + સિ) રૂપ થાય. પછી સ્ત્રીલિંગ વિવક્ષામાં ડી થયે, વિષૂચી । રૂપ થાય. અહિ અચ્ચ પ્રાગ્દીર્ઘશ્ચ (૨-૧-૧૦૪) સૂત્રથી અચ્ નો ચ્ થયો છે. અને તેથી વિષ્વચ્ચમચ્છતીતિ ક્વિપ્ થયે ડદ્રિ આગમ થયે વિષ્વદ્રચ્ઙ્ । એવું રૂપ થાય છે. પણ સ્ત્રીલિંગ શબ્દથી અચ્ ધાતુ પર છતાં, ડદ્રિ આગમ અનિષ્ટ હોવાથી, વિષુચીમચ્છતીતિ ક્વિપ્ થયે, વિષુચદ્રચ્ઙ્ ૦ એવું રૂપ ન થાય, એમ ભાવ છે. (૧/૧૬)

પરામર્શ

A. કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને આપ્ પ્રત્યયની સ્ત્રીલિંગ - વૈશિષ્ટ્યમાત્ર રૂપે વિવક્ષા કરી છે, એમ કહ્યું. કહેવાનો આશય એ છે કે સ્ત્રીલિંગમાં થનારો આપ્ પ્રત્યય એ ત્ય + આપ્ + સિ એવી સ્થિતિમાં તઃ સૌ સઃ (૨-૧-૪૨) સૂત્રથી ત નો સ આદેશ કરવામાં વ્યવધાન કરનારો ન થાય, એ વિધાનની ઉપપત્તિ - સંગતિ કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે, કેવળ ત્યદ્ વગેરે શબ્દથી આપ્ પ્રત્યય ન થાય, પણ જ્યારે ત્યદ્ વગેરે શબ્દો સ્ત્રીલિંગ - વિશિષ્ટ હોય ત્યારે જ આપ્ પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી સ્ત્રીલિંગ - વૈશિષ્ટ્ય એ આપ્ પ્રત્યય થવાનું કારણ છે. અને આપ્ પ્રત્યય એ સ્ત્રીલિંગ - વૈશિષ્ટ્યનું કાર્ય છે. તો પણ જો કાર્યનો કારણરૂપે ઉપચાર કરાય તો કાર્યનો કારણરૂપે વ્યવહાર થઈ શકે છે. જેમકે ધુમાડાને જોઈને કોઈ કહે 'જુઓ અગ્નિ' તો અહિ ધૂમ એ હકીકતમાં અગ્નિ નથી. પણ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થનાર અગ્નિનું કાર્ય છે. તો પણ તેમાં - ધૂમકાર્યમાં અગ્નિરૂપ કારણનો ઉપચાર - આરોપ કરીને તેને ઉપચારથી અગ્નિ પણ કહેવાય છે. તેમ અહિ પણ આપ્ પ્રત્યય (રૂપ કાર્ય) ની ફક્ત સ્ત્રીલિંગવૈશિષ્ટ્યરૂપે (કારણરૂપે) જ વિવક્ષા કરેલી છે. અને આથી આ ન્યાયથી કેવળ નામનું ગ્રહણ થવામાં સ્ત્રીલિંગવૈશિષ્ટ્ય ત્યદ્ વગેરે નામનું પણ ગ્રહણ થવાથી ઉપચારથી સ્ત્રીલિંગવૈશિષ્ટ્યરૂપ (કારણરૂપ) એવા આપ્ પ્રત્યયના પણ ગ્રહણની સિદ્ધિ થઈ જશે. અને આ આપ્ પ્રત્યય (કાર્ય) એ સ્ત્રીલિંગવૈશિષ્ટ્યરૂપે (કારકરૂપે) વિવક્ષિત હોયને, ત્ય અને સિ વચ્ચે વ્યવધાન કરનાર થશે નહિ. કારણ કે સ્ત્રીલિંગવૈશિષ્ટ્ય કાંઈ વ્યવધાન કરનારું બનતું નથી. આ પ્રમાણે ગ્રંથકારે ત્ય અને સિ વચ્ચે વિદ્યમાન એવા પણ આપ્ પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગવૈશિષ્ટ્યરૂપે (કારણરૂપે) ઉપચાર કરવા રૂપ યુક્તિથી, તેનાથી (આપ્ થી) થતાં અવ્યવધાનને - વ્યવધાનના અભાવને ન્યાયયુક્ત / યુક્તિસંગત કરેલો છે. (૧/૧૬)

પ્રકૃતિગ્રહણે યદ્લુબન્તસ્યાપિ ગ્રહણમ્ ॥ ૧/૧૭ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- કેવળ ધાતુરૂપ પ્રકૃતિનું ગ્રહણ થયે યદ્લુબન્ત ધાતુનું પણ ગ્રહણ કરવું. વિશેષાર્થ આ પ્રમાણે છે. જે શબ્દથી જે પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું હોય, તે શબ્દ, તે પ્રત્યયની પ્રકૃતિ કહેવાય. અને તે પ્રકૃતિ સામર્થ્યથી અહિ ધાતુરૂપ જ લેવા યોગ્ય છે. કારણ કે (યદ્ - પ્રત્યય ધાતુથી જ થતો હોવાથી) યદ્લુબન્તત્વ (યદ્લુપ્) એ ધાતુ સિવાય બીજે સંભવતું નથી. આગળના ન્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલું.

આમ કેવળ (શુદ્ધ) ધાતુથી જે કાર્ય કહેલું હોય, તે કાર્ય, યજ્ઞુબન્ત એવા પણ તે ધાતુથી કરવું - એ પ્રમાણે ન્યાયાર્થ ફક્તિ થાય છે.

પ્રયોજન :- અનુક્ત છે. છતાં શુદ્ધ ધાતુ અને યજ્ઞુબન્ત ધાતુ વચ્ચે શબ્દથી અને અર્થથી સ્પષ્ટરૂપે તફાવત હોયને એકના (શુદ્ધ ધાતુના) કાર્યની બીજા (યજ્ઞુબન્ત) ધાતુથી પ્રાપ્તિ નથી. આથી તેની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે આ ન્યાય છે, એમ પ્રયોજન જાણવું.

ઉદાહરણ :- પ્રણિદત્તે । વગેરે રૂપોમાં કેવળ દા ગ.ર. ધાતુની જેમ યજ્ઞુબન્ત એવો પણ દા (દા દા રૂપ) ધાતુ પર છતાં, નેદ્માદા ૦ (૨-૩-૭૯) સૂત્રથી (પ્રનિ + દાદા + ઇ + તિ - એવી સ્થિતિમાં) નિ ઉપસર્ગના ન નું ણત્વ સિદ્ધ થયું. જેમકે - પ્રણિદાદેતિ ।

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું સત્તાકર = જ્ઞાપક છે, એકસ્વારાદનુસ્વારેતઃ (૪-૪-૫૬) એવા બૃહત્ (ગુરુ) સૂત્રની રચના. તે આ પ્રમાણે - અનુસ્વાર - ઇત્ (અનુબંધ) વાળા કૃ વગેરે ધાતુઓ ડુકુંગ કરણે । એમ ધાતુપાઠમાં પઠિત છે. અને તે તમામ અનુસ્વારેત્ ધાતુઓ એકસ્વરી જ છે, પણ અનુસ્વાર - અનુબંધવાળો કોઈ પણ ધાતુ અનેકસ્વરી નથી. આથી એકસ્વારેત્ એવું જે અનુસ્વારેત્ ધાતુઓનું વિશેષણ છે, તેનાથી કોઈ પણ વ્યવચ્છેદ = બાદબાકી, નિષેધ કરવા યોગ્ય ન હોવાથી તે વિશેષણ નિરર્થક જ બની જાય છે. અને આથી કૃ + તૃચ્ + સિ = કર્તા । વગેરેમાં ઇદ્ આગમનો નિષેધ કરવા માટે અનુસ્વારેતઃ એટલું સૂત્ર કરવાથી પણ સરે છે. (અર્થાત્ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ઇદ્ - નિષેધનો અધિકાર હોવાથી ઈષ્ટ એવો ઇદ્ નિષેધ થઈ જશે.)

પ્રશ્ન :- હન્ ધાતુના (આશીઃ અને અદ્યતની વિભક્તિમાં) આદેશરૂપ જે વધ ધાતુ છે, તે અ કરાંત હોવાથી અનેકસ્વરી છે. વળી હન્ ધાતુ અનુસ્વારેત્ હોયને તેનો વધ આદેશ પણ સ્થાનિ (હન્ ધાતુ) વદ્ભાવ થવાથી અનુસ્વારેત્ થશે. અને તે વધ ધાતુના અવધીત્ । વગેરે પ્રયોગોમાં ઇદ્ આગમનો નિષેધ દેખાતો નથી. (બલકે, ઇદ્ આગમ જ દેખાય છે.) હવે જો 'અનુસ્વારેતઃ' એટલું જ સૂત્ર કરાય તો અનિદ્ (ઇદ્ આગમ રહિત) હન્ ધાતુના આદેશભૂત વધ ધાતુ પણ અનિદ્ થવાથી અવધીત્ । વગેરે પ્રયોગોમાં ઇદ્ આગમનો નિષેધ થવાનો પ્રસંગ આવે, જે ઈષ્ટ નથી. આમ વધ ધાતુરૂપ અનેકસ્વરી અનુસ્વારેત્ ધાતુથી ઇદ્ આગમના નિષેધનો નિષેધ કરવા માટે અર્થાત્ ઇદ્ આગમની પુનઃ પ્રાપ્તિ કરવા માટે એકસ્વારાદનુસ્વારેતઃ એવી બૃહત્સૂત્ર - રચના સાર્થક હોયને તે શી રીતે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરી શકે ? અર્થાત્ આ ન્યાયનો સ્વીકાર ન કરીએ તો પણ બૃહત્સૂત્ર રચવું સંગત જ છે ?

ઉત્તર :- જો અવધીત્ વગેરે રૂપોમાં વધ ધાતુ રૂપ અનેકસ્વરી - અનુસ્વારેત્ ધાતુથી ઇદ્ નિષેધની નિવૃત્તિ કરવા માટે અર્થાત્ ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ કરવા માટે બૃહત્સૂત્રની રચના હોય તો પણ 'અવધાનુસ્વારેતઃ' એટલું જ સૂત્ર કરવું બસ (પર્યાપ્તિ) છે. એકસ્વારાદનુસ્વારેતઃ (૪-૪-૫૬) એટલું મોટું સૂત્ર કરવાની શી જરૂર છે ? અર્થાત્ કોઈ જરૂર નથી. માટે બૃહત્સૂત્ર - રચનાની સાર્થકતા ત્યારે જ સંભવે કે જો ફક્ત એક વધ ધાતુ જ નહિ, કિન્તુ, બીજા પણ ધણા અનેકસ્વરી - અનુસ્વારેત્ ધાતુઓ હોય, પણ બીજી રીતે આવા ગુરુ - સૂત્રની સાર્થકતા

સંભવતી નથી. અને તેવા ઘણા અનેકસ્વરી - અનુસ્વારેત્ (અનુસ્વાર અનુબંધવાળા) ધાતુઓ ત્યારે જ સંભવે કે જો કૃ વગેરે ધાતુઓને યજ્ઞુબન્ત બનાવીને આ ન્યાયનું સ્ફુરણ (સ્મરણ અથવા પ્રવૃત્તિ) કરવામાં આવે.

તે આ રીતે - કૃ ધાતુને યજ્ઞુબન્ત બનાવવાથી ચર્ક એવું રૂપ થવાથી તે અનેકસ્વરી થાય છે. અહિં આ ન્યાયનું સ્ફુરણ (પ્રવૃત્તિ) કરવાથી, એટલે કે પ્રકૃતિનું ગ્રહણ થયે યજ્ઞુબન્ત ધાતુનું પણ ગ્રહણ થવાથી, કૃ ધાતુનું ગ્રહણ થતાં ચર્ક ધાતુનું પણ ગ્રહણ થવાથી, ચર્ક અનુસ્વારેત્ પણ થશે. અને આ પ્રમાણે ચર્કરિતા । વગેરે રૂપોમાં અને અવધીત । વગેરે રૂપોમાં પણ ઇદ્ નિષેધની નિવૃત્તિ માટે (અર્થાત્ ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ માટે) “એકસ્વરાદનુસ્વારેતઃ” એ પ્રમાણે કરેલી બૃહત્સૂત્રની રચના સાર્થક થાય A.

આ પ્રમાણે આ ન્યાય વિના અનેકસ્વરી એવા અનુસ્વાર - અનુબંધવાળા ધાતુઓની બહુલતા / પ્રચુરતા ઘટમાન = સંગત થતી ન હોવાથી, અને તેવા ધાતુઓની બહુલતા વિના એકસ્વરાદનુસ્વારેતઃ (૪-૪-૫૬) એવું બૃહત્સૂત્ર કરવું અઘટમાન / નિરર્થક બની જતું હોયને, આવા બૃહત્સૂત્રની રચના - પ્રસ્તુત ન્યાયનું જાપન કરે છે. અર્થાત્ આ ન્યાયથી આવા બૃહત્સૂત્રની સાર્થકતા સંભવતી હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા : આ ન્યાય ચટુલ = અનિત્ય છે. કારણ કે અગ્નિમ ન્યાયવડે કહેવતાં અપવાદનો વિષય આ ન્યાય બને છે. (૧/૧૭)

પરામર્શ

A. કહેવાનો આશય એ છે કે, એકસ્વરાત્ એવા વિશેષણથી આ ન્યાયથી સિદ્ધ થતાં ઘણા અનેકસ્વરી એવા અનુસ્વારેત્ ધાતુઓનો વ્યવચ્છેદ = બાદબાકી = નિષેધ થતો હોયને તેવું વિશેષણ સાર્થક છે. આથી અનેકસ્વરી એવા અનુસ્વારેત્ ચર્ક વગેરે યજ્ઞુબન્ત ધાતુઓથી અને વધ ધાતુથી સાદિ, તાદિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમનો નિષેધ થશે નહિ, પણ ઇદ્ આગમ જ થશે. ફક્ત એકસ્વરી અને અનુસ્વારેત્ એવા કૃ વગેરે શુદ્ધ ધાતુઓથી જ સાદિ, તાદિ પ્રત્યયોની પૂર્વમાં ઇદ્ નો નિષેધ થશે. આ પ્રમાણે અનેકસ્વરી અને અનુસ્વારેત્ એવા ચર્ક વગેરે અનેક યજ્ઞુબન્ત ધાતુઓથી ઇદ્ આગમના નિષેધની નિવૃત્તિ માટે એકસ્વરાદનુસ્વારેતઃ એવું બૃહત્સૂત્ર કરવું અનિવાર્ય હોયને સાર્થક છે. (૧/૧૭)

શક્તિગ્રહં વ્યાકરણોપમાનકોષાપ્તવાક્યાદ વ્યવહારતઃ ।

વાક્યસ્ય શેષાદ વિવૃતેર્વદન્તિ સાન્નિધ્યતઃ સિદ્ધપદસ્ય વૃદ્ધાઃ ॥ ૧ ॥

(૧) વ્યાકરણથી (૨) ઉપમાનથી (૩) શબ્દ કોષથી (૪) આપ્તવાક્યથી (૫) વ્યવહારથી (૬) વાક્યના શેષ ભાગથી (૭) વિવરણથી અને (૮) પ્રસિદ્ધ પદના સાન્નિધ્યથી શબ્દમાં રહેલ શક્તિનું (અમુક અર્થનો બોધ કરાવવાના સામર્થ્ય વિશેષનું અથવા સંબંધ વિશેષનું) જ્ઞાન થાય છે. એટલે કે - અમુક પદ અમુક અર્થને જણાવે છે - એવું જ્ઞાન થાય છે, એમ વૃદ્ધપુરુષો કહે છે. (૧)

પદની શક્તિનું જ્ઞાન થવાથી જ વાસ્તવિક પદાર્થનો બોધ (શબ્દ બોધ) થાય છે. શક્તિ ગ્રહ (શક્તિ જ્ઞાન)ના પૂર્વોક્ત આઠેય હેતુઓમાં વ્યાકરણ - એ પ્રધાન હેતુ છે. આથી જ કદાચ શ્લોકમાં તેને પહેલું સ્થાન આપેલું છે...

તિવા શવાનુબન્ધેન નિર્દિષ્ટં યદ્ ગણેન ચ ।
 એકસ્વરનિમિત્તં ચ પઞ્ચૈતાનિ ન યદ્લુપિ ॥ ૧/૧૮॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ : આ ન્યાયગત નિર્દિષ્ટમ્ એવું પદ તિવા' વગેરે ચારેય પદો સાથે જોડવું. તેથી આ પ્રમાણે અર્થ થશે. વ્યાકરણસૂત્રોમાં (૧) તિવ્ પ્રત્યય વડે (૨) શવ્ પ્રત્યય વડે (૩) અનુબંધ વડે અને (૪) ગણ વડે નિર્દિષ્ટ કાર્ય અને (૫) એકસ્વરનું ઉચ્ચારણ કરીને કહેલું કાર્ય - આ પાંચ કાર્યો વિવક્ષિત ધાતુથી જો યદ્લુપ્ થયો હોય તો ન થાય. અર્થાત્ તે કાર્ય મૂળધાતુથી જ થાય, યદ્લુબન્ત ધાતુથી ન થાય.

પ્રયોજન : પૂર્વસૂત્રમાં મૂળધાતુનું કાર્ય યદ્લુબન્ત ધાતુથી થાય, એમ સામાન્ય વિધાન કરેલું છે. આથી જે કાર્ય તિવાદિથી નિર્દિષ્ટ હોય તે કાર્ય યદ્લુપ્માં થવાની પ્રાપ્તિ છે, પણ તે ઈષ્ટ નથી. આમ પૂર્વ ન્યાયથી આ પાંચ કાર્યો પણ યદ્લુબન્ત ધાતુ થવાની પ્રાપ્તિ હોયને અતિપ્રસંગ આવે છે, માટે આ પાંચ સ્થળે પૂર્વોક્ત ન્યાયના આવતાં અતિપ્રસંગ - અતિવ્યાપ્તિને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે.

આમ આ ન્યાયના પાંચ અંશો કલ્પી શકાય. અને તે પાંચેય અંશના ઉદાહરણો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે.

(૧) ઉદાહરણ :- તિવ્નિર્દિષ્ટ - તિવ્ વડે નિર્દિષ્ટ બે પ્રકારે થાય છે. (૧) અલુપ્તિવ્ વડે અને (૨) લુપ્તિવ્ વડે નિર્દિષ્ટ. તેમાં (૧) અલુપ્તિવ્ વડે નિર્દિષ્ટ કાર્યનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે - ન કવતે યદ્ : (૪-૧-૪૭) સૂત્રમાં યદ્ - પ્રત્યયાંત કુ ધાતુનું દ્વિત્વ થયે કુકુય સ્થિતિમાં પૂર્વના ક ના ચ કારાદેશનો નિષેધ કરેલો છે. તેથી કોકૂયતે । એવા યદ્ - પ્રત્યયાંત રૂપમાં પૂર્વના ક નો ચ ન થાય. પણ ચોકવીતિ । વગેરે યદ્લુબન્ત પ્રયોગોમાં આ ન્યાયથી પૂર્વોક્ત ક ના ચ આદેશના નિષેધરૂપ કાર્ય ન થવાથી - દ્વિત્વ થયે પૂર્વના ક નો કઢક્ષજ્ (૪-૧-૪૬) સૂત્રથી ચ આદેશ થાય જ. (૨) હવે લુપ્તિવ્ નિર્દિષ્ટ કાર્ય સંબંધી ઉદા. જોઈએ. કે પિબઃ પીપ્ (૪-૧-૩૩) માં પિબ લુપ્તિવ્ વડે નિર્દિષ્ટ છે. આ પીપ્ આદેશ કેવળ (મૂળ) પા (પિબતિ) ધાતુનો થાય, જેમ કે, પિબન્તં પ્રાયુક્તઃ, અપીપ્યત્ । પણ પાપા રૂપ યદ્લુબન્ત (પા ધાતુનો) પીપ્ ન થાય. જેમ કે, પાપતં પ્રાયુક્તઃ, અપાપયત્ ।

(૨) શવ્ - નિર્દિષ્ટ :- આ કાર્ય પણ યદ્લુપ્ થયે ન થાય. જેમ કે, નિસસ્તપેડનાસેવા-યામ્ (૨-૩-૩૫) સૂત્રથી મૂળ તપ્ ધાતુ પર છતાં નિસ્ શબ્દના સ નો ષ આદેશ થાય છે, જેમ કે નિષ્પતિ । વગેરે. પણ યદ્લુબન્તમાં ષત્વકાર્ય ન થાય. જેમ કે, નિસ્તાતપીતિ ।

(૩) અનુબંધવડે નિર્દિષ્ટ કાર્યનું ઉદા. :- ગાપાસ્થાસાદામાહાકઃ (૪-૩-૮૬) સૂત્રમાં હાકઃ એમ ક અનુબંધ સહિત હા ધાતુનો નિર્દેશ કરેલો છે. માટે આ સૂત્રથી થતું ગા વગેરે

ધાતુઓના સ્વરના એવ રૂપ કાર્ય મૂળ હા ધાતુથી થાય, જેમ કે, હેયાત્ । વગેરે. પણ યજ્ઞુબંત હા ધાતુથી ન થાય, જેમ કે, જહાયાત્ । વગેરે. (અહિ ન હાકો લુપિ (૪-૧-૪૮) સૂત્રથી નિષેધ થવાથી યજ્ઞુપ્માં હા નું દ્વિત્વ થયે પૂર્વના સ્વરનો આ આદેશ થયો નથી, એમ જાણવું.)

(૪) ગણવડે નિર્દિષ્ટનું ઉદા. :- ગણવડે નિર્દિષ્ટ કાર્ય ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) સંખ્યા (રૂપગણ) વડે નિર્દિષ્ટ (૨) આદિ શબ્દ વડે નિર્દિષ્ટ અને (૩) બહુવચન વડે નિર્દિષ્ટ. આ કાર્ય પણ યજ્ઞુપ્માં ન થાય. તેમાં (૧) સંખ્યાવડે નિર્દિષ્ટ સંબંધી ઉદા. રુત્પચ્ચકાચ્છિદયઃ (૪-૪-૮૮) સૂત્રમાં રુત્પચ્ચકાત્ એ પ્રમાણે સંખ્યાવડે નિર્દેશ કરેલો છે. તેથી ઇદ્ આગમરૂપી કાર્ય મૂળધાતુથી સ્વપિતિ । વગેરે રૂપોમાં થાય, પણ યજ્ઞુબંત ધાતુથી સોષોતિ । વગેરે રૂપોમાં ન થાય. (૨) આદિ - શબ્દનિર્દિષ્ટ ગણકાર્યનું ઉદા. લૃદિદ્દ્યુતાદિપુષ્પાદેઃ પરસ્મૈ (૩-૪-૬૪) સૂત્રમાં દ્યુતાદિ એમ આદિ શબ્દથી ગણનિર્દેશ કરેલો છે. આથી દ્યુત્ વગેરે મૂળધાતુથી અઘતની વિભક્તિ પર છતાં પરસ્મૈપદમાં અઙ્ પ્રત્યય થાય છે. જેમ કે, અદ્યુતત્ । વગેરે^૩, પણ અદેદ્યો-તીદ્ । વગેરે યજ્ઞુબંત દ્યુત્ ધાતુનાં પ્રયોગોમાં અઙ્ પ્રત્યય ન થાય. (૩) બહુવચનરૂપગણથી નિર્દિષ્ટકાર્ય - તેર્ગ્રહાદિભ્યઃ (૪-૪-૩૩) સૂત્રમાં બહુવચન રૂપ ગણ વડે નિર્દિષ્ટ કાર્ય છે. આ સૂત્રથી ગ્રહાદિ ધાતુઓથી પર અશિત્ પ્રત્યયની આદિમાં સ્તાદ્યશિતોઽત્રોણાદેરિદ્ (૪-૪-૩૨) સૂત્રથી આગમરૂપે આવતાં ઇદ્ પ્રત્યયની અનુજ્ઞા કરેલી છે. ઇદ્ આગમરૂપ કાર્ય - મૂળ ગ્રહાદિ ધાતુથી ધનિતિઃ । વગેરેમાં થાય, પણ યજ્ઞુબંત ધાતુથી બમ્માણિટ્ । વગેરેમાં ન થાય.

(૫) એકસ્વરનિમિત્તક - કાર્યનું ઉદા. :- આ કાર્ય પણ યજ્ઞુપ્માં ન થાય. જેમ કે, એકસ્વરદનુસ્વારેતઃ (૪-૪-૫૬) વગેરેમાં એકસ્વરવાળા અનુસ્વારેત્ પાં પાને । વગેરે ધાતુપાઠમાં પ્રથિત ધાતુથી ઇદ્ નો નિષેધ કરેલો છે. આ નિષેધરૂપકાર્ય એકસ્વરનિમિત્તક હોવાથી મૂળ શક્ ધાતુથી જ શક્તઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં થાય. પણ યજ્ઞુબંત શક્ ધાતુથી ઇદ્ નિષેધ ન થાય. અર્થાત્ ઇદ્ આગમ થાય જ, જેમકે - શાશકિતઃ ।

પ્રશ્ન :- શાશકિતઃ । વગેરેમાં શાશક્ ધાતુ એકસ્વરી જ નથી. આથી અહિ એકસ્વર-દનુસ્વારેતઃ (૪-૪-૫૬) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ જ નહિ થાય અર્થાત્ ઇદ્ નિષેધ જ થશે નહિ. આથી ઇદ્ નિષેધ રૂપ કાર્યના નિષેધ માટે આ ન્યાયાંશની જરૂર જ શી છે ?

ઉત્તર :- તમારી વાત સાચી છે, પણ શક્ ધાતુ જો એકસ્વરી છે તો પ્રકૃતિગ્રહણે યજ્ઞ-લુંબન્તસ્યાપિ ગ્રહણમ્ એ પૂર્વોક્ત ન્યાયથી શક્ ધાતુનું ગ્રહણ થયે, શાશક્ નું પણ ગ્રહણ થવાથી શાશક્ ધાતુ પણ એકસ્વરી જ કહેવાશે. આથી શક્ વગેરે ધાતુઓની જેમ શાશક્ વગેરે યજ્ઞુબન્ત ધાતુ સ્થળે પણ એકસ્વરદનુ ૦ (૪-૪-૫૬) સૂત્રથી ઇદ્ - નિષેધની પ્રાપ્તિ છે. પણ આ ન્યાયથી તે ઇદ્ નિષેધનો નિષેધ થાય છે. આથી ઇદ્ - નિષેધ ન થાય. અર્થાત્ ઇદ્ આગમ કાર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું વ્યક્તિકર = જાપક છે. તે તે સૂત્રમાં તિવ્ વગેરે નિર્દેશો જ. તે આ પ્રમાણે - તિવ્ વગેરેના નિર્દેશો તે તે સૂત્રોમાં જે કરેલા છે, તેનું બીજું કોઈ પ્રયોજન

પ્રાયઃ કરીને જણાતું નથી*. હા, એટલું પ્રયોજન જણાય છે કે તિવાદિ નિર્દેશો જે જે સૂત્રોમાં હોય, તે તે સૂત્રોક્ત કાર્યો, તે તે ધાતુના યડ્લુબન્ત પ્રયોગોમાં થતાં નથી. તેથી અર્થાપત્તિથી એમ જણાય છે કે, આ તિવાદિનિર્દેશો - યડ્લુબન્તમાં તે તે ધાતુઓથી તે તે સૂત્રવિહિત કાર્યોનો નિષેધ કરવા માટે જ - કરેલાં છે. આમ આ ન્યાયથી જ તિવાદિ નિર્દેશોની સાર્થકતા જણાતી હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાયનું તરલત્વ = અનિત્યત્વ પહેલાં અને પાંચમાં અંશમાં દેખાતું નથી. બાકીના અંશમાં દેખાય છે. તેમાં બીજા અંશમાં અનિત્યતાનું ઉદાહરણ - અપાત્. વગેરે મૂળ પા ધાતુના અઘતની પ્રત્યયાંત રૂપની જેમ અપાપાત્. એ યડ્લુબન્ત પા ધાતુના અઘતની રૂપમાં પણ પિબૈતિદાભૂસ્થઃ સિચો લુપ્પરસ્મૈ ન ચેદ્ (૪-૩-૬૬) સૂત્રથી પિબ એમ શવ્ પ્રત્યયવડે નિર્દિષ્ટ હોવા છતાં પણ સિચ્ પ્રત્યયનો લુપ્ અને ઇદ્ આગમના નિષેધ રૂપ કાર્યો થયા. ત્રીજા અંશમાં અનિત્યતા આ પ્રમાણે છે. નૃતૈચિ નર્તને. એ મૂળ ધાતુના નૃત્તઃ. રૂપની જેમ નરોનૃત્તઃ. એવા યડ્લુબન્ત રૂપમાં પણ ડીયશ્ચૈદિતઃ ક્તયોઃ (૪-૪-૬૧) સૂત્રથી એદિતઃ એમ અનુબંધવડે નિર્દેશ કરેલું હોવા છતાં પણ ઇદ્ નિષેધરૂપ કાર્ય થયું*. ચોથા અંશમાં અનિત્યતા આ પ્રમાણે છે. (સ્પૃશ્ + તૃચ્ + સિ =) સ્પૃષ્ઠા. વગેરેની જેમ સ્પૃશ્ ધાતુથી યડ્લુપ્ થયે છે, રીરૌ ચ લુપિ (૪-૧-૫૬) સૂત્રથી ર આગમ થયે છે, તિવ્ પર છતાં, પર્સ્પૃષ્ઠિ. વગેરે રૂપોમાં પણ સ્પૃશાદિસૂપો વા (૪-૪-૧૧૨) સૂત્રથી સ્પૃશાદિ એમ ગણનિર્દિષ્ટ હોવા છતાં પણ સ્વરની પછી અ આગમ આવ્યો. આમ આ બધા સ્થળે શવ્ અનુબંધ વગેરે વડે નિર્દિષ્ટ કાર્યો યડ્લુપ્માં પણ થવાથી આ ન્યાય અનિત્ય જાણવો. (૧/૧૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. આ ન્યાયસૂત્રગત તિવા પદમાં રહેલ તિવ્ શબ્દમાં ઇકિશ્તિવ્ સ્વરૂપાર્થે (૫-૩-૧૩૮) સૂત્રથી ધાતુનું સ્વરૂપ જણાવવા કહેલ સ્તિવ્ પ્રત્યય જ છે. પણ વર્તમાના વિભક્તિનો તિવ્ પ્રત્યય નથી. કારણ કે તેનાથી વર્તમાના તિવ્ પ્રત્યયાંતથી તો સ્થાદિ - વિભક્તિની ઉત્પત્તિ (પ્રાપ્તિ) થતી જ નથી.

પ્રશ્ન :- લુપ્ત અને અલુપ્ત એમ બે પ્રકારે તિવ્ - પ્રત્યય કહ્યો તો તેનો લોપ કયા સૂત્રથી થાય ?

જવાબ :- સૂત્રમાં નિર્દેશ કરવાથી તેના લોપની સિદ્ધિ જાણવી.

૨. નિસ્તાતપીતિ - અહિં ભૂશં (અત્યંત) નિષ્પત્તિ. એવું જ વાક્ય કરવું જોઈએ, પણ અભીક્ષ્ણં (વારંવાર) નિષ્પત્તિ. એમ નહિ, કેમ કે, આભીક્ષ્ણ્ય અર્થમાં પત્વની પ્રાપ્તિ જ નથી. કેમકે, નિસસ્તપેડ-નાસેવાયમ્ (૨-૩-૩૫) સૂત્રથી અનાસેવા = વારંવાર નહિ તપાવવું, એકવાર તપાવવું - એવો અર્થ જણાતો હોય ત્યારે જ સ નું પત્વ કહેલું છે. વળી આ 'આસેવા' શબ્દનો અર્થ આભીક્ષ્ણ્ય જ છે. એટલે આભીક્ષ્ણ્ય (આસેવા) અર્થમાં નિષિદ્ધ હોવાથી પત્વ ન થાય.

૩. અદ્યતન્ । (દ્યુત ધાતુ આત્મનેપદી હોવા છતાંય) રૂપમાં દ્યુદ્ભ્યોઽદ્યતન્યામ્ (૩-૩-૪૪) સૂત્રમાં આત્મનેપદ વિકલ્પે કરેલું હોવાથી - પરસ્મૈપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૪. તેર્ગ્રહાદિભ્યઃ (૪-૪-૩૩) સૂત્રથી સ્તાદ્યશિતઃ ૦ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી પ્રાપ્ત ઇદ્ આગમનો અનુજાવિધિ કહેલો છે.

શંકા :- તેર્ગ્રહાદિભ્યઃ (૪-૪-૩૩) આ નિયમસૂત્ર છે. તે આ પ્રમાણે - ગ્રહાદિ ધાતુઓથી જ પર આવેલાં તિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થાય, પણ અન્યધાતુઓથી પર આવેલાં તિ ની આદિમાં ઇદ્ ન થાય. આથી આપે આ અનુજાસૂત્ર (અનુજાવિધિ) છે, એમ શાથી કહ્યું.

સમાધાન :- જે કારણથી આ નિયમસૂત્ર છે, તેથી જ આ અનુજાસૂત્ર પણ છે. કારણ કે 'નિયમ એ અનુજાપૂર્વક જ હોય' એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરેલો છે. ગ્રહાદિ ધાતુઓથી પર આવેલાં તિ પ્રત્યયની આદિમાં સ્તાદ્યશિતઃ ૦ (૪-૪-૩૨) સૂત્રથી જે ઇદ્ આગમની પ્રાપ્તિ છે, તે થાઓ - આ પ્રમાણે અનુજા છે. પરંતુ અન્યધાતુઓથી પર તિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ, સ્તાદ્યશિતઃ ૦ (૪-૪-૩૨) સૂત્રથી પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ ન થાય, એ પ્રમાણે નિષેધમાં અંત પામનારો (ફલિત થનારો) નિયમ તેર્ગ્રહાદિભ્યઃ (૪-૪-૩૩) સૂત્રથી સધાય છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સર્વત્ર - નિયમ એ અનુજાપૂર્વક જ હોય, એમ માનવું. અને અહિં ગ્રહાદિ ધાતુઓથી તિ પ્રત્યયની આદિમાં જે ઇદ્ ની અનુજા કરેલી છે, તે બહુવચનવડે નિર્દિષ્ટ છે. આથી બહુવચનવડે નિર્દિષ્ટનું ફળ બતાવ્યું છે. A.

૫. વર્ષ્માંણિટ । આ રૂપમાં વર્ષ્મણ + તિ એવી સ્થિતિમાં અહન્યજ્ઞમસ્ય ક્વિક્વિઙિતિ (૪-૧-૧૦૭) સૂત્રથી સ્વરનો દીધાદિશ થયો છે, અને તવર્ગસ્ય શ્વર્ગઃશ્વર્ગાભ્યાં યોગે ચટ્વર્ગો (૧-૩-૬૦) સૂત્રથી ત નો ટ કારાદેશ થયો છે.

૬. ટીકામાં તિવ્ - આદિ નિર્દેશોનો પ્રાયઃ અન્ય કોઈ પણ વિશેષ = પ્રયોજન નથી, એમ કહ્યું. તેમાં પ્રાયઃ = ઘણું કરીને - એવા શબ્દપ્રયોગ પાછળ આવો ભાવ છે કે, ક્યારેક તિવાદિ નિર્દેશોનો અન્ય પણ વિશેષ એટલે કે પ્રયોજન હોય છે. તે આ પ્રમાણે - વેત્તિચ્છિદ્ભિદઃ કિત્ (૫-૨-૭૫) સૂત્રમાં વેત્તિ એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરવાથી વિદક્ (વિદ્ ધાતુ ગ. ૨) ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, પણ વિદં, ગ. ૪ વિદ્તું ગ. ૬ કે વિદિપ્ ગ. ૭ ધાતુઓનું ગ્રહણ ન કરવું, એમ સૂચવેલું છે. (કારણ કે વેત્તિ રૂપ વિદક્ ધાતુનું જ થાય છે.) તથા સંપ્રાદ્ વસાત્ (૫-૨-૬૧) સૂત્રમાં શવ્ વડે નિર્દેશ કરવાથી વસં નિવાસે । ધાતુ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, નહિ કે વસિક્ આચ્છાદને । એ પ્રમાણે તિવાદિનિર્દેશના પ્રયોજનો છે ખરા, પણ તેની અલ્પતા વગેરે કારણસર વિવક્ષા કરાઈ નથી.

૭. આ ન્યાયનો જે તૃતીયાંશ - અનુબંધ નિર્દિષ્ટ કાર્ય યદ્ધુપ થયે ન થાય, તેના સંબંધી અનિત્યતાનું ઉદા. આપતાં કહ્યું કે નૃતઃ । ની જેમ નરીનૃતઃ । એવા યદ્ધુબન્ત વગેરે પ્રયોગમાં પણ હીયસ્વૈદિતઃ ક્તયોઃ (૪-૪-૬૧) સૂત્રથી એ એવા અનુબંધવડે નિર્દિષ્ટ હોવા છતાં પણ ઇદ્ ના નિષેધરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થયું.

પ્રશ્ન :- નૃત્ વગેરે ધાતુઓને શા માટે દેદિત્ કરેલાં છે ? ક્ત, ક્તવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમનો નિષેધ કરવા માટે એ અનુબંધવાળા કરેલાં છે, એમ જો તમે કહેશો તો તે બરોબર નથી. કારણ કે કૃતચૃતનૃતદૃત્ત્વોઽસિવઃ સાદેર્વા (૪-૪-૫૦) સૂત્રથી નૃત્ વગેરે ધાતુઓ વેદ કરેલાં હોવાથી વેવોઽપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી જ ઇદ્ નિષેધની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

જવાબ :- વેવોઽપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી એકસ્વરવાળા જ નૃત્ વગેરે ધાતુઓ સંબંધી ઇદ્

નિષેધની સિદ્ધિ થાય છે. જેમ કે નૃત્તઃ । વગેરે. પરંતુ યદ્વલુપ્માં અનેકસ્વરીપણું થયે તે ઇદ્ નિષેધની સિદ્ધિ ન થાય. કારણ કે વેટોડપત્તઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રમાં એકસ્વરાત્ એવો અધિકાર પૂર્વસૂત્રથી ચાલુ છે.

શંકા :- પ્રકૃતિગ્રહણે યદ્વલુબન્તસ્યાપિ (૧/૧૭) એ ન્યાયથી કેવળ ધાતુની જેમ યદ્વલુબન્ત નૃત્ત વગેરે ધાતુઓને પણ એકસ્વરી ગણીને / માનીને વેટોડપત્તઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી જ ઇદ્ નિષેધ કરાશે.

સમાધાન :- ના, તિવા શવાનુબન્ધેન ૦ (૧/૧૮) ન્યાયથી એકસ્વર - નિમિત્તક કાર્યનો યદ્વલુપ્ થયે નિષેધ કરેલો છે. આથી યદ્વલુપ્ થયે, નરીનૃત્તઃ । વગેરે રૂપોમાં ડીયશ્ચ્યૈદિતઃ (૪-૪-૬૧) સૂત્રથી ઇદ્ નિષેધની સિદ્ધિ માટે નૃત્ત વગેરે ધાતુઓને દેદિત્ કરેલાં છે.

શંકા :- જો આમ હોય અર્થાત્ નરીનૃત્તઃ । વગેરેમાં ઇદ્ નિષેધની સિદ્ધિ માટે નૃત્ત વગેરેને દેદિત્ કરેલાં હોય, તો નરીનૃત્તઃ વગેરે રૂપોની સિદ્ધિમાં નૃત્ત વગેરે ધાતુઓનું દેદિત્ કરવું જ કારણ બનશે, પણ આ ન્યાયનો જે તૃતીયાંશ - અનુબંધનિર્દિષ્ટ કાર્ય યદ્વલુપ્ થયે ન થાય, તેની અનિત્યતા - એ હેતુ નહિ બને. કારણ કે આ ન્યાયના તૃતીયાંશની અનિત્યતા વિના પણ નૃત્ત વગેરેને દેદિત્ કરવાના સામર્થ્યથી જ નરીનૃત્તઃ । વગેરે રૂપોમાં ઇદ્ નિષેધની સિદ્ધિ થાય જ છે. અન્યથા જો નૃત્ત વગેરે ધાતુને દેદિત્ કરવા છતાં નરીનૃત્તઃ । વગેરેની સિદ્ધિ ન થાય તો નૃત્ત વગેરે ધાતુનું દેદિત્ - કરણ નિરર્થક બની જાય.

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પરંતુ જો અનુબંધનિર્દિષ્ટ કાર્ય યદ્વલુબન્તમાં ન જ થાય, એવો એકાંત ગ્રંથકાર સૂરિજીના મનમાં હોત તો નરીનૃત્તઃ । વગેરે રૂપોમાં ઇદ્ નિષેધની સિદ્ધિ કરવા માટે દેદિત્ કરણ સિવાય પણ અન્ય કોઈ ઉપાય કરત. પણ જે 'અનુબંધનિર્દિષ્ટ કાર્ય યદ્વલુપ્ થયે ન થાય' એવું જાણતા એવા પણ આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ અનુબંધનો નિર્દેશ કરેલો છે, તે આ ન્યાયાંશની અનિત્યતા હોવાથી જ કરેલો છે. જો આ ન્યાયાંશને અનિત્ય ન માનો તો વેટોડપત્તઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રમાં 'એકસ્વરાત્' એવી અનુવૃત્તિ છે, તે અઘટમાન - અસંગત બની જશે. (કહેવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે, અન્યથા - જો આ ન્યાયાંશ અનિત્ય ન હોય અર્થાત્ અનુબંધનિર્દિષ્ટ કાર્ય યદ્વલુપ્ થયે ન થાય, એવો એકાંત જ હોત, તો દે કારરૂપ અનુબંધ નિર્દિષ્ટ હોયને આ ન્યાયથી યદ્વલુપ્ થયે ઇદ્ નિષેધ રૂપ કાર્ય ન થવાથી હવે નરીનૃત્તઃ । રૂપની સિદ્ધિ માટે ઇદ્ નિષેધ રૂપ કાર્ય વેટોડપત્તઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી જ કરવું પડે. પણ નરીનૃત્તઃ । વગેરેમાં ઇદ્ - નિષેધની સિદ્ધિ થશે નહિ, કારણકે, વેટોડપત્તઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રમાં એકસ્વરાત્ એવી અનુવૃત્તિ છે અને એકસ્વર નિમિત્તક કાર્યનો પ્રસ્તુત ન્યાયના જ પાંચમાં - અંશથી નિષેધ કરેલો છે. આથી વેટોડપત્તઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રમાં એકસ્વરાત્ એવી અનુવૃત્તિ ન કરાય તો જ નરીનૃત્તઃ । માં ઇદ્ નિષેધની સિદ્ધિ થાય. આથી નરીનૃત્તઃ । વગેરે રૂપની સિદ્ધિ વેટોડપત્તઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી કરવા જતાં તે સૂત્રમાં એકસ્વરાત્ એવા અધિકારની અનુવૃત્તિ કરેલી છે, તે ઘટશે નહિ. આથી વેટોડપત્તઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી નરીનૃત્તઃ । રૂપમાં ઇદ્ નિષેધની સિદ્ધિ થઈ ન શકે. માટે નૃત્ત વગેરે ધાતુઓને દેદિત્ કરણ રૂપ ઉપાય દ્વારા જ ડિયશ્ચ્યૈદિતઃ (૪-૪-૬૧) સૂત્રથી નરીનૃત્તઃ । વગેરેમાં ઇદ્ નિષેધની સિદ્ધિ કરી, તે દેદિત્તઃ એ પ્રમાણે અનુબંધનિર્દિષ્ટ કાર્યની યદ્વલુપ્ થયે પ્રાપ્તિને વિચારીને કરી હોયને 'અનુબંધનિર્દિષ્ટ કાર્ય યદ્વલુપ્ થયે ન થાય' એવા ન્યાયતૃતીયાંશની અનિત્યતા માનીને જ કરી હોયને આ ન્યાયાંશની અનિત્યતા જણાવે છે.)

શંકા :- ડીયશ્ચ્યૈદિતઃ (૪-૪-૬૧) એ સૂત્રથી નૃત્તઃ । ની જેમ નરીનૃત્તઃ । વગેરે રૂપોમાં યદ્વલુપ્ થયે પણ અનેકસ્વરી ધાતુસંબંધી ઇદ્ નિષેધ થયો. આથી એકસ્વરનિમિત્તક કાર્ય યદ્વલુપ્ થયે ન થાય - એવા પ્રસ્તુત ન્યાયના પાંચમાં અંશની પણ અનિત્યતા અહિ જણાય છે. તો તે આપે શાથી ન કહી ?

સમાધાન :- પ્રકૃતિગ્રહણે યદ્ લુબન્તસ્યાપિ (૧/૧૭) એ પૂર્વોક્ત ન્યાયથી યદ્લુબન્ત ધાતુ અનેકસ્વરી હોવામાં પણ તેનાથી જે એકસ્વરી ધાતુ - સંબંધી કાર્યની પ્રાપ્તિ કરાવાઈ છે, તેનો નિષેધ આ ન્યાય વડે તે તે અંશમાં કરાય છે, કારણ આ ન્યાય પૂર્વન્યાયનો અપવાદ છે. અને તે નિષેધ જો શિથિલ બની જતો હોય - એટલે કે યદ્લુબન્ત ધાતુથી એકસ્વરી ધાતુ સંબંધી કોઈ કાર્ય થતું હોય, તો આ ન્યાયના પંચમાંશની અનિત્યતા કહેવી ઘટે. પણ અહિં એ પ્રમાણે નથી. કારણ કે ડીયશ્વૈદિતઃ (૪-૪-૬૧) સૂત્રમાં 'એકસ્વરી ધાતુથી' એવો અધિકાર હોવા છતાં પણ નરીનૃત્તઃ । વગેરે રૂપોમાં જે ઇદ્ નિષેધ સૂરિજી વડે સાધિત છે, તે નરીનૃત્તઃ । વગેરેમાં યદ્લુબન્ત ધાતુઓના અનેકસ્વરિત્વનો સ્વીકાર કરીને જ સાધિત છે.

અને તે પ્રમાણે જ ડીયશ્વૈદિતઃ (૪-૪-૬૧) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં સૂરિજીએ કહેલું છે કે - નૃતાદીનામૈદિત્વં યદ્લુબન્ત કૃતં, તેન નરીનૃત્ત ઇત્યાદાવનેકસ્વરત્વેડપીડનિષેધઃ સિદ્ધઃ । (નૃત્ વગેરે ધાતુઓને યદ્લુબ્ થયે યથોક્ત કાર્યની પ્રાપ્તિ માટે દેદિત્ = દે અનુબંધવાળા કરેલાં (કહેલાં) છે. તેથી નરીનૃત્તઃ । વગેરે રૂપોમાં (યદ્લુબન્ત - નરીનૃત્ વગેરે) ધાતુઓ અનેકસ્વરી હોવા છતાં પણ ઇદ્ - નિષેધકાર્યની સિદ્ધિ થઈ.

આમ આ રીતે નરીનૃત્તઃ । વગેરેમાં ઇદ્ નિષેધ એ એકસ્વરનિમિત્તક કાર્ય ન હોવાથી તે રૂપોને આ એકસ્વરનિમિત્ત ન યદ્લુપિ એ પંચમ ન્યાયાંશની અનિત્યતાના ઉદાહરણ રૂપે ન કહ્યાં. (નોંધ :- આ ન્યાયના તૃતીયાંશ 'અનુબંધનિર્દિષ્ટ કાર્ય યદ્લુબ્ થયે ન થાય' ની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ એકદમ તાત્વિક નથી. કારણ કે નૃત્તઃ । ની જેમ નરીનૃત્તઃ । વગેરેમાં પણ ઇદ્ નિષેધ કાર્ય થવાનું મુખ્ય કારણ નૃત્ વગેરે ધાતુઓનું દેદિત્ કરણ છે, પણ આ તૃતીયાંશની અનિત્યતા નહિ. તો પણ દેદિત્ઃ એ પ્રમાણે અનુબંધ નિર્દિષ્ટ કાર્ય નરીનૃત્તઃ । એમ યદ્લુબન્ત ધાતુ પ્રયોગમાં થવાથી - અનુબંધ નિર્દિષ્ટ કાર્ય યદ્લુબ્ થયે ન જ થાય, એવો એકાંત ભગ્ન જ થયો. વળી નરીનૃત્તઃ । ની સિદ્ધિ માટે નૃત્ વગેરે ધાતુના દેદિત્ - કરણનો પ્રયત્ન - પૂર્વોક્ત રીતે આ ન્યાયાંશને અનિત્ય માનીને જ - કરેલો છે. આમ આ નરીનૃત્તઃ વગેરે આ ન્યાયના તૃતીયાંશની અનિત્યતાનું વ્યાવહારિક ઉદાહરણ તો બને જ છે. અને તેવા વ્યાવહારિક ઉદા. દર્શાવવાનો જ અહીં ગ્રંથકારનો આશય છે, એમ જાણવું. આ હકીકતનો સ્વયં ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિજીએ ન્યાયસૂત્ર ૧/૧ ના ન્યાસમાં નિર્દેશ કરેલો છે. જુઓ પૃ. ૧૩૦) (૧/૧૮)

પરામર્શ

A. 'અનુજ્ઞાપૂર્વક જ નિયમ હોય' એવી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય એ સિદ્ધે સત્તિ આરમ્ભો નિયમાર્થઃ (૧/૨૫) ન્યાયના જ વિસ્તારભૂત જણાય છે. અન્યસૂત્રથી સિદ્ધ થઈ ચૂકેલાં જે વિધિ માટે નવા સૂત્રનો આરંભ - એ અંશ અનુજ્ઞાને જણાવે છે. અને નિયમાર્થ (નિયમ માટે થાય છે) - એ અંશ નિયમને જણાવે છે. અને તે નિયમ જ અન્યત્ર નિષેધમાં ફલિત થાય છે. પ્રસ્તુતમાં પણ સ્તદ્વશિતઃ ૦ (૪-૪-૩૨) સૂત્રથી ઇદ્ આગમની સિદ્ધિ હોવાથી તે વિધિ અનુજ્ઞાત જ છે, અને તેથી પુનઃ તેર્ગ્રહાદિષ્યઃ (૪-૪-૩૩) સૂત્રનો આરંભ નિયમ માટે - એટલે કે અન્યત્ર નિષેધ માટે હોવાથી સિદ્ધે સત્તિ ૦ ન્યાયનો અર્થ ઘટે છે. આમ સિદ્ધે સત્તિ ૦ (૧/૨૫) ન્યાયથી કહેવાતાં અર્થને જ અહિં ન્યાસકારે 'અનુજ્ઞાપૂર્વક નિયમ હોય' એમ કંઈક... જુદી રીતે જણાવેલો છે. (૧/૧૮)

સંનિપાતલક્ષણો વિધિરનિમિત્તં તદ્વિધાતસ્ય ॥ ૧/૧૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સંનિપાતરૂપ - લક્ષણવાળો અર્થાત્ સ્વનિમિત્તથી થયેલો વિધિ, સ્વ - નિમિત્તનો જ વિધાત - નાશ ન કરે એમ સામાન્યાર્થ છે.

વિશેષાર્થ આ પ્રમાણે છે. જેના હોવામાં કાર્ય મળે / ઘટે થાય, તે સંનિપાત એટલે નિમિત્ત. (સંનિપાતનો નિમિત્ત અર્થ કરવાથી યસ્મિન્ પદમાં સતિ - સપ્તમી હોવી ઘટે છે, આધાર સપ્તમી નહીં.) આ સંનિપાત જે વિધિનું લક્ષણ = ચિહ્ન / હેતુ હોય તે સંનિપાત - લક્ષણ વિધિ કહેવાય. અર્થાત્, પોતાના નિમિત્ત રૂપ અવ્યભિચારી (અવશ્ય કાર્ય જનક) ચિહ્નને જોઈને જે વિધિની પ્રવૃત્તિનો નિર્ણય કરાયો છે, તે એટલે કે સ્વનિમિત્તથી ઉદ્ભવેલ વિધિ એ સંનિપાત - લક્ષણ વિધિ કહેવાય. (સામાન્યતઃ કોઈપણ વિધિ સ્વનિમિત્તથી જ થાય છે. તેથી તે વિધિ સંનિપાત - લક્ષણ વિધિ કહી શકાય.)

આવો વિધિ અર્થાત્ સ્વનિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો વિધિ પોતાના જ નિમિત્તનો વિધાત = નાશ કરવામાં નિમિત્ત = કારણ ન બને એમ ફલિતાર્થ છે. (દા.ત. શિષ્યમાં ગુરુના નિમિત્તથી વિકાસનો પાદુર્ભાવ થયો હોય તો વિકાસરૂપવિધિ સંનિપાત લક્ષણવાળો વિધિ કહેવાય. અને આ ન્યાયના હિસાબે આ શિષ્યનો વિકાસ એ પોતાના નિમિત્ત = કારણ એવા ગુરુના વિધાતમાં કારણ ન બને.)

પ્રયોજન :- લોકમાં તો પુત્રાદિ પિતારૂપ સ્વ - નિમિત્તનો ધાતક થાય છે. અર્થાત્ કાર્યથી પણ ક્વચિત્ સ્વકારણનો નાશ થતો દેખાય છે. આથી વ્યાકરણમાં તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- પપાચ । વગેરે પ્રયોગોમાં પરોક્ષા વિભક્તિના ણ્વ પ્રત્યયરૂપ નિમિત્તથી ધાતુની દ્વિરુક્તિ થવાથી, પચ્ - પચ્ થયા પછી વ્યજ્ઞનસ્યાનાદેર્લુક્ (૪-૧-૪૪) સૂત્રથી ચ નો લુક્ થયે પપચ્ એમ અનેકસ્વરી ધાતુ બને છે. પણ આ ણ્વ નિમિત્તથી થયેલું પચ્ ધાતુનું અનેકસ્વરવાળાપણું, એ ધાતોરનેકસ્વરદામ્ પરોક્ષાયાઃ કૃષ્વસ્તિ ચાનુ તદન્તમ્ (૩-૪-૩૬) સૂત્રથી ણ્વ નો આમ્ આદેશ કરવા દ્વારા પોતાના નિમિત્તભૂત ણ્વ પ્રત્યયનો (આ ન્યાયથી નિષેધ કરવાથી) વિધાત = નાશ કરનારો ન થાય.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ઉદ્ભાવક = જ્ઞાપક છે, સામાન્યથી જ અનેકસ્વરાત્ એવું કથન. તે આ પ્રમાણે - ધાતુ બે રીતે અનેકસ્વરી હોય છે. (૧) પરોક્ષા - હેતુક. જેમ કે, પપચ્ વગેરે અને (૨) પરોક્ષા - અહેતુક અર્થાત્ સ્વભાવિક. જેમ કે, ચકાસ્ વગેરે. આમાં બીજા પ્રકારના અનેકસ્વરી ધાતુમાં ધાતોરનેકસ્વરાત્ ૦ (૩-૪-૪૬) સૂત્રથી આમ્ આદેશ દેખાય છે, જેમ કે ચકાસામાસ । પણ પહેલાં પ્રકારના અનેકસ્વરી ધાતુમાં પરોક્ષાનો આમ્ આદેશ થયેલો દેખાતો

નથી, જેમ કે પપાચ । તેમ છતાં સૂત્રમાં (પરોક્ષાડહેતુક એવું) કોઈ વિશેષણ ન મૂકતાં અનેકસ્વરાદ્ એમ સામાન્યથી જ જે કહેલું છે, તે આ ન્યાયની આશાથી જ કહેલું છે. અર્થાત્ ઉક્ત રીતે અનેકસ્વરાત્ એવો નિર્દેશ કરવામાં પણ પરોક્ષા ણવ્ પ્રત્યય - નિમિત્તક પચ પાતુનું પપચ્ એમ જે અનેકસ્વરવાળાપણું (અનેક - સ્વરિત્વ) થાય છે, તે આ ન્યાયથી સ્વનિમિત્ત ણવ્ નો આમ્ આદેશ કરવા દ્વારા નાશ નહિ કરે, એવા આશયથી જ સામાન્યથી = વિશેષણ રહિતપણે કરેલો અનેકસ્વરાત્ એવો નિર્દેશ સંગત થતો હોયને, તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાયનો ક્યાંક ભ્રંશ થાય છે અર્થાત્ અનિત્ય બને છે. ઉદા. અતિજરસૈઃ । રૂપ. અહિ જરામતિક્રાન્તઃ અતિજરઃ । રૂપ થયું. પછી અતિજર + મિસ્ પ્રત્યય, એવી સ્થિતિમાં અતિજર શબ્દ અ કારાંત હોવાથી મિસ્ એસ્ (૧-૪-૨) સૂત્રથી એસ્ આદેશ થયે, અતિજર + એસ્ સ્થિતિ થાય. અહિ સ્વરાદિપ્રત્યય પર છતાં જરાયા જરસ્વા (૨-૧-૩) સૂત્ર લાગવાથી અતિજર નો પણ અતિજરસ્ આદેશ થયે અતિજરસ્ + એસ્ = અતિજરસૈઃ । એવું રૂપ સિદ્ધ થયું. આમ જે અદન્તત્વ રૂપ નિમિત્તથી મિસ્ પ્રત્યયનો એસ્ આદેશ થયો, તે જ એસ્ પ્રત્યય (સ્વરાદિ હોવાથી) અતિજર નો અતિજરસ્ આદેશ કરવા દ્વારા સ્વનિમિત્ત અ કારાંતપણાનો વિઘાતક બની ગયો.

આ અનિત્યતાનું નિવેદન કરનાર = જ્ઞાપક છે - મિસ્ એસ્ (૧-૪-૨) સૂત્રમાં એસ્ એવો આદેશ કરવો. અહિ જો એસ્ ને બદલે ફક્ત એસ્ આદેશ કરવામાં આવે તો પણ દેવ + એસ્ = દેવૈઃ । એવું રૂપ સિદ્ધ થઈ જતું હોવા છતાં, એસ્ આદેશ કરેલો છે. તે આ રીતે - એસ્ ને બદલે એસ્ આદેશ અતિજરસૈઃ । રૂપની સિદ્ધિ માટે કરેલો છે. હવે જો આ ન્યાય અનિત્ય ન હોય તો જરાં અતિક્રાન્તઃ અતિજરઃ । એમ ગોશ્વાન્તે હ્રસ્વોડનંશિસમાસેયો બહુવ્રીહૌ (૨-૪-૯૬) સૂત્રથી જેનો હ્રસ્વાદેશ થયો છે, તેવા જર શબ્દનો એસ્ પર છતાં જરસ્ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ જ નથી, કારણ કે આ ન્યાયને લીધે એસ્ આદેશ સ્વનિમિત્ત એવા અતિજર શબ્દના અ કારાંતપણાનો વિઘાતક (નાશક) બની શકતો નથી. આમ કોઈપણ રીતે અતિજરસૈઃ । રૂપની સિદ્ધિ ન થાય. આથી વ્યર્થ હોવાથી એસ્ આદેશનું વિધાન જ ન કરવું જોઈએ. તો પણ આ રૂપની સિદ્ધિ માટે જે એસ્ આદેશનું વિધાન કરેલું છે, તે આ પ્રસ્તુત ન્યાય અનિત્ય હોવાથી એસ્ પર છતાં નિર્વિઘ્નપણે જરસ્ આદેશ થવાની સંભાવના છે, એમ માનીને જ એસ્ આદેશ કરેલો છે. આમ આ ન્યાયની અનિત્યતા વિના એસ્ આદેશનું વિધાન વ્યર્થ બની જતું હોયને તે આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જ્ઞાપન કરે છે. (૧/૧૯)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. ચિહ્નમ - સન્નિપાત એટલે કે નિમિત્ત, તે છે લક્ષણ = ચિહ્ન જેનું તે સન્નિપાતલક્ષણ કહેવાય. નિમિત્તને અહિ કાર્યનું ચિહ્ન કહેલું છે. અને તે આ રીતે ઘટે છે. જો આ અમુક નિમિત્ત સામગ્રી

(સમુદાય) એકત્રિત થાય તો અમુક વિધિ = કાર્ય અહિ થવું જોઈએ. આ પ્રમાણે નિમિત્ત એ સ્વવિધિ કાર્યનું લક્ષણ = ચિહ્ન = જ્ઞાપક બને છે, એમ ભાવ છે.

૨. એસ્કરણેડપિ.... શંકા :- અનિત્યતાના જ્ઞાપક રૂપે તમે કહ્યું કે, મિસ એસ્ (૧-૪-૨) સૂત્રમાં એસ્ કરવાથી પણ દેવેઃ । વગેરે પ્રયોગની સિદ્ધિ થઈ જતી હોવા છતાં એસ્ એમ આદેશ કર્યો, પણ એસ્ કરવામાં દેવેઃ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ શી રીતે થાય ? અર્થાત્ લુગસ્યાદેવ્યપદે (૨-૧-૧૧૩) સૂત્રથી એ પર છતાં દેવ શબ્દના અ નો લોપ થવો સંભવે છે. માટે દેવેઃ એવું અનિષ્ટરૂપ જ થઈ જાય છે.

સમાધાન :- એવું નથી, એસ્ કરવાના સામાર્થ્યથી જ અ નો લોપ ન થાય. કહેવાનો આશય એ છે કે જો આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીને દેવેઃ એવું રૂપ ઈષ્ટ હોત તો ઇસ્ આદેશ જ કરત, જેથી અ + ઇ મળીને એ થઈ જાત. પણ જે એસ્ એવો આદેશ કરેલો છે તે જણાવે છે કે, લુગસ્ય ૦ (૨-૧-૧૧૩) સૂત્રથી દેવ શબ્દના અ કારનો લોપ ન થાય. આમ એસ્ એવો નિર્દેશ કરવામાં આવો (એસ્ કરવાના સામાર્થ્ય રૂપ) ઉત્તર હાજર હોવાથી 'અ નો લોપ થવાથી એસ્ નિર્દેશ કરવામાં દેવેઃ । એવા રૂપની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય' ? ઈત્યાદિ ચર્ચાનો ઉદ્ભવ સંભવતો જ નથી. અર્થાત્ એસ્ કરવામાં દેવેઃ । રૂપની સિદ્ધિ નિરાબાધ જ છે.

૩. અતિજરસૈઃ । જો કે અહિ ટીકામાં આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ અને જ્ઞાપક જુદા પાડીને દર્શાવ્યા નથી, તો પણ અતિજરસૈઃ । એ અનિત્યતાનું ઉદાહરણ છે, અને એસ્ નિર્દેશ એ અનિત્યતાનું જ્ઞાપક છે, એમ સ્વયં વિચારવું. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ યથાયોગ્ય ઉદાહરણ - જ્ઞાપકનો વિવેક સમજવો. (જો કે ટીકામાં પૂર્વવાક્યમાં અનિત્યતાના ઉદા. અને જ્ઞાપક વચ્ચે ભેદ સ્પષ્ટ નથી. છતાં ભર્યજ્ઞાનિવેદકં તુ - એ પ્રમાણે અનિત્યતાના જ્ઞાપક રૂપે એસ્ - કરણને કહેવાથી અતિજરસૈઃ । એ ઉદા. તરીકે જણાઈ જાય છે. છતાં પૂર્વવાક્યની અપેક્ષાએ પૂર્વોક્ત સ્પષ્ટતા કરી હોય.) (૧/૧૮)

અસિદ્ધં બહિરઙ્ગમન્તરઙ્ગે ॥ ૧/૨૦ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અંતરંગ કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે બહિરંગ કાર્ય અસિદ્ધ = અસત્ થાય છે.

અહિ અંતરંગ - બહિરંગવિધિની વ્યાખ્યા (લક્ષણ) આ પ્રમાણે છે.

પ્રકૃતેરાશ્રિતં યત્સ્યાત્ યદ્વા પૂર્વં વ્યવસ્થિતમ્ ।

યસ્ય વાલ્પનિમિત્તાનિ અન્તરઙ્ગં તદુચ્યતે ॥૧॥

(૧) જે કાર્ય પ્રકૃતિને આશ્રિત હોય, અથવા (૨) જે કાર્ય પૂર્વમાં વ્યવસ્થિત (રહેલું) હોય અથવા (૩) જેના અલ્પનિમિત્ત હોય તે અંતરંગ કાર્ય કહેવાય. ૧.

પ્રત્યયાશ્રિતં યત્ સ્યાત્ બહિર્વા યદ્વ્યવસ્થિતમ્ ।

બહૂનિ વા નિમિત્તાનિ યસ્ય તદ્બહિરઙ્ગમ્ ॥ ૨ ॥

(૧) જે કાર્ય પ્રત્યયાશ્રિત હોય અથવા (૨) જે કાર્ય બાહ્યભાગમાં રહેલું હોય અથવા (૩) જેના ઘણાં નિમિત્તો હોય તે બહિરંગ કાર્ય કહેવાય. ૨.

આથી ન્યાયાર્થ આ પ્રમાણે થાય. ઉપર્યુક્ત સ્વરૂપ બહિરંગ કાર્ય પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ અંતરંગ કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે અસિદ્ધ - અર્થાત્ અસત્ જેવું થાય છે. એટલે કે અંતરંગ કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે બહિરંગકાર્ય થયું નથી, એમ માનીને કાર્ય કરવું.

પ્રયોજન :- બહિરંગ કાર્યની દુર્બલતાને બતાવવા માટે આ ન્યાય છે. A.

ઉદાહરણ :- ગિરિ + ઓસ્ = ગિર્યોઃ । અહીં ઇ નો ય - આદેશરૂપી કાર્ય તે પ્રત્યયને આશ્રિત હોવાથી, (અર્થાત્ પ્રત્યયને લીધે થયેલું હોવાથી) અથવા બહારના ભાગમાં રહેલું હોવાથી બહિરંગ કાર્ય છે. જ્યારે ખ્વાદેર્નામિનો દીર્ઘોર્વોઽવ્યજ્ઞને (૨-૧-૬૩) સૂત્રથી ર ની પૂર્વના નામીસ્વરના દીર્ઘત્વરૂપી કાર્ય, એ પ્રકૃતિને આશ્રિત હોવાથી અથવા પૂર્વમાં રહેલું હોવાથી અંતરંગ છે. આ દીર્ઘ આદેશરૂપી અંતરંગ કાર્ય કરવાના પ્રસંગે, બહિરંગ ય ત્વરૂપ કાર્ય આ ન્યાયથી અસત્ થઈ જાય. તેથી ય ને બદલે સ્વર જ માનતાં નામીસ્વર ઇ કારનો દીર્ઘ આદેશ ન થયો.

તથા - તદ્ + ચારુ = તદ્ચારુ । અહિં ચ વર્ગના યોગથી થયેલું, ત ના ચ આદેશરૂપ કાર્ય, ઉભયપદને આશ્રિત હોવાથી બહિરંગ છે. અને ચજઃ કગમ્ (૨-૧-૮૬) સૂત્રથી થતું ચ ના કત્વ રૂપ કાર્ય એકપદને આશ્રિત હોવાથી અંતરંગ છે. આમ ચજઃ કગમ્ (૨-૧-૮૬) સૂત્રથી થતાં ચ ના ક આદેશ રૂપી કાર્ય કરવામાં, બહિરંગ એવા (ચારુ શબ્દગત) ચ ના યોગથી થયેલું દ ના ચ આદેશાત્મક કાર્ય, આ ન્યાયથી અસિદ્ધ થાય છે. આથી હવે ચ ને દ જ માનવાથી તેનું (તક્ ચારુ એમ) કત્વ ન થયું.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું આવિર્ભાવક = જ્ઞાપક છે, ન સન્ધિહીયકિ દ્વિદોષાસદ્ધિધાવસ્ક-લુકિ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રમાં દ્વિ નું જુદું ગ્રહણ. અર્થાત્ 'સંધિ'પદના ગ્રહણથી જ દ્વિત્વ એ સન્ધિવિધિ રૂપે હોવાથી, દ્વિત્વ કરવામાં સ્થાનિવદ્ભાવનો (અસદ્ભાવનો) નિષેધ સિદ્ધ જ છે. તેમ છતાં પણ જે દ્વિ નું જુદું ગ્રહણ કરેલું છે, એ આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે. આ દ્વિનું ગ્રહણ દધિ + અત્ર = દધ્યત્ર । વગેરેમાં ય આદેશ વગેરેરૂપ કાર્યનું પ્રસ્તુત ન્યાયથી અસિદ્ધપણું થવા દ્વારા પણ જે ય - આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ પ્રાપ્ત છે, તેનો નિષેધ કરવા માટે છે. તે આ પ્રમાણે - દદ્ધ્યત્ર વગેરેમાં ધ નો અદીર્ઘાદિરામૈકવ્યજ્ઞને (૧-૩-૩૨) સૂત્રથી દ્વિર્ભાવ કરાયે છે તે સ્વસ્થ પરે પ્રાગ્વિધૌ (૭-૪-૧૧૦) સૂત્રથી ય આદેશ વગેરે (સ્વરાદેશ) કાર્યનો સ્થાનિવદ્ભાવ નિર્વિધે થતો હોઈને, ન સન્ધિ ૦ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રમાં 'સંધિ'ગ્રહણ વડે સંધિકાર્યમાં સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ કરેલો છે. કારણકે દ્વિત્વ એ સંધિવિધિ હોવાથી તેના સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ થઈ જશે. અહિં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે દ્વિતીયપાદની વિધિને સ્વરસંધિસંબંધી કહેવાય છે અને તૃતીયપાદની વિધિ એ વ્યંજનસંધિસંબંધી છે. આમ હોવાથી ગ્રંથકાર સૂરિજીવડે ફરી શંકા ઉઠાવાઈ કે દદ્ધ્યત્ર । વગેરેમાં ધ નું દ્વિત્વ હજી પણ દુર્ઘટ (દુષ્કર) છે, કેમ કે સ્વસ્થ

પરે પ્રાગ્વિધૌ (૭-૪-૧૧૧) એ અપવાદસૂત્રથી યત્વ વગેરેનો જે સ્થાનિવદ્ભાવ પ્રાપ્ત છે, તે જ, ન સન્ધિ ૦ (૭-૪-૧૧૧) એ અપવાદસૂત્રથી નિષિદ્ધ થવાને શક્ય છે. (રોકી શકાય તેમ છે.) પરંતુ અસિદ્ધં બહિરજ્ઞમ્ ૦ એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી જે યત્વાદિનો સ્થાનિવદ્ભાવ થાય છે, તે દુર્નિવાર છે. આથી આ ન્યાયને બાધિત કરવા માટે ન સન્ધિ ૦ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રમાં સંધિ શબ્દથી પૃથક્ દ્વિ શબ્દનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ, કે જેથી, દદ્ધ્યત્ર । વગેરેમાં દ્વિત્વવિધિ કરવામાં આ ન્યાયથી પ્રાપ્ત અસિદ્ધત્વ = સ્થાનિવદ્ભાવ દ્વારા પણ યત્વાદિનો સ્થાનિવદ્ભાવ ન થઈ જાય. આમ આ બધું વિચારીને સૂરિજીએ ન સંધિ ૦ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રમાં 'સંધિ' શબ્દથી જુદું 'દ્વિ' શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું છે.

આ રીતે બાધક એવું 'દ્વિ' શબ્દનું ગ્રહણ એ બાધ્યને અવિનાભાવી હોવાથી, અર્થાત્ કોઈપણ બાધક બાધ્ય વિના ન હોય (હોવું ન ઘટે), એવો નિયમ હોવાથી બાધક એવું દ્વિ ગ્રહણ એ પોતાના બાધ્યરૂપ પ્રસ્તુત ન્યાયનો આવિર્ભાવિક = જ્ઞાપક છે, એ વાત સુધટ જ છે. અર્થાત્ પ્રસ્તુત અસિદ્ધં બહિરજ્ઞમ્... ન્યાય સિવાય અન્ય કાંઈપણ ન સંધિ ૦ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રમાં પૃથક્ દ્વિ - ગ્રહણરૂપ બાધકનું બાધ્ય હોવું સંભવિત ન હોયને, તે પૃથક્ દ્વિ - ગ્રહણરૂપ બાધક, બાધ્યરૂપ આ ન્યાયને જણાવે છે. આ રીતે ન સન્ધિ ૦ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રમાં દ્વિ નું પૃથક્ - ગ્રહણ, એ આ ન્યાયથી જ સંગત = સાર્થક બનતું હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય પરિપ્લવ = અનિત્ય છે. કારણ, ઉત્તરન્યાય આ ન્યાયનો અપવાદ છે. (૧/૨૦)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. દદ્ધ્યત્રેત્યાદૌ... અહીં 'આદિ' શબ્દથી મધ્યત્ર વગેરેમાં વ આદેશને આશ્રયીને (ટીકામાં કહ્યા પ્રમાણે) ઘટાડવું / કહેવું. (૧/૨૦)

પરામર્શ

A. અહિ કોઈને અસિદ્ધં બહિરજ્ઞમન્તરજ્ઞે । એ પ્રસ્તુત ન્યાય અને આગળ કહેવાતાં અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાન્ત (૧/૪૨) ન્યાય વચ્ચે સામ્યતા હોવાની શંકા થવાનો સંભવ છે. અથવા આ બે ન્યાયો વચ્ચે ભેદ - તફાવત સંબંધી જિજ્ઞાસા થવાનો સંભવ છે. તે અંગે એટલી જ સ્પષ્ટતા કરવાની કે બન્નેય ન્યાયથી બહિરંગ કાર્યની નિર્બળતા સ્થાપિત કરાતી હોવાથી સામ્યતા ભાસતી હોવા છતાં પણ, બન્ને ન્યાય વચ્ચે સૂક્ષ્મ છતાંય સ્પષ્ટ ભેદરેખા છે. અને તે આ પ્રમાણે છે -

અસિદ્ધં બહિરજ્ઞમન્તરજ્ઞે । ન્યાય અંતરંગ કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે પૂર્વે થઈ ગયેલ બહિરંગ કાર્યને અસિદ્ધ = અસત્ માનવાનું જણાવે છે. આમ અંતરંગ કાર્ય કરવા પ્રત્યે પૂર્વે થઈ-ગયેલ બહિરંગ કાર્યની દુર્બળતા જણાવી છે. અહિ 'અસિદ્ધ થાય' એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલું છે કે બહિરંગ

કાર્ય પહેલાં થઈ ગયું છે. અને તે થઈ જવાથી જ અંતરંગ કાર્ય કરવાની યોગ્ય સામગ્રી (નિમિત્ત સમુદાય) ની પ્રાપ્તિ થતાં અંતરંગ કાર્ય કરવાની શક્યતા ઉભી થાય છે. જેમ કે, ગિરિ + ઓસ્ એવી સ્થિતિમાં ધ્વાદેર્નામિનઃ ૦ (૨-૧-૬૩) સૂત્રથી દીર્ઘત્વરૂપ અંતરંગ કાર્યની પ્રાપ્તિ નથી. પણ જ્યારે ગિર્યોઃ । એ પ્રમાણે યત્વરૂપ બહિરંગ સંધિકાર્ય થઈ જાય છે, ત્યારબાદ સ્વર (ઙ) પછી ર કાર, અને પછી વ્યંજન એવી સ્થિતિ થતાં પૂર્વના ર કારના દીર્ઘત્વરૂપ અંતરંગ કાર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ ત્યારે આ ન્યાયથી બહિરંગ ય ત્વરૂપ કાર્ય અસિદ્ધ / અસત્ થવાથી તે અંતરંગ કાર્ય થશે નહિ.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ન્યાયના વિષયમાં બહિરંગ કાર્ય અને અંતરંગ કાર્યની સમકાળે પ્રાપ્તિ જ નથી. આથી બન્ને વચ્ચે સ્પર્ધા પણ નથી. અને એજ પ્રમાણે ઉદાહરણમાં જણાય છે.

જ્યારે અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ બલવત્ (૧/૪૨) એ ન્યાય બળાબળને જણાવનારો ન્યાય છે. અને તેથી અહિ બહિરંગ કાર્ય અને અંતરંગ કાર્યની સમકાળે પ્રાપ્તિ છે. જેમ કે, ત + ઙ (જસ્ પ્રત્યયનો આદેશ છે.) + ઇન્દ્રમ્ એવી સ્થિતિમાં અંતરંગ ત + ઙ = તે એમ એત્વ રૂપ સંધિ કાર્ય અને ઙ + ઇન્દ્રમ્ સ્થિતિમાં અહિ સમાનદીર્ઘત્વરૂપ બહિરંગ કાર્યની સમકાળે પ્રાપ્તિ છે. આથી બન્નેય - અંતરંગ અને બહિરંગ કાર્યની સમકાળે પ્રાપ્તિ હોવાથી બન્ને વચ્ચે સ્પર્ધા પણ ઘટે છે. આમ હોયને આ અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૨) ન્યાયથી અંતરંગ કાર્યની બળવત્તા જણાવાય છે. તેથી પહેલાં ત + ઙ = તે । એમ એત્વ રૂપ અંતરંગ સંધિકાર્ય જ થશે. પછી યથાપ્રાપ્તિ, તે + ઇન્દ્રમ્ = ત ઇન્દ્રમ્ । એમ બહિરંગ સંધિકાર્ય પણ થાય છે. આમ અહિ સમકાળે અંતરંગ અને બહિરંગ એ બન્ને ય કાર્યોની પ્રાપ્તિ હોવાથી બન્ને ય વચ્ચે સ્પર્ધા છે. આથી જ આ ન્યાયનું બળાબળ - ઉક્તિવાળા રૂપે હોવું ઘટે છે. અહિ અસિદ્ધં બહિરજ્ઞમન્તરજ્ઞે (૧/૨૦) એ પૂર્વ ન્યાયની સદંતર પ્રાપ્તિ જ નથી. કારણ કે બહિરંગ કાર્ય થયેલું હોય તો તે અસિદ્ધ / અસત્ થવું શક્ય - સંગત બને. પણ અહિ ઉદાહરણમાં કોઈપણ બહિરંગ કાર્ય થયેલું ન હોવાથી તેનું અસત્પણું પણ થવું અશક્ય જ છે. આમ સ્પષ્ટપણે બન્નેય ન્યાયનો વિષય ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી, એક ન્યાયથી બીજો ન્યાય, અન્યથાસિદ્ધ / અનાવશ્યક બની શકતો નથી.

બન્નેય ન્યાયો વચ્ચે તફાવત (ભેદ) ના મુદ્દા સંકેપમાં આ પ્રમાણે છે.

(૧) અસિદ્ધં બહિરજ્ઞં ૦ (૧/૨૦) ન્યાયની - બે કાર્યોની સમકાળે પ્રાપ્તિ ન હોય, તે ઠેકાણે પ્રવૃત્તિ થાય છે. જ્યારે, (૨) અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ - ન્યાયની બે કાર્યોની સમકાળે પ્રાપ્તિ હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિ થાય છે.

(૨) પહેલાંમાં બે કાર્યો વચ્ચે સ્પર્ધા ન હોવાથી બળબળોક્તિવાળાપણું (બળાબળવાચિત્વ) નથી. જ્યારે બીજામાં સ્પર્ધા હોવાથી બળાબળોક્તિ (વાળાપણું) છે.

(૩) પહેલાં ન્યાયમાં બહિરંગ કાર્ય પહેલાં જ થઈ ગયું હોય છે. અને પછી જ અંતરંગ કાર્યની પ્રાપ્તિ થતી હોવા છતાં પણ તે કાર્ય થતું જ નથી. બીજા ન્યાયમાં અંતરંગ કાર્ય જ પહેલાં થાય છે. અને પછી પ્રાપ્તિ હોય તો બહિરંગ કાર્ય પણ થાય છે.

(૪) એ અસિદ્ધં બહિરજ્ઞં ૦ ન્યાયનો અપવાદ ન સ્વરાનન્તર્યે (૧/૨૧) ન્યાય બની શકે છે, પણ અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ એ બીજા ન્યાયનો અપવાદ બની શકતો નથી.

આ પ્રમાણે કેટલાંક વિદ્વાનોના કહેવા પ્રમાણે અન્ય વ્યાકરણ પરંપરામાં અસિદ્ધં બહિરજ્ઞં ૦ ન્યાયમાં જ અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ ન્યાયનો અર્થ સમાવી દીધો હોય તો પણ, સિદ્ધહેમ - વ્યાકરણની પરંપરામાં તો પૂર્વોક્ત તફાવતોને કારણે બન્ને ય ન્યાયોના જુદા જુદા અસ્તિત્વનો જ સ્વીકાર કરેલો છે, એમ જાણવું. (૧/૨૦)

ન સ્વરાન્તર્યે ॥ ૧/૨૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- બે સ્વરો જ્યારે અનંતર (પાસે પાસે) આવતાં હોય, ત્યારે જે અંતરંગ કાર્યની પ્રાપ્તિ હોય, તે કરવાના પ્રસંગે પૂર્વે થયેલું બહિરંગ કાર્ય અસિદ્ધ થતું નથી. અર્થાત્ ત્યારે બહિરંગ કાર્ય વિદ્યમાન છે, એમ જ માનવું.

પ્રયોજન :- અહિ બહિરંગકાર્ય અસત્ થવું ઈષ્ટ નથી. છતાં, પૂર્વ ન્યાયથી અહિ પણ અસત્ (અસિદ્ધ) થવાની પ્રાપ્તિ હોયને અતિપ્રસંગ આવે છે. માટે તેનો નિષેધ (દૂર) કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- (૧) ઇયેષ^૧ । (ઇષ્ + ણવ્, ઇષ્ ઇષ્, ઇઙ્, ઇણ્, ઇય્ + ણ્ + ણવ્ = ઇયેષ ૧) (૨) બભૂવુષા । (ભૂ + ક્સુ (વસ્) ભૂમ્, બભૂ + વસ્ + યા, બભૂ + ઉષ્ + યા, બભૂવુષા ૧) આ બન્ને યમાં પ્રથમ ઉદાહરણમાં ઇષ્ ધાતુના ઇ કારનો લઘોરુપાન્ત્યસ્ય (૪-૩-૪) સૂત્રથી થતો એ કાર રૂપ ગુણ, એ બાહ્યભાગમાં રહેલો હોવાથી બહિરંગ છે. અને આ ઇ ના એ કાર રૂપ ગુણ, એ પૂર્વસ્વાસ્વે સ્વરે ચ્વોરિયુવ્ (૪-૧-૩૭) સૂત્રથી થતો પૂર્વવ્યસ્થિત હોયને અંતરંગ એવા - એ કાર રૂપ અસ્વસ્વર પર છતાં - ઇ ના ઇય્ આદેશરૂપ કાર્ય કરવામાં આ ન્યાયથી અસિદ્ધ ન થયો.

બીજા ઉદાહરણમાં (બભૂવસ્ + યા = બભૂવુષા । માં) વસ્ (ક્સુ) પ્રત્યયનો ક્સુષ્મતૌ ચ (૨-૧-૧૦૮) સૂત્રથી થતો ઉષ્ આદેશ, એ બાહ્યભાગમાં સ્થિત હોવાથી બહિરંગ છે. અને આ ક્સુ ના ઉષ્ આદેશરૂપ કાર્ય, એ ધાતોરિવર્ણોવર્ણસ્યેયુવ્ સ્વરે પ્રત્યયે (૨-૧-૫૦) સૂત્રથી થતું - પૂર્વમાં સ્થિત હોવાથી અંતરંગ એવા ડ ના ઉવ્ આદેશ રૂપી - કાર્ય કરવામાં અસિદ્ધ ન થયું. કારણ કે અહિ ઇ + ણ્, બભૂ + ઉષ્ એમ બે સ્વરો જ પાસે પાસે છે. અને આ ન્યાયથી બે સ્વરો પાસે પાસે હોય ત્યારે બહિરંગ કાર્ય અસિદ્ધ થતું નથી. અને આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ઇ ના એ કાર એમ ગુણરૂપ અને વસ્ પ્રત્યયના ઉષ્ આદેશ રૂપ બહિરંગ કાર્યની અસિદ્ધિ ન થવાથી તન્નિમિત્તક અંતરંગ ઇય્ આદેશ અને ઉવ્ આદેશની ક્રમશઃ બન્નેય રૂપોમાં પ્રાપ્તિ થવાથી (ઇય્ + ણ્ + ણવ્ =) ઇયેષ । અને (બભૂવ્ + ઉષ્ + યા =) બભૂવુષા । રૂપોની સિદ્ધિ થઈ શકી.

જાપક :- આ ન્યાયનું સંભાવક અર્થાત્ જાપક છે, વૃત્યન્તોડસષે (૧-૧-૨૫) એવા સૂત્રનો નિર્દેશ. અહિ વૃત્યન્તર + અસષે એવી સ્થિતિમાં સિ એ પ્રથમા વિભક્તિપ્રત્યયના સો રુઃ (૨-૧-૭૨) સૂત્રથી થયેલા રુ (ર) નો અતોડતિ રેરુઃ (૧-૩-૨૦) સૂત્રથી ડ કાર આદેશ થાય છે. આમ વૃત્યન્તર + અસષે એવી સ્થિતિ થઈ. આ ડ કારક આદેશ અન્યપદમાં (બીજા પાદમાં) રહેલાં અ કારને સાપેક્ષ છે. આથી બહિરંગ કાર્ય છે. હવે અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદોદરલ્

(૧-૨-૬) સૂત્રથી જો કે ની પૂર્વમાં રહેલ અ કાર સાથે કે ના ઓ કાર આદેશ રૂપી જે એકપદની જ અપેક્ષાવાળું હોયને અંતરંગ કાર્ય છે, તે કરવામાં જો કે આદેશરૂપ બહિરંગ કાર્ય એ જો પૂર્વ ન્યાયથી અસિદ્ધ બની જાય, અર્થાત્ તે કે ના ઠેકાણે રુ (ર) જ મનાય, તો ઓત્ત્વ રૂપી કાર્ય થઈ શકશે નહિ. એટલે વૃત્યન્તોડસષે (૧-૧-૨૫) એ પ્રમાણે ઓ કાર આદેશવાળો નિર્દેશ કરવો સંભવે જ નહિ. છતાંય તે સૂત્રમાં વૃત્યન્તોડસષે એમ ઓ આદેશવાળો નિર્દેશ તો કરેલો જ છે, તેથી જણાય છે કે આ પ્રસ્તુત ન્યાયથી પૂર્વનો ન્યાય બાધિત થઈ જાય છે. આથી ઉત્ત્વ રૂપી બહિરંગ પણ કાર્ય ઓત્ત્વ રૂપી અંતરંગ કાર્ય કરવામાં અસિદ્ધ બનતું નથી. બલ્કે, આ ન્યાયથી બે સ્વરો અનંતર હોવાથી ઉત્ત્વ રૂપ કાર્ય સિદ્ધ / સત્ જ રહે છે. અને આ રીતે, વૃત્યન્તોડસષે એવો ઓ કારાદેશવાળો નિર્દેશ સિદ્ધ થઈ જશે. આ પ્રમાણે આ ન્યાય વિના વૃત્યન્તોડસષે એવો સૂત્ર નિર્દેશ અઘટમાન - અસંગત બની જતો હોયને તેવો નિર્દેશ આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

આ ન્યાયની પરિપ્લવતા = અનિત્યતા જણાતી નથી.

બીજું કે પૂર્વનો અસિદ્ધ બહિરંગમન્તરજ્ઞે (૧/૨૦) એ ન્યાય સ્થાનીવાડવર્ણવિધૌ (૭-૪-૧૦૮) એ પરિભાષાનો સજાતીય છે. કારણ કે બેય વડે એક જ અસિદ્ધત્વ (સ્થાનિવદ્ભાવ) રૂપ કાર્ય કરાય છે. જ્યારે પ્રસ્તુત ન સ્વરનન્તર્યે ન્યાય એ ન સન્ધિહીન્ય ૦ (૭-૪-૧૧૧) પરિભાષા સૂત્રનો સજાતીય છે. (કારણ કે બન્નેયનું - પ્રાપ્ત એવા અસિદ્ધત્વ (સ્થાનિવદ્ભાવ) નો નિષેધ કરવા રૂપ - સમાન પ્રયોજન છે.) (૧/૨૧).

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. ઇયેષેતિ । શંકા :- ઇયેષ અહિ એત્વ વિધિ અસિદ્ધ બહિરંગમન્તરજ્ઞે (૧/૨૦) ન્યાયથી જે અસિદ્ધ બની જવાની પ્રાપ્તિ હતી, તેનું પ્રસ્તુત ન સ્વરનન્તર્યે એ અપવાદ ન્યાયથી નિવારણ ભલે થાય, તો પણ (ઇ + એષ્ સ્થિતિમાં) પૂર્વના ઇ નો પૂર્વસ્યાસ્વે સ્વરે ૦ (૪-૧-૩૭) સૂત્રથી ઇય્ આદેશ પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે સ્વરસ્ય પરે પ્રાગ્વિધૌ (૭-૪-૧૧૦) સૂત્રથી ઇય્ રૂપ પૂર્વવિધિ કરવામાં (પર - નિમિત્તક) સ્વરાદેશ એવા એ કાર રૂપ ગુણનો અવશ્ય સ્થાનિવદ્ભાવ થાય, એટલે (ઇ ઇય્ સ્થિતિમાં) અસ્વ - સ્વર પરમાં ન હોવાથી પૂર્વના ઇ નો ઇય્ નહિ થાય.

સમાધાન :- એવું નથી, કારણ કે (૧) તમે સ્વરસ્ય પરે પ્રાગ્વિધૌ (૭-૪-૧૧૦) સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવનો પ્રસંગ કહો છો, અને તે સૂત્રમાં તો પરે એમ સમમી વડે નિર્દેશ છે, તેથી સમમ્યા નિર્દિષ્ટે પૂર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૫) એ પરિભાષાથી સમમીવડે નિર્દેશ કરીને જે કાર્ય કહેલું હોય તે તેની અનંતર (અવ્યવહિત) પૂર્વનું જ થાય, પણ વ્યવહિત પૂર્વનું ન થાય. અહિ જે ઇ + એષ્ + ણ્વ એમ એત્વ રૂપ કાર્ય થયું છે, તે અનંતર - પરનિમિત્તક હોત તો સ્થાનિવદ્ભાવ થાત. જેમ કે, કથયતિ । (કથ + ણિ + અ + તિ) અહિ અનંતર પરમાં રહેલા નિમિત્તભૂત ણિ પર છતાં કરેલું જે અતઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી કથ ધાતુના અ ના લોપરૂપી કાર્ય, તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ઙ્ગિતિ (૪-૩-૫૦)

સૂત્રથી પ્રાપ્ત જે ઉપાંત્ય અ કારની વૃદ્ધિ, તેનો અભાવ સિદ્ધ થયો. પણ તેવું અહિ નથી. કારણ કે એવ રૂપ ગુણ અને તેનું નિમિત્ત જે ણ્વ પ્રત્યય, એ બે વચ્ચે ષ કારનું વ્યવધાન છે. આથી વ્યવહિત એવી જે પૂર્વની વિધિ (પર - નિમિત્તક) હોય, તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાય.

અથવા (૨) પર્જન્યવલ્લક્ષણપ્રવૃત્તિ: (૩/૧૨) એ ન્યાયથી લક્ષણ વડે = વ્યાકરણસૂત્રવડે પોતાના વિષયને પામીને સર્વત્ર પ્રવર્તવું જ જોઈએ. આથી જેનો સ્થાનિવદ્ભાવ કરાયો હોય તેવા પણ જ્યાં ક્યાંય પણ અસ્વ - સ્વર હોય, ત્યાં પૂર્વસ્યાસ્વે સ્વરે ૦ (૪-૧-૩૭) સૂત્રથી પૂર્વનાં ઙ, ઙ વર્ણના ક્રમશઃ ઙ્ય અને ઙ્વ આદેશો થાય જ. અહિ એવી શંકા ન કરવી કે ઙ + ણ્વ સ્થિતિમાં ઙ નાં એ કાર રૂપ સ્વરાદેશનો (ગુણનો) સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી એ કારરૂપ આદેશ એ સ્થાનિ (ઙ કાર) રૂપ થવાથી, ઙ્વ એમ અસ્વ - સ્વર પરમાં ન રહેવાથી ઙ્ય, ઙ્વ આદેશો શી રીતે થશે ? આવી શંકા કરવા યોગ્ય ન હોવાનું કારણ એ છે કે સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી સ્થાનિવત્ (સ્થાનીનાં જેવું) કાર્ય જ થાય. અર્થાત્ સ્થાની માનીને પ્રાપ્ત થતું કાર્ય જ થાય, પણ સ્થાનિ જેવું રૂપ થતું નથી. સ્થાનિવત્ (સ્થાનિન ઙ્વ) એમ વત્ કરવાનું આ જ ફળ છે કે, સર્વથા આદેશ સ્થાનીરૂપે ન થાય. આથી ઙ ણ્વ એ પ્રમાણે સ્વરાદેશ એવા એ કારરૂપ ગુણનું રૂપ (આકૃતિ) કાંઈ સ્થાની ઙ કાર જેવું થઈ જતું ન હોવાથી ઙ ણ્વ, એમ અસ્વ - સ્વર પરમાં હોવાથી પર્જન્યવત્ ૦ (૩/૧૨) ન્યાયથી પૂર્વસ્યાસ્વે સ્વરે ૦ (૪-૧-૩૭) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થવાથી ઙ્ય આદેશ થઈ જશે.

અથવા (૩) ભલે એ કાર રૂપ ગુણનો સ્થાનિવદ્ભાવ થાયો, તો પણ અસ્વે એમ તજ્ વડે નિર્દિષ્ટ કાર્ય એ સ્થાનિવદ્ભાવપુંવદ્ભાવ ૦ (૨/૩૮) ન્યાયથી અનિત્ય હોવાથી ન થાય. અથવા (૪) નાનિષ્ઠાર્થ શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિ: (૧/૫૭) ન્યાય લગાવવો. આમ ઇચ્છે. એવું થોડું નબળું ઉદાહરણ પૂર્વસ્યાસ્વે સ્વરે ૦ (૪-૧-૩૭) સૂત્રના ન્યાસમાં બતાવેલું હોવાથી અમે બતાવ્યું છે. બાકી મજબૂત ઉદાહરણ તો બમ્બૂવૃષા । જ જાણવું.

(આ પ્રમાણે ન્યાસકારે ઇચ્છે । રૂપની સિદ્ધિમાં આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ હોવાની જુદા જુદા ચાર પ્રકારે સિદ્ધિ કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમાં પ્રત્યેક સમાધાન સંપૂર્ણ સચોટ ન જણાવાથી ભિન્ન ભિન્ન સમાધાન આપેલાં છે, એમ સમજવું. છેવટે આ ઉદા. આપવા પાછળ ન્યાસકારના અનુસરણનો જ આશય અભિવ્યક્ત કરીને તે કંઈક નબળું ઉદા. હોવાનો સ્વીકાર કરેલો છે. વળી એક જ શંકાનું અનેક રીતે સમાધાન થઈ શકે છે, છેવટે તો ઈષ્ટકાર્યની સિદ્ધિને અનુરૂપ/સંગત વિચારણા કરવી જોઈએ - એવો ભાવ પણ ઉપયુક્ત સમાધાન - ગ્રંથથી અભિવ્યક્ત થાય છે.) (૨/૨૧).

ગૌણમુખ્યયોઃ મુખ્યે કાર્યસંપ્રત્યયઃ ॥ ૧/૨૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ગૌણ અને મુખ્ય એ બેનું કાર્ય સંભવતું હોય ત્યારે મુખ્યને વિષે કાર્ય જાણવું.

પ્રયોજન :- મુખ્યની અધિક બલવત્તાનું ખ્યાપન = જ્ઞાપન કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- ચરણસ્ય સ્થેણોઽદ્યતન્યામનુવાદે (૩-૧-૧૩૮) સૂત્રમાં સ્થા (ઘ્રીં ગતિનિવૃત્તૌ)

અને ઇળ્ (ઇળ્ક ગતૌ ગ - ૨) ધાતુનો મુખ્ય કર્તા એવા જ ચરણો (બ્રાહ્મણો) ની વ્યાખ્યા કરી છે, પણ કર્માદિરૂપ ચરણોની વ્યાખ્યા કરી નથી. ચરણસ્ય ૦ (૩-૧-૧૩૮) સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - તે તે વેદશાખાના અધ્યયનના નિમિત્તથી તે તે રૂપે વ્યપદેશને ભજનારા (વ્યવહાર કરતાં) કઠાદિ બ્રાહ્મણો 'ચરણ' કહેવાય છે. શબ્દપ્રમાણથી અન્ય (પ્રત્યક્ષાદિ) પ્રમાણથી જણાવેલ અર્થનું શબ્દથી કહેવું, તેને અનુવાદ કહેવાય છે. એટલે અદ્યતની વિભક્તિ પરમાં હોય ત્યારે જે સ્થા ધાતુ અને ઇળ્ ધાતુ, તેના કર્તારૂપે સંબંધી જે ચરણ બ્રાહ્મણો, તદ્વાચક શબ્દોનો સજાતીય એવા જ પદો સાથે થયેલો જે દ્વન્દ્વ સમાસ, તે અનુવાદના વિષયમાં સમાહાર થાય છે. (અર્થાત્ એકાર્થ = સમાહાર દ્વન્દ્વ થવાથી એકવચનમાં આવે છે.)

જેમ કે, પ્રત્યજ્ઞાત્ કઠકાલાપમ્, ઉદગાત્ કઠકૌથુમમ્ । આ કઠ વગેરેની ક્રમશઃ પ્રતિષ્ઠા અને ઉદઘૃત્નો અનુવાદ કરતો કોઈક વ્યક્તિ આ વાક્ય બોલે છે. કઠેન, કલાપિના, કૃથુમિના ચ પ્રોક્તાં વેદશાખાં વિદન્ત્યધીતે વાં યે દ્વિજાસ્તે કઠઃ, કાલાપાઃ, કૌથુમાશ્ચ । કઠ, કલાપી અને કૃથુમી વડે પ્રોક્ત વેદશાખાને જાણનારાઓ અથવા ભણનારાઓને અનુક્રમે કઠો, કાલાપો અને કૌથુમો કહેવાય. અહિ, કઠશ્ચ કાલાપાશ્ચતિ કઠકાલાપમ્ । એમ સમાસ થયે ચરણસ્ય ૦ (૩-૧-૩૮) સૂત્રથી સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો.

પણ જો અહિ સ્થા, ઇળ્ ધાતુ સાથે કઠકાલાપનો કરણાદિ રૂપે સંબંધ હોય, ત્યારે સમાહાર ન થાય. જેમ કે, પ્રત્યજ્ઞાત્ કઠ.કાલાપાભ્યાં કશ્ચિત્ । વગેરે. અને આ પ્રમાણે કરણાદિ રૂપે પણ ચરણ - બ્રાહ્મણો, સ્થા અને ઇળ્ ધાતુના સંબંધી છે. કારણ કે સંબંધના હેતુભૂત કારકોની સંખ્યા છ (૬) છે. આમ છતાં ચરણસ્ય સ્થેણઃ ૦ (૩-૧-૧૩૮) એ સૂત્રની ટીકામાં જે 'સ્થા અને ઇ ધાતુના કર્તારૂપે સંબંધી જે ચરણો' એમ વ્યાખ્યા કરેલી છે, તે કર્તાકારક એ સ્વતંત્ર રૂપે હોવાથી તેની જ સર્વ કારકોમાં મુખ્યતા છે. આથી આ ન્યાયથી, કર્તાની જ વ્યાખ્યા અહીં પ્રાપ્ત થાય છે, એવી બુદ્ધિથી જ આવી વ્યાખ્યા કરેલી છે.

વળી કર્તારૂપ સંબંધ હોતે છતે પણ કર્તા ગૌણ અને મુખ્ય એમ બે રૂપે સંભવે છે. (કારણ કે કર્તારિ પ્રયોગમાં ત્યાદિ (આખ્યાત) પ્રત્યયથી કર્તાનું અભિધાન થવાથી કર્તા મુખ્ય છે. જ્યારે કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ હોય ત્યારે કર્તા અભિહિત ન થવાથી ગૌણરૂપે હોય છે.) તેમાં જો મુખ્ય એવા કર્તા સાથે સ્થા - ઇળ્ ધાતુનો સંબંધ હોય ત્યારે જ ઉક્ત સમાહાર દ્વન્દ્વ થાય, પણ ગૌણ એવા કર્તા સાથે સંબંધ હોય ત્યારે સમાહાર ન થાય. કેમકે ગોણમુખ્યયોઃ ૦ એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી મુખ્ય કર્તારૂપ અર્થની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી જ્યારે ભાવે પ્રયોગ હોય ત્યારે કર્તાની ગૌણતા હોવાથી સમાહાર ન થાય, જેમકે, પ્રત્યજ્ઞાતિ કઠકાલાપાભ્યામ્ । અહિ ચરણોને કર્તારૂપે સંબંધ હોવા છતાં પણ ભાવની (ધાત્વર્થની) જ પ્રધાનતા છે, કર્તાની નહિ, કર્તા તો ગૌણ છે.

જાપક :- આ ન્યાયનો આવિષ્કાર કરનાર = જાપક છે, ચરણસ્ય સ્થેણઃ ૦ (૩-૧-૧૩૮) એ પ્રમાણે સૂત્રમાં સામાન્યથી ઉક્તિ. તે આ પ્રમાણે - અહિ જો કે સ્થા અને ઇળ્

ધાતુના મુખ્ય કર્તારૂપે ચરણ બ્રાહ્મણો લેવા ઈષ્ટ છે. માટે સૂત્રમાં તે પ્રમાણે જ - મુખ્યકર્તા રૂપે જ ચરણ બ્રાહ્મણો કહેવા જોઈએ. તેમ છતાં સૂત્રમાં તે પ્રમાણે જે કહ્યું નથી, પણ સામાન્યથી ચરણસ્ય એમ કહેલું છે, તે સામાન્યથી કહેવા છતાં પણ આ ન્યાયથી જ કર્તા રૂપે અને કર્તામાં પણ મુખ્યકર્તારૂપે ચરણો પ્રાપ્ત થશે, એવા આશયથી જ સામાન્ય વિધાન કરેલું છે. આ પ્રમાણે આ ન્યાયની આશાથી જ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં ચરણસ્ય એમ સામાન્યથી (વિશેષણ-રહિતપણે) કહેલું વિધાન ઘટમાન - સાર્થક બનતું હોયને તે આ ન્યાયની પ્રતીતિ કરાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિદ્ધ = અતેજસ્વી અર્થાત્ અનિત્ય છે. આથી શિશ્રિયુઃ, લુલુવુઃ । વગેરે રૂપોમાં શ્રિ અને લૂ વગેરે મુખ્ય ધાતુની જેમ, નિયૌ, લુવૌ । વગેરેમાં - ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત હોવાથી - ગૌણ એવા પણ નો, લૂ વગેરે ધાતુઓના સ્વરના ધાતોરિવર્ણોવર્ણસ્યેયુક્ સ્વો પ્રત્યયે (૨-૧-૫૦) સૂત્રથી ઇય્, ઉવ્ આદેશો (સ્વરાદિપ્રત્યય પર છતાં) સિદ્ધ થયા. આમ મુખ્યધાતુની જેમ ગૌણ ધાતુથી પણ કાર્ય થવાથી આ ન્યાય અનિત્ય છે.

અનિત્યતાનું બોધક છે - સ્યાદૌ વઃ (૨-૧-૫૭) સૂત્રરચના. તે આ રીતે - વસું ઇચ્છતઃ, અમાવ્યયાત્ ક્યન્ ચ (૩-૪-૨૨) સૂત્રથી ક્યન્ પ્રત્યય લાગતાં વસૂયતઃ । (વસુને ઈચ્છનાર બે જણ.) પછી વસૂયતઃ ઇતિ ક્ષિપ્ (૫-૧-૧૪૮) સૂત્રથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય થયે, વસૂય + ક્ષિપ્, અતઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી પૂર્વના અ નો લુક્ અને યોડશિતિ (૪-૩-૮૦) સૂત્રથી ય નો લુક્ થયે છતે, વસૂ + ઔ = વસ્વૌ, વસ્વઃ । વગેરે રૂપોમાં A. ડ વર્ણના વ કારાદેશની સિદ્ધિ માટે સ્યાદૌ વઃ (૨-૧-૫૭) સૂત્ર કરેલું છે. અને તે વ કારાદેશ, ઇવર્ણદિસ્વે સ્વો યવલમ્ (૧-૨-૨૧) સૂત્રથી પણ સિદ્ધ થઈ જાત. પરંતુ વાર્ણાત્પ્રાકૃતમ્ (૧/૪૪) ન્યાયથી અને (સ્પર્ધે પરઃ (૭-૪-૧૧૮) એ પરિભાષાથી) પર હોવાથી ઇવર્ણદિઃ (૧-૨-૨૧) સૂત્રથી થતાં વ કારાદેશનો બાધ કરીને ધાતોરિવર્ણ ં (૨-૧-૧૫૦) સૂત્રથી ઉવ્ આદેશ જ પ્રવર્તે છે. તેનો બાધ કરવા માટે સ્યાદૌ વઃ (૨-૧-૫૭) સૂત્ર કરેલું છે. જો આ ન્યાય બળવાન હોય તો વસ્વૌ । વગેરે રૂપોમાં ગૌણધાતુ હોવાથી જ ધાતોરિવર્ણ ં (૨-૧-૫૦) સૂત્રથી ઉવ્ આદેશ પ્રાપ્ત થતો નથી, આથી તેનો બાધ કરવા માટે સ્યાદૌ વઃ (૨-૧-૫૭) સૂત્ર કરવાની જરૂર જ નથી. તેમ છતાંય તે સૂત્ર કરેલું છે, તે જણાવે છે કે, આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી મુખ્ય ધાતુની જેમ ગૌણધાતુના પણ ડ નો ઉવ્ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે જ. આમ આ ન્યાયની અનિત્યતા પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્ ઇવર્ણદિઃ (૧-૨-૨૧) સૂત્રથી જ વ ત્વની સિદ્ધિ થઈ જતી હોવા છતાં ય તે માટે કરેલ સ્યાદૌ વઃ (૨-૧-૫૭) સૂત્રનો આરંભ આ ન્યાયને અનિત્ય માનવાથી જ ઘટમાન = સાર્થક થતો હોયને તે આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે.

પ્રધાનાનુયાયિનો વ્યવહારઃ । આવો પણ ન્યાય છે. અર્થ :- વ્યવહારો હંમેશા પ્રધાનને અનુસરનારા હોય છે. અર્થાત્ વ્યવહારમાં પ્રધાનને અનુસરાતું હોય છે. જેમકે, મુનીન્ । (મુનિ + શસ્) અહિ શસોડતા સશ્વ નઃ પુંસિ (૧-૪-૪૮) સૂત્રથી મુનિ શબ્દના ઇ કાર અને શસ્ (દ્વિ.બ.વ.) પ્રત્યયનો અ કાર, એ બેયના સ્થાને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. અને પુલ્લિંગ

હોવાથી સ્ પ્રત્યયનો ન કારાદેશ થાય છે. મુનિ શબ્દનો ઇ અને શસ્ પ્રત્યયનો અ એ બન્નેયનો આદેશ થવાથી બેય સ્થાની છે. તો પણ ખજીથી નિર્દેશ કરેલો હોવાથી મુખ્ય સ્થાની એવા ઇ કારનો જ આસન્ન ઇ એમ દીર્ઘ થાય છે, પણ અ નો આસન્ન આ એમ દીર્ઘ થતો નથી. કેમકે, શસોડતા સહ એ પ્રમાણે સહાર્થ વડે નિર્દેશ કરેલો હોવાથી શસ્ નો અ કાર એ ગૌણ છે. પરંતુ આ કાર્યની પ્રકૃત ગૌણમુખ્યયોઃ ૦ ન્યાયથી પણ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. આથી તે ન્યાયનો આમાં જ સમાવેશ - અંતર્ભાવ થઈ જાય છે.

વળી, **પ્રધાનાનુયાયિ અપ્રધાનમ્** । એવો પણ ન્યાય છે. અર્થ :- અપ્રધાન વસ્તુ પ્રધાનને અનુસરનાર હોય છે. જેમકે, નીલં ચ તદુત્પલં - चेति नीलोत्पलम् - આ કર્મધારય સમાસમાં નીલ પદ અને ઉત્પલ પદ બન્નેય વ્યભિચારી હોવાથી (અર્થાત્ અન્યત્ર પણ સંબંધ કરવાથી) પરસ્પર એકબીજાના અન્યયોગનો (અન્ય સાથેના સંબંધનો) વ્યવચ્છેદ કરનાર છે. અર્થાત્ ઉત્પલ (કમળ) નીલ પણ હોય છે અને અનીલ = શ્વેત વગેરે પણ હોય છે. આથી નીલ પદ મુકવાથી અનીલ એવા ઉત્પલનો વ્યવચ્છેદ (બાદબાકી) થઈ જાય છે. તથા નીલ વસ્તુ પણ ઉત્પલ અને અનુત્પલ (ઉત્પલ સિવાયની) એમ બે પ્રકારે હોવાથી 'ઉત્પલ' પદથી અનુત્પલનો વ્યવચ્છેદ સંભવે છે. આમ બન્નેય વ્યવચ્છેદક પદો હોવાથી વિશેષણ બનવાની પ્રાપ્તિ છે. અને બન્નેય વ્યવચ્છેદ હોવાથી વિશેષ્ય બનવાની પ્રાપ્તિ છે. (કેમકે વિશેષણ હંમેશા વ્યવચ્છેદક હોય અને વિશેષ્ય હંમેશા વ્યવચ્છેદ હોય.) અહિ જો ઉત્પલ ની વિશેષણરૂપે અને નીલ ની વિશેષ્યરૂપે વિવક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે વિશેષણ વિશેષ્યેજૈકાર્થ કર્મધારયશ્ચ (૩-૧-૮૬) સૂત્રથી કર્મધારય સમાસ થયે છતે ઉત્પલનીલમ્ એ પ્રમાણે સમાસની પણ પ્રાપ્તિ છે, પણ તે યશે નહિ. કિન્તુ, **द्रव्याश्रया गुणाः** । (ગુણો દ્રવ્યનો આશ્રય કરનારા હોય છે) એ ન્યાયથી નીલ વગેરે ગુણ - શબ્દો અપ્રધાન ગણાશે. આથી અપ્રધાન નીલ શબ્દ પ્રધાનાનુયાયિ અપ્રધાનમ્ । ન્યાયથી સમાસમાં પાછળ જ આવે છે. **गुणाश्रयो द्रव्यम्** । (દ્રવ્ય એ ગુણોનો આશ્રય છે.) આ ન્યાયથી (ઉક્તિથી) ઉત્પલ શબ્દ દ્રવ્યવાચક હોવાથી પ્રધાન હોયને ઉત્પલ શબ્દ આગળ જ રહે છે. તેમ છતાં આ ન્યાયનું જુદું ગ્રહણ કરેલું નથી. કારણકે "ગૌણ અને મુખ્યમાં મુખ્યને વિષે કાર્ય જાણવું" એવું જણાવતાં પ્રકૃત ન્યાયે આ ન્યાયને પોતાની કુક્ષિમાં જ રાખી / સમાવી દીધો છે. કારણકે સમાસાદિમાં આગળ અવસ્થાન (નિવેશ / ઉપન્યાસ) પામવું, એ પણ કાર્યવિશેષ જ છે. અને તે પ્રકૃત ન્યાયથી મુખ્યને વિષે જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧/૨૨)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. **करणादित्वेनेति शंका :-** चरणस्य स्थेणोऽद्वयतन्यामनुवादे (૩-૧-૧૩૮) સૂત્રથી કઠાદિ ચરણોનો કરણત્વાદિરૂપે સ્થા - ઇણ ધાતુ સાથે સંબંધ હોય તો સમાહારનો નિષેધ કહ્યો. તો અહિ "કર્મત્વાદિરૂપે" એમ શા માટે ન કહ્યું, પહેલાં ઉપસ્થિતિ તો કર્મની થાય છે ?

समाधान :- अहि 'कर्मत्वादिरूपे' એમ કહેવું યોગ્ય હોવા છતાં ય, સ્થા ધાતુ અકર્મક હોવાથી

‘કરણત્વાદિરૂપે’ એમ કહ્યું, ‘કર્મત્વાદિરૂપે’ એમ ન કહ્યું.

શંકા :- જો સ્થા ધાતુ સકર્મક હોય તો...

પાણડવમાત્રા કુન્ત્યા સંજાતે શ્રીયુધિષ્ઠિરે પુત્રે ।

શ્રીચન્દ્રપ્રભદેવઃ પ્રતિષ્ઠિતો જયતિ નાસિક્યે ॥ ૧ ॥

અર્થ :- પુત્ર યુધિષ્ઠિરનો જન્મ થયે છતે પાંડવોની માતા કુન્તીવડે નાસિક્ય (નાસિક) નગરમાં પ્રતિષ્ઠિત = પ્રતિષ્ઠા કરેલા એવા શ્રી ચંદ્રપ્રભસ્વામી જય પામે છે.

અહિ પ્રતિષ્ઠિતઃ । માં પ્ર + સ્થા ધાતુ સકર્મક છે. અર્થાત્ શ્રી ચંદ્રપ્રભદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી, એમ કહેવામાં શ્રી ચંદ્રપ્રભદેવ પદ કર્મ છે. અને તેથી ક્ત પ્રત્યય કર્મમાં થયો છે. એટલે કર્મ અભિહિત થવાથી બેય શબ્દો ચન્દ્રપ્રભદેવઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ એમ પ્રથમામાં છે. પ્રતિષ્ઠિતઃ । એટલે પ્રતિષ્ઠા કરાયા, નહિ કે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા. માટે આ સકર્મક પ્રયોગ છે, તો પ્રતિ + સ્થા ધાતુનો સકર્મક પ્રયોગ શી રીતે થાય ?

સમાધાન :- ના, આ વાત બરોબર નથી. કારણકે, આ પ્રતિ + સ્થા ધાતુનો સકર્મક પ્રયોગ જ નથી. કિંતુ પ્રતિષ્ઠા શબ્દથી કરોતિ = કૃ ધાતુના અર્થમાં ણિજ્ પ્રત્યય થયે, પ્રતિષ્ઠાં કરોતિ સ્મ્ એતિ પ્રતિષ્ઠા + ણિ + કૃ + ઇટ્ + તં = પ્રતિષ્ઠિતઃ । એ રીતે સિદ્ધ થયેલો પ્રયોગ છે.

અથવા અંતર્ભૂત ણિજ્ - અર્થ (પ્રેરક કર્તારૂપ અર્થ) ની વિવક્ષા કરવામાં પ્રતિ + સ્થા ધાતુ સકર્મક પણ સંભવે છે. જેમકે,

વાન્તિ પર્ણશુષો વાતા વાન્તિ પર્ણમુચોડપરે ।

વાન્તિ પર્ણરુહોડપ્યન્યે તતો દેવઃ પ્રવર્ષતિ ॥ ૧ ॥

અહિ શુષ્, મુચ્, રુહ ધાતુઓ અંતર્ભૂત ણિજ્ - અર્થવાળા છે. શી રીતે ? તો પર્ણાન્તિ શોષયન્તિ મોચયન્તિ રોપયન્તિ એતિ - પર્ણશુષઃ, પર્ણમુચઃ, પર્ણરુહઃ । (શુષ્ ધાતુનો અર્થ સુકાવું છે. છતાં અહિ પ્રેરક - કર્તા અર્થનો અંતર્ભાવિ કરવાથી ‘સુકવનાર’ અર્થ થાય છે. આમ અન્ય ઉદા.માં પણ સમજવું.) આ પ્રમાણે અહીં પણ પ્રતિષ્ઠિતઃ । પ્રયોગ થયો છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રતિ + સ્થા ધાતુને પણ પ્રતિષ્ઠિત્વ પ્રયુક્તઃ એમ પ્રેરક કર્તા અર્થનો અંતર્ભાવિ કરીને વિવક્ષા કરવામાં આવે તો પ્રતિ + સ્થા સકર્મક પણ સંભવે છે. એટલે પ્રતિ + સ્થા નો અર્થ ‘પ્રતિષ્ઠા પામવી’ એમ ન કરતાં, ‘પ્રતિષ્ઠા કરવી’ એવો થઈ શકવાથી કુન્ત્યા પ્રતિષ્ઠિતઃ શ્રીચન્દ્રપ્રભદેવઃ । (માતા કુન્તી વડે પ્રતિષ્ઠિત કરેલાં શ્રી ચંદ્રપ્રભદેવ) એવો સકર્મક પ્રયોગ સંભવે છે. આમ ઉક્ત રીતે પ્રતિ + સ્થા ધાતુ સકર્મક પણ સંભવતો હોવાથી પ્રસ્તુત ન્યાયવૃત્તિમાં “કરણત્વાદિરૂપે” એમ કહેવાને બદલે “કર્મત્વાદિરૂપે” એમ કહેવામાં પણ ઉક્ત રીતે દોષ નથી. એનો પ્રયોગ પ્રત્યષ્ઠાયિષાતાં કઠકાલાપૌ ગુરુણા । એમ કરવો. એટલે કે ગુરુવડે કઠો અને કાલોપોની સિદ્ધ થયેલી પ્રતિષ્ઠાનો અનુવાદ કરાવો. અહીં કઠાદિ બ્રાહ્મણોની કર્મરૂપે વિવક્ષા હોવાથી સમાહાર દ્વન્ધ ન થાય.

૨. પ્રત્યષ્ઠાયિ કઠકાલાપાખ્યામ્ । અહિ ચરણબ્રાહ્મણોનો કર્તારૂપે સંબંધ હોવા છતાંય ભાવ (ધાત્વર્થ) ની પ્રધાનતા છે, પણ કર્તાની નહિ, એમ કહ્યું. જો અહિ કર્તાની પ્રધાનતા હોત તો કર્તાવાચક પદ દ્વિવચન - પ્રત્યયાંત હોવાથી પ્રત્યષ્ઠાયિ એવા પ્રયોગમાં દ્વિવચન - પ્રત્યયનો પ્રયોગ થયો હોત. પણ જે પ્રત્યષ્ઠાયિ એમ એકવચન - પ્રત્યયનો જ પ્રયોગ કરેલો છે, તે ઉક્ત પ્રયોગમાં ભાવની પ્રધાનતા હોવાના કારણે જ છે. અને ભાવ = ધાત્વર્થ = ક્રિયા એ તો સત્ત્વ (દ્રવ્ય) રૂપ ન હોવાથી તેની સંખ્યા હોતી નથી. આથી ઔત્સર્ગિક (સામાન્યરૂપ) એકવચનનો જ પ્રયોગ કરેલો છે.

૩. નીલોત્પલમ્ । માં બન્નેય પદ વ્યભિચારી હોયને પરસ્પર અન્યનો વ્યવચ્છેદ કરનાર હોવાથી બન્નેય વિશેષણ અને વિશેષ્ય બનવાનો સંભવ છે, એમ કહ્યું. ઉત્પલ (કમળ) એ નીલ અને અનીલ પણ હોય, આથી નીલ શબ્દથી અનીલ નો વ્યવછેદ = બાદબાકી = નિષેધ થાય છે. અર્થાત્ નીલ જ કમળ લેવા, શ્વેત વગેરે નહીં. તથા નીલ પણ ઉત્પલ, અનુત્પલ (પટાદિ) એમ બેય સંભવે છે, આથી ઉત્પલ શબ્દથી અનુત્પલ (પટાદિ) નો વ્યવછેદ થાય છે. આથી નીલ એવા ઉત્પલ જ લેવાય, પણ પટ (વસ્ત્ર) વગેરે નહિ. આમ બેય શબ્દો પરસ્પર એકબીજાના નિયામક = નિયંત્રણ કરનારા (વ્યભિચારવારક) હોવાથી વિશેષણ બનવાનો સંભવ છે. તથા નિયમ્ય (વ્યવચ્છેદ, નિયંત્રિત કરવા યોગ્ય) હોવાથી બેય શબ્દનું વિશેષ્યત્વ પણ સ્પષ્ટપણે સંભવે છે. (એવી સ્થિતિમાં આ ન્યાયથી નીલ જ વિશેષણ બને અને ઉત્પલ જ વિશેષ્ય બને એવું વ્યવસ્થાપન કરાય છે. (૧/૨૨)

परामर्श

A. વસુ ઇચ્છતઃ । એમ ક્યન્ પ્રત્યય થયે, વસૂયતઃ ઇતિ - ક્ષિપ્ પ્રત્યય થયે વસૂય ધાતુ + ક્ષિપ્ + તસ્ એવી સ્થિતિમાં અતઃ (૪-૩-૮૩) સૂત્રથી અ નો લુક્ થયે, વસૂય + ક્ષિપ્ + તસ્ સ્થિતિમાં ક્ષિપ્ વ્યજ્ઞ - નકાર્યમનિત્યમ્ (૨/૩૮) ન્યાયથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં વ્યંજનકાર્ય થતું નથી, એમ જણાવેલું છે. એટલે તે ક્ષિપ્ નો લુક્ થયે વસૂય + તસ્ એવી સ્થિતિ થશે. આ સ્થિતિમાં વૃત્તિકાર શ્રી હેમહંસગણિજીએ યોડશિત્તિ (૪-૩-૮૦) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરીને ય નો લુક્ કરેલો છે. પણ તે ઘટતું નથી. કારણકે, યોડશિત્તિ (૪-૩-૮૦) સૂત્રથી તો વ્યંજનાંત ધાતુઓથી પર રહેલાં ય કારનો અશિત્ પ્રત્યયો પર છતાં લુક્ કહેલો છે. જેમકે, જંગમિતા । અહિં જંગમ્ય + ઇટ્ + તૃચ્ + સિ એવી સ્થિતિમાં અશિત્ એવો તૃચ્ પ્રત્યય પર છતાં વ્યંજનાંત ગમ્ ધાતુથી પર આવેલ યદ્ પ્રત્યયના ય કારનો લુક્ થાય છે, અને પછી જંગમિતા । રૂપ થાય છે.

પણ પ્રસ્તુતમાં વસૂય + તસ્ એવી સ્થિતિમાં જે ય કાર છે - તે વ્યંજનાંત ધાતુથી પરમાં નથી, પણ વસૂય એવા ધાતુનો જ ય કાર છે. એટલે કે ધાતુથી પરમાં ય કાર નથી. પણ ધાતુને અંતે ય કાર છે. આથી આ યોડશિતિ (૪-૩-૮૦) સૂત્રની કોઈપણ રીતે અહિ પ્રવૃત્તિ થવી ઘટતી નથી. બદ્ધે, ય્વોઃ પ્વય્વ્યજ્ઞને (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી જ વસૂય + તસ્ એવી સ્થિતિમાં વ્યંજનરૂપ નિમિત્તથી પૂર્વનાં ય કારનો લુક્ થવાની પ્રાપ્તિ છે. જેમકે, તે જ સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ.વૃ.માં કહેલું છે કે, 'કળ્દૂં ઇચ્છતીતી કળ્દુયતેઃ ક્વિપ્, કળ્દૂઃ । ક્વિપ્ થયે (અ લુક્ થયે) કળ્દૂય ધાતુ + સિ - સ્થિતિમાં ય્વોઃ (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી ય કારનો લુક્ થયે કળ્દૂઃ । રૂપ થાય છે', આ પ્રમાણે વસૂઃ, વસ્વૌ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિમાં પણ યોડશિતિ (૪-૩-૮૦) સૂત્રને બદલે ય્વોઃ પ્વય્વ્યજ્ઞને (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરવી સમુચિત છે. (૧/૨૨)

શ્રુતફાલની જાણની

તીર્થંકર પરમાત્મા પણ સમવસરણમાં બેસીને જ્યારે દેશનાનો પ્રારંભ કરે છે ત્યારે ‘નમો તિત્થસ્સ’ કહીને દ્વાદશાંગી રૂપ જે ‘શ્વુતજ્ઞાન’ને નમન કરે છે, અને તીર્થંકર પરમાત્મા પણ કેવળજ્ઞાન દ્વારા જોએલાં જગતના ભાવોનું નિરૂપણ જે ‘દ્રવ્ય - શ્વુત’ના માધ્યમથી જ કરે છે, તે શ્વુતજ્ઞાનની જનની એવી બ્રાહ્મી - લિપિને પણ જિનાગમોમાં ‘નમો ચંપીલિવીણ’ એમ કહીને નમસ્કાર કરેલો છે.

કૃત્રિમાઽકૃત્રિમયોઃ કૃત્રિમે ॥ ૧/૨૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમનું ગ્રહણ સંભવતું હોય ત્યારે કૃત્રિમને વિષે કાર્ય જાણવું, એમ સામાન્યાર્થ છે.

વિશેષાર્થ આ પ્રમાણે છે. અહિં 'કાર્યસમ્પ્રત્યયઃ' પદનો સંબંધ કરવો. કૃત્રિમ એટલે જે પરિભાષાથી પ્રાપ્ત થયું હોય તે નામ વગેરે શબ્દ રૂપ. ઔપાધિક હોવાથી અર્થાત્ સ્વાભાવિક ન હોવાથી ગૌણ છે. તેનાથી અન્ય, અર્થાત્ પરિભાષાથી પ્રાપ્ત ન હોય અર્થાત્ લોકપ્રસિદ્ધ હોય, તે અકૃત્રિમ કહેવાય. આ લોકપ્રસિદ્ધ નામ મુખ્ય છે. કારણ કે કોઈપણ ઉપાધિને (ધર્મવિશેષને) લઈને તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આવા કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ એ બેયનું ગ્રહણ સંભવતું હોય ત્યારે 'કૃત્રિમ' ને વિષે કાર્ય કરવું.

પ્રયોજન :- પૂર્વન્યાયથી મુખ્ય હોવાથી અકૃત્રિમનું ગ્રહણ પ્રાપ્ત હોયને તેના અપવાદરૂપ આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- અસહનજ્વિદ્યમાનપૂર્વપદાત્ સ્વાક્ષાદકૌડાદિભ્યઃ (૨-૪-૩૮) સૂત્રમાં,

અવિકારોઽદ્રવં મૂર્તં પ્રાણિસ્થં સ્વાક્ષમુચ્યતે । ચ્યુતં ચ પ્રાણિનસ્તત્તત્ત્રિભં ચ પ્રતિમાદિષુ

॥ ૧ ॥

એવું પરિભાષિક સ્વાંગપણું કહેલું છે. સ્વં = પોતાનું અંગ = અવયવ - એ પ્રમાણે યૌગિક 'સ્વાંગ' અકૃત્રિમ હોયને તેનું ગ્રહણ કરાતું નથી. [કૃત્રિમ સ્વાંગનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - જે સોજા વગેરે વિકારરૂપ ન હોય, કફાદિ દ્રવરૂપે ન હોય, તથા મૂર્ત (રૂપી) હોય (જ્ઞાનાદિ રૂપે અમૂર્ત ન હોય) અને પ્રાણિમાં રહેલું હોય તે સ્વાંગ કહેવાય છે. વળી, આ સ્વાંગ પ્રાણિમાંથી છુટું પડી ગયું હોય તો પણ સ્વાંગ કહેવાય અને તેના સરખું હોય અર્થાત્ પ્રતિમાદિમાં રહેલું હોય તો પણ સ્વાંગ કહેવાય.] આમ અહિં આવા લક્ષણથી લક્ષિત (દર્શાવેલ) એવા પારિભાષિક સ્વાંગનું જ ગ્રહણ થાય છે, પણ સ્વ = પોતાનું અંગ = અવયવ - એવું યૌગિક અકૃત્રિમ (લોકપ્રસિદ્ધ) સ્વાંગનું ગ્રહણ થતું નથી. અને તેથી દીર્ઘમુખા શાલા । સ્થળે મુખ એ શાલાની અપેક્ષાએ લોકપ્રસિદ્ધ સ્વાંગ હોવા છતાં ય તે અપ્રાણિસ્થ હોવાથી પારિભાષિક સ્વાંગ નથી. માટે અસહનજ્ ૦ (૨-૪-૩૮) સૂત્રથી હી પ્રત્યય ન થયો.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું પ્રકાશક અર્થાત્ જ્ઞાપક છે - આહો યમહનઃ સ્વેઽઙ્ગે ચ (૩-૩-૮૬) સૂત્રમાં સ્વ અને અઙ્ગ શબ્દનો સમાસ ન કરતાં સ્વેઽઙ્ગે એમ વ્યસ્ત રૂપે કથન.

આ વ્યસ્ત (સમાસરહિત) રૂપે કથન, આયચ્છતિ પાદૌ મૈત્રસ્યં ઈત્યાદિમાં અવિકારોઽદ્રવં ઈત્યાદિ પારિભાષિક સ્વાંગનું લક્ષણ ઘટતું હોવા છતાં પણ અકૃત્રિમ = લોકપ્રસિદ્ધ સ્વાંગ ન હોવાથી ઉક્ત સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થાય, તે માટે કરેલું છે. કહેવાનો ભાષ એ છે કે, આયચ્છતિ પાદૌ મૈત્રસ્ય । પ્રયોગમાં પૂર્વોક્ત પારિભાષિક સ્વાંગનું લક્ષણ ઘટે છે. આથી જો

સમાસ વડે (સમસ્ત) નિર્દેશ કરાય તો અહીં આત્માનેપદ થઈ જાય, જે ઈષ્ટ નથી. ઉક્ત ઉદા.માં અકૃત્રિમ - લૌકિક સ્વાંગ નથી. આથી ઉક્ત ઉદા.માં આત્મનેપદનો નિષેધ કરવા માટે, “અહીં પારિભાષિક ‘સ્વાંગ’ ન લેવું, કિન્તુ લોકપ્રસિદ્ધ - અકૃત્રિમ સ્વ - અંગ લેવું,” એમ સૂચવવા માટે ‘સ્વેડજે’ એવો વ્યસ્ત - નિર્દેશ કરેલો છે. તે આ રીતે - પૂર્વોક્ત સૂત્રથી જ્યાં અકૃત્રિમ - સ્વાંગરૂપ કર્મ હોય ત્યાં જ હન્ થી આત્મનેપદ કરેલું. આથી આયચ્છતિ પાદૌ મૈત્રસ્ય (ચૈત્રઃ) । એમાં જે બે પગ લાંબા કરવાની વાત છે, તે ચૈત્રાદિ કર્તાના સ્વકીય - પોતાના પગ - સંબંધી નથી, કિન્તુ અન્ય એવા મૈત્રના પગ - સંબંધી છે. આમ અહીં અકૃત્રિમ = સ્વાભાવિક = લોકપ્રસિદ્ધ સ્વાંગ - અર્થ ન હોવાથી (કૃત્રિમ સ્વાંગ - લક્ષણ ઘટતું હોવા છતાં ય) આત્મનેપદ થશે નહીં. કેમકે અકૃત્રિમ (લોકપ્રસિદ્ધ) સ્વાંગ તો જ્યારે મૈત્રાદિ - કર્તાના પોતાના પગને લંબાવવાની વિવક્ષા હોય ત્યારે જ ઘટે છે. આમ ‘સ્વેડજે’ એવા વ્યસ્ત (સમાસ રહિત) નિર્દેશથી અકૃત્રિમ સ્વાંગનું જ ગ્રહણ થવા દ્વારા આયચ્છતિ પાદૌ (ચૈત્રો) મૈત્રસ્ય । ઈત્યાદિમાં આત્મનેપદનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

અહિ જો ‘સ્વાજ્ઞે’ એમ સમસ્તાભિધાન (સમાસ પૂર્વક નિર્દેશ) કરવામાં આવે તો પારિભાષિકસ્વાંગના લક્ષણનો સદ્ભાવ હોવાથી, આ ન્યાયથી કૃત્રિમ = પારિભાષિક જ સ્વાંગનું ગ્રહણ થતાં અહીં પણ આત્મનેપદે થયું જ હોત, જે ઈષ્ટ નથી. આથી આ ન્યાયની શંકાથી જ સ્વેડજે એમ વ્યસ્તાભિધાન કરેલું છે. અને વ્યસ્ત નિર્દેશ કરવાથી હવે કૃત્રિમ સ્વાંગનું ગ્રહણ નહિ થતાં ઉક્ત સ્થળે આત્મનેપદ નહિ થાય. આ પ્રમાણે આ ન્યાયની શંકાથી જ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં સ્વાજ્ઞે ને બદલે સ્વેડજે એમ વ્યસ્ત નિર્દેશ કરેલો સાર્થક હોયને તે આ ન્યાયનું શાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અસાર્વત્રિક છે. અર્થાત્ સર્વત્ર નહિ પ્રવર્તનારો = અનિત્ય છે. આ ન્યાયની અનિત્યતા ઉત્તર - ન્યાયમાં બતાવાશે. (૧/૨૩)

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧. પરિભાષાનિષ્પન્નમિતિ - શાસ્ત્રકારની પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વ્યવસ્થા જેના વડે કરાય તે પરિભાષા કહેવાય. જેમ કે, અવિકારોડદ્રવ્યં ઈત્યાદિથી ગ્રંથકાર આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્ર-સૂરિજીએ સ્વેષ્ટ - પોતાને ઈષ્ટ સ્વાંગની વ્યવસ્થા કરી છે. માટે તે પરિભાષા નિષ્પન્ન / પારિભાષિક સ્વાંગ કહેવાય. (૧/૨૩)

સપ્તર્ષયોડપિ સતતં ગગને ચરન્તો, રક્ષું ક્ષમા ન મુર્ગી મુગયોઃ સક્ષાશાત્ ।

જીયાચ્ચિરં કલિયુગે પ્રભુહેમસૂરિ - રેકેન યેન ભુવિ જીવવધો નિષિદ્ધઃ ॥

- વિવિધગચ્છીય પદ્માવલી સંગ્રહ

આકાશમાં સતત ભ્રમણ કરતાં સપ્તર્ષિ પણ શિકારીની પાસેથી હરિણીનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ ન થઈ શક્યા, જ્યારે કલિયુગમાં જેમણે એકલ પંડે પૃથ્વી ઉપર જીવવધ (મારિ) અટકાવી, તે પ્રભુ શ્રી હેમચંદ્ર સૂરીચરજી જય પામો...

ઠ્ઠાચિદુભયગતિઃ ॥ ૧/૨૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ક્વચિત્ ઉભયની ગતિ = જ્ઞાન અર્થાત્ ગ્રહણ થાય છે. એટલે કે કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ શબ્દના ગ્રહણનો સંભવ હોય ત્યારે બેયનું ગ્રહણ થાય છે.

પ્રયોજન :- પૂર્વન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે. અર્થાત્ પૂર્વન્યાયના આવતાં અતિ-પ્રસંગને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- નાડીતન્ત્રીખ્યાં સ્વાઙ્ગે (૭-૩-૧૮૦) આ કચ્ સમાસાંત પ્રત્યય વિધાયક સૂત્રથી બહવ્યો નડચો યસ્યાસૌ બહુનાડિઃ^૧ કાયઃ । એ પ્રમાણે બહુતન્ત્રી^૨ ગ્રીવા । અહિ કૃત્રિમ (પારિભાષિક) સ્વાંગ અર્થમાં રહેલાં નાડી અને તન્ત્રી શબ્દોથી જેમ કચ્ સમાસાંતનો નિષેધ થયો, તેમ અકૃત્રિમ સ્વાંગ અર્થમાં વર્તમાન તે બે શબ્દોથી પણ કચ્ સમાસાંતનો નિષેધ થાય છે. જેમકે, બહવ્યો નાડચો યસ્યાસૌ બહુનાડિઃ સ્તમ્બઃ । બહવ્યસ્તન્ત્ર્યો યસ્યા અસૌ બહુતન્ત્રી વીણા । (નાડી શબ્દનો સ્વર ગોશ્વાન્તે ૦ (૨-૪-૯૬) થી હ્રસ્વ થયો છે. જ્યારે તન્ત્રી શબ્દ ઔણાદિક ઈ પ્રત્યયથી બનેલો હોવાથી અર્થાત્ હી પ્રત્યયાંત ન હોવાથી, તેનો સ્વર ગોશ્વાન્તે ૦ સૂત્રથી હ્રસ્વ થયો નથી.)

અહિ નાડી અને તન્ત્રી એ અપ્રાણિસ્થ હોવાથી કૃત્રિમ સ્વાંગ નથી. તેમ છતાં પૂર્વોક્ત સૂત્રથી કચ્ નો નિષેધ થયો જ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં ‘સ્વાઙ્ગ’ એમ સમાસપૂર્વક કહેવાથી પૂર્વન્યાયથી કૃત્રિમ પારિભાષિક સ્વાંગની જ પ્રાપ્તિ થાય આથી તેમાં જ કચ્ ના નિષેધની પ્રાપ્તિ છે. છતાં આ ન્યાયથી અહીં અકૃત્રિમ - સ્વાભાવિક - લોકસિદ્ધ સ્વાંગનું પણ ગ્રહણ થવાથી બહુનાડિઃ સ્તમ્બઃ । વગેરેમાં પણ કચ્ નિષેધની સિદ્ધિ થઈ.

પ્રશ્ન :- સ્તમ્બ (ધાન્યાદિનું વૃક્ષ) એ તો એકેન્દ્રિય પ્રાણી છે. માટે બહુનાડિઃ સ્તમ્બઃ । ઘણી નાડીવાળો સ્તંબ - ગુચ્છ, એમાં નાડી એ તો પ્રાણિસ્થ છે. અપ્રાણિસ્થ શી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર :- પ્રાણ્યૌષધિવૃક્ષેભ્યોઽવયવે ચ (૬-૨-૩૧) સૂત્રમાં પ્રાણિ શબ્દના ગ્રહણથી જ ચેતનાવાળું હોવાથી વૃક્ષૌષધિનું પણ ગ્રહણ સિદ્ધ હોવા છતાંય, ઔષધિવૃક્ષનું સૂત્રમાં જુદું ગ્રહણ કરવા દ્વારા જ્ઞાપન કરેલું છે કે - આ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પ્રાણિના ગ્રહણથી ત્રસ પ્રાણીઓનું જ ગ્રહણ થાય છે, પણ વૃક્ષાદિ સ્થાવર પ્રાણીઓનું (જીવોનું) ગ્રહણ થતું નથી. માટે બહુનાડિઃ સ્તમ્બઃ । વગેરેમાં નાડિ વગેરે પ્રાણિસ્થ ન હોવાથી કૃત્રિમ સ્વાંગ નથી. તેમ છતાં આ ન્યાયથી તેમાં કચ્ નો નિષેધ સિદ્ધ થયો.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું વિકાસક = જ્ઞાપક છે, તેવા પ્રકારના પ્રયોગોનું દર્શન જ. અર્થાત્ કૃત્રિમાકૃત્રિમયોઃ કૃત્રિમે (૧/૨૩) એ પૂર્વોક્ત ન્યાય હોતે છતે પણ ક્યારેક જે બન્નેય

પ્રકારના અર્થાત્ કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ એ બેય પ્રકારના શબ્દના ગ્રહણવાળા પ્રયોગો પૂર્વોક્ત રીતે દેખાય-છે, તેથી જણાય છે કે ક્વચિદુભયગતિઃ । એવો ન્યાય છે. આગળના ન્યાયોમાં પણ જ્યાં ક્યાંય પણ તથાપ્રયોગદર્શનને જાપક તરીકે કહેવાશે, ત્યારે આ પ્રમાણે જ વિચારણા કરી લેવી.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અને પૂર્વોક્ત ન્યાય કાદાચિત્ક અર્થાત્ અનિત્ય છે. કારણકે કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ મધ્યે કેવળ અકૃત્રિમનું જ ગ્રહણ ક્યાંક ક્યાંક દેખાય છે. તે આ રીતે - શિરોઽધસઃ પદે સમાસૈક્યે (૨-૩-૪) અહિ તદન્તં પદમ્ (૧-૧-૨૦) સૂત્રથી કહેલ પારિભાષિક વિભક્ત્યંત પદનો (કૃત્રિમ પદનો) ત્યાગ કરીને અકૃત્રિમ (લોક પ્રસિદ્ધ) શબ્દરૂપ જ પદનું ગ્રહણ કરેલું છે. માટે પદ શબ્દ પર છતાં જ તે સૂત્રથી ર નો સ થાય. જેમકે, શિરસ્ + પદમ્ = શિરસ્પદમ્, અધસ્પદમ્ । અહિ શિરોઽધસઃ (૨-૩-૪) સૂત્રથી ર નો સ થાય છે. આ પ્રમાણે આ ન્યાય અને પૂર્વનો ન્યાય બન્નેય અનિત્ય છે. A. (૧/૨૪)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. બહુનર્મ્મિઃ : । અહિ ગોજ્ઞાન્તે (૨-૪-૯૬) સૂત્રથી નાહી શબ્દના સ્વરનો હ્રસ્વ આદેશ થયો છે.

૨. બહુતન્ત્રીઃ ઇતિ । અહિ ઉજ્ઞાદિગણના તૃસ્તુ ં (ઙ. ૭૧૧) સૂત્રથી ઈ પ્રત્યય પર છતાં તન્ત્રી । એટલે ધમનિ, આ શબ્દ બનેલો છે. તેથી અહિ ઙી પ્રત્યયાંત શબ્દનો અભાવ હોવાથી ગોજ્ઞાન્તે (૨-૪-૯૭) સૂત્રથી હ્રસ્વ આદેશ ન થાય. (૧/૨૪)

પરામર્શ

A. કહેવાનો ભાવ એ છે કે કૃત્રિમને ઠેકાણે અકૃત્રિમ શબ્દનું ગ્રહણ થાય તો પૂર્વ ન્યાયની અપ્રવૃત્તિ - અનિત્યતા ગણાશે. અને પ્રસ્તુત ન્યાય પણ કૃત્રિમ - અકૃત્રિમ બન્નેયના ગ્રહણનું પ્રતિપાદન કરતો હોવાથી કેવળ અકૃત્રિમ અથવા કેવળ અકૃત્રિમ શબ્દનું ગ્રહણ થવામાં અનિત્ય બને. પણ કેવળ કૃત્રિમ શબ્દના ગ્રહણનું ઉદાહરણ આપે તો પૂર્વનો ન્યાય અનિત્ય ગણાશે નહિ. આથી બન્નેય ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ એકસાથે આપવું હોય તો અકૃત્રિમ શબ્દના ગ્રહણ રૂપે જ આપવું પડે અને તે પ્રમાણે જ શિરોઽધસઃ પદે (૨-૩-૪) સૂત્રમાં અકૃત્રિમશબ્દ માત્રના ગ્રહણરૂપ ઉદાહરણ આપેલું છે. જો કે સૂત્રમાં 'ક્વચિત્' શબ્દ હોવાથી આ ન્યાય સ્વયં જ સ્વ વિષયની અનિત્યતા જણાવે છે. અર્થાત્ અનિત્યતાને સાધે છે. આથી આની અનિત્યતા કહેવી ઉચિત નથી. કારણ કે અનિત્ય વિધાનની અનિત્યતા હોતી નથી. છતાં પૂર્વન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય હોયને પૂર્વન્યાયની અપ્રવૃત્તિ - અનિત્યતા થવામાં પ્રસ્તુતન્યાયની પણ અનિત્યતા થતી હોવાથી પૂર્વોક્ત વિધાન અસંગત નથી. (૧/૨૪)

સિદ્ધે સત્યારમ્ભો નિયમાર્થઃ ॥ ૧/૨૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જ્યારે (સામાન્યથી) કોઈક કાર્યનું વિધાન કર્યા પછી ફરી (વિશેષથી) તે જ કાર્યનું વિધાન કરેલું જણાતું હોય, ત્યારે તે વિધાન નિયમ માટે છે, એમ સમજવું.

પ્રયોજન :- અન્ય સૂત્રથી સિદ્ધ એવા જ વિધિના વિધાન માટે કરાતાં સૂત્રના નિરર્થકપણાની શંકા ને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે. અર્થાત્ સિદ્ધ - વિધિનું જ વિધાન કરવા છતાં તેવા સૂત્રને નિરર્થક ન કહેવું, એમ જણાવવા માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ થાય છે.

ઉદાહરણ :- દણ્ડી । વગેરેમાં નિ દોષઃ (૧-૪-૮૫) સૂત્રથી ૩ નો દીર્ઘ આદેશ સિદ્ધ હોવા છતાંય ઇન્હન્પૂર્ણમ્ણઃ શિસ્યોઃ (૧-૪-૮૭) સૂત્રનો આરંભ કરેલો છે, તે નિયમને માટે જ થાય છે. અને નિયમ આ પ્રમાણે થાય છે કે “ઇન્ અંતવાળા વગેરે સૂત્રમાં કહેલ નોમોનો શિ (નપું. પ્રથમા - દ્વિતીયા બ.વ.) અને સિ (પુ.એ.વ.) રૂપી ઘુટ્ પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય, પણ અન્ય ઘુટ્ પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘ થાય નહીં.” તેથી દણ્ડી । વગેરેમાં સ્વરનો દીર્ઘ આદેશ થાય છે, પણ દણ્ડિતૌ । ઇત્યાદિ સ્થળે નિ દોષઃ સૂત્રથી પણ દીર્ઘ આદેશ થતો નથી.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું પ્રભાસક = જ્ઞાપક છે, ઇન્હન્પૂર્ણ ૦ (૧-૪-૮૭) સૂત્રની રચના જ. તે આ પ્રમાણે - જો આ ન્યાય ન હોત તો ઇન્હન્ ૦ (૧-૪-૮૭) સૂત્ર, એ વિધિસૂત્ર જ બને અને તેથી આ સૂત્રની રચના કરવી ઉચિત ન થાય, કારણ કે આ સૂત્રથી જે સિદ્ધ કરવાનું છે, તે નિ દોષઃ (૧-૪-૮૫) સૂત્રથી જ સિદ્ધ છે. તો પણ જે આ સૂત્રની રચના કરેલી છે, તે આ ન્યાયથી આ નિયમસૂત્ર બની જશે, એવી બુદ્ધિથી કરી છે. અર્થાત્ આ ન્યાય વિના ઇન્હન્પૂર્ણ ૦ (૧-૪-૮૭) સૂત્રની રચના નિરર્થક બની જતી હોવાથી, એટલે કે આ ન્યાયથી જ ઇન્હન્ ૦ (૧-૪-૮૭) સૂત્રરચના સાર્થક બનતી હોયને, તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિશ્ચિત = અનિત્ય છે. માટે પૂજાં અર્હતીતિ - પૂજાર્હઃ । વગેરે પ્રયોગો, લિહાદિભ્યઃ (૫-૧-૫૦) સૂત્રથી અચ્ પ્રત્યય પર છતાં જ સિદ્ધ થઈ જતાં હોવા છતાંય, તેની સિદ્ધ માટે જ અર્હોઽચ્ (૫-૧-૮૧) ઇત્યાદિ^૧ ૬ સૂત્રોનો આરંભ કરેલો છે, તે લિહાદિ ગણના વિસ્તાર A. માટે જ કરેલો છે, પણ નિયમ માટે નહિ. આમ, સિદ્ધ હોવા છતાંય જે અચ્ પ્રત્યયવિધિનો આરંભ છે, તે એ નિયમ માટે નથી, કિંતુ, વિસ્તાર માટે છે, એ આ ન્યાય અનિત્ય બનેલો માનવાથી જ ઘટતું હોયને તે આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે. (૧/૨૫)

સ્વોપણ ન્યાસ

૧. પૂજાર્હં ઇત્યાદૌ - પૂજાર્હં : ૧ વગેરેમાં અચ્ સિદ્ધ હોવા છતાં અર્હોઽચ્ (૫-૧-૮૧) વગેરે સૂત્ર કર્યા, એમ કહ્યું. અહીં આદિ શબ્દ અર્હોઽચ્ (૫-૧-૮૧) સૂત્રની આગળ જે ધનુર્દળ્લસરુ ૦ (૫-૧-૮૨) વગેરે પાંચ સૂત્રો છે, તેના ઉદાહરણો - ધનુર્ગ્રહઃ, દળ્લગ્રહઃ : ૧ વગેરેનું પ્રહણ થાય છે. કેમકે આ સર્વ રૂપોની - લિહાદિભ્યઃ (૫-૧-૫૦) સૂત્રથી અચ્ પ્રત્યય થવા દ્વારા પણ - સિદ્ધિ થવી સંભવે છે. (૧/૨૫)

પરામર્શ

A. અહિં અર્હોઽચ્ (૫-૧-૮૧) સૂત્રનો આરંભ એ આ ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદાહરણરૂપે લેવું અને તે અર્હોઽચ્ (૫-૧-૮૧) વગેરે સૂત્રોનું લિહાદિ ગણના પ્રપંચ = વિસ્તાર માટે હોવાનું વિધાન એ આ ન્યાયની અનિત્યતાના જ્ઞાપકરૂપે કહી શકાય છે, એમ જાણવું. જો કે આ જ્ઞાપક સૂત્રગત નહિ ગણાય. કારણકે સૂત્રમાં વિસ્તાર માટે હોવાનું વિધાન નથી. (૧/૨૫)

ધાતોઃ સ્વરૂપગ્રહણે તત્પ્રત્યયે કાર્યવિજ્ઞાનમ્ ॥ ૧/૨૬ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જે કાર્ય ધાતુના સ્વરૂપના ઉચ્ચારણપૂર્વક પ્રત્યય પર છતાં કહેલું હોય, તે કાર્ય તત્પ્રત્યય પર છતાં અર્થાત્ સર્વ વાક્ય સાવધારણમ્ (૨/૫૮) ન્યાયથી તે ધાતુના જ' સંબંધી વિવક્ષિત પ્રત્યય પર છતાં થાય, પણ નામ સંબંધી પ્રત્યય પર છતાં ન થાય, આ પ્રમાણે નિશ્ચય (અવધારણ) થાય છે.

પ્રયોજન :- જે ધાતુનું અમુક પ્રત્યય પર છતાં જે કાર્ય કહેલું હોય, તે કાર્ય તે ધાતુ જ્યારે ક્ષિપ્ પ્રત્યય લાગવાથી નામ બને છે, ત્યારે તે નામની અવસ્થામાં પણ, તત્સંબંધી પ્રત્યય પર છતાં તે કાર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે ત્યારે પણ તે ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત નામનો ક્ષિબન્તા ધાતુત્વં નોજ્ઞન્તિ શબ્દત્વં ચ પ્રતિપદ્યન્તે (૨/૪૮) ન્યાયથી ધાતુરૂપે પણ સદ્ભાવ છે. અર્થાત્ ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દોનો નામરૂપે અને ધાતુરૂપે પણ વ્યવહાર થાય છે. આથી જ્યારે ક્ષિવબન્ત એવા ધાતુથી પૂર્વોક્ત મુખ્ય ધાતુસંબંધી પ્રત્યય લાવવામાં આવે, ત્યારે ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત ધાતુથી તે પ્રત્યય નિમિત્તક કાર્યનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે. (તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે ધાતુના સ્વરૂપોચ્ચારણ - પૂર્વક તત્પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું હોય ત્યારે તે કાર્ય શુદ્ધ - મુખ્ય ધાતુથી જ થાય, પણ ક્ષિવબન્ત એવા તે ધાતુથી ન થાય.)

ઉદાહરણ :- દુષ્યન્તં પ્રયુજ્ઞકે - પ્રયોક્ત્વ્યાપારે ણિગ્ (૩-૨-૨૦) સૂત્રથી ણિગ્ થયે, દુષ્

+ ણિ + અ (શવ્) + તિ, દૂષયતિ । રૂપ થાય. અહિ ઋદ્ દુષો ણૌ (૪-૨-૪૦) સૂત્રથી ડ નો દીર્ઘ ઋ કાર આદેશ થાય છે. પણ આની જેમ, દોષણં ક્ષિપ્ દુદ્, તાં - દુષં કરોતીતિ, ણિજ્ઞહુલં (૩-૪-૪૨) સૂત્રથી ણિજ્ પ્રત્યય લાગીને જે દુષયતિ । એવો નામધાતુનો પ્રયોગ થાય છે, તેમાં ઉક્ત સૂત્રથી ડ નો દીર્ઘ ઋ કાર થતો નથી. કારણકે અહિ ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત દુષ્ ધાતુ, ક્ષિબન્તા ધાતુત્વં ૦ (૨/૪૮) ન્યાયથી ધાતુ અને નામ બન્નેય રૂપે હોવાથી ક્વિબન્ત દુષ્ ધાતુથી વિહિત ણિજ્ પ્રત્યય જેમ ધાતુ સંબંધી કહેવાય, તેમ નામસંબંધી પણ છે. આમ, ણિજ્ પ્રત્યય ધાતુમાત્ર સંબંધી ન હોવાથી દુષયતિ । સ્થળે પૂર્વોક્ત સૂત્રથી ડ નો દીર્ઘ ઋ કાર આદેશ ન થાય.

વળી, સ્પષ્ટા, દ્રષ્ટા । વગેરેમાં અઃ સૃજિદ્શોડકિતિ (૪-૪-૧૧૧) સૂત્રથી સૃજાદિ ધાતુના સ્વરથી પર અ કાર આગમ થાય છે, તેની જેમ રજ્જુસૃદ્ધ્યાં, દ્વઘ્યામ્ । સ્થળે ઉક્ત સૂત્રથી અ કાર આગમ થતો નથી. કારણ કે અકિત્ અને ધુડાદિ એવો ધ્યામ્ પ્રત્યય પૂર્વે કદ્યા મુજબ ધાતુસંબંધી છે, તેમ નામસંબંધી પણ છે.

જો કે અહિ રજ્જુસૃજ્ + ક્ષિપ્ + ધ્યામ્ આવી સ્થિતિમાં કિત્ એવા ક્ષિપ્ પ્રત્યયનો સ્થાનિવદ્ભાવ રકરવામાં આવે તો 'કિત્' પ્રત્યય પરમાં હોયને ઉક્ત સૂત્ર ન લાગવાથી, અ કાર આગમની પ્રાપ્તિ જ નથી. તો પણ સ્થાનિવદ્ભાવ અનિત્ય હોવાથી કે એવા કોઈપણ કારણથી ગ્રંથકાર આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીએ અહીં આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ દર્શાવી છે, આથી અમે પણ અહિ તેમજ કહ્યું A. છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું પ્રતિભાસક = જાપક છે, તે તે સૂત્રમાં વિશેષણની અનુક્તિ જ. તે આ રીતે - દૂષયતિ, સ્પષ્ટા । વગેરે પ્રયોગોમાં ધાતુસંબંધી પ્રત્યય પર છતાં ક્રમશઃ ધાતુના ડ નો દીર્ઘ ઋ તથા અ કાર આગમ વગેરે કાર્યો થયેલાં દેખાય છે, પણ દુષયતિ, રજ્જુસૃદ્ધ્યામ્ । વગેરેમાં નામ સંબંધી પ્રત્યયો પર છતાં તે કાર્યો થયેલા દેખાતાં નથી. તો પણ ઋદ્ દુષો ણૌ (૪-૨-૪૦) તથા અઃ સૃજિદ્શોડકિતિ (૪-૪-૧૧૧) સૂત્રોમાં પ્રત્યયનું કાંઈપણ વિશેષણ આપેલું નથી, તે આ ન્યાયની આશાથી જ આપેલું નથી. એટલેકે આ ન્યાયથી જ ધાતુના સ્વરૂપનું ઉચ્ચરણ કરવાપૂર્વક કહેલ કાર્યનો નામસંબંધી પ્રત્યયો પર છતાં નિષેધ થઈ જશે, એવી શ્રદ્ધાથી જ વિશેષણની અનુક્તિ સંભવે છે. અર્થાત્ આ ન્યાય વિના તો તે તે સૂત્રોમાં વિશેષણ આપવું આવશ્યક હોયને, જે તે તે સૂત્રોમાં વિશેષણ કહેલું નથી, તે આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિથી જ સંગત - સાર્થક થતું હોયને, તે વિશેષણની અનુક્તિ આ ન્યાયને જણાવે છે.

આ પ્રમાણે આગળના ન્યાયોમાં પણ વિશેષણની અનુક્તિ અને તેના જાપકત્વની વિચારણા કરવી.

અનિશ્ચિતતા આ ન્યાયની નિશ્ચિત થતી નથી. અર્થાત્ આ ન્યાય નિત્ય જ જણાય છે.
(૧/૨૬)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. ધાતોરેવ - ધાતુની જ આગળ જે વિહિત હોય તે પ્રત્યય ધાતુનો જ સંબંધી કહેવાય.

(૨) સ્થાનિવદ્ભાવકરણે ઇતિ । શંકા :- કોઈ આદેશ કરેલો હોય ત્યારે તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ કરાય, ક્ષિપ્ પ્રત્યયનું અદર્શન (પ્રયોગોમાં દર્શનાભાવ) થવું તે આદેશરૂપ નથી. કેમકે અદર્શન એ કંઈ લુક્ કે લુપ્ રૂપ નથી, ફક્ત અપ્રયોગી હોવાથી જ તે અદર્શનરૂપે થયેલું છે. અને આ પ્રમાણે ન વૃદ્ધિશાવિતિ વિહિતોપે (૪-૩-૧૧) સૂત્રના ન્યાસમાં કહેલું છે કે; ન હિ ક્ષિ પો લુગ્ લુબ્ વા કિત્વપ્રયોગીત્ । એટલે કે ક્ષિપ્ - પ્રત્યયનો લુક્ કે લુપ્ આદેશ થતો નથી. ફક્ત અપ્રયોગી હોવાથી, (પ્રયોગ ન થવાથી) અદર્શનરૂપે ઇત્ કહેવાય છે.

સમાધાન :- વાત સાચી છે, પરંતુ આ ન્યાસકારનો જ અભિપ્રાય છે. બૃહદ્વૃત્તિકાર તો અદર્શન લુક્ । એ પ્રમાણે લુક્ની વ્યાખ્યાને અનુસરેલ છે. માટે તેઓના અભિપ્રાયે તો અદર્શન એ લુક્રૂપે જ ઈષ્ટ છે. આથી તે પણ આદેશ ગણાશે. અને તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ પણ ઈષ્ટ છે. અને આ પ્રમાણે ઈર્વ્યજ્ઞનેડયપિ (૪-૩-૮૭) સૂત્રની ટીકામાં કહેલું છે કે, શં સુખં તત્ર તિષ્ઠતિ ઇતિ, શંસ્થાઃ પુમાન્ । અહિ ક્ષિપ્ પ્રત્યયનો લુક્ થયે તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી પ્રાપ્ત થતો પણ ઈર્વ્યજ્ઞનેડયપિ (૪-૩-૮૭) સૂત્રથી ઈ આદેશ ન થાય. કેમકે અહિ સાક્ષાત્ પરમાં વ્યંજનનો અભાવ છે. અને તે સૂત્રમાં વ્યંજન શબ્દનું ગ્રહણ, "સાક્ષાત્ વ્યંજન પરમાં આવે તો જ ઈ થાય" એમ જણાવવા કરેલું છે. આમ બૃહદ્વૃત્તિકાર (સ્વયં સૂરિજી) નું વચન જ અહિ અનુસરેલું છે, ન્યાસકારનું નહિ, આથી દોષ નથી.

શંકા :- આ પ્રમાણે કહીને તમે ક્ષિપ્ લુક્ની આદેશરૂપે સ્થાપના / સિદ્ધિ કરી. તેથી ફક્ત રજ્જુસૂદ્ધ્યામ્ । વગેરેમાં જ નહિ, દુષયતિ । વગેરેમાં પણ આ ન્યાય અનપેક્ષણીય - બિનજરૂરી જ બની જાય છે. તે આ રીતે - દુષ્ ધાતુ + ક્ષિપ્ + (લુપ્) ણિગ્ પર છતાં બન્ને વચ્ચે વ્યવધાન કરવા માટે ક્ષિપ્ લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ કરાશે અને આમ ક્ષિપ્ વડે દુષ્ શબ્દનું ણિ રૂપ નિમિત્ત સાથે વ્યવધાન થવાથી ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત દુષ્ ધાતુના ડ ના ક કાર આદેશની પૂર્વોક્ત ઊદ્ દુષો જૌ (૪-૨-૪૦) સૂત્રથી પ્રાપ્તિ થતી નથી. આમ દુષયતિ । માં ક કાર - આદેશનો નિષેધ માટે આ ન્યાયની અપેક્ષા જ ક્યાં રહી ?

સમાધાન :- આ વાત યોગ્ય નથી. કારણકે કોઈપણ કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે સ્થાનિવદ્ભાવ થાય. અને કાર્યો તો ગુણ - વૃદ્ધિ વગેરે જ કહેવાય છે. પણ 'વ્યવધાન કરવું' એ કોઈ કાર્ય નથી. આથી વ્યવધાન કરવું હોય ત્યારે સ્થાનિવદ્ભાવ જ ન થાય. આથી વ્યવધાન કરવા માટે ક્ષિપ્ લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ થશે નહિ. અને તેથી દુષયતિ । રૂપમાં ડ ના ક કાર આદેશનો અભાવ આ ન્યાયના આશ્રય વિના સિદ્ધ થતો જ નથી. અર્થાત્ દુષ્, રજ્જુસુજ્ વગેરે પ્રયોગો ક્વિબન્ત હોયને ધાતુરૂપે પણ હોવા છતાં આ ન્યાયથી જ નિષેધ થવાથી ધાતુના ઉચ્ચારપૂર્વક કહેલ ડ ના ક આદેશ વગેરે કાર્યોનો અભાવ દુષયતિ । વગેરેમાં સિદ્ધ થાય છે. (૧/૨૬)

પરામર્શ

A. અ: સ્જિદ્દશોડકિતિ (૪-૪-૧૧૧) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં રજ્જુસૃજ- ધ્યામ્ । ઉદાહરણમાં ધાતો: સ્વરૂપગ્રહણે ૦ એ પ્રસ્તુત ન્યાયની પ્રવૃત્તિ દર્શાવી છે. અને તે પ્રયોગમાં આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ ત્યારે જ સંભવી શકે કે જો રજ્જુસૃજ + ક્ષિપ્ + ધ્યામ્ એવા ક્રમમાં લુક્ આદેશ પામેલ ક્ષિપ્ પ્રત્યયનો સ્થાનિવદ્ભાવ ન કરાય. આથી રજ્જુસૃજ + ધ્યામ્ એવી સ્થિતિમાં અકિત્ પુડાદિ પ્રત્યય ધ્યામ્ પરમાં માનવાથી અ: સ્જિદ્દશ: ૦ (૪-૪-૧૧૧) સૂત્રથી અ કાર આગમની પ્રાપ્તિ ગણાય. અને ત્યારે આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થવાથી, ધ્યામ્ પ્રત્યય એ કેવળ ધાતુસંબંધી ન હોવાથી અર્થાત્ નામ સંબંધી પણ હોવાથી, ધ્યામ્ રૂપ અકિત્ એવો પુડાદિ પ્રત્યય પર છતાં અ: સ્જિ ૦ (૪-૪-૧૧૧) સૂત્રથી અ કાર આગમ થશે નહીં. આ પ્રમાણે ક્ષિપ્ લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ ન માનવામાં જ આ ન્યાયનું રજ્જુસૃજ- ધ્યામ્ । ઉદાહરણ ઘટે છે, અન્યથા નહીં. એટલે કે જો ક્ષિપ્ લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ મનાય, તો રજ્જુસૃજ + ક્ષિપ્ + ધ્યામ્ એ પ્રમાણે પુડાદિ ધ્યામ્ પ્રત્યય અને રજ્જુસૃજ વચ્ચે ક્ષિપ્ પ્રત્યય વડે વ્યવધાન થશે. અને ક્ષિપ્ પ્રત્યય એ કિત્ (ક અનુબંધવાળો) હોવાથી અને પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં અકિતિ એમ નિષેધ કરેલો હોવાથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં રજ્જુસૃજ શબ્દમાં અ કાર આગમની પ્રાપ્તિ જ નથી. તો આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ કરવા દ્વારા તેનો નિષેધ કરવો કેવી રીતે ઘટે ? અર્થાત્ ન જ ઘટે. માટે આ ન્યાયના ઉદાહરણ તરીકે રજ્જુસૃજધ્યામ્ । ને સંગત કરવા માટે ક્ષિપ્ લુક્નો સ્થા. ભાવ. ન જ કહેવો જોઈએ. આ સ્થા. ભાવનો નિષેધ શી રીતે થાય ? એ માટે શ્રી હેમહંસગણિજીએ આ પ્રમાણે ટીકામાં શંકા - સમાધાન કરેલું છે -

यद्यपि चात्र क्षिपः कित्प्रत्ययस्य स्थानिवद्भावकरणे अकारप्राप्तेरभावान्नास्त्येतन्यायापेक्षा । तथापि स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वादिना केनापि हेतुना आचार्यैरत्रैतन्यायप्रवृत्तिर्दशितेत्यतोऽत्रापि तथैवोच्ये ।

અર્થ :- જો કે કિત્ એવા ક્ષિપ્ પ્રત્યયનો સ્થાનિવદ્ભાવ કરવામાં અ કાર આગમની (પૂર્વોક્ત રીતે) પ્રાપ્તિ જ ન હોવાથી અ કાર આગમના નિષેધ માટે રજ્જુસૃજધ્યામ્ । ઉદા.માં આ ન્યાયની અપેક્ષા નથી. તથાપિ... તો પણ સ્થાનિવદ્ભાવની અનિત્યતા વગેરે કોઈપણ હેતુથી આચાર્ય ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ અહિં આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ બતાવી છે. આથી અમે પણ તે પ્રમાણે જ કહેલું છે. (અહીં રજ્જુસૃજધ્યામ્ ઉદા. માં સ્થાનિવદ્ભાવની અનિત્યતા માનીને ક્ષિપ્ લુક્નાં સ્થા. ભા. નો અભાવ કહેલો છે. એનો મતલબ એ કે સ્થાનિવદ્ભાવની અહિં પ્રાપ્તિ છે, એમ શ્રી હેમહંસગણિજીનો અભિપ્રાય છે. કેમકે પ્રાપ્તિ હોય તોજ તેને અનિત્ય માની શકાય. તે સ્થા. ભા.ની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે છે, તે વિચારવાનું છે.)

કેટલાંક વિદ્વાનો શ્રીહેમહંસગણિજીના પૂર્વોક્ત શંકા - સમાધાન ગ્રંથને અનુચિત હોવાનું જણાવે છે. તેનું કારણ આપતાં તેઓ કહે છે કે, રજ્જુસૃજ શબ્દમાં જે અ કારના આગમરૂપ વિધિ છે, તે અકિત્ પુડાદિ વર્ણના કારણે થતો હોવાથી વર્ણાશ્રિત વિધિ છે અને વર્ણવિધિમાં તો સ્થાનિવદ્ભાવનો સ્થાનોત્તર ૦ (૭-૪-૧૦૮) સૂત્રમાં અવર્ણવિધૌ એ પ્રમાણે નિષેધ કરેલો છે. આથી રજ્જુસૃજ શબ્દથી થયેલ ક્ષિપ્ લુક્ના સ્થાનિવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ જ ન હોવાથી, તેના (ક્ષિપ્ લુક્ના) સ્થાનિવદ્ભાવનો અભાવ

થવામાં સ્થાનિવદ્ભાવવિધિની અનિત્યતાનો આશ્રય કરવો ઉચિત નથી. એટલે કે શ્રી હેમહંસગણિજીએ - તથાપિ સ્થાનિવદ્ભાવસ્ય અનિત્યત્વાદિના કેનાપિ હેતુના આચાર્યૈરત્રૈતન્યાયપ્રવૃત્તિર્દર્શિતા એમ કહ્યું, તે ઉચિત નથી. કારણકે વર્ણવિધિ હોવાથી અને તેમાં સ્થાનિવદ્ભાવનો પ્રતિષેધ કરેલો હોવાથી જ અહિં ક્ષિપ્ લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ થયેલો નથી. પણ સ્થાનિવદ્ભાવના અનિત્યત્વાદિ - કારણથી ક્ષિપ્ લુક્ના સ્થાનિત્વનો અભાવ થયો નથી. આ પ્રમાણે કેટલાંકના મતે શ્રી હેમહંસગણિજીનું પૂર્વોક્ત કથન બરોબર નથી.

પરંતુ શ્રી હેમહંસગણિજી આવી પ્રસિદ્ધ ભૂલ કરે અને તેમાં પણ આચાર્ય ભગવંતના મંતવ્યને કંઈક અંસ્વરસથી તોળવે તે ઉંડો વિચાર કર્યા વિના બને એવું સંભવિત લાગતું નથી. આથી જ અઃ સૃજિદ્શોડકિતિ (૪-૪-૧૧૧) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિ જોતાં એમ લાગે છે કે શ્રી હેમહંસગણિજીએ જે પૂર્વોક્ત ક્ષિપ્ લુક્ના સ્થાનિવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ અને આ ન્યાયની અનપેક્ષાની શંકા ઉઠાવી છે, તે યથાર્થ જણાય છે. અને આથી જ તેના સમાધાનમાં સ્થાનિવદ્ભાવની અનિત્યતા રૂપ કોઈ હેતુથી સમાધાન કરવાનો પ્રયાસ પણ સાર્થક છે.

તે આ પ્રમાણે - અઃ સૃજિદ્શોડકિતિ (૪-૪-૧૧૧) સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. સજ્ અને દૃષ્ ધાતુના સ્વરથી પર ધુડાદિ પ્રત્યય પર છતાં અ કાર આગમ થાય છે. પણ કિત્ પ્રત્યય પરમાં આવે તો અ આગમ થતો નથી. જેમકે, સજ્, દ્રષ્. વગેરે. કિત્ પ્રત્યયનું વર્જન શા માટે ? તો (સજ્ + ક્) સૃષ્ટઃ । (દૃષ્ + ક્) + દૃષ્ટઃ । અહિં ક્ પ્રત્યય કિત્ હોવાથી અ કાર આગમ થતો નથી. તથા (અદ્ + સજ્ + સિચ્ + ત એવી સ્થિતિમાં) સજ્ ધાતુથી અઘતની ત પ્રત્યય પર છતાં ધુદ્હસ્વાલ્લુ-ગનિત્સ્થોઃ (૪-૩-૭૦) સૂત્રથી સિચ્ નો લોપ થયે - અસૃષ્ટ, અસૃષ્ટાઃ । વગેરે રૂપોમાં આ સૂત્રથી અ કાર આગમ થતો નથી. તેની ચર્ચા અઃ સજિ ૦ (૪-૪-૧૧૧) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે કરી છે. પ્રસજ્યાશ્રયણાત્પ્રતિષેધે ધૃટીતિ નાશ્રીયતે ।

અકિતિ એ પ્રમાણે જે નિષેધ કરેલો છે તે પ્રસજ્ય - પ્રતિષેધ છે. પણ પર્યુદાસ - પ્રતિષેધ નથી. જો પર્યુ. પ્રતિ. હોત તો સદશ (સરખાં) નું ગ્રહણ થાત. જેમકે 'અકિત્ ધુડાદિ પ્રત્યય પર છતાં (અંકાર આગમ) થાય.' એવો સદશના ગ્રહણરૂપ અર્થ થાત. પણ તેવું થતું નથી. કિંતુ પ્રસજ્ય - પ્રતિષેધ હોવાથી નિષેધમાત્ર - અર્થ થાય છે. તેથી "કિત્ પ્રત્યય પર છતાં અ કાર આગમ ન થાય" એવો નિષેધમાત્રરૂપ અર્થ થાય. આવા પ્રસજ્ય પ્રતિષેધનું શું ફળ ? તે જણાવતાં ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી કહે છે-

તેન સિજ્લુચો ધુડાદિત્વં પ્રતિ વર્ણાશ્રયત્વેન સ્થાનિવદ્ભાવાભાવેડપિ કિત્ત્વં પ્રતિ સ્થાનિવદ્ભાવાત્ કિદાશ્રયઃ પ્રતિષેધો ભવતિ । ઉદા.અસૃષ્ટ, અસૃષ્ટાઃ । સમદૃષ્ટ, સમદૃષ્ટાઃ । ધાતોઃ સ્વરૂપગ્રહણે તત્પ્રત્યયે વિજ્ઞાનાત્ ચેહ ન ભવતિ । રજ્જુસૃદ્ધ્યામ્ । દેવદુગ્ધ્યામ્ ।

અર્થ :- પૂર્વોક્ત રીતે પ્રસજ્ય પ્રતિષેધનો આશ્રય કરવાથી અસૃષ્ટ વગેરેમાં (અદ્ + સજ્ + સિચ્ + ત એવી સ્થિતિમાં) પૂર્વોક્ત ધુદ્હસ્વાત્ ૦ (૪-૩-૭૦) સૂત્રથી જે સિચ્ નો લુક્ થાય છે, તે સિચ્ લુક્ને જ્યારે ધુડાદિ માનીને કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે, વર્ણરૂપે આશ્રય કરવાથી (અવર્ણવિધૌ એમ વર્ણવિધિમાં નિષેધ કરેલો હોવાથી) વર્ણવિધિમાં સ્થાનિવદ્ભાવનો અભાવ થશે. આથી સિચ્ - લુક્ના સ્થા. ભાવનો અભાવ થશે. તો પણ કિત્ માનીને થતાં કાર્ય પ્રત્યે (વર્ણવિધિ હોવા છતાં ય) સિચ્ લુક્નો સ્થા. ભાવ માનવાથી કિત્ પ્રત્યય આશ્રિત પ્રતિષેધ થાય છે. તથા - જે વિધિ ધાતુના સ્વરૂપના

બ્રહ્મપૂર્વક કહેલો હોય, તે વિધિ તે ધાતુથી, શુદ્ધ મુખ્ય ધાતુ સંબંધી જ પ્રત્યયો પર છતાં થાય એ ન્યાયથી - રજ્જુસૃદ્ધ્યામ્ । વગેરેમાં ધ્યામ્ પ્રત્યય ધુડાદિ હોવા છતાં તે પ્રત્યય ધાતુની જેમ નામ સંબંધી પણ છે. માટે અહીં અ કાર આગમરૂપ વિધિ ન થાય. (આથી પ્રસ્તુતમાં અકિતિ એમ અ કાર આગમના પ્રતિષેધરૂપ વિધિ થાય છે.)

ટૂંકમાં, સિચ્ પ્રત્યયની ભાબતમાં જેમ તેના ધુડાદિનિમિત્તક કાર્ય કરવામાં સ્થા. ભા. ન માનવા છતાં પણ કિત્વ - આશ્રિત કાર્ય કરવામાં સિચ્ ના લુક્કરૂપ આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ માનેલો છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં ક્ષિપ્ પ્રત્યયના લુક્કરૂપ આદેશનો પણ, ધુડાદિપ્રત્યયનિમિત્તક કાર્ય કરવામાં, સ્થા.ભા. ન થવા છતાં પણ કિત્વ - આશ્રિત વિધિ કરવામાં સ્થાનિવદ્ભાવ થશે જ. કારણકે અકિતિ એવા પ્રસજ્ય પ્રતિષેધનો જે આશ્રય કરેલો છે, તે આવા અર્થના લાભ માટે જ કરેલો છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે, અસૃષ્ટ । વગેરે રૂપોમાં જે લુપ્ત સિચ્ પ્રત્યય છે, તે સિજાશિષાવાત્મને (૪-૩-૩૫) સૂત્રથી કિત્ જેવો કરેલો છે. અને રજ્જુસૃદ્ધ્યામ્ । રૂપમાં લુપ્ત ક્ષિપ્ પ્રત્યય છે, તે તો મૂળથી કિત્ છે જ. પૂર્વોક્ત અસૃષ્ટ । રૂપમાં અટ્ + સૃજ્ + ત એવી સ્થિતિમાં જેમ લુપ્ત થયેલ સિચ્ પ્રત્યયને ધુડાદિ માનીને તેનો અઃ સૃજિદ્દશઃ ૦ (૪-૪-૧૧૧) સૂત્રથી અ - આગમ કરવામાં સ્થાનિવદ્ભાવનો પ્રતિષેધ કરેલો છે. અને તેમ છતાંય અકિતિ એમ નજ્ શબ્દવડે પ્રસજ્ય પ્રતિષેધ કરવાથી (પ્રતિષેધ પ્રધાન અર્થ જણાવેલ હોવાથી) સિચ્ પ્રત્યયના કિત્વ નિમિત્તક કાર્ય કરવામાં તો સિચ્ લુક્કનો સ્થાનિવદ્ભાવ થશે જ. આથી અટ્ + સૃજ્ + ત એવી સ્થિતિમાં ત રૂપ ધુડાદિ પ્રત્યય પર હોવાથી સૃજ્ ધાતુના સ્વરથી પર અ આગમની પ્રાપ્તિ ઉભી છે. છતાંય ત્યારે સિચ્ પ્રત્યયના (જે અકિતિ એમ) કિત્વનિમિત્તક અ કાર આગમના પ્રતિષેધ રૂપ કાર્ય છે, તે કરવામાં તો (વર્ણ વિધિ હોવા છતાં ય પ્રસજ્યપ્રતિષેધ કરવાથી) લુપ્ત સિચ્ પ્રત્યયનો સ્થાનિવદ્ભાવ થશે જ. આથી અ + સૃજ્ + ત અહિ સૃજ્ ધાતુ અને ત પ્રત્યય વચ્ચે સિચ્ ની હાજરી માનવાથી ત રૂપ અકિત્ એવા ધુડાદિ પ્રત્યય નિમિત્તક અ કાર આગમ થશે નહીં. માટે જ અસૃષ્ટ । એવું અનિષ્ટરૂપ થતું નથી.

આ જ રીતે રજ્જુસૃદ્ધ્યામ્ । રૂપમાં પણ કહી શકાય છે. રજ્જુસૃજ્ + ધ્યામ્ સ્થિતિમાં બન્ને વચ્ચે રહેલ લુપ્ત ક્ષિપ્ પ્રત્યયને ધુડાદિ માનીને થતાં અ આગમ રૂપ કાર્ય પ્રત્યે લુપ્ત ક્ષિપ્ પ્રત્યયનો સ્થાનિવદ્ભાવ થશે નહિ. તો પણ હજી ય રજ્જુસૃજ્ + ધ્યામ્ એવી સ્થિતિમાં સાંક્ષાત્ પરમાં રહેલ ધ્યામ્ પ્રત્યયરૂપ ધુડાદિ પ્રત્યય નિમિત્તક અ આગમની પ્રાપ્તિ ઉભી જ છે. છતાંય ત્યારે અકિતિ એમ કિત્વનિમિત્તક અ આગમના પ્રતિષેધરૂપ કાર્ય કરવામાં ક્ષિપ્ પ્રત્યયના લુક્કનો સ્થાનિવદ્ભાવ થશે જ. આથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય વડે રજ્જુસૃજ્ અને ધ્યામ્ પ્રત્યય વચ્ચે વ્યવધાન થવાથી સૃજ્ ધાતુના સ્વરથી પર અ આગમ થશે નહીં. માટે જ રજ્જુસૃદ્ધ્યામ્ । એવું અનિષ્ટ રૂપ થતું નથી.

આ પ્રમાણે અસૃષ્ટ । પ્રયોગમાં લુપ્ત સિચ્ પ્રત્યયની જેમ રજ્જુસૃદ્ધ્યામ્ । પ્રયોગમાં લુપ્ત ક્ષિપ્ પ્રત્યયનો ધુડાદિ પ્રત્યય નિમિત્તક કાર્ય કરવામાં સ્થાનિવદ્ભાવ ન થવા છતાંય, કિત્વનિમિત્તક કાર્ય પ્રત્યે ક્ષિપ્ લુક્કના સ્થા. ભા. ની પ્રાપ્તિ છે જ. આમાં આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીજીનું બૃ.વૃ.માં કહેલ વચન - કિત્વં પ્રતિ સ્થાનિવદ્ભાવાત્ કિદાશ્રયઃ પ્રતિષેધો ભવતિ । એ જ પ્રમાણ છે. આથી રજ્જુસૃદ્ધ્યામ્ । પ્રયોગમાં જો અકિતિ એમ કિત્વનિમિત્તક અ આગમનો પ્રતિષેધ કરવામાં ક્ષિપ્ લુક્કના સ્થાનિવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ છે, તેથી રજ્જુસૃદ્ધ્યામ્ । પ્રયોગમાં ક્ષિપ્ વડે વ્યવધાન થવાથી જ ધુડાદિ ધ્યામ્ પ્રત્યય નિમિત્તક અ આગમનો પ્રતિષેધ થઈ જશે. આથી રજ્જુસૃદ્ધ્યામ્ । વગેરેમાં અ - આગમના પ્રતિષેધ માટે ધાતો:

સ્વરૂપગ્રહણે ૦ (૧/૨૬) ન્યાયની પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા જ નથી. અને આવી જ શંકા જે વૃત્તિકાર શ્રી હેમહંસગણિજીએ ઉઠાવી છે - તે યથાર્થ જણાય છે. અને માટે જ તે શંકાના સમાધાનમાં સ્થાનિવદ્ભાવની અનિત્યતા વગેરે હેતુથી ક્ષિપ્ લુક્નો સ્થા. ભા. નહિ થવા વગેરે કારણથી આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ અહિ રજ્જુસુદ્ધ્યામ્ । રૂપમાં આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ બતાવી છે - માટે અમે પણ તેમ જ કહ્યું - એવું પણ વૃત્તિકારનું વચન સંગત જ થશે.

ટૂંકમાં, રજ્જુસુદ્ધ્યામ્ । પ્રયોગમાં જો સિચ્ સંબંધી ગ્રંથકાર સૂરિજીના પૂર્વોક્ત વચનાનુસારે વિચારીએ તો રજ્જુસૂજ શબ્દથી થયેલ ક્ષિપ્ લુક્નો પણ તેના ધુડાદિનિમિત્તક કાર્ય કરવામાં (વર્ણવિધિ માનવાથી) સ્થા. ભાવ. = અસિદ્ધત્વ નહીં થાય, પણ ક્ષિપ્ પ્રત્યયને કિત્ માનીને થતાં અ આગમના નિષેધરૂપી કાર્ય કરવામાં તો વર્ણવિધિ હોવા છતાં ક્ષિપ્ લુક્નો વર્ણવિધિ રૂપે આશ્રય નહીં કરવાથી, તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ ગ્રંથકાર સૂરિજીના વચન પ્રમાણે પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. પણ જો તે ક્ષિપ્ લુક્નો સ્થા. ભા. થાય તો રજ્જુસૂજ અને ધ્યામ્ વચ્ચે ક્ષિપ્ વડે વ્યવધાન થવાથી, રજ્જુસૂજ થી આવેલો ધ્યામ્ એ ધાતુસંબંધી હોવા સાથે નામ સંબંધી છે માટે આ ન્યાયથી અ આગમ ન થાય, એવું કહી શકાય જ નહીં. માટે રજ્જુસુદ્ધ્યામ્ । એ આ ન્યાયના ઉદાહરણ રૂપે ઘટશે જ નહીં. છતાંય જે તે ઉદાહરણરૂપે આપેલું છે, તેથી ક્ષિપ્ લુક્ એ વર્ણવિધિ હોવા છતાંય તેનો સ્થા. ભાવ સૂરિજીને સંમત છે, છતાં ઉક્ત ઉદાહરણને સંગત / સાર્થક કરવા રજ્જુસૂજ શબ્દથી થયેલ ક્ષિપ્ પ્રત્યયના લુક્નો સ્થા. ભાવ, અનિત્ય હોવાથી થતો નથી, એમ માનવું જ પડે છે. અને આ રીતે ક્ષિપ્ વડે વ્યવધાન ન થવાથી આ ન્યાયના ઉદાહરણરૂપે રજ્જુસુદ્ધ્યામ્ । ઘટી શકશે. એટલેકે અહીં ધાતોઃ સ્વરૂપગ્રહણે તત્પ્રત્યયે કાર્યવિજ્ઞાનમ્ । ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થવાથી ધ્યામ્ એ તત્પ્રત્યય - ધાતુમાત્ર સંબંધી પ્રત્યય ન હોવાથી અઃ સૂત્રિ ૦ (૪-૪-૧૧૧) સૂત્રથી અ આગમ થતો નથી, એમ કહેવું ઘટશે.

આથી જ “સ્થાનિવદ્ભાવની અનિત્યતા વગેરે કોઈપણ હેતુથી આચાર્યશ્રીએ અહિ આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ બતાવી છે - માટે અમે પણ તેમ જ કહ્યું.” એવું ત. પ્ર. બૃ. વૃ. ના આધારે વૃત્તિકાર શ્રી હેમહંસગણિજીએ કહેલું છે, અને તે પૂર્વોક્ત રીતે સાર્થક છે. (૧/૨૬)

નજુક્તં તત્સદૃશે ॥ ૧/૨૭ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- નજા ઉક્ત પદ, = નજ્ વડે ઉક્ત હોય તે પદ ‘નજુક્ત’ કહેવાય. આવું નજુક્ત પદ એ પોતાની સાથે સદૃશ = સરખા એવા વિશેષ્યરૂપ પદમાં વિશ્રામ પામે છે. અર્થાત્ નજ્ ના યોગથી જે પદનો નિષેધ કરાય છે, તે પદની સદૃશ જ બીજા પદનું ગ્રહણ કરવું, પણ જે તે અસદૃશ પદનું ગ્રહણ ન કરવું. (પર્યુદાસ નજ્ માં જેનો નિષેધ કરાય છે, તેનાથી બીજા પદનું ગ્રહણ કરવું ફલિત થતું હોવાથી આમ કહેલું છે.)

ઉદાહરણ :- વ્યક્ત્યે (૧-૨-૨૫) સૂત્રમાં યિ એમ કહેવાથી ચ કારાદિ પર છતાં ઓ નો અવ્ આદેશ કહેલ છે. પણ તે ચ કાર, પ્રત્યયરૂપ અને અપ્રત્યયરૂપ પણ સંભવે છે. છતાં

આ ન્યાયથી અક્યે પદમાં નજુક્ત પદ જે ક્ય પ્રત્યય, તેનાથી તત્સદશ = ક્ય - સદશ એવા જ ય કારાદિનું ગ્રહણ થવાથી ય કારાદિનું પણ પ્રત્યયરૂપે નિયમન થાય છે. અર્થાત્, ય કારાદિ પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થાય, પણ તેવા અપ્રત્યયનું નહિ. તેથી ગાં નાવં વેચ્છતિ, ગો + ય (ક્યન્) નૌ + ક્યન્) ગવ્યતિ, નાવ્યતિ । વગેરેમાં વ્યક્યે (૧-૨-૨૫) સૂત્રથી ઓ, ઔ, ના ક્રમશઃ અવ્, આવ્ આદેશો થાય છે. પરંતુ અસદશ એવી ય કારાદિ પ્રકૃતિનું ગ્રહણ ન થવાથી ગો + યાનં = ગોયાનમ્, નૌયાનમ્ । વગેરેમાં ક્રમશઃ અવ્, આવ્ આદેશો ન થયા. કારણકે અહિ યાન એ પ્રત્યય નથી.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું વિભાસક = જ્ઞાપક પૂર્વની જેમ જાણવું. અર્થાત્ સૂત્રમાં વિશેષણની અનુક્તિ જ જ્ઞાપક છે. તે આ પ્રમાણે - તે તે સૂત્રમાં યિ એવા પદથી ય કારાદિ પ્રત્યય - અપ્રત્યય બેયના ગ્રહણનો સંભવ છે. ઇષ્તો છે ય કારાદિ પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ માટે સૂત્રમાં “પ્રત્યયે” એવા કોઈ વિશેષણનો ઉપન્યાસ કરવો જોઈએ. તેમ છતાંય જે યિ એમ વિશેષણરહિતપણે કહેલું છે, તે અક્યે એ પ્રમાણે નજ્ વડે ઉક્ત જે ક્ય પદ છે, તે પ્રત્યયરૂપે હોયને આ ન્યાયથી તેના વડે તત્સદશ એવા પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થવાથી ય કારાદિનું પ્રત્યયપણું જણાઈ જશે. આ પ્રમાણે આ ન્યાયની આશાથી (શંકાથી / અપેક્ષાથી) જ યિ એવું નિર્વિશેષણ વચન ઘટતું હોયને, તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય ક્યારેક અનિર્ણય = અનિત્ય હોવાથી પર્યુદાસ નજ્ જ્યારે વિવક્ષિત હોય ત્યારે જ આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ છે. પણ પ્રસજ્ય નજ્ ની વિવક્ષામાં આની પ્રવૃત્તિ નથી. માટે જ કહ્યું છે કે, પર્યુદાસઃ સદુગ્રાહી પ્રસજ્યસ્તુ નિષેધકૃત્ । પર્યુદાસ નજ્ શબ્દ એ સદશનું - સરખાનું ગ્રહણ કરનાર છે. જ્યારે પ્રસજ્ય નજ્ તો માત્ર નિષેધ કરવામાં જ તત્પર છે, પણ સદશનું = ગ્રહણ કરતો નથી. અને આથી અનતો લુપ્ (૧-૪-૫૯) સૂત્રમાં પ્રસજ્ય નજ્ નો સદ્ભાવ હોવાથી નજ્ વડે ઉક્ત અ કાર એ સ્વર હોવા છતાંય, વિશેષ્યરૂપે અ કાર સદશ કેવળ સ્વરનું જ ગ્રહણ થતું નથી, પણ અ સિવાયના તમામ સ્વરો અને વ્યંજનોનું પણ ગ્રહણ થાય છે. (અર્થાત્ પર્યુદાસ નજ્ હોત તો “અ સિવાયના સ્વચ્છંત નામનો” એવી વ્યાખ્યા થાત. પણ અહીં પ્રસજ્ય નજ્ હોવાથી “અ કારાંત નામ સંબંધી ન થાય” એમ પ્રતિષેધ માત્રનું જ તાત્પર્ય હોવાથી “અ સિવાયના શેષ તમામ - સ્વર - વ્યંજન અંતવાળા નામ સંબંધી (સૂત્રોક્ત વિધિ થાય)” એવા અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.) અને તેથી તે સૂત્રથી વારિ । વગેરે સ્વરાંત નામની જેમ (પયસ્ + સિ, અમ્ =) પયઃ । વગેરે રૂપોમાં વ્યંજનાન્ત નામથી પણ સિ, અમ્ (પ્ર., દ્વિ. એ. વ.) પ્રત્યયોનો લોપ સિદ્ધ થયો.

આ રીતે આ ન્યાયથી નજ્ વડે ઉક્ત પદના સદશ એવા અન્યપદનું ગ્રહણ પણ થતું હોવાથી, નિષેધ માત્રમાં અંત પામનાર = ફલિત થનાર પ્રસજ્ય નજ્ ને પ્રતિકૂળ આ ન્યાય છે. (૧/૨૭)

ઉક્તાર્થનામપ્રયોગ: ॥ ૧/૨૮ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અન્ય પ્રત્યયાદિ વડે જેઓનો અર્થ ઉક્ત (અભિહિત) થઈ ગયો હોય અર્થાત્ જણાઈ ગયો હોય, તે દ્વિતીયાદિ વિભક્તિ વગેરે પ્રત્યયાદિનો પ્રયોગ કરવો નહિ.

ઉદાહરણ :- ક્રિયતે કટોડનેન । ઈત્યાદિમાં "કર્માદિ" અર્થમાં થયેલ આત્માને-પદાદિથી કર્માદિશક્તિ જણાવાઈ ગઈ છે. આથી તેને જણાવવા માટે કટ વગેરેથી દ્વિતીયાદિ વિભક્તિ ન થાય^૧. અને તેથી પરિશિષ્ટ - અવશિષ્ટ નામના 'અર્થમાત્ર'માં જ પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે.

પ્રશ્ન :- અક્ષ્ણા કાળ: । પદાં ખજ્જ: । વગેરે પ્રયોગોમાં કાળત્વ (કાણાપણું) અને ખજ્જત્વ (લંગડાપણું) ક્રમશઃ આંખ અને પગ સિવાય અન્યત્ર સંભવિત નથી. તેથી કાળ: વગેરે કહેવાથી જ "આંખથી કાણો" વગેરે સમજાય જાય છે. તો ત્યાં ઉક્તાર્થ એવા અક્ષ્ણા વગેરે પ્રયોગ કેમ કર્યો છે ? અર્થાત્ ન કરવો જોઈએ.

ઉત્તર :- સાચી વાત છે, પણ કાળ અને ખજ્જ શબ્દથી ઉક્તાર્થ એવા અક્ષિ અને પાદ શબ્દનો પ્રયોગ લોકરૂઢિથી થાય છે. કારણકે લોકરૂઢિ બળવાન હોયને તેનું કોઈપણ રીતે નિવારણ થઈ શકતું નથી.

પ્રયોજન :- ક્રિયતે કટોડનેન । વગેરેમાં ઉક્તાર્થ એવા પ્રત્યયાદિના પ્રયોગનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય A. છે. (જે પ્રત્યયાદિનો કર્માદિ અર્થ ઉક્ત થઈ ગયા હોય તે પ્રત્યયાદિ 'ઉક્તાર્થ' કહેવાય છે.)

શાપક :- આ ન્યાયનું ઉદ્ભાસક = શાપક છે, સ્વર્ણાન્નો ણ એકપદેડનન્ત્યસ્યાડલચટ-વર્ગસાન્તરે (૨-૩-૬૩) સૂત્રમાં એક શબ્દનું ગ્રહણ એ નિયમ કરવા માટે હોવું. તે આ રીતે - આ સૂત્રમાં એક પદનું નિયમ કરવા માટે હોવું જ ઈષ્ટ છે. અને તે નિયમરૂપ પ્રયોજન (વાળાપણું), વિધિરૂપ પ્રયોજનમાં વિરોધને પ્રગટ કરીને જ કહેવું શક્ય છે, પણ વિરોધને પ્રગટ કર્યા વિના કહેવું શક્ય નથી. કારણકે વિધિનિયમયો: સમ્ભવતોર્વિધિરેવ જ્યાયાન્ (૩/૧૦) (વિધિ અને નિયમ બન્નેની સંભવના હોય, ત્યાં વિધિરૂપ = વિધેયાત્મક વ્યાખ્યા કરવી જ શ્રેષ્ઠ છે) એવો ન્યાય છે. એટલે વિધિસૂત્ર કહેવામાં બાધ આવે તો જ નિયમસૂત્ર સંભવી શકે. અને માટે વિરોધસૂત્ર કહેવામાં શું બાધ આવે તે જોઈએ. વિધિ સૂત્રના બાધનું / વિરોધનું ઉદ્ભાવન આ રીતે થાય છે - જો અહિ એક શબ્દના પ્રયોગનું એકત્વ - સંખ્યાને જણાવવા રૂપ વિધેયાત્મક પ્રયોજન હોય, તો હ્રસ્વોડપદે વા (૧-૨-૨૩) સૂત્રની જેમ અહિ પણ 'અપદે' એમ એકવચનથી જ એકત્વ પ્રત્યાયિત થઈ જાય છે, અર્થાત્ એકત્વસંખ્યા જણાવાઈ જાય છે. કહેવાઈ જાય છે. આથી પ્રસ્તુત ઉક્તાર્થનામપ્રયોગ: ન્યાયથી એક શબ્દનો પ્રયોગ કરવો અનુચિત

= નિરર્થક બની જાય છે. આથી એક શબ્દના પ્રયોગનું અહિં વિધિરૂપ પ્રયોજન સંભવિત નથી, માટે નિયમરૂપ પ્રયોજન જ કહી શકાય છે. અને આ રીતે આ ન્યાયથી જ ઉઠેલી - એક શબ્દ પ્રયોગના વિધિરૂપ પ્રયોજનની જે અસંભાવના છે, તેના બળથી ઉદ્ભાવન પામતું એક શબ્દના ગ્રહણનું નિયમરૂપ પ્રયોજન(વાળાપણું) = નિયમાર્થતા છે, તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરનારું થાય જ. અર્થાત્ પ્રસ્તુત ન્યાયના બળથી જ એક શબ્દના વિધિરૂપ પ્રયોજનનો બાધ થવા દ્વારા એક શબ્દનું નિયમાર્થપણું (નિયમરૂપ પ્રયોજન) સિદ્ધ/ સંગત થતું હોયને પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં એક શબ્દના નિયમરૂપ પ્રયોજનનું (નિયમાર્થપણાનું) વિધાન, આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

સ્પર્શનાત્ ૦ (૨-૩-૬૩) સૂત્રમાં એક શબ્દના ગ્રહણથી જણાવેલો = જ્ઞાપન કરેલો નિયમ આ પ્રમાણે છે - જે એક જ નિત્ય - અખંડ પદ હોય, તેમાં જ આ સૂત્રથી ર, ષ, ઋ વર્ણ પછી આવેલાં ન કારનો ન થાય, જેમકે, નૃણામ્ । પણ જે એક પદ હોવા સાથે અનેક પદ રૂપે પણ હોય અર્થાત્ સમાસ થયો હોય, ત્યાં ન નો ન થાય, જેમકે, નૃ + નાથ = નૃનાથઃ । (અહિં નૃનાથ એમ એક પદ હોવા સાથે વિગ્રહ વાક્યગત અંતવર્તિની લુપ્ત વિભક્તિને આશ્રયીને નૃ અને નાથ એમ અનેકપદો પણ સંભવે છે. આથી અહિં ઋ કારથી પર ન નો ન થશે નહિ.)

અનિત્યતા :- આ ન્યાયની અનિર્ણયિતિ = અનિત્યતા હોવાથી શિરોડધસઃ પદે સમાસૈક્યે (૨-૩-૪) સૂત્રમાં 'એક્ય' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. તે આ પ્રમાણે - અહિં સમાસે એ પ્રમાણે એકવચન કરવાથી સમાસનું એક્ય ઉક્ત થઈ જ જાય છે. અર્થાત્ 'એક સમાસમાં' એવો અર્થ જણાઈ જાય છે. જેમકે, વૌદ્ધેતૌ સમાસે (૧-૨-૧૭) સૂત્રમાં... તો પણ જે એક્ય શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે, તે આ ન્યાયના અનિત્યપણાથી જ કરેલો જણાય છે. આથી જ, આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી જ, આ એક્ય શબ્દના પ્રયોગથી વિચિત્રા સૂત્રાણાં કૃતિઃ । એ ન્યાય સૂચવેલો છે, એ પ્રમાણે, તે સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલું છે. કારણકે અહિં આજ વૈચિત્ર્ય = વિવિધતા છે કે, જેનો અર્થ ઉક્ત થઈ ગયો છે, તે (ઉક્તાર્થ) શબ્દનો પણ પ્રયોગ કરેલો છે. (૧/૨૮)

સ્વોપજન્યાસ

૧. દ્વિતીયાદિ ન સ્યાદિતિ । અહિં દ્વિતીયાદિ વિભક્તિ ન થાય, એમ કહ્યું. દ્વિતીયા એ ઉપલક્ષણ હોવાથી, આદિ શબ્દથી જ્યારે કરણ વગેરેમાં અનદ્ વગેરે થાય છે, ત્યારે તૃતીયા વગેરે પણ ન થાય, એમ જાણવું. જેમકે, પ્રાજન્યનેન ઇતિ પ્રાજનો દણ્ઃ । જેના વડે હાંકી શકાય તે - દંડ. તથા દીયતે અસ્મૈ ઇતિ દાનીયો દ્વિજઃ । આ બધા પ્રયોગોમાં કરણ, સંપ્રદાન વગેરે અર્થમાં અનદ્, અનીય વગેરે પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ થવાથી કરણ, સંપ્રદાન વગેરે શક્તિને (કારકને) જણાવવા માટે દણ્ઃ, દ્વિજ વગેરે શબ્દોથી ક્રમશઃ તૃતીયા, ચતુર્થી વગેરે વિભક્તિઓ થતી નથી. (૧/૨૮)

પરામર્શ

A. કહેવાનો આશય એ છે કે, જે પ્રકૃતિ કે પ્રત્યયોનો અર્થ અન્ય પ્રકૃતિ કે પ્રત્યય વડે કહેવાઈ ગયો હોય, જણાવાઈ ગયો હોય, તે અર્થને જણાવવા માટે તે પ્રત્યય વગેરેનો પ્રયોગ કરવો વ્યર્થ છે. કારણકે સ્વાર્થ (પોતાના અર્થ) નું પ્રત્યાયન = જણાવવું - એ જ પ્રત્યયાદિના પ્રયોગનું પ્રયોજન = સાધ્ય છે, અને તે તો અન્ય રીતે સિદ્ધ થઈ ગયું છે. આથી ઉક્તાર્થ (જેઓનો અર્થ ઉક્ત થઈ ગયો છે તેવા) પ્રત્યયાદિનો પ્રયોગ નિરર્થક હોયને તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે. ટૂંકમાં, અન્ય ભોજન દ્વારા ક્ષુધા શાંત થઈ ગયા બાદ અનુકૂળ પણ ભોજન લેવું જેમ નિરર્થક છે, તેમ અન્ય રીતે સિદ્ધ થઈ જતાં કાર્ય માટે પ્રયત્ન કરવો નિરર્થક છે, એ લોકસિદ્ધ હકીકતનો આ ન્યાય અનુવાદ કરે છે. (૧/૨૮)

નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકસ્યાપ્યભાવઃ ॥ ૧ / ૨૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- નિમિત્ત વડે જે કાર્ય થયેલું હોય તે કાર્ય નૈમિત્તિક કહેવાય. નિમિત્તેન ચરતિ - એવું વિગ્રહ વાક્ય કરીને ચરતિ (૬-૪-૧૧) સૂત્રથી ઇકળ પ્રત્યય લાગેલો છે. નિમિત્તની નિવૃત્તિ થયે નિમિત્તથી થયેલું જે નૈમિત્તિક કાર્ય હોય, તેની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

પ્રયોજન :- લોકમાં ઘડાનું નિમિત્ત (કારણ) જે કુંભાર, તેનો નાશ થતાં કુંભારનું કાર્ય એવો ઘડો કાંઈ નાશ પામી જતો નથી, બલકે, ઘડારૂપી કાર્ય દેખાય જ છે. આથી કારણની નિવૃત્તિ થયે કાર્યની નિવૃત્તિ થતી નથી. તો પણ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં કારણનો નાશ થયે કાર્યનો પણ નાશ થઈ જાય છે, એમ જણાવવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- બિમ્બ શબ્દથી વલ્લી (વેલડી) વિશેષનાં નામની વિવક્ષામાં સ્ત્રીલિંગ વિશિષ્ટ અર્થમાં ગૌરદિ ગણપાઠના બળથી ડી પ્રત્યય પર છતાં બિમ્બ + ડી સ્થિતિમાં અસ્ય ડચાં લુક્ (૨-૪-૮૬) સૂત્રથી બિમ્બ શબ્દના અ કારનો લુક્ થયે, બિમ્બી । રૂપ સિદ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી બિમ્બ્યાઃ ફલં, બિમ્બમ્ । (વેલડી વિશેષનું ફળ) અહિં હેમાદિભ્યોઽજ્ઞ (૬-૨-૪૫) સૂત્રથી હેમાદિ - ગણપાઠથી ષષ્ઠ્યન્ત નામથી ફલ અર્થમાં અજ્ઞ પર આવતાં અને ફલે (૬-૨-૫૮) સૂત્રથી તેનો લોપ થયે, ડચાદેગૌણસ્યાક્રિ પસ્તદ્વિતલુક્ચગોણિસૂચ્યોઃ (૨-૪-૮૬) સૂત્રથી ડી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થયે, અસ્ય ડચાં લુક્ (૨-૪-૮૬) સૂત્રથી પૂર્વોક્ત ડી નિમિત્તે થયેલ જે અ કાર લુક્, તેની પણ નિવૃત્તિ થવાથી અ પાછો પૂર્વવત્ આવી ગયો. અર્થાત્ ડી ના નિમિત્તથી બિમ્બ શબ્દના અ નો લુક્ થયેલો, તે ડી પ્રત્યયરૂપ નિમિત્ત જતાં આ ન્યાયથી ડી પ્રત્યય - નિમિત્તક અ નો લુક્રૂપ વિધિ પણ નિવૃત્ત થયો અને તેથી અ પાછો આવી ગયો. (જો ડી રૂપ નિમિત્તની નિવૃત્તિ થયે અ લુક્ રૂપ નૈમિત્તિક કાર્યની નિવૃત્તિ ન થાત, તો બિમ્બી

+ અજ્ઞ પછી અજ્ઞ નો લુક્ થયે તથા હી નો લુક્ થયે, બિમ્બ એવું અનિષ્ટ રૂપ થાત.)

જાપક :- આ ન્યાયનું ઉદ્દીપક = જાપક છે, બિમ્બમ્ । વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે ન સન્ધિહીયક્તિદ્વિદોષાસદ્ધિધાવસ્કલુકિ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રમાં હી લુક્ના - અ લુક્રૂપ કાર્ય કરવામાં - સ્થાનિવદ્ભાવના નિષેધનું કથન. તે આ પ્રમાણે - ન સન્ધિ ૦ (૭-૪-૧૧૧) એ સૂત્રની ટીકામાં હી - નિમિત્તક વિધિ કરવામાં “સ્વરનો આદેશ સ્થાનિવદ્ (અર્થાત્ અસિદ્ધ) થતો નથી” આ અંશના ઉદાહરણ રૂપે બિમ્બમ્ । એમ બતાવેલું છે. કેવી રીતે ? તે જોઈએ. બિમ્બ્યાઃ ફલં - એમ વિગ્રહ વાક્ય કરીને હેમાદિ ગણથી થતો અજ્ઞ પ્રત્યય લાગતાં (બિમ્બી + અજ્ઞ સ્થિતિમાં) ફલે (૬-૨-૫૮) સૂત્રથી અજ્ઞ નો લુપ્ થયે, ડચાદેગૌણસ્ય ૦ (૨-૪-૮૫) સૂત્રથી હી લુક્ થાય છે. આ હી ના લુક્ રૂપ સ્વરાદેશ એ પર - નિમિત્તક છે. અને તેથી સ્વરસ્ય પરે પ્રાગ્વિધૌ (૭-૪-૧૧૦) સૂત્રથી જો આ હી લુક્ રૂપ સ્વરાદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ કરવાથી, હી છે, એમ માનીને કાર્ય કરવામાં આવે તો હી પર છતાં અસ્ય ડચાં લુક્ (૨-૪-૮૬) સૂત્રથી બિમ્બ ના અ નો લુક્ થવાની આપત્તિ (પ્રસંગ) આવે છે. અને તેથી બિમ્બમ્ । એવું રૂપ સિદ્ધ નહિ થાય. (પણ બિમ્બમ્ એવું રૂપ થાય તો છે જ.) આથી અ ના લુક્રૂપ હી નિમિત્તક કાર્ય કરવામાં હી ના લુક્રૂપ સ્વરાદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ કરાતો નથી. તે માટે ન સન્ધિહી ૦ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રમાં હી નું ગ્રહણ તથા બિમ્બ ઉદાહરણ સાર્થક છે.

જો આ ન્યાય જ ન હોત તો આ બધી વાત નિરર્થક જ બની જાય છે. તે આ રીતે - અસ્ય ડચાં લુક્ (૨-૪-૮૬) સૂત્રથી અ ના લુક્નું વારણ કરવા માટે ન સન્ધિહીય ૦ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રથી હી ના લુક્ના સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ કરાય છે. અને તે અ કાર જ પ્રથમતઃ નથી. કારણકે તેનો પહેલાં જ હી ની હાજરીમાં અસ્ય - ડચાં ૦ (૨-૪-૮૬) સૂત્રથી લોપ થઈ ગયો છે. તેથી કોના લુક્નો નિષેધ કરવા માટે આવો પ્રયત્ન કરાય ? પરંતુ હકીકત એ છે કે આ ન્યાય હોવાથી હી નો લુક્ કરાયે છતે હી હેતુક જે અ લુક્રૂપ કાર્ય થયેલું છે, તે અ લુક્નો પણ નિમિત્તભૂત હી નો અભાવ થતાં અભાવ થઈ જાય છે. અર્થાત્ અ ના લુક્નો અભાવ થવો એટલે જ અ કાર પાછો આવી જવો. આમ જે અ પાછો આવી જાય છે, તે પ્રથમવારની જેમ બીજીવાર પણ અસ્ય ડચાં લુક્ (૨-૪-૮૬) સૂત્રથી અ કારનો લુક્ તો નહિ થઈ જાય ને ? એવા સંદેહથી હી લુક્ના સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ કરેલો છે. આ રીતે આ ન્યાયથી - અ લુક્ની પ્રત્યાવૃત્તિ (પાછા આવવું) તથા હી ના સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ વગેરે - બધું સાર્થક થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે આ ન્યાય વિના અ કારની પ્રત્યાવૃત્તિ સંગત ન થવાથી અને અ કારની પ્રત્યાવૃત્તિ વિના હી પ્રત્યયનો સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ અસંગત બની જતો હોવાથી, તે હી ના સ્થા. ભા. નું વિધાન આ ન્યાયનું જાપન કરે છે. અર્થાત્ હી ના સ્થાનિવદ્ભાવની સંગતિ માટે અકારની પ્રત્યાવૃત્તિ માનવી જોઈએ અને બિમ્બમ્ રૂપમાં અ કારની પ્રત્યાવૃત્તિ આ ન્યાયના બળથી જ ઘટે છે. માટે પરંપરાએ આ ન્યાયથી જ સાર્થક બનતો - ન સન્ધિહી ૦

(૭-૪-૧૧૧) સૂત્રમાં (અ ના લુક્તું કાર્ય કરવામાં) હી ના લુક્ના સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ - આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિયત અર્થાત્ અનિત્ય છે. આથી મુનિ + આમ્, મુનિ + નામ્ = મુનીનામ્ । રૂપમાં દીર્ઘો નામ્યતિસૂચતસૂત્રઃ (૧-૪-૪૭) સૂત્રથી મુનિ ના ઇ નો દીર્ઘ આદેશ થયે નિમિત્તભૂત હ્રસ્વસ્વરનો નાશ થઈ જવા છતાં પણ હ્રસ્વનિમિત્તે થયેલ આમ્ પ્રત્યયના નામ્ આદેશનો નાશ / અભાવ થતો નથી.

આ ન્યાયની અનિયતતાનું જ્ઞાપન હાર્દહસ્વરસ્યાનુ નવા (૧-૩-૩૧) સૂત્રમાં "અનુ" શબ્દનું ગ્રહણ કરવાથી થાય A. છે. તે આ રીતે - જો ઉક્ત સૂત્રમાં અનુ શબ્દનું ગ્રહણ ન કરાય તો પ્રોણુનાવ । પ્રયોગમાં અંતરંગ હોવાથી પહેલાં ઋનું ધાતુના ન નું હાર્દહસ્વરસ્યાનુ નવા (૧-૩-૩૧) સૂત્રથી દ્વિત્વ થાય, અને ત્યારબાદ ઋનું એવી સ્થિતિમાં દ્વિર્ધાતુઃ પરોક્ષાઢે ૦ (૪-૧-૧) સૂત્રથી પરોક્ષાવિભક્તિ - હેતુક હોવાથી બહિરંગ વ્રુ એવું દ્વિત્વ થાય છે. અને તેથી દ્વિરુક્ત ન નું દ્વિર્વચન થવાથી અને ગત્વ થવાથી પ્ર + ઋણુન્ત્રુ + ગવ્ = પ્રોણુન્નાવ । એવું અનિષ્ટ રૂપ થવાની આપત્તિ આવે છે. આથી આ આપત્તિ ટાળવા "અનુ" શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું છે. જો આ પ્રસ્તુત નિમિત્તાભાવે... ન્યાય નિયત જ હોત તો ર પછી અનંતર હોવાથી થયેલ ન નું દ્વિત્વ કરેલું હોવા છતાંય, જ્યારે પરોક્ષાહેતુક ધાતુના દ્વિતીયાંશનું દ્વિર્વચન કરાય, ત્યારે રનું અયિ ર : (૪-૧-૬) સૂત્રથી દ્વિત્વ ન થવાથી નુ અંશનું જ દ્વિત્વ થાય. આથી નિમિત્તભૂત રેકને દ્વિરુક્ત વ્રુ સાથે ણુ વડે વ્યવધાન થવાથી પ્ર + ઋણુન્ત્રુ + ગવ્ સ્થિતિમાં ન ના દ્વિત્વની નિવૃત્તિ થશે. અર્થાત્ પૂર્વમાં નિમિત્તભૂત ર કાર ન હોવાથી તેનાથી ન ના દ્વિત્વની પણ આ ન્યાયથી નિવૃત્તિ થઈ જશે. અર્થાત્ અનંતર પૂર્વમાં નિમિત્તભૂત ર કાર ન હોવાથી તેનાથી થયેલ ન ની દ્વિ રુક્તિ રૂપ નૈમિત્તિક કાર્ય પણ આ ન્યાયથી નિવૃત્ત જ થઈ જાય. આથી અનિષ્ટરૂપની આપત્તિ જ ક્યાં છે કે જેના ભયથી અનુ ગ્રહણ કરવું પડે. છતાંય આ ન્યાય અહિ અનિત્ય હોવાથી ઉક્ત અનિષ્ટરૂપની આપત્તિ આવશે, એવા આશયથી જ સૂત્રમાં અનુ શબ્દનું ગ્રહણ સાર્થક થતું હોયને, તે અનુ શબ્દનું ગ્રહણ આ ન્યાયની અનિયતતાને જણાવે છે. (૧/૨૯)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. પ્રશ્ન :- લુચ્ઢ ધાતુથી કૃત્સંપદાદિભ્યઃ કિપ્ (૫-૩-૧૧૪) સૂત્રથી કિપ્ થયે લુચ્ એમ વ કારાંત શબ્દ બને છે. તો બિમ્બાકારલુકિ એવા ન્યાયવૃત્તિગત પ્રયોગમાં ક કારાંત પ્રયોગ શાથી ક્યાં છે ?

જવાબ :- લવનં. - લૂ + કિપ્ = લુક્ । એ પ્રમાણે ઉણાદિગણના દ્રાગાદયઃ (૩.૮૭૦) સૂત્રથી કિક્ પ્રત્યય ૫૨ છતાં નિપાતન કરવાથી ક કારાંત શબ્દ પણ બને છે. એનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે કરેલો છે, જેમકે, હચા - દેગૌણસ્યાકિપસ્તદ્વિતલુકિ ૦ (૨-૪-૯૫), ન સેટોડમન્તસ્યાવમિકમિચમાં પ્રત્યયલુકામ્ - ॥ (કા૦ - ૪/૧૪) વગેરેમાં... (૧/૨૯)

પરામર્શ

A. હાંદર્હસ્વરસ્યાનુ નવા (૧-૩-૩૧) સૂત્રની ટીકામાં અનુ બ્રહ્મણનું ફળ બતાવવા કહ્યું છે કે, અન્વિતિ કિમ્ ? પ્રોળ્ણનાવ । અહીં અનુ બ્રહ્મણ કરવાથી પહેલાં ઋણુ ધાતુનું દ્વિત્વ થાય, પછી જ પૂર્વોક્ત સૂત્રથી ન નું દ્વિત્વ થાય. અન્યથા પહેલાં ન નું દ્વિત્વ કરાય તો પ્ર + નું + ત્રુ + ણ્વ એવી સ્થિતિમાં ણત્વ વગેરે થયે, પ્રોળ્ણનાવ । એવું અનિષ્ટ રૂપ થવાની આપત્તિ આવત. કારણકે અનુ શબ્દ વિના, અંતરંગ વિધિ હોવાથી પહેલાં ન નું દ્વિત્વ થાત, પછી પરોક્ષા - હેતુક હોવાથી બહિરંગ એવું ધાતુનું દ્વિત્વ થાત.

વળી, અહિ નિમિત્તાભાવે ૦ (૧/૨૮) એ પ્રસ્તુત ન્યાયની અનિત્યતાનો આશ્રય કરાય તો જ અનુ બ્રહ્મણ ઘટે છે. કારણકે પહેલાં પ્ર + ઋણુ એમ ન નું દ્વિત્વ થયા પછી પ્ર + ઋણુ ત્રુ એમ પરોક્ષાહેતુક દ્વિત્વ થવામાં પણ જો નિમિત્તાભાવે ૦ એ પ્રસ્તુત ન્યાયની પ્રવૃત્તિ કરાય તો ત્રુ એમ દ્વિત્વ થતાં જ ણુ વડે વ્યવધાન થવાથી ર કારરૂપ નિમિત્તએ નુ ની અવ્યવહિત પૂર્વમાં ન હોવાથી, ર કાર રૂપ નિમિત્તનો અભાવ થતાં જ નૈમિત્તિક જે - ત્રુ એમ ન ના દ્વિત્વરૂપ કાર્ય છે, તેનો પણ અભાવ થઈ જશે. આથી પ્ર + ઋણુ + નુ + ણ્વ = પ્રોળ્ણનાવ । એવા ઈષ્ટ રૂપની જ સિદ્ધિ થશે. પણ અહિ નિમિત્તાભાવે ૦ (૧/૨૮) ન્યાયની અપ્રવૃત્તિ માનેલી છે. માટે જ સૂત્રમાં અનુ નું બ્રહ્મણ સાર્થક છે.

અહિ એવી શંકા થાય કે, પ્ર + ઋણુ ત્રુ + ણ્વ એ પ્રમાણે જે ન કારનું નુ એમ દ્વિત્વ થવામાં જે ણુ એવા વર્ણથી વ્યવધાન થાય છે, તે સ્વાક્ષમ્યવધાયિ (૨/૧૨) ન્યાયથી વ્યવધાયક બનશે નહીં. કારણકે ણ્વ એ આખરે તો ધાતુનું જ અંગ / અવયવ છે. પણ આવી શંકા બરોબર નથી. (સમાધાન) કારણકે ધાતુ સંબંધી કોઈ કાર્ય કરવાનું હોય તો તે ધાતુનું પોતાનું અંગ વ્યવધાન કરનારું ન બને. જેમ કે, સજ્જસ્કાર । માં ચ કાર એ સમ્ થી પર કૃ ધાતુની આદિમાં સ્સદ્ આગમ કરવામાં વ્યવધાયક ન બને. કારણ કે સ્સદ્ - આગમ કાર્ય એ ધાતુનો ઉલ્લેખ કરી કહેલું હોયને ધાતુ સંબંધી છે. માટે સ્સદ્ આગમ થાય છે. પણ સ્સટિ સમઃ (૧-૩-૧૨) વગેરે સૂત્રથી સમ્ ના મ કારનો સ આદેશ કરવામાં તો ચ એ સ્સદ્ રૂપ આગમને વ્યવધાન કરનારો બને જ. કારણકે સ આદેશ રૂપ કાર્યએ સ્સદ્ આગમરૂપ ધાતુના અવયવનો ઉલ્લેખ કરીને કહેલું છે, ધાતુનો ઉલ્લેખ કરીને કહેલું નથી. માટે અહીં મ નો સ આદેશ ન થાય.

તેવી જ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ પ્ર + ઋણુ + ત્રુ + ણ્વ એવી સ્થિતિમાં જે ઋણુ - ધાતુનો પોતાનો જે ણુ રૂપ અવયવ / અંગ છે, તે સમગ્ર ધાતુ સંબંધી ધાતુનો ઉચ્ચાર કરીને કહેલું કાર્ય કરવામાં વ્યવધાયક = આંતરુ કરનારો ન બને. પણ ત્રુ રૂપ જે ર કાર નિમિત્તક દ્વિત્વરૂપ કાર્ય છે - તે ધાતુના ઉચ્ચારણ કરીને કહેલું ન હોયને ધાતુ સંબંધી કાર્ય નથી. પણ ધાતુના વર્ણનું - અવયવનું કાર્ય છે. માટે ણુ એ "ધાતુનું" સ્વાંગ = સ્વાવયવ હોવા છતાંય "ધાતુના અવયવ" એવા ત્રુ નું સ્વાંગ તો ન જ હોવાથી, ધાતુના અવયવનું કાર્ય કરવામાં ધાતુનું સ્વાંગ વ્યવધાયક બનશે જ. આથી જ નિમિત્તાભાવે ૦ એ પ્રસ્તુત ન્યાયને અનિત્ય ન મનાય અર્થાત્ નિત્ય જ મનાય તો પ્ર ઋણુ ત્રુ + ણ્વ એવી સ્થિતિમાં પૂર્વોક્ત રીતે ણુ વડે ર નિમિત્તનો અભાવ થવાથી નૈમિત્તિક કાર્ય નુ એવું દ્વિત્વ પણ આ ન્યાયથી નિવૃત્ત થઈ જાય. આથી પ્રોળ્ણનાવ । એવું ઈષ્ટરૂપ થઈ જાત. આથી અનિષ્ટરૂપની નિવૃત્તિ માટે અનુ ના

ગ્રહણની પણ જરૂર ન રહે.

પણ જે સૂત્રમાં અનુ નું ગ્રહણ કરેલું છે - તે નિમિત્તાભાવે ૦ (૧/૨૯) ન્યાય અનિત્ય હોવાથી ધાતુનું દ્વિત્વ થયે ર કાર રૂપ નિમિત્ત સાથે ણ્ણુ વડે વ્યવધાન થવા છતાંય ન્તુ એમ દ્વિત્વરૂપ નૈમિત્તિક કાર્યની નિવૃત્તિ નહિ થાય. અને તેથી પ્રોણ્ણનાવ । એવું અનિષ્ટ રૂપ થઈ જ જશે. માટે તેવા અનિષ્ટરૂપની ટીકામાં કહ્યા પ્રમાણે નિવૃત્તિ માટે હ્રદિર્હસ્વરસ્યાનુ નવા (૧-૩-૩૧) સૂત્રમાં અનુ શબ્દનું ગ્રહણ સાર્થક થતું હોયને તે અનુ નું ગ્રહણ આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે.

ટૂંકમાં નિમિત્તાભાવે ૦ ન્યાયથી સીધી રીતે જ પ્રોણ્ણનાવ । રૂપ સિદ્ધ થાય છે. પણ આ ન્યાયને અનિત્ય માનો તો જ પ્રોણ્ણનાવ । એમ અનિષ્ટરૂપ થાય છે. અને આથી તેનું નિવારણ કરવા સૂત્રમાં અનુ નું ગ્રહણ કરવાની જરૂર પડી. આમ અનુ ના ગ્રહણથી આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાય છે.

અહિ જે અનુ ના ગ્રહણને આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જ્ઞાપક કહેલું છે, તે ન્યા.સા. લઘુન્યાસના આધારે કહેલું જણાય છે. આ રહ્યા તે શબ્દો - નનુ દ્વિત્વં કૃતમપિ નિમિત્તાભાવે૦ ઇતિ નિવત્સ્યતિ કિમનુગ્રહણેન ? સત્યમ્ । અનુગ્રહણાદેવાયં (નિમિત્તાભાવે૦ ઇતિ) ન્યાયોડનિત્ય ઇતિ । (૧/૨૯)

સન્નિયોગશિષ્ટાનામેકાપાયેડન્યતરસ્યાપ્યપાયઃ ॥ ૧/૩૦ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સમ્ = સમ્યગ્ રીતે નિ = નિતરાં યોજના તે સન્નિયોગ = એટલે અહિ સહોક્તિ. શિષ્ટ = કહેલ. અપાય = એટલે અભાવ. આમ જ્યાં સંનિયોગ (સહોક્તિ) વડે અર્થાત્ એક સાથે બે કાર્યો કહેલાં હોય, ત્યાં એક કાર્ય નો અભાવ થયે સહોક્ત બીજુ પણ કાર્ય થતું નથી.

પ્રયોજન :- લોકમાં તો સાથે જન્મેલાં બે જોડીયા ભાઈ વગેરે માંથી એકનો અભાવ થયે બીજાનો અભાવ થઈ જતો દેખાતો નથી. કિંતુ સદ્ભાવ પણ દેખાય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- અહીં એકના અભાવમાં બીજા (સહોક્ત) કાર્યનું ન થવું બે રીતે સંભવે છે. (૧) કાર્ય થયા બાદ તેનું નિવર્તન (નિવૃત્તિ) થવું અને (૨) મૂળથી જ કાર્યનું ન થવું. તેમાં (૧) કાર્ય થયા બાદ નિવૃત્ત થવાનું ઉદા. આ પ્રમાણે છે -

(૧) પચ્ચન્દ્રાણ્યો દેવતા અસ્ય (પચ્ચન્ + ચન્દ્રાણી + અણ્ =) પચ્ચન્દ્રઃ । (પાંચ ઈન્દ્રાણી છે દેવતા જેના તે પંચેન્દ્ર કહેવાય.) અહિ દેવતા (૬-૨-૧૦૧) સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય થયે, દ્વિગોરનપત્યે યસ્વરાદેર્લુબ્ધિઃ (૬-૧-૨૪) સૂત્રથી તેનો (અણ્ નો) લોપ થયે, ડચ્ચાદેર્ગૌર્ણસ્ય ૦ (૨-૪-૯૫) સૂત્રથી ડી પ્રત્યયનો લુક્ થયે, વરુણેન્દ્ર- રુદ્રભવશર્વમૃદાદાન્ ચાન્તઃ (૨-૪-૬૨) સૂત્રથી ડી ની સાથે કહેલ આન્ આગમનો પણ અભાવ થયો. (૨) મૂળથી જ એકનો અભાવ થવામાં સન્નિયોગ વડે કહેલા બીજા કાર્યના અભાવનું ઉદા. આ રીતે છે. एतान् गाः पश्य । અહિ

ગો શબ્દના ઓ નો શસ્ (દ્વિ.બ.વ.) પ્રત્યયના અ કારની સાથે આ અમ્શસોડતા (૧-૪-૭૫) સૂત્રથી (ઓ + અ નો) આ આદેશ કરાય છે. ત્યારે શસ્ ના અ નો અભાવ થઈ જવાથી શસોડતા સશ્વનઃ પુંસિ (૧-૪-૪૯) સૂત્રથી થતો દીર્ઘ આદેશ ન થવાથી તે જ સૂત્રથી દીર્ઘની સાથે કહેલ સ નો ન પણ ન થયો.

જાપક :- આ ન્યાયનું ઉદ્યોતક = જાપક છે, સન્નિયોગ વડે કહેલ પૂર્વોક્ત ઉદાહરણોમાં કમશઃ આન્ ની નિવૃત્તિ માટે અને ન આદેશ નો નિષેધ કરવા માટે પ્રયત્ન ન કરવો. તે આ રીતે - પચ્છેન્દ્રઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં હી પ્રત્યયની જેમ આન્ નો પણ અભાવ દેખાય છે. પણ આન્ ની નિવૃત્તિ કોઈપણ સૂત્રથી વિહિત નથી. તેથી જણાય છે કે, હી ની નિવૃત્તિ થયે આ ન્યાયના બળથી આન્ ની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. તથા एतान् गाः पश्य । એ બીજા ઉદાહરણમાં ગો શબ્દના ઓ કારનો શસોડતા સશ્વ નઃ પુંસિ (૧-૪-૪૯) સૂત્રથી જે દીર્ઘ આદેશ થયો નથી, તેનું કારણ મળે છે. તે કારણ એ છે કે, આ અમ્શસોડતા (૧-૪-૭૫) સૂત્રથી ગો શબ્દના ઓ નો શસ્ પ્રત્યયના અ કારની સાથે આ આદેશ કરાયે છતે શસ્ નો અ કાર જ રહેતો નથી, કે જેની સાથે દીર્ઘ કરાય. પણ સશ્વનઃ એ સન્નિયોગ શિષ્ટ સ નો ન આદેશ છે, તે કાર્ય ન થવાનું કોઈપણ કારણ દેખાતું નથી. બલકે, ગો શબ્દનું પુંદિલગપણું હોવાથી સ નો ન કાર આદેશ થવાનું જ કારણ દેખાય છે. આમ એકાંતે પ્રાપ્ત પણ ન કાર આદેશનો નિષેધ કરવા માટે જે યત્ન કરેલો નથી, તે દીર્ઘ આદેશનો અભાવ થયે આ ન્યાયના બળથી સહોક્તિ વડે કહેલ સ નો ન આદેશ પણ અહિ નહિ થાય - એવી આશાથી પ્રયત્ન કરેલો ન હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાયથી યદ્યચ્છયા અર્થાત્ ઈચ્છા પ્રમાણે 'સામાન્યથી અન્યતર કાર્યનો (સહોક્ત બે કાર્યમાંથી કોઈપણ એકનો) અભાવ થયે ઈતર કાર્યની પણ નિવૃત્તિ થાય, એ પ્રમાણે પ્રસંગ હોતે છતે "ગૌણકાર્યની નિવૃત્તિ થયે મુખ્ય કાર્યની નિવૃત્તિ થાય" એવો પક્ષ જે સ્થાપિત કર્યો છે, તેનો ઉત્તરન્યાય વડે નિષેધ કરાતો હોવાથી આ ન્યાય અનિયત = અનિત્ય છે. (૧/૩૦)

નાન્વાચીયમાનનિવૃત્તૌ પ્રાધાનસ્ય ॥ ૧/૩૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અનુ = પશ્ચાત્ અર્થાત્ અપ્રધાનરૂપે - પાછળથી - ગૌણરૂપે આચીયમાન એટલે મીલ્યમાન = સંગ્રહ કરાતાં કાર્યનો અભાવ થયે, પ્રધાનપણે વિહિત કાર્યનો અભાવ ન થાય. કિન્તુ "મુખ્યકાર્યનો અભાવ થયે ગૌણકાર્યનો પણ અભાવ થઈ જાય" આવો જ નિયમ થાય.

પ્રયોજન :- પૂર્વ સૂત્રથી નિયમ વિના ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રાપ્તિ હોતે છતે નિયમ કરવા

માટે આ ન્યાય છે. એટલેકે પૂર્વન્યાયના અતિવ્યાપ્ત થતાં વિષયનો સંકોચ કરવા માટે આ ન્યાય છે. A.

ઉદાહરણ :- બુદ્ધીઃ, ધેનૂઃ । અહિ પુલ્લિંગનામ ન હોવાથી શસોડતા સશ્વ નઃ પુંસિ (૧-૪-૪૮) સૂત્રથી પુલ્લિંગ નિમિત્તક શસ્ પ્રત્યયના સ ના ન કાર આદેશનો અભાવ થવા છતાં, પ્રધાનપણે કહેલ દીર્ઘ આદેશ તો થાય જ છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું ઉદ્દેશ્યક અર્થાત્ જાપક છે - 'શસોડતા સશ્વ નઃ' એ પ્રમાણે અન્વાયયાર્થક ચ વડે નિર્દેશ. કેમકે ગૌણરૂપે સમુચ્ચય જ અન્વાયય કહેવાય છે, અને મુખ્ય કરતાં ગૌણથી નિર્દિષ્ટ કાર્યમાં એટલો જ તફાવત છે કે, ગૌણની નિવૃત્તિ થયે મુખ્યની નિવૃત્તિ થતી નથી.

આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાતી નથી.(૧/૩૧)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

(૧) ગૌણરૂપે સમુચ્ચય કરવાથી ગૌણની નિવૃત્તિમાં મુખ્યની નિવૃત્તિ ન થાય, એમ કહ્યું. તેનું ઉદા. આ પ્રમાણે-છે - બટો ! મિક્ષામટ ગાં ચાનય । "હે શિષ્ય ! ભિક્ષા માટે ફર અને ગાય લઈ આવ." ગુરુ વડે આમ કહેવાતે છતે શિષ્ય ભિક્ષા માટે ફરે છે. અને જો ફરતાં ફરતાં ગાયને જુએ છે, તો તેને પણ લઈ આવે છે. ગાય ન દેખાય તો લાવતો નથી. ભિક્ષા માટે ફરવું તે મુખ્ય છે અને ગાય લાવવાનું કાર્ય ગૌણ છે. માટે ભિક્ષા તો લાવે જ છે પણ ગાય દેખાય તો જ લાવે છે. તેમ અહિ પણ પ્રધાનરૂપે ઉક્ત વિધિ થાય જ છે, પણ જે અન્વાયય ચ થી ઉક્ત કાર્ય હોય, તે તો તેના યથોક્ત નિમિત્તનો સદ્ભાવ હોય તો થાય છે અને તેવા નિમિત્તનો સદ્ભાવ ન હોય તો થતું નથી. (૧/૩૧)

પરામર્શ

A. કેટલાંક વિદ્વાનોને મતે આ ન્યાય આવશ્યક નથી. ગૌણની નિવૃત્તિ થવામાં મુખ્યની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેનું કારણ ગૌણનું નિમિત્ત ન હોવું તે જ છે. આથી તત્ત્વતઃ તો ગૌણની નિવૃત્તિ ન જ કહેવાય. ભિક્ષા માટે પરિભ્રમણ કરતો બટુક - શિષ્ય જો ગાયને જુએ છે તો લાવે છે. નથી દેખતો તો લાવતો નથી. આમ ગાયને દેખવા રૂપ નિમિત્ત ન હોવું એ જ ગાયને લાવવારૂપી કાર્યનો અભાવ થવામાં હેતુ છે. વળી, અહિ આપેલ બુદ્ધીઃ, ધેનૂઃ । વગેરે ઉદાહરણમાં પણ પુલ્લિંગ - નિમિત્તક એવા સ ના ન આદેશના પુલ્લિંગત્વરૂપ નિમિત્તનો અભાવ હોવાથી જ ન આદેશ થયો નથી. તથા જે દીર્ઘત્વરૂપ મુખ્ય કાર્ય થયેલું છે, તેનું કારણ, તેના નિમિત્તનો સદ્ભાવ જ છે. એટલેકે સમાનસ્વર હોવાથી જ બુદ્ધીઃ । વગેરેમાં ૩ કારનો શસ્ પ્રત્યયની સાથે શસોડતા ૦ (૧-૪-૪૮) સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થયો છે. એટલે તત્ત્વતઃ આ ન્યાયથી કોઈ કાર્ય સધાતું નથી. અને માટે દીર્ઘત્વની પ્રાપ્તિ - અનિવૃત્તિ માટે આ ન્યાયની આવશ્યકતા નથી.

અથવા તો સહોક્ત બે કાર્યમાંથી પૂર્વન્યાયમાં એકના અભાવમાં બીજાનો પણ અભાવ થઈ

જાય એમ સામાન્યથી જ કહેલો હોયને અન્યાયય ચ થી કહેલ કાર્યની અર્થાત્ ગૌણ કાર્યની કોઈપણ કારણસર - પછી સ્વનિમિત્તનો અભાવ હોવાથી પણ - નિવૃત્તિ / અભાવ થતાં મુખ્ય કાર્યની પણ નિવૃત્તિ / અભાવ થવાનો પ્રસંગ હોયને તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય સાર્થક છે. આ રીતે બુદ્ધી: । વગેરે રૂપોમાં સ્વનિમિત્તના અભાવ રૂપ કારણથી પણ એકની - એટલે કે સ ના ન આદેશ રૂપ ગૌણ - કાર્યની નિવૃત્તિ થતાં દીર્ઘત્વનું નિમિત્ત હોવા છતાંય પૂર્વ ન્યાયથી બીજાની - દીર્ઘત્વરૂપ મુખ્ય કાર્યની નિવૃત્તિ થવાનો પ્રસંગ માનીને તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિની સાર્થકતા કહી શકાય છે. ટૂંકમાં વ્યાવહારિક (સ્થૂલ) દષ્ટિથી આ ન્યાયની સાર્થકતા સંભવે છે, એમ સમજવું. (૧/૩૧)

નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધકસ્ય ॥ ૧/૩૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- આ ન્યાયસૂત્રમાં કાર્ય સ્યાત્ એટલાં પદ ઉમેરવા. નિરનુબંધ = અનુબંધ રહિત. અનુબંધરહિત કોઈ શબ્દનો સૂત્રમાં ઉચ્ચાર કરીને જે કાર્ય કહેલું હોય, તે કાર્ય જો નિરનુબંધ તેવા શબ્દનું ગ્રહણ સંભવતું હોય તો સાનુબંધક (અનુબંધસહિત) શબ્દનું ગ્રહણ ન કરવું.

પ્રયોજન :- નિરનુબંધપણે શબ્દનું ગ્રહણ એ સામાન્યોક્તિરૂપે હોવાથી ઉભયનું = એટલે કે નિરનુબંધ - સાનુબંધ બેયના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ છે. આમ હોયને તેનો અપવાદ આ ન્યાય છે. અર્થાત્ સાનુબંધક શબ્દના ગ્રહણનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- યેઢવર્ણે (૩-૨-૧૦૦) સૂત્રમાં તસ્મૈ હિતે (૭-૧-૩૫) વગેરે સૂત્રમાં વિહિત નિરનુબંધ જ ય પ્રત્યય પર છતાં નાસિકા શબ્દનો નસ્ આદેશ થાય. જેમકે, નાસિકાયૈ હિતં, નસ્ય ષ્ઠતમ્ । પણ જ્ય વગેરે સાનુબંધ ય પ્રત્યય પર છતાં ન થાય. જેમકે, નાસિકાત્રાસ્તિ, સુપન્થ્યાદેર્ઘ્યઃ (૬-૨-૮૪) સૂત્રથી જ્ય પર છતાં, નાસિક્યં નગરમ્ ।

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું પોષક = જ્ઞાપક છે, ન યિ તદ્વિતે (૨-૧-૬૫) સૂત્રમાં 'યે' એવો નિર્દેશ ન કરવો. તે આ પ્રમાણે - ય એમ વ્યંજનમાત્રનું ગ્રહણ કરવામાં તેવા વ્યંજનમાત્રરૂપ કોઈપણ પ્રત્યયનો અસંભવ છે. આથી નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધકસ્ય આ પ્રસ્તુત ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થશે નહીં. માટે નિરનુબંધ અને સાનુબંધ બેય ય કારાદિ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરવું શક્ય બનશે. યે એમ અ કારસહિત ય નું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તેવા નિરનુબંધ પ્રત્યયનો સંભવ હોવાથી આ ન્યાયથી નિરનુબંધ ય કારનું જ ગ્રહણ થાય, પણ સાનુબંધ ય કારાદિ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરવું શક્ય ન બને. આમ આ ન્યાયની શંકાથી સાનુબંધ એવા પણ ય ના ગ્રહણ માટે યે એમ ન કરીને યિ એવું સૂત્ર કરેલું છે. આમ આ ન્યાયથી જ યિ એવો નિર્દેશ સંગત જ થતો હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

શંકા :- જ્ય વગેરે સાનુબંધ ય પ્રત્યય પર છતાં ન યિ તદ્વિતે (૨-૧-૬૫) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ

જ ક્યાં છે ? અર્થાત્ સાનુબંધ ય કાર પ્રત્યય આવતો ન હોવાથી ન યિ તદ્ધિતે (૨-૧-૬૫) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે નહીં, કે જેના ગ્રહણ માટે ત્યાં યે એમ નિર્દેશ ન કરીને યિ એમ નિર્દેશ કરેલો છે ?

સમાધાન :- ધુરં વહતિ ઇતિ, ધુરો યૈયળ્ (૭-૧-૩) સૂત્રથી ય પ્રત્યય પર છતાં ધુર્યઃ । રૂપમાં ધ્વાદેર્નામિનો દોષોર્વોર્વ્યજ્જને (૨-૧-૬૩) સૂત્રથી પ્રાપ્ત દીર્ઘત્વનો નિષેધ, ન યિ તદ્ધિતે (૨-૧-૬૫) સૂત્રથી કરાય છે. અહિ કેટલાંક ધુર્ય શબ્દસ્થ ય પ્રત્યયને ટિટ્ ઇચ્છે છે. અર્થાત્ સાનુબંધ માને છે. તેઓના મતે પણ ધુર્યઃ । માં દીર્ઘત્વનો નિષેધ ન યિ તદ્ધિતે (૨-૧-૬૫) સૂત્રથી જ થાય છે. આથી સાનુબંધ પણ ય પ્રત્યય પર છતાં ન યિ તદ્ધિતે (૨-૧-૬૫) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટરૂપે જ થાય છે.

પ્રશ્ન :- ટિટ્ કરવાનું શું ફળ છે ?

જવાબ :- જ્યારે સ્ત્રીલિંગની વિવક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે ધુર્ય શબ્દસ્થ ય પ્રત્યય ટિટ્ હોવાથી અણજેયેકર્ણજસ્રજ્ઞિતામ્ (૨-૪-૨૦) સૂત્રથી ક્ષી પ્રત્યય થયે, ન યિ ં (૨-૧-૬૫) સૂત્રથી દીર્ઘનિષેધ થયે વ્યજ્જનાત્તદ્ધિતસ્ય (૨-૪-૮૮) સૂત્રથી ય પ્રત્યયનો લોપ થયે 'ધુરી' એવો પ્રયોગ થાય છે. આમ તેઓના (અન્યના) મતે સાનુબંધ ય પ્રત્યયનો સંભવ હોવાથી ન યિ તદ્ધિતે (૨-૧-૬૫) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સાનુબંધ વ્ય પ્રત્યયમાં હોવાથી તે સૂત્રમાં ય ને બદલે યિ એવા નિર્દેશનું ફલ છે જ, અને તે આ.ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીને સંમત જ છે.

અનિત્યતા :- નિરતુબન્ધગ્રહણે સામાન્યેન ગ્રહણમ્ (૨/૫) એવો ન્યાય હોવાથી તેનાથી આ ન્યાયનો ક્વચિત્ બાધ થાય છે. માટે આ ન્યાય અદૃઢ અર્થાત્ અનિત્ય છે. (૧/૩૨)

એકાનુબન્ધગ્રહણે ન દ્વચનુબન્ધકસ્ય ॥ ૧/૩૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સૂત્રમાં કહેલ એક - અનુબંધવાળા શબ્દનું ગ્રહણ સંભવિત હોય ત્યારે તે સૂત્રનું કાર્ય એકાનુબંધવાળા જ શબ્દથી થાય, પણ બે - અનુબંધવાળા અને ઉપલક્ષણથી ત્રણ - અનુબંધવાળા શબ્દથી ન થાય.

પ્રયોજન :- સૂત્રમાં કહેલ એકાનુબંધવાળા શબ્દમાં જે અનુબંધ છે, તે અનુબંધ બે - અનુબંધવાળા શબ્દમાં પણ હોવાથી બે - અનુબંધવાળા વગેરેના પણ ગ્રહણની પ્રાપ્તિ હોયને તેનો પ્રતિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- વ્યક્યે (૧-૨-૨૫) અહિ અક્યે એ પ્રમાણે એકાનુબંધવાળા ક્ય પ્રત્યયનું જ વર્જન થવાથી બે - અનુબંધવાળા ક્યન્ અને ક્યઙ્ પ્રત્યયનું વર્જન (નિષેધ) ન થવાથી, તે પ્રત્યય પર છતાં ઓ કાર અને ઔ કારનો ક્રમશઃ અવ્ અનેઆવ્ આદેશ થાય જ. જેમકે, ગવ્યતિ, ગવ્યતે । નાવ્યતિ, નાવ્યતે ।

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું પ્રપંચક = જ્ઞાપક છે, દીર્ઘશિચ્ચયઙ્ઞ્યક્યેષુ ચ (૪-૩-૧૦૮) સૂત્રમાં A. 'ક્યેષુ' એમ બહુવચન કરવું. આ બહુવચન ક્ય, ક્યન્, ક્યઙ્ઞ ષ અને ક્યઙ્ઞ પ્રત્યયનું સામાન્યથી ગ્રહણ કરવા માટે કરેલું છે. જો આ ન્યાય ન હોય તો અર્થાત્ આ ન્યાયથી એકાનુબંધના ગ્રહણમાં દ્વિ - અનુબંધક વગેરેનો નિષેધ થતો ન હોય તો પછી બહુવચનનો પ્રયત્ન કરવાની શી જરૂર છે ? અર્થાત્ કોઈ જરૂર નથી. તેમ છતાં જે પૂર્વોક્ત સર્વ પ્રત્યયના ગ્રહણ માટે બહુવચનનો પ્રયત્ન કરેલો છે, તે આ ન્યાયની શંકા હોવાથી જ કરેલો છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, ક્યેષુ ને બદલે ક્યે એમ એકવચન જ કરાય તો આ ન્યાયથી તો ફક્ત ક્ય (કર્મણિ) પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ શક્ય છે. ઇષ્ટ તો ક્યન્ વગેરે સર્વનું ગ્રહણ છે. આથી કોઈ પ્રયાસ વિશેષ કરવો જોઈએ જે આ ન્યાયનો બાધક બને. આમ આ ન્યાયનો બાધ કરવા બહુવચન સાર્થક છે અને તેથી ક્યેષુ એમ બહુવચન આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અવિચ્છેદ્ય = અવિશ્વસનીય = અનિત્ય છે. આથી આપો હિતાં ચૈયાસ્યાસ્યામ્ (૧-૪-૧૭) સૂત્રમાં આપ્ ની જેમ બે - અનુબંધવાળા ડાપ્ પ્રત્યયનું પણ ગ્રહણ થાય છે. તેથી માલાયૈ । વગેરે રૂપોની જેમ સીમન્ શબ્દથી તાભ્યાં વાડડપ્ હિત્ (૨-૪-૧૫) સૂત્રથી ડાપ્ પર છતાં સીમા એવી પ્રકૃતિ બને છે અને તેનાથી સ્ત્રીલિંગમાં હે પ્રત્યયનો આપો હિ તામ્ ૦ (૧-૪-૧૭) સૂત્રથી ચૈ આદેશ સિદ્ધ થવાથી સીમાયૈ । એવું રૂપ પણ સિદ્ધ થાય છે. (૧/૩૩)

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧. ઉપલક્ષણથી ત્રણ - અનુબંધવાળા શબ્દનું ગ્રહણ એ ક્યઙ્ઞ વગેરે પ્રત્યયની અપેક્ષાએ કહેલું છે. (૧/૩૩)

પરામર્શ

પરામર્શ :- A. દીર્ઘશિચ્ચયઙ્ઞ્યક્યેષુ ચ (૪-૩-૧૦૮) સૂત્રમાં આ ન્યાયની શંકાથી જ બહુવચન કરેલું છે- એમ સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળે છે. ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલું છે કે, बहुवचनात् क्यशब्देन क्यन्क्यङ्क्यङ्क्व्यानामविशेषेण ग्रहणं स्यात् । જો બહુવચન કરેલું ન હોત તો આ ન્યાયથી એક - અનુબંધવાળા ક્ય પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થાત, પણ બે - અનુબંધવાળા ક્યન્ વગેરે પ્રત્યયનું ગ્રહણ ન થાત. આ ક્યન આ ન્યાયની શંકાથી જ કરેલું છે. આમ આ ન્યાયની શંકાથી જ બહુવચનની સાર્થકતા જણાવેલી હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે. (૧/૩૩)

कायवाङ्बुद्धिविषया ये मला : समवस्थिता : ।

चिकित्सालक्षणाध्यात्मशास्त्रैस्तेषां विशुद्धयः ॥ ૧૭૪ ॥ (વાક્યપદીયમ્ પ્રથમ ખંડ...)

શરીર, વાણી અને બુદ્ધિની જે દંઢ બનેલી અશુદ્ધિઓ છે, તે (ક્રમશઃ) વૈદ્યક, વ્યાકરણ અને અધ્યાત્મ શાસ્ત્રથી વિશુદ્ધ બને છે.

નાનુબન્ધકૃતાન્યસારૂપ્યાનેકસ્વરત્વાનેકવર્ણત્વાનિ ॥ ૧/૩૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અનુબંધના વશથી (પ્રત્યયાદિનું) અસારૂપ્ય એટલે પરસ્પર વિસદ્દશ - અસમાન (ભિન્ન) રૂપ (વાળાપણું) (૧) અસારૂપ્ય = અસમાનરૂપ તથા (૨) અનેકસ્વરવાળા-પણું અને (૩) અનેકવર્ણવાળાપણું થતું નથી. એટલેકે, અનુબંધને લઈને પ્રત્યયાદિ અસમાનરૂપ-વાળા, અનેકસ્વરવાળા કે અનેકવર્ણવાળા કહેવાતાં નથી.

પ્રયોજન :- વ્યાકરણસૂત્રોમાં ક્યાંય પણ આવો નિષેધ કરેલો ન હોવાથી અનુબંધના વશથી અસમાનરૂપાદિ થવાની પ્રાપ્તિ છે. તેનો પ્રતિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- અનુબંધના વશથી ક્રમશઃ આ ત્રણેય અંશના ઉદાહરણાદિ આ પ્રમાણે છે.

(૧) અસારૂપ્ય = વિરૂપતા (ભિન્નરૂપતા) નો અભાવ આ પ્રમાણે છે. અળ્ પ્રત્યયનું ડ પ્રત્યય સાથે અનુબંધનાવશથી અસમાન રૂપ (વૈરૂપ્ય) થતું ન હોવાથી ગાં દદાતીતિ, ગોદઃ । અહિ આતો ડોડહ્વાવામઃ (૫-૧-૭૬) સૂત્ર થી ડ પ્રત્યયના વિષયમાં કર્મણોડળ (૫-૧-૭૨) થી અળ્ પ્રત્યય લાગતો નથી. કારણ કે અસરૂપોડપવાદે વોત્સર્ગઃ પ્રાક્ કેઃ (૫-૧-૧૬) સૂત્રથી અપવાદ પ્રત્યયના વિષયમાં વિકલ્પે અસમાનરૂપવાળા ઔત્સર્ગિક પ્રત્યયની અનુમતિ આપેલી છે. અને અહિ તો આ ન્યાયથી અનુબંધના કારણે અસમાનરૂપ ગણાતું ન હોવાથી ડ પ્રત્યય અને અળ્ પ્રત્યય, અ કાર રૂપે સમાન જ ગણાય છે. માટે ડ ના વિષયમાં અળ્ ન લાગે. જો ઔત્સર્ગિક અળ્ પ્રત્યય લાગત તો ગોદાયઃ । એવું અનિષ્ટ રૂપ થાત.

આનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. સામાન્ય રીતે અપવાદ પ્રત્યયો વડે ઉત્સર્ગ પ્રત્યયનો એકાંતે બાધ થવાની પ્રાપ્તિ છે. તેમ છતાં ક્વચિત્, અપવાદ વિષયમાં પણ ઉત્સર્ગ પ્રત્યયોની અનુમતિ આપવા માટે અસરૂપોડપવાદે વોત્સર્ગઃ પ્રાક્ કેઃ (૫-૧-૧૬) સૂત્ર બનાવેલું છે. આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. આ તુમોડત્યાદિઃ કૃત્ (૫-૧-૧) સૂત્રથી શરૂ થયેલ કૃતપ્રત્યયના અધિકારમાં ક્તિ પ્રત્યય વિધાયક સૂત્ર સ્ત્રિયાં ક્તિઃ (૫-૩-૮૧) ની પૂર્વમાં જે પ્રત્યયો કહેવાશે, તેમાં અપવાદ પ્રત્યયના વિષયમાં ઉત્સર્ગ પ્રત્યયનો એકાંતે બાધ થતો નથી, કિન્તુ, વિકલ્પે ઉત્સર્ગ પ્રત્યય પણ થાય જ. શરત એટલી કે તે ઉત્સર્ગ પ્રત્યય, અપવાદ પ્રત્યયની સાથે અસદ્દશ (અસમાન) રૂપવાળો હોવો જોઈએ. અને જો ઉત્સર્ગ પ્રત્યય, અપવાદ પ્રત્યયની સાથે અસમાનરૂપવાળો ન હોય, તો તે ઉત્સર્ગપ્રત્યય અપવાદ પ્રત્યયવડે બાધિત થાય જ છે, એવો અર્થ સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહિ પ્રસ્તુતમાં (ગોદઃ । રૂપમાં) અળ્ એ ઉત્સર્ગ પ્રત્યય છે અને ડ અપવાદ પ્રત્યય છે. તેથી ડ પ્રત્યયના વિષયમાં અળ્ પ્રત્યય પણ થયો હોત - જો અનુબંધને લઈને અળ્ અને ડ વચ્ચે અસમાનરૂપ થયું હોત. પણ આ ન્યાયથી તે બેનું

અસમાનરૂપ થતું નથી. અનુબંધરહિત તે બેયનું અ એવું સમાન રૂપ જ છે. આથી ડ પ્રત્યયથી અળ બાધિત જ થાય છે.

શાપક :- આ ન્યાયાંશનું વિસ્તારક અર્થાત્ શાપક, કૃષ્ણમૃજિશંસિગૃહિદુહિજપો વા (૫-૧-૪૨) સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યયનો વિકલ્પ કરવો, તે છે. આ પ્રત્યયનું વિકલ્પે વિધાન, પક્ષે ઋવર્ણવ્યજ્ઞનાદ ઘ્યન્ (૫-૧-૧૭) સૂત્રથી ઔત્સર્ગિક ઘ્યન્ પ્રત્યય કરવા માટે છે. અને તે ઘ્યન્ પ્રત્યય - આ ન્યાય ન હોય તો અનુબંધના વશથી - ક્યપ્ પ્રત્યય સાથે અસમાનરૂપવાળો જ છે. આથી અસરુપોડપલાદેઽં (૫-૧-૧૬) સૂત્રથી ઘ્યન્ પ્રત્યય સિદ્ધ જ છે. તો શા માટે પક્ષે ઘ્યન્ પ્રત્યય કરવા માટે ક્યપ્ પ્રત્યયનો વિકલ્પ કરવો જોઈએ ? અર્થાત્ ન જ કરવો જોઈએ. તેમ છતાં જે ક્યપ્ પ્રત્યયનો વિકલ્પ કરેલો છે, તેની પાછળ એવો આશય છે કે - આ ન્યાયથી અનુબંધમાત્રના કારણે ઘ્યન્ અને ક્યપ્ પ્રત્યયો પરસ્પર અસમાનરૂપવાળા થતાં નથી, અર્થાત્ સરૂપ જ થાય છે. આથી અપવાદભૂત ક્યપ્ પ્રત્યયથી ઘ્યન્ નો બાધ થશે અને તેથી ઘ્યન્ લાગશે નહિ અને તેથી વિકલ્પનું વિધાન કરવું જોઈએ કે જેથી પક્ષે ઘ્યન્ પણ આવે. આમ પૂર્વોક્ત વિકલ્પોક્તિ આ ન્યાયાંશના કારણે જ સંગત થવાથી તે આ ન્યાયાંશનું શાપક બની જાય છે.

(૨) અનેકસ્વરવાળાપણું :- આ પણ અનુબંધના વશથી થતું નથી. તેનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે - ડુપર્ચીષ્ પાકે । એ પ્રમાણે અનુબંધસહિત અનેકસ્વરરૂપ પચ્ ધાતુ ધાતુપાઠમાં પઠિત છે. પણ પચ્ ધાતુનું અનુબંધના કારણે અનેકસ્વરવાળાપણું = અનેકસ્વરત્વ થતું નથી. માટે પચ્ + ણવ્, પપાચ । એવા રૂપમાં ધાતોનેકસ્વરાદામ્ પરોક્ષાયાઃ૦ (૩-૪-૪૬) સૂત્રથી પરોક્ષા-વિભક્તિનો આમ્ આદેશ થતો નથી.

શાપક :- આ ન્યાયનું સ્મારક = શાપક છે, નિન્દિહંસક્લિશઘાદવિનાશિવ્યાધાષાસૂયાક-
નેકસ્વરાત્ (૫-૨-૬૮) સૂત્રમાં નિન્દ વગેરે ધાતુઓનું જુદું ગ્રહણ. જો અનુબંધના કારણે અનેક-
સ્વરવાળાપણું થતું હોય તો નિન્દ વગેરે સર્વ ધાતુઓ અનેકસ્વરી જ છે. કારણ કે ધાતુપાઠમાં
ણિદુ કુત્સાયાં, હિસુ હિંસાયમ્ । એમ અનેકસ્વરી રૂપે જ તે ધાતુઓનો પાઠ કરેલો છે. અને
તેથી અનેકસ્વરના ગ્રહણથી જ નિન્દ વગેરેનું ગ્રહણ થઈ જવાથી તેઓને જુદા કહેવાની જરૂર
જ નથી. છતાંય જે જુદાં કહ્યા છે, તેથી જણાય છે કે - આ ન્યાયથી - સ્વરરૂપ અનુબંધને
લઈને ધાતુઓ અનેકસ્વરી બનતાં ન હોયને નિન્દ વગેરે ધાતુઓ એકસ્વરી જ છે. આમ આ
ન્યાયથી જ નિન્દ વગેરે ધાતુઓનું પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં જુદું ગ્રહણ સાર્થક થતું હોયને તે આ
ન્યાયાંશને જણાવે છે.

(૩) **અનેકવર્ણવાળાપણું :-** આ અનેકવર્ણત્વ પણ વ્યંજનાદિ રૂપ અનુબંધને લઈને થતું નથી. આથી વન્યાહ્ પञ्चमस्य (૪-૨-૬૫) સૂત્રથી આહ્ આદેશ ડિ ત્ હોવાથી વર્ણદ્વય (બે વર્ણ) થવા છતાંય અનેકવર્ણત્વનો અભાવ થવાથી ઘુણિ ભ્રમણે । અને વન ભક્તૌ । આ બે ધાતુઓથી પર મનવન્ક્ર નિપવિચ્ ક્ર ચિત્ (૫-૧-૧૪૭) સૂત્રથી વન્ પ્રત્યય લાગતાં (ઘુણ્ + વન્ = ઘુ

આહ્ + વન્ = ઘ્વાવન્ + સિ (=) ઘ્વાવા । તથા (વન્ + વન્ + સિ) = વાવા । એ રૂપોમાં ષષ્ઠ્યાન્ત્યસ્ય (૭-૪-૧૦૬) (ષષ્ઠીવડે નિર્દેશ કાર્ય અંત્યનું જ થાય) એ પરિભાષાથી પંચમ વર્ણ એવા ક્રમશઃ ણ અને ન નો જ આહ્ આદેશ થયો, પણ અનેકવર્ણઃ સર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૭) પરિભાષાથી (આહ્ આદેશને અનુબંધવડે અનેકવર્ણવાળો માનીને) પંચમ વર્ણાંત સર્વ ધાતુનો આદેશ ન થયો. જો આ ન્યાય વિના આહ્ આદેશ અનુબંધના વશથી અનેકવર્ણવાળો થતો હોત તો અનેકવર્ણઃ સર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૭) પરિભાષાથી અખંડ ધાતુનો આહ્ આદેશ થયો હોત. પણ, આમ થતું નથી, તે આ ન્યાયાંશથી જ ઘટતું હોયને આ ન્યાયાંશને જણાવે છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયાંશનું જ્ઞાપક છે, ષ્યા પુત્રપત્યોઃ કવલયોરીચ્ તત્પુરુષે (૨-૪-૮૩) સૂત્રમાં ષ્યાયા ઇચ્ સ્યાત્ । એવો ભેદ - નિર્દેશ કરવાને બદલે 'ષ્યા ઇચ્ સ્યાત્ ।' એમ અભેદ - નિર્દેશ. તે સૂત્રથી સિદ્ધ થતાં રૂપની સિદ્ધિ આ પ્રમાણે થાય છે. કરીષસ્યેવ ગન્ધોડસ્યેતિ, વોપમાનાત્ (૭-૩-૧૪૭) સૂત્રથી ઇ સમાસાંત થયે, કરીષગન્ધિઃ કશ્ચિત્ । છાણ જેવી ગંધવાળો ઈર્ષ વ્યક્તિ. તસ્યાડપત્યં પૌત્રાદિ સ્ત્રી । એવા અર્થમાં ડ સોડપત્યે (૬-૧-૨૮) સૂત્રથી અણ પ્રત્યય પર આવતાં કરીષગન્ધિ + અણ, વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેર્ઙ્ગિતિ તદ્વિતે (૭-૪-૧) સૂત્રથી વૃદ્ધિ થયે, અવર્ણેવર્ણસ્ય (૭-૪-૬૮) સૂત્રથી અંત્ય ઇ નો લોપ થયે, કરીષગન્ધ્ + અણ સ્થિતિમાં અનાર્ષે વૃદ્ધેડણિજો बहुस्वरंगुरूपान्त्यस्यान्तस्य ष्यः (૨-૪-૭૮) સૂત્રથી અણ નો ષ્ય આદેશ થયે (કરીષગન્ધ્ય સ્થિતિમાં) આત્ (૨-૪-૧૮) સૂત્રથી સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટાર્થમાં આપ્ પ્રત્યય પર આવતાં, કરીષગન્ધ્યા । રૂપ સિદ્ધ થાય છે. તસ્યાઃ કરીષગન્ધ્યાયાઃ પુત્રઃ કરીષગન્ધીપુત્રઃ । વગેરેમાં ષ્યા પ્રત્યયના ઇચ્ આદેશનું વિધાન કરનાર ષ્યા પુત્રપત્યોઃ કવલયોરીચ્ તત્પુરુષે (૨-૪-૮૩) સૂત્રમાં ષ્યા નો ઇચ્ આદેશ થતો હોવાથી ષ્યા પ્રત્યય સ્થાની (આદેશી) છે. આથી ધિસ એસ્ (૧-૪-૨) સૂત્રની જેમ ષ્યાયા ઇચ્ એવો ભેદ નિર્દેશ (ષષ્ઠી વડે નિર્દેશ) કરવો યોગ્ય હોવા છતાં ય સંપૂર્ણ એવા ષ્યા પ્રત્યયનો ઇચ્ રૂપ આદેશ થાય, અર્થાત્ ઇચ્ એ સર્વ (ષ્યા) નો આદેશ થાય, એ માટે ષ્યા એવ ઇચ્ સ્યાત્ । એવો અભેદ નિર્દેશ કરેલો છે. અને તેવો અભેદ નિર્દેશ આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે.

તે આ પ્રમાણે - જો અનુબંધને લઈને અનેકવર્ણવાળાપણું થતું હોય તો ઇચ્ એ અનેકવર્ણવાળો આદેશ હોવાથી ષ્યાયા ઇચ્ એવો ભેદરૂપે નિર્દેશ કરવામાં પણ અનેકવર્ણઃ સર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૭) (અનેક વર્ણવાળો આદેશ સર્વનો થાય છે) એ પરિભાષાથી સર્વ ષ્યા ના ઇચ્ રૂપ આદેશની સિદ્ધિ થાય જ છે. આથી સવદિશ માટે અભેદ - નિર્દેશ કરવાની શી જરૂર છે ? અર્થાત્ જરૂર જ નથી. છતાંય જે અભેદ નિર્દેશ કરેલો છે, તે આ ન્યાયથી અનુબંધના વશથી ઇચ્ આદેશ અનેકવર્ણવાળો થતો નથી, તે કારણથી કરેલો છે. આ રીતે પ્રસ્તુત ન્યાયાંશને ધ્યાનમાં લેવાથી જ સાર્થક બનતો ષ્યા ઇચ્ સ્યાત્ । એમ અભેદ નિર્દેશ આ ન્યાયાંશનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- પ્રથમાંશમાં આ ન્યાય સ્યાદ્વાદી / અનિત્ય છે. અર્થાત્ એકાંતે પ્રવૃત્ત

થતો નથી. આથી ક્વચિત્ અનુબંધ વડે અસારૂપ્ય / અસમાનરૂપ (વાળાપણું) પણ થાય છે. તેથી પિતા કૃત્વા ગતઃ । સ્થળે પિતૃ શબ્દથી ઋદુશનસ્પુરુદંશોડનેહસશ્ચ સેર્ડા : (૧-૪-૮૪) સૂત્રથી જે પ્રથમા સિ પ્રત્યયનો ડા આદેશ કરાયો છે, તે અને દ્વિતીયાકૃત્ય^૩ ક્ષેત્રં ગતઃ । (બીજીવાર ખેતર ખેડીને ગયો) અહિ ત્રીય પ્રત્યયાંત શબ્દથી ત્રીયશમ્બવીજાત્ કૃગા કૃષૌ ડાચ્ (૭-૨-૧૩૫) સૂત્રથી કૃષિ વિષયક અર્થમાં કૃ ધાતુના યોગમાં જે ડાચ્ પ્રત્યય આવેલો છે, આ બન્નેય ડા અને ડાચ્ પ્રત્યયો વચ્ચે અનુબંધના કારણે અસમાનરૂપ થયું જ. અને તેથી જ પિતા કૃત્વા ગતઃ । સ્થળે ડા પ્રત્યયાંત પિતૃ શબ્દનો ઋર્યાદ્યનુકરણચ્ચિડાચશ્ચ ગતિઃ (૩-૧-૨) સૂત્રથી પ્રાપ્ત ગતિસંજ્ઞા ન થવાથી ગતિક્ક ન્યસ્તત્પુરુષઃ (૩-૧-૪૨) સૂત્રથી સમાસ ન થયો. આથી પૂર્વોત્તર-પદની વ્યવસ્થાનો પણ અભાવ થવાથી અનઙઃ ક્ત્વો યપ્ (૩-૨-૧૫૪) સૂત્રથી ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ ન થયો. જ્યારે દ્વિતીયાકૃત્ય ક્ષેત્રં ગતઃ । પ્રયોગમાં ડાચ્ પ્રત્યયાંત દ્વિતીય શબ્દની ઋર્યાદિઃ (૩-૧-૨) સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞા થવાથી ગતિક્ક ન્યઃઃ (૩-૧-૪૨) સૂત્રથી સમાસ થયો. માટે પૂર્વપદ - ઉત્તરપદની વ્યવસ્થા થવાથી અનઙઃ ક્ત્વો યપ્ (૩-૨-૧૫૪) સૂત્રથી ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ પણ થયો જ.

બાકીના બે અંશની અર્થાત્ અનેકસ્વરત્વ - અનેકવર્ણત્વ અંશની સ્પાદ્વાદિતા - અનેકાંતતા - અનિત્યતા પ્રગટ થતી નથી. અર્થાત્ તે બે અંશોમાં પ્રસ્તુત ન્યાય નિત્ય જ જણાય છે. માટે અનુબંધના વશથી અનેકસ્વરત્વ અને અનેકવર્ણત્વ ન જ થાય. (૧/૩૪)

સ્વોપશ ન્યાસ

૧. સર્વોદેશત્વાર્થમ્ । એટલે સર્વ ધ્યા એવા પ્રત્યયનો આદેશ તે સર્વોદેશ, તેના ભાવની (સર્વોદેશપણાની) પ્રાપ્તિ માટે ધ્યા ઈચ્ એમ અભેદ નિર્દેશ કરેલો છે.

૨. અહીં જો ધ્યાયા ઈચ્ । એ પ્રમાણે ભેદવડે નિર્દેશ કરાય, ત્યારે ષષ્ઠ્યાડન્યસ્ય (૭-૪-૧૦૬) એ પરિભાષાથી અંત્ય આપ્ પ્રત્યયનો જ ઈચ્ આદેશ થવાનો પ્રસંગ આવે, પણ ધ્યા સહિત આપ્ પ્રત્યયનો ઈચ્ આદેશ સિદ્ધ ન થાય.

શંકા :- અનાર્થે વૃદ્ધે ં (૨-૪-૭૮) સૂત્રથી ધ્ય આદેશ અળ્ કે ઇચ્ પ્રત્યયના સ્થાને જ થાય. આથી પ્રત્યયનો આદેશ હોવાથી તદ્વાદેશાસ્તદ્વત્ । એ યુક્તિથી ધ્ય એ પ્રત્યય જ ગણાશે. અને આપ્ તો સ્વયં પ્રત્યય જ છે. આથી ધ્ય અને આપ્ એ બે મળીને નિષ્પન્ન થયેલ ધ્યા એ પણ પ્રત્યય જ કહેવાશે. કારણ કે પ્રત્યય - દ્વયથી (બે પ્રત્યયથી) જ ઉત્પન્ન થયેલ છે. બ્રાહ્મણ માતા - પિતાનો પુત્ર બ્રાહ્મણ જ કહેવાય, તેની જેમ....

વળી પ્રત્યયનો જે આદેશ છે તે એકવર્ણવાળો હોય કે અનેકવર્ણવાળો હોય, તો પણ તે આદેશ પ્રત્યયસ્ય (૭-૪-૧૦૮) પરિભાષાથી સર્વ = સંપૂર્ણ પ્રત્યયનો જ થાય. આથી ધ્યાયા ઈચ્ સ્યાત્ । એ પ્રમાણે ભેદવડે નિર્દેશ કરવામાં પણ ઈચ્ આદેશ એ સંપૂર્ણ એવા જ ધ્યા નો થશે, કેવળ આપ્ નો નહિ થાય. આથી ધ્યા પુત્રપત્નોઃ ં (૨-૪-૮૩) સૂત્રમાં અભેદ નિર્દેશ કરવો વ્યર્થ જ બની જવાની આપત્તિ આવે છે.

સમાધાન :- ષ્ય એ પ્રત્યયનો આદેશ હોવાથી પૂર્વોક્તિ રીતે તેનું પ્રત્યયપણું ભલે થાઓ, પરંતુ ષ્યા (આપ્ સંહિત ષ્ય નું) જે પ્રત્યયપણું કહ્યું, તે અસંગત છે. કારણ કે દૃષ્ટાંત અને દાષ્ટીતિકમાં વિષમતા = અસમાનતા છે. તમે જે બ્રાહ્મણ માતાપિતાના પુત્રના બ્રાહ્મણત્વનું દૃષ્ટાંત આપ્યું, તેમાં બ્રાહ્મણ એવા પુત્રને વિષે બ્રાહ્મણ એવા માતા - પિતાનું રૂપ જુદું જુદું દેખાતું નથી, પણ એક જ = સ્વતંત્ર જ રૂપ પુત્રને વિષે દેખાય છે. જ્યારે અહિં તો ષ્યા ને વિષે બન્નેય ષ્ય અને આપ્ પ્રત્યયનું રૂપ જુદું જુદું પ્રત્યક્ષ જ દેખાય છે. આથી ષ્યા એ પ્રત્યય નથી, પણ પ્રત્યયના સમુદાય રૂપ છે.

વળી પ્રત્યયના સમુદાયથી પ્રત્યયનું કાર્ય કરવું યુક્ત પણ નથી. જો તેમ કરાય તો શોભનં પાણિપાદં યસ્યાઃ સા શોભનપાણિપાદા । અહિં સ્વાંગ પાણિ અને પાદ નો સમુદાય જે પાણિપાદ, તેનું પણ સ્વાંગપણું (સ્વાંગસંજ્ઞા) થતાં અસહનજ્ ૦ (૨-૪-૩૮) સૂત્રથી ઢી પ્રત્યય પણ થવાનો પ્રસંગ આવે. આમ આવો અનિષ્ઠ પ્રસંગ આવતો હોયને (ષ્યા એવા) પ્રત્યયના સમુદાયથી પ્રત્યયનું કાર્ય થઈ શકે નહિ. આથી પ્રત્યયસ્ય (૭-૪-૧૦૮) એ પરિભાષા અહિં પ્રવર્તતી નથી. અને આ રીતે ષ્યાયા ઈચ્ સ્યાત્ । એ પ્રમાણે ભેદ નિર્દેશ કરવામાં સંપૂર્ણ ષ્યા નો ઈચ્ આદેશ કોઈપણ હાલતમાં ન થાય. કિંતુ, ષષ્ટ્યાન્ત્યસ્ય (૭-૪-૧૦૬) પરિભાષાથી આપ્ પ્રત્યયનો જ ઈચ્ આદેશ થવાનો પ્રસંગ આવે.

શંકા :- એવો એકાંત (નિયમ) નથી કે, ષ્યા એ સર્વત્ર પ્રત્યયના સમુદાયરૂપે જ હોય, કારણ કે ભોજ વંશમાં થયેલી ક્ષત્રિયા (ક્ષી) ભોજ્યા કહેવાય. અહિં પણ ભોજસૂતયો ક્ષત્રિયાયુવત્યોઃ (૨-૪-૮૧) સૂત્રથી ભોજ શબ્દના અંત્ય અ કારનો ષ્ય આદેશ થાય છે અને આ ષ્ય એ પ્રત્યયના આદેશરૂપ ન હોવાથી પ્રત્યય નથી. તેથી ષ્યા ના પ્રત્યય - સમુદાયત્વનો આશ્રય કરીને તમે પૂર્વે કહેલ વાણીની યુક્તિ શી રીતે સંગત થાય ? અર્થાત્ ષ્યા એ સર્વત્ર પ્રત્યય - સમુદાયરૂપ ન હોવાથી તેને પ્રત્યય સમુદાય રૂપે માનીને કહેવાયેલ સમાધાન પણ શી રીતે ઘટમાન થશે ?

સમાધાન :- ભલે, ષ્યા એ પ્રત્યયસમુદાયરૂપ છે, એવું અમારું વચન સંગત ન થાઓ. (કેમકે તે નામ અને પ્રત્યયના મિશ્રણ રૂપે પણ ભોજ્યા વગેરેમાં સંભવે છે.) તો પણ એટલું તો અમારું વચન સંગત જ છે કે, ષ્યાયા ઈચ્ સ્યાત્ । એ પ્રમાણે ભેદવડે નિર્દેશ કરાયે છતે ભોજ્યા એવા રૂપમાં નિર્વિવાદ પછે જ ષષ્ટ્યાન્ત્યસ્ય (૭-૪-૧૦૬) પરિભાષાથી આપ્ પ્રત્યયનો જ ઈચ્ આદેશ થવાનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ ષ્યા એ પ્રત્યય હોય, પ્રત્યયનો સમુદાય હોય કે નામ - પ્રત્યયનો સમુદાય હોય, તો પણ સર્વત્ર ષ્યાયા ઈચ્ એમ ભેદ વડે નિર્દેશ કરવામાં આપ્ નો જ ઈચ્ થવાનો પ્રસંગ આવે, પણ સમગ્ર ષ્યા નો નહિ.

અને આ રીતે, ષ્યા ઈચ્ સ્યાત્ । એ પ્રમાણે અભેદ વડે નિર્દેશ કર્યા વિના સંપૂર્ણ ષ્યા ના ઈચ્ આદેશની કોઈ પણ રીતે સિદ્ધિ થતી નથી, એ વાત સાબિત થાય છે.

૩. દ્વિતીયાકૃત્ય । આ પ્રયોગમાં દ્વિતીયવાર ક્ષેત્રં કૃત્વા ગતઃ । એ પ્રમાણે વાક્યનો અર્થ દ્વિતીયવાર ક્ષેત્રં કૃષ્ટ્વા ગતઃ । (બીજીવાર ખેતર ખેડીને ગયો.) એવા અર્થમાં 'દ્વિતીયાકૃત્ય ગતઃ ।' પ્રયોગમાં ત્રીયશમ્બ ૦ (૭-૨-૧૩૫) સૂત્રથી કૃષિ - અર્થવાળા કૃ ધાતુના યોગમાં ડાચ્ પ્રત્યય થયો છે. (૧/૩૪)

સમાસાન્તાગમસંજ્ઞાજ્ઞાપકગણનજ્ઞનિર્દિષ્ટાનિ અનિત્યાનિ ॥ ૧/૩૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અહિં યથાપ્રયોગદર્શન, ક્વચિત્ એ પદો શેષ છે. અર્થાત્ ઉમેરવા. આથી ૧. સમાસાંત રૂપ કાર્ય તથા ૨. આગમરૂપ ૩. સંજ્ઞાનિર્દિષ્ટ ૪. જ્ઞાપક નિર્દિષ્ટ ૫. ગણનિર્દિષ્ટ અને ૬. નજ્ - નિર્દિષ્ટ, આ છ એ કાર્યો તેવા તેવા પ્રયોગાનુસારે અનિત્ય સમજવા. અર્થાત્ ક્યારેક તે કાર્ય થયેલું ન દેખાય તો ત્યાં તે કાર્યને અનિત્ય સમજવું.

વ્યાકરણસૂત્રોથી વિહિત એવા પણ કાર્યો ક્યારેક નથી પણ થતાં અને ક્યારેક જે રીતે વ્યાકરણ સૂત્રોવડે વિહિત છે, તે પ્રમાણે થતાં નથી, કિન્તુ, અન્ય રીતે જ થાય છે, એમ 'અનિત્ય' શબ્દનો અર્થ છે.

પ્રયોજન :- સર્વે વાક્યં સાવધારણમ્ (૨/૫૮) એ ન્યાયથી સમાસાંત વગેરે કાર્યોની નિત્ય જ પ્રાપ્તિ હોતે છતે તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

૧. સમાસાંત કાર્યની અનિત્યતા :- આ પ્રમાણે છે. બહ્વચ્ આપો યસ્મિન્ તદ્ - બહ્વં સર : । અહિં ઋક્પૂઃપથ્યપોડત્ (૭-૩-૭૬) સૂત્રથી અત્ સમાસાંત થયો છે. અને આ સમાસાંત અનિત્ય હોવાથી બહ્વચ્ આપો યેષુ સરસ્સુ તાનિ બહ્વમ્પિ, બહ્વમ્પિ સરાંસિ । ઈત્યાદિમાં ઋક્પૂઃ (૭-૩-૭૬) સૂત્રથી અત્ સમાસાંતની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં ય થયો નથી. (સમાસાન્ત વિધિ અનિત્ય હોયને અ સમાસાંત ન થવાથી બહુ + અપ્ = બહ્વપ્ એવા ધુડ્વ્યંજનાંત શબ્દથી - ધુટ્ની પૂર્વમાં ન્ આગમ થયે બહ્વન્પ્ + ઇ એવી સ્થિતિમાં - અહિં ન આગમ થયેલો હોવાથી - નિ વા (૧-૪-૮૮) સૂત્રથી સ્વરનો વિકલ્પે દીર્ઘ આદેશ થવાથી પૂર્વોક્ત બે રૂપોની સિદ્ધિ થાય છે.)

જ્ઞાપક :- સમાસાંતવિધિની અનિત્યતાનું સૂચક = જ્ઞાપક છે, ઋક્પૂઃપથ્યપોડત્ (૭-૩-૭૬) એવો નિર્દેશ જ. જો અહિં અત્ સમાસાંત થયો હોત તો સૂત્રમાં 'પથ્યપાત્' એવો નિર્દેશ કરત.

૨. આગમની અનિત્યતા :- આ રીતે છે - પટ્ટા, પટિતા । રૂપોમાં પદ્ ધાતુ (સેટ્ હોવાથી) ઇટ્ આગમની નિત્ય પ્રાપ્તિ છે. તેમ છતાંય વેદ્ અર્થાત્ વિકલ્પે ઇટ્ આગમવાળો થયો છે. પક્તા, પચિતા । આસ્કન્તવ્યમ્, આસ્કન્દિતવ્યમ્ । અહિં પચ્ (ડુપચીષ્ પાકે ।) અને સ્કન્દ (સ્કદ ગતિશોષણયોઃ ।) ધાતુ અનુસ્વરેત્ હોવાથી અનિટ્ હોવા છતાંય વેદ્ થયો છે. તથા ધાવ્ ધાતુ (ધાવૂર્ ગતિશુદ્ધયોઃ । એમ) ઋદિત્ હોવાથી ઋદિતો વા (૪-૪-૪૨) સૂત્રથી વેદ્ હોવા છતાંય ગતિ - અર્થમાં ક્ત અને ક્વત્ પ્રત્યય પર છતાં નિત્ય ઇટ્ આગમ થાય છે, ધાવિતઃ, ધાવિતવાન્ । અને શુદ્ધ કરવું - અર્થમાં ઇટ્ આગમ થતો નથી, ધૌતઃ, ધૌતવાન્ । (અહિં વેદ્ ધાતુ હોવાથી વેદોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી ઇટ્ આગમ પ્રાપ્ત ન હતો છતાં થયો છે, એમ

સમજવું.)

તથા જન્મ ધાતુથી તિવ્ પર છતાં જન્મતિ । રૂપ થાય. અહિ જન્મઃ સ્વરે (૪-૪-૧૦૦) સૂત્રથી ન આગમ થાય છે. જન્મતિ । અહિ (યજ્ઞ લુબન્તમાં) ન આગમ અનિત્ય હોવાથી થતો નથી. તથા કમ્ ધાતુથી સ્વાર્થિક ણિજ્ પ્રત્યય પર છતાં આનશ્ પ્રત્યય પર આવતાં મ આગમ થયે, કામયમાનઃ । મ - આગમ અનિત્ય હોવાથી તેના અભાવમાં કામયાનઃ । એવું પણ રૂપ થાય છે.

જ્ઞાપક :- આગમના અનિત્યપણાનું સૂચાયણ = જ્ઞાપક છે, તે તે ઇદ્ આગમ, ન આગમ, મ આગમના વિકલ્પ આદિનો યત્ન ન કરવો. અર્થાત્ પટ્ટા, પટિતા । ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં ઇદ્ વગેરે આગમનો વિકલ્પ આદિ કાર્ય દેખાય છે. અને આને માટે જે વિકલ્પાદિનું વિધાયક કોઈપણ સૂત્ર કરેલું નથી, તે આ ન્યાયની આશાથી જ કરેલું નથી એમ જણાય છે. અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ ઇદ્ વગેરે આગમ ક્વચિત્ અનિત્ય હોયને તે તે આગમ ઠેકાણે તેના વિકલ્પ વગેરેની સિદ્ધિ થઈ જવાની આશાથી જ, તે માટે પ્રયત્નનો અનાદર કરવામાં બાધ અસંગતતા ન હોયને તે પ્રયત્નાભાવથી આ આગમવિધિની અનિત્યતા રૂપ ન્યાયાંશ જણાય છે. આ અનુસારે આગળ પણ તે તે વિધિ માટે યત્ન ન કરવો અને તેનું જ્ઞાપકત્વ વિચારવું.

(૩) સંજ્ઞાવડે નિર્દિષ્ટ કાર્યની અનિત્યતા :- આ પ્રમાણે છે. ચકાસામાસ । વગેરે રૂપોમાં પરોક્ષા - સંજ્ઞાવડે નિર્દિષ્ટ ધાતોસ્નેકસ્વરદામ્ પરોક્ષાયાઃ કૃષ્વસ્તિ ચાનુ તદન્તમ્ (૩-૪-૪૬) સૂત્રથી પરોક્ષા વિભક્તિ પ્રત્યયનો આમ્ આદેશ થયો છે. આ સંજ્ઞાનિર્દિષ્ટ કાર્ય હોયને આ ન્યાયથી અનિત્ય હોવાથી દદરિદ્રૌ । રૂપમાં પરોક્ષા સંજ્ઞાનિર્દિષ્ટ હોવાથી ધાતોસ્નેકસ્વરત્ ૦ (૩-૪-૪૬) સૂત્રથી આમ્ પ્રાપ્ત હોવા છતાંય થતો નથી.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયાંશનું સૂચાયંયુ = સૂચવનાર = જ્ઞાપક છે, આતો ણ્વ ઔઃ (૪-૨-૧૨૦) સૂત્રમાં ણ્વ પ્રત્યયનો ઔ કાર આદેશ કરવાથી જ પપૌ । વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ થઈ જતી હોવા છતાં પણ ઔ ને બદલે ઔ આદેશનું વિધાન કરવું. તે ઔ નું વિધાન દદરિદ્રૌ । રૂપની સિદ્ધિ માટે કરેલું છે. કારણ કે નહીંતર અશિત્યસ્સન્ગકચ્છકાનટિ (૪-૩-૭૭) સૂત્રથી આ નો લોપ થયે, દદરિદ્રૌ । એવા અનિષ્ટ રૂપની આપત્તિ આવે. જો દરિદ્રા ધાતુથી ણ્વ (પરોક્ષા પ્રત્યય) નો પૂર્વોક્ત સૂત્રથી આમ્ આદેશ એકાંતે નિત્ય જ થતો હોત તો દરિદ્રાઞ્ચકાર । એવું જ રૂપ થવાથી આતો ણ્વ ઔઃ (૪-૨-૧૨૦) સૂત્રથી ઔ વિધાનનો અવકાશ જ ન હોવાથી ઔ આદેશ જ ન કરત. છતાંય જે ઔ વિધાન કરેલું છે, તે આમ્ આદેશ એ સંજ્ઞાનિર્દિષ્ટ કાર્ય હોવાથી (આ ન્યાયથી) અનિત્ય છે. અને આથી જ્યારે દરિદ્રા ધાતુથી ણ્વ આવશે અને તેના ઔ આદેશનો અવકાશ સંભવે છે, ત્યારે ઔ કારનું વિધાન કરવામાં દદરિદ્રૌ । એવું રૂપ ન થઈ જાય, કિન્તુ, દદરિદ્રૌ । એવું જ રૂપ થાય, તે માટે જ ઔ આદેશનું વિધાન કરેલું છે. આ પ્રમાણે આ ન્યાયાંશ વિના ઔ ત્વના અવકાશનો સંભવ જ ઘટતો નથી અને ઔ ત્વના અવકાશના સંભવની ઘટના (સંગતિ) વિના ઔ ત્વનું વિધાન પણ સંગત થતું

ન હોયને, જે ઔ આદેશનું વિધાન કરેલું છે, તે આ ન્યાયાંશથી જ સાર્થક થતું હોવાથી આ ન્યાયાંશને જણાવે છે.

(૪) જ્ઞાપક - નિર્દિષ્ટ કાર્યની અનિત્યતા :- ઉદા. વગેરે આ પ્રમાણે છે. ૧. સૂત્રનિર્દેશ તથા ૨. ગણપાઠ વગેરેને જ્ઞાપક કહેવાય છે. તેના વડે નિર્દિષ્ટ કાર્ય અનિત્ય છે. જેમ કે, દશૈકાદશાદિકશ્ચ (૬-૪-૩૬) એ પ્રમાણે સૂત્રમાં નિર્દેશ કરેલો હોવાથી દશૈકાદશ એ શબ્દનું અ કારાંતપણું સિદ્ધ થાય છે. આથી દશૈકાદશાન્ ગૃહ્ણતિ । એવું વિગ્રહ વાક્ય થાય. સૂત્રના નિર્દેશથી સિદ્ધ અ કારાંતપણું આ ન્યાયથી અનિત્ય હોવાથી દશૈકાદશ ગૃહ્ણતિ । એવું અ કારાંત નિર્દેશરહિત વાક્ય પણ અબાધિત A. જ છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયાંશનું સૂચન કરનાર - સૂચાયતુર = જ્ઞાપક છે, પૂર્વપદસ્થાનામ્યગઃ (૨-૩-૬૪) સૂત્રમાં અગઃ એવો નિર્દેશ. તે આ પ્રમાણે - ઋચ અયનમિતિ (ઋચ્ + અયનમ્ =) ઋગયનમ્^૧ । પ્રયોગમાં ણત્વ નો નિષેધ તો શિક્ષાદેશ્યાન્ (૬-૩-૧૪૮) સૂત્રમાં કહેલ શિક્ષાદિગણમાં ઋગયનમ્ એવા ન અંતવાળા તરીકે ગણપાઠ કરવા રૂપ જ્ઞાપકથી પણ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ જ્ઞાપકથી નિર્દિષ્ટ ન આદેશના નિષેધ રૂપ કાર્ય, આ ન્યાયથી અનિત્ય બની જવાની દહેશત છે. અને તે ઈષ્ટ નથી. આથી તે ન આદેશના નિષેધના નિત્યપણા માટે અર્થાત્ ઋગયન રૂપ માં ન ત્વનો નિત્ય નિષેધ કરવા માટે પુનઃ અગઃ એમ વિધાન કરેલું છે. જ્ઞાપકનિર્દિષ્ટ કાર્યની અનિત્યતાંશનું ઉદાહરણ - સૂત્ર નિર્દેશરૂપ જે જ્ઞાપક - તેના વડે નિર્દિષ્ટની અપેક્ષાએ બતાવ્યું છે. જ્યારે આ ન્યાયાંશનું જ્ઞાપક એ - ગણપાઠરૂપ જે જ્ઞાપક, તેના વડે નિર્દિષ્ટની અપેક્ષાએ બતાવ્યું છે. આમ પૂર્વોક્ત બેય પ્રકારના જ્ઞાપક વડે નિર્દિષ્ટની અનિત્યતારૂપ અંશનું પ્રતિપાદન થઈ જાય છે, એમ કહેવાનો ભાવ છે.

(૫) ગણવડે નિર્દિષ્ટ કાર્યની અનિત્યતા :- આ પ્રમાણે છે. કુટિતા, કુટિતુમ્ । વગેરેમાં કુટાદર્દિદ્વદ્જિત્ (૪-૩-૧૭) એ પ્રમાણે સૂત્રમાં કુટાદિગણવડે નિર્દિષ્ટ પ્રત્યયનું કિત્વ = કિત્પણું થવાથી ધાતુના સ્વરનો ગુણ ન થયો. તે જ ગણનિર્દિષ્ટ કાર્યનું અનિત્યપણું આ પ્રમાણે છે. વ્યચત્ વ્યાજીકરણે । આ વ્યચ્ ધાતુનો પરોક્ષા દ્વિ. પુ. એ. વ. થવ્ પ્રત્યય પર છતાં વ્યચ્ + થવ્, વિવ્યચિથ । અહિં વ્યચ્ વ્યચ્, વ વ્યચ્ એ પ્રમાણે દ્વિત્વ થયે પૂર્વના સ્વરનો જ્યાવ્યેવ્યધિ-વ્યચિવ્યથેરિઃ (૪-૧-૭૧) સૂત્રથી ૩ કાર આદેશ થયે વિ + વ્યચ્ + થવ્ સ્થિતિમાં કુટાદર્દિદ્વદ્જિત્ (૪-૩-૧૭) સૂત્રમાં કુટાદેઃ એમ ગણનિર્દિષ્ટ કાર્ય હોવાથી આ ન્યાયાંશ વડે કિત્વ રૂપ કાર્ય અનિત્ય હોવાથી થવ્ એ કિત્ પ્રત્યય ન બનવાથી ધાતુના ય નું વ્યચોડનસિ (૪-૧-૮૨) સૂત્રથી ચ્વૃત્ ન થયું. અને તેથી વિવિચિથ એવું રૂપ ન થયું, પણ (ઈદ્ આગમ થયે) વિવ્યચિથ । એવું જ રૂપ થયું.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયાંશનું સમર્થક = જ્ઞાપક છે, ચ્વૃત્ નો નિષેધ કરવા માટે પ્રયત્ન ન કરવો. અર્થાત્ કુટાદિ ગણપાઠથી પરોક્ષા થવ્, કિત્ થવાથી વ્યચ્ ધાતુનું વ્યચોડનસિ (૪-૧-૮૨) સૂત્રથી ચ્વૃત્ પ્રાપ્ત છે. છતાં વિવ્યચિથ માં તે કાર્ય દેખાતુ નથી. માટે તેનો નિષેધ

કરવા યત્ન કરવો જ જોઈએ. તેમ છતાં તે માટે જે યત્ન કર્યો નથી, તે આ ન્યાયથી ગણનિર્દિષ્ટ કાર્ય અનિત્ય હોયને જ ચ્વૃત્ નહિ થાય, એવી આશાથી જ અસંગત ન હોયને આ ન્યાયને જણાવે છે.

(૬) નમૂનિર્દિષ્ટ કાર્ય પણ અનિત્ય છે. તે આ રીતે - કુઙ્ઠ આસ્તે, કુઙ્ઠવાસ્તે । કિમ્ ડ આવપનમ્, કિમ્વાવપનમ્ । અહિં વ કાર અઙ્વર્ગાત્ સ્વરે વોડસન્ (૧-૨-૪૦) સૂત્રથી અસત્ થવાથી અર્થાત્ વ ને બદલે ડ જ માનવાથી સ્વર પર છતાં ડ ના હસ્વાન્ ડળનો દ્વે (૧-૩-૨૭) થી દ્વિ - રૂપ (દ્વિભાવ) થયા અને બીજા ઉદાહરણમાં મ ની આગળ (સામે) વ કાર અસત્ થવાથી થતાં વ કાર રૂપ વ્યંજનનો અભાવ થવાથી તૌ મુમો વ્યજ્ઞને સ્વૌ (૧-૩-૧૪) સૂત્રથી વ કારરૂપ વ્યંજનનિમિત્તક થતાં અનુસ્વાર અને અનુનાસિક ન થયા. આ અસત્પણું પણ નચ્ વડે નિર્દિષ્ટ કાર્ય હોવાથી અને પ્રસ્તુત ન્યાયથી અનિત્ય હોવાથી તદ્ ડ અસ્ય મતમ્, તદ્વ્યસ્ય મતમ્ । ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં વ અસત્ ન થવાથી તતોડસ્યા: (૧-૩-૩૪) સૂત્રથી વ્યંજનથી પર વ કાર રૂપ અંતસ્થાનું દ્વિત્વ થયું. (અર્થાત્ ડ નો વ કાર આદેશ અસત્ થયો હોત તો ડ કાર રૂપ સ્વર જ માનવાથી તતોડસ્યા: (૧-૩-૩૪) સૂત્રથી દ્વિત્વ ન થાત. પણ જે દ્વિત્વ થયું છે, તે આ ન્યાયનો આશ્રય કરવાથી અઙ્વર્ગાત્ (૧-૨-૪૭) સૂત્રથી થતા ડ ના વ કાર આદેશનું અસત્પણું અનિત્ય હોવાથી જ તતોડસ્યા: (૧-૩-૩૪) થી વ કારનું દ્વિત્વ થયું છે.)

જાપક :- આ ન્યાયનું ઉન્મીલક = જાપક છે, વ્યાસૌ સ્સાત્ (૭-૨-૧૩૦) સૂત્રમાં દ્વિતીય સ કારનો પાઠ. આ દ્વિતીય સ કારનો પાઠ અગ્નિસાત્ । વગેરે રૂપોમાં સ ના ષ આદેશના નિષેધનું જાપન કરવા માટે છે. આ ન્યાયાંશનો જો અભાવ હોય તો અહિં ષત્વની પ્રાપ્તિ જ નથી. કારણ કે વૃત્ત્યન્તોડસષે (૧-૧-૨૫) સૂત્રથી સ કાર અહિં પદની આદિમાં છે. તે આ રીતે - વૃત્ત્યન્તોડસષે (૧-૧-૨૫) સૂત્રનો અર્થ - આ પ્રમાણે છે. સમાસાદિ એ વૃત્તિનો અંતભાગ પદ કહેવાતો નથી. અસષે - જો સ આદેશ કરવાનો ન હોય તો. અર્થાત્ સ નું ષ ત્વ કરવાનું હોય ત્યારે તો સમાસાદિવૃત્તિનો અંતભાગ પદ ન થાય એમ નહિ, બલ્કે, અપ્રાપ્ત એવી પણ પદસંજ્ઞા થાય જ, એ પ્રમાણે ઉલ્ટો વિધિ જાણવો. તેથી સ્સાત્ એ પ્રત્યય^૫ હોવાથી અર્થાત્ વૃત્તિનો અંતભાગ હોવાથી તેની પદસંજ્ઞા અપ્રાપ્ત હોયને 'અસષે' અંશથી વિહિત છે. આમ અગ્નિસાત્ । વગેરે પ્રયોગોમાં સ કાર એ સાત્ રૂપ પ્રત્યયપદની આદિમાં હોવાથી તેના ષત્વની પ્રાપ્તિ જ નથી. કારણ કે નામ્યન્તસ્થાકવર્ગાત્ ૦ (૨-૩-૧૫) સૂત્રથી પદની મધ્યમાં રહેલાં જ સ ના ષત્વ નું વિધાન કરેલું છે. અને અહિં સ કાર પદની મધ્યમાં નથી. આથી શા માટે પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં ષત્વ ના નિષેધનું જાપન કરવા^૬ માટે બે વાર સ કારનો પાઠ કરાય ? અર્થાત્ પદની આદિમાં હોવાથી જ સ ના ષત્વ નો નિષેધ થઈ જવાથી તે માટે બે વાર સ કારપાઠ ન જ કરવો જોઈએ.

તેમ છતાંય જે બે વાર સ કારનો પાઠ કરેલો છે, તે 'અસષે' એ પ્રમાણે નચ્ વડે

નિર્દિષ્ટ પદસંજ્ઞારૂપ વિધિ આ ન્યાયથી અનિત્ય છે. તેથી ક્યારેક સ્સાત્ એવા વૃત્તિના અંતભાગની પદસંજ્ઞા ન થવાથી સ કાર એ પદાદિ રૂપે ન પણ થાય. અને જ્યારે સ્સાત્ નો સ કાર પદાદિ રૂપે ન થાય ત્યારે સ કાર પદની મધ્યમાં આવી જવાની સંભાવના છે. (કેમકે હવે તો અગ્નિસાત્ એવું એક જ પદ ગણાશે.) આથી સ ના ષ ત્વની પ્રાપ્તિ હોતે છતે તેના નિષેધનું જ્ઞાપન કરવા માટે બે વાર સ કાર પાઠ કરેલો સાર્થક છે. આ પ્રમાણે આ ન્યાયાંશથી જ વ્યાપ્તૌ સ્સાત્ (૭-૨-૧૩૦) સૂત્રમાં બે વાર સ કારપાઠ સાર્થક બનતો હોયને તે આ ન્યાયાંશનું જ્ઞાપન કરે છે.

આ પ્રમાણે આ ન્યાયાંશ વિના અગ્નિસાત્ । વગેરે પ્રયોગોમાં સ ના ષ ત્વ ની પ્રાપ્તિ અનુપપદ્યમાન - અસંગત બની જતી હોવાથી અને સ ના ષત્વની પ્રાપ્તિ વિના વ્યાપ્તૌ સ્સાત્ (૭-૨-૧૩૦) સૂત્રમાં કરેલ ષ ત્વના નિષેધના જ્ઞાપન માટે બે વાર સ કારનો પાઠ અઘટમાન - નિરર્થક બની જતો હોયને તે દ્વિસકાર રૂપ પાઠ આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અદૃઢ - અનિત્ય છે. આથી કેટલાંક^૭ જ સમાસાંત વગેરે વિધિઓ / કાર્યો અનિત્ય હોવાથી પ્રયોગાનુસારે ક્યારેક થાય છે અને ક્યારેક નથી પણ થતાં. પણ બાકીના સમાસાંત વગેરે છએ કાર્યો સ્વવિષયની પ્રાપ્તિ થયે થાય જ છે. A. આથી તે નિત્ય જ છે. એ છએ વિધિઓના ઉદાહરણો આ પ્રમાણે

(૧) સમાસાંત વિધિ - ઇચ્ યુદ્ધે (૭-૩-૭૪) સૂત્રથી ઇચ્ સમાસાંત યુદ્ધના વિષયમાં થયેલ સમાસથી થાય જ છે. તેથી કેશેષુ કેશેષુ ચ મિથો ગૃહીત્વા કૃતં યુદ્ધં, કેશાકેશિ । વગેરે રૂપોમાં ઇચ્ સમાસાંત થાય જ છે.

(૨) આગમવિધિ - સ્વરાચ્છૌ (૧-૪-૬૫) સૂત્રથી શિ પ્રત્યય પર છતાં સ્વરથી પર ન આગમ કહેલો છે, તે કુણ્ઢાનિ । વગેરે રૂપોમાં થાય જ.

(૩) સ્વરસંજ્ઞાનિર્દિષ્ટ કાર્ય - ઇવળદિરસ્વે સ્વરે યવલ્લમ્ (૧-૨-૨૧) સૂત્રથી કહેલ યત્વવિધિ એ દધિ + અત્ર = દધ્યત્ર । વગેરે રૂપોમાં થાય જ છે.

(૪) જ્ઞાપક નિર્દિષ્ટ - સપ્તમી ચોર્ધ્વમૌર્હતિકે (૫-૪-૩૦) એ પ્રમાણે સૂત્રનિર્દેશરૂપ જ્ઞાપકવડે નિર્દિષ્ટ જે ઉત્તરપદવૃદ્ધિ રૂપ કાર્ય, તે ઋર્ધ્વમૌર્હતિક શબ્દમાં નિત્ય જ થાય છે.

(૫) ગણનિર્દિષ્ટ કાર્ય - અજાદે: (૨-૪-૧૬) સૂત્રમાં અજાદિ ગણવડે નિર્દિષ્ટ આપ્ પ્રત્યયરૂપ વિધિ અજા વગેરે પ્રયોગોમાં થાય જ છે.

(૬) નજ્ - નિર્દિષ્ટ - અનવર્ણા નામી (૧-૧-૬) સૂત્રમાં નામી - સંજ્ઞા કરવામાં અનવર્ણા એમ અ વર્ણનું વર્જન નજ્ નિર્દિષ્ટ છે - તેમ છતાંય નિયત જ થાય છે.

આ પ્રમાણે શેષ અંશોમાં તો સમાસાંત વગેરે વિધિઓ નિત્ય રૂપે જ થતી હોય અર્થાત્ અનિત્ય ન હોયને, તે અંશોમાં આ ન્યાય અનિત્ય જાણવો. (૧/૩૫)

સ્વોપદ્ધા ન્યાસ

૧. અહિ કોઈને શંકા થાય કે આગમની અનિત્યતાના એકથી અધિક ઉદાહરણ શા માટે આપ્યાં ? તેનું સમાધાન કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે, ઘણું કરીને ક્યાંક ક્યાંક ફટ્ - રૂપ પણ આગમની જ અનિત્યતાનું ઉદ્ભાવન કરેલું દેખાય છે, પણ બીજા આગમોની અનિત્યતાનું નહિ. આથી ફટ્ આગમ જ અનિત્ય છે, એવો ભ્રમ પੈદા ન થાય તે માટે જજ્ઞમીતિ । વગેરે ન આગમ અને મ આગમની અનિત્યતાનાં પણ ઉદાહરણ આપેલાં છે.

૨. દશૈકાદશાન્ ગૃહ્ણતિ - અહિ દશમ્ભિઃ એકાદશ ગૃહ્ણતિ = દશ વડે ૧૧ ગ્રહણ કરે છે, એમ અર્થ છે. અર્થાત્ જે અન્યાયથી થોડું આપીને અધિક ગ્રહણ કરે તે આ પ્રમાણે નિન્દ્ય કહેવાય.

૩. શંકા :- ઋગયનમ્ । અહિ ઋગ્ શબ્દની જેમ બીજા પણ ગ કારાંત શબ્દો છે, જેમ કે રુગ્ વગેરે. તેથી રુગયનમ્ । વગેરેમાં પણ ણત્વ નો નિષેધ કરવા માટે અગઃ એવું વચન પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં સંભવે છે. આથી ઋગયનં ઇત્યાદૌ એમ કહેવું ઉચિત હોયને ઋગયનં ઇત્યત્ર એમ અસાધારણ = વિશેષ રૂપે વિધાન શાથી કર્યું ?

સમાધાન :- પૂર્વપદસ્થાનામ્યાઃ (૨-૩-૬૪) એ સૂત્રમાં 'નામ્નિ' એ પ્રમાણે સંજ્ઞામાં જ ણ આદેશ કહેલો છે. 'અને ઋગયનમ્ । જ શાસ્ત્રવિશેષની સંજ્ઞારૂપ છે, માટે અહિ જ ણ આદેશનો પ્રસંગ છે, પણ રુગયન-મ્ । વગેરેમાં નહિ. આથી ઇત્યાદૌ ને બદલે ઇત્યત્ર એમ જ કહેલું છે.

૪. પ્રશ્ન :- ગણવડે નિર્દિષ્ટ કાર્ય અને ગણપાઠરૂપ જ્ઞાપકનિર્દિષ્ટ કાર્ય આ બેમાં શું તફાવત છે ?

જવાબ :- ગણનિર્દેશથી તે સૂત્રમાં (ગણવિધાયક સૂત્રમાં) કહેલ કાર્ય જ સધાય છે. જેમકે, કુટાદે - ડિંદ્રદઙ્ગિન્ત્ (૪-૩-૧૭) સૂત્રમાં 'કુટાદેઃ' એ પ્રમાણે ગણનિર્દેશ હોવાથી કુટાદિ ગણના ધાતુથી પર આવનારા વિત્ સિવાયના તમામ પ્રત્યયો ડિંત્ જેવા થાય છે. જ્યારે ગણપાઠરૂપ જ્ઞાપક નિર્દેશથી અન્ય સૂત્રમાં કહેલ વિધિ પણ સધાય છે. જેમકે, શિક્ષાદેશ્ણ (૬-૩-૧૪૮) સૂત્રમાં કહેલ શિક્ષાદિગણમાં ઋગયનમ્ । એવા નાન્તપાઠથી ઋગયન શબ્દથી તસ્ય વ્યાખ્યાનં, તત્ર ભવં વા । એ બે અર્થમાં ફક્ત અણ પ્રત્યયની જ શિક્ષાદેશ્ણ (૬-૩-૧૪૮) સૂત્રથી સિદ્ધિ થતી નથી, કિંતુ, ન કારાંત પાઠરૂપ જ્ઞાપકના બળથી પૂર્વપદસ્થાત્ ૦ (૨-૩-૬૪) સૂત્રથી પ્રાપ્ત ન ના ણ આદેશના નિષેધની પણ સિદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ ણત્વ પ્રકરણના સૂત્રોથી સાધ્ય કાર્યની પણ સિદ્ધિ થાય છે. (અહિ 'નાન્ત' પાઠ રૂપ શબ્દનો અર્થ ન ત્વવિશિષ્ટ - ન કારોપાંત્ય કરવો. કારણકે અહીં અંતમાં ન કાર ન હોવાથી 'નાન્ત' એવા વિધાનમાં ન એ અ કારસહિત જ લેવો ઉચિત છે. અને તેમાં પણ ણ ત્વના નિષેધ રૂપ વિધિને સૂચવવા ન - અંતવાળો ગણપાઠ કરેલો છે. આથી 'ઉપાંત્યમાં ન્ - વાળો પાઠ' એ અર્થ 'નાન્ત પાઠ' શબ્દથી જણાય છે.)

૫. સ્સાત્ - જેમ એક ભાગમાં શુક્લ - સફેદ એવો સ્તંભ / થાંભલો પણ ઉપચારથી શુક્લ કહેવાય છે, તેમ સ કાર જેની આદિમાં છે એવો પણ સાત્ પ્રત્યય સ કાર કહેવાશે. અને તેથી અહિ સ્ ચાસૌ સાત્ ચેતિ સ્સાત્ (સ્ એવો સાત્) એ પ્રમાણે સમાસ કરવો.

૬. સ્સાત્ માં દ્વિસકારપાઠ અગ્નિસાત્ । વગેરેમાં ષત્વ ના નિષેધનું જ્ઞાપન કરવા માટે છે. તે

આ રીતે - સાત પ્રત્યયનું સ કારાદિપણું અવ્યભિચરિત = નિત્યપ્રાપ્ત છે. આથી - સંભવે વ્યભિચારે ચ વિશેષણમર્થવત્ (૨/૫૭) એવો ન્યાય હોવાથી સાદિ એવા વિશેષણનો પ્રયોગ કરવો યોગ્ય નથી. તો પણ જે વિશેષણ પ્રયોગ કરેલો છે, તેથી જણાય છે, આ સ્માત્ એમ વિશેષણનો પ્રયોગ નિયમ કરવા માટે છે. અને તે નિયમ આ પ્રમાણે થાય - સાત પ્રત્યય સર્વદા - હંમેશ સકારાદિ જ રહે, પણ ક્યારેય પણ ષ કારાદિ ન થાય. આ પ્રમાણે દ્વિસકારપાઠમાં જે પત્વનિષેધસંબંધી જ્ઞાપકત્વ છે, તે વિચારવું - જાણવું.

૭. કેટલાંક જ સમાસાંતાદિ અનિત્ય છે - એમ કહ્યું. આમ હોવાથી જ જે સમાસાંત વગેરે થાય છે અને નથી પણ થતાં, તે જ આ ન્યાયની વૃત્તિમાં ઉદાહરણરૂપે કહેલાં છે. અન્ય સમાસાંતો તો નિત્ય જ થતાં હોયને આ ન્યાયના ઉદાહરણ રૂપે બની શકતા નથી. (૧/૩૫)

પરામર્શ

A. ન્યાયનો ચતુર્થ અંશ - જ્ઞાપક નિર્દિષ્ટ કાર્ય અનિત્ય છે, એમાં ઉદાહરણ તરીકે દશૈકાદશાદિકશ્ચ (૬-૪-૩૬) નિર્દેશથી દશૈકાદશ શબ્દને અ કારાંત રૂપે સિદ્ધ કરેલો છે. અને તે આ ન્યાયથી અનિત્ય હોવાથી દશૈકાદશ ગ્રહાતિ । એવો પણ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે, એમ કહ્યું. આ જ હકીકત જણાવતાં દશૈકાદશાં (૬-૪-૩૬) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ.વૃ.માં જણાવ્યું છે કે, દશૈકાદશાદિત્યત્ત્વ એવ નિપાતનાદકારાન્તત્ત્વમ્ । તત્ત્વ વાક્યે પ્રયોગાર્થમ્ । અર્થ - દશૈકાદશાદ - આજ સૂત્રનિર્દિષ્ટ નિપાતનથી દશૈકાદશ શબ્દ અ કારાંત તરીકે સિદ્ધ થાય છે. અને તે વિગ્રહવાક્યમાં પ્રયોગ માટે છે. આથી દશૈકાદશાન્ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. અન્ય વૈયા. દશૈકાદશ ગ્રહાતિ । એવો પણ વિગ્રહ કરે છે. આને પણ સંગત કરતાં / ઠરાવતાં સૂરિજી કહે છે, તદપિ અબાધકાન્યપિ નિપાતનાનિ ભવન્તીતિ ન્યાયાદુપપદ્યતે । અર્થાત્ નિપાતનથી - સૂત્રનિર્દેશના બળથી દશૈકાદ-શાન્ । રૂપની તો સિદ્ધિ થાય છે, પણ તેના દ્વારા દશૈકાદશ એવા પ્રસિદ્ધરૂપનો 'અબાધકાન્યપિ નિપાતનાનિ ભવન્તિ' (નિપાતનો પ્રસિદ્ધ રૂપના બાધક બને એવો નિયમ નથી, અબાધક પણ હોય છે.) એવા ન્યાયથી બાધ ન થવાથી, તેની પણ સિદ્ધિ થઈ. ટૂંકમાં સૂત્ર - નિર્દેશ રૂપ નિપાતનથી પ્રસિદ્ધ રૂપના બાધની પ્રાપ્તિ હોયને ઉક્તન્યાયની પ્રવૃત્તિ દ્વાર તેનો / બાધનો નિષેધ કરીને, પ્રસિદ્ધ રૂપની પણ સિદ્ધિ કરી છે. પણ આ પૂર્વોક્ત ન્યાયનું કાર્ય, પ્રસ્તુત જ્ઞાપકનિર્દિષ્ટ અનિત્યમ્ । એવા ન્યાયાંશથી પણ ન્યા. મં. ટીકામાં કહ્યા પ્રમાણે થઈ જતું હોવાથી તેનો આ ન્યાયમાં જ અંતર્ભવિ થઈ શકે છે. કારણ કે વસ્તુતઃ તો 'અબાધકાન્યપિ નિપાતનાનિ ભવન્તિ' એ ત. પ્ર. બૃ. વૃ. ગત ન્યાય આ ન્યાયના અર્થને જ વિશેષ રૂપે જણાવે છે.

B. જો કે આ ન્યાય સ્વભાવથી જ વિધિની અનિત્યતા સાધતો હોવાથી તેની અનિત્યતા કહેવી સંભવિત નથી. કારણ કે જો આ ન્યાયના વિષયભૂત સમાસાંત વગેરે વિધિઓ નિત્ય હોય તો જ તેની અનિત્યતા કહેવી શક્ય બને. અને આ ન્યાયગત સમાસાંત વગેરે વિધિઓ જો નિત્ય જ હોય તો ન્યાયાર્થ - અનિત્યતા જ હણાઈ જાય. માટે અનિત્યતા કહેવી ઉચિત નથી. આમ છતાંય આ ન્યાય પોતાના વિષયભૂત સર્વ અંશમાં વ્યાપક ન હોય એવું બને. એટલે શેષ સમાસાંત વિધિઓ તો નિત્ય જ થાય. આથી તે આ ન્યાયના વિષયના એક દેશની અપેક્ષાએ અનિત્યતા વિવક્ષિત છે. એટલે કે શેષ સમાસાંત વિધિઓનો ભિન્નરૂપે ઉપચાર કરીને તે વિધિઓ નિત્ય હોવાથી, તે અંશમાં તેની (આ ન્યાયની) અનિત્યતાના ઉદાહરણરૂપે વિવક્ષા કરી છે. વસ્તુતઃ - તત્ત્વતઃ સ્વરૂપથી અનિત્યતા સાધનાર એવા આ

ન્યાયની અનિત્યતા કહી ન શકવા છતાં ય મોટા ભાગના સમાસાંત વિધિઓ નિત્ય જ થતાં હોયને, તે અપેક્ષાએ તે અંશ / અવયવમાં સમુદાયના ભેદનો ઉપચાર કરીને તેમાં આ ન્યાયની અનિત્યતા કહી શકાય છે. (૧/૩૫)

પૂર્વેઽપવાદા અનન્તરાન્ વિધીન્ બાધાન્તે નોત્તરાન્ ॥ ૧/૩૬ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ક્યારેક બાધ્ય ઉત્સર્ગ = સામાન્યસૂત્રોની પૂર્વમાં બાધક = અપવાદ = વિશેષસૂત્રો આપવામાં આવે છે. આવા સમયે પૂર્વમાં કહેલાં બાધક / અપવાદ સૂત્રો આગળ કહેવાતાં બાધ્ય / ઉત્સર્ગસૂત્ર મધ્યે અનંતર = અવ્યવહિતપણે કહેલ બાધ્ય વિધિનો જ નિષેધ = બાધ કરે છે, પણ વ્યવહિતપણે કહેવાતાં બાધ્ય વિધિઓનો બાધ કરતાં નથી.

પ્રયોજન :- વ્યવહિતપણે કહેવાયેલ બાધ્યસૂત્રોનો પણ બાધક સૂત્રો વડે નિષેધ / બાધ થવાની પ્રાપ્તિ હોયને તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- શ્લિષઃ (૩-૪-૫૬) સૂત્રથી અનિદ્ શ્લિષ્ ધાતુથી અઘતની વિભક્તિ પ્રત્યય પર છતાં સક્ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું છે. આ સક્ પ્રત્યય અનંતર વિધિ રૂપ ભૂદિદ્ધુતાદિપુષ્પાદેઃ પરસ્મૈ (૩-૪-૬૪) સૂત્રથી વિહિત પુષ્પાદિ ગણથી થતાં અઙ્ પ્રત્યય રૂપ વિધિનો જ બાધ કરે છે. પરંતુ વ્યવહિત ભાવ અને કર્મમાં વિહિત જિચ્ પ્રત્યયનો બાધ કરતો નથી. તેથી આશ્લિષત્ કન્યાં ચૈત્રઃ । અહિ અઙ્ પ્રત્યય ન થાય. (તેથી અશ્લિષત્ કન્યામ્ । એવો પ્રયોગ ન થાય.) આશ્લિષેષિ કન્યા ચૈત્રેણ । અહિ વ્યવહિત વિધિ હોયને બાધ ન થવાથી જિચ્ પ્રત્યય થાય જ.

જાપક :- આ ન્યાયનું જાપક છે - સક્, અઙ્, જિચ્ પ્રત્યય વિધાયક સૂત્રોનો આ પ્રમાણે ઉપન્યાસનો ક્રમ જ. તે આ રીતે - અઙ્ અને જિચ્ પ્રત્યયનો અપવાદ = બાધક સક્ પ્રત્યય છે. તેમાં પણ અઙ્ પ્રત્યયનો જ બાધ થવો ઈષ્ટ છે, જિચ્ પ્રત્યયનો નહિ. અને આથી અઙ્ પ્રત્યય વિધાયક સૂત્રની પછી બાધક સક્ પ્રત્યય વિધાયક સૂત્ર કરાય તો **બાધ્યોક્તેરનુ બાધકોક્તિઃ** । (પહેલાં બાધ્ય = સામાન્ય સૂત્ર કહેવું, પછી બાધક. - અપવાદ સૂત્ર કહેવું) એ ન્યાયયુક્ત સમર્થ - સંગત પક્ષનો આદર કરાયેલો થાય. અને અનિષ્ટ એવો જે જિચ્ પ્રત્યયનો બાધ, તે પણ મઘ્યેઽપવાદાઃ પૂર્વાન્ વિધીન્ બાધન્તે નોત્તરાન્ (૧/૩૭) એ ઉત્તરન્યાયના બળથી ટળી જશે. આમ હોવા છતાં ય બાધકોક્તેરનુ બાધ્યોક્તિઃ । એવો જે પૂર્વન્યાયથી ઉલટા - અસમર્થ પક્ષનો આદર કરેલો છે, તે આ ન્યાયથી જ ઈષ્ટની સિદ્ધિ થઈ જશે એવી આશાથી જ આદરેલો જણાય છે. આમ આ પ્રમાણે સૂત્રોપન્યાસનો ક્રમ આ ન્યાય વિના અસંગત બની જતો હોયને તે આ ન્યાયનું જાપન A. કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિત્ય છે. આથી સંયોગાત્ (૨-૧-૫૨) સૂત્રથી વિહિત જે

સંયોગથી પર ઇ વર્ણનો શિશ્રિયુઃ । વગેરેમાં ઇય્ આદેશ થાય છે, તે યોડનેકસ્વરસ્ય (૨-૧-૫૬) એ અનંતર સૂત્રથી કહેલ ય ત્વવિધિનો જેમ બાધ કરે છે, તેમ યવક્રિયઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં ક્લિબ્વૃત્તેરસુધિયસ્તૌ (૨-૧-૫૮) એ વ્યવહિત (પરંપર) સૂત્રથી વિહિત ય ત્વવિધિનો પણ બાધ કરે છે. (૧/૩૬)

પરામર્શ

A. અહીં કેટલાંક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે કે, સક્ પ્રત્યય એ અઙ્ પ્રત્યયનો બાધક થવો યોગ્ય છે, કારણ કે સક્ પ્રત્યય કરતાં બાધ્ય એવા અઙ્ પ્રત્યયનો વિષય વ્યાપક છે. પણ સક્ પ્રત્યય એ જિચ્ પ્રત્યયનો બાધક હોવો યોગ્ય નથી. કારણ કે જિચ્ પ્રત્યયનું ભાવ - કર્મમાં જ વિધાન હોવાથી તેનાથી ભિન્ન એવા કર્તા અર્થમાં સક્ પ્રત્યય ચરિતાર્થ = સાર્થક થવાનો સંભવ છે. વળી અઘતની પ્રત્યય પર છતાં વિહિત એવા તમામ જિચ્, સક્, ડ, અઙ્ પ્રત્યયોનો બાધ કરવા માટે જ જિચ્ પ્રત્યય કરનાર સૂત્રનો પ્રકરણને અંતે પાઠ કરેલો છે. આથી આ પ્રમાણે સૂત્રક્રમ આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરવાને સમર્થ નથી.

જો કે પૂર્વોક્ત રીતે કહેવું શક્ય હોવા છતાં પણ શ્લિષઃ (૩-૪-૫૬) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલું છે કે, પુષ્પાદિ ગણ પાઠ કરવાથી શ્લિષ્ ધાતુથી અઙ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોતે છતે (તેના અપવાદરૂપે) આ સક્ સંબંધી સૂત્ર કરેલું છે. અને પછી - પુસ્તાદ્ (પૂર્વે) અપવાદા અનન્તરાન્ વિધીન્ બાધન્તે, નોત્તરાન્ इत्यङ् एव बाधो, न जिचः । આ પ્રમાણે પૂર્વે અપવાદાઃ એ પ્રસ્તુત ન્યાયના બળથી સક્ પ્રત્યયથી અઙ્ નો જ બાધ થશે પણ જિચ્ પ્રત્યયનો બાધ થશે નહિ, એમ કહેલું છે. આમ સક્ પ્રત્યય વડે જિચ્ પ્રત્યયના બાધની પ્રાપ્તિ છે અને તે જિચ્ પ્રત્યયના બાધનો અભાવ થવામાં આ ન્યાયના બળનો આશ્રય કરવાથી અને સ્વયં ગ્રંથકાર આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ કહેલ હોવાથી આ ન્યાયની અહિ પ્રવૃત્તિ - સિદ્ધિ થાય છે. આથી સિદ્ધસ્ય ગતિશ્ચિન્તનીયા । એ ઉક્તિથી સિદ્ધ એવા પૂર્વોક્ત ગ્રંથની સંગતિ થાય તેવી ગતિ - યુક્તિ વિચારવી જોઈએ.

અને પૂર્વોક્ત ગ્રંથની / વચનની સંગતિ માટે જિચ્ પ્રત્યયને ઉત્સર્ગ વિધિ માનવો જોઈએ અને સક્ પ્રત્યય તેનો બાધક વિધિ માનવો જોઈએ. સ્પૃશમૃશકૃષ્તૃપદૃપો વા (૩-૪-૫૪) સૂત્રમાં ૩ ધાતુઓથી સિચ્ ના અપવાદ એવા સક્ ની પ્રાપ્તિ હોયને સિચ્ પ્રત્યયની પુનઃ પ્રાપ્તિ કરેલી છે. અહિ ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં શંકા ઉઠાવી છે કે, આ સિચ્ - પ્રત્યય સક્ પ્રત્યયનો બાધ કરે છે, તેમ જિચ્ પ્રત્યયનો પણ બાધ કરવો જોઈએ. આ શંકાના સમાધાનમાં પૂર્વે અપવાદાઃ એ પ્રસ્તુત ન્યાયના બળનો આશ્રય કરીને સિચ્ પ્રત્યય અનંતર એવા સક્ નો જ બાધ કરશે, પણ ભાવ - કર્મ અર્થમાં જિચ્ પ્રત્યયનો બાધ નહિ કરે.

અહિ સમાધાનમાં એમ નથી કહ્યું કે, જિચ્ પ્રત્યય વિધિ એ પ્રકરણના અંતે આપેલો હોવાથી તે અપવાદવિધિ છે, પણ સિચ્, સક્ વગેરે નહિ. કિંતુ, આ ન્યાયના બળનો આશ્રય કરવાથી સક્ વિધિને જ અપવાદ વિધિ ગણવો જોઈએ, પણ જિચ્ પ્રત્યયને અપવાદવિધિ ગણવો જોઈએ નહીં. વળી જિચ્ પ્રત્યય તમામ ધાતુથી વિહિત હોયને તેને બાધ્ય = ઉત્સર્ગ વિધિ કહી શકાય છે. વળી 'ભાવ - કર્મમાં' જિચ્ પ્રત્યય કહેલો છે, તેમ સક્ પ્રત્યય પણ સામાન્ય અર્થમાં વિહિત હોયને કર્તા અને ભાવ

- કર્મ અર્થમાં પણ તેની પ્રાપ્તિ છે જ. એટલે ભિન્ન વિષયક ન હોવાથી અને અહિં એ પ્રમાણે વિવક્ષા હોવાથી જિચ્ ને બાધ્યવિધિ / ઉત્સર્ગ વિધિ માનવો જોઈએ. અને તેમ માનવાથી પૂર્વે કહેલ સક્ વગેરે બાધક/અપવાદ વિધિઓ, અનંતર અહ્ નો જ બાધ કરે, પણ વ્યવહિત બાધ્યવિધિ હોવાને કારણે અર્થાત્ અનંતર બાધ્યવિધિ ન હોવાથી જિચ્ પ્રત્યયવિધિનો બાધ કરશે નહિ, તે હકીકતની સિદ્ધિ માટે પ્રસ્તુત ન્યાયના બળનો આશ્રય કરવો પણ આથી સંગત બનશે. અને તેનું સક્, અહ્, જિચ્ પ્રત્યય કરનારા સૂત્રોનો આવા કમથી ઉપન્યાસરૂપ જે જાપક છે, તે પણ સંગત બનશે. (૧/૩૬)

मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ १/३७ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- આ ન્યાયસૂત્રમાં મધ્યે પદ પછી વર્તમાના: પદ ઉમેરવું. પૂર્વે કહેલાં અને વક્ષ્યમાણ = આગળ કહેવાતા બાધ્ય / ઉત્સર્ગ / સામાન્ય સૂત્રોની મધ્યમાં વર્તતાં બાધક / અપવાદ / વિશેષ સૂત્રો પૂર્વસ્થ બાધ્યવિધિનો જ બાધ કરે છે, પણ ઉત્તરસ્થ બાધ્યવિધિનો બાધ કરતાં નથી.

પ્રયોજન :- બાધક (અપવાદ) સૂત્રો વડે ઉત્તર સૂત્રોક્ત બાધ્યવિધિનો પણ પ્રતિષેધ = બાધ થવાની પ્રાપ્તિ હોયને તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય A. છે.

ઉદાહરણ :- બ્રહ્મભૂળવૃત્તાત્ ક્ષિપ્ (૫-૧-૧૬૧) સૂત્રથી ભૂતકાળવિશિષ્ટ કર્તા અર્થમાં વિહિત' ક્ષિપ્ પ્રત્યય, એ બ્રહ્મહા । વગેરે પ્રયોગોમાં પૂર્વમાં કહેલ કર્મણોડન્ (૫-૧-૭૨) સૂત્રથી વિહિત અણ્ પ્રત્યય, બ્રહ્માદિભ્યઃ (૫-૧-૮૫) સૂત્રથી વિહિત ટક્ પ્રત્યય અને હનો ણિન્ (૫-૧-૧૬૦) સૂત્રથી વિહિત ણિન્ પ્રત્યય એ ત્રણેયનો બાધ કરે છે, પણ આગળ કહેવાતાં ક્તક્ત્વત્ (૫-૧-૧૭૪) સૂત્રથી વિહિત ક્ત, ક્તવતુ પ્રત્યયનો બાધ કરતો નથી. તેથી ભૂતકાળ વિશિષ્ટ કર્તામાં બ્રહ્મઘાતઃ, બ્રહ્મઘ્નઃ, બ્રહ્મઘાતી । એ પ્રમાણે કમશઃ અણ્, ટક્ અને ણિન્ પ્રત્યયાંત રૂપો ન થાય, પણ બ્રહ્મ હતવાનું । એ પ્રમાણે ક્તવતુ પ્રત્યયવાળું રૂપ તો થાય જ. (અહીં ક્તવતુ પ્રત્યય જ કર્તામાં વિહિત હોયને સમાનવિષયવાળો હોવાથી તેનો જ બાધ કરે, પણ ક્ત પ્રત્યયનો નહિ. કારણ કે તે સામાન્યથી ભાવકર્મ અર્થમાં જ વિહિત છે. એટલે તેનો અહિં વિષય જ નથી, એમ સમજવું.)

જાપક :- આ ન્યાયનું સ્થાપક = જાપક આવા પ્રયોગો જ છે.

આ ન્યાયની નશ્વરતા - અનિત્યતા જણાંતી નથી. આ પ્રમાણે આગળ કહેવાતાં ત્રણ ન્યાયોની બાબતમાં પણ કહેવું. અર્થાત્ તે ત્રણ ન્યાયો અનિત્ય નથી, એમ સમજવું. (૧/૩૭)

સ્વોપજન્યાસ

૧. ભૂતકાળમાં વિહિત ક્ષિપ્ પ્રત્યય અળ વગેરેનો બાધ કરે, એમ કહ્યું. અળ અને ટક્ પ્રત્યય એ સામાન્ય કાળમાં (ત્રણેય કાળમાં) વિહિત છે. આથી ભૂતકાળમાં પણ તેની પ્રાપ્તિ છે, અને ણિન્ તો ભૂતકાળમાં જ વિહિત છે. આથી સુતરાં ભૂતકાળમાં પ્રાપ્ત થાય છે. કહેવાનો આંશય છે કે, બાધક બનેલ ક્ષિપ્ પ્રત્યય ભૂતકાળમાં થાય છે. અને તેથી ભૂતકાળમાં જ વિહિત પ્રત્યયનો બાધ કરી શકે. કારણ કે ભિન્ન વિષયમાં બાધક (અપવાદ) વિધિ એ કદાપિ બાધ્યવિધિનો બાધ ન કરે. અર્થાત્ ભિન્ન વિષયમાં બાધ્ય - બાધક ભાવ જ ન થટે. અને પ્રસ્તુતમાં અળ વગેરે પ્રત્યયો ભૂતકાળમાં પૂર્વોક્ત રીતે થતાં હોયને તેનો બાધ ભૂતકાળમાત્રમાં વિહિત ક્ષિપ્ પ્રત્યય વડે થવો સંભવિત જ છે - એમ ભાવ છે. (૧/૩૭)

પરામર્શ

A. અહીં કેટલાંક વિદ્વાનો આ ન્યાયના બીજા અંગે આ પ્રમાણે સ્પષ્ટતા કરે છે કે, મધ્યવર્તિ બાધક વિધિઓ પૂર્વવર્તિ બાધ્યવિધિઓનો બાધ કરવા દ્વારા ચરિતાર્થ / સાર્થક થવાથી બાધકવિધિઓનું અનવકાશત્વ / નિર્વિષયત્વ રહેતું નથી. આમ બાધકવિધિઓનું અનવકાશત્વ રૂપ બાધકતા બીજા નષ્ટ થઈ જવાથી તેનું સ્પર્ધે (પરઃ) (૭-૪-૧૧૮) એ પરિભાષા સૂત્રનો બાધ કરવાનું સામર્થ્ય પણ રહેતું નથી. આથી સ્પર્ધે પરઃ । પરિભાષાનો બાધ કરીને મધ્યવર્તિ બાધક વિધિઓ ઉત્તરવર્તિ બાધ્ય વિધિઓનો બાધ કરી શકતી નથી. આ જ આ ન્યાયનું બીજું છે.

તથા આ ન્યાયનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે કહે છે. (પૂર્વવર્તિ - ઉત્તરવર્તિ) અપવાદશાસ્ત્રના અવિશેષપણાથી / સાધારણપણાથી તેના વડે સર્વ (પૂર્વવર્તિ - ઉત્તરવર્તિ) ઉત્સર્ગ / બાધ્યવિધિઓનો બાધ થવાનો પ્રસંગ હોતે છતે તેનો સંકોચ કરવા માટે આ ન્યાય છે. (૧/૩૭)

यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते ॥ १/३८ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ઉપદેશ = કથન = પ્રવર્તન. જે સૂત્રનું જે ઠેકાણે પ્રવર્તન કરવામાં કોઈપણ ફળ ન હોય તે સૂત્ર તે ઠેકાણે બાધિત થાય છે, અર્થાત્ પ્રવર્તતું નથી.

પ્રયોજન :- લોકમાં નિષ્ફળ પણ મેઘવૃષ્ટિ વગેરે કાર્યો થતાં દેખાય છે. આથી વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- તનિત્યજિયજિખ્યો ડદ્ (ડગાદિ ૦ ૮૧૫) સૂત્રથી (૧) તન્ વગેરે ધાતુથી ઉગાદિનો ડદ્ પ્રત્યય પર છતાં તદ્, ત્યદ્, યદ્ શબ્દો સિદ્ધ થાય છે. અહિં દ-કારનો પુનઃ ધુસ્તૃતીયઃ (૨-૧-૭૬) સૂત્રથી દ આદેશરૂપ વિધિની પ્રાપ્તિ છે, પરંતુ તે નિષ્ફળ હોવાથી

કરાતો નથી. તથા સજ્જસ્કાર । વગેરેમાં સ્ક્રુ એ પ્રમાણે સ કાર(સ્સટ્) આગમવાળા કૃ ધાતુનું દ્વિત્વ થયે, અઘોષે શિટ્ (૪-૧-૪૫) સૂત્રથી^૨ અઘોષ પર છતાં આઘ સ્સટ્ આગમનો લુક્ થયે તેના સ્થાને વારંવાર સ્સટ્ આગમ અને તેનો લુક્ પ્રાપ્ત છે, પણ તે વ્યર્થ હોવાથી કરાતાં નથી.

જાપક :- આ ન્યાયનું ઉન્મેષક = જાપક છે, આવા રૂપો જ. જેનું કોઈ ફળ મળતું ન હોય તેવું કાર્ય કરવામાં ઈષ્ટ રૂપોની ક્યારેય પણ સિદ્ધિ જ ન થાય. કારણ કે તેમ કરવામાં પ્રક્રિયાના અનુપરમ - અનવસ્થા - અવિરામની આપત્તિ / પ્રસંગ આવે છે. અને આ રીતે જ્યાં પ્રક્રિયાના અનુપરમનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યાં એને દૂર કરવા આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ કરાય છે, એમ જણાય છે. (૧/૩૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. તદ્ - આ ચતુષ્ક્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ છે. જ્યારે સજ્જસ્કાર । એ આખ્યાત પ્રકરણનું ઉદાહરણ છે.

૨. શંકા :- સંપરે : કૃગઃ સ્સટ્ (૪-૪-૯૧) સૂત્રથી દ્વિતીયવાર પણ દ્વિરુજિતિ = દ્વિત્વથી ઉત્પન્ન થયેલ પૂર્વના ચ નો ભૂતપૂર્વક - ન્યાયવડે કૃ ધાતુરૂપે વિવક્ષા કરવાથી સ્સટ્ આગમ ભલે પ્રાપ્ત થાયો. પણ બીજીવાર આવેલાં સ્સટ્ નો લુક્ શી રીતે પ્રાપ્ત થયો ? અર્થાત્ ન થવો જોઈએ. કારણકે અઘોષે શિટ્ (૪-૧-૪૫) સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે, દ્વિત્વ થયે જે પૂર્વ - અવયવ, તત્સંબંધી શિટ્નો તત્સંબંધી જ અઘોષ પર છતાં લુક્ થાય. અને અહિં તો બીજીવાર આવેલ સ્સટ્ ની દ્વિત્વસંબંધિતા પણ નથી ? અર્થાત્ સ્સટ્ દ્વિત્વ સંબંધી નથી.

સમાધાન :- સાચી વાત છે, દ્વિતીયવાર આવેલ સ્સટ્ એ દ્વિત્વસંબંધી નથી, પરંતુ દ્વિત્વ થયે જે પૂર્વનો ચકાર છે, તત્સંબંધિતા તો છે જ. કારણકે સ્સટ્ આગમ ધાતુના આદિ અવયવરૂપે વિહિત છે. આમ દ્વિત્વ થયે પૂર્વ ચ રૂપ ધાતુ અવયવ સંબંધી હોવાથી બીજીવાર આવેલાં સ્સટ્ ના પણ લુક્ની પ્રાપ્તિ છે જ.

શંકા :- જો વ્યર્થ વિધિ ન થાય તો ગોપાયતિ । પાપચ્યતે । વગેરેમાં આય, યજ્ઞ વગેરે પ્રત્યયો અ કરાંત હોયને તદન્ત ધાતુઓ પણ અ કરાંત હોવાથી તિવ્ આદિ પ્રત્યય પર છતાં શવ્ પ્રત્યય લાવવાનું કોઈ ફળ ન હોવાથી શવ્ પ્રત્યય લાવવો જોઈએ નહિ, એમ નક્કી થાય. અને આમ થવાથી સૂત્રની નિરર્થક પ્રવૃત્તિની અનુમતિ આપનારો પર્જન્યવલ્લક્ષણપ્રવૃત્તિઃ । એ ન્યાય નિર્વિષય બની જશે. અર્થાત્ ક્યાંય લાગશે નહિ. પર્જન્યવત્ (૩/૧૨) ન્યાય એ પૂર્વોક્ત રૂપોમાં નિરર્થક એવા શવ્ વગેરેની પ્રવૃત્તિની અનુમતિ આપે છે. પણ આ ન્યાય વડે નિરર્થક પ્રવૃત્તિનો નિષેધ થવાથી પર્જન્યવત્ ૦ ન્યાયનો વિષય આ ન્યાયથી ંસિત થવાથી તે ન્યાય નિર્વિષય બની જશે.

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પર્જન્યવત્ ૦ ન્યાય નિર્વિષય બની જવાની દહેશતથી જ કહ્યું છે કે, જ્યાં પણ ક્રિયાના અનુપરમ - અનવસ્થાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં યં વિધિં પ્રતિ ૦ એ પ્રસ્તુત ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આના દ્વારા એમ સૂચવેલું છે કે, ગોપાયતિ । વગેરે પ્રયોગોમાં શવ્ પ્રત્યય લાવવો

નિરર્થક (બિનજરૂરી) હોવા છતાંય તેમાં ક્રિયા - અનુપરમનો પ્રસંગ નથી. આથી શબ્દ પ્રત્યય પર્જન્યવત્ત્વ (૩/૧૨) ન્યાયથી લવાશે જ. (૧/૩૮)

यस्य तु विधेर्निमित्तमस्ति नासौ विधिर्बाध्यते ॥ १/३९ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- નિમિત્ત એટલે પ્રયોજન - ફળ. જે વિધિનું કાંઈપણ ફળ હોય તે વિધિનો બાધ = નિષેધ થતો નથી^૧.

પ્રયોજન :- અહીં અનિર્દિષ્ટ છે. સ્વોપજન્યાસથી જાણી લેવું.

ઉદાહરણ :- તદ્ + ચારુ = તત્ત્વારુ । વગેરે પ્રયોગોમાં તદ્ શબ્દના દ નો તેના સમાન વર્ગનો તૃતીય એટલે કે દ કાર આદેશરૂપ વિધિ કરાય જ છે, પણ તેનો નિષેધ થતો નથી. કારણકે અહિં ફળનો સદ્ભાવ છે. તે આ રીતે - (અહિં પહેલાં રૂપની સિદ્ધિ જોઈએ. તદ્ + ચારુ એવી સ્થિતિમાં દ નો જ થાય છે. અને પછી અઘોષે પ્રથમઃ (૧-૩-૫૦) સૂત્રથી જ કારનો ચ આદેશ થવાથી તત્ત્વારુ । રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.) ધ્રુત્સ્તૃતીયઃ (૨-૧-૭૬) સૂત્ર અસદ્ - અધિકારમાં કહેલું છે અને તેનાથી કરાયેલ દ આદેશરૂપ કાર્ય ચજઃ કગમ્ (૨-૧-૮૬) સૂત્રથી પર કાર્ય કરવામાં અસત્ થવાથી તેના (દ ના) સ્થાને તવર્ગસ્ય શ્વર્ગઽવર્ગા-ભ્યાં યોગે ચટ્વર્ગો (૧-૩-૬૦) સૂત્રથી કરેલ દ નો જ રૂપ આદેશ પણ અસત્ થયો. અને તેથી જ ના સ્થાને અઘોષે પ્રથમોડશિટઃ (૧-૩-૫૦) સૂત્રથી કરેલ જ નો ચ પણ અસત્ થયો. અને તેથી ચજઃ કગમ્ (૨-૧-૮૬) સૂત્રથી જ નો ગ અને ગ નો ક ન થાય. (આથી તત્ત્વારુ એવું અનિષ્ટરૂપ ન થયું.)

જાપક :- આ ન્યાયનું ઉજ્જીવક = જાપક છે, આવા રૂપોની સિદ્ધિ જ. તે આ રીતે - જો આ ન્યાય ન હોત તો તદ્ શબ્દના દ નો ધ્રુત્સ્તૃતીયઃ (૨-૧-૭૬) સૂત્રથી દ આદેશ ન થવાથી, તે દ આદેશ અસત્ પણ ન થવાથી દ ના ચજઃ કગમ્ (૨-૧-૮૬) સૂત્રથી ગ આદેશનું અને ગ ના ક આદેશનું નિવારણ કરવું અશક્ય બની જવાથી તત્ત્વારુ વગેરે અનિષ્ટ-રૂપ થાત, પણ તત્ત્વારુ^૨ । એવું રૂપ ન થાત. આમ આ ન્યાયથી જ તત્ત્વારુ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ થતી હોયને તેવા રૂપો આ ન્યાયને જણાવે છે. (૧/૩૯)

સ્વોપજન્યાસ

૧. શંકા :- જે વિધિ સપ્રયોજન હોય તે કરાય જ છે, આથી તે સ્વયં સિદ્ધ જ છે. આ માટે ન્યાયની શી જરૂર છે. ?

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પણ તદ્ , ત્યદ્ વગેરે રૂપોની જેમ તત્ત્વારુ । વગેરે રૂપોમાં પણ

તત્કાળ ફળનો અભાવ વિચારી કોઈ વ્યક્તિ અનંતર = પૂર્વોક્ત ચં વિધિં પ્રાપ્તિ ૦ (૧/૩૮) ન્યાયની પ્રવૃત્તિ ન કરી દે, (અને તેથી દત્ત રૂપ વિધિ ન થતાં પૂર્વોક્ત રીતે તત્કાલ એવું અનિષ્ટરૂપ ન થઈ જાય) એ માટે અનિષ્ટરૂપ સાધક પૂર્વન્યાયની પ્રવૃત્તિને અટકાવનાર - રોકનાર હોયને આ ન્યાય સફળ જ છે.

૨. તત્ત્વાત્ ૧ રૂપમાં ૬ નો જ અને જ નો ચ અસત્ થવાથી ગ અને ક ન થયાં, એમ કહ્યું. અહીં જ્યારે જ થયો ત્યારે ગ ત્વની પ્રાપ્તિ હતી અને જ્યારે ચ થાય ત્યારે કત્વ ની પ્રાપ્તિ હતી, એમ સમજવું. (૧/૩૮)

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यैव बाधकः ॥ १/४० ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ન અપ્રાપ્તે - અહિ પ્રાપ્તિમિતિ । (પ્ર + આપ્ + ક્ત =) પ્રાપ્તમ્ । એમ ભાવ અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય લાગેલો છે. આથી પ્રાપ્ત શબ્દનો અર્થ 'પ્રાપ્તિ' થાય. તથા યેન - પદમાં કર્તા અર્થમાં તૃતીયા થઈ છે, પણ કરણ અર્થમાં નહિ. માટે જે વિધિ વડે અપ્રાપ્તિ ન હોય, કિંતુ, પ્રાપ્તિ જ હોય તેમ હોતે છતે અર્થાત્ -

જે વિધિની એકાંતે પ્રાપ્તિ હોતે છતે જે બાધક (અપવાદ) વિધિનો આરંભ કરાય છે, તે બાધક વિધિ એકાંતે જેની પ્રાપ્તિ છે તેવા જ બાધ્યવિધિનો બાધ કરે છે, પરંતુ જે વિધિની ક્યારેક પ્રાપ્તિ હોય અને ક્યારેક પ્રાપ્તિ ન હોય, તેવા પ્રાપ્તિ - અપ્રાપ્તિવાળા બાધ્યવિધિનો બાધ ન કરે.

પ્રયોજન :- પ્રાપ્તિ - અપ્રાપ્તિવાળા વિધિનો પણ બાધકવિધિવડે બાધ થવાની પ્રાપ્તિ હોવાથી તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- વિદ્વત્કુલમ્, વિદ્વાન્ । હે વિદ્વાન્ ! વગેરે રૂપોમાં (વિદ્વસ્ + કુલ, વિદ્વસ્ + સિ વગેરે સ્થિતિમાં) સર્વત્ર સ નો સો રુઃ (૨-૧-૭૨) સૂત્રથી ર્ આદેશની પ્રાપ્તિ નિત્ય છે. શોભના અનદ્વાહો યત્ર તદ્ (સુ + અનદ્વહ + અમ્) સ્વનદ્વત્કુલમ્ । તથા અનદ્વાન્ । હે અનદ્વન્ ! વગેરે રૂપોમાં હો ધ્રુવપદાન્તે (૨-૧-૮૨) સૂત્રથી હ ના હ આદેશની પ્રાપ્તિ નિત્ય જ છે. આમ પૂર્વોક્ત રૂપોમાં રુ ત્વ અને હ ત્વ વિધિની પ્રાપ્તિ નિત્ય છે. તથા પદસ્ય (૨-૧-૭૮) સૂત્રથી પદાંતે રહેલ સંયોગના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ જે થાય છે, તેની વિદ્વાન્, હે વિદ્વાન્ ! અનદ્વાન્, હે અનદ્વન્ ! વગેરે રૂપોમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણકે અહિ (વિદ્વસ્ + સિ, ઋદુદિતઃ (૧-૪-૭૦) સૂત્રથી સ ની પૂર્વમાં ન આગમ થયે વિદ્વન્સ + સિ એમ) ન્ - આગમ થવાથી પદાન્તે બે સંયુક્ત વ્યંજન આવે છે. પણ વિદ્વત્કુલમ્, સ્વનદ્વત્કુલમ્ । વગેરે રૂપોમાં પદસ્ય (૨-૧-૭૮) સૂત્રથી સંયોગાંત લોપની પ્રાપ્તિ નથી. કારણકે અહિ ધ્રુવ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી ઋદુદિતઃ (૧-૪-૭૦) સૂત્રથી ન આગમ આવતો નથી. માટે પદાંતે બે વ્યંજનોનો સંયોગ થતો નથી. આમ આ સંયોગાંત લોપ રૂપ વિધિ એ પ્રાપ્ત - અપ્રાપ્ત વિધિ છે.

અને આવી સ્થિતિમાં રૂ ત્વ અને ઢ ત્વ આદેશનો (અર્થાત્ નિત્ય વિધિનો) તથા સંયોગાન્ત લોપનો બાધ કરવા માટે સ્સંધ્વંસક્રસ્સનહુહો દઃ (૨-૧-૬૦) એ દ આદેશ વિધાયક સૂત્ર કરેલું છે. પરંતુ આ દ આદેશ વિધાયક સૂત્ર આ ન્યાયના બળથી એકાંતે પ્રાપ્તિવાળા સ ના રૂ આદેશનો અને હ ના ઢ આદેશનો બાધ કરવા માટે જ સમર્થ થાય છે, પણ પ્રાપ્તિ - અપ્રાપ્તિવાળા સંયોગાન્તલોપ રૂપ વિધિનો બાધ કરવા માટે સમર્થ થતું નથી. તેથી વિદ્વત્કુલમ્ । સ્વનહુત્કુલમ્ । વગેરે પ્રયોગોમાં ક્રમશઃ સ ના ર આદેશનો અને હ ના ઢ આદેશનો બાધ કરીને સ નો દ આદેશ થયો. જ્યારે વિદ્વાન્ । હે વિદ્વન્ ! અનહ્વાન્ । હે અનહ્વાન્ ! વગેરે રૂપોમાં દ આદેશ કરનાર સૂત્રથી સંયોગાન્ત લોપરૂપ પ્રાપ્ત - અપ્રાપ્ત વિધિનો બાધ કરવાને શક્ય ન બનાયું અને તેથી સંયોગના સ કારરૂપ અંત્ય વ્યંજનનો લોપ જ થયો, પણ દત્ત ન થયું.

જાપકઃ- આ ન્યાયનું વ્યંજક = જાપક છે, સ્સંધ્વંસક્રસ્સનહુહઃ દઃ (૨-૧-૬૮) સૂત્રમાં ક્રસ્ પ્રત્યયનું "સ" એ પ્રમાણે વિશેષણ. તે આ પ્રમાણે - સ્સંધ્વંસં (૨-૧-૬૮) સૂત્રવડે ક્રસ્ પ્રત્યયના સ ના દ નું વિધાન એ જેમ સ ના રૂ નો (અર્થાત્ નિત્ય વિધિનો) બાધ કરે છે, તેમ સંયોગાન્ત લોપનો (અર્થાત્ પ્રાપ્તાપ્રાપ્તિવિધિનો) પણ જો બાધ કરતો જ હોય તો ક્રસ્ પ્રત્યયનું સ કારાન્તપણું ક્યાંય પણ વ્યભિચરિત બનતું નથી અર્થાત્ ક્રસ્ પ્રત્યયનું સ કારાન્તપણું સર્વત્ર વ્યાપીને જ થાય છે. અને આથી ક્રસ્ પ્રત્યયનું ક્રસ્સ એ પ્રમાણે સન્તત્વ (સ કારાન્તપણું) રૂપ વિશેષણ શા માટે કરાય ? અર્થાત્ ક્રસ્ પ્રત્યય હંમેશા સ કારાન્ત જ હોવાથી સકારાન્ત - ભિન્ન ક્રસ્ પ્રત્યયનો અભાવ હોવાથી તેના નિષેધ માટે ક્રસ્સ એમ સ કારાન્ત ક્રસ્ પ્રત્યય કહેવાની જરૂર જ નથી.

પણ જે ક્રસ્ પ્રત્યયનું ક્રસ્સ એમ 'સ્' રૂપ વિશેષણ કરેલું છે, તેથી જણાય છે કે, સ્સંધ્વંસં ૦ (૨-૧-૬૮) સૂત્રથી થતો દ વિધિ એ આ ન્યાયના બળથી પ્રાપ્ત - અપ્રાપ્તિવિધિ હોવાના લીધે સંયોગાન્તલોપ વિધિનો બાધ કરશે નહીં. તેથી જ્યાં સંયોગાન્ત લોપ થાય છે, ત્યાં સ કારાન્તપણું એ ક્રસ્ પ્રત્યયને વ્યભિચારી = અવ્યાપક છે. અર્થાત્ સ કારાન્તત્વ વિનાનો પણ ક્રસ્ પ્રત્યય મળે છે (ક્રસ્ પ્રત્યય હોવા છતાં સ કારાન્તપણું ન પણ હોય). અને આથી સ કારાન્ત - ભિન્ન ક્રસ્સ પ્રત્યયનો નિષેધ કરવા માટે 'ક્રસ્સ' એ પ્રમાણે સ કારાન્તત્વરૂપ વિશેષણ સાર્થક છે. A.

અને તે સ કારાન્તત્વ વિશેષણ સાર્થક હોવાથી વિદ્વાન્, હે વિદ્વન્ ! વગેરેમાં ન્ ના દ આદેશની જે પ્રાપ્તિ છે, તેનો પ્રતિષેધ સિદ્ધ થયો. જો ક્રસ્સ પ્રત્યયનું 'સ' એવું સ કારાન્તત્વ વિશેષણ કરેલું ન હોત તો વિદ્વાન્, હે વિદ્વન્ ! વગેરે રૂપો પણ ક્રસ્સ અંતવાળો હોવાથી, એમાં ન નો દ કારદેશ થવાનો પ્રસંગ આવત જ. (તેમ થતાં વિદ્વાદ્, હે વિદ્વદ્ ! એવા અનિષ્ટરૂપો થાત.)

હવે પછી આ પ્રથમ વક્ષસ્કારના ઉપાન્ત્ય ન્યાય સુધી (અંત્ય ન્યાય છોડીને) સર્વ બળાબળને જણાવનારા ન્યાયસૂત્રો કહેવાશે. (૧/૪૦)

સ્વોપણ ન્યાસ

૧. સ્વનકુલમ્ । અહીં શોભના અનંદવાહો યત્ર એ પ્રમાણે બહુવચનમાં વાક્ય કરવું. પણ શોભનોડનંદવાન્ યત્ર । એ પ્રમાણે એકવચનમાં વાક્ય ન કરવું, કારણકે તેમ કરવામાં પુનનકુત્રોપયોલક્ષ્ય્યા એકત્વે (૭-૩-૧૭૩) સૂત્રથી સ્વનકુલમ્ । એ પ્રમાણે ક સમાસાંત થવાનો પ્રસંગ આવે. (૧/૪૦)

પરામર્શ

A. કહેવાનો આશય એ છે કે વિશેષણનું ફળ વ્યભિચાર = અતિપ્રસંગનું વારણ કરવું તે છે. અને ક્રસ્ એમ સ કારાંતત્વરૂપ વિશેષણ ત્યારે સાર્થક અને કે જે સકારાંત - ભિન્ન ક્રસ્ પ્રત્યય મળતો હોય. અને તે અ - સકારાંત ક્રસ્ પ્રત્યય - આ ન્યાયથી જ વિદ્વાન્ । હે વિદ્વાન્ ! વગેરેમાં સંયોગાંત સ ના લોપરૂપ પ્રાપ્તાપ્રાપ્તવિધિનો દ ત્વવિધિથી બાધ નહીં થવાથી સંભવે છે. આમ આ ન્યાયથી જ ઘટમાન (સંગત) થતાં ક્રસ્ પ્રત્યયના અ - સકારાંતપણાથી તેના નિષેધ માટે કરાતું ક્રસ્ એમ સ કારાંતત્વરૂપ વિશેષણ ઘટમાન થતું હોયને તેવા વિશેષણનો નિર્દેશ આ ન્યાયને જણાવે છે. (૧/૪૦)

બલવન્નિત્યમનિત્યાત્ ॥ ૧/૪૧ ॥

ન્યાયાર્થ - મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જે કાર્ય અન્યકાર્ય કરાય કે ન કરાય તો પણ પ્રાપ્ત થતું હોય, તે કાર્ય નિત્ય કહેવાય. અને જે કાર્ય અન્ય કાર્ય ન કરાય તો થાય અને અન્ય કાર્ય કરાય તો પ્રાપ્ત ન થાય, તે કાર્ય અનિત્ય કહેવાય. આવા બે કાર્યોની એક સાથે થવાની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે નિત્ય કાર્ય, અનિત્ય કાર્ય કરતાં અધિક બળવાળું સમજવું. અર્થાત્ નિત્ય કાર્ય પહેલાં પ્રવર્તે છે.

પ્રયોજન :- અહીં કહેલું નથી. છતાં ય ગૌણમુખ્યયોઃ (૧/૨૨) ન્યાયની ટીકામાં કહ્યાં પ્રમાણે - અનિત્યવિધિ કરતાં નિત્યવિધિની બળવત્તા જણાવવા માટે આ ન્યાય છે - એવું પ્રયોજન અહીં પણ જાણવું. અન્યત્ર પણ બળાબળ જણાવનારા ન્યાયોમાં યથાયોગ્ય આ પ્રમાણે પ્રયોજન સ્વયં વિચારવું.

ઉદાહરણ :- (કૃ + સ્ (સિચ્) + ત અઘતની પ્રત્યય =) અકાર્ષ્ ।^૧ વગેરે રૂપોમાં ધુદ્ધસ્વાલ્લુગનિટસ્તથોઃ (૪-૩-૭૦) સૂત્રથી થતો સિચ્ ના લુક્ રૂપ વિધિ અનિત્ય હોવાથી, તેના કરતાં પહેલાં નિત્યવિધિ હોવાથી^૨ સિચ્ પરસ્મૈ સમાનસ્યાહિતિ (૪-૩-૪૪) સૂત્રથી વૃદ્ધિ જ થાય (ઞ + કાર્ + સ્ + ત) અને પછી તો હ્રસ્વ સ્વરનો જ અભાવ થઈ જવાથી ધુદ્ધસ્વાલ્લુકં (૪-૩-૭૦) સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યયનો લુક્ થતો નથી. (અકાર્ષ્ । રૂપમાં ત પ્રત્યય એ અઘતની

પરસ્મૈપદ બીજો પુરુષ બહુવચનનો છે.)

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું અભિવ્યંજક અર્થાત્ જ્ઞાપક છે, નામિનોડકલિહલે: (૪-૩-૫૧) સૂત્રમાં કલિ, હલિ શબ્દનું વર્જન કરવું. તે આ પ્રમાણે - કલિ, હલિ શબ્દના અંત્ય ઇ કારનો ણિ (ણિજ) પ્રત્યય પર છતાં - કલિ + ણિ સ્થિતિમાં પ્રથમથી જ ત્રન્ત્યસ્વરાદે: (૭-૪-૪૩) સૂત્રથી લુક્ થઈ જવો જોઈએ, કારણકે અન્ત્યસ્વરાદિ લોપ રૂપ વિધિ નિત્ય હોયને આ ન્યાયથી તે વિધિ અધિક બળવાન છે. પરંતુ “પટુ, લઘુ, શુચિ, રુચિ વગેરે શબ્દોનું અનિત્ય એવું પણ જે અન્ત્યસ્વરની વૃદ્ધિરૂપ કાર્ય છે, તે ક્યાં પછી જ નિત્ય એવું અન્ત્યસ્વરાદિલુક્ રૂપ કાર્ય કરવું, પણ આથી ઉલટું ન કરવું. એટલે કે અન્ત્યસ્વરાદિ લુક્રૂપ નિત્ય કાર્ય - નિત્ય હોવા છતાંય પહેલાં ન કરવું” - આવા અર્થનું વ્યવસ્થાપન કરવા માટે નામિનોડકલિહલે: (૪-૩-૫૧) સૂત્રમાં કલિ, હલિ શબ્દનું વર્જન કરવારૂપ ઉપાયનું કરવું, તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે.

કારણકે તે ઉપાય એટલાં માટે કર્યો છે કે, કલિ, હલિ શબ્દોની જેમ પટુ, લઘુ વગેરે શબ્દોમાં પણ નિત્ય^૩ હોવાથી અને આ ન્યાયથી બળવાન હોવાથી ણિ પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્યસ્વરાદિલુક્ રૂપ વિધિની જ જે પ્રથમ પ્રાપ્તિ છે, તે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ ન થાય.

આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. કલિ અને હલિ શબ્દનો કલિં હલિં વાડડચ્ચત્ (કલિ + ણિ + ડ + ત્) એમ અઘતની ડ પ્રત્યય જેની પરમાં છે એવો (ડ પરક) ણિ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિત્વાદિ થયે અસમાનલોપે સન્વલ્લઘુનિ ડે (૪-૧-૬૩) સૂત્રથી અને લઘોર્દોઘોડસ્વરાદે: (૪-૧-૬૪) સૂત્રથી ક્રમશઃ પ્રાપ્ત સન્વદ્ભાવ અને દીર્ઘ આદેશો દેખાતા નથી. જેમકે, અચકલત્, અજહલત્ । અને આ રૂપો સુસંભવ જ છે. કારણ અન્ત્યસ્વરાદિ લોપવિધિ નિત્ય હોવાથી અને આ ન્યાયથી બળવાન હોવાથી પ્રથમ જ કલિ + ણિ સ્થિતિમાં અન્ત્યસ્વર ઇ કારનો લુક્ થયે સમાનલોપ થઈ જવાથી સન્વત્ કાર્યની પ્રાપ્તિ જ નથી. વળી, જે પટુ, લઘુ વગેરે શબ્દો છે, તેનો પટું લઘું શુચિં રુચિં વા આચ્ચત્ - (પટુ, લઘુ + ણિ + ડ + દ્ એમ) ડ પ્રત્યયપરક એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં અસમાનલોપે ૦ (૪-૧-૬૩) વગેરે સૂત્રોથી સન્વત્કાર્ય વગેરે દેખાય છે. જેમકે, અપીપટ્, અલીલવત્, અશૂશુચત્, અરૂરુચત્ । વગેરે. આ રૂપોની સિદ્ધિ દુઃસંભવ જણાય છે. આ રૂપોમાં પણ ત્રન્ત્યસ્વરાદે: (૭-૪-૪૩) સૂત્રથી થતી અન્ત્યસ્વરાદિ લોપવિધિ નિત્ય હોયને આ ન્યાયથી બળવાન છે. આથી ઇ કાર - ડ કાર રૂપ અન્ત્યસ્વરાદિનો લુક્ થયે સમાનલોપ થવાની આપત્તિ આવે છે. અને અસમાનલોપે સન્વલ્લઘુનિ ડે (૪-૧-૬૩) સૂત્રથી પાતુના સમાન - સ્વરનો લોપ ન થયો હોય તો જ સન્વત્કાર્ય થાય છે. આમ ઉક્ત રૂપોની સિદ્ધિ દુઃસંભવ છે. આથી અપીપટ્ । વગેરેમાં સમાનસ્વરનો લોપ થવાની આપત્તિ ન આવે તે માટે કોઈક ઉપાય કરેલો દેખવો જોઈએ - એમ વિચારીને ગ્રંથકાર આ. ભ. શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીજીએ નામિનોડકલિહલે: (૪-૩-૫૧) સૂત્રમાં કલિ, હલિ શબ્દોનું વર્જન કરેલું છે.

અને તે વર્જન કરવાથી આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થાય છે - “કલિ, હલિ સિંચાયના તમામ

પદ્, લઘુ વગેરે નામી - સ્વરાંત શબ્દોની ણિ પ્રત્યય પર છતાં નિત્ય એવા પણ અંત્યસ્વરાદિ લોપવિધિનો બાધ કરીને પહેલાં વૃદ્ધિરૂપ કાર્ય જ કરાય છે, અને પછી અંત્ય સ્વરાદિના લુક્ રૂપી કાર્ય કરાય છે. કલિ, હલિ શબ્દો સંબંધમાં તો પ્રથમથી જ આ ન્યાયથી પ્રાપ્ત અંત્યસ્વરાદિ લુક્કાર્ય જ થાઓ, કારણકે એનો કોઈ નિષેધ કરનાર નથી." અને આ પ્રમાણે પદ્ વગેરે શબ્દોના સ્વરની પહેલાં વૃદ્ધિ જ કરીને પછી (પટૌ + ણિ, શુચૈ + ણિ સ્થિતિમાં) ઔ કાર અને ઐ કારરૂપ અંત્યસ્વરનો વ્રત્યસ્વરાદે: (૭-૪-૪૩) સૂત્રથી લુક્ કરાય છે. આથી આ નામ ધાતુઓ સમાનલોપવાળા ન થવાથી અસમાનલોપે (૪-૧-૬૩) વગેરે સૂત્રથી સન્વદ્ભાવ વગેરે કાર્યની સિદ્ધિ થવાથી અપીપટ્ । વગેરે રૂપો સુખેથી સિદ્ધ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે પદ્, લઘુ વગેરે શબ્દોના સ્વરની વૃદ્ધિની જ પ્રથમ પ્રાપ્તિ કરવા માટે જે કલિ, હલિ ના વર્જન રૂપ ઉપાય ગ્રંથકાર સૂરિજી વડે પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં કરાયો છે, તે આ પ્રમાણે ન કરવામાં અંત્યસ્વરાદિના લુક્રૂપ કાર્ય નિત્ય હોવાથી અને આ ન્યાયથી બળવાન હોવાથી તેની જ સર્વત્ર પહેલાં પ્રવૃત્તિ થતી વિચારીને, તેનું નિવારણ કરવા માટે જ છે. આમ આ ન્યાયથી જ ઉઠેલી, નિત્ય હોવાથી, અંત્યસ્વરાદિ - લુક્કાર્યની પ્રથમ પ્રાપ્તિની શંકાથી અકલિ-હલે: એ પ્રમાણે વર્જન ઘટમાન / સંગત થતું હોયને, તે વર્જન આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

વળી, જો આ ન્યાય ન હોત તો અંત્યસ્વરાદિ - લુક્કાર્યની બળવત્તાની શંકા જ ન થવાથી નાનિષ્ઠાઈ શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિ: (૧/૫૭) [શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ અનિષ્ટ - કાર્યની (રૂપની) સિદ્ધિ માટે ન કરવી] એ ન્યાયથી શિષ્ટપ્રયોગાનુસારે તમામ રૂપો અન્ય ઉપાય વિના પણ સાધી શકાત. કેવી રીતે ? તો આ રીતે - અચકલત્ । વગેરે રૂપો કલિ, હલિ । શબ્દના સ્વરનો ણિ પ્રત્યય પર છતાં પહેલેથી જ વૃદ્ધિ કરીને અંત્યસ્વરાદિનો લુક્ કરવા દ્વારા સાધી શકાત. અપીપટ્ । વગેરે રૂપો પદ્ વગેરે શબ્દોના સ્વરની પહેલાં વૃદ્ધિ કરીને પછી અંત્યસ્વરાદિનો લુક્ કરવાથી સાધી શકાત. અને તેમ હોવા છતાંય જે આ પ્રસ્તુત ન્યાયની શંકાવાળા હોવાથી સૂરિજીએ અંત્યસ્વરાદિલુક્થી પહેલાં વૃદ્ધિની વ્યવસ્થા કરવા માટે કલિ, હલિ શબ્દનું વર્જન કરવા રૂપ પ્રયત્ન કરેલો છે - તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે, એ વાત સ્પષ્ટ જ છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય યાયાવર A. - અનિત્ય છે. કારણકે આગળ કહેવાતાં નિત્યા-દત્તરક્ષમ્ (૧/૫૩) વગેરે ન્યાયથી આ ન્યાયનો બાધ કરાય છે. અર્થાત્ તે ન્યાયથી અનિત્ય એવો પણ વિધિ જો અંતરંગ હોય તો નિત્યવિધિ કરતાં પણ પહેલાં થાય છે. (૧/૪૧)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. અકાર્ષ્ટ । અહીં અઘતની - વિભક્તિના પરસ્પૃષ્ટમાં યુસ્મદ્વર્થમાં = બીજા-પુરુષમાં બહુવચન - પ્રત્યયનો પ્રયોગ છે.

૨. શંકા :- સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ થયે વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ શી રીતે કહેવાય ? અર્થાત્ વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ ન થાય. કારણ કે સિચ્ પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિ કહેલી છે. અને તે રીતે વૃદ્ધિ જો ન થાય તો વૃદ્ધિ એ

નિત્યવિધિ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન :- સિદ્ધ પ્રત્યયનો લુક્ થવા છતાં તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી વૃદ્ધિ એ નિત્યવિધિ જ છે.

૩. પદ, લઘુ વગેરે શબ્દોમાં પણ નિત્યપણાથી અને આ ન્યાયથી બળવાન હોવાથી અંત્ય-સ્વરાદિ લુક્રૂપ કાર્ય જ પહેલાં કરાય છે, એમ કહ્યું. પણ અંત્યસ્વરાદિ લુક્રૂપ વિધિ ફક્ત 'નિત્ય' હોવાથી જ તેની બળવત્તા નથી, પરંતુ 'પરવિધિ' હોવાના કારણે પણ તે બળવાન છે. આથી ત્રત્ય-સ્વરાદે: (૭-૪-૪૩) સૂત્રથી અંત્યસ્વરાદિ લોપરૂપ વિધિ પર હોવા રૂપ હેતુથી પણ બળવાન હોવાની શંકા થઈ હોય અને તેવી શંકાથી પણ અંત્યસ્વરાદિલુક્થી પહેલાં વૃદ્ધરૂપ કાર્ય થવાનું જાપન કરવા માટે કલિ, હલિ શબ્દનું વર્જન કરેલું હોય. આથી શા માટે તમારા વડે અંત્યસ્વરાદિલુક્કાર્યના કેવળ નિત્ય-ત્વસંબંધી જ જાપક - આ કલિ, હલિ નું વર્જન છે, એમ ઉદ્ભાવિત કરાયું ? અર્થાત્ કલિ, હલિ ના વર્જનને પૂર્વોક્ત રીતે અંત્યસ્વરાદિલુક્કાર્યના પર હોવાને લીધે થતી બળવત્તાના જાપક રૂપે પણ કેમ ન કહ્યું ?

સમાધાન :- પ્રધાન ધર્મ સંભવતો હોય ત્યારે અપ્રધાન ધર્મનો વ્યપદેશ - વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી. અને પરત્વ અને નિત્યત્વ એ બે ધર્મોમાં - પરદ્ નિત્યમ્ (૩/૮) એ પ્રમાણે ન્યાય હોવાથી - નિત્યત્વરૂપ ધર્મ જ પ્રધાન ધર્મ છે. આથી અમે પ્રધાન એવા નિત્યત્વરૂપ ધર્મનો જ વ્યવહાર (કથન) કરેલો છે.

૪. શંકા :- પદ વગેરેમાં પહેલાં અનિત્ય એવી પણ અંત્યસ્વરની વૃદ્ધિ કરીને પછી જ નિત્ય એવા પણ અંત્યસ્વરાદિનો લુક્ કરવો - એવી વ્યવસ્થા માટે કલિ - હલિ નું વર્જન કર્યું, એમ કહ્યું. ધાતો: કણ્ઠવાદેર્યક્ (૩-૪-૮) સૂત્રથી ધાતુનો અધિકાર અનુવર્તતો હોવાથી ધાતુસંબંધી જ વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોતે છતે નામની પણ વૃદ્ધિનું જાપન કરવા માટે નામિનોડકલિહલે: (૪-૩-૫૧) સૂત્રમાં કલિ, હલિ શબ્દોનું વર્જન કરેલું છે - એમ બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલું છે. તો તમે અહિ કલિ, હલિ ના વર્જનને નિત્ય-વિધિના જાપક તરીકે શા માટે કહેલું છે ?

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પણ જો ધાતુ સાથે નામની પણ વૃદ્ધિનું જાપન કરવા રૂપ જ કલિ, હલિ શબ્દના વર્જનનું પ્રયોજન / કાર્ય હોય તો "નામિનો નામ્નશ્ચ" આટલું જ સૂત્ર કરવાથી ચાલી જાય છે. પણ જે કલિ, -હલિ શબ્દનું વર્જન કરવા રૂપે (અર્થાત્ ગુરુસૂત્ર કરવા રૂપે) નામની વૃદ્ધિનું જાપન કરેલું છે, તે અન્ય વસ્તુનું જાપન કરવા માટે છે. અર્થાત્ (૧) ધાતુ સાથે નામની પણ વૃદ્ધિનું જાપન કરવા માટે છે અને (૨) તેમાં પણ કલિ, હલિ શબ્દોની વૃદ્ધિ કર્યા પહેલાં જ અંત્યસ્વરાદિનો લુક્ કરવો, જ્યારે પદ, લઘુ વગેરે શબ્દોની પહેલાં વૃદ્ધિ કરીને પછી અંત્યસ્વરાદિનો લુક્ કરવો, એ પ્રમાણે પૂર્વે ટીકામાં કહેલ અર્થનું પણ જાપન કરવા માટે છે.

૫. ક્ત્યાદૈ : - અહિ 'આદ' શબ્દથી આગળના વક્ષસ્કારમાં પણ કેટલાંક ન્યાયો આ ન્યાયના બાધક / અપવાદરૂપ છે, તેનું અહિ શ્રદ્ધ કરવું. આ પ્રમાણે આગળના ન્યાયોની વૃત્તિમાં પણ આવતાં 'આદ' શબ્દનું કળ કહેવું. (૧/૪૧)

પરામર્શ

A. યાયાવર અહિં યજ્ઞ પ્રત્યયાંત યા ધાતુથી શીલાદિ - સદર્થમાં યાયાવર: (૫-૨-૮૨) સૂત્રથી વર પ્રત્યયનું નિપાતન કરેલું છે. કુટિલં યાતીત્યેવંશીલઃ, યાયાવર : ૧ (૧/૪૧)

અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ ॥ ૧ / ૪૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- બહિરંગવિધિ કરતાં અંતરંગવિધિ બળવાન છે.

બલવત્ એ પ્રમાણે પદનો આ ન્યાયમાં અને આગળના ન્યાયમાં સંબંધ કરવો. વ્યાખ્યા પૂર્વ - ન્યાયની જેમ જ સમજવી. અર્થાત્ અંતરંગકાર્ય બહિરંગકાર્ય કરતાં બળવાન છે, એટલે કે પ્રથમ પ્રવર્તે છે.

ઉદાહરણ :- તે + इन्द्रम् = त इन्द्रम् । वृक्ष इन्द्रम् । આ બે દષ્ટાંતોમાં ક્રમશઃ (તદ્ + જસ્, ત + જસ્,) જસ ઇ: (૧-૪-૮) સૂત્રથી ઇ આદેશ થયે ત + ઇ + इन्द्र તથા વૃક્ષ + ઇ (કિ) + इन्द्र સ્થિતિમાં જસ્ નો ઇ આદેશ કરાયે છતે અને દ્વિતીય ઉદાહરણમાં કિ પ્રત્યયના ઇ કારનો દીર્ઘ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે, પણ આ દીર્ઘ આદેશ બે પદની અપેક્ષાવાળો હોવાથી બહિરંગ છે. આથી તેનાથી પહેલાં અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનાં (૧-૨-૬) સૂત્રથી પૂર્વના અ કારનો ઇ ની સાથે ઇ આદેશ રૂપ કાર્ય જ થાય છે. કારણકે એક જ પદની અપેક્ષા હોવાથી તે અંતરંગ વિધિ છે અને આ ન્યાયથી બળવાન છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું સ્ફુટીકારક = જ્ઞાપક છે, વૃત્યન્તોડસષે (૧-૧-૨૫) એવો નિર્દેશ. તે આ પ્રમાણે - वृत्ति शब्दથી થયેલ પ્રથમા વિભક્તિ પ્રત્યય સિ નો સો રુ: (૨-૧-૭૨) સૂત્રથી થયેલ ર કારનો અતોડતિ રો રુ: (૧-૩-૨૦) સૂત્રથી ડ આદેશ કરાયે છતે (વૃત્યન્તડ + અસષે સ્થિતિ થયે) ઉભય રીતે સંધિની પ્રાપ્તિ છે. (૧) એક તો પૂર્વના અ કારની સાથે ડ નો ઓ આદેશ અને (૨) બીજી સંધિ આગળ રહેલાં અસષે પદના અ કારની સાથે ઇવર્ણાદિ: (૧-૨-૨૧) સૂત્રથી ડ નો વ આદેશ. તેમાં બે પદના આશ્રયથી થતું હોવાથી બહિરંગ એવા વ આદેશરૂપ કાર્યનો બાધ કરીને, એકપદની અપેક્ષાવાળો હોવાથી અંતરંગ એવો જે ઓ કારાદેશ નિર્દિષ્ટ છે, તે આ ન્યાયના બળની આશાથી જ નિર્દિષ્ટ છે. અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ પહેલાં ઓ ત્વરૂપ અંતરંગ કાર્ય થવાથી વૃત્યન્તોડસષે ૧ એવો નિર્દેશ ઘટતો હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય નિર્બળ - અનિત્ય છે. કારણકે વાર્ણાત્પ્રાકૃતમ્ (૧/૪૪), લુબ- નારજ્ઞેભ્ય: (૧/૪૭), અન્તરજ્ઞાચ્વાનવકાશમ્ (૧/૫૪) વગેરે ન્યાયોથી આ ન્યાય બાધિત થાય છે. (૧/૪૨)

નિરવકાશં સાવકાશાત્ ॥ ૧/૪૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- નિરવકાશ કાર્ય સાવકાશ કાર્ય કરતાં બળવાન છે.

વિશયાર્થ આ પ્રમાણે છે. નિરવકાશ શબ્દમાં નિર્ ઉપસર્ગનો અર્થ 'અલ્પ' છે. જેમકે, નિર્ધનઃ = અલ્પધનવાળો અને અવકાશેન સહ ઇતિ - સાવકાશઃ । શબ્દમાં સહ શબ્દ બહુ / ઘણું અર્થમાં છે. જેમકે, સઘનઃ = ઘણા ધનવાળો.

આમ ઓછા અવકાશવાળું = વિષયવાળું કાર્ય એ ઘણા અવકાશવાળા (વિષયવાળા) કાર્ય કરતાં બળવાન છે. અર્થાત્ સાવકાશ કાર્યનો બાધ કરીને નિરવકાશ = ઓછા વિષયવાળું કાર્ય પહેલાં પ્રવર્તે છે.

ઉદાહરણ :- એદ્ બહુસ્મોસિ (૧-૪-૪) સૂત્રથી ભિસ્, ધ્યસ્ પ્રત્યય પર છતાં અ નો એ આદેશ કહેલ છે. અહિં ભિસ્ એસ્ (૧-૪-૨) સૂત્રથી અ કારથી પર રહેલાં ભિસ્ પ્રત્યયનો એસ્ આદેશ થાય છે. અહિં ભિસ્ પ્રત્યય જ વિષયભૂત છે. અર્થાત્ આ કાર્ય અલ્પ અવકાશવિષયવાળું છે. તેથી વૃક્ષૈઃ । વગેરે રૂપોમાં (વૃક્ષ + ભિસ્ એવી સ્થિતિમાં) એદ્બહુસ્મોસિ (૧-૪-૪) સૂત્રથી અ ના એ આદેશ વિધિનો બાધ કરીને ઓછા વિષયવાળું (નિરવકાશ) હોવાથી ભિસ્ એસ્ (૧-૪-૨) સૂત્ર જ પ્રવર્તે છે. કારણકે, એદ્બહુસ્મોસિ (૧-૪-૪) સૂત્રથી થતું એત્વ રૂપ કાર્ય ઇષિઃ, ઇષ્યઃ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિમાં સાવકાશ અર્થાત્ અધિક વિષયવાળું છે. માટે વૃક્ષૈઃ । વગેરેમાં આ સૂત્ર ન લાગે.

જાપક :- આ ન્યાયનું સ્પષ્ટીકારક = જાપક છે, ભિસ્ એસ્ (૧-૪-૨) એવા સૂત્રની રચના જ. તે આ રીતે - આ ન્યાય વિના જો વૃક્ષૈઃ । વગેરે રૂપોમાં પણ એદ્બહુસ્મોસિ (૧-૪-૪) સૂત્રથી એત્વ જ થાત, તો ભિસ્ એસ્ (૧-૪-૨) સૂત્ર કરત જ નહીં. કારણકે તેની પ્રવૃત્તિનો ક્યાંય પણ અવકાશ નથી. તેમ છતાં જે આ સૂત્ર કરેલું છે, તે આ ન્યાયથી ભિસ્ એસ્ (૧-૪-૨) સૂત્ર બળવાન હોવાની સંભાવના છે, અને એથી જ વૃક્ષૈઃ । વગેરેમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિની સંભવના વિચારીને જ કરેલું છે. અન્યથા બીજે ક્યાંય અવકાશ ન હોવાથી આ સૂત્ર નિરર્થક બની જવાની આપત્તિ આવે. આ પ્રમાણે આ ન્યાયથી જ ભિસ્ એસ્ । સૂત્રની રચના સાર્થક બનવાથી તે સૂત્રરચના આ ન્યાયને જણાવે છે.

આ ન્યાયની અબળતા = અનિત્યતા નથી. (૧/૪૩)

આત્મરૂપં યથા જ્ઞાને જ્ઞેયરૂપઞ્ચ દૃશ્યતે ।

અર્થરૂપં તથા શબ્દે સ્વરૂપઞ્ચ પ્રકાશતે ॥ ૫૧ ॥

(વાક્યપદ્ધીયમ્ પ્રથમ ખંડ...)

જેમ જ્ઞાનમાં તેનું પોતાનું રૂપ અને જ્ઞેયનું રૂપ દેખાય છે, તેમ શબ્દમાં પદાર્થનું રૂપ અને તેનું પોતાનું રૂપ વ્યક્ત થાય છે. (અર્થાત્ જ્ઞાન જેમ વિષયરૂપનું અને સ્વરૂપનું પ્રકાશક છે, તેમ શબ્દ અર્થ અને સ્વરૂપનો પણ પ્રકાશક છે.)

વાર્ણાત્પ્રાકૃતમ્ ॥ ૧ / ૪૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વર્ણસંબંધી કાર્ય કરતાં પ્રકૃતિસંબંધી કાર્ય બળવાન છે.

વિશેષાર્થ આ પ્રમાણે છે. વર્ણસ્યેદં વાર્ણમ્ । એટલે વર્ણસંબંધી કાર્ય હોય તે વાર્ણ કહેવાય. પ્રકૃતૌ ભવ પ્રકૃતેરિદં વાઙિતિ પ્રાકૃતમ્ । પ્રકૃતિમાં થનારું કે પ્રકૃતિ સંબંધી કાર્ય હોય તે પ્રાકૃતકાર્ય કહેવાય. પ્રકૃતિ અહિ ધાતુરૂપ જ લેવી, પણ નામરૂપ ન લેવી. કારણકે નામરૂપ પ્રકૃતિનાં કાર્યોનો વાર્ણ (વર્ણસંબંધી) કાર્યોમાં જ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. આથી આ પ્રમાણે અર્થ થાય -

વાર્ણ = વર્ણસંબંધી એટલેકે વર્ણનો ઉચ્ચાર કરીને કહેલ કાર્ય કરતાં પ્રાકૃત = પ્રકૃતિસંબંધી = પ્રકૃતિનો ઉચ્ચાર કરીને જે કાર્ય કહેલું હોય, તે અધિક બળવાન છે.

પ્રયોજન :- અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૨) ન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે. અર્થાત્ તે ન્યાયના આવતા અતિપ્રસંગનું વારણ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- ઋવતુઃ, ઋવુઃ । અહિ વૈંગ્ તન્તુસન્તાને । એ વે ધાતુનો યજાદિવચ્ચેઃ કિતિ (૪-૧-૭૮) સૂત્રથી ય્વૃત્ થયે અને દ્વિત્વ થયે ઉઝ + અતુસ્ એમ દ્વિત્વ થવાથી બે ઝ કારરૂપ અવસ્થા થયે છતે સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ (૧-૨-૧) સૂત્રથી ઋ કાર એમ દીર્ઘ આદેશરૂપ કાર્યની પ્રાપ્તિ છે. આ દીર્ઘત્વ કાર્ય એ વે ધાતુરૂપ પ્રકૃતિ સંબંધી ઝ કાર - દ્વયને આશ્રિત હોયને પ્રકૃતિ - આશ્રિત હોવાથી અને પૂર્વમાં વ્યવસ્થિત / રહેલ હોવાથી અંતરંગ વિધિ છે. માટે અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૨) ન્યાયથી બળવાન્ હોયને તેની પ્રથમ પ્રાપ્તિ છે. અને ત્યારબાદ ધાતોરિવર્ણોવર્ણસ્યેયુવ્ ૦ (૨-૧-૫૦) સૂત્રથી - પ્રત્યયના ઝ કારનિમિત્તક હોયને પ્રત્યયાશ્રિત હોવાથી અને ધાતુના દ્વિતીય ઝ કાર સંબંધી હોવાથી બાહ્ય ભાગમાં વ્યવસ્થિત હોવાથી બહિરંગ એવા - દ્વિતીય ઝ કારનો ઝવ્ આદેશ થવાની અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૨) ન્યાયથી પ્રાપ્તિ છે. અને તે પ્રમાણે કરાયે છતે ઋ + અતુસ્ ઇત્યાદિ સ્થિતિમાં ધાતોરિવર્ણોવર્ણસ્ય ૦ (૨-૧-૫૦) સૂત્રથી ઝવ્ આદેશ થયે, ઝવતુઃ । ઝવુઃ । એ પ્રમાણે અનિષ્ટરૂપો થવાનો પ્રસંગ આવે છે.

પરંતુ ઉદાહરણોમાં અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૨) એ ન્યાયનો બાધ કરીને આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થવાથી બહિરંગકાર્ય હોવા છતાંય પહેલાં ધાતોરિવર્ણોવર્ણસ્ય ૦ (૨-૧-૫૦) સૂત્રથી ઝવ્ આદેશ જ પ્રથમ થાય, કારણકે ધાતુરૂપ પ્રકૃતિનું નામ લઈને વિધાન કરેલું હોવાથી પ્રાકૃત - વિધિ છે અને આ ન્યાયથી બળવાન વિધિ છે. અને પછી જ સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ (૧-૨-૧) સૂત્રથી અંતરંગ એવો પણ દીર્ઘ આદેશ થાય, કારણકે આ કાર્ય સમાનસ્વરરૂપ વર્ણનો ઉચ્ચાર કરીને કહેલું હોવાથી વાર્ણવિધિ છે, અને તે આ ન્યાયથી નિર્બળ છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું વ્યંજક = જાપક છે, અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૨) એ ન્યાયથી

પ્રસક્ત (પ્રાપ્ત) થતાં ઉવતુઃ, ઉવુઃ । એવા (અનિષ્ટ) રૂપોનો નિષેધ કરવા માટે પ્રયત્ન ન કરવો. (અર્થાત્ આ ન્યાય ન હોત તો અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૨) ન્યાયથી પહેલાં અંતરંગ દીર્ઘત્વરૂપ કાર્ય થયા પછી ઉવ્ આદેશ થયે, ઉવતુઃ । વગેરે અનિષ્ટ રૂપોનું નિવારણ દુઃશક્ય છે. માટે તેના નિષેધ માટે કોઈ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પણ જે કોઈપણ પ્રયત્ન કરેલો નથી, તે આ ન્યાય હોવાની શંકા - દેહશત હોવાથી જ પૂર્વોક્ત અનિષ્ટરૂપનું વારણ થઈ જશે - એવા આશયથી પ્રયત્નવિશેષ ન કરવો અસંગત ન હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.)

અનિત્યતા :- આ ન્યાય દુર્બળ - અનિત્ય છે, કારણકે, ચ્વદ્ ચ્વદાશ્રયં ચ (૧/૪૫) એ ઉત્તર ન્યાય આ ન્યાયનો અપવાદ છે. (કારણકે ત્યાં પ્રાકૃતને બદલે વાર્ણ કાર્ય બલવત્ બને છે.) (૧/૪૪)

સ્વોપજન્યાસ

૧. નામરૂપ પ્રકૃતિનો વાર્ણકાર્યમાં જ અંતર્ભાવનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે - નદી + ઈ = નદીં । વગેરે રૂપોમાં નદી એ નામરૂપ પ્રકૃતિ છે અને તેનું જે ય આદેશરૂપ કાર્ય છે, તે વાર્ણ (વાર્ણસંબંધી) જ કહેવાય છે. (૧/૪૪)

ચ્વદ્ ચ્વદાશ્રયં ચ ॥ ૧ / ૪૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ચ્વત્ રૂપ કાર્ય અને ચ્વત્ ને આશ્રિત કાર્ય, વાર્ણ (વાર્ણસંબંધી = વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરીને કહેલું) હોય તો પણ પ્રાકૃત = પ્રકૃતિનો ઉચ્ચાર કરીને કહેલ કાર્ય કરતાં બળવાન છે.

પ્રયોજન :- અનુક્ત છે, છતાં પૂર્વ ન્યાયનો અપવાદ હોયને તેના આવતાં અતિ-પ્રસંગનું વારણ કરવા માટે આ ન્યાય છે, એમ જાણવું.

ઉદાહરણ :- ઉપ + શ્ચિ (દ્વોશ્ચિ વૃદ્ધૌ) ધાતુનું ક્ત્વા પ્રત્યયનો યપ્ આદેશ થયે, ઉપશૂય । રૂપ થાય છે. આમાં ક્ત્વા પ્રત્યયનો યપ્ - આદેશ થયે, (ઉપ + શ્ચિ + ય એવી સ્થિતિ થયે) હ્રસ્વસ્ય તઃ પિત્કૃતિ (૪-૪-૧૧૩) સૂત્રથી થતો ત - આગમ એ હ્રસ્વાંત પ્રકૃતિને આશ્રિત હોવાથી પ્રકૃતિસંબંધી છે અને તેનો પણ બાધ કરીને સ્વરસહિત અંતસ્થારૂપ વર્ણને આશ્રિત હોવાથી વાર્ણ એવું પણ યજાદિવચેઃ કિતિ (૪-૧-૭૮) સૂત્રથી ચ્વત્ થયું. એટલે કે શ્ચિ ધાતુનો શુ એમ સંપ્રસારણ થયું. અને ત્યાર પછી પણ (ઉપ + શુ + ય એવી સ્થિતિ થયે) પ્રકૃતિ - સંબંધી એવા પણ ત આગમ વિધિનો બાધ કરીને ડ કારરૂપ ચ્વત્ નો દીર્ઘમવોડન્યમ્ (૪-૧-૧૦૩) સૂત્રથી ઉપશૂય । એમ દીઘદિશ જ થયો. કારણકે તે દીર્ઘત્વ રૂપ

કાર્ય વ્યવ્ત ને આશ્રિત હોયને આ ન્યાયથી બળવાન છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું પ્રકટીકારક = જાપક છે, આવા પ્રયોગો જ. અર્થાત્ વાર્ણાત્ પ્રાકૃતમ્ (૧/૪૪) ન્યાયની હાજરીમાં આવા પ્રયોગની સિદ્ધિ દુષ્કર છે. છતાંય આવા પ્રયોગોની સિદ્ધિ દેખાય છે, તે આ ન્યાયના આધારે જ ઘટતી હોયને આવા પ્રયોગો આ ન્યાયને જણાવે છે.

આ ન્યાયની અબલિષ્ઠતા = અનિત્યતા સ્પષ્ટ જણાતી નથી. (૧/૪૫)

૧. ઉપશૂચ. માં દીર્ઘ આદેશ જ થયો, એમ કહ્યું. આ વ્યવ્ત ને આશ્રિત કાર્ય જાણવું. અર્થાત્ ન્યાયના દ્વિતીયાંશનું ઉદાહરણ સમજવું. (૧/૪૫)

ઉપપદવિભક્તેઃ કારકવિભક્તિઃ ॥ ૧ / ૪૬ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અહિ બલવતી પદનો સંબંધ કરવો. ઉપપદવિભક્તિવિધિ કરતાં કારક-વિભક્તિવિધિ બળવાન છે.

[અહિ એટલું સમજવું કે (૧) પાસે ઉચ્ચારાણેલું પદ તે ઉપપદ કહેવાય. (ઉપ સમીપે ઉચ્ચારિતં પદં ઉપપદમ્) તેના નિમિત્તે થનારી વિભક્તિ તે પણ ઉપપદ - વિભક્તિ કહેવાય. અને (૩) ક્રિયાના સાધક એવા કારક અર્થને જણાવવા માટે થતી વિભક્તિને કારક - વિભક્તિ કહેવાય.]

ઉદાહરણ :- નમસ્યતિ' દેવાન્ । અહિ શક્તાર્થવષટ્નમઃસ્વસ્તિસ્વાહાસ્વધાભિઃ (૨-૨-૬૮) સૂત્રથી નમસ્ શબ્દના યોગ / સંબંધથી થનારી ચતુર્થી વિભક્તિ એ ઉપપદ - વિભક્તિ હોયને તેનો બાધ કરીને કર્મકારક અર્થમાં વિહિત દ્વિતીયારૂપ કારક - વિભક્તિ જ થાય. કારણકે આ ન્યાયથી તે બળવાન છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું જામિદ = જાપક પૂર્વન્યાયની જેમ સમજવું. એટલે કે આવા પ્રયોગો જ આ ન્યાયનું જાપક છે. દેવાન્ માં ચતુર્થીને બદલે દ્વિતીયા થવી વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ આ ન્યાયથી સંગત થતી હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનોજસ્વી = અનિત્ય છે. કારણકે, કુદ્દહ્વેર્ણાસૂચાર્થેયં પ્રતિ કોષઃ (૨-૨-૨૭) સૂત્રમાં યસ્મૈ કોષઃ । એવો કારક - વિભક્તિયુક્ત નિર્દેશ ન કરીને યં પ્રતિ કોષઃ । એવો ઉપપદ - દ્વિતીયા વિભક્તિનો નિર્દેશ કરેલો છે. તે આ પ્રમાણે - અહિ કુપ્ ધાતુ સાથે યોગ હોવાથી આ સૂત્રથી જ યદ્ શબ્દની સંપ્રદાનસંજ્ઞા સંભવે છે. આથી ચતુર્થી (૨-૨-૫૩) સૂત્રથી સંપ્રદાનકારક હેતુક ચતુર્થી વિભક્તિની પ્રાપ્તિ છે અને પ્રતિ પદના યોગરૂપ નિમિત્તથી થતી ભાગિનિ ચ પ્રતિપર્ચનુભિઃ (૨-૨-૩૭) સૂત્રથી દ્વિતીયા રૂપ ઉપપદ વિભક્તિ પણ થવાની પ્રાપ્તિ છે. જો આ ન્યાય ઓજસ્વી = નિત્ય હોત તો ઉપપદ વિભક્તિરૂપ દ્વિતીયાનો

બાધ કરીને કારકવિભક્તિ એવી ચતુર્થી જ થાત. અને તેમ થતાં યસ્મૈ પ્રતિ કોપઃ । એવો નિર્દેશ કરત. અથવા ચતુર્થી આવ્યા પછી પ્રતિ શબ્દનો પ્રયોગ વ્યર્થ બની જવાથી^૨ નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકસ્યાપ્યભાવઃ (૧/૨૯) ન્યાયથી પ્રતિ શબ્દના પ્રયોગની પણ નિવૃત્તિ થવાથી યસ્મૈ કોપઃ । એવો જ નિર્દેશ કરત. પરંતુ આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી કારકવિભક્તિ - ચતુર્થીનો બાધ કરીને ઉપપદવિભક્તિ દ્વિતીયા જ અહિ થઈ. આથી યં પ્રતિ એવો નિર્દેશ કરેલો છે. (૧/૪૬)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. નમસ્યતિ । અહિ નમઃ કરોતીતિ, નમસ્ શબ્દથી નમોવરિવિક્ષિત્રક : ૦ (૩-૪-૩૭) સૂત્રથી ક્યન્ પ્રત્યય પર આવતાં નમસ્ય ધાતુ બને છે.

શંકા :- નમસ્યતિ દેવાન્ । A. અહિ ચતુર્થી વિભક્તિની પ્રાપ્તિ શી રીતે કહેવાય ? કારણકે ત્યાં શક્તાર્થવર્ણનમઃ ૦ (૨-૨-૬૮) સૂત્રમાં અર્થવદ્ગ્રહણે નાનર્થકસ્ય (૧/૧૪) ન્યાયથી નમસ્ શબ્દ અર્થવાન્ જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે - એમ કહેલું છે. અહિ તો નમસ્ય ધાતુ અર્થવાન્ છે, પણ તેનો એકભાગ નમસ્ શબ્દ અર્થવાન્ નથી ?

સમાધાન :- બરાબર છે, પણ અર્થવદ્ગ્રહણે ૦ એ ન્યાય અહિ પ્રવર્તતો નથી. કારણકે ન્યાયો સ્થાવિર / વૃદ્ધ પુરુષની લાકડી જેવા છે. એટલે કે જરૂર પડે ત્યારે જ તેનો ઉપયોગ કરાય છે. જરૂર ન હોય ત્યારે તેને બાજુ પર રાખી દેવાય છે. એમ પ્રસ્તુતમાં પણ અર્થવદ્ગ્રહણે ૦ ન્યાય અનુપયોગી હોયને તેની અપ્રવૃત્તિ જાણવી.

૨. વ્યર્થ બની જવાથી પ્રતિ શબ્દનો પ્રયોગ ન થયો, એમ કહ્યું. તે આ રીતે - યં પ્રતિ કોપઃ । પ્રયોગમાં પ્રતિ શબ્દનો અર્થ લક્ષ્ય - લક્ષણભાવરૂપ છે. (અર્થાત્ વૃક્ષં પ્રતિ વિદ્યોતતે વિદ્યુત્ । પ્રયોગમાં વૃક્ષ એ લક્ષણ છે અને વિદ્યુત્ એ લક્ષ્ય છે. તે બે વચ્ચે લક્ષ્યલક્ષણભાવરૂપ સંબંધનું પ્રતિ ઉપસર્ગવડે ઘોતન - પ્રકાશન કરાય છે, તેમ અહીં પણ જાણવું.) આ અર્થ યસ્મૈ કોપઃ । એ પ્રમાણે કહેવાતે છતે ચતુર્થી વિભક્તિથી જ જણાવાઈ જાય છે. આથી પ્રતિ શબ્દ નિરર્થક થઈ જાય છે.

તથા નિમિત્તાભાવે ૦ ન્યાયથી પ્રતિ શબ્દના પ્રયોગની પણ નિવૃત્તિ થશે. તે આ રીતે - પ્રતિ શબ્દના પ્રયોગનું નિમિત્ત અહિ પ્રતિ શબ્દનું સાર્થકપણું છે. અને નૈમિત્તિક = એટલેકે સાર્થકત્વરૂપ નિમિત્તનું ફળ, અહિ પ્રતિ શબ્દનો પ્રયોગ છે. એટલે સાર્થકત્વરૂપ નિમિત્ત હોય તો પ્રતિ શબ્દનો પ્રયોગ થાય. પણ યસ્મૈ કોપઃ । એમ કહેવાથી ચતુર્થી વડે પ્રતિ શબ્દનો અર્થ નષ્ટ થઈ જતાં (= અપહત થઈ જતાં, કહેવાઈ જતાં) સાર્થકત્વરૂપ નિમિત્ત પણ નષ્ટ થઈ ગયું. આથી સાર્થકત્વનિમિત્તે થતા પ્રતિ શબ્દના પ્રયોગનો પણ અભાવ થઈ જાય છે. (અહિ ઉક્તાર્થનામપ્રયોગઃ (૧/૨૬) ન્યાયની પ્રવૃત્તિથી પ્રતિ શબ્દનો અપ્રયોગ થયો છે, એમ વિચારવું.) (૧/૪૬)

પરામર્શ

A. નમસ્યતિ દેવાન્ । ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં દેવ શબ્દથી નમસ્ શબ્દના યોગ નિમિત્તક ચતુર્થી ન થવામાં ત્રણ રીતે સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિ અનુસારે આ પ્રયોગમાં દેવ શબ્દનો

નમસ્ય ધાતુ સાથે સંબંધ છે, પણ નમસ્ શબ્દ સાથે નહિ. માટે દેવ શબ્દથી ચતુર્થી ન થાય. (૨) ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં કહ્યું કે, ભલે નમસ્ શબ્દ સાથે યોગ મનાય, તો પણ અહીં નમસ્ શબ્દ અનર્થક છે, નમસ્ય ધાતુ જ અર્થવાનુ છે. અને શક્તાર્થ૦ (૨-૨-૬૮) સૂત્રમાં અર્થવાનુ નમસ્ શબ્દના યોગમાં જ ચતુર્થી કહેલી છે. માટે અહિ ચતુર્થી ન થાય.

પણ અહિ નમસ્ શબ્દનું અનર્થકપણું શંકાસ્પદ છે, કારણકે કેટલાંકનો એવો અભિપ્રાય છે કે, નમસ્ શબ્દથી ક્યન્ પ્રત્યય થયે નમસ્ય એવા સમુદાયનું ધાતુપણું થવા છતાંય ક્યન્ પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ પૂર્વે વિદ્યમાન નમઃ શબ્દનું અર્થવત્ત્વ = સાર્થકત્વ કોઈથી પણ હરાતું - નષ્ટ કરાતું નથી. આ કારણથી કે અન્ય કારણસર લઘુન્યાસકારને જાણે કે ઉક્ત સમાધાનમાં અસ્વરસ હોય તેમ 'અથવા' કહીને ત્રીજું આપે છે, અને તે પ્રસ્તુત ન્યાયના આશ્રયરૂપ છે. તે આ પ્રમાણે -

અથવા (૩) પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ કારકવિભક્તિને અન્ય પદના સંબંધની અપેક્ષા નથી. આથી કારક-વિભક્તિ થવી તે અંતરંગ વિધિ છે. અને તેથી ઉલટું, ઉપપદ વિભક્તિ થવામાં અન્ય પદના સંબંધની અપેક્ષા હોવાથી બહિરંગ છે. (આ અપેક્ષાએ તો પ્રસ્તુત ન્યાયને અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાદ્ બલવદ્ (૧/૪૨) ન્યાયના વિસ્તાર રૂપે જ કહેવો ઉચિત લાગે છે.) આથી પ્રસ્તુતમાં અંતરંગ એવી દ્વિતીયારૂપ કારકવિભક્તિવડે બહિરંગ ચતુર્થી રૂપ ઉપપદવિભક્તિનો ઉપપદવિભક્તેઃ કારકવિભક્તિર્બલિયસી । એવા ન્યાયથી બાધ કરાય છે. આથી નમસ્યતિ દેવાનુ । વગેરે પ્રયોગોમાં અધિક બળવતી એવી દ્વિતીયારૂપ કારકવિભક્તિ જ થાય છે. (અહિ શંકા આ પ્રમાણે ઉઠાવી છે.)

શંકા :- કારકવિભક્તિને પણ ક્રિયાપદની અપેક્ષા હોય જ છે. આથી તેને અંતરંગ શી રીતે કહેવાય ?

સમાધાન :- એવું નથી. કર્તા, કર્મ વગેરે કારક એ ક્રિયામાત્ર સાથે વ્યભિચાર વિના = અપવાદ વિના = નિયતપણે સંબંધ ધરાવે છે. આથી આ અપેક્ષા તો કારકના સ્વરૂપમાં જ અંતર્ગત છે, પણ જુદી કહેવાતી નથી. (ઉપપદવિભક્તિમાં આવી નિયત અપેક્ષા પદાન્તર સાથે ન હોવાથી તે બહિરંગ જ કહેવાશે.) આથી પૂર્વોક્ત (પ્રસ્તુત) ન્યાયથી કારકવિભક્તિવડે ઉપપદવિભક્તિનો બાધ થશે જ.

આ ન્યાયનો ઉલ્લેખ નમોવરિવશ્ચિત્રહોડર્ચસેવાશ્ચર્યે (૩-૪-૩૭) સૂત્રમાં પણ મળે છે. તે સૂત્રની હૃદ્વૃત્તિમાં નમસ્કરોતિ દેવાનુ । અને નમસ્કરોતિ દેવેભ્યઃ । એ બન્નેય પ્રયોગોને જુદી જુદી યુક્તિથી વિવક્ષાથી) સિદ્ધ કરેલાં છે, તે ત્યાંથી જ જાણી લેવું. (૧/૪૬)

લુબન્તરજ્ઞેભ્યઃ ॥ ૧ / ૪૭ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અંતરંગવિધિ કરતાં લુપ્ - વિધિ બળવાન છે.

અન્તરજ્ઞેભ્યોડપિ એ પ્રમાણે અપિ શબ્દ અહિ ઉમેરવો. આથી બહિરંગ એવો પણ એવિધિ, અંતરંગ એવા પણ વિધિનો બાધ કરીને બળવાન હોવાના કારણે, પહેલાં પ્રવર્તે છે, એમ

ન્યાયાર્થ છે.

પ્રયોજન :- અહિ અનુક્ત છે. છતાં અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૨) ન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે, એમ પૂર્વે કહેલું છે. આથી તે ન્યાયના આવતા અતિપ્રસંગને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે, એમ પ્રયોજન જાણવું.

ઉદાહરણ :- ગર્ગસ્યાપત્ન્યાનિ વૃદ્ધાનિ, ગર્ગદિર્યજ્ (૬-૧-૪૨) સૂત્રથી યજ્ પર છતાં (ગર્ગ + યજ્ + જસ્ પ્રથમા બ.વ. =) ગર્ગાઃ । રૂપ A. થાય અહિ પ્રકૃતિ માત્રને આશ્રિત હોવાથી વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેર્જિગિતિ તદ્ધિતે (૭-૪-૧) સૂત્રથી થતી વૃદ્ધિ એ અંતરંગ વિધિ છે. તેનો પણ બાધ કરીને પ્રત્યયને આશ્રિત હોવાથી बहुष्णुस्त्रियाम् (૬-૧-૧૨૪) સૂત્રથી થતો યજ્ પ્રત્યયનો લુપ્ બહિરંગ છે. છતાંય આ ન્યાયથી બળવાન હોયને પહેલાં લુપ્ થાય. અને પછી જિત્, ણિત્ પ્રત્યયનો (પ્રસ્તુતમાં યજ્ નો) લોપ થઈ જવાથી વૃદ્ધિ થતી નથી.

જાપક :- આ ન્યાયનું ખ્યાતિદ = જાપક છે, ત્વમૌ પ્રત્યયોત્તરપદે ચૈકસ્મિન્ (૨-૧-૧૧) સૂત્રમાં પ્રત્યયોત્તરપદે રૂપ નિમિત્તનું ગ્રહણ કરવું. અર્થાત્ આ સૂત્રમાં પૂર્વસૂત્રથી આવતાં સ્યાદૌ એ પ્રમાણે સ્યાદિપ્રત્યયરૂપ નિમિત્તના અધિકારથી જ સર્વપ્રયોગોની સિદ્ધિ થઈ જતી હોવા છતાંય ત્વદીયઃ, મત્પુત્રઃ । વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં પ્રત્યયોત્તરપદે એ પ્રમાણે નિમિત્તનું ગ્રહણ કરેલું છે, તે આ ન્યાયનું જાપન કરે છે. તે આ રીતે - ત્વદીયઃ, મત્પુત્રઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં ક્રમશઃ યુસ્મદ્ + અસ્ + ઈય + સ્ (પ્ર. એ. વ.) એવી સ્થિતિમાં અને અસ્મદ્ + અસ્ (હસ્ પ્ર. એ. વ.) + પુત્ર + સ્ એવી સ્થિતિમાં એકાર્થની (સમાસાદિરૂપ એકાર્થીભાવની) વિવક્ષા કરવામાં અંતર્વર્તિની વિભક્તિનો એકાર્થ્ય (૩-૨-૯) સૂત્રથી લુપ્ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે આ અંતર્વર્તિની વિભક્તિનો લુપ્ અત્યંત બહિરંગ છે. કારણકે બહિરંગ એવા એકાર્થને આશ્રિત = સાપેક્ષ છે.

પ્રશ્ન :- એકાર્થનું બહિરંગપણું કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર :- તદ્ધિત પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ, સમાસ વગેરે થાય છે, ત્યારે એકાર્થીભાવ = અર્થાત્ એકપદપણું થાય છે. અને આ એકાર્થ્ય એ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની (ત્વદીયઃ । વગેરે તદ્ધિતવૃત્તિમાં) અથવા બે પદની (મત્પુત્રઃ । વગેરે સમાસવૃત્તિમાં) અપેક્ષા રાખે છે. માટે સ્પષ્ટપણે જ એકાર્થીભાવ = એકાર્થ્ય બહિરંગ છે. તેથી બહિરંગ એકાર્થ્યની (એકાર્થીભાવની) અપેક્ષા રાખતાં એવા સમાસની અંતર્વર્તિની એવી વિભક્તિનાં લોપનું અત્યંત બહિરંગપણું સંગત જ છે. જ્યારે ત્વ, મ આદેશો તો સ્યાદિ - વિભક્તિ માત્રને આશ્રિત હોવાથી અંતરંગ છે, આથી સ્યાદિ - વિભક્તિ દ્વારા જ તે ત્વ, મ આદેશવિધિ સિદ્ધ થાય છે. તો પણ જે પ્રત્યયોત્તરપદનું ગ્રહણ કરેલું છે, તે જણાવે છે કે, “અંતરંગ કાર્યો કરતાં પણ લુપ્ બલવત્ કાર્ય છે.” આથી સ્યાદિ પ્રત્યયોનો પહેલાં જ લોપ થઈ જવાથી તેના દ્વારા ત્વ, મ આદેશોની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. આથી પ્રત્યયોત્તરપદ રૂપ નિમિત્તનું ગ્રહણ સાર્થક છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે આ ન્યાય વિના જો બહિરંગ એવો વિભક્તિનો લુપ્,

અંતરંગ ત્વ, મ આદેશ ક્યાં પછી જ થાય તો સૂત્રમાં “પ્રત્યયોત્તરપદે ચ” એવું કહેવાની જરૂર જ નથી.” કારણકે સ્યાદિપ્રત્યયરૂપ નિમિત્તનો અધિકાર અનુવર્તતો હોવાથી સ્યાદિરૂપનિમિત્ત દ્વારા જ ત્વ, મ, આદેશો થઈ જશે. છતાંય જે પ્રત્યયોત્તરપદે ચ એમ કહેલું છે, તે આ ન્યાયથી પહેલાં જ બહિરંગ એવો પણ સ્યાદિવિભક્તિનો લોપ થઈ જશે. આથી સ્યાદિવિભક્તિ રૂપ નિમિત્તનો અભાવ થતાં પ્રત્યય - ઉત્તરપદરૂપ નિમિત્તો ઉભા કરવા આવશ્યક છે. આથી ત્વદીયઃ, મત્પુત્રઃ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ માટે સૂત્રમાં પ્રત્યયોત્તરપદે ચ નું ગ્રહણ સાર્થક છે. આમ આ ન્યાય વિના અસંગત બની જતાં પ્રત્યયોત્તરપદનું ગ્રહણ આ ન્યાયની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાતી નથી. (૧/૪૭)

પરામર્શ

A. ગર્ગ + યજ્ + જસ્ = ગર્ગાઃ । આ રૂપની સિદ્ધિમાં યજ્ પ્રત્યયનો લોપ बहुष्णस्त्रियाम् (૬-૧-૧૨૪) સૂત્રથી કરેલો છે. પણ તે બરાબર જણાતો નથી. કારણકે તે સૂત્રથી તો દ્વિ સંજક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. જ્યારે અહિ ગોત્રાપત્યમાં થયેલો યજ્ પ્રત્યય દ્વિ સંજક નથી. માટે અહિ યજોડસ્યાપર્ણાન્તગોપવનાદેઃ (૬-૧-૧૨૬) સૂત્રથી યજ્ પ્રત્યયનો લોપ થયેલો સમજવો. (૧/૪૭)

સર્વેભ્યો લોપઃ ॥ ૧ / ૪૮ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સર્વકાર્યથી લોપ - વિધિ બળવાન છે.

વિશેષાર્થ આ પ્રમાણે છે. લોપ શબ્દનો લુપ્ અને લુક્ એ બેય અર્થ હોવા છતાં લુપ્ - અર્થ પૂર્વન્યાયમાં કહેવાઈ ગયો હોવાથી લોપ શબ્દથી અહિ ‘અદર્શન’ માત્રરૂપ લુક્ જ ગ્રહણ કરવો - ગોબલીવર્દ ન્યાયથી.

અને તેથી ક્ષિપ્ વગેરે પ્રત્યયોનું અપ્રયોગીત્ (૧-૧-૩૭) સૂત્રથી एति अपगच्छतीति इत् । એ પ્રમાણે સાન્વર્થ સંજ્ઞા કરેલી હોવાથી જે ‘અદર્શન’ રૂપ અર્થ છે, તે ન વૃદ્ધિશ્ચાવિતિ ક્ષિલ્લોપે (૪-૩-૧૧) સૂત્રમાં લોપ શબ્દથી જેમ સંગૃહીત છે, તેમ આ ન્યાયમાં પણ ‘અદર્શન-માત્રરૂપ’ અર્થ સંગૃહીત જણવો. અને તેથી આ પ્રમાણે ન્યાયાર્થ થાય - ‘લુક્વિધિ’ એ બળવાન હોવાથી સર્વવિધિઓનો બાધ કરીને પ્રથમ પ્રવર્તે છે.

ઉદાહરણ :- અબુદ્ધ । અહિ (બુધ્ + સિચ્ + ત્ એવી સ્થિતિમાં) धुङ्हस्वास्तुगनितस्तथोઃ (૪-૩-૭૦) સૂત્રથી સિચ્ લોપરૂપ કાર્ય સર્વવિધિઓની પહેલાં થઈ જવાથી गडदबादेशतुर्थान्त-स्यादेशतुर्थः स्त्वोश्च प्रत्यये (૨-૧-૭૭) સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યયના નિમિત્તથી આદિ બ નો ચતુર્થ એવો મ આદેશ ન થયો.

પ્રશ્ન :- લુપ્ત એવા પણ સિચ્ પ્રત્યયનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી આદિ બ નો ચતુર્થ મ આદેશ કરી શકાશે ?

જવાબ :- ના, ચતુર્થ આદેશરૂપવિધિ એ સ કારાદિ પ્રત્યયને આશ્રિત હોવાથી વર્ણવિધિ છે. આથી તે કરવામાં સ્થાનીવાડવર્ણવિધૌ (૭-૪-૧૦૮) સૂત્રમાં નિષેધ કરેલો હોવાથી લુપ્ત સિચ્ નો સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી.

તથા (અદર્શનનું બીજું ઉદાહરણ) શં સુખં તત્ર તિષ્ઠતીતિ, ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર આવતાં શંસ્થા: । કોઈ - સુખમાં રહેનાર (સુખી) માણસ. અહીં સ્થા ધાતુના આ નો ઈર્વ્યજ્ઞનેડયપિ (૪-૩-૮૭) સૂત્રથી ઈ આદેશ ન થાય, કારણકે આ ન્યાયથી ક્ષિપ્ પ્રત્યયનું અદર્શન (લુક્) સર્વ કાર્યથી પહેલાં થાય છે. અને તે પૂર્વોક્ત ઈ ત્વ કરનારા સૂત્રમાં વ્યજ્ઞન શબ્દનું પ્રણ સાક્ષાત્ વ્યંજનરૂપ નિમિત્તને જણાવવા માટે કરેલું છે. એટલે લુપ્ત ક્ષિપ્ પ્રત્યય નિમિત્તક આ નો ઈ આદેશ ન થાય.

જાપક :- આ ન્યાયનું સ્ફાતિદ = જાપક છે, સસ્ત: સિ (૪-૩-૮૨) સૂત્રમાં સિ એ પ્રમાણે સમ્પ્રતીની 'વિષય સમ્પ્રતી' રૂપે વ્યાખ્યા કરવી. તે આ રીતે - જો સિ એ પ્રમાણે અહિ નિમિત્ત - સમ્પ્રતીનું વ્યાખ્યાન કરાય તો વસ્ ધાતુથી અઘતની તામ્ પ્રત્યય પર છતાં (વસ્ + તામ્ =) અવાતામ્ । વગેરે રૂપોમાં (અ + વસ્ + સિચ્ + તામ્ એ પ્રમાણે) સિચ્ પ્રત્યય આવ્યા બાદ અનંતર આ ન્યાયથી, લોપવિધિ અધિક બળવાન હોવાથી, પહેલાં જ ધુદ્ધસ્વાલ્લુગનિટસ્તથો: (૪-૩-૭૦) સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ થઈ જશે. આથી સસ્ત: સિ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી સ નો ત આદેશ સિદ્ધ થતો નથી.

વળી, અહિ સિચ્ પ્રત્યયના લોપનો સ્થાનિવદ્ભાવ કરીને પણ સ નો ત આદેશ કરવો શક્ય નથી. કારણકે સસ્ત: સિ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી કરવાને ઇચ્છાયેલ જે સ નો ત આદેશ, એ પોતાના નિમિત્તભૂત સ કારરૂપ વર્ણને આશ્રિત હોવાથી વર્ણવિધિ છે. આથી વર્ણવિધિમાં નિષેધ કરેલો હોયને સ્થાનિવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ નથી, એવી શંકાથી ગ્રંથકાર આ: ભ. શ્રી હેમચંદ્ર-સૂરિજીએ સિ એમ અહિ વિષય સમ્પ્રતીની વ્યાખ્યા કરી છે. અને તેથી વસ્ ધાતુથી અઘતની તામ્ પ્રત્યય પર છતાં સિદ્ધ થતાં અવાતામ્ । વગેરે રૂપોમાં સિચ્ પ્રત્યયના વિષયમાં જ સસ્ત: સિ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી સ નો ત અને પછી સિચ્ પ્રત્યય લાગીને તેનો પૂર્વોક્ત સૂત્રથી લુક્ થયે અને સ્થાનિવદ્ભાવ થયે વ્યજ્ઞનાનામનિટિ (૪-૩-૪૫) સૂત્રથી વૃદ્ધિ સિદ્ધ થઈ. (ટુંકમાં વિષયસમ્પ્રતીનું વ્યાખ્યાન કરવાથી સિચ્ પ્રત્યય આવવાનો વિષય હોય અર્થાત્ સિચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિની શક્યતા હોય ત્યારે જ - સિચ્ થયા પહેલાં જ - સ ના ત આદેશ રૂપ કાર્ય થઈ જાય. સિચ્ ની નિમિત્તરૂપે સાક્ષાત્ હાજરીની હવે જરૂર રહેતી નથી, એટલે અવાતામ્ । રૂપની સિદ્ધિ થઈ જશે.)

શંકા :- વ્યજ્ઞનાનામનિટિ (૪-૩-૪૫) સૂત્રથી વૃદ્ધિરૂપ કાર્ય કરવામાં પણ પૂર્વની જેમ સ કારરૂપ વર્ણને આશ્રિત હોયને વર્ણવિધિ હોવાથી સિચ્ ના લુક્ વિધિના સ્થાનિવદ્ભાવની

પ્રાપ્તિ થશે નહીં.

સમાધાન:- ના, સિચ્ પ્રત્યય એ વિશિષ્ટ વર્ણસમુદાયરૂપ હોવાથી વર્ણવિધિ ન હોવાથી તેને આશ્રિત વૃદ્ધિ રૂપ વિધિ એ વર્ણ વિધિ નથી. માટે સિચ્ લુક્ના સ્થાનિવદ્ભાવની સુતરાં પ્રાપ્તિ છે. માટે વૃદ્ધિ થશે જ. A.

બીજું કે આ ન્યાયમાં લોપ શબ્દથી જો લુપ્ની પણ વ્યાખ્યા કરાય તો પૂર્વન્યાય વિના પણ ચાલી જાય છે. પરંતુ પૂર્વાચાર્યોએ આ ન્યાયને જુદો કહ્યો છે, આથી અમે પણ અહિં તે પ્રમાણે કહ્યું. (અર્થાત્ લોપની લુપ્ એવી વ્યાખ્યા ન કરવા દ્વારા પૂર્વન્યાયથી ભિન્ન રૂપે આ ન્યાયની સાર્થકતા જાળવી રાખી છે.)

અનિત્યતા :- આ ન્યાય કૃશ - અનિત્ય છે. કારણકે ઉત્તર ન્યાયથી આ ન્યાયનો પરાભવ = અપવાદ કરાય છે. (૧/૪૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. શંકા :- લુપ્ અને લુક્માં શું તફાવત છે ? અર્થાત્ કોઈ તફાવત જણાતો નથી. કારણકે અદર્શનરૂપ લક્ષણ = ચિહ્ન તો બેયમાં સમાન જ રહે છે ?

સમાધાન :- લુક્ થાય ત્યારે જો લુમ પ્રત્યયાદિ નિમિત્તક કાર્ય કરવાનું હોય, તો લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ થાય છે - જેમકે, ગોમાન્ । (ગોમન્ + સિ) અહિં પ્રથમા વિભક્તિ પ્રત્યય સિ નો લુક્ થયે સિ પ્રત્યયનિમિત્તક કાર્ય અભ્વાદેસ્ત્વસઃ સૌ (૧-૪-૮૦) સૂત્રથી સ્વરનો દીર્ઘ આદેશ થાય. પણ સિ નો લુપ્ જો થાય તો લુપ્યવ્લેનત્ (૭-૪-૧૧૨) સૂત્રથી નિષેધ થવાથી લુપ્નો સ્થાનિવદ્ભાવ ન થવાથી દીર્ઘ આદેશ ન થાય.

૨. **ગોબલીવર્દાસ્તિવન્તિ ।** એમ કહેવાય ત્યારે ગો શબ્દ જો કે ગાય - બળદ ઉભયવાચક હોવા છતાં પણ બળદવાચક બલીવર્દ શબ્દનું અહીં જુદું પ્રહણ કરેલું હોવાથી ગો શબ્દનો 'ગાય' અર્થ જ સાબિત થાય છે. અર્થાત્ બળદ શબ્દ બલીવર્દ શબ્દથી કહેવાઈ જતાં ગો શબ્દનો બળદ અર્થ કહેવો વ્યર્થ હોવાથી ગાયરૂપ અર્થ જ કરાય છે. તેમ અહિં પણ 'લોપ'શબ્દનો લુપ્ રૂપ અર્થ પૂર્વસૂત્રમાં કહેવાઈ ગયેલો હોવાથી, લુક્ અર્થ જ સિદ્ધ થાય છે. (૧/૪૮)

પરામર્શ

A. અબુદ્ધ । રૂપમાં આદિના ચતુર્થદિશ રૂપ વિધિ કરવામાં સિચ્ નો સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. જ્યારે અવાતામ્ । રૂપમાં વૃદ્ધિ કાર્ય કરવામાં સિચ્ લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ થાય છે. તે અંગે વધુ સ્પષ્ટતા આ પ્રમાણે છે. સ્થાનીવાડવર્ણવિધૌ (૭-૪-૧૦૮) સૂત્રમાં "અવર્ણવિધૌ" એ પ્રમાણે સ્થાની - વર્ણનો આશ્રય કરનારા વિધિનો નિષેધ કરેલો છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે ફલિત થાય છે કે, જે કાર્ય વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરીને કહેલું હોય તે વર્ણાશ્રિત કહેવાય અને જે ધાતુ વગેરેનું ઉચ્ચારણ કરીને કહેલું હોય તે વર્ણાશ્રિત ન કહેવાય. કારણકે તેમાં શબ્દથી વર્ણનો સંસર્ગ - સંબંધ થતો નથી.

પ્રસ્તુતમાં અબુદ્ધ । વગેરે રૂપોમાં સિચ્ નો લોપ થયો છે, તે લોપ - કાર્યનો સ કાર રૂપ પ્રત્યયનિમિત્તે થતાં આદિ બ નો ચતુર્થ ધ રૂપ આદેશ કરવામાં સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. કારણકે ગડદવાદેઃ (૨-૧-૭૭) એ સૂત્રમાં સ્વોચ્છ એ પ્રમાણે સ કારરૂપ વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરીને વિધાન કરેલું હોવાથી ચતુર્થદિશરૂપ વિધિ, વર્ણવિધિ ગણાશે. તથા અવાતામ્ । રૂપમાં પણ (અ + વસ્ + સિચ્ + તામ્ સ્થિતિમાં) સિચ્ પ્રત્યયનો ધુદ્હસ્વાત્ (૪-૩-૭૦) સૂત્રથી લુક્ થયે, વસ્ ધાતુના સ નો ત આદેશ કરવામાં સિચ્ - લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ થશે નહિ. કારણકે સસ્તઃ સિ (૪-૩-૮૨) સૂત્રમાં સિ એ પ્રમાણે વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરીને ત આદેશનું વિધાન કરેલું હોવાથી તે વર્ણવિધિ ગણાશે. માટે પ્રસ્તુત ન્યાયથી સૌ પ્રથમ જ સિચ્ નો લોપ થઈ જવાથી અને વર્ણવિધિ હોવાથી તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ નહીં થવાથી નિમિત્તસમ્મીની વ્યાખ્યા ન કરીને - 'સ ના વિષયમાં જ સ નો ત થાય' એ પ્રમાણે વિષય - સમ્મીની વ્યાખ્યા કરેલી છે.

પરંતુ વ્યજ્ઞનાનામનિટિ (૪-૩-૪૫) એ સૂત્રથી અવાતામ્ । રૂપમાં વસ્ ધાતુના સ્વરની વૃદ્ધિરૂપ વિધિ કરવામાં સિચ્ ના લોપનો સ્થાનિવદ્ભાવ થશે જ. અર્થાત્ સિચ્ લોપ થવા છતાંય સિચ્ પ્રત્યય નિમિત્તક વૃદ્ધિ થશે જ. કારણકે વ્યજ્ઞનાનામનિટિ (૪-૩-૪૫) સૂત્રમાં સિચિ એ પ્રમાણે અનુવૃત્તિ વર્તમાન હોયને, વૃદ્ધિ રૂપ વિધિ એ સિચ્ આશ્રિત વિધિ છે. અને સિચ્ એ વર્ણ નથી, પણ તેને વિશિષ્ટ વર્ણસમુદાય ગણેલો છે. અને તેથી સિચ્ એ પ્રમાણે વર્ણસમુદાયનો ઉચ્ચાર કરીને કહેલ પૂર્વોક્ત સૂત્રથી વૃદ્ધિરૂપ વિધિ કરવામાં "અવર્ણવિધૌ" એવા વચનથી પ્રતિષેધ નહીં થવાથી સિચ્ પ્રત્યયનો સ્થાનિવદ્ભાવ થશે જ. અને તેથી સિચ્ નિમિત્તક વૃદ્ધિ થવાથી ગ્રંથકારે કહ્યા પ્રમાણે અવાતામ્ । એવા રૂપની સિદ્ધિ નિરાબાધપણે થઈ જશે. (૧/૪૮.)

લોપાત્સ્વરાદેશઃ ॥ ૧ / ૪૯ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- લોપ - વિધિ કરતાં 'સર્વાદિશરૂપ' વિધિ બળવાન છે, અર્થાત્ પ્રથમ પ્રવર્તે છે.

અહિ બલવાન્ એ પ્રમાણે પદ જોડવું. આ પ્રમાણે આગળ કહેવાતાં સાત (૭) ન્યાયોમાં પણ આ પદ જોડવું. લોપ શબ્દ અહિ પણ લુક્ અર્થવાચક જ છે. (લુપ્ - વાચક નથી.) કારણકે આ ન્યાય પૂર્વન્યાયના અપવાદભૂત છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે અપવાદ-વિધિ એ ઉત્સર્ગવિધિના સમાનવિષયવાળો જ હોય, તો જ તે બન્ને વચ્ચે બાધ્ય - બાધકભાવ રૂપ સંબંધ ઘટે. કારણકે સમાનવિષયમાં જ બાધક / અપવાદ વિધિ એ બાધ્ય / ઉત્સર્ગ વિધિનો બાધ કરી શકે છે. આથી પૂર્વસૂત્રમાં લુક્ અર્થનું ગ્રહણ કરેલું હોવાથી આ અપવાદવિધિમાં પણ લોપ શબ્દથી લુક્નું જ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે.)

પ્રયોજન :- અનુક્ત છે. છતાં પૂર્વન્યાયનો અપવાદ હોવાથી તેના આવતા અતિ-પ્રસંગને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય કહી શકાય છે.

ઉદાહરણ :- શ્રીદેવતાડસ્યેતિ, દેવતાઃ (૬-૨-૧૦૧) સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય પર છતાં (શ્રી

+ અળ્ =) શ્રાયં હવિઃ । રૂપ થાય છે. અહિ અવર્ણેવર્ણસ્ય (૭-૪-૬૮) સૂત્રથી પ્રાપ્ત શ્રી શબ્દના ઈ કારનેનો લુક્ એ પરવિધિ હોવા છતાંય તેનો બાધ કરીને સ્વરાદેશરૂપ વૃદ્ધિ જ (વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેર્જિતિ તદ્વિતે (૭-૪-૧) સૂત્રથી) થઈ.

જાપક :- આ ન્યાયનું વ્યક્તિદ = જાપક છે, વૃદ્ધિ વિધાયક સૂત્રને અવર્ણેવર્ણસ્ય (૭-૪-૬૮) સૂત્રથી પહેલાં કહેવું. તે આ રીતે - જો આ ન્યાય ન હોત તો શ્રાયમ્ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ માટે અવર્ણેવર્ણસ્ય (૭-૪-૬૮) સૂત્રની આગળ અર્થાત્ ઉત્તરમાં વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેઃ (૭-૪-૧) એ વૃદ્ધિ કરનારું સૂત્ર કરવું જાઈએ. અને તેથી પરવિધિ થવાને લીધે વૃદ્ધિ વિધિની સિદ્ધિ થઈ જશે. પણ જે તે પ્રમાણે કરેલું નથી, તે આ ન્યાયની આશાથી જ કરેલું નથી. અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ સ્વરાદેશરૂપ હોવાથી અને (ઈ કારના લુક્ રૂપ) લોપ વિધિ કરતાં બળવાન હોવાથી વૃદ્ધિવિધિ પહેલાં થઈ જશે, એવી શ્રદ્ધાથી જ વૃદ્ધિવિધિને લુક્વિધિ કરતાં પહેલાં કહેલો છે. આમ આ ન્યાયથી જ સંગત થતું લુક્વિધિ કરતાં વૃદ્ધિનું પ્રથમ વિધાન આ ન્યાયને જણાવે છે. A.

અનિત્યતા :- આ ન્યાયની કૃશતા = અનિત્યતા નાનિષ્ઠાર્થા શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિઃ (૧/૫૭) ન્યાયમાં કહેવાશે. અર્થાત્ આ ન્યાયની અનિત્યતા તે ન્યાયસૂત્રની ટીકાથી જ જણી લેવી. (૧/૪૯)

પરામર્શ

A. જો કે અવર્ણેવર્ણસ્ય (૭-૪-૬૮) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં “શ્રાયં હવિઃ । વગેરે રૂપોમાં વિશેષવિધાન હોવાથી વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેઃ (૭-૪-૧) સૂત્રથી વૃદ્ધિ જ થાય છે,” એ પ્રમાણે કહેલું છે. અહિ તદ્વિત પ્રત્યયમાત્ર પર છતાં અ વર્ણ, ઇ વર્ણના લુક્નું વિધાન હોવાથી અવર્ણેવર્ણસ્ય (૭-૪-૬૮) એ સામાન્ય વિધિ છે. જ્યારે જિત્, ણિત્ એવા જ તદ્વિત પ્રત્યય નિમિત્તે વૃદ્ધિનું વિધાન હોવાથી વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાઃ (૭-૪-૧) સૂત્ર એ વિશેષવિધિ છે. આથી નિરવકાશં સાવકાશાત્ (૧/૪૩), ઉત્સર્ગાદપવાદઃ (૧/૫૫) વગેરે ન્યાયથી પણ સિદ્ધિ થઈ જશે.

છતાંય યથાવિહિત આ પ્રસ્તુત ન્યાયના બળથી પણ શ્રાયં । વગેરેમાં વૃદ્ધિવિધિની સિદ્ધિ કરવી વિરુદ્ધ નથી. કારણકે અનેક રીતે બાધ્યબાધકભાવની વિવક્ષા કરી શકાય છે. વળી, આ ન્યાય સ્વયં બાકરણ - ગ્રંથકાર આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી વડે સંગ્રહીત હોયને આ ન્યાય સ્વસંમત જ છે. તેનું અન્ય પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ મળતું નહિ હોય - ઈત્યાદિ કારણે ટીકાકાર શ્રી હેમચંદ્રસગણિજીએ સંભવ હોવાથી આ ન્યાયનું અહિ આવતરણ કરેલું જણાય છે - તે અસંગત નથી. કારણકે અનેક રીતે પણ રૂપની સિદ્ધિ કરવામાં દોષ નથી, ઈત્યાદિ સમાધાન કરવું. (૧/૪૯)

યત્નેનાનુમિતોઽપ્યર્થઃ કુશલૈરનુમાતૃભિઃ ।

અભિયુક્તૈરતૈરન્યથૈવોપપદ્યતે ॥ ૩૪ ॥ (વાક્યપદીયમ્ - પ્રથમ ખંડ...)

કુશળ તાર્કિકો વડે જે અર્થ (વસ્તુ) અનુમાનનો વિષય બનાવવામાં આવેલો છે તે જ અર્થ વધારે કુશળ અનુમાતાઓ વડે તેથી વિરુદ્ધ (જુદાં) જ અર્થમાં સમજાવવામાં આવે છે.

આદેશાદાગમઃ ॥ ૧/૫૦ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- આદેશવિધિ કરતાં આગમવિધિ બળવાન છે અર્થાત્ પહેલાં પ્રવર્તે છે.

ઉદાહરણ :- અર્પયતિ । અહીં ઋક્ ગતૌ । ઋં પ્રાપ્તે ચ । એ બન્નેય ઋ ધાતુથી ણિ પ્રત્યય પર છતાં નામિનોડકલિહત્તેઃ (૪-૩-૫૧) એ પરસૂત્રથી પ્રાપ્ત વૃદ્ધિરૂપ આદેશનો બાધ કરીને પહેલાં અર્તિરીક્તો (૪-૨-૨૧) સૂત્રથી પુ આગમ થાય છે, અને પછી (ઋ + પુ (પ) + શવ્ + તિ સ્થિતિમાં) પુસ્પૌ (૪-૩-૩) સૂત્રથી ઋ નો અર્ એમ ગુણરૂપ આદેશ થાય છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું પ્રાદુષ્કરણ = જાપક, આ પ્રમાણે અર્પયતિ । વગેરે રૂપની સિદ્ધિ માટે કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો, તે જ છે. (અર્થાત્ ણિ પ્રત્યય પર છતાં (ઋ + ણિ સ્થિતિમાં) વૃદ્ધિ રૂપ આદેશ અને પુ આગમ એ બેયની પ્રાપ્તિ છે. તેમાં પણ પરવિધિ હોવાથી પહેલાં જો વૃદ્ધિ થઈ જાય તો અનિષ્ટરૂપ થવાની આપત્તિ આવે. માટે વૃદ્ધિવિધિથી પહેલાં પુ આગમ થવો ઈષ્ટ છે. તેમ છતાં તેને માટે કોઈ પ્રયત્ન કરેલો નથી, તે આ ન્યાયથી આદેશ કરતાં આગમવિધિ બળવાન હોયને પર એવા પણ વૃદ્ધિરૂપ વિધિનો બાધ કરીને પહેલાં આગમરૂપ વિધિ થશે, અને પછી પુ આગમ વડે વ્યવધાન થવાથી વૃદ્ધિને બદલે લઘોરૂપાન્ત્યસ્ય (૪-૩-૩) થી ઉપાન્ત્ય ઋ નો ગુણ જ થશે, એવા આશયથી જ પ્રયત્ન કરેલો ન હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.)

અનિત્યતા :- આ ન્યાય ક્ષામ - અનિત્ય છે. આથી દ્વયોઃ કુલયોઃ । અહિ દ્વિ શબ્દથી નપુંસકલિંગમાં અનામ્સ્વરે નોડન્તઃ (૧-૪-૬૪) સૂત્રથી દ્વિ + ઓસ્ એ પ્રમાણે સ્વરાદિ ઓસ્ પ્રત્યય પર છતાં ન આગમ ન થયો, કિંતુ, આ દ્વેરઃ (૨-૧-૪૧) સૂત્રથી દ્વિ શબ્દના અંત્યસ્વરનો અ આદેશ જ થયો. (આથી જ દ્વિ + ઓસ્ સ્થિતિમાં અ નો દ્વિબહુ (૧-૪-૪) સૂત્રથી એ આદેશ થયે, તેનો અય્ થયે, દ્વયોઃ । રૂપની સિદ્ધિ થઈ શકી.)

પ્રશ્ન :- અહિ પરવિધિ હોવાથી અને અંતરંગવિધિ હોવાને લીધે ન આગમનો બાધ કરીને પહેલાં આ દ્વેરઃ (૨-૧-૪૧) સૂત્રથી અ કારાદેશ થાય છે, એ પ્રમાણે અનામ્સ્વરે નોડન્તઃ (૧-૪-૬૪) સૂત્રના ન્યાસમાં કહેલું છે. અર્થાત્ આગમ કરતાં પહેલાં અ આદેશવિધિ થવામાં કારણ તરીકે પરત્વ અને નિત્યત્વ જ કહેલાં છે, આ ન્યાયની અનિત્યતાને કારણ કહેલ નથી. તેથી આ ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદાહરણ તરીકે આ દ્વયોઃ । રૂપ શી રીતે સંગત થાય ?

જવાબ :- સાચી વાત છે, પરવિધિ અને નિત્યવિધિ હોવાથી જ અ કારાદેશ થયો છે. પણ જો આ ન્યાય વધારે બળવાન - બલિષ્ઠ હોત તો પર હોવા છતાંય અને અંતરંગ હોવા છતાંય આ દ્વેરઃ (૪-૧-૪૧) સૂત્રથી થતાં અ આદેશનો બાધ કરીને ન આગમ જ થાત. કારણકે આ ન્યાય વિશેષવિધિરૂપ છે. પણ જે દ્વયોઃ । વગેરે રૂપોમાં ન આગમ ન થયો અને અ આદેશ

જ થયો, તે આ ન્યાયની અનિત્યતા હોવાને લીધે જ થવા A. પામ્યું છે. (૧/૫૦)

પરામર્શ

A. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, અર્પયતિ । વગેરે ઉદાહરણમાં ણિ પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિરૂપ આદેશ એ પરવિધિ અને નિત્ય વિધિ હોવા છતાંય તેનો બાધ કરીને આ ન્યાયથી પુ આગમ રૂપ વિધિ જ પહેલાં પ્રવર્તે છે. આમ પરત્વ અને નિત્યત્વ એકાંતે બળવાન નથી. આથી આ ન્યાય જ પરત્વાદિનો બાધક બને છે. આથી દ્વયોઃ । રૂપમાં પણ આ ન્યાય લાગત તો આ દ્વેર । એ સૂત્રથી અ આદેશ પર અને નિત્ય વિધિ હોવા છતાંય તેનો બાધ કરીને ન આગમ જ થાત. પણ તે પ્રમાણે જે નથી થયું, તે આ ન્યાય અનિત્ય હોયને નિર્બળ છે. માટે અ આદેશ જ પહેલાં થાય છે. આમ પર અને નિત્ય એવા પણ અ આદેશનો બાધ કરીને ન આગમ ન થયો, તે આ ન્યાયની અનિત્યતાને જ વ્યક્ત કરે છે - એમ ગ્રંથકારશ્રી હેમહંસગણિજ્ઞનો આશય જણાય છે. (૧/૫૦)

આગમાત્ સર્વાદેશઃ ॥ ૧ / ૫૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- આગમવિધિ કરતાં સર્વાદેશવિધિ બળવાન છે. આથી પહેલાં કરાય છે.

પ્રયોજન :- પૂર્વ ન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે. અર્થાત્ જ્યાં સર્વ પ્રકૃતિનો આદેશ થાય છે, ત્યાં પૂર્વન્યાયની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અર્થાત્ ત્યાં આગમવિધિ બળવાન નથી, પણ સર્વાદેશ જ બળવાન છે - એ પ્રમાણે પૂર્વન્યાયના અતિપ્રસંગને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- પ્રિયાઃ તિસ્મો યસ્ય તસ્માત્ - પ્રિયતિસૃણઃ કુલાત્ । અહિ ત્રિચતુરસ્તિસૂચતસુ સ્વાદૌ (૨-૧-૧) સૂત્રથી સર્વ ત્રિ શબ્દનો તિસ્ આદેશ થયો^૧, પછી જ, પ્રિયતિસ્ + અસ્ સ્થિતિમાં અનામ્સ્વરે નોડન્તઃ (૧-૪-૬૪) સૂત્રથી ન આગમ સિદ્ધ થયો.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે, ઋતો રઃ સ્વરેડનિઃ (૨-૧-૩) સૂત્રથી તિસ્ વગેરેના ઋ નો ર આદેશરૂપ વિધિ કરવામાં, અનિ શબ્દથી ન કારરૂપ વિષયના વર્જનનું કથન. તે આ રીતે - જો આ ન્યાય ન હોત તો સ્વરાદિ સ્પાદિ વિભક્તિ પર છતાં પૂર્વન્યાયથી પહેલાં ન આગમ જ થવાથી અને ત્રિ શબ્દ અને સ્પાદિ પ્રત્યય વચ્ચે ત્રિ + ન + અસ્ એ પ્રમાણે ન આગમનું વ્યવધાન થયે તિસ્ વગેરે આદેશની જ પ્રાપ્તિ નથી^૨. આથી કોના ઋ નો ર કરવામાં અનિ એ પ્રમાણે ન વિષયનું વર્જન કરાય ? અર્થાત્ તિસ્ આદેશ પહેલાં ન થતાં ઋ જ નથી. તેથી તેના ર આદેશના વિધાનનો નિષેધ કરવો નિરર્થક છે. તો પણ જે અનિ એ પ્રમાણે ઋ નો ર કરવામાં ન - વિષયનું વર્જન કરેલું છે, તે આ ન્યાયથી તિસ્ વગેરે આદેશનું પહેલાં થવું અને પછી ન આગમનો વિષય બનવા રૂપ પ્રક્રિયાને વિચારીને જ કરેલું છે.

પ્રશ્ન :- ન આગમ વિના પણ પ્રિયતિસૃણામ્ । વગેરે રૂપોમાં આમ્ નો નામ્ આદેશ થાય

છે, ત્યારે તિસુ વગેરેના ઋ ના ર આદેશનો નિષેધ કરવા માટે અનિ એ પ્રમાણે ન કારવિષયનું વર્જન કરેલું હોય એવું કેમ ન કહેવાય ?

જવાબ :- ના, એમ કહેવું ઉચિત નથી. કારણકે જો ફક્ત નામ વિષયમાં જ ઉક્ત ઋ ના ર ત્વનું વર્જન કરવાનું હોય તો અનામિ એ પ્રમાણે અસંદિગ્ધ = સ્પષ્ટ રીતે જ કહેત. (અર્થાત્ ફક્ત નામ પ્રત્યયરૂપ ન વિષયનું જ વર્જન કરવું ઇષ્ટ હોય તો અનિ એમ કહેવામાં ન આગમના ગ્રહણનો પણ સંદેહ રહેતો હોવાથી અનામિ એમ સ્પષ્ટપણે જ કહેવું ઉચિત ગણાય.) પણ જે અનિ એમ સાધારણ શબ્દથી જ ન વિષયનું વર્જન કરેલું છે, તે ન આગમની અપેક્ષાએ જ છે, એમ ફલિત થાય છે. માટે તિસુ શબ્દના ઋ ના ર ત્વનું ન આગમ વિષયમાં વર્જન કરવા માટે અનિ એમ જે કહેલું છે, તે આ ન્યાયથી જ તિસુ આદેશ પહેલાં થઈ જતો હાયાને સાર્થક બનતો હાવાથી આ ન્યાયને જણાવે છે.

આ ન્યાયનું અનિત્યપણું જણાતું નથી. અને ઉત્તરન્યાયનું પણ અનિત્યપણું જણાતું નથી. (૧/૫૧)

સ્વોપજન્યાસ

૧. શંકા :- તિસુ આદેશ ક્યાં પછી આ ન્યાયથી ન આગમ કરવાનું કહ્યું, પણ ન આગમવિધિ કરતાં ત્રિ નો તિસુ આદેશ એ પરવિધિ હોવાથી જ પહેલાં તિસુ આદેશ થઈ જશે, આથી આ ન્યાયની શી જરૂર છે ?

સમાધાન :- એવું નથી, ન આગમની - તિસુ આદેશ કરેલો હોય કે ન હોય - તો પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી ન આગમ એ નિત્ય - વિધિ છે. અને પરાદ નિત્યં બલવત્ (૧/૫૨) એવો ન્યાય હોવાથી ન આગમની જ અહિ પહેલાં પ્રાપ્તિ છે. આથી તેનો બાધ કરવા માટે આ ન્યાયની જરૂર છે જ.

૨. શંકા :- ન આગમનું વ્યવધાન થતાં તિસુ આદેશની અપ્રાપ્તિ છે, એમ કહ્યું, પણ અહિ ન આગમવડે વ્યવધાન શી રીતે થાય ? કારણકે સ્વાક્ષમ્યવ્યવધાયિ (૨/૧૨) એવો ન્યાય છે, અર્થાત્ એ ન્યાયથી તો આગમરૂપ સ્વાંગ વડે વ્યવધાન થવાનો નિષેધ કરેલો છે ?

સમાધાન :- જે શબ્દથી ન - આગમ લાવેલો હોય તે શબ્દનું જો કાંઈ કાર્ય પ્રાપ્ત હોય ત્યારે સ્વાક્ષમ્યવ્યવધાયિ (૨/૧૨) ન્યાય ઉપસ્થિત થાય છે. અહિ તો ન આગમ એ પ્રિયત્રિ એવા સમુદાય શબ્દથી આવેલો છે. આથી તે સમુદાયનું કાર્ય કરવામાં ન આગમ એ 'સ્વાંગ' કહેવાય. પણ તિસુ આદેશરૂપ કાર્ય તો ત્રિ એવા અવયવનું થાય છે. અને ત્રિ એવા અવયવની અપેક્ષાએ તો ન આગમ એ સ્વાંગ ન હોવાથી, તેના વડે - ન આગમ વડે સ્પષ્ટ વિભક્તિનું ત્રિ અવયવની સાથે વ્યવધાન થાય જ. માટે નાગમ્યવ્યવધાને એમ યથાર્થ જ કહેલું છે. (૧/૫૧)

सर्वोद्दृष्टफलानर्थानागमात्प्रतिपद्यते ।

विपरीतं च सर्वत्र शक्यते वक्तुमागमे ॥ १५७ ॥ (वा. पटी.)

સર્વ જનો અદૃષ્ટ (સ્વર્ગાદિ) ફળ આપનાર બાબતોને આગમમાંથી પ્રાપ્ત કરે છે. અને આગમમાં નિર્દેશેલી બધી બાબતોને તેથી વિરુદ્ધ જાહેર કરવી પણ શક્ય છે. (શુદ્ધ તર્કથી) (જુઓ પૃ. નં. ૩૪૨)

પરાત્રિત્યમ્ ॥ ૧/૫૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- પરવિધિ કરતાં પણ નિત્યવિધિ બળવાન છે. એટલે કે પહેલાં પ્રવર્તે છે.

પ્રયોજન :- તુલ્યબળવાળા અને અન્યત્ર સાવકાશ - ચરિતાર્થ - સાર્થક એવા બે વિધિની એક જ ઠેકાણે યુગપત્ પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે પરવિધિ થાય, એવું જણાવતાં સ્પર્દે (૭-૪-૧૧૯) પરિભાષાસૂત્રનો આપવાદ આ ન્યાય છે. અર્થાત્ તે પરિભાષાના આવતાં અતિપ્રસંગને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- યુષ્માન્ અસ્માન્ વા આચક્ષાણેનેતિ, ણિજ્બહુલં નામ્નઃ કૃગાદિષુ (૭-૪-૧૧૯) સૂત્રથી ણિજ્ પ્રત્યય થયે, યુષ્મદ્ + ણિજ્ + ટા = યુષ્મા, અસ્યા । અહિ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દોથી ણિજ્ પ્રત્યય પર છતાં ત્રન્ત્યસ્વરાદેઃ (૭-૪-૪૩) સૂત્રથી અંત્યસ્વરાદિ અદ્ નો લુક્ થયો તથા યુષ્મયતીતિ અસ્મયતીતિ, કર્તુઃ ક્ષિપ્ (૩-૪-૨૫) સૂત્રથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય આવતાં (યુષ્મિ ધાતુ + ક્ષિપ્ થયે) અપ્રયોગીત્ (૧-૧-૩૭) થી ક્ષિપ્ નો લુક્ થયે, જેરનિટિ (૪-૩-૮૩) સૂત્રથી ણિજ્ પ્રત્યયનો લુક્ થયે, યુષ્મ, અસ્મ્ શબ્દો બને છે, અને તેનાથી તૃતીયા એકવચન ટા પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મ + ટા, અસ્મ્ + ટા સ્થિતિમાં ત્વમૌ પ્રત્યયોત્તરપદે ચૈકસ્મિન્ (૨-૧-૧૧) સૂત્રથી પ્રાપ્ત પરવિધિ એવા પણ ત્વ, મ આદેશોથી પહેલાં જ નિત્ય હોવાથી ટાઙ્ઙોસિ યઃ (૨-૧-૭) સૂત્રથી મ નો ય આદેશ સિદ્ધ થયો. કારણકે આ ય આદેશ એ પહેલાં યુષ્મ, અસ્મ્ શબ્દના મ કારનો થવાની પ્રાપ્તિ છે અને જો ત્વ, મ આદેશો થાય તો પણ ત્વ, મ ના અ નો ય કારાદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે - આથી યત્વવિધિ એ નિત્ય વિધિ છે. A. (અન્યવિધિની પ્રાપ્તિ - અપ્રાપ્તિમાં પણ જે વિધિ થાય, તે નિત્ય વિધિ કહેવાય, એમ પૂર્વે કહેલું જ છે.)

જાપક :- આ ન્યાયની જાપ્તિ = જાપન, ઓણ્ ધાતુને ધાતુપાઠમાં ઋદિત્ (ઋ અનુબંધવાળો) કરવાથી થાય છે. અર્થાત્ મા ભવાનટન્તં પ્રયુક્ત^૧ ઇતિ મા ભવાન્ અટિટ્^૨ । વગેરે રૂપોમાં (અદ્ + ણિ + ઙ્ + સ્થિતિમાં) સન્યઙ્ઙ (૪-૧-૩) સૂત્રથી નિત્ય એવા પણ દ્વિત્વરૂપ-વિધિનો બાધ કરીને અનિત્ય એવો પણ ઉપાન્યાસ્યાડસમાનલોપિશાસ્વૃદિતો ઙ્ (૪-૩-૩૫) સૂત્રથી ઉપાંત્યસ્વરનો હ્રસ્વાદેશ પહેલાં જ થાય અને પછી જ દ્વિત્વ થાય છે, એમ જણાવવા માટે ઓણ્ ૧.૧. ધાતુને પાઠમાં ઓણ્ એ પ્રમાણે ઋદિત્ કરેલો છે, અને તે આ ન્યાયનું જાપક છે.

તે આ રીતે - મા ભવાનોણિણત્ । વગેરે પ્રયોગોમાં (ઓણ્ + ણિ + ઙ્ + દ્) ઓણિ એવી સ્થિતિમાં ઋદિત્ હોવાથી ઓ કારરૂપ ઉપાંત્યસ્વરના હ્રસ્વાદેશનો નિષેધ થાય તે માટે ઓણ્ ધાતુને ઋદિત્ કરેલો છે. (અર્થાત્ ઉપાન્યસ્યઃ (૪-૨-૩૫) સૂત્રમાં અશાસ્વૃદિતઃ । અંશથી ઋદિત્ ધાતુના ઉપાંત્ય સ્વરના હ્રસ્વાદેશનો નિષેધ કરેલો હોવાથી ઙ્ - પરક ણિ પ્રત્યય પર છતાં ઓણ્ ધાતુના ઉપાંત્ય સ્વરનો હ્રસ્વાદેશ નહિ થાય.) હવે નિત્યવિધિ હોવાથી પહેલાં જ

સ્વરાદેર્દ્વિતીયઃ (૪-૧-૪) સૂત્રથી દ્વિતીયાંશનું ઓળિણિ એમ દ્વિત્વ થાય, તો ઓ કાર ઉપાંત્યમાં ન રહેવાથી તેના હ્રસ્વત્વની પ્રાપ્તિ જ નથી. તો તે હ્રસ્વાદેશની નિવૃત્તિ માટે ઓળ ધાતુને ઋદિત્ કરવાની પણ કોઈ જરૂર રહેતી નથી.

તેમ છતાંય ઓળ ધાતુને ઋદિત્ (ઋ અનુબંધવાળો) કરેલો છે, તે જણાવે છે કે, પહેલાં દ્વિત્વ ન થાય, કિંતુ સર્વત્ર ઉપાંત્યસ્વરનો હ્રસ્વાદેશ જ પહેલાં થાય. (આથી ઓળિ એવી સ્થિતમાં દ્વિત્વની પહેલાં જ ઉપાંત્યસ્વર ઓ ના હ્રસ્વત્વની પ્રાપ્તિ હોયને તે હ્રસ્વાદેશનો નિષેધ કરવા માટે ઓળ ધાતુનો ઋદિત્ પાઠ કરવો, એ પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી સંગત થાય છે.) અને આ રીતે મા ભવાનોળિણત્ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ શક્ય બની. અને આથી જો આ ન્યાય ન હોત, તો આ પ્રમાણે ઉપાંત્યસ્વરના હ્રસ્વાદેશવિધિનું પ્રથમપણું જણાવવા માટે ઓળ ધાતુને ઋદિત્ કરવાનો પ્રયત્ન આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીજી ન કરત, કેમકે, પરવિધિ હોવાથી જ હ્રસ્વવિધિનું પ્રથમપણું સિદ્ધ થઈ જાય છે. ફક્ત આ ન્યાયથી હ્રસ્વત્વરૂપ પરવિધિ કરતાં પણ દ્વિત્વાદિનિત્યવિધિ બળવાન હોવાથી, નિત્ય એવું દ્વિત્વ જ પહેલાં થશે, પણ અનિત્ય ઉપાંત્ય હ્રસ્વવિધિ પહેલાં નહિ થાય અને તેથી મા ભવાનટિટ્ । વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ નહિ થાય, એવી શંકા કરીને જ ઉપાંત્ય હ્રસ્વવિધિના પ્રથમપણાને જણાવવા માટે ઓળ ધાતુને ઋદિત્ કરવા રૂપ પ્રયત્ન કરેલો છે. આમ આ ન્યાયથી ઉઠેલી દ્વિત્વરૂપ વિધિની પ્રથમ પ્રાપ્તિની શંકાથી જ દ્વિત્વવિધિ કરતાં પહેલાં ઉપાંત્ય હ્રસ્વવિધિ કરવાનું જાપન કરવા માટે કરેલો, ઓળ ધાતુને ધાતુપાઠમાં 'ઓળ' એ પ્રમાણે ઋદિત્ કરવા રૂપ પ્રયત્ન, સાર્થક થતો હોયને તે આ ન્યાયનું જાપન કરે છે. (૧/૫૨)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. મા ભવાનટ્તં પ્રયુક્ત* इति । અહીં માઙ્ (મા) અવ્યયનો યોગ હોવાથી પ્રયુક્ત પ્રયોગમાં અટ્ આગમનું પૂર્વમાં આગમન ન થયું. કારણકે અઙ્ઘાતોરાદિહસ્તિન્યાં ચાડમાઙ્ (૪-૪-૨૮) સૂત્રમાં અમાઙ્ એ પ્રમાણે નિષેધ કરેલો હોવાથી માઙ્ ના યોગમાં અટ્ આગમ ન થાય.

૨. મા ભવાનટિટ્ । આ પ્રયોગમાં જો માઙ્ અવ્યય નો પ્રયોગ ન કરાય તો સ્વરાદેસ્તાસુ (૪-૩-૩૧) સૂત્રથી આઘસ્વર અ કારની આ એમ વૃદ્ધિ થાત. અને આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ થાય તો આટિટ્ । રૂપ થાત અને ત્યારે એવો ખ્યાલ ન આવત કે ઉપાંત્યનો હ્રસ્વ થયા બાદ અ કારની વૃદ્ધિ થઈ છે, કે ઉપાંત્યસ્વરનો હ્રસ્વ ક્યાં વિના જ આટિ એવા ણિન્ - પ્રત્યયાંત ધાતુના આ ની વૃદ્ધિ થઈ છે ? આમ ઉપાંત્યસ્વરનો હ્રસ્વાદેશ થયાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે તે માટે માઙ્ અવ્યયનો પ્રયોગ કરેલો છે. 'મા' અવ્યયના યોગમાં વૃદ્ધિ થતી ન હોવાથી સ્પષ્ટ જણાશે કે, આટિ ધાતુના અટિટ્ । એવા પ્રયોગમાં ઉપાંત્ય આ નો હ્રસ્વાદેશ થયો છે.

* અહીં સ્વોપજા ન્યાસમાં પ્રયુક્ત । એ પ્રમાણે ટીકાગત શબ્દનો ઉલ્લેખ કરીને ન્યાસ રચેલો છે. પણ પૂર્વે છપાયેલ પુસ્તકમાં ન્યા. મં. ટીકામાં પ્રાયુક્ત । એવો પ્રયોગ કરેલો છે, તેમાં લહિયાની કે મુદ્રણની ક્ષતિ જણાય છે.

હવે મા અવ્યય અને અટિટ્ રૂપ વચ્ચે ભવાન્ પદ શા માટે મુક્યું ? તો તેનો જવાબ એ છે કે, પૂર્વવત્ માઙ્ રૂપ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવાં છતાં માઙ્ ના આ નો અટિટ્ । રૂપના આઘ અ કારરૂપ સમાનસ્વર સાથે દીર્ઘ આદેશ થઈ જવાથી માટિટ્ । એવું રૂપ થયા પછી પણ એવું જણાશે નહીં કે, અહિં ધાતુના ઉપાંત્ય સ્વરનો હ્રસ્વાદેશ થવાથી અ કારની સાથે દીર્ઘાદેશ થયો છે, કે ઉપાંત્યસ્વરનો હ્રસ્વાદેશ થયા વિના જ આટિ ધાતુના આ ની સાથે દીર્ઘાદેશ થયો છે ? આમ સ્પષ્ટપણે નહિ જણાવાથી ણિ પ્રત્યયાંત એવા આટિ ધાતુના ઉપાંત્યસ્વરનો હ્રસ્વાદેશ થયાની અભિવ્યક્તિ કરવા માટે મા અવ્યય અને ત્યાઘન્ત અટિટ્ । પદની વચ્ચે ભવાન્ એવું પદ મુકેલું છે. હવે મા ભવાનટિટ્ । રૂપમાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આટિ એવા ણિ પ્રત્યયાંત ધાતુના આ નો હ્રસ્વાદેશ થયેલો છે. આ જ પ્રમાણે મા ભવાનોણિજ્ઞ । રૂપમાં પણ માઙ્ અવ્યયના અને ભવાન્ પદના પ્રયોગનું પ્રયોજન જણવું. (૧/૫૨)

પરામર્શ

A. યુવાં, યુષ્માન્ આવમસ્માન્ વા આચ્છે ઇતિ યુષ્મયતીતિ અસ્મયતીતિ ચ ક્ષિપ્, યુષ્મ, અસ્મ્ શબ્દો ટીકામાં કહ્યા પ્રમાણે થાય છે. અને આ યુષ્મ, અસ્મ્ શબ્દોથી ટા પ્રત્યય આવતાં યુષ્મ + ટા, અસ્મ્ + ટા એવી સ્થિતિમાં પરવિધિ એવા પણ ત્વ, મ આદેશનો બાધ કરીને પરાન્નિત્યમ્ એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી બળવાન હોવાથી ટાઙ્ચોસિ ય: (૨-૧-૮) સૂત્રથી મ નો ય આદેશ જ થયો અને તેથી યુષ્મા । અસ્યા । વગેરે રૂપો થયા, એમ કહેલું છે.

અહિં કોઈને એવી શંકા થાય કે વિગ્રહવાક્યમાં યુષ્મદ અને અસ્મદ શબ્દો એ દ્વિવચન અને બહુવચનમાં છે, તેથી ત્વ, મ આદેશની પ્રાપ્તિ જ ક્યાં છે ? કારણકે ત્વ, મ આદેશો તો તે સૂત્રમાં 'અકસ્મિન્' એમ કહેવાથી એકવચનમાં હોય ત્યારે જ થાય છે અને અહિં યુષ્મદ વગેરે એકવચનમાં નથી. આથી ત્વ, મ આદેશની પ્રાપ્તિ જ ન હોવાથી સ્વતઃ જ ટાઙ્ચોસિ ય: (૨-૧-૭) સૂત્રથી યુષ્મ, અસ્મ્ શબ્દના અંત્ય મ કારનો ય આદેશ થઈ જશે. અને આથી ત્વ, મ આદેશ રૂપ પરવિધિનો પણ બાધ કરીને આ ન્યાયથી બળવાન હોવાથી નિત્ય એવો જ ટાઙ્ચોસિ ય: (૨-૧-૭) સૂત્રથી ય આદેશ થયો - એમ જે ન્યા. મં. ટીકામાં કહેલું છે, તે ઉચિત નથી. માટે પરાન્નિત્યમ્ એ પ્રસ્તુત ન્યાયનું ઉદાહરણ યુષ્મા, અસ્યા । વગેરે સંગત નથી.

પરંતુ આવી શંકા કરવી બરોબર નથી. કારણકે સ્વયં આચાર્ય ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ મોર્વા (૨-૧-૮) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં અને તત્સૂત્રસ્થ શ. મ. બૃહન્ન્યાસમાં આ પ્રમાણે (પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે) કહેલું છે. મોર્વા (૨-૧-૮) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં પૂર્વોક્ત રીતે જ યુષ્મદ, અસ્મદ શબ્દના, દ્વિવચન - બહુવચનમાં વિગ્રહ કરીને, યુષ્મ, અસ્મ્ એવા રૂપો કરીને ટા વગેરે પ્રત્યય પર છતાં કેવા રૂપો થાય તે જણાવતાં કહેલું છે કે, ટાઙ્ચોસિ નિત્યત્વાત્ ત્વમાદિકાર્યેભ્યઃ પ્રથમમેવ પૂર્વેણ મકારસ્ય યત્વે, ટા - યુષ્મા, અસ્યા । ઙિ - યુષ્મિ, અસ્યિ । ઓસ્ - યુષ્મોઃ, અસ્યોઃ ।

અર્થ :- ટા, ઙિ અને ઓસ્ પ્રત્યય પર છતાં ત્વ, મ આદેશ વગેરે કાર્યોની પહેલાં જ નિત્યવિધિ હોવાથી ટાઙ્ચોસિ ય: (૨-૧-૭) એ પૂર્વસૂત્ર થી મ કારનો ય આદેશ થાય છે - જેમકે, યુસ્યા, અસ્યા । વગેરે પૂર્વવત્. આમ બૃ.વૃ.ના આ ગ્રંથથી સ્પષ્ટ સૂચિત થાય છે કે, યુષ્મ + ટા વગેરે સ્થિતિમાં પરવિધિ એવા ત્વ, મ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ હતી અને તે સૂરિજીને સંમત છે. આથી તે પરવિધિનો બાધ

કરીને નિત્ય હોવાથી ય ત્વવિધિ થયો છે. અને આથી તે ય ત્વવિધિ એ પરાન્નિત્યમ્ એ પ્રસ્તુત ન્યાયના બળથી થયો, એમ કહેવું સમુચિત જ જણાય છે.

વળી, યુષ્મ્ + ટા સ્થિતિમાં ત્વ, મ આદેશોની પ્રાપ્તિ છે - એ વાત મોર્વા (૨-૧-૮) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિને સ્પષ્ટ કરતાં તત્સૂત્રસ્થ શ.મ. બૃહદ્ન્યાયથી પણ જણાય છે. બૃહદ્ન્યાસમાં કહ્યું છે કે - અથ 'યુષ્મ્, અસ્મ્' ઇતિ સ્થિતસ્ય ટાયાં ડાવોસિ ચ યત્ત્વં ન પ્રાપ્નોતિ ત્વમાદ્યાદેશશ્ચ, તતો નિત્યત્વાન્મકારસ્ય યત્ત્વે મપર્યન્તત્વાભાવાત્ પશ્ચાત્ ત્વ - માદ્યાદેશસ્યાભાવ इत्याह - ટાઙ્ચોસીત્યાદિ । અર્થ :- યુષ્મ્ અને અસ્મ્ એ પ્રમાણે સ્થિત શબ્દના, ટા, ડિ અને ઓસ્ પ્રત્યય પર છતાં, અંત્યવર્ણના મ કારના ય આદેશની પ્રાપ્તિ છે અને ત્વ, મ આદેશની પણ પ્રાપ્તિ છે. તેથી નિત્યવિધિ હોવાથી મ કારનો ય આદેશ થયે, યુષ્મ્ એવા શબ્દનું મ કારાંતપણું = મ ન્તત્વ ન રહેવાથી, પાછળથી મ કારાન્ત જ યુષ્મદ્ વગેરે શબ્દના થતાં ત્વ, મ આદેશનો અભાવ થાય છે. આ પ્રમાણે સમકાળે જ ય ત્વવિધિ અને ત્વ, મ આદેશની પ્રાપ્તિ વિચારાઈ છે. આ પ્રમાણે અવતરણિકા - પૂર્વભૂમિકા કરીને પછી ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે - આ ન્યાયથી ત્વ, મ આદેશથી પહેલાં નિત્ય એવો ય આદેશ જ થશે, એવા મતલબના ગ્રંથનું અનુસંધાન / અવતરણ કરેલું છે.

હવે જો શબ્દાન્તરની પ્રાપ્તિ વડે અર્થાત્ પહેલાં મ નો ય આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે અને પછી ત્વ, મ આદેશ થયે તેના અ નો ય આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે, અથવા પહેલાં 'યુષ્મ્' એવી પ્રકૃતિના અને પછી "ત્વ" એવી પ્રકૃતિના અંત્ય વર્ણના ય આદેશની પ્રાપ્તિ છે. આ પ્રમાણે શબ્દાન્તરની પ્રાપ્તિ થવાથી ય આદેશરૂપ વિધિના પણ અનિત્યત્વનો આશ્રય કરાય અર્થાત્ યત્વવિધિને અનિત્ય મનાય ત્યારે યત્વવિધિનો અભાવ થયે, પર હોવાથી ત્વ, મ આદેશો જ પહેલાં થાય અને પછી અ કારનો ય આદેશ થયે, ત્વ + ટા = ત્વ્યા, મ + ટા = મ્યા, ડિ - ત્વિ, મ્વિ । ઓસ્ પર છતાં યુવ્યોઃ, આવ્યોઃ । રૂપો પણ થાય. આ પ્રમાણે ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલ બીજા પક્ષાનુસારે ત્વ, મ આદેશો જ પહેલાં થઈ જાય છે. આથી ત્વ, મ આદેશોની પ્રાપ્તિ જ નથી, એમ કહી શકાય નહિ. વળી, આ ઉદાહરણ અને ન્યાયવૃત્તિકાર શ્રી હેમહંસગણિજીએ આપેલું ઉદાહરણ એક જ - સમાન જ છે, કારણ, બન્નેયના વિગ્રહ વાક્યમાં યુષ્મદ્ વગેરે શબ્દો દ્વિવચન - બહુવચનમાં છે - એમ પૂર્વ કહી જ ગયા છીએ.

બીજી વાત ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં કહી છે કે - અહિ જો સકૃદ્ગતે સ્પર્દે યદ્વાધિતં તદ્વાધિતમેવ (૨/૨૩) ન્યાયનું સ્ફુરણ કરાશે, ત્યારે પૂર્વોક્ત રીતે એકવાર બાધિત ય ત્વની પુનઃ પ્રાપ્તિ ન થવાથી ત્વ, મ આદેશો જ થયે, ત્વેન, મેન, યુવ્યોઃ, આવ્યોઃ । વગેરે રૂપો જ થશે, પણ ય આદેશ થશે નહિ. આ રીતે પણ ત્વ, મ આદેશની સર્વથા અપ્રાપ્તિ છે, એમ કહેવું શક્ય નથી. બલકે, ત્વ, મ આદેશની પ્રાપ્તિ જ વિચારાઈ છે.

વસ્તુતઃ જો અહિ ક્ષિબર્થ પ્રકૃતિરેવાહ (૩/૧૪) એ ન્યાયનું સ્ફુરણ (પ્રવર્તન) કરાય તો ન્યાયવૃત્તિકાર શ્રીહેમહંસગણિજીએ કહેલ ગ્રંથ, "યુષ્મા, અસ્યા વગેરે રૂપોમાં ત્વ મ આદેશોનો બાધ કરીને નિત્યપણાથી ય ત્વવિધિ જ થાય છે," એ એકદમ સંગત થઈ જાય છે. તે આ રીતે - ક્ષિબર્થ પ્રકૃતિરેવાહ । ન્યાયનો અર્થ એ છે કે, ક્ષિપ્ પ્રત્યયસહિત યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દનો એટલે કે યુષ્મ્, અસ્મ્ શબ્દોનો જે અર્થ (તમને કે મને કહેનાર વગેરે રૂપ અર્થ) છે, તે અર્થને ક્ષિપ્ પ્રત્યય રહિત યુષ્મદ્, અસ્મદ્ રૂપ પ્રકૃતિ જ જણાવે છે, કારણકે પ્રકૃતિ વિના ક્ષિપ્ પ્રત્યય થતો નથી." આ પ્રમાણે ણિજ, ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત યુષ્મ્, અસ્મ્ વગેરેનો અર્થભેદ છતાંય, પૂર્વોક્ત ન્યાયથી અભેદ વિવક્ષા કરાય ત્યારે યુષ્મ્,

અસ્મ્ એ કેવળ (શુદ્ધ) યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દ તુલ્ય જ ગણાશે, અને તેથી કેવળ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દથી એકવચનમાં થતાં ટા વગેરે પ્રત્યય આવતાં જેમ તેના ત્વ, મ આદેશો થાય છે, તેમ યુષ્મ્, અસ્મ્ ના પણ ટા વગેરે પ્રત્યય પર છતાં ત્વ, મ આદેશની પ્રાપ્તિ કહી શકાય છે, કે જેનો પરાન્નિત્યમ્ । એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી બાધ થવો ઘટી જાય. કિંતુ, ક્ષિબર્થં (૩/૧૪) એ ન્યાયના સ્વોપજ ન્યાસમાં શ્રીહેમહંસ-ગણિજીએ “ત્વસ્મિન્ , મસ્મિન્ । એવું જ ઉદાહરણ દેખાય છે” એમ કહેલું છે. અને ત્યાં યુષ્મ્ વગેરેના સર્વાદિત્વની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ કરેલી છે. અહિ ત્વ, મ આદેશોની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ કરવી ઇષ્ટ છે. અને ક્ષિબર્થં પ્રકૃતિરેવાહ । એ ન્યાયનો યુષ્મ્, અસ્મ્ વગેરે ણિજ્, ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દ સંબંધી હિ પ્રત્યયના સ્મિન્ આદેશરૂપ સર્વાદિ કાર્ય માટે આશ્રય થઈ શકે, તો ત્વ, મ આદેશની પ્રાપ્તિ માટે તો સુતરાં આશ્રય થઈ શકે, એમ લાગે છે. આ અંગે આ વિષયના વિદ્વાનો નિર્ણય કરી લે.

આ બાબતમાં, વર્તમાન સમયમાં જેમનું સિદ્ધહેમ - વ્યાકરણ વિષયમાં વિશાળ જ્ઞાન અને બહોળો અનુભવ છે, એવા વિદ્વાન્ પંડિતવર્યનો અભિપ્રાય અમને પ્રાપ્ત થયો છે. તે આ પ્રમાણે છે - અતિત્વમ્, અતિમદ્ વગેરે એકવચનમાં વિગ્રહવાળા પ્રયોગમાં યુષ્મદ્, અસ્મદ્ ના જેમ ત્વ, મ આદેશો થાય છે, તેમ અન્યસંબંધી પ્રયોગોમાં પણ તે પ્રમાણે જ આદેશો થાય છે. એટલેકે અન્ય સંબંધી પ્રયોગોનું પણ મહત્ત્વ મૂળ શબ્દ જેટલું જ રાખ્યું છે. તેથી એકવચનાદિમાં વર્તમાન મૂળ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દની જેમ એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચનમાં વર્તમાન યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દો અન્ય સંબંધી બન્યા પછી સ્પષ્ટિ વિભક્તિ આવે ત્યારે પણ ‘ક્ષિબર્થં પ્રકૃતિરેવાહ’ એ ન્યાયને અનુસરીને અન્ય સંબંધી થયેલ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દોને મૂળ પ્રક્રિયા પણ કરવામાં આવે છે. જેમકે, ત્વાં અતિક્રાન્તઃ, અતિત્વમ્ વગેરે પ્રથમા એ.વ.માં અતિત્વદ્ આદેશ થયા પછી અતિત્વદ્ એ અન્ય સંબંધી થઈ જવા છતાં મૂળ શબ્દ પ્રમાણે આદેશો થયા. તે જ રીતે અતિત્વદ્ અન્યસંબંધી થવા છતાં પણ મૂળ શબ્દની પ્રક્રિયા લાગુ પડી. (અર્થાત્ અન્ય - સંબંધી હોવામાં પણ અતિત્વદ્ વગેરે શબ્દ બનવાથી યુષ્મદ્ શબ્દનો એકવચન વગેરે નિમિત્તક ત્વ આદેશ વગેરે થયેલો છે.) તે જ રીતે એકવચનમાં, દ્વિવચનમાં વર્તમાન શબ્દ અન્યસંબંધી બન્યો હોય ત્યારે એકવચનમાં ત્વ, મ આદેશ અને દ્વિવચનમાં યુવ, આવ આદેશો થાય છે. જેમકે, યુષ્માન્ આજ્ઞે, યુષ્મયતીતિ ક્ષિપ્ , યુષ્મ્ શબ્દ થાય. તેના રૂપો, પ્રથમા - ત્વમ્, યુવામ્ , યૂયં । દ્વિતીયા - ત્વામ્, યુવામ્, યુષાન્ । વગેરે થાય છે. (આ પ્રમાણે અસ્મદ્ ના અસ્મ્ શબ્દ સંબંધી પણ જાણી લેવું.) આ પ્રમાણે તેઓનો આવો અભિપ્રાય પૂર્વોક્ત અમારી વાતનું પણ સમર્થન કરે છે.

ગમે તે હોય તો પણ સૌ પ્રથમ કહેલ ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિનું વચન કે “નિત્ય હોવાથી ત્વ, મ વગેરે કાર્યોની પહેલાં જ યુષ્મ્ વગેરેથી ટા વગેરે પ્રત્યય પર છતાં મ કારનો ય આદેશ જ થાય છે,” એવું કથન અને શ. મ. બૃહદ્ન્યાસમાં પણ ય આદેશરૂપ અને ત્વ, મ આદેશરૂપ એ ઉભયવિધિની પ્રાપ્તિ છતાં નિત્ય હોવાથી પહેલાં યત્વ થાય છે, ઇત્યાદિ જે ગ્રંથ / કથન છે, તે એ વાતની ગવાહી પુરે છે કે, યુષ્મ્ + ટા વગેરે સ્થિતિમાં પર એવા ત્વ, મ આદેશની પ્રાપ્તિ છે જ અને તે કાર્યનો પરાન્નિત્યમ્ એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી જ બાધ કરીને નિત્ય એવો ય આદેશરૂપ વિધિ થતાં યુષ્મા । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ થઈ શકી છે. આમ યુષ્મા, અસ્મા । રૂપમાં ત્વ, મ આદેશરૂપ પર વિધિનો બાધ કરીને ય આદેશ રૂપ નિત્ય વિધિ કરવા માટે આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ સાર્થક છે. અને આથી યુષ્મા, અસ્મા । વગેરે આ ન્યાયનું જે ઉદાહરણ કહેલું છે, તે પણ યથાર્થ જ જણાય છે.

યુસ્મદ્સ્મદોઃ (૨-૧-૬) સૂત્રસ્થ ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં ત્વામ્ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ કરતાં કહ્યું

છે કે, યુષ્મદયતીતિ ક્ષિપ્, યુષ્મ + અમ્ દ્વિતીયા એકવચન પ્રત્યય આવતાં જે ત્વામ્ । રૂપ થાય છે - ત્યાં યુષ્મદયતિ નામધાતુનો વિગ્રહ યુવાં, યુષ્માન્ વા આચ્છે । એ પ્રમાણે કરવો. તેમ કરવા છતાંય ણિચ્ પ્રત્યય થતાં ત્વ, મ આદેશો થઈ જશે. અર્થાત્ યુષ્મદયતીતિ ક્ષિપ્, યુષ્મ + અમ્, યુષ્મ + મ્ થયે, ત્વ આદેશ થયે, આત્વ થયે, ત્વામ્ । એ જ પ્રમાણે મામ્ । વગેરે રૂપો સિદ્ધ થઈ જશે.

અહિ સવાલ થાય કે દ્વિવચન - બહુવચનમાં વિગ્રહ કરીને ણિચ્ વગેરે પ્રક્રિયા થઈ હોય તો એકવચનમાં વર્તમાન યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દના થતાં ત્વ, મ આદેશો શી રીતે થાય ? તેનું સમાધાન આપતાં ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં પણ કહેલું છે કે, “ણિચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ પહેલાં, વાક્યાવસ્થામાં જે (દ્વિવચન અને) બહુવચન છે, તે ણિચ્ અને ક્ષિપ્ પ્રત્યય થતાં ગૌણ બની ગયું છે. અર્થાત્ (યુષ્મદ્ + લુપ્ત શસ્ + લુપ્ત ણિજ્ + ક્ષિપ્ + અમ્ વગેરે સ્યાદિ = ત્વામ્ । એ પ્રમાણે) સ્યાદિ વિભક્તિની અનંતર પૂર્વમાં બહુવચનમાં વર્તમાન યુષ્મદ્ શબ્દ ન હોવાથી ગૌણરૂપ બનેલા બહુવચનાર્થક એવા પણ યુષ્મદ્ શબ્દ અને અસ્મદ્ શબ્દનો (એકવચન સ્યાદિ પ્રત્યય પર છતાં) ત્વ, મ આદેશ થવામાં કોઈ બાધ આવશે નહીં. ❁

બીજી એક શંકાનું પણ ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે કરેલું છે.

પ્રશ્ન :- યુવામાચ્છે । એ પ્રમાણે વાક્ય કરવામાં ણિચ્ અને ક્ષિપ્ પ્રત્યય થયે, સ્યાદિ પ્રત્યયો આવતાં, યુષ્મદ્ નો યુવ આદેશ કેમ ન થાય ? અર્થાત્ થવો જોઈએ.

જવાબ :- સાચી વાત છે, પણ યુષ્મદ્ ઔ + ણિચ્ + ક્ષિપ્ + સ્યાદિ, એ પ્રમાણે જ્યારે વાક્યક્યાવસ્થામાં યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દો દ્વિવચનમાં છે, ત્યારે સ્યાદિવિભક્તિ પરમાં નથી. અને જ્યારે સ્યાદિવિભક્તિ પરમાં આવે છે ત્યારે યુષ્મદ્, અસ્મદ્ (યુષ્મ્, અસ્મ્) શબ્દો દ્વિવચનમાં નથી. બલ્કે, ણિચ્, ક્ષિપ્ પ્રત્યયના અર્થથી વિશિષ્ટ અર્થમાં યુષ્મદ્ વગેરે છે. માટે યુવ આદેશ થતો નથી.

જો કે પ્રસ્તુતમાં યુષ્મા, અસ્યા । વગેરેમાં તો પરવિધિ રૂપ ત્વ, મ નો બાધ કરીને નિત્ય વિધિ હોવાથી, પ્રસ્તુત પરાન્નિત્યમ્ । ન્યાયથી બળવાન હોયને ય આદેશ જ પહેલાં થશે. પછી મ કારાંતરણું ન હોવાથી ત્વ, મ આદેશ થશે નહીં, એમ વિવેક જાણવો. (૧/૫૨)

નિત્યાદન્તરઙ્ગમ્ ॥ ૧ / ૫૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- આ ન્યાયમાં અનિત્યમપિ - એવું વિશેષણપદ ઉમેરવું. નિત્યવિધિ કરતાં અનિત્ય એવો પણ અંતરંગવિધિ બળવાન છે - એટલે કે પહેલાં પ્રવર્તે છે, એમ ન્યાયાર્થ છે.

ઉદાહરણ :- પ્રેજુઃ, પ્રોપુઃ । વગેરેમાં યજ્, વપ્ ધાતુનું પરીક્ષા ઉસ્ પ્રત્યય પર છતાં યજાદિવશવચ્ચેઃ કિતિ (૪-૧-૭૨) સૂત્રથી ચ્વૃત્ થયે અને દ્વિર્ધાતુઃ પરીક્ષાઙે ૦ (૪-૧-૧) સૂત્રથી દ્વિત્વ થયે પૂર્વના અનાદિ વ્યંજનનો લોપ થયે, પ્ર + ઇ ઇજ્ + ઉસ્ । પ્ર + ડ ઉપ્ + ઉસ્ । એવી સ્થિતિમાં બે પદની અપેક્ષાવાળો હોયને પ્ર શબ્દના અ કારની સાથે ઇ નો એ કાર

ફુટનોટ :- ❁ આ વિષયમાં અધિક સ્પષ્ટતા માટે જુઓ - ક્ષિબર્થ ૦ (૩/૧૪) ન્યાયનો પરામર્શ - વિભાગ.

અને ડ નો ઓ કાર આદેશ નિત્યવિધિ છે, તેમ છતાં તેની પહેલાં જ અનિત્ય એવો પણ એકપદને આશ્રિત હોયને અંતરંગ વિધિ - સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ (૧-૨-૧) સૂત્રથી ક્રમશઃ ઈ અને ઋ એ પ્રમાણે દીર્ઘ આદેશ જ થાય. તેથી (પ્ર + ઈજ્ + ડસ્ =) પ્રેજુઃ । અને (પ્ર + ઋપ્ + ડસ્ =) પ્રોપુઃ । રૂપો સિદ્ધ થયા.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ખ્યાતિકૃત્ = જ્ઞાપક છે, આશીઃ (૩-૩-૧૩) એ પ્રમાણે સૂત્ર નિર્દેશ. તે આ રીતે - આશિસ્ + સિ એવી સ્થિતિમાં પ્રથમા એકવચન સિ પ્રત્યયનો દીર્ઘડ ચાબ્વ્યજ્ઞનાત્ સેઃ (૧-૪-૪૫) સૂત્રથી લોપ થયે આશિસ્ એવી સ્થિતિમાં સો ઋઃ (૨-૧-૭૨) સૂત્રથી સ નો ર થયે, રઃ પદાન્તે (૧-૩-૫૩) સૂત્રથી ર નો વિસર્ગ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે અને પદાન્તે (૨-૧-૬૪) સૂત્રથી પૂર્વના સ્વરનો દીર્ઘ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે. તેવી સ્થિતિમાં આ ન્યાયથી નિત્ય એવા પણ ર કારના વિસર્ગ - આદેશનો બાધ કરીને પૂર્વમાં રહેલ હોયને અંતરંગ હોવાથી પ્રથમ દીર્ઘ થાય છે, અને પછી ર નો વિસર્ગ થાય છે.

જો આ ન્યાય ન હોય તો પૂર્વન્યાયથી પહેલાં નિત્ય એવા ર નો વિસર્ગદિશ થશે અને ત્યારે બાદ રેફ / ર કારનો અભાવ થવાથી ર કારરૂપ નિમિત્ત ન હોવાથી પદાન્તે (૨-૧-૬૪) સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ ન થવાથી આશીઃ (૩-૩-૧૩) એવો સૂત્રનિર્દેશ સંભવી શકતો જ નથી. માટે આવો સૂત્રનિર્દેશ આ ન્યાય વિના સંભવિત / ઘટમાન ન હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય ઊર્જસ્વલ = નિત્ય નથી. કારણકે અન્તરજ્ઞાચ્ચાનવકાશમ્ (૧/૫૪) એ અગ્નિમ ન્યાય વડે આ ન્યાય ગ્રસ્યમાન છે. અર્થાત્ અગ્નિમ ન્યાય આનો અપવાદ છે. (૧/૫૩)

અન્તરજ્ઞાચ્ચાનવકાશમ્ ॥ ૧ / ૫૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજુષા

ન્યાયાર્થ :- અહિ "બહિરજ્ઞમપિ" એવું વિશેષણ પદ જોડવું. અંતરંગવિધિ કરતાં પણ જે વિધિનો અન્યત્ર અવકાશ ન હોય તે અનવકાશ વિધિ બહિરંગ હોય તો પણ બળવાન છે, અર્થાત્ પહેલાં થાય છે.

પ્રયોજન :- ટીકામાં કહેલ નથી. છતાં પૂર્વન્યાયનો અપવાદ છે. એટલું જ નહિ પણ અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૩) ન્યાયનો પણ અપવાદ હોયને તે ન્યાયના અતિપ્રસંગને અટકાવવા માટે આ ન્યાય છે. અથવા અન્યત્ર અનવકાશ એવા વિધિને કહેનારા શાસ્ત્રના / સૂત્રના નિર્ણયકપણાની શંકાને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે, એમ જણાવું.

ઉદાહરણ :- ત્વમ્, અહમ્ । અહિ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ રૂપ પ્રકૃતિમાત્રનો ક્રમશઃ આદેશ

થયેલો છે. આથી અંતરંગ એવા પણ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દના ક્રમશઃ ત્વ, મ આદેશો કરતાં પહેલાં જ, પ્રકૃતિ - પ્રત્યય એ બેયના આદેશ રૂપ હોયને બહિરંગ હોવા છતાં પણ ત્વમ્, અહમ્ । આદેશો અન્યત્ર નિરવકાશ - નિર્વિષય હોવાથી થાય છે. (અર્થાત્ અહિ પણ જો અંતરંગ ત્વ, મ આદેશો જ કરાય તો ત્વમ્, અહમ્ । આદેશો અન્યત્ર ક્યાંય પણ પ્રાપ્ત ન હોવાથી, તે વિધાન કરનાર સૂત્ર નિરર્થક જ બની જશે. માટે અંતરંગ એવા પણ ત્વ, મ આદેશોનો બાધ કરીને અન્યત્ર નિરવકાશ એવા ત્વમ્, અહમ્ । આદેશો જ આ ન્યાયથી થશે.)

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું સ્ફટિકૃત્ = જ્ઞાપક છે, ત્વમહં સિના પ્રાક્ ચાકઃ (૨-૧-૧૨) સૂત્રની રચના. તે આ પ્રમાણે ત્વમ્, અહમ્ । આ રૂપોની સિદ્ધિમાં પણ જો અંતરંગ હોવાના કારણે પહેલાં ત્વ, મ આદેશો જ થતાં હોત તો ત્વમહં સિનાં (૨-૧-૧૨) એવું સૂત્ર જ - પ્રવૃત્તિનો અવકાશ ન હોવાથી - ન કરત. પણ જે તે સૂત્ર કરેલું છે, તે આ ન્યાયથી સિ - પ્રથમા એકવચન પ્રત્યય પર આવતાં ત્વ, મ આદેશોનો બાધ કરીને ત્વમ્, અહમ્ આદેશો જ થઈ જશે, એવી આશાથી જ કરેલું છે. આમ આ ન્યાય વિના નિરર્થક બની જતું ત્વમહં સિનાં (૨-૧-૧૨) સૂત્ર આ ન્યાયનો બોધ કરાવે છે. (આ પ્રમાણે અન્યત્ર અનવકાશવિધિઓને કહેનાર સૂત્રો આ ન્યાયનું જ્ઞાપક કહી શકાય છે, એમ વિચારવું.)

આ ન્યાયની અનિત્યતા નથી. (૧/૫૪)

ઉત્સર્ગાદપવાદઃ ॥ ૧ / ૫૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ઉત્સર્ગ (સામાન્ય) વિધિ કરતાં અપવાદ (વિશેષ) વિધિ બળવાન છે. આથી અપવાદવિધિ જ થાય છે.

પ્રયોજન :- અહિ કહેલું નથી. છતાં પણ જ્યાં ઉત્સર્ગવિધિ અને અપવાદવિધિ - ઉભયની પ્રાપ્તિ હોય તે ઠેકાણે જો ઉત્સર્ગવિધિ જ થાય તો અપવાદવિધિનું નિરર્થકપણું જ પ્રાપ્ત થાય. માટે ઉત્સર્ગ વિધિનો બાધ કરવા દ્વારા અપવાદવિધિના નિરર્થકપણાના પ્રસંગનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે, એમ પ્રયોજન જણવું.

ઉદાહરણ :- આપચત્વસ્મિન્ ઇતિ, આપાકઃ । અહિ ઔત્સર્ગિકવિધિ પુત્રામ્નિ ઘઃ (૫-૩-૧૩૦) સૂત્રથી થતાં ઘ પ્રત્યયનો જે અપવાદવિધિ વ્યજ્ઞનાદ્ ઘઞ્ (૫-૩-૧૩૨) સૂત્રથી થતો ઘઞ્ પ્રત્યય છે, તે જ બળવાન હોવાથી થાય, પણ ઘ પ્રત્યય ન થાય.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું પ્રાદુષ્કારક = જ્ઞાપક છે, ગોચર વગેરે શબ્દનું ગોચરસંજ્ઞરવહ્વજ-વ્યજ્ઞખલાપણનિગમવકભગકષાકષનિકષમ્ (૫-૩-૧૩૧) સૂત્રથી નિપાતન કરવું. તે નિપાતન એટલાં માટે કરેલું છે કે, જો નિપાતન ન કરાય તો આ ન્યાયથી ઔત્સર્ગિક ઘ પ્રત્યયવિધિનો

બાધ કરીને અપવાદવિધિ હોયને આ ન્યાયથી બળવાન વિધિ હોવાથી ઘજ્ પ્રત્યયવિધિ જ થવાનો પ્રસંગ આવે. આથી આવા અનિષ્ટપ્રસંગને ટાળવા માટે (અને ઈષ્ટ એવા ઘ પ્રત્યય વિધિને કરવા માટે) પૂર્વસૂત્રમાં ગોચર વગેરે શબ્દોનું નિપાતન કરવું સાર્થક છે. આમ આ ન્યાયથી જ ઉઠેલ - ઔત્સર્ગિક ઘ પ્રત્યયનો ઘજ્ પ્રત્યય રૂપ અપવાદવિધિ વડે બાધ થવાની - શંકાથી, પૂર્વોક્ત ગોચરસજ્જરો (૫-૩-૧૩૧) સૂત્રથી નિપાતન કરવું સાર્થક બનતું હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અપરાક્રમ = અનિત્ય છે. કારણકે ઉત્તર ન્યાય વડે આ ન્યાયની એકાંતતા / નિત્યતા ત્રસ્યમાન છે. અર્થાત્ અગ્રિમ ન્યાય વડે ક્વચિત્ બાધ કરાતો હોવાથી આ ન્યાય અનિત્ય છે. (૧/૫૫)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

(૧) નિપાતનથી (આદેશ, લોપ, આગમ વગેરે) સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. કલ્પું છે કે , અકૃતસ્ય ક્રિયા ચૈવ પ્રાપ્તેર્બાધનમેવ ચ । અધિકાર્યવિવક્ષા ચ ત્રયમેતદ્ નિપાતનાદ્ ॥ ૧ ॥

નિપાતનથી ત્રણ કાર્ય થાય છે. (૧) જે કાર્યની સૂત્રથી પ્રાપ્તિ ન હોય તે કાર્ય નિપાતનથી થાય છે. વળી (૨) પ્રાપ્ત કાર્ય પણ અનિષ્ટ હોય તો તેનો બાધ = નિષેધ પણ નિપાતનથી થાય છે. (૩) અને ઉક્ત કરતાં અધિક અર્થની વિવક્ષા પણ નિપાતનથી થાય છે. (૧/૫૫)

અપવાદાત્ ક્વચિદુત્સર્ગોઽપિ ॥ ૧ / ૫૬ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અપવાદવિધિ કરતાં ક્યાંક ઉત્સર્ગવિધિ પણ બળવાન બને છે. અર્થાત્ ક્વચિત્ અપવાદવિધિનો બાધ કરીને ઉત્સર્ગવિધિ જ પ્રવર્તે છે.

પ્રયોજન :- સાક્ષાત્ કહેલું નથી. પણ પૂર્વન્યાયમાં આ ન્યાયને પૂર્વન્યાયનો બાધક કહેલો છે. આમ પૂર્વન્યાયના ક્વચિત્ આવતા અતિપ્રસંગને દૂર કરવા માટે અર્થાત્ પૂર્વન્યાયથી બાધિત ઉત્સર્ગવિધિનો પુનઃપ્રસવ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- મઘ ગતૌ । મઘન્તિ સ્વર્ગં ગચ્છન્ત્યનેનેતિ, મઘઃ । મઠ નિવાસે । મઠન્તિ નિવસન્તિ છાત્રાદયોઽન્તેતિ, મઠઃ । વગેરે રૂપોમાં વ્યજ્ઞનાદ્ ઘજ્ (૫-૩-૧૩૨) સૂત્રથી અપવાદવિધિ - ઘજ્ પ્રત્યયનો બાધ કરીને બળવાન હોવાથી ઔત્સર્ગિક પુત્રામ્નિ ઘઃ (૫-૩-૧૩૦) સૂત્રથી ઘ પ્રત્યય જ થાય.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું આવિષ્કારક = જ્ઞાપક, મઘ, મઠ, વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ માટે બીજો

કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો, તે જ છે. અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ ક્વચિત્ ઉત્સર્ગવિધિ પણ અપવાદ-વિધિનો બાધ કરીને પ્રવર્તશે. તેથી આવા પ્રયોગોની સિદ્ધિ થઈ જશે, એવી આશાથી જ બીજો પ્રયત્ન કરેલો ન હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

આ ન્યાયની અનિત્યતાનો સંભવ A. નથી. (૧/૫૬)

પરામર્શ

A. કહેવાનો આશય એ છે કે, આ ન્યાયમાં ક્વચિત્ પદ મુકેલું હોવાથી સ્વભાવથી જ આ ન્યાય અનિત્યતાને જણાવનારો - સાધનારો છે. અર્થાત્ "ક્યારેક જ અપવાદનો બાધ કરીને ઉત્સર્ગવિધિ થાય" એમ અનિત્યપણાને સૂચવે છે. સર્વદા- હંમેશા અપવાદનો બાધ કરીને ઉત્સર્ગવિધિ થાય તો આ ન્યાયની અનિત્યતા કહેવી શક્ય બને. પણ એ પ્રમાણે કહેવામાં તો આ ન્યાયનો જે અર્થ "અપવાદવિધિનો બાધ કરીને ક્વચિત્ ઉત્સર્ગવિધિ પ્રવર્તે છે," તેની સાથે વિરોધ આવે. વળી ઉત્સર્ગવિધિ નિરર્થક બની જાય. આથી તે પ્રમાણે કહેવું અસંભવિત જ છે. ટૂંકમાં અનિત્યતાની અનિત્યતાનો અસંભવ હોવાથી આ ન્યાયની અનિત્યતા સંભવતી નથી. (૧/૫૬)

નાનિષ્ઠાર્થ^૧ શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિઃ ॥ ૧ / ૫૭ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- શાસ્ત્રની એટલે કે વ્યાકરણસૂત્રની અથવા ન્યાયસૂત્રની પ્રવૃત્તિ અનિષ્ટરૂપની સિદ્ધિ માટે ન કરવી, કારણકે, શિષ્ટ પ્રયોગોની જ સિદ્ધિ માટે શાસ્ત્ર હોય છે.

પ્રયોજન :- અનિષ્ટરૂપોની સિદ્ધિનો પ્રતિબંધ / નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- બે પ્રકારે છે. તેમાં (૧) વ્યાકરણસૂત્ર સંબંધી ઉદાહરણ પહેલાં જોઈએ - ની ધાતુનો ધાતુપાઠમાં ણીન્ પ્રાપ્તે । એ પ્રમાણે ગિત્ રૂપે પાઠ કરેલો હોવાથી ઈગિતઃ કર્તૃરિ (૩-૩-૮૫) સૂત્રથી ફળવાન્ કર્તાની વિવક્ષા કરવાથી આત્મનેપદ સિદ્ધ હોવા છતાં પણ કર્તૃસ્થાડમૂર્તાપ્યાત્ (૩-૩-૪૦) સૂત્ર જે કરેલું છે, તે સિદ્ધે સત્યારમ્ભો નિયમાર્થઃ (૧/૨૫) ન્યાયથી નિયમ કરવા માટે હોવાનું ફલિત થાય છે. નિયમ આ પ્રમાણે છે - જેનું આપ્ય = કર્મ અમૂર્ત હોય અને તે કર્તામાં રહેલું હોય, તેવા જ ની ધાતુથી આત્મનેપદ થાય. જેમકે, (ચૈત્રઃ) શ્રમં વિનયતે । ચૈત્ર શ્રમ = થાકને શમાવે છે - ઉતારે છે, એમ અર્થ છે. (અહિ ની ધાતુનું શ્રમરૂપ કર્મ એ ચૈત્રાદિ કર્તૃસ્થ = કર્તામાં રહેલું છે. તે કર્મ ભાવાત્મક હોયને અમૂર્ત પણ છે. વળી, થાક ઉતારવારૂપ ક્રિયાનું ફળ કર્તાને જ મળે છે. માટે ફળવાન્ કર્તાની વિવક્ષામાં ગિત્ એવા ની ધાતુથી આત્મનેપદની પ્રાપ્તિ છે. તેમ છતાં આત્મનેપદ માટે કર્તૃસ્થ (૩-૩-૪૦) સૂત્રનો પુનઃ આરંભ કરેલો છે, તે પૂર્વોક્ત નિયમ માટે ફલિત થાય છે.)

જયારે ની ધાતુમાં કર્તામાં રહેલ અમૂર્ત એવા કર્મનો અભાવ હોય, ત્યારે ફળવાનું કર્તાની વિવક્ષામાં પણ આત્મનેપદ ન થાય, જેમકે, ચૈત્રસ્ય મન્યું વિનયતિ મૈત્રઃ । અહિ અહીં મન્યું = ક્રોધ રૂપ કર્મ મૈત્ર રૂપ કર્તામાં (કર્તૃસ્થ) નથી. ગડું વિનયતિ । અહીં ગડુ રૂપ કર્મ કર્તૃસ્થ છે, પણ અમૂર્ત નથી. બુદ્ધ્યા વિનયતિ । અહિ બુદ્ધિ એ કર્તૃસ્થ - અમૂર્ત છે, પણ કર્મત્વનો જ અભાવ છે. આમ દરેક ઉદાહરણમાં તમામ શરતો ન હોવાથી આત્મનેપદ ન થાય.

વળી, આ નિયમ કર્તૃસ્થ (૩-૩-૪૦) સૂત્રમાં અર્થવિશેષનું કથન ન હોવાં છતાં ય શમ્ ધાત્વર્થક = શાંત કરવું - અર્થવાળા જ ની ધાતુ સંબંધી જાણવો, પણ અન્ય અર્થવાળના ધાતુ સંબંધી આ નિયમ નથી. કારણકે આ પ્રમાણે જ શિષ્ટપુરુષોને ઈષ્ટ છે. અને આથી આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા = અર્થ પ્રાપ્તિ થાય છે કે, શમન ક્રિયાર્થક = શાંત કરવું અર્થવાળા ની ધાતુથી જો આત્મનેપદ થાય, તો કર્તૃસ્થ અને અમૂર્ત એવું જ તેનું આપ્ય = કર્મ હોય તો થાય, પણ તેનો અભાવ હોય તો ફળવાનું કર્તાની વિવક્ષા કરવામાં પણ ન થાય. તેથી શમ્ ધાત્વર્થ = શાંત કરવું અર્થથી અન્ય અર્થમાં વર્તમાન ની ધાતુથી સર્વત્ર - ફળવત્કર્તાની વિવક્ષા હોય કે ન હોય તો પણ - (ની ધાતુ ઉભયપદી હોવાથી) આત્મનેપદ - પરસ્મૈપદ સિદ્ધ થાય છે. જેમકે, અજાં ગ્રામં નયતે નયતિ વા ।

શ્રી આદિનાથઃ । વગેરે પ્રયોગમાં પણ જે ય આદેશરૂપ સંધિનો અભાવ થયો છે, તે પણ જો શિષ્ટ - સંમત છે, તો આ ન્યાયથી તેની સિદ્ધિ જાણવી.

(૨) ન્યાયસૂત્રસંબંધી - અનિષ્ટરૂપની સિદ્ધિ માટે ન્યાયસૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન થાય તેનું ઉદાહરણ જોઈએ - લોપાત્ સ્વરાદેશઃ (૧/૪૯) ન્યાય, ચિકીર્ષંતે । વગેરે રૂપોમાં ચિકીર્ષ એવા સજ્જન્તધાતુરૂપ અવયવથી ક્યઃ શિતિ (૩-૪-૭૦) સૂત્રથી ક્ય પ્રત્યય પર છતાં સન્ પ્રત્યયના અ નો દીર્ઘશિચ્ચયઙ્ઙક્યેષુ ચ (૪-૩-૧૦૮) સૂત્રથી દીર્ઘ રૂપ સ્વરાદેશ કરવા માટે ઉત્સહિત = પ્રવૃત્ત થતો નથી. કારણકે દીર્ઘ રૂપ સ્વરાદેશ શિષ્ટપુરુષોને ઈષ્ટ નથી. અને તેથી અત્તઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી સન્ નાં અ નો લોપ જ થાય.

જાપક :- આ ન્યાયનું પ્રબોધક = જાપક છે, તે તે સ્થળે તે તે વિશેષણોની અનુક્તિ જ. તે આ રીતે - કર્તૃસ્થામૂર્તાપ્યાત્ (૩-૩-૪૦) સૂત્રમાં “શાંત કરવું - અર્થવાળા ની ધાતુથી” એમ વિશેષણપૂર્વક કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ ની ધાતુને શમન અર્થ વિશિષ્ટ કહેવો જોઈએ.

અને લોપાત્સ્વરાદેશો બલીયાન્ (૧/૪૯) એ ન્યાયમાં ‘દીર્ઘશિચ્ચં (૪-૩-૧૦૮) સૂત્રથી ધતો દીર્ઘ સિવાયનો સ્વરાદેશ’ એમ વિશેષણ કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ આવા (દીર્ઘવર્જઃ એવા) વિશેષણથી વિશિષ્ટ એવો સ્વરાદેશ કહેવો જોઈએ. તેમ છતાં જે ઉક્તવિશેષણ નથી કહ્યાં, તે આ ન્યાયની આશાથી જ નથી કહ્યા. અર્થાત્ આ ન્યાયથી અનિષ્ટરૂપોની સિદ્ધિ માટે તે તે સૂત્રની કે ન્યાયની પ્રવૃત્તિ નહિ થાય, એવી શ્રદ્ધાથી જ તે તે સ્થળે અનિષ્ટરૂપોના વારણ માટે તે તે વિશેષણોની અનુક્તિ અસંગત થતી ન હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનાત્યંતિક - અનિત્ય છે. આથી જ હ્રદમદસોડક્યેવ (૧-૪-૩) સૂત્રમાં અનિષ્ટ નિયમનું નિરાકરણ કરવા માટે એવ કારનો પ્રયોગ કરેલો છે. તે આ રીતે - હ્રદમદસઃ ૦ (૧-૪-૩) સૂત્ર એ નિયમસૂત્ર હોવાની સિદ્ધિ એવ કારના પ્રયોગ વિના પણ થાય છે. કેવી રીતે ? તો જુઓ - હ્રમકૈ, અમુકૈઃ । આ રૂપોમાં મિસ એસ્ (૧-૪-૨) સૂત્રથી જ મિસ્ પ્રત્યયનો એસ્ આદેશ સિદ્ધ હોયને જે આ સૂત્ર કરેલું છે, તે સિદ્ધે સત્યામ્ષો નિયમાર્થઃ (૧/૨૫) ન્યાયથી નિયમ કરવા માટે જ છે. એક નિયમ એ થાય છે કે, હ્રદમ્ અને અદસ્ શબ્દથી જ અક્ પ્રત્યય પર છતાં મિસ્ પ્રત્યયનો એસ્ આદેશ થાય છે, પણ અન્ય શબ્દોથી પર તેમ ન થાય. અને બીજો નિયમ એ થાય છે કે - હ્રદમ્ અને અદસ્ શબ્દથી અક્ પર છતાં જ મિસ્ પ્રત્યયનો એસ્ આદેશ થાય છે, પણ અક્ પ્રત્યયના અભાવમાં તેમ ન થાય.

તેમાં પહેલો નિયમ ઈષ્ટ નથી. કેમકે હ્રદમ્, અદસ્ શબ્દો સિવાય તકૈઃ, વિશ્વકૈઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં પણ મિસ્ નો એસ્ આદેશ થયેલો દેખાય છે. જ્યારે બીજો નિયમ થવો ઈષ્ટ છે. કેમકે, અક્ પ્રત્યયના અભાવમાં ઈમિઃ, અમીમિઃ । વગેરે હ્રદમ્, અદસ્ શબ્દોના પ્રયોગોમાં મિસ્ નો એસ્ આદેશ દેખાતો નથી. તેથી એ જ નિયમને વ્યવસ્થાપિત કરવા માટે અક્યેવ એ પ્રમાણે એવ કારનો પ્રયોગ કરેલો છે. જો આ ન્યાય આત્યંતિક અર્થાત્ નિત્ય જ હોત તો આ જ ન્યાયથી અનિષ્ટ નિયમનો ત્યાગ થઈ જશે. અને તમામ અનિષ્ટ નિયમોનો ત્યાગ થયે "પારિશેષ્ય" ન્યાયથી ઈષ્ટ નિયમ જ થઈ જશે. આથી શા માટે તેવા ઈષ્ટ - નિયમની પ્રાપ્તિ માટે એવ કારનો પ્રયોગ કરાય ? અર્થાત્ તેના પ્રયોગની કોઈ જરૂર નથી. છતાં પણ જે એવ નો પ્રયોગ કરેલો છે, તે આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી જ અનિષ્ટ - નિયમ થઈ જવાની દહેશતથી જ કરેલો હોયને સંગત થાય છે. આથી એવ કારના પ્રયોગથી આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાય છે. (૧/૫૭)

આ પ્રમાણે પ્રાચીન ન્યાયવૃત્તિનો કયાંક કયાંક આશ્રય કરીને રચેલી પ્રભુશ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય સમુચ્ચિત સત્તાવન (૫૭) ન્યાયોની ન્યાયાર્થમંજૂષા - બૃહદ્વૃત્તિ સમાપ્ત થઈ.

इति प्रथमवक्षस्कारन्यायार्थमज्जूषा - बृहद्वत्तेर्गुजरानुवादः समाप्तः ।

સ્વોપજન્યાસ

૧. નાનિષ્ઠાર્થ - અહિ અર્થ - શબ્દ ચતુર્થી વિભક્ત્યર્થમાં છે. અર્થાત્ 'માટે' એવા અર્થમાં છે. તદર્થાડ્યેન (૩-૧-૭૨) સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને કેડથો વાચ્યવત્ - લિંગાનુ ૦ - ૧૩૪ એવા વચનથી વિશેષ્યના લિંગમાં વપરાય છે, અને આ નિત્યસમાસ છે. અર્થાત્ તેનું (મૂળ શબ્દથી) વાક્ય થઈ શકતું નથી. વિગ્રહમાં અનિષ્ઠાય એમ ચતુર્થીથી જ અર્થ શબ્દનો અર્થ કહેવાઈ (અભિહિત થઈ) જવાથી ઉક્તાર્થનામપ્રયોગઃ (૧/૨૮) ન્યાયથી અર્થ શબ્દોનો પ્રયોગ ન થવાથી વાક્ય થતું નથી.

પ્રશ્ન :- આ નિત્ય સમાસ થું વસ્તુ છે ? સામાન્ય સમાસ કરતાં તેમાં શી વિશેષતા છે ?

જવાબ :- નિત્ય સમાસ સમજવા માટે પહેલાં અનિત્ય સમાસ સમજીએ. જે સમાસનો અર્થ કહેવા માટે સમાસ પામેલાં (= સમસ્ત) પદોને જ અસમસ્ત = વિગૃહીત = છુટા વાક્યરૂપે કરવાને શક્ય હોય તે અનિત્ય સમાસ છે. જેમકે, રાજા : પુરુષ ;, રાજપુરુષ : । અહિ સમાસ ઘટક પદોને જ જુદા કરીને રાજા: પુરુષ: । એમ વાક્ય કરી શકાય છે, માટે આ અનિત્ય સમાસ કહેવાય. પણ જ્યાં સમાસ પામનારા (સમાસઘટક) પદોથી વાક્ય કરી શકાતું નથી, કિંતુ સમસ્ત પદોનો અર્થ અન્ય પદોથી જ કહેવાય છે, ત્યારે તે નિત્ય સમાસ કહેવાય. જેમકે, શોભનો રાજા, સુરજા । અહિ સમાસ પામનારા સુ અને રાજન્ પદથી વાક્ય થઈ શકાતું જ નથી. સુ પદનો અર્થ વાક્યમાં ભિન્ન એવા શોભન પદથી જ કહેવાય છે. માટે આ નિત્ય સમાસ છે. (૧/૫૭)

इति कलिकालसर्वज्ञभगवच्छ्री हेमचन्द्रसूरिभिः

तत्त्वप्रकाशिकाबृहद्वृत्तिप्रान्ते समुच्चितानां सप्तपञ्चाशतः न्यायानां व्यापकानां

ज्ञापकादिसाहितानां च न्यायार्थमञ्जूषाख्यबृहद्वृत्ते: स्वोपज्ञन्यासस्य च

सपरामर्शाभिधविवेचनं

गुर्जरभाषाभावानुवादः समाप्तः ॥

વૃક્ષરકાર - ૨ (ન્યાય સૂત્રો - ૬૫)

હવે સ્વયં વૃત્તિકાર શ્રી હેમહંસગણિજી સંગ્રહીત (૬૫) ન્યાયોનું વિવરણ (બૃહદ્વૃત્તિ) કરે છે.

૫૮. પ્રકૃતિગ્રહણે 'સ્વાર્થિકપ્રત્યયાન્તાનામપિ ગ્રહણમ્ ॥ ૨/૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અહિ સ્વાર્થિકપ્રત્યયાન્તાનામ્ પદોત્તર પ્રકૃતીનામ્ પદ ઉમેરવું. કેવળ પ્રકૃતિનું ગ્રહણ થયે સ્વાર્થિક પ્રત્યયાન્ત પ્રકૃતિનું પણ ગ્રહણ કરવું, એમ ન્યાયનો અર્થ છે.

પ્રકૃતિ ધાતુરૂપ અને નામરૂપ એમ બે ય રીતે સંભવે છે. આ પ્રકૃતિઓ કેવળ (શુદ્ધ) રૂપે અને સ્વાર્થિક પ્રત્યયાન્તરૂપે પણ હોયને તે બે વચ્ચે ઘણો શાબ્દિક ભેદ છે. તેથી શાબ્દિક ભેદને લીધે કોઈ એકનું વિધાન કરવામાં અન્યનું ગ્રહણ પ્રાપ્ત નથી. આથી બેયના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આ ન્યાય છે, એમ પ્રયોજન જાણવું.

આ પ્રમાણે આ ન્યાયનું ઉદાહરણ બે પ્રકારે થશે. (૧) ધાતુરૂપ પ્રકૃતિ સંબંધી અને (૨) નામરૂપ પ્રકૃતિ સંબંધી તેમાં -

(૧) ધાતુરૂપ પ્રકૃતિનું ઉદાહરણ :- આ પ્રમાણે છે. વિનિમેયદ્યુતપણં પણિવ્યક્તોઃ (૨-૨-૧૬) આ સૂત્રમાં પણિ એમ કહેવાથી કેવળ શુદ્ધ પળ્ ધાતુના જ ગ્રહણની જો કે પ્રાપ્તિ છે, તો પણ આ ન્યાયથી ગુપૌધુપવિચ્છિપણિપણેરાયઃ (૪-૩-૧) થી થતાં સ્વાર્થિક આય પ્રત્યયાન્ત પળ્ ધાતુનું પણ ગ્રહણ થશે. અને તેથી શતસ્ય શતં વા અપણિષ્ટ^૧ । વગેરે પ્રયોગોની જેમ શતસ્ય શતં વા અપણાયીત્^૨ । વગેરે પ્રયોગોમાં પણ વિનિમેયદ્યુત^૩ (૨-૨-૧૬) સૂત્રથી પળ્ ધાતુનું જે શત રૂપ વ્યાપ્ય (કર્મ) છે, તેની વિકલ્પે કર્મ - સંજ્ઞા સિદ્ધ થઈ. અને તેથી બે ય ઠેકાણે વ્યાપ્ય એવા શત ની કર્મ સંજ્ઞાનો અભાવ થવામાં પછી, અને કર્મ સંજ્ઞાના સદ્ભાવપક્ષે દ્વિતીયા, એમ બેય વિભક્ત્યંત પ્રયોગની પ્રાપ્તિ થઈ.

(૨) નામરૂપ પ્રકૃતિનું ઉદાહરણ :- ગ્રામાત્ પરસ્મિન્દેશે વસતિ । વગેરેમાં કેવળ પર શબ્દના યોગમાં જેમ પ્રભૃત્યન્યાર્થદિક્શબ્દબહિરાદિતરૈઃ (૨-૨-૭૫) સૂત્રથી દિક્ = શબ્દના યોગમાં વિહિત ગ્રામ શબ્દથી પંચમી - વિભક્તિ થઈ, તેમ પરસ્યાં દિશિ ઇતિ, પરાવરાત્ સ્તાત્ (૭-૨-૧૧૬) સૂત્રથી વિહિત સ્વાર્થિક સ્તાત્ પ્રત્યયાન્ત એવા પર શબ્દના યોગમાં પણ ગ્રામાત્ પરસ્તાત્^૪ દેશે વસતિ । વગેરેમાં ગ્રામ શબ્દથી પૂર્વોક્ત સૂત્રથી દિક્ - શબ્દના યોગ નિમિત્તક થતી પંચમી - વિભક્તિ સિદ્ધ થઈ.

જાપક :- આ ન્યાયનું જાપક છે, નિયમ માટે સર્વાદિ ગણમાં ડતર - ડતમ પ્રત્યયોનું ગ્રહણ. તે આ રીતે - ડતર, ડતમ પ્રત્યયોના ગ્રહણ પાછળ એવો આશય છે કે - ડતર અને ડતમ એ પ્રત્યયો છે, અને કેવળ પ્રત્યયોનો (સર્વાદિઃ સ્મૈસ્માતૌ (૧-૪-૭) સૂત્રમાં આપેલ)

સર્વાદિ ગણમાં સમાવેશ થવો સંભવિત નથી. આથી “પ્રત્યય એ પ્રકૃતિનો આક્ષેપ કરે છે” એ ન્યાયથી જે યદ્, તદ્, કિમ્, અન્ય, એક શબ્દોથી સ્વાર્થિક ડત્તર, ડત્તમ પ્રત્યયો લાગવાની સંભાવના છે, તે યદ્ વગેરે ડત્તર, ડત્તમ પ્રત્યયાંત શબ્દોનું અહિ ડત્તર, ડત્તમ શબ્દોથી ગ્રહણ થાય છે. અને તેથી યત્તરસ્મૈ, યત્તમસ્માત્ । વગેરેમાં ડત્તર, ડત્તમ પ્રત્યયાંત શબ્દોથી સર્વાદિઃ સ્મૈસ્મૌતૌ (૨-૧-૭) સૂત્રથી હે અને હસિ પ્રત્યયના ક્રમશઃ સ્મૈ અને સ્માત્ આદેશો સિદ્ધ થયા. આ ડત્તર, ડત્તમ પ્રત્યયોનું ગ્રહણ એ નિયમ માટે છે, એમ ગ્રંથકાર સૂરિજીએ ત્યાં કહેલું છે.

નિયમ આ પ્રમાણે થાય છે :- જો સ્વાર્થિક પ્રત્યયાંત સર્વાદિ ગણના શબ્દોનું પ્રકૃતિના સર્વાદિપણાને લીધે સર્વાદિત્વ (= સર્વાદિગણવાળાપણું અર્થાત્ સર્વાદિગણમાં અંતર્ભાવ) થાય તો ડત્તર, ડત્તમ રૂપ જ સ્વાર્થિક પ્રત્યયાંત શબ્દોનો થાય, પણ અન્ય સ્વાર્થિક - પ્રત્યયાંત શબ્દોનો સમાવેશ સર્વાદિ ગણમાં ન થાય. તેથી પ્રકૃષ્ટે તમ્ (૭-૩-૫) સૂત્રથી પ્રકૃષ્ટ અર્થમાં વિહિત સ્વાર્થિક તમ્ પ્રત્યય પર છતાં (અયમેષાં પ્રકૃષ્ટઃ સર્વઃ સર્વતમઃ । તસ્મૈ તસ્માન્ન =) સર્વતમાય, સર્વતમાત્ । વગેરે રૂપોમાં સર્વાદિગણમાં સમાવેશ અંતર્ભાવ ન થવાથી સ્મૈ, સ્માત્ આદેશો ન થાય. અને આમ હોયને અન્ય સ્વાર્થિક પ્રત્યયાંતનો સર્વાદિ તરીકે નિષેધ કરવા માટે ડત્તર, ડત્તમ પ્રત્યયના ગ્રહણ રૂપી યત્ન ત્યારે કરાય કે જો સામાન્યથી સર્વ - સ્વાર્થિક પ્રત્યયાંત શબ્દોની સર્વાદિ રૂપે પ્રાપ્તિ કોઈક રીતે થતી હોય. અને સામાન્યથી સર્વ - સ્વાર્થિક પ્રત્યયાંત સર્વાદિ શબ્દોના સર્વાદિત્વની (સર્વાદિ - ગણવાળા રૂપે) પ્રાપ્તિ આ ન્યાયથી જ છે, કેમકે, બીજા કોઈ પ્રકારે તેના સર્વાદિત્વની પ્રાપ્તિનો અભાવ છે.

આ પ્રમાણે આ ન્યાયના બળથી પ્રકૃતિના સર્વાદિપણા દ્વારા સર્વસ્વાર્થિક પ્રત્યયાંત એવા સર્વાદિ શબ્દોની પણ સર્વાદિ તરીકે પ્રાપ્તિ હોયને ડત્તર, ડત્તમ પ્રત્યયાંતથી ભિન્ન સ્વાર્થિક પ્રત્યયાંત શબ્દો સર્વાદિ હોવાનો નિષેધ કરવા માટે જે ડત્તર, ડત્તમ પ્રત્યયનું ગ્રહણ સર્વાદિગણમાં કરેલું છે, તે આ ન્યાય સાથે અવિનાભાવી હોવાથી અર્થાત્ આ ન્યાય હોય તો જ ઘટે છે, આ ન્યાય વિના ઘટતું ન હોવાથી આ ન્યાયનું જાપક છે, એ વાત સ્પષ્ટ જ છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિત્ય છે. તેથી પળાયતિ । વગેરેમાં પળ્ ધાતુ પળિ વ્યવહાર-સ્તુત્યોઃ । એમ इदित् (इ अनुबંધવાળો) હોવા છતાં પણ इडितः कर्तरि (૩-૩-૨૨) સૂત્રથી આત્મનેપદે ન થયું. અર્થાત્ કેવળ પળ્ ધાતુનું પળતિ । રૂપ થાય છે, તેમ સ્વાર્થિક આય પ્રત્યયાંત એવા પળ્ ધાતુનું (પળાય ધાતુનું) ગ્રહણ ન થવાથી પળાયતે । એમ આત્મનેપદી રૂપ થતું નથી. માટે આ ન્યાય અનિત્ય છે.

અનિત્યતાનું જાપક છે - કામયતે । વગેરે રૂપોમાં આત્મનેપદની પ્રાપ્તિ માટે કર્મેર્ણિઙ્ (૩-૪-૨) સૂત્રમાં ણિઙ્ પ્રત્યયને ડિત્ કરવો. કારણકે આ ન્યાય જો એકાંતિક = નિત્ય હોય તો કર્મૂઙ્કાન્તૌ । એમ ધાતુપાઠમાં કર્મ ધાતુને ડિત્ કહેવાથી જ इडितः कर्तरि (૩-૩-૨૨) સૂત્રથી આત્મનેપદ સિદ્ધ છે, આથી આત્મનેપદ કરવા માટે ણિઙ્ પ્રત્યયને ડિત્ શા માટે કરવો જોઈએ ? અર્થાત્ ડિત્ કરવાની કોઈ જરૂર ન રહે. ફક્ત આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી જ ઉઠેલી

કમ્ ધાતુથી ઈષ્ટ એવું આત્મનેપદ નહિ થવાની દહેશતથી જ કમ્ ધાતુને હિત્ કરવું ઘટતું હોયને, તે હિત્ કરણ આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે. A. (કહેવાનો આશય એ છે કે, ધાતુપાઠમાં હિત્ રૂપે પઠિત હોવાથી જેમ કેવળ કમ્ ધાતુ આત્મનેપદી થશે, તેમ આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થવામાં સ્વાર્થિક ણિઙ્ પ્રત્યયાંત એવા કામિ રૂપ ધાતુ પણ આત્મનેપદી રૂપે સિદ્ધ થશે. આથી સ્વાર્થિક પ્રત્યયાંત કામિ ધાતુને આત્મનેપદી કરવા માટે સ્વાર્થિક પ્રત્યયને ણિઙ્ એમ હિત્ શા માટે કરવો જોઈએ ? ફક્ત આ ન્યાયનો અહિ અનાશ્રય કરેલો હોવાથી જ સ્વાર્થિક પ્રત્યય ણિઙ્ ને હિત્ કરવું સાર્થક બનતું હોયને તે આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે.) (૨/૧)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. સ્વાર્થ: પ્રકૃત્યર્થ એવ જ્ઞાપ્યતયાસ્ત્યેષાં ઇતિ, અતોડનેકસ્વાત્ (૭-૨-૬) સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય લાગીને સ્વાર્થિક શબ્દ બને છે. જે પ્રત્યયોથી પ્રકૃતિનો અર્થ જ (વિશેષરૂપે) જણાવવા યોગ્ય છે - અભિહિત કરવા યોગ્ય છે, તે "સ્વાર્થિક" પ્રત્યયો કહેવાય. તે સ્વાર્થિક પ્રત્યયો બે પ્રકારના છે. (૧) આખ્યાતીય અને (૨) તદ્વિતીય. તેમાં (૧) આખ્યાતીય (આખ્યાત પ્રકરણસંબંધી) સ્વા.પ્રત્યયો આય વગેરે છે. જ્યારે (૨) તદ્વિતીય (તદ્વિતપ્રકરણોક્ત) સ્વા. પ્રત્યયો બે પ્રકારે છે. (i) કાર વગેરે સ્વા. પ્ર. અને (ii) તમ્ વગેરે.

આમાં આય વગેરે આખ્યાતીય સ્વા. પ્ર. અને કાર વગેરે તદ્વિતીય સ્વા. પ્ર. પ્રકૃતિના અર્થમાં જ આવવાથી (વિગ્રહ વાક્યમાં) કોઈ ઉપાધિ (વિશેષણ) વિશેષની અપેક્ષા નથી. જેમકે, ગુણૌધુપવિચ્છિ-
પણિપનેરાય: (૩-૪-૧) સૂત્રથી આય પ્રત્યય પર છતાં પળાયતિ । (વ્યાપાર - વ્યવહાર અથવા સ્તુતિ કરે છે) એવું રૂપ થાય છે. તથા વર્ણવ્યાત્ સ્વરૂપે કાર : (૭-૨-૧૫૬) સૂત્રથી કાર પ્રત્યય પર છતાં અ એવ અકાર : । (ઓમ્ = ઔકાર :, નમ્ = નમસ્કાર :, એવ = એવકાર :, હું = હુંકાર : । પૂત્ = પૂત્કાર : । અહિ કાર પ્રત્યય અ, ઓમ્ , નમ્ વગેરે શબ્દોના સ્વરૂપને જણાવે છે.)

શંકા :- ચિકિત્સતિ । વગેરેમાં કિત: સંશયપ્રતીકારે (૩-૪-૬) સૂત્રથી સંશયાદિ અર્થવિશેષમાં સન્ પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ (પ્રાપ્તિ) થવાથી અને આય આદિ - એમ કહેવાથી સન્ પ્રત્યયનું પણ ગ્રહણ થતું હોયને, "આય વગેરે પ્રત્યયોને ઉપાધિ વિશેષની અપેક્ષા નથી." એમ શાથી કહ્યું ? અહિ તો "સંશયાદિ" અર્થ રૂપ ઉપાધિ (વિશેષણ) ની અપેક્ષા જણાતી હોવાથી "ઉપાધિ - વિશેષની જરૂર નથી" એમ કહેવું ઉચિત નથી.

સમાધાન :- તમારો પ્રશ્ન અસ્થાને છે. કેમકે (૨) ધાતવોડનેકાર્થ : । (ધાતુઓ અનેક અર્થવાળા હોય છે) એ ન્યાયથી જ સંશયાદિ - અર્થો પણ ધાતુઓના જ કહેવાય, પણ તે અર્થ એ કોઈ ઉપાધિ વિશેષ નથી. ઉપાધિ તો તે કહેવાય જે પ્રકૃતિના અર્થ કરતાં અધિક અર્થને કહે. અહિ તો સંશય વગેરે અર્થો ધાતુના જ હોવાથી પ્રકૃત્યર્થ રૂપ જ છે, ઉપાધિ રૂપ નહિ. માટે આય વગેરે પ્રત્યયોને કોઈ ઉપાધિ વિશેષની અપેક્ષા નથી, એ યથાર્થ જ કહેલું છે.

બીજી તરફ જોઈએ તો તમ્ વગેરે બીજા પ્રકારના તદ્વિતીય સ્વા. પ્રત્યયોને તો પ્રકૃતિના અર્થ કરતાં અધિક એવા પ્રકૃષ્ટત્વ = પ્રકર્ષવાળાપણું વગેરે રૂપ ઉપાધિની અપેક્ષા છે. જેમકે, બહૂનાં મધ્યે

પ્રકૃષ્ટ આદ્યઃ, આદ્યતમઃ । અહિ પ્રકૃષ્ટે તમ્ (૭-૩-૫) સૂત્રથી તમ્ થયો છે. ઈત્યાદિ ઉદાહરણ જણવા. આદ્ય શબ્દ પ્રકૃષ્ટત્વ વિશિષ્ટ હોય ત્યારે તમ્ પ્રત્યય લાગે છે. અહીં શંકા થાય કે તમ્ વગેરે પ્રત્યયોની ઉત્પત્તિ / પ્રાપ્તિ માટે પ્રકૃષ્ટત્વરૂપ ઉપાધિની અપેક્ષા હોય તો તમ્ વગેરેને સ્વાર્થિક પ્રત્યય શી રીતે કહેવાય ? તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે, તમ્ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં પ્રકૃષ્ટત્વ વગેરે ઉપાધિની અપેક્ષા હોવા છતાં ય આદ્યતમઃ । વગેરેમાં પ્રકૃષ્ટાદિ વિશેષણનો અર્થ આદ્ય વગેરે પ્રકૃતિથી જ જણાય છે, તમ્ આદિ પ્રત્યયથી નહીં. તો પછી તમ્ વગેરેના પ્રયોગની શી જરૂર ? તેનું સમાધાન એ છે કે, તમ્ વગેરે પ્રત્યયની જરૂર (પ્રકૃતિના) "પ્રકૃષ્ટત્વ" રૂપ અર્થનું ઘોતન = પ્રકાશન કરવા માટે છે. અર્થાત્ તમ્ પ્રત્યય ન હોય તો આદ્ય વગેરે પ્રકૃતિ 'પ્રકૃષ્ટત્વ વિશિષ્ટ' અર્થમાં છે, એમ ન જણાય. તે જણાવવા માટે તમ્ પ્રત્યયની જરૂર છે. અર્થાત્ તમ્ પ્રત્યયનો પ્રયોગ કરવાથી જ પ્રકૃતિ આવા પ્રકૃષ્ટત્વવિશિષ્ટ અર્થમાં છે, એવો ખ્યાલ આવવાથી તમ્ પ્રત્યયનો પ્રયોગ સાર્થક છે. જેમ ચ વગેરે અવ્યયોથી "સમુચ્ચય" વગેરે અર્થનું ઘોતન થાય છે, તેમ તમ્ વગેરે પ્રત્યયોથી પ્રકૃતિના પ્રકૃષ્ટત્વ રૂપ અર્થનું ઘોતન = પ્રકાશન થાય છે.

આમ આય વગેરે જે પ્રત્યયો પ્રકૃતિના અર્થને જ જણાવવામાં તત્પર હોય અને જે તમ્ વગેરે પ્રકૃતિના અર્થની ઉપાધિના ઘોતક હોય, તે બેય પ્રકારના સ્વાર્થિક પ્રત્યયો અહિ લેવા. B.

૨. અપણિષ્ઠ । ખરીદ - વેચાણ (લેવડ - દેવડ) ને વિષે અથવા જુગાર સંબંધી શરત (હોડ) ને વિષે સો (રૂપિયા વગેરે) નો વ્યવહાર કર્યો અથવા વાપર્યા, એમ અર્થ છે.

૩. અપણાયીદ્ । શંકા :- તમે અપણાયીદ્ । એવું અઘતની વિભક્ત્યંત ઉદાહરણ આપ્યું એના કરતાં જલ્દી સ્મરણનો વિષય બની જતું હોવાથી સરળ એવું વર્તમાના વિભક્ત્યંત પણાયતિ । ઉદાહરણ શા માટે ન કહ્યું ?

સમાધાન :- જો પણાયતિ । એવું ઉદા. દર્શાવાય તો એવી પણ શંકા કોઈને ઉઠે કે, વિનિમેય-હુત્પણં (૨-૨-૧૬) સૂત્રમાં ભલે પણિ એમ મૂળ (કેવળ) પ્રકૃતિનું ગ્રહણ કરેલું હોય, તો પણ પણાયતિ । રૂપમાં પળ્ ધાતુથી શિત્ પ્રત્યય (વર્તમાનાદિ પ્રથમ ૪ વિભક્તિ) પર છતાં ગુપૌઘુપ્ (૩-૪-૧) સૂત્રથી આય પ્રત્યયનું નિત્ય જ વિધાન કરેલું છે. આથી આય પ્રત્યયાંત સિવાયના પળ્ ધાતુનો પ્રયોગ સંભવતો જ ન હોવાથી આય પ્રત્યયાંત પળ્ ધાતુનું પણ ગ્રહણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. એટલે આ ન્યાયનું કાંઈ પણ ફળ નથી. અને જો અઘતની વગેરે અશિત્ પ્રત્યયો પરમાં હોય તો આ શંકા ઉઠતી ન હોવાથી ઉક્ત રૂપોમાં આ ન્યાયનું ફળ પ્રગટ થઈ શક્યું. તે આ રીતે - અણિ તે વા (૩-૪-૪) સૂત્રથી અશિત્ પ્રત્યય પર છતાં આય વગેરે સ્વાર્થિક પ્રત્યયોને વિકલ્પે કરેલાં છે. તેથી કેવળ પળ્ ધાતુનો સંભવ હોવા છતાંય જે આય પ્રત્યયાંત પળ્ ધાતુનું ગ્રહણ થયું, તે આ ન્યાયના બળથી જ થયું છે. આ પ્રમાણે આ ન્યાયનું સાકલ્ય પ્રગટ થયું. આમ આવા આશયથી શતસ્ય શતં વા અપણાયીદ્ । એવા અઘતની - પ્રત્યયાંત રૂપનું ગ્રહણ સાર્થક છે.

૪. પરસ્તાદ્ । અહીં પરસ્ત્યાં દિશિ - એ પ્રમાણે વાક્ય થયે પરાવરાત્ સ્તાત્ (૭-૨-૧૧૬) સૂત્રથી સ્તાત્ પ્રત્યય થયો છે. (૨/૧)

પરામર્શ

A કેટલાંક વિદ્વાનોના મતે આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ અને જ્ઞાપક બરોબર - યથાર્થ નથી. પણ બીજી રીતે જોતાં એમ લાગે છે કે આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદા. અને તેનું જ્ઞાપક યથોક્ત રૂપે કહેવું શક્ય હોયને યથાર્થ છે. તે આ રીતે - આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદા. છે, પળ ધાતુ પળિ એ પ્રમાણે ઇદિત્ હોવા છતાં ય પળાયતિ । રૂપમાં ઇદિત્: કર્તરિ (૩-૩-૨૨) સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થયું. અર્થાત્ કેવળ પળ ધાતુ ઇ અનુબંધવાળો હોયને તેના ગ્રહણથી સ્વાર્થિક આય પ્રત્યયાંત પળ ધાતુનું ગ્રહણ ન થવાથી સ્વા. આય - પ્રત્યયાંત પળ ધાતુના પળાયતિ । રૂપમાં કેવળ પળ ધાતુના ઇ અનુબંધ હેતુક આત્મનેપદ ન થયું.

અહિ જો કે ગુપૌધૂપ૦ (૩-૪-૧) સૂત્રની ત.પ્ર.બૃ.વૃ.માં કહ્યા પ્રમાણે પળિ વ્યવહારસ્તુત્યો: । એ પ્રમાણે ધાતુપાઠમાં પળ ધાતુને જે ઇ અનુબંધ કરેલો છે, તે ઇ અનુબંધ અજ્ઞાવિ તે વા (૩-૪-૪) સૂત્રથી શવ્ સિવાયના પ્રત્યયના વિષયમાં આય પ્રત્યયનો વિકલ્પ કરાશે ત્યારે આય પ્રત્યયના અભાવ પક્ષે સાર્થક છે. અર્થાત્ આય પ્રત્યયના અભાવ પક્ષે ઇ અનુબંધ - હેતુક આત્મનેપદ થશે, તો પણ ઇ અનુબંધની સાર્થકતા હોવા માત્રથી પળાયતિ । રૂપમાં ઇ અનુબંધ હેતુક જે આત્મનેપદ થયું નથી, તેને આ ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદા. તરીકે નકારી શકાતું નથી. કારણકે જો આ ન્યાય નિત્ય હોત તો તે પળ ધાતુનાં કરેલાં ઇ કાર અનુબંધનું અધિક ફળ પણ પ્રાપ્ત થાત. એટલે કે આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થયે કેવળ પળ ધાતુના ગ્રહણથી સ્વાર્થિક આય પ્રત્યયાંત પળ ધાતુનું ગ્રહણ થઈ શક્યું હોત. તેથી આય પ્રત્યયાંત પળ ધાતુથી પણ કેવળ પ્રકૃતિ રૂપ પળ ધાતુના ઇ અનુબંધહેતુક આત્મનેપદ થયું હોત. પણ જે પળાયતિ । માં આત્મનેપદ ન થયું, (કિંતુ, શેષાત્ પરસ્મૈ (૩-૩-૧૦૦) સૂત્રથી પરસ્મૈપદ જ થયું) તે આ ન્યાયની અનિત્યતાના = અનાશ્રયના કારણે જ બનવા પામ્યું છે, એમ જણાય છે.

આ જ પ્રમાણે આ ન્યાયની અનિત્યતાના જ્ઞાપક તરીકે જે કર્મેર્ણિઙ્ (૩-૪-૨) સૂત્રથી ણિઙ્ પ્રત્યયના ડિત્વ ને કહેલું છે, તે પણ ઘટે છે. તે આ રીતે - તે તે ન્યાયની અનિત્યતાનું તે તે જ્ઞાપક ત્યારે કહેવાય કે જો તે ન્યાય વિના તે જ્ઞાપક વ્યર્થ બની જતું હોય. પ્રસ્તુતમાં પણ. કમ્ ધાતુથી કરેલા ણિઙ્ પ્રત્યયના ડિત્વનું ફળ બતાવતાં ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં કહેલું છે કે, ઙ્કાર આત્મનેપદાર્થ: । ઙ્ક અનુબંધ એ સ્વાર્થિક ણિ પ્રત્યયાંત કમ્ ધાતુથી આત્મનેપદ કરવા માટે છે. હવે જો પ્રસ્તુત ન્યાયની અહિ પ્રવૃત્તિ વિચારાય તો કેવળ કમ્ ધાતુના ગ્રહણથી સ્વાર્થિક પ્રત્યયાંત કમ્ ધાતુનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય. આથી ધાતુપાઠમાં કમ્ ધાતુ કમૂઙ્કાન્તૌ । એ પ્રમાણે ઇ અનુબંધવાળો કહેલો હોવાથી કેવળ કમ્ ધાતુની જેમ સ્વાર્થિક પ્રત્યયાંત કમ્ ધાતુથી પણ ઙ્ક અનુબંધ હેતુક આત્મનેપદ થઈ જશે. આથી ણિ પ્રત્યયને ણિઙ્ એમ ડિત્ કરવો વ્યર્થ જ બની જાય છે. ફક્ત આ ન્યાયની અહિ અપ્રવૃત્તિ / અનિત્યતા માનવાથી જ - કેવળ કમ્ ધાતુના ગ્રહણથી સ્વા. પ્રત્યયાંત કમ્ ધાતુનું ગ્રહણ નહિ થવાથી જ - સ્વા. પ્રત્યયાંત કમ્ ધાતુથી આત્મનેપદ કરવા માટે સ્વાર્થિક ણિ પ્રત્યયને ણિઙ્ એમ ડિત્ કરવું સાર્થક / સફળ થતું હોયને તે ડિત્ કરણ આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જ્ઞાપન કરે છે.

ન્યા.મં. વૃત્તિકારશ્રી હેમહંસગણિજીએ ટીકામાં કહેલ આ ન્યાયની અનિત્યતાની આ રીતે થતી સંગતિ / ઉપપત્તિની ફક્ત અમે આ રીતે કલ્પના કરી નથી. પણ શ્રી હેમહંસગણિજીના વિધાનની પુષ્ટિ

કરતાં ન્યા. સા. લઘુન્યાસનો આધાર પણ પ્રાપ્ત થાય છે. વિનિમેયદ્યુતપણં (૨-૨-૧૬) સૂત્રના લઘુન્યાસમાં પ્રસ્તુત ન્યાયનું ઉદા. અને અનિત્યતાનું ઉદા. અને જ્ઞાપક પણ સૂચવેલું છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે છે.

શતં પણાયતીતિ - પ્રકૃતિગ્રહણે સ્વાર્થિકપ્રત્યયાન્તાનાં ગ્રહણમ્ इति (न्यायात्) सूत्रे पणेत्युक्तेऽपि पणायतेरिह ग्रहः, आत्मनेपदं तु प्रति अयं न्यायोऽनित्यः । इदं च कुतो लभ्यते ? कर्मेणिङ् ॥३॥४॥२॥ इत्यत्र णिङिति ङकारोपादानात् ।

તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - વિનિમેયદ્યુતપણં (૨-૨-૧૬) સૂત્રમાં પણ એ પ્રમાણે કહેલું હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિગ્રહણે સ્વાર્થિકપ્રત્યયાન્તાનાં ગ્રહણમ્ એ (પ્રસ્તુત) ન્યાયથી પણાયતિ નું = એટલે કે સ્વાર્થિક આય પ્રત્યયાંત પળ ધાતુનું પણ ગ્રહણ થાય છે. (આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ન્યાયનું ઉદા. દર્શાવ્યું છે.) આત્મનેપદરૂપ કાર્ય કરવા પ્રત્યે તો આ ન્યાય અનિત્ય છે. (અર્થાત્ કેવળ પળ ધાતુના ઇ અનુબંધ-નિમિત્તક સ્વાર્થિક પ્રત્યયાંત પણાય ધાતુથી પણ આત્મનેપદ થઈ શકત. પણ ત્યારે આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી પણાય ધાતુનું ગ્રહણ ન થવાથી તેનાથી આત્મનેપદ થશે નહિ. આ પ્રમાણે આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જે ઉદાહરણ = પણાયતિ । માં આત્મનેપદનો અભાવ, એ પણ સૂચિત છે.)

પ્રશ્ન :- સ્વાર્થિક પ્રત્યયાંત પળ વગેરેથી આત્મનેપદ રૂપ કાર્ય પ્રત્યે આ ન્યાય અનિત્ય છે, એવું શાથી જણાય છે. અર્થાત્ તેનું જ્ઞાપક શું છે ?

જવાબ :- કર્મેણિઙ્ (૩-૪-૨) સૂત્રમાં ણિઙ્ એ પ્રમાણે ઙ કાર અનુબંધનું ઉપાદાન કરવાથી આત્મનેપદ રૂપ કાર્ય કરવામાં આ ન્યાય અનિત્ય બનેલો છે, એમ જણાય છે.

આ રીતે પૂર્વોક્ત ન્યા.સા.લ.ન્યા.નો આશય એ જ છે કે, આ ન્યાય નિત્ય હોવામાં ણિઙ્ પ્રત્યયનું ઙિત્ કરવું નિરર્થક - અઘટમાન થઈ જતું હોયને પૂર્વોક્ત રીતે આ ન્યાયને અનિત્ય માનવાથી જ ણિ પ્રત્યયાંત કમ્ ધાતુથી આત્મનેપદ કરવા માટે ણિઙ્ પ્રત્યયને ઙ અનુબંધવાળો કરેલો સાર્થક બને છે. આ રીતે આવા લ.ન્યા. ના બળથી / આધારથી જ શ્રીહેમહંસગણિજી એ આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદા. અને જ્ઞાપક બતાવેલું હોય એમ પ્રતીત થાય છે. અને તે પૂર્વોક્ત રીતે યથાર્થ છે. તથા લઘુન્યાસ પણ પ્રમાણભૂત જ છે. કારણકે તેનું નામ "ન્યાસસાર સમુદ્ધાર" છે. એટલે કે આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી કૃત બૃહન્યાસના સારનો સમુદ્ધાર જેમાં કરેલો છે તે ન્યાસસાર સમુદ્ધાર. આથી જ કેટલીક બૃહન્યાસની પંક્તિઓ અને લઘુન્યાસની પંક્તિઓ સમાન = મળતી આવે છે. આ ન્યાયસંગ્રહમાં સ્વસમુચ્ચિત ન્યાયોમાં શ્રી હેમહંસગણિજીએ અનેક ન્યાયોનો લઘુન્યાસમાંથી પણ સમુચ્ચય કરેલા જણાય છે, એમ જાણવું.

B. ઘોતક એટલે પ્રકાશક. જે શબ્દો ઘોતક હોય છે, તેઓનો પોતાનો સ્વતંત્ર કોઈ અર્થ હોતો નથી. પણ તે શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો હોય ત્યારે તેના સંબંધિત એવા બીજા શબ્દનો વિશિષ્ટ અર્થ તેનાથી ઘોતિત કરાય છે, પ્રકાશિત કરાય છે. જેમકે, અહો શબ્દ વાક્યમાં મુકેલો હોય ત્યારે તે વાક્ય ખેદ કે આશ્ચર્ય વગેરે અર્થથી વિશિષ્ટ અર્થવાળું છે, એમ જણાય છે. તેમ અહિ આદ્યતમઃ । એમ તમ્ પ્રત્યયનો કોઈ અર્થ નથી, કેમકે તે પ્રકૃતિના સ્વાર્થમાં જ લાગે છે. છતાંય તમ્ પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે આદ્ય વગેરે પ્રકૃતિનો અર્થ ફક્ત આદ્ય = ધનવાન નથી. પણ પ્રકૃષ્ટ = અતિશય આદ્ય (ધનવાન)એવો વિશિષ્ટ અર્થ છે, એમ જણાવે છે. (૨/૧)

૫૧. પ્રત્યયાઽપ્રત્યયોઃ પ્રત્યયસ્યૈવ ॥ ૨ / ૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ગ્રહણમ્ પદનો આ ન્યાય સાથે અને ઉત્તર ન્યાય સાથે સંબંધ કરવો. જે ઠેકાણે (વ્યાકરણસૂત્રમાં) વિવક્ષિત શબ્દ પ્રત્યય રૂપ અને અપ્રત્યય રૂપ સંભવતો હોય, ત્યાં પ્રત્યય રૂપ જ શબ્દ ગ્રાહ્ય સમજવો, નહિ કે અપ્રત્યય = પ્રત્યયભિન્ન રૂપ શબ્દ.

પ્રયોજન :- સૂત્રમાં સામાન્યથી જ નિર્દેશ હોયને પ્રત્યય - અપ્રત્યય બેયના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ હોતે છતે પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ કરવું, એવી વ્યવસ્થા કરવા / જણાવવા માટે આ ન્યાય છે. આ પ્રમાણે આગળના ત્રણ ન્યાયોમાં પણ ઉભયની પ્રાપ્તિમાં અન્યતર (બેમાંથી એક) ની પ્રાપ્તિની વ્યવસ્થા કરવા રૂપ પ્રયોજન જણવું.

ઉદાહરણ :- કાલાત્તનતરતમકાલે (૩-૨-૨૪) એ સપ્તમી અલુપ્ વિધાયક સૂત્રમાં તર, તમ શબ્દોથી તર (તરપ્) અને તમ (તમપ્) એવા પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ કરવું, પણ તરતિ^૧, તામ્યતિ^૨ इति - अच् પ્રત્યય લાગતાં (તર + અ, તમ્ + અ =) તર, તમ એવા વ્યુત્પન્ન નામોનું ગ્રહણ ન કરવું.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ખ્યાપક અર્થાત્ બોધક - સૂત્રમાં સામાન્યથી ઉક્તિ જ છે. તે આ રીતે - તર, તમ એ અહિ પ્રત્યય રૂપે ગ્રહણ કરવા ઇષ્ટ છે, નામ રૂપે નહિ, કારણકે પૂર્વાહિતરામ્, પૂર્વાહિતમામ્ । વગેરે પ્રયોગમાં પ્રત્યય રૂપ જ તર, તમ શબ્દ દેખાય છે. આથી નામ રૂપ તર, તમ શબ્દોના ગ્રહણનો નિષેધ કરવા માટે સૂત્રમાં પ્રત્યય રૂપ વિશેષણ સહિત તર, તમ શબ્દનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. તેમ છતાંય સૂત્રમાં જે સામાન્યથી ગ્રહણ કરેલું છે, અર્થાત્ પ્રત્યય રૂપ વિશેષણ વિના તર, તમ નું ગ્રહણ કરેલું છે, તે આ ન્યાય હોવાથી પ્રત્યય રૂપ જ તર, તમ શબ્દનું ગ્રહણ થશે, એવી આશાથી જ કરેલું છે. આમ તર તમ શબ્દનું સામાન્યથી ગ્રહણ આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અસ્થિર = અનિત્ય છે. અને તેથી સ્ત્રીદૂતઃ (૧-૪-૨૯) વગેરે સૂત્રમાં નારીસહીપદ્મશ્રૂ (૨-૪-૭૬) ઇત્યાદિ ડી પ્રત્યયાંત શબ્દો જેમ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તેમ તરી વગેરે શબ્દો કે જે ઉણાદિ પ્રત્યયાંત હોયને અવ્યુત્પન્ન છે અને તેથી વસ્તુતઃ પ્રત્યય-રહિત^૩ છે - એવા ઈ કારાંત શબ્દો પણ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં ગ્રાહ્ય બનેલાં છે.

આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જ્ઞાપક છે, ધાતોરિવર્ણોવર્ણસ્યેયુર્ સ્વરે પ્રત્યયે (૨-૧-૫૦) સૂત્રમાં સાક્ષાત્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ. જો આ ન્યાય નિત્ય હોત તો 'સ્વરે' એટલું કહેવાથી સ્વરાદિ પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થશે, સ્વરાદિ નામનું નહિ, માટે પ્રત્યયે એમ કહેવાની જરૂર જ નથી. છતાં જે પ્રત્યયે એમ વિશેષણનો નિર્દેશ કરેલો છે - તે આ ન્યાયના અનાશ્રયથી જ સાર્થક હોયને આ ન્યાયની અનિત્યતાની જણાવે છે. (૨/૨)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. તરતિ ઈત્યાદિ રીતે વાક્ય કરીને અચ્ આવતાં વ્યુત્પન્ન એવા તર વગેરે લેવાનો ટીકામાં નિષેધ કર્યો છે.

શંકા :- તદ્, તમ શબ્દની જેમ તનોતીતિ તન્ ધાતુથી અચ્ પ્રત્યય પર છતાં તન શબ્દ પણ શું ન બને, કે જેથી તમે અહિ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી ?

સમાધાન :- તન્ ધાતુથી અચ્ પ્રત્યય લાગીને તન એવો શબ્દ ન બને, કારણકે, તન્ ધાતુથી અચ્ પ્રત્યયના અપવાદમાં તન્વ્યધોજ્ઞસાતઃ (૫-૧-૬૪) સૂત્રથી જ પ્રત્યય પર છતાં તનોતિ ઇતિ તાનઃ । શબ્દ જ બને, માટે તનઃ । શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

૨. નારી સઘ્વી ૦ (૨-૪-૭૬) સૂત્રમાં તૃશ્ નયે । એ ન ધાતુથી તૃણાતીતિ - અચ્ પ્રત્યય થયે ન્તઃ । સ્ત્રી ચેદ્ (સ્ત્રીલિંગ વિવક્ષામાં) નારી શબ્દ થાય. અહીં ડી પ્રત્યય પર છતાં નારીસઘ્વી ૦ (૨-૪-૭૬) સૂત્રથી (નાર્ આદેશ રૂપે) નિપાતન કરેલું છે.

૩. ટીકામાં તરી વગેરે અવ્યુત્પન્ન હોયને પ્રત્યય રહિત કહેલા છે. તરી વગેરે શબ્દો જો કે ઉણાદિગણમાં તૃ ધાતુથી તૃસ્તૃતન્દ્રિ ૦ (૩ - ૭૧૧) સૂત્રથી ઈ પ્રત્યય થયે (તૃ + ઈ = તરી એમ) વ્યુત્પાદિત / સાધિત છે; તો પણ ણાદયોડવ્યુત્પન્નાનિ નામાનિ (૨/૪૬) એ ન્યાયનો આશ્રય કરીને ઉણાદિ પ્રત્યયાંત શબ્દોના અવ્યુત્પત્તિપક્ષનો જ આદર કરેલો છે, પણ ઉણાદિ - સાધિત શબ્દોના વ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરેલો નથી. આથી જ ન્યાયવૃત્તિમાં "પ્રત્યયરહિત" એમ કહેલું સંગત થાય છે. અર્થાત્, અવ્યુત્પત્તિ પક્ષે - પ્રકૃતિ - પ્રત્યયનો વિભાગ આનુપૂર્વી = વર્ણક્રમને જણાવવા પૂરતો જ હોયને તેનો કોઈ અર્થ હોતો નથી, માટે પ્રત્યયરહિત જ કહેવાય. (૨/૨)

૬૦. અદાદાનદાદ્યોરનદાદેરેવ ॥ ૨ / ૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અહિ ધાતોઃ ૫૬ (તથા પૂર્વે કહ્યા મુજબ ગ્રહણમ્ ૫૬) જોડવું. જે ઠેકાણે સૂત્રમાં અદાદિ ગણના ધાતુના ગ્રહણની અને અનદાદિ = એટલે કે અદાદિ ગણથી અન્યગણના ધાતુના ગ્રહણની સંભાવના હોય, ત્યાં અન્યગણનો જ ધાતુ લેવો, પણ અદાદિ ગણના ધાતુનું ગ્રહણ ન કરવું.

પ્રયોજન :- પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ઉભય ગણના ધાતુની પ્રાપ્તિ હોતે છતે અદાદિ ભિન્ન ગણના ધાતુના ગ્રહણનું નિયમન કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- ઉપાન્વધ્યાઙ્વસઃ (૨-૨-૨૧) સૂત્રમાં વસ્ ધાતુ અદાદિ ગણનો અને અદાદિ ભિન્નગણનો પણ સંભવે છે. તેમ છતાં આ ન્યાયથી વસિક્ આચ્છાદને । આ અદાદિ ગણના વસ્ ધાતુનો ત્યાગ કરીને વસં નિવાસે । એ ભ્વાદિ રૂપ પ્રથમગણના વસ્ ધાતુનું ગ્રહણ કર્યું.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયની સ્થાપના (સિદ્ધિ) કરનાર અર્થાત્ જ્ઞાપક છે, શાસસ્ત્રનઃ શાધ્યે-
ધિજહિ (૪-૨-૮૪) સૂત્રમાં અદાદિ ગણના અસ્ ધાતુના ગ્રહણની સિદ્ધિ માટે શાસ્ અને હ્
ધાતુના સાહચર્યના બળનો ઉપયોગ કરવો. આ સાહચર્યના બળનો ઉપયોગ - અસી ગત્વાદાન-
યોશ્ચ અસતિ / તે । ગ.૧. અને અસૂચ્ ક્ષેપણે । અસ્યતિ । ગ.૪ એ બે અદાદિ ભિન્ન ધાતુના
ગ્રહણનો પ્રસંગ ઉભો ન થાય, તે માટે કરેલો છે. આમ આ ન્યાયથી જ અનદાદિ પૂર્વોક્ત
બે ધાતુના ગ્રહણની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ હોયને, તેનો નિષેધ કરવા લીધેલું પૂર્વોક્ત સાહચર્યનું બળ
ઘટતું હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અધ્રુવ - અનિત્ય હોવાથી ઋહીઘ્રાઘ્રાત્રોન્દનુદવિન્તેર્વા (૪-૨-૭૬)
સૂત્રમાં અનદાદિ એવા ધ્વાદિ ગણના ઋ ધાતુની જેમ અદાદિ ગણના ઋ ધાતુનું પણ ગ્રહણ
કરેલું છે. (૨/૩)

૬૧. પ્રાકરણિકાઽપ્રાકરણિકયોઃ પ્રાકરણિકસ્યૈવ ॥ ૨ / ૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સ્વપ્રકરણોક્ત અને અન્યપ્રકરણોક્ત પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ સંભવતું હોય ત્યાં
સ્વપ્રકરણોક્ત પ્રત્યયાદિનું જ ગ્રહણ કરવું, એમ સામાન્યાર્થ છે.

વિશેષાર્થ આ પ્રમાણે છે. પ્રકરણ એટલે અધિકાર. પ્રકરણેન સ્વાધિકારેણ ચરતીતિ એમ
વાક્ય થયે, ચરતિ (૬-૪-૧૧) સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય લાગતાં પ્રાકરણિક શબ્દ બને છે. પ્રકરણ
વડે એટલે કે સ્વ અધિકારવડે જે કહેલું હોય, તે પ્રાકરણિક = એટલે સ્વ - અધિકારોક્ત
પ્રત્યયાદિ. સ્વભિન્ન - અધિકારમાં એટલે કે અન્ય અધિકારમાં કહેલ પ્રત્યય વગેરે વિવક્ષિત
પ્રત્યયની અપેક્ષાએ અપ્રાકરણિક કહેવાય. (ટૂંકમાં, સમાનપ્રકરણોક્ત પ્રત્યયાદિ એ પરસ્પર
પ્રાકરણિક કહેવાય અને અસમાન પ્રકરણોક્ત પ્રત્યયાદિ એ પરસ્પર અપ્રાકરણિક કહેવાય.)

આ બેય પ્રાકરણિક અને અપ્રાકરણિક પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ સંભવતું હોય, ત્યાં પ્રાકરણિક
જ = સ્વાધિકારોક્ત જ પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ કરવું, પણ અપ્રાકરણિક = ભિન્ન અધિકારોક્ત
પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ ન કરવું.

પ્રયોજન :- પૂર્વવત્ જાણવું. અર્થાત્ ઉભયના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ હોતે છતે એકના જ
ગ્રહણની વ્યવસ્થા કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- ઇજ્ ઇતઃ (૨-૪-૭૧) એ હી પ્રત્યયનું વિધાન કરનાર સૂત્રમાં યજો ડાયન્
ચ વા (૨-૪-૬૭) સૂત્રથી પ્રારબ્ધ "તદ્વિત"નો અધિકાર આવે છે. માટે એ સૂત્રથી તદ્વિતનો
જ્ ઇજ્ પ્રત્યય લેવાય, પણ પ્રશ્નાખ્યાને વેજ્ (૫-૩-૧૧૮) એ કૃતપ્રકરણોક્ત ઇજ્ પ્રત્યય ન
લેવાય. તેથી સુતઙ્ગમેન નિર્વૃત્તા ઇતિ સુતઙ્ગમાદેરિજ્ (૬-૪-૮૫) સૂત્રથી તદ્વિત ઇજ્ પ્રત્યય લાગતાં

સૌતરૂમી । રૂપ થાય છે. અહિ પૂર્વોક્ત ઇજ્ઞાં (૨-૪-૭૧) સૂત્રથી તદ્વિતાધિકારોક્ત હોયને ઇજ્ઞાં પ્રત્યય-લાગશે. પણ પ્રશ્ન અને આખ્યાન (ઉત્તર) અર્થમાં વિહિત કૃત્ પ્રકરણોક્ત એવા ઇજ્ઞાં પ્રત્યયાન્ત નામથી હી લાગશે નહીં. જેમકે, પ્રશ્ન અર્થમાં, હે ચૈત્ર ! કાં ત્વં કારિમકાર્ષીઃ ? (હે ચૈત્ર ! તે શું કાર્ય કર્યું ?) આખ્યાન - અર્થમાં ઉદાહરણ - પ્રશ્ન પૂછાયેલ ચૈત્ર પ્રત્યુત્તર આપે છે - સર્વા કારિમકાર્ષમ્ । (મેં તમામ કાર્ય કર્યું) અહિ પ્રશ્નાખ્યાને વેજ્ (૫-૩-૧૧૮) સૂત્રથી કૃત્ ઇજ્ઞાં પ્રત્યય થયો છે. આ કારિ શબ્દ કૃત્ પ્રકરણોક્ત ઇજ્ઞાં પ્રત્યયાન્ત હોવાથી અર્થાત્ તદ્વિતપ્રકરણોક્ત ન હોવાથી અપ્રાકરણિક છે. તદ્વિતપ્રકરણ (અધિકાર) ની અપેક્ષાએ સમાન પ્રકરણોક્ત નથી. આથી આ કૃત્ ઇજ્ઞાં પ્રત્યયાન્ત નામોનું ઇજ્ઞાં (૨-૪-૭૧) સૂત્રમાં ગ્રહણ ન થવાથી તેનાથી હી પ્રત્યય લાગતો નથી.

જાપક :- આ ન્યાયનું રોપક = જાપક છે - દ્રેવજનોડપ્રાચ્યભગદિઃ (૬-૧-૧૨૩) સૂત્રમાં શકાદિભ્યો દ્રેલુપ્ (૬-૧-૧૨૦) સૂત્રથી દ્રિ સંજકની અનુવૃત્તિ આવવા છતાં સૂત્રમાં ફરીથી દ્રિ નું ગ્રહણ. તે આ રીતે - પ્રસ્તુત ન્યાયથી પૂર્વોક્ત સૂત્રવડે પ્રાકરણિક જ દ્રિ સંજક અજ્ઞાં, અણ્ પ્રત્યયોનો લોપ થશે, પરંતુ અપ્રાકરણિક દ્રિ સંજક અજ્ઞાં, અણ્ પ્રત્યયનો લોપ નહીં થાય, એવી શંકા કરીને બેય પ્રકારના પ્રાકરણિક - અપ્રાકરણિક દ્રિ - સંજક અજ્ઞાં, અણ્ પ્રત્યયનો ઉક્ત સૂત્રથી લોપ થાય, તે માટે સૂત્રમાં દ્રિ નું પુનઃ ગ્રહણ કરેલું છે. અને આ રીતે આ ન્યાયથી જ ઉઠેલી અપ્રાકરણિક દ્રિ સંજક અજ્ઞાં, અણ્ પ્રત્યયના અગ્રહણની શંકાથી - અપ્રાકરણિક દ્રિ - સંજક અજ્ઞાં, અણ્ ના ગ્રહણ માટે દ્રેવજનઃ૦ (૬-૧-૧૨૩) સૂત્રમાં કરેલ દ્રિ શબ્દનું પુનઃ ગ્રહણ ઘટતું હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

કહેવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. દ્રેવજનઃ૦ (૬-૧-૧૨૩) એ સૂત્ર તદ્વિત પ્રકરણમાં અપત્ય - અધિકારમાં કહેલું છે. એક દ્રિ સંજા અપત્ય - અધિકારમાં છે. અને આ દ્રિ સંજા અપત્ય - અધિકારમાં રહેલાં દ્રેવજનઃ૦ (૬-૧-૧૨૩) એ સૂત્રની અપેક્ષાએ પ્રાકરણિકી છે. અને અન્ય જે દ્રિ સંજા છે, તે 'શસ્ત્રજીવિસંઘ' અર્થના અધિકારમાં છે. એ દ્રિ સંજા દ્રેવજનઃ૦ (૬-૧-૧૨૩) સૂત્રને માટે અપ્રાકરણિકી છે. વળી, આ દ્રેવજનઃ૦ (૬-૧-૧૨૩) સૂત્રમાં પૂર્વોક્ત બન્નેય અધિકારના દ્રિ સંજાવાળા અજ્ઞાં, અણ્ પ્રત્યયો અધિકૃત છે. એટલે બેય પ્રકરણોનાં સૂત્રોથી વિહિત દ્રિ સંજાવાળા અજ્ઞાં, અણ્ પ્રત્યયનો લોપ કરવો ઇષ્ટ છે. તેથી મદ્રસ્યાડપત્યં સ્ત્રી (મદ્ર + અણ્) અહિ પુરુમગધકલિઙ્ગશૂમસદ્વિસ્વરદણ્ (૬-૧-૧૧૬) સૂત્રથી વિહિત દ્રિ સંજાવાળો અણ્ પ્રત્યય પર છતાં અને દ્રેવજનઃ૦ (૬-૧-૧૨૩) સૂત્રથી તેનો લોપ થયે છતે "પ્રત્યયનો લોપ થવા છતાંય લુપ્ત પ્રત્યયનિમિત્તક કાર્ય થાય" (પ્રત્યયલોપેડપિ પ્રત્યયલક્ષણં કાર્યં વિજ્ઞાયતે । ૩/૮) એ ન્યાયથી અણ્ પ્રત્યયનો લોપ થવા છતાંય, તેનાથી થતું કાર્ય થશે. માટે અણ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી અણજેયેકળ્ગનજ્ઞજ્ઞટિતામ્ (૨-૪-૨૦) સૂત્રથી હી પ્રત્યય લાગતાં (મદ્ર + હી =) મદ્રી । એવું રૂપ સિદ્ધ થયું.

અહિ જેમ દ્રેવજનઃ૦ (૬-૧-૧૨૩) સૂત્રથી "અપત્ય" અર્થમાં વિહિત દ્રિ સંજાવાળા

સમાનપ્રકરણોક્ત (પ્રાકરણિક) અળ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય, તેમ પર્શુઃ । વગેરે રૂપોમાં શસ્ત્રજીવિસંઘ અધિકારમાં કહેલ અપ્રાકરણિક દ્વિ સંજ્ઞાવાળા અળ્ પ્રત્યયનો પણ લોપ દ્રેરજનઃ ૦ (૬-૧-૧૨૩) સૂત્રથી થાય છે. તે આ પ્રમાણે - પર્શુઃ । એ નામની કોઈ સ્ત્રી છે. તસ્યાઃ પર્શોઃ સ્ત્રિયા અપત્યાનિ બહવો માળવકાઃ - એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરીને પુરુમગધ ૦ (૬-૧-૧૧૬) સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય લાગતાં અને તેનો શકાદિભ્યો દ્રેર્લુપ્ (૬-૧-૧૨૦) સૂત્રથી લોપ થતાં પર્શવઃ । (પર્શુ સ્ત્રીના ઘણા સંતાનો) એવું રૂપ થાય. પછી તે (પર્શવઃ) શસ્ત્રજીવિસંઘઃ । એવો વિગ્રહ કરીને તેની સ્ત્રીત્વ - વિશિષ્ટ અર્થની વિવક્ષા કરવામાં પશ્વદિરળ્ (૭-૩-૬૬) સૂત્રથી દ્વિ સંજ્ઞક અળ્ પ્રત્યય લાગે છે. આ અપ્રાકરણિક સૂત્રવિહિત અળ્ પ્રત્યયનો પણ દ્રેરજનઃ ૦ (૬-૧-૧૨૩) સૂત્રથી લોપ થાય છે. અને ત્યારબાદ ઉત્તોડપ્રાણિનશ્વાડયુરજ્જ્વાદિભ્યઃ ઝઙ્ઘ (૨-૪-૩૩) સૂત્રથી સ્ત્રી - અર્થની વિવક્ષામાં ઝઙ્ઘ પ્રત્યય લાગતાં, પર્શુઃ । (પર્શુનામની સ્ત્રીના સંતાનોનો શસ્ત્રજીવી સંઘ) એવું રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે દ્વિ સંજ્ઞાનો દ્રેરજ્ઞઃઃ (૬-૧-૧૨૩) સૂત્રમાં પૂર્વસૂત્રથી અધિકાર. ચાલુ હોવા છતાંય પ્રાકરણિક - અપ્રાકરણિક બન્નેય દ્વિ સંજ્ઞાવાળા અણ્, અજ્ પ્રત્યયના લોપ માટે પુનઃ દ્વિ ગ્રહણ કર્યું, તે આ ન્યાયથી ઉઠેલી - પ્રાકરણિક જ દ્વિ સંજ્ઞક પ્રત્યયનું ગ્રહણ થશે, અપ્રાકરણિક દ્વિ સંજ્ઞક પ્રત્યયનું ગ્રહણ નહિ થાય - એવી શંકાથી જ કરેલું હોયને (પુનઃ દ્વિ નું ગ્રહણ) આ ન્યાયનું જાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અસ્થાસ્તુ - અસ્થિર સ્વભાવવાળો અર્થાત્ અનિત્ય છે. આથી જષ્ઠ્ એ જ ગ.૪. ધાતુનો દ્ અઘતની દિ પ્રત્યય પર છતાં (અ + જ + અઙ્ + દ્ =) અજરત્ । વગેરે રૂપોમાં આખ્યાતપ્રકરણ સંબંધી ઋદિચ્છિવસ્તમ્ભુમ્ચૂમ્લુચૂર્મ્લુચૂર્લુચૂર્લુચૂર્જો વા (૩-૪-૬૫) સૂત્રથી વિહિત અઙ્ પ્રત્યય પર છતાં ઋવર્ણદ્વશોઽ - ઙિ (૪-૩-૭) સૂત્રથી જેમ ગુણ થાય છે, તેમ ષિત્ એવા જ ધાતુથી જરણ - જરા । (જૃ + અઙ્.) વગેરે રૂપોમાં ષિતોઽઙિ (૫-૩-૧૦૩) સૂત્રથી વિહિત અપ્રાકરણિક એવા પણ કૃત્ સંબંધી પણ અઙ્ પ્રત્યય પર છતાં ગુણ સિદ્ધ થયો. ટૂંકમાં આખ્યાત પ્રકરણોક્ત ગુણ, કૃત્ સંબંધી - કૃતપ્રકરણોક્ત સૂત્રમાં પણ અનાયાસે લાગવાથી આ ન્યાય અનિત્ય છે. (૨/૪)

स्वोपज्ञा न्यास

૧. કૃત્સમ્બન્ધિન્યપિ । અહિ અપિ થી "જો કે આખ્યાત અને કૃત્પ્રકરણ ભિન્ન છે, તો પણ" એવો અર્થ સૂચવેલો છે. આ પ્રમાણે આખ્યાત અને કૃત્પ્રકરણ વચ્ચે ભેદની વિવક્ષા કરીને અહિ અનિત્યતા બતાવી છે, એમ સમજવું.

શંકા :- સંખ્યાસંપ્રદાય માતૃમાતૃત્વ (૬-૧-૬૬) સૂત્રના ન્યાસમાં આખ્યાત પ્રક. અને કૃત પ્રકરણનું ઐક્ય (અભેદ) કહેલું છે. આથી આપે શા માટે આખ્યાત અને કૃત પ્રક. વચ્ચે ભેદનું ઉદ્ભાવન કરી આ ન્યાયની અનિત્યતા દર્શાવી ?

સમાધાન :- ત્યાં (ન્યાસમાં) પણ પહેલાં ભેદપક્ષનો જ આશ્રય કરેલો છે. તે આ પ્રમાણે - તે ઠેકાણે કોઈએ આ પ્રમાણે શંકા ઉઠાવી છે કે, માતૃ શબ્દ જ્યારે "માતા" એવા સંબંધિ અર્થમાં ન હોય, પણ "ધાન્યનો માપનાર" એવા અર્થમાં હોય ત્યારે આ સૂત્રથી માતૃ શબ્દનો માતૃ આદેશ થશે નહિ. ઉદા. દ્વયોર્માત્રોઃ ધાન્યાદિમાનકારિણોરપત્યં એ પ્રમાણે વાક્ય થયે સમ્બન્ધિનાં સમ્બન્ધે (૭-૪-૧૨૧) પરિભાષાથી "જનની" અર્થવાળા જ માતૃ શબ્દને વિષે સંખ્યાસંબદ્ધાદં (૬-૧-૬૬) સૂત્રની પ્રવૃત્તિનો સંભવ હોવાથી અહિં જનની અર્થનો અભાવ હોવાથી પૂર્વોક્ત સૂત્રની પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી ડસોડપત્યે (૬-૧-૨૮) સૂત્રથી જ અણ થયે (દ્વિમાતૃ + અણ =) દ્વૈમાત્રઃ । રૂપ થશે. અહિં માતૃ નો માતૃ આદેશ થશે નહિ.

અહિં નામિનોડકલિહલે: (૪-૩-૫૧) સૂત્રથી ઋ કારની વૃદ્ધિ શાથી થતી નથી ? આવી શંકા/પ્રશ્નનો ઉત્તર લઘુન્યાસમાં આ પ્રમાણે આપેલો છે કે, નામિનોડકલિહલે: (૪-૩-૫૧) સૂત્રથી માતૃ શબ્દના ઋ કારની અણ રૂપ જિત્ પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિ થતી નથી. કારણકે વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેર્જિતિ તદ્વિતે (૭-૪-૧) એ પ્રમાણે દ્વિતીય જિત્ પ્રત્યય પર છતાં તત્ક્રકૌણ્ડિન્યન્યાય થી નામિનોડકલિહલે: (૪-૩-૫૧) સૂત્રવિહિત પ્રથમ જિત્ પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિ આદેશનો બાધ થઈ જવાથી અહિં તેની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, દ્વિજેષ્યો વધિ દેયમ્ । = બ્રાહ્મણોને દહિ આપવું, એ પ્રમાણે કહીને કૌણ્ડિન્યાય તત્ક્રં દેયમ્ । = કૌણ્ડિન્ય (બ્રાહ્મણવિશેષ)ને છાશ આપવી, એમ કહેવાય ત્યારે કૌણ્ડિન્ય બ્રાહ્મણોને દહિ આપવાના નિષેધની સ્વયં પ્રતીતિ થાય છે. (અર્થાત્, વિશેષ વયનથી સામાન્યવયનનો બાધ જણાય છે.) તે જ પ્રમાણે, નામિનોડકલિં (૪-૩-૫૧) સૂત્રમાં જિત્ પ્રત્યય પર છતાં અંત્ય નામી સ્વરની વૃદ્ધિ કહીને પછી વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેઃ સૂત્રથી, 'દ્વિતીય' જિત્ પ્રત્યય પર છતાં આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય' એમ જે કહેલું છે, ત્યારે તદ્વિતીય જિત્, જિત્ પ્રત્યય પર છતાં કહેલી વૃદ્ધિ માટે નામિનોડકલિં (૪-૩-૫૧) સૂત્રવિહિત વૃદ્ધિનો નિષેધ સ્વયં જ પ્રતીત થાય છે. આથી દ્વૈમાત્રઃ । રૂપમાં નામિનોડકલિં (૪-૩-૫૧) સૂત્રથી ઋ કારની વૃદ્ધિ થતી નથી.

અથવા (યદ્વા) એમ કહીને લઘુન્યાસમાં પૂર્વોક્ત શંકાનો બીજો ઉત્તર આ પ્રમાણે આપેલો છે. અથવા આપ્યાત પ્રકરણ અને કૃત્પ્રકરણ એક જ છે. (પણ તદ્વિત પ્રકરણ ભિન્ન છે.) આથી નામિનોડકલિં (૪-૩-૫૧) સૂત્રમાં આપ્યાત અને કૃત્ પ્રકરણ વિહિત જિત્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરાય છે. જ્યારે આ જે દ્વૈમાત્રઃ । રૂપમાં દ્વિમાતૃ શબ્દથી અણ રૂપ જિત્ પ્રત્યય છે, તે ભિન્ન એવા તદ્વિતપ્રકરણથી વિહિત છે. આથી તેનું (આ ન્યાયથી) ગ્રહણ થતું નથી.

અને આ પ્રમાણે સંખ્યાસંબદ્ધાદં (૬-૧-૬૬) સૂત્રના ન્યાસમાં પણ આપ્યાતપ્રકરણ અને કૃત્પ્રકરણ વચ્ચે અભેદ જો બીજા ઉત્તરમાં જ પ્રગટ કરાયો છે, ત્યારે પારિશેષ્યન્યાયથી પ્રથમ ઉત્તર એ પોતાના હૃદયમાં ભેદપક્ષ હોતો હતો જ આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ આપેલો છે - એમ સ્વીકારવું જોઈએ. કારણકે ભેદ અને અભેદ સિવાય બીજો કોઈ પ્રકાર - વિકલ્પ જ નથી. અને અહીં પણ ભેદપક્ષનો જ આશ્રય અમે કરેલો છે, માટે દોષ નથી.

શંકા :- ભેદ અને અભેદ એ બે સિવાય બીજો કોઈ પ્રકાર નથી, એમ શાથી કહો છો ? અર્થાત્ તેમ કહેવું બરાબર નથી. કારણકે સ્યાદવાદદર્શનવાળા (જેનો) ના મતે તો 'ભેદાભેદ' રૂપ ત્રીજો સંમિલિત પક્ષ પણ છે જ ને ?

સમાધાન :- જો સ્યાદાદના આશ્રયથી ભેદાભેદ રૂપ ત્રીજા પક્ષનો સ્વીકાર કરાય તો પણ

ભેદાભેદ-ઉભયાત્મક આપ્યાત - કૃત્ત્રકરણરૂપ વસ્તુને વિષે એક જ ભેદ પક્ષનો આશ્રય કરવાથી અર્થાત્ આપ્યાત અને કૃત્ત્રકરણ વચ્ચે ભેદની અપેક્ષાએ અહિ પ્રસ્તુત ન્યાયની અનિત્યતાની પ્રરૂપણા કરેલી છે, માટે તે રીતે પણ દોષ નથી જ. (આ પ્રમાણે આપ્યાતપ્રકરણ અને કૃત્ત્રકરણના અભેદની વિવક્ષા કરાય તો પ્રસ્તુત ન્યાયની અનિત્યતા યથાર્થ કહી શકાતી નથી. છતાંય અહિ બન્ને પ્રકરણો વચ્ચે પૂર્વોક્ત લઘુન્યાસના પ્રથમ ઉત્તરની જેમ ભેદપક્ષનો આશ્રય કરીને અનિત્યતા બતાવી છે. અહિ ગ્રંથકારનો આશય અનિત્યતા દર્શાવવાનો હોવાથી ભેદપક્ષનો આશ્રય કરેલો છે, એમ તાત્પર્ય છે.) (૨/૪)

૬૨. નિરનુબન્ધગ્રહણે સામાન્યેન ॥ ૨/૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સૂત્રમાં જ્યારે નિરનુબંધ = અનુબંધસંહિત શુદ્ધ પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ કરેલું હોય ત્યારે સામાન્યથી પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ કરવું, અર્થાત્ નિરનુબંધ - સાનુબંધ બેય પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ કરવું.

પ્રયોજન :- નિરનુબંધ કરતાં અનુબંધવાળો પ્રત્યય વિલક્ષણ હોયને અનુબંધસંહિત પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ અપ્રાપ્ત છે. આથી તેના પણ ગ્રહણની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- સ્વર્ - સ્વઃ । (કિમ્ + સિ =) કઃ । અહિ રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ (૧-૩-૫૩) સૂત્રથી રઃ એમ નિરનુબંધનિર્દેશ હોયને નિરનુબંધ ર અને ડ અનુબંધવાળા ર એ બેયનું ગ્રહણ થવાથી પદાન્તે રહેલાં બેય ર નો વિસર્ગ આદેશ સિદ્ધ થયો.

જાપક :- આ ન્યાયનું આરોપક અર્થાત્ જાપક છે, અરોઃ સુપિ રઃ (૧-૩-૫૭) સૂત્રમાં અરોઃ એમ ર નું વર્જન. આ સૂત્રમાં રઃ પદાન્તે ૦ (૧-૩-૫૩) સૂત્રથી રઃ એ પ્રમાણે અધિકાર આવે છે. માટે આ ન્યાયથી નિરનુબંધ - સાનુબંધ બેય ર ના ગ્રહણનો પ્રસંગ હોયને ત્યાં ર નું વર્જન કરેલું છે. આ ન્યાય વિના નિરનુબંધ ર કારના ગ્રહણમાં અનુબંધસંહિત એવા ર ના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ જ નથી, તો શા માટે ર નું વર્જન કરવું જોઈએ ? અર્થાત્ પ્રાપ્તિ જ ન હોય તો તેનો નિષેધ / વર્જન સંગત થાય નહીં. કારણકે પ્રાપ્તિપૂર્વક જ નિષેધ થાય. પણ જે ર નું વર્જન કરેલું છે, તે આ ન્યાયથી નિરનુબંધ - સાનુબંધ બેય ર ની પ્રાપ્તિ હોયને સાર્થક છે. આમ આ ન્યાયથી સંગત બનતાં અરોઃ એ પ્રમાણે ર નું વર્જન આ ન્યાયને સૂચવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અસ્થેયાન્ - અનિત્ય છે. કારણકે નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધ-કસ્ય (૧/૩૨) આવા બાધક ન્યાયનો પણ સદ્ભાવ A. છે. (૨/૫)

પરામર્શ

A. નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધકસ્ય (૧/૩૨) ન્યાય આ ન્યાયનો અપવાદ છે, અને આ ન્યાય નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધકસ્ય ન્યાયનો અપવાદ છે. આમ આ બન્ને ન્યાયો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી

એક ઠેકાણે અસ્તિત્વ પામી શકતા નથી. માટે એકની પ્રવૃત્તિમાં બીજાની અપ્રવૃત્તિ - અનિત્યતા જ કહેવી પડે. કેટલાંક વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે, એક જ વિષયમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ બે ન્યાયનું અસ્તિત્વ કહેવું ઉચિત નથી. અને આ બન્નેય ન્યાય જ્ઞાપકસિદ્ધ હોય તો કોનો સ્વીકાર કરવો, તે પ્રશ્ન રહે. તેથી બેમાંથી એક ન્યાયના જ સ્વીકારમાં કોઈ નિર્ણાયક તત્ત્વ ન હોવાથી બેયનો, ન છુટકે, સ્વીકાર કરીને એકની પ્રવૃત્તિમાં બીજાને અનિત્ય માનવો રહ્યો.

કેટલાંક વિદ્વાનો આ પ્રમાણે કહે છે - જે ન્યાયની પહેલાં સ્થાપના કરી છે, તે ન્યાયથી વિરુદ્ધ એવા અગ્રિમ ન્યાયવડે પૂર્વના ન્યાયની અનિત્યતાનું જ્ઞાપન થાય છે. આથી જ અરે: સુપિ ર (૧-૩-૫૦) સૂત્રના ન્યા. સા. લ. ન્યા. માં કહ્યું છે કે, (નિરનુબન્ધગ્રહણે સામાન્યેન એ પ્રસ્તુત ન્યાયની પ્રવૃત્તિ ધવાથી તેનાથી વિરુદ્ધ) રુ ના વર્જનથી લાક્ષણિક = લક્ષણપ્રતિપદોક્તયોઃ ૦ (૧/૧૫) ન્યાય અને પૂર્વે સ્થાપિત / કહેલ નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધકસ્ય (૧/૩૨) ન્યાય અહિ અનિત્ય બનેલો છે. આથી લાક્ષણિક અને સાનુબંધ એવા રુ ના પણ ર ત્વ વિધિની પ્રાપ્તિ છે. આથી અરે: એમ નિષેધ સાર્થક છે. (૨/૫)

૬૩. સાહચર્યાત્ સદૃશસ્યૈવ ॥ ૨/૬ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સાહચર્યથી સદૃશ / સરખાનું જ ગ્રહણ કરવું, એમ સામાન્યાર્થ છે.

વિશેષાર્થ આ પ્રમાણે છે. જે શબ્દ વિવક્ષિત પ્રકારે હોય અને અન્યપ્રકારે પણ સંભવતો હોય, તે અહિ વ્યભિચારી કહેવાય. અને જે શબ્દનો વિવક્ષિત (અમુક) પ્રકારે જ સંભવ હોય - અન્ય પ્રકારે નહિ - તે અવ્યભિચારી જાણવો. આવા અવ્યભિચારી પ્રત્યયાદિથી વ્યભિચારી પ્રત્યયાદિનું જે નિયમન કરાય અર્થાત્ અન્યરૂપે ધવાનો નિષેધ કરવાથી વિવક્ષિત રૂપે જ નિર્ણય કરાય, તે અહીં સાહચર્ય જાણવું. આ સાહચર્યથી જે સહચારી (અવ્યભિચારી) પ્રત્યયાદિ હોય તેના સરખા = સમાન જ વ્યભિચારી પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ કરવું, પણ અસમાન પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ ન કરવું. અર્થાત્ એ રીતે વ્યભિચારી પ્રત્યયાદિનું નિયમન કરવું, એમ ન્યાયાર્થ છે.

પ્રયોજન :- અનિષ્ટ પ્રત્યયાદિના ગ્રહણને ટાળીને ઈષ્ટ પ્રત્યયાદિના ગ્રહણની સિદ્ધિ માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- ક્ત્વાતુમ્ (૧-૧-૩૫) અહિ અમ્ પ્રત્યય બે છે. (૧) દ્વિતીયા એ.વ. વિભક્તિ પ્રત્યય અને (૨) કૃત્ પ્રત્યય. તેમ છતાં આ ન્યાયથી ક્ત્વા અને તુમ્ એ કૃત્ પ્રત્યયના સાહચર્યથી કૃત્ એવો જ અમ્ પ્રત્યય લેવાય, પણ દ્વિતીયાવિભક્તિ - એ.વ. નો અમ્ પ્રત્યય ન લેવાય.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું બોધક - સૂત્રમાં વિશેષણ વિના અર્થાત્ સામાન્યથી ઉક્તિ જ

છે. આ ન્યાય ન હોત તો અમ્ પ્રત્યય કૃત્ જ લેવાય, અન્ય નહિ, એ જણાવવા કોઈ વિશેષણ મુકવું જોઈએ. પણ આ ન્યાયથી સહચારી - અવ્યભિચારી કૃત્ એવા તુમ્ પ્રત્યયના સાહચર્યથી કૃત્ અમ્ પ્રત્યય જ લેવાશે, વિભક્તિ પ્રત્યય અમ્ નહિ, એવા ખ્યાલથી સૂત્રમાં કોઈ વિશેષણ આપેલું નથી. આમ આ ન્યાયની આશાથી વિશેષણોક્તિનો અભાવ સંગત થતો હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અસ્થેષ્ઠ અર્થાત્ અનિત્ય છે. વત્તસ્યામ્ (૧-૧-૩૪) આ અવ્યયસંજ્ઞા કરનારા સૂત્રમાં વત્ અને તસિ (તસ) એ અવ્યભિચારી તદ્વિત પ્રત્યયોના સાહચર્યથી ફક્ત તદ્વિત આમ્ પ્રત્યયની જ અવ્યયસંજ્ઞા થાય છે, એવું નથી. કિંતુ, ધાતોરનેકસ્વાદામ્ પરોક્ષાયાઃ (૩-૪-૪૬) સૂત્રથી પરોક્ષાવિભક્તિના સ્થાને થયેલ આમ્ આદેશની પણ અવ્યય-સંજ્ઞા થાય છે. A. અને આથી इदं अनयोरतिशयेन किम् એવો વિગ્રહ કરીને થતાં કિતરામ્ । એવા રૂપમાં કિમ્ શબ્દથી द्वयोर्विभज्ये च तरप् (૭-૩-૬) સૂત્રથી तरप् પ્રત્યય લાગતાં, કિત્પાદ્યે-ડવ્યયાદસત્ત્વે तयोरन्तस्याम् (૭-૩-૮) સૂત્રથી तरप् પ્રત્યયના અંત્ય અ કારનો આમ્ આદેશ થાય છે, અને આ આમ્ આદેશ થતાં, આમ્ પ્રત્યયાંત કિતરામ્ શબ્દની આગળ રહેલ પ્રથમા સિ પ્રત્યયનો જેમ अव्ययस्य (૩-૩-૭) સૂત્રથી લોપ થાય છે, તેમ (पाचि + आम् + चकुषा =) पाचयांचुकुषा^૧ । વગેરે રૂપમાં પરોક્ષાવિભક્તિના સ્થાને થયેલ એવા પણ આમ્ આદેશની અવ્યયસંજ્ઞા થવાથી આગળ રહેલ તૃતીયાવિભક્તિ એ. વ. ટા પ્રત્યયનો अव्ययस्य (૩-૨-૭) સૂત્રથી લોપ સિદ્ધ^૨ થયો. (૨/૬)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. **પાચયાંચકુષા** । અહિ પરોક્ષાવદ્ભાવ પામેલાં ક્સ (વસ) પ્રત્યયનો આમ્ આદેશ થાય છે.

૨. **શંકા :-** પાચયાંચકુષા । માં આમ્ ની અવ્યયસંજ્ઞા થવાથી ટા વિભક્તિપ્રત્યયનો લોપ સિદ્ધ થયો, એમ કહ્યું. અહિ 'આમ્' અંતવાળો અવયવ જે પાચયામ્, એની વત્તસ્યામ્ (૧-૧-૨) સૂત્રથી અવ્યયસંજ્ઞા થવાથી अव्ययस्य (૩-૨-૭) સૂત્રથી ટા વિભક્તિ પ્રત્યયનો લોપ થશે જ. તો અહિ 'ટા' વિ. પ્રત્યયની ઉત્પત્તિનું શું ફળ છે ? અર્થાત્ નિરર્થક હોવાથી વિભ. પ્રત્યય ન લગાવવો જોઈએ.

સમાધાન :- પાચયામ્ + ચકુષા = પાચયાંચકુષા । અહિ મ કારનો અનુસ્વાર (ઞ) આદેશ થયો એ જ વિભક્તિ ઉત્પત્તિનું ફળ છે. તે આ પ્રમાણે - જો વિભક્તિની ઉત્પત્તિ ન થાય તો પાચયામ્ એ વિભક્ત્યંત ન હોવાના લીધે પદ ન બને. કારણ, વિભક્ત્યંતને જ પદ કહેલું છે. આમ મ કાર એ પદને અંતે નહિ હોવાથી તૌ મુમો વ્યજ્ઞને સ્વૌ (૧-૩-૧૪) સૂત્રથી વિકલ્પે મ નો અનુસ્વાર નહિ થાય. કિંતુ મ્માં ધુહર્ગોડન્ત્યોડપદાન્તે (૧-૩-૩૯) સૂત્રથી પૂર્વના મ કારનો નિમિત્ત વ્યંજનના વર્ગનો અંત્ય (ઞ) જ થવાનો પ્રસંગ આવે. પણ પાચયામ્ થી વિભક્તિની ઉત્પત્તિ થયે તો આમ્ પદને અંતે આવે અને તેથી મ કારનો તૌ મુમો (૧-૩-૧૪) સૂત્રથી વિકલ્પે મ નો અનુસ્વાર પણ સિદ્ધ થશે. (એટલે પાચયાંચકુષા માં મ ના અનુનાસિકની જેમ પાચયાંચકુષા । રૂપમાં મ નો અનુસ્વાર પણ સિદ્ધ થશે.)

અહિ સ્વોપજન્યાસમાં પ્રથકાર શ્રી હેમહંસગણિજી સ્યાદાદશૈલીથી રસપ્રદ ચર્ચા કરે છે, જે અહિ પૂર્વપક્ષ - ઉત્તરપક્ષ રૂપે રજૂ કરાય છે.

પૂ.પ. :- પાચયાજ્ઞકુષા । રૂપમાં પાચયામ્ એટલો અવયવ સ્યાદિ - વિભક્ત્યંત ન થાય, કિંતુ ત્યાદિવિભક્ત્યંત જ થવો જોઈએ. કેમકે, તત્ર કસુકાનૌ તદ્વત્ (૫-૨-૨) સૂત્રમાં કસુ પ્રત્યયને પરોક્ષા વિભક્તિ જેવો કહેલો છે. અને તદાદેશસ્તદ્વત્ । ન્યાયથી પરોક્ષાના (પ્રસ્તુતમાં કસુ પ્રત્યયના) આદેશભૂત આમ્ પણ પરોક્ષાવદ્ભાવને પામવો જોઈએ. આથી એવા ત્યાદિ પરોક્ષાને સ્થાને થયેલ આમ્ પ્રત્યયાંત પાચયામ્ ને પણ ત્યાદિ - વિભક્ત્યંત માનવો જોઈએ.

ઉ.પ. :- એવું ન થાય, કારણકે કસુ પ્રત્યયનો પરોક્ષાવદ્ભાવ થવા છતાંય “કસુ ના સ્થાને થયેલાં આમ્ આદેશનો પરોક્ષાવદ્ભાવ થતો નથી.” આ પ્રમાણે વેત્તેઃ કિત્ (૩-૪-૫૧) સૂત્રમાં જ્ઞાપન કરેલું છે. આથી આમ્ અંતવાળો અવયવ (પાચયામ્) એ ત્યાદિની અપેક્ષાએ અવિભક્ત્યંત હોયને અપદ હોવાથી મ કાર પદાંતે ન આવવાથી તેનો મ્માં ધુહ્વર્ગંત્યોડપદાન્તે (૧-૩-૩૯) સૂત્રથી અંત્ય વ્યંજન (ઞ) જ થવાનો પ્રસંગ આવે. પણ સ્યાદિ વિભક્તિની ઉત્પત્તિ થયે એમ થશે નહિ. ‘પાચયામ્’ થી સ્યાદિવિભક્તિની ઉત્પત્તિ થવાથી તેની પદસંજ્ઞા થવાથી પદાન્તે રહેલાં મ કારનો તો મુમો. ૦ (૧-૩-૧૪) સૂત્રથી પાચયાજ્ઞકુષા । એમ અનુનાસિક સાથે વિકલ્પે પાચયાંચકુષા । એમ અનુસ્વારની પણ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ત્યાદાન્ત રૂપે પદત્વનો નિષેધ કરીને સ્યાદાન્ત રૂપે પાચયામ્ ના આમ્ ના પદત્વની સિદ્ધિ કરીને બે રૂપોની સિદ્ધિ કરી, એમ ભાવ છે.

પૂ.પ. :- ભલે, આ પ્રમાણે આમ્ - અન્તવાળા પાચયામ્ અવયવને વિભક્ત્યંત માનીને મ કારના વૈકલ્પિક અનુસ્વારાદેશની સિદ્ધિ થાઓ. તો પણ કસુ પ્રત્યયનો તો પરોક્ષાવદ્ભાવ થાય જ છે, તત્ર કસુકાનૌ તદ્વત્ (૫-૨-૨) સૂત્રમાં તદ્વત્ એમ કહેવાથી. માટે કસુ પ્રત્યયનો પરોક્ષાવદ્ભાવ થવાથી કસુ પ્રત્યયાંત શબ્દ (ચક્રવસ્ વગેરે) ત્યાદાન્ત થાય. આથી (ચક્રવસ્ + સિ) ચક્રવાન્ । વગેરે કસુ પ્રત્યયાંત શબ્દથી જે સ્યાદિવિભક્તિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમાં વિરોધ આવશે. કેમકે, અવિભક્ત્યંત નામથી જ સ્યાદિ - પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલું છે. અને ચક્રવસ્ વગેરે કસુ પ્રત્યયાંત શબ્દો તો પૂર્વોક્ત રીતે પરોક્ષા - વિભક્ત્યંત હોયને ત્યાદિ - વિભક્ત્યંત હોવાથી નામ નહિ કહેવાય. કારણકે, અઘાતુવિ-પ્રતિવાક્યમર્થવત્ત્રામ (૧-૧-૨૭) સૂત્રમાં વિભક્ત્યંત શબ્દની નામ સંજ્ઞાનો નિષેધ કરેલો છે. આમ ચક્રવસ્ વગેરે નામ ન બનતાં, સ્યાદિવિભક્તિ લાગવામાં વિરોધ આવશે.

ઉ. પ. :- ના, આમ કહેવું બરોબર નથી. કારણકે, કસુ વગેરે પ્રત્યયોનો તત્ર કસુકાનૌ તદ્વત્ (૫-૨-૨) સૂત્રથી જે પરોક્ષાવદ્ભાવ કરેલો છે, તે કસુ પર છતાં દ્વિર્ઘાતુઃ પરોક્ષાઙે પ્રાક્ તુ સ્વરે સ્વરવિધેઃ (૪-૧-૧) વગેરે સૂત્રોથી ધાતુના દ્વિત્વ વગેરે કાર્યોની સિદ્ધિ માટે કરેલો છે, પણ ચક્રવસ્ વગેરે શબ્દોને પૂર્વોક્ત રીતે (પરોક્ષારૂપ) ત્યાદિ પ્રત્યયાંત માનીને નામ સંજ્ઞાનો અભાવ કરીને સ્યાદિ - પ્રત્યયની ઉત્પત્તિના નિષેધ માટે કસુ નો પરોક્ષાવદ્ભાવ કરેલો નથી. આથી નાનિષ્ઠાર્થા શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિઃ (૧/૫૭) (અનિષ્ઠ કાર્ય માટે શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ ન થાય) એ ન્યાયથી કસુ નો પરોક્ષાવદ્ભાવ કરેલો છે, તે કસુ પ્રત્યયાંત ચક્રવસ્ વગેરેથી સ્યાદિ પ્રત્યયની અનુત્પત્તિ (અપ્રાપ્તિ) રૂપ અનિષ્ઠ કાર્યની સિદ્ધિ માટે ભ્રમર્થ થતો નથી.

પૂ. પ. :- વારુ, પણ વેત્તેઃ કિત્ (૩-૪-૫૧) સૂત્રથી આમ્ પ્રત્યયના પરોક્ષાવદ્ભાવના નિષેધનું જ્ઞાપન શી રીતે થાય છે ?

ઉ. પ. :- વેત્તે: કિત્ (૩-૪-૫૧) સૂત્રથી વિદ્ ગ.ર. ધાતુથી પર આમ્ પ્રત્યયને કિત્ કરેલો છે, તે વિદાચ્ચકાર । વગેરે રૂપોમાં વિદ્ ધાતુના ગુણનો અભાવ કરવા માટે છે. આને ઠેકાણે જે 'વેત્તેરવિત્' એવું સૂત્ર કરાય અને તેની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરાય કે, "વિદ્ ગ.ર. ધાતુથી પર પરોક્ષા પ્રત્યયનો આમ્ આદેશ થાય અને તે આમ્ આદેશ અવિત્ (વ અનુબંધરહિત) થાય છે," તો પણ વિદાચ્ચકાર । વગેરેમાં ગુણના અભાવની સિદ્ધિ થાય જ છે.

શી રીતે ? તે જોઈએ. 'વેત્તેરવિત્' સૂત્રથી આમ્ ને અવિત્ કરેલો છે. અને પરોક્ષાસ્થાને થયેલ આમ્ નો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી તેમાં પરોક્ષાત્વ = પરોક્ષાવદ્ભાવનું આરોપણ કરાય છે. અને તેથી અવિત્પરોક્ષારૂપ હોવાથી તે આમ્ પણ ઇન્ધ્યસંયોગાત્ પરોક્ષા કિદ્વત્ (૪-૩-૨૧) સૂત્રથી કિત્ કરાય અને એ રીતે કિત્ આમ્ પર છતાં વિદ્ ધાતુના ગુણનો અભાવ સિદ્ધ થઈ જશે. તો પણ જે વેત્તેરવિત્ એવું સૂત્ર ન કર્યું, કિંતુ, વેત્તે: કિત્ (૩-૪-૫૧) એવું સૂત્ર કરેલું છે, તે જ્ઞાપન કરે છે કે, 'આમ્ આદેશનો પરોક્ષાવદ્ભાવ (સ્થાનિવદ્ભાવ) થતો નથી. અને તેથી આમ્ પર છતાં પરોક્ષાવદ્ભાવને લઈને થતાં કિત્વ, દિત્વ વગેરે કાર્યો ન થાય."

દા. ત. જુહવાચ્ચકાર । વગેરે રૂપોમાં ઇન્ધ્યસંયોગાત્ (૪-૩-૨૧) સૂત્રથી આમ્ આદેશ કિત્ ન થવાથી હુ ધાતુનો ગુણ થયો છે. જો કે ખીહીભૂહોસ્તિચ્ચત્ (૩-૪-૫૦) સૂત્રથી આમ્ આદેશને તિચ્ચત્ = તિવ્ જેવો કરવાથી હવ: શિતિ (૪-૧-૧૨) સૂત્રથી દિત્વ તો થયું છે. (હુંક દાનાદનયો: । હુ + પરોક્ષા ણવ્, હુ હુ + આમ્, જુહુ + આમ્ + ચકાર = જુહવાચ્ચકાર) તથા આમ્ આદેશનો પરોક્ષાવદ્ભાવ ન થવાથી વિદાચ્ચકાર । વગેરેમાં દ્વિર્ધાતુ: પરોક્ષાડે (૪-૧-૧) સૂત્રથી દિત્વ ન થયું અને વેત્તે: કિત્ (૩-૪-૫૧) સૂત્રથી આમ્ આદેશને કિત્ કરવાથી ગુણાભાવ સિદ્ધ થયો. વળી, આમ્ આદેશના પરોક્ષાવદ્ભાવનો અભાવ થવાથી જ દયાચ્ચક્રે । વગેરેમાં અનાદેશાદેરેકવ્યજ્ઞનમધ્યેડત: (૪-૧-૨૪) સૂત્રથી અ નો એ આદેશ ન થયો - વગેરે ફળ છે.

પૂ. પ. :- ભલે આ પ્રમાણે કહો, તો પણ 'વેત્તેરવિત્' એવા સૂત્રને છોડીને 'વેત્તે: કિત્' એવું જે સૂત્ર કરેલું છે, તે લાઘવ માટે જણાય છે. તે આ પ્રમાણે - વેત્તેરવિત્ સૂત્ર કરાય તો એક વર્ણ અધિક મૂકવો પડે છે, માટે વર્ણનું ગૌરવ આવે અને બીજું પ્રક્રિયા-ગૌરવ આવે છે. તે આ રીતે - વેત્તેરવિત્ સૂત્રથી પહેલાં આમ્ ને અવિત્ સ્થાય. પછી ઇન્ધ્યસંયોગાત્ (૪-૩-૨૧) સૂત્રથી અવિત્પરોક્ષારૂપ આમ્ નું કિત્વ કરાય અને ત્યારબાદ કિત્ આમ્ પર છતાં વિદાચ્ચકાર । રૂપમાં ગુણાભાવની સિદ્ધિ થાય. આને ઠેકાણે વેત્તે: કિત્ એ પ્રમાણે સૂત્ર કરવામાં તો એક વર્ણ ન્યૂન હોવાથી વર્ણ - લાઘવ સ્પષ્ટ જ છે. અને પ્રક્રિયા - લાઘવ પણ થાય છે, કારણકે હવે ઇન્ધ્યસંયોગાત્ (૪-૩-૨૧) સૂત્રની અપેક્ષા ટળી જાય છે. વળી એક પણ માત્રાનો (અથવાં અલ્પ પણ) લાઘવ થાય તો વૈયાકરણો તેને ઉત્સવ થઈ ગયો હોય તેમ માને છે - (માત્રાલાઘવમપ્યુત્સવાય મન્યન્તે વૈયાકરણા: ।) એવો ન્યાય છે. આથી પૂર્વોક્ત લાઘવ માટે જ વેત્તે: કિત્ એવા સૂત્રની રચના કરી છે, પણ આમ્ આદેશના પરોક્ષાવદ્ભાવના નિષેધનું જ્ઞાપન કરવા માટે કરી નથી, એમ માનવું જોઈએ.

ઉ. પ. :- તમે કહો છો, તેવું નથી. કારણકે, 'લાઘવ કરવો જ જોઈએ', એ પ્રમાણે ગ્રંથકાર આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીનો એકાંતે આગ્રહ નથી. જો લાઘવ પ્રતિ તેઓનો એકાંતે આગ્રહ હોત તો ક્લીબે (૨-૪-૯૭) સૂત્રની જેમ નપુંસકસ્ય શિ: (૧-૪-૫૫) સૂત્રમાં નપુંસક શબ્દના સ્થાને ક્લીબ શબ્દનો પ્રયોગ શા માટે ન કર્યો ? અર્થાત્ લાઘવ પ્રતિ સૂરિજીનો એકાંતે આગ્રહ હોત તો નપુંસક

શબ્દને બદલે ક્લીબ શબ્દનો પ્રયોગ કરત. તેથી માત્રાલાઘવમપ્યુત્સવાય.... એ ન્યાય પણ અનિત્ય હોવાથી લાઘવ પ્રતિ એકાંતે આગ્રહ નથી. આથી વેત્તે: કિત્ એવી સૂત્રરચના આમ્ આદેશના પરોક્ષા (સ્થાનિ) વદ્ભાવની નિવૃત્તિનું જ્ઞાપન કરવા માટે જ કરેલી છે, એવું સૂરિજીનું વચન તમારે સમ્યક્ રીતે સ્વીકારવું જ જોઈએ.

હવે આમ્ આદેશના પરોક્ષાવદ્ભાવના નિષેધનું જ્ઞાપન કરવા માટે વેત્તે: કિત્ એવા સૂત્રની રચના કરવા જતાં પ્રસંગત: (= અનુષંગિકરૂપે = ગૌણરૂપે) જો લાઘવ થયું, તો ઉપરાંતમાં ગુણ (ફાયદો) જ છે. (જેમ મુખ્ય રીતે અનાજના પાક રૂપી ફળ મેળવવા જતાં આનુષંગિક = ગૌણરૂપે ધાસરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થયું તો તે લાભ જ ગણાય છે.) પણ લાઘવ રૂપી પ્રાસંગિક લાભ થયો એ કાંઈ દોષ થોડો કહેવાય ?

આ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે પણ દેખાય છે, તે જોઈએ. જેમકે, અનવર્ણા નામી (૧-૧-૬) આ સૂત્રમાં સંજ્ઞાવાચક "નામિન્" શબ્દની આગળ પ્રથમા વિભક્તિ એકવચનનો સિ પ્રત્યય લગાડીને સંજ્ઞિવાચક બહુવચન વિભક્તિપ્રત્યયાંત અનવર્ણા: એવા પદ અને સંજ્ઞાવાચક નામી એવા પદ વચ્ચે સૂરિજીએ વચનભેદ કરેલો છે. અને તેવા વચનભેદને કરતાં સૂરિજીએ આ પ્રમાણે જ્ઞાપન કરેલું છે કે, "જ્યાં નામી સ્વરો (इ थी औ) નું કાર્ય કરવાનું હોય, ત્યાં જો કાર્ય કરતાં કાર્યિ (= જેમાં કાર્ય કરવાનું છે તે, સ્થાની) સ્વર જો ન્યૂન = અલ્પમાત્રાદિ-વાળો હોય, ત્યાં જ અનવર્ણા નામી (૧-૧-૬) સૂત્રથી इ थी औ સુધીના સ્વરોની 'નામી' સંજ્ઞા કરવી. અન્યથા = જો કાર્ય કરતાં કાર્યિસ્વર ન્યૂન ન હોય, પણ અધિકમાત્રાવાળો હોય તો નામી સંજ્ઞા ન થાય." આ પ્રમાણે જ્ઞાપન કરવાથી મ્લૈં હર્ષક્ષયે । મ્લૈં + અ (શ્વ) + તિ = મ્લાયતિ । મ્લૈં ગાત્રવિનામે । મ્લૈં + અ + તિ = મ્લાયતિ । વગેરે રૂપોમાં મ્લૈં વગેરે ધાતુઓના ઈ કારની, ગુણ રૂપ કાર્ય કરવાના પ્રસંગે, નામી સંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી નામિનો ગુણોડ્ઙ્ઙિતિ (૪-૩-૧) સૂત્રથી ગુણ ન થયો.

કહેવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. જ્યાં અધિક વિશેષતા (ફેરફાર) નું આરોપણ થતું હોય, તેને જ હકીકતમાં ગુણ કહેવો જોઈએ. (ગુણો હાથિકવિશેષારોપ ઉચ્ચતે) જ્યાં સ્થાનિભૂત સ્વરાદિનો ન્યૂનરૂપે ફેરફાર થતો હોય, ત્યાં વસ્તુત: ગુણ ન કહેવાય. મ્લાયતિ । વગેરે રૂપોમાં મ્લૈં વગેરે ધાતુમાં ઈ કાર છે. એનો જો ગુણ થાય તો શું થાય ? ઈ કારથી અધિકમાત્રાવાળો કોઈ સ્વર નથી. માટે ગુણ થાય તો આસન્ન હોવાથી ઈ નો ગુણ ઈ પ્રાપ્ત થાય. અને ઈ કાર એ કાર્યિ = ઈ કાર કરતાં ન્યૂન સ્વર છે.

અહિં તમને પ્રશ્ન થાય કે ઈ કાર અને ઈ કાર એ બન્ને સ્વરો બે માત્રાવાળા હોવા રૂપે સરખા જ દેખાય છે. તો ઈ કારમાં ક્યો ગુણ છે, કે જેથી તેના કરતાં ઈ કારને તમે ન્યૂન કહો છો ? એનો જવાબ એ છે કે ઈ કાર બોલાય છે, ત્યારે આસ્યપ્રયત્ન (મુખમાં થતો પ્રયત્ન) "વિવૃત્તતર" નામનો થાય છે. જ્યારે ઈ કાર બોલાય છે. ત્યારે આસ્યપ્રયત્ન "અતિવિવૃત્તતર" નામનો થાય છે. અર્થાત્ આસ્યપ્રયત્ન સવિશેષ થાય છે. આ કારણે જ ઈ કારને ઈ કારથી ન્યૂન કહેલો છે.

આ પ્રમાણે મ્લૈં વગેરે ધાતુના ઈ નો ઈ રૂપ ગુણ કરાય, તો તેમાં અધિક વિશેષતાના આરોપરૂપ ગુણ થવો તો દૂર રહ્યો, ઉપરથી ન્યૂનતા આવે છે. માટે ત્યાં પૂર્વોક્ત 'નામી' સંજ્ઞા ન થાય. આથી અહિં ઈ કારરૂપ ગુણ કરવામાં ઈ કારની નામીસંજ્ઞા થતી નથી. આથી નામિનો ગુણોડ્ઙ્ઙિતિ (૪-૩-૧) સૂત્રથી ગુણ ન થાય. આ અર્થનું જ્ઞાપન કરવા માટે અનવર્ણા નામી (૧-૧-૬) સૂત્રમાં

સંજ્ઞાવાચક નામિન્ શબ્દની આગળ એકવચનનો ઉપન્યાસ કરવાવડે વચનભેદ કરેલો છે. અને આ માટે વચનભેદ કરતાં પ્રસંગતઃ વર્ણનો લાઘવ થયો તે ઉલટો ગુણ (લાભ) જ છે, કોઈ દોષ નથી. એમ અહિ પ્રસ્તુતમાં વેત્તેઃ કિત્ B. સ્થળે પણ માનવું જોઈએ.

સંક્ષેપમાં લાઘવ પ્રતિ સૂરિજનો એકાંત આગ્રહ ન હોવાથી અનવર્ણા નામી સૂત્રની જેમ વેત્તેરવિત્ સૂત્રને બદલે વેત્તેઃ કિત્ એવું સૂત્ર કરવાનું મુખ્ય પ્રયોજન લાઘવ નથી, પણ (આમ્ આદેશના સ્થાનિવદ્ભાવના નિષેધનું) જ્ઞાપન કરવા રૂપ જ મુખ્ય પ્રયોજન માનવું જોઈએ. આ જ્ઞાપન કરવાથી આમ્ આદેશનો પરોક્ષાવદ્ભાવ થશે નહિ, એટલે પાચયાજ્ઞકુષા । રૂપમાં કસુ પ્રત્યયના આદેશભૂત આમ્ આદેશનો પણ પરોક્ષાવદ્ભાવ નહિ થાય. આથી તે પાચયામ્ અવયવને (પરોક્ષારૂપ) ત્યાદિ વિભક્ત્યંત નહિ કહેવાય. આથી અવિભક્ત્યંત હોયને તેની નામ - સંજ્ઞા થઈ શકશે. અને વત્તસ્યામ્ (૧-૧-૩૪) થી અવ્યય નામ હોવાથી સ્યાદિ વિભક્તિની (પ્રસ્તુતમાં ટા ની) ઉત્પત્તિ પણ થઈ શકશે, જેનો અવ્યયસ્ય (૩-૨-૭) સૂત્રથી લોપ થયે 'પાચયામ્' એવો આમ્ અંતવાળો અવયવ, સ્યાદિ - પ્રત્યયાંત પદ ગણાશે. આ રીતે આમ્ નો મ કાર પદાંતે આવવાથી પૂર્વોક્ત રીતે તેનો તૌ મુમો વ્યજ્ઞને સ્વૌ (૧-૩-૧૪) સૂત્રથી પાચયાજ્ઞકુષા । એમ અનુસ્વાર થાય, તેમ વિકલ્પે અનુનાસિક થયે, પાચયાંચકુષા । એવું રૂપ પણ થશે.) (૨/૬)

પરામર્શ

A. આ ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદા. તરીકે વત્તસ્યામ્ (૧-૧-૩૪) સૂત્રમાં વત્, તસ્ રૂપ તદ્વિતપ્રત્યયના સાહચર્યથી તદ્વિત આમ્ પ્રત્યયની જેમ પરોક્ષા - આદેશભૂત આમ્ નું પણ ગ્રહણ કર્યું, એમ કહ્યું છે, તે સ્યાદ્વાદદષ્ટિથી દર્શિત રીતે યથાર્થ જ છે. તો પણ શ. મ. બૃહત્પાસમાં અને ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં આ ઉદા.માં આ ન્યાયની અનિત્યતાનો આશ્રય કરેલો નથી, પણ ભિન્ન રીતે પરોક્ષા આદેશ આમ્ નું ગ્રહણ કરેલું છે, એમ જણવું.

શ. મ. બૃહત્પાસમાં કહ્યું છે કે, આમ્ પ્રત્યય ત્રણ (૩) પ્રકારે છે. (૧) ષષ્ઠી બહુવચન પ્રત્યય. (૨) કિંત્યાદ્યે (૭-૩-૮) સૂત્રથી વિહિત તદ્વિત આમ્ અને (૩) ધાતોસ્તેકેસ્વરાત્ (૩-૪-૪૬) સૂત્ર વિહિત પરોક્ષના આદેશભૂત આમ્ પ્રત્યય. આ ત્રણેયનું ગ્રહણ પ્રાપ્ત છે, છતાં આમાંથી પ્રથમ સિવાયના બેની જ અવ્યયસંજ્ઞા ઈષ્ટ છે. આથી સૂત્રમાં સામાન્યથી કહેલ આમ્ એવું પ્રત્યય લક્ષણ પ્રથમ આમ્ માં અતિવ્યાપ્ત છે, આથી આ અલક્ષણ કહેવાશે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે પ્રત્યય રૂપ આમ્ લેવો, એવું લક્ષણ કરીએ તો આમ્ એવા રૂપવાળા ત્રણેય પ્રત્યયો આવી જાય, પણ બે જ આમ્ પ્રત્યય લેવા ઈષ્ટ છે. આથી પ્રથમ આમ્ માં અતિવ્યાપ્તિ આવી જાય, અને અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે તો તે લક્ષણ અલક્ષણ - અસત્ લક્ષણ જ કહેવાય. તેનું સમાધાન કરતાં કહ્યું કે, વત્ અને તસિ પ્રત્યય અવિભક્તિ = વિભક્તિભિન્ન છે. તેના સાહચર્યથી આમ્ પણ જે અવિભક્તિ = વિભક્તિભિન્ન હોય, તેનું જ ગ્રહણ થવાથી બીજા, ત્રીજા આમ્ નું જ ગ્રહણ થશે.

ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં કહ્યું છે કે, બૃહદ્વૃત્તિમાં તદ્વિત શબ્દ ઉપલક્ષણ છે. આથી પરોક્ષાસ્થાને થયેલ આમ્ નું પણ ગ્રહણ થાય છે. આથી પાચયાજ્ઞકુષા । વગેરે રૂપોમાં ટા નો લોપ થયે આમ્ ની પદ સંજ્ઞા થવાથી પાચયાજ્ઞકુષા । એમ તૌ મુમો (૧-૩-૧૪) સૂત્રથી અનુસ્વારની પણ સિદ્ધિ થાય છે.

વળી ઉપલક્ષણથી ષષ્ઠી બ. વ. આમ્ નું પણ ગ્રહણ કેમ ન થાય - અર્થાત્ થવું જોઈએ - એવી શંકા ન કરવી. કારણકે જે આમ્ પ્રત્યય હંમેશા આમ્ રૂપે જ રહે છે, તે જ આમ્ નું ગ્રહણ થાય છે. જ્યારે આ ષષ્ઠી બ.વ. આમ્ તો નામ્ અથવા સામ્ આદેશરૂપે પણ થાય છે. માટે તેનું ગ્રહણ ન થાય. આવી યુક્તિથી પરોક્ષા - આદેશ આમ્ નું ગ્રહણ અને ષષ્ઠી બ.વ. આમ્ ના ગ્રહણનો નિષેધ કહેલો છે, એમ જાણવું. આ ઉપરથી જણાય છે કે, ઈષ્ટના ગ્રહણની સિદ્ધિ અને અનિષ્ટના નિષેધની સિદ્ધિ માટે અનેક યુક્તિઓ હોઈ શકે છે અને સ્યાદાદના આશ્રયથી તેમાં દોષ નથી.

B. વેત્તેરવિત્ એવું સૂત્ર ન કરીને વેત્તે: કિત્ (૩-૪-૫૧) એ પ્રમાણે સૂત્ર રચના કરી છે, તે પરોક્ષાવિભક્તિને સ્થાને થયેલા આમ્ આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ (પરોક્ષાવદ્ભાવ) થવા દ્વારા, વેત્તેરવિત્ એ પ્રમાણે અવિત્ એવા આમ્ નું ઇન્ધ્યસંયોગાત્ પરોક્ષા કિદ્વત્ (૪-૩-૧૫) સૂત્રથી કિત્વ સિદ્ધ થઈ જતું હોવા છતાંય તેમ ન કરીને વેત્તે: કિત્ એ પ્રમાણે સીધુ જ આમ્ નું કિત્વ કર્યું છે, તે આમ્ આદેશના પરોક્ષાવદ્ભાવની નિવૃત્તિનું જ્ઞાપન કરવા માટે છે. આથી પરોક્ષાવિભક્તિનિમિત્તક થતાં કિત્વ, દ્વિત્વ વગેરે કાર્યો થતાં નથી. આ પ્રમાણે સ્વયં આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ કહેલું હોવાથી તેમને પણ વેત્તેરવિત્ સૂત્ર માન્ય છે. અર્થાત્ જો આમ્ નો પરોક્ષાવદ્ભાવ ઈષ્ટ હોત તો કિંચિત્ ગુરુસૂત્ર હોવા છતાંય વેત્તેરવિત્ એવું સૂત્ર કરત. પણ પરોક્ષાવદ્ભાવ ઈષ્ટ ન હોવાથી તેમ કરેલું નથી, એમ સૂચવેલું છે. અને આ જ અભિપ્રાયની શ્રી હેમહંસગણિજીએ વિસ્તૃત ચર્ચાથી પુષ્ટિ કરેલી છે.

વેત્તે: કિત્ (૩-૪-૫૧) સૂત્રગત પૂર્વોક્ત ભાવાર્થ જણાવતા ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિના શબ્દો આ પ્રમાણે છે -

વેત્તેરિવિદિતિ કૃતે ઇન્ધ્યસંયોગાત્પરોક્ષા કિદ્વદ્ ઇત્યામઃ સ્થાનિવદ્ભાવેન કિત્ત્વે સિદ્ધેડપિ કિત્ત્વવિધાનમામઃ પરોક્ષવદ્ભાવનિવૃત્તિજ્ઞાપનાર્થમ્ । તેન પરોક્ષાદ્ભાવેન (અપરોક્ષાવદ્ભાવેન?) હિ કિત્ત્વદ્વિર્વચનાદિકં ન ભવતિ । (૨/૬)

૬૪. વર્ણગ્રહણે જાતિગ્રહણમ્ ॥ ૨/૭ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જ્યાં એકવર્ણનું ગ્રહણ કરેલું હોય ત્યાં જાતિનું પણ ગ્રહણ કરવું, એટલે કે તે વર્ણના સજાતીય બીજા અનેક વર્ણનું પણ ગ્રહણ કરવું.

પ્રયોજન :- અમુકવર્ણસ્ય^૧....એમ એકવચનથી સૂત્રમાં નિર્દેશ કરેલો હોયને એક જ વર્ણનું ગ્રહણ પ્રાપ્ત થાય, પણ બે વર્ણનું નહિ, માટે તેની (અનેકવર્ણની) પણ પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- રંમ્યતે । (રમ્ + યજ્ + તે) વગેરે રૂપોમાં રમિ કિઢાયામ્ । એ રમ્ ધાતુના અ કારની આગળ એક - અનુનાસિકાંતપણું હોવાથી તેનું દ્વિત્વ થયે પૂર્વમાં જેમ મુરત્તોડ-નુનાસિકસ્ય (૪-૧-૫૧) સૂત્રથી મ (મુ) આગમ થાય છે, તેમ હમ્મ ગતૌ । એ હમ્મ ધાતુથી યજ્.પર છતાં જંહમ્યતે । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિમાં પણ અનુનાસિકસ્ય એવા નિર્દેશ વડે આ

ન્યાયથી અનુનાસિક - જાતિનું ગ્રહણ થવાથી અનેક અનુનાસિક અંતવાળા ધાતુનું પણ ગ્રહણ થાય છે. આથી હમ્ ધાતુ એ અ કારની આગળ રહેલ બે - અનુનાસિક - અંતવાળો હોવા છતાંય, પૂર્વોક્ત રૂપમાં મુસ્તોડનુનાસિકસ્ય (૪-૧-૫૧) સૂત્રથી મુ આગમ સિદ્ધ થયો.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું દેશક = બતાવનાર અર્થાત્ જ્ઞાપક છે, જંહમ્યતે । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ માટે બીજો કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો. આ ન્યાયના અભાવમાં તો અનુનાસિક જાતિના ગ્રહણ માટે કોઈ (બહુવચનાદિ) પ્રયત્નવિશેષ કરવો જોઈએ. પણ જે કરેલો નથી, તે આ ન્યાયથી વર્ણનું ગ્રહણ થયે, જાતિનું ગ્રહણ થવાથી અનેક વર્ણના ગ્રહણની પણ સિદ્ધિ થઈ જશે, એવા આશયથી જ પ્રયત્નવિશેષનો અભાવ ઘટતો હોયને, તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અસ્થિર - અનિત્ય હોવાથી, ક્યારેક વર્ણનું ગ્રહણ થયે જાતિનું ગ્રહણ થાય અને ન પણ થાય. જેમકે, સુ પૂર્વક ઘિણ્ઙ્ ગ્રહણે એ ધાતુ ઉદિત્ હોવાથી ઉદિતઃ સ્વરાન્નોડન્તઃ (૪-૪-૮૮) સૂત્રથી ન આગમ થયે, (ઘિણ્ એવી સ્થિતિમાં) તેના ન કારનો તર્વગસ્ય શ્વર્ગષ્ટર્વાભ્યાં યોગે ચટર્વાર્ગો (૧-૩-૬૦) સૂત્રથી જ થયે ઘિણ્ રૂપવાળા થયેલાં ધાતુથી મન્વન્કનિર્વિચ્ ક્વચિત્ (૫-૧-૧૪૭) સૂત્રથી વન્ પ્રત્યય લાગતાં (ઘિણ્ + વન્ સ્થિતિમાં) વન્યાઙ્ પદ્યમસ્ય (૪-૨-૬૫) સૂત્રમાં પંચમ - વર્ણની જાતિનું ગ્રહણ થવાથી બન્નેય^૨ જ નો આ આદેશ થયે અને આઙ્ પ્રત્યય ડિત્ હોવાથી ગુણાદિનો અભાવ થવાથી ઘિ + આ + વન્ એવી સ્થિતિમાં ઇવર્ણાદિસ્વે સ્વરે યવરલમ્ (૧-૨-૨૧) સૂત્રથી ઇ નો ય આદેશ થયે, સુધ્યાવા । એવું રૂપ પ્રથમા એ.વ. સિ પ્રત્યય લાગતાં સિદ્ધ થાય છે.

વળી આજ સ્થળે ક્વચિત્ જાતિ - ગ્રહણનો અભાવ પણ દેખાય છે. તેથી ઘિણ્ ધાતુના અંત્ય જ કારનો જ વન્ પ્રત્યય પર છતાં વન્યાઙ્ પદ્યમસ્ય (૪-૨-૬૫) સૂત્રથી આ આદેશ થાય છે, પણ બન્ને જ નો આ થતો નથી. અને તેમ થવાથી જ નિમિત્તભૂત અંતિમ જ કારનો યોગ ચાલ્યો જવાથી નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકસ્યાપ્યાભાવઃ (૧/૨૮) ન્યાયથી આદ્ય જ ના ણત્વ કાર્યની પણ નિવૃત્તિ થવાથી અર્થાત્ આદ્ય જ નો પુનઃ ન થયે, સુધિનાવા । એવું રૂપ પણ થાય છે.

આ ન્યાયની અસ્થિરતાનું જ્ઞાપક છે - કાષ્ઠતદ્વિષ્ કુલાનિ । વગેરે પ્રયોગોમાં (સ્વરથી પર અને ધુટ્ વર્ણની પહેલાં) ન આગમ કરવા માટે ધુટં^૩ પ્રાક્ (૧-૪-૬૩) સૂત્રમાં ધુટમ્ એ પ્રમાણે બહુવચન કરવું. તે આ રીતે - બહુવચન ખરેખર અનેક ધુટ્વર્ણ રૂપ ધુટ્ - જાતિનું ગ્રહણ સિદ્ધ કરવા માટે મુકેલું છે. અને આ ન્યાયનું સ્થૈર્ય - નિત્યત્વ હોવામાં તો એકવચનાંત પ્રયોગથી પણ ઘણાં ધુટ્વર્ણોની પ્રાપ્તિ થઈ શકત. આથી શા માટે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ ? અર્થાત્ બહુવચનના પ્રયોગની કોઈ જરૂર નથી. તેમ છતાંય જે બહુવચન કરેલું છે, તે આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે. એટલે કે આ ન્યાયનો અહિ આશ્રય કરેલો નથી, એમ જણાવે છે.

વળી આ ન્યાયસૂત્રમાં વર્ણનું ગ્રહણ ઉપલક્ષણ છે. તેથી વિશિષ્ટવર્ણ સમુદાયનું ગ્રહણ

કરેલું હોય, ત્યારે પણ ક્વચિત્ જાતિના ગ્રહણની સિદ્ધિ થાય છે. ઉદાહરણ - ચોર્યન્તં પ્રાયુક્તઃ, અચૂચુરત્ । અહિં ણિ એ પ્રમાણે વર્ણસમુદાયની જાતિનો જ આશ્રય કરેલો છે. (એટલે કે અનેક ણિ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરેલું છે.)

તે આ રીતે - ચુરળ્ સ્તેયે । ચુર્ ગ. ૧૦. આ ધાતુથી ચુરદિધ્યો ણિચ્ (૩-૪-૧૭) સૂત્રથી ણિચ્ પ્રત્યય લાગતાં ગુણ થયે ચોરિ એવું અંગ બને છે. આ અંગથી ચોર્યન્તં પ્રાયુક્ત એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરીને પ્રયોક્તૃવ્યાપારે ણિર્ (૩-૪-૨૦) સૂત્રથી (પ્રેરકકર્તા અર્થમાં) ણિર્ પ્રત્યય લાગે છે. અને પછી અઘતની વિભક્તિનો દ્ પ્રત્યય પર છતાં ણિશ્ચિદ્દુસ્કમઃ કર્તારિ ઙ : (૩-૪-૪૮) સૂત્રથી ઙ પ્રત્યય થયે ચોર્ + ણિચ્ + ણિર્ + ઙ્ + દ્ એવી સ્થિતિ થાય છે.

અહિં બે ણિ પ્રત્યય છે. (૧) યુરાદિગણનો સ્વાર્થિક ણિ પ્રત્યય અને (૨) બીજો પ્રેરકકર્તૃ વ્યાપારને જણાવવા લાગતો ણિ પ્રત્યય. પણ જે ણિ પ્રત્યય ધાતુની આગળ છે, તે ણિ (ણિચ્) પ્રત્યયની પરમાં ઙ - પ્રત્યય નથી. અને જે ણિ (ણિર્) પ્રત્યયની પરમાં ઙ - પ્રત્યય છે, તે ણિ (ણિર્) પ્રત્યય ધાતુની અવ્યવહિત (અનંતર) ઉત્તરમાં (પરમાં) નથી. તેથી જો એવા અંશનો ઉપાન્ત્યસ્યાડસમાનલોપિશાસ્વૃદિતો ઙે (૪-૨-૩૫) સૂત્રથી ચુ એ પ્રમાણે ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વાદેશ પ્રાપ્ત થશે નહિ. કારણકે ઙ પ્રત્યય પરક એવો ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો જ ઉપાન્ત્યનો હ્રસ્વાદેશ કહેલો છે. (એવું તો અહિં સંભવતું નથી)

અને જો ણેરનિટિ (૪-૩-૮૩) સૂત્રથી અનિટ્ (ઇટ્ - આગમ રહિત એવો) અશિત્ પ્રત્યય પર છતાં એક અનંતર ણિ (ણિચ્) પ્રત્યયનો લોપ કરી દેવામાં આવે તો ઙ પ્રત્યયપરક એવો ણિ પ્રત્યય પરમાં આવે ખરો, પણ ત્યારે ધાતુના સમાનસ્વરનો લોપ થવાની આપત્તિ આવે. અને જેના સમાનસ્વરનો લોપ થયો છે તેવા (સમાનલોપી) ધાતુના ઉપાન્ત્યસ્વરના હ્રસ્વાદેશનો પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં (અસમાનલોપિ એમ) નિષેધ કરેલો છે. તેથી આ રીતે પણ ચોર્ અંશનો ચુર્ એમ ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વાદેશની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

પરંતુ ઉપાન્ત્યસ્ય (૪-૩-૩૫) વગેરે સૂત્રોમાં જો એ પ્રમાણે કહેવાથી ણિ - જાતિનો આશ્રય કરાય છે. તેથી અહિં બે ણિ હોવા છતાંય, એક જ ણિ - પ્રત્યયપરક ઙ ગણાશે. (કેમકે ણિ - જાતિ તો એક જ છે) અને જો બન્નેય ણિ ને નિમિત્ત રૂપે લેવામાં આવે તો એક ણિ ના લોપથી ધાતુ સમાનલોપી પણ નહીં ગણાય. પણ ણિ - સિવાયના સમાનનો લોપ થાય તો જ ધાતુ સમાનલોપી કહેવાય. જેમકે, કર્લિ આખ્યત્ અચકલત્ । અહિં કર્લિ શબ્દસંબંધી ૩ કારનો વ્રન્ત્યસ્વરદેઃ (૭-૪-૪૩) સૂત્રથી લોપ થયે તેનું સમાનલોપિત્વ થાય છે.

પણ પ્રસ્તુતમાં તો ચોરિ અંશમાં ણિ સિવાયનો સમાન સ્વર ન હોવાથી સમાન - લોપ થશે જ નહીં. આમ પ્રસ્તુતમાં સમાનલોપનો અભાવ હોવાથી ચોર્ રૂપ અંશના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો હ્રસ્વાદેશ થશે અને પછી હ્રસ્વભૂત ચુર્ અંગનું દ્વિત્વ થયે (ચુચુર્ + ણિ + ઙ + દ્) એવી સ્થિતિમાં પૂર્વના ચુ અંશના સ્વરનો લઘોર્દીર્ઘોડસ્વરદેઃ (૪-૧-૬૪) સૂત્રથી દીર્ઘ થયે, અચૂચુરત્ ।

રૂપ સિદ્ધ થયું. (૨/૭)

સ્વોપજન ન્યાસ

૧. અમતિ ગચ્છતિ વિવક્ષિતપ્રત્યયવિષયતામિતિ, કચ્છકાંશુકં (૩૦ ૫૧) સૂત્રમાં 'આદિ' શબ્દનાં ગ્રહણથી ઉજાદિ - ઉક પ્રત્યય લાગતાં અમુક શબ્દ થાય છે, એ પ્રમાણે નરચંદ્રકૃત મુરારિનાટકની ટિપ્પનમાં કહેલું છે. તેનો અર્થ અમુક = વિવક્ષિત (બોધના વિષયભૂત) પદાર્થ.

૨. ણદ્વયસ્યાપિ - બન્નેય ણ કારનો આઈ આદેશ થયે છે, એમ જે કહ્યું, તે ધાતુપારાયણમાં (પૃ. ૮૮) આમ કહેલું હોવાથી અમે પણ અહિં આ પ્રમાણે જ કહ્યું. બાકી જો તર્ગસ્ય શ્વર્ગઃશ્વર્ગાભ્યાં યોગે ચટ્વર્ગૌ (૧-૩-૬૦) સૂત્રમાં અનુ એવા અધિકારનો સદ્ભાવ હોવાથી ત્યારે પણ ઘિન્ ઓ પ્રમાણે ન - આગમના ણ ત્વનો અભાવ જ હોવાથી ઘિન્ + વ્ એવી સ્થિતિમાં ન્ ઓ પ્રમાણે પચ્ચમદ્વયસ્ય - એટલે કે બે પંચમ વર્ણનો આઈ આદેશ થયે... એમ કહેવું ઉચિત છે. અને આવી પ્રક્રિયા કરવામાં ફાયદો એ થાય છે કે, સુઘિન્ + વ્ + સિ = સુઘિનાવા. રૂપમાં પંચમવર્ણની જાતિનું ગ્રહણ ન થતાં અંત્ય ણ કારનો જ આઈ આદેશ થયે સુઘિન્ + આઈ + વ્ + સિ એવી સ્થિતિમાં આઘ ણ નો ન કરવા માટે નિમિત્તાભાવે ઓ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ વિના પણ સરે છે. કારણકે અનુ અધિકાર હોવાથી પૂર્વમાં હજી ન કાર જ છે, આ પ્રમાણે તજાવત જણવો.

૩. ધૃટાં (૧-૪-૬૬) સૂત્રથી ધૃદ્ એવી સંજ્ઞા વર્ણોની કરેલી છે, આથી ધૃદ્નું ગ્રહણ એ વર્ણનું ગ્રહણ કહેવાય.

૪. શંકા :- વિશિ.વર્ણ સમુદાયના ગ્રહણમાં પણ જાતિનો આશ્રય કરાય છે, એમ કહ્યું. પણ અહિં ઉદાહરણ રૂપે કહેલ જિ નું ગ્રહણ એ શું વર્ણનું ગ્રહણ ન કહેવાય ? કે જેથી જિ ને તમે વિશિષ્ટ-વર્ણ સમુદાય કહો છો ?

સમાધાન :- ના, જિ ને વર્ણ ન કહેવાય. શા માટે ? એમ પૂછતાં હોવ તો તેનો જવાબ એ છે કે, જેમ ઇદ્ આગમને આશ્રય કરનારો વિધિ - વર્ણવિધિ કહેવાતો નથી, કેમકે, ઇદ્ એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ - વર્ણસમુદાયનો આશ્રય કરેલો છે, તે પ્રમાણે જિ ગ્રહણને પણ વર્ણગ્રહણ ન કહેવાય, પણ વિશિ. વર્ણસમુદાય કહેવાય.

શંકા :- તમે જે ઇદ્ નું દષ્ટાંત આપ્યું તે જ અસિદ્ધ છે. અર્થાત્ ઇદ્ એ વિશિષ્ટવર્ણસમુદાય છે, એ જ વાત પ્રમાણભૂત જણાતી નથી.

સમાધાન :- ના, ઇદ્ નું દષ્ટાંત અસિદ્ધ નથી. જુઓ, અગ્રહીદ્ । અહીં નિત્યવિધિ હોવાથી પહેલાં જ ઇદ્ નો ગૂઢોડપરોક્ષાયાં દોષઃ (૪-૪-૩૪) સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. અને આ દીર્ઘ આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી દષ્ટાંતની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. તે આ રીતે - અહિં ઇદ્ ને આશ્રિત વિધિ જો વર્ણવિધિ જ હોય (પણ વિશિ. વર્ણસમુદાયનો વિધિ ન હોય), તો અગ્રહીદ્ । વગેરે રૂપોમાં ઇદ્ નો પૂર્વોક્ત સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ કરાયે છે (અ + ગ્રહ + ઇદ્ + સિચ્ + ર્ + દ્ - એવી સ્થિતિમાં) ઇદ્ આગમને આશ્રિત જે ઇદ્ ર્ઇતિ (૪-૩-૭૧) સૂત્રથી ઇદ્ થી પર રહેલ સિચ્ પ્રત્યયના લોપરૂપ કાર્ય કરવામાં ઇદ્ ના દીર્ઘત્વનો સ્થાનિવદ્ભાવ શી રીતે થશે ? અર્થાત્ સ્થાનીવાડવર્ણવિધૌ (૭-૪-૧૦૮) સૂત્રમાં અવર્ણવિધૌ એ પ્રમાણે વર્ણ - આશ્રિતવિધિમાં સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ કરેલો હોવાથી ઇદ્ ને

આશ્રિત સિચ્ - લોપવિધિને વર્ણવિધિ માનવામાં ઇદ્ ના દીર્ઘત્વનો સ્થાનિવદ્ભાવ થશે નહીં. અને દીર્ઘભૂત ઇદ્ આદેશનો જો સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાય અર્થાત્ તેને ધ્રુસ્વ ન મનાય તો ધ્રુસ્વ ઇદ્ રૂપ નિમિત્તના અભાવમાં ઇટ ઈતિ (૪-૩-૭૧) સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ પણ શી રીતે થશે ? અર્થાત્ નહિ જ થાય.

પરંતુ ઇદ્ ને આશ્રિત વિધિ, એટલેકે ઇદ્ નિમિત્તક (ઇદ્ થી પર એવો) સિચ્ ના લોપરૂપ વિધિ પણ વર્ણવિધિ નથી. A. કારણકે વિશિષ્ટ જ ઇદ્ એવા વર્ણસમુદાયનો, આ સિચ્ પ્રત્યયના લોપરૂપવિધિ આશ્રય કરે છે. આમ ઇદ્ ની વિશિષ્ટ વર્ણસમુદાયરૂપે જ વિવક્ષા કરેલી હોયને તેને (ઇદ્ ને) આશ્રિત વિધિ એ જેમ વર્ણવિધિ ન કહેવાય, તેમ (વિશિ. વર્ણસમુદાય રૂપે જ વિવક્ષા કરવાથી) પ્રસ્તુતમાં ણિ નું ગ્રહણ - એ પણ વર્ણનું ગ્રહણ ન કહેવાય, પણ ણિ એ વિશિ.વર્ણસમુદાય હોવાથી - વિશિષ્ટ વર્ણસમુદાયનું ગ્રહણ જ કહેવાશે. (૨/૭)

પરામર્શ

A. અહિ ઉલ્લેખનીય છે કે સ્વોપજ ન્યાસકારે પૂર્વોક્ત અગ્રહીત્ । રૂપ સ્થળે કરેલી ચર્ચા સ્થાનીવાડવર્ણવિધૌ (૭-૪-૧૦૮) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવેલી છે. ત્યાં શંકા ઉઠાવી છે કે, અગ્રહીત્ । રૂપમાં ઇદ્ નો દીર્ઘદિશ થયે તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ઇટ ઈતિ (૪-૩-૭૧) સૂત્રથી સિચ્ લોપ કેમ જ થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય. કારણ કે વર્ણાત્ પરતો વિધિઃ । એ વ્યુત્પત્તિથી આ વર્ણવિધિ જ કહેવાશે... ત્યારે આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ સ્વયં પૂર્વોક્ત સમાધાન આપેલું છે કે, આ વર્ણવિધિ નથી, કારણ કે આ સિચ્ ના લોપ રૂપ વિધિ, એ વિશિષ્ટ એવા વર્ણથી ભિન્ન ઇદ્ નામના (વર્ણના) સમુદાયનો આશ્રય કરે છે. આ રહ્યા તે શબ્દો - નાયં વર્ણવિધિઃ । વિશિષ્ટં હોષ સમુદાયં અવર્ણમાશ્રયતે ઇટં નામ । (૧/૭)

૬૫. વર્ણૈકદેશોઽપિ વર્ણગ્રહણેન ગૃહ્યતે ॥ ૨ / ૮ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વર્ણના ગ્રહણથી વર્ણના એકદેશનું પણ ક્યારેક ગ્રહણ થાય છે. અર્થાત્ ઋ, લૃ વર્ણના ગ્રહણથી, તેના એકદેશભૂત ર, લ નું પણ ગ્રહણ કરવું.

પ્રયોજન :- આ પ્રમાણે છે. ઋ વર્ણની મધ્યમાં અર્ધમાત્રાવાળો રેફ = ર કાર રહેલો છે અને આગળ - પાછળ સ્વરનો ચોથો ભાગ છે. તથા લૃ વર્ણની મધ્યમાં અર્ધમાત્રાવાળો લ કાર છે અને આગળ - પાછળ સ્વરનો ચોથો ભાગ છે, એ પ્રમાણે વૃદ્ધો (પ્રાચીન વૈયાકરણો) કહે છે. અને તેથી ગાયમાં માંસ હોવા વડે ગાયનું ઘેંચાણ કરવામાં ગાયના માંસનું ઘેંચાણ કર્યું, એમ કહેવાતું નથી, કેમ કે ગાયમાં માંસની બુદ્ધિ હોતી નથી. તેમ ઋ, લૃ વર્ણનું ગ્રહણ થવામાં મધ્યમાં રહેલાં હોવાથી ર કાર, લ કારનું પણ ગ્રહણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

આમ તે ઋ, લૃ વર્ણના ગ્રહણથી ક્રમશઃ ર કાર, લ કારની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- પ્રલીયમાનમ્ । રૂપમાં જેમ લ નું વ્યવધાન હોવાથી સ્વરાત્ (૨-૩-૮૫) સૂત્રથી પ્રાપ્ત જ ત્વ ન થયું, તેમ પ્રક્લૃપ્યમાનમ્ । વગેરે રૂપોમાં પણ લૃ કારનું ગ્રહણ થવાથી લૃ ના એક ભાગરૂપ લ કારથી પણ વ્યવધાન થવાથી રષ્ટવર્ણાત્ (૨-૩-૬૩) સૂત્રમાં અલચ્છત - ઇત્યાદિ નિષેધ કરવાથી ઉક્ત સૂત્રથી પ્રાપ્ત જ ત્વ ન થયું.

જાપક :- આ ન્યાયનું (વ્યંજક) જાપક છે - પ્રક્લૃપ્યમાનમ્ । વગેરેમાં ન ના જત્વ નો નિષેધ કરવા માટે કોઈપણ પ્રયત્ન ન કરવો. અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ લૃ ના ગ્રહણથી પૂર્વકિત રૂપમાં જ આદેશ નહિ થાય - એવી બુદ્ધિથી જ પ્રયત્ન કરેલો નથી. આમ જ ત્વ નિષેધ માટે પ્રયત્નવિશેષનો અભાવ આ ન્યાયને લઈને ઘટતો હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અધ્રુવ - અનિત્ય છે. માટે કૃ + ક્ત = કૃતઃ^૧, કૃતવાન્ । વગેરે પ્રયોગોમાં રદાદમૂર્છમદઃ ક્તયોર્દસ્ય ચ (૪-૨-૬૮) સૂત્રથી પ્રાપ્ત ર થી પર રહેલાં ક્ત - ક્તવતુ પ્રત્યયના ત નો ન આદેશ ન થયો. કારણકે એ પૂર્વોક્તસૂત્રમાં ર ના ગ્રહણથી કૃ ધાતુના ઋ માં રહેલ ર કારનું ગ્રહણ કરેલું નથી.

અનિત્યતાજાપક :- આ ન્યાયની અધ્રુવતાનું = અનિત્યતાનું વ્યાવર્ણક (જાપક) છે, રષ્ટવર્ણાત્ (૨-૩-૬૩) સૂત્રમાં ર કાર અને ઋ વર્ણ - એ બેનું પૃથગ્ ગ્રહણ. જો આ ન્યાય અનિત્ય ન હોત તો ઋ વર્ણની મધ્યમાં પણ ર કાર જ છે. માટે ર કારના ગ્રહણથી જ ચાલી જાય. અર્થાત્ ઋ વર્ણમાં ર કાર રહેલો હોયને ઋ વર્ણરૂપ નિમિત્તથી પર પણ ન નો જ આદેશ સિદ્ધ થઈ જશે. અને આથી જ ર ના ગ્રહણથી ઋ વર્ણનું ગ્રહણ શક્ય હોવાથી જ પાણિનિએ જ આદેશનું વિધાન કરનાર સૂત્રમાં "રષાધ્યામ્" એ પ્રમાણે જ કહેલું છે. અને આવું વિધાન ઋ વર્ણથી પણ પર એવા ન નો ઋ વર્ણસ્થ ર કાર રૂપ નિમિત્તને આશ્રયીને જ આદેશ થઈ જશે, એવા આશયથી કરેલું છે. (આથી સૂરિજીએ સ્વમતે આ ન્યાયનો અનાશ્રય કરેલો છે, એમ સ્વીકારીએ તો જ રષ્ટવર્ણાત્ (૨-૩-૬૩) એવા સૂત્ર માં ર અને ઋ વર્ણનું જુદું ગ્રહણ ઘટતું હોયને તે આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે. (૨/૮)

સ્વોપજ ન્યાસ

૧. કૃતઃ । વગેરેમાં ર ના ગ્રહણથી ઋ - મધ્યસ્થ રેફનું ગ્રહણ ન થયું, એમ કહ્યું.

શંકા :- કૃતઃ, કૃતવાન્ । વગેરે રૂપોમાં રહેલ ઋ ની મધ્યમાં ર કારનું ગ્રહણ કરાય તો પણ ક્ત, ક્તવતુ પ્રત્યયના ત નો ન આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ નથી. કેમકે ઋ કાર મધ્યસ્થ જે ર કાર છે, તેનાથી પર રહેલ તુરીય (ચતુર્થ) સ્વરભાગથી વ્યવધાન થાય છે.

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પણ ઋ મધ્યસ્થ ર કારથી પર જે સ્વરભાગ છે, તે તુરીય = ચતુર્થ (પા) ભાગ હોવાથી અતિ અલ્પ છે. માટે તેના વ્યવધાનની વિવક્ષા કરાતી નથી. આ. ભ.

શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજીએ પણ આ તુરીય સ્વરભાગના વ્યવધાનની વિવક્ષા કરેલી નથી. શી રીતે ? તેનો જવાબ છે - સ્વાદમૂર્ચ્છમદઃ તયોર્દસ્ય ચ (૪-૨-૬૯) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે કે, કૃતઃ, કૃતવાન્ । રૂપોમાં ઋ કારના એકદેશભૂત (મધ્યસ્થ) ર નો - ર કાર વર્ણના ગ્રહણથી ગ્રહણ ન થવાથી - સ્વાદમૂર્ચ્છ ૦ (૪-૧-૬૯) સૂત્રથી પ્રાપ્ત ક્ત પ્રત્યયના ત નો ન આદેશ ન થાય. અથવા ર થી પર રહેલાં સ્વરભાગવડે વ્યવધાન થવાથી ક્ત ના ત નો ન આદેશ ન થાય. આમ મૂળગ્રંથકાર સૂરિજીએ પણ પ્રથમ હેતુનું ઉદ્ભાવન કરવાના સમયે સ્વરભાગના વ્યવધાનની વિવક્ષા ન કરી. આથી અમે પણ અહીં (પ્રથમ અભિપ્રાયનો આદર કરીને) વ્યવધાનની અવિવક્ષા કરવાથી, ઋ મધ્યસ્થ ર ના અગ્રહણરૂપ હેતુનું ઉદ્ભાવન કરીને ક્ત ના ત નું ન ત્વ નહિ થવાનું કહેવા દ્વારા પ્રકૃત ન્યાયની અનિત્યતા પ્રગટ કરેલી છે, એમ સમજવું. (૨/૮)

૬૬. તન્મધ્યપતિતસ્તદ્ગ્રહણેન ગૃહ્યતે ॥ ૨ / ૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જે તન્મધ્યપતિત હોય અર્થાત્ ધાત્વાદિની મધ્યમાં આવી પડેલ વર્ણ હોય, તેનું ધાતુ વગેરેનું ગ્રહણ થવાથી, ગ્રહણ થઈ જાય છે. ધાતુ વગેરેમાં શ્ના (ના) વગેરે એક કે અનેક પ્રત્યયોનો અંતઃપાત થાય તો પણ ધાતુ વગેરેનું કાર્ય જે પ્રમાણે કહેલું હોય તે મુજબ થાય જ, એમ ભાવ છે.

પ્રયોજન :- આ રીતે પ્રત્યયનો અંતઃપાત થવામાં ધાતુના ખંડિતપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી ઘડાનો નાશ થવા દ્વારા કપાલ (ઠીકરા) રૂપે બનેલાં તે ઘટનું જે જલાહરણ (જલધારણ) વગેરે કાર્ય છે, તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમ ખંડિત થયેલાં ધાતુનું પણ કાર્ય અપ્રાપ્ત બની જતું હોયને તેની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- એક વર્ણના અંતઃપાતનું ઉદા. આ પ્રમાણે છે - અરુણત્ । અહિ રુધંપી આવળે । એ રુધ્ ગ.૭. ધાતુથી રુધાદિ ગણનો શ્ન પ્રત્યય આવતાં અ + રુ + ન + ધ્ + દ એવી સ્થિતિમાં રુધ્ ધાતુને અખંડિત માનીને તેની પૂર્વમાં અદ્ ધાતોરુદિર્હાસ્તન્યાં ચાડમાહા (૪-૪-૨૯) સૂત્રથી રુધ્ ધાતુની પૂર્વમાં અદ્ આગમ સિદ્ધ થયો.

અનેકવર્ણના અંતઃપાતનું ઉદા. :- અતૃણેદ્ । તૃહપ્ હિંસાયામ્ । એ તૃહ ગ.૭. ધાતુથી શ્ન પ્રત્યય અને તૃહઃ શ્નાદીત્ (૪-૩-૬૨) સૂત્રથી ર્ણ આગમ થયે (અ + તૃ + ન + ર્ણ + હ + દ સ્થિતિ થયે) તૃહ ધાતુને અખંડિત માનીને પૂર્વમાં અદ્ આગમ સિદ્ધ થયો.

શંકા :- આવા સ્થળે અદ્ આગમરૂપ વિધિ જ પહેલાં કરી દેવો જોઈએ. એટલે અરુણત્ । વગેરેની સિદ્ધિ થઈ જ જશે. માટે આ ન્યાયની જરૂર જ ક્યાં છે ?

સમાધાન :- ના, અદ્ આગમ પહેલાં કરી શકાય નહિ. કૃતેડન્યસ્મિન્ ધાતુપ્રત્યયકાર્યે પશ્ચાદ્વિસ્તદ્વાધ્યોડત્ ચ (૨/૨૫) (પહેલાં ધાતુ અને પ્રત્યય સંબંધી અન્ય કાર્યો કરીને પછી વૃદ્ધિ

કરવી કે અદ્ આગમ કરવો) આ ન્યાય હોવાના કારણે પહેલાં તમામ અન્ય જ કાર્યો કરાય છે. પછી વૃદ્ધિ અથવા અદ્ આગમ, જે પ્રાપ્ત હોય તે થાય. માટે પહેલાં અદ્ આગમ થઈ શકતો નથી. આથી અંત:પાતથી ખંડિત જણાતા પાતુના પણ ગ્રહણ માટે આ ન્યાય આવશ્યક છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું વ્યંજક = જાપક છે, ત્વમહં સિના પ્રાક્ ચાક: (૨-૧-૧૨) સૂત્રમાં પ્રાક્ ચાક: । એવું કથન. તે આ રીતે - યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દોનો (સ્વાર્થિક) અક્ પ્રત્યય લાગતાં પ્રથમા સિ પ્રત્યય પર છતાં ત્વકમ્, અહકમ્ । એવા રૂપ થવા ઈષ્ટ છે. અને જો ત્યાદિસર્વાદેઃ સ્વરેષ્વન્ત્યાત્પૂર્વોડક્ (૭-૩-૨૮) સૂત્રથી પ્રથમ જ અક્ પ્રત્યય થાય તો આ ન્યાયથી અક્ સહિત એવા પણ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ । શબ્દનો એટલે કે (યુષ્મદ્ + અક્ + અદ્ =) યુષ્મકદ્, અસ્મકદ્ । એવા રૂપનો પણ ત્વમ્, અહમ્ આદેશ થાત અને તેથી અક્ પ્રત્યયનું શ્રવણ ન થાત, જે ઈષ્ટ નથી. માટે આ ન્યાયની આશંકાથી અર્થાત્ આ ન્યાયથી કેવળ યુષ્મદ્ વગેરે શબ્દના ગ્રહણથી અક્ પ્રત્યયના અંત:પાતવાળા યુષ્મદ્ વગેરે શબ્દોનું પણ ગ્રહણ થઈ જવાથી અક્ સહિત યુષ્મદ્ (યુષ્મકદ્) વગેરેનો ત્વમ્ વગેરે આદેશ થઈ જશે, એવી દહેશતથી અક્ નું શ્રવણ થાય, તે માટે પ્રાક્ ચાક: । એમ કહેલું છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે, જો આ ન્યાય ન હોય તો યુષ્મદ્ વગેરેના ગ્રહણમાં અક્ પ્રત્યયથી ખંડિત થયેલાં યુષ્મકદ્ શબ્દના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ જ ન હોવાથી અક્ સહિત યુષ્મકદ્ વગેરેના ત્વમ્ વગેરે આદેશોને રોકવા માટે પ્રાક્ ચાક: । એમ કહેવાની જરૂર જ ન હોયને તે વિધાન નિરર્થક બની જાય છે. છતાં ય જે પ્રાક્ ચાક: । એમ કહેલું છે, તે યુષ્મદ્ વગેરેના ગ્રહણવડે આ ન્યાયથી જ ઉઠેલી અક્ પ્રત્યય સહિત પણ યુષ્મકદ્ વગેરે શબ્દોના ગ્રહણની પ્રાપ્તિની શંકાથી પ્રાક્ ચાક: । એ પ્રમાણે કરેલું વિધાન સાર્થક - સંગત થતું હોયને તે આ ન્યાયનું જાપન કરે છે.

આ ન્યાયની અનિત્યતા દેખાતી નથી. (૨/૮)

૬૭. આગમા યદ્ગુણીભૂતાસ્તદ્ગ્રહણેન ગૃહ્યતે ॥ ૨ / ૧૦ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- આગમો જેના અવયવ બનેલાં હોય, તે (કેવળ, શુદ્ધ) શબ્દના ગ્રહણ વડે આગમવાળા તે શબ્દનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે - એમ સામાન્યાર્થ છે.

જે આદિ અને અન્ત શબ્દથી સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ હોય તે આગમ કહેવાય છે. જેમકે, અદ્ધાતોરદિર્હસ્તન્યાં ચાડમાઢા (૪-૪-૨૮) સૂત્રમાં આદિ શબ્દથી નિર્દિષ્ટ અદ્ અને અનામ્સ્વરે નોડન્ત: (૧-૪-૬૪) સૂત્રમાં અન્ત શબ્દથી નિર્દિષ્ટ ન એ આગમ છે. અહિ આગમા: એમ

બહુવચન કરેલું છે, તે અતંત્ર છે અર્થાત્ નિષ્પ્રયોજન છે. (એમાં ખાસ કોઈ કારણ નથી.) આથી એક અથવા બે આગમો પણ લેવાય. યદ્ગુણીભૂતાઃ ૦ માં ગુણ શબ્દનો લક્ષણાથી 'અવયવ' એવો અર્થ છે. આથી સમુદિતાર્થ આ પ્રમાણે થાય - આગમો જે શબ્દના અવયવરૂપે થયા હોય, તે શબ્દના ગ્રહણથી તેનું પણ અર્થાત્ આગમવાળા તે શબ્દોનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે.

કહેવાનો ભાવ એ છે કે, કેવળ શબ્દથી જે કાર્ય કહેલું હોય, તે કાર્ય આગમસહિત તે શબ્દથી પણ થાય છે.

પ્રયોજન :- સૂત્રમાં આદિ શબ્દથી અને અન્ત શબ્દથી કરેલાં નિર્દેશનું ફળ બતાવવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- એક આગમનું ઉદા. આ પ્રમાણે છે. પ્રણ્યપત્ત । અહિ (પ્રણિપતતિ ની જેમ) અદ્ આગમ સહિત પણ પત્ ધાતુ પર છતાં નેઈ માદા ૦ (૨-૩-૭૮) સૂત્રથી નિ ઉપસર્ગના ન નો ન સિદ્ધ થયો.

બે આગમના ગ્રહણનું ઉદા :- પત્લું ગતૌ । પ્રિનિ + પત્ ગ.૧. ધાતુનો ભૂશં પુનઃ પુનર્વા પતતીતિ - વ્યજ્ઞનાદેરેકસ્વરાત્ ભૂશાડઽધીક્ષ્યે યજ્ઞ વા (૩-૪-૭) થી યજ્ઞ થયે, તેનો બહુલં લુપ્ (૩-૪-૧૪) સૂત્રથી લોપ થયે હ્યસ્તની દિવ્ (દ) પ્રત્યય પર છતાં, દ્વિત્વાદિ થયે પ્રણિ + પપત્ + દ્ સ્થિતિમાં વ્યજ્ઞનાદેઃ સશ્ચ દઃ (૪-૩-૭૮) સૂત્રથી દ્ પ્રત્યયનો લક્ષ થયે - પ્રણ્યપનીપત્ ।^૧ વગેરે રૂપોમાં અદ્ નો પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં આદિ શબ્દથી નિર્દેશ હોવાથી નો નો વજ્ઞસંધ્વંસમ્પ્રસ-ક્સપતપદસ્કાન્દોડન્તો નીઃ (૪-૧-૫૦) સૂત્રમાં અન્ત શબ્દથી નિર્દેશ હોવાથી તે બેય આગમ છે. અને આથી આ ન્યાયથી કેવળ પત્ ધાતુના ગ્રહણથી તે બેય આગમ સહિત એવા પણ પત્ ધાતુનું ગ્રહણ થવાથી તાદશ પત્ ધાતુ પર છતાં પણ નેઈમાદા ૦ (૧-૩-૭૮) સૂત્રથી પ્ર પૂર્વક નિ ઉપસર્ગના ન નો ન સિદ્ધ થયો.

શંકા :- અહિ કેવળ પત્ ધાતુનું ગ્રહણ થયે આગમવાળા પત્ ધાતુનું ગ્રહણ આ ન્યાયથી મલે સિદ્ધ થઈ જાય, પણ દ્વિરુક્ત (બેવડાયેલ) પ સહિત પત્ ધાતુનું ગ્રહણ શી રીતે થાય ? કારણકે દ્વિરુક્તિવડે ઉત્પન્ન થયેલ પ એ કોઈ આગમ નથી, કે જેથી તેનું આ ન્યાયથી ગ્રહણ થાય.

સમાધાન :- સાચી વાત છે, દ્વિરુક્ત પ અવયવ જે રીતે વ્યવધાન કરનાર બનતો નથી (અર્થાત્ જે રીતે ધાતુનો અવયવ બને છે), તે અગ્રિમ ન્યાયમાં કહેવાશે. આ જ પ્રમાણે આગળના ઉદાહરણમાં પણ શંકા ઉઠાવીને તેનું સમાધાન કરવું.

ત્રણ આગમના ગ્રહણનું ઉદા. પ્રિનિ ઉપસર્ગપૂર્વક યમ્ (યમ્ ઉપરમે) ધાતુનો યજ્ઞ લુપ્ થયે અઘતની દ્ પ્રત્યય પર છતાં (પ્ર + નિ + અદ્ + ય + મ્ (મુ) + યમ્ + સિચ્ + ઈત્ + દ્ =) પ્રણ્યયંયંસીદ્ । વગેરે રૂપોમાં પૂર્વોક્ત સૂત્રથી અદ્ આગમ, મુરતોડનુનાસિકસ્ય (૩-૪-૫૩) સૂત્રથી મ્ (મુ) આગમ અને સિજઘતન્યામ્ (૩-૪-૫૩) સૂત્રથી સ્ (સિચ્) આગમ

થાય છે. આ ત્રણેય આગમ યુક્ત એવા પણ યમ્ ધાતુ પર છતાં અકચાદ્યપાન્તે પાઠે વા (૨-૩-૮૦) સૂત્રથી પ્ર પૂર્વક નિ ના ન નો ન થાય છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ગમક = જ્ઞાપક છે, સેટ્ કસુ (વસ્) પ્રત્યયનો ઉષ્ આદેશ કરવા માટે કસુષ્મતૌ ચ (૨-૧-૧૦૫) આ સૂત્ર સિવાય બીજો કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો. તે આ રીતે - કસુષ્મતૌ ચ (૨-૧-૧૦૫) એ કસુ પ્રત્યયનો ઉષ્ આદેશ કરનારા સૂત્રથી (બભૂવસ્ + ડી (ઈ) એ પ્રમાણે સ્ત્રીત્વ - વિવક્ષામાં ડી લાગતાં) અનિદ્ એવા કસુ (વસ્) પ્રત્યયનો ઉષ્ આદેશ થયે, બભૂવુષી । વગેરે રૂપો ભલે સિદ્ધ થઈ જાય, પરંતુ પેચુષી । વગેરે રૂપો સિદ્ધ નહીં થાય. કારણકે પેચુષી । વગેરેમાં યદ્ભુવંત પ્રયોગમાં દ ની પૂર્વમાં યદ્ભુવસ્તોર્બહુલમ્ (૪-૩-૬૪) સૂત્રથી ર્ઐત્ આગમ બહુલતાએ થવાથી જ્યારે ર્ઐત્ ન થાય, ત્યારે કેવળ દ પ્રત્યયનો લોપ થાય, અને જ્યારે ર્ઐત્ થાય ત્યારે પ્રકૃત ન્યાયથી ર્ઐત્ એ પર એવા દ પ્રત્યયનો આદિ. - અવયવ થવાથી ર્ઐત્ સહિત એવા પણ દ નો લોપ થાય છે.

ઘસેકસ્વરાતઃ કસોઃ (૪-૪-૮૨) સૂત્રથી કસુ ની આદિમાં ર્ઐત્ આગમ થવાથી કસુ પ્રત્યય સેટ્ (ર્ઐત્ સહિત) બને છે. અને પેચુષી વગેરે ડી પ્રત્યયાંત રૂપોમાં ર્ઐત્ તો દેખાતો નથી. માટે તે ર્ઐત્ નો લોપ કરવા માટે કોઈ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અથવા તો ર્ઐત્ સહિત જ કસુ પ્રત્યયનો ઉષ્ આદેશ કરવાનું સૂત્ર કરવું જોઈએ.

(પેચિવસ્ + ડી = પેચ્ + ઉષ્ + ડી = પેચુષી । અહિ નોંધ લેવી કે બભૂવુષી । વગેરેમાં મૂ ધાતુનું દ્વિત્વ થવાથી ધાતુ અનેકસ્વરી બની જવાથી, એકસ્વરી ન રહેવાથી, ઘસેકસ્વરાતઃ કસોઃ (૪-૪-૮૨) સૂત્રથી ર્ઐત્ ની પ્રાપ્તિ નથી. માટે કસુ પ્રત્યય અનિદ્ જ રહે છે. તથા બભૂવસ્ + ડી સ્થિતિમાં વસ્ નો ઉષ્ થયે, બમૂ + ઉષ્ + ડી પછી ધાતોરિવર્ણોર્વર્ણસ્ય (૨-૧-૫૦) સૂત્રથી મૂ ના ઊ નો ઉવ્ થયે બમુવ્ + ઉષ્ + ડી એવી સ્થિતિમાં મૂ ધાતુ વ કારાંત થવાથી મુવો વઃ પરોક્ષાદ્યતન્યોઃ (૪-૨-૪૩) સૂત્રથી ઉપાંત્ય ડ નો દીર્ઘ થયે બમૂવુષી । રૂપ સિદ્ધ થાય છે. આ સૂત્ર વિના તો બમુવુષી । રૂપ થાત; એમ જાણવું.)

તેમ છતાંય જે ર્ઐત્ ના લોપ માટે કે સેટ્ કસુ ના ઉષ્ આદેશ માટે કોઈપણ પ્રયત્ન કરેલો નથી, તે આ ન્યાયથી કેવળ કસુ ના ગ્રહણથી ર્ઐત્ આગમવાળા કસુ નું પણ ગ્રહણ થઈ જવાથી આગમરૂપ ર્ઐત્ સહિત પણ કસુ નો કસુષ્ મતૌ ચ (૨-૧-૧૦૫) સૂત્રથી જ ઉષ્ આદેશ સિદ્ધ થઈ જશે એવી આશાથી જ (પ્રયત્ન) કરેલો નથી. આમ કસુષ્ મતૌ ચ (૨-૧-૨૦૫) એવા સૂત્ર સિવાય અન્ય પ્રયત્નનો અભાવ આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય વ્યભિચારી - અનિત્ય છે. આથી વેઃ સ્કાન્દોડક્તયોઃ (૨-૩-૫૧) આ શત્વનું વિધાન કરનાર સૂત્રમાં સ્કન્દ ધાતુના ગ્રહણથી અદ્ આગમ સહિત સ્કન્દ ધાતુનું ગ્રહણ ન થવાથી વ્યસ્કન્દત્ । વગેરે રૂપોમાં સ નો ષ આદેશ ન થયો.

આ ન્યાયની અનિત્યતાનું પ્રતિષ્ઠાપક = જ્ઞાપક છે - ઉપસર્ગાત્સુગસુવસોસ્તુસ્તુમ્હોડ્યપ્ય-દ્વિત્વે (૨-૩-૩૮) સૂત્રમાં 'અટચપિ' એવું કથન. તે આ રીતે - અમ્યપુણોત્ । (અધિ + અદ્

+ સુ + નુ (શ્નુ) + દ) વગેરે રૂપોમાં અદ્ નું વ્યવધાન (આંતરુ) હોયને પણ સુ ધાતુના સ નું ષ ત્વ કરવા માટે અટચપિ એમ કહેલું છે. જો આ ન્યાય અનિત્ય ન હોત અર્થાત્ નિત્ય હોત, તો આ ન્યાયથી સુ ધાતુના ગ્રહણથી અદ્ સહિત સુ ધાતુનું પણ ગ્રહણ સિદ્ધ થઈ જાત. આથી આ ન્યાયથી અદ્ આગમથી વ્યવધાન થતું ન હોયને અટચપિ એમ કહેવું ન જોઈએ. તેમ છતાંય જે કહેલું છે, તે સુ ધાતુના ગ્રહણથી અદ્ સહિત પણ સુ ધાતુનું ગ્રહણ સિદ્ધ ન થવાથી અષિ ઉપસર્ગને સુ ધાતુ સાથે અદ્ આગમ વડે વ્યવધાન થવાની સંભાવના હોવાથી જ અટચપિ નું ગ્રહણ કરેલું છે. આમ આ ન્યાયને અનિત્ય માનવાથી જ સાર્થક અટચપિ નું ગ્રહણ આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે" છે.

આગમોડનુપધાતી । એવો પણ ન્યાય છે. આગમ એ ઉપધાતક અર્થાત્ વ્યવધાન કરનાર બનતો નથી.

ઉદાહરણ :- भवान् । अस्मि भवत् (भवतु) શબ્દથી 'દ્યુટ્' વિભક્તિ પ્રત્યય સિ પર છતાં ઋદુદિતઃ (૧-૪-૭૦) સૂત્રથી ન આગમ થયે ભવન્ત્ + સિ (સ) એ પ્રમાણે અતુ (અત્) નો અન્તુ (અન્ત) રૂપ આગમ થયો છે. (આમાં ડ કાર ઇત્ હોવાથી પ્રયોગમાં દેખાશે નહિ) તેમ છતાં ન આગમ એ અનુપાધાતી હોયને અભ્વાદેસ્ત્વસઃ સૌ (૧-૪-૮૦) સૂત્રથી અતુ અન્તવાળો હોવાને લીધે થતો દીર્ઘ આદેશ થાય જ છે. અર્થાત્ ન આગમ થવા છતાં આ ન્યાયથી અન્તુ ને અતુ રૂપે જ માનીને દીર્ઘ આદેશ સિદ્ધ થયો.

કિંતુ આ ન્યાયનો પણ આગમો યદ્ગુણીભૂતાઃ૦ એ પ્રકૃત ન્યાયમાં જ અંતર્ભાવ અર્થાત્ સમાવેશ કરવા યોગ્ય છે. કેમકે બેયનું ફળ સમાન છે. તે આ રીતે - અનુપધાતી આ શબ્દનો પણ આ જ અર્થ છે કે, યથાપ્રાપ્ત જે કાર્ય હોય, તે કાર્યનો આગમો પોતાના થકી વ્યવધાન કરવા વડે ઉપાધાત ન કરે. અને જો પ્રસ્તુત ન્યાયથી આગમો તે તે શબ્દના અવયવ રૂપ થવાથી અવયવિ શબ્દના ગ્રહણથી તેઓના ગ્રહણની સિદ્ધિ થઈ જાય છે, ત્યારે આગમો વ્યવધાન કરનાર ન હોવાથી તેઓનું અનુપધાતીપણું સ્પષ્ટ જ છે. આમ આગમોનું અનુપધાતી-પણું પ્રકૃત ન્યાયથી પણ કહેવાઈ જાય છે. આથી પ્રકૃતન્યાયમાં આગમોડનુપધાતી । એ ન્યાયનો અંતર્ભાવ કરવો સમુચિત જ છે. (૧/૧૦)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. ટીકામાં લક્ષણયા = લક્ષણાવડે ગુણ શબ્દ અવયવવાચક છે, એમ જે કહ્યું, તેમાં "લક્ષણા" નું લક્ષણ વિચારાય છે. તે આ પ્રમાણે -

मुख्यार्थबाधे मुख्यार्थाऽऽसन्नत्वे लक्ष्यतेऽपरः ।

રૂઢે: પ્રયોજનાદ્ વાઙર્થો યત્ સોક્તા લક્ષણા બુદ્ધે: ॥ ૧ ॥

જ્યાં શબ્દના મુખ્ય અર્થનો બાધ હોય ત્યાં પ્રયોજનવશાત્ અથવા રૂઢિથી મુખ્ય અર્થના નજીકનો (સંબંધી) જુદો અર્થ, જે કારણથી ખ્યાલમાં આવે છે, જણાય છે, તેથી પંડિતો તેને લક્ષણા કહે

છે. A. કિટલીક વખત રૂઢિના કારણે મુખ્યાર્થ કરતાં તત્સંબંધી અન્ય અર્થ જણાય છે. જેમકે ઘઉંમાંથી કાંકરા વીણાતાં હોવા છતાં ય લોકમાં બોલાય છે કે, ઘઉં વીણાય છે. આનો અર્થ કાંકરા વીણાય છે, એ પ્રમાણે જ રૂઢિથી થાય છે.) B.

પ્રસ્તુતમાં ગુણ શબ્દનો લક્ષણાથી 'અવયવ' અર્થ છે. તે કેવી રીતે ? તો જુઓ - ગુણ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ રૂપ, રસ વગેરે 'ગુણો' છે. અને તે રૂપાદિ - ગુણો સ્વાશ્રય એવા ઘટ - પટ વગેરે દ્રવ્યોમાં વ્યાપીને રહે છે. અહિ આગમા યદુણીભૂતા:..... એમ કહેવામાં આગમો કાંઈ આવા રૂપાદિ - ગુણસ્વરૂપ બનતા નથી. એટલે ગુણ શબ્દનો મુખ્યાર્થ જે રૂપાદિ, તે અહિ બાધિત (અસંગત) છે. માટે અહિ રૂઢિથી જુદો અર્થ લેવો જોઈએ.

પણ તે મુખ્યાર્થથી જુદો અર્થ કયો લેવો ? તેના સંદર્ભમાં કહે છે કે, મુખ્ય - અર્થને આસન્ન અર્થ લેવો, જે તે નહિ. આસન્ન એટલે નજીકનો સંબંધી. અહિ ગુણ શબ્દનો મુખ્યાર્થ રૂપાદિ ગુણો એ પહેલાં કહ્યું તેમ દ્રવ્યમાં રહેનાર હોવાથી સ્વાશ્રય દ્રવ્યના યોગવાળા (સંબંધી) છે. અને કપાલ, તંતુ વગેરે અવયવો પણ પોતાના અવયવી ઘટ, પટ, વગેરે દ્રવ્યોમાં રહેનાર હોયને સ્વાશ્રય દ્રવ્યના યોગવાળા (સંબંધી) છે. આમ ગુણો અને અવયવો બન્ને સ્વાશ્રય (દ્રવ્ય) ના યોગવાળા છે. એટલે કે ગુણોમાં અને અવયવોમાં બન્નેયમાં સ્વાશ્રય (દ્રવ્ય) યોગિત્વ (સંબંધિત્વ) રૂપ સમાન ધર્મ (વાળાપણું) છે. એટલે ગુણના સમાનધર્મ (વાળાપણા) રૂપ સંબંધથી અવયવો એ રૂપાદિગુણોના આસન્ન = નજીકના સંબંધી છે.

વળી, પ્રસ્તુતમાં પણ આગમ રૂપ અવયવોના સ્વાશ્રય જે ધાતુ વગેરે શબ્દો, તેની આત્યંતિકી યોગિતા = સંબંધિતા છે. એટલે કે પોતાના અવયવી ધાતુ વગેરે સાથે આગમોની અત્યંત (અભેદ રૂપે) સંબંધિતા છે. આ પ્રમાણે જણાવવાનું પ્રયોજન હોવાથી ગુણ શબ્દનો અર્થ અહિ 'ઉપચારથી' સ્વાશ્રયના અત્યંત સંબંધવાળો 'અવયવ' એમ કરાય છે. એટલે કે ગુણ શબ્દના મુખ્યાર્થનો (રૂપાદિ ગુણો) બાધ હોવાથી લક્ષણાથી (ઉપચારથી) તેનો અર્થ 'અવયવ' કરાય છે. (આવી લક્ષણાથી કરાયેલ અર્થને લાક્ષણિક અથવા લક્ષ્યાર્થ કહેવાય છે.)

અહિ એવી શંકા કરવી ન ઘટે કે આગમો રૂપી અવયવોની આત્યંતિકી (વ્યાપક = અભેદરૂપે) સ્વાશ્રયયોગિતા નથી. કારણકે, જેમ ઘટનું ંહણ કરવામાં તદ્દગત રૂપાદિગુણોનું પણ ંહણ થાય છે. તેમ આગમના આશ્રયભૂત એવા ધાતુ વગેરે શબ્દનું ંહણ થવામાં તે ધાતુ વગેરેમાં નિશ્ચિત થયેલાં આગમ રૂપ અવયવોના પણ ંહણની સિદ્ધિ આ ન્યાયથી થવાથી આગમની આત્યંતિકી સ્વાશ્રયયોગિતા સિદ્ધ જ છે.

૨. આગમો અવયવીભૂત છે, એમ કહ્યું. જે આગમોનો આદિ શબ્દથી નિર્દેશ કરાય છે, તે આગમો આગળ (સામે) રહેલાં ધાતુ વગેરેનો "આદિ" એવા અવયવો કહેવાય છે, અને જે આગમો અન્ત શબ્દથી સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ છે, તે પૂર્વમાં રહેલ ધાતુ વગેરેના 'અંત્ય' અવયવ તરીકે વ્યવહાર કરાય છે.

૩. વ્યજ્ઞાનાદેઃ ૦ (૪-૩-૭૮) સૂત્રથી દિવ્ નો લુક્ - થયે, પ્રણયપનીપત્ । રૂપ થયું, એમ કહ્યું. આમાં ઈત્ આગમ 'બહુલતાએ' થવાથી જ્યારે ઈત્ ન થાય, ત્યારે કેવળ દ્ નો લુક્ થાય, અને જ્યારે ઈત્ આગમ થાય ત્યારે - 'પરાદિ' = પર પ્રત્યયનો આદિ - અવયવ થવાથી - ઈત્ સહિત એવા પણ દ્ નો લુક્ થાય.

૪. અનિદ્ કસુ પ્રત્યયનો ઉષ્ આદેશ થયે બધૂલુષી । વગેરે રૂપો થયા, એમ કહ્યું. આમાં નિત્યવિધિ હોવાથી પહેલાં દ્વિત્વ થવાથી ધૂ ધાતુ અનેકસ્વરી બની જાય છે. આથી ઘસેકસ્વરાતઃ કસોઃ (૪-૪-૮૨) સૂત્રથી ઇદ્ આગમની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી કસ પ્રત્યય અનિદ્ છે.

૫. શંકા :- અટચપિ એવા કથનને આ ન્યાયના જ્ઞાપક તરીકે કહેવું ઉચિત નથી. કારણકે શિદ્ધાન્તરેડપિ એવા નામ્યન્તસ્થાકર્વાત્ (૨-૩-૧૫) સૂત્રથી અનુવર્તતાં અધિકાર વડે નામી, અન્તસ્થા અને ક વર્ગથી પર સ સાથે શિદ્ અને ન કાર સિવાયના વર્ણોનું વ્યવધાન માનેલું (અનુજાત) ન હોવાથી અર્થાત્ અસંમત હોવાથી અદ્ આગમ થયે, તેનાથી વ્યવધાન થવાથી સ ના ષ ત્વની પ્રાપ્તિ નથી. આથી જ ઉપસર્ગાત્સુગ્સુવઃ (૨-૩-૩૮) સૂત્રની તત્ત્વપ્રકાશિકા બૃહદ્વૃત્તિમાં "અટચપિ" એમ કહેલું છે. તો આ અટચપિ એવા વચનને તમે આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જ્ઞાપક શાથી કહેલું છે ?

સમાધાન :- જો આગમા યદુળીભૂતાઃ ઃ એ પ્રસ્તુત ન્યાય નિત્ય હોત તો સુગ્ વગેરેના પ્રહણથી અદ્ સહિત પણ સુગ્ (સુ) વગેરે ધાતુના પ્રહણની સિદ્ધિ થઈ જ જાય. માટે "અદ્ થી વ્યવધાન થાય" એમ કહેવું શક્ય નથી. આથી આ ન્યાયનું "અટચપિ" એવા વચન રૂપ જ્ઞાપક યોગ્ય જ કહેલું છે.

કહેવાનો ભાવ એ છે કે, અધ્યષુણોત્ । વગેરે રૂપોમાં સુ ધાતુના સ નું ષ ત્વ સૂરિજીને ઈષ્ટ છે. અને તે ષત્વ, શિદ્ધાન્તરેડપિ એવો અધિકાર અનુવર્તતો હોવાથી શિદ્, ન કાર સિવાયના વર્ણનું વ્યવધાન હોવામાં અનુમત નથી. આથી અદ્ આગમનું વ્યવધાન હોવામાં ષત્વ નિષિદ્ધ છે. ત્યારબાદ આગમા યદુળીભૂતાઃ ઃ એ પ્રસ્તુત ન્યાય વડે અદ્ થી થતાં વ્યવધાનને માન્યતા આપવા દ્વારા પૂર્વોક્ત ષત્વની પુનઃપ્રાપ્તિ કરી. પરંતુ ન્યાયોના અનિત્યપણાને લીધે પૂર્વોક્ત પુનઃપ્રાપ્તિનો સૂરિજીને વિશ્વાસ ન બેઠો. તેથી અદ્ આગમના વ્યવધાનમાં પણ અધ્યષુણોત્ । વગેરેમાં ષત્વની પ્રાપ્તિ માટે અટચપિ એમ કહ્યું. અને આ રીતે અટચપિ એવું વચન આ ન્યાયને અનિત્ય માનીને જ ઘટતું હોયને તે આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાવે છે. (૨/૧૦)

પરામર્શ

A. લક્ષણાનું સ્વરૂપ નૈયાયિકો (ન્યાયદર્શન માનનારાઓ) પણ લગભગ આવું જ કહે છે, તે પ્રસંગતઃ વિચારાય છે. તેઓના મતે કોઈપણ શબ્દનું (પદનું) શ્રવણ (જ્ઞાન) થતાં તેના અર્થનું સ્મરણ થાય છે. પછી તે પદાર્થ સ્મરણ થવાથી શાબ્દબોધ = પદોનો પરસ્પર નિશ્ચયાત્મકબોધ થાય છે. અર્થાત્ તે પદોના અર્થોનો પરસ્પર એકબીજા સાથે અન્વિત (સંબદ્ધ, સંકળાયેલો) બોધ થાય છે. પદજ્ઞાનથી પદાર્થનું સ્મરણ બે રીતે થાય છે. ૧. પદમાં રહેલ શક્તિ રૂપ સંબંધ દ્વારા અને ૨. લક્ષણા રૂપ સંબંધ (વૃત્તિ) દ્વારા. તેમાં પદજ્ઞાનથી શક્તિરૂપ સંબંધ દ્વારા પદના સીધા અર્થનું સ્મરણ અને જ્ઞાન થાય છે. 'ઘટ' પદથી પૃથુબુખ્નોદરાદિ આકારવાળા ઘડા રૂપી પદાર્થનું સ્મરણ થાય છે અને પછી તે દ્વારા ઘડાનો શાબ્દબોધ પણ થાય છે.

પણ ક્યારેક ઉચ્ચરિત પદોનો સીધેસીધો અર્થ કરાય તો વક્તાના તાત્પર્યની (અમુક અર્થનો બોધ કરાવવાની વક્તાની ઈચ્છાની) અનુપપત્તિ - અસંગતિ થઈ જાય છે. આથી પદજ્ઞાનથી પદાર્થ સ્મરણ દ્વારા શબ્દ જન્ય સાચો બોધ = શાબ્દબોધ થાય નહિ. કારણકે શાબ્દબોધ = શબ્દજન્ય યથાર્થ બોધ થવામાં વક્તાની ઈચ્છારૂપ તાત્પર્યનું જ્ઞાન પણ કારણ છે. આથી જ જ્યારે ઉચ્ચરિત પદોથી થતાં

પદાર્થજ્ઞાનમાં વક્તાની ઈચ્છાની અનુપપત્તિ થતી હોય ત્યારે તે પદોનો અર્થ, મૂળ અર્થ કરતાં જુદો પણ મૂળ અર્થનો સંબંધી જ અર્થ લેવો પડે છે. આથી જ તાત્પર્યની અનુપપત્તિ - અસંગતિને ન્યાયદર્શનમાં 'લક્ષણા' કરવાનું બીજ (હેતુ) કહેલું છે.

આથી જ 'લક્ષણા' નું લક્ષણ છે, શક્યાર્થસમ્બન્ધો લક્ષણા । દરેક પદમાં અમુક પદાર્થનો બોધ કરાવવાની શક્તિ રહેલી છે. દા. ત. પદમાં પૃથુબુધ્નોદરાદિ આકારવાળા પદાર્થનો = ઘડાનો બોધ કરાવવાની શક્તિ છે. તે તે પદનો પદશક્તિથી થતાં સીધેસીધા અર્થને શક્યાર્થ કહેવાય. આવા શક્યાર્થ સાથે કોઈ રીતે સંબદ્ધત્વ (સંબંધ) હોવું તે લક્ષણા વૃત્તિ કહેવાય. અર્થાત્ લક્ષણારૂપ વૃત્તિ (સંબંધ) થી શક્યાર્થનો કોઈક રીતે સંબંધી હોય તેવા પદાર્થનો બોધ થાય છે. દા.ત. અગાસી જેવા ખુલ્લા ભાગમાં પ્રયોજનવશાત્ મુકેલું દહીં કાગડા વગેરે ખાઈ ન જાય, બગાડે નહિ, તે માટે કોઈ માલિક પોતાના સેવકને સૂચના આપે છે કે, કાકેભ્યો દધિ રક્ષ્યતામ્ । કાગડાઓથી દહિનું રક્ષણ કરાય. અહિ વક્તા એવા માલિકનું તાત્પર્ય છે - કાગડા, બિલાડાં, કૂતરા વગેરે તમામ - દહિને બગાડનાર - નાશ કરનારાઓથી તેનું રક્ષણ કરાય. પણ સાંભળનારો સેવક જો કાકેભ્યઃ એવા પદનો સીધેસીધો અર્થ 'કાગડાઓથી' એમ કરશે તો ફક્ત કાગડાઓથી જ દહિનું રક્ષણ કરશે, પણ બિલાડી વગેરેથી રક્ષણ નહિ કરે. આમ થવાથી વક્તાનું તાત્પર્ય હણાઈ જશે. કેમકે વક્તાનું તાત્પર્ય - પ્રાણીમાત્રથી દહિનું રક્ષણ કરવાનું છે.

આમ આવા સ્થળે કાકેભ્યઃ । પદનો જે શક્યાર્થ 'કાગડાઓથી' એ ન લેતાં લક્ષણાસંબંધી (લક્ષણા કરીને) કાકેભ્યઃ નો અર્થ દધ્યુપધાતકેભ્યઃ - દહિનો નાશ કરનારા તમામથી - દહિનું રક્ષણ કરાય, એમ કરાય છે. આથી વક્તાનું તાત્પર્ય ન હણાવાથી તેના શબ્દોથી સાચો બોધ - શાબ્દબોધ થાય છે. અહિ કાગડો દહિનો ઉપધાતક છે. અને બિલાડી વગેરે પણ દધિ - ઉપધાતક છે. આથી દધિ - ઉપધાતકત્વ ધર્મથી બિલાડી વગેરે કાગડાના નજીકના (આસન્ન) સંબંધી કહેવાય. વળી, કાકેભ્યઃ । પદથી દધિના ઉપધાતક - નાશક તમામ (પ્રાણીઓનો - વસ્તુઓ) નો બોધ કરાવવાનું પ્રયોજન પણ છે.

આ જ પ્રમાણે ગજ્ઞાયાં ઘોષઃ । પ્રયોગમાં ગજ્ઞા - પદનો અર્થ (શક્યાર્થ) = ગંગાપ્રવાહ, તેમાં ઘોષ = ગાંધારી વાડો અથવા આભીરપલ્લી રૂપ અર્થ ઘટમાન - સંગત થતો ન હોવાથી શક્યાર્થ = ગંગાનદીપ્રવાહનો સંબંધી "ગંગાનદીનું તીર" એ પ્રમાણે ગજ્ઞા પદનો અર્થ કરવો, આથી "ગંગાનદીના તીરે આભીરપલ્લી છે" એવો અર્થ સંગત થઈ જશે, એમ સંક્ષેપથી લક્ષણાસ્વરૂપ જાણવું.

લક્ષણાનું લગભગ આવું જ સ્વરૂપ/લક્ષણ મુખ્યાર્થબાધેઠ ઈત્યાદિ સ્વોપજન્યાસગત શ્લોકમાં કહેલું છે, તે સ્વયં વિચારી લેવું.

B. પૂર્વે "લક્ષણા"નું લક્ષણ જણાવેલ છે. જો કે સ્વો. ન્યા. કાર શ્રી હેમહંસગણિજીએ આ લક્ષણ પરમતે આપેલું હોય એમ પ્રતીત થાય છે. કારણકે આ લક્ષણથી થોડાં ફેરફારવાળું લક્ષણ આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ સ્વ - વિરચિત કાવ્યાનુશાસનમાં આપેલું છે. લક્ષ્યાર્થ (લક્ષણથી જણાતો અર્થ) કોને કહેવાય ? તેનું લક્ષણ તેઓએ (અનુવૃત્ત પદો સહિત) આ પ્રમાણે કહેલું છે - મુખ્યાર્થબાધે નિમિત્તે પ્રયોજને ચ મુખ્યાર્થસમ્બદ્ધસ્તત્ત્વેન લક્ષ્યમાણો લક્ષ્યઃ । (કા. શા. અ. ૧ - સૂ. ૧૮) અર્થ :- મુખ્યાર્થનો બાધ હોતે છતે, સાદૃશ્ય - સંબંધાદિ નિમિત્ત હોતે છતે અને તાદૃશ - વિશિષ્ટ બોધ કરાવવાનું પ્રયોજન હોતે છતે મુખ્યાર્થનો સંબંધી એવો તત્ત્વેન = વાસ્તવિકરૂપે = (પણ ઉપચારરૂપે નહીં) જણાતો અર્થ હોય તેને લક્ષ્યાર્થ (= લક્ષણથી જણાતો અર્થ) કહેવાય. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત બધી શરતો હોય ત્યાં લક્ષણા થાય.

દા. ત. ગજ્ઞાયાં ઘોષઃ । અહીં ગજ્ઞા પદાર્થ - ગંગા નદીનો પ્રવાહ, તેમાં ઘોષની = ગાયના વાડાની અથવા આભીરપલ્લીની અધિકરણતા (આધારતા) નો અસંભવ હોવાથી મુખ્યાર્થનો બાધ છે, તથા સામીપ્ય રૂપ સંબંધ અહીં નિમિત્ત છે. તથા 'ગજ્ઞાતટે' એમ કહેવાથી સ્થળની પવિત્રતાનો બોધ કોઈને ન પણ થાય, આથી તેવા વ્યક્તિને 'ગજ્ઞાયમ્' પ્રયોગથી તેવા 'પવિત્રતાદિ' અર્થનો બોધ કરાવવાનું પ્રયોજન પણ છે. આથી ગજ્ઞાયાં ઘોષઃ । પ્રયોગનો અર્થ અહીં '(પવિત્ર એવા) ગંગાતટ ઉપર ગાયનો વાડો અથવા આભીરપલ્લી છે' એમ થાય છે.

અહીં કા. શા. ની (અ. ૧. સૂ. ૧૬ ની) વિવેક ટીકામાં ખુલાસો કરતાં આચાર્ય ભગવંત કહે છે કે, રૂઢિને લક્ષણાનો (અથવા લક્ષ્યાર્થનો) હેતુ ન કહેવો. (એટલે કે શ્રી હેમહંસગણિજીએ લક્ષણાની પરમતે આપેલી વ્યાખ્યામાં રૂઢિને લક્ષણાના હેતુરૂપે કહેલ છે, તે આચાર્યભગવંતને સંમત નથી.) તેનું કારણ તેઓ આ પ્રમાણે જણાવે છે કે, 'મુખ્ય' શબ્દનું મુખ્યપણું (જેના લીધે તે મુખ્યરૂપે વ્યવહાર કરાય છે તે મુખ્યત્વ ધર્મ) એ જ છે કે, મુખ્ય પદાર્થમાં સાક્ષાત્ સંકેતની વિષયતા હોય છે. અર્થાત્ સાક્ષાત્ સંકેતનો (શક્તિનો) વિષય બનતો હોયને જ અમુક પદાર્થને મુખ્ય કહેવાય છે. (અને સંકેત (શક્તિ) ના વિષયભૂત અર્થનો સંબંધ પદાર્થ હોય તે લક્ષ્યાર્થ = ગૌણ કહેવાય.) અને સંકેત (= અમુક પદાર્થ અમુક પદાર્થનો બોધ કરાવવાની પદનિષ્ઠ શક્તિવિશેષ) પ્રત્યે રૂઢિ જ કારણ છે. અર્થાત્ રૂઢિથી જ ખ્યાલ આવે છે કે અમુક (ઘટાદિ) શબ્દનો અમુક (પૃથુભુવ્નોદર વસ્તુ વગેરે રૂપ) અર્થ છે. આમ સંકેત (શબ્દમાં રહેલ શક્તિ વિશેષ) ના હેતુભૂત એવી રૂઢિની અપેક્ષાએ જો લક્ષણા પ્રવર્તે, (અર્થાત્ રૂઢિને લક્ષણાનું કારણ કહીએ એટલે કે રૂઢિથી લક્ષણા થાય, એમ કહીએ) તો અતિપ્રસંગ આવે. એટલેકે સંકેતને પણ લક્ષણા માનવાનો પ્રસંગ આવે. માટે રૂઢિ, કે જે મુખ્યાર્થના હેતુભૂત સંકેતનું કારણ છે, તેનાથી લક્ષ્યાર્થના હેતુભૂત લક્ષણા થાય એમ કહેવું યોગ્ય ન કહેવાય. 'વિવેક' ટીકાના શબ્દો આ પ્રમાણે છે - इदमेव हि शब्दानां मुख्यानां मुख्यत्वं यत्साक्षात् संकेतविषयत्वम् । संकेते च रूढिरेव कारणम् । ततो यदि रूढिमपेक्ष्य लक्षणा प्रवर्तते तदातिप्रसङ्गः स्यादिति ।

પૂર્વોક્ત સૂત્રની 'અલંકાર - ચૂડામણિ' ટીકામાં પણ દ્વિરેફ વર્ગેરે શબ્દો સાક્ષાત્ સંકેત (શક્તિ) નો વિષય હોવાથી મુખ્ય શબ્દો છે, એમ કહીને એનું કારણ આપતાં કહેલું છે કે, ન રૂઢિર્લક્ષ્યસ્યાર્થસ્ય હેતુત્વેનાસ્માપિરુક્તા । એમ રૂઢિને લક્ષ્યાર્થના (લક્ષણાથી જણાતા અર્થના અર્થાત્ લક્ષણાના) હેતુ તરીકે કહેલ નથી. એટલે કે ભટ્ટ, મુકુલ આદિ અન્ય ગ્રંથકારોએ રૂઢિને પણ લક્ષણાના હેતુ તરીકે કહેલ છે, તેમ અમે કહ્યું નથી. આમ રૂઢિ એ સંકેતનું કારણ હોવાથી અને સંકેતથી (શક્તિથી) જણાતો અર્થ એ મુખ્યાર્થ (ન્યાયદર્શનમતે શક્યાર્થ) જ કહેવાતો હોવાથી, પરંપરાએ મુખ્યાર્થના હેતુભૂત રૂઢિને લક્ષ્યાર્થનું (અથવા તેના હેતુભૂત લક્ષણાનું) કારણ કહેવું અનુચિત જ છે, કારણ કે તેમાં પૂર્વોક્ત રીતે અતિપ્રસંગરૂપ દોષ આવે છે.

આ પ્રમાણે સ્વો. ન્યા. કાર શ્રી હેમહંસગણિજીએ અન્યમતે લક્ષણાનું લક્ષણ આપેલું હોવાથી રૂઢે: પ્રયોજનાદ વાર્થો એ પ્રમાણે રૂઢિને પણ લક્ષણાના હેતુ તરીકે કહેલું છે. પણ પૂર્વોક્ત સંદર્ભથી જણાય છે કે, આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ રૂઢિને લક્ષણા કરવાનું - લક્ષ્યાર્થનું - કારણ નથી કહ્યું. અર્થાત્ સીધા અર્થ = મુખ્યાર્થ કરતાં કંઈક તેના સંબંધવાળો જુદો અર્થ કરવાના હેતુ તરીકે રૂઢિને કહેલ નથી. કારણકે તે (રૂઢિ) મુખ્યાર્થને જણાવતાં સંકેતનું કારણ હોયને, સંકેતથી ભિન્ન લક્ષણાનું પણ કારણ શી રીતે બને ? અર્થાત્ અતિપ્રસંગ દોષ આવવાથી રૂઢિને લક્ષણાનું કારણ ન કહેવું, એમ સૂરિજીના કહેવાનો ભાવ છે, એમ જાણવું. (૨/૧૦)

૬૮. સ્વાङ्ગમવ્યવધાયિ ॥ ૨ / ૧૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સ્વાંગ = પોતાનું જે અંગ - બેવડાયેલ (દ્વિરુક્ત) ધાતુ અવયવાદિ, એ પોતાના અંગી = અવયવી એવા ધાતુ વગેરેનું કાર્ય કરવામાં (વ્યવધાન કરવાથી) વ્યાધાત = પ્રતિબંધ ન કરે.

પ્રયોજન :- સ્વાંગત્વ (પોતાના અંગ - અવયવ) નું આ જ ફળ છે કે, તે પોતાના અંગી (અવયવી) ધાતુ વગેરેના કાર્યનો વ્યાધાત ન કરે, એમ જણાવવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- સંચસ્કાર । અહિ સમ્ + કૃ એવી સ્થિતિમાં અંતરંગ કાર્ય હોવાથી પહેલાં સમ્પરે: કૃગઃ સ્સટ્ । (૪-૪-૯૧) સૂત્રથી સ્સટ્ આગમ થાય છે. અને પછી તેના (પોતાના) અવસરની પ્રાપ્તિ થવાથી સ્સટિ સમઃ (૧-૩-૧૨) અને લુક્ (૧-૩-૧૩) એ બે સૂત્રોનો બાધ કરીને પરવિધિ હોવાથી^૨ તથા નિત્યવિધિ હોવાથી અને ધાતુમાત્રને જ આશ્રિત હોયને અંતરંગવિધિ હોવાથી પરોક્ષા વિભક્તિનો ણ્વ પ્રત્યય થયે છેતે (સમ્ + સ્કૃ + ણ્વ સ્થિતિમાં) તદાશ્રિત = ણ્વ પ્રત્યયાશ્રિત દ્વિત્વાદિ કરાયે છેતે, સં ચસ્કુ એવી સ્થિતિ થાય છે. અને ત્યારે આ ન્યાયના બળથી દ્વિત્વથી થયેલ ચ એ ધાતુનું સ્વાંગ હોવાથી દ્વિરુક્ત ચ થી સમ્ ઉપસર્ગ અને કૃ ધાતુ વચ્ચે વ્યવધાન થતું નથી. આથી નિમિતાભાવે (૨/૨૯) એ ન્યાયથી ચ ના વ્યવધાન વડે સ્સટ્ આગમની નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત હતી તે ન થઈ.

કહેવાનો આશય એ છે કે સમ્ ઉપસર્ગ અને કૃ ધાતુનું અનંતરપણું જ સ્સટ્ આગમરૂપ કાર્યનું નિમિત્ત છે. અને તેથી દ્વિત્વ થાય છે ત્યારે સમ્ અને કૃ ધાતુ વચ્ચે દ્વિત્વથી (દ્વિત્વજન્ય અંશની) વ્યવધાન સ્વીકારાય તો સમ્ અને કૃ ધાતુ વચ્ચે અનંતરપણું (નિમિત્ત) જ ન રહેવાથી (તેનાથી થયેલ નૈમિત્તિક કાર્ય) સ્સટ્ આગમ થયેલો હોય તો પણ તેની નિવૃત્તિ જ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ દ્વિરુક્ત ચ રૂપ ધાતુના સ્વાંગવડે આ ન્યાયથી વ્યવધાન ન થવાથી સમ્ અને કૃ ધાતુનું અનંતરપણું હજારું નથી. માટે તેનાથી થયેલ સ્સટ્ આગમની નિવૃત્તિ ન થાય.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું પ્રમાપક = જ્ઞાપક છે - નેઙ્માદાં (૨-૩-૭૯) સૂત્રને દ્વિત્વેડ-પ્યન્તેડપ્યનિતેઃ પરેસ્તુ વા (૨-૩-૮૧) સૂત્રની પછી અનંતરમાં નહિ મુકવા દ્વારા "દ્વિત્વેડપિ" અર્થનું અનુવર્તન કર્યા વિના જ નેઙ્માદાં (૨-૩-૭૯) સૂત્રમાં ઙ્મા વગેરે ધાતુઓનો સામાન્યથી નિર્દેશ કરવો.

તે આ રીતે - પ્ર પૂર્વક નિ ઉપસર્ગના ન નું ણ ત્વ પ્રણિપતતિ । વગેરે રૂપોની જેમ દ્વિત્વવાળા પ્રણિપપાત । વગેરે રૂપોમાં પણ ઈષ્ટ છે. અને તે દ્વિત્વવાળાં રૂપોમાં ણત્વ ની સિદ્ધિ ત્યારે જ થાય, જો નેઙ્માદાં (૨-૩-૭૯) એ સૂત્રને દ્વિત્વેડપ્યન્તેડપિં (૨-૩-૮૧) સૂત્રની અનંતર મુકવામાં આવે, અને તેમાં દ્વિત્વેડપિ અર્થનું અનુવર્તન કરવામાં આવે. આ રીતે જ,

દ્વિત્વ થાય ત્યારે અને દ્વિત્વના અભાવમાં પણ (પ્રતિ ઉપસર્ગથી) ઇમા (મા) વગેરે ધાતુઓ પરમાં હોતે છતે, ત્રિ ઉપસર્ગના ન નો ણ સિદ્ધ થાય છે. આમ છતાંય આવા ક્રમથી સૂત્રનો ઉપન્યાસ નથી કરેલો, કિંતુ સામાન્યથી જ ઇમા (મા) વગેરે ધાતુઓનો પાઠ કરેલો છે, તેથી જણાય છે કે પ્રણિપતતિ । વગેરે રૂપોની જેમ પ્રણિપપાત । વગેરે રૂપોમાં પણ, ત્રિ ના ન નું ણત્વ સિદ્ધ થઈ જશે. કારણકે સ્વાક્ષમવ્યવધાયિ એવા પ્રસ્તુત ન્યાયનો સદ્ભાવ હોવાથી દ્વિત્વથી ઉત્પન્ન થયેલ પ અવયવ એ ધાતુનું સ્વાંગ = પોતાનું અંગ હોયને પ થી પ્રતિ ઉપસર્ગનો પત્ ધાતુ સાથે વ્યવધાન નહિ થાય, એવી આશાથી જ સામાન્યથી પાઠ કરેલો જણાય છે. (આમ આ ન્યાય વિના પ્રણિપપાત । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ માટે નેદ્માદા૦ (૨-૩-૭૯) સૂત્રનું દ્વિત્વેડપિ૦ (૨-૩-૭૯) સૂત્રની અનંતરમાં ન કરવું એ અઘટમાન થતું હોયને - એવા પ્રકારની સૂત્રરચના આ ન્યાયથી જ સંગત (ઘટમાન) થતી હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.)

શંકા :- "સ્વાક્ષ" એમ જ શા માટે કહ્યું ? સામાન્યથી અંગ કેમ ન થયું ?

સમાધાન :- "પરાક્ષ" એટલે કે ધાતુ સિવાયનું અંગ હોય તે વ્યવધાન કરે જ, માટે સ્વાંગ એમ કહ્યું. અને આથી જ - પર અંગ એ વ્યવધાન કરનારું હોવાથી જ - મચ્ચસ્કાર । આ રૂપમાં જ ધાતુના અંગભૂત દ્વિરુક્ત ચ વડે સમ્ અને સ્સદ્ આગમ વચ્ચે વ્યવધાન થાય જ. (અહિ દ્વિરુક્ત ચ એ પચ્ ધાતુનું સ્વાંગ છે, માટે તેના કાર્યમાં વ્યવધાન કરનાર ન બને. પણ ચ કાંઈ સ્સદ્ આગમનું સ્વાંગ નથી, તેથી તેના સંબંધી કાર્યમાં વ્યવધાન કર્તા બને જ એમ વિચારવું.) આથી જ સ્સટિ સમઃ (૧-૩-૧૨) અને લુક્ (૧-૩-૧૩) એ બે સૂત્રોથી સ્સદ્ આગમ પર છતાં સમ્ ઉપસર્ગના મ નો ક્રમશઃ પ્રાપ્ત સ કાર અને લુક્ આદેશ ન થાય. કેમ કે ચ થી વ્યવધાન થવાથી મ અને સ્સદ્ અનંતર નથી.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય વ્યભિચારી - અનિત્ય છે, અર્થાત્ ક્વચિત્ આની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તેથી વેઃ સ્કન્દોડક્તયોઃ (૨-૩-૫૧) એ ષ ત્વ કરનારા સૂત્રમાં દ્વિત્વ સહિત સ્કન્દ ધાતુનું શ્રદ્ધા ન થવાથી (સ્કન્દૃ ગતિશોષણયોઃ । વિ + સ્કન્દ ગ.૧. ધાતુ - વિસ્કન્તુમિચ્છતીતિ વિ + સ્કન્દ + સન્ + શ્વ + સ્પતિ સ્થિતિમાં દ્વિત્વાદિક થયે) વિચિસ્કન્તસ્યતિ । વગેરે રૂપોમાં દ્વિરુક્ત ચિ એવા અંશ (સ્વાંગ) થી વ્યવધાન થવાથી સ નો ષ આદેશ ન થયો.

આ ન્યાયની અનિત્યતાનું શાપક (સવ્યભિચારિત્વપ્રતિષ્ઠાપક) છે, પ્રતિતષ્ઠૌ । વગેરે રૂપોમાં દ્વિરુક્ત ત નું વ્યવધાન હોવામાં પણ સ્થા ધાતુના સ નો ષ આદેશ કરવા માટે સ્થાસે-નિસેધસિચસજ્ઞાં દ્વિત્વેડપિ (૨-૩-૪૦) સૂત્રમાં દ્વિત્વેડપિ એવું વચન". આ દ્વિત્વેડપિ એવું વચન દ્વિત્વ કરાયે છતે દ્વિરુક્ત ત વગેરે અવયવ સ્વાંગ હોવા છતાંય, આ ન્યાય અનિત્ય હોયને વ્યવધાન કરનાર બની જશે, એવી શંકાથી કરેલું છે. આમ આ ન્યાયની અનિત્યતા સ્વીકારવાથી જ દ્વિત્વેડપિ એવું વચન સાર્થક થતું હોવાથી તે આ ન્યાયની અનિત્યતાને પ્રકાશિત કરે છે.

આગમા યદ્વળીભૂતાઃ૦ એ પૂર્વન્યાય પ્રસ્તુત ન્યાયનો જ વિસ્તાર છે. કારણકે આગમો

પણ અવયવરૂપ હોયને સ્વાંગપણાને અવ્યભિચારી અર્થાત્ વ્યાપ્ય છે. અર્થાત્ આગમો સર્વત્ર સ્વાંગ - રૂપે જ હોય છે. સ્વાંગ સિવાયના આગમો ક્યારેય હોતા નથી. કહેવાનો ભાવ છે કે આ ન્યાયથી આગમરૂપ કે અનાગમરૂપ (દ્વિરુક્તાદિરૂપ) સ્વાંગથી વ્યવધાનનો નિષેધ કરાતો હોયને પૂર્વ ન્યાય વડે વિશેષથી આગમરૂપ જ સ્વાંગ વડે વ્યવધાન થવાનો નિષેધ કરાતો હોવાથી 'પૂર્વ ન્યાય એ આ ન્યાયના વિસ્તારરૂપ છે,' એમ કહેવું ઉચિત જ છે. (૨/૧૧)

સ્વોપજન્યાસ

૧. મૂળમાં કહેલ દ્વિરુક્તાદિક શબ્દમાં 'આદિ' શબ્દથી આગમ લેવાય છે. પરંતુ તે પૂર્વ ન્યાયમાં કહેવાઈ જવાથી અહિં તેને લીધાં નથી. આથી જ - આ ન્યાયવડે પૂર્વ ન્યાયના સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ જતી હોવાથી જ - પૂર્વન્યાય આ ન્યાયના વિસ્તાર રૂપ છે.

૨. ૫૨ વિધિ હોવાથી - સચ્ચસ્કાર । માં પરોક્ષાનો જ્ઞ્ પ્રત્યય પહેલાં થયો, એમ કહ્યું. પરોક્ષાવિભક્તિનું વિધાન કૃત્પ્રત્યયવિધાયક (પાંચમાં અધ્યાયના) સૂત્રોમાં કરેલું હોવાથી જ્ઞ્ પ્રત્યય કરવા રૂપ વિધિ એ દ્વિત્વાદિ કરતાં પરકાર્ય છે.

૩. શંકા :- સચ્ચસ્કાર । અહીં પરવિધિ હોવા વગેરે કારણથી પહેલા જ્ઞ્ પ્રત્યય ભલે થઈ જાય, પણ દ્વિત્વ તો સ્સટિ સમ : (૧-૩-૧૨) અને લુક્ (૧-૩-૧૩) એ બે સૂત્ર લગાડીને પછી કરાશે ? આવી શંકા વિચારીને ટીકામાં કહ્યું છે, તદાશ્રિતે..... કહેવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. જ્ઞ્ પ્રત્યય કરાયે છતે અવશ્ય દ્વિત્વાદિ વિધિ જ થવી જોઈએ. કેમકે તેમાં વિલંબ થવામાં કોઈ કારણ નથી. નહીંતર, જો જ્ઞ્ કરાયા બાદ દ્વિત્વાદિ જ અવશ્ય ન થતાં હોય, તો જ્ઞ્ પ્રત્યય એ દ્વિત્વ કાર્ય પ્રત્યે કારણ નહીં બનવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણકે વિલંબ કરનાર (વ્યવધાન કરનાર, પ્રતિબંધક) નો અભાવ હોવામાં પણ, પોતાનાથી થનારા કાર્ય પ્રત્યે જો કોઈ હેતુભૂત વસ્તુનો વ્યાપાર/પ્રવૃત્તિ ન કરાય, તો તે હેતુ વસ્તુતઃ હેતુ જ ન કહેવાય, એને અહેતુ જ કહેવાય.

૪. નિમિત્તાભાવે (૨/૨૯) ન્યાયથી પ્રાપ્ત સ્સટ્ આગમની નિવૃત્તિ ન થઈ, એમ કહ્યું, તે અન્ય વ્યક્તિની શંકા છે. તાત્પર્ય એ છે કે અહિં કોઈ શંકા કરે કે, સચ્ચસ્કાર । વગેરે રૂપોમાં દ્વિત્વ કરાયે છતે ચ થી વ્યવધાન થવાથી સમ્ અને કૃ ધાતુ વચ્ચે અનંતરપણું (રૂપ નિમિત્ત) હતું તે ગયું. તેથી સ્સટ્ આગમનું નિમિત્ત જવાથી નિમિત્તાભાવે (૨/૨૯) ન્યાયથી સ્સટ્ આગમની નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય. આના જવાબમાં ગ્રંથકાર (વૃત્તિકાર) કહે છે કે, ધાતુના દ્વિત્વને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ ચ એ ધાતુનું સ્વાંગ (સ્વાવયવ) હોવાથી (પ્રસ્તુતન્યાયથી) તેનાથી વ્યવધાન થતું જ નથી. અને આથી સમ્ અને કૃ ધાતુ વચ્ચે અનંતરાપણારૂપ જે સ્સટ્ આગમનું નિમિત્ત છે, તેનો વ્યાધાત થતો નથી. માટે સ્સટ્ આગમ પણ નિવૃત્ત થતો નથી. આમ ગ્રંથકારે ટીકામાં થોડાં જ શબ્દોમાં ઉક્ત શંકા ગર્ભિત સમાધાનનું વિધાન કરેલું છે, એમ કહેવાનો ભાવ છે.

૫. આ ન્યાયની અનિત્યતાના જ્ઞાપક તરીકે દ્વિત્વેડપિ એવા વચનને કહેલું છે.

શંકા :- સ્થાસેનિ (૨-૩-૪૦) સૂત્રમાં શિદ્ધાન્તેડપિ એવો અધિકાર હોવાથી પૂર્વન્યાયની જેમ અહીં પણ દ્વિત્વ વડે વ્યવધાન થયે ષ આદેશની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી "દ્વિત્વેડપિ" એમ તે સૂત્રમાં કહેલું

છે, તો આ દ્વિત્વેડપિ એવા વચનને આ ન્યાયના અનિત્યત્વનું જ્ઞાપક શાથી કહ્યું ?

સમાધાન :- આ ન્યાયની અનિત્યતાનો અભાવ હોવામાં અર્થાત્ આ ન્યાયની નિત્ય પ્રવૃત્તિ હોવામાં દ્વિત્વ વડે વ્યવધાન થાય, એમ કહેવું શક્ય બનતું નથી. આથી એમ જે અદ્યપિ વચનને આ ન્યાયની અનિત્યતાના જ્ઞાપક તરીકે કહ્યું, તે યોગ્ય જ છે. અહીં કહેવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. પ્રતિતષ્ઠો । વગેરેમાં સ્થા ધાતુના સ નું ષ ત્વ સૂરિજીને ઈષ્ટ છે. અને તે ષ ત્વ કરવામાં શિદ્ધાન્તરેડપિ એવા અધિકારથી શિદ્ધ અને ન સિવાયના વર્ણનું વ્યવધાન સંમત નથી. આથી અન્યવર્ણનું વ્યવધાન હોય તો કાર્યનો નિષેધ થાય છે. પછી 'સ્વાક્ષમવ્યવધાયિ' આ ન્યાયથી પુનઃ અન્ય વર્ણ વડે જે વ્યવધાનની પ્રાપ્તિ છે, તેનો નિષેધ કરાય છે. અર્થાત્ અન્ય વર્ણનું વ્યવધાન છતે કાર્ય ન થાય એમ જે કહેલું છે, તેનો સ્વાંગના વિષયમાં નિષેધ થાય છે. આથી સ્વાંગરૂપ અન્યવર્ણનું વ્યવધાન હોવામાં પણ કાર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી આ ન્યાયથી પ્રતિતષ્ઠો । માં પણ ષ ત્વ થઈ જ જશે, પરંતુ ન્યાયોનું અનિત્યપણું હોવાથી સૂરિજીને ન્યાયો પ્રત્યે વિશ્વાસ ન થયો. તેથી દ્વિત્વનું વ્યવધાન હોવામાં પણ ષ આદેશ કરવા માટે દ્વિત્વેડપિ એમ કહેલું છે. (૨/૧૧)

૬૧. ઉપસર્ગો ન વ્યવધાયી ॥ ૨/૧૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- પ્ર વગેરે (પ્રાદિ) ઉપસર્ગ જે ધાતુની પૂર્વમાં જોડાય છે, તે વ્યવધાન કરનાર બનતાં નથી. એટલે કે સંબંધિત ધાતુનું કાર્ય થવામાં ઉપસર્ગો અંતરાયભૂત થતાં નથી.

પ્રયોજન :- ("પૂજા" અર્થવાળા સુ, અતિ, "ગતિ" અર્થવાળા અધિ, પરિ અને અતિક્રમ - અર્થવાળા અતિ ને છોડીને ચાદિ ગણમાં કહેલ પ્રાદિ ૨૨ શબ્દોની ઉપસર્ગસંજ્ઞા થાય છે, અને આ) ઉપસર્ગોનો ધાતુની પૂર્વમાં જ પ્રયોગ થાય છે, પણ વ્યવહિત' કે પશ્ચાત્ પ્રયોગ ન થાય - આટલું જ નિયમન ધાતોઃ પૂજાર્થસ્વતિગર્તાર્થાડધિપર્યતિક્રમાર્થાતિવર્જઃ પ્રાદિરુપસર્ગઃ પ્રાકૃ ચ (૩-૧-૧) સૂત્રથી કરેલું છે, પણ ઉપસર્ગ એ ધાતુનો અવયવ છે, એવો નિયમ કરાયો નથી. આથી પ્ર વગેરે ઉપસર્ગ એ વિભક્ત્યંત હોવાથી ભિન્ન પદ એવા ઉપસર્ગના વ્યધાયકત્વ = વ્યવધાનની પ્રાપ્તિ હોયને તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- ઉક્ષાં પ્રચકુર્નગસ્ય માર્ગાન્ । અહિ ગુરુનામ્યાદેનૃચ્છૂર્ણોઃ (૩-૪-૪૮) સૂત્રથી પંરોક્ષા વિભક્તિ પ્રત્યયને સ્થાને આમ્ આદેશ કરાય છે. (ઉક્ષ + આમ્ + પ્ર + ચકુઃ) એમ આમ્ અંતવાળા ઉક્ષ ધાતુ અને અનુપ્રયોગ કરેલાં કૃ ધાતુ વચ્ચે પ્ર ઉપસર્ગ વડે વ્યવધાન ન થયું. A.

કહેવાનો આશય એ છે કે, ધાતોરક્ષ્વગત૦ (૩-૪-૪૬) એ પૂર્વસૂત્રથી આ ગુરુનામ્યાદે૦ (૩-૪-૪૮) સૂત્રમાં અનુવર્તતાં કૃભ્વસ્તિ ચાનુ તદન્તમ્ અંશમાં અનુ શબ્દનો અર્થ એ છે કે, વ્યવહિત કે વિપર્યસ્ત (પહેલાં પંરોક્ષાન્ત કૃ વગેરેનો પછી આમ્ અંતવાળા ધાતુનો, એવો

(ઉલટો) પરોક્ષાપ્રત્યયાંત કૃ, ખૂ, અસ્ ધાતુનો પ્રયોગ ન કરવો, પણ અનંતર જ - આમ અંતવાળા ઉક્ષામ્ એવા ધાતુની પછી તરત જ - કરવો. અને જો અહિં પ્ર ઉપસર્ગવડે વ્યવધાન થાય, તો આમ અંતવાળા ઉક્ષામ્ એવા ધાતુ પછી તરત કૃ ધાતુ ન હોયને ઉક્ષાંપ્રચક્રુઃ । એવો પ્રયોગ અસાધુ જ બની જાય. પરંતુ આ ન્યાયના બળથી પ્ર થી વ્યવધાન ન થવાથી ઉક્તપ્રયોગ સાધુ જ બની રહે છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું અનુમાપક (અનુમાન કરાવનાર અર્થાત્) = જ્ઞાપક છે, કર્મભૂત નામથી પર ગૈ શબ્દે । એ ગૈ (ગા) ધાતુથી ટક્ પ્રત્યયનું વિધાન કરનાર ગાયોડનુપસર્ગાદૃક્ (૫-૧-૭૪) સૂત્રમાં ઉપસર્ગનું વર્જન કરવું. આ ઉપસર્ગનું વર્જન સામ ગાયતીતિ ટક્ પ્રત્યય પર છતાં (સામન્ + ગા + ટક્ + ડી) સામગી સ્ત્રી । (સામવેદને ગાનારી સ્ત્રી.) વગેરે રૂપોમાં ઉપસર્ગસહિત ગૈ (ગા) ધાતુથી પૂર્વોક્ત સૂત્રથી ટક્ પ્રત્યય ન લાગે તે માટે કરેલું છે.

હવે જો આ ન્યાય ન હોય તો "ગાયટ્ક" આવુ લઘુ સૂત્ર કરવામાં પણ સામ સંગાયન્તિ । સ્થળે ટક્ ની પ્રાપ્તિ જ નથી. કારણકે સમ્ ઉપસર્ગથી વ્યવધાન થવાથી ગા ધાતુ સામ રૂપ કર્મની પરમાં આવતો જ નથી. માટે સૂત્રમાં ઉપસર્ગનું વર્જન વ્યર્થ બની જાય છે. તો પણ જે આ ઉપસર્ગનું વર્જન કરેલું છે, તે આ ન્યાયથી સામ રૂપ કર્મ અને ગા ધાતુ વચ્ચે સમ્ ઉપસર્ગથી વ્યવધાન નહિ થાય, અને તેથી સામગી ની જેમ સામ સંગાયી । સ્થળે પણ ટક્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ દ્વારા સામ સંગી । એવું અનિષ્ટ રૂપ બની જવાની આપત્તિ આવશે - આવી શંકાથી જ (ઉપસર્ગનું વર્જન) કરેલું છે. આમ ઉપસર્ગ વડે અવ્યવધાન જણાવનાર આ ન્યાયથી જ પૂર્વોક્ત ઉપસર્ગનું વર્જન ઘટમાન થતું હોયને તે ઉપસર્ગનું વર્જન આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય એકાંતિક = નિત્ય નથી. તેથી સમાગચ્છતિ । આ પ્રયોગમાં સમ્ અને ગમ્ ધાતુ વચ્ચે આદ્ ઉપસર્ગવડે વ્યવધાન થવાથી સમો ગમ્ચિષ્પ્રચ્છિશ્રુવિત્સ્વરત્યર્તિદૃશઃ (૩-૩-૮૪) સૂત્રથી પ્રાપ્ત આત્મનેપદ ન થયું. (૨/૧૨)

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧. વ્યવહિત (વ્યવધાનવાળો = આંતરાવાળો) વગેરે કૃ ધાતુનો પ્રયોગ ન થાય - એમ કહ્યું. જેમકે તં પાતયાં પ્રથમમાસ પપાત યજ્ઞાત્ । અહિં પાતયામાસ એવો અવ્યવહિત પ્રયોગ થવો જોઈએ. પણ પ્રથમ એવા પદનાં વ્યવધાનવાળો ન જોઈએ. તથા વિપર્યસ્ત આ પ્રમાણે નાડરેશ્ચકાર ગણયામયમસ્ત્રપાતાન્ । અહિં ચકાર એ ગણયામ્ ની પૂર્વમાં છે. હકીકતમાં ગણયાચ્ચકાર એવા ક્રમથી પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આથી આ વ્યવહિત અને વિપર્યસ્ત અનુપ્રયોગવાળા પ્રયોગ અસાધુ છે. (૨/૧૨)

પરામર્શ

A. ધાતોરનેકસ્વરાદામ્ પરોક્ષાયાઃ૦ (૩-૪-૪૭) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે, ઉપસર્ગ એ કિયાના અર્થને વિશેષિત કરતો હોવાથી વ્યવધાન કરનારો બનતો નથી. ઉપસર્ગસ્ય તુ

ક્રિયાવિશેષકત્વાત્ વ્યવધાયકત્વં નાસ્તિ । તેથી ઉક્તાં પ્રચકુર્નગરસ્ય માર્ગન્ । વગેરે પ્રયોગ થાય છે. આ પ્રમાણે આ ન્યાયનો અર્થ જણાવેલો છે. અહિ ઉપસર્ગથી વ્યવધાન ન થવામાં કારણ તરીકે તેના ક્રિયાવિશેષકત્વને જણાવેલું છે. તે અંગે તે સૂત્રના ન્યા. સા. લ. ન્યા. માં આ પ્રમાણે ચર્ચા કરી છે.

પ્રશ્ન :- ક્રિયાના અર્થને વિશેષિત કરનાર હોવાથી અર્થાત્ ક્રિયાનું જ વિશેષણ હોવાથી જો તમે ઉપસર્ગનું અવ્યવધાયકત્વ કહેતા હોવ, તો કર્તા વગેરે કારકો પણ ક્રિયાના જ વિશેષણો છે. તેથી કર્તા વગેરે વડે પણ વ્યવધાન ન થવું જોઈએ ?

સમાધાન :- એવું નથી, 'ક્રિયાનું જ જે વિશેષક (વિશેષણ) હોય (તે અવ્યવધાયક કહેવાય)' એમ અવધારણ = જકારપૂર્વક વિવક્ષા કરવાથી કર્તાદિ અવ્યવધાયક ન કહેવાય. કારણકે કર્તા વગેરે કારકો જેમ (પાકાદિ) ક્રિયાના વિશેષક છે, તેમ (દેવદત્ત વગેરે) દ્રવ્યના પણ વિશેષક (વિશેષણ) બને છે.

કોઈક અપેક્ષાએ હજી તં પાતયાં પ્રથમમાસ । એવા પ્રયોગનું સમર્થન કરાય છે. અર્થાત્ અહિ પાતયામ્ અને આસ એવા અનુપ્રયોગ વચ્ચે પ્રથમ એવા વિભક્ત્યંત પદનું વ્યવધાન હોવા છતાં પણ પ્રથમ પદનો અહિ ક્રિયા - વિશેષણરૂપે પ્રયોગ હોવાથી, હજી, તેના વડે વ્યવધાન કદાચ ચલાવી લેવાય. પણ પ્રશ્નશયાં યો નહુષં ચકાર । એવા પ્રયોગમાં પ્રશ્નશયાં અને ચકાર અનુપ્રયોગ વચ્ચે જે યો નહુષં પદોના વ્યવધાનવાળો પ્રયોગ છે, તે તો અતિદુષ્ટ છે. (આ પ્રમાણે ઉપસર્ગ સિવાય કોઈપણ શબ્દનું વ્યવધાન - પછી તે શબ્દ ક્રિયા વિશેષણ હોય, તો પણ તે ચલાવી લેવું ઈષ્ટ નથી, એમ સૂચવેલું છે.) (૨/૧૨)

૭૦. યેન નાડવ્યવધાનેન તેન વ્યવહિતેડપિ સ્યાત્ ॥ ૨/૧૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જે સ્થળે વિવક્ષિત કાર્ય કરવામાં અમુક વર્ણાદિથી અવશ્ય વ્યવધાન થાય જ છે, પણ વ્યવધાન ન થાય એવું શક્ય જ ન હોય, તે સ્થળે તે વર્ણનું વ્યવધાન હોય તો પણ તે (વિવક્ષિત) કાર્ય થાય જ.

પ્રયોજન :- વ્યવધાનને લીધે અપ્રાપ્ત કાર્યની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે આ ન્યાય છે. A. આ જ પ્રમાણે આગળના બન્નેય ન્યાયોનું પણ અપ્રાપ્ત કાર્યની પ્રાપ્તિ કરાવવા રૂપ પ્રયોજન કહેવું.

ઉદાહરણ :- (ચારુ + ડી =) ચાર્વી । (ગુરુ + ડી) ગુર્વી । વગેરે રૂપોમાં સ્વર અને ડ કાર વચ્ચે એક વ્યંજનનું આંતરું (વ્યવધાન) હોવા છતાંય સ્વાદુતો ગુણાદ્યકરોઃ (૨-૪-૩૫) સૂત્રથી ડી સિદ્ધ થયો. કારણકે સ્વરથી પર અવ્યવહિત - અનંતર ડ નો ગુણવાચક શબ્દોમાં અસંભવ છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું નિવેદક = જાપક છે, સ્વાદુતઃ (૨-૪-૩૫) સૂત્રમાં સ્વાદુતઃ એ પ્રમાણે ઉક્તિ જ. તે આ રીતે - સ્વરથી પર જે ડ કાર, તદન્તે ચરુ સિવાયના ગુણવાચક નામથી સ્ત્રીત્વ વિશિષ્ટ (સ્ત્રીલિંગ) અર્થમાં ડી પ્રત્યય લાગે છે, આ પ્રમાણે આ

સૂત્રનો અર્થ છે. અને જો આ ન્યાય ન હોત તો સ્વરથી પર અવ્યવહિત ડ કારનો ગુણવાચક શબ્દોમાં ક્યાંય પણ સંભવ ન હોવાથી' જે 'સ્વરાદુતઃ' એમ કહેલું છે, તે 'સ્વર અને ડ કાર' વચ્ચે અવશ્ય થનાર એક - વ્યંજનના વ્યવધાનની આ ન્યાયના બળથી ગણના થશે નહીં. અર્થાત્ એક વ્યંજનનું વ્યવધાન હશે તો આ ન્યાયથી ચલાવી લેવાશે. અને આથી 'સ્વરથી પર ડ કાર' (સ્વરાદુતઃ) એવું સૂત્રમાં કહેલું છે. આમ આ ન્યાયથી જ સ્વરાદુતઃ એવું વચન સાર્થક થતું હોયને તે વચન આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

આ ન્યાયનું બીજું પણ જ્ઞાપક એ જ સૂત્રમાં મળે છે. પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં અચ્છરોઃ એમ જે ચ્ચ શબ્દનું વર્જન કરેલું છે, તે પણ આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે. તે આ રીતે - 'સ્વરથી પર જે ડ કાર, તદન્ત ગુણવાચક નામથી સ્ત્રીલિંગ અર્થમાં ડની પ્રત્યય થાય છે,' એમ કહેવાતે છતે ચ્ચ શબ્દથી ડની પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ જ નથી. કારણકે ચ્ચ શબ્દમાં સ્વર અને ડ કાર વચ્ચે (ર કાર રૂપ) વ્યંજનથી વ્યવધાન છે. માટે ચ્ચ શબ્દનું વર્જન જ શા માટે કરવું જોઈએ ? અર્થાત્ પ્રાપ્તિપૂર્વક જ વર્જન થતું હોયને પૂર્વોક્ત રીતે પ્રાપ્તિ જ નથી. માટે વર્જન કરવું જોઈએ નહીં. તો પણ જે ચ્ચ શબ્દનું વર્જન કરેલું છે, તે જણાવે છે કે, સ્વર અને ડ કાર વચ્ચે એક વ્યંજનનું વ્યવધાન અવશ્ય થાય જ છે, અને આથી આ ન્યાયના બળથી એક વ્યંજનનું વ્યવધાન હોવા છતાંય ગણાતું નથી. અને આ રીતે ચ્ચ શબ્દમાં પણ એક જ વ્યંજનવડે વ્યવધાન હોવાથી સ્વરાદુતઃ (૨-૪-૩૫) (સ્વરથી પર ડ કાર એમ) કહેવામાં પણ ચ્ચ શબ્દથી ડની પ્રત્યય લાગવાનો પ્રસંગ આવશે, આથી ચ્ચ શબ્દનું વર્જન સાર્થક છે. આ પ્રમાણે આ ન્યાય વિના ચ્ચ શબ્દનું વર્જન અસંગત બની જતું હોયને જે ચ્ચ શબ્દનું વર્જન કરેલું છે, તે આ ન્યાયથી જ સંગત થતું હોયને આ ન્યાયને જણાવે છે.

પ્રશ્ન :- યેન નાડવ્યવધાનમ્ એવું શાથી કહ્યું ? અર્થાત્ જે વર્ણ વડે અવશ્ય વ્યવધાન થતું હોય પણ અવ્યવધાન નહિ, ત્યાં એક વ્યંજનનું વ્યવધાન ચલાવી લેવાય, એવું શા માટે ન્યાય સૂત્રમાં કહ્યું ? શું સર્વત્ર એક વ્યંજન વડે વ્યવધાન ન ચલાવી લેવાય ?

જવાબ :- ના, સર્વત્ર એક વ્યંજન વડે વ્યવધાન ચલાવી ન શકાય. પણ જે ઠેકાણે એક વર્ણ વડે અવ્યવધાન સંભવતું ન હોય, પણ અવશ્ય વ્યવધાન થતું જ હોય, ત્યાં જ એક વ્યંજન વડે વ્યવધાન ચલાવી શકાય છે. પણ અન્યત્ર એટલે કે જ્યાં અવશ્ય વ્યવધાન થતું ન હોય, પણ કદાચિત્ જ વ્યવધાન થતું હોય તો તે ઠેકાણે તે તે વર્ણ વિવક્ષિત કાર્ય કરવામાં વ્યવધાન કરનાર થાય જ. એટલે વિવક્ષિત કાર્ય ન થાય.

આથી જ્યુઙ્ ગતૌ । આ જ્યુ ગ. ૧. ધાતુથી ણિગ્ પ્રત્યય અને સન્ પ્રત્યય થયે (જ્યુ + ણિગ્ = જ્યાવિ જ્યાવયિતુમિચ્છતિ જ્યાવિ + સન્ + શવ્ + તિ પછી દ્વિત્વાદિક સન્ કાર્ય થયે) જુજ્યાવયિષતિ । રૂપ થાય છે. અહિં ઔર્જાન્તસ્થાપવર્ગેડવર્ણે (૪-૧-૬૦) સૂત્રથી દ્વિત્વાદિક થયે પૂર્વના ડ નો, નિમિત્તભૂત અ વર્ણ - પરક એવો અંતસ્થા ય કાર પરમાં હોવાથી ઇ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે. પણ તે ડ કાર અને યા એ બન્ને વચ્ચે જ કારનું વ્યવધાન છે. અને અહિં

વ્યવધાનની ગણના કરવાથી પૂર્વના ઉ નો હ ન થાય. આનું કારણ પૂર્વે કહી જ ગયા કે જ્યાં અન્યત્ર કદાચિત્ એકવર્ણ વડે વ્યવધાન ન પણ થતું હોય ત્યાં આ ન્યાય લાગુ પડતો નથી. ઓર્જાન્તસ્થાપવર્ગેઽવર્ગે (૪-૧-૬૦) સૂત્રમાં તો યિયાવયિષતિ । વગેરે રૂપોમાં અવ્યવહિત = વ્યવધાન રહિત પણ અ વર્ણ પરક અંતસ્થા રૂપ નિમિત્ત સંભવે છે. જેમકે, યિયાવયિષતિ । આથી જુજ્યાવયિષતિ । માં ઉ નો હ કરવામાં વ્યવધાનવાળા અંતસ્થા(ય)ને નિમિત્તરૂપે લઈ શકાતો નથી.

આ ન્યાયની અનિત્યતા (અનાત્યંતિકતા) જણાતી નથી. એટલે કે આ ન્યાય નિત્ય જ જણાય છે. (૨/૧૩)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. દ્રવ્યવાચક શબ્દોમાં તો તિત્ત માં સ્વરથી પર અવ્યવહિત ઉ કારનો સંભવ પણ છે. માટે ગુણવાચક શબ્દમાં તેનો અસંભવ છે, એમ કહ્યું. (૨/૧૩)

પરામર્શ

A. કહેવાનો આશય એ છે કે, બે પરિભાષા સૂત્રોથી અવ્યવહિત કાર્યની વ્યવસ્થા કરાઈ છે. ૧. પશ્ચમ્યા નિર્દિષ્ટે પરસ્ય (૭-૪-૧૦૪) એ પરિભાષાથી પંચમીવિભક્તિવડે નિર્દેશ કરેલો હોય ત્યારે જે કાર્ય થાય, (અર્થાત્ પંચમીથી નિર્દિષ્ટ જે કાર્ય હોય) તે અવ્યવહિત - અનંતર પરમાં હોય તેના સંબંધમાં જ થાય, પણ વ્યવહિત = પરંપરાએ પરમાં હોય તેના સંબંધમાં ન થાય. તથા ૨. સપ્તમ્યા પૂર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૫) એ પરિભાષાથી સપ્તમી વિભક્તિથી નિર્દિષ્ટ કાર્ય, અવ્યવહિત પૂર્વમાં જે હોય તેમાં જ થાય, પણ વ્યવહિત પૂર્વમાં હોય તેનાથી ન થાય. આમ ઉક્ત પરિભાષાઓથી વ્યવધાન હોય ત્યાં કાર્ય થવાની અપ્રાપ્તિ છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રથમ પરિભાષાવડે જે અવ્યવહિત પરમાં ન હોય અર્થાત્ વ્યવહિત પરમાં હોય તેનાથી પંચમી - નિર્દિષ્ટ કાર્યનો નિષેધ થતો હોયને, જે ઠેકાણે વિવક્ષિત કાર્ય અવ્યવહિત પરમાં રહેલ વર્ણાદિથી સંભવતું જ ન હોય, એટલે કે અવશ્ય કોઈને કોઈ વર્ણાદિનું વ્યવધાન થતું જ હોય, તેવા ઠેકાણે તે તે સૂત્રવડે વિહિત કાર્ય નિરર્થક બની જવાની આપત્તિ આવે છે. આમ ઉક્ત પરિભાષાનો આદર કરવાથી વર્ણના અવશ્ય વ્યવધાનવાળા કાર્યના વિધાનનું જે નિરર્થકપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેવા સ્થળે વ્યવહિત પરમાં રહેલ વર્ણાદિથી પણ તે તે કાર્ય થાય - એવી અનુમતિ આપવા માટે અને એ રીતે તે તે વિધિના નિરર્થકપણાને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે. (૨/૧૩)

ક્લૃપ્તં વ્યાકરણં નવં વિચિત્રં છન્દો નવં દ્વયાશ્રયાડલજ્ઞસૌ પ્રથિતૌ નવૌ પ્રકટિતં શ્રીયોગશાસ્ત્ર નવમ્ ।

તર્ક : સંજનિતો નવો જિનવરાદીનાં ચરિત્રં નવં, બદ્ધં યેન ન કેન કેન વિધિના, મોહ : કૃતો દૂરતઃ ॥

(શ્રી સોમપ્રભસૂરિકૃત શતાર્થ કાવ્ય - ટીકા. શ્લોક - ૯૩.)

નવું વ્યાકરણ, નવું છન્દોનુશાસન, નવું દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય, નવીન અલંકારશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, પ્રમાણશાસ્ત્ર તથા નૂતન જિનેશ્વર દેવોના ચરિત્રોની રચના કરીને શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીએ કઈ કઈ રીતે મોહને દૂર નથી કર્યો ? અર્થાત્ સર્વ રીતે મોહને (અજ્ઞાનને) દૂર કર્યો છે.

૭૧. ઋકારાપદિષ્ટં કાર્યં લૂકારસ્યાપિ ॥ ૨/૧૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ઋ કારથી જે કાર્ય બતાવેલું હોય, તે લૂ કારથી પણ થાય.

પ્રયોજન :- અપ્રાપ્ત કાર્યની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- કૃપૌઙ્ વિકારે । એ કૃપ્ ગ.૧. ધાતુથી કલ્પિતુમિચ્છતીતિ - સન્ પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધ્યઃ સ્યસનોઃ (૩-૩-૪૫) સૂત્રથી પરસ્મૈપદ થયે (કૃપ્ + સન્ + તિ) ચિક્લ્-પ્સતિ । રૂપ થાય છે. અહિ પહેલાં ઋરલૂલં કૃપોડકૃપીટાદિષુ (૨-૩-૮૮) સૂત્રથી નિર્નિમિત્તપણે (કોઈપણ નિમિત્ત વિના) જ થતો એવો ઋ નો લૂ આદેશ થાય છે. પછી દ્વિત્વ થયે ક્લ્ ક્લ્ એવી સ્થિતિમાં ઋતોડત્ (૪-૧-૩૮) સૂત્રથી ઋ કારના આદેશભૂત લૂ કારનો પણ લૂ આદેશ સિદ્ધ થયો. કારણકે આ ન્યાયથી ઋ ના ગ્રહણથી લૂ નું ગ્રહણ સિદ્ધ થયું.

જાપક :- આ ન્યાયનું જાપક (સંવાદક) છે - દૂરદામન્યસ્ય ગુરુર્વૈકોડનન્યોડપિ લનૂત્ (૭-૪-૮૮) સૂત્રમાં ઋ સિવાય સ્વરનો પ્લુત આદેશ કહીને પાછું લનૂત્ એમ લૂ નું ગ્રહણ કરવું. આ લૂ નું ગ્રહણ ઋ નો નિષેધ થવામાં આ ન્યાયના બળથી લૂ નું પણ ગ્રહણ થશે, અને આથી ઋ ના નિષેધ વડે લૂ નો પણ નિષેધ થવાનો પ્રસંગ ન આવે, તે માટે કરેલું છે. A.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય ચલ = અનિત્ય છે. કારણકે ઋલૂતિ હ્રસ્વો વા (૧-૨-૨) સૂત્રમાં ઋ કાર અને લૂ કાર એ બેયનું ગ્રહણ કરેલું છે. અર્થાત્ આ ન્યાય નિત્ય હોત તો ઋ કારથી જ લૂ કારનું ગ્રહણ થઈ જવાથી ઋ ના ગ્રહણથી જ સરી જાત. છતાંય જે ઋ, લૂ એ બેયનું ગ્રહણ કરેલું છે, તેથી અહિ આ ન્યાયનો અનાશ્રય કરેલો જણાય છે.

અહિ એટલો તફાવત જાણવો કે દૂરદામન્યસ્ય (૭-૪-૮૮) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં આ ન્યાયનો ઋવર્ણગ્રહણે લૂવર્ણસ્યાપિ । એ પ્રમાણે પાઠ કરેલો છે. B. તો પણ દીર્ઘ લૂ કારનો પ્રાયઃ ક્યાંય પણ પ્રયોગ થતો ન હોવાથી ઋકારાપદિષ્ટં લૂકારસ્યાપિ એ પ્રમાણે વર્ણ શબ્દના ગ્રહણ વિના જ અહિ કહેલું છે. અને વર્ણ શબ્દના અગ્રહણનું બીજું કારણ એ છે કે, ઋરલૂલં કૃપોડકૃપીટાદિષુ (૨-૩-૮૮) સૂત્રનાં ન્યાસમાં આ પ્રમાણે જ (વર્ણ શબ્દ વિના જ) પાઠ કરેલો દેખાય છે. (૨/૧૪)

પરામર્શ

A. કહેવાનો આશય એ છે કે લનૂત્ એમ જે પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં કહેલું છે, તે લૂ + અનૂત્ એ પ્રમાણે છુટું પડે છે. એટલે અનૂત્ એમ કહીને ઋ કારરૂપ સ્વરના પ્લુત આદેશનો નિષેધ કરેલો છે.

જેમકે, ભો કૃષ્ણમિત્ર ! ભો કૃષ્ણમિત્ર ! પણ આ ઋ કારના વર્જનથી આ ન્યાયથી લૂ કારનું પણ વર્જન થઈ જશે. પણ તે ઈષ્ટ નથી. કારણકે ભોઃ ! ક્લૃત્તશિષ્ય ! ભો ક્લૃત્તશિષ્ય ! વગેરે પ્રયોગોમાં લૂ કારનો વિકલ્પે પ્લુત આદેશ થવો ઈષ્ટ છે. માટે લનૃત્ એમ પુનઃ લૂ નું ગ્રહણ કરેલું છે. આમ આ ન્યાય વિના સ્વરના મુખે (ગ્રહણથી) જ લૂ ના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ છે. આથી લૂ નું ગ્રહણ કરવું ન જોઈએ. ફક્ત અનૃત્ એમ ઋ કારના વર્જનથી આ ન્યાયથી લૂ કારનું પણ વર્જન થઈ જવાની સંભાવનાથી જ લૂ કારનું પુનઃગ્રહણ કરેલું સાર્થક છે. આથી આ ન્યાય વિના અઘટમાન બની જતું લૂ નું પુનઃ ગ્રહણ આ ન્યાયને જણાવે છે.

B. દૂરાદામન્યસ્ય (૭-૪-૯૯) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં પ્રસ્તુત ન્યાયની પ્રવૃત્તિ દર્શાવી છે. તેમાં કહ્યું છે કે, લૂકારગ્રહણમ્ અનૃદ્દ્વૃત્તિ પ્રતિષેધનિવૃત્ત્યર્થમ્ । ઉક્તસૂત્રમાં સ્વરથી પૃથક્ જે લૂ કારનું ગ્રહણ કરેલું છે, તે અનૃત્ એ પ્રમાણે થતાં લૂ કારના પ્રતિષેધની નિવૃત્તિ માટે છે, અર્થાત્ પુનઃપ્રાપ્તિ માટે છે.

ત્યારે ત્યાં પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે, અનૃત્ એ પ્રમાણે ઋ કારનો પ્રતિષેધ થવામાં લૂ કારના પ્રતિષેધનો પ્રસંગ જ ક્યાં છે ? જેથી પ્રતિષેધ દૂર કરવા માટે સ્વરથી જુદું લૂ કારનું ગ્રહણ કરવું પડે ? ત્યારે સમાધાન આપેલું છે કે, આ જે લૂ કારના પ્રતિષેધની નિવૃત્તિ માટે સૂત્રમાં લૂ કારનું જુદું ગ્રહણ કરેલું છે, તે જ ઋવર્ણગ્રહણે લૂવર્ણસ્યાપિ ગ્રહણં ભવતિ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે. અર્થાત્ આ ન્યાયથી ઋ કારના પ્રતિષેધથી લૂ કારનો પ્રતિષેધ થઈ જતો હોવાથી લૂ કારના પ્રતિષેધની નિવૃત્તિ માટે કરેલું સૂત્રમાં લૂ કારનું જુદું ગ્રહણ સાર્થક છે, અને તે આ ન્યાયથી જ સાર્થક બનતું હોયને, આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે - એમ ભાવ છે. તેથી અચીક્ષ્ણપત્ । વગેરે રૂપોમાં ઋ વર્ણનું કાર્ય દ્વિત્વ થયે પૂર્વના ઋ નો ઋતોડત્ (૪-૧-૩૮) સૂત્રથી અ આદેશ વગેરે ક્લૃપ્ ધાતુના લૂ કારથી પણ સિદ્ધ થાય છે. (૨/૧૪)

૭૨. સકારાપદિષ્ટં કાર્યં તદાદેશસ્ય શકારસ્યાપિ ॥ ૨ / ૧૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજુષા

ન્યાયાર્થ :- સ કારનું કહેલું કાર્ય તેના (સ કારના) જ આદેશભૂત શ કારથી પણ થાય.

અહિ તદાદેશસ્ય એમ કહેવાથી ભૂતપૂર્વકસ્તદ્વિપચારઃ (૧/૮) એ ન્યાયનો જ વિસ્તાર આ ન્યાય છે, એમ જાણવું. કારણકે જે સ કારના આદેશભૂત શ છે, તે ભૂતપૂર્વ રીતે સ જ ગણાય છે, આ જ આ તદાદેશસ્ય - પદનું તાત્પર્ય છે. (આમ 'તદાદેશસ્ય' એવા પદથી ભૂતપૂર્વકન્યાયનો વિસ્તાર આ ન્યાય છે, એ પ્રમાણે જણાય છે.)

ઉદાહરણ :- ષસ્વ ગતૌ । એ સસ્વ ગ.૧. ધાતુ ષ કારનો ષઃ સોડષ્ઠ્યૈષ્ઠીવજ્ઞષ્કઃ (૨-૩-૯૮) સૂત્રથી સ આદેશ થયે સસ્ય શષૌ (૧-૩-૬૧) સૂત્રથી ચ વર્ણના યોગમાં સ્વ ના સ નો શ થયે 'સશ્વ' રૂપ થાય. પછી કુટિલં સશ્વતિ ઇતિ, ગત્યર્થાત્કુટિલે (૩-૪-૧૧) થી ચ્ઙ્ પ્રત્યય થયે, તેનો બહુલં લુપ્ (૩-૪-૧૪) થી લોપ થયે, ઘસ્તની દિવ્ (દ) પ્રત્યય પર છતાં દિત્વાદિ થયે સ સશ્વ + દ્ સ્થિતિમાં આગુણાવન્યાદેઃ (૪-૧-૪૮) સૂત્રથી પૂર્વના સ્વરનો

આ થયે, સા સશ્ચ + દ, પછી વ્યજ્ઞનાદેઃ સશ્ચ દઃ (૪-૩-૭૮) સૂત્રથી દ નો લોપ થયે (સા સશ્ચ સ્થિતિમાં) આ ન્યાયથી સંયોગસ્યાદૌ સ્કોર્લુક્ (૨-૧-૮૬) સૂત્રથી સ કારાદેશભૂત શ નો લુક્ થયે, (સાસચ્ સ્થિતિમાં) ચજઃ કગમ્ (૨-૧-૮૬) સૂત્રથી ચ નો ક થયે (અદ્ આગમ થતાં) અસાસક્ । ૩૫^૧ સિદ્ધ થયું.

શંકા :- તદાદેશસ્ય એવું શા માટે કહ્યું ? જો સ ના આદેશભૂત શ ન હોય તો સ કારનું કાર્ય શ કારથી ન થાય ?

સમાધાન :- ના, માટે જ ભવાન્ શેતે । અહિ સ કારના આદેશભૂત શ કાર ન હોવાથી ઇનઃ સઃ ત્સોઽશ્ચઃ (૧-૩-૧૮) સૂત્રથી સ નો ત્સ થતો નથી.

જાપક :- આ ન્યાયનું જાપક છે, ઇનઃ સઃ ત્સોઽશ્ચઃ (૧-૩-૧૮) સૂત્રમાં અશ્ચઃ એ પ્રમાણે શ્ચ નું વર્જન. આ શ્ચ નું વર્જન ભવાન્ + શ્ચોતતિ સ્થળે શ નો ત્સ આદેશ ન થાય તે માટે કરેલું છે. આ ન્યાયના અભાવમાં તો શ કારના ત્સ આદેશની પ્રાપ્તિ જ નથી. કેમકે સૂત્રમાં “ઇનઃ સઃ” એમ સ કારનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આમ હોવા છતાંય જે ‘શ્ચ’નું વર્જન કરેલું છે, તે આ ન્યાયથી દંત્ય સ નું કાર્ય તેના આદેશભૂત શ કારથી પણ થશે, એવા આશયથી જ કરેલું છે. આમ આ ન્યાય વિના ‘શ્ચ’ નું વર્જન અઘટમાન હોયને તેનું સાર્થક્ય આ ન્યાયથી જ થતું હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

શંકા :- ઇનઃ સઃ (૧-૩-૧૮) સૂત્રમાં ‘શ્ચ’ના વર્જનથી સ કારનું કહેલું કાર્ય શ કારથી પણ થાય છે - આટલું જ માત્ર જાપન કરાયું છે. પણ તે શ કાર એ સ કારના આદેશભૂત છે - એવું જણાવતાં તદાદેશસ્ય એવા ન્યાયાંશનું જાપન કરાયું નથી. કારણકે ‘શ્ચ’ માં સામાન્યથી જ - કોઈપણ વિશેષણ વિના જ - શ દેખાય છે. તેથી ‘તદાદેશસ્ય’ ન્યાયાંશનું અન્ય કોઈપણ જાપક કહેવું જોઈએ.

સમાધાન :- એવું નથી, આ જ જાપક અખંડ એવા પ્રસ્તુત ન્યાયનું જાપન કરવામાં સમર્થ હોવાથી બીજા જાપકની જરૂર નથી. કેવી રીતે ? એમ પૂછે તો તેનો જવાબ આ પ્રમાણે છે - અશ્ચ એવા વચનથી સ્ચ્યુત ક્ષરણે (શ્ચ્યુત્ - શ્ચ્યોતતિ) વગેરે ધાતુના ‘શ્ચ’ નું વર્જન કરાય છે, પણ અન્ય કોઈપણ ધાતુના શ્ચ નું વર્જન કરાતું નથી. કારણકે તેવા અન્ય ધાતુનો જ અસંભવ છે. અને તે ‘શ્ચ’ માં જે શ કાર છે તે સસ્ય શષૌ (૧-૩-૬૧) સૂત્રથી સ ના શ કારરૂપે કરેલો હોવાથી સ કારદેશભૂત જ છે. અને તેથી ‘શ્ચ’ માં રહેલ શ કાર એ સ કારદેશભૂત જ હોયને તેવા શ કારથી સ કારના કાર્યનું જાપન કરનાર ‘શ્ચ’ વર્જનથી અખંડ એવા આ ન્યાયનું જાપન કરાય જ છે.

આ ન્યાયની ચંચળતા = અનિત્યતા અમારા મનમાં સ્ફુરતી નથી^૨. (૨/૧૫)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. ટીકામાં અસાસક્ । ઉદા. આપેલું છે. આમાં જો કે સસ્ચ ધાતુમાં સ નો સસ્ય શષૌ

(૧-૩-૬૧) સૂત્રથી શ આદેશ કરીને 'સશ્વ' એમ કયું, પણ આ સૂત્રમાં હૃદર્હસ્વરસ્યાડનુ નવા (૧-૩-૩૧) સૂત્રથી અનુવર્તતાં 'અનુ' એવા અધિકારનો સદ્ભાવ હોવાથી અને સંયોગસ્યાડડૌ સ્કોર્તુક (૨-૧-૮૮) એ સ નો લુક્ કરનારું સૂત્ર પર હોવાથી પહેલાં સ નો શ નહિ થાય, પણ લુક્ થશે. આથી એ ન્યાયનું સમ્યક્ ઉદાહરણ ન કહેવાય. તથા મૂલં વૃજ્ઞતીતિ મૂલવૃજ્ઞ + કિપ્ + સિ = મૂલવૃદ્ । રૂપમાં સ રૂપે જ સ નો લુક્ થાય છે, શ રૂપે નહીં. આથી સ નું કાર્ય (તદાદેશભૂત) શ કારથી થવાનું કોઈ સમ્યક્ ઉદાહરણ જણાતું નથી. તો પણ આચાર્યભગવંતે ધાતુપરાયણમાં આ પ્રમાણે જ ઉદાહરણ આપેલું હોવાથી, અહિ પણ તે જ ઉદાહરણ આપેલું છે.

૨. આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાતી નથી, એમ કહ્યું. સાહિત્યમાં તો આ ન્યાયની અનિત્યતા દેખાય પણ છે. કારણકે સાહિત્યમાં સામાન્યથી શ કાર અને સ કારને એક (સમાન) રૂપે કહેલાં છે. તે આ પ્રમાણે -

આદૌ ધનભવે યેન ઘૃતમેધાયિતં તથા ।

જજ્ઞે યથોર્વૌશસ્ય શ્રીઃ શ્રીનાભેયઃ સઃ વઃ શ્રિયે ॥ ૧ ॥

અહિ શ્લેષ અંલકાર છે. જ્યારે ઉર્વૌશસ્ય શ્રીઃ પ્રયોગમાં ધાન્યાર્થક સસ્ય શબ્દ લેવાશે, ત્યારે તે દંત્ય સ કારાદિ ગણાશે. અને ઉર્વૌ = પૃથ્વીની સસ્યશ્રી = ધાન્યરૂપી લક્ષ્મી એમ અર્થ થશે. જ્યારે ઉર્વૌશસ્ય એ પ્રમાણે તાલવ્ય શ કાર માનીને પ્રયોગ કરાશે ત્યારે ઉર્વૌશસ્ય શ્રી : । એટલે = રાજા સંબંધી લક્ષ્મી, એમ અર્થ થશે. તાલવ્ય - શ પક્ષે શ્વોકાર્થ આ પ્રમાણે છે. ૫ન સારથિના પહેલાં ભવમાં જેઓએ એ રીતે ધી ઠાલવ્યું - વ્હોરાવ્યું, કે જેથી બીજા ભવમાં રાજાસંબંધી લક્ષ્મી પામ્યા એવા શ્રી નાભિપુત્ર ઋષભદેવ ભગવાન તમારી લક્ષ્મી = શુભ = કલ્યાણ માટે થાઓ. (૨/૧૫)

૭૩. હ્રસ્વદીર્ઘાડપદિષ્ટં કાર્યં ન પ્લુતસ્ય ॥ ૨/૧૬ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- હ્રસ્વસ્વર અને દીર્ઘસ્વર સંબંધી કહેલું કાર્ય પ્લુતથી ન થાય.

પ્રયોજન :- હ્રસ્વ કે દીર્ઘના સ્થાને નિષ્પન્ન થયેલ પ્લુતમાં ભૂતપૂર્વકસ્તદ્વદુપચારઃ (૧/૮) ન્યાયથી હ્રસ્વ કે દીર્ઘનું ઉચ્ચારણ કરીને કહેલ કાર્યની પ્રાપ્તિ હોયને તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે. (આ પ્રમાણે ભૂતપૂર્વકં ન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે.)

ઉદાહરણ :- (૧) હ્રસ્વોચ્ચારણાવડે કહેલ કાર્યસંબંધી - હે રાજરિનિહ । અહિ પરકાર્ય હોવાથી અને નિત્યવિધિ હોવાથી દૂરાદામન્યસ્યં (૭-૪-૮૦) સૂત્રથી પહેલાં સ્વરનો પ્લુત આદેશ કરાયે છે, તે પ્લુતથી પર ન નો હ્રસ્વાન્ડળનો દ્વે (૧-૩-૨૭) સૂત્રથી દ્વિત્વ ન થયું.

જાપક :- આ અંશમાં જાપક છે - હ્રસ્વાન્ડળનો દ્વે (૧-૩-૩૭) સૂત્રમાં હ્રસ્વાદ્ એ પ્રમાણે સામાન્યથી વિધાન જ. તે આ રીતે - પ્લુતથી ભિન્ન એવા હ્રસ્વથી પર ડ્ ણ, ન નું દ્વિત્વ ઈષ્ટ છે, (અહિ તમામ (૧૪) સ્વરો પ્લુત થાય છે, એ વાત યાદ રાખવી.) તો પણ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં 'હ્રસ્વાદ્' એ પ્રમાણે સામાન્યથી જ જે વિધાન કર્યું, પણ અપ્લુતાત્ એવું

કોઈ વિશેષણ કહ્યું નથી, તે આ ન્યાયની આશાથી જ મુકેલું નથી. અર્થાત્ આ ન્યાયથી 'હ્રસ્વ' ઉચ્ચારણપૂર્વક કહેલું કાર્ય પ્લુતથી નહિ થાય, એવી આશાથી કોઈ વિશેષણનું ન મુકવું સંગત થતું હોયને 'હ્રસ્વાદ' એવો સામાન્ય નિર્દેશ આ ન્યાયને જણાવે છે.

(૨) દીર્ઘોચ્ચારણપૂર્વક કહેલ કાર્યનું ઉદા. - અદીર્ઘાદિગમૈકવ્યજ્ઞને (૧-૩-૩૨) સૂત્રમાં અદીર્ઘાત્ એમ દીર્ઘનું વર્જન કરવાથી પણ દીર્ઘસ્થાને થયેલાં પ્લુતનું આ ન્યાયના બળથી વર્જન ન થવાથી - હે ગોર ત્રાત, હે ગોર ત્રાત । અહિ દીર્ઘ સ્થાને થયેલ પ્લુતથી પણ પર રહેલ ત કારનું અદીર્ઘાદ ૦ (૧-૩-૩૨) સૂત્રથી વિકલ્પે દ્વિત્વ સિદ્ધ થયું.

શાપક :- આ અંશમાં આ ન્યાયનું ખ્યાતિકર = શાપક છે, અનાદ્માડો દીર્ઘાદ્વાચ્છ (૧-૩-૨૮) સૂત્રથી જ દીર્ઘસ્થાને થયેલાં, પ્લુતથી પર છ નું દ્વિત્વ સિદ્ધ થઈ જતું હોવા છતાંય, તે કરવા માટે પ્લુતાદ્વા (૧-૩-૨૮) એ પ્રમાણે સૂત્ર કરવું. તે આ રીતે - આગચ્છ મો ઇન્દ્રભૂતેઃ ચ્છત્રમાનય । આગચ્છ મો ઇન્દ્રભૂતેઃ છત્રમાનય । અહિ દીર્ઘસ્થાનીય પ્લુતથી પર છ કારનું વિકલ્પે દ્વિત્વ જે ઈષ્ટ છે, તે જો અનાદ્માડો ૦ (૧-૩-૨૮) સૂત્રથી પણ (ભૂતપૂર્વ દીર્ઘ એવા પ્લુતનો દીર્ઘરૂપે ઉપચાર કરવાવડે) સિદ્ધ થઈ જાત, તો આ (દ્વિત્વ કાર્ય) માટે પ્લુતાદ્વા (૧-૩-૨૮) સૂત્ર જ (વ્યર્થ હોવાથી) ન કરત. પણ આ ન્યાયથી અનાદ્માડો દીર્ઘાદ્વા ચ્છઃ (૧-૩-૨૮) સૂત્રથી દીર્ઘનું બતાવેલું કાર્ય છે, તે પ્લુતથી થશે નહિ, એવી શંકાથી જ પ્લુતાદ્વા (૧-૩-૨૮) સૂત્ર જુદું કરેલું છે. આમ આ ન્યાયાંશ વિના પ્લુતાદ્વા (૧-૩-૨૮) સૂત્રની જુદી રચના અઘટમાન બનતી હોયને એ સૂત્રની રચના આ ન્યાયને જણાવે છે. A.

આ ન્યાયની અનિત્યતા દેખાતી નથી'. (૨/૧૬)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. આ ન્યાયની અનિત્યતા દેખાતી નથી, એમ કહ્યું. શંકા :- આ ન્યાયની અનિત્યતા પણ છે. તે આ પ્રમાણે - હે બટોરં દિહિ । વગેરે પ્રયોગોમાં બટુ + સ્ એવી સ્થિતિમાં પરવિધિ હોવાથી પહેલાં બટુ શબ્દના ઉ કારનો પ્લુત આદેશ કરીને પછી આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી હ્રસ્વસ્ય ગુણઃ (૧-૪-૪૧) સૂત્રથી ઉ ર પ્લુતનો ઓર એમ ગુણ કરાશે ?

સમાધાન :- ના, એમ ન થાય. કારણકે હ્રસ્વસ્ય ગુણઃ (૧-૪-૪૧) સૂત્રથી થતો ગુણ એ આમંત્ર્ય - માત્ર અર્થની અપેક્ષાવાળો હોયને અંતરંગવિધિ છે. જ્યારે પ્લુતવિધિ થવામાં તો 'દૂરથી આમંત્ર્ય એવા' અર્થની અપેક્ષા હોયને બહિરંગ છે, આથી અને પરાદન્તરજ્ઞમ્ (૩/૮) - પરવિધિ કરતાં અંતરંગ વિધિ બળવાન છે, એવો ન્યાય હોવાથી પહેલાં અંતરંગ હ્રસ્વના ગુણરૂપ વિધિ જ થશે, પછી જ પ્લુતવિધિ થશે. માટે અહિ પણ આ ન્યાયની અનિત્યતા ઘટતી નથી. (૨/૧૬)

પરામર્શ

A. પ્લુતાદ્વા (૧-૩-૨૮) સૂત્રના ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં આ ન્યાયનો નિર્દેશ કરેલો છે. તે આ

પ્રમાણે - તે સૂત્રમાં આ પ્રમાણે શંકા ઉઠાવી છે -

શંકા :- પ્લુતાદ્વા (૧-૩-૨૮) સૂત્રનો આરંભ શા માટે કરેલો છે ? અર્થાત્ આ સૂત્ર કરવું વ્યર્થ છે. કારણકે અનાદ્માહો દીર્ઘાદ્ વાચ્છઃ (૧-૩-૨૮) એ પૂર્વસૂત્રથી જ દીર્ઘને આશ્રયીને દીર્ઘ સ્થાનીય પ્લુતથી પણ પર આવેલ છ નું વિકલ્પે દ્વિત્વ થઈ જશે ?

સમાધાન :- સાચી વાત છે, તમે કહ્યા પ્રમાણે પૂર્વસૂત્રથી ચાલી જાય. પણ જે આ પ્લુતાદ્વા એમ જુદું સૂત્ર કરેલું છે, તે જ દીર્ઘપદિષ્ટિ ન પ્લુતસ્ય ન્યાયનું જ્ઞાપક છે. અર્થાત્ આ ન્યાયથી દીર્ઘનું ઉચ્ચારણ કરીને કહેલું કાર્ય પ્લુતથી નિષિદ્ધ હોવાથી પ્લુતાદ્વા સૂત્રની રચના સાર્થક છે.

આ પ્રમાણે દીર્ઘ - અંશમાં આ ન્યાય સ્પષ્ટ કહેલો છે - પણ ઉપલક્ષણથી દ્વસ્વાંશમાં પણ આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ છે. કારણકે આગળ જતાં ન્યા. સા. લ. ન્યા. માં કહ્યું છે કે, હ્રસ્વકાર્યં ચ ન । હ્રસ્વકાર્યં પણ હ્રસ્વસ્થાનીય - પ્લુતથી થતું નથી. ઉદા. આગચ્છ ષો દેવદત્તઃ । અહિ દેવદત્ત શબ્દથી આમંત્રણ અર્થમાં આવેલ પ્રથમા સિ પ્રત્યયનો પહેલાં જ અદેતઃ સ્યમોર્લુકઃ (૧-૪-૪૪) સૂત્રથી લુક્ થઈ જાય છે. પછી અ કાર પ્લુત થતો હોત તો પહેલાં સિ લુક્ ન કરત. અર્થાત્ પ્લુત થયા પછી પણ હ્રસ્વનિમિત્તકકાર્ય - સિ નો લુક્ - થતું હોત તો પહેલાં સિ નો લુક્ ન કરત. આમ પહેલાં પ્લુત કરવામાં દેવદત્તઃ + સિ એવી સ્થિતિમાં અદેતઃ (૧-૪-૪૪) એમ હ્રસ્વ અ નિમિત્તક જે સિ લુક્ કાર્ય, તે અ કાર પ્લુતનિમિત્તે નહિ થવાની શંકાથી પહેલાં સિ લુક્ કરેલો સંગત હોયને હ્રસ્વકાર્ય પણ હ્રસ્વસ્થાનીય પ્લુતથી ન થાય, એમ જણાય છે.

અહિ જો કે સિ લુક્ પહેલાં શાથી કરેલો છે, એનો ઉલ્લેખ નથી. છતાં એવો આશય જણાય છે કે, દૂરાદામન્યસ્ય (૭-૪-૯૯) એ પ્લુત કરનારું સૂત્ર પરવિધિ હોયને તેની પહેલાં થવાની પ્રાપ્તિ છે. જો પહેલાં અ કાર એ પ્લુત રૂપે થાય, તો અ કાર સ્થાનીય પ્લુતસ્વરથી અદેતઃ (૧-૪-૪૪) સૂત્રથી સિ નો લુક્ નહીં થાય, માટે પ્રથમ સિ નો લુક્ કરીને પ્લુતાદેશ કરવું, એ આ ઉપલક્ષણથી જણાતો ન્યાયાંશ હોવાથી સાર્થક બની શકે છે.

વસ્તુતઃ સર્વેભ્યો લોપઃ (૧/૪૮) ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થવાથી અને 'નામના અર્થમાત્રમાં' થતો હોવાથી અંતરંગવિધિ હોયને પહેલાં સિ - લુક્ની પ્રાપ્તિ છે, પ્લુતાદેશની નહીં. લઘુન્યાસગત પૂર્વોક્ત દ્વસ્વાંશમાં કરેલું વિધાન વિચારણીય છે.

ટૂંકમાં લઘુન્યાસ - આધારિત આ ન્યાય જણવો.

બીજું કે અહીં કેટલાંક વિદ્વાનો આ પ્રમાણે વિશેષ હકીકત જણાવે છે. પ્લુતાદ્વા (૧-૩-૨૮) સૂત્ર અનાદ્માહો દીર્ઘાદ્ વાચ્છઃ (૧-૩-૨૮) સૂત્રની સાથે ભેગું કરે તો પણ દીર્ઘ પ્લુતથી પર વિકલ્પે છ ન બેવડાય ? જુદું શાથી કર્યું ? તેનો જવાબ આપતાં કહે છે કે, તો હ્રસ્વાકાર પ્લુતને સૂત્ર નહીં લગાડવા માટે સંયુક્ત સૂત્ર કરેલું નથી. અર્થાત્ ભેગું કરે તો દીર્ઘપ્લુતાત્ એમ સમાહાર થઈ જાય. આથી પ્લુતથી સામાન્ય પ્લુતનું ગ્રહણ થવાથી હ્રસ્વાકાર પ્લુતથી પર પણ છ વિકલ્પે બેવડાઈ જાય, જે ઈષ્ટ નથી. આથી જુદું સૂત્ર કરેલું છે. અને જુદું કરવાથી વિશેષ્ય - વિશેષણ ભાવ થયો. આથી દીર્ઘસ્થાનીય એવા જ પ્લુતથી વિકલ્પે છ બેવડાશે. વળી પૂર્વસૂત્ર સાથે ભેગું કરે અને સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ ન કરે તો પણ વિશેષ્ય - વિશેષણભાવ થઈ શકે. પણ ત્યારે ફક્ત દીર્ઘસ્થાનીય એવા પ્લુતને જ સૂત્ર લાગે. પણ જે કેવળ દીર્ઘસ્વરથી પર પણ વિકલ્પે દ્વિત્વ ઈષ્ટ છે, તે ન થાય. આમ પૂર્વોક્ત આપત્તિ દૂર કરવા જુદું કરવું જરૂરી છે. અને તે સૂત્રની રચના દીર્ઘપદિષ્ટિ કાર્ય ન પ્લુતસ્ય - એ પ્રસ્તુત ન્યાયનું જ્ઞાપક છે, એમ પૂર્વે જણાવેલું જ છે. (૨/૧૬)

૭૪. સંજોત્તરપદાધિકારે પ્રત્યયગ્રહણે પ્રત્યયમાત્રસ્યૈવ ગ્રહણં ન તદન્તસ્ય ॥ ૨/૧૭ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અહિ સંજ્ઞાશબ્દથી - સંજ્ઞા કરનારા સૂત્રો રૂપ અર્થ લેવો. સંજ્ઞા સૂત્રોમાં અને ઉત્તરપદ વિધિના અધિકારમાં પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરાય, ત્યારે પ્રત્યયમાત્રનું જ ગ્રહણ કરવું, પણ તદન્ત (પ્રત્યયાંત) નું ગ્રહણ ન કરવું, એમ ન્યાયાર્થ છે.

પ્રયોજન :- A. પ્રત્યય એ પ્રકૃતિનો આક્ષેપ કરે છે. કારણકે પ્રકૃતિ વિના પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. આથી પ્રત્યયમાત્રના ગ્રહણથી પણ પ્રત્યયાંતનું (પ્રકૃતિસહિત પ્રત્યયનું) ગ્રહણ પ્રાપ્ત હોયને તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે. B.

ઉદાહરણ :- (૧) સંજ્ઞાધિકારસંબંધી - સ્ત્યાદિવિભક્તિઃ (૧-૧-૧૮) અહિ 'સ્ત્યાદિ પ્રત્યયાંતની વિભક્તિ સંજ્ઞા થાય છે' એ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ ન કરવો', કિંતુ આ ન્યાયના બળથી, 'સ્ત્યાદિ પ્રત્યયો જ વિભક્તિસંજ્ઞાવાળા થાય છે,' એવો જ અર્થ થાય છે.

જ્ઞાપક :- આ અંશમાં આ ન્યાયનું સ્ફાતિકર = જ્ઞાપક છે, તદન્તં પદ (૧-૧-૨૦) સૂત્રમાં 'અન્ત'શબ્દનું ગ્રહણ. તે આ રીતે - જો આ ન્યાયાંશ ન હોત તો 'સા પદમ્' એ પ્રમાણે કહેવામાં પણ 'પ્રત્યય એ પ્રકૃતિનો આક્ષેપ કરે છે' (અર્થાત્ કેવળ પ્રત્યયનો પ્રયોગ થતો ન હોયને પ્રકૃતિ સહિત જ પ્રત્યયનો પ્રયોગ થવાથી પ્રત્યયનું ગ્રહણ એ અર્થાપત્તિથી પ્રકૃતિના પણ ગ્રહણને સૂચવે છે -) આ ન્યાયથી તદન્તવિધિનો = વિભક્તિપ્રત્યયાંત વિધિનો લાભ થાય છે. આથી શા માટે પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં 'અન્ત' પદનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ ? અર્થાત્ ન જ કરવું જોઈએ. પણ જે 'અન્ત' પદનું ગ્રહણ કરેલું છે, તે આ ન્યાયાંશનો સદ્ભાવ હોવાથી 'તદન્તં પદમ્' (૧-૧-૨૦) સૂત્રમાં સા પદમ્ એમ પ્રત્યયમાત્રના ગ્રહણથી તદન્તવિધિ (પ્રત્યયાંતવિધિ) ની પ્રાપ્તિ નહિ થાય, એવી શંકાથી અહિ 'અન્ત' પદનો પ્રયોગ કરેલો છે. આમ આ ન્યાયના સદ્ભાવથી જ 'અન્ત' પદનું ગ્રહણ સાર્થક બનતું હોયને, તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

આ અંશમાં આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાતી નથી.

૨. ઉત્તરપદાધિકાર સંબંધી ઉદાહરણ :- ન નામ્યેકસ્વરાત્ ખિત્યુત્તરપદેડમઃ (૩-૨-૮) સૂત્રથી અનુવર્તતાં 'ઉત્તરપદાધિકાર'માં આવેલાં કાલાત્તનતરતમકાલે (૨-૨-૨૪) સૂત્રમાં તન વગેરે પ્રત્યયો કેવળ જ - પ્રકૃતિ રહિત જ ગ્રહણ કરેલાં છે, પણ તદન્ત નામોનું ગ્રહણ કરેલું નથી.

પ્રશ્ન :- સૂત્રમાં સંજ્ઞા અને ઉત્તરપદના અધિકારમાં એમ શાથી કહ્યું ? અન્યત્ર કેમ નહિ ?

જવાબ :- સંજ્ઞા સૂત્રના અને ઉત્તરપદના અધિકારથી અન્યત્ર તો પ્રત્યયનું ગ્રહણ થયે પ્રત્યયાંતનું જ ગ્રહણ થાય, કેવળ પ્રત્યયનું નહિ. જેમકે, (નામ - અધિકારમાં આવેલાં) નેમાર્ધપ્રથમચરમતયાડયાલ્પકતિપયસ્ય વા (૧-૪-૧૦) સૂત્રમાં તય અને અય એ બે પ્રત્યયોથી તય પ્રત્યયાંત અને અય પ્રત્યયાંત નામનું જ ગ્રહણ થાય છે. (જેમકે, દ્વિતયે, દ્વિતયાઃ । ત્રયે, ત્રયાઃ ।)

જાપક :- આ ન્યાયનું વ્યક્તિકર જાપક છે, નવા ચિત્કૃદન્તે રાત્રેઃ (૩-૨-૧૧૭) સૂત્રમાં મુકેલ 'અન્ત' શબ્દ. તે આ રીતે - જો આ ન્યાયાંશ ન હોત તો આ સૂત્રમાં પણ ચિત્કૃતિ એમ જ કહેવામાં આવે તો પણ પ્રત્યયઃ પ્રકૃતિમાક્ષિપતિ । પ્રત્યય પ્રકૃતિનો આક્ષેપ કરે છે, એ ન્યાયથી તદન્તવિધિનો લાભ થાય જ છે. તો શા માટે 'અન્ત' શબ્દનો પ્રયોગ કરાય ? અર્થાત્ ન જ કરવો જોઈએ, પરંતુ આ ન્યાય વિદ્યમાન હોવાથી અહિં તદન્તવિધિનો લાભ નહિ થાય - એટલે કે 'ચિત્કૃતિ' એટલું કહેવાંથી 'ખિત્કૃતપ્રત્યયાંત પર છતાં' એવા અર્થનો લાભ નહિ થાય, એવી શંકાથી જ અહિં 'અન્ત' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. આમ આ ન્યાયથી જ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં 'અન્ત' શબ્દનું સાર્થક્ય સંભવતું હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે. (અને આથી રત્નિચ્છરઃ, રત્નિચ્છરઃ । વગેરેમાં કૃતપ્રત્યયાંત એવો ચર શબ્દ પર છતાં ન આગમ થયો, પણ રાત્રિયિતા માં રત્રિ નામધાતુથી કેવળ કૃતપ્રત્યય તૃચ્ પર છતાં ન આગમ ન થયો.)

અનિત્યતા :- આ અંશમાં આ ન્યાય ચટુલ = અનિત્ય છે. તેથી નેનૃસિદ્ધસ્થે (૩-૨-૨૮) એ અલુપ્નો નિષેધ કરનાર સૂત્રમાં ઉત્તરપદાધિકાર હોવા છતાં પણ ઇન્ શબ્દથી ઇન્ - પ્રત્યયાંતનું ગ્રહણ કરેલું છે^૩, પણ કેવળ ઇન્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરેલું નથી. તેથી સ્થળિલ-શાયી । રૂપમાં પણ ઇન્ પ્રત્યયાંત શાયિન્ શબ્દ પર છતાં તત્પુરુષે કૃતિ (૩-૨-૨૦) સૂત્રથી પ્રાપ્ત સપ્તમી અલુપ્ સમાસનો નિષેધ થયો. (૨/૧૭)

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧. ટીકામાં તદન્તં પદમ્ (૧-૧-૧૮) સૂત્રમાં 'સ્ત્યાદિ પ્રત્યયાંત એ વિભક્તિ કહેવાય' એવો અર્થ ન થાય, એમ કહ્યું.

શંકા :- સ્ત્યાદિવિભક્તિઃ (૧-૧-૧૮) સૂત્રનો અર્થ 'સ્ત્યાદિ પ્રત્યયાંત એ વિભક્તિ કહેવાય' એ પ્રમાણે કરાય અર્થાત્ સ્ત્યાદિ પ્રત્યયાંતની વિભક્તિસંજ્ઞા કરાય તો શું વાંધો આવે ?

સમાધાન :- જો સ્ત્યાદિપ્રત્યયોને બદલે સ્ત્યાદિપ્રત્યયાંતની વિભક્તિ સંજ્ઞા કરાય તો 'કાષ્ઠગૃહં યુષ્મત્પુત્રાણામ્' સ્થળે 'યુષ્મત્' શબ્દના વસ્ આદેશની આપત્તિ આવે. તે આ પ્રમાણે - જો સ્ત્યાદિપ્રત્યયાંતને વિભક્તિ કહીએ તો અમ્ પ્રત્યયની વિભક્તિ - સંજ્ઞા ન થાય, પણ 'ગૃહમ્' એવા અમ્ પ્રત્યયાંતની વિભક્તિ - સંજ્ઞા થાય. તેથી 'તદન્તં પદમ્' (૧-૧-૨૦) સૂત્રથી કાષ્ઠ શબ્દની ગૃહમ્ રૂપ વિભક્તિની સાથે પદસંજ્ઞા થાય. એટલે કાષ્ઠગૃહમ્ એવા પદથી પર યુષ્મદ્ શબ્દના સ્થાને (બદલે) પુત્રાણામ્ એવી વિભક્તિ સાથે પદાદ્ યુગવિભક્તૃત્વૈકવાક્યે વસુનસૌં બહુત્વે (૨-૧-૨૦) સૂત્રથી વસ્ આદેશ થવાનો પ્રસંગ આવે.

વળી, દદાતિ નઃ શાસ્ત્રમ્ । વગેરે પ્રયોગોમાં દદાતિ એ ત્યાઘન્ત હોયને તેની વિભક્તિસંજ્ઞા થવાથી (અર્થાત્ પદસંજ્ઞા ન થવાથી) અસ્મદ્ શબ્દનો નસ્ આદેશ નહિ થવાનો પ્રસંગ આવશે. (આમ આવા અસાધુ પ્રયોગો થવાની આપત્તિ ન આવે, એ માટે 'સ્ત્યાદિપ્રત્યયાંત'ની નહિ, કિંતુ 'સ્ત્યાદિપ્રત્યયો'ની જ વિભક્તિસંજ્ઞા કરવી યોગ્ય છે. અને આ માટે પ્રકૃત ન્યાયની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ દેખાય છે.)

૨. 'તન વગેરે'કેવળ પ્રત્યયો જ લેવા, તદન્ત નહિ, એમ કહ્યું. અહિ આદિથી તર, તમ પ્રત્યયનું ગ્રહણ થાય છે. જેમકે - પૂર્વાહ્નિ ભવઃ પૂર્વાહ્નિતનઃ । પૂર્વાહ્નાડપરાહ્નાતનદ્ (૬-૩-૮૭) સૂત્રથી તનદ્ પ્રત્યય થાય છે. પછી દ્વયોઃ પૂર્વાહ્નયોર્મધ્યે પ્રકૃષ્ટે પૂર્વાહ્નિ ઇતિ, પૂર્વાહ્નિતરામ્ । અહિ દ્વયોર્વિભજ્યે ચ તરપ્ (૭-૩-૬) સૂત્રથી તરપ્ પ્રત્યય થયો છે. બહુનાં પૂર્વાહ્નાનાં મધ્યે પ્રકૃષ્ટે પૂર્વાહ્નિ ઇતિ, પૂર્વાહ્નિતમામ્ । પ્રકૃષ્ટે તમપ્ (૭-૩-૫) સૂત્રથી તમપ્ પ્રત્યય થયો છે. કિંત્યાદ્યોડવ્યયાત્ ૦ (૭-૩-૮) સૂત્રથી તરપ્ અને તમપ્ પ્રત્યયના અંત્ય અ કારનો આમ્ આદેશ થયો છે. આ ત્રણેય ઉદાહરણોમાં કાલાત્ તરતનતમકાલે (૩-૨-૨૪) સૂત્રથી સમમીવિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે.

૩. નેનસિદ્ધસ્યે (૩-૨-૨૮) સૂત્રમાં ઉત્તરપદ (વિધિ) - અધિકાર હોવા છતાં ઇન્ થી ઇન્-પ્રત્યયાંતનું ગ્રહણ થયું, એમ કહ્યું.

શંકા :- તમે ઇન્ પ્રત્યયાંતના ગ્રહણને આ ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદાહરણરૂપે કહ્યું છે. પણ જો આ ન્યાય દઢ = નિત્ય હોત તો પણ નેનસિદ્ધસ્યે (૩-૨-૨૮) સૂત્રમાં અસંભવ હોવાના કારણે જ કેવળ ઇન્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ નહિ થાય. અહિ કેવળ ઇન્ પ્રત્યય ગ્રહણનો અસંભવ આ પ્રમાણે છે - અહિ કેવળ ઇન્ પ્રત્યય બે પ્રકારે છે. ૧. કૃત્ અને ૨. તદ્વિત. તેમાં કૃત્ ઇન્ પ્રત્યયનું વિધાન ધાતુથી જ થાય છે. જેમકે, (જેતું શીલમસ્યેતિ જિ + ઇન્ =) જયો । તથા તદ્વિત ઇન્ પ્રત્યય પણ પ્રથમાંત નામથી જ થાય છે. તદસ્ય અસ્મિન્ વાડસ્તીતિ એવા અર્થમાં થાય, જેમકે, (દણ્ડ + ઇન્) દણ્ડો । આથી સમમીવિભક્ત્યંત નામથી ઇન્ પ્રત્યયના વિધાનનો અસંભવ હોવાથી જ (સામર્થ્યથી) ઇન્ પ્રત્યયાંત ઉત્તરપદ પર છતાં જ પૂર્વોક્ત સૂત્રથી સમમીના અલુપ્નો નિષેધ (અર્થાત્ લુપ્) કરાય છે. આમ અહિ પણ કેવળ ઇન્ નું ગ્રહણ અસંભવ હોવાથી જ તદન્ત = ઇન્ પ્રત્યયાંત શાયિન્ નું ગ્રહણ કરેલું છે, પણ આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી નહિ. એટલે 'સ્થણ્ડિલશાયી'એ આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ શી રીતે બની શકે ?

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પણ આ રીતે પણ આ ન્યાયથી અહિ કહેવાયેલ અવધારણ 'પ્રત્યયના ગ્રહણથી પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થાય' એનો ભંગ તો થયો જ ને ? વળી અહિ આ ન્યાયની અનિત્યતા જ દર્શાવવાનો અમારાવડે આરંભ કરાયો છે. C. આથી યથાકથંચિત્ = જે કોઈ રીતે - અપેક્ષાએ બતાવી છે, માટે દોષ નથી. (૨/૧૭)

પરામર્શ

A. વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે, ઇહ શાસ્ત્રે ધાત્વાદિઃ સમુદાયોડમેદનાડવ્યવવિશેષણક ઉપાદીયતે । (આનો જ અર્થ પૂર્વે 'પરામર્શ'માં કહેવાઈ ગયો છે, તે ત્યાંથી જોઈ લેવો) અને આ પ્રમાણે વ્યાકરણસૂત્રમાં ધાતુરૂપ સમુદાયને બદલે અવયવનું ગ્રહણ સિદ્ધ હોય તો જ, તે અવયવ, પોતાના ધાતુ વગેરે સમુદાયનો અંતભાગ થાય, પણ આદિભાગ કે મધ્યભાગ

ન થાય - એ પ્રમાણે નિયમન કરનાર આ વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા સંગત થાય છે. અને આ વ્યવસ્થા મુખ્યત્વે સૂત્રલાઘવ માટે જ હોઈ શકે છે. એટલે આ પરિભાષાથી જ પ્રત્યયના ગ્રહણમાં પ્રત્યયાંત સમુદાયના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ સમજવી જોઈએ. આમ હોયને સંજોત્તરપદાધિકારે પ્રત્યયગ્રહણે ૦ એ પ્રસ્તુત ન્યાય વડે પ્રત્યયના ગ્રહણમાં પ્રત્યયાંત સમુદાયના ગ્રહણનો નિષેધ કરેલો છે. આમ આ રીતે, આ ન્યાય વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાનો અપવાદ માની શકાય છે.

અહિ કોઈને એવી શંકા થાય કે, વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષા એ તો અ કારાદિ વર્ણના ગ્રહણમાં તદન્તસમુદાયના ગ્રહણને જણાવે છે. પણ પ્રત્યયના ગ્રહણમાં તદન્ત (પ્રત્યયાંત)નું ગ્રહણ જણાવે છે, એમ શાથી કહેવાય? તેનું સમાધાન એ છે કે, પ્રત્યય: પ્રકૃત્યાદે: (૭-૪-૧૧૫) એ પરિભાષા સૂત્ર વિશેષણમન્ત: પરિભાષાનો જ અર્થ વિશેષરૂપે કહે છે. એટલે કે પ્રત્યયરૂપ વિશેષણ એ પ્રકૃતિ વગેરે (પ્રકૃતિ - પ્રત્યય) સમુદાય રૂપ વિશેષ્યનું જ વિશેષણ બને, પણ ન્યૂન કે અધિક સમુદાયનું વિશેષણ ન બને. આ રીતે પ્રત્યયરૂપે વિશેષણની કરેલી વ્યવસ્થા ત્યારે જ ઘટે કે જ્યારે તે કોઈ વિશેષ્યનું વિશેષણ બનતું હોય. આગળ જતાં ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે, “તદન્તત્વં ચ વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) इत्येव सिद्धम् ।”

આ પ્રમાણે નક્કી થાય છે કે, વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાસૂત્રથી પ્રત્યયના ગ્રહણથી પ્રત્યયાંત (પ્રકૃતિપ્રત્યયરૂપ) સમુદાયનું (વિશેષ્યનું) ગ્રહણ સિદ્ધ થાય છે. આથી જ સૂત્રમાં “પ્રત્યયનું ગ્રહણ થાય ત્યારે તે પોતાના વિશેષ્ય(સમુદાય)નો અંતભાગ થાય છે” એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાથી કરાય છે, અને તે પ્રત્યયરૂપ વિશેષણ, પ્રકૃતિ - પ્રત્યય સમુદાય(રૂપ વિશેષ્ય)નું જ થાય પણ તેનાથી ન્યૂનાધિક શબ્દનું ન બને - આ વ્યવસ્થા પ્રત્યય: પ્રકૃત્યાદે: (૭-૪-૧૧૫) પરિભાષાથી કરાય છે. એટલે તદન્ત (= પ્રત્યયાંત) વિધિનો નિષેધ કરનાર પ્રસ્તુત ન્યાય તદન્ત - વિધિની વ્યવસ્થા / પ્રાપ્તિ કરનાર વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાનો અપવાદ માનવામાં દોષ નથી, બલકે તેમ જ માનવું ઉચિત છે.

આથી પ્રસ્તુતમાં અમે સંજોત્તરપદાધિકારે (૨/૧૦) એ પ્રસ્તુત ન્યાયને વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) સૂત્રથી પ્રાપ્ત તદન્તવિધિના નિષેધ માટે કહ્યો તે સંગત જ છે. તો પણ વૃત્તિકાર શ્રીહેમંડસંગણિજીએ “પ્રત્યયના ગ્રહણમાં પ્રત્યયાંતના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ” ઉક્ત પરિભાષાથી નથી જણાવી, પણ પ્રત્યય: પ્રકૃતિમાક્ષિપતિ । એ યુક્તિથી (તદન્તવિધિની પ્રાપ્તિ) જણાવી છે. આમાં કિલ્ચતા દૂર કરવા કે ગ્રંથના ગૌરવને ટાળવાનો તેમનો આશય હોઈ શકે. અથવા સિદ્ધિ: સ્યાદ્વાદાદ્ (૧-૧-૨) એ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદદર્શનનો આશ્રય કરવાથી અનેક યુક્તિથી પ્રત્યય ગ્રહણમાં પ્રકૃતિના ગ્રહણનું પ્રતિપાદન કરવામાં દોષ નથી.

B. કહેવાનો આશય એ છે કે, આ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં (સૂત્રોમાં) ધાતુ વગેરે સમુદાય એ પોતાના અવયવ સાથે અભેદોપચાર કરીને અવયવરૂપ વિશેષણવાળો જ ગ્રહણ કરશે. અર્થાત્ સૂત્રોમાં ધાતુ વગેરે સમુદાયનો અવયવ જ કહેવાશે. જેમકે, નામિનો ગુણોઽવિહિતિ (૪-૩-૧) સૂત્રમાં ધૂ વગેરે નામ્યંતધાતુનો એક નામીરૂપ અવયવ જ સૂત્રમાં કહેવાશે. અને તે નામીરૂપ અવયવના યોગથી ધાતુરૂપ સમુદાય પણ (અભેદોપચારથી) “નામી” કહેવાશે. આ નામી રૂપ અવયવ કે જે નામ્યંતધાતુરૂપ સમુદાયનું વિશેષણ છે, તે સમુદાયનો આઘ, મધ્ય, કે અંતિમ અવયવ પણ બની શકે છે. આમ હોયને વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાથી તે નામી વગેરે વિશેષણ તેના વિશેષ્યભૂત ધાતુ વગેરેનો અંતિમ

ભાગ બને છે. એ પ્રમાણે નિયમન કરાય છે અને માટે ટીકામાં નામિન: પદનો અર્થ 'નામ્યન્તધાતુ સંબંધી' એવો અર્થ કરાશે.

વળી પ્રસ્તુત પ્રત્યય એ વિશેષણ (અવયવ) રૂપ લેવાનો છે. અને પ્રત્યય: પ્રકૃત્યાદે: (૭-૪-૧૧૫) પરિભાષાવડે વિશેષથી નિયમ કરેલો છે કે, પ્રત્યય એ પોતાની જે પ્રકૃતિ (જેનાથી તે પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું હોય તે પ્રકૃતિ) વગેરે (પ્રકૃતિ પ્રત્યયરૂપ) સમુદાયનું વિશેષણ (અંતિમ અવયવ) જાણવું. પણ પ્રકૃતિપ્રત્યયરૂપ સમુદાયથી ન્યૂન કે અધિક અંશનું વિશેષણ ન બને. અને આથી પ્રસ્તુતમાં, સૂત્રમાં કેવળ પ્રત્યયના ગ્રહણથી ઉક્ત પરિભાષાથી તે પ્રત્યયાંત એવા પ્રકૃતિ - પ્રત્યય સમુદાયના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ છે. પણ સંજ્ઞાસૂત્રોમાં અને ઉત્તરપદવિધિ - અધિકારમાં પ્રત્યય ગ્રહણથી પ્રકૃતિ - પ્રત્યય-સમુદાયનું ગ્રહણ ઈષ્ટ નથી, પણ કેવળ પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ ઈષ્ટ છે. આથી પ્રત્યયના ગ્રહણથી પ્રકૃતિ પ્રત્યય - સમુદાયનું ગ્રહણ જે પ્રાપ્ત છે - તેનો નિષેધ કરવો તે આ ન્યાયનું પ્રયોજન છે.

આમ આ ન્યાય વિશેષણમન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાનો અપવાદ છે, એમ માનવું જોઈએ.

પરામર્શ :- C. 'યથાકથંચિત્ અનિત્યતા બતાવી છે,' એવું ગ્રંથકારશ્રી હેમચંદ્રગણિજીનું વિધાન સૂચવે છે કે, નેનસિદ્ધસ્થે (૭-૪-૨૮) સૂત્રમાં ઇન્ પ્રત્યયાંતનું ગ્રહણ એ આ ન્યાયની અનિત્યતાનું તાત્ત્વિક રીતે ઉદાહરણ બની શકતું નથી. આ વાતનો પૂર્વોક્ત રીતે ગ્રંથકારે સ્વયં સ્વીકાર કરેલો જણાય છે, તો પણ અસંભવ હોવાથી કે અન્ય કારણથી પ્રત્યયનું ગ્રહણ થયે પ્રત્યયાંતનું ગ્રહણ થવાથી "પ્રત્યયના ગ્રહણમાં - પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થાય, પ્રત્યયાંતનું નહિ" એવા આ ન્યાયના અવધારણ (જકાર, નિત્યતા) નો સ્વરૂપથી તો ભંગ થયો જ ગણાય. એટલે સ્વરૂપ માત્રથી / સ્થૂલરૂપે અહિં અનિત્યતા કહેલી છે, એમ જાણવું.

આથી જ અન્ય વિદ્વાનોએ આની પુષ્ટિ કરતાં કહ્યું છે કે, અનિત્યત્વ એ ક્વચિત્ કોઈ સ્થળે ન્યાયની અપ્રવૃત્તિરૂપ જ છે. ભલે પછી તે અપ્રવૃત્તિરૂપ અનિત્યત્વ, અસંભવ હોવાથી થતું હોય કે બીજા કોઈ કારણથી થતું હોય. વસ્તુતઃ તો અસંભવ પણ ન્યાયની અનિત્યતાના જ્ઞાપકરૂપે સ્વીકારી શકાય જ છે, આથી પૂર્વોક્તરીતે અનિત્યતા માનવામાં કોઈ બાધ નથી, એમ તેઓનું કહેવું છે.

આ પ્રમાણે ચિત્ત્યનવ્યયાદરૂપો મોહન્તો હસ્તશ્ચ (૩-૨-૧૧૧) તથા તત્પુરુષે કૃતિ (૩-૨-૨૦) વગેરે સૂત્રોમાં ચિત્ અને કૃત્ ગ્રહણથી ક્રમશઃ ચિત્ પ્રત્યયાંત અને કૃદન્તનું ગ્રહણ વગેરે પણ આ ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદાહરણ સમજવા.

ટૂંકમાં, ગ્રંથકારે સ્વયં પ્રથમ ન્યાયના ન્યાસમાં આવા સ્થળે અતાત્ત્વિક છતાં વ્યાવહારિક કહી શકાય એવા ઉદાહરણો અપાશે અને સ્થાન ખાલી ન રહે એ માટે તેવા ઉદા. આપવાનો પ્રયાસ કરેલો છે - એવા ભાવનો જે ખુલાસો કરેલો છે - તે અહિં વિચારવો. જુઓ 'કંઈક.... ધ્યાનમાં રાખવા જેવું' વિભાગ-૫: ૧૩૦. (૨/૧૭)

શબ્દાનામેવ સા શક્તિસ્તર્કો ય : પુરુષાશ્રય : । સ શબ્દાનુગતો ન્યાયોડનાગમેષ્વનિબન્ધન : ॥ ૧૫૩ ॥ (વા. પદી.)

જે પુરુષનિષ્ઠ (પુરુષમાં રહેલ) તર્ક (અર્થ, પ્રકરણ, લિંગ વગેરે ન્યાયોથી પ્રમાણભૂત માનવામાં આવેલ - અનુમાન) છે, તે તો શબ્દની જ શક્તિ છે. જેમનામાં આગમ (વ્યવસ્થા) નથી તેઓમાં શબ્દ (શક્તિ) વડે સ્થાપિત થયેલો ન્યાય (તર્ક) પ્રમાણભૂત નથી. (અર્થાત્ આગમ વ્યવસ્થા વિનાના - આગમને નહીં માનનારા હોયને જેઓ આગમથી અપ્રાપ્ત તર્ક કરે છે તે શબ્દ - મૂળ વિનાનો હોયને અપ્રમાણભૂત છે. આમ જે તર્ક શબ્દ શક્તિથી પ્રાપ્ત થતો નથી પરંતુ પદાર્થોના સાધર્મ્ય - વૈધર્મ્યને અનુસરે છે તે આગમનો નાશ કરતો હોવાથી પ્રમાણભૂત નથી તેને શુદ્ધ તર્ક કહેવાય.)

૭૫. ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદન્તવિધિઃ ॥ ૨/૧૮ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- આ ન્યાયસૂત્રમાં નિર્દેશે સત્તિ એવા પદો શેષ છે. સૂત્રમાં નામના ગ્રહણપૂર્વક નિર્દેશ કરેલો હોય, ત્યારે નિર્દિષ્ટ શબ્દો બીજા કોઈ શબ્દના અંતે આવેલાં હોય તો તે શબ્દથી તે સૂત્રવિહિત કાર્ય ન થાય, એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકામાં અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે કે - સૂત્રમાં સાક્ષાત્ નામનું ગ્રહણ કરવાપૂર્વક જે નામ વગેરેનું જે કાર્ય કહેલું હોય, તે કાર્ય, તે નામ જો સમાસાદિ થવા વડે બનેલાં (પૂર્વોત્તર પદરૂપ) સમુદાયના અંત ભાગરૂપે બનેલું હોય તો ન થાય.

ઉદાહરણ :- સૂત્રપ્રધાનો નઙ્ઠઃ, સૂત્રનઙ્ઠઃ । તસ્યાઽપત્યમ્, અત્ત ઇજ્ઞ (૬-૧-૩૧) સૂત્રથી ઇજ્ઞ પ્રત્યય પર છતાં અનુશતિકાદીનામ્ (૭-૪-૨૮) સૂત્રોક્ત અનુશતિકાદિગણમાં અંતર્ગત હોવાથી ઉભયપદની વૃદ્ધિ થયે, સૌત્રનાઙિઃ । રૂપની સિદ્ધિ થાય છે. અહિ (કેવળ નઙ્ઠ શબ્દથી આયનળ પ્રત્યય લાગીને નાઙાયણઃ । રૂપ થાય છે, તેમ) સૂત્રનઙ્ઠ શબ્દથી નઙ્ઠાદિભ્ય આયનળ (૬-૧-૫૩) સૂત્રથી આયનળ ન થયો. કેમકે નઙ્ઠાદિભ્યઃ એમ નામ લઈને નિર્દેશ હોયને તદન્તવિધિનો આ ન્યાયથી નિષેધ કરેલો છે.

પ્રયોજન :- (આ ન્યાયનું પ્રયોજન નિમ્નોક્ત પ્રશ્નોત્તરીથી જોઈએ.)

શંકા :- આ ન્યાયની અપેક્ષા જ ક્યાં છે ? અર્થાત્ કોઈ અપેક્ષા નથી. કારણકે સૂત્રનઙ્ઠ આ શબ્દ નઙ્ઠ વગેરે શબ્દોથી ભિન્ન જ હોયને આયનળ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિનો જ અભાવ છે. અર્થાત્ પ્રાપ્તિ જ નથી, તો પછી તેનો નિષેધ કરનાર આ ન્યાયની શી જરૂર ?

સમાધાન :- સૂત્રનઙ્ઠ શબ્દના નઙ્ઠ રૂપ અવયવના પ્રાધાન્યની વિવક્ષાથી નઙ્ઠ નું કાર્ય સૂત્રનઙ્ઠ થી પણ થવાની પ્રાપ્તિ છે. તે આ પ્રમાણે - ગો + ઇન્દ્ર અહિ ગો શબ્દના ઓ નો ઇન્દ્રે (૧-૨-૩૦) સૂત્રથી અવ થયે ગવ + ઇન્દ્ર = ગવેન્દ્રઃ । રૂપ થાય છે, તેમ ગવેન્દ્રયજ્ઞઃ । રૂપમાં પણ ગો શબ્દથી પર ઇન્દ્રયજ્ઞ શબ્દ પર છતાં તેના ઇન્દ્ર રૂપ અવયવના પ્રાધાન્યની વિવક્ષા કરવાથી ઇન્દ્રે (૧-૨-૩૦) સૂત્રથી ગો ના ઓ નો અવ આદેશ થાય છે. તે જ રીતે - સૂત્રનઙ્ઠ શબ્દમાં પણ નઙ્ઠ રૂપ અવયવના પ્રાધાન્યની વિવક્ષાથી (નઙ્ઠ શબ્દની જેમ) સૂત્રનઙ્ઠ શબ્દથી પણ આયનળ પ્રત્યય લાગવાની પ્રાપ્તિ છે.

અને આ રીતે જ્યાં અવયવના પ્રાધાન્યની વિવક્ષા જો કરવામાં આવે, તો તે ઠેકાણે આ ન્યાયનો અવકાશ રહે છે. અન્યથા એટલે કે પૂર્વોક્ત રીતે અવયવના પ્રાધાન્યની વિવક્ષા કરતી જ ન હોય, તો સૂત્રમાં નામના ગ્રહણ પૂર્વક કહેલું કાર્ય જ થશે, પણ તદન્ત (સમુદાય) થી કાર્યની ક્યાંય પણ પ્રાપ્તિ જ નહીં થાય. આથી આ ન્યાય નિરવકાશ - નિર્વિષય જ બની જાય. અર્થાત્ ક્યાંય પણ ઉપયોગી ન થવાથી વ્યર્થ જ બની જાય. (પ્રાપ્તિપૂર્વક જ નિષેધ થતો

હોયને પ્રાપ્તિ જ ન હોય તો નિષેધ કરનાર આ ન્યાયનો ક્યાં અવકાશ રહે ?) અને આથી જ બીજી રીતે આ ન્યાય નિરવકાશ બની જતો હોવાથી (તેના નિરવકાશપણાને દૂર કરવા માટે) નામના ગ્રહણપૂર્વક કહેલ કાર્યની, અવયવના પ્રાધાન્યની વિવક્ષાવડે, તે નામ જેના અંતે હોય તેવા (સમુદિત) નામથી પણ પ્રાપ્તિ છે. આથી તેનો (તદન્તવિધિનો) નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે. (આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કાર્યનો નિષેધ કરવો એ આ ન્યાયનું પ્રયોજન છે.)

જાપક :- આ ન્યાયની ઉપપત્તિ કરનાર - જાપક છે - માલેષિકેષ્ટિકસ્યાડન્તેડપિ મારિતૂલચિતે (૨-૪-૧૮૨) સૂત્રમાં 'અન્તેડપિ' એવું કથન. આ કથન માલભારી । ની જેમ ઉત્પલમાલભારી । વગેરે પ્રયોગોમાં પણ માલા શબ્દના આ ના હ્રસ્વ આદેશની સિદ્ધિ માટે કરેલું છે. અને જો અવયવ પ્રાધાન્યની વિવક્ષાથી ભારી વગેરે શબ્દ પર છતાં માલા વગેરેની જેમ ઉત્પલમાલા વગેરે શબ્દોમાં અ કારના હ્રસ્વાદેશની પ્રાપ્તિ જ હોય, તો પછી શા માટે સૂત્રમાં 'અન્તેડપિ' એવા અંશનું ગ્રહણ કરે ? અર્થાત્ ન જ કરવું જોઈએ. પરંતુ માલા શબ્દનું નામ ગ્રહણ કરીને હ્રસ્વાદેશનું વિધાન કરેલું હોવાથી આ ન્યાયથી ઉત્પલમાલા વગેરે શબ્દોમાં ભારી શબ્દ પર છતાં હ્રસ્વાદેશ પ્રાપ્ત થતો નથી. આથી આ ન્યાયથી જ માલા શબ્દનું કાર્ય ઉત્પલમાલા શબ્દથી નહિ થાય, એવી શંકા થવાથી માલા શબ્દની જેમ ઉત્પલમાલા શબ્દના આ નો પણ હ્રસ્વાદેશ કરવા માટે કરેલું અન્તેડપિ એવું વચન સફળ બનતું હોયને (આ ન્યાય વિના તે સાર્થક ન બનતું હોયને) તે વચન આ ન્યાયનું જાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય તરલ - અનિત્ય છે. આથી દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં પ્રિયાસૂજોડસાવપ્-
ણદ્વિઙ્ઞા (સર્ગ - ૨ શ્લોક - ૬૭) એવા શ્લોકાંશમાં પ્રિયાસૂજઃ, દ્વિઙ્ઞા । આ બે પ્રયોગોમાં સમાસરૂપ સમુદાયના અંતે આવેલાં પણ અસૂજ શબ્દનો દન્તપાદનાસિકાર્હદયાડસૂગયુષોદકદોર્યક-
ચ્છકૃતો દત્પત્રસૂહદસન્યુષ્ણદન્દોષન્યકચ્છકન્ વા (૨-૧-૧૦૧) સૂત્રમાં પણ દન્ત વગેરે શબ્દો નામગ્રહણપૂર્વક કહ્યા હોયને આ ન્યાયથી તદન્તવિધિ ન થવો જોઈએ. છતાં આ ન્યાય અનિત્ય બનેલો હોવાથી પૂર્વોક્ત દ્વિઙ્ઞા । પ્રયોગમાં સમાસના અંતે રહેલાં પણ અસૂજ શબ્દનો અસન્ આદેશ થયો છે.

આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જાપક છે - કેવલસખિપતેરૌ (૧-૪-૨૬) સૂત્રમાં કેવલ શબ્દ. આ કેવલ શબ્દનું ગ્રહણ પ્રિયઃ સખા યસ્ય તસ્મિન્ (પ્રિયસખિ ડિ =) પ્રિયસખૌ, નરપતૌ । વગેરે પ્રયોગોમાં ડિ (સપ્તમી એ.વ.) પ્રત્યયનો ઔ આદેશ કરવા માટે છે. અને જો આ ન્યાય અનિત્ય ન હોત તો 'સખિપતેરૌ' એવું સૂત્ર કરવામાં પણ પ્રિયસખૌ, નરપતૌ । વગેરે પ્રયોગોમાં ડિ પ્રત્યયના ઔ આદેશનો નિષેધ થઈ જ જાય છે. કારણકે આ ન્યાયથી સખિ વગેરે નામના ગ્રહણપૂર્વક જે કાર્ય કહેલ હોય તે કાર્ય, તે નામ જેની અંતે હોય તેવા સમુદાયથી (પ્રિયસખિ વગેરે સમાસથી) થવાનો નિષેધ કરેલો જ છે. આથી શા માટે કેવલ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ ? અર્થાત્ ન જ કરવો જોઈએ. તેમ છતાં ય જે કરેલો છે, તે આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી જ ઘટતો હોયને આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે.

ઉપપદવિધિષુ ન તદન્તવિધિ : । આવો પણ ન્યાય છે. (ઉપપદ વિધિઓમાં તદન્તવિધિ ન થાય.) આ ન્યાયનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. જે ઠેકાણે અમુક ઉપપદવાળા ધાતુથી અમુક પ્રત્યય લાગે- એ પ્રમાણે કહેલું હોય, તે ઠેકાણે તે ઉપપદ(સમીપોચ્ચરિત પદ) જો કોઈ સમાસ વગેરેના અંતરૂપે થયેલ હોય તો તે વિધિ ન થાય.

ઉદાહરણ :- યોગક્ષેમૌ કરોતીત્વેવંશીલા - યોગક્ષેમકરી । અહિ ક્ષેમ શબ્દ સમાસના અંતરૂપે બનેલો હોવાથી ક્ષેમપ્રિયમદ્રભદ્રાત્ ખાળ (૫-૧-૧૦૫) સૂત્રથી ક્ષેમ - ઉપપદવાળા કૃ ધાતુથી વિહિત ચ અને અળ પ્રત્યય ન થયા. (અર્થાત્ આ ન્યાયથી કેવળ ક્ષેમ શબ્દ ઉપપદમાં હોય તો જ કૃ ધાતુથી ચ અને અળ પ્રત્યય થાય, પણ યોગક્ષેમ ઉપપદમાં હોય તો ન થાય.) કિંતુ, હેતુતચ્છીલાનુકૂલેડશબ્દશ્લોકલહગાથાવૈરવાદસૂત્રમન્ત્રપદાત્ (૫-૧-૧૦૩) સૂત્રથી ટ પ્રત્યય થયો છે. જો ચ અને અળ પ્રત્યયો લાગ્યા હોત તો યોગક્ષેમકર અને યોગક્ષેમકરી એવા બે રૂપ થાત. (પણ આ ન્યાયથી તેવાં રૂપ થશે નહિ.)

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે - નગ્નપલિતપ્રિયાન્ધસ્થુલસુભગાઢ્યતદન્તાચ્ચ્ચર્થેડચ્ચેર્ભુવઃ ખિણ્ણુચ્ચુકજૌ (૫-૧-૧૫૮) સૂત્રમાં તદન્ત શબ્દનું ગ્રહણ. તે આ રીતે - આ તદન્ત નું ગ્રહણ અનનનો^૧ નનો ભવતીતિ અનગ્નંભવિણ્ણુઃ, અનગ્નંભાવુકઃ । વગેરે રૂપોમાં પણ ખિણ્ણુ અને ચુકજ્ પ્રત્યયો લાગે તે માટે કરેલું છે અને જો 'ઉપપદ વિધિઓમાં તદન્તવિધિ ન થાય' એવું જણાવતો આ પ્રસ્તુત ન્યાય ન હોત તો, અનગ્નંભવિણ્ણુઃ । વગેરેમાં પણ નગ્ન શબ્દ વગેરે રૂપ અવયવના પ્રાપાન્યની વિવક્ષા વડે ખિણ્ણુ, ચુકજ્ પ્રત્યયો સિદ્ધ થઈ જ જાત, તો શા માટે તેને માટે 'તદન્ત'નું ગ્રહણ સૂત્રમાં કરવું જોઈએ ? અર્થાત્ ન જ કરવું જોઈએ. પણ જે સૂત્રમાં 'તદન્ત'નું ગ્રહણ કરેલું છે, તે આ ન્યાયની શંકાથી જ જણાય છે. અર્થાત્ આ ન્યાયથી ખિણ્ણુ, ચુકજ્ પ્રત્યયસંબંધી વિધિ એ ઉપપદવિધિ હોયને, તેમાં તદન્તવિધિ નહિ થાય, એવી દહેશતથી જ 'તદન્ત' એમ કહેલું છે. આમ આ ન્યાયથી સંગત કરતું 'તદન્ત' પદનું ગ્રહણ આ ન્યાયને જણાવે છે. વળી,

ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદાદિવિધિઃ । એવો પણ ન્યાય ઉદાહરણ અને જ્ઞાપક સહિત વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં દેખાય છે. (અર્થ :- સૂત્રમાં નામગ્રહણપૂર્વક જે નામોનું (શબ્દોનું) જે કાર્ય કહેલું હોય, તે કાર્ય, તે નામ જો સમાસાદિ થવા વડે થયેલાં સમુદાયની આદિમાં આવેલ હોય તો તે નામથી ન થાય.)

ઉદાહરણ :- આ પ્રમાણે છે - ણાદિ ગણમાં સિદ્ધ થયેલાં શબ્દોના અવ્યુત્પત્તિ પક્ષનો આશ્રય^૨ કરીએ અર્થાત્ તેને અવ્યુત્પન્ન માનવામાં આવે, ત્યારે ન્યઙ્કુ = મૃગવિશેષ, તસ્ય ઇદમિતિ અળ પ્રત્યય લાગતાં નૈયઙ્કવમ્, ન્યાઙ્કવમ્ । એ પ્રમાણે જેમ ન્યઙ્કોર્વા (૭-૪-૮) સૂત્રથી ન્યઙ્કુ શબ્દના ય ની પૂર્વે ઈ આગમ વિકલ્પે થાય, તેમ ન્યઙ્કુર્ચર્મણ ઇદં, ન્યાઙ્કુર્ચર્મણમ્ । અહીં અવયવ પ્રાપાન્યની વિવક્ષાથી પ્રાપ્ત પણ ન્યઙ્કોર્વા (૭-૪-૮) સૂત્રથી ઈ કાર આગમ ન થાય. કારણકે અહિ ન્યઙ્કુ શબ્દ એ ન્યઙ્કુર્ચર્મન્ રૂપ સમુદાયનો આદિ ભાગ બનેલો છે.

અને આ ન્યાયથી તદાદિવિધિનો નિષેધ કરેલો છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે, દ્વારાદે: (૭-૪-૬) સૂત્રમાં દ્વાર વગેરે શબ્દોના અવયવ પ્રાધાન્યની વિવક્ષાવડે તદાદિવિધિની પ્રાપ્તિ હોવા છતાંય આ ન્યાયવડે નિષેધ કરેલો હોવાથી તદાદિવિધિના પ્રતિપ્રસવ = પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે ન્યગ્રોધસ્ય કેવલસ્ય (૭-૪-૭) એવું સૂત્ર કરવું. તે આ રીતે - દ્વારે નિયુક્ત: એવું વાક્ય કરીને તત્ર નિયુક્તે (૬-૪-૭૪) સૂત્રથી ઇકળ પ્રત્યય લાગતાં (દ્વાર + ઇકળ =) દૌવારિક: । પ્રયોગમાં દ્વારાદે: (૭-૪-૬) સૂત્રથી કેવળ દ્વાર શબ્દના વ ની પૂર્વમાં જેમ ઔ આદેશ થાય, તેમ દ્વારપાલસ્ય અપત્યં, અત ઇજ્ (૬-૧-૩૧) સૂત્રથી ઇજ્ થયે દૌવારપાલિ: । અહિ દ્વાર શબ્દ જેની આદિમાં છે તેવા દ્વારપાલ રૂપ સમુદાયના વ ની પૂર્વમાં ઔ આગમ થવો ઇષ્ટ છે. અને તે પૂર્વોક્ત રીતે અવયવના પ્રધાનપણાની વિવક્ષાથી (અવયવ - અવયવીના અભેદોપચારથી) જ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ, ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદાદિવિધિ: । એવા પ્રસ્તુત ન્યાયથી નિષેધ કરેલો છે. તેથી દ્વાર વગેરે શબ્દને તદાદિવિધિની પ્રાપ્તિ થાય અને ન્યગ્રોધ શબ્દને તદાદિવિધિ પ્રાપ્ત ન થાય, કિંતુ કેવળ જ ન્યગ્રોધ શબ્દથી કાર્ય થાય - આ રીતે દ્વાર વગેરે શબ્દની તદાદિવિધિનું જ્ઞાપન કરવા માટે ન્યાગ્રોધસ્ય કેવલસ્ય (૭-૪-૭) એવું સૂત્ર કરેલું છે.

આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. જિત્ અને ણિત્ તદ્વિત પ્રત્યય પર છતાં કેવળ ન્યાગ્રોધ શબ્દનો જે ચ કાર, તેની પૂર્વમાં એ આગમ થાય છે. જેમકે, ન્યગ્રોધસ્ય વિકાર, નૈયગ્રોધો દણ્ડ: ।

પ્રશ્ન :- કેવલસ્ય એવું વિશેષણ ન્યગ્રોધ માં શા માટે આપ્યું છે ?

જવાબ :- ન્યગ્રોધ શબ્દ કોઈની આદિમાં હોય તો આ વિધિ ન થાય, તે માટે કેવલસ્ય એવું વિશેષણ આપ્યું છે. જેમકે, ન્યગ્રોધમૂલે ભવા: - ન્યાગ્રોધમૂલા: શાલય: । (વડના મૂળ પાસે થનારા શાળી ચોખા.) અહિ ચ કારની પૂર્વમાં એ આગમ ન થાય.

આ સર્વવસ્તુનો ભાવ આ પ્રમાણે છે - દ્વાર વગેરે શબ્દોની તદાદિવિધિ થવી ગ્રંથકાર શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીને ઇષ્ટ છે. અર્થાત્ દ્વાર શબ્દસંબંધી વિધિ એ કેવળ દ્વાર શબ્દની જેમ દ્વાર શબ્દ કોઈની આદિમાં હોય, તો પણ તે વિધિ થવો ગ્રંથકાર સૂરિજીને ઇષ્ટ છે. જ્યારે ન્યગ્રોધ શબ્દમાં તદાદિવિધિ થવો ઇષ્ટ નથી. અને જો ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદાદિવિધિ: । એવો ન્યાય ન હોત, તો ન્યગ્રોધ શબ્દનો દ્વારાદિ શબ્દ મધ્યે જ પાઠ કરીને આ પ્રમાણે કહેવાય કે, દ્વારાદિ શબ્દોમાં અવયવ - પ્રાધાન્યની વિવક્ષા કરાય છે, તેથી તે શબ્દોથી 'તદાદિવિધિ' થાય છે. ન્યગ્રોધ શબ્દના સંબંધમાં તો નાનિષ્ઠાર્થા શાસ્ત્રપ્રવૃતિ: (૧/૫૭) ન્યાયથી અવયવપ્રાધાન્યની વિવક્ષા નહિ કરવાથી કેવળ ન્યગ્રોધ શબ્દથી જ ઉક્તવિધિ થાય, પણ ન્યગ્રોધ જેની આદિમાં હોય તેવા સમુદાયથી ન થાય. અને આ પ્રમાણે ઇચ્છા પ્રમાણે જ સર્વ ઇષ્ટ પ્રયોગોની સિદ્ધિ થઈ જશે.

તો પણ સૂરિજીએ જે આ પ્રમાણે ન કર્યું, તેમાં તેઓનો આ જ આશય છે કે, "વિવક્ષા ત્યારે જ સફળ બને, કે જ્યારે તે વિવક્ષાનો બાધક (વિરોધી) કોઈ ન્યાય ન હોય,

અને અહિં તો ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદાદિવિધિઃ । એવો ન્યાય છે. અને તે ન્યાયથી તો કેવળ(શુદ્ધ) ન્યગ્રોધ શબ્દના ય કારની પૂર્વમાં એ આગમ ઇચ્છાય છે, આથી તે જ વિધિની સિદ્ધિ થાય. જ્યારે દ્વાર વગેરે શબ્દોનો જે તદાદિવિધિ (દૌવારણાલિઃ વગેરેમાં) ઇષ્ટ છે તે તો થતો જ નથી, બલ્કે, બાધિત થાય છે. માટે દ્વારાદિ શબ્દોના તદાદિવિધિનું થવું (અનુજ્ઞા) કોઈપણ રીતે જાપન કરેલું દેખાવું જોઈએ.” આ પ્રમાણે વિચારીને સૂરિજીએ દ્વારાદિ શબ્દોના તદાદિવિધિનું જાપન કરવા માટે ન્યગ્રોધસ્ય કેવલસ્ય (૭-૪-૭) સૂત્ર કર્યું અને તેનાથી આ પ્રમાણે જાપન કરેલું છે કે, “કેવળ ન્યગ્રોધ શબ્દથી જ એ આગમરૂપી વિધિ થાય, જ્યારે દ્વારાદિ શબ્દોથી તો તદાદિવિધિ પણ થાય” આ પ્રમાણે દ્વારાદિ શબ્દોના તદાદિવિધિનું જાપન કરવા માટે જે ન્યગ્રોધસ્ય કેવલસ્ય (૭-૪-૭) એવું સૂત્ર કર્યું છે, તે આ ન્યાયની શંકાથી જ કરેલું છે. આમ આ ન્યાયવડે જ ઉઠેલી શંકાથી ન્યગ્રોધસ્ય કેવલસ્ય (૭-૪-૭) એવું પૃથક્ સૂત્રનું રચવું ઘટતું હોયને, તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

પરંતુ આ ન્યાયનો આવો સૂત્રપાઠ સાક્ષાત્ ક્યાંય પણ જોવામાં આવ્યો નથી, માટે આ ન્યાય જુદો દર્શાવ્યો નથી. (૨/૧૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. સમાસાદિ થવાથી સમુદાયના અંતભૂત બનેલ નામથી નામગ્રહણપૂર્વક કહેલ વિધિ ન થાય, એમ કહ્યું. અહીં આદિ શબ્દથી ઈષદૂનો નડઃ ઇતિ, નામ્નઃ પ્રાગ્ બહુર્વા (૭-૩-૧૨) સૂત્રથી નડ શબ્દની પૂર્વે બહુ પ્રત્યય થયે બહુનડઃ : । (કંઈક ઓછો, લગભગ નડ અર્થાત્ નડ જેવો) તસ્ય અપત્યં બાહુનાડિઃ । અહિં પણ નડ શબ્દ એ અન્ય શબ્દનો અંતભાગ હોવાથી આયનળ પ્રત્યય ન થાય - ઇત્યાદિ વિચારવું.

૨. ઇન્દ્ર રૂપ અવયવના પ્રાધાન્યની વિવક્ષાથી ગવેન્દ્રયજ્ઞઃ । માં પણ ઓ નો અવ થયો, એમ કહ્યું. કહેવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. જે શબ્દનું સૂત્રમાં નામગ્રહણપૂર્વક વિધાન કરેલું હોય, તે શબ્દ જે સમાસાદિ સમુદાયના આઘ અવયવભૂત કે અંત્ય અવયવભૂત છે, તે સમુદાયની તેના આઘ કે અંત્ય અવયવના યોગથી તદ્દરૂપે જ = અવયવરૂપે જ વિવક્ષા કરાય છે. જેમકે શુક્લ અવયવના યોગથી કોઈ સ્તંભાદિને પણ શુક્લ કહેવાય છે. અર્થાત્ સ્તંભ વગેરે અમુક જ ભાગમાં શુક્લ - સફેદ હોવા છતાંય, તે શુક્લ ભાગના સંબંધથી, ઉપચારથી, આખાય સ્તંભને પણ શુક્લ કહેવાનો વ્યવહાર થાય છે. તેમ અહિં પણ સમાસાદિ સમુદાયની અવયવરૂપે વિવક્ષા કરાય છે. અને તેથી ગવેન્દ્રયજ્ઞઃ । અહિં ઇન્દ્રયજ્ઞ શબ્દની ઇન્દ્ર રૂપ આદિ અવયવના યોગથી ‘ઇન્દ્ર’ રૂપે જ વિવક્ષા કરવાવડે ઇન્દ્રે (૧-૨-૩૦) સૂત્રથી ગો ના ઓ નો અવ આદેશ સિદ્ધ થયો. અને સૂત્રનડ શબ્દની નડ રૂપ અંત્ય અવયવના યોગથી નડ રૂપે વિવક્ષા કરવાથી નડાદિભ્યઃ (૬-૧-૫૩) સૂત્રથી આયનળ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ છે, આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ અવયવ પ્રાધાન્યની વિવક્ષા વિચારવી.

શંકા :- આઘન્તવદેકસ્મિન્ (૧/૫) ન્યાયની ટીકામાં તમે ગવેન્દ્રઃ । એવા પ્રયોગમાં ઇન્દ્ર શબ્દ એ ઇન્દ્રાદિ ન હોવા છતાંય અઘન્તવદ્ ન્યાયથી તેની ઇન્દ્રાદિ રૂપે વિવક્ષા વડે અવ આદેશ થાય છે,

એમ કહ્યું છે. તો અહિં અવયવ પ્રાધાન્યની વિવક્ષાથી ગવેન્દ્ર રૂપની સિદ્ધિ થાય છે, એમ શાથી કહ્યું ?

સમાધાન :- ઇન્દ્રે (૧-૨-૩૦) સૂત્રના લઘુન્યાસમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે કે, 'ઇન્દ્ર ઇતિ કોડર્થઃ ? ઇન્દ્રાદૌ શબ્દે પર ઇતિ । (ઇન્દ્રે એટલે ઇન્દ્રાદિ શબ્દ પર છતાં, એ પ્રમાણ અર્થ (વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાથી) થાય છે.) અને આથી ગવેન્દ્રયજ્ઞઃ । વગેરે રૂપોમાં ઇન્દ્રાદિ શબ્દ હોવાથી તેની સિદ્ધિ થશે. અને 'ગવેન્દ્રઃ' અહિં 'આદ્યન્તવત્' ૦ ન્યાયથી કેવળ ઇન્દ્ર શબ્દની ઇન્દ્રાદિ રૂપે કલ્પના કરાશે. અને આથી આ ન્યા. સા. લઘુન્યાસકારનો અભિપ્રાય જ 'આદ્યન્તવત્' ૦ ન્યાયની ટીકામાં અમે પ્રગટ કરેલો છે.

જ્યારે અહિં જે અવયવપ્રાધાન્યની વિવક્ષા કહી, તે ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિકાર શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજીના અભિપ્રાયથી કહ્યું છે. કારણકે તેઓએ ઇન્દ્રે (૧-૨-૩૦) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે, 'ઇન્દ્ર ઇતિ કોડર્થઃ ઇન્દ્રસ્થે સ્વરે પર ઇતિ । (ઇન્દ્રે એટલે ઇન્દ્ર શબ્દમાં રહેલ સ્વર પર છતાં - આવો અર્થ જણાવવા ઇન્દ્રે એમ કહ્યું. તેથી અવયવપ્રાધાન્યની વિવક્ષા કરેલી જણાય છે.) આથી ગવેન્દ્રઃ । એવા રૂપની સિદ્ધિ થાય જ છે, જ્યારે ગવેન્દ્રયજ્ઞઃ । રૂપમાં અવયવ પ્રાધાન્યની વિવક્ષાથી ઇન્દ્રયજ્ઞ શબ્દસ્થ ૩ કારરૂપ સ્વર પણ ઇન્દ્ર શબ્દસ્થ કહેવાશે અને તેથી અવ આદેશ થશે - આ પ્રમાણે અવયવ-પ્રાધાન્યની વિવક્ષાનો જ ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિકાર સૂરિજીએ આદર કરેલો છે, એમ જણાય છે. અને અહિં અમે પણ બૃહદ્વૃત્તિકાર સૂરિજીના અભિપ્રાયથી જ અવયવપ્રાધાન્યની વિવક્ષા કહેલી છે; આથી કોઈ દોષ નથી.

૩. પ્રિયસજ્ઞૌ । અહિં બહુપ્રીહિ સમાસ કરવો, પણ પ્રિયજ્ઞાસૌ સજ્ઞા ચ । એમ કર્મધારય ન કરવો, કારણકે કર્મધારય સમાસની તત્પુરુષ સંજ્ઞા પણ કરેલી હોવાથી તત્પુરુષ સમાસથી રાજન્સજ્ઞૌઃ (૭-૩-૧૦૬) સૂત્રથી અદ્ સમાસાંત થવાનો પ્રસંગ આવે.

૪. અનનગ્ન આ શબ્દનો - બે નજ્ મૂળ અર્થ જણાવે છે, દ્વૌ નજૌ પ્રકૃતમર્થ ગમયતઃ (૨/૬૦) ન્યાયથી નન એવો અર્થ થાય.

૫. ઊણાદિ - પ્રત્યયાંત ન્યઙ્કુ શબ્દના અવ્યુત્પત્તિ-પક્ષે ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદાદિવિધિઃ । ન્યાયના ઉદાહરણો ટીકામાં બતાવ્યા છે. તે અંગે ગ્રંથકાર શ્રી હેમચંદ્રસગણિજી આ પ્રમાણે સ્પષ્ટતા કરે છે - ન્યા. મં. માં અવ્યુત્પત્તિ પક્ષે - એમ કહેવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. ન્યજ્ઞતિ એ પ્રમાણે વાક્ય કરાયે છતે નેજ્ઞઃ (૩૦ ૭૨૪) સૂત્રથી ૩ પ્રત્યય થયે ન્યઙ્કૂદ્રં (૪-૧-૧૧૨) સૂત્રથી ચ નો ક થાય છે. આ પ્રમાણે ઊણાદિ ગણમાં વ્યુત્પન્ન કરાયેલ હોવા છતાં પણ (નિ + અજ્ઞ + ૩) ન્યઙ્કુ શબ્દ, "ઉણદયોડવ્યુત્પન્નાનિ નામાનિ" (૨/૪૬) ન્યાયથી "અવ્યુત્પન્ન" જ કહેવાય છે. જો પૂર્વોક્ત ન્યાયને અનિત્ય મનાય તો વ્યુત્પન્ન પણ કહેવાય અને તેથી જ્યારે અવ્યુત્પત્તિ પક્ષનો જ આશ્રય કરાય, ત્યારે ન્યઙ્કુ શબ્દમાં જિત્, ણિત્ પ્રત્યય પર આવતાં ચ્વઃ પદાન્તાત્ (૭-૪-૫) સૂત્રથી ચ ની પૂર્વમાં એ આગમની પ્રાપ્તિ નથી. કારણકે અવ્યુત્પત્તિ - પક્ષે અવ્યુત્પાદિત હોવાથી ન્યઙ્કુ શબ્દ અખંડ જ હોવાથી તેનો ચ કાર એ પદાન્તસ્થ નથી. આથી એ આગમની અપ્રાપ્તિ હોતે છતે વિકલ્પે તેનું વિધાન કરવા માટે ન્યઙ્કુ કોર્વા (૭-૪-૮) સૂત્ર કરેલું છે.

જ્યારે વ્યુત્પત્તિ-પક્ષનો આશ્રય કરાય ત્યારે ન્યઙ્કુ શબ્દનો ચ કાર એ નિ ઉપસર્ગ સંબંધી હોવાથી પદાન્તે રહેલો હોવાથી ચ્વઃ પદાન્તાત્ (૭-૪-૫) સૂત્રથી ચ ની પૂર્વમાં એ આગમ પ્રાપ્ત હોતે છતે તેનો વિકલ્પ કરવા માટે ન્યઙ્કુકોર્વા (૭-૪-૮) સૂત્ર કરેલું છે. આ પ્રમાણે કેવળ ન્યઙ્કુ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ / અવ્યુત્પત્તિ - બન્ને પક્ષે પણ પ્રત્યેક ન્યઙ્કવં, ન્યાઙ્કવમ્ । એવા બે રૂપો થાય છે. અને

જો ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદાદિવિધિઃ । એ ન્યાય ન હોય તો ન્યઙ્કુર્ચર્મણમ્ । વગેરે ન્યઙ્કુ શબ્દાદિવાળા પ્રયોગમાં પણ વ્યુત્પત્તિ - અવ્યુત્પત્તિ એ બન્નેય પક્ષે પ્રત્યેકમાં ન્યઙ્કોર્વા (૭-૪-૮) સૂત્રથી જ વિકલ્પે એ આગમ થયે, નૈયઙ્કુર્ચર્મણમ્, ન્યાઙ્કુર્ચર્મણમ્ । એ પ્રમાણે બે રૂપ થાય જ, પણ, આ ન્યાયનો સદ્ભાવ હોવાથી ન્યઙ્કુ શબ્દાદિવાળા પ્રયોગમાં ન્યઙ્કોર્વા (૭-૪-૮) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન થાય, એમ જણાય છે. અને આથી ન્યઙ્કુ શબ્દની અવ્યુત્પત્તિ પક્ષનો આદર કરવામાં ય એ પદાન્તસ્થ ન હોવાથી ચ્વઃ પદાન્તાત્મ (૭-૪-૫) સૂત્રની અપ્રવૃત્તિ થવાથી વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેઃ (૭-૪-૧) સૂત્રથી આઘ - સ્વરની વૃદ્ધિ થયે, ન્યાઙ્કુર્ચર્મણમ્ । એવું એક જ રૂપ થાય.

અહીં ન્યઙ્કુ શબ્દના વ્યુત્પત્તિ - પક્ષનો સ્વીકાર કરાતો નથી, કેમકે, તેમ કરવામાં ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદાદિવિધિઃ । એ પ્રસ્તુત ન્યાયની સત્તા અંગે (આ ન્યાય હશે કે નહીં ? એવો) સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ રીતે - વ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરવામાં ન્યઙ્કુ શબ્દસ્થ ય કાર એ પદાન્તસ્થ હોવાથી ચ્વઃ પદાન્તાત્મ (૭-૪-૫) સૂત્રથી એ આગમ થયે નૈયઙ્કુર્ચર્મણમ્ । એવું પણ રૂપ થવાથી પૂર્વોક્ત રીતે બન્નેય પ્રકારના રૂપ થવાથી, એવું સ્પષ્ટ જણાતું નથી કે, (૧) આ ન્યાય હોવાથી ન્યઙ્કુ શબ્દાદિવાળા પ્રયોગમાં ન્યઙ્કોર્વા (૭-૪-૮) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ નિષિદ્ધ હોવાં છતાં પણ વ્યુત્પત્તિ / અવ્યુત્પત્તિ એ બે પક્ષના આશ્રયથી (પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ) બે રૂપો થયા છે ? કે (૨) આ ન્યાયનો અભાવ હોવાથી કેવળ / ફક્ત ન્યઙ્કુ શબ્દની જેમ ન્યઙ્કુ શબ્દાદિવાળા (ન્યઙ્કુર્ચર્મણમ્ વગેરે) પ્રયોગમાં પણ બન્નેય પક્ષે પ્રત્યેકમાં ન્યઙ્કોર્વા (૭-૪-૮) સૂત્રની જ પ્રવૃત્તિ થવાથી બે રૂપ થયા ? આમ આવી શંકા થવાથી પૂર્વોક્ત ન્યાયની સત્તા / વિદ્યમાનતા અંગે શંકા થાત. માટે અહીં અવ્યુત્પત્તિ - પક્ષનો આશ્રય કરવો ઉચિત છે. અવ્યુ.પક્ષનો આશ્રય કરવામાં આવી શંકા ઉત્પન્ન થતી નથી. કેમકે ત્યારે ય કાર એ પદાન્તસ્થ ન હોવાથી ચ્વઃ પદાન્તાત્મ (૭-૪-૫) સૂત્રથી એ આગમનો અભાવ થવાથી અને ન્યઙ્કોર્વા (૭-૪-૮) સૂત્રની પ્રવૃત્તિનો આ ન્યાય વડે ન્યઙ્કુ શબ્દાદિપ્રયોગમાં નિષેધ કરેલો હોવાથી અપ્રવૃત્તિ થવાથી નૈયઙ્કુર્ચર્મણમ્ । એવું રૂપ કોઈપણ રીતે ન થવાથી ન્યાઙ્કુર્ચર્મણમ્ । એવું એક જ રૂપ અવ્યુત્પત્તિ - પક્ષે થાય. આથી આ પ્રમાણે ફલતઃ આ ન્યાયના સદ્ભાવનો નિર્ણય / નિશ્ચય કરેલો છે.

ટૂંકમાં અવ્યુત્પત્તિ - પક્ષના આશ્રયમાં જ આ ન્યાયની સત્તાનો સંદેહ ન થવાથી અહીં અવ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરેલો છે. (૨/૧૮)

**૭૬. અનિનસમ્નગ્રહણાન્યર્થવતાઽનર્થકેન ચ
તદન્તવિધિં પ્રયોજયન્તિ ॥ ૨/૧૯ ॥**

ન્યાયાર્થ મંજુષા

ન્યાયાર્થ :- સૂત્રમાં અન્, ઇન્, અસ્ અને મન્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરીને જે કાર્ય કહેલું હોય, તે કાર્ય સાર્થક અને અનર્થક એવા પણ અન્ વગેરે પ્રત્યયાંત શબ્દથી થાય, એમ સરળ અર્થ છે.

હવે ટીકા પ્રમાણે અર્થ જોઈએ. અહિં 'સ્વેન' પદ શેષ છે. અને પ્રયોજયન્તિ એ રૂપનો

પર્યાય પ્રવર્તયન્તિ છે. આથી, સૂત્રમાં અન્, ઇન્, અસ્ અને મન્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ એ સાર્થક (અર્થવાન્) અને અનર્થક એવા પણ સ્વ (અન્ વગેરે પ્રત્યય) પાસે તદન્તવિધિને = અન્ વગેરે પ્રત્યયાંતવિધિને પ્રેરે છે, પ્રવર્તવિ છે.^૧ આ શબ્દાર્થ થયો. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, અન્ વગેરે પ્રત્યયાંતનું કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે અર્થવાન્(સાર્થક)ની જેમ અનર્થક એવા પણ અન્ વગેરે પ્રત્યયોનું ગ્રહણ કરવું. (એટલે વિવક્ષિત કાર્ય સાર્થક અને અનર્થક બન્ને પ્રકારના અન્ વગેરે પ્રત્યયાંતથી થશે.)

પ્રયોજન :- અર્થવદ્ગ્રહણે નાડનર્થકસ્ય (૧/૧૪) ન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે. એટલે કે તે ન્યાયથી નિષિદ્ધ - અપ્રાપ્તકાર્યની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય જાણવો.

ઉદાહરણ :- (૧) સાર્થક અન્ નું - રજ્ ધાતુથી ઉક્તિક્ષિં (ઉણાદિ ૦ ૧૦૦) સૂત્રથી થયેલ ઉણાદિ - ગણનો અન્ પ્રત્યય પર છતાં રજા । એવું રૂપ થાય છે. સ્ત્રી ચેદ્ અર્થાત્ સ્ત્રીલિંગની વિવક્ષામાં સ્ત્રિયાં નૃતોડસ્વ- સ્ત્રાદેર્ઙિઃ (૨-૪-૧) સૂત્રથી ડી પ્રત્યય થયે રજી । રૂપ થાય છે. અનર્થક - અન્ નું ઉદા. અશૌટિ વ્યાઘૌ । એ અશ્ ગ.પ. ધાતુથી ષ્વ્યશૌભ્યામ્ (ઉણાદિ ૦ ૧૦૩) સૂત્રથી તન્ પ્રત્યય લાગતાં અણ્ રૂપ થાય છે. પછી પ્રિયા અઘૌ યેષાં તે પ્રિયાણનઃ । (પ્રિય છે આઠ જેને તેવા કોઈ) તાન્ પ્રિયાણઃ પશ્ય । અહિ બન્ને ઠેકાણે (સાર્થક - અનર્થક રૂપોમાં) અનોડસ્ય (૨-૧-૧૦૮) સૂત્રથી અન્ ના અ નો લોપ સિદ્ધ થયો.

(૨) સાર્થક ઇન્ - ઢણ્ડોડસ્યાસ્તિ ઇતિ, અતોડનેકસ્વરાત્ (૭-૨-૬) સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય થતાં ઢણ્ડો । રૂપ થાય છે. અનર્થક ઇન્ - સ્ત્રગસ્યાડસ્તિ ઇતિ - અસૂતપોમાયામેધાસજો વિન્ (૭-૨-૪૭) સૂત્રથી વિન્ પ્રત્યય પર છતાં સગ્વી । રૂપ થાય છે. બન્ને ઠેકાણે ઇન્હનપુષાડર્યમ્નઃ શિસ્યોઃ (૧-૪-૮૭) સૂત્રથી (લુપ્ત ન્ ની પૂર્વનો) સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

(૩) સાર્થક અસ્ - આપ્લુંદ્ પ્રાપ્તે । આપ્ ગ.પ. ધાતુથી આપોડપાસં (ઉણાદિ ૦ ૧૬૪) સૂત્રથી ઉણાદિગણનો અસ્ પ્રત્યય પર છતાં અને ધાતુનો અપ્સર્ આદેશ થયે અપ્સર્ + સ્ = અપ્સરાઃ । રૂપ થાય છે. અનર્થક અસ્ - ચરસ્યેવ નાસિકાડસ્યેતિ ચરચુગ્નાસિકાયા નસ્ (૭-૩-૧૬૦) સૂત્રથી નાસિકા નો નસ્ આદેશ થયે - ચરણાઃ । રૂપ થાય છે. અહિ બન્ને ઠેકાણે (સાર્થક - અનર્થક અસ્ પ્રત્યયાંત સ્થળે) અષ્વાદેસ્ત્વસઃ સૌ (૧-૪-૮૦) સૂત્રથી પ્રથમા એ.વ. સિ પ્રત્યય નિમિત્તક પૂર્વના સ્વરનો દીર્ઘ આદેશ થયો.

(૪) સાર્થક મન્ - ષોંચ્ અન્તકર્મણિ । એ સો ગ.૪. ધાતુથી સ્યતેરીચ્ચ વા (ઉણાદિ ૦ ૧૧૫) સૂત્રથી ઉણાદિ ગણનો મન્ પ્રત્યય લાગતાં સો ધાતુના આ નો ઈ થયે (સી + મન્ + સિ) = સીમા । અનર્થક મન્ - મહતો ભાવ ઇતિ પૃથ્વાદેરિમન્ (૭-૧-૫૮) સૂત્રથી ઇમન્ પ્રત્યય પર છતાં (પ્રથમા સિ પ્રત્યય આવતાં) મહિમા । રૂપ થાય છે. તે મહિમાનં અતિક્રાન્તા, અતિમહિમા સ્ત્રી, । અહિ બન્ને ઠેકાણે મનઃ (૨-૪-૧૪) સૂત્રથી ડી પ્રત્યયનો નિષેધ થાય છે.

આ ન્યાયસૂત્રમાં અન્ વગેરે પ્રત્યયો ઉપલક્ષણ છે. તેથી અતુ વગેરે પ્રત્યયના ગ્રહણમાં પણ સાર્થકની જેમ અનર્થક અતુ પ્રત્યયાંતનું ગ્રહણ કરવું. તેમાં સાર્થક - અતુ - કિં

પ્રમાણમસ્યેતિ इदं किमोऽतुरियकिय् चास्य (७-१-१४८) सूत्रधी किम् शब्दधी अतु प्रत्यय लागतां किम् प्रत्ययनो किय् आदेश थये (किय् + अतु, किय् + अन्तु (अन्त) + सि =) कियान् । ३५ थाय છે. **અનર્થક** - અતુ પ્રત્યય - ગાવોડસ્ય સન્તિ इति, तदस्याऽस्त्यस्मिन्निति मनुः (७-२-१) सूत्रधी मनु प्रत्यय पर છતાં ગોમાન્ । (ઘણી ગાયવાળો) અહિ બન્નેય પ્રકારના અતુ પ્રત્યયાંત શબ્દોમાં અશ્વાદેઃ (૧-૪-૮૦) સૂત્રથી સ્વરનો દીર્ઘ આદેશ થયો છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ઉદ્ભાવક = જ્ઞાપક છે, અસ્ પ્રત્યયના અંશમાં - અશ્વાદેસ્ત્વસઃ સૌ (૧-૪-૮૦) સૂત્રમાં 'અશ્વાદેઃ' એ પ્રમાણે વિશેષણ મુકવું. તે આ રીતે - પિણ્ડં ગ્રસતે इति, क्पि (५-१-१४८) सूत्रधी क्पि प्रत्यय पर આવતાં અને તેનો લોપ થતાં (પિણ્ડ + ગ્રસ્ + સિ =) પિણ્ડગ્રઃ । વગેરે રૂપોમાં દીર્ઘ આદેશનો નિષેધ કરવા માટે ઉક્ત સૂત્રમાં 'અશ્વાદેઃ' એમ વિશેષણ કહેલું છે. પણ શ્વાદિ - પ્રથમ ગણના ગ્રસ્ ધાતુના અસ્ ના દીર્ઘત્વની તો પ્રાપ્તિ જ નથી. કારણકે ગ્રસ્ ધાતુનો અસ્ એ (શુદ્ધ - અસ્ પ્રત્યય રૂપ ન હોયને) અનર્થક છે. અર્થાત્ ગ્રસ્ ધાતુના અસ્ માત્ર અંશનો કોઈ અર્થ નથી. માટે તે શુદ્ધ અસ્ પ્રત્યયની અપેક્ષાએ અનર્થક છે. અને અર્થવદ્ગ્રહણે નાડનર્થકસ્ય (૧/૧૪) ન્યાયવડે અનર્થક અસ્ પ્રત્યયના ગ્રહણનો નિષેધ કરેલો છે. તો પણ આ ન્યાયથી અનર્થક એવા પણ અસ્ પ્રત્યયાંત નામના અસ્ ના સ્વરનો દીર્ઘ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ વિચારીને જ અશ્વાદેઃ એમ વર્જન કરેલું છે. આમ આ ન્યાય વિના નિર્થક બની જતું અશ્વાદેઃ એવું વિશેષણ આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

પૂર્વપક્ષ :- પિણ્ડગ્રઃ । વગેરે રૂપો વિના પણ સ્ત્રિયં અસતિ, अस्यति वा એમ ક્પિ પ્રત્યય થયે (સ્ત્રી + અસ્ + ક્પિ + સિ) = સ્ત્ર્યઃ । વગેરે રૂપોમાં (શ્વાદિ એવા) અસ્ ધાતુના દીર્ઘત્વનો નિષેધ કરવા માટે અશ્વાદેઃ એમ કહેલું હોઈ શકે છે. એટલે કે અસ્ પ્રત્યય સાથે સ્પર્થક એવા જ અસ્ ધાતુના સ્વરના દીર્ઘત્વનો પૂર્વોક્ત રૂપોમાં નિષેધ કરવા માટે અશ્વાદેઃ વચન કહેલું સંભવે છે, પણ અનર્થક અસ્ ના નિષેધ માટે નહિ. માટે અશ્વાદેઃ વચન આ ન્યાયનું જ્ઞાપક બની શકે નહિ.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, એવું નથી. કારણકે જો સ્ત્ર્યઃ - એવા પ્રયોગમાં જ નિષેધ કરવા માટે અશ્વાદેઃ એમ કહેલું હોય, તો અશ્વાદેઃ ને બદલે અનસોડત્વસઃ સૌ એટલું જ લઘુભૂત સૂત્ર કરવું જોઈએ. અને તેમ કરીને, 'અસ્ ધાતુ સિવાયના અસ્ અંતવાળા નામનો સ્વર દીર્ઘ થાય' એમ વ્યાખ્યા કરાય. પણ જે આવું લઘુસૂત્ર ન કરીને અશ્વાદેસ્ત્વસઃ સૌ (૧-૪-૮૦) એવું વ્યાપક (= અક્ષરથી જ માટું નહિ, પણ અર્થથી પણ વ્યાપક) સૂત્ર કહ્યું, તે પિણ્ડગ્રઃ । વગેરેની અપેક્ષાએ જ કહ્યું છે. (અર્થાત્ અનર્થક એવા પણ પિણ્ડગ્રઃ । શબ્દસ્થ ગ્રસ્ ધાતુના અસ્ વગેરેના સ્વરનો દીર્ઘ આદેશ થવાનો નિષેધ કરવા માટે જ છે. અને માટે અશ્વાદેઃ એવું વચન આ ન્યાયનું જ્ઞાપક બને જ છે.)

અનિત્યતા :- આ ન્યાય ઇન્ અંશમાં શિથિલ = અનિત્ય છે. આથી શોભનઃ પન્થા યસ્યાઃ સા (સુપથિન્ + ડી + સિ =) સુપથી સ્ત્રી । અહિ પથિન્ શબ્દ ઉણાદિસૂત્રથી નિષ્પન્ન

થયેલો હોવાથી, ઉણાદિસૂત્રોથી નિષ્પન્ન શબ્દના અવ્યુત્પત્તિ - પક્ષનો આશ્રય કરવામાં ફક્ત પ્રત્યયને અનર્થક ગણવાથી ફક્ત કચ્ (૭-૩-૧૭૦) સૂત્રથી વિહિત, (ફક્ત પ્રત્યયાંતથી થતો) કચ્ સમાસાંત ન થયો.

આ પ્રમાણે બાકીના અંશોમાં પણ આ ન્યાયના જાપકનું અને અનિત્યપણાનું ઉદ્ભાવન કરવા યોગ્ય છે. (૨/૧૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. પ્રયોજયન્તિ । રૂપમાં યુજળ સંપન્નને । ધાતુ છે. એનો અર્થ છે - પ્રયુજ્ઞન્તે = પ્રેરે છે, પ્રવત્તિ છે. (૨/૧૮)

૭૭. ગા - મા - દા - ગ્રહણોષ્વવિશેષઃ ॥ ૨/૨૦ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સૂત્રમાં જે ઠેકાણે ગા, મા અને દા એવો નિર્દેશ કરેલો હોય, ત્યારે સામાન્યથી ગા વગેરે રૂપવાળા ધાતુઓ ગ્રહણ કરવા.

એટલે કે ગા શબ્દથી ગાઢ્ ગતૌ, ગૈ શબ્દે । આ બે ધાતુઓનું ગ્રહણ કરવું, મા શબ્દથી માંક માને, માંક માનશબ્દયોઃ, મેઢ્ પ્રતિદાને । ધાતુઓનું ગ્રહણ કરવું, અને દા શબ્દથી સામાન્યથી દા રૂપવાળા ધાતુઓનું ગ્રહણ કરવું.

પ્રયોજન :- લક્ષણપ્રતિપદોક્તયોઃ પ્રતિપદોક્તસ્યૈવ ગ્રહણમ્ (૧/૧૫) વગેરે ન્યાયોનો યથાસંભવ અપવાદ આ ન્યાય છે. જે રીતે અપવાદ થાય છે, તે આગળ કહેવાશે. આ રીતે તે તે ન્યાયનો બાધ કરીને અપ્રાપ્ત કાર્યની પ્રાપ્તિરૂપ આ ન્યાયનું પ્રયોજન જાણવું.

આ ન્યાયના ત્રણ અંશ થશે - (૧) ગા (૨) મા અને (૩) દા - આથી તેના ઉદાહરણાદિ પણ ત્રણ વિભાગમાં કહેલાં છે. તેમાં -

(૧) ગા ના ગ્રહણ સંબંધી - ઉદાહરણ:- ગાઢ્ ગતૌ, ગૈ શબ્દે । એ બે ધાતુથી કુવિંત્ ગાતે ઇતિ ભૂશં પુનઃ પુનર્વા ગાયતિ ઇતિ વા । એમ વાક્ય થયે, યદ્ પ્રત્યય થયે તેનો લુપ્ થયે, આશીર્વાદ અર્થમાં ક્યાત્ પ્રત્યય પર આવતાં, જાગેયાત્ ગ્રામં મીતં વા । અહિ બન્નેય ગા રૂપવાળા ધાતુઓના સ્વરનો ગાપાસ્થાસાદામાહાકઃ (૪-૩-૮૬) સૂત્રથી એ આદેશ સિદ્ધ થયો.

અન્યથા - જો આ ન્યાય ન હોય તો ગૈ ધાતુનું ગા રૂપ એ આત્ સન્ન્યક્ષસ્ય (૪-૨-૧) સૂત્રથી સંધ્યક્ષરરૂપ = લક્ષણને લઈને આવેલું હોવાથી અથવા વ્યાકરણ (લક્ષણ) શાસ્ત્રથી થયેલું હોવાથી, લાક્ષણિક છે. આથી લક્ષણપ્રતિપદોક્તયોઃ (૧/૧૫) ન્યાયથી પ્રતિપદોક્ત ગા રૂપવાળા ગાઢ્ ગતૌ । ધાતુનું જ ગ્રહણ પ્રાપ્ત થશે, પણ ગૈ શબ્દે । એ ધાતુનું નહિ.

અથવા કૃત્રિમાડકૃત્રિમયોઃ કૃત્રિમે (૧/૨૩) એ ન્યાયથી કૃત્રિમ ગા રૂપવાળા ગૈ ધાતુનું જ અલણ પ્રાપ્ત થશે, -પણ સ્વાભાવિક ગા રૂપવાળા ગાઢ ધાતુનું નહિ.

શાપક :- આ ન્યાયનું સંભાવક = શાપક છે, ગાયોડનુપસર્ગાદિક્ (૫-૧-૭૪) સૂત્રમાં ગાઙ્ ગતૌ । એ ગા ધાતુનો નિષેધ કરવા માટે ગાયઃ એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરવો. અર્થાત્ ગઃ એવો નિર્દેશ કરવામાં પણ કૃત્રિમાડકૃત્રિમયોઃ (૧/૨૩) ન્યાયથી ગાઙ્ ધાતુનું જ અહણ સિદ્ધ થઈ જતું હોવા છતાં ય આ ન્યાયથી કૃત્રિમા (૧/૨૩) વગેરે ન્યાયોનો બાધ થઈ જતો હોવાથી ગઃ એવો નિર્દેશ કરવામાં સામાન્યથી ગા રૂપની પ્રાપ્તિ થશે. આથી ગાઙ્ ધાતુનો નિષેધ કરવા માટે ગાયઃ એવો નિર્દેશ આ ન્યાયથી જ સંગત(ઘટમાન) થતો હોયને, તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ અંશમાં આ ન્યાય ક્યારેક સ્થગિત - અનિત્ય થાય છે. કારણકે
ગચ્છક: (૫-૪-૬૬) સૂત્રમાં ગ: એ પ્રમાણે સામાન્યથી નિર્દેશ હોવા છતાં પણ, ગાઢ ગતૌ ।
એ ધાતુનો ત્યાગ કરીને ગૌ શબ્દે । એ ધાતુનું જ પ્રહણ કરેલું છે, પણ ગાઢ નું નહિ. A.

(૨) મા શબ્દનાં ગ્રહણમાં સામાન્યગ્રહણનું ઉદાહરણ - માઈ માઈક્ અને મેઈ એ ત્રણેય ધાતુઓનું ક્ત-ક્તવતુ પર છતાં મિતઃ, મિતવાન્ । રૂપ થયું. અહિં દોસોમાસ્થ ઇઃ (૪-૪-૧૧) સૂત્રથી ત્રણેય ધાતુના સ્વરનો ૩ આદેશ થયો છે.

શાપક :- આ અંશમાં આ ન્યાયનું શાપક છે, ઈર્વ્યજ્ઞનેડયપિ (૪-૩-૯૭) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં મા શબ્દથી માંક, માઙ્ક અને મેઙ્ આ ત્રણેયના ગ્રહણનું વિધાન. આ ન્યાયાંશના અભાવમાં મા શબ્દનું કથન કરવામાં અદાદનદાદોરનદાદેરેવ (૨/૩) ન્યાયથી અથવા કૃત્રિમાડક-ત્રિમયોઃ કૃત્રિમે (૧/૨૩) ન્યાયથી મેઙ્ ધાતુનું જ ગ્રહણ પ્રાપ્ત છે. પણ માંક અને માંઙ્ક એ બે અદાદિ ગણના કે અકૃત્રિમરૂપવાળા ધાતુના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ નથી. અથવા લક્ષણપ્રતિપદો-ક્તયોઃ (૧/૧૫) એ ન્યાયથી પ્રતિપદોક્ત માંક અને માંઙ્ક એ બે ધાતુનું જ ગ્રહણ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ લાક્ષણિક મા - રૂપવાળા મેંઙ્ ધાતુનું ગ્રહણ પ્રાપ્ત નથી. અને આ પ્રમાણે આ ન્યાય વિના ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલ માંક, માઙ્ક અને મેઙ્ ધાતુનું ગ્રહણ અસંગત જ થઈ જાય. આમ બૃહદ્વૃત્તિનું આવું વચન, આ ન્યાય વિના અઘટમાન બની જતું હોયને આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ અંશમાં પણ આ ન્યાય પરિપ્લવ = અનિત્ય છે. આથી મિમીમાદા-મિત્ત્વસ્સ્ય (૪-૧-૨૦) સૂત્રમાં સામાન્યથી ત્રણેય મા એવા રૂપવાળા ધાતુઓનું ગ્રહણ કરવા માટે બહુવચનનો યત્ન કરેલો છે. જો આ ન્યાય અપરિપ્લવ = નિત્ય જ હોત તો આ ન્યાયથી જ પૂર્વોક્ત ત્રણેય મા એવા રૂપવાળા ધાતુઓના ગ્રહણની સિદ્ધિ થઈ જવાથી શા માટે બહુવચનનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ? અર્થાત્ ન કરવો જોઈએ. છતાંય જે કરેલો છે, તે આ ન્યાયની અનિત્યતા - અનાશ્રય વિના વ્યર્થ બનતો હોયને આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે.

(૩) **દા ના ગ્રહણ સંબંધી ઉદાહરણ :-** પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) સૂત્રમાં “જ્ઞા રૂપના સાહચર્યથી^૨ દા રૂપના જ ગ્રહણનો અહિ આગ્રહ રાખવો પણ દા સંજ્ઞાનો^૩ નહીં.” એ વાતને સાબિત કરીને પછી આ ન્યાયથી સામાન્યથી (અવિશેષરૂપે) છ એ છ - દા રૂપવાળા ધાતુઓથી ડ પ્રત્યય લગાડેલો છે.^૪ જેમકે, (૧) ડુદાંગ્ક (૨) દામ્ વા, દાને । એ દા ગ.૧. અને ગ.૨. થી ધનં પ્રદદાતિ, પ્રયચ્છતીતિ વા ધનપ્રદઃ । (ધન પ્રદાન કરનાર). (૩) દૌચ્ તક્ષણે - ગ.૪ - વૃક્ષં પ્રદદતીતિ - વૃક્ષપ્રદઃ । (વૃક્ષને પ્રકર્ષે કાપનાર) (૪) દેહ્ પાલને । ગ. ૧. પુત્રં પ્રદયતે ઇતિ પુત્રપ્રદઃ । (પુત્રનું પાલન કરનાર) (૫) દાંવ્ક લવને । ગ.૨. કેદારં પ્રદાતીતિ કેદારપ્રદઃ । (કેદારને લણનાર) (૬) દૈવ્ શોધને । ગ.૧ ભાજનં પ્રદાયતીતિ ભાજનપ્રદઃ । (ભાજનને શુદ્ધ કરનાર)

આ ન્યાયાંશના અભાવમાં તો અદાદ્યનદાદ્યોઃ (૨/૩) ન્યાયથી ડુદાંગ્ક અને દાંગ્ક એ બે અદાદિ ગણના ધાતુ સિવાયના ૪ ધાતુઓનું ગ્રહણ પ્રાપ્ત થાય. અથવા લક્ષણપ્રતિષદો-ક્તયોઃ (૧/૧૫) ન્યાયથી લાક્ષણિક એવા દૌચ્, દેહ્ દૈવ્ ધાતુ સિવાયના ત્રણ ધાતુઓનું ગ્રહણ પ્રાપ્ત થાય. (આ દૌચ્ વગેરે ત્રણ ધાતુનું દા રૂપ આત્ સન્ધ્યક્ષરસ્ય (૪-૨-૧) સૂત્રથી થયેલું હોવાથી લક્ષણથી આવેલું હોયને લાક્ષણિક છે.) અથવા કૃત્રિમાકૃત્રિમયોઃ (૧/૨૩) ન્યાયથી દાંગ્ક, દામ્ અને દાંવ્ક એ સિવાયના દૌચ્ વગેરે ત્રણ ધાતુનું જ ગ્રહણ પ્રાપ્ત થાય. (કારણકે તેઓનું દા રૂપ કૃત્રિમ છે.)

જ્ઞાપક :- આ અંશમાં આ ન્યાયનું સદ્ભાવકર = જ્ઞાપક છે - દાટ્ઠેસિશદસદો રુઃ (૫-૨-૩૬) સૂત્રમાં ટ્ઠે ધાતુને દા ધાતુથી જુદો કહીને “દા સંજ્ઞાના ગ્રહણનો આગ્રહ ન રાખવો” એ પ્રમાણે કહેવાને શક્ય છે. (કેમકે દા સંજ્ઞક ધાતુનું ગ્રહણ ઈષ્ટ હોત તો ટ્ઠે એમ જુદો નિર્દેશ ન કરત. કારણ ટ્ઠે ધાતુ દા સંજ્ઞક છે. પણ એમ કરેલું નથી. એટલે દા થી દા સંજ્ઞક લેવાના નથી, પણ ઈચ્છા મુજબ શેષ દા રૂપવાળા ધાતુઓ લેવા, એમ કહી શકાય છે.) તેમ છતાં, “છ એ છ (તમામ) દા રૂપવાળા ધાતુઓનું ગ્રહણ કરવું” એ પ્રમાણેનું જે વચન છે, તે આ ન્યાયાંશનું જ્ઞાપક છે.

તે આ રીતે - ટ્ઠે (ધા) ગ. ૧. ધાતુથી જુદું દા નું ગ્રહણ કરવા વડે દા સંજ્ઞાના ગ્રહણ પ્રત્યે આગ્રહનો નિરાસ (ત્યાગ) ભલે થઈ જાઓ, પણ દા રૂપવાળા તમામ છ ધાતુઓનું ગ્રહણ શી રીતે સિદ્ધ થાય ? અર્થાત્ અદાદ્યનદાદ્યોરનદાદેઃ (૨/૩) વગેરે ન્યાયોથી ઘણું વિધન કરાતું હોયને, દા રૂપવાળા તમામ છ ધાતુઓનું ગ્રહણ દુઃશક્ય છે. તો પણ “દા રૂપવાળા છ એ છ ધાતુઓ અહિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે” એમ જે ટીકામાં કહેલું છે, તે પ્રસ્તુત ન્યાયનું અદાદ્યનદાદ્યોઃ (૨/૩) વગેરે ન્યાયોના અપવાદરૂપે સ્મરણ કરીને કહેલું છે. અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ અદાદ્યનદાદ્યોઃ (૨/૩) વગેરે ન્યાયોનો બાધ કરીને દા રૂપવાળા તમામ છ ધાતુઓનું વિધાન ઘટમાન થતું હોયને, તેવું વિધાન આ ન્યાયાંશને જણાવે છે. B.

આ અંશમાં આ ન્યાયની પરિપ્લવતા = અનિત્યતા જણાતી નથી. સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય (૧/૧) રૂપ પ્રથમ ન્યાયના અંશનો વિસ્તાર આ ન્યાય છે. (અર્થાત્ સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય (ગ્રાહ્યમ)

એ ન્યાયાંશથી સૂત્રમાં વિવક્ષિત શબ્દના ગ્રહણથી સામાન્યથી તે રૂપવાળા તમામ શબ્દોનું ગ્રહણ થાય છે. અને આ ન્યાયાંશ પણ ગા, મા અને દા શબ્દના ગ્રહણમાં સામાન્યથી ગા વગેરે રૂપવાળા તમામ શબ્દોનું ગ્રહણ કરવા જણાવે છે. આમ સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય આ ન્યાયાંશથી જે અર્થ સામાન્યથી જણાવેલો છે, તે જ અર્થ આ ન્યાયથી વિશેષરૂપે અર્થાત્ ગા વગેરે વિષયમાં જણાવાતો હોયને સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય - એ પ્રથમ ન્યાયાંશના જ વિસ્તારરૂપ આ ન્યાય છે.)

અહીંથી આગળ કહેવાતાં દશ ન્યાયો બળાબળનું વિધાન કરનારા છે. (૨/૨૦)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. ટીકામાં ગચ્ચક: (૫-૧-૬૬) સૂત્રમાં 'ગઃ' નિર્દેશથી ગૈ - ધાતુનું જ ગ્રહણ કરવાથી આ ન્યાયને અનિત્ય કહ્યો.

શંકા :- ગચ્ચક: (૫-૧-૬૬) માં 'ગા' એવા નિર્દેશથી ગૈ ધાતુનું જ ગ્રહણ કર્યું, તે આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ કેમ કહેવાય ? અર્થાત્ ન કહેવાય. કારણકે ગચ્ચક: (૫-૧-૬૬) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં 'ગઃ' પદથી ગાઙ્ ગતૌ એ 'ગા' રૂપવાળા ધાતુના અગ્રહણમાં આ પ્રમાણે કારણ આપેલું છે કે, શિલ્પી = કર્મકૌશલશાલી (= કલાકાર, નિષ્ણાત) અર્થમાં ગા ધાતુથી થક્ પ્રત્યય લાગે છે. અને ગાઙ્ ધાતુ ગત્યર્થક હોયને (શબ્દાર્થક ન હોવાથી) તેનાથી થક્ પ્રત્યય કરવામાં (ગાન - ક્રિયાકુશલરૂપ) શિલ્પી અર્થ જણાતો નથી. આથી જ અહિં ગૈ (ગા) ધાતુનું ગ્રહણ કરેલું છે, પણ ગાઙ્ ધાતુનું નહિ. આમ (ગાનક્રિયાકુશલરૂપ) શિલ્પી - અર્થનું અનભિધાન = એટલે કે તેવા અર્થનો બોધ કરાવવાનું અસામર્થ્ય જ ગાઙ્ ધાતુના અગ્રહણમાં કારણ છે, તો અહિં આ ન્યાયની અનિત્યતાથી શું (ફળ) આવેલું છે ? કે જેથી તમે આને આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ કહો છો ?

સમાધાન :- તમે કહો છો, તેમ નથી. કેમકે, "શિલ્પી અર્થમાં અનભિધાન રૂપ કારણથી ગાઙ્ ધાતુથી થક્ પ્રત્યય આવતો નથી" આ વાક્યનો અર્થ એ છે કે 'ગાગ્રહણેઽવિશેષઃ' । એ પ્રસ્તુત ન્યાયાંશ હોવા છતાંય ઈષ્ટ અર્થના પ્રત્યાયન (બોધકત્વ) રૂપ અભિધાનના અભાવરૂપ કારણથી ગચ્ચક: (૫-૧-૬૬) સૂત્રમાં પ્રસ્તુત ન્યાયાંશની અપ્રવૃત્તિ થવાથી તે અનિત્ય થયો. અર્થાત્ અનભિધાન (ઈષ્ઠાર્થનું અપ્રત્યાયન) રૂપ હેતુથી પ્રસ્તુત ન્યાયને બાધિત કરવા પૂર્વક જ કેવળ શબ્દાર્થક ગૈ (ગા) ધાતુનું ગ્રહણ સિદ્ધ થયું, પણ ગત્યર્થક (ગા) નું ગ્રહણ ન થયું. આમ આ ન્યાયને અનિત્ય માનવાપૂર્વક જ અનભિધાન રૂપ હેતુથી કેવળ શબ્દાર્થક ગા ધાતુનું ગ્રહણ સિદ્ધ થયું છે, એમ વૃત્તિકાર શ્રી હેમચંદ્રગણિજીનો કહેવાનો ભાવ છે. આથી આ ન્યાયની અનિત્યતાનું પૂર્વોક્ત ઉદાહરણ સમુચિત છે.

૨. ટીકામાં જ્ઞા રૂપના સાહચર્યથી "દા રૂપના ગ્રહણનો જ આગ્રહ રાખવો, પણ દા - સંજ્ઞાના ગ્રહણ પ્રત્યે આગ્રહ ન રાખવો" એવી સિદ્ધિ કરીને આ ન્યાયથી છ એ છ દા રૂપવાળા ધાતુથી ડ કર્યો, એમ કહ્યું. તેથી ફલિત થતો અર્થ સ્વો. ન્યા. માં કહે છે - પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૮) સૂત્રમાં "દા સંજ્ઞાના ગ્રહણ પ્રત્યે આગ્રહ ન રાખવો" આવા મતલબના અર્થની સિદ્ધિ કરવા માટે જ્ઞા ધાતુના સાહચર્યના બળનું જે ઉદ્ભાવન સૂચિએ કરેલું છે, તે સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય (૧/૧) ન્યાયસ્થ 'અશબ્દસંજ્ઞા' અંશથી દા સંજ્ઞાના જ ગ્રહણનો પ્રસંગ અહિં ન આવે, એવી બુદ્ધિથી જ કરેલું છે - એમ સ્વયં જાણી લેવું.

(અર્થાત્ અહીં સ્વં રૂપં (૧/૧) ન્યાયના અશબ્દસંજ્ઞા રૂપ દ્વિતીય ન્યાયાંશની પ્રવૃત્તિની શંકાથી જ 'જ્ઞા' ધાતુના સાહચર્યબળનું ઉદ્ભાવન કરેલું હોયને, તે સાહચર્ય, અશબ્દસંજ્ઞા અંશનું વસ્તુતઃ સાધક - જ્ઞાપક છે, એમ સૂચવે છે. આ પ્રમાણે "કંઈક... ધ્યાનમાં રાખવા જેવું", (પૃ. ૧૩૦) એ શીર્ષક હેઠળ સ્વોપજ્ઞ-ન્યાસની અને તેને આધારિત અમે કરેલ વિવેચનની પણ પુષ્ટિ થાય છે. અર્થાત્ પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) સૂત્ર તત્વતઃ 'અશબ્દસંજ્ઞા' અંશનું સાધક - જ્ઞાપક છે, પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ તે "અશબ્દસંજ્ઞા" અંશની અનિત્યતાનું ઉદા.બને પણ છે.)

૩. પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) સૂત્રમાં ઢા સંજ્ઞા પ્રત્યે આગ્રહ ન રાખવો, એમ કહ્યું. અહીં, ઢા સંજ્ઞા થાઓ કે ન થાઓ, તેનો કોઈ આગ્રહ નથી. ફક્ત ઢા રૂપનું ગ્રહણ તો અવશ્ય થવું જ જોઈએ, એમ ભાવ છે.

૪. છ એ ઢા રૂપવાળા ધાતુથી ઢ થયો, એમ કહ્યું. વીઙ્ઞ ક્ષયે । આ વી ગ.૪. ધાતુનું યવકિદિતિ (૪-૨-૬) સૂત્રથી ૭ મું ઢા રૂપ (યપ્ પ્રત્યય અને કિત્, કિત્ સિવાયના પ્રત્યયના વિષયમાં) સંભવે છે. પરંતુ એ ધાતુ અકર્મક હોવાથી અને પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) સૂત્રમાં કર્મથી પર એવા ઢા રૂપથી ઢ પ્રત્યયનું વિધાન હોવાથી, તેનો પ્રયોગ અહિં થતો નથી. (૨/૨૦)

પરામર્શ

A. અહિં ગ્રંથકારશ્રી હેમહંસગણિજીએ ગચ્ચકઃ (૫-૧-૬૬) સૂત્રમાં ગાઙ્ઞ ધાતુના અગ્રહણને ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદાહરણરૂપે ગણાવ્યું છે, જ્ઞાપકરૂપે નહિ. જો કે તે વાસ્તવિક ન ગણાય. કારણકે એવો પણ વિચાર કરી શકાય કે ગચ્ચકઃ (૫-૧-૬૬) સૂત્રમાં ગત્યર્થક ગાઙ્ઞ ધાતુનું પણ ગ્રહણ કર્યું હોત, તો ગત્યર્થક એવા પણ ગા ધાતુથી થક્ પ્રત્યય લાગીને ગાનક્રિયાકુશલરૂપ શિલ્પી અર્થનું અભિધાન થવું જોઈએ. પણ તેવું થતું જ નથી. માટે ગાઙ્ઞ ના અગ્રહણમાં "શિલ્પી" અર્થનું અનભિધાન = અબોધકત્વ = અપ્રત્યાયકત્વ જ કારણ છે, પણ આ ન્યાયની અનિત્યતા નહિ. તો પણ આ રીતે પણ આ ન્યાય વડે કહેવાયેલ અવિશેષથી ગા રૂપના ગ્રહણનું અવધારણ ભગ્ન તો થયું જ. એટલે આ ન્યાયની અપ્રવૃત્તિનું સ્થળ તો ગણાશે જ. અર્થાત્ ગાઙ્ઞ ધાતુનું અગ્રહણ થવાથી સ્વરૂપથી (સ્થૂલથી) તો આ ન્યાયની અપ્રવૃત્તિ થઈ જ ગણાશે. એ રીતે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી આ ન્યાય અનિત્ય કહેવાશે. વળી આ ન્યાય નિત્ય જ હોત તો આ ન્યાયથી વિઘ્નવાળો થવાથી ફક્ત નૈ ધાતુનું જ ગ્રહણ શી રીતે થાત ? માટે પહેલા આ ન્યાયને અનિત્ય માનવા જોઈએ. અહિં કોઈપણ કારણસર અપ્રવૃત્તિ-માત્રના સ્થળને અનિત્યત્વ રૂપે દર્શાવવાનો જ ગ્રંથકારનો આશય પૂર્વોક્ત ગ્રંથકારના ઉત્તરથી જણાય છે, એમ સમાધાન કરવું. આવા વ્યાવહારિક માત્ર પણ ઉદાહરણો સ્થાન ખાલી ન રહે, તે માટે દર્શાવવાની ગ્રંથકારની ઈચ્છા પ્રથમ ન્યાય પછી આપેલ "કંઈક... ધ્યાનમાં રાખવા જેવું" શીર્ષક હેઠળ સ્વો. ન્યા. ના વિવેચનમાં પ્રગટ કરેલી જ છે.

B. કેટલાંક વિદ્વાનોના અભિપ્રાયે આ ન્યાયના ૩ અંશમાંથી પ્રથમ અંશમાં જ વાસ્તવિક જ્ઞાપક છે. બીજા, ત્રીજા અંશના જ્ઞાપકો વૃત્તિમાં કહેલાં છે, સૂત્રમાં નથી. માટે વાસ્તવિક ન ગણાય. છતાંય ગ્રંથકાર અન્ય રીતે જ્ઞાપક ન મળતાં, ઉક્ત રીતે આપેલા જ્ઞાપકનું સ્થાન ખાલી ન રહે, અથવા અધ્યેતાની બુદ્ધિના વિકાસાદિરૂપ કોઈ પ્રયોજનથી આપેલા હોઈ શકે, ઈત્યાદિ સમાધાન સ્વયં વિચારવું. (૨/૨૦)

૭૮. શ્રુતાનુમિતયોઃ શ્રૌતો વિધિર્બલીયાન્ ॥ ૨/૨૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- શ્રુત અને અનુમિત એ બે સંબંધી વિધિઓમાં શ્રુત સંબંધી વિધિ બળવાન છે.

આનો વિશેષાર્થ આ પ્રમાણે છે. શ્રુત = એટલે જે અર્થ સૂત્રમાં સાક્ષાત્ શબ્દના પ્રહણ પૂર્વક કહેલો હોય તે વિધિ શ્રુત કહેવાય. અને જે અર્થ પારિભાષાવડે આરોપિત (પ્રાપ્ત) હોય અથવા પૂર્વસૂત્રથી અનુવર્તતાં અધિકારાદિથી આરોપિત હોય તે અનુમિત કહેવાય. 'શ્રુતાનુમિતયોઃ' અહિ સંબંધ અર્થમાં ષષ્ઠી છે. અને વિધ્યોઃ પદ અહિ શેષ છે. અને તેમાં નિર્ધારણ અર્થમાં ષષ્ઠી છે. તથા શ્રુતાસ્યાડયં इति, तस्येदम् (૬-૬-૧૬૦) સૂત્રથી અણ પ્રત્યય થતાં શ્રૌત એવું રૂપ થાય છે. અને આથી આ પ્રમાણે અર્થ ફલિત થાય -

શ્રુત પદાર્થ સંબંધી અને અનુમિતાર્થ સંબંધી એ બે વિધિ (કાર્ય) નો સંભવ હોય ત્યારે તે બે વિધિઓમાં શ્રુત (અર્થ) સંબંધી વિધિ બળવાન છે, આથી તે જ વિધિ કરાય છે,

પ્રયોજન :- ટીકામાં સાક્ષાત્ પ્રયોજન કહેલું નથી. તો પણ આ પ્રમાણે પ્રયોજન કહી શકાય કે આ ન્યાય શ્રુતવિધિની બળવત્તા જણાવવા માટે છે. અથવા વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩), અનેકવર્ણઃ સર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૭) એ પરિભાષાના અપવાદ રૂપે આ ન્યાય જાણવો. અર્થાત્ તે સૂત્રના અતિપ્રસંગને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે. આ પ્રમાણે આગળ કહેવાતાં બળાબળોકિતવાળા ન્યાયોમાં પણ પ્રયોજન વિચારી લેવું.

ઉદાહરણ :- ઋતાં કિઙ્ તીર્ (૪-૪-૧૧૬) સૂત્રથી તૃ પ્લવનતરણયોઃ । એ તૃ ધાતુથી વત પ્રત્યય આવતાં ઋ નો ઇર્ થાય, પછી ખ્વાદેર્નામિનઃઃ (૨-૧-૬૩)થી ઙ નો દીર્ઘ, ત નો ન અને ન નો ણ થયે, તીર્ણમ્ । રૂપ થાય છે. અહિ શ્રુત એવો જે ઋ કાર છે, તેનો જ પૂર્વોક્ત સૂત્રથી ઇર્ આદેશ થાય છે, પણ અનેકવર્ણઃ સર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૭) એ પરિભાષાથી અનેકવર્ણવાળો (ઇર્) આદેશ સર્વનો થવો પ્રાપ્ત હોવા છતાંય, તે અનુમિતિ અર્થ હોયને (આ ન્યાયથી નિર્બળ હોવાથી) સર્વનો - તૃ એવા ઋ કારાન્ત ધાતુનો ઇર્ આદેશ ન થાય. કારણકે ઋતામ્ એ ઋ કારાન્ત ધાતુનું વિશેષણ હોવાથી વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) એ પરિભાષાથી (ઋદન્તત્વ) ઋ કારાન્તપણું અર્થ આરોપિત હોવાથી અનુમિત કહેવાય છે. તેથી અનુમિત એવો ઋ કારાન્ત-સંબંધી વિધિ નિર્બળ હોયને કારાતો નથી. પણ ઋતામ્ એવા સાક્ષાત્ નિર્દેશવડે ઋ નું જ પ્રહણ થાય છે.

પ્રશ્ન :- ઋ કારાન્ત સંબંધી વિધિ શું છે, કે જેનો આ ન્યાયથી નિષેધ કરાય છે ?

જવાબ :- અનેકવર્ણઃ સર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૭) એ પરિભાષાથી અનેકવર્ણવાળો આદેશ સર્વ(સ્થાનિ) નો થાય છે. અહિ પણ ઇર્ આદેશ એ અનેકવર્ણવાળો હોવાથી આ પરિભાષાથી

અખંડ એવા ઋ કારાંત ધાતુનો (ઈર્ આદેશ) પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઋ દન્તપણાનો વિધિ છે અર્થાત્ ઋ કારાંત (સ્થાનીય) વિધિ છે. (જેનો આ ન્યાયથી નિષેધ થાય છે.)

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું સત્તાકર = જ્ઞાપક છે, પૂર્વોક્ત ઋતાં વિઙ્ઠીતીર્ (૪-૪-૧૧૬) સૂત્રમાં ઋતામતઃ એવો નિર્દેશ કરીને ઋતામ્ એ પ્રમાણે જ નિર્દેશ. તે આ રીતે - વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) એ પરિભાષાથી ઋતામ્ એવા અંશથી 'ઋ દન્ત ધાતુઓની' એ પ્રમાણે વ્યાખ્યા થાય છે. અને ઈર્ આદેશ અનેકવર્ણવાળો છે. આથી અનેકવર્ણઃ સર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૭) એ પરિભાષાથી સર્વ ઋ દન્ત ધાતુના ઈર્ આદેશની પ્રાપ્તિ છે. ઇષ્ટ તો છે ઋ કારનો જ ઈર્ આદેશ. અને આથી અનેકવર્ણઃ સર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૭) એ પરિભાષાનો અવકાશ દૂર કરવા માટે ઋતામૃત ઈર્ એવો નિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે. પણ જે ઋતામ્ એવો જ નિર્દેશ કરેલો છે, તે આ ન્યાયથી શ્રુત એવા ઋ નો જ ઈર્ થશે, પણ અનુમિત (પરિભાષાપ્રાપ્ત) એવા ઋ કારાન્તનો ઈર્ નહિ થાય, એવી આશાથી જ તેવો નિર્દેશ કરેલો છે. આમ આ ન્યાયના બળથી જ 'ઋતામ્' એવો નિર્દેશ ઘટમાન થતો હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અસાર્વદિક = અનિત્ય હોવાથી મનોરૈ ચ વા (૨-૪-૬૧) આ સૂત્રમાં કહેલ વા શબ્દનો - પૂર્વસૂત્રથી અનુવર્તેલો હોયને અનુમિત એવા ઙી પ્રત્યય સાથે - અન્વય થાય છે,^૧ પણ શ્રુત (સાક્ષાત્ સૂત્રોક્ત) એવા ઔ સાથે અન્વય (સંબંધ) થતો નથી. તેથી મનોર્ભાર્યા એમ અહિ ધવના યોગમાં સ્ત્રીલિંગની વિવક્ષા કરાય ત્યારે મનોરૈ ચ વા (૨-૪-૬૧) સૂત્રથી વિકલ્પે ઙી પ્રત્યય^૨ લાગે છે. અને ઙી પ્રત્યયના યોગમાં ઔ અને ઐ આગમ થાય છે. આથી મનાવી, મનાયી, મનુઃ । એ પ્રમાણે ત્રણ રૂપ સિદ્ધ થાય. હવે ઔ ચ એવા અંશનો જો શ્રુત એવા વા શબ્દ સાથે સંબંધ કરવામાં આવત, તો ઙી પ્રત્યય નિત્ય જ થવાથી મનાવી, મનાયી, મન્વી । એવા ત્રણ રૂપ થાત.

નિર્દિશ્યમાનસ્યૈવાડડદેશાઃ સ્યુઃ । આવો પણ ન્યાય છે. સૂત્રમાં નિર્દેશ કરાતા શબ્દોના જ આદેશો થાય. જેમકે, યસ્વરે પાદઃ પદણિવ્યઘુટિ (૨-૧-૧૦૨) સૂત્રમાં પાદઃ ની પાદન્તસ્ય (પાદ અંતવાળાનો) એવી વ્યાખ્યા કરેલી છે. 'પાદન્તસ્ય' એ શબ્દ અધિકૃત = અધિકાર વડે પ્રાપ્ત 'નામ્નઃ' એવા વિશેષ્યનું વિશેષણ છે. અને તેથી પદ એવો આદેશ અનેકવર્ણવાળો હોવાથી ષષ્ઠ્યાડન્તસ્ય (૭-૪-૧૦૬) એવી પરિભાષાનો બાધ કરીને અનેકવર્ણઃ સર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૭) એ પરિભાષાથી સમગ્ર પાદ - અંતવાળા નામનો (પાદ અંતવાળા સમુદાયનો) પદ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ આ ન્યાયથી પાદ એટલાં જ અંશનો પદ આદેશ થાય છે, કારણકે તેનો જે સૂત્રમાં નિર્દેશ કરેલો છે.

જેમકે, ઢૌ પાદાવસ્યેતિ દ્વિપાત્ । અહિ પાત્ પાદસ્યાડહસ્ત્યાદેઃ (૭-૩-૧૪૮) સૂત્રથી પહેલાં પાદ નો પાદ આદેશ થયો. અને પછી ટ = તૃતીયાવિભક્તિ એ.વ. પ્રત્યય પર છતાં દ્વિપદા । રૂપ થાય છે. અહિ યસ્વરે પાદઃ પદઃ (૨-૧-૧૦૨) સૂત્રથી પાદ એટલાં અંશનો જ પદ આદેશ થાય, પણ દ્વિપાદ એવા પાદ અંતવાળા શબ્દનો પદ ન થાય. કારણકે સૂત્રમાં પાદ

શબ્દનો જ નિર્દેશ કરેલો છે.

પરંતુ આ ન્યાય શ્રુતાનુમિતયોઃ૦ એ પ્રકૃત ન્યાયના અંશભૂત^૩ જ છે, પણ જુદો નથી. કેમકે તેનાથી સાધ્ય - કાર્યની પ્રસ્તુત ન્યાયથી પણ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. પ્રશ્ન :- શી રીતે ? જવાબ :- આ રીતે - યસ્વરે પાદઃ પદ્ (૨-૧-૧૦૨) સૂત્રમાં પૂર્વ અધિકારથી અનુવર્તેલ 'નામ્નઃ' પદ વિશેષ્ય છે. અને તેનું પાદઃ એ વિશેષણ છે. અને તેથી વિશેષણમન્તઃ (૭-૪-૧૧૩) એ પરિભાષાથી 'પાદન્તસ્ય' એવો અર્થ પ્રાપ્ત થયો. પણ આ અર્થ એ પારિભાષાથી આરોપિત હોવાથી અનુમિત છે. અને તેથી પદ એવો આદેશ અનેકવર્ણવાળો હોયને અનેકવર્ણઃ સર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૭) પરિભાષાથી અખંડ પાદ્ અંતવાળા નામનો પદ્ આદેશ થવા રૂપ જે 'પાદન્ત' સંબંધી વિધિ છે, તે નિર્બળ હોવાથી કરાતો નથી. કિંતુ સૂત્રમાં શ્રુત = સાક્ષાત્ શબ્દથી કહેલ જે પાદ્ શબ્દ રૂપ અંશ છે, તેના પદ્ આદેશરૂપ જે વિધિ છે, તે જ અધિક બળવાન હોવાથી કરાય છે. આ રીતે નિર્દિશ્યમાનસ્ય - એ અવાંતર ન્યાયના સાધ્યની સિદ્ધિ પ્રસ્તુત ન્યાયથી જ થઈ જવાથી તેને જુદો કહ્યો નથી. (૨/૨૧)

સ્વોપજ્ઞા જ્યાસ

૧. મનોરૌ ચ વા (૨-૪-૬૧) સૂત્રમાં વા શબ્દ અનુમિત એવા ડી - પ્રત્યય સાથે સંબંધ કરાય છે, એમ કહ્યું.

શંકા :- મનોરૌ ચ વા (૨-૪-૬૧) સૂત્રના ન્યાસમાં - વા શબ્દ એ પહેલાં વિધેયરૂપ હોવાથી પ્રધાન એવા ડી પ્રત્યયની સાથે સંબંધ કરે છે, પણ ઔ ની સાથે નહિ, કારણકે ઔ આગમ એ ડી પ્રત્યયનાં સંયોગમાં કહેલો હોયને ગૌણ છે." એ પ્રમાણે કહેલું છે. આથી ઉક્ત સૂત્રના ન્યાસમાં વા શબ્દનો ડી સાથે અન્વય કરવામાં ગૌણમુખ્યયોઃ૦ (૧/૨૨) એ ન્યાયનું બળ ઉદ્ભાવિત કરેલું છે. આથી પ્રકૃત ન્યાયની અનિત્યતા શી રીતે ઘટે ? અર્થાત્ આ પ્રકૃત ન્યાયનું ઉદાહરણ બની શકતું નથી.

સમાધાન :- સાચી વાત, પણ જો આ ન્યાય સાર્વાદિક = નિત્ય પ્રવૃત્ત થનાર હોત, તો ગૌણમુખ્યયોઃ૦ (૧/૨૨) ન્યાયનો બોધ કરીને પણ આ ન્યાયથી પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં 'શ્રુત' એવા ઔ આગમની સાથે જ વા શબ્દનો સંબંધ થાત, પણ અધિકાર - પ્રાપ્ત હોયને અનુમિત એવા ડી પ્રત્યય સાથે નહિ. પણ જે અનુમિત એવા ડી પ્રત્યય સાથે જ વા નો સંબંધ થયો, તે આ ન્યાયની અનિત્યતાના કારણે જ થયો છે. (અર્થાત્ આ ન્યાય અહિ નિર્બળ બનેલો હોવાથી જ અનુમિત એવા ડી ની સાથે વા નો સંબંધ સિદ્ધ થયો. માટે પૂર્વોક્ત અનિત્યતાનું ઉદા. નિર્દોષ જ છે.)

૨. પ્રશ્ન :- ટીકામાં કહેલ ડચામ્ । એવા રૂપમાં ડી શબ્દથી સ્ત્રિયા કિતાં વા દૈદાસદાસદામ્ (૧-૪-૨૮) સૂત્રથી દામ્ પ્રત્યય શી રીતે થાય ? અર્થાત્ ડી પ્રત્યય સ્ત્રીલિંગ ન હોવાથી દામ્ પ્રત્યય કેવી રીતે આવે ?

જવાબ :- નદી વગેરે ડી પ્રત્યયાંત સમુદાયનું સ્ત્રીલિંગપણું દેખાય છે. આથી ડી રૂપ અવયવમાં પણ (ડી પ્રત્યયાંત) સમુદાયનો ઉપચાર કરવા દ્વારા ડી પ્રત્યયનો પણ સ્ત્રીલિંગરૂપે પ્રયોગ કરેલો છે - જેમકે, અસ્ય ડચાં લુક્ (૨-૪-૮૬) સૂત્રમાં તેવો પ્રયોગ કરેલો છે.

૩. નિર્દિશ્યમાનસ્ય૦ એ ન્યાયને પ્રસ્તુત ન્યાયના અંશભૂત કહ્યો છે, તે આ પ્રમાણે થટે છે. નિર્દિશ્યમાનસ્ય૦વાડડદેશાઃ સ્યુઃ । આ ન્યાયથી આદેશરૂપ કાર્યો = વિધિઓ જ નિયમિત કરાય છે. અર્થાત્ આદેશરૂપ વિધિના વિષયમાં જ આ ન્યાય લાગુ પડે છે. જ્યારે શ્રુતાનુમિતયોઃ૦ એ પ્રસ્તુત ન્યાયમાં રહેલ વિધિ શબ્દથી આદેશ - અનાદેશરૂપ તમામ વિધિઓનું નિયમન (વ્યવસ્થા) કરાય છે. આથી પ્રસ્તુત ન્યાયના અંશભૂત જ નિર્દિશ્યમાનસ્ય ૦ એ ન્યાય છે. (૨/૨૧)

૭૧. અન્તરજ્ઞાનપિ વિધીન્ યદાદેશો બાધતે ॥ ૨/૨૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અંતરંગવિધિઓનો પણ બહિરંગ એવો પણ યપ્ આદેશ બાધ કરે છે.

વિશેષાર્થ આ પ્રમાણે છે. અહિં બહિરજ્ઞોડપિ પદ શેષ છે. અનન્નઃ ક્ત્વો યપ્ (૩-૨-૧૫૪) સૂત્રથી નક્ સિવાયના પૂર્વપદથી પર આવેલાં ઉત્તરપદના અવયવરૂપ ક્ત્વા પ્રત્યયનો યપ્ આદેશ થાય છે. આમ ક્ત્વા રૂપ પ્રત્યયને આશ્રિત હોવાથી અને પૂર્વોત્તરપદરૂપ પદ્મયની અપેક્ષાવાળો હોવાથી ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ એ બહિરંગ વિધિ છે. અને તેમ છતાં તે અંતરંગ વિધિઓનો બાધ કરીને પહેલાં પ્રવર્તે છે.

પ્રયોજન :- અનુક્ત છે. છતાં અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૨) ન્યાયના અપવાદ રૂપે આ ન્યાયને જાણવો અર્થાત્ તે ન્યાયના અતિપ્રસંગને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- (પ્ર + શમ્ + ક્ત્વા =) પ્રશમ્ય । અહિં પ્રકૃતિને આશ્રિત હોવાથી અને એકપદની જ અપેક્ષાવાળો હોવાથી અંતરંગ એવો પણ જે અહન્યજ્ઞમસ્ય ક્વિક્વિક્ષિતિ (૪-૧-૧૦૭) સૂત્રથી પ્રાપ્ત શમ્ ધાતુના દીર્ઘ આદેશ રૂપ વિધિનો બાધ કરીને અનન્નઃ૦ (૩-૨-૧૫૪) સૂત્રથી પહેલાં ક્ત્વા પ્રત્યયનો યપ્ આદેશ થયો અને પછી આદિમાં ધુટ્વર્ણવાળો (ધુડાદિ) એવો કિત્ પ્રત્યય ન રહેવાથી અહન્ (૪-૧-૧૦૭) સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ ન થાય.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે - પ્રજગ્ધ્ય । રૂપની સિદ્ધિ કરવા માટે યપિ ચાદો જગ્ધ્ (૪-૪-૧૬) સૂત્રમાં 'યપિ ચ' એવું વચન. તે આ રીતે - જો ક્ત્વા પ્રત્યય પર છતાં અદ ધાતુનો જગ્ધ્ આદેશ કર્યા બાદ ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ કરાય તો પણ પ્રજગ્ધ્ય । રૂપની સિદ્ધિ થાય જ છે. તો પણ જે યપિ ચ એમ કહ્યું છે, તે આ ન્યાયથી યપ્ આદેશ સર્વ કાર્યોથી પહેલાં થાય છે, આવા આશયથી કહ્યું છે. (અર્થાત્ ક્ત્વા પર છતાં પહેલાં જગ્ધ્ આદેશ કરીને પછી ક્ત્વા નો યપ્ કરવામાં પણ રૂપની સિદ્ધિ થઈ જતી હોવા છતાંય, આ ન્યાયથી સર્વ અંતરંગ પણ કાર્યોની પહેલાં યપ્ આદેશ થઈ જવાથી હવે (પ્ર + અદ + યપ્ સ્થિતિમાં) તાદિ - કિત્ પ્રત્યય પરમાં ન હોયને જગ્ધ્ આદેશ કરવા માટે આદેશભૂત યપ્ ને પણ નિમિત્તરૂપે કહેવું આવશ્યક છે. આથી આ ન્યાયથી જ યપિ ચ એવું વચન સંગત = સાર્થક બનતું હોયને તે આ ન્યાયનો બોધ કરાવે છે. ★ વૃદ્ધપુરુષો એ પણ કહ્યું છે કે -

તાદૌ કિતિ જગ્ધ સિદ્ધે યપિ ચેતિ યદુચ્યતે ।

જ્ઞાપયત્યન્તરજ્ઞાણાં યપા ભવતિ બાધનમ્ ॥ ૧ ॥

તાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં 'અદ્' ધાતુનો જગ્ધ આદેશ સિદ્ધ થઈ જતો હોવા છતાંય 'યપિ ચ' એમ જે કહેલું છે, તે જણાવે છે કે, અન્તરંગકાર્યોનો પણ (બહિરંગ એવા પણ) યપ્ આદેશથી બાધ થાય છે.

કાદાચિત્કતા = અનિત્યતા આ ન્યાયની ચિત્તમાં પ્રતીત થતી નથી. (૨/૨૨)

પરામર્શ

★ યપિ ચાદો જગ્ધ (૪-૪-૧૬) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં આ ન્યાયનો નિર્દેશ કરતાં કહેલું છે કે - એકપદાશ્રયત્વેનાન્તરજ્ઞત્વાદ્ યવાદેશાત્ પ્રાગેવ જગ્ધાદેશે સિદ્ધે, યબ્ - ગ્રહણમ્, અન્તરજ્ઞાનપિ વિધીન્ 'યવાદેશો બાધતે' ઇતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ ।

અર્થ :- પ્રજગ્ધ્ય । રૂપમાં અદ્ ધાતુનો જગ્ધ આદેશ એ એકપદને આશ્રિત હોવાથી અંતરંગ-વિધિ છે. અને આથી ક્ત્વા પ્રત્યયનો યપ્ આદેશ થાય તે પહેલાં જ પ્ર + અદ્ + ક્ત્વા એવી સ્થિતિમાં તાદિ કિત્ એવો ક્ત્વા પ્રત્યય પર છતાં અદ્ ના જગ્ધ આદેશની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. આથી યપિ ચ એમ કહેવાની આવશ્યતા જ નથી. તેમ છતાં ય સૂત્રમાં જે 'યપિ ચ' એ પ્રમાણે નિમિત્તનો નિર્દેશ કરેલો છે, તે " અંતરંગવિધિઓનો બહિરંગ એવો પણ ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ બાધ કરે છે" એવા (પ્રસ્તુત) ન્યાયનું જ્ઞાપન કરવા માટે છે.

આ પ્રમાણે આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થતાં અહિ પહેલાં ક્ત્વા પ્રત્યયનો યપ્ આદેશ જ થશે. આથી પ્ર + અદ્ + યપ્ એવી સ્થિતિમાં તાદિ કિત્ પ્રત્યયરૂપ નિમિત્ત ન રહેતાં પ્રજગ્ધ્ય । રૂપની સિદ્ધ માટે 'યપિ ચ' એમ કહેવું આવશ્યક હોયને સ્પર્શક છે.

આ ન્યાયનું ફળ દર્શાવતાં ઉદાહરણો યપિ ચ (૪-૪-૧૬) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે આપેલાં છે. પ્રશમ્ય । અહિ અહનૃષ્ણમસ્ય ૦ (૪-૧-૧૦૭) સૂત્રથી દીર્ઘત્વનો બાધ કરીને, તથા પ્રપૃચ્છ્ય । રૂપમાં ચ્છ ના શ રૂપ કાર્યનો, પ્રવીવ્ય રૂપમાં વ ના ઋદ્ આદેશ રૂપ કાર્યનો, પ્રખન્ય । રૂપમાં ન ના આત્વ રૂપ કાર્યનો, પ્રસ્થાય । રૂપમાં આ ના ઇ કાર રૂપ કાર્યનો, પ્રપાય । રૂપમાં આ ના ઈત્વ રૂપ કાર્યનો પ્રધાય રૂપમાં ધા ધાતુના હિ આદેશનો અને પ્રપૃચ્છ્ય । રૂપમાં ઇદ્ આગમરૂપ કાર્યનો - બાધ કરીને આ ન્યાયથી પહેલાં ક્ત્વા પ્રત્યયનો યપ્ આદેશ જ થાય છે. અહિ એ ખ્યાલ રાખવો કે ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ એ 'તિ' એ પ્રમાણે તાદિ કિત્ પ્રત્યયનિમિત્તક હોવાથી તે વર્ણાશ્રિત હોયને - વર્ણવિધિ હોવાથી અવર્ણવિધૌ એમ પ્રતિષેધ કરેલો હોવાથી યપ્ આદેશનો (પ્રસ્તુતમાં ક્ત્વા પ્રત્યય સ્થિત) તાદિ કિત્ પ્રત્યયનિમિત્તક કાર્ય કરવામાં સ્થાનિવદ્ભાવ થશે નહિ. તેથી પ્રસ્તુત ન્યાયથી પહેલાં જ ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ થયે, અદ્ ધાતુનો જગ્ધ આદેશ કરવા માટે યપિ ચ એમ કહેવું જરૂરી છે.

હા, સ્થાનીવાવર્ણવિધૌ (૭-૪-૧૦૮) સૂત્રમાં અવર્ણવિધૌ એ પ્રમાણે (i) સ્થાનિવર્ણાશ્રિત જ કાર્યનો નિષેધ થાય છે. પરંતુ (ii) અનુબંધવર્ણાશ્રિત અને (iii) આદેશવર્ણાશ્રિત કાર્યનો પ્રતિષેધ થતો નથી. આથી (ii) ક્ત્વા પ્રત્યયના ક અનુબંધનિમિત્તક (કિત્વનિમિત્તક) ગુણપ્રતિષેધરૂપ જે કાર્ય છે, તે

ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ થયે છતે પણ પ્રભિદ્ય, નિરુદ્ય, પ્રણીય, પ્રલૂય । વગેરેમાં થાય છે. અહિ ક્ત્વા પ્રત્યયનો યપ્ આદેશ થયે તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી નામિનો ગુણોડકિઠિ (૪-૩-૧) સૂત્રમાં અવિઠિતિ એમ કિત્વ નિમિત્તક ગુણપ્રતિષેધરૂપ વિધિ થાય છે.

આનું કારણ સ્થાનીવ૦ (૭-૪-૧૦૮) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં કહ્યું છે કે, ક વગેરે અનુબંધો પ્રયોગમાં અવિઠિતિમાન = અદશ્ય રહીને જ ગુણભાવ વગેરે કાર્યો કરે છે. આથી તેવા અનુબંધો એ સ્થાનીવર્ણરૂપે = આદેશીવર્ણરૂપે ન હોવાથી તેના નિમિત્તે થતું કાર્ય, એ સ્થાનિવર્ણશ્રિત ન હોવાથી તેનો 'અવર્ણવિધૌ' વચનથી પ્રતિષેધ થતો નથી. માટે તે સ્થાની અનુબંધરૂપ વર્ણનિમિત્તે કોઈ કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ = આદેશિવદ્ભાવ થાય જ છે. એમ વિવેક જાણવો.

(iii) આ જ રીતે પૂર્વે કહ્યું તેમ અવર્ણવિધૌ એવા પ્રતિષેધથી આદેશવર્ણશ્રિત કાર્યના સ્થાનિવદ્ભાવનો (પ્રકૃતિવદ્ભાવનો) નિષેધ ન થવાથી આદેશવર્ણશ્રિત કાર્ય થાય જ છે. જેમકે, સર્વ + આમ્, સર્વ + સામ્ = સર્વોષામ્ । વગેરે રૂપોમાં આમ્ પ્રત્યયનો સામ્ આદેશ કરાયે છતે સ કાર - નિમિત્તે થતાં દ્વિબહુસ્મોસિ (૧-૪-૭) સૂત્રથી એત્વ રૂપ કાર્ય આદેશવર્ણશ્રિત હોયને થાય જ છે.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં પ્રજગ્ધ્ય । રૂપની સિદ્ધિમાં પ્રસ્તુત ન્યાયથી સૌથી પહેલાં જ ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ થયે કિત્વાશ્રિત કાર્ય કરવામાં યપ્ આદેશનો સ્થા. ભા. થવા છતાં ય, ત કારાદિનિમિત્તક જગ્ધ આદેશરૂપ વર્ણવિધિ કરવામાં યપ્ આદેશનો સ્થા. ભા. (પ્રકૃતિવદ્ભાવ) થતો ન હોવાથી, યપ્ આદેશ થયે અદ્ ધાતુનો જગ્ધ આદેશ કરવા માટે યપિ ચ એમ કહેવું જરૂરી છે. આમ આ ન્યાયનો આશ્રય કરવાથી જ યપિ ચાદો જગ્ધ (૪-૪-૧૧) સૂત્રમાં યપિ ચ એવો સૂત્રનિર્દેશ સંગત થતો હોયને આ ન્યાય અનિવાર્ય છે - એમ કહેવાનો સારાંશ છે. (૨/૨૨)

૮૦. સકૃદ્ ગતે સ્પર્દ્ધે યદ્ બાધિતં તદ્ બાધિતમેવ ॥ ૨/૨૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- બે વિધિની એકત્ર પ્રાપ્તિ હોવામાં એકવાર જે વિધિનો બાધ થયો હોય, તે બાધિત જ રહે છે.

વિશેષાર્થ - આ પ્રમાણે છે. ધાતવોડનેકાર્થા: (૨/૪૩) એ ન્યાયથી ગતે પદનો અર્થ જાતે કરવો. અથવા ગત્યર્થા જ્ઞાનાર્થા: (૨/૪૪) એ ન્યાયથી ગતે નો અર્થ જાતે કરવો. અન્યત્ર સાવકાશ =, અવકાશવાળા (= પ્રાપ્તિવાળા) અને તુલ્યબળવાળા બે વિધિઓનો એક ઠેકાણે ઉપનિપાત = આવી પડવું = પ્રવર્તવું તેને સ્પર્દ્ધ (સ્પર્ધા) કહેવાય. બે સૂત્રોક્તવિધિઓ વચ્ચે સ્પર્ધા (= સ્પર્ધનં - સ્પર્ધ: । અહિ ભાવમાં ઘજ્ થયો છે, જ્યારે સ્પર્દ્ધા શબ્દમાં ક્તેટો ગુરોર્વ્યજ્ઞનાત્ (૫-૩-૧૦૬) થી ભાવમાં જ સ્ત્રીલિંગમાં અ પ્રત્યય થયો છે.) હોતે છતે જે સૂત્ર (વિધિ) કોઈપણ કારણથી પહેલાં બાધિત થઈ ગયું હોય, તે સૂત્ર (વિધિ) બાધિત જ રહે. અર્થાત્ બાધકસૂત્રની પ્રવૃત્તિ થયા પછી પણ તે બાધિત સૂત્ર પ્રવર્તતું નથી.

ઉદાહરણ :- દ્વયો: કુલયો: । અહિ દ્વિ + ઓસ્ પ્રત્યય એવી સ્થિતિમાં આદેશાદાગમ:

(૧/૫૦) એ ન્યાયથી પહેલાં અનામ્સ્વરે નોડન્તઃ (૧-૪-૬૪) સૂત્રથી સ્વરાદિ ઓસ પ્રત્યયની પૂર્વમાં ન આગમની પ્રાપ્તિ છે, અને આ ન આગમવિધિ એ - પર હોવાથી અને અંતરંગ હોવાથી આદ્યેઃ (૨-૧-૪૧) સૂત્રથી દ્વિ ના અંત્યસ્વરના અ આદેશરૂપ વિધિથી - બાધિત છે. (કારણકે આ દ્વિ નો દ્વ રૂપ વિધિ પર હોવા સાથે પ્રકૃતિમાત્રને આશ્રિત હોયને અંતરંગ હોવાથી બળવાન છે.) તેથી પહેલાં અ આદેશ કરાયે છતે એદ્ બહુસ્મોસિ (૧-૪-૪) સૂત્રથી અ નો એ થયે, ફરીથી ન આગમની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પણ - એકવાર બાધિત થયેલ કાર્ય આ ન્યાયથી હંમેશ બાધિત થવાથી - પૂર્વોક્તસૂત્રથી ન આગમ ન થાય.

જાપક :- આ ન્યાયનું સ્ફાતિદ = જાપક છે - ઉદિચ ઉદીચ (૨-૧-૧૦૩) સૂત્રમાં ણિ નું વર્જન કરવું. આ ણિ નું વર્જન ઉદજમાચષ્ટે इति णिज्बहुलं नाम्नः कृगादिषु (૩-૪-૪૨) સૂત્રથી ણિ પર છતાં ઉદયતિ । એવા રૂપની સિદ્ધિ કરવા માટે કરેલું છે. અને આ ઉદયતિ । રૂપ એ ઉદચ્ નો ઉદીચ્ આદેશ કર્યા બાદ પણ (ઉદીચ્ + ણિજ્ + અ + તિ એવી સ્થિતિમાં) જો ત્રન્થ્યસ્વરાદેઃ (૭-૪-૪૩) સૂત્રથી ઉદીચ્ શબ્દના ઈચ્ રૂપ અંત્યસ્વરાદિનો લોપ કરાય તો પણ (ઉદ્ + ણિ + અ + તિ = ઉદયતિ એમ) સિદ્ધ થાય જ છે. (આથી ઉદયતિ રૂપની સિદ્ધિ માટે ણિ નું વર્જન કરવાની જરૂર નથી.)

પરંતુ, ઉદચ્ નો ઉદીચ્ આદેશ એ વિશેષ વિધિ હોવાથી, અંત્યસ્વરાદિ લોપરૂપ સામાન્યવિધિનો બાધ કરીને પહેલાં જ ઉદચ્ નો ઉદીચ્ આદેશ થાય છે, અને પછી આ ન્યાયથી એકવાર બાધિત થયેલો અંત્યસ્વરાદિલોપરૂપ વિધિ બાધિત જ રહે છે. એટલે તેની પ્રવૃત્તિ ન થવાથી ઈચ્ રૂપ અંત્યસ્વરાદિનો લોપ ન થવાથી ઉદીચયતિ । એવું રૂપ જ થાત, પણ ઉદયતિ । રૂપ ન થાત. માટે ણિ નું વર્જન કર્યું છે. આથી ણિ નિમિત્તે ઉદચ્ નો ઉદીચ્ આદેશ થશે જ નહીં. ઉદીચ્ આદેશ વિના ઉદચ્ ના જ અંત્યસ્વરાદિનો લુપ્ત થવાથી ઉદયતિ । એવા રૂપની સિદ્ધિ થઈ. આમ ઉદચ્ નો ઉદીચ્ આદેશ થયા બાદ ઉદયતિ રૂપની સિદ્ધિ થવામાં આ ન્યાય વડે ઉભા થતાં વિરોધને વિચારીને જ, ણિ પર છતાં પ્રથમથી ઉદીચ્ આદેશ ન થઈ જાય તે માટે પૂર્વોક્તસૂત્રમાં નિમિત્તરૂપે ણિ નું વર્જન સાર્થક થતું હોયને તે - ણિ નું વર્જન આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિશ્ચિત = અનિત્ય છે. આથી પ્રિયાઃ તિસ્તઃ यस्यેતિ - પ્રિયતિસુ કુલમ્ । તસ્ય - પ્રિયતિસૃણઃ કુલસ્ય । અહિ આગમાત્સર્વદેશઃ (૧/૫૧) ન્યાયથી પહેલાં (પ્રિયત્રિ + અસ્ સ્થિતિમાં ત્રિ નો તિસુ આદેશ કરવાથી) એકવાર બાધિત થયેલો પણ અનામ્સ્વરે નોડન્તઃ (૧-૪-૬૪) સૂત્રથી થતો ન આગમ, ત્રિ નો તિસુ આદેશ થઈ ગયા બાદ પણ કરાયો. (૨/૨૩)

न चागमादुते धर्मस्तर्केण व्यवतिष्ठते ।

ऋषीणामपि यज्ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम् ॥ ૩૦ ॥ (વા. પદી. ખંડ - ૧)

આગમની મદદ વિના (કેવળ શુદ્ધ) તર્કથી ધર્મનો નિશ્ચય થતો નથી. ઋષિઓનું જે જ્ઞાન છે તે પણ આગમમૂલક છે...

૮૧. દ્વિત્વે સતિ પૂર્વસ્ય વિકારેષુ બાધકો ન બાધકઃ ॥૨/૨૪॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વનો જે દ્વિરુક્ત અવયવ, તેનો વિકાર (= યથાપ્રાપ્ત આદેશવિધિ) કરવામાં જે (પરત્વ, નિત્યત્વાદિ કારણે) બાધક - વિધિ કહેલો હોય તે સ્વબાધ્ય - વિધિનો બાધ કરવાને સમર્થ બનતો નથી.

(કહેવાનો ભાવ એ છે કે દ્વિત્વ થયા બાદ પ્રાપ્ત થતાં વિધિઓમાં પરત્વ - નિત્યત્વ હેતુક બાધ્ય - બાધકભાવ હોતો નથી. આથી યથાપ્રાપ્ત તમામ વિધિઓ થાય જ છે.)

પ્રયોજન :- સ્પર્દે પરઃ (૭-૪-૧૧૮), બલવન્નિત્યમનિત્યાત્ (૧/૪૧) વગેરે ન્યાયોનો અપવાદ આ ન્યાય છે. (અર્થાત્ ઉક્ત ન્યાયના આવતા અતિપ્રસંગને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે.)

ઉદાહરણ :- અચીકરત્ । (અહિ કૃ + ણિગ્ = કારિ + ઙ્ + દ્ એવી સ્થિતિમાં કાર્ + ણિ અહિ ઉપાંત્ય સ્વરનો કરિ એમ હ્રસ્વ થયે, જૌ યત્કૃતં કાર્યમ્ (૨/૩૫) ન્યાયથી કૃકરિ એમ દ્વિત્વ થયે, પછી ઋ નો અ, અને ક નો ચ થયે, અદ્ થયે, અચકરિ + ઙ્ + દ્ સ્થિતિમાં) અહિ લઘોર્દોઘોડસ્વરગદેઃ (૪-૧-૬૪) સૂત્રથી પ્રાપ્ત દીર્ઘ આદેશરૂપ વિધિ એ પરવિધિ અને નિત્યવિધિ હોવા છતાંય (આ ન્યાયથી બાધ ન પામવાથી) સન્વદ્ભાવનો બાધ કરીને પહેલાં પ્રવર્તતો નથી. જો પહેલાં તેની પ્રવૃત્તિ થાય તો અ નો દીર્ઘ આ થયે, અચાકરત્ । એવું અનિષ્ટરૂપ થવાની આપત્તિ આવે.

જાપક :- આ ન્યાયનું પ્રકાશક = જાપક છે, આગુણાવન્યાદેઃ (૪-૧-૪૮) સૂત્રમાં નો વગેરે આગમનું અન્યાદેઃ એમ વર્જન કરવું. તે આ પ્રમાણે - વનીવચ્યતે । (કુટિલં વચ્ચતીતિ વચ્ચ + યદ્ દ્વિત્વાદિ થયે, વ વચ્ચ + યદ્ ઉપાંત્ય ન નો લોપ્ થયે, વવચ્ય + અ + તે, વચ્ચસંસં (૪-૧-૫૦) થી નો આગમ થયે - વનીવચ્યતે । ની સિદ્ધિ થાય) અને નરિનર્તિ । (ભૃશં પુનઃ પુનર્વા નૃત્યતીતિ નૃત્ + યદ્ યદ્લુપ્ થયે, દ્વિત્વાદિ થયે નૃત્ + અ + તિ, પછી રિસૌ ચ લુપિ (૪-૧-૫૬) થી રિ આગમ, ગુણ થયે નરિનર્તિ રૂપ સિદ્ધ થાય છે.) વગેરે રૂપોમાં આગુણાવન્યાદેઃ (૪-૧-૪૮) સૂત્રથી દ્વિત્વાદિ થયે પૂર્વના સ્વરનો આ આદેશ ન થાય તે માટે નો વગેરે આગમવાળા ધાતુઓનું વર્જન કરેલું છે. અને આ સ્વરના આ વગેરે આદેશનો અભાવ, બીજી રીતે પણ સિદ્ધ થઈ જશે. અર્થાત્ ‘ની’ વગેરે આગમવિધિઓ - પરવિધિ હોયને અપવાદવિધિ હોવાથી જ - આ ત્વ વગેરે વિધિઓનો બાધ થઈ જશે. આથી નો વગેરે આગમ થશે ત્યારે આત્વ વગેરેની પ્રાપ્તિ જ ન હોવાથી તેનો નિષેધ કરવો જરૂરી નથી.

પરંતુ આ ન્યાયથી દ્વિત્વ થયે પૂર્વના અવયવમાં થતી વિધિઓના પરસ્પર બાધ્યબાધક-ભાવનો નિષેધ કરેલો હોવાથી નો આગમ વગેરે વિધિઓ આ આદેશ વગેરે વિધિઓનો બાધ

કરવાને સમર્થ બનશે નહિ. અને તેથી ની વગેરે આગમ થયે અને આ આદેશ થયે, વાનીવચ્ચે, મારિર્નર્તિ । વગેરે 'અનિષ્ટ રૂપો થઈ જશે, એવી શંકાથી જ અન્યાદે: એમ ની વગેરે આગમવાળા ધાતુઓનું વર્જન કરેલું છે. આમ આ ન્યાય વિના અન્યાદે: એવું વર્જન વ્યર્થ બની જતું હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

આ ન્યાયનું અનિત્યત્વ પ્રતિભાસિત થતું (જણાતું) નથી. (૨/૨૪)

૮૨. કૃતેડન્યસ્મિન્ ધાતુપ્રત્યયકાર્યે પશ્ચાદ્વૃદ્ધિસ્તદ્વાધ્યોડટ્ ચ ॥ ૨/૨૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- પહેલાં ધાતુ અને પ્રત્યયસંબંધી અન્ય તમામ કાર્યો કરવા, પછી જ વૃદ્ધિ અને વૃદ્ધિથી બાધ્ય એવો અડ - આગમ કરવો.

અહિ વૃદ્ધિ: એમ સામાન્યથી કહેલું હોવા છતાંય, અડ આગમનો બાધ કરનારી સ્વરાદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી વિહિત^૧ જ વૃદ્ધિનું ગ્રહણ કરવું. અન્યથા = એટલે કે આ સિવાયની વૃદ્ધિનું ગ્રહણ કરવામાં તયા (વૃદ્ધિ) બાધ્ય ઇતિ, તદ્વાધ્ય: । એવું અડ આગમનું વિશેષણ સંગત નહિ થાય. (કારણકે અડ નો બાધ કરનારી આ સિવાય બીજી કોઈ વૃદ્ધિ જ નથી. આથી તદ્વાધ્યોડટ્ વચનની સાર્થકતા માટે અડ આગમનો બાધ કરનારી સ્વરાદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી વિહિત વૃદ્ધિ છે, તે જ લેવી.)

પ્રયોજન :- બલવન્નિત્યમનિત્યાત્ (૧/૪૧), અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૨/૪૨) વગેરે ન્યાયોનો અપવાદ આ ન્યાય છે. આથી તે ન્યાયોના આવતા અતિપ્રસંગનું વારણ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

(આ પ્રમાણે આ ન્યાયના બે અંશ થાય. (૧) વૃદ્ધિવિધિ અને (૨) અડ આગમવિધિ. તેમાં -)

ઉદાહરણ :- (૧) વૃદ્ધિ - સંબંધી - ઋઙ્ઘ્ ગતૌ, ઋ ગ.૨. ધાતુનું હ્યસ્તની અન્ પ્રત્યય પર છતાં એયરુ: । રૂપ થાય છે. (આમાં ઋ ધાતુથી અન્ પ્રત્યય પર છતાં પહેલાં હવઃ શિતિ (૪-૧-૧૨) સૂત્રથી દ્વિત્વ થયે ઋ ઋ + અન્, પછી પશ્ચાદ્વાધ્યોડટ્ (૪-૧-૫૮) થી પૂર્વના ઋ નો ઈ થયે, ઇઋ + અન્, દ્વયુક્તજક્ષપજ્ઞતઃ (૪-૨-૮૩) થી અન્ પ્રત્યયનો પુસ્ આદેશ થયે, ઇઋ + પુસ્, પછી પુસ્પૌ (૪-૩-૩) સૂત્રથી ગુણ થયે તથા પૂર્વસ્યાસ્વે સ્વરે ચોરિયુવ્ (૪-૧-૩૭) થી ઇ નો ઇય્ થયે, * ઇઅર્ + પુસ્ (ઉસ) સ્થિતિમાં સ્વરાદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી વૃદ્ધિની

* પૂર્વે મુદ્રિત પુસ્તકમાં સ્વોપજન્યાસમાં એયરુ : । રૂપની સાધનિકા બતાવી છે. તેમાં ઇઅર્ + પુસ્ એવી સ્થિતિમાં દ્વિત્વાદિ થયા બાદ પૂર્વના ઇ કાર અંશનો ધાતોરિવળોવર્ણસ્યેયુવ્ (૨-૧-૫૦) સૂત્રથી ઇય્ આદેશ કહેલો છે, તે યોગ્ય નથી. કારણકે પૂર્વોક્ત સ્થળે ઇ ની પરમાં સ્વરાદિ પ્રત્યય જ નથી. માટે અહીં પૂર્વસ્યાસ્વે સ્વરે ચોરિયુવ્ (૪-૧-૩૭) સૂત્રથી જ દ્વિત્વ થયે પૂર્વના ઇ નો અસ્વ સ્વર પર છતાં ઇય્ થયેલો જાણવો.

પ્રાપ્તિ છે.)

(૨) અધિ પૂર્વક ઇંદ્ક અધ્યયને । એ ઇ ગ.૨ નું દ્વસ્તની અન્ત પ્રત્યય પર છતાં અધ્યૈયત । રૂપ થાય છે. (અહિ અધિ + ઇ + અન્ત સ્થિતિમાં પૂર્વોક્ત રીતે જ દ્વિત્વ થયે અધિ + ઇં + અન્ત એવી સ્થિતિમાં પૂર્વોક્ત બન્નેય સ્થળે સ્વરાદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી નિત્ય એવી ઇ કારની વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ છે.)

અહિ ધાતોર્લિર્વર્ણોર્લિર્વર્ણસ્યેયુવ્ સ્વરે પ્રત્યયે (૨-૧-૫૦) સૂત્રથી ઇ નો ઇય્ આદેશ કરાય કે ન કરાય તો પણ સ્વરદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ છે. આમ કૃતાકૃત પ્રસંગવાળો (અન્ય કાર્ય કરાય કે ન કરાય તો પણ પ્રાપ્તિવાળો) એટલે કે નિત્યવિધિ હોયને સ્વરદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) થી થતો વૃદ્ધિરૂપવિધિ એ નિત્યવિધિ છે. તેમ છતાંય આ ન્યાયથી ધાતોર્લિર્વર્ણ (૨-૧-૫૦) થી ઇ નો ઇય્ આદેશ કર્યા બાદ જ વૃદ્ધિ કરાય છે. અહિ જો (આ ન્યાયને નિરપેક્ષ-પણે) પહેલાં જ વૃદ્ધિ કરાય તો આયરુઃ, અધ્યાયત । એવા અનિષ્ટરૂપો થવાની આપત્તિ આવે.

શાપક :- આ અંશમાં આ ન્યાયનું પ્રત્યાયક = શાપક છે, એત્યસ્તેવૃદ્ધિઃ (૪-૩-૩૦) એવા સૂત્રની રચના. - અર્થાત્ ઇન્ક ગતૌ, અધિ પૂર્વક ઇન્ક સ્મરણે અને અસક્ ધ્રુવિ, અસ્ ગ.ર, આ ત્રણ ધાતુઓનું હ્રસ્તની અન્ પ્રત્યય પર છતાં ક્રમશઃ (ઇ + અન્, એ + અન્ =) આયન્ । (અધિ + આયન્ =) અધ્યાયન્ । અને (અસ્ + અન્ =) આસન્ । વગેરે રૂપોમાં (આગળ કહેવાતા સૂત્રથી) ઇ નો ય આદેશ અને અસ્ ધાતુના અ ના લુક્ રૂપ કાર્યની પહેલાં જ પરવિધિ હોયને સ્વરદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી ઇ નો એ અને અ ના આ રૂપ વૃદ્ધિની સિદ્ધિ થઈ જાય છે, તેમ છતાં ય આ રૂપોની સિદ્ધિ માટે એત્યસ્તેવૃદ્ધિઃ (૪-૩-૩૦) એવું વૃદ્ધિ કરનારું સૂત્ર કરવું - એ શાપક છે.

આ પ્રસ્તુત ન્યાયાંશના અભાવમાં સ્વરદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી પહેલાં જ આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિની સિદ્ધિ થઈ જવાથી, આ સૂત્રની રચના વ્યર્થ જ બની જાય છે. પણ આ ન્યાયાંશના સદ્ભાવમાં તો વૃદ્ધિ કાર્ય એ અન્યસર્વ કાર્ય કર્યા પછી જ કરવાનું હોવાથી 'ઇણ્' અને અધિ + ઈંક્ આ બે ધાતુઓના સ્વરનો (ઇ નો) ક્રમશઃ હિણોરણ્વિતિ ૦ (૪-૩-૧૫) અને ઇકો વા (૪-૩-૧૬) આ બે સૂત્રથી ય આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ હોવાથી અને અસ્ ધાતુના અ નો શ્વાસ્ત્યોર્લુક્ (૪-૨-૮૦) સૂત્રથી લુક્ થવાની પ્રાપ્તિ હોવાથી, તે કાર્યો કર્યા પછી (ઇ નો ય, અને અ નો લુક્ થવાથી) ધાતુના સ્વરાદિપણાનો જ અભાવ થઈ જાય છે. આથી સ્વરદેસ્તાસુ (૪-૩-૩૧) સૂત્રથી વૃદ્ધિ કોની થાય ? અર્થાત્ વૃદ્ધિ નહિ થઈ શકવાથી આયન્ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ નહિ થાય. માટે પૂર્વોક્ત ય આદેશ અને અ લુક્વિધિનો બાધ કરવા માટે પુનઃ જે એત્યસ્તેર્વૃદ્ધિઃ (૪-૩-૩૦) એવું સૂત્ર કરેલું છે, તે સાર્થક છે. (આ પ્રમાણે આ ન્યાય વિના પૂર્વોક્ત રીતે એત્યસ્તેઃ ૦ (૪-૩-૩૦) સૂત્ર નિરર્થક બની જતું હોયને, તે સૂત્ર રચના આ ન્યાયને જણાવે છે.)

અનિત્યતા :- આ અંશમાં આ ન્યાય અનિયત છે. આથી સમ્ ઉપસર્ગપૂર્વક ઋં પ્રાપ્તે । અથવા ઋંક ગતૌ । આ ઋં ધાતુથી અઘતની વિભક્તિ પ્રત્યય પર છતાં સમો ગમ્ચિઞ્ચિશ્રુવિત્સ્વા-

ત્યતિદૃશઃ (૩-૩-૮૪) સૂત્રથી આત્મનેપદ થયે (સમ્ + ઋ + સિચ્ + ત =) સમાર્ષ્ટ । વગેરે રૂપોમાં ધુદ્ધસ્કલ્લુગનિટસ્થોઃ (૪-૩-૭૦) સૂત્રથી પ્રાપ્ત જે સિચ્ ના લોપ રૂપ વિધિ છે, તેની પહેલાં જ નિત્ય વિધિ હોવાથી સ્વરદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી ઋ ના આર્ રૂપ વૃદ્ધિ થઈ ગઈ. (અર્થાત્ આ ન્યાયનો અહીં આશ્રય નહીં કરવાથી વૃદ્ધિરૂપ કાર્ય સૌથી છેલ્લે ન થયું.) અને ત્યાર પછી વૃદ્ધિ થયા બાદ ધુદ્ધવર્ણ કે હ્રસ્વસ્વર રૂપ નિમિત્તનો અભાવ હોવાથી સિચ્ નો લોપ ન થાય.

(૨) અદ્ આગમરૂપ અંશનું ઉદાહરણ - અચીકરત્ ।^૨ વગેરે રૂપોમાં પૂર્વોક્ત હેતુથી અર્થાત્ કૃતાકૃતપ્રસંગવાળો હોવાથી નિત્ય એવો અને અલ્પનિમિત્તવાળો હોવાથી અંતરંગ એવો પણ જે અદ્ ધાતોરદિર્હસ્તન્યાં ચાડમાઢા (૪-૩-૨૯) સૂત્રથી થતો અદ્ આગમરૂપ વિધિ છે, તે લઘોદીર્ઘોડસ્વરદેઃ (૪-૧-૬૪) સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ કર્યા બાદ જ કરાય છે. જો પહેલાં જ અદ્ આગમ કરવામાં આવે, તો તે ધાતુ સ્વરાદિ બની જવાથી (અસ્વરદેઃ એમ નિષેધ કરેલો હોવાથી) દીર્ઘ આદેશ ન થાય. માટે આ ન્યાયથી અચીકરત્ । એમ રૂ નો દીર્ઘ કર્યા પછી જ અદ્ આગમ થાય છે. \$

જાપક :- આ દ્વિતીય અંશમાં આ ન્યાયનું જાપક છે - અદ્ ધાતોરદિર્હસ્તન્યાં ચાડમાઢા (૪-૪-૨૯) સૂત્રમાં ‘અનુ’ એવા પદનો અનુપન્યાસ (અગ્રહણ). તે આ રીતે - જો નિત્યવિધિ એવા વગેરે કારણસર પહેલાં અદ્ આગમ કરાશે, તો ધાતુ (અચીકરત્ એમ) સ્વરાદિ બની જશે. આથી લઘોદીર્ઘોડસ્વરદેઃ (૪-૧-૬૪) સૂત્રવિહિત દીર્ઘત્વરૂપ કાર્યની અપ્રવૃત્તિ થવાથી ‘અચીકરત્’ વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ થશે નહિ. આથી સર્વ - કાર્યની પછી અદ્ આગમ કરવા માટે અદ્ ધાતોરદિઃ (૪-૪-૨૯) સૂત્રમાં અનુ એવું પદ મુકાય તો શ્રેષ્ઠ છે - એ પ્રમાણે જાણતા હોવા છતાં પણ પ્રથકાર આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ તે સૂત્રમાં ‘અનુ’ એવું પદ જે મુકેલું નથી, તે અનુ એવા પદના ઉપન્યાસ વિના પણ આ ન્યાયાંશથી સર્વ કાર્યોની પછી જ અદ્ આગમ થશે, એવી આશાથી જ મુકેલું નથી. (આમ ઉક્ત સૂત્રમાં ‘અનુ’ પદનો અનુપન્યાસ આ ન્યાયના બળથી જ સ્પર્થક હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.)

અનિત્યતા :- આ અંશમાં આ ન્યાય અનિત્ય છે. કેમકે, ઉપસર્ગાત્સુગસુવસ્તુસ્તુભોડઠ્યપ્ય-દ્વેત્વે (૨-૩-૩૯) સૂત્રમાં અઠ્યપિ એમ કહેલું છે. તે આ રીતે - અભ્યષુણોત્ । વગેરે રૂપોમાં અદ્ નું વ્યવધાન હોવામાં પણ સ નો ષ કરવા માટે અઠ્યપિ એમ કહેલું છે. જો આ ન્યાયાંશ નિયત હોત તો ષત્વવિધિ પહેલાં જ થઈ જાત. અને પછી અદ્ આગમ થયે તેનું વ્યવધાન થવાથી કાંઈપણ નાશ પામી જતું નથી. (અર્થાત્ અભ્યષુણોત્ રૂપ કાયમ જ રહે છે.) માટે અઠ્યપિ એમ કહેવું ન જોઈએ. તેમ છતાંય જે કહેલું છે, તે આ ન્યાયાંશ અનિત્ય હોવાથી જ કહેલું છે. (૨/૨૫)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. આ ન્યાયમાં કહેલ વૃદ્ધિ શબ્દથી સ્વરદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી વિહિત જ વૃદ્ધિ લેવી, એમ

કહ્યું. અર્થાત્ અન્યસૂત્ર વિહિત વૃદ્ધિનું પ્રહણ ન કરવું. તેથી અર્ચીકરત્ । રૂપમાં કૃ + ણિ એમ ણિ પ્રત્યય પર આવતાં પહેલાં નામિનોડકલિ -હલે: (૪-૩-૫૧) સૂત્રથી વૃદ્ધિ થાય છે, પછી કાર્ + ણિ + ઙી + દ્ એમ અઘતની, ઙ પ્રત્યય તથા દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય થાય છે.

૨. શંકા :- અર્ચીકરત્ । રૂપ એ પ્રસ્તુત ન્યાયનું ઉદાહરણ શી રીતે કહેવું થતે ? કેમકે સૌથી છેલ્લે વૃદ્ધિ - બાધ્ય અદ્ થાય, એમ કહ્યું. પણ આ અદ્ આગમ કાંઈ વૃદ્ધિથી બાધ્ય તો નથી ? અર્થાત્ અદ્ અને વૃદ્ધિ એ બેયના ભિન્ન ભિન્ન વિષય હોયને પરસ્પર બાધ્ય - બાધકભાવ નથી.

સમાધાન :- જે અદ્ ની સ્વરાદિ ધાતુની પૂર્વમાં પ્રાપ્તિ છે, તે જ અદ્ પ્રત્યય વૃદ્ધિથી બાધ્ય છે. અને તે અદ્ તો વૃદ્ધિથી બાધિત હોવાથી જ ક્યાંય પણ થતો નથી. તેથી તદ્વાધ્યોડદ્ એ વાક્યનો મુખ્ય અંશે બાધિત છે. “વૃદ્ધિથી બાધ્ય અદ્ પછી કરવો” એ મુખ્ય અર્થ છે. પણ વૃદ્ધિ વડે બાધ્ય અદ્ તો બાધિત હોવાથી થતો જ નથી, એટલે મુખ્યાર્થનો અહિ બાધ છે. અને જ્યાં મુખ્યાર્થનો બાધ હોય ત્યાં લક્ષણાર્થ મુખ્યાર્થનો સંબંધી - નજીકનો અર્થ લેવો જોઈએ. (લક્ષણાના સ્વરૂપ માટે જુઓ - આગમા યદુગુણો (૨/૧૦) ન્યાયનો સ્વો. ન્યા. અને પરામર્શ...) અહિ વૃદ્ધિવાધ્યોડદ્ વાક્યના મુખ્યાર્થનો આસન્ન - નજીકનો અર્થ “વ્યંજનાદિ ધાતુની પૂર્વમાં કરાતો અદ્” એમ કરવો. વૃદ્ધિવાધ્ય: શબ્દનો વાચ્ય = અભિપ્રેય અદ્ છે. અને “વ્યંજનાદિ ધાતુની પૂર્વમાં કરાતો” વાક્યનો વાચ્ય = અભિપ્રેય / અર્થ પણ અદ્ જ છે. આથી બન્નેય - મુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ સમાન - શબ્દવાચ્ય છે. આથી સમાનશબ્દ વાચ્યતા રૂપ સંબંધથી (સમાન ધર્મથી) “વ્યંજનાદિ ધાતુની પૂર્વમાં કરાતો (અદ્)” એવી લક્ષણા વડે જણાતો અર્થ (લક્ષ્યાર્થ) એ મુખ્યાર્થ = “વૃદ્ધિ વડે બાધ્ય (અદ્)” નો આસન્ન = નજીકનો અર્થ છે, માટે તેવો અર્થ લક્ષણાથી લેવો. અને એ જ પ્રમાણે અર્ચીકરત્ રૂપમાં વ્યંજનાદિ ધાતુથી થયેલાં અદ્ નું ઉદાહરણ આપેલું છે, તે યોગ્ય જ છે. બીજું કે તદ્વાધ્ય: એવું વિશેષણ સાક્ષાત્ અદ્ માં જોડેલું હોવા છતાંય તેનું ક્ષણ વૃદ્ધિનો વ્યવચ્છેદ = નિષેધ છે શી રીતે ? આ પ્રમાણે - નામિનોડકલિહલે: (૪-૩-૫૧) સૂત્રથી ઉક્ત વૃદ્ધિ એ અદ્ નો બાધ કરનારી ન હોવાથી અહિ લેવાની નથી, કિંતુ, સ્વગદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી ઉક્ત જ વૃદ્ધિ લેવાની છે. કેમકે એ વૃદ્ધિ જ અદ્ નો બાધ કરવા માટે છે. આમ તદ્વાધ્ય: એમ કહેવાથી નામિન:૦ (૪-૩-૫૧) સૂત્રોક્ત વૃદ્ધિનો નિષેધ થઈ જાય છે.

૩. અધ્યષુણોદ્ । રૂપમાં પહેલાં ષ આદેશ કરીને પછી અદ્ આગમ કરવામાં કાંઈ બાધ આવતો નથી, એમ કહ્યું.

શંકા :- અદ્ આગમ કરાયે છતે નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકસ્યાપ્યભાવ: (૧/૨૮) ન્યાયથી અધ્યષુણોત્ । વગેરેમાં પહેલાં કરેલું સ ના ષ ત્વરૂપ કાર્ય નિવૃત્ત થાય છે. કારણકે ઉપસર્ગ અને ધાતુનું અનંતરપણું જ ષ ત્વકાર્યનું નિમિત્ત છે. અદ્ આગમ કરાયે છતે, તેના વડે વ્યવધાન થવાથી ઉપસર્ગ અને ધાતુ વચ્ચે (અધિ + અદ્ + શુ એમ) અનંતરપણું નષ્ટ થયું. આથી તમે જે કહ્યું કે, પ્રસ્તુત ન્યાયને નિત્ય માનીને પહેલાં ષત્વ કરાય અને પછી અદ્ આગમ થાય તો કાંઈ નાશ પામતું નથી, (હાનિ થતી નથી,) એ વાત શી રીતે થતે ?

સમાધાન :- આગમોડનુષ્ઠાતી । એ ન્યાયથી અદ્ આગમ એ વ્યવધાનરૂપ ન બને, માટે જે કહ્યું કે ‘કાંઈ હાનિ થતી નથી’ એ સુયોગ્ય જ છે. (૨/૨૫)

પરામર્શ

§ एत्यस्तेर्वृद्धिः (૪-૪-૩૦) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ આ પ્રમાણે બતાવી છે. આ સૂત્રથી વૃદ્ધિનું વિધાન દ્વિગોરપ્વિતિ યૌ (૪-૩-૧૫) સૂત્રથી ઇન્ક ધાતુના ય ત્વ અને શ્વાસ્ત્યોર્લુક્ (૪-૨-૮૦) સૂત્રથી અસ્ ધાતુના અ ના લુક્રૂપ કાર્ય થયે ધાતુનું સ્વરાદિપણું ન રહેવાથી ઉત્તરસૂત્ર સ્વરાદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી ય ત્વ અને અ ના લુક્નો બાધ કરીને પહેલાં વૃદ્ધિ - કાર્ય કરવા માટે છે.

શંકા :- હસ્તની વગેરે વિભક્તિના વિષયમાં જ આદિસ્વરની વૃદ્ધિનું વિધાન કરેલું હોવાથી અથવા પરવિધિ હોવાથી સ્વારદેસ્તાસુ (૪-૪-૩૧) સૂત્રથી પહેલાં જ વૃદ્ધિ થઈ જશે. આથી પૂર્વોક્ત ય આદેશ અને અ ના લુક્ની પ્રાપ્તિ જ ક્યાં છે ? કે જેનો બાધ કરવા માટે આ વૃદ્ધિસૂત્ર કરવું પડે ?

સમાધાન :- સાચી વાત છે. પહેલાં વૃદ્ધિવિધિ થવામાં આ સૂત્રની કોઈ જરૂર ન હોવા છતાંય, જે આ વૃદ્ધિસૂત્ર કરેલું છે, તે કૃતેન્યસ્મિન્ ધાતુપ્રત્યયકાર્યેં એ (પ્રસ્તુત) ન્યાયનું જાપક છે. અને આ ન્યાયથી પહેલાં ઇન્ક ધાતુના ય ત્વ, અસ્ ના અ ના લુક્ વગેરે અન્ય કાર્ય જ થશે, પછી જ વૃદ્ધિ થશે. આથી ય ત્વ વગેરેનો બાધ કરવા માટે એત્યસ્તેર્વૃદ્ધિઃ (૪-૪-૩૦) સૂત્ર કરવું આવશ્યક - સાર્થક હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે. અર્થાત્ આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ માનવાથી જ આ સૂત્રની રચના સંગત થતી હોયને તે આ ન્યાયનું જાપન કરે છે. તેથી ऐयरुः, अध्वैयत । વગેરેમાં પહેલાં इ नो इय્ આદેશ થયે છતે, વૃદ્ધિ સિદ્ધ થઈ. (શ્રી હેમહંસગણિજી એ આ રૂપોને ન્યાયના પ્રથમાંશ ના ઉદા.તરીકે આપ્યા છે.) તથા अचीकरत् । વગેરેમાં अद् આગમ છેલ્લે થવાથી लघोर्दीर्घोऽस्वरदेः (૪-૪-૩૦) સૂત્રથી इ કારનો દીર્ઘ આદેશ સિદ્ધ થયો. જો અહિ પહેલાં જ अद् આગમ થઈ ગયો હોત, તો ધાતુ સ્વરાદિ બની જતાં દીર્ઘ આદેશ ન થાત. આમ અચીકરત્ । રૂપની સિદ્ધિ માટે પણ આ ન્યાય આવશ્યક છે. (ગ્રંથકારે આ રૂપને પ્રસ્તુત ન્યાયના બીજા અંશના ઉદાહરણ રૂપે દર્શાવ્યું છે.)

પૂર્વોક્ત હકીકત જણાવતાં ત. પ્ર. બૃ. વૃ. ના શબ્દો આ પ્રમાણે છે - यत्त्वे लुकि च स्वरादित्वाभावेन वृद्धिर्न प्राप्नोतीति वचनम् । विषयत्वविज्ञानात् परत्वाद्वा प्रागेव वृद्धौ कुतो यत्वाल्लुकोः प्राप्तिरिति चेत् ? सत्यम् , इदमेव वचनं ज्ञापकं - कृतेन्यस्मिन् धातुप्रत्ययकार्ये पश्चाद् वृद्धिस्तद्वाध्योद् च भवति । तेन ऐयरुः, अध्वैयत । इत्यादौ इयादेशे सति वृद्धिः सिद्धा । अचीकरदित्यादौ तु दीर्घत्वम् । पूर्वमटि तु स्वरादित्वात् तन्न स्यात् ।

આ પ્રમાણે આ ન્યાય એત્યસ્તેર્વૃદ્ધિઃ (૪-૪-૩૦) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ. વૃ. ના આધારે સંગૃહીત છે. (૨/૨૫)

૮૩. पूर्व पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं कार्यं पश्चात् सन्धिकार्यम् ॥ २/२६ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- પહેલાં પૂર્વપદસંબંધી અને ઉત્તરપદસંબંધી કાર્ય કરવું અને પછી સંધિરૂપ કાર્ય

કરવું.

પ્રયોજન :- અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ (૧/૪૨) વગેરે ન્યાયોનો અપવાદ આ ન્યાય છે. અર્થાત્ તે ન્યાયોની આવતી અતિવ્યાપ્તિને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- (૧) પૂર્વપદસંબંધી - અગ્નિશ્ચ ઇન્દ્રશ્ચેતિ (અગ્નિ + ઇન્દ્ર, અગ્ના + ઇન્દ્ર + ઐ =) અગ્નેન્દ્રૌ । અહિ અગ્નિ રૂપ પૂર્વપદના ઇ કારનો વેદસહશ્રુતાડવાયુદેવતાનામ્ (૩-૨-૪૧) સૂત્રથી પ્રાપ્ત આ આદેશરૂપ કાર્ય એ દ્વન્દ્વ સમાસની અપેક્ષાવાળું હોયને બહિરંગ હોવા છતાંય પહેલાં કરાય છે. પણ અગ્નિ + ઇન્દ્ર સ્થિતિમાં દ્વન્દ્વસમાસની અપેક્ષા વિનાનું હોયને અંતરંગ એવું સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ (૧-૨-૧) સૂત્રથી સમાનદીર્ઘત્વરૂપ સંધિકાર્ય પહેલાં થતું નથી. જો અંતરંગ હોવાના કારણે પહેલાં જ તે સંધિકાર્ય કરાય, તો અગ્ની એમ દીર્ઘ ઇ આદેશ એ પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદરૂપ બન્નેય અવયવથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી ઉભયસ્થાનનિષ્પન્નોડન્યતરવ્યપદેશભાક્ (૨/૪૯) (બે સ્થાનીના સ્થાને ઉત્પન્ન થયેલ આદેશનો કોઈ પણ એક સ્થાનીના આદેશ તરીકે વ્યવહાર થાય છે.) એ ન્યાયથી પૂર્વપદ - ઉત્તરપદ ઉભયના અવયવથી થયેલ ઇ કાર, બન્નેયનો અવયવ કહી શકાતો હોવાથી દીર્ઘ ઇ કારને અગ્ની એ પ્રમાણે પૂર્વપદના અંતભાગ રૂપે કહેવાય (વ્યપદેશ કરાય), તો તે ઇ કારનો વેદસહશ્રુતાં (૩-૨-૪૧) સૂત્રથી આ આદેશ થયે (અગ્ની + ન્દ્ર, અગ્ના + ન્દ્ર + ઐ =) અગ્નાન્દ્રૌ । એવું રૂપ થાય. અને જો દીર્ઘ ઇ કારનો ઉત્તરપદના આદિ ભાગરૂપે વ્યપદેશ કરાય, તો પૂર્વપદ અગ્ન એવું રૂપ બની જાય. તેવા પૂર્વપદના અંતભાગ ન નો ઉક્ત સૂત્રથી આ આદેશ થયે (અગ્ન + ઇન્દ્ર, અગ્ના + ઇન્દ્ર =) અગ્નેન્દ્રૌ । એવું રૂપ થાય. અને આમ ઇ કારનો બન્નેય રીતે વ્યપદેશ કરવામાં અનિષ્ટ રૂપો જ થવાની આપત્તિ આવે છે. અને તેથી આ આદેશરૂપ પૂર્વપદનું કાર્ય કરીને જ પૂર્વોક્ત રીતે યથાપ્રાપ્ત સંધિકાર્ય કરાય છે.

અહિ પૂર્વપદનું કાર્ય કર્યા બાદ અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદોદરલ્ (૧-૨-૬) સૂત્રથી (અગ્ના + ઇન્દ્ર સ્થિતિમાં) એ આદેશરૂપ સંધિકાર્યની પ્રાપ્તિ છે, માટે તે કરાય છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ઉત્પાદક = જ્ઞાપક છે - ય્વઃ પદાન્તાત્રાગૈદૌત્ (૭-૪-૫) આ સૂત્રમાં 'વૃદ્ધિપ્રાપ્તૌ સત્યામ્' (વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોતે છતે) એવા અધિકારનું અનુવર્તન કરવું. A. તે આ રીતે - આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - જિત્ અને ણિત્ તદ્વિત પ્રત્યય પર છતાં (પૂર્વસ્થિત) ઇ વર્ણ અને ઊ વર્ણની વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોતે છતે, તે બે ના (ઇ વર્ણ ઊ વર્ણના) સ્થાને જે ક્રમશઃ ય અને વ વર્ણો (આદેશો) થાય છે - તે બેની પૂર્વમાં અનુક્રમે એ અને ઐ આગમ થાય છે. જેમકે, વ્યાકરણ વેત્યધીતે વા ઇતિ, તદ્વેત્યધીતે (૬-૨-૧૧૭) સૂત્રથી અણ પ્રત્યય પર છતાં (વિ + આકરણ = વ્યાકરણ, વ્ + એ + યાકરણ =) વૈયાકરણઃ । સ્વશ્ચસ્યાયં ઇતિ, તસ્યેદમ્ (૬-૩-૧૬૦) સૂત્રથી અણ પ્રત્યય થતાં (સુ + અશ્ચ = સ્વશ્ચ + અણ, સ્ + ઐ + વશ્ચ =) સૌવશ્ચઃ ।

જો આ ન્યાય ન હોત તો વ્યાકરણ અને સ્વશ્ચ આ બે શબ્દની નિષ્પત્તિ (સિદ્ધિ) કાળે જ (વિ + આકરણ, સુ + અશ્ચ એવી સ્થિતિમાં) ઇવર્ણદિરસ્વે સ્વેર યવલમ્ (૧-૨-૨૧) સૂત્રથી ઇ કાર અને ઊ કારનો ક્રમશઃ ય આદેશ અને વ આદેશ થઈ જવાથી, ઇ વર્ણ અને ઊ વર્ણની

શી રીતે વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય ? અર્થાત્ ન થાય. અને વૃદ્ધિનો અભાવ હોવામાં ચ્વઃ પદાન્તાત્ (૭-૪-૫) સૂત્રથી (વૃદ્ધિના અપવાદભૂત) એ અને ઔ આગમો પણ કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ ન જ થાય. પરંતુ આ ન્યાયાંશથી વિ + આકરણ + અણ તથા સુ + અશ્વ + અણ એવી સ્થિતિમાં પૂર્વપદ એવા વિ અને સુ શબ્દોનું અણ પર છતાં વૃદ્ધિરૂપ પૂર્વપદકાર્ય જ પહેલાં પ્રાપ્ત થશે, પણ ચ ત્વ - વ ત્વ રૂપ સંધિકાર્ય નહિ થાય - આ પ્રમાણે વિચારીને જ “વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોતે છતે” (“વૃદ્ધૌ પ્રાપ્તૌ સ્ત્યામ્”) એવા અધિકારનું ગ્રંથકાર આચાર્ય ભગવંતે અનુવર્તન કરેલું છે. અને તેની (વૃદ્ધિની) પ્રાપ્તિ હોતે છતે, ચ્વઃ પદાન્તાત્ પ્રાગૈદૌત્ (૭-૪-૫) સૂત્ર કરવાના સામર્થ્યથી તે તે વૃદ્ધિનો બાધ કરીને ચ ત્વ અને વ ત્વ રૂપ સંધિ કાર્યો જ થાય. અને પછી એ અને ઔ આગમરૂપ કાર્યો થશે.

(અર્થાત્ પહેલાં ચ ત્વ, વ ત્વ કાર્ય ન થાય તો ચ્વઃ પદાન્તાત્ (૭-૪-૫) સૂત્ર વ્યર્થ બની જાય. તે આ રીતે - ચ્વઃ પદાન્તાત્ (૭-૪-૫) આ સૂત્ર વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેઃ (૭-૪-૧) સૂત્રથી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોયને તેનો બાધ કરવા માટે કરેલું છે. હવે જો વૃદ્ધિરૂપ કાર્યનો બાધ કરીને ક્રમશઃ ચ ત્વ, વ ત્વ રૂપ સંધિકાર્ય પહેલાં ન કરાય તો ચ કાર, વ કારની પૂર્વમાં ક્રમશઃ એ, ઔ આગમ પણ શી રીતે થાય ? અને એ આગમકાર્ય ન થાય તો ચ્વઃ પદાન્તાત્ (૭-૪-૫) સૂત્ર વ્યર્થ જ બની જાય. અને આ રીતે, તે સૂત્ર વ્યર્થ બની જવા છતાંય જે તેની રચના કરેલી છે, તેના સામર્થ્યથી પહેલાં ચ ત્વ, વ ત્વ રૂપ સંધિકાર્ય જ થશે, અને પછી એ, ઔ આગમરૂપ કાર્ય થવાથી ચ્વઃ પદાન્તાત્ (૭-૪-૫) સૂત્ર સાર્થક બનશે.)

આ અંશમાં આ ન્યાયનું અનિત્યપણું દેખાતું નથી.

(૨) ઉત્તરપદકાર્ય સંબંધી ઉદાહરણ :- પરમશ્ચાસાવયં चेति (પરમ + इदम् + सि, પરમ + अयम् =) परमायम् । અહિ ઉત્તરપદભૂત इदम् શબ્દનો અયમિયં પુસ્ત્રિયોઃ સૌ (૨-૧-૩૮) સૂત્રથી સિ પ્રત્યય પર છતાં અયમ્ આદેશ રૂપ ઉત્તરપદકાર્ય એ સ્યાદિવિભક્તિ પ્રત્યય અને પુંલિંગની અપેક્ષાવાળું હોયને બહિરંગ છે, છતાંય તે પહેલાં કરાય છે. પણ સ્યાદિવિભક્તિ કે પુંલિંગની અપેક્ષા રહિત હોયને અંતરંગ એવું પણ અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનાં (૧-૨-૬) સૂત્રથી એ આદેશરૂપ સંધિકાર્ય, આ ન્યાય હોવાથી પહેલાં થતું નથી.

અહિ જો અંતરંગ કાર્ય હોવાથી સંધિરૂપ કાર્ય પહેલાં કરવામાં આવે તો પરમેદમ્ એમ થાય. અહિ ઉભયસ્થાનનિષ્પન્નઃ (૨/૪૮) એ પૂર્વોક્ત ન્યાયથી અ કાર અને ઇ કાર એ બન્નેયના સ્થાને થયેલ એ કારને ઉત્તરપદ इदम् શબ્દ સંબંધી ગણવામાં આવે, તો “એકદેશમાં વિકાર પામેલો વર્ણાદિ મૂળરૂપથી ભિન્ન ગણાતો નથી” એકદેશવિકૃતમનન્યવત્ (૧/૭) ન્યાયથી એદમ્ એવા શબ્દને इदम् માનીને તેનો પૂર્વોક્ત રીતે અયમ્ આદેશ થયે (પરમ્ + અયમ્ =) પરમયમ્ । એવું રૂપ થાય. અને જો એ કારને પૂર્વપદસંબંધી ગણવામાં આવે, તો દમ્ એવા રૂપનો જ અવયવમાં સમુદાયનો ઉપચાર કરવા વડે इदम् રૂપે કથન થવાથી પૂર્વોક્ત સૂત્રથી અયમ્ આદેશ થયે પરમેડયમ્ । એવું રૂપ થાય. આમ એ કારને પૂર્વપદઉત્તરપદ બન્નેય સંબંધી ગણવામાં અનિષ્ટરૂપ

થવાની આપત્તિ આવે છે. અને આથી અયમ્ આદેશરૂપ ઉત્તરપદકાર્ય કરીને પછી જ યથાપ્રાપ્ત સંધિકાર્ય કરાય છે. અહિં સમાનાનાં તેન દોષઃ (૧-૨-૧) સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશરૂપ સંધિકાર્યની પ્રાપ્તિ હોયને તે કરાય છે.

જ્ઞાપક :- આ અંશમાં આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે, આતો નેન્દ્રવરુણસ્ય (૭-૪-૨૮) સૂત્રથી. ઇન્દ્ર શબ્દરૂપ ઉત્તરપદની વૃદ્ધિનો નિષેધ. તે આ રીતે - અગ્નેન્દ્રૌ દેવતાડસ્ય ઇતિ, દેવતા (૬-૨-૧૦૧) સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય પર આવતાં આગ્નેન્દ્રં સૂક્તમ્ । રૂપ થાય. અહિં “પહેલાં પૂર્વપદકાર્ય કરવું,” એવો અર્થ આ ન્યાય વડે સ્થાપિત કરેલો હોવાથી વેદસહશ્રુતાં (૩-૨-૪૧) સૂત્રથી અગ્નિ શબ્દના ઇ કારનો આ આદેશ કર્યા પછી (અગ્ના + ઇન્દ્ર + અણ્ એવી સ્થિતિમાં) અણ્ પ્રત્યય પર છતાં દેવતાનામાત્વાદૌ (૭-૪-૨૮) સૂત્રથી ઉભયપદની વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોતે છતે, ઇન્દ્ર શબ્દરૂપ ઉત્તરપદની આતો નેન્દ્રવરુણસ્ય (૭-૪-૨૮) સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ કરેલો છે, તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે. કારણકે આ ન્યાયના અભાવમાં આ વૃદ્ધિનિષેધ વ્યર્થ બની જાય છે. તે આ પ્રમાણે - ઇન્દ્ર શબ્દના બે સ્વરો છે. તેમાં આઘસ્વર (ઇ કાર) છે, તે એ આદેશરૂપ સંધિ થવાથી જ હરાય જાય છે, અર્થાત્ અદશ્ય થઈ જાય છે. કારણકે (અગ્ના + ઇન્દ્ર સ્થિતિમાં) આ ન્યાયના અભાવમાં અંતરંગવિધિ હોવાથી પહેલાં જ અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનાં (૧-૨-૬) સૂત્રથી એ આદેશ થઈ જશે. બીજો જે ઇન્દ્ર શબ્દ સંબંધી સ્વર(અ) છે, તે અણ્ પ્રત્યય પર આવતાં અવર્ણેવર્ણેસ્ય (૭-૪-૬૮) સૂત્રથી લોપ થવાથી ચાલી જાય છે. તેથી ઇન્દ્ર શબ્દનો સ્વર જ ન હોવાથી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિનો જ અભાવ છે. આથી આતો નેન્દ્રવરુણસ્ય (૭-૪-૨૮) સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ કરેલો વ્યર્થ જ થાય. આમ હોયને પણ તે વૃદ્ધિનિષેધ કરેલો છે, તે જણાવે છે કે, આ ન્યાયના બળથી પહેલાં ઉત્તરપદનું કાર્ય કરવું, અને પછી સંધિરૂપ કાર્ય કરવું. અને આ પ્રમાણે ઇન્દ્ર શબ્દના આઘસ્વરનો સદ્ભાવ હોવાથી (તે ઇન્દ્ર શબ્દના ઇ ની વૃદ્ધિની પણ પ્રાપ્તિ હોવાથી) આતો નેન્દ્રવરુણસ્ય (૭-૪-૨૮) સૂત્રથી કરેલો વૃદ્ધિનો નિષેધ પણ સાર્થક છે. આમ આ ન્યાયથી જ ઉક્ત વૃદ્ધિ નિષેધનું સાર્થક્ય ઘટમાન થતું હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ અંશમાં આ ન્યાય અનિત્ય છે. આથી પરમ ઈર્યસ્ય, તસ્ય પરમેઃ । (પરમે શબ્દનું પછી એ.વ. રૂપ) અહિં ડિત્યદિતિ (૧-૪-૨૩) સૂત્રથી ઇ ના એ આદેશરૂપ ઉત્તરપદનું કાર્ય (પરમ + ઇ + અસ્ એવી સ્થિતિમાં) પહેલાં ન થયું. જો પરમ + ઇ એવી સ્થિતિમાં એ આદેશરૂપ કાર્ય પહેલાં થયું હોત, તો પાછળથી સંધિ થયે (પરમ + એ + અસ્ =) પરમૈઃ । એવું અનિષ્ટ રૂપ થાત. (૨/૨૬)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. અગ્ની - એવું પૂર્વપદ માનીને વેદસહ (૩-૨-૪૧) થી આ ત્વ થયે અગ્નાન્દૌ । થાય, એમ કહ્યું.

શંકા :- અગ્નાન્દૌ । એવા રૂપમાં આત્વ રૂપ કાર્ય શી રીતે થાય ? કેમકે આ આદેશરૂપ કાર્ય તો

ઉત્તરપદ પર છતાં કહેલું છે. અને અહિં તો પૂર્વપદની સામે ન્દ્ર એવો શબ્દ છે. અને તે કોઈ ઉત્તરપદ નથી.

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પરંતુ અવયવમાં સમુદાયનો ઉપચાર કરવાથી ન્દ્ર એવો અવયવ પણ ઇન્દ્ર એવા અખંડ શબ્દરૂપે જ કહેવાશે. જેમકે, યુષ્માનાચક્ષાણાભ્યાં યુષાભ્યામ્ । વગેરે રૂપોમાં યુષ્મદ્ શબ્દથી ણિજ્ પ્રત્યય થયે અને ત્રન્યસ્વરોદેઃ (૭-૪-૪૩) સૂત્રથી યુષ્મદ્ ના અદ્ નો લુક્ થયે છતાં યુષ્મ્ એવા અવયવનો પણ યુષ્મદ્ શબ્દરૂપે વ્યવહાર થવાથી યુષ્મદસ્મદોઃ (૨-૧-૬) સૂત્રથી મ કારનો આ આદેશ થયેલો છે, તેમ અહિં પણ ન્દ્ર નો ઇન્દ્ર રૂપે વ્યવહાર થવાથી આ આદેશની પ્રાપ્તિ થયે આગાન્દ્રૌ । થશે. આ પ્રમાણે આગળ પણ અન્ એવા અવયવમાં પૂર્વપદત્વનો ઉપચાર, તથા અન્યત્ર પણ આ પ્રમાણે યથાસંભવ શંકા - સમાધાન સ્વયં ચિંતવવા યોગ્ય છે. (૨/૨૬)

પરામર્શ

A. ય્વઃ પદાન્તાત્રાગૈદૌત્ (૭-૪-૫) સૂત્રના ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં એવી શંકા ઉઠાવી છે કે, વ્યાકરણઃ, સૌર્વશ્ચઃ । આદિ રૂપોમાં (આદિથી સૌર્વશ્ચઃ વગેરેમાં) (વિ + આકરણ =) વ્યાકરણ આદિ શબ્દની સિદ્ધિ કાળે જ વિ અને સુ વગેરેના સ્વરનું ક્રમશઃ યત્વ, વત્વ થઈ જવાથી ૩ વર્ણ અને ૩ વર્ણની વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ શી રીતે કહેવાય ? (આથી વૃદ્ધિપ્રાપ્તૌ સત્યામ્ એવો અધિકાર શી રીતે ઘટે ?) આનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરેલું છે -

સમાધાન :- સાચી વાત છે, આતો નેન્દ્રવરુણસ્ય (૭-૪-૨૯) સૂત્રમાં જ્ઞાપન કરાશે કે, પૂર્વોત્તરપદકાર્યે કૃતે તતઃ સન્ધિકાર્યમ્ । પહેલાં પૂર્વપદ - ઉત્તરપદ સંબંધી અન્ય કાર્ય કરવું, અને પછી જ સંધિરૂપ કાર્ય કરવું. આમ આ ન્યાયથી (બહિરંગ એવું પણ) વૃદ્ધિ રૂપ પૂર્વપદનું કાર્ય કરાયા બાદ જ ય ત્વ, વ ત્વ રૂપ સંધિકાર્ય કરાશે. આ પ્રમાણે વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ છે જ. માટે વૃદ્ધિપ્રાપ્તૌ સત્યામ્ એવા અધિકારનું અનુવર્તન સંગત જ છે. આમ આવા અધિકારનું અનુવર્તન આ ન્યાયથી જ ન્યાસમાં સંગત - સાર્થક ઠરાવેલું હોયને વૃદ્ધિપ્રાપ્તૌ સત્યામ્ - અધિકારનું અનુવર્તન એ આ ન્યાયના પૂર્વાશનું જ્ઞાપક બને છે. સમાધાન આપતાં શબ્દો આ પ્રમાણે છે - સત્યમ્ । આતો નેન્દ્રવરુણસ્ય (૭-૪-૨૯) इत्यत्र ज्ञापयिष्यन्ते - पूर्वोत्तरपदकार्ये कृते ततः सन्धिकार्यमिति वृद्धिरूपे पूर्वपदकार्ये कृते यत्वमिति वृद्धिप्राप्तिः । આ શબ્દોને આધારે જ વૃત્તિકારશ્રી હેમચંદ્રસગણિજીએ ન્યાયના પ્રથમાંશનું જ્ઞાપક બતાવ્યું હોય, તેમ જણાય છે. (૨/૨૬)

૮૪. સંજ્ઞા ન સંજ્ઞાન્તરબાધિકા ॥ ૨/૨૭ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં એક સંજ્ઞા (નામ, અભિધાન) એ બીજી સંજ્ઞાનો બાધ કરનારી (વિરાધી) બનતી નથી.

પ્રયોજન :- અહિં પ્રયોજન સાક્ષાત્ આપેલું નથી. છતાંય જે ઠેકાણે અનેક સંજ્ઞાઓ થતી હોય ત્યાં પરત્વાદિ - હેતુક સંભવિત બાધ્યબાધકભાવનો નિષેધ જણાવવા માટે આ ન્યાય છે,

એમ કહી શકાય છે.

ઉદાહરણ :- પ્રતિષ્ઠિતે માનાર્થ - પ્રસ્થઃ । અહિ પ્રાદિ શબ્દોની 'ઉપસર્ગ' સંજ્ઞા અને 'ગતિ' સંજ્ઞા એ પરસ્પર બાધક ન બનવાથી પ્ર ની ગતિ અને ઉપસર્ગ એ બેય સંજ્ઞા થવાથી ગતિક્ક ન્યસ્તત્પુરુષઃ (૩-૧-૪૨) સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ અને ઉપસર્ગાદાતો ઢોડસ્યઃ (૫-૧-૫૬) સૂત્રથી ઢ પ્રત્યય એ બન્ને ય કાર્યો સમકાળે જ થયા.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું પ્રભાસક = જ્ઞાપક છે, પ્ર વગેરે શબ્દોની ધાતોઃ પૂજાર્થસ્વતિ ૦ (૩-૧-૧) સૂત્રથી ઉપસર્ગસંજ્ઞા કરવી. કારણ જો ઋયાદ્યનુકરણચ્ચિહ્વાચ્ચ ગતિઃ (૩-૧-૨) એ અનંતરસૂત્રથી કરાતી પ્રાદિની ગતિ સંજ્ઞાવડે ઉપસર્ગસંજ્ઞા બાધિત થતી હોત, તો નિષ્ફળ હોવાથી ઉપસર્ગસંજ્ઞા કરત જ નહિ. પણ જે ઉપસર્ગસંજ્ઞા કરેલી છે, તે આ ન્યાયથી તેના બાધની અસંભાવના હોવાથી જ કરેલી છે. આમ આ ઉપસર્ગસંજ્ઞા - વિધાનનું આ ન્યાયથી જ સાર્થક્ય હોયને, તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિર્ણય = અનિત્ય છે. કારણકે, સ્પૃહેર્વ્યાપ્યં વા (૨-૨-૨૬) સૂત્રમાં 'વા' નું ગ્રહણ કરેલું છે. તે આ રીતે - જો આ ન્યાય એકાંતિક = નિત્ય જ હોત તો કર્મસંજ્ઞા અને સંપ્રદાનસંજ્ઞા વચ્ચે બાધ્યબાધકભાવનો અભાવ થશે. અને આથી તે બન્નેય સંજ્ઞાની પ્રવૃત્તિ થશે. અને આથી 'વા' એમ વિકલ્પનું વિધાન નહિ કરવામાં પણ બે વિભક્તિઓ - કર્મણિ (૨-૨-૪૦) થી દ્વિતીયા અને ચતુર્થી (૨-૨-૫૩) થી ચતુર્થી વિભક્તિ થયે - ચૈત્રં ચૈત્રાય વા સ્પૃહયતિ । એ પ્રમાણે બે રૂપોની સિદ્ધિ થાય જ છે, તો શા માટે વિકલ્પનું વિધાન કરાય ? અર્થાત્ ન જ કરવું જોઈએ. તો પણ જે 'વા' એમ વિકલ્પ કરેલો છે, તે આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી સંપ્રદાન સંજ્ઞાથી કર્મસંજ્ઞાનો બાધ થવાની સંભાવના હોવાથી જ ઘટતો હોયને આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે.

પ્રતિકાર્ય સંજ્ઞા ખિદ્યન્તે । આવો પણ ન્યાય છે. દરેક કાર્યના ભેદથી સંજ્ઞાનો ભેદ પડે છે, એમ આ ન્યાયનો અર્થ છે.

આ ન્યાયનું અવતરણ આ પ્રમાણે થાય છે. કરણં ચ (૨-૨-૧૮) સૂત્રથી દિવ્ ધાતુના કરણની યુગપદ્ - એકકાળે કર્મસંજ્ઞા અને કરણસંજ્ઞાનું વિધાન કરેલું છે. (૧) આથી અક્ષાન્ અક્ષૈર્વા દોવ્યતિ । એ પ્રમાણે બે રૂપો સિદ્ધ થાય છે. (અક્ષ શબ્દની કર્મસંજ્ઞા થવાથી દ્વિતીયા થઈ અને કરણસંજ્ઞા થવાથી તૃતીયા થઈ.) તથા (૨) અક્ષૈર્દેવયતે મૈત્રશૈત્રેણ । અહિ અક્ષ શબ્દની કરણસંજ્ઞા થવાથી અક્ષ શબ્દથી તૃતીયા થાય છે, અને અક્ષ શબ્દની કર્મસંજ્ઞા થવાથી ગતિબોધાહાર્યશબ્દકર્મ- નિત્યકર્મણામાનીઋદ્ધિશબ્દાયકન્દામ્ (૨-૨-૫) સૂત્રથી નિત્ય - અકર્મક ધાતુઓના અણિક્કર્તા (મૂળકર્તા - પ્રયોજકકર્તા) ની ણિર્ પ્રત્યયાંત ક્રિયાપદોવાળા પ્રયોગમાં જે કર્મ - સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે, તે ન થાય. માટે અણિક્કર્તાથી (મૂળકર્તાવાચકશબ્દથી) ણિગન્ત પ્રયોગમાં ચૈત્રં એમ દ્વિતીયા ન થઈ. (કહેવાનો ભાવ એ છે કે યુગપદ્ = સમકાળે બન્નેય સંજ્ઞા કરવાનું ફળ આ જ છે કે, પૂર્વોક્ત પ્રયોગમાં અક્ષ ની કરણ સંજ્ઞા થવાથી અક્ષૈઃ એમ તૃતીયા થઈ, અને અક્ષ ની જ કર્મ

સંજ્ઞા થવાથી સકર્મક ધાતુ બનવાથી ચૈત્ર રૂપ મૂળકર્તાની ગતિબોધ ૦ (૨-૧-૫) સૂત્રથી કર્મસંજ્ઞા ન થવાથી દ્વિતીયાવિભક્તિ ન થઈ.) તથા (૩) દિવ્ ધાતુના કરણભૂત અક્ષ શબ્દની કર્મસંજ્ઞા થવાથી જ પૂર્વોક્ત પ્રયોગમાં 'દેવયતે' રૂપમાં અણિગિ પ્રાણિકર્તૃકાડનાપ્યાણિગઃ (૩-૩-૧૦૭) સૂત્રથી અકર્મક હેતુથી પ્રાપ્ત થતાં પરસ્મૈપદ પ્રત્યય ન થાય. (આથી દેવયતિ એમ ન થાય)

અહિ પૂર્વપક્ષ શંકા ઉઠાવે છે. શંકા :- અક્ષૈર્દેવયતે મૈત્રશ્ચૈત્રેણ । વગેરે પ્રયોગોમાં બન્નેય સંજ્ઞા યુગપત્ (સમકાલિક) હોવાનું વિધાન ચરિતાર્થ (સફળ) છે. આથી અક્ષાન્ અક્ષૈર્વા દીવ્યતિ । વગેરે પ્રયોગોમાં બે સંજ્ઞાનું વિધાન કરેલું હોવા છતાંય 'સ્પર્દ્ધે પરઃ' એ ન્યાયથી (પરિભાષાથી) કર્મસંજ્ઞા અને કરણસંજ્ઞા વચ્ચે સ્પર્ધા હોયને, પર હોવાથી કરણસંજ્ઞાહેતુક તૃતીયા જ થવાને યોગ્ય છે, પણ દ્વિતીયા નહિ.

સમાધાન :- તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ પ્રતિકાર્ય સંજ્ઞા ધિદ્યન્તે આ ન્યાય જ્યારે પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે દ્વિતીયા વિભક્તિ પણ થાય જ. તે આ રીતે - આ ન્યાયનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. પ્રતિકાર્ય એટલે જુદાં જુદાં કાર્ય પ્રત્યે સંજ્ઞાનું અભિધાન કરનારા સૂત્રોમાં ભેદ અર્થાત્ તફાવત પડે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જો કે કરણં ચ (૨-૨-૧૮) સૂત્રમાં યુગપત્ - સમકાળે સંજ્ઞાદ્વયનું વિધાન કરેલું છે, તો પણ અક્ષાન્ અક્ષૈર્વા દીવ્યતિ । એવા બે પ્રયોગ જે દેખાય છે, તેની સિદ્ધિ માટે (અર્થાત્ યુગપત્ બે સંજ્ઞા કરવામાં તો સ્પર્દ્ધે પરઃ ન્યાયથી અક્ષૈર્ દીવ્યતિ એવો એક જ પ્રયોગ થવાની આપત્તિ આવે, અને દેખાય છે તો બે પ્રયોગો, માટે તેની સિદ્ધિ માટે) પ્રતિકાર્ય સંજ્ઞા ધિદ્યન્તે ન્યાયથી કરણં ચ (૨-૨-૧૮) સૂત્રનું આવૃત્તિવડે = અર્થાત્ બે વાર ઉચ્ચારવા પૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ. જેમકે, (૧) દિવ્ ધાતુનું કરણ એ કર્મ થાય છે. તથા (૨) દિવ્ ધાતુનું કરણ એ કરણ રૂપે થાય છે. અને આ જ અર્થ ચ રૂપ અવ્યયથી સૂચિત કરાય છે. કેમકે અવ્યયોના અનેક અર્થો છે.

તેમાં આદ્ય વ્યાખ્યામાં આ સૂત્ર કર્મસંજ્ઞાનું જ વિધાન કરે છે, કરણસંજ્ઞાનું નહિ, એવી કલ્પના કરાય છે. અને આ પ્રમાણે નિરાબાધપણે અક્ષાન્ દીવ્યતિ । રૂપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. કેમકે સ્પર્ધા હોય તો પર છે કે અપર એવી વિચારણા કરાય અને પ્રથમ વ્યાખ્યા પક્ષમાં કરણ - સંજ્ઞાના વિધાનનો જ અભાવ હોવાથી, તૃતીયાની પ્રાપ્તિનો પણ અભાવ હોયને કોની સાથે સ્પર્ધા થાય ? હવે દ્વિતીય વ્યાખ્યા તો અક્ષૈર્દીવ્યતિ । એવો પ્રયોગ તમને પણ ઈષ્ટ હોવાથી નિર્વિવાદપણે જ થઈ શકશે. અને આ પ્રમાણે આ બે વ્યાખ્યાઓ અક્ષાન્ અક્ષૈર્વા દીવ્યતિ । એવા બે પ્રયોગની સિદ્ધિ માટે જ કરેલી છે.

શંકા:- ભલે, આ રીતે બે વ્યાખ્યાઓ કરો, અને એ રીતે એક જ સૂત્રનું બે સૂત્રો રૂપે આરોપણ કરો, તો પણ તે જ બે સૂત્રોમાં વિહિત કર્મસંજ્ઞા અને કરણસંજ્ઞા વચ્ચે જે સ્પર્ધા છે, તેની શી રીતે નિવૃત્તિ થાય ? અને તેની નિવૃત્તિ ન થાય તો પૂર્વભૂત(પ્રથમ) કરણં ચ સૂત્રથી વિહિત કર્મસંજ્ઞાનો, પર(દ્વિતીય) એવા કરણં ચ સૂત્રથી વિહિત કરણસંજ્ઞાવડે બાધ થવાની જે પ્રાપ્તિ થાય છે, તેનું વારણ શી રીતે થાય ?

સમાધાન :- જ્યારે કરણં ચ (૨-૨-૧૮) સૂત્રમાં સૂત્રદ્વયનું આરોપણ કરેલું ન હતું, ત્યારે સ્પર્ધા હતી. જ્યારે તેમાં સૂત્રદ્વયનું આરોપણ કરાયું, ત્યારે આ બે સંજ્ઞાઓ પોતપોતાના (સ્વ - સ્વ) સૂત્રમાં નિષ્ઠ હોવાથી સ્પર્ધાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. એક જ (મોટા ઓરડાવાળા) ઘરની વચ્ચે ભીંત ઉભી કરવા દ્વારા તેને ગૃહદ્વયરૂપે કરવામાં જેમ તેમાં રહેતી બે શોક્યો (સપત્ની) વચ્ચે સ્પર્ધા રહેતી નથી. અર્થાત્ બન્નેયના ઘરનું વિભાજન થઈ જવાથી - એક - બીજાને બાધા પહોંચાડવાનું બંધ થઈ જાય છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ પ્રથમ વ્યાખ્યાન દ્વારા કર્મ સંજ્ઞાનું વિધાન અને દ્વિતીય વ્યાખ્યાન દ્વારા કરણ સંજ્ઞાનું વિધાન કરવાથી સ્પર્ધા રહેતી નથી. અન્યથા = ઉક્ત રીતે સ્પર્ધાની નિવૃત્તિ દ્વારા બેય પ્રયોગની ઉપપત્તિ = સિદ્ધિ ન સ્વીકારાય, તો કરણં ચ (૨-૨-૧૮) સૂત્રને વિષે બે સૂત્ર રૂપે આરોપણ કરવાનો જે પ્રયત્ન કરેલો છે, તે વ્યર્થ બની જવાની આપત્તિ આવે. માટે પૂર્વોક્ત રીતે સ્પર્ધાની નિવૃત્તિ માનવી જોઈએ. અને આ રીતે સ્પર્ધાની નિવૃત્તિ થયે કોણ કોનો બાધ કરે ? અર્થાત્ કોઈ કોઈનો બાધ ન કરે.

આથી અહિં આ પ્રમાણે તત્ત્વ (તાત્પર્ય) છે - કરણં ચ (૨-૨-૧૮) સૂત્રવડે કર્મ અને કરણ એમ બે સંજ્ઞાઓનું વિધાન અક્ષૈર્દેવયતે મૈત્રઞ્ચૈત્રેણ । વગેરે પ્રયોગોમાં સફળ છે. તેથી અક્ષાન્ અક્ષૈર્વા દીવ્યતિ । વગેરે પ્રયોગોમાં પૂર્વોક્ત યુક્તિથી (સ્પર્દે પરઃ - ન્યાયથી પર એવી કરણસંજ્ઞાહેતુક) તૃતીયા જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને પ્રયોગ તો દ્વિતીયાનો પણ દેખાય છે. આથી તેના સમર્થન માટે પ્રતિકાર્ય સંજ્ઞા મિદ્યન્તે - એવા ન્યાયના બળને લઈને એક જ કરણં ચ (૨-૨-૧૮) સૂત્રનું જુદું જુદું વ્યાખ્યાન (દ્વય) કરવા દ્વારા તેમાં સૂત્રદ્વય સ્વરૂપનું આરોપણ કરીને તેના પ્રથમ સૂત્ર વડે દ્વિતીયા વિભક્તિ પણ લગાડાય છે.

પરંતુ આ 'પ્રતિકાર્ય સંજ્ઞા મિદ્યન્તે' એ ન્યાયવડે પણ પૂર્વોક્ત રીતે કરણં ચ (૨-૨-૧૮) સૂત્રની જુદી જુદી બે વ્યાખ્યા કરવા પૂર્વક બે સૂત્રો રૂપે આરોપણ કરવાના સામર્થ્યથી (બળથી) ઉભય સંજ્ઞા વચ્ચે સ્પર્ધાના અભાવનું ઉદ્ભાવન કરેલું છે અને તે દ્વારા કર્મ સંજ્ઞાની કરણ સંજ્ઞાવડે અબાધાનું વ્યવસ્થાપન કરતાં પ્રતિકાર્યં ૦ આ ન્યાય વડે સંજ્ઞા ન સંજ્ઞાન્તરબાધિકા । એ પ્રસ્તુત ન્યાયના અર્થને જ અન્ય રીતે સમર્થિત કરેલો છે. (અર્થાત્ બે સંજ્ઞા વચ્ચે બાધ્ય - બાધકભાવનો નિષેધ જ જુદી રીતે કરેલો છે.) આથી પ્રતિકાર્યં ૦ ન્યાયને પ્રકૃતન્યાયથી જુદો દર્શાવ્યો નથી. (૨/૨૭)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. કરણં ચ (૨-૨-૧૮) સૂત્રના ન્યાસમાં પ્રતિકાર્ય સંજ્ઞા મિદ્યન્તે । એ ન્યાયની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે (ટીકામાં કદા પ્રમાણે) કરેલી છે, માટે, અમે પણ એ જ વ્યાખ્યા વિચારીને દર્શાવી. સરળ માગે તો બીજી પણ વ્યાખ્યા થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણે - 'વૃક્ષં પ્રતિ વિદ્યોતતે વિદ્યુત્' આની જેમ (અર્થાત્ અહિં જેમ લક્ષણવીપ્સ્યેત્યમ્મુતેષ્વભિના (૨-૨-૩૬) સૂત્રથી લક્ષણ અર્થમાં પ્રતિ શબ્દ છે, તેમ) અહિં પણ પ્રતિ શબ્દ 'લક્ષણ' અર્થમાં લેવો. આથી પ્રતિકાર્યં એ ન્યાયનો આવો અર્થ થશે કે - કાર્યને લક્ષ્ય બનાવીને (અનુલક્ષીને)

ભિન્ન - ભિન્ન સંજ્ઞાઓ કરાય છે.

આનો ભાવ એ છે કે, એક જ વસ્તુની જે જુદી જુદી સંજ્ઞા કરાય છે, એ તે તે સંજ્ઞાને લઈને જુદાં જુદાં કાર્યની સિદ્ધિ માટે જ હોય છે. જેમકે, વારિ શબ્દમાં એક જ ઇ કારની સ્વરસંજ્ઞા કરેલી હોવાથી વારીણામ્ । એવા રૂપમાં હર્દહસ્વાસ્યાડનુ નવા (૧-૩-૩૧) સૂત્રથી 'ઈ' કારનું દ્વિત્વરૂપ કાર્ય જે ન થયું, તે સૂત્રમાં 'અર્હસ્વાસ્ય' એમ સ્વરના દ્વિત્વનો નિષેધ કરેલો હોવાના કારણે જ નથી થયું. વળી, ઇ કારની હ્રસ્વસંજ્ઞા કરેલી હોવાથી હ્રસ્વાડપશ્ચ (૧-૪-૩૨) સૂત્રથી આમ્ નો નામ્ આદેશ થયો. તથા ઇ કારની જ 'સમાન' સંજ્ઞા કરેલી હોવાથી દીર્ઘો નામ્યતિસૂચત - સૂત્ર: (૧-૪-૪૭) સૂત્રથી ઇ નો દીર્ઘ આદેશ થયો. તેમજ ઇ કારની 'નામી' સંજ્ઞા કરેલી હોવાથી હે વારે ! હે વારિ ! રૂપમાં નામિનો લુગ્વા (૧-૪-૬૧) સૂત્રથી 'આમંત્ર્ય' અર્થમાં થયેલ પ્રથમા વિભક્તિ પ્રત્યય સિ ના લુક્નો વિકલ્પ થયો, ઈત્યાદિ. હવે જો જુદી જુદી સંજ્ઞાના કારણે કરવાને ઈષ્ટ એવા જુદાં જુદાં કાર્યોની સિદ્ધિ ન થાય, તો પછી શા માટે જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ કરાય ? અર્થાત્ તે જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ નિરર્થક જ બની જાય.

તેથી પ્રસ્તુતમાં 'અક્ષાન્ દીવ્યતિ' વગેરેમાં કર્મસંજ્ઞાહેતુક દ્વિતીયા - વિભક્તિનો પ્રયોગ જો ન થાય, કિંતુ સ્પર્ધા હોતે છતે પર - વિધિ હોવાના કારણે કરણસંજ્ઞા થવાથી જો તૃતીયાનો જ પ્રયોગ થાય, તો કરણ ચ (૨-૨-૧૮) સૂત્રથી દિવ્ ધાતુના કરણની સર્વત્ર કર્મ અને કરણ એવી બે સંજ્ઞાઓ શા માટે આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી કરે ? અર્થાત્ ન જ કરે. છતાં ય જે નિત્ય એવી બે સંજ્ઞાઓનું વિધાન કરેલું છે, તેથી જણાય છે કે, કરણસંજ્ઞાહેતુક તૃતીયાવિભક્તિની જેમ એકવાર અક્ષાન્ દીવ્યતિ । એ પ્રમાણે કર્મસંજ્ઞાહેતુક દ્વિતીયાવિભક્તિ પણ થાય જ. પણ સ્પર્ધે પર : । એ પરિભાષાને લઈને (પ્રાપ્ત પણ) કરણસંજ્ઞાહેતુક તૃતીયાવડે દ્વિતીયાનો બાધ ન થાય. કારણકે કર્મસંજ્ઞાના વિધાનનું દ્વિતીયાવિભક્તિ થવી એ જ મુખ્ય પ્રયોજન (કાર્ય) છે. અર્થાત્ કર્મસંજ્ઞા કરવાનું પ્રયોજન / ફળ દ્વિતીયાદિ વિભક્તિ થવી એજ છે. આથી 'કર્મ સંજ્ઞાનો બાધ ન થાય' એમ કહેવાને બદલે દ્વિતીયાનો બાધ ન થાય એમ કહ્યું. (આ પ્રમાણે પ્રતિ શબ્દનો 'વીપ્સા' અર્થ છોડીને 'લક્ષણ' અર્થ કરવા દ્વારા વૃત્તિકાર શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ પ્રતિકાર્યં એ ન્યાયની સરળ વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે.) (૨/૨૭)

૮૫. સાપેક્ષમસમર્થમ્ ॥ ૨/૨૮ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જે પદ બીજા પદને સાપેક્ષ હોય અર્થાત્ અન્યપદની આકાંક્ષાવાળું હોય, તે સાપેક્ષ પદ કહેવાય. આવું સાપેક્ષ પદ એ સમાસાદિ પદવિધિને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ બનતું નથી. (અર્થાત્ તેવા પદનો સમાસ ન થાય.)

ઉદાહરણ :- ઋદ્ધસ્ય રજઃ પુરુષઃ । અહિ ષષ્ઠ્યન્ત રજન્ શબ્દ એ પોતાના વિશેષણભૂત ષષ્ઠ્યન્ત ઋદ્ધ શબ્દને સાપેક્ષ હોવાથી રજન્ શબ્દનો પુરુષ શબ્દ સાથે સમાસ થતો નથી.

જાપક :- આ ન્યાયનું પ્રતિભાસક = જાપક છે, આવા સ્થાનોમાં સમાસાદિનો નિષેધ કરવા માટે પ્રયત્ન ન કરવો. અર્થાત્ આવા પ્રયોગોમાં સમાસ ઈષ્ટ નથી, અને તેમ છતાં જે

તેનો નિષેધ કરવા માટે કોઈ પ્રયત્ન કરેલો નથી, તે આ ન્યાયની આશાથી જ ઘટતો હોયને આ ન્યાયને જણાવે છે.

પ્રયોજન :- સમર્થ: પદવિધિ: (૭-૪-૧૨૨) એ પરિભાષાનો વિસ્તાર આ ન્યાય છે. A. અર્થાત્ તે પરિભાષાના જ અર્થને વિશેષથી જણાવવા માટે આ ન્યાય છે. (અહિં વિન્ન ક્રમે પ્રયોજન જાણવું.)

અનિત્યતા :- આ ન્યાય વિસંવાદી = અનિત્ય છે. આથી દેવદત્તસ્ય દાસસ્ય ભાર્યાદેવદત્તસ્ય દાસભાર્યા । અહિં દાસ શબ્દ એ દેવદત્તસ્ય એવા પદને સાપેક્ષ હોવા છતાં ય દાસ પદનો ભાર્યા પદ સાથે સમાસ થાય છે. (કોના દાસની ભાર્યા ? એવી આકાંક્ષા હોયને જણાવાય છે - દેવદત્તના દાસની ભાર્યા = આમ દાસ પદને દેવદત્ત શબ્દની અપેક્ષા હોવાથી દાસ પદ સાપેક્ષ છે.) દેવદત્તનો જે દાસ, તેની ભાર્યા = પત્ની, એવો અર્થ અહિં થાય છે. અર્થાત્ દેવદત્ત પદ સાથે દાસ પદનો સંબંધ છે. અને આ રીતે સાપેક્ષ એવા પણ દાસ પદ સાથે સમાસ B. થયો છે.

પ્રશ્ન :- પ્રધાનસ્ય તુ સાપેક્ષત્વેડપિ સમાસ: । એ આગળના ન્યાયથી સાપેક્ષ પદના પણ સમાસની અનુજા હોયને તે ન્યાયથી જ દેવદત્ત પદને સાપેક્ષ એવા પણ દાસ શબ્દનો ભાર્યા પદ સાથે સમાસ થઈ જશે. માટે આ ઉદાહરણથી આ ન્યાયને અનિત્ય માનવો ઉચિત નથી.

ઉત્તર :- ના, આગળના ન્યાયમાં પ્રધાન એવા જ પદના સમાસની સાપેક્ષ હોવામાં પણ અનુજા / સંમતિ આપી છે, પણ અપ્રધાન પદના સમાસની નહિ. અને પ્રસ્તુતમાં તો દાસ શબ્દનો ક્રિયાપદ સાથે સમાનાધિકરણ રૂપે અર્થાત્ એક અર્થના બોધકત્વરૂપે પ્રયોગ નથી. આથી દાસ પદ અપ્રધાન છે. (અર્થાત્ ક્રિયાપદ સાથે સમાનાધિકરણ જે પદ હોય, તે જ પ્રધાન પદ કહેવાય એમ આગળના ન્યાયમાં કહેવાનાં છે. દાસ પદ તેવું નથી માટે, અપ્રધાન છે.) અને આમ દાસ પદ અપ્રધાન હોવાથી તેનો સમાસ અગ્નિમન્યાયથી પણ થતો નથી. તેમ છતાં ય જે દેવદત્ત પદને સાપેક્ષ દાસ પદનો સમાસ થયો, તે આ ન્યાયની અનિત્યતાને કારણે જ માનવો ઘટે છે. (૨/૨૮)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. સમાસાદિ - અહિં 'આદિ' પદથી આખ્યાત (નામધાતુ) અને કૃદ્વૃત્તિના પણ ઉદાહરણ લેવા. તેથી મહાન્તં પુત્રમિચ્છતિ - અહિં મહાન્તં પુત્રીયતિ । એમ ક્યન્ ન થાય. મહાન્તં કુમ્ભં કરોતીતિ મહાન્તં કુમ્ભકાર: । આ પ્રમાણે અહિં કૃત્ અણ પ્રત્યય ન થાય. કેમ કે, પુત્ર પદ અને કુમ્ભ પદ અહિં 'મહાન્તમ્' એવા અન્ય પદને સાપેક્ષ છે.

૨. બીજો પ્રયત્ન ન કરવો - તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે, એમ કહ્યું.

શંકા :- સમર્થ: પદવિધિ: (૭-૪-૧૨૨) સૂત્રની રચના રૂપ પ્રયત્ન કરેલો જ છે-ને ?

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પરંતુ તે પરિભાષા - સૂત્રના જ વિસ્તાર ભૂત આ ન્યાય છે. આથી

તે સૂત્રચર્યાનાને પ્રયત્નાન્તર = અન્ય પ્રયત્ન ન કહેવાય. (૨/૨૮)

પરામર્શ

A. સમર્થ: પદવિધિ: (૭-૪-૧૨૨) પરિભાષાનો વિસ્તાર પ્રસ્તુત ન્યાય છે, એમ ન્યા. મં. ટીકામાં કહ્યું છે. તેનો કહેવાનો ભાવ એ છે કે, સમર્થ: પદવિધિ: (૭-૪-૧૧૨) પરિભાષાથી તમામ સમાસાદિ - પદવિધિ સમર્થપદને આશ્રિત જ થાય છે. 'સમર્થ એવો જ પદવિધિ થાય' એમ કહેવાથી અસમર્થ પદોના સમાસાદિપદવિધિનો નિષેધ પણ જણાય છે. આ સમર્થ પદોનું - સમાસાદિ પદવિધિના કારણભૂત એવું - સામર્થ્ય = સમર્થપણું બે પ્રકારે છે. ૧. વ્યપેક્ષા સામર્થ્ય અને ૨. એકાર્થીભાવ સામર્થ્ય. તેમાં (૧) એક વાક્યમાં જુદાં જુદાં પદો વચ્ચે પરસ્પર આકાંક્ષા હોવી, તે વ્યપેક્ષા સામર્થ્ય કહેવાય. આવું સામર્થ્ય વાક્યમાં હોય છે. અને (૨) જેમાં પ્રધાન અર્થનું ઉપાદાન કરવા વડે પદો પોતાના અર્થને (સ્વાર્થને) ગૌણ બનાવીને સ્વપરરૂપ બે અર્થનું અભિધાન કરે, અથવા સ્વાર્થનો વિલોપ કરીને સમાસ વગેરે રૂપ પર - અર્થનું અભિધાન કરે, તે એકાર્થીભાવ સામર્થ્ય કહેવાય. આ સમાસમાં હોય છે. આની અહિં જરૂર નથી.

પરંતુ વાક્યમાં જે પદોનું પરસ્પર આકાંક્ષારૂપ વ્યપેક્ષા - સામર્થ્ય છે, ત્યાં પદોનો સમાસ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ હોયને ઋદ્ધસ્ય રાજ: પુરુષ: । વગેરેમાં પણ વ્યપેક્ષા સામર્થ્ય હોયને રાજન્ અને પુરુષ પદના સમાસની પ્રાપ્તિ છે, જે ઈષ્ટ નથી. તેથી આ ન્યાય વડે અન્યપદને સાપેક્ષ = સાકાંક્ષ એવા પદોનું જે વ્યપેક્ષા = પરસ્પર આકાંક્ષારૂપ સામર્થ્ય છે - તેનો અસમર્થ્ય એવા વચનથી નિષેધ કરાય છે. અર્થાત્ સાપેક્ષપદોનું સમાસ માટે અસામર્થ્ય જણાવાય છે. આથી ઋદ્ધસ્ય રાજ: પુરુષ: । સ્થળે રાજ: પદ એ અન્ય પદને સાપેક્ષ હોયને આ ન્યાયથી સામર્થ્યનો નિષેધ થવાથી સમાસ થવાની આપત્તિ નહિ આવે. અને આ રીતે વ્યપેક્ષા - સામર્થ્યની અતિવ્યાપ્તિ થતી હોવાથી અનિષ્ટ પ્રયોગ (સમાસ) થઈ જવાની સંભાવના હોતે છતે અન્ય પદને સાપેક્ષ એવા ગૌણનામના સમાસનો નિષેધ કરવા માટે તેવા સાપેક્ષ નામના સામર્થ્યનો અભાવ હોવાનું જણાવવા દ્વારા પ્રસ્તુત સાપેક્ષમસમર્થ્યમ્ । ન્યાય વડે સમર્થ: પદવિધિ: (૭-૪-૧૨૨) રૂપ પરિભાષાનો જ અર્થ વધુ સ્પષ્ટ = વધુ સૂક્ષ્મ કરતો હોયને તેના પ્રપંચરૂપે જે આ ન્યાયને કહેલો છે, તે ઉચિત / સંગત જ જણાય છે.

પરામર્શ :- B. દેવદત્તસ્ય દાસસ્ય ભાર્યા ઇતિ, દેવદત્તસ્ય દાસભાર્યા । એ પ્રમાણે દેવદત્ત પદને સાપેક્ષ એવા દાસ પદનો સમાસ થયો છે. તેથી આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાય છે. પરંતુ આ ન્યાયની અનિત્યતા પણ ચોક્કસ વિષયમાં જ થાય છે - (અથવા ચોક્કસ હેતુથી થાય છે -) તે જાણવું ઉપયોગી છે.

તે આ રીતે - સમર્થ: પદવિધિ: (૭-૪-૧૨૨) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં આ જ ન્યાયનો અર્થ જુદા શબ્દોમાં કહેલો છે. વાક્યાવસ્થા અને સમાસમાં ચાર તફાવતો કહેલાં છે. તે પૈકી ત્રીજો તફાવત એ છે કે, વાક્ય અવસ્થામાં ઉપસર્જન = ગૌણ પદના વિશેષણનો પ્રયોગ સંભવે છે. જેમકે, ઋદ્ધસ્ય રાજ: પુરુષ: । અહિં રાજ: રૂપ ગૌણ પદના ઋદ્ધસ્ય એવા વિશેષણનો પ્રયોગ થયો છે. જ્યારે સમાસમાં ઉપસર્જન-પદના (અપ્રધાનપદના) વિશેષણનો પ્રયોગ થઈ શકતો નથી. જેમકે - રાજપુરુષ: । અહિં ઋદ્ધસ્ય એવા પદનો પ્રયોગ થઈ શકે નહિ. આ વિષયમાં પૂર્વ - મહર્ષિઓના વચનનું પ્રામાણ્ય આપતાં કહે છે કે,

‘સવિશેષણાનાં વૃત્તિર્ન, વૃત્તસ્ય વા વિશેષણં ન પ્રયુજ્યતે ।’

વિશેષણ સહિત જેનો પ્રયોગ કરેલો હોય તેવા (ગૌણ) પદોનો સમાસ થતો નથી. અને જે પદોનો સમાસ થઈ ચૂક્યો હોય તેવા (ગૌણ) પદોના વિશેષણનો પ્રયોગ થઈ શકતો નથી. (આટલાં કથન દ્વારા આ ન્યાયનો જ અર્થ જણાવાયો છે કે, ‘વિશેષણસહિત વિશેષ્યવાચક પદો - એ અન્ય પદને સાપેક્ષ હોયને સમાસ પામવા સમર્થ બનતાં નથી.’)

આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં આગળ કહે છે કે - વિશેષણયોગે હિ સાપેક્ષત્વેનાડગમકત્વાત્ સમર્થો ન ભવતિ । વાક્યાવસ્થામાં વિશેષણનો યોગ હોય ત્યારે વિશેષ્યવાચક (ગજન્ વગેરે) પદ, એ પોતાના વિશેષણને સાપેક્ષ હોયને, ગમકત્વનો અભાવ હોવાથી - અર્થાત્ યથેષ્ઠ અર્થને જણાવી શકતું ન હોયને અસમર્થ હોવાથી સમાસ ન થાય. અને માટે અપ્રધાન સમાસિત પદોના વિશેષણનો પાછળથી (સમાસ પછી) પણ પ્રયોગ ન થાય. આમ પ્રસ્તુત ન્યાયનો જ અર્થ આમાં આવી જાય છે. કદાચ સમર્થઃ પદવિધિઃ (૭-૪-૧૨૨) પરિભાષા સૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિમાં જ કહેલ વિસ્તૃત અર્થને જણાવતો હોવાથી ન્યાયસૂત્રના ટીકાકાર શ્રી હેમચંદ્રગણિજીએ આ ન્યાયને સમર્થઃ પદવિધિઃ (૭-૪-૧૨૨) એ પરિભાષાના પ્રપંચ (વિસ્તાર) રૂપે કહેલો હોય, એમ સંભવે છે.

વિશેષણયોગે..... એ પૂર્વોક્ત વિધાનથી નક્કી થાય છે કે, સાપેક્ષ સ્થળે સમાસ ન થવાનું કારણ અસામર્થ્ય જ છે. અને તે અસમર્થપણું પણ ગમકત્વ ન હોવાથી અર્થાત્ ઈષ્ટ અર્થની પ્રતીતિ ન થવાથી જ કહેલું છે. આમ પદોમાં સમાસ થવાના સામર્થ્યનું હોવું - ન હોવું એ ગમકત્વ (ઈષ્ઠાર્થ - પ્રતીતિજનકત્વ) ના હોવા - ન હોવાને આધીન છે. જો પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ ગમકત્વ હોય, તો પદોનું સામર્થ્ય આવી જાય અને સમાસ પણ થાય.

અને આથી જ આગળ વધીને પૂર્વોક્ત સૂત્રની જ તત્ત્વપ્રકાશિકા બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલું છે કે - યત્ર ચ ક્વચિદ્વિશેષણયોગેડપિ ગમકત્વં, તત્ર ભવત્યેવ સમાસઃ । વળી જે કોઈ ઠેકાણે વિશેષણનો યોગ (સાપેક્ષત્વ) હોવામાં પણ, પદોમાં ગમકત્વ = ઈષ્ઠાર્થ - બોધકત્વ હોય, તો તે ઠેકાણે (તે પદોનું સામર્થ્ય પણ હોવાથી) સમાસ થાય જ છે. જેમકે, દેવદત્તસ્ય ગુરુકુલમ્ । દેવદત્તના જે ગુરુ, તેમનું કુળ. યજ્ઞદત્તસ્ય દાસભાર્યા । યજ્ઞદત્તનો જે દાસ, તેની ભાર્યા.

આ પ્રમાણે સાપેક્ષમસમર્થમ્ । ન્યાયની જ અનિત્યતા પણ ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં જુદા શબ્દોમાં કંઈક જુદી રીતે કહેવાયેલી જ છે. અને અનિત્યતા પણ ચોક્કસ વિષયક છે, અર્થાત્ નિયંત્રિત છે. તે આ પ્રમાણે - વિશેષણના યોગમાં (સાપેક્ષ હોવામાં) પણ તે જ પદોનો સમાસ થાય છે કે જે પદો, નિત્ય સાપેક્ષ (= સસંબંધિક, સાકાંક્ષ) હોય. દા. ત. ગુરુ શબ્દ નિત્ય સાપેક્ષ છે. કારણ કે ગુરુ એમ બોલતાં જ, કોના ગુરુ ? એમ પ્રશ્ન (આકાંક્ષા) થાય છે. કેમકે ગુરુપદને શિષ્ય પદની નિત્ય અપેક્ષા છે. આથી દેવદત્ત વગેરે શિષ્યને ગુરુ એવું પદ નિત્ય સાપેક્ષ છે. આ રીતે દાસ વગેરે માટે (સ્વામીવાચક પદની સાપેક્ષતા વગેરે) પણ સમજી લેવું. અને આ પ્રમાણે નિત્ય સાપેક્ષ હોવાથી જ ગુરુ વગેરે પદોનો સમાસ થવામાં પણ સાપેક્ષતા = સાકાંક્ષતા જણાઈ જતી હોવાથી ગમકત્વ = ઈષ્ઠાર્થ પ્રતીતિ જનકત્વ છે. અને આથી જ - ઈષ્ઠાર્થના બોધનું જનકત્વ હોવાથી જ - સામર્થ્ય પણ છે. એટલે વિશેષણનો યોગ હોતે છતે - સાપેક્ષતા હોવા છતાં પણ નિત્ય - સાપેક્ષ શબ્દોનો સમાસ થાય છે. આ જ વાતની પુષ્ટિ ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં શ્લોક ટાંકીને કરી છે -

સંબન્ધ - શબ્દ: સાપેક્ષો નિત્યં સર્વ: પ્રવર્તતે ।

સ્વાર્થવત્સા વ્યપેક્ષા વૃત્તાવપિ ન હીયતે ॥ ૧ ॥

અર્થ :- નિત્ય સાપેક્ષ (નિત્ય સંબંધી = સાકાંક્ષ) એવા સર્વ સંબંધિ શબ્દો સમાસ પામે છે. કારણકે સ્વાર્થ માત્રને જણાવનારી નિત્ય સાપેક્ષ - પદોની વાક્યાવસ્થામાં જેમ પરસ્પર - આકાંક્ષારૂપ વ્યપેક્ષા હોય છે, તેમ વૃત્તિ = સમાસમાં પણ તે વ્યપેક્ષા = પરસ્પરાકાંક્ષા વ્યાધાત પામતી નથી. કિંતુ, તે વ્યપેક્ષા, સમાસમાં પણ કાયમ બની રહે છે.

માટે જ - વૃત્તિમાં / સમાસમાં વ્યપેક્ષાનો વ્યાધાત ન થવાથી જ દેવદત્તસ્ય ગુરુકુલમ્ । વગેરે પ્રયોગોમાં સમાસ થવા છતાંય, નિત્ય સાપેક્ષ ગુરુ વગેરે શબ્દની દેવદત્ત વગેરે સંબંધી આકાંક્ષા જણાઈ જતી હોવાથી ગમકત્વ છે. અને ગમકત્વ હોવાથી સામર્થ્ય પણ હોયને સમાસ થવામાં બાધ આવતો નથી. આ પ્રમાણે આ ન્યાયની અનિત્યતાનું જે ઉદાહરણ - દેવદત્તસ્ય દાસભાર્યા ।, ત્યાં પણ દાસ પદ એ સ્વામિ - વાચકપદને 'નિત્ય સાપેક્ષ' હોયને જ, ત્યાં સાપેક્ષ હોવામાં પણ સમાસ થાય છે. પણ અન્યત્ર તો સાપેક્ષમસમર્થમ્ । ન્યાયથી સાપેક્ષપદ, અગમક હોયને અસમર્થ હોવાથી સમાસ ન થાય.

વળી, અગ્નિમ ન્યાય પ્રધાનસ્ય તુ સાપેક્ષત્વેડપિ સમાસ: । એ આ ન્યાયનો અપવાદ હોયને તેનું ઉદાહરણ પણ આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ બની શકે છે. જેમકે, રાજપુરુષોડસ્તિ દર્શનીય: । અહિ પુરુષ પદ દર્શનીય પદને સાપેક્ષ હોવા છતાંય સમાસ પામેલો છે. અને આ રીતે તો 'દરેક અપવાદ (બાધક) ન્યાયોના ઉદાહરણો બાધ્ય / ઉત્સર્ગ ન્યાયોની અનિત્યતાના ઉદાહરણ બની શકશે' - એવો નિયમ બની શકે છે - એવો અમારો અભિપ્રાય છે. આ અંગે વિદ્વજજનોએ વિચારવું. (૨/૨૮)

૮૬. પ્રધાનસ્ય તુ સાપેક્ષત્વેડપિ સમાસ: ॥ ૨/૨૯ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જે પદનો ક્રિયાપદ સાથે સમાનાધિકરણ રૂપે પ્રયોગ થાય તે પ્રધાન પદ કહેવાય. (અર્થાત્ ક્રિયાપદ વડે કહેવાતો અર્થ જ જે પદવડે કહેવાય તે પદ ક્રિયાપદને સમાનાધિકરણ હોયને પ્રધાન કહેવાય.) A. આવું પ્રધાનપદ અન્યપદને સાપેક્ષ હોય તો પણ તેનો સમાસ થાય છે. (પ્રયોજન છેલ્લે કહેવાશે.)

ઉદાહરણ :- રાજપુરુષોડસ્તિ દર્શનીય: । વગેરે પ્રયોગોમાં સમાસ થવાની પૂર્વાવસ્થામાં (રાજ: પુરુષોડસ્તિ દર્શનીય: । એમ) પુરુષ શબ્દ એ પોતાના વિશેષણભૂત દર્શનીય: શબ્દને સાપેક્ષ હોવા છતાંય રાજન્ શબ્દ સાથે તેનો તત્પુરુષસમાસ થયો. જે પુરુષત્વનું અધિકરણ (પુરુષ) છે, તે જ અસ્તિ એવા ક્રિયાપદના અર્થ - સત્તારૂપ ક્રિયાનું અધિકરણ છે. આથી પુરુષ પદાર્થ અને ક્રિયાપદાર્થ = સત્તાનું એક (સમાન) જ અધિકરણ હોવાથી પુરુષ શબ્દ પ્રધાન છે. આથી આ ન્યાયથી તેનો સમાસ થયો. (ટૂંકમાં પ્રકૃત ક્રિયાપદથી જે અભિહિત થાય - કહેવાય - તે પ્રધાન પદ કહેવાય.)

જાપક :- આ ન્યાયનું વિભાસક = જાપક છે - પુરુષો વ્યાઘ્રઃ શૂર । વગેરે પ્રયોગોમાં પુરુષ પદ અને વ્યાઘ્ર પદના સમાસનો નિષેધ કરવા માટે ઉપમેયં વ્યાઘ્રાદ્યૈઃ સામ્યાનુક્તૌ (૩-૧-૧૦૨) સૂત્રમાં 'સામ્યાનુક્તિ'નું ગ્રહણ કરવું. તે આ રીતે - વ્યાઘ્ર ઇવ વ્યાઘ્રઃ । (અહીં વાધ જેવો વાધ - વાસ્તવિક વાધ અર્થ લોવાનો છે.) ત્યારબાદ પુરુષશ્ચાસૌ વ્યાઘ્રશ્ચેતિ પુરુષ-વ્યાઘ્રઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં ઉપમેયં વ્યાઘ્રાદ્યૈઃ સામ્યાનુક્તૌ (૩-૧-૧૦૨) સૂત્રથી પુરુષ અને વ્યાઘ્ર શબ્દોનો સમાસ ઈચ્છાય છે. પરંતુ જ્યારે શૂર પુરુષઃ (પુરુષ શૂરવીર છે), અત એવ શૂરત્વેન વ્યાઘ્ર ઇવ વ્યાઘ્રઃ (આથી જ શૂરતા - ધર્મથી (ગુણથી) પુરુષ વાધ જેવો વાધ છે.) આ પ્રમાણે આ પ્રયોગોમાં પુરુષમાં વ્યાઘ્રત્વ ધર્મનો ઉપચાર કરવાના કારણભૂત એવા શૂરત્વ = શૌર્યરૂપ ધર્મનો ઉપન્યાસ કરાય, ત્યારે 'પુરુષઃ વ્યાઘ્રઃ શૂરઃ' અહીં સમાસ થવો ઈષ્ટ નથી. આથી અહીં સમાસનું વારણ કરવા માટે સૂરિજીએ સમાસવિધાયક સૂત્રોમાં 'સામ્યાનુક્તૌ' એમ કહેલું છે. અને તેનું વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે કરેલું છે કે - જો સામ્ય (સાદૃશ્ય) ના કથન માટે કોઈ પદ મૂકેલું ન હોય તો તેવા સ્થળે કર્મધારય સમાસ થાય. અહીં તો સામ્યને જણાવવા માટે 'શૂરઃ' એવું પદ મૂકેલું છે, માટે સમાસ ન થાય.

અને જો અહિં પુરુષ શબ્દ એ પોતાના વિશેષણભૂત શૂર શબ્દને સાપેક્ષ હોયને (પૂર્વન્યાયથી નિષેધ થવાથી) સમાસ માટે અસમર્થ હોવાથી સમાસનાં અભાવની સિદ્ધિ થઈ જતી હોય, તો શા માટે સમાસનિષેધ માટે 'સામ્યાનુક્તિ' પદનું ગ્રહણ કરાય ? અર્થાત્ અનર્થક હોયને ન જ કરવું જોઈએ. પણ જે 'સામ્યાનુક્તિ' પદનું ગ્રહણ કરેલું છે, તે પૂર્વન્યાયનો બાંધક આ ન્યાયનો સદ્ભાવ છે, અને આ ન્યાયથી શૂર શબ્દને સાપેક્ષ એવો પણ પુરુષ શબ્દ પ્રધાન હોવાને લીધે તેનો વ્યાઘ્ર શબ્દની સાથે અનિષ્ટ એવો પણ સમાસ થઈ જ જશે, એવી શંકાથી જ ગ્રહણ કરેલું છે. અર્થાત્ પ્રાપ્તિપૂર્વક જ નિષેધ ઘટે. હવે જો પૂર્વન્યાયથી સાપેક્ષ હોવાથી જ પુરુષ પદના સમાસનો નિષેધ થઈ જતો હોય, તો આ 'સામ્યાનુક્તૌ' એવો નિષેધ સંગત ન બને. આથી આ ન્યાયનો સદ્ભાવ માનવામાં જ સાપેક્ષ હોવામાં પણ પ્રધાન એવા પુરુષ શબ્દના સમાસની અનુમતિ હોયને પ્રાપ્તિ સંભવે છે. અને તેથી તેના નિષેધ માટે આ સૂત્રમાં 'સામ્યાનુક્તિ' વચન ઘટે છે. આમ પ્રસ્તુત ન્યાય વડે જ ઘટમાન બનતું 'સામ્યાનુક્તૌ' એવું વચન આ ન્યાયનું જાપન કરે છે.

આ ન્યાયની વિસંવાદિતા - અનિત્યતા જણાતી નથી.

પ્રયોજન :- પૂર્વન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે. અર્થાત્ તેના આવતા અતિપ્રસંગને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે. [અહિં કહેવાનો આશય એ છે કે, સમર્થઃ પદવિધિઃ (૭-૪-૧૨૨) પરિભાષાવડે સમર્થપદોનો સમાસાદિ વિધિ કહેલો છે. આમ છતાં પૂર્વ ન્યાય વડે સામાન્યથી અન્ય પદને સાપેક્ષ હોય એવા પદોનું સમાસાદિ થવામાં અસમર્થપણું જણાવેલું છે. આમ હોયને રાજપુરુષોઽસ્તિ દર્શનીયઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં અન્યને સાપેક્ષપદનો પણ સમાસ દેખાય છે. અને ત્યાં પૂર્વન્યાયથી સાપેક્ષ હોવાથી અસમર્થ હોયને સમાસની પ્રાપ્તિનો નિષેધ છે - આથી પ્રધાન એવા પદનું સાપેક્ષપણું હોવામાં પણ (ગમકત્વ - ઈષ્ટાર્થનો બોધ થતો હોયને સામર્થ્ય હોવાથી)

સમાસની પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.]

વળી કિં હિ વચનાન્ન ભવતિ (૩/૧૭) ન્યાયના^૧ વિસ્તારરૂપ આ ન્યાય અને ઉત્તરન્યાય જાણવો. (૨/૨૯)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. ટીકામાં આ ન્યાયને અને અગ્નિમ ન્યાયને કિં હિ વચનાન્ન ભવતિ (૨/૧૭) ન્યાયના વિસ્તારભૂત કહેલો છે. એ ન્યાયનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. વચનથી શું ન થાય ? અર્થાત્ - સર્વ ઇષ્ટ રૂપાદિની સિદ્ધિ થાય. અહીં વચન શબ્દનો અર્થ છે - ઇષ્ટ અર્થનું પ્રત્યાયન = પ્રતીતિ કરાવવું = બોધકત્વ. આમ વચનથી એટલે કે ઇષ્ટ અર્થની પ્રતીતિ થતી હોય - ઇષ્ટાર્થનો બોધ થઈ જતો હોય તો - સાપેક્ષ સ્થળે પણ સમાસ થવામાં વાંધો નથી. આમ પ્રસ્તુત ન્યાય વડે તથા ઉત્તરન્યાય વડે સાપેક્ષ હોવામાં પણ ઇષ્ટાર્થ પ્રતીતિ થતી હોવાથી (ગમકત્વ હોવાથી) કમશઃ સમાસ અને તદ્વિત્તવૃત્તિ થવાની અનુમતિ આપેલી છે. અને ઇષ્ટાર્થથી પ્રતીતિ ન થતી હોવાથી જ પ્રત્યુદાહરણોમાં સમાસ અને તદ્વિત્તીયભાવ પ્રત્યય - ત્વ, તલ્ વગેરે થતાં નથી. આ પ્રમાણે કિં હિ વચનાન્ન ભવતિ । ન્યાયથી ઇષ્ટાર્થની પ્રતીતિ થતી હોવામાં અસમર્થવિધિની પણ સામાન્યથી જે અનુમતિ આપેલી છે, તે જ અનુમતિ આ ન્યાયવડે અને ઉત્તરન્યાય વડે વિશેષરૂપ અપાય છે. આ પ્રમાણે કિં હિ (૩/૧૭) ન્યાયના વિસ્તાર રૂપે આ ન્યાય અને આગળના ન્યાયને જે કહેલો છે, તે યાગ્ય જ છે. (૨/૨૯)

પરામર્શ

A. ક્રિયાપદ સાથે જેનો સમાનાધિકરણ રૂપે પ્રયોગ કરેલો હોય તે પ્રધાન પદ કહેવાય, એમ કહ્યું. અહીં સમાનાધિકરણ પદ સમજવા માટે પહેલાં વાક્યમાં ઘટક પદોના વિભિન્ન પ્રકારો જાણવા જોઈએ. અને તેના પરસ્પર સંબંધો ઉપર પણ દૃષ્ટિપાત કરવો જરૂરી છે. કહેવાનો આશય એ છે કે, દરેક વાક્યમાં પ્રયોગ કરતાં અવ્યયો, કારકો, કારકપદના વિશેષણો, ક્રિયાવિશેષણ પદો - આ બધાંય પદો ક્રિયાપદના / ત્યાદન્તપદના / આખ્યાતપદના વિશેષણ બને છે. અને તેવાં વિશેષણ સહિત આખ્યાત પદને વાક્ય કહેવાય છે.

દા. ત. (૧) સાવ્યય આખ્યાતપદ - ઉચ્ચૈર્ન પઠતિ । (૨) કારક સહિત આખ્યાત પદ - ઓદનં પચતિ । (૩) કારકના વિશેષણવાળું આખ્યાતપદ - મૃદુ વિશદમોદનં પચતિ । (૪) અવ્યય અને કારકના વિશેષણ સહિત એવું આખ્યાતપદ - દેવદત્ત ! ગામખ્યાજ શુક્લાં દણ્ડેન । * (૫) ક્રિયાવિશેષણ - સહિત આખ્યાત પદ - સુષ્ટુ પચતિ । આ પ્રમાણે શબ્દમહાર્ણવ બૃ. ન્યા. માં ઉદાહરણો આપેલાં છે.

શંકા :- પૂર્વોક્ત રીતે અનેકવિધ વાક્યો થતાં હોય તો સવિશેષણમાખ્યાત વાક્યમ્ (૧-૧-૨૬) સૂત્રમાં સાવ્યયં, સકારકં, સકારકવિશેષણં, સક્રિયાવિશેષણં ચ આખ્યાત વાક્યમ્ । એમ કહેવું જોઈએ. જેથી તે બધાંયની વાક્ય - સંજ્ઞા થાય ?

* અહીં અવ્યય તરીકે શું લેવું તે વિચારણીય છે. જો અહીં 'અખ્યાજ' પદને વિભક્ત્યંત - પ્રતિરૂપક એવો અવ્યય કહીએ તો આખ્યાત પદ શું લેવું એ પ્રશ્ન ઉભો થાય. માટે શ.મ.ન્યાસગત અવ્યય સહિત આખ્યાતપદનું ઉદાહરણ આ શી રીતે બને તે વિચારણીય છે.

સમાધાન :- ના, એટલાં બધાં વિશેષણો કહેવાની જરૂર નથી. કારણકે અવ્યય હોય, કારક હોય, કારકનું વિશેષણ હોય કે ક્રિયાવિશેષણ હોય, એ તમામ ક્રિયાના વિશેષણ બને છે. ફક્ત, કેટલાંક વિશેષણો સાક્ષાત્ હોય છે, તો કેટલાંક પરંપરાએ. તેમાં પણ કેટલાંક પ્રયુજ્યમાન (પ્રયોગ કરાતાં) વિશેષણો છે, તો કેટલાંક અપ્રયુજ્યમાન (પ્રયોગ નહીં કરાતાં - અધ્યાહાર) વિશેષણો છે. 'સવિશેષણમ્' એમ સામાન્યથી કહેવાથી આ તમામ વિશેષણોનો સંગ્રહ થાય છે. માટે તેવા વિશેષણ સહિત પૂર્વોક્ત તમામ આખ્યાત પદની વાક્ય - સંજ્ઞા થાય છે.

આ પ્રમાણે કેટલાંક પદો (૧) સાક્ષાત્ અને કેટલાંક પદો (૨) પરંપરાએ ક્રિયાપદ (આખ્યાતપદ)ના વિશેષણ બને છે. તેમાં કર્તા - કર્માદિ કારકો એ ક્રિયાપદના સાક્ષાત્ વિશેષણ બને છે. જેમકે, ચૈત્રઃ પચતિ । ઓદનં પચતિ વગેરે. અને કારકોના જે વિશેષણ હોય, તે પરંપરાએ ક્રિયાના વિશેષણ બને છે. જેમકે, શાલીનાં તે ઓદનં દદાતિ । અહીં ક્રિયાપદના સાક્ષાત્ વિશેષણરૂપ ઓદન નું વિશેષણ હોવાથી 'શાલીનામ્' એ પરંપરાએ ક્રિયાપદનું વિશેષણ છે. અહીં શાલીનામ્ - પદ એ ઓદન ને વિશેષિત કરવા દ્વારા પરંપરાએ (વ્યવધાનવડે) ક્રિયાપદને પણ વિશેષિત કરે જ છે. આથી ઓદનં પદનું જ સાક્ષાત્ વિશેષણ હોવા છતાંય પરંપરાએ ક્રિયાપદનું / ત્યાદ્યન્તપદનું પણ વિશેષણ બને છે.

પુનઃ આ કારકાદિ રૂપ સાક્ષાત્ વિશેષણ છે, તે બે પ્રકારે છે. (૧) સમાનાધિકરણ અને (૨) વ્યાધિકરણ વિશેષણ. તેમાં (૧) સમાનાધિકરણ એટલે એકાર્થ. આની વ્યાખ્યા કરતાં વિશેષણં વિશેષ્યેષ્ઠે-કાર્થં. (૩-૧-૯૬) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે, ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તયોઃ શબ્દયોરેકસ્મિન્નર્થે વૃત્તિરેકાર્થ્ય સામાનાધિકરણમિતિ યાવત્, તદ્વદેકાર્થમ્ । જુદાં જુદાં પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળા બે શબ્દોનું એક જ - સમાન જ અધિકરણમાં (અર્થમાં/પદાર્થમાં) હોવું - પ્રવર્તવું, તે એકાર્થ અથવા સામાનાધિકરણ્ય કહેવાય. આવા ધર્મવાળા હોય તે પદો એકાર્થ / સમાનાધિકરણ કહેવાય.

ટૂંકમાં જે બે પદો એક જ અર્થનું અભિધાન/કથન કરનારા હોય તે પરસ્પર સમાનાધિકરણ (સમાન - અર્થનું અભિધાન કરનાર) કહેવાય. જેમકે, નીલં ચ તદુત્પલં ચૈતિ, નીલોત્પલમ્ । અહીં જે નીલ છે, તે જ ઉત્પલ છે અને જે ઉત્પલ છે, તે જ નીલ છે. એટલે કે નીલ અને ઉત્પલ પદાર્થ જુદા નથી. અહીં એકાર્થના લક્ષણમાં જો શબ્દ ના વિશેષણભૂત 'ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તયોઃ' એવું ન કહે તો એક જ અર્થ / પદાર્થમાં વર્તતાં જે કોઈ બે શબ્દો લઈ શકવાથી ઘટે ઘટઃ, ઉત્પલં ઉત્પલં । એવો પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ આવે. અને તે બન્ને ય પદો વચ્ચે વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે. અર્થાત્ એકાર્થના પૂર્વોક્ત લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થવાની આપત્તિ આવે. કેમકે બન્ને ય પદો એક જ અર્થને જણાવે છે. પણ આ ઈષ્ટ નથી. કેમકે બન્નેય પદો જો ભિન્ન - ભિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળા હોય અને સમાનાધિકરણ હોય એટલે કે એક જ અર્થનું અભિધાન કરનારા હોય, તો જ તે બે પદો વચ્ચે વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ થાય છે. માટે 'ભિન્ન - પ્રવૃત્તિનિમિત્તક' એમ કહ્યું. આમ ઉત્પલં ઉત્પલં એવા પ્રયોગમાં બન્નેય શબ્દો ભિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્તક નથી. પણ સમાન પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળા શબ્દો છે. માટે બન્ને વચ્ચે પૂર્વોક્ત લક્ષણમાં જણાવેલ વિશિષ્ટ સમાનાધિકરણપણું = એકાર્થ કહેવાય નહીં. આથી વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ પણ ન થાય, માટે તેવો પ્રયોગ પણ થાય નહીં. નીલં ચ તદુત્પલં ચ - નીલોત્પલમ્ । એવા પ્રયોગમાં નીલ શબ્દ એ ગુણ - રૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળો છે, જ્યારે ઉત્પલ શબ્દ એ જાતિરૂપ અથવા દ્રવ્યરૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળો છે. આમ જે નીલ (નીલરૂપવાળું) છે, તે જ ઉત્પલ (ક્રમણ) છે, એમ એક જ અર્થનું અભિધાન કરનાર (સમાનાધિકરણ) હોયને બન્નેય શબ્દોના પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો ભેદ હોવાથી બન્ને ય વચ્ચે વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ પણ ઘટે છે.

આ માટે જ ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તયોઃ એવું વિશેષણ પદ પૂર્વોક્ત તત્ત્વ - પ્રકાશિકા બૃ. વૃ. ના લક્ષણમાં કહેલું છે.

આમ વાક્યમાં પણ જે પદ - ક્રિયાપદ સાથે સમાન - અર્થવાળું હોય તે સમાનાધિકરણ (એકાર્થ) હોયને પ્રધાનપદ કહેવાય છે. અને જે પદ ક્રિયાપદ સાથે એક - સમાન અર્થવાળું નથી હોતું તે વ્યધિકરણ વિશેષણ હોયને અપ્રધાન પદ કહેવાય છે. ઉદા. થી સ્પષ્ટ કરીએ - જિનેશ્વરદેવ તમને રક્ષો, તમારી રક્ષા કરો.) અહીં કર્તારિ - પ્રયોગ છે. એટલે ક્રિયાપદથી કર્તાનું અભિધાન થાય છે. તથા જિનઃ પદ અહીં કર્તા રૂપે છે. તેનો અર્થ 'જિનેશ્વરદેવ' રૂપ પદાર્થ છે, એ જ રક્ષતુ - ક્રિયાપદનો અર્થ = 'રક્ષણ કરો' એમ છે. વળી જિન એ દ્રવ્યરૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળો (દ્રવ્યવાચી) શબ્દ છે. જ્યારે રક્ષતુ એ (રક્ષણરૂપ) ક્રિયા - પ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દ છે. આ રીતે બન્ને ય શબ્દો ભિન્ન - ભિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળા પણ છે. આથી આ બન્નેય પદો સમાનાધિકરણ / એકાર્થ છે. આથી જિનઃ એ રક્ષતુ પદનું સમાનાધિકરણ વિશેષણ છે. આથી તે પ્રધાનપદ કહેવાય. જ્યારે યુષ્માન્ નો અર્થ 'તમને' એ જ રક્ષતુ પદનો અર્થ નથી. આથી યુષ્માન્ એ વ્યધિકરણ વિશેષણ છે. આમ કર્તારિ - પ્રયોગમાં કર્તા એ ક્રિયાપદનું સમાનાધિકરણ વિશેષણ બને છે, આથી પ્રધાન પદ છે. જ્યારે બીજા કર્માદિ કારકપદો એ વ્યધિકરણ વિશેષણ બને છે, માટે, અપ્રધાન પદ છે.

કર્મણિ પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ વડે કર્મ અભિહિત થાય છે, કહેવાય છે. આથી જિનેન યૂયં રક્ષ્યધ્વમ્ । જિનેશ્વરદેવ વડે તમે રક્ષાઓ, તમારી રક્ષા થાઓ. એવા કર્મણિ પ્રયોગમાં યૂયં પદ એ કર્મ (કારક) છે અને તેના અર્થ 'તમે' છે. એ જ રક્ષ્યધ્વમ્ પદનો અર્થ = 'રક્ષણ કરાઓ' એ પ્રમાણે છે. આથી બન્ને ય પદોનો એક જ અર્થ હોવાથી સમાનાધિકરણ છે અને બન્નેયનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત પણ પૂર્વોક્ત રીતે જુદુ જુદુ છે. આથી વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ થાય છે. આમાં રક્ષ્યધ્વમ્ એ વિશેષ્ય પદ છે અને યૂયં એ તેનું વિશેષણ પદ છે. આમ કર્મણિ - પ્રયોગમાં કર્મ એ ક્રિયાપદનું સમાનાધિકરણ વિશેષણ બને છે, આથી પ્રધાન પદ છે. જ્યારે બીજા જિનેન વગેરે કર્તાદિ વાયક પદો એ વ્યધિકરણ વિશેષણ બને છે, માટે, અપ્રધાન પદ છે.

સવિશેષણમાખ્યાતં વાક્યમ્ (૧-૧-૨૬) સૂત્રના શ.મ.બૃહન્યાસમાં વિશેષણની વ્યાખ્યા અને તેના (૧) સાક્ષાત્ અને (૨) પરંપર એવા બે પ્રકાર જણાવતાં કહેલું છે કે, યત્ ક્રિયાયાઃ સાધનસ્ય વા તદત-દાત્મનોડતદ્રૂપાદવ્યવધાનેન વ્યવચ્છેદકં, ક્વચિત્ તત્ સાક્ષાત્ વિશેષણમ્ । યત્ તદ્વિશેષણસ્ય વિશેષણં તત્ પારમ્પર્યેણ । તદપિ તદ્વિશેષણેન ત્યાદ્યન્તં વિશિષ્યત્ ઇતિ તદ્વિશેષણેઽપિ નિયોગાત્ તસ્ય વિશેષણં ભવત્યેવ ।

અર્થ :- જે પદ, તદતદાત્મક = તદાત્મક હોય અને અતદાત્મક પણ હોય - એવી ક્રિયાનું અથવા સાધનનું (કર્તાદિ કારક પદોનું) અતદ્રૂપ ક્રિયા વગેરેથી અવ્યવધાન વડે (અર્થાત્ સાક્ષાત્) વ્યવચ્છેદક હોય, ક્યારેક તે સાક્ષાત્ વિશેષણ બને. અને જે તેના - ક્રિયાપદના વિશેષણનું પણ વિશેષણ હોય તે પરંપરાએ (પરંપર) વિશેષણ કહેવાય. આવું પરંપર વિશેષણ પણ ક્રિયાપદનું વિશેષણ ગણાય છે. અર્થાત્ આવું પરંપર વિશેષણ પણ તેનાથી વિશિષ્ટ કારકાદિ વડે ત્યાદ્યન્તપદ / આપ્યાતપદ / ક્રિયાપદ વિશેષિત કરાતું હોયને - ત્યાદ્યન્તનું પણ વિશેષણ હોવાનો નિયમ હોવાથી - ત્યાદ્યન્ત / ક્રિયાપદનું વિશેષણ થાય જ છે.

આમ કર્તા, કર્મ વગેરે ક્રિયાપદના સાક્ષાત્ વિશેષણો છે અને કર્તા, કર્મ વગેરેના વિશેષણો એ ક્રિયાપદના પરંપર વિશેષણો છે. શાલીનાં તે ઓદનં દદાતિ ચૈત્રઃ । આ વાક્યમાં ઓદનં, તે, ચૈત્રઃ, વગેરે પદો, દદાતિ ક્રિયાપદના સાક્ષાત્ (પછી સમાનાધિકરણ હોય કે વ્યધિકરણ) વિશેષણો છે. જ્યારે શાલીનાં

એ ઓદનં પદનું સાક્ષાત્ અને તે દ્વારા દદાતિ । ક્રિયાપદનું પરંપરાએ વિશેષણ છે.

કોઈ પણ વ્યવચ્છેદ = વિશેષ્ય વસ્તુ તદાત્મક અને અતદાત્મક હોય અર્થાત્ અનેક પ્રકારાત્મક / ધર્માત્મક હોય, તો તેનું વિશેષણ વ્યવચ્છેદક હોવું ઘટે છે. જેમકે પૂર્વે કહેલ નીલોત્પલં પ્રયોગમાં ઉત્પલ એ નીલ (તદાત્મક) પણ હોય છે, અને અનીલ (અતદાત્મક) એટલેકે પીત, શ્વેત, રક્ત પણ હોય છે. આથી પીતાદિ રૂપ (અતદાત્મક) ઉત્પલ થી નીલાદિ રૂપ (તદાત્મક) ઉત્પલ (કમળ) નો વ્યવચ્છેદ / નિષેધ / બાદબાકી, નીલાદિ પદનો પ્રયોગ કરવા દ્વારા થાય છે. આથી નીલ - પદ એ વિશેષણ તરીકે ઘટે છે.

આ જ વાતની પુષ્ટિ કરતી વિશેષણની વ્યાખ્યા કરતાં વિશેષણ વિશેષ્યેણં (૩-૧-૮૬) સૂત્રની તત્વપ્રકાશિકા બૃ. વૃ. માં કહ્યું છે કે, વિશિષ્યતેડનેકપ્રકારં વસ્તુ પ્રકારાન્તરેભ્યો વ્યવચ્છિદ્યતેડનેતેતિ વિશેષણં, વ્યવચ્છેદાં વિશેષ્યમ્ । જેનાથી અનેક પ્રકારાત્મક (તદ્ - અતદ્ રૂપ) વસ્તુને અન્ય પ્રકારથી વ્યવચ્છિન્ન કરાય - છૂટી કરાય તે વિશેષણ (વ્યવચ્છેદક) કહેવાય. અને અન્ય પ્રકારથી જેનો વ્યવચ્છેદ કરાય તે વ્યવચ્છેદ વસ્તુને વિશેષ્ય કહેવાય.

પણ જો વસ્તુ તદતદાત્મક = તદાત્મક (વિવક્ષિત રૂપાત્મક) અને અતદાત્મક (વિવક્ષિત રૂપ - અનાત્મક) એમ અનેક પ્રકારાત્મક નથી હોતી, તો તેનો વ્યવચ્છેદક - વિશેષણ રૂપે પ્રયોગ થઈ શકતો નથી. જેમકે, કૃષ્ણાઃ કાકાઃ । અહીં કૃષ્ણ પદ એ કાક પદનું વ્યવચ્છેદક - વિશેષણ બની શકતું નથી. કારણકે કાક (કાગડાઓ) એ કૃષ્ણ (તદાત્મક) જ હોય છે, પણ શ્વેતાદિ રૂપ (અતદાત્મક) હોતા નથી. (હા, અહીં કાગડાઓનું સ્વરૂપ દર્શાવવા પૂરતું કૃષ્ણ પદ સાર્થક કહી શકાય છે.) આમ વ્યવચ્છેદ - વિશેષ્ય વસ્તુ તદ્ - અતદાત્મક અર્થાત્ અનેક પ્રકારાત્મક / ધર્માત્મક હોય તો જ તેનું વ્યવચ્છેદક - વિશેષણ હોવું ઘટે છે. માટે જ વિશેષણના પૂર્વોક્ત લક્ષણમાં વ્યવચ્છેદ (પ્રસ્તુતમાં ક્રિયા અથવા સાધન રૂપ) વસ્તુને તદ્ - અતદાત્મક કહેલી છે.

જેમકે, ચૈત્રઃ ઓદનં કાષ્ઠૈઃ કુશૂલાત્ સ્થાલ્યાં મૈત્રાય પચતિ । આ વાક્યમાં પંચતિ રૂપ આખ્યાતપદ વડે જે પાક - ક્રિયા અભિહિત થાય છે, કહેવાય છે, તે ચૈત્ર વગેરે પદોવડે વિશેષિત કરાય છે. અહીં 'પાક' ક્રિયા એ ચૈત્રકર્તૃક (તદાત્મક) અને ચૈત્રભિન્ન મૈત્રાદિકર્તૃક (અતદાત્મક - અતદ્રૂપ) રૂપે હોવી સંભવે છે. કોણ પકાવે છે ? તો ચૈત્ર પકાવે છે. આમ ચૈત્રઃ એવા પદથી મૈત્રાદિકર્તૃકરૂપ (અતદ્રૂપ) પાક ક્રિયાથી ચૈત્રકર્તૃક પાક - ક્રિયાનો વ્યવચ્છેદ થવાથી તે ચૈત્રઃ પદ 'પાક' ક્રિયાનું વિશેષણ બને છે. તથા શું પકાવે છે ? તો ઓદનં (તળાવ) - ભાત (થોખા) પકાવે છે. અહિં પણ પાકક્રિયા એ ઓદનાદિ - કર્મક અને ઓદનભિન્ન ગોધુમાદિ (ઘઉં વગેરે) કર્મક હોવી સંભવે છે. તેમાં ઓદનં એવા પદથી પાક - ક્રિયાનો ગોધુમાદિકર્મક પાક - ક્રિયાથી વ્યવચ્છેદ / નિષેધ કરાય છે. આ પ્રમાણે ઓદનં એ પણ પાક - ક્રિયાનું વિશેષણ બને છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ - કાષ્ઠૈઃ વગેરે પદોની બાબતમાં પણ અન્ય પ્રકારોથી (અતદ્રૂપથી) તદ્ - અતદાત્મક એવી પાક ક્રિયાનો વ્યવચ્છેદ કરનાર હોવાથી તે પદો 'પાક' ક્રિયાના વ્યવચ્છેદક = વિશેષણ બને છે, ઈત્યાદિ વિચારી લેવું.

પૂર્વે જે સવિશેષણમાઘ્યાતં વાક્યમ્ (૧-૧-૨૬) સૂત્રના શ. મ. ન્યાસમાં કહેલ વિશેષણનું લક્ષણ આપેલું છે, તેમાં ક્રિયાયાઃ સાધનસ્ય વા વ્યવચ્છેદકં એમ 'વા' શબ્દથી ક્રિયાનું અથવા સાધનનું... વ્યવચ્છેદક હોય... તે વિશેષણ કહેવાય ઈત્યાદિ કહ્યું. અહીં પ્રશ્ન થાય કે, તદ્ - અતદાત્મક ક્રિયાનું અન્ય ક્રિયાથી (અતદાત્મક ક્રિયાથી) વ્યવચ્છેદક એવું વિશેષણ કહેવું ઘટે છે. પણ પ્રસ્તુતમાં વિશેષણ એ સાધનનું વ્યવચ્છેદક શી રીતે બને ? તેનો જવાબ એ છે કે, જ્યારે શાલીનાં તે ઓદનં દદાતિ ચૈત્રઃ । ઈત્યાદિમાં

શાલીનાં વગેરે જે પરંપરાએ આખ્યાતતા વિશેષણ બને છે, તે ઓદન વગેરે સાધનના (કર્મ કારકના) - સાક્ષાત્ વિશેષણ બને છે. અર્થાત્ ઓદન રૂપ સાધન એ શાલિજાતિના (તદાત્મક) અને શાલિભિન્ન જાતિના (અતદાત્મક) પણ સંભવે છે. આથી શાલીનાં - એવા પદથી શાલિજાતિવાળા ઓદન નો શાલિભિન્ન જાતિવાળા ઓદન થી વ્યવચ્છેદ / નિષેધ થાય છે. આમ શાલીનાં વગેરે પદો પણ, તદ્ - અતદાત્મક એવા ઓદન વગેરે સાધન (કર્માદિ કારક) નો અતદ્વરૂપથી વ્યવચ્છેદક / વ્યવચ્છેદ કરનારા બનતા હોવાથી - ઓદન વગેરેના વ્યવચ્છેદક - વિશેષણ બને છે. અને ઓદન એ વ્યવચ્છેદ = વિશેષ્ય બને છે. માટે જ પૂર્વોક્ત વિશેષણના લક્ષણમાં સાધનસ્ય વા.... વ્યવચ્છેદકં - ઇત્યાદિ કહેલું છે. અને તે સાર્થક છે.

પૂર્વોક્ત સૂત્રગત 'આખ્યાત' પદનું વ્યાખ્યાન કરતાં શ. મ. ન્યાસમાં કહેલું છે કે, જે સાધ્યભૂત અર્થનું અભિધાન કરનાર તરીકે કહેવાય, તે આખ્યાયતે સાધ્યાર્થાભિધાયિતયા કથ્યતે સ્મેતિ - આ + ચ્ચા + ક્ત = આખ્યાતમ્ । એટલે ક્રિયાપ્રધાન પદ. ત્યાદન્ત (તિવાદિ - પ્રત્યયાંત) પદ તેવું ક્રિયાપ્રધાન હોય છે. અહીં 'વિશેષણ સહિત આખ્યાત પદ વાક્ય કહેવાય' એમાં 'આખ્યાત' પદ એ ક્રિયાનું ઉપલક્ષણ છે. તેથી દેવદત્તેન શયિતવ્યમ્. । વગેરે વિશેષણ સહિત એવા કૃતપ્રત્યયાંત (કૃદન્ત) શબ્દો પણ વાક્ય કહેવાય. કારણકે આમાં શયિતવ્યમ્ વગેરે સાધનનો વ્યાપાર એ ક્રિયાર્થરૂપે જણાય છે. (કારક: વગેરેમાં શબ્દશક્તિના સ્વાભાવથી (સામર્થ્યથી) સાધન વ્યાપારની પ્રધાનતા છે, જ્યારે ક્રિયા એ તેના ઉપલક્ષણ રૂપે / ગૌણ રૂપે જણાય છે, પ્રવર્તે છે. આ જ કૃતપ્રત્યયાન્ત અને આખ્યાતપ્રત્યયાન્ત પદો વચ્ચે ભેદ છે.) પ્રસ્તુતમાં ક્રિયાર્થની પ્રધાનતાવાળા તત્વાદિ પ્રત્યયાંત શબ્દોનો પણ વિશેષણ સહિત પ્રયોગ થતો હોવાથી તેની પણ વાક્ય - સંજ્ઞા કરેલી છે. આમાં ત્યાદિ વગેરે પ્રત્યયોથી સાધ્યમાન 'પાકાદિ' ક્રિયા કહેવાય છે, અભિહિત થાય છે. આમાં પાકાદિ સાધ્યમાન ક્રિયા એટલે સાધનાધીન - સાધનો વડે સધાતી ક્રિયા. જેમકે, ચૈત્ર ઓદનં પચતિ । વગેરેમાં પાકક્રિયા સાધ્યમાન છે અને ચૈત્ર, ઓદન વગેરે તેના સાધન છે, ઇત્યાદિ અનેક બાબતો બૃહદ્વૃત્તિ - ન્યાસાદિ ગ્રંથોથી જાણી લેવી. વિસ્તાર અને ક્લિષ્ટતા થવાના ભયથી અમે તેનું વિવેચન અહીં છોડી દીધું છે.

સંક્ષેપમાં બે પ્રકારે ક્રિયાપદના વિશેષણ છે, એક ૧. સાક્ષાત્ અને ૨. પરંપર. તેમાં પણ સાક્ષાત્ (અને પરંપર પણ) વિશેષણો બે પ્રકારે છે, ૧. સમાનાધિકરણ અને ૨. વ્યધિકરણ. આમાં ક્રિયાપદ સાથે સમાનાધિકરણ વિશેષણ હોય તે જ પ્રધાન કહેવાય, તે સિવાયના વિશેષણો ગૌણ કહેવાય. પ્રસ્તુત 'પ્રધાનસ્ય ત્ સાપેક્ષત્વેડપિ સમાસઃ' એ ન્યાયમાં રાજપુરુષોડસ્તિ દર્શનીયઃ । પ્રયોગમાં જે પુરુષ: પદનો અર્થ છે, તે જ અસ્તિ પદનો અર્થ છે. અર્થાત્ જે પુરુષ: પદનો અર્થ 'માણસ', તે જ અસ્તિ પદનો અર્થ 'છે' એટલેકે સત્તાવાન - સત્તાશ્રય - એ પ્રમાણે છે. આથી બન્નેય પદો એક જ પદનું અભિધાન કરનાર હોવાથી સમાનાધિકરણ છે. આથી પુરુષ પદનો ક્રિયાપદ સાથે સમાનાધિકરણરૂપે પ્રયોગ હોવાથી પુરુષ એ પ્રધાનપદ છે. (વળી પુરુષ પદ, એ દ્રવ્યરૂપપ્રવૃત્તિ નિમિત્તવાળું છે, જ્યારે અસ્તિ એ ક્રિયારૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળું પદ છે. આ પદો ભિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળા હોયને બન્નેય વચ્ચે વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ પણ ઘટે છે.)

જો કે અમે જે પૂર્વમાં 'સમાનાધિકરણ' પદનો અર્થ કરેલો છે, તે વિશેષણ વિશેષ્યેનૈકાર્થ ૦ (૩-૧-૯૬) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિ અને ન્યા. સા. લઘુન્યાસને અનુસરીને કરેલો છે. અર્થાત્ ત્યાં અધિકરણ શબ્દનો અર્થ 'આધાર' નથી કરેલો, કિન્તુ 'અર્થ = પદાર્થ' એ પ્રમાણે કરેલો છે. તે સૂત્રના લઘુન્યાસમાં કહેલું છે કે, એકઃ સાધારણોડર્થો દ્રવ્યલક્ષણસ્તદતદાત્મકો યસ્ય, તદેકાર્થમ્ । એક = સાધારણ, એવા તદતદાત્મક દ્રવ્યરૂપ અર્થ (પદાર્થ) જેનો હોય તે એકાર્થ = સમાનાધિકરણ કહેવાય. આ

પ્રમાણે અર્થ / અધિકરણ શબ્દનો અભિધેય = વાચ્ય અહીં 'આધાર' નથી, પણ અર્થ = પદાર્થ છે. જ્યારે પ્રસ્તુત ન્યાયની ન્યાયાર્થમંજૂષા ટીકામાં શ્રી હેમહંસમણિજીએ 'સમાનાધિકરણ' શબ્દમાં 'અધિકરણ' શબ્દનો અર્થ 'આધાર' કરેલો જણાય છે. કેમકે, ન્યા. મં. ટીકામાં કહ્યું છે કે, "જે 'પુરુષત્વ' નું અધિકરણ (આધાર) છે, તે જ અસ્તિક્રિયાનું અધિકરણ છે. આથી ક્રિયા સાથે પુરુષ શબ્દનો સમાનાધિકરણ રૂપે પ્રયોગ છે." આમ સ્પષ્ટપણે જ અહીં અધિકરણનો - 'આધાર' અર્થ લઈને વ્યાખ્યા કરેલી છે. પણ આ અન્ય (દર્શનકાર) ને અનુસારે વ્યાખ્યા કરેલી જણાય છે. જ્યારે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં તો અધિકરણનો 'અર્થ = પદાર્થ' રૂપ વાચ્યાર્થ લઈને જ સમાનાધિકરણ શબ્દની વ્યાખ્યા કરેલી છે. આ વ્યાખ્યામાં પુરુષ શબ્દનો 'પુરુષ' વ્યક્તિ રૂપ અર્થ છોડીને પુરુષ શબ્દને ત્વ લગાડીને 'પુરુષ' શબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત એવું 'પુરુષત્વ' રૂપ અર્થ લેવાની અને અસ્તિ પદથી પણ તેનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત એવી સત્તા - ક્રિયા રૂપ (ગૌણ) અર્થ લેવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પણ 'પુરુષ' વગેરે મુખ્ય અર્થ લેવાથી જ ચાલી જાય છે. સાધુવૌ રક્તુ । પદનું વિવેચન કરતાં શ. મ. બૃ. ન્યા. માં પણ કહેલું છે કે - ધર્મઃ ઇત્યાદિ સાક્ષાત્ સમાનાધિકરણં વિશેષણમ્, કર્તુસ્તિવાદિપ્રત્યયેનાભિધાનાત્ । ધર્મઃ એ પદ, રક્તુ ક્રિયાપદનું સાક્ષાત્ સમાનાધિકરણ - વિશેષણ છે. કારણ કે, 'ધર્મ' એ રૂપ કર્તાનું તિવાદિ પ્રત્યય વડે અભિધાન થાય છે. આમ સમાન અર્થનું = પદાર્થનું અભિધાન - કથન કરે તે સમાનાધિકરણ પદો કહેવાય, એમ જ શ.મ.બૃ. ન્યા. ના કહેવાનો ભાવ છે. તથા એકાર્થ ચાનેકં ચ (૩-૧-૨૨) સૂત્રની તત્ત્વ - પ્રકાશિકા બૃ.વૃ. માં પણ એકાર્થની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે, એકઃ સમાનોઽર્થોઽધિકરણં યસ્ય તદેકાર્થમ્, સમાનાધિકરણમ્ । એક જ - સમાન જ અર્થ એટલે કે અધિકરણ જેનું હોય તે એકાર્થ અથવા સમાનાધિકરણ કહેવાય.

અહીં અર્થ / અધિકરણ શબ્દ એ પદાર્થવાચક છે, એમ આ સૂત્રનો લઘુન્યાસ જોતાં જણાય છે. તેમાં સ્પષ્ટતા કરી છે કે, જેમ, આરુઢો વાનરો યં સ (આરુઢવાનરો વૃક્ષઃ ।) ઉદા.માં આરુઢ (ચઢેલો) પણ તે જ (પદાર્થ / વસ્તુ) છે અને વાનર પણ તે જ (પદાર્થ) છે. અર્થાત્, જે આરુઢ છે, તે જ વાનર છે અને જે વાનર છે, તે જ આરુઢ છે. આથી આરુઢ અને વાનર નો સમાન અર્થ / અધિકરણ છે. આ ખુલાસાથી પણ એવી પ્રતીતિ થાય છે કે "એકાર્થ = સમાનધિકરણ પદ એટલે સમાનવસ્તુ - વાચક પદ."

આ પ્રમાણે 'અધિકરણ' પદના અર્થ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી પૂર્વોક્ત રીતે ભિન્ન - ભિન્ન બે વ્યાખ્યા થઈ શકે છે. તે સ્પષ્ટાદના આશ્રયથી સંગત છે. સુજ - જનોને આમાંથી જે વ્યાખ્યા પસંદ પડે તે ગ્રહણ કરે. ટીકાગત પૂર્વોક્ત સમાનાધિકરણ પદાર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે અને તે દ્વારા સ્વ - પરના વિશેષ બોધ માટે જ આ સમગ્ર પરામર્શ - વિવેચનનો વિસ્તાર કરેલો છે, અસ્તુ. (૨/૨૮)

૮૭. તદ્વિતીયો ભાવપ્રત્યયઃ સાપેક્ષાદપિ ॥ ૨/૩૦ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- તદ્વિત - સંબંધી જે ભાવાર્થક (ભાવમાં થતો) પ્રત્યય છે - ભાવે ત્વત્ત્વ (૭-૧-૫૫) વગેરે સૂત્રવિહિત ત્વ, તત્ત્વ વગેરે - તે પ્રત્યયો અન્યપદને સાપેક્ષ નામથી પણ થાય છે.

પ્રયોજન :- ટીકામાં સાક્ષાત્ આપેલું નથી. છતાં આ પ્રમાણે પ્રયોજન જાણવું -

સાપેક્ષમસમર્થમ્ (૨/૨૮) ન્યાયથી અન્યપદને સાપેક્ષપદ - એ સમાસાદિ માટે અસમર્થ હોવાનું જણાવાયું હોયને તેની સમાસાદિ - વૃત્તિનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તેવા સાપેક્ષ પદથી તદ્વિતીય - ભાવપ્રત્યયની પણ અપ્રાપ્તિ છે. આથી સાપેક્ષ નામથી પણ તદ્વિતીય - ભાવપ્રત્યયની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે. (કૃત્પ્રકરણમાં પણ ભાવાર્થક પ્રત્યયનું વિધાન હોયને તેનો નિષેધ કરવા માટે 'તદ્વિતીય' એમ કહેલું છે.)

ઉદાહરણ :- કાકાસ્ય કૃષ્ણસ્ય ભાવઃ, કાકસ્ય કાષ્ઠ્યમ્ ।^૧ વગેરે પ્રયોગોમાં ★ (પોતાના વિશેષણ એવા) કાક શબ્દને સાપેક્ષ એવા પણ કૃષ્ણ શબ્દથી પતિરાજાન્તગુણાઙ્ગરાજાદિભ્યઃ કર્મણિ ચ (૭-૧-૬૦) સૂત્રથી ટ્યણ્ પ્રત્યયની સિદ્ધિ - પ્રાપ્તિ થઈ. (કૃષ્ણ + ય થતાં વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાદેઃ (૭-૪-૧) થી વૃદ્ધિ અને અવર્ણેવર્ણસ્ય (૭-૪-૬૮) સૂત્રથી કૃષ્ણ ના અંત્ય સ્વરનો લોપ થયો છે.)

જાપક :- આ ન્યાયનું સમર્થક = જાપક છે, પુરુષહૃદયાદસમાસે (૭-૧-૭૦) સૂત્રમાં 'અસમાસે' એવું કથન. આ સૂત્રનો અર્થ વગેરે આ પ્રમાણે છે - સમાસનો વિષય ન બનેલો હોય તેવા પુરુષ શબ્દથી^૨ 'તેનો ભાવ' અને 'તેનું કર્મ' એવા અર્થમાં અણ પ્રત્યય અને (પક્ષે અધિકૃત) ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયો પણ થાય છે. જેમકે, પુરુષસ્ય ભાવઃ કર્મ વા, પૌરુષમ્ । પક્ષે - પુરુષત્વમ્, પુરુષતા ।

પ્રશ્ન :- 'અસમાસે' એ પ્રમાણે નિષેધ શા માટે કર્યો ?

જવાબ :- સમાસ પામેલ પુરુષ વગેરેથી અણ પ્રત્યય ન થાય. જેમકે, પરમસ્ય પુરુષસ્ય ભાવઃ કર્મ વા, પરમપુરુષત્વમ્^૩, પરમપુરુષતા । વગેરે પ્રયોગોમાં ભાવે ત્વતલ્ (૭-૧-૫૫) સૂત્રથી ત્વ, તલ્ પ્રત્યય જ લાગે, પણ પરમપૌરુષમ્ એ પ્રમાણે અણ ન થાય, એ માટે અસમાસે એમ નિષેધ કરેલો છે.

અને જો આ ન્યાય ન હોત તો સમાસવિષયભૂત પુરુષ શબ્દ એ પરમ શબ્દને સાપેક્ષ હોવાથી અને સાપેક્ષમસમર્થમ્ (૨/૨૮) એવો ન્યાય હોવાથી અસમર્થ હોયને જ અહિં અણ પ્રત્યય લાગશે નહિ. આથી શા માટે પરમપુરુષ શબ્દથી અણ પ્રત્યયના નિષેધ માટે અસમાસે એવું સૂત્ર કરવું જોઈએ ? અર્થાત્ વ્યર્થ હોયને ન જ કરવું જોઈએ. પણ જે 'અસમાસે' એમ કરેલું છે, તે 'સાપેક્ષમસમર્થમ્' ન્યાયનો બાધક એવા પ્રસ્તુત ન્યાયનો સદ્ભાવ હોવાથી જ કહેલું છે. આમ આ ન્યાય વિના અઘટમાન બની જતો 'અસમાસે' એવો નિર્દેશ આ ન્યાયનું જાપન કરે છે.

આ ન્યાયની અગ્રાધતા અર્થાત્ અનિત્યતા જણાતી નથી. (૨/૩૦)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. શંકા :- ટીકામાં કાકસ્ય કાષ્ઠ્યમ્ । ઉદા. આપ્યું. અહીં કૃષ્ણસ્ય ભાવઃ - કાષ્ઠ્યમ્ । એમ સામાન્યથી નિષ્પત્તિ કરીને પછી વિશેષ બોધ માટે કાકસ્ય પદ સાથે યોજના(સંબંધ) કરાશે, તો ઉક્ત પ્રયોગની (કાકસ્ય કાષ્ઠ્યમ્ ની) સિદ્ધિ થઈ જશે. આથી તદ્વિત - પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ વખતે કૃષ્ણ વગેરે

નામો સાપેક્ષ ન હોવાથી, સામર્થ્ય હોયને તદ્વિત પ્રત્યય થઈ જ જશે. માટે આ ન્યાયનો અહીં અવકાશ (આવશ્યકતા) જ ક્યાં છે ?

સમાધાન :- ના, આ રીતે કૃષ્ણ શબ્દથી પહેલાં તદ્વિત ટ્વણ્ (ચ) પ્રત્યય લાવીને પછી કાકસ્ય પદનો સંબંધ થઈ શકે નહીં. એમ તમને પૂછશું કે, 'કૃષ્ણસ્ય' એવા રૂપમાં કૃષ્ણ શબ્દ (૧) ગુણવાચક છે કે (૨) ગુણાંગવાચક ? (કૃષ્ણાદિવર્ણરૂપ ગુણ છે અંગ = પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જેનું તે ગુણાંગવાચક = એટલે ગુણીનો વાચકશબ્દ) જો (૧) કૃષ્ણ એવા વર્ણનો ભાવ, એમ કૃષ્ણ શબ્દ ગુણવાચક કહેશે, તો ટ્વણ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ જ નથી. કેમકે ગુણાંગવાચક = ગુણીવાચક કૃષ્ણ વગેરે શબ્દથી તેનું વિધાન કરેલું છે. અને (૨) જો કૃષ્ણ ગુણના યોગથી જે કૃષ્ણ શબ્દ અર્થાત્ ગુણીવાચક કૃષ્ણ શબ્દ છે, તેનાથી તસ્ય ભાવ: એમ કરો, તો કૃષ્ણ શબ્દ ગુણાંગ (ગુણી) વાચક હોવાથી કૃષ્ણસ્ય એ વિશેષણ બને, અને વિશેષણ શબ્દથી જે ષષ્ઠી આવે છે, તે વિશેષ્યવાચક કાકસ્ય શબ્દની ષષ્ઠીથી જ આવે છે, પણ અન્ય રીતે નહિ. (આ હકીકત ન કેવલા પ્રકૃતિ: પ્રયોક્તવ્યા (૩/૧૩) ન્યાયમાં કહેવાશે.) અને તેથી પ્રથમથી જ કાકસ્ય એવું ષષ્ઠ્યન્ત વિશેષ્ય છે અને કૃષ્ણસ્ય શબ્દને તેની અપેક્ષા પણ છે, એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. અને આમ કૃષ્ણસ્ય એવું પદ સાપેક્ષ હોવા છતાંય જે તદ્વિત પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને કાકસ્ય કાર્ણ્યમ્ । એવો પ્રયોગ થાય છે, તે આ ન્યાયના બળથી જ ઘટે છે. આથી સ્પષ્ટપણે જ આ ન્યાયનો અવકાશ છે.

૨. પુરુષહૃદયાદ૦ (૭-૧-૭૦) સૂત્રમાં હૃદય શબ્દ હોવા છતાં પણ પુરુષ શબ્દથી જ કાર્યસિદ્ધિ થઈ જવાથી તેની ઉપેક્ષાપૂર્વક જ મુકેલો છે. અર્થાત્ તેના ઉદાહરણાદિ આપેલ નથી.

૩. પરમપુરુષત્વમ્ । રૂપમાં પરમસ્ય પુરુષસ્ય ભાવ: । એ પ્રમાણે સમાસની પૂર્વ અવસ્થા છે. અને ત્યારે 'ભાવ' પદની અપેક્ષાએ પરમ અને પુરુષ શબ્દથી ષષ્ઠી થઈ છે. આથી પરમ અને પુરુષ શબ્દ વચ્ચે સમાનાધિકરણપણું (એકાર્થ - બોધકત્વ) હોવાથી સન્મહત્પરમોત્તમોત્કૃષ્ટં પૂજાયામ્ (૩-૧-૧૦૭) સૂત્રથી કર્મધારય સમાસની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ ત્વ પ્રત્યય લાવવામાં આવે ત્યારે, પ્રત્યય: પ્રકૃત્યાદે (૭-૪-૧૧૫) પરિભાષાથી ત્વ પ્રત્યય એ પુરુષ રૂપ પ્રકૃતિ સંબંધી થાય. કારણકે પુરુષ શબ્દથી જ ત્વ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું છે. આ રીતે પુરુષત્વ રૂપ સિદ્ધ થાય. અને પછી 'ભાવ:' પદની અપેક્ષાએ સંબંધમાં (પરમસ્ય એવા) ષષ્ઠી વિભક્ત્યંત પરમ શબ્દનો પુરુષત્વ એવા ત્વ પ્રત્યયાંત પુરુષ શબ્દની સાથે સામાનાધિકરણ્યનો અભાવ હોવાથી કર્મધારય સમાસની અપ્રાપ્તિ હોયને ષષ્ઠ્યન્તાચ્છેષે (૩-૧-૭૬) સૂત્રથી પરમપુરુષત્વમ્ । એમ ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ જ થયો.

આ જ રીતે પરમપૌરુષમ્ એવા અસાધુ રૂપની કલ્પના કરી છે, ત્યાં પણ કહેવું. કેમકે ત્વ પ્રત્યયની જેમ અહિં અણ્ પ્રત્યય પણ પુરુષ માત્ર શબ્દ સંબંધી છે. આથી તેના જ આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થઈ. જો અહીં પણ પરમ અને પુરુષ શબ્દના સામાનાધિકરણ્યરૂપ હેતુથી કર્મધારય સમાસ થયો હોત તો પરમપુરુષ શબ્દથી અણ્ પ્રત્યય થયે પ્રત્યય: પ્રકૃત્યાદે (૭-૪-૧૧૫) પરિભાષા વડે અણ્ પ્રત્યય પરમપુરુષ શબ્દનો જ સંબંધી હોવાથી, તેના જ આદ્ય સ્વરની વૃદ્ધિ થયે, પારમપુરુષમ્ । એવું રૂપ બનાવ્યું હોત.

શંકા :- પરમપૌરુષમ્ । એવું રૂપ એ અસાધુ હોવાથી તેની ચિંતા (વિચારણા) કરવી યોગ્ય નથી.

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પણ અસાધુ રૂપમાં પણ કર્મધારય સમાસ થવાનું અને નહિ થવાનું ફળ દર્શાવવું શક્ય છે. પરમપુરુષત્વ રૂપમાં બતાવવું શક્ય નથી. આથી આ અસાધુરૂપની પંજ ચિંતા કરેલી છે. (અર્થાત્ કર્મધારય કરાય તો પારમપુરુષમ્ અને કર્મધારય ન થાય તો પરમપૌરુષમ્ રૂપ થાય, એમ તફાવત

બતાવી શકાય છે. પરમપુરુષત્વમાં તેવો તફાવત બતાવી શકાતો નથી. વસ્તુતઃ 'પરમ એવા પુરુષ નો ભાવ' - એવા અર્થમાં જ પરમપૌરુષમ્ રૂપ અસાધુ છે. પણ 'પરમ એવું પૌરુષ' - એ પ્રમાણે પૌરુષમાં પરમત્વનું પતિપાદન કરવા માટે તો 'પરમપૌરુષમ્' રૂપ સાધુ જ છે, એમ વિવેક જાણવો.) (૨/૩૦)

પરામર્શ

A આ ન્યાયના ઉદાહરણમાં કાકસ્ય કૃષ્ણસ્ય ભાવઃ, કાકસ્ય કાષ્ણ્યમ્ । અથવા કાકસ્ય કૃષ્ણત્વમ્ । એમ પ્રયોગ કરેલો છે, તેમાં કાક શબ્દને સાપેક્ષ એવા પણ કૃષ્ણ શબ્દથી આ ન્યાયથી દ્વ્યન્ પ્રત્યય - લાગવા રૂપ તદ્વિત વિધિ થયો. અહીં પ્રસંગતઃ એ વિચારાય છે કે, (૧) કાકસ્ય કૃષ્ણત્વમ્ । એવો પ્રયોગ કરાય અથવા (૨) કાકાઃ કૃષ્ણાઃ । એવો પ્રયોગ કરાય - એ બેમાં ખાસ તફાવત નથી. એક જ વસ્તુ ભિન્ન રીતે જણાવાય છે. પ્રથમ પ્રયોગમાં 'કાગડાનું કૃષ્ણપણું = કાળાપણું (કૃષ્ણવર્ણ) છે - કાગડાનો કાળો વર્ણ છે.' એમ અર્થ થાય છે. (કાકસ્ય કાષ્ણ્યમ્ । (કૃષ્ણત્વમ્) માં ષષ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ સપ્તમી જેવો થાય છે. આથી 'કાગડામાં કૃષ્ણત્વ = કૃષ્ણવર્ણ (વાળાપણું) છે.' એવો અર્થ થાય.) બીજો પ્રયોગ - કાકાઃ કૃષ્ણાઃ । માં 'કાગડાઓ કાળા હોય છે.' એમ અર્થ થાય છે.

આ બન્નેય પ્રયોગોનો અર્થ લગભગ સરખો હોવા છતાં પ્રથમ પ્રયોગમાં ભાવ - પ્રધાન નિર્દેશ છે. પ્રથમ પ્રયોગ કાકસ્ય કૃષ્ણત્વમ્ માં કાગડાને કૃષ્ણ - કાળો ન કહ્યો, પરંતુ કાગડામાં કૃષ્ણત્વ = કૃષ્ણવર્ણવાળાપણું છે એમ કૃષ્ણ - શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત એવું જે કૃષ્ણત્વ (કાષ્ણ્ય) રૂપ ધર્મ, તેની પ્રધાનતા રાખીને પ્રયોગ કરેલો છે. જ્યારે - કાકાઃ કૃષ્ણાઃ । એ બીજા પ્રયોગમાં ધર્મી - પ્રધાન નિર્દેશ છે. એટલે કે, કૃષ્ણત્વ - ધર્મવાળો જે ધર્મી (દ્રવ્ય = વિશેષ્ય) કૃષ્ણ, એનો પ્રયોગ હોવાથી ધર્મી - પ્રધાન પ્રયોગ છે. અહીં જે કાક છે, તે જ કૃષ્ણ છે, આથી કૃષ્ણ શબ્દ એ - દ્રવ્યવાચક (અથવા દ્રવ્યવિશેષ એવી જાતિનો વાચક) કાક રૂપ શબ્દને સમાનાધિકરણ = સમાન - અર્થનું અભિધાન કરનાર હોયને - દ્રવ્યવાચક જ છે. આમ અહીં કૃષ્ણ શબ્દથી કાક માં રહેલ કૃષ્ણત્વ - ધર્મવાળા (કૃષ્ણ રૂપ ધર્મી) કાક નો જ બોધ થવાથી - ધર્મી - પ્રધાન પ્રયોગ છે.

પહેલાં પ્રયોગમાં ષષ્ઠી - વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો. જેમકે, કાકસ્ય કૃષ્ણત્વમ્ । કારણ કે ધર્મ - પ્રધાન પ્રયોગ હોવાથી એટલે કે વસ્તુના પ્રવૃત્તિનિમિત્તરૂપ ભાવ (સ્વાર્થ = વિશેષણ = ગુણ)નું અભિધાન કરવાથી તેના આશ્રયભૂત = આધારભૂત ધર્મીને (કાક ને) ષષ્ઠી - વિભક્તિ કરવી જરૂરી છે. અહીં જો કે કૃષ્ણત્વ ધર્મ કૃષ્ણ માં રહે છે, તો પણ પ્રસ્તુતમાં કૃષ્ણ અને કાક એ અભિન્ન વસ્તુ હોવાથી કૃષ્ણત્વ ધર્મ કાક માં છે, એમ કહેવામાં દોષ નથી.

બીજો પ્રયોગ - કાકાઃ કૃષ્ણાઃ । માં ષષ્ઠી - વિભક્તિનો પ્રયોગ કરવો આવશ્યક નથી. કારણકે અહીં કૃષ્ણ શબ્દનો કાક સાથે એકાર્થ = સમાનાધિકરણ રૂપે પ્રયોગ કરેલો છે. આથી કાક અને કૃષ્ણ અભિન્ન છે, માટે કાક માં કૃષ્ણ છે, એવું કહેવાનો અભિપ્રાય નથી. માટે કાક શબ્દને નામાર્થે પ્રથમા - વિભક્તિ જ થઈ, પણ આધાર - આધેયભાવ રૂપ સંબંધ જણાવવા ષષ્ઠી - વિભક્તિ ન થઈ.

ટૂંકમાં ત્વ, તત્, દ્વ્યન્ વગેરે પ્રત્યયો વડે જ્યારે વસ્તુના ભાવનું = પ્રવૃત્તિનિમિત્તનું અભિધાન થાય છે, બોધ કરાવાય છે, ત્યારે ધર્મ - પ્રધાન પ્રયોગ બને છે. જેમ કે, કાકસ્ય કૃષ્ણત્વમ્ । રામસ્ય ઔદાર્યમ્ । (દ્વ્યન્) પટસ્ય શુક્લત્વમ્, દેવદત્તસ્ય સહિષ્ણુતા । ચૈત્રસ્ય દળહવત્ત્વમ્ । આમ અહીં ધર્મ - પ્રધાન

પ્રયાગ હોવાથી ધર્મ - ધર્મી વચ્ચે આધાર - આધેયભાવ રૂપ સંબંધ જણાવવા પછી - વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે. પણ જ્યારે ત્વ, તલ્, દ્યુષ્ણ વગેરે પ્રત્યયોનો પ્રયોગ નથી હોતો ત્યારે વસ્તુના ભાવ = પ્રવૃત્તિનિમિત્તનું અભિધાન થતું નથી. અને આથી વસ્તુના ધર્મનો બોધ પ્રધાન રૂપે થતો નથી. પણ વસ્તુનો જ એટલે કે ધર્મનો (વિશેષ્યનો = દ્રવ્યનો) જ બોધ પ્રધાનરૂપે થાય છે. આથી તે ધર્મપ્રધાન પ્રયોગ બને છે. જેમકે, કાકાઃ કૃષ્ણાઃ । રામઃ ઉદારઃ । પદ્મ શુક્લઃ । દેવદત્તઃ સહિષ્ણુઃ । ચૈત્રઃ દણ્ડવાન્ । અહીં ધર્મી - પ્રધાન પ્રયોગ હોવાથી અને બે ધર્મી રૂપ સમાનાધિકરણ પદો વચ્ચે આધાર - આધેયભાવ રૂપ સંબંધ ન હોવાથી - તેને જણાવવા પછી - વિભક્તિનો પ્રયોગ પણ કરાતો નથી.

અર્થનો અભેદ હોવાથી પૂર્વોક્ત બન્ને પ્રયોગને એકબીજા રૂપે ફેરવી શકાય છે. કેટલીક વખત સંસ્કૃત ગ્રંથના વાંચનમાં ધર્મ - પ્રધાન નિર્દેશ (પ્રયોગ) માં ક્લિષ્ટતા અનુભવાતી હોય તો તેને ધર્મી પ્રધાન - પ્રયોગ રૂપે કલ્પીને - ફેરવીને સરળતાથી અર્થ સમજી શકાય છે. દા. ત. ભાવેઃ ત્વતલ્ (૭-૧-૫૫) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિ ગત પૃથગ્ભૂતસ્ય ભાવઃ - પૃથક્ત્વમ્ । નાનાત્વમ્ । વગેરે પ્રયોગ અંગે શંકા ઉઠાવતાં ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં કહેલું છે કે - નનુ પૃથગાદિશબ્દાનામવ્યયાનામસત્ત્વવાચિત્ત્વાત્ કથમત્ર ભાવપ્રત્યયઃ ? ન હ્યસત્ત્વાદસત્ત્વે પ્રત્યયઃ (ભવતિ) । ભાવો હ્યસત્ત્વરૂપ इति आशङ्का ?

આ વાક્યમાં શરૂઆતમાં અસત્ત્વવાચિત્ત્વાત્ એમ ત્વ પ્રત્યય - યુક્ત પ્રયોગ હોવાથી ધર્મ - પ્રધાન પ્રયોગ છે. માટે જ આધાર - આધેયભાવ રૂપ સંબંધ જણાવવા પૂર્વે પૃથગાદિશબ્દાનામ્ એમ પછી - વિભક્તિનો પ્રયોગ કરેલો છે. આનો અર્થ બે રીતે થઈ શકે છે. ધર્મ - પ્રધાન પ્રયોગમાં આ પ્રમાણે અર્થ થાય (૧) શંકા :- અવ્યય એવા પૃથક્ વગેરે શબ્દોનું (શબ્દોમાં) અસત્ત્વવાચીપણું (વાચકત્વ) હોવાથી અહીં શી રીતે ભાવ - પ્રત્યય થાય ?

આને જ વાક્યને ધર્મી - પ્રધાન (વિશેષ્ય - પ્રધાન) પ્રયોગરૂપે પરિવર્તિત કરીને - કલ્પીને અર્થ કરાય તો આ પ્રમાણે થાય - (૨) શંકા :- અવ્યય એવા પૃથક્ વગેરે શબ્દો એ અસત્ત્વવાચક (વાચી) હોવાથી અહીં ભાવ - પ્રત્યય = ભાવનું અભિધાન કરનાર પ્રત્યય શી રીતે થાય ? અર્થાત્ ન જ થાય. [શેષ ગ્રંથાર્થ - કારણ કે વસ્તુનો 'ભાવ' એ અસત્ત્વ - રૂપ છે. અને અસત્ત્વવાચક એવા (પૃથક્ વગેરે) શબ્દથી 'ભાવ' (પ્રવૃત્તિનિમિત્ત) રૂપ 'અસત્ત્વ' અર્થમાં પ્રત્યય લાગી શકતો જ નથી ? આવી શંકાનું સમાધાન કરતાં ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલું છે કે, વૃત્તિમાં (તદ્વિત - પ્રત્યયાદિ આવતાં) પૃથક્ વગેરે શબ્દો - પૃથગ્ભૂત વગેરે રૂપ 'સત્ત્વ' અર્થમાં વર્તે છે. (પૃથક્ = એટલે પૃથગ્ભૂત - જુદી થયેલી કોઈ પટાદિ વસ્તુ.) આથી ત્વ - તલ્ વગેરે અસત્ત્વરૂપ 'ભાવ' નું અભિધાન કરનાર પ્રત્યયો થવા ઘટે છે.]

પૂર્વોક્ત બન્નેય રીતે થતાં પ્રયોગમાં પ્રથમ પ્રયોગ પ્રમાણે અર્થાત્ ધર્મ - પ્રધાન નિર્દેશની અપેક્ષાએ કરેલો પ્રથમ - અર્થ થોડો ક્લિષ્ટ / કઠણ જણાય છે. જ્યારે બીજો પ્રયોગ - જે ધર્મી - પ્રધાન છે, તેમાં પૂર્વોક્ત રીતે વસ્તુના ધર્મનું અભિધાન કરનાર ત્વ વગેરે પ્રત્યય દૂર કરીને, પછી ધર્મ - ધર્મી વચ્ચે આધાર - આધેયભાવરૂપ સંબંધનું પણ અભિધાન કરવાની જરૂર ન હોવાથી પછી - વિભક્તિની પણ નિવૃત્તિ કરીને જો એકાર્થ = સમાનાધિકરણ રૂપે અર્થ કરાય, તો પૂર્વોક્ત રીતે સમજવામાં સુગમતા / સરળતા રહે છે. આ પ્રમાણે અનેક ઠેકાણે વસ્તુના ભાવ (પ્રવૃત્તિનિમિત્ત) નું અભિધાન કરનાર ત્વ, તલ્ વગેરે પ્રત્યય વડે પ્રયોગ કરવાની શાસ્ત્રકારોની શૈલી / પદ્ધતિ હોય છે. ત્યારે તે પ્રયોગોને પૂર્વોક્ત રીતે ધર્મી = પ્રધાન નિર્દેશ રૂપે પરિવર્તિત કરીને - કલ્પીને અર્થ કરવાથી વાચકોને સુગમતા / સરળતા અનુભવાશે.

બીજી વાત એ કે, જે શબ્દની પાછળ ત્વવત્ (ત્વ + વત્) એ બે પ્રત્યયોનો સમૂહ આવતો હોય

ત્યાં તે ત્વક્ત્ પ્રત્યય શબ્દ કાઢીને - દૂર કરીને જે શબ્દ રહે, તે જ અર્થ ત્વક્ત્ પ્રત્યયાંત શબ્દનો પણ થાય છે. દા. ત. ગો-શબ્દથી ભાવમાં ત્વ પ્રત્યય આવતાં ગોર્ભાવઃ, ગોત્વમ્ । (ગો નો ભાવ = અર્થાત્ ગો નું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત - જાતિ) રૂપ થાય. પછી 'વાળો' અર્થમાં મતુ પ્રત્યય આવતાં ગોત્વમસ્તિ યસ્ય સ ગોત્વવાન્ । (ગૌઃ બલીવર્દઃ ।) અથવા ગૌત્વવતી ગૌઃ । (ગોત્વ = બળદપણું તે વાળો - બળદની જાતિવાળો = અર્થાત્ બળદ. અથવા ગાયની જાતિવાળી = ગાય માત્ર) અહીં ગો શબ્દનો જે અર્થ બળદ અથવા ગાય = તે જ અર્થ ત્વ + મતુ પ્રત્યય આવતાં બનેલ ગોત્વવાન્ (= ગૌઃ) । અને ગૌત્વવતી (= ગૌઃ) । રૂપ વડે કહેવાય છે. કારણકે ત્વ પ્રત્યય વડે વસ્તુનો ભાવ (પ્રવૃત્તિ - નિમિત્તભૂત ધર્મ) કહેવાય છે. અને પછી મતુ પ્રત્યયથી 'વાળો' અર્થ કહેવાતાં તે ધર્મવાળી પાછી તે વસ્તુ રૂપ જ અર્થ આવી જશે. જેમ કે, ગો શબ્દને ત્વ + વત્ પ્રત્યય લાગીને બનેલ ગોત્વવત્ શબ્દનો અર્થ ગો શબ્દાર્થ રૂપે જણાશે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સમજવું.

એ જ પ્રમાણે કેટલીક વખત વત્ અર્થવાળો પ્રત્યય લાગવાથી જે શબ્દ બનેલ હોય, તે શબ્દથી ત્વ, તલ્ વગેરે 'ભાવ' અર્થવાળો પ્રત્યય આવે ત્યારે પણ વત્ + ત્વ રૂપ પ્રત્યયના સમૂહની પૂર્વનો જે શબ્દ હોય, તે શબ્દનો જ અર્થ આવીને ઉભો રહે છે. દા. ત. શુક્લઃ । શબ્દનો અર્થ 'સફેદ' અર્થાત્ "સફેદવર્ણવાળો" છે. આ ગુણવાચક શબ્દ છે. અર્થાત્ ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દ છે. શુક્લ = સફેદ વર્ણ રૂપ ગુણને લઈને આ શુક્લ શબ્દ પટ વગેરે દ્રવ્યનો વાચક છે. આથી અહીં શુક્લ શબ્દનો અર્થ 'સફેદવર્ણવાળો' (પટ વગેરે) થાય છે. તેનાથી ત્વ વગેરે 'ભાવ' અર્થવાળો પ્રત્યય આવતાં શુક્લત્વ રૂપ થશે. તેનો અર્થ - સફેદવર્ણવાળાપણું. અહીં સફેદવર્ણવાળાપણું એટલે 'સફેદવર્ણ' જ અર્થ થશે. કેમકે, શુક્લ = સફેદવર્ણવાળા - એવા શબ્દનું પ્રવૃત્તિ - નિમિત્ત "સફેદવર્ણ" જ છે. આથી પટસ્ય શુક્લતા । એટલે પટનું સફેદવર્ણવાળાપણું = અર્થાત્ 'પટનો સફેદવર્ણ' એવો જ અર્થ આવીને ઉભો રહેશે.

આ વિષયની સ્પષ્ટતા માટે 'ભાવે ત્વતલ્' સૂત્રની "તત્ત્વપ્રકાશિકા બૃહદ્વૃત્તિગત" 'ભાવ' શબ્દાર્થને સંક્ષેપથી જોઈએ.

'ભાવ' શબ્દનો અર્થ :- 'ભાવ' અર્થમાં થનાર પ્રત્યય બે પ્રકારના છે. (૧) કૃત્પ્રકરણોક્ત ભાવ - પ્રત્યય અને (૨) તદ્વિતપ્રકરણોક્ત ભાવ - પ્રત્યય.

તેમાં (૧) કૃત્પ્રકરણોક્ત ભાવ - પ્રત્યયનો અર્થ બે પ્રકારે છે - ૧. ભાવ પ્રત્યયનો પ્રથમ અર્થ - ક્રિયા સામાન્ય રૂપ ધાતુનો અર્થ જે સાધ્યરૂપ છે, એ જ ભાવ કહેવાય છે. આથી તે ધાતુવડે જ કહેવાય છે, અભિહિત થાય છે - અને આ 'ભાવ' અર્થમાં જ (ભાવે - પ્રયોગમાં જ) ત્વાદિ - વિભક્તિ - પ્રત્યય અને ક્ત્વા, તુમ્, ત્વ્ય, અનીય વગેરે કૃત્ય - પ્રત્યયો થાય છે. સર્વ ક્રિયામાં સત્ત્વ / હોવું - એવો મૂળ ધાતુનો અર્થ સાધારણ રૂપે છે અને તે ધાતુનો જ અર્થ હોવાથી ધાતુવડે જ કહેવાય છે. જેમકે, જવું, કરવું, સુવું, આવવું, વગેરેમાં 'હોવું' રૂપ ધાતુમાત્રનો સાધારણ - અર્થ ધાતુ વડે જ કહેવાય છે. માટે 'ધાતુનો - અર્થ' એ જ અહીં 'ભાવ' રૂપ છે. (ધા. પા. માં પણ કહેવું છે કે, ભાવો ધાત્વર્થઃ ।) તથા ૨. 'ભાવ' - પ્રત્યયનો બીજો અર્થ - ધાતુથી અન્ય છે. જે સિદ્ધતા નામનો ધાતુનો ધર્મ છે, તે લિંગ અને સંખ્યાના સંબંધવાળો હોયને દ્રવ્યવત્ = દ્રવ્યની જેમ ધાતુના અર્થથી અન્ય (અર્થ) છે. અર્થાત્ જેમ દ્રવ્ય એ ધાતુના અર્થથી જુદો છે, તેમ આ અર્થ પણ જુદો છે. એવા બીજા પ્રકારના 'ભાવ' અર્થમાં વજ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. આ પ્રમાણે ભાવાકર્ત્રોઃ (૫-૩-૧૮) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં જણાવેલ છે.

પ્રસ્તુતમાં (૨) તદ્વિતીય = તદ્વિત - પ્રકરણોક્ત ભાવ - પ્રત્યયની વિચારણા ચાલે છે. આ

‘ભાવ’ શબ્દનો અર્થ જણાવતાં ભાવે ત્વતલ (૭-૧-૧૫) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં કહેલું છે કે -

भवतोऽस्मात् अभिधानप्रत्ययौ इति भावः - શબ્દસ્ય પ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્ , દ્રવ્યસંસર્ગી ભેદકો ગુણઃ । યદાહુઃ - યસ્ય ગુણસ્ય હિ ભાવાત્ દ્રવ્યે શબ્દનિવેશસ્તદભિધાને ત્વતલૌ ઇતિ ।

અર્થ :- જેનાથી વસ્તુનો પ્રત્યય = બોધ = પ્રતીતિ અને અભિધાન / કથન થાય તે ભાવ કહેવાય. (અહીં જો કે પહેલાં વસ્તુનું જ્ઞાન થાય પછી અભિધાન = શબ્દવડે કથન થાય, તો પણ જે અભિધાનપ્રત્યયો એવો ઉલટો નિર્દેશ છે, તે અભિધાન શબ્દ સ્વરાદિ - અ કારાંત હોયને લઘ્વક્ષર (૩-૧-૧૬૦) સૂત્રથી તેનો પૂર્વ નિપાત થયેલો જાણવો.) અર્થાત્, શબ્દનો ભાવ એટલે શબ્દનું પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત. (જે ધર્મથી તે તે શબ્દની પ્રવૃત્તિ થઈ હોય તે નિમિત્તભૂત ધર્મ.) અથવા દ્રવ્યનો (વિશેષ્યનો = ધર્માનો) સંસર્ગી = સંસર્ગ (સંબંધ / યોગ) કરનાર એવો અન્ય શબ્દથી ભેદ (વ્યવચ્છેદ) કરનારો ગુણ (ધર્મ = વિશેષણ) એ જ ‘ભાવ’ કહેવાય છે. કહેલું છે કે, જે ગુણના (ધર્મ વિશેષના = વિશેષણના = ભાવના) હોવાથી દ્રવ્યના (ધર્માના = વિશેષ્યના) વિષયમાં શબ્દનો નિવેશ થાય, શબ્દનો પ્રયોગ / પ્રવૃત્તિ થાય, તે ગુણનું (ધર્મવિશેષનું = વિશેષણનું) અભિધાન કરવામાં ત્વ - તલ્ પ્રત્યયો (ઉપલક્ષણથી ભાવાર્થક તમામ પ્રત્યયો) થાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક ગુણ = ધર્મ વિશેષને આગળ કરીને - નિમિત્ત બનાવીને જુદાં જુદાં શબ્દોની પ્રવૃત્તિ થાય છે. કહ્યું છે કે, ચતુષ્ટયી શબ્દપ્રવૃત્તિઃ । શબ્દની પ્રવૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે. એટલે કે તે તે શબ્દોના ભાવ = પ્રવૃત્તિનિમિત્ત = ગુણ (ધર્મ વિશેષ) ને લઈને જુદાં જુદાં ચાર પ્રકારે શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. તે ચાર પ્રકારના શબ્દનો પ્રયોગ (પ્રવૃત્તિ) થવામાં ચાર વસ્તુ નિમિત્તભૂત છે. તે આ પ્રમાણે (૧) જાતિ, (૨) ગુણ, (૩) દ્રવ્ય અને (૪) ક્રિયા. તેમાં,

(૧) જાતિ - જે શબ્દનો ગુણ પ્રવૃત્તિ - નિમિત્તભૂત ધર્મ જાતિ હોય, તે જાતિવાચકશબ્દ = જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દ કહેવાય. જેમકે, ઇયં ગૌઃ । અહીં ગો - જાતિના નિમિત્તે તે જાતિવાળા ગો / ગાય માત્રનું અભિધાન કરવા ગૌઃ । શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. આથી અહીં ગોત્વમ્ , ગોતા । એ પ્રમાણે ત્વ, તલ્ પ્રત્યય વડે ગો - જાતિનું અભિધાન થાય છે. આ જાતિ એ ગાય (ગો) માત્રમાં રહેલ એક - અખંડ - સમાન અને નિત્ય એવો ધર્મવિશેષ જ છે.

(૨) ગુણ - જે શબ્દનો પ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂત ધર્મ ગુણ હોય, તે ગુણવાચક = ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દ કહેવાય. દા. ત. શુક્લઃ પટઃ । અહીં શુક્લ શબ્દનો અર્થ ‘સફેદવર્ણવાળો’ છે. આ શુક્લ શબ્દનો - પ્રયોગ થવામાં સફેદ વર્ણ (શુક્લવર્ણ) એ પ્રવૃત્તિ - નિમિત્ત છે. આથી પટસ્ય શુક્લસ્ય ભાવઃ ઇતિ, પટસ્ય શુક્લત્વમ્ , શુક્લતા । પટનું સફેદ - વર્ણવાળાપણું = સફેદ વર્ણ. આ પ્રયોગમાં ત્વ, તલ્ શબ્દ વડે શુક્લ શબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત એવો શુક્લવર્ણ = સફેદવર્ણ રૂપ અર્થ કહેવાય છે. માટે શુક્લત્વ = સફેદ - વર્ણવાળાપણું = એટલે સફેદવર્ણ. કારણ કે, અહીં સફેદવર્ણ રૂપ ધર્મના નિમિત્તે શુક્લ શબ્દની પટ રૂપ દ્રવ્ય અર્થમાં પ્રવૃત્તિ (પ્રયોગ) થઈ છે.

(૩) દ્રવ્ય - જે શબ્દની પ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂત ધર્મ દ્રવ્ય હોય તે દ્રવ્યવાચક શબ્દ કહેવાય. જેમકે, દણ્ડી । અહીં ‘દંડવાળો’ (પુરુષ) એવો અર્થ છે. અહીં દંડરૂપ દ્રવ્યનો સંયોગ એ દણ્ડી શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત વસ્તુ (ધર્મ) છે. તે જ દણ્ડત્વ, દણ્ડતા । વગેરેમાં ત્વ, તલ્ વગેરે દ્વારા કહેવાય છે - આમ (દંડરૂપ) દ્રવ્યના નિમિત્તે દણ્ડી । શબ્દનો પ્રયોગ થવાથી તે દ્રવ્ય - પ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દ = દ્રવ્યવાચક શબ્દ કહેવાય છે.

(૪) ક્રિયા - જે શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત ધર્મ ક્રિયા હોય, તે ક્રિયાશબ્દ = ક્રિયાપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દ કહેવાય. જેમ કે, પાચકઃ, પક્તા । વગેરે. અહીં પાક - ક્રિયાના નિમિત્તે પાચકઃ । શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. આથી પાચકત્વમ્, પાચકતા । વગેરે રૂપોમાં ત્વ, તલ્ પ્રત્યય વડે પાક - ક્રિયા અથવા પાકક્રિયાનો સંબંધ રૂપ ધર્મ (ભાવ) અભિહિત થાય છે - કહેવાય છે. આમ ક્રિયા એ પાચક શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત હોયને પાચકઃ । વગેરે શબ્દ ક્રિયાવાચક શબ્દ = ક્રિયા - પ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દ કહેવાય છે.

ઉપરોક્ત ચારે ય પ્રકારના શબ્દના પ્રવૃત્તિ - નિમિત્તભૂત ગુણો = ધર્મો જુદાં જુદાં હોવાથી તે જુદાં જુદાં રૂપે કહેવાય છે. બાકી તે પ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂત ગુણ / ધર્મ વિશેષના નિમિત્તથી વર્તે છે તો દ્રવ્ય (વિશેષ્ય = ધર્મ) રૂપ અર્થમાં જ. આથી પૂર્વોક્ત યદાહુઃ ઈત્યાદિ દ્વારા જે વ્યાખ્યા કરી કે, “જે ગુણના ધર્મવિશેષના હોવાથી દ્રવ્યને વિષે શબ્દનો નિવેશ / પ્રયોગ / પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે ધર્મ વિશેષનું અભિધાન કરવામાં (બોધ કરાવવા માટે) ત્વ, તલ્ પ્રત્યય થાય છે.” તે અહીં ઘટી જાય છે.

જુદા જુદા પ્રકારના શબ્દોથી ત્વ, તલ્ વગેરે ભાવાર્થક પ્રત્યય આવતાં કેવા ‘ભાવ’ રૂપ અર્થનું અભિધાન થાય છે ? એ જણાવતો શ્લોક ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં આ પ્રમાણે કહેલો છે.

જાતિગુણાજ્ઞાતિગુણે, સમાસકૃત્તદ્વિતાત્તુ સમ્બન્ધે ।

ઢિત્યારેઃ સ્વે રૂપે, ત્વતલાદીનાં વિધિર્ભવેત્ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ :- (૧) જાતિવાચક (જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક) શબ્દથી ‘જાતિ’ અર્થમાં અને (૨) ગુણવાચક (ગુણ દ્વારા દ્રવ્યમાં વર્તનાર ગુણ - પ્રવૃત્તિનિમિત્તક) શબ્દથી ‘ગુણ’ અર્થમાં ત્વ, તલ્ પ્રત્યય થાય છે. તથા (૩) સમાસ - શબ્દથી, (૪) તદ્વિત - પ્રત્યયાંત શબ્દથી અને (૫) કૃતપ્રત્યયાંત શબ્દથી સંબંધ અર્થમાં ત્વ, તલ્ પ્રત્યય થાય છે અને (૬) ઢિત્ય વગેરે શબ્દથી સ્વરૂપ (સ્વકીય - રૂપ) અર્થમાં જ ત્વ, તલ્ પ્રત્યય થાય છે.

પૂર્વોક્ત તમામ પ્રકારના શબ્દ સંબંધી ત્વ, તલ્ પ્રત્યયના ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. (૧) જાતિવાચક - ગોર્ધાવઃ - ગોત્વમ્, ગોતા । [અહીં ગો રૂપ શબ્દનો ભાવ કહેવાય ત્યારે - ગોત્વ શબ્દનો ‘ગો શબ્દની જાતિ’ રૂપ અર્થ છે. અને ‘ગો રૂપ અર્થનો ભાવ’ એમ વિગ્રહ કરાય ત્યારે ‘ગો રૂપ અર્થ (બળદ અથવા ગાય - વસ્તુ) ની જાતિ’ એવો અર્થ ગોત્વ વગેરેનો થાય.] તથા શુક્લસ્ય ગુણસ્ય ભાવઃ, શુક્લત્વમ્, શુક્લતા । અહીં શુક્લગુણમાત્રમાં રહેલ શુક્લગુણની જાતિ - રૂપ ભાવ ત્વ, તલ્ પ્રત્યયનો અર્થ છે. એવી જ રીતે રૂપસ્ય ભાવઃ રૂપત્વમ્, રૂપતા । તથા ક (વર્ણ) સ્ય ભાવઃ, કત્વમ્, ક્ષત્વમ્ । વગેરે. અહીં અનેક - ભિન્ન ભિન્ન ક વર્ણાદિ વ્યક્તિમાં રહેલ ‘જાતિ’ રૂપ ભાવ એ ત્વ પ્રત્યયનો અર્થ છે.

(૨) ગુણવાચક - શુક્લસ્ય (પટસ્ય) ભાવઃ, (પટસ્ય) શુક્લત્વમ્, શુક્લતા । અહીં (પટમાં રહેલ) શુક્લરૂપ ગુણ એ ત્વ, તલ્ પ્રત્યયથી કહેવાતો ‘ભાવ’ રૂપ અર્થ છે. તથા શુક્લતરત્વમ્, શુક્લતમત્વમ્ । માં ‘પ્રકૃષ્ટ એવો ગુણ’ રૂપ ભાવ - ત્વ પ્રત્યયાર્થ છે. અણત્વમ્, મહત્વમ્ । માં પરિણામરૂપ ગુણાત્મક ભાવ એ ત્વ - પ્રત્યયાર્થ છે. એકત્વ, દ્વિત્વમ્ (એક, દ્વિ વગેરે શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત એવી) ‘સંખ્યા’ રૂપ ભાવ ત્વ પ્રત્યય વડે કહેવાય છે. પૃથગ્ભૂતસ્ય ભાવઃ, પૃથક્ત્વમ્ । વગેરેમાં ‘ભેદ’ રૂપ ભાવ અને ઉચ્ચૈસ્ત્વમ્ વગેરેમાં ઉચ્છ્રય = ઉંચાઈ વગેરે રૂપ ગુણાત્મક ભાવ એ ત્વ પ્રત્યયનો અર્થ છે. પટુ (ચતુર) મૃદુ (નરમ, કોમળ) વગેરે શબ્દો પશુ ગુણવાચક જ છે, અર્થાત્ ‘ગુણ’ને લઈને જ દ્રવ્ય - અર્થમાં વર્તે છે. આથી પ્લોર્ધાવઃ, પટુત્વમ્, (ચતુરાઈ), મૃદુત્વમ્ । વગેરેમાં ચતુરાઈ, નરમાશ (કોમળતા), વગેરે રૂપ ગુણાત્મક ભાવ (પ્રવૃત્તિનિમિત્ત) માં જ ત્વ પ્રત્યય વર્તે છે.

(૩) સમાસ શબ્દથી સંબંધ - અર્થમાં ત્વ, તલ્ થાય છે. જેમકે, રાજા: પુરુષ:, રાજપુરુષ: । તસ્ય ભાવ: રાજપુરુષત્વમ્, રાજપુરુષતા । તથા ચિત્રા: ગાવ: યસ્ય સ ચિત્રગુસ્તસ્ય ભાવ:, ચિત્રગુત્વમ્ । અહીં સ્વ - સ્વામિભાવ રૂપ સંબંધ અર્થમાં ત્વ, તલ્ પ્રત્યય વર્તે છે.

(૪) કૃદન્ત શબ્દથી સંબંધમાં - ત્વ, તલ્ થાય છે. જેમકે, પચતીતિ પાચક: । પક્તા । પાચકસ્ય ભાવ:, પાચકત્વમ્ । પકૃત્વમ્ । ક્રિયતે इति कार्यम् । તસ્ય ભાવ:, કાર્યત્વમ્ । અહીં પાકાદિ ક્રિયા અને તેના કારક (કર્તા) વચ્ચેના સંબંધરૂપ 'ભાવ' માં ત્વ, તલ્ પ્રત્યય વર્તે છે.

(૫) તદ્વિતાન્ત શબ્દથી પણ સંબંધમાં ત્વ, તલ્ થાય છે. જેમકે, ઉપગોરપત્યમ્ - ઔપગવ: । (ઉપગુનો પુત્ર) તસ્ય ભાવ:, ઔપગવત્વમ્ । અહીં 'ઉપગુ નો સંબંધ રૂપ ભાવ' ત્વ પ્રત્યયનો અર્થ છે. તથા દણ્ડોઽસ્તિ અસ્યેતિ, દણ્ડી । તસ્ય ભાવ:, દણ્ડત્વમ્ । (દંડવાળાપણું) અહીં 'દંડ - સંબંધાત્મક ભાવ - અર્થ'માં ત્વ પ્રત્યય વર્તે છે.

(૬) ઢિત્ય વગેરે શબ્દથી સ્વરૂપમાં ત્વ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. અહીં ઢિત્ય વગેરે શબ્દો યદચ્છા - શબ્દો છે. અર્થાત્ આવા શબ્દો કોઈ વસ્તુની કાલ્પનિક સંજ્ઞા વગેરે રૂપે હોયને વસ્તુત: આનો કોઈ અર્થ નથી - આથી જ આવા યદચ્છા (ઈચ્છા મુજબ કલ્પિત - અર્થવાળા) હોયને તે શબ્દોનું સ્વરૂપ કરતાં બીજું કોઈ પ્રવૃત્તિ - નિમિત્ત સંભવતું નથી. આથી ઢિત્ય, ઢવિત્ય વગેરે શબ્દનું જે આરોપિત ભેદવાળું સ્વરૂપ છે, તેને આશ્રયીને ઢિત્ય શબ્દની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી ઢિત્યસ્ય ભાવ:, ઢિત્યત્વમ્ । અહીં ઢિત્ય શબ્દનું અન્ય કોઈ પ્રવૃત્તિ - નિમિત્ત ન હોવાથી તેના સ્વરૂપ અર્થમાં - ઢિત્ય શબ્દથી વાચ્ય = અભિધેય હોવાને લીધે આરોપિત / ઉપચરિતભેદવાળા અર્થાત્ (પોતાનાથી પોતાનું રૂપ = સ્વરૂપ) અભિન્ન હોવા છતાં પણ ભિન્ન હોય તેમ - શબ્દ વડે થતી પ્રતીતિ / બોધના બળથી - બુદ્ધિ વડે (કાલ્પનિક રીતે) જણાયેલ સ્વરૂપાત્મક જ ધર્મરૂપ ભાવ - અર્થમાં ઢિત્ય વગેરે શબ્દથી ત્વ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. આમ અહીં બુદ્ધિ વડે આરોપિત ભેદવાળું ઢિત્ય શબ્દનું સ્વરૂપ જ ત્વ, તલ્ પ્રત્યય વડે અભિધાન કરવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિનિમિત્ત (ભાવ) છે અને વળી તે સ્વરૂપ જ (ધર્મી = દ્રવ્ય = વિશેષ્યરૂપે હોયને) ઢિત્ય શબ્દથી વાચ્ય છે.

સમાસ - શબ્દથી, કૃદન્ત - શબ્દથી અને તદ્વિતાન્ત - શબ્દથી સંબંધરૂપ ભાવ અર્થમાં ત્વ, તલ્ પ્રત્યય થાય છે, એમ પૂર્વે કહ્યું. તેમાં કેટલાંક અપવાદ છે. જ્યાં (૧) રૂઢિ = પ્રયોગ હોય (૨) અભિન્નરૂપ હોય અને (૩) અવ્યભિચરિત સંબંધ હોય - તે સિવાયના સ્થળે જ સમાસ, કૃદન્ત અને તદ્વિતાન્ત શબ્દોને વિષે ત્વ, તલ્ પ્રત્યય વડે 'સંબંધ' (રૂપ ભાવ) નું અભિધાન થાય છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત ત્રણ સ્થળે સંબંધ-અર્થમાં ત્વ, તલ્ પ્રત્યય આવતો નથી, પણ 'જાતિ' અર્થમાં જ ત્વ, તલ્ આવે છે. તેમાં -

(૧) જે રૂઢિ શબ્દો છે, તેમાં 'જાતિ' (રૂપ ભાવ) માં ત્વ, તલ્ પ્રત્યય થાય છે. દા. ત. ગૌરઘસ્ય ભાવ:, ગૌરઘસ્ત્વમ્ । એ પ્રમાણે ધવલદિસ્ત્વમ્, કુમ્ભકારસ્ત્વમ્, તન્તુવાયત્વમ્, પટ્ટજત્વમ્, હસ્તિત્વમ્, માનુષત્વમ્, ક્ષત્રિયત્વમ્, રાજન્યત્વમ્ । વગેરે.

(૨) અભિન્નરૂપવાળા શબ્દો તદ્વિતાન્ત જ હોય છે. જ્યારે કોઈ અર્થમાં આવેલાં પ્રત્યયાદિનો લુપ્ વગેરે થવાથી તદ્વિતાન્ત શબ્દો મૂળ - પ્રકૃતિ સાથે અભિન્નરૂપવાળા બને છે. જેમકે, ગર્ગત્વમ્ । પજ્જાલત્વમ્ । વગેરે. અહીં ગર્ગ વગેરે શબ્દો - યજ્ , અજ્ વગેરે પ્રત્યયનો લોપ થયે છતે - જો કે તદ્વિત - પ્રત્યયાન્ત શબ્દો છે, તો પણ ગર્ગ એવી મૂળ પ્રકૃતિ સાથે સહવિવક્ષા હોતે છતે અર્થાત્ મુગપત્ - એક સાથે વિવક્ષા હોતે છતે (અર્થાત્ ગર્ગ શબ્દથી પણ તે જ અભિહિત થાય છે અને ગર્ગસ્ય અપત્યાનિ - ગર્ગા: આ વિવક્ષાવડે પણ તે જ અભિહિત થાય છે - આમ હોતે છતે) બન્નેય અભિન્ન રૂપવાળા હોવાથી

ત્વ વગેરે પ્રત્યયની ઉત્પત્તિના હેતુભૂત એવો સંબંધ ગૌણ બની ગયો છે. આથી પ્રકૃતિ સાથે અભિન્ન એવા શબ્દના અભિધેયનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત - અર્થાત્ ગર્ગ વગેરેની જાતિ - જ ત્વ, તલ્ વગેરે ભાવ - પ્રત્યય વડે જણાય છે, પણ ગર્ગ વગેરેનો 'સંબંધ' જણાતો નથી.

(૩) અવ્યભિચરિત - સંબંધવાળા શબ્દો પ્રાયઃ કૃદન્તો જ હોય છે. અહીં પણ સંબંધમાં - ભાવ - પ્રત્યય થતો નથી. જેમકે, સતો ભાવઃ, સત્ત્વમ્, સત્તા, વિદ્યમાનત્વમ્, વિદ્યમાનતા । અહીં સત્ વસ્તુની 'જાતિ'માં જ ત્વ વગેરે ભાવ - પ્રત્યય થાય છે. કેમકે કોઈ પણ વસ્તુ ક્યારેય પણ સત્તાના સંબંધના વ્યભિચારવાળી હોતી નથી. અર્થાત્ દરેક સદ્ - વસ્તુ હંમેશા 'સત્તા'ના સંબંધવાળી જ હોય છે, સત્તાના સંબંધ રહિત ક્યારેય બનતી નથી. આથી અહીં સત્તાના સંબંધની અપેક્ષા ન હોવાથી 'સંબંધ' અર્થમાં ત્વ વગેરે ભાવ - પ્રત્યય થતો નથી, પણ સત્ની 'જાતિ' અર્થમાં જ ભાવ - પ્રત્યય થાય છે.

હા, પાચકઃ । વગેરેમાં પાક - ક્રિયા અને કારક (કર્તા) વચ્ચેનો સંબંધ કાદાચિત્ક છે અર્થાત્ કોઈ કોઈ કાળે જ સંભવે છે, નિત્ય સંબંધ નથી. આથી તેવા સંબંધની અપેક્ષાવાળા પાચક વગેરે શબ્દો સ્વાર્થનું (ત્વ - તલ્ - આદિથી અભિધેય / વાચ્ય એવા સંબંધરૂપ ભાવનું) અભિધાન કરે છે. આથી 'પાચક' વગેરે શબ્દથી 'સંબંધ' રૂપ ભાવમાં ત્વ, તલ્ પ્રત્યય થવો ઘટે છે. આમ સત્ = વિદ્યમાન પદાર્થોને વિષે નિત્ય (સમવાય - સંબંધથી) રહેલી શબ્દની પ્રવૃત્તિના હેતુભૂત - 'સત્તા' રૂપ જાતિ જ ભાવ પ્રત્યય વડે વાચ્ય છે, પણ સત્ અને સત્તા વચ્ચેનો સંબંધ એ કાંઈ ભાવ - પ્રત્યય વડે વાચ્ય / અભિધેય નથી. આ પ્રમાણે સમાસ - કૃત્ - તદ્વિત - પ્રત્યયાંત શબ્દથી સમાન્યથી 'સંબંધ' અર્થમાં ભાવ - પ્રત્યય કહેવા છતાં તેનો અપવાદ હોવાથી પૂર્વોક્ત ત્રણ ઠેકાણે 'સંબંધ'માં ભાવ - પ્રત્યય થતો નથી, પણ 'જાતિમાં' જ ભાવ પ્રત્યય થાય છે.

આમ દરેક શબ્દમાં ત્વ, તલ્ વગેરે ભાવ - પ્રત્યય વડે યથાયોગ્ય જાતિ, ગુણ, સંબંધ, સ્વરૂપ વગેરે અર્થ અભિહિત થાય છે. નામ્નઃ પ્રથમાઽ (૨-૨-૩૧) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કંઈક વિશેષરૂપે પૂર્વોક્ત હકીકતને જણાવતાં કહેલું છે કે, નામના સ્વાર્થ, દ્રવ્ય, લિંગ, સંખ્યા, શક્તિ એમ પાંચ પ્રકારના અર્થ છે. તેમાં સ્વાર્થ રૂપ નામાર્થની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે, "શબ્દના અર્થને વિષે પ્રવૃત્તિનું જે નિમિત્ત હોય - પછી તે (૧) સ્વરૂપ (૨) જાતિ (૩) ગુણ (૪) ક્રિયા (૫) દ્રવ્ય (૬) સંબંધ ઈત્યાદિ અનેકરૂપે હોય - જે ત્વ - તલ્ આદિ પ્રત્યય વડે અભિધેય / વાચ્ય હોય તે સ્વાર્થ કહેવાય. અને તે સ્વાર્થ જુદાં જુદાં અન્ય શાસ્ત્રોમાં ભાવ, 'વિશેષણ' અથવા 'ગુણ' શબ્દ વડે કહેવાય છે. આના ક્રમશઃ ઉદાહરણ શ. મ. બૃહદ્ન્યાસમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરેલાં છે.

(૧) જે શબ્દ - જ્યારે પોતાનાથી અન્ય સ્વરૂપના ગ્રહણથી રહિત હોયને પોતાના અભિધેયમાં સ્વાર્થમાં વર્તે છે, ત્યારે 'સોડયમ્' - એક જ વસ્તુમાં 'આ તે જ (પૂર્વે જોએલો) ઘડો છે' - એવા પ્રયોગના ન્યાયે શબ્દસ્વરૂપથી જ વિશિષ્ટ એવા અર્થની પ્રતીતિ થવાથી 'શબ્દનું સ્વરૂપ' એ જ 'સ્વાર્થ' (ભાવ, વિશેષણ) છે. અને દ્રવ્ય એ વિશેષ્ય છે. જેમકે, કિલ્થઃ । તથા,

(૨) જાતિઃ = અનુવૃત્તિપ્રત્યયહેતુઃ । અનેક વસ્તુમાં જે અનુવૃત્તિની પ્રતીતિ = અર્થાત્ અનુગત / એકસરખી પ્રતીતિ (પ્રત્યય) થવામાં કારણભૂત ધર્મ હોય, તેને જાતિ કહેવાય. જેમકે, આ ગાય, આ ગાય - એવી સમાન પ્રતીતિ થવામાં હેતુભૂત ગોત્વ - જાતિ છે. આથી ગૌઃ । અહીં ગોજાતિથી = ગોત્વ થી વિશિષ્ટ દ્રવ્યની પ્રતીતિ થતી હોવાથી જાતિ (ગોત્વ) એ સ્વાર્થ (ભાવ, ગુણ, વિશેષણ) છે.

(૩) ગુણ - શુકલાદિ. શુક્લઃ પદઃ । અહીં શુક્લાદિ ગુણથી વિશિ. દ્રવ્યની પ્રતીતિ થવાથી શુક્લ - ગુણ સ્વાર્થ છે.

(૪) ક્રિયા - કારક: । અહીં ક્રિયાથી વિશિ. દ્રવ્યનો બોધ થતો હોવાથી ક્રિયા - એ સ્વાર્થ છે. અથવા ક્રિયા - વિશિષ્ટ સંબંધ એ સ્વાર્થ (ભાવ, ગુણ અથવા વિશેષણ) છે. અહીં એ વિચારણીય છે કે, ભાવે ત્વતલ (૭-૧-૫૫) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ કારક: । (પાચક: ।) વગેરે કૃદન્ત શબ્દોમાં ક્રિયાકારકરૂપ - સંબંધ એ ભાવ (સ્વાર્થ) છે એમ કહેલું છે. જ્યારે અહીં નામ્ન: પ્રથમા (૨-૨-૩૧) સૂત્રના શ. મ. બૃહન્ન્યાસમાં 'ક્રિયા'ને પણ સ્વાર્થ - ભાવ (ત્વ, તલ આદિ પ્રત્યય વડે વાચ્ય) કહેલો છે. આ રીતે જોઈએ તો કારક શબ્દથી ત્વ પ્રત્યય આવતાં થયેલ કારકત્વમ્ । પ્રયોગમાં કૃ ધાતુનો અર્થ જે કરણ - ક્રિયા, તેમાં જ ત્વ પ્રત્યય વર્તે છે, એમ કહેવાય. અને આ રીતે યુજ્ + ઘિનળ પ્રત્યય આવતાં બનેલ યોગી । વગેરે શબ્દથી ભાવમાં ત્વ આવતાં થયેલ યોગિત્વમ્ । વગેરે રૂપમાં યુજ્ - ક્રિયા અથવા યુજ્ - ક્રિયા સંબંધ વગેરે અર્થમાં ત્વ પ્રત્યય થશે.

(૫) દ્રવ્ય પણ જ્યારે અન્ય દ્રવ્યનું વિશેષણ બને જેમકે - યષ્ઠી: પ્રવેશય । કુન્તાન્ પ્રવેશય । (અહીં લક્ષણાથી 'યષ્ઠિધર પુરુષોને અથવા કુન્ત = ભાલાવાળા પુરુષોને પ્રવેશ કરાવ' એમ અર્થ છે.) - ત્યારે યષ્ઠિ (દંડ) વગેરે દ્રવ્ય એ વિશેષણ બનેલું હોયને સ્વાર્થ (ભાવ, પ્રવૃત્તિનિમિત્ત) છે. જ્યારે વિશેષ્યરૂપે બનેલ અન્ય પદાર્થ પુરુષ વગેરે - એ દ્રવ્ય (= વિશેષ્ય = ધર્મી) છે. (યષ્ઠિ વગેરે દ્રવ્ય રૂપ સ્વાર્થથી વિશિષ્ટ હોયને પુરુષાદિ વિશેષ્ય એ દ્રવ્ય રૂપ બીજો નામાર્થ છે, એમ કહેવાનો આશય છે.)

(૬) સંબંધ - જ્યાં સંબંધ - નિમિત્તક પ્રત્યય થયો હોય, ત્યાં ક્યારેક સંબંધ પણ સ્વાર્થ બને છે. જેમકે, દણ્ડી, વિષાળી । અહીં દણ્ડ અને વિષાળ રૂપ દ્રવ્યનો સંબંધ - એ સ્વાર્થ (ભાવ, પ્રવૃત્તિનિમિત્ત) છે. તથા મૂળમાં આદિ શબ્દથી રાજપુરુષ: । વગેરે સમાસમાં પણ 'રાજસંબન્ધ' રૂપ સ્વાર્થ છે. કેમ કે તેનાથી વિશિષ્ટ પુરુષ રૂપ દ્રવ્યનો - વિશેષ્યનો બોધ થાય છે. તથા ગર્ગસ્ય અપત્વાનિ બહવ: ગર્ગા: । એ પ્રમાણે પજ્ઞાતા: । રૂપ થાય છે. અહીં કમશ: યજ્ અને અજ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો છે. 'ગર્ગ ના સંતાનો' એમ અર્થ થાય છે. અર્થાત્ ગર્ગ વિશિષ્ટ સંતાનો જણાય છે. ગર્ગ રૂપ દ્રવ્યથી વિશિષ્ટ સંતાન રૂપી દ્રવ્ય જણાય છે.

આમાં ષ્ઠી: પ્રવેશય । વગેરેમાં યષ્ઠિ શબ્દનો યષ્ઠિધર - પુરુષ માં ઉપચાર (લક્ષણા) કરવાથી દ્રવ્યાન્તરની (વિશેષ્યની) પ્રતીતિ થાય છે, જ્યારે અહીં ગર્ગા: । વગેરે પ્રયોગમાં પ્રત્યયનો લુપ્ત થવા વડે દ્રવ્યથી વિશિષ્ટ દ્રવ્યાન્તરની - અન્ય દ્રવ્યની પ્રતીતિ થાય છે, એટલી વિશેષતા જાણવી.

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત જુદા જુદા સામાન્યથી છ પ્રકારના શબ્દના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત = ભાવ = ગુણ = વિશેષણ = ધર્મ વડે વિશિષ્ટ બનેલ દ્રવ્ય = વિશેષ્ય = ધર્મી રૂપ શબ્દ પણ અનેક પ્રકારનો બને છે. અને તેવા મો વગેરે વગેરે વિશેષ્ય = દ્રવ્ય શબ્દથી જ્યારે ત્વ પ્રત્યય આવે છે, ત્યારે પૂર્વોક્ત જાતિ, ગુણ વગેરે સ્વાર્થ = પ્રવૃત્તિનિમિત્ત = ભાવ = વિશેષણ રૂપ અર્થ જ અભિહિત થાય છે, કહેવાય છે. વળી તેવા મોત્વ વગેરે ભાવ - પ્રત્યયાંત શબ્દથી 'વાળો' (મત્વર્થ) માં વત્ વગેરે આવે ત્યારે મૂળભૂત મો વગેરે શબ્દાર્થ જ - મોત્વવાન્ । વગેરે શબ્દથી - પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે ધર્મ - પ્રધાન અને ધર્મી - પ્રધાન એવા બે પ્રયોગો જોયો. તેને સમજવા માટે તથા 'તદ્વિતીય - ભાવ પ્રત્યય સાપેક્ષથી પણ થાય છે' - એવું જણાવતાં પ્રસ્તુત ન્યાયમાં 'ભાવ' શું છે એ જાણવા માટે ભાવ - શબ્દનો અર્થ અને તેના પ્રકારની વિચારણા કરી. તેના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત, ગુણ, વિશેષણ, સ્વાર્થ વગેરે પર્વાય શબ્દો છે તથા તેવા ભાવથી વિશિષ્ટ દ્રવ્યના વિશેષ્ય = ગુણી = ધર્મી વગેરે પર્વાયો છે, ઈત્યાદિ - જિજ્ઞાસુઓની શંકાના નિરાકરણ માટે અને સ્વ - પરના વિશિષ્ટ - બોધ માટે અહીં સવિસ્તર નિરૂપણ કરેલું છે, એમ જાણવું. (૨/૩૦)

૮૮. ગતિકારકકડસ્યુક્તાનાં વિભક્ત્યન્તાનામેવ કૃદન્તૈર્વિભક્ત્યુત્પત્તેઃ પ્રાગેવ સમાસઃ ॥ ૨/૩૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વિભક્ત્યંત એવા જ (૧) ગતિસંજક (પ્રાદિ) શબ્દોનો, (૨) કારક શબ્દોનો અને (૩) ક્કસિ એટલે કે પંચમી વિભક્તિ વડે ઉક્ત પ્રત્યયાંત શબ્દોનો કૃદન્ત નામો સાથે સમાસ કરવાનો હોય ત્યારે, કૃદન્તથી વિભક્તિની ઉત્પત્તિ થાય તે પહેલાં જ, કૃદન્ત નામો સાથે ગતિ વગેરે પૂર્વોક્ત વિભક્ત્યંત શબ્દોનો સમાસ થઈ જાય છે.

પ્રયોજન :- યદ્યપિ નામ નામૈકાર્થે સમાસો बहुलम् (૩-૧-૧૮) સૂત્રવડે નામનો નામની સાથે સમાસ કહેલો છે, તો પણ ऐकार्थ (૩-૨-૮) સૂત્ર વડે સમાસ થયે અંતર્વર્તિની વિભક્તિનો (વિગ્રહ વાક્યાવસ્થામાં પ્રયોગ કરાયેલ વિભક્તિનો) લોપ કરવા દ્વારા આ પ્રમાણે શાપન કરેલું છે કે, વિભક્ત્યંત - નામોનો જ સમાસ થાય છે અને તેથી સમાસમાં બંનેય પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદભૂત કૃદન્તના અવિભક્ત્યંતપણા રૂપે નિયમ કરવા માટે આ ન્યાય છે. (આથી પૂર્વોક્ત સંયોગમાં સમાસ કરતી વખતે ઉત્તરપદભૂત કૃદન્તને વિભક્ત્યંત રૂપે ન લેવું, પણ વિભક્તિ રહિત લેવું.)

(૧) ગતિસંજક - પ્રાદિ સંબંધી ઉદાહરણ :- વિકિરતિ પક્ષાવિતિ^૧, વિષ્કિરો । પ્રયોગોમાં સ્સદ્ આગમ એ ‘પક્ષી’ રૂપ અર્થમાત્રની અપેક્ષાવાળો હોયને અંતરંગ હોવાથી પ્રથમ જ વૌ વિકિરો વા (૪-૪-૮૬) સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ થયે, ‘વિ + સ્કિર’ એવી સ્થિતિમાં^૨ ઋયાદ્યનુકરણચ્ચિ-ઢાચ્ચ ગતિઃ (૩-૧-૨) સૂત્રથી ‘ગતિ’ સંજ્ઞાવાળા વિ શબ્દનો નામ્યુપાન્ત્યપ્રીકગજઃ કઃ (૫-૧-૫૪) સૂત્રથી થયેલ ક પ્રત્યયાંત સ્કિર એવા કૃદન્ત શબ્દની સાથે ગતિકન્યસ્તત્પુરુષ (૩-૧-૪૨) સૂત્રથી તત્પુરુષ - સમાસ થાય છે. અને પછી असोडसिवूसहस्रयाम् (૨-૩-૪૮) સૂત્રથી સ્સદ્ આગમના સ નો ષ આદેશ થયે, વિષ્કિરઃ પક્ષો । રૂપ થાય છે. પછી સ્ત્રીલિંગની વિવક્ષા કરવામાં અ કારાંત હોવાથી જાતેરયાન્તનિત્યસ્ત્રીશૂદ્રાત્ (૨-૪-૫૪) સૂત્રથી ઢી પ્રત્યયની સિદ્ધિ થાય છે. (આ પ્રમાણે વિષ્કિરો રૂપ સિદ્ધ થાય છે.)

હવે જો આ ન્યાયની અપેક્ષા વિના સ્કિર એવા કૃદન્ત ઉત્તરપદની સાથે સમાસ કરાય, તો ક્કાદિ (કારક) શક્તિ, સંખ્યા વગેરેની અપેક્ષાવાળી હોયને વિભક્તિની ઉત્પત્તિ એ બહિરંગવિધિ છે. આથી વિભક્તિ - ઉત્પત્તિની પૂર્વમાં જ સ્ત્રીત્વ અર્થ માત્રની અપેક્ષાવાળો હોયને અંતરંગ એવા આત્ (૨-૪-૧૮) સૂત્રથી થતાં આપ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોયને, આપ્^૩ થયે વિષ્કિર એવા શબ્દનું અ કારાંતપણું ન રહેવાથી A. (વિ + સ્કિર + આપ્) વિષ્કિર શબ્દથી જાતેરયાન્તઃ (૨-૪-૫૪) સૂત્રથી ઢી પ્રત્યય ન થાત. (એટલે વિષ્કિરો એવા રૂપની સિદ્ધિ ન થાત, એમ ભાવ

છે. માટે આ ન્યાયથી વિભક્તિની ઉત્પત્તિની પહેલાં જ સ્કિર એવા જ શબ્દની સાથે ગતિસંજક વિ વગેરે શબ્દોનો સમાસ થાય છે.)

(૨) કારકશબ્દ - સંબંધી ઉદાહરણ :- ચર્મણા ક્રિયતે સ્મેતિ, ચર્મક્રીતી । વગેરે રૂપોમાં ચર્મન્ + ટ + ક્રીત એવી સ્થિતિમાં કરણ - કારકરૂપ ચર્મન્ શબ્દનો ક્રીત એવા કૃત્ ક્ત પ્રત્યયાંત (કૃદન્ત) શબ્દ સાથે કારક કૃતા (૩-૧-૬૮) સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. પછી સ્ત્રીત્વ (સ્ત્રીલિંગ) અર્થની વિવક્ષામાં ક્રીતાત્ કરણાદે: (૨-૪-૪૪) સૂત્રથી ક્રીત શબ્દથી ડી પ્રત્યય થાય છે.

હવે જો વિભક્ત્યંત એવા જ કૃદન્તની સાથે કારક એવા ચર્મન્ શબ્દનો સમાસ ઇચ્છાય, તો પૂર્વે કહ્યું તેમ કર્માદિકારક શક્તિ, સંખ્યાદિની અપેક્ષાવાળો વિભક્તિની ઉત્પત્તિરૂપ વિધિ, બહિરંગ હોયને, તેની અપેક્ષાએ 'સ્ત્રીલિંગ' અર્થ માત્રની અપેક્ષાવાળો હોયને અંતરંગ હોવાથી વિભક્તિની ઉત્પત્તિની પહેલાં જ આપ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થયે, અ કારાંતપણાનો અભાવ થઈ જવાથી ડી પ્રત્યય ન આવત. (આથી ચર્મક્રીતી એવું રૂપ ન થાત, પણ અનિષ્ટ એવું ચર્મક્રીતા રૂપ થાત. માટે આ ન્યાયથી અવિભક્ત્યંત એવા જ કૃદન્ત 'ક્રીત' શબ્દ સાથે ચર્મન્ શબ્દનો સમાસ થાય છે. આથી ક્રીત શબ્દથી આપ્ ન આવવાથી તેનું અ કારાંતપણું અક્ષત જ રહેવાથી ક્રીતાત્ કરણાદે: (૨-૪-૪૪) સૂત્રથી ડી નિરાબાધપણે થઈ જશે.) અહિ પૂર્વપદ ચર્મન્ નો તો વિભક્ત્યંતરૂપે હોવાનો નિયમ હોવાથી ચર્મન્ + ક્રીતી = ચર્મક્રીતી । રૂપમાં તદન્તં પદં (૧-૧-૨૦) સૂત્રથી પદસંજ્ઞા થવાથી ચર્મન્ શબ્દના નકારનો નામ્નો નોડનહઃ (૨-૧-૮૧) સૂત્રથી લુક્ થઈ જાય છે.

(૩) ડસિ = પંચમી વિભક્તિ વડે ઉક્ત - પ્રત્યયાંત - શબ્દસંબંધી ઉદાહરણ :- અહિ પહેલાં 'ડસ્યુક્ત' શબ્દોનો અર્થ જોઈ લઈએ. કૃત્ પ્રત્યયોનું વિધાન કરનારા સૂત્રમાં ડસિ પ્રત્યય વડે ઉક્ત / કહેલું હોય તે 'ડસ્યુક્ત' કહેવાય. અહિ ડસિ એ પંચમી વિભક્તિ રૂપ સમુદાય (ડસિ, ધ્યામ્, ધ્યસ્) નો એક દેશ છે અને તે સમુદાયનું ઉપલક્ષણ હોયને ડસિ થી સંપૂર્ણ પંચમી વિભક્તિ અર્થનો લાભ થાય છે. તથા પંચમી વિભક્તિ પણ સમુદાયનું વિશેષણ હોયને વિશેષણ-મન્ત: (૭-૪-૧૧૩) પરિભાષાથી અન્ત શબ્દનો લાભ થવાથી 'પંચમીવિભક્ત્યન્ત' પદ વડે જે કહેલું હોય તે 'ડસ્યુક્ત' કહેવાય.

તેમાં ડસિ રૂપ જ પંચમી વડે કહેલ નામ અવિભક્ત્યંત એવા જ કૃદન્ત સાથે સમાસ પામે છે, તેનું ઉદાહરણ - કચ્છં પિબતીતિ, કચ્છપી । વગેરે રૂપોમાં કચ્છ + અમ્ + પ એવી સ્થિતિમાં નામ્નો ગમઃ ખજો ચ વિહાયસસ્તુ વિહઃ (૫-૧-૧૩૧) સૂત્રથી નામ્નઃ એવો અધિકાર અનુવર્તતો હોયને, નામથી પર એવા સ્થા, પા વગેરે ધાતુઓથી સ્થાપાસ્ત્રાત્રઃ કઃ (૫-૧-૧૪૨) સૂત્રથી વિહિત જે ક પ્રત્યય છે, તદન્ત શબ્દ સાથે કચ્છ શબ્દનો ડસ્યુક્ત કૃતા (૩-૧-૪૮) સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. કારણ કે કચ્છ શબ્દ એ નામ્નઃ એમ ડસિ (પંચમી) વડે ઉક્ત છે. પછી સ્ત્રીલિંગની વિવક્ષામાં જાતેયાન્તઃ (૨-૪-૫૪) સૂત્રથી અ કારાંત કચ્છ શબ્દથી ડી પ્રત્યય થાય છે. હવે જો વિભક્ત્યંત એવા પ પદની સાથે સમાસ થાય, તો પૂર્વોક્ત રીતે અંતરંગ

હોવાથી આપ્ પ્રત્યયની પહેલાં પ્રાપ્તિ થયે, પા રૂપ થયે, અ કારાંતપણાનો આભાવ હોવાથી હી પ્રત્યય ન થાત. (અને તેથી કચ્છપી રૂપની સિદ્ધિ ન થાત. પણ આ ન્યાયથી અવિભક્ત્યંત એવા જ કૃદન્ત - શબ્દની સાથે સમાસ થવાથી, પહેલાં આપ્ નહિ આવે, અને આથી અ કારાંતપણું રહેવાથી હી પ્રત્યય થઈ જશે)

પંચમી - ધ્યસ્ પ્રત્યયથી કહેલ નામ પણ પૂર્વોક્ત યુક્તિથી ડસ્યુક્ત જ કહેવાય. તેના સંબંધી ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. વિષં ઘસતીતિ, વિષધરી વગેરેમાં વિષ + અમ્ + ધર એવી સ્થિતિમાં વિષ શબ્દથી આયુધાદિભ્યો ધૃગોડદણ્ઢાદે: (૫-૧-૮૪) સૂત્રમાં આયુધાદિભ્યઃ એમ પંચમી ધ્યસ્ પ્રત્યયવડે ઉક્ત પણ 'ડસ્યુક્ત' હોવાથી અચ્ પ્રત્યયાંત ધર શબ્દની સાથે ડસ્યુક્ત કૃતા (૩-૧-૪૮) સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. પછી સ્ત્રી - અર્થની વિવક્ષામાં જાતેરયાન્તં (૨-૪-૫૪) સૂત્રથી અ કારાંત શબ્દથી હી પ્રત્યય થાય છે. હવે જો વિભક્ત્યંત એવા કૃદન્ત સાથે (અર્થાત્ વિભક્ત્યુત્પત્તિ બાદ) સમાસ થાય તો પૂર્વે કહ્યું તેમ સ્ત્રીલિંગ માત્રની અપેક્ષા હોયને પહેલાં આપ્ પ્રત્યય લાગતાં, ધર શબ્દ અ કારાંત ન રહેવાથી હી ન થાત.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું કારક - અંશમાં કીર્તક = જ્ઞાપક છે, ક્રીતાત્કરણાદે: (૨-૪-૪૪) સૂત્રથી અ કારાંત શબ્દથી હી પ્રત્યયનું વિધાન કરવું. તે આ રીતે- અહિ "કરણ (કારકવાચક શબ્દ) છે આદિમાં (પૂર્વમાં) જેની એવા ક્રીત શબ્દથી" (હી પ્રત્યય થાય) એમ કહેલું છે. અને 'કરણ' એ સમાસ થયા વિના આદિ અવયવ બની શકે નહિ. અને આ ન્યાયના અભાવમાં જો વિભક્ત્યંત ક્રીત શબ્દ સાથે સમાસ કરાય, તો ક્રીત શબ્દ અ કારાંત સંભવતો નથી. કેમકે અંતરંગ વિધિ હોવાથી વિભક્તિની ઉત્પત્તિની પહેલાં જ આપ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ છે. અને આમ હોવા છતાંય જે અદન્તાત્ એમ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં કહેલું છે, તે જણાવે છે કે કારકવાચક પદોનો અવિભક્ત્યંત (વિભક્તિ-ઉત્પત્તિની પહેલાં) જ કૃદન્તોની સાથે સમાસ થાય છે. આમ આ ન્યાય વિના અ કારાંત ક્રીત શબ્દથી હી પ્રત્યયનું વિધાન અસંગત બની જતું હોયને, તેવું વિધાન આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

૨. ગતિસંજક શબ્દ અને ૩. ડસ્યુક્ત શબ્દ - અંશમાં તો આ ન્યાયનું જ્ઞાપક - વિષ્કિરી, કચ્છપી । વગેરે પ્રયોગોમાં હી નો પ્રતિબંધક (બાધક) આપ્ છે, તેનો (પૂર્વોક્ત રીતે પ્રથમ જ પ્રાપ્તિ હોયને) નિષેધ કરવા માટે પ્રયત્ન ન કરવો. તે આ રીતે - વિષ્કિરી, કચ્છપી । વગેરે રૂપોમાં સ્ત્રીલિંગ - વિવક્ષામાં હી પ્રત્યય થવો આચાર્ય ભગવંતને ઈષ્ટ છે, આપ્ પ્રત્યય થવો ઈષ્ટ નથી. આમ તે હી પ્રત્યય ત્યારે જ થાય જો આપ્ પ્રત્યય થવા વડે વિષ્કિર વગેરે શબ્દોનું અ કારાંતપણું હણાઈ ન જાય. અને જો સ્કિર વગેરે ઉત્તરપદનું વિભક્ત્યંતપણું ઈચ્છાય, તો વિભક્તિ ઉત્પત્તિનો બાધ કરીને અંતરંગ હોવાથી પહેલાં આપ્ પ્રત્યય જ થવાથી સ્કિર વગેરે કૃદન્તોનું અ કારાંતપણું પણ હણાઈ જ જાય, વ્યાધાત પામી જાય. આમ હોવા છતાં પણ જે આપ્ પ્રત્યયનો નિષેધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરેલો નથી, તે આ ન્યાય વડે કૃદન્ત રૂપ ઉત્તરપદના અવિભક્ત્યંતપણાનો નિયમ થઈ જશે અને આથી કૃદન્તશબ્દોને વિભક્તિ રહિત રૂપે જ કહેવાથી, ઉત્તરપદથી વિભક્તિ

લાવવાના અવસરે પ્રસક્ત (પ્રાપ્ત થતો) જે આપ્ પ્રત્યય, તેનાં નિષેધની સિદ્ધિ થઈ જશે. અર્થાત્ વિભક્તિ જ નહિ આવવાથી આપ્ પ્રત્યય લાવવાનો પણ પ્રસંગ નહિ આવે. અને આથી જ આપ્ પ્રત્યયનો નિષેધ થવાથી - જ વિષ્કિર, કચ્છપ । વગેરે કૃદન્ત શબ્દોના અ કારાંતપણાંના વ્યાધાતના અભાવની પણ સિદ્ધિ થઈ જશે - એવી સંભાવના વડે પ્રયત્ન કરેલો નથી. આ પ્રમાણે સૂરિજીએ વિષ્કિર વગેરે શબ્દોથી વિભક્તિની ઉત્પત્તિના અવસરે પ્રાપ્ત થતાં આપ્ પ્રત્યયનો નિષેધ કરવા માટે જે પ્રયત્ન નથી કર્યો, તે આ ન્યાયના બળની સંભાવના વડે જ ઘટતો હોયને આ ન્યાયને જણાવે છે. (૨/૩૧)

સ્વોપજ ન્યાસ

૧. વિકિરતિ પક્ષો - ઇતિ - આ ફક્ત અર્થકથન જ છે, પણ વિગ્રહવાક્ય નથી. કેમકે ઋતઃ પુરુષઃ વગેરે વાક્યોની જેમ અહિં અસમસ્ત(વ્યસ્ત) પદો દર્શાવવા રૂપ વાક્ય કરવું શક્ય નથી. કારણકે વિષ્કિર એ નિત્યસમાસ છે. આ પ્રમાણે આગળ પણ ચર્મણા ક્રિયતે સ્મ, કચ્છં પિબતિ, વિષં ધરતિ, આ બધાં વાક્યો અર્થકથનમાત્રરૂપ જાણવા પણ વિગ્રહ ન સમજવા. કારણ કે નિત્ય સમાસમાં સમાસ પામેલાં પદોનું વિગ્રહ - વાક્ય થઈ શકતું જ નથી. નિત્ય સમાસ કોને કહેવાય એ વાત પહેલાં નાનિષ્ણર્થ શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિઃ (૧/૫૭) ન્યાયના સ્વોપજ ન્યાસમાં કહેવાઈ ગઈ છે. તેથી પુનઃ કહેવાતી નથી.

૨. શંકા :- 'વિ + સ્કિર એવી સ્થિતિમાં' એમ શાથી કહ્યું ? અર્થાત્ અહિં અંતરંગ વિધિ હોવાના કારણે જેમ સ્મદ્ આગમ પહેલાં આવે છે, તેમ અંતરંગ હોવાથી તેનું ષ ત્વરૂપ કાર્ય પણ પ્રથમ જ થઈ જશે. તો ષ્કિર એવી સ્થિતિ થયે એમ શાથી ન કહ્યું ?

સમાધાન :- સમાસરૂપ પરકાર્ય કરવામાં ણષમસત્ પોરે સ્યાદિવિધૌ ચ (૨-૧-૬૦) સૂત્રથી ષ ત્વકાર્યના અસત્પણાનું વિધાન કરેલું હોવાથી, ષત્વ - વિધાયક શાસ્ત્ર સમાસ થવામાં અસત્ થવાથી, તેની અપ્રવૃત્તિ થશે અને આથી ષ્કિર એ પ્રમાણે ષ ત્વ થતું નથી.

૩. સ્ત્રીત્વ - માત્રની અપેક્ષા હોય ને અંતરંગ વિધિ હોવાથી આપ્ ની પ્રાપ્તિ થયે અ કારાંતપણું ન રહેવાથી હી ન થાય, એમ કહ્યું.

શંકા :- તમે સમાસની અવગ્નિ (પૂર્વ) અવસ્થામાં સ્કિર ની આગળ આપ્ પ્રત્યયના પ્રસંગ(પ્રાપ્તિ)નું ઉદ્ભાવન કરેલું છે. તો ત્યારે ત્યાં હી પ્રત્યય જ કેમ ન આવે ? અર્થાત્ અ કારાંતપણું હોવાથી હી પ્રત્યયની સંભાવના જ કેમ ન કરાય ?

સમાધાન :- વિષ્કિરી એ જાતિ - વાયક હોવાના કારણે જાતેર્યાન્તનિત્યસ્ત્રીશૂદ્રાત્ (૨-૪-૫૪) સૂત્રથી હી કહેલો છે. અને વિષ્કિરી શબ્દમાં જાતિવાચકપણું તો બેય પદો સાથે મળે પછી જ થાય છે, અને બન્ને ય પદોનું સાથે મળવું = જોડાવું તો સમાસ થયા બાદ થાય. આમ સમાસનાં અભાવમાં બે પદોનું જોડાણ ન થવાથી જાતિવાચકપણું ન થવાથી તન્નિમિત્તક હી પ્રત્યય પણ ન થાય. આથી સમાસની પૂર્વ અવસ્થામાં સ્કિર શબ્દની આગળ કેવળ અ કારાંતપણાની જ અપેક્ષાવાળા આપ્ પ્રત્યયની જ પ્રાપ્તિ છે, હી પ્રત્યયની નહિ. આ પ્રમાણે કચ્છપી, વિષધરી શબ્દોમાં પણ આપ્ ની જ પ્રાપ્તિ છે અને હી ની પ્રાપ્તિનો અભાવ છે, એમ સમજવું. અને ચર્મક્રીતી । પ્રયોગમાં ક્રીત શબ્દ સમાસ થયા પછી જ કરણાદિ (કરણભૂત

છે આદિમાં જેની તેવો) બને છે. આથી પદ ક્રીતાત્ કરણાદે: (૨-૪-૪૪) સૂત્રથી હો પ્રત્યય પણ સમાસ થયા પછી જ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ સમાસની પૂર્વ અવસ્થામાં નહિ. ત્યારે સમાસની પૂર્વ અવસ્થામાં તો અ કારાંત શબ્દથી સામાન્યથી વિહિત હોવાથી આપ્ પ્રત્યયની જ પ્રાપ્તિ છે.

બીજું કે ડસ્યુક્ત કૃતા (૩-૧-૪૯) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં સૂરિજીએ 'પ્રણી' એવું આ ન્યાયના 'ગતિ' અંશનું ઉદાહરણ આપેલું છે. તે આ પ્રમાણે - પ્રતિષ્ઠતે ઇતિ, પ્રજ્ઞઃ અગ્રયાયી । તસ્ય ભાર્યા - પ્રણી । અહિ ધવાદ્યોગાદપાલકાન્તાત્ (૨-૪-૫૯) સૂત્રથી હો થયો છે. અહિ ગતિ - સંજ્ઞક પ્ર શબ્દનો સ્થ એવા કૃદન્તશબ્દની સાથે ગતિકારક (૨/૩૧) એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી વિભક્તિની ઉત્પત્તિની પહેલાં જ સમાસ થાય છે. અહિ જો સમાસની પહેલાં જ વિભક્તિની ઉત્પત્તિ ઇચ્છાય, તો બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યા પ્રમાણે, અંતરંગ વિધિ હોવાથી વિભક્તિ પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ પહેલાં જ આપ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોયને આપ્ થયે પણ અ કારાંત ન રહેવાથી હો ન થાય. કેમકે અ કારાંત શબ્દથી જ હો નું વિધાન છે. પરંતુ આ ઉદાહરણ અમે લીધું નથી. કેમકે પ્રણી એ જેમ ગતિ - અંશનું ઉદાહરણ બને, તેમ પ્રજ્ઞ એ રૂપ ઉપસર્ગાદાતો હોડસ્યઃ (૫-૧-૫૬) સૂત્રથી હે પ્રત્યયાંત હોવાથી અને તે સૂત્રમાં ઉપસર્ગાત્ એ પદથી કહેલ પ્ર એ ડસ્યુક્ત (પંચમીનિર્દિષ્ટ) હોવાથી 'ડસ્યુક્ત' એ ન્યાયાંશનું પણ ઉદાહરણ સંભવે છે. આથી અમે વિષ્કિરી । એવું અસાધારણ 'ગતિ' અંશનું ઉદાહરણ આપ્યું.

૪. 'પંચમ્યન્તવડે કહેલું / નિર્દિષ્ટ હોય તે નામ ડસ્યુક્ત કહેવાય' એમ ફલિતાર્થ સૂત્રમાં કહેલો છે. હવે પ્રકૃતિગ્રહણે સ્વાર્થિકપ્રત્યયાન્તાનામપિ ગ્રહણમ્ (૧/૧) એ ન્યાયથી, પંચમ્યન્તવડે (પચ્ચમ્યન્તેન) એમ કહેવાથી, પંચમ્યન્ત શબ્દથી જે સ્વાર્થિક તસ પ્રત્યય કહેલો છે, તે તસ પ્રત્યયાંત પણ અહીં 'ડસ્યુક્ત' જાણવો. જેમકે યત્કર્મસ્પર્શાત્કર્ત્રજ્ઞસુખં તતઃ (૫-૩-૧૨૫) સૂત્રમાં કિમદ્વ્યાદિસર્વાદ્યવૈપુલ્યવહોઃ પિત્તસ્ (૭-૨-૮૯) સૂત્રથી તસ પ્રત્યયાંત તતઃ એવું પદ સિદ્ધ થાય છે. આ પણ ડસ્યુક્ત જાણવું. આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - જે કર્મથી સ્પૃશ્યમાન - સ્પર્શ કરાતાં એવા કર્તાના અંગને (શરીરને) સુખ ઉત્પન્ન થાય, તે કર્મથી પર આવેલાં પાતુથી નપુંસકલિંગમાં 'ભાવ' અર્થમાં અનદ્ પ્રત્યય થાય. જેમકે, પયઃપાનં સુખમ્. ઓદનભોજનં સુખમ્ । અહિ પયસ્ (દૂધ) અને ઓદન (ભાત) રૂપી કર્મવડે કર્તાના અંગને સુખ થાય છે, માટે તે બે કર્મથી પર રહેલાં પા અને ધુજ પાતુથી અનદ્ પ્રત્યય થયો છે. અહિ પયસ્ વગેરે શબ્દો (કર્મ) એ તતઃ એ પ્રમાણે ડસ્યુક્ત હોવાથી આ ગતિકારકડસ્યુક્તાનામ્ (૨/૩૧) ન્યાયથી અવિભક્ત્યંત એવા જ પાન રૂપ કૃદન્ત સાથે ડસ્યુક્ત કૃતા (૩-૧-૪૯) સૂત્રથી સમાસ થાય છે. આમ ડસ્યુક્ત હોયને નિત્યસમાસ હોવાથી, અહિ, પયસઃ પાનસુખમ્ । એ પ્રમાણે વાક્ય ન થાય. જો વિભક્ત્યંત એવા પાન શબ્દની સાથે સમાસ ઇચ્છાય, તો સમાસતદ્વિતાનાં વૃત્તિર્વિકલ્પેન (૨/૩૨) એ ન્યાયથી (અન્ય સમાસોની જેમ) ક્યારેક વાક્ય પણ થવાનો પ્રસંગ બને જ. (કારણકે ત્યારે નિત્યસમાસ થતો નથી.) (૨/૩૧)

પરામર્શ

A. અહીં વિભક્ત્યુત્પત્તિની પહેલાં આપ્ પ્રત્યય થવામાં કેટલાક વિદ્વાનો આ પ્રમાણે હેતુનું નિરૂપણ કરે છે. વિષ્કિરી । વગેરેમાં સ્કિર વગેરે કૃદન્ત સાથે વિ વગેરે ગતિસંજ્ઞક શબ્દોનો સમાસ કરવાનો હોય ત્યારે જો વિભક્ત્યંત જ સ્કિર, ક્રીત વગેરે કૃદન્તોનો સમાસ કરાય, તો ક્રીત વગેરેથી સિ વગેરે વિભક્તિ આવતાં પહેલાં જ આપ્ પ્રત્યય થશે. કારણ કે સિ વગેરે વિભક્તિની ઉત્પત્તિ કારક,

સંખ્યાદિનું અભિધાન કરવા માટે થાય છે. અને નિયમ એવો છે કે, ૧. જાતિ ૨. દ્રવ્ય ૩. લિંગ ૪. સંખ્યા અને ૫. કારક - આ પાંચ નામાર્થોની ક્રમશઃ ઉપસ્થિતિ (અર્થાત્ અભિધાન) માનેલી છે. આમ કારક - સંખ્યા રૂપ નામાર્થ કરતાં 'લિંગ' રૂપ નામાર્થની ત્રીજા ક્રમે - પહેલાં ઉપસ્થિતિ થાય છે. વળી આ નામાર્થની જે ક્રમે ઉપસ્થિતિ થાય છે, તે જ ક્રમથી તે નામાર્થ નિમિત્તક કાર્યની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. વિભક્તિ - ઉત્પત્તિના હેતુભૂત સંખ્યા - કારકાદિની ઉપસ્થિતિ કરતાં પૂર્વ ઉપસ્થિત એવા 'લિંગ' માત્ર રૂપ નામાર્થ - નિમિત્તક થતો આપ્ પ્રત્યય અંતરંગ હોવાથી પહેલાં થાય. અને આથી આપ્ થયે ક્રીત વગેરેના અ કારાંતપણાનો વ્યાધાત થવાથી હી ની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. આથી આ ન્યાયથી જ પૂર્વોક્ત રીતે હી પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થવાથી ક્રીતાત્ કરણાદે: (૨-૪-૪૪) સૂત્રથી કરેલ હી નું વિધાન સાર્થક થાય છે. (૨/૩૧)

૮૧. સમાસતદ્વિતાનાં વૃત્તિર્વિકલ્પેન વૃત્તિવિષયે ચ નિત્યૈવાડપવાદવૃત્તિઃ ॥ ૨/૩૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સમાસ - તદ્વિતાની જે વૃત્તિ થાય છે, તે વિકલ્પે થાય છે, એટલે પક્ષે વાક્ય પણ થાય. અને વૃત્તિપક્ષે ઉત્સર્ગ - અપવાદ વિધિ વિષયમાં નિત્યપણે જ અપવાદવૃત્તિ થાય છે.

વિશેષાર્થ આ પ્રમાણે છે. પરાર્થાભિધાનં વૃત્તિઃ । પોતાનાથી અતિરિક્ત - અન્ય અર્થનું જે અભિધાન કરવું - કહેવું તે વૃત્તિ કહેવાય. આનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. 'પરાર્થાભિધાનરૂપ વૃત્તિ ત્રણ' પ્રકારે છે. ૧. સમાસવૃત્તિ, ૨. તદ્વિતપ્રત્યયાંત વૃત્તિ, અને ૩. નામધાતુ વૃત્તિ. આના ક્રમશઃ ઉદાહરણ છે - ૧. રાજપુરુષઃ ૨. ઔપગવઃ ૩. પુત્રકામ્યતિ । વગેરે. આમાં સમાસવૃત્તિમાં સમાસ પામતાં પદો ભેગા મળીને અને શેષ બે તદ્વિતાન્ત - નામધાતુ વૃત્તિમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય ભેગા મળીને સમુદાયના અર્થને કહે (જણાવે) છે. આ રીતે પર / અન્યના અર્થનું એટલે કે પોતાના અર્થ (સ્વાર્થ) થી અન્ય એવા સમુદાયના અર્થનું અભિધાન = કથન કરવું તે વૃત્તિ કહેવાય^૧. (દા.ત. રાજઃ પુરુષઃ । અહિ રાજઃ વગેરે પદોનો જે 'રાજ સંબંધી' અર્થ છે, તે જ સમાસ વડે નથી કહેવાતો. પણ જે સમુદાયાર્થ છે - 'રાજસંબંધી પુરુષ' રૂપ, તે જ સમાસિત પદો વડે કહેવાય છે, માટે પરાર્થનું અભિધાન કરવાથી વૃત્તિ કહેવાય.)

પ્રયોજન :- આમા રાજઃ પુરુષઃ । ઇત્યાદિ વાક્યવડે ('રાજ સંબંધી પુરુષ' રૂપ અર્થનું) અભિધાન પ્રાપ્ત હોતે છતે રાજપુરુષઃ । વગેરે સમાસાદિ વૃત્તિનો આરંભ કરાય છે. આથી સમાસાદિવિધિ, યેન નાડપ્રાપ્તે (૧/૪૦) ન્યાયથી જે વિધિની નિત્ય પ્રાપ્તિ હોવામાં બીજા જે વિધિનો આરંભ કરાય, તે વિધિ નિત્ય વિધિનો જ બાધ કરવાથી, નિત્યપ્રાપ્ત એવાં વાક્યરૂપ વિધિનો બાધ કરનારી જ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તેની = વાક્યની વિકલ્પે અનુજ્ઞા^૨, આ ન્યાય વડે કહેવાય છે.

તથા વૃત્તિ - પક્ષ (વિષય) માં ઉત્સર્ગવૃત્તિ અને અપવાદવૃત્તિ બન્નેયનો સંભવ હોયને, ઉત્સર્ગવૃત્તિ વિધિનો અપવાદવૃત્તિવિધિ વડે નિત્ય જ બાધ પણ આ ન્યાય વડે કહેવાય છે.

(આ પ્રમાણે આ ન્યાયના મુખ્ય બે વિભાગો છે. ૧.સમાસ અને ૨.તદ્વિતાન્ત. પ્રત્યેકમાં બે વિધિ કરવા વડે બે પેટા વિભાગ થવાથી, ઉદાહરણાદિના કુલ ૪ વિભાગ (ભેદ) થાય છે. તે આ રીતે -

૧) સમાસવૃત્તિનો વિકલ્પ કરીને પક્ષે વાક્યની અનુજા.

૨) સમાસવૃત્તિવિષયમાં અપવાદવૃત્તિ વડે ઉત્સર્ગવૃત્તિનો નિત્ય બાધ.

૩) તદ્વિતાન્તવૃત્તિનો વિકલ્પ કરીને પક્ષે વાક્યની અનુજા.

૪) તદ્વિતાન્તવૃત્તિવિષયમાં અપવાદવૃત્તિ વડે ઉત્સર્ગવૃત્તિનો નિત્ય બાધ.

આમાં સમાસમાં ૧/૨ જો ભેદ અને તદ્વિતાન્તવૃત્તિમાં ૩/૪ ભેદ ઘટે છે.)

૧. સમાસવૃત્તિસંબંધી ૧/૨ અંશનું ઉદાહરણ :- કાયસ્ય પૂર્વોક્ષઃ, પૂર્વકાયઃ । પૂર્વોક્ષધરેત્તર-મધિન્નેનાશિના (૩-૧-૫૨) સૂત્રથી અંશિતત્પુરુષ સમાસ થાય છે. અને વિકલ્પે (પૂર્વોક્ત રીતે) વાક્ય પણ થાય છે. પણ ષષ્ઠ્યત્તાચ્છેષે (૩-૧-૭૬) સૂત્રથી ઔત્સર્ગિક કાયપૂર્વઃ । એવો ષષ્ઠીત-ત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. (કારણ કે આ ન્યાય વડે ઉત્સર્ગવિધિનો અપવાદવિધિવડે નિત્ય બાધ થાય છે. આમ સમાસવૃત્તિના બન્નેય અંશનું ઉદાહરણ થઈ જાય છે.)

શાપક :- સમાસવૃત્તિ સંબંધમાં 'સમાસવૃત્તિર્વિકલ્પેન' એ પ્રથમ ન્યાયાંશનું ઉદ્ભાવક = શાપક છે, નિત્યં પ્રતિનાડલ્પે (૩-૧-૩૭) સૂત્રમાં નિત્યમ્ એવું વચન. સૂત્રમાં આ 'નિત્યમ્' એવું વચન આ ન્યાયવડે સમાસની વિકલ્પે પ્રાપ્તિ છે, (અર્થાત્ પક્ષે વાક્યની પ્રાપ્તિ છે) તેનો નિષેધ કરવા માટે છે. તેથી શાકસ્યાડલ્પં શાકપ્રતિ । એમ અહીં સમાસ જ થાય, વાક્ય નહીં. આથી જ પ્રતિ શબ્દ વાક્યમાં કહેલો નથી. (નિત્ય સમાસમાં વિગ્રહ વાક્ય થઈ શકતું નથી, પણ અન્યપદોથી સમાસના પદોના અર્થનું કથનમાત્ર જ થઈ શકે છે, ઇત્યાદિ માટે ન્યાય (૧/૫૭) નો સ્વો. ન્યાસ જોવો.)

૨. સમાસ સંબંધી ન્યાયના દ્વિતીયાંશ - 'વૃત્તિના વિષયમાં નિત્યપણે જ અપવાદવૃત્તિ થાય છે' તેનું ઉદા. પારેમધ્યેડગ્રેડન્તઃ ષષ્ઠ્યા વા (૩-૧-૩૦) સૂત્રમાં વા નું ગ્રહણ, એ શાપક છે. આ વા નું ગ્રહણ એ વિકલ્પે ઔત્સર્ગિક ષષ્ઠીસમાસની અનુજા આપવા માટે છે. અને તેથી પોગજ્ઞમ્ । એમ પારેમધ્યે (૩-૧-૩૦) સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તથા ગજ્ઞાયાઃ પારમ્, ગજ્ઞાપારમ્ । એવા સમાસમાં આ ન્યાયાંશથી નિષેધ કરેલો હોવા છતાંય વા ના ગ્રહણના બળથી ઔત્સર્ગિક ષષ્ઠ્યત્તાચ્છેષે (૩-૧-૭૬) સૂત્રથી ષષ્ઠી - તત્પુરુષ સમાસ થાય છે.

તથા ગજ્ઞાયાઃ પારમ્ આવું વાક્ય પણ આદ્ય અંશના બળથી (વિકલ્પે) થાય. આમ જો આ ન્યાયાંશ ન હોત, તો અનુક્રમે ઉત્સર્ગવૃત્તિ અને અપવાદવૃત્તિ એ બેયની પ્રવૃત્તિ (પ્રાપ્તિ) થવાથી પક્ષે (વિકલ્પે) ઔત્સર્ગિક ષષ્ઠી - સમાસની પણ સિદ્ધિ થાય જ છે, તો શા માટે તેની અનુજા માટે 'વા' નું ગ્રહણ કરવું જોઈએ ? અર્થાત્ ન કરવું જોઈએ. પણ જે પારેમધ્યે ૦

(૩-૧-૩૦) સૂત્રમાં વા નું ગ્રહણ કરેલું છે, તે આ ન્યાયાંશના અસ્તિત્વની શંકાથી જ કરેલું હોયને સંગત થાય છે. અને આ રીતે 'વા' નું ગ્રહણ આ ન્યાયનું જાપન કરે છે.

તદ્વિતાન્તવૃત્તિ સંબંધી ૧/૨ જા અંશનું ઉદાહરણ :- ગર્ગસ્યાપત્યં વૃદ્ધં, ગાર્ગ્યઃ । અહીં વૃદ્ધ - અપત્ય અર્થમાં ગર્ગદિર્યજ્ (૬-૧-૪૨) સૂત્રથી યજ્ પ્રત્યય અને પક્ષે વાક્ય પણ થાય છે. પણ ન્યાયનો દ્વિતીયાંશ હોવાથી ઔત્સર્ગિક (સામાન્ય) વિધિ - અત્ત ઇજ્ (૬-૧-૩૧) સૂત્રથી ગાર્ગ્યઃ । એમ ઇજ્ પ્રત્યય ન થાય.

જાપક :- અહિ 'તદ્વિતાન્તવૃત્તિ વિકલ્પે થાય' એવા પ્રથમ અંશમાં ઉદ્યોતક = જાપક છે, નિત્યં જવિનોડળ (૭-૩-૫૮) સૂત્રમાં 'નિત્ય' શબ્દનું ગ્રહણ. આ 'નિત્ય' શબ્દનું ગ્રહણ આ ન્યાયથી પ્રાપ્ત વાક્યના વિકલ્પનો નિષેધ કરવા માટે છે. તેથી વ્યતિહારેણ વ્યવક્રોશનમ્ - એમ વિગ્રહ કરીને સ્ત્રીલિંગ વિવક્ષામાં વ્યતિહારેહનીહાદિભ્યો જઃ (૪-૩-૧૧૩) સૂત્રથી જ પ્રત્યય થયે અને પછી સ્વાર્થમાં નિત્યં જવિનોડળ (૭-૩-૫૮) સૂત્રથી અળ પ્રત્યય અને પછી સ્ત્રીલિંગમાં ડી પ્રત્યય થતાં, વ્યવક્રોશી । (વિ + અવ + કુશ્ + અ (જ) + ડી) રૂપ સિદ્ધ થાય છે. અહીં કેવલ જ પ્રત્યયાંત વ્યવક્રોશ શબ્દનો પ્રયોગ ન થાય, કિંતુ અળ સહિત જ તેનો પ્રયોગ થાય. અર્થાત્ જેમ પ્રજા એવમ્ પ્રજાદિભ્યોડળ (૭-૨-૧૬૫) સૂત્રથી સ્વાર્થમાં અળ પ્રત્યય થતાં (પ્રજા + અળ =) પ્રજાઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં સ્વાર્થિક અળ પ્રત્યયવાળા રૂપોની વાક્યાવસ્થા પણ થાય છે. તેમ અહીં વ્યવક્રોશ એવો પ્રયોગ ન થવાથી વ્યવક્રોશ એવ એમ વાક્ય ન થાય. આમ આ પ્રયોગમાં વાક્યનો નિષેધ કરવા જે 'નિત્યમ્' એવું પદ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં કહેલું છે, તે આ ન્યાયથી વિકલ્પે તદ્વિતાન્ત - વૃત્તિની પ્રાપ્તિ હોયને જ ઘટતું હોવાથી 'નિત્ય' એવું પદ આ ન્યાયને જણાવે છે.

હવે તદ્વિતાન્તવૃત્તિમાં - આ ન્યાયનો દ્વિતીયાંશ - 'વૃત્તિના વિષયમાં નિત્યપક્ષે જ અપવાદ-વૃત્તિ થાય છે' - એમાં વોદશ્વિતઃ (૬-૨-૧૪૪) સૂત્રમાં 'વા' નું ગ્રહણ - આ ન્યાયનું જાપક છે. આ 'વા' નું ગ્રહણ પક્ષે ઔત્સર્ગિક એવા અળ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ માટે છે. અને તેથી ઉદશ્વિતિ સંસ્કૃતમ્ (ઉદશ્વિત્ + ઇકળ્ =) ઔદશ્વિત્કમ્ । અહીં વોદશ્વિતઃ (૬-૨-૧૪૪) સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. (તથા ઋઘ્વર્ણોવર્ણદોસિસુસશશ્વદકસ્માત્ ઇકસ્યેતો લુક્ (૭-૪-૭૧) સૂત્રથી ઇકળ્ નાં ઇ નો લોપ થયો છે) અને ઔદશ્વિત્મ્ । એ પ્રમાણે આ રૂપમાં આ ન્યાયાંશથી અળ પ્રત્યયનો નિષેધ કરેલો હોવા છતાં પણ 'વા' ગ્રહણના બળથી ઔત્સર્ગિક સંસ્કૃતે મક્ષ્યે (૬-૨-૧૪૦) સૂત્રથી અળ પ્રત્યય થાય છે. તથા ઉદશ્વિતિ સંસ્કૃતમ્ । આવું વાક્ય પણ આઘ ન્યાયાંશના બળથી થાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ રૂપોની સિદ્ધિ થાય છે. જો આ ન્યાયાંશ ન હોત તો ક્રમે કરીને ઉત્સર્ગ - વિધિ (અળ - પ્રત્યયવિધિ) અને અપવાદ વિધિ (ઇકળ્ - પ્રત્યયવિધિ) ની પ્રાપ્તિ થવાથી પક્ષે ઔત્સર્ગિક અળ પ્રત્યય પણ સિદ્ધ જ છે, તો શા માટે તેની અનુજ્ઞા આપવા માટે 'વા' નું ગ્રહણ કરાય ? અર્થાત્ ન જ કરવું જોઈએ. પણ જે વા નું ગ્રહણ કરેલું છે, તે આ દ્વિતીય ન્યાયાંશથી અપવાદ તદ્વિતાન્તવૃત્તિ નિત્ય જ થશે, ઉત્સર્ગવૃત્તિ નહિ થાય, એવી શંકાથી જ કરેલું છે. આમ આ

ન્યાયાંશથી ઘટમાન થતું વા નું ગ્રહણ આ ન્યાયાંશને જણાવે છે.

બીજી વાત એ છે કે, સમાસવૃત્તિ અને તદ્વિતવૃત્તિની સૂત્રોમાં જે વ્યવસ્થા કરેલી છે, તેનો અનુવાદ માત્ર કરનારો આ ન્યાય છે. પણ નવું કાંઈ પણ કાર્ય આ ન્યાયથી વ્યવસ્થાપિત કરાતું નથી. કારણ કે આ ન્યાયનું જે સાધ્ય/કાર્ય છે, તે સાધ્યની તે તે સમાસાદિ સૂત્રોથી જ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. તે આ રીતે - નિત્યં પ્રતિનાડલ્પે (૩-૧-૩૭) સૂત્રમાં 'નિત્ય' શબ્દના ગ્રહણથી "આવા 'નિત્ય' શબ્દના ગ્રહણવાળા સૂત્ર સિવાયના સૂત્રોથી થતાં સર્વ સમાસોમાં વિકલ્પે વાક્ય પણ થાય" એમ સૂચવેલું છે. પોરમધ્યેડગ્રેડન્તઃ ષષ્ઠ્યા વા (૩-૧-૩૦) સૂત્રમાં કહેલા 'વા' શબ્દવડે "આવા 'વા' ના ગ્રહણવાળા સૂત્રથી વિહિત સમાસો છોડીને અન્યત્ર ક્યાંય પણ અપવાદ સમાસનાં વિષયમાં ઉત્સર્ગસૂત્રવિહિત સમાસ ન થાય, જ્યારે આવા (વા ગ્રહણવાળા) સ્થાનોમાં તો અપવાદ - સમાસની જેમ ઉત્સર્ગ - સમાસ પણ થાય જ છે," એમ સૂચન કરેલું છે.

એ જ પ્રમાણે તદ્વિતવૃત્તિમાં પણ વાડડઘાત્ (૬-૧-૧૧) સૂત્રથી પ્રવર્તેલ 'વા' અધિકારથી "તદ્વિતવૃત્તિમાં સર્વ ઠેકાણે વિકલ્પે વાક્ય થાય જ" એમ જાપન કરેલું છે. અને વોદશ્વિતઃ (૬-૪-૧૪૪) સૂત્રમાં 'વા' ગ્રહણવડે "આવા સૂત્રો છોડીને અન્યત્ર ક્યાંય પણ અપવાદ તદ્વિત પ્રત્યયના વિષયમાં ઔત્સર્ગિક તદ્વિત પ્રત્યય ન થાય. જ્યારે આવા 'વા' ગ્રહણવાળા સ્થાનોમાં (સૂત્રમાં) તો અપવાદ - તદ્વિત પ્રત્યયની જેમ ઉત્સર્ગ - તદ્વિત પ્રત્યય પણ થાય" એ પ્રમાણે જાપિત કરેલું છે.

આથી જ - સૂત્રોક્ત વ્યવસ્થાથી જુદી નવી વ્યવસ્થાનું સ્થાપન નહિ કરવાથી જ, આ ન્યાયની અદ્વિતતા - અનિત્યતા નથી. કારણ કે વ્યાકરણ સૂત્રથી સાપિત કાર્યો (સાધ્ય) ની અનિત્યતા સંભવી શકતી નથી. (૨/૩૨)

સ્વોપણ ન્યાસ

૧. વૃત્તિ ૩ પ્રકારે છે, એમ કહ્યું. પણ ચોથી કૃત્ - વૃત્તિ પણ છે. જેમ કે, કુમ્ભં કરોતીતિ કુમ્ભકાર : ૧ વગેરે. પરંતુ ત્યાં ડ સ્યુક્તં કૃતા (૩-૧-૪૮) સમાસ - સૂત્રથી સમાસ થવાથી સમાસવૃત્તિમાં જ તેનો અંતભવિ થઈ ગયો છે.

૨. સ્વાર્થાતિરિક્ત સમુદાયાર્થનું અભિધાન કરવું, તેને વૃત્તિ કહી. આમાં કહેવાનો આશય એ છે કે, 'રજ્જુપુરુષ' એવા સમસ્ત પદથી 'રાજસંબંધ વિશિષ્ટ (રાજસંબંધી) પુરુષ' રૂપ જે અર્થનું અભિધાન કરાય છે, તે અર્થનું અભિધાન 'રાજ્ઞઃ' અને 'પુરુષઃ' એવા પ્રત્યેક પદથી કરાતું નથી. કારણ કે રાજ્ઞઃ અને 'પુરુષઃ' એવા બે છૂટા છૂટા પદો વડે તો સ્વતંત્ર સ્વાર્થમાત્રનું જ અભિધાન કરાય છે. જેમ દંડ, ચક્ર વગેરે ઘટ (ઘડો) બનાવવાની સામગ્રીથી સાધ્ય એવો ઘટ - કેવળ દંડાદિથી કરવાને સમર્થ થવાતું નથી. તેવી જ રીતે સમસ્ત = સમાસ પામેલાં પદો દ્વારા કહેવાતો અર્થ - સ્વાર્થનું જ અભિધાન કરનારા વ્યસ્ત / છૂટા પદોથી કહેવાતો નથી. આ પ્રમાણે તદ્વિતવૃત્તિની બાબતમાં પણ, તે સ્વાર્થથી અતિરિક્ત / જુદાં અર્થનું અભિધાન કરે છે, એમ વિચારવું.

૩. વાક્યનો બાધ થતાં વાક્યની અનુજ્ઞા આ ન્યાયથી અપાય છે, એમ કહ્યું. આ વાક્યની અનુજ્ઞા સમાસવૃત્તિની અપેક્ષાએ જાણવી. તદ્વિતવૃત્તિની અપેક્ષાએ તો અનેક વિકલ્પના કથનથી વાક્યની અને કૃદ્વૃત્તિની પણ અનુજ્ઞા જાણવી. તેથી સુઘ્રાકર: । પ્રયોગમાં પ્રિયસુઘ્રાદાનુકૂલ્યે (૭-૨-૧૪૦) સૂત્રથી ડાઘ પ્રત્યય રૂપ તદ્વિતના વિકલ્પ - પક્ષે આ ન્યાયથી સુઘ્રં કરોતિ એમ વાક્ય થાય, તેવી રીતે હેતુતચ્છી-લાનુકૂલે (૫-૧-૧૦૩) સૂત્રથી ટ પ્રત્યય પર છતાં સુઘ્રાકર: । એ પ્રમાણે કૃદ્વૃત્તિ પણ થાય.

૪. શંકા :- કાયસ્ય પૂર્વોજ્ઞ: । અહિ 'પૂર્વોજ્ઞ: કાયસ્ય' એ પ્રમાણે કહેવું યોગ્ય છે, અન્યથા - આમ ન કહો તો સમાસમાં પૂર્વ શબ્દનો પ્રાકૃપાત = પૂર્વમાં નિવેશ / ઉપન્યાસ શી રીતે થાય ?

સમાધાન :- એવું નથી, પૂર્વાપરાધરોક્તઃ (૩-૧-૫૨) સૂત્રમાં 'પ્રથમા' વિભક્તિ વડે 'પૂર્વ' વગેરે શબ્દ કહેલાં હોયને પ્રથમોક્તં પ્રાકૃ (૩-૧-૧૪૮) સૂત્રથી પૂર્વ વગેરે શબ્દનો પૂર્વનિપાત જ થશે. (૨/૩૨)

૧૦. એકશબ્દસ્યાઽસંખ્યાત્વં ક્વચિત્ ॥ ૨/૩૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- 'એક' શબ્દના સંખ્યાત્વનો ક્યારેક અભાવ થાય છે. અર્થાત્ 'એક' શબ્દનો ક્યારેક સંખ્યાવાચક રૂપે પ્રયોગ થતો નથી.

પ્રયોજન :- એક શબ્દની પ્રસિદ્ધિ સંખ્યાવચક રૂપે જ છે. આથી તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- એકં અહ: = એકાહમ્ । અહિ એક શબ્દનું વિદ્યમાન પણ સંખ્યાશબ્દત્વ (સંખ્યાવાચક શબ્દત્વ) ગણાતું નથી. અર્થાત્ એક શબ્દ સંખ્યાવાચકરૂપે ગણાતો નથી. અને તેથી અહ: (૭-૩-૧૧૬) સૂત્રથી અદ્ સમાસાંત પર છતાં નોઽપદસ્ય તદ્વિતે (૭-૪-૬૧) સૂત્રથી અંત્યસ્વરાદિનો લોપ થયે અહનિર્યૂકકલહાઃ (લિંગાનુ. પું. અધિકાર - ૧૫/૩) એ લિંગાનુ-શાસનના વચનથી પુંલિંગત્વની પ્રાપ્તિ હોવા છતાંય અહ: સૂદિતૈક્તઃ (લિંગાનુ. નપું. અધિકાર - ૮/૨) એવા લિંગાનુ. ના વિશેષ વચનથી નપુંસકલિંગ થયે, એકાહમ્ । રૂપ સિદ્ધ થયું. જો એક શબ્દને સંખ્યાવાચી ગણાય તો સર્વાશસંખ્યાઽવ્યયાત્ (૭-૩-૧૧૮) સૂત્રથી અદ્ સમાસાંત થયે અને આજ સૂત્રથી અહન્ શબ્દનો અહ આદેશ પણ થયે અને અર્દ્ધસુદર્શનદેવનમહાઃ (લિંગાનુ. પું. અધિકાર - ૧૧/૧) વચનથી પુંલિંગ થયે, એકાહ: એવું અનિષ્ટ રૂપ થવાની આપત્તિ (પ્રસંગ) આવત.

જાપક :- આ ન્યાયનું પ્રવર્તક = જાપક છે, સંખ્યાતૈકપુણ્યવર્ષાદીર્ધાઞ્ચ ચત્રેત (૭-૩-૧૧૮) સૂત્રમાં ચ કારથી સર્વાશસંખ્યાઽવ્યયાત્ (૭-૩-૧૧૮) એ પૂર્વસૂત્રથી સંખ્યા શબ્દનું અનુવર્તન થવા છતાં એક શબ્દનું ગ્રહણ કરવું. અર્થાત્ એક શબ્દ સંખ્યાવાચી હોય તો સંખ્યા શબ્દના અનુવર્તન દ્વારા જ તેનું ગ્રહણ થઈ જાત. તો શા માટે એક શબ્દનું ગ્રહણ કરવું

જોઈએ ? અર્થાત્ ન જ કરવું જોઈએ. તેમ છતાંય જે એક શબ્દનું પ્રલણ કર્યું છે, તે આ ન્યાયથી ક્વચિત્ એક શબ્દનું સંખ્યાવાચિત્વ નહિ થવાથી, સંખ્યા શબ્દથી એક શબ્દની અપ્રાપ્તિની શંકાથી જ કરેલું છે, તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

ક્વચિત્ = ક્યારેક એવા વચનથી ઘણા બધાં સ્થાનોમાં એક શબ્દની સંખ્યા (વાચક) શબ્દ રૂપે ગણના થાય જ છે. તેથી એકેન પ્રકારેણ = એકઘા । વગેરે પ્રયોગોમાં સંખ્યાયા ધા (૭-૨-૧૦૪) સૂત્રથી ધા પ્રત્યય વગેરેની સિદ્ધિ થાય છે.

આ ન્યાયની અનિત્યતા નથી. A. (૨/૩૩)

પરામર્શ

પરામર્શ :- A. આ ન્યાય અનિત્ય નથી, એમ કહ્યું. કહેવાનો આશય એ છે કે, ‘ક્વચિત્’ એ પ્રમાણે ન્યાયસૂત્રમાં કહેવા દ્વારા એક શબ્દનું સંખ્યાવાચકત્વ અનિત્ય છે - એમ સૂચવેલું છે. અને આથી આ ન્યાય સ્વરૂપથી જ અનિત્યતાને જણાવનારો / સાધનારો હોવાથી આની અનિત્યતાનો સંભવ નથી. અનિત્યતા - બોધક આ ન્યાયની અનિત્યતા ત્યારે સંભવે, જો એક શબ્દનું સંખ્યાત્વ નિત્ય હોય. એનો તો સંભવ જ નથી. કારણ કે તેમ હોવામાં આ ન્યાયનો અર્થ જ હણાઈ જાય. આથી આ ન્યાયનું અસ્તિત્વ જ ન રહે. માટે આ ન્યાયની અનિત્યતાનો પણ સંભવ નથી. (૨/૩૩)

૧૧. આ દશમ્યઃ સંખ્યા સદ્ઘ્યેયે વર્તતે ન સદ્ઘ્યાને ॥૨/૩૪॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ‘દશન્’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય ત્યાં સુધી સંખ્યાવાચક શબ્દો ‘સંખ્યેય’ અર્થમાં વર્તે છે, પણ ‘સંખ્યાન’ અર્થમાં વર્તતાં નથી.

અહિ અષ્ટદશ = અઠાર સંખ્યા સુધી દશન્ - શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. તેથી આ દશમ્યઃ એટલે દશન્ શબ્દનો પ્રયોગ જ્યાં સુધી થાય, ત્યાં સુધી સંખ્યાવાચક શબ્દનો સંખ્યેય (સંખ્યા કરવા યોગ્ય - સંખ્યા વિશિષ્ટ ઘટાદિપદાર્થ) વાચક શબ્દ સાથે સમાનાધિકરણરૂપે (સમાન - વસ્તુવાચક રૂપે / એકાર્થવાળા તરીકે) પ્રયોગ કરવો. (અર્થાત્ ૧૮ સંખ્યા સુધી સંખ્યાવાચક શબ્દો સંખ્યેયના વિશેષણ રૂપે જ વપરાય છે.)

ઉદાહરણ :- એકઃ (ઘટઃ) દ્વૌ (ઘટૌ) ત્રયો વા યાવદ્ અષ્ટદશ ઘટઃ । ન તુ ઘટનામ્ । A.

પ્રશ્ન :- ‘આદશમ્યઃ’ એમ શાથી કહ્યું ? અન્ય સંખ્યામાં આવું ન બને ?

જવાબ :- ૧૮ સંખ્યાવાચક શબ્દથી ઉપરની સંખ્યાવાચક જે એકોનવિંશતિ વગેરે શબ્દો છે, તે તો સંખ્યેય અર્થમાં અને સંખ્યાન અર્થમાં પણ વર્તે છે. જેમ કે, એકોનવિંશતિઘટઃ, ઘટનાં

વા । યાવત્ નવનવતિઃ । (ઓગણીશ ઘડાઓ અથવા ઘડાઓની ઓગણીશ સંખ્યા છે, એમ ક્રમશઃ અર્થ થાય. પહેલામાં એકોનવિંશતિ 'સંખ્યેય' અર્થમાં છે, બીજામાં 'સંખ્યા'માં અર્થમાં છે) તથા શતં, સહસ્રં, લક્ષં, કોટિર્વા ઘટાઃ, ઘટનાં વા । ઇત્યાદિ.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ઉદ્દેશક અર્થાત્ જ્ઞાપક છે, સુજ્ઞાર્થે સંખ્યા સંખ્યેયે સંખ્યયા બહુવ્રીહિઃ (૩-૧-૧૮) સૂત્રથી 'સંખ્યેય' એમ સંખ્યેય અર્થમાં વર્તમાન સંખ્યાશબ્દ સાથે સમાસનું વિધાન કરવું. તે આ રીતે - જો આ ન્યાય ન હોત તો 'અમુક સંખ્યા સંખ્યેય અર્થમાં છે' એમ સ્પષ્ટપણે શી રીતે જણાય ? અને જો એ ન જણાય તો શી રીતે 'સંખ્યાન' અર્થમાં વર્તતાં સંખ્યાવાચક શબ્દને છોડીને 'સંખ્યેય' અર્થમાં વર્તતાં સંખ્યાવાચક - શબ્દ સાથે સમાસ કરાય ? પણ આ ન્યાયથી સંખ્યાના અવાચક અને સંખ્યેય - માત્રના વાચક એવા સંખ્યા - શબ્દનો વિભાગ જણાઈ જશે, એવા આશયથી ઉક્ત સૂત્રમાં 'સંખ્યેય' અર્થવાળા સંખ્યા વાચક શબ્દની સાથે સમાસનું વિધાન કરેલું સાર્થક હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

આ જે પ્રસ્તુત ન્યાયનું જ્ઞાપક કહ્યું છે, તે 'આદશમ્યઃ' એવા પદને છોડીને બાંકીના (સંખ્યા સંખ્યેયે વર્તતે ન તુ સંખ્યાને એવા) ન્યાયાંશની અપેક્ષાએ યોજવું - જાણવું. કારણ કે પૂર્વોક્ત જ્ઞાપકથી 'સંખ્યેય અર્થમાં જ વર્તમાન કેટલાંક સંખ્યાવાચક શબ્દો હોય છે' એટલાં જ અર્થનું જ્ઞાપન કરાય છે. (પણ અદ્વાર (૧૮) સુધીના સંખ્યાવાચક શબ્દો જ સંખ્યેય અર્થમાં છે, સંખ્યા અર્થમાં નહિ, એમ સંપૂર્ણ ન્યાયાર્થનું જ્ઞાપન કરાતું નથી.)

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અપ્રતિષ્ઠ - અનિત્ય છે. આથી આસન્નાડૂરધિકાધ્યર્થાધીપૂર્ણં દ્વિતીયાદ્યન્યાર્થે (૩-૧-૨૦) સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસ થયે અને પ્રમાણીસંખ્યાઙુઃ (૭-૩-૧૨૮) સૂત્રથી ઙ સમાસાંત થયે, આસન્ના દશ (દશસંખ્યા) ચેખ્યો ચેષાં વા તે - આસન્નદશાઃ । એવું રૂપ સિદ્ધ થાય છે. આનો અર્થ 'નવ કે અગિયાર સંખ્યા' થાય છે.

અહીં આસન્ના દશ - એ વિગ્રહવાક્યનો^૩ અર્થ આવો થાય કે આસન્ન = નજીક છે દશ એવી સંખ્યા (સંખ્યેય નહિ) જેનાથી (૯ કે ૧૧ સંખ્યાથી) તે આસન્નદશાઃ કહેવાય. આ રીતે 'આસન્ના દશ ચેષાં' એવું વિગ્રહ વાક્ય ફલિત થાય છે. (આ પ્રમાણે આસન્નદશાઃ એવા સમાસનો અર્થ ૯ કે ૧૧ સંખ્યા કરેલો હોવાથી 'દશન્' શબ્દ પણ 'સંખ્યાન' અર્થમાં લેવો જોઈએ, પણ સંખ્યેય અર્થમાં નહિ. માટે દશન્ શબ્દનો 'સંખ્યાન' અર્થ થવાથી આ ન્યાયની અહીં અનિત્યતા જણાય છે) (૨/૩૪) B.

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧. આ દશમ્યઃ અહિ દશમ્યઃ એવા પ્રયોગમાં 'દશન્ સંખ્યા સુધી' એમ અર્થ કરવામાં દશન્ સંખ્યા તો એક જ છે. છતાંય જે બહુવચન કરેલું છે, તે સંખ્યા - સંખ્યેયનો અભેદોપચાર કરવા દ્વારા સંખ્યેય ઘણા હોવાના લીધે કરેલું છે.

૨. અષ્ટાદશ ઘટનાં - એવો પ્રયોગ ન થાય, એમ કહ્યું. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જો દશન્

શબ્દના પ્રયોગ સુધી એટલે કે અઢાર સંખ્યા સુધી, સંખ્યાવાચકશબ્દ 'સંખ્યાન' અર્થમાં (પણ) હોત, તો સંખ્યા વાચકશબ્દનું ઘટ વગેરે સંખ્યેય પદાર્થની સાથે વ્યધિકરણપણું (ઘડોઓની અમુક સંખ્યા - એમ અસમાનાધિકરણપણું) થવાથી સંબંધમાં બંધી થયે ઘટનામ્ એવા પ્રયોગ થાત. (પણ 'સંખ્યાન' અર્થમાં ન હોવાથી તેવો પ્રયોગ ન થયો, પણ અષ્ટદશ ઘટા: એવો સંખ્યેય સાથે સમાનાધિકરણરૂપે જ પ્રયોગ થયો.)

૩. આસન્ના દશ યેષામ્ - એ પ્રમાણે વિગ્રહવાક્યમાં દશન્ શબ્દ સંખ્યાન (= સંખ્યા) અર્થમાં વર્તે છે, આથી જ દશન્ એટલે 'દશ સંખ્યા' એવો તેનો પર્યાયાર્થ છે. અહીં પ્રશ્ન થાય કે, આમ હોય તો બહુવચન શાથી કર્યું? 'દશન્ - સંખ્યા' તો એક જ છે? તેનો જવાબ પૂર્વવત્ જાણવો. અર્થાત્ ઘટ વગેરે સંખ્યેયની સાથે દશન્ - સંખ્યાનો અભેદ રૂપે ઉપચાર કરવાથી ઘટાદિ સંખ્યેયગત બહુત્વ સંખ્યાને લઈને વિગ્રહવાક્યગત સંખ્યામાત્ર વાચક શબ્દથી પણ બહુવચન થયું છે.

શંકા :- જો અહિં દશન્ શબ્દ સંખ્યાન અર્થમાં હોય તો દશ સંખ્યા યેષામ્ । એવા વિગ્રહવાક્યગત 'યેષામ્' એવા પદનો અર્થ - યસ્યા નવેતિ એકાદશેતિ વા સંખ્યાયા: - (આસન્ન છે - નજીક છે દશ સંખ્યા જેની - નવ કે અગિયાર સંખ્યાની - તે આસન્નદશ કહેવાય) એ પ્રમાણે જ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે સમાન જાતિવાળાપણાથી (સંખ્યાશબ્દત્વ રૂપ સજાતીયત્વ સંબંધથી) 'દશ' એવી સંખ્યા એ નવ રૂપ સંખ્યાની કે અગિયાર રૂપ સંખ્યાની જ આસન્ન રૂપે સંભવે છે. પણ નવ કે અગિયાર (ઘટાદિ) સંખ્યેયની આસન્ન નથી, તો શા માટે યેષામ્ એમ બહુવચન કર્યું? નવ કે અગિયાર સંખ્યેય ઘણાં હોવા છતાંય વાચ્ય એવી નવ કે અગિયાર રૂપ સંખ્યા તો એક જ છે. તેથી તેનું અભિધાન કરવા યસ્યા: એમ એકવચન જ કેમ ન કર્યું?

સમાધાન :- જો કે વિગ્રહવાક્યગત 'યેષામ્' એવા પદથી ૮ કે ૧૧ એવી સંખ્યા જ કહેવાય છે, તો પણ સંખ્યા અને સંખ્યેય (ઘટાદિ પદાર્થ) નો અભેદોપચાર કરવાથી (ઉપચારવડે અભેદની વિવક્ષાથી) સંખ્યેયગત બહુત્વને લઈને બહુવચન કરેલું છે.

શંકા :- 'યેષામ્' એવા પદથી ૮ વગેરે સંખ્યાનું જ અભિધાન થતું હોય, પણ સંખ્યેય એવા ઘટાદિ પદાર્થોનું અભિધાન થતું ન હોય, તો આસન્નદશા: । એમ સમાસ શી રીતે થશે? અર્થાત્ નહીં થાય. કેમ કે આસન્નદશા: । સંખ્યેય એ વાચ્ય (= અભિધેય = અર્થ) રૂપે હોતે છતે સુજ્ઞાર્થે સંખ્યા૦ (૩-૧-૧૮) સૂત્રથી સમાસનું વિધાન કરેલું છે. અને અહીં તો વાચ્ય તરીકે 'સંખ્યેય' અર્થ નથી?

સમાધાન :- એવું નથી, 'યેષામ્' એ પદનો પૂર્વોક્ત રીતે સંખ્યા રૂપ જ અર્થ હોયને - ૮ વગેરે સંખ્યારૂપ અર્થ વાચ્ય = અભિધેય હોવામાં પણ પૂર્વની જેમ સંખ્યા અને સંખ્યાવાળા (= સંખ્યા કરવા યોગ્ય = ઘટાદિ સંખ્યેય) નો અભેદરૂપે ઉપચાર કરવા દ્વારા સમાસના સંખ્યેય રૂપ વાચ્ય = અર્થની સંગતિ થઈ જશે.

શંકા :- ભલે, તમારી વાત અમે માની લઈએ છીએ, પરંતુ વિગ્રહવાક્યગત દશ શબ્દનો 'દશરૂપ સંખ્યા' એવો અર્થ ન કરાય, પણ 'દશ (ઘટાદિ) સંખ્યેય' એવો જ અર્થ કરાય તો શું વાંધો આવે?

સમાધાન :- જો અહીં 'દશ રૂપ સંખ્યા' એમ સંખ્યાન અર્થવાળા દશન્ શબ્દથી વાક્ય ન કરાય, કિંતુ સંખ્યેય અર્થવાળા 'દશન્' શબ્દથી જ વાક્ય કરાય તો 'આસન્ના દશ યેષામ્' એમ વાક્ય કરાયે છતે, એનો અર્થ એ થાય કે, આસન્ન છે દશ સંખ્યેય (ઘટાદિ પદાર્થો) જે નવ કે અગિયાર સંખ્યેય (ઘટાદિ પદાર્થો)ની - તે 'આસન્નાદશા:' એમ કહેવાશે. એટલે દશ જે સંખ્યેય ઘટાદિ પદાર્થો, તેની પાસે રહેલાં

(આસન્ન) ૯ કે ૧૧ સંખ્યેય (ઘટાદિ પદાર્થો) નો સરવાળો કરીએ એટલે, ઓગણીસ (૧૯) કે એકવીસ (૨૧) સંખ્યેય = ઘટાદિ વસ્તુ, એવો બોધ થાય. અને આમ થવાથી 'આસન્નદશાઃ' એવા સમાસનો '૯ કે ૧૧ સંખ્યા' એવો પચાઈ વ્યાકરણની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ કહેલો છે, તે અસંગત બની જાય. માટે 'દશન્' એવા પદનો 'દશરૂપ સંખ્યા' એવો જ અર્થ લેવો જોઈએ. તેથી 'નવ કે અગિયાર રૂપ સંખ્યા' એવા પચાઈયાર્થની સંગતિ પૂર્વોક્ત રીતે થઈ જશે.

શંકા :- અહીં સંખ્યેયાર્થક દશન્ શબ્દ લેવામાં પણ આસન્ના દશ - એટલે કે આસન્ન છે - દશ = સંખ્યા વિશિષ્ટ સંખ્યેય (ઘટાદિ) વસ્તુ, જે એક સંખ્યેય વસ્તુની કે બે સંખ્યેય વસ્તુની કે ત્રણ વગેરે સંખ્યેય વસ્તુની - એમ વિગ્રહ વાક્ય જો કરવામાં આવે, તો આસન્નદશ - શબ્દથી અગિયાર, બાર વગેરે સંખ્યેયની પણ પ્રતીતિ થાય છે, તો શાથી "ઓગણીસ (૧૯) કે એકવીસ (૨૧) એવા જ સંખ્યેયની પ્રતીતિ થાય" એમ કહ્યું ?

સમાધાન :- જો કોઈ ક્ષેત્રમાં દશ ઘટાદિ પદાર્થોને રાખી તેની પાસે એક, બે કે ત્રણ ઘટાદિ વસ્તુને રાખી પછી આ પ્રમાણે વાક્ય કરાય કે, આસન્ના દશ સંખ્યેયપદાર્થો યસ્યૈકસ્ય સંખ્યેયપદાર્થસ્ય, વયોર્વા દ્વયોઃ સંખ્યેયપદાર્થયોઃ, યેષાં વા ત્ર્યાદીનાં સંખ્યેયપદાર્થાનામ્ - (આસન્ન - નજીક છે - દશ સંખ્યેય પદાર્થો - જે એક, બે, કે ત્રણ સંખ્યેય પદાર્થોની -) આ રીતે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દશ વસ્તુનું નજીકપણું વિવક્ષિત હોય, ત્યારે અગિયાર (૧૧) વગેરે સંખ્યેયની પણ પ્રતીતિ થાય. અહીં તો સંખ્યાની અપેક્ષાએ આસન્નપણું - નજીકપણું વિવક્ષિત છે, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ નહીં. અને આથી દશ સંખ્યેય (સંખ્યા કરવા યોગ્ય) વસ્તુની ૯ કે ૧૧ સંખ્યેય વસ્તુ જેમ આસન્ન સંખ્યાવત્વ સંબંધથી (આસન્ન સંખ્યાવાળાપણાથી) સંખ્યાની અપેક્ષાએ આસન્ન છે, તેમ એક વગેરે સંખ્યેય વસ્તુ એ ૧૦ સંખ્યેયની આસન્ન નથી. અને આ રીતે 'આસન્ન દશ' થી ૧૯ કે ૨૧ સંખ્યેયની પ્રતીતિ થવાની જ આપત્તિ - દશન્ શબ્દને સંખ્યેય અર્થમાં લેવામાં - આવે છે - એ પથાર્થ જ કહેલું જણવું. (૨/૩૪)

પરામર્શ

A. અહિ સંખ્યાવાચક એક વગેરેનો સંખ્યેયવાચક ઘટ વગેરે શબ્દો સાથે સમાનાધિકરણરૂપે પ્રયોગ છે. સમાન છે અધિકરણ - અર્થ જેઓનો તે પરસ્પર સમાનાધિકરણ કહેવાય. એક શબ્દ એકત્વસંખ્યાથી વિશિષ્ટ ઘટને (સંખ્યેયને) જણાવે છે. અને ઘટ શબ્દ પણ ઘટત્વથી વિશિષ્ટ ઘટને જ જણાવે છે. આથી એક વગેરે શબ્દોનો ઘટ વગેરે સંખ્યેય શબ્દ સાથે સમાનાધિકરણ રૂપે પ્રયોગ છે. પણ ઘટસ્ય એકઃ વગેરે વ્યધિકરણ રૂપે પ્રયોગ થઈ શકતો નથી. કારણ કે એક વગેરે અષ્ટદશ સંખ્યા સુધી સંખ્યાવાચક શબ્દ 'સંખ્યાન' અર્થમાં વર્તતાં નથી, માટે પૂર્વોક્ત રીતે 'ઘડાની એક સંખ્યા' એવા અર્થમાં પ્રયોગ થઈ શકતો નથી.

B. આ ન્યાયનો (કે ઉક્તિ વિશેષનો) આસન્નાદૂરં (૩-૧-૨૦) સૂત્રના ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં અનિત્યરૂપે નિર્દેશ કરેલો છે. અને તેથી આસન્ના દશ એમાં દશન્ શબ્દ સંખ્યાન અર્થમાં વર્તે છે, એમ કહેલું છે. આગળ જતાં એમ પણ કહેલું છે કે, દશન્ શબ્દને જો સંખ્યેય અર્થમાં માનીએ તો સમાસ જ થશે નહીં. કારણ કે 'સંખ્યાવાચિ સાથે' એ પ્રમાણે કહીને ટીકામાં સમાસનું વિધાન કરવાથી, સંખ્યેયવાગી સાથે સમાસનો નિષેધ કરેલો છે. તથા ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે વાક્ય કહેલું છે - આસન્ના દશ - દશત્વં

યેષાં યેષ્યો વા તે આસન્નદશાઃ । નવૈકાદશ વા । આમાં 'દશત્વમ્' એવા પદનો અર્થ, દશ - સંખ્યાવાળાપણું = દશસંખ્યા જ થાય છે, દશસંખ્યેય નહિ, એમ જાણવું. વિગ્રહવાક્યગત આ રીતે દશત્વ શબ્દના પ્રયોગથી દશ પદનો અર્થ દશ - સંખ્યા લેવાનો છે, એમ સ્પષ્ટ નિર્દેશ બૃહદ્વૃત્તિમાં મળે છે. તથા વિગ્રહ વાક્યમાં યેષાં યેષ્યો વા એમ બહુવચન સંખ્યેય સાથે અભેદ - ઉપચાર કરવાથી થાય છે. ઈત્યાદિ પૂર્વે સ્વોપજન્યાસમાં કહેલી હકીકતો પણ સંક્ષેપથી લઘુન્યાસમાં જોવા મળે છે. તેના કેટલાંક વચનાંશો આ પ્રમાણે છે -

આ દશમ્યાઃ સંખ્યા इत्यस्य प्राधिकत्वाद्दशान्शब्दः संख्याने वर्तते । परं संख्येयेन सह अभेदे बहुवचनं । यदि संख्येयवृत्तिना दशान्शब्देन आसन्ना दश येषामित्येव वाक्यं क्रियते, न दशत्वमिति तदा संख्यावाचिनेति वृत्त्यंशेन निषेधात् स्यादनेन समासः । नवैकादश वेति पर्यायश्च विघटेत, यत इत्थं कृते एकोनविंशत्येकविंशतिसंख्याप्रतीतिः । (૨/૩૪)

૧૨. णौ यत्कृतं कार्यं तत्सर्वं स्थानिवद्भावाति ॥ ૨/૩૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સૂત્રમાં ણૌ એ પ્રમાણે નિમિત્ત સમ્પ્રી છે. આથી ણિ પ્રત્યય - નિમિત્તક જે કાર્ય કરેલું હોય, તે તમામ કાર્યનો દ્વિત્વ વગેરે વિધિ કરવામાં સ્થાનિવદ્ભાવ થાય છે. એટલે કે તે પ્રત્યય - નિમિત્તક કાર્ય થયું નથી, એમ માનીને મૂળ અવસ્થાવાળો જ ધાતુ બેવડાય છે, એમ ન્યાયાર્થ છે.

ઉદાહરણ :- સ્ફુરત્ ચલને । સ્ફુરન્તં પ્રયુજ્ઞકે, સ્ફારયતિ । સ્ફારયિતું ઇચ્છતીતિ (સ્ફુર્ + ણિ + સન્ + શવ્ + તિ =) પુસ્ફારયિષતિ । રૂપ થાય છે. અહિ સ્ફુર્ + ણિ સ્થિતિમાં વિસ્ફુરેન્વા (૪-૨-૧૨) સૂત્રથી ણિ નિમિત્તે કરેલાં સ્ફા + ણિ એમ સ્ફુર્ ધાતુના સ્વરના આત્વ રૂપ કાર્યનો આ ન્યાયથી સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી સ્ફુ એ પ્રમાણે જ દ્વિત્વ સિદ્ધ થયું. (સ્ફા એમ દ્વિત્વ ન થયું.)

પ્રશ્ન :- ણૌ એમ અહીં નિમિત્ત - સમ્પ્રીનું જ વ્યાખ્યાન શા માટે કર્યું ? સામાન્યથી સમ્પ્રીની વ્યાખ્યા શા માટે નહિ ?

ઉત્તર :- દ્વોશ્ચિ વૃદ્ધૌ । એ શ્ચિ ધાતુથી (સન્ પ્રત્યય જેની પરમાં છે એવો) સન્ પરક ણિ પ્રત્યય વિષયભૂત હોય ત્યારે (અર્થાત્ ણિ ની સંભાવના હોતે છતે) વૃદ્ધિ વગેરે અંતરંગ વિધિ કરતાં પહેલાં શ્વેર્વા (૪-૧-૮૮) સૂત્રથી શુ એમ ય્વૃત્ (ચ ના ડ કાર રૂપ સંપ્રસારણ) થયે, પછી શૌ એમ વૃદ્ધિ થયે અને શાવ્ + ણિ એમ ઔ નો આવ્ આદેશ થયે - ણિ રૂપ નિમિત્ત હોતે છતે કરાયેલ વૃદ્ધિ અને આવ્ આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી શુ એ પ્રમાણે જ દ્વિત્વ થાય છે. અને તેમ થતાં શુશાવયિષતિ । રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

અહિ નિમિત્ત - સમ્પ્રીનું વ્યાખ્યાન કરવાથી વૃદ્ધિ અને આવ્ આદેશના સ્થાનિવદ્ભાવ =

અસદ્ભાવની જેમ ચ્વત્ રૂપ કાર્યનો પણ સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાય, કારણ કે, તે ચ્વત્ વિધાન શ્વેર્વા (૪-૧-૮૮) સૂત્રથી સન્ પરક એવો ણિ પ્રત્યય વિષયભૂત હોતે છતે કરેલું છે. અને પ્રસ્તુત ન્યાયસૂત્રમાં જૌ એમ નિમિત્ત - સપ્તમીનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. આથી ણિ નિમિત્તક ન હોવાથી ચ્વત્ રૂપ કાર્યનો સ્થાનિવદ્ભાવ થશે નહિ. હવે જો આ ન્યાયસૂત્રમાં જૌ એમ સામાન્યથી સપ્તમીની વ્યાખ્યા કરાય તો શ્ચિ ના શુ આદેશ રૂપ ચ્વત્ કાર્યનો પણ સ્થાનિવદ્ભાવ થતાં શ્ચિ એવા અંશનું જ દ્વિત્વ થશે. અને તેથી શિશાવયિષતિ । એવું અનિષ્ટ રૂપ થઈ જવાની આપત્તિ આવે. માટે ન્યાયસૂત્રમાં 'જૌ' એમ નિમિત્ત - સપ્તમીનું જ વ્યાખ્યાન કરેલું છે. અને તેથી ણિ વિષયમાં થયેલ શુ રૂપ ચ્વત્ ના સ્થાનિત્વની પ્રાપ્તિ નહિ થવાથી ઉક્ત અનિષ્ટ રૂપ થવાની આપત્તિ નહીં આવે.

જાપક :- આ ન્યાયનું પ્રપંચક = જાપક છે, યુક્ મિશ્રણે, પૂગશ્ પવને । આ બે ધાતુઓનું સન્ પર છતાં યિયવિષતિ । અને પિપવિષતિ । વગેરે રૂપોમાં દ્વિત્વ થયે પૂર્વના ઉ કારનો ઇ આદેશ કરવા માટે 'પયેડવર્ગે' આટલું જ સૂત્ર કરવાથી સરી જતું હોવા છતાંય, જું ગતૌ । એ સૌત્ર ધાતુ અને પૂર્વોક્ત યુ અને પૂ ધાતુથી સન્ - પ્રત્યયપરક ણિ પ્રત્યય પર છતાં જિજાવયિષતિ, યિયાવયિષતિ, પ્પાવયિષતિ । વગેરે રૂપોમાં ણિ પ્રત્યયાંત એવા પણ જુ વગેરે ધાતુઓના ઉ કારનો ઇ આદેશ કરવા માટે ઓર્જાન્તસ્થાપવર્ગેડવર્ગે (૪-૧-૬૦) એવું બૃહત્સૂત્ર કરવું.

તે આ પ્રમાણે - જો આ ન્યાય ન હોત તો જિજાવયિષતિ । વગેરે રૂપોમાં અંતરંગ કાર્ય હોવાથી પહેલાં (જૌ + ણિ એમ) વૃદ્ધિ અને (જાવ્ + ણિ એમ) આવ્ આદેશ કરીને પછી (જજાવ્ + ણિ એમ) દ્વિત્વ (તથા હસ્વઃ (૪-૧-૩૮) થી પૂર્વના આ નો અ) કરાવે છતે સન્યસ્ય (૪-૧-૫૮) સૂત્રથી જ પૂર્વના અ કારનો ઇ આદેશ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આથી શા માટે ઓર્જાન્તસ્થાપવર્ગેડવર્ગે (૪-૧-૬૦) એવું ગુરુ (મોટું) સૂત્ર કરવું જોઈએ ? અર્થાત્ ન જ કરવું જોઈએ. પરંતુ જે કરેલું છે, તે આ ન્યાયથી (જાવ્ + ણિ એવી સ્થિતિમાં) વૃદ્ધિ વગેરે સર્વ કાર્યોનો સ્થાનિવદ્ભાવ થઈ જવાથી (જુ વગેરેનું જ દ્વિત્વ થવાથી, અર્થાત્ જા વગેરેનું દ્વિત્વ ન થવાથી) સન્યસ્ય (૪-૧-૫૮) સૂત્રથી પૂર્વના ઉ કારનો ઇ કાર આદેશ નહિ થવાથી ઉ ના ઇ આદેશની સિદ્ધિ માટે ઓર્જાન્તસ્થાં (૪-૧-૬૦) ઈત્યાદિ બૃહત્સૂત્ર આ ન્યાય હોવાના સંદેહથી કરેલું છે. આમ આ ન્યાયવડે થતાં સ્થાનિવદ્ભાવને લીધે જિજાવયિષતિ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ નહીં થવાની ઉઠેલી શંકાથી જ ઓર્જાન્તસ્થાં (૪-૧-૬૦) ઈત્યાદિ બૃહત્સૂત્ર કરવું ઘટમાન થવાથી તે આ ન્યાયની પ્રતીતિ કરાવે છે. A.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનૈષ્ટિક = અનિત્ય છે. તેથી ણિ પ્રત્યયરૂપ નિમિત્તથી કરાયેલ જે કાર્યનો સ્થાનિવદ્ભાવ કરવો ઈષ્ટ છે, તે કાર્યના આધારભૂત (કાર્યી) વર્ણ કે વર્ણ સમુદાય' જો અ વર્ણવાળો હોય, (જેમકે ણિ નિમિત્તક જુ ના જાવ્ આદેશ રૂપ વર્ણ - સમુદાય અ વર્ણવાળો છે.) ત્યાં જ આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ તે ઠેકાણે જ દ્વિત્વાદિ કરવામાં સ્થાનિવદ્ભાવ થાય છે. અન્યથા - જો તે કાર્યના આધારભૂત વર્ણ કે વર્ણ સમુદાય અ વર્ણવાળો ન હોય તો

સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. તેથી કૃતળ્ સંશબ્દને । આ ધાતુ ચુરદિ ગણનો હોવાથી ચુરદિઘ્યો ણિચ્ (૩-૪-૧૭) સૂત્રથી સ્વાર્થિક ણિચ્ પ્રત્યય^૨ પર છતાં કૃતઃ કીર્તિઃ (૪-૪-૧૨૨) સૂત્રથી કીર્ત્ આદેશ થયે અચિકીર્ત્ । રૂપમાં કી એવા અંશનું જ દ્વિત્વ થાય છે, પણ કૃ એવા સ્થાનીરૂપ અંશનું દ્વિત્વ થતું નથી. કારણ કે કીર્ત્ એવો જે વર્ણ સમુદાય છે, તે ઈ કારવાળો છે, પણ અ વર્ણવાળો નથી. આથી ત્યાં આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ ન થવાથી કીર્ત્ આદેશના સ્થાનિવદ્ભાવનો અભાવ થાય છે.

શંકા :- આ ઉદાહરણમાં આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિની પ્રાપ્તિ જ ક્યાં છે ? અર્થાત્ પ્રાપ્તિ જ નથી. કારણ કે આ ન્યાયસૂત્રમાં ણૌ એમ નિમિત્ત - સમ્પ્રીનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. અને કીર્ત્ આદેશ તો પૂર્વોક્ત સૂત્રથી કોઈપણ નિમિત્ત વિના કહેલો છે. આમ ણિ - નિમિત્તક કાર્ય ન હોવાથી કીર્ત્ આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ શી રીતે થાય ?

સમાધાન :- તમારી વાત સાચી છે. પણ યેન વિના યત્ર સ્યાત્ તત્તસ્યાનિમિત્તસ્યાપિ નિમિત્તમ્ (૩/૩) (જેના વિના જે કાર્ય થવાનું જ ન હોય તો તે વસ્તુ (પ્રત્યયાદિ) નિર્નિમિત્ત એવા પણ કાર્યનું નિમિત્ત થાય છે.) એ આગળ કહેવાતા ન્યાયથી ણિચ્ ના સંયોગ વિના અનુપપન્ન - અપ્રાપ્ત એવા કીર્ત્ આદેશનું ણિચ્ પ્રત્યય નિમિત્ત જ છે, એમ કહેવાશે. આમ કીર્ત્ આદેશ એ ણિ - નિમિત્તક હોવાથી તેના સ્થાનિત્વની પ્રાપ્તિ છે. પણ આ ન્યાય પૂર્વોક્ત રીતે અનિત્ય હોવાથી અ વર્ણાશ્રિત કાર્યનો જ સ્થાનિવદ્ભાવ થતો હોયને કીર્ત્ આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ થયો નથી.

પ્રયોજન :- સ્થાનીવાડવર્ણવિધૌ (૭-૪-૧૦૮) એ પરિભાષાના વિસ્તારરૂપ આ ન્યાય છે. B. અર્થાત્ તે પરિભાષા - સૂત્રથી જ કરેલી વ્યવસ્થા આ ન્યાયથી વિશેષ રૂપે કહેવાય છે.

અહિથી આગળ ડણાદયોડ્યુત્પન્નાનિ નામાનિ (૨/૪૬) એ ન્યાય સુધી જે અગીયાર (૧૧) ન્યાયો કહેવાશે, તે સર્વ વાક્ય સાવધારણમ્ । એ ન્યાયની અનિત્યતાના વિસ્તાર રૂપ^૩ છે. (અર્થાત્ તેના અપવાદભૂત છે.) (૨/૩૫)

સ્વોપણ ન્યાસ

૧. ટીકામાં અનિત્યતા જણાવતી વખતે - સ્થા. ભા. કરવા યોગ્ય વર્ણ કે વર્ણસમુદાય, એમ કહ્યું. પુસ્કારયિષતિ । રૂપમાં ણિ નિમિત્તથી કહેલાં સ્ફુર નો સ્ફાર એમ આત્વ રૂપ કાર્યનો આધારભૂત સ્ફા એ વર્ણ છે. જ્યારે જિજાવયિષતિ । રૂપમાં ણિ નિમિત્તથી કરેલાં વૃદ્ધિ અને આવ્ આદેશ રૂપ કાર્યનો આશ્રય જાવ્ એ વર્ણસમુદાય છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ અભિવ્યક્તિ - સ્પષ્ટતા કરવી. (જો કે અહિ કાર્યના આશ્રયભૂત જાવ્ ની જેમ સ્ફા ની પણ વર્ણસમુદાય રૂપે વિવક્ષા કરવામાં બાપ જણાતો નથી. છતાંય અહીં જે સ્ફા છે, તેમાં દ્વિરુક્તિ કરતી વખતે આ વર્ણનો જ ડ રૂપે સ્થા. ભા. કરવાનો છે. માટે અહીં સ્થા. ભા. ના આશ્રયભૂત સ્ફા (આ) એ 'વર્ણ' છે. જ્યારે જુ ધાતુના ણિ પર છતાં થયેલ જાવ્ માં આવ્ રૂપ વર્ણસમુદાયનો ડ કરીને જુ એમ સ્થા. ભા. કરવાનો છે. માટે અહીં સ્થા. ભા. કરવા - યોગ્ય

‘વર્ણસિમુદાય’ છે, એમ કહેવાનો ભાવ છે.)

૨. ટીકામાં ણિચ્ નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેનું કારણ - નિરનુબન્ધગ્રહણે સામાન્યેન (૨/૫). ન્યાયથી પ્રસ્તુત ન્યાયસૂત્રમાં ણૌ એમ નિરનુબંધ નિર્દેશ હોયને ણિચ્ ની જેમ ણિચ્ પણ લેવાય.

૩. આ વક્ષ્યમાણ ૧૧ ન્યાયો પૈકી દ્વિર્બદ્ધં સુબદ્ધં ભવતિ (૨/૩૬) એ ન્યાય જે રીતે સર્વ વાક્યં ૦ (૨/૫૮) એ ન્યાયની અનિત્યતાના વિસ્તારભૂત છે, તે સર્વ વાક્યં.... એ ન્યાયની જ વૃત્તિમાં અનિત્યતા કહેવાના અવસરે બતાવાશે. બાકીના જે દશ ન્યાયો સર્વ વાક્યં.... એ ન્યાયની અનિત્યતાના વિસ્તારરૂપ છે, તે તો સ્પષ્ટ જ છે. કેમ કે - તે તમામ ન્યાયોથી વ્યાકરણોક્ત તે તે વિધિવાક્યોની અનવધારણતા - અનિશ્ચિતતા - અનેકાંતતા જ જણાવાય છે. (૨/૩૫)

પરામર્શ

A. ણો યત્ કૃતં કાર્ય... આ પ્રસ્તુત ન્યાયને વિષે કોઈને એવી શંકા થાય કે, આ ન્યાયથી શું કાયદો ? આ ન્યાય વિના તો ઓર્જાન્તસ્થાપવર્ગેઽવર્ગે (૪-૧-૬૦) સૂત્રને બદલે ‘ઓઃ પયેઽવર્ગે’ એટલું જ સૂત્ર કરવાથી ચાલી જાત. અને નાનિષ્ઠર્થા શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિઃ (૧/૫૭) ન્યાયથી જુ વગેરે ધાતુઓનું ણિ પ્રત્યય આવતાં પહેલાં વૃદ્ધિ અને આર્ વ આદેશ કરીને દ્વિત્વ કરવાથી થયેલ - જાવિ - રૂપનું જાજાવિ, જ જાવિ - એવી સ્થિતિ થયે, સન્યસ્ય (૪-૧-૫૮) સૂત્રથી જ અ નો ઇ આદેશ થયે, જિજાવવિષતિ । વગેરે રૂપો સિદ્ધ થઈ જશે અને પુસ્કારવિષતિ । વગેરેમાં પહેલાં દ્વિત્વ કરીને પછી અન્ય કાર્ય કરવાથી તે તે રૂપોની સિદ્ધિ થઈ જાત. આથી આ ન્યાય ન હોત તો લઘુસૂત્ર કરવા રૂપ કાયદો જણાય છે.

કિન્તુ, આવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી. આ ન્યાય હોવાથી જે ઓર્જાન્તસ્થાં (૪-૧-૬૦) એવું મોટું સૂત્ર કરવું પડ્યું છે, તેનું ઘણું મોટું ફળ / પ્રયોજન છે. તે સૂત્ર કરવાથી જુ + ણિ, જાવિ થયે, જુજાવિ એમ સન્ પરક ણિ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિત્વાદિ થયે, પૂર્વના ડ નો ઇ થયે, જુજાવવિષતિ । વગેરે રૂપો તો સિદ્ધ થાય જ છે, પણ તે સિવાયના - એટલે કે જ, અંતસ્થા અને પ વર્ગ સિવાયના વર્ણો પરમાં ન હોય ત્યાં ડ ના ઇ આદેશનો નિષેધ પણ સિદ્ધ થયો. આથી હુ ધાતુનું જુજાવવિષતિ । શ્ચિ ધાતુનું જુજાવવિષતિ । વગેરે રૂપોમાં દ્વિત્વ થયે પૂર્વના ડ ના ઇ આદેશનો પણ પ્રતિષેધ થયો. આમ ત્યાં દ્વિત્વ કરતી વખતે સ્થા. ભા. કરવામાં ન આવે તો હુ + ણિ, હાવિ અંશનું સન્ પર છતાં હાહાવિ, હહાવિ, જહાવિ ઈત્યાદિ રૂપે દ્વિત્વ થયે, જિહાવવિષતિ । વગેરે અનિષ્ટ રૂપો થવાનો પ્રસંગ આવત. પણ ઓર્જાન્તસ્થાં એ સૂત્ર કરવાથી પૂર્વોક્ત રીતે નિષેધ થવાથી તે રૂપો થતાં અટકી ગયાં.

તથા ણિ, સન્ પર છતાં વૃદ્ધિ આદિ કાર્યો થયે જ, અંતસ્થા અને પ વર્ગવાળા ધાતુની જેમ અન્યત્ર પણ જેનો સ્થાનિવદ્ભાવ કરવાનો છે, તે વર્ણ કે વર્ણસિમુદાય જો અ વર્ણવાળો હોય તો જ સ્થા. ભા. થાય છે. માટે ણૌ યત્કૃતં કાર્ય... એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી જુ વગેરેનો ણિ પર છતાં જાવ્ વગેરે રૂપ અ વર્ણવાળો આદેશ હોવાથી સ્થા. ભા. થાય છે. પણ કૃત્ ના કીર્ત્ આદેશનો દ્વિત્વ કરતી વખતે સ્થા. ભા. થતો નથી. કારણ કે તે અ વર્ણવાળો નથી. આથી અચિકીર્ત્ । રૂપમાં ઇ કારવાળા અંશનું જ દ્વિત્વ સિદ્ધ થયું. અહીં જો સ્થા. ભા. થયો હોત તો કીર્ત્ + ણિ + ડ + દ , કૃ કીર્ત્ એમ દ્વિત્વ થયે, પૂર્વના ઋ નો ઇસ્વ, ઋ નો અ, ક નો ચ થયે, અચિકર્ત્ । રૂપ થાત. કેમકે કીર્ત્ એમ દીર્ઘ સ્વર પરમાં હોવાથી અસમાનલોપે (૪-૧-૬૩) થી ઇ આદેશ થશે નહીં. આ જ હકીકત ઓર્જાન્તસ્થાં (૪-૧-૬૦) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ. વૃ. ના

અંતે સ્પષ્ટ રૂપે જણાવી છે -

एतच्च ज्ञापकं जानत्स्थापवर्गवत् अन्यत्राप्यवर्ण एव द्रष्टव्यम् । तेन अचिकीर्तद् इत्यत्र इकारवतो द्विवचनं सिद्धम् । (આનો અર્થ પૂર્વે કહેવાઈ ગયો છે. એ જ હકીકતને વૃત્તિકાર શ્રી હેમહંસગણિજીએ આ ન્યાયની અનિત્યતા રૂપે જણાવી છે. તે પણ સ્યાદ્વાદના આશ્રયથી એક જ વસ્તુનું અનેક રીતે નીરૂપણ થઈ શકતું હોવાથી સંગત જ છે.)

આ પ્રમાણે આ ન્યાય ન હોત તો ઓર્જાન્તસ્થાં (૪-૧-૬૦) એવું બૃહત્ - સૂત્ર નિરર્થક બની જાત. આ ન્યાયથી ઓર્જાન્તસ્થાં સૂત્રની રચના સાર્થક તો થઈ જ, સાથે સાથે અન્યત્ર (જુહાવયિષતિ । અચિકીર્તદ વગેરેમાં પૂર્વોક્ત રીતે) ડ ના ડ નો અને સ્થા. ભા. નો નિષેધ થવા દ્વારા અનિષ્ટો રૂપોની સિદ્ધિ - જે દુર્વાર હતી - તેનું પણ વારણ થઈ ગયું.

B. ન્યા. મં. ટીકાના ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિજીએ ણૌ યત્કૃતં કાર્યં તત્ સર્વં સ્થાનિવદ્ધવતિ । એ પ્રસ્તુત ન્યાયને સ્થાનીવાર્ણવિધૌ (૭-૪-૧૦૮) સૂત્રના પ્રપંચ / વિસ્તાર રૂપે કહેલો છે. કારણકે બન્નેયનું એક જ - સ્થાનિવદ્ભાવ કરવારૂપ કાર્ય છે. બન્ને વચ્ચે તફાવત એટલો જ છે કે, સ્થાનીવં (૭-૪-૧૦૮) થી સામાન્યરૂપે અને ણૌ યત્કૃતં... આ ન્યાયથી વિશેષરૂપે સ્થા. ભા. નું. વિધાન કરાય છે.

અહીં કેટલાંક વિદ્વાનોના અભિપ્રાયે આ ન્યાયને સ્થાનીવં (૭-૪-૧૦૮) પરિભાષાના વિસ્તાર રૂપે કહેવો ઉચિત નથી. કારણ કે, અહીં પુસ્ફારયિષતિ । વગેરે રૂપોમાં સ્થા. ભા. કરાયેલ ડ નો ઓર્જાન્તસ્થાં (૪-૧-૬૦) થી ડ આદેશ કરવો ઈષ્ટ હોયને તે ડ આદેશ એ વર્ણવિધિ છે. અને વર્ણવિધિમાં તો સ્થાનીવં (૭-૪-૧૦૮) સૂત્રમાં 'અવર્ણવિધૌ' એમ સ્થા. ભા. નો નિષેધ કરેલો છે. આથી આ ન્યાયને સ્થાનીવં એ પૂર્વોક્ત પરિભાષાના પ્રપંચ / વિસ્તાર રૂપે કહેવો ઉચિત નથી. તો આ ન્યાયોક્ત વિધિને કેવો કહેવો ? તેની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે, જુ + ણિ = જાવ્ + ણિ ઈત્યાદિમાં ણિ નિમિત્તે થયેલ વૃદ્ધિ અને આવ્ આદેશ તથા સ્ફુર્ + ણિ, સ્ફાર્ + ણિ એમ આ આદેશ એ પરનિર્મિતક સ્વરવિધિ હોયને સ્વરસ્ય પે પ્રાગ્વિધૌ (૭-૪-૧૧૦) સૂત્રથી તેનો દ્વિત્વ કરવામાં સ્થા. ભા. થવાની પ્રાપ્તિ હોતે છતે ન સ્મિઙ્ઙીયક્રિદ્વિં (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રમાં દ્વિ પદના ગ્રહણથી દ્વિત્વવિધિમાં સ્થા. ભા. નો નિષેધ કરેલો હોયને તેના પ્રતિપ્રસવ / પુનઃપ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે. અથવા તો સર્વથા અપ્રાપ્ત જ સ્થા. ભા. આ ન્યાયથી કહેવાય છે.

અહીં 'દ્વિત્વવિધિ એ વર્ણવિધિ છે કે નહીં' એ જ વિચારણીય છે, કારણકે જાવ્ + ણિ + સન્ એવી સ્થિતિમાં દ્વિત્વવિધિ જ અનંતર - વિધિ છે, પણ ડ નો ડ આદેશ એ અનંતર વિધિ નથી. એ ડ આદેશ તો દ્વિત્વ થયા બાદ પૂર્વમાં ડ હોય, પછી અ વર્ણ પરક જ, અંતસ્થા, પ વર્ગ હોય તો જ થાય છે. નહીંતર થતો નથી. આમ દ્વિત્વવિધિને ડ ના ડ આદેશ સાથે સંબંધ નથી. એટલું જ નહીં પણ દ્વિત્વ કરવામાં સ્થાનિવદ્ભાવ પણ સામાન્યથી જ થાય છે. પછી પૂર્વોક્ત નિમિત્તો હોય તો જિજાવયિષતિ । વગેરેમાં પૂર્વના ડ નો ડ થાય છે. પણ જો પૂર્વોક્ત નિમિત્તો ન હોય તો પુસ્ફારયિષતિ । વગેરેમાં ડ નો ડ થતો નથી. આમ સ્થાનિવદ્ભાવ તો સર્વત્ર થવા છતાં ડ નો ડ અમુક જ ઠેકાણે થાય છે. આથી સ્થા. ભા. પણ ડ નો ડ કરવા માટે જ છે, એવું નથી. ટુંકમાં ડ નો ડ આદેશ એ અવ્યવહિત વિધિ ન હોવાથી તે વર્ણવિધિ હોય તો પણ વાંધો નથી.

હવે દ્વિત્વ એ જો 'વર્ણવિધિ' હોય તો સ્થાનીવં (૭-૪-૧૦૮) સૂત્રમાં નિષેધ હોવાથી તેનો

સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાય. પણ દ્વિત્વ એ વર્ણવિધિ છે, એવું કહી શકાતું નથી. કારણકે, સ્ફુરત્ સ્ફુરણે । સ્ફુર્ + ણિ + સન્, સ્ફાર્ + ણિ, પછી સન્નન્ત - નિમિત્તક દ્વિત્વ કરવામાં આ નો સ્થા. ભા. થયે, સ્ફુર્ સ્ફાર્ + ણિ + સન્, સ્ફુ સ્ફાર, ફુ સ્ફાર, પુસ્ફાર્ + ણિ + સન્ + શ્વ + તિ = પુસ્ફારયિષતિ । રૂપ થાય છે.

અહીં જ્યારે સ્ફાર્ + ણિ સ્થિતિમાં સન્ - નિમિત્તક દ્વિત્વ થાય છે, ત્યારે સ્ફુર્ સ્ફાર્ એમ દ્વિત્વ થાય છે. આથી દ્વિરુક્તિ પામનાર સ્ફાર્ અને દ્વિરુક્ત પામેલ સ્ફુર્ એ કોઈ વર્ણ નથી, કિંતુ, ધાતુરૂપ વર્ણસમુદાય છે. આથી આ દ્વિત્વને વર્ણવિધિ કહેવો ઉચિત નથી. આ જ પ્રમાણે જુ - સૌત્ર ધાતુ છે. એ જુ ધાતુથી ણિ આવતાં વૃદ્ધિ, આવ્ આદેશ થયે જાવિ થયે સન્ પર છતાં જુ જાવિ એમ દ્વિરુક્તિ થાય છે. અહીં દ્વિત્વ કરતી વખતે ધાતુ પોતે દ્વિરુક્તિ પામે છે. અને તે વર્ણસમુદાયરૂપ છે. ભલે સ્થા. ભા. ફક્ત સ્ફાર્ ના આ નો અને જાવ્ ના આવ્ આદેશનો થાય તો પણ દ્વિત્વ તો ધાતુનું જ થતું હોવાથી અને વર્ણવિધિ ન કહેવી જોઈએ. કારણકે સ્થાનીવં (૭-૪-૧૦૮) સૂત્રના 'ન્યાસસારસમુદ્ધાર' નામના લઘુન્યાસમાં 'વર્ણવિધિ કોને કહેવાય' - એનો તાત્પર્ય / ફલિતાર્થ પ્રગટ કરતાં કહ્યું છે કે, "જે કાર્ય વર્ણનો ઉચ્ચાર કરીને કહેલું હોય તે કાર્યને વર્ણાશ્રય એટલે કે વર્ણવિધિ કહેવો જોઈએ અને જે કાર્ય ધાતુ - વગેરે સમુદાયનું ઉચ્ચારણ કરીને વિહિત હોય તેને વર્ણાશ્રય અર્થાત્ વર્ણવિધિ ન કહેવાય. કારણ કે ત્યારે વર્ણનો શબ્દ વડે સંસર્ગ - સંબંધ થતો નથી." ન્યાસગત શબ્દો આ પ્રમાણે છે,

યત્કાર્ય વર્ણમુચ્ચાર્ય વિધીયતે, તદ્ વર્ણાશ્રયમસ્તુ । યત્તુ ધાત્વાદિસમુદાયોચ્ચારેણ (વિધીયતે), ન તદ્ વર્ણાશ્રયં, વર્ણસ્ય તત્ર શબ્દેનાડસંસર્ગાત્ ।

ટૂંકમાં શાસ્ત્રમાં / સૂત્રમાં શબ્દવડે વર્ણનો કે ધાતુ વગેરે સમુદાયનો - જેનો સંસર્ગ / સંબંધ થાય, તેને તે વિધિ (વર્ણ કે અવર્ણ વિધિ) કહેવાય. પ્રસ્તુતમાં જાવ્ + ણિ + સન્ એવી સ્થિતિમાં સન્યડશ્ચ (૪-૧-૩) સૂત્રથી દ્વિત્વનું વિધાન કરેલું છે. તે સૂત્રમાં દ્વિર્ધાતુઃ પરોક્ષાઢે ૦ (૪-૧-૧) સૂત્રથી 'ધાતુઃ' પદ અધિકૃત છે. આથી 'સન્ - અંતવાળા ધાતુનો આઘ એકસ્વરવાળો અંશ દ્વિરુક્ત થાય છે' એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે દ્વિત્વ - વિધિ એ વર્ણવિધિ નથી. કદાચ આમાં કોઈને સંદેહ રહે તો પણ સ્ફુર્ + ણિ + સન્ એવી સ્થિતિમાં કે જાવ્ + ણિ + સન્ એ સ્થિતિમાં આઘ - અંશરૂપ સંપૂર્ણ મૂળ ધાતુ જ બેવડાતો / દ્વિર્ભાવ પામતો દેખાય છે. માટે આને વર્ણવિધિ નહીં, પણ, અવર્ણવિધિ અર્થાત્ ધાતુ રૂપ વર્ણ - સમુદાયવિધિ કહેવો જ ઉચિત જણાય છે. આ રીતે આ જૌ યત્કૃતં કાર્ય... ન્યાયને સ્થાનીવં (૭-૪-૧૦૮) પરિભાષાના વિસ્તારરૂપે કહેવામાં કોઈ દોષ નથી.

અહીં પૂર્વે જે અન્ય વિદ્વાનોના મતે કહ્યું કે, સ્વરસ્ય પરે પ્રગિવધૌ (૭-૪-૧૧૦) પરિભાષાથી સ્થા. ભા. ની પ્રાપ્તિ હોતે છતે ન સન્ધિહીયક્ષિદ્વિં (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રમાં દ્વિ શબ્દના ગ્રહણથી - દ્વિત્વવિધિમાં સ્થા. ભા. નો જે નિષેધ કરેલો છે, તેનો (નિષેધનો) આ જૌ યત્ કૃતં... એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી નિષેધ થાય છે. અર્થાત્ સ્થા. ભા.ની પ્રાપ્તિ થાય છે.' તે યોગ્ય જણાતું નથી. કારણકે ન સન્ધિહીય ૦ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રમાં દ્વિ ગ્રહણ વડે 'સંધિવિધિમાં થતું દ્વિત્વ' કરવામાં જ સ્થા. ભા. નો નિષેધ કરેલો છે. એનું ઉદા. પણ સંધિવિધિનું જ છે. જેમકે, દધિ + અત્ર = દધ્યત્ર । અહીં ય આદેશનો અદીર્ઘાત્ (૧-૩-૩૨) સૂત્રથી દ્વિત્વ વિધિમાં સ્થા. ભા. ન થવાથી દદધ્યત્ર । એમ દ્વિત્વ સિદ્ધ થયું. વળી તે સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં સ્પષ્ટતા કરેલી છે કે, દ્વિત્વસ્ય સંધિકાર્યત્વેનૈવ સ્થાનિવદ્ભાવપ્રતિષેધે સિદ્ધે દ્વિગ્રહણં 'અસિદ્ધં' બહિરક્ષમન્તરક્ષે' ઇતિ ન્યાયબાધનાર્થમ્ । આ પ્રમાણે આ સૂત્રમાં ન સન્ધિહી... એમ 'સન્ધિ' ના ગ્રહણથી જ દ્વિત્વરૂપ

સંધિ - વિધિમાં સ્થા. ભાવ. નો પ્રતિષેધ થઈ જશે, છતાં અસિદ્ધં (૧/૨૦) એ પૂર્વોક્ત ન્યાયનો બાધ કરવા જ 'દ્વિ' નું પ્રહણ કરેલું છે. આથી ધાતુનું દ્વિત્વ - કાર્ય કરવામાં સ્થા. ભા. નો નિષેધ 'દ્વિ' ના પ્રહણથી થતો જ નથી, કે જેથી તે સ્થા. ભા. નો પુનઃ પ્રસવ કરવા માટે આ જૌ યત્કૃતં... ન્યાય માનવો ઘટી શકે.

વસ્તુતઃ તો સ્વરસ્ય પેરે પ્રાગ્વિધૌ (૭-૪-૧૧૦) સૂત્રથી પણ અહીં સ્થા. ભા. થવાની પ્રાપ્તિ નથી. કેમકે, જાવ્ + ણિ + સન્ એવી સ્થિતિમાં દ્વિત્વ કાર્ય કરવામાં જુજાવ્ + ણિ + સન્ એમ (જાવ્ ના જુ રૂપે) સ્થા. ભા. ની સ્વરસ્ય પેરે ૦ (૭-૪-૧૧૦) થી પ્રાપ્તિ નથી. કારણકે આ સૂત્રથી પૂર્વનું કોઈ કાર્ય / વિધિ કરવાનું હોય ત્યારે પરનિમિત્તક સ્વરના આદેશનો સ્થા. ભા. થાય છે. અહીં જુ નો જાવ્ એ પરનિમિત્તક (ણિ નિમિત્તક) સ્વરાદેશ છે, પણ પૂર્વની વિધિનો પ્રસંગ જ નથી. કારણકે પ્રથમ અહીં દ્વિત્વવિધિ પ્રસ્તુત છે. અને તે દ્વિત્વ તો જાવ્ રૂપ સ્વરાદેશનું જ થતું હોવાથી - દ્વિત્વવિધિ એ પૂર્વવિધિ નથી પણ સ્વ - વિધિ છે. આ રીતે સ્વરસ્ય પેરે (૭-૪-૧૧૦) સૂત્રથી પણ દ્વિત્વ વિધિમાં જાવ્ નો જુ ઈત્યાદિ રૂપે સ્થા. ભા. થવાની સંભાવના નથી.

આમ સ્વરસ્ય પેરે... અને ન સંધિઢીય.... એ બન્નેય સૂત્રો ધાતુના દ્વિત્વરૂપ કાર્યને વિષે પ્રવર્તતાં જ નથી.

હજી 'સર્વથા અપ્રાપ્ત સ્થાનિવદ્ભાવનું જૌ યત્ કૃતં... ન્યાયથી વિધાન કરાય છે' એવા અન્ય વિદ્વાનના મત અંગે જરૂર વિચારી શકાય. કારણકે અહીં જે સ્થા. ભા. થાય છે તે થોડો વિલક્ષણ છે. દા. ત. કથ્ + ણિચ્ + અ + તિ = કથયતિ । રૂપમાં અ ના લોપનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી તે અ હાજર થઈ જતો નથી. પણ તે 'અ છે' એમ માનીને કાર્ય થાય છે. આથી કથ્ ધાતુનો અ (સ્વર) ઉપાંત્યમાં ન હોવાથી પૂર્વોક્ત રૂપમાં ણિચ્ - નિમિત્તથી તેની વૃદ્ધિ ન થઈ. પણ અહીં જે સ્થા. ભા. થાય છે, તે તો દ્વિત્વ થયા બાદ હાજર જ રહે છે. કારણકે અહીં સ્વ - વિધિમાં જ સ્થા. ભા. થવાનો પ્રસંગ છે. આમ અહીં સ્વવિધિમાં જ ણિ - નિમિત્તક આદેશનો સ્થા. ભા. થતો હોવાથી વિલક્ષણ સ્થા. ભા. વિધિ થાય છે. આથી સર્વથા અપ્રાપ્ત સ્થા. ભા. જૌ યત્ કૃતં... ન્યાયથી કહેવાય છે, એમ માનવામાં બાધ જણાતો નથી. એ અંગે આ વિષયના વિદ્વાનો જ નિર્ણય કરે.

પરંતુ જ્યારે ગ્રંથકારશ્રી હેમહંસગણિજીએ આ ન્યાયને સ્થાનીવાવર્ણવિધૌ (૭-૪-૧૦૮) સૂત્રથી વિહિત સ્થા. ભા. ના પ્રપંચરૂપે કહેલો છે, ત્યારે 'સિદ્ધસ્ય ગતિશ્ચિન્તનીયા । એ ન્યાયથી પૂર્વોક્ત વિધાનની કોઈ રીતે સિદ્ધિ કરે એવી ગતિ / યુક્તિ વિચારવી જોઈએ. આથી અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે, "વર્ણનો ઉચ્ચાર કરીને કહેલ ન હોવાથી - ધાતુ - રૂપ વર્ણસમુદાયને ઉચ્ચારીને કહેલો હોવાથી - દ્વિત્વવિધિ એ વર્ણવિધિ નથી. અને આથી તે કરવામાં સ્થાનીવં (૭-૪-૧૦૮) થી જ સ્થા. ભા. ની પ્રાપ્તિ માનવી જોઈએ. અથવા તો દ્વિત્વવિધિ એ વર્ણરૂપ કે વર્ણના સ્થાને થતો વિધિ ન હોયને - વર્ણસમુદાયરૂપ હોવાથી કે વર્ણસમુદાયના સ્થાને થતો વિધિ હોવાથી દ્વિત્વવિધિ એ વર્ણવિધિ નથી. પણ વર્ણભિન્ન / અવર્ણવિધિ જ છે. આથી સ્થાનીવં (૭-૪-૧૦૮) થી સ્થા. ભા. ની પ્રાપ્તિ હોયને તેનાથી થતાં સ્થા. ભા. નું જ વિશેષરૂપ વિધાન કરવાથી જૌ યત્ કૃતં કાર્યં એ પ્રસ્તુત ન્યાય તેનો વિસ્તાર કરનાર છે, એમ કહેવું પણ અપેક્ષાએ ઘટે જ છે. (૨/૩૫)

૧૩. દ્વિર્બદ્ધં સુબદ્ધં ભવતિ ॥ ૨/૩૬ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જે કાર્યની સિદ્ધિ (પ્રાપ્તિ) માટે વ્યાકરણ સૂત્રોમાં કે ધાતુપાઠમાં બે વાર પ્રયત્ન કરેલો હોય, તે કાર્ય દ્વિર્બદ્ધ કહેવાય. આવું દ્વિર્બદ્ધ કાર્ય સુબદ્ધ હોય છે. અર્થાત્ તે અવ્યભિચારી હોયને અવશ્ય થાય છે.

(પ્રયોજન :- અનુક્રમ છે. છતાં વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં જે કાર્ય માટે જે ઠેકાણે બે વાર પ્રયત્ન કરેલો હોય, ત્યાં પુનરુક્તિ નામના દોષની શંકા થવાથી, તે શંકાનું નિવારણ કરવા માટે આ ન્યાય છે.)

ઉદાહરણ :- અસૂચ્ ક્ષેપણે । એ અસ્ ગ.૪ ધાતુથી અઘતની દિવ્ (દ) પ્રત્યય પર આવતાં આસ્યત્ । (અદ્ + આસ્ય + અઙ્ + દ) રૂપ થાય છે. અહિં જે અઙ્ પ્રત્યય લાગે છે, તે વ્યભિચારી - અનિત્ય ન બને અર્થાત્ ક્વચિત્ ન લાગે એવું ન બને. કારણકે અઙ્ પ્રત્યયના વિધાન માટે અસ્ ધાતુનો શાસ્ત્રસૂચિત્વાતેરઙ્ (૭-૪-૬૦) સૂત્રમાં અને પુષ્યાદિ ગણમાં પાઠ કરવા રૂપ બે વાર પ્રયત્ન કરેલો છે. જ્યારે અન્ય પુષ્યાદિ ગણમાં પઠિત ધાતુઓ સંબંધમાં અઘતની પ્રત્યય પર છતાં ક્યારેક વ્યભિચાર પણ જોવા મળે છે. અર્થાત્ અઙ્ પ્રત્યયનો અભાવ પણ દેખાય છે. જેમકે, ભગવન્ ! મા કોપીઃ । એવો પ્રયોગ "બાલરામાયણ"માં છે. અહિં કુપ્ ધાતુ પુષ્યાદિ ગણમાં પઠિત હોવા છતાંય અઙ્ પ્રત્યય ન થયો.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ઉપદર્શક = જ્ઞાપક છે, દશં દશને । એ દંશ ધાતુથી ભૂશં પુનઃ પુનર્વા દશતીતિ યદ્લુપ્ થયે, દંદશીતિ । રૂપ થાય છે. અહિં દંશ ધાતુના ન કારનો લોપરૂપ વિધિ કોઈ પણ સૂત્રથી કહેલ ન હોવા છતાં પણ તે ન કાર લોપ થાય જ, એ પ્રમાણે જ્ઞાપન કરવા માટે ગૃહ્યપસદચરજપજભદશદહો ગર્હો (૩-૪-૧૨) સૂત્રમાં દશ એમ નિર્દેશ કરેલો હોવા છતાં પણ પુનઃ તે ન કારના લોપ માટે જપજભદહદશભજ્જપશઃ (૪-૧-૫૨) સૂત્રમાં પણ 'દશ' એવો નિર્દેશ કરવો.તે આ રીતે - અહિં વ્યાકરણના સૂત્રકાર આ.ભ.શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ આ પ્રમાણે વિચાર્યું કે "જ્ઞાપક વડે એકવાર જ્ઞાપન કરેલો પણ વિધિ તે સમાસાન્તાગમઃ (૧/૩૫) ન્યાયથી કદાચ અનિત્યપણાને પણ પામે - જેમકે, દશૈકાદશાદિકશ્ચ (૬-૪-૩૬) સૂત્રમાં દશૈકાદશાદ એવા નિર્દેશથી દશૈકાદશ શબ્દનું અ કારાંતરપણું જ્ઞાપિત છે, તો પણ સૂત્રજ્ઞાપિત વિધિ હોયને દશૈકાદશાન્ ની જેમ દશૈકાદશ એવો અ કારાંતરરહિત પણ પ્રયોગ થયો. પણ જેનું બે વાર જ્ઞાપન કરાય, તે કાર્ય દ્વિર્બદ્ધં સુબદ્ધં ભવતિ । એવા પ્રસ્તુત ન્યાયથી અનિત્ય બની જવાનો ભય નહિ રહે. આથી બે વાર આ દંશ ધાતુના ન કારના લોપરૂપ વિધિનું પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં 'દશ' એવા નિર્દેશ વડે જ્ઞાપન કરું." અને જો આ ન્યાય ન હોત તો બે વાર જ્ઞાપિત એવા પણ વિધિના આવી પડતા અનિત્યપણાનો નિષેધ કરવાને કોણ સમર્થ થાય ? પરંતુ, આ દ્વિર્બદ્ધં સુબદ્ધં ભવતિ ।

ન્યાયના બળથી જ બે વાર જાપિત વિધિ દઢ બન્યો. આ રીતે દઢવિધિ થવાથી સૂરિજીના મતે (સ્વમતે) 'દંદંશીતિ' રૂપમાં ન કારનો લોપ થાય જ.

અનિત્યતા :- આ ન્યાયની અનિત્યતાનો આશ્રય કરવામાં બે વાર બદ્ધ (ગ્રથિત) એવો પણ દંશ ધાતુના ન લોપરૂપ વિધિ અબદ્ધ થવાથી (અર્થાત્ શિથિલ = અદઢ થવાથી) કેટલાંક વૈયાકરણોના મતે ન ના લોપનો અભાવ થયે દંદંશીતિ । એવું રૂપ થાય જ. અને તે રૂપ પણ ગ્રંથકાર આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીને સંમત જ છે. કારણકે જપજપઃ (૪-૧-૫૨) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં આ વાત સાક્ષાત્ કહેલી છે. (૨/૩૬)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. નિષેદ્ધુ ક્ષમેત ઇતિ । આવા ન્યાયમંજૂષા ટીકામાં કરેલા પ્રયોગમાં નિષેધને ઇતિ નિષેદ્ધુમ્ । એમ સમર્થ - અર્થવાળો ધાતુના યોગમાં શકઘૃષ્ણાર્થભસહર્ગલાઘવાસ્તિસમર્થાર્થે ચ તુમ્ (૫-૪-૮૦) સૂત્રથી કર્મભૂત (નિ + સિધ્ ધાતુથી) તુમ્ પ્રત્યય થયો છે, પણ ભોક્તું યાતિ । વગેરે પ્રયોગોની જેમ ક્રિયાયાં ક્રિયાર્થાયાં તુમ્પ્રકૃત્યવિષ્યન્તી (૫-૩-૧૩) સૂત્રથી વિહિત તુમ્ પ્રત્યય થયો નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, ભોક્તું યાતિ । પ્રયોગમાં ભોજનક્રિયા એ ભવિષ્યરૂપ અર્થથી વિશિષ્ટ છે અને તેવી ભવિષ્યાર્થક ભોજનક્રિયા રૂપ અર્થ = પ્રયોજન / ફળ / સાધ્યવાળી ગમનક્રિયા છે. કારણકે ભોજનક્રિયાની સિદ્ધિ માટે ગમન છે. આવી ભોજનાદિરૂપ પ્રયોજનવાળી ગમનાદિ ક્રિયા ઉપપદમાં હોતે છતે, પૂર્વોક્ત ક્રિયાયાં (૫-૩-૧૩) સૂત્રથી તુમ્ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું છે. અહિ નિષેદ્ધુ ક્ષમેત । માં તો તેવી શરત નથી. અર્થાત્ સમર્થાર્થક ક્ષમ-ક્રિયા એ નિષેધરૂપ પ્રયોજનવાળી નથી. આથી ક્રિયાયાં (૫-૩-૧૩) સૂત્રથી તુમ્ પ્રત્યયની અપ્રાપ્તિ હોવાથી શકઘૃષ્ણ (૫-૪-૮૦) સૂત્રથી તુમ્ પ્રત્યય થાય છે.

૨. કેટલાંક વૈયા.ના મતે દંદંશીતિ । એવું રૂપ પણ થાય છે, એમ કહ્યું. જો પરમતે આ ન્યાય અનિત્ય હોય તો સૂરિજીના મતે શું પ્રાપ્ત થાય ? એવી શંકા કરીને ટીકાકાર સમાધાન કરે છે કે, દંદંશીતિ । એવો પ્રયોગ પણ સૂરિજીને ઈષ્ટ છે. જો આવો પ્રયોગ સૂરિજીને અનિષ્ટ હોત, તો તેમણે તેને દૂષિત = ખંડિત કર્યો હોત. પણ તે પ્રયોગને જે દૂષિત કરેલો નથી અર્થાત્ તેનું ખંડન કરેલું નથી, તેથી જણાય છે કે, સૂરિજીને પણ તે પ્રયોગ ઈષ્ટ જ છે. આમ સૂરિજીવડે 'દંદંશીતિ' એવા પ્રયોગમાં ન કારના લોપરૂપ વિધિ દ્વિર્બદ્ધ (બે વાર વિહિત) છે અને તેઓના મતે જ દંદંશીતિ । એ પ્રમાણે ન કાર લોપના અભાવવાળો પ્રયોગ પણ ઈષ્ટ હોવાથી તે દ્વિર્બદ્ધ વિધિ પણ અબદ્ધ = અદઢ / શિથિલ થયો - આ પ્રમાણે (આવી અપેક્ષાએ) આ ન્યાયને અનિત્ય કહેવામાં કાંઈપણ અસમંજસ જણાતું નથી. (આ પ્રમાણે અહીં ૫૨ મતને પણ સૂરિજીના મત (સ્વમત) તરીકે 'ન નિષિદ્ધમનુમતમ્' ન્યાયથી સ્વીકારીને અનિત્યતા દર્શાવી છે. આ સંબંધી વિશેષ ખુલાસો - આદ્યન્તવદ્ (૧/૫) ન્યાયના સ્વોપજા ન્યાયના રૂપે । રૂપ અંગે ખુલાસો કરતાં વૃત્તિકારશ્રીના જ વચનથી જણવા યોગ્ય છે.) (૨/૩૬)

૧૪. આત્મનેપદમનિત્યમ્ ॥ ૨/૩૭ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વ્યાકરણ સૂત્રો વડે યથાવિહિત આત્મનેપદ અનિત્ય છે. અર્થાત્ શિષ્ટપ્રયોગાનુસારે ક્યારેક આત્મનેપદની પ્રાપ્તિ હોય તો પણ ન થાય, અને ક્યારેક પ્રાપ્તિ ન હોય તો પણ થાય - આવો 'અનિત્ય' શબ્દનો અર્થ છે.

(પ્રયોજન :- અનુક્રમ છે. છતાં વિશેષ લક્ષણથી વિહિત હોયને આત્મનેપદ એ વિશેષ - વિધિ છે. આથી તે અવ્યભિચારી વિધિ ક્યારેક વ્યભિચરિત / અનિત્યરૂપે દેખાય છે, તે સાધુ છે એમ જણાવવા માટે આ ન્યાય છે.)

ઉદાહરણ :- ૧. તેમાં ક્યારેક આત્મનેપદની પ્રાપ્તિ હોવામાં પણ ન થવાનું ઉદાહરણ - ૧. ડુલ્ભિષ્ પ્રાપ્તૌ । અહિ લભ્ ધાતુ ઇદિત્ હોવાથી ઇડિતઃ કર્તૃરિ (૩-૩-૨૨) સૂત્રથી આત્મનેપદની પ્રાપ્તિ છે. પણ સમ્યક્ પ્રણમ્ય ન લભન્તિ કદાચનાપિ । અહિ લભ્ ધાતુથી આત્મનેપદ અનિત્ય હોવાથી પરસ્મૈપદ પણ થયું. તથા ૨. ક્લીબૃઙ્ અધાષ્ટ્યૈ । કુરુદ્યોત્ ક્લીબ'દીનપતિસુધાગૌ તમસિ મે । અહિ ક્લિબ્ ધાતુ ડિત્ (ક અનુબંધવાળો) હોયને પૂર્વોક્ત સૂત્રથી આત્મને પદી હોવા છતાંય પરસ્મૈપદી અત્ (શત્) પ્રત્યય લાગ્યો છે. તથા ૩. પેવૃઙ્ સેવને । એ સેવ્ ધાતુ પણ ડિત્ હોવાથી આત્મનેપદી હોવા છતાંય, સ્વાધીને વિભવેડપ્યહો નરર્પતિ સેવન્તિ કિ માનિનઃ । અહિ સેવ્ ધાતુ પરસ્મૈપદી થયો. તથા ૪. તર્જિન્ સંતર્જને - તર્જયતિ । ૫. ભર્તિર્જન્ સંતર્જને - ભર્ત્સયતિ । ૬. શમિન્ આલોચને - નિશામયતિ । ૭. ભલિન્ આભળને - ભાલયતિ । ૮. કુત્સિન્ અવક્ષેપે - કુત્સયતિ । ૯. વઙ્ચિન્ પ્રલમ્બને - વઙ્ચયતિ । ૧૦. વિદિન્ ચેતનાખ્યાન - નિવાસેષુ વેદયતિ । વગેરે. આ પૂર્વોક્ત પ્રયોગોમાં ધાતુઓ ઇદિત્ કે ડિત્ હોવા છતાંય ઇડિતઃ કર્તૃરિ (૩-૩-૨૨) સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થયું.

૨. હવે અપ્રાપ્તિ હોવામાં પણ ક્યારેક આત્મનેપદ થાય છે, તેનું ઉદાહરણ - ષસ્ઝ ગતૌ । પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જન્તે ગુણકર્મસુ । સજ્જમાનમકાર્યેષુ । અહિ ધાતુપાઠમાં ષસ્ઝ વગેરે ધાતુ ઇડિત્ ન હોવા છતાંય આત્મનેપદ થયું.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું બ્રાજક = જ્ઞાપક છે, ઇજૃઙ્, બ્રેજૃઙ્, બ્રાજિ દીસૌ । આ પ્રમાણે ધાતુપાઠમાં બ્રાજ્ ધાતુનો આત્મનેપદ - અધિકારમાં પાઠ હોવા છતાંય રજૃઙ્, દુબ્રાજિ દીસૌ । એમ પુનઃ પાઠ કરવો. તે આ રીતે - બ્રાજ્ ધાતુનો આત્મનેપદી ધાતુના અધિકારમાં બે વાર પાઠ કરેલો છે. તે દ્વિર્બદ્ધં સુબદ્ધં ભવતિ (૨/૩૬) એ પૂર્વોક્ત ન્યાયથી આત્મનેપદના અવ્યભિચારીપણાનું (નિત્યતાનું) જ્ઞાપન કરવા માટે છે. અને તેવું જ્ઞાપન કરવા માટે પ્રયત્ન ત્યારે કરાય કે જો કોઈ રીતે આત્મનેપદના વ્યભિચારની શંકા પડેલી હોય. અને જો આ ન્યાય ન હોય તો આત્મનેપદના વ્યભિચાર - અનિત્યત્વની શંકા શાથી ઉત્પન્ન થાય ? અર્થાત્ બીજી કોઈ રીતે શંકા થતી નથી.

પરંતુ આ ન્યાયવડે આત્મનેપદના વ્યભિચાર (અનિત્યત્વ) ની શંકા ઉઠવાથી બ્રાજ્ ધાતુના આત્મનેપદના અવ્યભિચારપણાનું (નિત્યત્વનું) જ્ઞાપન કરવા માટે બે વાર તેનો પાઠ કરવો સાર્થક છે. આમ આ ન્યાયથી જ બ્રાજ્ ધાતુનો - નિત્ય આત્મનેપદ માટે કરેલો - બે વાર પાઠ સંગત થતો હોયને રજૃગ્ ટુબ્રાજિ । એ પ્રમાણે બ્રાજ્ ધાતુનો પુનઃ પાઠ આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અધ્રુવ - અનિત્ય હોવાથી ઇડિતઃ કર્તૃરિ (૩-૩-૨૨) સૂત્રવડે વિહિત આત્મનેપદ જે પ્રમાણે દ્રષ્ટિગોચર થાય, તે પ્રમાણે = શિષ્ટ પ્રયોગાનુસારે અનિત્ય છે. પણ ક્રિયાવ્યતિહારોગતિ - હિંસાશબ્દાર્થહસો હ્રવહશ્ચાનન્યોન્યાર્થે (૩-૩-૨૩) વગેરે સૂત્રવડે વિહિત આત્મનેપદ અનિત્ય નથી, પણ નિત્ય જ છે. (૨/૩૭)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. ક્લીબત્ । ક્લીબત્ અઘાષ્ટ્યે । એ ધાતુનો આ પ્રયોગ છે. અથવા - ક્લીબ શબ્દથી કર્તુઃ ક્ષિપ્ ગલ્મક્લીબહોડાતુ ડિત્ (૩-૪-૪૫) સૂત્રથી 'તેની જેમ આચારનાર' એમ આચાર અર્થમાં ડિત્ એવો ક્ષિપ્ પ્રત્યય થયે - તાદેશ - ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત નામ ધાતુનો આ પ્રયોગ છે. પછી ડિત્ હોવાથી પ્રાપ્ત આત્મનેપદના અનિત્યપણાથી પરસ્પૃષ્ટી અત્ (શત્) પ્રત્યય થયો. (૨/૩૭)

૧૫. ક્ષિપિ વ્યજ્ઞનકાર્યમનિત્યમ્ ॥ ૨/૩૮ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર આવતાં વ્યંજનનિમિત્તક સંભવિત કાર્ય અનિત્ય છે. એટલે કે પ્રાપ્ત હોય તો પણ થતું નથી - એમ અનિત્ય શબ્દનો અર્થ છે.

ઉદાહરણ :- અહિ ક્ષિપ્ પ્રત્યય બે પ્રકારે છે. ૧. આખ્યાત સંબંધી અને ૨. કૃત્પ્રકરણ સંબંધી. બન્નેય ક્ષિપ્ પ્રત્યયનું અહિ પ્રહણ થાય છે. તેમાં (૧) આખ્યાત પ્રકરણ સંબંધી ક્ષિપ્ નું ઉદાહરણ - રજેવાચરતિ ઇતિ, કર્તુઃ ક્ષિપ્ ગલ્મક્લીબહોડાતુ ડિત્ (૩-૪-૨૫) સૂત્રથી ક્ષિપ્ થતાં (રજન્ + ક્ષિપ્ + અ + તિ =) રજાનતિ । વગેરે રૂપોમાં ક્ષિપ્ પ્રત્યય સંબંધી વ કાર રૂપી વ્યંજન દ્વારા નામઃ સિદયવ્યજ્ઞને (૧-૧-૨૧) સૂત્રથી પ્રાપ્ત રજન્ શબ્દની પદસંજ્ઞાનો આ ન્યાયથી પ્રતિષેધ થવાથી નામ્નો નોડનહઃ (૨-૧-૮૧) સૂત્રથી પદને અંતે રહેલા ન કારનો લુક્ ન થયો.

(૨) કૃત્ ક્ષિપ્ નું ઉદાહરણ :- ગીયંતે ઇતિ - કૃત્સંપદાદિભ્યઃ ક્ષિપ્ (૫-૩-૧૧૪) સૂત્રથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય આવતાં (ગૃ + ક્ષિપ્ + ઔ =) ઋ નો ઇર્ થયે ગિરૌ, ગિરઃ । અહિ પૂર્વની જેમ જ ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર આવતાં, વ કાર રૂપ વ્યંજન - નિમિત્તક પ્રાપ્ત થતી ગિર્ શબ્દની પદ - સંજ્ઞાનો આ ન્યાયથી નિષેધ થવાથી પદાન્તે (૨-૧-૬૪) સૂત્રથી ઇ નો દીર્ઘ આદેશ ન થયો.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું સૂચક = જ્ઞાપક છે - મિત્રં જ્ઞાસ્તીતિ, મિત્રશીઃ । વગેરે રૂપોમાં

ક્ષિપ્ એ વ્યંજનાદિપ્રત્યય હોયને હાસાસઃ શાસોઽઙ્ઘ્યજ્ઞને (૪-૪-૧૮) સૂત્રથી શાસ્ ધાતુના આસ્ નો ઇસ્ આદેશ સિદ્ધ થતો હોવા છતાં ય ક્ષૌ (૪-૪-૧૧૮) એ પ્રમાણે જુદુ સૂત્ર કરવું. આ સૂત્ર ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં આ ન્યાયથી વ કારરૂપ વ્યંજન - નિમિત્તક કહેલ આસ્ ના ઇસ્ આદેશ રૂપ પૂર્વસૂત્રોક્ત કાર્ય થશે નહિ, એવી શંકાથી કરેલું છે. આમ આ ન્યાયથી જ ઉઠેલી શંકાથી કરેલી ક્ષૌ (૪-૪-૧૧૮) એવા સૂત્રની રચના થતી હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અહિ ક્ષિપ્ એ ઉપલક્ષણ હોવાથી વિચ્ પર છતાં પણ વ્યંજન - કાર્ય અનિત્ય છે.

ઉદાહરણ :- મુખ્યં આચષ્ટે ઇતિ ણિજ્ઞહુલં નામ્નઃ કૃગાદિષુ (૩-૪-૪૨) સૂત્રથી ણિજ્ પ્રત્યય થયે, મુખ્યયતીતિ - મનવનુક્તિનિપૂર્વિક્ ક્વચિત્ (૫-૧-૧૪૭) સૂત્રથી વિચ્ પ્રત્યય થયે મુખ્ય્ એવું રૂપ થાય. તં મુખ્યં । અહિ વિચ્ પ્રત્યય પર છતાં ય્વોઃ પ્વયવ્યજ્ઞને લુક્ (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી ય કારનો લુક્ ન થયો. (અર્થાત્ મુખ્ય્ + વિચ્ એવી સ્થિતિમાં વિચ્ પ્રત્યયના વ કાર રૂપ વ્યંજન દ્વારા પ્રાપ્ત મુખ્ય્ શબ્દના ય કારનો લોપ - આ ન્યાયથી વિચ્ ના પણ વ્યંજનનિમિત્તક કાર્યનો નિષેધ થવાથી - ન થયો.

શંકા :- વિચ્ પ્રત્યય આવતાં જે ણિજ્ નો લુક્ થયો છે, તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ (અસદ્ભાવ) થવાથી વિચ્ પ્રત્યય એ મુખ્ય્ શબ્દના ય કારની અવ્યવહિત પરમાં જ નથી. આથી વિચ્ પ્રત્યયના વ્યંજનને લઈને ય કાર લુક્ની પ્રાપ્તિ જ નથી. આથી પ્રસ્તુત ન્યાયના ઉદાહરણ તરીકે આ ઘટી શકતું નથી.

સમાધાન :- ના, ય કાર વિધિમાં કરવામાં ન સન્નિહીય૦ (૭-૪-૧૧) સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ કરેલો હોવાથી ણિ ના લુક્ રૂપી કાર્યનો સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાય. આમ ણિ છે જ નહિ એટલે ય કારની અવ્યવહિત પરમાં વિચ્ પ્રત્યય આવી જવાથી વ્યંજનનિમિત્તક કાર્યની પ્રાપ્તિ છે જ. માટે વિચ્ પર છતાં વ્યંજન - નિમિત્તક કાર્યની અનિત્યતાનું આ ઉદાહરણ યોગ્ય જ છે.

આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાવવી શક્ય નથી. કારણકે, ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં વ્યંજનનિમિત્તક કંઈપણ કાર્ય થતું દેખાતું હોય તો તેની અપેક્ષાએ વ્યંજનનિમિત્તક કાર્યની અનિત્યતાની અનિત્યતા કહી શકાય. (અહિ ખ્યાલમાં રાખવું કે, વૃત્તિકારશ્રીએ ‘અનિત્ય’ શબ્દનો અર્થ ‘ન થાય’ (સર્વથા અભાવ) એમ કરેલો છે. માટે ક્યાંક પણ વ્યંજનકાર્ય થાય તો આવા અર્થવાળું અનિત્યત્વ જ હજાર્થ જાય.) પણ અહિ તો ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં કાંઈપણ વ્યંજન - નિમિત્તક કાર્ય થતું દેખાતું નથી. આથી કોની અપેક્ષાએ (નહીં થવા રૂપ) અનિત્યતાની (થવારૂપ) અનિત્યતાનું ઉદ્ભાવન - પ્રકટીકરણ કરાય ? અર્થાત્ કોઈ રીતે ન કરાય.

શંકા :- આ ન્યાયવૃત્તિમાં અનિત્ય શબ્દનો અર્થ ‘પ્રાપ્ત પણ ન થાય’ એમ તમે કરેલો છે. વળી આ ન્યાય અનિત્ય પણ નથી. એટલે કે ક્યાંય પણ ક્ષિપ્ પ્રત્યય આવતાં વ્યંજનનિમિત્તક કાર્ય થતું નથી. તો પછી ‘અનિત્યમ્’ ને બદલે ‘ક્ષિપિ વ્યજ્ઞનકાર્ય ન સ્યાદેવ’ એમ જ પાઠ કરોને ? ‘અનિત્ય’ શબ્દનો પાઠ શા માટે કરો છો ?

સમાધાન :- ના, એ પ્રમાણે થઈ શકતું નથી, કારણકે ન્યાયસૂત્રો ચિરંતન = ચિરકાલીન છે. તેથી કોઈ પણ વ્યક્તિવડે તેમાં પરાવર્તન / ફેરફાર કરવો શક્ય નથી.

બીજી વાત એ કે, કેટલાંક વैयाकरणો ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં કેટલાંક વ્યંજનનિમિત્તક કાર્યો ઈચ્છે છે. A. જયકુમાર નામના વैयाकरण આ પ્રમાણે જ ઈચ્છે છે. જેમકે, પાં પાને । આ પા ગ.૧ પાતુથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર આવતાં અપ્રયોગીત્ (૧-૧-૩૦) સૂત્રથી તેનો લુક્ થયે છે તે લુપ્ત એવા પણ વ્યંજનાદિ ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં ઈર્વ્યજ્ઞનેડયપિ (૪-૩-૯૭) સૂત્રથી આ નો ઈ આદેશ ઈચ્છતાં જયકુમાર પો: । એવું રૂપ માને છે. આમ અહિ ક્ષિપ્ પર છતાં પણ વ્યંજનનિમિત્તક કાર્ય થયું. એટલે ક્વચિત્ થયું, ક્વચિત્ ન થયું - એવું વ્યંજનકાર્યનું અનિત્યપણું અહિ સંગત થાય છે. આથી જયકુમારના મતની અપેક્ષાએ સ્યાદેવ ને બદલે 'અનિત્યમ્' એવું કહેલું હોય. કારણ કે ન્યાયસૂત્રો કોઈ એક જ વ્યાકરણની અપેક્ષાએ માનેલા નથી. પણ જુદાં જુદાં વ્યાકરણોને સાધારણરૂપે જ ન્યાયસૂત્રો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (૨/૩૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. જયકુમાર વैया. લુપ્ત એવા પણ વ્યંજનાદિ ક્ષિપ્ પ્રત્યય નિમિત્તે ઈર્વ્યજ્ઞનેડયપિ (૪-૩-૯૭) સૂત્રથી આ નો ઈ ઈચ્છે છે, એમ કહ્યું. આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીના મતે તો ઈર્વ્યજ્ઞનેડયપિ (૪-૩-૯૭) સૂત્રમાં વ્યજ્ઞન નું ગ્રહણ - એ સાક્ષાત્ વ્યંજનનો બોધ / પ્રતીતિ કરાવવા માટે હોવાથી લુપ્ત વ્યંજનાદિ પ્રત્યય હોતે છતે ઈ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ નથી, એમ ભાવ છે. (૨/૩૮)

પરામર્શ

A. પ્રસ્તુત ક્વિપિ વ્યજ્ઞનકાર્યમનિત્યમ્ । ન્યાયમાં મુકેલ 'અનિત્યમ્' એવા પદનો અર્થ ન્યા. મં. ટીકામાં - 'પ્રાપ્તમપિ ન સ્યાત્ । અર્થાત્ પ્રાપ્ત પણ વ્યંજન - કાર્ય ન થાય', એમ કરેલો છે. એટલું જ નહીં, પણ આ ન્યાયની અનિત્યતા બતાવવાના અવસરે ગ્રંથકારશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે કે, આ ન્યાયની અનિત્યતા બતાવવાને શક્ય નથી, કારણકે, ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં કંઈ પણ વ્યંજન કાર્ય થતું જ નથી. આથી કઈ અપેક્ષાએ 'પ્રાપ્ત પણ ન થાય' એવા અર્થરૂપ અનિત્યની અનિત્યતા બતાવાય ? અર્થાત્ ન જ બતાવી શકાય. તો પછી '(વ્યજ્ઞનકાર્ય) અનિત્યમ્' ને બદલે 'ન સ્યાત્' એમ જ સ્પષ્ટરૂપે શા માટે ન કહ્યું ? તેનું સમાધાન કરવા વૃત્તિકારશ્રી એ કહ્યું છે કે, ન્યાયસૂત્રો ચિરંતન હોવાથી કોઈથી પણ પરિવર્તિત થઈ શકતાં નથી. અથવા તો કેટલાંક જયકુમાર વગેરે અન્ય વैयाकरणો પોષીતી ક્ષિપ્ - પા + ક્ષિપ્ = પો: । એમ ઈર્વ્યજ્ઞને (૪-૩-૯૭) સૂત્રથી આ ના ઈ આદેશ રૂપ વ્યંજન - કાર્ય ઈચ્છે છે, તેની અપેક્ષાએ 'અનિત્યમ્' એવું પદ મુક્યું હશે...

અહીં સવાલ એ ઉદ્ભવે છે કે, શું સ્વમતે ક્ષિપ્ પર છતાં કોઈ પણ વ્યંજનનિમિત્તક - કાર્ય થતું જ નથી કે જેથી વૃત્તિકારશ્રીએ 'અનિત્યમ્' મુકવાનું ફળ પરમતે દર્શાવ્યું છે ? પૂર્વોક્ત ન્યા. મં. ટીકાગત ઉદાહરણોમાં જરૂર વ્યંજન - કાર્ય થયેલું નથી, પરંતુ અન્યત્ર ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં સ્વમતે પણ વ્યંજનનિમિત્તક કાર્ય થતું દેખાય છે, એમ વર્તમાનકાલીન કેટલાંક વિદ્વાનોનું પણ માનવું છે.

આ વિષયને જરા વિશદતાથી વિચારીએ. ચ્વોઃ પ્વય્વ્યજ્ઞને લુક્ (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી પુ આગમ અને ચ સિવાયનો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં ધાતુના ચ અને વ નો લુક્ થાય છે. આ લુક્ રૂપ વિધિ એ વ્યંજનકાર્ય - વ્યંજનનિમિત્તકાર્ય છે. દા. ત. કણ્ડ્યનમિત્તિ કણ્ડ્ય + તિ (ક્તિ) પ્રત્યય આવતાં કણ્ડ્યતિઃ । રૂપ થાય છે. અહીં કણ્ડ્ય એ સૌત્ર ધાતુ છે અને તેનાથી સ્વાર્થમાં ચક્ પ્રત્યય લાગે છે. આથી કણ્ડ્ય + તિ એવી સ્થિતિમાં અતઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી ધાતુના અંત્ય અ નો લુક્ થાય છે. પછી કણ્ડ્ય + તિ એવી સ્થિતિમાં ચ્વોઃ પ્વય્વ્યજ્ઞને લુક્ (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી તિ રૂપ વ્યંજન - નિમિત્તક ચ લુક્ની પ્રાપ્તિ છે. વળી, આ ચ સંબંધી વિધિમાં અ ના લુક્ રૂપ પરનિમિત્તક સ્વરાદેશનો - ન સન્ધિહીયઃ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રથી નિષેધ કરેલો હોવાથી - સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. આથી પૂર્વોક્ત સૂત્રથી તિ પ્રત્યયની અનંતર પૂર્વમાં આવેલાં ચ નો લુક્ થતાં કણ્ડ્યતિઃ । રૂપની સિદ્ધિ થઈ જશે.

હવે ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં વ્યંજનનિમિત્તક કાર્ય શી રીતે થાય છે ? તે જોઈએ. ચિત્તિચીતીય ઝ (૧-૪-૩૬) સૂત્રમાં આપેલ સચ્ચુઃ । પત્યુઃ । ઉદા. ના રૂપની સિદ્ધિની પ્રક્રિયા ત. પ્ર. બૃ. વૃ. અને શ. મ. બૃહન્ન્યાસમાં આ પ્રમાણે કહેલી છે. સહં ચેન વર્તતે ઇતિ સચ્ચઃ । તથા પતતીતિ અચ્ - પતઃ । સચ્ચં સચ્ચાયં વા પતં પતિં વા ઇચ્છતીતિ - સચ્ચીયતીતિ પતીયતીતિ ચ ક્ષિપ્ - સચ્ચીઃ । પતીઃ । એ પ્રમાણે રૂપ થયા બાદ પૂર્વોક્ત સૂત્રથી ડસિ, ડસ્ નો ઝ આદેશ થયે, (સચ્ચી + ઝ) સચ્ચુઃ । પત્યુઃ । રૂપો થાય છે. અહીં જ્યારે 'તેને ઇચ્છનાર' અર્થમાં અમાવ્યયાત્ ક્યન્ ચ (૩-૪-૨૩) સૂત્રથી ક્યન્ પ્રત્યય આવે છે, ત્યારે ક્યનિ (૪-૩-૧૧૨) સૂત્રથી નામના અ નો ઈ થયે, સચ્ચીય એવો ધાતુ બને છે. પછી (સચ્ચીય + અ (શવ્) + તિ =) સચ્ચીયતિ ઇતિ ક્ષિપ્ એમ ક્ષિપ્ (૫-૧-૧૪૮) સૂત્રથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય આવતાં સચ્ચીય ધાતુ + ક્ષિપ્ એવી સ્થિતિમાં ક્ષિપ્ રૂપ અશિત્ પ્રત્યય પર આવતાં સચ્ચીય નામધાતુના અંત્ય અ નો અતઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી લોપ થયે સચ્ચીય્ + ક્ષિપ્ એવી સ્થિતિ થાય છે. પછી ચ્વોઃ પ્વય્વ્યજ્ઞને લુક્ (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી ક્ષિપ્ પર છતાં પૂર્વોક્ત રીતે ચ ના લુક્ રૂપ વ્યંજન - કાર્ય કરવામાં (પરનિમિત્તક સ્વરાદેશ એવા) અ ના લુક્ રૂપ કાર્યનો - ન સન્ધિહીયઃ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રથી નિષેધ કરેલો હોવાથી - સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી. આથી ક્ષિપ્ ની અનંતર પૂર્વમાં ચ આવવાથી ચ્વોઃ પ્વય્વ્યજ્ઞ (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી ચ નો લુક્ થયે સચ્ચી શબ્દ બને છે. પછી પ્રથમા સિ પ્રત્યય આવતાં સચ્ચીઃ । અને એ જ રીતે પતીઃ । રૂપ થાય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત રૂપમાં ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં વ્યંજનનિમિત્તક ચ ના લુક્ રૂપી કાર્ય થાય જ છે.

આમ પૂર્વોક્ત કણ્ડ્યતિઃ । અને સચ્ચીઃ । પતીઃ । વગેરે રૂપોની જેમ અન્યત્ર પણ જ્યાં ઉપાંત્યમાં ચ કારવાળો અ કારોત્ ધાતુ બને છે, તે ઠેકાણે સર્વત્ર અતઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી અ નો લોપ અને ત્યારબાદ ચ્વોઃ પ્વય્વ્યજ્ઞ (૪-૪-૧૨૧) થી ચ ના લુક્ રૂપ વિધિ પણ - ન સન્ધિહીયઃ (૭-૪-૧૧૧) થી અ ના લુક્નો સ્થા. ભા. ન થવાથી - થાય છે.

પૂર્વોક્ત ઉદાહરણ જેવું જ ઉદાહરણ - ચ્વોઃ પ્વય્વ્યજ્ઞને લુક્ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રની જ ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં કહેલ છે, તે જોઈએ - કણ્ડ્યમિચ્છતીતિ કણ્ડ્યયતેઃ ક્ષિપિ - કણ્ડ્યઃ । કણ્ડ્યવૌ । કણ્ડ્યવઃ । આ ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં ચ ના લુક્ રૂપી વ્યંજન - કાર્ય થાય જ છે. અહીં કણ્ડ્ય - ધાતુથી ધાતોઃ કણ્ડ્યદાયક (૩-૪-૮) સૂત્રથી સ્વાર્થિક ચક્ લાગ્યા બાદ તિવાદિ પ્રત્યય આવતાં શવ્ પ્રત્યય લાગતાં, કણ્ડ્યયતીતિ ક્ષિપ્ પ્રત્યય થયે કણ્ડ્ય ધાતુ + ક્ષિપ્ + સિ એવી સ્થિતિ થાય છે. અહીં ક્ષિપ્ રૂપ અશિત્ પ્રત્યય આવતાં અતઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી પૂર્વના અ નો લુક્ થયે, કણ્ડ્ય + ક્ષિપ્ + સિ

અેલી સ્થિતિમાં ય્વોઃ ધ્વય્વજ્ઞને લુક્ (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં ય નો લુક્ આદેશ થાય છે. (અહીં પંચ ય ના હોપ રૂપી વિધિ કરવામાં - ન સન્ધિહીયં (૭-૪-૧૧૧) સૂત્રથી નિષેધ કરેલો હોવાથી અ ના લુક્નો સ્થા. ભા. ન થવાથી - અ ની હાજર ન હોયને ક્ષિપ્ પ્રત્યયની અનંતર જ પૂર્વમાં ય છે, માટે તેનો લુક્ થાય છે એમ વિચારવું.) પછી કણ્ઠ + સિ = કણ્ઠઃ । તથા ધાતોરિવર્ણોવર્ણં (૨-૧-૫૦) થી ઉવ્ આદેશ થયે, કણ્ઠુવૌ । કણ્ઠુવઃ । વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

અહીં ય્વોઃ પ્વયં (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી થયેલાં ય ના લોપને ક્ષિપ્ રૂપ વ્યંજનના નિમિત્તક ન કહીએ તો કોના નિમિત્તે તે વિધિ થયો ? જો સિ - રૂપ પ્રથમા વિભક્તિ પ્રત્યયના વ્યંજનના નિમિત્તે ય નો લોપ કહીએ તો તે પણ બરોબર નથી, કારણકે, તેમ કહીએ તો કણ્ડુવૌ । વગેરેમાં ય નો લોપ સિદ્ધ નહીં થાય. કેમકે, આમાં ઔ રૂપ વિભક્તિ પ્રત્યય વ્યંજનાદિ નથી, અને ઔ પ્રત્યય આવતાં પણ ય નો લોપ તો દેખાય જ છે. આથી પૂર્વોક્ત રૂપોમાં ય નો લોપ ક્ષિપ્ પ્રત્યયના નિમિત્તથી જ થયેલો છે, એમ - બ્રીજો કોઈ રસ્તો ન હોવાથી - સ્વીકારવું જ રહ્યું. આમ અહીં ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર આવતાં વ્યંજન - નિમિત્તક કાર્ય (ય ના લુક્ સ્વરૂપ) થયેલું છે.

વૃત્તિકાર શ્રી હેમહંસગણિવરે ગૌણમુખ્યયોઃ મુખ્યે કાર્યસંપ્રત્યયઃ (૧/૨૨) ન્યાયની ન્યા. મં. બૃ. વસ્વૌ । રૂપની સિદ્ધિ આ પ્રમાણે કરી છે - વસુ ઇચ્છતઃ ઇતિ ક્યન્ પ્રત્યય આવતાં પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થયે વસૂય ધાતુ બને છે. પછી (તૌ) વસૂયતઃ ઇતિ, ક્ષિપ્ પ્રત્યય થયે, વસૂય + ક્ષિપ્ એવી સ્થિતિમાં અતઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી અ નો લુક્ થયે, વસૂય + ક્ષિપ્ + ઔ એવી સ્થિતિમાં યોડશિતિ (૪-૩-૮૦) સૂત્રથી ય નો લુક્ કરેલો છે. પણ આ બરોબર નથી. કારણકે યોડશિતિ (૪-૩-૮૦) સૂત્રથી વ્યંજનાંત ધાતુથી પરમાં આવેલાં ય નો લુક્ થાય છે, જ્યારે, અહીં તો ય કાર વસૂય એવા નામધાતુનો પોતાનો છે. (આ હકીકતની સ્પષ્ટતા અમે ત્યાં કરેલી જ છે.) આથી અહીં ય્વોઃ પ્લવ્યજ્ઞને લુક્ (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી જ વસૂય + ક્ષિપ્ + ઔ એવી સ્થિતિમાં ય નો લુક્ થાય છે. આથી ક્ષિપ્ એ અપ્રયોગી હોયને ઇત્ હોવાથી તેનો અભાવ થવાથી વસૂ + ઔ એવી સ્થિતિમાં સ્યાદૌ વઃ (૨-૧-૫૭) સૂત્રથી ઋ નો વ્ થયે, વસ્વૌ । રૂપની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે જે ઠેકાણે ધાતુનું અંગ ક્યન્, ચક્ વગેરે લાગવાથી ય કાર ઉપાંત્યવાણું અ કારાંત બને છે, તે ઠેકાણે ક્ષિપ્ પ્રત્યય આવતાં ચ્વોઃ ચ્વયં (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી જ ય નો લુક્ થતો હોયને વ્યંજન - કાર્ય થતું દેખાય છે. આથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં 'વ્યંજન - કાર્ય બિદ્ધુલ થતું નથી' એ વાત સ્વમતે પણ રહેતી નથી. આથી સ્વમતે પણ પૂર્વોક્ત રીતે ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં વ્યંજન - કાર્ય થતું હોવાથી - 'ક્વચિત્ થાય અને ક્વચિત્ ન થાય' એવો 'અનિત્ય' શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ ઘટી જાય છે. અર્થાત્ ક્ષિપિ વ્યજ્ઞનકાર્યમનિત્યમ્ (૨/૩૮) ન્યાયની ન્યા. મં. ટીકામાં કહેલાં ઉદાહરણોમાં વ્યંજન - કાર્ય થયેલું દેખાતું નથી, જ્યારે, પૂર્વોક્ત અહીં દર્શાવેલ ઉદાહરણોમાં વ્યંજન - કાર્ય થયેલું દેખાય છે. આથી આ ન્યાયસૂત્રમાં મૂકેલ 'અનિત્યમ્' એવા પદનો અર્થ 'પ્રાપ્તમપિ ન સ્યાત્' (પ્રાપ્ત પણ વ્યંજન - કાર્ય ન થાય) એમ કરવાને બદલે 'ક્વચિત્ સ્યાત્ ક્વચિન્ સ્યાન્ચ્' એવા વાસ્તવિક રૂપે કરવામાં ય સ્વમતે પણ દોષ જણાતો નથી.

અને જો પૂર્વોક્ત રીતે વ્યંજન - કાર્ય વાસ્તવિક રીતે અનિત્ય બનતું હોય તો (વ્યંજનકાર્ય) 'અનિત્યમ્' પદને બદલે 'ન સ્યાદ્' એવું પદ મૂકવું જોઈએ - એવો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થતો નથી, કે જેને માટે ન્યાયસૂત્રો ચિરંતન હોવાથી અપરિવર્તનીય છે - ઈત્યાદિ સમાધાન કરવું પડે. આમ પૂર્વોક્ત ઉદાહરણોમાં ક્ષિપ્ર પ્રત્યય પર છતાં વ્યંજન - કાર્ય થતું દેખાય છે, તેથી 'અનિત્યમ્' એવા પદનો અર્થ -

‘પ્રાપ્ત પણ ન થાય’ એમ એક પક્ષપાતી નિર્ણયાત્મક કરવાને બદલે, ‘કવચિત્ થાય અને ક્વચિત્ ન થાય’ એવો જો વાસ્તવિક અર્થ કરાય, તો પણ પરમતની જેમ સ્વમતે પણ વિરોધ - દોષ આવશે નહીં; અર્થાત્ તેવો અર્થ ઘટી જાય છે, એમ આ સમગ્ર વસ્તુ કહેવા પાછળનો ભાવ છે.

અને આ રીતે આ ન્યાય વાસ્તવિક રીતે અનિત્યતા જણાવનારો - સાધનારો હોવાથી ‘અનિત્યની અનિત્યતા - હોવાને અસંભવ છે’ એ નિયમથી જ આ ન્યાયની અનિત્યતા દર્શાવી શકાતી નથી, એમ કહેવું પણ ઉચિત ઠરે છે.

આ અંગે વિદ્વજ્ઞનો જ વિચાર કરીને નિર્ણય કરે... (૨/૩૮)

૧૬. સ્થાનિવદ્ભાવપુંવદ્ભાવૈકશેષદ્વન્દ્વૈકત્વદીર્ઘત્વાન્યનિત્યાનિ ॥ ૨/૩૯ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સ્થાનિવદ્ભાવ વગેરે પાંચ કાર્યો અનિત્ય છે. આમાં દ્વન્દ્વ - એકત્વથી સમાહારદ્વન્દ્વ જાણવો. અને દીર્ઘત્વરૂપ કાર્ય સામાન્યથી કહેલું હોવા છતાં ભ્વાદેર્નામિનો દીર્ઘોર્વોવ્યક્તને (૨-૧-૬૩) સૂત્રથી વિસિત જ દીર્ઘત્વ અહિં વિવક્ષિત છે.

આથી ૧. સ્થાનિવદ્ભાવ ૨. પુંવદ્ભાવ ૩. એકશેષવિધિ ૪. સમાહારદ્વન્દ્વ અને ૫. દીર્ઘઆદેશવિધિ - એ પાંચ કાર્યો અનિત્ય છે. એટલે કે પ્રાપ્તિ અનુસારે સર્વત્ર થવા છતાં પ્રયોગાનુસારે (યથાપ્રયોગદર્શન) ક્યારેક નથી પણ થતાં, એમ ન્યાયાર્થ છે.

આ સ્થાનિવદ્ભાવ વગેરે કાર્યો થવાના ઉદાહરણો તો સુલભ જ છે. એટલે તે અહિં અમારા વડે કહેવાતાં નથી. સ્થાનિવદ્ભાવ વગેરે નહિ થવાના ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે.

(૧) સ્થાનિવદ્ભાવની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ :- સ્વાદુ શબ્દથી સ્વાદુ અકાર્ષીત્ - એ પ્રમાણે ણિજ્ઞહુલં નામઃ કૃગાદિપુ (૩-૪-૪૨) સૂત્રથી ણિજ્ પ્રત્યય પર છતાં અસિસ્વદત્ । રૂપ થાય છે. અહિં સ્વાદુ + ણિજ્ + હ + દ્ સ્થિતિમાં સ્વાદુ શબ્દના ઉ કારની વૃદ્ધિ થયે, પછી ત્રન્ત્યસ્વરાદેઃ (૭-૪-૪૩) સૂત્રથી અંત્યસ્વરાદિનો લુક્ થયે તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ (અર્થાત્ લુક્ આદેશનો સ્થાનિ ઓ કાર જવો ભાવ) ન થવાથી સ્વાદ્ + ણિ એમ આ કાર ઉપાંત્યમાં હોવાથી ઉપાન્ત્યમ્યાસમાનલોપિશાસ્વદિતો હે (૪-૨-૩૫) સૂત્રથી હ્રસ્વ આદેશ સિદ્ધ થયો. (અને પછી મન્યમ્ય (૪-૧-૫૮) સૂત્રથી પૂર્વના અ નો ઇ આદેશ થયે, અસિસ્વદત્ । રૂપની સિદ્ધિ થઈ. જો અહિં ણિજ્ પ્રત્યયના લોપનો સ્થાનિવદ્ભાવ થયો હોત, તો ઉપાંત્ય આ કારનો હ્રસ્વાદેશ ન થવાથી ‘અસિસ્વદત્’ વગેરે અનિષ્ટ રૂપ થાત.)

જ્ઞાપક :- સ્થાનિવદ્ભાવના અનિત્યપણાનું ઉન્મીલક = જ્ઞાપક છે, માલમાખ્યત્, અમમાલત્ । વગેરેમાં (માલા + ણિજ્ + હ + દ્ સ્થિતિમાં) અન્ત્યસ્વરાદિલુક્ થયે માલ્ + ણિજ્, અહીં આ લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ થયે - આ ઉપાંત્યમાં નથી, પણ લ કાર જ ઉપાંત્યમાં છે. આમ આ ઉપાંત્યમાં ન હોવાથી ઉપાન્ત્યસ્ય (૪-૨-૩૫) સૂત્રથી હ્રસ્વની પ્રાપ્તિ જ નથી. આથી

અમમાલત્ । રૂપ થઈ શકે છે. તેમ છતાં ય અમમાલત્ । વગેરે રૂપોમાં અંત્યસ્વારાદિલુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ થયે છે તે આ કાર ઉપાંત્યમાં ન હોવાથી જ (લ કાર જ ઉપાંત્યમાં હોવાથી) તેના દ્વસ્વાદેશનો નિષેધ સિદ્ધ થઈ જતો હોવા છતાં ય ઉપાંત્યસ્યાસમાનલોપિશાસ્વદિતો હે (૪-૨-૩૫) સૂત્રમાં અસમાનલોપિ નું ગ્રહણ કરવું - એ આ અંશનું જ્ઞાપક છે. આ 'અસમાનલોપિ' નું ગ્રહણ એ સ્થાનિવદ્ભાવનું અનિત્યપણું હોવાથી સ્થાનિવદ્ભાવ નહીં થવાની શંકાથી જ કરેલું છે. આથી તે આ ન્યાયાંશને જાણાવે છે.

શંકા :- ઉપાંત્યસ્યં (૪-૨-૩૫) માં અસમાનલોપિ ના ગ્રહણનું ઉપર કહેલા સિવાય અન્ય પણ કારણ છે. તે આ રીતે - રજાનં આખ્યત્ - અરણજત । વગેરે રૂપોમાં (રજન્ + ણિજ્ + ઙ્ + દ્ સ્થિતિમાં) વ્રત્યસ્વરાદેઃ (૭-૪-૪૩) સૂત્રથી કરેલો અન્ લોપ એ સ્વર - વ્યંજન સમુદાયના આદેશરૂપ હોવાથી સ્વરાદેશ રૂપ નથી. આથી સ્વરસ્ય પેરે પ્રાગ્વિધૌ (૭-૪-૧૦) સૂત્રથી તેના સ્થાનિવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ નથી. (રજન્ + ણિજ્, રજ્ + ણિજ્ + ઙ્ + દ્ સ્થિતિમાં) રજ્ શબ્દના ઉપાંત્ય આ નો દ્વસ્વાદેશ કરવો ઈષ્ટ નથી. આથી) અહિ પણ ઉપાંત્યના દ્વસ્વાદેશનો નિષેધ કરવો જરૂરી છે. અને તે માટે (ઉપાંત્યના દ્વસ્વાદેશના નિષેધ માટે) અસમાનલોપિ એ પ્રમાણે સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલું છે.

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પણ અરણજત્ । વગેરે પ્રયોગોમાં અન્ લોપ એ સ્વર - વ્યંજન સમુદાયનો આદેશ છે. તેમાં સ્વરરૂપ અવયવના જ પ્રાધાન્યની વિવક્ષા કરવામાં અન્ લોપ એ સ્વરાદેશ પણ બની જાય. અને તેથી સ્વરસ્ય પેરં (૭-૪-૧૧૦) થી સ્થાનિવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હોવાથી જ અસમાનલોપિ ના ગ્રહણ વિના પણ અરણજત્ । માં ઉપાંત્યનો દ્વસ્વનિષેધ થઈ જ જશે. તેમ છતાં જે અસમાનલોપિ નું ગ્રહણ કરેલું છે, તે સ્થાનિવદ્ભાવ અનિત્ય હોવાથી અંત્યસ્વારાદિ-લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ નહિ થવાથી અમમાલત્ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ નહિ થાય એવી શંકાથી જ કરેલું છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

(૨) પુંવદ્ભાવવિધિની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ :- દક્ષિણસ્યાં ભવઃ, દક્ષિણપશ્ચાત્પુરસસ્યણ્ (૩-૩-૬૧) સૂત્રથી દક્ષિણા શબ્દથી ત્યણ્ પ્રત્યય આવતાં (વૃદ્ધિ થયે) દાક્ષિણત્યઃ । રૂપ થાય છે. અહીં સર્વાદયોડસ્યાદૌ (૩-૨-૬૧) સૂત્રથી દક્ષિણા શબ્દના પુંવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ છે. છતાં આ ન્યાયથી અનિત્ય હોયને ન થયો. જો અહિ પુંવદ્ભાવ થયો હોત તો સ્ત્રીલિંગ અર્થની નિવૃત્તિ થવાથી નિમિત્તાભાવેં (૧/૩૯) ન્યાયથી સ્ત્રીત્વહેતુક પ્રાપ્ત થતાં આપ્ પ્રત્યયની પણ નિવૃત્તિ થવાથી દાક્ષિણત્યઃ । એવું રૂપ થાત.

જ્ઞાપક :- પુંવદ્ભાવવિધિની અનિત્યતાનું પ્રત્યાયક = જ્ઞાપક છે, કૌણ્ડિન્યાગસ્યયોઃ (૩-૧-૧૨૭) સૂત્રમાં 'કૌણ્ડિન્ય' એવો નિર્દેશ. આ કૌણ્ડિન્ય શબ્દ એ પુંવદ્ભાવની અનિત્યતા વિના કોઈપણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. તે આ રીતે - કુડુઙ્ દાહે । કુણ્ડ્ પાતુથી અજાતેઃ જાતે (૫-૧-૧૫૪) સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય પર છતાં સ્ત્રીલિંગ અર્થમાં ઙ્ની પ્રત્યય લાગતાં, કુણ્ડિની । શબ્દ થાય. પછી કુણ્ડિની શબ્દથી 'વૃદ્ધ - અપત્ય' અર્થમાં ગ્ગદિર્યઙ્ (૬-૧-૪૨)

સૂત્રથી યજ્ પ્રત્યય પર છતાં જાતિશ્ચ ણિતદ્વિતયસ્વરે (૩-૨-૫૧) સૂત્રથી પ્રાપ્ત પુંવદ્ભાવ જો થાય, તો સ્ત્રીત્વ અર્થની નિવૃત્તિ થવાથી સ્ત્રીત્વનિમિત્તક કુણ્ડિની શબ્દમાં રહેલ ડી પ્રત્યયની પણ નિવૃત્તિ થશે. આથી કુણ્ડિની + યજ્, કુણ્ડિન્ + યજ્ એવી સ્થિતિમાં નોડપદસ્ય તદ્વિતે (૭-૪-૬૧) સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યયનો લોપ થયે, કૌણ્ડ્ય એવું રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે.

તો પણ પૂર્વોક્તસૂત્રોમાં કૌણ્ડિન્ય એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરેલો છે, તે આ ન્યાયથી પુંવદ્ભાવ અનિત્ય હોવાથી પુંવદ્ભાવ નહિ થાય, અને આથી સ્ત્રીત્વહેતુક ઈ (ડી) પ્રત્યય પણ નિવૃત્ત નહિ થાય. અને ત્યારે અવર્ણેવર્ણસ્ય (૭-૪-૬૮) સૂત્રથી જે ડી પ્રત્યયનો લોપ થાય છે, તેનો (કુણ્ડિની + યજ્, ડી નો લુક્ થયે, કુણ્ડિન્ + યજ્ સ્થિતિમાં) સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી નોડપદસ્ય તદ્વિતે (૭-૪-૬૧) સૂત્રથી પ્રાપ્ત ઇન્ પ્રત્યયનો લોપ ન થવાથી કૌણ્ડિન્ય એવા રૂપની સિદ્ધિ થવાની સંભાવના છે. આથી પુંવદ્ભાવની અનિત્યતા વડે જ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં કૌણ્ડિન્ય એવો નિર્દેશ સંગત સિદ્ધ થતો હોયને તે પુંવદ્ભાવની અનિત્યતા જણાવે છે.

(૩) એકશેષવિધિની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ :- તદદાત્મકં તત્ત્વમાતિષ્ઠન્તે જૈનાઃ । અહિ ત્યાદાદિઃ (૩-૧-૧૨૦) સૂત્રથી પ્રાપ્ત તત્ શબ્દનો એકશેષ ન થયો. A. એકશેષવિધિની અનિત્યતાનું વિશેષક = જ્ઞાપક આવા પ્રયોગો જ છે.

(પૂર્વોક્ત ત્યાદાદિઃ (૩-૧-૧૨૦) સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ત્યદ્ આદિ શબ્દોનો અન્ય શબ્દ સાથે દ્વન્દ્વસમાસ કરવાનો હોય ત્યારે (દ્વન્દ્વસમાસના અપવાદરૂપે) ત્યદ્ આદિ શબ્દ જ એક શેષ રહે છે અને અન્ય શબ્દનો લોપ થાય છે. જેમકે, સ ચ ચૈત્રશ્ચેતિ - તૌ । યશ્ચ ચૈત્રશ્ચ - યૌ । પ્રસ્તુતમાં તદ્ શબ્દ ત્યાદાદિ સંબંધી છે, અને અતત્ શબ્દ ત્યાદાદિ થી અન્ય છે. તેથી તત્ શબ્દનો એકશેષવિધિ થવાની પ્રાપ્તિ છે. પણ એકશેષવિધિ અનિત્ય હોવાથી ન થયો.)

(૪) દ્વન્દ્વ - એકત્વ = સમાહારદ્વન્દ્વ વિધિની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ :- શઙ્ખદુન્દુભિવૃણાઃ । B. અહિ પ્રાણિતૂર્યાઙ્ગાણામ્ (૩-૧-૧૩૭) સૂત્રથી પ્રાપ્ત એવો પણ સમાહાર દ્વન્દ્વ ન થયો.

જ્ઞાપક :- દ્વન્દ્વ - એકત્વ વિધિના અનિત્યત્વનું પ્રાણક = જ્ઞાપક છે, પ્રાણિતૂર્યાઙ્ગાણામ્ (૩-૧-૧૩૭) એ પ્રમાણે સૂત્રમાં બહુવચન જ. તે આ રીતે - ગ્રંથકાર આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીની સર્વત્ર સૂત્રોમાં એકવચનવાળો પ્રયોગ કરવાની જ (સમાહારદ્વન્દ્વ કરવાની જ) શૈલી છે. વળી જ્યાં બહુવચનનો પ્રયોગ કરે છે, ત્યાં કોઈ વિશેષ અર્થનું જ્ઞાપન કરવા માટે જ કરે છે. અને અહિ જો તેનો પ્રયોગ કરેલો છે, તેથી જણાય છે કે તે બહુવચનનું કંઈક જ્ઞાપન કરવા રૂપ પ્રયોજન હોવું જોઈએ. અને એ પ્રયોજન સમાહાર દ્વન્દ્વની અનિત્યતાનું જ્ઞાપન કરવારૂપ જ છે. કારણકે બીજા પ્રયોજનનો અભાવ છે. અને જો 'સમાહાર દ્વન્દ્વ અનિત્ય છે,' એ ન્યાયાંશ ન હોત, તો કયા અર્થનું જ્ઞાપન કરવા માટે અહિ બહુવચનનો પ્રયોગ કરત ?

(૫) દીર્ઘ આદેશવિધિના અનિત્યત્વનું ઉદાહરણ :- કુર્દિ ક્રીડાયામ્ । કુર્દતે । રમ્યાદિભ્યઃ કર્તરિ (૫-૩-૧૨૬) સૂત્રથી અન્ પ્રત્યય લાગતાં કુર્દ્ + અન = કુર્દનઃ । તથા ગુર્વૈ ઉદ્યમે । ગુર્વ્ ધાતુથી ણિન્ ચાવાસ્યકાધમર્ણ્યે (૫-૪-૩૬) સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય લાગતાં, અને સ્ત્રીત્વ અર્થમાં ડી

આવતાં - ગુર્વિણી । રૂપ થાય. આવા રૂપોમાં ભ્વાદેર્નામિનો દીર્ઘોર્વોર્વ્યઙ્ગને (૨-૧-૬૩) સૂત્રોથી દીર્ઘ આદેશ ન થયો.

જાપક :- દીર્ઘવિધિના અનિત્યત્વનું ઉદીપક = જાપક છે, ભ્વાદેર્નામિનઃ૦ (૨-૧-૬૩) સૂત્રોથી જ દીર્ઘ આદેશ સિદ્ધ થઈ જતો હોવા છતાં સ્ફૂર્જ, ઝર્જ, ઝર્ણ વગેરે ધાતુઓનો દીર્ઘ આદેશ કરવાપૂર્વક જ ધાતુપાઠમાં કરવો, પણ હુર્જ, મુર્જ વગેરે ધાતુઓની જેમ દીર્ઘ આદેશ કર્યા વિના (દ્વસ્વરૂપે જ) ધાતુપાઠમાં પાઠ ન કરવો. આ દીર્ઘત્વ - સહિત પાઠ એ સ્ફૂર્જ વગેરે ધાતુઓના સ્વરનો દીર્ઘ આદેશ અવ્યભિચારી = અવશ્યભાવી = નિત્ય છે, એવું જાપન કરવા દ્વારા બીજા ધાતુઓના સ્વરનો દીર્ઘ - આદેશ ક્યારેક વ્યભિચારી છે / અનિત્ય છે, એવું જાપન કરવા માટે છે. અને જો 'દીર્ઘ - વિધિ અનિત્ય છે,' એ ન્યાયાંશ ન હોત તો ક્યા અર્થનું જાપન કરવા માટે સ્ફૂર્જ વગેરે ધાતુઓનો દીર્ઘત્વ - સહિત પાઠ આચાર્ય ભગવંત કરત ? અર્થાત્ એ સિવાય સદીર્ઘપાઠનું બીજું કોઈ પ્રયોજન નથી. આમ સ્ફૂર્જ વગેરે દીર્ઘપાઠ - દીર્ઘત્વવિધિના અનિત્યપણાથી જ ઘટમાન થતાં હોયને - તે આ ન્યાયાંશને જણાવે છે.

અનિત્યતાની અનિત્યતા હોવી સંભવતી નથી, માટે અહિં દર્શાવી નથી. (અર્થાત્ ક્યારેક થવું, ક્યારેક ન થવું એ અનિત્ય પદાર્થ છે. આ અનિત્ય પદાર્થ (વસ્તુ) ની અનિત્યતા ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે પૂર્વોક્તવિધિઓનું ક્યારેક થવું - ક્યારેક ન થવું, એમ ન થાય. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત વિધિઓ નિત્ય જ થાય. પણ તેવું થાય તો સ્થાનિવદ્ભાવ વગેરે વિધિઓનું અનિત્યપણું આઘાત પામી જાય. માટે અનિત્ય વિધિઓનું અનિત્યત્વ સંભવતું નથી. (૨/૩૯)

સ્વોપણ ન્યાસ

૧. તત્ત્વ અતત્ત્વ - इति तदतदे । तदतदे आत्मा यस्य तत् तदतदात्मकं तत्त्वं = વસ્તુસ્વરૂપ આતિઙ્ગાન્તે = પ્રતિજાનતે । (જેનો તદાત્મક અને અતદાત્મક એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ સ્વીકારે છે.) આ રૂપમાં પ્રતિજ્ઞાયામ્ (૩-૩-૬૫) સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે. આમાં તદ્ શબ્દ એ સર્વનામ હોવાથી તત્ શબ્દથી સત્ત્વ, નિત્યત્વ, સામાન્યાત્મકત્વ, અને અભિલાષ્યત્વ ધર્મોનો પરામર્શ (સંબંધ અથવા સ્મરણ) થાય છે અને 'અતદ્' શબ્દથી અસત્ત્વ, અનિત્યત્વ, વિશેષાત્મકત્વ, અનભિલાષ્યત્વ ધર્મોનો પરામર્શ થાય છે. આથી આનો અર્થ એ થાય કે, સર્વવસ્તુઓના વિષે સત્ત્વ, નિત્યત્વ વગેરે ધર્મોને વિષે જેનો સ્યાદ્વાદ = અનેકાંતને સ્વીકારે છે. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુઓના સત્ત્વ, નિત્યત્વ વગેરે ધર્મો એકાંતે નથી પણ, કંથયિત્ - કોઈ અપેક્ષાએ છે. તેથી તે જ વસ્તુમાં કોઈ અપેક્ષાએ અસત્ત્વ, અનિત્યત્વ, વગેરે ધર્મો પણ ઘટે છે. (૨/૩૯)

પરામર્શ

A. તદતદાત્મકં તત્ત્વમ્... એ પ્રમાણે એકશેષવિધિની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ આપેલું છે. પણ તે કેટલાંક વિદ્વાનોને સંમત નથી. કારણકે તત્ત્વ, અતત્ત્વ - इति तदे એમ એકશેષ કરાય તો બે તદ્

શબ્દાર્થનો જ બોધ થાય છે, અને એમાં પહેલો તદ્ શબ્દ સત્ત્વાદિ ધર્મોને જણાવતો હોયને બીજો તદ્ શબ્દ એ પોતાના અર્થથી વિરુદ્ધ - અસત્ત્વાદિ ધર્મરૂપ અર્થને કહેવાને અસમર્થ છે. આથી સામાર્થ્યનો અભાવ હોવાથી જ એકશેષ થશે નહિ. એકશેષમાં પણ સમર્થ પદાશ્રિત જ પદવિધિ માનેલો છે. આથી આ વાસ્તવિક રીતે એકશેષના અનિત્યત્વનું ઉદાહરણ નથી. તો પણ અન્યત્ર વૃત્તિકારશ્રીએ જે કહેલું છે કે, અસામર્થ્ય વગેરે કોઈ પણ કારણે એકશેષ થયો નથી, એટલે 'દ્વન્દ્વ સમાસના અપવાદરૂપ એકશેષ જ થાય' એવું અવધારણ તો ભગ્ન જ થયું. માટે તાત્ત્વિક ઉદાહરણ ન હોવા છતાંય એકશેષની અપ્રવૃત્તિ થવાનું - વ્યાવહારિક ઉદાહરણ કહી શકાય છે. એની જ વૃત્તિકારે અનિત્યત્વરૂપે વિવક્ષા કહી છે, ઇત્યાદિ સમાધાન કરવું.

B. દ્વન્દ્વ - એકત્વના અનિત્યત્વરૂપ ન્યાયાંશના શબ્દુદ્વન્દુભિવીણાઃ । એવા ઉદાહરણમાં અને જ્ઞાપકમાં કેટલાંક વિદ્વાનોને અસ્વરસ છે. તે આ પ્રમાણે - દ્વન્દ્વ સમાસમાં જે ઠેકાણે અવયવગત સંખ્યાની વિવક્ષા કરાય છે, (એટલે કે સમાસઘટક પદોની સંખ્યાની ભિન્ન - ભિન્નરૂપે વિવક્ષા કરાય છે,) ત્યાં દ્વન્દ્વ સમાસથી દ્વિવચનાદિ થાય છે. અર્થાત્ ઇતરેતર દ્વં.સ. થાય છે. અને જ્યાં સમુદાયની વિવક્ષા કરાય છે, ત્યાં એકવચન સમાહાર દ્વં. સ. થાય છે. આવી સ્થિતિ હોવામાં જ્યાં દ્વન્દ્વ - એકત્વ = સમાહારેદ્વન્દ્વ સમાસ કરાય છે, ત્યાં સમુદાયની વિવક્ષા જ નિયમથી હોય છે. હવે શબ્દુદ્વન્દુભિવીણાઃ । આ સ્થળે પણ જો કે શંખ વગેરે તૂર્યાંગ (વાઘ પ્રકાર) હોવાથી સમાહાર દ્વન્દ્વની પ્રાણિતૂર્યાંગ્જ્ઞાનામ્ (૩-૧-૧૩૭) સૂત્રથી પ્રાપ્તિ છે. તો પણ દુન્દુભિશ્ચ વીણા ચેતિ એમ વિગ્રહ કરીને દુન્દુભિવીણમ્ । એમ સમાહાર કરીને પછી શઙ્ખૌ ચ દુન્દુભિવીણં ચ એમ વિગ્રહ કરાયે છતે સમાહાર થશે નહિ, પણ સર્વનો શબ્દુદ્વન્દુભિવીણાઃ । એમ ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ જ થશે. કારણકે પ્રાણિતૂર્યાંગ્જ્ઞાનામ્ (૩-૧-૧૩૭) સૂત્રના ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં પણ કહેલું છે કે, જ્યારે મૃદઙ્ગશ્ચ શબ્દપટ્ટહં ચ એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરાય ત્યારે સમાહાર દ્વન્દ્વ ન થાય, કારણકે શબ્દપટ્ટ શબ્દએ તૂર્યાંગનો સમુદાય છે. (પણ તૂર્યાંગ નથી.) આથી પ્રાણિ ૦ (૩-૧-૧૩૭) સૂત્રથી સમાહાર દ્વન્દ્વ નહીં થાય.

કહેવાનો આશય એ છે કે સ્વાંગ (સ્વના અંગ) નો સમુદાય એ સ્વાંગ નથી, તેમ 'તૂર્યાંગનો સમુદાય' એ પણ 'તૂર્યાંગ' નથી અને તેથી શબ્દુદ્વન્દુભિવીણાઃ । ઇત્યાદિ સ્થળે પણ દુન્દુભિવીણમ્ એ પ્રમાણે તૂર્યાંગના સમુદાયનો આશ્રય કરીને ઇતરેતર સમાસની જ સિદ્ધિ થાય છે. આથી તેને માટે સમાહાર - દ્વન્દ્વની અનિત્યતા માનવી જોઈએ નહિ.

વળી અહિં જે પ્રાણિતૂર્યાંગ્જ્ઞાનામ્ (૩-૧-૧૩૭) સૂત્રસ્થ બહુવચનને જ્ઞાપકરૂપે કહેલું છે, તે પણ ઘટતું નથી. કારણકે તેનું અન્ય પ્રયોજન ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલું છે. તેમાં ઉક્તસૂત્રનું પ્રયોજન જણાવતાં કહ્યું છે કે "પ્રાણિના અંગવાચક શબ્દો અને તૂર્યાંગો (વાઘ - વાઘકવાચક શબ્દો) ને વિષે શબ્દપટ્ટ વગેરે વાઘવાચક શબ્દો એ અપ્રાણિજાતિરૂપ હોવાથી (જાતિવિવક્ષામાં) પૂર્વસૂત્રથી સમાહાર દ્વન્દ્વ સિદ્ધ હોતે છતે - વ્યક્તિવિવક્ષામાં સમાહારનું વિધાન કરવા માટે અને જાતિ વિવક્ષામાં પ્રાણિ - અંગવાચક અને અપ્રાણિ - અંગવાચક શબ્દોનો આ સૂત્રમાં ઉલ્લેખ કરવાથી (એ બે નો) સંભેદ = મિશ્રણ હોય ત્યારે સમાહાર દ્વન્દ્વની નિવૃત્તિ / નિષેધ કરવા માટે આ સૂત્ર કરેલું છે." આથી જાતિની વિવક્ષામાં પણ અપ્રાણિવક્ષાદેઃ (૩-૧-૧૩૬) સૂત્રથી પાણિપણૌ । વગેરેમાં પ્રાપ્ત પણ એકત્વ ન થાય. તત્ત્વપ્રકાશિકા બૃ.વૃ.ના શબ્દો આ પ્રમાણે છે - પ્રાણ્યજ્ઞાણાં તૂર્યજ્ઞેષુ ચ શઙ્ખપટ્ટહાદીનામપ્રાણિજાતિત્વાત્ પૂર્વેણ સિદ્ધે વ્યક્તિવિવક્ષાયાં વિધાનાર્થમ્, જાતિવિવક્ષાયાં પ્રાણ્યજ્ઞાપ્રાણ્યજ્ઞાદિસંભેદ એકત્વનિરાકરણાર્થ ચ વચનમ્ । ત્યારબાદ બૃ.વૃ.

માં કહ્યું છે કે, **एतज्ज्ञापनार्थमेव च बहुवचनम् ।** આ પ્રાણિં (૩-૧-૧૩૭) સૂત્ર કરવાનું આવું (પૂર્વોક્ત) પ્રયોજન છે - એમ જ્ઞાપન કરવા માટે જ બહુવચન કરેલું છે”

હવે જો આ માટે જ બહુવચન કરેલું હોય, તો પ્રાણિતૂર્યાજ્ઞાણામ્ એમ બહુવચન - દ્વન્દ્વ એ એકત્વની અનિત્યતાનું જ્ઞાપક છે, એમ શી રીતે કહેવાય ? વળી બહુવચનનું - દ્વ.એ.ની અનિત્યતાનું જ્ઞાપન કરવારૂપ - બીજું પણ પ્રયોજન છે, એમ કહેવું પણ ઉચિત નથી. કારણકે બૃહદ્વૃત્તિનાં પૂર્વોક્ત વાક્યમાં એવ શબ્દ મૂકેલો છે. તેથી બહુવચનના બીજા પ્રયોજન = ફળનો વ્યવચ્છેદ થઈ જાય છે. માટે આ બહુવચનને આ દ્વ.એ. ની અનિત્યતાનું જ્ઞાપક ન કહી શકાય. તથા શઙ્ખદુન્દુભિવીનાઃ । એ પ્રયોગની સિદ્ધિ માટે પૂર્વોક્ત રીતે બે શબ્દોનો દ્વન્દ્વ કરીને પછી દ્વિવચનાંત કે બહુવચનાંત ત્રીજા શબ્દ સાથે દ્વન્દ્વ કરવામાં પૂર્વ શબ્દ તૂર્યાંગ સમુદાય હોવાથી (તૂર્યાંગ ન હોવાથી) પૂર્વોક્ત સૂત્રની અપ્રવૃત્તિ થશે, અને આથી ઈતરેતર દ્વન્દ્વ જ થવાથી તે સમાસથી બહુવચનની સિદ્ધિ પણ થઈ જશે.

આ પ્રમાણે બૃહદ્વૃત્તિનું ઉક્ત વચન ગમે તે કારણે પ્રસ્તુત ન્યાયવૃત્તિકારશ્રીની જાણમાં નહિ આવ્યું હોય, માટે જ ‘બીજા પ્રયોજનનો અભાવ હોવાથી’ એમ તેઓએ કહેલું જણાય છે. અને માટે જ તેમણે દ્વન્દ્વ - એકત્વની અનિત્યતાના જ્ઞાપકરૂપે તેને કહેલું હોય - જે હોય તે - પણ પૂર્વોક્ત વસ્તુ જ ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિસ્થ હોયને આશ્રયણીય જણાય છે.

જો કે લઘ્વાક્ષરસંઘીદુત્ત્વરાદ્યદત્પસ્વરાચ્ચમેકમ્ (૩-૧-૧૬૦) સૂત્રના ન્યાસસાર સમુદાર = લઘુન્યાસમાં શઙ્ખદુન્દુભિવીનાઃ । એવા ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિગત ઉદાહરણ અંગે સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું છે કે, “પ્રાણિતૂર્યાજ્ઞાણામ્” (૩-૧-૧૩૭) એ પ્રમાણે ‘બહુવચન’ ક્વચિત્ એકત્વ (સમાહાર - દ્વન્દ્વ) વિધિના અનિત્યત્વ (નું જ્ઞાપન કરવા) માટે છે. તેથી અહિ એકત્વનો / સમાહારદ્વન્દ્વનો અભાવ થયો છે.” આ લઘુન્યાસની પંક્તિના આધારે ન્યાય વૃત્તિકારશ્રી હેમહંસગણિજીએ બહુવચનનું આવું પ્રયોજન કહ્યું હોય, તેમ બને. પણ આવા સમાધાનમાં અસ્વરસ હોયને જ આગળ જતાં લઘુન્યાસકારે શઙ્ખદુન્દુભિવીનાઃ । સ્થળે બહુવચન પ્રયોગ થવાનો બીજો હેતુ આપતાં કહ્યું છે કે, અથવા શઙ્ખ શબ્દની અહિ માંગલ્ય - વાયકરૂપે વિવક્ષા હોયને તૂર્યાંગવાચકરૂપે વિવક્ષા ન હોવાથી સ્વજાતીયત્વનો અભાવ હોવાથી પ્રાણિં (૩-૧-૧૩૭) સૂત્રથી સમાહાર - દ્વન્દ્વ નહિ થાય. આ ઉપરાંત પૂર્વોક્ત પ્રયોગમાં બહુવચન થવાના અર્થાત્ ઈતરેતર - દ્વન્દ્વ પ્રયોગ થવાના બીજા પણ સમાધાન આપેલાં છે, પરંતુ, નિરર્થક ગ્રંથવિસ્તાર ન કરતાં - શ્રેષ્ઠ સમાધાન તો તે જ જણાય છે, જે અમે પહેલાં કહ્યું છે. (૨/૩૯)

૧૭. અનિત્યો ણિચ્ચુરાદીનામ્ ॥ ૨/૪૦ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ચુરાદિ - ગણથી લાગતો સ્વાર્થિક ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય છે. અર્થાત્ સર્વત્ર થતો હોવા છતાંય પ્રયોગાનુસારે ક્યાંક ન પણ થાય.

(પ્રયોજન :- અનુક્ત છે. ચુરાદિ ગણથી સ્વાર્થિક ણિચ્ પ્રત્યય કહેલો છે, માટે તે થાય જ. પણ કેટલાંક ચુરાદિ ગણના ધાતુઓનો ણિચ્ પ્રત્યયરહિતપણે પણ પ્રયોગ દેખાય છે. તે સાધુ

= શિષ્ટપ્રયોગરૂપે હોવાની સિદ્ધિ જણાવવા માટે આ ન્યાય કહી શકાય. અથવા સર્વ વાક્યં (૨/૫૮) ન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય જાણવો.)

ઉદાહરણ :- ચુરણ સ્તેયે । અહિ (ણિચ્ થયે ચોરયતિ । રૂપ થાય, તેમ) ણિચ્ પ્રત્યય ન થવાથી ચોરતિ । રૂપ પણ થાય. ચિતુણ્ સ્મૃત્યામ્ । (ચિન્તયતિ રૂપની જેમ) ચિન્તતિ, છદણ્ સંવરણે - આ છદ્ ધાતુથી અનદ્ પ્રત્યય પર છતાં છદનમ્ । રૂપ થાય. તેમજ તુલણ્ ઉન્માને એ તુલ્ ધાતુથી ભિદાદયઃ । (૫-૩-૧૦૮) સૂત્રથી અહ્ પ્રત્યય થતાં તુલા । વગેરે રૂપ થાય છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ધોષક = જ્ઞાપક છે, ચુરાદિ ગણના ઘુષણ્ વિશબ્દને । એ ઘુષ્ ધાતુને ઋ કાર અનુબંધવાળો (ઋદિત્) કરવો. આ ઋદિત્ વિધાન ઋદિચ્છિવસ્તમ્ભૂમુચ્ચુલુચુલુચૂ-ગ્લુચ્ચૂત્રો વા (૩-૪-૬૫) સૂત્રથી અહ્ પ્રત્યય પર છતાં અઘુષત્ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ માટે કરેલું છે. હવે જો ણિચ્ પ્રત્યય એકાંતિક - નિત્ય જ હોય તો વિશેષવિધિ હોવાના' કારણે ણિશ્રિદ્રુસુકમઃ કર્તારિ ઙ્ઞ : (૩-૪-૫૮) સૂત્રથી ઙ્ પ્રત્યયની જ પ્રાપ્તિ હોવાથી અજૂઘણત્ । વગેરે રૂપો જ થવાથી અહ્ પ્રત્યય થવાનો અવકાશ જ નથી. તો શા માટે અહ્ પ્રત્યય કરવા માટે ઘુષ્ ધાતુને ઋદિત્ કરવો જોઈએ અર્થાત્ ન જ કરવો જોઈએ. (તેમ છતાં જે ઋદિત્ કરેલો છે, તે આ ન્યાયથી ચુરાદિ ગણનો ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય હોવાથી ક્યારેક થશે નહિ, અને ત્યારે ણિ પ્રત્યયાંત ન હોવાથી અહ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થશે, એવી શંકાથી જ ઋ કાર અનુબંધવાળો કરેલો છે. અને આ રીતે, આ ન્યાય વિના 'ઘુષ્ ધાતુને ઋદિત્ કરવો' નિરર્થક બની જવાથી તે આ ન્યાયને જણાવે છે.)

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અદ્યુવ - અનિત્ય છે. આથી યુજાદિ ધાતુઓ સિવાંયના જ ચુરાદિ ગણના ધાતુઓથી શિષ્ટપ્રયોગાનુસારે ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય છે. A. જ્યારે યુજાદિ - એવા જે ચુરાદિ ગણના ધાતુઓ છે, તેનાથી તો યુજાદર્નવા (૩-૪-૧૮) સૂત્રથી નિયતપણે જ ણિચ્ પ્રત્યયનો વિકલ્પ થાય છે. (૨/૪૦)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. વિશેષવિધિ હોવાથી ઙ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ છે, એમ કહ્યું. સર્વ ઠેકાણે વિશેષવિધિ વડે સામાન્યવિધિનો બાધ કરાય છે, પણ સામાન્યવિધિ વડે વિશેષવિધિનો બાધ થતો નથી, [સર્વત્રાપિ વિશેષેણ સામાન્યં બાધ્યતે, ન તુ સામાન્યેન વિશેષઃ (૩/૬) એ] ન્યાયથી ઙ્ રૂપ વિશેષવિધિની પ્રાપ્તિ છે. અહિ ઋદિત્ ધાતુઓથી અહ્ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું હોવાથી અહ્ પ્રત્યય થવો એ સામાન્યવિધિ છે. જ્યારે ઙ્ પ્રત્યય એ વિશેષવિધિ છે. B. કારણકે ઋદિત્ હોવા સાથે જે ધાતુ ણિ પ્રત્યયાંત હોવા રૂપ વિશેષરૂપે હોય, તેનાથી જ ઙ્ પ્રત્યયની પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. યુજાદર્નવા (૩-૪-૧૮) સૂત્રથી નિયતપણે જ ણિચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે, એમ કહ્યું. આ ન્યાયથી ચુરાદિ ગણના સર્વધાતુઓના સર્વવિભક્તિઓમાં નિયતપણે જ ણ્યન્ત, અણ્યન્ત એમ બે રૂપો થતાં નથી. કારણકે અનિત્યપણું પ્રયોગાનુસારે હોય છે. (નિયતરૂપે નહિ). જ્યારે યુજાદર્નવા (૩-૪-૧૮) સૂત્રથી તો યુજાદિ ગણના સર્વધાતુઓના સર્વવિભક્તિઓમાં નિયતપણે જ બે રૂપ સંધાય છે. આથી આ ન્યાયનું અનિત્યત્વ સ્પષ્ટ જ છે. (૨/૪૦)

પરામર્શ

A. યુજાદર્શના (૩-૪-૧૮) સૂત્રથી નિયતપણે જ યુજાદિ ધાતુના ણ્યન્ત, અણ્યન્ત - એમ બે રૂપો થવાથી આ ન્યાય અનિત્ય છે, એમ ટીકામાં અને સ્વો. ન્યા. માં કહ્યું.

કહેવાનો આશય એ છે કે, આ ન્યાયનું સ્વરૂપ જ અનિત્યતા જણાવવાનું / સાધવાનું હોવાથી પૂર્વોક્ત રીતે આ ન્યાયની અનિત્યતા સંભવતી નથી. આથી આ ન્યાયની સામાન્યતા: સર્વાશમાં (સર્વ ન્યાયવિષયમાં) અનિત્યતા સંભવતી નથી. તો પણ ન્યાયોક્ત અનિત્યતા ફલત : અમુક જ વિષયવાળી હોય ત્યારે અન્ય વિષયમાં ન્યાયની અનિત્યતા કહી શકાય. જેમકે, આત્મનેપદં અનિત્યમ્ (૨/૩૭) ન્યાયમાં સામાન્યથી આત્મનેપદની અનિત્યતા કહેલી હોવા છતાંય, તે ન્યાય, ઇદિતઃ કર્ત્તરિ (૩-૩-૨૨) સૂત્રવિહિત જ આત્મનેપદના વિષયવાળો હોયને ફલતઃ તે સૂત્રોક્ત આત્મનેપદની જ અનિત્યતા જણાવે છે. પણ ક્રિયાવ્યતિહારે (૩-૩-૨૩) સૂત્રથી વિહિત આત્મનેપદ તો નિત્ય જ થતું હોયને તે અંશમાં આત્મનેપદની અનિત્યતા ન હોવાથી - અર્થાત્ નિયતપણે જ આત્મનેપદ થતું હોવાથી તે ન્યાયની અપ્રવૃત્તિ કહી શકાય છે.

તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ ચુરાદિ ગણનો ણિચ્ પ્રત્યય અન્ય વિષયમાં અનિત્ય હોયને યથાપ્રયોગદર્શન-પ્રયોગાનુસારે પ્રાપ્તિ - અપ્રાપ્તિવાળો છે. પણ ચુરાદિ ગણનો અંતર્ગણ જે યુજાદિ ધાતુઓ છે, કે જેનાથી ણિચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે વિહિત છે, તે વિધિ તો યથાવિહિત - વિધાનાનુસારે નિત્ય જ થાય છે.

યુજાદિ ધાતુઓથી ણિચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે, કારણ કે તે યુજાદર્શના (૩-૪-૧૮) સૂત્રથી તે પ્રમાણે વિહિત છે. વળી આ યુજાદિ ગણના ધાતુઓથી ણિચ્ પ્રત્યયનો વિકલ્પ નિયત - નિત્ય જ છે, એમ સ્વયં આ.ભ.શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ ધાતુપારયણમાં યુજણ સંપર્ચને - ધાતુના વિવરણના અંતે જણાવેલું છે. વળી ત્યાં “ચુરાદિ * ધાતુઓ સંબંધમાં તો પ્રયોગાનુસારે ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય છે, એમ (ધા. પા. માં પૂર્વે) કહેલું જ છે,” એમ પણ ઉમેરેલું છે. (ફહ યુજાદીનાં નિયતો ણિજિવકલ્પઃ, ચુરાદીનાં તુ યથાદર્શનં ણિજનિત્ય ઇત્યુક્તમેવ । ધા.પા.પૂ.૩૫૧.) તે પણ પ્રસંગત જોઈ લઈએ.

ચુર ધાતુના વિવરણને અંતે કહ્યું છે કે, આ ચુરાદિ ગણમાં પચુણ, ચિતુણ, વગેરે ધાતુઓનો પન્ચ, ચિન્ત - એમ ન કાર સહિત નિર્દેશ ન કરીને, ડદિત્ (ડ અનુબંધવાળા) તરીકે નિર્દેશ કરેલો છે, તે ચુરાદિ ગણ સંબંધી ણિચ્ ની અનિત્યતાનું જ્ઞાપક છે. તે આ રીતે - ચિતુણ વગેરે ધાતુઓથી ણિચ્ પ્રત્યય નિત્ય જ થતો હોય, તો તે ધાતુઓને ધાતુપાઠમાં ડદિત્ કહેવાની જરૂર જ નથી. કારણ કે ડદિત્ કરવું ત્યારે સાર્થક થાય કે, જો કિત્, ડિત્ પ્રત્યય પર છતાં ચિન્ત્યતે । વગેરેમાં નો વ્યજ્ઞનસ્યાનુદિતઃ (૪-૨-૪૫) સૂત્રથી ‘અનુદિતઃ’ એમ ઉપાંત્ય ન કારના લોપનો નિષેધ કરાય. પણ અહીં તો ચિન્ત્યતે । વગેરેમાં લુપ્ત ણિચ્ પ્રત્યયનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી - ણિચ્ ની હાજરી માનવાથી (ચિન્ત્ + ણિચ્ + ય + તે એમ) ન કાર ઉપાંત્યમાં જ ન હોવાથી ન લોપનો પ્રસંગ જ નથી. માટે ન ના લોપનો નિષેધ કરવા માટે - ચિતુણ ધાતુને ડદિત્ કરવું સાર્થક નથી.

બલ્કે, અનિત્યો ણિચ્ચુરાદીનામ્ (૨/૪૦) એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી ચુરાદિ ધાતુઓથી ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય

* અહીં તકકૌણ્ડિન્ય ન્યાયથી યુજાદિ થી ણિચ્ નિયત હોવાનું વિશેષ વિધાન કરવાથી ચુરાદિ ગણ એટલે યુજાદિ અંતર્ગણથી ભિન્ન એવો ચુરાદિ ગણ અનિત્ય તરીકે લેવાય, કારણ કે તે જ અનિત્ય છે.

હોયને, ણિચ્ પ્રત્યયનો અભાવ થયે, (ચુર + અ + તિ =) ચોરતિ । (ચિન્ત + અ + તિ =) ચિન્તતિ । વગેરે રૂપો પણ થશે અને ત્યારે જ (ચિન્ત્ + ય + તે એમ) ચિન્ત્યતે । વગેરેમાં ઉપાંત્યમાં આવતાં ન કારના લોપનો પૂર્વોક્ત સૂત્રથી નિષેધ કરવા માટે ચિતુળ્ એમ ઉદિત્ કરવું સાર્થક હોયને તે (ઉદિત્ - કરણ) આ ન્યાયનું જાપન કરે છે. (ધાતુપારાયણગત મૂળપાઠ - ઇહ પચુળ્ - ચિતુળ્પ્રભૃતીનાં સનકારનિર્દેશમકૃત્વા ઉદિત્કરણં ચુરાદિણિચોડનિત્યત્વજ્ઞાપકમ્ । ન ચ 'ચિન્ત્યતે' इत्यादौ नलोपाभावाधर्मः; ततो णिज्ज्लुकः स्थानित्वेन उपान्त्यत्वाभावान्नलुकोऽप्रसङ्गात्, तेन चोरति, चिन्तति इत्यादि सिद्धम् । धा.पा. પૃ ૩૦૮)

(જો કે પ્રસ્તુત ન્યા. મં. ટીકામાં આ ચિન્તતિ । વગેરે પ્રયોગો ઉદાહરણ રૂપે આપેલાં છે, પણ, ચિતુળ્ એમ ઉદિત્ કરણને જાપક રૂપે બતાવેલ નથી.)

આગળ જતાં ધાતુપારાયણમાં 'વિશબ્દન' અર્થમાં ઘુષ્ ધાતુથી ઇડ્ - પ્રતિષેધનો નિષેધ કરવા માટે (ઇડ્ આગમની પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે) ઘુષેરવિશબ્દે (૪-૪-૬૮) સૂત્રમાં અવિશબ્દે એમ 'વિશબ્દન' અર્થમાં પ્રતિષેધ' એ પણ આ ન્યાયનું જાપક છે - એમ કહેવું છે. (મૂળ પાઠ :- इदं च ज्ञापकं, घुषेरविशब्दे ॥४॥४।६८॥ इति विशब्दनप्रतिषेधः । अयं हि विशब्दने घुषेर्दिट्प्रतिषेधाभावाधर्मः, स च णिचोऽनित्यत्वेऽनेकस्वत्वादेव सिद्धः । तेन 'महिषालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्पमाणवाः (पातञ्जल - महाभाष्य, ૭।૨।૨૩ इत्यादि सिद्धम् । (ઈત્યાદિ ધા.પા. પૃ ૩૦૮) વિશબ્દન' અર્થમાં ઘુષ્ ધાતુ ચુરાદિ ગણનો હોવાથી ણિચ્ થયે, અનેકસ્વરી થવાથી જ (ઇડ્ પ્રતિષેધ નહીં થવાથી) ઇડ્ સિદ્ધ છે. છતાંય જે અવિશબ્દે એમ જે નિષેધ કરેલો છે, તેથી જાપન કરાય છે કે, 'વિશબ્દન' અર્થવાળા ઘુષ્ ધાતુથી ચુરાદિ ગણ સંબંધી ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય છે. (અત એવ વિશબ્દન - પ્રતિષેધાત્ જ્ઞાપ્યતે - ઘુષેર્વિશબ્દનાર્થસ્ય અનિત્યશ્ચુરાદેર્ણિજિતિ । સૂત્ર ઘુષેઃ (૪-૪-૬૮) ત. પ્ર. બૃ. વૃ.) આથી આ ન્યાયથી ણિચ્ અનિત્ય હોવાથી જ 'વિશબ્દન' અર્થવાળા ચુરાદિ ગણના ઘુષ્ ધાતુથી જ્યારે ણિચ્ નો અભાવ થશે, ત્યારે અનેકસ્વરી ન હોવાથી (પ્રસ્તુત સૂત્રથી જ સામાન્યથી ઇડ્ નો નિષેધ થવાથી) ઇડ્ નો પ્રતિષેધ થવાની પ્રાપ્તિ હોયને તે ઇડ્ ના પ્રતિષેધનો નિષેધ કરવા માટે પૂર્વોક્તસૂત્રમાં અવિશબ્દે એવું વચન સાર્થક બનતું હોયને, તે આ ન્યાયનું જાપન કરે છે.

ધાતુપારાયણના પૂર્વોક્ત આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીના વચનોથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, યુજાદિ ધાતુઓથી ણિચ્ પ્રત્યયનું વિકલ્પે થવું નિયત / નિત્ય જ છે,

આ પ્રમાણે ન્યા. મં. ટીકામાં મહો. શ્રી હેમહંસગણિજીએ આપેલ પ્રસ્તુત ન્યાયના જાપક ઉપરાંત પૂર્વોક્ત બે જાપકો ધા.પા.માં ઉપલબ્ધ થાય છે, એની પ્રાસંગિક વિચારણા કરીને હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ.

ધાતુપારાયણની પંક્તિથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે યુજાદિ ધાતુઓથી ણિચ્ પ્રત્યયનું વિકલ્પે થવું નિયત - નિત્ય જ છે.

અર્થાત્ યુજાદિ ધાતુઓથી સર્વવિભક્તિઓમાં સર્વવચનમાં નિયતપણે જ વિકલ્પે ણિચ્ પ્રત્યય થાય છે. પણ કોઈ ધાતુથી ણિચ્ જ નિત્ય થાય કે ણિચ્ નો નિત્ય અભાવ જ થાય, એવું થતું નથી. આમ યુજાદિ ધાતુઓથી યથાવિહિત ણિચ્ પ્રત્યયવિધિ નિત્ય જ છે. આથી ન્યાયવિષયભૂત જે ચુરાદિ ગણ, તેનો એક અંશ જે યુજાદિ ગણ, તેમાં અનિત્યતા વિધાયક આ ન્યાયની અપ્રવૃત્તિ જ છે. વળી શરીર રૂપ સમુદાયથી હસ્તરૂપ અવયવ કથંચિત્ (ભેદોપચારથી / ભેદની વિવક્ષાથી) જુદો કહી શકાય છે, તેમ આ ન્યાયના વિષયભૂત ચુરાદિ ગણ રૂપ સમુદાયથી, તેના એક અંશભૂત યુજાદિ ગણને કથંચિત્ (ભેદોપચારથી) જુદો

પણ કહી જ શકાય છે. આથી આ ન્યાયની અનિત્યતા પણ, ચુરાદિ ગણ રૂપ સમુદાયથી કથંચિત્ જુદા એવાં યુજાદિ ગણ રૂપ અંશમાં કહી શકાય છે. (કારણકે યુજાદિ ગણ પણ ચુરાદિ - વિશેષ જ હોયને પ્રસ્તુતન્યાયના વિષયભૂત પણ છે.)

અને આ રીતે ચુરાદિ ગણથી કથંચિત્ - પૂર્વોક્ત રીતે - ભિન્ન એવા યુજાદિ ગણમાં ણિચ્ પ્રત્યયવિધિ યથાવિહિતપણે નિત્ય જ થતો હોયને, અનિત્યતા - વિધાયક આ ન્યાયની અપ્રવૃત્તિ - અનિત્યતા સંગત થાય છે. અને કથંચિત્ જ અનિત્યતા દર્શાવવાનો વૃત્તિકારશ્રીનો આશય જણાય છે. બાકી તત્વતઃ તો - યુજાદિ ગણને ચુરાદિ ગણથી અભિન્ન માનવામાં - ચુરાદિ ગણથી ણિચ્ નું અનિત્યપણું હોવાથી યુજાદિ ગણથી પણ ણિચ્ પ્રત્યયનું અનિત્યપણું આવી જ જાય. અને અનિત્યવિધિનું, અનિત્યપણું અસંભવિત જ છે, એમ વૃત્તિકાર શ્રી હેમહંસગણિજી સ્વયં સ્થાનિવદ્ધાપુંવદ્ધાવ.... અનિત્યાનિ (૨/૩૯) ન્યાયની ટીકાને અંતે કહી ગયા છે. એટલે વિવક્ષાભેદથી - અપેક્ષાભેદથી, અહીં જે આ ન્યાયની કથંચિત્ અનિત્યતા દર્શાવી છે, તેમાં સ્યાદાદ - સિદ્ધાંતને અનુસરનારાઓને કંઈપણ અસંગત જણાતું નથી.

B. ન્યા. મં. ટીકામાં અને ન્યાસમાં વિશેષવિધિ હોવાથી ઙ પ્રત્યયને અઙ પ્રત્યયનો બાધક કહેલો છે. અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે, આમ જોઈએ તો અઙ પ્રત્યયવિધિ અને ઙ પ્રત્યયવિધિ એ બન્નેય વિધિઓ સિચ્ પ્રત્યયનો બાધ કરનારો (અપવાદ) વિધિ હોયને વિશેષવિધિ રૂપ છે. આથી તેઓને પરસ્પર બાધ્ય - બાધકવિધિ રૂપે માનવા આવશ્યક નથી. કારણકે બન્નેય વિધિઓ પોત - પોતાના (સ્વ - સ્વ) વિષયમાં ચરિતાર્થ તો છે જ, પણ એકત્ર - એક જ ઠેકાણે બન્નેયની પ્રાપ્તિનો ખાસ પ્રસંગ નથી. છતાંય સ્વો. ન્યા. કારશ્રી હેમહંસગણિજીએ જે અઙ પ્રત્યય અને ઙ પ્રત્યય રૂપ બે વિધિઓ વચ્ચે સામાન્ય - વિશેષભાવ કહેવા દ્વારા બાધ્ય - બાધકભાવનું પૂર્વોક્ત રીતે નીરૂપણ કરેલું છે, તે આ રીતે ઘટે છે. ન્યાસકારે અઙ પ્રત્યયને સામાન્ય (બાધ્ય) વિધિ કહેલો છે અને ઙ પ્રત્યયને વિશેષ (બાધક) વિધિ કહેલો છે. તેમાં અઘતની પ્રત્યય પર આવતાં ઋદિચ્ચિવં (૩-૪-૬૫) સૂત્રથી અઙ પ્રત્યય એ સામાન્યથી ઋદિત્ (ઋ અનુબંધવાળા) ધાતુઓથી કહેલો છે, પછી તે ઋદિત્ ધાતુઓ ણ્યન્ત - ણિ પ્રત્યયાંત હોય કે અણ્યન્ત - ણિ પ્રત્યયરહિત હોય. આવી સ્થિતિમાં કેવળ ણિ - પ્રત્યયાંત ધાતુઓથી અઘતની પ્રત્યય પર આવતાં ણિશ્ચિદ્વસું (૩-૪-૫૮) સૂત્રથી ઙ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું છે. બન્નેય પ્રત્યયો કર્તરિપ્રયોગમાં પરસ્પૃષ્ઠ વિષયમાં થાય છે. આમ સમાનવિષયમાં થવાથી બાધ્ય - બાધકભાવ ઘટી શકે છે. ઘુષ્ વિશબ્દને । એ ઘુષ્ ધાતુના સંબંધમાં વિચાર કરીએ તો ઘુષ્ ધાતુનું ઋદિત્ - કરણ એ અનિત્યો ણિચ્ (૨/૪૦) એ પ્રસ્તુત ન્યાયથી ણિચ્ પ્રત્યયને અનિત્ય માનીએ તો જ ચરિતાર્થ - સાર્થક છે. કેમકે જો અનિત્યો ણિચ્ચુરદીનામ્ એ પ્રસ્તુત ન્યાય ન હોય તો ઘુષ્ ધાતુને ઋ અનુબંધ કરવાનું કોઈ ફળ ન રહે. કેમકે ઘુષ્ ધાતુથી જો નિત્ય જ ણિચ્ પ્રત્યય થતો હોય તો ણિચ્ પ્રત્યયાંત ઘુષ્ (ઘોષિ) ધાતુથી અઘતની પ્રત્યય આવતાં વિશેષવિધિ હોવાથી ણિશ્ચિદ્વસું (૩-૪-૫૮) સૂત્રથી ઙ પ્રત્યયની જ પ્રાપ્તિ ગણાય, પણ ઋ અનુબંધ હેતુક અઙ પ્રત્યયરૂપ વિધિ એ પૂર્વોક્ત રીતે સામાન્યથી વિહિત હોયને નિર્બળ છે. આથી તેની પ્રાપ્તિ ન ગણાય.

અહીં જો અનિત્યો ણિચ્ એ પ્રસ્તુત ન્યાય ન માનીએ અને ણિચ્ ને નિત્ય જ માનીએ, તો જ અન્યત્ર સાવકાશ-ચરિતાર્થ એવા ઙ પ્રત્યય અને અઙ પ્રત્યય એ બન્નેય વિધિઓની એક ઠેકાણે પ્રાપ્તિ સંભવી શકે છે. અને પ્રસ્તુત ન્યાયની ટીકામાં શ્રી હેમહંસગણિજીએ ણિચ્ એકાન્તિકત્વે તુ - એ પ્રમાણે ણિચ્ પ્રત્યયની (પ્રસ્તુત ન્યાયનો સ્વીકાર કર્યા વિના) એકાંતે પ્રાપ્તિ હોવામાં ણિશ્ચિદ્વસું (૩-૪-૫૮) સૂત્રથી ઙ વિધિને વિશેષવિધિ કહેલી છે. અને એવા સંદર્ભમાં (પ્રકરણમાં) તો ઘુષ્ ધાતુનું ઋદિત્ કરવું નિરર્થક

ન બની જાય એ માટે, ઘુષ્ ધાતુથી ણિ - પ્રત્યયાંત હોવાને લીધે - ઙ પ્રત્યયવિધિની પ્રાપ્તિની જેમ, ઋ અનુબંધવાળો ધાતુ હોવાને લીધે થતાં અઙ્ પ્રત્યયની પણ પ્રાપ્તિ / સંભાવના વિચારવી ઘટે જ છે. આમ આવા સંયોગમાં (ણિચ્ ના નિત્યત્વ - પક્ષે) બન્નેય ઙ અને અઙ્ પ્રત્યયવિધિની સંભાવના હોયને વિશેષવિધિ હોયને અધિક બળવાન હોવાથી ઙ પ્રત્યયવિધિ થશે, એવું સ્વોપજ ન્યાસકારે કહેલું વચન સુઘટ જ છે. આ હકીકતથી જેઓ એવો મુદ્દો રજૂ કરે છે કે, “જ્યન્ત ધાતુથી ઙ થવાથી અને ઋદિત્ ધાતુથી અઙ્ થવાથી આ બન્નેય પ્રત્યયવિધિ વિશેષવિધિ હોયને બન્ને વચ્ચે બાધ્યબાધકભાવ ન હોવાથી ણિ - પ્રત્યયાંત ઘુષ્ (ઘોષિ) ધાતુથી ઙ પ્રત્યય જ થાય છે, પણ અઙ્ પ્રત્યય થતો નથી, કારણકે જ્યન્ત એવો ઘુષ્ ધાતુ ઋદિત્ નથી, અજ્યન્ત ઘુષ્ ધાતુ જ ઋદિત્ છે. આથી અઙ્ પ્રત્યય તો (ણિચ્ ન થાય ત્યારે) અજ્યન્ત ઘુષ્ ધાતુથી જ થતો હોયને ઙ અને અઙ્ પ્રત્યયની એકત્ર પ્રાપ્તિ ન હોવાથી બાધ્ય-બાધકભાવ માનવો ઉચિત નથી”, તેનું પણ સમાધાન થઈ જાય છે. કારણ કે ન્યાસકાર શ્રી હેમહંસગણિવરે ણિચ્ એકાન્તિકત્વે તુ - એમ કહીને ણિચ્ પ્રત્યય નિત્ય જ હોવાના પક્ષે વિચારણા કરી છે. અને ત્યારે તો ઘુષ્ ધાતુથી ણિચ્ પ્રત્યય નિત્ય જ થતો હોવાથી જ્યન્ત હોવાથી ઙ પ્રત્યયની અને પોતાના ચરિતાર્થપણા માટે - સાર્થકતા માટે ઋ અનુબંધરૂપ નિમિત્તથી થતાં અઙ્ પ્રત્યયનો સંભવ હોયને બન્ને વચ્ચે બાધ્યબાધકભાવ પણ હોવાથી વિશેષવિધિ હોવાથી ઙ જ થશે એમ કહી શકાય છે. (અને આથી ઘુષ્ ધાતુથી કરેલ ઋ અનુબંધ નિરર્થક બનવાની આપત્તિ આવતી હોયને તેની સાર્થકતા માટે છેવટે પ્રસ્તુત અનિત્યો ણિચ્ચુરાદીનામ્ (૨/૪૦) ન્યાયનો જ સ્વીકાર / આશ્રય ન્યા. મં. ટીકામાં કહ્યા પ્રમાણે કરવો પડે છે.) આથી ઇત્યાદિ ગ્રંથકારોક્ત વચનો સંગત થાય છે. (૨/૪૦)

૧૮. ણિલોપોડ્યનિત્યઃ ॥ ૨/૪૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ણિ પ્રત્યયના લોપરૂપ કાર્ય પણ અનિત્ય છે. અર્થાત્ પ્રાપ્તિ અનુસારે સર્વજ થવા છતાં પણ ક્યારેક થતું નથી. (અપિ શબ્દથી પૂર્વોક્ત ન્યાયથી ચુરાદિ ગણથી વિહિત ણિચ્ પ્રત્યય લેવો. તેથી “ણિચ્ પ્રત્યય રૂપ વિધિની જેમ તેનો લોપ પણ અનિત્ય છે” એમ અર્થ છે.)

(પ્રયોજન :- અનુક્ત છે. છતાં પૂર્વવત્ ણિ ના લોપરૂપવિધિ વિના દેખાતાં પ્રયોગો સાધુ (શિષ્ટ) હોવાનું જણાવવા માટે આ ન્યાય કહી શકાય છે.)

ઉદાહરણ :- મધવો યધિ સુપ્રકમ્પયાઃ^૧ । અહીં સુપ્ર ઉપસર્ગપૂર્વક ણિ પ્રત્યયાંત કપુઙ્ ગતૌ । એ કમ્પ ધાતુથી સુષ્ટ્ પ્રકમ્પ્યત્ इति દુઃસ્વીષતઃ કૃચ્છ્રાઙ્કૃચ્છ્રર્થે ખલ્ (૫-૩-૧૩૯) સૂત્રથી ખલ્ પ્રત્યય પર આવતાં ણેરનિટિ (૪-૩-૮૩) સૂત્રથી પ્રાપ્ત ણિ પ્રત્યયનો લોપ આ ન્યાયથી અનિત્ય હોવાથી (ણિ લોપ) ન થયો. તથા ઇ કારનો - ખલ્ પ્રત્યય પર છતાં ગુણ થયે - અય્ આદેશ સિદ્ધ થયો. (સુપ્રકમ્પિ + ખલ્ (અ), સુપ્રકમ્પે, સુપ્રકમ્પ્ય + અ + જસ્ = સુપ્રકમ્પયાઃ ।)

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું નિવેદક = જ્ઞાપક છે - ણિવેત્યાસન્ન્યઘટ્ટવન્દેરનઃ (૫-૩-૧૧૧)

સૂત્રથી વિહિત અન પ્રત્યયના અપવાદભૂત ધૌષિભૌષિચિન્તિપૂજિકથિકુમ્ભિર્ચવિસ્પૃહિતોલિદોલિભ્યઃ (૫-૩-૧૧૧) સૂત્રને જાગૃશ્ચ (૫-૩-૧૦૪) સૂત્રથી આરંભાયેલ અ પ્રત્યયના અધિકારમાં કરવામાં આવે તો, અ પ્રત્યયવડે પણ ચિન્તા, પૂજા । વગેરે શબ્દોની, ણિ પ્રત્યયનો લોપ થયે સિદ્ધિ થઈ જતી હોવા છતાં પણ પિતોઽહ્ (૫-૩-૧૦૭) સૂત્રથી આરંભાયેલ અહ્ પ્રત્યયના અધિકારમાં ધૌષિભૌષિઃ (૫-૧-૧૦૮) સૂત્ર કરવા વડે અહ્ પ્રત્યયનું વિધાન^૨ કરવું.

તે આ પ્રમાણે - અ પ્રત્યય અને અઙ્ પ્રત્યય વચ્ચે આટલો જ ભેદ છે કે, આઘ અ પ્રત્યય ડિત્ નથી, જ્યારે બીજો અઙ્ એ ડિત્ = ઙ્ અનુબંધવાળો છે. અને ડિત્ કરવાનું સાંધ્ય = ફળ ગુણનો અભાવ જ છે. (અર્થાત્ નામિનો ગુણઃ ૦ (૪-૩-૧) સૂત્રમાં 'અવિહતિ' એમ નિષેધ કરવાથી ડિત્ પ્રત્યય પર છતાં ગુણ નહિ થાય.) અને જો ણિ પ્રત્યયનો લોપ (જેરનિટિ (૪-૩-૮૩) વગેરે સૂત્રથી) એકાંતિક = નિત્ય જ હોત, તો ણિ નો લુક્ થયે નામીસ્વરનો અભાવ થઈ જવાથી ગુણની પ્રાપ્તિ જ નથી. માટે શા માટે અ પ્રત્યયનો ત્યાગ કરીને અઙ્ પ્રત્યય લાવવા માટે અઙ્ પ્રત્યયના અધિકારમાં ભીષિભૂષિં (૫-૩-૧૦૮) સૂત્ર કરાય ? અર્થાત્ તેમ કરવાની જરૂર નથી. તો પણ જે અઙ્ પ્રત્યયના અધિકારમાં ભીષિભૂષિં (૫-૩-૧૦૮) સૂત્ર કરેલું છે, તેથી જણાય છે કે, આ ન્યાયથી ણિ પ્રત્યયનો લોપ અનિત્ય છે. અને તેમ હોવાથી ણિ પ્રત્યયના લોપનો અભાવ થયે, જો ચિન્તિ વગેરે ધાતુઓથી અ પ્રત્યય લાવવામાં આવે ત્યારે ણિ પ્રત્યયનો ગુણ થયે - ચિન્તયા, પૂજયા । વગેરે રૂપો થાય. ઈષ્ટ તો છે, ચિન્તયા, પૂજ્યા । વગેરે રૂપો અને તે અઙ્ પ્રત્યય આવતાં જ થઈ શકે છે. આથી ચિન્તયા, પૂજ્યા । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ માટે અઙ્ પ્રત્યયના અધિકારમાં ભિષિભૂષિં (૫-૩-૧૦૮) સૂત્ર કહેલું છે. અને આ પ્રમાણે કરવાથી અઙ્ પ્રત્યય ડિત્ હોયને ચિન્તિ વગેરે ધાતુના ઙ્ કારના ગુણનો અભાવ થયે, ક્રમશઃ (ચિન્તયા માં) સંયોગાત્ (૨-૧-૫૨) સૂત્રથી ઙ્ નો ઙ્ આદેશ થયે (અને પૂજ્યા રૂપમાં) યોડનેકસ્વરસ્ય (૨-૧-૫૬) સૂત્રથી ઙ્ કારનો ય આદેશ થયે, ચિન્તયા અને પૂજ્યા એવા રૂપો સિદ્ધ થયા.

અનિત્યતાની અનિત્યતા ન હોય આ વાત પૂર્વમાં કહી જ ગયા છીએ. (માટે આ ન્યાયની અનિત્યતાનો સંભવ નથી.) (૨/૪૧)

स्वोपज्ञा न्यास

१. न यमेन न जातवेदसा न कुर्वरेण न वज्रपाणिना ।

मधवो युधि सुप्रकम्पयाः श्वसनेनैव वसुन्धरापते ! ॥१॥

હે વસુન્ધરાપતિ ! (રાજન્ !) માધવો (મધુદેશના લોકો) યમથી કે વરુણથી, કુબેરથી કે ઇન્દ્રોથી પણ જે ધ્રુજવી શકાયા નહિ, તે કેવળ તમારા શાસથી જ બુદ્ધમાં સહેલાઈથી ધ્રુજવી શકાયા. અહીં દુર, સુ અને રૂપત્ થી (અનંતર) પર આવેલ પાતુથી 'ખલ્ થાય' એમ કહેવા છતાંય ઉપસર્ગો ન વ્યવધાયી । એ ન્યાયથી પ્ર ઉપસર્ગ વડે વ્યવધાન ન થવાથી સુપ્રકમ્પયા: । રૂપમાં દુ:સ્વીકૃત:૦ (૫-૩-૧૩૯) સૂત્રથી ખલ્ પ્રત્યય થયો.

૨. અહ પ્રત્યયાધિકારમાં ધૌષિભૂષિં (૫-૩-૧૦૯) સૂત્ર કરીને અહ નું વિધાન જ્ઞાપક છે, એમ કહ્યું. તેમાં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જો અ પ્રત્યયનું વિધાન કરવાથી પણ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જતું હોય, તો કિંતુ કરવાનું કોઈ પ્રયોજન ન હોવાથી અહ પ્રત્યયનું વિધાન શા માટે કરાય ? અર્થાત્ નિરર્થક હોયને ન જ કરવું જોઈએ. (૨/૪૧)

૧૧. ણિચ્સંયોગ એવ ચુરાદીનામદન્તતા ॥ ૨/૪૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ણિચ્ પ્રત્યયના યોગમાં જ ચુરદિ ધાતુઓનું (યથાસંભવ) અ કારાંતપણું જાણવું. અર્થાત્ ણિચ્ લાગે ત્યારે જ ચુરાદિ (અદન્ત) ધાતુઓને યથાયોગ્ય અ કારાંત જાણવા.

અહીં ‘ચુરાદીનામ્’ એ પ્રમાણે સામન્યથી કહેવું હોવા છતાં ચુરદિ શબ્દથી અઙ્ક આદિ બ્લેષ્ક સુધીના (કુહળ સુધીના) A. ધાતુઓ જાણવા - પણ બીજા નહિ. કારણ કે બીજા ધાતુઓના અદન્તત્વ નો (અ કારાંતપણાનો) જ અસંભવ છે. આ રીતે ન્યાયાર્થ આ પ્રમાણે થાય કે, ણિચ્ પ્રત્યયનો સંયોગ (યોગ) હોય ત્યારે જ અઙ્ક વગેરે ધાતુઓનું અદન્તત્વ જાણવું. અર્થાત્ ણિચ્ નો યોગ ન હોય ત્યારે અઙ્ક વગેરે ધાતુઓને અદન્ત / અ કારાંત ન ગણવા.

પ્રયોજન :- પૂર્વ ન્યાયમાં ણિચ્ પ્રત્યયની પ્રયોગાનુસારે સર્વત્ર અનિત્યતા કહેલી હોવાથી ણિચ્ પ્રત્યયનો અભાવ જ્યારે થશે, ત્યારે અઙ્ક આદિ ધાતુઓ અદન્ત હોવાનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- ગણ્ સંખ્યાને । પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય આવતાં, જગણતુઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં ણિચ્ પ્રત્યયના અભાવ પક્ષે ગળ્ ધાતુને અદન્ત ન ગણવાથી અનેકસ્વરી ન બને, અને આથી ધાતોરનેકસ્વરાદામ્ પરોક્ષાયાઃ (૩-૪-૪૫) સૂત્રથી પરોક્ષાવિભક્તિ પ્રત્યયનો આમ્ આદેશ ન થયો.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું પ્રગુણક = જ્ઞાપક છે, ‘ઈ વા ગળઃ’ એવું સૂત્ર કરવામાં પણ અજીગળત્, અજગળત્ । એવા બે રૂપો સિદ્ધ થઈ જતાં હોવા છતાં, ‘ઈ ચ ગળઃ’ (૪-૧-૬૭) એવું સૂત્ર રચવું. તે આ રીતે - ગળ ધાતુનો ણિચ્ પ્રત્યય કે ણિગ્ પ્રત્યય (ત્રિરકવ્યાપારમાં થતો પ્રત્યય) પર છતાં દરેકના અજીગળત્ અને અજગળત્ એવા બે રૂપો થવા ઇષ્ટ છે. અને જો ગળ ધાતુ સર્વધા(ણિચ્ લોપ થયે પણ) અદન્ત જ હોય તો તે સર્વ ઇષ્ટ રૂપની સિદ્ધિ ‘ઈ વા ગળઃ’ એવા સૂત્રવડે પણ થઈ જાય છે.

શી રીતે ? તે જોઈએ - પ્રથમ પક્ષે ‘ઈ વા ગળઃ’ સૂત્રથી અ કારનો ‘ઈ’ આદેશ થાય અને બીજા પક્ષમાં યથાપ્રાપ્ત થાય. આ યથાપ્રાપ્ત શું છે ? એનો જવાબ એ છે કે, સમાનલોપી ધાતુ હોવાથી સન્વદ્ભાવ વગેરેનો અભાવ - જે યથાપ્રાપ્ત છે, તે થાય છે. (ગળ + ણિ = ગણિ + ઙ્ + દ્ અહીં ગળ રૂપ અદન્ત ધાતુના સમાનસ્વર અ કારનો અતઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી લોપ થયો છે. આમ સમાનલોપી ધાતુ હોવાથી અસમાનલોપે સન્વલ્લઘુનિ કે (૪-૧-૬૩) સૂત્રથી

ઈત્વ વગેરે રૂપ સન્વદ્ભાવ ન થાય.) અને આ રીતે અજીગણત્, અજગણત્ । વગેરે રૂપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. તો પણ જે 'ઈ' ચ ગણ: (૪-૧-૬૭) સૂત્ર કરીને ચ કારથી અ કારનું અનુકર્ષણ કરેલું છે - તે ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય હોવાથી, તેના અભાવ પક્ષમાં, જ્યારે આ ન્યાયથી ગણ ધાતુ અનદન્ત (અ કારાંતરહિત રૂપે) થશે ત્યારે ણિચ્ પ્રત્યય પર છતાં 'ઈ' વા ગણ:' એવું સૂત્ર કરવા દ્વારા 'ઈ' આદેશનો વિકલ્પ કરવામાં પણ અજીગણત્ । એવું એક જ રૂપ સિદ્ધ થશે. અને આમ ન થાય, કિંતુ, અજગણત્ । એવું પણ રૂપ સિદ્ધ થાય તે માટે 'ઈ' ચ ગણ:' એવું સૂત્ર કરેલું છે.

કહેવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. આ ન્યાયથી અનદન્ત = અદન્ત ભિન્ન એવા ગણ ધાતુનું ણિચ્ પ્રત્યય પર છતાં વિશેષવિધાન હોવાથી (બળવાનું વિધિ હોવાથી) પહેલાં પણ 'ઈ' વા ગણ: સૂત્ર કરવાથી દ્વિત્વ થયે પૂર્વના અ કારનું 'ઈત્વ' થશે અને પક્ષે પણ યથાપ્રાપ્ત વિધિ કરવામાં ગણ ધાતુ સમાનલોપી ન હોવાથી (અર્થાત્ આ ન્યાયથી ગણ ધાતુ અદન્ત ન હોવાથી તેના અં નો પૂર્વોક્ત રીતે લોપ ન થવાથી) સન્વદ્ભાવ વગેરે વિધિની સિદ્ધિ થશે. (દ્વિત્વ થયે ગગણ, જગણ પછી પૂર્વના અ નો 'ઈ' થયે, અ + જગણ + ણિ + ડ + ત્ લઘોર્ષોઽસ્વરણદે: (૪-૧-૬૪) સૂત્રથી 'ઈ' નો 'ઈ' થશે.) અને આ રીતે પણ 'ઈ' આદેશ જ થશે. આમ બન્નેય રીતે અજીગણત્ । એવું જ રૂપ થાય, પણ કોઈપણ રીતે અજગણત્ રૂપ ન થાય. હવે 'ઈ' ચ ગણ:' એવું સૂત્ર કરીને ચ કારથી પૂર્વસૂત્રથી અ આદેશનું અનુકર્ષણ કરાય તો દ્વિતીયપક્ષે પૂર્વોક્ત રીતે સન્વદ્ભાવ પ્રાપ્ત હોવા છતાંય, તેનો બાધ કરીને અનુકૃષ્ટ અ કાર આદેશરૂપ વિધિ જ થવાથી અજગણત્ એવું પણ રૂપ સિદ્ધ થશે. આમ આ પ્રમાણે અનિત્ય હોવાથી ણિચ્ નો જ્યારે અભાવ થશે, ત્યારે આ ન્યાયથી ણિચ્ પ્રત્યયાંત ગણ ધાતુ અનદન્ત (અ કારાંતરહિત રૂપે) થાય છે અને તેથી ણિગન્ત ગણ ધાતુનું અજગણત્ । એવું રૂપ અઘટમાન થઈ જાય છે. એવા રૂપોનું સંઘટન (સિદ્ધિ) કરવા માટે કરાતું જે 'ઈ' ચ ગણ:' એમ ચ કાર વડે પૂર્વસૂત્રથી અ કારનું અનુકર્ષણ, એ આ ન્યાયની શંકાથી જ ઉદ્ભવેલું હોવાથી આ ન્યાયને જણાવે છે, એ સ્પષ્ટ જ છે. B.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અસંપાતી = અનિત્ય છે, કારણ કે, પતળ ગતૌ વા । અહીં "વા શબ્દ એ ણિચ્ પ્રત્યય અને 'અદન્તત્વ' નો વિકલ્પ કરવા માટે છે" એમ ધાતુપારાયણમાં કહેલું છે. તે આ રીતે - જો આ ન્યાય નિત્ય હોત તો 'વા શબ્દ એ ણિચ્ પ્રત્યયનો વિકલ્પ કરવા માટે છે' એવું કહેવાથી જ સરી જાય છે. કારણ કે ણિચ્ ના અભાવપક્ષે અ કારાંત (અદન્ત) રૂપે હોવાનો અભાવ તો આ ન્યાયથી જ સિદ્ધ થઈ જશે. તો પણ અ કારાંત રૂપે હોવાનો વિકલ્પ કરવા માટે જે 'વા' શબ્દને કહેલો છે, તે આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી જ ઘટતો હોયને આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે. (૨/૪૨)

સ્વોપણ ન્યાસ

૧. શંકા :- 'ઈ' ચ ગણ:' એવી સૂત્ર - રચનાને તમે આ ન્યાયનું જાપક કહો છો. પણ આ ન્યાયનું જાપન કરવા રૂપ પ્રયોજન ન હોય તો પણ માત્રાનો લાઘવ માટે 'ઈ' વા' એમ કરવાને બદલે 'ઈ'

ચ (ગણ:) એવી સૂત્રરચના કરી હોત. કેમકે વા કહેવા કરતાં ચ કહેવામાં ૧ માત્રા ઓછી થાય છે. તેથી આવી સૂત્રરચનાને આ ન્યાયનું જ્ઞાપક કહેવું શી રીતે યોગ્ય કહેવાય ?

સમાધાન :- 'ઈ ચ' એમ કરવામાં જો કે ક્રિયિત્ માત્રાનું લાઘવ થાય છે, તો પણ પ્રક્રિયાનું ખૂબ જ ગૌરવ થાય છે. તે આ રીતે - પહેલાં તો સૂત્રમાં રહેલાં ચ કારથી પૂર્વસૂત્રથી અ કારનું પરાણે (બળાતકારે) અનુકર્ષણ કરવું પડે. ત્યાર પછી ઈ કાર અને અ કાર બેય વિધેય = કાર્ય તરીકે નિર્દેશ કરાય. જ્યારે 'ઈ વા' એમ કરવામાં પ્રક્રિયાનો લાઘવ છે. શી રીતે ? તો જુઓ - અહીં કોઈપણ અર્થનું અનુકર્ષણ કરવું પડતું નથી. ઈ ત્વ જ એક વિકલ્પે વિધેયરૂપે બને. પક્ષે યથાપ્રાપ્ત કાર્યની અનુજ્ઞા મળી જાય. આમ પ્રક્રિયા- લાઘવ છે. અને માત્રાના લાઘવથી પ્રક્રિયાના લાઘવનું અધિક મહત્ત્વ છે. આ વાત સર્વને માન્ય જ છે. તેથી પ્રક્રિયા ગૌરવની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જે 'ઈ ચ ગણ:' એ પ્રમાણે સૂત્ર કરેલું છે, તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરવા માટે જ જાણવું. (૨/૪૨)

પરામર્શ

A. આ ન્યાયની ટીકામાં 'ચુરદીનામ્' શબ્દથી 'અઙ્કાદીના બ્લેષ્કાન્તાનામિતિ જ્ઞેયમ્' - એમ કહેલું છે. એટલે કે અઙ્ક વગેરે બ્લેષ્ક સુધીના ધાતુઓ લેવાનું કહ્યું છે, પણ તે સ્પષ્ટપણે ક્ષતિયુક્ત જણાય છે. કારણ કે અઙ્ક પછી અનંતર જ બ્લેષ્ક ધાતુનો પાઠ છે. અને અદન્ત ધાતુઓ તો બીજા પણ સુખ, દુઃખ, રચ, ગણ, સ્મૃહ, મૃગ, વગેરે કુહણિ વિસ્માપને સુધીના ગણાય છે. આથી ક્યાં તો 'અઙ્કાદીનામ્' એટલું જ કહેવું જોઈએ, અથવા 'બ્લેષ્કાન્તાનામ્' ને બદલે 'કુહાન્તાનામ્' એમ કહેવું જોઈએ. છતાં જે બ્લેષ્કાન્તાનામ્ કહેલું છે તે ગમે તે કારણે ક્ષતિ થયેલી જણાય છે.

B. ઈ ચ ગણ: (૪-૧-૬૭) સૂત્રના ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ દર્શાવી છે. તે તત્રસ્થ શંકા - સમાધાન ગ્રંથ અનુસારે જોઈએ.

શંકા :- ઈ ચ ગણ: ને બદલે ઈ વા ગણ: એ પ્રમાણે પ્રસ્તુત સૂત્ર કરવું જોઈએ. આમ કરવાથી ગણ ધાતુ અ કારાંત હોવાથી ગણ + ણિચ્ + ડ + દ સ્થિતિમાં ત્રત્યસ્વરાદે: (૭-૪-૪૩) સૂત્રથી અ કારરૂપ સમાનસ્વરનો લોપ થવાથી ધાતુ સમાનલોપી બની જાય છે. અને આથી જ અસમાનલોપે સન્વદ્ (૪-૧-૬૩) સૂત્રથી સન્વદ્ભાવ ન થવાથી અજગણદ્ । એવું રૂપ - પક્ષે (વિકલ્પે) સિદ્ધ થઈ જશે ?

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પણ ચુરદિ ધાતુઓથી ણિચ્ પ્રત્યય (અનિત્યો ણિચ્ (૨/૪૦) ન્યાયથી) અનિત્ય છે અને બીજો ન્યાય છે - ણિચ્સંનિયોગ એવં એણાં (ચુરદિનાં) અદન્તત્વમ્ - એટલે કે સ્વાર્થિક ણિચ્ પ્રત્યય થાય ત્યારે જ ચુરદિ ગણના અદન્ત ધાતુઓ અદન્ત - અ કારાંત રૂપે થાય છે. આથી અનિત્યપણાથી ણિચ્ ન થાય ત્યારે ણિચ્ ના સંયોગનો અભાવ હોવાથી ગણ વગેરે ધાતુઓ અદન્ત રૂપે પણ રહેતાં નથી. અને આથી ઈ વા ગણ: એવું સૂત્ર કરવામાં ચુરદિ ગણનો ણિચ્ પ્રત્યય નહીં થાય ત્યારે ગણ એ પ્રમાણે ધાતુને અ કારાંત નહીં ગણાવાથી ણિચ્ પ્રત્યય પર છતાં તેના સમાનસ્વરનો લોપ થયેલો પણ ગણાશે નહીં. એટલે અસમાનલોપી ધાતુ હોવાથી સન્વત્કાર્ય થવાથી ટીકામાં કહ્યા પ્રમાણે પાદ્મું અજીગણદ્ । રૂપ જ સિદ્ધ થઈને રહેશે. આમ જે ઈ વા ગણ: એવું સૂત્ર કરેલું નથી, તે આ ન્યાયથી અજગણત્ । એવા રૂપની સિદ્ધિ ન થવાથી જ સંગત જણાતું હોયને આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે. આમ આ ન્યાય લઘુન્યાસથી સંગૃહીત જણાય છે. લઘુન્યાસના સમાધાન શબ્દો આ પ્રમાણે છે - સત્યં, ચુરદિભ્યો

ણિચ્ અનિત્યઃ, ણિચ્સત્રિયોગ એવ ચૈષામદન્તત્વં, તદભાવે તદભાવાદજગણદિતિ ન સિધ્ધ્યેત્, કિન્ત્વ-
જીગણદિત્યેવ । (૨/૪૨)

૧૦૦. ધાતવોડનેકાર્થાઃ ॥ ૨/૪૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજુષા

ન્યાયાર્થ :- ધાતુઓ અનેક અર્થવાળા હોય છે. અર્થાત્ ધાતુઓના અનેક અર્થો હોય છે. આથી ધાતુપાઠમાં જે ધાતુઓનો જે અર્થ કહેલો ન હોય તે અર્થ પણ લક્ષ્યાનુસારે (તેવા તેવા અન્ય અર્થમાં દેખાતાં શિષ્ટપ્રયોગના અનુસારે) તે તે એ ધાતુઓનો કહેવો.

પ્રયોજન :- અનુકત છે. છતાં ધાતુપાઠોક્ત અર્થથી જુદાં અર્થમાં દેખાતાં ધાતુપ્રયોગો અશિષ્ટ - અસાધુ હોવાની શંકાને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય કહી શકાય. અથવા સર્વ વાક્યં સાવધારણમ્ (૨/૫૮) ન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે. અર્થાત્ તે ન્યાયના અતિપ્રસંગને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય જાણવો.

ઉદાહરણ :- (૧) વિધત્ વિધાને । એ વિધ્ ગ.૬ ધાતુ - કહેવું અથવા કરવું અર્થમાં પઠિત છે. આ ધાતુ 'વીધવું' અર્થમાં પણ વપરાય છે. જેમ કે, વેધઃ । વીધવું, શબ્દવેધી । (શબ્દને આધારે વીધનાર બાણ વગેરે) (૨) ણિધિ વૃદ્ધૌ । ણિધ્ ગ.૧ 'વધવું' અર્થમાં પઠિત છે. આ 'દીપવું' અર્થમાં પણ છે. પુસ્તકં તવૈધતે । (હે ભગવન્ ! આપની આગળ ધર્મચક્ર દીપે છે, શોભે છે. - વીતરાગ સ્તોત્ર - પ્ર.૪ શ્લોક - ૧) (૩) શુચ્ શોકે । આ શુચ્ ગ.૧ ધાતુ 'શોક કરવો' અર્થમાં પઠિત છે. આ ધાતુ પવિત્ર = શુદ્ધ કરવું અર્થમાં પણ છે. જેમ કે - શુચિઃ । પવિત્ર, શુદ્ધ. (૪) હંગ્ હરણે । આ હ ગ.૧ ધાતુ હરવું - ચોરવું અર્થમાં પઠિત છે. આ ધાતુ 'કરવું' એવા અર્થમાં પણ છે. જેમકે - इतरचिकीर्षितायां क्रियायामितरेण हरणं करणं क्रियाव्यतिहारः । અન્યવડે કરવાને ઇચ્છાયેલ ક્રિયાને બીજાએ કરવું, તે 'ક્રિયાવ્યતિહાર', કહેવાય. આ અર્થ ક્રિયાવ્યતિહારે (૩-૩-૨૩) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલો છે. (૫) મનનં મતમ્ । મત શબ્દનો અર્થ મનન કરવું, વિચારવું, અભિપ્રાય છે. આ મત શબ્દ 'સામ્ય' અર્થમાં પણ છે. જેમ કે, મતીકૃતા ક્ષેત્રભૂઃ । આનો અર્થ છે - સરખી કરેલી ખેતરની જમીન. આમ અહીં મન્ ધાતુ 'સરખું કરવું' અર્થમાં છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું સમર્થક = જ્ઞાપક છે - તક્ષઃ સ્વાર્થે વા (૩-૪-૭૭) સૂત્રમાં 'સ્વાર્થે' એવું તક્ષ ધાતુનું વિશેષણ. આ પ્રમાણે 'સ્વાર્થે' એવું વિશેષણ કહેવાથી સ્વાર્થમાં (છોલવું - તીક્ષ્ણ કરવું અર્થમાં) હોય, ત્યારે જ તક્ષ ધાતુથી વિકલ્પે શ્નુ પ્રત્યય થાય, પણ અન્ય અર્થમાં હોય તો શ્નુ પ્રત્યય થાય નહિ. (પણ યથાપ્રાપ્ત શવ્ જ થાય.) જેમકે, સંતક્ષતિ વાગ્મિઃ શિષ્યમ્ । શિષ્યને વાણી વડે ઠપકો આપે છે. અહીં તક્ષ ધાતુ 'ઠપકો આપવો' અર્થમાં છે. અને જો આ ન્યાય ન હોત તો (સર્વ વાક્યં સાવધારણમ્ ન્યાયથી) તક્ષ ધાતુ સ્વાર્થ (ધાતુપાઠમાં) કહેલ

અર્થ)થી ભિન્ન અર્થમાં ન હોવાથી જ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં ‘સ્વાર્થે’ એવું વચન વ્યર્થ બની જાય છે. આમ આ ન્યાયના સદ્ભાવથી જ ધાતુઓ અનેક (સ્વાર્થભિન્ન) અર્થવાળા પણ હોયને, તેનાં વ્યવચ્છેદ માટે કહેલ સ્વાર્થે એવું વિશેષણ સંગત થતું હોયને, તે વિશેષણ આ ન્યાયની પ્રતીતિ કરાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય ક્યારેક અપ્રમાણ = અનિત્ય છે. તેથી ધાત્વર્થે બાપતે કશ્ચિદુપસર્ગઃ । કોઈ ઉપસર્ગ ધાતુના અર્થનો બાધ કરે છે, અર્થાત્ ધાતુની પૂર્વમાં આવેલો ઉપસર્ગ ધાતુના જુદાં અર્થને જણાવે છે, જેમ કે, (૧) તિષ્ઠતિ । ઉભો રહે છે, સ્થિર થાય છે. પ્ર પૂર્વક - પ્રતિષ્ઠતે । પ્રયાણ કરે છે. (૨) વસતિ । વસે છે. પ્ર પૂર્વક - પ્રવસતિ । પ્રવાસ = મુસાફરી કરે છે. (૩) સ્મરતિ - સ્મરણ કરે છે. પ્રસ્મરતિ । વિસ્મરણ કરે છે. આ પ્રમાણે જે ઉપસર્ગ વડે ધાત્વર્થના બાધનું વિધાન કરેલું છે - તે વિધાન અવિરુદ્ધ = સંગત હોવું, તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે. અર્થાત્ આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી ઉક્ત વિધાન અવિરુદ્ધ હોવું ઘટે છે.

તે આ રીતે - આ બધાં સ્થા વગેરે ધાતુઓનો ધાતુપાઠમાં જે અર્થ કહેલો છે, તે જ અર્થ જો થતો હોય તો જ પૂર્વોક્ત વિધાન સંગત ઠરે છે. અર્થાત્ જો આ ન્યાયથી ધાતુઓના અનેક અર્થો થતાં જ હોય તો સ્થા વગેરે ધાતુઓનો ‘સ્થિતિ = સ્થિર થવું’ વગેરે અર્થોની જેમ, ‘ગતિ = ગમન (પ્રયાણ) કરવું’ વગેરે અર્થો પણ સંભવે જ છે. અને આથી ચષ્ટે । કહે છે, આચષ્ટે । એટલે પણ કહે છે. તથા લોકતે । જુએ છે, આલોકતે । એટલે પણ જુએ છે. વગેરે ઉદાહરણોમાં જેમ આ વગેરે ઉપસર્ગો ધાત્વર્થને અનુસરનારા છે, તેમ ‘પ્રતિષ્ઠતે વગેરેમાં પ્ર આદિ ઉપસર્ગો પણ ‘પ્રયાણ કરવું’ વગેરે રૂપ ધાત્વર્થ પ્રત્યે અનુવર્તક (અનુસરનાર), છે’, એ પ્રમાણે કરાતી જ ઉક્તિ યુક્તિયુક્ત બને, પણ ‘અનુસરનાર છે’ ને બદલે ‘બાધક છે’ એવું વચન યુક્તિસંગત ન બને. છતાં જે ‘બાધક છે’ એ પ્રમાણે વિધાન કરેલું છે, અને તેને પાછું અવિરુદ્ધ = સંવાદી માનેલું છે, તે એવા આશયથી કહેલું છે કે, ધાતુઓ અનેક - અર્થવાળા નથી, પણ ધાતુપાઠમાં પઠિત સ્વાર્થવાળા જ છે. કારણ કે આ રીતે જ પૂર્વોક્ત બાધકત્વનું વિધાન ઘટે છે. આ પ્રમાણે અહીં ધાતુઓને સ્વાર્થવાળા હોવાનું વિધાન આ ન્યાયને અનિત્ય માનવાથી જ ઘટતું હોયને આ ન્યાય અહીં અનિત્ય બનેલો જણાય છે.

આ ન્યાયની અનિત્યતાનું પ્રમાપક = જ્ઞાપક છે, પ્રવાપયતિ, પ્રવાયયતિ । આ બે રૂપોની સિદ્ધિ વા અને વી આ બે ધાતુથી ણિ પ્રત્યય પર છતાં થઈ જતી હોવા છતાં પણ, તેની સિદ્ધિ માટે વિચઃ પ્રજને (૪-૨-૧૩) એવું સૂત્ર કરવું. તે આ પ્રમાણે - પુરે વાતો ગાઃ પ્રવાયયતિ । ‘પ્રજનન’ અર્થમાં આ રૂપ વાંક ગતિગન્ધનયોઃ । એ વા ધાતુથી ણિ પ્રત્યય પર છતાં સિદ્ધ થઈ જાય છે. અને પ્રવાપયતિ । રૂપ પણ વીંક પ્રજનકાન્ત્યસનખાદનેષુ ચ । આ વી ધાતુથી ણિ પ્રત્યય પર છતાં સિદ્ધ થઈ જાય છે. (અને પ્રસ્તુત ન્યાયથી ધાતુઓ અનેક - અર્થવાળા હોવાથી વા ધાતુનું પ્રવાપયતિ । રૂપ પણ ‘પ્રજન’ અર્થમાં કહી શકાશે.) તો પણ જે વિચઃ પ્રજને (૪-૨-૧૩) સૂત્ર કરીને વી ધાતુનો વિકલ્પે આ આદેશ કરેલો છે, તે નિશ્ચે આ ન્યાય અપ્રમાણ હોવાથી વાંક

ધાતુ ‘પ્રજન’ અર્થમાં ન હોવાથી જ કરેલો છે. અને આથી આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિમાં તો વિયઃ પ્રજને (૪-૨-૧૩) સૂત્ર અનાવશ્યક - નિરર્થક બની જતું હોવા છતાં જે કરેલું છે, તે આ ન્યાયની અપ્રવૃત્તિ = અનિત્યતાને જણાવે છે. (૨/૪૩)

૧૦૧. ગત્યર્થા જ્ઞાનાર્થાઃ ॥ ૨/૪૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અહીં ‘ધાતવઃ’ એવા પદનો સંબંધ કરવો. આથી ‘ગત્યર્થક = ગતિ અર્થવાળા’ જેટલાં ધાતુઓ છે, તે બધાંય ‘જ્ઞાન (જાણવું) અર્થવાળા’ પણ જાણવા - એમ અર્થ છે.

(પ્રયોજન :- અનુકત છે. ગત્યર્થક ધાતુઓની શક્તિ વિશેષને જણાવવા માટે આ ન્યાય કહી શકાય અથવા પૂર્વવત્ સર્વ વાક્યં સાવધારણમ્ (૨/૫૮) ન્યાયના અતિપ્રસંગને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે.) A.

ઉદાહરણ :- ગમ્તું ગતૌ । એ ગમ્ ધાતુથી ણિન્ આવતાં, ગમયતિ શબ્દોડ્યમ્ । અહીં ગમયતિ । ક્રિયાપદનો ‘જણાવે છે’ એ પ્રમાણે અર્થ છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું પ્રણાયક = જ્ઞાપક છે, ણાવજ્ઞાને ગમુઃ (૪-૪-૨૪) સૂત્રમાં ણ્ ધાતુનું ‘અજ્ઞાને’ એ પ્રમાણે વિશેષણ આપવું. આ પ્રમાણે ણ્ ધાતુનું વિશેષણ આપવાથી (જ્ઞાન અર્થમાં નિષેધ કરવાથી) જ્ઞાન અર્થવાળા ણ્ ધાતુને ઉક્ત સૂત્ર ન લાગે. અર્થાત્ પ્રત્યાયયતિ અર્થાન્ । વગેરે પ્રયોગોમાં ણ્ ધાતુ ‘જ્ઞાન અર્થવાળો’ હોવાથી તેનો ‘ગમુ’ આદેશ ન થયો. જો આ ન્યાય ન હોત તો ‘ગતિ - અર્થવાળો’ ણ્ ધાતુ ‘જ્ઞાન - અર્થવાળો’ હોવો સંભવિત ન હોવાથી જ ‘જ્ઞાન - અર્થવાળા’ ણ્ ધાતુનો ગમુ આદેશ થશે જ નહિ. એટલે અજ્ઞાને એવું વિશેષણ વ્યર્થ જ બની જાય. (પણ આ ન્યાયથી ગત્યર્થક ધાતુના જ્ઞાનાર્થકત્વ (જ્ઞાનરૂપ અર્થ) નો સંભવ હોવાથી, તેના નિષેધ માટે ‘અજ્ઞાને’ એવું વિશેષણ કહેવું સાર્થક બનતું હોયને, તે આ ન્યાયનો બોધ કરાવે છે.)

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અસ્થેયાન્ = અનિત્ય છે. કારણ કે, ગતિબોધાહારર્થઃ (૨-૨-૫) સૂત્રમાં ‘ગતિ’ થી જુદું ‘બોધ’ શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું છે. જો આ ન્યાય સ્થિર - નિત્ય હોત તો ફક્ત ‘ગતિ’ શબ્દ વડે જ સરી જાય છે, કારણ કે ‘ગતિ’ શબ્દ આ ન્યાયથી ‘બોધ’ અર્થનો પણ વાચક છે. અર્થાત્ ‘ગતિ’ શબ્દના ગ્રહણથી ‘ગમનાર્થક’ અને ‘બોધાર્થક’ બેય ધાતુનું ગ્રહણ સિદ્ધ થઈ શકત. છતાં અહીં આ ન્યાયનો આશ્રય નહીં કરવાથી જ બોધ શબ્દનું જુદું ગ્રહણ કરેલું છે. આથી અનિત્ય છે. (૨/૪૪)

પરામર્શ

A. પૂર્વ ન્યાય વડે ધાતુઓ સ્વાર્થમાં વર્તતાં હોવા સાથે ક્વચિત્ અન્ય અર્થમાં પણ વર્તે છે, એમ જાપન કરેલું છે. આમ 'ગતિ અર્થવાળા' ધાતુઓ 'જ્ઞાનાર્થક' હોવાનું પૂર્વન્યાયથી સિદ્ધ જ છે. પણ આ ન્યાયથી નિયતપણે જ્ઞાનાર્થક હોવાનું જણાવાય છે. દરેક ગતિ અર્થવાળા ધાતુઓ જ્ઞાનાર્થક હોય છે. ક્વચિત્ ઉપસર્ગથી ધાતુના જ્ઞાનાર્થનું ઘોતન (પ્રકાશન) થાય એ જુદી વાત છે. આ પ્રમાણે પૂર્વન્યાયનો અર્થ જ વિશેષ રૂપે જણાવતો હોવાથી આ ન્યાયને પૂર્વ ન્યાયના પ્રપંચ રૂપે કહી શકાય છે. (૨/૪૪)

૧૦૨. નામ્નાં વ્યુત્પત્તિરવ્યવસ્થિતા ॥ ૨/૪૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- નામોની વ્યુત્પત્તિ અવ્યવસ્થિત છે, અર્થાત્ કોઈ એક જ નિયત રૂપે થતી નથી. આથી નામોનું વ્યુત્પાદન (પ્રકૃતિ - પ્રત્યય વિભાગશઃ કથન) અનેક રીતે પણ થાય છે, એમ કહેવાનો ભાવ છે.

(પ્રયોજન :- ટીકામાં અનુક્ત છે. લોકસિદ્ધ શિષ્ટ નામોના જ અર્થનો બોધ કરાવવા માટે વ્યુત્પત્તિનો આદર કરાય છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિ - પ્રત્યયના વિભાગની કલ્પના કરાય છે. અને તે અનેક રીતે કરાય તો દોષ નથી. એટલે કે એક વ્યુત્પત્તિ વડે જુદા પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ સર્વ વાક્ય સાવધારણમ્ (૨/૫૮) ન્યાયથી વ્યર્થ બની જવાની શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે આ ન્યાય કહી શકાય.)

ઉદાહરણ :- (૧) અશ્વસ્ય અમ્બા - વડવા । ઘોડાની માતા = ઘોડી. (અહીં અશ્વ + અમ્બા સ્થિતિમાં અશ્વ શબ્દના અશ્ નો લોપ થાય છે અને ડ કાર આગમ થાય છે. વડ્ + અમ્બા - અહીં અમ્બા શબ્દના મ નો લોપ થયે વડવા થાય) (૨) અસૃગાલેદિ । (અસૃગ્ + આલિહ + ડ પ્રત્યય થયે - અને પૂર્વના અ કારનો લોપ થયે) સૃગાલઃ । માંસને ચાટે તે - શિયાળ. તથા (૩) મહ્યાં રૈતિ - (મહી + રા + અચ્ પ્રત્યય, મહી નો મયૂ અને રા ના અંત્યસ્વરનો લોપ થયે) મયૂરઃ । ઇત્યાદિ નામોની પૃષ્ઠોદરદિ ગણપાઠથી સિદ્ધિ થાય છે.

પુનઃ (૧) વડ આગ્રહણે । આ સૌત્ર ધાતુથી વડિવટિં (ઉ. ૫૧૫) સૂત્રથી અવ પ્રત્યય થયે (સ્ત્રીલિંગમાં આપ્ થતાં) વડવા । રૂપ થાય છે. તથા (૨) સૃ ધાતુથી સર્તૈર્ગૌન્તશ્ચ (ઉ. ૪૭૮) સૂત્રથી કિત્ આલ પ્રત્યય કરીને ગ કાર આગમ થતાં, સૃગાલઃ । રૂપ થાય છે. તથા (૩) મૌગ્શ હિંસાયામ્ । એ મી ગ.૮ ધાતુથી મૌમસિં (ઉ. ૪૨૭) સૂત્રથી ઊર પ્રત્યય લાગતાં મયૂરઃ । વગેરે રૂપો ઉગાદિ ગણમાં સાધેલાં છે.

તથા (૪) સૂર્ય શબ્દ કુપ્યભિદ્યોધ્યસિધ્યતિષ્યપુષ્યયુગાજ્યસૂર્ય નામિ (૫-૧-૩૮) સૂત્રથી

સૃ ધાતુથી કૃત્ પ્રત્યય ક્ષપ્ પર છતાં સંજ્ઞા - અર્થમાં નિપાતન કરેલું છે. પુનઃ તદ્વિત પ્રકરણમાં સૂર શબ્દનો મર્તાદિ ગણમાં પાઠ કરવા દ્વારા મર્તાદિભ્યો યઃ (૭-૨-૧૫૯) સૂત્રથી સ્વાર્થિક ય પ્રત્યયદ્વારા પણ સૂર્ય શબ્દ સાધિત છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું વ્યુત્પાદક = જ્ઞાપક છે - પૂર્વોક્ત રીતે શબ્દોનું અનેકવાર (અનેક રીતે) વ્યુત્પાદન જ. (અર્થાત્ જો નામોની વ્યુત્પત્તિ કોઈ એક રીતે વ્યવસ્થિત (નિયત) જ હોત તો અનેક રીતે જે વ્યુત્પત્તિ કરેલી છે, તે વ્યર્થ બની જવાથી ન કરત. પણ જે અનેક રીતે વ્યુત્પત્તિ કરેલી છે, તે આ ન્યાયથી જ અનેક રીતે નામની વ્યુત્પત્તિ સંમત જ હોયને પરસ્પર બાધક ન બનવાથી સંગત થતી હોયને, તે આ ન્યાય જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અપ્રૌઢ - અનિત્ય છે. તેથી જે નામો રૂઢ છે, તેઓની વ્યુત્પત્તિ જ અવ્યવસ્થિત હોયને અનેક રીતે થઈ શકે છે, પણ યૌગિક નામોની વ્યુત્પત્તિ અનેક રીતે થતી નથી. જેમ કે, નીલકण्ठઃ । વગેરે યૌગિક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ નીલો કण्ठો यस्य સ નીલકण्ठઃ । એમ એક જ રીતે વ્યવસ્થિત (નિયત) રૂપે જ થાય છે. (૨/૪૫)

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧. આ ન્યાયની ટીકામાં વડવા । વગેરે ત્રણ શબ્દો પૃષ્ઠોદસાદિ ગણથી સિદ્ધ હોવાથી તે રીતે અને ઝણાદિ પ્રત્યય વડે સાધનિકા દર્શાવી છે, જ્યારે સૂર્ય શબ્દની કૃત્પ્રત્યય વડે અને તદ્વિત પ્રત્યય વડે સાધનિકા બતાવી છે, એમ તકાવત જણાવો. (૨/૪૫)

૧૦૩. ઝણાદયોઽવ્યુત્પન્નાનિ નામાનિ ॥ ૪/૪૬ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ઝણ વગેરે પ્રત્યયાંત નામો અવ્યુત્પન્ન છે.

અહીં 'ઝણાદયઃ = ઝણ વગેરે પ્રત્યયો' એમ કહેવા છતાં ઝણ પ્રત્યયરૂપ અવયવ અને અવયવીનો (= ઝણ પ્રત્યયાંત નામરૂપ સમુદાયનો) અભેદ રૂપે ઉપયોગ કરેલો હોવાથી ઝણાદયઃ પદનો અર્થ છે - ઝણાદિ પ્રત્યયાંત કારુ, વાયુ, પાયુ વગેરે નામો.

આ કારુ વગેરે શબ્દો કે જે શબ્દાનુશાસનમાં સ્થિત કૃત્-પ્રકરણગત ઝણાદયઃ (૫-૨-૯૩) સૂત્રવડે સૂચિત જે ૧ ૫ સૂત્રોવડે વ્યુત્પાદિત છે, તે પ્રકૃતિ - પ્રત્યયના વિભાગ વડે વર્ણોની આનુપૂર્વીનું = અનુક્રમનું જ્ઞાન કરવા માટે જ છે, પણ (કૃ + ત્વ + સિ =) કર્તા । વગેરે ક્રિયા - પ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દની જેમ અન્વર્થને જણાવવા માટે નથી. (અર્થાત્ કર્તા વગેરેમાં જેમ પ્રકૃતિરૂપ કૃ ધાતુનો અર્થ જે 'કરણક્રિયા' અને ત્વ પ્રત્યયનો અર્થ જે 'કરનાર', એવો અર્થ જ કર્તા શબ્દ વડે કહેવાતો હોયને સાન્વર્થ છે - કેમકે પ્રકૃતિ - પ્રત્યયનો અર્થ જ 'કર્તા' શબ્દ

વડે કહેવાય છે. તેમ અહીં ણ્ આદિ પ્રત્યયાંત નામોની બાબતમાં નથી.) આથી પ્રકૃતિ - પ્રત્યય વિભાગ જણાવવા છતાં પણ તત્ત્વથી તો આ નામો અવ્યુત્પન્ન જ છે. કારણ કે, આ ણ્ આદિ પ્રત્યયાંત નામો 'રૂઢિ' શબ્દો હોવાથી તેઓની વ્યુત્પત્તિ કરવી નકામી છે. (કેમકે, રૂઢિ અર્થ જ બળવાન હોવાથી તેના વડે યૌગિક અર્થ બાધિત થઈ જાય છે.)

ઉદાહરણ :- વી (વીક્ પ્રજનાદિષુ) ધાતુથી પટિવીભ્યામ્ (ઉ. ૫૭૯) સૂત્રથી ડિસ = ડિત્ત્વે પ્રત્યય પર છતાં વિસમ્ । નામ બને છે. અહીં આ પ્રમાણે વ્યુત્પાદિત હોવા છતાં આ નામ (રૂઢિ હોવાથી) તત્ત્વથી અવ્યુત્પન્ન હોવાથી ડિસ પ્રત્યયનો સ કાર એ કૃત (નિયમથી આવેલો કે કરેલો) કહેવાતો નથી. આથી નામ્યન્તસ્થાકર્વાત્ (૨-૩-૧૫) સૂત્રથી સ નો ષ થતો નથી.

જાપક :- આ ન્યાયનું ગમક = જાપક છે, અતઃ કૃકમિકંસકુમ્ભકુશાકર્ણીપાત્રેડનવ્યયસ્ય (૨-૩-૫) સૂત્રમાં કમિ એ પ્રમાણે કમ્ ધાતુના પ્રહણથી જ - ણાદિ ગણના માવાવચનિ (ઉ. ૫૬૪) સૂત્રથી વિહિત સ પ્રત્યય થવાથી નિષ્પન્ન = સિદ્ધ થયેલ કંસ શબ્દનું પ્રહણ થઈ જતું હોવા છતાં, પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં કંસ શબ્દનું જુદું પ્રહણ કરવું. તે આ રીતે - અતઃ કૃકમિ (૨-૩-૫) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલું છે કે - કેવળ કૃ અને કમ્ ધાતુ સાથે સમાસનો અસંભવ હોવાથી પ્રત્યયાંત જ કૃ અને કમ્ ધાતુ પ્રહણ કરવા અને તેવા પ્રત્યયાંત કૃ અને કમ્ ધાતુ પર છતાં પૂર્વના ર કારનો સ આદેશ કહેલો છે. જેમ કે, અયસ્કારઃ, અયસ્કામઃ । વગેરે. હવે જો આ ન્યાય ન હોત તો કંસ એવા રૂપમાં પ્રત્યયાંત કમ્ ધાતુનો જ સદ્ભાવ છે. આથી પયસ્કામઃ । રૂપની જેમ પયસ્કંસઃ । રૂપ પણ કમ્ ધાતુના પ્રહણથી જ સિદ્ધ થઈ જાય છે, તો શા માટે કંસ શબ્દનું જુદું પ્રહણ કરવું જોઈએ ? અર્થાત્ ન જ કરવું જોઈએ. પણ જે જુદું પ્રહણ કરેલું છે, તે આ ન્યાયથી ણ્ પ્રત્યયાંત હોયને આ કંસ શબ્દ અવ્યુત્પન્ન જ છે, પણ કમ્ ધાતુ વડે વ્યુત્પન્ન નથી, એવી બુદ્ધિથી જ જુદું કરેલું છે. આમ આ ન્યાયથી ઉઠેલી કંસ શબ્દના અવ્યુત્પન્નપણાની બુદ્ધિથી કંસ શબ્દનું જુદું પ્રહણ, (આ ન્યાયથી જ સાર્થક થતું હોવાથી) આ ન્યાયનું જાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય કાદાયિક = અનિત્ય છે. આથી ણાદિ પ્રત્યયાંત નામોના વ્યુત્પત્તિપક્ષનો પણ આશ્રય કરાય છે. તેથી વ્ધ ધાતુથી ણ્ ગણનો રુદ્ધર્તિ (ઉ. ૯૯૭) સૂત્રથી વિહિત ઉસ્ પ્રત્યય પર છતાં (વ્ધ + ઉસ્ =) વ્ધુષા । એવા તૃ.એ.વ. વગેરે રૂપોમાં સ કારને કૃત માનેલો હોવાથી નામ્યન્તસ્થાકર્વાત્ (૨-૩-૧૫) સૂત્રથી તેનો ષ આદેશ થાય છે.

આ ન્યાયના અનિત્યપણાનું સ્થાપક = જાપક છે, તૃસ્વસૃનપ્તનેષ્ટવષ્ટક્ષત્ત્વોત્ત્વોત્પ્રશાલ્લો છુદ્યાર્ (૧-૪-૩૮) સૂત્રમાં તૃ પ્રત્યયના પ્રહણવડે જ નપ્ત વગેરે નામોનું પ્રહણ સિદ્ધ થઈ જતું હોવા છતાં ફરીથી ણાદિ ગણથી નિષ્પન્ન નપ્ત વગેરે નામોનું જે જુદું પ્રહણ કરેલું છે, તે નિયમ કરવા માટે હોવું. તે આ રીતે - આ નપ્ત વગેરે શબ્દોનું જુદું પ્રહણ નિયમ કરવા માટે હોવું ત્યારે ઘટે, જો તૃ શબ્દના પ્રહણથી નપ્ત વગેરે નામોના ઋ નો આર્ આદેશ સિદ્ધ હોય. (કારણ કે સિદ્ધે સત્યારમ્ભો નિયમાર્થઃ (૧/૨૫) એવો ન્યાય હોવાથી કોઈક રીતે સિદ્ધ હોય ત્યારે જ કરાતો

સૂત્રનો પુનઃ આરંભ નિયમ માટે થાય.) અન્યથા = નપ્ત વગેરેનું ગ્રહણ જો તુ ગ્રહણથી સિદ્ધ ન હોય, તો નપ્ત વગેરેનું જુદું ગ્રહણ નિયમ માટે હોઈ શકે નહિ.

અને તુ શબ્દના ગ્રહણથી નપ્ત વગેરે શબ્દોના ઋ નો આર આદેશ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય, જો ણાદિ ગણથી સિદ્ધ નપ્ત વગેરે શબ્દોના વ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરાય. અન્યથા - અવ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરવામાં સિદ્ધ ન થાય. અર્થાત્ આ ન્યાય નિત્ય જ હોત તો તુ ના ગ્રહણથી ણાદિ પ્રત્યયાંત શબ્દોનું ગ્રહણ જ ન થાત. તેથી નિયમ કરવાનો પ્રશ્ન ન રહે. છતાં આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી ણાદિ પ્રત્યયાંત શબ્દોના વ્યુત્પત્તિપક્ષના આશ્રય કરવા વડે તેના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ છે. આમ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં “તુ શબ્દથી નપ્ત વગેરે શબ્દના જુદા ગ્રહણનું પ્રયોજન નિયમ કરવા રૂપ છે” એવું વિધાન - ણાદિ ગણથી સિદ્ધ નપ્ત વગેરે શબ્દના વ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરવામાં જ ઘટમાન થતું હોયને, તે આ ન્યાયની અનિત્યતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

નપ્ત વગેરે શબ્દોનું જુદું ગ્રહણ કરવા દ્વારા સૂચવેલો નિયમ આ પ્રમાણે છે - ણાદિ ગણના તુ પ્રત્યયાંત નપ્ત વગેરે શબ્દોના જ ઋ નો ધ્રુ પ્રત્યય પર છતાં આર થાય છે, પણ અન્ય ઉણાદિ તુ પ્રત્યયાંત નામોના ઋ નો આર થાય નહિ. તેથી અહીં ઋ નો આર આદેશ ન થાય - પિતૃ + ઔ = પિતરૌ । માતરૌ ।

આ ન્યાય સૂત્રમાં ણાદયઃ એ ઉપલક્ષણથી કહેલું છે. તેથી ક્યારેક અન્ય નામોના પણ અવ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરાય છે. જેમ કે, સંખ્યાઢતેષ્ઠાઢશત્તિષ્ઠેઃ કઃ (૬-૪-૧૩૦) સૂત્રમાં તિ અંતવાળા શબ્દના વર્જનથી, ષઢ્ઢ દશતો' માનમસ્ય - એ પ્રમાણે વાક્ય કરીને વિંશત્યાદયઃ (૬-૧-૧૭૩) એ તદ્ધિત સૂત્રથી ષષ્ શબ્દથી તિ લાવીને નિપાતન કરવાથી વ્યુત્પાદિત - ષષ્ટિ શબ્દનું વર્જન પણ સિદ્ધ હોવા છતાંય, ષષ્ટિ શબ્દના અવ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરીને તિ અંતવાળા તરીકે અવિવક્ષિત હોવાથી તેનું (ષષ્ટિ નું) વર્જન કરવા માટે ણિ - અંત શબ્દનું જુદું ગ્રહણ કરેલું છે. જો અહીં વ્યુત્પત્તિ - પક્ષનો આશ્રય કરેલો હોત તો ણિ અંતવાળો પણ ષષ્ટિ શબ્દ, તિ પ્રત્યયવડે નિષ્પાદિત (સાધિત) હોવાથી તિ અંતવાળો જ છે. આથી તિ અંતવાળા શબ્દના વર્જનથી ષષ્ટિ નું સર્જન સિદ્ધ જ છે, તો માટે શા માટે ણિ અંત શબ્દનું જુદું વર્જન આચાર્ય ભગવંત કરે? અર્થાત્ નિરર્થક હોયને ન જ કરે. પણ જે ણિ અંત શબ્દનું જુદું વર્જન કરેલું છે, તે અહીં ષષ્ટિ શબ્દના અવ્યુત્પત્તિપક્ષનો આશ્રય કરેલો હોવાથી જ ઘટે છે.

આમ ષષ્ટિ શબ્દના અવ્યુત્પત્તિપક્ષના આશ્રયથી જ તિ - અંતવાળા શબ્દના વર્જનથી ણિ અંતવાળા શબ્દનું વર્જન નહિ થાય, એવી ઉઠેલી શંકાથી કરેલું ણિ નું વર્જન ઘટમાન થતું હોવાથી તે ણિ નું જુદું વર્જન, ષષ્ટિ ના અવ્યુત્પત્તિપક્ષના આશ્રયને જણાવે છે. આ પ્રમાણે ણાદિ - પ્રત્યયાંતના ઉપલક્ષણથી તદ્ધિત - પ્રત્યયાંત શબ્દના પણ અવ્યુત્પત્તિપક્ષના આશ્રયનો ક્યારેક સંભવ છે. (૨/૪૬)

સ્વોપજન ન્યાસ

૧. દશ માનમસ્ય વર્ગસ્ય ઇતિ દશત્ । પચ્છદશદ્ વર્ગે વા (૬-૪-૧૭૫) સૂત્રથી અત્ પ્રત્યય થયે નોઽપદસ્ય તદ્વિતે (૭-૪-૬૧) સૂત્રથી અન્ નો લોપ થયે અને જસ્ પ્રત્યય થયે, દશતઃ । રૂપ સિદ્ધ થાય છે. (૨/૪૬)

૧૦૪. શુદ્ધધાતૂનામકૃત્રિમં રૂપમ્ ॥ ૨/૪૭ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જે ધાતુઓનો ધાતુપાઠમાં જેવો પાઠ કરેલો છે, તે શુદ્ધ ધાતુ કહેવાય. આ શુદ્ધ ધાતુઓનું અકૃત્રિમ રૂપ હોય છે - અર્થાત્ તે ધાતુઓ કૃત = કોઈપણ નિયમથી કરાયેલાં છે, એમ કહેવાતાં નથી.

પ્રયોજન :- વૃક્ષેષુ । વગેરે રૂપોમાં (વૃક્ષ + સુપ્) એમ સત્ત્વ્યધિકરણે (૨-૨-૮૫) સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને વૃક્ષ શબ્દથી સુપ્ પ્રત્યય સ્થાપિત (યોજિત) હોવાથી તે કૃત કહેવાય છે. આથી વૃક્ષેષુ । વગેરે રૂપોમાં જેમ સુપ્ પ્રત્યયના સ કારનો નામ્યન્તસ્થાકવર્ગાત્ પદાન્તઃ કૃતસ્ય સઃ શિદ્ધાન્તારેઽપિ (૨-૩-૧૫) સૂત્રથી મૂર્ધન્ય ષ કાર થાય છે, તેમ ધાતુનું પણ ધાતુપાઠમાં ઉચ્ચારણ કરીને સ્થાપન કરેલું હોવાથી તેના સ કારને કૃત માનવાનો પ્રસંગ આવે છે. અને તેથી તેનું પૂર્વોક્ત સૂત્રથી ષત્વ થવાની આપત્તિ આવે છે. આથી આવી અનિષ્ટ આપત્તિ ન આવે તે માટે શુદ્ધ ધાતુ (ધાતુપાઠમાં પઠિત ધાતુ) કૃત હોવાનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે. ★

ઉદાહરણ :- મુસલ્ ચ્ ખળ્ડને । આ મુસ્ ગ.૪ ધાતુથી ઊણાદિ ગણનો કિત્ અલ પ્રત્યય પર આવતાં મુસલ રૂપ થાય છે. આમાં સ કાર એ કૃત = કૃત્રિમ ન હોવાથી નામ્યન્તસ્થાકવર્ગાત્ પદાન્તઃ કૃતસ્ય સઃ શિદ્ધાન્તારેઽપિ (૨-૩-૧૫) સૂત્રથી સ નો ષ આદેશ ન થયો.

શાપક :- આ ન્યાયનું શાપક છે, ‘મુસલ’ વગેરે શબ્દોમાં સ ના ષ ત્વનો નિષેધ કરવા માટે બીજો કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો. (અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ મુસ્ વગેરે ધાતુ એ શુદ્ધ ધાતુ હોયને, તેનો સ કાર કૃત હોવાનો નિષેધ થઈ જવાથી નામ્યન્તસ્થા. (૨-૩-૧૫) સૂત્રથી ષ ત્વની અપ્રવૃત્તિ થવાથી મુસલ રૂપની સિદ્ધ થઈ જશે, એવા આશયથી પ્રયત્ન ન કરવો તે સંગત હોયને, તે આ ન્યાયનું શાપન કરે છે.)

પ્રશ્ન :- ‘શુદ્ધ ધાતુનું’ એવું શા માટે કહ્યું ? ‘ધાતુમાત્રનું’ અકૃત્રિમ રૂપ હોય છે - એમ શાથી ન કહ્યું ?

જવાબ :- સામાન્યથી ધાતુનું = ધાતુમાત્રનું અકૃત્રિમ રૂપ કહે, તો ધાતુપાઠમાં અપઠિત ધાતુનું પણ ગ્રહણ થાય. અને તેનું રૂપ પણ અકૃત્રિમ માનવાની આપત્તિ આવે. પણ હકીકતમાં

એવું બનતું નથી. જેમ કે 'ષન મક્તૌ' આ ષન ધાતુના આદિ ષ કારનો ષ: સોડષ્ટયૈશ્વિષ્ણ્વઃ (૨-૩-૮૮) સૂત્રથી સ આદેશ કરાયે છે, 'સન્' એવું ધાતુનું રૂપ કૃત્રિમ હોવાથી અર્થાત્ વ્યાકરણ સૂત્રથી કરેલું હોવાથી સન્ ધાતુથી ઙ પ્રત્યય - પરક એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં (સન્ + ણિ + ઙ + દ્ = અસીષણત્ । વગેરે રૂપોમાં નામ્યન્તસ્થાં (૨-૩-૧૫) સૂત્રથી સ નો ષ આદેશ થાય જ.

આ ન્યાયની અબલિષ્ઠતા = અનિત્યતા સ્પષ્ટપણે જણાતી નથી.

(આ ન્યાયની ટીકામાં છેલ્લું વાક્ય - 'કૃતે નિમિત્તાભાવે ઇતિ ન્યાયાત્થસ્ય ઠત્વં કથં વ્યવર્તેત' વધારાનું જણાય છે. અથવા અન્યત્ર સંબંધિત વાક્યનો અહીં પ્રક્ષેપ થઈ ગયો લાગે છે. અથવા આ વાક્ય સંબંધી ગ્રંથનો લોપ થઈ ગયો હોય એવું બને. આ અંગે વિદ્વાનો જ વિચાર કરે.) (૨/૪૭)

પરામર્શ

★ પ્રત્યયાદિની જેમ ધાતુઓ પણ ધાતુપાઠમાં પઠિતસૂત્રોથી કહેવાતાં હોવાથી, પ્રત્યયોની જેમ ધાતુઓ પણ કૃત હોવાની શંકા થાય - તેના નિરાકરણ માટે આ ન્યાય છે. આમ કથંચિત્ ધાતુપાઠમાં પઠિત ધાતુઓ કૃત હોવાનું પ્રાપ્ત હોય તો તેનો આ ન્યાયસૂત્રથી નિષેધ કરવો ઘટે છે. વૃત્તિકારશ્રી હંમહંસગણિજીએ પણ ધાતુપાઠમાં પઠિત ધાતુઓને સૂત્રોચ્ચરિતરૂપે વિવક્ષા કરીને તેના સ કારને કૃત માનવાનો નિષેધ કરવા રૂપ પ્રસ્તુત ન્યાયનું પ્રયોજન કહેલું છે.

બાકી તો કોઈ વસ્તુનો અનુવાદ કરીને = ઉદેશીને કહેવાતો (કરાતો) વિધિ કૃત કહેવાય. આથી શુદ્ધ - ધાતુઓમાં તો તેવા પ્રકારનો - ઉદેશ્યપૂર્વકનો કોઈ વિધિ કહેવાતો ન હોવાથી તેના કૃતત્વની શંકા જ ન ગણાય. અને એ રીતે જોઈએ તો આ ન્યાયની આવશ્યકતા પણ ન રહે. આમ શુદ્ધ - ધાતુનું જે અકૃત્રિમરૂપ સ્વભાવે સિદ્ધ જ છે, તેનો અનુવાદ આ ન્યાય કરે છે, એમ કેટલાંક વિદ્વાનો જણાવે છે. (૨/૪૭)

૧૦૫. ક્વિવન્તા ધાતુત્વં નોજ્ઞન્તિ શબ્દત્વં ચ પ્રતિપદ્યન્તે ॥ ૨/૪૮ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત નામો ધાતુપણાનો ત્યાગ કરતાં નથી અને શબ્દત્વનો = નામત્વનો સ્વીકાર કરે છે. અર્થાત્ ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત નામો ધાતુપણું સ્થિર રાખીને નામપણું સ્વીકારે છે. એટલે કે આ નામોનો સમકાળે ધાતુરૂપે અને નામ રૂપે વ્યવહાર કરાય છે.

અહીં ક્ષિપ્ પ્રત્યય એ ઉપલક્ષણ હોવાથી વિચ્ - પ્રત્યયાંત નામો પણ લેવા. આ ન્યાયસૂત્રમાં ધાતુત્વ = ધાતુપણું છોડતાં નથી, એમ સામાન્યથી કહ્યું છે, તેમ છતાંય મુખ્યવૃત્ત્યા = પ્રધાનતયા ધાતુપણું ન લેવું, પણ નામાર્થસહિત ધાત્વર્થનું અભિધાન કરનાર હોવાથી ક્ષિપ્ -

પ્રત્યયાંત શબ્દોનું ગૌણ ધાતુપણું જ લેવું. આ કારણથી જ - નામાર્થ સહિત ધાત્વર્થનું અભિધાન કરનાર હોવાથી જ - શબ્દત્વનો - (શબ્દત્વં ચ પ્રતિપદ્યન્તે) અહીં 'શબ્દત્વ' શબ્દનો અર્થ ઉપચારથી' (લક્ષણાથી) વૃક્ષ વગેરેની જેમ - નામત્વનો સ્વીકાર કરે છે. (કારણ શબ્દત્વ ધર્મ તો ધાતુઓમાં સિદ્ધ જ છે. આથી ધાતુત્વધર્મ સાથે શબ્દત્વ - ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે, એમ કહેવું ઘટતું નથી. આથી લક્ષણાથી શબ્દત્વથી નામત્વ અર્થ લેવો. તેનો (નામત્વનો) સ્વીકાર ક્ષિપ્ર પ્રત્યયાંત શબ્દો કરે છે.)

કહેવાનો આશય એ છે કે, ધાતુસંબંધી કાર્ય અને નામસંબંધી કાર્ય બન્નેયની ક્ષિપ્ર પ્રત્યયાંત શબ્દો પ્રાપ્તિ કરે છે.

પ્રયોજન :- ધાતુસંબંધી કાર્ય અને નામસંબંધી કાર્ય પરસ્પર વિરુદ્ધ હોયને એકત્ર અપ્રાપ્ત હોતે છતે, પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા પણ ઉક્ત બે પ્રકારના કાર્યોની એકત્ર પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- નયતીતિ ની + ક્ષિપ્ + સિ = નીઃ । તૌ - નિયૌ, લુલૌ । વગેરે રૂપોમાં ની વગેરે ક્ષિપ્ર પ્રત્યયાંત શબ્દોનું ધાતુપણું હોવાથી (અર્થાત્ ની વગેરે શબ્દો ધાતુરૂપે હોવાથી) ધાતોરિવર્ણોવર્ણસ્યેયુવ્ સ્વરે પ્રત્યયે (૨-૧-૫૦) સૂત્રથી ની વગેરે શબ્દના ૩ કાર વગેરેનો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં ઇય, ઉવ્ આદેશ થાય છે. અને ની વગેરેનું નામપણું હોવાથી (અર્થાત્ ની વગેરે નામ રૂપે હોવાથી) નામ્નઃ પ્રથમાં (૨-૨-૩૧) વગેરે સૂત્રથી વિભક્તિના પ્રત્યયો પણ થાય છે.

શંકા :- નયનમ્, લવનમ્ । વગેરે રૂપોની જેમ નિયૌ, લુલૌ । વગેરે રૂપોમાં પણ પરસૂત્ર હોવાથી નામનો ગુણોઽકિઙ્કતિ (૪-૩-૧) સૂત્રથી એત્વ, ઓત્વ રૂપ ગુણની જ પ્રાપ્તિ છે. તો ઇય, ઉવ્ આદેશો શાથી કહેલા છે ?

સમાધાન :- ક્ષિપ્ર પ્રત્યય કિત્ હોવાથી અને તેનો (ક્ષિપ્ર ના લુક્ રૂપ કાર્યનો) સ્થાનિવદ્ભાવ = અસદ્ભાવ થવાથી (ક્ષિપ્ર પ્રત્યયની વિદ્યમાનતા જ માનવાથી) ગુણ થતો નથી.

નામિનો ગુણોઽકિઙ્કતિ (૪-૩-૧) સૂત્રની તત્ત્વપ્રકાશિકા બૃહદ્વૃત્તિમાં ક્ષિપ્ર પ્રત્યયાંત શબ્દોનું ધાતુપણું ગૌણ હોવાથી (મુખ્યરૂપે ન હોવાથી) ગુણ થતો નથી, એમ કહેલું છે. પણ આ અભિપ્રાય બરોબર જણાતો નથી. કારણ કે વિચ્ પ્રત્યયાંત શબ્દનું ધાતુપણું ગૌણ હોવા છતાંય ગુણ થયેલો દેખાય છે. જેમ કે, હિનોતીતિ - હિ + વિચ્ + સિ થતાં, ગુણ થયે, હેઃ, હયૌ, હયઃ । વગેરે પ્રથમાદિ વિભક્ત્યંત રૂપો સિદ્ધ થાય છે. આમાં વિચ્ પ્રત્યયાંત હે શબ્દ ધાતુરૂપે હોવાથી તેમાં ગુણ થયો છે અને નામરૂપે હોવાથી સિ વગેરે વિભક્તિ પ્રત્યયો થયેલાં છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું સંવાદક = જાપક છે, ધાતોરિવર્ણોવર્ણસ્યેયુવ્ (૨-૧-૫૦) સૂત્રથી પ્રાપ્ત ૩ વર્ણના ઉવ્ આદેશનો બાધ કરનાર સ્યાદૌ વઃ (૨-૧-૫૭) એ પ્રમાણે વ આદેશ કરનારું સૂત્ર કરવું. તે આ રીતે - વ આદેશ એ ધાતુથી અનંતર સ્યાદિ પ્રત્યયો હોય ત્યારે કહેલો છે. અને સ્યાદિ - વિભક્તિ પ્રત્યયો ધાતુથી અનંતર ત્યારે આવે કે જો ધાતુ ક્ષિપ્ર પ્રત્યયાંત હોય. અને તે ક્ષિપ્ર પ્રત્યયાંત શબ્દનું પાછું નામત્વ હોય. અર્થાત્ તે શબ્દો નામરૂપે હોય. અન્યથા

ધાતુથી સ્યાદિ પ્રત્યયો અનંતર આવી શકતાં નથી. ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત - શબ્દોનું ધાતુપણું અને નામપણું - બંનેય આ ન્યાયથી જ સિદ્ધ થાય છે, પણ બીજી રીતે સિદ્ધ થતાં નથી. અને આથી વસુ ઇચ્છતીતિ - વસુ + વ્ય એમ વસૂય નામ ધાતુ બને છે. પછી વસૂયતીતિ ક્ષિપ્ - તેનો લુક્ થયે, (અતઃ (૪-૩-૮૩) સૂત્રથી અ નો લોપ થયે ય્વોઃ પ્વય્વ્યજ્ઞને (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી ય નો લુક્ થયે વસૂ + સિ =) વસૂઃ, વસ્વૌ, વસ્વઃ । વગેરે રૂપોમાં (વસૂય) ધાતુથી સ્યાદિ પ્રત્યય પર છતાં ૩ વર્ણનો વ આદેશ સ્યાદૌ વઃ (૨-૧-૫૭) સૂત્રથી સિદ્ધ થયો.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય ક્ષામ = અનિત્ય છે. તેથી આખ્યાત ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત જે શબ્દો છે, તે ધાતુઓ જ છે, નામ રૂપે થતાં નથી. A. તેથી રજેવ આચરતીતિ ક્ષિપ્- રજાનતિ । વગેરે રૂપોમાં તિ વગેરે પ્રત્યયો જ થાય છે, પણ સિ વગેરે પ્રત્યયો થતાં નથી. (૨/૪૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. ઉપચાર એ લક્ષણથી જુદો પદાર્થ નથી. અર્થાત્ ઉપચાર અને લક્ષણ પદાર્થ એક જ છે. આથી પૂર્વે આગમ્:૦ (૨/૧૦) ન્યાયના ન્યાસમાં ક્ષ્મા પ્રમાણે 'મુખ્યાર્થનો બોધ હોય વગેરે' ... ઈત્યાદિ લક્ષણ પદાર્થનું લક્ષણ અહીં પણ વિચારાય છે. તે આ રીતે - " ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દો ધાતુપણાને છોડતાં નથી અને શબ્દપણાનો (શબ્દત્વનો) સ્વીકાર કરે છે" આવો ન્યાયાર્થ કરવામાં, ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દોનું ક્ષત શબ્દપણું તો આ ન્યાય વિના પણ સિદ્ધ છે. અર્થાત્ ક્ષિપ્ - પ્રત્યયાંત એ શબ્દ તરીકે તો સિદ્ધ જ છે. આથી ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દના શબ્દત્વની સિદ્ધિ કરવા માટે આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ નિરર્થક બની જવાથી શબ્દત્વ શબ્દના મુખ્યાર્થનો બાધ છે. આથી મુખ્યાર્થ જે 'શબ્દપણું' તેનો આસન્ન = નજીકનો સંબંધી અર્થ લેવો જોઈએ. શબ્દત્વ અને નામત્વ વચ્ચે સામાન્ય - વિશેષભાવરૂપ સંબંધ છે. કારણ કે 'શબ્દત્વ' ધર્મ તમામ ધાતુ, નામ પ્રત્યય વગેરે શબ્દોમાં રહે છે. માટે સામાન્ય ધર્મ છે. જ્યારે 'નામત્વ' ધર્મ તો નામરૂપ શબ્દોમાં જ રહેવાથી વિશેષ = અસાધારણ ધર્મ છે. આમ સામાન્ય- વિશેષભાવરૂપ સંબંધથી શબ્દત્વ ધર્મનો આસન્ન પદાર્થ 'નામત્વ' ધર્મ છે. વળી અહીં શબ્દત્વનો નામત્વ અર્થ લેવાનું (ઉપચાર કરવાનું) - સ્યાદિ વિભક્તિની ઉત્પત્તિરૂપપ્રયોજન પણ હોવાથી 'શબ્દત્વ' શબ્દનો નામત્વ અર્થમાં ઉપચાર કરાય છે, લક્ષણ કરાય છે. અર્થાત્ ઉપચારથી / લક્ષણથી શબ્દત્વનો અર્થ નામત્વ લેવો. (૨/૪૮)

પરામર્શ

A. ક્ષિબન્તા ધાતુત્વમ્...આ પ્રસ્તુત ન્યાયનું ઘટક જે ક્ષિબન્તાં એવું પદ છે, એનાથી અર્થાપત્તિથી કૃત્ એવો જ ક્ષિપ્ પ્રત્યય લેવો ઉચિત છે, પણ આખ્યાત ક્ષિપ્ પ્રત્યય નહીં. કારણ કે "ક્ષિપ્ - પ્રત્યયાંત શબ્દો ધાતુપણાને (ધાતુત્વને) છોડતાં નથી" એમ કહેવાથી જ એવો અર્થ ફલિત થાય છે કે, ક્ષિપ્ - પ્રત્યયાંત શબ્દો - પહેલાં જ ધાતુપણાને પામેલાં છે, અર્થાત્, પ્રથમથી જ ધાતુરૂપે છે. કેમકે પ્રાપ્તિપૂર્વક જ છોડવું - ત્યાગવું ઘટતું હોયને - "ધાતુત્વને છોડતાં નથી" એટલે કે "ધાતુપણાને પ્રાપ્ત હોયને (નામત્વને પામવાં છતાં) ધાતુત્વ ધર્મને છોડતાં - મૂકતાં નથી" એમ અર્થ ફલિત થાય છે. તથા "નામત્વધર્મનો સ્વીકાર કરે છે - તેને પામે છે" - એમ કહેવાથી "નામત્વ ધર્મ જ પ્રથમ ન હોવાથી નવો આવે છે" એમ

ફલિત થાય છે. આ રીતે - ધાતુત્વ ધર્મનું નહીં છોડવું - એવા વિધાનથી ધાતુત્વ - ધર્મવાળા ધાતુઓથી જે ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે, તે કૃત્પ્રકરણોક્ત ક્વિપ્ પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ અર્થાપત્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તે કૃત્પ્રકરણોક્ત ક્વિપ્ પ્રત્યય જ ધાતુત્વધર્મવાળા - ધાતુઓથી થાય છે. પણ આખ્યાત ક્વિપ્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ ફલિત થતું નથી. કારણ કે તે આખ્યાત ક્વિપ્ તો નામથી જ થાય છે. અને આથી તેને વિષે - તે ક્વિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દોને વિષે "ધાતુપણું છોડતાં નથી" એમ કહેવું શક્ય નથી, કારણ કે તે ક્વિપ્ પ્રત્યય તો નામથી જ લાગે છે - અને પૂર્વ અવસ્થામાં ધાતુત્વ ધર્મ છે જ નહીં, બલકે, ક્વિપ્ પ્રત્યય લાગ્યા પછી જ તે ક્વિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દ ધાતુ બને છે, તેમાં ધાતુત્વ ધર્મ આવે છે. વળી શબ્દત્વ (નામત્વ) ધર્મનો સ્વીકાર કર છે - એવો અર્થ પણ આખ્યાત ક્વિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દ (ધાતુ) ને વિષે બાધિત છે, કારણ કે ક્વિપ્ પ્રત્યયની પૂર્વ અવસ્થામાં તે શબ્દ નામરૂપે જ છે, એટલે નવા નામત્વ ધર્મની પ્રાપ્તિ બાધિત છે. આ પ્રમાણે - "ધાતુત્વને છોડતાં નથી, અને નામત્વને પામે છે" - આ બન્નેય વિધાનોથી આખ્યાત ક્વિપ્ પ્રત્યય, જે કર્તુઃ ક્વિપ્, ગલ્મક્લીબહોઢાતુ કિત્ (૩-૪-૨૫) સૂત્રથી વિહિત છે, તેની પ્રાપ્તિનો અર્થાપત્તિથી - સામર્થ્યથી સંભવ જ ન હોવાથી, કૃત્પ્રકરણોક્ત ક્વિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દો જ ક્વિબન્તાઃ એવા પદથી લેવાય છે - અર્થાત્ કૃત્ - કિવેપ્ - પ્રત્યયાંત શબ્દો જ ક્વિબન્તાઃ એવા પદના વિષયભૂત છે.

આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરાય તો ટીકામાં આખ્યાત ક્વિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દના અગ્રહણમાં - અર્થાત્ તે નામરૂપે ન થવામાં (ફક્ત ધાતુ રૂપે જ થવામાં) આ ન્યાયની અનિત્યતાનો જે આશ્રય કરેલો છે, તેની આવશ્યકતા ન રહે. છતાં ય જે પૂર્વોક્ત રીતે ક્વિબન્તાઃ ન્યાયની સ્પષ્ટ રૂપે વ્યાખ્યા ન કરી, તે આ ન્યાયની અનિત્યતા બતાવવા માટે સંભવ છે, અર્થાત્ ક્વિબન્તાઃ પદથી કૃત્ એવો જ ક્વિપ્ લેવો, આખ્યાત ક્વિપ્ પૂર્વોક્ત રીતે બાધિત હોવાથી ન લેવો, એમ સ્પષ્ટતા ન કરી. અને આથી જ આખ્યાત ક્વિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દના અગ્રહણમાં આ ન્યાયની અનિત્યતાનો આશ્રય કરી શકાયો છે. અન્યથા - પૂર્વોક્ત રીતે વ્યાખ્યા કરાય તો પ્રથમથી જ આખ્યાત ક્વિબન્ત - શબ્દનું ગ્રહણ અપ્રાપ્ત હોવાથી, તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાયની અનિત્યતાનો આશ્રય કરવાની જરૂર ન રહે, એમ જાણવું. (૨/૪૮)

૧૦૬. ઉભયસ્થાનનિષ્પન્નોડન્યતરવ્યવદેશભાક્ ॥ ૨/૪૯ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જેનો આદેશ વગેરે કાર્ય થાય તે સ્થાની = આદેશી કહેવાય. બે સ્થાની સ્વરાદિના સ્થાનમાં જે આદેશ (કાર્ય) નિષ્પન્ન (સિદ્ધ) થયો હોય, તેનો ઈચ્છા પ્રમાણે કોઈપણ એક સ્થાનીથી ઉત્પન્ન થયેલાં તરીકે વ્યવહાર થઈ શકે છે.

માતા - પિતાથી જન્ય એવાં પુત્રને વિષે માતાજન્ય તરીકે અને પિતાજન્ય તરીકે એમ કોઈપણ એકથી જન્યરૂપે વ્યવહાર થાય છે, તેમ અહીં પણ જાણવું.

પ્રયોજન :- ઉભયસ્થાનીથી નિષ્પન્ન હોયને ઉભયસ્થાનીના આદેશરૂપે વ્યવહાર કરવાથી પ્રાપ્ત થતું - જે ઉભયકાર્ય એનો સમકાળે થવાનો પ્રસંગ હોતો હતો, કમે કરીને કાર્યની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- આઈ ઉપસર્ગપૂર્વક - ઈષિ ગત્યાદૌ । એ ધાતુથી ય પ્રત્યય થયે આ + ઈષ્ય = ઈષ્યઃ । રૂપ થાય. પછી પ્ર ઉપસર્ગનો યોગ થયે (પ્ર + ઈષ્ય એવી સ્થિતિમાં) આ અને ઈ વર્ણના સ્થાને ઉત્પન્ન થયેલ જે ઇ, તેનો જયારે આઈ ઉપસર્ગના આદેશ તરીકે વ્યવહાર કરાય ત્યારે ઓમાઙિ (૧-૨-૧૮) સૂત્રથી પ્ર ના અ નો લોપ થયે પ્રેષ્યઃ । એવું રૂપ થાય અને જયારે ધાતુના આદેશ રૂપે વ્યપદેશ = વ્યવહાર કરાય ત્યારે પ્ર + ઈષ્યઃ સ્થિતિમાં ઉપસર્ગસ્યાનિગેધેદોતિ (૧-૨-૧૯) સૂત્રથી પ્ર ના અ નો લોપ થવાની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ ઉપસર્ગસ્યઃ (૧-૨-૧૯) સૂત્રનો બાધ કરીને વિશેષ વિહિત હોવાથી પ્રસ્યૈષ્યોઢોઢ્યૂહે સ્વરેણ (૧-૨-૧૪) સૂત્રથી ઇ આદેશ થયે પ્રૈષ્યઃ । એવું જ રૂપ થાય.

જાપક :- આ ન્યાયનું સંવાદી = જાપક છે, ગડદબાદેશતુર્થાન્તસ્યાદેશતુર્થઃ સ્વોશ્ચ પ્રત્યયે (૨-૧-૭૭) સૂત્રમાં પ્રત્યયાપ્રત્યયયોઃ (૨/૨) ન્યાયથી નિમિત્ત તરીકે ‘પ્રત્યય’ અર્થનો જ લાભ થઈ જતો હોવા છતાંય, પ્રત્યયે એમ સાક્ષાત્ પ્રત્યય શબ્દનો સૂત્રમાં ઉપન્યાસ (ઉલ્લેખ) કરવો. તે આ પ્રમાણે - ધા + વસ્ એમ ધા ધાતુનો વસ્ પ્રત્યય પર છતાં ધા ધા એમ દ્વિત્વ થયે, ધધા એમ હ્રસ્વ થયે, દધા એમ દ્વિતીયતુર્યયોઃ પૂર્વો (૪-૧-૪૨) સૂત્રથી ધ નો દ થયે, (દધ્ + વસ્ એમ) સ્નજ્ઞાતઃ (૪-૨-૯૬) સૂત્રથી ધાતુના આ નો લુક્ થયે, અદીર્ઘાત્ વિગમૈકવ્યજ્ઞને (૧-૩-૩૨) સૂત્રથી (દધ્ + વસ્ એમ) ધ નું દ્વિત્વ જયારે કરાય ત્યારે થતાં દદ્ધ્વઃ । એવા રૂપમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય - ઉભયસ્થાનમાં નિષ્પન્ન એવા ધ્વ નો જો આ ન્યાયના બળથી પ્રત્યય તરીકે વ્યવહાર કરાય ત્યારે દ્વિત્વ કરેલાં ધ કારનો સંબંધી જે મધ્યમાં રહેલાં પ્રથમ ધ કાર, તેનાવડે ધાતુ વર્ગીય ચતુર્થ - વ્યંજનાંત’ રૂપે હોવાથી આદિમાં દ કારનો ગડદબાદેઃ (૨-૧-૭૭) સૂત્રથી ધ કાર થવાની પ્રાપ્તિ છે. અને તેમ કરવામાં દદ્ધ્વઃ એવું અનિષ્ટ રૂપ થાય. આથી આવું રૂપ ન થાય, કિંતુ, સાક્ષાત્ પ્રત્યયના ગ્રહણના બળથી પ્રત્યયાપ્રત્યયયોઃ (૨/૨) એ ન્યાયને નિરપેક્ષ એવો જે પ્રત્યય; તે જ પર છતાં આદિનો ચતુર્થ આદેશ થાય - એ પ્રમાણે જાપન કરવા માટે ગડદબાદેઃ (૨-૧-૭૭) સૂત્રમાં પ્રત્યય શબ્દનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

જો આ ન્યાય ન હોત તો દદ્ધ્વઃ । રૂપના ધ્વ એવા અંશ કોઈપણ રીતે પ્રત્યયરૂપે હોવો પ્રાપ્ત જ નથી. આથી તે પર છતાં દદ્ધ્વઃ । રૂપમાં આદિ દ કારનો વર્ગીય ચતુર્થ - વ્યંજન થવાનો પ્રસંગ પણ આવતો નથી. આથી શા માટે સૂત્રમાં - ‘પ્રત્યય’ શબ્દના સાક્ષાત્ ગ્રહણવડે ઉપયોગસ્થાન (૨/૪૯) એ પ્રસ્તુત ન્યાયને નિરપેક્ષ એવો જ પ્રત્યય અહીં ગ્રહણ કરવો - એવું જાપન કરાય ? ફક્ત આ ન્યાયથી જ ધ્વ એ પ્રત્યયરૂપે હોવાની પ્રાપ્તિ હોવાથી અહીં આદિના ચતુર્થ વ્યંજનરૂપ આદેશની આપસિને જાણીને, તેનો નિષેધ કરવા માટે સાક્ષાત્ ‘પ્રત્યય’ શબ્દના ગ્રહણથી પૂર્વોક્ત જાપન કરવું સફળ છે. ★

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનોજસ્વી - અનિત્ય છે. આથી રાજાનમાઙ્યત્ - અરણજત્ । અહીં ત્રન્ત્યસ્વરાદેઃ (૭-૪-૪૩) એ સૂત્રથી થયેલ અન્ત્યસ્વરાદિ = અન્ નો લોપ એ અન્ રૂપ સ્વર અને વ્યંજન = ઉભયસ્થાનમાં નિષ્પન્ન હોવા છતાંય તેનો સ્વરાદેશ તરીકે જ વ્યવહાર થાય

છે, પણ વ્યંજનના આદેશ તરીકે વ્યવહાર થતો નથી. જો વ્યંજનના આદેશ તરીકે વ્યવહાર થતો હોત તો સમાનલોપિ ધાતુ ન બનવાથી ઉપાંત્ય - સ્વરનો ઉપાંત્યસ્યા - સમાનલોપિ (૪-૨-૩૫) સૂત્રથી હ્રસ્વ આદેશ અને પછી અસમાનલોપે સન્વલ્લઘુનિ કે (૪-૧-૬૩) સૂત્રથી સન્વદ્ભાવ વગેરે થયે, અરીજત્ । એવું અનિષ્ટ રૂપ થવાની આપત્તિ આવત. પણ આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી અન્ ના લોપને સ્વરાદેશ રૂપે જ સ્વીકારાતો હોયને વ્યંજન આદેશ દ્વારા પ્રાપ્ત પૂર્વોક્ત અનિષ્ટરૂપની સિદ્ધ નહિ થાય. (૨/૪૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. દ્વઘ્વઃ । રૂપમાં દ્વિરુક્ત ઘ કારવડે ધા ધાતુ ચતુર્થવ્યંજનાંતરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ ટીકામાં કહ્યું.

શંકા :- દ્વઘ્વઃ । એવા રૂપમાં ધા ધાતુના ઘ નું અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજ્ઞને (૧-૩-૩૨) સૂત્રથી દ્વિત્વ કરાયે છતે પણ, આઘ (દ્વિરુક્ત) ઘ નો તૃતીયસ્તૃતીયચતુર્થે (૧-૩-૪૮) સૂત્રથી (દ્વ + ઘ્વસ્ એમ) દ આદેશ થઈ જવાથી શી રીતે ધાતુ ચતુર્થવ્યંજનાંત કહેવાય ?

સમાધાન :- તૃતીયસ્તૃતીય (૧-૩-૪૮) સૂત્રમાં 'અનુ એ પ્રમાણે અધિકારનો સદ્ભાવ હોવાથી, ત્યારે ઘ નો દ આદેશ થઈ જતો નથી, એ તો છેલ્લે જ થવાની પ્રાપ્તિ છે. માટે ધાતુનું ચતુર્થાંતપણું હોવામાં બાધ નથી. (૨/૪૮)

પરામર્શ

★ ઉભયસ્થાનનિષ્પન્નઃ (૨/૪૮) આ પ્રસ્તુત ન્યાયની ટીકામાં ગઢદબાદેશ્ચતુર્થાંતસ્ય (૨-૧-૭૭) સૂત્રમાં સ્વોચ્ચ પ્રત્યયે - એમ સાક્ષાત્ પ્રત્યયે પદના ઉપન્યાસને આ ન્યાયના જ્ઞાપક તરીકે જણાવેલું છે. પરંતુ સૂત્રમાં 'પ્રત્યયે' એવા પદના સાક્ષાત્ ઉપન્યાસને પ્રસ્તુત ન્યાયનું જ્ઞાપક કહેવું સંગત થતું નથી. તે આ પ્રમાણે - 'પ્રત્યયે' પદના સાક્ષાત્ ગ્રહણને ગઢદબાદેઃ (૨-૧-૭૭) સૂત્રના ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં તરીકે જ્ઞાપક જણાવેલ છે. (જો કે શ. મ. બૃ. ન્યા.માં આવો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.) લઘુન્યાસમાં જણાવેલ શંકા - સમાધાનનો ભાવ આ પ્રમાણે છે.

શંકા :- પ્રત્યયાપ્રત્યયોઃ પ્રત્યયસ્યૈવ (૨/૨) ન્યાયથી 'પ્રત્યય પર છતાં જ' ગઢદબાદેઃ (૨-૧-૭૭) સૂત્રોક્ત ધાતુના આદિવર્ણના ચતુર્થદિશરૂપ વિધિ થઈ જશે, તો શા માટે સૂત્રમાં 'પ્રત્યય' શબ્દનું (સાક્ષાત્) ગ્રહણ કર્યું ?

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પણ સાક્ષાત્ પ્રત્યયના ગ્રહણનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે. દ્વઘ્વઃ, દ્વઘ્વહે । એવા રૂપોમાં ઉભયોઃ સ્થાને નિષ્પન્નોડન્યતરવ્યપદેશભાક્ । એ (પ્રસ્તુત) ન્યાયથી પ્રકૃતિ - પ્રત્યય ઉભયના સ્થાનમાં નિષ્પન્ન (સિદ્ધ) થયેલ 'ઘ્વ' એવા અંશનો (પ્રકૃતિ - પ્રત્યય ઉભયરૂપે વ્યવહાર થઈ શકતો હોવાથી) જ્યારે 'પ્રત્યય' રૂપે વ્યપદેશ / વ્યવહાર થાય, ત્યારે આદિ દ નો ચતુર્થ = ઘ કારરૂપ આદેશ થાય. (આથી ઘ્વઘ્વઃ । એવું અનિષ્ટ રૂપ થવાનો પ્રસંગ આવે. આથી આ અનિષ્ટ પ્રસંગનું વારણ કરવા માટે સૂત્રમાં 'પ્રત્યયે' એમ સાક્ષાત્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરેલું છે.) સૂત્રમાં સાક્ષાત્ 'પ્રત્યય' શબ્દનું ગ્રહણ

કરવાથી ઉભયસ્થાને નિષ્પન્નઃ૦ એ ન્યાયને નિરપેક્ષપણે જે પ્રત્યય હોય, અર્થાત્ પ્રકૃતિ - પ્રત્યયના સ્થાને નિષ્પન્ન હોયને ઉભયસ્થાનનિષ્પન્નઃ૦ ન્યાયના બળથી પ્રત્યયરૂપે વ્યવહારને પામેલ હોય એવા પ્રત્યયને છોડીને જે ઉક્ત ન્યાયના આશ્રય વિના જ પ્રત્યય રૂપે વ્યવહાર કરાતો હોય, તેવો પ્રત્યય પર છતાં જ ગડદબાદેઃ૦ (૨-૧-૭૭) સૂત્રોક્ત આદિના ચતુર્થદિશરૂપ કાર્ય થાય. પણ ઉભયસ્થાને નિષ્પન્નઃ૦ એ (પ્રસ્તુત) ન્યાયના આશ્રયવડે જ જેનો પ્રત્યયરૂપે વ્યવહાર / કથન થતો હોય - તેવો પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વોક્ત સૂત્રથી વિહિત કાર્ય ન થાય, આવું જાપન - ગડદબાદેઃ૦ (૨-૧-૭૭) સૂત્રમાં સાક્ષાત્ પ્રત્યય શબ્દના ંલણના સામર્થ્યથી - કરાય છે.

આ પ્રમાણે ન્યા. સા. લ.ન્યા.માં પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં 'પ્રત્યય'ના ંલણના સામર્થ્યથી જે જાપન કરેલું છે, તે આ ઉભયસ્થાનનિષ્પન્નઃ૦ ન્યાયથી ઉઠેલ, પ્રકૃતિ - પ્રત્યય ઉભય સ્થાને થયેલ એવા 'ધ્વ' અંશનો પ્રત્યય રૂપે વ્યપદેશ/કથન થવા દ્વારા 'ધ્વ' એ પણ નિમિત્ત બની જશે, એવી શંકાથી જ સૂત્રમાં સાક્ષાત્ ંલણ કરેલું હોયને તે સાક્ષાત્ પ્રત્યયનું ંલણ આ પ્રસ્તુત ન્યાયથી જ સાર્થક થતું હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે. અન્યથા આ ન્યાય ન હોય તો પ્રત્યયાપ્રત્યયયોઃ પ્રત્યયસ્યૈવ (૨/૨) ન્યાયથી પ્રત્યયનું જ ંલણ થઈ જાત - એમ તાત્પર્ય છે.

પણ આ બધી વાત ત્યારે ઘટે છે કે, જો 'ધ્વ' એ ઉભયસ્થાનમાં નિષ્પન્ન / સિદ્ધ થયેલો હોય. પણ આજ વાત કોઈ રીતે ઘટતી નથી. ન્યા.માં ટીકામાં ગ્રંથકારશ્રી હેમચંદ્રસંગણિજીએ ઉભયસ્થાનનિષ્પન્નઃ૦ ની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું કે - ઉભયોઃ સ્થાનિનોઃ સ્થાને નિષ્પન્ન આદેશો યથેચ્છમન્યતરજોડપિ વ્યવહીયતે, પુત્ર ઇવ માતાપિત્રોઃ । ઉભય જે સ્થાની - આદેશી (= કાર્યના આધાર) તેના સ્થાનમાં નિષ્પન્ન થયેલ જે આદેશ હોય તે ઉભયસ્થાનનિષ્પન્ન કહેવાય. જેમકે ન્યા.માં. ટીકામાં આપેલ આ + ઈષ્ય = ણ્યઃ । રૂપમાં એ કાર આદેશ એ આ અને ઇ એ બન્નેય ના સ્થાનમાં નિષ્પન્ન / સિદ્ધ થયો છે, આથી તે ઉભયસ્થાનમાં નિષ્પન્ન કહેવાય. પણ દ્વઃ । રૂપનો ધ્વ એવો અંશ એ દ્વઃ એવા પ્રકૃતિ વિભાગના ધ રૂપ અંશ સાથે વસ્ રૂપ પ્રત્યયના વ કારનો સંયોગ થવાથી ધ્ + વ = ધ્વ એમ થયો છે. આ ધ્વ એ આદેશભૂત નથી, પણ પ્રકૃત્યંશ ઘ અને પ્રત્યયાંશ વ ના સંયોગરૂપ છે. આદેશ તો તેને કહેવાય કે, જે પોતાના સ્થાનીમાં ફેરફાર - વિકાર કરે. પ્રસ્તુતમાં તો પ્રકૃત્યંશ ધ અને પ્રત્યયાંશ વ રૂપ સ્થાનીના (સંયોગાત્મક) ધ્વ એવા રૂપમાં કંઈપણ વિકાર થયેલો જણાતો નથી. ફક્ત તે બે અંશનો સંયોગ જ થયેલો જણાય છે. અને આથી ત્યાં ઉભયસ્થાનનિષ્પન્નઃ૦ એ પ્રસ્તુત ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી જ નથી. તેથી ધ રૂપ પ્રકૃત્યંશનો પ્રત્યય રૂપે વ્યપદેશ/કથન થઈ શકતો ન હોવાથી ધ્વ એ નિમિત્ત બનવાની પ્રાપ્તિ જ નથી. આથી તેના નિષેધ માટે, ઉભયસ્થાનનિષ્પન્નઃ એ (પ્રસ્તુત) ન્યાયને નિરપેક્ષપણે જે પ્રત્યય, તેનું જ ંલણ થાય તે માટે (પ્રત્યયાપ્રત્યયયોઃ૦ (૨/૨) ન્યાયથી પ્રત્યયનું ંલણ સિદ્ધ હોવા છતાંય) સાક્ષાત્ પ્રત્યયનું ગડદબાદેઃ૦ (૨-૧-૭૭) સૂત્રમાં ઉપાદાન કરવું આવશ્યક ન હોવાથી નિરર્થક જ બની જાય છે. આમ 'ધ્વ' એ ઉભયસ્થાનમાં નિષ્પન્ન આદેશ જ ન હોવાથી (ફક્ત ઉભય સંયોગરૂપ હોવાથી) ત્યાં આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ જ ન હોવાથી, ઉક્ત સૂત્રમાં 'પ્રત્યયે' એવું વિધાન, પ્રસ્તુત ન્યાયનું જાપક બની શકતું નથી.

શંકા :- જો આમ હોય તો સૂત્રમાં સાક્ષાત્ પ્રત્યયનું ંલણ શા માટે કરેલું છે ?

સમાધાન :- પ્રત્યયાપ્રત્યયયોઃ પ્રત્યયસ્યૈવ (૨/૨) એ ન્યાય-અહીં અનિત્ય માનવો ઉચિત જણાય છે. ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં પ્રત્યય ઇતિ કિમ્ ? એવો પ્રશ્ન કરીને 'પ્રત્યયે' પદનું પ્રયોજન જણાવતાં કહેલું છે કે, ધા વસ્ એમ પ્રકૃતિ - પ્રત્યય પાસે આવતાં દ્વિત્વ થાય છે - ધા ધા + વસ્, (પછી ધધા, દધા + વસ્

થયે) સ્પષ્ટાડતઃ (૪-૨-૮૬) સૂત્રથી આ નો લોપ થયે, દધ્ + વસ્ એવી સ્થિતિમાં અદીર્ઘાદ વિરામૈક (૧-૩-૩૨) થી ધ કારનો દ્વિર્ભાવ થયે - (દ્ધ્ પછી તૃતીયસ્તૃતીય (૧-૩-૪૮) સૂત્રથી દ્વિરુક્ત ધ નો દ થયે) દદ્ધ્ + વસ્ = દદ્ધ્વઃ । એ પ્રમાણે રૂપ થાય છે. અહીં જો 'પ્રત્યયે' એવું 'સ્વવોચ્છ' એવા નિમિત્તાનું વિશેષણ ન કહે તો દદ્ધ્ + વસ્ એ પ્રમાણે પ્રકૃતિના ધ અંશ અને વ રૂપ પ્રત્યયાંશ મળીને થતાં ધ્વ એવો અંશ પર છતાં આદિ દ નો ધ થઈ જાત. આમ સાક્ષાત્ 'પ્રત્યયે' એમ કહેવાથી ધ એ પ્રકૃત્યંશ ન હોવાથી તે પર છતાં આદિનો ચતુર્થ આદેશ થશે નહીં.

આ પ્રમાણે પ્રત્યયાપ્રત્યયયોઃ (૨/૨) ન્યાયને અહીં અનિત્ય માનેલો હોયને જ સૂત્રમાં સાક્ષાત્ 'પ્રત્યયે' એવા વિશેષણનું ગ્રહણ સંગત થાય છે. તથા ન્યાયાર્થમંજૂષા ટીકામાં કરેલી ઉપવસ્થાનનિષ્પત્તઃ અંશની વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'ધ્વ' એ ઉભય-સ્થાન નિષ્પત્ત જ ન હોવાથી સૂત્રમાં 'પ્રત્યયે' એવું ગ્રહણ પૂર્વોક્ત રીતે તે આ ન્યાયનું જાપક શી રીતે બની શકે ? અર્થાત્ ન જ બને એમ જણાય છે. આ અંગે વિદ્વાનો જ નિર્ણય કરે. (૨/૪૮)

૧૦૭. અવયવે કૃતં લિઙ્ગં સમુદાયમપિ વિશિનિષ્ઠ ચેત્ તં
સમુદાયં સોડવયવો ન વ્યભિચરતિ ॥ ૨/૫૦ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અવયવ (એકદેશ) માં કરેલું લિંગ = ચિહ્ન (અનુબંધ) એ અવયવઘટિત સમુદાયને પણ વિશેષિત કરે છે. (અર્થાત્ અવયવનું લિંગ જેમ અવયવનું વિશેષણ બને, તેમ સમુદાયનું પણ વિશેષણ બને છે.) શરત એટલી કે તે સમુદાયને તે અવયવ વ્યભિચારી = અનિયત ન હોવો જોઈએ. અર્થાત્ તે લિંગયુક્ત અવયવ તેના સમુદાયનો ક્યારેક અવયવ બને અને ક્યારેક ન બને - એમ ન હોવું જોઈએ.

પ્રયોજન :- અપ્રાપ્ત કાર્યની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે. અર્થાત્ અવયવ અને અવયવ અવયવી સમુદાયની વચ્ચે શબ્દથી અને અર્થથી ભેદ હોયને અવયવને કરેલું ચિહ્ન સમુદાયથી અપ્રાપ્ત હોયને તેની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- (૧) કુસ્મિન્ કુસ્મયને । આ કુસ્મ્ ધાતુથી ચુરાદિભ્યો ણિચ્ (૩-૪-૧૭) સૂત્રથી ણિચ્ લાગતાં કુસ્મયતે । રૂપ થાય. (૨) ચિત્ર શબ્દ આશ્ચર્ય અર્થમાં ડિત્ છે. તેથી ચિત્રં કરોતીતિ વાક્ય કરીને નમોઽવિશ્વિત્રજોડર્ચસેવાશ્ચર્યે (૩-૪-૩૭) સૂત્રથી ક્યન્ પ્રત્યય પર છતાં ચિત્રીયતે । રૂપ થાય છે. (૩) મહીઙ્ પૂજાયામ્ । મહ કણ્ઙ્વાદિ ગણનો સૌત્ર ધાતુ છે. આ ધાતુથી ધાતોઃ કણ્ઙ્વાદેર્યક્ (૩-૪-૮) સૂત્રથી યક્ પર છતાં મહીયતે । વગેરે રૂપોમાં કુસ્મિન્, ચિત્રઙ્ મહીઙ્ ધાતુઓ યથાયોગ્ય ઇડિત્ (ઈ કે. ઙ અનુબંધવાળો) હોયને ણિચ્, ક્યન્ અને યક્ પ્રત્યયાંત કુસ્મિ, ચિત્રીય, મહીય રૂપ સમુદાય પણ, આ ન્યાયથી ઇ અને ઙ અનુબંધવાળો બને છે. આથી તેનું ઇડિતઃ કર્તારિ (૩-૩-૨૨) સૂત્રથી આત્મનેપદ સિદ્ધ થયું. કારણ કે, કુસ્મ્ વગેરેનો પ્રયોગ

ણિચ્ વગેરેના સંનિયોગમાં (સંયોગમાં) થતો હોવાથી કુસ્મ્ વગેરે ધાતુઓ કુસ્મિ વગેરે ણિચ્ વગેરે પ્રત્યયાંત સમુદાય સાથે અવ્યભિચારી = અવિનાભાવી = વ્યાપ્ય છે.

પ્રશ્ન :- ચેત્તં સમુદાયં વગેરે દ્વારા - તે સમુદાયને તે અવયવ વ્યભિચારી - અનિયત ન હોવો જોઈએ - એમ શા માટે કહેલું છે ?

જવાબ :- જો તે અવયવ વ્યભિચારી હોય, તો અવયવનું લિંગ = અનુબંધ એ સમુદાયને વિશેષિત ન કરે. જેમ કે, કુસ્મયતિ, ચિત્રીયતિ, મહીયતિ । વગેરે રૂપોમાં ધાતુઓથી જ ણિચ્, ક્ચન્, યક્ પ્રત્યયો આવ્યા બાદ પ્રયોક્તૃ (= પ્રયોજક = પ્રેરક) - વ્યાપાર અર્થમાં ઉત્પન્ન થતો ણિચ્ પ્રત્યય લાવવા દ્વારા ણિગન્ત બનાવાય ત્યારે, તેવા (કુસ્મિ, ચિત્રીયિ, મહીયિ વગેરે) સમુદાયથી ઇડિ ત્ હોવા રૂપ નિમિત્તે થતું આત્મનેપદ ન થાય. કારણ કે ણિચ્ પ્રત્યય તો ‘પ્રયોજકકર્તાનો વ્યાપારાર્થ’ હોવામાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. અને કુસ્મ્ વગેરે અવયવો તો ‘પ્રયોજકકર્તાનાં વ્યાપાર’ અર્થના અભાવમાં પણ પ્રયોજ્ય / મૂળ કર્તાની વિવક્ષામાં સંભવે છે. માટે કુસ્મિણ્ (કુસ્મ) વગેરે અવયવો એ ણિચ્ પ્રત્યયાંત સમુદાયના વ્યભિચારી - અવ્યાપ્ય છે. આમ ણિગન્ત સમુદાય ન હોય ત્યારે પણ કુસ્મ્ વગેરે અવયવોનો પ્રયોગ સંભવતો હોવાથી કુસ્મિણ્ વગેરે અવયવોમાં કરેલું ઇ કર, ડ કાર રૂપ લિંગ, એ ણિગન્ત સમુદાયનું વિશેષણ ન બનવાથી આત્મનેપદ ન થાય.

જાપક :- આ ન્યાયનું સ્મેરક = જાપક - કુસ્મ્ વગેરે ધાતુઓને ઇ અને ડ અનુબંધવાળા કહેલાં છે, તે જ છે. આ ન્યાયનો અભાવ હોવામાં કુસ્મિણ્ વગેરે ણિચ્ પ્રત્યયાંત સમુદાયનું આત્મનેપદ ન થવાથી કુસ્મ્ વગેરે ધાતુઓનો ઇડિ ત્ રૂપે પાઠ કરવો નિષ્ફળ હોયને કરત જ નહિ. છતાં જે કુસ્મિણ્ વગેરે ધાતુઓને ઇડિ ત્ કરેલાં છે, તે આ ન્યાય વિદ્યમાન હોવાથી જ કરેલાં છે. અર્થાત્ આ ન્યાયથી કુસ્મ્ વગેરે અવયવથી કરેલ ઇ, ડ વગેરે અનુબંધ કુસ્મિ વગેરે ણિચ્ વગેરે પ્રત્યયાંત સમુદાયથી પણ પ્રાપ્ત થવા સંભવિત હોયને આ ન્યાયથી જ સાર્થક બનતું કુસ્મ્ વગેરે અવયવને ઇડિ ત્ રૂપ વિધાન, આ ન્યાયને જણાવે છે.

આ ન્યાયની અસ્થિરતા - અનિત્યતા જણાતી નથી. (૨/૫૦)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. અહીં ઇ અને ડ અનુબંધરૂપ હેતુથી થતું આત્મનેપદ ન થાય, એમ કહેવાથી એ પ્રમાણે સૂચવેલું છે કે, કુસ્મિણ્ વગેરે ધાતુઓથી ણિચ્ આવતાં ણિચ્ પ્રત્યયનાં ચ અનુબંધ રૂપ હેતુથી કળવાનું કર્તાની વિવક્ષામાં જે આત્મનેપદની પ્રાપ્તિ છે, તે તો થાય જ, તેનો નિષેધ ન થાય. (૨/૫૦)

ચૈતન્યમિવ યશ્ચાયમવિચ્છેદેન વર્તતે ।

આગમસ્તમુપાસીનો હેતુવાદૈર્ન વધ્યતે ॥ ૪૧ ॥

(વાક્યપદીયમ્ - પ્રથમ ખંડ)

ચૈતન્યની જેમ અખંડપણે રહેલ આ જે આગમ છે, તેને અનુસરનાર તર્કવાદોથી વિચલિત થતો નથી...

૧૦૮. યેન ધાતુના યુક્તાઃ પ્રાદયસ્તં પ્રત્યેવોપસર્ગસંજ્ઞાઃ ॥ ૨/૫૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- પ્રાદિ ઉપસર્ગો જે ધાતુની સાથે યુક્ત = સંબંધવાળા હોય, તે ધાતુ પ્રત્યે જ ઉપસર્ગ સંજ્ઞાવાળા થાય છે. એટલે કે તેનાથી અન્ય ધાતુ વગેરેનું સામીપ્ય (યોગ) હોવામાં પણ, સંબંધ ન હોય તો ઉપસર્ગ - સંજ્ઞાવાળા ન થવાથી પ્રાદિ થી ઉપસર્ગ સંબંધી કાર્ય ન થાય, એમ કહેવાનો આશય છે.

(પ્રયોજન :- અનુક્ત છે. ધાતોઃ પૂજાર્થસ્વતિઃ (૩-૧-૧) સૂત્રથી સામાન્યથી જ ધાતુ સાથે સંબંધ હોતે છતે પ્રાદિ ની ઉપસર્ગસંજ્ઞા કહેલી છે. આથી કોઈપણ ધાતુ સાથે સંબંધ માત્ર હોવામાં ઉપસર્ગસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ જણાય છે. આવી સ્થિતિમાં જે ધાતુ સાથે પ્રાદિનો અન્વય હોય - અર્થની દૃષ્ટિએ સંબંધ હોય - તે જ ધાતુ પ્રત્યે પ્રાદિશબ્દોની ઉપસર્ગસંજ્ઞા થાય છે. પણ સ્થાનમાત્રની અપેક્ષાએ યોગ હોય તો ઉપ. સંજ્ઞા ન થાય. આથી સ્થાનની અપેક્ષાએ પ્રાદિ - શબ્દોનો ધાતુની સાથે સંબંધ હોવામાં પણ પ્રાદિની ઉપસર્ગસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ હોયને તેનો નિષેધ કરવા દ્વારા અનિષ્ટ કાર્યના પ્રસંગને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે - એમ આ ન્યાયનું પ્રયોજન કહેવું ઉચિત જણાય છે.)

ઉદાહરણ :- પ્રગતા ઋચ્છકા યસ્માત્ સ પ્રર્ચ્ચકો દેશઃ । અહિ પ્ર ઉપસર્ગનો (વિગ્રહ - વાક્યસ્થ ગત પદના ઘટકીભૂત) ગમ્ ધાતુ સાથે સંબંધ હોવાથી ગમ્ ધાતુ પ્રત્યે જ તેની - પ્ર ની ઉપસર્ગસંજ્ઞા થાય, પણ ઋચ્છ ધાતુ પ્રત્યે ઉપસર્ગસંજ્ઞા ન થાય. તેથી પ્ર ના અ વર્ણનો ઋત્યારૂપ-સર્ગસ્ય (૧-૨-૮) સૂત્રથી ઋ કારનો આર આદેશ ન થાય.

અહિ કહેવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. ઋચ્છક શબ્દમાં પ્રકૃતિ (ઋચ્છ) અને પ્રત્યય (ળક) - એમ બે અવયવ છે. તેમ હોયને પ્રગતા ઋચ્છકાઃ એવું વિગ્રહવાક્ય કરાયે છતે, પ્ર શબ્દ, એ ગત પદાર્થનો પોતાનામાં અંતર્ભાવ - સમાવેશ કરીને, પ્રવર્તે છે અને તેવા (સ્વમાં અંતર્ભાવિત ગત પદાર્થવાળા) પ્ર શબ્દથી ળક પ્રત્યયનો 'કર્તા' રૂપ જે અર્થ છે, તે વિશેષિત કરાય છે. પણ ઋચ્છ ધાતુ રૂપ પ્રકૃતિનો અર્થ વિશેષિત કરાતો નથી. અર્થાત્ ઋચ્છ ધાત્વર્થનું વિશેષણ પ્ર પદાર્થ બનતો નથી. કારણ કે યે ઋચ્છન્તિ કર્તૃરૂપાસ્તે પ્રગતાઃ । જેઓ ઋચ્છ ધાત્વર્થના કર્તારૂપ (ઋચ્છક) છે, તેઓ પ્રગત = પ્રકર્ષે કરીને ગયેલાં છે - એમ અર્થ છે. ઋચ્છક કેવા ? તો પ્રગત છે, એમ અન્વય છે. આમ આ રીતે પ્ર શબ્દનો ઋચ્છ ધાત્વર્થ સાથે સંબંધ ન હોવાથી ઋચ્છ ધાતુ પ્રત્યે પ્ર એ ઉપસર્ગ કહેવાતો નથી. અર્થાત્ પ્ર ની ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો અભાવ જ થાય છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું સ્થાપક = જ્ઞાપક છે, ઋત્યારૂપસર્ગસ્ય (૧-૨-૮) સૂત્રમાં ઉપસર્ગસ્ય એવી ઉક્તિ જ. તે આ પ્રમાણે - જો આ ન્યાય ન હોત તો પ્રાર્ચ્છતિ । વગેરે પ્રયોગોની જેમ, પ્રર્ચ્ચકો દેશઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં પણ આર આદેશની પ્રાપ્તિ છે. અને જો તે પ્રમાણે થવું ઈષ્ટ

હોત, તો લાઘવ માટે સૂત્રમાં પ્રાદેઃ એમ જ નિર્દેશ કરત. જેથી ઉપસર્ગસંજ્ઞાવાળા અને અનુપસર્ગ-સંજ્ઞાવાળા' (ઉપસર્ગસંજ્ઞા રહિત) સામાન્યથી કોઈપણ યાદિ - ગણને અંતે રહેલ પ્રાદિ શબ્દ સંબંધી અ વર્ણનો સામાન્યથી ઋ કારાદિ ધાતુ પર છતાં, ઋ કારની સાથે મળીને આર્ આદેશ સિદ્ધ થઈ જાત. આમ હોવા છતાં પણ ઉપસર્ગસ્ય એ પ્રમાણે જે ગુરુભૂત નિર્દેશ કરેલો છે, તે આ ન્યાયથી પ્રચ્છકો દેશઃ । વગેરેમાં આર્ આદેશનો નિષેધ કરવા માટે જ કરેલો છે. અર્થાત્ તે આર્ આદેશનો અભાવ આ ન્યાયથી જ ઋચ્છ વગેરે ધાતુ પ્રત્યે પ્ર વગેરેની ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો નિષેધ થવાને કારણે સિદ્ધ થાય છે. આમ ઉપસર્ગસ્ય એવા ગુરુભૂત નિર્દેશ વડે આ ન્યાયના જ બળથી પ્રચ્છક વગેરેમાં આર્ આદેશનો નિષેધ થઈ જશે, એવા આશયથી ગુરુનિર્દેશ કરેલો સાર્થક હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય દુરુત્તર - નિત્ય નથી. કારણકે ઉત્તર ન્યાયથી આ ન્યાય ઉલ્લંઘી જવાયો છે - બાધિત કરાયો છે. અર્થાત્ ઉત્તર ન્યાય આનો અપવાદ છે. (૨/૫૧)

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧ આ પ્રાદિ ગણના બે પ્રકાર કહેવા છે. ૧. ઉપસર્ગસંજ્ઞક, ૨. અનુપસર્ગસંજ્ઞક. તે આ ન્યાયને મનમાં રાખીને કહેલાં છે. આ ન્યાયના અભાવમાં 'અહિ ઉપસર્ગસંજ્ઞાવાળા પ્રાદિ અને અન્યત્ર અનુપસર્ગસંજ્ઞા-વાળા પ્રાદિ,' એવો વિભાગ થાય જ નહિ. (૨/૫૧)

૧૦૯. યત્રોપસર્ગત્વં ન સંભવતિ તત્રોપસર્ગશબ્દેન પ્રાદયો
લક્ષ્યન્તે ન તુ સંભવત્યુપસર્ગત્વે ॥ ૨/૫૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં જે ઠેકાણે ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો સંભવ ન હોય ત્યાં 'ઉપસર્ગ' શબ્દથી (કેવળ) 'પ્રાદિ શબ્દો' જણાય છે પણ જો ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો સંભવ હોય તો, ઉપસર્ગ - શબ્દથી કેવળ શુદ્ધ 'પ્રાદિ' શબ્દો જણાતાં નથી, પણ 'ઉપસર્ગભૂત (ઉપસર્ગ સંજ્ઞક) પ્રાદિ' જ જણાય છે.

પ્રયોજન :- પૂર્વ ન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે. ★

ઉદાહરણ :- પ્રગતોઽધ્વાનં - પ્રાધ્વો રથઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં ધાતુ સંબંધી ન હોવાથી પ્ર એ ઉપસર્ગ ન હોવા છતાંય ઉપસર્ગાદધ્વનઃ (૭-૩-૭૮) સૂત્રથી અત્ સમાસાંત થાય છે. અહિ અધ્વન્ શબ્દ સંબંધી પ્ર ની કોઈપણ રીતે ઉપસર્ગ - સંજ્ઞા સંભવતી જ નથી'. કારણકે, ઉપસૃત્ય ધાતુમર્થવિશેષં સૃજતીતિ - ઉપ + સૃજ્ + ઘજ્ - ઉપસર્ગઃ । પાસે આવીને ધાતુના અર્થમાં વિશેષતા લાવે - તે ઉપસર્ગ કહેવાય - એ પ્રમાણે 'ઉપસર્ગ' રૂપી અન્વર્થસંજ્ઞાનો આશ્રય કરેલો છે. અને પ્રાધ્વઃ । એવા પ્રયોગમાં પ્ર શબ્દનો ધાતુ સાથે સંબંધ ન હોયને અધ્વન્ નામ સાથે જ સંબંધ દેખાય

છે. આમ જ્યારે પ્ર ના ઉપસર્ગત્વનો સંભવ જ નથી - અને તેમ છતાં ઉપસર્ગાદધ્વનઃ (૭-૩-૭૮) સૂત્રમાં ઉપસર્ગ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરીને તેનાથી પર અધ્વન્ નામથી અત્ સમાસાંત કહેલો છે, ત્યારે આ ન્યાયથી અહિ ઉપસર્ગ શબ્દથી 'કેવળ - ઉપસર્ગસંજ્ઞારહિત પ્રાદિ શબ્દો' જ લેવાય છે - અને આથી નિર્વિઘ્ને યથોક્ત કાર્ય અધ્વન્ નામથી થાય છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું ધ્વાનિકા^૧ = જાપક છે, અધ્વન્ શબ્દની પૂર્વમાં ઉપસર્ગનો અસંભવ હોવામાં પણ પૂર્વોક્ત - સૂત્રમાં 'ઉપસર્ગાદ' એ પ્રમાણે વચન. સૂત્રમાં આ વચન આ ન્યાયનું જાપન કરવા માટે જ કહેલું છે. અન્યથા - જો આવું પ્રયોજન ન હોય તો - આ સૂત્રમાં લાઘવ માટે 'પ્રાદેઃ' એમ કહે, તો પણ કોઈ ન્યૂનતા = હાનિ ન થાત. (ઉપરથી સૂત્રના લાઘવરૂપી ગુણ થાત.) તો પણ જે પ્રાદેઃ ને બદલે ઉપસર્ગાત્ એમ કહેલું છે, તે આ ન્યાયને જજ્ઞાવવાના આશયથી જ કહેલું છે.

આ ન્યાયની અનિત્યતા જજ્ઞાતી નથી. (૨/૫૨.)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. અહિ 'કોઈપણ રીતે ઉપસર્ગત્વ સંભવતું નથી' એમ જે કહ્યું, તે 'અધ્વન્' શબ્દની અપેક્ષાએ જાણવું. બાકી પ્રગતોઽધ્વાનં એવી વાક્યાવસ્થામાં ગમ્ ધાતુની અપેક્ષાએ પ્ર ની ઉપસર્ગ - સંજ્ઞા સંભવે પણ છે. પરંતુ ત્યારે પણ અધ્વન્ શબ્દની અપેક્ષાએ ઉપસર્ગ - સંજ્ઞાનો અભાવ જ થાય છે. આથી "કોઈપણ રીતે ઉપસર્ગ - સંજ્ઞા થતી નથી" એમ કહેલું છે.

૨. ધ્વાનિકા એવા ટીકાગત શબ્દમાં ધ્વન્ ધાતુ 'બોધ' અર્થમાં છે. અને 'શબ્દ કરવો' અર્થમાં જ આ ધાતુ ઘટાદિ ગણમાં ગણેલો છે. આથી ણિ પ્રત્યય આવતાં ઘટાદેઃ (૪-૨-૨૪) સૂત્રથી સ્વરનો દ્રસ્ય આદેશ થયો નથી. (આથી ધ્વાનિકા = બોધક / જાપક એવો અર્થ થાય છે.) (૨/૫૨)

પરામર્શ

★ 'આ ન્યાય પૂર્વ ન્યાયનો અપવાદ છે' એમ ટીકામાં કહેલું છે. પણ ઘણો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, આ ન્યાયને પૂર્વન્યાયનો અપવાદ માનવો તે કોઈ પણ રીતે સંગત થતું નથી. તે આ પ્રમાણે - ગ્રંથકારશ્રી હેમહંસગણિજીએ પૂર્વસૂત્રના સ્વો. ન્યા. માં પ્રાદિ ગણના બે પ્રકાર કહ્યાં છે - (૧) ઉપસર્ગ સંજ્ઞક પ્રાદિ અને (૨) અનુપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિ. પ્રાદિ શબ્દોના આવા બે પ્રકાર પૂર્વન્યાયના સામર્થ્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે પૂર્વન્યાય અને આ ન્યાયના વિષય - પ્રયોજન આદિ ઉપર જરા નજર કરી લઈએ. પૂર્વન્યાયથી પ્રાદિ શબ્દો જે ઉપસર્ગભૂત છે, તે જે ધાતુ સાથે યુક્ત = સંબદ્ધ (= સંબંધ ધરાવનાર) હોય, તે ધાતુ પ્રત્યે જ ઉપસર્ગસંજ્ઞાવાળા થાય છે - પણ અન્ય ધાતુ પ્રત્યે ઉપસર્ગસંજ્ઞાવાળા થતાં નથી. અર્થાત્ જે ધાતુ સાથે સંબંધ હોય તે ધાતુ સિવાયના ધાતુ પ્રત્યે પ્રાદિ - શબ્દો ઉપસર્ગસંજ્ઞાવાળા બનતાં નથી. એમ પૂર્વન્યાયનો કહેવાનો ભાવ થાય છે.

આવી સ્થિતિમાં પ્રસ્તુતન્યાયથી પણ જ્યાં ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો અસંભવ છે, ત્યાં જો સૂત્રમાં ઉપસર્ગશબ્દનો પ્રયોગ કરેલો હોય તો તે ઉપસર્ગશબ્દથી કેવળ (અનુપસર્ગરૂપ) પ્રાદિ શબ્દો જ લક્ષણાથી

જણાય છે. એટલે કે ઉપસર્ગશબ્દનો સીધે સીધો અર્થ ભલે 'ઉપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિ' થાય, તો પણ ધાતુ સાથે સંબંધ હોય ત્યારે જ તે પ્રાદિની ઉપસર્ગસંજ્ઞા કરેલી હોવાથી, ધાતુ સાથે સંબંધ ન હોવાના કારણે જ્યારે પ્રાદિની ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો અસંભવ હોય અર્થાત્ ઉપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિનું ગ્રહણ અસંભવ હોય, ત્યારે ઉપસર્ગ શબ્દનો સૂત્રમાં પ્રયોગ કરેલો હોય તો તે 'ઉપસર્ગ' શબ્દથી લક્ષણા વડે (ઉપચારથી) 'અનુપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિ' જ જણાય છે. આથી અનુપસર્ગસંજ્ઞક જ પ્રાદિ - શબ્દોનું ગ્રહણ કરવું, એમ પ્રસ્તુત ન્યાયનો ભાવ છે.

આ બન્નેય ન્યાયોના અર્થની સરખામણી કરીએ તો પૂર્વન્યાયવડે 'ઉપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિની - અર્થની અપેક્ષાએ જે ધાતુ સાથે સંબંધ હોય, તે ધાતુ પ્રત્યે જ - ઉપ.સંજ્ઞા થાય,' એમ કહેવા દ્વારા સ્થાનની અપેક્ષાએ ધાતુના સંબંધી એવા પ્રાદિની ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો નિષેધ કરેલો છે. આમ ઉપસર્ગસંજ્ઞાને નિયંત્રિત કરી છે. જ્યારે પ્રસ્તુત 'યત્રોપસર્ગત્વં ન સંભવતિ' ન્યાયથી જ્યાં ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો અસંભવ હોય ત્યાં જો ઉપસર્ગશબ્દનો પ્રયોગ કરેલો હોય તો તે ઠકાણે ઉપસર્ગનું (= ઉપસર્ગસંજ્ઞકપ્રાદિનું) ઉચ્ચારણ કરીને જે વિધિ કહેલો હોય, તે નિરર્થક બની જવાથી, તેવા વિધિના નિરર્થકપણાને દૂર કરવા માટે - ત્યાં ઉપસર્ગશબ્દનો અર્થ લક્ષણાથી - ઉપચારથી કેવળ (અનુપસર્ગસંજ્ઞક) પ્રાદિ શબ્દો જ લેવાનું જણાવે છે. આમ પ્રસ્તુત ન્યાય પણ તેવા સંયોગોમાં અનુપસર્ગસંજ્ઞક જ પ્રાદિ લેવાનું જણાવે છે. આમ બન્નેય ન્યાયો જુદાં જુદાં વિષયમાં જ પ્રવૃત્ત થયેલાં જણાય છે. પૂર્વીયન્યાય - યેન ધાતુના યુક્તાઃ (૨/૫૧) થી ઉપસર્ગસંજ્ઞાનું નિયમન કરાય છે. ધાતોઃ પૂજાર્થં (૩-૧-૧) સૂત્રથી સામાન્યથી ધાતુ સાથે સંબંધ હોતે છતે કરેલી પ્રાદિ શબ્દોની ઉપસર્ગસંજ્ઞાને આ રીતે નિયંત્રિત કરી છે - અર્થની અપેક્ષાએ ધાતુસંબંધી હોય તેવા જ પ્રાદિ શબ્દોની ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થાય, પણ સ્થાન માત્રની અપેક્ષાએ - ધાતુ સાથે સંબંધવાળા = યોગવાળા પ્રાદિ - શબ્દોની ઉપસર્ગસંજ્ઞા ન થાય - એમ ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો વિષયનિર્દેશ કરવા દ્વારા તે નિયંત્રિત કરાય છે. અર્થાત્ તે ઉપસર્ગસંજ્ઞાની અતિવ્યાપ્તિને દૂર કરાય છે.

ટૂંકમાં, યેન ધાતુના... એ પૂર્વન્યાયથી 'ઉપસર્ગસંજ્ઞાવાળા પ્રાદિ' શબ્દોને વિષે ઉપસર્ગસંજ્ઞાના નિયમન રૂપ કાર્ય થાય છે. જ્યારે પ્રસ્તુત યત્રોપસર્ગત્વં ન સંભવતિ... ન્યાયથી 'અનુપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિ' શબ્દોને વિષે જ વ્યવસ્થા થાય છે. કેમકે, "જ્યાં ઉપ.સંજ્ઞા ન સંભવતી હોય" એમ કહેવા દ્વારા જ 'અનુપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિ' અર્થ જણાય છે. આમ બન્નેય ન્યાયનો વિષય અને કાર્ય જુદાં જુદાં હોવાથી બન્નેય વચ્ચે બાધબાધકભાવ ઘટતો નથી. આથી આ ન્યાયને પૂર્વન્યાયનો અપવાદ કહેવો તે વચન ઘટમાન થતું જણાતું નથી.

બીજું કે, ડપસર્ગદધ્વનઃ (૭-૩-૭૮) સૂત્રથી પ્રગતોડધ્વાનમ્, પ્રાધ્વો રથઃ । એવા સ્થળે સૂત્રોક્ત ઉપસર્ગશબ્દનો લાક્ષણિક = લક્ષણાવડે / ઉપચારથી જણાતો 'કેવળ (અનુપસર્ગ) પ્રાદિ' એવો અર્થ ન કરાય તો પૂર્વન્યાયવડે જે અર્થ સાધિત છે કે, જે ધાતુ સાથે સંબંધ હોય તેના પ્રત્યે જ પ્રાદિની ઉપ.સંજ્ઞા થાય છે - એ અર્થનું વિઘટન થઈ જાય. એટલું જ નહીં, ધાતોઃ પૂજાર્થં (૩-૧-૧) સૂત્રથી ધાતુની પૂર્વે આવેલાં - ધાતુ સંબંધી જ પ્રાદિ ની ઉપસર્ગસંજ્ઞા કરેલી હોયને તેની સાથે પણ વિરોધ આવે. કેમકે, અહીં નામની પૂર્વે ઉપસર્ગનું વિધાન છે. અર્થાત્ પ્રાધ્વો રથઃ । પ્રયોગમાં પ્ર શબ્દની અધ્વન્ શબ્દ પ્રત્યે ઉપસર્ગસંજ્ઞા જો ડપસર્ગદધ્વનઃ (૭-૩-૭૮) એવા વિધાનના સામર્થ્યથી થતી હોત, તો યેન ધાતુના...એ પૂર્વન્યાયથી 'જે ધાતુ સાથે અર્થથી સંબંધ હોય તે ધાતુ પ્રત્યે જ ઉપ.સંજ્ઞા થાય' એવા અર્થનો બાધ થઈ જાય. અને ધાતોઃ પૂજાર્થં (૩-૧-૧) સૂત્રથી ફક્ત ધાતુ સાથે સંબંધી એવા જ પ્રાદિની ઉપ.સંજ્ઞા કરેલી હોવાથી અધ્વન્ પ્રત્યે પ્રાદિની

ઉપ. સંજ્ઞા કરવી ઈષ્ટ નથી. આમ પ્રાધ્વો રથઃ । માં પ્ર ને ઉપસર્ગ માનવો - તેની ઉપસર્ગ સંજ્ઞા કરવી કોઈ રીતે ઈષ્ટ નથી. તેથી ઉપસર્ગાદધ્વનઃ એવા સૂત્રના સામાર્થ્યથી જે ઉપ. સંજ્ઞા થવાની શક્યતા છે, તેનું યત્રોપસર્ગત્વં ન સંભવતિ. એ ન્યાયથી ઉપસર્ગ શબ્દની 'અનુપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિ' અર્થમાં લક્ષણ કરવાનું વ્યવસ્થાપન કરવા દ્વારા નિરાકરણ કરી દેવાય છે. આમ પૂર્વન્યાયથી કરેલ ઉપસર્ગસંજ્ઞાના નિયમનું વિધટન = નાશ ન થઈ જાય, તે માટે પણ આ ન્યાયવડે અહીં ઉપસર્ગશબ્દ વડે ઉપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિ ન લેતાં, અનુપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિરૂપ અર્થ જ લેવો એમ જણાવાય છે. આથી ધાતોઃ પૂજાર્થ ૦ (૩-૧-૧) સૂત્રથી કરેલી ઉપસર્ગસંજ્ઞા સાથે વિરોધ નહીં આવે અને યેન ધાતુના યુક્તાઃ ૦ (૨/૫૨) એ પૂર્વન્યાયથી નિયમિત કરેલી ઉપસર્ગસંજ્ઞાનું વિધટન નહીં થાય. આથી આ ન્યાય પૂર્વના ન્યાયનો બાધક માની શકાય નહીં, બલ્કે, રક્ષક - સાધક માનવો ઉચિત છે.

વસ્તુતઃ તો યત્રોપસર્ગત્વં ન સંભવતિ એમ કહેવાથી જ એ વાત પ્રતીત થઈ જાય છે કે 'ઉપસર્ગાદધ્વનઃ (૭-૩-૭૯) સૂત્રથી અત્ સમાસાંત લાગીને સિદ્ધ થતાં પ્રાધ્વઃ । એવા રૂપમાં પ્રાદિનું ઉપસર્ગત્વ (ઉપસર્ગસંજ્ઞકત્વ / ઉપસર્ગસંજ્ઞા) સંભવતું નથી. અહીં પ્રાધ્વઃ રૂપમાં પ્ર ની ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો અસંભવ - ઉપસર્ગસંજ્ઞાનું વિધાન કરનાર ધાતોઃ પૂજાર્થ ૦ (૩-૧-૧) સૂત્રથી અને એ ઉપસર્ગસંજ્ઞાનું પૂર્વ ક્ષ્વા પ્રમાણે નિયમન કરનાર યેન ધાતુના યુક્તાઃ... એ પૂર્વોક્ત ન્યાયથી જ - સિદ્ધ થાય છે. આથી જ ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો અસંભવ હોયને ઉપસર્ગાદિ ૦ (૭-૩-૭૯) સૂત્રને આ ન્યાયના ઉદાહરણ રૂપે આપેલું છે. અને આ રીતે જ્યાં ઉપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિનો અસંભવ છે, ત્યાં ઉપસર્ગથી પર આવેલાં અધ્વન્ શબ્દથી કહેલ સમાસાંત વિધિ વ્યર્થ - નિવિર્ણય ન બની જાય, તે માટે જ આ ન્યાયથી ઉપસર્ગશબ્દથી 'અનુપસર્ગસંજ્ઞક એવા જ પ્રાદિ' શબ્દો લેવાનું કહીને સમાસાંત વિધિનું વ્યર્થપણું દૂર કરાય છે. એ જ આ ન્યાયનું મુખ્ય પ્રયોજન જણાય છે.

અને આ રીતે ઉપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિને વિષે ઉપ. સંજ્ઞાનું નિયમન કરતાં પૂર્વન્યાય કરતાં અનુપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિને વિષે - ઉપસર્ગ શબ્દના પ્રયોગના બળથી / સામાર્થ્યથી ઉપસર્ગસંજ્ઞાની અતિવ્યાપ્તિને દૂર કરવા રૂપ - ભિન્નકાર્ય (પ્રયોજન) નું સાધક હોવાથી એટલે કે 'અનુપસર્ગસંજ્ઞક પ્રાદિ' ને વિષે જ પૂર્વોક્ત લક્ષણ કરવા રૂપ વ્યવસ્થા કરતો હોવાથી આ ન્યાયને પૂર્વન્યાયનો બાધક કહેવો તે પૂર્વોક્ત રીતે ઉચિત જણાતું નથી, કિંતુ, પૂર્વોક્ત રીતે સાધક કહી શકાય. આ અંગે વિદ્વજ્ઞનો જ વિમર્શ કરીને આ 'પરામર્શ' વિવેચનને ન્યાય આપે. તે અંગે નિર્ણય કરે. ગ્રંથ - ગૌરવ થવા છતાંય આ વિષયમાં વિશદતા - સ્પષ્ટતા થાય તે માટે આ પ્રયાસ જાણવો. (૨/૫૨)

૧૧૦. શીલાદિપ્રત્યયેષુ નાસરૂપોત્સર્ગવિધિઃ ॥ ૨ / ૫૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- શીલ, ધર્મ અને સાધુ અર્થમાં વિહિત ત્વ વગેરે પ્રત્યયોને વિષે 'અસરૂપ-ઉત્સર્ગવિધિ' થતો નથી.

અર્થાત્ ત્વ શીલધર્મસાધુષુ (૫-૨-૨૭) એ સૂત્રથી અધિકૃત એવા 'શીલાદિ' અર્થમાં

વિહિત જે અપવાદ પ્રત્યય, તેના વિષયમાં તે અપવાદ પ્રત્યયો સાથે અસમાનરૂપ એવો અને અસરૂપોડપવાદે વૌત્સર્ગિક પ્રાક્ ક્તે: (૫-૧-૧૬) સૂત્રથી પ્રાપ્ત પણ શીલાદિ - અર્થક ઔત્સર્ગિક પ્રત્યય ન થાય - એમ કહેવાનો ભાવ છે.

પ્રયોજન :- પ્રાપ્તવિધિનો પ્રતિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તરન્યાયનું પણ પ્રયોજન કહેવું.

ઉદાહરણ :- અલङ્કરણશીલઃ, અલङ્કરણધર્મા, અથવા સાધુ અલङ્કરેતીતિ એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરીને અલङ્કરિણ્ઃ કન્યામ્ । વગેરે પ્રયોગોમાં ભાજ્યલङ्કગ્નિરાકૃગ્ભૂસહિરૂચિવૃતિવૃધિચરિપ્રજનાપત્રપ ણ્ઃ (૫-૨-૨૮) સૂત્રથી ણ્ઃ પ્રત્યય જ થાય, પણ ત્વ્ શીલધર્મસાધુષુ (૫-૨-૨૭) સૂત્રથી ત્વ્ પ્રત્યય ન થાય. તેથી શીલ વગેરે અર્થમાં અલङ્કર્તા કન્યામ્ । વગેરે ત્વ્ પ્રત્યયાંત પ્રયોગ સાધુ નથી.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ઉપપાદક = જ્ઞાપક છે, પદિચ્ ગતૌ । એ પદ ગ. ૪ ધાતુ ઇ અનુબંધવાળો હોવાથી ઇડિતો વ્યજ્ઞનાદ્યન્તાત્ (૫-૨-૪૪) સૂત્રથી જ અન પ્રત્યય સિદ્ધ હોવા છતાં ભૂષાક્રોધાર્થજૃસગૃધિજ્વલશુચશ્વાનઃ (૫-૨-૪૨) એ અન પ્રત્યય કરનાર સૂત્રમાં ચ કાર વડે પૂર્વસૂત્રથી પદ ધાતુનું અનુકર્ષણ કરવું. તે આ રીતે - જો આ ન્યાય ન હોત તો પદ ધાતુ ઇદિત્ હોવાથી ઇડિતઃ (૫-૨-૪૪) સૂત્રથી જ અન પ્રત્યય સિદ્ધ હોવાથી ભૂષાક્રોધાર્થ (૫-૨-૪૨) એ અન પ્રત્યય કરનાર સૂત્રમાં પદ ધાતુથી અન પ્રત્યય કરવા માટે શા માટે ચ વડે પદ ધાતુનું અનુકર્ષણ કરાય ? અર્થાત્ નિરર્થક હોયને ન કરવું જોઈએ.

શંકા :- લષપતપદઃ (૫-૨-૪૧) સૂત્રથી વિહિત ડકળ્ પ્રત્યય વડે અન પ્રત્યય બાધિત હોવાથી પદ ધાતુથી અન પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે નહિ. આથી અન પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ માટે ચ વડે અન પ્રત્યયનું અનુકર્ષણ કરવું (અપ્રાપ્ત વિધિની પ્રાપ્તિ માટે હોયને) - સાર્થક થઈ જશે.

સમાધાન :- ના, અસરૂપોડપવાદે વૌત્સર્ગિક પ્રાક્ ક્તે: (૫-૨-૧૬) સૂત્રથી અપવાદ વિષયમાં - અસરૂપ એવો ઉત્સર્ગ અન પ્રત્યય હોવાથી - વિકલ્પે અન પ્રત્યય રૂપ ઉત્સર્ગ વિધિની અનુજ્ઞા - સંમતિ આપેલી છે. આથી અન પ્રત્યયનો ડકળ્ પ્રત્યય વડે બાધ થવો સંભવિત નથી. આથી ઇડિતઃ (૫-૨-૪૪) સૂત્રથી ઇ અનુબંધવાળા પદ ધાતુથી અન પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ જ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે ઇડિતઃ (૫-૨-૪૪) સૂત્રથી થતો પદ વગેરે ધાતુથી અન પ્રત્યય એ ઉત્સર્ગ વિધિ છે. અને પદ ધાતુથી લષપતપદઃ (૫-૨-૪૧) થી થતો ડકળ્ પ્રત્યય એ અપવાદવિધિ છે. વળી અસરૂપ પણ છે. એટલે અસરૂપોડપવાદે (૫-૧-૧૬) સૂત્રથી ડકળ્ પ્રત્યય થયે, પક્ષે ઇડિતઃ (૫-૨-૪૪) સૂત્રથી અન પ્રત્યય પ્રાપ્ત જ છે.) માટે ભૂષાક્રોધાર્થ (૫-૨-૪૨) સૂત્રમાં પદ ધાતુથી અન પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ માટે ચ થી પદ ધાતુનું અનુકર્ષણ આ ન્યાય વિના નિરર્થક જ બની જાય છે.

પરંતુ, આ ન્યાય વડે શીલાદ્યર્થક - પ્રત્યયોમાં અસરૂપ-ઉત્સર્ગવિધિનો નિષેધ કરેલો છે અને તેથી ડકળ્ પ્રત્યયથી અન પ્રત્યયનો બાધ કરાશે - એવી શંકા કરીને અન પ્રત્યયના વિધાન

માટે ચ કારથી પદ ધાતુનું કરેલું અનુકર્ષણ સફળ છે. આમ આ ન્યાયથી જ ઉઠેલી પદ ધાતુથી અન પ્રત્યયની અપ્રાપ્તિની શંકાથી તેની પ્રાપ્તિ માટે ભૂષાક્રોધાર્થં (૫-૨-૪૨) સૂત્રમાં ચ કાર વડે કરાતું પદ ધાતુનું અનુકર્ષણ સાર્થક બનતું હોયને તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અદીપ્ર = અનિત્ય છે. આથી શીલાદિ - અર્થમાં શકમગમહન-વૃષભૂસ્થ ઉકળ (૫-૨-૪૦) સૂત્રથી વિહિત ઉકળ પ્રત્યય પર છતાં આગામુકઃ । વગેરે પ્રયોગોની જેમ ત્વ્ શીલધર્મસાધુષુ (૫-૨-૨૭) સૂત્રથી ત્વ્ પ્રત્યય પર છતાં, આગન્તા । વગેરે રૂપો પણ થાય છે.

આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદ્દીપક = જ્ઞાપક છે, દીપ્રઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં સ્મ્યજર્હિસદીપ-કમ્પકમનમો રઃ (૫-૨-૭૯) સૂત્રથી ર પ્રત્યય વડે જ આ ન્યાયથી શીલાદિ-પ્રત્યયવિધિમાં વૈકલ્પિક અસરૂપ ઉત્સર્ગવિધિનો નિષેધ કરેલો હોવાથી ઇહિતઃ (૫-૨-૪૪) થી ઔત્સર્ગિક અન પ્રત્યયનો નિષેધ સિદ્ધ જ છે. તેમ છતાંય ન ણિહ્યસૂદદીપદીક્ષઃ (૫-૨-૪૫) એ અન પ્રત્યયનો નિષેધ કરનારા સૂત્રમાં દીપ્ ધાતુનું પ્રહણ કરવું. તે આ પ્રમાણે - દીપ્રઃ । અહિ ઇહિતો વ્યજ્જનાદ્યન્તાત્ (૫-૪-૪૪) સૂત્રથી (દીપૈચિ દીપૌ । એમ ધાતુપાઠમાં હ અનુબંધ સહિત પાઠ હોવાથી) અન પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ છે. અને તેમ હોયને પણ સ્મ્યજર્હિસદીપં (૫-૪-૭૯) સૂત્રથી થતાં ર પ્રત્યય વડે (અન પ્રત્યય વિધિ) બાધિત છે. આથી દીપ્ ધાતુથી અન પ્રત્યય થશે નહિ. આથી ન ણિહ્યં (૫-૨-૪૫) એ અન પ્રત્યયના નિષેધક સૂત્રમાં દીપ્ ધાતુનું પ્રહણ શા માટે કરાય ? અર્થાત્ ર પ્રત્યયથી બાધિત હોયને અન નો અભાવ સિદ્ધ હોવાથી, તેનો નિષેધ કરવો નિરર્થક છે.

શંકા :- અસરૂપોપવાદે વોત્સર્ગઃ પ્રાક્ ક્તેઃ (૫-૧-૧૬) સૂત્રથી વિકલ્પે ઔત્સર્ગિક વિધિની અનુમતિ આપેલી હોવાથી વિકલ્પે ઔત્સર્ગિક અન પ્રત્યય પણ થાત. માટે અન - પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોવાથી ન ણિહ્યં (૫-૪-૪૫) સૂત્રમાં દીપ્ ધાતુથી અન પ્રત્યયનો નિષેધ કરવા માટે દીપ્ ધાતુનું પ્રહણ સાર્થક બની જશે.

સમાધાન - ના, આમ કહેવાય નહિ. કારણકે આ ન્યાયથી ‘શીલાદિ’ પ્રત્યયોમાં અસરૂપોત્સર્ગ - વિધિનો નિષેધ કરેલો છે. આથી ઔત્સર્ગિક ઇહિતઃ (૫-૨-૪૪) થી અન પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ જ નથી. પરંતુ આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી શીલાદિ-પ્રત્યય વિધિમાં પણ ક્યારેક અસરૂપોત્સર્ગવિધિની અનુમતિનો સદ્ભાવ હોવાથી ર પ્રત્યયના પક્ષે (વિકલ્પે) ઔત્સર્ગિક અન પ્રત્યય પણ થઈ જશે, એવી શંકા કરીને જ ન ણિહ્યં (૫-૨-૪૫) સૂત્રમાં દીપ્ ધાતુનું પ્રહણ કરવું અને તે દ્વારા દીપ્ ધાતુથી અન પ્રત્યયનો નિષેધ કરવો સફળ છે. આમ ન ણિહ્યં (૫-૨-૪૫) સૂત્રમાં દીપ્ ધાતુનું પ્રહણ આ ન્યાયની અનિત્યતા સ્વીકારવાથી જ સાર્થક થતું હોયને આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાવે છે.

પ્રસ્તુત ન્યાયનો બીજો અર્થ :- શીલાદિપ્રત્યયેષુ - આ પ્રસ્તુત ન્યાયનો બીજો પણ અર્થ થાય છે, જે અહિ પ્રસ્તુત કરાય છે. ‘શીલાદિ’ અર્થથી વિશિષ્ટ અર્થવાળા પ્રત્યયો વિષયભૂત હોતે છતે સામાન્ય - અર્થમાં વિહિત કૃત્પ્રત્યય એ અસરૂપ ઉત્સર્ગવિધિથી પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ ન થાય.

ઉદાહરણ :- તેથી 'શીલાદિ' અર્થથી વિશિષ્ટ એવા કર્તા અર્થમાં અલङ્કરિણુઃ । વગેરેમાં પ્રાન્યલङ્કૃગ્ (૫-૨-૨૮) સૂત્રથી વિહિત ઇષ્ણુ પ્રત્યયના વિષયમાં અર્થ - સામાન્યમાં (કર્તા માત્ર રૂપ સામાન્ય - અર્થમાં) વિહિત હોવાથી પ્રાપ્ત પણ નકત્વૌ (૫-૧-૪૮) સૂત્રથી નક પ્રત્યય ન થાય. તેથી 'શીલાદિ' અર્થની વિવક્ષા હોય ત્યારે અલङ્કારકઃ । વગેરે પ્રયોગો સાધુ નથી. (અર્થાત્ આ પ્રયોગનો- સારો અલંકાર કરનાર અથવા અલંકાર કરવાના સ્વભાવવાળો - એવો અર્થ ન થાય. માત્ર 'અલંકાર કરનાર' એવો જ અર્થ થાય.)

જાપક :- આ બીજો ન્યાયાર્થ કરવામાં આ ન્યાયનું સંવાદક = જાપક છે - પરિવાદકઃ । આ રૂપની 'કર્તા'રૂપી અર્થ સામાન્યમાં વિહિત નકત્વૌ (૫-૧-૪૮) સૂત્રથી થતાં નક પ્રત્યય વડે સિદ્ધિ થઈ જતી હોવા છતાંય, વાદેશ્ચ નકઃ (૫-૨-૬૭) સૂત્રથી 'શીલાદિ - અર્થથી વિશિષ્ટ કર્તા' અર્થમાં નક પ્રત્યયનું વિધાન કરવું. જો 'શીલ' વગેરે અર્થોમાં = 'શીલાદિ અર્થ વિશિષ્ટ કર્તા' અર્થમાં થતાં ત્વ વગેરે પ્રત્યયના વિષયમાં સામાન્યથી 'કર્તા' માત્ર અર્થમાં વિહિત નકત્વૌ (૫-૧-૪૮) સૂત્રથી નક પ્રત્યય પણ અસરૂપોઽપવાદો (૫-૧-૧૬) સૂત્રથી થતો હોત, તો શા માટે નક પ્રત્યય કરવા માટે વાદેશ્ચ નકઃ (૫-૨-૬૭) સૂત્ર કરવું જોઈએ ? અર્થાત્ અસરૂપ અપવાદ વિધિ હોવાથી જ નકત્વૌ (૫-૧-૪૮) સૂત્રથી નક પ્રત્યય થઈ જવાથી તે સૂત્ર ન કરવું જોઈએ. છતાં જે કરેલું છે, તે 'શીલાદિ-વિશિષ્ટ કર્તા' અર્થમાં નકત્વૌ (૫-૧-૪૮) સૂત્રથી નક પ્રત્યય એ 'કર્તા' રૂપ સામાન્ય અર્થમાં કહેલો હોવાથી પ્રાપ્ત હોવા છતાંય, આ ન્યાય વડે નિષેધ થવાથી તેની અપ્રાપ્તિની સંભાવના વિચારીને વાદેશ્ચ નકઃ (૫-૨-૬૭) સૂત્ર કરેલું છે. આથી આ ન્યાયથી જ વાદેશ્ચ નકઃ (૫-૨-૬૭) થી નક નું વિધાન ઘટતું હોયને તે આ ન્યાયનું જાપન, કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય સ્વરૂપિ = અનિત્ય છે. આથી ક્યારેક 'શીલાદિ - અર્થવિશિષ્ટ કર્તા' અર્થમાં 'કર્તા - માત્ર' રૂપ સામાન્ય અર્થમાં વિહિત અસરૂપોત્સર્ગવિધિ રૂપ કૃત્ પ્રત્યય થાય પણ છે. જેમ કે, કામક્રાધૌ મનુષ્યાણાં ક્ષાદિતારૌ વૃકાવિવ । (કામ અને ક્રોધ એ મનુષ્યોને શિયાળની જેમ ખાવાના સ્વભાવવાળા છે.) અહિં નિન્દાહિંસાક્લિશાદવિનાશિવ્યાભાષાસૂચાનેકસ્વરૂત્ (૫-૨-૬૮) સૂત્રથી 'શીલાદિ' અર્થથી વિશિષ્ટ કર્તા અર્થવાળા નક પ્રત્યયના વિષયમાં 'કર્તા' માત્ર રૂપ સામાન્ય અર્થમાં વિહિત ત્વ પ્રત્યય થયો છે.

શંકા :- અહિં 'શીલાદિ અર્થથી વિશિષ્ટ કર્તા અર્થ'માં થતો ત્વ પ્રત્યય જ કેમ ન હોઈ શકે ?

સમાધાન :- ના, ત્વ પ્રત્યયાંત કૃદન્તના કર્મકારકમાં વર્તમાન નામથી ત્વદન્તાવ્યયઃસ્વા-નાત્વશત્કિંનકચ્છલ્લર્થસ્ય (૨-૨-૮૦) સૂત્રથી ષષ્ઠીનો નિષેધ કરેલો હોવાથી અને અહિં કર્મમાં ષષ્ઠીનો પ્રયોગ હોવાથી ક્ષાદિતારૌ । પદ ત્વ પ્રત્યયાંત સંભવી શકતું નથી.

શંકા :- અહિં 'શીલાદિ' અર્થની વિવક્ષા નથી. એટલે 'કર્તા' માત્ર રૂપ સામાન્ય અર્થમાં કહેલ ત્વ પ્રત્યયની અનુપત્તિ નહિ થાય ?

સમાધાન :- આ પણ બરોબર નથી. કારણકે 'શીલાદિ' અર્થની વિવક્ષા વિના, મનુષ્યોને ખાવાના સ્વભાવવાળા (ખાદનશીલ) શિયાળની ઉપમા ઘટતી નથી. માટે તેવી ઉપમાની સંગતિ માટે 'શીલાદિ' અર્થની વિવક્ષા પણ આવશ્યક જ છે.

આમ અહિં આ બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરાયેલ પણ પ્રસ્તુત ન્યાય અનિત્ય હોવાથી 'શીલાદિ' અર્થ વિશિષ્ટ કર્તામાં 'કર્તા' રૂપ સામાન્ય અર્થમાં વિહિત તૃત્વ પ્રત્યયની પણ પ્રાપ્તિ થઈ શકી. (૨/૫૩.)

૧૧૧. ત્યાદિષ્વન્યોડન્યં નાસરૂપોત્સર્ગવિધિઃ ॥ ૨ / ૫૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ત્યાદિ - વિભક્તિ પ્રત્યયવિધિના વિષયમાં પરસ્પર અસરૂપ એવો ઉત્સર્ગ વિધિ થતો નથી. અર્થાત્ જ્યાં ઉત્સર્ગરૂપ ત્યાદિ વિભક્તિવિધિના વિષયમાં અપવાદ રૂપ ત્યાદિ વિભક્તિ પ્રત્યય આવતો હોય, તો ત્યાં તે વિષયમાં ઔત્સર્ગિક ત્યાદિ વિભક્તિ પ્રત્યય, અસરૂપોડપવાદે (૫-૧-૧૬) સૂત્રથી પ્રાપ્ત હોવા છતાં આ ન્યાયથી નિષેધ કરાય છે.

પ્રયોજન :- પૂર્વે કહ્યા મુજબ - અપવાદ વિષયમાં વિકલ્પે પ્રાપ્ત ઔત્સર્ગિકવિધિનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- સ્મરસિ ચૈત્ર ! કશ્મીરેષુ વત્સ્યામઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં અયદિ સ્મૃત્યર્થે ભવિષ્યન્તી (૫-૨-૯) સૂત્રથી અનઘતન એવા હસ્તનકાળમાં 'ભવિષ્યન્તી' વિભક્તિ વિહિત છે. આથી તે સૂત્રના વિષયમાં અનઘતને હાસ્તની (૫-૨-૭) સૂત્રથી ઔત્સર્ગિક 'હસ્તની' વિભક્તિ પ્રાપ્ત હોવા છતાં આ ન્યાયથી નિષેધ કરેલો હોવાથી ન થાય.

આ ન્યાયસૂત્રમાં અન્યોન્યમ્ = પરસ્પર, એમ કહેવાથી ત્યાદિ વિભક્તિ - પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ રૂપ વિધિઓને વિષે જ પરસ્પર પ્રાપ્ત થતાં ઔત્સર્ગિક વિધિનો નિષેધ કરાય છે. પ્રત્યયની (કૃત્ પ્રત્યયોની) સાથે તો ત્યાદિ વિભક્તિના વિષયમાં અસરૂપોડપવાદે (૫-૧-૧૬) સૂત્રથી થતો ઔત્સર્ગિક વિધિ થાય જ છે. તેથી ઉપશુશ્રાવ । (ઉપ + શ્રુ + ણ્વ) વગેરે પ્રયોગોમાં શ્રુસદવસ્થ્યઃ પરોક્ષા વા (૫-૨-૧) સૂત્રથી જેમ પરોક્ષા વિભક્તિ થાય છે, તેની જેમ પરોક્ષાના વિષયમાં ઉત્સર્ગ વિધિરૂપ ક્ત વગેરે 'સામાન્ય ભૂતકાળ'માં થતાં પ્રત્યયો પણ થાય જ છે. જેમ કે, ઉપશ્રુતઃ, ઉપશ્રુતવાન્ । વગેરે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું આસાદક = જ્ઞાપક છે, શ્રુસદવસ્થ્યઃ પરોક્ષા વા (૫-૨-૧) સૂત્રમાં ત્રિકલ્પાર્થક 'વા' નું ગ્રહણ. આ 'વા' નું ગ્રહણ યથાયોગ્ય સ્વકાળમાં અઘતની - હસ્તની વિભક્તિ કરવા માટે છે. અર્થાત્ અઘતન - ભૂતકાળમાં અઘતની - વિભક્તિ અને અઘતન સિવાયના (અનઘતન) ભૂતકાળમાં હસ્તની - વિભક્તિ કરવા માટે 'વા' નું ગ્રહણ છે. અને આ

બે વિભક્તિઓ આ ન્યાયના અભાવમાં અસરૂપ હોવાથી અસરૂપોડપવાદે (૫-૧-૧૬) સૂત્રથી વિકલ્પે સિદ્ધ જ છે. આથી શા માટે તેની પ્રાપ્તિ માટે 'વા' નું ગ્રહણ કરવું જોઈએ ? અર્થાત્ નિરર્થક હોયને ન જ કરવું જોઈએ. પરંતુ આ ન્યાયનો સદ્ભાવ હોવાને લીધે તેનાથી શ્રુસદવસ્થ્યઃ (૫-૨-૧) સૂત્રથી વિહિત પરોક્ષા વડે ઔત્સર્ગિક અદ્યતની, હ્યસ્તની વિભક્તિઓ બાધિત કરાશે, એવી શંકાથી જ પક્ષે સ્વ - સ્વકાળ પ્રમાણે અદ્યતની, હ્યસ્તની વિભક્તિઓ પણ થાય - એવી બુદ્ધિથી શ્રુસદ (૫-૨-૧) સૂત્રમાં 'વા' શબ્દનું કરેલું ગ્રહણ સફળ છે. આમ આ ન્યાયથી જ ત્યાદિ પ્રત્યય વિધિમાં પરસ્પર ઉત્સર્ગીવિધિ નિષિદ્ધ હોવાની ઉઠેલી શંકાથી, પક્ષે, ઉત્સર્ગ વિધિની પ્રાપ્તિ માટે શ્રુસદ (૫-૨-૧) સૂત્રમાં 'વા' નું ગ્રહણ સાર્થક થતું હોયને તે આ ન્યાયનો ગોંધ કરાવે છે.

આ ન્યાય અનિત્ય નથી. આ ન્યાય અને પૂર્વન્યાય અસરૂપોડપવાદે વોત્સર્ગઃ પ્રાક્ ક્તેઃ (૫-૧-૧૬) સૂત્રનો અપવાદ છે. (૨/૫૪)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. સામાન્યથી 'ભૂતકાળ' અર્થમાં અદ્યતની (૫-૨-૪) સૂત્રથી અદ્યતની - વિભક્તિ થાય અને ભૂતકાળ અર્થ જ જ્યારે 'અનદ્યતનત્વથી વિશિષ્ટ' હોય, અર્થાત્ આજ સિવાયનો ભૂતકાળ - અર્થ હોય, ત્યારે અનદ્યતને હ્યસ્તની (૫-૨-૭) સૂત્રથી હ્યસ્તની વિભક્તિ થાય. આ રીતે યથાસ્વકાળની વિચારણા કરવી. (૨/૫૪)

૧૧૨. સ્ત્રીખલના અલો બાધકાઃ સ્ત્રિયાઃ ખલનો ॥ ૨ / ૫૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- સ્ત્રી શબ્દથી 'સ્ત્રીલિંગ - વિશિષ્ટ' અર્થમાં કહેલાં ક્તિ વગેરે' પ્રત્યયો લેવા અને અન થી અનદ્ પ્રત્યય લેવો. આથી સ્ત્રીલિંગવિશિષ્ટ(સ્ત્રી)અર્થમાં વિહિત ક્તિ વગેરે પ્રત્યય, દુઃસ્વીષતઃ કૃચ્છ્રકૃચ્છ્રાર્થાત્ખલ્ (૫-૩-૧૩૯) સૂત્રથી વિહિત ખલ્ પ્રત્યય અને અન (અનદ્) પ્રત્યય એ (ત્રણ) યુવર્ણવૃદ્ધવશરણગમૃદ્ગ્રહઃ (૫-૩-૨૮) સૂત્રથી વિહિત અલ્ પ્રત્યયના બાધક છે. અને ખલ્ અને અનદ્ પ્રત્યય એ સ્ત્રીલિંગ - અર્થમાં થતાં ક્તિ વગેરે પ્રત્યયોનો બાધક છે.

પ્રયોજન :- અહિ અસરૂપોડપવાદે (૫-૧-૧૬) સૂત્રમાં પ્રાક્ ક્તેઃ એમ કહેવાથી સ્ત્રિયાં ક્તિઃ (૫-૩-૯૧) એ ક્તિ પ્રત્યયના વિધાનની પૂર્વે જે કૃત્ પ્રત્યયો છે, તેમાં વિકલ્પે અસરૂપોત્સર્ગ - વિધિની વ્યવસ્થા કરેલી છે. હવે તેની - ક્તિ પ્રત્યયની આગળ કહેવાતાં પ્રત્યયોમાં સ્પર્ધા હોતે છતે બાધ્ય - બાધકભાવની વ્યવસ્થા કરવા માટે આ ન્યાય છે.

આમ આ ન્યાયની સ્પષ્ટ સમજ માટે બે વિભાગ કરી શકાય છે. (૧) અલ્ પ્રત્યયના

બાધક પ્રત્યયો - ક્તિ, અનદ્ અને खल् પ્રત્યયો છે. અને (૨) બીજા વિભાગમાં - સ્ત્રીલિંગવિશિષ્ટ અર્થમાં વિહિત ક્તિ વગેરેના બાધક પ્રત્યયો खल् અને અનદ્ છે. તેના ક્રમશઃ ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

ઉદાહરણ :- (૧) અલ્ નો બાધક ક્તિ પ્રત્યય - ચયનં ચિતિઃ । વગેરેમાં સ્ત્રિયાં ક્તિઃ (૫-૩-૮૧) સૂત્રથી ક્તિ પ્રત્યયની અને યુવર્ણવૃદ્વશરણગમદ્ગ્રહઃ (૫-૩-૨૮) સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોયને પર સૂત્ર હોવાથી સ્ત્રીલિંગ અર્થમાં કહેલ ક્તિ પ્રત્યય જ થાય.

અલ્ નો બાધક खल् પ્રત્યય - दुःखेन चीयते इति, दुश्चयम् । વગેરે રૂપોમાં દુઃસ્વીષતઃ (૫-૩-૧૩૮) સૂત્રથી खल् અને યુવર્ણવૃદ્વ (૫-૩-૨૮) સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોયને પર સૂત્ર હોવાથી खल् પ્રત્યય જ થાય.

અલ્ નો બાધક અનદ્ પ્રત્યય - पलाशानि शात्यन्तेऽनेन इति पलाशशातनो^૩ दण्डः । વગેરે રૂપોમાં કરણાધારે (૫-૩-૧૩૮) સૂત્રથી અનદ્ અને યુવર્ણ (૫-૩-૨૮) સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોયને પરવિધિ હોવાથી અનદ્ પ્રત્યય જ થાય.

(૨) બીજા વિભાગના ઉદાહરણમાં ૧. સ્ત્રી પ્રત્યયનો બાધક - खल् પ્રત્યય - दुःखेन भिद्यते इति दुर्भेदा^૩ भूः । વગેરે રૂપોમાં સ્ત્રિયાં ક્તિઃ (૫-૩-૮૧) સૂત્રથી ક્તિ પ્રત્યય અને દુઃસ્વીષતઃ (૫-૩-૧૩૮) સૂત્રથી खल् પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોયને પરવિધિ હોવાથી खल् પ્રત્યય જ થાય. તથા ૨. સ્ત્રી પ્રત્યયનો બાધક અનદ્ - सक्तवो धीयन्तेऽस्यामिति - सुकुधानी ।^૪ (સક્તુધા + અનદ્) વગેરે રૂપોમાં સ્ત્રિયાં ક્તિઃ (૫-૩-૮૧) થી ક્તિ પ્રત્યય અને કરણાધારે (૫-૩-૧૨૮) સૂત્રથી અનદ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોતે છતે પરવિધિ હોવાથી અનદ્ પ્રત્યય જ થાય. (૩)

આ પ્રમાણે સ્પર્ધે (પર) (૭-૪-૧૧૮) એ પરિભાષાનો જ પ્રપંચ = વિસ્તારભૂત આ ન્યાય છે. કારણકે, સ્પર્ધે (૭-૪-૧૧૮) પરિભાષા વડે જે પરવિધિની બળવત્તા જણાવાઈ છે, તે જ હકીકત આ ન્યાય વડે પણ સધાય છે. આમ 'પરવિધિની બળવત્તાના સ્થાપનરૂપ' બન્નેયનું - પૂર્વોક્ત પરિભાષાનું અને પ્રકૃત ન્યાયનું - પ્રયોજન / સાધ્ય એક જ હોવાથી આ ન્યાય - ઉક્ત પરિભાષાનો જ અર્થ વિશેષરૂપે કહેતો હોવાથી - તેના વિસ્તાર રૂપ છે.

શાપક :- આ ન્યાયનું સ્થાપક = શાપક છે, આ બધાં પૂર્વોક્ત બાધ્ય - બાધકભાવની વ્યવસ્થા માટે બીજો કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો. અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ ઉક્ત વ્યવસ્થા થઈ જશે, એવા આશયથી બીજો કોઈ પ્રયત્ન કરેલો નથી.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય જય્ય = અનિત્ય છે. તેથી પ્રથમાંશમાં (સ્ત્રીચલના અલો બાધકાઃ અંશમાં) જયઃ ।^૧ વગેરે રૂપોમાં સ્ત્રિયાં ક્તિઃ (૫-૩-૮૧) અને યુવર્ણ (૫-૩-૨૮) સૂત્રથી ક્રમશઃ ક્તિ અને અલ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોયને અલ્ પ્રત્યય જ થયો. અને દ્વિતીયાંશમાં (સ્ત્રી પ્રત્યયના બાધક खल्, અનદ્ અંશમાં) અનિત્ય હોવાથી શિરસોર્દનં, શિરોર્દતિઃ । વગેરે રૂપોમાં અર્દ્ધ ધાતુથી સ્ત્રિયાં ક્તિઃ (૫-૩-૮૧) સૂત્રથી ક્તિઃ અને અનદ્ (૫-૩-૧૨૪) સૂત્રથી અનદ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોયને સ્ત્રીલિંગ વિશિષ્ટ અર્થમાં થતો ક્તિ પ્રત્યય જ લાગ્યો. (૨/૫૫)

સ્વોપણ ન્યાસ

૧. ક્તિ વગેરે સ્ત્રીલિંગમાં કહેલ પ્રત્યયો છે. તે ક્તિ, ક્યપ્, શ, ય, અ, અઙ્, અન, ક્વિપ્, જ, અનિ, ઙ્ઙ અને ણક એમ બાર (૧૨) પ્રત્યયો 'સ્ત્રીલિંગ - વિશિષ્ટ ભાવ અને અકર્તૃકારક' અર્થમાં કહેલાં છે.

૨. પતાશશાતનઃ । અહિં શ્દ્ ધાતુથી ણિગ પ્રત્યય થયે, શદિગતૌ શાત્ (૪-૨-૨૩) સૂત્રથી થયેલ શ્દ્ ધાતુનો શાત્ આદેશ 'શાદિ' એમ ણિગન્ત ધાતુ હોવાથી ઙ્ઙ કારાંત છે. માટે યુવર્ણઃ (૫-૩-૨૮) સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી. પણ પરવિધિ હોવાથી અન્દ જ થાય.

૩. દુભેદા મૂઃ । ક્તિ વગેરે પ્રત્યયો 'ભાવ અને કર્તા સિવાયના કારક' અર્થમાં વિહિત હોવાથી અહીં કર્મ - અર્થમાં ક્તિ ની પ્રાપ્તિ હતી, પણ પરવિધિ હોયને આ ન્યાયથી સ્વલ્ પ્રત્યય જ થાય.

૪. સક્તુધાની । અહિં આધાર અર્થમાં ક્તિપ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી. પણ પરવિધિ હોયને અન્દ પ્રત્યય જ થાય.

૫. શંકા :- શિરોઽર્તિઃ । રૂપમાં ક્તિ વગેરે પ્રત્યય-વિધાયક સૂત્રમાં 'બહુલતા'નો અધિકાર હોવાથી જ અન્ય પ્રત્યયોનો બાધ કરીને ક્તિ પ્રત્યય જ થાય. આ પ્રમાણે નામિનિ પુંસિ ચ (૫-૩-૧૩૧) સૂત્રની ત. પ્ર. બહુદ્વૃત્તિમાં કહેલું છે. આથી પ્રકૃત ન્યાયની અનિત્યતાની શી જરૂર છે ? અર્થાત્ આ ન્યાયની અનિત્યતાથી આવું રૂપ થયું, એમ શી રીતે કહેવાય ?

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પણ બહુલાધિકારની પહેલાં જો આ ન્યાયની અનિત્યતા સાબિત થઈ, તો ક્તિપ્રત્યય નિર્વિધ્નપણે આવી શક્યો. અન્યથા - જો આ ન્યાયની અનિત્યતા સિદ્ધ ન થઈ હોય અર્થાત્ આ ન્યાય નિત્ય હોય તો બહુલાધિકાર હોવા છતાં આ ન્યાય વડે વિધ્નવાળો = બાધિત થયેલો ક્તિપ્રત્યય શી રીતે આવી શકે ? આમ આ પ્રમાણે ક્તિપ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થવામાં અનંતર = અવ્યવહિત કારણ આ ન્યાયની અનિત્યતા જ છે. જ્યારે બહુલાધિકાર એ પરંપરાએ કારણ છે, આથી અમે તેની અહિં વિવેક કરી નથી. (૨/૫૫)

૧૧૩. 'યાવત્સંભવસ્તાવદ્વિધિઃ ॥ ૨/૫૬ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- પ્રાપ્તિ અનુસારે એક જ (૧) વ્યાકરણસૂત્ર અથવા (૨) ન્યાયસૂત્રનો જેટલી વાર લાગવાનો સંભવ હોય અર્થાત્ વ્યવધાનરહિતપણે (અનંતર) પ્રાપ્તિ હોય, તેટલી વાર તે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરવી જ.

પણ એકવાર આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરાઈ છે, એવી બુદ્ધિથી અધિકવાર તે સૂત્ર લાગવાનો સંભવ હોવા છતાં તે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન કરાય - એમ ન કરવું. અને જ્યારે તે સૂત્ર લાગવાનો સંભવ ખલાસ થઈ ગયો હોય, તો ત્યારબાદ તે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન જ કરવી - આવા અર્થને

જાણાવવા માટે આ ન્યાય છે. આમ આવા વિશિષ્ટ અર્થનો બોધ કરાવવો એ જ આ ન્યાયનું પ્રયોજન જાણવું. અર્થાત્ એકવાર સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ ગયા બાદ સંભવ હોવા છતાં ય સૂત્રનું ચરિતાર્થપણું - સાફલ્ય સિદ્ધ થઈ જતાં, બીજાવાર પ્રવૃત્તિ કરવી કે નહિ - એવી સંભવિત શંકાનો નિરાસ નાશ કરવા માટે આ ન્યાય છે - એમ ભાવ ફલિત થાય છે.

ઉદાહરણ :- ૧. વ્યાકરણસૂત્ર સંબંધી - ત્વક્ । વગેરે શબ્દોમાં પહેલાં વિરામ પર છતાં અદોષાદ્ વિરામૈકવ્યજ્ઞને (૧-૩-૩૨) સૂત્રથી ક્ નો દ્વિર્ભાવ - દ્વિરુક્તિ કરાય છે. જેમકે, ત્વક્ । ફરી એક વ્યંજન પર છતાં આ સૂત્ર લાગવાનો સંભવ હોવાથી આ જ સૂત્રથી દ્વિત્વ કરાય છે. જેમ કે, ત્વક્ક્ । ત્યાર પછી મધ્યમાં રહેલાં ક નો ધ્રુવે ધ્રુટિ સ્વે વા (૧-૩-૪૮) સૂત્રથી લુક્ થયે ફરી ત્વક્ક્ । સ્થિતિમાં આદ્ય ક નું અદોષાત્ (૧-૩-૩૨) સૂત્રથી જ દ્વિત્વ થવાની પ્રાપ્તિ છે, પણ તે કરાતું નથી. તેમ કરવામાં પુનઃ ત્રણ ક્ એકત્રિત થાય, પાછુ ધ્રુવે ધ્રુટિ (૧-૩-૪૮) થી મધ્યમ ક નો લોપ થાય, ફરી દ્વિત્વ, ફરી ક નો લોપ, આમ ક્રિયા (વિધિ) નો અનુપરમ - અનવસ્થા - અવિરામ થવાની આપત્તિ આવે. આથી યં વિધિ પ્રતિ ઉપદેશોઽનર્થકઃ સ વિધિર્વાઘ્યંતે (૧/૩૮) ન્યાયથી વ્યર્થ વિધિનો નિષેધ કરેલો હોવાથી વારંવાર બે સૂત્રની પ્રવૃત્તિના સંભવનો વ્યાધાત થઈ જાય છે. અને આ રીતે સંભવ જ ન હોવાથી (આ ન્યાયથી) વારંવાર સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરવાનો પ્રસંગ પણ રહેતો નથી.

તથા ચેતુમિચ્છતિ - (ચિ + સન્ + શવ્ + તિ -) ચિકીષતિ । અહિ પરસૂત્ર હોવાથી પહેલાં ચિ ધાતુનો સ્વરહનગમોઃ સતિ ધ્રુટિ (૪-૧-૧૦૪) સૂત્રથી ધ્રુટ્ વ્યંજનાદિ (અનિટ્) પ્રત્યય પર છતાં ચિ + સન્ સ્થિતિમાં ચી એમ દીર્ઘ આદેશ થયે, ચેઃ કિર્વા (૪-૧-૩૬) સૂત્રથી દ્વિત્વ થયે પર રહેલાં એવા ચી નો કિ આદેશ થયે ફરી હ્રસ્વ કિ ના સ્વરનો કી એમ દીર્ઘ આદેશ - સંભવ હોવાથી - સ્વરહનગમોઃ (૪-૧-૧૦૪) સૂત્રથી થાય છે.

૨. ન્યાયસૂત્ર સંબંધી ઉદાહરણ - અસ્તિબ્રુવોઃ ભૂવચાવશિતિ (૪-૪-૧) સૂત્રથી અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં જેનો વચ્ આદેશ કરેલો છે એવા બ્રૂગ્ક્ વ્યક્તાયાં વાચિ । એ બ્રૂ ગ.૨ ધાતુનો અદ્યતનીમાં (પ્ર + નિ + અદ્ + વચ્ + અઙ્ + ત -) પ્રણયવોચત । વગેરે રૂપો થાય છે. અહિ વચ્ ધાતુનો શ્રયત્વસૂચક (૪-૩-૧૦૩) સૂત્રથી વોચ આદેશ થયો છે. અને તેમાં ભૂતપૂર્વકસ્તદ્વદુષ-ચારઃ (૧/૮) ન્યાયની પહેલીવાર પ્રવૃત્તિ થવાથી વોચ આદેશનો વચ્ (આદેશી = સ્થાની) તરીકે ઉપચાર થાય છે. અને બીજાવાર ભૂતપૂર્વક - ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થવાથી વચ્ ધાતુનો બ્રૂ તરીકે ઉપચાર - વ્યવહાર થવાથી તે બ્રૂ ધાતુ પર છતાં અકલાદ્યષાન્તે પાઠે વા (૨-૩-૮૦) સૂત્રથી નિ ઉપસર્ગના ન નો ણ થયો. આ રીતે ન્યાયની પણ પ્રવૃત્તિ - સંભવ હોય ત્યાં સુધી - અનેકવાર પણ થઈ શકે છે.

શંકા :- અહિ ભૂતપૂર્વક - ન્યાયની બે વાર પ્રવૃત્તિ શા માટે કરાય છે ? અર્થાત્ એકપણ વાર તે ન્યાયની પ્રવૃત્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. કારણકે વોચ આદેશ પર છતાં જ ઉપસર્ગના ન નો ણ કરી શકાશે ?

સમાધાન - ના, એવું નથી, કારણકે વોચ આદેશનો ધાતુપાઠમાં પાઠ કરેલો નથી. અને અકલાદ્યષાન્તે પાઠે વા (૨-૩-૮૦) સૂત્રમાં ધાતુપાઠ વિષયક જ ધાતુનું ગ્રહણ કરેલું છે. કહેવાનો આશય એ છે કે, વોચ - એવો આદેશ ધાતુપાઠમાં અપઠિત હોવાથી તે પાઠના વિષયભૂત ધાતુ નથી. આથી પૂર્વોક્ત સૂત્રથી ન ના ણત્વ ની પ્રાપ્તિ ન થાય. ણત્વ ની પ્રાપ્તિ તો ત્યારે થાય જો ભૂતપૂર્વક - ન્યાયથી વોચ - આદેશનો વચ્ચે રૂપે ઉપચાર કરાય (સ્થાનિવદ્ભાવ કરાય) અને એ જ ન્યાયથી વચ્ચે આદેશનો બ્રૂ ધાતુ રૂપે પુનઃ ઉપચાર કરાય. આમ થતાં બ્રૂ ધાતુ બ્રૂગ્ વ્યક્તાયાં વાચિ । એ પ્રમાણે ધાતુપાઠમાં પઠિત હોયને વોચ આદેશને ભૂતપૂર્વક - ન્યાયથી બ્રૂ ધાતુરૂપે માનવાથી તે ધાતુપાઠના વિષયભૂત જ ગણાશે. અને આ રીતે અકલાદ્યષાન્તે પાઠે વા (૨-૩-૮૦) સૂત્રથી નિ ના ન નું ણત્વ થઈ જશે. આ રીતે ભૂતપૂર્વક - ન્યાયની બે વાર પ્રવૃત્તિનું આ ઉદાહરણ સમુચિત જ છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું જાપિકૃત્ = જાપક છે, ચ્વત્ સકૃત્ (૪-૧-૧૦૨) સૂત્ર. આ સૂત્ર વ્યંગ સંવરણે । આ વ્યે ધાતુના એ કારનો આત્ સન્ધ્યક્ષરસ્ય (૪-૨-૧) સૂત્રથી આ આદેશ કરાયે છતે વ્ય પ્રત્યય પર છતાં, સંવીયતે । વગેરે રૂપોમાં યજાદિવચ્ચેઃ કિતિ (૪-૧-૭૮) સૂત્રથી યા રૂપ સ્વર સહિત અંતસ્થાનું 'ઈ' એમ ચ્વત્ (સંપ્રસારણ) થયે, (વ્ + ઈ -) વિ એવું રૂપ થાય છે. અને તેમ થયે ફરીથી એકદેશવિકૃતમનન્યવત્ (૧/૧૦) ન્યાયથી એકદેશમાં વિકૃત વિ એ યજાદિ ગણવાળા રૂપે જ કહેવાતો હોવાથી યજાદિવચ્ચેઃ (૪-૧-૭૮) સૂત્રથી પ્રાપ્ત ચ્વત્ નો નિષેધ કરવા માટે 'ચ્વત્ સકૃત્' એવું સૂત્ર કરેલું છે.

અને જો આ ન્યાય ન હોત તો એકવાર ચ્વત્ વિધાયક સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ, આથી બીજીવાર પ્રવૃત્તિનો સંભવ અવ્યાહત = અક્ષત હોવામાં પણ પૂર્વમાં જ લાગવા દ્વારા સૂત્ર ચરિતાર્થ (સફળ) થઈ જવાથી સ્વયં જ પ્રવૃત્ત થશે નહિ. આથી શા માટે ચ્વત્ સકૃત્ (૪-૧-૧૦૨) એવું સૂત્ર કરાય ? અર્થાત્ ન જ કરવું જોઈએ. પણ જે કરેલું છે, તે આ ન્યાયના સદ્ભાવની શંકાથી જ કરેલું છે. અર્થાત્ આ ન્યાયથી એક જ વિધિ અનેકવાર પણ થવાની પ્રાપ્તિ હોયને વ્યા નો વિ થયા બાદ પણ પુનઃ વિ નું ચ્વત્ થવાની પ્રાપ્તિ હોવાથી જ 'ચ્વત્ સકૃત્' એવું સૂત્ર સાર્થક બનતું હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

આ ન્યાયની અનિત્યતા ક્યાંય પણ અમારી જાણમાં આવતી નથી. (૨/૫૬)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. પ્રસ્તુત ન્યાય સૂત્રમાં જે યાવત્, તાવત્ પદો છે, તે સંભવ અને વિધિ સંબંધી ક્રિયાના વિશેષણ છે. (આથી નપું. લિંગ દ્વિતીયા એ. વ. નો પ્રયોગ કરેલો છે.) અન્યથા જો સંભવ અને વિધિ પદોના વિશેષણ હોત તો યાવાન્ (સંભવઃ), તાવાન્ (વિધિઃ) એમ પ્રથમા - વિભક્તિ એ. વ. નો પ્રયોગ કરત.

૨. ચેતુમિચ્છતિ । (ચિકીષતિ) આનો અર્થ ચયનામિચ્છતિ - એકદું કરવાને ઈચ્છે છે, એમ થાય. અહિ

પણ 'ઈચ્છા' અર્થવાળા પાતુનો યોગ હોતે છતે શકઘૃષ્ણાર્થ (૫-૪-૮૦) સૂત્રથી તુમ્ પ્રત્યય થાય, પણ ક્રિયાયાં ક્રિયાર્થયામ્ (૫-૩-૧૩) સૂત્રથી તુમ્ પ્રત્યય થતો નથી. કારણકે ભોક્તું યાતિ । વગેરે પ્રયોગોની જેમ ભવિષ્ય - કાલીન ક્રિયા છે પ્રયોજન = સાધ્ય જેનું એવી ક્રિયા ઉપપદમાં નથી. (કહેવાનો આશય એ છે કે, ભાવિ ભોજન - ક્રિયા માટે ગમન = યાન ક્રિયાની જેમ અહિ 'ચયન' ક્રિયા માટે 'ઈચ્છા' રૂપ ક્રિયા નથી. આમ તાદર્થ્યવાળી (હેતુભૂત) ક્રિયા ઉપપદમાં ન હોવાથી ક્રિયાયાં (૫-૩-૧૩) સૂત્રથી તુમ્ પ્રત્યયની અપ્રાપ્તિ હોયને, તેની પ્રાપ્તિ માટે કરેલા શકઘૃષ્ણ (૫-૪-૮૦) સૂત્રથી જ અહિ તુમ્ પ્રત્યય થાય છે.) (૨/૫૬)

૧૧૪. સંભવે વ્યભિચારે ચ વિશેષણમર્થવત્ ॥ ૨ / ૫૭ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જે વિશેષ્યમાં વિશેષણનો સંભવ હોય અને વ્યભિચાર હોય તે વિશેષ્યને વિશેષ વિશેષણ કહેવું સાર્થક છે. અર્થાત્ જે વિશેષ્યમાં વિવક્ષિત વિશેષણનો સંભવ ન હોય અને સંભવ - અસંભવરૂપ વ્યભિચાર પણ ન હોય તે વિશેષ્યમાં વિશેષણનો ઉપન્યાસ (પ્રયોગ) વ્યર્થ હોવાથી ન કરવો, એમ ન્યાયાર્થ છે. A.

પ્રયોજન :- યં વિધિં પ્રત્યુપદેશોઽનર્થકઃ સ વિધિર્બાધ્યતે (૧/૩૮) ન્યાયનો વિસ્તાર આ ન્યાય છે. કારણકે આ ન્યાયથી પણ વ્યર્થ એવા જ વિશેષણના ઉપન્યાસ રૂપવિધિનો નિષેધ કરાય છે.

ઉદાહરણ :- તૌ મુમો વ્યજ્જને સ્વૌ (૧-૩-૧૪) સૂત્રમાં પૂર્વસૂત્રથી અનુવર્તતું 'પદાન્તે' એવું વિશેષણ 'મુ' આગમ સાથે જોડાતું - સંબંધ કરાતું નથી. કારણકે તેમાં - મુ આગમમાં 'પદાન્તે' એવા વિશેષણનો અસંભવ છે. (અર્થાત્ આગમ હંમેશા પદની મધ્યમાં જ આવતો હોવાથી તેનું 'પદાન્તે' એવું વિશેષણ હોવું અસંભવિત છે.)

હા, મ - વ્યંજન સાથે 'પદાન્તે' એવા વિશેષણનો સંબંધ કરાય છે. કારણકે મ કાર પદાન્તે અને અપદાન્તે - એમ બેય રીતે હોવો સંભવિત હોયને તેનું પદાન્તપણું વ્યભિચારી છે. અને વ્યભિચાર હોય ત્યારે વિશેષણનો ઉપન્યાસ સાર્થક જ છે. તે આ રીતે - ત્વમ્ + તરસિ - ત્વન્તરસિ । વગેરેમાં મ કાર પદાન્તે હોવાનો સંભવ છે, અને રમ્યતે । વગેરેમાં મુ (મ) આગમ પદાન્તે હોવાનો અસંભવ છે. આથી પદાન્તપણું એ મ કારવ્યંજનની અપેક્ષાએ સંભવ - અસંભવરૂપ વ્યભિચારવાળું છે. માટે પદાન્તે વિશેષણનો સંબંધ મ કાર વિશેષ્ય સાથે કરાય છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું સંભાવક = જ્ઞાપક છે - તે જ તૌ મુમો વ્યજ્જને સ્વૌ (૧-૩-૧૪) સૂત્રમાં સ્વૌ એ પ્રમાણે વચન. તે આ રીતે - સ્વૌ એવું વિશેષણ - પદ દ્વિવચનપ્રત્યયવાળું હોવાથી નોડપ્રશ્નાનોઽનુસ્વાગનુનાસિકૌ ચં (૧-૩-૮) સૂત્રથી અનુસ્વાગનુનાસિકૌ - એમ અનુવર્તતાં અનુસ્વાર - અનુનાસિક પદો સાથે તેનો = સ્વૌ નો સંબંધ કરેલો છે. અને તેમાં અનુસ્વાર (ઞ)

એ કોઈપણ વ્યંજનનો 'સ્વ' (સંજ્ઞક) થતો નથી. આથી અનુસ્વારમાં 'સ્વ' એવા વિશેષણનો અસંભવ છે, જ્યારે અનુનાસિક (ઙ, જ, ણ, ન, મ) તો કોઈ વ્યંજનનો 'સ્વ' પણ હોય અને 'અસ્વ' પણ હોય. આથી અનુનાસિકના સ્વત્વનો સંભવ હોવાથી અને વ્યભિચાર પણ હોવાથી આ ન્યાય વડે તેનું જ (અનુનાસિકનું જ) 'સ્વ' એવું વિશેષણ કહેવું સાર્થક છે. અને આમ હોયને સ્વૌ એવું વિશેષણ અનુનાસિકનું જ દર્શાવવું યોગ્ય છે. તો પણ દ્વિવચનવડે ઉભયનું વિશેષણ બતાવ્યું છે - તે ઉભય સાથે સંબંધ હોવામાં પણ આ ન્યાયથી સ્વયમેવ તે સ્વૌ એવું વિશેષણ અનુનાસિક સાથે જ સંબંધ કરશે, પણ અનુસ્વાર સાથે સંબંધ નહિ કરે, એવી આશાથી જ ઉભયનું વિશેષણ કરેલું છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી દ્વે બ્રહ્મણી વેદિતવ્યે । B. વગેરે પ્રયોગોમાં બ્રહ્મ પદોત્તર દ્વિત્વ સંખ્યાનું અભિધાન કરનાર દ્વિવચન - પ્રત્યયનો (ઈ નો) પ્રયોગ અન્યથા અનુપપન્ન હોવાથી અર્થાત્ દ્વિત્વ સંખ્યાના અભિધાનના અભાવમાં દ્વિવચન પ્રત્યયનો પ્રયોગ અસંગત બની જવાથી - દ્વિવચન પ્રત્યયના પ્રયોગને દ્વિત્વસંખ્યાનો બોધક (અભિધાયક) માનવો જોઈએ. અને આવી સ્થિતિમાં બ્રહ્મ પદાર્થમાં દ્વિત્વ સંખ્યાનો વ્યભિચાર આવતો ન હોવા છતાં પણ દ્વે એ પ્રમાણે દ્વિત્વ સંખ્યાવાચક વિશેષણ મૂકેલું છે - તેથી આ ન્યાયનો અહિં અનાશ્રય કરેલો જણાય છે. (૨/૫૭)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. અસંભવ હોય ત્યારે પણ વિશેષણનો પ્રયોગ તર્કાદિ (ન્યાયાદિ) શાસ્ત્રોમાં સંભવે છે. જેમકે - અનુષ્ઠો વહ્નિઃ । - ઉષ્ણતારહિત અગ્નિ. પરંતુ તે વિષય અહિં પ્રસ્તુત ન હોવાથી એ પ્રમાણે જણાવ્યું નથી. (૨/૫૭)

પરામર્શ

A. કહેવાનો ભાવ એ છે કે વિશેષણો બે પ્રકારે છે. (૧) સ્વરૂપ વિશેષણ :- સંભવમાત્ર હોય ત્યારે અપાતું વિશેષણ. આને 'સ્વરૂપવિશેષણ' કહેવાય છે. જેમ કે, કૃષ્ણાઃ કાકાઃ જલ્પન્તિ । અહીં કાગડાઓ કાળા હોવા જ સંભવે છે. સફેદ વગેરે વર્ણવાળા કાગડાઓ હોતા નથી. આથી કાકાઃ = (કાગડાઓ) નું કૃષ્ણાઃ એ પ્રમાણે વિશેષણ એ કૃષ્ણત્વ રૂપ ધર્મનો / વિશેષણનો સંભવ માત્ર હોતે છતે પ્રયોગ કરેલો છે. આથી આને સ્વરૂપ વિશેષણ - સ્વરૂપ માત્રને જણાવનારું = સ્વરૂપદર્શક વિશેષણ કહેવાય, પણ વ્યવચ્છેદક વિશેષણ ન કહેવાય. જ્યારે બીજું (૨) વ્યવચ્છેદક વિશેષણ :- સંભવ - અસંભવ રૂપ વ્યભિચાર હોતે છતે અપાતું વિશેષણ છે, આને વ્યવચ્છેક = કોઈનો નિષેધ = બાદબાકી કરનારું વિશેષણ કહેવાય છે. જેમકે, રક્તા અશ્વા વલ્ગન્તિ । અહીં ઘોડાઓ લાલ હોવા સંભવે છે અને નથી પણ સંભવતાં. કારણકે સફેદ વગેરે વર્ણવાળા પણ ઘોડા હોય છે. આથી ઘોડાઓમાં રક્તાઃ એવા વિશેષણાર્થનો અર્થાત્ લાલરંગનો સંભવ અને અસંભવ રૂપ વ્યભિચાર છે. આથી રક્તાઃ એવું વિશેષણ

સકેદ વગેરે અન્ય રંગવાળા ઘોડાઓનો વ્યવચ્છેદ = બાદબાકી = નિષેધ જણાવે છે. આથી આ વિશેષણને વ્યવચ્છેદક વિશેષણ કહેવાય છે.

આ બે સિવાય - ત્રીજા વિશેષણનો સંભવ (અસ્તિત્વ) હોતો નથી. સંભવમાત્ર હોય ત્યારે અથવા સંભવ - અસંભવરૂપ વ્યભિચાર હોય ત્યારે જ કોઈ પણ વિશેષણનો પ્રયોગ થાય અને તે સાર્થક બને છે. પણ જ્યારે પૂર્વોક્ત બન્નેય નિમિત્ત ન હોય, અર્થાત્ અસંભવ જ હોય, ત્યારે કરાતો વિશેષણનો પ્રયોગ નિરર્થક હોયને સ્વવિશેષ્ય (વ્યવચ્છેદ્ય) સાથે સંબદ્ધ થતો નથી - એ હકીકત આ ન્યાય જણાવે છે. આ હકીકત અને આ ન્યાયની ટીકાગત હકીકત તૌ મુમોઃ (૧-૩-૧૪) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ. વૃ. અને શ. મ. બૃ. ન્યા. માં યથાયોગ્ય જણાવેલી છે, આથી આ ન્યાયનો તે સ્થળેથી સમુચ્ચય શ્રી હેમહંસગણિજીએ કરેલો જણાય છે.

આમ જોઈએ તો ભલે પૂર્વોક્ત રીતે બે પ્રકારના વિશેષણો હોય, પરંતુ આમાં બીજા પ્રકારનું વ્યવચ્છેદક વિશેષણ જ મુખ્ય વિશેષણ કહેવાય. કારણકે વિશેષણનું મુખ્ય પ્રયોજન વ્યવચ્છેદ કરવા રૂપ છે. વિશેષણ વિશેષ્યેણં (૩-૧-૯૬) સૂત્રમાં વિશેષણ પદની વ્યાખ્યા / વ્યુત્પત્તિ કરતા કહ્યું છે કે, વિશિષ્ટતેઽ- નેકપ્રકારં વસ્તુ પ્રકારાન્તરેભ્યો વ્યવચ્છયતેઽનેનેતિ વિશેષણમ્, વ્યવચ્છેદ્યં વિશેષ્યમ્ । અર્થ - જેના વડે અનેક - પ્રકારાત્મક વસ્તુનો અન્ય પ્રકારથી વ્યવચ્છેદ કરાય તે વિશેષણ અર્થાત્ વ્યવચ્છેદક હોય તે વિશેષણ કહેવાય. અન્યત્ર પણ વિશેષણને વ્યભિચારવારક કહેલું છે. આથી વિશેષણનું મુખ્ય પ્રયોજન વ્યવચ્છેદ હોવાથી જે વ્યવચ્છેદક બને તેને જ પ્રધાનતયા વિશેષણ કહેવું ઉચિત છે. તેવા જ વિશેષણને સાર્થક કહેવું ઉચિત છે. પ્રસ્તુત ન્યાયની ટીકામાં જે દ્વે બ્રહ્મણી વેદિતવ્યે । ઉદા.માં પ્રસ્તુત ન્યાયની અનિત્યતા બતાવી છે, તે પણ આવા વ્યવચ્છેદક વિશેષણની અપેક્ષાએ કહેવી ઘટે છે. તે આ પ્રમાણે -

ન્યા. મં. ટીકામાં દર્શાવેલું અને આગળ 'પરામર્શ' વિવેચનમાં કહેવાતું આ ન્યાયની અનિત્યતાનું દ્વે બ્રહ્મણી વેદિતવ્યે । એવું જે ઉદાહરણ છે, ત્યાં બહન્ પદમાં દ્વે એવા પદનો સંભવમાત્ર છે. આથી તે બ્રહ્મણી પદના સ્વરૂપદર્શક વિશેષણ રૂપે ઘટી શકે છે, વ્યવચ્છેદક વિશેષણરૂપે ઘટતું નથી. પણ ઉક્તાર્થનામપ્રયોગઃ । ન્યાયને નિત્ય માનીએ તો દ્વિત્વ સંખ્યાનું અભિધાન કરનાર વિભક્તિ પ્રત્યય વડે દ્વિત્વ સંખ્યા કહેવાઈ જવાથી દ્વે પદનો પ્રયોગ પુનઃ નિરર્થક બની જાય. આથી ઉક્તાર્થનામં (૨/૨૮) એ ન્યાયને પ્રસ્તુતમાં અનિત્ય બનેલો સ્વીકારવાથી જ દ્વે એવો પ્રયોગ સ્વરૂપદર્શક વિશેષણ રૂપે સાર્થક છે. (આ રીતે એવું ફલિત થાય છે કે, દ્વે બ્રહ્મણી । એવો પ્રયોગ ઉક્તાર્થનામં ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદાહરણ રૂપે જરૂર કહી શકાય છે.) જો ઉક્તાર્થનામં ૦ (૨/૨૮) ન્યાયને અનિત્ય માનીએ તો પણ સંભવ - અસંભવ રૂપ વ્યભિચાર આવતો હોત તો પણ દ્વે એવો પ્રયોગ વ્યવચ્છેદક વિશેષણરૂપે સાર્થક ગણાત. આથી દ્વે પદ અનિત્યતાનું ઉદા. ન બની શકત. પણ અહીં તેવો સંભવ - અસંભવરૂપ વ્યભિચાર નથી. આથી જ ગ્રંથકારે જે દ્વે બ્રહ્મણી વેદિતવ્યે । એવું આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદા. આપેલું છે, તે સંભવ - અસંભવ રૂપ વ્યભિચારને લઈને જ પ્રવર્તતાં એવા વ્યવચ્છેદકરૂપ બીજા પ્રકારના વિશેષણની અપેક્ષાએ જ ઘટે છે, એમ જાણવું.

B. કહેવાનો આશય એ છે કે, ઉક્તાર્થનામપ્રયોગઃ (૧/૨૮) ન્યાયથી બ્રહ્મન્ શબ્દથી દ્વિવચનનો પ્રયોગ કરવાથી દ્વિત્વ - સંખ્યાનો બોધ થઈ જવાથી 'દ્વે' એવા દ્વિત્વ સંખ્યાબોધક પદનો સંબંધ થવો સંભવિત નથી. અને બહન્ શબ્દથી દ્વિત્વ સંખ્યાનો વ્યભિચાર પણ આવતો નથી, કારણ કે કહ્યું છે - દ્વે બ્રહ્મણી - પરમપરં ચ । બે બહ્મ છે. (૧) એક પરબ્રહ્મ = રાગાદિદોષ રહિત પરમાત્મા અને (૨) બીજો

અપરબ્રહ્મ - પોતાનો આત્મા. બન્નેયના પરિજ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાનાદિની નિવૃત્તિ થાય છે. અપરે બ્રહ્મણિ નિષ્ણાતઃ પરં બ્રહ્માધિગચ્છતિ । અપર બ્રહ્મ - સ્વાત્માના જ્ઞાનને વિષે નિષ્ણાત બનેલો જ પરબ્રહ્મને પામે છે. પોતાનો આત્મા પણ ધ્યેય છે, અર્થાત્ આત્મ - નિરીક્ષણાદિ પણ કરવા યોગ્ય છે. કારણકે પોતાનો આત્મા પ્રસન્ન થયે જ તત્ત્વ પ્રસાદ પામે છે. અર્થાત્ પરબ્રહ્મ પ્રગટ થાય છે. શ. મ. બૃ. ન્યા.માં કહ્યું છે કે, આત્મનોડપિ ધ્યેયત્વાત્ । તસ્મિન્ હિ પ્રસન્ને તત્ત્વં પ્રસીદતિ । આમ બ્રહ્મ બે જ છે. એટલે ટૂંકમાં 'બ્રહ્મણી વેદિતવ્યે' એટલું જ કહેવું ઉચિત હોયને જે દ્વે એવું વિશેષણ કહેલું છે - તે આ ન્યાયને નિરપેક્ષપણે જ મૂકેલું છે.

જ્યાં વિશેષ્યની સંખ્યા બે પણ હોય અને બે કરતાં અધિક પણ હોય ત્યાં દ્વે એવા વિશેષણ પદનો પ્રયોગ સાર્થક છે. જેમકે, દ્વે તત્ત્વે વેદિતવ્યે । અહિ 'જીવ અને અજીવરૂપ તત્ત્વ જાણવા યોગ્ય છે,' એવા ભાવથી કહેવાયેલ છે, ઉક્ત પ્રયોગમાં તત્ત્વરૂપ વિશેષ્યમાં દ્વિત્વસંખ્યાનો સંભવ તો છે જ, પણ જીવાજીવાદિ ૮ તત્ત્વો હોવાથી દ્વિત્વ સંખ્યાનો સંભવ પણ હોયને વ્યભિચાર છે. આથી ત્યારે દ્વે એવું વિશેષણ અધિક તત્ત્વો ત્રણ વગેરેનો વ્યવચ્છેદ કરનાર હોયને સાર્થક હોવાથી દ્વે વગેરેનો વ્યવચ્છેદક / વિશેષણ રૂપે સંભવ છે, એમ જાણવું. ત્યારે ઉક્તાર્થનામપ્રયોગઃ । ન્યાય અનિત્ય સમજવો.

હા, જ્યાં પણ બહુવચન - પ્રત્યયનો પ્રયોગ હોય ત્યાં ત્રિ, ચતુર્, વગેરે સંખ્યાવાચક શબ્દો વિશેષણ રૂપે મુકવા સાર્થક છે. કારણકે ત્રિત્વથી માંડી ચતુષ્ટવ, પંચત્વ.....વગેરે તમામ સંખ્યા શબ્દો 'બહુત્વ' - સંખ્યારૂપે છે. બહુવચન - પ્રત્યયથી એ તમામ ત્રિત્વાદિ સંખ્યાનું સામાન્યથી અભિધાન થાય છે, કહેવાય છે. આથી ત્યાં ચતુષ્ટવ, પંચત્વાદિ (ચાર, પાંચ વગેરે) સંખ્યાનો વ્યવચ્છેદ - બાદબાકી - નિષેધ કરવા માટે આવશ્યક હોયને સાર્થક હોવાથી ત્રિ, ચતુર્ - આદિ સંખ્યાવાચક શબ્દનો પ્રયોગ આ ન્યાયને નિરપેક્ષ નહિ ગણાય. આથી આ ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદા. રૂપે નહીં બને. અર્થાત્ પ્રસ્તુત ન્યાય હોવામાં પણ ચાર, પાંચ વગેરે સંખ્યાનો વ્યવચ્છેદ કરવાથી ત્રિ, ચતુર્ વગેરેનો પ્રયોગ સાર્થક જ ગણાશે, એમ જણાય છે. ફક્ત એક - સંખ્યાવાળા અથવા બે સંખ્યાવાળા તરીકે નિશ્ચિત થયેલ એવા જ પોતાના વિશેષ્યભૂત શબ્દ સાથે વિશેષણભૂત એક, દ્વિ વગેરેનો પ્રયોગ આ ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદાહરણ રૂપે બની શકે, એમ જણાય છે. (૨/૫૭)

૧૧૫. सर्व वाक्यं सावधारणम् ॥ २ / ५८ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- તમામ વાક્યો 'અવધારણ = નિશ્ચય' અર્થ સહિત એવા જ અર્થનો બોધ કરાવે છે. અર્થાત્ વાક્યમાં 'એવ' વગેરે અવધારણ બોધક પદનો પ્રયોગ કરેલો ન હોય તો પણ સર્વવાક્યોમાં 'અવધારણ' અર્થવાળા એવ શબ્દનો લાભ થાય છે. આથી સાક્ષાત્ પ્રયોગ ન હોય તો પણ એવ શબ્દને શેષ સમજવો.

પ્રયોજન :- સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ (૧-૧-૨) એવા વચનથી સર્વત્ર સ્યાદ્વાદનો આશ્રય કરવાનો પ્રસંગ હોતો હતો પણ ક્યાંક જ સ્યાદ્વાદનો આશ્રય કરવા યોગ્ય છે, પણ સર્વત્ર નહિ,

એ વાતને જણાવવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ (૧-૨-૧) સૂત્રથી “સમાનસ્વરનો સ્વ એવા સમાન સ્વર સાથે મળીને આસન્ન દીર્ઘ આદેશ થાય જ” એમ વાક્યનું અવધારણ = નિશ્ચય હોવાથી દણ્ડ + અગ્રમ્ = દણ્ડાગ્રમ્ । એમ અહિ દીર્ઘ આદેશ થયો જ.

શાપક :- આ ન્યાયનું શાપક છે - ઋલુતિ હ્રસ્વો વા (૧-૨-૨) સૂત્રમાં ‘વા’ એ પ્રમાણે વિકલ્પનું કથન. તે આ રીતે - આ ન્યાયનો અભાવ હોવામાં ‘હ્રસ્વ આદેશ થાય’ એમ કહેવામાં હ્રસ્વાદેશ થશે અને ન પણ થાય’. કારણ કે વિધિનિમન્ત્રણામન્ત્રણાધીષ્ટસંપ્રશ્નપ્રાર્થને (૫-૪-૨૮) સૂત્રવડે ‘કામચાર’ અર્થમાં પણ સપ્તમીનું વિધાન કરેલું છે. (કામચાર - મરજી પ્રમાણે - ઈચ્છા મુજબ - અર્થાત્ હ્રસ્વઃ સ્યાત્ એમ કહેવાથી ઈચ્છા હોય તો હ્રસ્વાદેશ કરવો, અને ઈચ્છા ન હોય તો ન કરવો - એવા અર્થનો લાભ થઈ જશે) આમ વિકલ્પના વિધાન વિના આપમેળે જ બે રૂપની સિદ્ધિ થઈ જવાથી શા માટે વિકલ્પનું વિધાન કરવું જોઈએ ? અર્થાત્ ન જ કરવું જોઈએ. પરંતુ ‘હ્રસ્વઃ સ્યાત્’ એમ કહેવામાં પણ આ ન્યાયથી એવ શબ્દ શેષ હોવાથી સાવધારણ જ વાક્ય હોવાથી ‘હ્રસ્વઃ સ્યાદેવ’ એમ વાક્ય થવાથી ‘હ્રસ્વ નિત્ય જ થશે’ આવી શંકાપૂર્વક વિકલ્પ કરવા માટે કરેલી ‘વા’ એવી વિકલ્પોક્તિ - સફળ છે. આમ આ ન્યાયથી જ ઉઠેલાં સંદેહવડે ઋલુતિ હ્રસ્વો વા (૧-૨-૨) સૂત્રમાં ‘વા’ નું પ્રહણ કરેલું હોયને તે આ ન્યાયની પ્રતીતિ કરાવે છે.

‘વાક્યમ્’ આ પદ ઉપલક્ષણ છે. તેથી ક્યાંક પદ પણ સાવધારણ - અવધારણ સહિત અર્થવાળું જાણવું.

ઉદાહરણ :- લુગસ્યાદેત્યપદે (૨-૧-૧૧૩) સૂત્રમાં ‘અપદે એવ’ એટલે કે અપદાદિમાં રહેલું હોય તો જ અ કે ઇ પર છતાં... (પૂર્વનાં અ કારનો લોપ થાય.) એ પ્રમાણે સાવધારણ = અવધારણ યુક્ત અર્થ થવાથી (દણ્ડસ્ય અગ્રમ્ દણ્ડ + અગ્રમ્ =) દણ્ડાગ્રમ્ । રૂપમાં વૃત્યન્તોડસષે (૧-૧-૨૫) સૂત્રથી સમાસાદિ વૃત્તિના અંતભાગ (અગ્ર - શબ્દ)ની પદસંજ્ઞાનો નિષેધ કરેલો હોવાથી, અગ્ર શબ્દની પદસંજ્ઞાનો અભાવ થવાથી, અગ્ર શબ્દનો અ પર છતાં દણ્ડ શબ્દના અ ના લુક્ની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પણ ન થાય. કારણકે અગ્ર શબ્દ જો કે સમાસ - અવસ્થામાં સમાસરૂપ વૃત્તિનો અંતભાગ હોવાથી વૃત્યન્તોડસષે (૧-૧-૨૫) સૂત્રથી પદસંજ્ઞાનો નિષેધ કરેલો હોવાથી પદ નથી, તો પણ જ્યારે સમાસની પૂર્વમાં દણ્ડસ્ય અગ્રમ્ એ પ્રમાણે વિગ્રહ કાળે અગ્ર શબ્દની પદ સંજ્ઞા હતી, ત્યારે આ અગ્ર શબ્દનો અ કાર પદની આદિમાં રહેલો પણ હતો. આથી ‘અપદાદિસ્થ જ’ એવું અવધારણ ભગ્ન થયું. (કેમકે આ અ કાર અમુક અપેક્ષાએ પદાદિ પણ છે. આથી તે પર છતાં દણ્ડ શબ્દના અ કારનો લુક્ ન થાય.)

વળી જે અ કાર, નિયમથી પદાદિસ્થ (પદની આદિમાં રહેલો) જ છે, તે પર છતાં લુગસ્યાદેત્યપદે (૨-૧-૧૧૩) સૂત્રથી અ નો લુક્ થાય જ. જેમ કે, (પચ્ + અ (શવ્) + અન્તિ =) પચન્તિ । આ રૂપમાં અ (શવ્) પ્રત્યયના અ કારનો અન્તિ પ્રત્યયમાં રહેલ અ પર છતાં લુક્ થયો છે. આમ લુગસ્ય ૦ (૨-૧-૧૧૩) સૂત્રમાં અપદે એ પદ અવધારણસહિત જ છે.

જાપક :- આ ન્યાયનું આપાદક = જાપક છે, 'અપદે' એ પ્રમાણે ('એવ' શબ્દ રૂપ) અવધારણરહિત કથન. આ અવધારણરહિત કથન, એ આ ન્યાયથી સ્વયં જ અવધારણનો લાભ થઈ જશે, એવી આશાથી જ કરેલું છે. અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ અવધારણરહિત વિધાન સંગત હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અસમર્થ = અનિત્ય છે. (અહીં આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદા. આપેલું નથી. સીધું જ અનિત્યતાનું જાપક આપેલું છે.) અને આ ન્યાયની અનિત્યતાનું સમર્થક = જાપક છે, દ્વિર્બદ્ધં સુબદ્ધં ભવતિ (૨/૩૬) એવો ન્યાય. A. તે આ પ્રમાણે - જો સર્વ વાક્ય સાવધારણ જ હોય તો એકવાર જે વિધિ બદ્ધ = ગ્રંથસ્થ કરેલો હોય તે વિધિ સુબદ્ધ જ હોય, નિત્ય જ હોય. આથી શા માટે તે તે વિધિઓ બે વાર ગ્રંથસ્થ (સૂત્રસ્થ) કરાય ? અર્થાત્ ન જ કરવા જોઈએ. પણ જે કેટલાંક વિધિઓ બે વાર બદ્ધ છે, તેનું કારણ તે તે વાક્યનું અનવધારણ જ છે. (૨/૫૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. હસ્વાદેશ થાય અને ન પણ થાય - સ્યાચ્ચ ન સ્યાચ્ચ - એમ કામચાર બતાવ્યો છે. જેમકે - હે ચૈત્ર ! ઇહાસીત ભવાન્ । એમ કહેવામાં આવે ત્યારે વિધિની જેમ 'કામચાર' અર્થ પણ જણાય છે. હે ચૈત્ર ! તુ અહિ ઈચ્છા મુજબ બેસ - એમ કહેવાતાં કામચાર અર્થ જણાવાથી - પોતાની રૂચિ પ્રમાણે તે ચૈત્ર ત્યાં બેસે અથવા ન પણ બેસે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ 'કામચાર' અર્થ જણાવો.

૨. 'હસ્વઃ સ્યાત્' એ પ્રમાણે કહેવાતાં પણ આ ન્યાયથી 'હસ્વ નિત્ય થાય' એમ કહ્યું. જો કે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની બૃહદ્વૃત્તિમાં સર્વસૂત્રની વ્યાખ્યામાં 'ભવતિ' એવું વર્તમાના વિભક્ત્યંત ક્રિયાપદ છે, તો પણ તેની લઘુવૃત્તિમાં સર્વત્ર 'સ્યાદ્' એમ સપ્તમી (વિધ્યર્થ) - વિભક્ત્યંત ક્રિયાપદનો જ પ્રયોગ કરેલો છે, તેની અપેક્ષાએ 'હસ્વઃ સ્યાદ્' એમ કહેલું છે. વળી કાકલકાયસ્થવડે કરેલી વ્યાકરણ સૂત્રોની લઘુવૃત્તિમાં સપ્તમી વિભક્ત્યંત ક્રિયાપદનો પ્રયોગ અનુચિત છે, એમ માની શકાય નહિ. કારણકે સર્વ વ્યાકરણ સૂત્રો 'વિધિ' અર્થવાળા છે. અને વિધ્યર્થમાં તો ઉલટું સપ્તમી - વિભક્તિનો જ પ્રયોગ ઉચિત છે. આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ પણ સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ (૧-૧-૨) સૂત્રની 'વાદાત્ સિદ્ધિઃ સ્યાત્' એવી વ્યાખ્યામાં સપ્તમી (વિધ્યર્થ) વિભક્તિનો જ પ્રયોગ આદરેલો છે. (કેટલાંક એવું પણ માને છે કે આ જ 'સ્યાત્' પદનો અધિકાર સર્વ વ્યાકરણ - સૂત્રોમાં યથાયોગ્ય રીતે અનુવર્તે છે.)

૩. 'પદ' પણ સાવધારણ હોય છે, એમ કહ્યું. કહેવાનો આશય એ છે કે, જ્યાં અવધારણાર્થક એવ પદ - કે જે શેષ = ગમ્યમાન છે, તેનો વાક્યસ્થ ક્રિયાપદ સાથે યોગ થાય ત્યારે - સમગ્ર વાક્ય સાવધારણ બનશે. અને જ્યારે 'એવ' શબ્દનો વાક્યધટક પદ સાથે યોગ = સંબંધ થશે, ત્યારે પદ સાવધારણ કહેવાશે. (૨/૫૮)

પરામર્શ

A. આ જે પ્રસ્તુત ન્યાયની અનિત્યતાના જાપક તરીકે દ્વિર્બદ્ધં ૦ (૨/૩૬) ન્યાયને કહ્યો, તે

ઉપલક્ષણ છે. તેથી આ ન્યાયના અપવાદભૂત જે દ્વિર્વદ્ધં ૦ (૨/૩૬) થી માંડીને ડગાદયોઽવ્યુત્પન્નાનિ નામાનિ (૨/૪૬) ન્યાય સુધી ૧૧ ન્યાયો કહેલાં છે, તે તમામ ન્યાયગત ઉદાહરણો પણ યથાયોગ્ય આ ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદાહરણો બની શકે છે. અને તે ન્યાયો અનિત્યતાના જ્ઞાપક બની શકે છે. કારણ કે તે અગીયાર ન્યાયો એ પ્રસ્તુત સર્વ વાક્યં ૦ (૨/૫૮) ન્યાયની અનિત્યતાના પ્રત્યંભૂત = વિસ્તારરૂપ છે, એમ જૌ યત્કૃતં કાર્યમ્ (૨/૩૫) ન્યાયનાં પ્રાન્તે જણાવેલું છે, એમ વિચારવું. (૨/૫૮)

**૧૧૬. પરાર્થે પ્રયુજ્યમાનઃ શબ્દો વતમન્તરેણાપિ
વદર્થ ગમયતિ ॥ ૨ / ૫૯ ॥**

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વત્ પ્રત્યયનો અર્થ સાદૃશ્ય = સરખાપણું છે. પરાર્થને = બીજાના અર્થને જણાવવા માટે (અર્થાત્ વિશેષણ રૂપે) વપરાતો શબ્દ, વત્ પ્રત્યય વિના પણ વત્ પ્રત્યયાર્થ = સાદૃશ્યને જણાવે છે.

પ્રયોજન :- અન્યથા = આ ન્યાયના અભાવમાં અન્ય - શબ્દની અન્યરૂપે અર્થાત્ એકની બીજા રૂપે પ્રરૂપણા કરવામાં વિરોધ આવે છે. માટે અન્યની અન્યરૂપે પ્રરૂપણામાં (કથનમાં) આવતા વિરોધનું નિરાકરણ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- વાન્યતઃ પુમાંઞાદૌ સ્વરે (૧-૪-૬૨) સૂત્રમાં 'પુમાન્' શબ્દનો પુવદ્ = 'પુલ્લિંગ જેવો' એમ સાદૃશ્યરૂપ અર્થ, વત્ પ્રત્યય વિના પણ આ ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે. અહિં પરાર્થ - અન્ય અર્થ - (વિશેષ્યાર્થ) 'નપુંસક' (નપુંસકલિંગવાળો શબ્દ) છે. તે અર્થમાં એટલેકે 'નપુંસક' રૂપ પરાર્થમાં પુમન્ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. (આથી આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય - અન્યતઃ = એટલે વિશેષ્યના વશથી નપુંસક બનેલો નામિસ્વરાંત શબ્દ (નામ), ય આદિ સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પર છતાં પુવદ્ - પુલ્લિંગસદૃશ થાય છે.) તેથી નપુંસકલિંગ શબ્દ હોવા છતાંય પુલ્લિંગપણાના કાર્યોને પ્રાપ્ત કરે છે - એમ અહિં કહેવાનું તાત્પર્ય છે. જેમકે, મૃદવે કુત્લાય । વગેરે પ્રયોગોમાં (વિશેષ્ય કુલ શબ્દના વશથી નપુંસકરૂપે પ્રયોગ કરાતો) મૃદુ - શબ્દ એ પુવદ્ = પુલ્લિંગ જેવો થવાથી નપુંસકલિંગને લઈને આવતો અનામ્સ્વરો નોડન્તઃ (૧-૪-૬૪) સૂત્રથી ન - આગમ ન આવ્યો.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું જ્ઞાપક છે, વાન્યતઃ પુમાંઞાદૌ સ્વરે (૧-૪-૬૨) સૂત્રમાં 'પુમાન્' એ પ્રમાણે નિર્દેશ જ. કારણકે આ ન્યાયનો અભાવ હોત તો 'વત્' પ્રત્યયના પ્રયોગ વિના વત્ પ્રત્યયાર્થ - સાદૃશ્યનો બોધ ન થવાથી 'વત્' પ્રત્યયવાળો જ 'પુવદ્' એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરત. આમ 'પુવદ્' ને બદલે 'પુમાન્' એ પ્રમાણે કરેલો નિર્દેશ, આ ન્યાય વિના અસંગત બની જતો હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી પરતઃ સ્ત્રી પુંવત્ સ્ત્ર્યેકાર્થેઽનૂદ્ (૩-૨-૪૯) સૂત્રમાં પુંવદ એ પ્રમાણે જ નિર્દેશ કરેલો છે. આ ન્યાયનો જો અહિ આશ્રય કરાત તો 'પુમાંન્' એ પ્રમાણે કહેવામાં પણ વત્ પ્રત્યયાર્થ = સાદૃશ્ય જણાઈ જતો હોવાથી સરી જાત. આમ આ ન્યાયનો અનાશ્રય કરેલો માનવાથી જ 'પુંવદ' એવો નિર્દેશ કરેલો ઘટે છે. (૨/૫૯)

૧૧૭. દ્વૌ નજૌ પ્રકૃતમર્થ ગમ્યતઃ ॥ ૨ / ૬૦ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- બે નજ્ શબ્દો પ્રકૃત = મૂળ અર્થને જણાવે છે, એમ શબ્દાર્થ છે.

અહિ 'નજૌ' એ પ્રમાણે અર્થપ્રધાન નિર્દેશ હોવાથી નજૌ પદથી નજ્ શબ્દ ન લેવા, પણ 'નિષેધરૂપ' નજ્ શબ્દાર્થ લેવા. આમ બે નિષેધો (નઝર્થ), એ બે નિષેધના પ્રયોગની પહેલાં જે પ્રકૃત = મૂળ વિધિરૂપ (વિધેયાત્મક) અર્થ હતો, તે અર્થને કહે છે, એમ ફલિતાર્થ છે. (આનું પ્રયોજન અંતે કહેવાશે.)

ઉદાહરણ :- ન નામ્યેકસ્વરાત્ ચિત્યુત્તરપદેઽમઃ (૩-૨-૯) સૂત્રમાં વિભક્તિ પ્રત્યયના લુપ્તના 'નિષેધ' અર્થવાળો નજ્ શબ્દ કહેલો છે અને એ આગળ આગળ અનુવર્તે છે. અને પછી નેન્સિદ્ધસ્થે (૩-૨-૨૯) એ સૂત્રમાં સ્થિત દ્વિતીય નજ્ - શબ્દાર્થ સાથે મળીને વિભક્તિપ્રત્યયના લોપની વિધિને જ જણાવે છે, નિષેધને નહિ. અર્થાત્ વિભક્તિનો લોપ ન થાય - એવો અર્થ અનુવર્તતો હોયને તેમાં નેન્સિદ્ધસ્થે સૂત્રમાં કહેલ બીજો નઝર્થ ભળવાથી - વિભક્તિનો લોપ ન થાય એવું નહિ, પણ લોપ જ થાય, એ પ્રમાણે વિધેયાત્મક અર્થને જણાવેલ છે.

શાપક :- આ ન્યાયનું ઉન્નયન = જ્ઞાપન, ન નામ્યેકસ્વરાત્ ૦ (૩-૨-૯) સૂત્રથી વિભક્તિના લુપ્તનો નિષેધાર્થક નજ્ અનુવર્તતો હોવા છતાંય, વિભક્તિના લુપ્તનું વિધાન કરવા માટે નેન્સિદ્ધસ્થે (૩-૨-૨૯) સૂત્રમાં ફરીથી નજ્ નું ગ્રહણ કરવાથી થાય છે. જો બીજા નજ્ થી પૂર્વ - નજ્ સંબંધી નિષેધરૂપ અર્થ જ દઢ કરાતો હોત, તો વિભક્તિ લોપનો નિષેધ કરવા માટે નજ્ અર્થ - નિષેધ અનુવર્તતો હોવા છતાંય વિભક્તિ લોપનું વિધાન કરવા માટે નેન્સિદ્ધસ્થે (૩-૨-૨૯) સૂત્રમાં આચાર્ય ભગવંત શા માટે ફરી દ્વિતીય નજ્ નું ગ્રહણ કરે ? અર્થાત્ ન જ કરે. પણ જે પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં દ્વિતીય નજ્ નું ગ્રહણ કરેલું છે, તે આ ન્યાયથી પ્રથમ નજ્ - અર્થ સાથે મળીને દ્વિતીય નજ્ અર્થ વડે વિધિરૂપ અર્થ થવાની સંભાવના હોવાથી જ કરેલું છે. આમ આ ન્યાયથી જ સંગત બનતું વિધિરૂપ અર્થના અભિધાન માટે દ્વિતીય નજ્ નું ગ્રહણ, આ ન્યાયને જણાવે છે.

પ્રશ્ન :- આ ન્યાયનું પ્રયોજન શું છે ? અર્થાત્ આ ન્યાયની કોઈ જરૂર નથી. શબ્દશક્તિના સ્વભાવથી જ દ્વિતીય નજ્ એ વિધિ અર્થને જ જણાવશે.

જવાબ :- ના, નમોનમસ્તે સતતં નમોનમઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં નમઃ વગેરે શબ્દોનો અનેકવાર પ્રયોગ થવામાં 'નમસ્કારરૂપ' સ્વાર્થનું દ્વિતીકરણ જ દેખાય છે. (પણ વિરુદ્ધાર્થની (મૂળ = વિધેયરૂપ અર્થની) પ્રતીતિ થતી નથી. તેથી અનેકવાર નજ્ શબ્દનો પ્રયોગ પણ સ્વાર્થનું દ્વિતીકરણ કરવા માટે જ થવાનો પ્રસંગ હોયને તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય સાર્થક છે. અહિં દ્વૈ એમ જે કહ્યું છે, તે સમ - સંખ્યાનું ઉપલક્ષણ છે. તેથી જ, દ, વગેરે નગર્થ - જે નિષેધ, તે પણ વિધિ અર્થને જ જણાવે છે. અને ૧, ૩, વગેરે વિષમસંખ્યાવાળા નજ્ અર્થ (નિષેધ) - એ નિષેધને જણાવનારા છે, એમ સમજવું. A.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી 'સંભ્રમ' વગેરે અર્થ જણાતો હોય ત્યારે નજ્ નો અનેકવાર પ્રયોગ હોવામાં પણ નિષેધાર્થ જ થાય છે. જેમકે, કોઈ ભોજન કરનાર માણસને પીરસનાર કોઈ વ્યક્તિ એ કહ્યું કે 'અમુક ખાદ્યપદાર્થ તમને પીરસું છું,' ત્યારે તે ખાદ્યવસ્તુને નહિ ઈચ્છતો તે જમનાર માણસ એકાએક ઉત્તર આપે છે - ન ના । ના ના, મને નથી જોઈતું જ. અહિં બે નજ્ નો પ્રયોગ પણ નિષેધ અર્થને જ જણાવે છે. અર્થાત્ બે નજ્ અર્થ અહિં સ્વાર્થ = નિષેધનું જ દ્વિતીકરણ કરે છે, પણ વિધિ અર્થને જણાવતો નથી. માટે બે નજ્ વિધિ અર્થને જ જણાવે એવો નિયમ - એકાંત ન હોવાથી આ ન્યાય નિત્ય નથી. (૨/૬૦)

પરામર્શ

A. જો કે અહિં પૂર્વોક્ત રીતે, બે નજ્ અર્થ (નિષેધ) એ વિધિ અર્થને જણાવે છે, એવું જણાવવા માટે આ ન્યાય છે - એમ કહેલું છે, તો પણ આ વસ્તુ શબ્દશક્તિના સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે. એટલેકે નજ્ શબ્દ સ્વભાવથી જ પૂર્વોદ્દિષ્ટ વસ્તુનો નિષેધ વાચક હોવાથી પ્રથમ નગર્થ જે નિષેધ, તેનો નિષેધ કરવા દ્વારા બીજો નગર્થ - નિષેધ એ વિધિ અર્થને જણાવશે, અને પ્રકરણવશાત્ જણાતાં 'સંભ્રમ' અર્થમાં નજ્ શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો હોય ત્યારે તેનો ૨, ૪ વાર પ્રયોગ કરાવા છતાં ય નિષેધ અર્થનું જ દ્વિતીકરણ કરાય છે. આમાં શબ્દની શક્તિનો સ્વભાવ જ હેતુ છે. આમ આ ન્યાય એ શબ્દશક્તિના સ્વભાવનો પરિચય કરાવનારો અર્થાત્ અનુવાદ કરનારો માનવો જોઈએ. આથી આ ઉક્તિ વિશેષ જ છે. આ પ્રમાણે બીજા પણ કેટલાંક ન્યાય શબ્દશક્તિના સ્વભાવને જ જણાવનારા હોય છે, એવો કેટલાંક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. (૨/૬૦)

૧૧૮. ચકારો યસ્માત્પરસ્તસજાતીયમેવ સમુચ્ચિનોતિ ॥ ૨ / ૬૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વ્યાકરણ સૂત્રમાં ચ અવ્યય જે શબ્દની પરમાં હોય, તે શબ્દના સજાતીય જ બીજા શબ્દનો સમુચ્ચય = સંગ્રહ કરે છે.

પ્રયોજન :- ચ અવ્યયનો સામાન્યથી સમુચ્ચય માત્ર અર્થ હોવાથી વિજાતીય શબ્દનો પણ

સમુચ્ચય થવાનો પ્રસંગ હોયને, તેનું વ્યવસ્થાપન = નિયમન કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- ૧. ‘ઉપસર્ગથી પર ચ વડે સજાતીય ઉપસર્ગના’ સમુચ્ચયનું ઉદાહરણ - પ્રતેશ્વ વધે (૪-૪-૮૪) સૂત્રમાં પ્રતિ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં ચ વડે પૂર્વસૂત્રથી ઉપ - ઉપસર્ગનો જ સંગ્રહ થાય છે. ૨. ‘પ્રકૃતિથી પ્રકૃતિનો’ સંગ્રહ - એતદશ્વ વ્યજ્જનેડનગ્નજ્સમાસે (૧-૩-૪૬) સૂત્રમાં એતદ્ પ્રકૃતિથી પર ચ થી તદ્ એવી પ્રકૃતિનો પૂર્વસૂત્રથી સંગ્રહ કરેલો છે. ૩. ‘પ્રત્યયથી પ્રત્યયનો’ - અઙૌ ચ (૧-૪-૩૮) સૂત્રમાં ઙિ પ્રત્યય સંયુક્ત ચ થી ઘુટ્ પ્રત્યયનો સમુચ્ચય. ૪. ‘આદેશથી આદેશનો’ સમુ. - આ ચ હૌ (૪-૨-૧૦૧) સૂત્રમાં આ આદેશથી પર ચ વડે ઙ અને ઈ આદેશનો સમુ. (તેથી જહાહિ, જહિહિ, જહીહિ । એમ ૩ રૂપ થાય છે.) ૫. ‘આગમથી આગમનો’ - અશ્ચ લૌલ્યે (૪-૩-૧૧૫) અહિ અસ્ આગમથી પર ચ થી સ આગમનો સમુ. કરેલો છે. (તેથી દવિસ્યતિ, દધ્યસ્યતિ । એમ બે રૂપો સિદ્ધ થયા.) ૬. ‘અર્થથી અર્થનો’ અતિરતિક્રમે ચ (૩-૧-૪૫) અહિ ‘અતિક્રમ’રૂપ અર્થ બોધક શબ્દથી પર ચ વડે ‘પૂજા’ અર્થનો સમુ. થાય છે. (તેથી રાજાનર્મતિક્રાન્તઃ અતિરાજા ની જેમ શોભનો રાજા - અતિરાજા । એમ પણ સમાસ થાય.) ૭. ‘વાક્યાર્થથી વાક્યાર્થનો’ તસ્ય વ્યાખ્યાને ચ ગ્રન્થાત્ (૬-૩-૧૪૨) સૂત્રમાં ‘તસ્ય વ્યાખ્યાને’ રૂપ વાક્યથી પર ચ વડે ‘તત્ર ભવે’ રૂપ વાક્યાર્થનો સમુ. થાય છે. (કૃતાં વ્યાખ્યાનમ્ અથવા કૃત્સુ ભવં વા, કાર્તમ્ ।)

આ ઉદાહરણોમાં ચ થી અનુક્રમે (૧) ઉપાત્ - એમ ઉપસર્ગ, (૨) તદઃ - એમ પ્રકૃતિ (૩) ઙઃ - એ પ્રમાણે આદેશ (૪) ઘુટિ - એમ પ્રત્યયનો (૫) સ્સોડન્તઃ - એમ આગમનો (૬) પૂજાયામ્ - એમ અર્થનો (૭) તત્ર ભવે - એમ વાક્યાર્થનો સમુચ્ચય થાય છે.

પ્રશ્ન :- અર્થ અને વાક્યાર્થમાં શું તફાવત છે ? (કે જેથી તમે એનો જુદો નિર્દેશ કરેલો છે ?)

જવાબ :- એકપદરૂપ હોય તે અર્થ કહેવાય અને બે વગેરે પદવાળો પ્રયોગ હોય તે વાક્યાર્થ કહેવાય.

જાપક :- આ ન્યાયનું વિમુદ્રક = જાપક છે, પૂર્વોક્ત જ પ્રતેશ્વ વધે (૪-૪-૮૪) વગેરે સૂત્રોમાં વિજાતીય શબ્દના સમુચ્ચયનો નિષેધ કરવા માટે પ્રયત્ન ન કરવો. તે આ પ્રમાણે - ચ શબ્દનો આ સૂત્રોમાં સમુચ્ચય જ અર્થ છે. અને સમુચ્ચય કરવા યોગ્ય વસ્તુ તો કિરો લવને (૪-૪-૮૩) વગેરે પૂર્વસૂત્રમાં બે પ્રકારે છે. (૧) સજાતીય અને (૨) વિજાતીય. તેમાં સજાતીય જ ઉપસર્ગ વગેરે સમુચ્ચય કરવાને ઈષ્ટ છે, પણ વિજાતીય લવન - રૂપ અર્થ વગેરેનો સમુચ્ચય ઈષ્ટ નથી. તેથી વિજાતીય સમુચ્ચયનો વ્યવચ્છેદ = નિષેધ કરવા માટે કોઈ પ્રયત્ન કરેલો દેખાવો જોઈએ. પણ જે તેવો પ્રયત્ન કરેલો નથી, તે આ ન્યાયની આશાથી જ કરેલો નથી. અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ ચ જેની પરમાં હશે, તે શબ્દના ‘સજાતીય’ જ શબ્દનો સમુચ્ચય કરશે, એ સિદ્ધ થઈ જવાથી તે માટે બીજો કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો તે નિર્દુષ્ટ / સંગત હોયને તેથી આ ન્યાય જણાય છે.

આ ન્યાયની અનિત્યતા જાણાતી નથી. અને 'સમુત્ત્વિનોતિ' એવું પદ આ ન્યાયસૂત્રમાં કહેલું હોવાથી, 'સમુચ્ચય' અર્થવાળા જ ચ કારનું આ પ્રમાણે નિયમન કરાય છે. 'અનુકર્ષણ' અર્થવાળો ચ શબ્દ તો વિજાતીય શબ્દનું પણ અનુકર્ષણ કરે છે, અને જે રીતે અનુકર્ષણાર્થક ચ શબ્દ વિજાતીયશબ્દનું અનુકર્ષણ કરે છે, તે પ્રમાણે જ આગળના ન્યાયમાં કહેવાશે. (૨/૬૧)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧. તસ્ય વ્યાખ્યાને ચ ગ્રન્થાત્ (૬-૩-૧૪૨) સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - તસ્ય - એટલે ૫૪ી - વિભક્ત્યંત ગ્રંથવાચક નામથી 'વ્યાખ્યાન' અર્થમાં અને તત્ર - એટલે સપ્તમી - વિભક્ત્યંત નામથી 'ભવ = થનાર' અર્થમાં યથાયોગ્ય અળ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. આવો અર્થ થવાથી 'તસ્ય વ્યાખ્યાનમ્' એમ એક વાક્યાર્થ થાય છે અને 'તત્ર ભવમ્' એમ બીજો વાક્યાર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે બે વાક્યાર્થો અહીં ભેગા મળેલાં જાણવા. જેમકે, કૃતાં વ્યાખ્યાનં, કૃત્સુ ભવં વા - કૃત્ + અળ્ = કાર્તમ્ । એ રીતે - પ્રાતિપદિકોયમ્ । શેષ સૂત્રોના ઉદાહરણાદિ પ્રસિદ્ધ હોવાથી દર્શાવાતાં નથી (૨/૬૧)

૧૧૧. ચાનુકૃષ્ટં નાનુવર્તતે ॥ ૨ / ૬૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ચ કાર વડે અનુકૃષ્ટ - પૂર્વસૂત્રથી અનુકર્ષણ કરાયેલ - ખેંચાયેલ પદ અથવા વાક્ય આગળના સૂત્રમાં જતું નથી. અર્થાત્ તેની અનુવૃત્તિ આગળ જતી નથી.

પ્રયોજન :- અપેક્ષાતોડધિકાર (૧/૧૨) (અપેક્ષા - ઈષ્ટતા - ઈચ્છા અનુસારે અધિકારની પ્રવૃત્તિ - નિવૃત્તિ થાય છે) એ ન્યાયથી પૂર્વસૂત્રથી ચ વડે અનુકૃષ્ટ - અનુવર્તન કરાયેલ પદાદિની, ઉત્તરસૂત્રમાં પણ અનુવૃત્તિ થવાનો પ્રસંગ હોયને, તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- (૧) પદ સંબંધી - આ પ્રમાણે છે - ગડદબાદેશ્ચતુર્થાન્તર્યાદેશ્ચતુર્થઃ સ્વોશ્ચ પ્રત્યયે (૨-૧-૭૭) સૂત્રમાં 'સ્વોશ્ચ' એમ અહિ ચ વડે અનુકૃષ્ટ 'પદાન્તે' એવા સપ્તમ્યંત પદનું ધાગસ્તથોશ્ચ (૨-૧-૭૮) એ ઉત્તરસૂત્રમાં અનુવર્તન થતું નથી.

૨. વાક્ય સંબંધી - સદોડપ્રતેઃ પરોક્ષાયાં ત્વાદેઃ (૨-૩-૪૪) સૂત્રથી 'પરોક્ષાયાં ત્વાદેઃ' આ વાક્ય સ્વજ્ઞ ધાતુની અપેક્ષાએ વિજાતીય છે. (કેમકે ધાતુની અપેક્ષાએ તો ધાતુ જ સજાતીય કહેવાય.) તેમ છતાં તે વાક્ય સ્વજ્ઞ (૨-૩-૪૬) એ ઉત્તરસૂત્રમાં ચ થી અનુકૃષ્ટ છે. અને આથી આ ન્યાયથી નિષેધ થવાથી પરિનિવેઃ સેવઃ (૨-૩-૪૬) એ ઉત્તરસૂત્રમાં ચ થી અનુકૃષ્ટ વાક્યાર્થનું અનુવર્તન થતું નથી. તેથી સ્વજ્ઞ ધાતુનું પરોક્ષા - વિભક્તિ પર આવતાં દ્વિત્વ કરાયે છતે (પરિ + સસ્વજ્ઞ + ણ્વ્ સ્થિતિમાં) આદિમાં રહેલ દ્વિરુક્ત સ નો ષ થાય. પણ દ્વિતીય સ. નો ષ ન થાય. જેમકે, પરિષસ્વજે । જ્યારે પરિનિવેઃ સેવઃ (૨-૩-૪૬) સૂત્રમાં પૂર્વ સૂત્રમાં ચ થી અનુકૃષ્ટ

‘પરોક્ષાયાં ત્વાદેઃ’ એવા વાક્યાર્થનું અનુવર્તન ન થવાથી સેવ્ ધાતુના બન્નેય સ નો પરોક્ષા - વિભક્તિપ્રત્યય પર છતાં ષ થાય, જેમકે, પરિષેષે ।

શંકા :- ચ થી અનુકૃષ્ટ એમ જ શા માટે કહ્યું ?

સમાધાન :- ચ થી સમુચ્ચિત હોય તે પદ કે વાક્ય તો ઈચ્છાનુસારે - ઉત્તર સૂત્રમાં અનુવર્તન પામે જ છે. માટે ‘ચ થી અનુકૃષ્ટ’ એમ કહ્યું. જેમ કે - મોનો મ્વોશ્ચ (૨-૧-૬૭) સૂત્રમાં મ્વોશ્ચ એમાં ચ શબ્દ એ ‘પદાન્તે’ એવા પદના ‘સમુચ્ચય’ અર્થવાળો છે. અને તેથી ચ થી સમુચ્ચિત - સંગૃહીત ‘પદાન્તે’ એવું પદ સંસધ્વંસં (૨-૧-૬૮) વગેરે ઉત્તર સૂત્રમાં પણ અનુવર્તે છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું જ્ઞાપક - સ્વજ્ઞશ્ચ (૨-૩-૪૫) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં “ચ ક્ષર પરોક્ષાયાં ત્વાદેઃ એવા અર્થના અનુકર્ષણ માટે છે, અને તેથી આગળના સૂત્રમાં તેની અનુવૃત્તિ થતી નથી.” (ચકારઃ પરોક્ષાયાં ત્વાદેરિત્યસ્યાનુકર્ષણાર્થઃ તતશ્ચોત્તરત્રાનનુવૃત્તિઃ ।) આવા અક્ષરો જ (જ્ઞાપક) છે. અર્થાત્ ‘ચ અનુકર્ષણાર્થક હોવાથી ચ થી અનુકૃષ્ટ અર્થની ઉત્તરસૂત્રમાં અનુવૃત્તિ થતી નથી - એ વિધાનથી એવું ફલિત થાય છે કે, ચાનુકૃષ્ટ નાનુવર્તે । એવો ન્યાય છે. આ પ્રમાણે આવા ન્યાયથી જ પૂર્વોક્ત વિધાન સંગત થતું હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાયનો અનાદર - અનાશ્રય થવાથી મારણતોષણનિશાને જ્ઞશ્ચ (૪-૨-૩૦) સૂત્રમાં ‘ચ શબ્દ એ ‘ણિચિ ચ’ એવા અર્થના અનુકર્ષણ માટે છે’ (‘ચો ‘ણિચિ ચ’ इत्यस्यानुકર્षणार्थः) - એ પ્રમાણે કહેલું હોવા છતાં ‘ણિચિ ચ’ એવા અર્થનું આગળ ચહણઃ શાદ્યે (૪-૨-૩૧) વગેરે સૂત્રમાં અનુવર્તન સિદ્ધ થયું. (૨/૬૨)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. પ્રશ્ન :- પૂર્વન્યાયની છેલ્લી પંક્તિમાં તમે કહ્યું છે કે, અનુકર્ષણાર્થક ચ વડે તો વિજાતીયનું પણ અનુકર્ષણ થાય છે. તે આ રીતે - વિજાતીયમપ્યનુકર્ષતિ । અહિ ‘અપિ’ શબ્દથી સજાતીય - અનુકર્ષણ પણ આશિષ્ટ છે. તો અહિ સજાતીય - અનુકર્ષણનું ઉદાહરણ શા માટે ન આપ્યું ?

સમાધાન :- ઉદાહરણ કહેવાના સમયે સ્વોશ્ચ - એમ ચ કાર વડે ‘પદાન્તે’ એવા પદનું અનુકર્ષણ થાય છે, એમ જે કહેલું છે, (તેમાં પ્રત્યય સાથે યુક્ત ચ વડે પદના અનુકર્ષણ - રૂપ હોયને વિજાતીય હોવા છતાંય) તે જ સજાતીય - અનુકર્ષણનું ઉદાહરણ જણાવું. કારણકે, પદાન્તે (૨-૧-૬૪) સૂત્ર એ સપ્તમ્યન્ત પદ હોવાથી સપ્તમ્યન્ત સ્વોશ્ચ એનું સજાતીય છે. આમ સપ્તમ્યન્તપણાથી અહિ સજાતીયાનુકર્ષણની પણ વિવક્ષા કરી શકાય છે.

૨. ણિચિ ચ - એના અનુકર્ષણ માટે ચ કાર છે, એમ મારણતોષણં (૪-૨-૩૦) સૂત્રની બૃ. વૃ. માં કહેલું છે. જો કે - મારણતોષણં (૪-૨-૩૦) સૂત્રના લઘુન્યાસમાં આ ન્યાયના ભયથી ન્યાસકારે આ પ્રમાણે ઉત્તર કહેલો છે કે, ‘ચ શબ્દ થી ‘ણિચિ ચ’ એમ અનુકર્ષણ કરાતું નથી, કિન્તુ અધિકારથી પ્રાપ્ત આવેલાં એવા જ ‘ણિચિ ચ’ એમ ચ થી અનુમાન કરાય છે.’ પરંતુ ન્યાસનો આ અભિપ્રાય બરોબર જણાતો નથી. કારણકે અધિકારથી આવેલાં પ્રત્યયાદિ અર્થનું જ્ઞાપન કરવા માટે જો

ચ નો પ્રયોગ કરાય, તો અન્ય અધિકારોમાં પણ તે માટે ચ શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો દેખાવો જોઈએ. પણ તે માટે ચ શબ્દોનો પ્રયોગ દેખાતો તો નથી. આથી અમારાવડે 'ચ કાર' એ 'ણિચિ ચ' એવા અર્થનાં સમુચ્ચય માટે છે, એવા બૃહદ્વૃત્તિકારના વચનને આગળ કરીને આ ન્યાયની અનિત્યતાનું અહિ ઉદ્ઘાવન કરાયું છે. (૨/૬૨)

૧૨૦. ચાનુકૃષ્ટેન ન યથાસંખ્યમ્ ॥ ૨ / ૬૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ચ વડે અનુકૃષ્ટ શબ્દ સાથે યથાસંખ્ય થતું નથી. અર્થાત્ ચ વડે પૂર્વસૂત્રથી અનુકૃષ્ટ = આક્ષિપ્ત ખેંચાયેલ શબ્દ એ યથાસંખ્ય સંબંધ (અથવા વ્યાખ્યા) કરવામાં ઉપયોગી બનતો નથી.

પ્રયોજન :- યથાસંખ્યમનુદેશઃ સમાનામ્ (૧/૧૦) ન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે. અર્થાત્ ચ થી અનુકૃષ્ટ શબ્દ સાથે પણ પૂર્વોક્ત ન્યાયથી યથાસંખ્ય રૂપે વ્યાખ્યાન (સંબંધ) કરવાની પ્રાપ્તિ હોયને, તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- વૌ વ્યજ્ઞનાદેઃ સન્ ચાચ્ઃ (૪-૩-૨૫) સૂત્રનો અર્થ ઉદાહરણ રૂપે છે. તે આ પ્રમાણે છે - વૌ = ડ કાર અને ઇ કાર ઉપાંત્યમાં હોતે છતે, વ્યંજનાદિ ધાતુથી પર જે સેટ્ કૃત્વા અને સન્ પ્રત્યય, તે પ્રત્યેક વિકલ્પે કિત્ - જેવા થાય છે. જેમકે, મુદિત્વા, મોદિત્વા । મુમુદિષતે, મુમોદિષતે । લિખિત્વા, લેખિત્વા । લિલિખિષતિ, લિલેખિષતિ । આમ અહિ કૃત્વા અને સન્ એ બે પ્રત્યયનો વૌ = ડ કાર અને ઇ કાર - રૂપ બે નિમિત્તો સાથે સંખ્યાવડે અને વચનવડે સામ્ય હોવામાં પણ (યથાસંખ્યમનુદેશઃ ૦ (૧/૧૦) ન્યાયથી પ્રાપ્તિ હોવામાં પણ) યથાસંખ્ય વ્યાખ્યાન કરાતું નથી. કારણકે કૃત્વા પ્રત્યયએ 'સન્ ચ' એમ ચ થી અનુકૃષ્ટ છે. 'અચ્ઃ' એવા સૂત્રના અંશની વ્યાખ્યા અહિ કરેલી નથી, કેમકે તેના વિના પણ પ્રસ્તુત ન્યાયના ઉદાહરણની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું ખ્યાપક = જ્ઞાપક છે, યથાસંખ્યમનુદેશઃ ૦ (૧/૧૦) એવો ન્યાય હોવાથી વૌ વ્યજ્ઞનાદેઃ ૦ (૪-૩-૨૫) વગેરે સૂત્રમાં ચ કારથી અનુકૃષ્ટ શબ્દ સાથે પ્રાપ્ત યથાસંખ્ય ફલેવું અનિષ્ટ છે, તો પણ તેનો નિષેધ કરવા માટે કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો. અર્થાત્ આ ન્યાયથી જ ચ થી અનુકૃષ્ટ સાથે યથાસંખ્યનો નિષેધ થઈ જશે, એવા આશયથી જ અન્ય પ્રયત્ન ન કરવો સંગત / નિર્દોષ હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે. ★

અનિત્યતા :- આ ન્યાય ક્યારેક અશક્તિમાન = અનિત્ય બને છે. આથી શક્તાર્હે કૃત્યાશ્ચ (૫-૪-૩૫) સૂત્રમાં ચ વડે પૂર્વસૂત્રથી અનુકૃષ્ટ જે સપ્તમી (વિધ્યર્થ) - વિભક્તિ, તેની સાથે 'શક્તાર્હ' એમ 'શક્ત' અને 'અર્હ' એ બે અર્થ સાથે યથાસંખ્ય સંબંધ (કથન) નો ભંગ કરવા માટે 'કૃત્યાશ્ચ' એમ બહુવચન કરેલું છે. જો આ ન્યાય સર્વત્ર નિત્ય હોત તો કૃત્યાશ્ચ એમ

એકવચનવડે કહેવામાં પણ કૃત્ય પ્રત્યય અને સપ્તમી રૂપ આખ્યાત વિભક્તિ સાથે શક્ત અને અર્હ અર્થના યથાસંખ્ય અન્વયની પ્રાપ્તિ જ નથી. કારણકે સપ્તમી રૂપ આખ્યાત વિભક્તિ એ ચ વડે અનુકૃષ્ટ હોયને આ ન્યાયથી યથાસંખ્ય કહેવામાં અનુપયોગી જ બને છે. પરંતુ આ ન્યાય સર્વત્ર નિત્ય નથી, તેથી ચ થી અનુકૃષ્ટ વિધ્યર્થ - સપ્તમી પણ યથાસંખ્ય કથન કરવામાં ઉપયોગી બનશે એવી દહેશતથી જ યથાસંખ્યનો ભંગ કરવામાં બહુવચન મૂકેલું ઘટતું હોયને તેથી આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાય છે.

શંકા :- કૃત્ય પ્રત્યયો ઘણા હોવાથી જ આ બહુવચન મૂકેલું હોય - એમ શાથી ન કહેવાય ?

સમાધાન :- પ્રૈષાનુજ્ઞાવસરે કૃત્યપદ્ધત્યૌ (૫-૪-૨૯) સૂત્રમાં જે કૃત્યપદ્ધત્યૌ એમ દ્વિવચન પ્રયોગ કરેલો છે, તેનાથી કૃત્ય પ્રત્યયોથી એકવચન પ્રયોગનું પણ અનુમાન કરાય છે. અર્થાત્ જો કૃત્યપ્રત્યયોથી બહુવચન થયું હોત તો અહિં 'કૃત્યપદ્ધત્યૌ' એમ બહુવચન નિર્દેશ કરત. આમ પ્રસ્તુતમાં પણ 'કૃત્યશ્ચ' એવો લઘુભૂત નિર્દેશ કરવો જોઈએ. પણ જે બહુવચન વડે નિર્દેશ કરેલો છે, તે યથાસંખ્ય ભંગ માટે હોયને આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાવે છે. (૨/૬૩)

સ્વોપણ ન્યાસ

૧. શંકા :- શક્તાર્હે કૃત્યાશ્ચ (૫-૪-૩૫) સૂત્રમાં 'કૃત્યઃ' એમ એકવચન પ્રયોગ કરાય તો પણ અહિં યથાસંખ્ય ભંગ થવાનો પ્રસંગ શી રીતે આવે ? અર્થાત્ કૃત્ય પ્રત્યયો તો ઘણા હોવાથી બહુત્વ સંખ્યા વિશિષ્ટ કૃત્યપ્રત્યયો સહિત સપ્તમી વિભક્તિનો, દ્વિત્વ સંખ્યાવાળા શક્ત અને અર્હ - શબ્દો સાથે સમસંખ્યાનો અભાવ હોવાથી 'કૃત્યશ્ચ' એમ એકવચન પ્રયોગ હોવામાં પણ યથાસંખ્યની પ્રાપ્તિ જ નથી.

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પરંતુ 'કૃત્યઃ' એ પ્રમાણે કૃત્ય પ્રત્યયોની એક જાતિનો આશ્રય કરાય ત્યારે સર્વકૃત્ય પ્રત્યયોની એકત્વસંખ્યા જ ગણાય. (કારણ કૃત્ય વ્યક્તિઓ અનેક હોવા છતાં ય કૃત્ય (કૃત્યત્વ) - જાતિ તો એક જ છે.) આમ જાતિ વિવક્ષામાં કૃત્ય - શબ્દથી એકવચન પણ આવશે. આવા એકવચન સહિત કૃત્ય શબ્દથી યુક્ત સપ્તમીનો શક્ત અને અર્હ એવા બે શબ્દો સાથે યથાસંખ્ય સંબંધ થવાની જે પ્રાપ્તિ છે, તેનો ભંગ કરવા માટે કૃત્યાશ્ચ એમ જે કહેલું છે, તે સાર્થક જ છે. (૨/૬૩)

પરામર્શ

★ ન્યાસસાર સમુદ્ધાર - લઘુન્યાસમાં બહુવચન અંગે જે ચર્ચા છે, તેનાથી એવું જણાય છે કે, રાષ્ટ્રશત્રિયાત્ સરૂપાત્ રજાપત્યે દ્વિરજ્ (૬-૧-૧૧૪) સૂત્રમાં 'અપત્ય'ગ્રહણ વડે 'સમુચ્ચીયમાનેન ન યથાસંખ્યમ્' એવો ન્યાય જણાય છે. તે આ રીતે - શક્તાર્હે કૃત્યાશ્ચ (૫-૪-૩૫) સૂત્રમાં બહુવચનમિહોત્તરત્ર ચ યથાસંખ્યનિવૃત્ત્યર્થમ્ । આ ગ્રંથની વ્યાખ્યાના અવસરે લઘુન્યાસમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

શંકા :- રાષ્ટ્રશત્રિયાત્ (૬-૧-૧૧૪) સૂત્રમાં અપત્ય શબ્દના ગ્રહણ વડે સમુચ્ચીયમાન (સમુચ્ચય

કરાતાં) શબ્દની સાથે યથાસંખ્ય (સંખ્યાના ક્રમથી) અન્વયનો નિષેધ કરેલો હોવાથી શક્તાહે કૃત્યાશ્વ (૫-૪-૩૫) સૂત્રમાં ચ વડે સમુચ્ચિત શબ્દ સાથે યથાસંખ્યની નિવૃત્તિ માટે બહુવચન કરવું વ્યર્થ છે.

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પણ 'જ્ઞાપક વડે જ્ઞાપન કરેલાં વિધિઓ અનિત્ય છે' એવું જ્ઞાપન કરવા - જજ્ઞાવવા માટે બહુવચન સાર્થક છે.

આ પ્રમાણે લઘુન્યાસકારના મતે - આ ન્યાયનું સ્વરૂપ 'સમુચ્ચીયમાનેન ન યથાસંખ્યમ્' એ પ્રમાણે છે. અને આ ન્યાયનું અનિત્યપણું શક્તાહે કૃત્યાશ્વ (૫-૪-૩૫) સૂત્રમાં ચ થી સમુચ્ચિતપદની સાથે થતું જે યથાસંખ્ય, તેની નિવૃત્તિ માટે કરેલ બહુવચન - નિર્દેશથી જણાય છે.

અને રાષ્ટ્રકર્ત્રિયાત્ ૦ (૬-૧-૧૧૪) સૂત્રમાં અપત્ય ના ગ્રહણથી આ ન્યાયનું જ્ઞાપન આ પ્રમાણે થાય છે. રાષ્ટ્રકર્ત્રિયાત્ સરૂપાત્ રજાપત્યે દ્રિરજ્ (૬-૧-૧૧૪) સૂત્રમાં 'રજનિ ચ' એમ કહેવાતે છતે પણ ચ કારવડે પૂર્વસૂત્રથી 'અપત્ય' અર્થનો સંગ્રહ સિદ્ધ થઈ જવા છતાં, રાષ્ટ્રવાચી શબ્દથી 'રાજા' અર્થમાં અને ક્ષત્રિયવાચકશબ્દથી 'અપત્ય' અર્થમાં અજ્ઞ - પ્રત્યયનું વિધાન કરવા માટે, યથાસંખ્ય અન્વય ધ્યય તે માટે સૂત્રમાં 'અપત્ય' એમ પદ મૂકેલું છે. અને આમ ચ વડે સમુચ્ચય ન કરીને સાક્ષાત્ 'અપત્ય' શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું છે, તેથી જણાય છે કે, 'ચ વડે સમુચ્ચિત શબ્દ સાથે યથાસંખ્ય અન્વય આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીને ઈષ્ટ નથી.' આથી પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં યથાસંખ્ય વ્યાખ્યા કરીને તે દ્વારા યથાસંખ્ય અન્વય કરવા માટે સાક્ષાત્ અપત્ય શબ્દનું ગ્રહણ સાર્થક છે.

અને આ રીતે શક્તાહે કૃત્યાશ્વ (૫-૪-૩૫) સૂત્રમાં ચ વડે સમુચ્ચય કરાતાં 'સપ્તમી' સહિત કૃત્ય પ્રત્યયોનો - શક્ત અને અર્હ સાથે યથાસંખ્ય અન્વય ની પ્રાપ્તિ જ ન હોવાથી યથાસંખ્ય અન્વયના નિષેધ માટે 'કૃત્યાશ્વ' એમ બહુવચન કરવું વ્યર્થ જ સાબિત થવાની આપત્તિ આવે. આથી માનવું જોઈએ કે 'અપત્ય' ના ગ્રહણ રૂપ જ્ઞાપક વડે જ્ઞાપિત વિધિઓ અનિત્ય છે - એવું જ્ઞાપન કરવા માટે આચાર્ય ભગવંતે યથાસંખ્ય અન્વય નિવારવા માટે બહુવચન કરેલું હોયને તે સાર્થક છે. અન્યથા એકવચન પ્રયોગ વડે પણ પ્રકૃત - ન્યાયના બળથી (ચ વડે અનુકૃષ્ટ સાથે ય. સં. ન થવાથી) શક્ત અને અર્હ એવા બે અર્થો સાથે યથાસંખ્ય અન્વયનો અભાવ પૂર્વોક્ત રીતે સિદ્ધ જ છે - તો તે માટે બહુવચનનો પ્રયત્ન શા માટે કરવો જોઈએ ? અર્થાત્ ન જ કરવો જોઈએ. પરંતુ આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી કૃત્ય પ્રત્યય સહિત ચ વડે અનુકૃષ્ટ 'સપ્તમી' વિભક્તિનો શક્ત અને અર્હ સાથે યથાસંખ્ય - સંબંધ થઈ જશે, એવી શંકા હોયને જ કરેલું બહુવચન સંગત થાય છે.

અહિ કેટલાંક વિદ્વાનો એમ પણ કહે છે કે, ઉપર્યુક્ત ગ્રંથના નિષ્કર્ષરૂપે આ ન્યાયના જ્ઞાપક રૂપે 'અન્ય પ્રયત્નનો અભાવ' ન કહેવો જોઈએ, પરંતુ, રાષ્ટ્રકર્ત્રિયાત્ ૦ (૬-૧-૧૧૪) સૂત્રમાં સ્થિત 'અપત્ય' શબ્દ આ ન્યાયની જ શંકાથી ગ્રહણ કરેલો હોયને સાર્થક બનતો હોવાથી તે - 'અપત્ય' શબ્દના ગ્રહણને જ - આ ન્યાયનું જ્ઞાપક કહેવું જોઈએ. આ વાત પણ સંગત જણાય છે. (૨/૬૩)

સંહિતૈકપદે નિત્યા નિત્યા ધાતુપસર્ગયો : । નિત્યા સમાસે વાક્યે તુ સા વિવક્ષામપેક્ષતે ॥ ૧ ॥ (૧-૩-૫૧ બૃ. વૃ.)

જેમાં વર્ણોનું જોડાણ થાય તે 'સંહિતા' એટલે વર્ણોનો પરસ્પર સંનિકર્ષ - સંધિ. એક જ પદ (તે, ધવન્તિ વગેરે) માં નિત્ય સંધિ થાય છે, તથા (પ્રેલયતિ વગેરે નિત્ય સમુદિત રૂપે હોવાથી) ધાતુ અને ઉપસર્ગ વચ્ચે અને સમાસમાં પણ (નિરંતર એક - પદાત્મક હોવાથી) નિત્ય સંધિ થાય છે. જ્યારે વાક્યમાં વિવક્ષા પ્રમાણે સંધિ થાય કે ન પણ થાય...

કહેવાનો ભાવ એ છે કે એક - પદ, ધાતુ - ઉપસર્ગ અને સમાસ એ નિયમથી એક પ્રયત્ન વડે ઉચ્ચાર્ય હોવાથી તેમાં વિરામનો અભાવ હોવાથી નિત્ય સંધિ થાય છે. જ્યારે વાક્ય એ સર્વત્ર એક જ પ્રયત્નવડે ઉચ્ચાર્ય હોવાનો નિયમ ન હોવાથી વિરામ ન હોય (વક્તા વિરામ ન લે અથવા વિરામની વિવક્ષા ન હોય) ત્યારે સંધિ થાય છે અને વિરામ હોય ત્યારે સંધિ થતી નથી...

૧૨૧. વ્યાખ્યાતો વિશેષાર્થપ્રતિપત્તિઃ ॥ ૨ / ૬૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વ્યાખ્યાથી (સૂત્રાદિની અપેક્ષાએ) વિશેષ - અર્થનો બોધ થાય છે.

પ્રયોજન :- વ્યાખ્યા એ સૂત્ર કરતાં અધિક અભ્યર્હિત - વિશ્વસનીય - પ્રશસ્ત છે, એવું જ્ઞાપન કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- કરીષગન્ધેરપત્યં વૃદ્ધં સ્ત્રીં ઇતિ, હસોડપત્યે (૬-૧-૨૮) સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય પર છતાં અનાર્થે વૃદ્ધેડણિજો बहुस्वरगुरूपान्त्यस्यान्तस्य ष्यः (૨-૪-૭૮) સૂત્રથી અળ્ - પ્રત્યયાંત હોવાના કારણે થતો ઢી પ્રત્યય થવાની પ્રાપ્તિ છે, પણ તે ન થાય. કારણકે, ત્યાં સ્વરૂપસ્થ અળ્ પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ કરેલું છે, અને અહિં તો અળ્ પ્રત્યય એ ષ્ય આદેશરૂપે થઈ ગયો છે. આ હકીકત અળ્ગ્રેયેકળ્ (૨-૪-૨૦) સૂત્રની વ્યાખ્યા - ટીકાથી જ ખ્યાલમાં આવે છે, કારણ કે આ માટે સૂત્રમાં બીજું કોઈ પણ જ્ઞાપક નથી. અને તેથી ષ્ય આદેશ થયા બાદ ઢી પ્રત્યય ન થવાથી, અ કારાંત હોયને આત્ (૨-૪-૧૮) સૂત્રથી આપ્ પ્રત્યય પર છતાં કારીષગન્ધ્યા । એવું રૂપ જ થાય.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું અનુમાન - જ્ઞાપન, નેમાર્દ્ધપ્રથમચરમતયાયાલ્પકતિપયસ્ય વા (૧-૪-૧૦) સૂત્રમાં તય અને અય પ્રત્યયોનું નેમ વગેરે નામોની પંક્તિમાં નિઃશંકપણે પાઠ કરવાથી થાય છે. આ રીતે જે પાઠ કરેલો છે, તે આ ન્યાયથી વ્યાખ્યાન દ્વારા તય, અય એવા પ્રત્યયો પ્રાપ્ત નહિ થાય, પણ તય, અય પ્રત્યયાંત નામોનો જ બોધ થશે, અને શેષ શબ્દો સ્વતંત્ર નામો તરીકે જણાશે, એવા આશયથી જ નેમ વગેરે નામોની સાથે તય, અય પ્રત્યયોનો પાઠ કરેલો છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અખ્યાતિમાન્ = અનિત્ય છે. કારણ કે, વ્યાખ્યાનથી જ અર્થનું નિયતપણું = ચોક્કસપણું સિદ્ધ થઈ જતું હોવા છતાં ય, શરદઃ શ્રાદ્ધે કર્મણિ (૬-૩-૮૧) સૂત્રમાં 'કર્મણિ' એવા વિશેષણનું કથન કરેલું છે. આ ન્યાય જો નિત્ય જ હોત તો સૂજઃ શ્રાદ્ધે જિવ્યાત્મને તથા (૩-૪-૮૪) સૂત્રમાં જેમ વ્યાખ્યાનથી 'શ્રાદ્ધ = એટલે શ્રદ્ધાવાન્' એવા અર્થનો લાભ થાય છે, તથા શ્રાદ્ધમદ્યધુક્તમિકેનૌ (૭-૧-૧૬૮) સૂત્રમાં 'શ્રાદ્ધ = એટલે પિતૃદૈવત્ય કર્મ' એવો અર્થ વ્યાખ્યાથી જણાય છે, તેમ શરદઃ શ્રાદ્ધે કર્મણિ (૬-૩-૮૧) સૂત્રમાં પણ શ્રાદ્ધ શબ્દથી 'પિતૃદૈવત્ય કર્મ' એ પ્રમાણે અર્થ વ્યાખ્યાથી જ પ્રાપ્ત થઈ જશે. આથી શા માટે 'કર્મણિ' એ પ્રમાણે શ્રાદ્ધ-શબ્દના વિશેષણનો પ્રયોગ કરાય ? અર્થાત્ નિરર્થક ગૌરવકારી હોયને ન કરવો જોઈએ. તેમ છતાં જે વિશેષણનો પ્રયોગ કરેલો છે, તે આ ન્યાયનો અનાશ્રય કરવાવડે સંગત થતો હોયને, તે આ ન્યાયની અનિત્યતા જણાવે છે. (૨/૬૪)

૧૨૨. યત્રાન્યત્રિક્રિયાપદં ન શ્રૂયતે તત્રાસ્તિર્ભવન્તીપરઃ પ્રયુજ્યતે ॥ ૨ / ૬૫ ॥

ન્યા. સં. મૂળ :- આ પ્રમાણે આ પાંસઠ (૬૫) ન્યાયો, પૂર્વના (૫૭) ન્યાયો સાથે મળીને એકસોને વીસ (૧૨૨) ન્યાયો, જે વ્યાપક અને જાપકાદિથી યુક્ત છે, તે સમાપ્ત થયા.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અહિં યત્ર એવા વિશેષણનું વાક્યાજ્ઞભૂતસમુદાયે - એવું વિશેષ્ય અધ્યાહાર્ય છે. તેથી જે વાક્યના અંગ (અવયવ) ભૂત પદસમુદાયમાં અન્ય કોઈ ક્રિયાપદનું શ્રવણ થતું ન હોય (અર્થાત્ જ્યાં સાક્ષાત્ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરેલો ન હોય), ત્યાં ભવન્તી = વર્તમાનાવિભક્તિ - પરક એવા અસ્ ગ. ૨. ધાતુનો પ્રયોગ કરાય છે. અર્થાત્ તેવા સ્થળે 'અસ્તિ' વગેરે પદ શેષ હોયને ઉમેરવું.

અસ્ ધાતુવડે (ઉપલક્ષણ હોવાથી) મૂ ધાતુ, વિદ્ ગ. ૪ (વિદ્યતે) ધાતુ વગેરે પણ જાણવા. કારણકે તેઓ સમાન અર્થવાળા ધાતુઓ છે. ભવન્તી = એમ વર્તમાનાવિભક્તિ પ્રત્યય એ ઉપલક્ષણ હોવાથી તેવા તેવા પ્રકરણાદિના વશથી સપ્તમીવિભક્તિ આદિ - પરક પણ 'અસ્' વગેરેનો પ્રયોગ કરાય છે.

પ્રયોજન :- આખ્યાતપદ (= ક્રિયાપદ) રહિત હોવાથી પદસમુદાયની વાક્યસંજ્ઞા થઈ શકતી નથી. આથી તેવા વાક્યસંજ્ઞા રહિત પદસમુદાયને વાક્ય બનાવવા માટે 'અસ્તિ' વગેરે આખ્યાતપદનો પ્રયોગ અવશ્ય કરવો જોઈએ. કારણકે, આખ્યાતપદની જ 'વાક્ય' સંજ્ઞા કરેલી હોવાથી, આખ્યાત પદ વિના 'વાક્ય' સંજ્ઞા થઈ શકતી નથી, એમ કહેવાનો ભાવ છે. આમ કોઈ વ્યક્તિને પ્રયોગ કરાયેલ વાક્યના અવયવભૂત સમુદાયમાં સાક્ષાત્ ક્રિયાપદ ન દેખાવાથી, તે વ્યક્તિ વડે, આગળ કહેવાતાં ઉદાહરણોમાં વાક્યસંજ્ઞાના અભાવની શંકા કરાશે, આથી તેવી શંકાને નિરસ્ત = નાબુદ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- (૧) ભવન્તી = વર્તમાનાપરક અસ્ ધાતુનું ઉદાહરણ - જમ્બૂદ્વીપસ્ત્ર' સપ્ત વર્ષાણિ । અહિં ક્રમશઃ અસ્તિ અને સન્તિ ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ થાય છે. (આથી જમ્બૂદ્વીપોડસ્તિ, તત્ર સપ્ત વર્ષાણિ સન્તિ । એમ સંપૂર્ણ વાક્ય થશે) (૨) સપ્તમીપરક અસ્ ધાતુ - શિર્ષુદ' (૧-૧-૨૮), ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ (૧-૧-૪). આ બન્નેય સૂત્રમાં ક્રમશઃ સ્યાત્ અને સ્યુઃ એ ક્રિયાપદો અધ્યાહાર્ય છે. (૩) પંચમી (આજાર્થ) અને (૪) આશી : વિભક્તિ^૩ - પરક અસ્ - દેવો મુદે વો વૃષભઃ પેરે ચ । અહિં ક્રમશઃ અસ્તુ અને સન્તુ એ બે પંચમી - અંતવાળા અથવા મૂયાત્ અને મૂયાસુઃ એવા આશીર્વિભક્ત્યંત ક્રિયાપદો જોડાય છે. (૫) હ્યસ્તની (૬) અઘતની (૭) પરોક્ષા^૪ - પરક અસ્ - અવન્ત્યાં વિક્રમનુપસ્તસ્ય દ્વાપચ્છાશદ્વીરાઃ । અહિં ક્રમશઃ આસીત્,

આસન્ । એમ હ્યસ્તની - પ્રત્યયાંત અથવા અભૂત્, અભૂવન્ । એમ અઘતની - પ્રત્યયાંત અથવા
બભૂવ, બભૂવુઃ । એમ પરોક્ષા - પ્રત્યયાંત ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ કરાય છે - જોડાય છે.
(૮) શ્વસ્તની - પરક અસ્ ધાતુ - અતઃ પરં શ્વો ભોજનમ્ । અહિ 'ભવિતા' આખ્યાતપદ શેષ
જણાવું. (૯) ભવિષ્યન્તી - પરક અસ્ - અઘ નશ્વતુર્ણુ ગવ્યૂતેષુ ભોજનમ્ । અહિ ભવિષ્યન્તિ તથા
ભવિન્યાં તુ પદ્મનાભઃ સુરદેવઃ । અહિ ભવિષ્યન્તિ એવું ક્રિયાપદ જોડાય છે. A. (૧૦) ક્રિયાતિપત્તિ
વિભક્ત્યંત ક્રિયાપદનો પ્રયોગ તો ઘણું કરીને સાક્ષાત્ જ જોવા મળે છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું પ્રદર્શક = જ્ઞાપક છે - તદસ્ય પળ્યમ્ (૬-૪-૬૪) વગેરે
સૂત્રનિર્દેશ જ. અહિ 'અસ્તિ' એવું ક્રિયાપદ શેષ છે જ. કારણકે જો એમ ન માનીએ તો અર્થની
સંગતિ ન થાય. આમ છતાંય જે અસ્તિ એવું ક્રિયાપદ સાક્ષાત્ કહેલું નથી, એ આ ન્યાયની
આશાથી જ કહેલું નથી. અર્થાત્ આ ન્યાયથી અસ્તિ વગેરે પદનો પ્રયોગ કરાશે એટલે અર્થની
સંગતિ થઈ જશે. આમ આ ન્યાય વડે જ તદસ્ય પળ્યમ્ - એવો ક્રિયાપદરહિત નિર્દેશ સંગત
થતો હોયને તે આ ન્યાયને જણાવે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી ક્યાંક 'અસ્તિ' એવા પદ સિવાય અન્ય
ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર પણ કરાય છે. B. જેમકે, અર્હમ્ (૧-૧-૧) અહિ 'પ્રણિદધ્મહે' ક્રિયાપદ
અધ્યાહાર્ય છે. (૨/૬૫)

આ પ્રમાણે સ્વ વડે = ગ્રંથકારશ્રી હેમહંસગણિવર્યવડે સમુચ્ચિત પાંસઠ (૬૫) ન્યાયોની
ન્યાયાર્થ મંજૂષા - બૃહદ્વૃત્તિ સમાપ્ત થઈ.

વક્ષસ્કાર - ૨. શ્લોકાર્થ :- શ્રી સોમસુંદરસૂરીશ્વર ગુરુના સકલ શિષ્યોમાં અગ્રણી =
મુખ્ય એવા ગચ્છાધિપતિ પ્રભુ શ્રી રત્નશેખરસૂરિ રૂપી ગુરુ સાંપ્રતકાળે અતિશય દીપી (શોભી)
રહ્યા છે. તેઓના વચનાધીન (આજ્ઞાંકિત) શિષ્ય શ્રી હેમહંસગણિવડે ન્યાયાર્થમંજૂષા ટીકાનો
હોયન (નેત્ર) પ્રમાણ - સંખ્યાવાળો અર્થાત્ દ્વિતીય વક્ષસ્કાર સંપૂર્ણ કરાયો.

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. જમ્બૂદ્વીપઃ । વગેરેમાં 'નિત્ય - પ્રવૃત્ત' નામના વર્તમાન કાળમાં 'સતિ' (૫-૨-૧૮) સૂત્રથી
વર્તમાના - વિભક્તિ થઈ છે.

૨. શિર્ષુદ્ (૧-૧-૨૮) વગેરેમાં અજ્ઞાતજ્ઞાપનાદિરૂપ વિધ્યર્થમાં વિધિનિમગ્નજ્ઞા (૫-૪-૨૮) સૂત્રથી
સપ્તમી - વિભક્તિ થઈ છે.

૩. આશિષ્યાશીઃ પશ્ચમ્યૌ (૫-૪-૩૮) સૂત્રથી આશીઃ અને પંચમી - વિભક્તિ થાય છે.

૪. ભૂતકાળમાં પરોક્ષત્વ અને અઘતનત્વની અવિવક્ષામાં વિશેષાવિવક્ષાવ્યામિશ્રે (૫-૨-૫) સૂત્રથી
અઘતની થાય છે. તે જ ભૂતકાળના જો અનઘતનકાળની વિવક્ષા કરાય અને પરોક્ષત્વની અવિવક્ષા હોય
ત્યારે અવિવક્ષિતે (૫-૨-૧૪) સૂત્રથી હ્યસ્તની - વિભક્તિ થાય અને ભૂતકાળના જ અનઘતનત્વની અને
પરોક્ષત્વની વિવક્ષા કરાય, ત્યારે પરોક્ષે (૫-૨-૧૨) સૂત્રથી પરોક્ષા - વિભક્તિ થાય છે.

૫. અનઘતન ભવિષ્યકાળની વિવક્ષામાં અનઘતને શ્વસ્તની (૫-૩-૫) સૂત્રથી શ્વસ્તની થાય અને ભવિષ્યકાળની જ સામાન્યથી વિવક્ષા કરાય ત્યારે ભવિષ્યન્તી (૫-૩-૪) સૂત્રથી ભવિષ્યન્તી - વિભક્તિ થાય છે.

૬. ક્રિયાતિપત્તિનો પ્રયોગ સાક્ષાત્ જ દેખાય છે, એમ કહ્યું. જેમકે, યદિ સ ગુરુન્ ઉપાસિષ્યત, તદા શાસ્ત્રાન્તમગમિષ્યત્ । વગેરે પ્રયોગોમાં સપ્તમ્યર્થે ક્રિયાતિપત્તૌ, ક્રિયાતિપત્તિઃ (૫-૪-૮) વગેરે સૂત્રથી ક્રિયાતિપત્તિ - વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે. પણ ત્યાં સાક્ષાત્ જ ક્રિયાતિપત્તિનો પ્રયોગ કરેલો દેખાય છે, પણ વર્તમાના - વિભક્તિ વગેરેની જેમ ગમ્ય = અધ્યાહાર્ય જણાતો નથી.

૭. તદસ્ય પળ્યમ્ (૬-૪-૬૪) સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - તદ્ એટલે પ્રથમાવિભક્ત્યંત નામથી અસ્ય એટલે ષષ્ઠી - વિભક્તિના અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે, પણ જો પ્રથમા - વિભક્ત્યંત નામ એ પળ્ય અર્થાત્ વિક્રેય = વેચવા યોગ્ય વસ્તુ રૂપે હોય તો... જેમકે, અપૂષાઃ પળ્યં અસ્તિ અસ્યેતિ - આપૂષિકઃ । (૨/૬૫)

પરામર્શ

A. ભવિષ્યન્તી - પરક મૂળ ધાતુના પ્રયોગના ૮ માં ઉદાહરણમાં મૂળ ન્યાયાર્થમંજૂષા ટીકામાં અઘ નશ્વતુર્ણ ગવ્યૂતેષુ ભોજનમ્ । ભાવિન્યાં તુ પદ્મનાભઃ સુરદેવઃ । એમ બે વાક્યો આપીને આગળના ઉદાહરણોની પદ્ધતિથી જ કહ્યું છે કે, અત્ર ભવિષ્યતિ, ભવિષ્યન્તીતિ । (પ્રયુજ્યતે ।) અહીં પહેલાં વાક્યમાં ભવિષ્યતિ ક્રિયાપદનો અન્વય તો થઈ જ જશે, પણ બીજા વાક્યમાં ભવિષ્યન્તિ ક્રિયાપદનો અન્વય દુર્ઘટ છે - અસંગત બને છે. કારણકે પૂર્વોક્ત બીજા વાક્યમાં પદ્મનાભઃ સુરદેવઃ - એ પદો એકવચનમાં છે જ્યારે ભવિષ્યન્તિ પદ બહુવચનમાં છે. આથી કર્તૃવાચક પદ સાથે ભવિષ્યન્તિ નો અન્વય થવો અશક્ય છે. આથી ભવિષ્યન્તિ ને ઠેકાણે ભવિષ્યતિ એવો પ્રયોગ માનવો જોઈએ. અથવા તો પૂર્વોક્ત ઉદાહરણોની પદ્ધતિથી વિચારીએ તો ગ્રંથકારશ્રીનો બીજા ઉદા. માં સર્વત્ર સન્તિ વગેરે રૂપે બહુવચનાન્ત ક્રિયાપદ શેષરૂપે દર્શાવવાનો અભિપ્રાય હોવાથી અહીં બીજા વાક્યમાં પદ્મનાભઃ સુરદેવઃ એમ 'ગૌરવાર્હ' અર્થમાં બહુવચનાંત પદ હોવું ઘટે છે. જેથી ભવિષ્યન્તિ એવા બહુવચનાંત પ્રયોગનો અન્વય / સંબંધ નિરાબાધપણે થઈ જશે. આ અંગે વિદ્વાનો જ નિર્ણય કરે.

B. જો કે 'અસ્' ધાતુના ઉપલક્ષણથી આ ન્યાયવડે જ પ્ર + નિ + ધા ધાતુનું પણ ગ્રહણ કરવું શક્ય જ છે. અને આથી 'પ્રણિદધ્મહે' એવી ક્રિયાનો અધ્યાહાર આ ન્યાયને અનુગુણ - આ ન્યાયનો સમર્થક જ માનવો ઉચિત છે. કેમકે, 'પ્રણિદધ્મહે' એવા ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર કરવાનું પણ - ક્રિયાપદ રહિત પદસમુદાય એ અવાક્ય હોવાની - શંકાને દૂર કરવા રૂપ જ પ્રયોજન છે. આમ આ ન્યાયથી 'પ્રણિદધ્મહે' પદનો પણ આધ્યાહાર સિદ્ધ થઈ જશે. તેમ છતાંય આ ન્યાયની કથંચિત્ અનિત્યતા દર્શાવવાનો જ ગ્રંથકારનો આશય હોવાથી ઉપલક્ષણથી 'પ્રણિદધ્મહે' પ્રયોગને શેષ ન કહ્યું, પણ, આ ન્યાયની અનિત્યતાના ઉદાહરણમુખે તેની વિવક્ષા કરેલી છે - ઈત્યાદિ સમાધાન કરવું. (૨/૬૫)

इति श्री हेमहंसगणिसमुच्चितानां द्वितीयवक्षस्कारस्थानां ज्ञापकादिसहितानां व्यापकानां च पञ्चषष्ठिन्यायानां न्यायार्थमंजूषाख्यबृहद्भूतैः स्वोपज्ञन्यासस्य सपरामर्शाभिधविवेचनं गुर्जरभाषा - भावानुवादः समाप्तः ॥

વક્ષસ્કાર - ૩

(પૂર્વથી વિલક્ષણ ૧૮ ન્યાયોનું વિવરણ)

ન્યા. સં. મૂળ :- અહીંથી આગળ જે ન્યાયો કહેવાશે, તે કેટલાંક અવ્યાપક છે અને પ્રાયઃ સર્વ ન્યાયો જ્ઞાપકાદિથી રહિત છે. તે આ પ્રમાણે છે.

ન્યા. મં. હવે સ્વ-સમુચ્ચિત ન્યાયોમાં પણ કેટલાંક ન્યાયો અને કેટલાંક ન્યાય-પ્રકાર = ન્યાય જેવા વચનવિશેષો, જે ઘણું કરીને પૂર્વ ન્યાયો જેવા ખાસ વ્યાપક નથી, વળી જ્ઞાપકાદિથી રહિત છે - તેનું વિવરણ કરાય છે.

૧૨૩. યદુપાદ્યેર્વિભાષા તદુપાદ્યેઃ પ્રતિષેધઃ ॥ ૩/૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અહિં 'ઇટ્' એવું પદ શેષ છે. ઉપાધિનો અર્થ છે વ્યવસ્થેદક - એટલે કે વિશેષણ. આમ જે વિશેષણવડે વિશિષ્ટ ધાતુનો કે પ્રત્યયનો વિકલ્પ કરેલો હોય, તે વિશેષણથી વિશિષ્ટ જ તે ધાતુ કે પ્રત્યય સંબંધી ઇટ્ આગમનો વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી નિષેધ કરવો, પણ તે વિશેષણનો અભાવ હોય તો ઇટ્ આગમનો નિષેધ વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી ન કરવો.

પ્રયોજન :- ઈષ્ટ - નિયમ કરવા માટે આ ન્યાય છે. (જો કે આ ન્યાય એ એક જ સૂત્ર વિષયક હોયને વસ્તુતઃ ન્યાય નથી, પણ વચન વિશેષ જ છે. અને તેનાથી ઉક્તસૂત્રના અર્થનો નિયમ કરાય છે.)

ઉદાહરણ :- (૧) ગમહનવિદ્લંવિશદ્વશો વા (૪-૪-૮૩) સૂત્રથી વિદ્લંતી લાભે । એ વિદ્ ગ - ૬ ધાતુ જ લૃદિત્ (લ્ અનુબંધવાળો) હોયને તેનું જ ગ્રહણ થવાથી, તે જ ધાતુ વેદ્ = વિકલ્પે ઇટ્ આગમવાળો થાય છે. આથી વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી પણ આ ન્યાયવડે તે વિદ્ ગ. ૬ ધાતુથી જ પર ક્ત, ક્તવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ નો નિષેધ થાય. પરંતુ વિદંક્ જ્ઞાને । એ વિદ્ ગ. ૨ ધાતુ લૃદિત્ ન હોયને તેનાથી પર આવેલાં ક્ત - ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વમાં થતાં ઇટ્ આગમનો વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. કિંતુ નિત્ય જ ઇટ્ - આગમ થાય છે. જેમ કે, વિદિતઃ, વિદિતવાન્ ।

શંકા :- ગમહનવિદ્લં (૪-૪-૮૩) સૂત્રમાં વિદ્લં એ પ્રમાણે લ્ અનુબંધ સહિત જ વિદ્ ધાતુનું ગ્રહણ કરેલું છે. આથી જ વિદ્લંતી લાભે । એ વિદ્ ગ - ૬ થી પર ક્ત, ક્તવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમનો નિષેધ થઈ જશે. આમ અનુબંધ સહિત નિર્દેશ કરવાના બળથી જ વિદ્ ગ - ૨ ધાતુથી પર ક્ત, ક્તવતુ ની આદિમાં ઇટ્ નો નિષેધ થઈ જશે. આથી આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિની શી જરૂર છે ?

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પણ નાનુબન્ધકૃતાન્યસારૂપ્ય (૧/૩૪) એ ન્યાયનો આશ્રય કરાય, ત્યારે અનુબંધના વશથી ધાતુ વગેરેનું અસાદૃષ્ય = અસમાનરૂપ ગણાય નહિ. આથી ગમહન (૪-૪-૮૩) સૂત્રમાં વિદંક્ ગ. ૨ ધાતુનું પણ પ્રલણ થવાથી તે વેદ ગણાશે અને ત્યારે વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી ઇદ્ આગમનો નિષેધ થવાની પ્રાપ્તિ છે. અને તે ઇદ્ આગમનો નિષેધ ઈષ્ટ ન હોયને તેની નિવૃત્તિ માટે આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ સાર્થક જ છે.

ઉદા. (૨) હષિતઃ, હષિતવાન્ । અહિ હષ્ ધાતુનો 'તુષ્ટ થયો' એમ અર્થ છે. અહિ વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી હષ્ ધાતુથી પર ક્ત - ક્તવતુ ની આદિમાં ઇદ્ આગમનો નિષેધ ન થાય. કારણકે, હષેઃ કેશલોમવિસ્મયપ્રતીઘાતે (૪-૪-૭૬) સૂત્રથી 'કેશ' વગેરે અર્થમાં જ પ્રયુક્ત હષ્ ધાતુને વેદ કહેલો છે. અને તેવા અર્થ રૂપ વિશેષણથી વિશિષ્ટ જ હષ્ ધાતુથી પર ક્ત, ક્તવતુ ની પૂર્વમાં આ ન્યાયથી ઇદ્ નો નિષેધ પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાપક :- આ ન્યાયનું અનુવાદક = જ્ઞાપક છે, આદિતઃ (૪-૪-૭૧) અને નવા ભાવા-
રમ્ભે (૪-૪-૭૨) એ પ્રમાણે આ બે સૂત્રને 'ભાવ અને આરંભ' અર્થમાં જુદું કરવું. તે આ રીતે - અહિ બન્નેય સૂત્ર કરવા દ્વારા ગ્રંથકારને આદિત્ = આ અનુબંધવાળા ધાતુઓથી કર્તૃ અને કર્મ અર્થમાં વિહિત ક્ત - ક્તવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમનો નિષેધ કરવો ઈષ્ટ છે. અને આદિત્ ધાતુઓથી 'ભાવ અને આરંભ' અર્થમાં વિહિત ક્ત - ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વમાં વિકલ્પે ઇદ્ આગમ કરવો ઈષ્ટ છે. અને આ સાધ્યની સિદ્ધિ આ ન્યાય ન હોય તો બે ય સૂત્રોનો 'આદિતઃ નવા ભાવારમ્ભે' એ પ્રમાણે એક યોગ = એક સૂત્ર કરવામાં પણ થઈ જાત. તે આ રીતે - આદિત્ ધાતુઓને ભાવ - આરંભ અર્થમાં વિહિત ક્ત - ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં વેદ કહેવાથી તેવા ધાતુઓથી ક્ત - ક્તવતુ ની પૂર્વમાં વિકલ્પે ઇદ્ આગમ સિદ્ધ થઈ જશે. અને પછી પરિશેષ ન્યાયથી આદિત્ ધાતુથી કર્તા - કર્માદિમાં વિહિત ક્ત - ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ સિદ્ધ થઈ જાય છે. પરંતુ આ ન્યાય હોવાના કારણે ભાવ - આરંભ અર્થમાં વિહિત ક્ત - ક્તવતુ ની પૂર્વમાં ઇદ્ નો વિકલ્પ કરેલો હોવાથી કર્તા - કર્મ આદિ અર્થમાં વિહિત ક્ત - ક્તવતુ ની આદિમાં વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ થઈ શકતો નથી. અર્થાત્ ભાવ - આરંભ અર્થમાં જ આદિત્ ધાતુ વેદ હોવાથી આ ન્યાયના બળથી ભાવ - આરંભ અર્થમાં જ વિહિત ક્ત - ક્તવતુ - પ્રત્યય પર છતાં વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ કર્તા - કર્મ વગેરે અર્થમાં આદિત્ ધાતુઓને વેદ ન કહેવાથી, તે અર્થમાં ક્ત, ક્તવતુ પર છતાં ઇદ્ નો નિષેધ થશે નહિ. આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ વિરોધ આવશે.

કઈ રીતે વિરોધ આવે ? તો જુઓ - 'આદિતો નવા ભાવારમ્ભે' એ પ્રમાણે એકસૂત્ર કરવાવડે (આદિત્ ધાતુઓથી ક્ત, ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે અને આદિત્ ધાતુઓથી ભાવ - આરંભાર્થક ક્ત - ક્તવતુ પર છતાં ઇદ્ વિકલ્પ થાય - એ પ્રમાણ સૂત્રાર્થ થવાથી) આદિત્ ધાતુઓથી ભાવ - આરંભાર્થમાં ક્ત- ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં ઇદ્ નો વિકલ્પ કરાશે. અને પછી વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી ભાવ - આરંભાર્થક ક્ત - ક્તવતુ પ્રત્યય પર

છતાં તે જ ઇદ્ નો નિષેધ કરાશે. આમ પ્રત્યક્ષથી વિરોધ આવે છે.

હવે પૂર્વોક્ત સૂત્રને જુદું કરવામાં આવે તો કર્તૃ - કર્માદિ અર્થમાં કહેલ ક્ત - ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં ઇદ્ નો નિષેધ આદિતઃ (૪-૪-૭૧) સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે અને ભાવ આરંભ અર્થમાં વિહિત ક્ત - ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં 'નવા ભાવાસ્મ્મે' એવા ઉત્તરસૂત્ર વડે ઇદ્ નો વિકલ્પ કરાશે. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થવાથી વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રનો આદિત્ ધાતુના વિષયમાં ક્યાંય પણ અવકાશ ન હોવાથી જ, તે સૂત્રની પ્રવૃત્તિનો જ અભાવ થઈ જશે. અને આથી જે વિરોધ આવતો હતો, તે નીકળી જ જાય.

આમ આ ન્યાયને લઈને ઉદ્ભવેલ વિરોધના નિરોધ માટે પૂર્વોક્ત આદિતઃ અને નવા ભાવાસ્મ્મે એમ જે બે જુદાં સૂત્રોની રચના કરી છે, તે આ ન્યાયથી જ ઘટતી હોયને ન્યાયને જણાવે છે. (૩/૧)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. કર્તૃ, કર્માદિ વિહિત - એમ કહ્યું. તેમાં 'આદિ' શબ્દથી 'આધાર' અર્થમાં વિહિત ક્ત પ્રત્યય લેવો.

૨. એકસૂત્ર કરવામાં આ ન્યાયથી વિરોધનો ઉદ્ભવ થાય છે, એમ કહ્યું. અહિ કહેવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે - 'આદિતો નવા ભાવાસ્મ્મે' એ પ્રમાણે એકસૂત્ર કરવામાં પણ આ સૂત્રવડે ભાવ - આરંભાર્થક ક્ત - ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં ઇદ્ આગમનો વિકલ્પ કરેલો હોવાથી વેદ્ત્વ - વેદ્ હોવાના કારણે વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી જે ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે, તે 'પરિશેષ' ન્યાયથી કર્તૃ - કર્મવિહિત ક્ત - ક્તવતુ પર છતાં જ થાય છે. (કારણકે ભાવ - આરંભ અર્થમાં વિહિત ક્ત - ક્તવતુ પર છતાં પણ જો ઇદ્ નો નિષેધ માનવામાં આવે તો 'નવા ભાવાસ્મ્મે' એમ વિકલ્પનું વિધાન અસંગત બની જાય.) આમ જ્યારે 'પારિશેષ્ય' ન્યાયની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે ત્યારે વિરોધની ગંધ પણ ન આવે. પરંતુ અન્ય ઠેકાણે નિરવકાશ એવા આ ન્યાયવડે અન્યત્ર પણ સાવકાશ એવો 'પારિશેષ્ય' ન્યાય 'સાવકાશાત્ નિરવકાશં બલીયઃ' । એ ન્યાયથી બાધિત થાય છે. અને તેથી આ ન્યાયની જ પ્રવૃત્તિ થવાથી ટીકામાં કહેલી યુક્તિથી વિરોધ જ ઉત્પન્ન થયો, અને તેથી તે નિરોધનું શમન કરવા માટે આદિતઃ અને નવા ભાવાસ્મ્મે એ પ્રમાણે જુદાં સૂત્રની રચના સાર્થક છે. આ ન્યાયના અભાવમાં તો 'પારિશેષ્ય' ન્યાયનું સ્ફૂરણ - પ્રવર્તન કરવાથી વિરોધ આવત જ નહિ. (૩/૧)

૧૨૪. यस्य येनाभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन स ॥ ૩ / ૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જે પદનો જે પદની સાથે સંબંધ અભિમત - ઈષ્ટ હોય, તે પદ દૂર પડેલું હોય તો પણ તેનો તેની સાથે સંબંધ થાય છે.

ઉદાહરણ :- અથ્થેન ચૈત્રઃ સચ્ચરતે । વગેરે પ્રયોગોમાં ચૈત્ર પદ વડે વ્યવધાન હોવામાં પણ તૃતીયાંત અથ્થેન પદ સાથે યોગનો સદ્ભાવ હોવાથી સચ્ચરતે । અહિ સમસ્તૃતીયયા (૩-૩-૩૨) સૂત્રથી આત્મનેપદ સિદ્ધ થયું.

પ્રયોજન :- જે પદો અનંતર અવ્યવહિત હોય તેનો જ યોગ ખરેખર પ્રસિદ્ધ છે. આમ અહિ અનંતર ન હોવામાં યોગની અપ્રસિદ્ધિ હોયને તેની પ્રસિદ્ધિ માટે આ ન્યાય છે. (આ ન્યાય જ્ઞાપકાદિ રહિત છે.) (૩/૨)

**૧૨૫. યેન વિના યન્ન ભવતિ તત્ તસ્યાનિમિત્તસ્યાપિ
નિમિત્તમ્ ॥ ૩ / ૩॥**

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- જેના વિના જેનો પ્રયોગ થતો જ ન હોય, તે તેનું નિમિત્ત ન હોય તો પણ નિમિત્ત ગણવું.

કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જે ધાતુ વગેરે પ્રકૃતિઓ જે પ્રત્યયાદિને સહચરિત જ જોવા મળતાં હોય, પણ એકાકી જોવા મળતાં ન હોય, તે પ્રત્યયાદિ - નિર્નિમિત્ત (નિમિત્તરહિત) તરીકે પ્રસિદ્ધ એવા પણ તે ધાતુ વગેરે પ્રકૃતિનું - નિમિત્ત છે, એમ કહેવાય છે. અને આથી ક્યારેક તે નિમિત્ત તરીકે ગણાતાં પ્રત્યયાદિનો અભાવ હોવામાં નિમિત્તાભાવેઃ (૧/૨૮) એ ન્યાયથી નૈમિત્તિક = નિમિત્તથી થયેલ કાર્યની પણ નિવૃત્તિ થાય છે, એમ આ ન્યાય કહેવા પાછળ તાત્પર્ય છે.

ઉદાહરણ :- કૃતણ્ સંશબ્દને । એ કત્ ગ. ૧૦ ચુગદિ ગણના ધાતુનો કૃતઃ કીર્તિઃ (૪-૪-૧૨૨) સૂત્રથી થતો કીર્ત્ આદેશ ણિચ્ પ્રત્યય સાથે સહચરિત જ દેખાય છે. અર્થાત્ ણિચ્ વિના તે કીર્ત્ આદેશ દેખાતો નથી. આથી નિર્નિમિત્ત = કોઈપણ નિમિત્ત વિના કહેલ એવા પણ કૃત્ ના કીર્ત્ આદેશનું ણિચ્ - પ્રત્યય એ નિમિત્ત કહેવાય છે. અને આથી કૃતતિ । વગેરે પ્રયોગોમાં અનિત્યો ણિચ્ચુગદીનામ્ (૨/૩૫) ન્યાયથી ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય હોવાને લીધે જ્યારે લાગતો નથી, ત્યારે ણિચ્ રૂપ નિમિત્તનો અભાવ થયે, કીર્ત્ આદેશ પણ થતો નથી. (૩/૩)

પરેષામસમાચ્છેયમધ્યાસાદેવ જાયતે ।

મણિરૂપ્યાદિવિજ્ઞાનં તદ્વિદાં નાનુમાનિકમ્ ॥ ૩૫ ॥ (વા. પ.)

હીરા, સિક્કા વગેરે (સાચાં હોવા) અંગેનું બીજાને સારી રીતે સમજાવવું અશક્ય એવું વિશિષ્ટ જ્ઞાન, તેના જ્ઞાતાઓને અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અનુમાન - ગમ્ય હોતું નથી... (અહીં અભ્યાસજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ છે. હિરાપારખુઓ અને સોનીઓ હીરા અને સિક્કાઓ સાચાં છે કે ખોટા તે હંમેશના તેમના અભ્યાસથી જાણી શકે છે, તેમનું જ્ઞાન - અનુમાનિક નથી... એમ આગમો પણ સાચાં હોવાનું જ્ઞાન તેના વિધિ - નિષેધ ગત વચનોમાં પ્રવૃત્તિ - નિવૃત્તિ રૂપ અભ્યાસથી જ સારી રીતે થાય છે... શુદ્ધ અનુમાનથી નહીં...)

૧૨૬. નામગ્રહણે પ્રાયેણોપસર્ગસ્ય ન ગ્રહણમ્ ॥ ૩ / ૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ‘નામ’ શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું હોય ત્યારે પ્રાયઃ કરીને ઉપસર્ગોનું ગ્રહણ થતું નથી.

પ્રયોજન :- ઉપસર્ગો પણ નામવિશેષ જ હોયને, નામગ્રહણથી તેના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ હોવાથી તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે. ★

ઉદાહરણ :- ઉપસ્પૃશતિ । અહિ સ્પૃશ્ ધાતુ ઉપ એવા નામથી પર હોવા છતાં ય નામવડે ઉપસર્ગનું આ ન્યાયથી ગ્રહણ ન થવાથી, સ્પૃશોડનુદકાત્ (૫-૧-૧૪૮) સૂત્રથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય લાગે નહિ. તેથી ‘ઉપસ્પૃશ્’ એવો પ્રયોગ સાધુ નથી.

‘પ્રાયેણ’ એમ કહેવાથી ક્યાંક નામના ગ્રહણમાં ઉપસર્ગનું પણ ગ્રહણ થાય છે. આથી અર્ધં ભજતિ ઇતિ, અર્ધંભાક્ । વગેરે રૂપોની જેમ, પ્રભાક્ । વગેરે પ્રયોગોમાં પણ ભજો વિન્ (૫-૧-૧૪૬) સૂત્રથી વિન્ પ્રત્યય સિદ્ધ થયો. (૩/૪)

પરામર્શ

★ આ ન્યાય ક્યાંય પણ દેખાતો ન હોવાથી ઉક્તિ માત્રરૂપ જણાય છે. આથી સ્પૃશોડનુદકાત્ (૫-૧-૧૪૮) સૂત્રમાં ‘અનુદકાત્’ એ પ્રમાણે પર્યુદાસ નજ્ - દેખાવાથી પર્યુદાસઃ સદ્ગ્રાહી । એ ન્યાયથી ઉદક શબ્દ ભિન્ન અને ઉદક - સદશ દ્રવ્યવાચક એવા જ નામથી પર હોતે છતે સ્પૃશ્ ધાતુથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય થશે, પણ અદ્રવ્યવાચી ઉપસર્ગથી પર આવેલ એવા સ્પૃશ્ ધાતુથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય થાય નહિ. આ પ્રમાણે ઉપસ્પૃશતિ । સ્થળે ક્ષિપ્ પ્રત્યયનો અભાવ સિદ્ધ થઈ જશે.

વળી ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં પણ ઉપસ્પૃક્ પ્રયોગનો નિષેધ કરવા સ્વયં આચાર્ય ભગવંતે સ્પૃશઃ૦ (૪-૧-૧૪૮) સૂત્રમાં પૂર્વોક્ત જ યુક્તિ આપી છે - તે આ પ્રમાણે - “અનુદકઃ । એ પ્રમાણે પર્યુદાસનિષેધનો આશ્રય કરવાથી ઉદક - સદશ - ઉપસર્ગભિન્ન નામનું ગ્રહણ કરાય છે. તેથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય અહિ ન થાય - ઉપસ્પૃશતિ ।” આમ પર્યુદાસના બળથી જ ઉપસર્ગનું વારણ થઈ જાય છે. પણ આ ન્યાયનો ઉલ્લેખ ક્યાંય પણ કરેલો જણાતો નથી. છતાં પ્રંથકારશ્રીના જોવામાં આવ્યો હોય એમ બની શકે.

આ અંગે સ્વોપજ - ન્યાસમાં શ્રી હેમહંસગણિજીએ પોતાનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે જણાવેલો છે - “જો કે સ્પૃશોડનુદકાત્ (૫-૧-૧૪૮) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં અનુદકાત્ । એમાં જે નજ્ છે, તેને પર્યુદાસ નજ્ કહેલો છે, અને એ રીતે ઉપસર્ગગ્રહણનો નિષેધ કરેલો છે. અર્થાત્ પર્યુદાસ - નજ્ હોય ત્યાં નજ્ થી ઉક્ત પદના સદશ - શબ્દનું ગ્રહણ થાય. એટલે પ્રસ્તુતમાં પણ નજ્ થી ઉક્ત જે ‘ઉદક’ પદ છે, તેનું વર્જન કરવાથી તત્સદશ અનુપસર્ગ = ઉપસર્ગરહિત નામનું જ ગ્રહણ થાય. તો પણ આ વાક્યથી આચાર્ય ભગવંતે આ ન્યાયના અર્થનું જ સમર્થન કરેલું છે, એમ જણાય છે.” ન્યાસકાર શ્રી હેમહંસગણિજીના આવા વચનથી એમ જણાય છે કે, અનુદકાત્ - એમ પર્યુદાસ નજ્ લેવાથી જ ઉપસર્ગોનું ગ્રહણ નિષિદ્ધ થઈ જવા છતાં, આ ન્યાયથી પણ ઉપરોક્ત અર્થના પ્રતિપાદનમાં તેઓની સંમતિ છે. (૩/૪)

૧૨૭. સામાન્યાતિદેશે વિશેષસ્ય નાતિદેશઃ ॥ ૩ / ૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અન્ય ઠેકાણે કહેલ (પ્રસિદ્ધ થયેલ) અર્થનું બીજા ઠેકાણે કહેવું - તેને અતિદેશ કહેવાય. સામાન્યનો અતિદેશ કરેલો હોય, ત્યારે વિશેષવિધિનો અતિદેશ ન થાય.

(અતિદેશ શબ્દનો વ્યવહાર ભાષામાં 'ભલામણ કરવી' અર્થ કહી શકાય. આથી પૂર્વકથિત સામાન્ય વિધિની અન્યત્ર જ્યાં ભલામણ કરી હોય ત્યાં પૂર્વકથિત વિશેષવિધિની ભલામણ થતી નથી.)

પ્રયોજન :- ખરેખર તો 'વિશેષ - અર્થ એ સામાન્ય - અર્થમાં અંતર્ભવિ પામી જાય છે' એ યુક્તિથી સામાન્યની ભલામણ કરી હોય ત્યારે વિશેષ અર્થની પણ ભલામણ - અતિદેશ થવાની પ્રાપ્તિ હોયને તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- 'ભૂતવચ્ચાશંસ્યે' (૫-૪-૨) સૂત્રમાં 'ભૂતવદ્' એ પદવડે સામાન્યથી ભૂતકાળમાત્રનો જ અતિદેશ થવાથી અનઘતનત્વથી અને પરોક્ષત્વથી વિશિષ્ટ (અનઘતન અને પરોક્ષ) ભૂતકાળનો અતિદેશ - ભલામણ ન થાય. આથી ઉપાધ્યાયશ્લેદાગમત્ એતે તર્કમધ્યગીમ્મહિ । વગેરે પ્રયોગમાં બેય સ્થાનોમાં (પૂર્વોક્તર - ક્રિયાપદમાં) ભૂતકાળમાત્ર અર્થમાં કહેલ અઘતની - વિભક્તિ જ 'ભૂતવચ્ચાશંસ્યે' (૫-૪-૨) સૂત્રથી થાય, પણ અનઘતનત્વ અને પરોક્ષત્વથી વિશિષ્ટ ભૂતકાળમાં વિહિત દ્વસ્તની અને પરોક્ષા વિભક્તિ ન થઈ. A. (૩/૫).

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧. આશંસ્ય - એટલે અનાગત = ભવિષ્યકાલીન વસ્તુને મેળવવાની ઈચ્છા - આશંસા કહેવાય અને તેનો = તેવી ઈચ્છાનો વિષય જે હોય તે આશંસ્ય કહેવાય.

૨. દ્વસ્તની અને પરોક્ષા વિભક્તિ ન થાય - એમ કહ્યું. તેથી અનઘતન અને પરોક્ષ ભૂતકાળમાં વિહિત દ્વસ્તની અને પરોક્ષા વિભક્તિનો કોઈ પ્રયોગ કરે, જેમકે, ઉપાધ્યાયશ્લેદાગચ્છેત્, એતે તર્કમધ્યગીમ્મહિ । અથવા ઉપાધ્યાયશ્લેદાગમ, એતે તર્કમધિજગિમહે । વગેરે, તો તે પ્રયોગો સાધુ - સાચા ન કહેવાય. (૩/૫)

પરામર્શ

A. કહેવાનો આશય એ છે કે, ભૂતકાળમાં - અઘતની, દ્વસ્તની અને પરોક્ષા એમ ત્રણેય વિભક્તિઓ વિહિત છે. આથી 'ભૂતવત્' એમ સામાન્યથી કહેવાથી ભૂતકાળમાં વિહિત ત્રણેય વિભક્તિઓ વિકલ્પે થવી જોઈએ. પણ આ ન્યાયના બળથી સામાન્ય ભૂતકાળમાં વિહિત અઘતની વિભક્તિનો જ 'ભૂતવત્' એમ કહેવાથી અતિદેશ થશે. પણ અઘતનત્વ વિશિષ્ટ ભૂતકાળમાં વિહિત અઘતની અને પરોક્ષત્વવિશિષ્ટ ભૂતકાળમાં વિહિત પરોક્ષા વિભક્તિ થશે નહિ. કારણકે તે વિશેષ વિધિઓ હોયને તેના અતિદેશનો આ ન્યાય વડે નિષેધ કરેલો છે.

આ પ્રસ્તુત ન્યાયનો ઉલ્લેખ કરતાં ભૂતવચ્ચાશંસ્યે (૫-૪-૨) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં કહેલું છે કે, 'સામાન્યસ્વાત્તિદેશે વિશેષસ્થાનતિદેશાત્ - હ્યસ્તનીપરોક્ષે ન ભવતઃ । આમ - આ ન્યાયથી - સામાન્યનો જ અતિદેશ થવાથી ભૂતકાળ સામાન્યમાં વિહિત અનઘતની - વિભક્તિનો જ અતિદેશ / ભલામણ થાય. આથી વિશેષરૂપે ભૂતકાળમાં વિહિત હોવાથી હ્યસ્તની અને પરોક્ષા વિભક્તિ-પ્રત્યય ન થાય. આવો ન્યાય છે - એનો વ્યાખ્યાથી/ટીકાથી જ ખ્યાલ આવે છે, એમ પૂર્વોક્ત સૂત્રના ન્યા. સા. સમુદ્ધાર - લઘુન્યાસમાં કહેલું છે. આમ આનું કોઈ જાપક સૂત્રમાં નથી. આ ન્યાયનો ઉપયોગ નાડનઘતનઃ પ્રવચ્ચાડસત્યોઃ (૫-૪-૫) સૂત્રમાં પણ કરેલો છે. એ સૂત્રથી પ્રબંધ = સાતત્ય અને આસત્તિ = કાળની અપેક્ષાએ સમીપતા જણાતી હોય ત્યારે ધાતુથી 'અનઘતન' અર્થમાં વિહિત પ્રત્યયનો નિષેધ કરેલો છે. અહીં ભૂતકાળ સંબંધી અનઘતન કાળમાં સામાન્યથી હ્યસ્તની વિહિત છે, માટે તેનો નિષેધ થાય છે, એમ બૃ. વૃ. માં કહેલું છે. પરંતુ પરોક્ષત્વવિશિષ્ટ અનઘતન ભૂતકાળમાં વિહિત પરોક્ષા વિભક્તિનો નિષેધ થતો નથી. કારણકે તે પરોક્ષત્વવિશિષ્ટ અર્થમાં વિહિત હોયને વિશેષવિધિ છે. પૂર્વોક્ત (૫-૪-૫) સૂત્રના ન્યા. સા. સમુ. લઘુન્યાસમાં કહ્યું છે કે, "સામાન્યાતિદેશે વિશેષસ્થાનતિદેશઃ ન્યાયથી સામાન્ય - અનઘતન અર્થમાં વિહિત વિભક્તિ પ્રત્યયનો જ પ્રતિષેધ થાય છે, પણ વિશેષથી (પરોક્ષત્વવિશિષ્ટ) અનઘતન - અર્થમાં વિહિત પ્રત્યયનો પ્રતિષેધ થતો નથી. માટે "પરોક્ષા વિભક્તિનો પ્રતિષેધ થતો નથી." આમ આ ન્યાય પણ જાપકરહિત હોવા છતાં બૃહદ્વૃત્તિ - આદિમાં નિર્દિષ્ટ હોવાથી તેમાંથી જ સમુચ્ચિત જણાવો.

અથવા તો ભૂતવચ્ચાડસંસ્યે (૫-૪-૨) સૂત્રમાં સામાન્યથી 'ભૂતવત્' જ એમ કહ્યું, પણ વિશેષથી 'સામાન્યભૂતવત્' ઇત્યાદિરૂપે ન કહ્યું, તે આ ન્યાયની આશાથી / બળથી જ ઘટતું હોયને આ ન્યાયને જણાવે છે. આથી 'ભૂતવત્' એવા સામાન્યનિર્દેશને અર્થાત્ વિશેષણ - રહિત નિર્દેશને જ આ ન્યાયના પણ જાપક તરીકે કહી શકાય છે, એમ વિચારણીય છે. (૩/૫)

**૧૨૮. સર્વત્રાપિ વિશેષેણ સામાન્યં બાધ્યતે
ન તુ સામાન્યેન વિશેષઃ ॥ ૩ / ૬ ॥**

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સર્વત્ર વિશેષવિધાન વડે સામાન્યવિધાનનો બાધ થાય છે, પણ સામાન્યવિધાન વડે વિશેષવિધાનનો બાધ થતો નથી.

પ્રયોજન :- તાર્કિકો = તર્કશાસ્ત્રજ્ઞો (નૈયાયિકો) ના મતે સામાન્ય અને વિશેષ એવા વિધાન વચ્ચે બાધ્ય - બાધકભાવનો વ્યવહાર નથી, પરંતુ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં તે છે, એમ જાપન કરવા માટે આ ન્યાય છે.

સર્વત્રાપિ - શબ્દનો અર્થ છે (૧) પ્રાપ્ત - અવસ્થામાં અને (૨) ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી અવસ્થામાં. આથી ઉદાહરણ બે વિભાગમાં થશે.

ઉદાહરણ :- (૧) પ્રાપ્ત અવસ્થામાં બાધ્ય - બાધકભાવ :- કઃ + અર્થઃ = કોડર્થઃ ।

વગેરે પ્રયોગોમાં પ્રથમાં સિ (સ) પ્રત્યયનો સો રુ: (૨-૧-૭૨) સૂત્રથી રુ થયા બાદ પ્રાપ્ત રોચ: (૧-૩-૨૬) સૂત્રથી સામાન્યથી સ્વરનિમિત્તક (સ્વર પર છતાં પ્રવર્તતાં) રુ ના ય આદેશ વિધાયક સૂત્રનો બાધ કરીને અતોડતિ રોરુ: (૧-૩-૨૦) એ અ કાર રૂપ વિશેષ - સ્વરનિમિત્તક (વિશેષ સ્વર પર છતાં થતાં) કાર્યનું વિધાયક સૂત્ર પ્રવર્તેલું છે.

(૨) પ્રાપ્ત થનારી અવસ્થામાં બાધ્ય - બાધક ભાવ :- સોડહં તથાપિ તવ વગેરે. અહિં (૧) રોચ: (૧-૩-૨૬) સૂત્ર (૨) તદ: સે: સ્વરે પાદાર્થા (૧-૩-૪૫) સૂત્ર અને (૩) અતોડતિ રોરુ: (૧-૩-૨૦) સૂત્રની પ્રાપ્તિ વિચારાય છે. તે આ પ્રમાણે - રોચ: (૧-૩-૨૬) એ સામાન્યસૂત્ર છે. કારણકે રુ માત્રરૂપ વિષયવાળું છે. તેની અપેક્ષાએ તદ: સે: સ્વરે પાદાર્થા (૧-૩-૪૫) એ વિશેષસૂત્ર છે. કારણકે ફક્ત 'સિ' પ્રત્યયરૂપ વિષયવાળું છે. જ્યારે, અતોડતિ રોરુ: (૧-૩-૨૦) સૂત્ર તો પૂર્વોક્ત બન્નેય 'સ્વર - સામાન્ય' નિમિત્તક સૂત્રોની અપેક્ષાએ વિશેષસૂત્ર છે, કેમકે 'અતિ' એમ અ કાર માત્ર રૂપ નિમિત્તવાળું છે. અને આ સોડહમ્ ઉદાહરણમાં તદ: સે: (૧-૩-૪૫) સૂત્રની પ્રવૃત્તિની પ્રાપ્તિ હોતે છતે સો રુ: (૨-૧-૭૨) સૂત્રના આંતરા વડે (અર્થાત્ તદ શબ્દના રૂપની સ + સ્ એવી અવસ્થામાં સ નો રુ આદેશ થવાપૂર્વક સ + રુ સ્થિતિમાં) પૂર્વોક્ત બે (રોચ: અને અતોડતિ રોરુ:) સૂત્રોની પ્રાપ્તિ છે. અર્થાત્ સ + સ્ માં સ્ નો રુ થયા પછી સ + ર + અહમ્ એવી સ્થિતિમાં ક્રમશ: ર નો ય, અને ર નો ડ - એમ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે. અને આ ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી અવસ્થા કહેવાશે - કારણ કે અન્ય સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થવા વડે પ્રક્રિયામાં આંતરુ - વ્યવધાન પડે છે.

શી રીતે આંતરુ પડે છે ? તો જુઓ - જો તદ: સે: (૧-૩-૪૫) સૂત્રથી સિ નો લુક્ કર્યા વિના, પર હોવાના કારણે સો રુ: (૨-૧-૭૨) સૂત્રથી સ નો રુ આદેશ કરાશે, ત્યારે રુ (૩ કારાનુબંધવાળો રુ) કર્યા બાદ રોચ: (૧-૩-૨૬) અને અતોડતિ રોરુ: (૧-૩-૨૦), એ બે સૂત્રોની પ્રાપ્તિ (પ્રવૃત્તિ) થશે. અને તેથી રોચ: (૧-૨-૨૬) એ સામાન્યસૂત્રની ભાવી પ્રાપ્તિ હોયને તદ: સે: (૧-૩-૪૫) એ વિશેષસૂત્ર વડે સો રુ: (૨-૧-૭૨) સૂત્રની પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરાય છે. અર્થાત્ બાધ કરાય છે. અને સો રુ: (૨-૧-૭૨) સૂત્રની પ્રવૃત્તિનો નિરોધ થયે પરંપરાએ રોચ: (૧-૩-૨૬) સૂત્રનો જ બાધ થયો કહેવાય. કારણકે સો રુ: (૨-૧-૭૨) સૂત્ર લાગ્યા બાદ અનંતર જ રોચ: (૧-૩-૨૬) સૂત્ર લાગવાનો સંભવ છે.

હવે અતોડતિ રોરુ: (૧-૩-૨૦) એ વિશેષસૂત્રની ભાવી પ્રાપ્તિ હોવામાં તો, સો રુ: (૨-૧-૭૨) સૂત્રની પ્રવૃત્તિનો, તદ: સે: (૧-૩-૪૫) સૂત્રથી બાધ થતો નથી. અને તેના બળથી પરંપરાએ અતોડતિ (૧-૩-૨૦) સૂત્રની જ પ્રવૃત્તિ નિરાબાધ - વ્યાધાતરહિત બની ગઈ. અને આ પ્રમાણે તદ: સે: (૧-૩-૪૫) સૂત્રથી પરંપરાએ અતોડતિ (૧-૩-૨૦) સૂત્રનો બાધ થવાને બદલે, ઉલટું, અતોડતિ (૧-૩-૨૦) સૂત્રવડે તદ: સે: (૧-૩-૪૫) સૂત્ર જ આ ન્યાયના સામર્થ્યથી બાધિત થાય છે. આ પ્રમાણે, અતોડતિ (૧-૩-૨૦) સૂત્ર જ, અધિક બળવાળું હોવાથી, સો રુ: (૨-૧-૭૨) સૂત્રના પુરસ્કારપૂર્વક = પ્રથમ પ્રવર્તનપૂર્વક પ્રવૃત્ત થયું. આથી

‘સોડહમ્’ એવું રૂપ સિદ્ધ થયું.

વળી આ ઉદાહરણમાં જે અમે આ ન્યાયનું અવતરણ કરેલું છે, તેનું કારણ તદઃ સેઃ૦ (૧-૩-૪૫) સૂત્રના ન્યાસમાં ન્યાસકારવડે આ ઉદાહરણમાં જ આ ન્યાયનું અવતરણ કરાયું છે, આથી ન્યાસકારના અભિપ્રાયથી જ અમે પણ તેમ કરેલું છે. અન્યથા - બીજી રીતે જોઈએ તો આ ન્યાયના અવતરણ - પ્રવર્તન વિના પણ ‘પાદાર્થ’ એવા તદઃ સેઃ૦ (૧-૩-૪૫) સૂત્રસ્થ પદ વડે ‘સોડહમ્’ રૂપમાં સિ ના લુક્નો અભાવ સિદ્ધ થાય જ છે. તે આ રીતે - તદઃ સેઃ૦ (૧-૩-૪૫) સૂત્રથી સિ (સ) નો લુક્ ત્યારે કરાય, કે જ્યારે તે લુક્ ‘પાદપૂરણ’ માટે થાય. અહિ જો સિ નો લુક્ થયે ‘સાહં’ એવું રૂપ થાય અને અ નો લુક્ થાય તો સોડહમ્ એવું રૂપ થાય છે. આથી બેય રીતે પાદપૂરણ થાય જ છે. આથી સિ ના લુક્ની પ્રાપ્તિનો પણ અભાવ હોવાથી શા માટે સિ ના લુક્નું વારણ કરવા માટે અહિ આ ન્યાયનું અવતરણ કરાય ? અર્થાત્ તેની કોઈ જરૂર નથી.

તત્ક્રકૌણ્ડિન્યન્યાય - એ પ્રસ્તુત ન્યાયના જ વિસ્તાર રૂપ છે. તે આ રીતે - તત્કં દેયં અસ્મૈ ઇતિ તત્કદેયઃ । સ ચાસૌ કૌણ્ડિન્યશ્ચેતિ, તત્ક્રકૌણ્ડિન્યઃ । મયૂરવ્યંસકાદિ ગણપાઠથી દેય શબ્દનો લોપ જાણવો.

આ ન્યાય જ દૃષ્ટાંત રૂપ છે. કહેવાનો આશય આ પ્રમાણે છે - જેમ દ્વિજેભ્યો દધિ દેયમ્ । બ્રાહ્મણોને દહિ આપવું, એમ સામાન્યથી કહીને પછી કૌણ્ડિન્યાય તત્કં દેયમ્ । કૌણ્ડિન્ય (બ્રાહ્મણ વિશેષ) ને છાશ આપવી. એમ કહેવામાં આવે ત્યારે કૌણ્ડિન્ય બ્રાહ્મણોને દહિ આપવાનો નિષેધ કરેલો ન હોવા છતાંય તે નિષેધ જણાઈ જાય છે. તેવી જ રીતે જ્યાં વિશેષવિધિ વડે સામાન્યવિધિનો બાધ કરેલો ન હોય, છતાં પણ તે સામાન્યવિધિનો બાધ જણાઈ જાય છે - ત્યાં આ ન્યાય જાણવો.

જેમકે, વ્યજ્ઞનાદેરેકસ્વરાદ્ મૃશાડ્ઙ્મીક્ષ્ણ્યે યજ્ વા (૩-૪-૮) એ સામાન્ય સૂત્રવડે ભૃશ = અત્યંત અને આભીક્ષ્ણ્ય = વારંવાર અર્થમાં યજ્ નું વિધાન કરીને ફરી ગત્યર્થાત્ કુટિલે (૩-૪-૧૧) સૂત્રથી વિશેષવિધિ કહેલો છે. તેથી ‘ગતિ’ અર્થવાળા ધાતુઓથી ‘ભૃશ અને આભીક્ષ્ણ્ય’ અર્થમાં યજ્ પ્રત્યયનો નિષેધ કહેલો ન હોવા છતાંય જણાઈ જાય છે. (અર્થાત્ અત્યર્થક ધાતુથી વિશેષવિધાન કરવાથી સામાન્યવિધિનો બાધ થવાથી, ‘કુટિલ’ અર્થમાં જ યજ્ થાય, પણ ભૃશાદિ - અર્થમાં યજ્ ન થાય, એમ જણાઈ જાય છે.) તેથી આ ન્યાય વડે પણ ‘વિશેષવિધાનવડે સામાન્યવિધાનનો બાધ થાય’ એ જ અર્થ ફલિત થયો - પણ અન્ય કોઈ અર્થ નહિ. માટે આ ન્યાયના વિસ્તારરૂપ જે ‘તત્ક્રકૌણ્ડિન્ય’ ન્યાય કહેલો છે, તે યથાર્થ જ છે. (૩/૬)

૧૨૧. કિત્ત્વેન કિત્ત્વં બાધ્યતે ॥ ૩ / ૭ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- પ્રત્યયના કિત્ પણાથી (અર્થાત્ તે ક અનુબંધવાળા રૂપે હોવાથી) તેના કિત્ પણાનો (અર્થાત્ તે ક અનુબંધવાળા રૂપે હોવાનો) બાધ થાય છે. અર્થાત્ ઉભયના કાર્યની પ્રાપ્તિ હોવામાં પહેલાં કિત્ત્વ - નિમિત્તક (કિત્ હોવા રૂપ નિમિત્તથી થતું) કાર્ય થાય છે, પણ કિત્ત્વ - હેતુક (અર્થાત્ કિત્ હોવા રૂપ નિમિત્તથી થતું) કાર્ય થતું નથી.

પ્રયોજન :- બળાબળનું વિધાન કરનારો આ ન્યાય છે. આથી કિત્ત્વ - હેતુક કાર્યની અધિક બળવત્તા જણાવવા માટે આ ન્યાય છે, એમ પ્રયોજન જાણવું. આ પ્રમાણે - ઉત્તર ન્યાય માટે પણ જાણવું.

ઉદાહરણ :- ણૂત્ સ્તવને । નૂ ગ. ૬ તુદાદિ નો અંતર્ગણ કુટાદિ ગણનો ધાતુ છે. તેનું ક્ત પ્રત્યય પર છતાં નુવિતઃ, પ્રણુવિતઃ । રૂપ થાય છે. અહિ ઉવર્ણાત્ (૪-૪-૫૮) સૂત્રથી ૩ વર્ણથી પર રહેલાં કિત્ પ્રત્યયની આદિમાં જે ઇડ્ આગમનો નિષેધ કહેલો છે, તે ન થયો. (અર્થાત્ નુવિતઃ । માં કિત્ ક્ત પ્રત્યયની આદિમાં ઇડ્ થયો જ.) કારણકે આ નૂ ધાતુ કુટાદિ ગણનો હોવાને લીધે કુટાદેર્કિદ્વદગ્નિત્ (૪-૩-૧૭) સૂત્રથી કુટાદિ - ગણના ધાતુથી જિત્, ણિત્ સિવાયના તમામ પ્રત્યયોને કિત્ કરેલાં હોવાથી ક્ત પ્રત્યય પણ કિત્ કરેલો છે. આથી ક્ત પ્રત્યયનું મૂળભૂત કિત્ પશું (અર્થાત્ ક અનુબંધવાળા રૂપે હોવું) આ ન્યાયથી બાધિત થઈ જવાના કારણે પૂર્વોક્ત રૂપોમાં કિત્ પ્રત્યય - નિમિત્તક થતો ઇડ્ નિષેધ ન થયો.

પ્રશ્ન :- ‘કિત્ત્વ વડે’, (ક અનુબંધવડે) એમ શા માટે કહ્યું ?

જવાબ :- ‘કિત્ત્વ વડે’ એમ કહેવાથી ‘પિત્ત્વ’ વગેરે વડે (અર્થાત્ પ અનુબંધવાળો હોવા વગેરેથી) કિત્ત્વ (ક અનુબંધવાળા હોવું) બાધિત ન થાય. જેમકે - પ્રકૃત્ય્ । અહિ યપ્ પ્રત્યય પિત્ હોવાથી કૃત્વા પ્રત્યયના કિત્ત્વ નો (અર્થાત્ કિત્ હોવાનો) બાધ થતો નથી. આથી પિત્ત્વ (પિત્ રૂપે હોવા) સાથે કિત્ત્વ (કિત્ હોવા રૂપે) રહેવાથી ગુણનો અભાવ સિદ્ધ (અબાધિત) થયો.

પ્રશ્ન :- ‘કિત્ત્વ થી કિત્ત્વ બાધિત થાય’ એમ જ શા માટે ?

જવાબ :- કિત્ત્વ નો (કિત્ રૂપે હોવાનો) જ બાધ થાય, અન્યનો નહિ. તેથી ધ્રુંત્ ગતિ-સ્થૈર્યયોઃ । આ કુટાદિ ગણનો ધાતુ છે. તેનું કૃત્વા પર છતાં પ્રધ્રુત્ય્ । એવું રૂપ થાય છે. અહિ પ્ર પૂર્વક ધ્રુ ધાતુ કુટાદિ ગણનો હોવાના કારણે તેનાથી થતો યપ્ પ્રત્યય, પૂર્વોક્ત કુટાદેર્કિદ્વદ ૦ (૪-૩-૧૩) સૂત્રથી કિત્ થવાવડે યપ્ પ્રત્યયના પિત્ પણાનો (પિત્ રૂપે હોવાનો) બાધ કરતો નથી. આથી તદ્દહેતુક (પિત્ત્વ - નિમિત્તક) ‘દ્રઃસ્વસ્ય તઃ પિત્કૃતિ’ (૪-૪-૧૧૩) સૂત્રથી ત આગમ સિદ્ધ થયો.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી નૂતઃ, નૂતવાન્ । એવા પણ રૂપો થાય છે.

અર્થાત્ અહિ ક્ત પ્રત્યયના ડિત્વ વડે (ડિત્ રૂપે હોવા વડે) કિત્વ નો (કિત્ રૂપે હોવાનો) બાધ ન થવાથી ઉવર્ણાત્ (૪-૪-૧૧૩) સૂત્રથી 'ઇટ્' આગમનો નિષેધ સિદ્ધ થયો.

અહિ ડિત્ત્વ થી કિત્ત્વ નો બાધ થાય છે, એ ઉપલક્ષણ છે. તેથી અન્ય સ્થળે પણ ધાતુ વગેરેનો પૂર્વાવસ્થાનો અનુબંધ, એ ઉત્તરાવસ્થાના અનુબંધ વડે બાધિત થાય છે. તેમાં,

(૧) ધાતુ સંબંધી ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. ચક્ષુ ધાતુનો આદેશ ણ્યાગ્ એ ગિત્ હોવાથી, તેનાવડે પૂર્વે ધાતુપાઠમાં ચક્ષિઃ ક્વિપ્રત્યયાં વાચિ । એમ ઇ અનુબંધવાળો (ઇદિત્) પઠિત હોવાથી ચક્ષુ ધાતુના ઇદિત્ પણાનો (ઇદિત્ રૂપે હોવાનો) બાધ થાય છે. આથી ધાત્વાદેશો ધાતુવદ્ । એ પ્રમાણે પરિભાષાથી ણ્યાગ્ આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવા વડે તેના ઇદિત્ પણાની (ઇદિત્ રૂપે હોવાની) પ્રાપ્તિ દ્વારા નિત્ય આત્મનેપદ થવાનો પ્રસંગ છે - છતાં ણ્યાગ્ આદેશના ગિત્ પણાથી (ગિત્ રૂપે હોવાથી) તેના ઇદિત્ પણાનો (ઇદિત્ રૂપે હોવાનો) બાધ થવાથી, નિત્ય આત્મનેપદની નિવૃત્તિ થઈ અને ઉભયપદીપણું સિદ્ધ થયું. જેમકે, આચચ્ચૌ, આચચ્ચે ।

(૨) પ્રત્યયસંબંધી ઉદાહરણ :- યુતાત્ । યુન્ક મિશ્રે । (યુ + તાતઙ્) અહિ તુવ્ પ્રત્યયના આદેશરૂપ તાતઙ્ પ્રત્યય ડિત્ હોયને, તેના ડિત્ પણાવડે (ડિત્ રૂપે હોવાથી) મૂળભૂત તુવ્ પ્રત્યયનું વિત્ પણું (વિત્ રૂપે હોવું) બાધિત થવાથી ઉત્ત ઔર્વિતિ વ્યજ્જનેડદ્વે: (૪-૩-૫૯) સૂત્રથી તાત્ પ્રત્યય પર છતાં ઔ આદેશ ન થયો. (તેથી યૌતાત્ રૂપ ન થયું.)

ક્વચિત્ પૂર્વના અનુબંધનો બાધ નથી પણ થતો. જેમકે - પ્રકૃત્ય । અહિ યપ્ પ્રત્યય પિત્ છે, આથી યપ્ પ્રત્યયના પિત્ત્વ વડે (પિત્ રૂપે હોવા વડે) મૂળભૂત (સ્થાની) ક્ત્વા પ્રત્યયને લઈને થયેલાં યપ્ આદેશના કિત્ત્વ નો (કિત્ રૂપે હોવાનો) બાધ ન થવાથી યપ્ પર આવતાં ક્ ધાતુના ગુણનો અભાવ કાયમ - સ્થિર રહ્યો. A. (૩/૭)

પરામર્શ

A. પ્રકૃત્ય । અહીં ગુણનિષેધ એ વર્ણવિધિ હોવા છતાં, તે કરવામાં સ્થાનીવં (૭-૪-૧૦૯) સૂત્રથી 'અવર્ણવિધૌ' એમ સ્થા. ભાવનો પ્રતિષેધ થતો નથી. કારણ કે, સ્થાની - વર્ણાશ્રિત કાર્ય કરવામાં જ સ્થા. ભાવનો 'અવર્ણવિધૌ' એમ પ્રતિષેધ થાય છે, પણ સ્થાની અનુબંધ આશ્રિત કાર્ય કરવામાં સ્થા. ભાવનો પ્રતિષેધ થતો નથી. અર્થાત્ ત્યાં તો સ્થા. ભાવ થાય જ છે. માટે પ્રકૃત્ય । માં ક અનુબંધહેતુક ગુણભાવ કરવામાં યપ્ આદેશનો સ્થા. ભાવ સિદ્ધ થયો. વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ - અન્તરજ્ઞાનપિ વિધીનં (૨/૨૨) ન્યાયનું 'પરામર્શ' વિવેચન. (૩/૭)

હસ્તસ્પર્શાદિવાન્ધેન વિષમે પથિ ધાવતા ।

અનુમાનપ્રધાનેન વિનિપાતો ન દુર્લભ : ॥ (વા. પદી.)

હાથવડે સ્પર્શ કરતાં વિષમ માર્ગે ચાલતાં અંધની જેમ અનુમાનને (તર્કને) જ મહત્વનું માનનાર માટે વિનિપાત દુર્લભ નથી.

૧૩૦. પરાદન્તરજ્ઞં બલીયઃ ॥ ૩ / ૮ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- પરવિધિ કરતાં અંતરંગવિધિ બળવાન છે. અર્થાત્ અંતરંગવિધિ પહેલાં કરાય છે.

(પ્રયોજન :- બળાબળોક્તિ ન્યાયની જેમ સમજી લેવું.)

ઉદાહરણ :- સ્યોમા । અહિ સિવ્ ધાતુથી મન્વન્કનિષ્વિચ્ ક્વચિત્ (૫-૧-૧૪૭) સૂત્રથી મન્ પ્રત્યય પર છતાં અપવાદવિધિ હોવાથી ય્વોઃ પ્વયવ્યક્તને (૪-૪-૧૨૧) સૂત્રથી થતાં વ કાર લોપવિધિનો બાધ કરીને પ્રવર્તતો, તથા નિત્યવિધિ હોવાથી લઘોરૂપાન્ત્યસ્ય (૪-૩-૪) સૂત્રથી થતાં ઉપાન્ત્યસ્વરના ગુણરૂપ વિધિનો બાધ કરીને પ્રવર્તતો અનુનાસિકે ચ ચ્છ્વઃ શૂદ્ધ (૪-૧-૧૦૮) સૂત્રથી વ્ ના ઋદ્ આદેશ રૂપ વિધિ કરાય છે. અને તેમ કરાયે છતે (સિ + ઋ + મન્ સ્થિતિમાં) પરસૂત્ર હોવાના કારણે લઘોરૂપાન્ત્યસ્ય (૪-૩-૪) સૂત્રથી ઉપાન્ત્યસ્વરનો ગુણ થવાની પ્રાપ્તિ હોવા છતાંય, અંતરંગ હોવાથી અને આ ન્યાયથી બળવાન વિધિ હોવાથી, પહેલાં (સિ + ઋ = સ્યુ એમ) ચ - આદેશવિધિ સિદ્ધ થયો. અને પછી ઋદ્ નો સ્યો એમ ગુણ થાય છે. (આથી સ્યો + મન્ + સિ = સ્યોમા । રૂપ સિદ્ધ થયું.

જો કે પરગ્નિત્યમ્ (૧/૫૨) અને નિત્યાદન્તરજ્ઞમ્ (૧/૫૩) એ બે ન્યાયવડે આ ન્યાયનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય જ છે. તે આ રીતે - પરવિધિ કરતાં પણ નિત્યવિધિ બળવાન છે. અને નિત્યવિધિ કરતાં પણ અંતરંગવિધિ બળવાન છે. તો પછી પરવિધિ કરતાં અંતરંગવિધિ બળવાન હોય એમાં શું કહેવાનું ? અર્થાત્ અર્થાપત્તિથી જ જણાઈ જાય છે કે, પરવિધિ કરતાં અંતરંગવિધિ સુતરાં બળવાન હોય. આમ આ ન્યાયની ખરેખર કોઈ જરૂર નથી. તો પણ પૂર્વોક્ત બે ન્યાયનું અવતરણ અને આ ન્યાયનું અવતરણ જુદાં જુદાં ઉદાહરણોમાં કરેલું હોવાથી, પરાદન્તરજ્ઞમ્ એવો આ ન્યાય પણ દર્શાવ્યો છે. (૩/૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. અંતરંગવિધિ હોવાથી પહેલાં ચ ત્વ થયું, એમ કહ્યું. ગુણરૂપ કાર્ય એ પ્રત્યયની અપેક્ષાવાળું હોવાથી બહિરંગ છે. જ્યારે ચત્વ (ચ આદેશ) રૂપ સંધિ કાર્ય એ પ્રત્યયને નિરપેક્ષ હોવાથી અંતરંગવિધિ છે, એમ ભાવ છે. (૩/૮)

આસન્નં બ્રહ્મણસ્તસ્ય તપસામુત્તમં તપ : ।

પ્રથમં હ્રન્દસામઙ્ગમાહુર્વ્યકરણં બુધા : ॥ ૧૧ ॥

જાનીઓએ વ્યાકરણને તે (શબ્દ) રૂપ બ્રહ્મને માટે સાક્ષાત્ ઉપકારક, (બધાં) તપોમાં ઉત્તમ તપ અને વેદનું પહેલું અંગ કહ્યું છે. (વા. પદી.)

૧૩૧. પ્રત્યયલોપેડપિ પ્રત્યયલક્ષણં કાર્યં વિજ્ઞાયતે ॥ ૩/૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- પ્રત્યયનો લોપ થવા છતાં પણ તે લુપ્ત - પ્રત્યય નિમિત્તક કાર્ય કરાય છે.

‘લોપ’ શબ્દ એ લુક્ અને લુપ્ એ બેયનો વાચક હોવા છતાં ય, પ્રત્યયનો લુક્ થવામાં તો તેનો સ્થાનીવાર્ણવિધો (૭-૪-૧૦૯) વગેરે પરિભાષા સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી જ લુક્ થયેલ પ્રત્યય - નિમિત્તક કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે. આથી પ્રત્યયનો લુપ્ થવામાં આ ન્યાયનો અધિકાર (વિષય) જાણવો.

પ્રયોજન :- પ્રત્યયનો ‘લુપ્’ થયે છે તે લુપ્યચ્છ્લેનત્ (૭-૪-૧૧૨) સૂત્રથી ચ્વૃત્ આદેશ, ત - આદેશ અને एतद् ના एनद् આદેશ રૂપ કાર્ય છોડીને લુપ્ થયેલ પ્રત્યય - નિમિત્તક (તન્નિમિત્તક) સર્વ કાર્યનો નિષેધ કરેલો છે. આમ હોવા છતાં લુપ્ત થયેલ પ્રત્યયાન્ત શબ્દસંબંધી ખતાવેલ કાર્યોની અનુમતિ આપવા માટે આ ન્યાય છે. A.

ઉદાહરણ :- (૧) માસેન પૂર્વાય એવા વિગ્રહ વાક્યની જેમ સમાસ પામેલાં માસપૂર્વાય એવા પ્રયોગમાં પણ, ऐकार्थे (૩-૨-૮) સૂત્રથી સમાસાન્તર્વર્તિની તૃતીયા વિભક્તિનો લોપ થયેલો હોવા છતાંય, તેને તૃતીયાન્ત માનીને તૃતીયાન્તાત્પૂર્વાકરં યોગે (૧-૪-૧૩) સૂત્રથી તૃતીયાન્ત શબ્દના યોગરૂપ નિમિત્તથી થતાં પૂર્વ શબ્દના સર્વાદિ (સર્વાદિગણવાળા) રૂપે હોવાનો નિષેધ સિદ્ધ થયો. (માટે જ ત્યાં માસપૂર્વસ્મૈ । એવો પ્રયોગ ન થયો.)

તથા ઉદા. (૨) पापचीति । अहि भृशं पुनः पुनर्वा पचतीति - पच् धातुથી यङ् થયે તેનો બહુલં લુપ્ (૩-૪-૧૪) સૂત્રથી લુપ્ થયો છે. અહિ लुबन्तरङ्गेभ्यः (૧/૪૭) ન્યાયથી પહેલાં જ यङ् નો લુપ્ થઈ ગયેલો હોવા છતાં ય, આ ન્યાયથી पच् ધાતુને यङ् - પ્રત્યયાન્ત માનીને सन्त्यङश्च (૪-૧-૩) સૂત્રથી यङ् - પ્રત્યયાન્ત નિમિત્તે થતું દ્વિત્વ સિદ્ધ થયું.

જાપક :- આ ન્યાયનું જાપક છે, सिञ्चिदोऽभुवः (૪-૨-૮૨) એ અન્ પ્રત્યયનો પુસ્ આદેશ કરનાર સૂત્રમાં भू ધાતુનું વર્જન કરવું. તે આ રીતે - अभूवन् । એવા રૂપમાં અન્ પ્રત્યયના પુસ્ આદેશનો નિષેધ કરવા માટે સૂત્રમાં ‘अभुवः’ એમ નિષેધ કરેલો છે. અને भू ધાતુથી તે અન્ ના પુસ્ આદેશની પ્રાપ્તિ જ નથી. કારણ કે भू ધાતુ - અહિ અંતભાગમાં सिच् પ્રત્યયના લુપ્વાળો છે અને પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તો ‘सिच्’ એમ અઘતનીં सिच् પ્રત્યયાન્ત ધાતુનું ગ્રહણ કરેલું છે. અર્થાત્ भू ધાતુથી થયેલ सिच् પ્રત્યયનો લુપ્ થઈ જવાથી અને તે सिच् ના લુપ્ના સ્થાનિવદ્ભાવને लुप्यच्छत् (૭-૪-૧૧૨) પરિભાષાથી નિષેધ કરેલો હોવાથી, भू ધાતુ सिच् - પ્રત્યયાન્ત જ નથી. તો તેના અન્ પ્રત્યયના પુસ્ આદેશની પ્રાપ્તિ જ ન હોયને શા માટે ‘अभुवः’ એમ વર્જન કરાય ? તો પણ જે भू ધાતુનું વર્જન કરેલું છે, તેથી જણાય છે કે, જેનાથી सिच् - પ્રત્યયનો લુપ્ થઈ ગયો છે એવા भू - ધાતુ સંબંધી પણ सिच् પ્રત્યયાન્ત નિમિત્તક કાર્યની આ ન્યાયથી

પ્રાપ્તિ છે. આમ મૂ - ધાતુથી સિચ્ પ્રત્યયનો લુપ્ થવા છતાંય, તે લુપ્ત પ્રત્યયની હાજરીથી થતું પૂર્વોક્ત કાર્ય આ ન્યાયથી થશે. આમ લુપ્ત સિચ્ પ્રત્યયાંત એવા પણ મૂ ધાતુના અન્ પ્રત્યયનો પુસ્ આદેશ થવાની આ ન્યાયથી પ્રાપ્તિ હોયને જ, તે પુસ્ આદેશનો નિષેધ કરવા માટે કરેલ 'અમુવઃ' એવો નિષેધ સાર્થક બનતો હોવાથી, તે આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય ક્યારેક અપ્રક્ષિધેય = અનિત્ય છે. કારણકે, યૌધેય શબ્દનો પાઠ દ્રેવજ્ઞોડપ્રાચ્યભગદિઃ (૬-૧-૧૨૩) એ અજ્ પ્રત્યયના લોપનું વિધાન કરનાર સૂત્રમાં રહેલ 'ભર્ગાદિ' ગણમાં કરેલો છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણે પાઠ કરવાથી આ ન્યાય અનિત્ય છે. તે આ રીતે - યુધા નામ કાચિત્ સ્ત્રી - તસ્યા અપત્યાનિ (યુધા નામની સ્ત્રીના સંતાનો અર્થમાં) દ્વિસ્વરગદનઘ્ઞઃ (૬-૧-૭૧) સૂત્રથી ઇયળ્ - પ્રત્યય પર છતાં યૌધેયાઃ । એમ રૂપ થાય. પછી તે યૌધેયાઃ શસ્ત્રજી-વિસઙ્ઘાઃ સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટા વિવક્ષિતાઃ - (યૌધેયોનો (યુધાના સંતાનોનો) સંઘ, સ્ત્રીલિંગથી વિશિષ્ટ રૂપે વિવક્ષિત હોય ત્યારે) યૌધેયાદેરજ્ (૭-૩-૬૫) સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય પર છતાં (યૌધેય + અજ્) અણઞ્ચેકળ્નજ્સ્નજ્ઞિતામ્ (૨-૪-૨૦) સૂત્રથી ડી પ્રત્યય આવતાં (યૌધેય + અજ્ + ડી = યૌધેયી + જસ્ =) યૌધેય્યઃ । એમ પ્રથમા - બહુવચન રૂપ સિદ્ધ થયું.

અને આ અવસરે / અવસ્થામાં દ્રેવજ્ઞોડપ્રાચ્યભગદિઃ (૬-૧-૧૧૩) સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યયના લુપ્ની પ્રાપ્તિ છે. અને અજ્ પ્રત્યયનો લુક્ કરવામાં નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકસ્યાપ્યભાવઃ (૧/૨૮) એ ન્યાયથી અજ્ પ્રત્યયના નિમિત્તે થયેલી વૃદ્ધિની પણ નિવૃત્તિ થવાથી યુધેય્યઃ । B. એવું રૂપ થાત. પણ અજ્ પ્રત્યયનો લુપ્ ન થવાથી યૌધેય્યઃ । એવું જ રૂપ સ્થિર રહ્યું. ત્યાર પછી યૌધેયીનાં સઙ્ઘો (યૌધેયી + અણ) યૌધેયમ્ । એમ યૌધેયી શબ્દથી અજ્ પ્રત્યયાંત નિમિત્તે થતો સઙ્ઘોષાઙ્કલક્ષણેડ-જ્યજિજઃ (૬-૩-૧૭૨) સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય થાય એ માટે પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં કહેલ જે ભર્ગાદિ ગણ, તેમાં પાઠ કરાય છે. અને તે દ્વારા 'અપ્રાચ્યભગદિઃ' એવા વચનથી યૌધેય શબ્દથી 'શસ્ત્રજીવિસંઘ' અર્થમાં આવેલ અજ્ પ્રત્યયના લુપ્નો નિષેધ કરાય છે.

જો આ ન્યાય સર્વત્ર નિત્ય હોત તો લુપ્ થયેલાં પણ અજ્ પ્રત્યય પર છતાં અજ્ પ્રત્યયાંત - શબ્દ નિમિત્તે થતું સઙ્ઘોષાઙ્કલ્ (૬-૩-૧૭૨) સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય રૂપ કાર્ય થશે જ. આથી શા માટે યૌધેય નો અજ્ પ્રત્યયના લોપના નિષેધ માટે ભર્ગાદિ ગણમાં પાઠ કરવો જોઈએ ? અર્થાત્ આ ન્યાયના બળથી અજ્ પ્રત્યયનો લુપ્ થયે પણ અજ્ પ્રત્યય - નિમિત્તક કાર્ય થઈ શકવાથી ભર્ગાદિ ગણમાં લુપ્ આદેશના નિષેધ માટે પાઠ કરવાની જરૂર જ નથી. પણ જે ભર્ગાદિ - ગણમાં અજ્ લુપ્ના નિષેધ માટે પાઠ કરેલો છે, તે અજ્ પ્રત્યયનો લુપ્ થયે, આ ન્યાય ક્યાંક ક્યાંક અનિત્ય બનવાથી અજ્ પ્રત્યયાંત નિમિત્તે થતો સઙ્ઘોષાઙ્કલ્ (૬-૩-૧૭૨) સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય વિધિ થશે નહિ, એવી શંકાપૂર્વક જ કરેલો હોયને સાર્થક બને છે. આમ દ્રેવજ્ઞઃ (૬-૧-૧૨૩) સૂત્રમાં, અજ્ પ્રત્યયના લુપ્ના નિષેધ માટે યૌધેય શબ્દનો પાઠ આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે. (૩/૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. જે પ્રત્યયનો લોપ થયો છે, તે પ્રત્યય પર છતાં જે કાર્યો કહેલાં હોય, તે કાર્યો તન્નિમિત્તક = લુપ્ત પ્રત્યય નિમિત્તક કાર્યો કહેવાય. આ કાર્યોનો લુપ્ત્યવ્લેનત્ (૭-૪-૧૧૨) સૂત્રથી નિષેધ કરાય છે. પણ જે કાર્યો લુપ્ત પ્રત્યયાંત શબ્દથી કહેલાં છે, તે કાર્યોની આ ન્યાયથી અનુજ્ઞા અપાય છે.

૨. યૌધેય શબ્દના ભર્ગાદિ માં પાઠનું પ્રયોજન કહ્યું. કહેવાનો આશય એ છે કે, જ્યાં અજ્ પ્રત્યયનો લુપ્ ન થાય ત્યાં સહ્વચોષાઙ્કુ (૬-૩-૧૭૨) સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય થાય. પરંતુ જ્યાં અજ્ પ્રત્યયનો લુપ્ થાય, ત્યાં સહ્વચોષાઙ્કુ (૬-૩-૧૭૨) સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય ન થાય. કિંતુ, ગોત્રાદદણ્ડમાણવશિષ્યે (૬-૩-૧૬૯) સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય જ થાય. ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ તો પજ્ઞાલસ્ય રજોડપત્યાનિ ઇતિ, ગણ્ધર્વિયાત્સરૂપાદ્રાજાપત્યે દ્રિરજ્ (૬-૧-૧૧૪) સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય થયે, બહુષ્વસ્ત્રિયામ્ (૬-૧-૧૨૪) સૂત્રથી તે અજ્ પ્રત્યયનો બહુવચનમાં લોપ થયે, પજ્ઞાલાઃ । એવું રૂપ થાય. પછી 'તેષાં પજ્ઞાલાનાં સહ્વઃ' પાજ્ઞાલકમ્ । એમ અહિં અજ્ પ્રત્યયનો લોપ થયેલો હોવાથી સહ્વચોષાઙ્કુલક્ષણેડ્યજિજઃ (૬-૩-૧૭૨) સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય ન થાય. કેમકે આ સૂત્ર તો અજ્ પ્રત્યયાંત નામથી થાય છે અને અહિં તો અજ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો છે. વળી પ્રત્યયલોપેડપિં એ પ્રસ્તુત ન્યાય પણ અનિત્ય હોવાથી અહિં લાગુ પડતો નથી. તેથી ગોત્રાદદણ્ડ (૬-૩-૧૬૯) સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય જ થાય.

હવે મૂળ વાત પર આવીએ. પૂર્વે નિષ્પાદિત - સાધિત યૌધેયી શબ્દથી યૌધેયીનાં સહ્વઃ, યૌધેયમ્ । આ પ્રમાણે 'તેનો સંધ' એવા અર્થમાં સહ્વચોષાઙ્કુ (૬-૩-૧૭૨) સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય થવો પ્રંથકાર સૂરિજીને ઈષ્ટ છે. અને તે અજ્ પ્રત્યયાંત નામથી જ થાય, એમ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં કહેલું છે. આથી જો અજ્ પ્રત્યયનો લોપ થઈ જાય તો, અજ્ પ્રત્યયાંત - નામ ન રહેવાથી અજ્ પ્રત્યય ન થાય. આમ યૌધેયાદેરજ્ (૭-૩-૬૫) સૂત્રથી થયેલ જે દ્રિ સંજ્ઞાવાળો અજ્ પ્રત્યય, તેનો દ્રેરજ્જણોડપ્રાચ્યભગદિઃ (૬-૧-૧૨૩) સૂત્રથી પ્રાપ્ત લોપનો નિષેધ ત્યારે સિદ્ધ થાય, જો યૌધેય શબ્દનો ભર્ગાદિ ગણમાં પાઠ કરાય. અને આ રીતે 'અપ્રાચ્યભગદિઃ' એ અંશવડે તે અજ્ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય. પણ બીજી રીતે અજ્ પ્રત્યયના લોપનો નિષેધ થઈ શકે નહિ. આથી યૌધેય શબ્દનો ભર્ગાદિ ગણમાં સૂરિજી વડે પાઠ કરાયો છે. આ પ્રમાણે અજ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ માટે યૌધેય - શબ્દનો ભર્ગાદિ ગણમાં પાઠ કરેલો જાણવો. (૩/૯)

પરામર્શ

A. આ પ્રમાણે લુપ્ત્યવ્લેનત્ (૭-૪-૧૧૨) સૂત્રથી કોઈને - લુપ્ત - પ્રત્યયાંત શબ્દથી વિહિત કાર્ય પણ નહીં થાય - એવી શંકા થવાની જ શક્યતા છે, તે પ્રસ્તુત ન્યાયથી દૂર કરાય છે. પૂર્વોક્ત પરિભાષાસૂત્ર વડે કરેલી વ્યવસ્થા અને પ્રસ્તુત ન્યાયથી થતી વ્યવસ્થા એ બન્ને વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદરેખા છે. લુપ્ત્યવ્લેનત્ (૭-૪-૧૧૨) સૂત્રથી લુપ્ થયેલ પ્રત્યયનિમિત્તક જે કાર્યો કહેલ હોય તેનો નિષેધ થાય છે. જેમકે, ગર્ગસ્ય અપત્યાનિર્ગ + યજ્ + જસ્ = ગર્ગાઃ । અહીં યજ્ પ્રત્યયનો લુપ્ થવાથી તે લુપ્ત પ્રત્યય-નિમિત્તક પૂર્વના સ્વરની વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત છે, પણ ન થાય. જ્યારે આ ન્યાયથી જે કાર્યોની અનુમતિ અપાય છે, તે લુપ્તપ્રત્યયનિમિત્તક નથી, પણ લુપ્ત પ્રત્યયાન્ત શબ્દથી વિહિત છે. ન્યાયના ઉદાહરણો જોતાં આની સ્પષ્ટતા થઈ જાય છે. આમ બન્ને ન્યાયના વિષય વચ્ચે સૂક્ષ્મ પણ સ્પષ્ટ તફાવત છે. આથી વિરોધાભાસ આવશે

નહી. સ્વોપજ - ન્યાસમાં પણ બંને ન્યાયોના ભિન્ન વિષય હોવાની સ્પષ્ટતા કરેલી છે. (૩/૮)

પરામર્શ :- B. યૌધેય શબ્દથી 'સ્ત્રીલિંગથી વિશિષ્ટ એવા શસ્ત્રજીવિસંઘ' અર્થમાં અજ્ઞ આવતાં યૌધેયો શબ્દ થાય, અને તે અજ્ઞ પ્રત્યયનો દ્રેઝજ્ઞઃ (૬-૧-૧૨૩) સૂત્રથી લુક્ થયે 'યુધેય્યઃ' રૂપ થવાનો પ્રસંગ આવે, એમ ટીકામાં કહ્યું. પણ તે સંગત જણાતું નથી. કારણ કે યૌધેય શબ્દથી સ્ત્રીત્વ - વિશિષ્ટ અર્થમાં અજ્ઞ પ્રત્યય આવીને તેનો લોપ થયે પુનઃ 'યૌધેય્યઃ' જ થશે, પણ યુધેય્યઃ રૂપ નહિ થાય. કારણકે અજ્ઞ પ્રત્યયનો લોપ થયે અજ્ઞ પ્રત્યય નિમિત્તે થયેલી વૃદ્ધિની નિમિત્તાભાવે ન્યાયથી નિવૃત્તિ થશે. પણ અહિં તો યુધા શબ્દથી પૂર્વે જે ઇયળ્ પ્રત્યય આવેલો છે, તેના નિમિત્તે જે વૃદ્ધિ થયેલી છે, તેની નિવૃત્તિ તો શી રીતે થશે ? અર્થાત્ ઇયળ્ પ્રત્યયથી થયેલી વૃદ્ધિ ઉભી રહેવાથી યૌધેય શબ્દ જ રહેશે. અને પછી 'સ્ત્રીત્વ - વિશિષ્ટ સંઘાદિ' અર્થમાં અજ્ઞ પ્રત્યય આવીને તેનો લોપ થયે, સ્ત્રીલિંગમાં હી થયે, બહુવચનનો જસ પ્રત્યય થયે - યૌધેય્યઃ । રૂપની જ પ્રાપ્તિ જણાય છે, યુધેય્યઃ રૂપની નહિ, એમ વિચારણીય છે.

આમ યૌધેય (યુધાના સંતાન) શબ્દથી અજ્ઞ આવીને લોપ થવામાં પૂર્વોક્ત રીતે રૂપમાં કોઈ ફેરફાર થવાનો સંભવ જણાતો નથી. આમ હોવામાં પણ ભર્ગદિ ગણમાં પાઠ કરવા દ્વારા જે અજ્ઞ પ્રત્યયના લુક્નો નિષેધવિધિ નિરર્થક બનતો નથી. તે આ રીતે - શસ્ત્રજીવિસંઘ અર્થમાં આવેલ અજ્ઞ પ્રત્યયનો લુક્ થશે તો આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી સદ્ધુષોષાઙ્ક (૬-૩-૧૭૨) સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય નહિ થાય. અને લુક્ નહિ થાય તો તે અળ્ પ્રત્યય થશે. આથી અળ્ પ્રત્યય કરવા માટે અજ્ઞ પ્રત્યયના લુક્નો નિષેધ કરવો જોઈએ. અને તે માટે યૌધેય શબ્દનો ભર્ગદિ ગણમાં પાઠ ચરિતાર્થ - સાર્થક જ છે. (૩/૮)

૧૩૨. વિધિનિયમયોર્વિધિરેવ જ્યાયાન્ ॥ ૩ / ૧૦ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વિધિ = અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને નિયમ = એટલે પ્રાપ્તિ હોતે છતે વિધિના વિષયનો સંક્ષેપસંકોચ કરવો. જે સૂત્રમાં 'વિધિરૂપ' અને 'નિયમરૂપ' એમ બે પ્રકારે વ્યાખ્યા કરવાનો સંભવ હોય, ત્યાં નિયમરૂપ વ્યાખ્યાનો ત્યાગ કરીને વિધિની વ્યાખ્યા - કરવી એ જ શ્રેષ્ઠ છે. કારણકે વિધિ જ અપ્રાપ્ત અર્થની / કાર્યની પ્રાપ્તિ કરાવનારો હોયને પ્રધાન છે.

પ્રયોજન :- અન્ય શાસ્ત્રોમાં વ્યાખ્યા - પ્રકારનું ક્યાંય પણ નિયમન કરેલું નથી. કારણકે વ્યાખ્યાનો પ્રકાર એ ઈચ્છાને આધીન છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં વ્યાખ્યાના પ્રકારનો પણ નિયમ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- પ્રત્યય્યતેઃ ક્ષિપઃ (૩-૩-૧૦૨) અહિં 'ક્ષિપીત્ પ્રેરણે । આ ક્ષિપ્ ધાતુ તુદાદિ ગણનો ઉભયપદી લેવો' એ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે, કારણકે તે જ ક્ષિપ્ ધાતુ પરસ્મૈપદવિધિને યોગ્ય છે. A. પણ, ક્ષિપ્ચ્ પ્રેરણે । એ દિવાદિ ગણનો કેવળ પરસ્મૈપદી ધાતુ લેવો, એવી વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય નથી. કારણકે, આ ક્ષિપ્ ધાતુ પરસ્મૈપદી તરીકે સિદ્ધ હોવાના કારણે સિદ્ધે સતિ (૧/૨૫) ન્યાયથી પુનઃ પરસ્મૈપદનું વિધાન એ નિયમ માટે જ થવાનો પ્રસંગ આવે. અને નિયમ એવો થાય કે - પ્રતિ, અધિ અને અતિ ઉપસર્ગપૂર્વક જ ક્ષિપ્ - ધાતુથી પરસ્મૈપદ

થાય, પણ અન્ય ઉપસર્ગપૂર્વક કે ઉપસર્ગરહિત ક્ષિપ્ ધાતુથી પરસ્મૈપદ ન થાય^૧. આમ આ રીતે આ સૂત્ર નિયમ માટે હોવાના પ્રસંગનો ત્યાગ કરીને વિધિરૂપે જ આ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. (૩/૧૦)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. પ્રતિ વગેરે પૂર્વક જ ક્ષિપ્ ગ. ૪ થી પરસ્મૈપદ થાય એવો નિયમ થવાથી અન્ય ઉપસર્ગપૂર્વક અથવા ઉપ. રહિતથી પરસ્મૈપદ ન થાય, એમ કહ્યું. આ વચનથી દિવાદિ ગણના ક્ષિપ્ ધાતુનો અન્ય ઉપસર્ગપૂર્વક અથવા ઉપસર્ગરહિત એવો પ્રયોગ જ ન થાય - એવો પ્રસંગ (આપત્તિ) આવે” - એમ કહેવાનો ભાવ છે.

શંકા :- પૂર્વોક્ત રીતે ક્ષિપ્ ધાતુનો પ્રયોગ જ ન થવાનો પ્રસંગ શી રીતે આવે ?

સમાધાન :- પ્રતિ, અભિ અને અતિ ઉપ. છોડીને અન્ય ઉપ. પૂર્વક કે ઉપ. રહિત ધાતુથી પરસ્મૈપદ પ્રત્યય લાવવો શક્ય નથી. કારણકે પૂર્વોક્ત નિયમ વડે તેનો નિષેધ કરેલો છે. આત્મનેપદ પણ - કોઈ પણ સૂત્ર વડે વિહિત ન હોવાથી - આવતું નથી. વળી, આ બે સિવાય ત્રીજા પ્રકારના પ્રત્યયનો અભાવ છે. આથી દિવાદિ - ક્ષિપ્ ધાતુનો અપ્રયોગ જ શરણ છે. (૩/૧૦)

પરામર્શ

A. અહીં ન્યાયાર્થમંજૂષા ટીકામાં ઉભયપદી ક્ષિપૌત્ પ્રેરણે । ધાતુ લેવાથી શી રીતે પ્રત્યખ્યતેઃ ક્ષિપઃ (૩-૩-૧૦૨) સૂત્ર ‘વિધિ’ અર્થવાળું બને ? એવી સ્પષ્ટતા કરી નથી. તે સંકેપથી આ રીતે જાણાવી. આ ક્ષિપ્ ધાતુ ઈગિત્ હોવાથી ઈગિતઃ (૩-૩-૮૫) સૂત્રથી ફળવાન કર્તાની વિવક્ષામાં આત્મનેપદ જ થવાની પ્રાપ્તિ છે, પરસ્મૈપદ થવાની પ્રાપ્તિ નથી. આ રીતે અપ્રાપ્ત વિધિની પ્રાપ્તિ રૂપ હોયને પ્રત્યખ્યતેઃ (૩-૩-૧૦૨) સૂત્ર ‘વિધિ’ - રૂપ અર્થવાળું હોવું ઘટે છે. (૩/૧૦)

૧૩૩. અનન્તરસ્યૈવ વિધિર્નિષેધો વા ॥ ૩ / ૧૧ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- કોઈપણ ૧. નિષેધ કે ૨. વિધિ અનન્તર = અવ્યવહિત જ કાર્યનો થાય, પણ વ્યવહિત કાર્યનો ન થાય.

(પ્રયોજન :- અહિ કહેલું નથી. ‘પરામર્શ’થી જાણવા યોગ્ય છે. ★)

ઉદાહરણ :- (૧) નિષેધ^૧ સંબંધી - નાડડમન્ત્ર્યે (૨-૧-૮૨) સૂત્રથી નામ્નો નોડનહઃ (૨-૧-૮૧) સૂત્રથી વિહિત ન ના લુક્ રૂપ કાર્યનો જ નિષેધ કરાય છે, પણ પરંપરાએ વિહિત રત્સઃ (૨-૧-૮૦) વગેરે પૂર્વસૂત્રથી વિહિત સ ના લુક્ વગેરે કાર્યનો નિષેધ થતો નથી.

(૨) વિધિ સંબંધી :- ક્તીબે વા (૨-૧-૯૩) સૂત્રથી અનંતર પૂર્વસૂત્રવડે કહેલ ન ના લુક્વિધિના નિષેધનું વિકલ્પે વિધાન કરાય છે. (પણ પરંપરાએ કહેલ સ કારના લુક્ વગેરેનું વિકલ્પે વિધાન કરાતું નથી.)

જો કે શબ્દ - શક્તિ જ એવી છે કે, વિધિ અને નિષેધ અનંતરનો જ થાય, પણ પરંપર = વ્યવહિત કાર્યનો નહિ. તો પણ તેવી શક્તિનો અનુવાદ કરનારો જ આ ન્યાય છે. જેમકે 'વિચિત્રાઃ શબ્દશક્તયઃ' (૩/૧૬) વગેરે ન્યાયો શબ્દશક્તિનો અનુવાદ કરનાર છે, તેમ અહિ પણ સમજવું. (૩/૧૧)

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧. 'અનંતરનો જ વિધિ' ત્યારે દર્શાવી શકાય કે જ્યારે પૂર્વે નિષેધ કરેલ વસ્તુનો વિધિ કહેવાય. આથી અહિ અમે પહેલાં નિષેધનું ઉદાહરણ આપ્યું. (૩/૧૧)

પરામર્શ

★ અહિ - ન્યા. મં. ટીકામાં પ્રયોજન કહેલું નથી. કારણકે અન્ય રીતે સિદ્ધ વિધિ જ આ ન્યાય વડે કહેવાય છે. 'અનંતરનો જ વિધિ - નિષેધ થાય' એમ કહેવા દ્વારા આસન્ન - પરિભાષાથી વ્યવસ્થાપિત કાર્ય આ ન્યાય વડે કહેવાય છે, એટલે કે અનુવાદ કરાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે, નિષેધ શાસ્ત્રને નિષેધ્યવસ્તુની આકાંક્ષા હોવાથી અને સામીપ્ય હોવાના કારણે પૂર્વમાં ઉપસ્થિત = સ્મરણમાં આવેલ અનંતર વિધિનો નિષેધ થવા વડે ચરિતાર્થતા / સાર્થકતા થયે છતે, વ્યવહિત - પરંપરિત વસ્તુનો નિષેધ કરવામાં સામર્થ્યનો અભાવ જ આ ન્યાયનું બીજ છે. અર્થાત્ તેવા સામર્થ્યના અભાવને કારણે જ પરંપર - વિધિનો નિષેધ થતો નથી, આ પ્રમાણે કેટલાંક વિદ્વાનો કહે છે. આ પ્રમાણે વિધિ અનંતર - વિષયક હોવાની બાબતમાં પણ સમજી લેવું. (૩/૧૧)

૧૩૪. પર્जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ ૩ / ૧૨ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- લક્ષણની = વ્યાકરણસૂત્રોની પ્રવૃત્તિ પર્જન્ય = વાદળની જેમ (સર્વત્ર) જાણવી. જળ હોય કે સ્થળ હોય, ઉણું હોય કે પૂર્ણ = ભરેલું હોય, એની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ વાદળ હોય સર્વ ઠેકાણે (ખેતર, નદી, મકાન કે સમુદ્રમાં સર્વત્ર) વૃષ્ટિ કરે છે, તેવી જ રીતે લક્ષણનું = વ્યાકરણસૂત્રનું પણ પોતાના વિષયને પામીને સર્વત્ર (વ્યાપીને) - ફળ મળે કે ન મળે તો પણ - પ્રવર્તન કરવા યોગ્ય જ છે. કારણકે અપ્રવૃત્તિ કરવામાં તે સૂત્રના નિર્રર્થકપણાની આપત્તિ આવે. A.

ઉદાહરણ :- (૧) ગોપાયતિ, પાપચ્યતે, ચિકીર્ષતિ, પુત્રીયતિ । વગેરે રૂપોમાં સ્વાર્થિક એવો આય પ્રત્યય તથા યઙ્ સન્, ક્યન્ વગેરે પ્રત્યયો અ કારાંત હોયને, તદન્ત ગોપાય વગેરે ધાતુઓ પણ અ કારાંત બનવાથી અ (સવ) પ્રત્યયની આકાંક્ષા નથી. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત રૂપોની સિદ્ધિમાં ઉપયોગી નથી. કેમકે, તેના અભાવમાં પણ ઉક્ત રૂપોની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. તો પણ કર્તૃયન-દ્વયઃ શવ્ (૩-૪-૭૧) સૂત્રથી શવ્ પ્રત્યય સિદ્ધ થાય છે.

તથા (૨) દધિ અત્ર । અહિ હ્રસ્વોડપદે વા (૧-૨-૨૨) સૂત્રથી દધિ શબ્દનો હ્રસ્વ હોવા છતાં પુનઃ હ્રસ્વાદેશની સિદ્ધિ થાય છે.

શંકા :- અહિ ફળનો સર્વથા અભાવ શી રીતે કહેવાય ? કેમકે હ્રસ્વનું વિધાન કરવાના સામર્થ્યથી અહિ ઇવર્ણદેસ્વે સ્વરે યવલમ્ (૧-૩-૨૧) વગેરે સૂત્રથી હ્ર નો ય આદેશ વગેરે કાર્ય થાય નહિ. આમ હ્રસ્વ કરવાનું - ય આદેશ વગેરે કાર્યોના નિષેધરૂપ - ફળ તો છે જ ને ?

સમાધાન :- સાચી વાત છે, પણ આ ફળ કાલાન્તરે પ્રાપ્ત થનારું છે, તાત્કાલિક રૂપમાં ફેરફાર થવો વગેરે રૂપ ફળ નથી. આથી જ 'પર્જન્યવદ્' એવી ઉપમા તેવા આશયપૂર્વકની છે. જેમ વાદળ પણ જલપૂર્ણ સ્થળે વરસે તો તાત્કાલિક જ ફળ નથી. બાકી કાલાન્તરે તે જલથી ઔષધિની નિષ્પત્તિ તથા ભૂમિનું અધિક રસાળ- ફળદ્રુપ થવું વગેરે ફળ તો છે જ.

અનિત્યતા :- આ ન્યાય અવ્યાપક - અનિત્ય છે. આથી સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ (૧-૨-૧) સૂત્રમાં આગળના સૂત્રમાં 'સમાન' એવા અર્થની વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ થાય, તે માટે બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે. તે આ રીતે - ક્લૃ ઋષભઃ । હોત્ લૂકારઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં લૂ કારનો અને ઋ કારનો ઋલૃતિ હ્રસ્વો વા (૧-૨-૨) સૂત્રથી હ્રસ્વાદેશનો બાધ કરીને પરવિધિ હોવાથી ઋસ્તયોઃ (૧-૨-૫) સૂત્રથી દીર્ઘ - ઋ કાર આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ છે. ગ્રંથકાર આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીને અહિ હ્રસ્વ આદેશ થવો પણ ઈષ્ટ છે. તેથી - જેટલાં પણ સમાન સ્વરો છે, તે બધાંયનો ઋ કાર, લૂ કાર પર છતાં હ્રસ્વાદેશ થાય જ (અર્થાત્ બાધકવિધિ દ્વારા પણ બાધ ન થાય) - આ પ્રમાણે અગ્નિમ સૂત્રના વિષયમાં પણ પક્ષે હ્રસ્વવિધિની વ્યાપ્તિ માટે સમાનાનાં તેનં (૧-૨-૧) સૂત્રમાં બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે.

હવે જો આ ન્યાય નિત્ય હોત તો, દીર્ઘ ઋ આદેશની જેમ હ્રસ્વાદેશ પણ થઈ જ જશે, કારણ કે, ઋલૃતિ હ્રસ્વો વા (૧-૨-૨) સૂત્રની સ્વવિષયમાં સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ થશે જ. આથી શા માટે હ્રસ્વ આદેશની વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ માટે બહુવચનનો પ્રયોગ કરાય ? અર્થાત્ ન જ કરવો જોઈએ. પણ જે બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે, તે આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી હ્રસ્વાદેશરૂપવિધિ નિર્બળ હોવાથી તેનો બાધ થવાની અને પરવિધિ હોવાને લીધે સબળ એવા દીર્ઘ ઋ કારાદેશરૂપવિધિની સંભાવના હોવાથી જ કરેલો છે. આમ આ 'સમાનાનામ્' એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ આ ન્યાયની અપ્રવૃત્તિ હોયને જ સાર્થક હોવાથી, તે આ ન્યાયની અનિત્યતાને જણાવે છે. (૩/૧૨)

પરામર્શ

A. ગોપાયતિ, પાપચ્યતે । વગેરે રૂપોમાં આય, યજ્ઞ વગેરે પ્રત્યય લાગતાં ધાતુનું અંગ અ કારાંત બની જતું હોવાથી અ (શવ્) પ્રત્યય લાગવાથી ધાતુના રૂપમાં કોઈ વિશેષતા સધાતી નથી. છતાં ય આ ન્યાયથી તે શવ્ પ્રત્યયનું સૂત્ર લગાડવું જ, નહીંતર તે સૂત્ર નિરર્થક બની જાય, એમ કહ્યું. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, આમ તો પચ્ + શવ્ + તિ = પચતિ । વગેરે રૂપોમાં શવ્ પ્રત્યયનું વિધાન - ધાતુના ઈષ્ટ રૂપની સિદ્ધિમાં ઉપયોગી હોયને આવશ્યક છે. આથી શવ્ નું વિધાન સફળ / સાર્થક જ છે. આથી શવ્ પ્રત્યયનું વિધાન કર્તરિ - પ્રયોગમાં સામાન્યથી શિત્ લાગતાં કહેલું હોયને ગોપાય + તિ એવી સ્થિતિમાં પણ તિ વગેરે શિત્ શિત્ પ્રત્યય પર આવતાં ધાતુથી અ (શવ્) (શવ્) પ્રત્યય આવવાની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં ય રૂપસિદ્ધિમાં ઉપયોગી ન હોવાથી શવ્ પ્રત્યય ન લગાડાય તો અન્યત્ર સાર્થક હોવાથી શવ્ કરનારું સૂત્ર જો કે સર્વથા નિરર્થક બનતું નથી. તો પણ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં કતર્યદ્વ્ય: (૩-૪-૭૧) સૂત્રથી સામાન્યથી વિધાન હોવાથી આ ન્યાયથી તે વિધિ - વિધાનના સામર્થ્યથી - પ્રવર્તશે જ.

અર્થાત્ ગોપાયતિ । વગેરે રૂપોમાં - શવ્ પ્રત્યય આવે કે ન આવે - તો પણ રૂપમાં કોઈ ફેર પડતો નથી. કેમકે, ગોપાય + તિ = ગોપાયતિ । એમ શવ્ વિના પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આથી કોઈ પણ ફળ ન હોયને અહીં શવ્ પ્રત્યયનું વિધાન કરવું નિરર્થક સાબિત થાય છે. તો પણ અહીં શવ્ પ્રત્યય રૂપ વિધિનો નિષેધ કરવા માટે કોઈ પ્રયત્ન કરેલો નથી. તેનું કારણ એ જણાય છે કે, વ્યાકરણ એ લક્ષણ - શાસ્ત્ર છે. અર્થાત્ અહીં શબ્દોના લક્ષણોને / ચિહ્નોને પકડીને સામાન્યથી જ તે તે પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ આદિ કાર્યોનું વિધાન કરાય છે. અર્થાત્ કોઈ પણ વિધાન બાંધે ભારે - સામાન્યથી કરાય છે. જેમકે, મુનિ + નામ્ = મુનીનામ્ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિમાં સાર્થક / સફળ એવો પણ - દીર્ઘો નામ્યતિસૂચતસૂત્ર: (૧-૪-૪૭) સૂત્રથી નામ પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વના સમાન સ્વરના - દીર્ઘ આદેશ રૂપ વિધાન એ નદી + નામ્ = નદીનામ્ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિમાં ઉપયોગી બનતું નથી, કારણકે નદી વગેરે શબ્દ દીર્ઘ ઈ કાર રૂપ સમાન સ્વરાંત હોયને તેનો દીર્ઘ આદેશ કરવામાં કોઈ વિશેષતા / તફાવત પડતો નથી. આથી વિધાનના બળથી - ફળનો અભાવ હોવામાં પણ - નદીનામ્ । વગેરેમાં દીર્ઘ આદેશ કરનાર દીર્ઘો નામિં (૧-૪-૪૭) સૂત્ર લગાવવું જ જોઈએ, એમ આ ન્યાય જણાવે છે. અર્થાત્ લાઘવ માટે 'સમાન' રૂપ લક્ષણ / ચિહ્નને લઈને સામાન્યથી વિધાન કરાતાં એવા દીર્ઘ આદેશને કરવામાં ક્યારેક - સમુદ્રમાં થતી વૃષ્ટિની જેમ - કાળાંતરે પણ ફળ ન મળે તો પણ તે સૂત્ર લગાવવું જ - તેનો અનાદર કરવો નહીં. નહીંતર સામાન્યથી 'સમાન' સ્વર રૂપી ચિહ્નને લઈને (નદી વગેરે દીર્ઘ ઈ કારાંત વગેરે શબ્દોમાં) વિધાન કરવું નિરર્થક બની જાય.

હવે જો નદી વગેરે શબ્દોથી નામ પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘ આદેશ ઉપયોગી ન હોયને - વિશેષવિધાન (સૂત્ર) કરવા દ્વારા - તેનો નિષેધ કરાય તો પછી દીર્ઘો નામિં (૧-૪-૪૭) સૂત્ર લાગવાનો બાધ / નિષેધ થઈ જવાથી તે સૂત્ર નહીં લાગે. પણ આ માટે દીર્ઘો નામિં (૧-૪-૪૭) એ સૂત્રમાં હ્રસ્વસ્ય એવું વિશેષણરૂપ પદ મૂકવું પડે, જેથી પૂર્વથી અનુવર્તતાં સમાનાત્ એવા વિશેષ્ય પદ સાથે અન્વય / સંબંધ પામીને 'હ્રસ્વસ્ય સમાનસ્ય' એવો અર્થ થવાથી નદી વગેરેમાં દીર્ઘ થવાની પ્રાપ્તિ ન રહે. પણ આમ કરવામાં સૂત્રમાં 'હ્રસ્વસ્ય' એવું કોઈ એક પદ વધારે મૂકવું પડે; જે માત્રલાઘવમપિ ઉત્સવાય મન્યન્તે વૈયાકરણા: । એવા ન્યાયથી સૂચિત લાઘવ - વૃત્તિવાળા વૈયાકરણોને ખરેખર ભારે લાગે. હા, જો કોઈ અનિષ્ટ રૂપની સિદ્ધિ થઈ જતી હોત,

તો જરૂર તેના નિવારણ માટે સૂત્રમાં વિશેષણાદિ - પદનો ઉપન્યાસ કરવો ઉપયોગી હોયને આવશ્યક હોવાથી સાર્થક બંને. પણ નદીનામ્ । વગેરે રૂપોમાં તો નદી શબ્દના દીર્ઘ સ્વરનો પણ દીર્ઘ કરવામાં કોઈપણ અનિષ્ટરૂપ થતું નથી, પણ ઈષ્ટ રૂપ જ સિદ્ધ થાય છે. આથી ફક્ત અમુક સૂત્રના ફળ - રહિતપણે - નિરર્થક પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરવા માટે કોઈ પણ પદ સૂત્રમાં મૂકવું અથવા નવું સૂત્ર રચવું ગૌરવ - દોષકારી છે. કારણકે તેવા સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પણ નિરર્થક હોય તો પણ - આ ન્યાયથી તે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અવશ્ય કરવી - એવી વ્યવસ્થા થવાથી - તે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે જ.

પ્રસ્તુત ન્યાયના ગોપાયતિ । પાપચ્યતે । વગેરે ઉદાહરણોની બાબતમાં પણ અ (શવ) (શવ) પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ રૂપ વિધિ રૂપસિદ્ધિમાં ઉપયોગી ન હોયને નિરર્થક હોવા છતાં પણ કોઈપણ અનિષ્ટ રૂપ થવાનો પ્રસંગ આવતો ન હોવાથી વિધાન કરવાના બળથી - સામર્થ્યથી આ ન્યાયથી સર્વત્ર પ્રવર્તશે જ. અને આથી ગોપાય + શવ્ + તિ એમ શવ્ પ્રત્યય લાગશે.

ટૂંકમાં આવા રૂપોમાં પણ શવ્ પ્રત્યયનું વિધાન ઉપયોગી ન હોવા છતાં - તેનો નિષેધ (ગૌરવકારી હોયને) કરેલો ન હોવાથી - તે વિધાનની સાર્થકતા માટે કર્તર્યનદ્વયઃ શવ્ (૩-૪-૭૧) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ આ ન્યાયના બળથી કરવી જ જોઈએ. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સમજી લેવું. (૩/૧૨)

૧૩૫. ન કેવલા પ્રકૃતિઃ પ્રયોક્તવ્યા ॥ ૩ / ૧૩ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- કેવળ - એટલેકે પ્રત્યયરહિત પ્રકૃતિનો પ્રયોગ ન કરવો.

પ્રકૃતિ અહિ નામરૂપ અને ધાતુરૂપ પણ સંભવે છે. પણ ધાતુરૂપ પ્રાકૃતિના પ્રત્યયાંત-પણામાં કોઈ વિવાદ નથી. અર્થાત્ ધાતુનો પ્રત્યયસહિત જ પ્રયોગ થાય - એ બાબત સર્વ સંમત છે. આથી કેવળ = પ્રત્યયરહિત ધાતુ સંબંધી શંકાનો અભાવ હોવાથી નામરૂપ પ્રકૃતિનો - આગળ કહેવાતી રીતે - પ્રત્યયોત્પત્તિની બાબતમાં વિવાદ હોવાથી પ્રકૃતિ કેવલ = પ્રત્યયરહિત હોવાની શંકાનો સદ્ભાવ હોયને, નામરૂપ જ પ્રકૃતિ અહિ અધિકૃત = પ્રસ્તુત છે. (આનું પ્રયોજન અંતે કહેવાશે.)

ઉદાહરણ :- કટં કરોતિ 'ભીષ્મમુદારં દર્શનીયમ્ । અહિ જો કે કટ રૂપ દ્રવ્યનો જ કરણ - ક્રિયામાં સાક્ષાત્ ઉપયોગ હોવાથી કટ જ કર્મ થવું ઘટે છે, પણ ભીષ્મ વગેરે શબ્દોનું કર્મત્વ ઘટતું નથી. તો પણ આ ન્યાયવડે કરેલાં (પ્રત્યયરહિતપણે પ્રકૃતિનો પ્રયોગ ન કરવો - એવા) નિયમથી ભીષ્મ વગેરે વિભક્તિરહિત શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો અયોગ્ય હોવાથી અને એક સમાન વિભક્તિ વિના ભીષ્મ વગેરે વિશેષણવાચક શબ્દોનું (વિશેષ્યવાચક કટ વગેરે શબ્દ સાથે) સામાનાધિકરણ રૂપે હોવું (સમાનાર્થાભિધાયક રૂપે હોવું) અને તદ્દહેતુક જે વિશેષણત્વ, તેનો યોગ (સંબંધ) નહિ થવાથી ભીષ્મ વગેરે શબ્દો કર્મ રૂપે હોવાનો અભાવ જ થવા જાય છે, તો પણ શ્રીમંત શ્રેષ્ઠી - માણસના મિત્રો સ્વયં નિર્ધન હોવામાં પણ તેના એકયોગક્ષેમપણાથી (તેનો -

શ્રીમંતનો આત્મીયભાવે સંયોગ / પ્રાપ્તિ કરવાથી અને તે સંયોગનું રક્ષણ કરવાથી) શ્રીમંત માણસના ધનથી જ તેના (ગરીબ) મિત્રો પણ સુખાદિ - ફળને ભોગવનારા થાય છે. એ પ્રમાણે ભીષ્મ વગેરે કર્મ ન હોવા છતાંય, વિશેષ્ય કટ એ કર્મ હોવાના કારણે જ ભીષ્મ વગેરે પણ કર્મરૂપે બનવાથી દ્વિતીયા વિભક્તિની સિદ્ધિ થઈ.

શંકા :- વિભક્તિ પ્રત્યયરહિત ભીષ્મ વગેરે શબ્દો પ્રયોગ કરવાને અયોગ્ય હોવાથી એવા વચનથી તો પ્રકૃતિના કેવળત્વ = પ્રત્યયરહિતત્વનો વ્યવચ્છેદ = નિષેધ થાય છે. અર્થાત્ કેવળ પ્રકૃતિના પ્રયોગનો નિષેધ થાય છે. અને આથી કોઈપણ વિભક્તિનો પ્રયોગ કરાય એટલે કેવળ પ્રકૃતિ રહેશે નહિ. અને આ તો પ્રથમા વિભક્તિ પ્રત્યયના પ્રયોગથી પણ શક્ય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ એ કેવળરૂપે = પ્રત્યયરહિતરૂપે હોવાનો વ્યવચ્છેદ - નિષેધ માત્રની સિદ્ધિ કરનારી હોયને, સામાન્યવિભક્તિ હોવાથી નામાર્થમાં થતી પ્રથમા વિભક્તિ જ ભીષ્મ વગેરે શબ્દોથી લાવવી શક્ય છે, પણ કર્મશક્તિ - વગેરેનો બોધ કરાવનારી 'દ્વિતીયા' વગેરે વિશેષ વિભક્તિ લાવવી શક્ય નથી. A.

સમાધાન :- વારુ, જો તમે આમ કહેતા હો, તો આ ન્યાયની અમે જુદી વ્યાખ્યા કહીએ છીએ. (કે જેથી દ્વિતીયાદિ વિભક્તિને લાવવી પણ આ ન્યાયના બળથી જ શક્ય બનશે.) તે આ પ્રમાણે - 'કેવલ' શબ્દનો અર્થ ક્રિયારહિત કરવો. આથી ક્રિયારહિતપણે પ્રકૃતિનો પ્રયોગ ન કરવો, કિંતુ, પ્રયોગ કરાયેલ કે ગમ્યમાન (અધ્યાહાર્ય) એવી ક્રિયા સહિત જ પ્રકૃતિનો પ્રયોગ કરવો.

તેથી 'કટં કરોતિ ભીષ્મમુદારં દર્શનીયમ્' પ્રયોગમાં જેમ (વિશેષ્ય) કટ શબ્દનો કૃ ધાતુની સાથે સંબંધ થાય છે, તેમ ભીષ્મ વગેરે શબ્દોનો પણ કૃ ધાતુની સાથે સંબંધ થાય છે. આ ચૈત્ર વગેરે કર્તા જેમ કટ ને કરે છે, તેમ તેમાં રહેલાં 'ભીષ્મત્વ' વગેરે ગુણોને પણ કરે છે. તેથી જે જે કૃ ધાત્વર્થ (કરણ - ક્રિયા) વડે વિશેષે કરીને પ્રાપ્ત કરવાને ઈચ્છાય છે, તે સર્વ વસ્તુ - દ્રવ્ય હોય કે ગુણ - તે કર્મ બનશે. આ પ્રમાણે વિશેષ્ય હોય કે વિશેષણ, સર્વનું કર્મત્વ જુદું જુદું હોવાથી અર્થાત્ તે સર્વ સ્વતંત્ર રીતે કર્મ બનવાથી, સર્વથી દ્વિતીયા વિભક્તિ પ્રાપ્ત થશે. અને ત્યારબાદ, (સર્વથી દ્વિતીયા લાવ્યા બાદ) એ સર્વનું એક વાક્ય હોવાથી (અર્થાત્ દ્રવ્યરૂપ કર્મ હોય કે ગુણરૂપ કર્મ હોય, તેઓ એક જ વાક્યના અવયવભૂત હોવાથી) વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ રૂપ સંબંધ થાય છે. B.

પ્રયોજન :- આ પ્રમાણે વિશેષણ શબ્દોથી વિશેષ્યને સમાન એવી વિભક્તિનું ઉત્પાદન/પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે આ ન્યાય છે. (૩/૧૩)

સ્વોપજન્યાસ

૧. શંકા :- કટ = એટલે અહિ સાદડી. તેને ભીષ્મ કહેલ છે. તો કટનું ભિષ્મત્વ = ભયંકરત્વ થું હોઈ શકે ? (વળી દર્શનીય પણ કહેલું હોવાથી તેની સાથે ભિષ્મત્વ ગુણ જામતો નથી.)

એના કરતાં **खङ्गं करोति भीष्मं** વગેરે કહેવું જોઈએ. **खङ्ग** = તલવારનું તિબ્ભત્વ ધટતું હોવાથી તે પ્રમાણે શાથી ન કહ્યું ?

સમાધાન :- પૂર્વપરંપરાથી આવું ઉદાહરણ આવતું હોય વગેરે કોઈ પણ કારણસર ગ્રંથકાર આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ આ પ્રમાણે કહેલું હોવાથી, અમે પણ અહિં તેમજ કહ્યું. (૩/૧૩)

પરામર્શ

A. કહેવાનો આશય એ છે કે, દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિઓ કર્મ આદિનો બોધ કરાવવા માટે લવાતી હોવાથી, પ્રકૃતિના કેવળત્વને દૂર કરવા દ્વિતીયાદિનો પ્રયોગ કરવામાં ઉપસ્થિતિ (સ્મરણ) કૃત ગૌરવ આવે. એની અપેક્ષાએ પ્રથમ - ઉપન્યાસ કરેલો હોયને પ્રથમ ઉપસ્થિત થતી હોવાથી 'આસન્ન' એવી પ્રથમા - વિભક્તિ પ્રત્યયને લાવવાથી જ પ્રકૃતિનું કેવલપણું દૂર થઈ જતાં તે પ્રકૃતિ પ્રયોગને યોગ્ય બની જશે. આથી પ્રથમાવિભક્તિ જ લાવવી યોગ્ય ગણાશે. આ પ્રસ્તુત ન્યાયથી પ્રકૃતિ કેવળરૂપે હોવાનો નિષેધ થાય છે, પણ દ્વિતીયાદિ વિભક્તિ પ્રત્યય લાવવામાં પ્રકૃતન્યાયનું બળ અનુપયોગી હોવાથી, તેની વ્યવસ્થા શી રીતે થશે ? એમ પૂછનારનો આશય જાણવો.

B. જ્યારે દ્રવ્યાત્મક કર્મ કે ભાવાત્મક કર્મ એક વાક્યના અવયવભૂત બનવાથી વિશેષણ - વિશેષ્ય ભાવ થાય છે, ત્યારે પ્રધાનાનુયાયિ અપ્રધાનમ્ । એ ન્યાયથી અથવા ગૌણમુખ્યયોઃ૦ (૧/૨૨) ન્યાયથી - દ્રવ્યાશ્રયા નિગુર્ણા ગુણાઃ । અને ગુણાશ્રયો દ્રવ્યમ્ । એ પ્રમાણે ક્રમશઃ ગુણ અને દ્રવ્યનું લક્ષણ જોતાં દ્રવ્ય એ આશ્રયભૂત હોયને પ્રધાન હોવાથી, અને ગુણ એ આધેય = રહેનાર હોયને અપ્રધાન હોવાથી દ્રવ્યરૂપ કટ જ વિશેષ્ય બનશે અને ગુણરૂપ તિબ્ભ વગેરે શબ્દો વિશેષણ બનશે. (૩/૧૩)

૧૩૬. ક્વિબર્થ પ્રકૃતિરેવાહ ॥ ૩ / ૧૪ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ક્વિપ્ પ્રત્યયના અર્થને પણ પ્રકૃતિ જ જણાવે છે. વિશેષાર્થ આગળ આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિના ઉદા. માં કહેવાશે.

(આ ન્યાયનું પ્રયોજન છેલ્લે કહેવાશે. આ ન્યાયની અપ્રવૃત્તિ - અનિત્યતાનું ઉદાહરણ પહેલાં કહેવાય છે.)

ન્યાયની અપ્રવૃત્તિનું - ઉદાહરણ :- ત્વાં માં ચ આચક્ષાણે इति, A. णिज्बहुलं (૩-૪-૪૨) સૂત્રથી ણિજ્ પ્રત્યય થયે, વ્રત્ત્યસ્વગદેઃ (૭-૪-૪૩) સૂત્રથી અદ્ નો લુક્ થયે, (યુષ્ + ણિજ્ + શ્વ + તિ =) યુષ્મયતીતિ, અસ્મયતીતિ - કર્તામાં ક્વિપ્ પ્રત્યય થયે - તેનો લુક્ થયે, યુષ્, અસ્મ્ એવા મ કારાંત શબ્દો થાય છે. તેનાથી સપ્તમી એકવચન હિ પ્રત્યય પર આવતાં (યુષ્ + હિ સ્થિતિમાં) ટાઢ્ ચોસિ યઃ (૨-૧-૭) સૂત્રથી મ કારનો જે ય આદેશ પ્રાપ્ત છે, તેનો બાધ કરીને પરેવિધિ હોવાથી ત્વમૌ પ્રત્યયોત્તરપદે ચૈકસ્મિન્ (૨-૧-૧૧) સૂત્રથી ત્વ અને મ આદેશો જ ક્રમશઃ થાય છે. અને પછી ત્વ અને મ ના અ કારનો પૂર્વોક્ત સૂત્રથી ય આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પણ, સકૃદગતે સ્પર્દે યદ્વાધિતં તદ્વાધિતમેવ (૨/૨૩) ન્યાયથી એકવાર બાધિત થયેલ ય

ત્વવિધિની પુનઃ પ્રવૃત્તિ ન થવાથી અને યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દો અહીં ણિચ્ અને ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત હોયને સર્વાદિ ગણમાં ગણી શકાતા ન હોવાથી, હે : સ્મિન્ (૧-૪-૮) સૂત્રથી સ્મિન્ આદેશ ન થઈ શકવાથી ત્વે, મે । એમ સપ્તમી એ. વ. રૂપો થાય. આ પ્રકૃત ન્યાયને નિરપેક્ષ પક્ષ જાણવો. અર્થાત્ અહિ આ ન્યાય અપ્રવૃત્ત થયેલો જાણવો.

ન્યાયની પ્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ :- હવે જ્યારે ક્ષિબર્થ પ્રકૃતિરેવાહ । એ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ કરાય, ત્યારે પૂર્વોક્ત સ્થળે હિ પ્રત્યયનો સ્મિન્ આદેશ પણ થાય. તે આ રીતે - આ ન્યાયનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દનો જે અર્થ છે, તેને ક્ષિપ્ પ્રત્યય રહિત યુષ્મદ્ રૂપ અને અસ્મદ્ રૂપ પ્રકૃતિ જ જણાવે છે. કારણકે પ્રકૃતિ વિના ક્ષિપ્ પ્રત્યય થતો નથી.

અહિ કહેવાનો આશય આ પ્રમાણે છે. જેમ અગુડિત = બખ્તરાદિ રહિત હાથીની જેમ ગુડિત = અંબાડી, બખ્તરાદિથી સજ્જ કરેલો હાથી પણ 'હાથી' જ કહેવાય છે. અર્થાત્ સજ્જ કરેલાં હાથીનું હાથીપણું ખત્મ થઈ જતું નથી. કારણકે હાથી વિના ગુડના = અંબાડી વગેરેથી સજ્જ કરવું શક્ય જ નથી. તેવી જ રીતે કેવળ = શુદ્ધ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દોની જેમ ણિચ્ અને ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત એવા યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દો પણ તે જ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દ કહેવાય, પણ અન્ય કાંઈ નહિ. B. અને આ પ્રમાણે કેવળ = શુદ્ધ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દો સર્વાદિ રૂપે (સર્વાદિગણ - વાળારૂપે) છે જ, માટે ણિજ્ અને ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત તે બે શબ્દોની સર્વાદિગણવાળા તરીકે વિવક્ષા કરાય છે.

શંકા :- અહિ મૂળ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દો અને ણિજ્, ક્ષિપ્ - પ્રત્યયાંત યુષ્, અસ્મ્ શબ્દો વચ્ચે શબ્દનો ભેદ અને અર્થનો ભેદ સાક્ષાત્ દેખાતો હોવાથી આવી (અભેદરૂપે) વિવક્ષા કરવી અયોગ્ય છે.

સમાધાન :- યુષ્મદ્, અસ્મદ્ અને ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત - યુષ્, અસ્મ્ વચ્ચે સાક્ષાત્ ભેદ છે - એ વાત સાચી છે, પણ સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ (૧-૧-૨) સૂત્રથી બે અભિન્ન વસ્તુની પણ ભેદ વડે વિવક્ષા અને બે ભિન્ન વસ્તુની પણ અભેદ રૂપે વિવક્ષા અનુમત છે. આથી પૂર્વોક્ત વિવક્ષા થઈ શકે છે. જો આવી કોઈ વિવક્ષા થઈ શકતી ન હોત તો પીયમાનં મધુ મદયતિ । એવા પ્રયોગમાં એક જ મધુ - પદનું કર્મપણું અને કર્તાપણું શી રીતે ઉપપન્ન = ઘટમાન = સંગત થાય ? (અર્થાત્ પીયમાનં મધુ - અંશમાં કર્મમાં થયેલ વર્તમાના - આનશ્ - પ્રત્યયાંત પા ધાતુનું કર્મ મધુ છે. અને તેથી કર્મ અભિહિત થવાથી મધુ શબ્દને પ્રથમા થઈ. અને મદયતિ = એ ણિ પ્રત્યયાંત મદ્ ધાતુનો 'પ્રેરક કર્તા' પણ મધુ શબ્દ જ છે. આથી 'પીવાતું એવું મધ' મદ કરે છે, એમ અર્થ થાય. આમ એક જ મધુ શબ્દનું કર્મપણું (પા ધાતુની અપેક્ષાએ) અને કર્તાપણું (- ણિ પ્રત્યયાંત મદ્ ધાતુની અપેક્ષાએ) બેય સંગત થાય છે.

આથી મધુ શબ્દ અભિન્ન - એક જ હોવામાં પણ તેના ભેદની વિવક્ષા થાય છે, તેમ અહિ ભેદ હોવામાં પણ અભેદની વિવક્ષા કરાય છે. અને તેથી ણિચ્, ક્ષિપ્ પ્રત્યયાંત એવા યુષ્મદ્, અસ્મદ્ ની કેવળ = શુદ્ધ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દો સાથે અભેદની વિવક્ષા કરવાથી, શુદ્ધ યુષ્મદ્ વગેરે

શબ્દોની જેમ ક્રિપ્ - પ્રત્યયાંત યુષ્મદ્, અસ્મદ્ (યુષ્, અસ્મ) શબ્દોની સર્વાદિગણવાળા તરીકે પ્રાપ્તિ થવાથી હે : સ્મિન્ (૧-૨-૮) સૂત્રથી હિ પ્રત્યયનો સ્મિન્ આદેશ થયે, (ત્વે, મે ની જેમ) ત્વસ્મિન્, મસ્મિન્ । રૂપો પણ થશે. C.

પ્રયોજન :- અને આ રીતે ણિજ્, ક્રિપ્ પ્રત્યયાંત યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દનો શુદ્ધ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દો સાથે શબ્દથી અને અર્થથી ભેદ હોવાને કારણે તે સર્વાદિગણવાળા તરીકે અપ્રાપ્ત હોયને, તેની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે. (૧/૧૪)

સ્વોપણ ન્યાસ

૧. વ્યાકરણશાસ્ત્ર એ શિષ્ટપ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે છે. અને શિષ્ટપ્રયોગો ત્વસ્મિન્, મસ્મિન્ । એવા પણ દેખાય છે. વળી સપ્તમી એ. વ. હિ પ્રત્યયનો સ્મિન્ આદેશ યુષ્મદ્ વગેરે શબ્દોનો સર્વાદિગણમાં અંતર્ભાવિ કર્યા વિના થાય નહિ. (કારણકે સર્વાદિગણસંબંધી શબ્દોથી જ પર હિ પ્રત્યયનો સ્મિન્ આદેશ કહેલો છે.) અને ણિજ્, ક્રિપ્ - પ્રત્યયાંત યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દોનો સર્વાદિ ગણમાં અંતર્ભાવિ ત્યારે થાય કે જો તે શબ્દો ણિજ્, ક્રિપ્ પ્રત્યયાંતરૂપે થવા છતાં ય, તે શબ્દો સ્વાભાવિક રીતે જ સર્વાદિગણમાં અંતર્ભૂત એવા શુદ્ધ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દ રૂપે જ છે, પણ અન્ય રૂપે નથી - એ પ્રમાણે વિવક્ષા કરાય. આ સિવાય બીજી રીતે ણિજ્, ક્રિપ્ પ્રત્યયાંત યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દો સર્વાદિ ગણ સંબંધિરૂપે પ્રાપ્ત થવાં શક્ય નથી - આ પ્રમાણે વિચારીને પૂર્વાચાર્યોએ અહિ ણિજ્, ક્રિપ્ પ્રત્યયાંત યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દોની અભેદરૂપે વિવક્ષા કરી છે. અને આ જ વાતનું ગજગુડના = અંબાડી, બપ્તર વગેરેથી સજ્જ કરાતાં હાથીના દંડાંતથી અમે સમર્થન કરેલું છે.

વળી આ ન્યાયનું ત્વસ્મિન્ । અને મસ્મિન્ । આ જ ઉદાહરણ દેખાય છે. ત્વે, મે । રૂપો આ ન્યાયની અનિત્યતાનું ઉદાહરણ છે. વળી આ ન્યાયની અનિત્યતા અહિ પ્રથમ જ દર્શાવી છે, પછી ઉદાહરણ બતાવ્યું છે, કારણ કે શાસ્ત્રરચનાની ગતિ - રીતિ વિચિત્ર = ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. (૧/૧૪)

પરામર્શ

A. જો કે ક્લિબર્થ પ્રકૃતિરેવાહ (૩/૧૪) ન્યાયસૂત્રની ટીકામાં શ્રી હેમહંસગણિએ ત્વાં માં ચ આચક્ષાણે - ણિજ્ થયે, યુષ્મયતીતિ અસ્મયતીતિ ક્રિપ્ થયે, યુષ્, અસ્મ રૂપો કહેલાં છે. તથા યુષ્મદસ્મદોઃ (૨-૧-૬) સૂત્રના શ. મ. બૃહ-ન્યાસમાં પણ ત્વામાચષ્ટે (મામાચષ્ટે) । એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરીને ણિજ્ પ્રત્યય લાવીને ક્રિપ્ કરીને યુષ્, અસ્મ રૂપો કહેલાં છે. પણ તે કંઈક ક્ષતિયુક્ત જણાય છે. કારણકે તે જ સૂત્રના ન્યા. સા. લઘુન્યાસમાં, યુવાં, યુષ્માન્, (આવાં, અસ્માન્) વા આચષ્ટે - એમ વિગ્રહ વાક્ય કરીને ણિજ્ પ્રત્યય લાવીને ક્રિપ્ કરીને યુષ્, અસ્મ રૂપો કરવા કહેલાં છે. “ત્વાં માં ચ આચષ્ટે એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવામાં તો ત્વ, મ આદેશ થાય” એમ કહેલું છે.

જો કે લઘુન્યાસ કરતાં શ.મ.બૃહ-ન્યાસ વધુ આશ્રયણીય - આધારભૂત ગણાય. તો પણ આવો વિગ્રહ કરવાનો અભિપ્રાય ફક્ત લઘુન્યાસનો નથી. પણ મોર્વા (૨-૧-૮) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં પણ

યુવાં યુષ્માન્ વા આચ્છે વિગ્રહ કરીને જ યુષ્, અસ્મ્ રૂપોની સિદ્ધિ કરેલી છે. અને ત્વમૌ પ્રત્યયોત્તરપદે ચૈકસ્મિન્ (૨-૧-૧૧) સૂત્રમાં એકવચન વિગ્રહ કરીને ત્વ, મ આદેશ કરેલાં છે. ત્વામાચ્છે (મામાચ્છે) ઈતિ (ત્વદ્ + ણિજ્ + શવ્ + તિ) ત્વદયતિ, મદયતિ । આ પ્રમાણે એકવચનમાં વિગ્રહ કરવામાં ત્વમૌ (૨-૧-૧૧) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિ પ્રમાણે પણ ણિજ્ પ્રત્યય રૂપ નિમિત્તને આશ્રિત ત્વમૌ (૨-૧-૧૧) સૂત્રથી યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દના ક્રમશઃ ત્વ, મ આદેશની જ પ્રાપ્તિ જણાવી છે. અને જો આમ હોય તો ક્વિબર્થં એ પ્રસ્તુત ન્યાયમાં ત્વાં માં ચ આચક્ષણે એ પ્રમાણે એકવચનવડે વિગ્રહ કરીને ણિજ્, ક્વિપ્ પ્રત્યય કરીને યુષ્, અસ્મ્ રૂપો કહેલાં છે, તે કેવી રીતે થાય તે વિદ્વજ્જનો વડે વિચારણીય છે.

B. યુષ્મદ્ વગેરે શબ્દથી ણિજ્ પ્રત્યય લાવ્યા સિવાય ક્વિપ્ પ્રત્યય આવી શકતો નથી. માટે પહેલાં ણિજ્ પ્રત્યય લાવી તેને નામધાતુ બનાવીને પછી જ કર્તામાં વિહિત ક્વિપ્ પ્રત્યય લાવી શકાય છે. માટે સર્વત્ર ક્વિપ્ પ્રત્યયની સાથે ણિજ્ પ્રત્યય પણ કહેલો છે, એમ સમજવું.

આ ન્યાયનો ઉલ્લેખ મોર્વા (૨-૧-૮) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં મળે છે. વળી શ. મ. બૃહન્ન્યાસમાં શંકા ઉઠાવી છે કે, દધિ વગેરે શબ્દોથી સિ, અમ્ પ્રત્યયનો લોપ થયે પણ, સિ વગેરે પ્રત્યયોનો અર્થ દધિ વગેરે પ્રકૃતિવડે જ કહેવાય છે, તેમ ક્વિપ્ પ્રત્યયાંત યુષ્મદ્, અસ્મદ્ સ્થળે પણ પ્રકૃતિ વડે જ લુપ્ત ક્વિપ્ - પ્રત્યયાર્થ કહેવાશે, એમ માનવું જોઈએ. અને અન્વય - વ્યતિરેકથી અવસ્થિત એવા જે યુષ્, અસ્મ્ રૂપો છે, તેને જ ક્વિપ્ - પ્રત્યયાર્થનું અભિધાન કરનાર કહેવા જોઈએ - આ રીતે પ્રકૃતિવદ્ભાવ થવાથી યુષ્, અસ્મ્ પણ સર્વાદિ સંબંધી થવાથી; તેનાથી પર હિ પ્રત્યયનો સ્મિન્ આદેશ થશે અને તેથી ત્વ - મ આદેશ થયે, ત્વસ્મિન્, મસ્મિન્ । રૂપ સિદ્ધ થશે - એમ શ.મ. બૃહન્ન્યાસમાં ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિનો આશય પ્રગટ કરેલો છે.

C. અહિ જો કે સન્નિપાતલક્ષણો વિધિઃ ૦ (૧/૧૮) ન્યાયને અનિત્ય માનવાથી ત્વ + સ્મિન્, મ + સ્મિન્ સ્થિતિમાં યુષ્મદસ્મેદોઃ (૨-૧-૬) સૂત્રથી ત્વ ના અ કાર રૂપ નિમિત્તથી થયેલાં સ્મિન્ આદેશરૂપ વ્યંજન પર છતાં, ત્વ ના અંત્ય અ કારનો દીર્ઘ થયે, ત્વાસ્મિન્, માસ્મિન્ । ઉદાહરણો પણ સંભવે છે. પરંતુ આ રૂપો સાધુ / સાચા હોવા તે સંદિગ્ધ હોવાથી જ ગ્રંથકારે આનો ઉલ્લેખ કરેલો નહિ હોય, એમ જણાય છે. (૩/૧૪)

૧૩૭. દ્વન્દ્વાત્પરઃ પ્રત્યેકમભિસમ્બધ્યતે ॥ ૩/૧૫ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- અહિ 'શબ્દઃ' એવું પદ શેષ છે. આથી દ્વન્દ્વ સમાસથી પર જે શબ્દ મૂકેલો હોય તેનો દ્વન્દ્વ સમાસના ઘટકીભૂત તમામ શબ્દો (પદો) સાથે સંબંધ થાય છે.

ઉદાહરણ :- 'एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः' (૧-૧-૫) વગેરે સૂત્રમાં માત્રા શબ્દ એકદ્વિત્રિ એવા દ્વન્દ્વ સમાસથી પર હોયને તેનો દ્વન્દ્વસમાસના ઘટક એક વગેરે પ્રત્યેક શબ્દ સાથે સંબંધ કરાય છે. (તેથી એકમાત્રા, બે માત્રા અને ત્રણ માત્રા છે ઉચ્ચારણમાં જેની, તે વર્ણો ક્રમશઃ હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત કહેવાય, એવા અર્થનો લાભ થાય છે.)

પ્રયોજન :- જો આ રીતે દ્વન્દ્વ સમાસ ઘટક પ્રત્યેક - પદ સાથે સંબંધ ન કરાય, તો ઈષ્ટાર્થનો બોધ ન થાય. આમ ઈષ્ટાર્થનો બોધ કરાવવા માટે આ ન્યાય છે. ★ (૩/૧૫)

પરામર્શ

પરામર્શ :- ★ આ ન્યાય શબ્દશક્તિના સ્વભાવથી જ સિદ્ધ એવી હકીકતને જણાવે છે, એટલે આગળના ન્યાયના વિસ્તારરૂપ કહી શકાય. કેટલાંક આચાર્યો આનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે કહે છે. 'સહ' અર્થની વિવક્ષામાં દ્વન્દ્વ સમાસનું વિધાન કરેલું હોવાથી દ્વન્દ્વ ગત સર્વ પદોના એક સાથે જ 'સમર્થ' એવા અન્ય પદ સાથે સંબંધ કરવો ઉચિત છે, તો પણ પ્રકૃત ન્યાયથી દ્વન્દ્વગત પ્રત્યેક - પદોનો જુદો જુદો અન્વય પર આવેલાં પદ સાથે કહેવાય છે.

'દ્વન્દ્વાત્ પરઃ' એમાં પરઃ શબ્દ ઉપલક્ષણ છે. તેથી દ્વન્દ્વ સમાસની પૂર્વમાં રહેલ શબ્દનો પણ પર આવેલાં દ્વન્દ્વ - સમાસના ઘટકીભૂત પ્રત્યેકપદ સાથે સંબંધ કરાય છે. જેમકે, અધાતુવિભક્તિવાક્યમર્થવન્નામ (૧-૧-૨૭) સૂત્રમાં દ્વન્દ્વ સમાસની પૂર્વમાં રહેલ નજ્ શબ્દનો ઉત્તરવર્તિ દ્વન્દ્વ સમાસના ઘટકીભૂત ધાતુ, વિભક્તિ (વિભક્ત્યંત) અને વાક્ય એ ત્રણેય પદો સાથે સંબંધ થવાથી, ત્રણેયની નામ સંજ્ઞાનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે. (૩/૧૫)

૧૩૮. વિચિત્રાઃ શબ્દશક્તયઃ ॥ ૩ / ૧૬ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- શબ્દોની શક્તિ = અર્થનું અભિધાન કરવાનું સામર્થ્ય, વિચિત્ર = વિલક્ષણ = ભિન્ન-ભિન્ન અચોક્કસ હોય છે. (તેનું કોઈ વિનિગમક = નિયામક હોતું નથી.)

પ્રયોજન :- શબ્દની શક્તિ વિચિત્ર હોવાથી જ લિંગ, સંખ્યા વગેરેમાં 'વિચિત્રતા દેખાય છે, એમ જણાવવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- (૧) લિંગનું વિચિત્રપણું આ પ્રકારે છે - પ્રશસ્તં પચતીતિ, ત્યાદેશ પ્રશસ્તે રૂપ્ (૭-૩-૧૦) સૂત્રથી સ્વાર્થિક રૂપ્ પ્રત્યય પર છતાં પચતિરૂપ્મ્ । વગેરે રૂપોમાં પદં વાક્યમવ્યયં ચેત્યસંખ્યં ચ (લિંગાનુ. પર. અ. શ્લો - ૪ પં. ૨) એ પ્રમાણે લિંગાનુશાસનના પાઠથી ત્યાદિપ્રત્યયાંત પદ અલિંગ હોવાની પ્રાપ્તિ હોવા છતાંય, સ્વાર્થિક રૂપ્ પ્રત્યયાંત એવા ત્યાદન્ત - પદનું નપુંસકલિંગપણું સિદ્ધ થયું.

તથા કુત્સિતા સ્વા જ્ઞાતિઃ । અહિ કુત્સિતાત્પાજ્ઞાતે (૭-૩-૩૩) સૂત્રથી ક પ્રત્યય થયે અને 'સ્વજ્ઞાજભસ્ત્રાઽધાતુત્યયકાત્' (૨-૪-૧૦૮) સૂત્રથી આપ્ ના આ નો ઇ કાર આદેશ થયે, સ્વિકા । રૂપ થાય છે. અહિ 'જ્ઞાતિ' અર્થમાં કામલકુદ્ધલાવયવસ્વાઃ (લિંગાનુ. પું. ૧૪/૧) પાઠથી પુંલિંગ એવા પણ સ્વ શબ્દની વાક્યાવસ્થામાં કુત્સિતાર્થની વિવક્ષા કરાયે છતે કપ્ પ્રત્યય થયા બાદ - સ્ત્રીલિંગરૂપે થાય છે.

તથા હ્રસ્વા કુટી, કુટીશુન્દાદ્રઃ (૭-૩-૪૭) સૂત્રથી સ્વાર્થિક ર પ્રત્યય પર આવતાં - કુટીર, કુટીરમ્ । અહિ કુટિ શબ્દનો લાલસોરમ્સોર્વાર્તિતસ્તિકુટ્યસ્તુટિઃ (લિંગાનુ. પું. સ્ત્રી. ૮/૨) એવા લિંગાનુશાસનના વચનથી પુંલિંગ - સ્ત્રીલિંગ એવો પણ કુટી શબ્દ પૂર્વોક્ત રીતે પુંલિંગ - નપુંસકલિંગરૂપે થયો.

તથા હ્રસ્વં વનં, વનિકા । અહિ વન શબ્દ ન - અંતવાળો હોવાથી નલસ્તુત્તસંયુક્તઃ (લિંગાનુ. ન. ૧/૧) એવા પાઠથી નપુંસકલિંગ એવો પણ વન શબ્દ સ્વાર્થમાં કપ્ - પ્રત્યય પર છતાં સ્ત્રીલિંગરૂપે થયો.

શાસ્ત્રમાં પ્રયુક્ત શબ્દો બે પ્રકારે પોતાના લિંગને જણાવે છે. (૧) સાપેક્ષ રીતે - કોઈ શબ્દો અન્ય પદને સાપેક્ષ હોયને તે તે લિંગને જણાવે છે અને (૨) નિરપેક્ષ રીતે - કેટલાંક શબ્દો અન્ય પદને નિરપેક્ષપણે તે તે લિંગને જણાવે છે. તેમાં (૧) સાપેક્ષ રીતે લિંગને જણાવતાં શબ્દોનું ઉદા. - આ પ્રમાણે છે. इयं गौः । अयं गौः । અહિ ગો શબ્દાર્થનું (ગાય, બબ્બટનું) સ્ત્રીલિંગ - પુંલિંગ એમ ઉભયલિંગ હોવાથી इयम्, अयम् એવા અન્ય પદને સાપેક્ષ રીતે ગો પદવડે પોતાનું સ્ત્રીલિંગપણું અને પુંલિંગપણું કહેવાય જણાવાય છે.

(૨) અન્ય પદને અનપેક્ષ શબ્દો - ત્રણ પ્રકારે તે તે લિંગને કહે છે. (૧) નામ માત્રથી (૨) આદેશવડે અને (૩) પ્રત્યય વડે. તેમાં (૧) નામ માત્રથી - આ પ્રમાણે - માતા, પિતા । અહિ માતૃ અને પિતૃ શબ્દો નામ માત્રથી જ ક્રમશઃ સ્ત્રીલિંગને અને પુંલિંગને કહેવામાં સમર્થ બને છે. (૨) આદેશ વડે - આ પ્રમાણે - तिस्रः । અહિ સ્ત્રીલિંગ વિના તિસ્ આદેશ અઘટમાન - અસંગત હોવાથી त्रि ना तिस्र - આદેશવડે સ્ત્રીલિંગ જણાય છે. (અહિ સ્ત્રી અર્થમાં જ ત્રિ શબ્દનો સ્યાદિ પ્રત્યય પર છતાં તિસ્ આદેશ કહેલો હોવાથી, સ્ત્રીલિંગ વિના અનુપપન્ન બની જતો તિસ્ આદેશ સ્ત્રીલિંગને જણાવે છે, એમ સમજવું.) આ જ પ્રમાણે क्रोष्ट । અહિ પુંલિંગ નિમિત્તે થયેલ ક્રુશ્ શબ્દથી થયેલ औष्ठादिक तुन् પ્રત્યયના તૃચ્ આદેશવડે ક્રોષ્ટ । શબ્દનું પુંલિંગપણું જણાય છે. (૩) પ્રત્યયવડે આ પ્રમાણે - राज्ञी । અહિ સ્ત્રીલિંગમાં થયેલ ડી પ્રત્યયવડે રાજ્ઞી શબ્દનું સ્ત્રીલિંગપણું જણાય છે. गोचरः । અહિ 'પુરુષના નામ = સંજ્ઞા' અર્થમાં થયેલ गोचरसञ्चर (૫-૩-૧૩૧) સૂત્રથી ચ પ્રત્યય વડે પુંલિંગપણું જણાય છે.

હવે (૨) સંખ્યાને વિશે - શબ્દ શક્તિની વિચિત્રતા હોવાથી - દેખાતું વૈચિત્ર્ય આ પ્રમાણે છે. (૧) अं अः ँकापशब्दाः शिट् (૧-૧-૧૬) અહિ અનુસ્વાર વગેરે સંજ્ઞી ઘણા હોવા છતાં ય સંજ્ઞાશબ્દથી શિટ્ - એમ એકવચન થયું. (૨) दातः । અહિ એકાર્થ હોવામાં અર્થાત્ એક જ સ્ત્રીરૂપ અર્થ - વિષય - અભિધેય હોવા છતાંય બહુવચનનો પ્રયોગ થાય છે. ઈત્યાદિ^૩ બીજા પણ ઉદાહરણો જાણવા. (૩/૧૬)

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧. लिङ्गसंख्यादौ - અહિ 'આદિ' શબ્દથી અર્થનું વૈચિત્ર્ય લેવાય. જેમકે પર્યુદાસ - નચ્ શબ્દ

વડે (૧) અબ્રાહ્મણ : । અસુક્ત : । વગેરેમાં નજ્ શબ્દથી ઉક્ત 'બ્રાહ્મણ' વગેરેના સંદર્શ એવા ક્રમશઃ 'ક્ષત્રિય' વગેરે અને 'પીતવણ' વગેરે અર્થ જણાય છે. તથા (૨) અધર્મઃ, અસિતઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં નજ્ થી ઉક્ત ધર્માદિથી વિરુદ્ધ એવા ક્રમશઃ 'પાપ' તથા 'કૃષ્ણવણ' વગેરે અર્થ પ્રતીત થાય છે. તથા (૩) અનગ્નિઃ, અવાયુઃ । વગેરે પ્રયોગોમાં ક્રમશઃ નજ્ થી ઉક્ત અગ્નિ - વાયુ પદાર્થથી અન્ય કોઈપણ પદાર્થનો, અર્થાત્ અગ્નિ - ભિન્ન, વાયુ ભિન્ન પદાર્થનો બોધ થાય છે. તથા (૪) અવચનમ્, અવીક્ષણમ્ । વગેરે પ્રયોગોમાં વચનાભાવ, વીક્ષણાભાવ અર્થ જણાય છે. આમ એક જ નજ્ જુદાં જુદાં ઠેકાણે જુદાં જુદાં અર્થનો બોધ કરાવે છે. આમ આવા બીજા પણ અર્થની વિચિત્રતાના ઉદાહરણ કહેવા.

૨. ટીકામાં સ્ત્રીપુંસત્વ રૂપ કહેલું છે, તેમાં સ્ત્રી ચ પુમાંશ્વેતિ - દ્વન્દ્વ સમાસ થયે સ્ત્રિયાઃ પુંસો દ્વન્દ્વાચ્ચ (૭-૩-૮૬) સૂત્રથી અત્ - સમાસાંત થયે, (ભાવમાં ત્વ પ્રત્યય થયે) સ્ત્રીપુંસત્વમ્ । રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.

૩. ઇત્યાદીતિ અહીં 'આદિ' શબ્દથી હસ્તિના અતિક્રામતિ - ણિજ્ઞહુલં નામ્નઃ કૃગાદિષુ (૩-૪-૪૨) સૂત્રથી ણિજ્ થયે, અતિહસ્તયતિ । અહિ અતિ શબ્દ વિના 'અતિક્રમ' અર્થ જણાતો નથી. જ્યારે શ્વેતેન અશ્વેન અતિક્રામતિ ઇતિ - ણિજ્ પ્રત્યય થયે, શ્વેતાશ્વાશ્વતરગાલોડિતાહ્વકસ્ય અશ્વતરેતકલુક્ ચ (૩-૪-૪૫) સૂત્રથી અશ્વ શબ્દનો લુક્ થયે સિદ્ધ થતાં શ્વેતયતિ । પ્રયોગમાં અતિ શબ્દના પ્રયોગ વિના પણ તેનો અર્થ જણાઈ જતો હોવાથી અતિ શબ્દનો પ્રયોગ કરાતો નથી.

તથા ણ્ણં ચાભીક્ષ્યે (૫-૪-૪૮) સૂત્રથી ણ્ણમ્ - પ્રત્યયની જેમ ણમ્ - પ્રત્યય પણ 'આભીક્ષ્ય' અર્થમાં કરાય છે. તો પણ શબ્દની શક્તિ વિચિત્ર હોવાથી ણ્ણમ્ પર છતાં 'આભીક્ષ્ય' (વારંવાર) અર્થના ધ્રોતન = પ્રકાશન માટે દ્વિત્વ કરેલું દેખાય છે. જેમકે, ણ્ણમ્ ચાભીક્ષ્યે (૫-૪-૪૮) સૂત્રથી ણ્ણમ્ પ્રત્યય થયે, ભોજં ભોજં યાતિ । જ્યારે ણમ્ - પ્રત્યય પર છતાં તો દ્વિત્વ વિના પણ 'આભીક્ષ્ય' અર્થ જણાય છે. ત્યાં દ્વિત્વની અપેક્ષા નથી. જેમકે, ગેહમનુપ્રવિશ્ય અનુપ્રવિશ્યાડડસ્તે ઇતિ - વિશપતપદસ્કન્દો વીપ્સાભીક્ષ્યે (૫-૪-૮૧) સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય થયે, ગેહાનુપ્રવેશમાસ્તે । (વારંવાર ઘરમાં પ્રવેશ કરીને બેસે છે.) અહિ ણમ્ - પ્રત્યયાંત્ ગેહાનુપ્રવેશમ્ શબ્દનું દ્વિત્વ થતું નથી. આમ આવી બધી વિલક્ષણતામાં પણ શબ્દની શક્તિનું વિચિત્રપણું જ હેતુભૂત છે, એમ સમજવું. (૩/૧૬)

૧૩૧. કિં હિ વચનાન્ન ભવતિ ॥ ૩ / ૧૭ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- વચન એટલે ઈષ્ટ અર્થની પ્રતીતિ કરાવવી, બોધ કરાવવો. તેના બળથી શું ન થાય ? અહિ કાકુ પાઠ = વ્યંગ્ય પ્રયોગ હોવાથી, 'બલકે, સર્વ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ શકે છે' એવા અર્થનો લાભ થાય છે.

ભાવાર્થ એ છે કે, ઈષ્ટ અર્થની પ્રતીતિ થતી હોય તો શિષ્ટ પ્રયોગાનુસારે કેટલાંક વિધિઓ અપ્રાપ્ત હોય તો પણ તેની પ્રવૃત્તિ કરાય છે, અને પ્રાપ્ત હોય તો પણ કેટલાંક વિધિઓની પ્રવૃત્તિ કરાતી નથી. અર્થાત્ ઈષ્ટાર્થની પ્રતીતિ થતી ન હોય તો પ્રાપ્ત (વિહિત)

પણ કેટલાંક વિધિઓ - કાર્યો કરાતાં નથી.

પ્રયોજન :- સમર્થ: પદવિધિ: (૭-૪-૧૨૨) એ ન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે. અર્થાત્ આ પરિભાષા વડે સમર્થ વિધિ પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ આ ન્યાયથી ક્યારેક થતી નથી. તથા આ પરિભાષાથી જ ‘અસમર્થ પદવિધિ નિષિદ્ધ’ હોયને, ઈષ્ટાર્થની પ્રતીતિ હોવામાં પ્રસ્તુત ન્યાય વડે ‘અસમર્થ પણ પદવિધિની અનુમતિ’ અપાતી હોયને, આ ન્યાય તે પરિભાષાના અપવાદરૂપ છે. A.

ઉદાહરણ :- ઈષ્ટાર્થની પ્રતીતિ થયે - (૧) અપ્રાપ્ત વિધિના પ્રવર્તનનું ઉદા. - આ પ્રમાણે છે. સૂર્યમપિ ન પશ્યન્તિ, અસૂર્યમ્પશ્યા રાજદારા: । અહિં અસૂર્યોગ્રાદ્ દૃશ: (૫-૧-૧૨૬) સૂત્રથી અસૂર્ય શબ્દથી ખર્ષ પ્રત્યય થયો છે. તથા વત્સેભ્યો ન હિત:, અવત્સીયો ગોધુક્ । અહિં તસ્મૈ હિતે (૭-૧-૩૫) સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય થયો છે. અહિં - બન્નેય ઉદાહરણોમાં નર્વ શબ્દનો અનુક્રમે દૃશ્ ધાતુની સાથે (ન પશ્યન્તિ એ પ્રમાણે) અને હિત શબ્દની સાથે (ન હિત: એ પ્રમાણે) સંબંધ છે, પણ સૂર્ય શબ્દ અને વત્સ શબ્દ સાથે સંબંધ નથી. આમ પરસ્પર સંબંધનો અભાવ હોવાથી સમાસ પામતાં પદોનું અસામર્થ્ય હોવા છતાંય, ઈષ્ટાર્થનું ગમકત્વ હોવાથી અર્થાત્ ઈષ્ટાર્થનું પ્રત્યાયક = પ્રતીતિ - જનક હોવાથી સમાસ સિદ્ધ થયો.

પ્રાપ્તવિધિના અપ્રવર્તનનું ઉદાહરણ :- નહાહોર્ધતૌ (૨-૧-૮૫) આ સૂત્રમાં નહ અને આહ (પરોક્ષા પ્રત્યયના આદેશભૂત) આ બે ધાતુમાંથી કોઈ પણ ધાતુની આગળ ઇકિશ્તિવ (૫-૩-૧૩૮) સૂત્રથી ઇ, કિ અથવા શ્તિવ પ્રત્યય કરેલાં નથી.

હવે (૨) ઈષ્ટાર્થની પ્રતીતિના અભાવમાં - પ્રાપ્ત વિધિના અપ્રવર્તનનું ઉદા. - સઙ્ઘસ્ય ભદ્રં ભૂયાત્ । અહિં સઙ્ઘભદ્રં એ પ્રમાણે ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ ન થાય. કારણકે સઙ્ઘભદ્રં ભૂયાત્ । એમ કહેવામાં ‘સંઘનું ભદ્ર = કલ્યાણ થાઓ’ એવા અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી, પણ સઙ્ઘભદ્ર એટલે ‘સંઘસંબંધી તરીકે પ્રસિદ્ધ કંઈક ભદ્ર કોઈને થાઓ (સંઘને નહિ)’ એવા અર્થની જ પ્રતીતિ થાય છે. આમ પ્રાપ્તિ છતાં ઈષ્ટાર્થની પ્રતીતિ ન થવાથી સમાસ ન થાય.

અભિધાનલક્ષણા: કૃત્તદ્વિતસમાસા: સ્યુ: । આવો પણ ન્યાય છે. આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. અભિધાન એટલે ઈષ્ટાર્થનું પ્રત્યાયન = બોધકત્વ = ગમકત્વ. તે રૂપ લક્ષણ = ચિહ્ન, નિમિત્ત જેનું (કૃત્ વગેરે પ્રત્યયોનું) હોય, તે અભિધાન - લક્ષણવાળા = ઈષ્ટાર્થબોધકતા રૂપ લક્ષણવાળા કહેવાય. કૃત્પ્રત્યયો, તદ્વિત પ્રત્યયો અને સમાસ આવા અભિધાન=ઈષ્ટાર્થની પ્રતીતિ રૂપ નિમિત્તવાળા હોય છે. ભાવાર્થ એ છે કે, ઈષ્ટાર્થની પ્રતીતિનો સંભવ હોતે છતે, કૃત્ પ્રત્યય વગેરે ત્રણ વિધિઓ થાય છે. પણ તેના અભાવમાં થતાં નથી. અને આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ન્યાયનો અનુયાયી જ આ ન્યાય છે.

હવે કિં હિ વચનાન ભવતિ - એ પ્રકૃત ન્યાયનો બીજો અર્થ કહેવાય છે. વચન = એટલે સૂત્રોક્ત - વિધાન, તેના બળથી શું ન થાય ? અર્થાત્ બધું જ થાય, અપ્રાપ્ત વિધિ પણ થાય.

ઉદાહરણ :- શ્રેષ્ઠ: શ્રેયાન્ । અહિં ઇષ્ઠ અને ઈયસુ પ્રત્યય પર આવતાં પ્રશસ્ય શબ્દના શ્ર

આદેશના વિધાનના બળથી, ગુણાંગ = ગુણરૂપપ્રવૃત્તિ - નિમિત્તક ન હોવા છતાં પણ, પ્રશસ્ય શબ્દથી ગુણાંગાદેહેયસૂ (૭-૩-૮) સૂત્રથી ઇષ્ટ અને ઈયસુ પ્રત્યય સિદ્ધ થયા.

આનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. જે શબ્દનો ગુણ એ અંગ = પ્રવૃત્તિનિમિત્ત હોય તે શબ્દ 'ગુણાંગ' કહેવાય. જેમકે, પદ્મ (ચતુરાઈ) રૂપ ગુણના યોગથી પદ્મ (= ચતુરાઈવાળો - ચતુર) શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે. માટે પદ્મ શબ્દ ગુણાંગ કહેવાય. આ પ્રમાણે મૃદુ, ગુરુ, લઘુ વગેરે પણ 'ગુણાંગ' શબ્દો જાણવા. અહિં પ્રશસ્ય શબ્દનું અંગ = પ્રવૃત્તિનિમિત્ત પ્રશંસનક્રિયા જ છે, ગુણ નહિ. આથી કર્તૃ વગેરે શબ્દની જેમ પ્રશસ્ય શબ્દ ક્રિયા - પ્રવૃત્તિનિમિત્તક (ક્રિયાંગ) છે, પણ ગુણ - પ્રવૃત્તિનિમિત્તક નથી. તો પણ ઇષ્ટ અને ઈયસુ પ્રત્યય પર છતાં પ્રશસ્ય શબ્દનો પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ (૭-૪-૩૪) સૂત્રથી શ્ર આદેશ જે કારણે સૂરિજી વડે વિહિત છે, તે કારણથી તેવા વિધાનના બળથી ગુણાંગ નહિ એવા પણ પ્રશસ્ય શબ્દથી ગુણાંગાદેહેયસૂ (૭-૩-૮) સૂત્રથી ઇષ્ટ અને ઈયસુ પ્રત્યય સિદ્ધ થયા.

પ્રસ્તુત ન્યાયની આ બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'અપ્રાપ્તવિધિની પ્રાપ્તિ માટે' આ ન્યાય છે. અર્થાત્ આ ન્યાયનું અપ્રાપ્તવિધિની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજન ઘટે છે.

વળી (૧) વિચિત્રા સૂત્રાણાં કૃતિઃ । (સૂત્રોની કૃતિ = રચના જુદા જુદા અનેક પ્રકારની હોય છે.) (૨) માત્રાલાઘવમપ્યુત્સવાય મન્યન્તે વૈયાકરણાઃ* । (અક્ષરાદિનો અલ્પ પણ લાઘવ = ન્યૂનતા થાય તો વૈયાકરણો તેને ઉત્સવરૂપે માને છે.) (૩) તે વૈ વિધયઃ સુસદ્ ગૃહીતા ભવન્તિ યેષાં લક્ષણં પ્રપચ્છશ્ચ" । (તે વિધિઓનો (સૂત્રમાં) સારી રીતે સંગ્રહ કરેલો કહેવાય કે, જે વિધિઓનું લક્ષણ કહેલું હોય (અર્થાત્ લક્ષણવડે સંક્ષિપ્ત વિધાન કરેલું હોય) અને સાથે યથોચિત વિસ્તાર પણ કહેલો હોય.) ઈત્યાદિ પણ ન્યાય - પ્રકારના (જેવા) વચન વિશેષો છે, પરંતુ આ ન્યાયો વ્યાકરણ - સૂત્રોની રચનામાં જ ઉપયોગી છે.

તથા (૪) પારિશેષ્ય* વગેરે ન્યાયો પણ સૂત્રાર્થનું વ્યવસ્થાપન = નિર્ણય કરવામાં* જ ઉપયોગી છે, પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રયોગરચના (પ્રયોગસિદ્ધિ) માં ક્યાંય પણ ઉપયોગી નથી. આથી અહિં તે ન્યાયો અમારા વડે ઉપેક્ષિત છે.

અને અન્ય શાસ્ત્રોમાં એટલે કે વ્યાકરણ સિવાયના શાસ્ત્રોમાં 'યથોદેશં નિર્દેશઃ' વગેરે ઘણાં બધાં ન્યાયો છે, પરંતુ અહિં વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં તે ન્યાયો ક્યાંય પણ સાક્ષાત્ કહેલાં દેખાતાં નથી. આથી તે ન્યાયો અમે કહ્યા નથી. (૩/૧૭)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. અહીં ઈષ્ટાર્થના પ્રત્યાયન (બોધકત્વ) નો અભાવ હોવામાં ... ઈત્યાદિ કહ્યું. આમાં અપ્રાપ્તવિધિનું પ્રવર્તન ન થાય - આનું કારણ એ છે કે, જો ઈષ્ટાર્થની પ્રતીતિ થતી ન હોય, તો અપ્રાપ્ત વિધિઓની પ્રવૃત્તિ ક્યા ગુણથી કરાવાય? અર્થાત્ ન જ કરાવાય. બલ્કે, તેમાં પ્રાપ્તવિધિઓની પણ પ્રવૃત્તિ કરાતી નથી.

૨. અસૂર્યમ્પશ્યા । વગેરેમાં સામર્થ્ય ન હોવા છતાં સમાસ થયો, એમ કહ્યું. અહિ કહેવાનો ભાવ એ છે કે, 'અસૂર્યમ્પશ્યા' પ્રયોગમાં નજ્ શબ્દનો સૂર્ય શબ્દ સાથે નજ્ (૩-૧-૫૧) સૂત્રથી તત્પુરુષ - સમાસ અસામર્થ્ય હોવાના કારણે અપ્રાપ્ત છે. (અર્થાત્ સમાસ પામતાં નજ્ અને સૂર્ય પદો વચ્ચે વાક્યાવસ્થામાં જે પરસ્પર આકાંક્ષા (વ્યપેક્ષા) રૂપ સામર્થ્ય હોવું જોઈએ, તેનો અહિ અભાવ હોવાથી અસામર્થ્ય હોયને સમર્થ; પદવિધિ: (૭-૪-૧૨૨) પરિભાષાથી સમાસની અપ્રાપ્તિ છે.) તેમ છતાં આ ન્યાયના બળથી (અર્થાત્ ઈષ્ટાર્થ પ્રત્યાયન = ગમકત્વ હોવાથી અર્થાત્ ઈષ્ટાર્થનો બોધ થતો હોવાથી) સમાસ થયો છે. અને આ પ્રમાણે અસૂર્ય શબ્દનો પશ્ય ની સાથે ડ્ સ્યુક્ત કૃતા (૨-૧-૪૯) સૂત્રથી વિભક્તિ - ઉત્પત્તિની પહેલાં જ તત્પુરુષ - સમાસ થયો. અને અવત્સીય: । અહિ નજ્ શબ્દનો વત્સ શબ્દની સાથે નજ્ (૩-૧-૫૧) સૂત્રથી જ સમાસ થયેલો જણવો.

૩. વિચિત્રા: સૂત્રાણાં કૃતિ: । નું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. ધાતોરિવર્ણોર્વર્ણસ્ય (૨-૧-૫૦) સૂત્રમાં 'યુવર્ણસ્ય' એટલું સૂત્ર કરવાથી જ ચાલી જાય છે. જેમકે, યુવર્ણવૃદ્ધ (૫-૩-૨૮) સૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે. તો પણ જે 'રિવર્ણોર્વર્ણસ્ય' એમ ગુરુસૂત્રનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે 'સૂત્રોની રચના વિચિત્ર = અનેક પ્રકારની હોય છે' એવું જણાવતાં આ ન્યાયના કારણે જ સંગત જણવી.

(૪) માત્રાલાઘવમ્પ્રત્યયવાય ૦ આ ન્યાયમાં 'માત્રા' શબ્દ 'અલ્પ' અર્થમાં છે. અને અહિ ભાવ - પ્રધાન નિર્દેશ છે. જેમ કે - સૂપમાત્રા = સૂપનું અલ્પત્વ અર્થાત્ અલ્પ સૂપ. અપિ શબ્દનો આ પ્રમાણે સંબંધ કરાય છે - 'માત્રાયાડપિ લાઘવમ્' - એટલે કે અલ્પપણાવડે પણ લાઘવ - (અર્થાત્ અલ્પ પણ લાઘવ) એમ અર્થ થાય છે. લાઘવ બે પ્રકારે છે. (૧) અલ્પ - અક્ષરરૂપ અને (૨) અલ્પ - પ્રક્રિયારૂપ તેમાં,

(૧) અલ્પાક્ષર રૂપ લાઘવ :- આ પ્રમાણે છે - આપો ઢિતાં ચૈ યાસ્ યાસ્ યામ્ (૧-૪-૧૭) સૂત્રમાં ચાર ઢિત્ પ્રત્યયો (ઢે ઢસિ, ઢસ્, ઢિ) સાથે યથાસંખ્યની પ્રાપ્તિ માટે યામ્ પ્રત્યયની આગળ બહુવચનનો જસ્ પ્રત્યય લાવીને, સૂત્રનિર્દેશના બળથી, તેનો લોપ કરાયો છે.

(૨) અલ્પપ્રક્રિયારૂપ લાઘવ :- આ પ્રમાણે છે - ભીરુક: । આ શબ્દમાં ર કરનો ઋફિઙાદિ - ગણપાઠનો આશ્રય કરીને લ કરાદેશ કરવામાં ભીરુક: । એવા રૂપની સિદ્ધિ થઈ જતી હોવા છતાં, મિયો રુરુકલુકમ્ (૫-૨-૭૬) સૂત્રમાં લુક પ્રત્યયના વિધાનવડે થતું જે બહુઅક્ષરવાળાપણું (સૂત્રગૌરવ), તેને અવગણીને પણ 'લુક' પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું છે. અને તે પ્રક્રિયા લાઘવ માટે છે. કારણકે ઋફિઙાદિ ગણપાઠના બળથી ર નો લ ત્યારે કરવો શક્ય બને કે જો પહેલાં ક્યાંય પણ ભીરુક એવો પ્રયોગ કાવ્ય વગેરેમાં જોવા મળે. કારણ કે ગણકાર્ય તો પ્રયોગાનુસારે જ થાય છે. અને પ્રયોગનું અનુસરણ ઘણા કાળે સાધ્ય હોયને અત્યંત ગુરુભૂત છે. આથી પ્રક્રિયા લાઘવ માટે પૂર્વોક્તિ સૂત્રમાં લુક પ્રત્યય સાક્ષાત્ કહ્યો છે. આ પ્રમાણે આવો અલ્પ પણ લાઘવ થતો હોય તો વૈયાકરણો તેને ઉત્સવરૂપ માને છે.

(૫) તે વૈ વિધય ૦ ન્યાયનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે, તે વિધિઓ સારી રીતે સંગૃહીત છે કે જે વિધિઓનો લક્ષણવડે સંક્ષેપ અને ક્વચિત્ પ્રપંચ = વિસ્તાર પણ કરાયો હોય. અહિ જે ભણનારાઓ તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળા છે, તેઓ માટે લક્ષણ અર્થાત્ સંક્ષેપથી સૂત્રાઘાત્મક ગ્રંથ રચના કરાય. અને જે મંદબુદ્ધિવાળા અધ્યેતાઓ છે, તેઓને માટે પ્રપંચ - વિસ્તાર કરવો જરૂરી છે. કેમકે બીજાનો અનુગ્રહ - ઉપકાર કરવા માટે જ શાસ્ત્ર છે.

તેમાં લક્ષણનું ઉદા. આ પ્રમાણે છે - તત્પુરુષે કૃતિ (૩-૨-૨૦) સૂત્રથી સપ્તમીનો અલુપ્ થાય છે. જેમકે, સ્તમ્બેરમ: । વગેરે. (અહીં અ કરાંત અને વ્યંજનાંત નામથી પર સપ્તમી વિભક્તિનો કૃદન્ત

એવા ઉત્તરપદ પર છતાં તત્પુરુષ સમાસમાં લોપ ન થાય, એમ સામાન્યથી લક્ષણ માત્રનો નિર્દેશ કરીને કહેલું છે.) પ્રપંચનું ઉદા. આ પ્રમાણે છે. શયિવાસવાસેષ્વકાલાત્ (૩-૨-૨૫), વર્ષક્ષવગ્વપ્સડશરોરેમનંસો જે (૩-૨-૨૬) સૂત્રમાં અલુપ્ વિધિ વિકલ્પે થાય. જેમકે, નિલેશયઃ, નિલશયઃ । વર્ષેજઃ, વર્ષજઃ । વગેરે. તથા દુપ્રાવટ્વર્ષાશરત્કાલાત્ (૩-૨-૨૭) સૂત્રમાં નિત્ય સપ્તમી - અલુપ્ સમાસ થાય છે. જેમકે, દિવિજઃ । વગેરે. નેત્રસિદ્ધસ્થે (૩-૨-૨૮) સૂત્રમાં અલુપ્ થતો નથી, કિંતુ, લુપ્ જ થાય છે. જેમકે, સ્થળિડલશાયી । વગેરે. આ તમામ પ્રયોગો તત્પુરુષે કૃતિ (૩-૨-૨૦) સૂત્રથી સિદ્ધ જ છે. કારણકે, તે સૂત્રમાં બાહુલક = બહુલપણાનો B. અધિકાર છે. આથી ક્વચિત્ અલુપ્ અને ક્વચિત્ અલુપ્નો અભાવ, ક્વચિત્ વિકલ્પ વગેરે સિદ્ધ થઈ જશે. તો પણ જે પૂર્વોક્ત ચાર સૂત્ર વડે 'બહુલતા'નો જ વિસ્તાર બતાવ્યો, તે આ તે વૈ વિષયઃ... ન્યાયથી જ યુક્તિયુક્ત ઠરે છે.

૬. 'પારિશેષ્ય' વગેરે ન્યાયો કહ્યાં. તેમાં પરિશિષ્યતે इति કર્મકર્તારિ પ્રયોગમાં લિહાદિભ્યઃ (૫-૧-૫૦) સૂત્રથી અચ્ પ્રત્યય થયે પરિશેષઃ । તસ્ય ભાવઃ પારિશેષ્યમ્ । અહીં પતિરાજાન્તઃ (૭-૧-૬૦) સૂત્રથી ટ્યણ પ્રત્યય થયો છે.

૭. સૂત્રાર્થનું વ્યવાસ્થાપન = નિર્ણય કરવા માટે પારિશેષ્ય ન્યાય કહ્યો. જેમકે, કર્માદિકારક અર્થમાં કર્મણિ (૨-૨-૪૦) વગેરે સૂત્રથી દ્વિતીયાદિ વિભક્તિનું વિધાન કરવાથી 'પારિશેષ્ય' ન્યાયથી અવિશિષ્ટ - સામાન્યથી (નામના) 'અર્થમાત્ર'માં પ્રથમા વિભક્તિ થાય - આ પ્રમાણે નામઃ પ્રથમેકદ્વિબહૌ (૨-૨-૩૧) સૂત્રનો અર્થ વ્યવસ્થાપિત કરેલો છે. અર્થાત્ કેવળ નામનો પ્રયોગ થતો ન હોવાથી, તેનો પ્રયોગ કરવા માટે આવશ્યક પ્રથમા વિભક્તિ કેવળ નામના જ અર્થમાં થાય છે. (૩/૧૭)

પરામર્શ

A. આ ન્યાય પણ શબ્દશક્તિની વિચિત્રતાને / વિભિન્નતાને જ જણાવે છે. કેમકે તે વચનના = શબ્દના અદ્ભુત સામર્થ્યને જ જણાવે છે. કહેવાનો આશય એ છે કે, વ્યાકરણશાસ્ત્ર વડે શબ્દોની નવી રચના - સિદ્ધિ કરાતી નથી, પણ જે શબ્દો શિષ્ટ - લોકસિદ્ધ છે, તે જ શબ્દો - પ્રયોગોનું શિષ્ટપણું - સાધુત્વ જણાવવા અને તેનો અર્થ જણાવવા - અલ્પતમ પ્રયાસ વડે પ્રકૃતિ - પ્રત્યય રૂપ અને સામાન્ય - વિશેષ રૂપ શાસ્ત્રાત્મક ઉપાય વડે - અનુવાદ કરાય છે. તેથી કોઈ અર્થ શાસ્ત્રવડે અવિહિત પણ જણાતો હોય, તો દોષરૂપ ન ગણવો અને શાસ્ત્ર વડે સામાન્યથી વિહિત હોવા છતાંય તે પ્રયોગ કે અર્થ દેખાતો ન હોય તો પણ દોષરૂપ ન ગણવો. કારણકે ઈષ્ટાર્થની પ્રતીતિ થવામાં જ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આમ વિહિત શાસ્ત્રની અપ્રવૃત્તિ વડે અને અવિહિત વિધિની પ્રવૃત્તિ વડે ઉત્પન્ન થતી શાસ્ત્રનો બાધ થવાની શંકાને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે, આ પ્રમાણે કેટલાંક વિદ્વાનો સ્પષ્ટતા કરે છે. (૩/૧૭)

B. 'બાહુલક = બહુલપણું' ચાર પ્રકારે છે. તેથી ક્યારેક વિવક્ષિત વિધિની (૧) પ્રવૃત્તિ થાય છે, (૨) ક્યારેક અપ્રવૃત્તિ થાય છે, (૩) ક્યારેક વિભાષા (વિકલ્પ) થાય છે અને (૪) ક્યારેક અન્યરૂપે જ થાય છે. આ પ્રમાણે ધણા બધાં પ્રકારે વિવક્ષિત - વિધિનું વિધાન વિચારીને ચાર પ્રકારે બહુલપણું વૃદ્ધપુરુષો કહે છે. તેનું જાપન કરતો શ્લોક આ પ્રમાણે છે -

ક્વચિત્ પ્રવૃત્તિઃ ક્વચિદપ્રવૃત્તિઃ ક્વચિદ્વિભાષા ક્વચિદન્યદેવ ।

વિધોર્વિધાનં બહુધા સમીક્ષ્ય, ચતુર્વિધં બાહુલકં વદન્તિ ॥ ૧ ॥

આમ આવા - વિધિના બહુલપણાના - અધિકાર વડે જ સિદ્ધ થઈ જવા છતાં ય વિભાષાદિના વિધાન માટે કરેલાં શયિવાસિવાસેષ્વકાલાત્ (૩-૨-૨૫) વગેરે ૪ સૂત્રો લક્ષણથી સૂત્રથી કહેલ વિધિના પ્રપંચ માટે જ છે અને તે વૈ વિધયઃ ૦ ન્યાયથી તે યુક્તિયુક્ત જ છે. (૩/૧૭)

૧૪૦. ન્યાયાઃ સ્થવિરયષ્ટિપ્રાયાઃ ॥ ૩ / ૧૮ ॥

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- ન્યાયો સ્થવિરની એટલે કે વૃદ્ધપુરુષની લાકડી જેવા છે.

જેમ વૃદ્ધપુરુષ ગમનાદિ કાર્ય ઉપસ્થિત થયે તેની સિદ્ધિ માટે લાકડીનો ટેકો લે છે અને ગમનાદિ કાર્યનો અભાવ હોય ત્યારે લાકડીનો ટેકો લેતાં નથી, પણ બાજુ પર મૂકી દે છે, તેમ ન્યાયો પણ શિષ્ટ પ્રયોગોની અન્ય રીતે - અર્થાત્ તે તે ન્યાયોના અવલંબન વિના અનુપપત્તિ - અસિદ્ધિ થઈ જતી હોયને જ આશ્રય કરાય છે. પણ અન્યથા એટલે કે ન્યાય વિના જ શિષ્ટપ્રયોગની સિદ્ધિ થઈ જતી હોય તો અથવા તો ન્યાયનો આશ્રય કરવામાં અનિષ્ટ રૂપની સિદ્ધિ થતી હોય તો, તેનો (ન્યાયનો) આશ્રય કરાતો નથી.

પ્રયોજન :- એક જ પ્રયોગ વગેરેમાં તે જ - એક જ - ન્યાયનો આશ્રય કરેલો અને અનાશ્રય કરેલો જે દેખાય છે, તે વિરુદ્ધ છે, એવી શંકાનો ભંગ કરવા - દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે.

ઉદાહરણ :- રાયમતિક્રાન્તાનાં કુલાનાં - અતિરીણામ્ । આ પ્રયોગમાં ક્લીબે (૨-૪-૮૭) સૂત્રથી નપુંસકલિંગમાં 'અતિરિ' એ પ્રમાણે રૈ શબ્દનો હ્રસ્વાદેશ થવા પર ઇ કારરૂપ હ્રસ્વાદેશરૂપ નિમિત્તથી થતાં હ્રસ્વાપચ્છ (૧-૪-૩૨) સૂત્રથી આમ્ રૂપ ષષ્ઠી બહુવચન પ્રત્યયનો નામ્ આદેશ થાય છે. આ નામ્ આદેશ થયે (અતિરિ + નામ્ - સ્થિતિમાં) એકદેશવિકૃતમન્યવત્ (૧/૭) ન્યાયથી પ્રાપ્ત એવો પણ આ રાયો વ્યજ્જને (૨-૧-૧૫) સૂત્રથી ઇ કારનો આ આદેશ, સન્નિપાતલક્ષણો વિધિરનિમિત્તં તદ્વિઘાતસ્ય (૧/૧૮) ન્યાયથી નિષેધ થવાથી ન થાય. કારણકે જો પૂર્વોક્ત આ આદેશ કરાય, તો અતિરિ શબ્દનો વ્યાઘાત થઈ જાય. અર્થાત્ હ્રસ્વસ્વર નિમિત્તે થયેલ જે નામ્ આદેશ એ તદ્ગત વ્યંજનરૂપ નિમિત્તથી અતિરિ ના ઇ નો આ આદેશ કરવા દ્વારા પોતાનું જ જે નિમિત્ત - ઇ કારરૂપ હ્રસ્વસ્વર, તેનો વ્યાઘાત ન કરે, કારણ કે, 'સન્નિપાતલક્ષણ' ન્યાય વડે નિષિદ્ધ કરેલો છે. માટે આત્મ ન થાય.

હવે અતિરિ + નામ્ એવી સ્થિતિમાં દોઢો નામ્યતિસૂચતસૂત્રઃ (૧-૪-૪૭) સૂત્રથી અતિરિ ના ઇ કારનો દીર્ઘ આદેશ કરવાના અવસરે સન્નિપાતલક્ષણો વિધિઃ ૦ (૧/૧૮) ન્યાયનો અનાશ્રય કરવાથી નિર્વિઘ્નપણે દીર્ઘ આદેશ થયે, અતિરીણામ્ । રૂપની સિદ્ધિ થઈ ગઈ. (અર્થાત્ નામ્ આદેશ પર છતાં પોતાના જ નિમિત્ત એવા હ્રસ્વ ઇ કારનો - દીર્ઘ આદેશ કરવા દ્વારા - વ્યાઘાત કરવામાં સન્નિપાતલક્ષણ - ન્યાય બાધક છે. છતાં તેનો અનાશ્રય કરવાથી દીર્ઘ થઈ જશે. A.

તથા (૨) વક્તવ્યમ્ (૧-૧-૩૪) અહિ વત્ - તસિ એ તદ્વિતપ્રત્યયના સાહચર્યથી માહચર્યાત્ સદૃશસ્યૈવ (૨/૬) ન્યાયથી આમ્ પ્રત્યય પણ જે તદ્વિતરૂપ છે, તેના જ ગ્રહણની પ્રાપ્તિ છે. તો પણ 'સાહચર્ય' ન્યાયનો આશ્રય ન કરવાથી પરોક્ષાના સ્થાને ઉત્પન્ન થયેલ આખ્યાત પ્રકરણના આમ્ પ્રત્યયનું પણ ગ્રહણ કરાય છે. (જે વાત સાહચર્ય - ન્યાયની ટીકામાં ન્યાયની અનિત્યતારૂપે કહેલ છે.)

પ્રશ્ન :- આખ્યાતના આમ્ પ્રત્યયના ગ્રહણની જેમ ષષ્ઠી - વિભક્તિ બહુવચન આમ્ પ્રત્યયનો પણ ગ્રહ થવો જોઈએ.

ઉત્તર :- ના, ત્યારે સાહચર્ય - ન્યાયનો આશ્રય કરેલો હોવાથી અને ષષ્ઠી બ. વ. આમ્ પ્રત્યય તદ્વિત સદૃશ ન હોવાથી, તે લઈ શકાય નહિ.

જાપક :- આ ન્યાયનું જાપક, તે તે પ્રયોગ વગેરેમાં તે તે ન્યાયોના આશ્રયનું અને અનાશ્રયનું જે ફળ દેખાય છે, તે જ છે. અર્થાત્ તે તે પ્રયોગની સિદ્ધિ માટે તે તે ન્યાયનો તે તે અવસ્થામાં આશ્રય અને અનાશ્રય કરેલો છે, તેથી જ જે - તે તે પ્રયોગની સિદ્ધિરૂપ ફળ દેખાય છે, તે આ ન્યાયથી જ સિદ્ધ - સંગત થતું હોયને આ ન્યાયને જણાવે છે. (૩/૧૮)

આ પ્રમાણે સ્વ-વડે = શ્રી હેમહંસગણિવરવડે સમુચ્ચિત - સંગૃહીત પૂર્વ ન્યાયોથી

વિલક્ષણ એવા અઢાર (૧૮) ન્યાયોની બૃહદ્વૃત્તિ સમાપ્ત થઈ.

વક્ષસ્કાર - ૩ શ્લોકાર્થ :- શ્રીયુત ગુરુ શ્રી સોમસુંદરસૂરીશ્વરજીના સકળ શિષ્યોમાં અગ્રેસર ગચ્છનાયક પ્રભુશ્રી રત્નશેખરસૂરિ રૂપી ગુરુ સાંપ્રત - કાળે અત્યંત શોભી રહ્યા છે. તેઓના વચનાધીન - આજ્ઞાવર્તિ શિષ્ય શ્રી હેમહંસગણિવડે ન્યાયાર્થમંજૂષારૂપી ટીકાનો વિષ્ટપ - ભુવન પ્રમાણ સંખ્યાવાળો અર્થાત્ ત્રીજો વક્ષસ્કાર સંપૂર્ણ કરાયો.

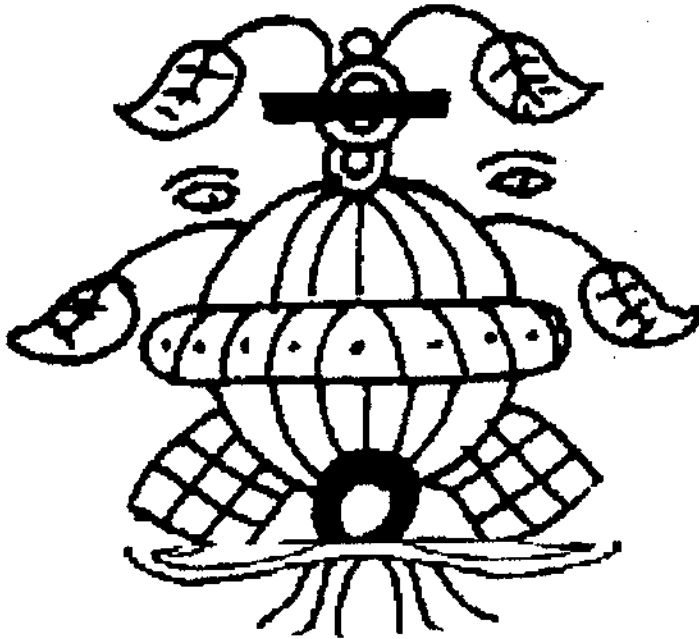
પરામર્શ

A. આ ન્યાય નાનિષ્ઠર્થ શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિ: (૧/૫૭) ન્યાયની જેમ અનિષ્ટ રૂપની સિદ્ધિ ન થઈ જાય તે માટે અન્ય ન્યાયોની પ્રવૃત્તિનું નિયંત્રણ કરનારો હોવાથી ન્યાયોના સરદાર જેવો છે. બીજી રીતે કહીએ તો આ ન્યાય સ્યાદ્વાદ - સિદ્ધાંતને અનુકૂળ છે, અનુસરનારો છે. અર્થાત્ એક જ રૂપની સિદ્ધિ કરવામાં - ન્યા. મં. ટીકામાં બતાવેલ ઉદાહરણ પ્રમાણે - એક જ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ (આશ્રય) અને અપ્રવૃત્તિ (અનાશ્રય) કરવી, તે સામાન્ય રીતે વિરોધી જણાય છે. એક જ રૂપની સિદ્ધિ કરવામાં ક્યાં તો ન્યાયની પ્રવૃત્તિ જ કરવી જોઈએ અથવા તો નિવૃત્તિ જ કરવી જોઈએ. ઉભયનો = ન્યાયની પ્રવૃત્તિ - નિવૃત્તિનો (આશ્રય - અનાશ્રયનો) સ્વીકાર તે વિરોધાત્માસી છે. છતાં ય સિદ્ધિ: સ્યાદ્વાદાત્ । એવા વચનથી સ્યાદ્વાદનો / અનેકાંતવાદનો આશ્રય કરવાથી તે તે ન્યાયોની પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ એ ઈષ્ટ રૂપની સિદ્ધિ માટે જ હોવાથી એક જ રૂપમાં એક જ ન્યાયનો અવસ્થા - ભેદે આશ્રય - અનાશ્રય કરવો અવિરુદ્ધ હોયને પ્રસ્તુત ન્યાયવડે પણ એક જ રૂપમાં અવસ્થાભેદના કારણે એક જ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ - અપ્રવૃત્તિ (આશ્રય - અનાશ્રય) જ સ્થાપી હોવાથી પ્રસ્તુત ન્યાય એ સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતના સાધ્યની જ સિદ્ધિ કરતો હોવાથી તેને સ્યાદ્વાદ -

સિદ્ધાંતને અનુકૂળ અથવા તેના વિસ્તારભૂત કહેવામાં દોષ જણાતો નથી.

જુદા જુદા નયથી અનેક ધર્મત્માક વસ્તુને વિષે તેવો જ નય (અપેક્ષા / ઝેગલ) સ્વીકારવો જોઈએ કે જેથી આત્માને સમાધિ - સ્વરૂપમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય, એમ અધ્યાત્મશાસ્ત્રો જણાવે છે. કારણકે આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિરતા રૂપ સમાધિ માટે જ સાધના - હોયને તે લાવી આપનાર અપેક્ષા / નય જ હિતકર બને છે. તેવી જ રીતે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પણ શિષ્ટ પ્રયોગોની રૂપોને સિદ્ધિ માટે જ ન્યાયો બતાવેલાં છે. આથી એક જ રૂપમાં ઈષ્ટરૂપની સિદ્ધિ થતી હોય ત્યારે આશ્રય કરાયેલાં એક જ - સમાન જ ન્યાયનો અન્ય અવસ્થામાં તે જ રૂપમાં અનાશ્રય કરવામાં દોષ નથી, બલકે, તેમ કરવાથી જ ઈષ્ટ એવા શિષ્ટ રૂપની સિદ્ધિ થતી હોવાથી તે પ્રમાણે જ કરવું જોઈએ. અને આ જ વાતનું પ્રસ્તુત ન્યાય દ્વારા વ્યાવસ્થાપન કરાય છે. (૩/૧૮)

इति श्री हेमहंसगणिसमुच्चितानां पूर्वैभ्यो विलक्षणानां अव्यापकानां प्रायः
ज्ञापकादिरहितानां च अष्टादशानां न्यायानां न्यायार्थमज्जूषाख्य - बृहद्वक्त्रैः
स्वोपज्ञन्यासस्य च सपरामर्शा भिधविवचनं गुर्जरभाषाभावानुवादः समाप्तः ।

વક્ષસ્કાર-૪

(એકમાત્ર ન્યાયનું વિવરણ)

ન્યા. સં. મૂળગ્રંથ :- પૂર્વોક્ત અઢાર (૧૮) ન્યાયો, પૂર્વનો સર્વ (૧૨૨) ન્યાયો સાથે મળીને એકસોને ચાલીસ (૧૪૦) ન્યાયો એ અલ્પ અલ્પ વક્તવ્યવાળા છે. જ્યારે આગળ કહેવાતો એકમાત્ર ન્યાય ઘણા વક્તવ્યવાળો છે. અર્થાત્ તેના વિષે ઘણું કહેવા યોગ્ય છે.

ન્યા. મં. હવે પૂર્વે જણાવેલાં અઢાર (૧૮) ન્યાયનો સજાતીય = સમાન જાતિવાળો જ એક ન્યાય છે, પરંતુ તેના વિષે ઘણું કહેવાનું હોવાથી જુદો કહેવાય છે.

**૧૪૧. શિષ્ટનામનિષ્પત્તિપ્રયોગધાતૂનાં સૌત્રત્વાલ્લક્ષ્યાનુરોધાદ્
વા સિદ્ધિઃ ॥ ૪/૧ ॥**

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન્યાયાર્થ :- શિષ્ટ એટલે બાકી રહેલાં - અર્થાત્ વ્યાકરણવડે જેઓનું અન્વાખ્યાન (= લક્ષણાદિવડે કથન) કરેલું નથી, એવા જે (૧) નામો (૨) નિષ્પત્તિઓ (રૂપો) (૩) પ્રયોગો અને (૪) ધાતુઓ છે, તેઓની સિદ્ધિ (૧) સૌત્રપણાથી, (સૂત્રનિર્દેશના સામર્થ્યથી) અને (૨) લક્ષ્યાનુરોધથી જાણવી.

તેમાં (૧) સૌત્રત્વથી - શબ્દોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. સૂત્ર એટલે વ્યાકરણસૂત્રો, તેમાં નિર્દિષ્ટ જે હોય તે સૌત્ર કહેવાય. આમ સૂત્રનિર્દેશના બળથી નામ વગેરેની સિદ્ધિ જાણવી. અને (૨) લક્ષ્યાનુરોધથી - લક્ષ્ય એટલે અહિં પૂર્વમહાકવિઓ (શિષ્ટમહાપુરુષો) ના પ્રયોગો, તેઓએ કરેલાં પ્રયોગોના બળથી - સામર્થ્યથી નામ વગેરેની સિદ્ધિ જાણવી.

તેમાં ૧. નામોની સિદ્ધિ - (૧) સૂત્રનિર્દેશથી - આ પ્રમાણે છે - ચતુર્થી, ષષ્ઠી । અહિં ચતુર્ણાં ષષ્ણાં પૂર્ણ - એ પ્રમાણે વાક્ય કરીને ચતુરઃ (૭-૧-૧૬૩) સૂત્રથી અને ષટ્કતિકતિપયાત્થદ્ (૭-૧-૧૬૨) સૂત્રથી ક્રમશઃ ચતુર્, ષષ્ શબ્દથી થદ્ પ્રત્યય થયે, નામ સિદ્ધ્યવ્યજ્જને (૧-૧-૨૧) સૂત્રથી વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં, ચતુર, ષષ્ શબ્દની પદસંજ્ઞા થયે, ચતુર્ + થદ્ - ચતુસ્થી । અને ષષ્ + થદ્ (+ ડી) - ષટ્ઠી । એવા રૂપની પ્રાપ્તિ છે. (ચતુસ્થી માં ચટ્ટે સદ્વિતીયે (૧-૩-૭) સૂત્રથી ર નો સ થવાની પ્રાપ્તિ છે અને ષટ્ઠી માં ષષ્ ના ષ નો ધ્રુત્સ્તૂતીયઃ (૨-૧-૭૦) સૂત્રથી ડ, પછી તત્ત્વર્ગસ્ય (૧-૩-૬૦) સૂત્રથી થ પ્રત્યયનો ઠ આદેશ થયા પછી અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ (૧-૩-૫૩) સૂત્રથી પૂર્વ ડ નો ટ થયે, ષટ્ઠી । રૂપ થવાની પ્રાપ્તિ છે.) પણ ચતુર્થી (૨-૨-૫૩) અને અજ્ઞાને જ્ઞઃ ષષ્ઠી (૨-૨-૮૦) એ પ્રમાણે સૂત્રમાં નિર્દેશ કરેલો હોવાથી

(સૌત્રપણાથી) પૂર્વોક્ત રૂપો ન થયા. (પણ ઈષ્ટ એવા સૂત્રનિર્દેષ સ આદેશ, હ આદેશ આદિ રહિત જ - રૂપો સિદ્ધ થયા.)

(૨) લક્ષ્યના અનુરોધથી નામની સિદ્ધિ - મિસ્સટ^૧, કચ્છટિકા^૨, ગ્રામટિકા । વગેરે રૂપોમાં લક્ષ્યાનુરોધથી ટ આગમ થયો છે. કાન્દવિકઃ, કાન્બવિકઃ, વૈળવિકઃ । વગેરેમાં^૩ ઋત્વર્ણોવર્ણદોસિસુસશ-શ્વદકસ્માત્ત ઇકસ્યેતો લુક્ (૭-૪-૭૧) સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યયના ઇ કારના લોપની પ્રાપ્તિ હોવા છતાંય ન થયો, લક્ષ્ય = શિષ્ટપ્રયોગના અનુરોધથી જ તો.

૨. નિષ્પત્તિ (રૂપસિદ્ધિ) નું સૌત્રપણાથી સિદ્ધિનું ઉદાહરણ - અં અઃ અનુસ્વારવિસર્ગો (૧-૧-૮), આપો ઢિતાં ચૈયાસ્યાસ્યામ્ (૧-૪-૧૭) આ બે સૂત્રોમાં અનુક્રમે (પહેલાંમાં) અઃ એ પ્રમાણે વિસર્ગથી પર દ્વિત્વસંખ્યા બોધક ઔ વિભક્તિ - પ્રત્યયનો લુક્ અને યામ્ થી પર બહુત્વ સંખ્યાબોધક બહુવચનના જસ પ્રત્યયનો લુક્ સૌત્રપણાથી = સૂત્રનિર્દેશથી સિદ્ધ થાય છે. આ નિષ્પત્તિઓની લક્ષ્યાનુરોધથી સિદ્ધિ થતી જણાતી નથી. અર્થાત્ નિષ્પત્તિની સિદ્ધિમાં લક્ષ્યાનુરોધ હેતુ બનતો જણાતો નથી. કારણ કે લક્ષ્યાનુરોધથી રૂપસિદ્ધિનો અસંભવ છે. આ પ્રમાણે આગળ પણ સૂત્રનિર્દેશ અને લક્ષ્યાનુરોધ એ બેમાંથી એકથી જ સિદ્ધિ કહેલી હશે ત્યાં ઉક્ત (અસંભવ રૂપી) હેતુ સમજવો.

(૩) પ્રયોગોની ૧. લક્ષ્યાનુરોધથી સિદ્ધિનું ઉદાહરણ - (અહિ પણ સૌત્રપણાથી સિદ્ધિનું ઉદાહરણ અસંભવ હોવાથી આપેલું નથી) રળ વગેરે ધાતુઓ ધાતુપાઠમાં 'શબ્દ' અર્થવાળા તરીકે પઠિત છે. આથી 'શબ્દ' - અર્થવાળારૂપે તે ધાતુઓમાં કોઈ વિશેષતા = તફાવત નથી, અર્થાત્ સમાન જ છે. તો પણ રણિતં એવો રળ ધાતુનો પ્રયોગ નૂપુર = ઝાંઝર વગેરે સંબંધી શબ્દ (અવાજ) અર્થમાં થાય છે. (ગુજરાતીમાં પણ 'ઝાંઝરનો રણકાર' એમ કહેવાય છે.) તથા મળ - ધાતુનો રતકુજિત સંબંધી ધ્વનિ અર્થ થાય છે. કળ ધાતુનો આર્તનાદમાં (ગુજ.માં કણસવું), ક્રળ ધાતુનો વીણાદિસંબંધી ધ્વનિમાં, કૂજ ધાતુનો પક્ષી વગેરેના કલરવ - કૂજન - અવાજમાં, વૂહ ધાતુનો હાથીની ગર્જનારૂપ અવાજમાં, હેષ્ - ધાતુનો ઘોડાના અવાજ - હણહણાટ અર્થમાં, વાસ્ ધાતુનો (વાસિતમ્ નો) પશુઓના અવાજમાં, ગર્જ ધાતુનો મેઘાદિનું ગાજવું રૂપ ઘોષ અર્થમાં, અને સિહ વગેરે પ્રાણીઓની ગર્જનારૂપ અવાજમાં ગુજ્ઞ ધાતુનો (ગુજ્જિતમ્) પ્રયોગ લક્ષ્યના = શિષ્ટ કવિપ્રયોગના અનુરોધથી સિદ્ધ થાય છે. A.

(૪) ધાતુઓની ૧. સૂત્રનિર્દેશથી સિદ્ધિનું ઉદાહરણ :- સૌત્ર ધાતુઓમાં કણ્ઠ વગેરે ધાતુઓ 'સૌત્ર' તરીકે પ્રસિદ્ધ જ છે. તે કણ્ઠવાદિ ધાતુઓની ધાતોઃ કણ્ઠવાદેર્યક્ (૩-૪-૮) સૂત્રમાં નિર્દેશ કરેલો હોવાથી સિદ્ધિ થાય છે. આ ધાતુઓના અર્થ, ઉદાહરણ વગેરે ધાતોઃ (૩-૪-૮) એ પૂર્વોક્ત સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિ અને બૃહન્ન્યાસથી જાણી લેવા. બાકીના સૌત્ર = સૂત્રનિર્દેશ - સિદ્ધ ધાતુઓ કવિકલ્પદ્રુમ, ઉણાદિગણવૃત્તિ, નિધંદુવૃત્તિ, ધાતુપારાયણ વગેરે ગ્રંથોમાં સૂત્રથી અને અર્થથી જણાવેલાં છે અને તે ધાતુઓ (અ કારાંત વગેરે) વર્ણક્રમથી અહિ કહેવાશે. આ આગળ કહેવાતાં, ધાતુઓ સંબંધી ક, ચ, ટ, ત, પ - વગેરે વર્ણરૂપ અનુબંધને

આશ્રયીને તે તે ધાતુઓનું તે તે અદાદિ વગેરે ગણ સંબંધી કાર્ય, તથા તે ક વગેરે અનુબંધના અભાવમાં ઔત્સર્ગિક શબ્ - પ્રત્યય, ઇદિત્, કે કિત્ હોવાને લઈને થતું આત્મનેપદિત્વ, તથા ઈગિત્ હોવાથી થતું ઉભયપદિત્વ અને ઇકિત્ કે ઈગિત્ ના અભાવમાં શેષાત્પસ્મૈ (૩-૩-૧૦૦) સૂત્રથી પરસ્મૈપદી રૂપે હોવું વગેરે સમજવું.

અનુબંધ૬૭ :- હવે દિશામાત્રથી = સૂચનમાત્રરૂપે અહિ સૌત્રધાતુના રૂપો અને અનુબંધના ફળો = કાર્યો કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે - ૧. સ્તમ્ભુ સ્તમ્ભે । સ્તમ્ભુ એટલે ક્રિયાનિરોધ કરવો, થોભાવવું, અટકાવવું. (સ્તમ્ભુ + શ્ના + તિ =) સ્તમ્ભાતિ, સ્તમ્ભોતિ । અહિ સ્તમ્ભુસ્તુમ્ભૂસ્કમ્ભૂસ્કુમ્ભૂ-સ્કોઃ શ્ના ચ (૩-૪-૭૮) સૂત્રથી શ્ના અને શ્નુ પ્રત્યય, કર્તરિપ્રયોગમાં (કર્તામાં) તિવ્ વગેરે પ્રત્યય પર આવતાં, અ પ્રત્યયના અપવાદરૂપે થાય છે. અને નો વ્યજ્ઞનસ્યાનુદિતઃ (૪-૨-૪૫) સૂત્રથી સ્તમ્ભુ ધાતુના ન નો લુક્ થાય છે. (સ્તમ્ભુ ધાતુમાં મ રૂપ વ્યંજનના નિમિત્તે ન કારનો મ આદેશ થયેલો જાણવો) કર્મણિપ્રયોગમાં (કર્મમાં) ય (ક્ય) પ્રત્યય પર આવતાં સ્તમ્ભ્યતે । ક્કિત્ હોવાથી ક્ત્વા પ્રત્યય પર છતાં ક્કિત્તો વા (૪-૪-૪૨) સૂત્રથી (વિકલ્પે ઇદ્ આગમવાળો) થાય છે, સ્તમ્ભવા । ઇદ્ થાય ત્યારે ક્ત્વા (૪-૩-૨૯) સૂત્રથી સેદ્ = એટલે કે ઇદ્ આગમ સહિત એવા ક્ત્વા પ્રત્યયના કિત્વનો = ક અનુબંધવાળો હોવા રૂપે નિષેધ થવાથી નો વ્યજ્ઞનસ્યં (૪-૨-૪૫) સૂત્રથી કિત્વ - નિર્મિત્તક ઉપાંત્ય ન નો લુક્ ન થવાથી, સ્તમ્ભિત્વા । રૂપ થશે. અને પૂર્વોક્ત રીતે વેદ્ ધાતુ હોવાથી જ વેદોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી ક્ત - ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં ઇદ્ નો નિષેધ થવાથી સ્તમ્ભઃ, સ્તમ્ભવાન્ । રૂપ થાય.

દિ (દ) વગેરે અઘતની વિભક્તિ પ્રત્યય પર આવતાં ઋદિચ્ઙિવસ્તમ્ભૂં (૩-૪-૬૫) સૂત્રથી વિકલ્પે અઙ્ પ્રત્યય પર આવતાં અસ્તમ્ભત્, પક્ષે (સિચ્ થયે) અસ્તમ્ભીત્ । રૂપ થાય. ઉશ્નાદિમાં અગ અને પુલ શબ્દથી પર સ્તમ્ભુ ધાતુથી અગપુલાભ્યાં (૩. ૩૬૩) સૂત્રથી કિત્ ય પ્રત્યય પર આવતાં અગસ્ત્યઃ, પુલસ્ત્યઃ । (ઋષિવિશેષના નામ) શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે. (અગ + સ્તમ્ભુ + ઇય = અગસ્ત્ય - કિત્ હોવાથી સ્તમ્ભુ ના અંત્યસ્વરાદિ 'અમ્ભ' નો લુક્ થયો છે.) સ્તમ્ભાતીતિ જજલતિતલં (૩. ૧૮) સૂત્રથી નિપાતન કરવાથી તિન્તિભઃ । શબ્દ બને છે. તસ્ય (તિન્તિભસ્ય) અપત્યં વૃદ્ધં - ગગદિર્યજ્ (૬-૧-૪૨) સૂત્રથી યજ્ થયે, તૈન્તિભ્યઃ । રૂપ થાય. (૧)

શંકા :- અહિ વર્ણકમથી સૌત્રાદિધાતુઓને કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. અર્થાત્ તેને સ્વકર્તવ્યરૂપે પૂર્વે કહેલું છે. તો પછી સ્તમ્ભુ વગેરે ધાતુઓ સૌથી પહેલાં શા માટે કહ્યા ?

સમાધાન :- અહિ અ કારાદિ વર્ણકમથી જ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવા છતાંય, સ્તમ્ભવાદયઃ સૌત્રાઃ । એ પ્રમાણે વૃદ્ધપુરુષોની ઉક્તિ હોવાથી (તેનો વ્યાધાત ન થાય તે માટે અમે પણ) સ્તમ્ભુ ધાતુને સૌથી મોખરે કહેલો છે. આ જ પ્રમાણે 'લૌકિક' ધાતુઓમાં ક્લવ્ ધાતુનો અને 'વાક્યકરણીય' ધાતુઓમાં ચુલુમ્પ્ ધાતુનો વર્ણકમને ઉલ્લંઘીને સૌથી મોખરે પાઠ કરવામાં પણ તથાવિધિ વૃદ્ધોક્તિને અનુસરવારૂપ હેતુ કહેવો. વૃદ્ધપુરુષોએ કહેલું છે, કે, ક્લવ્યાદયો લૌકિકાઃ, ચુલુમ્પાદયો વાક્યકરણીયાશ્ચ । ક્લવ્ વગેરે લૌકિક અને ચુલુમ્પ્ વગેરે વાક્યકરણીય

ધાતુઓ છે. (હવે આગળ વર્ણક્રમથી જ સૌત્ર ધાતુ કહેવાશે.) (૧)

સ્વોપજન્યાસ

૧. અભિપ્સાયતે ઇતિ, અભિ + પ્સા (પ્સાન્ક મક્ષણે) ધાતુ, ઉપસર્ગદાતઃ (૫-૩-૧૧૦) સૂત્રથી અહ પ્રત્યય પર આવતાં, ઇડેત્સુસિ ચાંતો લુક્ (૪-૩-૮૪) સૂત્રથી આ નો લુક્ થયે, પૃષોદરાદિ ગણથી અભિ નાં અ નો લુક્, પ કારનો સ આદેશ થયે, સ્ત્રીલિંગવિવક્ષામાં આપ્ પ્રત્યય થયે અને આપ્ ની પૂર્વમાં લક્ષ્યાનુરોધથી (આ ન્યાયથી) ટ આગમ થયે, મિસસ્ય । (બાળેલો ભાત) રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.

૨. એ જ રીતે 'કુત્સિતાદિ' અર્થમાં કુત્સિતાડત્પાડજાતે (૭-૩-૩૩) સૂત્રથી કચ્છ, ગ્રામ શબ્દથી કપ્ પ્રત્યય અને પછી આપ્ થયે ટ આગમ થયે, અસ્યાડયત્તક્ષિપકાદીનામ્ (૨-૪-૧૧૧) સૂત્રથી ટ નાં અ નો ઇ થયે (કચ્છ + ટિ + કપ્ + આપ્ -) કચ્છટિકા । તેમજ, ગ્રમટિકા । રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.

૩. કન્દુઃ પળ્યમસ્ય - તદસ્ય પળ્યમ્ (૬-૪-૧૧૧) સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય લાગતાં (કન્દુ + ઇકળ્ સ્થિતિમાં) અસ્વયંભુવોડવ્ (૭-૪-૭૦) સૂત્રથી ડ નો અવ્ આદેશ થયે, કાન્દવિકઃ । રૂપ થાય છે. તથા કમ્બુ શબ્દનો કમ્બુષ્ટન અને વેણુ શબ્દનો વેણુવાદન એવો લાક્ષણિક અર્થ લઈને કમ્બુઃ (કમ્બુષ્ટન) વેણુઃ (વેણુવાદન) શિલ્પં અસ્ય એવા અર્થમાં (તદસ્ય) શિલ્પમ્ (૬-૪-૫૭) સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય થયે, ડ નો અવ્ આદેશ થયે, કામ્બવિકઃ, વૈણવિકઃ । રૂપ થાય.

સ્વો. ન્યા. ૧. હવે સૌત્ર વગેરે ધાતુઓથી નિષ્પન્ન થયેલાં કેટલાંક નામના સંબંધમાં સાન્વર્થક = પ્રકૃતિ - પ્રત્યય વિભાગને અનુસરતું દિશાસૂચનમાત્રરૂપ વાક્ય દર્શાવાય છે. તેના અનુસારે જેઓના વાક્ય દર્શાવ્યા ન હોય, તે નામોના વિષે પણ વાક્ય કરવું. ઉદાહરણ - અગં અર્થાદ્ વિન્ધ્યં સ્તમ્ભાતીતિ, અગસ્યઃ । (વિંધ્યપર્વતને સ્થિર કરી દેનાર = અગસ્ય ઋષિ.

પરામર્શ

A. પૂર્વોક્ત રીતે એક જ 'શબ્દ' રૂપ અર્થવાળા હોવા છતાંય રળ વગેરે ધાતુઓ તે તે અવાજના કર્તા વગેરેના ભેદથી લક્ષ્યાનુસારે જુદાં જુદાં શબ્દવિશેષ અર્થમાં જ પ્રયોગ કરાય છે. આથી સામાન્યથી શબ્દાર્થક ધાતુ હોવા છતાંય ગર્જ વગેરે ધાતુઓનો ઝંઝર વગેરેના ધ્વનિ અર્થમાં પ્રયોગ થઈ શકે નહિ. તેવો પ્રયોગ કરાય તો તે શોભાસ્પદ ન બને, બલકે, હાસ્યાસ્પદ બને. ક્વચિત્ સિદ્ધાદિના અવાજમાં ગર્જ ધાતુનો અને ભ્રમરાદિના ધ્વનિ અર્થમાં ગુજ્ઞ ધાતુનો પણ પ્રયોગ, લક્ષ્યાનુરોધથી થાય છે, ઈત્યાદિ જાણવું.

તદ્ દ્વારમપવર્ગસ્ય વાઙ્મલ્લાનાં ચિકિત્સિતમ્ ।

પવિત્રં સર્વવિદ્યાનામધિવિદ્યં પ્રકાશતે ॥ ૧૪ ॥

તે (વ્યાકરણ) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે અને વાણીની અશુદ્ધિઓ માટે ઉપચાર છે. સર્વ વિદ્યાઓને પાવન કરનાર તે દરેક વિદ્યામાં પ્રકાશે છે...

(વાક્યપદીયમ્... ખંડ - ૧)

પ્રથમવિભાગ - સૌત્રધાતુઓનું વિવરણ

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

આ કારાંત સૌત્ર ધાતુ :- તન્દ્રા આલસ્યે । આળસ કરવી, ઉઘવું. તન્દ્રાતિ । શીઙ્ શ્રદ્ધાનિદ્રા-
તન્દ્રાદયિપતિગૃહિસ્પૃહેણુઃ (૫-૨-૩૭) સૂત્રથી આલુ પ્રત્યય થતાં, તન્દ્રાલુઃ ।^૧ (૨)

૪ કારાંત ૪ ધાતુઓ :- ૧. કિ જ્ઞાને । જાણવું. કયતિ । (કિ + શવ્ + તિ) ઉણાદિમાં
જનિપણિં (ઉ. ૧૪૦) સૂત્રથી ટ પ્રત્યય અને દીર્ઘ આદેશ થયે, કીટઃ । કિશું (ઉ. ૪૩૫) સૂત્રથી
કર પ્રત્યય લાગતાં કેકરઃ વ્રકદૃક્ । તિનિશં (ઉ. ૫૩૭) સૂત્રથી કિશ પ્રત્યય લાગતાં નિપાતનના
બળથી કીશઃ^૩ મર્કટઃ । (વાનર) (૩)

૪. પતિ પતને । પડવું. પતયતિ । અઘતની દિવ્ પર છતાં અપતાયીત્ । વગેરે રૂપ થાય.
તથા શીઙ્ શ્રદ્ધાં (૫-૨-૩૭) સૂત્રથી આલુ પ્રત્યય પર આવતાં પતયાલુઃ । શબ્દ બને. આ રૂપ
આ ધાતુથી અથવા પતણ્ ગતૌ । એ ચુરદિ ગણના અદન્ત ધાતુથી - એ બેયથી થાય. (૪)

ગૃહિ ગ્રહણે । ગ્રહણ કરવું. ગૃહયતિ । અઘ. અગૃહાયીત્ । ગૃહણિ ગ્રહણે । એ ચુરદિ ગણના
અ કારાંત ધાતુનું ગૃહયતે । અજગૃહત । વગેરે (આત્મનેપદી) રૂપો થાય. શીઙ્ શ્રદ્ધાં (૫-૨-૩૭)
સૂત્રથી આલુ પ્રત્યય પર આવતાં ગૃહયાલુઃ । શબ્દ બન્નેય ધાતુનું થાય છે. (૫)

ચિરિદ્ હિંસાયામ્ । હિંસા કરવી. ચિરિણોતિ । (ટિટ્ હોવાથી સ્વાદિ (સુ-આદિ) પાંચમાં
ગણનો છે.) ઉણાદિમાં ચોરિયે ભ્ ચ (ઉ. ૧૪૧) સૂત્રથી ઇટ્ પ્રત્યય લાગતાં અને અંત્યવર્ણનો
ભ્ આદેશ થતાં જાતેર્યાન્તનિત્યસ્ત્રીશૂદ્રાત્ (૨-૪-૫૪) સૂત્રથી સ્ત્રી અર્થમાં હી પ્રત્યય થતાં,
ચિર્ભિટી ।^૪ (- બાલુડ્કી) તથા ડિણ્ટચ્ચ્ ચ વા (ઉ. ૧૫૦) સૂત્રથી ડિટ્ ઇણ્ટ પ્રત્યય આવતાં અને
ધાતુનો વિકલ્પે ચર આદેશ થતાં હી થયે, ચરિણ્ટી, ચરિણ્ટી । એટલે વધૂટી. (૬)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૨. તન્દ્રાણશીલઃ, તન્દ્રાણધર્મા, સાધુ તન્દ્રાતીતિ વા - એમ વાક્ય કરીને - તન્દ્રાલુઃ । રૂપ થાય.
આ ૪ પ્રમાણે પતયાલુઃ, ગૃહયાલુઃ । રૂપોની સિદ્ધિ માટે પણ વાક્ય કરવું.

૩. કયતિ જ્ઞાનાતિ શિક્ષિતઃ સન્ નૃત્યાદ્યમિતિ, કિત્ એવો ઈશ પ્રત્યય થયે, કીશઃ । વાનર.

૪. ચિરિણોતિ હન્તિ પિત્ - ચિર્ભિટી ।

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

૩ કારાંત ૨ ધાતુઓ :- ૧. જું વેળે । ૧. ઉતાવળ કરવી. જવતિ । આ ધાતુ અનુસ્વાર
- ઇત્ વાળો હોવાથી (અકસ્વારદનુસ્વારેતઃ (૪-૪-૫૬) સૂત્રથી નિષેધ થવાથી) ઇટ્ નો અભાવ થયે,

અજૌષીત્ । જુઙ્ ગતૌ (ગ.૧ આત્મને૦) ધાતુનું તો જવતે । અઘ. અજ્યોષ્ટ । વગેરે રૂપો થાય. જો કે જવઃ, જવનઃ । વગેરે રૂપો, નિઘંટુ (શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી વિરચિત વનસ્પતિ વિષયક શબ્દકોષ) ની ટીકામાં સૌત્ર એવા જુ ધાતુવડે સાધેલાં છે, તો પણ જુઙ્ ગતૌ । એ ધાતુપાઠમાં પઠિત જુ ધાતુથી પણ તે રૂપોની સિદ્ધિ થઈ શકે છે, એમ સમજવું.(૭)

કુઙ્ ગતૌ । ક્રવતે । ક્રૂયતે । ક્રવ્યમ્ । વગેરે રૂપો જાણવા. (૮)

દીર્ઘ - ઙ કારાંત ધાતુ - ધૂઙ્ પ્રાસૌ । પ્રાપ્ત કરવું. ધૂઙ્ : પ્રાસૌ ણિઙ્ (૩-૪-૧૯) સૂત્રથી વિકલ્પે ણિઙ્ પ્રત્યય પર આવતાં, ભાવયતે । પક્ષે, ભવતે । (પ્રાપ્ત કરે છે.) ભાવિતમ્, ભૂતમ્ । એમ બે બે રૂપો થાય. * (૯)

પરામર્શ

* પ્રાપ્તિ સિવાયના હોવું (સત્તા) વગેરે અર્થમાં તો ધૂ સત્તાયામ્ । ધાતુનું ભવતિ । વગેરે જ રૂપ થાય છે. ધૂઙ્ એ પ્રમાણે ઙ કાર ણિઙ્ ના અભાવ પક્ષે આત્મનેપદ કરવા માટે છે. 'પ્રાપ્તિ' અર્થના અભાવપક્ષે પણ ક્યારેક - કોઈ ઠેકાણે આત્મનેપદ ઈચ્છાય છે. જેમ કે -

યાચિતારશ્ચ નઃ સન્તુ દાતારશ્ચ ભવામહે । આક્રોષ્ટારશ્ચ નઃ સન્તુ ક્ષન્તારશ્ચ ભવામહે ॥ ૧ ॥

અર્થ - અમને યાચના કરનારા થયા કરો કે જેથી અમે દાતા = આપનારા બની રહીએ. અમારી ઉપર આક્રોશ કરનારા થયા કરે કે જેથી અમે ક્ષમાને ધારણ કરનારા થઈએ.

'અવકલ્કન = ચૂર્ણ કરવું' અર્થમાં તો ભાવયતિ । રૂપ જ થાય. કારણ કે ધૂળ અવકલ્કને । એ પ્રમાણે ચુરાદિ ગણમાં પાઠ છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ક કારાંત ૬ ધાતુઓ :- ૧. તર્ક વિચારે । વિચાર કરવો. આમાં અંત્ય અ કાર છે, તે સુખેથી ધાતુનું શ્રવણ થઈ શકે તે માટે છે. (અથવા ઉચ્ચારણ માટે છે. પણ અ કારાંત ધાતુ નથી. ચુરાદિ ગણના અદન્ત (અ કારાંત) ધાતુઓને છોડીને આગળ પણ સર્વત્ર આમ સમજવું.) તર્ક - તર્કતિ । વગેરે. (૧૦)

૨. કક્ક, કર્ક હાસે । હસવું. કક્કતિ । ક્ત પ્રત્યય પર છતાં કક્કિતઃ । ક્તેટો ગુરોર્વ્યજ્ઞનાત્ (૫-૩-૧૦૬) સૂત્રથી અઙ્ પ્રત્યય આવતાં કક્કા । શબ્દ બને. અચ્ લાગતાં કક્કઃ । (હસનાર) રૂપ થાય. (૧૧)

૩. કર્ક - કર્કતિ । ઉણાદિમાં દિવ્યવિં (૩. ૧૪૨) સૂત્રથી અટ પ્રત્યય પર છતાં કર્કટઃ । (- કપિલઃ, કુલોશ્ચ) શબ્દ બને. જાતેરયાન્તં (૨-૪-૫૪) સૂત્રથી સ્ત્રીત્વવિવક્ષામાં ડી લાગતાં કર્કટી । (ત્રપુસી - કાકડી) રૂપ થાય. કર્કેઃ (૩. ૮૧૩) સૂત્રથી આરુ પ્રત્યય આવતાં કર્કારુઃ । (ક્ષુદ્રચિર્બટી) શબ્દ થાય. (૧૨)

૪. સિક સેચને । સિચવું. સેકતિ । ઉણાદિમાં પૃષિરિજ્ઞિં (૩. ૨૦૮) સૂત્રથી કિત્ અત્

પ્રત્યય પર આવતાં સિકતા । રૂપ થાય. (૧૩)

૫. મર્ક સંપ્રચ્છને । મર્કતિ । ઉણાદિમાં ★ દિવ્યદિં (ઉ. ૧૪૨) સૂત્રથી અટ પ્રત્યય પર આવતાં મર્કટઃ । (વાનર) શબ્દ થાય. કૌરવ (ઉ. ૫૧૯) સૂત્રથી અવ પ્રત્યય પર આવતાં નિપાતનથી માર્કવઃ કેશરજ્ઞનઃ । (વાળ રંગવાનું સાધન.) (૧૪)

ચઙ્કિ ભ્રમણે । ભ્રમવું. (હ અનુબંધવાળો હોવાથી આત્મનેપદ થયે) ચઙ્કતે । ઉણાદિમાં વાચ્યસિં (ઉ. ૪૨૩) સૂત્રથી ઊર પ્રત્યય પર આવતાં ચઙ્કરઃ રથઃ । (રથ અથવા અનવસ્થિત = ચંચલ અર્થ થાય.) (૧૫)

મકિ ગતૌ । જવું. મકતે । ઉણાદિમાં કકિમકિં (ઉ. ૨૪૫) સૂત્રથી અન્દ પ્રત્યય આવતાં મકન્દઃ । તે નામનો રાજા કે જે રાજાના નામ ઉપરથી 'માકન્દી' નામની નગરી પ્રસિદ્ધ થઈ. (૧૬)

પરામર્શ

★ ઊણાદયોઽવ્યુત્પન્નાનિ નામાનિ (૨/૪૬) ન્યાયથી ઉણાદિ - પ્રત્યયાંત નામો અવ્યુત્પન્ન છે - વ્યુત્પત્તિરહિત છે. અર્થાત્ 'ગમન' ક્રિયાર્થક ગમ્ ધાતુથી 'કર્તા' અર્થવાળો તૃચ્ પ્રત્યય થતાં ગચ્છતીતિ - ગતા । વગેરે યૌગિક શબ્દોમાં જેમ 'ગમન કરનાર' એમ જે પ્રકૃતિ - પ્રત્યય રૂપ અવયવોનો જ અર્થ નીકળે છે, તેમ ઉણાદિ - શબ્દોમાં નથી. વ્યુત્પત્તિરહિત એટલે પ્રકૃતિ - પ્રત્યયના વિભાગવડે અન્વર્થથી રહિત શબ્દો. જેમ કે, આઘ્રણ્ડલ - શબ્દ. અહીં પ્રકૃતિ - પ્રત્યયવિભાગવડે અર્થકથન થતું નથી. અર્થાત્ ઉણાદિપ્રત્યયથી નિષ્પન્ન શબ્દો તે તે અર્થમાં રૂઢ હોવાથી તેઓની વ્યુત્પત્તિ નિરર્થક છે. કારણ કે સર્વત્ર યોગાર્થ (ગુણક્રિયાદિના સંબંધ જન્ય અર્થ) કરતાં રૂઢિ - અર્થને (રૂઢિ પ્રયુક્ત અર્થને) બળવાન માનેલો છે. જો કે, નામ ચ ધાતુજમાહ । (નામને ધાતુથી જન્ય કહે છે.) એ પ્રમાણે શાકટાયનના મતે રૂઢ શબ્દો પણ વ્યુત્પત્તિના ભાગી થાય છે, અર્થાત્ તેઓની વ્યુત્પત્તિ કરાય છે. તો પણ, વર્ણોની આનુપૂર્વી (ક્રમ) ના વિજ્ઞાન માટે જ વ્યુત્પત્તિ કરાય છે, પણ અન્વર્થની પ્રવૃત્તિ થવામાં તે વ્યુત્પત્તિ કારણભૂત નથી. આથી રૂઢ શબ્દો પ્રાયઃ અવ્યુત્પન્ન જ છે, એમ જાણવું.

જો કે ક્યારેક ઉણાદિથી નિષ્પન્ન શબ્દોની પણ વ્યુત્પત્તિ - પક્ષનો આશ્રય કરાય છે. એનું ઉદા. તે ન્યાયથી જાણી લેવું. જ્યારે પણ ક્વચિત્ વ્યુત્પત્તિ - પક્ષનો આશ્રય કરાય ત્યારે ઊણાદયોઽવ્યુત્પન્નાનિ (૨/૪૬) ન્યાય અનિત્ય સમજવો. આ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજી લેવું.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

રૂ કારાંત ધાતુ :- રિચિ ધાતુ લિચ્ ધાતુનો સમાનાર્થી છે. અર્થાત્ લખવું - રેખા દોરવી અર્થ છે. રેખતિ ચિત્રકૃત્ । (ચિત્રકાર રેખા દોરે છે.) ખિદાદયઃ (૫-૩-૧૦૮) સૂત્રથી અઙ્ રૂપ કૃત્પ્રત્યય આવતાં નિપાતનથી રેખા । શબ્દ થાય છે. (૧૭)

ગ કારાંત ધાતુ :- કગે મિથઃ સંપ્રહારે । પરસ્પર પ્રહાર કરવો. કગતિ । બહુલમેતન્નિર્દર્શન-

મ્ । (ધાતુપાઠમાં પઠિત ધાતુના ગણ વગેરે બહુલતાએ જાણવા - અર્થાત્ ક્યારેક અન્ય ગણમાં પણ સંભવી શકે છે.) આવા વચનથી ચુરાદિभ्यો णिच् (૩-૪-૧૭) સૂત્રથી સ્વાર્થમાં णिच् પ્રત્યય પર છતાં खणम् चाभीक्ष्ण्ये (૫-૪-૪૮) સૂત્રથી खणम् (अ) એ કૃત્પ્રત્યય લાગતાં, कगेवनूजनैजष्वन्सृजः (૪-૨-૨૫) સૂત્રથી વિકલ્પે ઉપાંત્ય अ કારનો દીર્ઘ આદેશ થયે, कागंकागं , कगंकगं (गतः) मिथः = પરસ્પર વારંવાર પ્રહાર કરીને ગયો - એમ અર્થ થાય. આ कग् ધાતુ 'મૌન રાખવું' અર્થમાં છે, એમ બીજા આચાર્યો માને છે. જેમ કે, कगति । એટલે બોલતો નથી - મૌન રાખે છે. અન્ય આચાર્યના મતે આ कग् ધાતુ તમામ ક્રિયારૂપ અર્થમાં વપરાય છે. જેમ કે, कगति । એટલે જાય છે, ખાય છે, ઉઘે છે - વગેરે અર્થ થાય. આ ધાતુ 'કગે' એમ એદિત્ હોવાથી ન શ્વિજાગૃહસક્ષણહમ્યે-દિતઃ (૪-૩-૩૮) સૂત્રથી નિષેધ કરવાથી व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्याडतः (૪-૩-૪૭) સૂત્રથી થતાં ઉપાંત્ય अ ની વૃદ્ધિનો અભાવ થયે (અઘતનીમાં) અકગીત્ । રૂપ થાય. (૧૮)

घ कारांत धातु :- अर्घ मूल्ये - मूल्यांकन કરવું, કિંમત આંકવી. महार्घः । घणा मूल्यवाणुं. कलां नार्घन्ति षोडशीम् । * (... સોળમી કળાનું મૂલ્ય આંકી શકતાં નથી.) (૧૯)

પરામર્શ

* મહિમ્નસ્તોત્રમાં પુષ્પદંતે આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ શ્લોક કહેલો છે.

दीक्षा दानं तपस्तीर्थं ज्ञानं यागादिकाः क्रियाः । महिम्न - स्तवपाठस्य कलां नार्घन्ति षोडशीम् ॥ (૧૯)

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

च कारांत धातु :- मर्चण् शब्दे । अवाज કરવો. मर्चयति । चुरादि गणानो णिच् प्रत्यय अनित्य હોવાથી તેનો અભાવ થયે, કેવળ મર્ચ્ ધાતુથી ઉણાદિમાં મીણશલિં (उ. ૨૧) સૂત્રથી ક લાગતાં મર્ચ્ + क, चजः कगम् (२-१-८६) સૂત્રથી च નો क થયે, मर्कः देवदारुः । देवदारु नामनुं वृक्ष. (ઉપરાંત વાયુ, દાનવ, મન, પન્નગ (સાપ) અને વિષ્ન કરનાર અર્થ જાણવા.) (૨૦)

ज कारांत उ धातुओ :- १. मज्ज सौन्दर्ये च । सुंदर કરવું. च થી 'શબ્દ કરવો' અર્થમાં પણ છે. मज्जति । ઉણાદિમાં षष्ठ्यष्टादयः (उ. - १६६) સૂત્રથી ठ પ્રત્યય લાગતાં નિપાતનથી, मज्जिष्ठा । (मज्जठ) શબ્દ બને. ऋच्छिचटि (उ. - ४८७) સૂત્રથી अर પ્રત્યય લાગતાં स्त्रीलिंगમાં डी લાગતાં मज्जरी । (આંબા વગેરેનો મહોર) શબ્દ થાય. कृशृपुं (उ. - ४१८) સૂત્રથી ईर પ્રત્યય આવતાં मज्जीरम् । થાય. (નૂપુર, ઝાંઝર) कुमुलं (उ. ४८७) સૂત્રથી उल આવતાં मज्जुलम् । (મનોજ) શબ્દ થાય. खलिफलं (उ. ५६०) સૂત્રથી ऊष प्रत्यय આવતાં, मज्जूषा । (કાઠની પેટી) શબ્દ બને. भृमं (उ. ७१६) સૂત્રમાં आकृतिगण જણાવવા કરેલાં બહુવચનથી मज्ज् नुं ब्रह्म यतां, तेनाथी उ प्रत्यय આવતાં मज्जु : । શબ્દ થાય. (૨૧)

२. पज्ज रोधे । अटकाववुं. पज्जति । नामि पुंसि च (५-३-१२१) સૂત્રથી णक प्रत्यय

લાગતાં પઞ્જિકા^૫ । ઉણાદિમાં ઋચ્છિવટિં (ઉ. ૩૧૭) સૂત્રથી અર પ્રત્યય આવતાં પઞ્જર : । (પાંજર) શબ્દ બને. (૨૨)

૩. કઞ્જ શબ્દે । શબ્દ કરવો. કઞ્જતિ । ઉણાદિમાં અઘ્યઙ્ગિં (ઉ. ૪૦૫) સૂત્રથી આર પ્રત્યય આવતાં કઞ્જારઃ - કોષ જાતિ. (એક જાતની અનાજ ભરવાની કોઠી, તથા થાંભલો , યંજન અર્થમાં) (૨૩)

સ્વોપદા ન્યાસ

૫. પઞ્જ્યતે રુઘ્યતે વિચ્છિદ્યમાનોઽર્થોઽનયેતિ, પઞ્જિકા । જેનાવડે - વિચ્છેદ પામતો અર્થ રોકાય તે - પંજિકા - એટલે વિષમપદોને સ્પષ્ટ કરનારી વ્યાખ્યા.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ટ કારાંત ૩ ધાતુઓ :- ૧. ર્ણટ પ્રાણહરણે । પ્રાણ હરવા. ર્ણટતિ । ઉણાદિમાં કુ પૂર્વક ર્ણટ ધાતુથી કો રુર્ણટં (ઉ. ૨૮) સૂત્રથી અક પ્રત્યય પર આવતાં કુર્ણટકઃ^૬ । વૃક્ષની એક જાતિ. (૨૪)

૨. ઘટુ શબ્દે । અવાજ કરવો. ડદિત્ હોવાથી ડદિતઃ સ્વરાન્નોઽન્તઃ (૪-૪-૮૮) સૂત્રથી ન આગમ થયે, ઘટ્ટતિ । (૨૫)

૩. મટ હાસે । હાસ એટલે ટૂંકું કરવું, નાનું કરવું. મટતિ । ઉણાદિમાં કપં (ઉ. ૫૮૯) સૂત્રથી અહ પ્રત્યય લાગતાં મટહઃ । ટૂંકા - નાના એવા ભુજા વગેરે અવયવો. (૨૬)

ઠ કારાંત ધાતુ :- ૧. કુઠ છેદને । છેદવું. કોઢતિ । નામ્યુપાન્ત્યપ્રીકગજઃ કઃ (૫-૧-૫૪) સૂત્રથી ક (અ) પ્રત્યય આવતાં કુઠઃ । એટલે વૃક્ષ. ઉણાદિમાં તૃષિકુઠિં (ઉ. ૪૦૮) સૂત્રથી આર લાગતાં કુઠારઃ । પરંશુ, કુહાડો. (૨૭)

ડ કારાંત ૪ ધાતુઓ :- ૧. કુડ શબ્દે । શબ્દ કરવો. ક્રોડતિ । લિહાદિભ્યઃ (૫-૧-૫૦) સૂત્રથી અચ્ પર છતાં ક્રોડઃ । એટલે સૂકર. (ક્રોડા અને ક્રોડમ્ એ ખોળો તથા છાતી અર્થમાં છે.) (૨૮)

૨. ડહ સઙ્ઘાતે । ભેગું કરવું. ઓઢતિ । ઉણાદિમાં ડહેઃ (ઉ. ૩૧૧) સૂત્રથી ડહ લાગતાં ડહુપઃ । (નાવડી) શબ્દ બને છે. (૨૯)

૩. વઢ આગ્રહણે । મયદિમાં ગ્રહણ કરવું. વઢતિ । ઉણાદિમાં કશગં (ઉ. ૩૨૯) સૂત્રથી અમ પ્રત્યય આવતાં સ્ત્રીલિંગની વિવક્ષામાં ગૌરદિ ગણપાઠથી હી આવતાં, વઢમી^૭ । ધરની આગળની ભૂમિ. ઋષિદાદીનાં ડ્ઞ લઃ (૨-૩-૧૮૪) સૂત્રથી ડ નો લ થયે, વલમી । ઋઢિવટિં (ઉ. ૫૧૫) સૂત્રથી અવ લાગતાં વઢવા । ધોડી. કુલિકમિં (ઉ. ૫૩૫) થી ઇશ લાગતાં ઋઢિશમ્ । મત્સ્ય પકડવાનું સાધન. (૩૦)

૪. ણઙ્ઞ ધ્રંશે । ભષ્ઠ થવું, પડવું. ણ કારોપદેશ ધાતુ છે. આ ગ્રંથમાં ણઙ્ઞ, ણટ્, ણુદ્, ણાઘ્ આ ચાર ધાતુઓ ન કારાદિ હોવા છતાંય ણ કાર વડે ઉપદેશ અર્થાત્ પાઠ કરેલાં છે. (જે ધાતુઓના ઉપદેશમાં (ધાતુપાઠમાં) ણ કાર હોય તે ણોપદેશ ધાતુ કહેવાય.) પાઠે ધાત્વાદેર્ણો નઃ (૨-૩-૯૭) સૂત્રથી ણ નો ન થયે, અદુરુપસર્ગાન્તરે ણહિનુમીનાનેઃ (૨-૩-૭૭) સૂત્રથી તે ન નો ણ આદેશ થવો, તે ણ કાર વડે ઉપદેશ કરવાનું ફળ છે. નાઙ્યતિ, પ્રણાઙ્યતિ । ઘજ્ પર છતાં ઙ નો લ થયે, પ્રણાલઃ. ૧ શબ્દ બને. ચુરાદિ ગણનો ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય હોવાથી ન લાગે ત્યારે, નઙ્ઞતીતિ - અચ્ પ્રત્યય આવતાં, નઙ્ઞ : । તૃણની એક જાતિ. ઉણાદિમાં નઙ્ઞઃ (૩. ૭૧૨) સૂત્રથી ણિત્ ઈ પ્રત્યય પર છતાં નાઙ્ઞી । મુહૂર્તનો અડધો કાળ, ૧ ઘડી. સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય આવતાં નાઙ્ઞિકા । (ઘટિકા). નઙ્ઞ અવસ્યન્દને । ધાતુના સ્થાને ણઙ્ઞ એમ નંદી નામના વૈયાકરણ પાઠ કરે છે, એ પ્રમાણે ધાતુપારાયણમાં કહેલું હોવાથી આ નઙ્ઞ ધાતુને જો કે આગળ કહેવાતા ‘પરપઠિત’ ધાતુઓ મધ્યે કહેવો ઉચિત છે, તો પણ, ઉણાદિગણની ટીકામાં ણઙ્ઞઃ સૌત્રઃ - એમ નઙ્ઞ ધાતુને સૌત્ર તરીકે કહેલો હોવાથી અમે અહીં સૌત્રધાતુ મધ્યે કહ્યો છે. વળી ‘અવસ્યન્દન’ શબ્દનો અર્થ ‘બ્રંશ થવું છે’ એ પ્રમાણે ધા. પા. માં વ્યાખ્યા કરેલી છે. આથી અહીં સ્પષ્ટપણે અર્થનો ખ્યાલ આવે તે માટે ‘નઙ્ઞ’ ધાતુનો ધ્રંશે એવો જ અર્થ કહેલો છે. (૩૧)

ણ કારાંત ૨ ધાતુઓ :- ૧. ઘણ હિસાયામ્ । હિંસા કરવી. દૂન્ - દારૂણિ ઘણતીતિ, લિહાદિ ગણપાઠથી અચ્ પ્રત્યય થયે, દુઘણઃ ઘનઃ । કુહાડો. (૩૨)

૨. કિણત્ શબ્દગત્યોઃ । શબ્દ કરવો, જવું. કિણતિ । નામ્નિ પુંસિ ચ (૫-૩-૧૨૧) સૂત્રથી ણક પ્રત્યય થયે, કેણિકા ૫ પટકુટી. ઉણાદિમાં નિષ્ઠ્ઠીઃ (૩. ૫૧૧) સૂત્રથી કિત્ વ પ્રત્યય આવતાં કિણ્વમ્ । પાપ. (૩૩)

સ્વોપજન્યાસ

૬. કૌ પૃથિવ્યાં ટટિ (રણ્યતિ) હરતિ વિરહિણાં પ્રણાન્ ઇતિ કુરણ્ટકઃ । પૃથ્વીને વિશે વિરહીઓનો પ્રાણોને હરે - તે કુરંટક - એટલે વર્ણગુચ્છ.

૭. વડતિ ગૃહ્ણતિ છદ્વીષીતિ - વડમી । વડતિ ગૃહ્ણતિ ગર્ભમિતિ વડવા ।

૮. પ્રણાલયતિ ભયત્યમ્મોહનેતિ પ્રણાલઃ । જેનાવડે પાણી (સ્વસ્થાનથી) બ્રષ્ઠ થાય - અર્થાત્ આગળ જાય તે - પ્રણાલ એટલે નળી.

૯. કિણન્તિ ગચ્છન્તિ જના અન્ન ઇતિ-કેણિકા । એટલે પટકુટી - વચ્ચની બનાવેલી કુટી - નાનો તંબુ.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ત કારાંત ૪ ધાતુઓ :- ૧. કુત ગુમ્ફપ્રીત્યોઃ । (ગુંથવું, પ્રીતિકરવી.) કોતતિ । ઉણાદિમાં ધુજિકુતિઃ (૩. ૩૦૫) સૂત્રથી કિત્ અપ પ્રત્યય આવતાં કુતુપઃ. ૧૦ । એટલે કંબલ, શ્રાદ્ધકાળ.

૨. પુત ગતૌ । જવું. પોતતિ । ઉણાદિમાં કૃતિપુતિ^{૧૧} (૩. ૭૬) સૂત્રથી કિત્ તિક પ્રત્યય પરમાં આવતાં પુત્તિકા^{૧૨} । એટલે મધુમક્ષિકા - મધમાખી. (૩૫)

૩. લત આદાને । લેવું. લતતિ । આજ્ઞ ઉપસર્ગપૂર્વક આ ધાતુથી ઉણાદિમાં કૃતિપુતિ^{૧૩} (૩. ૭૬) સૂત્રથી તિક પ્રત્યય લાગતાં આલત્તિકા^{૧૪} । ગાનારંભ - ગીતનો પ્રારંભ. (૩૬)

૪. સાત સુખે । સુખી થવું. સાતતિ । ણિન્ પ્રત્યય પર આવતાં સાહિસાતિવેદ્યુદેજિધારિપારિચેતેરનુ-પસર્ગાત્ (૫-૧-૫૯) સૂત્રથી શ પ્રત્યય લાગતાં સાતયતિ - સુખં કરોતીતિ - સાતયઃ । સુખી કરનાર. (૩૭)

થ કારાંત ધાતુ :- કથ વાક્યપ્રબન્ધે । કહેવું, કથા કરવી. ણિન્ પ્રત્યય આવતાં અથવા બહુલતાએ ધાતુઓના ગણનો નિર્દેશ હોવાથી સ્વાર્થમાં ચુરાદિ ગણનો ણિન્ પ્રત્યય લાગતાં - ભૂરિદાક્ષિણ્યસંપન્નં યત્ત્વં સાંત્વં અચીકથઃ । ધણા દાક્ષિણ્યવાળું, સાંત્વન આપનારું - શાંત કરનારું જે તે વચન કહ્યું... (મહાભારત) (આ ધાતુ અદન્ત ન હોવાથી તે અ કારરૂપ સમાનલોપી ન થવાથી અસમાનલોપે^{૧૫} (૪-૧-૬૩) સૂત્રથી 'સન્વત્કાર્ય' થવાથી ઇ આદેશ અને દીર્ઘ આદેશ થયે ઉક્ત રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.) કથળ એ ચુરાદિ ગણમાં પઠિત ધાતુનું તો અચકથત્ । એવું રૂપ થાય છે. (૩૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧૦. કુત્યતે ગુમ્પ્યતે છાગરોમધિઃ - કુતપઃ કમ્બલઃ । છાગ, રોમ વગેરે વડે ગુંથાય તે - કંબલવિશેષ. પ્રીતિ - અર્થપક્ષે - કોતન્તિ પ્રિયન્તે પિતરોડસ્મિન્નિતિ - કુતપઃ । શ્રાદ્ધકાળ.

૧૧. પોતતિ ઉઘચ્છન્તિ મધુને - પુત્તિકાઃ । મધ માટે ગમન કરે તે- મધમાખીઓ.

૧૨. આ આદૌ લભ્યતે આદીયતે ગૃહ્યતે ઇતિ યાવદ્ ગાનાર્થિભિરિતિ-આલત્તિકા ।

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

૬ કારાંત ૪ ધાતુઓ :- ૧. ઉદ આઘાતે । આઘાત કરવો, અફાળવું. ઓદતિ । ઉણાદિમાં કૃતિકુલિ^{૧૬} (૩. ૨૧૩) સૂત્રથી કિત્ ઇચ્છ પ્રત્યય લાગતાં ઉદિચ્છઃ^{૧૭} તૂર્યવાદનનું (વાજિંત્ર વગાડવાનું) ઉપકરણ. (૩૯)

૨. ક્ષદ હિસાસંવરણયો । હિસા કરવી, ઢાંકવું. ક્ષદતિ । ઉણાદિમાં ઋદ્ (૩. ૪૪૬) સૂત્રથી ઋદ્ પ્રત્યય આવતાં ક્ષત્રમ્ । શબ્દ બને. પછી તસ્ય ક્ષત્રસ્યાપત્યં ક્ષત્રાદિયઃ (૬-૧-૯૩) સૂત્રથી ઇય આવતાં ક્ષત્રિયઃ^{૧૮} ત્વષ્ટ્રક્ષત્ત્વં (૩. ૮૬૫) સૂત્રથી ત્વ પ્રત્યય લાગતાં, ક્ષત્તા । એટલે દ્વારપાળ. (૪૦)

૩. સુન્દ હિસાસૌન્દર્યયોઃ । હિસા કરવી, સુંદર કરવું. સુન્દતિ । અચ્ પર છતાં સુન્દઃ, રૂપસુન્દઃ । આ બે દૈત્યો - દિતિના પુત્રો છે. જેઓ પરસ્પર યુદ્ધ કરીને મૃત્યુ પામ્યા. ઉણાદિમાં ઋજિચટિ^{૧૯} (૩. ૩૯૭) સૂત્રથી ઊ પ્રત્યય લાગતાં સુન્દરઃ । શોભન, સારું, (૪૧)

૪. કદિ વૈક્લવ્યછેદનયોઃ । વિકલ થવું - ઝાંખા થવું છે. ઉષાદિમાં પિચ્છદૈરણ્ડં (૩. ૧૭૬) સૂત્રથી અણ્ડ પ્રત્યય લાગતાં નિપાતનના બળથી કોદણ્ડઃ । (ધનુષ) શબ્દ થાય. કદેઃ (૩. ૩૨૨) સૂત્રથી વિકલ્પે ણિત્ અમ્બ પ્રત્યય આવતાં કાદમ્બાઃ : કલહંસાઃ । (કલહંસ - તે અંત્યત ધૂસર રંગવાળી પાંખોવાળા હંસો) પક્ષે, અમ્બ પ્રત્યય ણિત્ ન થાય ત્યારે કદમ્બઃ : । વૃક્ષની એક જાતિ. દ્વારશૃંગારં (૩. ૪૧૧) સૂત્રથી આર પ્રત્યય લાગતાં નિપાતનથી કેદારઃ : । વપ્ર = ખેતર. મુદિકન્દિં (૩. ૪૬૫) સૂત્રથી અલ પ્રત્યય આવતાં અને ગૌરાદિ ગણનો હી થતાં કદલી । કેળનું ઝાડ. (૪૨)

ઘ કારાંત ધાતુ :- મિધૃગ્ મેધાર્હિસાસજ્ઞમેષુ । મેધાવી થવું, હિસા કરવી, સંગમ કરવો અર્થમાં છે. મેધતિ, મેધતે । કર્મણિ ક્ય પ્રત્યય આવતાં મિધ્યતે । મેધતિ વગેરે રૂપો મેધૃગ્ સજ્ઞમે ચ એ ધાતુપાઠમાં પઠિત ધાતુવડે પણ સિદ્ધ થાય છે. વૌ વ્યજ્ઞનાદેઃ સન્ ચાઽય્વઃ (૪-૩-૨૫) સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય વિકલ્પે કિત્ થવાથી મિધિત્વા, મેધિત્વા । એમ બે રૂપ થાય. (આ રીતે બે રૂપો આ સૌત્રધાતુનાં જ સંભવે છે.) ખિદાદયઃ (૫-૩-૧૦૮) સૂત્રથી અઙ્ લાગતાં નિપાતનથી (ગુણ થયે) મેધા ૧૧શબ્દ બને છે. (૪૩)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧૩. ઉચ્ચતે આહન્યતે તૂર્યમનેનેતિ ડિદિચ્છિઃ ।

૧૪. ક્ષદતિ હન્તિ શત્રુમિતિ ક્ષત્રમ્ । ક્ષદતિ સંવૃણોતિ દ્વારમિતિ ક્ષત્તા ।

૧૫. મેધા । જો કે આ રૂપ મેધૃગ્ - એ ધાતુપાઠમાં પઠિત ધાતુવડે પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે, પરંતુ આચાર્ય ભગવંતે મિધૃગ્ - એ સૌત્રધાતુવડે સાધેલું છે. આથી અમે પણ તેમ જ કહ્યું.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ન કારાંત ધાતુ :- ધનક્ ધાન્યે । અહીં ધાન્ય એ કોઈ ક્રિયા નથી. (બલ્કે, દ્રવ્ય વિશેષ છે.) તો પણ ધાન્ય શબ્દથી ધાન્યોપલક્ષિત - ધાન્યવડે ઓળખતી - જણાવાતી (ધાન્યસંબંધી) ક્રિયા અર્થમાં ધાતુ છે, એમ સમજવું. જેમ કે ણીલ વર્ણે - એમ ધાતુપાઠમાં પાઠ છે. આ ધાતુનો 'વર્ણ' એવો અર્થ સંભવતો નથી. કેમ કે વર્ણ એ તો ગુણ છે, ક્રિયા નથી. (ધાતુ તો ક્રિયારૂપ અર્થવાળો જ હોય - ક્રિયાર્થો ધાતુઃ (૩-૩-૨) એવું ધાતુનું લક્ષણ હોવાથી.) આથી વર્ણ શબ્દથી વર્ણવડે ઉપલક્ષિત - જણાવાયેલ (વર્ણસંબંધી) ક્રિયા અર્થ કરવો - આ પ્રમાણે આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીવડે સ્વરચિત ધાતુપારાયણમાં વ્યાખ્યા કરેલી છે. (આમ નીલ શબ્દનો અર્થ લીલું કરવું, લીલાવર્ણવાળું કરવું. એમ કરવો જોઈએ, તેમ અહીં પણ જાણવું.) જો આવો અર્થ ન કરાય તો ધન્ વગેરે ધાતુ ક્રિયા - અર્થવાળા ન બનવાથી (પૂર્વોક્ત રીતે) ધાતુ જ ન કહેવાય. આ ધનક્ - એ (૩જા) હ્રાદિ ગણનો છે. શિત્ પ્રત્યય પર છતાં હવઃ શિતિ (૪-૧-૧૨) સૂત્રથી દ્વિત્વ થયે (ધન્ ધન્, ધધન્, દ ધન્ + તિ -) દધન્તિ । રૂપ થાય. ઉષાદિમાં ધૃમ્ (૩. ૭૧૬) સૂત્રથી ડ પ્રત્યય લાગતાં

ધનુઃ^{૧૬} । અસ્ર. (દાનનું માપ - અર્થ પણ છે.) કૃષિચમિં (૩. ૮૨૧) સૂત્રથી ક પ્રત્યય લાગતાં ધનુઃ । ધાન્યની રાશિ. (૪૪)

પ કારાંત ૪ ધાતુઓ :- ૧. રિપ કુત્સાયામ્ । નિંદા અર્થમાં છે. રેપતિ । ઉણાદિમાં અસ્ (૩. ૧૫૨) સૂત્રથી અસ્ પ્રત્યય લાગતાં રેપઃ । એટલે પાપ. (૪૫)

૨. કપ કમ્પને । કંપવું. ઉણાદિમાં ઋક્ર ૦ (૩. ૪૭૫) સૂત્રથી આલ લાગતાં કપાલમ્ । ઘડા વગેરેનો અવયવ, મસ્તકનું હાડકું. કટિપટિં (૩. ૪૯૩) સૂત્રથી ઓલ પ્રત્યય થતાં કપોલઃ । ગંડસ્થળ, ગાલ. (૪૬)

૩. ક્ષુપ હ્રાસે - ટુંકુ થવું. ક્ષોપતિ । નામ્યુપાન્ત્યં (૫-૧-૫૪) સૂત્રથી ક આવતાં ક્ષુપઃ^{૧૭} । એટલે ટુંકી શાખાવાળું વૃક્ષ. (૪૭)

૪. દુપ સંરમ્ભે । આડંબર કરવો. ટોપતિ । આટોપનમ્ । ઘડ પ્રત્યય આવતાં, આટોપઃ । (૪૮)

બ કારાંત ધાતુ - બિમ્બ દીસૌ । દીપવું, શોભવું. બિમ્બતિ । (૪૯)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧૬. ધનુઃ = અસ્ર. અહીં 'ધાતુઓ અનેકાર્થવાળા' હોવાથી ધનુ ધાતુ 'શબ્દ કરવો' અર્થમાં હોતે છતે દધન્તિ (શબ્દયતિ) इति - એમ વાક્ય કરવું. જ્યારે શબ્દાર્થ ન હોય ત્યારે દધન્તિ તિષ્ઠન્તિ ધાન્યાન્યત્ર इति - એમ અહીં ધાન્યવિષયક સ્થિતિ વગેરે રૂપ ક્રિયા એ ધાત્વર્થ છે.

૧૭. ક્ષુપન્તિ હ્રસ્વીભવન્તિ શાખાદયોડત્ર इति - ક્ષુપઃ ।

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ખ કારાંત ૫ ધાતુઓ :- ૧. રિભિ સ્તુમ્ભૂ સ્કમ્ભૂ સ્તમ્ભે । થોભાવવું, રોકવું. રેમ્ભતે । વિરમ્ભતે સ્મ इति ક્ષુબ્ધવિરિબ્ધસ્વાન્તધ્વાન્તલગ્નમ્લિષ્ટફાળટ્વાદપરિવૃઢં મન્થસ્વરમનસ્તમઃસક્તાસ્પષ્ટાનાયાસમ્ભૂશપ્રમૌ (૪-૪-૭૦) સૂત્રથી નિપાતન કરવાથી ઇટ્ નો અભાવ થયે, વિરિબ્ધઃ સ્વરઃ । 'સ્વર' સિવાયના અર્થમાં વિરિમ્ભિતમ્ । (૫૦)

૨. સ્તુમ્ભૂ - સ્તમ્ભૂસ્તુમ્ભૂં (૩-૪-૮૭) સૂત્રથી જ્ઞા અને જ્ઞુ પ્રત્યય આવતાં, સ્તમ્ભાતિ, સ્તુમ્ભોતિ । ક્ય પ્રત્યય આવતાં ઉપાન્ત્ય ન લુક્ થયે, સ્તુમ્ભ્યતે । ઋદિત્ હોવાથી ક્ત્વા પ્રત્યય વેદ થયે અર્થાત્ વિકલ્પે ઇટ્ આગમવાળો થયે સ્તુબ્ધ્વા, સ્તુમ્ભિત્વા । એમ બે રૂપો થાય. વેદ હોવાથી જ ક્ત, ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ થયે, સ્તુબ્ધઃ, સ્તુબ્ધવાન્ । રૂપ થાય. (૫૧)

૩. સ્કમ્ભૂ - પૂર્વની જેમ જ્ઞા, જ્ઞુ પ્રત્યય થાય. વિષ્કમ્ભાતિ । અહીં વેઃ સ્કમ્ભઃ (૨-૩-૫૫) સૂત્રથી સ નો ષ થાય છે. જ્ઞુ આવતાં સ નો ષ આદેશ ન થવાથી, વિસ્કમ્ભોતિ । ક્ય પર આવતાં, વિસ્કમ્ભ્યતે । ઋદિત્ હોવાથી ક્ત્વા પ્રત્યય વેદ્ થવાથી સ્કબ્ધ્વા, સ્કમ્ભિત્વા ।

વેદ્ હોવાથી જ ક્ત - ક્તવતુ પર છતાં ઇદ્ ન થાય, સ્કબ્ધઃ, સ્કબ્ધવાન્ । (૫૨)

૪. સ્કુમ્પૂ વિસ્તરણે ચ । વિસ્તાર કરવો, ચ કારથી 'રોકવું' અર્થમાં પણ છે. પૂર્વની જેમ રના, રનુ આવતાં સ્કુમ્પૂનાતિ । સ્કુમ્પૂનોતિ । ક્ય પર છતાં સ્કુમ્પૂ થયે । ઊ અનુબંધવાળો હોવાથી ક્ત્વા પ્રત્યય વેદ્ થયે, સ્કુબ્ધ્વા, સ્કુમ્પૂત્વા । વેદ્ હોવાથી જ ક્ત , ક્તવતુ પર આવતાં ઇદ્ ન થાય, સ્કુબ્ધઃ । સ્કુબ્ધવાન્ । ઉણાદિગણમાં જમ્બીરં (ઉ. ૪૨૨) સૂત્રથી ઈર પ્રત્યય થતાં નિપાતનથી કુમ્બીરઃ^{૧૯} । (જલચર) શબ્દ થાય. કઃ એટલે વાયુ. ક શબ્દપૂર્વક સ્કુમ્પૂ ધાતુથી કકુપ્ત્રિણ્ણં (ઉ. ૧૩૨) સૂત્રથી ક્વિપ્ થયે નિપાતનથી કકુપ્^{૨૦} । (દિશા) શબ્દ બને. આ રૂપોની સિદ્ધિનું લક્ષ્ય (= શિષ્ટ કવિપ્રયોગ) આ છે -

મુસલક્ષેપહુઙ્કારસ્તોભૈઃ કલમખણ્ડિનિ । કુચવિષ્કમ્ભમુત્તમ્ભનિઃસ્કુમ્પૂનાતીવ તે સ્મરઃ ॥

અહીં સ્તોભ (સ્તમ્પૂ ધાતુથી બનેલ શબ્દનો) અર્થ વિશ્રામ છે. વિષ્કમ્ભ - એટલે પૃથુત્વ - પહોરાઈ ઉત્તમન્ (ઉત્ + સ્તમ્પૂ + મ્ભ + શત્ + સિ) ઊર્ધ્વ = ઉન્નત કરતો. નિસ્કુમ્પૂનાતિ - નિતરં વિસ્તારયતિ - નિરંતર - અથવા અત્યંત વિસ્તારે છે. (૫૩)

૫. દમ વજ્રને । ઠગવું. દમતિ । આસુયુવપિરપિલપિત્રપિડિપિડિધિચમ્યાનમઃ (૫-૧-૨૦) સૂત્રથી ઘ્યન્ પ્રત્યય લાગતાં, દામ્યઃ વજ્રનીયઃ । બહુલાધિકારથી સ્વાર્થમાં ણિચ્ પ્રત્યય લાગતાં, દામયતિ । (ઠગે છે.) (૫૪)

મ કારાંત ૨ ધાતુઓ :- ૧. ડિમ હિંસાયામ્ । હિંસા કરવી. ડેમતિ । નામ્યુપાન્ત્યં (૫-૧-૫૪) સૂત્રથી ક થતાં ડિમિઃ । પ્રબંધ વિશેષ, અભિનયનો એક પ્રકાર - દશ પ્રકારના દશ્ય નાટકનો એક ભેદ. ઉણાદિમાં ડિમેઃ (ઉ. ૩૫૬) સૂત્રથી કિત્ ડિમ્ લાગતાં ડિમ્નિઃ । વાઘવિશેષ - નગારું. (૫૫)

૨. ધમ શબ્દે । અવાજ કરવો. પરોક્ષમાં દધામ । ધમતિ । વગેરે રૂપો ધ્મા ધાતુથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉણાદિમાં ય્વસિરસિં (ઉ. ૨૬૯) સૂત્રથી અન પર છતાં ધમનઃ^{૨૦} । એટલે તૃણની એક જાતિ. મિલ્લચ્છમલ્લં (ઉ. ૪૬૪) સૂત્રથી નિપાતન કરવાથી ધમ્મિલ્લઃ । કેશપાશ. સદિવૃત્તિં (ઉ. ૬૮૦) સૂત્રથી અનિ પ્રત્યય લાગતાં ધમનિઃ । એટલે સિરા. (૫૬)

સ્વોપજ્ઞા ન્યાસ

૧૮. સ્કુમ્પૂનાતિ, સ્તમ્પૂનાતિ જલે ગજાદીનિતિ - કુમ્પૂરઃ । ૧૯. કંવાયું સ્કુમ્પૂનાતિ - વિસ્તારયતીતિ, કકુપ્ । ૨૦. ધમતિ શબ્દાયતે વાયુનાન્તઃશુષિરત્વાદિતિ, ધમનઃ ।

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ય કારાંત ધાતુ :- પીય પાને - પીવું. પીયતિ । ઉણાદિમાં ખલિફલિં (ઉ. ૫૬૦) સૂત્રથી ઊષ પ્રત્યય આવતાં પીયૂષમ્ । (અમૃત) લાક્ષારક્ષાં (ઉ. ૫૯૭) સૂત્રથી તેમાં કહેલ 'આદિ' શબ્દથી પીય ધાતુથી પણ ઊષ પ્રત્યય લાગતાં પીયૂષા । દ્રાક્ષની એક જાતિ. (૫૭)

૨ કારાંત ૩ ધાતુઓ :- ૧. ઊર ગતૌ । જવું. ઓરતિ । ઉણાદિમાં ઝેઃ૦ (૩. ૫૩૧) સૂત્રથી કિત્ અણ પ્રત્યય લાગતાં ઝરઃ । કોઈ ઋષિનું નામ છે. (૫૮)

૨. તુર ત્વરણે । ઉતાવળ કરવી. તોરતિ । આઈ પૂર્વક તુર્ થી નામ્યુપાન્ત્ય૦ (૫-૧-૫૪) સૂત્રથી ક પ્રત્યય લાગતાં આતુરઃ । રોગી. કેવળ - ઉપસર્ગરહિત તુર્ ધાતુથી ક લાગતાં તુરઃ । એટલે શીઘ્ર જનાર. તથા તુરો ગચ્છતીતિ - નામ્નો ગમો યજ્ઞૌ ચ૦ (૫-૧-૧૦૧) સૂત્રથી ઙ પ્રત્યય આવતાં તુરાઃ । અશ્વ. ઉણાદિમાં ટૂક૦ (૩. ૧૮૭) સૂત્રથી ઉપલક્ષણ હોવાથી, આ તુર્ ધાતુથી પણ અણ પ્રત્યય થયે, તોરણમ્^{૨૧} । દ્વારની આગળ કરાતી શોભા, તોરણ. નામ્યુપાન્ત્ય૦ (૩. ૬૦૧) સૂત્રથી કિત્ ઙ પ્રત્યય લાગતાં તુરિઃ । વણકરનું એક ઉપકરણ. (૫૮)

૩. તન્દ્રિ સાદમાહયોઃ । સાદ એટલે વિષણ્ણતા - વિષાદ.મોહ એટલે મૂઢતા - મૂર્ખતા. તન્દ્રતે । (ઇદિત્ હોવાથી આત્મનેપદ થયે) પરોક્ષમાં તતન્દ્રે । ક્ત ૫૨ છતાં, તન્દ્રિતઃ । તન્દ્રા । આળસ. અહીં ક્તેયે ગુરોર્વ્યજ્ઞનાત્ (૫-૩-૧૦૬) સૂત્રથી અ પ્રત્યય લાગેલો છે. ઉણાદિમાં ટૃસ્તૃ૦ (૩. ૭૧૧) સૂત્રથી ઈ પ્રત્યય લાગતાં, તન્દ્રી । મોહયુક્ત નિદ્રા. (૬૦)

૪ કારાંત ૬ ધાતુઓ :- ૧. ચુલ પરિવેષ્ટને । વીંટળાવું. ચોલતિ । અહીં નામ્યુપાન્ત્ય૦ (૫-૧-૫૪) સૂત્રથી ક્ લાગતાં નિચુલઃ । ચાદર, ઉત્તરપટ્ટી. ચોલતીતિ - અચ્ પ્રત્યય આવતાં ચુલ + અચ્ = ચોલઃ । કંચુક, વસ્ત્ર. (૬૧)

૨. ઊલ દાહે । બાળવું. ઓલતિ । ઉણાદિમાં નિષ્કતુરુષ્ક૦ (૩. ૩૬) સૂત્રથી ક પ્રત્યય આવતાં નિપાતનથી ઊલ્કા । શબ્દ બને. (આકાશમાં ખરતાં ઉત્પાત સૂચક તેજપુંજ અથવા અગ્નિજવાળા) શમ્બૂક ૦ (૩. ૬૧) સૂત્રથી ઊક પ્રત્યય લાગતાં નિપાતનથી ઊલૂકઃ^{૨૨} । (ધૂવડ) શબ્દ બને. વિષ્ણુપોલપ૦ (૩. ૩૦૭) સૂત્રથી અપ લાગતાં નિપાતનથી ઊલપઃ । તૃણની એક જાતિ. ઊલેઃ૦ (૩. ૮૨૮) થી કિત્ અશ્વ પ્રત્યય આવતાં ઊલશ્વઃ । એક તૃણની જાતિ. (૬૨)

૩. લુલ કમ્પને । કંપવું. લોલતિ । ક્ત પ્રત્યય આવતાં, લુલિતમ્ । ઉણાદિમાં કુલિલુલિ૦ (૩. ૩૭૨) થી કિત્ આય આવતાં, લુલાયઃ^{૨૩} । (મહિષ, પાડો) (૬૩)

૪. સલ્લ ગતૌ । જવું. સલ્લતિ । ઉણાદિમાં ટૂક૦ (૩. ૨૭) સૂત્રથી અક આવતાં અને સ્ત્રી - અર્થમાં ગૌરાદિ ગણપાઠથી ઢી થવાથી, સલ્લકી । (૬૪)

૫. હલ્લ ઘૂર્ણને । ભ્રમવું. હલ્લતિ । ઉણાદિમાં ટૂક૦ (૩. ૨૭) સૂત્રથી અક થતાં, હલ્લકમ્ । લાલકમળની એક જાતિ. (૬૫)

૬. મિલણ મેદે । ભેદ કરવો. મેલયતિ । ચુરાદિ ગણનો ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય હોવાથી - તેના અભાવમાં મેલતીતિ અચ્ થયે, મેલઃ । એટલે તરડ - નાની નાવડી. ઙ કાર અને લ કરનું ઐક્ય - અભેદ હોવાથી મેઙઃ । એટલે બકરો. ઉણાદિમાં વિલમિલ૦ (૩. ૩૪૦) સૂત્રથી કિત્ મ પ્રત્યય આવતાં મિલ્મમ્ । ભાસ્વર, ચળકાટવાળું. (૬૬)

૭ કારાંત ૨ ધાતુઓ :- ૧. ધન્વ, તવ ગતૌ । જવું. ધન્વતિ । ઉણાદિમાં ડક્ષિતક્ષિ૦ (૩. ૧૦૦) સૂત્રથી અન્ પ્રત્યય લાગતાં ધન્વન્ શબ્દ બને. ધન્વા । મરુભૂમિ. (નપું. લિંગ હોય

તો ધનુષ અર્થ થાય.) (૬૭)

૨. તવ - તવતિ । ઉણાદિમાં તવેર્વા (૩-૫૫૦) સૂત્રથી વિકલ્પે ણિત્ એવો ઈષ પ્રત્યય આવતાં, તવિષઃ । પક્ષે, તવિષઃ^{૨૪} । સ્વર્ગ. (૬૮)

જ કારાંત ૩ ધાતુઓ :- ૧. પશી , સ્પશી બાધનગ્રથનયોશ્ચ । બાધન - એટલે પ્રતિધાત - રોકવું - અટકાવવું, ગુંથવું. ચ કારથી 'ગતિ' અર્થ પણ લેવો. પશતિ - પશતે । 'ગતિ' અર્થમાં કુટિલાર્થમાં ગત્યર્થાત્ કુટિલે (૩-૪-૧૧) સૂત્રથી યઙ્ થયે, જપજબદહદશમજ્જપશઃ (૪-૧-૫૨) સૂત્રથી મુ આગમ થયે, પમ્પશીતિ, પમ્પશ્ઠિ । થાય. (૬૯)

૨. સ્પશી - સ્પશતે, સ્પશતિ । ણિ પ્રત્યય પર છતાં અઘતનીમાં ઙ આવતાં સન્વદ્ભાવના અપવાદમાં દ્વિત્વ થયે પૂર્વના અ કારનો સ્મૃત્વપ્રથમદસ્તૃસ્પશેઃ (૪-૧-૬૫) સૂત્રથી (ઇ આદેશના અપવાદરૂપે) અ આદેશ થયે, અપસ્પશત્ । તથા ણિ - પ્રત્યયાંત સ્પશ્ ધાતુથી ક્ત પ્રત્યય આવતાં, ણૌ શાન્તદાન્તપૂર્ણદસ્તસ્પશ્ચન્નજ્ઞતમ્ (૪-૪-૭૪) સૂત્રથી ણિ નો લુક્ અને હ્રસ્વ એ બેયનું વિકલ્પે નિપાતન થયે, સ્પશ્મ્ , સ્પાશિતમ્ । રૂપ થાય. અચ્ આવતાં સ્પશઃ ચઠ્ । ગુપ્ત પુરુષ, જાસુસ. ઘજ્ પર આવતાં સ્પાશઃ । એટલે બંધન. આ રૂપનું ઉદાહરણ છે - સેયમુખ્યતઃ સ્પાશા રજ્જુઃ । તે આ બન્નેય બાજુથી બાંધનારું - ફાંસો કરનારું દોરડું છે. (જ્યારે માણસ બે જ સંભાવિત વિકલ્પોમાંથી બન્નેયમાં વિરોધ-મુસીબત - ફસામણમાં આવે ત્યારે આવો પ્રયોગ થાય છે.) ઉણાદિમાં સ્પશિભ્રસ્જેઃ (૩. ૭૩૧) સૂત્રથી ડ પ્રત્યય અને સ નો લુક્ થતાં પશઃ । શબ્દ બને. (૭૦)

૩. ઋશત્ ગતિસ્તુત્યોઃ । જવું, સ્તુતિ કરવી. ઋશતિ । ઉણાદિમાં ઋશિજનિં (૩. ૩૬૧) સૂત્રથી કિત્ ય પ્રત્યય આવતાં ઋશયઃ^{૨૫} । હરણ. (૭૧)

સ્વોપજા ન્યાસ

૨૧. તોરન્તિ ઉત્સુકીભવન્તિ અસ્મિન્ આગતા ગૃહાદિપ્રવેશાર્થે ઇતિ તોરણમ્ । - ગૃહ વગેરેના પ્રવેશ માટે આવેલાં જનો જેને વિષે ઉત્સુક થાય તે - તોરણ.

૨૨. ઓલતિ દહ્યતેઽનેનાશ્રિતં ગૃહાદિકમિતિ - ઉલૂકઃ ।

૨૩. લોલતિ પઢ્ઢે ઇતિ લુલાયઃ ।

૨૪. તવ્યતે ગમ્યતે પુણ્યવદ્ધિરિતિ - તવિષઃ ।

૨૫. ઋશતિ ગચ્છતિ વાતાધિમુખમ્ અથવા સ્તુતિ - અર્થ પક્ષે ઋશયતે સ્તૂયતે વા વ્યાધૈરિતિ - ઋશયઃ ।

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ષ કારાંત ૨ ધાતુઓ - ૧. ષિષ ભયે । ભય પામવો. ષેષતિ રોગોઽસ્માદિતિ (જેનાથી રોગ ભય પામે તે) ષિષેઃ (૩. ૧૩૧) સૂત્રથી અજ પ્રત્યય લાગતાં વિકલ્પે ષિષ અને ષિષ્ણ આદેશ થયે, ષિષજઃ, ષિષ્ણજઃ । વૈદ્ય. પક્ષે - ષેષજમ્ । ઔષધ. ઋધિપ્રથિં (૩. ૮૭૪) સૂત્રથી કિત્ અજ

આવતાં ધિષક્ = વૈદ્ય. સંપ્રદાનાત્ચાન્યત્રોણાદયઃ (૫-૧-૧૫) સૂત્રથી 'અનપાદાન' અર્થમાં ઉણાદિ પ્રત્યયોનો નિષેધ કરેલો હોવા છતાંય, આ શબ્દો ભીમાદિ ગણના હોવાથી ભીમાદયોડપાદાને (૫-૧-૧૪) સૂત્રથી 'અપાદાન' અર્થમાં અજ અને અજ્ પ્રત્યયાંત તરીકે નિપાતન કરાય છે. (૭૨)

૨. યુષી સેવને । સેવવું. યોષતિ, યોષતે । ઉણાદિમાં હ્યસું (ઊ. ૮૮૭) સૂત્રથી ઇત્ પ્રત્યય લાગતાં, યોષિત્ । સ્ત્રી યુષ્યસિં (ઊ. ૮૯૧) થી કિત્ મદ્ પ્રત્યય આવતાં, યુષ્મદ્ - બીજા - પુરુષવાચક સર્વનામ. (૭૩)

સ કારાંત ૩ ધાતુઓ :- ૧. લુસ હિસાયમ્ । હિસા કરવી. લોસતિ । ઉણાદિમાં ઋષિવૃષિં (ઊ. ૩૩૧) થી કિત્ અમ્ પ્રત્યય થતાં લુસમ્ । બાળ હસ્તી. (૭૪)

૨. પસી ગતિવન્ધનનિવાસેષુ । જવું, બાંધવું, નિવાસ કરવો. પસતે, પસતિ । 'ગતિ' અર્થવાળો હોય ત્યારે કુટિલ - ગમન અર્થમાં યજ્ પ્રત્યય આવતાં જપજમ્ (૪-૧-૫૨) સૂત્રમાં દત્ય સ કારાંત પણ પસ્ - ધાતુ સંબંધી ઈષ્ટ હોવાને લીધે મુ - આગમ થયે, પમ્પસ્યતે । યજ્ લુપ્ થયે, પમ્પસીતિ, પમ્પસિત્ । 'બંધન' અર્થમાં બહુલપણાથી સ્વાર્થિક - ણિચ્ પ્રત્યય આવતાં, પાસયતિ પાસૈરશ્ચમ્ । ઘોડાને પાશ વડે બાંધે છે. નિવાસ - અર્થમાં હોય ત્યારે ઉણાદિમાં મૃશીં (ઊ. ૩૬૦) થી ષ પ્રત્યય થતાં, પસ્ત્યં* ગૃહમ્ । (૭૫)

૩. ભસક્ ભર્ત્સનદીપ્ત્યોઃ । ઠપકો આપવો, દીપવું. આ ભસ્ ધાતુ હાદિ ગણનો છે. તેથી હવઃ શિતિ (૪-૧-૧૨) થી દ્રિત્વ થયે, વભસિત્ । ક્ત પર છતાં, ભસિતમ્ । ઉણાદિમાં હ્યમામ્ (ઊ. ૪૫૧) સૂત્રથી ત્ર આવતાં, ભસ્ત્રા । (ચામડાની કોથળી, મશક) શબ્દ થાય. મન્ (ઊ. ૧૧૧) સૂત્રથી મન્ પ્રત્યય થતાં ભસ્મ* । રાખ. (૭૬)

હ કારાંત ૨ ધાતુઓ :- ૧. લુહં હિસામોહયોઃ । હિસા કરવી, મોહ કરવો. લોહતિ । અનુસ્વારેત્ ધાતુ હોવાથી એકસ્વરદનુસ્વારેતઃ (૪-૪-૫૬) સૂત્રથી ઇદ્ નો અભાવ થયે, લુહ + ત્વ - લોહા । તુમ્ - લોહુમ્ । અચ્ આવતાં લોહમ્ । ઉણાદિમાં મચિકન્દિં (ઊ. ૪૬૫) થી અલ પ્રત્યય લાગતાં, લોહલઃ - અસ્ફુટવાક્ - અસ્પષ્ટ બોલનારો. (૭૭)

૨. રિહં હિસાકત્થનાદૌ । હિસા કરવી, વખાણ કરવા, વગેરે. રેહતિ । અનુસ્વારેત્ હોવાથી ઇદ્ નો અભાવ થયે, રેહા, રેહુમ્ । રિહ્વાતે ઇતિ - ક્ત - લાગતાં અને પછી સ્વાર્થમાં ક આવતાં, રેહ્વાઃ - પૃષ્ઠવંશઃ । રેહણમિતિ - ખિદાદિ ગણનો અજ્ લાગતાં નિપાતનથી રેહ્વા । એટલે અવજ્ઞા. (૭૮)

ક્ષ કારાંત ૨ ધાતુઓ :- આ બે ક્ષ કારાંત ધાતુઓનો જો કે ષ કારાંત ધાતુઓ સાથે જ પાઠ કરવો ઉચિત છે. કારણ કે, ક્ષ કાર એ (ક્ + ષ એમ) મૂર્ધન્ય ષ કારાંત છે. તો પણ વૈચિત્ર્ય માટે - નિરૂપણની વિવિધતા માટે સર્વ ધાતુઓના અંતે પાઠ કરેલો છે. (આનાથી વિવક્ષાનાં વશથી અનેક રીતે ધાતુના ક્રમનું નિરૂપણ થઈ શકે છે - એમ જાપન કરેલું છે.) આ પ્રમાણે આગળ પણ પરપઠિત ધાતુઓના નિરૂપણ વખતે ક્ષ કારાંત ધાતુઓનો સૌથી છેલ્લે પાઠ

કરાશે - ત્યાં પણ આ હેતુ જણાવો.

૧. ચુક્ષ શૌચે । શુદ્ધ - પવિત્ર કરવું. ચુક્ષતિ । ક્ત પર છતાં ચુક્ષિતઃ, ચુક્ષા । અહીં ક્તેટો ગુરોર્વજ્ઞનાત્ (૫-૩-૧૦૬) થી અ થયો છે. ચુક્ષા શીતમસ્યેતિ - અદ્વિસ્થાચ્છાત્રાદેઃ (૬-૪-૬૦) સૂત્રથી અચ્ આવતાં, ચૌક્ષઃ । રૂપ થાય. (ચોખ્ખા રહેવાના સ્વભાવવાળો) તસ્ય ભાવઃ કર્મ વા ઇતિ - પતિરાજાન્તગુણાદ્ગરાજાદિભ્યઃ કર્મણિ ચ (૭-૧-૬૦) સૂત્રથી દ્યણ્ (ય) લાગતાં, ચૌક્ષ્યમ્ । (૭૮)

૨. ચિક્ષિ વિદ્યોપાદાને । વિદ્યા ગ્રહણ કરવી. ચિક્ષતે । ચિક્ષિતઃ । ચિક્ષા । અહીં ક્તેટઃ (૫-૩-૧૦૬) થી અ પ્રત્યય થયો છે. (૮૦)

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત રીતે ધાતુઓની સૌત્રપણાથી = સૂત્ર - નિર્દેશથી અને લક્ષ્ય એટલે કે શિષ્ટપુરુષો = પૂર્વ મહાકવિઓના પ્રયોગના અનુરોધથી - સામર્થ્યથી સિદ્ધિ થાય છે.

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૨૬. પસન્તિ નિવસન્ત્યત્ર - જેમાં નિવાસ કરે તે - પસ્યમ્ । ૪૨. ૨૭. ભસિતં દીપં તદિતિ - બાળેલું હોય - તે ભસ્મ । જો કે ઉજાદિ - પ્રત્યયો વર્તમાનકાળ - અર્થમાં જ કહેલાં છે, તો પણ બહુલતાએ થવાથી અહીં ભૂતકાળમાં મન્ પ્રત્યય થયો છે.

इति समाप्तमत्र अशीतिसौत्रधातुविवरणम् ।

પરામર્શ

દ્વિતીય વિભાગ - આ વિભાગમાં કુલ ૨૬૧ ધાતુઓ કહેવાશે - તે આ પ્રમાણે

૭ - લૌકિક ધાતુઓ

૬ - વાક્યકરણીય ધાતુઓ

+ ૬ - સૌત્રાદિથી ભિન્ન ધા.પા. - પઠિત ધાતુઓ

+ ૫ - કુશાદિ

+ ૨૩૨ - તથા પરપઠિત ધાતુઓ

+ ૫ - આગમિક ધાતુઓ

= કુલ ૨૬૧ ધાતુઓ.

વિભાગ - ૧ - સૌત્ર ધા. - ૮૦

+ વિભાગ - ૨ - ધાતુઓ - ૨૬૧

= કુલ ૩૪૧ ધાતુઓનું આ ન્યાયની ન્યા.મં.

બહુવૃત્તિમાં વિવરણ થશે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

હવે જે ધાતુઓ કહેવાશે તેમાં ગહ (અદન્ત - પરપઠિત ૩૦ માં) ધાતુ સુધીના ધાતુઓ ધણું કરીને ચુરદિ - ગ. ૧૦ ના છે. પણ ક્લવ્, ચુલુમ્, કૂચ્, ઉદ્ધૂષ્, ઉલ્લકસ્ તથા કુંશ - આદિ ૫ અને તન્ વગેરે ૬ = કુલ ૧૬ ધાતુઓને છોડીને અર્થાત્ આ ૧૨ ધાતુઓ ચુરદિ

ગણના નથી. ચુરદિ ગણના ધાતુઓ ખરેખર તો અપરિમિત - અચોક્કસ સંખ્યાવાળા છે. એટલે તેની અમુક - ચોક્કસ સંખ્યા નથી. ફક્ત શિષ્ટપ્રયોગ દેખાય તે પ્રમાણે તે ધાતુઓ અનુસરવા - કહેવા. આથી જ, ચન્દ્ર ગોમી નામના વૈયાકરણે ચુરદિ ગણ અપરિમિત હોવાથી જ, પરમાર્થથી તો લક્ષ્યને અનુસરવું જ યોગ્ય હોવાનું જાણીને, બે કે ત્રણ જ ચુરદિ ધાતુઓનો પાઠ કરેલો છે. પણ ઘણાં ધાતુઓનો પાઠ કરેલો નથી. (બાકીના ધાતુઓને લક્ષ્ય = શિષ્ટપ્રયોગ પ્રમાણે અનુસરવા પર છોડી દીધું છે.)

લૌકિક ધાતુઓ - ૭

ન્યા. મં. :- આમાં પહેલાં લૌકિક ધાતુઓ કહેવાય છે. અને ક્તવિ ધાતુને છોડીને આ ધાતુઓ અ કારાંત જાણવા.

ક્તવિ વૈક્લવ્યે । વિકલ થવું, ઝાંખા - ફિક્કા થવું. વિક્લવતે । (૬ અનુબંધવાળો હોવાથી આત્મનેપદ થયું.) અચ્ લાગતાં વિક્લવઃ । આ રૂપની સિદ્ધિનું લક્ષ્યભૂત - પૂર્વમહાકવિપ્રયોગ છે -

મિલન્યાશાસુ જીમૂતા વિક્લવન્તે દિવિ ગ્રહાઃ । દિશાઓને વિષે વાદળો એકઠાં થાય છે અને ત્યારે આકાશમાં (સૂર્યાદિ) ગ્રહો ઝાંખા પડી જાય છે - તેઓનો પ્રકાશ ઓછો થઈ જાય છે. (૧)

વીજળ વ્યજને । વીંઝવું. વીજયતિ । દ્ય. અવીજયત્ । કર્મણિ - રાજહંસૈસ્વીજ્યન્ત । અઘતનીમાં ઙ પ્રત્યય પર આવતાં અ કારાંત હોવાથી અતઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી અ નો લુક્ થયે, સમાનલોપી ધાતુ બનવાથી ઉપાન્ત્યસ્યાસમાનલોપિ શાસ્ત્રદિતો ઙે (૪-૨-૩૫) સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ઉપાંત્ય હ્રસ્વાદેશનો અભાવ થયે, અવિવીજત્ । રૂપ થાય. વિ પૂર્વક ઈજિ કુત્સને ચ એ પહેલાં ગણના આત્મનેપદી ધાતુનું તો ણિ પ્રત્યય આવતાં દ્ય. વ્યેજયત્ । કર્મણિ - ક્ય આવતાં વ્યેજ્યન્ત । ઙ આવતાં - વ્યેજિજત્ । વગેરે રૂપો થાય. (૨)

હીલણ નિન્દાયામ્ । હીલના - નિંદા કરવી. હીલયતિ । અઘતની ઙ પર છતાં પૂર્વની જેમ ઉપાંત્યહ્રસ્વાદેશનો નિષેધ થયે, અજિહીલત્ । ક્ત પર છતાં હીલિતઃ । ણિવેત્યાસં (૫-૩-૧૧૧) થી અન પ્રત્યય થયે, હીલના । ચુરદિ ગણનો ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય હોયને - ન લાગે ત્યારે, હીલા । અહીં ક્તોયે ગુરોઃ (૫-૩-૧૦૬) થી અ થયો છે. (૩)

અન્દોલણ, હિણ્ડોલણ, પ્રેઙ્ઘોલણ દોલને । દોલન એટલે ઉંચે ઉછાળવું, હીંચવું, ડોલવું વગેરે. અન્દોલયતિ । અઘતની ઙ પ્રત્યય પર છતાં સ્વરદેર્ઘિતીયઃ (૪-૧-૪) સૂત્રથી દ્વિતીયાંશના દ્વિત્વનો નિષેધ થયે અને તેમાં પણ ન બદનં સંયોગાદિઃ (૪-૧-૪) થી ન ના દ્વિત્વનો નિષેધ થયે અ કારાંત ધાતુ હોયને (અતઃ (૪-૩-૮૧) થી અ કારરૂપ સમાનસ્વરનો લોપ થવાથી) ઉપાન્ત્યસ્યં (૪-૨-૩૫) સૂત્રથી હ્રસ્વાદેશનો નિષેધ થયે, આન્દુલોલત્ । (૪)

હિન્દોલણ - હિન્દોલયતિ । અઘતની - ઙ પર છતાં અજિહિન્દોલત્ । (૫)

પ્રેઙ્ઘોલણ - પ્રેઙ્ઘોલયતિ । અઘતની ઙ આવતાં અપિપ્રેઙ્ઘોલત્ । (૬)

રૂષણ્ રૂક્ષણવ્યાપ્ત્યોઃ । કઠોર - રૂક્ષ થવું, વ્યાપવું. રૂષયતિ । અટન્ રૂષયતિ ભુવમ્' । કરતો એવો તે પૃથ્વી ઊપર વ્યાપી જાય છે. પૃષોદયદિ ગણપાઠથી - આટરૂષકઃ । રૂપ આ ધાતુવડે સિદ્ધ થાય છે. ઢ પર છતાં ઉપાંત્ય સ્વરના હ્રસ્વાદેશનો અભાવ થયે, અરૂરૂષત્ । ધાતુના પ્રયોગનું લક્ષ્ય છે - કરીવ સોઠ્ઠર્ગિરિ રેણુરૂષિતઃ । વગેરે. (રેણુરૂષિતઃ - ધૂળવડે વ્યાપ્ત.)

વાક્યકરણીય ધાતુઓ - ૭

ચુલુમ્પ છેદને । છેદવું. ચુલુમ્પતિ । ઉણાદિમાં કચ્ચુકાંશુકઃ (ઉ. ૫૭) થી ડક પ્રત્યય લાગતાં નિપાતનથી ચુલુકઃ । (કરકોશ - અંજલિ) શબ્દ બને. કિચ્ચિચુલુમ્પતીતિ - કીચકઃ (ઉ. ૩૩) થી અક પ્રત્યય પર આવતાં નિપાતનથી કિચ્ચુલુકઃ । કુમિ જાતિ, લક્ષ્ય = શિષ્ટ કવિપ્રયોગ -

નિપાનં દોલયન્નેષ પ્રેઙ્ઘોલયતિ મે મનઃ । પવનો વીજયન્નાશા મમાશામુચ્ચુલુમ્પતિ ॥ ૧ ॥

અર્થ - જલાશય (હવાડો વગેરે) માં તરંગો ઉત્પન્ન કરતો આ પવન મારા મનને ડલાવે છે. અને દિશાઓને વીંઝતો પવન મારી આશાને ખતમ કરી રહ્યો છે. (૧)

કૂચ ઉદ્દેદને । કોચવું, ઉખેડવું. કોચતિ । નામ્નિ પુંસિ ચ (૫-૩-૧૨૧) થી ણક પ્રત્યય આવતાં, કૂચિકા । એટલે ચિત્રકારની લેખની - પીંછી અથવા કુંચી - ચાવી. (૨)

ઘટન્ બન્ધને । બાંધવું. નિર્ઘાટયતિ । ણક પ્રત્યય લાગતાં, ઘાટકઃ । ચુરાદિ ગણનો ણિચ્ અનિત્ય હોવાથી તે ન થાય ત્યારે અચ્ થયે, ઘટઃ । તુલા - ત્રાજવું. (૩)

ઊલ્લુહન્ ડટ્ટીકને । ઉલળવું, ઉછળવું. અ કારાંત છે. ઊલ્લુહયતિ । અનેકસ્વરી હોવાથી માધ - કાવ્યમાં 'તાવત્ खरः प्रखरमुल्लुहयाञ्चकार' એ પ્રમાણે પરીક્ષાના સ્થાને આમ્-આદેશ થયો છે. (અન્ય આચાર્યના મતે - ઢ અને લ નો અભેદ હોયને ઊલ્લયતિ । રૂપ થાય. માધ કવિ - પ્રયોગમાં પણ ઊલ્લયયાચ્ચકાર । કહે છે.) અહિ અતઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી થયેલ અં લુકનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ઉપાંત્ય સ્વરનો ગુણ ન થયો. (કારણ કે અંત્ય અ હોવાનું માનવાથી ઉપાંત્યમાં સ્વર જ નથી.) (૪)

અવધીરણ્ અવજ્ઞાયામ્ । અવજ્ઞા કરવી, તિરસ્કાર કરવો. અવધીરયતિ । તન્ન ધર્મમવધીરય ધીર । (હે ધીર ! માટે તું ધર્મની અવજ્ઞા ન કર.) અઘતનીમાં ઢ પર છતાં આવવધીરત્ । (૫)

ઉદ્ઘુષત્, ઊલ્લકસત્ ઉચ્ચ્વાસને । ઉચ્ચ્વાસ લેવો. પહેલો ધાતુ કુટાદિ છે. ઉદ્ઘુષતિ, ઊલ્લકસતિ અસદ્ગમનેન । સંગમના વિરહને કારણે (સંગમ ન થવાથી) ઉચ્ચ્વાસ નાંખે છે. ઉદ્ઘુષણમ્, ઊલ્લકસનમ્ । એટલે રોમાંચ. ઉદ્ + ધુષ્ - ધાતુ સંબંધી જે અનિદ્ પ્રત્યય થયો છે, તે કુટાદેર્ઙિદ્વદઙ્ણિત્ (૪-૩-૧૭) સૂત્રથી ઙિત્ થવાથી ગુણ થયો નથી. (૬) (૭)

આ બધાં 'વાક્યકરણીય' ધાતુઓ છે. વળી કેટલાંક 'લૌકિક' પણ ધાતુઓ વાક્યકરણીય ધાતુઓમાં કહેલાં દેખાય છે. અને ગ્રંથભેદથી વાક્યકરણીય પણ ધાતુઓ લૌકિક ધાતુઓમાં કહેલાં દેખાય છે. આમ આ અમુક ધાતુઓ લૌકિક છે અને બીજા - અમુક વાક્યકરણીય છે, એવો

દૃઢ વિવેક અને ઉક્ત બન્નેય સંજ્ઞાનો (નામોનો) અન્વર્થ એ સંપ્રદાય (વૈયાકરણ પરંપરા) ના વિશેષ વેત્તાઓ/જ્ઞાતાઓ પાસેથી જાણવા - નિશ્ચિત કરવા યોગ્ય છે.

ધાતુપારાયણોક્ત સૌત્રાદિથી ભિન્ન ધાતુઓ - ૭

હવે સૌત્ર, લૌકિક અને વાક્યકરણીય ધાતુઓથી જુદાં જ જે ધાતુપારાયણમાં કહેલાં અદન્ત - અ કારાંત ધાતુઓ છે, તે કહેવાય છે.

खचण् बन्धने । बांधवुं, જડવું. खचयति । ઉદા. तडित् खचयतीवाशाः । (વીજળી - જાણે કે દિશાઓને બાંધી દેતી હોય તેમ...) આસને રત્નચિત્તે । (રત્નજડિત આસન ઉપર) આ અદન્ત ધાતુ હોવાથી અતઃ (૪-૩-૮૨) થી થતાં અ લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી (અર્થાત્ અ વિદ્યમાન છે - એમ માનવાથી) અ કારસ્વર ઉપાંત્યમાં ન હોવાથી ણિચ્ - પ્રત્યયનિમિત્તક કહેલ ઉપાંત્યસ્વરની વૃદ્ધિ થતી નથી. ઙ્ - પ્રત્યય આવતાં અચ્ચક્ત્ । અહીં અ કારાંત હોવાથી અતઃ (૪-૩-૮૨) થી અ નો લુક્ થયે સમાનલોપી ધાતુ થવાથી અસમાનલોપે સન્વલ્લઘુનિ કે (૪-૧-૬૩) સૂત્રથી પૂર્વના સ્વરમાં સન્વદ્ભાવ (ફ કારાદેશરૂપ સન્વત્કાર્ય) અને દીર્ઘ આદેશ ન થાય. (૧)

ओजण् बलतेजसोः । બળવાન થવું, તેજસ્વી થવું. ओजयति । सन् प्रत्यय पर आवतां (ઓજણ એવા બનેલાં ધાતુના) સ્વરદેહિતીયઃ (૪-૧-૪) સૂત્રથી જિ નું દ્વિત્વ થયે, ઓજિજયિષતિ । અદ્યતનીમાં ઙ પર છતાં (ઓજ્ + ણિ + ઙ્ + ડ્ -) ઔજિજત્ । રૂપ થાય.

शंका :- अतः (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી થયેલાં ઓજ ધાતુના અંત્ય અ ના લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી જ એવા અંશના જ દ્વિત્વની પ્રાપ્તિ છે. તો પછી જિ એવા અંશનું દ્વિત્વ શાથી કર્યું ?

समाधान :- अतः (૪-૩-૮૨) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં “ णि - प्रत्ययना विषयमां अ नो लुक् थाय” એવી પણ વ્યાખ્યા કરેલી છે. તે વ્યાખ્યાનો આશ્રય કરવાથી અ ના લુક્ રૂપી કાર્ય, અહીં, ણિ પ્રત્યયના વિષયમાં જ કરેલું હોવાથી, તે અ ના લુક્ રૂપી કાર્ય પરનિમિત્તક નથી. અને સ્વરસ્ય પે ૦ (૭-૪-૧૧૦) પરિભાષા સૂત્રથી પરનિમિત્તક જ સ્વરાદેશના સ્થાનિવદ્ભાવનું વિધાન કરેલું હોવાથી, અહીં અ લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ થશે નહીં. આથી બાકી રહેલાં જિ એવા અંશનું જ દ્વિત્વ થાય છે. મા ભવાનોજિજત્ - અહીં ઓજ ધાતુ અ કારાંત હોયને અ નો લુક્ થતાં સમાનલોપી ધાતુ થવાથી, દ્વિત્વની પહેલાં પ્રાપ્ત ઉપાન્ત્યસ્યાસમાનલોપિ ૦ (૪-૨-૩૫) થી ઉપાંત્ય - સ્વરનો હ્રસ્વાદેશ ન થયો. અચ્ આવતાં ઓજમ્ । એટલે ૧,૩ વગેરે વિષમ સંખ્યા. ઉશાદિમાં અસ્ (ઉ. ૧૫૨) સૂત્રથી અસ્ આવતાં ઓજઃ । શબ્દ બને. (૨)

स्फुटण् प्राकट्ये । स्पष्ट કરવું, પ્રગટ કરવું. स्फुटयति । अ नो लुक्નો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ગુણ ન થાય. (૩)

तुच्छण् आच्छादने । ઢાંકવું - આચ્છાદિત કરવું. तुच्छयति । (૪)

स्कन्धण् समाहारे - ભેગું કરવું. स्कन्धयति । अह्री - स्फुटं करोति इति - स्फुटयति अर्थम् । વગેરે રીતે સ્ફુટ વગેરે નામોથી ણિજ્બહુલં નામ્નઃ કૃગાદિષુ (૩-૪-૪૫) સૂત્રથી ણિજ્ પ્રત્યય આવતાં

- સ્ફુટયતિ, તુચ્છયતિ, સ્કન્ધયતિ વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ થતી હોવા છતાં ય, સ્ફુટણ્ વગેરે ધાતુઓનો અ કારાંત ધાતુઓમાં પાઠ - ઈષ્ટાર્થ જણાતો હોય (અર્થાત્ ઈષ્ટાર્થની પ્રતીતિ થતી હોય) તો ણિજ વિના પણ તેવા પ્રયોગની સિદ્ધિ થાય - એવા આશયથી કરેલો છે. જેમ કે, માઘકાવ્યમાં - પાંસુર્દિશાં મુખમતુચ્છયદુત્થિતોઽદ્રે : । (પર્વતમાંથી ઉઠેલ ધૂળે દિશાઓના મુખને આચ્છાદિત કરી દીધું.)

બીજું કે અ કારાંત હોવાથી આ ધાતુઓને અનેકસ્વરી ધાતુના કાર્યો પણ થાય. તે આ રીતે - ચુરદિ ગણનો ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય હોવાથી તેના અભાવમાં પણ અનેકસ્વરી ધાતુ હોવાથી વ્યજ્ઞનાદેરેકસ્વરદ્ ભૂશામીક્ષણે યજ્ વા (૩-૪-૮) સૂત્રથી યજ્ પ્રત્યય ન થાય.

શંકા :- આ શી રીતે બને ? અર્થાત્ ણિચ્ ના અભાવમાં અ કારાંત (અદન્ત) ન હોવાથી આ ધાતુઓ અનેકસ્વરી કેમ કહેવાય ? અર્થાત્ ન જ કહેવાય. કારણ કે ણિચ્ ના સંયોગમાં જ ચુરદિ ધાતુઓ અદન્ત બને છે - ણિચ્સંનિયોગ એવ ચુરદીનામદન્તતા (૨/૪૨) એવો ન્યાય તો છે ?

સમાધાન :- સાચી વાત છે, કિંતુ, ન્યાયાઃ સ્થવિરયષ્ટિપ્રાયાઃ (૩/૧૮) એ ન્યાયથી ણિચ્સંનિયોગે ૦ એ ન્યાયનો અહીં આશ્રય કરાયો નથી.

તથા અનેકસ્વરી હોવાથી ધાતોરેકસ્વરદામ્ પરોક્ષાયાઃ (૩-૪-૪૬) સૂત્રથી પરોક્ષાના સ્થાને આમ્ આદેશ થયે - સ્ફુટયંચકાર । એવું રૂપ સિદ્ધ થાય છે. અને (અનેકસ્વરી હોવાથી) 'શીલ - ધર્મ - સાધુ વિશિષ્ટ કર્તા' અર્થમાં નિન્દિહિસક્લિશખાદવિનાશિવ્યાધાષાસૂયાનેકસ્વરાત્ (૫-૨-૬૮) સૂત્રથી ણક પ્રત્યય થતાં સ્ફુટકઃ । વગેરે રૂપ થાય.

વળી આવા પ્રકારના ધાતુઓના અ ના લુફનો બાધ કરીને, અનુપાંત્ય એવા અ નો 'ઉત્પલ' ના મતવાળા વૈયાકરણોવડે કરેલ 'અતો ઝિણિતિ' એવા સૂત્રથી (સ્ફુટ્યં એમ) વૃદ્ધિ થયે, અર્તિરીક્તીઠ્ઠીક્તૂયિક્ષમાય્યાતાં પુઃ (૪-૨-૨૧) સૂત્રથી પુ (પ) આગમ થયે, સ્ફુટયપયતિ । તુચ્છપયતિ । સ્કન્ધપયતિ । એવા પણ રૂપો અન્ય વૈયાકરણોવડે ઈચ્છા ય છે. (૫)

ઋષણ્ છેદને - છેદવું. ઋષયતિ । સન્ પ્રત્યય આવતાં સ્વરદોર્ઢ્વિતીયઃ (૪-૧-૪) થી (ઋષ્ + ઇદ્ + સન્ - ઋષયિષ સ્થિતિમાં) ષિ નું દ્વિત્વ થયે, ઋષિયિષયતિ । રૂપ થાય. અઘતની ઙ પર આવતાં ઔષિષત્ । રૂપ થાય. અહીં પૂર્વે (ઔજિજત્ રૂપમાં) કહ્યા મુજબ વિષય - સપ્તમીની વ્યાખ્યાનો આશ્રય કરવાથી અ ના લુફનો દ્વિત્વ કરવામાં સ્થાનિવદ્ભાવ થયો નથી. મા ભવાનૂષિષત્ અહીં અ કારાંત ધાતુ હોવાથી અ નો લુફ થયે સમાનલોપી ધાતુ બનવાથી દ્વિત્વની પૂર્વમાં પ્રાપ્ત ઉપાન્ત્યસ્ય ૦ (૪-૨-૩૫) થી હ્રસ્વાદેશ ન થાય. (૬)

વસણ્ નિવાસે - નિવાસ કરવો. વસયતિ । અ કારાંત ધાતુ હોવાથી (ઉપાંત્યમાં અ ન હોવાથી તેની) વૃદ્ધિ ન થાય. અઘતની ઙ પ્રત્યય આવતાં, અવવસત્ । અહીં વસ્ ના અંત્ય અ કાર રૂપ સમાનસ્વરનો લોપ થવાથી અસમાનલોપે ૦ (૪-૧-૬૩) સૂત્રથી સન્વદ્ભાવ અને પછી દીર્ઘ આદેશ ન થાય. (૭)

આ પ્રમાણે આવા બીજા પણ અદન્ત ધાતુઓ જાણવા.

ઋશાદિપંચક - હવે ક્રુશુ, પિશુ, કુસુ, દસુ, ત્રસુ - આ અનુક્તાર્થ ધાતુઓ છે. (અર્થાત્ આનો કોઈ ચોક્કસ અર્થ નિર્ણીત નથી.) આ તમામ ધાતુઓ ઉદિત હોવાથી ઉદિતઃ સ્વરાનોહન્તઃ (૪-૪-૯૮) સૂત્રથી ધાતુના સ્વરથી પર ન - આગમ થયે અને શિઙ્ઘેડનુસ્વારઃ (૧-૩-૪૦) થી ન નો અનુસ્વાર થયે, (૧) ક્રુશતિ । (૨) પિશતિ । પિશ્યતે । (૩) ક્રુસતિ । (૪) દસતિ । (૫) ત્રસતિ । વગેરે રૂપો થાય.

આ ધાતુઓનો અને આવા અન્ય ધાતુઓનો અર્થ લક્ષ્યાનુસારે (શિષ્ટપ્રયોગનુસારે) નિર્ણીત - નિશ્ચિત કરવા યોગ્ય છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, લોક તર્કે । એ ચુરાદિ ગણના દંડક પાઠમાં પાઠ કરેલો હોવાથી 'ભાસવું - ટીપવું' અર્થમાં આ પાંચેય ધાતુઓ ચુરાદિ ગણના છે. વળી 'અન્ય અર્થમાં પણ આ ધાતુઓ છે' એમ ધાતુપારાયણમાં કહેલું છે. અને કોઈપણ અન્ય અર્થનો ક્યાંય પણ પ્રયોગ કરેલો જણાયો નથી. આથી અહીં "અનુક્તાર્થ છે" એમ અમે કહ્યું.

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. પિશત્ અવયવે । (તુવાદિ - ગ. ૬.) આ ધાતુનું પણ - શ પ્રત્યય પર છતાં મુચાદિ ગણનો હોવાથી ન આગમ થવાથી - પિશતિ । વગેરે રૂપ થાય. પરંતુ કર્મણિ ક્ય પર છતાં તેનું પિશ્યતે । રૂપ થાય છે. કારણ કે નો વ્યજ્ઞનસ્યાનુદિતઃ (૪-૨-૪૫) સૂત્રથી ન લોપ થાય છે. જ્યારે આ ધાતુ ઉદિત્ હોવાથી અનુદિતઃ એમ ન લોપનો નિષેધ કરવાથી ન લોપ ન થાય. આથી આ ધાતુનું પિશ્યતે । રૂપ થાય. આ વાત જણાવવા જ ટીકામાં બે રૂપ આપેલાં છે.

પરપઠિત ધાતુઓ - ૨૩૨

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

હવે જે ધાતુઓ હેમધાતુપાઠમાં હોવા છતાંય અન્ય વૈયાકરણોવડે પોતાના ધાતુપાઠમાં અન્ય રીતે પઠિત છે, વળી જે ધાતુઓ તેઓ વડે અધિક પઠિત છે, તે તમામ ધાતુઓ કે જેની પરપઠિતરૂપે વિવક્ષા કરેલી છે, (અર્થાત્ 'પરપઠિત' તરીકે ઓળખાવેલ છે) તે ધાતુઓ અહીં કહેવાય છે. તેમાં પહેલાં -

૩૦ અદન્ત - અ કારાન્ત ધાતુઓ કહેવાય છે -

खेडण् भक्षणे । ખાવું, ભક્ષણ કરવું. खेडयति । ડ પર છતાં અ કારાન્ત હોવાથી (ઉપાન્ત્યમાં સ્વર ન હોવાથી) ઉપાન્ત્યસ્ય ૦ (૪-૨-૩૫) સૂત્રથી હ્રસ્વનો અભાવ થયે, અચિખેડત્ । (૧)

पण् विक्रये । વેચવું, વેપાર કરવો. पणयति । ચુરાદિ ગણનો સ્વાર્થિક ણિચ્ પ્રત્યય લાગતાં ણિ પ્રત્યયાન્ત ધાતુ હોવાથી યુવર્ણવૃદ્ધશરણગમદગ્રહઃ (૫-૩-૨૮) સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય લાગતાં, અ કારાન્ત ધાતુ હોવાથી (પણ + ણિ - પણિ એમ) ણિ પર છતાં વૃદ્ધિ ન થવાથી, વિપણઃ - વિક્રયઃ । વેચવું. पणि व्यवहारस्तुत्योः । એ સ્વપઠિત પળ ધાતુથી ણિ પર આવતાં અલ્ પ્રત્યયની

પ્રાપ્તિનો અભાવ હોવાથી ઘજ્ઞ પર છતાં વિપાળઃ । એવું રૂપ થાય. (૨)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧. ★ હવે જે ધાતુઓ આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીના ધાતુપાઠમાં રહેલાં હોયને જ બીજાઓવડે અન્ય રીતે પાઠ કરેલાં છે, અને જે અન્યવડે અધિક પઠિત ધાતુઓ છે - તે કેવી રીતે છે ? તેનું ઉદ્ભાવન (પ્રાગટ્ય) કરાય છે. તે આ રીતે - ૧. **ખેડળ ધાતુ** - આ ધાતુ **ખેટળ** મક્ષણે । એમ ધાતુપાઠમાં શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજીવડે પઠિત છે. આના સ્થાને **ખેડળ** - એમ દેવનંદી નામના વૈયાકરણ કહે છે. ૨. **પળળ** કેટલાંક આ ધાતુનો અધિક પાઠ કરે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

વિત્તળ્ દાને । દેવું, દાન કરવું. વિત્તયતિ । વિત્તિઃ । વિત્તયિત્વા । અદન્ત - રૂપે વિધાન કરવાના સામર્થ્યથી અ નો અતઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી લુક્નો અભાવ થયે, અનુપાંત્ય એવા પણ અ નો 'અતો ળિતિ' એ (અન્ય મતે વિહિત) સૂત્રથી વૃદ્ધિ થયે, આ કારાંત થવાથી પુ (પ) આગમ થયે, વિત્તાપયતિ । એવું પણ રૂપ અન્ય કેટલાંક માને છે. (૩)

કર્ત્ત, કર્ત્ર, કત્થળ્ શૈથિલ્યે । શિથિલ થવું. કર્તાપયતિ । કર્ત્તયતિ, અચકર્ત્ત્ । વગેરે રૂપો તો (સ્વમતે) કૃતૈત્ છેદને, કૃતૈપ્ વેષ્ટને - આ બે ધાતુના પણ સ્વાર્થિક ણિ પ્રત્યય પર આવતાં થાય. (૪)

કર્ત્રળ્ - કર્ત્રયતિ । કર્ત્રપયતિ । કર્ત્રિત્મ્ । વગેરે. (૫)

કત્થળ્ - કત્થાપયતિ । કત્થયતિ - આ રૂપ તો સ્વમતે કત્થિ શ્લાઘાયામ્ । ધાતુનું પણ સ્વાર્થિક ણિ પ્રત્યય આવતાં થઈ જાય. (૬)

શ્લથ શરળ્ દૌર્બલ્યે । દુર્બળ થવું - અશક્ત થવું. શ્લથયતિ । અશશ્લથત્ । અદન્ત - ધાતુ હોવાથી બન્ને રૂપોમાં ક્રમશઃ પ્રાપ્ત વૃદ્ધિ અને સન્વદ્ભાવ ન થાય. (૭)

શરળ્ - શસ્યતિ । અ કારાંત હોવાથી ઉપાંત્યમાં અ કાર ન હોવાથી વૃદ્ધિ ન થાય. અઘતનીમાં ડ પર આવતાં, અશશરત્ । (૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૩. **વિત્તળ્** - વ્યયળ્ વિત્તસમુત્સર્ગે - ૫ન ખર્યવું, એ ધાતુના સ્થાને વિત્ત એવો બીજા ધાતુ છે - એમ અન્ય કહે છે. આ ધાતુનો દાન - એવો અર્થ, કવિકલ્પદ્રુમાદિ ગ્રંથમાં દેખાવાથી, અમે અહીં એ પ્રમાણે કહેલો છે. ૪, ૫, ૬ કર્ત્ત, કર્ત્ર, કત્થ - કર્ત્ર । કર્ત્રળ્ શૈથિલ્યે । આ સ્વપઠિત ધાતુને સ્થાને જ બીજા કર્ત્રળ્ કહે છે, ચન્દ્ર વૈયા. કર્ત્રળ્ કહે છે અને દેવનંદી કત્થળ્ એવા ધાતુનો પ્રાઠ કરે છે.

★ અહીંથી આગળ ન્યા. મં. ટીકાગત પરપઠિત ધાતુનો જે નંબર હશે તે જ નંબર સ્વોપજન્યાસમાં પણ (સંદર્ભ જાણવા) આપેલો છે.

૭. શ્લથળ્ - શ્રથળ્ દૌર્બલ્યે - આ ધાતુને જ ઋફિઙાદિ ગણપાઠથી ર ના લ આદેશને નહીં સ્વીકારનાર કેટલાંક શ્લથળ્ ને જુદો કહે છે. ૮. શરળ્ - શારળ્ દૌર્બલ્યે એ ધાતુને શરળ્ એમ નંદી નામના વૈયા. કહે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

છદળ્ સંવરણે - ઢાંકવું. અ અંતવાળો હોવાથી અ ની વૃદ્ધિ ન થાય. (કેમકે અ કાર ઉપાંત્યમાં નથી) (૮)

શંકા :- છદ ધાતુનો ઘટાદિ ગણમાં પાઠ હોવાથી (અન્ય મતે પણ પાઠ હોવો જોઈએ) ણિ પર છતાં ઘટાદેહસ્વઃ ૦ (૪-૨-૨૪) સૂત્રથી હ્રસ્વ થયે, છદયતિ । વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ થઈ જ જાય. એટલે તે રૂપોની સિદ્ધિ માટે અદન્ત ધાતુઓની મધ્યે પાઠ કરવાની જરૂર નથી. તો પછી આ ધાતુનો અદન્ત ધાતુ મધ્યે પાઠ કરવાનું ફળ શું ?

જો તમે એમ કહેશો કે, ‘ઘટાદિ ગણના છદ ધાતુથી પ્રયોક્તવ્યાપાર (પ્રેરકકર્તા) અર્થની વિવક્ષા કરાય તો જ ણિ લાગે. જ્યારે આ અ કારાંત છદ ધાતુ તો ચુરાદિ ગણનો હોવાથી સ્વાર્થમાં પણ ણિ લાગે’ તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે બહુલમેતન્નિદર્શનમ્ - (આ મૂ વગેરે જે ધાતુઓ ધાતુપાઠમાં કહેલાં છે તે બહુલતાએ જાણવા.) આવા વચનથી સર્વ ધાતુઓથી સ્વાર્થમાં ણિચ્ પ્રત્યયની અનુજ્ઞા કરેલી છે. આમ છદ ધાતુના અદન્ત ધાતુઓમાં પાઠ કરવાનું પ્રયોજન સ્વાર્થિક ણિચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ રૂપ હોવું પણ ઘટતું નથી.

સમાધાન :- ઊર્જન-બળવાન થવું-અર્થમાં જ છદ ધાતુનો ઘટાદિ ગણમાં સમાવેશ / ગણના થાય છે. આથી ઘટાદિ ગણપાઠથી ‘ઊર્જન’ અર્થમાં જ છદયતિ । વગેરે રૂપો થાય, અન્ય અર્થમાં નહીં. આમ અદન્ત ધાતુઓમાં તેનો પાઠ કરવાથી, ‘સંવરણ = ઢાંકવું’ વગેરે અન્ય અર્થમાં પણ છદયતિ । વગેરે રૂપની સિદ્ધિ થાય છે. અ કારાંતથી ભિન્ન એવો જે (ઘટાદિગણનો) છદ ધાતુ છે, તેનું ઊર્જન - અર્થમાં છદયતિ । રૂપ થાય, પણ અન્ય અર્થમાં તો છાદયતિ । એવું જ રૂપ થાય. આ પ્રમાણે અન્ય અર્થમાં પણ છદયતિ । વગેરેની સિદ્ધિ માટે અદન્ત ધાતુઓની વચ્ચે છદ ધાતુનો પાઠ સાર્થક છે.

અદન્ત મધ્યે પાઠનું બીજું ફળ એ છે કે, છદ ધાતુ અ કારાંત હોવાથી, છદ ધાતુથી ણિ, અઘતની ઙ પ્રત્યય આવતાં (અતઃ (૪-૩-૮૨) થી અ નો લુક્ થતાં) સમાનલોપી ધાતુ થયે, સન્વદ્ભાવનો અભાવ થવાથી અચ્છદત્ । રૂપ સિદ્ધ થયું. અનદન્ત વ્યંજનાંત છદ ધાતુનું તો, સમાન - લોપવાળો ન હોવાથી, સન્વદ્ભાવ થયે, અચ્છદત્ । રૂપ થાત.

લભળ્ પ્રેરણે - પ્રેરણા કરવી. અ કારાંત ધાતુ હોવાથી (ઉપાંત્યમાં અ ન હોવાથી) ણિગિતિ (૪-૩-૫૦) સૂત્રથી વૃદ્ધિનો અભાવ થયે, લભયતિ । રૂપ થાય. ણિવેત્યાશ્રન્થઘટ્ટવન્દેરનઃ (૫-૩-૧૧૧) સૂત્રથી અન પર આવતાં વિલભના । રૂપ થાય. (૧૦)

શ્રપળ્ પાકે । અ કારાંત હોવાથી પૂર્વવત્ વૃદ્ધિનો અભાવ થતાં, શ્રપયતિ । અઘતની ઙ

આવતાં, સમાનલોપી હોયને સન્વદ્ભાવનો અભાવ થયે, અશ્રપ્ત । વત્ ૫૨ છતાં નિપાતનથી શૃતં હવિઃ ક્ષીરં વા । (નિપાતનથી શ્રપિ ધાતુનો શૃ આદેશ થયો.) (૧૧)

ઘોદળ્ ક્ષેપે । ફેંકવું. ઘોદયતિ । અઘ.માં ઙ આવતાં, ઉપાંત્ય સ્વરના હ્રસ્વાદેશનો અભાવ થયે, અચઘોદત્ । (૧૨)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૯. છદળ્ ૦ આ અદન્ત ધાતુ છે - એમ કેટલાંકનું માનવું છે.

૧૦. લભળ્ ૦ લાભળ્ પ્રેરણે આ સ્વપઠિત ધાતુના સ્થાને લભળ્ છે - એમ સભ્યોનું માનવું છે.

૧૧. શ્રપળ્ ૦ આનો કેટલાંક અધિક પાઠ છે.

૧૨. ઘોદળ્ ૦ ઘોદળ્ ક્ષેપે આને બીજા દ કારાંત કહે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

સ્તન, ધ્વન, સ્વન, સ્યમ, શબ્દે । શબ્દ કરવો, અવાજ કરવો. આ ધાતુઓ અદન્ત હોયને અનેકસ્વરી હોવાથી (૧) 'ભૃશ' અને 'આભીક્ષ્ય' અર્થમાં આનાથી ચઢ ન થાય અને અનેકસ્વરી હોવાથી (૨) પરોક્ષાને ઠેકાણે આમ્ આદેશ થયે, સ્તનાઞ્ચકાર, ધ્વનાઞ્ચકાર, સ્વનાઞ્ચકાર, સ્યમાઞ્ચકાર । વગેરે રૂપો થાય. (૩) શીલાદિ - અર્થમાં નિન્દર્હિસક્લિશઘ્વાદિનાશિવ્યાભાષાસૂયાનેકસ્વરત્ (૫-૨-૬૮) થી ણક આવતાં સ્વનકઃ, સ્યમકઃ । વગેરે રૂપો પણ થાય. અને સ્તનકઃ, ધ્વનકઃ । સ્તનયતિ, અતસ્તનત્ । ધ્વનયતિ, અદધ્વનત્ । વગેરે રૂપો પણ આ બે ધાતુવડે થાય, તેમ સ્તનળ્ ગર્જે, ધ્વનળ્ શબ્દે । આ બે સ્વપઠિત ચુગદિ - ગણના અદન્ત સ્તન, ધ્વન ધાતુવડે પણ થાય. સ્વન ધાતુનો 'અવતંસન' અર્થમાં જ ઘટાદિ ગણમાં પાઠ છે. આથી અદન્ત ધાતુઓમાં પાઠ કરવાથી (પૂર્વે શંકા - સમાધાન વિષયમાં કહ્યું તે પ્રમાણે) અન્ય અર્થમાં પણ સ્વનયતિ । વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે. A. વળી અઘતની ઙ આવતાં, અદન્ત હોયને આ ધાતુના સમાન સ્વરનો લોપ થવાથી અસમાનલોપે સન્વદ્ ૦ (૪-૧-૬૩) સૂત્રથી સન્વદ્ભાવનો નિષેધ થયે, અસસ્વનત્ થાય. સ્યમ નું અસસ્યમત્ । વગેરે રૂપ સિદ્ધ થાય છે. અનદન્ત - અ કારાંતથી ભિન્ન સ્વનાદિ - ધાતુનું તો સમાનલોપીપણું ન હોવાથી સન્વદ્ભાવ થયે, અસિસ્વનત્ । અસિસ્યમત્ । વગેરે રૂપો પ્રાપ્ત થાય. સ્યમયતિ । વગેરે રૂપો તો, (અદન્ત ધાતુની જેમ) અદન્ત થી ભિન્ન/વ્યંજનાંત ધાતુ હોવામાં પણ અમોડકમ્યમિચમઃ (૪-૨-૨૬) થી હ્રસ્વાદેશ થયે થાય જ છે. (૧૩) (૧૪) (૧૫) (૧૬)

ષમ, ષ્ટમ વૈકલ્યે । વિકલ થવું, કાયર થવું. આ બે ધાતુઓ ષોપદેશ છે. આ ગ્રંથમાં છેલ્લા ન્યાયની ટીકામાં ષમ, ષ્ટમ, ષેકૃ, ષ્વર્તિ, ષાધિં, ષન્તિ, ષુન્મિ, ષુરિ, ષિલિ, ષાન્તિ, ષ્ણુસિ, ષ્ણસિ, ષ્ઠ્ઠિ, ષ્ઠ્ઠિ, ષ્ઠ્ઠિ-આ પંદર (૧૫) ધાતુઓ દંત્ય સ કારાદિ હોવા છતાંય ષોપદેશ છે અર્થાત્ ષ કારવડે પઠિત છે. અને આથી ષઃ સોડષ્યૈષ્ઠિવ્ષ્વષ્કઃ (૨-૩-૮૮) થી ષ નો સ થયે, 'સ એ (ઉક્ત નિયમથી) કૃત બનવાથી નામ્યન્તસ્થાકવર્ગાત્ પદાન્તઃ કૃતસ્ય સઃ શિદ્ધાન્તરેડપિ (૨-૩-૧૫) સૂત્રથી

સ નો ષ-આદેશ થવા રૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે, અહીં ષમ, ઇમ ધાતુમાં ણિ અને પછી સન્ પ્રત્યય પર આવતાં, સિષમયિષતિ । તિષ્ઠમયિષતિ । એ પ્રમાણે નામી સ્વર પછી આવેલાં સ નો ષ થયો. હવે ણિ, અઘતની ઙ પર છતાં અદન્ત-ધાતુ હોયને તેના અ કારરૂપ સમાનનો લોપ થવાથી સન્વદ્ભાવનો અભાવ થયે, અસસમત્, અતસ્તમત્ । રૂપો થાય છે. અને અનેકસ્વરી હોવાથી આ બે ધાતુઓથી પણ યજ્ ન થાય. અને પરોક્ષાનો આમ્ આદેશ થયે, સમાજ્ઞકાર, સ્તમાજ્ઞકાર । વગેરે થાય. (૩) શીલાદિ અર્થમાં નિન્દહિસ ૦ (૫-૨-૬૮) સૂત્રથી ણક આવતાં સમકઃ, સ્તમકઃ । વગેરે રૂપો પણ થાય. (૧૭) (૧૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧૩ થી ૧૮ સ્તન, ધ્વન, સ્વન, સ્યમ, ષમ, ઇમ આ છ - ધાતુઓ ધ્વાદિ-પ્રથમગણમાં વ્યંજનાંત તરીકે જે કહેલાં છે, તે છએ ધાતુઓ અદન્ત-અ કારાન્ત છે - એમ સામ્ય નામના વૈયા. કહે છે.

પરામર્શ

A. અમુક અર્થમાં ઘટાદિ ગણમાં પાઠ હોય તો પણ અદન્ત ધાતુ મધ્યે પાઠ કરવાથી અન્ય અર્થમાં પણ ઘટાદિ-ગણના ધાતુ જેવા રૂપો સિદ્ધ થાય છે. અદન્ત-ધાતુ હોવાથી અતઃ (૪-૩-૮૨) સૂત્રથી થતાં અ ના લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી - તેની હાજરી માનવાથી, ઉપાન્ત્યમાં સ્વર ન હોવાથી ગુણ-વૃદ્ધિનો અભાવ થઈ જાય છે. જેમ કે, સુખ્ણ - સુખ્યતિ । રચ્ણ પ્રતિયજ્ઞે । રચ્યતિ । અહીં અતઃ (૪-૩-૮૨) થી થયેલ અ નો લુક્ એ સ્વરાદેશરૂપ કાર્ય હોયને, સ્વરસ્ય પરે પ્રાગ્વિધૌ (૭-૪-૧૧૦) પરિભાષાસૂત્રથી સ્વરના આદેશનો પૂર્વવિધિમાં સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ગુણ-વૃદ્ધિનો અભાવ થાય છે. તથા ણિ પ્રત્યય, અઘતની ઙ પ્રત્યય આવતાં અરચત્, અસુસુચત્ । અહીં અ નો લુક્ થયે સમાનલોપી ધાતુ થવાથી અસમાનલોપે ૦ (૪-૧-૬૩) સૂત્રથી પૂર્વનો સન્વદ્ભાવ અને લઘોર્દોઘો ૦ (૪-૧-૬૪) સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ ન થાય. તથા અદન્ત ધાતુમાં અ ના લુક્નો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ઉપાન્ત્યસ્વરનો ઉપાન્ત્યસમાનલોપિ ૦ (૪-૩-૩૫) સૂત્રથી હ્રસ્વાદેશ ન થાય. જેમ કે - સૂચ્ણ પૈશૂન્યે - અસુસૂચત્ ।

બીજું કે અદન્ત રૂપે પાઠ કરવાથી ધાતુ અનેકસ્વરી થાય છે. તેથી (૧) યજ્ પ્રત્યયનો નિષેધ (૨) પરોક્ષાનો આમ્ આદેશ અને (૩) નિન્દહિસ ૦ (૫-૨-૬૮) થી ણક પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ વગેરે કાર્યો પણ થાય છે. વળી અન્ય - ઉત્પલભતવાળા તથા દ્રમિલ વગેરે વૈયાકરણો તો ધાતુનો અદન્ત રૂપે પાઠ કરવાના સામર્થ્યથી અતઃ (૪-૩-૮૨) થી અ નો લુક્ માનતા નથી. તેથી જ્ઞિતિ (૫-૩-૫૦) સૂત્રથી વૃદ્ધિ થયે, પુ (૫) આગમ થયે, દુઃખ્ણ - દુઃખાપયતિ, અર્થ્ણિ ઉપયાચને - અર્થાપયતે । વગેરે રૂપો કહે છે.

આ પ્રમાણે સર્વત્ર ધાતુનો અદન્ત રૂપે પાઠ કરવાનું ફળ યથાયોગ્ય વિચારવા યોગ્ય છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

લલણ્ ઈપ્સાયામ્ । પ્રાપ્તિની ઈચ્છા - લાલસા કરવી. લલયતિ । અઘતનીમાં - ણિજ્ઞ

પ્રત્યય પર આવતાં સન્વદ્ભાવ ન થવાથી, અલલલત્ । લલિળ્ ઈંસાયામ્ । એ સ્વપઠિત ચુરદિ - અ કારાંતથી ભિન્ન ધાતુ તો આત્મનેપદી હોવાથી તેના (ઉપાંત્ય અ ની વૃદ્ધિ થયે) લાલયતે । અલીલલત્ । વગેરે રૂપો થાય. (૧૯)

મલળ્ ધારણે । ધારી રાખવું. અદન્ત હોવાથી વૃદ્ધિનો અભાવ થયે, મલયતિ । ણિ-પ્રત્યયાંત એવા મલ થી યુવર્ણ ૦ (૫-૩-૨૮) થી અલ્ આવતાં પરિમલઃ । (૨૦)

વલ્પુલ, વલ્પૂલ, પલ્પુલ, પપ્પૂલ, વત્પૂલળ્ લવનપવનયોઃ । લણ્વું, શુદ્ધ કરવું. આ પાંચેય ધાતુઓ મધ્યમાં (૫ કારરૂપ) ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનવાળા છે. વલ્પુલયતિ । વલ્પૂલયતિ । પલ્પૂલયતિ । પપ્પૂલયતિ । વત્પૂલયતિ । ક્ષેત્રં સબુસધાન્યં વા । (ક્ષેત્રને - ખેતરના પાકને લણે છે. અથવા ભૂસાવાળા - અશુદ્ધ ધાન્યને શુદ્ધ કરે છે.) ણિ, ઙ પ્રત્યય આવતાં યથાસંભવ સન્વદ્ભાવનો અને ઉપાંત્યના હસ્વાદેશનો અભાવ થયે, અવવલ્પુલત્ । અવવલ્પૂલત્ । અપલ્પૂલત્ । અપપ્પૂલત્ । અવવત્પૂલત્ । (૨૧) (૨૨) (૨૩) (૨૪) (૨૫).

કુમાલળ્ ક્રીડાયામ્ । કીડા કરવી. કુમાલયતિ । ણિ, ઙ પ્રત્યય થતાં, અદન્ત હોયને ઉપાંત્યના હસ્વત્વનો અભાવ થયે, અચુકુમાલત્ । સુ પૂર્વક આનાથી અચ્ આવતાં, સુકુમાલઃ । (અંત્યંત કોમળ) (૨૬)

પશળ્ અનુપસર્ગો વા । આ ધાતુ ઉપસર્ગરહિત હોયને જ અદન્ત છે. 'વા' શબ્દથી વિકલ્પે અદન્ત છે. આ ધાતુ અહીં અનિર્દિષ્ટ - અર્થવાળો છે, છતાં કેટલાંકોએ આને ગતિ - અર્થવાળો માનેલો છે. અદન્ત-પક્ષે પશયતિ । અનદન્ત - પક્ષે પાશયતિ । અદ. પક્ષે અપપશત્ । અનદ. પક્ષે અપીપશત્ । વિકલ્પે ઉપાંત્ય અ ની વૃદ્ધિ અને સન્વદ્ભાવ વગેરે થાય છે.

પ્રશ્ન :- ઉપસર્ગ-રહિત (અનુપસર્ગ) એવું વિશેષણ શા માટે કહ્યું ?

જવાબ:- ઉપસર્ગ સહિત પશ્ ધાતુનો ચુરદિ ગણના અદન્ત ધાતુ મધ્યે પાઠ ઈષ્ટ નથી. માટે 'અનુપસર્ગ' એમ કહ્યું. આથી ઉપસર્ગપૂર્વક હોય તો પ્રપશતે । પ્રપશતિ । વગેરે રૂપો તો પૂર્વોક્ત ઉભયપદી સૌત્ર (ક્રમાંક-૬૯) ધાતુના છે. (તેમાં ઉક્ત પશળ્ ધાતુથી ણિચ્ નો અભાવ થયેલો છે, એમ ન સમજવું.) (૨૭)

સ્વોપજા ન્યાસ

૨૦. મલળ્ -- મલિ ધારણે એ સ્વમતે ૧લાં ગણના આત્મનેપદી ધાતુનો કેટલાંકે ચુરદિ ગણના અદન્ત ધાતુઓમાં પાઠ કરેલો છે. ૨૧ થી ૨૫. પલ્પુલળ્ વગેરે પાંચ - સ્વમતે પલ્પૂલળ્ (ધાતુપાઠમાં પલ્પૂલળ્ છે) લવનપવનયોઃ । આ ધાતુના સ્થાને જુદાં જુદાં વૈયાકરણોએ વલ્પુલળ્ વગેરેનો પાઠ કરેલો છે.

૨૬. કુમાલળ્ - કુમારળ્ ક્રીડાયામ્ એ સ્વપઠિત ચુરદિ ધાતુને જ કેટલાંક લાન્ત કહે છે.

૨૭. પશળ્ - પશળ્ અનુપસર્ગો - એ પ્રમાણે સ્વમતે જે ધાતુ ચુરદિ ગણમાં પઠિત છે, તેને જ તાલવ્ય-શ-અંતવાળો અને વિકલ્પે અ કારાંત તરીકે બીજા કહે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

શશણ્ કાન્તૌ । દીપવું. અ કારાન્ત હોવાથી અ ની વૃદ્ધિનો અભાવ થયે - શશયતિ । શશનમ્ । ણિ-અન્તવાળા શશ થી યુવર્ણ ૦ (૫-૩-૨૮) થી અલ્ આવતાં શશઃ । (૨૮)

અન્સણ વિભાજને । વિભાગ કરવો, જુદું કરવું. વ્યંસયતિ । વ્યંસકઃ - એટલે લુચ્ચો. વ્યંસકશ્ચાસૌ મયૂચ્છેતિ મયૂચ્ચંસકઃ : । (લુચ્ચો મોર) ણિ, સન્ પ્રત્યય આવતાં, સ્વરાદેર્દ્વિતીયઃ (૪-૧-૪) થી સિ નું દ્વિત્વ થયે (વિ + અંસિ + સન્, વિ + અંસિસિ ઇટ્ + સન્ + શવ્ + તિ-) વ્યંસિસયિષતિ । શિઙ્ઢેડનુસ્વારઃ (૧-૩-૪૦) સૂત્રમાં અનુ એવો અધિકાર હોવાથી છેલ્લે અનુસ્વાર થતો હોવાથી વ્યન્ ધાતુનું દ્વિત્વ કરતી વખતે તે ન કારણે જ રહે છે. આથી ન બદનં સંયોગાદિઃ (૪-૧-૫) સૂત્રથી ન કારની દ્વિરુક્તિ થતી નથી. એ પ્રમાણે ણિ, ઙ, પ્રત્યય આવતાં વ્યંસિસત્ । થાય. અહીં શિઙ્ઢેડનુસ્વારઃ (૧-૩-૪૦) થી જો પહેલાં જ ન નો અનુસ્વાર કરી દેવાય, તો અનુસ્વાર સહિત સિ નું (ન્સિ નું) સ્વરાદેર્દ્વિતીયઃ (૪-૧-૪) થી દ્વિત્વ થયે (અંસિન્સિ + ઇટ્ + સન્ + શવ્ + તિ સ્થિતિમાં) અઘોષે શિટઃ (૪-૧-૪૫) થી પૂર્વ - અનુસ્વારનો લુક્ થયે, વ્યંસિસયિષતિ, વ્યંસિષવ્ । વગેરે અનિષ્ટ રૂપ થાત. માટે ન નો અનુસ્વાર છેલ્લે જ થાય. આ ધાતુ અદન્ત હોવાના સામર્થ્યથી અ ના લુક્નો અભાવ થયે - તેની વૃદ્ધિ થયે - પુ (પ) આગમ થયે, વ્યંસાપયતિ । એવું પણ રૂપ (અન્ય મતે) થાય છે. (૨૯)

ગહણ્ ગહને । ગહયતિ । ગહાપયતિ । એવું પણ રૂપ થાય છે. (૩૦)

અહીં અદન્ત ધાતુઓ સમાપ્ત થાય છે.

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૨૮. શશણ્ - આ ધાતુ અધિક છે. સૂર્યપ્રજ્ઞામિની ટીકામાં કહેલો છે.

૨૯. અંસણ, અંશણ્ સમાષાતે - આ સ્વપઠિત ધાતુને ચંદ્ર વૈયા. દન્ય - સ કારાન્ત કહે છે. 'સમાષાત' શબ્દનો 'વિભાજન' એવો અર્થ ધાતુપારાયણમાં કહેલો છે. આથી અહીં અમે સ્પષ્ટ પ્રતીતિ માટે 'વિભાજન' અર્થ જ કહ્યો છે.

૩૦. ગહણ્ - આ ધાતુનો કેટલાંક અધિક પાઠ કરે છે.

પરપઠિત અન્નદન્ત - અ કારાન્ત સિવાયના ધાતુઓ :-

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

પ્રથમ આ કારાન્ત ૨ ધાતુઓ :- ગાંક્ જન્મસ્તુત્યોઃ । જન્મ લેવો, સ્તુતિ કરવી. આ હ્રાદિ (હુ - આદિ) ગણના ધાતુ છે. હવઃ શિતિ (૪-૧-૧૨) સૂત્રથી દ્વિત્વ થયે, જગાતિ । (૩૧)

માઙ્ચ માને । માપવું. માયતે । દિવાદિ - ગણનો જ્ય પ્રત્યય શિત્ હોવાથી ર્ઐવ્યજ્ઞનેડયપિ (૪-૩-૯૭) સૂત્રથી ર્ઐ આદેશ ન થાય. કેમ કે, તે સૂત્રમાં અશિતિ એમ કહ્યું છે. જ્યારે અહીં શિત્ પ્રત્યય પરમાં છે. નેઙ્ માર્દા ૦ (૨-૩-૭૮) થી નિ ઉપસર્ગના ન નો ન થયે, પ્રણિમાયતે । (૩૨)

इ कारांत ४ धातुओ :- किक् ज्ञाने । જાણવું. આ હ્વાદિ - ગણનો છે. માટે હવઃ શિતિ (૪-૧-૧૨) થી દ્વિત્વ થયે, ચકેતિ । જાણે છે. (૩૩)

क्षि, जिरिट् हिंसायाम् । હિંસા કરવી. ક્ષિણોતિ । ઉદાહરણ - પદ્માનિ નો ચેત્કિમયં ક્ષિણોતિ । ક્ષિણૂયી હિંસાયામ્ । એ તનાદિ - આઠમાં ગણના ધાતુનું તો, ડ પ્રત્યય આવતાં ક્ષિણોતિ । રૂપ થાય. (૩૪)

जिरिट् - जिरिणोति । स्वादि पांथमा गणनो છે. (૩૫)

चिगण् चये । એકઠું કરવું. ચુણદિ - ગણમાં હોવા સાથે ઘટાદિ ગણમાં પણ આનો પાઠ છે. આથી ઘટાદેર્હસ્વો દીર્ઘસ્તુ વા જિણમ્પરે (૪-૨-૨૪) થી હ્રસ્વાદેશ થયે ચયયતિ । રૂપ થાય. ચિસ્ફુરોર્નવા (૪-૨-૧૨) થી અંત્યનો આ - આદેશ બીજાઓને ઈષ્ટ નથી. જિ પ્રત્યય અને ણમ્ જેની પરમાં છે તેવો (જિ, ણમ્ - ૫૨૬) ણિ પર છતાં વિકલ્પે દીર્ઘ થયે, અચાયિ, અચયિ । ચાયં ચાયં । ચયં ચયમ્ । ચુણદિ ણિચ્ અનિત્ય હોવાથી તેના અભાવમાં, ચયતિ । ચયતે । (ગ - અનુબંધવાળો હોવાથી ઉભયપદી છે.) ચુણદિ ગણ સિવાયના અને ઘટાદિ - સિવાયના સ્વમતે સ્વાદિ - પાંચમાં ગણના ચિગટ્ ચયને । ધાતુનાં તો ચિનોતિ । ચિનુતે । વગેરે રૂપો થાય. ણિ પ્રત્યય થયે, ચિ સ્ફુરોર્નવા (૪-૨-૧૨) સૂત્રથી વિકલ્પે આ થયે, ચાપયતિ, ચાયયતિ । એમ બે રૂપ થાય. અને ણમ્ - ૫૨૬ ણિ પ્રત્યય આવતાં, અચાપિ, ચાપંચાપમ્ । અચાયિ, ચાયંચાયમ્ । થાય. (૩૬)

दीर्घ ई कारांत ८ धातुओ :- दीधीकि दीप्तिदेवनयोः । દીપવું, ક્રીડા કરવી વગેરે. ગા.ર. દીધીતે । ક્તિ પ્રત્યય આવતાં નિપાતનથી દીધિતિઃ । કિરણ. (૩૭)

ई, वेवीकि प्रजनकान्त्यसनखादनेषु । પ્રજન, શોભવું, રેંકવું, ખાવું. પ્રજન - પ્રથમવાર ગર્ભધારણ કરવું. અસન - રેંકવું, અથવા અશન શબ્દ લઈએ તો - તૃપ્ત થવું. રૂંતે ગૌઃ । ગાય પ્રથમવાર ગર્ભધારણ કરે છે - એમ અર્થ છે. (૩૮)

वेवीकि - पूर्वनी જેમ જ અર્થ - ઉદા. વગેરે સમજવું. વેવીતે । (૩૯)

क्षीष्श् हिंसायाम् । હિંસા કરવી. ગા.૯. ક્ષીણાતિ । ક્ષીતઃ, ક્ષીતવાન્, ક્ષીતિઃ । ષિત્ ધાતુ હોવાથી ષિતોડઙ્ (૫-૩-૧૦) થી અઙ્ પ્રત્યય થયે, ક્ષિયા । આ રૂપ તો સ્વપઠિત ક્ષિષ્શ હિંસાયામ્ । ધાતુવડે પણ થાય છે. (૪૦)

व्रीश् वरणे । વરવું, સ્વીકારવું. વ્રીશ્ ભરણે । ભરણપોષણ કરવું. આ બે ધાતુઓ વ્ર્યાદિ ૯માં ગણના અંતર્ગત એવા પ્વાદિ - ગણના છે. પ્વાદેર્હસ્વઃ (૪-૨-૧૦૫) સૂત્રથી હ્રસ્વ થયે, વ્રિણાતિ ।

પ્રિણાતિ । આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ આ બે ધાતુનો ક્ર્યાદિ - ગણમાં પ્વાદિ - સિવાયના ધાતુઓમાં પાઠ કરેલો છે. આથી આ બે ધાતુવડે વ્રીણાતિ । વ્રીણાતિ । રૂપો થાય. (૪૧) (૪૨)

લ્પીશ્ શ્લેષ્ણે । ભેટવું. આ ધાતુની ઉપાંત્યમાં ઓષ્ઠ્ય - વર્ણ (પ) છે. અને ૯માં ગણના અંતર્ગત પ્વાદિ અને લ્વાદિ નો છે. પ્વાદિ ગણનો હોવાથી હ્રસ્વ થયે, લ્પિનાતિ । લ્વાદિ ગણનો હોવાથી ઋલ્વાદેરેષાં તો નોડપ્ર: (૪-૨-૬૮) સૂત્રથી ક્ત, ક્તવતુ અને ક્તિ પ્રત્યયોના ત નો ન આદેશ થયે, લ્પીનઃ, લ્પીનવાન્, લ્પીનિઃ । અનુસ્વાર-ઇત્ વાળો હોવાથી ઇદ્ નો નિષેધ થયે, લ્પેતા, લ્પેતુમ્ । (૪૩)

લ્વીશ્ ગતૌ । જવું. આ ધાતુ ક્ર્યાદિ ૯માં ગણમાં પ્વાદિ - લ્વાદિ સિવાયના ધાતુઓમાં પઠિત છે. તેથી હ્રસ્વાદેશનો અભાવ થયે = લ્વીનાતિ । લ્વાદિ ન હોવાથી ક્ત વગેરેના ત ના ન આદેશનો અભાવ થયે, લ્વીતઃ, લ્વીતવાન્ । લ્વીતિઃ । પ્વાદિ, લ્વાદિ ગણમધ્યે પઠિત હોવામાં તો આ ધાતુના લ્વિનાતિ । વગેરે અને લ્વીનઃ, લ્વીનવાન્, લ્વીનિઃ । વગેરે રૂપો થાય. (સ્વમંતે પ્વાદિ, લ્વાદિ ગણનો છે) (૪૪)

ઝીળ્ વયોહાનૌ । ઘરડા થવું. નંદીના મંતે આ ધાતુ ૬સમાં ગણના યુજાદિ અંતર્ગતનો છે. યુજાદેર્નવા (૩-૪-૧૮) સૂત્રથી વિકલ્પે ણિચ્ થયે, ઝાયયતિ । ઝયતિ । ઝૂળ્ એ સ્વપઠિત ધાતુનું તો ઝારયતિ । ઝરતિ । રૂપ થાય. (૪૫)

ઝ કારાંત બે ધાતુઓ :- ઁહ્ ગતૌ । જવું. ઁવતે । ઁહુવે । અનુસ્વારેત્ હોવાથી ઁહોતા, ઁહોતુમ્ । (૪૬)

ધૂંઘ્ કમ્પ્ને । કંપવું. ધુનુતે, ધુનોતિ । ઉદા. પદ્માન્તરણિ ચ દુનોતિ ધુનોતિ પશૌ । અનુસ્વારેત્ હોવાથી ધોતા, ધોતુમ્ । ક્ત આવતાં વિધુતઃ । આરધયન્તિ વિધિવદ્વિધુતાન્યકૃત્યાઃ । અન્ય કૃત્યો ત્યાગી દઈને જે જનો તારી વિધિપૂર્વક આરાધના કરે છે... (તે મનુષ્યો જ ધન્ય છે...) ધૂંઘ્ કમ્પ્ને । આ દીર્ઘ ઝ કારાંત સ્વપઠિત ધાતુનું તો ધૂનોતિ । વગેરે રૂપ થાય. ધૂગૌદિતઃ (૪-૪-૩૮) સૂત્રથી વેદ્ થયે, ધોતા, ધવિતા । (મૂળ પુસ્તકમાં ધૌતા રૂપ અશુદ્ધ જણાય છે.) અને ક પ્રત્યય આવતાં વિધૂતઃ । વગેરે થાય. (૪૭)

દીર્ઘ ઝ કારાંત ત્રણ ધાતુઓ :- ગૂં, ગૂત્ચ્ પુરીષોત્સર્ગે । મળત્યાગ કરવો. અહીં પાઠને અંતે ચ અનુબંધ હોવા છતાંય, ગૂં ધાતુ પ્વાદિ - ૧ લાં ગણનો સમજવો. અને બીજો ધાતુ તુદાદિ ગ.૬નો જાણવો. કારણ કે આ અર્થનું જાપન કરવા માટે જ ચ નો પ્રયોગ કરેલો છે. આથી જ બીજે ઠેકાણે ક્યાંય પણ ચ નો પ્રયોગ નથી. અને તે ઠેકાણે સર્વત્ર અનેક ધાતુના પ્રાંતે રહેલાં ક વગેરે અનુબંધવડે તે સર્વ (સહપઠિત) ધાતુઓ અદાદિ વગેરે ગણમાં આશ્રિત છે, એમ જાણવું. ઉદા. ગવતિ । અનુસ્વારેત્ હોવાથી ઇદ્ નો અભાવ થયે, અઘ.માં ન્યગૌષીત્ । ગૂત્વા । ગુહ્ શબ્દે - એ સ્વમંતે ગ.૧. આત્મનેપદી ધાતુના તો ગવતે । વગેરે રૂપો થાય છે. ધુહ્સ્વાલ્લુગનિટસ્થોઃ (૪-૩-૭૦) થી અઘતનીમાં સિચ્ - લુક્ થયે, ન્યગુત । કૃત્વા પર આવતાં, ગુત્વા । ગોતા, ગોતુમ્,

ગોતવ્યમ્ । વગેરે રૂપો તો બેય ધાતુઓથી થાય. (૪૮)

ગૂત્ - આ ધાતુ તુદાદિ નો અંતર્ગણ કુદાદિ નો છે. તેથી અઘતની સિચ્ પ્રત્યય કુદાર્દિદ્વદ્વિજિત્ (૪-૩-૧૭) સૂત્રથી હિત્ થવાથી વૃદ્ધિનો અભાવ થયે, ઇટ્ થયા પછી ઈત્ આગમ થયે, ઇટ્ ઈતિ (૪-૩-૭૧) સૂત્રથી સિચ્ નો લુક્ થયે (તન્નિમિત્તક ઇટ્ નો લુક્ થયે) ધાતોરિવર્ણોવર્ણ (૨-૧-૫૦) થી ઋ નો ઉવ્ થયે - ન્યગુવીત્ । તૃચ્ વગેરે પ્રત્યય આવતાં પણ હિત્ થવાને કારણે જ ગુણાભાવ થયે, ગુવિતા, ગુવિતુમ્, ગુવિતવ્યમ્ । રૂપ થાય. કિત્ પ્રત્યયો પર આવતાં ઉવર્ણાત્ (૪-૪-૫૮) થી ઇટ્ નો નિષેધ થયે, ગુત્વા । વગેરે થાય. ગુંત્ પુરીષોત્સર્ગે । એ સ્વપઠિત કુદાદિ ગણના ધાતુનું તો અનુસ્વારેત્ હોવાથી ઇટ્ નો નિષેધ થયે, ન્યગુષીત્ । વગેરે રૂપ થાય. તૃચ્ વગેરે પ્રત્યય આવતાં, ગુતા, ગુતુમ્, ગુતવ્યમ્ અને ગુત્વા । રૂપો થાય. (૪૯)

દૂંદ્ હિસાયમ્ । હિસા કરવી. દૂનોતિ । દુદુંદ્ ઉપતાપે । એ સ્વપઠિત ધાતુનું તો દુનોતિ । રૂપ થાય. (૫૦)

સ્વોપજ ન્યાસ

૩૧, ૩૨. ગાંક્, માંઙ્ - ગાં ધાતુ હ્વાદિ ધાતુ મધ્યે અને માંઙ્ ને દિવાદિ - ગ. ૪. માં કેટલાંક અધિક પાઠ કરે છે.

૩૩, ૩૪. કિક્ - આ ધાતુને હ્વાદિ ગણમાં અને ક્ષિદ્ - આ ધાતુને સ્વાદિ પાંચમા ગણમાં કેટલાંક અધિક કહે છે. ૩૫, ૩૬. જિરિદ્ - જિરિદ્ ધાતુને સ્વાદિ ગણમાં અને ચિગ્ - ધાતુને જુગાદિ ૧૦માં ગણમાં અને ઘદાદિ ગણમાં પણ કેટલાંક અધિક જ કહે છે.

તથા ૩૭, ૩૮, ૩૯. લીઘીકિ, ઈં, લેલીકિ - આ ધાતુનો પણ કેટલાંક અધિક પાઠ કરે છે. ૪૧, ૪૨. વ્રીશ્, ધ્રીશ્ - અન્યમતે આ બે પ્વાદિ - ગણના છે. સૂરિજી વડે તો આ બે ધાતુ ત્રયાદિ ગણમાં અપ્વાદિ તરીકે પઠિત છે. ૪૩. લ્વીશ્ - આને કેટલાંક અધિક કહે છે. ૪૪. લ્વી - સ્વમતે સૂરિજી વડે લ્વી પ્વાદિ ગણમાં પઠિત છે. ૪૫. જીળ્ - સ્વમતે યુગાદિ ગણ મધ્યે રહેલાં જળ્ વયોહાનૌ । ધાતુના સ્થાને જીળ્ એ પ્રમાણે નંદી નામના વૈયા. કહે છે.

૪૬. ચુઙ્ - સ્વમતે ઉઙ્ ક્રુઙ્ વગેરે ધાતુઓ જેમ 'ગતિ' અર્થમાં પઠિત છે, તેની જેમ ચુઙ્ નો પણ 'ગતિ' અર્થમાં કેટલાંક પાઠ કરે છે.

૪૮. ગૂં - ગુઙ્ શબ્દે । આ ધાતુને જ બીજા દીર્ઘ ઋ કારાંત અને સેદ્ કહે છે. ૪૯. ગૂત્ કુદાદિ - ગણમાં રહેલ ગુંત્ - પુરીષોત્સર્ગે એ ધાતુને અન્ય વૈયા. દીર્ઘ ઋ કારાંત અને સેદ્ માને છે.

૫૦. દૂદ્ - આ ધાતુનો કેટલાંક સ્વાદિ પાંચમાં ગણમાં અધિક પાઠ કરે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ઋ કારાંત ૮ ધાતુઓ :- જું અધિભવે । અભિભવ કરવો, પરાસ્ત કરવું. 'યમી જરતિ કર્માણિ । સાધુ કર્મોને ખલાસ કરે છે. અનુસ્વોરેત્ ધાતુ હોવાથી ઇટ્ ન થાય - જર્તા, જર્તુમ્ ।

‘શીલ’ અર્થમાં વયઃશક્તિશીલે (૫-૨-૨૪) સૂત્રથી શાન (આન) પ્રત્યય લાગતાં, જરમાણો નામ કશ્ચિત્ । તસ્યાપર્ત્યં વૃદ્ધં - અર્થમાં ગગદિર્યજ્ (૬-૧-૪૨) થી યજ્ લાગતાં જારમાણ્યઃ । જરમાણનો સંતાન. (૫૧)

ઘૃક્ ક્ષરણદીપ્ત્યોઃ । ક્ષરવું, દીપવું. સૂક્ ગતૌ । હૃક્ બલાત્કારે । - આ ત્રણેય ધાતુઓ હ્રાદિ ગણના છે. આથી હવઃ શિતિ (૪-૧-૧૨) સૂત્રથી દ્વિત્વ થયે, ઘૃ - જઘર્તિ । સ્ - સમર્તિ । હ - જહર્તિ । (૫૨) (૫૩) (૫૪)

સ્પૃદ્ પ્રીતિપાલનયોઃ । પ્રીતિ કરવી, પાલન કરવું. (ટિલ્ હોવાથી સ્વાદિ પાંચમાં ગણનો છે.) આ ધાતુ ઉપાંત્યમાં ઓઘ્ય (પ) વ્યંજનવાળો છે. સ્પૃણોતિ । પરોક્ષામાં - પસ્પાર । અનુસ્વારેત્ હોવાથી અનિટ્ - સ્પર્તા, સ્પર્તુમ્ । (૫૫)

ઋદ્ કૃગ્શ્ હિંસાયામ્ । હિંસા કરવી. ઋણોતિ । ઋણૂયિ ગતૌ । એ તનાદિ । ગ.૮.સ્વપઠિત ધાતુનું તો ગુણ થયે - અર્ણુતે । અર્ણોતિ । વગેરે રૂપ થાય. (૫૬)

કૃગ્શ્ - ૯ માં ક્ર્યાદિ ગણના લ્વાદિ અંતર્ગણનો છે. ઋલ્વાદેરેષાં તો નોઽપ્રઃ (૪-૨-૬૮) સૂત્રથી ક્ત વગેરેના ત નો ન થયે, કૃણઃ, કૃણવાન્, કૃણિઃ । સ્વમતે કૃગ્શ્ - (દીર્ઘ ઋ કારાંત) ધાતુનું કોર્ણઃ, કોર્ણવાન્, કોર્ણિઃ । રૂપ થાય. કૃણાતિ । વગેરે રૂપો તો સ્વમતે કહેલાં કૃગ્શ્ ધાતુનાં પણ થાય. અર્થાત્ બન્નેયના થાય. (૫૭)

વૃગ્શ્ વરણે । વરવું, પસંદ કરવું. આ પણ ૯ માં ગણના લ્વાદિ અંતર્ગણનો ધાતુ છે. ઋલ્વાદેઃ (૪-૨-૬૮) સૂત્રથી ક્ત વગેરે પ્રત્યયના ત નો ન આદેશ થયે, વૃણઃ, વૃણવાન્ । વૃણિઃ । વૃગ્શ્ એ સ્વપઠિત ધાતુનું તો ઓષ્ટ્યાદુર્ (૪-૪-૧૧૭) સૂત્રથી ઋ નો ઝ્ થયે, ઋવાદેર્નામિનઃ (૨-૧-૬૩) થી દીર્ઘ થયે - વૂર્ણઃ, વૂર્ણવાન્, વૂર્ણિઃ । રૂપો થાય. વૃણાતિ । વગેરે રૂપોનો સ્વપઠિત વૃગ્શ્ - એ દીર્ઘ - ઋ કારાંત ધાતુથી પણ થાય. અર્થાત્ બેયના થાય. (૫૮)

દીર્ઘ ઋ કારાંત ૩ ધાતુઓ :- ટ્ઠ મક્ષણગત્યોઃ । ભક્ષણ કરવું, જવું. ક્ત પ્રત્યય આવતાં ચીર્ણા । (ચીર્ણમ્ ।) અચારિ ગવા । આચીર્ણ તપઃ । આ ધાતુનો ક્ત, ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં જ પ્રયોગ થાય છે, અન્ય પ્રત્યય પર છતાં પ્રયોગ થતો નથી. (૫૯)

પૃક્ પાલનપૂરણયોઃ । પાલન કરવું, પોષવું, પુરું કરવું. આ ધાતુ હ્રાદિ ગણનો છે. તસ્ પ્રત્યય પર છતાં હવઃ શિતિ (૪-૧-૧૨) સૂત્રથી. દ્વિત્વ થયે પૂર્વના સ્વરનો પશ્ચિમાહાડામિઃ (૪-૧-૫૮) સૂત્રથી ઇ થયે, ઓષ્ટ્યાદુર્ (૪-૪-૧૧૭) થી ઋ નો ઝ્ થયે (પિ પુર્ + તસ્ -) પિપૂર્તઃ । અન્તિ પ્રત્યય આવતાં પિપુરતિ । સમમી - ક્યાત્ પ્રત્યય થતાં - પિપૂર્યાત્ । પિપર્તિ - રૂપ તો સ્વપઠિત પૃક્ ધાતુનું પણ થાય. (૬૦)

દૃઙ્ચ્ ભયે । ભય પામવો. દિવાદિ ગ.૪. આત્મનેપદી છે. આ ધાતુથી કર્તરિપ્રયોગમાં દીર્યતે । રૂપ સિદ્ધ થાય છે. ૧. કર્મકર્તરિ પ્રયોગ, ૨. ભાવે પ્રયોગ અને ૩. કર્મણિ પ્રયોગમાં દીર્યતે । એવું રૂપ તો દૃ ભયે । એ સ્વપઠિત ઋવાદિ પરસ્મેપદી ધાતુવડે પણ થાય જ. (૬૧)

સ્વોપજ ન્યાસ

૫૧. જું - જિ અભિખવે । એ સ્વપઠિત ધાતુને કેટલાંક ઋ કારાંત કહે છે.

૫૨. ૫૩. ૫૪. ઘ, ણ, હ - આ ત્રણ ધાતુનો હ્રાદિ ગણમાં કેટલાંક વધારે પાઠ કરે છે.

૫૫. સ્મૃદ - સ્મૃદ પાલને ચ - આ ધાતુને કેટલાંક ઉપાંત્યમાં પ કારવાળો કહે છે. ૫૬. ઋદ - આને સ્વાદિ - ગણમાં કેટલાંક વધારે કહેલો છે. ૫૭. કૃગ્ - કૃગ્ હિંસાયામ્ - આ સ્વપઠિત ધાતુ જ હ્રસ્વ ઋ કારાંત છે - એમ બીજા માને છે. ૫૮. વૃગ્ - સ્વપઠિત વૃગ્ વળે । ધાતુને ઠેકાણે નંદી વેયા. હ્રસ્વાન્ત ધાતુ કહે છે.

૫૯. ચુ - આ ચ્ ધાતુ સાથે સમાન અર્થવાળો બીજો જ કોઈ ધાતુ છે અને તેને ક્ત, ક્વત્ પ્રત્યયના વિષયવાળો કેટલાંક માને છે. આ પ્રમાણે ર્વાદમૂર્ચ્મદઃ૦ (૪-૨-૬૯) સૂત્રની ટીકામાં કહેલો હોવાથી ચ ધાતુ ભક્ષણ-ગતિ-અર્થમાં છે, એમ અહીં કહ્યું. ચ્ ધાતુ પણ આ બે (મક્ષણગત્યોઃ) અર્થમાં જ ધાતુપાઠમાં કહેલો છે. તથા આ ધાતુ ક્, ક્વત્-વિષયવાળો છે - એમ કહેવાથી ચીર્ણ - એ પ્રમાણે ક્ પ્રત્યયાંત ઉદા. જ દર્શાવ્યું છે. (આ વિધાનથી એમ જણાય છે કે, પુસ્તકમાં છપાયેલ ન્યા. મં. ટીકામાં ચીર્ણ । એવું ઉદા. બરોબર નથી. તેને બદલે ચીર્ણમ્ । એવું ઔત્સર્ગિક નપું. - લિંગવાળું ઉદા. હોવું ઘટે છે.)

૬૦. પૂક - પૂક એ સ્વપઠિત અવાદિ ગણના ધાતુને જ કેટલાંક દીર્ઘ ઋ કારાંત અને સેટ્ કહે છે. ૬૧. દૃઙ્ - દૃ મયે આ સ્વપઠિત ભ્વાદિ ધાતુ જ કેટલાંક વડે દિવાદિ-ગણમાં પઠિત છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ઓ કારાંત ધાતુ - જ્યોઙ્ ઉપનયનનિયમવ્રતાદેશેષુ । ઉપનયન - મૌઙ્ગીબન્ધ : - જનોઈ દેવાનો સંસ્કાર - વિધિ, નિયમ / પ્રતિજ્ઞા કરવી, વ્રતાદેશ = સંસ્કારાદેશ કરવો. ક્ત આવતાં જીતઃ । જ્યાવ્યધઃ કિઙ્કિતિ (૪-૧-૮૧) થી સ્વરસહિત ય નું ચ્વૃત્ થયું છે. તથા વ્યઙ્ગનાન્તસ્થાઽઽતોઽઙ્ગાધ્યઃ (૪-૨-૮૧) સૂત્રથી પ્રાપ્ત ક્ત ના ત નો ન આદેશ બીજાઓ ઈચ્છતાં ન હોવાથી થયો નથી. વળી ધાતુ સેટ્ છે, છતાંય 'આગમો અનિત્ય હોવાથી' ઇટ્ આગમ થયો નથી. (૬૨)

ક કારાંત ૫ ધાતુઓ - દક્ કૃચ્છ્રજીવને । દુઃખથી જીવવું. દક્કિતિ । આઙ્ પૂર્વક દઙ્ક થી હિ પ્રત્યય આવતાં આદઙ્ક । (અતઃ પ્રત્યયાલ્લુક્ (૪-૨-૮૫) થી હિ નો લુક્ આદઙ્ક । એ પ્રમાણે ત્યાદ્યન્ત-પ્રતિરૂપક (તુલ્યરૂપવાળો) અવ્યય પણ છે. (૬૩)

તિકૃઙ્, ટિકૃઙ્, ષેકૃઙ્ ગતૌ । જવું. તેકતે । અઘતનીમાં ણિ, ૫૨ આવતાં ઋ - અનુબંધવાળો ધાતુ હોવાથી ઉપાન્ત્યસ્યાસમાનલોપિશાસ્વૃદિતો ઙે (૪-૨-૧૫) થી હ્રસ્વનો નિષેધ થયે, અતિતેકતે । (૬૪)

ટિકૃઙ્ - અટિટેકત્ । ઋદિત્ નહિ એવા તિક્, ટિક્ ધાતુના તો, ઉપાંત્ય હ્રસ્વ થયે, અતીતિકત્, અટીટિકત્ । વગેરે રૂપ થાય. તેકતે, ટેકતે । વગેરે રૂપો તો ઋદિત્ કે અનૃદિત્ એવા

ધાતુના સમાન જ થાય છે. (૬૫)

ષેકૃઙ્. અસિષેકત્. અહીં ષેક ધાતુ ષોપદેશ હોવાથી ષઃ સઃ૦ (૨-૩-૮૮) સૂત્રથી જ નો સ થયે કૃત સ કાર હોવાથી નામ્યન્તસ્થાકવર્ગાત્૦ (૨-૩-૧૫) થી ષ ત્વ થયું છે. આ પ્રમાણે ણિ, સન્ પ્રત્યય થતાં સિષેકયિષતિ. રૂપ થાય. કેવળ = મૂળ ધાતુના તો સ નો ષ આદેશવાળો સન્ પ્રત્યય આવતાં ણિસ્તોરેવાસ્વદસ્વિદસહઃ ષણિ (૨-૩-૩૭) થી નિયમ કરેલો હોવાથી સ નો ષ આદેશ ન થાય. સિસેકયિષતિ. આ ધાતુ (સ્વમતે) ષોપદેશ ન હોવામાં તો સ એ કૃત ન હોવાથી ષ ત્વની પ્રાપ્તિ જ નથી. અસિષેકત્. ણિ, સન્ પ્રત્યય આવતાં સિસેકયિષતિ. એવા જ રૂપો થાય. સેકતે, રૂપ તો - ષોપદેશ હોય કે ન હોય - બેય રીતે થાય. (૬૬)

ચિક્ષણ વ્યથને. વ્યથા-પીડા કરવી. ચિક્ષયતિ. ઉણાદિમાં અણ પ્રત્યય લાગતાં ચિક્ષણઃ. અસ્ પ્રત્યય આવતાં ચિક્ષસઃ - યવક્ષોદઃ. જવનો લોટ. (૬૭)

ચ્ચ કારાંત ડાધાતુઓ - ચચ્ચ ગતૌ. જવું. ડ અનુબંધવાળો (ડદિત્) ધાતુ હોવાથી ન આગમ થયે, ચ્ચ્ચિષતિ. કિત્ પ્રત્યય આવતાં ન ના લુક્નો અભાવ થયે, ચ્ચ્ચિષ્યતે. ચ્ચ્ચિષ્ચતઃ. ચ્ચ્ચિષ્ચા. અહીં ક્તેયે ગુરોર્વ્યજ્જનાત્ (૫-૩-૧૦૬) સૂત્રથી અ પ્રત્યય થયો છે. (૬૮)

ચ્ચ્ચ્ચ હસને. ડસવું. ચ્ચ્ચિષ્ચતિ. ચ્ચ્ચિષ્ચતઃ. ચ્ચ્ચિષ્ચા. ક્તેડઃ૦ (૫-૩-૧૦૬) થી અ પ્રત્યય થયો. (૬૯)

લિખત્ અક્ષરવિન્યાસે. લખવું. આ તુદાદિ ગ.દ.ના કુટાદિ અંતર્ગણનો ધાતુ છે. તેથી ત્વ વગેરે પ્રત્યયો ડિત્ થવાથી, તે પર આવતાં ગુણનો અભાવ થયે, લિખિતા, લિખિતુમ્, લિખનીયમ્. (સ્વમતે) કુટાદિ ગણ સિવાયના આ ધાતુનું તો લેખિતા, લેખિતુમ્, લેખનીયમ્. વગેરે રૂપો થાય. લિખતિ. વગેરે રૂપ તો કુટાદિ-અકુટાદિ બેય રીતે થાય. (અર્થાત્ તુદાદિ ગ.દ.નો જ પ્રત્યય ડિત્ હોવાથી અકુટાદિ હોવામાં પણ ગુણ ન થાય.) (૭૦)

કેટલાંક કડ, સ્ફર, સ્ફલ આ ત્રણ ધાતુઓનો પણ કુટાદિ - ગણમાં પાઠ કરે છે. અને તેમાં પાઠના બળથી જિત્, જિત્ - પ્રત્યય આવતાં તે ધાતુઓના સ્વરની વૃદ્ધિનો નિષેધ કહે છે. જેમ કે, કડ + ણક - કડકઃ. સ્ફરકઃ. સ્ફલકઃ. વગેરે. પણ આ વાત અમે અહીં (પરપઠિત ધાતુઓમાં) દર્શાવી નથી. કેમ કે, અચ્ પ્રત્યય લાવીને કડઃ. એવું રૂપ બનાવીને સ્વાર્થમાં કપ્ પ્રત્યય લાવવાથી કડકઃ. વગેરે રૂપો સિદ્ધ થઈ જ જાય છે.

ઘ કારાંત ધાતુઓ. ઘઘ હસને. ઘઘતિ. ઘઘિતઃ. ઘઘા. અહીં ક્તેડઃ૦ (૫-૩-૧૦૬) થી અ પ્રત્યય થયો છે. (૭૧)

દઘ, સઘ, તિઘ, ચષઘદ્ હિસાયામ્. હિસા કરવી. આ સ્વાદિ - પાંચમાં ગણના છે. દઘ્નોતિ. ઘઙ્ પ્રત્યય પર આવતાં ઘઘઃ. નિદાઘઃ. ગ્રીષ્મ ઋતુ. (૭૨)

સઘદ્ - ણિ, સન્ પર આવતાં, અષોપદેશ - ધાતુ હોવાથી કૃત સ કાર ન હોવાથી ષત્વનો અભાવ થયે, સિસાઘયિષતિ. તે પ્રમાણે ણિ, ઙ પર છતાં અસિસઘત્. વગેરે થાય. ષોપદેશ પક્ષે (સ્વમતે) સિસાઘયિષતિ. અસીસઘત્ વગેરે થાય. સઘ્નોતિ. રૂપો તો ષોપદેશ-અષોપદેશ ઉભય

ધાતુવડે થાય. (૭૩)

તિષ્ઠિટ્ - તિષ્ઠોતિ । તિતેષ । (૭૪)

ચષઘટ્ - ચષઘ્નોતિ । અનેકસ્વરી હોવાથી પરોક્ષામાં આમ્ આદેશ થયે, ચષઘાઞ્ચકાર ।

(૭૫)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૬૨. જ્યોઙ્ - દીક્ષિ મૌઙ્દ્યેજ્યોપનયનાદૌ એવા (સર્ળંગ) વૃદ્ધપાઠને કેટલાંક જુદો પાડે છે અને ૩ કારનો અધિક પાઠ કરે છે. તેઓના મતે દીક્ષિ મૌઙ્દ્યે - એ એક ધાતુ થાય છે અને જ્યો ઉપનયનાદૌ - એ બીજો ધાતુ છે. અને તથા જ્યોઙ્ એ પ્રમાણે ૬ કાર તો ધાતુ આત્મનેપદીનું જાપન કરવા માટે મૂકેલો છે.

૬૩. દકુ - તકુ કૃચ્છ્રજીવને ધાતુના ઠેકાણે અન્ય વેયાકરણો દકુ કહે છે. ૬૪. ૬૫. તિકૃઙ્ - જે તિક્ અને ટિક્ ધાતુઓ ભ્વાદિ - ગણના આત્મનેપદી છે, તે બે ઋ - અનુબંધવાળા છે - એમ બીજા કહે છે. ૬૬. સેકૃઙ્ - સેકૃઙ્ એ સ્વપઠિત ધાતુને જ કેટલાંક ધોપદેશ કહે છે. ૬૭. ચિક્ષ્ણ - ચુક્ષ્ણ વ્યથને એ ધાતુના સ્થાને ચિક્ષ્ એ પ્રમાણે કૌશિક કહે છે. ૬૮. ચ્ચ્વુ સ્વમતે ચ્ચ ગતૌ । ધાતુને જ કેટલાંકો ઉદિત્ કહે છે. ૬૯. ચ્ચ્વ - સ્વપઠિત કચ્ચ હસને ધાતુને જ કેટલાંક દ્વિતીય વર્ણાદિ - ચ્ચ કારાદિ કહે છે. ૭૦. લિચ્ચ - આ ધાતુનો કેટલાંકોએ કુવાદિ ગણવાળા તરીકે પાઠ કરેલો છે.

૭૧. ઘઘ - ગઘ હસને ધાતુને જ કેટલાંક ઘ કારાદિ કહે છે. ૭૨ થી ૭૫. ઘઘ વગેરે - ઘઘ, તિષ્ઠ અને ચષઘ ધાતુઓનો સ્વાદિ - પાંચમાં ગણમાં બીજાઓએ અધિક જ પાઠ કરેલો છે. અને સઘ - ષઘદ્ હિસાયામ્ આ સ્વપઠિત ધાતુને જ કેટલાંકો અધોપદેશ કહે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ચ કારાંત ૮ ધાતુઓ :- મુચિ કલ્કને । કલ્કન એટલે દંભ કરવો, ઠગવું, અને ઉકાળવું. મોચતે । (૭૬)

અચૂઘ્, અચુઘ્ ગતૌ । જવું. અચતે । અચતિ । (ગિત્ હોવાથી ઉભયપદી) પરોક્ષામાં - આવે આચ । તૃચ્ - અચિતા, તુમ્ - અચિતુમ્ । દીર્ઘ ઋ અનુબંધવાળો (ઋદિત્) હોવાથી કૃત્વા પ્રત્યય વેટ્ થયે - અકૃત્વા, અચિત્વા । (સ્વમતે) અચૂ ધાતુ તો 'ગતિ' અર્થમાં ઉદિત્ હોવાથી કૃત્વા પ્રત્યય વેટ્ (વિકલ્પે ઇટ્ આગમવાળો) થયે અચૂકૃત્વા । અચ્ચિત્વા । એમ બે રૂપ થાય. (૭૭)

અચુઘ્ - ઉદિત્ ધાતુ હોવાથી ન આગમ થયે, અચ્ચતિ । અચ્ચતે । કર્મણિ ક્ય પ્રત્યય પર આવતાં ન ના લુક્નો અભાવ થયે, અચ્ચતે । ક્ત પ્રત્યય પર છતાં ઇટ્ થયે, કુર્વન્નુદચ્ચિતે નેત્રે (બે નેત્રોને ઉંચા કરતો) એમ ઉદચ્ચિત્ રૂપ થાય. સ્વમતે તો અચ્ચૂઘ્ ધાતુ ઋદિત્ હોવાથી ઋદિતો વા (૪-૪-૪૨) થી કૃત્વા પ્રત્યય વેટ્ થયે, ક્ત, ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં વેટોપતઃ (૪-૪-૪૬) સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ થયે, અચ્ચોઽનર્ચાયામ્ (૪-૨-૪૬) થી ન લુક્ થયે -

ઉદ્ક્ર: । રૂપ ધાય. (૭૮)

ડુયાચૃગ્ યાચ્ચાયામ્ । માંગવું, યાયના કરવી. ટુ - અનુબંધવાળો હોવાથી દ્વિતોડથુઃ (૫-૩-૮૩) થી અથુ પ્રત્યય આવતાં યાચથુઃ । ઋ - અનુબંધવાળો હોવાથી અઘતનીમાં ણિ, ઙ પ્રત્યય પર આવતાં ઉપાન્યસ્યઃ (૪-૨-૩૫) થી હ્રસ્વાદેશનો નિષેધ થવાથી, અયયાચત્ । ધાય. યાચતે । વગેરે રૂપો તો ડુયાચૃગ્ એ સ્વપઠિત ધાતુના પણ ધાય. (૭૮)

વિચુંકો પૃથગ્ભાવે । જુદું કરવું, વિવેક કરવો. આ હ્રાદિ - ગણનો ધાતુ છે. હવઃ શિતિ (૪-૧-૧૨) થી દ્વિત્વ થયે અન્તિ પર આવતાં વેવિચતિ । બીજા વૈયાકરણોને ઈષ્ટ હોવાથી નિજાં શિત્યેત્ (૪-૧-૫૭) સૂત્રથી દ્વિત્વ થયે પૂર્વનો ઇ થાય. વેવેક્તિ । વગેરે રૂપો તો વિજુંકો (સ્વપઠિત) ધાતુવડે પણ ધાય. ણિગ્ પ્રત્યય આવતાં વેચયતિ । વગેરે. ઋદિત્ ધાતુ હોવાથી ઋદિચ્છિવસ્તમ્ભૂઃ (૩-૪-૬૪) સૂત્રથી અઘતનીમાં ઙ થયે, અવિચત્ । વગેરે ધાય. વિવેચનં - વિવેકઃ । વગેરે રૂપો તો વિચુંકો પૃથગ્ભાવે । એ (સ્વપઠિત ગ.૭.) ધાતુવડે પણ થઈ જાય. (૮૦)

ચર્ચગ્ પરિભાષણે । નિદાપૂર્વક ખરાબ વચનો કહેવા. ચર્ચતિ । નામ્નિ પુંસિ ચ (૫-૩-૧૨૧) સૂત્રથી ણક થયે, ચર્ચિકા । ચર્ચતી, ચર્ચન્તી સ્ત્રી, કુલે વા । (વર્તમાનકાળમાં શત્રુ કૃત્પ્રત્યયાંત રૂપો છે.) અહીં અવર્ણાદશનોડન્તો વાડતુરિડ્યોઃ (૨-૧-૧૧૫) સૂત્રથી વિકલ્પે અત્ (શત્રુ) નો અન્ત આદેશ થયો છે. (૮૧)

ખચશ્ ભૂતપ્રાદુર્ભાવે । ભૂતપ્રાદુર્ભાવ એટલે અતિકાન્તની ઉત્પત્તિ, વીતેલી - થઈ ગયેલી વસ્તુનો પાદુર્ભાવ થવો. ક્રયાદિ ૯માં ગણનો ધાતુ છે. (ખચ્ + શ્ના + તિ-) તર્વાસ્ય શ્વર્ગ ં (૧-૩-૬૦) સૂત્રથી શ્ના પ્રત્યયના ન નો જ થયે, ખચ્ચાતિ । હિ પ્રત્યય (પંચમી ૨જો પુ.એ.વ.) આવતાં, વ્યઙ્જનાચ્છનાહેરાનઃ (૩-૪-૮૪) સૂત્રથી શ્ના + હિ નો આન થયે, ખચાન । ખચિતા । ખચિતુમ્ । (૮૨)

ગૂર્ચગ્ નિકેતને । રહેવું. શ્વાદેર્નામિનઃઃ (૨-૧-૬૩) થી નામીસ્વર દીર્ઘ થયે, ગૂર્ચયતિ । (૮૩)

છ કરાંત ધાતુ :- પિચ્છત્ બાધને । પીડા કરવી. (તુદાદિ - ગ.૬.) પિચ્છતિ । પિપિચ્છ । પિચ્છિત્તા । પિચ્છિતુમ્ । પિચ્છન્તી - પિચ્છતી સ્ત્રી કુલે વા । અચ્ પ્રત્યય લાગતાં પિચ્છા - આચામઃ । (ભાતનું ઓસામાણ) (૮૪)

જ કરાંત ૭ ધાતુઓ :- લુજુ હિંસાબલદાનનિકેતનેષુ । હિંસા કરવી, બળવાન થવું, દેવું, નિવાસ કરવો. ડદિત્ - હોવાથી ન આગમ થયે લુજ્જતિ । ક્ય આવતાં ન લુક્નો અભાવ થયે, લુજ્જયતે । (૮૫)

ધ્રિજ ગતૌ । જવું. ધ્રેજતિ । યજ્ઞ આવતાં, દેધ્રિજ્યતે । યજ્ઞ - લુપ્ થયે, દેધ્રિજીતિ, દેધ્રેક્તિ । સ્વમતે - ધૃજ્ ધાતુનું તો ધર્જતિ, દરીધ્રજ્યતે । વગેરે રૂપ ધાય. (૮૬)

રિજિ ગતિસ્થાનાર્જનોર્જનેષુ । જવું, સ્થિર થવું, મેળવવું-કમાવું, ઝર્જન - પ્રાણનમ્ । જીવવું. ઇદ્ એ આગમ હોયને (સમાસાન્તાગમઃ ૧/૩૫ ન્યાયથી) અનિત્ય હોવાથી તેના અભાવમાં ક્ત

આવતાં, ઉદ્રિક્તઃ । રૂપ થાય. (૮૭)

ઓનજૈઙ્ વ્રીડે । લજ્જા પામવું. નજતે । ઓદિત્ હોવાથી સૂયત્યાદ્યોદિતઃ (૪-૨-૭૦) સૂત્રથી ક્ત ના ત નો ન થયે અને એદિત્ હોવાથી ડીયશ્ચૈદિતઃ (૪-૪-૬૧) સૂત્રથી ક્ત, ક્તવત્ પર આવતાં ઇદ્ નો નિષેધ થવાથી નનઃ । સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થતાં નગ્નિકા - અરજાઃ સ્ત્રી । અદ્યતનીમાં ત પ્રત્યય આવતાં, પ્રાનજિષ્ઠ । આ ધાતુ ણોપદેશ અર્થાત્ ણ કાર રૂપે પાઠવાળો ન હોવાથી અદુરુપસર્ગાન્તર્ણહિનુમીનાડ્ડને : (૨-૩-૭૭) સૂત્રથી ન નો ણ આદેશ ન થયો. (૮૮)

મૃજૈકિ સંપર્ચને । સંપર્ક કરવો. મૃક્તે । એદિત્ ધાતુ હોવાથી ડીયશ્ચિં (૪-૪-૬૧)થી ક્ત, ક્તવત્ આવતાં ઇદ્ નો નિષેધ થયે, મૃક્તઃ, મૃક્તવાન્ । (૮૯)

વૃજૈપ્ વર્જને । વર્જવું, છોડી દેવું. (રુધાદિ ગ.૭) રુધાં સ્વરચ્છનો નલુક્ ચ (૩-૪-૮૨)થી શ્ન પ્રત્યય આવતાં અન્તિ પ્રત્યય પર છતાં, વૃજ્જન્તિ । રૂપ થાય. પરોક્ષામાં - વર્વર્જ । ઘજ્ થતાં ક્તોડનિચ્છજોઃ કઠૌ ઘિતિ (૪-૧-૧૦૨) થી જ નો ગ થયે, વર્ગઃ । વૃણક્તિ । વગેરે રૂપો તો વૃજૈપ્ વરણે (છરણે અશુદ્ધ પાઠ છે.) ધાતુ વડે પણ થાય. (૯૦)

મૃજળ્ શબ્દે । અવાજ કરવો. મર્જયતિ । ક્ત પર આવતાં મર્જિતા - રસાલા । શ્રીખંડ. (૯૧)

સ્તોપશ ન્યાસ

૭૬. મુચિ - સ્વમતે મચિ કલ્કને ધાતુના સ્થાને 'મુચિ' એ પ્રમાણે ચંદ્ર કહે છે. ૭૭, ૭૮. અચૂર્, અચુર્ - અચૂ ગતૌ ચ એ સ્વપઠિત ધાતુના સ્થાને કેટલાંક અચૂર્ કહે છે, બીજા અચુર્ કહે છે. ૭૯. દુયાચૂર્ - સ્વમતે ડુ ઇત્ વાળા દુયાચૂર્ યાજ્ઞાયામ્ ધાતુને જ કેટલાંક ડુ અનુબંધવાળો કહે છે. ૮૦. વિચૂંકી - સ્વમતે વિજૂંકો પૃથગ્ભાવે ધાતુને જ સભ્ય વેંયા. ચ કારાંત માને છે. ૮૧. ચર્ચત્ - જ્ઞર્ચત્ પરિભાષણે એ સ્વપઠિત ધાતુને જ બીજા ચ કારાદિ કહે છે. ૮૨. ચ્ચચશ્ - ચ્ચચશ્ હેઠઘત્ ધાતુને જ બીજા ચ કારાંત કહે છે. હેઠશ્-ધાતુ ભૂત-પાદુભાવિ અર્થમાં કહેલો છે, આથી આ ધાતુ પણ તે અર્થવાળો જ કહ્યો. ૮૩. ગુર્ચળ્ - આ ધાતુને કેટલાંક વધારે કહે છે.

૮૪. પિચ્છત્ બાધને - મિચ્છત્ ઉત્કલેશે એ સ્વપઠિત ધાતુને ઠેકાણે પિચ્છત્-એમ દ્રમિલ નામના વેંયા. કહે છે. બીજું કે ધા.પા.માં ઉત્કલેશ શબ્દની "બાધા કરવી" એવી વ્યાખ્યા કરી છે. તેથી અહીં સ્પષ્ટ પ્રતીતિ માટે 'બાધન' અર્થમાં જ કહ્યો.

૮૫. તુજુ - સ્વમતે તુજુ પિજુર્ હિંસાદૌ । અહીં તુજુ પિજુર્ ધાતુની જેમ તુજુ ને પણ કેટલાંક કહે છે. ૮૬. ધિજ - ધૃજ ગતૌ આ ધાતુને જ બીજા ધિ - ઉપાંત્યવાળો કહે છે. ૮૭. રિજિ - ઋજિ ગતિસ્થાનાદૌ આ જ ધાતુને ઉદ્રિક્ત વગેરેની સિદ્ધિ માટે કેટલાંકો વ્યંજનાદિ કહે છે. સૂરિજીવડે તો સ્વમતે રિચૂંપી વિરેચને । ધાતુ વડે જ ઉદ્રિક્તઃ । વગેરે રૂપ સાધેલું છે. ૮૮. ઓનજૈઙ્ - સ્વમતે ઓનજૈઙ્ વ્રીડે । આ ધાતુને જ ચંદ્ર ન કારાદિ તરીકે કહે છે. ૮૯. મૃજૈકિ - મૃજૈઙ્ સમ્પર્ચને । આ ધાતુનો જ કૌશિક મૃજૈકિ રૂપે પાઠ કરે છે. ૯૦. વૃજૈપ્ - વૃજૈપ્ વરણે । એ સ્વપઠિત ધાતુ જ જાન્ત. અને વર્જન - અર્થવાળો છે - એમ બીજા કહે છે. ૯૧. મર્જળ્ - સ્વમતે માર્જળ્ શબ્દે એ ધાતુની જેમ મર્જળ્ શબ્દે નો પણ કેટલાંક પાઠ કરે છે.

ન્યાયાર્થ મંજુષા

ટ કારાંત ૧૩ ધાતુઓ :- શૌટ્ ગર્વે । ગર્વ કરવો. શૌટિ । પરોક્ષા - શુશૌટ । ઋદિત્ હોવાથી અઘતનીમાં ણિ, ઙ પ્રત્યય આવતાં ઉપાન્ત્યસ્ય ૦ (૪-૨-૩૫) સૂત્રથી હ્રસ્વનો અભાવ થયે, અશુશૌટ્ । (૮૨)

યૌટ્ સંબન્ધે । સંબંધ એટલે શ્લેષ, જોડવું. યૌટિ । યુયૌટ । ઋદિત્ હોવાથી ણિ, ઙ આવતાં, અયુયૌટ્ । ણક આવતાં, યૌટકમ્ - યુગમ્ । યુગલ. ક્ત આવતાં, યૌટિઃ । (૮૩)

મેટ્, પ્રેટ્, મ્લેટ્, લૌટ્ ઉન્માદે । ઉન્માદ કરવો, ગાંડા થવું. મેટિ । પ્રેટિ । મ્લેટિ । લૌટિ । ઋ અનુબંધવાળો હોવાથી ણિ, ઙ આવતાં ઉપાન્ત્યના હ્રસ્વાદેશનો અભાવ થયે - અમિમેટ્ । અમિપ્રેટ્ । અમિમ્લેટ્, અલુલૌટ્ । (૮૪) (૮૫) (૮૬) (૮૭)

સ્ફટ્ વિશરણે । ફાટી જવું, ફૂટી જવું. ઉદિત્ હોવાથી ન આગમ થયે, સ્ફળટિ વક્ત્રમ્ । વક્ત્ર ફાટી જાય છે. કિત્ પ્રત્યય (ક્ય) આવતાં ન લુક્ ન થવાથી, સ્ફળટ્યતે । ણિન્ પ્રત્યય આવતાં અથવા સ્વાર્થમાં ણિચ્ આવતાં સ્ફળટ્યતિ । (૮૮)

મુટ્ પ્રમર્દને । મરડવું. ઉદિત્ હોવાથી ન આગમ થયે, મુળટિ । અચ્ આવતાં, મુળટ્ । તે હુન્તિ કુળટમુળટ્ । (૮૯)

નટ નૃતૌ । અહીં ન નો ણ કાર રૂપે પાઠ ન હોવાથી અદુરુપસર્ગાન્તર્ગહિનુમીનાડડનેઃ (૨-૩-૭૭) સૂત્રથી ણ આદેશનો અભાવ થયે, પ્રનટિ । ણિ પ્રત્યય આવતાં, પ્રનાટ્યતિ । 'નતિ - નમવું' અર્થમાં જ આ ધાતુ ઘટાદિ હોવાથી અહીં હ્રસ્વ થતો નથી. (કારણ કે અહીં નતિ અર્થ નથી.) ણ ઉપદેશવાળા નટ્ ધાતુના તો પ્રળટિ । પ્રળાટ્યતિ । વગેરે રૂપો થાય. (૧૦૦)

ળટિ નતૌ ચ । નમવું, નાયવું. (ચ થી નૃત્તિ - અર્થ લેવાય.) પાઠે ધાત્વાદેર્ણો નઃ (૨-૩-૮૭) સૂત્રથી ણ નો ન થયે, નટ્તે । ણ પાઠના બળથી અદુરુપસર્ગાન્તઃ ૦ (૨-૩-૭૭) સૂત્રથી ન નો ણ થયે, પ્રળટ્તે । પરોક્ષા નેટે । નેટ્તે । નેટ્ટિ । (૧૦૧)

અટિ, અટિત્ હિંસાતિક્રમયો : । હિંસા કરવી, અતિક્રમ=ઉલ્લંઘન કરવું. સન્ પ્રત્યય થયે, ઇટ્ આગમ થયે ત્ અંશનું દિત્વ થયે, વ્યજ્ઞનસ્યાનાદેઃ ૦ (૪-૧-૪૪) સૂત્રથી ટ નો લુક્ થયે, અટિટ્ષિતે । સ્વમતે અદ્ અંશનું ઉપાન્ત્યમાં દ વાળા ધાતુનું તો સન્, ઇટ્ થયે, ન બદનં સંયોગાદિઃ (૪-૧-૫) સૂત્રથી દ ના દિત્વનો નિષેધ થવાથી સ્વર્ગદેઃ (૪-૧-૪) સૂત્રથી દ્વિતીયાંશ ટિ નું જ દિત્વ થયે, (અદિટ્ + ઇટ્ + સ - અદિટ્ષિ =) તવર્ગસ્ય શ્વર્ગ ૦ (૧-૩-૬૦) થી દ નો ઙ થયે અઘોષે પ્રથમોઽશિટ્ (૧-૩-૫૮) થી ઙ નો ટ થયે, અટિટ્ષિતે । રૂપ થાય. અટ્ટે । રૂપ તો બેય ધાતુનું થાય જ. આ પ્રમાણે અદ્ ધાતુ સંબંધી પણ જાણવું. (૧૦૨)

અટિત્ - સન્, ઇટ્ થતાં દિત્ અંશનું દિત્વ થયે, વ્યજ્ઞનસ્યાનાદેર્લુક્ (૪-૧-૪૪) થી ત નો લુક્ થયે, અટિટ્ષિતે । ક્રિપ્ પ્રત્યય લાગતાં પદસ્ય (૨-૧-૮૮) સૂત્રથી સંયોગના અંત્યવર્ણનો લોપ થયે અદ્ । અદ્ એ ટ કારાંત અને ઉપાન્ત્યમાં દ વાળા ધાતુનું તો અત્ । થાય. અદ્ ધાતુ જો

કે ત કારાંત છે, તો પણ અત્ ધાતુનો સમાનાર્થી હોવાથી લાઘવ માટે ટ કારાંત ધાતુઓની મધ્યમાં કહેલો છે. આ પ્રમાણે આગળ પણ જ્યાં ઉલટા ક્રમે પાઠ હોય ત્યાં આ લાઘવરૂપ હેતુ સમજી લેવો. (૧૦૩)

મિટુળ્ સ્નેહને । સ્નેહનં એટલે સ્નેહનો યોગ થવો, સ્નેહવાળા થવું. મિષ્ટયતિ । (૧૦૪)

સુટ્ટળ્ અનાદરે । અનાદર - તિરસ્કાર કરવો. ણિ, અઘતની ઙ આવતાં ષોપદેશ ન હોવાથી સ ના ષ ત્વનો અભાવ થયે, અસુસુટ્ટત્ । એ જ રીતે સન્ થતાં, સુસુટ્ટયિષતિ । સ્વમતે ષોપદેશ ધાતુનું તો અસુસુટ્ટત્ । સુસુટ્ટયિષતિ । વગેરે રૂપ થાય. સુટ્ટયતિ । વગેરે રૂપો તો બન્ને ય મતે થાય. (૧૦૫)

શટિ શલિળ્ શ્લાઘાયામ્ । શ્લાઘા કરવી. શાટયતે । અચ્ ૫૨ છતાં, શાટ : । ણિવેત્યાસઃ (૫-૩-૧૧૧) થી અન ૫૨ છતાં શાટના । (૧૦૬)

શલિળ્ - શાલયતે । (૧૦૭)

સ્વોપજા ન્યાસ

૯૨ થી ૯૭. શૌટ્ - શૌટ્ ગર્વે વગેરે છ ધાતુઓ સ્વમતે ખ્વાદિ ગણમાં ઙ કારાંત છે, તેને બીજા ટ કારાંત કહે છે. ૯૮, ૯૯. સ્ફટુ, મુટુ - સ્ફટ વિશણે અને મુટ પ્રમર્દને આ બે સ્વપઠિત ખ્વાદિ ધાતુને અન્ય વૈયા. ઉદિત્ કહે છે. ૧૦૦. નટ - સ્વમતે ણટ નૃત્તૌ એ ધાતુને જ બીજા ણોપદેશ માનતા નથી. ૧૦૧. ણટિ - નટ ધાતુ ખ્વાદિ ગણમાં આત્મનેપદી છે, એમ નંદી વૈયા. માને છે, એવું ધા.પા.માં કહેલું છે. અને ખ્વાદિ ગણમાં નટ ધાતુ બે છે. એક ઘટાદિ ગણમાં છે. અને તે નતિ/નમ્વું અર્થમાં છે. બીજો ઘટાદિ સિવાય પઠિત છે. અને તે 'નર્તન' અર્થમાં છે. તેથી આ બે ય સ્વપઠિત ધાતુને પરમતે આત્મનેપદી તરીકે જણાવવા માટે 'ણટિ નતૌ ચ' એ પ્રમાણે અહીં પાઠ કરેલો છે. ૧૦૨. અત્ - સ્વપઠિત અદિત્ હિંસાતિક્રમયોઃ । એ જે દોષાન્ત્ય ધાતુ છે, તેને જ બીજા તોષાન્ત્ય કહે છે. ૧૦૩. અદિત્ - પૂર્વોક્ત અદિત્ ધાતુ જે યન્ત અને દોષાન્ત્ય છે, તેને બીજા ત કારાંત અને ઉપાન્ત્યમાં ટ વાળો કહે છે. ૧૦૪. મિટુળ્ - સ્વમતે મિટુળ્ સ્નેહને ધાતુને અન્ય ટ કારાંત કહે છે. ૧૦૫. સુટ્ટળ્ - ષુટ્ટળ્ અલ્પીભાવે ધાતુને જ બીજા ષ ઉપદેશવાળો અને 'અનાદર' અર્થવાળો કહે છે. ૧૦૬, ૧૦૭. શટિ, શલિળ્ - શટિળ્ શ્લાઘાયામ્ એ સ્વપઠિત ધાતુને ઠેકાણે શટ્ એમ નંદી કહે છે, અને કૌશિક શલ્ એમ કહે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ઠ કારાંત ૨ ધાતુઓ :- રુઠિ પ્રતીઘાતે । પીડા કરવી, સામે અથડાવું. ખ્વાદિ ગણના દ્યુતાદિ અંતર્ગણનો છે. રેઠ્ઠે । પ. રુઠે । દ્યુતાદિ હોવાથી અઘતનીમાં દ્યુદ્ધ્યોઽઘતન્યામ્ (૩-૩-૪૪) સૂત્રથી વિકલ્પે આત્મનેપદ થાય અને પક્ષે શેષાત્ (૩-૩-૧૦૦) સૂત્રથી પરસ્મૈપદ થાય. તેમાં લૃદિદ્યુતાદિ ૦ (૩-૪-૬૪) સૂત્રથી અઙ્ આવતાં અરુઠ્ । આત્મનેપદમાં અઙ્ નો અભાવ થયે, અરેઠિષ્ઠ । રૂપ થાય. (૧૦૮)

વુટુણ હિસાયામ્ । હિસા કરવી. ડદિત્ હોવાથી ન આગમ થયે, વુણ્ઠયતિ । (૧૦૮)

ડ કારંત ૧૦ ધાતુઓ :- ચુડુ અલ્પીભાવે । અલ્પ - નાના થવું. ડદિત્ હોવાથી ન આગમ થયે, ચુણ્ઠતિ । ચુચુણ્ઠ । અચ્ પર છતાં ચુણ્ઠ : । (૧૧૦)

પિડ સંઘાતશબ્દયોઃ । સમૂહરૂપે કરવું, શબ્દ કરવો. (પેઢતિ) અચ્ આવતાં - પેઢા । વસ્ત્રાદિનું ભાજનવિશેષ = પેટી. (૧૧૧)

કઙ્ઠુ કાર્કશ્યે । કર્કશ વચન કહેવા - ક્ષિપ્ થયે, પદસ્ય (૨-૧-૮૮) સૂત્રથી સંયોગાન્તનો લોપ થયે, વિગમે વા (૧-૩-૫૧) થી ડ નો વિકલ્પે ટ થયે કઙ્ઠ, કટ્ । કદ્ઙ્ઠ ધાતુનું તો કદ્, કત્ । રૂપ થાય. કઙ્ઠુતિ । રૂપ તો બે ય ધાતુના થાય. (૧૧૨)

અઙ્ઠુ અભિયોગે । સામે થવું, હુમલો કરવો. ક્ષિપ્ પ્રત્યય લાગતાં અઙ્ઠ, અટ્ । સન્, ઇટ આગમ થયે, ઙ્ઠુ નું દ્વિત્વ થયે, વ્યજ્ઞનસ્ય ૦ (૪-૧-૪૪) થી અનાદિ ડ નો લુક્ થયે - અઙ્ઠિઙ્ઠિષતિ । સ્વમતે અદ્ઙ્ઠ ધાતુનું તો ક્ષિપ્ પર છતાં અટ્, અત્ । રૂપ થાય. સન્ પ્રત્યય થતાં, ન બદનં ૦ (૪-૧-૫) થી નિષેધ કરવાથી દ ના દ્વિત્વનો અભાવ થયે ઙ્ઠિ નું જ દ્વિત્વ થયે, અઙ્ઠિઙ્ઠિષતિ । વગેરે રૂપ થાય. (૧૧૩)

ચુડુ હાવકરણે । હાવઃ ભાવસૂચનમ્ । હાવભાવ - ઈશારો કરી અભિપ્રાય સૂચવવો. ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વની જેમ - ચુઙ્ઠ, ચુટ્ । સ્વપઠિત ચુદ્ઙ્ઠ ધાતુનું તો ચુદ્, ચુત્ । રૂપ થાય. ચુડુતિ । વગેરે રૂપો તો ઉભય ધાતુના થાય. (૧૧૪)

તુડુ તોડને । તોડનં દારણં - ફાડવું, તોડવું. જેમ કે 'કવિરહસ્ય' ગ્રંથમાં પ્રયોગ છે - તુડુત્યંહઃ સકલમચિરાત્તોડયત્યશ્રિયં ચ । (૧૧૫)

ઝિશ્વિઙ્ઠા અવ્યક્તે શબ્દે । અવ્યક્ત શબ્દ કરવો. ક્ષ્વેઙ્ઠતિ । અક્ષ્વેઙ્ઠીત્ । ઝિ અનુબંધવાળો હોવાથી જ્ઞાનેચ્છાચાર્થજીઙ્છીત્યાદિભ્યઃ ક્તઃ : (૫-૨-૮૨) થી વર્તમાનકાળમાં ક્ત પ્રત્યય થતાં ક્ષ્વિઙ્ઠઃ । આ અનુબંધવાળો ધાતુ હોવાથી આદિતઃ : (૪-૪-૭૧) સૂત્રથી ઇટ્ આગમનો નિષેધ થયો છે. અચ્ પર છતાં ક્ષ્વેઙ્ઠઃ । એટલે વિષ. ગેહ એવ ક્ષ્વેઙ્ઠતિ ઇતિ, ગ્રહાદિભ્યો ણિન્ (૫-૧-૫૩) સૂત્રથી ણિન્ થયે, પાત્રેસમિતેત્યાદયઃ (૩-૧-૮૧) સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થયે, તે જ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો અલુપ્ (લોપાભાવ) થયે, ગેહેક્ષ્વેઙ્ઠી । ધરમાં જ અવાજ કરનાર. (૧૧૬)

ઝિશ્વિઙ્ઠાઙ્ઠ મોચનસ્નેહનયોઃ । મુક્ત કરવું, ચીકણું કરવું. ભ્વાદિ ગણનો દ્યુતાદિ ધાતુ છે. ક્ષ્વેઙ્ઠતે । અઘતનીમાં દ્યુદ્ભ્યોડઘતન્યામ્ (૩-૩-૪૪) સૂત્રથી વિકલ્પે આત્મનેપદ થયે, પક્ષે શેષાત્પરસ્મૈ (૩-૩-૧૦૦) સૂત્રથી પરસ્મૈપદ થાય. તેમાં દ્યુતાદિ ગણનો હોવાથી અઘતનીમાં અઙ્ઠ થયે, અક્ષ્વિઙ્ઠત્ । આત્મનેપદમાં અઙ્ઠ પ્રત્યયનો અભાવ થયે, અક્ષ્વેઙ્ઠિષ્ટ । શીલાદિ - અર્થમાં ઇઙ્ઠિતો વ્યજ્ઞનાઘન્તાત્ (૫-૨-૪૪) સૂત્રથી અન થતાં પ્રક્ષ્વેઙ્ઠનઃ । સર્વથા લોહનું બનેલું બાણ. (૧૧૭)

અટ્ઠ વ્યાપ્તૌ । વ્યાપ્તવું. અઙ્ઠ્ઠોતિ । (૧૧૮)

ઓલંઙ્ઠુ લદુણ્ઠ ઉત્કેષે । ઉંચે ફેકવું, ઉછાળવું. ડદિત્ ધાતુ હોયને ન આગમ થયે - લણ્ઠયતિ । ક્ત, ક્તવતુ - પર છતાં સેટ્કતયોઃ (૪-૩-૮૪) સૂત્રથી ણિ નો લુક્ થયે, ઓદિત્ - ઓ અનુબંધ-

વાળો કરવાના બળથી इद् નું વ્યવધાન હોવા છતાંય, સૂચત્વાદ્યોદિતઃ (૪-૨-૭૦) સૂત્રથી ક્ત, ક્તવતુ ના ત નો ન થયે, લણ્ડિનઃ, લણ્ડિનવાન્ । ણિવેત્યાસં (૫-૩-૧૧૧) થી અન. લાગતાં લણ્ડના । ચુરાદિ ણિચ્ પ્રત્યય હોવાથી તેના અભાવમાં, લણ્ડતિ । ણિચ્ અને इद् આગમ - બેય અનિત્ય હોયને તેનો અભાવ થયે - (લણ્ડ + ત, લણ્ડ + ન સ્થિતિમાં) તવર્ગસસ્ય ં (૧-૩-૬૦) થી ન નો ણ થયે, લણ્ડણઃ, લણ્ડણવાન્ ।

હવે જો આ ધાતુમાં ઓ કારને અનુબંધ - इत् ન માનીએ તો ઓલણ્ડયતિ, ઓલણ્ડતિ। ક્ત આવતાં - ઓલણ્ડિતઃ, ઓલણ્ડિતવાન્ । ઓલણ્ડના । વગેરે રૂપો થાય. (૧૧૮)

લઢુણ્ - ડ અનુબંધવાળો હોવાથી ન આગમ થયે, અવલન્દયતિ । (૧૨૦)

તુડિણ્ છેવને । છેદવું. ઉત્ત્રોડયતે તૃણમ્ । (૧૨૧)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧૦૮. રુઠિ - સ્વમતે દ્યુતાદિ - ગણમાં રહેલો રુઠિ પ્રતીષ્ઠાતે ધાતુ જ ઠ કારાંત છે, એમ બીજા કહે છે. ૧૦૯. વુડુણ્ - વુડુણ્ હિસાયામ્ એ સ્વપઠિત ધાતુને જ બીજા દાન્ત કહે છે.

૧૧૦. ચુડ્ - સ્વમતે ચુડ્ અત્પીભાવે ધાતુનો જ બીજા ડ કારાંતરૂપે પાઠ કરે છે. ૧૧૧. પિડ - સ્વમતે પિટ શબ્દે આ ધાતુને જ પેડા રૂપની સિદ્ધિ માટે કેટલાંક દાન્ત કહે છે. સૂરિજીએ તો સ્વમતે પેલુ ગતૌ ધાતુથી અચ્ થયે પેલા એમ રૂપ સાધેલું છે. અને ડ - લ નું એક્ય - અભેદ છે, એ તો અત્યંત પ્રસિદ્ધ જ ન્યાય છે. અર્થાત્ પેલા । થતાં પેડા રૂપ પણ સિદ્ધ થઈ જશે. ૧૧૨. થી ૧૧૪. કડ્ - કદ્ડ કાર્કસ્ય વગેરે ડ ધાતુઓ જે ધ્વાદિ ગણમાં સ્વમતે ઉપાંત્યમાં દ વાળા છે, તેને બીજાઓ ઉપાંત્યમાં ડ - વાળા કહે છે. ૧૧૫. તુડ્ - સ્વમતે તુડ્ તોડને ધાતુને બીજા સંયુક્ત ડ કારાંત માને છે. ૧૧૬, ૧૧૭. ત્રિક્ષિવડા, ત્રિક્ષિવડાઙ્ - સ્વપઠિત ધાતુપાઠમાં ત્રિક્ષિવડા એમ જે અવ્યક્તશબ્દરૂપ - અર્થવાળો પરસ્મૈપદી ધાતુ છે, જેમ કે, જદ ત્રિક્ષિવડા અવ્યક્તે શબ્દે । અને મોચન - સ્નેહન - અર્થવાળો જે દ્યુતાદિ - અંતર્ગણમાં આત્મનેપદી ધાતુ છે, ત્રિક્ષિવડાઙ્ મૌચનસ્નેહનયોઃ । એ પ્રમાણે, તે બેય ધાતુઓ ડ કારાંત છે, એમ બીજા કહે છે.

પ્રશ્ન :- જો આ પ્રમાણે બે ધાતુઓ એક પરસ્મૈ. અને બીજો આત્મને. હોય, તો તેના કરતાં લાઘવ માટે બહેતર છે કે અહીં એક જ ક્ષિવ્ ધાતુ ડ કારાંત, દ્યુતાદિ ગણસ્થ ઉભયપદી તરીકે પાઠ કરાય. તો ત્રિક્ષિવડા મૌચનસ્નેહનાવ્યક્તશબ્દેષુ - આવો પાઠ શાથી ન કરાયો ? એવી પણ શંકા કરવા યોગ્ય નથી કે - ‘અઙિ ત્ અને ઙિ ત્ એવા ક્ષિવ્ ધાતુના અર્થનો ભેદ હોવાથી એક જ ઉભયપદી તરીકે પાઠ કરવો શક્ય નથી.’ કારણ કે ધાતુઓ અનેકઅર્થવાળા હોવાનું વચન (ન્યાય) સારી રીતે પ્રસિદ્ધ હોવાથી - અઙિત્ ક્ષિવ્ અને ઙિત્ ક્ષિવ્ ધાતુ વચ્ચે અર્થભેદ હોય તો પણ તે વિરોધી બનતો નથી. એટલે કે બન્નેય ક્ષિવ્ ધાતુઓ એકબીજાના અર્થવાળા કહેવા સંભવિત હોયને એક જ ઉભયપદી રૂપે પાઠ કરવામાં અર્થભેદ પ્રતિબંધક બનશે નહીં.

જવાબ :- સાચી વાત છે, દ્યુતાદિ - ઉભયપદી તરીકે પાઠ કરવાવડે એક જ ક્ષિવ્ ધાતુથી ‘પ્રક્ષેડન’ સિવાયના તમામ રૂપોની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. પરંતુ પ્રક્ષેડન રૂપની સિદ્ધિ માટે ઙિત્ એવા ક્ષિવ્

ધાતુનો પાઠ અવશ્ય કરવો જરૂરી છે. કેમ કે કિત્ કર્યા વિના ક્વિડ્ ધાતુથી રૂપોનો વ્યજ્જનાદ્યન્તાદ્ (૫-૨-૪૪) સૂત્રથી અન પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આમ અન પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ માટે કિત્ ક્વિડ્ ધાતુનો પાઠ કરવો જરૂરી છે. અને કિત્ ક્વિડ્ ધાતુનો પાઠ કરાવે છતે, સ્વેડતિ । વગેરે પરસ્મૈપદી રૂપોની સિદ્ધિ માટે અકિત્ એવા પણ ક્વિડ્ ધાતુનો પાઠ કરેલો હોવો જોઈએ. આથી અહીં ધાતુપાઠમાં બે ય ધાતુઓનો જુદો જ પાઠ કર્યો છે.

૧૧૮. અહ્ - કેટલાંક આનો અધિક જ પાઠ કરે છે. ૧૧૯. ઓલડુળ્ - આ ધાતુમાં ઓ કર એ ધાતુનો અંશ નથી, કિંતુ અનુબંધ છે, એમ બીજા કહે છે. ૧૨૦. લડુળ્ - ચાંદ્રો કહે છે, ઓલડુળ્ ધાતુની જેમ લડુળ્ ધાતુ પણ છે.

૧૨૧. ઝુડિળ્ - સ્વમતે ગુટિળ્ છેદને ધાતુને જ બીજા ઢાન્ત કહે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ળ કારાંત ૪ ધાતુઓ :- ફળ ગતૌ । જવું. ઘટાદિ ગણ સિવાયનો ધ્વાદિ ધાતુ છે. ણિમ્ પર આવતાં ફાળયતિ ગામ્ । ગાયને લઈ જાય છે. ગતિ = ગમન અર્થમાં પણ ઘટાદિ - ભિન્ન ધાતુ હોવાથી, ઘટાદેર્હસ્વ : (૪-૨-૨૪) સૂત્રથી હ્રસ્વ આદેશ ન થયો. ધાતુઓ અનેકઅર્થવાળા હોયને "નિઃસ્નેહન = સ્નેહથી રહિત કરવું, સુકવવું" અર્થમાં પણ આ ધાતુ છે. જેમ કે, ફાળયતિ ઘટમ્ । ઘડાને સૂકવે છે - એમ અર્થ છે. ફાળયતે દ્રવત્વાદિતિ નરમપણાથી જે સૂકાવાય તે - ફાળિતમ્ - એટલે ખણ્ડશ્ચોતઃ । ખાંડની ચાસણી, ખૂબ ઉકાળેલ ઈશુરસ, ગોળનો વિકાર. ઘટાદિ ગણનો હોવામાં તો ઘટાદેર્હસ્વ : ૦ (૪-૨-૨૪) થી હ્રસ્વ થયે, ફળયતે । ફળયતે । ક્ત - ફળિતમ્ । વગેરે રૂપો થાય. (૧૨૨)

અણિચ્ પ્રાણને । પ્રાણન એટલે જીવવું. અણ્યતે । પરોક્ષા - આળે । (૧૨૩)

ઘૂળ્ ઘળૂયી દોસૌ । દીપવું. તિવ્કૃતૌ નામિ (૫-૧-૭૧) થી તિક્ પ્રત્યય પર છતાં, ન તિકિ દોષ્ચ (૪-૨-૫૮) થી નિષેધ થવાથી અહન્યજ્વમસ્ય ક્વિક્કિડ્ તિ (૪-૧-૧૦૭) સૂત્રથી થતાં દીર્ઘત્વનો અને યમિરમિનમિગમિહનિમ-નિવનતિતનાદેર્ધુટિ કિડતિ (૪-૨-૫૫) સૂત્રથી ણ ના લુક્નો અભાવ થયે, તવર્ગસ્ય ૦ (૧-૩-૬૦) થી ત નો ટ થયે, ઘૂળ્ + તિ - ઘૂળિટઃ । ન કારાંત સ્વપઠિત ઘૂળ્ ધાતુના તો તિક્ આવતાં, ન તિકિ દોષ્ચ (૪-૨-૫૮) થી દીર્ઘદિશ અને ન લુક્નો નિષેધ થયે, મ્નાં ધુહ્વર્ગોઽન્ત્યોઽપદાન્તે (૧-૩-૩૮) સૂત્રથી રષ્વર્ણાત્ ૦ (૨-૩-૬૩) થી થતાં ન ના ણ આદેશના અપવાદમાં નત્વ રૂપ અનુનાસિક જ થયે, ઘૂતિઃ । તથા ઋ અનુબંધવાળો હોવાથી ક્ત્વા પર છતાં વેદ્ર થવાથી અને ક્ત્વા (૪-૩-૨૮) સૂત્રથી સેદ્ર ક્ત્વા કિત્ હોવાનો નિષેધ થવાથી ગુણ થયે, ઘૂતિત્વા । પક્ષે, ઇદ્ર નો અભાવ થયે, યમિરમિ ૦ (૪-૨-૫૫) થી અંત્ય ણ નો લુક્ થયે, ઘૂ + ક્ત્વા - ઘૂત્વા । રૂપ થાય. વેદ્ર હોવાથી ક્ત, ક્તવતુ પર છતાં ઇદ્ર નો અભાવ થયે, ઘૂતઃ, ઘૂતવાન્ । કિત્ થતાં યમિરમિ ૦ (૪-૨-૫૫) થી અંત્ય ણ નો લુક્ થયે - ઘૂતિઃ । તિવ્ વગેરે પ્રત્યયો આવતાં, ઘૂળોતિ, ઘૂળંતે । વગેરે રૂપો તો નાન્ત ધાતુ હોય કે ણાન્ત હોય, તુલ્ય જ

થાય. (૧૨૪)

ઘળૂયી - ઘળુતે । ઘળોતિ । જઘાળ । જઘણે । ઊદિત્ હોવાથી ક્ત્વા પ્રત્યય વેદ્ થયે, ઘણિત્વા । પક્ષે ઇટ્ નો અભાવ થયે (ઘળ્ + ક્ત્વા -) યમિરમિં (૪-૨-૫૫) સૂત્રથી જ લુક્ થયે, ઘત્વા । વેદ્ હોવાથી ક્ત - ક્તવતુ પર છતાં ઇટ્ નો અભાવ થયે, ઘતઃ, ઘતવાન્ । (૧૨૫)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧૨૨. ફળ ગતૌ - સ્વમતે આ ધાતુ ઘટાદિ ગણમાં છે, બીજાઓ આને અઘટાદિ કહે છે.
૧૨૩. અણિચ્ - સ્વમતે અનિચ્ પ્રાણને - ધાતુને જ બીજા જ કારાંત કહે છે. ૧૨૪. ૧૨૫. ઘૂળ, ઘૂળૂયી - તનાદિ ધાતુમાં જે ઘૂળૂયી વીતૌ ધાતુ છે, તે ન કારાંત જ છે. પણ રષ્વર્ણાત્ (૨-૩-૬૩) થી ન નો જ કરીને જ કારાંત પાઠ કરેલો છે. બીજાઓ આને સ્વાભાવિક જ કારાંત કહે છે.

ળાપવાદે - ણત્વ ના અપવાદમાં ન નો ન થયે ષ્ઠિઃ । થાય એમ ટીકામાં કહ્યું. કહેવાનો ભાવ છે કે, મ્માં ધુઙ્વર્ગોઽન્યોઽપદાન્તે (૧-૩-૩૯) સૂત્રમાં 'મ્માં' એમ બહુવચન વ્યાપ્તિ માટે છે. તેથી એવો અર્થ ફલિત થાય, કે જે કોઈ પણ અપદાન્તે મ કે ન હોય, તેનો આગળ રહેલાં વર્ગીય વ્યંજનનો અંત્ય વર્ણરૂપ જ આદેશ થાય. બીજો કોઈપણ વર્ણ ન થાય. તેથી અહીં ઘૂળૂયી માં ઋ પછી આવેલાં ન નું રષ્વર્ણાત્ (૨-૩-૬૩) થી ણત્વ પ્રાપ્ત હોવા છતાંય ન થાય. પણ મ્માં ધુઙ્વર્ગો (૧-૩-૩૯) થી ન ના જ આદેશનો બાધક ન નો પુનઃ ન કાર જ થાય. *

પરામર્શ

* ઉપર્યુક્ત સંબંધમાં ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં કહ્યું છે - મામિતિ બહુવચનં વર્ણાન્તરબાધનાર્થમ્ । પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં મ્માં એ પ્રમાણે બહુવચન, બીજા વર્ણરૂપ આદેશનો બાધ કરવા માટે છે. તેથી કુર્વન્તિ, સંમ્મઃ । વગેરેમાં ન કારના જ આદેશનો બાધ કરીને આ સૂત્રથી વર્ગનો અંત્ય જ થાય છે. તથા કમ્ + ક્ત્વા, કામ્ + ક્ત્વા - ક્રાન્ત્વા । વગેરે રૂપોમાં આ સૂત્રથી મ નો ન કરાયે છતે, પ્રાપ્ત થતાં રષ્વર્ણાત્ (૨-૩-૬૩) થી ણત્વ આદેશનો બાધ કરીને પુનઃ ન કાર જ થાય છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ત કારાંત ૬ ધાતુઓ - ઇતુ બન્ધને । બાંધવું. ૩ અનુબંધવાળો હોવાથી ન આગમ થયે, ઇન્તિ । કિત્ પ્રત્યય આવતાં ન ના લુક્નો અભાવ થયે, ઇન્ત્ + ક્ય + તિ - ઇન્ત્યતે । ગુરુનામ્યાદેઃ (૩-૪-૪૮) સૂત્રથી પરીક્ષાનો આમ્ આદેશ થયે, ઇન્તાંચકાર । (૧૨૬)

જ્યુતિ ભાસને । ભાસવું, દીપવું. ઉજાદિમાં ઇસ્ પ્રત્યય આવતાં જ્યોતિઃ । શબ્દ બને. (૧૨૭)

કિત્ક જાને । જાણવું. હ્વાદિ ગ.૩.નો છે. હવઃ શિતિ (૪-૧-૧૨) થી દ્વિત્વ થયે, ચિકેત્સિ । ન ન ચિકેત્સિ ઇતિ - નચાદયઃ (૩-૨-૧૨૮) એમ નચાદિ ગણપાઠથી નિપાતન થયે,

નાચિકેત:- તે નામનો કોઈ માણસ. કેતતિ, કેતનમ્ । વગેરે પ્રયોગો તો સ્વપઠિત કિત નિવાસે એ શ્વાદિ ગણના કિત્ ધાતુવડે પણ સિદ્ધ થાય છે. (૧૨૮)

પતિચ્ એશ્વર્યે । એશ્વર્ય-ઋદ્ધિવાળા થવું. પત્યતે અધિપતિઃ । અધિપતિ (રાજાદિ) એશ્વર્યવાળો થાય છે. અઘતનીમાં અપત્ । પત્યતે । ધાતુપારાયણમાં તો અનુસ્વારેત્ (અર્થાત્ અનિટ્) એવા પણ આ ધાતુનું અઘતનીમાં અપતિષ્ઠ । પતિષ્યતે । એમ ઇટ્ સહિત એવું ઉદાહરણ આપેલું છે, તે - આગમશાસન (વિધિ) અનિત્ય છે - એવા વ્યનથી આ પ્રમાણે હોવું સંભવે છે. (૧૨૯)

વાવૃત્તિ વરણે । આ ધાતુપ્રયોગનું ઉદાહરણ 'તતો વાવૃત્યમાના સા' એમ ભટ્ટિકાવ્યમાં છે. દીર્ઘ ઉદિત્ હોવાથી ક્ત્વા પર છતાં વેટ્ થયે, વાવૃત્ત્વા, વાવૃત્તિત્વા । વેટ્ હોવાથી જ ક્ત, ક્તવતુ આવતાં ઇટ્ ન થાય, વાવૃત્તઃ, વાવૃત્તવાન્ । આથી જ વૃત્તે તુ વૃત્તવાવૃત્તૌ । એમ નિધંદુકોષમાં કહેલું છે. (૧૩૦)

ષ્વર્તળ્ ગતૌ । જવું. ધોપદેશ ધાતુ હોવાથી ષ નો સ થયે, કૃત સ કાર હોવાથી તેના સ નો ષ થયે, સન્ પ્રત્યય પર છતાં, સિષ્વર્તયિષતિ । વગેરે રૂપ થાય. સ્વપઠિત - અધોપદેશ ધાતુનું તો સિસ્વર્તયિષતિ । રૂપ થાય. સ્વર્તયતિ । વગેરે રૂપો તો ઉભય રીતે થાય. (૧૩૧)

થ કારાંત ૨ ધાતુઓ :- પર્થ, પાર્થળ્ પ્રક્ષેપણે । પ્રક્ષેપ કરવો, ફેંકવું. ચરાદિ ગણનો છે. અઘતનીમાં ણિ, ઙ પર છતાં, અપપર્થત્ । પૃથળ્ પ્રક્ષેપણે । એ (સ્વપઠિત) ધાતુનું પણ ણિચ્ પર છતાં લઘોરૂપાન્ત્યસ્ય (૪-૩-૪૫) સૂત્રથી ગુણ થયે, અપપર્થત્ । રૂપ થાય. પણ પક્ષે ઋદ્ધવર્ણસ્ય (૪-૨-૩૭) સૂત્રથી ઋ નો પણ ઋ કરાયે છતે, તેનું અપીપૃથત્ । એવું બીજું પણ રૂપ થાય છે. જ્યારે પર્થ ધાતુનું તે રૂપ ન થાય, એટલો તફાવત છે. પર્થયતિ । વગેરે રૂપો તો પર્થળ્, પૃથળ્ બે ય ધાતુના સમાન જ થાય. (૧૩૨)

પાર્થળ્ । પાર્થયતિ । ણિ, ઙ પર છતાં, અપપાર્થત્ । (૧૩૩)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧૨૬. ઇતુ - સ્વમતે અતુ બન્ધને ધાતુના સ્થાને ઇતુ એ પ્રમાણે અન્ય વैया. કહે છે. ૧૨૭. જ્યુતિ - કૌશિક નામના વैया. જ્યોતિઃ શબ્દની સિદ્ધિ માટે સ્વમતે જુતૃઙ્ ધાતુના સ્થાને જ્યુતિ ધાતુનો યાઠ કરે છે. આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ તો ઘૃતિ વીતૌ ધાતુના ઘૃતેરાદેશ જઃ (ઉ. ૧૧૧) થી ઇસ્ પ્રત્યય થયે (ઘૃત્ + ઇસ્, જ્યુત્ + ઇસ્ એ પ્રમાણે) ઘ નો જ થયે (ગુણ થયે) જ્યોતિઃ । રૂપ સાધેલું છે. ૧૨૮. કિતક્ - આ ધાતુને હ્વાદિ ગ.ઉ.માં કેટલાંક અધિક કહે છે. ૧૨૯. પતિચ્ - તપિચ્ એશ્વર્યે । આ સ્વપઠિત ધાતુને વિષે પ કાર, ત કારને ઉલટાવીને યાઠ કરનારા દ્રમિલ વैया. પતિચ્ એશ્વર્યે એવો યાઠ કરે છે. ૧૩૦. વાવૃત્તિ - વૃત્તિ વરણે ધાતુના સ્થાને બીજા વાવૃત્તિ કહે છે. ૧૩૧. ષ્વર્તળ્ - સ્વમતે સ્વર્તળ્ ગતૌ । ધાતુ જ ધોપદેશ છે, એમ નંદી કહે છે.

૧૩૨, ૧૩૩. પથ પાર્થળ્ - પૃથળ્ ક્ષેપણે ધાતુના સ્થાને જ કેટલાંક પર્થળ્ કહે છે, બીજા પાર્થળ્ એમ યાઠ કરે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

દ કારાંત ૮ ધાતુઓ :- પદ સ્થૈર્યે । સ્થિર થવું. પદતિ । (૧૩૪)

કદિષ્, કદિષ્, કલદિષ્, વૈક્લવ્યે । વિકલ થવું, ઝાંખા થવું. કદતે । કદતે । કલદતે ।
ષિત્ હોવાથી ષિતોઽઈ (૫-૩-૧૦૭) સૂત્રથી અઈ પર છતાં કદા , કદા , કલદા । (૧૩૫)
(૧૩૬) (૧૩૭)

મન્દિ જાડ્યે । જડ થવું - મૂર્ખ થવું. મન્દતે । ક્ય પર છતાં ન નો લુક્ થયે, મદ્યતે ।
(૧૩૮)

ખુર્દિ, ગુધિ ક્રોડાયમ્ । કીડા કરવી. ખ્વાદેર્નામિનઃ૦ (૨-૧-૬૩) થી દીર્ઘ થયે, ખૂર્દતે ।
પરોક્ષામાં - ચુખૂર્દે । (૧૩૯)

ગુધિ - ગોધતે । પરોક્ષામાં જુગુધે । વૌ વ્યજ્જનાદેઃ સન્ ચાચ્ઃ (૪-૩-૨૫) સૂત્રથી
ક્ત્વા અને સન્ પ્રત્યય વિકલ્પે કિત્ થવાથી વિકલ્પે ગુણ થયે, ગુધિત્વા, ગોધિત્વા । જુગુધિષતે,
જુગોધિષતે । (૧૪૦)

ઋવેદૃગ્, ઋબુન્ધૃગ્ આલોચને । આલોચન કરવું, વિચાર કરવો. (ગિત્ હોવાથી ઉભયપદી)
વેદતે । વેદતિ । ઋદિત્ હોવાથી ક્ત્વા પર છતાં વેદ્ થયે વેત્ત્વા, વેદિત્વા । વેદ્ હોવાથી ક્ત - ક્તવત્
પર છતાં ઇટ્ ન થાય. વેન્નઃ, વેન્નવાન્ । વેન્ના । તે નામની નદી. ઋ - અનુબંધવાળો હોવાથી
ઋદિચ્છિવં (૩-૪-૬૫) થી અઘતનીમાં વિકલ્પે અઈ થયે, અવેદત્ । પક્ષે સિચ્ થયે,
અવેદીત્ । આત્મનેપદમાં અઈ નો અભાવ થયે, અવેદિષ્ટ । (૧૪૧)

ઋબુન્ધૃગ્ । બુન્ધતે । બુન્ધતિ । પરોક્ષામાં - બુબુન્ધે । બુબુન્ધ । બુન્ધિતા, બુન્ધિતુમ્ । દીર્ઘ
ઋદિત્ હોવાથી ક્ત્વા પર છતાં વેદ્ થયે અને ન નો લુક્ થયે, બુદ્ધ્વા । પક્ષે બુધિત્વા । ઋ -
અનુબંધવાળો હોવાથી ઋદિચ્છિવં (૩-૪-૬૫) થી અઘતની પ્રત્યય આવતાં વિકલ્પે અઈ થયે,
અબુન્ધત્ । પક્ષે સિચ્ થયે, અબુન્ધીત્ । આત્મનેપદમાં અઈ નો અભાવ થયે, અબુન્ધિષ્ટ । રૂપ થાય.
(૧૪૨)

ળુદીત્ પ્રેરણે । પ્રેરણા કરવી. ઈદિત્ હોવાથી ઈગિતઃ (૩-૩-૯૬) સૂત્રથી ઈળવાન્ કર્તાની
વિવક્ષામાં આત્મનેપદ થયે, નુદતે । પરોક્ષામાં નુનુદે । ણુદંત્ પ્રેરણે । એ સ્વપઠિત ધાતુનાં નુદતિ ।
નુનોદ । વગેરે પરસ્મૈપદી રૂપો જ થાય. ણોપદેશ હોવાથી અર્થાત્ ઉપદેશમાં ણ કાર હોવાથી ણત્વ
થયે, પ્રણુદતિ । વગેરે રૂપો તો બેય ધાતુના થાય. (૧૪૩)

સ્વોપજન્યાસ

૧૩૪. પદ - વદ સ્થૈર્યે એ સ્વપઠિત ધાતુ જ પ કારાદિ છે, એમ કંઠ નામને વૈયા. કહે છે.
૧૩૫ થી ૧૩૭. કદિષ્ વગેરે - સ્વપઠિત કદુઙ્, ક્રદુઙ્, કલદુઙ્ વૈક્લવ્યે । આ ત્રણેય ધાતુઓ ૩
અનુબંધ રહિત છે અને ય અનુબંધવાળા છે, એમ નંદી વૈયા. કહે છે. ૧૩૮. મન્દિ - સ્વમતે મદુઙ્

સ્તુતિમદમોદસ્વજ્વગતિષુ । ધાતુના સ્થાને, ચંદ્ર વૈયા. મન્દિ જાડ્યે એટલું જ કહે છે. અર્થાત્ ઉદિત્ કહેતા નથી અને ફક્ત 'જાડ્ય' રૂપ અર્થવાળો જ કહે છે. ૧૩૯, ૧૪૦. **ખુર્દિ ગુધિ** - ગુર્દિ ગુધિ ક્રોડાયામ્ । એ સ્વપઠિત ધાતુના સ્થાને કેટલાંક **ખુર્દિ, ગુધિ** કહે છે. ૧૪૧, ૧૪૨. **ઝવેદૂર્ગ વગેરે** - સ્વપઠિત ઝવેદૂર્ગ નિશામને એ ધાતુને ઠેકાણે કેટલાંક **ઝવેદૂર્ગ** કહે છે. અને બીજા ઝવેદૂર્ગ એમ ધાત્ત પાઠ કરે છે. ધા.પા.માં નિશામન નો અર્થ આલોચનરૂપ કહેલો છે. તેથી અહીં સ્પષ્ટતા માટે 'આલોચન' અર્થમાં જ કહ્યો છે. ૧૪૩. **ગુદીત્** - ગુદત્ પ્રેરણે આ ધાતુ જ ર્ અનુબંધવાળો છે એમ કેટલાંક કહે છે. (આમાં ૮ દ કારાંત ધાતુ સાથે બે ષ કારાંત ધાતુઓ પણ સામેલ છે. પૂર્વે કહ્યા મુજબ, સમાનાર્થી હોય, લાઘવ માટે ભિન્ન ક્રમથી પાઠ કરેલાં છે.)

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ઘ કારાંત ૪ ધાતુઓ :- વધ હિસાયામ્ । હિસા કરવી. A. વધતિ । શિષ્ટ કવિપ્રયોગરૂપ લક્ષ્ય આ પ્રમાણે છે - "યત્ર સાલપ્રતીકાશઃ કર્ણોઽવધ્યત સંયુગે ।" જ્યાં સાલવૃક્ષ જેવો લાંબો કર્ણ યુદ્ધમાં હણાયો હતો. તથા "ભક્ષકશ્ચેન્નાસ્તિ વધકોઽપિ ન વિદ્યતે" । (જો ભક્ષણ કરનાર ન હોય તો મારનાર પણ ન હોય.) વધકઃ । અહીં જિત્-ણિત્ કૃતપ્રત્યય આવતાં, અને અવધિ રૂપમાં જિ (ઙ) પ્રત્યય આવતાં ન જનવધઃ (૪-૩-૫૪) થી વૃદ્ધિનો નિષેધ થાય છે. અન્યત્ર અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પ્રત્યય સિવાયના જિત્-ણિત્ પ્રત્યયો પર આવતાં વૃદ્ધિ થાય. જેમ કે, પરોક્ષામાં ણવ આવતાં, વવાધ । (૧૪૪)

પરામર્શ

A. આ વધ ધાતુને કેટલાંક અધિક કહે છે. આ હિસાર્થક વધ ધાતુને માનવાનું પ્રયોજન પૂર્વોક્ત લક્ષ્ય = શિષ્ટકવિપ્રયોગ છે. અર્થાત્ તેવા પ્રયોગ દેખાવાથી આ ધાતુનો પાઠ કરે છે. તેમાં પૂર્વોક્ત જે ઉદાહરણ છે, તે એક જ શ્લોકરૂપે જણાતું હોવા છતાંય, તેમ ન સમજવું. પરંતુ તે ઉદાહરણો જુદાં જ સમજવા. ન્યા. મં. બૃ. વૃ. માં તે બન્ને વચ્ચે 'તથા' શબ્દ મુકેલો હોવાથી જુદાં વિવક્ષિત છે. 'તથા' શબ્દને શ્લોકમાં લેવામાં તો એક માત્ર વધી જાય છે. વળી ન જનવધઃ (૪-૩-૫૪) સૂત્રની ત. પ્ર. બૃહદ્વૃત્તિમાં તો સ્પષ્ટ પણે આ ઉદાહરણોને જુદાં કહેલાં છે. પહેલાં ભક્ષકશ્ચેન્નાસ્તિ - ઉદાહરણ છે. પછી મતાંતરે યત્ર સાલ પ્રતિકાશઃ- એ ઉદાહરણ છે. આ બીજું ઉદાહરણ જ ત્યાં મતાંતરે વિવક્ષિત હોયને અહીં પરપઠિત ધાતુનું સમર્થ ઉદાહરણ હોવાથી પ્રથમ આપેલું જણાય છે. અર્થ - સંગતિની દૃષ્ટિએ પણ બન્ને ય જુદાં ભાસે છે, અસ્તુ.

આ ધાતુ સ્વપઠિત નથી. તો પણ પૂર્વોક્ત વધકોઽપિ... પ્રયોગમાં સ્વમતે વધકઃ પ્રયોગ છે. અને તેમાં વધ (ધિ) વચ્ચે એ ભ્વાદિ ગણનો ધાતુ છે. એટલે કે વધ નહીં વ ના પ્રયોગવાળું પણ વધ ધાતુનો પ્રયોગ છે. માટે જ ન જનવધઃ એવું સૂત્ર છે. હન્ નો જે વધ આદેશ છે, તે તો અ કારાંત હોવાથી તેના સ્વરની વૃદ્ધિનો પ્રસંગ જ નથી, એમ ત. પ્ર. બૃ. વૃ. માં કહેલું છે. પરમતે વધ ધાતુ જુદો હોયને, ન જનવધઃ - એમ ત્ર કાર યુક્ત સૂત્રપાઠ સમજવો.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

નાધૃઙ્ યાજ્ઞોપતાપૈશ્વર્યાશીઃષુ । માંગવું, ઉપતાપ આપવો, ઐશ્વર્યવાળા થવું, આશિષ આપવા. અહીં ન નો જ કાર રૂપે પાઠ કરેલો હોવાથી અદુરુપસર્ગાન્તઃ૦ (૨-૩-૭૭) સૂત્રથી જ્ઞત્વ થયે, પ્રણાધતે । સ્વમતે - જ વડે ઉપદેશરહિત આ ધાતુનું તો પ્રનાધતે । રૂપ થાય. ઋદિત્ હોવાથી જિ, અદ્યતની ઙ પ્રત્યય આવતાં ઉપાંત્યના દ્વસ્વાદેશનો નિષેધ થવાથી અનનાધત્ । વગેરે રૂપો તો બેય રીતે થાય. (૧૪૫)

સાધંચ્ ષાધંદ્ સંસિદ્ધૌ । સિદ્ધ કરવું, સીજવું, રાંધવું. સાધયતિ અન્નમ્ । અનાજને સીજવે છે, રાંધે છે. (૧૪૬)

ષાધંદ્ - સન્ પ્રત્યય આવતાં ષોપદેશ હોવાથી સ નું ષત્વ થયે - સિષાત્સતિ । અહીં અનુસ્વારેત્ ધાતુ હોવાથી ઇદ્ - નિષેધ થયો છે. જિ, સન્ પ્રત્યય પર છતાં, સિષાધયિષતિ । અદ્યતનીમાં જિ, ઙ પ્રત્યય પર છતાં અસીષધત્ । અષોપદેશ ધાતુનું તો સિસાત્સતિ । સિસાધયિષતિ । અસીસધત્ । વગેરે રૂપો થાય. સાધ્નોતિ । વગેરે રૂપો અને અનુસ્વાર - અનુબંધવાળો હોવાથી ઇદ્ નો અભાવ થયે, સાદ્ધા, સાદ્ધુમ્ । વગેરે રૂપો તો ઉભય રીતે થાય. (૧૪૭)

ગૃધળ્ વચ્ચને । ઠગવું, જિન્ - પ્રત્યયાંત ગૃધ્ ધાતુથી પણ કેટલાંકને આત્મનેપદ ઈષ્ટ હોવાના કારણે પ્રલમ્બે ગૃધિવચ્ચે : (૩-૩-૮૮) સૂત્રથી આત્મનેપદ થયે, ગર્હ્યતે વદુમ્ । પ્રયોગ થાય. સૂરિજીના મતે (સ્વમતે) તો જિન્ - અંતવાળા જ ગૃધ્ ધાતુથી પ્રલમ્બે ગૃધિ ૦ (૩-૩-૮૮) સૂત્રથી આત્મનેપદ થવું ઈષ્ટ છે. (૧૪૮)

ન કારાંત ૨ ધાતુઓ :- મન સ્તમ્બે । અભિમાન કરવું, અક્કડ રહેવું. પરોક્ષામાં, મમાન । મનતિ । વગેરે રૂપો તો મ્નાં અધ્યાસે - એ સ્વપઠિત ધાતુના પણ થાય. (૧૪૯)

જનક્ જનને । જન્મ આપવો. હ્વદિ ગણનો ધાતુ છે. તેથી હવઃ શિતિ (૪-૧-૧૨) થી અશિત્ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિત્વ થયે - જજન્તિ જજાન ગર્ભ મઘવા । અહીં અંતર્ભૂત જિન્ - (પ્રરેક કર્તા રૂપ) અર્થવાળો ધાતુ હોવાથી 'ઇન્દ્રઃ અજીજનત્ । ઈન્દ્રે જન્માવ્યો' એવા અર્થ થાય. પરોક્ષામાં - જજતુઃ । જજુઃ પાદામ્બુરુહિ તવ વિષો । (હે પ્રભુ ! આપના ચરણકમળને વિષે જન્મ પામ્યા....) જનૈચિ પ્રાદુર્ભાવિ - ધાતુનું તો જાયતે । પરો. જજે, જજાતે, જજિરે । વગેરે રૂપો થાય. (૧૫૦)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧૪૫. નાધૃઙ્ - સ્વમતે નાધૃઙ્ નાધૃઙ્ વત્ ધાતુને જ બીજા જ - ઉપદેશવાળો ધાતુ કહે છે. તથા નાધૃઙ્ ધાતુ યાજ્ઞોપતાપાદિ - ચાર અર્થમાં છે, આથી આ ધાતુ પણ તેવા અર્થવાળો કહેલો છે. ૧૪૬. સાધંચ્ - કેટલાંક સાધ્ ધાતુથી જ્ય પ્રત્યયને ઈષ્ટ છે, આથી દિવાદિ - ગણવાળા તરીકે જ અમે અહીં પાઠ કર્યો. ૧૪૭. ષાધંદ્ - સાધદ્ સંસિદ્ધૌ એ સ્વમતે સ્નાદિ ગણના ધાતુને જ બીજા ષોપદેશ કહે છે.

૧૪૮. ગૃધણ - સ્વશાસ્ત્રમાં ગૃધૃચ્ અભિકાઙ્ ક્ષાયમ્ । એ પ્રમાણે દિવાદિ ગણમાં જે ધાતુ છે, તે જ ગૃધ ધાતુનો વંચન - અર્થવાળા તરીકે કેટલાંક યુગદિ ગણમાં પાઠ કરે છે.

૧૪૯. મન - સ્વ - વાઙ્મયમાં પઠિત મનિણ્ સ્તમ્ભે ધાતુનું માનયતે । એવું રૂપ થાય. ચંદ્ર વૈયા. 'પક્ષે મનતિ - રૂપ થાય એમ કહે છે', આ પ્રમાણે ધા.પા.માં કહેલું છે. આથી અહીં તે રૂપની સિદ્ધિમાં અનુકુળ 'મન સ્તમ્ભે, એવો જ પાઠ કર્યો. આનું ઉદાહરણ પણ મનતિ । વગેરે બતાવવું જોઈએ. પણ 'મનતિ' વગેરે રૂપોની માં અખ્યાસે એ સ્વપઠિત ધાતુથી પણ સિદ્ધિ થઈ જતી હોયને 'મમાન' એવું અસાધારણ રૂપ જ દર્શાવેલું છે. ૧૫૦. જનક્ - આ ધાતુનો હાદિ ગણમાં કેટલાંક અધિક જ પાઠ કરે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

પ કારાંત ૧૧ અને ૩ ફ કારાંત ધાતુઓ :- પાન્ત ધાતુઓમાં પહેલાં બે ધાતુઓ ઘટાદિ ગણના છે. ક્ષપ પ્રેરણે । પ્રેરણા કરવી. ણિ પ્રત્યય આવતાં ઘટાદેહસ્વઃ ૦ (૪-૨-૨૪) થી હ્રસ્વાદેશ થયે, ક્ષપયતિ । ઉપક્ષપયતિ પ્રાવૃટ્ । વર્ષાઋતુ નજીક આવે છે. જિ, ણમ્ પ્રત્યય જેની પરમાં હોય તેવો ણિ પ્રત્યય આવતાં વિકલ્પે દીર્ઘ થયે, અક્ષાપિ, અક્ષપિ । ક્ષાપંક્ષાપમ્, ક્ષપંક્ષપમ્ । ક્ષપણ પ્રેરણે । એ સ્વપઠિત અગ્રઘટાદિ ક્ષપ્ ધાતુનું તો - અ કારાંત હોવાના કારણે ઉપાંત્યની વૃદ્ધિનો અભાવ થવાથી - ક્ષપયતિ । વગેરે રૂપો તુલ્ય જ થાય, પણ, જિ, ણમ્ પરક ણિ પ્રત્યય આવતાં (ક્ષપ + ણિ + જિ / ણમ્ -) ઘટાદેહસ્વઃ ૦ (૪-૨-૨૪) સૂત્રથી પ્રાપ્ત વિકલ્પે દીર્ઘ આદેશ ન થવાથી પ્રક્ષપિ, ક્ષપંક્ષપમ્, એમ જ થાય, પણ અક્ષાપિ, ક્ષાપંક્ષાપમ્ । રૂપો ન થાય, આટલો તફાવત છે. (૧૫૧)

ત્રપ લજ્જાયામ્ । લજ્જા પામવું. ઘટાદિગણનો હોવાથી ણિન્ પર આવતાં હ્રસ્વ થયે, ત્રપયતિ । જિ, ણમ્ - પરક ણિ આવતાં વિકલ્પે દીર્ઘ થયે, અત્રાપિ, અત્રપિ । ત્રાપંત્રાપમ્, ત્રપંત્રપમ્ । ત્રૌષિ લજ્જાયામ્ એ સ્વમતે 'ઘટાદિ' ગણથી ભિન્ન ધાતુના તો ણિ આવતાં ઉપાંત્ય અ ની વૃદ્ધિ થયે, ત્રાપયતિ । વગેરે જ રૂપો થાય. જિ, ણમ્ પ્રત્યયપરક એવો ણિ આવતાં, અત્રાપિ, ત્રાપંત્રાપમ્ । વગેરે જ રૂપો થાય. પણ અત્રપિ, ત્રપંત્રપમ્ । ન થાય, એટલો ફરક છે. (૧૫૨)

સપ સમવાયે । ભેગું કરવું, સમૂહરૂપે કરવું. ણિ, સન્ પ્રત્યય આવતાં ષોપદેશ ન હોવાથી કૃત સ કાર ન હોવાથી સ ના ષ ત્વનો અભાવ થયે, સિષાપયિષતિ । રૂપ થાય. ણિ, અઘતની ઙ પ્રત્યય આવતાં, અસીસપ્ત । સ્વપઠિત ષોપદેશ ધાતુનું તો સિષાપયિષતિ । અસીષપ્ત । વગેરે રૂપો થાય. (૧૫૩)

દ્રેપૃઙ્ ગતૌ । જવું. દ્રેપતે । ણિ, અઘતની ઙ પ્રત્યય થતાં ઋદિત્ ધાતુ હોવાથી ઉપન્યસ્ય ૦ (૪-૨-૩૫) થી હ્રસ્વનો અભાવ થયે, અજિદ્રેપત્ । (૧૫૪)

તુપ, તુન્ય, તુફ, તુન્ફ, રિન્ફિત્ હિસાયમ્ । હણવું. તુપતિ । તુપતી, તુપન્તી સ્ત્રી, કુલે વા । અવર્ણદશનો વાન્તોડતુરીઙ્ યોઃ (૨-૧-૧૧૫) સૂત્રથી વિકલ્પે અત્ નો અન્ત આદેશ થયો છે. મ ભ્વાદિ ગણના તુપ્ ધાતુનું તો તોપતિ । રૂપ થાય અને સ્ત્રીલિંગમાં હી પ્રત્યય અને નપું. લિંગમાં ઈ પ્રત્યય

પર આવતાં, શત્ પ્રત્યયના અત્ નો શ્યશવઃ (૨-૧-૧૧૬) થી અન્ત આદેશ નિત્ય થયે, તુપન્તી । એવું એક જ રૂપ થાય. (આ પ્રમાણે તફાવત આગળના ધાતુઓમાં પણ વિચારવો.) (૧૫૫)

તુન્ય - તુમ્પતિ ગૌ : । પ્રસ્તુમ્પતિ । તુદાદેઃ શઃ (૩-૪-૮૧) થી શ પ્રત્યય થયે, નો વ્યજ્ઞન-સ્યાનુદિતઃ (૪-૨-૪૫) સૂત્રથી પ્રાપ્ત એવો પણ ન નો લુક્ બીજાઓ ઈચ્છતાં નથી. તુમ્પતી, તુમ્પન્તી સ્ત્રી, કુલે વા । એમ બે રૂપો થાય. ભ્વાદિ ગણના ધાતુનું તો તુમ્પન્તી । એમ એક જ રૂપ થાય. (૧૫૬)

તુફ - તુફતિ । તુફતી, તુમ્ફન્તી સ્ત્રી, કુલે વા । ભ્વાદિ ગણના તુમ્ફ ધાતુનું તો તુમ્ફન્તી । એવું એક જ રૂપ થાય. (૧૫૭)

તુમ્ફ - તુમ્ફતિ । શ પર છતાં પૂર્વોક્ત રીતે ન નો લુક્ ઈષ્ટ નથી. (તુમ્ફ + શત્ + ઙી એમ) ઙી પ્રત્યય અને નપું.લિ.નો ઈ પ્રત્યય આવતાં, તુમ્ફતી, તુમ્ફન્તી, સ્ત્રી કુલે વા । (૧૫૮)

રિમ્ફત્ - રિમ્ફતિ । અહીં શ પર આવતાં ન નો લુક્ - ઈષ્ટ હોવાથી - થયો નથી. પરોક્ષા - ણ્વ થતાં, રિરિમ્ફ । (૧૫૯)

તૃપ, તૃન્યત્ તૃષૌ । તૃષ્ થવું. તૃપતિ । (૧૬૦)

તૃન્યત્ - તૃમ્પતિ । શ આવતાં ન લુક્ ઈષ્ટ નથી. (૧૬૧)

સ્તુપ, સ્તૂપણ્ સમુચ્છાયે । સ્તોપયતિ । ણિ , સન્ પ્રત્યય આવતાં - અષોપદેશ ધાતુ હોવાથી કૃત સ કાર ન થવાથી, સ ના ષ ત્વનો અભાવ થયે, તુસ્તોપયિષતિ । અદ્યતનીમાં ઙ આવતાં, અતુસ્તુપત્ । સ્વમતે ઘૂપણ્ ધાતુનું તો સ્તૂપયતિ । ણિ , સન્ પ્રત્યય આવતાં, તુઘૂપયિષતિ । ઙ પ્રત્યય થતાં, અતુઘૂપત્ । વગેરે ષ આદેશવાળા રૂપો થાય છે. આ પ્રમાણે અગ્રવર્તી ધાતુમાં પણ સ્વમતે સ્તૂપયતિ । સિવાયના રૂપો થાય એમ તફાવત કહેવો. (૧૬૨)

સ્તૂપણ્ - ષોપદેશ ધાતુ ન હોવાથી ષ ત્વનો અભાવ થયે, ણિ, સન્ આવતાં, સ્તૂપયિષતિ । ણિ, ઙ પ્રત્યય આવતાં ઉપાન્ત્યસ્ય ૦ (૪-૨-૩૫) થી ઉપાન્ત્ય અ નો હ્રસ્વાદેશ થયે, અતુસ્તુપત્ । સ્તૂપયતિ । વગેરે રૂપો તો સ્વપઠિત ઘૂપણ્ ધાતુના પણ થાય. (૧૬૩)

તુપુણ્ અર્દને । પીડા કરવી. ચુરાદિ ગણનો છે. ઝદિત્ હોવાથી ન આગમ થયે, તુમ્પયતિ । કિત્ પ્રત્યય આવતાં ન ના લુક્નો અભાવ થયે, તુમ્પ્યતે । ભ્વાદિ ગણનો તુમ્પ ધાતુ તો ઝદિત્ ન હોવાથી તેના ન નો નો વ્યજ્ઞનસ્યાનુદિતઃ (૪-૨-૪૫) થી લુક્ થયે, ક્ય આવતાં, તુપ્યતે । રૂપ થાય. (૧૬૪)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧૫૧, ૧૫૨. ક્ષપણ્, ત્રપ - ષ કારાંત ધાતુમાં પહેલાં બે ધાતુઓને ઘટાદિ કહ્યા. જ્યારે સ્વમતે આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીવડે તો ક્ષપ, લભણ્ પ્રેરણે અને ત્રપૌષિ લજ્જાયમ્ । એ પ્રમાણે ક્ષપ, ત્રપ ધાતુઓનો ઘટાદિ ગણમાં પાઠ કરેલો નથી. ૧૫૩. સપ - સ્વમતે ષપ સમવાયે આ ધાતુ જ અષોપદેશ

છે, એમ બીજા કહે છે. ૧૫૪. હ્રેપૃઙ્ - સ્વમતે મેપૃઙ્, રેપૃઙ્ વગેરે 'ગતિ' અર્થક ધાતુઓ છે, તેની જેમ હ્રેપૃઙ્ ધાતુ પણ છે, એમ કૌશિક કહે છે. ૧૫૫ થી ૧૫૮. તુપ વગેરે - તુપ, તુમ્પ, તુફ અને તુમ્ફ આ ધાતુઓ 'હિસા' અર્થવાળા ભ્વાદિ ગણમાં છે, તે તુદાદિ ગણમાં પણ છે, એમ બીજા કહે છે. ૧૬૦/૬૧. તૂપ ઈત્યાદિ - ફ કારાંત તુફ, તુમ્ફત્ તૃસૌ । આ બે સ્વપઠિત ધાતુઓ પાન્ત છે, એમ અન્ય કહે છે. ૧૬૨/૬૩. સ્તુપ ઈત્યાદિ - સ્વશાસ્ત્રમાં જે ટૂપણ્ સમુદ્ગ્રણ્યે ધાતુ છે, તેને જ કેટલાંક સ્તુપણ્ તરીકે કહે છે અને તે જ ધાતુ અષોપદેશ હોયને સ્તૂપણ્ છે, એમ બીજા માને છે. ૧૬૪. તુપુણ્ - સ્વમતે તુબુણ્ અર્ધને । ધાતુની જેમ તુપુણ્ ધાતુ પણ છે, એમ અન્ય કહે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

બ કારાંત ૧૩ ધાતુઓ :- ઘર્બ, કન્બ, ય્વન્બ, ગન્બ, ચન્બ, તન્બ, નન્બ, પન્બ, બન્બ, શન્બ, ષન્બ ગતૌ । ઘર્બતિ । ક્ત પ્રત્યય આવતાં, ઘર્બિતઃ । ક્તેયે ગુરોર્વ્યજ્ઞનાત્ (૫-૩-૧૦૬) સૂત્રથી અ થયે, ઘર્બા । આગળ પણ આ પ્રમાણે રૂપો કહેવા. (૧૬૫)

કન્બ - કમ્બતિ । કિત્ પ્રત્યય પર છતાં નો વ્યજ્ઞનસ્યાનુદિતઃ : (૪-૨-૪૫) સૂત્રથી ન નો લુક્ થયે, કમ્બ્યતે કમ્બિતઃ । કમ્બા । (૧૬૬)

ય્વન્બ - ય્વમ્બતિ । ય્વમ્બ્યતે । ય્વમ્બિતઃ । ય્વમ્બા । (૧૬૭)

ગન્બ - ગમ્બતિ । ગમ્બ્યતે । ગમ્બિતઃ । ગમ્બા । (૧૬૮)

ચન્બ - ચમ્બતિ । ચમ્બ્યતે । ચમ્બિતઃ । ચમ્બા । (૧૬૯)

તન્બ - તમ્બતિ । તમ્બ્યતે । તમ્બિતઃ । તમ્બા । (૧૭૦)

નન્બ - નમ્બતિ । ણ - ઉપદેશ ધાતુ ન હોવાથી ણ ત્વનો અભાવ થયે, પ્રનમ્બતિ । નમ્બ્યતે । નમ્બિતઃ । નમ્બા । (૧૭૧)

પન્બ - પમ્બતિ । પમ્બ્યતે । પમ્બિતઃ । પમ્બા । (૧૭૨)

બન્બ - બમ્બતિ । બમ્બ્યતે । બમ્બિતઃ । બમ્બા । (૧૭૩)

શન્બ - શમ્બતિ । શમ્બ્યતે । શમ્બિતઃ । શમ્બા । પ્રયોક્તૃ - પ્રેરક કર્તાના વ્યાપારમાં ણિન્ પ્રત્યય થયે, અથવા ચુરાદિ એ આકૃતિગણ હોવાથી સ્વાર્થમાં ણિચ્ પ્રત્યય પણ આવતાં, શમ્બયતિ । રૂપ થાય. (૧૭૪)

ઘન્બ - ઘઃ સઃ (૨-૩-૮૮) સૂત્રથી ષ નો સ થયે, સમ્બતિ । સમ્બ્યતે । સમ્બિતઃ । સમ્બા । ણિ, સન્ પ્રત્યય પર છતાં, ષોપદેશ ધાતુ હોવાથી ષત્વ થયે, સિષમ્બયિષતિ । (૧૭૫)

સાંબળ્ સમ્બન્ધે । સંબંધ કરવો. સામ્બયતિ । ષોપદેશ ન હોવાથી સ ના ષ ત્વનો અભાવ થયે, સિસામ્બયિષતિ । ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય હોવાથી તેનો અભાવ થયે, સિસામ્બિષતિ । અલ્ પ્રત્યય આવતાં સામ્બઃ । (૧૭૬)

કુદુંબિણ્ ધારણે । ધારણ કરવું, ધારી રાખવું. કુદુંમ્બ્યતે । (૧૭૭)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧૬૫. ઘર્બ - સ્વધાતુપાઠમાં અર્બ, કર્બ વગેરે જેમ 'ગતિ' અર્થવાળા છે, તેમ ઘર્બ ધાતુ પણ છે, એમ કેટલાંક માને છે. ૧૬૬ થી ૧૭૫. કન્ઘ ઇત્યાદિ - કર્બ, ઘર્બ વગેરે સ્વપઠિત ધાતુઓમાં ૮ કારને સ્થાને કૌશિક ન કાર કહે છે. ૧૭૬. સાંબળ - સંબળ સમ્બન્ધે ધાતુના ઠેકાણે બીજા સાંબળ કહે છે. ૧૭૭. કુટુંબિણ - તન્નિણ કુટુંબધારણે એવા સ્વપાઠમાંથી ચાંદ્રો (ચંદ્ર મતવાળા) કુટુંબ શબ્દને અર્થમાંથી જુદો પાડીને ધાતુ તરીકે કહે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

મ કારાંત ટ ધાતુઓ :- સુંબળ, નભિ હિસાયમ્ । હિસા કરવી. ધોપદેશ ધાતુ ન હોવાથી કૃત સ કાર ન થવાથી ષ ત્વનો અભાવ થયે, ણિ, સન્ થતાં, સુસુમ્ભયિષતિ । ઙ થતાં, અસુસુમ્ભત્ । (૧૭૮)

નભિ - દ્યુતાદિ ગણનો ધાતુ છે. આથી અઘતનીમાં પરસ્મૈપદમાં અઙ્ થયે, પ્રાનમ્ । આત્મનેપદમાં અઙ્ નો અભાવ થયે, પ્રાનભિષ્ । દ્યુદ્ભ્યઃ સ્વસનોઃ (૩-૩-૪૪) સૂત્રથી વિકલ્પે આત્મનેપદ થયું. ણ વડે પાઠ કરેલો ન હોવાથી ન નો ણ ન થયો. સ્વપઠિત ણ ઉપદેશવાળા ધાતુનું તો પ્રાણમ્, પ્રાણભિષ્ । ઇત્યાદિ રૂપો થાય. (૧૭૯)

ષુમ્ભ ભાષણે ચ । બોલવું. ચ થી હિસાર્થક પણ છે. ષઃ સઃ ૦ (૨-૩-૮૮) સૂત્રથી ષ નો સ થયે, સુમ્ભતિ । ણિ, ઙ પ્રત્યય પર છતાં, અસુષુમ્ભત્ । ષ કારરૂપે પાઠ કરેલો હોવાથી સ નો ષ થયેલો છે. એ પ્રમાણે ણિ, સન્ પ્રત્યય પર છતાં, ણિસ્તોરેવ ૦ (૨-૩-૩૭) સૂત્રથી નિયમ કરેલો હોવાથી ષ ત્વનો અભાવ થયે, સુસુમ્ભયિષતિ । કુ પૂર્વક આ ધાતુથી અચ્ પ્રત્યય થયે, કુસુમ્ભઃ । લક્ષ્ય = પૂર્વમહાકવિપ્રયોગ છે - સાવજ્ઞમ્ભનિશુમ્ભસુમ્ભના । (૧૮૦)

જ્ઞમ્હ સ્તમ્પે । રોધ કરવો, રોકવું. ટ કારપરક એવો ષ કારાદિ ધાતુ છે. વળી સૂરિજીવડે સ્વમતે પઠિત જે જ્ઞમ્હ ધાતુ છે, તે પ્રયોગને વિષે ઘ્નક્ ૦ (સ્તુ ગ. ૨) ધાતુની જેમ ત કારપરક એવો સ કારાદિ પણ છે. ધોપદેશ કરવા માટે (તે દ્વારા કૃત સ કાર કરવા માટે) જ્ઞમ્હ એમ પાઠ કરેલો છે. તેથી તેનો ષઃ સઃ ૦ (૨-૩-૮૮) સૂત્રથી ષ નો સ થાય, જ્યારે પરપઠિત જ્ઞમ્હ ધાતુના ષ નો સ બીજાઓને ઈષ્ટ નથી. ડદિત્ હોવાથી ન્ આગમ થયે, જ્ઞમ્ભતે । અને કિત્ પ્રત્યય પર છતાં ન્ લુક્નો અભાવ થયે, જ્ઞમ્ભ્યતે । યઙ્ પ્રત્યય આવતાં, ટાજ્મ્યતે । યઙ્ લુપ્ થયે, ટાજ્મ્ભિ । સન્ આવતાં, ટિજ્મ્ભિષતે । ણિ, સન્ પ્રત્યય આવતાં ટિજ્મ્ભયિષતે । ણિ, અઘતની ઙ પ્રત્યય આવતાં, અટિજ્મ્ભત્ । આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી વડે પઠિત જ્ઞમ્હ ધાતુનું તો ષ નો સ થયે, ષ કાર રૂપ નિમિત્તનો અભાવ થયે, નિમિત્તાભાવે ૦ (૧/૨૮) ન્યાયથી ટ નો પુનઃ ત થયે, સ્તમ્ભતે । સ્તમ્ભ્યતે । તાસ્તમ્ભ્યતે । તાસ્તમ્ભિ । તથા ષ આદેશરૂપે થયેલ સન્ પર છતાં ણિસ્તોરેવ ૦ (૨-૩-૩૭) સૂત્રથી નિયમ કરવાથી ષ ત્વનો અભાવ થયે, તિસ્તમ્ભિષતે । રૂપ થાય. ણિ -

પ્રત્યયાંત ધાતુસંબંધી સન્ ના ષ ત્વનો નિષેધ ન થવાથી ષત્વ થયે, ટિષ્ઠમ્ભયિષતિ । રૂપ થાય. અને ણિ, અઘતંત્રી - ઙ આવતાં, અતિષ્ઠમ્ભત્ । વગેરે રૂપો થાય. (૧૮૧)

ડમ્ ડિમ્બુ સંઘાતે । ભેગા થવું, સમૂહરૂપે થવું. ઉદિત્ હોવાથી ન આગમ થયે, ડમ્ભયતિ । ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય હોવાથી તેનો અભાવ થયે, તેનો અભાવ થાય ત્યારે પણ ઉદિત્ હોવાના કારણે કિત્ પ્રત્યય પર છતાં (નો વ્યજ્ઞનસ્યાડનુદિતઃ (૪-૨-૪૫) માં અનુદિતઃ એમ નિષેધ કરેલો હોવાથી) ન ના લુક્નો અભાવ થયે, ડમ્ભયતે । આ પ્રમાણે ડિમ્બુ વગેરે ત્રણ ધાતુમાં પણ સમજવું. (૧૮૨)

ડિમ્બુ - ડિમ્ભયતિ । ડિમ્ભયતે । અચ્ આવતાં, ડિમ્ભઃ । (૧૮૩)

દમ્બુ, દિમ્બુ વચ્ચે । ઠગવું, વંચના કરવી. ઉદિત્ હોવાથી ન આગમ થયે, દમ્ભયતિ । દમ્ભયતે । (૧૮૪)

દિમ્બુ - ઉદિત્ હોવાથી ન આગમ થયે, દિમ્ભયતિ । દિમ્ભયતે । (૧૮૫)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૧૭૮. સુંબ - સુંબ શાષણે ચ આ સ્વપઠિત ધાતુ જ હિંસાર્થક અને દંત્ય સ કારાદિ છે, એમ બીજા કહે છે. ૧૭૯. નમ્ - સ્વમતે દ્યુતાદિ ગણમાં રહેલ નમ્ હિંસાયામ્ ધાતુ જ ન ઉપદેશવાળો નથી એમ કેટલાંક કહે છે. ૧૮૦. પુંમ - પૂર્વે કહેલ દંત્ય સ કારાદિ સુંમ ધાતુને ગુમ નામના વૈયાકરણ ષોષદેશ કહે છે. ૧૮૨/૧૮૩. ડમ્બુ, ડિમ્બુ - સ્વપઠિત ડપુ ડિમ્બુ ક્ષેપે આ ધાતુઓને જ બીજા મ કારાંત કહે છે. ૧૮૪/૧૮૫. દમ્બુ, દિમ્બુ - 'દમ્બ', દમ્બુ, દિમ્બુ આ ત્રણેય ધાતુનો કેટલાંક ચુગદિ ગણમાં પાઠ કરે છે - એમ ધા.પા.માં કહેલું છે. જો કે ધા.પા.માં આ ધાતુઓનો વિશેષ અર્થ જણાવેલો નથી, તો પણ આસુચ્ચવિપરિપિં (૫-૧-૨૦) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં 'વંચન' અર્થવાળા દમ્બ ધાતુના સૌત્રપણાનો (સૂત્ર નિર્દિષ્ટ હોવાનો) ઉલ્લેખ કરેલો છે. આથી આ દમ્બ ધાતુના સાહચર્યવાળા દમ્બુ અને દિમ્બુ એ બે ધાતુઓ પણ 'વંચન' અર્થવાળા સંભવે છે, એમ માનીને અહીં તેવો પાઠ કરેલો છે. તથા દમ્બ - ધાતુ સૌત્રધાતુ મધ્યે દર્શાવ્યો હોવાથી અહીં દર્શાવેલો નથી.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

મ કારાંત ૨ ધાતુઓ :- છઙ્ગ ગતૌ । જવું. ગતિનો ગમન અર્થ હોવા છતાંય, પ્રસ્તાવથી અર્થાત્ પ્રકરણ વશાત્) છદ્મ પ્રકારે એટલે કે છૂપી રીતે અથવા કુટિલ રીતે ગમન સમજવું. અઘતંત્રીમાં સિચ્ આવતાં, અચ્છદ્મીત્ । પરોક્ષા - ણવ્ પ્રત્યય થતાં, ચચ્છદ્મ । (૧૮૬)

સામળ્ સાન્ત્વને । સાંત્વન આપવું, શાંત કરવું. ણિ અને અઘતંત્રી ઙ પ્રત્યય આવતાં, ઉપાન્ત્યસ્ય ૦ (૪-૨-૩૫) સૂત્રથી ઉપાન્ત્યસ્વરનો હ્રસ્વાદેશ થયે, અસીસમત્ । સ્વમતે ચુગદિ ગણના અદન્ત ધાતુનું તો અસસામત્ । રૂપ થાય. (૧૮૭)

ર કારાંત ૩ ધાતુઓ :- તુરક્ ત્વરણે । ઉતાવળ કરવી. ત્રીજા હ્રાદિ ગણનો છે. હવઃ શિતિ

(૪-૧-૧૨) થી દ્વિત્વ થયે, તુતોર્તિ । (૧૮૮)

પુરત્ એશ્વર્યદીપ્ત્યોઃ । એશ્વર્યવાળા થવું, દીપવું, શોભવું. ષોપદેશ હોવાથી સ નો ષ થયે, સુષોર । ણિ, ઙ પ્રત્યય આવતાં, અસૂપુરત્ । સુષોરયિષતિ । સ્વપઠિત અષોપદેશ ધાતુનું તો, સુસોર । અસૂસુરત્ । સુસોરયિષતિ । વગેરે રૂપો થાય. સુરતિ । વગેરે રૂપો ઉભય રીતે થાય. (૧૮૮)

ગુદ્ગુણ્ અનૃતભાષણે । ખોટું બોલવું. ડદિત્ ધાતુ હોવાથી ન આગમ થયે, ગુન્દ્રયતિ । અચ્ આવતાં, ગુન્દ્રા । એટલે ઉત્તમમુસ્તા = એક જાતની મોથ. (૧૮૦)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧૮૬. છઞ્ઞ - ત્સર છદ્મગતૌ આવો જે પાઠ છે, તેમાં છદ્મ પણ ધાતુ છે, એમ કૌશિક કહે છે. ૧૮૭. સામણ્ - સ્વમતે આ ધાતુ અ કારાંત છે, તે ધાતુ વ્યંજનાંત પણ છે, એમ ચંદ્ર કહે છે.

૧૮૮. તુસ્ક - કેટલાંકે આનો અધિક જ પાઠ કરેલો છે. ૧૮૯. પુરત્ - સ્વમતે સુત્ એશ્વર્ય - ધાતુને જ બીજા ષોપદેશ કરે છે. ૧૯૦. ગુદ્ગુણ્ - કુદ્ગુણ્ અનૃતભાષણે ધાતુને જ બીજા ગ કારાદિ કહે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

લ કારાંત ૧૧ ધાતુઓ :- તેમાં પહેલાં બે ધાતુ ઘટાદિ - ગણના છે. સ્વલ ચલને । દલ વિશરણે । ણિન્ - પ્રત્યય આવતાં ઘટાદેઃ ૦ (૪-૨-૨૪) સૂત્રથી ધ્રુસ્વ થયે, સ્વલયતિ । દલયતિ । ણિ, પછી જિ કે ણમ્ પરમાં આવે તો વિકલ્પે દીર્ઘ થયે, અસ્થલિ, અસ્થલિ, । સ્થલંસ્થલંમ્ । સ્થલંસ્થલમ્ । અદલિ, અદલિ । દાલંદાલં, દલંદલમ્ । સ્વમતે ઘટાદિ ગણ સિવાયના સ્વલ્ . દલ્ ધાતુના તો સ્થલયતિ , દાલયતિ । વગેરે રૂપો થાય. તથા જિ, ણમ્ પ્રત્યયપરક એવો ણિ પ્રત્યય આવતાં, અસ્થલિ । સ્થલંસ્થલમ્ । અદલિ । દાલંદાલમ્ । એમ એક જ રૂપ થાય. સ્થલતિ, દલતિ । વગેરે રૂપો તો બન્નેય રીતે સરખાં જ થાય. (૧૮૧) (૧૮૨)

સ્થલ સ્થાને । સ્થાન રૂપે થવું, સ્થિર થવું. ષોપદેશ ધાતુ ન હોવાથી ણિ, સન્ પ્રત્યય આવતાં ષત્વનો અભાવ થયે, તિસ્થાલયિષતિ । અઘતની - ઙ આવતાં, અતિસ્થલત્ । (સ્વપઠિત) અષોપદેશ ધાતુનાં તો તિષ્ઠાલયિષતિ । અતિષ્ઠલત્ । ઈત્યાદિ રૂપો થાય. સ્થલતિ । વગેરે રૂપો તો બેય ધાતુના થાય. (૧૮૩)

બલિ પરિભાષણહિંસાદાનેષુ । પરિભાષણ કરવું = ખરાબ વચનો કહેવા, હિંસા કરવી, આપવું. આ ધાતુની આદિમાં ઓષ્ઠ્ય (બ - રૂપ) વ્યંજન છે. બલતે । આ ધાતુ દંત્યૌષ્ઠ્ય - વ કારાદિ ન હોવાથી ન શસદદવાદિગુણિનઃ (૪-૧-૩૦) થી એ આદેશનો નિષેધ ન થાય. આથી અનાદેશાદેરેકવ્યઙ્ગનમધ્યેડતઃ (૪-૧-૨૪) સૂત્રથી એ આદેશ થયે અને દ્વિત્વનો અભાવ થયે, બેલે । બેલાતે । બેલિરે । રૂપ થાય. (૧૮૪)

પિલત્ ડઙ્ગે । વીણવું. ષ કારવડે પાઠ કરવાથી ષ નો સ થયે, કૃત સ કાર હોયને તેનો

ષ આદેશ થયે, સિષેલ । ણિ, અઘતની ડ આવતાં, અસીષિલત્ । ણિ, સન્ પ્રત્યય આવતાં, સિષેલયિષતિ । (સ્વમતે) અષોપદેશ સિલ ધાતુનાં તો સિસેલ । અસીસિલત્ । સિસેલયિષતિ । ઈત્યાદિ રૂપો થાય. (૧૮૫)

પુલત્ મહત્ત્વે । મોટા થવું. (તુદાદિ ગણનો છે.) પુલતિ । ખ્વાદિ ગણના ધાતુનું તો પોલતિ । રૂપ થાય. (૧૮૬)

બલણ્, વલણ્ પ્રાણને । શ્વાસ લેવો, જીવવું. આમાં પ્રથમ ધાતુ બ રૂપ ઓછ્યાદિ છે. જ્યારે બીજો વ કારરૂપ દંત્યોષ્ઠ્યાદિ છે. આ બેય ધાતુઓ ઘટાદિ ગણના છે. આથી ઘટાદેર્હસ્વઃઃ (૪-૨-૨૪) થી હ્રસ્વાદેશ થયે, બલયતિ, વલયતિ । ણિ થયે, જિ, ણમ્ પ્રત્યય આવતાં વિકલ્પે દીર્ઘ થયે, અબાલિ, અબલિ । બાલંબાલમ્, બલંબલમ્ । અવાલિ, અવલિ । વાલંવાલમ્, વલંવલમ્ । (૧૮૭) (૧૮૮)

મુલણ્ રોહણે । ઉગવું. મોલયતિ । ચુરાદિ ગણનો ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય હોવાથી તેનો અભાવ થયે, નામ્યુપાન્ત્ય ં (૫-૧-૫૪) સૂત્રથી ક થયે, મુલઃ । (૧૮૯)

પાલણ્ રક્ષણે । રક્ષા કરવી, પાળવું. પાલી । અહીં ણિ - અંતવાળો હોયને આ ધાતુથી ઉણાદિનાં સ્વરંભ્ય ઇર્ (ઉ. ૬૦૬) સૂત્રથી ઇ થયા બાદ સ્ત્રીલિંગમાં ડી પ્રત્યય થયો છે. (૨૦૦)

ગાલિણ્ સાવણે । ઝરવવું, ગાળવું. ગાલયતે । ઉદગાલયતે । ણિ - પ્રત્યયાંત આ ધાતુથી ઉણાદિના સ્વરંભ્ય ઇર્ (ઉ. ૬૦૬) થી ઇ થયે ગાલિઃ । ડી પ્રત્યય થયે, ગાલી । (૨૦૧)

સ્વોપજા ન્યાસ

૧૮૧, ૧૮૨. સ્થલ , દલ - આ ધાતુને ઘટાદિ ગણના કદ્યાં. જ્યારે સ્વમતે - સૂરિજના મતે તો સ્થલ ચલને, દલ વિશરણે । એ પ્રમાણે આ બે ધાતુઓ ઘટાદિ ગણ સિવાયના છે. ૧૮૩. સ્થલ - ઇલ સ્થાને આ સ્વપઠિત ધાતુને જ બીજા અષોપદેશ કહે છે. ૧૮૪. બલિ - ભલિ પરિભાષણહિંસાદાનેષુ - એ સ્વપઠિત ધાતુના સ્થાને બીજા ઓછ્ય વ્યંજનાદિ બલિ ધાતુ કહે છે. દંત્યોષ્ઠ્ય વ કરાદિ ધાતુથી જ ૨ કાર આદેશનો નિષેધ થવાથી, અહીં બ કરાદિ ધાતુ હોયને એ ત્વ નો નિષેધ થશે નહીં. ૧૮૫. ષિલત્ - સ્વમતે સિલત્ ઉચ્છે ધાતુને જ બીજા ષોપદેશ કહે છે. ૧૮૬. પુલત્ - પુલ મહત્ત્વે । આ ધાતુ જેમ ખ્વાદિ ગણનો છે, તેમ તુદાદિ ગણમાં પણ છે, એમ બીજા માને છે. ૧૮૭/૧૮૮. વલણ્, વલણ્ - આ બે ધાતુઓ ચુરાદિ ગણમાં અને ઘટાદિ ગણમાં છે, એમ બીજા કહે છે. ૧૮૯. મુલણ્ - મૂલણ્ રોહણે એ સ્વપઠિત ધાતુના સ્થાને નંદી મુલણ્ કહે છે. ૨૦૦. પાલણ્ - સ્વમતે પલણ્ રક્ષણે ધાતુને ઠેકાણે ચંદ્ર 'પાલણ્' એવો પાઠ કરે છે. જો કે પલણ્ અને પાલણ્ એ બે ધાતુઓના પ્રયોગો સરખાં જ જણાય છે, તો પણ ધા.પા.માં 'પાલેતિ ચન્દ્રઃ' એમ પરમતે પાઠમાં તફાવત દર્શાવ્યો છે, માટે અમે પણ તેમ જ કહ્યું. ૨૦૧. ગાલિણ્ - કેટલાંક આનો અધિક જ પાઠ કરે છે. *

પરામર્શ

પરામર્શ - * ગલિણ - આ ધાતુનો કેટલાંક અધિક જ પાઠ કરે છે, એમ કહ્યું. જો કે આ ધાતુ સ્વમતે એટલે કે આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીને પણ સંમત હોવાનું જ ૪૫૨. ગલ ચર્વ અદને - એ ધાતુસંબંધી ધાતુપારાયણવૃત્તિ જોતાં જણાય છે. તેમાં કહેલું છે કે, **બહુલમેતન્નિર્દર્શનમ્** - આ ધાતુઓનું વિધાન બહુલતાએ કરેલું જાણવું. અર્થાત્ આ સિવાય પણ બીજા ધાતુઓ હોવાનું સંભવે છે. આથી ગલિણ સ્થાવળે । (સ્વપણ - ઝરણ કરવું, ગાળવું) ગાલયતે । ઉદગાલયતે । એવો પણ ધાતુ છે. આ રીતે નિર્દેશ કરવાથી ઉક્ત ધાતુ સાક્ષાત્ સ્વપઠિત ન હોવા છતાં ય સ્વસંમત હોવાનું જણાય છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

વ કારાંત ૩ ધાતુઓ :- ક્ષીવ્ નિરસને । ફેંકવું. ક્ષીવતિ । ક્ત પ્રત્યય આવતાં અનુપસર્ગાઃ ક્ષીવોલ્લાઘ - કૃશપરિકૃશફુલોત્ફુલ્લસંફુલ્લાઃ (૪-૨-૮૦) સૂત્રથી ક્ષીવઃ । એવું નિપાતન ક્ષીવૃઙ્ એવા આત્મનેપદી ધાતુનું જ ઈષ્ટ હોવાથી, અહીં ક્ત પર છતાં ક્ષીવિતઃ । રૂપ થાય છે. (૨૦૨)

ચીવી આદાનસંવરણયો । લેવું, ઢાંકવું. ણિ, અઘતનીમાં ઙ પ્રત્યય આવતાં, ઉપાન્ત્યસ્ય ૦ (૪-૨-૩૫) થી ઉપાન્ત્યસ્વરનો દ્રસ્વાદેશ થયે, અચીચિવત્ । ચીવૃગ્ - એ ઉભયપદી ધાતુનું તો ઋદિત્ હોવાને લીધે ણિ, ઙ પ્રત્યય આવતાં ઉપાન્ત્યના દ્રસ્વાદેશનો અભાવ થયે, અચીચીવત્ । રૂપ થાય. ચીવતે । વગેરે રૂપ તો બેય ધાતુના થાય. (૨૦૩)

ષાન્ત્વણ્ સામપ્રયોગે । સાંત્વન આપવું, શાન્ત કરવું. અહીં ષોપદેશ-હોવાથી સ નો ષ આદેશ થયે, સિષાન્ત્વયિષતિ । સ્વપઠિત અષોપદેશ ધાતુનું તો સિસાન્ત્વયિષતિ । વગેરે રૂપ થાય. સાન્ત્વયતિ । રૂપ તો બેય ધાતુથી થાય. (૨૦૪)

શ કારાંત ૪ ધાતુઓ :- રણ શબ્દે । શબ્દ કરવો. રણતિ । ઉણાદિનો અન પ્રત્યય આવતાં, રણના । એમલા. મિ પ્રત્યય થતાં, રણ્મિઃ । કિરણ. ણિત્ એવો ઙ પ્રત્યય લાગતાં ઉપાન્ત્યની વૃદ્ધિ થયે, રણિઃ । (સમૂહ) (૨૦૫)

વાશૃઙ્ શબ્દે । શબ્દ કરવો. ણિ, અઘતની ઙ પ્રત્યય આવતાં, ઋ અનુબંધવાળો હોવાથી ઉપાન્ત્યસ્ય ૦ (૪-૨-૩૫) થી ઉપાન્ત્ય સ્વરના દ્રસ્વાદેશનો અભાવ થયે, અવવાશત્ । રૂપ થાય. સ્વપઠિત વાશિચ્ ધાતુના તો ઉપાન્ત્ય સ્વરનો દ્રસ્વાદેશ થયે, અવીવશત્ । વગેરે રૂપ થાય. વાશ્યતે । વગેરે રૂપ તો ઉભય રીતે થાય. (૨૦૬)

લણ્, લષ્ ણિલ્પયોગે । શિલ્પકામ કરવું, કારીગરી કરવી. લાણયતિ, લાષયતિ વા દારુ । ભ્રમણાદિ કરવાપૂર્વક તેને છોલે છે - આકાર આપે છે. (૨૦૭)

દાશિણ્ દાને । આપવું. દાશ્યતે । ણિ, ઙ પ્રત્યય આવતાં, અંદીદશત । સ્વપઠિત દાશુગ્ દાને । ધાતુનું તો ઋદિત્ હોવાના કારણે ણિ, ઙ પ્રત્યય આવતાં ઉપાન્ત્યના દ્રસ્વાદેશનો અભાવ થવાથી, અદદાશત । વગેરે રૂપ થાય. (૨૦૮)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૨૦૨. ક્ષીવ્ - આ ધાતુનો કેટલાંક વધારે પાઠ કરે છે. ૨૦૩. ચીવી - ચીવૃગ્ જ્ઞષીવત્ આ ધાતુને બીજા ઋદિત્ કહેતાં નથી, તેથી આ ધાતુના ઉભયપદીપણાને જ જણાવવા ચીવી - એમ અમે પાઠ કર્યો. તથા જ્ઞષી ધાતુ આદાન-સંવરણ અર્થમાં છે, આથી આને તેવા અર્થવાળો જ કહેલો છે. ૨૦૪. ષાન્વણ - સ્વમતે સાન્વણ સામપ્રયોગે । ધાતુને જ બીજા ધોપદેશ ધાતુ કહે છે.

૨૦૫. રણ - કેટલાંક આ ધાતુનો અધિક જ પાઠ કરે છે. ૨૦૬. વાશ્ઙ્ - વાશિચ્ શબ્દે આ સ્વસંમત ધાતુને જ બીજા ઋ અનુબંધવાળો કહે છે. ૨૦૭. લણ - સ્વમતે લસણ્ શિલ્પયોગે આ ધાતુ જ તાલવ્ય શ કારાંત છે, એમ કૌશિક કહે છે, જ્યારે બીજા મૂર્ધન્ય ષ કારાંત માને છે. ૨૦૮. દાશિણ - આ ધાતુનો કેટલાંક વધારે પાઠ કરે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

ષ કારાંત ૮ ધાતુઓ :- ઋષ હિસાયામ્ । હિંસા કરવી. ઋષતિ । ચઘાષ । (૨૦૯)

સૂષ, શૂષ પ્રસ્રવે । પ્રસ્રવ થવો, જન્મ આપવો. સ નો ષ રૂપે પાઠ ન હોવાથી (કૃત સ કર ન થવાથી) નામ્યન્તસ્થા ૦ (૨-૩-૧૫) સૂત્રથી સ ના ષ ત્વનો અભાવ થયે, સુસૂષ । (સ્વમતે) ધોપદેશ ધાતુનું તો સુષૂષ । રૂપ થાય. સૂષતિ વગેરે રૂપો તો બેય રીતે થાય. (૨૧૦)

શૂષ - શૂષતિ । અચ્ પ્રત્યય આવતાં, શૂષા । શાકની એક જાતિ. (૨૧૧)

ઘષુઙ્ કરણે । કરવું. ડદિત્ હોવાથી ન્ આગમ થયે, શિઙ્ઙેડ્નુસ્વાર : (૧-૩-૪૦) સૂત્રથી તેનો અનુસ્વાર થયે, ઘંષતે । પરોક્ષા - જઘંષે । શ્વસ્તની - તા અથવા તૃચ્ - ઘંષિતા । ઘસુઙ્ કરણે (એ સ્વપઠિત દંત્ય સાન્ત) ધાતુના તો ઘંસતે, જઘંસે । ઘંસિતા । વગેરે રૂપો થાય. (૨૧૨)

ધિષક્ શબ્દે । અવાજ કરવો. હ્વાદિ ત્રીજા ગણનો ધાતુ છે. હવઃ શિતિ (૪-૧-૧૨) સૂત્રથી દ્વિત્વ થયે દિધેષ્ટિ । (૨૧૩)

મુષચ્ ખણ્ડને । ખંડન કરવું, ટુકડાં કરવા. દિવાદિ ગણના અંતર્ગત પુષ્યાદિ ગણનો ધાતુ છે. મુષ્યતિ । પુષ્યાદિ ગણનો હોવાથી અઘતનીમાં અઙ્ પ્રત્યય થયે, અમુષત્ । રૂપ થાય. (૨૧૪)

ધૂષ, ધૂસણ્ કાન્તીકરણે । કાંતિયુક્ત કરવું, દીપાવવું. ધૂષયતિ । (૨૧૫)

ધૂસણ્ - ધૂસયતિ । (૨૧૬)

ધૃષિણ્ સામર્થ્યવારણે । સામર્થ્યનું વારણ કરવું. ધર્ષયતેડરીન્ । શત્રુઓના સામર્થ્યને વારે છે - શિથિલ કરે છે. (૨૧૭)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૨૦૯. ઋષ - ઋષ વગેરે હિંસાર્થક ધાતુઓની જેમ ઋષ ધાતુ પણ છે, એમ 'કંઠ' નામના વંચા. કહે છે. ૨૧૦/૨૧૧. સૂષ ઈત્યાદિ - ષૂષ પ્રસ્રવે એ સ્વપઠિત ધાતુ જ અધોપદેશ છે, એમ બીજા

કહે છે અને તે જ ધાતુ તાલવ્ય શ કારાદિ છે, એમ ચારકો - ચરકમતવાળા કહે છે. ૨૧૨. ઘસુઙ્ - સ્વમતે ઘસુઙ્ કરણે । ધાતુનો જ 'ચંદ્ર' મૂર્ધન્ય ષ અતંવાળા રૂપે પાઠ કરે છે. ૨૧૩. ઘિષક્ - આ ધાતુનો હ્રાદિ ગણમાં કેટલાંક અધિક પાઠ કરે છે. ૨૧૪. મુષચ્ - પુષ્યાદિ ગણના મુસચ્ ખણ્ડને ધાતુને જ બીજા ષ કારાંત કહે છે. ૨૧૫/૨૧૬. ધૂષણ્, ધૂસણ્ - સ્વમતે ધૂષણ્ કાન્તીકરણે ધાતુને જ કેટલાંક ષ કારાંત કહે છે, અન્ય સાન્ત કહે છે. ૨૧૭. ધૃષિણ્ - વૃષિણ્ શક્તિબન્ધે । આ સ્વપઠિત ધાતુને જ બીજા ધ કારાદિ અને સામર્થ્યવારણ-અર્થવાળો કહે છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

સ કારાંત ૬ ધાતુઓ :- જર્ત્સ પરિભાષણહિસાતર્જનેષુ । નિંદા કરવી, હિંસા કરવી, ઠપકો આપવો. જર્ત્સતિ । જર્ત્સન્તી સ્ત્રી, કુલે વા । શ્યશવઃ (૨-૧-૧૧૬) સૂત્રથી અત્ (શત્) નો નિત્ય અન્ત આદેશ થયો છે. અહીં જે જર્ત્સન્તી રૂપ આપ્યું, તે જર્ત્સ ધાતુ તુદાદિ ગણનો હોવાની શંકાનો ઉચ્છેદ કરવા માટે અને ખ્વાદિ ગણનો હોવાનું જાપન કરવા માટે ધાતુપારાયણમાં આપેલું છે. આથી અમે પણ આ રૂપ દર્શાવેલું છે. જો આ ધાતુ તુદાદિ ગણનો હોત તો અવર્ણા-દર્શનઃ ૦ (૨-૧-૧૧૫) સૂત્રથી અત્ નો વિકલ્પે અન્ત આદેશ થયે, જર્ત્સતી, જર્ત્સન્તી । એ પ્રમાણે બે રૂપો થાત. (૨૧૮)

જ્ઞસુચ્ અદને । ખાવું. ષઃ સઃ ૦ (૨-૩-૮૮) સૂત્રથી ષ નો સ થયે, જ્ઞસ્યતિ । ધોપદેશ હોવાથી સ નો ષ થયે, પરોક્ષમાં સુજ્ઞોસ । અઘતનીમાં ણિ, ઙ, પ્રત્યય આવતાં, અસુજ્ઞસત્ । ણિ, સન્ પ્રત્યય આવતાં, સુજ્ઞોસયિષતિ । કેવળ = મૂળ = અણ્યન્ત ધાતુથી ષ આદેશ પામેલ સન્ આવતાં, ણિસ્તોરેવ ૦ (૨-૩-૩૭) સૂત્રથી નિયમ કરેલો હોવાથી ષત્વનો અભાવ થયે, સુજ્ઞસિષતિ । સુજ્ઞોસિષતિ । અહીં વૌ વ્યઙ્ગનાદેઃ સન્ ચાઙ્યઃ (૪-૩-૨૫) થી સન્ પ્રત્યય વિકલ્પે કિત્ થયો છે. માટે વિકલ્પે ગુણ થયો. એ જ પ્રમાણે સેદ્ કૃત્વા પ્રત્યય પણ વિકલ્પે કિત્ થવાથી સ્તુસિત્વા । સ્ત્રોસિત્વા । એમ બે રૂપ થાય. (૨૧૯)

જ્ઞસૂચ્ નિરસને । ફેંસવું. ઘટાદિ ગણનો છે. ષઃ સઃ ૦ (૨-૩-૮૮) સૂત્રથી ષ નો સ થયે અને ણિન્ પ્રત્યય આવતાં ઘટાદિ ગણનો હોવાથી હ્રસ્વાદેશ થયે, જ્ઞસ્યતિ । ણિ થી પર જિ, ણમ્ આવતાં વિકલ્પે દીર્ઘ થયે, અજ્ઞાસિ । અજ્ઞાસિ । જ્ઞાસંજ્ઞાસમ્ । જ્ઞાસંજ્ઞાસમ્ । ણિ, સન્ પ્રત્યય આવતાં સિજ્ઞાસયિષતિ । ધોપદેશ ધાતુ હોવાથી સ નો ષ થયો છે. અઘટાદિ જ્ઞસ્ ધાતુનું તો ણિ વગેરે પ્રત્યય આવતાં, જ્ઞાસ્યતિ । અજ્ઞાસિ । જ્ઞાસંજ્ઞાસમ્ । સિજ્ઞાસયિષતિ । વગેરે રૂપ થાય. જ્ઞસ્યતિ । વગેરે રૂપ તો ઘટાદિ - અઘટાદિ ઉભય ધાતુના થાય. (૨૨૦)

દાસટ્ હિંસાયામ્ । હિંસા કરવી. દાસોતિ । (૨૨૧)

ઉઘ્રસૂશ્ ઉઘ્ઞે । વીણવું. લમાં ત્રયાદિ ગણનો છે. ઉઘ્રસ્યાતિ । હિ પ્રત્યય આવતાં જ્ઞા + હિ પ્રત્યયનો આન આદેશ થયે, ઉઘ્રસાન । અનેકસ્વરી હોવાથી પરોક્ષા વિભક્તિનો આમ્ આદેશ થયે, ઉઘ્રસાંચકાર । સન્ પ્રત્યય આવતાં ઉદિઘ્રસિષતિ । ઊ અનુબંધવાળો હોવાથી કૃત્વા આવતાં

વેટ્ થયે, ઉઘ્રસ્ત્વા । ઉઘ્રસિત્વા । ઉત્ ઉપસર્ગપૂર્વક ધ્રસ્ એ ક્ર્યાદિ નવમાં ગણના ધાતુનું તો, ઉદ્ધ્રસ્તાતિ । ઉદ્ધ્રસાન । પરોક્ષા - ઉદ્ધ્રાસ । ઉદ્ધ્રસિષતિ । યપ્ - ઉદ્ધ્રસ્ય । ઈત્યાદિ રૂપો થાય. (૨૨૨)

ઉઘ્રસણ ઉત્કેષે । ઉંચે ઉછાળવું. ઉઘ્રાસયતિ । ણિ , અઘતની ઙ આવતાં, ઔદિધ્રસત્ । ઉત્ ઉપસર્ગપૂર્વક ધ્રાસ્ ધાતુનું તો ઉદ્ધ્રાસયતિ । ઉદ્દિધ્રસત્ । વગેરે રૂપો થાય. (૨૨૩)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૨૧૮. જર્ત્સ - કેટલાંક ૫ ધાતુનો અધિક પાઠ કરે છે. ૨૧૯. ણ્ણસૂચ - દ્રમિલ વૈયા. આને વધારે કહે છે. ૨૨૦. ણ્ણસૂચ - સ્વનો આ ધાતુ ઘટાદિ ગણ સિવાય છે, બીજા આને ઘટાદિ ગણમાં કહે છે. ૨૨૧. દાસદ્ - કેટલાંક આને અધિક કહે છે. ૨૨૨/૨૨૩. ઉઘ્રસૂણ્ ઈત્યાદિ - સ્વમતે ધ્રસૂણ્ ઝજ્ઞે અને ધ્રસણ ઉત્કેષે આ બે ધાતુ છે, તેને બીજા ૩ કારાદિ માને છે.

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

હ કારાંત ૫ ધાતુઓ :- ગૃહૌઙ્ ગ્રહણે । પ્રહણ કરવું. ઔ અનુબંધવાળો હોવાથી ધૂમૌદિતઃ (૪-૪-૩૮) સૂત્રથી વેટ્ = વિકલ્પે ઇટ્ આગમવાળો થવાથી, ગર્હા, ગર્હિતા । વેટ્ હોવાથી ક્ત, ક્તવતુ પ્રત્યય આવતાં વેટોડપતઃ (૪-૪-૬૨) થી નેટ્ - એટલે કે ઇટ્ આગમના નિષેધવાળો થયે, ગૃહઃ, ગૃહવાન્ । ક્તિ આવતાં ગૃહિઃ । નામ્યુપાન્ત્યઃ (૫-૧-૫૪) સૂત્રથી ક થયે, ગૃહમ્, ગૃહા : । (૨૨૪)

સંહૃઙ્ વિશ્વાસે । વિશ્વાસ કરવો, આસ્થા રાખવી. દંત્ય સ કારાદિ ધાતુ છે. ખ્વાદિ ગણના અંતર્ગણ દ્યુતાદિ ગણનો ધાતુ છે. પરોક્ષામાં સસ્રંહે । દ્યુદ્ધ્યોડ્યતન્યામ્ (૩-૩-૪૪) સૂત્રથી વિકલ્પે આત્મનેપદ થયે, પરસ્મૈપદ પક્ષે દ્યુતાદિ ગણનો હોવાથી પ્રાપ્ત થતો અઙ્ પ્રત્યય થયે, અસ્રંહત્ । આત્મનેપદમાં અઙ્ નો અભાવ થયે, અસ્રંહિષ્ । ઋદિત્ હોવાથી કૃત્વા પ્રત્યય વેટ્ થયે અને સેટ્ કૃત્વા પ્રત્યય કિત્ હોવાનો નિષેધ થયે, નો વ્યજ્ઞનસ્યાનુદિતઃ (૪-૨-૪૮) સૂત્રથી ન ના લુકનો અભાવ થયે, સંહિત્વા । રૂપ થાય. ઇટ્ ના અભાવ પક્ષે, હ નો ઢ વગેરે પ્રક્રિયાપૂર્વક ઢસ્તઙ્ઢે (૧-૩-૪૨) સૂત્રથી ઢ નો લોપ થયે, પૂર્વના સ્વરનો દીર્ઘ થયે, સ્નાદ્વા । રૂપ થાય. (૨૨૫)

ષ્ટૌ, ષ્ટૈઙ્ ઉઘમે । ઉઘમ કરવો. ણિ, સન્ પ્રત્યય આવતાં ષોપદેશ હોવાથી ષઃ સઃ (૨-૩-૯૮) સૂત્રથી જે કૃત સ કાર, તેનો ષ થયે, તિષ્ઠૈઙ્ઘિષતિ । (૨૨૬)

ષ્ટૈઙ્ - ણિ , સન્ થતાં પૂર્વની જેમ ષત્વ થયે, તિષ્ઠૈઙ્ઘિષતિ । સ્વપઠિત અષોપદેશ સ્તૃહ અને સ્તૃહ ધાતુનું તો તિસ્તૃહિષતિ । તિસ્તૃહિષતિ । વગેરે ષત્વના અભાવવાળું જ રૂપ થાય. (૨૨૭)

દહુણ્ રક્ષણે । રક્ષા કરવી. દંહયતિ । યુગદિ ગણનો ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય હોવાથી તેનો અભાવ થયે પણ ઉદિત્ હોવાથી કર્મણિ ક્ય પ્રત્યય લાગતાં, દંહયતે । રૂપ થાય. (૨૨૮)

તેવા વિલક્ષણરૂપીની સિદ્ધિ કરનારા પરપઠિત ધાતુઓનો એમ અહીં સંગ્રહ કરેલો નથી, એમ ભાવ છે.)

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ

૨૨૯. ષ્ઠ્ઠ - સ્તુક્ષ ગતૌ । આ સ્વપઠિત ધાતુને જ ચંદ્ર ષોપદેશ કહે છે. ૨૩૦. જક્ષુઙ્ - સ્વમતે ષ્ઠાદિ ગણમાં રહેલો ક્ષજુઙ્ ગતિદાનયોઃ ધાતુના ક્ષ અને જ્ વર્ણને કૌશિક ઉલટાવીને પાઠ કરે છે. ૨૩૧. મક્ષી - સ્તક્ષી મક્ષણે ધાતુને સ્થાને બીજા મક્ષી કહે છે. ૨૩૨. ઋક્ષદ્ - આ ધાતુને સ્વાદિ પાંચમા ગણમાં કેટલાંક વધારે કહે છે.

૧. મૂળમાં ચુગાદિ નો ણિચ્ લાવવો વગેરે હેતુથી પરપઠિત ધાતુ અહીં જુદા પાડીને લીધાં નથી, એમ કહ્યું. તેમાં ફક્ત ચુગાદિ ગણનો ણિચ્ પ્રત્યય લાવવા માટે અન્ય વૈયાકરણોએ કેટલાંક ધાતુઓ જુદાં કહેલાં છે, તેનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. (૧) ધુંગ્ ધારણે । ગ.૧. ધાતુની જેમ ધૂળ ધારણે ધાતુનો પણ અન્ય વૈયા. પાઠ કરે છે. અને તેથી ધૂળ ધાતુના યોગમાં મૈત્રાય શતં ધારયતિ । એ પ્રમાણે રુચિકુપ્યર્થધારિભિઃ પ્રેયવિકારોત્તમર્ણેષુ (૨-૨-૫૫) સૂત્રથી ઉત્તમર્ણ = લેણદાર વાયક નામથી ચતુર્થી વિભક્તિ સિદ્ધ થઈ. આ. ભ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીના મતે તો કર્મકર્તારિ પ્રયોગમાં ધ્રિયતે શતં કર્તુ । શત રૂપ કર્મકર્તા સ્વયં ધારણ કરાય છે. તત્ ધ્રિયમાણં શતં કશિત્ પ્રયુઙ્કતે - (સ્વયં ધારણ કરાતાં સો (રૂપિયા વગેરે) ને કોઈ પ્રેરણા કરે છે) એવા અર્થમાં પ્રયોક્તવ્યાપારે ણિગ્ (૩-૪-૨૦) સૂત્રથી ણિગ્ - પ્રત્યય થયે, અથવા બહુલમેતન્નિદર્શનમ્ એવી ધાતુપાઠની ઉક્તિથી ધ્રુ ધાતુ ચુગાદિ ગણનો પણ કલ્પી શકાય અને તેથી ચુગાદિ ગણનો સ્વાર્થિક ણિચ્ પ્રત્યય થયે, નિષ્પન્ન થયેલાં ધારયતિ । ધાતુના યોગમાં ચતુર્થી - વિભક્તિની સિદ્ધિ થાય જ છે.

૨. અર્થાન્તર માટે - એટલે કે અર્થવિશેષ જણાવવા માટે અન્યવડે કરેલાં પૃથક્ પાઠનું ઉદા. લુહ આલસ્યે ચ । આ પ્રમાણે પાઠ કરવા છતાંય લુહ ગતૌ એમ કેટલાંકે પાઠ કરેલો છે. (ખરેખર તો આ અર્થાન્તરની ધાતવોડનેકાર્થાઃ (૨/૪૩) ન્યાયથી જ સિદ્ધિ થઈ જાય છે.)

૩. આત્મનેપદ માટે જુદો પાઠ કરેલાં ધાતુનું ઉદા. કૃત્ વિક્ષેપે । આ ધાતુનું 'ધાતવોડનેકાર્થાઃ' । અથવા બહુલમેતન્નિદર્શનમ્ એ વચનથી ણિચ્ થયે, કારયતિ । રૂપની સિદ્ધિ થયે, કારયતે । એમ આત્મનેપદ કરવા માટે ચંદ્ર વૈયા. એ કૃણિ વિજ્ઞાને એવો પાઠ કરેલો છે. (વસ્તુતઃ આત્મનેપદં અનિત્યમ્ । ન્યાયથી જ આ.પ.ની સિદ્ધિ થઈ જશે. કેમ કે, અનિત્ય હોવાનો મતલબ જ એ છે કે ક્યારેક આ.પ. ની પ્રાપ્તિ છતાં ન થાય અને ક્યારેક અપ્રાપ્ત છતાં પણ પ્રાપ્તિ થાય.)

૪. પરસ્મૈપદ માટે અન્યવડે પૃથક્ પઠિત ધાતુનું ઉદા. ષ્ચિ સેચને । આ ધાતુનું 'ધાતુઓ અનેકાર્થવાળા છે' એ ન્યાયથી સમવાય = ભેગું થવું, અર્થમાં સચતે । રૂપ સિદ્ધ થઈ જતું હોવા છતાં પણ, 'સચતિ' એમ પ.પ. કરવા માટે સચ સમવાયે એમ ચંદ્ર વડે પાઠ કરાયેલ છે. (આની સિદ્ધિ પણ આત્મનેપદ અનિત્યમ્ । ન્યાયથી જાણવી.)

૫. ઇદ્ નો આગમ કરવા માટે પૃથક્ પાઠનું ઉદા. ઉષૂ દાહે । આ ધાતુ આ.શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીના મતે ઋદિત્ હોવાથી કૃત્વા પ્રત્યય વેદ્ થયે, ઉષ્વા, ઉષિત્વા । વેદ્ થવાથી ક્ત, ક્તવતુ આવતાં વેયોડપતઃ (૪-૪-૬૨) સૂત્રથી ઇદ્ આગમનો નિષેધ થવાથી, ઉષ્ઃ, ઉષ્વાન્ । એવું રૂપ થાય. બીજા કેટલાંક વૈયા. આને ઋ અનુબંધવાળો નહીં ઈચ્છવાથી, ઉષ દાહે । એ પ્રમાણે જ પાઠ કરે છે. તેઓના મતે કૃત્વા પ્રત્યય

આવતાં નિત્ય ઇદ્ આગમ થયે, ઉષિત્વા । એવું જ રૂપ થાય, અને વેદ ન હોવાથી જ ક્ત, ક્તવતુ પ્રત્યય આવતાં નિત્ય ઇદ્ થયે, ઉષિત્, ઉષિતવાન્ । એવું ઇદ્ સહિત જ રૂપ થાય. તથા યમ્ ઉપરમે । આ ધાતુ સૂરિજના મતે ઋદિત્ હોવાથી ક્ત્વા પ્રત્યય વેદ્ થયે, યન્ત્વા, યમિત્વા । રૂપ થાય. બીજા કેટલાંક આને ઋદિત્ નથી માનતા - આથી યમ્ ઉપરમે । પાઠ કેરલો છે. તેઓના મતે અનુસ્વારેત્ ધાતુ હોવાથી ઇદ્ નો અભાવ થયે, યન્ત્વા । એવું જ રૂપ થાય.

(આમ ઉક્ત રીતે ન્યાયોવડે જ સિદ્ધ થઈ જવાથી ણિચ્ પ્રત્યય, અર્થાતર વગેરે કાર્ય માટે ધાતુનો પૃથક્ પાઠ કરવાની આવશ્યકતા ન હોવાથી, તેવા તફાવતવાળા ધાતુઓને અહીં શ્રી હેમહંસગણિજીએ પ્રાયઃ છોડી દીધાં છે.)

૬. અહીં ન્યા. મં. માં 'પ્રાયઃ નાહતાઃ' એમ કહ્યું, તેમાં 'પ્રાયઃ' (ધણું કરીને) એટલાં માટે કહ્યું કે, મક્ષણ અદને । આ ધાતુનું, ણિચ્ પ્રત્યય અનિત્ય હોવાથી, મક્ષતિ । એવું રૂપ થાય જ છે. પરંતુ મક્ષતે । એ પ્રમાણે ફક્ત આત્મનેપદની સિદ્ધિ માટે મક્ષી અદને । એ પ્રમાણે પરપઠિત એવો પણ ધાતુ અહીં દર્શાવ્યો છે. માટે 'પ્રાયઃ' એમ કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે અહીં શ્રી હેમહંસગણિજીવડે રચાયેલ 'ન્યાય સંગ્રહ' ઉપર સ્વરચિત 'ન્યાયાર્થમંજૂષા' નામની બૃહદ્વૃત્તિ ઉપર સ્વોપજન્યાસનું ગુજરાતી ભાષાંતર સંપૂર્ણ થાય છે.

इति समाप्तोऽत्र न्यायसंग्रहस्य न्यायार्थमंजूषाख्यायां बृहद्वृतौ श्रीहेमहंसगणिवर्यविरचितस्य
स्वोपजन्यासस्य गुर्जरभाषानुवादः ।

આગમિક - ૫ - ધાતુઓ :-

ન્યાયાર્થ મંજૂષા

કેટલાંક આગમિક (આગમસિદ્ધ = આગમગ્રંથોમાં જ પ્રયોગ કરાયેલાં) ધાતુઓ પણ દેખાય છે. જેમ કે, દદ્ આચ્છાદને । ઢાંકવું, આચ્છાદિત કરવું. દદિતા પટ્ટશાલા । પટ્ટશાળા આચ્છાદિત કરાઈ, બંધ કરાઈ. (૧)

વિકુર્વ વિક્રિયાયામ્ । વિવિધ ક્રિયા કરવી, વિવિધ રૂપો કરવાં. भ्वादेर्नामिनः ० (૨-૧-૬૩) સૂત્રથી થતો નામી સ્વરનો દીર્ઘ આદેશ અનિત્ય હોવાથી તેનો અભાવ થયે, વિકુર્વતિ । વિકુર્વિતમ્ । વિકુર્વિત્વા । (૨)

કુર્વ કરણે । પૂર્વની જેમ દીર્ઘદેશનો અભાવ થયે, કુર્વતિ । વિ ઉપસર્ગપૂર્વક આ ધાતુનું વિકુર્વ્ય । રૂપ થાય. (વિકુર્વ ધાતુનું તો વિકુર્વિત્વા । રૂપ થાય એમ બે વચ્ચે તફાવત જાણવો) (૩)

ઉષણ નિવાસે । નિવાસ કરવો, વસવું. અ કારાંત છે. ણિવેત્વાસ ૦ (૫-૩-૧૧૧) સૂત્રથી અન પ્રત્યય આવતાં, (પરિ + ઉષ + અન + આપ્ -) પર્યુષણા । શબ્દ થાય. (૪)

યૂહં ઉદ્ધરણે । ઉદ્ધાર કરવો. નિર્યૂદમ્ । ઉદ્ધત. (૫)

આ બધાંય લૌકિક વગેરે ધાતુઓ લક્ષ્યાનુરોધથી (પૂર્વમહાકવિપ્રયોગના સામર્થ્યથી) સિદ્ધ

થાય છે.

(અહીં ન્યાયાર્થમંજૂષા-બૃહદ્વૃત્તિમાં પૂર્વે કહેલ તમામ સૌત્રાદિ ધાતુઓનો સંગ્રહ કરતાં એકવીસ (૨૧) શ્લોકો (કારિકા) આપેલાં છે, જેનો ગુજરાતી અનુવાદ નિમ્નયોજન - અનાવશ્યક હોવાથી અમે કરેલો નથી.)

આ પ્રમાણે અપશ્ચિમ = જેની પાછળ કોઈ ન્યાય નથી એવા - અંતિમ અને આદ્ય ન્યાયની અપેક્ષાએ ગણતરી કરવાથી એકસોને એકતાલીશ (૧૪૧) માં ન્યાયની ન્યાયાર્થમંજૂષા નામની બૃહદ્વૃત્તિ અહીં સમાપ્ત થાય છે.

પ્રશસ્તિ કાવ્યમાં (સૌથી મૂળભૂત એવા 'ન્યાય સંગ્રહ' ગ્રંથના પ્રાન્તે આપેલ પ્રથમ શ્લોકમાં) 'સંસંગૃહીતાઃ' એવો જે પ્રયોગ છે, તેમાં પ્રોપોત્સમ્ પાદપૂરણે (૭-૪-૭૮) સૂત્રથી પાદપૂરણ માટે સમ્ ઉપસર્ગનો દ્વિર્ભાવ થયેલો છે. જેમ કે,

પ્રપ્રશાન્તકષાયાગ્નેરુપોપપ્લવવર્જિતમ્ ।

उदुज्ज्वलं तपो यस्य संसंश्रयत तं जिनम् ॥

ઈત્યાદિ શ્લોકમાં પ્ર, ઉપ, ઉદ્, સમ્ ઉપસર્ગનો પાદપૂરણ માટે દ્વિર્ભાવ સિદ્ધ થયો છે. *

અર્થ :- પ્રશાંત થઈ ગયેલ કષાયરૂપી અગ્નિવાળા જેઓનો ઉપપ્લવ-ઉપદ્રવથી રહિત અને ઉજ્જવળ તપ છે, તેવા જિનેશ્વરદેવનો તમે આશ્રય કરો.

અથવા પ્રપ્રશાન્તકષાયાગ્નેઃ અહીં હેતુરૂપે પંચમી વિભક્તિ લઈએ અથવા તો ષષ્ઠી લઈએ તો પણ હેતુમુખે 'યસ્ય' પદના વિશેષણ તરીકે કહીએ, તો આ પ્રમાણે અર્થ થાય -

કષાયરૂપી અગ્નિ પ્રકર્ષે કરીને શાંત (પ્રશાંત) થઈ જવાના કારણે જેઓનો ઉપપ્લવરહિત અને ઉજ્જવળ તપ છે, તે જિનેશ્વરદેવનો તમે આશ્રય કરો. (કષાયરૂપી અગ્નિ પ્રશાંત થઈ જવા પૂર્વક જ કરાતો તપ ઉપપ્લવરહિત અને ઉજ્જવળ હોવો ઘટે છે. કહ્યું છે કે "તપ કરી સમતા રાખવી ઘટમાં"... અસ્તુ.)

इति समाप्तोऽयं न्यायसङ्ग्रहस्य चतुर्थवक्षस्कारस्यैकस्य न्यायस्यातिविस्तृताया

बृहद्वत्या गुर्जरभाषानुवादः ।

ચતુર્થ વક્ષસ્કાર શ્લોકાર્થ :- શ્રીમાન્ સૂરીશ્વર સોમસુંદરગુરુના સકળ શિષ્યોના અગ્રણી ગચ્છનાયક એવા પ્રભુ શ્રી રત્નશેખરસૂરિ ગુરુ સાંપ્રતકાળે અત્યંત શોભી રહ્યા છે. તેઓના વચનાધીન - આજ્ઞાંકિત શિષ્ય શ્રી હેમહંસગણિએ ન્યાયાર્થમંજૂષિકા - બૃહદ્વૃત્તિનો અંબુધિપ્રમાણ અર્થાત્ ચારસંખ્યાપ્રમાણ-વાળો = ચોથો વક્ષસ્કાર સંપૂર્ણ કર્યો. (૪)

इति श्री हेमहंसगणिसमुच्चितस्य पूर्वीयाष्टदशन्यायसजातीयस्य बहुविवेचनीयत्वेन पृथगुक्तस्य

न्यायस्य विस्तृताया न्यायार्थमञ्जूषाख्यबृहद्वत्तेः स्वोपज्ञन्यासस्य च सपरामर्शाभिधिविवेचनं

गुर्जरभाषा - भावानुवादः समाप्तः ॥

* અહીં 'સિદ્ધઃ' પદ અંતિમ મંગલને સૂચવે છે.

एवं च कलिकालसर्वज्ञभगवच्छ्रीहेमचन्द्रसूरिविरचित -

सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनाश्रितानां तैरेव

बृहद्वृत्तिप्रान्ते समुच्चितानां सप्तपञ्चाशतो न्यायानां

श्रीहेमहंसगणिसमुच्चितचतुरशीतिन्यायानां च

मिलित्वा चतुर्णां वक्षस्काराणां

एकचत्वारिंशच्छतन्यायसूत्राणां

महोपाध्यायश्रीहेमहंसगणिवरविहिताया

न्यायार्थमञ्जूषानामबृहद्वृत्तेः स्वोपज्ञन्यासस्य च

पूज्यपादपंन्यासप्रवरगुरुदेवश्रीचन्द्रशेखरविजयगणिवरशिष्य -

मुनि रत्नवल्लभविजय कृतः

परामर्शाभिधविवेचनसहितः

गुर्जरभाषाभावानुवादः

संपूर्णतामगात् ।

શ્રી હેમહંસગણિકૃત પ્રશસ્તિ કાવ્ય

एवं च ।

एषा न्यायार्थमञ्जूषा संभृताऽर्थैरहो बुधाः ।

आस्ते न्यस्ता पुरस्ताद्बो यथेच्छामुपयुज्यताम् ॥ १ ॥

અર્થ :- ધનથી ભરેલી ન્યાયોપાર્જિત અર્થની મંજૂષા (પેટી) સમાન સુંદર મજેના પદાર્થોથી ભરેલી આ ન્યાયાર્થ - મંજૂષા આપ સહુની સમક્ષ મુકેલી છે. હે પંડિતજનો ! આપની ઈચ્છા મુજબ આપ એનો ઉપયોગ કરી શકો છો. (૧)

आद्यैऽंशे सप्तपञ्चाशन्न्याया अस्यां पुरोऽन्विता : ।

शेषांशेष्वितरे पञ्चषष्टिष्ठादशैकक : ॥ २ ॥

तदेवमेकचत्वारिंशितैकं शतमन्वितम् ।

मञ्जूषायामिह न्याया येऽन्तर्भूतास्तु तेऽधिका : ॥ ३ ॥

આ ન્યાયાર્થ - મંજૂષા ગ્રંથમાં પહેલાં અંશમાં (પ્રથમ વક્ષસ્કારમાં) સત્તાવન (૫૭) ન્યાયો તમારી સામે રાખેલાં છે. શેષ (ત્રણ) અંશોમાં (ક્રમશઃ) પાંસઠ (૬૫) , અઠાર (૧૮) અને એક (૧) ન્યાયો છે. (અહિ પેટી પક્ષે અંશ એટલે પેટીમાં રહેલાં જુદાં જુદાં ખાના જાણવા.) (૨)

આ પ્રમાણે આ ન્યાયાર્થમંજૂષા ગ્રંથમાં એકસોને એકતાલીસ (૧૪૧) ન્યાયો છે. વળી જે અન્તર્ભૂત (મંડૂકપ્લુતિ વગેરે) ન્યાયો છે, તે અધિક જાણવા. (૩)

परमुद्घाटनेऽमुष्याः शेषमुष्या कुञ्चिकाव्यते ।

तेषामेव स्फुरेद्येषां न्यक्षं श्रीहैमलक्षणम् ॥ ४ ॥

પરંતુ આ ન્યાયાર્થમંજૂષા નામની પેટીને ખોલવા માટે બુદ્ધિ એ ચાવીનું કામ કરે છે. એ બુદ્ધિ પણ તેઓને જ સ્ફૂરે છે, જેઓને સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન સંપૂર્ણ ઉપસ્થિત હોય.

કહેવાનો આશય એ કે જે વ્યક્તિએ સિદ્ધહેમમાં દક્ષતા મેળવી હોય, તેના સૂત્રાદિ બરાબર ઉપસ્થિત હોવા સાથે સમજ્યા હોય, એને જ આ ગ્રંથની સમજ પડે. (૪) (આમ હોવાનું કારણ અગ્નિમ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે.)

अपि च ।

न्यायवृत्तिरियं हैमी हैमं व्याकरणं श्रिता ।

अतीव भ्राजते यद्वत्कल्पद्रुं कल्पवल्ली ॥ ५ ॥

સિદ્ધહેમ-વ્યાકરણનો આશ્રય કરનારી આ શ્રી હેમહંસગણિકૃત ન્યાયાર્થમંજૂષા બૃહદ્વૃત્તિ કલ્પવૃક્ષ ઉપર આશ્રય કરનારી કલ્પવેલડીની જેમ અત્યંત શોભે છે. ૪

અન્યવ્યાકરણાદિદેવકુલિકઃ સદેવતાધિષ્ઠિતિ -

યોડયં સજતિ હૈમલક્ષણમહાપ્રસાદ ઉર્વ્યાં સ્થિર : ।

તત્રાલોકકલોકલોચનહૃદામાહ્વાદમુત્પાદય -

નેષ દ્વારતતોરુતોરણમાં ગ્રન્થઃ સમાલમ્બતે ॥ ૬ ॥

અન્ય જે વ્યાકરણો છે, તે દેવકુલિકા - દેવળ - નાની દેરી સમાન છે. જ્યારે (અરિહંતરૂપી) સુદેવના અધિષ્ઠાન - નિવાસવાળો જે આ સિદ્ધહેમ - વ્યાકરણ રૂપી મહાપ્રાસાદ શોભે (વિરાજે) છે, તે પૃથ્વી ઉપર સ્થિર છે. તે સિદ્ધહેમવ્યાકરણરૂપી મહાપ્રાસાદને વિષે દર્શન કરનારા લોકોના નેત્રોને આહ્વાદ ઉત્પન્ન કરતો આ ગ્રંથ દ્વાર ઉપરના લાંબા અને વિશાળ તોરણની શોભાનો સમ્યગ્ આશ્રય કરે છે. અર્થાત્ સિદ્ધહેમમહાપ્રાસાદને વિષે આ ગ્રંથ દ્વારના તોરણની શોભા સમાન છે. (જેમ મહાપ્રાસાદને વિષે તોરણ આહ્વાદક બને છે, તેમ સિદ્ધહેમવ્યાકરણને વિષે અભ્યાસ કરનારને આ ગ્રંથ આહ્વાદક બને છે.)

ઇતશ્ચ ।

શ્રીમચ્ચાન્દ્રકુલે પુરાડજનિ જગચ્ચન્દ્રો ગુરુર્યસ્તપા-

ધાર્યઃ પૃથ્વીતિમવાપ તીવ્રતપસા તસ્યાન્વયેડજાયત ।

પ્રૌઢઃ શ્રીવરદેવસુન્દરગુરુસ્તત્પટ્ટપૂર્વાગિરેઃ ।

શૃઙ્ગે શ્રીપ્રભુસોમસુન્દરગુરુર્ભાનુર્નવીનોડભવત્ ॥ ૭ ॥

આ બાજુ શ્રીમદ્ ચાંદ્રકુળમાં પૂર્વકાળે શ્રી જગચ્ચંદ્રસૂરિ નામના ગુરુ થયા કે જેઓ ઘોર તપના કારણે 'તપાચાર્ય' એ પ્રમાણે ખ્યાતિ પામ્યા. તેઓની પરંપરામાં પ્રૌઢ એવા શ્રી દેવસુંદર નામે ગુરુ થયા. તેઓના પૃથ્વી રૂપી પૂર્વાગિરિ પર્વતના શિખર ઉપર કોઈ નવીન ભાનુ (સૂર્ય) સમાન પ્રભુ શ્રી સોમસુંદર ગુરુ થયા. (૭) (નવીન ભાનુ કેવી રીતે ? તે કહે છે-)

ભાનોર્ભાનુશત્તાનિ ષોડશ લસન્ત્યેકત્ર માસ્યાશ્ચિને

ચચ્છિષ્યાસ્તુ તતોડધિકા અપિ મહીમુદ્યોતયન્તે સદા ।

તસ્યાહં ચરણાવુપાસિષિ ચિરં શ્રીમત્તપાગચ્છપ -

ક્ષોણીવિશ્રુતસોમસુન્દરગુરોશ્ચારિત્રચૂડામણેઃ ॥ ૮ ॥

આસો મહિનામાં ભાનુનાં સોળસો (૧૬૦૦) કિરણો એક સાથે સ્ફૂરાયમાન થાય છે. જ્યારે જે (શ્રી સોમસુંદર સૂરિ) ગુરુ રૂપી ભાનુના શિષ્યો રૂપી કિરણો તો તેનાથી = ૧૬૦૦ થી પણ અધિક છે. વળી સૂર્યના કિરણો તો દિવસે જ પ્રકાશ કરે છે. જ્યારે શિષ્યો રૂપી કિરણ સદાય (દિવસ હોય કે રાત) પ્રકાશ પાથરે છે. (આ રીતે ભાનુ કરતાં ય અતિશાયી હોવાથી ગુરુને નવીનભાનુની ઉપમા યથાર્થ ઘટે છે.) આવા શિષ્યોવાળા તે ચારિત્રમાં મુગટ સમાન, શ્રીમત્

તપાગચ્છનું રક્ષણ કરનાર અથવા તપાગચ્છાધિપતિ, પૃથ્વી ઉપર અત્યંત પ્રસિદ્ધ શ્રી સોમસુંદરસૂરિ ગુરુના ચરણોની મેં લાંબો વખત ઉપાસના કરી હતી. (૮)

મારિયેન નિવારિતા સુરકૃતા સંસૂત્ર્ય શાન્તિસ્તવં
સ શ્રીમાન્ મુનિસુન્દરાભિધગુરુદીક્ષાગુરુર્મેઽભવત્ ।
યસ્ય શ્યામસરસ્વતીતિ વિરુદં વિખ્યાતમુર્વીતલે
ગુર્વી શ્રીજયચન્દ્રસૂરિગુરુરવ્યાધાત્ પ્રસન્નિ સ મે ॥ ૮ ॥

વળી, જેઓએ દેવકૃત મારી (રોગાદિથી સામૂહિક મૃત્યુ) નું ‘સંતિકરૂ’ નામનું શાન્તિકારક સ્તોત્ર રચીને નિવારણ કર્યું, તે શ્રીમાન્ મુનિસુન્દરસૂરિ ગુરુ મારા દીક્ષાગુરુ થયા હતા. જેઓનું શ્યામ-સરસ્વતી એવું બિરૂદ મહીતલ ઉપર પ્રખ્યાત થયેલું હતું તે શ્રી જયચંદ્રસૂરિ ગુરુએ મને વિપુલ પ્રસન્નતા / ઉલ્લાસ આપ્યો હતો. (૮)

સામ્પ્રતં તુ જયન્તિ શ્રીરત્નશેખરસૂરયઃ ।
નાનાગ્રન્થકૃતસ્તેઽપિ પૂર્વાચાર્યાનુકારિણઃ ॥ ૧૦ ॥

વર્તમાનકાળે શ્રી રત્નશેખરસૂરિજી જયવંતા વર્તે છે. તેઓએ પણ પૂર્વાચાર્યોને અનુસરતાં અનેક - જુદાં જુદાં ગ્રંથોની રચના કરી છે. (૧૦)

एतानाचार्यहर्षक्षान् प्रत्यक्षानिव गौतमान्
वीतमायं स्तुवे स्फीतश्रीतपागच्छनायकान् ॥ ११ ॥

પ્રત્યક્ષ જાણે કે ગૌતમસ્વામી એવા આ આચાર્યોમાં સિંહ સમાન (શ્રેષ્ઠ) વિશાળ તપાગચ્છના નાયકની હું કપટરહિતપણે - સરળભાવે સ્તુતિ કરું છું. (૧૧)

किंच ।

हैमव्याकरणं महार्णवमिव व्यालोड्य मञ्जूषिका -
संपूर्तिप्रमितान्यमून्यचिनवं सन्न्यायरत्नानि यत् ।
तत्सर्वं यदवाप्तबोधकणिकासिद्धोषधीजृम्भितं
विद्यासिद्धमिमं हृदि प्रणिदधे चारित्ररत्नं गुरुम् ॥ १२ ॥

સિદ્ધહેમ - વ્યાકરણનું મહાસાગરની જેમ વિલોડન કરીને ન્યાયાર્થમંજૂષા રૂપી પેટી છલોછલ ભરાય એટલાં આ સાચાં ન્યાયરૂપી રત્નોને જે મેં એકઠાં કર્યાં છે, તે સઘળું ય જેઓ પાસેથી મેળવેલ બોધના કણ રૂપી સિદ્ધ - ઔષધિના કારણે શક્ય બનેલું છે, તે વિદ્યાસિદ્ધ ચારિત્રરત્ન ગુરુવરનું અંતરમાં પ્રણિધાન કરું છું - એકાગ્રભાવે સ્મરણ કરું છું... (આવું પ્રાણિધાન એ વાસ્તવિક નમસ્કાર છે.....) (૧૨)

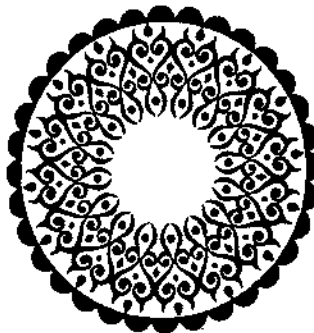
चिन्मयानां मयाऽमीषामृषीणां सुप्रसादतः ।
हेमहंसाभिधानेन वाचनाचार्यतायुजा ॥ १३ ॥

શ્રીમદ્વિક્રમવત્સરે તિથિતિથૌ ૧૫૧૫ શુક્લદ્વિતીયાતિથૌ
 પૂર્વાર્હે મૃગલાઝ્ઞને મૃગશિરઃશ્રૃંગગ્રશ્રૃંગારિણિ
 શુક્રસ્યાહનિ શુક્રમાસિ, નગરે શ્રીસાગરેહમ્મદા -
 વાદે નિર્મિતપૂર્તિરેષ જયતાદ્ ગ્રન્થઃ સુધીવલ્લભઃ ॥ ૧૪ ॥

જ્ઞાનમગ્ન એવા (પૂર્વોક્ત) ઋષિઓની અત્યંત કૃપાથી વાચનાચાર્ય હેમહંસગણિ એવા મારા વડે તિથિ - વિશિષ્ટ તિથિ એવા વિક્રમ સંવતમાં અર્થાત્ વિ. સં. ૧૫૧૫ની સાલમાં ચંદ્ર જ્યારે મૃગશિર - નક્ષત્રના શિખરના અગ્ર ભાગની શોભાવાળો હતો - એટલે કે ચંદ્ર જ્યારે મૃગશિર નક્ષત્રમાં હતો ત્યારે જેઠ માસની સુદ બીજ તિથિએ શુક્રવારે દિવસના પૂર્વ ભાગમાં (મધ્યાહ્નના પૂર્વ કાળે) લક્ષ્મીના સાગર જેવા અમદાવાદ શહેરમાં જેની પૂર્તિનું નિર્માણ થયું છે, તે પંડિતોને પ્રિય એવો આ ગ્રન્થ જય પામો... (૧૩) (૧૪)

આ પ્રમાણે શ્રી તપાગચ્છમાં ઈન્દ્ર સમાન - શ્રેષ્ઠ એવા શ્રી સોમસુંદરસૂરિ ગુરુના તથા પોતાના દીક્ષાગુરુ એવા શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના, શ્રી જયચન્દ્રસૂરિ પ્રમુખ ગુરુઓના તથા સાંપ્રતકાળે વિજયમાન શ્રી તપાગચ્છનાયક પરમગુરુ શ્રી રત્નશેખરસૂરિના ચરણકમળના ઉપાસક તથા મહોપાધ્યાય શ્રી ચારિત્ર રત્નગણિની કૃપાથી વિદ્યાનો અંશ પ્રાપ્ત કરનાર ઉપાધ્યાય શ્રી હેમહંસગણિ વડે સ્વ - પરના ઉપકાર માટે સંવત્ ૧૫૧૫ વર્ષે જ્યેષ્ઠ સુદ બીજના નિર્માણ કરેલી 'ન્યાયાર્થમંજૂષા' નામની ન્યાયસૂત્રોની આ બૃહદ્વૃત્તિ ચિરકાળ સુધી જય પામો...

ગ્રન્થ - પ્રમાણ જણાવતાં શ્લોકનો અર્થ :- દરેક અક્ષરની ગણતરી કરતાં આ ગ્રન્થનું સાધિક ૩ હજાર પંચાશી (૩૦૮૫) શ્લોક જેટલું પ્રમાણ પ્રાપ્ત થયું છે.

गुर्वावली

श्रीमद्वीरजिनस्य शासननभेऽभूवन् महासाधकाः
 आचार्या अथ वाचका मुनिगणा अन्ये च भानूत्तमाः ।
 साधूनां च समन्वयोऽनभिहतः सत्यामपि व्यापदि
 न्यायाम्भोनिधिसर्वमान्यविजयाऽऽनन्दाभिधोऽजायत ॥ १ ॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

तत्पट्टे सरसि ह्यभूच्च कमलः सूरिः शुचिः पङ्कजः
 वैराग्ये वरवीर - वीरविजयोपाध्याय आत्माऽऽलयः ।
 शिष्यस्तस्य च दान्सूरिरभितः सिद्धान्तवेदी ततः
 प्रेमाख्या मधुरा धुरो रसजितां सूरिश्वरा धीधनाः ॥ २ ॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

दीक्षादाने कुबेराश्च व्रतेषु स्फटिकोपमाः ।
 न्यक्षं शास्त्रं स्ववृत्तेन ब्रह्मचर्ये तु कोपमा ॥ ३ ॥

(अनुष्टुप्)

जिनवचोदरणे धरणी वरा
 मुनिगणे गुणग्राहणतत्पराः ।
 भववियोग - सुयोगनिमज्जन -
 त्रिशतसंख्यमुनिव्रजपालकाः ॥ ४ ॥

(द्रुतविलम्बितम्)

प्रेम - पीयूषपानेन प्रपुष्टाऽखिलसाधवः ।
 संख्यातीतोपकारा ये किं विदेह - समागताः ॥ ५ ॥

(अनुष्टुप्)

तस्यान्वये भुवनभानुरपास्तभानुः
 ज्ञानादिरश्मिकरेण गुणेषु मग्नः ।
 सिद्धान्तघोषकरणाद् जयघोषसूरिः
 विभ्राजते सुगणपः सुयशाः स भूरिः ॥ ६ ॥

(वसन्ततिलका)

जगत्पेवं महात्मानः प्रभूता अधुना जिताः ।
रत्नहेमगुणान् भव्यान् राजन्ते भद्रतायुताः ॥ ७ ॥

इतश्च -

यद्वृणगर्माऽऽकृष्टश्चन्द्रोऽपि किङ्करायते ।
श्री चन्द्रशेखरः साधु - समूहे शेखरायते ॥ ८ ॥

(अनुष्टुप्)

सूरिप्रेमाऽऽप्तप्रेमा मे दीक्षागुरुविराजते ।
भवान्धु - पतिते रज्जु - रनन्तसुकृताऽऽकरः ॥ ९ ॥

(अनुष्टुप्प्रयम्)

स जिनशासनभासनचन्द्रमाः
विरचितद्विशताधिकवाङ्मयः ।
विविधतीर्थसुरक्षणदक्षकः
युवसु शासनरसप्रतिबोधकः ॥ १० ॥

(हुतविलम्बितम्)

प्राणोभ्योऽपि प्रियं सर्वकल्याणं जिनशासनम्
प्रतिरोम गतं चास्य पानीयमीनयोरिव ॥ ११ ॥
वाणीवेणु यदा यस्य वाद्यते जैनभोगिषु
भोगी हि जायते योगी मृता अपि स्युरुद्यताः ॥ १२ ॥
धर्मसंस्कृतिराष्ट्रेषु श्रद्धागौरवान्विताः ।
बालप्रौढयुवानश्च येनाऽमिता विनिर्मिताः ॥ १३ ॥
शासनोत्कर्षणग्रह - युवप्रबोधकादिकः ।
लब्धव्याख्यानलब्धित्वाद् विरुदः संप्रयुज्यते ॥ १४ ॥
चन्द्रे शीतलतैवास्ति सूर्ये च दीप्ततैव हि ।
अस्मिन्स्तु द्वयमेवेति चन्द्रार्कतोऽतिशेस्ते ॥ १५ ॥
भवात्पापमयाद्भीतो यो भीतवर्षदोऽपि सन् ।
अशिल्पी शिष्यशिल्पी च वात्सल्यवाचनादितः ॥ १६ ॥

(अनुष्टुप्प्रयम्)

कारुण्यं हृदि दुःखिजन्तुविषयं चाङ्गाङ्गितां सङ्गतं
गाम्भीर्यं जलराशिवत्सरलता प्रत्यात्मदेशं ततम् ।
मत्वाऽऽत्मानमनाश्रयं दिशि दिशि व्याप्तं यशो यद्गतं
मध्यस्थे जिनपक्षपातिनि गुरौ के के गुणा नाऽऽश्रिताः ॥ १७ ॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

किं. मया विबुधस्यापि गुणा वाचामगोचराः ।
 स्तुतो भक्त्यैव हस्ताभ्यां सोमाऽऽदित्योः शिशोरिव ॥ १८ ॥
 यत्प्रसादेन ग्रन्थस्य प्रारब्धा रचना मया
 पूर्णा क्लिष्टाऽप्यक्लेशेन तद्गुरवे नमोनमः ॥ १९ ॥
 ध्येयान् स्तव्यान् प्रणम्यांश्चाऽऽश्रेयान् गुरुत्तमानिमान् ।
 ध्यात्वा स्तुत्वा प्रणम्य स्यात् सफलं जन्म दुर्लभम् ॥ २० ॥
 (अनुष्टुप्)

इतश्च मया -
 श्री सूरेश्वर - हेमचन्द्र - विहितां शब्दानुशास्तिं श्रितं
 न्यायानामथ संग्रहं तदखिलां चाऽऽश्रित्य वृत्तिं हिताम् ।
 न्यासे हंसकृते च गुर्जरगिरा भावानुवादो मुदा
 गुर्वाऽऽज्ञानुगतेन यो विरचितो निःश्रेयसे जायताम् ॥ २१ ॥
 (शार्दूलविक्रीडितम्)

अपि च -
 वल्लभेन हि रत्नानां व्याकरणाऽऽश्रिता कृता ।
 परामर्शाऽभिधा वृत्तिः संजायतां मुदे सताम् ॥ २२ ॥
 (अनुष्टुप्)

स्खलनमिह यदस्ति स्यान्ममैवाऽबुधस्य
 सरसमिह यदस्ति ग्रन्थकृत्संबुधस्य ।
 स्खलनमथ सहन्तु ज्ञापयन्तु प्रबुद्धाः
 सरसमपि विदन्तो रूपसिद्धौ प्रबुद्धाः ॥ २३ ॥
 (मालिनी)

सन्नेत्राम्बरभूतकायकलिते (२०५६) वै विक्रमाब्दे सिते
 वैशाखे दशमीतिथौ शनिदिने श्रीवीर - कैवल्यके ।
 श्रीमद्वक्षिणगुर्जर जनपदे धारागिरि - ग्रामतः
 ग्रन्थश्चैष तपोवने समभवद् नन्द्यात्सदा चन्द्रवत् ॥ २४ ॥
 (शार्दूलविक्रीडितम्)

॥ इति शम् ॥

પરિશિષ્ટ - ૧

ન્યાયોનાં સંક્ષિપ્ત બોધ માટે કોષ્ટક પ્રથમ વક્ષસ્કાર (શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ સમુચ્ચિત) ૫૭ ન્યાયો

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	શાપક
(૧)	૧. સ્વં રૂપં શબ્દસ્ય - ૨. અશબ્દ સંજ્ઞા -	૧. સમઃ હ્યઃ (૫-૧-૭૭) માં છ્યાંક ધાતુ અને ચક્ષુ આદેશ - બંને છ્યા રૂપનું ગ્રહણ. ૨. ઉપસર્ગાદઃ કિઃ (૫-૩-૮૭) માં ઢા સંજ્ઞક જ ધાતુનું ગ્રહણ.	૧. નદીધિનીમ્નિ (૩-૧-૨૭) માં બહુવચન ૨. સ્વરાદુપસર્ગાદસ્તિ કિત્યધઃ (૪-૪-૯) માં ધા વર્જન.
(૨)	સુસર્વાર્ધાદિક્ષબ્દેભ્યો જનપદસ્ય ।	કેવળ મગધ ની જેમ સુ વગેરેપૂર્વક પછ મગધ થી અકર્ ની સિદ્ધિ, સુમાગધકઃ । વગેરે.	સુસર્વાર્ધાદ્રાષ્ટ્રસ્ય (૭-૪-૧૫) અમદ્રસ્ય દિશઃ (૭-૪-૧૬) માં ઉ. પ. ની વૃદ્ધિનું વિધાન.
(૩)	ઋતોર્વૃદ્ધિમદ્વિધાવચયે - ભ્યઃ ।	વર્ષાસુ ભવં વાર્ષિકમ્ । ની જેમ પૂર્વાદિપૂર્વક - પૌર્વવાર્ષિકમ્ । ઉભયત્ર વર્ષાકાલેભ્યઃ (૬-૩-૮૪) થી ઇકળ્ । શિશિરે ભવં જૈશિરમ્ , પૂર્વજૈશિરમ્ । 'ભર્તૃસન્ધ્યાદેઽ' (૬-૩-૮૦) થી અળ્	અંશાદૃતોઃ (૭-૪-૧૪) સૂત્રથી અંશવાચી શબ્દથી પર ઋતુવાચી ઉ. પદની વૃદ્ધિનું વિધાન.
(૪)	સ્વસ્ય (૧) હ્રસ્વ (૨) લઘ્વ - (૩) પ્લુતાઃ ।	(૧) સઙ્ગિ કુલમ્ । ક્લીબે (૨-૪-૯) થી હ્રસ્વ, તત્ - અહીં વ્યં. નો હ્રસ્વ ન થાય. (૨) પ્રતીચ્ચઃ । અચ્ચઃ પ્રાગ્લઘ્વશ્ચ (૨-૧-૧૦૪) થી ઇનો દીર્ઘ. દૃષચ્ચઃ । માં વ્યં. નો દીર્ઘ ન થાય. (૩) હે ચૈત્ર૩ં એહિ । દૂરાદામન્યસ્ય ૦ (૭-૪-૯૯) થી અનો પ્લુત આદેશ.	સૂત્રમાં હ્રસ્વ અને દીર્ઘના સ્થાનિનો અનિર્દેશ.
(૫)	આદ્યન્તવદેકસ્મિન્ ।	(૧) વર્ણની આદિવત્ ઈ - અયાચ્છક્રે । માં ગુરુનામ્યાદે ૦ (૩-૪-૪૮) થી આમ્ આદેશ । (૨-૧-૧૦૨) માં ણિ નું વર્જન. નામની આદિવત્ - ગવેન્દ્રઃ । ઇન્દ્રે (૧-૨-૩૦) થી ગો ના ઓ નો અવ । (૨) અન્તવદ્ વર્ણની કલ્પના - ઇન્કુ એતા । નામિનોગુણઃ ૦ (૪-૩-૧) થી ગુણ, નામની અન્તવદ્ - પરમસર્વસ્મૈ, સર્વસ્મૈ । સર્વાદેઃ સ્મૈસ્માતૌ (૧-૪-૭) થી સ્મૈ ।	(૧) ય સ્વરે પાદઃ પદ્મ (૨) યન્તિ વગેરેમાં ઇચ્ - બાધ માટે ઢિળોરપિવિતિ વ્યૌ (૪-૩-૧૫) થી યત્વ - વિધાન.

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
૧. ઉત્તરગાદ્યુજેઃ૦ (૩-૩-૨૬) માં યુજાદિ ણિચ્ ન થાય ત્યારે કેવળ યુજ્ નું અગ્રહણ.	(૧) પૂઙ્ક્લિશિ૦ (૪-૪-૪૫) સૂત્રમાં બહુવચન.	'વ્યાકરણસૂત્રે સર્વત્ર' તમામ ન્યાયોમાં શેષ જાણવું. અહીં ગ્રાહ્યમ્ શેષ છે. આ ન્યાય 'ગૌણમુખ્યયોઃ૦ (૧/૨૨) ન્યાયનો અથવા કૃત્રિમાકૃત્રિમયોઃ૦ (૧/૨૩) ન્યાયનો અપવાદ છે.
૨. પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) માં અ'દા'સંજક દૈવ, દાંવ્ નું પણ અગ્રહણ.	(૨) પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૯) ની ટીકામાં 'દઃ' થી દા રૂપનાં અગ્રહણનું વિધાન.	
નથી	નથી	અવયવ પ્રાધાન્યની વિવક્ષામાં પ્રાપ્ત તદન્ત વિધિનો નિષેધ કરનાર ગ્રહણવતા નામ્ના૦ (૨/૧૭) ન્યાયનો અપવાદ.
નથી	નથી	ગ્રહણવતા નામ્ના૦ (૨/૧૭) ન્યાયનો અપવાદ.
નથી	નથી	વ્યંજનના સ્થાનિત્વના નિષેધ માટે... છે. અહીં ખુતાંશમાં ઉદાહરણ તથા શાપક નથી કારણ તેના સ્થાની - સ્વરનો સૂત્રમાં સાક્ષાત્ નિર્દેશ છે. ફક્ત સ્થાન શૂન્ય ન રહે માટે ઉદા. આપેલું છે. અન્ય વ્યા.ની અપેક્ષાએ શાપક સંભવે છે. કારણ કે ન્યા.સૂ. ચિરંતન હોવાથી જુદાં જુદાં વ્યા.ને સાધારણ રૂપે હોય છે.
(૧) ફંચે, ફંચાતે, ફંચિરે। આમ્ આદેશ નો અભાવ.	-	અપ્રાપ્ત કાર્યની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે. સમમ્યા આદિઃ (૭-૪-૧૧૪) પ.ભા.થી ઇન્દ્રાદિ શબ્દ પર છતાં જ પ્રાપ્તિ છે. તથા 'વિશેષણમન્તઃ' (૭-૪-૧૧૩) પ.ભા.થી સર્વાધન્ત શબ્દ સંબંધી જ વિધિ પ્રાપ્ત છે. માટે કેવળ ઇન્દ્ર કે સર્વ ને પણ યથોક્ત વિધિની પ્રાપ્તિ માટે ન્યાય છે.

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	શાપક
(૬)	પ્રકૃતિવદનુકરણમ્ ।	પરિવ્યવાત્ ક્રિયઃ (૩-૩-૨૭) માં ધાતુનુકરણ ક્રી ના સ્વરનો પણ સંયોગાત્ (૨ - ૧ - ૫૨) થી ઇય્.	સૂત્રમાં ક્રિયઃ । એવો નિર્દેશ જ.
(૭)	એકદેશવિકૃતમન્યવદ્	અતિસારકી । અતીસાર ની જેમ અતિસાર થી પણ વાતાતીસાર ૦ (૭-૨-૬૧) થી ઇન્ જરા + ટા = જરસા । અકારાંત અતિજર + ટા = અતિજરસા । ઉભયત્ર જરસ્ આદેશ. એકદેશવિકૃત - પ્રણિહત । અનેક દે.વિ. - પ્રણિજ્ઞન્તિ । ઉભયત્ર નેઈમા ૦ (૨-૩-૭૯) થી જાત્વ	સજ્જુરિતોઽશાવૈત્ (૧-૪-૮૩) સૂત્રમાં સઘી નાં વર્જન માટે ઇતઃ એવું વચન.
(૮)	ભૂતપૂર્વકસ્તદ્વદુપચારઃ ।	પ્રણયહન્, પ્રણયવદ્ । ઉભયત્ર નેઈમા ૦ (૨-૩-૭૯) થી જાત્વ.	નેઈમા ૦ (૨-૩-૭૯) સૂત્ર માં વચ નાં પાઠનો અભાવ.
(૯)	ભાવિનિ ભૂતવદુપચારઃ ।	સ્વળ, તક્ષણ... શબ્દમાં જાત્વ.	સ્વળર્ણાત્ ૦ (૨-૩-૬૩) માં પદમાં જ જાત્વ નું વિધાન.
(૧૦)	યથાસંખ્યમનુદેશઃ સમાનામ્ ।	કેન્ડસ્યોર્યાતૌ (૧-૪-૬) સૂત્ર	ચછટઠતથે ને બદલે ચટતે સદ્વિતીયે (૧-૩-૭) એવા ગુરુભૂત સૂત્રની રચના.
(૧૧)	વિવક્ષાતઃ કારકાણિ ।	૧. (થવું) ધિક્ષા વાસયતિ । નિમિત્ત માત્રની કર્તારૂપે વિવક્ષા. ૨. (ન થવું) માષાણાં અશ્નીયાત્ । કર્મરૂપે વિવક્ષા ન થઈ. ૩. (અન્યથા થવું) ઓદનઃ સ્વયમેવ પચ્યતે । અસિશ્છિન્તિ । કર્મ / કરણની કર્તારૂપે વિ.	સ્મૃત્યર્થદયેશઃ (૨-૨-૧૧) માં કર્મનાં અકર્મત્વનું વિકલ્પે વિધાન નિયમ માટે હોવું.
(૧૨)	અપેક્ષાતોઽધિકારઃ । ૧. વિશેષાતિદિષ્ટો વિધિઃ પ્રકૃતાધિકારં ન લાયતે । ૨. મણ્ડૂકપ્લુતિન્યાયઃ ।	જાણમસત્પરે (૨-૧-૬૦) થી રાત્સઃ (૨-૧-૮૦) સમાનાનાં તેન ૦ (૧-૨-૧) માં સમાનાનાં સુધી અસત્પરે અને સ્યાદિવિધૌ - અધિકાર નોમ્પ્યાદિધ્યઃ (૨-૧-૬૬) સુધી હોવાની શાપક વિના સિદ્ધિ. ભૂશ્નોઃ (૨-૧-૫૩) વગેરે ૩ સૂત્રોથી 'ધાતોઃ' એવા મૂળ અધિકારનો બાધ ન થવો. અજ્વર્ણાત્ ૦ (૧-૨-૪૦) થી 'અસત્' એવો અધિકાર ૧ સૂત્ર છોડી તૃતીયસ્ય ૦ (૧-૩-૧) માં ગયો. તેથી કકુમ્મડલમ્, અમ્મયમ્ । માં મ્ અસત્ થવાથી તૌ સુમો ૦ (૧-૩-૧૪) થી અનુના. ન થયો.	એવો નિર્દેશ. તથા - દૈશૈત્ ૦ (૧-૨-૧૨) માં સન્ધ્યક્ષરઃ માં એત્વ - નિર્દેશ.
(૧૩)	અર્થવશાદ્વિભક્તિપરિણામઃ ।	અત આઃ ૦ (૧-૪-૧) માં ષષ્ઠ્યન્ત 'અતઃ' પદનું ધિસ એસ્ (૧-૪-૨) માં પંચમ્યન્ત રૂપે પરિણમન.	૧. અદ્ વ્યજ્ઞને (૨-૧-૩૫) સૂત્રમાં સ્થાનીનું અગ્રહણ. તથા ૨. અનક્ (૨-૧-૩૬) માં પ્રથમાંત એવા વિશેષણનો નિર્દેશ.

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા જ્ઞાપક	વિશેષ
તદઃ સેઃ સ્વરે પાદાર્થા (૧-૩-૪૫) માં તસ્માત્ ને બદલે તદઃ નો નિર્દેશ.	- -	પ્રયોજન કહ્યું નથી, છતાં, શબ્દ / અર્થ વડે ભેદ છતાં અનુકરણ શબ્દથી પ્રકૃતિ - શબ્દના કાર્યની પ્રાપ્તિ માટે... વત્ કહેવાથી સર્વથા ધાતુવદ્ ન થવાથી ત્યાદિ ન થાય.
મર્તાદિભ્યો યઃ (૭-૨-૧૫૯) થી સૂત્ર શબ્દથી ચ થયો, પણ શૂર શબ્દથી ન થયો.	સંખ્યાહર્દિવાવિભા ૦ (૫-૧-૧૦૨) સૂત્રમાં લિપિ - લિપિ બેયનું ગ્રહણ.	એક દેશમાં વૈસદંશ્ય - અસમાનતા હોય તેથી શબ્દ ભિન્ન કહેવો જોઈએ. આમ સાક્ષાત્ જણાતી ભિન્નતાનો નિષેધ આ ન્યાયથી થાય છે.
વિજ્ઞપચ્ચ । લઘોર્યપિ (૪-૩-૮૬) થી ણિ નો અર્થ આદેશ.	સંખ્યાનાં ણામ્ (૧-૩-૩૨) માં ણામ્ એમ બહુવચન	આ ન્યાય સ્થાનીવં (૭-૪-૧૦૮) અને સ્વરસ્ય પરં (૭-૪-૧૧૦) એ પરિભાષાનાં વિસ્તારભૂત છે. પ્રયોજન પૂર્વવત્ જાણવું.
અપાઠીત્ । માં ભાવી અદ્ આગમને ભૂતવદ્ ન માન્યો.	-	પૂર્વવત્ પ્રયોજન જાણવું.
(૧) ધુજિપત્યાદિભ્યઃ ૦ (૫-૩-૧૨૮) (૨) પૂર્વાવરાધરેભ્યો ૦ (૭-૨-૧૧૫)	- -	યાદચ્છિક એટલે જે કોઈ રીતે સંભવિત પદોની યોજનાને નિયમિત કરવા માટે આ ન્યાય છે.
બહુનામિદં વસ્ત્રમ્ માં બહુલ્પાર્થાત્ ૦ (૭-૨-૧૫૦) થી સંબંધનું અકારકપણું	- -	પરસ્પર ભિન્ન લક્ષણવાળા હોયને (કારકો) નિયતરૂપે જ થવા પ્રાપ્ત છે. તેનો નિષેધ આ ન્યાય કરે છે.
પ્રત્યયે ચ્ (૧-૩-૨) માં ઉત્તરત્ર વિકલ્પ - અનુવૃત્તિ માટે ચ નું ગ્રહણ અને શબ્દસે ૦ (૧-૩-૬) માં વિકલ્પ - નિવૃત્તિ માટે ચ્ નું ગ્રહણ.	- -	તે તે સૂત્રમાં અધિકારોની પ્રવૃત્તિ - નિવૃત્તિનું કોઈ જ્ઞાપક હોવું જરૂરી નથી, એમ આ ન્યાય સ્થાપિત કરે છે.
-	-	૧. આ ન્યાયનો અપેક્ષાતઃ ૦ ન્યાયમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે.
-	-	૨. આ ન્યાયનો પણ અપેક્ષાતઃ ૦ ન્યાયમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે.
તતો હચ્ચતુર્થઃ (૧-૩-૩) માં 'તૃતીયસ્ય' નાં પંચમ્યન્તરૂપે પરિણમન માટે તતઃ નું ગ્રહણ.	-	કાર્યઃ પદ શેષ છે. પાસે પાસે હોવાથી આ ન્યાયના બે જ્ઞાપકો આપેલાં છે. એક વિભક્ત્યંતનું અન્ય રૂપે થવું વિરુદ્ધ હોયને તેની અસંગતિને દૂર કરવા માટે આ ન્યાય છે.

(૧૪)	અર્થવદ્ગ્રહણે નાનર્થકસ્ય ।	૧. પ્રત્યય - તીયં કિત્કાર્યે વા (૧-૪-૧૪) માં દ્વેસ્તીયઃ (૭-૧-૧૬૫) સૂત્રોક્ત તીયં નું જ અહણ, જાતીયપ્રત્યયનાં તીયં નું નહીં. ૨. પ્રકૃતિ - પ્નીહાનૌ માં હન્ અનર્થક હોવાથી ઇન્હન્યુષા ૦ (૧-૪-૮) થી નિયમ ન થયો.	તૃસ્વસૂનપ્ત ૦ (૧-૪-૩૮) સૂત્રમાં તૃ પ્રત્યયાંત નપ્ત વગેરેનું જુદું અહણ.
(૧૫)	લક્ષણપ્રતિપદોક્તયોઃ પ્રતિપદોક્તસ્યૈવગ્રહણમ્ ।	ત્વન્તર । અહીં તૌ મુમો ૦ (૧-૩-૧૪) થી બાકશ્લિક ન નો નોડપ્રશાનો ૦ (૧-૩-૮) થી સ ન થાય. ભવાંસ્તર । માં પ્રતિપદોક્ત ન નો સ થાય.	એકાર્થં ચાનેકં ચ (૩-૧-૨૨) સૂત્રથી સિદ્ધ છતાં આસન્નાદૂરો (૩-૧-૨૦) એમ પ્રતિપદોક્ત બહુવ્રીહિનું વિધાન.
(૧૬)	નામગ્રહણે લિટ્ત્વિશિષ્ટ - સ્યાપિ ગ્રહણમ્ ।	સા, સ્યા । માં ત્યદામેનદે ૦ (૨-૧-૩૩) માં સ્રીલિંગ ત્યદાદિ ના પણ અહણથી તઃ સૌ સઃ એમ ન કારાંત નિર્દેશ. (૨-૧-૪૩) થી ત નો સ ।	રાજન્સઃ (૭-૩-૧૦૬) માં રાજન્
(૧૭)	પ્રકૃતિગ્રહણે યદ્લુબન્તસ્યાપિ ગ્રહણમ્ ।	પ્રણિદત્તે, પ્રણિદાદેતિ । ઉભયમાં પણ ણત્વ થયું.	એકસ્વરાદનુસ્વારેતઃ । (૪-૪-૫૬) એમ બૃહદ્સૂત્ર રચયું.
(૧૮)	તિવા શ્વાનુબન્ધેન નિર્દિષ્ટં યદ્ ગણેન ચ । એકસ્વરનિમિત્તં ચ પદ્ધૈતાનિ ન યદ્લુપિ ॥	(૧) તિવ્ - અલુપ્ત તિવ્ નિર્દિષ્ટ - ન કવતેર્યઙ્ઃ (૪-૧-૪૭) થી કોકૃયતે । માં ચત્વ નિષેધ યદ્ નો લુપ્ થયે. ચોકવીતિ । માં નહિ. લુપ્ત તિવ્ - કે પિબઃ પીપ્ચ (૪-૧-૩૩) અપીપ્ચત્ । યદ્લુપ્ માં ન થાય, અપાપયત્ । (૨) શવ્ - નિસ્તાપે ૦ (૨-૩-૩૫) થી જત્વ નિષ્ઠીપીતિ । માં થાય, નિસ્તાતપીતિ । માં ન થાય. (૩) અનુબંધ - ગાપા ૦ (૪-૩-૮૬) થી એત્વ હેયાત્ । માં થાય, જાહાયાત્ । માં ન થાય. (૪) ગણનિર્દિષ્ટિ - ત્રિવિધ છે. (i) સંખ્યા - સ્તપ્ચક્રાત્ ૦ (૪-૪-૮૮) થી ઇદ્ સ્વપિતિ । માં થાય સોષોપ્તિ । માં નહીં. (ii) આદિશબ્દ - લુદિદ્દ્યુતાદિ ૦ (૩-૪-૬૪) થી અદ્ - અદ્યુતદ્ માં થાય. અદેદ્યોતીદ્ । માં ન થાય. (iii) બહુવચન - તેર્ગ્રહાદિષ્યઃ (૪-૪-૩૩) થી ઇદ્ ભજિતિઃ । માં થાય, ભમ્માપિટ । એમ યદ્લુપ્ માં ન થાય. (૫) એકસ્વરનિમિત્ત - એકસ્વરાદનુ ૦ (૪-૪-૫૬) થી ઇદ્ નિષેધ શક્તઃ । માં થાય, નિર્દેશ. શાશકિતઃ । માં નહીં.	તે તે સૂત્રમાં તિવ્ વડે નિર્દેશ. તે તે સૂત્રમાં શવ્ વડે નિર્દેશ. તે તે સૂત્રમાં અનુબંધવડે નિર્દેશ. તે તે સૂત્રમાં સંખ્યાવડે નિર્દેશ.

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
અનિત્યસ્મૃતિ (૨/૧૯) ન્યાયથી અનર્થક અનુવગેરેના ગ્રહણની અનુજ્ઞા.	સંખ્યાહતેશ્ચ (૬-૪-૧૩૦) માં હતિ પ્રત્યયાંતનું સંખ્યા શબ્દથી પૃથગ્ ગ્રહણ.	સંભવતિ, ગ્રહણં, કાર્યં, શેષ છે. આ ન્યાય ઉત્સર્ગ સૂત્ર છે, સરૂપ શબ્દ હોવાથી ઉભયની પ્રાપ્તિ છતે નિયમ માટે છે. 'અનિત્યસ્મૃતિ (૨/૧૯) એ ન્યાય આના અપવાદ રૂપ છે.
હસ્તસ્ય ગુણ: (૧-૪-૪૧) માં પ્રતિપદોક્તની જેમ લાક્ષણિક દ્રુસ્વનું પણ ગ્રહણ, હે કર્ત્ત: !	-	સમ્ભવતો: શેષ છે. પ્રયોજન પૂર્વવત્. આ ન્યાયનો બીજો અર્થ કરાય છે - લાક્ષણિક એટલે વ્યાકરણ સૂત્ર - નિષ્પન્ન અને પ્રતિપદોક્ત એટલે ઉણાદિ નિષ્પન્ન. ત્યારે ઉદા. અહ્ન: (૨-૧-૭૪) થી અહ્ન એ દ્વા. રૂપનાં નૂનો રુ ન થાય. દિનાર્થક અહ્ન ના નૂનો જ રુ થાય.
સર્વાદિવિષ્વગ્ (૩-૨-૧૨૨) વડે વિષૂચી શબ્દથી હદિ આગમ ન થયો.	-	શબ્દ અને અર્થનો ભેદ હોવાથી અપ્રાપ્તવિધિની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે. જ્યાં લિંગ સહિત - નિર્દેશ હોય ત્યાં તે લિંગ વિશિ. શબ્દનું જ ગ્રહણ થાય અન્ય લિંગ વિશિ. નું નહીં.
ઉત્તર ન્યાય - તિલા શ્વાનુ (૧/૧૮) એ આનો અપવાદ છે. અર્થાત્ તેના ઉદા. માં આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સમજી લેવું.	-	અહીં પ્રયોજન અનુકૂળ છે. છતાં શબ્દથી અને અર્થથી ભેદ હોયને મૂળ ધાતુનું કાર્ય યજ્જુભન્ત ધાતુથી અપ્રાપ્ત હોયને, તેની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.
૧. નથી	-	'નિર્દિષ્ટમ્' પદ તિલા વગેરે ચાર સાથે જોડવું. આમ આ ન્યાયનાં મુખ્ય પાંચ અંશો છે. તથા પૂર્વ ન્યાયનો અપવાદ છે. યજ્જુભન્ત પ્રયોગની સિદ્ધિમાં આ ન્યાય (અને પૂર્વ) ઘણો ઉપયોગી છે.
૨. અપાત્ । ની જેમ અપાપાત્ । માં પણ પિતૈતિદાભૂસ્ય: ૦ (૪-૩-૬૬) થી શવ્ નિર્દિષ્ટ સિચ્ નો લુપ્ અને ઇદ્ નિષેધ થયો.	-	-
૩. નૂત્ત: । ની જેમ નવીનૂત્ત: । માં પણ ડીયજ્જ્યૈદિત: ક્તયો: (૪-૪-૬૧) થી અનુ. નેર્દિ. ઇદ્ નિષેધ થયો.	-	-
૪. સ્પષ્ટા । વગેરેની જેમ પસ્પષ્ટિ । માં પણ સ્પૃશાદિસુષો વા (૪-૪-૧૧૨) થી ગણ નિર્દિષ્ટ અ - આગમ થયો.	-	-
૫. નથી	-	-

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	શાપક
(૧૯)	સન્નિપાતલક્ષણો વિધિર - નિમિત્તં તદ્વિધાતસ્ય ।	પપાચ । અહીં ણ્વ થકી દ્વિત્વ થયે અનેકસ્વરી ધાતોરનેક ૦ (૩-૪-૪૬) માં પચ્ ધાતુ ધાતોરનેક ૦ (૩-૪-૪૬) થી સામાન્યથી 'અનેકસ્વરાત્' એવું વચન. આમ્ કરીને ણ્વ નો વિધાત ન કરે.	
(૨૦)	અસિદ્ધં બહિરદ્ગમન્તરદ્ગમે ।	ગિયોઃ । દીર્ઘવિધિમાં ચત્વ અસિદ્ધ થયું. તદ્ + ચારુ = તચ્ચારુ । કત્વ વિધિમાં ચત્વ અસિદ્ધ થયું.	ન સચ્ચિડીય ૦ (૭-૪-૧૧૧) સૂત્ર માં પૃથગ્ દ્વિનું પ્રહણ.
(૨૧)	ન સ્વરાનન્તર્યે ।	इयेष, बभूवुषा ।	वृत्त्यन्तोऽसवे (૧-૧-૨૫) એ પ્રમાણે નિર્દેશ.
(૨૨)	गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ।	ચરણસ્ય સ્થેણઃ ૦ (૩-૧-૧૩૮) સૂત્રમાં મુખ્ય એવા 'કર્તા' રૂપે જ ચરણોનો સજ્ઞ. સાથે દ્વન્દ્વ સમાહાર થાય, 'કરણાદિ' રૂપે ગૌણ ચરણોનો સમા. દ્વ. ન થાય. પ્રત્યક્ષત્ કઠકાલાપમ્ । ઉદગાત્ કઠકૌધુમમ્ । ૧. પ્રધાનાનુયાયિનો વ્યવહારઃ । મુનીન્ (મુનિ + અસ્) મુખ્ય સ્થાની ષષ્ઠી નિર્દિ. ઙ નો જ દીર્ઘ થયો. ૨. પ્રધાનાનુયાયિ અપ્રધાનમ્ । નીલોત્પલમ્ । અહીં ગૌણ નીલ પૂર્વમાં આવ્યો, દ્રવ્યવાચી પ્રધાન હોયને ડ્વલ પાછળ આવ્યો.	ચરણસ્ય ૦ (૩-૧-૧૩૮) સૂત્રમાં 'ચરણસ્ય' એમ સામાન્યથી વિધાન. (મુખ્યકર્તા) એવું વિશેષણ ન આપ્યું.
(૨૩)	कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे ।	દીર્ઘમુખા શાલા । અહીં કૃત્રિમ સ્વાંગ ન હોવાથી અસહ ૦ (૨-૪-૩૮) થી ડી ન થયો. અહિ સ્વ - અઙ્ગ શબ્દનો સમાસ ન કર્યો.	આહો યમહનઃ સ્વેદ્ગે ચ (૩-૩-૮૬)
(૨૪)	कचिदुभयगतिः ।	बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्री ग्रीवा । अहो कृत्रिम स्वांग-नी જેમ बहुनाडिः स्तम्भः । बहुतन्त्री તેવા પ્રયોગો દેખાવા. वीणा એ અકૃત્રિમ સ્વાંગમાં પણ નાડી ૦ (૭-૩-૧૮૦) થી કચ્ નો નિષેધ.	
(૨૫)	सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ।	દણ્ડી । માં નિ દીર્ઘઃ (૧-૪-૮૫) થી દીર્ઘ સિદ્ધ છતાં ઇન્હન ૦ (૧-૪-૮૭) સૂત્રનો આરંભ નિયમ માટે છે.	દીર્ઘ માટે પુનઃ ઇન્હન ૦ (૧-૪-૮૭) સૂત્રથી વિધાન કરવું.
(૨૬)	धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् ।	दुष्यन्तं प्रयुङ्क्ते - दूषयति नी જેમ दूषणं दुट्, तां करोति - णिच् - दुषयति । તે તે સૂત્રમાં પ્રત્યયનું કોઈ ऊद् दुषः ० (४-२-४०) થી ऊ દીર્ઘ ન થાય. વિશેષણ ન આપવું. चष्टा, द्रष्टा । नी જેમ रज्जुमुद्ध्याम् । વગેરેમાં अः सृजि ० (४-४-१११) થી अ ન થાય.	
(૨૭)	नञुक्तं तत्सदृशे ।	गव्यति, नाव्यति । अहि व्यक्ये (૧-૨-૨૫) પૂર્વવત્, સૂત્રમાં વ્ય સદેશ યાદિ પ્રત્યયનું જ પ્રહણ.	

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
અતિજરસૈઃ અહિ અતિજરશબ્દના અદન્તપણાથી થયેલાં ખિસ્ ના એસ્ આદેશે જ સ્વ નિમિત્ત અદન્તત્વ નો (જરસ્ કરવા વડે) નાશ કર્યો.	ખિસ્ એસ્ (૧-૪-૨) માં એસ્ ને બદલે એસ્ કરવું.	લોકમાં પણ પોતાના ઉત્કર્ષાદિમાં નિમિત્ત (સહાય) ભૂતનો નાશ કરનાર કૃતઘ્ની - નિદનીય ગણાય છે. આ ન્યાય પણ તેનો - સ્વ જનકનાં વ્યાઘાતનો નિષેધ કરવામાં તત્પર હોયને સાધુપદ (સાધુતા, વ્યા. પક્ષે શિષ્ટરૂપ) નું સાપક છે.
ફયેષ વગેરેમાં ઉત્તર ન્યાય આનો અપવાદ હોવાથી આ ન્યાય અનિત્ય છે.	-	આ ન્યાય બહિરંગ કાર્યની દુર્બળતા જણાવે છે. આ ન્યાય સ્થાનીવાવર્ણવિધો (૭-૪-૧૦૯) અને સ્વસ્ત્યં (૭-૪-૧૧૦) પ. ભા. નો સજ્જતીય છે.
નથી.	-	પૂર્વ ન્યાયનો અપવાદ તથા 'ન સન્ધિઙીં (૭-૪-૧૧૧) પરિભાષાનો સજ્જતીય છે.
શિશ્રિયુઃ, લુલુવુઃ । વગેરેમાં મુખ્ય ધાતુની જેમ ક્વિબંત ગૌણ ધાતુમાં પણ નિર્ઘો, લુઘો । એમ ધાતોર્વિવર્ણ ૦ (૨-૧-૫૦) થી ફય, ઉઘ.	સ્વાઘૌ ષઃ (૨-૧-૫૭) સૂત્ર	આ ન્યાય મુખ્યની બલિષ્ઠતા - અધિક બળવત્તા જણાવે છે. (૧) આ ન્યાયનો ગૌણમુખ્ય ૦ માં જ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. (૨) આ ન્યાયનો ગૌણમુખ્ય ૦ માં જ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે.
ઉત્તરન્યાયમાં બતાવાશે.	-	કાર્યસમ્પત્તયઃ । શેષ છે. કૃત્રિમઃ એટલે પારિભાષિક. અને અકૃત્રિમ એટલે સ્વાભાવિક / લોક પ્રસિદ્ધ.
ક્યારેક અકૃત્રિમનું જ ગ્રહણ દેખાય છે. શિતોઢઘસઃ (૨-૩-૪) માં અકૃત્રિમ એવા 'પદ'નું ગ્રહણ. તેથી આ અને પૂર્વ ન્યાય અનિત્ય છે.	-	ગતિ - જ્ઞાન = ગ્રહણ. આ ન્યાય પૂર્વનો અપવાદ જણાવો.
લિહાદિભ્યઃ (૫-૧-૫૦) થી અચ્ સિદ્ધ છતાં - અહોઢચ્ (૫-૧-૯૧) વગેરે છ સૂત્રારંભ વિસ્તાર માટે જ છે.	-	'અન્ય સૂત્રથી કાર્યસિદ્ધ છતાં પુનઃ સૂત્ર રચના નિરર્થક છે, એવી શંકાને આ ન્યાય દૂર કરે છે.
-	-	ક્લિબન્તા ધાતુત્વં ૦ (૨/૪૮) ન્યાયથી ક્લિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દ પણ ધાતુ ગણાય ત્યારે તેનાથી ધાતુનું નામ લઈને કહેલ કાર્યનો આ ન્યાયથી નિષેધ કરાય છે.
પ્રસજ્ય નજ્ થી ઉક્ત હોય ત્યારે સદૃશ ગ્રહણ ન થાય પણ નિષેધ જ થાય. અન્તો લુપ્ (૧-૪-૫૯) માં અ નો નિષેધ માત્ર.	-	પ્રસજ્ય નજ્ એ નિષેધમાં તત્પર છે. એને (સદૃશગ્રાહી હોવાથી) પ્રતિકૂળ આ ન્યાય છે.

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	શાપક
(૨૮)	ઉક્તાર્થનામપ્રયોગ: ।	ક્રિયતે કટોડનેન । આત્મનેપદથી કર્મ ઉક્ત થવાથી કટ થી દ્વિતીયા ન થાય.	રણુવર્ણાત્ (૨-૩-૬૩) માં એકશબ્દનું ગ્રહણ નિયમ માટે હોવું.
(૨૯)	નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિક - સ્થાપ્યાભાવ: ।	ચિમ્બ્યા: ફલં, ચિમ્બમ્ । ડની ની નિવૃત્તિ થયે. ચિમ્બમ્ । રૂપની સિદ્ધિ માટે ન અસ્ય ડન્યાં (૨-૪-૮૬) થી ડની નિમિત્તક અલુક્ની પણ નિવૃત્તિ.	સન્ધિહીં (૭-૪-૧૧૧) માં અ નો લુક્ કરવામાં ડની લુક્ના સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ.
(૩૦)	સન્નિયોગશિષ્ટનામેકાપાયે - ડન્યતરસ્થાપ્યપાય: ।	પછેન્દ્રાણ્યો દેવતાડસ્ય - પછેન્દ્ર: । ચરુણેન્દ્ર (૨-૪-૬૨) થી થયેલ ડની ની નિવૃત્તિ થયે ડની સહોક્ત આન્ પણ નિવૃત્ત થયો.	આન્ અને ન્ આદેશની નિવૃત્તિ માટે કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો.
(૩૧)	નાન્વાચીયમાનનિવૃત્તૌ પ્રધાનસ્ય ।	બુન્દી: , ઘેનુ: । શસોડતાં (૧-૪-૪૯) થી ગૌણ સ્ નાં ન ત્વ કાર્યનાં અભાવમાં દીર્ઘત્વરૂપ પ્રધાનકાર્યનો અભાવ ન થયો.	શસોડતાં (૧-૪-૪૯) સૂત્રમાં સક્ષત: એમ ન ત્વવિધિનો અન્વાયયાર્થક ચ વડે નિર્દેશ.
(૩૨)	નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધકસ્ય ।	ચેડવર્ણે (૩-૨-૧૦૦) માં કેવળ ચ પર છતાં નસ્ આદેશ, નસ્યમ્ ઘૃતમ્ । ઝ્ય પર છતાં ન થાય, નાસિક્યં નગરમ્ ।	ન યિ તદ્ધિતે (૨-૧-૬૫) માં ચે એવો નિર્દેશ ન કરવો તે....
(૩૩)	એકાનુબન્ધગ્રહણે ન દ્વયનુબન્ધકસ્ય ।	વ્યક્ત્યે (૧-૨-૨૫) એમ એકાનુબંધ વ્ય નું જ વર્જન થવાથી ગવ્યતિ - તે, નાવ્યતિ - તે માં વ્યન્, વ્યઙ્ પર છતાં અવ્, આવ્ થાય જ.	દીર્ઘશિષ્વયઙ્વ્યક્ત્યેષુ ચ (૪-૩-૧૦૮) માં બહુવચન.
(૩૪)	નાનુબન્ધકૃતાનિ (૧) અસારૂપ્યાડ - (૨) નેકસ્વરત્વાડ - (૩) નેકવર્ણત્વાનિ ।	(૧) અસારૂપ્ય - ગોદ:ં અહિ ડ અને અણ્ અસરૂપ નથી માટે અસરૂપોડપવાદે વિકલ્પ કરવો. (૨) નેકસ્વરત્વ - પપાચ । ધાતુપાઠમાં ટુપચીર્ણ એવો પણ પચ્ ધાતુ અનેકસ્વરી ન થવાથી પરીક્ષાનો આમ્ ન થયો. (૩) અનેકવર્ણત્વ - ઘુણ્ + ચન્ - ઘ્યાવા । અહીં આઙ્ અનુબંધવડે અનેકવર્ણવાળો ન થવાથી અનેકવર્ણ: સર્વસ્ય (૭-૪-૧૦૭) થી પંચમાંતનો આ ન થાય, પંચમનો જ આ થાય.	કૃત્વિમુજિં (૧૫-૧-૪૨) માં વ્યપ્નો (૨) નિન્દર્હિસક્લિશં (૫-૨-૬૮) સૂત્રમાં નિન્દ્ વગેરેનું ગ્રહણ. (૩) ઘ્યાયા ઈચ્ એમ ભેદ - નિર્દેશને બદલે ઘ્યા ઈચ્ એમ અભેદનિર્દેશ.

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
શિતોઘસઃ૦ (૨-૩-૪) માં એક્ય શબ્દનો પ્રયોગ.	તે સૂત્રમાં એક્ય ના પ્રયોગથી વિચિત્રા સૂત્રાણાં કૃતિઃ । ન્યાયનું સૂચન હોવાનું વિધાન.	આ ન્યાયથી બિનજરૂરી પ્રયોગનો નિષેધ થવાથી વ્યાકરણની ચોક્કસતા જણાય છે.
મુનીનામ્ । અહીં કું દીર્ઘ થયે હ્રસ્વ ઇ નો નાશ (અભાવ) થયે તન્નિમિત્તક નામ્ આદેશ નષ્ટ ન થયો.	હર્દર્હસ્વર૦ (૧-૩-૩૯) માં અનુગ્રહણ.	માંદગી વગેરે કારણે બાધામાં લીધેલી છૂટ, માંદગી વગેરે નિમિત્ત ગયા બાદ લેવાની રહેતી નથી, એવું ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ જોવાય છે.
આ ન્યાય તો સામાન્યથી સહોક્ત બે વિધિમાંથી એકના અભાવે બીજાનો અભાવ કહે છે. પણ ઉ. ન્યા. થી ગૌણની નિવૃત્તિ થયે મુખ્યની નિવૃત્તિનો નિષેધ થવાથી આ ન્યાય અનિત્ય છે.	-	હોકમાં તો બે જોડિયા ભાઈમાં એકનો અભાવ થયે બીજાનો સદ્ભાવ દેખાય છે, પણ વ્યાકરણમાં તેનો નિષેધ આ ન્યાયથી કરાય છે.
-	-	પૂર્વ ન્યાયનો અપવાદ આ ન્યાય છે.
નિરનુબન્ધગ્રહણે સામાન્યેન ન્યાયથી આનો બાધ થાય છે. તેનું ઉદા. આની અનિત્યતાનું ઉદા. જણવું.	-	કાર્ય સ્યાત્ શેષ છે. સામાન્યથી વિધાન હોતે છતે ઉભયની પ્રાપ્તિ હોયને સાનુ૦ નો આ ન્યાયથી નિષેધ થાય છે.
આપો ડિતામ્૦ (૧-૪-૧૭) અહીં આપ્ ની જેમ ડાપ્ નું પણ ગ્રહણ. માલાયૈઃ । સીમાયૈ ।	-	કાર્ય સ્યાત્ શેષ છે. એકાનુબંધવાળા શબ્દસ્થ અનુબંધ - દ્વિ - અનુબંધવાળામાં પણ હોવાથી તેનું ગ્રહણ પ્રાપ્ત છતે નિષેધ માટે આ ન્યાય છે.
ઢા અને ઢાચ્ વચ્ચે અનુબંધ વડે અસરૂપપણું થયું તેથી. પિતા કૃત્વા । માં સમાસ ન થયો.	-	વ્યા. શાસ્ત્રમાં અનુબંધ વડે સારૂપ્યાદિનો નિષેધ કરેલો ન હોવાથી, તેના નિષેધ માટે આ ન્યાય છે.
શેષ બે અંશમાં અનિ. નથી જણાતી.	-	-

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	શાપક
(૩૫)	સમાસાન્તાગમ-સંજ્ઞા-જ્ઞાપક-ગણ - નજ - નિર્દેશાનિ અનિત્યાનિ ।	(૧) સમાસાંત - બહ્મમ્પિ, બહ્મમ્પિ । ઋક્ષ્મ્પ્ઃ૦ (૭-૩-૭૬) થી અત્ સ. ન થયો. (૨) આગમ - પટ્ટા, પટિતા । સેદ્ છતાં વેદ પક્તા, પચિતા । અનિદ્ છતાં વેદ થયો. આસ્કન્તાવ્યમ્, આસ્કન્દિતવ્યમ્ । વગેરે. (૩) સંજ્ઞા - દદરિદ્રી । અનેકસ્વરી છતાં ધાતોરનેક૦ (૩-૪-૪૬) થી પરીક્ષા સંજ્ઞાનિર્દિષ્ટ આમ્ ન થયો. (૪) સૂત્ર - શાપકનિર્દિષ્ટ - દશૈકાદશાં (૬-૪-૩૬) થી સૂત્ર નિર્દેશ વડે અ કારાંતની સિદ્ધિ છતાં દશૈકાદશ ગૃહ્ણતિ પ્રયોગ થાય. (૫) ગણ નિર્દિષ્ટ - વિવ્યચિથ । કુટારેઃ૦ (૪-૩-૧૭) થી વ્યચ્ + થવ્ - કિત્ ન થવાથી વ્યવોડનસિ (૪-૧-૮૨) થી ચ્યુત્ ન થયું. (૬) નજ નિર્દિષ્ટ - તદ્ ડ અસ્ય મતમ્ (૬) વ્યાપ્તૌ સ્માત્ (૭-૨-૧૩૦) માં - તદ્વ્યસ્ય મતમ્ । અજ્વર્ગાત્ (૧-૨-૪૦) થી દ્વિતીય સ નું પ્રહણ વ અસત્ ન થવાથી વ નું દ્વિત્વ થયું.	(૧) ઋક્ષ્મ્પ્ઃ પથ્યપોડત્ (૭-૩-૭૬) એવો નિર્દેશ જ. (૨) ઇદ્ આગમાદિ માટે કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો. (૩) આતો ણવ ઔઃ (૪-૨-૧૨૦) માં ઓ ને બદલે ઔ કરવું. (૪) પૂર્વપદસ્થાનામ્યગઃ (૨-૩-૬૪) માં અગઃ એવું વચન. (૫) ચ્યુત્ નાં નિષેધ માટે પ્રયત્ન ન કરવો. (૬) વ્યાપ્તૌ સ્માત્ (૭-૨-૧૩૦) માં
(૩૬)	પૂર્વેડપવાદા અનન્તરાન્ વિધીન્ બાધન્તે, નોત્તરાન્ ।	શ્લિષઃ (૩-૪-૫૬) થી સક્ પ્રત્યય પુષ્યાદિ - અદ્ નો બાધ કરે, વ્યવહિત જિચ્ નો નહિ.	સક્, અદ્, જિચ્ નાં સૂત્રોની આ પ્રમાણે ગોઠવણ જ.
(૩૭)	મધ્યેડપવાદાઃ પૂર્વાન્ વિધીન્ બાધન્તે નોત્તરાન્ ।	બ્રહ્મહા । માં બ્રહ્મધૂળ૦ (૫-૧-૧૬૧) થી ભૂતકાળમાં ક્વિપ્ - એ પૂર્વોક્ત અણ, ટક્, ણિન્ નો બાધ કરે, ક્ત - ક્તવતુ ની નહીં.	આવા પ્રયોગો જ.
(૩૮)	યં વિધિ પ્રત્યુપદેશોડ - નર્થકઃ સ વિધિર્બાધ્યતે ।	તદ્, ત્યદ્, યદ્ માં દ નો ધુટસ્તુતીયઃ (૨-૧-૭૬) થી દ વિધિ નિષ્ફળ હોવાથી ન થાય. તથા સજ્ઞસ્કાર । સ્કુ સ્કુ માં અઘોષે૦ (૪-૧-૪૫) સ્સદ્લુક્ અને પુનઃ વિધાન ન થાય.	આવા રૂપોની સિદ્ધિ થવી તે જ....
(૩૯)	યસ્ય તુ વિધેર્નિમિત્તમસિ 'નાસૌ વિધિર્બાધ્યતે ।	તત્ત્વારુ । માં ધુટસ્તુતીયઃ (૨-૧-૭૬) થી દ નો દ્ આદેશ અસત્ થવાથી અનિષ્ટ તત્ત્વારુ । રૂપ ન થયું.	આવા રૂપોની સિદ્ધિ જ...
(૪૦)	યેન નાડપ્રાપ્તે ચો વિધિ - રારમ્યતે સ તસ્યૈવ બાધકઃ	સ્ત્વંસ્થ્વંસં (૨-૧-૬૮) સૂત્રથી નિત્ય પ્રાપ્ત રુત્વ, ઢત્વ વિધિનો જ બાધ થાય, વિદ્વત્કુલમ્; સ્વનદ્વત્કુલમ્ । પણ વિદ્વાન્, અનદ્વાન્ । અહીં અનિત્ય સંયોગાંત લોપનો બાધ ન થયો.	સૂત્રમાં ક્વસ્ પ્રત્યયનું સ્ એવું વિશેષણ આપવું.

(૧) ઇચ્ ચુન્દ્રે (૭-૩-૭૪) થી ઇચ્ સમાસાંત -
કેશાકેશિ ।

(૨) કુળ્ડાનિ માં ન આગમ
થાય જ.

યથાપ્રયોગદર્શન, ક્ષતિ પદો શેષ છે. આ ન્યાયમાં જે છ વિધિઓ અનિત્ય કહી છે, તે કેટલાંક જ જાણવા. બાકીના વિધિઓ તો નિયત જ થાય છે, અનિત્ય નથી. આમ અહીં શેષ અંશમાં અનિત્યતાની અનિત્યતા અમુક અપેક્ષાએ ઘટી જાય છે. કેમકે તે વિધિઓ નિત્ય જ થાય છે.

(૩) ઇવળદિઃ (૧-૨-૨૧) થી દધ્યત્ર । માં
યત્વ થાય જ.

(૪) સમમી ચોર્ધ્વં (૫-૪-૩૦) ઉત્તરપદ -
વૃદ્ધિ થાય જ.

(૫) અજાદેઃ (૨-૪-૧૬) થી આપ્ - અજા । -
વગેરેમાં થાય જ.

(૬) અનવર્ણા નામી (૧-૧-૬) થી અ વર્ણનું -
વર્જન નામી સંજ્ઞામાં નિયત જ છે.

સંયોગાત્ (૨-૧-૫૨) થી ઇપ્ આદેશ
વ્યવહિત પણ ક્ષિબ્વત્તે (૨-૧-૫૮) થી
થતાં ચ ત્વનો બાધ કરે છે.

નથી.

પૂર્વોક્ત બાધક સૂત્રો વડે વ્યવહિત સૂત્રોનો પણ બાધ થતો હોયને, તેના નિષેધ માટે આ ન્યાય છે.

મધ્ય અપવાદો વડે ઉત્તરવિધિના બાધની પ્રાપ્તિ છતે તેનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.

નથી.

આ ન્યાયનાં અભાવમાં પ્રક્રિયાનો અવિરામ હોય ત્યાં ઈષ્ટરૂપની સિદ્ધિ ન થાત.

નથી.

તદ્ વગેરેની જેમ તત્ત્વાત્ । વગેરેમાં પણ તત્કાળ ફળ ન દેખાવાથી કોઈ પૂર્વ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ ન કરી દે તે માટે આ ન્યાય છે.

નથી.

‘પ્રાપ્ત’ શબ્દમાં ભાવમાં ક્ત છે. તેથી યેન એ પદમાં કર્તામાં તૃતીયા થઈ છે. આમ પ્રાપ્ત શબ્દનો ‘પ્રાપ્તિ’ અર્થ છે. આ ન્યાય બાધ્ય - બાધકભાવની વ્યવસ્થા જણાવે છે. આ ન્યાયથી આગળ આ વિભાગના ઉપાંત્યન્યાય સુધી બળા - બળ જણારનારા ન્યાયો છે.

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	શાપક
(૪૧)	બલવન્નિત્યમનિત્યાત્ ।	અકાર્ષ્ટ । ધુડ્ઠસ્વાત્ ૦ (૪-૩-૭૦) થી સિચ્ નામિનોડકલિહલે: (૪-૩-૫૧) માં લુક્ની પહેલાં નિત્ય સિચ્ પસમ્ ૦ (૪-૩-૪૪) થી વૃદ્ધિ.	કલિ - હતિ નું વર્જન.
(૪૨)	અન્તરજ્ઞં બહિરજ્ઞાત્ ।	ત + ઙ (જસ્) + ઙ્ઞ = ત ઙ્ઞ: । વૃક્ષ + ઙિ વૃત્પન્તોડસથે (૧-૧-૨૫) એવો + ઙ્ઞ - વૃક્ષ ઙ્ઞ: । પહેલાં એત્વ જ થાય, નિર્દેશ.	દીર્ઘ નહિ.
(૪૩)	નિરવકાશં સાવકાશાત્ ।	વૃક્ષે: । ખિસ એસ્ (૧-૪-૨) જ થાય. એ - ખિસ એસ્ (૧-૪-૪૧) સૂત્ર કરવું. બહુ (૧-૪-૪) નહીં.	
(૪૪)	વાર્ણાત્પ્રાકૃતમ્ ।	ઋવતુ: , ઋવુ: । પહેલાં ઋ આદેશ પછી સમાન દીર્ઘ.	અન્તરજ્ઞમ્ ૦ એ ન્યાયથી ઋવતુ: । રૂપના પ્રસંગના નિષેધ માટે પ્રયત્ન ન કરવો.
(૪૫)	ચ્વદ્ ચ્વદાશ્રયં ચ ।	ઉપશૂય । (ઉપશ્ચિ + ક્ત્વા) વાર્ણ -ચ્વદ્ થયું, પ્રાકૃત - ત્ આગમ ન થયો.	આવા પ્રયોગો જ.
(૪૬)	ઉપપદવિભક્તે: કારક - વિભક્તિ: ।	નમસ્યતિ દેવાન્ । શક્તાર્થ ૦ (૩-૨-૬૮) થી ઉપપદ ચતુર્થી ન થઈ. કારક દ્વિતીયા જ થઈ.	પૂર્વવત્ અર્થાત્ આવા પ્રયોગો જ.
(૪૭)	લુબ્ધાન્તરજ્ઞેભ્ય: ।	ગર્ગા: । (ગર્ગ + યજ્ + જસ્) વૃદ્ધિ કરતાં પહેલાં ત્વમૌ ૦ (૨-૧-૧૧) માં ત્વવીય: , મત્પુ: । લુપ્ જ થાય.	આદિની સિદ્ધિ માટે પ્રત્યયોત્તરપદ નું ગ્રહણ.
(૪૮)	સર્વેભ્યો લોપ: ।	અચુદ્ધ । સિચ્ લોપ પહેલાં થવાથી ગડદવાદિસસ્ત: સિ (૪-૩-૮૨) માં વિષય એવા ધાતુનાં આદિનો ચતુર્થ ન થયો.	સપ્તમીનું વ્યાખ્યાન કરવું.
(૪૯)	લોપાત્ સ્વરાદેશ: ।	શ્રાયં હ્રિવ: । (શ્રી + અણ) ઙ્ લોપ પહેલાં સ્વરાદેશ - વૃદ્ધિ થઈ.	વૃદ્ધિ કરનાર સૂત્રને અવર્ગો ૦ (૭-૪-૬૮) એ લુક્ કરનાર સૂત્રથી પહેલાં કહેવું.
(૫૦)	આદેશાદાગમ: ।	અર્પયતિ । (ઋ + પુ + ણિ + શ્વ + તિ) વૃદ્ધિનો બાધ કરીને પહેલાં પુ આગમ થયો.	આ પ્રક્રિયા માટે પ્રયત્ન ન કરવો.
(૫૧)	આગમાત્સવદિશ: ।	પ્રિયતિસૃણ: (કુલાત્) । પહેલાં તિસ્ રૂપ સર્વાદેશ, પછી ન આગમ થયો.	ઋતો ર: સ્વરોડિનિ (૨-૧-૨) માં અનિ એમ ન આગમનું વર્જન.
(૫૨)	પરાન્નિત્યમ્ ।	યુસ્યા, અસ્યા । પર એવા ત્વ - મ આદેશથી પહેલાં જ ટાડયોસિ ૦ (૨-૧-૭) થી યત્વ.	મા ભવાનોગણાત્ । મા ભવાનટિટ્ । વગેરેમાં દિત્વ પહેલાં ઉપાં. હ્રસ્વ જણાવવા ઓણ્ ધાતુને ઋદિત્ કરવું.
(૫૩)	નિત્યાદન્તરજ્ઞમ્ ।	પ્રેજુ: , પ્રોપુ: । (પ્ર + ઙ્ઞજ્ + ડસ્)	આશી: (૩-૩-૧૩) એવો સૂત્ર નિર્દેશ.
(૫૪)	અન્તરજ્ઞાચ્ચાનવકાશમ્ ।	ત્વમ્, અહમ્ । ત્વ - મ આદેશથી પહેલાં જ ત્વમ્, અહમ્ । આદેશો થયા.	ત્વમહં સિના પ્રાક્વાક: (૨-૧-૧૨) સૂત્ર રચવું.

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
નિત્યાદન્તરિક્ષમ્ (૧/૫૩) ન્યાય વડે આ ન્યાયનો બાધ. તેનું ઉદા. જોવું.	-	નિત્ય અને અનિત્ય એ બંને કાર્યની સમકાળે પ્રાપ્તિ છે તે આ ન્યાયથી નિત્ય કાર્ય બાળવત્ હોય પહેલાં થાય છે.
વાર્ણાત્પ્રાકૃતમ્, તુબન્તરેન્દ્રોમ્યઃ, અન્તરજ્ઞાચ્ચાનવકાશમ્ - વગેરે આના અપવાદરૂપ છે.	-	બલવત્ પદ જોડવું.
નથી.	-	નિર્ અને સહશબ્દ ક્રમશઃ અલ્પ / બહુ અર્થમાં છે. આ ન્યાય નિરવ. વિધિના નિરર્થકપણાની શંકાને દૂર કરવા માટે છે.
ઉત્તરન્યાય ચ્ચદ્ ચ્ચદાશ્રયં ચ । આનો અપવાદ છે.	-	(૧/૪૨) અન્તરિક્ષમ્ બહિરજ્ઞાત્ । ન્યાયનો અપવાદ. વર્ણને ઉચ્ચારીને કહેલ વિધિ વાર્ણ, પ્રકૃતિને ઉચ્ચારીને કહેલ વિધિ પ્રાકૃત કહેવાય. પ્રકૃતિ અહીં ધાતુરૂપ છે.
જણાતી નથી.	-	પૂર્વ ન્યાયનો અપવાદ છે.
કદદ્રુહ૦ (૨-૨-૨૬) માં યસ્મે કોપઃ ને બદલે યં પ્રતિ કોપઃ । એવો પ્રયોગ.	-	બલવતી શેષ છે.
નથી જણાતી.	-	અન્તરજ્ઞેમ્યઃ પછી અપિ ઉમેરવું.
ઉત્તરન્યાય વડે બાધિત થાય છે.	-	અહીં મોબલીવર્દ ન્યાયથી લોપ શબ્દથી પૂર્વ ન્યાયોક્ત લુપ્ ન લેવો પણ લુક્ જ અર્થ લેવો.
'નાનિષ્ઠર્થાં શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિઃ ।' ન્યાયમાં અનિત્યતા કહેવાશે.	-	બલવાન્ પદ જોડવું. અગ્રીમ ૭ ન્યાયમાં પણ જોડવું. પૂર્વન્યાયનો અપવાદ છે. આથી અહીં લોપ થી લુક્ અર્થ જ લેવો.
દ્વયોઃ માં ન્ આગમથી પહેલાં આ દ્વેઃ (૨-૧-૪૧) થી અ આદેશ.	-	-
દેખાતી નથી.	-	પૂર્વ ન્યાયનો અપવાદ.
દેખાતી નથી.	-	સ્પર્દ્ધે (૭-૪-૧૧૮) એ પરિભાષાનો અપવાદ.
અગ્રિમ ન્યાયનું ઉદાહરણ જુઓ.	-	અનિત્યમપિ પદ શેષ છે.
નથી.	-	બહિરિક્ષમપિ પદ શેષ છે. પૂર્વન્યાયનો અપવાદ.

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	શાપક
(૫૫)	ઉત્તર્ગાદિપવાદઃ ।	આપાકઃ । (આ + પ્ + ઘજ્) ઔત્સ. પુંનામ્નિ ઘઃ નો અપવાદઃ વ્યક્તનાદ્ ઘજ્ (૫-૩-૧૩૨) જ થયો.	ગોચરસચ્ચર ૦ (૫-૩-૧૩૧) સૂત્રથી ઘ અન્ત રૂપે નિપાતન કરવું.
(૫૬)	અપવાદાત્ ક્વચિદુપસ- ગોંડપિ ।	મચ્ચઃ, મઠઃ । માં ઘજ્ નો બાધ કરીને ઔત્સર્ગિક પુંનામ્નિ ઘઃ (૫-૩-૧૩૦) જ થયો.	મચ્ચઃ વગેરેની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન ન કરવો.
(૫૭)	નાનિષ્ઠાર્થા શાસ્ત્ર - પ્રવૃત્તિઃ ।	સૂત્રાત્મક શાસ્ત્ર - શ્રમં વિનયતે । અહીં કર્તૃસ્થ ૦ (૩-૩-૪૦) થી 'શમન' અર્થવાળા જ ની ધાતુનો નિયમ થાય, ઈષ્ટ હોવાથી. અજાં ગ્રામં નયતિ, નયતે વા । માં નિયમ ન થાય. ન્યાયરૂપ શાસ્ત્ર - ચિકીર્ષ્યંતે । (ચિકીર્ષ+ક્ષ્ય+તે) અનિષ્ટ એવો લીર્ષશિચ્ચ ૦ (૪-૪-૧૦૮) થી દીર્ઘ ન થાય.	તે તે સૂત્રમાં વિશેષણનું અકથન જ.

॥ इति प्रथमः वक्षस्कारः ॥

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા જાપક	વિશેષ
ઉત્તર ન્યાય આનો અપવાદ છે.		આનું પ્રયોજન કહેલું નથી. છતાં ય અપવાદના વિષયમાં ઉત્સર્ગવિધિ જ થાય તો અપવાદ વિધિ નિરર્થક બની જાય. માટે અપવાદ વિધિ જ આ ન્યાયથી થાય.
-	-	આ ન્યાય અનિત્યતા જણાવનારો હોવાથી તેની અનિત્યતાનો અસંભવ છે.
इदमदसोऽक्येव (૧-૪-૩) માં એ નો પ્રયોગ.	-	શાસ્ત્ર - અહીં વ્યા. સૂત્ર રૂપ કે ન્યાયસૂત્રરૂપ લેવાનું છે. વ્યા. સૂત્ર કે ન્યાયની પ્રવૃત્તિનો અનિષ્ઠ - રૂપની સિદ્ધિ માટે નિષેધ આ ન્યાય કરે છે.

॥ इति प्रथमः वक्षस्कारः ॥

દ્વિતીય વક્ષસ્કાર (શ્રી હેમદંતમણિ - સમુચ્ચિત) ૬૫ ન્યાયોનું સોષ્ટક

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	જાપક
(૨/૧)	પ્રકૃતિગ્રહણે સ્વાર્થિક - પ્રત્યયાન્તામપિ ગ્રહણમ્ ।	ધાતુ - શતસ્ય શતં વા અપણિષ્ઠ, અપણાયીત્ । સર્વાદિ ગણમાં નિયમ માટે ડત્તર - કેવળ પળ્ ધાતુ અને સ્વા. આય્ પ્રત્યયાંત, ડત્તમ પ્રત્યયોનું ગ્રહણ. ઉભયનાં કર્મની વિનિમેય ૦ (૨-૨-૧૬) થી વિકલ્પે કર્મ સંજ્ઞા. નામ - ગ્રામાત્ પરસ્મિન્ પરસ્તાદ્ વા દેશે વસતિ । કેવળ અને સ્વા. પ્રત્યયાંત પણ પર શબ્દનાં યોગમાં પંચમી.	
(૨/૨)	પ્રત્યયાપ્રત્યયયોઃ પ્રત્યય - સ્યેવ ।	કાલાત્તન ૦ (૩-૨-૨૪) માં તર, તમ પ્રત્યય જ લેવાય, નામ નહીં. પૂર્વાદ્વિતમમ્, પૂર્વાદ્વિતમામ્ ।	સૂત્રમાં સામાન્યથી વિધાન કરવું.
(૨/૩)	આદાદ્યનદાદ્યોરનદાદૈરેવ ।	ઉપાન્વધિ ૦ (૨-૨-૨૧) માં વસ્ ગ. ૧ નું જ ગ્રહણ. ઉપવસતિ । અદાદિ વસ્ નું નહીં.	જાસસ્ત્ન ૦ (૪-૨-૯૪) માં અદાદિ અસ્ ના ગ્રહણ માટે જાસ, હન્ નાં સાહચર્ય - બળનું ગ્રહણ.
(૨/૪)	પ્રાકરણિકાડપ્રાકરણિકયોઃ પ્રાકરણિકસ્યેવ ।	ઇજ્ ઇતઃ (૨-૪-૭૭) માં તદ્વિત અધિકાર હોવાથી તદ્વિતીય ઇજ્ નું જ ગ્રહણ. આથી સૌતદ્ગમી । માં ડી થયો. કૃત્ ઇજ્ ન લેવાય માટે ડી ન થાય. ચૈત્ર ! કાં કારિમકાર્ષીઃ ।	દ્રેરજણઃ (૬-૧-૧૨૩) માં દ્રિ ની અનુવૃત્તિ હોવાં છતાં પુનઃ દ્રિ નું ગ્રહણ.
(૨/૫)	નિરનુબન્ધગ્રહણે સામાન્યેન ।	સ્વઃ, કઃ । અહીં રુ પદાન્તે ૦ (૧-૩-૫૩) એમ નિરનુ. ગ્રહણથી રુ, રુ બેયનો વિસર્ગ થયો.	અરોઃ સુપિ રુ (૧-૩-૫૭) માં રુ નું વર્જન.
(૨/૬)	સાહચર્યાત્ સદ્ગ્રહણ્યેવ ।	ક્ત્વાતુમમ્ (૧-૧-૩૫) કૃત્ પ્રત્યય ક્ત્વા - તુમ્ ના સાહચર્યથી કૃત્ અમ્ જ લેવાય, દ્વિતીયા એ. વ. નહીં.	સામાન્યથી (વિશેષણરહિત) વિધાન કરવું.
(૨/૭)	(૧) વર્ણગ્રહણે જાતિગ્રહણમ્ । (૨) ઉપલક્ષણથી વિશિષ્ટ વર્ણસમુદાયના ગ્રહણમાં જાતિનું ગ્રહણ.	(૧) હમ્ - જંહમ્પ્યતે । અનુનાસિક જાતિનું ગ્રહણ થવાથી બે અનુનાસિકાંત છતાં મુરતઃ ૦ (૪-૧-૫૧) થી મુ આગમ. (૨) ચોર્યન્તં પ્રયુક્તઃ - ચોર્ + ણિ + ડ + ત્ = અચૂચુર્ત્ ।	જંહમ્પ્યતે । વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે બીજો પ્રયત્ન ન કરવો.
(૨/૮)	વર્ણકદેશેડપિ વર્ણગ્રહણેન ગૃહ્યતે ।	પ્રતીયમાનમ્, પ્રક્લુપ્યમાનમ્ । લુ ગત લ વડે પ્રક્લુપ્યમાનમ્ । વગેરેમાં ણત્વ નિષેધ વ્યવધાન થવાથી સ્વરાત્ (૨-૩-૮૫) થી ણત્વ ન થયું.	માટે પ્રયાસ ન કરવો.
(૨/૯)	તન્મધ્યપતિતસ્તદ્ગ્રહણેન ગૃહ્યતે ।	એક અંતઃ પાત - અરુણત્ । શ્વ નો અંતઃ પાત થવા છતાં રુથ્ ધાતુની પૂર્વે અદ્ । અનેક અંત. - અતુણેદ્ । શ્વ - ઈત્ નો અંતઃ પાત થયે તુહ ની પૂર્વે અદ્ થયો.	ત્વમહં ૦ (૨-૧-૧૨) સૂત્રમાં પ્રાક્ ચાકઃ એવું વિધાન.

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
પળાયતિ । શુદ્ધ પળ - ફરિત છે. છતાં અહીં આય પ્રત્યયાંત થી આત્મનેપદ ન થયું.	કમ્ પાતુનાં સ્વાર્થિક ણિઙ્ પ્ર. ને ફિત્ કરવો.	સ્વાર્થિક પ્રત્યયો બે પ્રકારે છે. (૧) આખ્યાતીય આય વગેરે (૨) તદ્વિતીય - કાર, તમપ્ વગેરે. અશિત્ પ્રત્યયમાં જ વિકલ્પે આય થવાથી આ ન્યાયનું ફળ પ્રકટ કરી શકાય છે. માટે ઉદા.માં પળાયતિ । એવા સરલ રૂપને છોડી અપળાયીત્ । કહ્યું.
સ્ત્રીદૂતઃ (૧-૪-૨૯) માં તરી વગેરે ફી પ્રત્યયરહિત ફેં કારાંતનું પણ ગ્રહણ.	ઘાતોરિવર્ણં (૨-૧-૫૦) માં સાક્ષાત્ 'પ્રત્યય' શબ્દનું ગ્રહણ.	ગ્રહણમ્ શેષ છે. ઉભયના ગ્રહણની પ્રાપ્તિ હોયને પ્રત્યયનાં જ ગ્રહણની વ્યવસ્થા માટે ન્યાય છે.
ઋહીં (૪-૨-૭૬) માં ધ્વાદિ ની સાથે - અદાદિ ગણનાં ઋ નું પણ ગ્રહણ.		ઘાતોઃ, ગ્રહણમ્ એમ ઉમેરવું. ઉભય ગ્રહણની પ્રાપ્તિ છતે અનદાદિ ના જ ગ્રહણની વ્યવસ્થા માટે...
જષ્ + અઙ્ + દ્ = અઙરત્ । અહિ ઋવર્ણં - (૪-૩-૭) થી ગુણની જેમ કૃત્ અઙ્ પર છતાં પણ જરણ - જરા એમ ગુણ થયો.		પૂર્વવત્ ઉભય પ્રાપ્તિમાં પ્રાકરણિકના જ ગ્રહણની વ્યવસ્થા આ ન્યાયનું પણ પ્રયોજન છે.
નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધકસ્ય (૧/૩૨) ન્યાયનું ઉદાહરણ જોવું.		નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધકસ્ય (૧/૩૨) ન્યાય આનો અપવાદ છે.
વત્તસ્યામ્ (૧-૧-૩૪) અહિ વત્, તસિ નું સાહચર્ય છતાં અતદ્વિત, પરોક્ષા આમ્ ની પણ અવ્યયસંજ્ઞા, પાચયાઙ્કુષા ।		ઈષ્ટ પ્રત્યયાદિનાં ગ્રહણની સિદ્ધિ માટે આ ન્યાય છે. પાચયાઙ્કુષા । અહીં આમ્ અવ્યય થવાથી ટા પ્રત્યયનો લુપ્ થયો.
ધિણ્ - સુવ્યાંવા, સુધિનાવા । પહેલાં ણ્ જાતિનાં ગ્રહણથી વાન્યાઙ્ (૪-૨-૬૫) થી ણ્ નો આ થયો. બીજા રૂપમાં જાતિગ્રહણ ન થવાથી પૂર્વના ણ્ નો આ ન થયો.	ધુદ્ જાતિના ગ્રહણ માટે ઘુટાં પ્રાક્ (૧-૪-૬૬) એમ બહુવચન કરવું.	એકવચનથી નિર્દેશ હોવાથી એક જ વર્ણનું ગ્રહણ પ્રાપ્ત હોયને અનેક વર્ણનાં ગ્રહણ માટે આ ન્યાય છે. (૨) ણિ એ પણ ઙ્ ની જેમ વિશિષ્ટ વર્ણ સમુદાયરૂપ છે.
કૃતઃ કૃતવાન્ । રદાદં (૪-૨-૬૯) થી ત નો ન ન થયો.	ઋવર્ણાંતં (૨-૩-૬૩) માં ર્ અને ઋ વર્ણ બેયનું ગ્રહણ.	પાણિની - વ્યાકરણમાં આ ન્યાયને નિત્ય માનીને 'સ્વાખ્યામ્' એમ સૂત્ર કરેલું છે.
નથી જણાતી.		અન્ય પ્રત્યયાદિનો અંતઃપાત થયે પાતુ ખંડિત થયો જણાય છે અને તો પણ યથોક્ત કાર્ય આ ન્યાયથી થાય છે.

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	શાપક
(૨/૧૦)	આગમા યદ્ગુણીભૂતા - સ્તદ્ગ્રહણેન ગૃહ્યન્તે । આગમોઽનુપધાતી ।	(૧) પ્રણયપતત્ । અદ્ સહિત પણ પત્ પર છતાં નિ ના ન નો જા. (૨) પ્રણયપત્નીપત્ । અદ્, ની આગમ સહિત પત્ પર છતાં જાત્વ. (૩) પ્રણયવંસીત્ । અદ્, મુ અને સિચ્ આગમ ન કરવી. યુક્ત યમ્ પર છતાં નિ નાં ન નું જાત્વ થયું. (૨) ભવાન્ । ન આગમ અનુપધાતી હોવાથી અભવાદેઃ (૧-૪-૮૦) થી દીર્ઘ.	સેદ્ ક્રસુ પ્રત્યયનો ઉચ્ આદેશ કરવા ક્રસુષ્પતૌ ચ (૨-૧-૧૦૫) સિવાય બીજો કોઈ પ્રમાસ - નેદ્માં (૨-૩-૭૮) સૂત્રની દ્વિત્વે- ડપ્યન્તેડપિં (૨-૩-૮૧) સૂત્ર પછી રચના ન કરવી.
(૨/૧૧)	સ્વાઙ્ગમવ્યવધાયી ।	સંચસ્કાર । સંચસ્કૃ-દ્વિરુક્ત ચ વડે વ્યવધાન ન થવાથી સ્મદ્ ની નિવૃત્તિ ન થઈ.	નેદ્માં (૨-૩-૭૮) સૂત્રની દ્વિત્વે- ડપ્યન્તેડપિં (૨-૩-૮૧) સૂત્ર પછી રચના ન કરવી.
(૨/૧૨)	ઉપસર્ગો ન વ્યવધાયી ।	ઊક્ષાંપ્રચક્રુર્નર્ગરસ્ય માર્ગાન્ । આમ્ અને કૃ વચ્ચે પ્ર થી વ્યવધાન ન થાય.	માયોઽનુપસર્ગાટ્ક (૫-૧-૭૪) સૂત્રમાં ઉપસર્ગનું વર્જન.
(૨/૧૩)	યેન નાઽવ્યવધાનેન તેન વ્યવહિતેડપિ સ્યાત્ ।	ચાવી, ગુલી । સ્વર અને ઉવચ્ચે (ચારુ, ગુરુ + ડી) એક વ્યંજનનું વ્યવધાન હોવા છતાંય ડી થયો.	(૧) સ્વાદુતોઃ ગુણાદલ્હોઃ (૨-૪-૩૫) સૂત્રમાં સ્વાદ્ ડતઃ એવી ઉક્તિ. (૨) ચરુ શબ્દનું વર્જન - બીજું શાપક.
(૨/૧૪)	ઋકારાપદિષ્ટં કાર્ય લુકારસ્વાપિ ।	કૃપ્ - ક્લૃપ્ + સન્ + તિ = ચિવ્ક્લૃપ્સિતિ । ઋતોડત્ (૪-૧-૩૮) થી લુ નો પણ અ.	દૂરાદામન્યસ્ય (૭-૪-૮૮) માં ઋનું વર્જન કરી પુનઃ લુ નું શ્રદ્ધ કરવું.
(૨/૧૫)	સકારાપદિષ્ટં કાર્ય તદાદેશસ્ય શકારસ્વાપિ ।	ષસ્વ, સસ્વ, સશ્ચ + યશ્ લુપ્ + દિવ્ - સંયોગસ્યાં (૨-૧-૮૮) થી શ્ નો લુક્ થયે, અસાસક્ ।	ઇતઃ સઃ ત્સોઽશ્ચ (૧-૩-૧૮) માં શ્ નું વર્જન.
(૨/૧૬)	હસ્વાપદિષ્ટં કાર્ય ન પ્લુતસ્ય ।	૧. હસ્વાપદિષ્ટ - હે રાજરૂનિહ । હસ્વાદ્ (૧-૩-૨૭) થી પ્લુતથી પર ન નું દ્વિત્વ ન થાય. ૨. દીર્ઘાપદિષ્ટ - ગોરૂત્રાત, ગોરૂત્રાત । અહીં દીર્ઘ સ્થાનીય પ્લુતનું વર્જન ન થવાથી અદીર્ઘાત્ (૧-૩-૩૨) થી ત્ નું વિકલ્પે દ્વિત્વ.	૧. હસ્વાદ્ (૧-૩-૨૭) સૂત્રમાં હસ્વાદ્ એમ સામાન્યથી વિધાન. ૨. અનાદ્માહો (૧-૨-૨૮) સૂત્રથી સિદ્ધ છતાં પ્લુતાદ્વા (૧-૩-૨૮) એવું જુદું સૂત્ર કરવું.
(૨/૧૭)	સંજોત્તરપદાધિકારે પ્રત્યય - ગ્રહણે પ્રત્યયમાત્રસ્ય ગ્રહણં ન તુ તદન્તસ્ય ।	૧. સંજા - સ્ત્યાદિર્વિભક્તિઃ (૧-૧-૧૮) અહિં તદન્તં પદમ્ (૧-૧-૨૦) માં અન્ત સ્ત્યાધન્તની વિભક્તિ સંજા થતી નથી. ૨. ઉત્તરપદાધિકાર - કાલાત્ (૩-૨-૨૪) નવાડિચત્કુદન્તે રાત્રેઃ (૩-૨-૧૧૭) માં તન વગેરે કેવળ પ્રત્યય લીધા, તદન્ત નહીં.	શબ્દનું શ્રદ્ધ. માં અન્ત શબ્દનું શ્રદ્ધ.

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
વે: સ્કન્દ:૦ (૨-૩-૫૧) અહીં અદ્ સહિત સ્કન્દ નું ગ્રહણ ન થવાથી વ્યસ્કન્દત્ માં ષત્વ ન થયું.	उपसर्गात् सुगं (૨-૩-૩૯) માં 'અદ્યપિ' એમ કહેવું.	આગમ એટલે અહિં 'આદિ' કે 'અન્ત' શબ્દથી નિર્દિષ્ટ હોય તે જાણવા. (૨) પ્રકૃતન્યાયનો જ અર્થ આ ન્યાય જણાવે છે. માટે તેમાં અંતર્ભાવ પામી જાય છે.
વે: સ્કન્દ:૦ (૨-૩-૫૧) માં દ્વિત્વ સહિત સ્કન્દ નું અગ્રહણ તેથી વિચિત્સ્કન્તસિતિ । માં ષત્વાભાવ.	प्रतिपद्यै । માં ષત્વ સિદ્ધિ માટે સ્થાસેનિં (૨-૩-૪૦) માં દ્વિત્વેડપિ એવું વચન.	પૂર્વન્યાય આ ન્યાયનો જ વિસ્તાર છે. આગમો પણ અવયવ = સ્વાંગ જ છે માટે આગમ વડે અવ્યવધાન આ ન્યાયથી પણ સિદ્ધ જ છે.
समागच्छति । અહિં સમ્ વડે વ્યવધાન થવાથી - समो गम् (૩-૩-૮૪) થી આત્મને. ન થયું.		विभक्त्यंत હોયને પદ એવા ઉપસર્ગ વડે વ્યવધાન થવાની પ્રાપ્તિ હોવાથી તેનો નિષેધ આ ન્યાય કરે છે.
નથી.		અપ્રાપ્ત કાર્યની પ્રાપ્તિ માટે..... જ્યાં અવશ્ય વ્યવધાન થવું પ્રાપ્ત નથી ત્યાં આ ન્યાય ન લાગે. ચિયવિષયિતા માં અવ્યવહિત પ્રયોગ મળવાથી જુજ્યાવચિયિતા માં જ નું વ્યવ. છતે ઓર્જાન્ત (૪-૧-૬૦) થી ડનો ડ ન થાય.
ऋलृति ह्रस्वो वा (૧-૨-૨) માં ઋ, લૃ નેયનું ગ્રહણ.		दृराद् ० (૭-૪-૯૯) માં ઋ વર્ણના ગ્રહણમાં લૃ વર્ણનું ગ્રહણ થાય એવો પાઠ છે. પણ ત નો પ્રયોગ ન દેખાવાથી અહીં વર્ણ મુકેલ નથી.
જણાતી નથી.		भवान् शेते । અહિં આદેશરૂપ ન હોવાથી જ નો હ્રન: सः (૧-૩-૧૦) થી ત્સ થતો નથી. માટે 'तदादेशस्य' એમ કહ્યું.
જણાતી નથી.		भूतपूर्वकं (૧/૮) ન્યાયથી હ્રસ્વ - દીર્ઘ સ્થાને થયેલ પ્લુતથી હ્રસ્વ - દીર્ઘ ઉચ્ચારણ વડે કહેલ કાર્યની પ્રાપ્તિ છતાં આનાવડે નિષેધ કરાયો.
		સંજ્ઞા - ઉત્તરપદાધિકાર સિવાય તો તદન્તનું જ ગ્રહણ થાય. જેમકે, 'नेमाद्धं (૧-૪-૧૦) અહિં તય, અય વડે પ્રત્યયાંતનું જ ગ્રહણ થાય.
. नेनृसिद्धस्थे (૩-૨-૨૯) માં ઙ્ ત્યયાંતનું ગ્રહણ.		

(૨/૧૮)	ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદન્તવિધિઃ । ૧. ઉપપદવિધિષુ ન તદન્તવિધિઃ ।	નાદાયણઃ, સૌત્રનાદિઃ । અહીં સૂત્રનક થી 'નકાદિભ્યઃ' (૬-૧-૫૩) થી આયનળ ન થાય. અન્નેડપિ નું ગ્રહણ. ૧. યોગક્ષેમકરી । અહિ ક્ષેમપ્રિયં (૫-૧-૧૪૫) ૧. નગ્નપલિતઃ (૫-૧-૧૨૮) સૂત્રમાં થી સ્વ, અળ ન થયા. કિંતુ હેતુતચ્છીલં તદન્ત નું ગ્રહણ. (૫-૧-૧૪૩) થી ટજ થયો.	માલેષીકે (૨-૪-૧૦૨) માં 'નકાદિભ્યઃ' (૬-૧-૫૩) થી આયનળ ન થાય. અન્નેડપિ નું ગ્રહણ. ૧. યોગક્ષેમકરી । અહિ ક્ષેમપ્રિયં (૫-૧-૧૪૫) ૧. નગ્નપલિતઃ (૫-૧-૧૨૮) સૂત્રમાં થી સ્વ, અળ ન થયા. કિંતુ હેતુતચ્છીલં તદન્ત નું ગ્રહણ.
	૨. ગ્રહણવતા નામ્ના ન તદાદિવિધિઃ ।	૨. નૈયઙ્કલમ્, ન્યાઙ્કલમ્ । ૫૫૧ ન્યાઙ્કુર્મણઃ । ૧૨. 'ન્યગ્રોધસ્ય' (૭-૪-૭) અહીં કેવલસ્ય અહિ ન્યઙ્કોર્વા (૭-૪-૮) થી વિકલ્પે એ ન થાય.	૨. 'ન્યગ્રોધસ્ય' (૭-૪-૭) અહીં કેવલસ્ય ગ્રહણ દ્વારા દ્વારાદેઃ સૂત્રમાં તદાદિ-વિધિનું શાપન કરવું.
(૨/૧૯)	અનિનસ્મન્ગ્રહણાન્યર્થ - વતાડનર્થકેન ચ તદન્ત - વિધિ પ્રયોજયન્તિ ।	સાર્થક અન્ - રાજન્ + ડની = રાજી । અનર્થક અન્ - અશ્ + તન્ (ઉક્ષાદિ) = અષ્ટન્, પ્રિયાષ્ટ્ણઃ પશ્ય । ઉભયત્ર અનોડસ્ય (૨-૧-૧૦૮) થી અ લોપ. ઇન્ - ઘણ્ડી । અનર્થક, સ્વગ્વી । ઉભયત્ર ઇન્હન્ (૧-૪-૮૭) થી દીર્ઘ. અસ્ - અપ્ + અસ્ = અપ્સરાઃ । અનર્થક, ડર + નસ્ = ડરણાઃ । ઉભયત્ર અપ્વાદેઃ (૧-૪-૮૦) થી દીર્ઘ. મન્ - સો + મન્ - સોમા । અનર્થક, મહત્ + ઇમન્ - મહિમા । અતિમહિમા સ્ત્રી । ઉભયત્ર મનઃ (૨-૪-૧૪) થી ડની નિષેધ. અતુ - કિમ્ + અતુ = કિયાન્ । અન. ગો + મતુ - ગોમાન્ । ઉભયત્ર અપ્વાદેઃ (૧-૪-૮૦) થી દીર્ઘ.	અસ્ અંશમાં 'અપ્વાદે' (૧-૪-૮૮) માં અપ્વાદેઃ એવો નિર્દેશ.
(૨/૨૦)	(૧) ગા (૨) મા (૩) દા ગ્રહણેષ્વવિશેષઃ ।	(૧) ગા - જાગેયાત્ ગ્રામં ગીતં વા । 'ગાપાસ્થ' ગાયોડનુપસર્ગાં (૫-૧-૭૪) માં (૪-૩-૮૬) થી ગૈ, ગાંઙ્ બેધનું ગ્રહણ થવાથી એત્વ. (૨) મા - માંક, માઙ્ક, મેંઙ્ નું મિતઃ, મિતવાન્ । દોસોમાં (૪-૪-૧૧) થી ઇત્વ. (૩) દા - દુઙ્ગાંક - ઘનપ્રદઃ । ઘગેરે છએ ધાતુથી પ્રાજ્ઞશ્ચ (૫-૧-૭૮) સૂત્રથી ડ પ્રત્યય થયો.	'ગાયઃ' એવો નિર્દેશ. ઈર્વ્યજ્ઞને (૪-૩-૮૭) ની વૃત્તિમાં (મા) માંક, માઙ્ક, મેંઙ્ ના ગ્રહણનું કથન. (૩) દાદ્ધે (૫-૨-૩૬) સૂત્રમાં 'છએ દા રૂપવાળા ધાતુ અહીં લેવા' એવું વિધાન
(૨/૨૧)	શ્રુતાનુમિતયોઃ શ્રૌતો વિધિર્બલીયાન્ । (૧) નિર્દિશ્યમાનસ્યૈવાડડદેશાઃ સ્યુઃ ।	ઋતાં કિઙ્તોર્ (૪-૪-૧૧૬) તીર્ણમ્ । સૂત્રમાં શ્રુત - ઋ નો જ ઇર્થ થાય, ઋ દન્તનો નહીં. કરવાને બદલે ઋતામ્ એવો જ નિર્દેશ દ્વિપાત્, દ્વિપદા । યસ્વે પાદઃ (૨-૧-૧૮૨) થી કરવો. નિર્દિષ્ટ એવા પાદ નો જ પદ થયો, પાદન્ત = દ્વિપાત્ નામનો નહીં.	સૂત્રમાં ઋતામૂતઃ એવો નિર્દેશ કરવાને બદલે ઋતામ્ એવો જ નિર્દેશ
(૨/૨૨)	અન્તરજ્ઞાનપિ વિધીન્ યથાદેશો બાધતે ।	પ્રશમ્ય । (પ્ર + શમ્ + ક્ત્વા) અહનૂપક્રમં (૪-૧-૧૦૭) થી દીર્ઘત્વનો બાધ કરીને ક્ત્વા નો યપ્ થયો.	યપિ ચાદો જમ્ (૪-૪-૭૬) માં યપિ ચ એવું વચન.

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
પ્રિયાસૂજા, દ્વિડસ્ત્રા । સિમાસાંતે રહેલ પણ અસૂજ નો દન્તપાદ૦ (૨-૧-૧૦૧) થી વિકલ્પે અસન્ આદેશ.	કેવલ સહિષ્ણુતૈઃ (૧-૪-૨૬) માં કેવલ શબ્દનો પ્રયોગ.	'નિર્દેશે સતિ' પદો ઉમેરવા. અવયવ - પ્રાધાન્ય-ની વિવક્ષાવડે તદન્તવિધિની - પ્રાપ્તિ છતે આ ન્યાયથી નિષેધ કરાય છે. ૧. આ ન્યાયનો 'ગ્રહણવત્તા૦' ન્યાયમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે. ૨. આ ન્યાયનો સૂત્રપાઠ સાક્ષાત્ ક્યાંય ન હોવાથી જુદો આપેલ નથી.
इन् अंशमां सुपथी स्त्री । उष्णादिनो इन् अव्युत्पन्न होય, અનર્થક છે. માટે इनः कच् (७-३-३०) થી કચ ન થયો.	-	શેષાંશમાં પણ આ ન્યાયનું શાપક તથા અનિત્યત્વ સ્વયં વિચારવું. અર્થવદ્ગ્રહણે (૧/૧૪) નો અપવાદ છે.
૧. गस्थकः (५-१-६६) માં ગાઙ્ નું અગ્રહણ. ૨. प्रिमीमादामित्० (४-१-२०) સૂત્રમાં મા ના સામાન્ય ગ્રહણ માટે બહુવચન કરવું. ૩. નથી જણાતી.	- - -	(૧) लक्षणप्रतिपदो (१/१५) નો અથવા કૃત્રિમા૦ (૧/૨૩) નો અપવાદ. (૨) यथायोग उपयुक्त બેય ન્યાયનો અથવા અદાદ્યનદા૦ (૨/૩) નો અપવાદ. (૩) स्वरूपं (१/१) ન્યાયાંશનો વિસ્તાર આ ન્યાય છે. હવે પછી દશ ન્યાયો બળાબળ જણાવનારા છે.
मनोरौ च वा (२-४-६१) માં વા નો અધિકારથી અનુમિત એવા હોી સાથે સંબંધ, શ્રૌત ઔ સાથે નહી.	- -	શ્રુત એટલે સૂત્રમાં સાક્ષાત્ નિર્દિષ્ટ અને અનુમિત એટલે પરિભાષા - પ્રાપ્ત.
-	-	(૧) આ ન્યાયનો પ્રકૃત શ્રુતાનુમિતયોઃ૦ ન્યાયમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે.
નથી જણાતી.	-	અહીં बहिरङ्गोऽपि પદ ઉમેરવું. અન્તરङ्ગ૦ (૧/૪૨) અને અસિદ્ધં (૧/૨૦) નો અપવાદ.

(૨/૨૩)	સકુદગતે સ્પર્દે યદ્વાધિતં તદ્વાધિતમેવ ।	દ્વયોઃ કુલયોઃ । દ્વિ + ઓસ, દ્વ + ઓસ, દ્વે + ઉદચઃ ડદીચ્ (૨-૫-૧૦૩) માં ણિનું ઓસ્ । એકવાર આ દ્વેઃ થી અત્વ વડે બાધિત નિમિત્ત તરીકે વર્જન કરવું. ન આગમ, પુનઃ ન જ થયો.	
(૨/૨૪)	દ્વિત્વે સતિ પૂર્વસ્ય વિકારેષુ બાધકો ન બાધકઃ ।	અચીકરત્ । સન્વદ્ભાવનો બાધ કરીને પર અને નિત્ય લઘોદીઘોં (૪-૧-૬૪) થી દીર્ઘવિધિ પહેલાં ન પ્રવર્તે.	આગુણાવન્યાદેઃ (૪-૧-૪૮) માં ન્યાદિ નું વર્જન.
(૨/૨૫)	કૃતેડન્યસ્મિન્ ધાતુ - પ્રત્યયકાર્યે પશ્યાદ્ વૃદ્ધિસ્તદ્વાઘ્યોડદ્ ચ ।	(૧) વૃદ્ધિ - ઋંક + અન્ (જ્ઞ.) એયરુઃ । અધ્યૈયત । નિત્યવૃદ્ધિ પછી ઇય્ આદેશ કર્યા બાદ જ થઈ. (૨) અદ્ આગમ - અચીકરત્ દીર્ઘ કર્યા પછી જ અદ્ આગમ થયો.	આયન્, અધ્યાયન્, આસન્ વગેરે રૂપની સિદ્ધિ માટે એત્યસ્તેં (૪-૩-૩૦) સૂત્ર રચવું. (૨) અદ્ધાતોરાદિં (૪-૪-૨૯) માં 'અનુ' પદનું અગ્રહણ.
(૨/૨૬)	પૂર્વ પૂર્વોત્તરપદયોઃ કાર્યં કાર્યં પશ્યાત્ સન્ધિકાર્યમ્ ।	(૧) પૂર્વપદ કાર્ય - અગ્નિ + ઇન્દ્ર । દ્વંદ્વ સમાસ થયે, અગ્નેન્દ્રૌ । પહેલાં વેદં (૩-૨-૪૧) થી આત્વ, પછી સમાન દીર્ઘત્વ નહીં. (૨) ઉત્તર- પદ કાર્ય - પરમશ્ચાસૌ અયં ચ - પરમાયમ્ । પહેલાં ઇદમ્ નો અયં આદેશ પછી એત્વ રૂપ સંધિ નહીં.	ચ્ઃ પદાન્તાત્ (૭-૪-૫) વૃદ્ધિસૂત્રમાં 'સત્યામ્', અધિકાર લેવા. આગ્નેન્દ્રં સૂક્તમ્ । અગ્ના + ઇન્દ્રમ્ સ્થિતિમાં આતો નેન્દ્રં (૭-૪-૨૯) વડે ઉ. પદ વૃદ્ધિ નિષેધ.
(૨/૨૭)	સંજ્ઞા ન સંજ્ઞાન્તર - બાધિકા । (૧) પ્રતિકાર્યં સંજ્ઞા ખિદ્યતે ।	પ્રસ્થઃ । પ્ર ની ગતિ સંજ્ઞા થવાથી સમાસ, પ્ર ની ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થવાથી ડ પ્રત્યય થયો. (૧) કરણં ચ (૨-૨-૧૯) માં દિવ્ નાં કરણની યુગપત્ કર્મ અને કરણ સંજ્ઞા - અક્ષાનક્ષૈર્વા વીવ્યતિ । અક્ષૈર્દેવયતે યૈત્રક્ષૈત્રેણ ।	ધાતોઃ પૂજાર્થં (૩-૧-૧) થી ઉપસર્ગ સંજ્ઞાનું વિધાન.
(૨/૨૮)	સાપેક્ષમસમર્થમ્ ।	ઋન્દસ્ય રાજઃ પુરુષઃ । સાપેક્ષ હોવાથી સમાસ સમાસ નિષેધ માટે પ્રયત્ન ન કરવો. ન થયો.	
(૨/૨૯)	પ્રધાનસ્ય તુ સાપેક્ષત્વેડપિ સમાસઃ ।	રાજપુરુષોડસ્તિ દર્શનીયઃ । સાપેક્ષ છતાં પ્રધાન પદ હોવાથી પુરુષ નો સમાસ થયો.	પુરુષો વ્યાઘ્રઃ શૂરઃ । માં સમાસ નિષેધ માટે ઉપમેયં (૩-૧-૧૦૨) માં 'સામ્યાનુક્તૌ' એવું વચન.
(૨/૩૦)	તદ્દિત્તીયો ભાવપ્રત્યયઃ સાપેક્ષાદપિ ।	કાકસ્ય કૃષ્ણસ્ય ભાવઃ, કાકસ્ય કાષ્ઠ્યમ્ । પતિરાજાન્તં (૭-૧-૬૦) થી ટ્વણ્.	પુરુષહૃદયાદસમાસે (૭-૧-૭૦) માં 'અસમાસે' એવું વિધાન.

પ્રિયતિમ્ણઃ કુલસ્ય । અહીં ત્રિ ના તિસ્ વડે -
બાધિત છતાં ન આગમ પુનઃ થયો.

સ્પર્દ્ધે પરઃ સૂત્રથી સ્પર્દ્ધા હોવામાં અપરસૂત્રનો
બાધ થયા પછી આ ન્યાય વડે બાધિત સૂત્રની
પુનઃ પ્રવૃત્તિનો નિષેધ થાય છે.

સમ્ + ઋ + સિચ્ + ત = સમાર્ષ્ટ ।
સિચ્ લુપ્ વગેરેથી પહેલાં જ વૃદ્ધિ થઈ.
ઊપસર્ગાત્મં (૨-૩-૬૯) માં અદ્યપિ
એવું વચન કહેવાથી અનિત્ય....

સ્પર્દ્ધે પરઃ, બલવન્નિત્યમનિત્યાત્ વગેરેનો
અપવાદ. આ ન્યાય વિના અચાકરત્ । એવું
અનિષ્ટરૂપ થાત.

બલવન્નિત્યં (૧/૪૧) અન્તરજ્ઞં (૧/૪૨)
ન્યાયોનો અપવાદ.
અચીકરત્ । અહિ પહેલાં અદ્ આવે તો
સ્વરાદિ પાતુ ન રહેતાં દીર્ઘ ન થાત.

(૧) નથી જણાતી.

અન્તરજ્ઞં ચરિરજ્ઞાત્ (૨/૪૨) વગેરેનો
અપવાદ. અર્થાત્ તે સૂત્રની અતિવ્યાપ્તિ દૂર
કરવા માટે આ ન્યાય છે.

(૨) પરમ ડ્યસ્ય - પરમેઃ । (પરમ + ડ)
કિત્યવિતિ (૧-૪-૨૩) થી પહેલાં એ ત્વ
ન થયું, પણ સંધિ થઈ.

સ્પૃહેર્વાપ્યં વા (૨-૨-૨૬) માં 'વા'
નું ગ્રહણ કરવાથી અનિત્ય છે.

પ્રયોજન કહ્યું નથી. છતાં પરત્વાદિ કારણે થતાં
બાધ્ય - બાધકભાવના નિષેધ માટે....

(૧) આ ન્યાય વડે પ્રસ્તુત ન્યાયનું જ સાધ્ય
જુદી રીતે સધાય છે, માટે તેનો પ્રસ્તુત ન્યાયમાં
અંતભાવ થાય છે.

દેવદત્તસ્ય દાસસ્ય ભાર્યા =
દેવદત્તસ્ય દાસભાર્યા । સાપેક્ષ
છતાં સંભાસ થયો.

સમર્થઃ પદવિધિઃ (૭-૪-૧૨૨) નો વિસ્તાર
આ ન્યાય છે.

જણાતી નથી.

પૂર્વ ન્યાયનો અપવાદ. આ અને ઉત્તર ન્યાય
કિં હિ વચનાદ્ (૩/૧૭) ન્યાયના વિસ્તાર
રૂપ છે.

નથી જણાતી.

સાપેક્ષમ્ (૨/૨૮) નો અપવાદ.

(૨/૩૧) ગતિ - કારક - ડસ્યુતાનાં વિભક્ત્યન્તાનામેવ કૃદનૌવિભક્ત્યુત્પત્તે: પ્રાગેવ સમાસ: ।	(૧) ગતિ - વિષ્કિર: । (વિસ + સ્કિર) પછી ડી, વિષ્કિરી । જાતેરયાન્તં (૨-૪-૫૪) થી ડી. (૨) કારક - ચર્મણા ક્રિયતે સ્મ - ચર્મક્રીતી । ચર્મનું + ટા + ક્રીત, કારક કૃતા (૨) ક્રીતાત્કરણાદે: (૨-૪-૪૪) (૩-૧-૬૮) થી સમાસ, ક્રીતાત્તં સૂત્રથી અ કારાંત ક્રીત શબ્દથી ડી નું (૨-૪-૪૪) થી ડી । (૩) ડસ્યુક્ત - કચ્છં વિધાન કરવું. (૧) (૩) ગતિ - પિવતિ - કચ્છપી । (કચ્છ અમ્ પ) ડસ્યુક્તં ડસ્યુક્ત - અંશમાં ડી પ્રતિબંધક (૩-૧-૪૮) થી સમાસ પછી જ્ઞાતિ હોવાથી આપ્ પ્રત્યયના નિષેધ માટે પ્રયત્નાભાવ ડી પ્રત્યય. જ...
(૨/૩૨) સમાસતદ્વિતાનાં વૃત્તિ - વિકલ્પેન, વૃત્તિવિષયે ચ નિત્યેવાપવાદવૃત્તિ: ।	(૧) સમાસ - કાયસ્ય પૂર્વાશ: - પૂર્વકાય: । (૧) નિત્યં પ્રતિનાત્પે (૩-૧-૩૭) માં વાક્ય અને સમાસ બેય વિકલ્પે થાય. અહિં 'નિત્ય' એનું વચન. વૃત્તિવિષયમાં પારમધ્યે (૩-૧-૩૦) સૂત્રમાં વા નું શ્રદ્ધ. (૨) તદ્વિત - ગર્ગસ્યાપત્યં - ગાર્ગ્યમ્ । યજ્ઞ નિત્યં જઞિનોડળ (૭-૩-૫૮) માં પ્રત્યય અને વાક્ય વિકલ્પે થયા. તથા નિત્ય નું શ્રદ્ધ. દ્વિતીયાંશમાં ચોદશ્વિત: (૬-૨-૧૪૪) માં વા નું શ્રદ્ધ.
(૨/૩૩) એકશબ્દસ્યાઽસંખ્યાત્વં ક્વચિત્ ।	એકમહ: (એક દિવસ) અહીં 'એક' શબ્દ સંખ્યાવાથી નથી તેથી 'एकाहम्' સમાસ થયો, નહીંતર અદ્ થયે एकाहः થાત. પૂર્વ સૂત્રથી 'સંખ્યા' ની અનુવૃત્તિ હોવા છતાં 'સંખ્યાતૈકં (૭-૩-૧૧૮) માં એક નું શ્રદ્ધ.
(૨/૩૪) આદશમ્ય: સંખ્યા સંખ્યેયે વર્તતે ન સદ્ધ્યાને ।	એક:, દ્વૌ, ત્રયો વા, ચાવદશાદશ ઘટા: ન તુ ઘટાનામ્ । 'સુજ્ઞાર્થે (૩-૧-૧૮) સૂત્રમાં 'સંખ્યેયમાં' વર્તતી સંખ્યા સાથે સમાસનું વિધાન.
(૨/૩૫) ગૌ યત્કૃતં કાર્યં તત્સર્વં સ્થાનિવદ્ ભવતિ ।	સ્ફુર (ગ - દ) + ણિ, સ્ફા + ણિ, આ ત્વનું યિયાવયિષતિ । વગેરે માટે ઓ: પયે: - ડવર્ણે ને ઠેકાણે ઓર્જાન્તસ્થાં (૪-૧-૬૦) એવું બૃહદ્ સૂત્ર કરવું.
(૨/૩૬) દ્વિર્બદ્ધં સુબદ્ધં ભવતિ ।	અસૂચ્ + અદ્ + દિ - આસ્થત્ । અહિં શાસ્તિં દંદશીતિ । માં ન લોપ માટે ગલુપં (૩-૪-૬૦) સૂત્રમાં અને પુષ્યાદિ માં પાઠ (૩-૪-૧૨) માં નિર્દેશ છતાં પુન: એમ દ્વિર્બદ્ધ હોવાથી અદ્ નિત્ય જ થાય. જય - જયં (૪-૧-૫૨) માં પણ દશ - નિર્દેશ.
(૨/૩૭) આત્મનેપદમનિત્યમ્ ।	પ્રાપ્તનું ન થવું - ડુર્લાભિષ્ પ્રાપ્તૌ - સમ્યક્ પ્રાપ્તિ ન લભન્તિ । વગેરે. અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ પાઠ હોવા છતાં, દુપ્રાપ્તિ દીપ્તૌ । એમ - ષસજ્ ગતૌ - પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂહા: સજ્જન્તે આત્મને. માં પુન: પાઠ કરવો. ગુણકર્મસુ । ઈત્યાદિ.

સંભવતી નથી.	-	સમાસમાં એકાચ્ચે (૩-૨-૮) થી વિભક્તિ લોપનું વિધાન કરવાથી વિભક્ત્યંત પદોનો જ સમાસ થાય છે. તેમાં કૃદન્ત ઉત્તરપદમાં હોતે છતે આ ન્યાય નિયમન કરે છે કે વિભક્તિની ઉત્પત્તિનાં પહેલાં જ 'ગતિ' વગેરેનો કૃદન્ત સાથે સમાસ થાય છે. ત્રણેય ઉદાહરણમાં આ ન્યાય વિના વિભક્તિ ઉત્પત્તિ બાદ જ સમાસ કરવામાં સ્ત્રીત્વવિવક્ષામાં અંતરંગ આપ્ ની પ્રાપ્તિ થઈ જાત, તેથી ઢી ન થાત, એમ દોષ જણાવો.
સંભવતી નથી.	-	વાક્યની પ્રાપ્તિ છતે જે સમાસાદિવૃત્તિ કરાય, તે વાક્યનો બાધ ન કરે પણ વિકલ્પ થાય, એમ આ ન્યાય અનુજા આપે છે. તથા સમાસાદિમાં અપવાદ સૂત્રો વડે ઉત્સર્ગ સૂત્રોનો નિત્ય જ બાધ આ ન્યાય જણાવે છે. વસ્તુતઃ સમાસાદિ વૃત્તિની વ્યાકરણમાં કરેલી વ્યવસ્થાનો ફક્ત અનુવાદ જ આ ન્યાય કરે છે.
નથી.	-	'ક્વચિત્' કહેવાથી મોટે ભાગે એક શબ્દ સંખ્યાવાચી જ છે, એકથા । સંખ્યાયા ધા (૭-૨-૧૦૪) થી ધા.
આસન્નદશાઃ । અહીં બહુવ્રીહિનાં આસન્ના - દશ યેષાં - વિગ્રહમાં દશ 'સંખ્યાન' અર્થમાં છે.	-	૧૮ સુધીની સંખ્યાનો સંખ્યેય સાથે સમાનાધિ. રૂપે જ પ્રયોગ થાય છે. એકોનવિંશતિ વગેરે સંખ્યાન - સંખ્યેય બેય અર્થમાં પ્રવર્તે છે.
દ્વિરુક્ત અંશ અ વર્ણવાળો હોય તો જ તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ થાય, અહીં ન થાય - કત્ + ણિ = કીર્ત્ + ણિ = અચ્ચીકીર્ત્ । કી નું દ્વિત્વ થાય ક્ત નું નહીં.	-	ગૌ એમ નિમિત્ત સપ્તમી છે. તેથી શુશાવયિષતિ । માં ણિ વિષયમાં થતું શુ એવા ધ્વૃત્ નો સ્થા. ભા. ન થાય. સ્થાનીવં (૭-૪-૧૦૯) નો વિસ્તાર છે.
'દર્શયતિ' એવા પ્રયોગમાં ન લોપ ન થયો.	-	અહીંથી માંડીને ૧૧ ન્યાયો 'સર્વે વાક્યં' (૨/૫૮) ન્યાયની અનિત્યતાના જ વિસ્તારભૂત છે.
ફલિતઃ (૩-૩-૨૨) સૂત્રોક્ત આત્મનેપદ જ અનિત્ય છે, ક્રિયાવ્યતિં (૩-૩-૨૩) સૂત્રોક્ત નહીં.	-	આ ન્યાય અનિત્યતા જણાવનાર હોયને જોકે આની અનિત્યતા કહેવી સંભવિત નથી. તો પણ સ્યાદ્વાદના આશ્રયવડે ન્યાયવિષયના એકભાગમાં આત્મનેપદ નિત્ય જ થવાથી તેમાં ન્યાય વિષયનો ભેદોપચાર કરીને કથંચિત્ અનિત્યતા કહી શકાય છે.

(૨/૩૮) ક્વિપિ વ્યજ્ઞનકાર્યમનિત્યમ્ । આખ્યાત ક્વિપ્ - રાજાનતિ । (રાજન્ + ક્વિપ્ મિત્રં શાસ્તિ - મિત્રશીઃ । ઇસાસઃ + અ + તિ) નામ સિદ્ધ્યં (૧-૧-૨૧) થી (૪-૪-૧૧૮) થી સિદ્ધિ થવા છતાં ૫૬ ન થવાથી ન લુક્ ન થયો. કૃત્ ક્વિપ્ - ક્ષત્રૈ (૪-૪-૧૧૮) સૂત્ર કરવું. ગિર્યંતે - ક્વિપ્ - ગિરૌ, ગિરઃ । પૂર્વવત્ ૫૬ત્વ ન થવાથી પદાન્તે (૨-૧-૬૪) થી દીર્ઘ ન થયો.

(૨/૩૯) (૧) સ્થાનિવદ્ભાવ (૨) પુંવદ્ભા- (૧) સ્થા. ભા. સ્વાદુ અકાર્ષીત્ ગિજ્ઞ, ૧. માલામાખ્યત્ - અમમાલત્ ।
(૩) વૈકશેષ (૪) દ્વન્દ્વૈકત્વ- અસિસ્વદત્ । અંત્યસ્વરાદિ લુક્નો વગેરેમાં ઉપાન્ય દ્વસ્વ નિષેધ માટે
(૫) દીર્ઘત્વાન્યનિત્યાનિ । સ્થાનિવદ્ભાવ ન થયો. ઉપાન્યસ્યં (૪-૨-૩૫) માં
અસમાનલોપિ વચન.
(૨) પુંવદ્ભાવ - દક્ષિણાત્યઃ । સર્વાદયો ૨. કૌણ્ડિન્યાં (૬-૧-૧૨૬) સૂત્રમાં
(૩-૨-૬૧) થી પુંવદ્ભાવ ન થયો. 'કૌણ્ડિન્ય' એવો નિર્દેશ.
(૩) એકશેષ - તદતદાત્મકં તત્ત્વં... ત્યદાદિઃ ૩. આવા પ્રયોગો જ.
(૩-૧-૧૨૦) થી તદ્ નો એકશેષ ન થયો.
(૪) દ્વન્દ્વએકત્વ-શઙ્ઘુદુન્ધુભિવીણાઃ માં પ્રાણિં ૦ પ્રાણિતૂર્યજ્ઞાણામ્ (૩-૧-૧૩૭)
(૩-૧-૧૩૭) થી સમાહારદ્વન્દ્વ ન થયો. માં બહુવચન પ્રયોગ.
(૫) દીર્ઘત્વ - કુર્દિ + અન = કુર્દનઃ । ગુર્વે ૦ ધ્વાદેઃ (૨-૧-૬૩) થી દીર્ઘત્વ સિદ્ધ
ધાતુ + ણિન્, ડી ગુર્વિણી । ધ્વાદેઃ ૦ છતાં ધાતુપાઠમાં સ્ફૂર્જ, ઝર્જ, ઝર્ણ
(૨-૧-૬૩) થી ડીર્ઘ ન થયો. એમ દીર્ઘત્વ સહિત પાઠ.

(૨/૪૦) અનિત્યો ણિચ્છુરાદીનામ્ । ચુરણ - ચોરતિ, ચિતુણ - ચિન્તતિ । ચુગદિ ગણના ઘુષ્ ધાતુને ઋદિત્ કરવો.

(૨/૪૧) ણિલોપોઽપ્યનિત્યઃ । મધવો યુધિ સુપ્રકમ્પયાઃ । સુપ્ર + કમ્પ્ + ણિ ધીષિભૂષિં (૫-૩-૧૦૯) ને અ
+ ળ્લ. ણિ લોપ ન થવાથી યુક્ષ, અય્ થયા. પ્રત્યયનાં અધિકારને બદલે અહ્
પ્રત્યયાધિકારમાં યુકવું.

(૨/૪૨) ણિચ્છસન્નિયોગ એવ ચુરાદીના - જગણતુઃ । અદન્ત ન હોવાથી પરોક્ષાનો ઈ વા ગણઃ ને બદલે ઈ ચ ગણઃ
મદન્તતા । આમ્ ન થયો. (૪-૧-૬૭) સૂત્ર રચના.

(૨/૪૩) ધાતવોઽનેકાર્થાઃ । વિધત્ વિધાને । કરવું, કહેવું, આ વીધવુ તક્ષઃ સ્વાર્થે વા (૩-૪-૭૭) માં,
અર્થમાં પણ છે. શબ્દવેધી । એધિ વૃદ્ધૌ દીપ્તિ 'સ્વાર્થે' । એવું વિશેષણ.
અર્થમાં પણ છે, પુરશ્ચક્રં તવૈધતે । વગેરે.

(૨/૪૪) ગત્યર્થા જ્ઞાનાર્થાઃ । ગમયતિ શબ્દોઽર્થમ્ । શબ્દ અર્થ ને જણાવે ણાવજ્ઞાને ગમુઃ (૪-૪-૨૪) માં ઇણ્
છે. 'અજ્ઞાને' એવું વિશેષણ.

(૨/૪૫) નામ્નાં વ્યુત્પત્તિરવ્યવસ્થિતા । અસુગાલેહિ - સુગાલઃ । પૃથોદરાદિથી સિદ્ધિ. શબ્દોની અનેક રીતે વ્યુત્પત્તિ કરવી.
સુ + આલ (ઉણાદિ) ગ આગમ થયે, સુગાલઃ ।
એ રીતે વઢવા, મયૂર, સૂર્ય વગેરે.

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
નથી.	-	‘પ્રાપ્ત વિધિ પણ ન થાય’ એમ અનિત્યમ્ શબ્દનો અર્થ છે. જો કે ‘ન સ્યાદેવ’ એવો જ પાઠ ઉચિત છે, તો પણ ન્યાયસૂત્રો ચિરંતન છે, અપરાવર્તનીય છે. અથવા જયકુમાર વૈયા. પિબતીતિ ક્ષિપ્ - પીઃ । એમ લુપ્ત એવા પણ વ્યં. આદિ પ્ર. આવતાં ઈર્વ્યજ્ઞનેઽં (૪-૩-૯૭) થી ઈત્વ ઈચ્છે છે, તેઓના મતે અનિત્યમ્ કહ્યું હોય.
અનિત્યની અનિત્યતા સંભવતી નથી.	-	પ્રયોજન સાક્ષાત્ કહ્યું નથી. પણ સમાસાન્તાગમઽં (૧/૩૫) ન્યાયની જેમ અહીં પણ, ‘સર્વં વાક્યં’ (૨/૫૮) ન્યાયથી સ્થા. ભા. વગેરે વિધિઓ નિત્ય પ્રાપ્ત હોયને, તેના નિષેધ માટે આ ન્યાય છે’ એમ કહી શકાય છે.
ચુરાદિ નાં યુજાદિ ગણથી તો નિત્ય જ ગિચ્ થાય.	-	અનિત્ય એટલે - પ્રાપ્તિ પ્રમાણે સર્વત્ર થવા છતાં પ્રયોગાનુસારે ક્વચિત્ ન થાય.
સંભવતી નથી.	-	પૂર્વવત્ અનિત્ય - શબ્દનો અર્થ છે.
પતળ્ ગતૌ વા । અહીં વા શબ્દ ગિચ્ અને અદન્ત્વ ના વિકલ્પ માટે છે, એવું ધાતુ પારાયણનું વચન.	-	ચુરાદિ બધાંય અદન્ત નથી. માટે અઙ્ક આદિ ધાતુઓ લેવા. અનિત્ય હોયને જ્યારે ગિચ્ નો અભાવ થાય, ત્યારે આ ધાતુઓ અદન્ત હોવાનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.
ઉપસર્ગ ધાત્વર્થનો બાધ કરે છે એ ઉક્તિ સાચી હોવી, જેમકે, - સ્થા - પ્રતિષ્ઠતે ।...	વિયઃ પ્રજને (૪-૨-૧૩) સૂત્ર કરવું.	ધાતુઓ અનેકાર્થવાળા હોવાથી ધા. પાઠ માં ન કહેલો અર્થ પણ લક્ષ્યાનુસારે કહેલો.
ગતિબોધઽં (૨-૨-૫) માં બોધ નું પ્રહણ.	-	ધાત્ત્વઃ । એમ જોડવું. (પૂર્વ ન્યાયથી સિદ્ધ હકીકતને નિયતપણે કહેવાથી આ ન્યાય તેના વિસ્તાર રૂપ ગણાય.)
૩૪ શબ્દોની જ વ્યુત્પત્તિ અવ્યવસ્થિત છે, નીલકण્ઠ વગેરે યૌગિકની નહિ.	-	નામોની અનેક રીતે વ્યુત્પત્તિ કરવામાં પણ દોષ નથી એમ આ ન્યાય જણાવે છે.

(૨/૪૬)	ઝળાદયોઽધ્યુત્પન્નાનિ નામાનિ ।	વીક્ + ડિસ । (ઉશાદિ) વિસમ્ । ધત્વ ન થયું.	અતઃ ક્રકમિં (૨-૩-૫) માં કમ્ ધાતુથી કંસ નું જુદું શ્લેષ.
(૨/૪૭)	શુદ્ધધાતુનાપકૃત્રિમં રૂપમ્ ।	મુસચ્ + ઉશાદિ કિત્ અલ = મુસલમ્ । અહીં સ નો ષ ન થાય.	મુસલમ્ । અહિ ધત્વ નિષેધ માટે પ્રયત્ન ન કરવો.
(૨/૪૮)	ક્રિબન્તા ધાતુત્વં નોજ્ઞન્તિ શબ્દત્વં ચ પ્રતિપદ્યન્તે ।	નિયૌ, લુઘૌ । (ની, લૂ + ઔ) ધાતુ હોવાથી ધાતોરિવર્ણં (૨-૧-૫૦) થી ઊવ્ નાં ઇય્, ઊવ્ થયા અને નામ હોવાથી સ્યાદિ ઔ થયો.	બાધ માટે સ્યાદૌ વઃ (૨-૧-૫૭) થી વત્વ નું વિધાન.
(૨/૪૯)	ઉભયસ્થાનનિષ્પન્નોઽ- ન્યતરવ્યપદેશભાક્ ।	આ + ઇષ્ય = ઇષ્યઃ । પ્ર + ઇષ્યઃ = પ્રૈષ્યઃ । ઓમાદિ અને ઉપસર્ગસ્યં (૧-૨-૧૯) બેયનો 'પ્રત્યય' શબ્દનો નિવેશ. તેથી દ્વઃ । બાધ કરી પ્રત્યૈં (૧-૨-૧૪) થી ઇ આદેશ.	ગડદબાદેઃ (૨-૧-૫૦) માં સાક્ષાત્ માં દ્વ ને પ્રત્યય તરીકે ન મનાય.
(૨/૫૦)	અવયવે કૃતં લિઙ્ગં સમુદાયમપિ વિશિનષ્ટિ, ચેતં સમુદાયં સોઽવયવો ન વ્યધિચરતિ ।	કુસ્મિન્ + ચુરાદિ ણિચ્ = કુસ્મયતે । ચિત્રઙ્ + ક્યન્ = ચિત્રીયતે । મહીઙ્ । + યક્ = મહીયતે । રૂપે પાઠ કરવો. સમુદાય પછી ઇડિત્ થવાથી આત્મનેપદ થયું.	કુસ્મિન્ વગેરે ધાતુઓનો ઇડિત્
(૨/૫૧)	યેન ધાતુના યુક્તાઃ પ્રાદયસ્તં પ્રત્યેવોપસર્ગસંજ્ઞાઃ ।	પ્રગતા ઋદ્ધઙ્કા યસ્માત્ સ, પ્રદ્ધંકો દેશઃ । પ્ર ઋત્યારુપસર્ગં (૧-૨-૯) માં નો ગમ્ સાથે સંબંધ છે, ઋ સાથે નહીં, માટે ઉપસર્ગસ્ય એવું વચન. (પ્રાદેઃ એમ ન ઋત્યારુ (૧-૨-૯) થી પ્ર + ઋ = આર્ ન કહ્યું) થાય.	ઉપસર્ગસ્ય એવું વચન. (પ્રાદેઃ એમ ન કહ્યું)
(૨/૫૨)	યત્રોપસર્ગત્વં ન સમ્ભવતિ તત્રોપસર્ગશબ્દેન પ્રાદયો લક્ષ્યન્તે ન તુ સંભવત્યુપસર્ગત્વે ।	પ્રગતોઽધ્વાનં = પ્રાધ્વો રથઃ । ઉપસર્ગાદં (૭-૩-૭૯) થી અસમાસાંત. અહીં અધ્વન્ સંબંધી પ્ર ઉપસર્ગ નથી માટે પ્રાદિ અર્થ કરવો.	અધ્વન્ । ની પૂર્વે ઉપસર્ગનો અસંભવ છતાં 'ઉપસર્ગાદ' એવું કથન.
(૨/૫૩)	શીલાદિપ્રત્યયેષુ નાસરૂપો - તસર્ગવિધિઃ । બીજો અર્થ :- શીલાદ્યર્થક પ્રત્યય ના વિષયમાં અર્થ - સામાન્યમાં વિહિત કૃત્પ્રત્યય ન થાય.	(૧) અલઙ્કરિણુઃ કન્યામ્ । ધ્રાજિં (૫-૨-૨૮) થી ઇષ્ણુઃ જ થાય, ઔત્સ. તૃન્ નહીં. (૨) ઉદા. શીલાદિવિશિ. કર્તામાં અલઙ્કરિણુઃ, ઇષ્ણુ ની જેમ અલઙ્કરકઃ । એમ કર્તા માત્રમાં વિહિત ણક ન થાય.	(૧) ઇડિતઃ (૫-૨-૪૪) થી અન પ્રત્યય સિદ્ધ છતાં ધ્રૂષાં (૫-૨-૪૨) માં ચ થી યદ્ ધાતુનું અનુકર્ષણ. (૨) ણકતૃત્વૌ (૫-૧-૪૨) થી ણક સિદ્ધ છતાંય વાદેશ્ચ ણકઃ (૫-૨-૬૧) થી શીલાદિ અર્થમાં ણક નું વિધાન.
(૨/૫૪)	ત્યાદિષ્વન્નોન્યં નાસરૂપો - તસર્ગવિધિઃ ।	સ્મરસિ ચૈત્ર ! કશ્મીરિણુ વત્સ્યામઃ । અયદિં (૫-૨-૯) થી ધવિષ્યન્તી. અહીં ઔત્સ. હસ્તની ન થાય.	શ્રુસદં (૫-૨-૧) માં વા નું શ્લેષ.

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા જ્ઞાપક	વિશેષ
વપ્ + ડસ્ (ઉજ્ઞાદિ) + ટા = વપુષા । અહીં ષત્વ થયું.	ત્સ્વસૂં (૧-૪-૩૮) માં ત્ થી જુદું નવું વગેરેનું ગ્રહણ નિયમ માટે હોવું.	ઉપલક્ષણથી ક્વચિત્ ઉજ્ઞાદિ સિવાયનાં નામના પણ અવ્યુ. પક્ષનો આશ્રય કરાય છે. જેમ કે, સંખ્યાહતેશ્ચં (૬-૪-૧૩૦) સૂત્રમાં તિ - અંતના વર્જનથી ષષ્ટિવગેરે તિ - અંતનું પણ વર્જન થઈ જાત. છતાં ણિનું જુદું વર્જન કરવાથી અહીં અવ્યુ. પક્ષનો આશ્રય જણાય છે.
જણાતી નથી.	-	શુદ્ધ = એટલે ધાતુપાઠમાં પઠિત. ધાતુઓને પણ ધા. પાઠના સૂત્રને ઉચ્ચારીને કહેવાથી = તેનો સ કૃત હોય, ષત્વનો પ્રસંગ આવે, માટે તેના નિષેધ માટે....
રાજાનતિ । આ આખ્યાત ક્વિપ્ પ્રત્યયાંત શબ્દ, ધાતુ જ કહેવાય છે, નામ નહીં.	-	ઉપલક્ષણથી વિચ્ - અંત પણ લેવા. શબ્દત્વનો નામત્વ અર્થ કરવો. કિંવબંતથી ધાતુ અને નામ બેયના કાર્યની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.
અસ્રાજત્ । અહીં અંત્ય સ્વરાદિ અન્ લોપને સ્વરાદેશ જ માનવો, વ્યંજનાદેશ નહીં. તેથી સન્વદ્ભાવ ન થાય.	-	બેય સ્થાનીના કાર્યની એક સાથે પ્રાપ્તિ હોયને, તેનો નિષેધ કરી ક્રમથી પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.
નથી જણાતી.	-	કુસ્મિ + ણિચ્ + ણિગ્ = કુસ્મયતિ । વગેરેમાં ણિગન્ત ધાતુથી આત્મને. ન થાય, કારણકે ધાતુ + ણિચ્ - સમુદાયથી ણિગ્ અવશ્ય થતો નથી.
ઉત્તરન્યાયનું ઉદાહરણ જુઓ.	-	ઉત્તર ન્યાય આનો અપવાદ છે.
નથી જણાતી.	-	પૂર્વન્યાયનો અપવાદ. પ્રાદે: ને બદલે ઉપસર્ગાદ્ એમ ગુરુ સૂત્ર આ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરવા માટે જ મુકેલું છે.
આગામુક: । શકમં (૫-૨-૪૦) થી ઝકળ્ થાય તેમ આગન્તા । ઔત્સ. ત્ન્ પણ થાય. (૨) કામક્રોધૌ મનુષ્યાણાં રાદિતારૌ વૃકાચિવ । શીલાદિ અર્થમાં સામાન્ય વિહિત ત્ત્ચ । (ત્ત્ચ નાં યોગમાં જ ધષ્ટી થવાથી ત્ત્ નથી.)	દીપ્: । અહીં સ્મ્યજસૂં (૫-૨-૭૮) થી રવડે અન્ નિષેધ સિદ્ધ છતાં ન ણિક્ (૫-૨-૪૫) માં લીપ્ નું ગ્રહણ.	અસરૂપોડપવાદે (૫-૧-૧૬) થી વિકલ્પે પ્રાપ્ત ઔત્સ. વિધિનો આ ન્યાય શીલાદિ - પ્રત્યય વિધિમાં નિષેધ કરે છે.
નથી.	-	પૂર્વન્યાયવત્ પ્રયોજન જાણવું. 'અન્યોન્ય' કહેવાથી પ્રત્યય સાથે ઔત્સ. વિધિ થાય જ. ઉપશુશ્રાવ । એમ શ્રુસદં (૫-૨-૧) થી પરોક્ષાની જેમ ક્ત પણ થાય જ. ઉપશ્રુત:, ઉપશ્રુતવાન્ ।

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	શાપક
(૨/૫૫)	(૧) સ્ત્રી ચલના અલો બાધકાઃ, (૨) સ્ત્રિયાઃ ચલનો ।	(૧) અલ્ નો બાધ - ચયનં, કિત્. ચિતિઃ । દુઃખેન ચીયતે । ચલ્, દુઃશ્યમ્ । પલાશાતનો દણ્ડઃ । કરણાધારે (૫-૩-૧૨૮) થી અનદ્ - સર્વત્ર અલ્ નો બાધ. (૨) સ્ત્રી - ઉક્ત પ્રત્યયનો બાધ - દુઃખેન ભિદ્યતે । દુર્ધેદા ભૂઃ । ચલ્. સક્તુધાની । કરણાધારે (૫-૩-૧૨૮) અનદ્, કિત્ નો બાધ.	આની વ્યવસ્થા માટે બીજો કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો.
(૨/૫૬)	યાવત્સંભવસ્તાવદ્વિધિઃ ।	સૂત્રનું - ત્વક્ - અરીયાતું (૧-૩-૩૨) થી દ્વિત્વ થયે ત્વક્ । થયે પુનઃ દ્વિત્વ થયે ત્વક્ત્વક્ પછી મધ્ય ક્ લોપ ત્વક્ પુનઃ ઘટસ્તું (૧-૩-૪૮) આધનું દ્વિત્વ ન થાય. ચિ+સન્, ચી + સન્, પછી ચી નો કિ થયે કિ + સન્, પુનઃ સ્વહનું (૨-૧-૧૦૪) થી દીર્ઘ કી થયે, ચિકીષતિ । ન્યાય - જૂ નો વચ્, વચ્ નો વોચ થયે પ્રત્યવોચત્ । ભૂતપૂર્વકઃ (૧-૮) ની પ્રવૃત્તિથી વોચ્ નો વચ્, બીજીવાર પ્રવૃત્તિથી વચ્ નો જૂ થવાથી અકલાઃ (૨-૩-૮૦) થી પાત્વ.	ઘ્વત્સકૃદ્ (૪-૧-૧૦૨) સૂત્ર (સંવોચતે)
(૨/૫૭)	સંભવે વ્યભિચારે ચ વિશેષણમર્થવદ્ ।	તૌ મુમો (૧-૩-૧૪) અહિ પદાન્તે એવું અનુવૃત્ત વિશેષણ અસંભવ હોય - વ્યર્થ હોવાથી મુ સાથે જોડાતું નથી. 'મ' સાથે સંભવ હોવાથી જોડાય છે.	તૌ મુમો (૧-૩-૧૪) સૂત્રમાં 'સ્તૌ' એવું વચન.
(૨/૫૮)	સર્વં વાક્યં સાવધારણમ્ । (૨) ઉપલક્ષણથી ક્વચિત્ 'પદ' પણ સાવધારણ.	લુગસ્યા (૨-૧-૧૧૩) માં અપદાદિસ્થ અ કે એ પર છતાં અ નો લુક્ થાય. માટે દણ્ડાગ્રમ્ । માં દીર્ઘ આદેશ થયો જ. અગ્ર નો અનુવૃત્તિ - અંશમાં અપદાદિ છે. વાક્યમાં પદાદિ છે. આમ અવધારણ ન હોવાથી પૂર્વ અ લુક્ ન થાય. પચ્ + અ + અન્તિ = પચન્તિ । અહીં અપદાદિ જ અ છે માટે લુક્ થાય.	ઋલુતિ (૧-૨-૨) માં વિકલ્પનું વિધાન. (૨) લુગસ્યા (૨-૧-૧૧૩) માં 'અપદે' એવું અવધારણ રહિત વચન.
(૨/૫૯)	પરાર્થે પ્રયુજ્યમાનઃ શબ્દો વત્તમન્તરેણાપિ વદર્થ ગમયતિ ।	વાન્યતઃ (૧-૪-૬૨) માં પુમાન્ નો અર્થ પુંવદ્ = પુર્વિલગ્ન જેવો (સદેશ) કર્યો. મૃદવે કુલાય ।	વાન્યતઃ (૧-૪-૬૨) માં પુમાન્ એવો નિર્દેશ.
(૨/૬૦)	દ્વૌ નજૌ પ્રકૃતમર્થં ગમયતઃ ।	ન નાખ્યેક (૩-૨-૮) થી અનુવૃત્ત નિષેધાર્થ નેન (૩-૨-૨૮) ના નજ્ સાથે મળી વિભક્તિલુપ્તની વિધિને જ જણાવે છે.	પૂર્વસૂત્રથી નિષેધાધિકાર છતાં વિભ. લુપ્તનાં વિધાનમાં નેન (૩-૨-૨૮) માં કરી નજ્નું શ્રદ્ધા.

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
(૧) જયઃ । અત્ જ થયો, ક્તિ નો બાધ. શિરોઽક્તિઃ । અહીં અનદ્ નો બાધ કરી - ક્તિ જ થયો.	-	‘સ્ત્રી’ એવા વચનથી સ્ત્રી અર્થમાં વિહિત ક્તિ વગેરે પ્રત્યય લેવા અને અન થી અનદ્ લેવો. સ્ત્રિયાં ક્તિઃ (૫-૩-૮૧) પછીના સૂત્રોમાં સ્પર્શ પરઃ એવી વ્યવસ્થા માટે આ ન્યાય છે.
જણાતી નથી.	-	જ્યારે સૂત્ર કે ન્યાયની પ્રવૃત્તિનો વ્યાધાત થાય, સંભવે નહીં, ત્યારબાદ જ તેની પ્રવૃત્તિ ન કરવી એવું જણાવવા માટે છે.
દ્વે બહ્વણી વેદિતવ્યે માં વિભક્ત્યર્થ દ્વિત્વનો અવ્યભિચાર છતાં ‘દ્વે’ એવું વિશેષણ.	-	યં વિધિ પ્રતિ૦ (૧/૩૮) ન્યાયના પ્રપંચભૂત છે.
દ્વિર્બદ્ધ૦ એ ન્યાય સ્થલીય ઉદાહરણ.	દ્વિર્બદ્ધં સુબદ્ધં (૨/૫૮) એવો ન્યાય જ.	એવ ના અપ્રયોગમાં પણ સર્વ વાક્યો અવધારણ સહિત જણવા. આ ન્યાય સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાઃ (૧-૧-૨) સૂત્રથી સ્યાદ્વાદનો ક્વચિત્ જ આશ્રય કરવાનું જણાવે છે.
પત્તઃ સ્ત્રી૦ (૩-૨-૪૮) માં પુંબદ્ એવો નિર્દેશ. -	-	વત્ પ્રત્યયનો અર્થ ‘સાદૃશ્ય’ છે.
કોઈ અનિષ્ટ વસ્તુના નિષેધ માટે સંભ્રમથી 'ન ન' એમ બોલાય ત્યારે નિષેધ અર્થ જ જણાય છે.	-	‘દ્વૌ’ એ ઉપલક્ષણ છે. આથી ણ, દ, વગેરે સમ સંખ્યાક નજ્ શબ્દો વિધિને અને ૧-૩-૫ વગેરે વિષમ સંખ્યાક નજ્ શબ્દો નિષેધને જણાવે છે, એમ સમજવું.

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	શાપક
(૨/૬૧)	ચકારો યસ્માત્ પરસ્તત્સ - જાતીયમેવ સમુચ્ચિનોતિ ।	ઉપસર્ગથી ઉપ.નો સમુચ્ચય - પ્રતેશ્ચ વધે - ચ થી ઉપાત્ નો સમુચ્ચય. તેવી જ રીતે પ્રકૃતિ - પ્રત્યય - આદેશ - આગમ - અર્થ - વાક્યાર્થ વગેરેથી પર ચ થી પ્રકૃત્યાદિનો સમુચ્ચય જાણવો.	પ્રતેશ્ચવધે (૪-૪-૮૪) વગેરેમાં વિજાતીય સમુચ્ચયના નિષેધ માટે પ્રયત્ન ન કરવો.
(૨/૬૨)	ચાનુકુષ્ટં નાનુવર્તતે ।	૫૬ - ગડદવાદેઃ૦ (૨-૧-૭૭) માં ચ થી અનુકુષ્ટ 'પદાન્તે' ૫૬ ધાગઃ૦ (૨-૧-૭૮) માં ન જાય. વાક્ય - પૂર્વસૂત્રથી પરોક્ષાયાં ત્વાદેઃ એવું સ્વજ્ઞશ્ચ (૨-૩-૪૫) માં ચ થી ખેંચાયેલું. વિજાતીય પણ વાક્ય પરિનિવેઃ (૨-૩-૪૬) માં ન જાય.	સ્વજ્ઞશ્ચ (૨-૩-૪૫) માં ચ અનુકર્ષણાર્થક હોવાથી તેનાથી અનુકુષ્ટપદ ઉત્તર સૂત્રમાં ન જાય એવું વિધાન.
(૨/૬૩)	ચાનુકુષ્ટેન ન યથા - સંખ્યમ્ ।	વૌ વ્યજ્ઞનાદેઃ૦ (૪-૩-૨૫) વૌ = ફ, ડ, ડું સન્, ક્ત્વા સાથે યથાસંખ્ય ન થયું.	વૌ વ્યજ્ઞનાદેઃ૦ (૫-૩-૨૫) માં અનિષ્ઠ ય.સં.નાં પ્રસંગના નિષેધ માટે પ્રયત્નનો અભાવ.
(૨/૬૪)	વ્યાખ્યાતો વિશેષાર્થ - પ્રતિપત્તિઃ ।	કરીષગમ્થ્યા । અહિ અણઞ્ ૦ (૨-૪-૨૦) સૂત્રની ટીકામાં સાક્ષાત્ અણ્ લેવાનું કહેલું છે, માટે હી ન થાય.	નેમાન્દ્ ૦ (૧-૪-૧૦) માં નેમ આદિ નાખની સાથે તય, અય પ્રત્યયનો નિર્વિશેષ / સામાન્યથી જ પાઠ કરવો.
(૨/૬૫)	યત્રાન્યત્ક્રિયાપદં ન શ્રૂયતે તત્ર અસ્તિર્ભવન્તી - પરઃ પ્રયુજ્યતે ।	વર્તમાના - જમ્યુદ્વિપસ્ત્ર સપ્ત વર્ષાણિ । અહીં અસ્તિ, સન્તિ જોડવા. સપ્તમી - શિષ્ટુટ, ઔદન્તઃ સ્વારાઃ । અહીં સ્યાત્, સ્યુઃ । પંચમી, આશી :- દેવો યુદે વો વૃષભઃ પરે ચ । અસ્તુ, સન્તુ । ભૂયાત્, ભૂયાસુઃ । ભૂત :- અવન્ત્યાં વિક્રમ નૃપઃ, તસ્ય દ્વિપચ્છાશદ્ વીરાઃ । આસીત્ આસન્ । અભૂત્, અભૂવન્, બભૂવ, બભૂવતુઃ । ધ. ભવિ. - અતઃ પરં શ્ચો ભોજનમ્ । અહીં. ભવિતા, ભવિષ્યતિ વા । શેષ છે.	તદસ્યપણ્યમ્ (૬-૪-૬૪) વગેરે સૂત્રોનો નિર્દેશ.

॥ ઇતિ દ્વિતીયો વક્ષસ્કારઃ સમાપ્તઃ ॥

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
નથી જણાતી.	-	સૂત્રમાં ચ નો સામાન્યથી નિર્દેશ હોવાથી વિજ્ઞાતીયના પણ સમુચ્ચયનો પ્રસંગ છે. તેનો આ ન્યાય નિષેધ કરે છે. સમુચ્ચિનોત્તિ એમ કહેવાથી સમુચ્ચયાર્થનો જ નિયમ થાય છે. અનુકર્ષણાર્થ ચ તો વિજ્ઞા. નું પણ અનુકર્ષણ કરે.
મારણતોષણ૦ (૪-૨-૩૦) માં ચ અનુકર્ષણાર્થ હોવા છતાં ણિચિ ચ ની ઉત્તરત્ર અનુવૃત્તિ થઈ.	-	અપેક્ષાતોડધિકાર: (૧/૧૨) ન્યાયથી ચ વડે અનુકૃષ્ટની પણ ઉત્તરત્ર અનુવૃત્તિનો પ્રસંગ છે, તેનો નિષેધ કરે છે.
શક્તાર્હે કૃત્યાશ્ચ (૫-૪-૩૫) અહીં કૃત્ય અને અનુકૃષ્ટ સપ્તમી સાથે 'શક્ત' અને 'અર્હ' અર્થના યથાસંખ્યભંગ માટે બહુવચન કરવું.	-	યથાસંખ્યમનુદેશ: સમાનામ્ (૧/૧૦) નો અપવાદ.
શરદઃ શ્રાદ્ધે કર્મણિ (૬-૨-૮૧) માં કર્મણિ એવા વિશેષણની ઉક્તિ.	-	સૂત્ર કરતાં વ્યાખ્યા અધિક માન્ય - આશ્રયણીય - પ્રશસ્ય છે, એવું જણાવવા માટે આ ન્યાય છે.
અનિત્ય હોવાથી ક્યારેક અન્ય ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર - અર્હમ્ અહીં પ્રણિદધ્યહે । શેષ છે.	-	ભવન્તી = વર્તમાના, અસ્તિ ઉપલક્ષણ છે. તેથી ભવન્તિ, વિદ્યન્તે આદિ પણ લેવાય. ક્રિયાપદનો પ્રયોગ ન હોવાથી જે વાક્યનાં અભાવની જે શંકા થાય છે, તેને આ ન્યાય દૂર કરે છે. ક્રિયાતિપત્તિનો પ્રયોગ તો પ્રાયઃ સાક્ષાત્ જ દેખાય છે.

इति द्वितीयो वृक्षस्कारः ॥

વક્ત્રકાર - ૩ (શ્રી હેમદંતગણિ - સમુચ્ચિત - ૧૮ ન્યાયો)

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	શાપક
(૩/૧)	યદુપાથેર્વિભાષા તદુપાથે: પ્રતિષેધઃ ।	ગમહનવિદ્લું (૪-૪-૮૩) અહીં વિદ્લુંતિ લાભે ગ - ૬ ધાતુને જ વેદ કરેલ હોવાથી વિદ્લું જ્ઞાને । ગ. ૨. સંબંધી વેદોડપત: (૪-૪-૬૨) થી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય. વિદિતઃ, વિદિતવાન્ ।	આદિતઃ (૪-૪-૭૧) અને નવા ભાવારમ્ભે (૪-૪-૭૨) આ બે સૂત્રો જુદા કરવાં.
(૩/૨)	યસ્ય યેનાભિસમ્બન્ધો દૂરસ્થસ્યાપિ તેન સઃ ।	અશ્વેન ચૈત્રઃ સંચરતે । ચૈત્ર પદનું વ્યવધાન - છતાં સમઃ (૩-૩-૩૨) થી તૃતીયાના યોગમાં આત્મનેપદ થયું.	
(૩/૩)	યેન વિના યન્ન ભવતિ તત્તસ્યાનિષિતસ્યાપિ નિષિત્તમ્ ।	કતઃ કીર્તિઃ (૪-૪-૧૨૨) કીર્ત્ આદેશ - નિર્નિમિત્ત છે છતાં ણિચ્ સહચરિત જ દેખાવાથી ણિ એ કીર્ત્ આદેશનું નિમિત્ત છે.	
(૩/૪)	નામગ્રહણે પ્રાયેણોપસર્ગસ્ય ન ગ્રહણમ્ ।	સ્પૃશઃઃ (૫-૧-૧૪૮) થી ઉપ પૂર્વક સ્પૃશ્ થી ક્વિપ્ ન થયો. તેથી ઉપસ્પૃગ્ । પ્રયોગ સાચો નથી.	
(૩/૫)	સામાન્યાતિદેશે વિશેષસ્ય નાતિદેશઃ ।	ભૂતવચ્ચાઃ (૫-૪-૨) માં સામાન્ય ભૂતકાળનો જ અતિદેશ થવાથી ઉપાધ્યાયશ્લેષગમત્ એતે તર્કમધ્યગીઘ્ઘે । હ્યસ્તની - પરીક્ષા ન થયા.	
(૩/૬)	સર્વત્રાપિ વિશેષેણ સામાન્યં બાધ્યતે ન તુ સામાન્યેન વિશેષઃ ।	૧. પ્રાપ્તાવસ્થામાં - કોડર્થઃ । સ્ નો રૂ થયે સેયઃ (૧-૩-૨૬) નો બાધ કરી વિશેષસૂત્ર અતોડતિઃ (૧-૩-૨૦) લાગ્યું. ૨. પ્રાપ્ત થનારી અવસ્થામાં - સોડહં... તદઃ સેઃ ઃ (૧-૩-૪૫) અને સો રૂઃ (૨-૧-૭૨)ની પ્રવૃત્તિપૂર્વક ભવિ. માં સેયઃ (૧-૩-૨૬) અને અતોડતિઃ (૧-૩-૨૦) ની પ્રાપ્તિ છતે અતોડતિઃ એ વિશેષવિધિ જ થાય.	
(૧)	તત્રકૌણ્ડિન્યન્યાયઃ ।	(૧) ગત્યર્થાત્ (૩-૪-૧૧) થી કુટિલાર્થમાં યદ્ના વિધાનથી સામાન્યથી ભૃશાદિ - અર્થમાં વિહિત ચદ્નનો નિષેધ અનુક્ત છતાં જણાય છે.	
(૩/૭)	કિત્ત્વેન કિત્ત્વં બાધ્યતે । (૧) આ ઉપલક્ષણ છે. આથી અન્યત્ર પણ પૂર્વાવસ્થાવાળો અનુબંધ ઉત્તરાવસ્થાવાળા અનુબંધવડે બાધિત થાય છે.	ખૂત્ સ્તવને । કુટાદિ+ક્ત=નુવિતઃ । કુટાદિથી અનુક્ત છે - છતાં આવા પ્રયોગો જ તમામ પ્રત્યયો કિત્ત્વ જેવા થવાથી ઉવર્ણાત્ એમ યથાયોગ્ય શાપકની કલ્પના (૪-૪-૫૮) થી ક્ત ની પૂર્વે ઇદ્ નિષેધ ન કરવી. થયો. ક્ત ના કિત્ત્વ વડે કિત્ત્વ બાધિત થયું. (૧) ધાતુ - ચક્ષિ ના હ્ય્યાત્ આદેશના ગિત્ત્વ વડે પૂર્વનું ઇદિત્ત્વ બાધિત થવાથી આચ્છ્યો, આચ્છ્યો । ઉભયપદી થયા. પ્રત્યય - યુતાત્ । તુવ્ ના તાતદ્ આદેશના કિત્ત્વ વડે તુવ્ ના વિત્ત્વનો બાધ. આથી ઝત્ ઔઃ (૪-૩-૫૮) થી ઔ ન થાય.	

વક્ત્રકાર - ૩ (૨૫ - સમુચિત - ૧૮ ન્યાયો)

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
-	-	અહીં 'ફટ:' એમ ઉમેરવું. ઉપાધિ = વ્યવચ્છેદક = વિશેષણ.
-	-	અનન્તર એવા પદાદિનો જ યોગ પ્રસિદ્ધ છે. માટે વ્યવહિત પદોના પણ યોગની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.
-	-	ણિચ્ એ કીર્ત્ આદેશનું નિમિત્ત બનવાથી ણિચ્ ના અભાવ પક્ષે કીર્ત્ ન થાય. કતત્તિ ।
-	-	ઉપસર્ગ એ નામ જ છે. માટે તેના શ્રહણની પ્રાપ્તિ હોયને તેનો નિષેધ કરે છે. પ્રાયઃ શ્રહણથી પ્રભાગ્ । અહીં પણ વિણ્ પ્રત્યય થયો.
-	-	અન્યત્ર પ્રસિદ્ધાર્થનું અન્યત્ર કહેવું તે અતિદેશ કહેવાય. વિશેષ એ સામાન્યમાં અંતર્ભાવ પામી જાય છે, માટે તેના પણ અતિદેશની પ્રાપ્તિ છે. આથી વિશેષના અતિદેશનો નિષેધ કરવા માટે આ ન્યાય છે.
-	-	તર્કશાસ્ત્રમાં સામાન્ય - વિશેષ વચ્ચે બાધ્ય બાધકભાવ નથી પણ વ્યાકરણમાં છે, એમ જણાવે છે.
નૂતઃ, પ્રણૂતવાન્ ।	-	બલાબલ જણાવનારો ન્યાય છે.
(૧) ક્વચિત્ બાધ થતો નથી. પ્રકૃત્ય ।	-	-
અહીં યપ્ નાં પિ ત્વ વડે ક્ત્વા ના કિ ત્વનો	-	-
બાધ ન થવાથી ગુણ ન થયો.	-	-

ક્રમાંક	ન્યાય	ઉદાહરણ	શાપક
(૩/૮)	પરાદન્તરઙ્ગં બલીયઃ ।	સિવ + મન્ = સિ + ऊद् + मन् = स्योमा । પહેલાં યત્વ થાય, પછી ઉપાન્ત્ય ऊद् નો ગુણ.	
(૩/૯)	પ્રત્યયલોપેડપિ પ્રત્યય - લક્ષણં કાર્યં વિજ્ઞાયતે ।	માસેન પૂર્વાય ની જેમ માસપૂર્વાય માં લુપ્ત પણ તૃતીયા વિભ. નિમિત્તક તૃતીયાન્તાત્મ (૧-૪-૧૩) થી પૂર્વ નાં સર્વાદિત્વ નો નિષેધ થયો. પાપચીતિ । અહીં લુપ્ત પણ યદ્ નિમિત્તક દિત્વ થયું.	સિજિવદોઽધ્રુવઃ (૪-૨-૯૨) માં મૂનું વર્જન.
(૩/૧૦)	વિધિનિયમયોર્વિધિરેવ જ્યાયાન્ ।	પ્રત્યયિન્ (૩-૩-૧૦૨) ઉભયપદી ક્ષિપીત્ - લેવો, પરસ્મે. ક્ષિપંચ્ નહીં.	
(૩/૧૧)	અનન્તરસ્યૈવ વિધિર્નિષેધો વા ।	નિષેધ - નામન્યો (૨-૧-૯૨) થી અનંતર - સૂત્રોક્ત ન્ લુક્નો નિષેધ, પરંપર સ્ લુક્નો નહીં. વિધિ - ક્તીચ્ચે વા (૨-૧-૯૩) થી અનંતરોક્ત ન લુક્ના નિષેધનો વિકલ્પે વિધિ.	
(૩/૧૨)	પર્जन्यवल्क्षणप्रवृत्तिः ।	(૧) ગોપાયતિ, પાપચ્યતે । વગેરેમાં ધાતુ - અંગ અકારાંત હોવાથી શવ્ ની અનાકાંક્ષા છતાં થયો. (૨) દધિ અત્ર । હ્રસ્વોન્ (૧-૨-૨૨) થી ધ્રુસ્વનો પણ ધ્રુસ્વ.	સમાનાનાં (૧-૨-૧) માં અગ્નિમ સૂત્રની વ્યાપ્તિની આગળના સૂત્રમાં પણ સિદ્ધિ માટે બહુવચન.
(૩/૧૩)	न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या ।	કટં કરોતિ ધીષ્મમુદારં દર્શનોયમ્ । ધીષ્માદિ - વિશેષણથી પણ દ્વિતીયા થાય.	
(૩/૧૪)	क्रिबर्थं प्रकृतिरेवाह ।	ત્વાં માં ચાચક્ષાણેન ઇતિ ણિજ્, ક્રિવપ્, તલ્લુક્ થયે યુષ્, અસ્મ્ + ડિ = ત્વસ્મિન્, મસ્મિન્ ।	
(૩/૧૫)	द्वन्द्वात्परः प्रत्येकमधि - सम्बध्यते ।	एकद्वित्रिमात्रां (૧-૧-૫) માત્ર શબ્દનો એક, દ્વિ ત્રિ ત્રણેય સાથે યોગ.	
(૩/૧૬)	चित्राः शब्दशक्तयः ।	લિંગવિચિત્રતા - પચતિરૂપમ્ । અહીં અલિંગનું પણ નપુંસકત્વ થયું. 'જ્ઞાતિ' અર્થમાં કુત્સિતા સ્વા - સ્વિકા । પું. નું સ્ત્રીત્વ થયું. કુટીરઃ, કુટીરમ્ । અહીં પું. સ્ત્રી. નું પું., નપું. ત્વ વગેરે. સાપેક્ષ લિંગબોધક - ઇયં ગૌઃ, અયં ગૌઃ । અનપેક્ષ - ૧. નામમાત્રથી - માતા, પિતા । ૨. આદેશથી - તિસ્ત્રઃ । ક્રોષ્ટા । ૩. પ્રત્યય વડે રાજી । ગોચરઃ । સંખ્યા વૈચિત્ર્ય - અંશઃ (૧-૧-૧૬) માં સંજી પણ છતાં એ. વ. દારાઃ । એક છતાં બ. વ.	

અનિત્યતા ઉદાહરણ	અનિત્યતા શાપક	વિશેષ
		પરાનિત્યમ્, નિત્યાવન્તરક્કમ્ । એ બે ન્યાયથી જ સરે છે, છતાંય જુદા ઉદાહરણોમાં અવતરિત કરેલો હોવાથી જુદો કલ્પો.
યૌધેય શબ્દનો - દ્રેરજ્ઞઃઃ (૬-૧-૧૨૩) એ સૂત્રસ્થ ભર્ગાદિ ગણ માં અજ્ ના લોપનો નિષેધ કરવા માટે - પાઠ કરવો.		લોપ શબ્દથી લુપ્ લેવો. લુપ્તમાં તો સિદ્ધ જ છે.
		અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી વિધિ જ પ્રધાન હોયને - તેની જ વ્યાખ્યા કરવી, નિયમની નહીં.
		અનંતરનો જ વિધિ નિષેધ / થાય એવી શબ્દની જ શક્તિ છે માટે આ ન્યાય શબ્દશક્તિનો અનુવાદ જ કરે છે.
સમાનાનાં તેનઃ (૧૦-૨-૧) માં અગ્નિમસૂત્રોમાં સમાનની વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ માટે બ.વ.નો પ્રયોગ.		સમાનાનામ્ એમ બહુવચનથી આગળના સૂત્રોમાં તમામ સમાનનો ઋ, લ પર છતાં દ્રસ્વ થાય, એવા વ્યાપક અર્થની સિદ્ધિ થાય છે.
		વિશેષણોને વિશેષ્ય સાથે સમાન એવી વિભક્તિની ઉપપત્તિ માટે આ ન્યાય છે.
ત્વે, મે । અહિ ન્યાય ન લાગતાં સર્વાદિત્વ ન થવાથી સ્મિન્ આદેશ ન થયો.		ણિજ્ અને ક્વિષ્પ્ અંતવાળા યુષ્મ્, અસ્મ્ શબ્દો એ યુસ્મદ્, અસ્મદ્ કરતાં શબ્દથી અને અર્થથી ભિન્ન હોવાથી તેને સર્વાદિ માનવાની અપ્રાપ્તિ હોયને તેની પ્રાપ્તિ માટે આ ન્યાય છે.
		શબ્દ: પદ શેષ છે. ઈષ્ટાર્થની પ્રતીતિ માટે આ ન્યાય છે.
		શબ્દ - શક્તિની વિચિત્રતાથી ઉદાહરણોમાં લિંગ - સંખ્યાદિનું વિચિત્રપણું જણાય છે. તેમાં પણ પ્રત્યયજન્ય લિંગમાં ફેરફાર થાય છે. સાપેક્ષ રીતે કે અસાપેક્ષ રીતે (નામ, આદેશ, પ્રત્યય વડે) તે તે શબ્દો લિંગનાં વૈચિત્ર્યને જણાવે છે.

(૩/૧૭) કિં હિ વચનાન્ન ભવતિ ।

(૧) અભિધાનલક્ષણાઃ
કૃત્તદ્વિત - સમાસાઃ સ્યુઃ ।

અપ્રાપ્તનું પ્રવર્તન - અસૂર્યપણ્યા રાજદારાઃ ।
અવત્સીયો ગોધુક્ । પ્રાપ્તનું અપ્રવર્તન -
નહાહોર્ધતૌ (૨-૧-૮૫) અહીં ઇકિશ્તિવ ન
થયા. સદ્ભદ્રં ધૂયાત્ એમ ધષ્ટી - સમાસ ન
થાય. (૧) શ્રેષ્ઠઃ, શ્રેયાન્ । અગુણાંગ પ્રશસ્ય
થી ઇષ્ટ, ઈયસ્ ।

(૩/૧૮) ન્યાયાઃ સ્થવિરયષ્ટિપ્રાયાઃ ।

અતિરિ + નામ, અતિરીણાં કુલાનામ્ । અહિ રિ નું
આત્મ સન્નિપાતલક્ષણં ન્યાયથી ન થયું. પણ
પુનઃ તે જ ન્યાયના અનાશ્રયથી દીર્ઘત્વ થયું.
વત્તસ્યામ્ (૧-૧-૩૪) માં વત્, તસિ ના
સાહચર્યના અનાશ્રયથી આમ્ (પરોક્ષા) નું
ગ્રહણ, આશ્રયથી ધષ્ટી બ. વ. આમ્ નું અગ્રહણ.

॥ ઇતિ તૃતીયો વક્ષસ્કારઃ સમાપ્તઃ ॥

વૃક્ષસ્કાર - ૪ (ન્યાય - ૧ માત્ર)

(૪/૧) શિષ્ટનામ - નિષ્પત્તિ - પ્રયોગ -
ધાતુનાં સૌત્રત્વાલ્લક્ષ્યા -
નુરોધાદ્વા સિદ્ધિઃ ।

(૧) શિષ્ટનામની - સૂત્ર નિર્દેશથી સિદ્ધિ - ચતુર્ + ષટ્ અહીં પૂરણ પ્રત્યય આવતાં
નામ સિદ્ધ્યં (૧-૧-૨૧) થી પદસંજ્ઞા થયે, ચતુસ્થી, ષટ્ઠી । રૂપની પ્રાપ્તિ છે. પણ
ચતુર્થી (૨-૨-૫૩) અને અજ્ઞાને જ્ઞઃ ષષ્ઠી (૨-૨-૮૦) એ પ્રમાણે સૂત્ર નિર્દેશના બળથી
તેવા રૂપ ન થયા. પણ ચતુર્થી, ષષ્ઠી એવા રૂપો જ થાય.
લક્ષ્યાનુરોધથી નામની સિદ્ધિ - ખિસ્સટા । વગેરેમાં લક્ષ્યાનુરોધથી ટ આગમ થાય છે.
કાન્દવિકઃ, વૈણવિકઃ । વગેરેમાં ઇકળ્ ના ઇ નો લુક્ પ્રાપ્ત હોવા છતાં ન થયો.
(૨) નિષ્પત્તિની - અંઞઃ અનુસ્વારં (૧-૧-૮), આપો કિન્તામ્ (૧-૪-૧૭) માં ઔ
અને જસ્ પ્રત્યયનો લુક્ એ સૂત્રનિર્દેશથી સિદ્ધ છે. લક્ષ્યાનુરોધથી નિષ્પત્તિની સિદ્ધિનો
અસંભવ છે.
(૩) પ્રયોગની - રણિતં નૂપુરાદૌ, ક્રણિતં વીણાદૌ । વગેરેની લક્ષ્યાનુરોધથી સિદ્ધિ થાય
છે.
(૪) ધાતુની - સૂત્રનિર્દેશથી કણ્ઠવાદિ ધાતુઓની તેમજ સ્તમ્ભ વગેરેની સિદ્ધિ જાણવી.
તથા લૌકિક, વાક્યકરણીય વગેરે ધાતુઓની લક્ષ્યાનુરોધથી = પૂર્વ મહાકવિઓના
પ્રયોગથી સિદ્ધિ જણાવી.

॥ ઇતિ ચતુર્થોઃ વક્ષસ્કારઃ સમાપ્તઃ ॥

શબ્દશક્તિનો અનુવાદ કરનારો આ ન્યાય છે.
સમર્થ: પદવિધિ: (૭-૪-૧૨૨) નો અપવાદ.
વિચિત્રા: સૂત્રાણાં કૃતિ: વગેરે ન્યાયો સૂત્રાર્થ -
વ્યવસ્થાપનમાં જ ઉપયોગી છે, પ્રયોગ સિદ્ધિમાં
નહીં માટે અહીં લીધા નથી.

એક જ પ્રયોગાદિમાં એક જ ન્યાયનો
આશ્રય અને અનાશ્રય દેખાય છે. આથી તેમાં
થતી વિરોધની શંકાને દૂર કરવા માટે આ
ન્યાય છે.

॥ ઇતિ તૃતીયો વક્ષસ્કાર: સમાપ્ત: ॥

વૃક્ષસ્કાર - ૪ (૧ માત્ર ન્યાય)

- (૨) લક્ષ્યાનુરોધથી નિષ્પત્તિની સિદ્ધિનો
અસંભવ છે.
(૩) સૌત્રપણાથી પ્રયોગની સિદ્ધિનો
સંભવ નથી.

શિષ્ટ = એટલે જેનું વ્યાકરણ વડે અન્વાખ્યાન
કરેલું નથી, તેવા નામ વગેરે ચારની સિદ્ધિ.
(૧) સૂત્ર નિર્દેશ અને લક્ષ્યાનુરોધથી નામ
વગેરેની સિદ્ધિ આ ન્યાય વડે જણાવાય છે,
તેને સાધુ હોવા રૂપે અનુશા અપાય છે. લક્ષ્ય
= એટલે પૂર્વ મહાકવિના પ્રયોગો. છેલ્લે
'સિદ્ધિ:' શબ્દ મંગલ માટે છે.
આ ન્યાયને વિષે ૮૦ સૌત્ર ધાતુઓ, તથા
લૌકિક - ૭, વાક્ય કરણીય - ૬,
ધાતુપારાયણમાં પઠિત - ૬, કુશાદિ - ૫,
પરપઠિત - ૨૩૨ તથા ૫ આગમિક ધાતુઓ -
એમ કુલ ૩૪૧ ધાતુઓનું વિવરણ કરેલું છે.

॥ ઇતિ ચતુર્થો વક્ષસ્કાર: સમાપ્ત: ॥

‘જાપક’ અને ‘અનિત્ય’ અર્થમાં ‘ન્યાયાર્થમંજૂષા’માં ગ્રંથકારે કરેલાં વિવિધ પ્રયોગો

પ્રથમ વક્ષસ્કારમાં :- ‘જાપક’ અર્થ જણાવવા ગ્રંથકારે ઘણું કરીને પુનરાવર્તન કર્યા વિના પ્રયોગ કરેલ જુદાં જુદાં શબ્દો :- જાપક, ખ્યાપક, સ્થાપક, બોધક, ગમક, પ્રમાપક, અનુમાપક, નિવેદક, સંવાદક, અનુવાદક, નિશ્ચાયક, નિર્ણાયક, જ્ઞાતિકર, ખ્યાતિકર, સ્ફાતિકર, સત્તાકર, વ્યક્તિકર, ઉદ્ભાવક, આવિભાવક, સંભાવક, આવિષ્કારક, પ્રકાશક, વિકાસક, પ્રભાસક, પ્રતિભાસક, વિભાસક, ઉદ્ભાસક, ઉદીપક, ઉદ્દ્યોતક, ઉદ્દ્યોષક, પોષક, પ્રપંચક, વિસ્તારક, સ્મારક, સૂચક, સૂચાયણ, સૂચાયંચુ, સૂચાયતુર, સમર્થક, ઉન્મીલક, ઉલ્લાસક, સ્થાપક, ઉન્મેષક, ઉજ્જીવક, વ્યંજક, અભિવ્યંજક, સ્ફુટીકારક, સ્પષ્ટીકારક, પ્રકટીકારક, જ્ઞપ્તિદ, ખ્યાતિદ, સ્ફાતિદ, વ્યક્તિદ, પ્રાદુષ્કારક, ખ્યાતિકૃત્, સ્ફાતિકૃત્, પ્રબોધક...

દ્વિતીય વક્ષસ્કાર - રોપક, આરોપક, દેશક, ઉપપાદક, સદ્ભાવકર, પ્રત્યાયક, કીર્તક, પ્રવર્તક, ઉપદર્શક, ભાજક, વિશેષક, પ્રાણક, ઘોષક, પ્રગુણક, પ્રણાયક, વ્યુત્પાદક, જ્ઞાતિકુશલ, સંવાદી, સ્મેરક, ધ્વાનિકા, આસાદક, અપાદક, ઉન્નાયક, વિમુદ્રક, અનુમા, પ્રદર્શક. (આ પ્રમાણે દ્વિતીય વક્ષસ્કારમાં પણ ગ્રંથકારે ‘જાપક’ સાથે જણાવવા ઘણું કરીને જુદાં જુદાં પ્રયોગો જ કરેલાં છે. અહીં તો ફક્ત પ્રથમ વક્ષસ્કારમાં જેનો પ્રયોગ કરેલો ન હોય તેવા પ્રયોગોનો જ સંગ્રહ કરેલો છે. ‘અનિત્ય’ શબ્દને માટે પણ આ પ્રમાણે જણાવું...)

પ્રથમ વક્ષસ્કારમાં :- અનિત્ય - અર્થમાં ગ્રંથકારે ઘણું કરીને આવૃત્તિ કર્યા વિના કરેલાં વિભિન્ન પ્રયોગો :- અનિત્ય, અસ્થેષ, અસ્થૈર્ય, ઉદાસીન, અનૈકાન્તિક, વ્યભિચારી, સવ્યભિચાર, ચલ, ચંચલ, અવિશ્વાસ્ય, ચપલ, ચટુલ, તરલ, ભશ્યત્, પરિપ્લવ, અનિદ્ર, અસાર્વત્રિક, કાદાચિત્ક, અનિશ્ચય, અનિશ્ચત, અનિર્ણય, અનિર્ણાતિ, અનિયત, અનિયમ, અદ્દઢ, અવિચ્છંભ, સ્યાદ્વાદી, અપ્રતિષ્ઠ, નશ્વર, યાયાવર, નિર્બલ, અબલ, દર્બલ, અબલિષ્ઠ, અનોજસ્વી, અસ્થામ, ફુશ, ક્ષામ, અસ્થેમા, ઊર્જસ્વલ, યાદચ્છિક, અપરાક્રમ, અનાત્યંતિક...

દ્વિતીય વક્ષસ્કાર - અધ્રુવ, અસ્થાસ્તુ, શિથિલ, સ્થગનીય, અસાર્વદિક્, વિસંવાદી, અગ્રાભ, અનૈષ્ઠિક, અસંપાતી, અપ્રમાણ, અસ્થેયાન્, અપ્રોઢ, અદુરુત્તર, અદીપ્ર, સ્વરૂચિ, જથ્થ, અનાગ્રહી, અસમર્થ, ઉપરત, દબ્ર, અનાદરણ, અશક્તિ, અખ્યાતિમાન... વક્ષ. ૩ - અપ્રણિધેય, અવ્યાપક...

આવા વિભિન્ન પ્રયોગો ઉપરથી ગ્રંથકાર શ્રી હેમહંસગણિવરની ગ્રંથરચનાની આગવી કુશળતા અને વિશિષ્ટ પ્રતિભાની પ્રતીતિ થાય છે...

॥ મङ्गलं भवतु श्रीश्रमणसङ्घस्य ॥